

આવૃત્તિ યોધી

બારમી સદીના મહર્ષિશ્રીમદ્ ચંદ્રસૂરીશ્વર પ્રણિત પ્રાકૃતભાષા સંકલિત

સંગ્રહણીરત્નમ્

સુપ્રસિદ્ધ અપરનામ શ્રીબૃહત્સંગ્રહણી સૂત્ર

ગુજરાતી ભાષાંતર, વિવિધરંગી ૭૫ ચિત્રો સાથે

જૈન ખગોળ-ભૂગોળ સહ વિરાટ વિશ્વનો વ્યાપક

પરિચય આપતો પ્રિય અને આકર્ષક ગ્રન્થ

અનુસંહાર : પદ્મ પૂજ્ય મુનિશ્રી યશોજિજ્ઞસુ

(વર્તમાનમાં પદ્મ પૂજ્ય સહિત્યકલારત્ન આચાર્ય શ્રીયશોદેવસુરિય)

પદ્મ
પદ્મ
પદ્મ
પદ્મ
પદ્મ

વાદિકોદિકક્રમથીતિવાણાદિકાસાદી
યંગાણિવંદ્યાતદિનનનનાસા||અયચ્છા||
સીરાઈતોમકલસાધુઆવકવગીચ્છામિત્યા
સાચ્છીસાદિનનનગાણિકમાથમણદ્વચ્છમ
નાયત:વદ્ધાદિચિરયવીચ્છમામોકિમપિવિ

યાદસ્વલિતવનાયતરણિ:શ્રીવર્દમાનાસિ
યમાદપરિવર્દિતશ્ચહવાધા:પારેષ્વકોતિસુધિ
પાયાગિતોવવિદ્યાસ્વદ્દેશાદ્વેદવાનાશ્રીમ
દર્ધ્યાશ્ચાસકાસવેકયપમયનાયાનાસા
સરાનિધાનકવીસોચિયાણામાસોતદ્વાવિ

॥ ॐ અર્હ નમઃ ॥

શ્રીમન્ મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાળા પુષ્પ-૪૭
પ્રવચનપ્રભાવકસિદ્ધાંતમહોદધિ શ્રીમદ્ શ્રીચંદ્રસૂરિ પુંગવપ્રણીત -
પ્રાકૃતભાષા-સંસ્કૃતછાયા સંકલિત

સંગ્રહણીરત્ન

સુપ્રસિદ્ધ નામ

॥ જૃહત્સંગ્રહણી સૂત્ર ॥

ગુજરાતી અનુવાદ સહિત

(જેમાં મૂલગાથા, છાયા, ગાથાર્થ, શબ્દાર્થ, વિસ્તારાર્થ, પાંચ પરિશિષ્ટો,
ઘન્યમાંઆપેલાં રંગબેરંગી કુલ ૭૫ ચિત્રો, સંખ્યાનંધ ચંત્રો, ઢગલાનંધ
ટિપ્પણીઓ, આકૃતિઓ, પ્રાંતે મૂલ ગાથાઓ સંક્ષિપ્ત અર્થસહ,
સુવિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત તેમજ અત્યંત ઉપયોગી ચર્ચા-
વિચારણા દર્શાવતાં વૈજ્ઞાનિક લેખો આદિની
સંકલના કરવામાંઆવી છે.)
આ ઘન્યમાં જૈન ખગોલ-ભૂગોળ અંગે
જૈન શાસ્ત્રો શું કહે છે તેના
સુંદર, પ્રિય અને મહત્વની જાણકારી

:અનુવાદક:

પૂજ્યપાદ સ્મર્થવક્તા આચાર્ય મહારાજ ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના
પદધર પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય પ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પં. શ્રી ધર્મવિજયજી ગણિ શિષ્ય

મુનિશ્રી યશોવિજયજી

(વર્તમાનમાં આચાર્ય શ્રી યશોદેવસૂરિજી)

આવૃત્તિ - ચૌથી

વિ. સ. ૨૦૫૮

કિં. રૂ. ૨૦૧=૦૦

ઈ. સન ૨૦૦૩

પ્રકાશક

શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાળા

ઠે. રાવપુરા, કોઠીપોળ, વડોદરા (ગુજરાત)

અન્ય પ્રાપ્તિસ્થાનો

✽ જૈન સાહિત્ય મંદિર ✽
તલાટી રોડ, પાલીતાણા-૩૬૪ ૨૭૦.

✽ સુધોષા કાર્યાલય ✽
તલાટી રોડ, પાલીતાણા-૩૬૪ ૨૭૦.

✽ કનુભાઈ એ. પારેખ ✽
C/o. પિકમ સેલ્સ એન્ડ સર્વીસ
૩૩૦, નરશી નાથા સ્ટ્રીટ, મરજીદ બંદર,
મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૮. ફોન : ૩૪૨ ૩૨ ૮૨

✽ શ્રી કાંતિલાલ સુખલાલ ✽
C/o. ડેસન્ટ ઓપ્ટીકલ કું.,
સંદીપ મેન્શન, ભાંગવાડી, કાલબાદેવી રોડ,
મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૨. ફોન : ૨૦૮ ૬૫ ૭૮

ગ્રુન્ડકઃ
સ્મૃતિ ઓફસેટ
સોનગઢ-૩૬૪ ૨૫૦

લેસર ટાઈપ સેટિંગ :
અરિહંત કોમ્પ્યુટર ગ્રાફિક્સ
જૈન વિદ્યાર્થી ગૃહ કમ્પાઉન્ડ,
સોનગઢ-૩૬૪ ૨૫૦.

॥ ॐ अर्ह नमः ॥

॥ श्रीमन् मुवितकमल जैन मोहनमाला पुष्प-४७ ॥
प्रवचनप्रभावक सिधदान्तमहोदधि श्रीमद्श्रीचन्द्रसूरिपुङ्गवप्रणीत
प्राकृतभाषा-संस्कृत छायासंकलित

संग्रहणीरत्न

सुप्रसिद्ध नाम

॥ बृहत्संग्रहणी सूत्र ॥

गुजराती अनुवादसह

(जिसमें मूल गाथा, छाया गाथार्थ, शब्दार्थ, विस्तरार्थ, पाँच परिशिष्ट, रंग-दो-रंगी
कुल मिलाकर ७५ चित्र, संख्याबन्ध यन्त्र, विपुल संख्यामें टिप्पणी,
आकृतियाँ, प्रान्ते मूल गाथासंक्षिप्त अर्थ सह, सुविस्तृत
उपोद्घात तथा अत्यन्त उपयोगी चर्चा-विचारणात्मक
वैज्ञानिक लेख आदिकी संकलना की है।)
तथा इस ग्रंथ में जैन खगोल-भूगोल के बारे में
जैन शास्त्रों क्या कहते हैं इसकी
सुंदर, प्रिय एवं महत्वपूर्ण समज

: अनुवादक :

पूज्यपाद समर्थववताआचार्य महाराज १००८ श्रीमद् विजय मोहनसूरीश्वरजी महाराजके
पदधर पू. आचार्य श्री विजय प्रतापसूरीश्वरजी महाराजके शिष्यरत्न पं. श्री धर्मविजयजी गणि शिष्य

मुनिश्री यशोविजयजी

(वर्तमानमें आचार्य श्री यशोदेवसूरिजी)

आवृत्ति-चौथी

वि.सं.२०५६

किं. रु. २०१-००

इ.सन् २००३

પ્રકાશક

શ્રી મુવિતકમલમોહન જૈન
જ્ઞાનમંદિર

પ્રાપ્તિસ્થાન-

જૈન સાહિત્યમંદિર, પાલીતાના- ૩૬૪ ૨૭૦
શ્રી મુવિતકમલ મોહન જૈન જ્ઞાનમંદિર
રાવપુરા, કોઠીપોલ, વડોદરા
સુઘોષા કાર્યાલય, પાલીતાના

કિં. ઠ. ૨૦૧-૦૦

આવૃત્તિ-ચૌથી

નકલ - ૧૦૦૦

આ બૃહત્સંગ્રહણીરત્નનુંઅંગ્રેજી ભાષાંતર કરવું અશક્ય કે દુઃશક્ય છે. કેમકે આ જૈનધર્મનો ખાસ ગ્રંથ છે અને તેમાં સેંકડો શબ્દ પારિભાષિક છે. બીજા દેશના વિદ્વાન તે લોકોથી સર્વથા અજ્ઞાત છે. જૈનધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનું કે તેના પારિભાષિક શબ્દોનું લેશમાત્ર જ્ઞાન હોય નહીં એટલે અંગ્રેજી ભાષામાં જૈન પારિભાષિક શબ્દો ચોજેલા મળે જ ક્યાંથી? એટલે અંગ્રેજી ડિક્શનરીઓમાં પણ તે ક્યાંથી મળે? અંગ્રેજીમાં નવા શબ્દો તૈયાર કરવા હોય તો જૈનધર્મના વિદ્વાનો સાથે તેના અર્થને સમજી ચર્ચા-વિચારણા કરી પછી કંઈક આયોજન થઈ શકે ખરું! પણ તે કામ ઘણુંજ મુશ્કેલ છે. જૈનધર્મના ઊંડા રહસ્યોથી સભર શબ્દોના અર્થ કરવાનું કામ આજની પરિસ્થિતિમાં અશક્ય જેવું લાગે છે.

અમોએ અનુકૂળ શબ્દો મેળવવા જૈન વિદ્વાનોના લખેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકો આપીને એક લેખકને સંગ્રહણીનું ભાષાંતર કરવાનુંકામ સં. ૨૦૪૧ આસપાસમાં સોંપ્યું. ૮-૧૦ ગાથાનું અંગ્રેજી પણ કર્યું. મેં અને મારા અન્ય સાથીએ વાંચ્યું પણ લાગ્યું કે મૂલ અર્થના ભાવને બરાબર સ્પર્શતું ન હતું. ઉલટું ગેરસમજ ઊભી થાય તેવું અને અપૂર્ણ હતું, એટલે અંગ્રેજી ભાષાંતર કરવાનું માંડી વાળ્યું. એક ઉપાય છે ખરો કે પારિભાષિક શબ્દો ન વાપરતાં તેમા ભાવ ને ચાલુ ભાષામાં રજૂ કરી વિષયો સમજાવી શકાય અને લખી પણ શકાય.

પરદેશના જૈન વિદ્યાર્થીઓને, વાચકોને અને અજૈન વાચકોને અંગ્રેજીમાં જૈનધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન, તેની ફિલોસોફી અને તેના આચાર-વિચારોને જાણવાની ભૂખ ખૂબ ઉઘડી છે. ત્યારે પરિસ્થિતિવશ મેં એ દિશામાં આગળ વધવાનું માંડી વાળ્યું.

સં. ૨૦૪૯

-યશોદેવસૂરિ

ૐ અર્હ નમઃ

સમર્પણ

જેઓશ્રીનું જીવન સાગરસમું ગંભીર છે, જેઓશ્રીની સુમેધા અનેક વિષયોમાં વિદ્યુત્સમ સહસા પ્રવેશ કરવાવાળી છે. જેમની દાર્શનિક વિષયોની વિદ્વતા ઘણી જ પ્રશંસનીય છે. જેઓશ્રીનું કર્મવિષયક સાહિત્યનું પ્રખર સુનિષ્ઠાતપયું સુપ્રસિદ્ધ છે, જેઓ વ્યાકરણ-ન્યાય-સાહિત્યાદિ શાસ્ત્રવિષયોના સુજ્ઞાતા છે, આગમમંથોના સદભ્યાસી છે, જેઓ અનેક મંથ-ટીકા અને લેખોના કર્તા છે, અને જેઓનું તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચસ્થાન જૈન સમાજમાં જાણીતું છે.-

જેઓશ્રીનું આત્મજીવન અહોનિશ સદ્ગુણસેવામાં જ મુકેલું છે, જેમના વિનય-વિવેક, ઔદાર્ય, શાંતિપ્રિયતા, અને નિરપૂર્વતાદિ સદ્ગુણો અન્યને પ્રેરણાત્મક તેમજ બોધપાઠ સમાન છે.-

જેઓશ્રી મારા પરમતારક છે, અને મારા ઉપરના જેમના મહાન ઉપકારો સદા અવિસ્મરણીય છે, જેમની સત્કૃપાથી જ આ મંથને દરેક રીતે મૂર્ત સ્વરૂપ મળી શક્યું છે; તેઓશ્રીના આવા અનેક સદ્ગુણો અને ઉપકારોથી આકર્ષાઈ અંશે અંશે પ્રણામ અનુકી થવા બૃહત્સંમહાસી સૂત્ર નામનો આ મંથ પરમ ગુરુદેવ વિદ્વદ્વર્ય-

પૂ. પંચાસજી શ્રીમાન્ ધર્મવિજયજી મહારાજના શુભ
ચરણકમલમાં વિનીત અને નમ્રભાવે સાદર
સમર્પણ કરી કૃતકૃત્ય થાઉં છું.

યશોવિજય (વિજય યશોદેવસૂરિ)

વિ. સં. ૧૯૯૫

સંપાદકીય

સંગ્રહણીની આ ત્રીજી આવૃત્તિ કોમ્પ્યુટર પદ્ધતિએ તૈયાર કરવામાં આવી છે. અત્યારે વિ.સં. ૨૦૫૪ની સાલ ચાલે છે. વિ.સં.૧૯૮૮ ની સાલમાં મેં મારા હાથે કરેલાં ચિત્રો લીથો પ્રેસની પદ્ધતિએ તૈયાર કરાવ્યા હતા. પણ તે વખતે લીથો પ્રેસનું કામ જોઈએ તેવું સંતોષકારક થતું ન હતું. એટલે પછી અમારા એક ચિત્રકાર પાસે અમોએ આ ચિત્રો વિ.સં. ૨૦૦૩ માં બહુ સુંદર રીતે પદ્ધતિસર નવા કરાવરાવ્યા.

પછી તે ચિત્રોનાં બ્લોકોનું કામ વિ.સં. ૨૦૧૭ માં મુંબઈમાં કરાવરાવ્યું એ બ્લોકોનું પ્રિન્ટ સંગ્રહણીની બીજી આવૃત્તિમાં મુકવા માટે કરાવરાવ્યું.

ત્યાર પછી કોમ્પ્યુટર ટાઈપથી સુંદર રીતે સંગ્રહણી તૈયાર થઈ ત્યારે સૌને એમ થયું કે ચિત્રોને ઓફસેટ પદ્ધતિથી થોડા નવા સ્વરૂપમાં છપાવાય તો સારું. એટલે આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં સંપૂર્ણ રીતે નહીં પણ થોડી ઘણી રીતે ઓફસેટ પદ્ધતિએ થોડું ચિત્રોનું કામ કરાવ્યું છે. વાચકોને તે જરૂર ગમશે જ.

બીજી વાત ખાસ એ જણાવવાની કે લાખો-કરોડો કે અબજો માઈલની વસ્તુને એક નાનકડી સાઈઝમાં બતાવવી એ કોઈ રીતે જરા પણ શક્ય નથી જ. એમ છતાં વસ્તુનો કાંઈક સામાન્ય ખ્યાલ આપવા માટે નાની સાઈઝમાં ચિત્રો અહીં આપવાનું કર્યું છે.

વિદ્યાર્થીઓને , સંગ્રહણીના પ્રશંસકોને થોડીઘણી પણ આછી ઝાંખી થાય એ માટે બાલચેષ્ટા જેવો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ જાતનાં પણ ચિત્રો આજ સુધીનાં સેંકડો વરસોમાં કોઈએ કર્યાં નથી. અમારા કથોપશમ પ્રમાણે પહેલી જ વાર ત્રણેય આવૃત્તિમાં પ્રગટ કર્યાં છે.

આ ચિત્રોને કલરફુલ બનાવવામાં મુનિ શ્રી જયભદ્ર વિજયજીએ તથા ઉષા આર્ટના શ્રી અમીષ કાપડીયાએ પુરો સાથ અને સહકાર આપ્યો છે. તે બદલ તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ચિત્રાલેખનમાં જે કાઈ ક્ષતિઓ, ડીઝાયનની કે રંગની લાગે તો તે માટે અમને ક્ષમ્ય કરે.

સંપાદક-
વિજય યશોદેવસૂરિ

શ્રી શ્રીચન્દ્રસૂરિજી વિરચિત

સંગ્રહકૃતિરત્નમ્

ગ્રન્થ પરિચય

✽ સંઘપ્રિય કૃતિના કર્તા -
શ્રી શ્રીચન્દ્રસૂરિજી

✽ ભાષા - પ્રાકૃત

✽ મૂલગાથા - ૩૪૯

✽ સમય - બારમી સદી

અનુવાદ પદ્ધતિ

૧. મૂલગાથા

૨. સંસ્કૃતછાયા

૩. શબ્દાર્થ

૪. ગાથાર્થ

૫. વિશેષાર્થ

✽ અનુવાદનાં પૃષ્ઠ - ૬૮૬

✽ પાંચ પરિશિષ્ટોનાં પૃષ્ઠ - ૫૫

✽ ભૂગોળ-ખગોળ સહિત ત્રણેયલોકને લગતા -

૭૫ ચિત્રો

✽ મૂલ ગાથા - સંક્ષિપ્ત

અર્થ સહ પૃષ્ઠ - ૫૦

✽ યન્ત્રો - કોઠાઓ - ૧૨૪

✽ દીપ્તપ્તીઓ - ૬૬૭

✽ પ્રસ્તાવનાનાં પૃષ્ઠ - ૩૮

✽ વિજ્ઞાનનો લેખ પૃષ્ઠ - ૪૬

કુલ પૃષ્ઠ - ૧૦૩૨

અનુવાદકર્તા :

બાલમુનિ શ્રી યશોવિજયજી

(વર્તમાનમાં આ. શ્રી યશોદેવસૂરિજી)

અનુવાદ સંવત - ૧૯૮૮ થી ૯૦

અનુવાદ કર્તાની ઉંમર ૧૮ થી ૨૦

સંગ્રહણી ગ્રન્થ અંગેની તથા અન્ય વિચારણા

લેખક: વિજય યશોદેવસૂરિ

જૈનધર્મમાંપદાર્થવિજ્ઞાન અને કર્મવિજ્ઞાન ઉપર વિપુલ સાહિત્ય સર્જાયું છે. આ સંગ્રહણી પ્રધાનપણે પદાર્થવિજ્ઞાનનો પરિચય આપતી અજેડ અને અનુપમ કૃતિ છે. ચૌદરાજલોક સ્વરુપ અખિલ બ્રહ્માંડ અને તદ્વર્તી રહેલા અનેક પદાર્થોનો પરિચય આપતો આ ગ્રન્થ છે એટલે જૈન કે અજૈન કોઈપણ વ્યક્તિને જૈનધર્મનુંવિરાટ વિશ્વ કેવુંછે એનો સારો એવો ખ્યાલ અભ્યાસીઓને મનગમતી આ કૃતિથી મળી રહેશે.

આ ગ્રન્થમાંઅનેક બાબતો એવી પણ છે કે જે જલદી ન સમજાય, જલદી સારી ન લાગે. અનેક શંકા-કુશંકાઓ પણ ઉત્પન્ન કરે. આવી શંકારૂપ અનેક બાબતોની પ્રશ્નોત્તરી વરસો પહેલાંબનાવી હતી પણ તત્કાલ હાથમાં ન આવવાથી આ ગ્રન્થમાંરજૂ થઈ શકી નથી.

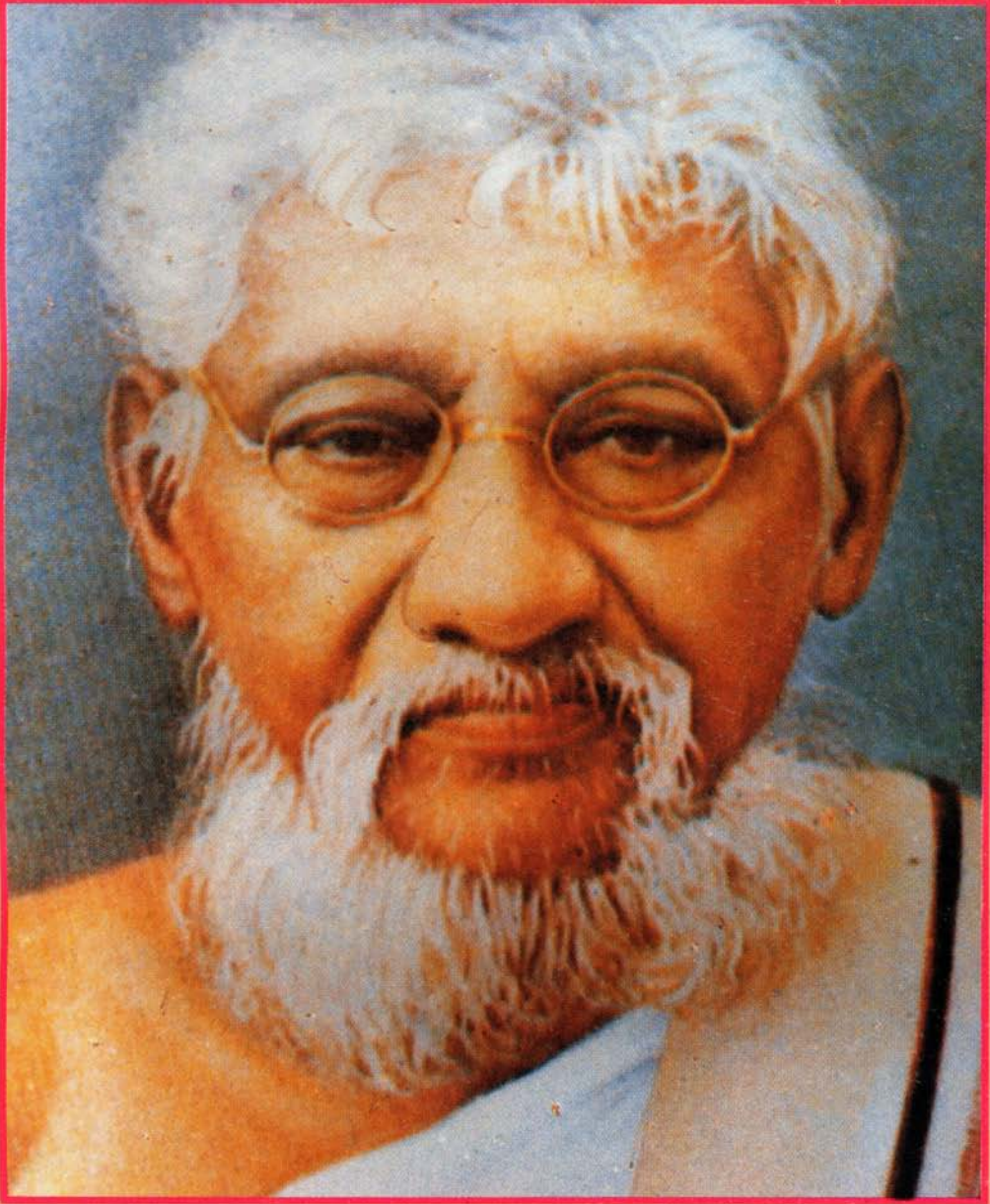
સ્વર્ગ અને નરક અપ્રત્યક્ષ છે એટલે અપ્રત્યક્ષ બાબતો પ્રત્યે અનેક શંકાઓ અને જિજ્ઞાસાઓ ખડી થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ શાસ્ત્રો સીમિત છે, વાણી સીમિત છે, શબ્દો પણ સીમિત છે એટલે જેવું અને જેટલું હોય તેથી બહુ જ ઓછુંરજૂ થઈ શકે છે. બાકી વિરાટ વિશ્વ અનેક રહસ્યોથી ભરેલુંછે એનો તાગ લેવો શક્ય નથી.

બીજું આજની વૈજ્ઞાનિક ખગોળ-ભૂગોળ સાથે જૈન શાસ્ત્રીય ખગોળ-ભૂગોળ સાથે તુલના કરવાની કોશિશ કરવી એ મગજને ખાલી કસરત કરવા જેવું થશે.

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગમાં રેડિયો, ટેલિવિઝન, કોમ્પ્યુટર, રોબોટ, વિડિયો, ટેલિફોન, એસ.ટી.ડી., ફ્લેક્ષ - આવી આવી અનેક શોધોએ આશ્ચર્યજનક આવિષ્કારો સર્જ્યા છે ત્યારે એના આધારરૂપ પાયામાં જૈન કર્મવાદ, અણુવિજ્ઞાન વગેરેની થિઅરી કઈ કઈ છે? તે માટે જૈન-વૈજ્ઞાનિક ભેજઓએ ખોજ કરવી જરૂરી છે.

વૈજ્ઞાનિક શોધો જ્યારે જૈનશાસ્ત્રનાંઅનેક તથ્યોને સાચા ઠેરવી રહી છે ત્યારે જૈનશાસ્ત્રનાં બીજાં અનેક તથ્યોને પૂરવાર કરી આપવા માટે પણ જૈન વૈજ્ઞાનિકો ઊભા થવા જોઈએ!

पूज्यपाद - प्रातःस्मरणीय
शासनप्रभावक-व्याख्यान विशारद-आराध्यपाद

जन्म सं. १९३५ सिद्धेश्वर-पालीताना * दीक्षा सं. १९५७ महेशाणा

पंचासपाद सं. १९७३ राजनगर * आचार्यपाद सं. १९८० राजनगर

जैनाचार्य श्री १००८ श्री विजय मोहनसूरीश्वरजी महाराज
(स्वर्गवास सं. २००१ डभोई)

पूज्यप्रवर प्रातःस्मरणीय विद्वद्वर्य

जन्म सं. १९४७ आदरी (विरावल) * दीक्षा सं. १९६३ लीच (महेसाणा)

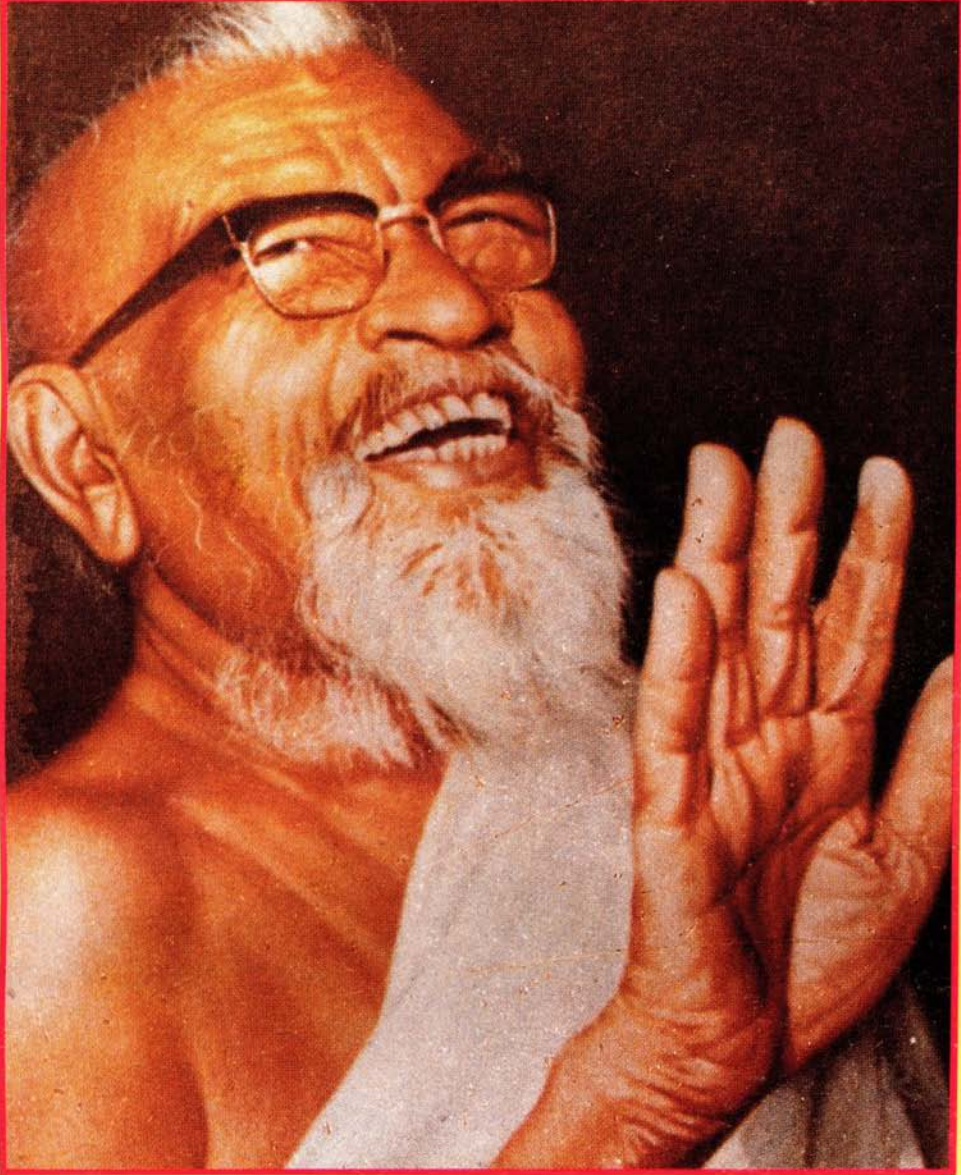

आचार्यपद सं. १९९२ प्रभासपाटण * स्वर्णवास सं. २०३४, मांगरोल

आचार्य श्रीमद् विजय प्रतापसूरीश्वरजी महाराज

परमपूज्य युगदिवाकर

जन्म सं. १९६० वठवाण * दीक्षा सं. १९७६ सांगणपुर * प्रवर्तकपद सं. १९८७ पालीताना

पंच्यासपद सं. १९९२ पालीताना * आचार्यपद सं. २००७ मुंबई * स्वर्गास सं. २०३८ मुंबई

आचार्य श्री विजय धर्मसूरीश्वरजी महाराज

श्री बृहत्संग्रहणीसूत्रग्रन्थना अनुवादक
साहित्यकलारत्न

जन्म सं. १९७२ दर्भावती (डमोई) * दीक्षा सं. १९८६ कदंबगिरि

साहित्यकलारत्नपद सं. २०२६ * आचार्यपद सं. २०३५ पालीताना

पूज्य आचार्य श्री विजय यशोदेवसूरीश्वरजी महाराज
(भूतपूर्व मुनिश्री यशोविजयजी)

*** * 'સંગ્રહણીગ્રન્થરત્ન'ની વિશિષ્ટ પ્રકારે આપેલી અનુક્રમણિકા * ***

નોંધ :- જૈન પરિભાષામાં જૈનશાસ્ત્ર પ્રમાણે દશ્ય-અદશ્ય વિરાટ વિશ્વને 'લોક' શબ્દથી, અને તે માપમાં ચૌદરાજ પ્રમાણ હોવાથી "ચૌદરાજ લોક" આ શબ્દોથી ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. આ વિરાટ વિશ્વ-લોકમાં જે જીવો છે તે ચાર ગતિ-ચાર વિભાગમાં વિભક્ત થએલા છે. 'વિભાગ' શબ્દને શાસ્ત્રીય શબ્દમાં 'ગતિ' અર્થમાં સમજવો. ગતિઓ-નરક, મનુષ્ય, તિર્યચ અને દેવ આ ચાર છે, અને ઊદ્ધારકારે રહેલા વિરાટ લોકને અન્તિમ છેડે 'મોક્ષ' સ્થાન આવેલું છે. જ્યાં લોક-વિશ્વની સમાપ્તિ થાય છે.

આ સંગ્રહણી ગ્રન્થમાં મુખ્યત્વે ચાર ગતિ અંગે અને મોક્ષ અંગે જરૂરી એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, એમાં સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલલોકનો સમાવેશ આવી જાય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો જૈન વિશ્વ અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને તેના વિવિધ પદાર્થો, સ્થાનોનું જાણપણું મેળવવા માટે આ ગ્રન્થ ખૂબ જ મહત્ત્વનો અને ઉપયોગી છે.

જૈનસંઘમાં અતિ પ્રચલિત પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ગણાતાં, સુપ્રસિદ્ધ એવા આ સંગ્રહણી ગ્રન્થના ભાષાંતરની અનુક્રમણિકા આપવામાં આવે છે.

ખુલાસો—મારા ઘણા વિદ્વાન મિત્રોના અને આજના શિક્ષિત લોકોના અને મારા અનુભવની વાત છે કે હાલમાં મોટાભાગના લોકો ગ્રન્થપરિચય, ગ્રન્થની અનુક્રમણિકા અને ગ્રન્થની પ્રસ્તાવના પ્રથમ જુએ છે, અને એ દ્વારા ગ્રન્થ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા કેળવે છે. આ ખ્યાલ મને હોવાથી આ વખતે અનુક્રમણિકા દ્વારા વાચકોને ગ્રન્થના પદાર્થો-વિષયોનો શીઘ્ર ખ્યાલ મળે એટલે વચ્ચે વચ્ચે લેખનની નવીનતા દાખલ કરીને અનુક્રમણિકાને ઉપયોગી અને આકર્ષક બનાવી છે. આ વિષયના રસિયાને તે ગમશે પણ સંભવ છે કે કેટલાકને અનુક્રમણિકામાંનો મારો આ ઉમેરો ન પણ ગમે, વેવલાવેજા જેવો પણ લાગે, પણ એ તો સહુના સમજના ગજ જુદા હોઈ શકે છે, પણ બુદ્ધિમાન સુજ્ઞો આજના ઝડપી યુગના અનુસંધાનમાં મારા આ પ્રયત્નને શ્રદ્ધા છે કે જરૂર આવકારશે.

વિષયનિર્દેશ

	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
— ગ્રંથ માટે આવશ્યક અનુબંધચતુષ્ટયમાં પ્રથમ મંગલ	x	૧ - ૪
—અનુબન્ધ એટલે મંગલાચરણ, એ નિમિત્તે નવકારમંત્રનો મહિમા, મંગલના પ્રકારો આદિ	x	૪ - ૮
—ગ્રન્થનો પ્રારંભ-ગાથા પહેલી, મંગલ અર્થ અને પંચ-પરમેષ્ઠીઓના સ્વરૂપની ઝાંખી	૧-૧/૨	૮ - ૧૧
—આ ગ્રન્થનું બંધારણ નવદ્વારો ઉપર છે. ગ્રન્થકાર ચારે ગતિની વ્યાખ્યાઓ નવદ્વારો કે પ્રકારો દ્વારા કરવાના છે. તેથી નવદ્વારોના નામોનો ઉલ્લેખ અને બાકી રહેલા ત્રણ અનુબન્ધની વ્યાખ્યા	૧-૧/૨	૧૧ - ૧૩

વિષયનિર્દેશ

ગાથા સંખ્યા

પૃષ્ઠ સંખ્યા

દેવાધિકાર

- સ્થિતિ એટલે આયુષ્યની વ્યાખ્યા $\frac{૧}{૨}$ ૧૪
 પ્રથમ ચાર ગતિ પૈકી પ્રથમ દેવગતિ સંબંધી દેવ-દેવીઓના કરોડો વર્ષના અપાર-લાંબા આઉંખાની વાત કરે છે.

❀ દેવલોકની પ્રથમ ભવનપતિનિકાય ❀

- પ્રથમ અધોલોક એટલે પાતાલમાં આવેલી ભવનપતિનિકાયનાં દેવ- $\frac{૧}{૨}$ -૪ ૧૪ - ૧૭
 દેવીઓનાં આયુષ્યનું વર્ણન

નોંધ —ભારતીય કાલમાન મુજબ આ દેશમાં વિપલ, પળ, શણ, મુહૂર્ત, ઘડીનાં માનો હતાં, અને આજે છે. વિશ્વની ધરતી ઉપર બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારથી પ્રતિસેકન્ડ, સેકન્ડ, મીનીટ, કલાકનાં માન દાખલ થયાં. આજે સેકન્ડ મીનીટનાં માન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. પણ જૈનવિજ્ઞાનગણિતે સેકન્ડનો અનેક અબજોમો ભાગ માપ્યો છે અને તે માનને માટે ‘સમય’ એવો જૈન પારિભાષિક શબ્દ યોજ્યો છે. એક સમય એટલે સેકન્ડનો અસંખ્યાતમો ભાગ. સંખ્યાવાચક ખર્વ નિખર્વ શબ્દોથી ગણાતી સંખ્યા પૂર્ણ થાય પછી અસંખ્યાતની સંખ્યા શરૂ થાય છે. જો કે આજના વૈજ્ઞાનિકોએ ઈલેક્ટ્રોનિક વગેરે સાધનો દ્વારા એક સેકન્ડનો અનેક કરોડમો ભાગ માપી બતાવ્યો છે. ઈલેક્ટ્રોનિક અને વીજાણુ સાધનોએ ૧ ઈંચનો ૧૦ કરોડથી વધુ સૂક્ષ્મ ભાગ માપ્યો છે અને જાતે દિવસે વધુ સૂક્ષ્મ યંત્રો શોધાતાં સમયને માપી તો નહીં શકે પણ સમયની સૂક્ષ્મતાની ઝાંખી કરાવીને જૈન વિજ્ઞાનની સમય શબ્દની યથાર્થતાને જરૂર પૂરવાર કરી દેશે, આ માટે માત્ર સમયની જ રાહ જોવાની રહી.

સમય એ કાળનું અન્તિમમાં અન્તિમ માન છે, હવે એમાં બે ભાગ પાડવાની જગ્યા નથી હોતી. હવે અહીંયા સમયની વ્યાખ્યા, કાળ શું પદાર્થ છે તે અને સમયથી લઈને ★શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીની ગણનાપાત્ર સંખ્યા અને ત્યારપછી પલ્લોપમ સાગરોપમ છેવટે જૈન વિજ્ઞાનમાં કાળનો પ્રારંભ સમય શબ્દથી થાય છે એમ એનો અન્તિમ છેડો પુદ્ગલપરાવર્તન નામના માને પૂર્ણ થાય છે. અહીંયા લખાણમાં એની પણ વાત કરશે. એ દરમિયાન આવલિકા વગેરે માપની વ્યાખ્યા બતાવશે.

વિષયનિર્દેશ

ગાથા સંખ્યા

પૃષ્ઠ સંખ્યા

પલ્લોપમ સાગરોપમનું સવિસ્તૃત સ્વરૂપ

- કાળ—વખત શું છે તેની વ્યાખ્યા સાથે સમયની વ્યાખ્યા × ૧૭ - ૨૫
 — આ ‘સમય’ માનથી લઈને શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીનાં કાળ પ્રમાણોનું × ૨૨ - ૨૫
 જૈન કાળની બીજે ભાગ્યેજ જાણવા જોવા મળે તેવી સંખ્યાઓને દર્શાવતું આશ્ચર્યજનક કોષ્ટક
 — ‘સમય’ પછીથી આવે આવલિકા, પછી સાસોચ્છવાસ, પછી પ્રાણ, ૨૧ - ૨૫

★ શીર્ષપ્રહેલિકા એકોમાં પ્રથમ ૫૪ આંકડા લખાય પછી ૧૪૦ મીંડા ચઢાવી દેવા એટલે તેટલી સંખ્યા આવે. વાચના ભેદના કારણે ૭૦ એક ૧૮૦ મીંડા મળીને ૨૫૦ ની સંખ્યા પણ બતાવી છે.

વિષયનિર્દેશ

ગાથા સંખ્યા

પૃષ્ઠ સંખ્યા

સ્ત્રોક, લવ, ઘડી, મુહૂર્ત, દિવસ, મહિનો, વર્ષ, યુગ આ દરેક કાળમાનની વ્યાખ્યા યુગ પછીથી ઠેઠ શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીની જંગી સંખ્યાઓ, તે પછી પલ્યોપમ, સાગરોપમ અને ઠેઠ પુદ્ગલપરાવર્ત સુધીના મહાકાય જેવા કાળનું વર્ણન	x	૨૧ - ૨૫
- પલ્યોપમ માટે પ્રથમ પલ્ય કુવામાં ભરવાના વાળના દષ્ટાંતથી પ્રારંભ	x	૨૫-૨૭
❀ પલ્યોપમ સાગરોપમનું સ્વરૂપ ❀		
અહીંથી છ પ્રકારનાં પલ્યોપમ અને છ પ્રકારનાં સાગરોપમનું વર્ણન શરૂ, અવસર્પિણી નામના (ઉત્તરતા) કાળનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં તેનાં છ આરાઓનું સ્વરૂપ. [આરો એટલે વિભાગ.]	x	૨૭-૩૮
-પ્રથમ ૧૦ પ્રકારનાં દેવતાવિહિત કલ્પવૃક્ષો, સ્ત્રી-પુરુષની કલાઓ, તીર્થંકર આદિ ૬૩ શલાકા આદિ પુરુષો ક્યારે જન્મે તે અને પ્રલયકાળ વગેરે અનેક હકીકતો	x	૩૨-૩૮
-અવસર્પિણી પછી આવતા ઉત્સર્પિણી (ચઢતા) નામના કાળના છ આરાઓનું સ્વરૂપ	x	૩૮-૪૦
-પડતો સમય અને ચઢતો સમય બંને મલીને એક કાલચક્ર થાય છે, એમાં પડતો કાળ અને ચઢતો કાળ એટલે અવસર્પિણી કાળ, ઉત્સર્પિણી કાળ. બંને કાળના ભેગાં થવાથી સર્જાતા જૈન ગણિત મુજબના કાલચક્રની (એટલે મહાકાળની) વ્યાખ્યા	x	૩૮-૪૦
-‘પુદ્ગલપરાવર્ત’ આ નામના અકલ્પનીય એવા અન્તિમ કોટિના મહાતિમહાકાળની વ્યાખ્યા પ્રસંગે આઠ પ્રકારનાં પુદ્ગલપરાવર્તોની સમજ	x	૪૦-૪૩

[વિશિષ્ટ પ્રકારના જૈનકાળમાનની સમાપ્તિ થઈ]

*

પહેલો દેવગતિ અધિકાર

-દેવની બીજી વ્યંતર અને ત્રીજી જ્યોતિષ, આ બંને નિકાયનાં દેવ-દેવીઓનાં આયુષ્ય	૫,૬,૭	૪૪-૪૭
-ચોથી વૈમાનિક (વિમાનવાસી) દેવોનાં પ્રકારો અને તે નિકાયનાં દેવોનાં આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ	૮-૮ $\frac{૧}{૨}$	૪૭-૫૨
- એ જ દેવોની જયન્ય સ્થિતિ	૯-૧૦ $\frac{૧}{૨}$	૫૨-૫૪
- વૈમાનિક દેવીઓની જયન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ	૧૧-૧૨	૫૪-૫૭

* સ્થિતિદ્વારમાં જ બીજા પ્રકીર્ણક હકીકતો *

-દરેક દેવલોકના ઈન્દ્રોની અગ્રમહિષીઓની સંખ્યા	૧૩	૫૭-૫૮
-વૈમાનિક કલ્પના જુદા જુદા દેવલોકમાં પ્રતર સંખ્યા (પ્રતર-એટલે મજલાઓ-માળાઓ) કેટલી તે	૧૪	૫૮-૬૦
- હવે તે જુદા જુદા પ્રતરો-મજલાઓમાં રહેતા દેવ-દેવીઓનાં જય-ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જાણવાનું કરણ-ઉપાય શો ?	૧૫-૧૬	૬૦-૬૬
- બાર દેવલોકના ઈન્દ્રોનાં નિવાસ સ્થળો	૧૭	૬૬-૬૭
- દેવલોકમાં વર્તતા લોકપાલોનાં નામ અને આયુષ્ય	૧૮	૬૭-૬૮

★ પહેલું સ્થિતિદ્વાર સમાપ્ત થયું ★

*

દ્વિતીય ભવનદ્વાર (રહેવાનાં મુકામો-આવાસો)

* દેવની પહેલી ભવનપતિનિકાયનું વર્ણન *

આપણી ધરતીની નીચે-અધોલોકમાં વસતા ભવનપતિ દેવોની દશ નિકાયો (-વિભાગો) નાં નામો	૧૯	૬૯-૭૦
દશે નિકાયોનાં વીશ ઈન્દ્રો (મુખ્ય માલિકો)નાં નામ અને પ્રાસંગિક તે દેવની સામાન્ય તાકાત કેટલી જખરજસ્ત છે તે	૨૦-૨૨	૭૦-૭૩
દેવોનાં સર્વોપરિ માલિક ગણાતા ઈન્દ્રોનાં ભવનો-મુકામોની કુલ સંખ્યા અને તેનું સ્થાન	૨૩-૨૬	૭૩-૭૭
વિભાગવાર કયો દેવ કોણ છે ? તે ઓળખી શકવા માટે મુગટમાં રહેલાં ઓળખ ચિહ્નો કયા છે તે કહે છે	૨૭	૭૭-૭૮
દશે નિકાયવર્તી દેવોનાં શરીરનો અને તેમનાં વસ્ત્રોનો વર્ણ-રંગ કયો ?	૨૮-૨૯	૭૮-૮૦
ઈન્દ્રોના પરિવારમાં 'સામાનિક' શબ્દથી ઓળખાતા દેવો તથા ઈન્દ્રનું ધ્યાન રાખનારા 'આત્મરક્ષક' દળના દેવોની સંખ્યા	૩૦	૮૦-૮૩

* બીજા વ્યત્તર નિકાયના દેવોનો અધિકાર *

(ભવનપતિના થોડા અધિકાર સાથે)

નોંધ :- ધરતી ઉપર આવીને સુખ-દુખ આપનારાં કેટલાક જે દેવ-દેવીઓ છે તે મુખ્યત્વે વ્યત્તર નિકાયના વિશેષ હોય છે. કેમકે વ્યત્તર દેવો અને મનુષ્યજાત વચ્ચે વિશેષ અંતર નથી હોતું. એ દેવો ભવસ્વભાવે મનુષ્યની વસ્તીમાં કુતુહલવૃત્તિથી, મનમોજથી આવીને વસવાનું ઠીક ઠીક પસંદ કરતા હોય છે તેથી જ તે 'વ્યંતર' કહેવાય છે. ભૂત વળગે છે, ઝંડ વળગે છે, મેલડીઓ, આમ ભૂત, પ્રેત, ઝાકણ સક્ષસ

વગેરે જે વળગે છે-મનુષ્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, ઘરવાસ કરે છે તે દેવ-દેવીઓ પ્રાયઃ વ્યત્તરનિકાયનાં હોય છે.

૨૪ તીર્થંકરના યજ્ઞ-યજ્ઞિણીઓ તે વ્યત્તરની યજ્ઞ નામની નિકાયના જ હોય છે.

વિષયનિર્દેશ	ગ્રાંથ સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
- વ્યત્તરનાં નગરોનું વર્ણન અને સ્થળ	૩૧	૮૪-૮૫
- વ્યત્તરોનાં નગરોવર્તી ભવનો અને ભવનપતિનાં ભવનો અને તેના આકારોનું વર્ણન	૩૨	૮૫-૮૬
- વ્યત્તરદેવોનાં દેવાંગના સાથેના વિલાસીમુખના વર્ણનનો નિર્દેશ માત્ર	૩૩	૮૬
- વ્યત્તરોનાં નગરો કેવાં કેવાં મોટાં હોય છે તે	૩૩ ^૧ / _૨	૮૬-૮૭
- પિશાચ, ભૂત, પ્રેત, રાક્ષસ, કિન્નર, ગંધર્વ ઇત્યાદિ દેવો (જમીનના ભૂગર્ભમાં અતિ દૂર રહેલી) વ્યત્તર નિકાયનાં હોય છે. એનાં નામો શું છે તે	૩૪-૩૫	૮૭-૮૮
- આઠ નિકાયનાં અધિપતિ ગણાતા ૧૬ ઇન્દ્રોનાં નામો	૩૬-૩૭	૮૮-૯૦
- અલગ અલગ નિકાયનાં વ્યત્તરોને ઓળખવા માટે વિમાનની ધ્વજામાં કયા ચિહ્નો હોય છે ?	૩૮	૯૧
- વ્યત્તરોનાં શરીરનો વર્ણ કેવો છે ?	૩૯	૯૧-૯૨
વાણવ્યત્તરોનું વર્ણન સાથે સ્પષ્ટ રીતે પહેલીજવાર વાયકોને ચૌદરાજલોકનું સમભૂતલા નામનું ધ્રુવલેવલ સ્થાન જાણવા મળશે		
- વ્યત્તરના પેટાભેદ ગણાતા આઠ જાતના વાણવ્યત્તરોનાં નામો	૪૦-૪૧	૯૨-૯૭
- વિજ્ઞાને નક્કી કરેલાં સી-લેવલ-દરિયાઈ ધ્રુવમાપની જેમ જૈનવિજ્ઞાનમાં ભુગોળ-ખગોળનું લેવલ 'સમભૂતલા' શબ્દથી ઓળખાતું લેવલ છે તે આ પૃથ્વીમાં કઈ જગ્યાએ છે ? તેનું શાસ્ત્રીય પુરાવાઓ સાથે વિસ્તૃત વર્ણન	૪૦-૪૧	૯૨-૯૭
- વાણવ્યત્તરના ૮ વિભાગના ૧૬ ઇન્દ્રોનાં નામો	૪૨-૪૩	૯૭-૯૮
- વ્યત્તર-જ્યોતિષ આ બંને નિકાયના ઇન્દ્રોની તેમજ તેના સામાનિક તથા આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યા	૪૪	૯૮-૯૯

✽ દેવોનો પ્રાસંગિક પ્રકીર્ણક અધિકાર ✽

- ચારે નિકાયનાં દેવોનાં કાર્ય અને કક્ષાને અનુલક્ષીને શાસનવ્યવસ્થા વગેરે માટે પાડેલા ૧૦ વિભાગોનાં નામ અને તેનું વર્ણન	૪૫	૯૯-૧૦૨
- પોતાના દેવલોકની સુરક્ષા-વ્યવસ્થા માટે સાત પ્રકારની સેના (લશ્કર) કઈ કઈ છે તે	૪૬	૧૦૨-૧૦૩

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
— દરેક ઈન્દ્રના સલાહકાર તરીકે નિયુક્ત થએલા (આજના સંસદ સભ્યો જેવા) ૩૩-ત્રાયશ્ચિંશક દેવોનું વર્ણન	૪૭-૪૮	૧૦૩-૧૦૪
— ભવનપતિ-વ્યત્તર નિકાયાશ્રયી 'લઘુપરિશિષ્ટ' નં. ૧-૨	x	૧૦૫-૧૦૬

* દેવલોકની ત્રીજી જ્યોતિષી નિકાય *

નોંધ- ધરતીના દેવોની વાત પૂર્ણ થઈ. હવે આપણી ઉપર વર્તતા આકાશમાં રહેલા રોજ દેખાતા સૂર્ય-ચન્દ્ર, શ્રહ, નક્ષત્ર, તારાનાં દેવો^૧ તેમનાં વિમાનો વગેરેને લગતું વર્ણન.

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
— આકાશમાં દેખાતું જ્યોતિષયક જૈન શાસ્ત્રમાન્ય ખગોળના હિસાબે 'સમભૂતલા પૃથ્વી' લેવલથી (નિબિન્દુથી) તારા, ^૨ સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર, શ્રહો વગેરે કેટલાં દૂર છે તે જૈનપરિભાષાના માપ મુજબ જણાવે છે	૪૯	૧૦૭-૧૦૮
— આકાશમાં દેખાતું તારા, સૂર્ય, ચન્દ્ર, શ્રહ, નક્ષત્રયુક્ત એવું જ્યોતિષયક જૈન ખગોળની માન્યતા પ્રમાણે 'સમભૂતલા પૃથ્વી' લેવલ (નિબિન્દુ) થી આકાશમાં ઉંચે કેટલે દૂરથી શરૂ થાય છે? અને તે પછી કેટલી ઉંચાઈએ તે પૂર્ણ થાય છે તેનું વર્ણન	૪૯	૧૦૭-૧૦૮
— સ્વાતિ અને અભિજિત નક્ષત્રની ચારગતિની વ્યવસ્થા	૫૦	૧૦૮
— તારા, સૂર્ય, ચન્દ્ર આદિ પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષી દેવોનાં વિમાનોનો ક્રમ કેવી રીતે છે? અને પરસ્પર એકબીજાથી કેટલે અંતરે દૂર રહીને ફરે છે તે	૫૧	૧૦૮-૧૧૦

નોંધ- જ્યોતિષી દેવો બે પ્રકારે છે, ચર અને સ્થિર. મનુષ્યલોકમાં ચર છે અને તેથી બહાર લોકાન્ત સુધી સ્થિર છે.

— મેરુ પર્વતથી ચર-ગતિમાન જ્યોતિષયક કેટલું દૂર રહીને ફરે અને સ્થિર જ્યોતિષયક ચૌદરાજ લોકના મધ્યભાગના અંતિમ છેડાથી અંદર કેટલે દૂર રહીને ફરે છે તે	૫૨	૧૧૦-૧૧૧
— જ્યોતિષી વિમાનોની આકૃતિ કેવી છે? અને તે શેનાં બનેલાં છે તે	૫૩-૫૪	૧૧૧-૧૧૩
— જ્યોતિષીઓનાં વિમાનોનું માપ કેટલું?	૫૫	૧૧૪
— મનુષ્ય જાતિને ઉત્પન્ન થવાનું ક્ષેત્ર કયું અને કેટલું?	૫૬	૧૧૫-૧૧૮
— મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચર-ફરતા જ્યોતિષી વિમાનો છે જ્યારે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર સ્થિર છે, તો આ સ્થિર વિમાનોનું પ્રમાણ કેટલું?	૫૬	૧૧૫-૧૧૮

૧. આજનું વિજ્ઞાન વિમાનો અને તેમાં દેવો રહે છે તે વાત માનતું નથી. જો કે આજે તે પ્રયોગશીલ અવસ્થામાં છે. પણ એક દિવસ આવશે કે તેઓ આકાશી શ્રહોમાં જીવન છે, વસતી છે અને જે છે તે માનવી કરતાં બુદ્ધિ-શક્તિ બધામાં વધુ ચઢીયાતાં છે એમ પૂરું સ્વીકારશે.

૨. આજના વિજ્ઞાન સાથે જૈન વિજ્ઞાનની વાત મેળ ખાતી નથી.

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
— મનુષ્યોનાં જન્મ મરણ (૪૫ લાખ યોજનાના) મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ થાય તેથી બીજે ક્યાંય નહિ તે વાત	૫૬	૧૧૫-૧૧૮
— અઢીઢીપ પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રમાં અવશ્ય કયા ભાવો પ્રવર્તે છે અને અઢીઢીપની બહાર કઈ કઈ બીનાઓ-બાબતો કદી બનતી નથી તેની વિગતો	૫૬	૧૧૫ -- ૧૧૮
— ચર જ્યોતિષી વિમાનોની ગતિમાં કેવી તરતમતા છે તે અને પથ્યું રૂપ ધારણ કરી વિમાનને ઉપાડી વહન કરનારા આભિયોગિક દેવો કેવાં રૂપો કરે છે વગેરે	૫૭-૫૮	૧૧૯-૧૨૦
— એક ચન્દ્રને પ્રહાદિકનો પરિવાર કેટલો છે ?	૫૯	૧૨૧-૧૨૨
— તારાઓની સંખ્યા નિશ્ચિત ક્ષેત્રમાં કઈ રીતે સમાઈ શકે ?	૬૦	૧૨૨-૧૨૩
— રાહુ પ્રહ કોણ છે ? તેનો વર્ણ અને તેની ગતિ શું ? તે ચન્દ્રમાની સાથે ફરે છે ?	૬૧	૧૨૪-૧૨૮
— રાહુના પ્રકારો, રાહુના કારણે જ તિથિઓ, સુકલપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષનું સર્જન તથા પ્રહણ થાય છે વગેરે બાબતોનું વર્ણન	૬૧	૧૨૪-૧૨૮
— જંબૂઢીપના આકાશમાં એક તારાથી બીજા તારા વચ્ચેનું અંતર કેટલું ?	૬૨	૧૨૮-૧૨૯
— જંબૂઢીપમાં આવેલા મેરુપર્વતની નજીકના નિષધ અને નીલવંત નામના જંગી પર્વતો આગળના આકાશમાં ફરતા તારાઓ વચ્ચે અંતર કેટલું છે ?	૬૩	૧૨૯-૧૩૦
— વચમાં પર્વતના શિખરોનો વ્યાધાત થતાં અને નિવ્યાધાત રહેતાં તારાઓ વચ્ચે જ્યન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અંતર કેટલું હોય છે ?	૬૪	૧૩૦
— મનુષ્યલોક (ક્ષેત્ર)ની બહાર સ્થિર રહેલાં ચન્દ્રો અને સૂર્યો વચ્ચે પરસ્પર અંતર કેટલું ?	૬૫	૧૩૧-૧૩૨
— મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્રથી ચંદ્રનું સૂર્યથી સૂર્યનું અંતર કેટલું ?	૬૬-૬૭	૧૩૨-૧૩૩

★ ત્રીજી જ્યોતિષી નિકાયનો અધિકાર પૂર્ણ થયો ★

નોંધ :- આપણી વિદ્યમાન દુનિયા સમુદ્ર આગળ બિન્દુ જેટલી જ છે. જૈન ભૂગોળ તો કહે છે કે આ ધરતી ઉપર આ દુનિયાની બહાર દૂર દૂર ઘણાં ઘણાં દેશો, નદીઓ, પહાડો, દ્વીપ-સમુદ્રો છે, અને તે અસંખ્ય જેવી વિરાટ સંખ્યામાં છે. તે બધાં ગોળાકાર છે પણ આજે તેનો કેમ કશો અણસાર મળતો નથી. આજની ભૂગોળ આગળ આ વાત સાવ જ ખોટી અને કાલ્પનિક લાગે ત્યારે અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રની વાત કઈ રીતે શ્રદ્ધેય બને ? પણ આ વાતની અહીં ચર્ચા કે જવાબને અરકાશ નથી. અહીં તો માત્ર અનુક્રમણિકાના વાચકને માત્ર ઈસારો કરવા પૂરતી જ વાત લખી છે.

* પ્રાસંગિક દ્વીપ-સમુદ્રાધિકાર *

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
— મધ્યલોક, તિર્થલોક કે મર્ત્ય-મનુષ્યલોકથી ઓળખાતી ધરતી ઉપર દ્વીપ-સમુદ્રોની સંખ્યા કેટલી છે તે, તે દ્વીપો કેવા આકારે છે ? કેવી રીતે છે ? વળી સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રોના ઉન્નતીય મધ્યબિન્દુ સ્થાને રહેલા પ્રથમ જંબૂદ્વીપને ફરતાં વીંટળાએલા છે અને તે સાથે જંબૂદ્વીપનું પ્રમાણ પણ કહે છે	૬૮-૬૯	૧૩૪-૧૩૬
— દ્વીપોનાં નામો શું છે તે, અને તે નામો શાથી પડ્યા છે વગેરે બાબતો	૭૦	૧૩૬-૧૪૦

* શ્રી નંદીશ્વરદ્વીપનું જરૂરી વર્ણન *

નોંધ :- જંબૂદ્વીપ પછી અસંખ્ય એટલે અબજોના અબજો દ્વીપ-સમુદ્રો છે પણ એમાં માત્ર એક નંદીશ્વરદ્વીપ સર્વોત્તમ અને સર્વોચ્ચ કોટિનું સ્થાન ધરાવે છે. અનાદિકાળથી સહુથી વધુ સુગૃહીત નામધેય અને સન્માન્ય આ દ્વીપ રહ્યો છે.

પ્રશ્ન થાય કે કારણ શું ?

ઉત્તર — જ્યારે જ્યારે તીર્થકરદેવના જન્માદિ કલ્યાણક્રોના પ્રસંગો આવે ત્યારે ઈન્દ્રાદિક દેવો કલ્યાણક ઉજવવા આ ધરતી ઉપર આવે ત્યારે જંગી વિરાટ વિમાનોમાં બેસીને આવે છે. એ વિમાનો અઢીદ્વીપ કરતાં મોટાં છે એટલે સીધા જંબૂદ્વીપમાં ઉતરી જ ન શકે એટલે આકાશમાંથી સીધા જ નંદીશ્વર જાય છે, અને ત્યાંથી નાનાં નવા વિમાનને બનાવીને પછી અઢીદ્વીપ-જંબૂદ્વીપમાં આવે છે, માટે નંદીશ્વર વિખ્યાત દ્વીપ છે. વળી બાવન જિનાલયોથી મંડિત છે. ત્યાં ઈન્દ્રો-દેવો ભક્તિ ઉત્સવો પણ ઉજવે છે. દેવોનું આ ખાસ તીર્થ છે.

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
— નંદીશ્વરદ્વીપ સંબંધી કિંચિત્ વર્ણન	૭૦	૧૩૮-૧૪૦
— કયો સમુદ્ર કયા દ્વીપને વીંટીને રહ્યો છે ?	૭૧	૧૪૦-૧૪૧
— દ્વીપ-સમુદ્રોનાં અન્ય નામો કયા છે તે અને તેની ગણતરી વ્યવસ્થા અને નામકરણ અંગેની વિશેષતાઓનું દર્શન	૭૨-૭૫	૧૪૧-૧૪૬
— અસંખ્ય સમુદ્રોનાં જલના સ્વાદની વ્યવસ્થા અને મોટાં માછલાઓનું પ્રમાણ તથા તેમનું સ્થાન	૭૬-૭૭	૧૪૬-૧૪૮
— દ્વીપ સમુદ્રાધિકારે પરિશિષ્ટ નં ૩- તેમાં બતાવેલું ભરતી ઓટનું કારણ વગેરે	x	૧૪૯-૧૫૨

[સર્વદ્વીપ-સમુદ્રાશ્રયી ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા લાવવાનું કરણ-ઉપાય તથા નક્ષત્રપ્રહનું સ્વરૂપ]

— ચન્દ્ર, સૂર્ય સંખ્યા જાણવાની ત્રિગુણકરણ ઘટના અને એ ત્રિગુણકરણ કેમ ઘટાવવું તે સંબંધી વર્ણન	૭૮-૭૯	૧૫૩-૧૫૮
---	-------	---------

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
- મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની શ્રેણિ-પંક્તિનું સ્વરૂપ	૮૦	૧૫૮-૧૫૯
- મનુષ્યક્ષેત્રમાં નક્ષત્રપંક્તિનું વર્ણન	૮૧	૧૬૦-૧૬૧
- નક્ષત્ર વિચારનું લઘુપરિશિષ્ટ-નં ૪	x	૧૬૨-૧૬૫
- નક્ષત્રનાં નામ, તેનું ક્ષેત્ર તેમજ તેના મંડલોની વિવિધ વિચારણા	x	૧૬૨-૧૬૫
પ્રેક્ષનાં સાધનો દ્વારા મુશ્કેલીથી ગોઠવેલી ૨૮ નક્ષત્રોની આકૃતિઓનો નકશો	x	૧૬૬-૧૬૮
- મનુષ્યક્ષેત્રે ગ્રહની પંક્તિ અને ધ્રુવના તારાનું સ્વરૂપ	૮૨	૧૬૯-૧૭૧
- મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર સદા સ્થિર રહેલી ચન્દ્ર-સૂર્યની શ્રેણિઓ-પંક્તિઓનું સ્વરૂપ	૮૩-૮૫	૧૭૧-૧૮૩
- જુદા જુદા વિદ્વાનોના મતાંતરો	૮૩-૮૫	૧૭૧-૧૮૩

નોંધ :- જો કે આ સંગ્રહણી ગ્રન્થમાં તો બુદ્ધિની અમુક કક્ષા અને વયની અમુક મર્યાદાને અનુલક્ષીને સૂર્ય-ચન્દ્રના પરિભ્રમણ અંગે મર્યાદિત વર્ણન કર્યું છે, પણ મને થયું કે વિશેષ બુદ્ધિમાનો અને પુખ્તવયના જિજ્ઞાસુઓ માટે સૂર્ય-ચન્દ્ર વગેરે અંગે વિસ્તારથી વિષયો રજૂ કરવામાં આવે તો તે લોકોને ઘણો લાભ થાય. તે બધા ક્યાંથી અને ક્યારે મોટા સંદર્ભગ્રન્થો મેળવશે અને જોશે એટલે મેં સૂર્યપ્રગટિ, ચંદ્રપ્રગટિ, જંબૂદ્વીપપ્રગટિ વગેરે આગમગ્રન્થો, જ્યોતિષ કરંડક, લોકપ્રકાશ, મંડલ પ્રકરણ વગેરે પ્રકરણ ગ્રન્થોમાં જે વિસ્તૃત વર્ણન આપ્યું છે તે જોઈને વિસ્તૃત વર્ણન સરલ ભાષામાં અભ્યાસીઓ માટે અહીં આપ્યું છે.

આ મંડલો સમજવા માટે પાયાના જ્ઞાન તરીકે જંબૂદ્વીપથી લઈ અઢીદ્વીપ સુધીનું જ્ઞાન મેળવવું ખૂબ જ જરૂરી હોવાથી પ્રથમ અઢીદ્વીપનો અતિસંક્ષેપમાં અધિકાર જણાવીને પછી મુખ્ય સૂર્ય-ચન્દ્રના મંડલોનો મહત્વનો અધિકાર વિસ્તારથી શરૂ થશે.

* ચન્દ્ર-સૂર્યનાં મંડલોનો અધિકાર *

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
- સૂર્ય-ચન્દ્રના વર્તુલાકારે ગતિ કરતા તેનાં કેટલાં મંડલો (વર્તુલાકારો) પડે છે તે	૮૬-૯૦	૧૮૪-૧૮૬
- પ્રથમ જંબૂદ્વીપથી લઈ અઢીદ્વીપ સુધીનો અધિકાર	૧૮૬ પૈજી ૨૪૮ પૈજ સુધી ગાથાઓ નથી ફક્ત વિવેચન છે.	૧૮૬-૧૯૯

પ્રથમ સૂર્ય-ચન્દ્રનાં મંડલો અંગે સંયુક્ત નિરૂપણ

- મંડલ એટલે શું ? સૂર્ય-ચન્દ્ર કેવી રીતે ગતિ કરે છે ?	x	૨૦૦-૨૦૧
- સૂર્ય-ચન્દ્રના મંડલો વચ્ચેનો તફાવત	x	૨૦૧

॥ સૂર્યમંડલાધિકાર: ॥

* પ્રથમ સૂર્ય-મંડલનો અધિકાર *

વિષયનિર્દેશ

પૃષ્ઠ સંખ્યા

૧. સૂર્યનાં મંડલોનું ચારક્ષેત્રપ્રમાણ	૨૦૨
— સૂર્યમંડલનું ચારક્ષેત્રપ્રમાણ લાવવાનો બીજો ઉપાય	૨૦૩
૨. સૂર્યમંડલનું બે યોજનનું અંતરપ્રમાણ લાવવાની રીત	૨૦૩
— સૂર્યમંડલોનું અંતરનિઃસારણ લાવવાની અન્ય રીતિ	૨૦૪
૩. સૂર્યમંડલ સંખ્યા અને તેની વ્યવસ્થા	૨૦૪-૨૦૮
— તે તે ક્ષેત્રોમાં ઉદયાસ્તવિષયસિનો હેતુ	૨૦૮-૨૧૦
— મેરુની અપેક્ષાએ મંડલ-અબાધાનિરૂપણ	૨૧૦
— મેરુને આશ્રયી ઓઘથી અબાધા-૧	૨૧૦
— મેરુને આશ્રયીને પ્રત્યેક મંડલ સંબંધી અબાધા-૨	૨૧૧
— હવે બંને સૂર્યોની પ્રતિમંડલે પરસ્પર અબાધા અને વ્યવસ્થા	૨૧૧-૨૧૩
— એક બીજા મંડલ વચ્ચેની અંતરપ્રરુપણા	૨૧૩
૧. મંડલચાર-અર્ધમંડલસંસ્થિતિ	૨૧૩-૨૧૪
— દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણ પ્રસંગે સૂર્યની મંડલોમાં ગતિ	૨૧૪-૨૧૬
— ભરત, ઐરવત તેમજ મહાવિદેહમાં સૂર્યોદય	૨૧૬
૨. પ્રતિવર્ષે સૂર્યમંડલોની ગતિ અને સંખ્યાપ્રરુપણા	૨૧૭
— દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણનું સ્વરૂપ	૨૧૭-૨૧૮
૩. સંવત્સરના પ્રત્યેક રાત્રિ-દિવસોની પ્રમાણ પ્રરુપણા	૨૨૦-૨૨૧
૧. વિદેહાદિક્ષેત્રમાં ત્રણ મુહૂર્ત અંગે વિચારણા	૨૨૧-૨૨૩
૨. દિવસ તેમજ રાત્રિનું કારણ	૨૨૩-૨૨૪
૩. રાત્રિ તેમજ દિવસના કાળ સંબંધી સમાધાન	૨૨૪-૨૨૬
૪. ભરતક્ષેત્રમાં સૂર્યોદયની ગતિ	૨૨૬-૨૨૮
૫. ભરતક્ષેત્રના જુદા જુદા દેશોમાં સૂર્યોદયાદિ સમયનાં વિષયસિ-ફેરફારના હેતુઓ	૨૨૮-૨૨૯
૬. વર્તમાનમાં વિદ્યમાન પશ્ચિમના દેશોનો સમાવેશ કયાં કરવો ?	૨૨૯-૨૩૦
૭. અમેરિકાદિ પાશ્ચાત્યક્ષેત્રને શું મહાવિદેહક્ષેત્ર માની શકાય ?	૨૩૦-૨૩૨
૪. ચાર-ગતિની પ્રરૂપણા (પ્રતિમંડલમાં ક્ષેત્ર વિભાગાનુસાર રાત્રિ-દિવસ પ્રરૂપણા)	૨૩૨
— પ્રકાશક્ષેત્રની આકૃતિ સંબંધી વિચાર	૨૩૨
— આતપક્ષેત્રની લંબાઈ તથા વિસ્તાર	૨૩૨-૨૩૩
— આતપક્ષેત્રનો પહોળાઈ-વિસ્તાર	૨૩૩
— અંધકારક્ષેત્રાકૃતિ વિચાર	૨૩૩-૨૩૪
— સર્વબાહ્યમંડલ પ્રરૂપણા	૨૩૪

વિષયનિર્દેશ

૫. પ્રતિમંડલમાં પરિક્ષેપ-પરિધિ પ્રરુપણા
૬. પ્રતિમંડલમાં મુક્તગતિમાન-પ્રરુપણા
૭. પ્રતિમંડલમાં દષ્ટિપથપ્રાપ્તિ પ્રરુપણા

પૃષ્ઠ સંખ્યા

૨૩૫
૨૩૫-૨૩૬
૨૩૬-૨૩૮

★ અહીં સૂર્યમંડલનો અધિકાર પૂર્ણ થયો ★

॥ ચન્દ્રમણ્ડલાધિકારઃ ॥

હવે ચન્દ્રનાં મંડલોનું વર્ણન કરે છે.

✽ બીજો ચન્દ્રમંડલનો અધિકાર ✽

– સૂર્યમંડલથી ચન્દ્રમંડલનું બિન્નપણું	૨૩૮
૧. ચન્દ્રનાં મંડલોનું ચારક્ષેત્રપ્રમાણ	૨૩૮-૨૪૦
– ચારક્ષેત્રનો બીજો ઉપાય	૨૪૦-૨૪૧
૨. ચન્દ્રમંડલોની અન્તર-નિસ્સારણ રીતિ	૨૪૨
– અન્તરપ્રમાણપ્રાપ્તિ-અન્ય રીતે	૨૪૨-૨૪૩
૩. મેરુથી ચન્દ્રમંડલ-અબાધા પ્રરુપણા	૨૪૪
– મેરુને આશ્રિત ઓઘથી અબાધાનું નિરૂપણ-૧	૨૪૪
– મેરુને આશ્રિત પ્રતિમંડલની અબાધા-૨	૨૪૪
– ચન્દ્ર-ચન્દ્ર વચ્ચે પ્રતિમંડલની પરસ્પર અબાધા અને વ્યવસ્થા	૨૪૪-૨૪૬
૧. ચન્દ્રમંડલોની પરિધિપ્રરુપણા	૨૪૬
૨. ચન્દ્રની મુક્તગતિ	૨૪૬
૩. ચન્દ્રની દષ્ટિપથપ્રાપ્તિ	૨૪૭
૪. ચન્દ્રનાં સાધારણસાધારણ મંડલો	૨૪૭
– જંબુદ્વીપવર્તી સમગ્ર સમય (અઢીદ્વીપ) ક્ષેત્રે સૂર્ય-ચન્દ્ર મંડલાધિકાર	૨૪૭-૨૪૮
– પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રાશ્રયી ગ્રહ-નક્ષત્રાદિ પ્રમાણ-કરણ	૯૧ ૨૪૮-૨૫૦
– ૨૮ નક્ષત્રો તથા ૮૮ ગ્રહોના નામો	૯૧ ૨૪૮-૨૫૦
– પ્રથમ સ્વયં પ્રકાશમાન સૂર્ય (ગ્રહ) વિમાન અંગેની ૮૦ બાબતોની તારવણી	× ૨૫૧-૨૫૪
– સ્વયં પ્રકાશમાન ચંદ્ર (ગ્રહ) વિમાન અંગેની માહિતીની નોંધો તથા ગ્રહ, નક્ષત્ર અંગેની કુલ ૬૧ નોંધો	× ૨૫૪-૨૫૬
– જ્યોતિષીનિકાયાશ્રયી લઘુપરિશિષ્ટ-નં ૫	× ૨૫૭

શ્રીધ્વ આકાશમાં વિમાનોમાં રહેનારા વૈમાનિકથી ઓળખાતા દેવોની ચોથી
વૈમાનિકનિકાયનો અધિકાર

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
— પ્રત્યેક કલ્પે વિમાન સંખ્યા કેટલી ?	૯૨-૯૩	૨૫૮-૨૫૯
— સમગ્ર નિકાયની વિમાન સંખ્યા કેટલી ?	૯૪	૨૫૯-૨૬૦
— પ્રત્યેક કલ્પે વિમાન સંખ્યા જાણવાનું કરણ-ગણિત ઉપાય	૯૫	૨૬૦
— તે કલ્પનાં વિમાનો કયા આકારે અને કેવા ક્રમે છે ?	૯૬-૯૭	૨૬૧-૨૬૨
— વિમાનોના દ્વાર-દરવાજાઓ કેટલા ?	૯૮	૨૬૨-૨૬૩
— આવલિકાગત તથા પુખ્તાવક્રીર્ણ એટલે પંક્તિબદ્ધ અને પંક્તિ વચ્ચેનાં છૂટા છૂટા વિમાનોનું પરસ્પર અન્તર	૯૯	૨૬૩
— કયા કયા દ્વીપ સમુદ્ર ઉપર પંક્તિગત કયું વિમાન આવે છે તે	૧૦૦-૧૦૧	૨૬૩-૨૬૪
— વિમાનનાં ગંધ, સ્પર્શાદિક કેવાં હોય ?	૧૦૨	૨૬૪-૨૬૫
— આવલિકાગત વિમાનના સ્વામિત્વની વહેંચણી	૧૦૩-૧૦૪	૨૬૫-૨૬૭
— આવલિકાગત વિમાનની પ્રાકર-કિલ્લાની વ્યવસ્થા	૧૦૬-૧૦૭	૨૬૭-૨૬૮
— કોઈપણ કલ્પે બંને પ્રકારની વિમાનસંખ્યા જાણવાનું કરણ	૧૦૮	૨૬૮-૨૭૨
— સમગ્ર નિકાયાશ્રયી વિમાનસંખ્યા પ્રાપ્તિ રીતિ	"	૨૭૨
— પ્રતિપ્રતરે વિમાનસંખ્યાનું પ્રમાણ	"	૨૭૨
— પ્રતિપ્રતરે ત્રિકોણાદિ વિમાનસંખ્યા જાણવાનો ઉપાય	૧૦૯-૧૧૦	૨૭૩-૨૭૬
— ઈષ્ટપ્રતરમાં ત્રિકોણાદિ સંખ્યાના ઉપાયો	"	૨૭૭
— સમગ્ર નિકાયમાં ત્રિકોણાદિ વિમાનસંખ્યા	"	૨૭૮
— વૈમાનિક દેવોને ઓળખવા માટેનાં ચિહ્નો કયાં છે ?	૧૧૧	૨૭૮-૨૭૯
— વૈમાનિક ઈન્દ્રોના સામાનિક-આત્મરક્ષકદેવ સંખ્યા કેટલી ?	૧૧૨	૨૭૯-૨૮૦
— વૈમાનિક કલ્પો કયા કયા કોના કોના આધારે છે ?	૧૧૩	૨૮૦-૨૮૧
— તે વિમાનોનાં પૃથ્વીપિંડની જાડાઈ તથા વિમાનની ઊંચાઈ કેટલી ?	૧૧૪-૧૧૬	૨૮૨-૨૮૩
— તે વિમાનોનાં રંગ કેવા છે ?	૧૧૭	૨૮૪
— કર્કસંક્રાન્તિના પ્રથમ દિવસે સૂર્યોદય-સૂર્યાસ્તનું અંતર	૧૧૮	૨૮૪-૨૮૫
— તે પ્રમાણને ત્રિગુણ, પંચગુણ, સપ્તગુણ તથા નવગુણ કરવાનું પ્રમાણ	૧૧૯-૧૨૨	૨૮૬-૨૮૭
— વૈમાનિક વિમાનોને દેવો ચંડાદિક ગતિથી માપી શકે કે નહિ ?	૧૨૩-૧૨૪	૨૮૭-૨૮૮
— કેવી રીતે કરતાં, કઈ ગતિને કેટલી ગુણી કરતાં વિમાનના વિષ્ણુનાદિનો પાર પમાય ?	૧૨૫-૧૨૬	૨૮૮-૨૮૯

વિષયનિર્દેશ

	ગ્રાંથ સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
— જૈનપરિભાષામાં આવતા એકરાજના માપ-માનને જાણવાની રીત-વ્યવસ્થા	૧૨૭	૨૮૧-૨૮૨
— પહેલાં અને છેલ્લાં પ્રતરના ઈન્દ્રક વિમાનનું પ્રમાણ	૧૨૮	૨૮૨-૨૮૩
— ૬૨ ઈન્દ્રોનાં ૬૨ ઈન્દ્રક વિમાનોનાં નામો	૧૨૮-૧૩૫	૨૮૩-૨૮૬
— આવલિકાગત ૬૨ વિમાનોનાં નામની વ્યવસ્થા	"	૨૮૩-૨૮૬
— ૪૫ લાખ અને એક લાખ યોજનના પ્રમાણવાળા વિરાટ વિશ્વમાં કઈ કઈ વસ્તુ છે ?	૧૩૬	૨૮૬
— ચૌદરાજ=જૈનવિશ્વની માપ-માન વગેરેની વ્યવસ્થા	૧૩૭	૨૮૬-૨૮૮

* ત્રીજું અવગાહના-શરીર પ્રમાણદ્વાર *

— ચારે નિકાયના દેવોનું ભવાશ્રયી દેહમાન કેટલું ?	૧૩૮	૨૮૮
— વૈમાનિક દેવોનું શરીરપ્રમાણ જાણવાનું કરણ-ગણિત	૧૩૮-૧૪૧	૨૮૮-૩૦૨
— વૈમાનિક દેવોનાં ઉત્તર વૈકિયનું માન	૧૪૨	૩૦૨-૩૦૪
— ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈકિયનું (નવું બનાવે તેનું) જ્યન્યમાન	૧૪૩	૩૦૪-૩૦૬

★ ત્રીજું અવગાહના દ્વાર સમાપ્ત થયું ★

*

* ચોથું ઉપપાતવિરહ, પાંચમું અવનવિરહ, છઠ્ઠું ઉપપાતસંખ્યા, સાતમું અવનસંખ્યાદ્વાર *

— ચારે નિકાયના દેવોનો ઉપપાત વિરહ	૧૪૪	૩૦૭
— ચારે નિકાયાશ્રયી અવનવિરહ તથા ઉપપાત-અવનની સંખ્યા	૧૪૫-૧૪૮	૩૦૭-૩૧૧

* આઠમું ગતિદ્વાર *

— અધ્યવસાયની-મનના પરિણામની વ્યાખ્યા	૧૪૮	૩૧૨-૩૧૪
— જીવના ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ સંયોગોનું પરિણામ	"	૩૧૩-૩૧૪
— કયા કયા અને કઈ કઈ સ્થિતિવાળા જીવો દેવલોકમાં આવે તે	૧૫૦-૧૫૧	૩૧૪-૩૧૬
— અસુરો (-પાતાલવાસીઓ) ની અધ્યવસાયાશ્રયી ગતિ કહે છે	૧૫૨	૩૧૬-૩૧૮
— વ્યન્તરગતિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ?	૧૫૩	૩૧૮-૩૧૯
— જ્યોતિષી અને વૈમાનિકના અચ્યુત દેવલોક સુધી કોણ જાય ?	૧૫૪	૩૧૯-૩૨૧
— શ્રેવેયકમાં કોણ ઉત્પન્ન થાય તે	૧૫૫	૩૨૧-૩૨૨
— 'સૂત્ર' કોણે કહેવાય તેની વ્યાખ્યા	૧૫૬	૩૨૨-૩૨૫
— સર્વાર્થસિદ્ધે તથા સૌધર્મ વિમાનમાં જ્યન્યથી કોણ ઉત્પન્ન થાય ?	૧૫૭-૧૫૮	૩૨૫-૩૨૬

નોંધ :- જૈન ગ્રન્થોમાં તે તે કાલાશ્રયી વિવિધ જાતના શરીરના બંધારણો હોવાનું બતાવ્યું છે. તે શરીરની રચના કેટલા પ્રકારે હોય છે, કેવી રીતે હોય છે તે જણાવે છે. આ બંધારણ બધાયને જ હોય તેવું ન સમજવું.

વિષયનિર્દેશ	ગ્રાંથ સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
- છ સંઘયણ (શરીરની અસ્થિ રચના વિશેષ)નું સ્વરૂપ	૧૫૯-૧૬૦	૩૨૬-૩૨૮
- કયા જીવને કેટલાં સંઘયણ હોય ?	૧૬૧	૩૨૮
- સંઘયણાશ્રયી ઉર્ધ્વ ગતિનું નિયમન	૧૬૨	૩૩૦
- છ સંસ્થાનનું સ્વરૂપ તથા વ્યવસ્થા	૧૬૩-૧૬૫	૩૩૦-૩૩૨

* નવમું આગતિદ્વાર *

* આગતિ ઉપરાંત બીજી જાણવા યોગ્ય ઉપયોગી અનેક હકીકતો *

- દેવો મરીને ક્યાં ક્યાં જન્મ લે છે તે	૧૬૬-૧૬૭	૩૩૩-૩૩૪
- દેવોને દેવાંગના સાથેના વિષય-સંભોગ અવસ્થાનું નિયમન કોણે કેવું હોય ?	૧૬૮	૩૩૪-૩૩૭
- વિષયસુખ કેવું તુચ્છ છે ?	૧૬૯	૩૩૭-૩૩૮
- દેવીઓની ઉત્પત્તિ અને તેણીનું ઉપરના દેવલોકમાં જવું આવવું ક્યાં સુધી હોય ?	૧૭૦	૩૩૮
- કિલ્બાષિક દેવોના પ્રકાર અને તેના નિવાસસ્થાનો	૧૭૧	૩૩૯-૩૪૧
- અપરિપ્રક્ષીતા દેવીઓનાં વિમાનો અને આયુષ્યમાન	૧૭૨-૧૭૫	૩૪૧-૩૪૩
- ચારે નિકાયાશ્રયી છ લેશ્યાની ઘટના	૧૭૬-૧૭૬ ^૧ / _૨	૩૪૩-૩૪૫
- લેશ્યા એટલે શું ?	" "	૩૪૪-૩૪૫
- વૈમાનિક દેવોના શરીરનો રંગ (વર્ણ) કેવો હોય ?	૧૭૭	૩૪૫
- દેવોના આહાર તથા શ્વાસોશ્વાસ લેવાની વ્યવસ્થા-મર્યાદા શું છે ?	૧૭૮	૩૪૬-૩૪૭
- શ્વાસોશ્વાસની ગણતરી વ્યવસ્થા	૧૭૯-૧૮૦ ^૧ / _૨	૩૪૭-૩૪૮
- દેવોના શ્વાસોશ્વાસ તથા આહારનું કાળપ્રમાણ	૧૮૧-૧૮૨	૩૪૮-૩૫૧
- ત્રણ પ્રકારના આહારનું સ્વરૂપ	૧૮૩	૩૫૧-૩૫૩
- કોને કયો આહાર છે ? તે	૧૮૪	૩૫૩-૩૫૫
- સચિત્ત અચિત્તાદિ તેમજ આત્મોગ અનાત્મોગ આહારના પ્રકારો તેમાં કોને કયો હોય તે ?	૧૮૫	૩૫૬
- કયા જીવો કયો આહાર ગ્રહણ કરે ?	૧૮૬	૩૫૬-૩૫૮
- નરક, મનુષ્ય, તિર્યચોના આહારનું પ્રમાણ	૧૮૭	૩૫૮-૩૬૦
- અનાહારક જીવો કયા ? એને અનાહારકપણું કયારે ?	૧૮૮	૩૬૦-૩૬૨

વિષયનિર્દેશ

	ગ્રાંથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
-જીજુ અને વક્રાગતિનું સ્વરૂપ	૧૮૮	૩૬૦-૩૬૧
-દેવોનાં ભવપ્રત્યયિક દેહની સંપત્તિ-મહત્તા	૧૮૯-૧૯૧	૩૬૨-૩૬૫
-દેવોની ઉપપાત સમયની સ્થિતિ	"	૩૬૪-૩૬૫
-દેવો કયા કારણે મનુષ્યલોકમાં આવે છે ?	૧૮૨	૩૬૫-૩૬૬
-મનુષ્યલોકમાં કયા કારણે નથી આવતા ?	૧૮૩-૧૮૪	૩૬૬-૩૬૮
-ચારે ગતિના જીવોના અવધિજ્ઞાનનો આકાર	૧૮૫-૧૮૯	૩૬૮-૩૭૨
-કયા દેવોને કેટલું અવધિજ્ઞાન-પરોક્ષજ્ઞાન હોય ?	"	૩૭૧-૩૭૨
-કયા દેવને કઈ દિશાએ વધારે હોય તે	૨૦૦	૩૭૩
-ચોથી વૈમાનિક નિકાયાશ્રયી પરિશિષ્ટ-૬	x	૩૭૫-૩૭૭
-ચારે નિકાયના દેવોના ૧૮૮ ભેદ કેવી રીતે છે ?	x	૩૭૭
-દેવો સંબંધી સંક્ષિપ્ત સમજણ	x	૩૭૮-૩૭૯

* બીજો નરકગતિ અધિકાર *

નોંધ :- સાત નરકો આપણી ધરતીની નીચે પાતાલલોકમાં આવેલી છે, તે અસંખ્ય યોજન સુધી લંબાએલી છે. એક નરકથી બીજી નરક અલગ છે. પહેલી નરકને છોડીને બાકીની બધી નરકો ચારે બાજુએથી આકાશમાં-અવકાશમાં જ છે, મહા-ઘોર પાપ કરનારા જીવો નરકમાં જન્મ લે છે. દેવલોકમાં સુખનું પ્રાધાન્ય છે, પણ નરકમાં ઉત્પન્ન થએલા જીવોને સંપૂર્ણ દુઃખ જ ભોગવવાનું સ્થાન છે. તેનો અધિકાર અહીંથી શરૂ થાય છે.

* પ્રથમ સ્થિતિ-આયુષ્ય વર્ણનદ્વાર ***વિષયનિર્દેશ**

	ગ્રાંથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
- સાતે નરકની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ કેટલી ?	૨૦૧	૩૮૧
- તે પ્રત્યેકની જઘન્યસ્થિતિ જાણવાનો ઉપાય અને મધ્યમસ્થિતિ કહે છે	૨૦૨	૩૮૧-૩૮૨
- પ્રથમ નારકીના દરેક પ્રતરમાં રહેલ નારક જીવોની ઉત્કૃષ્ટ, જઘન્યસ્થિતિ	૨૦૩-૨૦૪	૩૮૨-૩૮૩
- સાતે નરકના પ્રત્યેક પ્રતરે સ્થિતિ જાણવાનું કરણ-ગણિત	૨૦૫	૩૮૪-૩૮૬
- સાતે નરકવર્તી ત્રણ પ્રકારની વેદના	૨૦૬	૩૮૬-૩૮૭
- દશ પ્રકારનો દુઃખમય અશુભ પુદ્ગલ પરિણામ	૨૦૭	૩૮૭-૩૮૮
- નરકમાં શીત-ઉષ્ણાદિક દશ પ્રકારની કાતિલ વેદના	૨૦૮-૯	૩૮૯-૩૯૧
- અન્યોન્યકૃત એટલે નારક-નારકો વચ્ચે વેદના કેવી કેવી હોય ?	"	૩૯૧-૩૯૩
- નારકોને ભોગવવી પડતી પરમાધામી વેદના	"	૩૯૩-૩૯૪

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
-નારક જીવોને પ્રાપ્ત થતું અચિન્ય દુઃખ	૨૦૮ - ૨૦૯	૩૯૫
* નરકનું બીજું ભવનદ્વાર *		
- સાતે નારકીનાં યોગનાં નામ તથા તેની સાન્નિધ્યકતા	૨૧૦	૩૯૬-૩૯૭
- સાતે નારકીનાં મુખ્ય નામ તથા સાતેના સંસ્થાનનો આકાર	૨૧૧	૩૯૭
- સાતે નરકની જાડાઈ કેટલી ?	૨૧૨-૨૧૩	૩૯૭-૩૯૮
- લોકમાં રહેલી એ નરકપૃથ્વી અલોકને સ્પર્શે કે નહિ ?	૨૧૩ ^૧ / _૨	૩૯૮
- દરેક નારકીની ચારેય બાજુએ કરતા નારકીના આધારરૂપ રહેલા ઘનોદધિ આદિનાં માન	૨૧૪-૨૧૭	૩૯૮-૪૦૧
- પ્રત્યેક નરકવર્તી નરકાવાસાઓ કેટલા ?	૨૧૮	૪૦૧-૪૦૨
- પ્રતિનરક પ્રતર સંખ્યા	૨૧૯	૪૦૨
- કેન્દ્રીય ૪૯ ઈન્દ્રક નરકાવાસાઓનાં નામ	૨૨૦-૨૨૯	૪૦૪-૪૦૬
- સાતમી નરકના અપ્રતિષ્ઠાન નામના નરકાવાસનું સ્વરૂપ	૨૩૦	૪૦૬
- પ્રથમ પ્રતરે દિશા-વિદિશાગત પંક્તિઓ તથા તેમાં આવાસ સંખ્યા	૨૩૧	૪૦૬-૪૦૭
- બીજાં પ્રતરથી માંડીને તેનો સંખ્યા જાણવાનો નિયમ	૨૩૨	૪૦૭-૪૦૮
- પ્રતિપ્રતરે આઠે પંક્તિની ભેળી સંખ્યા લાવવાનું કરણ-ઉપાય	૨૩૩-૨૩૩ ^૧ / _૪	૪૦૮-૪૦૯
- ભૂમિ તથા મુખની સંખ્યાનું કરણ તથા વ્યવસ્થા	૨૩૪	૪૧૦-૪૧૧
- પ્રાસંગિક આવાસોનું સ્વરૂપ-પરિશિષ્ટ નં-૭	x	૪૧૨-૪૧૩
- આવલિકા-પુખ્યાવકીર્ણ નરકાવાસાઓનું વિશેષ વર્ણન	x	૪૧૨-૪૧૩
- આવલિકાગત નરકાવાસાઓનાં નામોની ઓળખાણ	x	૪૧૩-૪૧૪
- આવલિકાગત તેમજ પુખ્યાવકીર્ણ નરકાવાસાઓની કુલ સંખ્યા	૨૩૫	૪૧૪
- પ્રત્યેક નારકીમાં વૃત્તાદિનરકાવાસાઓનું યન્ત્ર	x	૪૧૫-૪૧૮
- નરકાવાસાઓનું માપ તથા સ્થાન	૨૩૬-૨૩૭	૪૧૮-૪૨૦
- નરકાવાસાઓનું પ્રમાણ અને તે પૃથ્વીપિંડમાં કયા સ્થળે હોય ?	૨૩૮	૪૨૦-૪૨૧
- પ્રત્યેક પ્રતરો વચ્ચે રહેલું અંતર જાણવાનું કરણ-ગણિત	૨૩૯	૪૨૧-૪૨૨
- એ કરણ-ગણિત દ્વારા પ્રતિનરકે પ્રાપ્ત થતું પ્રતર અંતર	૨૪૦-૨૪૩	૪૨૨-૪૨૩
* ત્રીજું શરીર-અવગાહનાદ્વાર *		
- રત્નપ્રભા નારકીના દેહની ભવધારણીય અવગાહના-પ્રથમ નરકના પ્રત્યેક પ્રતરે દેહમાન	૨૪૪-૨૪૫	૪૨૫-૪૨૬

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
- શેષ નારકીનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન જાણવાનો ઉપાય	૨૪૬-૨૪૮	૪૨૬-૪૨૮
- બીજું બનાવવામાં આવતું ઉત્તરવૈકિય દેહનું જઘન્યોત્કૃષ્ટ દેહમાન	૨૪૯	૪૨૮-૪૩૦
- સાતે નરકના પ્રત્યેક પ્રતરે' નારકીઓનાં દેહમાનનું ઉત્કૃષ્ટ યન્ત્ર	x	૪૨૯

* ચોથું ઉપપાત અને પાંચમું અવન વિરહદ્વાર *

- એક સમયમાં નારકોના ઉપપાત તેમજ અવન સંબંધી સમજણ	૨૫૦-૨૫૦ ^૩ / _૪	૪૩૧
- નારકોનો ઉપપાત તથા અવન આ બંનેનો વિરહકાળ કેટલો ?	"	"

* છઠ્ઠું ઉપપાત, સાતમું અવન નામનું સંખ્યાદ્વાર *

૪૩૨

નોંધ :-મનુષ્યમાં જન્મ-મૃત્યુ શબ્દો છે, તેનો જ ખ્યાલ આપતા દેવલોક માટે ઉપપાત અને અવન શબ્દો છે.

- નારકોની ઉપપાત તથા અવન સંખ્યા	૨૫૦ ^૩ / _૨	૪૩૨
--------------------------------	---------------------------------	-----

* આઠમું ગતિદ્વાર *

- કયા કયા જીવો નરકે જાય ? તે	૨૫૧	૪૩૨-૪૩૩
- કેવા જીવો નરકગતિનો બંધ કરે ?	૨૫૨	૪૩૩-૪૩૫
- નારકને સુખ કયારે પણ હોય ખરું ?	"	૪૩૪
- અધ્યવસાયની વિચિત્રતાથી તે તે નરકગતિનું નિયમન	૨૫૩	૪૩૫-૪૩૬
- નરકથી આવેલા પુનઃ નરકગતિએ જવાવાળા જીવો કોણ હોય ?	૨૫૪	૪૩૬
- કયા નારક જીવને કયું સંઘયણ અને લેશ્યા હોય ?	૨૫૫-૨૫૬	૪૩૭-૪૩૮
- દેવ તથા નારકોની ભાવલેશ્યા	૨૫૭	૪૩૮-૪૪૦

* નવમું આગતિદ્વાર *

- નારકજીવોની આગતિ, મરીને કયાં જન્મ લે, કઈ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય ?	૨૫૮	૪૪૧-૪૪૨
- નારકોને અવધિજ્ઞાનનું કેટલું ક્ષેત્ર પ્રમાણ હોય ?	૨૫૯	૪૪૨-૪૪૩
- નરકગતિ અધિકારમાં આઠમું પરિશિષ્ટ	x	૪૪૪-૪૪૬
- નરકગતિ-ભૂમિની સાબિતી	x	૪૪૫-૪૪૬

* ત્રીજો મનુષ્યગતિ અધિકાર *

મનુષ્ય અને તિર્યચને વિષે શાશ્વત ગૃહ-ભવનોના અભાવે તેમનું ભવનદ્વાર ન હોવાથી આઠ દ્વાર હોય છે.

❖ પ્રથમ સ્થિતિદ્વાર તથા બીજું અવગાહનાદ્વાર ❖

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
— સંમુર્ચિભમ (સ્વયં ઉત્પન્ન થનારા) તથા ગર્ભજ મનુષ્યોની આયુષ્ય-સ્થિતિ તથા દેહપ્રમાણ	૨૬૦	૪૪૮-૪૫૧

❖ ત્રીજું ચોથું ઉપપાત-અવન વિરહ તથા પાંચમું છઠ્ઠું સંખ્યાદ્વાર ❖

— ઉપપાત, અવનવિરહ તથા સંખ્યા અને ગતિદ્વાર વિચાર	૨૬૧	૪૫૧-૪૫૨
--	-----	---------

❖ સાતમું ગતિદ્વાર ❖

— આ દ્વારમાં ચક્રવર્તી આદિનું વર્ણન જણાવશે

— મનુષ્યગતિમાં આવીને કોણ ઉત્પન્ન થાય ?	૨૬૨-૨૬૩	૪૫૨-૪૫૩
— ચક્રવર્તી તેમજ વાસુદેવોનાં રત્નો તરીકે કોણ ઉપજે ?	૨૬૪	૪૫૩-૪૫૪
— ચક્રવર્તીના ચૌદ રત્નોનું પ્રમાણ અને ઉત્પત્તિ	૨૬૫-૨૬૬	૪૫૪-૪૫૫
— તે ચૌદ રત્નો ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો શું ઉપયોગ હોય છે તે	૨૬૭	૪૫૬-૪૬૦
— ચક્રીની નવનિધિની વ્યાખ્યા અને તેની ઉત્પત્તિ	૨૬૮	૪૬૧-૪૬૩
— જંબૂદ્વીપમાં સમકાળે જથ્થા તથા ઉત્કૃષ્ટથી કેટલાં રત્નો હોય ?	૨૬૯	૪૬૩-૪૬૪
— વાસુદેવનાં સાત રત્નોનાં નામ તથા વર્ણન	૨૭૦	૪૬૪-૪૬૫

❖ આઠમું આગતિદ્વાર ❖

પ્રાસંગિક મોક્ષસ્થાન અને તેને લગતું વર્ણન

— મનુષ્યો મરીને ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે તે	૨૭૧	૪૬૫-૪૬૭
— ક્યા લિંગે અને ક્યા વેદે કેટલા મોક્ષે જાય ? અને વેદનું સ્વરૂપ	૨૭૨	૪૬૭-૪૭૦
— ભિન્ન ભિન્ન અવગાહના તથા સ્થાનાશ્રયી સિદ્ધ થનારા જીવોની સંખ્યા કેટલી ?	૨૭૩	૪૭૦-૪૭૨
— ત્રણે લોકમાંથી કેટલી સંખ્યા એક સમયે સિદ્ધ-મોક્ષ પામે ?	૨૭૩ $\frac{૧}{૨}$	૪૭૨
— ચારે ગતિ આશ્રયી એક સમયે સિદ્ધની સંખ્યાનો વિચાર	૨૭૪-૨૭૫ $\frac{૩}{૨}$	૪૭૨-૪૭૩
— વેદને આશ્રયીને એક સમયે કેટલા સિદ્ધ થાય ?	૨૭૬-૨૭૬ $\frac{૧}{૨}$	૪૭૪-૪૭૬
— નવભાંગા દ્વારા સિદ્ધ થતી સંખ્યા	"	૪૭૬
— સિદ્ધગતિ આશ્રયી ઉપપાતવિરહ તથા અવન અભાવ	૨૭૭	૪૭૬
— મર્યાદિત સંખ્યાએ કેટલા સમય પાવત્ જીવો સિદ્ધ થાય	૨૭૮-૨૭૯	૪૭૬-૪૭૭
— મોક્ષ પામેલા જીવો જ્યાં આગળ હોય છે તે સિદ્ધશિલાનું માન તથા સિદ્ધોની સ્થિતિ કહે છે	૨૮૦	૪૭૮

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
- તે સિદ્ધશિલાની જાડાઈ કેટલી ?	૨૮૧	૪૭૮-૪૭૯
- સિદ્ધના જીવોની ઉત્કૃષ્ટ તથા મધ્યમ અવગાહના	૨૮૨	૪૭૯-૪૮૧
- સિદ્ધના જીવોની જઘન્ય અવગાહના	૨૮૩	૪૮૧

★ અહીંયા મનુષ્ય અધિકાર પૂર્ણ થયો ★

- મનુષ્યગતિ અંગેનું પરિશિષ્ટ-૯	x	૪૮૩-૪૮૪
- સિદ્ધો તેમનું સ્થાન અને પરિસ્થિતિ અંગેનું પરિશિષ્ટ-૧૦	x	૪૮૫-૪૮૧

✽ ચોથો તિર્યગગતિનો અધિકાર ✽

- પ્રથમ તિર્યચજીવો કોણે કહેવાય ? તેની સંક્ષિપ્ત ઓળખાણ	x	૪૮૩-૪૮૫
- પરિશિષ્ટ-૧૧	x	" "

✽ તિર્યચ જીવોનું પ્રથમ સ્થિતિદ્વાર ✽

- પૃથ્વીકાયથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધીના તિર્યચોનું આયુષ્યમાન	૨૮૪	૪૮૬-૪૮૭
- પૃથ્વીકાયમાં રહેલી વિશેષતા	૨૮૫	૪૮૭
- પંચેન્દ્રિય તિર્યચના આયુષ્યમાં રહેલી વિશેષતા	૨૮૬	૪૮૭-૪૮૮
- પૂર્વથી ઓળખાતી સંખ્યાનું માન કેટલું ?	૨૮૭	૪૮૮
- સંમૂર્ચિષ્ઠ તિર્યચપંચેન્દ્રિય સ્થલચરાદિકની (ભૂમિચર) સ્થિતિ	૨૮૮	૪૮૮-૪૮૯
- ચાર સ્થાવર જીવોની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ	૨૮૯	૪૮૯-૫૦૦
- વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ	૨૯૦	૫૦૦-૫૦૩
- અસાંવ્યવહારિક અને સાંવ્યવહારિક એટલે શું ?	"	૫૦૧-૫૦૩
- વિકલેન્દ્રિયની તથા પંચેન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ	"	૫૦૪-૫૦૬
- દેવનારકની કાયસ્થિતિ હોતી નથી તે વાત	૨૯૦	૫૦૪-૫૦૬
- જઘન્યથી ભવસ્થિતિ તથા કાયસ્થિતિ	૨૯૦ ^૧ / _૨	૫૦૬

✽ તિર્યચોનું બીજું અવગાહના દ્વાર ✽

- ઓઘથી એકેન્દ્રિયાદિક તિર્યચોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	૨૯૧-૨૯૨	૫૦૬-૫૦૭
- એકેન્દ્રિયને વિષે વિશેષ સ્પષ્ટ કરી કહે છે	૨૯૩-૨૯૪	" ૫૦૭-૫૦૮
- પદ્મદ્વડ અને વનસ્પતિનું માન કઈ રીતે ઘટી શકે ?	૨૯૫	૫૦૮-૫૦૯
- બેઠેન્દ્રિયથી લઈ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	૨૯૬-૨૯૭	૫૧૦-૫૧૧
- બેઠેન્દ્રિયાદિ તેમજ સંમૂર્ચિષ્ઠ ગર્ભજનું દેહમાન	"	૫૧૦-૫૧૧
- ખેચરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના તથા સર્વની જઘન્ય અવગાહના	૨૯૭ ^૧ / _૨	૫૧૧

વિષયનિર્દેશ

ગ્રંથ સંખ્યા

પૃષ્ઠ સંખ્યા

❖ ત્રીજું-ચોથું ઉપપાત-અવનવિરહ પાંચમું-છઠ્ઠું ઉપપાત-અવન સંખ્યાદ્વાર ❖

– તિર્યગોનો ઉપપાત-અવનવિરહ તથા તેના ઉપપાત અવનની સંખ્યા	૨૯૮-૨૯૮ ^૧ / _૨	૫૧૧-૫૧૨
– એકેન્દ્રિયમાં ઉપપાત-અવનવિરહ નથી તે	૨૯૯-૩૦૦	૫૧૨-૫૧૩
– નિગોદના ગોળાઓનું સ્વરૂપ	૩૦૧	૫૧૩-૫૧૫
– અસાંવ્યવહારિક જીવો કેટલા છે ? તેનું માન	૩૦૨	૫૧૫
– પ્રત્યેક વનસ્પતિ અનંતકાય કયારે હોય ?	૩૦૩	૫૧૬
– જીવ એકેન્દ્રિયપણું કયા કારણે પામે ?	૩૦૪	૫૧૬-૫૧૭

❖ સાતમું ગતિદ્વાર ❖

– તિર્યચમાં આવીને કોણ ઉત્પન્ન થાય તે	૩૦૫-૫ ^૧ / _૨	૫૧૭-૫૧૮
--------------------------------------	-----------------------------------	---------

❖ આઠમું આગતિદ્વાર ❖

– તિર્યચો મરીને કયાં જાય ? અને કઈ લબ્ધિ-શક્તિને મેળવે તે	૩૦૬-૩૦૭	૫૧૮-૫૨૦
– તિર્યચ-મનુષ્યને કેટલી લેશ્યાઓ હોય તે	૩૦૮	૫૨૦-૫૨૧
– લેશ્યાના પરિણામ કયારે પરાવર્તનને પામે તે	૩૦૯	૫૨૧
– અન્તિમ સમયે કઈ લેશ્યાઓ કેમ પરિણમે તે	૩૧૦	૫૨૧-૫૨૨
– તિર્યચ તથા મનુષ્યોની લેશ્યા-સ્થિતિકાળ	૩૧૧	૫૨૨-૫૨૩

★ ચારે ગતિનું વર્ણન સ્વતંત્ર સમાપ્ત થયું ★

– ચારે ગતિના જીવો આશ્રયી સર્વ સામાન્ય વર્ણન	૩૧૨	૫૨૩-૫૨૬
– તિર્યચ જીવોનું આઠ દ્વારનું યંત્ર	x	૫૨૪-૫૨૫

❖ હવે ચારે ગતિમાં લાગુ પડતી સર્વ સામાન્ય હકીકતો ❖

– ચારેગતિ આશ્રયી કોને કયો વેદ હોય તે	૩૧૩	૫૨૬
– આત્માંગુલ, ઉત્સેધાંગુલ, પ્રમાણાંગુલની વ્યાખ્યા	૩૧૪	૫૨૬-૫૨૮
– અંગુલના પ્રકારો અને માપપદ્ધતિ	”	૫૨૭-૫૨૮
– સૂક્ષ્મ પરમાણુની વ્યાખ્યા	૩૧૫	૫૨૮-૫૩૦
– ઉત્સેધાંગુલની વિસ્તાર વ્યાખ્યા	૩૧૬-૩૧૭	૫૩૦-૫૩૨
– પ્રમાણાંગુલનું શંકા સમાધાન પૂર્વક વિસ્તારથી વર્ણન	૩૧૮	૫૩૨-૫૩૬
– અંગુલ અંગેની ચર્ચા-સમાધાન	૩૧૮	૫૩૩-૫૩૬
– ચારેગતિ આશ્રયી જીવોની યોનિ એટલે ઉત્પત્તિ સ્થાનની સંખ્યા	૩૧૯-૩૨૦	૫૩૭-૫૩૮
– યોનિની વ્યાખ્યા તથા કુલકોટીનું વર્ણન	૩૨૧-૩૨૨ ^૧ / _૨	૫૩૮-૫૩૯
– યોનિના ઉત્પન્ન થવાના સ્થાનોનાં સંવૃત્તાદિક ભેદો	૩૨૩	૫૩૯-૫૪૦

વિષયનિર્દેશ	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
- આત્મચત્તર યોનિનું વિવિધ સ્વરૂપ	૩૨૩	૫૩૯-૫૪૦
- યોનિના સચિત્તીદિક ભેદો	૩૨૪	૫૪૦-૫૪૨
- યોનિ સંબંધી વિવિધ સમજણ	"	૫૪૦-૫૪૧
- યોનિના શીતાદિક સ્પર્શ પ્રકાર અને તેના અધિકારી	"	૫૪૧-૫૪૨
- મનુષ્યની યોનિના ઉત્પન્ન સ્થાનના ભેદો	૩૨૫	૫૪૨-૫૪૩
- બાહ્યયોનિનું સ્વરૂપ	"	૫૪૩
- આયુષ્યમીમાંસા અને તેના સાત પ્રકારો	૩૨૬	૫૪૪-૫૪૫
- દ્રવ્ય અને કાળ આયુષ્યની સમજણ	૩૨૬	૫૪૫-૫૪૮
- પરભવાયુષ્યનો બંધકાળ	૩૨૭-૩૨૮	૫૪૮-૫૫૧
- આયુષ્યનો અબાધકાળ તેમજ અંતસંમયની વ્યાખ્યા	૩૨૮	૫૫૧-૫૫૨
- બંને ગતિમાં પરભવાયુષ્યનો ઉદય અને આહાર ક્યારે ?	૩૩૦	૫૫૨-૫૫૩
- પરભવાયુષ્યમાં આહારક તથા અનાહારકપણું	"	૫૫૫
- એક, દ્વિ અને ત્રિવકા કેવી રીતે ?	"	૫૫૬-૫૫૮
- વકાગતિમાં આહાર અને અનાહારપણું	૩૩૧	૫૫૮-૫૬૦
- અપવર્તન એટલે શું ? આયુષ્યમાં તેનું કાર્ય શું ?	૩૩૨-૩૩૩	૫૬૦-૫૬૨
- પાંચમાં અનપવર્તન આયુષ્યની વ્યાખ્યા	૩૩૪	૫૬૨-૫૬૩
- અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા કયા જીવો ?	૩૩૫	૫૬૪
- છઠ્ઠું ઉપક્રમ અને સાતમું અનુપક્રમ દ્વારા	૩૩૬	૫૬૪-૫૬૫
- ઉપક્રમના સાત પ્રકારોનું સ્વરૂપ	૩૩૭	૫૬૬-૫૬૭
- બંધાએલું આયુષ્ય કયા સાત કારણોથી ખંડિત થાય છે તે	"	૫૬૭-૫૭૩
- આયુષ્યની ઘટના સાથે સંબંધ ધરાવતી જે બાબતો અગાઉ કહી તેની પુનઃ તારવણી અહીં આપી છે	x	૫૭૩
- પર્યાપ્તિ શું છે ?	૩૩૮	૫૭૪-૫૭૬
- પર્યાપ્તિઓનું સ્વરૂપ અને છ પર્યાપ્તિઓ	"	૫૭૬-૫૭૭
- છ પર્યાપ્તિઓની વ્યાખ્યા	"	૫૭૭-૫૮૦
- મનઃપર્યાપ્તિ અને તેની જીવો વચ્ચે વહેંચણી	૩૩૮	૫૮૦-૫૮૨
- લબ્ધિ અને કરણ પર્યાપ્તિ અપર્યાપ્તિની વ્યાખ્યા	"	૫૮૨-૫૮૪
- પર્યાપ્તિ સંબંધી વિશેષ સ્વરૂપ	"	૫૮૪-૫૮૮
- મૃત્યુનાંતર્ગત બતાવેલા પર્યાપ્તિના વિભિન્ન અર્થો	૩૩૮	૫૮૮-૫૮૯

વિષયનિર્દેશ

	ગાથા સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
- પર્વાપિ સંબંધી ઘણું મનનીય પરિશિષ્ટ નં-૧૨	x	૫૮૦-૫૮૩
- દશ પ્રકારના પ્રાણોનું સ્વરૂપ	૩૪૦	૫૮૪-૬૧૩
- દશ પ્રાણ એટલે-(પાંચ ઈન્દ્રિય, મન વગેરે તથા બળ, આસોંશાસ અને આયુષ્ય)	"	" "
- સોળ પ્રકારની સંજ્ઞા-વ્યાખ્યા	૩૪૧-૩૪૨	૬૧૩-૬૧૬
-આ સંગ્રહણીના રચયિતા કોણ ? અને ગ્રન્થ રચવાનું પ્રયોજન શું ?	૩૪૩	૬૧૬-૬૨૦
-વધારાનો સંક્ષિપ્ત વિષય	"	" "
-ચોવીશ દ્વાર-દ્વડકોનું સુવિસ્તૃત વર્ણન	૩૪૪-૩૪૫	૬૨૧-૬૮૧
- વિશ્વમાં જીવો કેટલા પ્રકારનાં શરીરોને ધારણ કરે છે ? એ શરીરોનું પ્રમાણ શું છે ? જીવોમાં હાડકાંની રચના કેવી રીતે છે ? જીવોની વિવિધ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ, ઈચ્છાઓ, જીવોના શરીરની રચનાના પ્રકારો, કષાય વગેરે કેટલા પ્રકારના ? લેશ્યા એટલે આધ્યાત્મિક પરિણામ કેટલા પ્રકારે છે ? ઈન્દ્રિયો અને તેના પ્રકારો કોણે કેટલી હોય ? તે, જીવ તથા અજીવની સમુદ્ધવાત એટલે કે વિશિષ્ટ પ્રકારનો આત્મજન્ય થતો એક અજીવનો પ્રયોગ, સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ વગેરેનું દર્શન, જ્ઞાન-યોગ, ઉપયોગની વ્યાખ્યા, તેની ઘટના, કોઈપણ ગતિમાં એક સાથે કેટલા જીવો ઉત્પન્ન થાય અને એક સાથે કેટલા મરે તે, કયા જીવોનું કેટલું આયુષ્ય ? પર્વાપિ એટલે કે જીવન જીવવાની શક્તિઓ કઈ ? જીવોને અવકાશ-આકાશમાંથી આહારનું ગ્રહણ કઈ કઈ દિશામાંથી હોય છે તે, સંજ્ઞી એટલે કે મનવાળા જીવોનો વિચાર, કયા જીવો મરીને કયાં કયાં જાય અને કયાં કયાં આવે છે તે, એટલે કે ગતિ-આગતિ, વેદ એટલે સ્ત્રીને પુરુષ પ્રત્યે પુરુષને સ્ત્રી પ્રત્યે ભોગની-મિલનની ઈચ્છા-ઝંખના થવામાં ક્યું ક્યું કારણ છે ? તે બધી બાબતોનો વિસ્તાર	"	"
- પ્રભાતમાં ઉઠીને ભાવવાની અઠાર ભાવનાઓ	૩૪૬	૬૮૧-૬૮૩
- કેટલી આવલિકાઓનું એક મુખૂર્ત થાય ?	૩૪૭	૬૮૩-૬૮૫
- એક મુખૂર્તમાં કુલ્લક ભવ કેટલા તે	૩૪૮	૬૮૫
- ગ્રન્થકર્તાની ઓળખ અને ગ્રન્થનામ તરીકે કરેલો 'સંગ્રહણીરત્ન'નો ઉલ્લેખ	૩૪૯	૬૮૨-૬૮૪
-જૈન ગણિતનાં માપોના આધારે ઈંચ અને માઈલોની ગણતરી શું છે તે	x	૬૮૫-૬૮૬
-શાસ્ત્રીય માપોનાં ઈંચ, માઈલ કોના કેટલાં છે તે	x	૬૮૬

બૃહત્સંગ્રહણી સૂત્ર ગ્રન્થનાં પાંચ પરિશિષ્ટો

વિષયનિર્દેશ

પૃષ્ઠસંખ્યા

પરિશિષ્ટ સંખ્યા-૧

- ચૌદરાજલોક અને તેની વ્યવસ્થાનું વિસ્તૃત વર્ણન	૬૯૯
- એક રાજની વ્યાખ્યા	૭૦૧
- ચૌદરાજલોક માટેનું ઉદ્ધારણ	૭૦૨-૭૦૩
- ચૌદરાજલોકની આકૃતિનો પરિચય	૭૦૩-૭૦૪
- લોકનું સ્વયંસિદ્ધ અને શાશ્વતાદિપણું	૭૦૫
- ચૌદરાજલોકવર્તી પંચાસ્તિકાય	૭૦૫-૭૧૩
- ખાસ જાણવા જેવી હકીકત	૭૧૩
- લોક હાનિવૃદ્ધિ ક્રમ	૭૧૩-૭૧૪
- ત્રણે લોકને ધારણ કરનારી ત્રસનાડી	૭૧૫
- પ્રતિ રજજુસ્થાને ખંડુક સંખ્યા વિચારણા	૭૧૫-૭૧૯
- મધ્યલોકનું સ્થાન સમજવા માટે રૂચક સ્થાન	૭૧૯-૭૨૦
- અધોલોકે, તિચ્છલોકે, ઉર્ધ્વલોકે શું શું વસ્તુ છે ? તે	૭૨૦-૭૨૧
- લોક મહત્તા સૂચક દંષ્ટાંત	૭૨૧

પરિશિષ્ટ સંખ્યા - ૨

- સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંતનું સંવિસ્તર સ્વરૂપ	૭૨૨
- સંખ્ય, અસંખ્ય, તથા અનંતનું સ્વરૂપ	૭૨૩
- સંખ્યાત સ્વરૂપ વિચાર	૭૨૩-૭૨૭
- અસંખ્યાતી સંખ્યાના ભેદોનું સ્વરૂપ	૭૨૭-૭૨૮
- કર્મગ્રંથાશ્રયી સંખ્યાતાદિ સંખ્યાનું નિરૂપણ	૭૨૮-૭૩૩

પરિશિષ્ટ સંખ્યા - ૩

- તીર્થંકર-ચક્રવર્તી-વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ-બલદેવાદિ ત્રેસઠ શલાકા પુરુષોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય	૭૩૪
---	-----

- ૨૪ તીર્થંકરોનું વર્ણન ૭૩૪-૭૩૮
- સાર્વભૌમ-ચક્રવર્તીઓનું સ્વરૂપ ૭૩૮-૭૪૩
- નવ વાસુદેવ, નવ બલદેવનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ ૭૪૩-૭૪૪
- પ્રતિવાસુદેવ, નારદ તથા મહાદેવનું સ્વરૂપ ૭૪૪-૭૪૫

પરિશિષ્ટ સંખ્યા - ૪

- તમસ્કાય-અપ્કાયનું વિવેચન ૭૪૬
- તમસ્કાયનું સ્થાન, સંસ્થાન તથા પ્રમાણ ૭૪૭
- તમસ્કાયનો વિસ્તાર, દેખાવ તથા ભિન્ન ભિન્ન નામો ૭૪૭-૭૪૮

પરિશિષ્ટ સંખ્યા - ૫

- અષ્ટકૃષ્ણ રાજની વ્યાખ્યા ૭૪૮
- અષ્ટ કૃષ્ણરાજનું સ્વરૂપ ૭૪૮
- વિદિશાગત, દિશાગત વિમાનો ૭૫૦
- લોકાત્મિક દેવનો શાશ્વત આચાર શું છે તે ૭૫૦-૭૫૧

* * *

- સંગ્રહણીરત્ન ગ્રંથના ચિત્રો અંગેની મારી કથા ૭૫૨-૭૫૪
- બૃહત્ સંગ્રહણી ગ્રંથની ૭૫ ચિત્રોની અનુક્રમણિકા ૭૫૫-૭૫૭
- મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ ૧૮ વર્ષની ઉંમરે ત્રણ અક્ષરમાં સંપૂર્ણ દંડકની ગાથાઓ લખેલી તેનો બ્લોક ૭૫૮
- ૧ થી ૭૫ ચિત્રોના બ્લોકો ૧-૭૫
- સંગ્રહણીરત્નની મૂલ ગાથાઓ સંક્ષિપ્ત અર્થ સહ ૧-૫૦
- સંગ્રહણી ગાથાઓની અકારાદિકમ સૂચિ ૫૧-૫૮
- *ભાષાંતર કરનાર મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ સંસ્કૃતમાં લખેલી પ્રશસ્તિ ૬૦

★ મુનિજીએ જ્યારે આ સંગ્રહણીનું ભાષાંતર કર્યું તે વખતે સાધુ સંસ્થામાં ગુજરાતી ભેગું ક્યાંક ક્યાંક સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ કરવાની એક શોખીન ચાલ હતી. જેમાં મહત્ત્વ ગણાતું એટલે પ્રશસ્તિ સંસ્કૃત ભાષામાં લખી હતી.

૧૨૪ યન્ત્રોની અનુક્રમણિકા

નોંધ:- ગ્રન્થના લાંબાં લાંબાં લખાણો ઓછા સમયમાં જલદી સમજાઈ જાય એ માટે, આપણે ત્યાં ગ્રન્થક્ષેત્રે, યન્ત્રો એટલે કોઈકો (કોઠાઓ) બનાવવાની વરસો જૂની પ્રથા ચાલી આવે છે. એ પ્રથાને માન આપીને આજથી બાવન વરસ ઉપર જ્યારે ભાષાંતર કર્યું ત્યારે સાથે સાથે મેં આ કોઈકો તૈયાર કર્યા ત્યારે તે વખતની ઉંમરમાં હોશ-ઉત્સાહ એવા હતાં કે બહુ લાંબું વિચારવા માટે મન એટલું કેળવાયેલું ન હતું, એટલે જ્યાં યંત્ર-કોઈક બનાવવાની ખાસ જરૂર ન હતી, ત્યાં પણ નાના નાના યંત્ર-કોઠાઓ બનાવી નાંખેલાં.

તે વખતે માત્ર આ યન્ત્રોની જ સ્વતંત્ર-જુદી ચોપડી છપાવવી હતી, પણ તે બની ન શક્યું. અહીંયા એ યન્ત્રોની અનુક્રમણિકા આપી છે.

યંત્ર સંખ્યા	યન્ત્ર વિષય-પ્રકાર	કયા પાને છે ?
૧	ભવનપતિનિકાયના દેવ-દેવીઓનાં જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું યંત્ર	૧૭
૨	સમયથી લઈ પુદ્ગલ-પરાવર્ત સુધીની કાળ-સંખ્યાનું આકર્ષક કોઈક	૨૨-૨૫
૩	વ્યંતરનિકાયના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિનું યંત્ર	૪૫
૪	જ્યોતિષી નિકાયગત દેવ-દેવીઓનાં જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું યન્ત્ર	૪૮
૫	વૈમાનિકનિકાયમાં જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિનું યંત્ર	૫૫
૬	સૌધર્મ-ઈશાન દેવલોકસ્થિત પરિગૃહીતા અપરિગૃહીતા દેવીઓનું જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિનું યન્ત્ર	૫૭
૭	વૈમાનિકનિકાયનાં પ્રતરોની સંખ્યાનું યંત્ર	૬૦
૮	સૌધર્મ-ઈશાનકલ્પનાં પ્રત્યેક પ્રતરે જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું યંત્ર	૬૩
૯	સનતકુમાર તથા માહેન્દ્ર કલ્પનાં પ્રત્યેક પ્રતરમાં જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું યંત્ર	૬૪
૧૦-૧૧	બ્રહ્મકલ્પે લાંતકે આયુષ્યનું યંત્ર	૬૪
૧૨-૧૭	મહાશુક્રે, સહસ્રારે, આનતે, પ્રાણતે, આરણે, અચ્યુતે આયુષ્યનું યંત્ર	૬૫
૧૮-૧૯	નવશ્રૈવેયકે અને અનુતરે આયુષ્યનું યંત્ર	૬૬
૨૦	ભવનપતિ નિકાયના વીશ ઈન્દ્રોનાં નામનું યન્ત્ર	૭૩
૨૧	ભવનપતિની પ્રત્યેક નિકાયની ભવનસંખ્યાનું યંત્ર	૭૫
૨૨	ભવનપતિ દેવોનાં ચિહ્નો તથા દેહ-વસ્ત્રના વર્ણનું યન્ત્ર	૮૦
૨૩	ભવનપતિના ઈન્દ્રોના સામાનિક તથા આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યાનું યન્ત્ર	૮૩
૨૪	વ્યન્તર નિકાયનાં ૧૬ ઈન્દ્રોનાં નામનું યંત્ર	૯૦
૨૫	વ્યન્તર નિકાયોને વિષે ચિહ્ન તથા દેહવર્ણનું યંત્ર	૯૨
૨૬	પ્રત્યેક વ્યન્તરેન્દ્રાશ્રયી સામાનિક તથા આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યાનું યંત્ર	૯૯
૨૭	જ્યોતિષી નિકાયના ઈન્દ્રાશ્રયી સામાનિક-આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યાનું યંત્ર	૯૯

યંત્ર સંખ્યા	યંત્ર વિષય-પ્રકાર	કયા પાને છે ?
૨૮	ભવનપતિ (તથા પ્રાસંગિક ચારે) નિકાયમાં ઈન્દ્ર વગેરે દશ પ્રકારના દેવોનું યંત્ર	૧૦૧
૨૯	જ્યોતિષી નિકાયનું સ્થાન, તથા જ્યોતિષયજ્ઞની ઉંચાઈ પ્રમાણનું યંત્ર	૧૧૦
૩૦	મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર સ્થિરજ્યોતિષીનાં વિમાનોનું પ્રમાણ	૧૧૮
૩૧	મનુષ્યક્ષેત્રવર્તી ચરજ્યોતિષીની સંખ્યા તથા વિમાનોનું પ્રમાણ વગેરેનું યંત્ર	૧૨૨
૩૨	મેરુ તથા નિષધાદિપર્વત વ્યાઘાતે તથા વ્યાઘાત વિના તારા-નક્ષત્રોનું અંતર-યંત્ર	૧૩૧
૩૩	મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્રથી સૂર્યનું પરસ્પર તથા અંદરોઅંદર અંતરપ્રમાણ	૧૩૨
૩૪	તિર્થર્થલોકવર્તી કમશઃ દ્વીપ-સમુદ્ર સ્થાપના યંત્ર	૧૪૪-૧૪૫
૩૫	સર્વસમુદ્રાશ્રયી જલસ્વાદ તથા મત્સ્ય પ્રમાણનું યંત્ર	૧૪૮
૩૬	આ સંગ્રહણી શ્રેણિકારના મતે કેટલાક દ્વીપ-સમુદ્રવર્તી-ચન્દ્ર-સૂર્ય-સંખ્યા યંત્ર	૧૫૮
૩૭	૨૮ નક્ષત્રોની આકૃતિ વગેરે વિષયો સંબંધી યંત્ર	૧૬૬-૧૬૮
૩૮	મનુષ્યક્ષેત્રવર્તી ચન્દ્રાદિ પંક્તિઓનું યંત્ર	૧૭૧
૩૯	બત્રીશ વિજયોનાં નામો	૧૮૩
૪૦	છ મહાપર્વત તથા દ્વલપ્રમાણ યંત્ર	૧૮૪
૪૧	કુલગિરિનું યંત્ર	૧૮૬
૪૨	સાત (૭) મહાક્ષેત્રોનું યંત્ર	૧૮૭
૪૩	મનુષ્યક્ષેત્રમાં ગ્રહ-નક્ષત્ર-તારા સંખ્યાનું યંત્ર	૨૫૦
૪૪	વૈમાનિકનિકાયમાં પ્રતિકલ્પમાં વિમાન સંખ્યાનું યંત્ર	૨૫૯
૪૫	તે તે દ્વીપ-સમુદ્રમાં પ્રતિષ્ઠિત વિમાન સંખ્યાવબોધક યંત્ર	૨૬૫
૪૬	વૈમાનિકનિકાયાશ્રયી આવલિકાગત તથા પુષ્પાવકીર્ણવિમાન સંખ્યાનું યંત્ર	૨૭૦
૪૭	વૈમાનિક નિકાયમાં મુખ ભૂમિ સંખ્યા યંત્ર	૨૭૧-૨૭૨
૪૮-૫૭	પ્રત્યેક પ્રતરમાં આવલિકાગત-ત્રિકોણાદિ વિમાનસંખ્યાદર્શકયંત્ર	૨૭૫-૨૭૬
૫૮	પ્રતિકલ્પે ત્રિકોણાદિ વિમાન સંખ્યા યંત્ર	૨૭૮
૫૯	વૈમાનિકનિકાયમાં બાર દેવલોકનાં શિલ્પ-સામાનિક-આત્મરક્ષક દેવ સંખ્યા યંત્ર	૨૮૧
૬૦	વૈમાનિકનિકાયમાં વિમાન-પૃથ્વીપિંડ તથા ઊંચાઈ પ્રમાણ સાથે વિમાનાધાર-વજ્રાદિક યંત્ર	૨૮૫
૬૧	ઊર્ધ્વ દેવલોકમાં આયુષ્યાનુસારે દેહપ્રમાણનું યંત્ર	૩૦૫
૬૨	ચારે નિકાયના દેવોનું શરીરપ્રમાણ યંત્ર	૩૦૬
૬૩	દેવલોકમાં પ્રત્યેક કલ્પમાં ઉત્કૃષ્ટ 'ઉપપાત-અવનવિરહ' કાળ સંબંધી યંત્ર	૩૧૧

યંત્ર સંખ્યા	યંત્ર વિષય-પ્રકાર	કયા પાને છે ?
૬૪	ચારે ગત્યાશ્રયી સામાન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અવનવિરહ કાળનું યંત્ર	૩૧૧
૬૫	દેવલોકમાં જન્મ્યોત્કૃષ્ટ ઉપપાત-અવન સંખ્યા યંત્ર	૩૧૧
૬૬	દેવગતિમાં કયા કયા જીવો આવીને ઉપજે ? તેનું યંત્ર	૩૨૭
૬૭	કયા જીવને કેટલાં સંઘયજ્ઞ હોય ? તેનું યંત્ર	૩૩૦
૬૮	સંઘયજ્ઞાશ્રયી ગતિ તથા સંઘયજ્ઞ-સંસ્થાન નામનું યંત્ર	૩૩૧
૬૯	કયા જીવને કયું સંસ્થાન હોય ? તેનું યંત્ર	૩૩૨
૭૦	આગતિ દ્વારે ચારે નિકાયના દેવોનું યંત્ર	૩૩૪
૭૧	કયા કયા દેવને કેવી રીતે દેવીઓ સાથે ઉપભોગ છે તેનું યંત્ર	૩૩૭
૭૨	વૈમાનિકમાં કિલ્બિષિકોનું ઉત્પત્તિસ્થાન, આયુષ્યનું યંત્ર	૩૪૧
૭૩	દેવી આયુષ્યમાને દેવભોગ્ય યંત્ર	૩૪૩
૭૪	ચારે નિકાયમાં લેશ્યા અને વૈમાનિકમાં દેહવર્ણ સ્થાપનાનું યંત્ર	૩૪૫
૭૫	સંક્ષિપ્ત કાલમાન અને શાસોશાસ સંખ્યાનું યંત્ર	૩૪૯
૭૬	ચતુર્નિકાયમાં શાસોશાસ-આહાર અંતરમાન યંત્ર	૩૫૨
૭૭	ચારે ગતિમાં આહારક-અનાહારક વ્યવસ્થા વિષયક યંત્ર	૩૫૯
૭૮	ચારેગતિને વિષે અવધિક્ષેત્રનો આકાર અને દિશાઆશ્રયી અલ્પબહુત્વ વ્યવસ્થા યંત્ર	૩૭૩
૭૯	ચારે નિકાયમાં અવધિજ્ઞાનનું જન્મ્ય-ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ યંત્ર	૩૭૪
૮૦	સાતે નારકીની જન્મ્યોત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું યંત્ર	૩૮૨
૮૧	રત્નપ્રભા નરકમાં પ્રતિપ્રતરે જન્મ્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિનું યંત્ર	૩૮૫
૮૨	શર્કરાપ્રભામાં પ્રતિપ્રતરે જન્મ્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું યંત્ર	૩૮૫
૮૩-૮૪	વાલુકાપ્રભામાં, પંકગ્રભામાં જન્મ્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિનું યંત્ર	૩૮૬
૮૫-૮૭	ધુમપ્રભા, તમઃપ્રભા તથા તમસ્તમઃપ્રભા આયુષ્યનું યંત્ર	૩૮૬
૮૮	સાતે નરકમાં પૃથ્વીનાં નામ-ગોત્ર-પ્રતર-નરકાવાસની સંખ્યા તથા પૃથ્વીપિંડ-ધનોદધ્યાદિવલયોનું પરિમાણ યંત્ર	૪૦૩
૮૯	પ્રત્યેક નરકાશ્રયી (તથા એકત્ર) આવલિક-પુષ્પાવકીર્ણ આવાસ સંખ્યાનું યંત્ર	૪૧૧
૯૦	પ્રત્યેક નરકાશ્રયી વૃત્ત-ત્રિકોણ-ચોરસ નરકાવાસાઓની સંખ્યાનું યંત્ર	૪૧૪
૯૧	પ્રત્યેક નારકીમાં વૃત્તાદિ નરકાવાસાઓનું યંત્ર, પ્રથમ રત્નપ્રભા નરકને વિષે	૪૧૫
૯૨	બીજી નરકમાં વૃત્તાદિ સંખ્યા યંત્ર	૪૧૬

યંત્ર સંખ્યા	યંત્ર વિષય-પ્રકાર	કયા પાને છે ?
૯૩-૯૪	ત્રીજી-ચોથી નરકમાં વૃત્તાદિ સંખ્યા યંત્ર	૪૧૭
૯૫-૯૬	પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી નરકમાં વૃત્તાદિ નરકાવાસાઓની સંખ્યાનું યંત્ર	૪૧૮
૯૭	દરેક પૃથ્વીવર્તી પ્રતરોનું પરસ્પર અન્તર	૪૨૪
૯૮-૧૦૪	સાતે નરકના પ્રત્યેક પ્રતરે નારકીઓના દેહમાનનું ઉત્કૃષ્ટ યંત્ર	૪૨૯
૧૦૫	સાતે નરકને વિષે ઉપપાતવિરહ-અવનવિરહ-ઉપપાતસંખ્યા-અવનસંખ્યા અને તેમના ગતિદ્વાર સંબંધી યંત્ર	૪૩૭
૧૦૬	સાતે નરકવર્તીની લેશ્યા, અનન્તર ભવે થતી લબ્ધિપ્રાપ્તિ તથા તેમનું અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર વિષયક યંત્ર	૪૪૩
૧૦૭	ચક્રીનાં ચૌદ રત્નોની દીર્ઘતા-ઉત્પત્તિસ્થાન-ઉપયોગ વિષયક યંત્ર	૪૬૧
૧૦૮	નવનિધિનાં નામો અને તદ્વિષય પ્રદર્શક યંત્ર	૪૬૪
૧૦૯	મનુષ્યગતિ આશ્રયી અષ્ટદ્વાર વ્યવસ્થા પ્રદર્શક યંત્ર	૪૬૭
૧૧૦	નરક વગેરે ગતિથી આવેલા જીવોની એક જ સમયે ઓઘથી અને વિશેષથી સિદ્ધ સંખ્યાનું યંત્ર	૪૭૪
૧૧૧	નવભંગ યંત્ર	૪૭૬
૧૧૨	સિદ્ધસ્થાનાશ્રયી યંત્ર	૪૮૨
૧૧૩	ચારેગતિના જીવોનું કાયસ્થિતિ પ્રદર્શક યંત્ર	૫૦૫
૧૧૪	તિર્યંચજીવોના આઠ દ્વારનું યંત્ર	૫૨૪-૫૨૫
૧૧૫	પરમાણુથી આરંભી અંગુલ-યોજન સુધીનાં પ્રમાણનું યંત્ર	૫૩૬
૧૧૬	ચારેગતિ આશ્રયી વેદ-યોનિ-કુલકોટી સંખ્યા તથા યોનિભેદો અને પ્રકારોનું યંત્ર	૫૫૪-૫૫૫
૧૧૭	ઋજુ-વક્રગતિમાં પરભવાયુષ્મના ઉદય સમયમાં આહારક અને અનાહારક સમયનિર્ણયનું યંત્ર	૫૫૫
૧૧૮	ઋજુ-વક્રગતિમાં આહારમાન યંત્ર	૬૮૬
૧૧૯	પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત ભેદ વ્યવસ્થા યંત્ર	૬૮૬
૧૨૦	પાંચ શરીરોને વિષે અનેક વિષય સ્થાપના પ્રદર્શક યંત્ર	૬૮૭
૧૨૧	ષડ્ભેદશ્યા વર્ણાદિ વિષયક યંત્ર	૬૮૮
૧૨૨	સપ્તસમુદ્દ્યાતમાં સપ્તવિષય સ્થાપના યંત્ર	૬૮૮
૧૨૩	પાંચે ઇન્દ્રિયોને વિષે ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનું સ્થાપના યંત્ર	૬૮૯
૧૨૪	ચોવીશ દંડકમાં ૨૪ દ્વારોની સ્થાપનાનું વિસ્તૃત યંત્ર	૬૯૦-૬૯૧

*

સૂરીશ્વરજીનો સંક્ષિપ્ત જીવનપટ

જીવનજંગલનો વનરાજ તો તે જ કહેવાય ! કે, જે સુરમ્ય ઘટાઓમાં પરિભ્રમણ કરી જંગલની જડીબુટ્ટી શોધે, શોધી સેવન કરી શારીરિક સૌન્દર્ય સંપાદન કરે. જડીબુટ્ટી મળી અને સાચવી, સેવન કરી તો પછી ભાવારોગ્ય સૌભાગ્યના સૌજન્ય માટે પ્રશ્ન જ ક્યાંથી ઉદ્ભવે ?

જગત જ્યોતિર્ધરોના જીવન ઘડતર પણ મહર્ષિઓની જીવનરેખા સમી જડીબુટ્ટીઓથી જ ઘડાયેલ છે. જિજ્ઞાસુ જો એ જડીબુટ્ટી શોધે, અચાનક ભાગ્યપૂર્ણિમા થકી મળતાં, રંગે રંગે તેનું સેવન કરે તો જરૂર તે પણ એક જ્યોતિર્ધર જ થાય.

જે સૂરીશ્વરજીનાં જીવન રસાયણે અનેક આત્માઓને પ્રભુવીર વિનીત બનાવ્યા, જેનાં વિજયી જીવનપલટ પ્રસંગોએ, વિલાસીઓને વૈરાગ્યવેત્તા બનાવ્યા, જેની ધર્મરંગી મધુર વાક મોરલીએ **ૐ અહંવીર, ૐ અહંવીર**ના જ શ્વાસોશ્વાસથી, ભક્તભાવિકોને જીવનપર્યંત મંત્રમુગ્ધ કર્યા. જેની જૈનાગમ ઓતપ્રોત અમીદષ્ટિએ નૃપમંડળ, રાજમંડળ, શ્રીમંત, બુદ્ધિવંત અનેક ધર્માનુસંગી આબાલ વૃદ્ધવૃંદને પરમમહાવીરદેવપ્રણીત ધર્મસિદ્ધાંતોમાં હિમગિરિવત્ સ્થિર કર્યા, તે સૂરીશ્વરજીની જીવન જડીબુટ્ટી પ્રતિ કોને મોહ ન હોય ? કોણ તે સંગ્રહ કરવા ઉલ્લસિત ન હોય ? તે જીવન જડીબુટ્ટી તે **આચાર્ય શ્રી વિજય મોહનસૂરીશ્વરજીનાં** જીવનાભ્રમંડળે અલૌકિક જીવન પ્રસંગ તારકોથી ગુંથાયેલ જીવનચંદ્રક જડીબુટ્ટી.

જૈન તીર્થાધિરાજ પાદલિપ્તપુર (પાલીતાણા)ની શીતલ છાયામાં સંવત ૧૮૩૫ના વૈશાખ શુકલ ત્રયોદશીના શુભ સમયે જન્મધારી, બુદ્ધિસિંહજી જૈન પાઠશાળામાં કમળકુંજ બાળઅભ્યાસક **મોતીચંદભાઈ** સં. ૧૮૮૦ના માઘ દશમીના સુવર્ણ પ્રભાતે, વીરધર્મશાસ્ત્રોમાં બુદ્ધિ-સિંહનું જ બિરૂદ ધારણ કરી, પરમોત્કૃષ્ટ જૈનાચાર્યપદે વિરાજી, વિજય મોહનસરિજીએ, પોતાનાં જન્મદાતા પિતાશ્રી મૂળચંદભાઈને તેમજ માતૃશ્રી જડાવબાઈને પુણ્યવંત માતાપિતા તરીકે યશઃઉજ્જવલિત કર્યા. મુક્તિપુરી સિદ્ધક્ષેત્રના શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથજી મંદિરના જ પરમાણુ પોષિત વીરબાળ **મોતીચંદભાઈ**એ પોતાના જીવનનાં લગભગ બાવીસમાં વર્ષના પ્રવેશ સમયે અખંડ પ્રતાપી શ્રીમાન્ (ગુરુ શ્રી મૂળચંદજી) **મુક્તિવિજયજીગણી**ના પટ્ટધર શાંતમૂર્તિ બાલબ્રહ્મચારી શ્રીમદ્ **વિજયકમલસૂરીશ્વરજી** જેવા ધર્મધુરંધર નાવિકને પોતાની જીવનદોરી સોંપી, ઉમંગભેર પોતાનું જીવનનાવ જૈનધર્મ સાગરે ઝુકાવી સંવત ૧૮૫૭ના માઘકૃષ્ણ દશમીના શુભદિવસે કેવળ મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે દીક્ષા અંગીકાર કરી.

પુવાવસ્થામાં આલેખાયેલા જૈન પાઠશાળાના અભ્યાસક તેમજ ધર્મજ્ઞાનાભ્યાસ બાળવૃદ્ધના અધ્યાપક, સાધુ-સાધ્વી સમુદાયના ધાર્મિક તેમજ સંસ્કૃતના પ્રધાનશિક્ષક હવે આત્મશિક્ષકનો આદર્શ સિદ્ધ કરવા પરાકાષ્ઠાની કસોટીએ ચઢ્યા. મોતીચંદભાઈ પુનિત વિજયવર્ગમાં મુનિશ્રી **મોહનવિજયજી** તરીકે સંબોધાયા.

વીર ધર્મની ગળથુંથી સૂરીશ્વરનાં રંગેરંગોનાં રક્તમાં બાલ્યાવસ્થાથી જ એટલે અંશે તો વ્યાપક થઈ ગઈ હતી કે, સાંસારિક ગૃહાવસ્થાનો પ્રેમવેગ પણ અંતે નેત્ર પલકારામાં જ કેવળ શુષ્ક રણવત્ નીવડ્યો. સંયમરણક્ષેત્રે ઝુકેલા મુનિરાજે અહર્નિશ જ્ઞાનાભ્યાસમાં મશગુલ બની એક એક વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્ય,

સિદ્ધાંત, કર્મગ્રંથ, દ્રવ્યાનુયોગ આદિ વિષયોમાં નિષ્ણાત થઈ જૈનાગમ વિશારદ તરીકેની જૈન આલમમાં અજોડ ખ્યાતિ મેળવી.

ઓગસ્ટસાઠ વર્ષની પ્રૌઢાવસ્થામાં પણ સૂરીશ્વરજીની જ્ઞાનાવસ્થામાં તરવરતી યુવાવસ્થા સમયની ઘગશ, ગીતાર્થ ગુરુવર્ણની દિવ્ય અમાપ શક્તિનું દર્શન દર્શનાભિલાષીઓને આશ્ચર્યચકિત !!! બનાવે છે.

જિનાજ્ઞાગર્ભિત શાસ્ત્રજ્ઞાન ભંડારની સાથે સૂરીશ્વરજીની લોહચુંબક સમી અદ્વિતીય પ્રખર દેશના શક્તિથી, તત્કાળ શ્રોતાવર્ગમાં પ્રેરાતી વિજળીક શક્તિનો ચમત્કાર, સ્વાનુભવ દ્વારા જ થાય છે.

જ્ઞાતા શક્તિ તો પુણ્યવંતો પ્રાપ્ત કરી શકે, પરંતુ જ્ઞાતા અને અમોઘ જ્ઞાનદાતા શક્તિનો ગંગાચમુના સંયોગ તો કોઈક (શ્રી મોહનસૂરીશ્વરજી જેવા) મહર્ષિના પરમપુણ્યવંત ભાગ્ય લલાટે જ યોજાએલો હોય.

સૂરીશ્વરજીની ધર્મરંગી નોબતોને રાજર્ષિ બિરુદથી અલંકૃત કરવા કાજે મુખ્ય મંત્રી શ્રી માનસિંહજી સહિત, ધ્રાંગધ્રા નરેશ શ્રી ધનશ્યામસિંહજી જૈન ગુરુમંદિરે (ઉપાશ્રયે) પધાર્યા, એ સૂરીશ્વરજીની વિશ્વવિખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાનની સુધાસરિતામાં સ્નાન કરી ગોહિલવાડમાં ગોહિલ રાજમંડળ પતિતપાવન થયું, સૂરીશ્વરજીની વૈરાગ્યમય દૂંદુભિનાદના પૂજન ઉભોઈ તાલુકાના ઠાકોર શ્રી મોટાબાવા તથા મોતીસિંહજી સહિત ૫૦૦ ક્ષત્રિયોએ કર્યા, કે જેઓએ યાવત્ જીવનપર્યંત શિકાર, માંસ, દારૂ, વ્યસનાદિ ત્યાગના વ્રત સૂરીશ્વરજીની સાક્ષીએ ઉચ્ચરી, વ્રતપાલનની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા લીધી. સૂરીશ્વરજીની વાકૂવાણીના સૂરે સુરત જીલ્લાના આ. કલેક્ટર મી. માસ્તરના હૃદયમાં, તેમજ ઉનાના અધિકારી મંડળના અંતરમાં, જૈનદર્શનના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોનો તનમનાટ મચાવી મુગ્ધ કર્યા.

ચાર્યસ્પદ વિષયોમાં-દેવદ્રવ્ય, દીક્ષા, લાલન-શિવજી પ્રકરણાદિ વિવાદગ્રસ્ત વિષયોમાં અનેક આગમિક શાસ્ત્રાધારો ખડા કરી જૈન સમાજમાં સૂરીશ્વરજીએ તેમની લાક્ષણિક ચાકચિક્યવૃત્તિથી સામા વિરોધી પક્ષનાં હૃદયો હરી લીધાં હતાં.

જૈનાગમોના અખંડ અભ્યાસીઓની નાનકડી નામાવલીમાં એ પ્રથમ પંક્તિમાં સન્માનાએલાં સૂરીશ્વરજીની દૈવિક દેશનાશક્તિ સમીપ, અઘાપિ ભારતવર્ષી જૈનોનાં શિર ઉમંગભેર ઝુકે છે. ધર્મરસિક પુણ્યાત્માઓને તો સૂરીશ્વરજીનાં પ્રતિબિંબના પડછાયાનો વિયોગ પણ અસહ્ય થઈ પડે છે. એ તો અનુભવસિદ્ધ ઉક્તિ છે.

જીવનની વૃદ્ધિગત અવસ્થામાં પણ સૂરીશ્વરજીનો શાસ્ત્રજ્ઞાનાભ્યાસનો વિદ્યુત વેગ પંડિતોને પણ પ્રેરણારૂપ છે.

જૈનાગમના નિષ્ણાત (એવા) આરિસાભવનમાં બિરાજતાં સૂરીશ્વરજીની જિનાજ્ઞાસાધક ચારિત્ર પરાયણતાના ચમત્કારથી અંજારી, સ્વર્ગસ્થ ગુરુદેવ બાલબ્રહ્મચારી આચાર્ય શ્રી વિજયકમલસૂરીશ્વરજીએ પૂ. મુનિરાજ મોહનવિજયજીને સંવત ૧૯૭૩ના માઘ સુદ ૬ના દિને પંન્યાસપદથી વિભૂષિત કર્યા. જોતજોતામાં પંન્યાસજીની શાસનરક્ષક સ્તંભ તરીકેની યોગ્યતા નિહાળી, માત્ર સાત વર્ષના અંતરે જ, તપોગચ્છાધિપતિ અખંડ બાલબ્રહ્મચારી શાસનસમ્રાટ શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ સં. ૧૯૮૦ના માઘ વદિ દશમીના માંગલિક પ્રસંગે પંન્યાસજી શ્રી મોહનવિજયજી ગણિને રાજનગરમાં સર્વોત્કૃષ્ટ આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યા.

સૂર્યચન્દ્રસમા બાલબ્રહ્મચારી શાસન જ્યોતિર્ધર આચાર્ય મહર્ષિઓની દિવ્યાશિષથી ઝગમગતાં સૂરીશ્વરજીનાં વૈરાગ્યમંદિરની ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર પ્રભાથી રંગાએલ વિનીત શિષ્ય સમુદાયના દર્શનથી ભાવિકજનોનાં અંતર તત્પણે હર્ષોન્માદમાં પ્રવેશે છે.

ગુરુશ્વર મુક્તિ અર્થે શિષ્યસમુદાયની ગુરુભક્તિ, દૈનિક ક્રિયાનુષ્ઠાનશુદ્ધિ, વિનયપાટિક ગુણ નિમગ્નતા કાયરોને પણ શૂરવીર ધર્મસુભટો બનાવે છે. ધર્મ સુભટોના સંઘમાં પણ શિખરરૂપ સાચા સુભટનું દિગ્દર્શન કરવું હોય ! તો સૂરીશ્વરજીના વિનીત શિષ્ય પંચાસ શ્રી **ધર્મવિજયજી** આદિ આબાલ શિષ્યવૃંદના બારીકાઈથી દર્શન કરો, એ જ શિષ્યરત્નોમાં સ્વયં ચક્ષુદ્ધારા જ જોઈ શકાશે કે એમાં તો અવનવા ગુણ રંગોની ટશરો જ ભાસે છે અને તે જ શિષ્યરત્નોના ચક્રમંડલના શિરછત્રરૂપ ગુરુદેવ આચાર્યશ્રી **વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજી** અને તેઓશ્રીના ગુરુવર્ય તે આપણા **પૂજ્ય શ્રી મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજ ! ! !**

વિક્રમ સંવત ૧૯૭૭નું સૂરીશ્વરજીનું મુંબઈ નગરી મધ્યેનું ચાતુર્માસ સમયનું વસંતવર્ણન તો કોઈ મહાકવિ જ કરી શકે ! ચતુરંગી સેનાની નગરીમાં સૂરીશ્વરજીની કલ્પવૃક્ષ છાયામાં સ્માતક્ષેત્ર પોષણપ્રદિ અનેક ધાર્મિક લાભો યોજાયા. ચૌદપૂર્વ, પીસ્તાલીશ આગમ, અક્ષયનિધિ, મહામંગલકારી શ્રી ઉપધાનતપની ગગનભેદી (કર્મભેદી) ધર્મક્રિયાઓ આરંભાઈ. મુંબઈ ભાયાખલાની જમીન સંરક્ષણાર્થે **રૂપિયા ચાલીશ લાખનો** શિરપાવ ચતુરંગી સંઘને અર્પણ થયો. એકાએક વચનો ઉભર્યા એ જ ચતુરંગી મહારાજને સંગઠિત સ્વામિવાત્સલ્ય (નવકારશી)ના તે ઘડી પર્યંત સેવેલાં સ્વપ્નોનો સાક્ષાત્કાર થયો.

એક સમયનો મોહમરત મુંબઈ નગરીનો જૈન સમુદાય વૈરાગ્યમય વીર સિદ્ધાંતવાદી મહાવ્રતધારી શ્રાવક શ્રાવિકાના જન્મસિદ્ધહક્કોની યોગ્યતાવાળો થયો.

જ્યાં જ્યાં સૂરીશ્વરજીનાં પાદાંકૂરો સ્ફૂર્યા ત્યાં ત્યાં ઉપરોક્ત કલ્પવૃક્ષનાં ફળો ફલિત સંચિત થયાં.

એ ફળોનું રસ પૂર્ણસ્વાદન પાલીતાણા, તલાજા, મહુવા, ધાંગધા, મહેસાણા, વિજાપુર, બોટાદ, ખંભાત, છાણી, દેરાવળ, માંગરોળ, પોરબંદર, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, બારડોલી, બુહારી, માંડવી, નવસારી, જૂનાગઢ, સજકોટ ઈત્યાદિ ધર્મક્ષેત્રના સંઘોએ કર્યું. તેઓને તો હવે ચક્રવાક સમ સૂરીશ્વર સમાગમની તૃષાનું અહર્નિશ રટણ થયા કરે છે.

એ મહાત્માના સમાગમના સ્વાતિનક્ષત્રની અણમોલી પળનો લાભ રાજનગર નાગજીભૂધરની પોળ શ્રીસંઘના પ્રયાસથી અમદાવાદના નગરજનોએ સં. ૧૯૭૯ના ચાતુર્માસમાં લીધો. ચાતુર્માસ અર્થેનો સૂરીશ્વરજીનો નગર પ્રવેશ જેટલો ભવ્ય ગૌરવ ભર્યો હતો તેનાથીએ અધિક સ્વર્ગીય દર્શનની રચના તો ચાતુર્માસ પૂર્ણાહુતિ પછી ગુરુવર્યના આચાર્ય પદારોપણ મહોત્સવ પ્રસંગે રાજનગરના નાગરિકોએ શ્રીસંઘે કરી. સૂરીશ્વરજી પ્રત્યે મમતાભરી હાર્દિક ગુરુભક્તિનું આબેહૂબ તે ચિત્રપટ હતું.

શ્રી આચાર્ય પદાર્પણ નિમિત્તના મહોત્સવ પ્રસંગે અષ્ટાપદજી, સમવસરજી, મેરુપર્વત, તાલધ્વજગિરિ, પાવાપુરી તીર્થોની સુંદર રચના, શાન્તિસ્નાત્ર સમયનો ઉત્સાહ, જૈનપુરીની જાહોજલાલીને જવલંત કરતો અપૂર્વ વરઘોડો, ઈન્દ્રમંડપ સમો ભગુભાઈના વંડામાનો મહામંડપ દર્શનાર્થે પ્રચંડ માનવમેદનીની ઉમંગભરે ભરતી, પદવી પ્રદાન પ્રસંગે અમદાવાદ તેમજ દેશદેશાદિકથી હજારોની સંખ્યામાં પધારેલું અગ્રગણ્ય નેતાઓનું મહામંડળ, પૂર્ણ ભાવનાયુક્ત આંગી રચના, પૂજા, પ્રભાવનાદિક રંગોથી રંગાએલું સર્વરંગી દર્શ્ય રાજનગરનાં આંગણે સો બસો વર્ષના સમયમાં સૌ કોઈએ પ્રથમ જ નિહાળ્યું.

નિજ્ઞાતોની નિપુણતાનાં પૂજન જિજ્ઞાસુઓ માટે ચિરકાળ પર્યંત હોય, પણ સ્વયં નિજ્ઞાતની આત્મવત્થી પણ અધિક પૂજનની તમન્ના તો પોતાને વસાયેલ વિદ્યા પરત્વે જ હોય.

જિનાજ્ઞાપરાયણ શાસ્ત્રવિશારદ સૂરીશ્વરજીની અનુપમ જ્ઞાનભક્તિની ઉર્મિઓને માર્તંડ ઓપ આજેય

મેઘધનુષ્ય ત્રિરંગી **વટપુર** (વડોદરા), **પાદલિપ્તપુર** (પાલીતાણા) અને **ધ્રાંગધ્રા જૈન સાહિત્ય જ્ઞાનમંદિરો** અર્પી રહ્યાં છે.

વિશ્વવિખ્યાત વિદ્યાવિશારદ વડોદરા નરેશ શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ ગાયકવાડ સૂરીશ્વરજીનાં ઉપદેશથી સ્થાપિત વડોદરાના સરસ્વતીમંદિરે પધાર્યાં. સરસ્વતીવાસિત રાજધાનીમાં સૂરીશ્વરજી હસ્તક, મહામૂલ્ય-જૈનધર્મ ગ્રંથમંડિત શાસ્ત્ર શારદાનાં ઉત્કૃષ્ટ પૂજન નિહાળી મહારાજા ગાયકવાડ હર્ષગર્ભિત થઈ, સૂરીશ્વરજીને આત્મવંદન ક્રીધાં.

ધ્રાંગધ્રા નરેશ સૂરીશ્વરજીના શુભોપદેશથી જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના સમયે ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવાપૂર્વક મંદિરોપયોગી કેટલીક ભેટ કરી, અને વડોદરાના જ્ઞાનમંદિરે તો અનેક જૈન આચાર્ય મહારાજાઓ અનેક વખત પધારી સંખ્યાબંધ ભવ્યાત્માઓને પ્રભુવીરનાં વચનામૃતોનું પાન કરાવ્યું.

પાલીતાણાની પવિત્ર ભૂમિમાં તેઓશ્રીના જ અમોઘ ઉપદેશથી ચાલુ સાલમાં જ તૈયાર થયેલ આલિશાન અને ભવ્ય **‘જૈન સાહિત્ય મંદિર’** તેઓશ્રીની અનુપમ સાહિત્યવત્સલતાનો સરિયામ પૂરાવો છે.

એ સાહિત્ય મંદિરના દર્શનીય ભાગમાં, હરકોઈ પ્રેક્ષકોને ઘડીભર આંજી નાંખે તેવાં, અવનવા કલાત્મક અને આકર્ષક દર્શ્યોની વૈવિધ્યતાભરી ઓઠવણો પાછળ વપરાએલી દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ખર્ચાએલી બુદ્ધિમત્તા માટેનાં સન્માન, પૂ. વિદ્વદ્વર્ચ શ્રી ધર્મવિજયજી તથા કલારસિક મુનિપ્રવર શ્રી યશોવિજયજી મહારાજાદિને ઘટે છે.

પાલીતાણા નરેશ તથા સમગ્ર રાજમંડળે જૈન સાહિત્યમંદિરની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા પ્રસંગે પધારી પૂજ્ય આચાર્યશ્રીજીના અનુપમ દેશનામૃતનું ખૂબ જ પાન કર્યું, અને ત્યારે સાહિત્યમંદિરની વ્યવસ્થા અને ભવ્યતા નિહાળી પ્રશંસાનાં પંચરંગી પુષ્પો વરસાવ્યાં, એ ચિરસ્મરણીય પ્રસંગ સુવર્ણાક્ષરે કોતરાઈ રહેશે.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રીજીનો લાક્ષણિક અને કદાવર દેહ તેમની પદપ્રતિષ્ઠામાં ભારે ઓપ ચઢાવી રહ્યો છે; સાથે સાથે તેમનું ગંભીર અને ઔદાર્યભર્યું અનોખું વ્યક્તિત્વ સુવર્ણ અને સુગંધના સંયોગની યાદી આપનાર સાથે અન્યને દીવાદાંડી સમાન પ્રેરણાત્મક છે.

પ્રભુ મહાવીરદેવ પ્રણીત જૈન જ્ઞાનરૂપ વિદ્યાવાડીને સૂરીશ્વરજીની સ્વયં પ્રેરિત શ્રીમદ્ મુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહનભાળાના નવજીવન પુષ્પોથી વિકસાવવા શિષ્ય સમુદાય સહિત સ્વયં આત્મશક્તિ ઝરણાં પૂરવેગે સ્ફૂરાવી રહ્યાં છે.

સૂરીશ્વરજીની જિનાજાગર્ભિત લોહચુંબક શક્તિથી લગભગ સવાસો જેટલા ભવ્યાત્માઓને મુક્તિમાર્ગમાં મુગ્ધ કરી, પંચપરમેષ્ઠીમંત્રના પંચમપદે આરૂઢ કર્યાં છે.

વીરધર્મભરત ભૂમિના લલાટે **પ્રતાપી સૂરીશ્વરજીનું યશોચંદ્રક** અખંડ સૌભાગ્યવંતુ રહે કે જેના જન્મદાતા **મૂળચંદભાઈ હોય** અને મુક્તિદાતા પૂ. શ્રીમદ્ **મૂળચંદજી** ગણીજી મહારાજ જેવા મહર્ષિ **કમળકુંજ હોય**

મારા પૂજ્ય પિતાજી સહકુટુંબ અને મને ધર્મરસાયણથી આત્મધર્મપોષક એ પૂજ્યપ્રવર **સૂરીશ્વરજી** મહારાજને મારી સદા વંદનાવલિ.

વડોદરા

નંદસૂનુ--
નગીન શાહ

મારું નમ્ર નિવેદન

લેખન સં. ૧૯૮૫

★ બીજી આવૃત્તિમાં છપાએલું આ નિવેદન સુધારાવધારા સાથે પુનઃ ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

આ શ્રી ચન્દ્રીયા સંગ્રહણી રત્ન ગ્રન્થનું અધ્યયન અત્યારે સવિશેષ પ્રચારને પામ્યું છે. ખાસ કરીને શ્રમણવર્ગમાં તેનો અધિક ફેલાવો થયેલ છે. આમ છતાં અઘાવધિ આવા મહત્ત્વ અને ગૌરવભર્યા વિશિષ્ટોપયોગી ગ્રન્થ ઉપર એક સરળ, સ્પષ્ટાર્થક, સુબોધ અને સુવિસ્તૃત ભાષાનુવાદની ખામી ચાલી આવતી હતી, એ ખામીને યથાશક્તિ દૂર કરવાની એક પુણ્યપણે મને સદ્ભાવના થઈ.

તે અગાઉ મારા પરમ ઉપકારી, પ્રાતઃસ્મરણીય, વિશિષ્ટ કોટિના અજોડ પ્રવચનકાર આરાધ્યપાદ આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની આ સંગ્રહણી કંઠસ્થ કરવાની અનન્ય પ્રેરણાએ તે ગ્રન્થ પરત્વે બહુમાન પેદા કરાવ્યું હતું.

ત્યારબાદ મેં તેના ભાષાંતરનું સામાન્ય અવલોકન કરવા ચાલુ બુક મંગાવી, તેમાં આવતા વિવિધ વિષયોને અંગે અંતરમાં ખૂબ જ આહ્વાદ થયો, પણ કોઈ પ્રકાશનમાં પુસ્તકની કદબદલા, અસંદેશ ભાષા અને અર્થની દૃષ્ટિએ ઘણી અશુદ્ધિઓ, વ્યવસ્થા વિનાનું આંતરિક મુદ્રણકાર્ય, વળી બીજા અન્ય પ્રકાશનમાં સુવિસ્તૃત વિવેચનની ખામી, ઈત્યાદિ કારણે તે ભાષાંતરો બધા અસન્તોષપ્રદ-અણગમતા જણાયા, તેમાં વળી યન્ત્ર-ચિત્રોની પણ નહીં ચલાવી શકાય તેવી ક્ષતિઓ આ બધી બાબતોએ મારા હૃદયમાં જન્મેલી ભાષાંતર કરવાની સદ્ભાવનાને વધુ વેગવંતી બનાવવાનું કાર્ય કર્યું.

હું સજ્જ તો થયો પણ મારી શિશુવય, વિશાળ વાંચન, અને હજુ શાસ્ત્રીય અભ્યાસની ન્યૂનતા વગેરે કારણે હું સ્વયં સંકુચિત તો થતો જ હતો, તેમાં વળી પૂજ્ય આચાર્યશ્રીજી તરફથી તે વિચારમાં સહર્ષ ટેકો ન મળ્યો, એમાં કારણ મારા તરફથી લખાએલું પુસ્તક સર્વગ્રાહ્ય અને આદર્શભૂત નીવડે એ જોવાની મારા પ્રત્યેની શુભ લાગણી સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતું, અને તેઓશ્રીનું આ મન્તવ્ય વિશાળ અને દીર્ઘદૃષ્ટિભર્યું હતું. મને પણ થયું કે ખરેખર ! હું એક સાહસ કરી રહ્યો છું, વળી પૂરી શક્તિ અને સામર્થ્ય બહારનું કાર્ય એ ઘણીવાર નિષ્ફળ થવાને જ સર્જાયું હોય છે. છતાં મારી ભાવનાને વધુ દબાવી રાખવા હું અસમર્થ હતો. તેમાં વળી પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય પ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજે, પોતાના ઉદાત્ત સ્વભાવ પ્રમાણે હું નાહિંમત ન થઈ જાઉં એટલે પ્રોત્સાહન આપ્યું, દાદાગુરુશ્રી-મોટાસાહેબને કળથી સમજાવી દીધા, એટલે મેં સં. ૧૯૮૬ મહુવામાં આ કાર્ય આરંભ્યું. $\frac{1}{2}$ ભાષાંતર થયું, અવકાશ કેટલોક યન્ત્ર-ચિત્રો પણ સામાન્ય રીતે આલેખ્યા, ત્યારબાદ પાછો ચાલુ વિદ્યાધ્યયન ક્રમ શરૂ થયો.

ત્યારપછીના વિહારાદિકના પ્રતિકૂળ સંયોગે સં. ૧૯૮૮ થી ૧૯૮૯ સુધીમાં એ કાર્ય આગળ ધપાવવા અને થએલા કાર્યને પરિમાર્જન કરવાનો સમય જ ન મળ્યો. તે પછી ૧૯૯૦માં વેરાવળથી મુનિ સંમેલન પ્રસંગે રાજનગર-અમદાવાદ જવું પડ્યું. દીર્ઘ અને સતત ઉચ્ચ વિહારાદિકને કારણે અમદાવાદ પહોંચતા મારે લાંબી માંદગીના દુઃખદ ભોગ થવું પડ્યું. એમ છતાં પણ મારું અંતર તો આદરેલ કાર્ય આગળ ધપાવવા સતત તલસતું હતું. હૃદયમાં એ જ ભાવના ગુંજારવ કરી રહી હતી, પણ તબિયતના કારણે ચિકિત્સકો તરફથી શ્રમ લેવાનો મનાઈ હુકમ થવા છતાં મેં તો ખાનગી રીતે જુદા જુદા શાસ્ત્રીય ગ્રન્થોનું સંગ્રહણીના

વિષયને લગતી નોંધો કરવાપૂર્વક અવલોકન અને એની સાથે સાથે જ યથોચિત લેખનકાર્ય પણ મંદ લેગે આદર્યું. પુનઃ સંગ્રહણીને લગતા વિષયોનું સુવિસ્તૃત જાણપણું મેળવવા તથા મત-મતાંતરોનું એકીકરણ કરવા ઘણાં આગમોના ટીકા-ગ્રન્થો તથા અન્ય અનેક ગ્રન્થોનું અવલોકન તથા દષ્ટિપાત કરી ગયો. સાથે સંગ્રહણી ગ્રન્થને લગતાં સ્થાનો, મત-મતાંતરો વગેરેની સંક્ષિપ્ત નોંધો કરવાનું પણ ન ચૂક્યો.

ત્યારબાદ મેં પ્રથમનું લખેલું જૂનું ભાષાંતર ખોલ્યું ત્યારે તે મારા વધતા જતા શાસ્ત્રીય અભ્યાસ આગળ અધૂરું અને ખામીભર્યું લાગ્યું. દાદાગુરુજીની દીર્ઘદષ્ટિ તે અવસરે ખરે જ યાદ આવી. થોડું ભાષાંતર રદ કરી નવેસરથી જ ભાષાંતર કરવું શરૂ કર્યું. વર્ષમાં ચોમાસા વગેરેનો અર્ધ ભાગ વિદ્યાભ્યાસમાં જાય, શેષ અર્ધો ભાગ રહ્યો તે ખાસ કરીને વિહારાદિકમાં વીતાવવામાં જાય, તેમાં ક્યારેક સમય મળે ત્યારે અવલોકન કરવા માટે જરૂરી અન્ય ગ્રન્થોનું આનુકૂલ્ય પાછું ન મળે અને મારી ભાવના સુવિસ્તૃત અન્વેષણપૂર્વક ભાષાંતર કરવાની શીઘ્રેચ્છા પણ તે બર ન આવે એ સ્વાભાવિક હતું ! છતાં મારો દૃઢ સંકલ્પ હતો કે આદરેલ કાર્ય પૂર્ણ તો અવશ્ય કરવું જ. મારી એ માનસિક અટલ પ્રતિજ્ઞાના પ્રતાપે, શરીરના તથા બીજા પ્રતિકૂળ સંયોગો છતાં ૧૯૮૨ની સાલમાં સદ્ગુરુદેવ કૃપાએ એ ભાષાંતર પૂર્ણ કરવા સમર્થ બન્યો. મારા પરમતારક, કરુણાવત્સલ, મારા પ્રત્યે અતિસદ્ભાવ, આદર ધરાવનાર મારા ગુરુદેવને આખું ભાષાંતર બતાવી દીધું. ઘટતા સુધારા-વધારા જરૂરી હતા તે સૂચવ્યા, કર્યા, પછી તે છાપવા આપ્યું. સં. ૧૯૮૩માં ભાવનગર મહોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પૂર્ણ કર્યું. ત્યારપછી ચિત્રોનાં પ્રિન્ટમાં જ એક વર્ષ વીત્યું, આમ થતાં પુસ્તક પ્રકાશન સં. ૧૯૮૫માં થવા પામ્યું.

ભાષાંતરનું કાર્ય ઘણું કપડું છે, તે તેના અનુભવીઓ જ સમજી શકે, શબ્દ કાઠિન્ય ન થાય, ભાષાસૌષ્ઠવ જળવાય, અશુદ્ધિ થવા ન દેવાય, શાસ્ત્રીય બાધ ન પહોંચાડાય અને અનેક ગ્રન્થોનું અન્વેષણ દ્વારા જરૂરી ઉપયોગી પદાર્થોના તે તે વિષયોને ભાષાંતરમાં મૂકાય, ત્યારે તે રુચિકર અને લોકભોગ્ય થાય.

સામાન્ય લોકદષ્ટિ ભાષાંતર એટલે ‘ઠીક હવે’ એમ ભલે સમજતા હોય પણ એ તો ખોટી સમજ છે, કલ્પિત કે સ્વેચ્છાપૂર્વકના લખાણને ભલે એવું માને કે તેમ સમજે, પણ શાસ્ત્રીય પ્રણાલિકાને નિરાબાધ રાખી કરવાનું કાર્ય થોડું કપડું છે.

આ ભાષાંતરમાં ઘણી ઘણી હકીકતો ગ્રન્થાન્તરથી ઉપયોગી જાણી ભાષાંતર કરીને આપવામાં આવી છે. મારી ઈચ્છા તો હજુ અસંખ્ય-અનંત-ચૌદરાજલોક તમસ્કાયાદિ વ્યાખ્યા તથા બૃહદ્મંડલાદિક યંત્રો આ ગ્રન્થમાં નાંખવાની હતી. વિષયો તૈયાર પણ કરી રાખેલા પણ ગ્રન્થની વધુ પડતી જાડાઈ થાય તો ગ્રન્થસૌષ્ઠવ ઘટે અને રુચિકર ન થાય એટલે એ વિષયોને તો જતા કર્યા પણ દેવાધિકાર પછીનું અને ખાસ કરીને પાછલા ભાગનું ભાષાંતર થોડું ટૂંકાવ્યું. નવી ટીપ્પણીઓ પણ આપવી બંધ કરી, આમ છતાંય આ ગ્રન્થનું પ્રમાણ લગભગ ૧૦૫ કર્મા જેટલું દળદાર થઈ ગયું. ઘણીવાર વિદ્યાર્થીઓને લાંબો ગ્રન્થ અકળામણ કરે છે પણ સારી પરિસ્થિતિ સમજ્યા બાદ તેઓ મને ઉપાલંભપાત્ર નહીં ગણે.

આ કાર્યમાં મને ઉરના ઊંડા શુભાશીર્વાદ આપનાર, પરમ વાત્સલ્યની વર્ષા કરનાર, ગીતાર્થવર્ચ પ્રવચન પ્રભાવક પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા તેઓશ્રીના પટ્ટધર વિનેયરત્ન સુવિહિત સદ્ગુણનિધિ આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય પ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા વિદ્વદ્વર્ચ મારા પરમતારક ગુરુવર્ચ પૂજ્ય શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજ, આ સહુનો નમ્ર મસ્તકે પરમાભાર માની તેઓશ્રીની કૃપાદષ્ટિ અને મદદથી આ કાર્યમાં ફત્તેહમંદ થયો તે બદલ ભાવભર્યા હૃદયે કોટીશઃ વંદન કરું છું.

હવે છેલ્લામાં છેલ્લો અને મોટામાં મોટો ઉપકાર તો મારે માનવો જોઈએ મારા જીવનોદ્ધારક પરમગુરુદેવ વિદ્વદ્વર્ચ સદ્ગુણશાલી **પૂજ્ય પંન્યાસજી શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજશ્રીનો**, જેઓશ્રીએ સારાએ પુસ્તકનું સાધન સંશોધન કરી, પોતાનો સમય અને શક્તિનો ભોગ આપી સહાય કરી અને જેઓએ પ્રથમથી જ આ પુસ્તક સર્વાંગ સુંદર અને આદર્શભૂત તેમજ સર્વોપયોગી બને તે જોવાની ઉદાત્ત ભાવના પ્રદર્શિત કરી છે, અને જેઓએ ભાષાંતર દરમિયાન થયેલ શંકાઓના સમાધાન પણ આપ્યા છે. સ્થળે સ્થળે કિંમતી સૂચનાઓ પણ કરી છે, વિવિધ રીતે સહાયક થવા દ્વારા મારા ઉપર જે અસીમ અને અમાપ ઉપકાર કર્યો છે, તેથી તો ખરેખર મને તેઓએ મહોટા ઋણના ભારતળે મૂક્યો છે, તેઓશ્રીની જો મદદ ન હોત તો આ કાર્યને પહોંચી શકવા હું ખરેખર અશક્ત બન્યો હોત !

પણ આવા જ્ઞાની ઉપકારીઓનાં ઋણ કોઈનાથી મુક્ત કર્યા થયાં છે ખરાં ? તો પછી તેઓશ્રીના ઉપકારનો બદલો હું શબ્દોમાં અને બીજી રીતે પણ કેવી રીતે વાળી જ શકું ?

છતાં સહુની જેમ અભ્યાંશે ઋણમુક્ત થવા માટે જ આ સૌંદર્યસમ્પન્ન અને દળદાર ગ્રન્થ તેઓશ્રીજીના જ શુભ કરકમળમાં સહર્ષ અર્પણ કરી કૃતકૃત્ય થવાની મોંઘેરી તક લઉં છું.

પૂજ્ય ગુરુદેવોની કૃપાથી આ મહાન સૂત્ર ગ્રન્થના ભાષાંતરનું સદ્ભાગ્ય મને સાંપડ્યું. તેઓશ્રીની અમૂલ્ય સૂચનાઓ, આપેલાં સમાધાનો દ્વારા અભ્યાસીઓને દરેક રીતે સુગમ થાય તેવું વ્યવસ્થિત ભાષાંતર થઈ શક્યું, યથામતિ અને યથાશક્તિ શાસ્ત્રીય અને મુદ્રણ સંબંધી શુદ્ધિ જાળવવા પ્રયત્ન સેવવા છતાં કંઈપણ સ્મલનાઓ દષ્ટિગોચર થાય તો સુધારી લેવા કે જણાવવા સજ્જન વાચકોને માફ સાદર નિવેદન છે.

અન્તે મારા પરમારાધ્ય, સહાયક, સર્વવિઘ્નવિનાશક, અખંડપ્રભાવક, અર્ધ પદ્માસને બિરાજમાન દર્ભાવતી (ઉભોઈ) મંડન શ્રી લોઢણ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું તથા શ્રી સરસ્વતીદેવી તથા સમગ્ર ઈષ્ટદેવ-ગુરુવંદનું સ્મરણ કરી-શરણ સ્વીકારી આ માફ નમ્ર નિવેદન સમાપ્ત કરું છું.

ફલિતમાં આ ગ્રન્થનું અધ્યયન ખૂબ વૃદ્ધિવાળું થાઓ અને ત્રણે લોકનું સ્વરૂપ અને માહિતી મેળવી, પ્રેરણા લઈ મુક્તિમાર્ગના પરમોપાસક બનવા ઉજમાળ થાઓ એ જ અંતિમ અભ્યર્થના ! ! !

પ્રથમ મુદ્રણ સં. ૧૯૮૫,

લે., અનુવાદક-‘પથોવિજય’

દ્વિતીય મુદ્રણ સં. ૨૦૪૪,

તૃતીય મુદ્રણ સં. ૨૦૫૩

❀ વાચકો ! ખાસ વાંચો ❀

આ સંગ્રહણીના પુસ્તકમાં સમુદ્રના તળિયે કેવાં કેવાં રમણીય, ચિત્ર-વિચિત્ર, જાતજાતનાં વૃક્ષો ઉગેલાં હોય છે, ત્યાં કેવી વિવિધરંગી આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી માછલીઓ ફરતી હોય છે, સમુદ્રના તળિયેથી અગાધ પાણીને પસાર કરીને માછલીઓ કેવી રીતે ઉપર ચઢતી હોય છે, તે કુદકા કેવા મારે છે ? કુદકા મારીને કેવી રીતે બહાર આવે છે તેનાં તથા વિવિધ શાર્ક અને બ્લેલ માછલીઓના તથા એક જુઓ અને એક ભૂલો તેવી અનેક પ્રકારની માછલીઓના તેમજ ચિત્ર-વિચિત્ર પક્ષીઓના, તે ઉપરાંત એક મોંઢાથી લઈ અનેક મોંઢાની માછલીઓ, સર્પો વગેરેના ફોટાઓ છાપવાનો ખૂબ જ વિચાર હતો પરંતુ ખેદ છે કે મારી આ તીવ્ર ઈચ્છા પૂરી કરી શક્યો નહીં. વાચકો આ અગાધ, અફાટ સમુદ્રની રહસ્યમયી દુનિયાની ઓછી જાણીતી જીવસૃષ્ટિથી વંચિત રહેશે તેનો મને ખૂબ ખેદ છે.

પ્રકાશકનું નિવેદન

[પહેલી, બીજી આવૃત્તિમાં જે છપાયું હતું તે જ ફરી અહીં છાપ્યું છે]

શ્રીમાન્ મુક્તિકમલજૈનમોહનમાળા તરફથી આજસુધીમાં દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગ સંબંધી નાનાં મોટાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકોનું પ્રકાશન થયું છે, અને તે પ્રત્યેક પ્રસંગે ગ્રન્થ પ્રકાશક તરીકે મેં અલ્પાધિક આનંદ અનુભવ્યો છે, તો પણ **સંગ્રહણીરત્ન** અપરનામ **બૃહત્સંગ્રહણી** અથવા ત્રૈલોક્યદીપિકા નામના આ સુવિશાલ-સચિત્ર ગ્રન્થ સન્દર્ભનું પ્રકાશન કરતાં મને જે આનંદ થાય છે તે અકારાતીત છે-અવર્ણનીય છે. પ્રકરણાદિ વિષયોના અભ્યાસીઓ કેટલોય સમય થયાં જે ગ્રન્થના પ્રકાશનની એકધારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા તેવા પઠન-પાઠનના ક્રમમાં પ્રથમ કક્ષાએ ગણાતા અત્યંત ઉપયોગી આ ગ્રન્થનું સુવિસ્તૃત અનુવાદ સેંકડો યંત્રો અને સંખ્યાબંધ રંગીન ચિત્રો સાથે લગભગ ૧૦૦ ફોર્મ-૮૦૦ પૃષ્ઠ જેવા મોટા પ્રમાણમાં પ્રકાશન કરવું એ ગ્રન્થમાલક માટે, તેમજ પ્રકાશક તરીકે મારા માટે પણ એક ગૌરવનો વિષય ગણાય.

શ્રી **મુક્તિકમલજૈનમોહનગ્રન્થમાલાના** પ્રેરક-જન્મદાતા શ્વસનપ્રભાવક, સમર્થ વ્યાખ્યાનકાર, પરમગીતાર્થ પૂજ્ય પ્રાતઃસ્મરણીય આચાર્ય મહારાજ ૧૦૦૮ શ્રીમાન્ વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે. તેઓશ્રીની સત્પ્રેરણાથી તેમજ તેઓશ્રીના અનન્ય પટ્ટાલંકાર પૂ. આચાર્ય શ્રીમદ્ **વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજી** મ. તથા પૂ. શ્રી **ધર્મવિજયજી** મહારાજાદિના લાગણીભર્યા સહકારથી અમો આજ સુધીમાં વિવિધ સાહિત્યનો નાનકડો રસથાળ જૈનસમાજ પાસે રજૂ કરી શક્યા છીએ, એ સાહિત્ય રસથાળની વિવિધ વાનગીઓમાંથી શ્રીઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ (મૂલકાર-શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિ, પ્રમાણ ૧૪૦૦૦ શ્લોક) પ્રતિમા શતક, સટીક કર્મગ્રન્થ ૧ થી ૪, વિપાકશ્રુત, ઉપદેશસાર, અભિધાનચિંતામણી (હેમકોશ), ક્ષેત્રસમાસ-જૈનભૂગોળ, પંચમ કર્મગ્રન્થ, ષટ્ત્રિંશિકા ચતુષ્ક પ્રકરણ, પ્રશ્નોત્તર મોહનમાળા, આત્મકલ્યાણમાળા વગેરે સ્વાદિષ્ટ અને સૌરભસંપન્ન વાનગીઓએ વિદ્વત્સમાજનું આ ગ્રન્થમાળા પ્રત્યે ખૂબ આકર્ષણ કર્યું છે. આજે પ્રકાશન પામતો ત્રૈલોક્યદીપિકા-બૃહત્સંગ્રહણી નામનો અમૂલ્ય ગ્રન્થ પૂર્વોક્ત આકર્ષણમાં ખૂબ જ વૃદ્ધિ કરશે એમ ગ્રન્થાન્તર્ગત વિષયોની બહુલતા, અનુવાદની ઘણી જ સ્પષ્ટતા, યંત્રોની ખૂબ જ વિશદતા અને લખાણનો સાક્ષાત્કાર થાય તેવાં પહેલીજવાર પ્રગટ થતાં વિવિધ રંગીન ચિત્રોની અસાધારણ ઉપયોગિતા, સુંદરતા જોતાં અમને કહ્યા સિવાય ચાલતું નથી, તો પણ અમારા કથનની યથાર્થ પરીક્ષા અને સફળતા અભ્યાસકોને આધીન હોઈ આ બાબતમાં વધુ લોખન કરવું તે જરૂરી નથી.

સંગ્રહણીસૂત્રનું પઠન-પાઠન ચતુર્વિધસંઘમાં ઘણું જ પ્રચલિત છે, એમ એ સંગ્રહણીગ્રન્થ ઉપરના અનેક પ્રાચીન-અવધીન હસ્તલિખિત-મુદ્રિત સાહિત્યથી સાબિત થાય છે. આગમસિદ્ધાન્તોની જાણકારી માટે આ ગ્રન્થ ઘણો ઉપયોગી છે એમ અમારે કહેવું પડશે. આ બાબતમાં સવિસ્તર સમજણ પ્રસ્તાવનામાં અનુવાદક પૂજ્ય મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કરવાના હોવાથી અહીં લખવાની જરૂર નથી.

સંગ્રહણી ગ્રન્થના જૂની ઢબનાં સંક્ષેપ અર્થવાળા અને વિશેષ યંત્રો-ચિત્રો વિનાનાં બે ચાર જાતનાં ભાષાંતરો મુદ્રિત થયાં છે, છતાં તે સહુને ઢાંકી દે તેવું, લગભગ ૧૦૫ ફોર્મ જેટલા દળદાર ગ્રન્થનું વિસ્તૃત

ભાષાંતરવાળું, વ્યવસ્થિત ઢબપૂર્વકનું, નવીન પદ્ધતિનું મુદ્રણકાર્ય, અનુવાદની સરળતા, સુસ્પષ્ટાર્થતા અને સુવિસ્તૃતતા તેમજ ૧૦૩ જેટલાં યન્ત્રો અને પચરંગી લગભગ ૭૦ ચિત્રો-આકૃતિઓ વગેરે અજોડ સામગ્રીથી આ ગ્રન્થનું પ્રકાશન અનોખું જ તરી આવશે એ નિઃશંક છે. આ જાતનું પ્રકાશન પહેલીજવાર થાય છે. એથી જ અમારી હાર્દિક ઉર્મિઓ કહે છે કે અભ્યાસીવર્ગને અસાધારણ આલ્ભનભૂત થવા સાથે મહાન આનંદદાતા થઈ પડશે.

ઐતિહાસિક અન્વેષણ કરતી અને તે યુગનું તાદૃશ ચિત્તાર રજૂ કરતી અને નવયુગની નવીન પ્રેરણા આપતી, નાની વયમાં લખાએલી, આ ગ્રન્થની સુંદર અને સુવિસ્તૃત પ્રસ્તાવના પણ ‘અનુવાદક’શ્રીએ પોતે જ લખી હોવાથી આ ગ્રન્થાનુવાદનો સાધનત્વ શ્રમ તેઓને જ ફાળે જાય છે.

આ ગ્રન્થનો અનુવાદ, તેમાં આવતાં પ્રાસંગિક યન્ત્રો અને રંગીન ચિત્રો એ બધું સાહિત્ય સંગીન પદ્ધતિએ તૈયાર કરનાર પૂ. શાસનમાન્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રીમાન્ વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટાલંકાર પૂ. આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય પ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પંચાસજી શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજના શિષ્ય પ્રવર બાળયોગી મુનિવર્ય શ્રીમાન્ યશોવિજયજી મહારાજ છે. તેઓશ્રીએ દર્ભાવતી-ડભોઈ નગરને સ્વજન્મથી પવિત્ર કરેલ છે, જૈન જેવા ઉચ્ચકુલ અને વિશાળ-શ્રીમંત કુટુંબમાં પુન્યોદયથી જન્મની પ્રાપ્તિ છતાં કોઈ અશુભોદયે બાલ્યવયમાં જ માતા-પિતાનો વિયોગ થતાં વડીલભાઈ શ્રીયુત્ત નગીનદાસ નાથાલાલ કે જેઓ જૈનસંઘમાં અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ ગણાય છે તેમની છત્રછાયામાં વૃદ્ધિ પામ્યા, કમશઃ ધાર્મિક-વ્યવહારિક અભ્યાસમાં જોડાયા અને એ અનુવાદક સંગીતકલામાં પણ નિપુણ બન્યા. સંવત ૧૯૮૪માં પૂ. આ. મ. શ્રી વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજનું ચાતુર્માસ દર્ભાવતી-ડભોઈમાં થતાં પૂ. આચાર્યદિવન્ત્રો, પૂ. પ્રતાપવિજયજી મ. તથા પૂ. ધર્મવિજયજી મહારાજનો પુન્યસંસર્ગ અને વૈરાગ્યમય સદ્બોધે તેમના હૃદયમાં સંયમાભિલાષ પેદા થયો. હામ, દામ અને ઠામથી પહોંચતું કુટુંબ, કુટુંબ ધર્મિજ અને શ્રદ્ધાળુ પણ દીક્ષા માટે જલદી સંમતિ મળે એ શક્ય ન હતું. છ મહિના સુધી ગુરુનિશ્રામાં અભ્યાસ, વૈરાગ્યમય સંસ્કારો મેળવ્યા પછી પોષ મહિનામાં ગુરુદેવ વિહાર કરી ગયા. પછી પોતાના મોટાભાઈને દીક્ષાની સંમતિ આપવા વિનંતિ કરતા રહ્યા. ગુરુદેવોએ વિહાર કરી વડોદરા કોઠીપોળ સ્થિરતા કરી હતી. કુટુંબને નરમ પાડવા સત્તર વખત નાસભાગ કરી વડોદરા જતા આવતા રહ્યા. સંસારના મોજશોખ બધા ત્યજી દીધા. સંસારી કપડામાં પણ સાધુ જેવું જીવન જીવવા માંડ્યું. સવાર-સાંજ પ્રતિક્રમણ, બે કલાક પૂજામાં અને ચાર થી છ સામાયિક, તેમાં વાંચન અને જાપ એ પ્રમાણે આરાધના ચાલુ રાખી હતી. છેવટે છ વિગર્હના પણ ત્યાગ કરવા પડ્યા પણ રજા ન જ મળી. છએક મહિના થવા આવ્યા. ચોમાસા પહેલાં કોઈપણ રીતે દીક્ષા લેવી હતી. રાજીખુશીથી મળે તેમ ન હતી એટલે ખાનગી રીતે સંમતિ મેળવીને છાણી જઈને દીક્ષા લીધી. પાછળથી કુટુંબ ફરી બેઠું, કોઈપણ હિસાબે છોકરાને ઘેર લાવવો એટલે કોર્ટે ચઢ્યા, વોરંટ કઢાવ્યું. વડોદરા ભદ્રની કોર્ટમાં ત્રણ દિવસ કેસ ચાલ્યો. હજારો માણસોનાં ટોળેટોળાં ઉભારતા હતા. ૧૩ વર્ષનો છોકરો વાલીની રજા સિવાય કોઈ કામ કરી શકે નહિ એ કાયદા નીચે મુનિજીને એમના ભાઈને સોંપી દેવામાં આવ્યા. પછી બીજે દિવસે ડભોઈ પહોંચી ગયા. કલ્પના ન હતી કે આવી પરિસ્થિતિ ઊભી થશે. પછી છ મહિના ઘરમાં રહીને ગુરુદેવો વડોદરાથી વિહાર કરી પાલીતાણા જતાં ભાલમાં ગુરુદેવને ભેગા થઈ ગયા. પાલીતાણા પહોંચ્યા. ગુરુદેવ સાથે એકાદ વર્ષ રહ્યા. છેવટે પંદર વરસ જેવી નાની વયમાં અભેદ ભાવનાના પ્રતાપે તીર્થાધિરાજ શ્રીશંકુજય ગિરિરાજના ૧૦૮ શિખરો પૈકી સજીવન શિખર તરીકે જગમશાહુર થયેલા શ્રી કદંબગિરિરાજની પાવનકારી શીતલ છાયામાં સંવત ૧૯૮૭ના વર્ષની અક્ષયતૃતીયાના મંગલદિવસે સંયમાભિલાષા સફળ થઈ, અને ત્યારથી તેઓ **મુનિશ્રી યશોવિજયજી** તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

બાલ્યવય, કુશાગ્રબુદ્ધિ, અધ્યયન રુચિ, ગુરુદેવોની કૃપા એ બધાય અનુકૂલ સંજોગોએ અત્ય સમયમાં જ તેઓને સાધુ સમાચારી ઉપરાંત વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, જીવવિચારાદિ પ્રકરણો, બૃહત્સંગ્રહણી, છ કર્મગ્રન્થ પ્રમુખ વિષયોમાં નિષ્ણાત બનાવ્યા. દરમિયાન બૃહત્સંગ્રહણીના અભ્યાસ પ્રસંગે જ એ અતિ ઉપયોગી ગ્રન્થના સુવિસ્તૃત અનુવાદ માટે રૂચિ જાગૃત થઈ. દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ પ્રથમ ચાતુર્માસ મહુવામાં જ થયું અને ત્યાં જ એ ગ્રન્થાનુવાદની રૂચિના શુભ મંગલાચરણ કર્યા, પરંતુ ચાલુ સતત અભ્યાસ, વચ્ચે વચ્ચે શારીરિક પ્રતિકૂળતાઓ તેમજ ગુરુદેવ તરફથી પન્નવણાદિ આગમગ્રન્થો અને લોકપ્રકાશાદિ વધુ ગ્રન્થોનું અવલોકન કર્યા બાદ અનુવાદ કરવાના હિતકારી આગ્રહથી કાર્યમાં વિલંબ કરાવ્યો. છતાં ૧૯૮૧ની સાલમાં મુદ્રણ કાર્ય શરૂ થયું. બે વર્ષમાં મુદ્રણ કાર્યની સમાપ્તિ લગભગ થઈ તો પણ ચિત્રોને તૈયાર કરાવવામાં કેટલાક અનિવાર્ય સંજોગોને અંજો ઘણો જ વિલંબ થયો. છેવટે ભાવનગર નિવાસી શ્રીયુત્ ગુલાબચંદ દેવચંદના સહકારથી એ કાર્ય પૂર્ણ થતાં, આ વિશાળ અને તત્ત્વજ્ઞાનભર્યો ગ્રન્થ પ્રજ્ઞાશીલ શ્રુતઅભ્યાસીઓ અને વિદ્વત્ સમાજ પાસે અમે રજૂ કરી શક્યા છીએ, તે બદલ પ્રથમ નંબરે અનુવાદક મહારાજશ્રીનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે, તેઓશ્રીના ચરણારવિંદમાં કોટીશઃ વંદનાપૂર્વક તેમને અમારી નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ છે કે હજુ પણ આવા ઉત્તમોત્તમ અભ્યાસોપયોગી અનુવાદ ગ્રન્થો તૈયાર કરી જૈનસમાજને સદાય લાભ આપતા રહે.

આ ગ્રન્થના મુદ્રક મહોદય પ્રેસના માલિક શ્રીયુત્ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ કે જેઓએ ઘણી જ કાળજીપૂર્વક ગ્રન્થમુદ્રણમાં ધ્યાન આપેલ છે, અને મુદ્રણકાળના સૌન્દર્યમાં સારો વિકાસ સાધ્યો છે તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે. પૂ. મુનિજીની એક વિશિષ્ટ દષ્ટિ છે. કલાત્મક સૂઝ ઘણી હોવાથી ગુલાબચંદભાઈએ પણ પૂ. મુનિજીની ઈચ્છા-માર્ગદર્શનને માન આપી અતિ સુંદર મુદ્રણ કરી આપ્યું છે. ફોટાઓ પણ મુનિજીની ઈચ્છા મુજબ છાપ્યા છે, અને વધુમાં સામેથી માગણી કરીને આ ગ્રન્થ મંગાવી ગ્રન્થને સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ સાદૃશ્ય તપાસી યોગ્ય સૂચનાઓ અને ક્ષતિઓ જણાવનાર વિદ્વાન સુશ્રાવક શ્રીમાન્ કુંવરજીભાઈ આણંદજીનો આભાર માનવાનું પણ અમારાથી ભૂલાતું નથી.

છેવટે ગ્રન્થમાળાના જન્મદાતા પૂ. આચાર્યશ્રીનો, અનન્યભાવે ઉપયોગી પુસ્તકોના પ્રકાશનમાં સહકાર આપનાર પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજીનો, ગ્રન્થના સંશોધનાદિ કાર્યમાં સંપૂર્ણ સહાયક પં. મહારાજ શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજનો, આ ગ્રન્થના અનુવાદક મુનિરાજ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ આદિનો અને ગ્રન્થ તૈયાર થતાં અભ્યાસરૂપે પ્રથમ મંગલ કરનાર બાલમુનિ શ્રી જયાનંદવિજયજી મહારાજાદિ ગુરુદેવોનો ઉપકાર માનવા સાથે પાદપંકજમાં વંદન કરી જૈન શ્રીસંઘ તથા અન્ય જનતા આ સંગ્રહણીરત્ન (અપરનામ ત્રૈલોક્યદીપિકા કે બૃહત્સંગ્રહણી) ગ્રન્થના અધ્યયન અધ્યાપન દ્વારા યાને પરંપરાએ ત્રૈલોક્યદીપકસમા અક્ષય અનંત લોકાલોક વ્યાપી કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે એ જ હૃદયેચ્છા ! ! !

અક્ષય તૃતીયા, સં. ૧૯૮૫

વડોદરા

નિવેદક

મોહન પ્રતાપી નંદ-ચરણોપાસક લાલચંદ

સર્વવિઘ્નહરણાય શ્રીશંખેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ

અહીં સંગ્રહણીગ્રન્થની બીજી આવૃત્તિની જ

પ્રસ્તાવના

સુધારાવધારા સાથે છાપી છે.

લે. આચાર્ય શ્રી યશોદેવસૂરિજી-પાલીતાણા

નોંધ:-પહેલી આવૃત્તિમાં ૧૯૫૫નાંની પ્રસ્તાવના લખી હતી, એ પ્રસ્તાવના કેન્સલ કરી બીજી આવૃત્તિમાં નવેસરથી સં. ૨૦૪૪માં પ્રસ્તાવના લખી હતી, તે સુધારાવધારા સાથે ત્રીજી આવૃત્તિમાં છાપી છે. સં. ૨૦૫૩

મેઘાચ્છત્રો યથા ચન્દ્રો ન રાજતિ નભસ્તલે ।

ઉપોદ્ઘાતં વિના શાસ્ત્રં ન રાજતિ તથાવિધમ્ ॥૧॥ એક પ્રાચીન પદ્ય

નોંધ:-એ આપ્તોક્તિ અનુસાર કોઈપણ પુસ્તક ગમે તેટલું મહત્વનું કે ગૌરવભર્યું હોય પણ તેના ઉપર સચોટ પ્રકાશ ફેંકતો, ગ્રન્થ વિષયોનો તલસ્પર્શી પરામર્શ કરતો અને ગ્રન્થના સારભૂત નવનીત દર્શાવતો એક સુંદર અને સુવિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત કે પ્રસ્તાવના જો ન હોય તો તે પુસ્તક જોઈએ તેવું શોભતું નથી, વાચકોને સંતોષ આપતું નથી. તેમાંય અત્યારે તો ઉપોદ્ઘાત કે પ્રસ્તાવના વિશદ છણાવટ અને વિગતો પૂર્ણ હોય તેટલું ગ્રંથગૌરવ વધે. હું પણ તે નિયમને માન આપીને યથામતિ થોડી લાંબી પ્રસ્તાવના લખું છું.

આ ગ્રન્થની પહેલી આવૃત્તિમાં જે પ્રસ્તાવના છાપી હતી તે એક તો ૨૧ વર્ષની સાવ નાની ઉંમરે લખેલી, એ વખતની ઉંમર, અભ્યાસ તેમજ સંજોગ અને પરિસ્થિતિ આ બધાને અનુલક્ષીને લખેલી હતી. ત્યારે લખવાના ટાઈમના અભાવે અને માત્ર પ્રસ્તાવનાના લીધે પ્રકાશન અટકી ન પડે એટલે બીજી આવૃત્તિમાં જૂની જ પ્રસ્તાવના છાપી દેવી આવો વિચાર કરેલો, પરન્તુ છેલ્લે પ્રસ્તાવના ઉપર નજર કરતાં લાગ્યું કે આ પ્રસ્તાવનાની (૪૮ વર્ષ પહેલાંની) હવે વિશેષ અગત્યતા નથી રહી એટલે ફરી નવી જ લખવી. સાથે એમ નક્કી કર્યું કે પ્રસ્તાવના અને સાથે ગ્રન્થનો પરિચય વગેરે આપતાં પહેલાં તે અંગેની થોડી ભૂમિકા પણ લખવી.

—પાયાની વાત—

જૈનધર્મના અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના આઘ પ્રકાશક વીતરાગ, સર્વજ્ઞ એવા તીર્થંકરો હોય છે. તેઓશ્રીના આપેલા જ્ઞાનને તેમના આઘ ગણધરશિષ્યો ગ્રહણ કરે છે, અને તે પછી એ જ્ઞાન ઉપરથી જ શાસ્ત્રો રચે છે, પછી એ શાસ્ત્રો દ્વારા તીર્થંકરદેવના જ્ઞાનનો જુદો જુદો રીતે વિસ્તાર થતો રહે છે. સમ્યગ્દષ્ટિને પામેલા જીવો, તેઓશ્રીની વાણીને યથાર્થ-સર્વથા સત્ય માનીને સ્વીકારે છે.

પ્રશ્ન :-તીર્થંકરો જે જ્ઞાન આપે અથવા જે કંઈ કહે તે બધું સાચું જ, વિશ્વસનીય અને શ્રદ્ધેય જ હોય છે એવું કહેવામાં આવે છે તેમાં પ્રમાણ શું ?

ઉત્તર :-પ્રમાણમાં તીર્થંકરોનો વિકાસ ક્રમ, સાધના અને સિદ્ધિ.

જૈન તીર્થંકરો પોતાના અંતિમ ભવમાં તીર્થંકરરૂપે ત્યારે જ જાહેર થાય છે કે રાગ-દ્વેષનો ક્ષય કરી વીતરાગ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન એટલે ત્રિકાલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હોય. ત્રિકાલજ્ઞાનનો અર્થ એ કે દૃશ્ય-અદૃશ્ય અખિલ બ્રહ્માંડને તેમાં રહેલા દ્રવ્યો-પદાર્થો, તે પદાર્થોના પર્યાયો, વિવિધ અવસ્થાઓ, પદાર્થોના ગુણો વગેરેને સંપૂર્ણ આત્મપ્રત્યક્ષ જોવા ને જાણવા. આથી જ્ઞાનના બળે સમગ્ર વિશ્વનું યથાર્થ દર્શન તેઓ કરી શકે છે. આ શક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી જ તેઓ જાહેર પ્રવચનો આપે છે. જેથી તેમના પ્રવચનમાં અસત્યનો અંશ આવવાની જરાપણ શક્યતા હોતી નથી, અને આથી વિશ્વને હેયોપાદેયનું સાચું જ્ઞાન મળે છે. તીર્થંકરો સત્યવાદી જ હોય છે, અસત્ય બોલવાનું તેમને કોઈ કારણ જ હોતું નથી.

માનવજાત ત્રણ કારણોથી જુદું બોલે છે—

માનવજાત ત્રણ કારણોથી જુદું બોલે છે. કાં રાગથી, કાં દ્વેષથી, કાં અજ્ઞાનથી. આ ત્રણેય કર્મો આત્મામાંથી સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય પછી કારણનો નાશ થતાં તેના કાર્યરૂપ અસત્ય પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. આવી રાગ-દ્વેષ વિનાની જે વ્યક્તિ હોય તેને જ વીતરાગ કહેવાય છે, આપ્ત કહેવાય છે. આપ્ત એટલે યથાર્થવક્તા. વ્યક્તિ વિશ્વસનીય હોય તેના વચન ઉપર જરૂર વિશ્વાસ બેસે છે. યથાર્થ વચન જેઓને રાગ-દ્વેષ ન હોય તેવા વીતરાગ પુરુષો જ બોલી શકે છે. **પુરુષવિશ્વાસે વચનવિશ્વાસઃ** ! એ ન્યાયે.

ઉપરની વાત કહેવાનું કારણ એ છે કે આ સંગ્રહણી ગ્રન્થનો સંબંધ તીર્થંકરદેવની વાણી જોડે જોડાયેલો છે. ત્યારે તીર્થંકર કેવા હોય છે તેનો ખ્યાલ આપવા ઉપરોક્ત સામાન્ય ઇશારાપૂરતી ભૂમિકા જણાવી છે.

*

*

*

‘સંગ્રહણીરત્ન’ નામ શાથી?

પ્રસ્તુત ગ્રન્થને લોકો મોટીસંઘયણી, કે સંગ્રહણીના નામથી જાણે છે પણ તેનું એક સ્વતંત્ર નામ ‘સંગ્રહણીરત્ન’ છે. આ સંગ્રહણીની રચના બારમી શતાબ્દીમાં ★શ્રીચન્દ્ર નામના મુનીશ્વરે કરી છે. સંગ્રહણીનો અર્થ એ કે આગમશાસ્ત્રમાં રહેલા વિવિધ પદાર્થોનો જેમાં સંચય-સંગ્રહ કરાયો હોય તે.

વાત એવી છે કે જે સાધુ-સાધ્વીઓ (ગમે તે કારણે) આગમ વાંચનના અધિકારી ન હોય તેઓને આગમનું થોડું ઘણું જ્ઞાન કોઈપણ રીતે ઉપલબ્ધ થાય તો સાચું ! આવી હિતબુદ્ધિથી પન્નવણા આદિ આગમ ★શાસ્ત્રોમાંથી કેટલાક પદાર્થોને તારવીને તેની નવી ગાથાઓ રચી જેથી તે ભણવાથી દોષ ન લાગે અને તેથી તેની જ્ઞાનમાત્રામાં વધારો થઈ શકે.

*

*

*

જૈનસંઘમાં સંગ્રહણી ગ્રન્થની રચના કરનાર તરીકે બે આચાર્યો જાણીતા છે. એક તો સાતમી શતાબ્દીમાં થયેલા શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજી અને બીજા બારમી શતાબ્દીમાં થયેલા શ્રીચન્દ્રમહર્ષિ. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની સંગ્રહણીનું ગાથામાન ૨૭૦ આસપાસનું હતું પણ વિદ્યાર્થીઓએ નવી નવી ગાથા

★ જુઓ સંઘયણિતચર્ણ ॥ ગાથા ૩૪૯. આ પ્રક્રેપ ગાથા છે.

★ સંગ્રહણી ગ્રન્થમાં જે વિષયો આપ્યા છે તે અનેક જાતના છે. આ બધા વિષયો જુદા જુદા આગમોમાંથી લઈને આપ્યા છે. એ આગમોની યાદી અહીં આપતો નથી. આ વિષયને લગતા આ સંગ્રહણીની રચના પછી ઘણાં વરસો બાદ ચૌદરાજલોકના વિષયને લગતા અનેક ગ્રન્થો નિર્માણ થયા છે. એ બધામની યાદી અહીં આપતો નથી. તેમજ ભૂગોળ ખગોળને લગતું વૈદિક, બૌદ્ધ સાહિત્ય પણ છે. વૈદિકોમાં વિષ્ણુપુરાણ આદિ પુરાણો અને અન્ય ગ્રન્થો છે. બૌદ્ધોમાં અભિધર્મકોશ આદિ છે પણ તે નામોની યાદી અહીં આપતો નથી. જૈનજ્યોતિષ અને થોડોક ગણિતનો વિષય છે એટલે લૌકિક, લોકોત્તર ગણિત, વગેરે ગણિતના અનેક પ્રકારો જૈન, વૈદિક, બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ આ અંગે કેવી કેવી સમજ આપે છે તે પણ અહીં આપવું જરૂરી નથી.

ઉમેરીને સેંકડો વરસોમાં તેને ૪૦૦-૫૦૦ ગાથા સુધી પહોંચાડી દીધું. એ પ્રમાણ નવી નવી ગાથાઓનો ઉમેરો, અન્ય ગ્રંથોની ગાથાઓને પ્રક્ષેપ કરવાથી વધ્યો હતો. ૫૦૦ વરસ પછી જન્મેલા શ્રી સંદ્રમહર્ષિને થયું કે ઓછી ગાથાવાળી સંગ્રહણી બનાવવી જોઈએ એટલે એમણે ઓછી બુદ્ધિવાળા માટે ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી અર્ધગંભીર ૨૭૩ ગાથા પ્રમાણ સંગ્રહણીની રચના નવી કરી. જેમાં અર્ધ ઘણો રહે અને શબ્દો ઓછા વાપરવા પડે એવી ગાથાઓની નવી રચના કરી અને પ્રાચીન સંગ્રહણીથી આ જુદી છે એવો ખ્યાલ રહે એ ખાતર તેમણે તેની સાથે 'રત્ન' શબ્દ જોડીને 'સંગ્રહણીરત્ન' એવું નામકરણ કર્યું છે.

જો કે આ મુદ્રિત સંગ્રહણીમાં ૨૭૩ નહીં પણ વધારાની ગાથાઓ સાથે ૩૪૯ ગાથા અનુવાદ સાથે છાપી છે. તેનું કારણ એક તો આ ગાથાવાળી સંગ્રહણી છપાએલી હતી અને અમે ઘણા સાધુ-સાધ્વીજીઓ એ જ ભણતા હતા તેથી તે છપાવવી પડી છે. જો કે હાલમાં જિનભદ્રીયા સંગ્રહણી કરતાં શ્રીચન્દ્રમહર્ષિની સંગ્રહણી વધુ પ્રમાણમાં ભણાય છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમય-કાળની વિશિષ્ટ ફિલસૂફી એટલે પ્રરૂપણ છે, જે તમને આ ધરતી ઉપરના કોઈ ધર્મશાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ય: જોવા-જાણવા નહિ મળે. વિજ્ઞાન દ્વારા પણ નહિ જાણી શકાય. સંગ્રહણીના વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને કાળનું સ્વરૂપ જાણવું અનિવાર્ય રીતે જરૂરી હોવાથી બીજા જૈનધર્મના ગ્રંથોના આધારે સમયથી લઈને અંતિમ સંખ્યાત સંખ્યા સુધી, તેથી આગળ વધીને ઠેઠ પલ્લોપમ યાવત્ સાગરોપમ સુધીનું જાણવા જેવું સ્વરૂપ ૧૪માં પાનાંથી લઈને ૪૩માં પાનાં સુધી આપવામાં આવ્યું છે અને વચ્ચે વચ્ચે આનુષંગિક બાબતો પણ લખવામાં આવી છે. વળી અસંખ્ય કોટાનુકોટી યોજન દૂર ઊર્ધ્વાકાશમાં ચૌદરાજને અંતે બ્રહ્માંડનો જ્યાં અંત આવે છે ત્યાં જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ મોક્ષનું સ્થાન સિદ્ધશિલાના પ્રતીકરૂપે આવેલું છે. ત્યાં અનંતા જીવો દેહરૂપે નહિ પણ જીવતાં જ્યોતિ સ્વરૂપે છતાં સંપૂર્ણ દેષા તરીકે રહેલા છે. જૈનધર્મમાં જીવનો મોક્ષ ત્યારે જ થાય છે કે, જીવ સારાં નરસાં તમામ કર્મોનો ક્ષય કરી સદાને માટે વિદેહી બની પોતાના આત્માને સંપૂર્ણ કર્મરહિત કરી નાંખે ત્યારે. જીવ એક પલકારામાં અવશ્ય મોક્ષે ચાલ્યો જાય છે અને જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ મોક્ષે ગયેલા આત્માઓને કદી જન્મ લેવા આ સંસારમાં પુનઃ આવવાનું હોતું નથી. સંસારના તમામ દુઃખોનો અંત આવે એ માટે આત્મા મોક્ષની સાધના કરે છે, પછી એને સંસારમાં ખેંચી લાવે એવું કોઈ કર્મ-કારણ વિદ્યમાન રહેતું નથી.

એ મોક્ષસ્થાનથી એટલે ઉર્ધ્વાકાશથી નીચે ઉતરતાં અકાટ આકાશમાં જ ઉત્તમ કોટિના વિવિધ પ્રકારના દેવોનાં સ્થાનો અને તેના અસંખ્ય વિમાનો હોય છે. તે પછી નીચે આવતાં સૂર્ય-ચન્દ્ર વગેરેનો જ્યોતિષલોક આવે છે. એથી નીચે ઉતરતાં અત્યારનો મનુષ્યલોક જે ધરતી ઉપર આપણે બેઠાં છીએ એ સ્થાન આવે છે. આ ધરતીના કેન્દ્રમાં મેરુપર્વત રહેલો છે, જે લાખો માઈલ દૂર છે જેને આપણે જોઈ શકતા નથી. આપણે જે રહીએ છીએ એ ધરતીની નીચે હજારો માઈલ નીચે જઈએ ત્યારે નીચે વર્તતી સ્પષ્ટ નરક-પૃથ્વી પૈકીની પહેલી નરક પૃથ્વી આવે છે. તે પછી અબજોના અબજો માઈલ સુધી અવકાશમાં બીજી છ નરક પૃથ્વીઓ રહેલી છે. ભયંકર પાપો કરનારા જીવોને ત્યાં ઉત્પન્ન થયા પછી જીવને અપાર દુઃખના અનુભવ કરવા પડે છે. એ સ્થાન તરીકે નરકના સ્થાનની જે પ્રસિદ્ધિ છે તે આપણી ધરતીની નીચે જ આવેલી છે. જેનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આપેલું છે.

આ સંસાર ચારગતિમાં સંકળાયેલો છે. ૧. દેવગતિ ૨. મનુષ્યગતિ ૩. તિર્થંચગતિ અને ૪. નરકગતિ. આપણી ધરતીની ઉપર રહેલા આકાશમાં અબજોના અબજો માઈલ સુધીના વિસ્તારમાં બે પ્રકારના દેવો વસેલા છે. ૧. વૈમાનિક ૨. જ્યોતિષ, અને બીજા બે પ્રકારના દેવો એટલે ભવનપતિ તથા વ્યન્તર આ બંને પ્રકારના દેવો આપણી ધરતીની ઘણા નીચે પહેલી નરકની પૃથ્વીની અંદર, ઉપરના ભાગે વચમાં રહેલા

છે. દેવોને આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી. મંત્રસાધના દ્વારા કે સામેથી દેવની કૃપા થાય તો જ તેનું દર્શન થઈ શકે છે. આકાશના દેવો ઘણી ઉંચી કક્ષાના હોય છે અને એમની શક્તિ-તાકાત બધી રીતે નીચેના દેવો કરતાં અનેક ગણી વધારે હોય છે, કેમકે તેનું પુણ્ય બાંધીને જન્મ્યા છે માટે. તીર્થંકરદેવને મેરુપર્વત ઉપર અભિષેક કરવા ભગવાનને ખોળામાં લઈને પ્રારંભમાં જે ઈન્દ્ર બેસે છે તે ઉપરનો સૌધર્મઈન્દ્ર હોય છે. ચોવીશ તીર્થંકરના યક્ષ-યક્ષિણીઓ તથા ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, રાક્ષસ, કિન્નર, ગાંધર્વ વગેરે જાતજાતનાં સારાં, હલકાં બધી જાતનાં દેવ-દેવીઓ જેઓ મનુષ્યલોકમાં આવીને સારાં-નરસાં ફળો આપે છે, તે બધા દેવ-દેવીઓ આપણી ધરતી નીચે આવેલી (પ્રાયઃ) વ્યત્તર નિકાયનાં હોય છે.

જ્યોતિષીદેવોનાં વર્ણન પ્રસંગે રાત્રિ-દિવસ કેમ થાય છે, તેનું કાળમાન સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાને લગતું વર્ણન કરશે. જે આજની વૈજ્ઞાનિક માન્યતા સાથે જરાપણ મેળ ખાય તેમ નથી.

દેવગતિ પછી આ ગ્રંથમાં મનુષ્યગતિનું વર્ણન કરશે જેમાં પ્રાસંગિક ગ્રંથાન્તરથી જંબૂદ્વીપ સહિત અઢીદ્વીપનું પણ થોડું વિસ્તારથી વર્ણન કરશે.

મનુષ્યલોકના વર્ણન પ્રસંગે જંબૂદ્વીપને ફરતા એક પછી એક અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો આ ધરતી ઉપર અબજો માઈલ સુધી કેવી રીતે રહેલા છે તેનો આછો ખ્યાલ આપશે.

આ સંગ્રહણીમાં મહત્વનો વિભાગ જો કોઈ હોય તો સૂર્ય-ચન્દ્રનો અધિકાર છે. જો કે સંગ્રહણીમાં તો આને લગતી ગાથાઓ ૧૦-૧૨ જ છે, પરંતુ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, લોકપ્રકાશ વગેરે ગ્રંથો દ્વારા મેં સૂર્ય-ચંદ્રના મંડળો, તેની તમામ જાતની વ્યવસ્થાનું વર્ણન ખૂબ વિસ્તારથી જણાવ્યું છે. આ વિભાગ જ સહુથી વધુ પેજ (૧૦૦ પાનાં) રોકે છે. પહેલી આવૃત્તિમાં આ વિભાગ માટે ઘણા આચાર્યો તેમજ જંબૂદ્વીપ અને ખગોળ શાસ્ત્રના અધ્યાગ અભ્યાસી ધર્મસ્નેહી મુનિરાજ શ્રી અભયસાગરજી વગેરે સાધુઓ, મુનિરાજો તરફથી ઘણા અભિનંદન મળ્યા હતા.

ત્યારપછી સાતે સાત નરક અને તેમાં રહેતા નારકીઓનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. તિર્યચગતિમાં એકેન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય સુધીના વિવિધ પ્રકારનું તથા નિર્ગોદના જીવોનું, શરીર, આયુષ્ય, પ્રકારો વગેરેનું વર્ણન વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે.

ચક્રવર્તીનું, સિદ્ધશિલાનું, વાસુદેવનું વર્ણન, ઉત્સેધાંગુલની, પ્રમાણાંગુલની વ્યાખ્યા, આયુષ્યના પ્રકારો, પર્વાસ્તિના પ્રકારો, વિવિધ પ્રકારનાં શરીરો વગેરેનું સ્વરૂપ, આમ નાની મોટી ઘણી ઘણી વ્યાખ્યાઓને સંગ્રહણીમાં ગુંથી દેવામાં આવી છે. વધુ માટે આ પછી આપેલો ગ્રંથ પરિચય વાંચો.

* * *

મૂલ ગ્રંથની શરૂઆત ક્યાંથી ?

આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં મેં થોડી મંગલાચરણની ચર્ચા ગ્રંથાન્તરથી કરી. તે પછી આઠમા પૃષ્ઠથી પહેલી ગાથા શરૂ થાય છે. આ ગાથાના અર્થમાં જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ સમય-કાળનું સ્વરૂપ કેવું જાણવા જેવું છે, તે કેટલું બધું ઉપયોગી છે ? સમયથી લઈ પુદ્ગલ પરાવર્તનનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ ગ્રંથાન્તરથી ઉપયોગી વિગતો પ્રમાણભૂત ટીપ્પણીઓ સાથે આપ્યું છે.

★ પહેલી આવૃત્તિમાં સંક્ષિપ્ત અર્થ સાથે સંગ્રહણીની ૩૪૯ ગાથાઓ છાપી હતી. બીજી આવૃત્તિમાં સંગ્રહણીનું કદ ઘણું વધી જવાથી તે વિભાગ રદ કર્યો હતો પણ ત્રીજી આવૃત્તિમાં સંક્ષિપ્ત અર્થ સાથે સંગ્રહણીની ૩૪૯ ગાથાઓ છાપી છે.

★ મૂલ અને ભાષાંતરનો શબ્દકોષ છાપાવવા વિચાર હતો, તે પણ સમયના અભાવે રદ કરેલ છે.

★ હિન્દી ભાષી પ્રાંતોની ફરિયાદ હતી કે ગુજરાતી સાધુઓ હિન્દીમાં પુસ્તકો છપાવતા નથી. તેથી અમો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનથી વંચિત રહીએ છીએ. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખી ગુજરાતી અનુવાદનું હિન્દી કરાવી તેની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રકાશિત કરાવી છે.

★ આ પુસ્તકની આવૃત્તિ અંગ્રેજી ભાષામાં કરવી છે પણ અંગ્રેજીમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના શબ્દો ન હોવાથી ભાષાંતર કેમ કરી શકાય ? એ પ્રશ્ન છે એટલે એ પ્રયાસ હાલ સ્થગિત રાખ્યો છે. આ અતિપરિશ્રમ સાધ્ય કાર્ય છે. અંગ્રેજીમાં ધૂની લગાવીને કામ કરનારા ક્યાં છે ?

★ દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં સંગ્રહણીની જેમ તિલોયપણ્ણત્તી વગેરે ગ્રન્થો છે. જે ભાષાંતર સાથે પ્રગટ થએલા છે.

પહેલી આવૃત્તિનું પ્રકાશન અનંતા આત્માઓને મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ શત્રુંજય મહાતીર્થની પવિત્ર ભૂમિ ઉપર અને તીર્થાધિરાજ સુદેદીપ્યમાન મુખમુદ્રાવાળી ભગવાન શ્રી ઋષભદેવની તેજસ્વી અને પ્રભાવક છત્રછાયામાં વિ. સં. ૧૯૮૯માં પાલીતાણામાં ચંપાનિવાસની ધર્મશાળામાં થવા પામ્યું હતું. જોગાનુજોગ બીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન પણ આ જ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર થવાનો યોગ બન્યો હતો અને ત્રીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન પણ એ જ ભૂમિ ઉપર થશે એ પણ એક સુભગ સંયોગ છે.

તીર્થાધિરાજની અમોઘ કૃપા અને કલિકાલમાં કલ્પદ્રુમ જેવા પુરિસાદાનીય ભગવાનશ્રી પાર્શ્વનાથ તથા જાગૃતજ્યોતિ મા ભગવતી શ્રી પદ્માવતીજી તથા મારા ત્રણેય તારક પરમ ઉપકારક ગુરુદેવો આ બધાપની કૃપા વર્ષાના કારણે ભલે ઘણું મોડું મોડું પણ પ્રકાશન થવા પામ્યું તે બદલ સહુને ભાવપૂર્વક નતમસ્તકે નમસ્કાર કરું છું.

અમારા સમુદાયના ધર્મશાસનપ્રભાવક શતાવધાની આ. શ્રી જ્યાનંદસૂરિજી આદિ મુનિરાજો જેઓ એક યા બીજી રીતે સહાયક બન્યા હશે તેઓ પણ ધન્યવાદાર્હ છે.

ભાષાંતરમાં શાસ્ત્રના કે ગ્રન્થકારના આશય વિરુદ્ધ અજાણતાં કે પ્રેસદોષથી કંઈ લખાઈ ગયું હોય તો જ્ઞાનીઓ પાસે ક્ષમા માગું છું.

સહુ કોઈ આ ગ્રન્થનું અધ્યયન કરી સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરો એ જ શુભકામના !

*

આ આવૃત્તિમાં ખાસ ખાસ વિશેષતા શું છે ?

૧. આ આવૃત્તિની અનુક્રમણિકા વિશિષ્ટ પ્રકારે તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ જાતની વિશેષતા બીજે ક્યાંય તમને (પ્રાયઃ) જોવા નહીં મળે. સામાન્ય રીતે વાચકોને અનુક્રમણિકાનું કોઈ મહત્ત્વ નથી હોતું પણ આ અનુક્રમણિકા જોશે તો તમને જરૂર ગમશે. ઘણીવાર સરળ, સ્પષ્ટ અનુક્રમણિકા ગ્રન્થ ભણવા માટે પ્રેરણાત્મક બની જાય છે.

૨. આ આવૃત્તિ છપાઈ ગયા બાદ ચારેક વર્ષ પછી સૂર્ય, ચન્દ્રનાં મંડળો અને ગ્રહો વગેરેની ૧૬૪ આઈટમોની યાદી નવી ઉમેરવામાં આવી હતી. તે ગ્રન્થના પૃષ્ઠ નંબર ૨૮૦ પછી તેના પાનાં જોડવામાં આવ્યાં હતા, પણ ત્રીજી આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ નંબર જુદા આપ્યાં નથી. પરંતુ ૨૫૧ થી ૨૫૬ સુધીના પાનામાં ૧૬૪ આઈટમો આપી છે. આ છ પાનાંની નોંધ અભ્યાસીઓને પહેલીજવાર જોવા મળશે. ખગોળના અભ્યાસીઓને ઘણી રીતે ઉપયોગી થશે એવી શ્રદ્ધા છે.

૩. ગ્રન્થના અન્તમાં ૩૪૪-૩૪૫ આ બંને ગાથાનું વિવેચન પુસ્તકનું કદ વધી જાય અને વિદ્યાર્થીઓને

બહુ લાંબું ભાષાંતર ભારે પડશે એ હેતુથી પહેલી આવૃત્તિમાં ભાષાંતર મર્યાદિત રાખ્યું હતું પણ આ બીજી આવૃત્તિમાં એ આખો વિભાગ ફરીથી અને વિસ્તારથી આપ્યો છે.

બીજી આવૃત્તિની જ લગભગ આ નકલ છે એટલે બીજી નવીનતા નથી.

*

*

*

આત્માર્થી મુનિરાજશ્રી અભયસાગરજી જોડેની વાતચીત

જૈનસંઘના તેજસ્વી વિદ્વાન મુનિપ્રવરશ્રી અભયસાગરજી, જેઓ સં. ૨૦૦૦ ની આસપાસ માલવા ઉદેપુરમાં ચોમાસું હતા ત્યારે તેઓ ભૂગોળ ખગોળને લગતાં પ્રશ્નો મને પૂછીને ખુલાસા માગતા હતા. સં. ૧૯૮૭માં શ્રી ચંદ્રમુનીશ્વરજીની મોટી સંગ્રહણીના ભાષાંતરની ૬૦ થી વધુ ચિત્રો સાથેની બુક પ્રકાશિત થઈ ત્યારે તેમને તે મંગાવીને જોઈ, અમારી સંસ્થા તરફથી બહાર પડેલા ક્ષેત્રસમાસ ગ્રન્થની પૂજ્ય ગુરુદેવે લખેલી પ્રસ્તાવના અને સંગ્રહણીની પ્રસ્તાવના પણ તેમને વાંચી, ભૂગોળ ખગોળના વિષયમાં મુનિજીનો અભ્યાસ ઉત્તમ હતો એટલે એમને થયું કે જૈનશાસ્ત્રો અને આજના વિજ્ઞાન વચ્ચે કેટલું મોટું અંતર પડ્યું છે ! તેમને મનોમન જૈન ભૂગોળના ક્ષેત્રમાં રુકાવવાનો નિર્ણય કરી ધીમે ધીમે પોતાનું વાંચન ચિંતન એ દિશામાં વધારતા ગયા. વચમાં વચમાં કેટલાક પ્રશ્નોના સમાધાન માટે મને પ્રશ્નો પણ પૂછતા હતા. વરસો બાદ પાલીતાણામાં જંબૂદ્વીપ બનાવવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે તેમની સંસ્થાના ટ્રસ્ટીઓ મારો અંગત મત જાણવા મુંબઈ આવ્યા હતા એમાં મારા જાણીતા સુશ્રાવક દિલ્હીવાળાથી ઓળખાતા કપડવંજના વતની શ્રી રમણભાઈ પણ હતા. તેઓએ અભયસાગરજી મ. પાલીતાણામાં શું કરવા માગે છે તેની બધી વાત કરતાં મને કહ્યું કે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જૈન માન્યતા અને વિજ્ઞાનની માન્યતા વચ્ચે શું તફાવત છે એ રચના કરીને રચનાત્મક રીતે બતાવવાની ઈચ્છા રાખે છે તો તેમ કરવું યોગ્ય છે ખરું ? ત્યારે મેં એમને કહ્યું કે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પ્રયાસ હાલમાં ન કરવો જોઈએ. કારણ કે વિજ્ઞાનની વાત એવી છે કે જેમ જેમ શોધ થતી જશે તેમ તમે જૂની માન્યતાઓ બદલાતી જશે. ત્યારે જૂની માન્યતાઓ પ્રમાણે જો કરીએ તો કરેલું બધું ખોટું ઠરે અને તૈયાર કરેલી બધી વસ્તુઓ નકામી થઈ પડે. વળી એ પણ કહ્યું કે “ભૂભૌગોલિક વરસ” શરૂ થવાનું છે. ભૂગોળને લગતું વ્યાપક અને ઊંડું સંશોધન સાતથી દશ વરસ માટે શરૂ થવાનું જાણ્યું છે. એ વખતે આજ સુધી ભૂગોળને લગતી કેટલીક માન્યતાઓ ચાલે છે તેમાં કેટલાક ફેરફારો થઈ જવા માટે ફક્ત સંભવ છે. જૈન ગ્રન્થો શું કહે છે તે બતાવવામાં કશો વાંધો નથી પણ હું તો સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ એવી પણ સલાહ આપું કે વેધશાળામાં તેઓ એક મહિનો વૈજ્ઞાનિકો જોડે રહે અને ગ્રંથોની વિધીઓ, પરિભ્રમણ વગેરે બધું જુએ, એનો અનુભવ કરે પછી આગળ વધે. અલબત્ત એમાં સાધુધર્મની મર્યાદા વિચારવાની રહે. એ લોકોને મારી વાત ગળે ઉતરી, તેમને ઠીક લાગ્યું અને ટ્રસ્ટીઓએ વિદાય લીધી.

ત્યારપછી ત્રણેક વરસ બાદ મેં અભયસાગરજી મ.ને મારા ચિંતનમાં ઉઠેલા બે પ્રશ્નો પૂછ્યા. એ પ્રશ્નો ભાગ્યેજ કોઈને ઉઠ્યા હશે. મારા પ્રશ્નોથી મહારાજશ્રીને ઘણી નવાઈ લાગી. કેમકે તેમને પણ આ બાબતનો જરા પણ ખ્યાલ ન હતો.

બે પ્રશ્નમાંથી પહેલો પ્રશ્ન એ હતો કે-દરેક મહિનાની પૂનમના દિવસે પશ્ચિમમાં ચંદ્રમાનું દર્શન થયા પછી રાતના બાર વાગ્યા સુધી તો ચંદ્રમામાં રહેલ ચિહ્ન જેને હરણાનું ચિહ્ન કહેવામાં આવે છે, તે સવળું જ હોય છે, સવળું એટલે કે આપણી સામે બેઠું હોય તેવું. એટલે શીંગડા ઉંચા અને પગ નીચે વાળેલા, પણ બાર વાગ્યા પછી એ જ ચંદ્ર ધીમે ધીમે ઉલટવા માંડે છે એટલે મૃગનું ચિહ્ન પણ ખસતું ખસતું ઊંધું થવા લાગે છે. સવારે પાંચ વાગે તમે જુઓ તો હરણના પગ ઉંચા અને માથું તેમજ શરીરનો

ભાગ નીચે આમ આખું હરણ ઉલટાઈ જાય છે. પાંચ જ કલાકની અંદર આ ઘટના કેવી રીતે બને છે એનો હું તાગ કાઢી શક્યો નહિ એટલે મેં એ પ્રશ્ન મુનિશ્રી અભયસાગરજીને પૂછ્યો હતો. પ્રથમ તો મારો સવાલ સાચો છે કે કેમ ? તેનો જવાબ આપવામાં વરસ દોઢ વરસનો સમય વીત્યો. ત્યારપછી મને લખ્યું કે જાપાનથી ટેલીસ્કોપ આવવાનો છે, તે આવ્યા પછી નિરીક્ષણ કરીને જણાવીશ. ટેલીસ્કોપ આવવામાં બીજા બે વરસ ગયા, છેવટે નિરીક્ષણને અન્તે મારો સવાલ સાચો છે એટલું એમને જણાવ્યું અને આ બાબતમાં વિચાર કરીને પછી જણાવીશ એમ લખ્યું.

એમની સામે મારો બીજો પ્રશ્ન એ હતો કે--પૃથ્વીને મુનિશ્રી અભયસાગરજી સહિત આપણો સાધુ સમાજ થાળી જેવી ગોળ અને ચપટી માને છે. આ એક અધૂરી સમજ છે અને ગતિનુગતિએ પછી સહુ 'લોલે લોલ' કરે છે. પૃથ્વીને ચપટી માની લઈએ તો બીજી ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય તેમ છે. આ વાત પણ મેં એમને કહી હતી ત્યારે તેઓ પાલીતાણામાં હતા. અવરનવર જવાબ માટે ટકોર કરતો પણ મૌન રહેતા. ક્યારેક ક્યારેક તેઓ મારે ત્યાં સુવા અથવા રોકાવવા માટે પણ પધારતા ત્યારે તેમને યાદ આપતો. છેવટે મેં એમને એમ પણ કહ્યું કે તમને ૧૭ વરસથી બે પ્રશ્ન પૂછેલા છે, આપની પાસે જો તેનું સમાધાન ન હોય તો જરાએ ચિંતા કરવા જેવું નથી. આપણા જ્ઞાન, સાધનોની મર્યાદા છે, એટલે ગહન, કૂટ અને અદૃશ્ય પદાર્થોનું સમાધાન મેળવવું કોઈને માટે પણ કપરું છે માટે ઉકેલ ન જડ્યો હોય તો તેમાં જરાપણ સંકોચ રાખવાની જરૂર નથી, આપણે છવાસ્થ છીએ.

સં. ૨૦૩૫માં પ્રાયઃ કલ્યાણભુવનમાં ચોમાસું હતા. મોતીસુખીયામાં વ્યાખ્યાન રાખતા હતા. તેઓએ મને આવીને કહ્યું કે આવતીકાલે સભામાં આપને જરૂર આવવાનું છે. બીજે દિવસે તેમને જાહેર સભામાં ઊભા થઈને ભૂગોળને લગતી કેટલીક વાતો કરી અને તેમાં રાજગૃહી વગેરે નગરીઓ ઉત્તરધ્રુવ પાસે હતી એમ તેમને કહ્યું. એમની કેટલીક ધારણાઓ સાથે હું જરાપણ સહમત ન હતો. તેમને મેં પૂછ્યું કયો આધાર તમને મલ્યો છે ? ત્યારે કવિ દીપવિજયજી મહારાજની પૂજાનું નામ આપ્યું. મેં કહ્યું એથી પ્રબળ આધાર મલ્યો છે ખરો ? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તપાસમાં છું. બાકી આ વિષયના અભ્યાસીઓએ ઊંડો અભ્યાસ કરી શોધ કરવી જરૂરી છે.

ત્યારપછી પર્યુષણ પછી ભારતના તીર્થોની મૌખિક યાત્રાનો પૂર્ણાહુતિનો છેલ્લો દિવસ હતો. છેલ્લે મહાવિદેહના શાશ્વતા તીર્થોની વંદના રાખી હતી. યાત્રાનો છેલ્લો દિવસ મોટા સમારોહ સાથે ઉજવાય એટલે પ્રશ્નિકને પણ આમંત્રણ આપ્યું હતું. શ્રી સીમંધરસ્વામીજીનું વિશાળકાય જંગી સુંદર ઓર્ડલ પેઈન્ટ ચિત્ર આગમમંદિરની બાજુમાં જંબૂદ્વીપની જગ્યામાં લટકાવ્યું હતું. સભામાં પૂ. આ. શ્રી હેમસાગરસૂરિજી મહારાજનું નેતૃત્વ હતું. ૬૦થી વધુ સાધુઓ અને લગભગ ૩૦૦ સાધ્વીજીઓ અને ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ યાત્રિકો હતા. મને હાજરી આપવા માટે ખૂબ આગ્રહ કરેલ એટલે હું પણ હાજર હતો. શરૂઆતમાં વિદ્વાન મુનિરાજે ઊભા થઈને સભા બોલાવવાનો હેતુ જણાવીને પછી તેમને તરત જ જણાવ્યું કે 'ભૂગોળ ખગોળના ક્ષેત્રમાં દાખલ થવામાં જો કોઈ પણ નિમિત્ત બન્યું હોય તો અત્રે પધારેલા પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી યશોદેવસૂરિજીનું સંગ્રહણીનું પુસ્તક અને તેની તથા ક્ષેત્રસમાસની પ્રસ્તાવના છે. આ પ્રમાણે તેઓએ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી પોતાની ઉદાત્ત ગુણદૃષ્ટિનું દર્શન કરાવ્યું હતું.

મેં સૂચવેલી બાબતો ઉપર વિદ્વાન વાચકો પરામર્શ કરે અને સમાધાન શોધી કાઢે માટે ઉપરની વિગતો આપી છે.

*

★ 'દિગંબરીયગ્રંથ' તિલોયપન્તી વચમાં ઉન્નત જણાવે છે. તેથી પાછળથી એમને વચમાં ઊંચી હોવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

સંગ્રહણીની હસ્તલિખિત પ્રતો કયા સૈકાની મળે છે?

શ્રીચન્દ્રમુનીશ્વરની હાજરી દરમિયાન લખાએલી બારમા સૈકાની એક પણ પ્રતિ મળી નથી. ત્યારપછીના ૨૦૦ વર્ષ દરમિયાનમાં લખાએલી પ્રતિ મારી નજરે ચઢી નથી એટલે બારમાંથી પંદરમા સૈકા સુધીની પ્રત જોવામાં આવી નથી. સં. ૧૪૫૩માં ૬-૭ ઈચ પહોળા અને પંદરેક ફૂટ લાંબાં કપડાં ઉપર બંને બાજુએ સંગ્રહણીનાં રંગબેરંગી ચિત્રો દોરેલું ઓળીયું (જોષી ટીપણું રાખે છે તેના જેવું) મારી પાસે છે. જેમાં સંગ્રહણી મૂલની સાથે તેનો સંક્ષિપ્ત અર્થ લખ્યો છે.

૧૬૮૩ની સાલની સુવર્ણ મિશ્રિત સ્વાહીવાળી મોગલ કલમથી ચીતરેલી દિલ્હીમાં લખાએલી કાગળની પ્રતિ મળી છે. પ્રાયઃ આ પ્રત પુરાતન ચિત્રકલા અને મંત્રશાસ્ત્રો વગેરેને પ્રકાશમાં લાવવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરનાર ધર્મસ્નેહી શ્રી સારાભાઈ નવાબની છે. જૈન ભંડારોમાંની સંગ્રહણીની સચિત્ર પ્રતિઓની સર્વે કરવી હતી. થોડી કરી પણ પછી કાર્ય ન થયું. ભંડારોમાં ચિત્ર વિનાની પોથીઓ તો મોટી સંખ્યામાં છે પણ સચિત્ર પ્રતિઓ સો-દોઢસો હોવી જોઈએ. હજુ વ્યક્તિગત સંગ્રહોમાં, ખાનગી સંગ્રહોમાં, તાળાબંધી સંગ્રહોમાં અને જાહેર સંગ્રહોમાં સંગ્રહણીની સચિત્ર પ્રતિઓ મળી આવે ખરી !

*

આર્ટપેપર ઉપર સંગ્રહણી અને તેનાં ચિત્રો સાથેનું અતિભવ્ય ઉપયોગી વોલ્યુમ તૈયાર ન થઈ શક્યું તે વાત

આજથી ૨૫ વર્ષ ઉપર મુંબઈમાં હતી ત્યારે એક પરદેશના પુસ્તક પ્રકાશકે, તે પછી મુંબઈના એક પુસ્તક પ્રકાશકે કલ્પસૂત્રની સચિત્ર પ્રતિઓ ઉપર ઠીક ઠીક સાહિત્ય પ્રકાશન કર્યું છે. તે પ્રમાણે સંગ્રહણી ગ્રન્થ ઉપર તેના રંગીન ચિત્રો સાથે એક શ્રેષ્ઠ વોલ્યુમ પ્રગટ કરવા ભાવના પ્રદર્શિત કરી હતી. મારી પણ થોડી ઈચ્છા હતી કે સંગ્રહણી ઉપર વ્યાપક રીતે પ્રકાશ પાડવાનો કોઈ પ્રયાસ નથી થયો તો મારે સેવા આપવી. આ માટે અનેક ભંડોરની સંગ્રહણી પ્રતો મંગાવવી પડે. ફોટાઓ લેવરાવવા, તે પ્રતિઓનો પરિચય લખવો અને સંગ્રહણી ગ્રન્થનો પરિચય તૈયાર કરવો. તૈયારી પણ કરી, પરંતુ બીજાં કામો વચ્ચે આ કાર્યને ન્યાય આપી શક્યો નહિ. દશ વરસ ઉપર અને પાલીતાણાથી અમારા ધર્મમિત્ર ભાઈશ્રી સારાભાઈએ પણ ખૂબ કહ્યું, મારા કામમાં પોતાની બનતી સેવા આપવા પણ કહ્યું પરંતુ શક્ય ન બન્યું. હવે તો ભવિષ્યમાં કોઈ વિરલ વ્યક્તિ આ કામ કરવા જરૂર કટિબદ્ધ થાય તો સંગ્રહણીની મોટી સેવા કરી ગણાશે.

સંગ્રહણી ગ્રન્થ વિષય પરિચય

આ ★ત્રૈલોકચદીપિકા અપરનામ બૃહત્સંગ્રહણી કે સંગ્રહણીરત્ન જેના ઉપર આ અનુવાદ કરવાનું સાહસ ખેડ્યું છે તેની ગાથાઓ ડાહજ છે.

આ ભાષાંતર ટીકાના શબ્દે શબ્દના જ અર્થસંગ્રહ તરીકે જેમ નથી તેમ આ ગ્રન્થનું ભાષાંતર ડાહજ ગાથામાં જ આવતા વિષયોનું છે એવું પણ નથી, કિન્તુ આ ગ્રન્થનો અનુવાદ ડાહજ ગાથાના અર્થ ઉપરાંત અનેક અન્ય ગ્રન્થોમાં મલતા ઉપયોગી વિષયોને દષ્ટિપથમાં રાખીને કર્યો હોવાથી કેટલુંક વર્ણન નવીન જ ઉમેરવામાં આવ્યું છે. જ્યારે કેટલેક સ્થળે અંદરની જ વાતોને ચર્ચા દ્વારા સુવિસ્તૃત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. આમ ઘણા ઉપયોગી વિષયો, અધિકારો અને પરિશિષ્ટોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસીવર્ગની સરલતા

★ સં. ૧૭૬૬ની અને ૧૮૭૮ની હસ્તપ્રતિઓમાં આ નામ લખેલું છે. સં. ૧૮૧૧ની પ્રતિમાં સંગ્રહણીરત્ન પણ લખેલું હતું.

સુગમતા માટે સ્થળે સ્થળે હેડીંગો, જુદા જુદા અનેક યંત્રો, આકૃતિઓ, પૃથક્ પૃથક્ પેરિગ્રાફો સહિત વિષયોની વિભાગવાર ક્રમબદ્ધ વ્યાખ્યાઓ વગેરે આપવામાં આવ્યું છે, જેથી આ ગ્રન્થ સહુ કોઈને રૂચિકર થશે.

આ ગ્રન્થમાં ચૌદરાજલોક (અખિલ બ્રહ્માંડ)માં ચારે ગતિવર્તી રહેલા એકેન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોનું વિવિધ પ્રકારે વર્ણન કરવાનું અનુકૂળ રહે એટલા માટે પહેલી જ ગાથામાં **ઠિઈ ભવળો** આ પંક્તિ દ્વારા કહેવાના નવ દારો નક્કી કર્યા, જે આ પ્રમાણે છે-

૧. **સ્થિતિ**-તે તે ભવમાં વર્તતા તે તે જીવોનું જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપ્રમાણ.
૨. **ભવન**-દેવ-નારકી જીવોને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો.
૩. **અવગાહના**-જીવોનું જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ શરીર પ્રમાણ.
૪. **ઉપપાત વિરહ**-એક જીવ ઉત્પન્ન થયા બાદ બીજો જીવ કયારે ઉત્પન્ન થાય તે સંબંધી જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અંતર.
૫. **ચ્યવનવિરહ**-એક જીવનું (મૃત્યુ) ચ્યવન થયા બાદ બીજો જીવ કયારે ચ્યવે (મૃત્યુ પામે) તે સંબંધી જઘન્યોત્કૃષ્ટ અંતર.
૬. **ઉપપાત સંખ્યા**-દેવાદિ ગતિમાં એક સમયમાં એક સાથે કેટલા જીવો ઉત્પન્ન થાય તે.
૭. **ચ્યવન સંખ્યા**-દેવાદિ ગતિમાંથી એક સમયે કેટલા જીવો એક સાથે ચ્યવે (મૃત્યુ પામે) તે.
૮. **ગતિ**-કયો જીવ મૃત્યુ પામીને કઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય તે.
૯. **આગતિ**-દેવાદિ ગતિઓમાં કઈ કઈ ગતિમાંથી જીવો આવે તે.

આ નવે દારો ચારે ગતિને લાગુ પાડશે. એ દ્વારા ચૌદરાજલોકની પરિસ્થિતિનો આછો ખ્યાલ બંધાશે. નવ દારની વ્યાખ્યા તો બધાની કરશે જ. ત્યારબાદ બીજા ઘણાં વિશિષ્ટ વર્ણનો કરશે. વિદ્યાર્થીઓને વધુ જ્ઞાન થાય તે માટે અન્ય ગ્રન્થમાંથી આપેલી કેટલીક વિગતો જાણવા મળશે.

ચારે ગતિ આશ્રયી વિચારીએ તો એ નવ દારો દેવ અને નરકગતિને સંગત હોવાથી બંનેનાં મળીને ૧૮ દારો અને શેષ મનુષ્ય-તિર્યચગતિમાં શાશ્વતા ભવનોના અભાવે ભવનદ્વાર સિવાયનાં આઠ આઠ દારો ઘટતાં હોવાથી બંનેનાં મળીને ૧૬ દારો, ચારે ગતિનાં (૧૮+૧૬) મલીને કુલ ૩૪ દારોની વ્યાખ્યા આ ગ્રન્થમાં દર્શાવેલી છે. તેમજ પ્રસંગે પ્રસંગે સંગત અને જરૂરી એવો અન્ય વિષય પણ આપવો ગ્રન્થકાર ચૂક્યા નથી. તે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે-

પ્રથમ ચાર ગતિની વાત-

૧. **દેવગતિ**-પ્રથમ આ અધિકારના નવે દારોની વ્યાખ્યા કરશે. એમાં નવ દારો ઉપરાંત પ્રાસંગિક દેવોની કાયા, ચિહ્ન, વસ્ત્રાદિક વર્ણ, અષ્ટરૂચક અને સમભૂતલા સ્થાન નિર્ણયની ચર્ચા, મનુષ્ય ક્ષેત્ર વર્ણન, અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોની વ્યાખ્યા, પ્રાસંગિક અદ્વીદ્વીપના આકારાદિની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા, મંડલાધિકાર, દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણ કેમ થાય છે, લાંબા-ટૂંકા રાત્રિ-દિવસો થવાનું કારણ, જુદા જુદા દેશો આશ્રયી રાત્રિ-દિવસના ઉદયસ્તમાં રહેતા તફાવતનો સમન્વય ઈત્યાદિ તથા અન્તે ઊર્ધ્વાકાશવર્તી વૈમાનિક નિકાયનું સુવિસ્તૃત સ્વરૂપ આદિ પણ આપવામાં આવેલ છે.

તેમજ બીજાં દારોની વ્યાખ્યાના પ્રસંગેમાં સંઘયણ-સંસ્થાનનું, અપરિગૃહીતા દેવીઓનું, કિલ્બિષિકોનું, લેશ્યાઓનું, આહાર-શ્વાસોચ્છવાસમાન ઘટના, ત્રણ પ્રકારના આહારનું, દેવોની ઉત્પત્તિથી માંડીને સર્વક્રમ વ્યવસ્થા તેમજ તેઓનું અવધિજ્ઞાન ક્ષેત્ર કયા આકારે છે ઈત્યાદિ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે.

૨. **નરકગતિ**—આ અધિકારમાં ઉક્ત નવે દ્વારોની વ્યાખ્યા, તત્ત્વસંગે તેમની વેદનાના પ્રકારો, તેમનાં દુઃખોનાં પરિપાકો, તેમનો આકાર વ્યવસ્થા, નરક વિસ્તાર, ઘનોદધ્યાદિની વ્યવસ્થા, નરકાવાસાઓનું સ્થાન તથા આકૃતિ સ્વરૂપ અને લેશ્યાનું સ્વરૂપ વગેરે દર્શાવેલ છે.

૩. **મનુષ્યગતિ**—આ અધિકારમાં ભવન વિના આઠ દ્વારોની વ્યાખ્યા દરમિયાન ચકવર્તી વાસુદેવનું સ્વરૂપ તથા તેમના રત્નોની સુવિસ્તૃત વ્યાખ્યા, લિંગ-વેદાશ્રયી ગતિ, એકસમય સિદ્ધિસંખ્યા તથા સિદ્ધશિલા તેમજ સિદ્ધના જીવોનું વર્ણન તથા પ્રાસંગિક સિદ્ધના જીવોનો પરિચયાદિ આપવામાં આવેલ છે.

૪. **તિર્યંચગતિ**—આ અધિકારમાં પ્રથમ ગ્રન્થાન્તરથી તિર્યંચ જીવોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય દર્શાવી ભવન વિના આઠ દ્વારોની વ્યાખ્યા, તત્ત્વસંગમાં તેમની કાયસ્થિતિ સંબંધી સુંદર વર્ણન, ભવસ્થિતિનું સ્વરૂપ તથા નિગોદ, લેશ્યાદિકનું વર્ણન પણ આપવામાં આવેલું છે.

ત્યારબાદ ચારે ગત્યાશ્રયી સામાન્ય અધિકારમાં ત્રણે પ્રકારના અંગુલની, કુલકોટી, યોનિ ભેદોની, આયુષ્યના વિવિધ પ્રકારોની, અબાધાકાળ, ઋજુ-વક્રગતિ, આહારી-અનાહારી, છ પ્રકારની પચાપ્તિ તથા દશ પ્રકારના પ્રાણો વગેરેની સુવિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ, બાદ ૧૬ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ, ગ્રન્થકાર અને ગ્રન્થ રચવાનું પ્રયોજન તેમજ ૨૪ દંડકોની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા વગેરે દર્શાવેલું છે.

ત્યારબાદ પ્રક્ષિપ્ત ગાથા દ્વારા ૧૮ ભાવરાશિ તથા ગ્રન્થકાર અને ગ્રન્થકારના ગુરુઓનો પરિચય આપી ગ્રન્થની સમાપ્તિ કરી છે.

*****

ગ્રન્થ પરિચયનું ઉડતું અવલોકન કરાવ્યું. હવે ભાષાંતર માટે શું પદ્ધતિ સ્વીકારેલી છે તે જોઈએ.

અનુવાદનો પરિચય

આ સંપ્રહણીની દરેક ગાથાનો અનુવાદ પાંચ વિભાગે કર્યો છે.

પાંચ ભાગ કેવી રીતે ?—

તો ૧. સંપ્રહણીની મૂલ ગાથા, તે પછી ૨. ગાથા પ્રાકૃતમાં હોવાથી પ્રાકૃતભાષાના અજ્ઞાજાણ વાચકોને મૂલગાથાનો બોધ થાય એ માટે મૂલગાથાની સંસ્કૃત છાયા, તે પછી ૩. વિદ્યાર્થીઓને પ્રાકૃત શબ્દોના અર્થનું જ્ઞાન થાય એટલા માટે તેના શબ્દના અર્થો, તે પછી ૪. માત્ર ગાથાનો જ મૂલ અર્થ, ટૂંકા ગાથાર્થથી અર્થનો વિશેષ ખ્યાલ ન આવે એટલે છેલ્લે ૫. વિશેષાર્થ આપ્યો છે. આમ મૂલ ગાથા સહ પાંચ વિભાગ દ્વારા અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. ગાથાનો વિશેષાર્થ માત્ર ગાથાના ભાવને લક્ષ્યમાં રાખીને લખવામાં નથી આવ્યો પરંતુ જુદા જુદા ગ્રન્થોના આધારે જ્યાં જ્યાં વિષયનો વિસ્તાર કરવાનો હતો ત્યાં યથોચિત રીતે કર્યો છે.

કોઠાઓ-ચન્ત્રો અંગે

ચન્ત્રો એટલે જે ગાથાઓ હોય તેની જે વાત, તેને કોઠા-ચન્ત્રો દ્વારા ડાયરીની જેમ રજૂ કરવી તે. આ પદ્ધતિ વિષયની જલદી જાણકારી માટે તથા યાદ રાખવા માટે સાદું સાધન ગણાય છે. કોઠાઓ-ચન્ત્રો કરવાની પ્રથા સૈંકડો વરસ જૂની છે અને તેથી અમોએ પહેલી આવૃત્તિમાં વધુમાં વધુ સંખ્યામાં ચન્ત્રો બનાવી છાપ્યાં હતાં. કેટલાંક ચન્ત્રો માટે ખૂબ જ પરિશ્રમ કરવો પડ્યો હતો.

વર્તમાનકાળમાં મને એવું લાગ્યું છે કે હવે પરિસ્થિતિ-રુચિ બદલાઈ છે. વાચકો માટે ચન્ત્રોની ઉપયોગિતા ઘટી ગઈ છે, એટલે ન આપવા એવું વિચારેલું પણ પછી થયું કે એમ કરવું ઉચિત નહીં રહે, એટલે આ વખતે તો તે છાપવા એટલે અહીં છાપ્યાં છે. બીજી આવૃત્તિમાં લગભગ ૧૨૭ ચન્ત્રો છે. આટલી મોટી ચન્ત્રસંખ્યા પાઠય પુસ્તકમાં ભાગ્યેજ જોવા મળે.

હવે સંગ્રહણી ગ્રન્થના કર્તા સાચે સંબંધ ધરાવતી બાબતો તથા તેઓશ્રીની ગુરુ પરંપરા જોઈએ ગ્રન્થકર્તાના દાદાગુરુ શ્રી અભયદેવસૂરિજી

સંગ્રહણીના રચયિતા શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિના ગુરુ હેમચન્દ્રસૂરિજી હતા. એમના ગુરુ શ્રી 'અભયદેવસૂરિજી' હતા. તેઓ પ્રશ્નવાહનકુલની મધ્યમ શાખામાં સ્થપાએલા હર્ષપુરીય ગચ્છના અગ્રણી પુરુષ હતા. આ શાખાનો સંબંધ તે ગચ્છવાળા, શ્રુતકેવલી સ્થૂલભદ્રસ્વામી સુધીનો જણાવે છે. અતિત્યાગી વૈરાગી શ્રી અભયદેવસૂરિજી વધારે પડતા મલીનવસ્ત્ર પહેરતા હતા, તેથી રાજા કણ્ઠદેવે તેમણે મલધારી ગુરુદેવ કહ્યા. ત્યારથી હર્ષપુરીય ગચ્છ 'મલધારિ ગચ્છ' તરીકે ઓળખાતો થયો. જૂનાગઢના રાજવી ખેંગારે જેમનું બહુમાન કર્યું હતું. તેઓશ્રીએ રાજા કણ્ઠ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ તથા અન્ય રાજવીઓ દ્વારા જીવદયા, અહિંસાના ઘણાં કાર્યો કરાવ્યાં હતાં. અનેક દેરાસરોની અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠાઓ પણ કરાવી હતી. વળી તેમના ઉપદેશથી શાકંભરીના રાજા પૃથ્વીરાજ પાસે રણધંબોલમાં જિનાલય ઉપર સુવર્ણકળશ ચઢાવરાવ્યો હતો.

તેમની પાટે શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજી

તેમની પાટ ઉપર શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજી થયા. તેઓ સંસારીપણામાં પ્રદ્યુમ્ન રાજાના દીવાન હતા. સૂરિજી એક સમર્થ વિદ્વાન હતા. વાદી શ્રી દેવસૂરિજી અને દિગમ્બરાચાર્ય વાદી કુમુદચન્દ્રસૂરિજી જોડે જ્યારે વાદવિવાદ થયો ત્યારે મધ્યસ્થી તરીકે શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજીને નીમવામાં આવ્યા હતા. એ વાદ-વિવાદમાં દિગમ્બરોનો સખત પરાજય થયેલો અને શરતાનુસારે તેઓને ગુજરાત છોડીને બીજા પ્રદેશમાં જતું રહેવું પડ્યું હતું. શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજીએ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય જેવા મહાન ગ્રન્થ ઉપર ૨૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટીકા રચી છે. પાંચમા કર્મગ્રન્થની વૃત્તિ, અનુયોગદ્વાર સૂત્રની ટીકા, સં. ૧૫૭૧ માં જીવસમાસ વિવરણ, ભવભાવના ટીકા, પુષ્પમાળા પ્રકરણ, નંદીસૂત્ર ટીપ્પણ વગેરેની રચનાઓ કરી છે. કહેવાય છે કે તેઓશ્રીએ બધા થઈને એક લાખ શ્લોક પ્રમાણ ગ્રન્થરચના કરી છે. પાટણ નરેશ સિદ્ધરાજના રાજમહેલમાં રાજાને પ્રતિબોધ કરવા અવરનવર જતા હતા. સિદ્ધરાજ દ્વારા જિનમંદિરો ઉપર સોનાના કળશો ચઢાવરાવ્યા. જીવદયાના ઘણાં કાર્યો કરાવ્યાં હતાં. ગુજરાતમાંથી સંઘ કાઢીને શત્રુજયની યાત્રાએ આવ્યા અને તેઓ પાલીતાણામાં કાળધર્મ પામ્યા હતા. આ આચાર્ય બારમી સદીમાં જન્મ્યા હતા.

શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજીની પાટે તેમના શિષ્ય આ સંગ્રહણીગ્રન્થના રચયિતા

શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિ અને બારમી સદી

શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિનો સમય બારમી શતાબ્દીનો છે. તેઓ બહુશ્રુત વિદ્વાન હતા. તેમણે ધોળકા નગરમાં ધોળશા શેઠની વિનંતિથી શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામીના ચરિત્રની રચના કરી હતી. આવશ્યક વૃત્તિ ઉપર, પ્રદેશ વ્યાખ્યા ઉપર તેમને ટીકા લખી છે. તેમને ક્ષેત્રસમાસ ઉપર ટીકા, ન્યાયપ્રવેશ ટીપ્પણ, નિરયાવલિકા વૃત્તિ, નંદી ટીપ્પણ વગેરેની રચનાઓ કરી છે. ક્ષેત્રસમાસ અને સંગ્રહણીની રચના સહુથી પહેલાં શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજીએ કરી છે. ત્યારપછી એ જ બંને ગ્રન્થની રચના શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિએ પોતાની રીતે કરી છે.

શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિના સમકાલીન આચાર્યો અનેક થયા છે. એમાં બબે રાજાઓને પ્રતિબોધ કરનાર જેમના વિરાટ વ્યક્તિત્વનું અને સર્જનની પ્રતિભાનું માપ કાઢી શકાય તેમ નથી એવા અનોખા પ્રકારના મહાન જ્યોતિર્ધર મહર્ષિ કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજી તેમના સમકાલીન હતા. પછી સમર્થ ટીકાકાર શ્રી

૧. નવાંગી ટીકાકારથી આ જુદા સમજવા. ૨. સાચો શબ્દ મલધારિ છે પણ મલ્લધારિ નહીં.

૩. કલિકાલ સર્વજ્ઞથી અન્ય સમજવા.

મલયગિરિજી, વાદી દેવસૂરિજી, સમર્થ આગમવાદી વર્ધમાનસૂરિજી, ખરતરગચ્છીય સુપ્રસિદ્ધ દાદા જિનદત્તસૂરિજી, જિનવલ્લભસૂરિજી, ધર્મઘોષસૂરિજી વગેરે અનેક સમર્થ વિદ્વાનો ગ્રન્થકર્તાઓ, રાજપ્રતિબોધકો વિદ્યમાન હતા. અજૈન સમાજમાં શ્રીમાન શંકરાચાર્યજી જેવા સમર્થવાદી-વિદ્વાન પણ ત્યારે વિદ્યમાન હતા. યથાર્થ રીતે કહીએ તો એ યુગ બધી રીતે એક સોનેરી યુગ હતો.

સંગ્રહણીના ટીકાકાર

શ્રી ચન્દ્રીયા સંગ્રહણીના ટીકાકાર તેઓશ્રીના જ શિષ્ય શ્રી દેવભદ્રસૂરિ છે. ટીકા સરળ અને પ્રસાદપૂર્ણ કરી છે.

ગ્રન્થ વિષય પરિચય પૂર્ણ થયો.

સંગ્રહણીની હસ્તલિખિત સચિત્ર પ્રતો અને મારાં ચિત્રો અંગે જરૂરી જાણવા જેવું

મારી લગભગ ૨૨ વર્ષની ઉંમરે આજથી પચાસેક વર્ષ ઉપર એટલે લગભગ સં. ૧૮૯૩ ની આસપાસ સંગ્રહણીની હસ્તલિખિત પ્રતો જોવા મળી હતી. મોગલ જમાનાની લખાએલી પ્રતના ચિત્રો થોડાં સારાં હતાં. બાકીની પ્રતનાં ચિત્રો સામાન્ય કક્ષાનાં હતાં. જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં સંગ્રહણીની સચિત્ર પ્રતો ૧૦૦-૧૨૫થી વધુ નહિ હોય અને ચિત્ર વિનાની પ્રતોનું પ્રમાણ અંદાજે ૨૫૦-૩૦૦ હશે ખરૂં. મેં સંગ્રહણીની સચિત્ર ત્રીસેક પ્રતિઓ જોઈ હશે. ચિત્રોનું પ્રમાણ પચીસેકથી લઈને ૪૦-૪૫ આસપાસનું હોય છે. સંગ્રહણીની ઉત્તમ સારા ચિત્રોવાળી ૮-૧૦ પ્રતિઓને છોડીને બાકીની સચિત્ર બધી પ્રતિઓનાં ચિત્રો સામાન્ય ચિત્રકારોએ દોર્યાં હોય એવાં ગ્રામીણકલાનાં હતાં. આ ચિત્રો લગભગ આંખને ન ગમે એવાં, વળી પ્રમાણભાન વિનાનાં, ગાથાનો અર્થ કંઈ હોય અને ચિત્ર જુદી રીતે જ બનાવ્યું હોય, કેટલાંક ચિત્રો મોં માથા વિનાનાં, વિચિત્ર રીતે ચીતરેલાં જોઈને ક્યારેક અત્યન્ત ખેદ થાય, અને કહેવાનું મન થાય કે શું કામ આવા ચિત્રો ચીતરાવ્યાં હશે, એમ કેમ બન્યું હશે ? જૂના વખતમાં આપણે ત્યાં ચિત્રકલાના મહત્ત્વના પ્રસંગકટીવ કે પ્રપોશન વગેરે સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન લગભગ ન હતું. લાઈટ-શેડનું જ્ઞાન ઓછું હતું એટલે જે વસ્તુ જેવી બતાવવી હોય તેવી બતાવી શકતા ન હતા.

કહેવાની વાત એ કે ચિત્રો બનાવવા માટે પ્રાચીન ચિત્રોનો આધાર લેવાની વાત હતી જ નહિ. મેં મારા ચિત્રો મારી ચિંતનાત્મક બુદ્ધિનો ઊંડો ઉપયોગ કરી બનાવ્યાં હતાં. હા, જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં મારા ગુરુદેવ કે મારા વિદ્યાગુરુ ચંદુલાલ માસ્તરની સલાહ લેતો. બાકી પ્રતોમાંથી તો અનુકરણ કરવા જેવું કે લેવા જેવું લગભગ કશું જ નથી. આ બીજી આવૃત્તિમાં મૂકેલાં મારાં ચિત્રો મેં મારી કલ્પનાશક્તિ, બુદ્ધિ અને બીજા ઘણા અનુભવોથી કરાવ્યાં છે.

આ બીજી આવૃત્તિમાં જે ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે તે સં. ૨૦૦૩માં જાણીતા ડભોઈના કુશળ ચિત્રકાર રમણલાલને વડોદરા કોઠીપોળના જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં રાખીને મારા ક્ષયોપશમ પ્રમાણે ખૂબ ખૂબ ચિંતન, મનન અને મંથન કરીને સેંકડો વરસના ઈતિહાસમાં થવા ન પામ્યાં હોય એવાં ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. એ વખતે સંગ્રહણીની પહેલી આવૃત્તિની બુકો ખપી જવા આવી હતી. સં. ૧૯૮૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલી સંગ્રહણી સં. ૨૦૦૫ આસપાસમાં વેચાઈ ગઈ. બીજી છપાવ્યા વિના ચાલે તેવું ન હતું. હંમેશા ચિત્રો કરવાનું કામ ઘણો સમય માગી લે તેવું અને કપરું હોવાથી એ કામ મેં મુદ્રણ પહેલાં જ કરાવી લીધું.

આ ચિત્રોની ડિઝાઇનના બ્લોકો મુંબઈમાં સં. ૨૦૧૫માં કરાવી લીધા હતા. કેમકે એ જ સાલમાં પુસ્તક બહાર પાડી શકશું એવી પૂરી ધારણા હતી પરંતુ ભાવનગરનો મહોદય પ્રેસ એકાએક વેચાઈ જતાં ફર્મા ગોડાઉનમાંથી પાછા મેળવવામાં ખૂબ સમય ગયો. પછી ઘણાં ઘણાં અંતરાયો નડતા રહ્યા.

મુંબઈમાં મારાં નવાં ચિત્રો જોવા માટે તેરાપંથી સમાજના ઘણા સંતો આવી ગયા. પાલીતાણામાં તપાગચ્છના વિવિધ સમુદાયના કેટલાક સાધુઓ પણ જોઈ ગયા. તેરાપંથીના સાધુઓ તો મારા ચિત્રોની ડિઝાઇન જોઈને ભારે મુગ્ધ બની ગયા, તેઓએ કહ્યું કે આવું કામ અમોએ કદી જોયું નથી. હજારો વરસના ઇતિહાસમાં ભૂગોળ ખગોળને લગતાં આવાં ચિત્રો પ્રથમ જ જોઈએ છીએ. અમે તો સાંભળીએ છીએ કે આપ જાહેર જીવનમાં ખૂબ વ્યસ્ત રહો છો. બીજાં ઘણાં કામોમાં રોકાણ હોય છે ત્યારે આપ ક્યારે આ કામ કરી શક્યા હશો. ત્યારે મેં કહ્યું કે આ કામ તો સં. ૨૦૦૬ની આસપાસમાં પંદર વર્ષ પહેલાં થયેલું ત્યારે તો તેઓને પાર વિનાની નવાઈ લાગી.

સંગ્રહણીની પ્રથમાવૃત્તિનાં ચિત્રો સંવત ૧૯૯૦માં અમેરીકન ડૉ. નોર્મન બ્રાઉન, તથા સ્ટેલા કીમલીસ તથા બીજા વિદ્વાનોએ માગેલાં, તેમને મેં આપ્યાં હતાં, કેમકે તેઓ સંગ્રહણીમૂલનું સંશોધન અને અભ્યાસ કરતા હતા, અને તેનું પ્રકાશન કરવા માગતા હતા.

પુલાસો—ભૂગોળ ખગોળના અભ્યાસી અમેરિકા રહેતા જૈન ભાઈશ્રી નિરંજનભાઈએ એક પુસ્તિકા બહાર પાડી છે, જેમાં મારી સંગ્રહણીનાં થોડાં ચિત્રો છાપ્યાં છે. ભાઈશ્રી નિરંજને બ્લેક હોલની જે કલ્પના કરી અને તે સ્થાન અષ્ટકૃષ્ણરાજનું છે એવું જે ઘટાવે છે પણ તે અનેક કારણોસર બંધબેસતું નથી.

*

પાલીતાણામાં તલાટી પાસે આવેલા જંબૂદ્વીપમાં અમારા બે ગ્રન્થોનાં ચિત્રોની નકલ કરીને મૂકેલાં ચિત્રો

જંબૂદ્વીપ, જેના પ્રેરક વિદ્વાન મુનિપ્રવર શ્રી અભયસાગરજી છે, જેઓ પ્રાય: સં. ૨૦૦૩ આસપાસમાં અમદાવાદ મુકામે સુતરીયા કુટુંબના ઉપાશ્રયમાં રહ્યા હતા ત્યારે જૈન ભૂગોળને લગતો ગ્રન્થ ક્ષેત્રસમાસ અને ખગોળ તેમજ ત્રણેય લોકની વિગતોને રજૂ કરતો મારો અનુવાદિત ગ્રન્થ 'સંગ્રહણીરત્ન' અર્થાત્ મોટી સંગ્રહણી આ બે ગ્રન્થોની માગણી કરેલી તેથી હું જાતે આપી આવ્યો હતો.

આ ગ્રન્થો વાંચ્યા પછી જ તેમણે ભૂગોળ ખગોળના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને આજે પણ જંબૂદ્વીપની રચનામાં ભીંતો ઉપર, દેરીઓ ઉપર લગાવેલા પતરાં ઉપર કલર કામથી જે ચિત્રો મૂક્યાં છે તે લગભગ મોટાભાગનાં આ બંને ગ્રન્થોમાં આપેલાં ચિત્રો ઉપરથી પૂરેપૂરી નકલ કરીને જ મૂક્યાં છે.

દુઃખદ આશ્ચર્ય એ છે કે આ ચિત્રો ઉપરના બે ગ્રન્થોમાં છાપેલાં ચિત્રો ઉપરથી સંપૂર્ણ નકલ કરીને જ્યારે મૂકવામાં આવ્યાં છે ત્યારે ત્યાં આગળ તેની જાણ કરતું એક બોર્ડ મૂકવામાં આવ્યું હોત તો મૂલપુસ્તકો વાંચવા માટે વાચકો પ્રેરાત અને આજકાલ કેટલાક લેખકો, સાહિત્યકારો અને પ્રકાશકો મૂલવ્યક્તિનું કે મૂલગ્રન્થનું નામ લખવાની કે આભાર માનવાની નૈતિક જવાબદારીની ઉપેક્ષા કરતા હોય છે તે અપરાધમાંથી તેઓ મુક્ત રહી શકત.

અભ્યાસીઓને ખાસ જાણવા જેવી થોડીક વાતો

પ્રશ્ન— આ સંગ્રહણી રત્ન કે સંગ્રહણી સૂત્રથી ઓળખાતા આ પુસ્તકને શું ખગોળ-ભૂગોળથી ઓળખાવાય ખરું ?

ઉત્તર— આમ તો આ ગ્રન્થ અનેક વિષયનો છે. પ્રારંભમાં ભૂગોળ અને ખગોળનું વર્ણન કરતી ગાથાઓ જરૂર આપી છે પણ જરૂર પૂરતી જ ગાથાઓ છે. પરંતુ મેં પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે લોકપ્રકાશ, ક્ષેત્રસમાસ આદિ અનેક ગ્રન્થો દ્વારા ટૂંકી ટૂંકી નોંધ સાથે અઢીઢીપનું વર્ણન આપ્યું છે. એ પ્રમાણે સૂર્ય-ચન્દ્ર આદિ જ્યોતિષચક્રનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ તથા લોકપ્રકાશપ્રકાશ ગ્રન્થો દ્વારા વિસ્તૃત વિવેચન આમાં ઉમેર્યું છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મૂલગ્રન્થમાં ભૂગોળ અને ખગોળનો વિષય અતિ અલ્પ છે ત્યારે જૈનખગોળ એવું સ્વતંત્ર નામ કેમ આપી શકાય ? છતાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ ખગોળના રસિક વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષવા માટે તથા અન્ય કારણસર જૈનખગોળ તરીકે નામ અપવાદે આપી શકાય.

એમાં એક કારણ એ પણ છે કે આપણે ત્યાં વર્તમાનમાં ક્ષેત્રસમાસ અને બૃહત્સંગ્રહણી જાણે એક જ વૃક્ષની બે શાખા જેવા લાગે છે. ક્ષેત્રસમાસને તો આપણે અધિકારપૂર્વક જૈનભૂગોળ જરૂર કહી શકીએ અને આજે કહીએ પણ છીએ. એને જ્યારે જૈનભૂગોળ કહીએ ત્યારે સામો માણસ તરત પ્રશ્ન કરે કે તો જૈન ખગોળનો ગ્રન્થ કયો ? તો ભૂગોળની સામે ધરવા માટે અપેક્ષાએ મોટી સંગ્રહણીનું જ નામ આપવું પડે.

પ્રશ્ન— જૈનગ્રન્થોની અંદર ભૂગોળની જે વાતો લખી છે તે વાતો કઈ છે ?

ઉત્તર— આજે સ્કૂલ અને કોલેજોમાં આ વિશ્વની ધરતી ઉપર આપણી આંખ સામે જે ભૂગોળ પથરાયેલી પડી છે તે બાબતમાં ધર્મશાસ્ત્રકાગોએ કશું કહ્યું નથી. તે માટે તેમને લખવાની જરૂર પણ ન હતી.

એનું શું કારણ ?

અત્યારે વિદ્યમાન વિશ્વમાં પદાર્થો-વસ્તુઓ બે પ્રકારે છે. ૧. શાશ્વત અને ૨. અશાશ્વત. શાશ્વત એટલે અનાદિકાળથી જે પદાર્થો જેવડા અને જેવા હોય તે અનંતકાળ સુધી તેવડા અને તેવા જ રહે. દેખીતી રીતે કોઈ વિશેષ ફેરફાર ન દેખાય તેને શાશ્વત પદાર્થો કહેવાય, અને જે પદાર્થો ઓછાવત્તા થાય, જાતે દિવસે ખતમ થઈ જાય, નામનિશાન પણ ન રહે તેવા પદાર્થો અશાશ્વત કહેવાય. શાસ્ત્રકારો અશાશ્વતા પદાર્થોનું પ્રાયઃ કરીને વર્ણન કરતા ^૧નથી. કારણ કે જે કાળે વર્ણન કર્યું હોય ભવિષ્યમાં એ ચીજ એ રીતે ન રહે તો શાસ્ત્રો અસત્ય ઠરે, શાસ્ત્ર ઉપરથી વિશ્વાસ ઊઠી જાય અને શાસ્ત્રકારો જુઠ્ઠા પડે એટલે સામાન્ય રીતે વિનાશી પદાર્થોનું વર્ણન તેઓ કરતા નથી. ભૂગોળ એવી ચીજ છે કે સ્થળ હોય ત્યાં જળ થાય અને જળ હોય ત્યાં સ્થળ થાય, અને એ થવાનું કારણ ધરતીકંપ, જળ પ્રકોપ, અગ્નિ, ઉપદ્રવ અને વાયુના વાવાઝોડાનાં મહાન ઉપદ્રવો હોય છે. આ સંજોગોમાં જૈનભૂગોળનો આજની ભૂગોળ સાથે સંબંધ જ કયાં રહ્યો ? પછી એની સાથે તુલના કરવાનો વિચાર જ કયાં રહ્યો ? તમને એક જ દાખલો આપું—

વિશ્વ કે વિશ્વના ભાવો સતત પરાવર્તનશીલ છે. વીતેલા હજારો યુગોમાં પરાવર્તનની કરોડો બાબત બની ગઈ હશે પણ અહીં તો શાસ્ત્રનાં પાને લખાયેલો એક જ દાખલો મળે છે તે રજૂ કરું. હું જે વાત લખું છું તેનો ખ્યાલ બહુ ઓછી વ્યક્તિઓના ધ્યાનમાં હશે. તમોએ સંગ્રહણી અને ક્ષેત્રસમાસ વગેરે ગ્રન્થો દ્વારા જંબૂદ્વીપની ભૂગોળ સારી રીતે જાણી લીધી હશે. જૈનશાસ્ત્રમાં જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં દરિયો છે એવું કદી જાણ્યું કે વાયું નહિ હોય અને દરિયો છે કે નહિ તેની કદાચ શંકા પણ થઈ નહીં હોય. વિદ્યાર્થીને

૧. વર્ણન કર્યું હશે તો અપવાદે અને જરૂર પૂરતું.

પ્રશ્ન 'પૂછશું તો એમ જ કહેશે કે અમે કઈ જાણતા નથી, તો આપણી ધરતી ઉપર અનાદિકાળથી દરિયો નહોતો. જો એ વાત સર્વથા સાચી જ હોય તો તે આવ્યો કયાંથી ? ત્યારે આ અંગેનો ઉલ્લેખ માત્ર એક 'શત્રુંજય માહાત્મ્ય' ગ્રન્થમાં નોંધાયેલો જોવા મળે છે.

શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના વખતમાં નિયમ મુજબ જંબૂદ્વીપને કરતો લવણસમુદ્રનો દરિયો હતો જ પણ જંબૂદ્વીપના કિલ્લાના તીર્થીંગ દરવાજાને તોડીને લવણસમુદ્રનો પ્રવાહ જંબૂદ્વીપમાં પ્રવેશ કરી શકે તેમ ન હોવાથી દરિયાનું અસ્તિત્વ જંબૂદ્વીપમાં હોય જ કયાંથી ?

પણ બીજા શ્રી અજીતનાથજી તીર્થંકરના સમયમાં સગરચકવર્તી થયા. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા શત્રુંજયતીર્થનું રક્ષણ કરવા માટે સમુદ્રદેવનું આરાધન કરી પ્રત્યક્ષ કર્યા અને દેવને આજ્ઞા કરી, એ દેવે લવણસમુદ્રની એક નહેરને જંબૂની જગતી--કિલ્લા નીચેથી જંબૂદ્વીપમાં દાખલ કરી ત્યારે નહેરના પાણીનો જબરજસ્ત પ્રવાહ ભરતક્ષેત્રમાં એવો ફરી વળ્યો કે ભરતક્ષેત્રની ભૂગોળ વ્યવસ્થાને ઘણી જ હાનિ પહોંચી.

બીજી બાજુ ભારતની ઉત્તરમાં તે વખતના તીર્થરૂપ અષ્ટાપદ પર્વત પાસે પણ દરિયો હતો એ વાત ત્રિશષ્ટિશાલાકા ગ્રન્થમાં આવે છે. હિમાલયની જગ્યાએ જ દરિયો હતો એમ વૈજ્ઞાનિકો કહે છે, આથી ભૌગોલિક પરાવર્તનો કેવાં થતાં હોય છે તેનો ખ્યાલ આવશે. ત્રિશષ્ટિ બારમી સદીનો ગ્રન્થ છે.

*

આજના વૈજ્ઞાનિકોની બીજી વાત કહું

અહીં કહેવાતી વાત પણ ૮૮ ટકા લોકો જાણતા નથી હોતા. જાણવાની જરૂરિયાત પણ શું હોય ? દુનિયામાં હોય એટલું બધું જ જાણવું જરૂરી છે એવું થોડું છે. ભૂગોળના રસિકો હોય તેને રસ હોય, બીજાને શું રસ હોય ? વૈજ્ઞાનિકોએ આ ધરતી ઉપરના બધા ખંડોનો ખૂબ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. પહાડો, ખડકો, નદીઓ, જંગલો તેમજ બીજા અનેક સ્થળે જાતજાતના પ્રયોગો કરીને માહિતીઓના ઢગલા ભેગા કર્યા, પછી તેની તારવણી કરી અને એક નકશો બહાર પાડ્યો. તે નકશામાં એમને એશિયા, આફ્રિકા, યુરોપ ખંડને જોડેલા બતાવ્યા. એ નકશાને તેમને 'ગૌડવાના★ પ્રદેશ' એવું નામ આપ્યું. આ નકશો જોઈએ તો હિન્દુસ્તાનમાંથી પગપાળા તમે લંડન, યુરોપ, રશિયા બધે જઈ શકો, એનો અર્થ એ થયો કે આ બધા ખંડો વચ્ચે દરિયો હતો નહિ. ભારતના નકશામાં જે સૌરાષ્ટ્ર છે, એનો ભાગ જે બહાર નીકળેલો છે, એટલો જ ભાગ બરાબર તેની સામી દિશામાં રહેલા આફ્રિકા ખંડમાં ખાડાવાળો છે એટલે એ સૂચવે છે કે આફ્રિકાની ધરતી ભારતથી ખસીને ગયેલી છે. વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે દરેક દેશો રોજેરોજ જરા જરા સરકી રહ્યાં છે તે રીતે આફ્રિકા પણ ભારત સાથેના જોડાણથી ગમે તે કારણે ધરતીને ધક્કો લાગવાથી ભારતથી આફ્રિકાનો વિભાગ જુદો થઈ ગયો છે.

વાચકોએ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે વૈજ્ઞાનિકો હંમેશા મોટાભાગે વૈજ્ઞાનિક સાધનોથી-અનુમાનોથી ઘણા નિર્ણયો લે છે અને લોકોને જણાવે છે. જો કે બધા ખંડો ભેગાં હતા તે વાત તો આપણને મનગમતી છે. એનાં કોટા 'નેશનલ જ્યોગ્રોફી' વગેરે પત્રોમાં અને બીજે પ્રગટ થએલા છે.

હું ભૂલતો ન હોઉં અને મારી સ્મૃતિ બરાબર હોય તો આજથી ૫૦ વર્ષ ઉપર જૈનસંઘમાં એક એવી હવા ફેલાઈ હતી કે વૈજ્ઞાનિકોએ વર્તમાન પેઢીની શાસ્ત્ર ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠી જાય એટલા માટે તેઓએ પૃથ્વીને આકાશમાં પોતાની ધરી ઉપર ગોળ કરતી અને સૂર્ય-ચન્દ્રને સ્થિર કહ્યાં છે. વૈજ્ઞાનિકો ખ્રિસ્તી હોવાથી

★ દક્ષિણ ધ્રુવ વિસ્તારમાં બરફના જંગી પહાડો નીચે અને બીજો શોધ કરતાં વૈજ્ઞાનિકોએ જાહેર કર્યું કે બે કરોડ વર્ષ પહેલાં ભારત, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ અમેરિકા વગેરે પ્રદેશો વિશાળ ભૂભાગથી જોડાએલા હતા અને તે પ્રદેશને વૈજ્ઞાનિકોએ 'ગોડવાના મહાખંડ' નામ આપ્યું હતું.

બીજાના ધર્મની માન્યતાને જુદી પાડવા અને શાસ્ત્ર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા ડગમગી જાય માટે ખોટું પ્રચારવામાં આવે છે. મારી સમજ મુજબ આ માન્યતાને વહેતી મૂકવામાં અને પ્રચારવામાં મુખ્ય ફાળો આપણા એક ધર્મશ્રદ્ધાળુ પંડિતજીનો હતો. પંડિતજી કહેતા કે ક્રિશ્ચિયન લોકોનું , આપણો ધર્મ, આપણી સંસ્કૃતિ, અને આપણાં શાસ્ત્રો સામે એક ભયંકર કાવતરું છે. પંડિતજીએ ફેલાવેલી આ વાત બીલકુલ ગલત હતી. પૃથ્વી ગોળ છે એ એની ધરી ઉપર ફરે છે અને સૂર્ય-ચન્દ્ર સ્થિર છે એ માન્યતા તો (પ્રાયઃ) ઈ.સ.ની પાંચમી સદીમાં થએલા ખગોળશાસ્ત્રના પ્રથમ પંકિતના વૈજ્ઞાનિક ગણાતા એવા આર્યભટ્ટે એમના રચેલા ગ્રન્થમાં લખી છે. આર્યભટ્ટની પરંપરામાં એમની માન્યતાને વરેલા જેટલા શિષ્યો થયા તેઓએ આ માન્યતાને ખૂબ પ્રચારી હતી. કેટલાંક વરસો ગયા બાદ આર્યભટ્ટનું ખંડન કરનારો વર્ગ પણ આ દેશમાં જ ઊભો થયો. તેમને આર્યભટ્ટની માન્યતાઓનું બરાબર ખંડન કર્યું. સહુ એક વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખી કે **પૃથ્વી ગોળ છે અને ફરે છે એ માન્યતા પશ્ચિમની જ છે એવું નથી પણ ખરી રીતે ભારતની જ પુરાણી માન્યતા છે.** હિન્દુ, બૌદ્ધ અને જૈન ત્રણેયની શાસ્ત્ર માન્યતા વિરુદ્ધ માન્યતા ધરાવનાર વ્યક્તિ આપણા દેશની જ વ્યક્તિ હતી. પશ્ચિમની માન્યતા તો સેંકડો વરસ બાદ પંદરમી શતાબ્દીમાં ગેલેલીઓએ જાહેર કરી હતી. અરે ! ખુદ એમના મહાન ધર્મગ્રન્થ બાઈબલમાં પણ આપણી જ માન્યતા લખી છે અને આથી ખ્રિસ્તી વિજ્ઞાનીઓ પોતાનું જ ધર્મશાસ્ત્ર ખોટું પડશે તે શું તેઓ નહોતા સમજતા ? પણ આ તો એક શોધની બાબત હતી. માત્ર જૈનો જ નહિ પણ વૈદિક અને બૌદ્ધો પણ પૃથ્વીને સ્થિર અને સૂર્ય-ચન્દ્રને ચર માને છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે.

આ સંગ્રહણીમાં પરિશિષ્ટરૂપે ત્રણેય ધર્મની અને વૈજ્ઞાનિકોની માન્યતાનું તૈયાર કરેલું વિસ્તૃત ચર્ચા કરતું લખાણ આપવું હતું. પરંતુ ગ્રન્થનું કદ વધતું જતું હોવાથી બંધ રાખ્યું છે. સમય ચારી આપશે તો ભૂગોળ ખગોળ ઉપર તટસ્થ રીતે, તાર્કિક એક લેખમાળા લખવાનું મન છે, તે વખતે તેમાં શેષ રહેલી વિગતો રજૂ કરીશ.

પ્રશ્ન :— જૈન શાસ્ત્રોમાં વર્તમાન ભૂગોળ માટે કોઈપણ જાતનો ઉલ્લેખ છે ખરો ?

ઉત્તર :— આ માટેનો ઈસારા પૂરતો એક ઉલ્લેખ આચારંગ નામના આગમસૂત્રની શીલાંકાચાર્ય કૃત ટીકા, પ્રકાશક આગમોદય સમિતિ, પૃષ્ઠ ૨૬૫-૨૬૬, સૂત્ર ૧૮૮, ત્યાં મતાંતર આપતાં ટીકાકારે લખ્યું છે કે—“**ભૂગોલઃ કેષાંચિત્ મતેન-નિત્યં વલન્નેવાડસ્તે, આદિત્યસ્તુ વ્યવસ્થિત એવ**” ભૂગોળ-પૃથ્વી હંમેશા ફરતી છે અને આદિત્ય-સૂર્ય વ્યવસ્થિત-સ્થિર છે. આટલી જ નોંધ મળે છે, પણ પૃથ્વી સ્થિર છે એ વાત સાચી છે કે પૃથ્વી ફરે છે તે વાત સાચી છે ? એ અંગે કશો નિર્ણય તો આપ્યો નથી પણ કંઈપણ ચર્ચા કરી નથી. ભૂગોળ વિષયમાં આ એક જ ઉલ્લેખ અત્યન્ત મહત્વનો છે. સાત્તિશય જ્ઞાતીઓ થઈ ગયા, દેવતા પ્રસન્ન એવા આચાર્યો પણ થઈ ગયા પરંતુ આ બાબતમાં જવાબ કેમ મેળવ્યો નહિ હોય ? પરિણામે સેંકડો વરસોથી આપણી મુંઝવણ ઊભી રહી છે, અને ઉગતી યુવાન પેઢીની શ્રદ્ધાને નબળી પાડી રહી છે.

નવાઈની વાત એ છે કે શીલાંકાચાર્યજીએ પૃથ્વીને અન્ય મતે ગોળ જણાવી અટકી ગયા, જરાપણ નુકસાનો ન કરી. શું એમની સામે પણ એવાં કારણો હશે કે સ્પષ્ટ કંઈ લખી શક્યા નહીં.

પ્રસ્તાવનાના ૫૧માં પેઈજ ઉપર ખુલાસો આ નામના મથાળા નીચે નિરંજનભાઈએ એક અંગ્રેજીમાં પુસ્તિકા બહાર પાડી એવી જે વાત લખી છે તે પુસ્તકનું નામ **SUPER BLACK HOLE** છે, અને ગુજરાતીમાં જે અનુવાદ બહાર પડ્યો છે તેનું નામ શ્યામ-ગર્ત અવકાશી તમસ્કાય પ્રદેશ રાખ્યું છે. તેના કવર પેઈજ ઉપર ભારતીય જૈનધર્મની પ્રાગ્ ઐતિહાસિક શોધ એમ છાપ્યું છે. બંને આવૃત્તિઓમાં સંગ્રહણી ગ્રન્થમાં છાપેલાં મારાં કેટલાંક ચિત્રો પણ તેમાં છાપીને મૂક્યાં છે.

સંગ્રહણી વગેરે ગ્રન્થો સમજવા માટે પાયાની કેટલીક વાતો સમજી લેવી જરૂરી હોઈ તેની વિગતો અહીં આપી છે

પાલીતાણા, સાહિત્યમંદિર

તા. ૧-૧-૮૯

નોંધ :- આ વિભાગમાં ઘણી બાબતો સમાવી શકાય છે, પણ એમ કરવા જતાં ઘણાં પાનાં વધી જાય અને પાઠ્ય ગ્રન્થનું કદ મર્યાદાથી બહાર જાય તે પણ ઠીક નહીં એટલે અહીં છૂટી છવાઈ થોડી થોડી બાબતો વાચકોના ધ્યાન પર મૂકું છું. ભૂગોળ-ખગોળ બાબતમાં એક જુદી પુસ્તિકા લખવા વિચાર છે, જેથી વ્યાપક અને વિસ્તૃત જાણકારી આપી શકાય.

સંગ્રહણી ભજનારાઓ માટે પ્રથમ પાયાની કેટલીક બાબતો જાણવી જરૂરી છે. અહીંયા બીજા ગ્રન્થમાં કહેલી ત્રણેક બાબતો રજૂ કરીશ. જૈનધર્મના ત્રિકાલજ્ઞાની સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોએ પોતાના જ્ઞાનની સગી આંખોથી નિહાળેલા દશ્ય અદશ એવા (અન્તમાં ચિત્રરૂપે આપેલા) વિશ્વના આકારને વાચકો ઊંડાણથી લક્ષ્યપૂર્વક બે મિનિટ જોઈ લો, પછી આંખ મીંચીને તેની ધારણા કરી લો, જેથી મોટામાં મોટી એક પ્રાથમિક જરૂરી જાણકારી તમે મેળવી શકશો. તે પછી આ સંગ્રહણીની થોડી જે વાતો જાણવાની છે તે સમજવામાં સરલતા થશે અને આનંદ આવશે.

આ ચિત્ર ચૌદરાજલોકરૂપ જૈન વિશ્વનું છે. આ વિશ્વ નીચેથી ઉપર સુધી કે ઉપરથી નીચે સુધી જૈનધર્મની પરિભ્રમણમાં ચૌદરાજ ઊર્ધ્વ-ઊંચું છે, બાજુનું ચિત્ર એક પુરુષ બે પગ પહોળાં કરીને કેડે હાથ દઈ ટટાર રીતે સીધો ઊભો હોય એવા પ્રકારે લાગશે. ટોચના ભાગને માથું, તેની નીચે વચમાં પેટ અને તેની નીચે પગ આ રીતે કલ્પના સમાયેલી છે. વિશ્વ ચૌદરાજ પ્રમાણ ઊંચું છે પણ પહોળાઈમાં વિવિધ સ્થળે ભિન્ન ભિન્ન માપવાળું છે. ઠેઠ નીચે પગના ભાગે સાતમી નારકીના તળીયા નીચે (ઊંચાઈથી અડધા ભાગે એટલે) સાતરાજની લંબાઈ પહોળાઈ છે. બરાબર મધ્યમાં કમ્મર પાસે માત્ર એક રાજની છે, જ્યાં મનુષ્યલોક પથરાયેલો છે. તેથી ઉપર વધીએ તો કોણી પાસે પાંચ રાજ, અને તેથી આગળ વધીને લોકની ટોચે પહોંચીએ તો એક રાજ પ્રમાણ લંબાઈ પહોળાઈ છે.

ચૌદરાજના માપની વાત કરી તે માત્ર સન્મુખની ન સમજવી, પણ ચારે બાજુએ સરખી હોય છે. લોક **સંવહિય લોગો** (લો. ના. ૨૮)ના આધારે ગોળાકાર છે.

*

એક રાજ એટલે કેટલું માપ સમજવું? તો એક રાજ એટલે અસંખ્ય અબજોના અબજો માઈલો સમજવા. કલ્પના કરો કે એ સંખ્યા ચૌદરાજે કયાં પહોંચે?

આ વિશ્વ બે વિભાગમાં વિભક્ત છે. તેના એક ભાગને લોક કહેવામાં આવે છે અને બીજા ભાગને અલોક કહેવામાં આવે છે. એ લોક આકાશમાં અદ્ધર રહેલો છે. આપણે જે ધરતી ઉપર રહીએ છીએ તે ધરતી ચૌદરાજલોકના મધ્યભાગે છે. અડધો ભાગ (આપણી સમભૂતલા પૃથ્વીથી) ઉપર છે અને અડધો ભાગ નીચે રહેલી સાતે નરકોના અન્તે છે. લોકમાં રહેલા આકાશ-અવકાશને લોકાકાશ કહેવાય છે અને તેથી લોકની બહારના આકાશ-અવકાશને અલોકાકાશથી ઓળખાવાય છે. લોકના આકારની લંબાઈ બધે એક સરખી છે નહિ, જે ચિત્ર ઉપરથી તમે સમજી શકો છો. ઉપરના ભાગે એક રાજ લંબાઈ પહોળાઈ જાણવી. બરાબર એક રાજ લાંબી પહોળી ચોરસ પોલી ભુંગળીની કલ્પના કરો અને એ ભુંગળીને પેરેલલ એટલે સીધી લાઈનથી શરૂ કરી એ લાઈનને સીધા સાતમા તળીયા સુધી લઈ જાવ. મનુષ્યલોક પાસે આ ભુંગળીના બે છેડા બરાબર

લોકના કિનારે અડેલા દેખાશે. (જે પુસ્તકમાં ચિત્ર દ્વારા બતાવ્યું છે) ચૌદરાજ લાંબી અને એક રાજ પહોળી જગ્યામાં એકેન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધીના-ટૂંકમાં કહીએ તો વિશ્વના તમામ જીવોનો વસવાટ તેમાં રહેલો છે. ચિત્ર સાપાટ બનાવેલું છે પરન્તુ સાચી રીતે ચૌદરાજલોક સમચોરસ છે. આ લોકને ફરતું વિરાટ નહિ વિરાટથી અનેકગણું વિરાટ એવું આકાશ-અવકાશ રહેલું છે, જેને અકાટ, અપાર અને અનંત પણ કહી શકાય. લોકની બહાર રહેલા આ આકાશને શાસ્ત્રકારોએ અલોક શબ્દથી ઓળખાવેલું છે. લોકથી બિન્ન તે અલોક, જેની અંદર અસંખ્ય ચૌદરાજલોક સમાઈ જાય એવું આ અતિ વિરાટ આકાશ છે. આ આકાશ કેવળ પોલું-ખાલી છે ત્યાં એક પણ જીવ નથી એટલે ત્યાં જીવન નથી માત્ર શૂન્યાવકાશ છે. લોકના છેડા ઉપર ઊભો રહેલો કોઈ જીવ તદ્દન જોડાજોડ રહેલા એવા અલોકની અંદર આંગળી પણ લંબાવી શકતો નથી.

તેનું કારણ શું ?

તો જૈનધર્મમાં સંસારને ષડ્દ્રવ્યરૂપ કહેલો છે. ૧. ધર્માસ્તિકાય ૨. અધર્માસ્તિકાય ૩. આકાશાસ્તિકાય ૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય ૫. જીવ અને ૬. કાળ. આ છએ દ્રવ્યોથી આ ચૌદરાજલોક ભરેલો છે. આ છએ દ્રવ્યો શાશ્વતા છે. આ છ પદાર્થોમાંથી કયારેય એક પણ ઘટતો નથી અને તેમાં નવો કોઈ ઉમેરાતો નથી. અનાદિ અનંતકાલ સુધી જેવા છે તેવા જ રહે છે, જડ ચેતન પદાર્થો માટે છ દ્રવ્યો પર્યાપ્ત છે. આ લોક અનાદિકાળથી જેવો છે તેવો જ અનંતકાળ સુધી રહેવાવાળો છે. માત્ર ત્રિકાલજ્ઞાનીઓ જ પોતાના જ્ઞાન ચક્ષુથી તેને જોઈ શકે છે. લોક સદાને માટે સ્થિર અને શાશ્વત છે. છ દ્રવ્ય પૈકીના પહેલા અને બીજા એટલે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય આ બે દ્રવ્યો સમગ્ર લોકમાં વ્યાપીને રહેલાં છે.

શાશ્વતા એવા ★ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય આ બંને અદૃશ્ય દ્રવ્યોની કોઈ ઉપયોગિતા ખરી ?

આ બંને દ્રવ્યોની ઉપયોગિતા અસાધારણ છે. સમગ્ર વિશ્વ-બ્રહ્માંડમાં રહેલા તમામ જડ અને ચેતન પદાર્થોને ગતિ આપનાર અને એ પદાર્થોને સ્થિતિ-સ્થિર રાખનાર આ બંને દ્રવ્યો હોવાથી તેની અસાધારણ ઉપયોગિતા છે.

આ વિશ્વમાં જીવોના હલનચલનમાં, તમામ ઘરો, કારખાનાંઓ, જંગલો, વનોમાં, હલનચલનની તમામ પ્રકારની જે જે ક્રિયાઓ અવિરત થાય છે અને એથી વિશ્વના જે પદાર્થો ગતિમાન રહે છે તેમાં કારણ કોઈપણ હોય તો ધર્માસ્તિકાય નામનું અદૃશ્ય દ્રવ્ય-પદાર્થ છે. આ દ્રવ્ય માત્ર લોકમાં જ છે. અલોકમાં છ દ્રવ્યમાંથી આકાશ સિવાય એક પણ દ્રવ્ય નથી. ધર્માસ્તિકાયના સ્પર્શની સહાય વિના કોઈપણ પદાર્થ અલોકમાં એક તસુ માત્ર જઈ શકતો નથી. આ જ્યાં છે ત્યાં જ ગતિ વહેવાર થઈ શકે છે.

એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયથી વિપરીત અધર્માસ્તિકાયનું છે. એ પણ સમગ્ર લોકવ્યાપી દ્રવ્ય-પદાર્થ છે. જો અધર્માસ્તિકાય નામનું દ્રવ્ય ન જ હોય અને માત્ર ધર્માસ્તિકાય નામનું જ દ્રવ્ય હોય તો પરિણામ એ આવે કે જગત સતત દોડતું જ રહ્યા કરે. જડ કે ચેતન કોઈપણ પદાર્થ કોઈ ઠેકાણે સ્થિર જ ન રહી શકે, પરિણામે મહાન અનર્થ અને અવ્યવસ્થા સર્જાઈ જાય. ત્યારે ગતિમાન થએલા પદાર્થોને સ્થિર રહેવું હોય, ઊભા રહેવું હોય, બેસવું હોય કે ગમે તે રીતે રહેવું હોય, તે માટે અધર્માસ્તિકાયના દ્રવ્યની અવશ્ય જરૂર પડે છે. તાત્પર્ય એ કે ધર્માસ્તિકાય ગતિસહાયક દ્રવ્ય છે અને અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિસહાયક દ્રવ્ય છે. જો એકલો અધર્માસ્તિકાય હોય તો જગતના પદાર્થો સ્થિર ન રહી શકે. વિરાટ વિશ્વની ગતિ-સ્થિતિ ક્રિયા માટે ધર્મ, અધર્મ બંને અસ્તિકાયોની અનિવાર્ય જરૂર છે. આ બંને મહાન શક્તિઓ સર્વત્ર અનાદિકાળથી જ રહેલી છે. આ બંને દ્રવ્યો-શક્તિઓ અલોકમાં નથી તેથી પાણીની સહાય વિના જેમ માછલું તરી ના શકે તે પ્રમાણે

★ આ રહસ્યમય અકળ વૈજ્ઞાનિક બાબત છે. વૈજ્ઞાનિકોએ આ રહસ્ય ખાસ જાણવું જરૂરી છે.

અલોકમાં તે દ્રવ્યોની સહાય ન હોવાથી ત્યાં આકાશ સિવાય જડ ચેતન કોઈપણ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નથી, ખાલી આકાશ આકાશ જ છે.

આઈન્સ્ટાઈન નામના મહાન વૈજ્ઞાનિકના પરિચયમાં આવેલા શ્રીમંત અને વિદ્વાન એક બંગાળી શ્રાવક, જેઓ મુંબઈમાં રહેતા હતા તેઓ મને મળેલા અને કહેતા હતા કે હું અમેરિકામાં આઈન્સ્ટાઈનને મળેલો અને તેઓએ મને કહ્યું કે આ જગતની ગતિ-સ્થિતિ પાછળ કોઈ શક્તિઓ કામ કરી રહી છે, અને હું તેની શોધ કરું છું. ત્યારે તે શ્રાવકે કહેલું કે અમારા શાસ્ત્રમાં એનું નામ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય છે.

અલોક લોકને ફરતો રહેલો છે. સમુદ્રની આગળ જેવું (વહેવારે) બિન્દુ-ટીપુંનું સ્થાન છે. વિરાટ અલોકમાં ચૌદરાજનું સ્થાન પણ એવા બિન્દુ જેવું જ છે. લોક અને અલોક અનાદિકાળથી આકાશમાં જ રહેલા છે. સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોએ પ્રતિપાદન કરેલી લોકાલોકની આ બધી વાતો દુનિયા ઉપરના ઈતર ધર્મોના કે બીજા કોઈ વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથોમાં કદી નહીં મળે.

હવે આપણી વર્તમાન દુનિયા તો બિન્દુના બિન્દુ જેટલી છે. વર્તમાન દુનિયાની ચારે દિશામાં ધુમી રહેલા વૈજ્ઞાનિક કૃત્રિમ ઉપગ્રહો અને વિમાનો તેને અનુકૂળ હવામાન હોય છે ત્યાં સુધી જ તેઓ જઈ શકે છે, તેથી આગળ જઈ શકતા નથી, એવું વૈજ્ઞાનિકો કહે છે એટલે વૈજ્ઞાનિકો કદાચ એમ માનતા હોય કે દુનિયા દેખાય છે આટલી જ છે પણ એવું નથી. જો કે આજે તો કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો ઉત્તર તરફ ઉત્તર ધ્રુવથી આગળ જીવન છે એટલે ધરતી છે એવું વિચારી રહ્યા છે ખરા !

ચૌદરાજલોકમાં કઈ વસ્તુ કયાં છે તે ચિત્રથી સમજાશે. જૈન ગ્રંથો અપરાવર્તિત શાશ્વતા પદાર્થોની વિગતો રજૂ કરે છે પણ પરાવર્તિત કે અશાશ્વતા પદાર્થોની નથી કરતા. જેથી આજનું વિધાન ભવિષ્યમાં ખોટું ના પડે. આપણે ત્યાં ત્રણ લોકની પ્રસિદ્ધિ છે. ૧. સ્વર્ગ ૨. મૃત્યુ અને ૩. પાતાલ. અડધા સ્વર્ગના દેવોનું સ્થાન ઊર્ધ્વ આકાશમાં અને અડધાનું આપણી આ ધરતીની નીચે છે. આ એક ભારે રહસ્યમય ઘટના છે. ધરતીના અડધા દેવોનો આટલે બધે દૂર વસવાટ કેમ ? આવો તર્ક સુજ્ઞ વ્યક્તિઓને સ્વાભાવિક રીતે જ થાય. મારી દૃષ્ટિએ એનો ખુલાસો અમુક રીતે આપી શકાય પણ ગ્રંથનું કદ વધી જવાના કારણે અહીં રજૂ કરતો નથી. ચૌદરાજ લાંબી અને એકરાજ પહોળી સમચોરસ કાલ્પનિક ત્રસનાડીમાં બાકીની જંગી રહેતી ખાલી જગ્યા એકેન્દ્રિય જીવોથી વ્યાપ્ત છે, અને આ ત્રસનાડીની બહાર બાકીની રહેલી લોકાકાશની જગ્યામાં ફક્ત માત્ર સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો જ છે.

અખિલ બ્રહ્માંડરૂપ વિશ્વ અકલ, અગમ્ય, રહસ્યમય છે. એનું વ્યાપક અને વિરાટ સ્વરૂપ ન સમજી શકાય તેવું છે. ત્રિકાલજ્ઞાની તીર્થંકરોથી પણ વિરાટ વિશ્વના પદાર્થો અને એની ત્રૈકાલિક અવસ્થાઓ-પર્યાયોનું વર્ણન કરવું ત્રણેય કાળમાં અશક્ય છે. પોતાના જ્ઞાનમાં તેમણે વિશ્વ જે રૂપે જોયું-ભાસ્યું, તેના અત્યાંશ માત્રનું વર્ણન કરી શક્યા છે. છતાં ધરતી ઉપરના માનવીઓને ચૌદરાજલોક રૂપી વિશ્વની અલ્પ અને સ્થૂલ ઝાંખી કરાવવા માટે વિશ્વની વ્યવસ્થાનું સ્થૂલ રીતે વિભાજન કરીને લોકોને તાત્ત્વિક વાતો સમજાવવાનું કાર્ય સરલ કરી દીધું છે.

આપણી દૃષ્ટિએ દશ્ય અદશ્ય એવા વિશ્વના જીવોનો પોતાના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જાણીને વિરાટ એવું અસંખ્ય બાબતોનું વર્ગીકરણ કરીને એમને માત્ર ચાર વિભાગ એટલે ચાર ગતિમાં વહેંચી નાંખ્યા ત્યારે તે બાબત કેટલી સુખદ, સરલ અને આનંદજનક બની ગઈ.

અહીં ભૂમિકારૂપે લોકાલોકના સ્વરૂપની આછી ઝાંખી કરાવી.

ચાર ગતિના જીવોનું જે વર્ણન કર્યું છે તે બધું તમને આ ગ્રંથમાં જાણવા મળશે.

હવે ચાર ગતિની વાત સંપ્રહણીમાં આપી છે, તે ચાર ગતિનાં નામ આ પ્રમાણે છે. ૧. દેવગતિ ૨. મનુષ્યગતિ ૩. તિર્યચગતિ અને ૪. નરકગતિ.

દેવગતિમાં દેવો રહે છે, મનુષ્યગતિમાં મનુષ્યો, તિર્યચગતિમાં પશુ-પક્ષી અને ક્ષુદ્ર જંતુઓની વિરાટ દુનિયા અને નરકગતિમાં સતત દુઃખમાં રીબાતા નારકીઓ વસે છે.

દેવગતિમાં રહેનારા દેવો માટે એમ કહેવાય છે કે તેઓ દર્શન આપે ત્યારે મનુષ્યની જેવા જ દેખાય છે. ફરક એટલો જ કે બધા દેવો તેજસ્વી શરીરવાળા હોય છે. મનુષ્યનું શરીર ઔદારિક શબ્દથી ઓળખાતા પુદ્ગલોનું બનેલું છે. જેથી એ પુદ્ગલો હાડકાં, માંસ, લોહી, મેદ, મજ્જા, રસ અને શુક્ર આ સાતે ધાતુઓનું નિર્માણ કરી શકે છે. મનુષ્યનું શરીર બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાવાળું બની શકે છે અને સાત ધાતુઓ અનેક પ્રકારના રોગો શરીરમાં ઊભા કરે છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ નહીં દેખાતા એવા દેવોનાં શરીરો વિશ્વમાં વ્યાપક રીતે સર્વત્ર પથરાએલી અદૃશ્ય વૈક્રિય વર્ગજ્ઞાના ગ્રહણ કરાએલા પુદ્ગલોથી બનેલાં હોય છે, એટલે આ પુદ્ગલોથી શરીરમાં સાત ધાતુઓનું નિર્માણ થઈ શકતું નથી. તેઓને માથા ઉપર વાળ, દાઢી, મૂછ, નખ, રોમ હોતા નથી, પેશાબ, ઝાડો, પરસેવો થતો નથી. વળી ફક્ત એક જ યુવાવસ્થાવાળા છે. આ દેવોને માતાના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થવાનું હોતું નથી. મનુષ્ય જન્મમાં જે દુઃખો, પીડાઓ, ત્રાસ, તકલીફો છે એ પ્રાયઃ દેવલોકમાં નથી. સુખ અને વૈભવ ભોગવવાનો આ જન્મ છે. આંખો સદાને માટે ખુલ્લી હોય છે. આંખનો પલકારો મારવાનો હોતો નથી. શ્વાસ સુગંધીદાર હોય છે. દેવલોકમાં જતાંની સાથે ઉત્પન્ન થવાની વસ્ત્રાચ્છાદિત શય્યામાં જન્મ લેવા જાય છે અને ઝડપથી તે શય્યામાં યુવાન અવસ્થાવાળા બની જાય છે. દેવલોકમાં વર્તતી જીવનભર કરમાય નહીં એવી માળા તેઓના કંઠમાં હોય છે. ફૂલોની એ માળા જીવનભર કરમાતી નથી. જીવનભર નિરોગી એવા દેવો મોટાભાગે જમીનથી ચાર અંગુલ ઉંચા ચાલે છે અને તેઓ વિશિષ્ટ કોટિનું પરોક્ષ જ્ઞાન (અવધિજ્ઞાન) ધરાવનારા હોય છે. માનવજાતથી લાખ ગુણા સુખી અખૂટ ઋદ્ધિ-સિદ્ધિથી ભરપૂર જીવન જીવનારા છે.

આકાશમાં રહેલા દેવો નીચેના દેવો કરતાં ઘણા ઉચ્ચ કૌટિના છે, અને તેઓ વિમાનનો વૈભવ ધરાવનારા છે. આ ધરતી ઉપર તથા નીચે ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, ડાકિણી, શાકિણી હલકી કક્ષાના દેવો તથા ચક્રેશ્વરી, પદ્માવતી, અંબિકા, ઘંટાકર્ણ વગેરે ઉંચી જાતના પણ દેવો છે અને ત્યાં લાખો દેવ-દેવીઓ છે. દેવોને જન્મતાંની સાથે વૈક્રિય શરીર સાથે વૈક્રિય શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ શક્તિ દ્વારા કુંથુઆ જીવથી પણ નાનું અને જરૂર પડે તો લાખો યોજન જેવડું વિરાટ સ્વરૂપ પણ કરી શકે છે. સુખ અને દુઃખ આપવાની પણ દેવોમાં તાકાત હોય છે. દેવો દર્શન આપે ત્યારે તેઓ મનુષ્ય જેવા પણ અત્યંત ઝળહળતા શરીરવાળા હોય છે. સાત ધાતુ વગરના વૈક્રિય પુદ્ગલોના બનેલા શરીર અને એની વિશેષતાઓની ઘટના ઘણી અજાયબીભરી છે.

દેવની વાત પછી મનુષ્ય અને તિર્યચો આવે જે જાણીતા છે. પછી નારકો આવે, એ આ ધરતી નીચે અવકાશમાં ઘનોદ્રવિ, ઘનવાત આદિના આધારે રહેલી સાત નરકોમાં રહે છે. સામાન્ય જનતાને એક નવી માહિતી આપવા ખાતર ઉપરની બાબત થોડી થોડી જણાવી છે.

હવે જૈનધર્મની બીજી ટૂંકી વાતો પણ જાણી લેવી જરૂરી છે.

૧. પોતાના એક શરીરના અસંખ્ય શરીરો બનાવી શકે છે. કરોડો ગાઉ જેવડા વર્તુલને ૨૧ વખત પ્રદક્ષિણ ફક્ત ૩ (ત્રણ) સેકન્ડમાં આપી શકે છે.

✽ ભેગાભેગી બીજી ખાસ જાણી લેવા જેવી વાત પણ જાણી લઈએ ✽

અમારા પ્રિય વાચકો તમો જૈનધર્મની પાયાની ટૂંકી ટૂંકી અને જાડી જાડી વાતો થોડી થોડી જાણી લેશો તો તમારી દષ્ટિનું ફલક થોડું વિસ્તૃત થશે અને શાસ્ત્રોની કે સંગ્રહણીની કેટલીક વાતોને સમજવામાં પણ બળ મળશે.

અત્યારે જૈન સિદ્ધાન્તની જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની ચાર બાબતોને રજૂ કરું છું.

જૈનો ૧. આત્મા ૨. કર્મ ૩. પરલોક અને ૪. મોક્ષ આ ચારને માને છે.

આત્મા— આત્મા એક શાશ્વત—સનાતન દ્રવ્ય છે. તે અસંખ્ય પ્રદેશ (પરમાણુઓ) થી યુક્ત છે. તે જડ નથી પણ ચૈતન્યમય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનમય છે પણ અનાદિકાળથી કર્મને પરાધીન હોવાથી તૈજસ અને કાર્મણ આ બે જાતના શરીરથી યુક્ત છે, એટલે આત્માનો મૂલભૂત સ્વભાવ શુદ્ધ, અશરીરી, નિર્મળ અને સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાનમય-ચૈતન્યમય છે પણ એ જ્ઞાનના પ્રકાશ ઉપર મિથ્યા બુદ્ધિ, અજ્ઞાન, અસંયમ, કષાયભાવો, પ્રમાદ, મોહ, માયા, મમતા વગેરે દૂષણો અને પ્રદૂષણોને કારણે પ્રથમ તો આત્મામાં રહેલા જ્ઞાનના મહાન જ્ઞાનપ્રકાશ ઉપર અનેક હિમાલયો જેવડા આવરણો ચઢી જવાથી તેનો જ્ઞાનપ્રકાશ ઢંકાઈ જાય છે. શરીરધારી હોવાથી તેની સ્વાભાવિક શક્તિઓ અને સ્વાતંત્ર્ય વગેરે ખતમ થઈ ગયું છે.

આ આત્મા અખંડ દ્રવ્ય છે. કોઈ પૂછે કે આત્મા કેવડો છે ? તો આપણી એક આંગળીની પહોળાઈના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલો છે. પોતે કરેલા પુણ્ય-પાપના કર્મબંધના કારણે તે તે ગતિની યોનિમાં સરકતો રહીને વિવિધ શરીરો દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિવાળો થતો રહે છે. સર્વજ્ઞ સિવાય આત્માને કોઈ જોઈ શકતું નથી. પરન્તુ એના ચૈતન્ય કે એની ક્રિયાઓથી એનું અસ્તિત્વ છે એવો પ્રાયઃ સહુને અનુભવ થાય છે. નાસ્તિકો ભલે આત્માને ન માને પણ તે છે ને છે જ. આત્માની ટૂંકમાં ઓળખાણ કર્યા પછી કર્મની વાત ટૂંકમાં સમજીએ.

કર્મ— કર્મનો અર્થ અહીંયા ઉદય, પુરુષાર્થ કે ક્રિયા નથી કરવાનો. કર્મ એ પણ એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. આ કર્મોના પ્રકારો અસંખ્ય હોય છે, પરન્તુ તેનું વર્ગીકરણ કરીને ફક્ત આઠ પ્રકારનાં કર્મ નક્કી કર્યાં છે. એનું વર્ણન સંગ્રહણીમાં પાછળના ભાગમાં નમૂના રૂપે આપ્યું છે. આ કર્મ એક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરમાણુઓ રૂપે છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાની સિવાય એ પુદ્ગલને કોઈ જોઈ શકતું નથી. આ કર્મના અણુ-પરમાણુઓ કે એના જથ્થાઓ-સ્કંધો ચૌદરાજલોકરૂપ આકાશમાં સર્વત્ર ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યાં છે. વિશ્વમાં રહેલા આ પરમાણુઓમાં સુખ દુઃખ આપવાની સ્વયં શક્તિ નથી, પરન્તુ કોઈપણ જીવ સારા-નરસા વિચારો કરતો રહ્યો હોય તે વખતે શરીરની અંદર રહેલો આત્મા અદૃશ્ય રીતે આજુબાજુમાં વર્તતા પુદ્ગલ પરમાણુઓને આકર્ષે છે-ખેંચે છે, અને આત્માના પ્રદેશોની સાથે તેનું જોડાણ થાય છે. એ જોડાણની સાથે સાથે એ કર્મ પરમાણુઓમાં સુખદુઃખ આપવાની શક્તિ પેદા થાય છે, અને બંધાએલાં કર્મો તે તે કાળે ઉદયમાં આવે ત્યારે જીવને સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવે છે.

પરલોક— જૈનો પરલોકને પણ માને છે. મનુષ્યની દષ્ટિએ પરલોક એટલે બીજું સ્થાન, એટલે કે દેવગતિ, નરકગતિ, તિર્યંચગતિ એ ત્રણે ગતિઓ. સાપેક્ષ દષ્ટિએ મનુષ્ય અને તિર્યંચ એને પણ પરલોક કહી શકાય. કેટલાક દર્શનકારો આત્માને માનતા નથી, કર્મને માનતા નથી અને પરલોકને પણ માનતા નથી. પણ ભારતીય જૈન, વૈદિક અને બુદ્ધ ત્રણેય ધર્મો પરલોકને માને છે. પરલોક છે છે અને છે જ. એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જો જવાનું ન હોય તો સારાં નરસાં કર્મોનો ભોગવટો મર્યા પછી કયાં જઈને કરે ? છેલ્લાં ઘણાં વરસોથી જાતિસ્મરણ એટલે ગયા જન્મની ઘટનાઓના સેંકડો દાખલાઓ અખબારોમાં

છપાતા રહ્યા છે એ જ પરલોકની સાબિતી આપે છે. એક જન્મ છોડી બીજો એવો જ જન્મ લેવો તેને પણ પરલોક કહેવાય.

મોક્ષ— મોક્ષ એટલે અશરીરી-શરીર વિનાના જ્યોતિરૂપ અનેક આત્માઓનું નિવાસસ્થાન. સકલ કર્મનો ક્ષય કરીને આત્મા સિદ્ધશિલાએ પહોંચી જાય છે પછી સંસારમાં પાછા આવવા માટેનું કોઈ કર્મ એના આત્મામાં બાકી રહેતું નથી એટલે એને ફરી જન્મ મરણ કરવા આવવાનું હોતું નથી. સર્વ દુઃખોનો ક્ષય કરીને ત્યાં અનિર્વચનીય આધ્યાત્મિક સુખનો શાશ્વત કાળ સુધી અનુભવ કરે છે.

✽ હવે ત્રીજી બાબત પણ જાણી લઈએ ✽

વર્તમાનમાં જૈન અભ્યાસીઓને જૈનધર્મના જ્ઞાન માટે પ્રારંભમાં મંદિર અને ઉપાશ્રયમાં ઉપયોગી સૂત્રો પ્રાર્થનાઓ-વિધિઓ શીખવાડાય છે. જેને પંચ પ્રતિકમણ નવસ્મરણ આદિ કહેવાય છે. ત્યારપછી વિશ્વમાં વર્તતા એક ઈન્દ્રિયવાળા જીવોથી લઈ પાંચ ઈન્દ્રિય સુધીના જીવોનું જ્ઞાન થાય એ માટે જીવવિચાર નામનું પુસ્તક ભણાવાય છે. તે પછી જૈનધર્મની ઇમારતના પાયારૂપ-ચાવીરૂપ નવતત્ત્વથી ઓળખાતો તાત્ત્વિક ગ્રંથ ભણે છે. જેમાં જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ, આ નવ તત્ત્વોનું જ્ઞાન મેળવે છે. પછી દંડક, સંગ્રહણી, ત્રણ ભાષ્ય વગેરે શીખીને સંગ્રહણી ગ્રંથ ભણે છે. આ એક સામાન્ય પરંપરા-રિવાજ છે.

આ લેખમાં બે સંકેત કર્યાં હવે ત્રીજી જાણવા જેવી વાતનો સંકેત કરું. જેથી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન શાસ્ત્રની મહાનતા-પ્રામાણિકતા કેટલી બધી છે તેની ઝાંખી થાય. જૈનધર્મના પ્રારંભમાં ભણવામાં આવતા ‘નવતત્ત્વ’ નામના પ્રકરણ ગ્રંથમાં એક ગાથા-શ્લોક આપ્યો છે-

“સદ્ધંધ્યારણ્યોઅપમાણાય તવેહિ ય ।

વળ્ણગંધરસાપાસા પુમ્મલાણં તુ લક્ખણં ॥”

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન યથાર્થ અને સર્વજમૂલક છે તેની પૂર્ણ પ્રતીતિ કરાવનારી અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિને રજૂ કરતી આ ગાથા છે.

દરેક વસ્તુ-પદાર્થને ઓળખવા માટે તેનાં લક્ષણો નક્કી કરેલાં હોય છે. આ આત્મા છે તે શાથી કહેવાય ? આ પુદ્ગલ છે તે શાથી કહેવાય ? તો તેનાં જ્ઞાનીઓએ કહેલાં લક્ષણો જાણીએ તો તેનાથી નક્કી થઈ શકે અને તેથી જે વસ્તુ જે રૂપે છે, તેનો તે જ રીતે બોધ-જ્ઞાન થાય.

એટલે શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે અમારે ‘પુદ્ગલ’ કોને કહેવાય ? તે સમજવું છે તો તેનું લક્ષણ બતાવો.

એટલે આ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવ્યું કે જે પદાર્થને પાંચ પ્રકારના રંગમાંથી કોઈને કોઈ એક રંગ હોય, બે પ્રકારના ગંધમાંથી કોઈ એક ગંધ હોય, છ પ્રકારના રસ-સ્વાદમાંથી કોઈ એક રસ-સ્વાદ હોય અને કઠોર કોમળ વગેરે આઠ પ્રકારના સ્પર્શમાંથી કોઈ એક સ્પર્શ હોય તેને પુદ્ગલ કહેવાય.

ઉપરનાં ચાર લક્ષણો જેને ઘટે તે પુદ્ગલ કહેવાય.

ઉપરની ગાથામાં વ્યાપક રીતે રહેલાં પુદ્ગલો કયા કયા પ્રકારનાં છે તે માટે શબ્દ, અંધકાર વગેરે નામો આપ્યાં છે.

ગાથા અર્થ— શબ્દ-ધ્વનિ, અંધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા, આતપ-તડકો, આ છ વસ્તુઓ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે. પુદ્ગલ એટલે દ્રવ્ય-પદાર્થ છે, એ નિર્વિવાદ જણાવ્યું. પદાર્થ હોવાથી તેના સ્કંધો-જથ્થાઓ પરમાણુઓ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ગમનાગમન કરી શકે છે. બીજાં કેટલાંક અજૈન ધર્મશાસ્ત્રો શબ્દને આકાશનો

ગુણ માનતાં હતાં પણ ફીનોગ્રાફ શોધાયું અને તેમાં શબ્દો પકડાયા અને સ્થાયી થયા ત્યારે સત્ય સમજાયું. એ રીતે જ તેઓ અંધકારને પ્રકાશનો અભાવ કહેતા હતા. જ્યારે જૈનદર્શન અંધકારને પ્રકાશના અભાવરૂપ નહીં પણ સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપ માનતું હતું એટલે જ ફ્રાન્સના વૈજ્ઞાનિક ઓલીવરલોજે જાહેર કરેલું કે હું અત્યારે એવા પ્રયોગો કરું છું કે જો તેમાં સંપૂર્ણ સફળ થઈશ તો ધોળા દિવસે આખી દુનિયાને અંધકારમાં ડુબાડી દઈશ. આ ત્યારે જ બને કે જ્યારે તે વસ્તુ-પદાર્થ ચીજ હોય. છાયા એટલે સમગ્ર વસ્તુનું પ્રતિબિંબ. જડ કે ચેતન નાની કે મોટી કોઈપણ વસ્તુમાંથી છાયાનાં સાદા કે રંગીન તરંગો-મોજાંઓ સતત નીકળતાં જ હોય છે. તરંગો હોવાથી તેને પકડી શકાય છે એટલે જ રેડિયો, ટેલિવિઝન શક્ય બન્યાં. આ બધાં એકથી વધુ પરમાણુઓનાં બનેલાં સ્કંધો-જથ્થાઓરૂપે હોય છે. શબ્દ પુદ્ગલ છે અને તે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જઈ આવી શકે છે. તેનો અનાદિ-અનંતકાળ સુધી જીવંત રહેનારો શાશ્વત દાખલો આપું.

જૈનધર્મમાં દરેક મહાકાળમાં ચોવીશ-ચોવીશ તીર્થંકરો થાય છે અને દરેક તીર્થંકરના જન્મ, દીક્ષા વગેરે પ્રસંગોની ઉજવણી દેવોને કરવાની હોવાથી ઈન્દ્ર મહારાજા દેવોને આમંત્રણ આપે છે ત્યારે વિમાનો કરોડો-અબજો માઈલ દૂર દૂર રહેલાં હોય છે. અસંખ્ય વિમાનોને ખબર શી રીતે આપવાં? એટલે ઈન્દ્રનાં મુખ્ય વિમાનમાં શાશ્વતી 'સુઘોષા' નામની મહાઘંટા છે. એ ઘંટા ઈન્દ્ર પ્રથમ તેના અધિકારી હરિષ્ઠેગમેષી દેવ પાસે વગડાવે અને પછી સંદેશો પ્રસારિત કરાવે. હરિષ્ઠેગમેષી જોરથી મહાઘંટા વગાડે છે. સૌધર્મના મહાવિમાનમાં અવાજ શરૂ થતાંની સાથે જ લાખો-કરોડો માઈલ દૂર દૂર રહેલાં અસંખ્ય વિમાનોની અસંખ્ય ઘંટાઓ એક સાથે જ વાગવા માંડે છે. દેવોને આ રિવાજની ખબર હોય જ છે એટલે બધા સાવધાન થઈ જાય છે. શાંત થઈ જાવ, સાંભળો, સાંભળો, તે પછી ઈન્દ્રે આપેલો સંદેશો ઘંટા પાસે ઊભા રહી દેવ બોલે છે કે-‘જગતનાં જીવોનું કલ્યાણ કરવા તીર્થંકર પરમાત્માનો જન્મ થયો છે એની ઉજવણી કરવા હું મેરુપર્વત ઉપર જાઉં છું, જેને ભક્તિનો લાભ લેવો હોય તે જલદી આવજો.’ આ સંદેશો અસંખ્ય દેવ-દેવીઓ સાંભળે છે.

હવે અહીં સમજવાનું એ છે કે એક વિમાનથી બીજાં વિમાન વચ્ચે નથી દોરડું કે તાર, ફક્ત ખાલી અવકાશ જ છે, છતાં ઘંટાના મહાનાદ પાસે ઊભા રહીને બોલાતો સંદેશો સહુ સાંભળે છે. રેડિયોની શોધ તો આ સૈકામાં થઈ પણ શાસ્ત્રમાં તો આ બાબત અનાદિકાળથી પડેલી જ છે. જ્યારે વિજ્ઞાને વિદ્યુત્ શક્તિ વગેરે અનેક સાધનો દ્વારા આજે શાસ્ત્રોક્ત પુરાણી વાતને સાચી કરાવી આપી છે.

એક ધ્યાન રાખવું કે અંધકાર અને પ્રકાશ, ધ્વનિ અને પ્રભા, છાયા આ તમામનાં પુદ્ગલો એક જ સ્થાનમાં એકબીજામાં મિશ્રણ થઈને રહી શકે છે. કેમકે પુદ્ગલોનો તેવાં પ્રકારનો સ્વભાવ હોય છે. જેમ પ્રકાશ ત્યાં જ અંધકાર હોય છે પણ પ્રકાશ આવે એટલે તેનાં તેજમાં* અંધારું દેખાય નહિ, એ જાય એટલે દેખાય જ. માત્ર એક ટાંચણીની ટોચ જેટલી જગ્યા ઉપર વિશ્વભરનાં જડ-ચેતનના ધ્વનિ-શબ્દો, અવાજો, અંધકાર, છાયા, પ્રકાશ વગેરેનાં અસંખ્ય પુદ્ગલ પરમાણુઓ હોય છે એમ જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનું વિજ્ઞાન કહે છે.

✽ ચોથી બાબત જાણીએ ✽

સાથે સાથે અન્તમાં સમગ્ર વિશ્વમાં સર્વત્ર ઠાંસીકાંસીને ભરેલા એવા દુનિયાના વૈજ્ઞાનિકો અને વિદ્વાનોથી પ્રાયઃ અજ્ઞાત છતાં વૈજ્ઞાનિક વાયકો માટે જાણવો જરૂરી એવા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવોનો પણ પરિચય આપી દઉં.

સાયન્સમાં અતિસૂક્ષ્મ જીવના પ્રકારમાં વાયરસ પ્રકારના જીવોની શોધ થઈ છે. એ જીવો સામાન્ય સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાં નહિ પણ નવાં શોધાએલાં યંત્રમાં જોઈ શકાય છે. આવા વાયરસથી પણ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ

★ આ અંગે માતાંતર છે, તે તત્ત્વાર્થ ટીકાથી જાણી લેવું.

જીવો આ સંસારમાં છે, જેને કોઈ યત્ર કે માનવચક્ષુ જોઈ શકે તેમ નથી. આવા જીવોને શાસ્ત્રમાં 'નિગોદ' નામ આપ્યું છે અને તે જીવો સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં યત્ર, તત્ર, સર્વત્ર ઠાંસીઠાંસીને ભયાં છે.

ત્રણેયકાળમાં જ્યારે જ્યારે પ્રશ્ન થશે કે આ સંસારમાં નાનામાં નાનું શરીર ધારણ કરનારો જીવ કોણ ? તો ત્રણેયકાળમાં તેનો એક જ જવાબ હશે કે નિગોદનો જીવ.

હવે આ નિગોદીયા જીવોનો અત્યલ્પ પરિચય આપું, જેથી આ મહાસંસારમાં જીવોને, કેવાં કેવાં કર્મને આધીન થઈને કેવાં કેવાં શરીર ધારણ કરવાં પડે છે તેનો ખ્યાલ મળે. જૈન તીર્થંકરોએ પોતાના નિરાવરણજ્ઞાનથી જે કહ્યું છે તેના આધારે કહીએ તો માપની દૃષ્ટિએ છેલ્લામાં છેલ્લી કક્ષાના એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ શરીરવાળા નિગોદશરીરો તમામ જીવોએ અસંખ્યવાર ગ્રહણ કર્યાં છે.

જુદી જુદી પ્રજાનું આદિસ્થાન જેમ ઇતિહાસમાં નોંધવામાં આવે છે તેમ સંસારી જીવોનું આદિસ્થાન ક્યાં એવો પ્રશ્ન થાય ત્યારે તેનો જવાબ છે અનાદિ નિગોદ.

પ્રશ્ન—સંસારમાં એક ઇન્દ્રિયથી માંડીને પાંચ ઇન્દ્રિયો સુધીના પાંચ પ્રકારના અનંતા જીવો જે છે તેમાં નિગોદ જીવોનો સમાવેશ શેમાં સમાજવો ?

ઉત્તર—માત્ર એકેન્દ્રિય પ્રકારમાં જ. એકેન્દ્રિય એટલે માત્ર એક શરીરને જ ધારણ કરનારા (બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો વિનાના) પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ. આ પાંચ પ્રકારો પૈકી છેલ્લો પ્રકાર વનસ્પતિનો છે. એ વનસ્પતિને જૈનશાસ્ત્રોએ 'વનસ્પતિકાય' તરીકે સંબોધી છે. કાય અર્થાત્ શરીર. નિગોદના જીવોનો સમાવેશ આ વનસ્પતિકાય (વનસ્પતિ શરીર)માં જ થાય છે.

✽ હવે નિગોદના સ્વરૂપની બીજી થોડી ઝાંખી કરી લઈએ ✽

નિગોદ એટલે અનંતાજીવોનું ભેગા મળીને મેળવેલું સર્વસાધારણ એક શરીર. માત્ર વનસ્પતિકાયમાં આ એક અતિવિચિત્રતા આપણને જાણવા મળે છે. આ જાણપણું કેવળજ્ઞાની તીર્થંકરોના જ્ઞાન દ્વારા જ થઈ શકે છે. એક શરીરમાં રહેનારા નિગોદના અનંતા જીવો એક સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તમામ જીવો પોતાના શરીરની રચના આસોઆસ ગ્રહણ, તત્ત્વશરીર પ્રાયોગ્ય આહારનું ગ્રહણ અને વિસર્જન બધું એક સાથે જ સમકાળે જ કરે છે. કેવી આ મહાદુઃખદ અવસ્થા !

એક શરીરમાં અનંતા જીવો શી રીતે રહે ? એ પ્રશ્ન થાય. તો જેમ એક ઓરડાના દીપકના તેજમાં અન્ય સેંકડો દીપકનું તેજ સમાઈ જાય છે તેમ દ્રવ્યો-પુદ્ગલના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સ્વભાવ-પરિણામની વિચિત્રતા એવી છે કે તે જીવો એકબીજામાં સંક્રમીને રહી શકે છે. વાયકોને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે આવા સૂક્ષ્મ જીવોની વેદના કેવી હોય ? શાસ્ત્રમાં તેનો જવાબ છે કે સાતમી નરકમાં રહેલા નારક જીવને જે વેદના હોય છે તેનાથી અનંતગણી વેદના તેમને હોય છે. એક આસોઆસકાળમાં તો સત્તર વખત તેનાં જન્મ-મરણ થાય છે. આપણે સહુએ આ નિગોદનો આસ્વાદ અસંખ્યવાર લીધો છે, પણ હવે ફરી ત્યાં જવું ન પડે માટે આત્મજાગૃતિ રાખીએ !

પ્રશ્ન—આપણી નજર સામે સાધારણ વનસ્પતિવાળી વસ્તુઓ કઈ કઈ છે ?

ઉત્તર—આમ તો અનેકાનેક વસ્તુઓ છે પણ અહીંયા સુપ્રસિદ્ધ એવાં જાણવા જરૂરી થોડાં નામ જણાવું. તમામ જાતનાં કંદમૂળ, સેવાલ, લીલ-ફૂલ, ફૂગી, બિલાડીના ટોપ, લીલી હળદર, ગાજર, લીલું અદુ વગેરે વગેરે વસ્તુઓ માત્ર સોયના અગ્રભાગ ઉપર રહેલી હોય તો તેમાં પણ અનંતા જીવો હોય છે. આ બધા જીવોની હિંસાથી બચવું એ ધર્માત્માઓનું પરમ કર્તવ્ય છે.

હજુ જૈન તાત્ત્વિક વિજ્ઞાનની બીજી મુખ્ય મુખ્ય આઠ-દશ બાબતો પણ જાણવા જેવી છે પણ લેખ લંબાવવો નથી એટલે તે બાબતો જતી કરી છે.

બ્રહ્માંડ અપાર, અમાપ, અફાટ અને અગાધ રહસ્યોથી ભરેલું છે જેને પૂરું જાણવાનું જ્ઞાનીઓ માટે પણ અગમ્ય છે. અહીંયા ફક્ત જાણવા જેવી ચાર વાતો સંક્ષેપમાં જણાવી.

મહા સુદિ-૧૩, વિ. સં. ૨૦૪૭, તા. ૨૮-૧-૮૧

--યશોદેવસૂરિ

*

નવી આવૃત્તિ અંગે સંસ્થાનું પૂરક નિવેદન

૧૭-૧૮ જેવી નાની ઉંમરમાં આવા બૃહદ્ગ્રંથનું સુવિસ્તૃત અને રોચક ચિત્રો સાથેનું ભાષાંતર કરવાનું જે સાહસ મુનિજીએ કર્યું તેની ભૂમિકા શું હતી તે અહીં રજૂ કરી છે

*

જૈનસમાજમાં સંગ્રહણી નામના અતિ વિખ્યાત ગ્રંથની રચના બારમી સદીના મહાન આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ ચંદ્રસૂરિજીએ, જે સાધુ-સાધ્વીઓ અને ગૃહસ્થો-સંસારીઓ આગમશાસ્ત્રોનું અધ્યયન ન કરી શકે અથવા તીવ્ર બુદ્ધિ ન હોવાને લીધે સંક્ષિપ્ત રીતે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને વિરાટ વિશ્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો એક જ ગ્રંથથી સારા પ્રમાણમાં કરી શકે, તેમજ અનેકાનેક વિષયોની માહિતી પ્રાપ્ત થાય, એવી ઉપકારક બુદ્ધિથી આગમમાંથી ઉપયોગી વિષયોને પસંદ કરીને, પ્રાકૃતભાષાની નવી ગાથાઓ બનાવીને આ ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ જૈનસંઘમાં એટલો પ્રિય થઈ ચૂક્યો હતો કે તેનું અધ્યયન સેંકડો વરસોથી હજારો વ્યક્તિ કરતી આવી છે. એ જ કારણે તેની પ્રતો સારી સંખ્યામાં જૈનજ્ઞાનભંડારોમાં મળી આવે છે, અને તેની સચિત્ર પ્રતો ચૌદમી સદીથી માંડીને વીસમી સદી સુધીની સારી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશિષ્ટ પ્રકારની એટલે કે ભારતીય અને ઈરાનીકલાના મિશ્રણથી નવો જન્મ પામેલી ચિત્રકલા વડે રચિત ચિત્રોવાળો મૂર્ધન્ય ગ્રંથ જૈનસમાજમાં પ્રથમ કલ્પસૂત્ર છે. તેની સુવર્ણાક્ષરી, રૈખ્યાક્ષરી બહુમૂલ્ય કૃતિઓ જૈન ભંડારોમાં સારી સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. આવી જ સચિત્ર પ્રતો મોટા, મહત્વના જૈનભંડારોમાં બીજા ક્રમે આવતી હોય તો તે સંગ્રહણીની છે, પણ તેમાં રૂપકામનાં ચિત્રો બહુ ઓછાં હોય છે પણ બીજાં વિષયોનાં ઘણાં હોય છે. આ આકૃતિઓના અણજાણ અજૈન લેખકો મંત્ર, તંત્ર સમજે છે જે ખોટું છે. મોટાભાગની પ્રતિઓ મધ્યમકક્ષાના આર્ટની હોય છે. સોનાના, ચાંદીના વરખ શાહીથી અલંકૃત કેટલાંક ચિત્રોવાળી આકર્ષક પ્રતિ અમારા પુસ્તક સંગ્રહમાં છે.

આ સંગ્રહણીની ભંડારોમાં માત્ર સંક્ષિપ્ત શબ્દાર્થવાળી પ્રતો (ટબા) થોડી ઘણી પ્રાપ્ય છે. પરંતુ વિસ્તૃત ભાષાંતરવાળી એક પણ પ્રત મળેલ નથી. આ યુગના છેલ્લાં ૧૦૦ વરસમાં વિસ્તૃત ભાષાંતરવાળું એક પણ પુસ્તક છપાયું ન હતું તેથી મુનિજીને ખૂબ જ દુઃખ થયું અને સ્વપરના લાભાર્થે એક મહાન ગ્રંથના અનુવાદનું ભગીરથ કાર્ય કરવાનો મહાન નિર્ણય કર્યો. ગુરુ આદેશ લઈને અનુવાદ કર્યો. આ અનુવાદ કયારે કર્યો ? તે સમયે તેમની કેટલી ઉંમર હતી ? કયારે છપાયો ? આ બધી ઘટના રોમહર્ષક અને પ્રેરક છે તેથી તેની ઝલક જોઈએ, જેથી ૧૬-૧૭ વરસની ઉંમરમાં તેમને કરેલા એક અકલ્પનીય સાહસનો પરિચય થશે, તેની અનુમોદના થશે અને યુવાન વાચકોને ખાસ પ્રેરણા મળશે.

મુનિજીએ પાલીતાણામાં સં. ૧૮૮૬માં ૧૪ વરસની ઉંમરે સંસારીપણામાં પ્રથમ સંગ્રહણીની ૩૪૮ ગાથા કંઠસ્થ કરી, તે પછી સંગ્રહણી ગ્રન્થનું અધ્યયન પૂ. ગુરુદેવ ધર્મવિજયજી મહારાજ પાસે કર્યું. તે પછી તેનું ભાષાંતર દીક્ષા ગ્રહણના પ્રથમ વર્ષમાં જ અર્થાત્ સંવત ૧૮૮૭માં જ્યારે ઉંમર માત્ર ૧૫ વરસની હતી ત્યારે મહુવા (સૌરાષ્ટ્ર)માં શરૂ કર્યું. ૧૧ વરસ સુધી થોડું થોડું લખતા રહ્યા ત્યારબાદ વિહારના કારણે બે વર્ષ બંધ રહ્યું વળી પાછું શરૂ કર્યું અને વિ. સં. ૧૮૮૧ના અંતમાં દભાવતી-ડભોઈ મંડન પરમપ્રભાવક શ્રી લોકેશ્વરપાર્શ્વનાથ ભગવાન વગેરે ઈષ્ટ દેવો અને ડભોઈમાં જ સ્વર્ગવાસી બનેલા ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ તથા પૂજ્ય ગુરુદેવો, ભગવતીજી મા પદ્માવતી તથા સરસ્વતીજી વગેરેની કૃપા-સહાયથી પૂરું કર્યું. કટકે કટકે ભાષાંતર કરતાં ૧૮ વરસની ઉંમરે પૂર્ણ કર્યું, લેખકના સમર્થ વિદ્વાન ગુરુદેવ તત્ત્વજ્ઞ પૂજ્ય મુનિશ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજે સમગ્ર લખાણનું સંશોધન કર્યું અને જરૂરી સુધારા કર્યાં. પૂજ્યપ્રવર ઉપાધ્યાયજી શ્રી પ્રતાપવિજયજી મહારાજે પણ સિંહાવલોકન કરી સૂચનો કર્યાં. પૂજ્ય દાદાગુરુજીએ નજર નાંખી, ત્રણેય ગુરુદેવોએ આશીર્વાદપૂર્વક ખૂબ જ પ્રસન્નતા દર્શાવી. પછી સં. ૧૮૮૩માં ભાવનગરના નવા જ શરૂ થયેલા સુપ્રસિદ્ધ 'મહોદય' પ્રેસમાં છાપવા માટે ધર્માત્મા શ્રી ગુલાબચંદભાઈને પ્રેસકોપી આપી. મુદ્રણ કાર્ય તીવ્ર ગતિએ શરૂ થયું. પ્રૂફો મુનિજી અને બંને ગુરુમહારાજો પણ જોતા હતા. કિલ્લે મુદ્રણ હોવા છતાં પણ પ્રેસે આ કાર્યને પોતાનું જ માનીને ખૂબ જ લગનીથી આ દળદાર ગ્રંથ સં. ૧૮૮૫માં પૂરો છાપી આવ્યો. પછી ઉત્તમ બાઈન્ડીંગ, સુંદર ગેટઅપ, શ્રેષ્ઠ કાગળો વગેરેથી સર્વાંગસુંદર ૮૦૦ પાનાંનો પ્રસ્તુત ગ્રન્થ તીર્થક્ષેત્ર પાલીતાણામાં ચંપાનિવાસ ધર્મશાળામાં રહેલા પૂજ્ય ગુરુદેવોના નેતૃત્વમાં સાનન્દ પ્રકાશિત થયો. તે વખતે ઉદ્ઘાટન સમારંભ કરવાની ખાસ પ્રથા ન હતી. આ ગ્રન્થ મુનિજીને વૈવિધ્યનો શોખ એટલે લેઝર પેપર, ચાર રંગના આર્ટ પેપર, એન્ટિક વગેરે પેપર ઉપર પણ છાપ્યો હતો. વિવિધ કાગળોની નકલો આજે પણ વિદ્યમાન છે. જ્યારે સાહિત્યમંદિરમાં આ ગ્રન્થ પ્રકાશિત થયો ત્યારે અનુવાદક મુનિજીની ઉંમર માત્ર ૨૨ વર્ષની જ હતી.

આ ભાષાંતરમાં ભૂગોળ, ખગોળ અને ચૌદરાજના સ્થાનવર્તી એક કલરથી માંડી ચાર કલરનાં ૬૪ ચિત્રો હતાં. આ ચિત્રો પણ મુનિજીએ ખુદ પોતાના હાથે કરેલાં છે. આટલી નાની ઉંમરમાં ભૂગોળ, ખગોળ વગેરે વિષયોને લગતાં ચિત્રોની કલ્પના સાકાર કરવી, હાથથી ચીતરવાં એ ખૂબ જ મુશ્કેલ કાર્ય હતું છતાં તેઓશ્રીએ તે કાર્ય પાર પાડ્યું. તે પછી બીજી આવૃત્તિ માટે ડભોઈના કુશળ ચિત્રકાર શ્રી રમણિક શાહ પાસે નવાં ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યાં.

મુનિજીને ચિત્રકલાનો રસ ખરો પણ સ્કૂલમાં ભણતા ત્યારે તો ચિત્રકામમાં પિરિયડ ભરતા જ ન હતા પણ ગતજન્મનો સંસ્કાર એટલે સ્વયં સૂઝથી ચિત્રોનું કામ પાર પાડેલું હતું. આ ચિત્રોમાં જે કલરચિત્રો છે તે રંગીન પેન્સિલથી બનાવ્યાં હતાં પણ રંગથી નહિ. તે વખતે બજારમાં રંગો મળવાની અનુકૂળતા ઓછી હતી.

૧૨ વરસની ઉંમરથી જ વણશીખ્યા ગતજન્મના કલાના થોડા સંસ્કાર સ્વાભાવિક હતા અને ચિત્રો-નકશાઓ બનાવવામાં કુશળ કલાસિક પોતાના વિદ્વાન ગુરુદેવ વગેરેનો પૂરો સાથ સહકાર હતો, એ કારણે પોતાની સૂઝ-બૂઝ આવડત અનુસાર ચિત્રો પણ બનાવ્યાં. જૈનસમાજના ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર અવાં ચિત્રો બન્યાં એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ૧૫ થી ૧૮ વરસ સુધીની નાની ઉંમરમાં ૩૪૮ ગાથાવાળા મહાન સુપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થનું ભાષાંતર, અભૂતપૂર્વ ૭૦ ચિત્રો, અનેક યન્ત્રો તથા પાંચ પ્રકારે મુદ્રણ તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનના ગણિતાનુયોગપ્રધાન વિષયનું નાની ઉંમરે બહુ જ અલ્પ સમયમાં દુર્બળ શરીર છતાં ઉત્કટ પરિશ્રમ કરીને ભાષાંતર કરવું એ એક સાધારણ બાબત નથી. પરંતુ ગતજન્મની જ્ઞાનસાધના, શાસનદેવ અને ગુરુકૃપાથી મળેલ વિચક્ષણ-વિશિષ્ટ બુદ્ધિવૈભવ, સર્વાંગી સૂઝથી અતિપરિશ્રમસાધ્ય, ભવ્ય કાર્ય પૂર્ણ થયું, નહીંતર દુર્બળ

મુનિજી આવું કાર્ય કેવી રીતે કરી શકતે ? ભાષાંતર કરવા માટે મુનિજીને ૧૯૮૦ની સાલમાં ૧૦૦ થી અધિક અજૈન-જૈન ગ્રંથોનું અવલોકન કરવું પડ્યું હતું.

ગ્રંથનું સુંદર અને આકર્ષક મુદ્રણ, શ્રેષ્ઠ કાગળ અને સરળ તથા સંસ્કારી ગુજરાતી ભાષા, વિવિધ પદાર્થો-વિષયોનું વિસ્તૃત વિવેચન તથા હજારો વરસમાં પહેલીજવાર બનેલાં રંગ-બેરંગી ચિત્રો વગેરે જોઈને જૈનસમાજના આચાર્યો, વિદ્વાન મુનિવરો, પૂ. સાધુ-સાધ્વીઓ અને વિદ્વાન ગૃહસ્થો સહુ કોઈ આટલી નાની ઉંમરના મુનિજીનું આશ્ચર્યકારક સાહસ જોઈને ત્યારે ભારે મુગ્ધ થયા હતા. મુનિજી ઉપર પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેર્ષા હતાં અને મુનિજી ઉપર અભિનંદનની ભારે વર્ષા થઈ હતી.

વિ. સં. ૧૯૮૮માં પ. પૂ. આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મ. પાલીતાણા પધારેલા, તેઓ સાહિત્યમંદિરમાં ઉતર્યા હતા અને પૂ. ગુરુદેવો-પૂ. આ. શ્રી વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મ. સા. સપરિવાર પણ પાલીતાણા સાહિત્યમંદિરમાં બિરાજમાન હતા. પૂ. આગમપ્રભાકરશ્રી સંગ્રહણીનું પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી બહુ સારી રીતે અવલોકન કરી ગએલા, એમને આ પુસ્તક આંખમાં ખૂબ વસી ગએલું. લેખક યશોવિજયજી મહારાજ પણ પોતાના ગુરુદેવો સાથે સાહિત્યમંદિરમાં બિરાજમાન હતા. તેઓશ્રીની આગળ આગમપ્રભાકરશ્રીજીએ સંગ્રહણી ગ્રંથની ઘણી પ્રશંસા કરી. બાહ્ય અને અભ્યંતર બંને દષ્ટિએ ઘણો ઊંચો અભિપ્રાય આપ્યો. એક વખતે પૂ. પુણ્યવિજયજી મહારાજે સાહિત્યમંદિરમાં બિરાજતા પોતાના આજ્ઞાવર્તી તથા પરિચિત સાધુ-સાધ્વીઓને વરસીતપનાં પારણાં પ્રસંગે કોઈ સાડું પુસ્તક ભેટ આપવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે તેમણે કહ્યું કે—પુસ્તકો તો ઘણી જાતનાં છે પણ 'લેનારને લાગે કે અમને કોઈ ઉમદા ભેટ મળી છે' એવું જો ઈચ્છતા હોય તો યશોવિજયજીના સંગ્રહણીનું પુસ્તક ભેટ આપો. આ પુસ્તક બધી રીતે ઉત્તમ છે. સહુ સંમત થયા અને સાહિત્યમંદિર પાસેથી ૧૦૦ પુસ્તકો ખરીદી તપસ્વી સાધુ-સાધ્વીઓને ભેટ આપ્યા.

ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન કુંવરજીભાઈ જેઓ વરસોથી સાધુ-સાધ્વીઓને ભણાવતા હતા. તેઓએ લખ્યું હતું કે '૪૦ વરસથી જે શંકાઓનું સમાધાન મને નહોતું થતું તે મુનિજીના ભાષાંતરથી થયું.' આ પ્રમાણે લખીને ઘણા ધન્યવાદ આપ્યા હતા. ભાવનગરથી ખાસ પાલીતાણા આવી મુનિજીને શાબાશી આપી અને કર્મગ્રંથ વગેરેનું ભાષાંતર આવી જ રીતે કરી દેશે તો મોટો ઉપકાર થશે વગેરે ભાવના વ્યક્ત કરી હતી. ૮-૧૦ દૈનિક-સાપ્તાહિક પત્રોએ પણ ગ્રંથ વિષે વિસ્તૃત અભિપ્રાય છાપીને અતિશય પ્રશંસા કરી હતી. આ અભિપ્રાયો આ પુસ્તકના પ્રારંભના ભાગમાં છાપ્યા છે.

બીજી આવૃત્તિમાં ગાથાના અને ભાષાંતરના 'વિશેષ' શબ્દોનો શબ્દકોષ પાઠ્યપુસ્તક હોવાના કારણે તથા અન્ય કારણોસર આપ્યો નથી.

વળી વૈદિક (હિન્દુ), બૌદ્ધ અને દેશના અન્ય ધર્મગ્રંથોમાં અને પરદેશના દર્શનકારોની ભૂગોળ, ખગોળ અંગે શું માન્યતાઓ છે તે વાચકોને વિવિધ જાણકારી મળે એ માટે ૩૦ પાનાંનું મેટર તૈયાર કર્યું હતું પણ ગ્રંથનું કદ વધી ગયું હોવાથી તે વિષય અહીં આપ્યો નથી. વિહારમાં સાધુ-સાધ્વીજીઓ સંગ્રહણીનું પુનરાવર્તન કરી શકે અને ઓછા સમયમાં વૈશ્વિક (ત્રણેય લોકના) પદાર્થોનું જ્ઞાન સરળતાથી થાય તે માટે પ્રથમાવૃત્તિમાં માત્ર ગાથાર્થ સાથેની બધી ગાથાઓ આપી હતી અને એ વખતે તેની છાપેલી નાનકડી પુસ્તિકા ખૂબ જ લોકપ્રિય બની હતી પરંતુ બીજી આવૃત્તિમાં ગાથા સાથે ગાથાર્થ આપવામાં આવ્યો ન હતો.

*

✽ ચૈતન્યની શક્તિ કેવી છે તેનો કંઈક સ્વાદ માણી શકાય માટે નીચેનું ઉદાહરણ આપ્યું છે ✽

વૈજ્ઞાનિકો વિજ્ઞાનની આંખથી એટલે યાન્ત્રિક આંખથી વધુમાં વધુ તેઓ સો અબજ માઈલો સુધી દૂરનું જોઈ શકવા કદાચ સમર્થ થઈ શકે પરંતુ જૈનધર્મમાં એકરાજ પ્રમાણ કહ્યું છે. તે તેટલા દૂર રહેલા

આકાશને જોવા માટે કયારેય સમર્થ નહીં થઈ શકે. કારણ એ છે કે એકરાજ એ અસંખ્ય એવા અબજો માર્ગલ પ્રમાણનું છે.

ચૌદરાજ પ્રમાણ અને લોકપ્રસિદ્ધ ભાષામાં બ્રહ્માંડ એટલે કે દશ્ય-અદશ્ય અખિલવિશ્વની ખૂબી તો જુઓ, આવા ચૌદરાજલોક પ્રમાણ આકાશને તળિયેથી રોચ સુધી પહોંચી જવું હોય તો અર્થાત્ મોક્ષે પહોંચવું હોય તો એક શક્તિ એવી છે કે જે આખના એક પલકારાના અસંખ્યાતમાના એકભાગમાં પહોંચી જાય છે. આ શક્તિ કઈ ? આ શક્તિ બીજી કોઈ નથી પણ આત્માની પોતાની ચૈતન્યશક્તિ જ. જો કે આત્મા તળિયાથી લઈને સાતરાજ સુધીના ક્ષેત્રમાંથી મોક્ષ માટે પ્રયાણ કરવાનો અર્થાત્ ગતિ કરવાનો અધિકારી છે. કેમકે મોક્ષ મનુષ્યલોકમાંથી અને તેમાંય મનુષ્યલોકની અતિમયાદિત જગ્યામાંથી જ જઈ શકે છે પણ એટલાય મનુષ્યલોકથી સાતરાજ મોક્ષ દૂર છે. જીવ સંસારનો પૂર્ણ અન્ત જ્યારે કરે છે ત્યારે છેલ્લી ક્ષણે કાયમને માટે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બંને શરીરનો સંબંધ છોડી દે છે. જ્યારે તે અશરીરી બને છે એ જ ક્ષણે તે અસંખ્ય કોટાનુકોટી માર્ગલો સુધી એટલે એક સેકન્ડના અનેક અબજોના એકભાગના સમયમાં મોક્ષે પહોંચી જાય છે. આટલી ગહન અકલ્પનીય, અદ્ભુત, કયાંય જાણવા-વાંચવા ન મળે તેવી વાત તીર્થંકરોના કેવળજ્ઞાને આપણને જણાવી છે. સર્વજ્ઞથી જ દષ્ટ વાત અસર્વજ્ઞો કદી જાણી શકે નહિ એટલે આ વાત ધરતી ઉપરના કોઈ ગ્રંથ કે પુસ્તકમાં તમને નહીં મળે, એ ફક્ત સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ જૈન આગમાદિ શાસ્ત્રોમાં જ મળશે.

આ અનાદિકાળના મોહમાયામાં પડેલો આત્મા બાહ્ય દષ્ટિના આવિષ્કારો અને ચમત્કારો જોઈને મુગ્ધ બની જાય તે સ્વાભાવિક છે પણ સહુ કોઈ આત્માની અનંત-અગાધ શક્તિને જાણે, સમજે અને અંતિમ ભવમાં તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા શીઘ્ર ભાગ્યશાળી બને એ જ એક શુભકામના !

*

જાણવા જેવી એક અગત્યની વાત

✽ મનુષ્યના શરીરથી એક અન્ય શરીરની વાત ✽

આ સંગ્રહણીનો ગ્રંથ અનેક વિષયોની ખાણ જેવો છે એટલે તેનો અભ્યાસ કર્યા પછી, વાંચન કર્યા પછી વાચકોના મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઉઠે છે. અહીં અત્યારે બુદ્ધિમાન વાચકો માટે એક નાનકડો વિચાર રજૂ કર્યો છે.

વિશ્વમાં ઘણાં ધર્મો, ઘણાં સમાજો અને ઘણી વ્યક્તિઓ એવી પણ છે કે જે પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુમાં જ વિશ્વાસ કરે છે. જેમકે-મનુષ્યો, પશુ-પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ અને જંતુઓ. એ બધાં નજરે દેખાય છે તેથી તેનો તે સહસ્રા સ્વીકાર કરે છે પણ દેવો અને પાતાલમાં રહેલાં નારકો દેખાતા નથી તેથી તેના ઉપર વિશ્વાસ કરતાં નથી.

જૈનોએ અખિલ બ્રહ્માંડમાં ચાર ગતિનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે. ૧. મનુષ્યગતિ ૨. તિર્યંચગતિ (પશુ-પક્ષી-પ્રાણીઓ વગેરે) ૩. દેવગતિ (સ્વર્ગ વગેરે) અને ૪. નરકગતિ.

અહીં અતિ સંક્ષેપમાં વૈજ્ઞાનિકો, બુદ્ધિમાનો માટે એક નવા શરીરના અસ્તિત્વ તરફ ધ્યાન દોરું છું.

આ વિશ્વમાં અર્થાત્ અખિલ બ્રહ્માંડમાં ઉપર-નીચે કે ચારેય બાજુ વિશ્વ જાતજાતનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓથી ભરાઈ ગયું છે, છવાઈ ગયું છે તેમાં ઔદારિક અને વૈક્રિય પુદ્ગલો આ બંને પુદ્ગલોનું સ્થાન દેખીતી રીતે ઘણું મોટું છે.

આપણે દેવો અને નારકો માટે થોડું જાણવા જેવું છે. મનુષ્ય અને તિર્યચ ગતિ સિવાયની બે ગતિ ક્યાં છે એમ પ્રશ્ન થાય તો જૈન શાસ્ત્રો કહે છે કે દેવની દુનિયા વિશાળ છે. ઉપર આકાશ અને નીચે ધરતી એમ બે ઠેકાણે છે, અને નારકો ફક્ત પાતાલમાં-ધરતીમાં જ છે. મનુષ્ય અને પશુ-પક્ષી વગેરેનાં શરીરો ઔદરિક પ્રકારનાં છે, એટલે એ જાતનાં પુદ્ગલોમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. જ્યારે દેવોનાં શરીર વિશ્વમાં વર્તતા જૈનધર્મની પરિભાષામાં વૈક્રિય વર્ગણ નામનાં પુદ્ગલોથી બનેલાં હોય છે.

નારકોનાં શરીરો આપણને જોવા મળે તેમ નથી કારણકે નારકો પાતાલમાં તેની ધરતી ઉપર જન્મ લે છે અને સેંકડો હજારો વર્ષનાં આયુષ્યો પૂર્ણ કરીને મરે છે. એ પ્રમાણે દેવોનાં શરીરો પણ આપણે જોઈ શકતાં નથી, વિશિષ્ટ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે જીવો દેવોને જોઈ શકે છે. આપણે ત્યાં જેવા મનુષ્યના આકાર હોય છે તેવા આકારે દેવોને ચીતરવામાં આવે છે. આ પ્રથા હજારો વરસોથી ચાલી આવે છે. વૈજ્ઞાનિકોને વૈક્રિય શરીરનો ખ્યાલ આવ્યો નથી. વૈક્રિય શરીર વિષે જાણવા મળ્યું હશે પણ શરીરને પ્રત્યક્ષ જોયા સિવાય વિશેષ શું કહી શકે ?

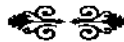
વૈક્રિય શરીરનું સ્વરૂપ કેવું છે ? મનુષ્યના શરીરથી કેવી રીતે જુદું પડે છે તેનો કશો ખ્યાલ તેમને નથી. શાસ્ત્રોમાં અને આ બૃહત્સંગ્રહણીની ગાથા ૧૮૧ થી ૧૮૧નો અર્થ વાંચતા જણાશે કે મનુષ્યોને જે સાત ધાતુઓ હોય છે તે દેવોને હોતી નથી. મનુષ્યોનાં શરીરમાં રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ (ચરબી), અસ્થિ (હાડકો), મજ્જા, શુક્ર (વીર્ય), તથા નખ, વાળ હોય છે, તે દેવોનાં શરીરમાં હોતાં નથી. એમ છતાં શાસ્ત્રમાં દેવોને શરીરની આકૃતિથી અતિ સુંદર, પ્રકાશમાન, સુગંધી શ્વાસોશ્વાસવાળાં અને પ્રસ્વેદ-પરસેવા વગેરેથી રહિત વર્ણવ્યાં છે. સાત ધાતુઓનો અભાવ હોવાથી દેવોને ક્યારેય માંદગી હોતી નથી. કોઈપણ જાતનાં દર્દો થતાં નથી. દેવોને મનુષ્યોની જેમ કવલથી-કોળિયાથી આહાર કરવાનો હોતો નથી એટલે તેમને રસોઈ માટે અગ્નિની જરૂર પડતી નથી. છતાં તે વૈક્રિય શરીરો દેવો સેંકડો વરસોનાં આયુષ્યવાળા નહીં પણ લાખો-કરોડો-અબજો વરસનાં આયુષ્યવાળાં હોય છે, જે કાંઈ ઈચ્છા થાય તે મનના વિચારોથી પૂર્ણ થઈ જાય છે.

આ લખીને જણાવવા એ માંગું છું કે વૈજ્ઞાનિકોને વૈક્રિય શરીર ઉપર પૂરો અભ્યાસ કરવા માટે ક્યારેય તક મળવાની નથી.

ઉપરોક્ત લેખ લખવાનું કારણ આ અખિલ બ્રહ્માંડમાં આપણાં શરીરથી ભિન્ન રીતે વૈક્રિય નામનું શરીર છે, એ જાહેરપ્રજાનું લક્ષ્ય ખેંચવાનું છે. અમને પોતાને પણ ક્યાંયથી યથાર્થ હકીકત જાણવા મળી નથી એટલે વૈક્રિય શરીર અંગે વિશેષ શું લખી શકાય ?

સંગ્રહણીગ્રન્થના વિષય ઉપરથી અભ્યાસી વાચકોના મનમાં અનેક પ્રશ્નો છે તે સ્વાભાવિક છે. કેટલાંક પ્રશ્નો ઊભા કરીને તેનાં ઉત્તરો આપવાનો વિચાર મારો હતો પરંતુ તબીયતની વિષમ પરિસ્થિતિમાં હવે તે શક્ય નથી. અભ્યાસી પાસે જઈને શંકાનું સમાધાન કરી શકાશે.

લે. યશોદેવસૂરિ, સં. ૨૦૪૭,
જૈન સાહિત્યમંદિર, પાલીતકા

ભૂગોળ-ખગોળમાં ખાસ વિશિષ્ટ રસ ધરાવતા વાચકોને !

અહીં દીર્ઘ પ્રસ્તાવના પૂરી કરી અને હવે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ ભૂગોળ-ખગોળની શું પરિસ્થિતિ છે અને જૈન ભૂગોળ-ખગોળની શું પરિસ્થિતિ છે, તે માટે ખાસ વાંચવા-જાણવા જેવા જરૂરી લેખો અહીં છાપ્યા છે તે જુઓ.

ત્રીજી આવૃત્તિ અંગે કંઈક

પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય યશોદેવસૂરિજી મહારાજે દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ ૧૮ વર્ષની નાની ઉંમરે બૃહત્સંગ્રહણી ગ્રન્થનો વિસ્તારથી અનુવાદ કર્યો હતો. તે ગ્રન્થનો પ્રચાર ચતુર્વિધ સંઘમાં સારો થવા પામ્યો અને તેની બીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન વિ. સં. ૨૦૪૮માં થયું અને વિ. સં. ૨૦૫૩ના પ્રારંભમાં પૂર્ણ થઈ. આ પાઠ્યપુસ્તક હોવાથી તેની માંગ ચાલુ જ છે અને ભાવિમાં પણ રહેવાની અને ત્યારે ન મળે તો શું ?

માટે જૈનસંઘના અભ્યાસીઓના હિતમાં પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી ભારે ખર્ચે એક પુણ્યવાન જ્ઞાનપ્રેમી આત્માના સહકારથી ત્રીજી આવૃત્તિ ઓફસેટ પદ્ધતિએ પ્રકાશિત થઈ રહી છે. છેલ્લા બે વર્ષમાં તેની માંગ પણ સારા પ્રમાણમાં ચાલુ છે પણ ત્રીજી આવૃત્તિની સંખ્યા મર્યાદિત છે. ઓફસેટ પદ્ધતિમાં કમ્પોઝ, ટાઈપ, કાગળ, છાપકામ વગેરેનું આકર્ષણ સુંદર હોવાથી અભ્યાસીઓને આ આવૃત્તિનું પ્રકાશન સંતોષકારક અને ગમે તેવું બન્યું છે.

ત્રીજી આવૃત્તિનું છાપકામ શરૂ થતા પહેલાં નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે મુંબઈ-વાલકેશ્વર બિરાજમાન પરમ પૂજ્ય યુગદંષ્ટા આચાર્યશ્રી **વિજય યશોદેવસૂરીશ્વરજી** મહારાજના શુભાશીર્વાદ પ્રાપ્ત થતાં આ કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો અને તેઓશ્રીનું સતત માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું જેથી આ પ્રકાશન આકર્ષક અને સુંદર થવા પામ્યું છે.

આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિમાં પૂ. પં. મુનિશ્રી વાયસ્પતિવિજયજી મ., પૂ. મુનિશ્રી જયભદ્રવિજયજી તથા આ પુસ્તકના પ્રૂફો જોવા વગેરેની તમામ જવાબદારી સંભાળી રહેલા પૂ. સાધ્વીજી શ્રી પુનિતયશાશ્રીજી અને તેમના ગુરુણીજી પૂ. સાધ્વીજી શ્રી પુષ્પયશાશ્રીજીને પણ ખૂબ ધન્યવાદ વહે છે. આ પુસ્તકનું છાપકામ કરી આપનાર ધર્માત્મા શ્રી જ્ઞાનચંદ્રજીના સુપુત્ર શ્રી નીરજ તથા નિલય તથા પાલીતાણાથી સોનગઢ દરરોજ પ્રૂફો લાવવા-લઈ જવાનું કાર્ય કરનાર ધર્માત્મા શ્રી રોહિતભાઈ તેમજ અનેક રીતે સહકાર આપનારા મહાનુભાવોનો પણ આભાર. માનીએ છીએ.

હવે આનું ખર્ચાળ પ્રકાશન ભાવિમાં થતું દુશ્કલ બનશે એમ લાગવાથી ભાવિ વિદ્યાર્થીઓના હિતને લક્ષ્યમાં રાખીને ત્રીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન કર્યું છે.

--પ્રકાશકો

પ. પૂ. સાહિત્યસમ્રાટ, સાહિત્યકલારત્ન, રાષ્ટ્રસંત ધર્મ-સંસ્કૃતિ અને કલાના સંવર્ધક,
જીવનકલાધર, સમર્થ સમાજસેવી, આ સંગ્રહણી ગ્રન્થના ભાષાંતરકાર, સાધુવર
આચાર્ય શ્રી વિજય યશોદેવસૂરીશ્વરજી મ. સા. ની સંક્ષિપ્ત યશોગાથા

ગુજરાતની રત્નભૂમિએ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં એવી મહાન વિભૂતિઓ જન્માવી છે કે જેમણે પોતાનાં કાર્યક્ષેત્રે વિશ્વના તપ્તા સુધી વિસ્તાર્યા હોય, જેમનાં કીર્તિકળશો યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરી ઝળહળી રહ્યાં હોય, જેમની સિદ્ધિઓ સ્થળકાળથી પણ અમર બની ગઈ હોય એવા ધર્મશૂર અને કર્મશૂર મહામનાઓથી ગુર્જરીમાતાનું કીર્તિમંદિર શોભી રહ્યું છે, એવા ગૌરવવંતા કીર્તિમંદિરનો એક સુવર્ણ કળશ છે પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજય યશોદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ. આ મહાન વિભૂતિ માત્ર જૈન શાસનના ઇતિહાસમાં જ નહીં પરંતુ ગુજરાતના ગૌરવવંતા ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર સીમા ચિહ્ન છે. એ મહાન ત્યાગી, જ્ઞાની, સંત, તપસ્વી અને પ્રભાવક સાધુ છે તેમજ સાહિત્ય અને કલાના પ્રખર અને પરમ ઉપાસક પણ છે. પૂજ્યશ્રીનું બહુવિધ ક્ષેત્રોમાં અમૂલ્ય અને અવિસ્મરણીય પ્રદાન છે અને એ તેઓશ્રીની ભવ્ય યશોગાથા સમાન છે.

તેમનો જન્મ ઐતિહાસિક નગરી દર્ભાવતી (ડભોઈ)માં વિ. સં. ૧૯૭૨ના પોષ સુદિ બીજના તા. ૭-૧-૧૯૧૬ના દિવસે થયો હતો. પિતાનું નામ નાથાલાલ વીરચંદ અને માતાનું નામ સધિકાબાઈ હતું. તેમનું સંસારી નામ જીવજીલાલ હતું. તેઓ શ્રીમદે વીશા શ્રીમાળી હતા. જીવજીલાલે જન્મ પહેલાં જ પિતાની શીળી છાયા ગુમાવી અને પાંચ વર્ષની ઉંમરે માતાનો વાત્સલ્ય ભર્યો ખોળો ગુમાવ્યો. તેમનો ઉછેર મોટાભાઈ નગીનભાઈએ કર્યો. પાંચ વર્ષની વયે ધાર્મિક પાઠશાળામાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. નવ-દશ વર્ષની વયે ધર્મશિક્ષણ ઉપરાંત સંગીત કલામાં પણ વિશેષ અભિરુચિ જન્મવાથી સંગીતશાળામાં પણ જવા લાગ્યા. ભારતરત્ન ફૈયાજખાનના ભાણેજ શ્રી ગુલામ રસૂલખાં પાસે સંગીતનો અભ્યાસ કર્યો. હારમોનિયમ, ફીડલ, સિતાર, સારંગી, બંસરી, તબલાં વગેરે વાદ્યો અને સ્વાલીસથી વધુ રાગ-રાગિણીઓ નોટશન સાથે બાર વરસની નાની ઉંમરમાં શીખીને સંગીતકળામાં વિશારદ બન્યા. સંગીતની પરીક્ષાઓ પણ પસાર કરી. ઉપાધ્યાય શ્રી સકલચંદ્રજી મહારાજ કૃત સત્તરભેદી પૂજાઓ સંગીતની ઉચ્ચકક્ષાની કિલ્લે ઉપ રાગ-રાગિણીઓમાં અવતારીને શીખી લીધી. સુંદર અને મધુર કંઠ તો ઈશ્વરદત્ત હતો જ, એમાં શાસ્ત્રીયતાનો ઉમેરો થતાં જીવજીલાલે ધાર્મિક ઉત્સવોમાં અતિ પ્રિય બની ગયા. તેમને નૃત્યકલા પ્રત્યે પણ ઘણું આકર્ષણ હતું. ટૂંક સમયમાં એમાં પણ કુશળતા પ્રાપ્ત કરી હતી અને જન સમુદાયમાં તેનું પ્રદર્શન કરી લોકોને મંત્રમુગ્ધ કર્યા હતા.

જીવજીલાલમાં ધર્મ અને કલાના વિશેષ અભ્યાસથી ઉત્તમ સંસ્કારોનો આવિર્ભાવ થયો હતો. એમાં જ્ઞાની અને તપસ્વી સાધુઓનો સમાગમ થવા લાગ્યો. સં. ૧૯૮૪માં પૂ. આ. શ્રી વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી પ્રતાપવિજયજી મહારાજ, મુનિવર્ય શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજ વગેરે સાધુ સમુદાયનું ડભોઈમાં ચાતુર્માસ હતું. તેઓશ્રીના સમાગમમાં જીવજીલાલને વૈરાગ્યની ભાવના જાગી. સં. ૧૯૮૫ના પોષ માસમાં પૂ. ગુરુદેવો વિહાર કરીને વડોદરા પધાર્યા. તે વખતે પાંચ મહિનામાં સત્તર વખત જીવજીલાલ ડભોઈથી વડોદરા આવ્યા. મોટાભાઈની સંમતિ મળે તેમ ન હતી. અંતે ગુરુદેવો વડોદરાથી છાણી પહોંચ્યા, ત્યારે જીવજીલાલ ખાનગી રીતે છાણી પહોંચ્યા, અને અષાઢ સુદી ૧૦ના દિવસે થોડા માણસોની ઉપસ્થિતિમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી. તે સમયે તેમનું નામ મુનિશ્રી જિનેન્દ્રવિજયજી રાખવામાં આવ્યું હતું. ડભોઈ આ વાતની

જાણ થતાં મામલો કોર્ટમાં પહોંચ્યો. બાર વર્ષના બાળકને વાલીની સંમતિ વિના દીક્ષા આપવી એ ગુનો છે એમ ફેંસલો આવ્યો અને મુનિરાજને મોટાભાઈ નગીનભાઈને હવાલે કરવામાં આવ્યા. પરંતુ જીવણલાલની ભાવનામાં જરાય ઓટ આવી નહીં. છ મહિના ઘેર રહીને વળી ભાગ્યા. પૂ. ગુરુદેવને ખંભાતમાં મળ્યા. ત્યાંથી ગુરુદેવ સાથે વિહાર કરીને પાલીતાણા આવ્યા અને સંસારીપણામાં ગુરુદેવ સાથે રણશી દેવરાજની ધર્મશાળામાં ચોમાસું રહ્યા. પૂ. ગુરુદેવ પાસે ધાર્મિક અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ત્રણ દિવસમાં ૩૫૦ ગાથાનું પદ્મીસૂત્ર કંઠસ્થ કર્યું. દશ દિવસમાં મોટી સંગ્રહણીની ૩૪૮ ગાથા કંઠસ્થ કરી. હજુ દીક્ષા માટે અનુકૂળતા મળતી ન હતી.

અન્ને સં. ૧૮૮૭ના વૈશાખ સુદિ ત્રીજ અક્ષયતૂતીયાના મંગલ દિવસે શનુંજય ગિરિરાજ ઉપર દાદાના દર્શન કરી, રોહીશાળે ઉતરી ઘોડાગાડી દ્વારા કદમ્બગિરિ પહોંચ્યા. ગુરુદેવ શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજ પણ કદમ્બગિરિ પહોંચ્યા. તીર્થની તળેટીમાં વાવ પાસે આજુ બાજુના ગામના આગેવાન શ્રાવકોની હાજરીમાં મુનિશ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજે બંને વડીલ ગુરુદેવોના આશીર્વાદ સાથે જીવણભાઈને ભાગવતી દીક્ષા આપી અને પૂ. આ. શ્રી વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજના પદ્મશિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી પ્રતાપવિજયજી મહારાજના શિષ્ય મુનિશ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજના શિષ્ય મુનિશ્રી યશોવિજયજી નામે જાહેર કર્યા. આમ તેઓશ્રીને બીજી વાર દીક્ષા લેવી પડી પણ પંદર વર્ષની કુમળી વયે બીજી વાર દીક્ષા લેવા સુધીના અડગ નિશ્ચયનો અંતે વિજય થયો એ નોંધપાત્ર ઘટના છે.

દીક્ષા ગ્રહણ કરીને પૂજ્યશ્રી પૂ. ગુરુદેવની નિશ્ચામાં શાસ્ત્રાભ્યાસ અને ક્રિયાઓમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. પ્રકરણ ગ્રન્થો, આગમ, વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્ય આદિ સર્વ ક્ષેત્રોમાં અપૂર્વ સંપ્રાપ્તિ કરીને વિદ્વાન તરીકે પંકાવા લાગ્યા. અવિરામ અને અવિરત પુરુષાર્થ વિજયશ્રીને વરાવે છે. મુનિશ્રી યશોવિજયજીમાં અપૂર્વ પ્રતિભા તો હતી જ. એમાં અપ્રતિમ સાધના-આરાધનાનો ઉમેરો થયો. પરિણામે પૂજ્યશ્રીમાં સર્જનાત્મક અને ચિંતનાત્મક શક્તિઓ વિકસવા માંડી. થોડા સમયમાં જ સાહિત્યક્ષેત્રે કુમકુમ પગલીઓ પાડી દીધી. સંગ્રહણીસૂત્ર જેવા સુપ્રસિદ્ધ મહાન અને દળદાર ગ્રન્થનો અનુવાદ આપીને પોતાની વિદ્વત્તાનો પુરાવો આપ્યો. દીક્ષા લીધી તેના ત્રીજા વરસે યુવાનોના આગ્રહથી વેરાવળમાં જાહેર વ્યાખ્યાન કર્યું હતું અને તે વ્યાખ્યાન મુદ્રિત કરીને ભારતભરમાં મોકલવામાં આવ્યું હતું જે ખૂબ આદરને પાત્ર થયું હતું.

આગળ જતાં પૂજ્યશ્રી જૈન સાહિત્ય ઉપરાંત શિલ્પ, જ્યોતિષ, સ્થાપત્ય, ઇતિહાસ, મંત્ર શાસ્ત્ર, યોગ આદિના ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસી બન્યા. તેઓશ્રીની વિદ્વત્તા સર્વતોમુખી બની રહી અને અનેક જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનો, કલાકારો, કાર્યકર્તાઓ, રાજકારણીઓમાં આદરણીય અને આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની ગયા. દીક્ષા લીધા પછી સપ્ત વર્ષે એટલે કે માત્ર બાવીશ વર્ષની ઉંમરે તેઓશ્રીની વિદ્વત્તાથી પ્રભાવિત થઈ પાલીતાણાના ઠાકોર સાહેબ શ્રી બહાદુરસિંહજી તથા દીવાન શ્રી માનસિંહજીએ પૂજ્યશ્રીને હવામહેલમાં પગલાં કરવા નિમંત્ર્યા હતા. ત્યારપછી સં. ૧૮૮૪માં રાજકોટના ચાતુર્માસ દરમિયાન ગોંડલ યુવરાજ, બીલખા નરેશ, જેતપુર-સાવલાના રાજવી, થાણા-દેવળીના દરબાર, રાજકોટ નરેશ વીરાવાળા વગેરેએ પૂ. મુનિજીના દર્શન કરી, વાતચીત કરી વાસક્ષેપ લીધો હતો. ગોંડલના મહારાજા સર ભગવતસિંહજીએ પોતાની કોશ-કચેરીનું નિરીક્ષણ કરવા નિમંત્રણ આપ્યું હતું. કોશની વ્યાપક પ્રવૃત્તિમાં જૈનધર્મ વિષેની માહિતી ઉમેરવાની વિનંતી કરતા 'ભાગવત-ગોમંડળ' માટે મુનિશ્રીએ લખેલા ૮૦૦ પાનાં અને ચિત્રેલાં ૬૦ ચિત્રો તાત્કાલિક ઉપલબ્ધ કરી આપ્યાં હતાં. આ સમયે મુનિશ્રીની વય માત્ર બાવીશ વર્ષની હતી. ત્યારપછી વડોદરા નરેશ શ્રી પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડના

મહારાણી શાન્તાબાઈ પરિવાર સાથે કોઠીપોળમાં નંદીશ્વરદ્વીપની રચનાના દર્શનાર્થે આવ્યા હતા અને મુનિશ્રીના દર્શન કરી આશીર્વાદ લીધા હતા. વડોદરાનું રાજકુટુંબ જૈનમંદિરમાં પધાર્યાનો આ પહેલો પ્રસંગ હતો.

✽ આશીર્વાદ માટે પધારેલ મહાનુભાવો ✽

રાજાશાહી પછી લોકશાહી આવી, અશુભ કર્મના ઉદયે સ્વાસ્થ્ય નાની ઉંમરથી જ અસ્વસ્થ રહેતું હોવાથી મુનિશ્રીનું વિહાર ક્ષેત્ર ગુજરાત-મહારાષ્ટ્ર પૂરતું સીમિત રહ્યું. તે દરમિયાન અનેક રાજકીય નેતાઓ પૂજ્યશ્રીના દર્શન આવી ગયા છે. ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ શ્રી વી. વી. ગીરી, ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાનો શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ, શ્રી ગુલઝારીલાલ નંદા, શ્રી વી. પી. સિંઘ, શ્રી ચંદ્રશેખર, ગુજરાતના ભૂતપૂર્વ રાજ્યપાલ શ્રી આર. કે. ત્રિવેદી, ગુજરાતના ભૂતપૂર્વ મંત્રીઓ સર્વશ્રી બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ, શ્રી હિતેન્દ્ર દેસાઈ, શ્રી છબીલદાસ મહેતા, શ્રી ચીમનભાઈ પટેલ, શ્રી માધવસિંહ સોલંકી, તેમજ શ્રી નરહરી અમીન, શ્રી દલસુખભાઈ ગોધાણી, શ્રી શશીકાંત લાખાણી, શ્રી પોપટલાલ વ્યાસ, શ્રી શક્તિસિંહ ગોહિલ, શ્રી રતુભાઈ અદાણી, શ્રી રસીકભાઈ પરીખ, શ્રી નવલભાઈ શાહ, શ્રી જસવંત મહેતા, શ્રી કાંતિલાલ ધીયા, શ્રી વિજયકુમાર ત્રિવેદી, શ્રી મકરંદ દેસાઈ, શ્રી દલસુખભાઈ પટેલ તેમજ મહારાષ્ટ્રના ભૂતપૂર્વ રાજ્યપાલ શ્રી પ્રકાશજી, ભૂતપૂર્વ મુખ્ય પ્રધાન શ્રી યશવંતરાવ ચૌહાણ, શ્રી શંકરરાવ ચૌહાણ, શ્રી વાનખેડે, શ્રી કન્નવરમ્, શ્રી મધુકર દેસાઈ, એસ કે પાટીલ, મધ્ય પ્રદેશના મુખ્યમંત્રીશ્રી સુંદરલાલ પટવા, તેમજ સરોજીની મહિષી, સુશીલાબેન નાયર, વિજયસિંહજી નાહર તેમજ હાલના મહારાષ્ટ્રના મુખ્યપ્રધાન અને શિવસેનાના આગેવાન શ્રી મનોહર જોષી પણ તેમના રાજકીય ક્ષેત્રે મંડાણ થયા ત્યારે આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં પૂજ્યશ્રીના દર્શનાર્થે પધારેલ હતા. આ ઉપરાંત અનેક અન્ય રાજકીય પુરુષો પૂજ્યશ્રીના દર્શન તથા આશીર્વાદ માટે પધારેલ અને ધર્મ તથા રાષ્ટ્રની ચર્ચાઓ કરી હતી.

વળી મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના કેટલાક આચાર્યો તથા મુનિવર્યો પણ પૂજ્યશ્રી પ્રત્યે સારો આદરભાવ ધરાવે છે. ભૂતકાળમાં પૂ. શાસનસમ્રાટ શ્રી વિજય નેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા આગમોદ્ધારક શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજનું સાંનિધ્ય તો પૂજ્યશ્રીએ ઘણો સમય ભોગવ્યું હતું. આગમમંદિરના આયોજનમાં પૂજ્યશ્રી નિકટના માગદંડશંક રહ્યા હતા. પૂ. શાસનસમ્રાટના શિષ્ય સમુદાયમાં પણ પૂજ્યશ્રીનું આદરભર્યું સ્થાન હતું. મુનિ યશોવિજયજીમાં સંઘભાવના. ઉદાત્તતા, આત્મીયતા, મધુરતા અને વિશાળતા અપૂર્વ છે, તેથી સર્વ આચાર્યો અને સાધુ મહારાજો પૂજ્યશ્રીને પ્રેમથી અને નિખાલસતાથી મળે છે. પૂ. આ. શ્રી વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ, સ્વ. પૂ. આ. શ્રી લઙ્ઘિસૂરીશ્વરજી મ. સા., પૂ. આ. શ્રી દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા., પૂ. આ. શ્રી વલ્લભસૂરીશ્વરજી મ. સા., આગમપ્રભાકર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ, પૂ. આ. શ્રી ભદ્રંકરસૂરીશ્વરજી મ., આ. શ્રી રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી હલેલાવાલા, પૂ. આ. શ્રી મેરૂપભસૂરીશ્વરજી, પૂ. આ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી, મુનિપ્રવર શ્રી જંબુવિજયજી મહારાજ ઉપરાંત સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના વિદ્વાન આચાર્ય શ્રી આનંદઋષિજી, શ્રી પુષ્કરમુનિજી, શ્રી દેવેન્દ્રમુનિજી, તેરાપંથી સંપ્રદાયના પ્રધાન આચાર્યશ્રી તુલસીજી, શ્રી નથમલજી, શ્રી રાકેશમુનિજી તેમજ અચલગચ્છ, પાયચંદગચ્છ, ત્રિસ્તુતિકગચ્છના આચાર્યો-પદસ્થો આદિ પૂજ્યશ્રીના સંપર્કમાં આવી તેઓશ્રી પ્રત્યે આદરભાવ રાખે છે. ખ્યાતનામ આચાર્ય શ્રી સુશીલમુનિજી વરસોથી પૂજ્યશ્રી પ્રત્યે હાર્દિક અનુરાગ ધરાવે છે. પ્રખર વક્તા શ્રી ચિત્રભાનુજી પણ પૂજ્યશ્રીને મળતા રહ્યા છે. પૂજ્યશ્રીએ જૈનેતર સમાજમાં પણ ખૂબ જ ચાહના પ્રાપ્ત કરેલ છે, અનેક ધાર્મિક સામાજિક અગ્રણીઓ પૈકી હિન્દુ ધર્મના પ્રથમ પંકિતના વિદ્વાન સંન્યાસી શ્રીઅખંડાનંદ સરસ્વતીજી તથા સુપ્રસિદ્ધ શ્રી દીક્ષિતજી મહારાજ, શ્રી મોરારી બાપુ, તેમજ દેશભરના અનેક રાજ્યોની યુનિવર્સિટીના ચાન્સલેસરો, દાદા ભગવાન, આચાર્ય

રજનીશજી તેમજ અત્યંત નિકટતા અને આત્મીયતાને વરેલા તાંત્રિકવર્ધ શ્રી ચંદ્રાસ્વામી, શ્રી મહામંડળેશ્વર તેમજ અનેક નામી અનામી ધર્માત્માઓ સાથે ચર્ચા-વિચારણા અને મુલાકાત થયેલ છે.

સાક્ષરોમાં કાકા સાહેબ કાલેલકર, રમણલાલ વ. દેસાઈ, જયભિખુ, મનુભાઈ પંચોલી, ભોગીલાલ સાંડેસરા, મોહનલાલ ધામી, અગરચંદજી નાહટા, ભંવરલાલજી નાહટા, ડૉ. રમણલાલ સી. શાહ વગેરે અનેક મહાનુભાવોએ પૂજ્યશ્રી સાથે ભિન્ન ભિન્ન વિષયે ચર્ચા-વિચારણા કરી છે.

એ જ રીતે જૈન સમાજના વિવિધ ક્ષેત્રોના આગેવાનો શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ, શ્રી શાહુ શાંતિપ્રસાદજી, શાહુ શ્રેયાંસપ્રસાદજી, ચીમનભાઈ ચકુભાઈ, ખીમચંદભાઈ વોરા, દુર્ભજી ખેતાણી, રતિભાઈ ચંદેરીયા (લંડન-સ્થિત), શ્રેણિકભાઈ, દીપચંદભાઈ ગાર્ડી, શ્રી હરખચંદજી નાહટા વગેરે અવરનવર મળીને શાસન કાર્યોમાં માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરતાં રહ્યાં હતા અને કરે છે.

પૂજ્યશ્રી સંગીત, નૃત્ય, શિલ્પ, સાહિત્ય આદિ કળાઓમાં ઊંડી સૂઝ ધરાવે છે તેથી અનેક કલાકારો પૂજ્યશ્રીના સંપર્કમાં આવતા રહે છે, અને માર્ગદર્શન તેમજ આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરતા રહે છે. એવા મહાનુભાવોમાં કલ્યાણજી આણંદજી, મહેન્દ્ર કપુર, મન્નાડે, મુકેશ, પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય, દેવેન્દ્રવિજય પંડિત, શાંતિલાલ શાહ, અવિનાશ વ્યાસ, માસ્તર વસંત, પિનાકીન શાહ, વાણી જયરામ, કૌમુદી મુનશી, હંસા દવે, કમલેશકુમારી, મનુભાઈ ગઢવી, કેલાસ પંડિત, મનહર ઉવાસ, પંકજ ઉવાસ આદિ ગણાવી શકાય. 'જૈન સંસ્કૃતિ કલાકેન્દ્ર' તરફથી ધાર્મિક ગીત-સંગીતની રેકૉર્ડિંગ તૈયાર કરવામાં આ સમાગમો થયા છે. પ્રસિદ્ધ ગાયક અને ગીતકાર પ્રદીપજી, શોક-સપ્ત્રાણી મીનાકુમારી અને પદ્મશ્રી નરગીસ આદિએ પૂજ્યશ્રીની મુલાકાતો લઈને આનંદ વ્યક્ત કર્યો છે. શિલ્પ અને સ્થાપત્યકલાના જ્ઞાતાઓ પણ પૂજ્યશ્રીના સંપર્કમાં રહ્યા છે. પ્રભાશંકરભાઈ, નર્મદાશંકરભાઈ, અમૃતભાઈ, નંદલાલભાઈ વગેરે પૂજ્યશ્રી સાથે સારો પરિચય ધરાવે છે.

અષ્ટગ્રહયુતિ અને જનસંપર્ક : વિશાળ જન સંપર્કને પરિણામે પૂજ્યશ્રી અનેક મહોત્સવો સહેલાઈથી ઉજવી શક્યા છે. અનેક મહાન કાર્યો સરળતાથી સાધી શક્યા છે. અષ્ટગ્રહયુતિ વખતે મુંબઈ મહાનગરમાં વિશ્વશાંતિ જૈન આરાધના સત્રનો દશ દિવસનો ભવ્ય સમારોહ થયો. એ વખતે નીકળેલા વરઘોડામાં એક લાખ લોકોએ ભાગ લીધો હતો. આખા મુંબઈ શહેર પર મંત્રિત જળની વર્ષા હેલીકોપ્ટર વડે કરવામાં આવી હતી.

રાષ્ટ્રની સેવાનું અદ્વિતીય કાર્ય : રૂ. ૧૭ લાખનું સોનું રાષ્ટ્રને અર્પણ : રાષ્ટ્રને સુવર્ણ પુરં પાડવાની હાકલ પડતાં, પૂજ્યશ્રીના આયોજનને લીધે ત્રણ દિવસમાં ૧૭ લાખનું સોનું એકઠું થયું હતું અને ગૃહપ્રધાન શ્રી ગુલઝારીલાલ નંદાને આજ્ઞાદ મેદાનમાં લાખો માણસોની મેદની વચ્ચે અર્પણ કરાયું હતું. એક જૈન સાધુ માટે રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી પ્રેરિત આ પગલું ઈતિહાસની અભૂતપૂર્વ ઘટના હતી. ભારત સરકાર આનાથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થઈ હતી અને મુનિશ્રીને રાષ્ટ્રીય કક્ષાની પદવી આપવા માટે વિનંતિ કરી હતી. પરંતુ નિઃસ્પૃહી મુનિવરે તે સ્વીકારવાનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો હતો. તે પછી બીજા પાંચ લાખના સુવર્ણનો અર્પણવિધિ લાલબહાદુર શાસ્ત્રીજી હસ્તક થવાનો હતો, પરંતુ લોકલાડીલા શાસ્ત્રીજીનું રશિયામાં અકાળ અવસાન થવાથી આ સમારંભ બંધ રહ્યો હતો. પાંચસો વર્ષના ઈતિહાસમાં જૈન સાધુમાં આવી રાષ્ટ્રીયતાનો આ વિરલ પ્રસંગ હતો.

તેઓશ્રીની આગવી પ્રતિભાને લીધે ઘણી સંસ્થાઓની સ્થાપના થઈ. ધર્મ, સંસ્કૃતિ, કલા અને સાહિત્યનાં ક્ષેત્રોમાં આ સંસ્થાઓ દ્વારા લાખો લોકોને પ્રેરણા મળી છે. પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં ૩૩ વર્ષ પહેલાં જૈનધર્મના જ્યોતિર્ધર મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના જીવન અને કાર્યોનાં ગુણાનુવાદ માટે

‘યશોવિજયજી સારસ્વત સત્ર’ નામના અભૂતપૂર્વ, અજોડ અને અકલ્પનીય અતિભવ્ય જ્ઞાનોત્સવનું ડબોઈ ખાતે આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે તેમનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવા માટે ‘યશોભારતી જૈન પ્રકાશન’ નામની સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી. પૂજ્યશ્રીના અધ્યાગ પ્રયત્નથી સંશોધિત અને સંપાદન કરેલા ઉપાધ્યાયજીના અપ્રાપ્ય એવા ૨૫ થી વધુ ગ્રન્થો સુલભ બન્યા છે.

જૈન સંસ્કૃતિના રક્ષણ સંવર્ધન માટે વાલકેશ્વરમાં ‘જૈન સંસ્કૃતિ કલાકેન્દ્ર’ ની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સંસ્થાને નવકારમંત્ર, પ્રાચીન સજ્જાય, પદો આદિની રેકૉર્ડ તૈયાર કરાવી ઘેર ઘેર જૈનધર્મની મધુર ભક્તિ સૂરાવલિ પહોંચાડી છે. ‘જૈન ચિત્રકલા નિદર્શન’ નામની સંસ્થાએ અઢી લાખના ખર્ચે ચાર રંગનું ઉપ ચિત્રોનું ભગવાન મહાવીરનું ચિત્રસંપુટ પ્રગટ કર્યું છે છેલ્લા દસકાથી ભગવાન મહાવીરની શાસ્ત્રીય કથાઓને ચિત્રોમાં અંકિત કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, અને આ માટે સિદ્ધહસ્ત ચિત્રકાર શ્રી ગોકુલદાસ કાપડિયાને અને રમણીકલાલ શાહને માર્ગદર્શન આપી રહ્યા હતા. આ અદ્ભુત સચિત્ર ગ્રન્થનું ભવ્ય પ્રકાશન તા. ૧૬-૪-૧૯૭૪ના રોજ થયું હતું. સુરતની મહાવીર હોસ્પિટલમાં પણ પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં. ૨૫૦૦ વર્ષનાં ઇતિહાસમાં ભગવાન મહાવીરનાં જીવનને મૂર્તરૂપ આપતાં ચિત્રો સૌ પ્રથમવાર જનતાને માણવા મળ્યા તેથી લોકોમાં અત્યંત આનંદ વ્યાપી ગયો. ભારતના મુખ્ય શહેરોમાં અને યુરોપ તથા અમેરિકાના જૈન મંદિરોમાં પણ આ ચિત્રોની અનુકૃતિઓ થઈ છે.

પૂજ્યશ્રીએ ભગવાન મહાવીરની ૨૫૦૦મી નિર્વાણ તિથિ ઉજવવામાં ભારત સરકારની રાષ્ટ્રીય સમિતિમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો અને ‘જૈન ધ્વજ’ અને ‘જૈન પ્રતીક’નું આયોજન કર્યું હતું.

તેઓશ્રીએ જીવનમાં પદવીનો હંમેશા ઈન્કાર કર્યો છે. ભારત સરકારની ઈચ્છાનો તો ઈન્કાર કર્યો હતો, પરંતુ સકલ જૈન સમાજે ‘સાહિત્યકલારત્ન’ની પદવી આપવાની જાહેરાત કરી તેનો પણ નમ્રતાથી ઈન્કાર કર્યો. પૂજ્યશ્રીને કલાઓનું અદ્ભુત જ્ઞાન હોવા છતાં, નિઃસ્પૃહી અને નિરહંકારી વ્યક્તિત્વ એ જ એમના જીવનની મહાન સિદ્ધિ ગણાવી શકાય.

ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ તેઓશ્રીની નિશ્ચામાં અભૂતપૂર્વ સમારોહ થતા રહ્યા છે. સં. ૨૦૩૩ના મુંબઈથી શત્રુંજયનો છ’રી પાલિત સંઘ ૭૦૦ યાત્રિકો સાથે ૭૩ દિવસે પાલીતાણા પહોંચ્યો હતો. સં. ૨૦૩૪માં પાલીતાણાથી ગિરનારજીનો છ’રી પાલિત પદયાત્રા સંઘ નીકળ્યો હતો, જેમાં ૧૦૦૦ યાત્રિકો જોડાયા હતા, જે અન્તે ૨૫૦૦ની સંખ્યામાં યાત્રિકો થયા હતા અને જૂનાગઢ પહોંચતા ૨૪ દિવસ થયા હતા.

સં. ૨૦૩૩ અને ૨૦૩૪ના ચાતુર્માસ પાલીતાણામાં કર્યા હતા. સં. ૨૦૩૩ના ભાદરવા વદિ ૧૦ને દિવસે પાલીતાણાના યુવાન ભાવિક ધર્માત્મા શ્રી નંદલાલ દેવલુક સંપાદિત ૧૮૦૦ પાનાંનો દળદાર ગ્રંથ ‘વિશ્વની અસ્મિતા’ તે સમયના મુખ્યમંત્રી શ્રી બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલના વરદ હસ્તે ઉદ્ઘાટિત કરવામાં પૂજ્યશ્રીનું માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત થયું હતું.

‘યુગદિવાકર’ આ. શ્રી વિજય ધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રેરણાથી પાલીતાણામાં શ્રમણીવિહાર અને શત્રુંજય હોસ્પિટલના કાર્યો થયાં છે, તેમાં પૂજ્યશ્રીનો સંપૂર્ણ સહયોગ સંપત્રી રહ્યો છે.

બ્રહ્મતેજથી પ્રકાશિત વદન, જ્ઞાન અને કલાથી અંકિત સૌમ્ય દ્રષ્ટિ, ગંભીર અને મધુરવાણી, વિનયયુક્ત વ્યવહાર, સંયમ સૌરભથી મહેકતું ચારિત્ર, અવિરામ અને અવિરત શાસન પ્રભાવનાથી શોભતા જીવનને લીધે પૂજ્યશ્રી ભારતના જ નહિ, પરંતુ વિશ્વ આખાના સર્વોત્કૃષ્ટ સાધુવર તરીકે ખ્યાત છે. સમગ્ર જૈન ઇતિહાસમાં ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ એવો પ્રસંગ તેઓશ્રીના જીવનમાં જ બન્યો છે. આવો અનન્ય પ્રભાવ પાથરનાર

આચાર્યશ્રીને આજે પણ પૂરા આદર સાથે પૂજનારાની સંખ્યા ઓછી નથી. ઈ. સન્. ૧૯૮૯ના વર્ષમાં એક ભક્તે ૫૮ લાખ રૂપિયા ગુરુચરણે ધર્યાનો અદ્ભુત બનાવ બન્યો.

પૂજ્યશ્રીને આચાર્યપદપ્રદાન : તા. ૪-૧૨-૧૯૭૮ને સોમવારનો દિવસ વિશ્વના ઇતિહાસમાં ખાસ કરી જૈન સમાજની ગૌરવગાથામાં સુવર્ણ અક્ષરે ટંકાઈ ગયો. જીવનમાં કોઈપણ પદવીનો હંમેશા ઈન્કાર કરી દૂર રહેનાર પૂજ્યશ્રીને ભગવાન મહાવીરસ્વામીની ૨૫૦૦મા નિર્વાણ મહોત્સવ પ્રસંગે રાષ્ટ્રીય પદ આપવાની હિલચાલ થયેલ, ૧૭ લાખનું સોનું દેશને ચરણે ધરતા રાષ્ટ્રને છાજે તેવી રીતે સન્માન અને પદવીની તેમજ અન્ય અનેક વખતે પદવી આપવાની વાતને નકારી કાઢનાર તેમજ ઈ. સન્. ૧૯૬૧માં પ્રવર્તક પદવીને ઈન્કાર કરનાર પૂજ્યશ્રીએ દાદાગુરુ પ્રતાપસૂરીશ્વરજીની અંતિમ ઈચ્છા તેમજ યુગદિવાકર આચાર્યશ્રી વિજય ધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજે માંદગીમાં આપેલ આજ્ઞાને શિરોમાન્ય કરી, આચાર્ય પદવી સ્વીકારવા અનુમતિ આપી. તા. ૪-૧૨-૭૮ના રોજ પાલીતાણામાં ગુજરાત સરકારના ૧૩ લાખના ખર્ચે તે વખતના વડાપ્રધાન શ્રીયુત્તમોરસરજીભાઈના હસ્તે જાતે કાંતેલ ખાદીના કપડા (શાલ) ઓઢાડી આચાર્યપદ સમારોહ ઉજવાયો હતો. જે એક અદ્વિતીય, અજોડ અને અદ્ભુત જૈનસમાજના ગૌરવસમો પ્રસંગ હતો.

આવા જૈન સમાજ અને ધર્મના મહાન ઉપકારી પૂજ્યશ્રીને આજથી એક વર્ષ પહેલા અષાઢ સુદી ૧૪ના રોજ અચાનક ગંભીર માંદગી આવી પડતા મુંબઈ હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવા પડ્યા, પરંતુ યશનામી ડોક્ટરોની સુયોગ્ય ટ્રીટમેન્ટ, જૈન સમાજના અબાલ, યુવાન, વૃદ્ધો દરેકની હૃદયપૂર્વકની પૂજ્યશ્રી પ્રત્યેની લાગણી, ભાવના અને પ્રાર્થના તથા ધર્મમાં અતૂટ શ્રદ્ધાના કારણે આ ગંભીર માંદગીમાંથી બહાર આવ્યા.

તેઓશ્રીને પોષ સુદ-૨, સં. ૨૦૫૧ના રોજ ૮૦માં જન્મદિનના પ્રવેશ પ્રસંગે શાનદાર રીતે જન્મદિનની ઉજવણી સાથે સાહિત્યસમ્રાટની પદવીથી નમાજવામાં આવેલ.

તેમની રાષ્ટ્રભક્તિ અને રાષ્ટ્ર ભાવના અદ્વિતીય હતી. એક સંત કે સાધુ થઈ પોતાના આત્માનું જ કલ્યાણ કરવા સાથે સમગ્ર રાષ્ટ્રનું હિત તેમના હૈયે વસેલ. આ ભાવનાને મૂર્તિમંત કરવા તાજેતરમાં તા. ૨૭-૫-૮૫ના રોજ અ. ભા. સમગ્ર જૈન ચાતુર્માસ સૂચી પ્રકાશન પરિષદના ઉપક્રમે યોજેલ જૈન એકતા સન્માન સમારોહ પ્રસંગે જૈનોના ચારેય ફિરકાઓ તરફથી પૂજ્યશ્રીને "રાષ્ટ્ર સંત"ની વિશિષ્ટ પદવીથી સન્માનિત જાહેર કરવામાં આવેલ. પરંતુ તેઓશ્રી આવા સન્માન સમારંભમાં કે જાહેરમાં ન આવે તેથી મુંબઈ જૈન પત્રકાર સંઘના ઉપક્રમે જૈનોના ચારેય ફિરકાઓના પ્રતિનિધિઓની ઉપસ્થિતિ સાથે તા. ૩૦-૫-૧૯૮૫ના રોજ મુંબઈના મેયર શ્રી આર. ટી. કદમની હાજરીમાં દાનવીર અને જૈન અગ્રણી શ્રીયુત્તમ દીપચંદભાઈ ગાર્ડીના વરદહસ્તે "રાષ્ટ્ર સંત"નું બિરુદવાળું સન્માનપત્ર અર્પણ કરવામાં આવેલ. આ પ્રસંગે મુંબઈ જૈન પત્રકાર સંઘના પ્રમુખશ્રી નટવરલાલ એસ. શાહે પ્રાસંગિક પ્રવચનમાં પૂજ્યશ્રીની દીર્ઘકાળ પર્યંતની રાષ્ટ્રસેવા અને ભાવનાને બિરદાવેલ. આ પ્રસંગે મુંબઈ જૈન પત્રકાર સંઘના માનદ મંત્રીઓ શ્રી દિનેશ વીરચંદ શાહ, શ્રી જયંતિલાલ એમ. શાહ, યુવા કાર્યકર્તાશ્રી પ્રશાંત ઝવેરી, જૈન અગ્રણીઓ શ્રી વસનજી લખમશી શાહ, શ્રી સી. એન. સંઘવી, શ્રી દામજીભાઈ એંકરવાલા શ્રી સી. જે. શાહ, શ્રી ભદ્રેશ શાહ, શ્રી જયંત સી. શાહ વગેરે અનેક ઉપસ્થિત હતા.

આવા યુગપુરુષ, જૈનધર્મના તારક, પૂજ્ય યશોદેવસૂરીશ્વરજી મ. સા. પોતાના જીવનનો અમૂલ્ય ફાળો રાષ્ટ્ર, સમાજ અને ધર્મની પ્રગતિમાં આપી રહ્યા છે. તેમને અમારા કોટિ કોટિ વંદન.

વિજ્ઞાન-સાયન્સને લગતી જૈન અભ્યાસીઓ માટે ખાસ જાણવા જેવી, થોડાક જરૂરી વિષયો અને વિગતોની નાનકડી * લેખમાળા *

૧. આ લેખમાળા ચતુર્વિધસંઘના ચારેય અંગના વિદ્યાર્થીઓ જરૂર વાંચે, જેથી તેમને
ઘણો પ્રકાશ મળશે અને નવા નવા ખ્યાલો આવશે.

*

૨. સમયના અભાવે હું વિજ્ઞાનનો પૂરતો અભ્યાસી થઈ શક્યો નથી છતાં લખવાનો
તીવ્ર વેગ આવ્યો એટલે લખી નાંખ્યું છે. સંભવ છે કે ક્યાંક ક્યાંક હકીકતદોષ કે ભૂતિ રહી
પણ હોય તો તે વાચકો સુધારી લે અને મને જણાવે.

પાઠીતાણા }
સ્પષ્ટિત્યમંદિર }
તા. ૨-૫-૮૧ }

—યશોદેવસૂરિ

*****

ૐ નમઃ

જૈન ભૂગોળ-ખગોળ તથા વૈજ્ઞાનિકોની ભૂગોળ-ખગોળ અંગે
વિવિધ માહિતીઓ રજૂ કરતા અને વિજ્ઞાન વગેરેની અન્ય
વિગતોની જાણકારી આપતા ઉપયોગી લેખો

(બીજી આવૃત્તિમાંથી ઉદ્ધૃત)

ભૂમિકા—સંગ્રહણીનું પ્રકાશન કરવાની આખરી તૈયારી ચાલતી હતી, ત્યાં એક વિચાર આવ્યો કે આપણા જૈન સાધુ-સાધ્વીજીઓને તથા કેટલાક શિક્ષિત શિક્ષકવર્ગમાં જૈન ભૂગોળ-ખગોળની બાબતમાં ‘વિજ્ઞાન’ ખરેખર શું કહે છે તે વિષયમાં જોઈએ તેવી જાણકારી હોતી નથી અને તેઓ વિજ્ઞાનની સાથે તુલના કે સુમેળ કરવા જાય, તો તેનો મેળ ક્યાંથી બેસે ?

વળી વિજ્ઞાનની કેટલીક જરૂરી પ્રાથમિક બાબતોનું જાણપાણું થાય, વિજ્ઞાનના અકલ્પનીય આવિષ્કારો જાણીને જડ-પુદ્ગલનાં વૈશ્વિક ગહન રહસ્યો કેવાં કેવાં છે, પંચભૂત વગેરેનાં પુદ્ગલોની અને તેની પરાવર્તન અવસ્થાઓની કેવી કેવી અદ્ભુત-આશ્ચર્યજનક ઘટનાઓ છે, તેની કંઈક ઝાંખી થાય એ માટે મેં ભૂગોળ-ખગોળના જુદા જુદા વિષય ઉપર વાચકોને જરૂર ઉપયોગી થાય તેવા લેખો લખ્યા, તે બૃહત્સંગ્રહણી ગ્રન્થની આ બીજી આવૃત્તિમાં ખાસ પ્રગટ કરીએ છીએ.

વિશ્વ અમાપ, અપરિમિત અને અત્યંત ગહન રહસ્યોથી ભરેલું છે. એમાં રહેલી સર્જનાત્મક કૃતિઓ તથા રચનાઓ પ્રત્યેક અણુમાં કે કૃતિઓમાં ક્ષણે ક્ષણે પરાવર્તન પામે એ એક અજબગજબની રહસ્યમય બાબત છે. એના અતળ ઊંડાણનો તાગ કોઈથી લઈ શકાય તેમ નથી. વળી પૌદ્ગલિક પદાર્થની ચિત્રવિચિત્ર ચમત્કારિક લીલાઓ જાણવા મળે એ માટે આ લેખો લખ્યા છે.

બહુ ખેદની વાત એ છે કે હું આ બધા લેખો કટકે કટકે લખી શક્યો, લખ્યા પછી લેખો બરાબર ચેક કરી શક્યો નહિ એટલે આ લેખોમાં કોઈ કોઈ વિષયો કે બાબતો બેવડાઈ ગયેલ હશે, વળી એકધારું લખાયું નથી એટલે એકસરખું સંકલન અને વ્યવસ્થા જાળવી શકાણી નથી તે માટે દિલગીર છું.

જી ભવિષ્યમાં સમય મળે વિજ્ઞાન અને જૈનધર્મની વૈજ્ઞાનિક બાબતો સાથે આજના જ વિજ્ઞાનનો ક્યાં ક્યાં અને કેવી કેવી રીતે મેળ ખાય છે તે દર્શાવવા સાથે આજના વૈજ્ઞાનિકોએ પુદ્ગલ વિજ્ઞાન ઉપર કરેલી શોધો માટે લખવા વિચાર છે.

પાલીતાણા, ઈ. સન્ ૧૯૮૦

—યશોદેવસૂરિ

*****

+++++

લેખાંક—૧

વૈજ્ઞાનિકોની માન્યતાવાળી પૃથ્વી અને જૈનશાસ્ત્રોની માન્યતાવાળી પૃથ્વી
તેમજ તેને સ્પર્શતી બીજી કેટલીક બાબતો વિષે બંને પક્ષો શું
કહે છે તેની ટૂંકમાં સ્થૂલ સ્થૂલ બાબતો જણાવી છે.

*

નોંધ:—વિજ્ઞાન જે પૃથ્વીની વાત કરે છે તે જ પૃથ્વીની વાત જૈનશાસ્ત્રો કરે છે પણ બંનેની માન્યતા વચ્ચે આકાશ-પાતાળ જેટલું અંતર છે. વૈજ્ઞાનિકો પૃથ્વીને આકાશમાં અદ્ધર રહેલી, વળી તે ફરતી અને લગભગ દડા જેવી નહિ પણ હવે જમરૂબ કે નાસપતી આકાર જેવી ^૧ગોળ માને છે. જ્યારે જૈનશાસ્ત્રની ભૂગોળ એ પૃથ્વીની સાથે કરોડો માઈલની બીજી લાંબી પૃથ્વી જોડાયેલી છે એમ કહે છે. (જેનું નામ પહેલી નરક છે), અને એ પૃથ્વી પૂરી થયા પછી આકાશ-અવકાશ જરૂર આવે છે. જોડાયેલી સંયુક્ત પૃથ્વી આકાશમાં છે એમ જરૂર કહી શકાય. આથી એક વાત નિશ્ચિત સમજી લેવી કે જૈનોની પૃથ્વી બીજી પૃથ્વી સાથે જોડાયેલી છે, અને પૃથ્વી ફરતી નહિ પણ સ્થિર માને છે. જૈનો પૃથ્વીને ગોળ માનતા નથી. તે કેવી રીતે માને છે તે અંગે આ વિષયથી અણજાણ એવા સહુ માટે અને વિશેષ તો જૈન વિદ્યાર્થીઓને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની જાણ કરવા અહીં પ્રથમ લેખમાં જરૂરી વિગતો નીચે આપી છે.

* અહીંથી મૂળ લેખ શરૂ થાય છે *

વૈજ્ઞાનિકો જે પૃથ્વીની વાત કરે છે તે જ પૃથ્વીની વાત આપણે કરવાની છે, પણ બંને વચ્ચે જે ફરક છે તે ફરક આપણને ધ્યાનમાં રહે એ માટે અહીં જરૂરી વિગતો જણાવું છું. જો કે પૃથ્વી અને તેને સ્પર્શતી બાબતોમાં જૈન ભૂગોળ અને વિજ્ઞાન વચ્ચે એટલું બધું અંતર છે કે આપણી સાથે કશો મેળ ખાય તેમ નથી, એટલે એ અંગે કશું લખવાનું છે નહિ. અહીં તો ફક્ત વિજ્ઞાનની ભૂગોળનો જરૂરી ખ્યાલ આપી જૈનમાન્યતા શું છે તે જણાવી દઉં જેથી અભ્યાસીઓને ખૂબ જ સંતોષ થશે.

જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી ગોળ નથી, તે પોતાની ધરી ઉપર ઘૂમતી નથી અને આકાશમાં ફરતી નથી પણ તે આકાશમાં સ્થિર રહેલી છે. જે પૃથ્વીને આકાશમાં માનીએ છીએ તે આકાશમાં જરૂર છે પણ પૃથ્વીની સાથે એક બીજી પૃથ્વી જોડાયેલી છે એમ આપણે માનીએ છીએ. પહેલી પૃથ્વી અને બીજી પૃથ્વી

૧. પૃથ્વી ચારેબાજુથી દડા જેવી ગોળ છે, તે વાત પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકો ૫૦૦ વરસથી નિશ્ચિતપણે કહેતા રહ્યા હતા પણ આજથી ત્રીસેક વરસ પહેલાં વૈજ્ઞાનિકોએ સુધારો જાહેર કર્યો કે પૃથ્વી ઉપરના ભાગે સાવ ગોળ નથી, પરંતુ ઉપરનો થોડો ભાગ ઊંચો છે તેથી તે જમરૂબ જેવી છે. આમ વરસોથી સ્થાપિત થયેલો મત ફેરવવામાં કારણ બન્યું નવું શોધાયેલું રોકેટ. રોકેટ જે સ્થળેથી છોડાય છે અને જે સ્થળેથી પસાર થાય છે એનું માપ અને ગણતરી વિશ્વનાં અનેક દેશોનાં યન્ત્રો નોંધતા હોય છે. અમેરિકાથી છૂટેલા રોકેટને પૃથ્વીના ઉપરના ભાગમાં થઈને નીચે ઉતરતા રોકેટની ગતિ માટે જેટલી ક્ષણો નિશ્ચિત કરી હતી તેના કરતાં રોકેટ કંઈક વધારે ટાઈમ લીધો. તે પછી તે અંગે વિચારણા, સંશોધન કરતાં અંકે થયું કે રોકેટ થોડું ઊંચું ચઢીને નીચે ઉતર્યું છે, એટલે નક્કી કર્યું કે પૃથ્વી ઉપરથી સાવ ગોળ નથી પણ અણિયાળી છે.

+++++

પૂરી થયા પછી ઘનવાત, તનુવાત અને ઘનોદધિ જેના આધારે આ પૃથ્વી રહેલી છે તે ત્રણેય પદાર્થો પૂર્ણ થયા પછી અસંખ્ય યોજન (અબજો માઈલ) પછી નર્મુ આકાશ આવે છે. વળી દેખાતી પૃથ્વી તો જંબૂદ્વીપનો જ સાવ નાનકડો ભાગ છે એટલે વિજ્ઞાન અને જૈનમાન્યતા વચ્ચે પૂર્વ-પશ્ચિમ જેવો જબરજસ્ત તફાવત છે. પૃથ્વીની આટલી સ્થૂલ બાબત જણાવીને જે વાચકો પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોએ નિશ્ચિત કરેલી પૃથ્વીની વ્યવસ્થાને (મુદ્રિત પુસ્તકો દ્વારા) જાણતા નથી એવા સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને વિજ્ઞાને પૃથ્વીનું જે સ્વરૂપ જણાવ્યું છે, એ ઉપરથી તેની ખાસ ખાસ જરૂરી બાબતોને જ અહીં જણાવું છું, જેથી વૈજ્ઞાનિકોએ નક્કી કરેલી પૃથ્વીની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ જૈન વાચકોને આવે, અને એ ખ્યાલ મળે તો જ જૈનધર્મની પૃથ્વીની સાથેનો ફરક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓની સમજમાં આવે.

પ્રથમ ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ વૈજ્ઞાનિકોએ ક્યાં આગળ માન્યા છે તે જોઈએ

જે પૃથ્વી આકાશમાં ગોળાકારે ફરે છે તે પૃથ્વીના ઉપરના ભાગે બરાબર કેન્દ્રમાં ઉત્તરધ્રુવનું સ્થાન આવેલું છે. વળી એ જ દડા જેવી માનેલી પૃથ્વીના તદ્દન નીચલા ભાગે કેન્દ્રમાં દક્ષિણધ્રુવનું સ્થાન છે. ઉપરનું ઉત્તરધ્રુવનું સ્થાન જ્યાં પૂરું થાય છે ત્યાં પૃથ્વીની સમાપ્તિ થઈ જાય છે અને નીચેનું દક્ષિણધ્રુવનું સ્થાન જ્યાં પૂરું થાય છે ત્યાં ત્યાંની પૃથ્વી સમાપ્ત થઈ જાય છે. આથી વૈજ્ઞાનિકો નિશ્ચિતપણે માને છે કે ઉત્તરધ્રુવ પછી અને દક્ષિણધ્રુવ નીચે અને પૃથ્વીની બીજી બંને બાજુ એમ ચારે બાજુએ કરોડો-અબજો માઈલ સુધી અવકાશ-આકાશ જ છે. જેમ અત્યારે આપણે આકાશમાં બનાવટી દડા જેવો જંગી ગોળો લટકાવીએ એ રીતે જ આકાશમાં લટકતી ફરતી પૃથ્વી રહેલી છે. આથી બંને ધ્રુવો પછી ઉપર નીચે વધારાની ધરતી લઈને આ પૃથ્વી ફરતી નથી એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. જૈન વિજ્ઞાનમાં ધ્રુવની વાત નથી.

હવે એની સામે જૈનશાસ્ત્રોનું વિજ્ઞાન શું કહે છે તે આપણે જાણી લઈએ

જૈનશાસ્ત્રની ભૂગોળ નિર્વિવાદપણે એમ કહે છે કે વૈજ્ઞાનિકોની પ્રસ્તુત વાત તદ્દન ખોટી છે. ઉત્તરધ્રુવ આગળ ભલે પૃથ્વીની સમાપ્તિ માની છે પણ જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ ઉત્તરધ્રુવથી આગળ અડધું ઉત્તર ભારત, તે પછી વૈતાલ્ય પર્વતથી લઈને મહાવિદેહક્ષેત્ર અને તે પછી ઐરવતક્ષેત્ર વગેરે એટલે લગભગ ૪૦૦ લાખ યોજન (૪ ગાઉનો એક યોજન માનીએ તો ૧૬૦૦ લાખ ગાઉ) લાંબી ગોળાકારે વિરાટ ધરતી પથરાયેલી છે. આ વાત જૈનધર્મે માનેલા એક લાખ જંબૂદ્વીપને અનુસરીને છે. જેમ ઉત્તરધ્રુવ પછી ૧૬૦૦ લાખ ગાઉ જેટલી લાંબી ધરતી છે તેમ દક્ષિણધ્રુવ પછી પણ સેંકડો ગાઉ-માઈલની ધરતી વિદ્યમાન છે. દક્ષિણધ્રુવનું જે સ્થાન વૈજ્ઞાનિકોએ માન્યું છે તે જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ ત્યાં આગળ પૃથ્વીની સમાપ્તિ નથી પણ ત્યાંથી સેંકડોના સેંકડો માઈલ સુધી પૃથ્વી પથરાયેલી છે, અને તે પૃથ્વી પૂરી થયા પછી તરત જ જંબૂદ્વીપને ફરતો મોટો કિલ્લો આવે છે. એ કિલ્લાની ધરતી પૂરી થાય ત્યારે એક લાખ યોજન (ખરેખર તો ૪૦૦ લાખ યોજન) ના જંબૂદ્વીપની મર્યાદા પૂરી થાય છે. ઉત્તરધ્રુવ તરફની ઉત્તરદિશાની ધરતી અબજોના અબજો માઈલની દરિયાઈ ધરતી છે. જ્યારે વૈજ્ઞાનિકોએ માનેલા દક્ષિણધ્રુવનું સ્થાન દક્ષિણ જંબૂદ્વીપના છેડા ઉપર છે, એટલે પણ શેષ ધરતી ઉત્તરધ્રુવની ધરતીની અપેક્ષાએ બહુ ઓછી છે. આથી સમજી શકાશે કે જૈન ભૂગોળમાં ઉત્તરધ્રુવ કે દક્ષિણધ્રુવના સ્થાનની વાત જ આવતી નથી. જૈનધર્મની ભૂગોળની દૃષ્ટિએ ઉત્તરધ્રુવ કે દક્ષિણધ્રુવનું સ્થાન એ પૃથ્વીનો છેડો નથી, આ વાત વાચકોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે. જૈનોએ તો ૪૦૦ ગાઉના યોજનના હિસાબે ૪૦૦ લાખ યોજનના જંગી વિસ્તારવાળો ગોળાકારે જંબૂદ્વીપ માનેલો છે. એ જંબૂદ્વીપના ઉત્તર અને બીજી બાજુના દક્ષિણના છેડા

+++++

ઉપર ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળાં પરદ યોજન, ૬ કળાનાં અને પૂર્વ-પશ્ચિમ ૧૪૪૭૧ યોજન લાંબાં વિસ્તારવાળાં બે ક્ષેત્રો છે. જંબૂદ્વીપના દક્ષિણ છેડે જે ક્ષેત્ર આવેલું છે તેનું નામ ભરતક્ષેત્ર અને ઉત્તર છેડે જે ક્ષેત્ર આવેલું છે તેનું નામ ઐરવતક્ષેત્ર છે. બંને ક્ષેત્રો સમાન માપવાળાં છે પણ અત્યારે આપણી પૃથ્વીની વાત કરીએ છીએ એટલે ભરતક્ષેત્ર સાથે આપણે સંબંધ છે. નાનકડા ભરતક્ષેત્રના મધ્યમાં લાંબો-દીર્ઘ વૈતાલ્ય નામનો પર્વત આવેલો છે, તેથી ભરતક્ષેત્રના બે ભાગ પડી જાય છે. વૈતાલ્ય પર્વતના ઉપરના ભાગને ઉત્તરભારત અને નીચેના ભાગને દક્ષિણભારત કહેવામાં આવે છે, અને આપણે અત્યારે દક્ષિણાર્ધ ^૧ભરતની વાત કરી રહ્યા છીએ, જે ૨૬૩ યોજનનો છે. (એક યોજન એટલે ૪૦૦ ^૨ગાઉ સમજવા.)

નીચેની વિગતો લોકો દ્વારા તથા વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા જાહેરપત્રમાં રજૂ થએલી છે

નોંધ—જો કે આપણી ભૂગોળની પરિસ્થિતિના વિષય સાથે સીધી રીતે નીચે જણાવાતી વાતોનો સંબંધ નથી, પરંતુ આડકતરી રીતે નીચેના વિષયોને જાણવાની કોઈપણ વિદ્યાર્થી માટે અનિવાર્ય જરૂર છે.

✽ દક્ષિણધ્રુવનો પરિચય ✽

અહીંયા દક્ષિણધ્રુવ શું છે, ત્યાંની પરિસ્થિતિ શું છે, છ-છ મહિના સુધી આ ધરતી ઉપર દિવસ જ હોય છે રાત્રિ પડતી નથી અને છ-છ મહિના સુધી રાત્રિ જ હોય છે, સૂર્ય દેખાતો નથી. તો એ ધરતી કઈ કઈ છે ? કેવડી છે ? એ ધરતી ઉપર વસવાટ છે કે કેમ ? ત્યાં જઈ શકાય છે ખરું ? એ બધી બાબતોની થોડી ઝાંખી કરી લઈએ.

“ધરતીકંપોના કારણે તથા કોઈ આકાશી ઘટનાના કારણે દક્ષિણધ્રુવની ધરતી બરફથી ઢંકાઈ ગઈ ન હતી તથા નિર્જન થઈ ગઈ ન હતી ત્યારે હજારો વર્ષ પહેલાં તે ધરતી વસ્તીથી કેવી ગાજતી હશે ? જ્યારે આજે આ ધરતી વિકસણ અને વેરાન થઈ ગઈ છે. વારંવાર થએલા ભયંકર ધરતીકંપો, ઉલ્કાપાતો, વાવાઝોડાંઓ અને જાતજાતનાં હવામાનો વગેરેનાં કારણે સમગ્ર ધરતીના વિવિધ વિભાગો ઉપર કેવાં કેવાં પરિવર્તનો થયાં છે અને વિવિધ સ્થળોની કેવી ધરમૂળથી કાયાપલટ થઈ જાય છે. નગરો, શહેરો અને નદીઓ વગેરે હતું ન હતું કેવું થઈ જાય છે. જળ ત્યાં સ્થળ, સ્થળ ત્યાં જળ થઈ જાય છે. હિમાલય જેવા પહાડો ધરતીકંપના કારણે આખા ને આખા ધરતીમાં ઊતરી જાય છે. ધરતીમાં ઊતરી જઈને ધરતી કેવી સપાટ થઈ જાય છે, અને લાખો વરસ પછી (સાત પોઈન્ટથી વધુ પોઈન્ટ સુધીનો ધરતીકંપ થતાં) જમીનમાં ગરકાવ થઈ ગએલા જંગી પહાડો પાછાં કેવી રીતે બહાર આવી જાય છે. નવી-નવી નદીઓના જન્મ કેવી રીતે થાય છે તેની રોમાંચક આનંદજનક વિગતો જાણવા જેવી છે.

અષ્ટાપદ પર્વત કયાં ?

આપણો અષ્ટાપદ પર્વત કયાં ? જૈનસમાજમાં આ સળગતો પ્રશ્ન છે. ઋષભદેવ હિન્દુઓના પણ એક અવતારી ભગવાન છે એટલે શિવ-ભાગવત પુરાણોમાં એમની છૂટી-છવાઈ વાતો લખી છે, એમાં બે જગ્યાએ

૧. આપણા શાંતિસ્થાન વગેરે અનુષ્ઠાનોમાં ‘અસ્મિન્ જંબૂદીપે ભરતક્ષેત્રે દક્ષિણાર્ધભરતે’ જે બોલાય છે તે આ જ ભરતક્ષેત્ર છે.

૨. જૈનસમાજમાં કોઈ કોઈ વર્ગ યોજન ૩૬૦૦ માઈલનો ગણે છે.

+++++

***
 ઋષભદેવને કેલાસવાસી બતાવ્યા છે. આ કેલાસપર્વત ક્યાં છે ? તો હિમાલયના વચ્ચે ગુંબજના આકારે આજે જે પહાડ દેખાય છે તે કેલાસમાં ઋષભદેવનું સ્થાન છે એમ જણાવે છે, અને ત્યાં અષ્ટાપદ હશે એમ કલ્પના કરે છે. પર્વત ઉપર બરફના ઢગ ચઢી ગયા હશે એમ પણ બોલાય છે પણ હિમાલય માટે બન્યું હતું એમ ધરતીકંપ થતાં અષ્ટાપદનું સ્થાન શૂન્ય બન્યું હોય તેવું બને ખરું ? આ અનુમાનનો વિષય છે, સત્ય જે હોય તે. બાકી આ બધી વિચારણા વચ્ચે ઊંચાઈની વાત બહુ જ ચિંતા ઉપજાવે તેવી છે. યોજનની સાચી વ્યાખ્યા શું છે તે વિચારવું ખાસ જરૂરી છે.

જૈનધર્મનાં તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી ઉપરના પૌદ્ગલિક પદાર્થોની થોડી વાત સમજાવે

જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ ^૧સચેતન, અચેતન પુદ્ગલ પરમાણુઓથી બનેલું આ ભૌતિક સમગ્ર વિશ્વ કાણે કાણે (સમયે સમયે) પરાવર્તન પામતું જ રહે છે. જીવ કે અજીવ તમામ પદાર્થો પલટાયા જ કરે છે. આનું કારણ પુદ્ગલોનો પોતાનો જ (અધ્રુવ પરિણામ) પરિવર્તનશીલ સ્વભાવ હોવાથી પુદ્ગલોની પોતાની સ્વયંભૂ ક્રિયા અવિરત ચાલતી જ હોય છે. એને બીજા કોઈ નિમિત્તની જરૂર રહેતી નથી. સવારના બાર વાગ્યા ઉપર એક મિનિટે જે પુદ્ગલ પરમાણુઓથી શરીર બંધાએલું છે, તે બધાં જૂનાં પુદ્ગલો નીકળીને તેની જગ્યાએ નવાં પુદ્ગલો ગોઠવાઈ જાય છે. આ પરાવર્તન એટલી ઝડપે થતું રહે છે કે તમે તમારી આંખથી જોઈ-જાણી શકતા નથી, આ એક અતિ આશ્ચર્યજનક અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય ક્યાંયથી પણ જાણવા ન મળે તેવી, તેમ સાથે સાથે સામાન્ય વાચકોને જલદી ગળે ન ઊતરે તેવી પ્રાકૃતિક પ્રક્રિયા છે. જો કે વ્યક્તિને પરાવર્તન જેવું કશું દેખાતું નથી હોતું પણ પરાવર્તન અકલ્પનીય રીતે થતું જ રહે છે તે હકીકત છે. પરિવર્તનશીલતાનો વિચાર અન્ય ધર્મોમાં પણ દર્શાવ્યો છે.

વિશ્વવર્તી પદાર્થોની આ પરિવર્તનની અજબ-ગજબની પ્રક્રિયાના કારણે એક વખતની ધરતી જ્યાં હજારો ધરો, પહાડો, નદીઓ અને કરોડો લોકોની વસ્તીથી ગાજતી હતી. કરોડો લોકો આનંદથી પોતાનું જીવન જીવતાં હતાં એ ધરતી ઉપર કુદરતીપ્રકોપજન્ય તથા બીજી ત્રીજી શું શું ઘટનાઓ ઘટી હશે તે તો આપણે જાણતા નથી, પરંતુ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કુદરતે ઊભી થએલી આફતોના કારણે ભારતની દક્ષિણ દિશામાં સેંકડો માઈલનો વિસ્તાર નાશ પામ્યો અને ત્યાં બરફીલું પ્રચણ્ડ વાતાવરણ એવું ઊભું થયું કે જેના કારણે ચારેક હજાર માઈલનો આખો દક્ષિણ વિભાગ પથ્થર જેવા જબરજસ્ત બરફોની જાડી એવી ચાદરોથી એકધારો છવાઈ ગયો. આ ઉપરથી પરિવર્તનની ભયાનકતા અને કુદરતની અદ્ભુત લીલાનો ખ્યાલ આવશે અને તમો ઘણું વિચારતા થઈ જશો.

વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા નજરે જોવાયેલું દક્ષિણધ્રુવનું વર્ણન નીચે આપું છું તે વાંચો.

* દક્ષિણધ્રુવની વૈજ્ઞાનિકોએ જાતે જોઈને જણાવેલી વિગતો જોઈએ *

વૈજ્ઞાનિકોએ ^૨દક્ષિણધ્રુવની ધરતીને ‘મહાદ્વીપ’ નામ આપ્યું છે પણ તેનું જગપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી નામ એન્ટાર્કટિકા (Antarctica) છે. આ દક્ષિણધ્રુવની જાણકારી સેંકડો વર્ષ સુધી કોઈએ મેળવી નહીં. એ વખતે ત્યાં જવા માટેનાં સાધનો પણ ન હતાં. સાધન વિના જવું એ તો જીવનું જોખમ હતું એટલે કોઈએ

૧. સચેતન પદાર્થોના પરાવર્તનનો અર્થ એ જીવોની કાયાને અનુલક્ષીને સમજવો.

૨. ભારતીઓએ દક્ષિણધ્રુવના ભારતીય મથકને ગંગાની યાદમાં દક્ષિણગંગોત્રી નામ આપ્યું છે.

***

સાહસ કર્યું નહિ હોય, છતાં ધરતી ઉપર એક સાહસિક જન્મ્યો અને તેને ૧૦૦ વરસ ઉપર દક્ષિણધ્રુવનો પ્રદેશ કેવો છે તે જોવાનું મન થયું. માનવીની નવું નવું જાણવાની જિજ્ઞાસા, શોધ અને સાહસિકવૃત્તિ અદમ્ય છે એટલે તેણે અકલ્પનીય સાહસ ખેડયું પણ તે પછી તો મોટા મોટા તમામ દેશોના વૈજ્ઞાનિકો કુદરતની જંગી આફતો વચ્ચે સંશોધન માટે પોતપોતાનાં વસવાટો બાંધીને બેઠા છે, દક્ષિણધ્રુવની ધરતીની નીચે રહેલી ખાણો વગેરેનાં આકર્ષણના કારણે કરોડો-અબજો રૂપિયાના ખર્ચે ત્યાં જબરજસ્ત સંશોધનો ચાલી રહ્યાં છે. દક્ષિણધ્રુવમાં લગભગ બ-બે હજાર ફૂટ એટલે અડધો માઈલ જેટલા બરફના જાડા થર પથરાએલા છે. કિનારાઓ ઉપર જબરજસ્ત એક-એક માઈલ કે તેથી વધુ માપનાં બરફના પહાડો ત્યાં રહેલા છે. જગતની પૃથ્વી ઉપર જેટલો બરફ છે તે પૈકી ૮૦ ટકાથી વધુ બરફ બંને ધ્રુવો ઉપર છે. હજારો માઈલની ૮૦ ટકા જમીન બરફથી છવાયેલી છે. દક્ષિણધ્રુવ ઉપર દર વર્ષે ભયંકર બરફની વર્ષા સતત અવિરત થયા જ કરે છે. કુદરતનાં રહસ્યો અજબ-ગજબનાં છે, એને મહાજ્ઞાની (કેવળજ્ઞાની) સિવાય કોઈ જોઈ-જાણી શકે નહિ. દક્ષિણધ્રુવની જાણ કોઈને ન હતી. આટલો મોટો ખંડ ૧૮મી સદી સુધી અજ્ઞાત રહ્યો હતો. દક્ષિણધ્રુવમાં દુર્ગમ, વિકરાળ અને ભયંકર લાગે એવો, આકાશમાં રંગબેરંગી વિવિધ આકારવાળા સર્જાતાં વાદળોથી નયનરમ્ય આ ખંડ છે. આશ્ચર્ય થશે કે દક્ષિણધ્રુવ ભારતથી પાંચ ગણો મોટો છે. ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડથી પણ દક્ષિણધ્રુવ મોટો છે અને ત્યાં સર્વત્ર હજારો-લાખો ફૂટની બરફની ચાદરોથી આંખો ખંડ ઢંકાયેલો છે. ચારે બાજુ જ્યાં જુઓ ત્યાં સફેદ બરફ સિવાય કશું જ ન દેખાય, પગ મૂકાય નહિ, વાહન ચાલે નહિ, હવે તો એના માટે બરફને કાપીને સરકતી જતી એવી ખાસ બનાવેલી સ્ટીમરો મારફત જઈ શકાય છે. ત્યાંની ઠંડી કે ત્યાંનાં સુસવાટા દૂર દૂર રહેલાંઓથી પણ સહન થઈ શકતા નથી. આવી પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ જોવાનું મન કોણે ન થાય ? ચાર હજાર માઈલના પથરાયેલા પ્રગાઢ બરફના કારણે ત્યાં વ્હેલ માછલી, પેંગ્વીન પક્ષીઓ વગેરે સિવાય ખાસ કોઈ જીવજંતુ કે વનસ્પતિને સ્થાન નથી. હા, ફક્ત તેના કિનારાના ભાગ ઉપર ધરતીના થોડા જીવો અને થોડાં ઝાડ-પાન જોવાં મળે છે. ત્યાં લાખો પક્ષીઓ રહે છે.

છ મહિનાની રાત અને છ મહિનાનો દિવસ જ્યાં થાય છે તે આ મહાદ્વીપના દક્ષિણધ્રુવ ઉપર તેમજ ઉત્તરધ્રુવના વિભાગો ઉપર થાય છે. અરે ! રાત્રે ઊગીને બે-ત્રણ કલાકમાં આથમી પણ જાય છે, એવું પણ ત્યાં ચાલે છે. જૈન ભૂગોળની દૃષ્ટિએ આનું કોઈ સચોટ કારણ શોધી શકાયું નથી અને સમાધાન મેળવવું અશક્ય ન કહેતાં ઘણું જ દુઃશક્ય કહ્યું તે ઠીક છે. દક્ષિણધ્રુવમાં બરફ ઉપર માત્ર ફૂતરાઓથી ચાલતી સ્લેજગાડી પ્રવાસ માટે કામમાં આવે છે.

✽ હવે ઉત્તરધ્રુવનો પરિચય કરી લઈએ ✽

આપણી દેખાતી પૃથ્વીના ઉપરના ભાગે ટોચે આ સ્થાન છે. આ ઉત્તરધ્રુવને પણ 'આર્કટીક' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. દક્ષિણધ્રુવમાં સઘન બરફમય ધરતીના કારણે સજીવ સૃષ્ટિ રહી શકે નહિ એટલે ત્યાં પહેલેથી જ વસવાટ જેવું હતું જ નહિ પણ ઉત્તરધ્રુવમાં થોડાક જ માણસો અને પશુઓનો વસવાટ રહ્યો છે. ઉત્તરધ્રુવના કેન્દ્રને ફરતો ઉત્તરધ્રુવ મહાસાગર છે. એરિકમો જાતના લોકો ત્યાંની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ધર બાંધીને વસવાટ કરે છે. ત્યાં ફૂતરાંઓ, પેંગ્વીન પ્રાણીઓ એવાં થોડાં પશુ-પ્રાણીઓની વસ્તી હોય છે. જ્યારે બરફ પડે છે ત્યારે તાપમાન શૂન્ય નીચે પહોંચી જાય છે. બરફ પડવાની રાત્રો ઘણી લાંબી હોય છે. કેમકે અહીં મહિનાઓ સુધી સૂર્ય ઊગતો નથી છતાં આકાશમાં એક પ્રકારનો પ્રકાશ ફેલાયેલો હોય છે. ક્યારેક

*****

સૂરજ દેખાય છે ત્યારે આકાશથી બહુ નીચે ઊગેલો હોય એમ દેખાય છે. ઉત્તરધ્રુવમાં બરફના તરતા પહાડો છે. તેના સઘન બરફની નીચે દરિયો છે. અમેરિકાની અણ્ણસબમરીન પૃથ્વીની સફરે નીકળી ત્યારે ઉત્તરધ્રુવની નીચેના બરફની ચાદર નીચે થઈને પસાર થઈ હતી.

છ મહિનાની રાતની અને છ મહિનાના દિવસની અસરો ઉત્તરધ્રુવની પાસેના સ્વીડન નોર્વે વગેરે ધ્રુવપ્રદેશ પાસેના પ્રદેશોમાં પણ વરતાય છે. ઉત્તરધ્રુવની નજીક આવેલા નોર્વે દેશના 'બોડો' ગ્રામમાં જૂનની ત્રીજી તારીખથી છ મહિનાના દિવસનો પ્રારંભ થાય છે, ત્યાં સૂરજ અડધી રાતે પણ હોય છે. ધ્રુવપ્રદેશમાં રાત્રે રંગબેરંગી અદ્ભુત દૃશ્યો દેખાય છે એવું જોનારે લખ્યું છે. છ મહિનાની રાત અને છ મહિનાના દિવસની ઘટના જૈન વાચકો માટે ભારે આશ્ચર્યજનક અને ઘણું ઊંડું સંશોધન માગે તેવી છે. એ સંશોધન નોર્વેના ઉત્તર ભાગમાં જાતે રહીને જ થઈ શકે ત્યારે તેનાં કારણો કદાચ શોધી શકાય. બાકી સૂર્યના ચારની જૈનદૃષ્ટિએ કારણ શોધી કાઢવાનું કામ ભારે પરિશ્રમ માંગી લે તેવું છે.

બીજી એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે આપણા ભારતમાં સૂર્ય-ચંદ્ર માટેની આકાશી પરિભ્રમણની પરિસ્થિતિ જુદા જુદા સ્થળોનાં-દેશોના આધારે ફેરફારવાળી હોય છે. દરેક ઠેકાણે બાર વાગે એટલે સૂર્ય માથે જ દેખાય એવું નથી હોતું. મહારાષ્ટ્ર જેવા પ્રદેશમાં માથે ન દેખાતા સાઈડમાં જોવા મળે છે. પરદેશમાં કેટલાંક સ્થળે બીજાના ચન્દ્રમાની લકીર ઊભી જોવા મળે છે. આવી બધી ઘણી ચિત્ર-વિચિત્ર આકાશી વિવિધતાઓ પ્રવર્તે છે. બધે એક જ જાતની પરિસ્થિતિ હોતી નથી. પ્રખર બુદ્ધિશાળીઓ દ્વારા સમગ્ર વિશ્વની પરિસ્થિતિનો આમૂલચૂલ અભ્યાસ જો કરવામાં આવે તો ક્યારેય વિચાર્યું ન હોય એવી બધી આશ્ચર્યજનક ઘટનાઓ, જાતજાતની વિષમતાઓ અને વિચિત્રતાઓ જાણવા મળે. એ બધું શાથી થાય છે એ સારી રીતે નક્કી કરવાનું કામ આજના માનવીથી અશક્ય છે. અલબત્ત વિજ્ઞાનીઓ આનો ખુલાસો દૂરબીનો વગેરે દ્વારા પ્રાપ્ત માહિતીના આધારે જ થોડો ઘણો આપે છે.

સો વર્ષ પહેલાં ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ વિશ્વની માનવજાતથી સાવ જ અજ્ઞાત અને અત્યંત ભયંકર તેમજ જોખમી પ્રદેશ હતો. ત્યાં જવાનો કોઈ વિચાર સુદ્ધાં કરી શકતું ન હતું. સમય જતાં સાહસિક વૈજ્ઞાનિકો જવા થનગનતા હતા પણ હજારો માઈલમાં પથરાએલા બરફ ઉપર ચાલીને શી રીતે જવું ? એ એમની સામે બિહામણો-વિકરાળ પ્રશ્ન હતો. અત્યંત ભયાનક ઠંડી, વાતાવરણ પણ ભયંકર અને સંદેશાના આપ-લે કરવાનાં કોઈ સાધન નહીં. ઠંડીમાં ગરમી આપે એવાં હીટર કે ઇલેક્ટ્રીક સાધનો નહીં. ધીમે ધીમે એ સાધનો વિકસાવ્યાં અને પરિણામે જુદા જુદા દેશના વૈજ્ઞાનિકો સંશોધન માટે જતાં થયાં. પછી તો પ્લેનની સગવડ વધી અને જવાની અનેક સુવિધાઓ ખડી થતાં સાહસિકોના જૂથો બન્ને ધ્રુવો ઉપર ઉતરી પડ્યા અને અજ્ઞાત જંગી સૃષ્ટિનો જગતને પરિચય આપ્યો.

“ઉત્તરધ્રુવના વિશાળ પ્રદેશ સાથે ઉત્તરની ધરતીના ત્રણ ખંડો અને સાત રાષ્ટ્રો સ્પર્શ કરે છે. વૈજ્ઞાનિકો ઉત્તરધ્રુવ પ્રદેશને ‘મધરાતનો સૂરજનો પ્રદેશ’ તરીકે ઓળખાવે છે. ઉનાળામાં ચોવીશે કલાક પ્રકાશ રહે છે ત્યારે રાત હોતી જ નથી. જ્યારે શિયાળામાં સૂરજ ડોકાતો જ નથી. ઉત્તરના કેટલાક ભાગોમાં તો મહિનાઓ સુધી સૂરજની કોર પણ દેખાતી નથી એમ છતાં ત્યાં સંપૂર્ણ અંધકાર નથી હોતો પણ અંખો ઉજાશ હોય છે.”

ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવના અને ત્યાંના સ્થાનના રંગીન-સાદા ફોટાઓ પ્રગટ થયેલા છે. આ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર પુસ્તક લખવાનો જો સમય મળશે અને જો તે છપાશે ત્યારે ફોટા છપાવશું. *

*****

*****

ઉપર જણાવેલી વિગતો વાંચ્યા પછી ભૂગોળ-ખગોળના અભ્યાસીઓ સાધુ હોય કે શ્રાવક, તેમને જરૂર એમ થશે કે બંને માન્યતાઓ વચ્ચે આકાશ-પાતાળ જેટલું કે તેથી વધુ અંતર છે. જેમકે વિજ્ઞાને સૌરમંડળ બનાવીને સૂર્યને કેન્દ્રમાં રાખીને બાકીના બધા ગ્રહોને સૂર્યને પ્રદક્ષિણા આપતા જણાવ્યા છે. બીજા ગ્રહોની માફક પૃથ્વીને પણ ગ્રહ માનીને આકાશમાં ફરતી છે એમ કહ્યું, જ્યારે જૈનશાસ્ત્રોએ ચારસો લાખ યોજનના જંબૂદ્વીપની માન્યતાને રજૂ કરી તેના કેન્દ્રમાં મેરુપર્વત માન્યો અને તમામ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા એ બધુંય જ્યોતિષયક, સૂર્યને નહીં પણ મેરુને પ્રદક્ષિણા આપતું બતાવ્યું છે.

આ જ્યોતિષયક જૈનમાન્યતા મુજબ મેરુની ચારે બાજુએ આકાશમાં ૫૧૦ યોજનમાં જ વિસ્તરેલું છે, જ્યારે વૈજ્ઞાનિકોનું જ્યોતિષયક આકાશમાં અબજોનાં ^૧અબજો માઈલ સુધી વિસ્તરેલું બતાવ્યું છે. એક ગ્રહથી બીજા ગ્રહના અંતર પણ લાખો-કરોડો માઈલનાં બતાવ્યાં છે. જૈનધર્મે આકાશમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ, વગેરે જે ગ્રહો દેખાય છે તે સ્ફટિકરત્નનાં વિમાનો જ છે અને એ સ્ફટિકરત્ન પ્રકાશમાન હોવાથી આપણે તેને તેજસ્વી જોઈએ છીએ, અને એમાં દેવીનો વસવાટ છે. આ વિમાનો અનાદિકાળથી સ્વાભાવિક રીતે જ અવિરત ગતિ કરતાં જ હોય છે. જ્યારે વિજ્ઞાને આ ગ્રહોને એમનાં દૂરબીનોથી કે બીજાં સાધનોથી વિમાનો છે એવું સ્વીકાર્યું નથી. તેમણે તો ગ્રહોને અગ્નિ, પહાડો, પથ્થરો, કુંડો, ખાડાઓ વગેરેથી યુક્ત ગોળા જેવા જ માન્યા છે. જૈનોએ ગ્રહોને આકાશમાં એક ઉપર એક રહેલા માન્યા છે અને એકબીજા ગ્રહો વચ્ચે ફક્ત ૧૦ યોજનથી લઈને ૮૦ યોજનનું અંતર બતાવ્યું છે. જ્યારે વૈજ્ઞાનિકોએ એક ગ્રહથી બીજા ગ્રહ વચ્ચે લાખથી લઈને કરોડોનું અંતર અને મંગળ, ગુરુ જેવા ગ્રહો માટે કરોડો-અબજો માઈલનાં અંતર બતાવ્યાં છે. જૈનગ્રંથોએ ગ્રહનાં વિમાનોને ઓછાં વ્યાસ-માપનાં બતાવ્યાં છે, જ્યારે વિજ્ઞાને સૈકડો માઈલ મોટાં બતાવ્યાં છે, એટલે આવી બધી ઘણી વાતો અત્યન્ત વિસંવાદી છે એટલે આપણે આપણી શ્રદ્ધા પ્રમાણે જૈનશાસ્ત્રોએ જે કહ્યું છે તે વાતોને કેન્દ્રમાં રાખીને જે વિચારવું ઘટે તે વિચારવું, વિજ્ઞાનની માન્યતાઓ કઈ સાચી અને કઈ ખોટી ? તેનો નિર્ણય શી રીતે કરી શકાય ? ખુદ વૈજ્ઞાનિકો પોતે પણ કહે છે કે આજનું અમારું સંશોધન આવતીકાલે ખોટું પડી શકે છે અને ફેરફાર પણ થઈ જાય. વિજ્ઞાન એ વિકસતું જ્ઞાન છે. તેનાં નિર્ણયો યન્ત્રો, ગણિત અને અનુમાનોનાં આધારે એટલે પરોક્ષ આંખે લેવાયા હોય છે, સ્વ આંખે પ્રત્યક્ષ જોઈને લેવાતા નથી. જેમકે પૃથ્વી સૈકડો વરસ સુધી દડા જેવી બરાબર ગોળ કહી. રોકેટ, ઉપગ્રહ, અવકાશયાનોનો યુગ શરૂ થતાં ઉત્તરધ્રુવ પાસે ગોળ નથી પણ નાસપતીની જેમ થોડી ઊંચી છે એમ એમણે જ જાહેર કર્યું એટલે ખગોળ વગેરે બાબતમાં ફેરફારોને જ્યાં પૂરો અવકાશ રહે છે. અલબત્ત બધી રીતનું પરીક્ષણ કરીને જે બાબતમાં ૧૦૦ ટકા સાચા નિર્ણયો લીધા હોય એમાં ફેરફારોને અવકાશ (પ્રાયઃ) ન હોઈ શકે. છતાં વાયકોએ દરેક બાબતો વિવેકપૂર્વક ગ્રહણ કરવી. વૈજ્ઞાનિકોની વાતો તેઓએ પ્રત્યક્ષ નહીં પણ દૂરબીન, ગણિત વગેરે સાધનોનો સહારો લઈ નક્કી કરી છે, પ્રત્યક્ષ આંખે જોએલી વસ્તુ નથી. આપણે ત્યાં ધરતીમાં સાત (નરક) પૃથ્વીઓ જણાવી છે પણ તે નજરે કે સાધનથી જોઈ-જાણી શકાતી નથી એટલે વિજ્ઞાનની નજરમાં એ પૃથ્વીઓ ન જ આવે તે સ્વાભાવિક છે અને આકાશમાં જ્યોતિષયક પૃથ્વીની નજીક હોવાથી અને ગ્રહો પ્રકાશમાન હોવાથી એમની નજરમાં એ દેખાયું અને એની પાછળ સતત લાગી રહ્યા. તેમજ

૧. વિજ્ઞાન વિકાસની સાથોસાથ અવકાશ સંશોધને ભારે વેગ પકડ્યો છે. ધીમે ધીમે બધા ગ્રહોની માહિતી મેળવવા અવકાશયાનો વહેતાં મૂક્યાં છે.

*****

વિશ્વનાં બધાં રાષ્ટ્રો એનાં સંશોધન પાછળ ઝૂકી પડ્યાં અને ડૂબી ગયા છે. અબજો રૂપિયાના ખર્ચ થઈ ગયા અને થઈ રહ્યા છે. દૂરબીનથી જેવું દેખાતું ગયું તેવા નિર્ણયો કરતા રહ્યા, પરંતુ જૈનશાસ્ત્રોએ આકાશમાં જ્યોતિષયક પુરૂં થાય તે પછી ઊંચે ઊંચે આકાશમાં જ અબજો માઈલના વિસ્તારમાં વિમાનધારી અને વિમાનવાસી અસંખ્ય દેવોના અસંખ્ય વિમાનો સ્થિર રહ્યાં છે. તે વિમાનો અનાદિ-અનંતકાળ સુધી એક જ સ્થિતિમાં રહેવાવાળાં છે. વિરાટ આકાશમાં અબજો માઈલ દૂર રહેલાં વિમાનોનાં અસ્તિત્વની ઉપગ્રહો અને અવકાશયાનો નોંધ ન લઈ શકે તે પણ સ્વાભાવિક છે. બાકી સાતે ગ્રહો અને પૃથ્વી વૈજ્ઞાનિકોએ જેટલી જોઈ છે તે બધું વિરાટ જૈન બ્રહ્માંડ આગળ તો બિંદુ જેટલું પણ નથી.

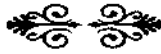
પ્રશ્ન—કોઈ પૂછે કે જૈન ભૂગોળનું પ્રમાણ-માપ શું ?

ઉત્તર—ભૂગોળ શબ્દથી ભૂ એટલે પૃથ્વી સાથે સંબંધ ધરાવતી વાત. એ દષ્ટિએ વિચારીએ તો માત્ર મનુષ્યલોકની ધરતીનું ગ્રહણ કરાય તો એક રાજ એટલે અસંખ્ય કોટાનુકોટી અર્થાત્ અબજો માઈલનું પ્રમાણ ગણાય, અને આ અબજો માઈલમાં અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોવાળી પૃથ્વી ગોળાકાર છે.

હવે આગળ વધીએ તો આપણી ધરતીની નીચે પાતાલમાં રહેલી સાત નરકો એ પણ સાત પૃથ્વીઓ છે, હકીકતમાં એ ધરતી જ છે. આકાશમાં પણ પૃથ્વી છે અને સિદ્ધશિલાને પૃથ્વી જ કહી છે.

પ્રશ્નકારનો પ્રશ્ન આ ધરતી ઉપરની ભૂગોળ પૂરતો છે જેથી એનો જવાબ માત્ર ઉપર કહ્યું તેમ મનુષ્યલોકના માપે સમજી લેવો. પણ જો ભૂગોળ શબ્દ ન વાપરીએ તો અલગ અલગ પૃથ્વીઓથી વર્તતું સમગ્ર વિશ્વ જેમાં સિદ્ધશિલા, દેવલોક, જ્યોતિષયક, મનુષ્યલોક, અધોલોક-પાતાલલોક અર્થાત્ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ ત્રણેયનો વિચાર કરીએ તો સમગ્ર વિશ્વ ચૌદરાજલોકરૂપ કહેવાય. એક રાજ એટલે અબજોના અબજો માઈલનો વિસ્તાર સમજવાનો એટલે આ વિશ્વ ઠેઠ નીચે પાતાળના તળિયાથી લઈને ઠેઠ ઉપર આકાશના છેડા સુધી પહોંચેલું છે. ચૌદરાજલોકરૂપી વિશ્વનો આકાર કેવો હોય તેનું ચિત્ર આ સંગ્રહણી ગ્રન્થમાં આપ્યું છે તે જોઈ લેવું. ચૌદરાજલોકરૂપ વિશ્વની લંબાઈ-પહોળાઈ બધે ઠેકાણે એકસરખી નથી, ઓછીવત્તી છે.

આ પ્રમાણે કેટલીક છૂટક છૂટક વિગતો પૂરી થઈ.

લેખાંક-૨

નોંધ—જ્યોતિષયક એ આકાશી વસ્તુ છે. આ આકાશી બધી વસ્તુઓને જૈનશાસ્ત્ર કેવી કેવી રીતે સમજે છે, તેનો ટૂંકો જરૂરી ખ્યાલ નીચે આપ્યો છે. આકાશી બાબતમાં આજના વિજ્ઞાન સાથે આકાશ-પાતાલનું અંતર છે, લગભગ બધી જ બાબતમાં જૈનમાન્યતાથી વિરૂદ્ધ છે, એટલે તેની જોડે વિચારણા કે તુલના કરવાનો કશો અર્થ નથી.

*

+++++

—સર્વજ્ઞપુરુષોકથિત જૈનશાસ્ત્રકારો જ્યોતિષચક્રને પાંચ વિભાગમાં વિભક્ત થએલું માને છે. જેનાં નામ અનુક્રમે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા છે.

—અસંખ્ય કોટાનુકોટી યોજન-માઈલોમાં પથરાયેલા આકાશમાં પ્રત્યેક વસ્તુઓ અસંખ્ય અસંખ્ય સંખ્યામાં છે.

—એ પાંચે વસ્તુઓ સ્વતંત્ર છે, એકબીજાથી ભિન્ન છે. તે સદાય ચર--^૧ગતિમાન જ હોય છે. અનાદિકાળથી જ સ્વતંત્ર છે અને અનંતકાળ સુધી તે રીતે જ રહેશે, તેમાં કશા ફેરફારો થવાના નથી. એ કદી ઉત્પન્ન થતા નથી તેમ ક્યારેય વિનાશ પામતા નથી. એ તો શાશ્વત પદાર્થો છે. પાંચેય જ દેખાય છે તે વિમાનો છે.

—એ પદાર્થો કોઈ કોઈની સાથે જોડાયેલા નથી તેમજ એકબીજામાંથી છૂટા પડીને અલગ થયા છે તેમ પણ નથી.

—વળી સદાકાળ એક જ નિશ્ચિત માપવાળાં જ રહેવાનાં છે. કોઈપણ સંજોગમાં તેના માપમાં હાનિ-વૃદ્ધિ થવાની નથી.

—આકાશમાં દિવસે અતિસ્પષ્ટપણે આપણે જે તેજસ્વી પદાર્થ જોઈએ છીએ, તે સૂર્ય નામના દેવનું તેના જ નામથી ઓળખાતું સ્ફટિકરત્નનું બનેલું વિમાન જ છે અને તેની અંદર અનેક દેવ-દેવીઓનો નિવાસ છે. રાતના આકાશમાં શીતળ પ્રકાશ આપતા અનેક તેજસ્વી પદાર્થો આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈએ છીએ. એ બધાય સ્ફટિક વિમાનો છે, અને તે ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓનાં છે અને તેની અંદર તે દેવ-દેવીઓનો નિવાસ છે.

—આ પાંચેય પદાર્થો પોતપોતાના માર્ગની નિશ્ચિત કરેલી આકાશી રેખાઓ ઉપર પ્રતિવર્ષે નિયમ મુજબ ગમનાગમન કરે છે, જેથી દિવસ, માસ, ઋતુઓ અને વર્ષના ભેદો ઉત્પન્ન થાય છે.

—જૈનદ્રષ્ટિએ સૃષ્ટિ અસંખ્ય કોટાનુકોટી માઈલો પ્રમાણ છે. જેમાં પૃથ્વી, પાણી અને પ્રાણીઓનો સમાવેશ થાય છે. એમાં અસંખ્ય પૃથ્વીઓ છે અને અસંખ્ય સમુદ્રોનો પણ સમાવેશ છે. આ સૃષ્ટિનો જમીને જેટલો ભાગ રોક્યો છે તેથી અધિક ભાગ પાણી (સમુદ્રો) એ રોકેલો છે.

—આ સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરે પાંચેય વસ્તુઓ સદાયે પરિભ્રમણ કરવાના સ્વભાવવાળી છે. તથાપિ (અદ્વીદીપ તથા અદ્વીદીપ બહારના આકાશમાં) તારા વગેરે અમુક વસ્તુઓ સ્થિર રહીને પણ પ્રકાશ આપવાવાળી છે.

—જૈનશાસ્ત્રો મુખ્યપ્રધાન ગ્રહોની સંખ્યા ૮૮ની કહે છે. તેમાં નવ ગ્રહોને અગ્રસ્થાન આપે છે. તે સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, રવિ, રાહુ અને કેતુ છે. નક્ષત્રોની સંખ્યા ૨૮ની છે, અને તારાની સંખ્યા તો અબજોની છે.

—આપણી ભૂમિથી તદ્દન નજીકમાં નજીક પ્રથમ તારામંડલ આકાશમાં વ્યાપ્ત થએલું છે, એટલે આપણી આ (સમભૂતલા) પૃથ્વીથી ૭૮૦* યોજન ઊંચે જઈએ ત્યારે તારાનાં તેજસ્વી વિમાનો આવી પહોંચે.

૧. ચરજ્યોતિષીનું સ્થાન અદ્વીદીપમાં જ છે. તેની બહાર જ્યોતિષીઓ સદાકાળ સ્થિર જ હોય.

* જુઓ આ સંગ્રહણીગ્રન્થની ગાથા ૪૯ થી ૫૧.

+++++

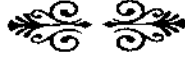
*****
 એ તારાનાં વિમાનો જાતજાતનાં સ્ફટિકરત્નનાં તેજસ્વી છે, ત્યારબાદ ગ્રહોની શરૂઆત થાય છે, એમાં તારાથી ૧૦ યોજન દૂર પ્રથમ સૂર્ય ગ્રહ, ત્યારબાદ ૮૦ યોજન દૂર ચંદ્ર ગ્રહ, ત્યાંથી ૪ યોજન દૂર ઊંચે બુધ અને ત્યાંથી ત્રણ ત્રણ યોજનને અંતરે અનુક્રમે શુક્ર, ગુરુ, મંગળ અને શનિ ગ્રહો છે.

—પૃથ્વીની સહુથી નજીક ગ્રહ સૂર્ય, પછી ચંદ્ર, પછી ક્રમશઃ બુધ, શુક્ર, ગુરુ, મંગળ અને શનિશ્ચર છે. આપણી પૃથ્વીથી સૂર્ય ૮૦૦ યોજન દૂર, ચંદ્ર ૮૮૦, બુધ ૮૮૮, શુક્ર ૮૮૧, ગુરુ ૮૮૪, મંગળ ૮૮૭, શનિ ૮૦૦ યોજન દૂર છે. સમગ્ર જ્યોતિષચક્રમાં સહુથી છેલ્લો અને સહુથી ઊંચો શનિશ્ચર છે.

—૨૮ નક્ષત્રોનું સ્થાન ચંદ્ર અને બુધ ગ્રહ વચ્ચે આવેલું છે, જે આપણી પૃથ્વીથી ૮૮૪ યોજન દૂર છે. નક્ષત્રોનાં મંડલો છે અને તે મેરુપર્વતને કરતાં ગોળાકારે પરિભ્રમણ કરતાં હોય છે.

—સમગ્ર જ્યોતિષચક્રના પાંચે અંગો મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા દેતા ગોળાકારે પોતાનો ચાર કરે છે અને ભિન્ન ભિન્ન કાળ મર્યાદાઓની સ્થિતિઓને પેદા કરે છે અને જગતના અનેક વ્યવહારોને પ્રવર્તવે છે.

અંગત નોંધ :—જૈનશાસ્ત્રોમાં જ્યોતિષચક્ર બાબતમાં જે કંઈ થોડી ઘણી વિગતો મળે છે તેના આધારે થોડી સ્થૂલ સ્થૂલ માહિતી આપી છે. બાકી આકાશમાં કે સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ ગ્રહો વગેરેમાં કેટલીક રહસ્યમય ઘટનાઓ અવરનવર સર્જાય છે કે કેમ ! એ બાબતો જૈનશાસ્ત્રોમાં લખી હોતી નથી અને પ્રાયઃ એવું લાખવાની પ્રથા પણ નથી. જ્યારે બીજી બાજુ પરદેશના વૈજ્ઞાનિકો એમનાં વિરાટ દૂરબીનો દ્વારા સૂર્ય વગેરે વસ્તુઓમાં સૂર્યમાં ઘડાકા થાય છે, અવાજો થાય છે, જાતજાતની પરિસ્થિતિઓ સર્જાય છે તેમ અવરનવર જણાવતા હોય છે. જુદા જુદા ગ્રહોમાં પણ ચિત્રવિચિત્ર પરિસ્થિતિઓ સર્જાય છે એમ તેઓ કહે છે. જૈન અભ્યાસીઓ માટે આ બાબતો ચિંતન કરવા જેવી અને સંશોધન માગી લે તેવી છે.

લેખાંક-૩

આ સંગ્રહણીગ્રંથમાં ભૂગોળ-ખગોળનો વિષય મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે એટલે સંગ્રહણી ગ્રંથના ભૂગોળ-ખગોળના વાચકોને જૈન ભૂગોળ-ખગોળ અને વૈજ્ઞાનિક ભૂગોળ-ખગોળ વચ્ચે આકાશ-ખાતાળ જેટલું જે અંતર છે, તે અંતર શું છે ? કેવું છે ? ભારતની જૈન, હિન્દુ અને બૌદ્ધ ત્રણેય સમાજની જે માન્યતાઓ છે તેથી વિપરીત રીતે વૈજ્ઞાનિકોએ જે વર્ણન કર્યું છે તે બધું શું છે તેની વાચકોને કંઈક ઝાંખી થાય તેવી વિગત અહીં આપું છું. તે પહેલાં વૈજ્ઞાનિકોની આજે એટલે ઈ. સન્ ૧૯૮૦ અને વિક્રમ સં. ૨૦૪૬ સુધીમાં શું પરિસ્થિતિ છે તે થોડું જોઈએ. તે પહેલાં એક વાતનું સ્પષ્ટીકરણ વાચકોએ સમજી લેવું જોઈએ કે છેલ્લાં ૫૦૦ વર્ષથી ખગોળના ક્ષેત્રમાં વૈજ્ઞાનિકોએ પદાર્પણ કર્યું અને છેલ્લાં લગભગ ૨૦૦ વર્ષમાં ભૂગોળ-ખગોળનાં ક્ષેત્રમાં વધુ સંશોધનો થયાં, તેમાં આધુનિક રીતે નવી વેદશાળાઓની શરૂઆત થઈ. આકાશને જોવા માટે નવાં દૂરબીનો તૈયાર થયાં અને તે વેદશાળાઓમાં મૂકવામાં આવ્યાં. ત્યારપછી ખગોળના ક્ષેત્રમાં વૈજ્ઞાનિકોએ આકાશવર્તી સૂર્ય, ચંદ્ર, અનેક ગ્રહો, નક્ષત્ર, તારાઓ, આકાશગંગા વગેરે પદાર્થોની બાબતમાં ખૂબ ખૂબ

*****

સંશોધનો કર્યાં. એજિનિયરીંગ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં ધરખમ વિકાસ સાધ્યો અને તે પછી આકાશના વધુ સંશોધન માટે અમેરિકાની પાલોમર વેધશાળામાં ૨૦૦ ઈંચના વ્યાસવાળું નવું દૂરબીન કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે ઊભું કર્યું. આવી નાની-મોટી વેધશાળાઓ દુનિયાભરનાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં સ્થપાઈ ગઈ. બધી વેધશાળાઓ રાત-દિવસ કાર્યરત છે. આ બધાં દૂરબીનોથી પૃથ્વીને ફરતું એવું જે સઘન વાયુમંડળ છે તે વાયુમંડળને ભેદીને ઘણાં દૂર ઊંડાણમાં જે વસ્તુ જોવી હોય તે વસ્તુ જોઈ શકાતી નથી. વૈજ્ઞાનિકો પાસેનાં દૂરબીનો વાયુમંડળને વીંધીને જોઈ શકે તે શક્યતા ન હોવાથી વરસોથી મૂંઝવણભરી સ્થિતિમાં મૂકાયા હતા. તેમાં વીજળીને વેગે દોટ મૂકી રહેલા વૈજ્ઞાનિકોએ વર્ષોની ભારે જહેમતને અન્તે એક મહાન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. પૂર્વ-પશ્ચિમની માન્યતાનુસાર ધરતી ઉપર કે આકાશમાં સર્વત્ર ગુરુત્વાકર્ષણ રહેલું છે અને તેનાં કારણે જેટલી ચીજો ઉપર મોકલવામાં આવે તે અમુક મર્યાદા સુધી ગયા પછી તે આગળ વધી શકે નહિ પણ પાછું ઊતરવું જ પડે એટલે નીચે જ પડે તેવી પરિસ્થિતિ વર્તતી હતી.

પ્રથમ ★ ગુરુત્વાકર્ષણ એટલે શું ? તે સમજાવે

પૃથ્વી ઉપર ગુરુત્વાકર્ષણનું જબરજસ્ત અદૃશ્ય વ્યાપક બળ જે રહેલું છે તે બળ દૂર ગએલી કોઈપણ વસ્તુને નીચે ખેંચવામાં, નજીક લાવવામાં (લોહચુંબકની જેમ) ભારે તાકાત ધરાવે છે. જેમ એક દડો ઉપર ફેંકો એટલે ઉપર એની મેળે આગળ નહિ જાય, જેટલી તાકાત ફેંકનારે અજમાવી છે ત્યાં સુધી દૂર પહોંચ્યો. તે પછી તરત જ ગુરુત્વાકર્ષણના બળથી નીચે ખેંચાઈને ધરતી ઉપર આવે છે. વૈજ્ઞાનિકો અંતરીક્ષના પ્રહોમાં પહોંચવા માટેનાં સ્વપ્નાં સેંકડો વરસથી સેવતાં હતાં, અને તેના માટે જાતજાતનાં વિચારો તેમજ અનેક જાતનું સંશોધન કર્યાં જ કરતા હતા. અંતે તેમણે શોધી કાઢ્યું કે આકાશમાં ગુરુત્વાકર્ષણ જ્યાં સુધી રહેલું છે તે ગુરુત્વાકર્ષણની હદ ઓળંગીને જો કોઈ ચીજ આકર્ષણની બહાર નીકળી જાય તો અંતરીક્ષની દુનિયાને જોવા માટેના તમામ દરવાજા ખુલ્લા થઈ જાય એટલે એમને વરસોથી ઘણા ઘણા પ્રયોગોને અન્તે એક જંગી રોકેટ (પેન્સિલ ઘાટનું) બનાવ્યું, અને એ રોકેટને એટલી ઝડપથી આકાશમાં ચડાવી દેવું જોઈએ કે જે ગુરુત્વાકર્ષણને ભેદીને તે આગળ નીકળી જાય. રોકેટ ઉપર કશી અસર ન કરે એટલે એમને જાતજાતનાં યાંત્રિક સાધનોથી પરિપૂર્ણ શંકુ આકારનું લાંબું રોકેટ બનાવ્યું. વિદ્યુત શક્તિ ભરી દીધી. એ રોકેટને★ ઘક્કો મારવા માટે લોખંડ વગેરેનાં મજબૂત જંગી સ્થંભો સીડી જેવાં યાંત્રિક સાધનો ઊભાં કર્યાં. એની ઉપર રોકેટને ચડાવ્યું પછી સ્વીચ દબાવીને રોકેટને છોડવામાં આવ્યું. એ રોકેટ જબરજસ્ત વિદ્યુતવેગી ગતિથી ગુરુત્વાકર્ષણને ભેદીને-આકાશ ચીરીને બહાર નીકળી ગયું અને અંતરીક્ષમાં પહોંચી ગયું. આ જોઈ-જાણીને એક વિરલ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યાનો વૈજ્ઞાનિકોએ અસીમ આનંદ અનુભવ્યો. વૈજ્ઞાનિકોનાં અંતરીક્ષ સંશોધન માટે રોકેટની શોધ પાશ્વર્યામાં પૂણી જેવી હતી પણ એમને જે જાણવું હતું તે જાણી લીધું કે રોકેટ એવું શક્તિશાળી સાધન બન્યું છે કે તે ગુરુત્વાકર્ષણને ભેદીને અંતરીક્ષમાં પહોંચી શકે છે, એટલે વૈજ્ઞાનિકોને હવે આકાશની અંદર રહેલી હવા, વાયુ, આકાશમાંથી આવતાં જાતજાતનાં કિરણો, સૂર્યમંડળની પરિસ્થિતિ, ગુરુત્વાકર્ષણની બહારના અંતરીક્ષમાં મનુષ્ય કેવી રીતે રહી શકે, આવી અનેક

★ જૈન ગ્રંથોમાં આ અંગેના સંકેતો છે કે કેમ ! તે જોવા મળ્યા નથી પણ આ દેશના વૈજ્ઞાનિક આર્યભટ્ટે ધરતીને ગુરુત્વાકર્ષણ છે એ સિદ્ધાન્ત શોધી કાઢ્યો અને પુસ્તકસ્થ પણ કર્યો, જે વાત અહીં અપાતા લેખમાં અલગ છાપી છે તે જુઓ.

★ રોકેટ કેમ બને છે, શેનું બને છે, એને જબરજસ્ત ઘક્કો આપવા શું યોજના છે તે રોમાંચક છે.

*****

જાતનું સંશોધન કરવું જરૂરી હતું એટલે એ માટે તેમને અનેક જાતનાં સંશોધનોનાં સાધનોથી સજ્જ ઓળાકાર સાધન વિકસાવ્યું. શરૂઆતના પ્રયોગો કરવા વૈજ્ઞાનિકોએ જે સાધન બનાવ્યું તેનું નામ યાન-અવકાશયાન રાખવામાં આવ્યું. સૌથી પહેલું સ્પુટનિક નામનું અવકાશયાન રશિયાએ છોડ્યું હતું. પછી રશિયાએ મહિનાઓથી તાલીમ આપેલી કૂતરીઓને અવકાશયાનમાં મોકલી. આકાશના હવામાનના વાતાવરણમાં ગુરુત્વાકર્ષણના અભાવે કૂતરીઓનાં તન-મન ઉપર શું અસર થાય છે તે બધાં માપવાનાં યંત્રો સ્પુટનિકમાં જ ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં અને ઉપર જે કંઈ ઘટનાઓ બનતી તેનાં છાયા પુદ્ગલોનાં ચિત્રો ધરતી ઉપર રશિયાની વિજ્ઞાનશાળાઓમાં ગોઠવેલાં સાધનોમાં હજારો માઈલ દૂરથી ઊતરતાં રહ્યાં હતાં. ત્યારપછી તો અમેરિકાએ પણ આ દિશામાં ધરખમ રીતે ઝુકાવ્યું અને અમેરિકાએ રોકેટ અને અવકાશયાન બનાવ્યાં. અંતરીક્ષ ક્ષેત્રે બંને દેશો વચ્ચે હરિકાઈ વધી અને તાલીમ પામેલી અમેરિકાની બે વ્યક્તિઓને અને એ સ્પુટનિકને રોકેટ ઉપર બેસાડી દેવામાં આવ્યા અને નીચેથી રોકેટને એવો ધક્કો માર્યો કે અવકાશયાન સહિત રોકેટ અંતરીક્ષમાં પહોંચી ગયું અને અંદરની યાંત્રિક ગોઠવણ મુજબ અવકાશયાન આકાશમાં પહોંચ્યા પછી રોકેટ ઓટોમેટિક છૂટું પડી ગયું અને અવકાશયાન આકાશમાં ધૂમતું થઈ ગયું. અમેરિકાએ પોતે બનાવેલાં અવકાશયાનમાં બેસાડી અને રોકેટને મોકલવાના ધક્કા દ્વારા રોકેટ સહિત અવકાશયાનને આકાશમાં ફેંકવામાં આવ્યું અને આકાશની અંદર પૃથ્વીને ફરતી સેંકડો પ્રદક્ષિણા દઈને એ અવકાશયાન ધરતી ઉપર સમુદ્ર ઉપર ચોક્કસ જગ્યાએ ઊતારવામાં આવ્યું અને અવકાશયાનમાં પ્રવાસ કરી આવેલા બંને યાત્રિકોને જહાજમાં બેસાડીને અમેરિકામાં લાવવામાં આવ્યા. ત્યારપછી ઘણાં યાનો-ઉપગ્રહો^૧ આકાશમાં ધૂમતું થયાં, એપોલો, વોયેજર વગેરે ઉડાડયાં.

આ શોધખોળથી ખગોળના વૈજ્ઞાનિકોમાં અસીમ ઉત્સાહનું મોજું ફરી વળ્યું. કેમકે હવે તેઓ ધાર્યા નિશાનો લઈ શકશે. રોકેટ અને અવકાશયાનનો વધુ ઈતિહાસ લખવા માટેનું આ સ્થાન નથી. મારે જે વાત કહેવી છે તેના અનુસંધાન પૂરતી ઉપરની વાત લખવી પડી છે.

વૈજ્ઞાનિકોના હાથમાં હવે અંતરીક્ષમાં ચેતન કે જડ ગમે તે વસ્તુ લઈ જવા માટેના દ્વાર ખુલ્લાં થઈ ગયાં. પૃથ્વી ઉપરના દૂરબીનથી અંતરીક્ષને સ્પષ્ટ જોવામાં આકાશમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ થયા કરતી એટલે વૈજ્ઞાનિકોએ નક્કી કર્યું કે હવે વેધશાળાને આકાશમાં જ લઈ જવાય તો આકાશી દૂરબીનથી ખગોળનાં ઘણાં સત્યો જાણી શકાય. હવે અવકાશયાનનું સાધન તૈયાર હતું પણ અવકાશયાનમાં કામ કરી શકે તેવું દૂરબીન જો તૈયાર થાય તો અંતરીક્ષમાં દૂર દૂર ઊડે જોઈને વિશ્વનાં અજ્ઞાત રહસ્યોને શોધી શકાય, એટલે અમેરિકાની સ્પેસ સટલ ડિસ્કવરીએ આ સાલના (ઈ. સન્ ૧૯૪૫) એપ્રિલ મહિનામાં હબલ નામના દૂરબીનને સ્પેસ સટલ દ્વારા આકાશમાં ચડાવી દીધું અને આ સંશોધનાત્મક ક્રાંતિકારી દૂરબીનને પૃથ્વીમંડળના વાયુમંડળની અંતરીક્ષમાં તેની કક્ષામાં તરતું મૂકાયું. આ દૂરબીન વિશ્વના તાગ કાઢશે અને નવાં નવાં રહસ્યો શોધી કાઢશે એમ વૈજ્ઞાનિકો જણાવે છે. આ હબલ દૂરબીન કેવાં ક્રાંતિકારી પરિણામો લાવશે તેના માટે વૈજ્ઞાનિકોએ જે તર્કો ક્યાં છે, જે કલ્પનાઓ કરી છે, તે નીચે મુજબ જણાવી છે.

૧. આજસુધીનાં વિશ્વ અંગેના વિચારોમાં જડમૂળથી ફેરફાર કરશે. ૨. તારાઓને ગ્રહમાળાઓ છે

૧. વિશ્વનાં માત્ર પાંચ રાષ્ટ્રો પોતાનાં રોકેટો દ્વારા ઉપગ્રહો ચઢાવે છે. એમાં ભારતે પણ નંબર નોંધાવ્યો અને રોહિણીને આકાશમાં ફેંક્યું, તે ઉપગ્રહ બની ગયું. ત્યારપછી ભારતે એપલ, આર્યભટ્ટ, ભાસ્કર નામનાં ઉપગ્રહો ચઢાવ્યાં.

*****

*****

કે નહિ તે જણાવશે. ૩. વિશ્વનાં ઘણાં ઘણાં અજ્ઞાત રહસ્યોને છતાં કરશે. ૪. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો એમ માને છે કે આ દૂરબીન આપણાં વિશ્વ વિષેના કેટલાય ખગોળ સિદ્ધાન્તોને જૂનાં સાબિત કરે તો ના નહીં. ૫. આ હબલે વિશ્વ કેટલું મોટું છે, તે વાત વૈજ્ઞાનિકોએ પણ જણાવી છે. આ હબલ દૂરબીન 'આ વિશ્વ મહાવિસ્ફોટથી ઉત્પન્ન થયું છે કે અનાદિકાળથી જેવું છે તેવું જ આજે છે' તે ઉપર પ્રકાશ નાંખશે.

વૈજ્ઞાનિકોને સૂર્યમંડળની રચનાની કેટલીક ગૂંચવણ છે તે હજુ પૂરેપૂરી સમજાણી નથી અને તેથી આકાશવર્તી મંદાકિનીઓની રચના અને ગૂંચવણ ખગોળ વૈજ્ઞાનિકોને મૂઝવી રહી છે. વિશ્વને પોતાનું જન્મ-મરણનું ચક્ર છે કે નહિ, બીજે કયાંય જીવન છે કે નહિ, વિશ્વ કેટલું મોટું છે તે હવે ચોકસાઈભરી રીતે આ દૂરબીન શોધી કાઢશે.

ઉપરની વિગતોમાં આપણ માટે બે બાબતો ખાસ મહત્ત્વની છે. જૈન ખગોળ-વિજ્ઞાન એમ કહે છે કે આ પૃથ્વીનું અસ્તિત્વ તો અનાદિકાળથી અનંતકાળ સુધી રહેવાનું જ છે. સમગ્ર પૃથ્વીનો કોઈ દિવસ સંપૂર્ણ વિનાશ થતો નથી, પરંતુ પૃથ્વી ઉપર રહેલી જડ અને ચેતન વસ્તુઓ એટલે કે પ્રાણીઓ, પૃથ્વીઓ, જળાશયો, પહાડો વગેરેનો યોગ્ય સમયે રૂપિયે બાર—તેર આની પ્રમાણમાં વિનાશ સર્જાય છે, જેને જૈન વિજ્ઞાનીઓએ પ્રલયકાળ કહ્યો છે. જૈન વિજ્ઞાનીઓએ અમુક અબજો વર્ષનાં અન્તે પૃથ્વી ઉપર પ્રલયકાળો અવશ્ય આવે જ છે અને આખી ધરતીનો વિનાશ સર્જાય છે એમ જણાવ્યું છે. બહુ જ મર્યાદિત સંખ્યામાં માણસો-પ્રાણીઓ જીવતાં રહે, બાકી સમગ્ર ધરતી ઉપરનું ચૈતન્યજીવન એટલે કે મનુષ્યો, પશુઓ, પ્રાણીઓ, વનસ્પતિઓ, નદીઓ વગેરે લગભગ નાશ પામી જશે. ફક્ત ગંગા નદીનો એક નીક જેવો નાનકડો પ્રવાહ વહેતો રહેશે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે આ બધો નાશ કોણ કરશે ? શી રીતે થશે ? એ માટે જૈનશાસ્ત્રમાં એવું જણાવ્યું છે કે પ્રલયકાળના દિવસો જ્યારે આવી પહોંચશે ત્યારે કુદરતીસ્વભાવે જ અનાદિકાળના સ્થાપિત શાસ્ત્રકથિત નિયમ મુજબ ૪૯ દિવસ સુધી ક્ષાર, અગ્નિ, વિષ વગેરે સાત જાતની પ્રતિકૂળ વૃષ્ટિઓ સાત સાત દિવસ સુધી વરસશે અને તે આ ધરતી ઉપરની વિદ્યમાન તમામ વસ્તુઓને ખતમ કરી નાંખશે. જે લોકો જીવતા હશે તે નદીતટની ગુફાઓમાં વસવા ચાલ્યા જશે અને તેઓ ગંગાના પાણીમાં ઉત્પન્ન થતાં મત્સ્યો-માછલાં વગેરે ખાઈને પોતાનો નિર્વાહ કરતા રહેશે. આ પ્રલયકાળની મર્યાદા લાખો-કરોડો વરસોની હોય છે. તે કાળ વીત્યા પછી અનાદિકાળના જગતના નિયમ મુજબ ફરી આ ધરતી ઉપર ધરતીને નવું સર્જન આપવા માટે અને ધરતી ઉપર નવી જીવસૃષ્ટિ અને જીવન ઊભું કરવા માટે કુદરતે જ જાતજાતની અનુકૂળ વૃષ્ટિઓ વરસવા માંડશે, તેમજ કરોડો વરસથી સર્વથા રસ-કસહીન થયેલી શુષ્ક ધરતીને ફરી અનાજ ઉત્પાદન યોગ્ય આદ્ર બનાવશે અને બાકીની જીવસૃષ્ટિ પણ ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થવા માંડશે. હજારો વર્ષ પછી પ્રલયકાળ પહેલાં વિશ્વ જે રીતે ધબકતું હતું તે રીતે પાછું ધબકતું-વિદ્યમાન થઈ જશે એટલે પુનઃ સૃષ્ટિનું નવસર્જન થશે.

આ પ્રમાણે ★સંહાર અને સર્જનની પ્રક્રિયા પૃથ્વી ઉપર રહેલી છે એમ જૈનો ચોક્કસ માને છે. વૈજ્ઞાનિકો જો હબલ દૂરબીનથી અનાદિકાળથી વિશ્વ જેવું છે તેવું જ આજે છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે તેવું શોધી કાઢશે તો જૈનધર્મની માન્યતાને મોટો ટેકો મળશે.

વાચકો એ પણ ખાસ ધ્યાન રાખે કે વૈજ્ઞાનિકોએ જે કંઈ શોધ્યું છે, જાણ્યું છે તે ફક્ત દૂરબીનની

★ અન્ય ધર્મની માન્યતાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે.

*****

*****

આંખે જોયેલું કહ્યું છે. પોતાની સગી આંખે જોયેલું કહ્યું નથી એથી જ ઉપર મેં જણાવ્યું તે પ્રમાણે આ હબલ દૂરબીન વિજ્ઞાનના કેટલાય સિદ્ધાન્તોને કદાચ ખોટા પાડે. સૂર્યમાળાની કેટલીક શોધખોળોમાં પણ નવી ક્રાન્તિ સર્જાય. એમાં પણ યથાર્થ-સત્ય કેટલું હશે તે તો જ્ઞાની જ જાણી શકે. અન્ય સાધનો દ્વારા થતી શોધો વાંચવી-જાણવી ખરી પણ ખરેખર શોધ સારી છે તેની ખાત્રી થયા પછી જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

આ ઉપરથી આપણે સમજવાનું એ છે કે જૈનધર્મની માન્યતાથી વિપરીત માન્યતાઓ બધી જ સાચી છે એવું માનવું જરૂરી નથી. એમની ઘણી માન્યતાઓ સાથે અનુમાન અને કલ્પનાઓ ઘણી જોડાયેલી છે. કદાચ એક દિવસ એવો પણ આવે કે જૈનધર્મની ભૂગોળ અને ખગોળની માન્યતાઓ મહત્ત્વની અને મુખ્ય મુખ્ય બાબતો જે છે તે સાચી છે એવું પુરવાર થાય તો નવાઈ નહીં.

એક વાત સમજી લેવી જોઈએ કે જૈન તીર્થંકરોએ જે કહ્યું તેનો જૈનાગમોમાં મોટાભાગે સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. જૈન તીર્થંકરોએ દૂરબીનથી જણાવ્યું નથી પણ તેમણે જે કેવળજ્ઞાન થયું હતું, જેને ત્રિકાલજ્ઞાન કહેવાય છે એ જ્ઞાનચક્ષુથી ત્રણેયકાળની વિશ્વની વ્યવસ્થા, સમગ્ર બ્રહ્માંડની વ્યવસ્થા, જૈન ભૂગોળ-ખગોળની શું સ્થિતિ છે તે બધી નજરોનજર જોઈ છે અને પછી સ્થૂલ સ્થૂલ જરૂરી બાબતો જણાવી છે. જો વિજ્ઞાનની માન્યતા સ્વીકારીએ તો તેને તો જંબૂદ્વીપ સાથે કશું સગપણ જ નથી રહેતું. એ ન રહે એટલે મહાવિદેહ, મેરુપર્વત બધી બાબતો ઉડી જાય. વિજ્ઞાનકથિત પૃથ્વી તો આકાશમાં અદ્ધર ધૂમે છે. પરિણામે અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોનું, પહેલી નરક વગેરે બધાનું અસ્તિત્વ જ ખતમ થઈ જાય, તે આપણે ચલાવી શકીએ તેમ નથી. તીર્થંકરોની વાણી અસત્ય, ભ્રમણાત્મક કે અધૂરી હોય તે સ્વીકારી શકીએ તેમ નથી. અલબત્ત ભૂગોળ અંગે વિશેષ જાણકારીની જરૂર નથી હોતી, કેમકે આ ધરતી ઉપરની ભૂગોળ અશાશ્વત છે પરંતુ ખગોળ એ શાશ્વત ચીજ છે. ખગોળ બાબતમાં જૈનધર્મે જેટલું જણાવ્યું છે તેની આગળ આજના વિજ્ઞાને સૂર્યમંડળ આકાશી ગ્રહોથી વધુ કશું જ જણાવ્યું નથી. જ્યારે જૈનખગોળકારોએ તો ગ્રહોથી ઉપર અસંખ્ય વિમાનો, દેવોની મહાતિમહાસૃષ્ટિ વગેરે વર્ણવ્યું છે.

*

લેખાંક-૪

ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિ અને પૃથ્વી અંગેની માન્યતાનું સહુથી પહેલું
(એટલે કે ઇ. સન્ ૪૭૫ની આસપાસમાં) કથન કરનારા
વૈજ્ઞાનિકો ભારતના છે

નોંધ—જૈનગ્રન્થોમાં ગુરુત્વાકર્ષણની વાત જોવા મળી નથી એમ છતાં ગુરુત્વાકર્ષણની વાત પરદેશના વૈજ્ઞાનિકે પ્રથમ જાહેર કરી છે, આવું કેટલાક સમજે છે તે વાત બરાબર નથી. આ શોધ ભારતના જ વૈજ્ઞાનિકે સેંકડો વરસ ઉપર કહેલી છે. પૃથ્વી ફરે છે અને તે ગોળ છે, તે વાત સહુથી પહેલી ભારતના વૈજ્ઞાનિકે કરી છે તે અને બીજી બાબતો આ લેખમાં લખી છે.

*

*****

+++++
 પૃથ્વી ગોળ છે અને પૃથ્વીમાં આકર્ષણશક્તિ છે. આ બંને બાબતો ન્યૂટન^૧ અને ગેલિલિયોએ કહી છે તેમ નથી, પરંતુ હજાર વર્ષ પહેલાં ભાસ્કરાચાર્ય નામના ભારતીય વૈજ્ઞાનિકે સિદ્ધાન્તશિરોમણિ ગ્રંથમાં જણાવેલી છે.

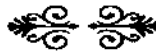
પૃથ્વીમાં આકર્ષણશક્તિ છે અને તે પોતાની આસપાસના પદાર્થોને ખેંચ્યા કરે છે. પૃથ્વીની નજીકમાં આકર્ષણશક્તિ વધુ છે પણ દૂર દૂર જતાં તે શક્તિ ઘટતી જાય છે.

કોઈ સ્થાન ઉપરથી હલકી કે ભારે વસ્તુ પૃથ્વી ઉપર છોડવામાં આવે તો તે બંને એકસાથે સમાનકાળમાં પૃથ્વી ઉપર પડે છે પણ એવું નથી બનતું કે ભારે વસ્તુ પહેલાં પડે અને હલકી પછી પડે. આથી એમ કહેવાય છે કે ગ્રહો અને પૃથ્વી^૨ આકર્ષણશક્તિના પ્રભાવથી જ પોતપોતાની મર્યાદા જાળવીને પરિભ્રમણ કરે છે. આથી કેટલીક વ્યક્તિઓની સમજમાં એવું છે કે ઉપરોક્ત માન્યતા પરદેશના વૈજ્ઞાનિકોએ શોધી કાઢી છે અને એમને જ બતાવી છે પણ તેવું નથી. આ દેશના પ્રાચીન વૈજ્ઞાનિકોએ વરસો પહેલાં આ વાત જણાવી છે.

આર્યભટ્ટ પ્રથમનો જન્મ સમય ઈ. સન્ ૪૭૫ છે. તેના બનાવેલા આર્યભટ્ટીય ગ્રંથમાં પૃથ્વી ચલ અને પૃથ્વીની પરિધિ ૪૮૬૭ યોજન બતાવી છે. એ ગ્રંથમાં કાળના બે ભાગ પાડ્યા છે. પૂર્વભાગને ઉત્તરર્ધિણી અને ઉત્તરભાગને અવસર્ધિણી નામ આપ્યું છે, અને પ્રત્યેકના છ ભેદ કહ્યા છે. આર્યભટ્ટે કાળના જે બે ભાગ પાડ્યા તે જૈનધર્મની કાળગણનાને બરાબર અનુસરતા છે. જૈનધર્મે પણ એક કાળચક્રના બે વિભાગ પાડ્યા છે. પ્રથમ ભાગને ઉત્તરર્ધિણી અને બીજા ભાગને અવસર્ધિણી નામ આપ્યું છે. કાળના આ નામો અને વિગત જૈનધર્મની માન્યતા સાથે ખૂબ જ સામ્ય ધરાવે છે, તેનું શું કારણ છે તે શોધનો વિષય છે. છતાં લાગે છે કે પ્રાચીનકાળમાં વિદ્વાનો વચ્ચે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની આદાન-પ્રદાનની અથવા એક બીજા ધર્મના ગ્રંથો વાંચવાની પ્રથા ચાલુ હતી.

ભારતમાં પહેલાં *આર્યભટ્ટ પછી ઈ. સન્ ૫૫૮માં બ્રહ્મગુપ્ત નામના વિદ્વાન થયા. જેઓએ ૩૦ વર્ષની ઉંમરે બ્રહ્મગુપ્ત સિદ્ધાન્ત નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. તેમાં તેમને પૃથ્વીને સ્થિર જણાવી આર્યભટ્ટની માન્યતાનું જોરદાર રીતે ખંડન કર્યું છે અને પૃથ્વી ચલ છે એ સિદ્ધાન્તની જોરશોરથી દલીલો કરીને ટીકા કરી છે.

ત્યારપછી ભાસ્કરાચાર્ય નામના ભારતીય જ્યોતિષ વૈજ્ઞાનિકે પણ પૃથ્વી સ્થિર કહી છે. જેમ અગ્નિમાં ઉષ્ણતા અને જળમાં શીતલતા સ્વાભાવિક છે તેમ પૃથ્વીમાં સ્થિરતા (અચલપણું) એ પણ સ્વાભાવિક છે એમ જણાવ્યું છે. વળી ભાસ્કરાચાર્યે પૃથ્વીને (દડા જેવી નહીં પણ) કદમ્બ પુષ્પના જેવા આકારવાળી કહી છે અને તેની ઉપર ગામ, નગરો વસેલાં છે એમ જણાવ્યું છે.

૧. સત્તરમી સદીમાં ન્યૂટનના ગુરુત્વાકર્ષણના અને ગતિના નિયમોનો વ્યવસ્થિત જન્મ થઈ ગયો હતો.

૨. જાપાનના બે વૈજ્ઞાનિકોએ ૧૮૮૦માં ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમો સાચા છે કે કેમ ? એવો પ્રશ્ન કર્યો છે.

★ આર્યભટ્ટ ઘણા થયા છે તેથી.

+++++

લેખાંક-૫

✽ જૈનધર્મની અને વિજ્ઞાનની જાણવા જેવી બાબતો ✽

આ ગ્રંથ અનેક વિષયોના સંગ્રહરૂપ હોવાથી એનું ‘સંગ્રહણી’ નામ આપ્યું છે, અને એ સંગ્રહમાં સમગ્ર જૈનવિશ્વની વ્યવસ્થાની અતિઅલ્પ ઝાંખી કરાવી છે, એટલે કે સમગ્ર જૈનલોક-વિશ્વ ઠેઠ બ્રહ્માંડની ટોચે આવીને સિદ્ધશિલાથી લઈને ઠેઠ નીચે ઊતરતાં ૨૨ દેવલોક, તે પછી જ્યોતિષચક્ર, તે પછી મનુષ્યલોક અને તે પછી પાતાલલોક, આ બધાં સ્થાનોની મુખ્ય મુખ્ય બાબતોનું સ્થૂલ-સ્થૂલ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય, દેવ, તિર્યચ અને નરક આ ચાર પ્રકારની વસ્તીથી ચૌદરાજલોક ભરેલો છે, જેમાં પશુ-પ્રાણીની સૃષ્ટિ પણ ભેગી આવી જાય છે, તથા નાની-મોટી બીજી અનેક બાબતોનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. જો કે આ બધું વર્ણન અતિ અતિસંક્ષેપમાં કરવામાં આવ્યું છે. જૈનદર્શન વિશ્વની ભૌતિક બાબતોની વિશેષ વાત કરે નહિ, કેમકે જાતે દિવસે વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા તેમાંથી આરંભ-સમારંભ અને હિંસાનો જન્મ થવાનો. આ રીતે આ સંગ્રહણી ગ્રંથ સમગ્ર વિશ્વ અને વિશ્વવર્તી પદાર્થોની ઝાંખી કરાવે છે.

વિજ્ઞાનની આંખ સામે પૃથ્વી અને ચમકતા સૂર્ય આદિ ગ્રહો હતા એટલે તે અંગે તેઓએ ખૂબ ખૂબ સંશોધન કર્યું પરંતુ જૈન ખગોળની દૃષ્ટિએ જ્યોતિષચક્રથી અબજોના અબજો માર્ઘલ દૂર ઊંચે શરૂ થતાં દેવલોકનાં અસંખ્ય જે વિમાનો છે, તે અંગે કોઈ જાણકારી તેઓ મેળવી શક્યા નથી. જેમ આકાશ ઉપરથી ઊંચે ઊર્ધ્વલોક તરફ વિજ્ઞાન આગળ વધી ન શક્યું, તેમ અધોલોક એટલે પાતાલમાં સાત નરકો રહેલી છે તે અંગે કંઈપણ માહિતી મેળવી શક્યું નહીં, પણ તેઓ છેલ્લાં ૩૦-૪૦ વર્ષથી આકાશમાંથી આવતા રેડિયોમાં ઝીલાતા શબ્દ સંદેશાઓ દ્વારા સંદેહ કરે છે કે બીજા ગ્રહોમાં વસ્તી હોય, કેમકે ત્યાંથી ન સમજાય તેવી ભાષાના સંદેશાઓ અહીંના યંત્રમાં ઝીલાયા કરે છે, પણ ભાષા સમજાતી નથી. જે લોકો ઉપર વસે છે તે અહીંના મનુષ્ય કરતા વધુ બુદ્ધિશાળી અને વધુ સુખી છે, એવી કલ્પના પણ કરે છે, પણ અવકાશયાનો તૈયાર થયાં એટલે વૈજ્ઞાનિકોએ આકાશી ગ્રહો ગુરુ, શનિ વગેરેના અભ્યાસાર્થે રવાના કર્યું. ગ્રહો શેનાં બનેલાં છે, વસ્તી છે કે નહિ તે માટે અમેરિકાએ આ યાનો રવાના કર્યાં. તેને મોકલેલા સંદેશા-ફોટાઓ દ્વારા નક્કી કર્યું કે ઉપલબ્ધ ગ્રહો ઉપર જીવન નથી. આ યાનોએ યંત્રો દ્વારા નવાં ચંદ્રો શોધી કાઢ્યાં. વોયેજર^૧ નામનું યાન તો ઈ. સન્ ૧૯૭૭માં રવાના કર્યું. આ વોયેજરની ગતિ કલાકનાં ૪૫૨૫૫ માર્ઘલની હતી. ત્રણ વરસથી આકાશમાં ગતિ કરતું જ રહ્યું છે. ૧ અબજ ૩૦ કરોડ માર્ઘલનું અંતર વઢાવી ઈ. સન્ ૧૯૮૮માં શનિ ગ્રહ ઉપર પહોંચ્યું હશે. વિજ્ઞાને પૃથ્વીથી ગ્રહો એટલા બધા દૂર બતાવ્યા છે કે તમો આશ્ચર્ય પામી જાવ !

જૈનોએ એક લાખ[★] યોજનનો જંબૂદ્વીપ છે એમ જણાવ્યું છે. એ જંબૂદ્વીપના કેન્દ્રમાં એક લાખ યોજને મેરુપર્વત છે તેમજ તેમાં સંખ્યાબંધ પહાડો, પર્વતો, નદીઓ અને વિવિધ નગરો, શહેરો અને ક્ષેત્રો છે. વૈજ્ઞાનિકશક્તિ મુખ્યત્વે યાંત્રિક છે અને તેથી તે મર્યાદિત છે એટલે આ બધાનો યત્ન કિંચિત ખ્યાલ ન આવે તે સ્વાભાવિક છે. આપણી વર્તમાન દુનિયા આ જંબૂદ્વીપના ઠેઠ છેડે આવેલા ભરતક્ષેત્રના દક્ષિણ

૧. નેચ્યૂનગ્રહની માહિતી મેળવવા માટે અમેરિકાએ માનવ વગરનું આ યાન ૧૩ વરસ ઉપર છોડ્યું છે. પાંચ અબજ કિલોમીટરનો પ્રવાસ કરી ચૂક્યું છે.

★ પ્રમાણગુણે માપીએ તો ૪૦૦ લાખ યોજન થાય.

વિભાગમાં આવેલી છે, અને દક્ષિણ વિભાગ જ્યાં પૂરો થાય છે ત્યાં છેડે જ જંબૂદ્વીપનો ૧૨ યોજન ઊંચો જંગી કિલ્લો આવેલો છે. દક્ષિણ ભારતમાંથી મહાવિદેહ પહોંચવા માટે ઉત્તરદિશામાં પ્રયાણ કરવું પડે. એ ઉત્તરદિશામાં જઈએ તો વચ્ચે વચ્ચે મોટાં મોટાં પહાડો, ક્ષેત્રો છે અને દ્વીપના સેન્ટરમાં મહાવિદેહક્ષેત્ર, મેરુપર્વત વગેરે વસ્તુસ્થાનો જોવાં મળે.

હવે અહીં પ્રશ્ન એમ થાય કે અનેક અવકાશયાનો, જંગી ઉપગ્રહો અને રોકેટો વગેરેનાં જંગી પ્રયોગો ચાલુ રહ્યા છે છતાં પણ તેઓ વર્તમાનદૃશ્ય પૃથ્વીથી ઉત્તરમાં કંઈક આગળ છે એવો અણસાર પણ મેળવી શક્યા કેમ નથી ? તે વિચારમાં મૂકે તેવી બાબત છે. મુશ્કેલી એ છે કે વિજ્ઞાને આપણે જે પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ તે દૃશ્ય પૃથ્વીને આકાશમાં ગોળાકારરૂપે અદ્ધર છે એમ સ્વીકાર્યું છે, એટલે પૃથ્વીનાં દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગના બે છેડા પૃથ્વીની સાથે જ સંલગ્ન છે અને આ સંજોગોમાં આ પૃથ્વી સાથે અદૃશ્ય એવી પૃથ્વીના જોડાણનો આપણે વિચાર જ કરવાનો ક્યાં રહ્યો ?

પૃથ્વીને દડા જેવી ગોળ માની, ગોળો માન્યો, આકાશવર્તી (બે રીતે) ફરતી માની. એ ગોળાની ચારેબાજુએ ખાલી આકાશ-આકાશ જ છે. આ પૃથ્વી જોડે ઉપર નીચે બીજી મોટી કોઈ વસ્તુનો સંબંધ નથી. સ્વાભાવિક રીતે વળી એમણે તેનું માપ પણ નક્કી કરી નાંખ્યું એટલે ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ ચારે દિશામાં જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ જંગી વિરાટ ધરતીનું જોડાણ હોવા છતાં વૈજ્ઞાનિકોને તો આ વાતનું સ્વપ્ન પણ ક્યાંથી આવે ? દક્ષિણમાં જંબૂદ્વીપનો કિલ્લો અને કિલ્લા પછી લાખો યોજનનો લવણસમુદ્ર છે. જે આપણી ધરતી સાથે જ જોડાએલો-છે પણ વૈજ્ઞાનિકોએ કલ્પેલી જે પૃથ્વી છે તે પૃથ્વીના દક્ષિણનો છેડો જેને દક્ષિણધ્રુવ કહેવાય છે, ત્યાં આગળ હજારો ફૂટની ઊંચાઈમાં બરફ પથરાએલો છે અને ત્યાં આગળ વૈજ્ઞાનિક પૃથ્વીનો ગોળો સમાપ્ત થાય છે, એટલે આકાશમાં અદ્ધર ઘૂમતા પૃથ્વીના ગોળા સાથે જંબૂદ્વીપના કિલ્લા વગેરે સાથે વિચારવાની કે સરખાવવાની વાત જ ક્યાં રહી !

આપણે ત્યાં થોડી ઘણી ભૂગોળ વિષયની અભ્યાસી વ્યક્તિઓ છે. તેઓ તરફથી એવું કહેવામાં આવે છે કે ઉત્તરધ્રુવથી આગળ ઉત્તર તરફ વિમાનો ગયાં હતાં પણ ત્યાં એટલો બધો ઘોર અંધકાર, હવાની વિષમ પરિસ્થિતિ અને અતિ ઠંડી એ બધું એવું હોય છે કે વિમાનો એ દિશામાં આગળ વધી શકતા નથી. આ વાતો કરનારા કોઈ આધારે કહે છે કે કલ્પનાથી તે ખબર નથી.

*

હવે આ બાબત સામે વિજ્ઞાને માન્ય કરેલી પૃથ્વીની પરિસ્થિતિનો થોડો ખ્યાલ આપું.

પૃથ્વીને ગોળારૂપે કલ્પેલી છે. ગોળાકાર પૃથ્વીને બે ધ્રુવ છે, એટલે કે બે નિશ્ચિત સ્થાનો છે. પૃથ્વીના ઉપરના છેડાનો બિલકુલ ઉત્તરમધ્યભાગ ઉત્તરધ્રુવરૂપે છે અને તે જ રીતે પૃથ્વીનો દક્ષિણમધ્યભાગ દક્ષિણધ્રુવરૂપે છે. દક્ષિણધ્રુવ સેંકડો વરસથી બરફથી છવાઈ ગએલો છે. તે જ પ્રમાણે ઉત્તરધ્રુવ દક્ષિણધ્રુવની જેમ બરફના થરથી છવાઈ ગએલો છે. એક-એક માઈલથી વધુ પ્રમાણમાં જાડા બરફના થરો છે. બંને ધ્રુવોમાં બરફના જંગી પહાડો પણ તરતા હોય છે. વિદ્યમાન પૃથ્વીના છેડે ઉત્તરધ્રુવના સ્થાન પછી વર્તમાન (આપણે જે જોઈએ-જાણીએ છીએ તે) દુનિયાનું સ્થાન સમાપ્ત થઈ જાય છે.

તો પ્રશ્ન થાય કે ઉત્તરધ્રુવ પછી શું હોય ? ઉત્તરધ્રુવ પછી લાખો-કરોડો માઈલનું ફક્ત ખાલી

આકાશ-અવકાશ જ હોય છે. અવકાશયાનો, ઉપગ્રહો વગેરે ઉત્તરધ્રુવ ઉપરથી જ પસાર થતાં હોય છે, એટલે ઉત્તરધ્રુવ પછી આપણે ત્યાં જે વૈતાલ્ય વગેરે પર્વતોની વાતો કહી છે તે આપણી શાસ્ત્ર માન્યતા સાથે વિજ્ઞાનની માન્યતા મેળ ખાતી નથી. લાખો માઈલ આકાશમાં ઉડતાં યાનો, ઉપગ્રહો દ્વારા ઉપગ્રહોએ ઉત્તરમાં (વૈતાલ્ય આદિ) પર્વતો-ક્ષેત્રો આદિ હોવાનું જણાવ્યું નથી. ગોળ પૃથ્વીનો ઉત્તરભાગ પૂરો થઈ ગયા પછી ધરતીનો કોઈ ભાગ આગળ છે જ નહિ, ચારે બાજુ આકાશ જ છે. જેમણે પૃથ્વીને આકાશમાં લટકતા ગોળાની માફક રહેલી માની હોય તેને બીજી ધરતી હોય જ ક્યાંથી ? આકાશ જ હોય.

આટલી વાત અહીં પૂરી કરી પૃથ્વી અંગે બીજી થોડી વાત જાણીએ.

પ્રશ્ન—આટલો બધો બરફ બંને ધ્રુવોમાં ક્યાંથી પથરાઈ ગયો હશે ? ક્યારે પથરાયો હશે ? આવા અનેક પ્રશ્નો પણ આપણા મનમાં ઊભા થાય.

જો કે ઉત્તરધ્રુવ સમુદ્રરૂપે છે, ધરતીરૂપે નહીં. ઉપરની સપાટી બરફ બનીને તરતી રહે છે એમ કહે છે જ્યારે દક્ષિણધ્રુવને ખંડ કહે છે. ખંડ એટલે ધરતી.

ઉત્તર—આ બરફની જમાવટ ક્યારથી થઈ તેની ચોક્કસ મર્યાદાની ખબર નથી પણ વૈજ્ઞાનિકો એમ ચોક્કસ કહે છે કે લાખો-કરોડો વર્ષ ઉપર અત્યારે જ્યાં બરફ છે ત્યાં શહેરો, ગામો અને જંગલો વગેરે હતાં, પરંતુ પૃથ્વી અને આકાશની આબોહવા અને ભેજમાન વગેરે કારણે બરફની જમાવટ થવા પામી છે.

દક્ષિણધ્રુવમાં તમામ રાષ્ટ્રનાં વૈજ્ઞાનિકો છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષથી ભયંકર ઠંડીમાં ધરતીની અંદર શું છે તેના અનેક પ્રયોગો કરી રહ્યા છે. એ સંશોધનમાં એમને માલમ પડ્યું કે પ્રાચીનકાળમાં વનસ્પતિ અને જીવસૃષ્ટિ હતી અને સુવર્ણ આદિ અનેક ધાતુઓની કિંમતી ખાણો અને અનર્ગલ તેલ, કોલસા વગેરે ઘણું બધું આ ધરતીમાં રહ્યું છે. એ લાલચે વૈજ્ઞાનિકો સંશોધન માટે દક્ષિણધ્રુવ પાછળ લાગ્યા છે, એટલા ઉત્તરધ્રુવ તરફ લાગ્યા જાણ્યું નથી. આ પરિસ્થિતિમાં જૈન વિજ્ઞાને જણાવેલી મનુષ્યલોકવર્તી એકને ફરતા એક, એ રીતે વલયાકારે રહેલા અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોની વાત વૈજ્ઞાનિકો ક્યાંથી સ્વીકારે ?

ભગવાન મહાવીરને થયે ૨૫૦૦ વરસ થયાં. તે વખતે આ ધરતીની શું સ્થિતિ હતી તે જાણવા માટે આપણે ત્યાં કોઈ સાધન ઉપલબ્ધ નથી. અધ્યાત્મપ્રધાન જૈનધર્મમાં ભૌતિક કે ઐતિહાસિક બાબતોની અગત્ય ખાસ ન હોવાથી આ ક્ષેત્ર અણસ્પર્શ્ય હતું એટલે શાસ્ત્રોમાં ભૂગોળ-ખગોળની વાતો થોડી અને સ્થૂલ સ્થૂલ જ મળે છે, જે હોય તે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં આ બંને ધ્રુવો બરફની ચાદરથી અત્યારે જેવા છવાઈ ગયા છે, તેવા તે વખતે હતા કે નહિ ? તેનો જવાબ એક જ અપાય કે જૈનશાસ્ત્રોએ પૃથ્વીને સ્થિર માની છે, વળી તેને ગોળ કહી નથી. વિજ્ઞાન જેમ આકાશી ગોળો માને છે તેમ માનતા નથી, એટલે વિજ્ઞાનની માન્યતાઓ સામે મેળ કે તુલના કરવાનું સ્થાન જ નથી. પ્રાચીનકાળમાં આ પૃથ્વીને કેવા આકારની માનતા હતા ? તેનો અલ્પ ઈશારો આ સંગ્રહણીની પ્રસ્તાવનામાં પડમાં પાનાંમાં કર્યો છે. કરોડો વર્ષ પહેલાં આ પૃથ્વી ઉપર જે ભયંકર *ઉથલપાથલ થઈ તે અકલ્પનીય હતી. એ ઉથલપાથલ પછી સમગ્ર પૃથ્વીના ભૂસ્તરોનું સંશોધન કરીને ભૂસ્તરવિજ્ઞાનીઓએ પૃથ્વીનો જે નકશો તૈયાર કર્યો છે તે દેશ-પરદેશની ભૂગોળને લગતો તથા અન્ય માસિકો

★ ઋષભદેવ ભગવાને અબજોનાં અબજો વર્ષ પૂર્વે અયોધ્યામાં રાજ્ય કર્યું. તે વખતે અયોધ્યા જે સ્થાને હતી તે જ સ્થાને આજે છે ખરી ? અનેક દેશો, નગરીઓ પ્રત્યે પણ આવા સવાલો ઉઠે પણ તેનો જવાબ જ્ઞાનીગમ્ય છે.

*****

તેમજ પુસ્તકોમાં છપાઈ ગયો છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓએ પ્રચંડ અને વ્યાપક સંશોધનને અન્તે જણાવ્યું છે કે ધરતી ઉપર થએલી ભગીરથ ઉથલપાથલ પહેલાં દુનિયાના મોટાભાગના ખંડો, એક બીજાને અડીને રહેલા અને અખંડ હતા અર્થાત્ ઉત્તર અમેરિકા, દક્ષિણ અમેરિકા, આફ્રિકા, દક્ષિણધ્રુવ ખંડ, ઓસ્ટ્રેલિયા, યુરોપ, ભરતખંડ અને ગ્રીનલેન્ડ એ બધા એકબીજા સાથે જોડાયેલા હતા, વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક નાના નાના સમુદ્રો પણ હતા. આપણા ભરતખંડની દક્ષિણે દક્ષિણધ્રુવ ખંડ અને ઓસ્ટ્રેલિયા હતા. જો કે આજે તો તે બંને હજારો માઈલ દૂર ચાલ્યા ગયા છે. (વચ્ચે સમુદ્રનાં જળ ઘૂસી ગયાં) એ વખતે વચ્ચે વચ્ચે જે સમુદ્રો છે તે ત્યારે ન હતા પણ ત્યાં ધરતી હતી અને પાંચેય ખંડોમાં પગેથી ચાલીને જવાતું હતું. ભૂતકાળના આ ખંડને વૈજ્ઞાનિકોએ ‘ગોંડવાના★ મહાખંડ’ એવું નવું નામ આપ્યું. કાલાંતરે આ ગોંડવાના ખંડમાં પણ અનેક સ્થળે ધરતીકંપો થયા, એટલે ધરતીમાં રહેલા પ્રવાહી લાવારસ ઉપર આ ખંડો સરકતા સરકતા એકબીજાથી છેટા જવા લાગ્યા. પરિણામે ગોંડવાના આ મહાખંડમાં ભંગાણ પડ્યું. જળ ત્યાં સ્થળ અને સ્થળ ત્યાં જળ વહેતાં થયાં. દેશોની આડાશ જ્યાં જ્યાં દૂર થઈ અને ખાલી જગ્યા થઈ ત્યાં ત્યાં સમુદ્રનાં પાણી ઘૂસી ગયાં અને કાયમ માટે તે જળ સ્થિર થઈ ગયાં. ભારત અને આફ્રિકા ખંડ દૂર દૂર થતા ગયા. બંને વચ્ચે જગ્યા ખાલી પડી ગઈ અને ત્યાં સમુદ્રનાં પાણી પ્રવેશી ગયાં. વૈજ્ઞાનિકો પોતાની ધારણા સાચી છે તેના પુરાવામાં નકશામાં ભારતમાં સૌરાષ્ટ્રનો આકાર અને એની સામે આફ્રિકા દેશની ધરતીનો સૌરાષ્ટ્રના આકાર જેવો કપાએલા ભાગ તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. સૌરાષ્ટ્ર જેવો જ ખંડિત ભાગ આફ્રિકાના કિનારે નજરે પડે છે.

વળી ઉપરની વાતના અનુસંધાનમાં આપણા પ્રસ્તુત મહાખંડમાં કેવી કેવી ઉથલપાથલો થઈ, કેવાં કેવાં પરિવર્તનો આવ્યાં, કેવી કેવી અકલ્પનીય કુદરતી આપત્તિઓ અને આફતોથી કેવી રહસ્યમય ઘટનાઓ બની તે જાણવા નીચે વિસ્તૃત ઉપલબ્ધ અખબારી નોંધ ટાંકી છે તે વાંચો.

નીચેની પ્રસ્તુત નોંધ સાંયોગિક પુરાવાઓ અને અનુમાનો દ્વારા લેવાએલા નિર્ણયથી નિશ્ચિત કરેલી છે, માટે તે બધી જ સાચી છે તેવું સર્વથા સ્વીકારી લેવાની જરૂર નથી. ફક્ત ધરતીના ભૂતકાળનું સમગ્ર ચિત્ર તમારા ખ્યાલમાં આવે અને તમારી સમજનું ફલક વિસ્તૃત બને એ ખાતર આપી છે. ધરતીનો ઇતિહાસ પણ કેવો હોય છે તે વાંચી વાચકો સાશ્વર્ય અનુભવશે.

★

સૂચના—પ્રસ્તુત નોંધ નીચે મુજબ છે.

“આજથી આશરે ૩૫ કરોડ વર્ષ પૂર્વે ખંડો એકબીજાથી દૂર ખસી ગયા હતા. પરંતુ ગોંડવાના ખંડ, દક્ષિણ પૂર્વમાં ન્યૂગ્રીલેન્ડ અને ઓસ્ટ્રેલિયાથી માંડીને હિન્દી મહાસાગર વિંધ્યાચલથી દક્ષિણનો ભરતખંડ, દક્ષિણ અરબસ્તાન, સહારાની દક્ષિણનો આફ્રિકા અને દક્ષિણ અમેરિકાના પૂર્વભાગને આવરી લેતો હતો. બંગાળનો ઉપસાગર અને અરબીસમુદ્ર પણ એ ખંડમાં સમાઈ જતા હતા.

તે પછી વધુ ઉથલપાથલો થઈ. આપણા દેશની જ વાત કરીએ તો સાઠ કરોડથી સો કરોડ વર્ષ પહેલાં કચ્છથી મેઘાલય સુધી રેખા દોરો તો તેની ઉત્તરે સમુદ્ર હતો, એટલું જ નહીં પણ આંધ્રપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના કેટલાક ભાગ સમુદ્રમાં ડૂબેલા હતા. સાઠ કરોડ વર્ષ પહેલાં આ સમુદ્ર

★ ગોંડ નામની આદિવાસી પ્રજા ઉપરથી આ નામ પાડવામાં આવ્યું હતું.

*****

*****
 નાનો થતો ગયો અને કચ્છથી મેઘાલય સુધીની રેખાની ઉત્તરે જે સમુદ્ર હતો તે વિસ્તરતો ગયો. તે પછી ૪૪ કરોડથી ૫૦ કરોડ વર્ષ પહેલાંના ભરતખંડમાં દક્ષિણ ભારતના સમુદ્રનો લોપ થયો.

૨૨ કરોડથી ૨૮ કરોડ વર્ષ પહેલાં ભરતખંડના ટુકડા થઈ ગયા હતા. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત વગેરે સમુદ્રમાં હતા અને આ સમુદ્ર ભરતખંડના બે ટુકડા કરીને આસામમાં જતો હતો. આપણે એમ કહી શકીએ કે આસામમાં અને ગુજરાતમાં તેલ બનાવનાર જીવો અને વનસ્પતિ આ સમયે કામે લાગી ગયાં હતાં. ૧૮ કરોડથી ૧૨૨^૧ કરોડ વર્ષ પહેલાં કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત સમુદ્રમાંથી બહાર આવી ગયાં હતાં, પરંતુ ૧૩^૧ કરોડથી ૧૮ કરોડ વર્ષ પહેલાં તેઓ ફરીથી ડૂબી ગયા હતા. આ બધા સમય દરમિયાન ટાપુ તરીકે લંકાનું અલગ અસ્તિત્વ ન હતું, તે દક્ષિણ ભારત સાથે જોડાયેલ હતો.

સાત કરોડથી ૧૩^૧ કરોડ વર્ષ પહેલાં ભરતખંડમાં ફરીથી પ્રચંડ ઉત્પાતો થયા. આજે હિમાલય છે ત્યાં સમુદ્રમાંથી જ્વાળામુખીઓ ભબુકતાં હતાં. સૌરાષ્ટ્રમાં જ્યાં ત્યાં ધરતીમાં તિરાડો પડી હતી અને તેમાંથી લાવારસ વહેતો હતો, પરંતુ પૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ તેમજ તળ ગુજરાતનો ઘણો પ્રદેશ દરિયામાં ડૂબી ગયો હતો. લંકાનો ટાપુ ભારત સાથે સર્વ રીતે હજી જોડાયેલ હતો અને ગુજરાતના કાંઠાથી લંકા સુધી સમુદ્ર ન હતો. ધરતીનો વિશાળ ખંડ આફ્રિકા ભણી પથરાતો હતો. મહારાષ્ટ્ર (દખખણ), વિંધ્યપ્રદેશ, છોટાનાગપુર (દક્ષિણ બિહાર) વગેરે પ્રદેશોની ધરતીમાં તિરાડો પડી હતી અને તેમાંથી લાવારસ વહેતો હતો. પાકિસ્તાન, કાશ્મીર, હિમાલય વગેરે બધા સમુદ્રમાં ડૂબેલા હતા. બંને બંગાળ અને આસામ પણ સમુદ્રમાં હતાં. આ યુગમાં પણ કુદરત તેલ બનાવવાની પ્રક્રિયા કરી રહી હતી.

આશરે છ કરોડ વર્ષ પહેલાં વિંધ્યાચલની ઉત્તરના છીછરા ટીથીસ (ભૂમધ્ય) સમુદ્રમાંથી હિમાલય ઉંચકાયો. દક્ષિણના ભૂપૃષ્ઠના ઉત્તરમાં ગતિ થવાથી અને ઉત્તરના ભૂપૃષ્ઠ સાથે અથડાવવાથી ટીથીસનું તળિયું બેવડાઈને ઊંચકાઈ રહ્યું હતું. આ હિલચાલ દરમિયાન આજે નર્મદા અને તાપી છે ત્યાં પણ બંગાળ પડ્યું, તેથી તેમાં પાણી વહેતું થયું અને એ રીતે નર્મદા અને તાપીનો જન્મ થયો.

ચાર કરોડથી સાત કરોડ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતનું નામનિશાન ન હતું. મુંબઈથી કાશ્મીર સુધી સમુદ્ર ઘૂઘવતો હતો, બંગાળ અને આસામમાં પણ.

દોઢ કરોડથી ચાર કરોડ વર્ષ પહેલાં આ સમુદ્રો પીછેહઠ કરવા લાગ્યા. મધ્ય-સૌરાષ્ટ્ર સમુદ્રમાંથી ટાપુરૂપે બહાર આવ્યું. દક્ષિણ ભારત અને લંકા વચ્ચેની ધરતી સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ અને લંકા ટાપુ બન્યો. કચ્છ, સિંધ, પશ્ચિમ રાજસ્થાન અને બંગાળ હજી સમુદ્રમાં ડૂબેલા હતા.

બે લાખથી ૧૪૦ લાખ વર્ષ પહેલાં ભરતખંડ આજનો આકાર ધારણ કરી રહ્યો હતો. સિંધ, પંજાબ અને ઉત્તરપ્રદેશથી આસામ સુધી શિવાલિક મહાનદ નામનો મીઠો મહેસામણ હતો. લંકા અલગ થઈ જવાથી જ્યારે સાઈબિરિયામાંથી ચીન અને આસામના માર્ગે વાઘ આપણા દેશમાં આવ્યા ત્યારે દક્ષિણ ભારતમાં ઠેઠ સુધી ફેલાયા. પરંતુ વચ્ચે સમુદ્ર હોવાથી લંકા જઈ શક્યા નહિ. આથી આજે પણ લંકામાં વાઘ નથી દીપડા છે. સૌરાષ્ટ્ર બેટ હતો પણ ગુજરાતનો મોટોભાગ સમુદ્રમાં હતો. ભરતખંડનો ઘણો પૂર્વ કાંઠો સમુદ્રમાં ડૂબેલો હતો.

બે લાખ વર્ષ ઉપર હિમયુગ તેની પરાકાષ્ઠાએ હતો ત્યારે માણસ પ્રગટી ચૂક્યો હતો. હિમયુગના

*****

કારણે સમુદ્રમાંથી ઘણું પાણી બરફરૂપે ધરતી ઉપર એકઠું થવાથી સમુદ્રની સપાટી નીચે ઉતરી ગઈ હતી અને કન્યાકુમારીથી સિંધ સુધી આજે સમુદ્ર છે, ત્યાં પગે ચાલીને જઈ શકાય તેમ હતું. એમ માનવામાં આવે છે કે આદિમાનવો આ પ્રદેશમાં રખડતા હતા અને જ્યારે હિમયુગનો અંત આવ્યો, તથા સમુદ્રની સપાટી ચડવા લાગી ત્યારે તેઓ ભાગવા લાગ્યા હશે. આજે બોમ્બે હાઈ, કચ્છ અને ખંભાતના અખાત તથા બંગાળના ઉપસાગરમાં નવો ખોદાયેલ તેલ કૂવો છે ત્યાં ધરતી હતી. હિમયુગમાં હિમાલયની હિમસરિતાઓ (ગ્લેસિઅર્સ) દુનિયામાં સૌથી મોટી હતી.

ટીથીસ સમુદ્ર છીછરો હતો અને જીવસૃષ્ટિ તથા વનસ્પતિસૃષ્ટિના વિકાસ માટે આદર્શ હતો. હિમાલય અને તેની પશ્ચિમની પર્વતમાળાઓના ઊંચકાવાથી તેનો લોપ થયો, પરંતુ આ પ્રક્રિયા તો થોડાંક કરોડ વર્ષ ચાલી, જ્યારે તેનો લોપ થયો ત્યારે તેનાં તળિયાનાં પેટાળમાં દટાઈ ગયેલી સૃષ્ટિ તેલ અને ગેસમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી અને ફેરવાઈ રહી હતી. બ્રહ્મદેશ અને આસામથી ઈરાન અને આરબ દેશો સુધી આ તેલ અને ગેસ સમૃદ્ધ ક્ષેત્રો ધરતી સાથે સમુદ્રમાંથી બહાર આવ્યાં અથવા છીછરા સમુદ્રમાં રહ્યાં. આજે ઈરાની અખાતમાં અને કાસ્પિયન સમુદ્રમાં તેલનાં કૂવા ખોદાય છે તે આ ટીથીસ સમુદ્રની ભેટ છે.

આમ ઈન્ડોનેશિયન અને બ્રહ્મદેશથી શરૂ થતો તેલ ક્ષેત્રોનો પટ આસામમાં છે. કારણકે આસામ કરોડો વર્ષ સુધી સમુદ્રમાં રહેલો, પણ મેઘાલયમાં નથી. કારણકે તે અગ્નિકૃત ખડકોનો બનેલ છે. ત્રિપુરામાં ગેસ નીકળ્યો છે અને બંગાળમાં પણ તેલ નીકળવાની આશા છે. એવી રીતે કાશ્મીરમાં પણ આશા છે અને પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં ગેસ હોવાનું જણાય છે.

આપણને તેલ અને ગેસ મળે તે માટે કુદરતે કરોડો વર્ષ સુધી કેવી ઉથલપાથલ કરી છે ?

ઉપર જણાવ્યું તેમ પરાવર્તનો થતાં જ રહે છે." (લેખકની વાત પૂરી થઈ)

આજે કોઈ એમ કહે કે આટલો મોટો હિમાલય* આ ધરતી ઉપર હતો જ નહિ, તો તે વાત તમારા માનવામાં આવે ખરી ?

પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો આ વાત કોઈ પણ ના માને પરંતુ મહાન વૈજ્ઞાનિકોએ, ઇતિહાસકારોએ સંશોધન કરીને જાહેર કર્યું છે કે, દોઢ કરોડ વર્ષ પહેલાં હિમાલયની જગ્યાએ તેની આસપાસ ઉત્તરપ્રદેશમાં છીછરો 'ટીથીસ' સમુદ્ર હતો, ત્યાં જોરદાર ધરતીકંપ થયો, ધરતી ફાટી અને એમાંથી હિમાલય ઘડાક લઈને બહાર નીકળી આવ્યો. શરૂઆતમાં થોડો બહાર નીકળ્યો પછી વારંવાર ધરતીકંપ થવાના પરિણામે તે ધીમે ધીમે બહાર નીકળતો ગયો અને ઊંચો નીકળતો ગયો તેમજ સ્થિર થયો. ત્યાં રહેલાં સમુદ્રનાં જળ ધરતીમાં ઉતરી ગયાં કે ધરતી બહાર ફેલાઈ ગયાં. આજના હિમાલયની ઉત્પત્તિ આ રીતે માનવામાં આવી છે. હિમાલય અને હિમાલયની આસપાસમાંથી સમુદ્રનાં જીવજંતુઓના અવશેષો આજે પણ મળે છે.

અમારી પાસે ઘણા સંન્યાસીઓ, વેપારીઓ નાના નાના પથ્થરના શંખો લઈને વેચવા આવે છે. આ શંખો નવી જાતના જોયા. તે માટે પૂછપરછ કરી ત્યારે જાણ્યું કે આ શંખો બીજા પથ્થરની સાથે જોડાયેલા હોવાથી તેને કાપીને જુદા પાડવામાં આવે છે, એટલે આ શંખોની ધાર કાપેલી જ રહે છે એમ સંન્યાસીઓનું

★ તે રીતે શત્રુંજય ધરતીમાં ગરકાવ થતો જાય છે. આ પર્વતનો તળ વિસ્તાર આદિકાળમાં ૫૦ યોજનનો અને ઊંચાઈ ૮ યોજન હતી, અને આ અવસર્પિણીમાં પાંચમા આરાના અંતે સાત હાથનો રહેશે.

*****

કહેવું થયું. ઉત્તરપ્રદેશમાં વિશાળ સમુદ્ર હતો, એ તો ઘણાં વરસોથી જાણ્યું હતું. કેમકે સેંકડો શંખો એ ધરતી ઉપર ચોંટી ગએલા અને પછી પથ્થર જેવા થઈ ગએલા પથરાળમાંથી કાપી કાપીને મળતા જ રહ્યા છે. શંખો સમુદ્રો-જળની પેદાશ છે ધરતીની નથી, એ નિશ્ચિત હકીકત છે. આ બધા શંખો જમણા હોય છે. એ શંખનું દળ ખૂબ જાડું હોય છે અને તેની અંદર હીરાકણી જેવી ચમકતી રેતી ભરેલી હોય છે. આ શંખો આજે સંગ્રહરસિક જૈનસાધુઓ અને ગૃહસ્થો પાસે છે.

ઉત્તરપ્રદેશના ઉપરના વિભાગમાં સમુદ્ર હતો. તેનો એક પુરાવો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી કૃત 'ત્રિષષ્ટિશલાકા'માં આદીશ્વર ચરિત્રમાં નોંધાયેલો મળે છે. કરોડો વર્ષ પછીની વાત શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ કોઈ ગ્રન્થના આધારે જ નોંધી હશે. સેંકડો અબજોનાં અબજો વરસોમાં આ વિશાળ ધરતી ઉપર શું શું આફતો ઉતરી હશે અને કેવાં કેવાં પ્રલયો થયાં હશે તેની તો કલ્પના જ કરવાની રહી ! સર્જન-વિસર્જનની, વિકાશ-વિનાશની, ઉન્નાતિ-અવનતિની પ્રક્રિયા બધાં ક્ષેત્રોમાં અનાદિકાળથી થતી જ રહે છે. જૈનતત્ત્વજ્ઞાને વિશ્વને અવિરત પરાવર્તનશીલ જણાવ્યું છે તેનું રહસ્ય આ જ છે.

લેખાંક-૬

જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક (હિન્દુ) ભૂગોળની બાબતમાં મતમતાંતરો ઘણા હોવા છતાં નામો અને સ્થાનથી કેટલીક બાબતોમાં તે પરસ્પર થોડુંક સામ્ય ધરાવે છે, કોઈ કોઈ બાબતમાં બાઈબલ પણ સામ્ય બતાવે છે. એમ છતાં મોટાભાગે માન્યતાઓમાં સરવાળે એકબીજાથી ઘણાં દૂર છે એ હકીકત છે.

જૈનભૂગોળની માન્યતાઓને વિજ્ઞાનની માન્યતાઓ સામે સુમેળ તથા સમન્વય સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મગજની અર્થહીન કસરત કરવા જેવું અને સમયનો વ્યર્થ વ્યય કરવા જેવું મને લાગ્યું છે. કેમકે જૈનશાસ્ત્રમાં આ વિશ્વની ધરતી ઉપરની ભૂગોળની આકૃતિ-આકાર બાબતમાં કોઈ બાબતનો ઉલ્લેખ નથી. એનું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે ભૂગોળ-ધરતી કયારેય પણ એકસરખી રહેતી નથી. અતિવૃષ્ટિ, ધરતીકંપો વગેરેનાં કારણે જળ ત્યાં સ્થળ અને સ્થળ ત્યાં જળ બની જાય છે. આજે પણ ધરતીકંપથી કેટલાંય શહેરો નાશ પામ્યાં, કેટલીય નદીઓ ધૂળ-પથ્થરોથી ભરાઈ ગઈ, સદાને માટે લુપ્ત થઈ ગઈ અને એનું વહેણ દૂર દૂરની ધરતી ઉપર ફૂટી નીકળ્યું. આવી પરિસ્થિતિ એટલે પરાવર્તનશીલ ભૂગોળની બાબતમાં જૈનાચાર્યોને લખવાનું કશું જ કારણ ન હતું. સહુ એમ કહે છે કે જે કાળે જેવી ભૂગોળ-ધરતી દેખાય તે પ્રમાણે તેવી ભૂગોળ સમજી લેવાની.

આ સંગ્રહણીનું પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક છે અને કદમાં ઘણું મોટું છે. પછી બીજી-ત્રીજી બાબતો વધારી પુસ્તકવજન વધારવું ઈષ્ટ નથી, છતાં અભ્યાસીઓને કેટલોક ખ્યાલ આપવા થોડી થોડી બીજી વાતો સંક્ષેપમાં લખવા સિવાય ચાલે તેમ નથી.

૬૦-૭૦ વર્ષથી જૈનસંઘના એક પંડિતજીએ કેટલાક લેખો લખેલા, તેમાં તેમણે લખેલું કે, પરદેશના ઇસુખ્રિસ્ત ધર્મના ખ્રિસ્તી વૈજ્ઞાનિકો જૈનધર્મની (તેમજ ભારતીય શાસ્ત્રોની) ભૂગોળ-ખગોળની માન્યતાઓને

*****

+++++
ખોટી બતાવીને જૈનોનાં શાસ્ત્રો ખોટાં છે એમ જાહેર કરીને જૈનશાસ્ત્રોની હાંસી ઉડાવવા માંગે છે પણ આ એમની ધારણા સર્વથા સાચી ન હતી. ઈસુનો અને ઈસુના ધર્મનો મહિમા વધારવા તેઓ આપણી માન્યતાઓને ખોટી પાડી રહ્યા છે. એ વાત ત્યારે જ યથાર્થ લાગે કે ઈસુની માન્યતા બધી જ રીતે આપણાથી જુદી હોય. બાઈબલમાં ઈસુએ આ પૃથ્વીને સ્થિર કહી છે. વળી ગોળાકારે છે એમ કહ્યું નથી તો ઈસુના જ અનુયાયીઓ પોતાના જ ઈશ્વર ઈસુની માન્યતાઓ સામે અવાજ ઊઠાવે અને માન્યતા વિરુદ્ધ લાભે તે કેમ બને ? પણ વિજ્ઞાન આંખે કે દૂરબીનથી દેખાતી પ્રત્યક્ષ વસ્તુને જ સાચું માને છે, એટલે વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનની રીતે જ વાત કરે તે સ્વાભાવિક છે.

વળી આપણે ત્યાં થોડાં વરસો પહેલાં આપણા નાનકડા સમાજના થોડા અભ્યાસીઓના મનમાં જાહેરમાં લખાતાં લેખો અને પુસ્તકો દ્વારા એવી એક હવા ઊભી થઈ હતી કે પૃથ્વી ગોળ છે અને તે ફરે છે અને આ માન્યતા પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોની છે. ભારતમાં ૨૦૦૦ વર્ષમાં કોઈએ પણ આવી માન્યતા જણાવી નથી એમ જ સમજતા હતા પરંતુ સમય જતાં ભારતના વૈજ્ઞાનિકોએ રચેલાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં અને તેનું વાંચન વધતાં એના અભ્યાસીઓને નવો ખ્યાલ મળ્યો કે આપણા વૈજ્ઞાનિક આર્યભટ્ટે તો પંદરસો વરસ પહેલાં જ પોતાના ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે **પૃથ્વી ગોળ છે અને તે ફરે છે**. આથી એક વાતની અતિસ્યષ્ટતા થઈ ગઈ કે પૃથ્વી ગોળ છે અને સ્થિર નથી એટલે તે ફરે છે તે માન્યતાનો (પ્રાચીનકાળમાં પશ્ચિમની આ માન્યતા હતી કે નહિ તે હું નક્કી કરી શક્યો નથી) જન્મ આપણા દેશના જ વૈજ્ઞાનિકે આપ્યો હતો. ત્યારપછી દશમી શતાબ્દીમાં આચાર્યગ નામના જૈનશાસ્ત્રના ટીકાકાર પૂ. શીલાંક નામના આચાર્યશ્રીએ ટીકાની અંદર એ વખતે જનતામાં પ્રસારેલી-ચાલતી અન્યની માન્યતાની નોંધ લેતાં—“**भूगोलः केषांचित् मतेन नित्यं चलनेवाऽस्ते, आदित्यस्तु व्यवस्थित एव**” પૃથ્વી ગોળ છે અને સૂર્ય સ્થિર છે એવો મત નોંધ્યો છે. જે વાત આ જ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનાના પાઠમાં પેજમાં જણાવી છે.

પૃથ્વી ગોળ છે, તે ફરે છે અને સૂર્યઘટિ પ્રહો સ્થિર છે. આવો મત પણ પંદરમી શતાબ્દીમાં (સં. ૧૫૬૪-૧૬૪૨ સમય દરમિયાન) થયેલા અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક ગેલિલિયોએ જાહેર કરેલો. તે પહેલાં ૬૦૦ વર્ષ ઉપર શીલાંકાચાર્યજીએ પ્રસ્તુત માન્યતા જણાવેલી. હવે આર્યભટ્ટની પહેલાં આવી માન્યતા હતી કે કેમ ? હતી તો ક્યારે હતી ? એ વાંચવા કે જાણવા મળ્યું નથી.

શીલાંકાચાર્યજીએ તે વખતે પ્રચલિત બનેલી આર્યભટ્ટની માન્યતાને ખ્યાલમાં રાખીને શું આ ઉલ્લેખ કર્યો હશે ?

શીલાંકાચાર્યજીએ બીજો મત રજૂ તો કર્યો પણ એ મત સાચો છે કે ખોટો એ અંગે તેઓશ્રીએ ત્યાં કશી નુકતેચીની (સંકેત) કરી નથી. આ બાબત જૈનશાસ્ત્રોની માન્યતાથી સર્વથા વિપરીત હોવા છતાં તેઓએ આ વાત વિચારણીય છે કે આ વાત ઉચિત નથી એવું પણ જણાવ્યું નથી. ત્યારે આપણા મનને પ્રશ્ન થાય કે આમ કેમ ?

જૈન જ્યોતિષયક આકાશમાં કેવી રીતે છે ? તે.

જૈનશાસ્ત્રોની માન્યતા પ્રમાણે જ્યોતિષયક આપણે અત્યારે જે ઘરતી ઉપર રહ્યા છીએ, તે ઘરતીની નીચે થોડાં માઈલ દૂર આકાશી પદાર્થોનું દૂરવર્તીપણું કેટલું તે નક્કી કરવા માટે શાસ્ત્રમાં ‘સમભૂતલા પૃથ્વી’નું

+++++

+++++
 સ્થાન માપના ધ્રુવબિંદુ તરીકે નક્કી થયું છે. જેમ વૈજ્ઞાનિકોએ દરિયાને માપનું ધ્રુવબિંદુ બનાવી ‘સી-લેવલ’ નામ આપ્યું તેમ જૈનશાસ્ત્રોનું લેવલ **સમભૂતલા** છે. હવે આ સમભૂતલાથી લઈને વિશ્વની ચારે દિશામાં વર્તતા પદાર્થો માપવામાં આવ્યા છે. એમાં સમભૂતલાથી જ્યોતિષયક કેટલું દૂર છે ? તો જણાવ્યું કે આકાશમાં ૭૯૦ યોજન ઊંચે જઈએ એટલે પ્રથમ તારાઓનું મંડળ આવે, પછી તારાથી ૧૦ યોજન ઊંચે જઈએ એટલે સૂર્ય, સૂર્યથી ૮૦ યોજન ઊંચે જઈએ એટલે ચંદ્ર, ચંદ્રથી ૪ યોજન ઊંચે નક્ષત્ર, નક્ષત્રથી ૪ યોજન ઊંચે બુધ, બુધથી ૩ યોજન ઊંચે જઈએ એટલે ગુરુ, ગુરુથી ૩ યોજન ઊંચે મંગળ, મંગળથી ૩ યોજન ઊંચે શનિશ્ચર આવે. સમગ્ર જ્યોતિષયક ૭૯૦ યોજનથી શરૂ થાય. ઉપર વધતા ૯૦૦ યોજન જ્યાં પૂર્ણ થાય ત્યાં તે પૂર્ણ થાય છે, એટલે સીધી લાઈનમાં ઊંચાઈમાં માત્ર ૧૧૦ યોજન જેટલો જ નાનકડો વિસ્તાર જ્યોતિષયક માટે જૈનશાસ્ત્રોએ જણાવ્યો છે.

જૈનગ્રન્થોની આ વાત અહીં એટલા માટે આપી કે હવે પછી હું વિજ્ઞાનની જરૂરી વાતો અહીં લખવાનો છું. તે વાતો જૈન માન્યતાથી કેટલી બધી જુદી પડે છે, અરે ! જરાતરા પણ મેળ ખાય તેમ નથી. તેનો સચોટ ખ્યાલ આવે, અને તેથી વાચકોને સમજાશે કે વિજ્ઞાનની માન્યતાઓને જૈન માન્યતા સાથે બંધબેસતી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તે પાણીનાં વલોણાં જેવું કે હવામાં બાયકા ભરવા જેવું લાગશે !

જૈનોનું જ્યોતિષયક જંબૂદ્વીપના મધ્યમાં આવેલા મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપતું છે. સમગ્ર જ્યોતિષમંડળનું પરિભ્રમણ મેરુપર્વતને કેન્દ્રમાં રાખીને જ ફરતું જણાવ્યું છે. જ્યારે વૈજ્ઞાનિકોએ કેન્દ્રમાં માત્ર સૂર્યને મધ્યબિંદુ રાખી ગ્રહોનાં સ્થાન અને તેનાં અંતર વગેરે નક્કી કર્યા છે. સમગ્ર મંડળને સૂર્યમંડળ કે સૂર્યમૌલા કહે છે.

✽ વિજ્ઞાન પૃથ્વીનો પરિચય શું આપે છે તે જોઈએ ✽

પૃથ્વીની વાત શરૂ કરી છે કે વૈજ્ઞાનિકોની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી શું છે ? વૈજ્ઞાનિકોએ જે પૃથ્વી માની છે તે આપણે રહીએ છીએ તે જ પૃથ્વી છે, પણ તેમણે તે પૃથ્વી આકાશવર્તી છે, વળી તે ફરે છે અને વળી તે ગોળ છે એમ કહ્યું છે. આપણે પૃથ્વી સ્થિર છે, તે ફરતી નથી એમ માનીએ છીએ. આકાશમાં રહેલી તો આપણે માનીએ છીએ પણ વર્તમાન પૃથ્વીની સાથે જોડાયેલી પ્રથમ નરક પૃથ્વી સાથે તે આકાશમાં છે અને તે સ્થિર છે. જૈનશાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ પૃથ્વીની આકૃતિ નિશ્ચિત કરી શકાય તેમ છે જ નહીં. તેમાં બે કારણો છે.

પહેલું કારણ એ છે કે જંબૂદ્વીપનું ભરતક્ષેત્ર જેનાં દક્ષિણાર્ધ ભાગમાં આપણી આ પૃથ્વી આવેલી છે એ પૃથ્વી તો ઘણી જંગી અને વિશાળ છે. અબજો વર્ષ પહેલાં શ્રી આદિનાથ ભગવાનના કાળમાં સગર ચક્રવર્તી દક્ષિણાર્ધભરતમાં જંબૂદ્વીપને ફરતા લવણસમુદ્રનાં જળ ભરતક્ષેત્રમાં ખેંચી લાવ્યાં. ત્યારથી પૃથ્વીની જે વ્યવસ્થા હતી તે બધી તે વખતથી જ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ હતી. અબજો વર્ષમાં ઘણી ઉથલપાથલો થઈ હશે. આપણા વર્તમાન દેશનું નામ ભારત છે, પણ જૈનશાસ્ત્રમાં જંબૂદ્વીપના દક્ષિણ છેડે ભારતવર્ષ નામનું એક અબજો માઈલનું ક્ષેત્ર બતાવ્યું છે. એ ભારતની વચ્ચે વૈતાલ્ય નામનો પર્વત આવ્યો હોવાથી બે ભાગ પડી ગયા છે. ઉપરનો ભાગ ઉત્તરભારત અને નીચેનો ભાગ દક્ષિણભારત તરીકે ઓળખાય છે. આજની દુનિયા દક્ષિણભારતમાં છે એમાં આપણો ભારતદેશ આવી જાય છે. પણ વિદ્યમાન દુનિયા દક્ષિણભારતમાં ચોક્કસ કઈ જગ્યાએ માનવી તે નક્કી કરી શક્યો નથી, પણ અંદાજે મધ્યભાગથી ડાબી બાજુ તરફ વધુ છે એમ તારવણી કરી છે. જૈનશાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ પરાવર્તનશીલ અશ્ણાશ્વત મનાતી આ ધરતી પ્રમાણમાં બહુ

+++++

નાનકડી રહી છે. જૈનોની માન્યતા મુજબ હજુ વર્તમાન ભૂગોળની ચારેબાજુએ જંગી ધરતી વિદ્યમાન છે, એટલે પ્રાચીનકાળની દૃષ્ટિએ એનો કોઈ આકાર કે માપ હતું જ નહીં.

બીજી બાજુ ધરતીકંપો, વાયુ, ગરમી અને ભેજનાં મોટાં ઉલ્કાપાતો વગેરેનાં કારણે ધરતી સદાકાળ એકસરખી રહેતી જ નથી એટલે ધરતીનું માપ સદાય અસ્થિર જ હોય છે ત્યારે જૈનશાસ્ત્રી ધરતી-ભૂગોળનું માપ શી રીતે જણાવે ?

પ્રાસંગિક કેટલીક વાતો કરીને પુનઃ વૈજ્ઞાનિકોએ પૃથ્વી કેવી માની છે તે વાત પૂરી કરીએ.

વૈજ્ઞાનિકોની માન્યતા ગોળાકાર એવી પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે. સાથે સાથે સૂર્યને પણ પ્રદક્ષિણ કરે છે. વૈજ્ઞાનિકોએ સૂર્યને પ્રધાનસ્થાન આપ્યું અને તેને કેન્દ્રીય બનાવી ગ્રહો અને ઉપગ્રહો સાથે સૌરમંડળની કલ્પના કરી છે. આ સૌરમંડળમાં વૈજ્ઞાનિકોએ અનુક્રમે 'બુધ, શુક્ર, પૃથ્વી, મંગળ, ગુરુ, શનિ, પુરેનસ, નેપ્ચ્યુન, પ્લુટો અને પોસિડોન' એમ દશ ગ્રહો માન્યા છે. એમાં બુધ, ગુરુ, શુક્ર, મંગળ, શનિ એ પૃથ્વી ઉપરથી નરી આંખે જોઈ શકાય છે. બાકીના શોધી કાઢેલા નવા ગ્રહો દૂરબીનથી જોઈ શકાય છે. બધા જ ગ્રહો લંબગોળાકારે સૂર્યને પ્રદક્ષિણા આપે છે. સૂર્યમંડળમાં બીજા ૩૪^૧ ઉપગ્રહો છે અને તે ગ્રહોની આસપાસ ફરે છે. આમ તો વૈજ્ઞાનિકોએ અસંખ્ય ગ્રહો માન્યા છે. જૈનોની દૃષ્ટિએ આશ્ચર્યના વાત તો એ છે કે પૃથ્વીને વિજ્ઞાને સૂર્યમંડળના દશ ગ્રહો પૈકીનો એક ગ્રહ માન્યો છે. પૃથ્વી સૂર્ય કરતાં ૧૩ લાખ ગણી નાની છે અને તે સૂર્યથી ૧૫ લાખ કિલોમીટર દૂર છે. પૃથ્વીની સપાટીની આજુબાજુ લગભગ ૮૦૦ કિલોમીટરની ઊંચાઈ સુધી જીવન જીવવાં માટેનાં અનેક જાતનાં વાયુઓ રહેલાં છે. વૈજ્ઞાનિકોએ ચંદ્રને પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. પૃથ્વીથી સૌથી નજીક ચંદ્ર છે. પૃથ્વીથી ચંદ્રનું અંતર લગભગ ૩૮૫૦૦૦ કિલોમીટર છે. આ રીતે જૈન માન્યતાથી સર્વથા ભિન્ન એવી વૈજ્ઞાનિક માન્યતા મુજબ પૃથ્વીનો પરિચય પૂરો થયો.

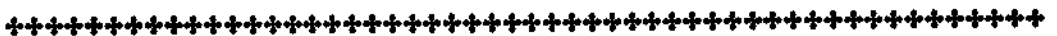

✽ ભારતીય અને અભારતીય વૈજ્ઞાનિકો સમાન માન્યતાઓ ધરાવે છે ✽

પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્યાદિ ગ્રહો ચર છે એટલે ફરે છે તથા પૃથ્વી ફરે છે અને સૂર્યાદિ ગ્રહો સ્થિર છે. આ બંને પ્રકારની માન્યતા ભારતમાં અને ભારતની બહાર સેંકડો વરસોથી ચાલી આવે છે. આ બંને માન્યતાઓને ખગોળશાસ્ત્રીઓ પોતાના તર્ક અને દલીલોથી સાબિત કરી બતાવે છે.

એમાં જૈન ભૂગોળ-ખગોળશાસ્ત્રીઓ પૃથ્વીને સ્થિર અને સૂર્ય-ચંદ્ર ફરે છે એવો એક જ મત ધરાવે છે.

૧. આમ તો વિજ્ઞાનમાં કરોડો ગ્રહો અને ગ્રહોને પણ બે-ચાર કે તેથી વધુ ચંદ્રો છે. આ બધી વાતો જૈન ખગોળ સાથે જરાપણ મેળ ખાતી નથી. જૈનશાસ્ત્રોમાં ભૂગોળ-ખગોળ અંગે વિશેષ વર્ણન નથી.

લેખાંક-૭

જો કે સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ એ છે કે ભૂગોળ-ખગોળના વિષયમાં છેલ્લાં પચાસેક વરસથી જૈન સમાજમાં જે કાંઈ ઉદ્ઘાપોહ જાગ્યો છે તે પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોનાં નિર્ણયો સામે જાગ્યો છે. પરંતુ હકીકતમાં જોઈએ તો એકંદરે જૈન, વેદિક (હિન્દુ), બૌદ્ધ, ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોએ પોતપોતાના ધર્મગ્રંથોમાં ભૂગોળ-ખગોળને લગતી બાબતો જણાવી છે. એ બધા ધર્મગ્રંથોમાં જે વિગતો આપી છે તે મતમતાંતરવાળી, વિસ્મયજનક અને કેટલીક બુદ્ધિથી ન સમજી શકાય તેવી છે.

આથી એક વાત એ ઉપસી આવે છે કે ભૂગોળ-ખગોળની બાબત ઉપર ધર્મનેતાઓને કંઈને કંઈ લખવાની અગત્ય સમજાણી હતી, ત્યારે જ ધર્મગ્રંથોમાં તેને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એક જ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલા ધર્મનેતાઓને એકબીજા વચ્ચે કશો મેળ ન ખાય એવી તેમજ રમૂજ પ્રેરે તેવી વિગતો કયા આધારે લખી હશે ? શી રીતે જાણી હશે ? તે તો જ્ઞાની જાણે, પણ સામાન્ય નિયમ મુજબ દરેક ધર્મશાસ્ત્રે પોતે જે લખ્યું તે સંપૂર્ણ સાચું જ છે તેવું નિશ્ચિતપણે તેઓ માને છે. આ પરિસ્થિતિમાં કોણ સાચું અને કોણ ખોટું એ નક્કી કરવાનું કામ ઘણું જ મુશ્કેલીભર્યું ઉપરાંત અશક્ય પણ છે.

જૈનશાસ્ત્રોએ પણ ભૂગોળ-ખગોળની વાતો પોતાના અનેક ગ્રંથોમાં છૂટી-છવાઈ લખી છે. જૈનધર્મ ત્યાગ, તપ અને આચારપ્રધાન હોવાથી ભૂગોળ-ખગોળના વિષય સાથે તેનો સીધો આધ્યાત્મિક સંબંધ નથી. છતાં આડકતરી રીતે એ સંબંધ આધ્યાત્મિકચિંતન માટે ખૂબ જ જરૂરી લેખાયો છે.

પ્રશ્ન- જૈન શાસ્ત્રોની વાત સાચી છે ખરી ?

ઉત્તર- જૈન શાસ્ત્રોએ બધી વાતોનું કથન કહેનાર વ્યક્તિ તરીકે સર્વજ્ઞને સ્વીકાર્યા છે. જૈનધર્મની સર્વજ્ઞવ્યક્તિ જન્મી ત્યારથી સીધી સર્વજ્ઞ નથી હોતી પણ ત્યાગ, તપ, સંયમ દ્વારા જ્ઞાનની આડે આવેલાં આવરણભૂત કર્મોનો ક્ષય કરીને સંપૂર્ણ આવરણ ખસી જતાં, વીતરાગ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાંની સાથે તરત જ કેવળજ્ઞાનનો વિરાટ પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે. તે પછી વિશ્વની, વિશ્વના પદાર્થોની ત્રણેયકાળની સમગ્ર વ્યવસ્થાને આત્મપ્રત્યક્ષ જુએ છે અને તે પછી જ તેમનાં જ્ઞાનમાં જે જોયું તે શક્ય એટલું જગત સમક્ષ જણાવતા રહે છે એટલે તેમનાં કથન ઉપર તેમના અનુયાયીઓ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ કરે તે સ્વાભાવિક છે.

પ્રશ્ન- તો શું શાસ્ત્રીય ભૂગોળ સાચી માનવી ? સાચી માનવી તો સંપૂર્ણ રીતે માનવી ? અને વૈજ્ઞાનિક ભૂગોળ માટે શું ? તો તેનો જવાબ અહીં મુલતવી રાખી આગળ જોઈએ.

ભૂગોળ-ખગોળની અમુક બાબતમાં ભારતીય-અભારતીય કેટલાંક શાસ્ત્રો લગભગ એક જ મતવાળાં રહ્યાં છે. એ તમામ શાસ્ત્રોમાં પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્ય ફરે છે આ વાત બધાએ એકસરખી કહી છે. પરદેશી ખ્રિસ્તી ધર્મગ્રંથ બાઈબલમાં પણ એ જ વાત લખી છે. બધાય વૈજ્ઞાનિકો તે જાણે છે.

પ્રશ્ન- સૈકડો વર્ષથી આ માન્યતા ચાલી આવતી હતી, તે માન્યતાનું ખંડન કરીને પૃથ્વી ગોળ છે, સૂર્યાદિ ફરે છે આ વાત કોણે ઊભી કરી અને શી રીતે કરી ?

ઉત્તર- પુસ્તકો અને અખબારી લેખો દ્વારા વાંચવા મળ્યું છે કે આ વાત સોળમી શતાબ્દીમાં પરદેશમાં જન્મેલા ગેલેલિયોએ પોતાના સંશોધનને અંતે જાહેર કરી. તેને જાહેરાત કર્યા પછી ક્રિસ્ચિયનસંઘની અંદર

જબરજસ્ત વિરોધના ઘરતીકપો થયા. ધર્મગુરુએ સખત વિરોધ કર્યો અને ગેલેલિયોને તેની માન્યતા ફેરવવા અને માફી માગવા કહ્યું. તે પણ તેને સ્વીકાર્યું નહિ અને છેવટે ધર્મગુરુઓ સાથે રહીને ખ્રિસ્તી સમાજે ફરમાવેલી ફાંસીની સજા સ્વીકારી લીધી.

પ્રશ્ન- ગેલેલિયો પહેલાં આ વાત પરદેશમાં બીજા કોઈએ કરેલી ખરી ?

ઉત્તર- ગેલેલિયો પહેલાં યુરોપ, અમેરિકામાં પ્રસ્તુત વાત કોઈએ કરી હતી કે કેમ ? તેની મને જાણ નથી, પણ 'આપણા જ ભારત દેશના બ્રાહ્મણ ખગોળશાસ્ત્રીએ લગભગ પાંચમા સૈકામાં જરૂર જાહેર કર્યું હતું કે પૃથ્વી ગોળ છે, તે ફરે છે, સૂર્યાદિ સ્થિર છે વગેરે....' આથી એવું નક્કી થઈ શકે કે પૃથ્વી ગોળ છે, ફરે છે અને સૂર્યાદિ સ્થિર છે. આ માન્યતા કદાચ ભારતમાં જ જન્મ પામી. આ માન્યતા આર્યભટ્ટ પહેલાં આ દેશમાં જન્મી હતી કે કેમ ? તે કહી શકું નહિ, પણ વિશ્વમાં માન્યતા તરીકે આર્યભટ્ટની માન્યતા જાણીતી છે. આથી એક વાત એ નક્કી થાય છે કે ઉપરોક્ત માન્યતા આપણા આર્યદેશના વતનીની પણ હતી.

પ્રશ્ન- આ માન્યતા ભારતના જ્યોતિષવિષયક વૈજ્ઞાનિકોએ સ્વીકારી હતી ખરી ?

ઉત્તર- આર્યભટ્ટની માન્યતાને પણ ટેકો આપતો વર્ગ તો હતો જ, પરંતુ તેમની માન્યતા ખોટી છે. પૃથ્વી સ્થિર છે, સૂર્ય-ચંદ્ર ફરે છે એ માન્યતાનું સમર્થન કરનારી એક મોટી પરંપરા આર્યભટ્ટ પાછળ ચાલુ રહી, વળી એનું ખંડન કરનારા પણ તે વખતે હતા એટલે આ દેશની અંદર આ બંને પ્રકારની માન્યતાઓ ખૂબ જોરશોરથી ફેલાઈ ગઈ હતી. જેમ પરદેશની અંદર બંને પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારો વર્ગ હતો તેમ આપણા દેશમાં પણ બંને પ્રકારની માન્યતાઓ ધરાવનારા વિદ્વાનો હતા જ. આ વાત વાચકો બરાબર યાદ રાખો.

જૈનસમાજની આ વિષયની અભ્યાસી કોઈ કોઈ વ્યક્તિ એમ કહે છે કે આપણાં જૈનધર્મનાં શાસ્ત્રોને ખોટાં પાઠવાં અને ખોટાં પડે તો જનતાને શાસ્ત્રો ઉપરની શ્રદ્ધા ઊઠી જાય. આ જાતની પરદેશી લોકોની ચાલબાજી છે. લોકોની શ્રદ્ધા ખતમ કરવા માટે ભૂગોળ-ખગોળ આ એક જ વિષય સફળ નીવડે એવો છે, એટલે પરદેશના વૈજ્ઞાનિકોએ પૃથ્વી અને સૂર્ય અંગેની ભારતની માન્યતા સામે પોતાની વિરોધી માન્યતા જોરશોરથી જાહેર કરી. એ જાહેરાત માટેના પુરાવામાં જબરજસ્ત દૂરબીનો અને અન્ય સાધનોની સગવડ ઊભી થઈ ચૂકી હતી એટલે તેમણે કહ્યું કે અમોએ તો વેદશાળાનાં દૂરબીનો દ્વારા અને જુદી જુદી ગણિત પદ્ધતિ દ્વારા ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ કે પૃથ્વી ગોળ છે, ફરે છે અને સૂર્ય સ્થિર છે. પણ ભારતની પ્રજાએ આર્યભટ્ટને જોયા નથી, આર્યભટ્ટને થયે સંકડો વરસ થયાં. કહે છે કે આર્યભટ્ટ વખતે દૂરબીન વગેરે કાંઈ હતું નહિ, તેનો જન્મ જ થયો ન હતો, જે જમાનામાં પૃથ્વી ગોળ છે અને ફરે છે આવી હવા જ ન હતી, તેવા યુગમાં આર્યભટ્ટે શી રીતે શોધી કાઢ્યું હશે ? શી રીતે નક્કી કર્યું હશે ? (કે પૃથ્વી ગોળ છે, ફરે છે અને સૂર્ય સ્થિર છે) આ ઘટના અસાધારણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે. વગર વેદશાળાએ, વગર દૂરબીને એ જમાનામાં પુસ્તક વગેરેનાં સાવ ટાંચાં સાધનો હતાં, ત્યારે ગણિતપ્રધાન ઊંડું ચિન્તન-મનન વગેરેના બળથી કહ્યું હશે કે સંશોધનની દૃષ્ટિએ, જો કે જૈનદૃષ્ટિએ આર્યભટ્ટની વાત ખોટી છે એમ છતાં તેમણે જે કહ્યું તે ઘડીબર ઊંડું આશ્ચર્ય જન્માવે તેવું છે. આથી સમજી શકાશે કે આપણે ત્યાં પણ ભટ્ટ વિજ્ઞાનની આ માન્યતા જોરશોરથી ફેલાયેલી હતી. આથી વાચકોને મારે એ કહેવાનું છે કે શાસ્ત્ર ઉપરની શ્રદ્ધા ઊઠી જાય માટે

+++++
પરદેશીઓએ ભૂગોળ-ખગોળની માન્યતા ઊભી કરી છે, પરદેશીઓએ જાણીજોઈને આ માયાજાળ ઊભી કરી છે, એવું એકાંતે માણી લેવું બરાબર નથી.

ગેલેલિયોએ જ્યારે જાહેર કર્યું ત્યારે તેની નજરમાં આ ભારત ન હતું અને ભારતની પ્રજા પણ ન હતી. ભારતનાં શાસ્ત્રો પણ ન હતાં. ૫૦૦ (પાંચસો) વરસ પહેલાંની આ વાત છે. એ જમાનામાં અને એ જમાના પછી પણ સેંકડો વર્ષ સુધી એમની માન્યતા ભારત પહોંચે તે પણ શક્ય ન હતું, આ એક વાત.

બીજી વાત એ કે એ જમાનામાં જૈનધર્મ શું, હિન્દુ ધર્મ શું એવા કશા ખ્યાલો પહોંચ્યા ન હતા. વૈજ્ઞાનિકોના મન ઉપર આવા ખ્યાલો હોતા પણ નથી. જે લોકો ભારતીય શાસ્ત્રોને ખોટાં પાડવાં માટે જ ગેલેલિયોએ આ માન્યતા ઊભી કરી છે તેમ કહે છે. તો હું પુછું છું કે ગેલેલિયોએ પોતાનું જ ધર્મશાસ્ત્ર જેમાં ઈસુખ્રિસ્તની વાણી સંધરાએલી છે, જેનું નામ બાઈબલ છે, એ બાઈબલને પણ ખોટું પાડ્યું તો તેનું શું ? બાઈબલની માન્યતા ભારતીય માન્યતા મુજબની જ છે. તો એ ક્રિશ્ચિયન વૈજ્ઞાનિકે પોતાનું ધર્મશાસ્ત્ર ખોટું પડશે એનો વિચાર કર્યા વિના પોતાનાં સંશોધનને મહત્ત્વ આપીને એ વાત જગજાહેર કરે ત્યારે માત્ર ભારતીય શાસ્ત્રોને ખોટાં પાડવાં માટે જ કર્યું છે તેવો આક્ષેપ શી રીતે કરી શકાય ? અને ઉપર કહ્યું તેમ બાઈબલની માન્યતાને ખોટી પાડી એટલે તો તેને મારી નાંખવામાં આવ્યો.

પ્રશ્ન-આર્યભટ્ટના સમયમાં આ માન્યતા જોરશોરથી પ્રસરી હશે ત્યારે આપણાં પોતાનાં શાસ્ત્રો ખોટી વાત કરે છે એવું માનતા જૈન લોકોની શ્રદ્ધા ધર્મશાસ્ત્રો ઉપરથી ઊઠી ગઈ હશે એવું ખરું ?

ઉત્તર-સમાજમાં હંમેશા જાતજાતની શ્રદ્ધાવાળા માણસો હોય જ છે. કાચી શ્રદ્ધાવાળા, અપરિપક્વ શ્રદ્ધાવાળા, ઉત્તમ શ્રદ્ધાવાળા, અલ્પ બુદ્ધિવાળા અને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા પણ હોય છે. ઉત્તમ કક્ષાથી નીચી કક્ષાના લોકો થોડાવધા દોરવાઈ ગયા હોય એવું બને છતાં લોકોને પોતાના ઈશ્વર ઉપર, પોતાના ધર્મપ્રણેતા ઉપર એટલી બધી દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે કે એમણે લખેલી માન્યતા પ્રત્યે અપરિપક્વ માણસોનાં મનમાં કદાચ સંદેહ થાય કે આ સાચું કે ખોટું છતાં પોતાના ઈશ્વર પ્રત્યેની જામેલી શ્રદ્ધા અને માન્યતા છોડવા ભાગ્યેજ તૈયાર થાય છે. હા, અપવાદ હોઈ શકે છે.

પ્રશ્ન-આટલાં બધાં વરસો જૂની આર્યભટ્ટની માન્યતા હિન્દુઓથી ઉલટી હતી તો પછી હિન્દુઓએ અને જૈનોએ આ સામે વિરોધ ઊઠાવ્યો હશે ખરો ?

ઉત્તર-આ બાબતમાં વાંધો ઊઠાવ્યાના કોઈ પુરાવા જાણવા મળ્યા નથી, અને એ વખતે તો વિરોધ કરવા માટેની અનુકૂળતા પણ ન હતી. કેમકે વિરોધ કરવાનાં સાધનો ત્યારે ઉપલબ્ધ ન હતાં, ત્યારે વિરોધની પત્રિકા કે પુસ્તક કાઢવાં માટે કોઈ પ્રેસ ન હતો, છાપાં ન હતાં, ટપાલ ન હતો. એ જમાનામાં વિરોધ કરવો હોય તો રૂબરૂ મળીને શાસ્ત્રાર્થ કરાતો હતો અથવા તેની નકલો બીજાને પહોંચાડાતી હતી, એટલે વિરોધની સંખ્યા બહુ ટૂંકી રહેતી હતી. આમ છતાં બ્રહ્મસુત્ર જેવા ખગોળ-ગણિતશાસ્ત્રીઓએ પોતાના પુસ્તકમાં આર્યભટ્ટની વાતનું ખંડન કર્યું હતું છતાં જીવનના અંતિમકાળમાં તેમણે આર્યભટ્ટનો મત સ્વીકાર્યો હોવાની વાત પણ મળે છે.

પ્રશ્ન-આર્યભટ્ટે જે મત પ્રવર્તાવ્યો એમાં જૈનગ્રન્થોમાં એ મતનો કોઈ ઉલ્લેખ કે કોઈ અભિપ્રાય નોંધાયો છે ખરો ?

+++++

+++++

ઉત્તર- આર્યભટ્ટે જે ગ્રન્થો લખ્યા તેના ઉપરથી બીજી હસ્તલિખિત નકલો લખીને પ્રચારાર્થે તે મોકલવામાં આવતી હશે. જૈનાચાર્યો પાદવિહારી હોવાથી બધે વિહાર કરતા હોય છે. વળી અન્ય મતમતાંતરોનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં હોય છે, અને પોતાને જરૂરી લાગે તે ધર્મના ગ્રન્થોનો સંગ્રહ કરતા હોય છે તેથી તે ગ્રન્થ દ્વારા એક હજાર વર્ષ પહેલાં આપણા સંઘમાં, સાધુ સંસ્થામાં આર્યભટ્ટના મતની સારી જાણ થયેલી હશે એટલે જૈનધર્મનાં આગમો પૈકીનું બીજું મહત્ત્વનું માનનીય આગમ જેનું નામ 'આચારાંગ' સૂત્ર છે, તે ગ્રન્થના ટીકાકાર શીલાંકાચાર્ય છે, જે એક સમર્થ વિદ્વાન ટીકાકાર હતા. તેમને 'આચારાંગની અર્થગંભીર ટીકા લખી છે. એ ટીકામાં એક સ્થળે પ્રસંગ આવતાં લોક કેવો છે ? ત્યારે એના જવાબમાં ત્યાં કોઈનો મત ટાંકતા લખ્યું છે કે—“ભૂગોળ એટલે ગોળ એવી પૃથ્વી ફરતી છે અને સૂર્ય સ્થિર છે.” સંભવ છે કે આ નોંધ આર્યભટ્ટના મતની હોય !

પ્રશ્ન- આજના જમાનામાં (પ્રાયઃ) એક પંડિતે અને એક મુનિરાજે ગેલેલિયોની પરદેશની માન્યતા સામે વિરોધ કર્યો અને પોતાની બધી શક્તિ અને તાકાત કામે લગાડી, જૈનશાસ્ત્રો પ્રત્યેની પોતાની અડગ શ્રદ્ધા હોવાના કારણે સખત વિરોધ કર્યો પણ મારો સવાલ એ છે કે હજારો વર્ષ વીત્યાં છતાં ગેલેલિયો જેવી જ માન્યતા ધરાવતા આર્યભટ્ટની માન્યતા સામે કોઈએ વિરોધ કેમ ન કર્યો ?

ઉત્તર- તેનું કારણ એ સમજાયું છે કે આર્યભટ્ટને કોઈ જાણતું નથી. આર્યભટ્ટની માન્યતાઓ પણ આજે ખોરબે પડી ગઈ છે એટલે. પરંતુ પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોની માન્યતા આપણા દેશમાં શાસન કરી રહેલાં પરદેશી શાસકોએ ભૂગોળ-ખગોળનાં પુસ્તકોમાં આ માન્યતાઓ દાખલ કરી દીધી અને હજારો છોકરાંઓ ભણવા માંડ્યા એટલે અમારા મહાનુભાવોને ધરખમ ચિંતા થઈ કે ભૂગોળ-ખગોળની પરદેશી માન્યતા શીખીને આપણી જૈનધર્મની માન્યતા હાંસીને પાત્ર બનશે. આપણાં શાસ્ત્રો પ્રત્યે અશ્રદ્ધાળુ બની જશે એટલે પ્રસ્તુત મહાનુભાવોએ જૈનધર્મની સારી માન્યતા રજૂ કરી. પરદેશી માન્યતાઓ ખોટી છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિ કે આર્યસંસ્કૃતિને ઘક્કો પહોંચાડવા માટેનો એમનો કૂટ અને માયાવી પ્રયત્ન છે એવું તેઓએ પોતાના તરફથી પ્રગટ થતાં લેખો અને પુસ્તકોમાં જણાવ્યું છે.

પ્રશ્ન- શું પરદેશીઓ આવું કરે ખરા ?

ઉત્તર- કરવું હોય તો ઘણું બધું કરી શકે છે, પણ ગેલેલિયોની માન્યતા આપણી સામે હતી એ કહેવું ન્યાયી નથી. બાકી ભારતીય સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ અને સિદ્ધાન્ત તેમજ શ્રદ્ધાનાં મૂળ એટલાં ઊંડાં છે કે હજારો વિરોધી પ્રયત્નોથી પણ તે ખતમ થઈ શકે તેમ નથી.

પ્રશ્ન- શું પરદેશી માન્યતાઓ જાણીને આપણો જૈન વિદ્યાર્થીવર્ગ જૈનશાસ્ત્રો પ્રત્યેની શ્રદ્ધાથી વિચલિત થઈ જાય ખરો ?

ઉત્તર- આનો જવાબ ટૂંકાણથી આપી શકાય તેમ નથી અને વિસ્તારથી લખવાની અહીં જગ્યા નથી. બાકી આપણા વિદ્યાર્થીઓને ભૂગોળ-ખગોળમાં કેટલો રસ હોય છે તે સર્વે થાય ત્યારે ખબર પડે. પરીક્ષા પૂરતું ભણે છે, મોઢે કરે છે બાકી વિશેષ રસ નથી. સ્કૂલની અંદર ભૂગોળ-ખગોળનો સબજેક્ટ (Subject)

૧. જુઓ શીલાંકાચાર્યની ટીકા, ૧૯૯૮માં સૂત્રની ટીકા.

+++++

+++++
એમના માટે મહત્ત્વનો નથી હોતો, છતાં અમુક ટકા નીકળે. બાકી હું પ્રશ્ન એ કરું કે આજના વિદ્યાર્થીઓ પરલોકને માને છે ખરા ? મોક્ષને માને છે ખરા ? દેવલોકને માને છે ખરા ? નરકને માને છે ખરા ? કર્મસત્તાને માને છે ખરા ? આજે તો આત્મા છે, તે શાશ્વત છે, પરલોક, મોક્ષ, દેવલોક, નરક અને કર્મસત્તા આવી બધી બાબતો ઉપર વિદ્યાર્થીઓને શ્રદ્ધા કેમ થાય એની ચિન્તા કરવાની વધુ અને ખૂબ જરૂર છે.

લેખાંક-૮

જૈનધર્મમાં દેશ અને કાળના અંતિમમાં અંતિમ વિભાગો જણાવ્યા છે. તેમાં કાળનું સર્વ અંતિમ એટલે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ માન સમયનું છે. સમય પછી તેનાથી પણ સૂક્ષ્મ કોઈ કાળ છે નહિ. એ પ્રમાણે દેશ એટલે કોઈપણ પદાર્થનું અંતિમ પ્રમાણ. ત્યારે પદાર્થનો અંતિમ અણુ જેના પછી બે ભાગ થઈ શકે તેવા ભાગને પરમાણુ કહેવાય છે. પરમાણુ પછી કોઈ પ્રમાણ બાકી રહેતું નથી. જૈનધર્મના તમામ તત્ત્વજ્ઞાનની ઈમારત પાયામાંથી લઈને ટોચ સુધીની બાબતોમાં સમય અને પરમાણુ વ્યાપક રીતે રહેલાં છે.

પ્રશ્ન- સમય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- એ માટે શાસ્ત્રમાં દષ્ટાન્ત આપ્યું છે કે તમે આંખ મીચીને ઉઘાડો એમાં કેટલા સમય જાય ? ત્યારે સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યું કે અસંખ્યાતા સમય જાય. અસંખ્યાતા એટલે લાખો, કરોડો, અબજો, ખર્ડ, નિખર્ડ એથી પણ અનેકગણી સંખ્યામાં આગળ વધો ત્યારે અસંખ્યાતા સમય આવે. અત્યન્ત સુક્રોમળ કમળનાં સો પાંદડાં જમીન ઉપર મૂકવામાં આવે અને એક મજબૂતમાં મજબૂત માણસ તીવ્ર અણીદાર ભાલો લઈને તેને પાંદડામાં ઘોરે. દેખીતી રીતે તો આટલું કરવામાં કદાચ ૦૧ સેકન્ડ થાય પરંતુ સર્વજ્ઞની દૃષ્ટિએ તો ફક્ત પહેલાં એક પાંદડાંથી બીજું પાંદડું ભેદાયું એટલા કાળમાં અસંખ્યાતા સમય ગયા. સો પાંદડાં ભેદાતાં સો ગુણા અસંખ્યાતા સમય જાય. હવે તમે વિચાર કરો કે અસંખ્યાતા સમયમાંથી એક સમયની તમે કલ્પના કરી શકો ખરા ? તે કદી શક્ય નથી.

એવી રીતે પરમાણુ એ દ્રવ્ય-પદાર્થનો છેલ્લામાં છેલ્લો ભાગ છે, જેને પરમઅણુ-છેલ્લામાં છેલ્લો નાનો ભાગ કહેવાય, પછી એનાં કદી બે ભાગ થઈ શકતાં નથી. આજની સેકન્ડ તો સમયનાં માપ કરતાં લાખોગણી મોટી છે. વૈજ્ઞાનિકોનો આજનો અણુ તે પરમાણુ કરતાં ઘણો જ મોટો છે. જૈનધર્મના અનંતાકાળથી થતાં સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોએ જ્ઞાનચક્ષુથી આ વાત જોઈ છે. આ કોઈ દૂરબીનોથી કે કોમ્પ્યુટરોથી અખતરાં દ્વારા નક્કી થયેલી વાત નથી. આપણી પોતાની ચક્ષુ તો ચર્મચક્ષુ છે, અને આ વાત ચામડાંની ચક્ષુથી નક્કી થયેલી નથી.

જૈનધર્મની એક જ વાત કહું જે સાંભળી તમે તાજુબ થઈ જશો. જે બુદ્ધિથી બેસે તેવી પણ નથી, છતાં સર્વજ્ઞોએ પોતાનાં જ્ઞાનથી જોયેલી છે એટલે નિર્વિવાદ સત્ય છે. એ વાત કઈ ? તો મનુષ્યલોકમાંથી એક જીવ સર્વકર્મનો ક્ષય કરીને દેહને ત્યજીને એનો આત્મા ચોક્કસ મોક્ષે પહોંચી જ જવાનો હોય ત્યારે તે

+++++

+++++
 આત્મા એક જ સમયમાં મોક્ષે પહોંચી જાય છે. મનુષ્યલોકથી મોક્ષ સેંકડો, અબજો માઈલ નહિ પણ અનેક અબજોના અબજો માઈલ દૂર છે. અસંખ્ય માઈલ કહીએ તો પણ ચાલે. આટલે દૂર રહેલું મોક્ષનું સ્થાન ઉપર જણાવ્યું તે માપવાળા સમયમાં પહોંચી જાય તો જડ પદાર્થ કરતા ચૈતન્ય એવા આત્માની કેવી અપ્રતિહત અને અકલ્પનીય ગતિ છે એનો પણ ખ્યાલ આવી જશે.

સમય અને પરમાણુની વાત સામાન્યરીતે મનમાં વસવસો ઊભો કરે પરંતુ આ બધી વસ્તુઓ અંતે સાચી છે, તેની ખાતરી આજની પ્રજાને થાય અને જૈનધર્મની સર્વજ્ઞમૂલક વાતો સાચી—તથ્ય છે એવું પુરવાર કરવા માટે વિજ્ઞાન ખરેખર ! આજે જૈનશાસ્ત્રોની મદદે આવી ટેકો આપી રહ્યું છે.

૧૯૮૮ની સાલમાં રશિયાના શાંતિના મહાદૂત જેવા અહિંસા અને વૈશ્વિક શાંતિના અજોડ હિમાયતી આજના પ્રધાનપુરુષ ગોર્બાચેવે પોતે જ એક સભામાં કોમ્યુટરના સમાચાર જાહેર કરતાં કહ્યું કે રશિયાએ એક સેકન્ડમાં બાર કરોડ, પાંચ લાખ કાર્યો કરી શકે એવું કોમ્યુટર વિકસાવ્યું છે અને હવે પછીનાં એક વર્ષને અન્તે એક સેકન્ડમાં એક અબજથી વધુ કાર્યો કરી શકે અને ઈ. સન્ ૧૯૯૫ની સાલ પહેલાં એક સેકન્ડમાં દશ અબજથી વધુ કાર્યો કરી શકે એવું સુપરકોમ્યુટર વિકસાવશે. વિજ્ઞાન ક્યાં પહોંચશે ! ભૌતિક ક્ષેત્રમાં કેવા કેવા આવિષ્કારો અને ચમત્કારો સર્જશે તેની કલ્પના આવે એમ નથી.

ઉપરની જેમ વૈજ્ઞાનિકો એક ઈંચનો વીશ કરોડમો ભાગ ૧૯૮૮ ની સાલમાં માપી શક્યા છે. ૫૦ વર્ષ પહેલાં એક ઈંચનો દશ હજારમો ભાગ માપી શક્યા હતા પણ ૫૦ વર્ષમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી તેમજ વર્તમાનમાં ભારે આશ્ચર્ય જન્માવે તેવાં કોમ્યુટરોનાં સહકારથી એક ઈંચનો વીશ કરોડમો ભાગ માપી શકાયો છે. ફૂટપટ્ટી ઉપર તમે એક ઈંચ માપેલું જુઓ. એ એક ઈંચના તમે ૫૦૦ ભાગ પણ કલ્પી શકો તેમ નથી તો એક ઈંચનો વીશ કરોડમો ભાગ શી રીતે માનવીના ગળે ઉતરે ? આજે તેઓ વીશ કરોડમો ભાગ માપે છે પણ સમય જતાં એક ઈંચનો અબજમો ભાગ પણ માપી શકશે. આ વાત ૫૦ વર્ષ પહેલાં જો કોઈએ કરી હોત તો લોકો તેને પાગલ કહેત.

આપણા શરીરમાં રહેલો આત્મા શરીર વિના એકલો હોય ત્યારે તે કેટલો હોય આવો ભગવાનને પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલો. જરા વિચાર કરવા જેવી વાત છે. આપણા એક આંગળાની પહોળાઈમાં આપણે વધુમાં વધુ બસોથી ત્રણસો આંકા પાડી શકીએ પણ અહીં તો આગળ વધીને અસંખ્યાતમા ભાગની વાત છે. હજુ વિજ્ઞાન તો કરોડની વાત કરી રહ્યું છે જ્યારે જૈનધર્મે તો અબજોથી આગળ વધીને ઠેઠ અસંખ્યાતાની વાત કરી છે.

એક અંગુલ એટલે લગભગ ૮ ઈંચ અને ૮ ઈંચ જેટલા ભાગમાં અસંખ્યાતમો ભાગ કલ્પવાનો. કહો, તમો કલ્પી શકશો ખરા ? તમારું મગજ ક્ષણભર વિચાર કરતું બંધ જ થઈ જશે. આવાં ઘણાં દેખાંતો આપી શકાય.

+++++

+++++

લેખાંક-૯

સંસ્કૃતમાં સ્થળ વગેરેનું અંતર બતાવનાર ઘણા શબ્દો છે, એમાં ગાઉ વાચક કોશ શબ્દ છે. જૈનધર્મમાં પ્રમાણો માટે કોશ શબ્દનો પ્રયોગ બહુ ઓછો જોવા મળે છે, પણ યોજન શબ્દનો ઉપયોગ ઘણો થયો છે. આ આપણું ભારતીય માપ છે. બ્રિટિશ રાજ્યના આવ્યા પછી આપણે ત્યાં માઈલનું માપ શરૂ થયું, જો કે આજે આપણા દેશમાં ગાઉ શબ્દનો વપરાશ ગામડા પૂરતો રહ્યો છે. બાકી ગાઉનું સ્થાન માઈલ શબ્દ લીધું છે. એક ગાઉના કેટલા માઈલ થાય ? તો ૧૧ માઈલ થાય, જો કે સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક પ્રદેશોમાં કેટલાક લોકો ૧ ગાઉ બરાબર ૨ માઈલની ગણતરી મૂકે છે.

હવે આપણે તો મુખ્ય વાત કરવાની છે યોજનની.

યોજન એટલે શું ? અથવા યોજનના ગાઉ કરવા હોય તો કેટલા ગાઉ થાય ? અત્યારે વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધિ ૪ ગાઉના ૧ યોજનની છે, અને તે આપણા શાસ્ત્રીય સર્વસંમત માપ મુજબ ચાર હાથનો એક ધનુષ્ય કહેવાય. બે હજાર ધનુષ્યનો એક ગાઉ થાય. આપણી આ શાસ્ત્રીય ગણતરીના અનુસારે ૮૦૦૦ ધનુષ્યના અર્થાત્ ૪ ગાઉ થાય અને તેને જ યોજન કહેવાય.

હું નાનો હતો ત્યારે વિહારમાં ગુજરાતમાં પૂછીએ ત્યારે કેટલાક ૧૧ માઈલનો ગાઉ કહે અને કાઠિયાવાડમાં પૂછીએ ત્યારે ૨ માઈલનો ગાઉ કહે. આપણા દેશમાં વજનનાં માપો અને અંતરનાં માપો જુદા જુદા પ્રદેશોને આશ્રીને ભિન્ન ભિન્ન ચાલતાં હતાં. લલિતવિસ્તર ગ્રન્થમાં મગધદેશમાં ૧૦૦૦ ધનુષ્યનો ગાઉ ગણાતો હતો, જ્યારે વૈજયન્તીકોશમાં મગધમાં ૪૦૦૦ ધનુષ્યનો યોજન ગણાતો હતો. (કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રથી આ વાત જાણવા મળી શકે છે) હવે શાસ્ત્રમાં સર્વસામાન્ય અંતરો માપવા માટે ૪ ગાઉનો ૧ યોજન એ નિયમ નક્કી થએલો છે. પરંતુ શાસ્ત્રકારોને થયું કે જંગી પહાડો, પૃથ્વીઓ અને વિમાનો માટે નવું મોટું પ્રમાણ હોય તો જલદી ગણતરી થઈ જાય. એટલે શાસ્ત્રકારોએ જણાવ્યું કે પહાડો, પૃથ્વીઓ, વિમાનો અને બીજી કોઈ મોટી વસ્તુઓ હોય તેનાં શાસ્ત્રકારોએ જેટલાં યોજન બતાવ્યા હોય તેટલા યોજન ૪ ગાઉના નહિ સમજવા, પરંતુ નગપુલ્લી વિમાણાઈ આ જ સંબ્રહણી ગ્રન્થમાં આપેલી ૩૧૪મી ગાથાના આધારે ૪૦૦ ગાઉનો ૧ યોજન ગણીને ગણતરી કરવી.

જૈનશાસ્ત્રમાં ^૧ઉત્સેધાંગુલ, આત્માંગુલ અને પ્રમાણાંગુલ ત્રણ જાતનાં પ્રમાણ કહ્યાં છે. એ ત્રણ જાતનાં પ્રમાણો પણ થોડાં વિવાદાસ્પદ છે. આ માટે એક પૂર્વાચાર્યજીએ એ વિવાદ દૂર કરવા અંગુલસિત્તરી નામનો ગ્રન્થ લખ્યો છે.

ઉત્સેધાંગુલની બાબતમાં આપણે એક દાખલો લઈએ.

મેરુપર્વતની ઊંચાઈ એક લાખ યોજનની કહી અને ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પ્રમાણાંગુલના માપવાળા યોજન બતાવ્યા ત્યારે મેરુપર્વત ચારસો (૪૦૦) લાખ યોજન ઊંચો થયો. બુદ્ધિથી આ વાત શક્ય છે ખરી ?

૧. આ મુદિત પુસ્તકમાં આના વર્ણન માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૨૭.

+++++

+++++

જંબૂદ્વીપનો ફરતો કિલ્લો ૧૨ યોજન છે અને તે પ્રમાણગુલને બદલે ઉત્સેધાંગુલથી ચાર ગાઉના યોજનના માપે લઈએ તો પણ ૧૨×૪=૪૮ ગાઉ ઊંચો થયો. તેના માઈલ કરો તો કેટલા બધા થાય ? લવણસમુદ્રની ભરતીનું પાણી અટકાવવા માટે કિલ્લાની જરૂરિયાત હતી. એ માટે ૫૦૦ ધનુષ્યની ઊંચાઈ ઘણી થઈ પડે તો પણ અઘધ બોલી જવાય. આવી અનેક બાબતો કઈ રીતે બંધબેસતી કરવી તે વિચાર માગે છે.

યોજન કોણે ગણાવો ? એ પ્રશ્ન જૈનસમાજમાં સેંકડો વરસથી સળગતો રહ્યો છે. એક પૂર્વાચાર્યે તો એના ઉપર **અંગુલસિતરી** નામનો ખાસ ગ્રન્થ લખ્યો છે, એમાં માપની ચર્ચા કરી છે. એનો અર્થ એ થયો કે આપણે ત્યાં યોજનનું કોઈ નિશ્ચિત માપ નથી. આટલા બધા સાતિશયજ્ઞાની પૂર્વાચાર્યો થયા પણ જોરદાર અવધિજ્ઞાન ધરાવતા એવા કોઈ દેવ દ્વારા આનો ઉકેલ થવા પામ્યો નથી.

લેખાંક-૧૦

આપણા જૈન ગ્રંથોમાં ગાઉ તથા યોજન વગેરે માપોની બાબતમાં મતમતાંતરો પ્રવર્તે છે. જૈનશાસ્ત્રી પ્રમાણ અંગે ૪૦૦ ગાઉનો એક યોજન કહે છે. કેટલાક ૧૬૦૦ ગાઉનો અને કેટલાક ૧૦ ગાઉનો યોજન ગણવાની વાત કરે છે. પ્રાચીનકાળમાં આ દેશમાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાં વજન અને માપની ગણતરીમાં જુદા જુદા ધોરણો પ્રવર્તમાન હતા. આ સંજોગોમાં શાસ્ત્રમાં કહેલી ગણતરી સાથે કેટલીક બાબતોનો મેળ ખાતો નથી. જેમકે—તીર્થંકરોના દીક્ષાના વરઘોડાની આગળ મહેન્દ્રધ્વજ ચાલે છે. તે મહેન્દ્રધ્વજ શાસ્ત્રકારોએ એક હજાર યોજન ઊંચો જણાવ્યો છે. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે ઊંચાઈના પ્રમાણમાં જ પહોળાઈ હોવી જોઈએ નહીંતર તે ચીજનું સમતોલપણું (બેલેન્સ) જળવાય નહિ. તો હજાર યોજન ઊંચાઈ સામે કેટલા યોજનની પહોળાઈ ગણવી જોઈએ એ પ્રશ્ન ઊભો થાય. એ તો સહુને ખ્યાલ હશે જ કે જૂના શહેરની ગલીઓ દશથી પંદર ફૂટ માંડ માંડ પહોળી રહેતી હતી તો આ મહેન્દ્રધ્વજ કલ્પનાથી ઓછામાં ઓછો ૦૧ યોજન પહોળો ગણ્યો તો પણ આ ક્ષત્રિયકુંડ નગરની શેરીમાંથી શી રીતે પસાર થાય ? નિરાકરણ* માંગે તેવી આ વાત છે. આમાં દૈવિક શક્તિને કારણ ગણીએ તો અશક્ય શક્ય બની શકે !

માપની એકવાક્યતા ન હોવાના કારણે ભૂગોળ-ખગોળના શ્રેષ્ઠ અભ્યાસી એક મુનિરાજે એક પૂજાના આધારે રાજગૃહી ઠેઠ ઉત્તરધ્રુવ પાસે હતી અને ભગવાન શ્રી મહાવીર ત્યાં વિચરતા હતા. એમના સાધુ-સાધ્વીઓ પણ એ તરફ વિચરતા હતા એવો વિચાર ધરાવતા હતા. થોડા સમય પછી મેં તેમને સવાલ પણ કર્યો હતો. કહેવાની વાત એ છે કે યોજનની ગણતરી નક્કી નહિ થાય ત્યાં સુધી ઘણી બધી બાબતોનો નિર્ણય થઈ શકે તેવું નથી. એમાંય ખાસ કરીને આકાશમાં રહેલા ગ્રહોની બાબતમાં તો નહીં જ. જમીન ઉપરના

★ આપણે તીર્થંકરોને લગતી આશ્ચર્ય અને ચમત્કારપૂર્ણ બાબતમાં દૈવિકશક્તિ કે તીર્થંકરોના અતિશય-પ્રભાવને જ કારણ માની સંતોષ લઈ શકીએ પણ સર્વસામાન્ય વાચકને આટલાથી સંતોષી શકાય નહીં.

+++++

*****
 પદાર્થો માટે તો વાચકોને ઘોડો ઘણો ખુલાસો કરી સંતોષ આપી શકાય પણ આકાશી પદાર્થો માટે આપણે વિજ્ઞાનની માન્યતાઓ સામે કશો જવાબ આપી શકીએ તેવી સ્થિતિ નથી. કેમકે વિજ્ઞાને તો આકાશના પદાર્થોનાં માપ માટે કે અંતર માટે હજારો, લાખો અને કરોડો માઈલની વાત કરી છે. આપણી માન્યતા સાથે આકાશ-પાતાલ જેટલું અંતર રહે છે.

હમણાં જ છાપામાં સમાચાર આવ્યા છે કે નેપ્ચ્યુન ગ્રહની માહિતી મેળવવા માટે આજથી ૧૩ વર્ષ ઉપર છોડાએલા માનવ વગરના 'વોયેજર' નામના યાને સાડાચાર અબજ કિલોમીટરનો પ્રવાસ ખેડયો છે. અબજો માઈલો દૂર દૂર ગ્રહની વાત વિજ્ઞાન જણાવતું હોય ત્યારે લાગે છે કે આકાશી પદાર્થની તુલના કે ભાંજગડમાં આપણે પડવું ઉચિત નથી.

લેખાંક-૧૧

✽ ગ્રહો વચ્ચેનું અંતર અને ગ્રહોનું માપ ✽

૧. જૈનશાસ્ત્રોમાં ગ્રહનો ક્રમ છે તેથી જુદો જ ક્રમ વિજ્ઞાને માન્યો છે. જૈન ખગોળમાં ગ્રહોને વિમાનો માન્યા છે પણ તે વિજ્ઞાનની સરખામણીએ કદમાં સાવ નાના કહ્યા છે.

હવે વિજ્ઞાન શું કહે છે તે જોઈએ.

આકાશમાં સૂર્ય જે સ્થાને છે તે સ્થાનથી બુધનો ગ્રહ લગભગ ૬ કરોડ કિલોમીટર દૂર છે અને તેનો વ્યાસ ૪૮૬૮ કિલોમીટરનો છે. *શુક્ર સૂર્યથી લગભગ ૧૧ કરોડ કિલોમીટર દૂર છે અને તેનો વ્યાસ સાડા બાર હજાર કિલોમીટરનો છે. મંગળ પૃથ્વી કરતાં જરાક નાનો છે, સૂર્યથી લગભગ ૨૨૨ કરોડથી વધુ કિલોમીટર દૂર છે અને તેનો વ્યાસ ૭૦૦૦ કિલોમીટરનો છે. ગુરુ સૂર્યથી લગભગ ૭૮ કરોડ કિલોમીટર દૂર છે, પૃથ્વીથી ઘણો મોટો છે. શનિ સૂર્યથી લગભગ ૧૪૩ કરોડ કિલોમીટર દૂર છે અને શનિ પૃથ્વીના વ્યાસથી મોટો છે. આ બધા ગ્રહોમાં કોઈપણ ગ્રહ ઉપર જીવન-પ્રાણી વસ્તી નથી. દરેક ગ્રહો સૂર્યને પ્રદક્ષિણા આપતા જણાવ્યા છે. વૈજ્ઞાનિકો સૂર્યને તારા શબ્દથી પણ ઓળખાવે છે. સૂર્ય પૃથ્વીથી ચૌદ કરોડ અઠવાસી

★ અમેરિકાએ ઈ. સન્ ૧૯૮૮માં શુક્ર ગ્રહ શું છે ? ત્યાંની પરિસ્થિતિ શું છે ? તેનો તાગ કાઢવા મેગેલાન નામનું અવકાશયાન રવાના કર્યું છે. અબજો માઈલનો પ્રવાસ કરીને ઈ. સન્ ૧૯૯૫માં રિઝલ્ટ આપવાનું છે. કહી જોઈએ. અંતરમાં જૈન ખગોળ સાથે જરાપણ મેળ ખાય તેમ છે ? આ યાન અત્યન્ત સૂક્ષ્મગ્રાહી રેડાર યન્ત્રરૂપે છે. ગ્રહો ઉપર યાનો મોકલવાનો અમેરિકાનો ઉદ્દેશ પૃથ્વી ઉપર જેવી માનવ વસ્તી અને જીવસૃષ્ટિ ત્યાં છે કે કેમ ! તે શોધી કાઢવાનો છે.

આ મેગેલાન નામનું યાન ૧૫ કરોડના ખર્ચે તૈયાર થયું છે. તે લગભગ ૬ મીટર ઊંચું અને ૪ મીટર પહોળું તેમજ ૩૪૫૪ કિલોગ્રામ વજનનું છે. તે આકાશમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યું છે. આ શુક્ર એક તેજસ્વી તારો છે. આપણા દેશમાં ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે અને પરદેશમાં 'વિનસ' તરીકે ઓળખાય છે.

*****

લાખ કિલોમીટર દૂર છે. સૂર્ય પૃથ્વીથી ૧૩ લાખ ગણો મોટો છે. વૈજ્ઞાનિકોએ સૂર્યને વાયુનો ઘગધગતો એક વિરાટ ગોળો કહ્યો છે અને વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વી ઉપર આવે છે તેને લીધે પ્રકાશ અને ગરમી મળે છે. એના કારણે પૃથ્વી ઉપરની તમામ જીવસૃષ્ટિ ટકી રહે છે. વિજ્ઞાનની બુકમાં ગ્રહોના અંતર બાબતમાં મતાંતરો જોવા મળ્યા છે.

✽ તારાઓ વિષે ✽

૨. વૈજ્ઞાનિકોએ તારાને ગ્રહો કરતાં ઘણા મોટા અને સ્થિર માન્યા છે. ગ્રહો તારાઓ કરતાં ઘણા નાના છે. ગ્રહો સ્વયં પ્રકાશિત નથી પણ સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે એમ જણાવે છે.

મારા જૈન વાચકો ! તમો આગળ વાંચી આવ્યા તેથી સમજાયું હશે કે જૈનધર્મની ખગોળ વચ્ચે વિજ્ઞાનનો જરાપણ મેળ મળે તેમ નથી. વૈજ્ઞાનિકોએ આકાશી ખગોળને (આપણાથી તદ્દન જુદી રીતે જ) દૂરબીનો, કોમ્પ્યુટરો અને અન્ય યાંત્રિક સાધનોથી જુદી જ રીતે જોયું છે અને વરસોથી જાહેર કરેલું છે. આ સંજોગોમાં આપણા જ્યોતિષયક સાથે અંશમાત્ર પણ મેળ ખાય તેમ નથી માટે જૈનોએ ખગોળ બાબતમાં પણ વિજ્ઞાન એક સ્વતંત્ર દર્શનરૂપે સમજી તેની સાથે તુલના કરવાનો કે સમજાવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરવો જરૂરી નથી.

૩. ભૂગોળ-ખગોળની બાબત સાથે સંબંધ ધરાવનારા સાધુ મહારાજો તથા શિક્ષકો વગેરે એક મોટો ભય વ્યક્ત કર્યા કરે છે કે પરદેશની ભૂગોળ જાણીને આપણાં બાળકો-યુવાનોની શ્રદ્ધા આપણાં શાસ્ત્રો ઉપરથી ઊઠી જશે. અપેક્ષા ને આ વાત થોડી ઠીક છે પણ આ ભય થોડો વધુ પડતો છે.

પહેલી વાત એ છે કે સ્કૂલમાં ભણતા જૈન વિદ્યાર્થીઓને અને ભણી લીધા પછી મોટા થયા હોય ત્યારે ભૂગોળનું જ્ઞાન બે-ચાર આની પણ હોતું નથી. પછી કયું સાચું અને કયું ખોટું એની તુલના કરવાનું સૂઝે જ ક્યાંથી ? શ્રદ્ધા ખસી જવાની બાબતમાં જોઈએ તો આજે સ્કૂલમાં ભણેલા હજારો સાધુ-સાધ્વીઓ છે, કોઈની શ્રદ્ધા ખસી ગઈ નથી. એનું બીજું કારણ મોટું એ છે કે જૈન પ્રજાને પોતાના ભગવાન મહાશ્વની, સર્વજ્ઞ હતા તેની પૂરી શ્રદ્ધા છે. જૈન ભગવાન ખોટું બોલે નહીં તેની પણ પૂરી શ્રદ્ધા છે. જ્યારે વૈજ્ઞાનિકો તો ગૃહસ્થો છે, સંસારીઓ છે, પુસ્તકીયા કે દૂરબીન જ્ઞાનવાળાં છે અને અનુમાનોથી જે નક્કી કરેલું હોય તે કંઈ સાચું થોડું હોય ! આવી પણ સામાન્ય સમજ હોય પછી શ્રદ્ધા ઉઠી જવાનું સ્થાન જ ક્યાંથી હોય ! અપવાદે હોય તે જુદી વાત છે.

૪. વૈજ્ઞાનિકો પોતાનાં જંગી દૂરબીનો દ્વારા ગ્રહો માટે ૫૦-૧૦૦ કે વધુ વરસો પછી ગ્રહો અંગે બનનારી ઘટના બાબતમાં ચોક્કસ નિર્ણયો આપે છે. ૬૦-૭૦ વર્ષ પછી પણ હેલીનો ધૂમકેતુ ક્યારે પૃથ્વીની નજીક આવશે એની આગાહીઓ કરી છે અને તે સાચી પડી છે. પરદેશના અને આપણા દેશના વૈજ્ઞાનિકો પણ જે જે ગ્રહો પૃથ્વીની નજીક આવવાના હોય તેની જાહેરાત કરે છે. તે કંઈ તારીખે આવશે, આકાશમાં કયા રંગનો દેખાશે તે પણ જણાવે છે. હમણાં જ આપણા બેંગલોરના વૈજ્ઞાનિકોએ છાપામાં જણાવ્યું કે નવેમ્બરની ૨૦મી તારીખે કરોડો માઈલ દૂર રહેલો મંગલનો ગ્રહ છે તે ગ્રહ પૃથ્વીથી માત્ર સાત કરોડ, ત્રીસ લાખ અને ત્રીસ હજાર માઈલના અંતરે હશે. આટલા બધા વિશાળ અંતરોની વાત જૈન-અજૈન કોઈ ગ્રંથોમાં જણાવી નથી, એટલે આકાશી બાબતોમાં ધર્મશાસ્ત્રો સાથે મુલવણી કરવાનો કશો જ અર્થ નથી.

+++++

* એક વિચારવા જેવી વાત *

૫. એક વિચાર એવો આવે છે કે એક બાજુ ખગોળની બાબતમાં બંને પક્ષે ઘણા મોટા મતભેદો પ્રવર્તે છે, છતાં ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને વૈજ્ઞાનિક જ્યોતિષશાસ્ત્ર આ બંને દ્વારા કેટલીક આકાશી ગણતરી સો એ સો ટકા એકસરખી નીકળે છે. જેમકે--

૧. દરિયાની રોજેરોજ જે ભરતી-ઓટ થાય છે તે કયા કયા ટાઈમે ભરતી અને કયા કયા ટાઈમે ઓટ થશે તેની નોંધ વિજ્ઞાન અને ભારતના જ્યોતિષીના ગ્રંથોમાં આવે છે અને મુંબઈ સમાચાર જેવા પત્રમાં રોજેરોજ આવે છે. પરંતુ બંને પક્ષની નોંધો એકદમ સરખી અને સાચી હોય છે.

૨. કયા દિવસે કઈ તિથિ હશે તે, ગ્રહણ કયા દિવસે, કયા ટાઈમે થશે, કેવું થશે, કયાં દેખાશે, કયાં નહિ દેખાય અને તેને લગતી બીજી વિગતો, આ બધી વાતો બંને પક્ષે બરાબર મળતી આવે છે. આ પણ એક નોંધ લેવા જેવી સુખદ બાબત છે એટલે આ બાબતમાં વૈજ્ઞાનિકો પણ આપણી સાથે જ છે.

૩. આ બાબતમાં ગણિત બંનેનું લગભગ સાચું પડે છે. તો તેનું સમાધાન શું ?

* * *

★ ભારતના સુપ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાની જગદીશચંદ્ર બોઝે નિર્જીવ અને સજીવ પદાર્થો વચ્ચે વનસ્પતિસૃષ્ટિ મધ્યમકક્ષાએ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. બંને વચ્ચેની રેખા અત્યંત પાતળી છે અને અભેદ નથી. આ માન્યતાની આધારશિલા ઉપર તેઓએ વનસ્પતિની જીવંત પ્રક્રિયાઓનો અને તેમની સંવેદનાઓનો વ્યાપક તેમજ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. તે પછી તેમણે પોતાની માન્યતાના આધારે ખાસ યંત્રો બનાવ્યાં અને પછી વનસ્પતિ ઉપર એ યંત્ર દ્વારા પ્રયોગો કરીને સિદ્ધ કર્યું કે વનસ્પતિસૃષ્ટિ માનવીની જેમ જ તમામ પ્રકારની લાગણી અને સંવેદનાઓ અનુભવે છે. વૃક્ષને કાપવા કુહાડીના ઘા કરો ત્યારે કુહાડીના ઘાથી મનુષ્યને જેવી પીડા થાય કે દુઃખ થાય તેવી જ પીડા અને તેવું જ દુઃખ વનસ્પતિને થાય છે. કોઈ માણસ દાતરડું લઈને ઝાડ કાપવા વૃક્ષ પાસે આવે ત્યારે વૃક્ષમાં તેનાં પાંદડાંઓમાં અદૃશ્ય ભયની ધ્રુજારીઓ, ચિંતા અને વેદના થાય છે. આથી જગદીશચંદ્રે નક્કી કર્યું કે વનસ્પતિમાં જીવ એટલે કે તે સજીવ વસ્તુ છે. પછી પરદેશમાં જઈને પોતાનાં યંત્રો દ્વારા વનસ્પતિ સજીવ છે એ જોરદાર રીતે સાબિત કરી આપ્યું અને સમય જતાં લગભગ દુનિયાભરના તમામ વૈજ્ઞાનિકોએ પહેલીજવાર વનસ્પતિમાં પણ જીવાત્મા છે તેનો સ્વીકાર કર્યો. જૈન ગ્રંથોમાં તો વનસ્પતિમાં અગ્રગટપણો રહેલી સૂખ, દુઃખ મોહ, રાગ, દ્વેષ, હિંસા, ક્રૂરતા, ભય, ચિંતા, કામેચ્છા આદિ અનેક સંજ્ઞાઓ હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. સર્વજ્ઞ જૈન તીર્થંકરોએ કહેલી બાબતો કેટલી બધી યથાર્થ છે તે આજના યાન્ત્રિક સાધનો અને વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણો દ્વારા ઘણું બધું પુરવાર થયું છે, થઈ રહ્યું છે અને થશે.

+++++

+++++

લેખાંક-૧૨

* વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિકો અંગે અવનવું કંઈક જાણવા જેવું *

સૈંકડો વર્ષ પહેલાં ભૂગોળ-ખગોળની બાબતમાં વૈજ્ઞાનિકો વધુમાં વધુ ચોકસાઈભર્યું જ્ઞાન બહુ ઓછું ધરાવતા હતા. વિજ્ઞાનમાં રસ લેનારા પણ ત્યારે બહુ ન હતા. બુદ્ધિનો વિકાસ ત્યારે એટલો થયો ન હતો. આકાશ સંશોધન માટે વેધશાળાઓ ન હતી, તેમજ જોવાં માટે દૂરબીનો ન હતાં. ભૂગોળ પ્રવાસ કરનારા સાહસિકો અને અનુકૂળ સાધનો ખાસ ન હતાં, એટલે આ ક્ષેત્રમાં બહુ ઓછા વિજ્ઞાનના રસિકો પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. પણ સમય જતાં ખગોળશાસ્ત્રીઓ અને સાહસિકો જન્મ્યા અને જતે દિવસે સંશોધનનાં દરવાજા ખૂલી જતાં વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રો ખૂબ વિકસતાં અને વિસ્તરતાં રહ્યાં. તેમજ છેલ્લા સૈકાઓમાં સંશોધનને માટે અનિવાર્ય એવાં દૂરબીનો પણ તૈયાર થયાં. જેનાં પરિણામે વિજ્ઞાને જંગી કૂચ કરી, દોટ મૂકી અને પછી હરણફાળ ભરી. પરિણામે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી પુરબહારમાં ખીલી ઉઠ્યું. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ વગેરે શું છે, એ ઉપર તલસ્પર્શી સંશોધન કર્યું. આ તત્ત્વો ઉપર સારો રાબૂ ધરાવ્યો. અનેક ક્ષેત્રોમાં ન કલ્પી શકાય એવી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી. ટેકનોલોજી ક્ષેત્રે અનેક ચમત્કારો સર્જ્યા, માનવબુદ્ધિને સ્તબ્ધ બનાવી દીધી અને દુનિયાને દંગ કરી, દુનિયાને પણ સાંકડી બનાવી દીધી.

એક વખત વૈજ્ઞાનિકોને થયું કે એક વર્ષ સમર્થ દેશો બધા ભેગાં થઈને પૃથ્વીનાં અનેક રહસ્યોને બહાર લાવવા માટે નિર્ણય કરે અને જો બધા દેશોના વૈજ્ઞાનિકો કામે લાગી જાય તો પૃથ્વી સાથે સંબંધ ધરાવતી અનેક બાબતો-રહસ્યો બહાર આવે, જાણવા મળે. છેવટે ૭૦ રાષ્ટ્રોનો સહકાર મળ્યો, અને ઈ. સન્ ૧૯૫૭થી લઈ ઈ. સન્ ૧૯૫૮નાં સમયમાં એક વર્ષ સુધી અવિરત કાર્યો કરી નવાં રહસ્યો શોધવા માટે સહુએ ભેગાં મળીને આંતરરાષ્ટ્રીય (International Geophysical Year) ભૂભૌતિક વર્ષ ઉજવવાની જાહેરાત કરી.

ઈ. સન્ ૧૯૫૭ના જૂલાઈથી લઈને ઈ. સન્ ૧૯૫૮ ના ડિસેમ્બર એટલે ૧૭ મહિના સુધી પૃથ્વીની ચારે દિશામાં અનેક સ્થાનો ઉપર જાતજાતનાં પ્રયોગો અને સંશોધનો આદર્યાં. એમાં ધ્રુવીય પ્રકાશ, પૃથ્વીની ચુંબકતા, કોસ્મિક કિરણ વગેરેનું સંશોધન થવા પામ્યું. વાયુમંડળનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અને અંતરીક્ષના સંશોધનોમાં ઘનિષ્ઠ વાયુમંડળ અને ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમોને ભેદવા માટે માનવનું મગજ સ્તબ્ધ થઈ જાય એવી જાતનાં માનવસર્જિત કૃત્રિમ ઉપગ્રહો ઊભાં કર્યાં, રોકેટો તૈયાર કર્યાં. પ્રથમ રશિયાએ દુનિયાના ઈતિહાસમાં અને પૃથ્વીના આકાશી ઈતિહાસમાં પહેલીજવાર ઉપગ્રહ સ્પુટનિકને અવકાશમાં ચઢાવીને વિશ્વને સ્તબ્ધ કરી દીધું. રોકેટ અને ઉપગ્રહો છોડવામાં આવ્યાં. દક્ષિણધ્રુવ પ્રદેશનું અન્વેષણ તેમજ ભરતી-ઓટની ધારાઓની પરીક્ષા વગેરે અનેક બાબતોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું. માનવની બુદ્ધિ સ્થગિત થઈ જાય, જેની કલ્પના પણ ન આવે એવી એવી શોધો થવા પામી, તે પછી વિજ્ઞાનની તાકાત, શક્તિ વધી, તે પછી તેનાં નિર્ણયો પણ વધુ ચોકસાઈભર્યા અને વધુ વિશ્વસનીય ગણાવવા લાગ્યા.

ઈ. સન્ ૧૯૫૭ના જાન્યુઆરી ઓક્ટોબરે રશિયાએ માનવસર્જિત ઉપગ્રહ સ્પુટનિકને અવકાશમાં પ્રક્ષેપિત

+++++

કરી જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી દીધું, તે જોઈને રશિયાનો પ્રચણ હરીફ કંઈ બેસી રહે ખરો ? એટલે અમેરિકાએ પણ આ ક્ષેત્રમાં ઝુકાવ્યું, અને ઈ. સન્ ૧૯૭૦-૧૯૭૯ સુધીમાં માનવસહિત યાનો તરતાં મૂક્યાં. વિશ્વ પુનઃ સ્તબ્ધ બની ગયું. કંઈક લોકો તર્ક-વિતર્ક કરતાં રહ્યાં. પછી તો બંને દેશો વચ્ચે સામસામી અવકાશી સ્પર્ધા ચાલી. અવકાશયાનો, ઉપગ્રહોની હારમાળાએ વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં એટલી બધી સિદ્ધિઓ મેળવી છે કે જેની માનવજાત કલ્પના પણ નહિ કરી શકે. વિજ્ઞાન હંમેશાં જૂનાં નિર્ણયો ઉપર વધુ સંશોધન કરીને નવી નવી ક્ષિતિજો શોધી કાઢવા તરફ અને નવી નવી શોધો-આવિષ્કારોને જન્મ આપવા માટે તે રાત-દિવસ ધમધોકાર પ્રયત્નો કરતું જ રહે છે. વૈજ્ઞાનિકોની એક રસમ એવી સારી છે કે પોતે જ પોતાની પહેલાનાં વૈજ્ઞાનિકોએ નક્કી કરેલી કેટલીક બાબતોને ખોટી પણ બતાવી, કેટલાક નિયમો અધૂરા હતા તે પણ જાહેર કર્યા છે અને આજ સુધી અનેક વખત કહ્યું છે કે અમારા બધા નિર્ણયો સનાતન અને શાશ્વત બની જતા નથી. આજનું સત્ય કાલે અસત્ય થઈ ઊભું રહે અને ગઈકાલનું અસત્ય આજે સત્ય બની રહે, માટે અમારી બધી જ વાતો સાચી માની લેવી નહિ વગેરે.

બધા વૈજ્ઞાનિકો બધી જ બાબતમાં વિશ્વસનીય હોય છે એવું નથી હોતું એમને પણ વિરોધી દેશોથી કે પ્રજાઓથી ઘણું છુપાવવું પડે છે. વિજ્ઞાન એ વિકસતું જ્ઞાન છે એટલે ગઈકાલના નિર્ણયો પરિસ્થિતિવશ બદલાઈ પણ જાય એમ વૈજ્ઞાનિકો પોતે જ જાહેરમાં કહેતા જ રહ્યા છે. વિજ્ઞાનની બધી જ વાત સાચી છે કે બરાબર છે એમ એકાંતે ન સમજવું પણ વિવેકપૂર્વક સ્વીકાર કરવો.

લેખાંક-૧૩

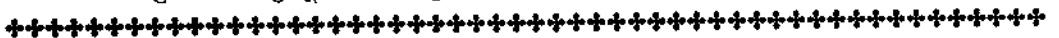
✽ જૈન સમાજના ભૂગોળ-ખગોળના અભ્યાસીઓએ વિચારવા જેવું ✽

લગભગ ત્રીસેક વરસથી નીચે જણાવેલા પ્રશ્નોનું સમાધાન સ્વયં કરી શક્યો નથી તેમજ ભૂગોળ-ખગોળના અભ્યાસી મુનિરાજો દ્વારા પણ થવા પામ્યું નથી.

વૈજ્ઞાનિકો પૃથ્વીને હવે દડા જેવી સાવ ગોળ નહીં પણ જમડુખ જેવી માનવા લાગ્યા છે, જ્યારે આપણે-શાસ્ત્રી ગોળ માનતા નથી. આ એક મોટો વિસંવાદ છે.

૧. પૃથ્વીના ગોળા જેવા ફૂલાવેલા ફુગાની ઉપરની ટોચને જ્યારે હથેલીથી દબાવશો ત્યારે ફુગો જમીન ઉપર બેસી જશે એટલે નીચેનો ભાગ વધુ પહોળો થઈ જતાં બે છેડા વચ્ચેનું અંતર વધી જશે પણ ઉપરનો ભાગ અકબંધ રાખ્યો હોવાથી ઉપરના ભાગની વ્યવસ્થાને કશો બાધ આવતો નથી.

ઘણાં વરસો પહેલાં પૃથ્વીને ચપટ-સપાટ ચીતરવા માટે અક્ષાંશ-રેખાંશને કાગળ ઉપર જ્યારે ગોઠવ્યા ત્યારે પરિસ્થિતિ એ નિર્માણ થઈ કે પૃથ્વીના ઉપરનું જોડાણ તો સાબૂત રહ્યું પણ પૃથ્વીના દક્ષિણાર્ધ ભાગમાં એકબીજા વચ્ચેનું અંતર ઘણું દૂર થવા પામ્યું.

+++++

આ વાતને જરા સ્પષ્ટતાથી સમજાવે.

અત્યારે વૈજ્ઞાનિકોએ નિર્માણ કરેલા પૃથ્વીના નકશામાં તેમજ પૃથ્વીના ગોળાકારે તૈયાર થએલા ગોળામાં પૃથ્વીના ઉત્તરાર્ધના ટોચના ભાગે એક બાજુએ રશિયાનો છેડો, બીજી બાજુ અમેરિકાના ઉપરના ભાગમાં કેનેડા આવેલું છે અને એ કેનેડાની સાથે જોડાએલો અલાસ્કાનો જાણીતો પ્રદેશ છે. અલાસ્કાની ધરતીનો એક છેડો, બીજી બાજુ રશિયા ઉત્તરધ્રુવ મહાસાગરથી સ્પર્શાએલો છે. એ રશિયાના જમણા છેડે ઉત્તરધ્રુવવૃત્ત આ નામની ધરતી છે અને આ ધરતીના છેડા ઉપર ઈએસ કરીને ગામ છે, એ ગામની નજીકનો છેડો, આ રીતે રશિયા અને કેનેડાના બંને બાજુના છેડા નજીક નજીક આવેલા છે. આ બંને દેશના બંને છેડાની વચ્ચે નાનકડી સામુદ્રધુની છે, જેને બેરીંગની સામુદ્રધુની કહેવામાં આવે છે. આ રીતે પૂર્વગોળાર્ધ અને પશ્ચિમગોળાર્ધનો ઉપરનો છેડો બંને સામસામે આવેલી જાય છે. પરંતુ જ્યારે ગોળાને ચપટ કરીએ ત્યારે દક્ષિણ ગોળાર્ધના ભાગોમાં રહેલા પ્રદેશો વચ્ચેનું અંતર એકદમ વધી જાય છે. ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડ વચ્ચેનું અંતર ઘણું વધી જવાથી ભૂગોળના વૈજ્ઞાનિકોએ વૈજ્ઞાનિક સાધન દ્વારા એક દેશથી બીજા દેશ વચ્ચે માપેલું દરિયાઈ અંતર તે ખોટું પડી જાય છે. એ ખોટું પડે એ ચાલી શકે નહિ. કેમકે સ્ટીમરોમાં અંતર માપવાનાં યંત્રો હોય છે અને દૂર દૂરની ઓફિસો અડધો અડધો કલાકે સ્ટીમરે કેટલું અંતર કાપ્યું તેના રિપોર્ટ પણ મેળવતી હોય છે. પૃથ્વીને વર્તુળાકારની ગણતરીએ નિશ્ચિત કરેલું અંતર બંધબેસતું થાય છે તો સમાધાન શું?

૨. આજથી ૩૦-૩૫ વરસ ઉપર રાતના નવ વાગે અગાશીના છાપરા નીચે બેઠો હતો. પૂનમનો ચંદ્રમા ઊગ્યો હતો. લગભગ બાર વાગ્યા હતા અને મારી નજર ચંદ્રમા ઉપર હતી. ચંદ્રમા ઊગ્યો ત્યારથી પાંચ કલાક સુધી એકધારો ગતિમાન રહ્યો. એકધારો ગતિમાન એટલે કે ચંદ્રમામાં જે ચિહ્ન દેખાય છે તે પ્રસિદ્ધ માન્યતા મુજબ હરણ કહીએ છીએ, તે હરણનાં શીંગડાં માથે દેખાય અને પગ^૧ નીચે વાળેલા હોય. વરસોથી આપણે એ રીતે જોતા આવ્યા છીએ પણ પહેલીજવાર આજે મને નવો અનુભવ થઈ રહ્યો હતો. રાતના બાર પછી ધીમે ધીમે હરણે ઊલટાવાની શરૂઆત કરી. રાતના બાર પછી જ ઘટના બનતી હોય ત્યારે મુકામમાં સુતા હોય એટલે ખ્યાલ શી રીતે આવે એટલે પહેલો જ અનુભવ થઈ રહ્યો હતો, તેથી મને વધુ રસ પડ્યો, એટલે હું સવાર સુધી જાગતો જ રહ્યો અને આ ચંદ્રમાના હરણની ચાલને જોતો જ રહ્યો. આ હરણ ધીમે ધીમે ઊલટાતું ઊલટાતું સવારે પાંચ વાગ્યા ત્યારે તો સાવ ઊલટાઈ ગયું હતું, પછી તો બીજા દિવસોમાં રાતના બે-ચાર વખત નિરીક્ષણ કર્યું અને વાત અંકે કરી.

ચંદ્ર વર્તુળાકારે પરિભ્રમણ કરતો હોય તો હરણને ઊલટું થવાનું કોઈ જ કારણ નથી દેખાતું અને એમાં અત્યંત વિચારમાં મૂકી દે તેવી બાબત એ છે કે ઉદય થયા પછી રાતના બાર વાગ્યા સુધીમાં કશો જરાતરા પણ ફેરફાર ન થાય અને બાર વાગતાંની સાથે જ એટલે બાર વાગી ગયા પછી ધીમે ધીમે ચંદ્રમાંનું હરણ પ્રદક્ષિણા શરૂ કરતું કરતું સવારના પાંચ વાગે પૂરેપૂરું ફરી જાય છે, તેનું શું કારણ? ચંદ્રમા ઊલટાઈ નથી જતો પણ ફરી જાય છે. તો આ બાર વાગ્યા પછી એવું શું કારણ આકાશમાં રોજ બને છે? એવી શું પરિસ્થિતિ બને છે તે આ એક ન સમજ શકાય તેવી ઘટના છે. કોઈપણ વ્યક્તિ પૂનમની રાત્રે આ અનુભવ કરી શકે છે.

૧. જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુદી જુદી રીતે ચંદ્રમા જોવા મળે છે.

+++++

+++++

-કેટલોક સમય ગયા બાદ મહારાષ્ટ્રના એક ખેડૂત જેવા જૈન ભાઈ (અત્યારે નામ ભૂલી ગયો છું) જેઓ દિગમ્બર જૈન હતા, ભૂગોળ-ખગોળના ૩૦ વરસથી અભ્યાસી હતા. એ ભાઈ મારા પરિચયમાં હતા એટલે તેમણે મેં ઉપરોક્ત બાબત કાગળ લખી જણાવી. ત્યારે તે પણ આશ્ચર્ય પામ્યા. મને લખ્યું કે આ વાતની જાણ મને પહેલીજવાર થાય છે. પછી તેઓએ કહ્યું કે વિચારવું પડશે. તેઓ ચિન્તન, મનન કરતા રહ્યા પરંતુ સંતોષ થાય એ રીતે મને સમાધાન જણાવી ન શક્યા. હજુ હું આનું સમાધાન શોધી રહ્યો છું.

૧૯મી સદીમાં વિજ્ઞાન પ્રકાશની ગતિ માપવા સમર્થ બન્યું અને એક સેકન્ડમાં ૧૮૬૦૦૦ માઈલની તેની ગતિ છે. આના આધારે પ્રકાશ વર્ષનું ગણિત અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

લેખાંક-૧૪

✽ જાણવા જેવી છૂટીછવાઈ જાતજાતની ટૂંકી ટૂંકી થોડી વિગતો ✽ લેસર કિરણ

નોંધ-ગમે તેટલે દૂર રહીને એકદમ ઝડપથી સહીસલામત રીતે દુશ્મનના આક્રમણને ખતમ કરી નાંખે તેની શોધ મોટાં રાષ્ટ્રો વરસોથી કરી રહ્યા હતા. ઘણાં અખતરાને અંતે લેસર કિરણની શોધ હાથ ઉપર આવી. જે દૂરથી જ બધું બાળીને ખાખ કરી નાંખે અને છોડનાર સલામત રહી જાય, ફેંકનારનો વિજય ગણાય.

વૈજ્ઞાનિકોએ ગામાકિરણ, લા કિરણ (એક્સરે) વગેરે કિરણો પેદા કર્યા છે. હવે લેસર નામના કિરણની શોધ છેલ્લાં પચાસેક વર્ષથી થઈ છે અને તમામ ક્ષેત્રોમાં તમો વિચારી ન શકો કે કલ્પી ન શકો એવા ચમત્કારિક લાભો સર્જવા માંડ્યા છે. આ કિરણનો ઉપયોગ અનેક રીતે થઈ રહ્યો છે. રક્ષણ અને ભક્ષણ, સર્જન અને સંહાર બંનેમાં થઈ રહ્યો છે. જોતજોતામાં આંખના મોતીયાને કાઢી શકે છે. અનેક દર્દો ઉપર, પદાર્થોના પરાવર્તનમાં અકલ્પનીય ચમત્કારો બતાવે જાય છે. લેસરના કિરણની તાકાતનો એક દાખલો જોઈએ.

પૂર્વ-પશ્ચિમ સામસામી દિશામાં રહેલા છતાં વિશ્વની ઉત્તરદિશામાં છોડા ઉપર બંને દેશો ભેગા થઈ જતાં રશિયા અને અમેરિકા બંને મહાસત્તાઓ લશ્કરી તાકાતમાં લગભગ સરખી તાકાત ધરાવે છે. અમેરિકાથી ૪૦૦૦ માઈલ દૂર રહેલ રશિયા પોતાના શસ્ત્ર ભંડારમાંથી કલાકના ૧૮ થી ૨૫ હજાર કિલોમીટરની ગતિથી પ્રચણ્ડ ઉષ્ણ કિરણો આકાશમાં જેવાં પ્રસારિત કરે કે તે ખબર અમેરિકા પોતાનું કટ્ટર દુશ્મન રશિયાની લશ્કરી હિલચાલની ચોવીશે કલાક આકાશમાં ધ્યાન રાખતાં યાંત્રિક સાધનોથી અમેરિકાને તરત જ ખબર આપી દે અને ખબર પડતાંની સાથે જ આકાશમાં ધૂમતાં રશિયાના શસ્ત્રને જોતજોતામાં લેસર કિરણો ફેંકી આકાશમાં જ ખતમ કરી નાંખે. અમેરિકા સામે આવી જ કિરણો છોડવાની તાકાત રશિયા પાસે પણ છે.

★ અમેરિકામાં અમાનવ અવકાશયાન પાયોનિયર નં. ૧૦ બધા જ ગ્રહોથી ખૂબ દૂર દૂર પ્રવાસ

+++++

કરી રહ્યું છે. કરોડો માઈલ છેટેથી પાયોનિયરમાં ચાલુ રહેલો રેડિયો પૃથ્વી ઉપર અમેરિકન વૈજ્ઞાનિકોને સંકેતો મોકલી રહેલ છે.

★ આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને નવ ગ્રહ ઉપરાંત દશમો ગ્રહ પણ છે એવું પોતાના અનુમાન દ્વારા કહ્યું હતું. તે નક્કી કરવા થોડાં વરસો પહેલાં પાયોનિયરને મોકલવામાં આવ્યું હતું. પાયોનિયર અત્યારે તો આકાશમાં દશેક અબજ કિલોમીટર દૂર પહોંચી ગયું છે. કલાકના ૪૮૦૦૦ માઈલની ગતિએ તે ધસી રહ્યું છે.

★ જૈન વાચકો ! આ નાનકડી પાયોનિયરની વાત ઉપરથી સમજી શકાશે કે આકાશમાં એકબીજા ગ્રહો વચ્ચે કલ્પી ન શકાય એવાં અંતરો પડ્યાં છે. આ સ્થિતિમાં જૈન ખગોળ સાથે શી રીતે સમન્વય થઈ શકે ? વિજ્ઞાન ગ્રહોને અનેક ચંદ્રનો પરિવાર છે એમ માને છે, એટલે ચંદ્ર અનેક છે. ચંદ્રને પૃથ્વીથી છૂટો પડેલો ટુકડો માને છે.

★ રશિયાએ હમણાં ઘણું મોટું દૂરબીન બનાવ્યું. એની જોવાની શક્તિ એટલી બધી પાવરફૂલ છે કે આકાશમાં ૧૫૦૦૦ માઈલ ઊંચે એક સળગતી મીણબત્તીને જોઈ શકે છે. એક જ સેકન્ડમાં લાખો બાબતો જણાવી શકતું કોમ્પ્યુટર બનાવ્યું છે.

★ કોમ્પ્યુટરની શોધ એ અજબગજબની શોધ છે. અનેક જાતનાં, અનેક વિષયનાં કોમ્પ્યુટર બની ગયાં છે. એક દિવસ એવો આવશે કે વિશ્વનો બધો વ્યવહાર કોમ્પ્યુટરો જ ચલાવશે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી પંચભૂત તત્ત્વો દ્વારા દિન-પ્રતિદિન નવા નવા આવિષ્કારો અને ચમત્કારો સર્જી રહ્યા છે. કોમ્પ્યુટર મશીન સામે તમો ગુજરાતીમાં બોલો. તમારે તે ગુજરાતીનું તરત જ હિન્દી જોઈતું હોય તો બટન દબાવો એટલે અંદરથી એક સાથે મશીનની અંદર જ ભાષાંતર છપાઈને બહાર આવી જાય. પ્રાયઃ પાંચેક ભાષામાં ભાષાંતરો થઈ શકે છે. કેવી ગજબની આ રચના છે ! કોમ્પ્યુટરોની માહિતી, ચમત્કારો અહીં ટૂંકમાં લખવા બેસું તો ઘણાં પાનાં થઈ જાય જેથી મુલતલી રાખું છું.

✽ અણુ-પરમાણુ વિજ્ઞાન ✽

★ પરમાણુ અને અણુની વાતો જૈન ગ્રંથોમાં સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. પ્રથમ જર્મન વૈજ્ઞાનિકો અણુમાં શક્તિનો કેટલો અગાધ ભંડાર ભરેલો છે તેનો પ્રથમ ખ્યાલ બીજા વિશ્વયુદ્ધના અન્તે મેળવી ચૂક્યા હતા. ત્યાં એકાએક લડાઈનો અંત આવ્યો અને જર્મન વૈજ્ઞાનિકોને વિજેતા બનેલા અમેરિકા અને રશિયા પોતપોતાના દેશમાં ઉપાડી ગયા. અમેરિકામાં પહોંચેલા જર્મન વૈજ્ઞાનિકોએ બાકી રહેલું અણુનું સંશોધન પૂરું કર્યું અને તેમાંથી પ્રચંડ ગરમીના ભંડારસમા અણુબોમ્બનું સર્જન કર્યું.

વૈજ્ઞાનિકોએ એક જ અણુમાં ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનનાં અણુ-પરમાણુઓ કેવી રીતે રહ્યાં છે તેનું વિજ્ઞાને ભગીરથ સંશોધન કર્યું છે અને તેની કલ્પના ન આવે તેવી યિઅરી સર્જી છે. તેની ગતિ-શક્તિનાં માપ નીકળ્યાં છે અને આ અણુ સંશોધને તો વિજ્ઞાનના ઘણા દરવાજા ખોલી નાંખ્યા છે. આ તો ભૌતિક દષ્ટિએ અણુશક્તિની વાતનો ઈશારો કર્યો પણ તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિએ અણુ-પરમાણુ શું છે ? તેનાં બનેલાં સ્કંધો વગેરે શું છે ? તે ઉપર જૈન વિદ્વાનો સારો પ્રકાશ પાથરી શકે.

જૈનધર્મમાં અતિ જંગી માપને માપવા માટે એક લોખંડના ગોળાની વાત આ સંગ્રહણી ગ્રંથમાં પૃષ્ઠ નંબર ૫૧૩માં લખી છે તે જોવી. આજનાં રોકેટો, ઉપગ્રહો કે યાનો આ ગોળાની ગતિ પાસે સાવ સામાન્ય

લાગે.

અરે ! એક દેવ અબજો માઈલનું અંતર આંખના પલકારામાં કાપી શકે છે. આ ચૈતન્યની તાકાત છે. દેવોનાં શરીરો મનુષ્યોના શરીરથી તદ્દન જુદાં જ વૈકિયથી ઓળખાતાં પુદ્ગલ પરમાણુનાં હોય છે અને અનેક ચમત્કારો સર્જી શકે છે.

અહીંયા વિજ્ઞાનની બહુ જ થોડી જાતજાતની ટૂંકી ટૂંકી વાતો આપી છે. વિજ્ઞાનની બાબતો હજુ ઘણી ઘણી જાણવા જેવી છે પણ ગ્રંથનું કદ મર્યાદા બહાર જતું રહે. આ માટે તો ખગોળ-ભૂગોળ વગેરેનાં ચિત્રો સાથે સ્વતંત્ર પુસ્તક લખવાનો યોગ બને ત્યારે ઘણું બધું આપી શકાય અને વાચકોને તેમાંય ખાસ કરીને જૈન સાધુ-સાધ્વીજીઓને ભૌતિક રહસ્યો, પુદ્ગલ વગેરેની અગાધ તાકાતની જાણકારી કરી શકાય. અત્યારે વિજ્ઞાનની ઘણી ઘણી આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ લખવા કલમ થનગની રહી છે પણ હવે કલમને પરાણે મ્યાન કરવી રહી.

*

વાચકોને જૈન માન્યતા અને વિજ્ઞાનની માન્યતા વચ્ચે કેવી ભિન્નતા છે તેનો તરત ખ્યાલ આવે માટે અહીં જરૂર પૂરતી થોડી વિગતો આપી છે.

સૂચના:-અહીં બ્લેક એટલે મોટા ટાઈપનું લખાણ જૈનદર્શનની માન્યતાને જણાવે છે અને નાના ટાઈપનું લખાણ વિજ્ઞાનની માન્યતાને જણાવે છે.

૧. જૈન દર્શન આત્મા, કર્મ, પરલોક અને મોક્ષ આ ચારેયના શાશ્વત અસ્તિત્વને સ્વીકારે છે.

★ જ્યારે પરદેશના બધાં દર્શનો અને વૈજ્ઞાનિકો આ ચારેયના અસ્તિત્વને બરાબર સ્વીકારતા નથી.

૨. જૈન દર્શન દેવ-દેવીઓથી યુક્ત એવા દેવલોકને એટલે દેવોના વસવાટ સ્થાનને માને છે. એમાં બે પ્રકારના દેવોનું સ્થાન ધરતી-પાતાલમાં છે અને બે પ્રકારના દેવોનું સ્થાન આકાશમાં અસંખ્ય અબજો માઈલના વિસ્તારમાં રહેલું છે.

★ જ્યારે વૈજ્ઞાનિકો દેવલોકને જ માનતા નથી પણ આગળ વાત જ ક્યાં કરવાની રહી !

૩. જૈનો આ ધરતીની નીચે ભૂગર્ભમાં અબજોના અબજો માઈલના દીર્ઘ અવકાશમાં સાત નરકપૃથ્વીઓ છે એવું માને છે.

★ જ્યારે પરદેશના અજૈન દર્શનો કે વૈજ્ઞાનિકો આ ધરતીની નીચે નરક જેવી વસ્તુ છે એવું માનતા જ નથી.

૪. આપણે એક લાખ યોજન (૪૦૦ લાખ યોજન) ના જંબૂદ્વીપને માનીએ છીએ અને આ કારણે જંબૂદ્વીપના કેન્દ્રમાં આવેલા મેરુપર્વત અને મહાવિદેહને પણ માનીએ છીએ અને તેના છેડે આવેલા ભરતક્ષેત્રને પણ માનીએ છીએ.

★ જ્યારે વિજ્ઞાનને ત્યાં જંબૂદ્વીપ જેવી કોઈ માન્યતા નથી, એનું સ્વપ્નું પણ નથી એટલે મેરુપર્વત વગેરેની વાત જ ક્યાં કરવાની રહી !

*****

*****

૫. આપણે અત્યારે જે ધરતી ઉપર રહ્યા છીએ એ ધરતીની નીચે હજારો માઈલ ગયા બાદ આપણી ધરતીને છેડે જ જોડાયેલી સાત નરકપૃથ્વી પૈકી પહેલી નરકપૃથ્વી રહેલી છે. આ જ પૃથ્વીમાં ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવો રહેલા છે.

★ જ્યારે વિજ્ઞાન આપણી ધરતીની જોડે જોડાયેલી કોઈ જંગી પૃથ્વી છે એવું સ્વીકારતું નથી એટલે નરકો જેવી સૃષ્ટિ નીચે છે એનું તો એને સ્વપ્ન પણ ના આવે.

૬. આપણે (જૈનો), વૈદિક હિન્દુ ગ્રન્થો, બૌદ્ધ ગ્રન્થો અને ઇસુખ્રિસ્તનું લખેલ બાઈબલ વગેરે પ્રાચીન બધા ધર્મો પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્ય-ચંદ્ર ફરે છે એવું જણાવે છે.

★ જ્યારે વિજ્ઞાન પૃથ્વીને ફરતી અને ગોળાકારે માને છે અને સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરે સ્થિર છે એમ માને છે.

૭. જૈન ખગોળ આકાશમાં દેખાતા સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા જે દેખાય છે તે બધા જ સ્ફટિકરત્નનાં તેજસ્વી વિમાનો હોવાથી તેને જોઈએ છીએ અર્થાત્ જે દેખાય છે તે બધા સ્ફટિકરત્નનાં બનેલાં જંગી વિમાનો જ છે અને તેની અંદર અસંખ્ય દેવ-દેવીઓ આમોદ-પ્રમોદમાં જીવન વીતાવી રહ્યા છે. અનાદિથી અનંતકાળ સુધી આ વિમાનોનો ધર્મ ધુમતા જ રહેવાનો છે એમ માને છે.

★ જ્યારે વિજ્ઞાન આકાશમાં દેખાતા ચમકતા સૂર્યાદિ ગ્રહો વગેરેને વિમાનો છે એવું માનતા નથી. સૂર્યને અગ્નિનો ઘગઘગતો ગોળો માને છે. ચંદ્ર, મંગળ વગેરે ખડકો, પહાડો વગેરેના બનેલા છે એમ માને છે. ત્યાં કોઈ સજીવ વસ્તુ નથી, દેવ-દેવી, પ્રાણી, વનસ્પતિ કે નાનું-મોટું કોઈપણ જાતનું ચૈતન્ય જીવન નથી એમ માને છે.

૮. જૈનો ચંદ્ર સ્વયં પ્રકાશિત છે, ચંદ્રનું વિમાન સ્ફટિકરત્નનું બનેલું છે અને એ મહાન રત્નનો મહાન પ્રકાશ જ ધરતી ઉપર આવે છે એવું માને છે.

★ જ્યારે વિજ્ઞાન એ ચંદ્રને પૃથ્વીથી છૂટો પડેલો ટુકડો છે એમ માને છે. ચંદ્ર ખડકો, પથ્થરનો બનેલો છે એટલે તેઓ ચંદ્રને સ્વયં નિસ્તેજ માને છે.

ત્યારે ચંદ્રમાં પ્રકાશ દેખાય છે તેનું શું કારણ ? તેના કારણમાં કહે છે કે સૂર્યનું તેજ ચંદ્ર ઉપર પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તેથી ચંદ્ર પ્રકાશિત થાય છે.

૯. આપણી આ ધરતીથી ઊંચે હજારો માઈલ દૂર જઈએ ત્યારે જ્યોતિષયુક્ત આકાશમાં પથરાયેલું આવે છે. સેંકડો માઈલના ક્ષેત્રમાં રહેલા જ્યોતિષયુક્ત વટાવીને આગળ જઈએ તો કરોડો માઈલ ગયા પછી સ્થિર એવા બાર દેવલોક પૈકીના પહેલા દેવલોકનાં વિમાનોની શરૂઆત થાય છે. પહેલા દેવલોકથી લઈ આ વિમાનો અબજોના અબજો માઈલ ઊંચા રહેલાં છે, અને તે એકબીજાથી ખૂબ જ દૂર દૂર હોય છે. બાર દેવલોક, તે પછી નવ ઐવેયક દેવો અને તે પછી અનુત્તર વિમાન આમ ૨૨ પ્રકારના દેવોનો વસવાટ પૂરો થઈ જાય, તે પછી ફક્ત અનુત્તરના મધ્યસ્થ વિમાનની જગ્યાથી બાર યોજન એટલે ૪૮ ગાઉ દૂર અનંત જ્યોતિરૂપ મોક્ષનું સ્થાન રહેલું છે. તેની નીચે એ સ્થાનનું સૂચન કરતી ૪૫ લાખ યોજન લાંબી-પહોળી અને આઠ યોજન જાડી મહાન સિદ્ધશિલા આકાશમાં અદ્ધર રહેલી છે. (આટલી મોટી વિશાળ જંગી સિદ્ધશિલા આકાશમાં નિરાધાર રહી છે)

*****

+++++

★ જ્યારે ઉપરોક્ત વિગતોનું જાણપણું આજના વિજ્ઞાનને જરાપણ થયું નથી. અબજો જ નહિ પણ અસંખ્યવાર અબજોના અબજો માઈલમાં ઊંચે ને ઊંચે આકાશ કે અવકાશ વિસ્તાર પામેલું છે, એ બાબતમાં વૈજ્ઞાનિકોને ખ્યાલ મલ્યો છે કે કેમ ! તે મને જાણવા મલ્યું નથી.

૧૦. જૈન જ્યોતિષચક્ર આપણી ધરતીથી ઊંચે ૭૯૦ યોજન ગયા પછી થરૂ થાય છે, અને ૧૧૦ યોજનમાં ગ્રહો, નક્ષત્ર, તારા બધું સમાપ્ત થાય છે.

★ જ્યારે વિજ્ઞાન એ પ્રમાણે માનતું નથી.

૧૧. જૈનો ગ્રહોને ઉપરાઉપરી રહેલા માને છે અને એક ગ્રહથી બીજા ગ્રહ વચ્ચે બહુ જ ઓછું માપ દર્શાવે છે.

★ જ્યારે વિજ્ઞાન પ્રાયઃ ગ્રહોને ઉપરાઉપરી છે, એવું ઓછું માને છે અને એક ગ્રહથી બીજા ગ્રહ વચ્ચે લાખો, કરોડો, અબજો માઈલનું અંતર બતાવે છે.

૧૨. જૈનો સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરેનું બનેલું જ્યોતિષચક્ર મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપતું અવિરત ગતિ કર્યા કરે છે એમ માને છે.

★ જ્યારે વિજ્ઞાને આ બધાના કેન્દ્રમાં સૂર્ય માન્યો છે. સૂર્યને કેન્દ્રીય રાજા બનાવ્યો છે અને તમામ ગ્રહ ચર સૂર્યને ફરતા બતાવ્યા છે એમ માને છે. જેને વૈજ્ઞાનિકો સૂર્યમંડળ કે સૂર્યમાળા કહે છે.

✽ ગુરુત્વાકર્ષણની શેષ વાત ✽

આ વિજ્ઞાનપૂર્તિના ૧૩માં પૃષ્ઠમાં ગુરુત્વાકર્ષણની વાત લખી છે. આ ગુરુત્વાકર્ષણની વાત આપણે ત્યાં જાણવા મળી નથી. આ વાત સાચી છે કે ખોટી તે વાત વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ પ્રશ્નાર્થક બની છે.

જે લોકો ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત યુરોપના વૈજ્ઞાનિકો પૈકી ન્યૂટને શોધી કાઢ્યો છે એવું સમજે છે તેઓ ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત ખોટો છે એવું માને તે સ્વાભાવિક છે. વૈજ્ઞાનિકો પ્રત્યે નફરત અને અવિશ્વાસ ધરાવતા હોવાથી જણાવું કે ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત એટલે ચુંબકીય અસરની બાબત. પંદરસો વર્ષ ઉપર થએલા ભારતીય વૈજ્ઞાનિક ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંત શિરોમણીના ગ્રન્થમાં ગોળાધ્યાયમાં આકૃષ્ટશક્તિશ્ચ મહીતયા યત્ન વગેરે લખી ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં રજૂ કર્યો છે. (જે વાત ૧૩માં પૃષ્ઠમાં જણાવી છે.)

ભાસ્કરાચાર્યે ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાંના પ્રાચીનકાળમાં જ્યારે મહત્વની કોઈ વૈજ્ઞાનિક શોધો યાત્રિક સાધનોનાં અભાવે શોધી શકાતી ન હતી, એવા સમયે ભાસ્કરાચાર્યે કઈ શક્તિ દ્વારા પૃથ્વીમાં આકર્ષણ-ચુંબકીય શક્તિ છે એવું શોધી કાઢ્યું હશે ? તે ખૂબ જ આશ્ચર્યજનક બાબત છે. દુનિયાના કોઈ વૈજ્ઞાનિકે આ શોધ કરી નથી. સેંકડો વરસ બાદ આખી પૃથ્વી ચુંબકીય વાતાવરણ વચ્ચે ઘેરાયેલી છે. આ વાત ન્યૂટને શોધી કાઢી છે. ગુરુત્વાકર્ષણના સિદ્ધાંતને આજે કેટલાય વૈજ્ઞાનિકોએ દલીલોપૂર્વક માનવાનો ઈન્કાર કર્યો છે. થોડાં વર્ષ ઉપર કણાટકના હુબલી ખાતેના એક વૈજ્ઞાનિક નવીન કે. શાહે પણ આ નિયમને પડકાર્યો છે, અને ન્યુ યુનિવર્સલ લો (નવો વિશ્વ નિયમ) રજૂ કર્યો છે. નવીન શાહે જણાવ્યું છે કે ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત બધે જો લાગુ પડતો હોત તો વિશ્વ સંકોચાઈ જવું જોઈએ, એને બદલે વિશ્વ વિસ્તૃત બનતું હોય તેમ દેખાય છે. ૨૩ વર્ષ આકાશમાં નિરીક્ષણ કર્યા પછી એમને આ રજૂઆત કરી છે.

+++++

*****

ઉપરથી ફેંકતા જે ચીજ નીચે આવે છે તેને ગુરુત્વાકર્ષણ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. તે પ્રાકૃતિક બનતી ઘટના છે. વૈજ્ઞાનિકોની શોધખોળો પ્રત્યક્ષ અનુભવેલી નથી હોતી પણ યાન્ત્રિક આંખો અને ગણતરી દ્વારા નક્કી થતી હોય છે. એમાં ખોટી રજૂઆતો પણ થઈ જવાનો પૂરો સંભવ છે, અને એવું ઘણું બધું બન્યું છે.

*

✽ મારી એક આશા-અપેક્ષા અને વિનંતિ ✽

જૈન દર્શન-ધર્મના સિદ્ધાંતો, નિયમો સાથે વિજ્ઞાનની કેટલીક બાબતો બિલકુલ બંધબેસતી નથી. જ્યારે કેટલીક બાબતો ઓછેવત્તે અંશે નિકટવર્તી સામ્ય ધરાવતી હોવાથી અને તે અંગે વધુ વિચારણા કરવી જરૂરી લાગવાથી માંડ લખાણ પ્રાયઃ વાંચન કે શ્રવણ માત્ર બની રહેશે એમ જાણવા છતાં મારા સ્વભાવ પ્રમાણે એક અંગત વિચાર રજૂ કરું છું.

જો કે છેલ્લાં દશ વર્ષ દરમિયાન હું સમર્થ, અગ્રણી આચાર્યપ્રવરો જેઓ પોતાના સુજ્ઞ શિષ્યો પાસે કંઈક કામ કરાવી શકે એવા આચાર્યમહારાજોને ખાસ વિનંતિ કરતો રહ્યો છું કે હું મારા પોતાનાં અનેક કામોમાં રોકાએલો છું. ઉંમરના કારણે પણ ઝાઝું કાર્ય કરવાની પરિસ્થિતિ રહી નથી. આ સંજોગોમાં હું પોતે જૈનધર્મની ભૂગોળ-ખગોળ સિવાયની કેટલીક માન્યતા સાથે વિજ્ઞાનનું નિકટપણું કેવું છે ? એ અંગે લખવાની તીવ્ર ઈચ્છા છતાં લખી શકું તેમ નથી માટે બુદ્ધિશાળી, ચતુર, હોશિયાર અને ટેકનીકલ સમજ ધરાવનારા જે કોઈ સાધુઓ હોય એવાં બે-ત્રણ સુયોગ્ય સાધુઓને તે તે સંઘાડાના અગ્રણીઓ આ કામ માટે જો રોકે અને તેમને જોઈતાં પુસ્તકો, સામાયિકો, સાહિત્ય વગેરેની સગવડ પૂરી પાડવામાં આવે અને એમને જણાવવામાં આવે કે બે વરસમાં વિજ્ઞાનની બાબતોનું જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સાથે ક્યાં ક્યાં નજીકપણું કે સામ્યપણું દેખાય છે તે શોધી કાઢે જેથી જૈનતત્ત્વજ્ઞાનની બાબતો સો ટકા સારી છે એવી પ્રતીતિ લોકોને કરાવવામાં બળ મળે. વિજ્ઞાને એવી કંઈ કંઈ બાબતો શોધી છે એનો તેઓ સંગ્રહ કરે અને એ સંગ્રહને વિદ્વાન, અધિકારી સાધુઓ તથા ભારતીય કોઈપણ અધિકૃત વૈજ્ઞાનિક જોઈ જાય. તે પછી આપણા અભ્યાસી વિદ્વાનો ચકાસણી કરે અને પછી એ સંગ્રહને ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ત્રણેયભાષામાં પ્રસિદ્ધિ આપે તો ભારતીય જૈનવિજ્ઞાન અને પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો વચ્ચે થોડું સેતુ (પુલ)નું કામ કરશે. જૈન-અજૈન પ્રજા ખૂબ આકર્ષણે તેથી જાણકારી વધશે, પ્રચાર વધશે, જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે માન અને ગૌરવ વધશે. જૈનતત્ત્વજ્ઞાન વાંચવાની ભાવના જાગશે. જો કે આજની વિષમ પરિસ્થિતિમાં ભૂગોળ-ખગોળના ગૃહસ્થવિદ્વાનો આ કામ જો કરી શકે તેમ હોય તો છૂટથી પૈસા ખર્ચી શકે તેવી સંસ્થા કે વ્યક્તિઓએ આ દિશામાં પ્રયત્ન કરી જોવો જરૂરી ખરો !

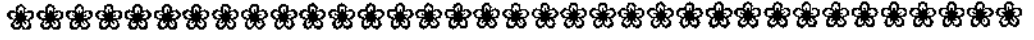
હું વિજ્ઞાની નથી. વિજ્ઞાનનો ઘણો જ સામાન્ય અભ્યાસી છું જેટલું જાણ્યું વાંચ્યું તેની જરૂરી વાતોની નોંધ ૪૬ પાનાંમાં આપી છે. લખવામાં જાણે-અજાણે ખોટું વિધાન થઈ ગયું હોય, ખોટી રજૂઆતો થઈ ગઈ હોય તો ક્ષમાથી છું. વાચકો મને જાણ કરે તેવી વિનંતિ.

યશોદેવસૂરિ

*

★ આમ તો ૩૦-૪૦ વર્ષ દરમિયાન ભૂગોળ-ખગોળ અંગેની જે નોંધો કરી, વિજ્ઞાનને લગતા જરૂરી ગ્રન્થો જોયા તેના આધારે મારા વિચારોની બુક લખવાની ઈચ્છા બેઠી છે પણ હવે શક્યતા નથી.

*****

મુદ્રિત થએલા સંગ્રહણી ગ્રન્થ ઉપર વર્તમાન પત્રોએ આપેલા અભિપ્રાયો

॥ સર્વવિઘ્નહરણાય દર્માવતીમણ્ડન શ્રીલોહણપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥
॥ પૂજ્યપાદવ્યાખ્યાનકોવિદાચાર્ય ૧૦૦૮ શ્રીમદ્વિજયમોહનસૂરીશ્વરેભ્યો નમોનમઃ ॥

બારમી સદીમાં થએલા પ્રકાશ્વિદ્વાન શ્રીમદ્ ચન્દ્રસૂરિપુરંદર વિરચિત, સાહિત્ય રસિક મુનિપ્રવર શ્રીમદ્ યશોવિજયજી અનુવાદિત, સચિત્ર સયંત્રક શ્રી ત્રૈલોક્ય દીપિકા યાને શ્રી ‘બૃહત્ સંગ્રહણી સૂત્ર’ અથવા જૈન ખગોળ નામના મહાન અને આદર્શભૂત ગ્રન્થ પરત્વે, અને તેની આભ્યન્તરિક મહત્તા, ઉપયોગિતા તેમજ બ્રાહ્મ સર્વાંગ સૌન્દર્યતા માટે, પૂજનીય મહાન જૈનાચાર્યોએ, વંદનીય વિદ્વાન મુનિવરોએ, સંખ્યાબંધ સાહિત્ય ઉપાસકોએ, અનેક અભ્યાસીઓએ, અનેક પ્રોફેસરો-સાક્ષરોએ, પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોએ, તેમજ અનેક જાહેર સાહિત્ય સંસ્થાઓએ, જેની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા બહુમાનભર્યા શબ્દોમાં કરીને જે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે તેની નોંધ અહીંઆ ન આપતા—

માત્ર સાર્વજનિક દષ્ટિએ વર્તમાનમાં જાહેર મતનો પડઘો પાડનાર તરીકે ગણાતાં સુપ્રસિદ્ધ સામાયિકો, વર્તમાનપત્રોએ, જે બહુમૂલ્ય ગ્રન્થ પ્રકાશનને વધાવી લઈને પ્રશંસનીય શબ્દોમાં એકી અવાજે જે ઉદ્ગારો ઉચ્ચાર્યા છે; તે પૈકી કેટલાક જાણીતા પત્રોમાંના પ્રકાશિત અભિપ્રાયોમાંથી જાણવા યોગ્ય કહિડકાઓ અહીં પ્રગટ કરી જાહેરનું અને ખગોળ-ભૂગોળના અભ્યાસીઓનું તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચીએ છીએ. વાચકો, દરેક અભિપ્રાયો એકવાર જરૂર વાંચે!

સં. ૧૯૯૩ પાલીતાણા

પ્રકાશક :—લાલચંદ

* * *

ભાવનગર નિવાસી શ્રુતજ્ઞાનના ઊંડા અભ્યાસી
સ્વ. શેઠ શ્રી કુંવરજી આણંદજીનો અભિપ્રાય તેમના ૪૫ વર્ષ જૂના પત્રમાંથી

નોંધ-વિ. સં. ૧૯૯૩માં પૂ. મુનિ શ્રી યશોવિજયજીએ લખેલા ભાષાંતરના કર્મોનો વાંચી પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય મોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજ ઉપર કુંવરજીભાઈએ લખેલા કાગળો પૈકી એક કાગળનો સાર.

* * *

ઘણી નાની ઉંમરમાં પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે કરેલા ભાષાંતરના બધા કર્મો આપશ્રીના આદેશથી મહોદય-પ્રેસે મને મોકલી આપ્યા છે, તેથી આનંદ થયો.

ભાષાજી વાંચી ગયો, વાંચતા અનેક શંકાઓ ઉઠી, તે શંકાઓ મેં મુનિશ્રી યશોવિજયજીને સમાધાન માટે લખી જણાવી અને તેઓશ્રીએ પણ તેના ઘણા સંતોષકારક જવાબ આપ્યા તેથી મને ઘણો જ સંતોષ થયો.

આપે અને એમના ગુરુદેવે એમના જ્ઞાન વિકાસ પ્રત્યે જે ધ્યાન આપ્યું તેથી અને દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ ઉપર તથા પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષા ઉપર વિશાળ વ્યુત્પન્ન સ્ફુર્તિ જોઈ ઘણા આશ્ચર્ય સાથે આનંદ થાય છે. આવા મુનિશ્રી માટે આપ સહુ અને જૈનસંઘ જેટલું ગૌરવ લે તેટલું ઓછું છે. મારા વંદન પાઠવજો.

એક વાત ખાસ લખવી જોઈએ કે મેં ઘણું વાંચ્યું વિચાર્યું અને છેલ્લાં કેટલાંએ વર્ષોથી પૂ. સાધુ-સાધ્વીજીઓને હું ભણાવું છું. મારા ભણવા અને ભણાવવા દરમિયાન કેટલીએ બાબતો પ્રત્યે મને ઘણી શંકાઓ થએલી, તે બાબતોનું કયાંય સમાધાન વાંચવા ન મળ્યું, બીજા વિદ્વાનોને પૂછતાં સંતોષકારક જવાબ મળ્યો ન હતો, તેનાં ગળે ઉતરે તેવાં સમાધાનો મુનિશ્રીજીના ભાષાંતરમાંથી મળી આવ્યા તેથી મને અનેરો આનંદ થયો.

હવે મારા તરફથી વિનંતિ એટલી કે આ ભાષાંતર સુપાત્ર્ય છે. બધી રીતે આદર પાત્ર છે. ખૂબ જ વિશાળ કર્યું છે. ભાષા સરળ, સાદી અને સમજાવવાની શૈલી પણ ખૂબ જ સુંદર છે. તો હવે કર્મગ્રન્થો-પ્રકરણો-ભાષાંતરો આ પદ્ધતિએ જ જો થાય તો ભણનાર વર્ગ ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. યોગ્ય લાગે તો મારી વાત તેમને જણાવજો. ચિત્રો તો બુક પ્રકાશિત થયે જોવા મળશે. ફરી મારાવતી મુનિશ્રીજીને ખૂબ ધન્યવાદ કહેજો.

લી. કુંવરજી આણંદજીની વંદના

જૈનધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરતાં પહેલાં આવશ્યક ક્રિયાના પાઠો પાછી જીવવિચાર, નવતત્ત્વ, સંગ્રહણી, ક્ષેત્રસમાસ, કર્મગ્રંથ વગેરે પ્રકરણોના ગ્રંથોમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરવો પડે છે. આજકાલ કેટલીક જૈન શાળાઓમાં તેવાં પ્રકરણો શીખવવામાં આવે છે કે જેનાં મૂળસૂત્રો, અવચૂરિ, ટીકા વગેરે માગધી અને પ્રાકૃત ભાષામાં હોવાથી અને કેટલાકનાં ગુજરાતી ભાષાંતરો સંક્ષિપ્તમાં થયેલ હોવાથી તે અલ્પ હોય છે, કે જેથી તેના વિસ્તૃત વિવેચનના અભાવે માત્ર શબ્દજ્ઞાન થવા જેટલું બને છે. વળી પ્રાકૃત સંસ્કૃતના અભ્યાસી માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા મુનિમહારાજાઓ હોવાથી તે તે પ્રકરણોની અનેક સંખ્યામાં ટીકાઓ હોવાથી તેનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ લઈ શકાતું નથી.

ધાર્મિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા ગુજરાતી ભાષાનું જ જ્ઞાન ધરાવનાર બાળકો તેમજ મુનિમહારાજાઓ આવા પ્રકરણ અને તેના વિસ્તારપૂર્વક અર્થ સાથે તેવા ગ્રંથો પ્રગટ થતા નહિ હોવાથી, તેવા અભ્યાસીઓ અને જિજ્ઞાસુઓ સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આ ખોટ પૂરી પાડવામાં આવ્યા પ્રકરણોનું શુદ્ધ, સરળ

અને સાદી ગુજરાતી ભાષામાં વિસ્તારપૂર્વક વિવેચનનું કાર્ય આ. શ્રી વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને તેઓશ્રીના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોએ ઉપાડી લઈ, તેવા અનેક ગ્રંથો લખી જૈનસમાજ ઉપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે. તે પૈકીનો આ બૃહત્સંગ્રહણીનો ગ્રંથ છે કે જેનું શુદ્ધ, વિદ્વત્પૂર્વક સુંદર ભાષાંતર કરી મૂળ સાથે પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે.

આવા ગહન પ્રકરણનું ભાષાંતર દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગના તેમજ અનેક પ્રકરણોનું સંગીન શિક્ષણ મેળવી શકે તેવી રીતે વિવેચન ગુજરાતી ભાષામાં કરવું તે કાર્ય સહેલું નથી, ફક્ત સંગીન અભ્યાસીઓ કે વિદ્વાનો માટે જ તે સરલ છે.

આ ગ્રંથનું વિવેચન મુનિરાજ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે કરેલું છે કે જેઓશ્રી આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય આ. શ્રી વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય પંન્યાસશ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન છે. તેઓએ માત્ર સુમારે વીશ-પચ્ચીસ વર્ષ જેટલી લઘુ વયમાં ભાષાઓનું અને દ્રવ્યાનુયોગ તેમજ પ્રકરણોનું કેવું અને કેટલું સંગીન જ્ઞાન મેળવેલું છે તે આ ગ્રંથ મનનપૂર્વક વાંચનાર અને શિક્ષણ લેનાર સમજી શકે તેમ છે. શ્રીમાન્ વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી મહારાજ વિદ્વાન છે અને તેઓશ્રીનો ઉત્તરોત્તર શિષ્યસમુદાય પણ વિદ્વાન અને સતત અભ્યાસી છે.

આવી રીતે ઉત્તરોત્તર શિષ્ય-પ્રશિષ્ય કે તેના શિષ્યવર્ગમાં સંગીન ધાર્મિક જ્ઞાન ઉપાર્જન કરાવવું અને તૈયાર થયા પછી મળેલ જ્ઞાનરસને પુસ્તકો દ્વારા જૈન સમાજને પીરસવું-પાવું તે જૈન સમાજ માટે અત્યંત ઉપકારક છે.

આ ગ્રંથમાં મૂળ ગાથા-છાયા-ગાથાર્થ-શબ્દાર્થ-વિસ્તારાર્થ અને અનેક સ્થળે અભ્યાસીઓને સરળ પડે તેટલા માટે વિષયને લગતાં અનેક વિવિધરંગી ચિત્રો તથા સંખ્યાબંધ યંત્રો તેમજ વિપુલ સંખ્યામાં ટિપ્પણીઓ, આકૃત્તિઓ અને છેવટે ભાવાર્થ સહિત મૂળ ગાથાઓ તેમજ સાદી ગુજરાતી ભાષામાં વિસ્તારપૂર્વક ઉપોદ્ઘાત આપવામાં આવેલ છે.

જૈન ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન કે પ્રકરણો આદિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે મૂળ ગ્રંથોના અનુવાદો આવી રીતે સુંદર શૈલીમાં રચવા માટે અનુવાદક મુનિરાજશ્રીનો જૈન સમાજ ઉપર ઉપકારક પ્રયત્ન છે. અભ્યાસ કરવાના ગ્રંથોને પ્રસિદ્ધ કરવાની આ ઉત્તમશૈલી છે, અને તેવી જ રીતે બીજા અભ્યાસના ગ્રંથો પણ રચાવા જોઈએ.

હવે આપણે આ ગ્રંથમાં શું છે ? તે ઉપર આવીએ. આ ગ્રંથમાં મૂળ ગાથાઓ ૩૪૮, રંગબેરંગી ચિત્રો ૭૦ અને યંત્રો ૧૦૩ આપવામાં આવેલ છે. તેમજ વિવિધ રંગના કોટાઓ મૂકીને ગુરુભક્તિ પણ સાથે દર્શાવી છે.

આ ગ્રંથનો ઉપોદ્ઘાત ગ્રંથમાં અજવાળું પાડવાને માટે એક દીપક સમાન છે, જે ખાસ વાંચવા યોગ્ય અને મનનીય છે. તે ઉપોદ્ઘાત વિદ્વત્પૂર્ણ સુંદર ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ છે કે જેથી અનુવાદક મહારાજશ્રી એક સારા લેખક પણ કહી શકાય. સાથે વિષયાનુક્રમ અને ટિપ્પણીઓ પણ આપીને આ ગ્રંથને એક નમૂનારૂપ બનાવ્યો છે.

આ ગ્રંથનો વિષય મુખ્યત્વે કરીને દ્રવ્યાનુયોગ તેમજ ગણિતાનુયોગ છે અને તેમાં આવેલા વિષયો ખાસ કરીને જૈન ખગોળ પણ કહી શકાય. તેમાં ઉદ્દેશરૂપ ૩૬ દ્વારો આપવામાં આવેલા છે.

આ ગ્રંથની વસ્તુ જેમ સુંદર અને ઉત્તમ છે તેમ તેના પ્રકાશનનું કાર્ય એટલે સારા કાગળો, અનેક પ્રકારના ટાઈપો અને તેનું બાઈન્ડીંગ પણ તેવું જ સુંદર બનાવી ગૃહો, જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકાલયોના શૃંગારરૂપ આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે.

આની સમાલોચના ખરેખરી રીતે તો મુનિરાજશ્રી યશોવિજયજી મહારાજ જેવા વિદ્વાન મુનિવરો કે પંડિતો જ કરી શકે, તેવો આ ગ્રંથનો વિષય છે, અમે તો માત્ર અલ્પમત્તિથી પણ કંઈક સમાલોચના માટે લખ્યું છે.

વિદ્વાન મુનિરાજશ્રી યશોવિજયજી મહારાજના હાથે આ ગ્રંથની જે શૈલી છે તે જ પ્રમાણે આવા અભ્યાસના સુંદર ગ્રંથો તેઓ લખી જૈન સમાજ ઉપર વિશેષ ઉપકાર કરે તેવું અંતઃકરણથી ઇચ્છીએ છીએ.

[દીર્ઘજીવી માસિક પત્ર 'જૈન આત્માનંદ પ્રકાશ' ભાવનગર.]

* * * * *

એકાદન પૃષ્ઠ ઉપર ઉપોદ્ઘાત પણ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે વિદ્વતાપૂર્ણ લખેલ છે, આમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે છે. વાયરલેસ, રેડિયો, કોનોગ્રોફ, યંત્રોનો શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ સમન્વય, જલ-વાયુનું એકીકરણ-પૃથક્કરણ કોટોગ્રાફ અને ટેલીવિઝન, આર્ય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં જૈન પ્રજાનો ફાળો, જૈન સમાજનું નૂતન કર્તવ્ય વગેરે વિષયો આમાં ખૂબ વિચારવા જેવા છે. ખાસ કરીને પાશ્ચાત્ય અને શાસ્ત્રીય માન્યતા સાથે વિસંવાદ તો ખૂબ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે.

* * * * *

આ ગ્રન્થમાં ચિત્ર કલાને સુંદર સ્થાન મળ્યું છે.

* * * * *

આ બૃહત્સંગ્રહણીની રચના અજાયબીભરી કરી છે. આ ઉપકારક મહાગ્રંથમાં એકસો સત્યાવીસ તો પંત્રો આપેલા છે, સિત્તેર જેટલાં આકર્ષક ચિત્રો પણ મૂકેલાં છે, એથી આ મહાગ્રન્થ સમજવામાં ભારે સરળતા થાય છે.

* * * * *

આ મહાગ્રન્થ જૈનબંધુઓ માટે ઘણો જ ઉપકારક છે, આમાંથી ઘણું જાણવાનું મળી આવે છે. આ ગ્રન્થનો વિશેષાર્થ લખવામાં શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે ભારે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન બેહદ્માન ઉપજાવે છે. આ પ્રયત્ન હરેક રીતે સફળ થયો છે; એથી અમે લાગતા વળગતા તમામને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

[દૈનિક પત્ર 'મુંબઈ સમાચાર'માં પ્રગટ થએલા દોઢ કલમના અભિપ્રાયમાંથી જરૂરી ભાગ]

જૈન સાધુ સંતોની વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ

✽ ખગોળ વિદ્યાનો અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રન્થ ✽

જૈન દર્શનમાં જેટલું વૈજ્ઞાનિકતાનું તત્ત્વ છે તેટલું બીજા ભારતીય દર્શનોમાં નથી, અને એ વિજ્ઞાનપ્રેમ તેના સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાન્તના પરિણામરૂપ છે. આ પ્રકારનું એ દર્શન છે એટલે તો જીવનને સ્પર્શતાં કેટલાંયે વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનકાર્ય કરવા જૈનાચાર્યો પ્રેરાયા છે. ખગોળના વિષય પરત્વે એવું મહત્ત્વનું કાર્ય સાતસોથી વધારે પૃષ્ઠનો આ મહાગ્રન્થ કરે છે.

* * * * *

★ ★ ★ હું આવા ગ્રન્થના પ્રકાશનને આવકાર આપું છું. શા માટે ? કારણકે આવા ગ્રન્થો વિજ્ઞાનની પદ્ધતિઓની રજૂઆત કરે છે; વિજ્ઞાને ક્યારે અને કેવી ભૂલો કરી છે તે બતાવે છે અને વિજ્ઞાનની શક્તિઓનો ખ્યાલ આપી રહે છે.

* * * * *

અને એક બીજું પણ આ આવકારનું કારણ છે. ખગોળ વિદ્યાનો આ ગ્રન્થ માત્ર એ વિજ્ઞાનનું જ નિરૂપણ કરી નથી અટકી જતો; તેનાથી ઘણું વધારે એ આપણને આપે છે. માત્ર વિજ્ઞાનનો એ ગ્રન્થ ન બની જતો એ સાથે સાથે દર્શન, તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિ શાસ્ત્રનો ગ્રંથ પણ બની રહે છે.

* * * * *

સંશોધન ગ્રંથ તરીકે તો આ ગ્રન્થનું મૂલ્ય અતિઘણું છે. એમાં મૂળસૂત્રનો અનુવાદ જ માત્ર અપાયો નથી; એ અનુવાદ ઉપરાંત એ વિષય પરત્વે બીજાં જૈન ગ્રન્થોમાં જે નિરૂપણ છે તેની નોંધ પણ તેમાં લેવામાં આવી છે, અને તેની ખગોળના પ્રશ્ન પરત્વે જૈન સિદ્ધાંતની જે જે માન્યતાઓ છે તેવી સર્ળંગ સૂત્ર રજૂઆત આપણને મળી રહી છે.

છ રૂપિયામાં આવડા મોટાં કદનાં સાતસો આઠસો પાનાનાં બહુમૂલ્ય પુસ્તકને દેવનાગરી લિપિમાં આપીને શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાળાએ પ્રથમ કક્ષાની સાહિત્ય સેવા કરી છે. આ બહુમૂલ્ય અતિ કિંમતી પુસ્તક છે.

* * * * *

આ પુસ્તકમાં ગાથાઓનું વિસ્તૃત ભાષાંતર ઉપરાંત અન્ય ગ્રંથોમાં મળતા ઉપયોગી વિષયોને ધ્યાનમાં રાખીને આ ગાથાઓનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. તે સિવાય કેટલુંક નવીન વર્ણન ઉમેરવામાં આવ્યું છે, કેટલેક સ્થળે ગાથાની અંદરની હકીકતને ચર્ચા દ્વારા વિસ્તૃતરૂપ આપવામાં આવ્યું છે.

* * * * *

વિવિધ વિષયો દ્વારા ૭૦ ચિત્રોવડે ૮૦૦ પાનાનાં આ મહાગ્રન્થને સમૃદ્ધ બનાવવામાં આવ્યો છે. ★ ★ ★ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે આ એક ભવ્ય ગ્રન્થ તૈયાર કરેલો છે.

[દૈનિક ‘જન્મભૂમિ’ પત્ર કલમ કિતાબ વિભાગ
-(સંપાદક સુપ્રસિદ્ધ શ્રી જવેરચંદ મેઘાણી) મુંબઈ.]

* * * * *

૮૨૫ પાનાંનો આ દળદાર ગ્રંથ અમને અભિપ્રાય અર્થે મળ્યો છે; આ ગ્રંથ પાછળ અપાર જર અને જહેમત ખર્ચાયા હશે એમ આ ગ્રંથ જોતાં જ પ્રતીતિ થાય છે.

આ ગ્રંથમાં કોઈ હવાઈ કલ્પના નથી કે નથી એમાં ગલગલીયા થાય એવી કોઈ વેવલી વાર્તા, પરન્તુ એ પુસ્તકમાં જડ અને ચેતન વસ્તુઓનાં સ્વરૂપોને સ્પષ્ટ બતાવી આપતી વાનીઓ છે. ટૂંકમાં કહીએ તો શાસ્ત્રીય તત્ત્વોની વાનીઓથી પીરસાયેલો એક મહાન રસથાળ છે.

એ પુસ્તકમાં ગાથાઓ માગધી મિશ્રીત છે, દરેકની સંસ્કૃત છાયા, ત્યારબાદ કઠિન શબ્દોના અર્થો, મૂલ ગાથાનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ, ફરી તે ઉપર તેનો વિસ્તૃત અર્થ, એમ સઘળું ગુજરાતી ભાષાંતર સરળ અને સમજભરી પદ્ધતિએ કરવામાં આવ્યું છે.

ખગોળશાસ્ત્રના આ ગ્રંથમાં અનેક મહત્ત્વની વાતો છે. એમાં મુખ્યત્વે કરીને નરક, દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ એ પ્રત્યેક ગતિના જીવાદિક પદાર્થોનું સ્થિતિ, આયુષ્ય, અવગાહના, ઉપપાતવિરહ, ચ્યવનવિરહ, ઉપપાત સંખ્યા, ચ્યવન સંખ્યા, ગતિ-આગતિ એ નવ દ્વારોના વિભાગદ્વારા વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અને પ્રસંગે પ્રસંગે રાત્રિ અને દિવસ દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયન કેમ થાય છે, સૂર્ય ચન્દ્ર કેમ ફરે છે, દરેકે દરેક દેશમાં ઉદય અને અસ્તમાં થતા ફેરફારો અને વૃદ્ધિ-હાનિનાં કારણો, આજની દુનિયા ક્યાં અને કેટલી સમજવી? તેમજ ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા વગેરે ખગોળના એક એક વિષયને બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે ચિત્રો સમેત ચર્ચવામાં આવ્યો છે.

એટલું જ નહિ પરંતુ એમાં સમયથી માંડી પુદ્ગલ પરાવર્તનનું સ્વરૂપ, અઢીઢીપાધિકાર, અસંખ્યઢીપ, સમુદ્રોની વ્યવસ્થા, ભરતી-ઓટનું કારણ, સમભૂતલ રૂથક ચર્ચા, તે તે જીવોને અંગે આહાર, શ્વાસોચ્વાસ, નિગોદ, કાયસ્થિતિ, ભવસ્થિતિ, પચાપ્તિ, પ્રાણ, અનાહારકપણું, ઋજુ-વક્રાગતિ, નરકના દુઃખો, ચક્રવર્તીની વિજયયાત્રા, ચૌદ રત્નો, નવનિધિ, આયુષ્યના પ્રકારો વગેરેને પણ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યા છે.

એમાં પરિશિષ્ટ તેમજ શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણ અને ઢગલાબંધ ટિપ્પણો અને બીજા સેંકડો વિષયો અનેક ગ્રંથોમાંથી તારવીને આપ્યા છે.

સુંદર મુદ્રણ અને સરસ ગેટઅપ પુસ્તકના સુશોભિતપણામાં વધારો કરે છે.

આ ગ્રંથમાં ૭૦ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે, તેમાં આકાશ, દેવલોક, મનુષ્યલોક અને નરક પૃથ્વીના જુદા જુદા વિભાગના ચિત્રો, જુદા જુદા નિવાસસ્થળો, જ્યોતિષયંત્ર, તથા સૂર્ય ચન્દ્ર મંડળનાં સંખ્યાબંધ ચિત્રો તેમજ બીજાં અનેક વ્યવસ્થિત ઢબે ભાષાંતરકારે સ્કેલ મુજબ આલેખેલાં, અને મોટે ખર્ચે તૈયાર થએલાં હૂબહુ ચિત્રો જોતાં જ આ પુસ્તક પાછળ લેવાયેલી જહેમતનો ખ્યાલ આવી જાય છે. વિદ્યાર્થીઆલમને તો આ ભારે આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે તેવું છે.

આ પુસ્તકમાં વિવિધ ઢબે છપાયેલાં માહિતીપૂર્ણ ૧૨૪ ચંત્રો એ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ખૂબ વધારો કરે છે.

જનતા સમક્ષ આવું સુંદર ગુજરાતી ભાષાંતરવાળું પુસ્તક રજૂ કરવા બદલ પ્રકાશકોને ધન્યવાદ થતે છે.

[દૈનિક 'સંદેશ' પત્ર અમદાવાદ]

*

*

*

આ ગ્રંથમાં નવદારો બાંધીને વ્યાખ્યા કરવાની સુંદર અને વ્યવસ્થિત પ્રથા સ્વીકારી છે. ખગોળના ઉપર આ એક જૈન શાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે, અને તેથી તેની મહત્તા વધારે છે. ખગોળના અભ્યાસીઓ, તેમજ જ્યોતિષીઓને પણ આ વિષયમાં જૈનદર્શિયિદ્ધ જાણવાથી અવશ્ય લાભ થશે. **આવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથનો અનુવાદ કરવાનું કામ અતિશ્રમ સાધ્ય છે.** તેથી અનુવાદ કરનાર અને પ્રકાશક બન્નેને અભિનંદન ઘટે છે. અનુવાદકે વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત સાથે જોડ્યો છે. તેમાં એમણે ખગોળના વિષયની સારી ચર્ચા કરી છે.

જૈન દર્શિએ આ ગ્રંથમાં વિસ્તૃત વિચારણા કરવામાં આવી છે.

[સચિત્ર સાપ્તાહિક પ્રસિદ્ધ 'ગુજરાતી' પત્ર મુંબઈ]

* * *

યંત્રચિત્ર સમેતનો આ અનુવાદગ્રંથ છે. ખગોળનો વિષય એવો ગહન છે કે તેના અભ્યાસીઓ બહુ થોડા હોય, અને તેનો અભ્યાસ કરી સમજીને ગ્રંથ લખવા જેટલી નિષ્ણાતતા પ્રાપ્ત કરવી એ તો વિરલ અભ્યાસીને ફાળે જ જાય, એટલે આ અનુવાદ માત્ર વીશ વર્ષની વયના એક યુવાન મુનિએ કરેલો છે તે જોતાં એમની ધીરજ, અભ્યાસરતિ અને ચોક્કસાઈની પ્રશંસા જ કરવી જોઈએ.

જૈન ખગોળ વૈદિક ખગોળથી અનેરું હોવા છતાં પાશ્ચાત્ય ખગોળથી જુદું જ છે. તેના નિર્ણયો આજના વિજ્ઞાનસિદ્ધ ખગોળથી ઘણા જ જુદા પડે છે. અનુવાદક એનો ખુલાસો આપે છે કે 'વિજ્ઞાનસિદ્ધતા એ કાંઈ અંતિમ નિર્ણય નથી. કારણ કે વિજ્ઞાન આગળ વધે છે અને નિર્ણયો બદલાય છે. પરંતુ જૈન નિર્ણયો સર્વજ્ઞતા છે અને તે અચળ છે.' આ વિજ્ઞાનનો જમાનો આવી વાતોને શ્રદ્ધાની આંખે જોઈ શકે તેમ નથી, છતાં જૈન ખગોળ એટલે ઉપલકીર્તિ કપોળકલ્પિત શાસ્ત્ર નથી, પણ રજે રજનો હિસાબ ગણીને કાળ અને સ્થળનાં સૂક્ષ્મ અણુઓને માપી માપીને રચવામાં આવેલું એક વિસ્તૃત શાસ્ત્ર છે, એ આ ગ્રંથ અને તેમાંની આકૃતિઓ જોતાં જણાઈ આવે છે. વૈજ્ઞાનિક ખગોળના પ્રશ્નોના જવાબો આ શાસ્ત્રકથિત ખગોળ ન આપે, તો પણ તે ઊંડા ઉત્તરવા જેવી, અભ્યાસ કરવા જેવી એક વસ્તુ છે. કેકી દેવા જેવી કે ઉપલક દર્શિએ જોઈને નિર્ણય આપી દેવા જેવી વસ્તુ નથી, અલબત્ત, વિજ્ઞાનયુગ ચર્મચક્ષુથી જે બતાવે છે તે આ શાસ્ત્ર સર્વજ્ઞની ચક્ષુથી જોવાયેલું માન્ય રાખીને અને બને તેટલા પ્રમાણમાં ગણિત-માપથી કરી આપીને જ વિરમે છે.

ગ્રંથને તૈયાર કરવા પાછળ જેટલો અનુવાદકે અને ચિત્ર કરનારાઓએ શ્રમ લીધેલો છે, તેટલો જ પ્રકાશકે તેના રંગીન ચિત્રો-ચંત્રો વગેરે છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં શ્રમ લીધો છે. છૂટે હાથે ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે.

* * *

અનુવાદકના શ્રમની કદર વસ્તુતઃ અભ્યાસીઓ જ કરી શકે તેમ છે અને એવા અભ્યાસીઓ-આવા ગહન વિષયના અભ્યાસીઓ જૈનોમાં કે જૈનતરમાં કેટલા હશે તેની કલ્પના કરી શકાય તેમ છે. જેઓ આવા વિષયના રસિક હોય છે તે બહુધા પંડિતો જ હોય છે.

સામાન્ય વાચકના રસનો વિષય તે હોઈ શકતો નથી. એટલે એવા પંડિતો મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથો પણ વાંચી શકે, પરંતુ અનુવાદકના પ્રસિદ્ધિકરણની ઉપયોગિતાનું માપ તો અનુવાદ ઉપરથી જ જૈન ખગોળનો રસ અને અભ્યાસનો વિષય બનાવનારાઓ ઉપરથી નીકળી શકશે.

[જાણીતું સાપ્તાહિક ‘પ્રજાબંધુ’ પત્ર-અમદાવાદ]
સમીક્ષક સુપ્રસિદ્ધ લેખક યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

* * *

શ્રીમદ્ ચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ રચિત આ ગ્રંથ પૂજ્ય સાધુ-સમાજ અને જ્ઞાનપિપાસુ સમાજમાં એક અભ્યાસના ગ્રંથ તરીકે પ્રચલિત છે.

દેવાદિ ચાર ગતિ આશ્રયી આયુષ્ય, શરીર પ્રમાણ વગેરે ડહાણું વિસ્તાર યુક્ત વર્ણન મુખ્યત્વે આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવેલ છે, એટલે ચારે ગતિની પૌદ્ગલિક અને ભૌગોલિક માહિતી આમાંથી મળી આવે છે, બીજી રીતે કહીએ તો જૈન-ભૂગોળ અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ આ ગ્રંથમાંથી મળી રહે છે.

સામાન્ય રીતે કથાનુયોગ તરફ જનતાને જેટલી રૂચિ હોય છે તેટલી રૂચિ આવા ગણિત તત્ત્વના ગ્રંથો તરફ હોતી નથી. એટલે આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં જનતા સમજે છે.

બીજી રીતે આ ગ્રંથના વિષયને આધુનિક દૃષ્ટિએ સમજાવવામાં આવે તો આજની વૈજ્ઞાનિક શોધો સાથે સંબંધ ધરાવતા, અને એવી શોધોની પ્રેરણા જન્માવતા ઘણા મહત્ત્વના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો આમાં રહેલ છે, ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પણ ઘણા જાણવા જેવા અને આજની ભૌગોલિક શોધખોળમાં નવી જ પ્રેરણા આપતા પ્રસંગો પણ આમાં રહેલા છે. પણ તે જાણવા, વિચારવા અને તેનો યુગદૃષ્ટિએ ઉપયોગ કરવાની તક આપણે લઈ શક્યા નથી. તેનું કારણ આવા સાહિત્ય પરત્વેની આપણી ઉદાસીનતા, અને રોચક શૈલીનો અભાવ છે.

આ ઉદાસીનતા ટાળવા અને વસ્તુને વધુ રોચક, વધુ સરળ, તેમજ વધુ રસિક બનાવવા માટે ભાષાન્તરકારે સારો પ્રયાસ કર્યો છે. જ્યાં જ્યાં વિષયની ગહનતા જણાઈ છે ત્યાં ત્યાં આબેહૂબ ચિત્રો આપી વસ્તુ સરલ કરવામાં આવી છે. જ્યાં જ્યાં તત્ત્વોને આધુનિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ઘટાવવાં જેવું જણાયું છે ત્યાં ત્યાં સુયોગ્ય રીતે ઘટાવવામાં આવેલ છે, અને જરૂરી વિવેચન પણ સાથોસાથ કરવામાં આવેલ છે.

આ રીતે આ ગ્રંથ તેના ચાલુ અભ્યાસકોને એક સરલ શિક્ષક રૂપ બન્યો છે, જ્યારે અન્ય વર્ગને જૈનદૃષ્ટિ જાણવા માટે એક ઉપયોગી સામગ્રીરૂપ બન્યો છે.

લેખકે જણાવ્યું છે તેમ, એક વસ્તુ સમાજે વિચારવી જરૂરી છે કે, આપણી પાસે એવું ઘણું સાહિત્ય પડ્યું છે કે જેના આધારે વિજ્ઞાનને નવો પ્રકાશ મળે, શોધકોને નવી દૃષ્ટિ મળે, પણ આવા સાહિત્યના ગવેષકોની આજે ખામી છે. આ ખામી દૂર કરવાનો ગંભીર વિચાર આપણે કર્યો નથી. વધુ નહિ તો આજના વિજ્ઞાન ક્ષેત્રના બેચાર અભ્યાસીઓને આપણા સાહિત્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા, અને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે બેસાડવામાં આવે તો નવી શોધખોળનો કેટલોક યશ જૈનસમાજને ફાળે નોંધાવી શકાય.

એક વાત તરફ હજુ અમારે ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ કે આવા સાહિત્યને સર્વ સામાન્ય બનાવવાની જરૂર છે. રૂઢ ભાષાથી આ પુસ્તકને પર રાખવાની દૃષ્ટિ રાખવામાં આવેલ હશે, તેમજ સર્વ સામાન્ય ભાષાશૈલી રાખવાનો સંકેત પણ હશે. પરંતુ હંમેશના વાત્તાવરણથી ટેવાએલી ભાષાનો રંગ કોઈ કોઈ સ્થળે આવી ગયો છે કે જે વસ્તુ સાધારણ સમાજને સમજવામાં જરા આકરી પડે. આવી અગવડ દૂર કરવામાં

આવે તો આવી અમૂલ્ય સાહિત્ય સેવાનો લાભ જનતા વધારે પ્રમાણમાં લઈ શકે એ નિઃશંક છે.

પ્રાન્તે અનુવાદકના આ પ્રશંસનીય પ્રયાસને આવકારતા આખું ઉપયોગી સાહિત્ય સંસ્થા પ્રગટ કરતી રહે તેમ ઈચ્છીએ છીએ.

[સાપ્તાહિક 'જૈન' પત્ર--ભાવનગર]

* * * * *

વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે ૧૨૭ પંત્રો, ને સિત્તેર ચિત્રો આપેલાં છે. લગભગ આઠસો પાનાંનો આવો દળદાર ને મનોહર રીતે છાપેલો ગ્રંથ પ્રગટ કરવા માટે અને માત્ર છ રૂપિયા જેટલી નજીવી કિંમતે આપવા માટે વાચકો અનુવાદક મુનિશ્રીના સદેવ ઋણી રહેશે.

અપ્રકાશિત જૈન સાહિત્યનો ભંડાર વિશાળ છે, એમાંથી ભાષાંતરરૂપે પણ જો પ્રજાને એનો પરિચય કરાવવાનું કામ મુનિશ્રી ઉઠાવી લેશે તો તેઓશ્રીને 'જૈન દર્શન'ની સેવા બજાવવા ઉપરાંત ગુર્જર સાહિત્યની સેવા કરવાનું માન મળશે. અંતે આવો ઉપયોગી ગ્રન્થ, અનેક વરસોની મહેનત ઉઠાવ્યા પછી, પ્રગટ કરવા માટે મુનિપ્રવર શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજને ધન્યવાદ આપીએ છીએ, અને સમાલોચના માટે અમારાથી એ ગ્રંથનું વાંચન થયું એ માટે મુનિમહારાજના અમે આભારી છીએ. અંતે વાચકોને આ ગ્રંથ વાંચી જવાની ભલામણ કરીને વિરમીએ છીએ.

[પ્રસિદ્ધ માસિક પત્ર 'ચિત્રમય જગત્'--પૂના,
૧૫૦ લીટીના પ્રગટ થયેલા અભિપ્રાયમાંથી]

* * * * *

દ્રવ્યાનુયોગનો આ સુંદર ગ્રંથ છે. પ્રકરણના અભ્યાસીઓએ ખાસ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. અનુવાદકનો પ્રયાસ ખૂબ જ પ્રશંસાપાત્ર છે.

ખગોળનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે બહુ જ ઉપયોગી છે. આવા ગ્રંથો વાંચ્યા સિવાય દ્રવ્યાનુયોગનું પ્રવેશ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તેથી અમે આ ગ્રન્થ સાઘંત વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ અને અનુવાદક મુનિરાજને અભિનંદન આપવા સાથે આવા અનેક ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ કરવાનું સૂચવીએ છીએ.

[દીર્ઘજીવી માસિક 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' ભાવનગર]

* * * * *

૮૨૫ પૃષ્ઠ, ૭૦ ચિત્રો અને ૧૨૪ યન્ત્રોથી શોભતો દળદાર ગ્રંથ પ્રથમ નજરે તો અખૂટ પ્રશંસા આમંત્રી લે છે.

* * * * *

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં આ સંગ્રહણીસૂત્ર મૂળગ્રંથ અને શ્રીમદ્ દેવભદ્રસૂત્રની વૃત્તિ સાથે દેવચંદ લાલભાઈ ગ્રન્થમાળામાં પ્રગટ થઈ ચૂકેલ છે, અને અનુવાદની એક યા બીજા સ્વરૂપમાં તેની બીજી બે ત્રણ

આવૃત્તિઓ પણ બહાર પડી ચૂકી છે. આમ છતાં વિસ્તાર, વિવેચન, ભવ્યતા, ચિત્રો, સુંદરતા વગેરે ગણતરીએ મમે આ ગ્રન્થને આવકાર પાત્ર લેખીએ જ છીએ.

★ ★ ★ એકદરે આ ગ્રંથ જૈન દષ્ટિએ ચારેગતિની પૌદ્ગલિક તેમજ ભૌગોલિક સ્થિતિ સમજવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

[જાણીતું માસિક પત્ર-‘સુવાસ’ વડોદરાના વિસ્તૃત અભિપ્રાયમાંથી]

* * * * *

જૈનધર્મનાં શાસ્ત્રીય તત્વોને સરલતાથી રજૂ કરનાર ગુજરાતી ભાષામાં આવો ગ્રંથ તૈયાર કરવા માટે સાહિત્ય અને કલાપ્રેમી મુનિ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજને અમારા અભિનંદન.

જેમને કંઈ જાણવાની જિજ્ઞાસા છે એવા સહુને રાત્રિ અને દિવસ, નક્ષત્ર અને તારા, સૂર્ય અને ચંદ્ર એ સર્વ બાબતમાં બહુ જ સરલતાપૂર્વક સમજણ આપતો આ ગ્રંથ ગુજરાતીઓએ વધાવી લેવા જેવો છે.

* * * * *

ગુરુવર્યોના કલામય આકર્ષક ફોટાઓ, રંગીન ચિત્રો-ચંત્રો આદિથી વિભૂષિત આ દળદાર ગ્રંથ બાહ્ય દષ્ટિથી જોનાર પ્રેક્ષકોનું પણ સહસા ધ્યાન ખેંચે તેવો અને પુસ્તકાલયોને દીપાવે તેવો છે.

* * * * *

તે તે પ્રકારના અભ્યાસીઓને ગ્રંથ ઉપયોગી થાય તે રીતે અનુવાદકે પરિશ્રમ કર્યો જણાય છે.

* * * * *

ત્રણે લોક સંબંધમાં જૈનોની શું માન્યતા છે ? એ સંબંધી બીજે ન મળી શકતું જાણવાનું આ ગ્રંથ દ્વારા મળી શકે તેમ છે તેથી જૈનો સિવાય અન્ય જિજ્ઞાસુ અધિકારીઓને પણ આ ગ્રંથ ઉપયોગી થઈ શકે તેવો છે.

* * * * *

આ ગુજરાતી ભાષાંતરકાર તરૂણ મુનિ અભિનવ યશોવિજયજી વડોદરા રાજ્યના વતની હોઈ ગુજરાતે ગૌરવ લેવા જેવું છે.

[માનીતું માસિક પત્ર-‘શારદા’ વડોદરા]

લેખનકાલ
વિ.સં. ૧૯૮૯

મૂલ ગ્રંથ રચના બારમી શતાબ્દી

મુદ્રણકાલ
વિ.સં. ૧૯૯૧

શ્રી દક્ષવિત્તીમણ્ડન-મહાપ્રભાવક-શ્રીમલ્લોટણપાર્શ્વનાથસ્વામિને નમો નમઃ ॥

પૂજ્યપાદ-સુગૃહીતનામધેય-શાસનપ્રભાવક-સુવિશુદ્ધચારિત્રચૂડામણિ-
વ્યાખ્યાનવિશારદ-જૈનાચાર્ય ૧૦૦૮
શ્રીમદ્વિજયમોહનસૂરીશ્વરસદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥

સિદ્ધાન્તમહોદધિ પૂજ્ય શ્રીમચ્ચન્દ્રસૂરીશ્વરવિરચિત

॥ બૃહત્-સંગ્રહણી-રત્નમ્ ॥

અનુવાદકે તૈયાર કરેલાં ૭૫ ચિત્રો યુક્ત

। ગૂ-ર્જ-ર-ભા-ષા-નુ-વા-દ-વિ-ભૂ-ષિ-ત-મ્ ।

અનુવાદક: બાલમુનિશ્રી યશોવિજય

રચનાસમય વિ.સં. ૧૯૮૯

આ અનુવાદ મુનિજીએ પોતાની ૧૮ વરસની ઉંમરે કરેલો છે.

ऐं नमः

વીર સંવતની ૧૨મી ને વિક્રમ સંવતની છઠ્ઠી સદીમાં થયેલા, પુણ્યપ્રવર ભાષ્યકાર ભગવાન
૧. ગ્રંથભૂમિકા શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણજી મહારાજએ, શ્રી પત્રવણા સૂત્ર તથા
શ્રી જીવાભિગમસૂત્ર વગેરે આગમ ગ્રંથોમાંથી સારસાર ને ઉપયોગી વિષયનો
સંગ્રહ કરી, ભવ્યજીવોના કલ્યાણાર્થે સંગ્રહણી નામના એક અતિઉપયોગી દ્રવ્યાનુયોગ-ગણિતાનુયોગપ્રધાન
મહાન ગ્રંથની જે રચના કરેલી છે, તે સંગ્રહણીગ્રંથનું પ્રમાણ કંઈક મોટું-અર્થાત્ ૫૦૦ ગાથા

આ ગ્રંથ સંગ્રહણીરત્ન, શ્રી ચન્દ્રિયા, ત્રૈલોક્યદીપિકા, બૃહત્સંગ્રહણી, મોટી સંગ્રહણી આમ વિવિધ નામે ઓળખાય છે.

ઉપરાંત હોઈ 'આ વિષયની હજુ પણ સંક્ષિપ્ત રચના થાય તો બાલજીવોને વિશેષ લાભકારક થાય' એ અભિપ્રાયથી દેવ, નારકી, તિર્યચ અને મનુષ્ય આ ચારેય ગતિના જીવોના આયુષ્ય, ભવન, અવગાહના, ગતિ, આગતિ વગેરે વિષયો ઉપર ૨૭૩ ગાથા પ્રમાણ 'સંગ્રહણીરત્ન' આ નામે ગ્રન્થરચના કરી છે. જો કે શ્રી ભગવતીજી, શ્રી દંડક પ્રકરણ [લઘુસંગ્રહણી^૧] વગેરે ગ્રન્થોની જેમ, આ ગ્રન્થમાં ચોવીશ દંડકનાં નામ લેવાપૂર્વક વ્યાખ્યા કરી નથી, પરંતુ દેવાદિક ચાર ગતિ આશ્રયીને આયુષ્ય, શરીરપ્રમાણ ઇત્યાદિ પ્રથમ ગાથામાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં દારોનું, ઘણી સરલ અને સુંદર, વ્યવસ્થિત અને આકર્ષક પદ્ધતિથી વર્ણન કર્યું છે.

હવે આ ગ્રન્થમાં કહેવાનાં દારોનું પ્રતિપાદન કરનારી ગાથા, પ્રારંભમાં ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવારૂપ મંગલાચરણ સાથે કહેવાય તે પહેલાં, મંગલ એટલે શું? મંગલ કરવાનું શું પ્રયોજન? મંગલના પ્રકાર કેટલાં? તે સંબંધી સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ જાણવું ઉચિત માની અહીં આપવામાં આવે છે.

॥ મંગલ^૨ કરવાનું પ્રયોજન વગેરે ॥

આ ત્રૈલોક્યદીપિકા અપરનામ બૃહત્સંગ્રહણી સૂત્રના કર્તા બારમી સદીમાં થયેલા પરમ-કારુણિક શ્રીમાન્ મલધારગચ્છીય શ્રીમાન્ ચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે સકલ-શાસ્ત્રના નિસ્યન્દ વા નવનીતરૂપ આ ગ્રન્થને રચતાં પ્રારંભમાં જ 'નમિઠં અરિહંત' એ પદથી અરિહંતને અને 'ઝાઈ' શબ્દથી સિદ્ધ-આચાર્યાદિ પરમપુરુષોને નમસ્કાર કર્યો છે. નમસ્કાર કરવાનું પ્રયોજન શું? એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં સમજવાનું કે આપ્તપુરુષો કોઈપણ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં ભાવમંગલ અવશ્ય કરે છે, અને તે ભાવમંગલ મુખ્યત્વે ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવારૂપ છે. એથી ભારતીય પ્રાચીન પરંપરા મુજબ પૂર્વપરથી ચાલ્યો આવતો જે શિષ્ટાચાર તેનું પાલન પણ સચવાય છે. શિષ્ટાચાર એટલે શું? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે—

શિષ્ટાનામયમાચારો, યત્તે સંત્યજ્ય દૂષણમ્ । નિરન્તરં પ્રવર્તન્તે, શુભ એવ પ્રયોજને ॥

ભાવાર્થ :— "શિષ્ટપુરુષોનો એ આચાર છે કે તેઓ દૂષણને તજીને સત્કાર્યમાં જ નિરંતર

૧. યદપિ જંબૂદ્વીપસંગ્રહણીને વર્તમાનમાં લઘુસંગ્રહણી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે સંગ્રહણીમાં જંબૂદ્વીપનું જ વર્ણન આવતું હોવાથી 'જંબૂદ્વીપસંગ્રહણી' એ નામ તે ગ્રંથનું ઉચિત છે. જ્યારે 'દંડકપ્રકરણ'ને લઘુસંગ્રહણી કહેવામાં કશી બાધા જણાતી નથી, કારણકે બૃહત્સંગ્રહણીમાં જે વિષય વિશેષ કરીને વર્ણવવામાં આવ્યો છે, તે જ વિષયને સંક્ષેપથી સુગમતા માટે ચોવીશ દંડકની અપેક્ષા રાખી તે ગ્રન્થમાં વર્ણવ્યો છે. વધુમાં શ્રી દંડકપ્રકરણની ગાથામાં આવતું 'સંખિત્તયરીઝો ય ઇમા' એ પદ પણ દંડકપ્રકરણને 'લઘુસંગ્રહણી' કહેવામાં વિશેષ પુષ્ટિ કરતું હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળી શ્રી દંડકપ્રકરણના વૃત્તિકાર મહર્ષિ શ્રી રૂપચંદ્રમુનિના પ્રારંભના—

"પ્રણમ્ય પરયા ભક્ત્યા, જિનેન્દ્રચરણામ્બુજં । લઘુસંગ્રહણીટીકાં, કરિષ્યેહં મુદા વરામ્ ॥૧૧॥"

આ શ્લોકથી દંડકનું અસલ નામ 'લઘુસંગ્રહણી' હતું તે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

કેટલાક આચાર્યો આ પ્રકરણને 'શ્રીવિચારણદ્વિશિકા'ના નામથી પણ સંબોધે છે.

૨. મંગલશબ્દસ્ય કોટ્યર્થ:- પૂર્ણતાં મજ્જતિ "ચચ્છતિ-ગમયતિ વા" (મજ્જેરલચ્-સૂત્રાત્-પા૦ ૩ પઞ્ચમપાદે ચરમસૂત્રમ્) । મંગતિ દુરદૃષ્ટમનેન અસ્માદ્ વેતિ મંગલમ્ અથવા મજ્જં ધર્મં લાભીતિ મજ્જલમ્, ધર્મોપાદાનહેતુઃ અથવા માં ગાલયતિ પાપાદિતિ મજ્જલશબ્દસ્યાર્થઃ ॥ આ પ્રમાણે મંગલ શબ્દની અનેક રીતે સિદ્ધિ થાય છે.

પ્રવૃત્તિ કરે છે, અર્થાત્ ‘દૂષણને વર્જીને શુભ કાર્યમાં જ સર્વદા પ્રવૃત્તિ કરવી’ તે શિષ્ટાચાર ગણાય છે.”

શ્રી...તીર્થંકર પરમાત્મા જેવા પુરુષો પણ અમૃતરસઝરણી, વૈરાગ્યવાહિની, ભવ્યાત્માઓને સંસારસાગરમાંથી ઉત્તીર્ણ કરનારી સર્વવિરત્તિપ્રધાન દેશનારૂપ અમોઘ મેઘધારા વર્ષાવતાં પ્રારંભમાં જ ‘નમો તિથ્યસ્સ’ પદોચ્ચારણ કરે છે. આ પરમાત્માઓ સર્વજ્ઞપણું પામેલા છે, કોઈપણ પ્રકારનાં વિઘ્નોનો તેમને સંભવ હોતો જ નથી, એટલું જ નહિ પણ જેઓ ત્રિકાલજ્ઞાની હોવાની સાથે તે સર્વદર્શિપુરુષો શુભાશુભ સર્વ ભાવો જોઈ રહેલા હોય છે, આવા તદ્ભવમોક્ષગામી પરમાત્માઓ પણ ઉક્ત નમસ્કાર કરવારૂપ ભાવમંગલ વિધિનું આચરણ કરે છે, એમાં કારણ કોઈપણ હોય તો શિષ્ટાચારના પાલન સિવાય કશુંય નથી. આ શિષ્ટાચાર પાલન અનાદિસિદ્ધ છે, કારણકે અતીતકાળમાં થઈ ગયેલા અનંતા જ્ઞાનીઓ અને અનાગતકાળે થનારા અનંતા જિનેશ્વરદેવો, તે બધાય ઉક્ત શિષ્ટાચારનું પાલન અવશ્ય કરનારા છે, તો પછી છદ્મસ્થમહર્ષિ આત્માઓ તે જ જિનેશ્વરનાં મુખારવિંદમાંથી પ્રગટ થયેલી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યસ્વરૂપ ત્રિપદી અને તે ઉપર રચાયેલ સારીએ દ્વાદશાંગીના આધારે ભવ્યાત્માઓના કલ્યાણાર્થે શાસ્ત્રરચનાઓ કરે, અને તેવાં શુભ કાર્યમાં ઈષ્ટદેવાદિને નમસ્કાર કરવારૂપ મંગલ કરે, એમાં વિચારોને અવકાશ પણ શું હોય ? એથી જ આપણે જોઈ શકીશું કે પ્રાયઃ સકલસાધુશિરોમણિ શિષ્ટપુરુષોએ સિદ્ધાન્તાદિ તે તે ગ્રન્થોના પ્રારંભમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મંગલાચરણરૂપ શિષ્ટાચારનું જે પાલન કર્યું છે તે એટલા જ માટે છે કે ‘શિષ્ટાચારનું પાલન એ શિષ્ટપણું પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ છે.’ કહ્યું છે કે “શિષ્ઠાનાં શિષ્ટત્વમાયાતિ શિષ્ટમાર્ગાનુપાલનાત્” અને તેથી જ તેઓનું શિષ્ટપણું પણ ઝળકી ઊઠે છે. ‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ’ એ કથન મુજબ ઉત્તમ પુરુષો શિષ્ટપુરુષોના માર્ગનું આચરણ અવશ્યમેવ કરે છે. આ નિયમાનુસાર આ ગ્રન્થકર્તાએ પણ તેનું અનુકરણ કરેલું છે, કારણકે પુણ્યાત્માઓ ઈષ્ટદેવાદિને કરવામાં આવેલા નમસ્કારરૂપ નાવવડે સંસારસાગરનો [તિમજ કોઈપણ કાર્યનો] સહેલાઈથી પાર પામી શકે છે. અરે ! આપણે નિરંતર આવશ્યક ક્રિયા કરતાં ભક્તિભાવપૂર્વક ઉચ્ચાર કરીએ છીએ કે—

“इक्को वि नमुक्कारो, जिणवरवसहस्स वद्धमाणस्स । संसारसागराओ, तारेइ नरं व नारिं वा ॥”

ભાવાર્થ :—જિનેશ્વરોમાં વૃષભ સમાન એવા વર્દ્ધમાનસ્વામીને કરેલો એક પણ નમસ્કાર નર કે નારીને સંસારસમુદ્રમાંથી તારે છે, તો પછી સકલ અરિહંતાદિ દેવને કરેલો નમસ્કાર શું ફળ ન આપે ?

આથી જ નમસ્કાર કરનારા આત્માઓ વિઘ્નોની પરંપરાનો પાર પામે તે તો સહજ છે, કારણકે અરિહંતદેવને નમસ્કાર કરવારૂપ ભાવમંગલ તો ઈષ્ટકાર્યની સિદ્ધિને આપનારું છે, જે કથન સર્વમાન્ય ને સુપ્રસિદ્ધ છે, અને એથી જ તે મંગલ ગ્રન્થની આદિમાં મંગલરૂપે અવશ્ય કરાય છે. કહ્યું છે કે—

‘મઙ્ગલં ચૈવ શાસ્ત્રાદૌ, વાચ્યમિષ્ટાર્થસિદ્ધયે ।’ અર્થ સુગમ છે.

એ જ વાતને પુષ્ટ કરતાં ભગવાન જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ મહારાજા પણ લખે છે કે—

તે મંગલમાદીં મજ્ઞે પજંતે ય સત્યસ્સ । પઢમં સત્યત્યાગિવિઘપારગમણાય નિદિદ્ધં ॥

“તે મંગલ સૂત્રની આદિમાં, મધ્યમાં અને અન્થાન્તે પણ કરવું જોઈએ. સૂત્રાર્થની રચના નિર્વિઘ્નપણે પાર પડે તે હેતુ આદિ મંગલનો છે.”

આ નમસ્કાર^૩ કરવારૂપ શિષ્ટાચારના પાલન વિનાનું કરાતું કાર્ય ઈષ્ટસિદ્ધિને નથી આપી શકતું. માટે અરિહંતાદિ પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરવારૂપ મંગલાચરણ સર્વત્ર કરવાનું શાસ્ત્રોમાં વારંવાર જણાવ્યું છે, એથી એ તો સિદ્ધ જ થાય છે કે, કોઈપણ અન્થના પ્રારંભથી તે પરિસમાપ્તિપર્યન્ત આવતાં વિઘ્નોને દૂર કરવા અર્થાત્ અન્થની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિરૂપ ફલની સિદ્ધિ માટે નમસ્કારરૂપ મંગલ ઋષિ-મહર્ષિ-યાવત્ પરમર્ષિ બધાયને યથાસંભવ અવશ્ય કરવું પડે છે, કારણકે કલ્યાણકારી કાર્યોમાં વિઘ્નો રહેલાં હોય છે. કહ્યું છે કે—

શ્રેયાંસિ બહુવિજ્ઞાનિ, ભવન્તિ મહતામપિ । અશ્રેયસિ પ્રવૃત્તાનાં, ક્વાપિ યાન્તિ વિનાયકાઃ ॥

“કલ્યાણકારી કાર્યોમાં મહાત્મા પુરુષોને પણ વિઘ્નો આવે છે; જ્યારે અશુભ કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર દુરાત્માઓનાં વિઘ્નો ક્યાંય નષ્ટ થઈ જાય છે.”

વળી નમસ્કારાત્મક મંગલ એ વિઘ્નોપશામક હોવા સાથે, શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા—આદર—કર્મનિર્જરાની ઉત્પત્તિ અને પરંપરાએ યાવત્ મોક્ષપ્રાપ્તિ વગેરેમાં કારણભૂત છે.

આ પ્રમાણે અન્થ રચવો એ પણ એક ઉત્તમોત્તમ કલ્યાણકારી કાર્ય હોવાથી શ્રીમાન્ અન્થકાર મહર્ષિએ પ્રારંભમાં જ ‘અરિહંતાઈ’ એ પદથી અરિહંતાદિ પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરવારૂપ મંગળનું આચરણ કર્યું છે, એમ આ અન્થકાર મહર્ષિએ કરેલ ભાવ નમસ્કારરૂપ ‘ભાવમંગલ’ કરવાનું કારણ જણાવ્યું.

શંકા :— તમોએ ઉપરની સર્વ વાત કહીને તાત્પર્ય એ દર્શાવ્યું કે—વિઘ્નોની શાન્તિને માટે અન્થના પ્રારંભમાં અવશ્ય મંગલ કરવું જોઈએ, એ વિધાનનો તો અમોએ સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ અર્હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સર્વસાધુને ઉદ્દેશીને કરવું જોઈએ તેનું શું કારણ ? અને તેઓને નમસ્કાર કરવાથી ફળની પ્રાપ્તિ પણ શી ?

સમાધાન :— અર્હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સર્વસાધુ એ પંચપરમેષ્ઠી ગણાય છે.

૪. નમસ્કાર મન્ત્ર શા માટે વિઘ્નની મહાપવિત્ર વ્યક્તિઓ આ પાંચ જ છે. વળી ગુણો ગુણી વિના મંગલરૂપ છે ? રહી શકતા નથી માટે સારાએ જૈન સિદ્ધાન્તનું તત્ત્વ એ પાંચમાં સમાયેલું છે, એટલા માટે જ એ મહામંત્રરૂપ છે. જીવો ઈષ્ટસિદ્ધિને અર્થે ચલાય

તેવા મંત્રો ભલે ગણો પરંતુ આ નવકારમંત્રથી અધિક કોઈ મંત્ર નથી. એ રીતે કહીએ તો અન્થ સ્તોત્ર, મન્ત્રતન્ત્રાદિ તો આ મન્ત્રના પ્રકારરૂપ છે. આ નવકારમન્ત્રનું મહાત્મ્ય જૈનશાસનમાં ઠાંરીઠાંસીને ભર્યું છે. આ મન્ત્ર સર્વોત્તમ અને સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાથી જ શ્રીભગવતીસૂત્ર જેવા મહાન અન્થના પ્રારંભમાં તેનો આદર કરાયો છે. વળી આ પરમેષ્ઠીમન્ત્ર ચૌદપૂર્વના સારરૂપ છે. જે માટે કહ્યું છે કે—

૩. કોઈ શંકા કરે કે—તમો મંગલ કરો છો તો રચતા તે તે અન્થો શું અમંગળરૂપ છે ? તો ના. અન્થ સ્વયં મંગળરૂપ છતાં શિષ્ટાચારપાલન વગેરે અનેક કારણોથી મંગલ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ સંબંધી વિશેષ વર્ણન માટે વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય જોવું.

“જિણસાસણસ્સ સારો, ચડદસપુવ્વાણ જો સમુદ્ધારો ।

જસ્સ મળે નવકારો, સંસારો તસ્સ કિં કુળઈ ?”

અર્થ :— “જિનશાસનનો સાર ચૌદપૂર્વમાંથી ઉદ્ધત [અથવા ૧૪ પૂર્વના ઉદ્ધારસ્વરૂપ] એવો નવકારમંત્ર જેના હૃદય-મંદિરમાં ગુંજારવ કરે છે, તેને સંસાર શું કરી શકે ?” અર્થાત્ કંઈ પણ કરવા સમર્થ નથી.

સંસારસાગરમાં ઝડપાએલો આત્મા આ નવકારમન્ત્રના ધ્યાનરૂપી નાવવડે ઉદ્ધાર પામે છે, એટલું જ નહિ પણ ગમે તેવા દુઃખી સંયોગમાંથી બચવા આ નવકારમન્ત્રનું સ્મરણ કોઈ અજબ પ્રકાશ પાડનાર થઈ પડે છે. ચૌદ પૂર્વધરો પણ અન્તકાળે પૂર્વના નવનીત સમાન નવકારમંત્રનું જ ધ્યાન કરે છે, આ મન્ત્રના પ્રભાવથી કંઈક આત્માઓ સંસારસાગરને તરી ગયા અને તરશે, કંઈક આત્માઓ તો સંસારના દુઃખદાવી પાશને આ મન્ત્રના સ્મરણદ્વારા છેદવા સાથે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિરૂપ સંસારવ્યથાને નષ્ટ કરી સુખાનંદનો અનુભવ લેનારા નીવડ્યા છે. કંઈક આત્માઓ આ મન્ત્રના સ્મરણરૂપ પ્રબલ સાધનવડે આત્મસિદ્ધિઓ પણ સાધી રહ્યા છે. આ મન્ત્ર ઉભય લોકે એટલે આ લોકે અને લોકાન્તરે [અન્ય જન્મોમાં] હિતકારી છે. કહ્યું છે કે—

‘હરઈ દુહં કુળઈ સુહં, જળઈ જસં સોસણ ભવસમુદ્દં ।

इहलोए परलोए, सुहाण मूलं नमुक्कारो ॥१॥’

અર્થ :— દુઃખને હરે છે, સુખને આપે છે, યશને ઉત્પન્ન કરે છે, ભવસમુદ્રને શોષી નાંખે છે. વધુ શું કહીએ ? આ લોક ને પરલોકમાં સર્વ સુખનું મૂળ નવકારમન્ત્ર જ છે.

આ પંચપરમેષ્ઠી નવકારનું સ્મરણ ગૌણપણે બાહ્ય કાર્યસિદ્ધિમાં મન્ત્રરૂપે છે, પરંતુ મુખ્યત્વે સંસારરૂપી વ્યાધિને મટાડવામાં મુખ્ય ઔષધરૂપ છે. જેમ ખેડૂત ધાન્યનો ૫. નવકાર મન્ત્ર માહાત્મ્ય. પાક તૈયાર કરવા અનેક પ્રકારનાં બીજો વાવી, વૃદ્ધિગત કરવા જલસિંચન કરે છે, એથી તેને ધાન્યની પ્રાપ્તિ તો થાય છે, પણ સાથે સાથે ઘાસ વગેરેની પ્રાપ્તિ જેમ વિના પ્રયત્ને સહેજે મળે છે, તેને ઉત્પન્ન કરવા કંઈ જુદું બીજ વાવવાની જરૂર નથી રહેતી, તેમ મોક્ષ-સિદ્ધિને અર્થે સ્મરણ કરાતા આ મન્ત્રથી, બાહ્ય ઉપદ્રવો સહેજે દૂર થાય તેમાં કંઈ વિચારવા જેવું છે જ નહિ. પરંતુ શુદ્ધ ભાવથી ત્રિકરણયોગની એકાગ્રતાથી આસધેલો આ મહામંત્ર મુક્તિસુખનું તો અવશ્ય સાધન બને છે. આ મન્ત્ર કોઈ પણ કાર્યના પ્રારંભમાં વિશેષે ગણાય છે, આ મન્ત્ર સર્વકલ્યાણકારી હોવાથી જરૂર પડે કોઈપણ કાળે કે સ્થાને ગણવામાં મહાપુરુષોએ આજ્ઞા આપી છે. જેમ કે—

“ધોયણસમયે સયણે, વિબોહણે પવેસણે ભણ વસણે । પંચનમુક્કારો ખલુ, સમરિજ્ઞા સવ્વકાલેડપિ ॥”

અર્થ :— “ભોજન વખતે, શયન સમયે, જાગતાં, પ્રવેશતાં, ભયકાળે, વસવાટ કરતાં એમ સર્વકાળે આ પંચનમસ્કારરૂપ મંત્રને જરૂર યાદ કરવો.”

વધુમાં આ નવકારમન્ત્રનો મહાન પ્રભાવ વર્ણવતાં એક મહર્ષિ લખે છે કે—

“અપુલ્વો કપ્પતરુ ચિંતામણી કામકુમ્ભકામગવી ।
જો જ્ઞાયઈ સયલકાલં સો પાવઈ સિવસુહં વિટલં ॥૧૧॥
નાસેઈ ચોરસાવય-વિસહરજલજલણબંધણભયાઈ ।
ચિંતિજંતોરક્ષસ્સરણાયભયાઈ ભાવેણ ॥૨૧॥”

અર્થ :— “આ મન્ત્ર અપૂર્વ કલ્પવૃક્ષ, ચિંતામણિ, કામકુમ્ભ, કામધેનુ સમાન છે. જે મનુષ્ય સદાકાલ તેનું ધ્યાન કરે છે તે અનંત શિવસુખને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧) વળી તેનું સ્મરણ ચોર, સિંહ, સર્પ, જલ, અગ્નિ, બંધનનાં ભય વગેરે તથા રાક્ષસ, રણ, રાજ્યાદિ ભયોનો નાશ કરે છે. (૨)”

નવકારમન્ત્ર ઉપર ઘણું લખી શકાય તેમ છે. વળી નવકારમન્ત્રના પ્રભાવથી સર્પ પણ ફૂલની^૪ માળારૂપ થવાના અને તદુપરાંત બીજાં અનેક દેવતાં તો પણ પ્રસિદ્ધ છે પણ અહીં એ બધું અપ્રસ્તુત છે, માટે અન્ય ગ્રંથોથી જાણી લેવું.

આથી એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે ‘એસો મંગલનિલયો’ વચનથી આ મન્ત્ર સકલ સિદ્ધિના દ. સર્વવિધવિદારક એ મન્ત્ર મૂળરૂપ સર્વોત્તમ છે અને સર્વમંગલોમાં શ્રેષ્ઠ છે એ સિદ્ધ થાય છે. આવા આવા અનેક કારણોથી આ પંચપરમેષ્ઠીમહામન્ત્રનો અનેક પરમર્ષિ-પુરુષોએ જેમ પ્રાયઃ પ્રત્યેક ગ્રંથના પ્રારંભમાં સ્વીકાર કરેલો છે તેમ આ ગ્રંથના રચયિતા મહર્ષિ શ્રી ચન્દ્રસૂરિ મહારાજાએ પણ તે વિધ્નવિદારક મન્ત્રનો પ્રારંભમાં જ મંગલરૂપે આદર કરેલ છે.

આ મંગલ બે પ્રકારે છે : દ્રવ્ય^૫ અને ભાવ, એમાં ભાવમંગલ એ, અનેક મંગલો પૈકી ૭. મંગલના પ્રકારો સર્વપ્રધાન મંગલ છે. એથી જ દરેક પૂજ્યાત્માઓએ તે ભાવમંગલનો પ્રથમ પદે સ્વીકાર કરેલ છે. ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર એ પણ એક ભાવમંગલનો પ્રકાર છે અને દ્રવ્યમંગલ તો પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ઈષ્ટદેવને ભાવમંગલરૂપ કરેલ નમસ્કાર અવશ્ય ફળસિદ્ધિદાયક છે. જે અગાઉ જાણી આવ્યા. પરંતુ દ્રવ્યમંગલથી એટલે કે કંઈ પણ ગોળ-કંસાર, દહીં આદિ વસ્તુથી કરેલાં લૌકિક મંગલોથી, ફલાનુમેયરૂપે ચિન્તન કરાતી કાર્યસિદ્ધિમાં સંશય છે. ઘણીવાર પ્રત્યક્ષ

૪. કોઈ એક નગરમાં એક શ્રાવિકા છે. તેનો પતિ મિથ્યાદષ્ટિ છે. વર્તમાન પત્નીને પુત્ર ન હોવાથી તે અન્ય સ્ત્રીને લાવવાને ઈચ્છે છે, પરંતુ જ્યાં સુધી આ પત્ની હયાત છે, ત્યાંસુધી અન્ય સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ દુર્લભ હોવાથી, પોતાની સ્ત્રીને મારવાનો ઉપાય ચિંતવે છે કે કેવી રીતે આને મારી નાંખું ? એક દિવસ કોઈક સ્થાનેથી કાળા સર્પને પકડાવી એક ઘડામાં તે સર્પને પૂરી તે ઘડાને ઘરના ખૂણામાં લાવીને મૂક્યો. ભોજન કર્યા બાદ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે—ખૂણામાં રહેલા ઘડામાંથી પુષ્પની માળા લાવ ! પતિના વચનને સાંભળીને અંધારામાં ફાંફાં મારતી અને ભય દૂર કરવાને મનમાં નવકારમન્ત્રનું સ્મરણ કરતી તે સ્ત્રી ચિંતવે છે કે ‘અંધારામાં કોઈ ઝેરી જંતુ કરડતાં કદાચ મૃત્યુ થશે તો પણ નવકારમન્ત્રના પ્રભાવથી મારી વૈમાનિકદેવગતિ થશે.’ સ્ત્રીએ ચિંતવેલા નવકારમન્ત્રના પ્રભાવથી નજીકમાં રહેલ કોઈ દેવતાએ ઘડામાં રહેલ સર્પને સ્થાને પુષ્પમાળા સ્થાપન કરી દીધી. તે સ્ત્રીએ પણ ઘડામાંથી તે પુષ્પની માળા લઈને પોતાના સ્વામીને આપી. પતિને અત્યંત આશ્ચર્ય થતાં જે ઘડામાં સર્પ મૂકેલ હતો તે જ ઘડામાંથી તે પુષ્પમાળાને લેવા સંબંધી તેમજ નવકારમન્ત્રના સ્મરણ સંબંધી વૃત્તાંત સ્ત્રી પાસેથી જાણીને પતિ સ્ત્રીના ચરણમાં પડ્યો. અને પોતે ચિંતવેલ અશુભ વિચાર સંબંધી ક્ષમા માગવા લાગ્યો. પછી તે બન્નેનો સંસાર સુખી થયો. [નવકારકથાવલી અપભ્રંશ] વિશેષ જાણવા માટે નવકારમન્ત્ર ઉપરનાં મુદ્રિત-અમુદ્રિત અનેક કલ્પો, મંત્રો, યંત્રો અને સ્તોત્રોનું સાહિત્ય અવલોકવું.

૫. મંગલની ચઉભંગી પણ પડે છે, તે ગુરુગમથી સમજી લેવી.

અનુભવીએ છીએ કે ઈષ્ટસિદ્ધિને માટે પ્રયાણ કરનાર વ્યક્તિ દંડી વગેરે સારાં સારાં માંગલિકરૂપે કથન કરતાં દ્રવ્યોનું ભોજન કરીને પ્રયાણ કરવા છતાં, અતિશય આહારાદિના કારણે માર્ગમાં જ અજીર્ણાદિ વ્યાધિ થતાં ઈષ્ટકાર્યસિદ્ધિ થતી જોવાતી નથી.

અરે ! આપણે એક સામાન્ય દાખલો અપેક્ષા રાખી વિચારીએ, વાદી અને પ્રતિવાદી બંને

૮. સુભૂમ ચક્રવર્તી

વિજય મેળવવાની આશાએ સારાં સારાં દ્રવ્યમંગલો કરી ન્યાયાલયે જવા છતાં વિજય કાં તો વાદીનો અને કાં તો પ્રતિવાદીનો. બેમાંથી થવાનો તો એકનો જ. એ શું બતાવે છે કે દ્રવ્યમંગલ કાર્યસિદ્ધિ કરે ખરું યા ન પણ કરે. ચક્રવર્તી છ ખંડની સાધના અવશ્ય કરે અને એથી સાર્વભૌમપણું પ્રાપ્ત પણ થાય, આ છ ખંડની સાધના એ જ ચક્રવર્તીની સાર્વભૌમપણા સંબંધી ઉત્કૃષ્ટ મર્યાદા ! છતાં આ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી અઢારમા અને ઓગણીસમા તીર્થંકરના વચલા કાળમાં થયેલા સુભૂમ નામના ચક્રવર્તી લોભથી સાતમો ખંડ સાધવા તૈયાર થયા. ખરેખર લોભ એ સર્વ દુઃખનું મૂળ છે ! લોભને પરવશ બનેલા સુભૂમે ‘હાથે કરીને હૈયે ચાંપવા જેવું’ ધાતકીખંડના ભરતખંડને સાધવાનું કાર્ય કરવા પહેલ કરી અને વિચાર કર્યો કે કોઈએ જ્યારે આવી રીતે હામ નથી ભીડી અને હું તૈયાર થયો છું માટે સારામાં સારા મંગલ કરવાપૂર્વક પ્રયાણ કરું અને કાર્યસિદ્ધિ કરું. આવી મનોગત વિચારણાની સ્ફૂરણાથી સારામાં સારા માંગલિક પદાર્થોનો આહાર કર્યો, ત્યારબાદ ભાટ-ચારણો જયપતાકાનું સૂચન કરતાં બુલંદ અવાજે બિરદાવલી ગાવા લાગ્યા. અનેક મનોહર કાર્યસિદ્ધિનાં બીજસૂચક સૌભાગ્યવંતી સન્નારીઓએ તિલકાદિ સર્વ મંગલ કાર્યો પણ કર્યા. ત્યાર પછી છ ખંડ સાધીને બીજા ધાતકીખંડના ભરતખંડને સાધવાને ઉત્સુક થયો અને દેવાધિષ્ઠિત ચર્મરત્ન વડે લવણસમુદ્ર તરવાનો હોવાથી રત્નના તલિયા ઉપર સમગ્ર સૈન્યને બેસાડી ચર્મરત્નરૂપી જહાજ જ્યાં ચાલવા માંડ્યું અને થોડે દૂર ગયા, તેવામાં એકાએક એ રત્નને ઉપાડનારા દેવોના અંતરમાં એવી દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ કે ‘આ રત્નને બીજા ઘણા દેવો ઉપાડે છે ત્યારે હું ક્ષણવાર વિસામો લઈ લઉં’ આવી બુદ્ધિ સમકાળે તે રત્નને ઉપાડનારા બધાય દેવોની થવાથી સહુ વિસામો લેવા ગયા અને તે જ વખતે ચક્રવર્તીના અન્ય રત્નાદિકને અંગે તેની સેવામાં રહેનારા બીજા સોળ હજારને પણ તેવી જ ભાવના પ્રગટી, તેથી તે પણ ચર્મરત્નને છોડીને ચાલ્યા ગયા, જેથી નિરાધાર થયેલું ચર્મરત્ન સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું ને તેની સાથે જ તેની પર બેઠેલ ચક્રવર્તી સુભૂમ અને તેની સેના ડૂબી મરણશરણ થઈ. ચક્રી મરીને નરકગતિમાં ગયો.

લોભને વશ થયેલા આ ચક્રવર્તીએ વિના વિચારે પગલું ભર્યું અને કરેલ ભૂલનો દંડ ભોગવવો પડ્યો. ખરેખર લોભને થોભ નથી. લોભને પરવશ થયેલા કંઈક આત્માઓ ભૂતકાળમાં દારુણ દુઃખ-દુર્ગતિમાં ઝંપલાયા અને કંઈક આત્માઓ વર્તમાનમાં ઝંપલાઈ રહ્યા છે. જે માટે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—

‘આકરઃ સર્વદોષાણાં, ગુણગ્રસનરાક્ષસઃ । કન્દો વ્યસનવલ્લીનાં, લોભઃ સર્વાર્થવાધકઃ ॥’

“લોભ સર્વ દોષોની ખાણ, સદ્ગુણોને ખાઈ જવામાં રાક્ષસ, સપ્તવ્યસનરૂપ લતાનું મૂળ અને સર્વ સંપત્તિનો પ્રતિબંધક છે.”

લોભને પરવશ બનેલા સુભૂમની કાર્યસિદ્ધિ તો ન થઈ કિન્તુ સંખ્યાબંધ મંગલો કર્યા છતાં પાછો પણ ન આવી શક્યો, અને કાળમહારાજાના સબળ સપાટામાં ખેંચાઈ ગયો.

આથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—દ્રવ્યમંગલમાં કાર્યસિદ્ધિનો સંશય છે, જ્યારે તથાપ્રકારનું ભાવમંગલ અવશ્ય કાર્યસિદ્ધિને કરનારું છે. આથી જ અમારા શિષ્ટપુરુષો કોઈ પણ કાર્યના પ્રારંભે ભાવમંગલ અવશ્ય કરે છે. તેથી ગ્રંથકાર ભગવાને પણ ‘ભાવમંગલસ્વરૂપ’ ‘ભાવ નમસ્કાર’ કર્યો.

તે નમસ્કાર પણ દ્રવ્યથી ને ભાવથી બે પ્રકારે છે.

તે દ્રવ્યભાવનમસ્કારની ચઉભંગી અન્ય ગ્રંથોથી જાણવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે મંગલ કરવાનું પ્રયોજન જણાવવા સાથે દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે ભેદ જણાવવાપૂર્વક ભાવમંગલની મહત્તાનું દિગ્દર્શન કરાવીને, હવે મૂલ ગાથાનો પ્રારંભ કરાય છે.

નમિત્તં અરિહંતાઈ, ઠિઙ્ઙ^૧-^૨ભવણોગાહના^૩ ય પત્તેયં ।

સુર-નારયાણં વુચ્છં, નર-તિરિયાણં વિના ભવણં ॥૧॥

ઉવવાય^૪-ચવણ^૫-વિરહં, ^૬સંખં ^૭ઇગસમઇયં ^૮ગમાગમણે^૯ ॥૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

નત્વા અર્હદાદીનુ, સ્થિતિ-ભવનાઽવગાહનાશ્ચ પ્રત્યેકં ।

સુરનારકાણાં વક્ષ્યે, નર-તિરશ્ચાં વિના ભવનમ્ ॥૧॥

ઉપપાત-ચ્યવનવિરહં, સંખ્યામેકસામયિકાં ગત્યાગત્યોઃ ॥૨॥

શબ્દાર્થ :—

નમિત્તં=નમસ્કાર કરીને
અરિહંતાઈ=અરિહંત વગેરેને
ઠિઙ્ઙ=સ્થિતિ
ભવણ=ભવન-વિમાન
ઓગાહના=શરીરનું પ્રમાણ
ય=અને
પત્તેયં=પ્રત્યેક
સુરનારયાણં=દેવ-નારકીનું
વુચ્છં=કહીશું

નરતિરિયાણં=મનુષ્ય ને તિર્યચનું
વિના=સિવાય
ભવણં=ભવન
ઉવવાય=ઉપપાત, જન્મ, ઉત્પત્તિ
ચવણ=ચ્યવન, મૃત્યુ
વિરહં=વિરહકાળ
સંખં=સંખ્યા
ઇગસમઇયં=એક સમય સંબંધી
ગમાગમણે=ગતિ-આગતિ

ભાવાર્થ :-

અરિહંતાદિ પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરીને દેવ, નારકી સંબંધી પ્રત્યેકની સ્થિતિ, ભવન અને અવગાહના, તેમજ મનુષ્ય તથા તિર્યચની ભવન સિવાય માત્ર સ્થિતિ તથા અવગાહનાને કહીશું. વળી ઉપપાતવિરહ તેમજ ચ્યવનવિરહ, તથા એક સમયમાં કેટલા જીવો અવે, તેમજ એક સમયમાં કેટલા જીવો ઉપજે તે, અને ગતિ-આગતિદ્વાર પણ કહીશું.

વિશેષાર્થ :—

આર્યમહાપુરુષોની પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે આ સંગ્રહણીરત્ન સૂત્રના કર્તા પરમોપકારી પ્રાતઃસ્મરણીય **શ્રીમાન ચન્દ્રસૂરીશ્વરજી** મહારાજા ગ્રંથના પ્રારંભમાં નમિત્તં અરિહંતાઈ પદથી ઇષ્ટદેવને ભાવનમસ્કારરૂપ—ભાવમંગળ કરવાપૂર્વક **સંગ્રહણી** સૂત્રનો પ્રારંભ કરે છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહ નામના દુર્ધર શત્રુઓનો જેઓએ નિર્મૂલ નાશ કર્યો છે, અદ્વાર દૂષણથી જેઓ રહિત છે, ^{૧૦}અશોકવૃક્ષાદિ અષ્ટ—મહાપ્રાતિહાર્યની શોભાથી જેઓ વિભૂષિત છે, ૩૪ અતિશય તેમજ વાણીના પાંત્રીશ ગુણોને જેઓ ધારણ કરે છે, કેવલજ્ઞાન [ત્રિકાલિકજ્ઞાન]ના બલ વડે જેઓએ લોક અને અલોકના સર્વભાવો હસ્તામલકવત્, યથાર્થરૂપે જોયેલા છે એવા **અરિહંત** પરમાત્માને, તથા આઈ શબ્દથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટકર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરી, અનન્તજ્ઞાનાદિ મહાન ^{૧૧}અષ્ટગુણો પ્રાપ્ત કરીને જેઓએ શાશ્વત—અવ્યાભાધ—અનંત મોક્ષસ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે, હવે જેઓને ^{૧૨}જન્મજરામરણનો અભાવ હોઈ, સંસારમાં પુનર્જન્મ કરવાપણું રહ્યું નથી એવા **સિદ્ધ** પરમાત્માઓને, તેમજ જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર એ પાંચ પ્રકારના આચારને પાલનારા, એ પંચાચારનું પાલન કરવા માટે ભવ્ય આત્માઓને ઉપદેશ આપનારા, તીર્થંકરાદિ અતિશયવંત પુરુષોના અભાવમાં શાસનનાયક સમ્માન, ગચ્છની ધૂરાને વહન કરનારા, ટૂંકમાં આચાર્યપદના ^{૧૩}૩૬ ગુણો કરી બિરાજમાન એવા પૂજ્યપ્રવર ^{૧૪}આચાર્યદેવ જેઓ ^{૧૫}શાસનપ્રભાવકો ગણાય છે તેમને, તથા અગિયાર અંગ, બાર ઉપાંગ વગેરે

૬. ભાવમંગળનું વિશેષ વર્ણન આવશ્યકાદિક ઘણા ગ્રંથોમાં આપેલ છે માટે ત્યાંથી જોવું.

૭. અશોકવૃક્ષઃ સુરપુષ્પવૃષ્ટિર્દિવ્યધ્વનિશ્ચામરમાસનં ચ ।

મામંડલં દુન્દુભિરાતપત્રં, સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્ ॥૧॥

૮. અરિહંત કોને કહેવાય ?

અરિહંતિ વંદણ—નમંસણાણિ, અરિહંતિ પૂય—સક્કારં । સિદ્ધિગમણં ચ અરહા, અરહંતા તેણ વુદ્ધંતિ ॥૧॥

અદ્ધવિહં પિ ય કમ્મં, અરિમૂઝં હોઈ સયલજીવાણં । તે કમ્મમરિહંતા અરિહંતા તેણ વુદ્ધંતિ ॥૨॥

[શ્રી ભગવતી ટીકા]

૯. સિદ્ધના આઠ ગુણો કયા ?

અથાષ્ટ સિદ્ધગુણાઃ—નાણં ચ દંસણં ચિય, અઘ્વાબાહં તહેવ સંમત્તં ।

અક્ખયતિઈ—અરૂવી, અગુરુલહૂ—વીરિયં હવઈ ॥૧॥

૧૦. રોમમૃત્યુજરાદ્યર્તિહીના અપુનરુદ્ધવા, અમાવાત્કર્મહેતુનાં દગ્ધે વીજે હિ નાહ્કુરઃ ॥૧॥ લો૦ પ્ર૦

દગ્ધે વીજે યથાહત્યન્તં, પ્રાદુર્ભવતિ નાહ્કુરઃ । કર્મવીજે તથા દગ્ધે, નારોહતિ ભવાહ્કુરઃ ॥૧॥

[તં થા૦ સમ્બન્ધકારિકા]

૧૧. આચાર્યના ૩૬ ગુણો—

પંચેદિય સંવરણો ૫, તહ નવવિહંબંચેરગુત્તિધરો ૬ ।

ચઉવિહકસાયમુક્કો ૪, હા અદ્ધારસ ગુણેહિં સંજુતો ૭૮ ॥૧॥

પંચમહવ્વયજુતો ૫, પંચવિહાયાર ૫—પાલણસમત્થો ।

પંચસમિઓ ૫ તિગુત્તો ૩, છત્તીસગુણો ગુરુ મજ્ઞ ॥૨॥ ૭૮—૩૬

આગમોના જ્ઞાતા, ભવ્યજનોને સૂત્રાર્થના ઉપદેશક, ^{૧૪}૨૫ ગુણે યુક્ત પાઠકપ્રવર ^{૧૫}ઉપાધ્યાયમહારાજાને વળી સ્વપરકલ્યાણકસાધક, પંચમહાવ્રત અને છઠ્ઠા રાત્રિભોજન વ્રતના પાલક, છકાયજીવોના રક્ષક, અષ્ટ પ્રવચનમાતાપાલક, બ્રહ્માભ્યંતર ગ્રંથિરહિત, પંચેન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરનાર, પરિષદ-ઉપસર્ગોને સહન

૧૨. આચાર્યનું લક્ષણ એટલે શું ?—

સુત્તત્થવિક્ક લક્ષણજુત્તો ગચ્છસ્સ મેઢિમૂઓ અ ।

ગણતત્તિવિપ્પમુક્કો, અત્થં વાણ્ઠ આચરિઓ ॥૧૧॥

પંચવિહં આચારં આચરમાણા તહા પયાસંતા ।

આચારં દંસંતા, આચરિયા તેણ વુદ્ધંતિ ॥૨॥

૧૩. આઠ પ્રભાવક કયા ?—

સમ્મદંસણજુત્તો સહસામત્યે પમાવગો હોઈ ।

સો પુણ ક્વિય વિસિદ્ધો, નિદ્ધિદ્ધો અદ્ધહા સુત્તે ॥૧૧॥

^૧પાવયણી, ^૨ધમ્મકહી, ^૩વાઈ ^૪નેમિત્તઓ ^૫તવસી ય ।

^૬વિજ્ઞા ^૭સિદ્ધ ^૮ય કઈ, અદ્ધેવ પમાવગા મણિયા ॥૨॥

૧૪. ઉપાધ્યાય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—

ઉપ-સમીપમેલ્ય અધીયતે છાત્રા યસ્માદિતિ ઉપાધ્યાયઃ [સમ્યં સત્તતિઃ]

ઉપાધ્યાયનું લક્ષણ શું ?

બારસંગો જિણક્ષ્ણઓ સજ્ઞાઓ કહિઓ બુદ્ધે, તં ઉવજ્ઞસંતિ જમ્હા ઉવજ્ઞાયા તેણ વુદ્ધંતિ ॥૧૧॥

તેમના ૨૫ ગુણે આ પ્રમાણે—

અગિયાર અંગ તથા બાર ઉપાંગને ભણે અને ભણાવે તે ઉપાધ્યાય કહેવાય.

અગિયાર રત્ન— આચારંગ, સૂત્રકૃતંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયંગ, ભગવતી, જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, ઉપાસકદશાંગ, અન્તકૃદશાંગ, અનુત્તરોપપાતિકદશાંગ, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકશ્રુત. જે નામો પાશ્વિકસૂત્રમાં પણ કહેવામાં આવ્યાં છે.

“આચારો, સુભગ્ધો, ઠાળં, સમવાઓ, વિવાહપત્રત્તિ, નાયાધમ્મકહાઓ, ઉવાસગદસાઓ, અન્તગડદસાઓ, અણુત્તરોવવાઈદસાઓ, પહાવાગરણં, વિવાગસુઅં ।”

ઉક્તં ચ હૈમકોષેઽપિ—ત્તચારાઙ્ગં સૂત્રકૃતં સ્થાનાઙ્ગં સમવાયયુક્તં । પજ્વમં ભગવત્ત્વં જ્ઞાતાધર્મકથાઽપિ ચ ॥૧॥

ઉપાસકાન્તકૃદનુત્તરોપપાતિકાદ્ દશાઃ । પ્રશ્નવ્યાકરણં ચૈવ વિપાકશ્રુતમેવ ચ ॥૨॥

બાર ઉપાઙ્ગ— ઔપપાતિક, રાજપ્રશ્નીય, જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપનાજી, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, નિરિયાવલિકા, (કલ્પિત) કલ્યાવર્તસિકા, પુષ્કિકા, પુષ્કચલિકા અને વૃષ્ણિદશા. તેને ભણે અને ભણાવે. સિદ્ધાંતરૂપ શરીરના અગિયાર અંગ અને તેના હસ્તપાદરૂપ બાર ઉપાંગ—એમ સિદ્ધાંતરૂપ શરીર બનેલું છે. એ શરીરને અંગોપાંગરૂપી ઘણા ગ્રંથો છે. ૧૧ અંગ ૧૨ ઉપાંગ મળી ૨૩ ગુણો થયા અને ‘ચરણસિત્તસી’ ‘કરણસિત્તરી’ એમ ૨, ગુણ પુનઃ ઉમેરવાથી ૨૫ ગુણો ઉપાધ્યાય ભગવાનના જાણવા.

૧૫. ઉપાધ્યાયજનું લક્ષણ શું ?

જેમ સત્ત્વમાં રાજા પાસે જે સ્થાન મંત્રીનું છે તેવું જ સ્થાન આચાર્ય પાસે ઉપાધ્યાયજી પરમેષ્ઠીનું છે.

કરનારા, સંજમયોગના સાધક, જિનાજ્ઞાના અખંડપાલક, ^{૧૬}ઈત્યાદિ સત્તાવીશ ગુણો યુક્ત સાધુ ^{૧૭}મહારાજાઓને, એમ ૧૦૮ ^{૧૮}ગુણો યુક્ત પંચપરમેષ્ઠીને ત્રિકરણશુદ્ધિથી નમસ્કાર કરીને સંગ્રહનીરલ અપરનામ બૃહત્સંગ્રહણી નામના આ ગ્રંથમાં વર્ણવવા યોગ્ય દ્વારોનું સંક્ષેપથી વિવરણ કરીશ.

ચૌદ સજલોકવર્તી સદેહી સર્વ સંસારી જીવોનો દેવ, નારકી, તિર્યંચ અને મનુષ્ય એ ચાર વિભાગમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

દેવોમાં ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, વૈમાનિક વગેરે ભેદો છે.

ધર્મા, વંશા, શેલા, અંજના, રિષ્ટા, મઘા અને માઘવતી એમ સાત નરકપૃથ્વીમાં સર્વ નારકી જીવોનો સમાવેશ છે.

જલચર, સ્થલચર, ખેચર, ઉરપરિસર્પ, ભૂજપરિસર્પ, એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, અસંજી તિર્યંચપંચેન્દ્રિય અને સંજી તિર્યંચપંચેન્દ્રિય એ સર્વ ભેદો તિર્યંચગતિના છે.

મનુષ્યો પણ કર્મભૂમિના, અકર્મભૂમિના, અંતર્દીપના અને તે સંમૂર્ચિતમ અને ગર્ભજ, એમ ભિન્ન ભિન્ન વિભાગોમાં વિભક્ત થયેલા છે. એ પ્રમાણે એ સર્વ જીવોનો સમાવેશ દેવ, નારક, મનુષ્ય અને તિર્યંચ એમ ચાર વિભાગમાં થતો હોવાથી એ ચાર વિભાગ [તેમજ તેમાંના પેટાભેદો] આશ્રયી કયા જીવની કેટલી આયુષ્ય સ્થિતિ ? કેટલી અવગાહના—શરીરપ્રમાણ વગેરે છે ? ઈત્યાદિ મુખ્ય ૮, અને પેટા ૩૪ દ્વારોની વ્યાખ્યા, ‘ચ’ શબ્દથી બીજી પણ કેટલીક ઉપયોગી ને પ્રાસંગિક જાણવાલાયક વ્યાખ્યાઓ ગ્રન્થકાર કરવાના છે. તે આ પ્રમાણે :-

* મુખ્ય નવ દ્વારો અને પેટા ૩૪ દ્વારો *

૧ સ્થિતિ—તે તે ભવમાં વર્તતા જીવોનું જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપ્રમાણ.

૨ ભવન—દેવ તથા નરક ગતિના જીવોને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો.

૩ અવગાહના—જીવોનું જઘન્ય [ઓછામાં ઓછું] તેમજ ઉત્કૃષ્ટ શરીરપ્રમાણ.

૪ ઉપપાતવિરહ—એક જીવ ઉત્પન્ન થયા બાદ બીજો જીવ ક્યારે ઉત્પન્ન થાય ? તે સંબંધી જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ અંતર.

૧૬. સાધુ મહારાજના ૨૭ ગુણો કયા ?

^{૧૬}ઋચ્ય ^{૧૭}છકાયરક્ષા ^{૧૮}પંચોદય ^{૧૯}લોહ ^{૨૦}નિમ્નોહ સંતિ, ^{૨૧}માવવિસુદ્ધી ^{૨૨}પહિલેહણાકરણે વિસુદ્ધી અ ॥૧॥

^{૨૩}સંજમજોઈ જુતો ^{૨૪}અકુસલમણ ^{૨૫}વયણ ^{૨૬}કાયસંરોહો, ^{૨૭}સીઆઈપીડસહણં ચ ^{૨૮}મરણંતુવસગ્ગસહણં ચ ॥૨॥

૧૭. સાધુનું લક્ષણ શું ?

નિવ્વાણસાહજ જોઈ, જમ્હા સાહંતિ સાહુણો ! સમા ય સ્વભૂણસુ, તમહા તે માવસાહુણો ॥૧॥

અસહાઈ સહાયત્તં, કરેતિ મે સંયમં કરેતસ્સ ! ઇણ કારણેણં ણમામિ હં સ્વસાહૂણં ॥૨॥

૧૮. પંચપરમેષ્ઠીના ૧૦૮ ગુણો :-

^{૧૯}વારસગુણ અરિહંતા, સિદ્ધા ^{૨૦}અંદેવ ^{૨૧}સૂરિક્તીસં । ઉવજ્ઞાયા ^{૨૨}પણવીસં, ^{૨૩}સાહુ સગવીસ ^{૨૪}અદ્ધસયં ॥૧॥

૫ **ચ્યવનવિરહ**— એક જીવનું મૃત્યુ [ચ્યવન] થયા બાદ બીજો જીવ ક્યારે ચ્યવે, [મૃત્યુ પામે] તે સંબંધી જઘન્યોત્કૃષ્ટ અંતર.

૬ **ઉપપાતસંખ્યા**— દેવાદિક વિવક્ષિત ગતિમાં એક સમયમાં એક સાથે કેટલા જીવો ઉત્પન્ન થાય તે.

૭ **ચ્યવનસંખ્યા**— દેવાદિક ગતિમાંથી એક સમયે કેટલા જીવો એક સાથે ચ્યવે [મૃત્યુ પામે] તે.

૮ **ગતિ**—કઈ કઈ ગતિના જીવો, મૃત્યુ પામીને ક્યા ક્યા ગતિ-સ્થાનકોમાં જાય તે.

૯ **આગતિ**—દેવાદિક ગતિઓમાં કઈ કઈ ગતિમાંથી જીવો ઉત્પન્ન થવા આવે તે.

એ પ્રમાણે મુખ્ય નવ નેરો થયાં. તે નવે દ્વારો દેવ, નરક, તિર્યચ અને મનુષ્ય, એમ ચારે ગતિ આશ્રયી વર્ણવવાનાં હોવાથી, નવને ચારે ગુણતાં [૮×૪=૩૨] છત્રીશ દ્વારો થાય; પરંતુ મનુષ્ય અને તિર્યચોને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો જે છે તે ઉપપાતશય્યા અને નારકોના નરકાવાસાની જેમ શાશ્વતાં ન હોવાથી મનુષ્ય અને તિર્યચ સંબંધી ધ્વન દ્વારનું વિવેચન કરાશે નહિ, માટે એ બે [મનુષ્ય ભવન, તિર્યચ ભવન] દ્વાર [૩૨માંથી] બાદ કરતાં એકદર ચોત્રીશ દ્વારોની વ્યાખ્યા આ સંગ્રહણી ગ્રંથમાં કરાશે.

એ ચોત્રીશે દ્વારોની સ્પષ્ટતા આ કોષ્ટકથી જલદી સમજાશે.

	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯
૧ દેવ	સ્થિતિ	ભવન	અવ- ગાહના	ઉપપાત વિરહ	ચ્યવન વિરહ	ઉપપાત સંખ્યા	ચ્યવન સંખ્યા	ગતિ	આગતિ
૨ નારકી	"	"	"	"	"	"	"	"	"
૩ તિર્યચ	૧	૦	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૪ મનુષ્ય	"	૦	"	"	"	"	"	"	"

ભારતીય પરંપરા મુજબ દરેક ગ્રંથના પ્રારંભમાં મંગળ, વિષય, પ્રયોજન અને સંબંધ આ અનુબંધચતુષ્ટય કહેવાનો નિયમ છે. યદ્યપિ આ ગ્રંથકારે તે સ્પષ્ટ શબ્દોથી નથી કહ્યા છતાં આપણે બીજી રીતે વિચારી લઈએ.

ઉપર જણાવેલાં ૩૪ દ્વારોની વ્યાખ્યા એ આ ગ્રંથનો વિષય છે. અને એ ચોત્રીશ દ્વારોનું વર્ણન અને 'ચ' શબ્દથી પ્રાસંગિક દેવાદિકનાં વર્ણ, ચિહ્ન ઇત્યાદિ પ્રકીર્ણક વિષયો તે અભિધેય છે.

પ્રશ્ન :— આ ગ્રંથરચનાનું પ્રયોજન શું ?

ઉત્તર :— પ્રયોજન બે પ્રકારનું છે. એક કર્તા સંબંધી અને બીજું શ્રોતા સંબંધી, તે પ્રત્યેક પુનઃ બે પ્રકારના છે. કર્તાનું અનન્તરપ્રયોજન અને ^{૧૯}પરમ્પરપ્રયોજન, તેમાં ગ્રંથકર્તાને અનન્તરપ્રયોજન

૧૯. અનન્તર તથા પરંપર બંને પ્રયોજન શ્રોતાના યથાયોગ્ય ઘટાવવા.

ભવ્યાત્માઓને ઉપકાર કરવો એ છે. (અર્થાત્ શુભ કર્મનો આશ્રવ અને અશુભ કર્મની નિર્જરારૂપ.) અને પરમ્પરપ્રયોજનમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે :—

‘સર્વજ્ઞોક્તોપદેશેન યઃ સત્ત્વાનામનુગ્રહમ્ । કરોતિ દુઃખતપ્તાનાં, સ પ્રાપ્નોત્યચિરાચ્છિવમ્ ॥’

અર્થ :—સંસારના ત્રિવિધ તાપથી તપેલા, દુઃખી થયેલા પ્રાણીઓને સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલા ઉપદેશ દ્વારા જે ઉપકાર કરે છે તે શીઘ્ર મોક્ષસુખને પામે છે.

હવે ગ્રંથનું શ્રવણ કરનાર શ્રોતાને અનન્તરપ્રયોજન દેવાદિ જીવોનાં આયુષ્ય વગેરેનું જાણપણું અને પરમ્પરપ્રયોજન મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. જે માટે કહ્યું છે કે :—

‘સમ્યગ્ભાવપરિજ્ઞાનાદ્, વિરક્તા ભવતો જનાઃ । ક્રિયાસક્તા અવિષ્ણેન, ગચ્છન્તિ પરમાં ગતિમ્ ॥’

અર્થ :—જે વસ્તુ જે પ્રમાણે હોય તે વસ્તુનું તે પ્રમાણે જાણપણું થવાથી વિરક્ત થયેલા, અને સમ્યગ્ ક્રિયારત આત્માઓ નિરાબાધપણે પરમગતિ—મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

એ પ્રમાણે આ ગ્રંથના પ્રણેતા **શ્રી ચંદ્રસૂરિ મહારાજાએ** પણ સ્વ-પરપ્રયોજન આશ્રયી આ ગ્રંથની રચના કરી છે.

પ્રશ્ન :—આ ગ્રંથરચના શ્રીમાન્ **ચંદ્રસૂરિ મહારાજાએ** સ્વબુદ્ધિ—કલ્પનાથી કરી છે કે ભગવંતની દ્વાદશાંગીના સંબંધથી કરી છે ?

ઉત્તર :—સંબંધ બે પ્રકારનો છે. ઉપાય-ઉપેય (ઉપાયોપેય) અને ગુરુપર્વક્રમ, એમાં આ ગ્રંથ તે ‘ઉપાય’ અને તેમાં રહેલું સર્વપ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન-રહસ્ય તે ‘ઉપેય’ છે. બંનેના સહયોગથી ‘ઉપાયોપેય’ સંબંધ સૂચવાય છે. બીજો ગુરુપર્વક્રમ તે અનંતજ્ઞાની **પરમાત્મા મહાવીરદેવે** દેવ, નારકી વગેરે જીવોનું આયુષ્ય, શરીરપ્રમાણ ઈત્યાદિ કેવી રીતે ? કેટલું હોય છે ? તે દેવ, મનુષ્યરૂપી બાર પર્ષદા સમક્ષ યોજનગામિની, સુધાસ્યન્દિની ધીર—ગંભીર વાણીદ્વારા અર્થરૂપે પ્રકાશ્યું, **શ્રી સુધર્માસ્વામી** વગેરે^{૨૦}ગણધર ભગવંતોએ ૨૦ અર્થની દ્વાદશાંગીરૂપે સૂત્રરચના કરી. ત્યારપછી તેમની પરંપરામાં થયેલા શ્રીમાન્ **આર્યશ્યામ મહારાજા** વગેરે મહર્ષિઓએ એ અર્થનો **પ્રજ્ઞાપનાદિ** સૂત્ર—ગ્રંથોમાં ઉદ્ધાર કર્યો, અને તેમાંથી સારસાર વસ્તુઓ ગ્રહણ કરી. **શ્રી જિનભદ્રગણિ શમાશ્રમણ** મહારાજાએ સંગ્રહણી^{૨૧} ગ્રંથની રચના કરી. તે રચના વધુ ગાથા પ્રમાણના વિસ્તારવાળી હોવાથી બાળજીવોના બોધને અર્થે, તેમાંથી પણ સંક્ષેપ કરી **શ્રીમાન્ ચંદ્રસૂરિ** મહારાજાએ, આ અનુવાદ કરાતા સંગ્રહણીરત્ન ગ્રંથની રચના કરેલી હોવાથી, આ ગ્રંથ પણ પરંપરાએ શ્રીભગવંતની દ્વાદશાંગીસ્વરૂપ સૂત્રરચના સાથે સંબંધ બતાવે છે. અર્થાત્ આ ગ્રંથ ભગવંતની દ્વાદશાંગીના આધારે રચાયેલો છે, પરંતુ સ્વમતિકલ્પનાથી રચાયેલ નથી, એમ સ્પષ્ટ થાય છે એટલે ગુરુપર્વક્રમ—ગુરુની પરંપરારૂપ સંબંધ પણ આ ગ્રંથ રચવામાં બરાબર સચવાયેલો છે.

એ પ્રમાણે મંગલ, અભિધેય, પ્રયોજન અને સંબંધ એ **અનુબન્ધચતુષ્ટય** કે જે ગ્રંથના પ્રારંભમાં અવશ્ય કહેવું જોઈએ તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું. [૩-૧]

૨૦. સૂત્ત ગણહરદ્વય.

૨૧. અત્યારે પણ તે વિદ્યમાન છે.

અવતરણ—જે પ્રમાણે ‘ઉદ્દેશ હોય તે મુજબ જ નિર્દેશ’ થઈ શકે એ ન્યાયને અનુસારે દેવોનાં સ્થિતિ પ્રમુખ દ્વારોની શરૂઆત કરતાં મન્થકાર ભગવાન્ પ્રથમ ચાર પ્રકારના ^{૨૨}દેવો પૈકી ભવનપતિ દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ અર્ધ ગાથાવડે વર્ણવે છે :-

દસવાસસહસ્સાઈ ભવનવર્ડણં જહન્નઠિઈ ॥૨॥

સંસ્કૃત છાયા :-

દશવર્ષસહસ્રાણિ, ભવનપતીનાં જઘન્યા સ્થિતિ: ॥૨॥

શબ્દાર્થ :-

દસ=દસ

વાસ=વર્ષ

સહસ્સાઈ=હજારો

ભવનવર્ડણં=ભવનપતિ દેવોની

જહન્ન=જઘન્ય-ઓછામાં ઓછી

ઠિઈ=સ્થિતિ

ગાથાર્થ :- ભવનપતિ દેવોની જઘન્ય આયુષ્યસ્થિતિ દશ હજાર વર્ષ પ્રમાણ હોય છે. ॥૨॥

વિશેષાર્થ :- અસુરકુમારાદિક દશે પ્રકારના ભવનપતિ દેવોની તથા તેની દેવીઓની જઘન્ય આયુષ્યસ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની હોય છે. એથી ન્યૂન આયુષ્યસ્થિતિ ભવનપતિનિકાયમાં હોતી નથી.

૨૨. પ્રશ્ન :- દેવ એટલે શું ? કારણ કે સિદ્ધાંતમાં દેવો પાંચ પ્રકારના કહેલા છે તો અત્ર તમે કયા દેવ સંબંધી વર્ણન કરવા ઈચ્છો છો ?

ઉત્તર :- જો કે સિદ્ધાંતમાં દ્રવ્યદેવ, નરદેવ, ધર્મદેવ, દેવાધિદેવ અને ભાવદેવ એમ પાંચ પ્રકારે દેવ કહ્યા છે તેમાં---

(૧) **દ્રવ્યદેવ**—એટલે શુભકર્મ કરવાદ્વારા દેવગતિ સંબંધી આયુષ્યનો બંધ પાડી દીધો હોય તે મનુષ્ય અથવા તિર્યક પંચેન્દ્રિય.

(૨) **નરદેવ**—તે સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી રાજા, જેને ચૌદ રત્ન, નવ નિધિ તેમજ છ ખંડનું સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. અન્ય મનુષ્યો કરતાં જે પૌદ્ગલિક ઋદ્ધિમાં સર્વોત્તમ વર્તે છે.

(૩) **ધર્મદેવ**—જેઓ શ્રીતારક જિનેશ્વર દેવના પુનિત પ્રવચનના અર્થને અનુસરનારા અને ઉત્તમ પ્રકારના શાસ્ત્રોક્ત આચારને પાળનારા આચાર્યમહારાજાદિ.

(૪) **દેવાધિદેવ**—તે તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી જેઓ પોતાની સુધાસમી વાણીથી ભવ્યાત્માઓ ઉપર અસીમ ઉપકાર કરે છે તેવા પરમપૂજ્ય-સર્વોત્તમ આત્માઓ.

(૫) **ભાવદેવ**—જેઓ નાના નાના પ્રકારની ક્રીડા કરવામાં લુબ્ધ છે અને દેવગતિ નામકર્મનો ઉદય તેમજ દેવાયુષ્યને વેદી રહેલા છે તે પ્રથમના જે ચાર દેવ છે તે આપેક્ષિક દેવો છે, પરંતુ અહીં તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભાવદેવ જ લેવાના છે. અર્થાત્—

‘દીવ્યન્તીતિ દેવાઃ, સ્વચ્છન્દચારિત્વાત્ અનવરતક્રીડાસક્તચેતસઃ કૃત્તિપાસાદિભિર્નાલ્યન્તમાઘ્રાતા ઇતિ ।

ઘોતન્તે વા માસ્વરશરીરત્વાદસ્થિમાંસાસૃકપ્રબન્ધરહિતત્વાત્ સર્વાંગોપાક્કુસુન્દરત્વાચ્ચ દેવાઃ ॥

જેઓ સ્વચ્છન્દપણે નિરંતર ક્રીડામાં આસક્ત ચિત્તવાળા છે, ક્રુધાતૃષ્ણા જેઓને ઘણી જ ઓછી લાગે છે, દેદીપ્યમાન અને હાડ-માંસ-રુધિરાદિ ધાતુઓથી રહિત વૈકલ્ય શરીર હોવા સાથે જેઓ સર્વાંગસુંદર છે, તેઓને જ દેવ કહેવાય છે, અને અહીં તેવા દેવોની વ્યાખ્યાનું પ્રકરણ છે.

પ્રથમ ભવનપતિ એટલે ‘ભવનવસનશીલા ઇતિ ભવનપતયઃ’ —અર્થાત્ ભવનોમાં વસનારા તે ભવનપતિ કહેવાય છે, જો કે અસુરકુમાર પ્રથમ નિકાયના દેવો ^{૨૩}બહુલતાએ સ્વકાયમાન—પ્રમાણવાળા પરમરમણીય ચારે બાજુ ભિત્યાદી આવરણ વગરના ખુલ્લા મહામંડપો હોય છે તેમાં રહેનારા છે, ભવનોમાં તો કદાચિત્ નિવાસ કરે છે, અને બાકીની નાગકુમારાદિ નિકાયના દેવો પ્રાયઃ કરીને ભવનોમાં વિશેષે રહે છે અને કદાચિત્ આવાસોમાં હોય છે, તથાપિ સામાન્યતઃ મોટો ભાગ ભવનોમાં વસનારો હોવાથી તે ભવનપતિ દેવો તરીકે ઓળખાય છે. [૨]

અવતરણ :— બે ગાથાથી ભવનપતિ દેવ-દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-સ્થિતિ વણ્ણવે છે—

ચમર—બલિ—સાગરમહિઅં, તદેવીણં તુ તિન્નિ ચત્તારિ ।

પલિયાઈં સદ્ધાઈં, સેસાણં નવ—નિકાયાણં ॥૩॥

દાહિણ દિવહ—પલિયં, ઉત્તરઓ હુંતિ દુન્નિ દેસૂણા ।

તદેવી—મદ્ધપલિયં, દેસૂણં આઝમુક્કોસં ॥૪॥

સંસ્કૃત છાયા :—

ચમરબલિનો: સાગરમધિકં, તદેવીનાં તુ ત્રીણિ ચત્વારિ ।

પલ્યાનિ સાર્ધાનિ, શેષાણાં નવ—નિકાયાનામ્ ॥૩॥

દાક્ષિણાત્યાનાં દ્વયર્ધ્વપલ્યં, ઉત્તરતો ભવતો દ્વે દેશોને ।

તદેવીનામર્ધ્વપલ્યં, દેશોનમાયુરુત્કૃષ્ટમ્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ :—

ચમર=ચમરેન્દ્ર

બલિ=બલીન્દ્ર

સાગરમ્=સાગરોપમ

અહિઅં=અધિક

૨૩. પ્રશ્ન :—સ્વર્ગવાસી થયેલ કોઈ પણ જીવ મનુષ્યઅવતારે તરત અવતરી શકે ?

ઉત્તર :—સ્વર્ગલોક અર્થાત્ દેવભૂમિમાં ગયેલા જીવને ઓછામાં ઓછું દસ હજાર વર્ષની આયુષ્યસ્થિતિ ભોગવવાનું સ્થાન ભવનપતિ તથા વ્યંતરનિકાયમાં છે. એટલી અથવા એથી વધારે (એટલે જેની જેટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય તેટલી) સ્થિતિ ભોગવીને પછી ચ્યવે, પરંતુ ઓછામાં ઓછી દસ હજાર વર્ષની જઘન્યસ્થિતિ ભોગવ્યા વિના નિશ્ચયથી મરે નહિ. આજકાલ ‘અમુક આત્મા દેવલોક પામ્યો’ એમ દુનિયા કહેવા તૈયાર થાય છે અને એ જ સ્વર્ગે ગયેલાઓનો જન્મ તુરતમાં જ અમુક સ્થાને અમુકને ત્યાં થયો ઈત્યાદિ ભવિષ્યાભિપ્રાયો સંબંધી ચર્ચાનો ઉદ્ધાપોહ વર્તમાનપત્રોમાં પણ છપાય છે, પરંતુ એ વાત ઉચિત નથી. જો તેઓનું ‘સ્વર્ગગમન,’ તે દેવલોક સ્થાન સમજીને કહેવાતું હોય તો તે દેવલોકમાં જનારા જીવને દેવશય્યામાં ઉત્પન્ન થયા બાદ ઓછામાં ઓછું દસ હજાર વર્ષ તો રહેવું જ પડે છે. તેવી ભવનપતિ કે વ્યંતરની જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો, મનુષ્યરૂપે તુરત ક્યાંથી જન્મી શકે ? હા, મનુષ્યલોકમાંથી જો તેણે પૂર્વે મનુષ્યગતિ યોગ્ય આયુષ્યાદિનો બન્ધ પારેલ હોય તો મનુષ્યભવમાં કોઈ પણ સ્થાને તે જીવ ઉત્પન્ન થઈ શકે એ વાત સંભવિત ગણવી યોગ્ય છે, પરંતુ મનુષ્યભવમાંથી સ્વર્ગે ગયેલ આત્મા મૃત્યુ પામી તુરત (દશ હજાર વર્ષ અગાઉ) જ મનુષ્યરૂપે જન્મ લઈ શકે, એ વાત પરમતારક શ્રીસર્વજ્ઞભગવંતનો સિદ્ધાંત માન્ય સાબતો નથી.

તદેવીણ્=તેમની દેવીઓનું
તુ=તો, પણ
તિત્તિ=ત્રણ
વત્તારિ=ચાર
પલિયાદ્=પલ્યોપમ
સદ્ધાદ્=અર્ધા સહિત
સેસાણ્=બાકીની
નવ-નિકાયણ્=નવ નિકાયનું
દાહિણ્=દક્ષિણ
દિવદ્ધુ=દોઢ

પલિયં=પલ્યોપમ
ઉત્તરઓ=ઉત્તર
હુંતિ=હોય છે
દુન્નિ=બે
દેસૂણા=કાંઈક ન્યૂન
તદેવીમ્=તેમની દેવીઓનું
અદ્ધપલિયં=અર્ધો પલ્યોપમ
દેસૂણ્=કાંઈક ન્યૂન
આઉમ્=આયુષ્ય
ઉક્કોસં=ઉત્કૃષ્ટ

ગાથાર્થ :— ચમરેન્દ્ર અને બલીન્દ્રનું અનુક્રમે સાગરોપમ તેમજ સાગરોપમથી કાંઈક અધિક ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય. તે બંને ઈન્દ્રોની દેવીઓનું અનુક્રમે સાડાત્રણ પલ્યોપમ તથા સાડાચાર પલ્યોપમ, બાકી રહેલા નવ નિકાયોના દક્ષિણ દિશામાં રહેલા ભવનપતિ દેવોનું દોઢ પલ્યોપમ અને ઉત્તર દિશાના ભવનપતિ દેવોનું કાંઈક ન્યૂન બે પલ્યોપમ અને તેમની દેવીઓનું અનુક્રમે અર્ધો પલ્યોપમ તેમજ કાંઈક ન્યૂન એક પલ્યોપમ-પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. ॥૩-૪॥

વિશેષાર્થ :— ભવનપતિ દેવો દશ પ્રકારના છે, જે વાત ૧૮મી ગાથા-પ્રસંગે ગ્રંથકાર કહેવાના છે. ભવનપતિની એ દશેય નિકાયને વિષે, દક્ષિણ દિશા તરફનો અને ઉત્તર દિશા તરફનો, એમ એકેક નિકાયમાં બે બે વિભાગો જોડાવે રહેલા છે. એ પ્રમાણે દશે નિકાયના મળી વીશ વિભાગો છે. પ્રત્યેક વિભાગના મધ્યે ઈન્દ્રનો એક એક નિવાસ છે. એમ વીશ વિભાગના મળી એકંદર વીશ ઈન્દ્રો ભવનપતિનિકાયના કહેલા છે. તેમાં પહેલા અસુરકુમાર નિકાયને વિષે દક્ષિણ દિશાના વિભાગમાં રહેનાર અસુરકુમાર દેવોના અધિપતિ ચમરેન્દ્રનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક સાગરોપમનું છે. એ જ અસુરકુમાર નિકાયની ઉત્તર દિશાના ઈન્દ્ર બલીન્દ્રનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક સાગરોપમથી કાંઈક વિશેષ છે. ચમરેન્દ્રની ઈદ્રાણીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સાડાત્રણ^{૨૪} પલ્યોપમનું છે, અને બલીન્દ્રની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સાડાચાર પલ્યોપમનું છે.

એ પ્રમાણે પહેલા નિકાયના દક્ષિણેન્દ્ર તથા ઉત્તરેન્દ્રની આયુષ્ય સ્થિતિ કહી.

બાકીના નવ નિકાયના દક્ષિણેન્દ્રો તથા ઉત્તરેન્દ્રોની સ્થિતિ કહે છે.

દક્ષિણ દિશા તરફના નવે નિકાયના ધરણેન્દ્ર-પ્રમુખ નવે ઈન્દ્રોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દોઢ પલ્યોપમનું જાણવું, એટલે તે પ્રત્યેક ઈન્દ્રોની આયુ-સ્થિતિ સમાન છે. એ પ્રમાણે ઉત્તર દિશા તરફના નવે નિકાયના ભૂતાનન્દેન્દ્ર-પ્રમુખ નવે ઈન્દ્રોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-સ્થિતિ દેશે એટલે કંઈક ઊણા બે પલ્યોપમની જાણવી. વળી દક્ષિણ દિશાના ધરણેન્દ્ર પ્રમુખ નવે ઈન્દ્રોની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

૨૪. દરેક નિકાયમાં પર્યાલોચન કરીશું તો દેવો કરતાં દેવીઓનું આયુષ્ય બહુ ઓછું જણાશે. એનું કારણ વિચારતા લાગે છે કે દેવલોક એ ભોગલોક છે, તેથી ઉત્કૃષ્ટાયુષી દેવોના જીવનકાળ દરમિયાન અનેક નવનવી દેવીઓના સંયોગ ને વૈષધિક સુખોનાં ભોગવટા માટે તે આવશ્યક છે અને તે દ્વારા દેવો પૂર્વનાં પુણ્યનો ભોગવટો કરી નાંખે છે.

અર્ધા પલ્યોપમનું છે. ઉત્તર દિશા તરફના ભૂતાનન્દેન્દ્ર-પ્રમુખ નવે ઇન્દ્રોની ઇન્દ્રાણીઓનું આયુષ્ય દેશે ઊણા એક પલ્યોપમનું જાણવું.

એ પ્રમાણે તે તે નિકાયમાં વસનારા ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્રાણી સિવાયના અન્ય ભવનપતિ દેવો, તથા તેમની દેવીઓનું જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ઉપલક્ષણથી પૂર્વોક્ત કથનાનુસારે યથાયોગ્ય સમજી લેવું. [૩-૪]

ભવનપતિ નિકાયના દેવ-દેવીઓનાં જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું યંત્ર

નિકાય	દિશાના દેવ-દેવી	જઘન્ય-આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
અસુરકુમાર	દક્ષિણ દિશાના દેવનું	દશ હજાર વર્ષ	૧ સાગરોપમ
„	દક્ષિણ દિશાની દેવીનું	„	૩ પલ્યોપમ
અસુરકુમાર	ઉત્તર દિશાના દેવનું	„	૧ સાગરોપમથી કાંઈક અધિક
„	ઉત્તર દિશાની દેવીનું	„	૪ પલ્યોપમ
નાગકુમારાદિ નવ નિકાયો	દક્ષિણ દિશાના દેવનું	દશ હજાર વર્ષ	૧ પલ્યોપમ
	દક્ષિણ દિશાની દેવીનું	„	૦ પલ્યોપમ
	ઉત્તર દિશાના દેવનું	„	દેશ ઊણા બે પલ્યોપમ
	ઉત્તર દિશાની દેવીનું	„	દેશ ઊણા એક પલ્યોપમ

પલ્યોપમ તથા સાગરોપમનું સવિસ્તર સ્વરૂપ

નોંધ :—આ ગ્રંથમાં ભવનપતિ વગેરે દેવોનાં આયુષ્ય પ્રસંગે તથા અન્ય પદાર્થોના વિવરણ પ્રસંગે પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી, પુદ્ગલ-પરાવર્ત વગેરે શબ્દોનો ઉલ્લેખ આવે છે; પરંતુ તેને સમજાવનારી મૂલ ગાથાઓ આ ચન્દ્રીયા સંગ્રહણીમાં નથી.

જો કે સામાન્ય રીતે અસંખ્યાતા વર્ષનો એક પલ્યોપમ ને દશ કોડકોડી પલ્યોપમનો એક સાગરોપમ થાય છે. પરંતુ અસંખ્ય સંખ્યા કેટલી મોટી છે ને પલ્યની ઉપમા દ્વારા ને સાગરની ઉપમા દ્વારા એ કાળ પ્રમાણે કેવી રીતે લાવી શકાય છે તે સમજવું ખૂબ જ જરૂરી હોઈ ગ્રન્થાન્તરથી તેનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ અહીં આપવામાં આવે છે.

સર્વથી અલ્પ [જઘન્યમાં જઘન્ય] કાળ એક સમયનો છે જેને સર્વજ્ઞ ભગવંતો જ જાણી શકે છે અને એ જ અત્યન્ત સૂક્ષ્મકાળને 'સમય' કહેવાય છે. એક નિમેષ [આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ તેટલો કાળ] માત્રમાં અસંખ્યાતા સમયો વ્યતીત થાય છે, એમ સર્વદર્શી પરમર્ષિ પુરુષોએ પ્રકાશ્યું છે.

મહાનુભાવો ! વિચારો, એક નિમેષમાત્રમાં અસંખ્યાતા સમયો ચાલ્યા જાય તો સમયરૂપ કાળ કેટલો સૂક્ષ્મ હશે ? આ વાત સામાન્ય બુદ્ધિવાળાઓને આશ્ચર્યનો ઉદ્ભવ કરનારી છે, પરંતુ વીતરાગ પરમાત્માઓનું વચન અન્યથા હોતું જ નથી.

“વીતરાગા હી સર્વજ્ઞા મિથ્યા ન બ્રુવતે ક્વચિત્ । યસ્માત્તસ્માદ્વચસ્તેષાં તથ્યં ભૂતાર્થદર્શનમ્ ॥”

અર્થ :— ‘રાગ-દ્વેષ રહિત સર્વજ્ઞ પરમાત્માઓ કદાપિ, અસત્ય પ્રતિપાદન કરવાનાં કારણોથી રહિત હોવાથી અસત્યનું પ્રતિપાદન કરતા જ નથી, માટે તેઓનું વચન ^{૨૫}યથાર્થ-સાચું છે.’

આ કાળ એ દ્રવ્ય છે તથાપિ પ્રદેશોના સમુદાયરૂપ ન હોવાથી તેને ધર્માસ્તિકાયની માફક ^{૨૬}અસ્તિકાય કહેલ નથી. વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં આ કાળ ભેદોના અભાવવાળો છે એટલે કાળના ભેદો નથી, તો પણ નિશ્ચય અને વ્યવહારરૂપે બે ભેદો શાસ્ત્રોમાં કહ્યા છે. ગત્યુપકારક ધર્માસ્તિકાય અને સ્થિત્યુપકારક અધર્માસ્તિકાયની માફક આ કાળ દ્રવ્ય પણ ઉપકારી છે. અને એ જ વાતને શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રના પાંચમા અધ્યાયમાં ‘વર્તના પરિણામ ક્રિયા પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય’ એ સૂત્ર ઉપર સમર્થ ટીકાકાર શ્રી સિદ્ધસેનગણિ મહારાજે સવિસ્તર વ્યાખ્યાથી સિદ્ધ કરી છે. જેનું સ્વરૂપ શરૂઆતના અભ્યાસી માટે અતિકઠિન હોવાથી અહીં આપ્યું નથી. જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાંથી જોઈ લેવું. અહીં તો વ્યાવહારિક કાળ દર્શાવવાનું પ્રયોજન હોવાથી વ્યાવહારિક કાળનું સ્વરૂપ જ સંક્ષેપમાં અપાય છે.

વ્યાવહારિક કાળ એટલે શું ? કહ્યું છે કે—

‘જ્યોતિઃશાસ્ત્રે યસ્ય માનમ્, ઉચ્યતે સમયાદિકમ્ । સ વ્યાવહારિકકાલઃ, કાલવેદિભિરામતઃ ॥’

આ વ્યાવહારિક કાળ ^{૨૭}સમયથી માંડીને શીર્ષપ્રહેલિકા (સંખ્ય), અસંખ્ય અને અનંત સુધી અથવા શીર્ષપ્રહેલિકાથી પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી, કાળચક્ર, પુદ્ગલપરાવર્તાર્દિ અનેક પ્રકારે છે.

આ વ્યાવહારિક કાળ મનુષ્યક્ષેત્રવર્તી તિચ્છોં ૪૫૦૦૦૦૦-પીસ્તાલીસ લાખ યોજનપ્રમાણ અને ઉર્ધ્વાધિઃ ૧૮૦૦ યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં હોવાનું શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરેલ છે. વ્યાવહારિકકાળ સંબંધી

૨૫. આજના વૈજ્ઞાનિકો એક મિનિટના કરોડોમાં ભાગનું જ્ઞાન ધરાવે તો, કાલબર વિચાર કરીએ કે સામાન્ય મદનવી જડ યંત્રની મદદ વડે મિનિટનો કરોડોમો ભાગ સમજી શકે તો ત્રિકાલદર્શી પુરુષો તેથી અતિ સૂક્ષ્મ સમયને જ્ઞાનથી કહે ને જાણે તેમાં લેશમાત્ર શંકાને સ્થાન જ શું હોય ?

૨૬. તસ્માત્ માનુષલોક-વ્યાપી इह કાલોઽસ્તિ સમય એક इह ।

एकत्वाच्च स कायो, न भवति कायो हि समुदायः ॥૧॥

૨૭. ‘સમયાદ્યાશ્ચ કાલસ્ય, વિશેષાઃ સર્વસંમતાઃ । જગદ્વસિદ્ધાઃ સંસિદ્ધાઃ, સિદ્ધાન્તાદિપ્રમાણતઃ ॥૧॥’

‘લોગાણુભાવ-જણિઅં જોડસ-ચક્કં ભળતિ અરિહંતા । સવ્વે કાલવિસેસા, જસસ ગદ્ વિસેસનિષ્કજ્ઞા’ ॥

[જ્યોતિષ્કરંડક]

‘લોકાનુભાવતો જ્યોતિષ્વક્રં ભ્રમતિ સર્વદા । નૃક્ષેત્રે તદ્વતિભવઃ, કાલો નાનાવિધઃ સ્મૃતઃ ॥’

‘‘સૂર્યાદિક્રિયાયા વ્યક્તીકૃતો નૃક્ષેત્રગોચરઃ । ગોદોહાદિક્રિયાનિર્વ્યપેક્ષોઽદ્ધાકાલ ઉચ્યતે ॥’

‘‘યાવત્ક્ષેત્રં સ્વકિરણૈશ્વરબુદ્ધોતતયેદરવિઃ । દિવસસ્તાવતિ ક્ષેત્રે પરતો રજની ભવેત્ ॥’’

[લોકપ્રકાશ]

આ મર્યાદાનું કથન એટલા જ માટે છે કે જે ક્ષેત્રમાં સૂર્યચંદ્રાદિ જ્યોતિષ્યક ચર હોવા સાથે પોતાનાં દેદીપ્યમાન કિરણો વડે પ્રકાશ આપે છે, તે ક્ષેત્રમાં વ્યાવહારિકની ગણતરી કરવાની છે અને સમયાદિક સર્વકાળને કરનારો ચર સૂર્ય જ છે, એથી જ એને આદિત્ય કહેવાય છે. શ્રીભગવતીસૂત્રમાં પ્રશ્ન થયો છે કે-સે કેળદ્વેષં મંતે! एवं वुच्चैर् (સૂરે) આદિચ્ચે સૂરે? ગોયમા! સૂરાદિયા ણં સમયાઈ વા આવલિયાઈ વા જાવ ઉસ્સપ્પિનીઈ વા અવસપ્પિનીઈ યા સે તેળદ્વેષં જાવ આદિચ્ચે ।

(પંચમાંગ-શ્રીભગવતીજી શ્લોક ૧૨, ઉલ્લેખ ૬)

પ્રશ્ન :- કાળનું ક્ષેત્ર ઉપર મુજબ જો મર્યાદિત છે તો દેવલોક વગેરે અન્ય સ્થાનોમાં દેવો વગેરેના આયુષ્યનું પ્રમાણ કઈ અપેક્ષાએ ગણવું? કારણ કે તે સ્થાનોમાં વ્યાવહારિક કાળનો તો અભાવ હોય છે.

ઉત્તર :- દેવલોક વગેરે સ્થાનોમાં વર્તતા જીવોનાં આયુષ્ય વગેરેની ગણના ઉપર જણાવેલા મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં વર્તતા વ્યાવહારિક કાળથી જ કરવાનું છે. ત્યાં સૂર્ય-ચંદ્રના પરિભ્રમણના અભાવે સમય, આવલિ, મુહૂર્ત, દિવસ, માસ, વર્ષ વગેરે કાળની ઉત્પત્તિ નથી; પરંતુ અહીં વર્તતા વ્યાવહારિક કાળ વડે જ ત્યાંના જીવોનું આયુષ્ય વગેરે ગણવાનું શાસ્ત્રોમાં અનેક સ્થળે પ્રતિપાદન કરે છે.

દેવલોકમાં સૂર્ય-ચંદ્રાદિના અભાવે અંધકાર હોય તેવી શંકા કરવાની પણ જરૂર નથી, કારણકે દેવોનાં દિવ્ય વિમાનોમાં રહેલાં મણિરત્નોની અદ્ભુત કાંતિ, સાથે દેવોનો પોતાનો પણ પુણ્યપ્રકર્ષ [ઉદ્યોતનામકર્મનો ઉદય] હોય છે કે ત્યાં સર્વદા ઉદ્યોત જ હોય છે. અહીં સાથે એટલું સમજવું આવશ્યક છે કે ઉપર જણાવેલાં મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જેમ વ્યાવહારિક કાળ હોય છે તે પ્રમાણે નૈશ્વરિક (વર્તના પરિણામ-સ્વરૂપ) કાળ તે મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં તેમજ અન્યત્ર દેવલોક વગેરે સર્વ સ્થાનોમાં પણ હોય છે.

આ વ્યાવહારિક કાળ ^{૨૮}અતીત, અનાગત અને વર્તમાન ભેદ વડે ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં અતીત અને અનાગતકાળ અનંતસમયાત્મક છે.

વર્તમાનકાળ એક સમયરૂપ જ છે, કારણકે કાળની વર્તના એક સમયરૂપ વ્યવહારવાળી છે. પ્રત્યેક દ્રવ્ય-પર્યાયોમાં રહેલાવાળી તથા એક સમય જેટલા જ કાળમાં સ્વસત્તાનો અનુભવ કરવાવાળી જે વર્તના તે ઉત્પન્ન થતા અને વિનાશ પામતા ભાવોના પ્રથમ સમય સંબંધીના સંવ્યવહારરૂપ છે. અને તે તંદુલ (ચોખ્ખા)ના વિકારવત્ અનુમાનથી સમજવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતા અને વ્યય પામતા પદાર્થોનો પ્રથમ સમયનો વ્યવહાર એટલે કે જે કાળે પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ તથા જે કાળે વિનાશભાવ થયો તે પ્રથમ સમયે જ વર્તનાનો સંવ્યવહાર છે. એ વર્તના કાળ, સમય પ્રમાણ અતિ-સૂક્ષ્મ હોવાથી સર્વજ્ઞ પુરુષોથી જ ગ્રાહ્ય છે, જે માટે કહ્યું છે કે—

“अवधीकृत्य समयं, वर्तमानं विवक्षितम् । भूतः समयराशिर्धन्यः, कालोऽतीतः स उच्यते ॥”

‘अवधीकृत्य समयं वर्तमानं विवक्षितम् । भावी समयराशिर्धन्यः, कालः स स्यादनागतः ॥’

“वर्तमानः पुनर्वर्तमानैकसमयात्मकः । असौ नैश्वरिकः सर्वोऽप्यन्यस्तु व्यावहारिकः ॥”

[કાલલોકપ્રકાશ, સર્ગ ૨૮]

‘વિસત્ય બાલા इव दह्यमाना, न लक्ष्यते विकृतिरिहाग्निपाते ।

તાં વેદયન્તે મિતસર્વભાવાઃ, સૂક્ષ્મો હિ કાલોઽનુમિતેન ગમ્યઃ ॥૧૧॥’

અર્થ :— કમળ નાળના તંતુઓ અગ્નિ સંયોગે દહ્યમાન થવા છતાં આપણને જણાતા નથી, તેમજ તેના વિકારરૂપ જે રાખ તે પણ ચર્મચક્ષુથી દષ્ટિગોચર થઈ શકતી નથી, તથાપિ સર્વ ભાવોને જાણનારા સર્વજ્ઞ-પરમાત્માઓ તો તે વિકારાદિને જાણે છે. તે જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મકાળને સર્વજ્ઞો તો જાણે જ છે પણ આપણા માટે તો તે અનુમાનથી જ જાણવા યોગ્ય છે.

એ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કાળનો ખ્યાલ આપવા શાસ્ત્રમાં નીચે મુજબ દર્શાવેલો આપ્યો છે.

નિમેષ (આંખનો પલકારો) માત્ર થતાં જેટલો કાળ લાગે છે, તે કાળનો અસંખ્યાતમો ભાગ તેને સમય કહેવાય છે, અર્થાત્ એક આંખના પલકારામાં અસંખ્યાતા સમયો થાય છે.

તે ઉપર દર્શાવેલ આપેલું છે કે કોઈ ^{૨૯}તરુણ પુરુષે કોઈ પણ અતિજીર્ણ વસ્ત્રને જોરશોરથી શીઘ્ર ફાડી નાંખ્યું, એ વખતે એ વસ્ત્રનાં એક તંતુથી બીજા તંતુને ફાડવામાં અસંખ્ય સમયો વીત્યા હોય છે. તો પછી કલ્પના કરો કે તે જીર્ણ વસ્ત્રને આખું ફાટતાં તો કેટલા સમય વીતી જાય ?

અથવા બીજી રીતે વિચારીએ તો સેંકડો કમળનાં પત્રોને કોઈ બળવાન પુરુષ સ્વસામર્થ્ય વડે તીક્ષ્ણ ભાલો ઉપાડીને તે સોંએ પાંદડાંને એક સાથે ભેદી નાંખે, તેમાં એ ભાલો એક પત્તાને ભેદી બીજા પર્ણમાં ગયો, તેટલામાં અસંખ્યાતા સમય ચાલ્યા જાય છે. ભેદનારને સ્થૂલદષ્ટિથી એમ જ લાગે છે કે મેં એકીસાથે જ વસ્તુભેદ કર્યો, પરંતુ સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા સર્વજ્ઞો અસંખ્યાતા સમય વ્યતીત થયા છે, એમ જ્ઞાનથી જાણે છે.

આવો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કાળ તે સમય છે.

પૂર્વે કહેલા વર્ણનવાળા સમયો ચોથા જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાતાની સંખ્યા જેટલા થાય ત્યારે એક આવલિકા થાય છે. આવી ૨૫૬ આવલિકા જેટલું આયુષ્ય સૂક્ષ્મ-નિગોદાદિ જીવોનું હોય છે, એથી અલ્પ આયુષ્ય કોઈપણ જીવનું હોતું જ નથી. આ કારણથી ૨૫૬ આવલિકા જેટલો કાળ એક ક્ષુલ્લક-ભવરૂપે લેખાય છે. એક મુહૂર્તમાં એવા ૬૫૫૩૬ ક્ષુલ્લકભવો થાય, કારણકે એક મુહૂર્તમાં ^{૩૦}૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ આવલિકાઓ હોય છે.

૪૪૪૬ ^{૨૪૫૮}/_{૩૭૭૩} આવલિકા જેટલો કાળ તે એક પ્રાણ વા શ્વાસોચ્છવાસ કહેવાય છે. અહીં આ

૨૮. “जीर्णं पटे भिद्यमाने, तरुणेन बलीयसा । कालेन यावता तन्तुस्फुटत्येको जरातुरः ॥”
‘અસંખ્યેયતમો ભાગો, યઃ સ્યાત્કાલસ્ય તાવતઃ । સમયે સમયઃ સૈષ, કથિતસ્તત્ત્વેવદિભિઃ ॥’
‘तस्मिँस्तन्तौ यदेकस्मिन्पक्षाणि स्युरनेकशः । प्रतिपक्षं च संपाताः, क्षणच्छेद्या असंख्यशः ॥’
‘तेषां क्रमाच्छेदनेषु भवन्ति समयाः पृथक् । असंख्यैः समयैस्तत् स्यात्तन्तोरिकस्य भेदनम् ॥”

[લોકપ્રકાશ મર્ગ ૨૮]

‘एवं पत्रशतोद्धेये चक्षुरुन्मेष एव च । भाव्याश्चपुटिकायां चासंख्येयाः समया बुधैः ॥ [કાલલોક.]

उक्तं च—‘एणा कोडी सतसङ्गी लक्ष्वा सत्तहुत्तरी सहस्सा य ।

दोय सया सोलहिया आवलिया इग मुहुत्तमि ॥

શ્વાસોચ્છ્વાસ નીરોગી, સુખી અને યુવાવસ્થાને પામેલો હોય તેવા પુરુષનો લેવો, પરંતુ રોગી કે દુઃખી ^{૩૧}માણસનો શ્વાસોચ્છ્વાસ ન લેવો; કારણકે તેના શ્વાસોચ્છ્વાસ અનિયમિતપણે ચાલતા હોય છે.

ઉચ્છ્વાસ તે ઊર્ધ્વગમનવાળો અને નીચે મૂકીએ તે અધોગમનશીલ ^{૩૨}નિઃશ્વાસ જાણવો. એ ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસ બન્ને મળીને પ્રાણ [શ્વાસોચ્છ્વાસ] થાય છે. [આ એક શ્વાસોચ્છ્વાસમાં અથવા એક પ્રાણમાં ૧૭થી અધિક ૧૭ ^{૧૩૮૫} સુલ્લકભવ થાય છે.] એવા સાત પ્રાણ જેટલા કાળને ૧ સ્તોક કહેવાય, એવા ૭ સ્તોકે [૪૮ પ્રાણ] ૧ ^{૩૩}લવ થાય, એવા ૭૭ લવ થાય ત્યારે ૧ મુહૂર્ત થયું કહેવાય. આ મુહૂર્ત ^{૩૪}ચંદ્રમુહૂર્ત અને સૂર્યમુહૂર્ત એમ બે પ્રકારનાં છે. એ મુહૂર્તમાં એક સમય ઓછો હોય તે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત કહેવાય. અને નાનામાં નાનું (જઘન્ય) અંતર્મુહૂર્ત ૨ થી ૮ સમયનું હોય છે, ૧૦ સમયથી લઈને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્તમાં એક સમય ન્યૂન પર્યંત મધ્યમ અન્તર્મુહૂર્ત ગણાય છે. એથી આ ‘અન્તર્મુહૂર્ત અસંખ્ય પ્રકારે’ છે એમ સિદ્ધાંતોમાં કહેવું છે તે બરાબર ઘટી શકે છે. ૩૦ મુહૂર્ત [૬૦ ઘડી]નો ૧ સૂર્ય-દિવસ થાય, આવા ૧૫ સૂર્ય-દિવસનો ૧ સૂર્યપક્ષ થાય છે અને ૧૫ ચાન્દ્ર-દિવસનો પક્ષ ૧ ચાન્દ્ર-પક્ષ કહી શકાય છે, જેને વ્યવહારમાં ‘પખવાડિયું’ કહેવાય છે. એવાં બે પખવાડિયે ૧ માસ થાય, ૧૨ માસે ૧ સૂર્ય-સંવત્સર થાય, પાંચ સૂર્ય-સંવત્સરનો ૧ યુગ થાય, ૮૪ લાખ સૂર્યસંવત્સરે ૧ પૂર્વાંગ, ૮૪ લાખ પૂર્વાંગે ૧ પૂર્વ, ૮૪ લાખ પૂર્વે ૧ ત્રુટિતાંગ થાય, [આટલું આયુષ્ય શ્રી ઋષભદેવસ્વામીનું હતું.] ૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગે-૧ ત્રુટિત, ૮૪ લાખ ત્રુટિતે ૧ અડડાંગ, એમ ચોરાશી લાખ ચોરાશી લાખે ગુણાકાર કરતાં શીર્ષપ્રહેલિકા આવે. જેમકે ^{૩૫}અડડાંગ, ^{૩૬}અડડ, અવવાંગ, અવવ, હુહુકાંગ, હુહુક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પલાંગ, પલ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપૂરાંગ, અર્થનિપૂર, અયુતાંગ, અયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, નયુતાંગ, નયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ અને શીર્ષપ્રહેલિકા. એ પ્રમાણે શીર્ષપ્રહેલિકા ^{૩૭}સુધીની સંખ્યા થઈ. ત્યારબાદ અસંખ્યાતા વર્ષનો એક પલ્યોપમ થાય છે, જેનું સ્વરૂપ કહેવાય છે,

૩૧. ‘હઙ્ગસ અળવગલ્લમ્સ, નિરુવકિઙ્ગસ જંતુણો । एगे उसास नीसासे एस पाणुत्ति वुच्चई ॥

૩૨. ‘સોડન્તર્મુખ ઉચ્છ્વાસઃ’ ‘બહિર્મુખસ્તુ નિઃશ્વાસઃ’ । [હૈમકોષ]

૩૩. કાળનું વિશેષ વર્ણન તંદુલવૈચારિક, કાલલોક, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, જ્યોતિષ્કરંડક ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી આપેલું છે. જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાંથી જોવું.

૩૪. ચંદ્રમુહૂર્ત પછી રાત્રિનાં મુહૂર્તોનાં નામો જુદા જુદા પ્રકારોવાળાં છે તે તથા સૂર્યાયન-દક્ષિણાયનાદિ પ્રકારોનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ ‘કાલલોકપ્રકાશ’માંથી જોવું.

૩૫. ‘‘पुष्पतुडियाडडाववहुह्य, तह-उण्यले य-पउमे य । अड्ढावीसुं च ठाणा, चउणउयं होइ ठाण-सयं ॥’’

૩૬. જ્યોતિષ્કરંડકાદિ અન્ય ગ્રંથોમાં આ સંખ્યાનાં નામો જુદી રીતે કહેલાં છે.

૩૭. આજના પ્રચલિત ગણિતની પેઠે જૈનશાસ્ત્રમાં ૧૮ અંક સુધીની જ સંખ્યા કે તેનાં નામો નથી, પરંતુ ૧૮૪, અથવા મતાંતરે ૨૫૦ અંક સુધીની સંખ્યાઓ તેના નામો સાથે છે. એમાં એક મતે શીર્ષપ્રહેલિકાનો અંક, ૭૫૮૨૬૩૨૫૩૦૭૩૦૧૦૨૪૧૧૫૭૮૭૩૫૬૮૮૭૫૬૮૬૪૦૬૨૧૮૮૬૬૮૪૮૦૮૦૧૮૩૮૮૬, આ ૫૪ આંકડાઓ ઉપર ૧૪૦ મીડાં જેટલી થાય છે, અર્થાત્ કુલ ૧૮૪ અંક-પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે માધુરીવાચના-પ્રસંગે અનુયોગદ્વારમાં કહેલ છે. શ્રીભગવતીજી, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, સ્થાનાંગગાદિ આગમ ગ્રંથોમાં આ જ અભિપ્રાય જણાવેલ છે.

^{૩૮}પત્યોપમ છ પ્રકારે છે;—૧ ઉદ્ધારપત્યોપમ, ૨ અદ્ધારપત્યોપમ, ૩ ક્ષેત્રપત્યોપમ, પ્રત્યેકના સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે ભેદ છે. એકંદરે છ ભેદ થયા. એ જ રીતિએ ^{૩૯}સાગરોપમના પણ છ પ્રકાર સમજવા, જે વાત આગળ કહે છે.

સમયથી લઈ પુદ્ગલ-પરાવર્ત સુધીની કાઠ-સંખ્યાનું કોષ્ટક

નિર્વિભાજ્ય કાળ પ્રમાણ તે	...	...	... ૧ સમય
૮ સમયનું ...	...	...	... ૧ જયન્ય અંતર્મુહૂર્ત
^{૪૦} ચોથા જયન્યુઅસંખ્યાતાની સંખ્યાપ્રમાણ સમયોની	...	...	... ૧ આવલિકા
૨૫૬ આવલિકાનો ...	...	...	... ૧ કુલ્લક ભવ

જ્યારે અન્ય જ્યોતિષરસડકાદિગ્રન્થોમાં તેથી પણ બૃહત્ સંખ્યા ગણાવી છે, એટલે ૭૦ અંકને ૧૮૦ શૂન્યો મૂકવાથી ૨૫૦ અંકપ્રમાણ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. જે આ રહી—૧૮૭૮૫૫૧૭૮૫૫૦૧૧૨૫૮૫૪૧૮૦૦૮૬૮૮૮૧૩૪૩ ૦૭૭૦૭૮૭૪૬૫૪૮૪૨૬૧૮૭૭૭૪૭૬૫૭૨૫૭૩૪૫૭૧૮૬૮૧૬ (કુલ ૭૦ અંકસંખ્યા) અને ઉપર ૧૮૦ શૂન્ય મૂકવાં, જેથી ૨૫૦ અંકસંખ્યા આવે છે. એ પ્રમાણે ‘વલભી’ (વલભીપુર નગરમાં થયેલી) વાચનામાં કહેવાયેલ છે.

આ સિવાય બીજાઓએ પણ બીજી ઘણી જુદી જુદી રીતો બતાવી છે, તે માટે શ્રીમહાવીરચાર્યકૃત-ગણિત-સંગ્રહ વગેરે જોવા ભલામણ છે.

૩૮. **પત્ય**—એટલે વાંસની ચીપોથી બનેલો પ્યાલો, અથવા પત્થ એટલે કૂવો, અથવા ખાડો પણ કહેવાય, તે ઉપમા વડે અપાતું પ્રમાણ તે ‘પત્યોપમ-પ્રમાણ’ કહેવાય.

૩૯. **સાગરોપમ** એટલે કે—જેમ સાગર (સમુદ્ર)નો પાર પામી નથી શકાતો, તેમ આ પ્રમાણનો પણ પાર પામી શકાતો નથી, જેથી સાગરની ઉપમાવાળો એવો કાળ તે સાગરોપમ કાલ કહેવાય.

૪૦. ચોથા જયન્યુઅસંખ્યાતાની જે સંખ્યા છે તે સંખ્યાપ્રમાણ સમયો મળીને ૧ આવલિકા થાય છે, ૨૫૬ આવલિકાનો ૧ કુલ્લક-ભવ થાય, ૪૪૫૬ ^{૨૪૫૮} આવલિકા-કાળે ૧ સ્તોક થાય, ૭ સ્તોકે ૧ લવ થાય, ૭૭ લવે એક મુહૂર્ત થાય. વળી એક મુહૂર્તમાં ૬૫૫૩૬ કુલ્લક ભવ પણ થાય. મુહૂર્તના ભેદો ઘણા હોવાથી ૩૭૭૩ ભવ પણ થતે છે.

[અસંખ્યાતા સમયોનું એક નિમેષ પ્રમાણ પણ થાય છે. અષ્ટાદશ નિમેષે એક કાષ્ઠા, ૨ કાષ્ઠાએ એક લવ, ૧૫ લવે ૧ કલા, ૨ કલાએ ૧ લેશ, ૧૫ લેશે ૧ ક્ષણ, ૬ ક્ષણે ૧ ઘટિકા (નારિકા), ૨ ઘટિકાએ ૧ મુહૂર્ત.]

૩૦ મુહૂર્તે ૧ અહોરાત્ર (દિવસ), ૧૫ અહોરાત્રે ૧ શુકલપક્ષ, તેવી જ રીતે બીજા ૧૫ અહોરાત્રનો ૧ કૃષ્ણપક્ષ, ૨ પક્ષો મળીને ૧ માસ થાય, ૨ માસ મળીને ૧ ઋતુ થાય, (બાર માસની બે માસની એક ઋતુ લેખે ૬ ઋતુ હોય છે, ૧ હેમંત, ૨ શિશિર, ૩ વસંત, ૪ ગ્રીષ્મ, ૫ વર્ષા, ૬ શરદ ઋતુ) ત્રણ ઋતુ મળીને ૧ અયન, ૨ અયને ૧ સંવત્સર, ૫ સંવત્સરે ૧ યુગ, ૨૦ યુગે ૧ શત (૧૦૦)વર્ષ, દશશત (૧૦૦)વર્ષે એક સહસ્ર (૧૦૦૦) વર્ષ, શતસહસ્ર વર્ષે એક લક્ષ વર્ષ, ૮૪ લાખ વર્ષે એક પૂર્વાગ, ૭૦ લાખ કોડ ૫૬ હજાર કોડ વર્ષે ૧ પૂર્વ થાય, ૮૪ લાખ પૂર્વે ૧ ત્રુટિતાંગ થાય, આ ત્રુટિતાંગની સંખ્યાને ૮૪ લાખે ૨૫ વાર ગુણીએ ત્યારે શીર્ષપ્રહેલિકાનું પ્રમાણ આવીને ઊભું રહે. આ સર્વ અને તેની આગળનું પ્રમાણ ઉપરના ચાલુ વિવરણમાં જોવું.

અષ્ટાદશ નિમેષાઃ સ્યુઃ કાષ્ઠા-કાષ્ઠાદ્વયં લવઃ । કલા તૈઃ પચ્ચદશભિર્લેશસ્તદ્વિતયેન ચ ॥

ક્ષણસ્તૈઃ પચ્ચદશભિઃ, ક્ષણૈઃ પદ્મિસ્તુ નાડિકા । સા ધારિકા-ઘટિકા ચ મુહૂર્તસ્તદ્વયેન ચ ॥

ત્રિંશતા તૈરહોરાત્રઃ, ... પચ્ચદશાહોરાત્રઃ સ્યાત્ પક્ષઃ, સ બહુલોડસિતશ્ચ ।

પક્ષો માસઃ । દ્વૌ દ્વૌ માર્ગદિકાવૃત્તુઃ ॥ શિશિરાદૈશ્વિભિઃ ત્રિભિઃ અયનમ્, અયને દ્વે વત્સરઃ

(ઉપક્રમ)

૨૨૨૩ ^{૧૨૨૯} _{૩૭૭૩} આવલિકાનો	...	...	...	૧ ઉચ્ચવાસ અથવા નિઃશ્વાસ
૪૪૪૬ ^{૨૪૫૮} _{૩૭૭૩} આવલિકાનો અથવા સાધિક ૧૭	}			...
શુલ્લક-ભવનો અથવા ઉચ્ચવાસ નિઃશ્વાસ મળીને				
૭ પ્રાણનો ...	...	...	...	૧ પ્રાણ (શ્વાસોચ્ચવાસ)
૭ સ્તોકે ...	...	...	...	૧ સ્તોક
૭ સ્તોકે ...	...	...	...	૧ લવ
૩૮૥ લવે (૨૪ મિનિટની જે ઘડી થાય છે તે)	...	...	...	૧ ઘડી
૭૭ લવે અથવા ૨ ઘડીએ અથવા ૬૫૫૩૬	}			...
શુલ્લકભવે અથવા ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકાએ				
અથવા ૩૭૭૩ પ્રાણે				(એક સામાયિક વ્રત જેટલો ચ્વાળ)
સમયોન ૨ ઘડીનું	...	...	...	૧ ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત થાય

અન્ય રીતે કાલની વ્યાખ્યા

નિર્વિભાજ્ય અસંખ્ય સમયનો	૧ નિમેષ
૧૮ નિમેષે	૧ કાષ્ઠા
૨ કાષ્ઠાએ	૧ લવ
૧૫ લવે	૧ કલા
૨ કલાએ	૧ લેશ
૧૫ લેશે	૧ ક્ષણ
૬ ક્ષણની	૧ ઘટિકા
૨ ઘટિકાએ	૧ મુહૂર્ત
૩૦ મુહૂર્તનો....	૧ દિવસ (અહોરાત્ર)
૧૫ દિવસનો	૧ પક્ષ [પૃથ્વીવૃત્તિ]
૨ પક્ષે [૩૦ દિવસે]	૧ માસ
૨ માસે	૧ ઋતુ
૩ ઋતુએ [૧૮૩ દિવસે, વા ૬ માસે]	૧ અયન [૬ માસ]
૨ અયને [૧૨ માસે] અથવા ૪ ^૧ ૭ ઋતુએ	૧ વર્ષ
૫ (સૌર) વર્ષે	૧ યુગ
૨૦ યુગે	૧ શત વર્ષ [૧૦૦]
૬૧ શત વર્ષે	૧ સહસ્ત્ર વર્ષ
૬૧ સહસ્ત્ર વર્ષે	૧ લક્ષ વર્ષ

૪૧. જે માટે કહ્યું છે કે-‘પાસ વાસારતો સરઓ હેમંત વસંત ગિમ્હા ય ।

एए खलु छप्पि उऊ, जिणवर-दिङ्ग मए सिङ्ग ॥’

૮૪ લક્ષ વર્ષ	૧ પૂર્વાંગ
૮૪ લાખ પૂર્વાંગે [૭૦ લાખ કોડ પદ હજાર કોડ સૂર્ય-વર્ષ]	૧ પૂર્વ
૮૪ લાખ પૂર્વ	૧ ત્રુટિતાંગ [પ્રથમ પ્રભુનું આયુષ્ય]
૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગે	૧ ત્રુટિત
૮૪ લાખ ત્રુટિતે	૧ અડડાંગ
૮૪ લાખ અડડાંગે	૧ અડડ
૮૪ લાખ અડડે	૧ અવવાંગ
૮૪ લાખ અવવાંગે	૧ અવવ
૮૪ લાખ અવવે	૧ હુહુકાંગ
૮૪ લાખ હુહુકાંગે	૧ હુહુક
૮૪ લાખ હુહુકે	૧ ઉત્પલાંગ
૮૪ લાખ ઉત્પલાંગે	૧ ઉત્પલ
૮૪ લાખ ઉત્પલે	૧ પદ્માંગ
૮૪ લાખ પદ્માંગે	૧ પદ્મ
૮૪ લાખ પદ્મે	૧ નલિનાંગ
૮૪ લાખ નલિનાંગે	૧ નલિન
૮૪ લાખ નલિને	૧ અર્થનિપૂરાંગ
૮૪ લાખ અર્થનિપૂરાંગે	૧ અર્થનિપૂર
૮૪ લાખ અર્થનિપૂરે	૧ અયુતાંગ
૮૪ લાખ અયુતાંગે	૧ અયુત
૮૪ લાખ અયુતે	૧ પ્રયુતાંગ
૮૪ લાખ પ્રયુતાંગે	૧ પ્રયુત
૮૪ લાખ પ્રયુતે	૧ નયુતાંગ
૮૪ લાખ નયુતાંગે	૧ નયુત
૮૪ લાખ નયુતે	૧ ચૂલિકાંગ
૮૪ લાખ ચૂલિકાંગે	૧ ચૂલિકા
૮૪ લાખ ચૂલિકાએ	૧ શીર્ષપ્રહેલિકાંગ
૮૪ લાખ શીર્ષ-પ્રહેલિકાંગે	૧ શીર્ષ-પ્રહેલિકા (સંખ્યાતાં વર્ષ)
અસંખ્યાતા વર્ષનો (પલ્લ પદ્મપદ્માએ)	૧ પલ્લોપમ (છ ભેદે)
૧૦ કોડકોડી પલ્લોપમનો	૧ સાગરોપમ (કુલ ૬ પ્રકારે)
૧૦ કોડકોડી અદ્વા-સાગરોપમની	૧ ઉત્સર્પિણી અથવા તેટલા જ કાળની
	૧ અવસર્પિણી (તે છ છ આરા પ્રમાણ)

૨૦ કોડાકોડી અદ્વા-સાગરોપમની અથવા }
૧ ઉત્સર્પિણી અને ૧ અવસર્પિણી મળી }

૧ કાલચક્ર થાય

અનન્તા કાળચક્રે....

....

૧ પુદ્ગલ-પરાવર્ત થાય અને તે ચાર પ્રકારે છે.

॥ બાદર-ઉદ્ધાર-પલ્યોપમ ૧ ॥

^{૪૨}ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણવડે નિષ્પન્ન ૧ યોજન [ચાર ગાઉ] ઊંડો ઘનવૃત્ત કૂવો [લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાઈ ત્રણેનું પ્રમાણ સમાન હોવાથી ઘનવૃત્ત કહેવાય છે] જેનો પરિધિ $૩\frac{૧}{૬}$ યોજન લગભગ થાય છે તે કૂવો સિદ્ધાંતોક્ત અભિપ્રાયે મહાવિદેહ-ક્ષેત્રવર્તી મેરુની સમીપે આવેલાં દેવકુરુ અને ^{૪૩}ઉત્તરકુરુક્ષેત્રના યુગલિક મનુષ્યોનાં મુંડાવેલા ^{૪૪}મસ્તકનાં એકથી સાત દિવસના ઊગેલા ^{૪૫}વાલાગ્ર વડે ભરવો.

પ્રવચનસારોદ્ધાર તથા સંગ્રહણીવૃત્તિમાં તો મસ્તક મુંડાવ્યા બાદ એક, બે યાવત્ ઉત્કૃષ્ઠથી સાત દિવસના ઊગેલાં વાલાગ્રો લેવાં એટલું જ માત્ર કથન કરેલું છે, એટલે કે અમુક ક્ષેત્રાશ્રયી લેવાનું સૂચવ્યું નથી.

ક્ષેત્રસમાસસ્વોપજવૃત્તિના અભિપ્રાયે દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુમાં ઉત્પન્ન થયેલાં [આ ક્ષેત્રવર્તી યુગલિકોના વાળ સૂક્ષ્મ છે માટે] સાત દિવસના ^{૪૬}ઘેટાનાં એક ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ એક જ રોમનાં સાત વાર, આઠ આઠ ખંડ કરીએ ત્યારે ૧ ઉત્સેધાંગુલ માપના એક વાળનાં સર્વ મળીને ૨૦,૮૭,૧૫૨ રોમ-ખંડો થાય. આવા અતિસૂક્ષ્મ કરેલાં રોમ-ખંડો વડે આ પલ્યને ભરવો, ઈત્યાદિ સાંપ્રદાયિક [ગુરુ-પરંપરાનો] અર્થ છે.

આ પ્રમાણે એક ઉત્સેધાંગુલપ્રમાણ વાળના સાત સાત વાર આઠ આઠ ટુકડા કરીને, તે પલ્યને ખીચોખીચ ભરતાં, એક ઉત્સેધાંગુલપ્રમાણ જાડા પલ્યના તળિયાના ક્ષેત્રમાં ૨૦,૮૭,૧૫૨ રોમખંડો સમાય. એકેક અંગુલના કરેલા રોમખંડોની રાશિને ચોવીશ અંગુલનો એક હાથ હોવાથી ૨૪, ગુણાં કરીએ તો એક હાથ જેટલી જગ્યામાં ૫,૦૩,૩૧,૬૪૮ [૫ કોડ, ૩ લાખ, ૩૧ હજાર છસો ને ૪૮] રોમખંડો સમાય, પુનઃ એને જ ચાર હાથનું ધનુષ્ય હોવાથી ચારગુણાં કરીએ તો ૨૦,૧૩,૨૬,૫૮૨ [વીશ કોડ, ૧૩ લાખ, ૨૬ હજાર પાંચસો, ૮૨]રોમખંડો ૧ ધનુષ્ય પલ્યક્ષેત્રમાં સમાય, પુનઃ તેને જ ૨૦૦૦ દંડ [અથવા ધનુષ્ય]નો ગાઉ થતો હોવાથી ૨૦૦૦ ગુણાં કરીએ ત્યારે

૪૨. આપણું ચાલુ માપ તે.

૪૩. આ અભિપ્રાય ક્ષેત્રસમાસ ને જંબૂદ્વીપપ્રજાપ્તિની વૃત્તિનો છે. તેમજ જિનભદ્રગણિ કામાશ્રમણનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે.

૪૪. યુગલિકોને મુંડાવાનું હોતું નથી પણ દૃષ્ટાંત ખાતર જણાવ્યું છે.

૪૫. વાલાગ્ર એટલે વાળનો અગ્રજ ભાગ એમ નહીં પણ 'અમુક પ્રમાણ વાળ' લેવો એટલે '૧થી ૭ દિવસ સુધીનો વધેલો વાળ તે વાલાગ્ર.

૪૬. વિવક્ષિત એક રોમના પ્રથમ વાર ૮ ખંડ કર્યા, તેને બીજી વાર દરેક ૮ ખંડના આઠ આઠ વાર કટકા કર્યા ત્યારે ૬૪, ૬૪ ખંડમાં પ્રત્યેક ખંડના ત્રીજી વાર આઠ આઠ ખંડ કરીએ ત્યારે ૫૧૨, ચોથી વાર ૪૦૧૬, પાંચમી વાર ૩૨૭૬૮, છઠ્ઠી વાર ૨૬૨૧૮૪ અને સપ્તમી વાર કરીએ ત્યારે ૨૦૮૭૧૫૨ ખંડો, ૧ ઉત્સેધાંગુલ-પ્રમાણ એક વાળનાં થાય.

૪,૦૨,૬૫,૩૧,૮૪૦૦૦ [૪ ખર્વ, ૨ અબજ, ૬૫ કોડ, ૩૧ લાખ, ૮૪ હજાર] રોમ-રાશિ ૧ ગાઉ જેટલા પલ્ચના ક્ષેત્રમાં સમાય. ચાર ગાઉનું એક યોજન હોવાથી ઉક્ત સંખ્યાને ચાર ગુણી કરીએ ત્યારે ૧,૬,૧૦,૬૧,૨૭,૩૬૦૦૦ [૧ નિખર્વ, ૬ ખર્વ, ૧૦ અબજ, ૬૧ કોડ, ૨૭ લાખ, ૩૬ હજાર] રોમખંડો ફક્ત પલ્ચની એક યોજન લાંબી શ્રેણીમાં સમાય જ્યારે બીજી કેટલીએ શ્રેણી ભરીએ ત્યારે તો ફક્ત કૂવાનું તળિયું જ ઢંકાય. તેથી તે સમગ્ર તળિયાને વાલાઓ વડે સંપૂર્ણ ભરવા માટે ૧૬૧૦૬૧૨૭૩૬૦૦૦ ની ઉક્ત સંખ્યાનો વર્ગ કરીએ એટલે કે પુનઃ તેટલી જ સંખ્યાએ ગુણીએ ત્યારે ૨૫૮૪૦૭૩૩૮૫૩૬૫૪૦૫૬૮૬ રોમખંડો વડે કેવળ તળિયું જ પથરાઈ રહે. આટલી વાળ-સંખ્યાએ એક જ પ્રતરરચના થઈ કહેવાય. પૂર્વોક્ત સંખ્યા-પ્રમાણ બીજા વાળનાં પ્રતરો (પડો) ભરીએ તો સમગ્ર કૂવો ભરાઈ રહે. આ ગણતરી ઘનવૃત્ત કરવાની હતી, પરંતુ અત્ર ઘનચોરસ કૂવાની થઈ. ત્યારે હવે એ રોમખંડને તેટલા જ રોમખંડ વડે પુનઃ ગુણીએ તો ૪૧૭૮૦૪૭૬૩૨૫ ૮૮૧૫૮૪૨૭૭૮૪૫૪૦૨૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦ આટલા રોમખંડ વડે ઘનચોરસ કૂવો ભરાય. ઘનવૃત્ત કૂવો ભરવા માટે આવેલ સંખ્યાને ૧૮ ^{૪૭}ગુણી કરી ૨૪ વડે ભાગીએ તો ૩૩ કોડ, ૭ લાખ, ૬૨ હજાર, ૧૦૪ કોડાકોડી કોડાકોડી, ૨૪ લાખ, ૬૫ હજાર, ૬૨૫ કોડાકોડી કોડી, ૪૨ લાખ, ૧૮ હજાર ૮૬૦ કોડાકોડી, ૮૭ લાખ, ૬૫ હજાર, ૬૦૦ કોડ, ^{૪૮}(૩૩૦૭૬૨૧૦૪ કોડાકોડી કોડાકોડી ૨૪૬૫૬૨૫, કોડાકોડી કોડી, ૪૨૧૮૮૬૦ કોડાકોડી, ૮૭૫૩૬૦૦,૦૦૦૦૦૦૦) આટલી વાલાઓની રાશિઓ વડે સંપૂર્ણ કૂવો ભરાઈ રહે. આ વાળોને ખીચોખીચ ભરવાના, ને તે એવી રીતે નિખિડ ખીચોખીચ ભરવા કે તે વાલાઓને અગ્નિ બાળી શકે નહીં, પાણી પલાળી શકે નહીં અને ચકવર્તી જેવાની મહાસેના તે વાલાઓ ઉપર સ્પર્શ કરતી પસાર થઈ જાય, તો પણ તે વાલાઓ નમે નહીં (દબાય નહીં). આવી રીતે વાલાઓથી નિખિડ ભરેલા કૂવામાંથી એકેક સમયે એકેક વાલાઓ સમુદ્ધૃત કરવો અર્થાત્ અપહરવો, એમ સમયે સમયે વાલાઓ અપહરતાં જેટલા કાળે તે પલ્ચ સર્વથા વાલાઓથી રહિત થાય તેટલા કાળને ‘**બાદર ઉદ્ધારપલ્ચોપમ**’ કહેવાય.

કૂવા બહાર ઉદ્ધાર કરવાની મુખ્યતાથી આ નામ આપેલું છે, આ પલ્ચોપમનું કાળમાન સંખ્યાત્મા સમય માત્ર છે, યતઃ એકેક સમયે વાલાઓ કાઢવાનો છે. વાલાઓની સંખ્યા મર્યાદાવાળી છે અને એક નિમેષમાત્રમાં અસંખ્યાત્મા સમય થઈ જાય છે. આ નિમેષ-કાળ કરતાં પણ આ પલ્ચોપમનો કાળ ઘણો અલ્પ છે. આ કાળ-પ્રમાણ જગતની કોઈપણ ^{૪૯}વસ્તુનો કાળ બતાવવામાં ઉપયોગી નથી. કેવળ આખળ કહેવાતો **સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર પલ્ચોપમ** સુખેથી જાણી શકાય માટે જ બાદર

૪૭. શતક કર્મગ્રંથ ટીકાને વિષે ચોરસનું વૃત્ત કરવા માટે આ વિષય ચાલતાં ૧૮ વડે ગુણી અને ૨૨ વડે ભાગવાનું જણાવેલ છે.

૪૮. જે માટે લોકપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે-

“ત્રિત્રિચાશ્વરસાશ્વાશ્વાર્દયશ્ચચિરસેન્દ્રિયાઃ । ષટ્ત્વિપચ્ચતુર્દ્વયેકાં-કાંકષટ્કાંકવાજિનઃ ॥૧॥

પચ્ચ ત્રીણિ ચ ષટ્ કિચ્ચ નવચાનિ તતઃ પરમ્ । આદિતઃ પલ્ચરોમાંશરાશિસંખ્યાંકસંગ્રહઃ ॥૨॥”

૪૯. જે માટે અનુયોગદ્વારમાં કહ્યું છે કે-“एएहिं वावहारिय-उद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं कि पज[ओ]यणं ?

“एएहिं वावहारिय-उद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं णत्थि किंचिण्णओयणं, केवलं पन्नवणा पन्नविज्झइ” । [ग. १०७]

ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ જણાવવામાં આવેલું છે.

આવા દશ કોડાકોડી બાદર-ઉદ્ધાર-પલ્યોપમે એક બાદરઉદ્ધારસાગરોપમ થાય છે.

इति बादर-उद्धार-पल्योपम-स्वरूपम् ॥

॥ सूक्ष्मउद्धार पल्योपमम् ॥२॥

સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધારપલ્યોપમ-પૂર્વે બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમના નિરૂપણમાં જે પ્રમાણે કૂવો ભરેલો છે તેવી જ રીતે અહીં ભરેલો સમજવો. હવે એ કૂવામાં પૂર્વે જે સૂક્ષ્મ વાલાઓ ભર્યા હતાં, એમાંના પ્રત્યેક વાલાઓનાં બુદ્ધિમાન્ પુરુષોએ બુદ્ધિની કલ્પનાથી અસંખ્ય અસંખ્ય ખંડો કલ્પવાં. દ્રવ્યપ્રમાણથી તે રોમખંડો કેવા હોય? તો વિશુદ્ધ લોચનવાળો છદ્મસ્થ જીવ જેવા સૂક્ષ્મ [આયેક્ષિક સૂક્ષ્મ] પુદ્ગલ-સ્કંધને જોઈ શકે છે તેના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડાં સૂક્ષ્મ આ વાલાઓ હોય છે, ક્ષેત્રથી આ વાલાઓનું પ્રમાણ જણાવતાં કહે છે કે સૂક્ષ્મસાધારણ વનસ્પતિકાય(નિગોદ)ના જીવનું શરીર જેટલા ક્ષેત્રમાં સમાઈને રહે, તે કરતાં અસંખ્યગુણ અધિક ક્ષેત્રમાં આ રોમખંડો સમાઈ શકે છે.

વળી અન્ય બહુશ્રુત ભગવંતો કથન કરે છે કે-અસંખ્યાતમા ભાગ-પ્રમાણ જે વાલાઓ તે પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયના શરીરતુલ્ય હોય છે. આ સર્વે રોમખંડો પરસ્પર સમાન પ્રમાણવાળાં અને સર્વ અનંત-પ્રદેશાત્મક હોય છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વની રીતિએ પૂર્વપ્રમાણવાળાં તે પલ્યને વિષે રહેલાં જે વાલાઓ જેનાં સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું પ્રમાણ કાઢવા માટે (પ્રત્યેક)ના અસંખ્ય અસંખ્ય ખંડો કલ્પેલાં છે, એ કલ્પેલાં વાલાઓમાંથી, પ્રતિસમયે, એક એક વાલાએ પલ્યમાંથી બહાર કાઢીએ, એમ કરતાં જેટલા કાળે તે પલ્ય વાલાઓવડે નિઃશેષ થઈ જાય, તે કાળને સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પલ્યોપમ કહેવાય છે. આ પલ્યોપમ સંખ્યાતા કોડ વર્ષ પ્રમાણનો છે.

આવા દશ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પલ્યોપમવડે એક સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-સાગરોપમ થાય છે.

આ સૂક્ષ્મઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-સાગરોપમવડે તિચ્છાલોકવર્તી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રોની સંખ્યાની સરખામણી થઈ શકે છે, કારણકે પચ્ચીશ કોડાકોડી [૨૫૦૦૦૦૦૦ ૦૦૦૦૦૦૦૦] સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમના જેટલા સમયો તેટલા જ દ્વીપસમુદ્રો છે, એટલે તો ૨૫^{૧૦}કોડાકોડી કૂવાઓમાં પૂર્વરીતિએ કરેલાં અસંખ્ય અસંખ્ય ખંડવાળા રોમખંડોની જેટલી સંખ્યા થાય તેટલા દ્વીપસમુદ્રો છે એટલે કે-સાગરોપમવડે ^{૧૧}અઢી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમના જેટલા સમયો તેટલા દ્વીપસમુદ્રો છે.

॥ इति सूक्ष्म-उद्धार-पल्योपमस्वरूपम् ॥

સૂક્ષ્મ વાલાઓ વડે ઉદ્ધાર કરતાં કાળ પ્રમાણ નીકળતું હોવાથી આ નામ સાન્વર્ધ છે.

૫૦. કોડાકોડી એટલે કોઈ પણ મૂલ સંખ્યાને એક કોડે ગુણતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે સમજવી. જેમ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ દશ કોડને ૧૦૦૦૦૦૦૦ એક કોડે ગુણીએ તો ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ (દશ કોડાકોડી) સંખ્યા આવે, પરંતુ વર્ગ ગણિતની જેમ તેટલી સંખ્યાને તેટલાએ ગુણવા તેમ નહિ.

૫૧. 'एएहिं सुहुमउद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं दीवसमुद्धानं उद्धारो वेप्पई ॥' सिद्धान्तोऽप्युक्तं- "केवइया णं

॥ બાદર-અદ્ધાપલ્યોપમમ્ ॥૩॥

પૂર્વે બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમ વખતે જે માપના પલ્યમાં જે રીતે વાલાઓ ભર્યા હતાં, તેવી જ રીતે અહીં પણ કલ્પના કરવી. તે વખતે એ પલ્યમાંથી પ્રથમ પ્રતિસમય-ઉદ્ધાર ક્રિયા કરી હતી, ત્યારે અહીં બાદર અદ્ધાપલ્યોપમ કાઢવા માટે, સો સો વર્ષે એક એક વાલાએ માત્ર કાઢવો, એટલે કે સો વર્ષ થાય એટલે એક વાર એક વાલાએ અપહરવો, બીજાં સો વર્ષ થાય ત્યારે એક બીજો વાલાએ બહાર કાઢવો, આ પ્રમાણે ક્રિયા કરતાં જ્યારે તે પલ્ય વાલાઓથી રહિત થાય ત્યારે બાદર-અદ્ધા-પલ્યોપમ થાય. આ પલ્યોપમ સંખ્યાતા કોડ વર્ષ પ્રમાણ છે અને આનું નિરૂપણ આગળ કહેવાતાં સૂક્ષ્મઅદ્ધાપલ્યોપમ સમજવાને માટે જ છે.

આવા દશ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમે એક સૂક્ષ્મઅદ્ધાસાગરોપમ થાય છે. અહીં 'અદ્ધા' એટલે સમયની સાથે સરખાવાતી કોળ.

॥ સૂક્ષ્મ-અદ્ધાપલ્યોપમમ્ ॥૪॥

પૂર્વે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમના પ્રસંગે પ્રત્યેક બાદર રોમખંડોના જેવી રીતે અસંખ્યાતા અસંખ્યાતા ખંડો કલ્પ્યાં હતા તે જ પ્રમાણે અહીં કલ્પવાં, (પલ્યપ્રમાણ પૂર્વવત્ સમજવું) કલ્પીને પ્રતિસમયે નહિ કાઢતાં સો સો વર્ષે એક એક વાલાએ કાઢવો, કાઢતાં કાઢતાં જ્યારે તે ફૂલો ખાલી થાય ત્યારે એક સૂક્ષ્મઅદ્ધાપલ્યોપમ થાય છે.

આવા દશ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમે એક સૂક્ષ્મઅદ્ધાસાગરોપમ થાય છે.

આ સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-પલ્યોપમ અથવા સાગરોપમ વડે નરક વગેરે ચારે ગતિના જીવોની ^{૫૨}આયુઃસ્થિતિ [ભવસ્થિતિ] તથા જીવોની સ્વકાય-સ્થિતિઓ વગેરે મપાય છે.

॥ બાદર-ક્ષેત્ર-પલ્યોપમમ્ ॥૫॥

પૂર્વે જે માપના વાલાઓને સાત વાર, આઠ આઠ ખંડ કરવા દ્વારા ફૂલો ભરેલો છે તે જ પલ્યમાં રહેલા પ્રત્યેક રોમખંડોમાં, અસંખ્ય અસંખ્ય આકાશ-પ્રદેશો અંદર અને બહારથી પણ સ્પર્શીને રહેલા છે અને અસ્પર્શીને પણ રહેલા છે, તેમાં સ્પર્શીને રહેલા આકાશપ્રદેશો કરતાં નહિ સ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશો અસંખ્યાતા છે, તે વાલાઓથી સ્પૃષ્ટબદ્ધ આકાશપ્રદેશોને પ્રત્યેક સમયે એકેક બહાર કાઢીએ, કાઢતાં કાઢતાં સ્પર્શેલા સર્વ આકાશપ્રદેશો જ્યારે ખાલી થાય ત્યારે તેટલો કાળ બાદર-ક્ષેત્ર-પલ્યોપમ કહેવાય. આ પલ્યોપમ અસંખ્ય કાળચક્ર પ્રમાણ છે.

આવા દશ કોડાકોડી બાઠક્ષેપલ્યોપમે એક બાદરક્ષેત્રસાગરોપમ થાય છે. આ બાદર મંતે! દીવ-સમુદ્ધા ઉદ્ધારેણ પન્નતા? ગોયમા! જાવડઆણં અદ્ધાજ્ઞાણં ઉદ્ધારસાગરોવમાણં ઉદ્ધાર સમયા, એવડયાણં દીવસમુદ્ધા ઉદ્ધારેણં પન્નત્ત! ॥” અન્યેડપ્પાહુ:—

“જાવડઓ ઉદ્ધારો, અદ્ધાજ્ઞાણ સામરણ ભવે । તાવડયા લલુ લોપ, હવંતિ દીવા-સમુદ્ધા ય ॥” [પ્ર. સારો. દ્વા. ૧૬૬]

૫૨. જે માટે કહ્યું છે કે—“एण्हिं सुहुमअद्धापलिओवमसागरोवमेहिं नेरइयतिरिक्खजोणियमणुयदेवाणं आउयाइं माविज्झति” इति ।

પલ્યોપમ—સાગરોપમના કથનનું પ્રયોજન સૂક્ષ્મક્ષેત્રપલ્યોપમ સમજવા માટે જ છે.

॥ સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પલ્યોપમમ્ ॥૬॥

સૂક્ષ્મબાહરક્ષેત્રપલ્યોપમ પ્રસંગે જેવા પ્રકારનાં વાલાગ્રોથી ઉક્ત—પ્રમાણ પલ્લવ ભરેલ હતો તેવી જ રીતિએ ભરેલા પલ્લવમાં પ્રત્યેક રોમખંડોની અંદર સ્પર્શેલા તથા નહિ સ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશનું વિવરણ કરેલ હતું, ચાલુ પ્રસંગે એટલું વિશેષ સમજવું કે વાલાગ્રો એટલાં તો ખીચોખીચ ભરેલાં છે કે, પ્રચંડવાયુથી પણ ઊડી શકે નહિ, તો પણ અગાધ જ્ઞાનદષ્ટિવાળા ત્રિકાલદર્શી પુરુષોએ યથાર્થ દેખ્યું ને તેથી યથાર્થ પ્રકાશ્યું છે. નિખિડ રીતિએ ભરેલાં અને અસંખ્યવાર ખંડિત કરી કલ્પેલાં એ વાલાગ્રોમાં પણ એક વાલાગ્રથી બીજો વાલાગ્ર, બીજાથી ત્રીજો, એમ સર્વના અંતરમાં અસંખ્યાત અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશો રહેલા છે. એથી ખરી રીતે જોવા જઈએ તો સ્પૃષ્ટ કરતાં અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશો ઘણા (અસંખ્યગુણા) મળી આવે, આ રીતિએ સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશો બે પ્રકારના થયા, એક સ્પર્શેલા અને બીજા નહિ સ્પર્શેલા, બન્ને પ્રકારના આકાશપ્રદેશોમાંથી પ્રતિસમયે સ્પૃષ્ટ અને અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશને અપહરતાં જ્યારે તે પલ્લવ જ્ઞાનીની દષ્ટિએ સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટ બંને પ્રકારના આકાશપ્રદેશોથી નિઃશેષ થઈ જાય ત્યારે ‘સૂક્ષ્મક્ષેત્રપલ્યોપમ’ થાય છે.

જો કે અહીં વાલાગ્રોનાં અસંખ્યવાર ખંડ કરવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી કારણકે તે પ્રમાણે ખંડો કરવાથી પલ્લવમાં વર્તતા આકાશપ્રદેશો વધવાના નથી, તેમ નહિ કરે તો કંઈ ઘટવાના નથી, પરંતુ પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ વગેરે ગ્રંથોમાં જે કથનપદ્ધતિ સ્વીકારેલ છે, તેને જ હું પણ અનુસર્યો છું.

અહીં વાલાગ્ર ભરવાનું ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તો કંઈ પણ પ્રયોજન નથી કારણકે આખા પલ્લવમાં રહેલા સર્વ આકાશપ્રદેશોને એકંદરે તો કાઢવાના છે જ, છતાં વાલાગ્રોનાં અસંખ્યાતા ખંડ કરવા સાથે ભરવાનું શું કારણ? એ શંકાના સમાધાનમાં સમજવાનું જે દષ્ટિવાદ નામના બારમા સૂત્રાંગમાં કેટલાંક દ્રવ્ય પ્રમાણો સ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશોથી, કેટલાંએક માત્ર અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશ-પ્રમાણથી અને કેટલાંએક સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશોથી એમ ત્રણ રીતિએ મપાતાં હોવાથી ત્રણે રીતિએ કાલનું માન સમજવા સારુ ઉક્ત ^{૫૩}પ્રરૂપણ કરેલી છે.

—પ્રથમ—એ પલ્લવમાં રહેલાં વાલાગ્રો એવી રીતે નિખિડ ભરેલાં હોય છે કે ચક્રવર્તીનું સૈન્ય એકવાર કદાચ ચાલ્યું જાય તો પણ તે વાલાગ્રો જરા પણ દબાઈ શકે નહિ, ત્યારે એવા પલ્લવમાં પણ અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશો શું સંભવી શકે?

ઉત્તર—હા! પલ્લવમાં રહેલા રોમખંડો ચ્હાપ તેવા ખીચોખીચ ભરેલાં હોય તો પણ તે રોમખંડ વસ્તુ જ ઔદારિક વર્ગજ્ઞાની હોવાથી એવી બાહર પરિણામવાળી છે કે જેનો સ્કંધ, એવા પ્રકારનો ઘન-પરિણામી હોઈ શકતો નથી કે જે સ્કંધ સ્વ-સ્થાનવર્તી આકાશપ્રદેશોમાં વ્યાવૃત્ત (વ્યાપ્ત) થઈ જાય, તેથી દરેક વાલાગ્ર અનેક છિદ્રવાળો છે, તે છિદ્રોમાં પણ આકાશપ્રદેશને અસ્પૃષ્ટ હોય છે. કોઈપણ ઔદારિકાદિ શરીર સ્કંધના અવયવો સર્વથા નિશ્ચિદ્રકો થતા નથી, એ કારણથી સ્પૃષ્ટ

પ.૩. તે માટે જુઓ બૃહત્સંપ્રહણી, અનુયોગદ્વારસૂત્ર, પંચમ-કર્મગ્રન્થ વૃત્તિ વગેરે.

કરતાં અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશો અસંખ્યગુણ પણ સંભવી શકે છે. બીજું રોમખંડો જ્યારે બાદર પરિણામી છે ત્યારે આકાશપ્રદેશો તો અતિ સૂક્ષ્મપરિણામી અને અરૂપી છે. આથી બાદર પરિણામવાળી વસ્તુમાં અતિ સૂક્ષ્મપરિણામી અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશો સંભવે તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિસંવાદ છે જ નહિ.

એક બાહ્ય દાખલો લઈએ તો સમજી શકાશે, કે ^{૫૪}કોળાવડે ભરેલી કોઠીમાં પરસ્પર પોલાણ રહેલું હોય છે અને તે પોલાણમાં ઘણાં બીજોરાનાં ફળો સમાઈ શકે છે, એ બીજોરાનાં વર્તતાં પોલાણમાં હરડે રહી શકે છે, હરડેનાં પોલાણ ભાગોમાં ચણીબોર રહી શકે છે, બોરનાં પોલાણમાં ચણા સમાઈ શકે છે, ચણાનાં આંતરામાં તલ, તેના આંતરામાં સરસવાદિ સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર વસ્તુઓ સમાઈ શકે છે; તો પછી એક અતિ સૂક્ષ્મપરિણામી આકાશપ્રદેશો વાલાગ્રથી ભરેલા પ્યાલામાં અસ્પૃષ્ટપણે રહે તે કેમ ન સંભવી શકે ? બીજું ઉદાહરણ લઈએ-સ્થૂલદષ્ટિએ અત્યંત ઘન-નક્કરમાં નક્કર એવા સ્થંભમાં પણ સેંકડો ખીલીઓનો સમાવેશ ખુશીથી થઈ શકે, તો પછી આ પલ્લમાં અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશોનો સદ્ભાવ કઈ રીતિએ ન સંભવી શકે ? અર્થાત્ સંભવે જ.

આવા દશ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર-પલ્લોપમે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય છે. આ સૂક્ષ્મક્ષેત્રપલ્લોપમ તથા સાગરોપમ, બાદર ક્ષેત્રપલ્લોપમ-સાગરોપમથી અસંખ્યગુણ પ્રમાણવાળાં છે. આ સૂક્ષ્મક્ષેત્રપલ્લોપમ અને સાગરોપમ ત્રસાદિ એટલે હાલતા ચાલતા જીવોનું પરિમાણ દર્શાવવામાં ઉપયોગી જણાવ્યાં છે.

॥ઈતિ સૂક્ષ્મક્ષેત્રપલ્લોપમસ્વરૂપમ્॥

॥૧ પ્રમાણે પલ્લોપમ-સાગરોપમનું વિવરણ સમાપ્ત થયું॥

આ પ્રમાણે સમયથી પ્રારંભી પલ્લોપમ તથા સાગરોપમ સુધીનું સ્વરૂપ જણાવાયું.

હવે સાગરોપમથી અધિક ગણાતો જે કાળ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીરૂપ, તેને દર્શાવાય છે અને સાથે સાથે તેમાં વર્તતા ભાવોનું કિંચિત્ સ્વરૂપ પણ કહેવાય છે;—

અવસર્પિણીસ્વરૂપમ્

દશ કોડાકોડી સાગરોપમની એક અવસર્પિણી અને તેટલા જ કાળ પ્રમાણની એક ઉત્સર્પિણી થાય છે, એમ શાસ્ત્રકારોએ કહેલું છે.

આ અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી અનાદિ-સંસિદ્ધ એવા છ છ પ્રકારના આરાના [યુગના] ભેદથી પરિપૂર્ણ થાય છે. અવસર્પિણીના છ આરા ક્રમાત્ હીન-હીન ભાવવાળા હોય છે. આવી અવસર્પિણીઓ અને ઉત્સર્પિણીઓ ભૂતકાળમાં અનંતી વહી ગઈ અને ભવિષ્યમાં અનંતી પસાર થઈ જશે ! આ ઘટમાળ તથાવિધ જગત્સ્વભાવે ચાલુ જ છે.

૫૪. 'તત્ત્વ ણં ચોઅણ પણ્ણવગં એવં વયાસી- અત્થિ ણં તસ્સ પલ્લસ્સ આગાસ-પણ્ણસા જે ણં તેહિં વાલમ્મેહિં અણાપ્પુણ્ણા ? હંતા અત્થિ, જહા કો દિહંતો ? સે જહાનામણાણે કોહુણ સિયા કોહંડાણં ખરિણે તત્ત્વ ણં માહલિંગા પક્ખિત્તા તે વિ માયા, તત્ત્વ ણં બિલ્લા પક્ખિત્તા તેવિ માયા, તત્ત્વ ણં આમલિંગા પક્ખિત્તા તેવિ માયા, તત્ત્વ ણં બયરા પક્ખિત્તા તેવિ માયા, તત્ત્વ ણં ચળિયા પક્ખિત્તા તે વિ માયા, તત્ત્વ ણં તિલા (મુગ્ગા) ય પક્ખિત્તા તે વિ માયા, તત્ત્વ ણં ગંગાવાલુઆ પક્ખિત્તા સા વિ માયા, એવમેવ એણં દિહંતેણં અત્થિ ણં તસ્સ પલ્લસ્સ આગાસપણ્ણસા જે ણં તેહિં વાલમ્મેહિં અણાપ્પુણ્ણા' इति ॥

[અનુયોગદાર સૂત્ર ૧૪૦]

એ અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી પૈકી પ્રથમ અવસર્પિણીના છ^{૫૫} આરાનું સ્વરૂપ દર્શાવાય છે.

૧. **સુષમ-સુષમ-આરો**— સુખ સુખ, જેમાં કેવલ સુખ જ વર્તતું હોય તે. આ આરો સૂક્ષ્મઅદ્વા ૪ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ છે. આ આરાના પ્રારંભમાં મનુષ્યનું આયુષ્ય ૩ પલ્યોપમ અને શરીરની ઊંચાઈ ૩ ગાઉની હોય છે. આ આરાના મનુષ્યો ત્રીજે ત્રીજે દિવસે એક તુવરના દાણા પ્રમાણ કલ્પવૃક્ષનાં પત્ર-પુષ્પફળાદિનો આહાર કરે છે, અને તેટલા પ્રમાણ આહારના તથાવિધ ^{૫૬}સત્ત્વથી તેઓને ત્રણ દિવસ સુધી ક્ષુધા લાગતી પણ નથી. આ આરામાં વર્તતા મનુષ્યોની પાંસળીઓ ૨૫૬ હોય છે.

૨. **સુષમ આરો**— જે આરો સુખમય છે એટલે કે પ્રથમ આરાની અપેક્ષાએ સુખ અલ્પ હોય છે તો પણ આ આરામાં દુઃખનો અભાવ છે. આ આરો ત્રણ કોડાકોડી (સૂ૦ અ૦) સાગરોપમનો છે. આ આરાના પ્રારંભમાં મનુષ્યનું આયુષ્ય ૨ પલ્યોપમ, શરીરની ઊંચાઈ ૨ ગાઉ અને પાંસળીઓ ૧૨૮ હોય છે. આ આરામાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોને બબે દિવસને આંતરે ખાવાની ઈચ્છા થાય છે; અને ઈચ્છાની સાથે બીર પ્રમાણ વસ્તુઓનો આહાર કરી તૃપ્તિને પામે છે.

૩. **સુષમ-દુઃષમ-આરો**— જેમાં સુખ અને દુઃખ બન્ને હોય તે. એટલે કે સુખ ઘણું અને દુઃખ થોડું હોય તેવો કાળ તે અવસર્પિણીનો ત્રીજો આરો સમજવો. આ આરાનો કાળ બે સાગરોપમનો છે. આ આરાના પ્રારંભમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોનું આયુષ્ય ૧ પલ્યોપમ, દેહની ઊંચાઈ ૧ ગાઉની અને પાંસળીઓની સંખ્યા ૬૪ હોય છે. આ મનુષ્યો બોરથી વિશેષ પ્રમાણવાળું જે આમળું તેટલા પ્રમાણનો આહાર એકેક દિવસને આંતરે ગ્રહણ કરે છે.

આ ત્રણે આરામાં અહિંસકવૃત્તિવાળાં ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો (ચતુષ્પદો અને ખેચરો) અને મનુષ્યો યુગલધર્મી હોય છે. એટલે તથાવિધ કાળબળે જ સ્ત્રી-પુરુષ [નર-માદા] બન્ને જોડે જ ઉત્પન્ન થાય, અને તે તે ક્ષેત્રયોગ્ય દિવસો વ્યતીત થયે, તે જ યુગલ પતિ-પત્નીરૂપે સર્વ વ્યવહાર કરે. તથાવિધ કાળપ્રભાવે યુગલિક મનુષ્યનો આ જ ધર્મ હોય છે, પરન્તુ કોઈ પણ બે પુરુષ કે બે સ્ત્રી અથવા એકલો પુરુષ કે એકલી સ્ત્રી ઉત્પન્ન ન થાય. આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલાં બાળક-બાળિકાનો પતિ-પત્ની તરીકેનો સંબંધ, કે પ્રેમ વિવાહ વિના પણ ટકી રહે છે તેથી જ તે ‘યુગલિકધર્મી’ કહેવાય છે. આ યુગલિકો વજ્રઘ્નનારાયસંઘયણના ધારક, સમચતુરસ્રસંસ્થાનવાળા હોય છે. અનેક પ્રકારનાં ધાન્યનો સદ્ભાવ છતાં તેને નહિ વાપરતાં દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષથી પોતાના સર્વ વ્યવહારને ચલાવનારા હોય છે. આ યુગલિકક્ષેત્રની ભૂમિ ક્ષુદ્રજંતુઓના ઉપદ્રવથી તથા ગ્રહણાદિ સર્વ ઉલ્કાપાતોથી રહિત છે અને શરીરે તદ્દન નીરોગી હોવા સાથે જુદાં જુદાં દશ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષોથી સર્વ પ્રકારનો નિર્વાહ કરે છે.

એ કલ્પવૃક્ષનાં ૧ મતાંગ, ૨ ભૂતાંગ, ૩ તુટિતાંગ, ૪ જ્યોતિરંગ, ૫ દીપાંગ, ૬ ચિત્રાંગ,

૫૫. સુસમ-સુસમા ય સુસમા, સુસમ-દુસમા ય દુસમ-સુસમા ય ।

દુસમા ય દુસમ-દુસમા-વસપ્પિણુસપ્પિણુકમઓ ॥૧॥

[કાલસપ્તતિકા]

૫૬. વર્તમાન યુદ્ધમાં પણ સૈનિકોને એવા પ્રકારનાં સત્ત્વવાળી ગોળીઓ આપવામાં આવે છે કે જેથી તેમને એક એક અઠવાડિયા સુધી ક્ષુધા લાગતી નથી તો પછી કુદરતી શક્તિનું શું પૂછવું ?

૭ ચિત્રસાંગ, ૮ મણ્યંગ, ૯ ગૃહાકાર, ૧૦ અનગ્ન કલ્પવૃક્ષ.^{૫૭} એ દશ નામો છે, તેનું કંઈક સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

૧ ‘મત્તાંગ’^{૫૮} એટલે આ કલ્પવૃક્ષ પાસે યાચના કરતાં તેનાં ફળો ને પુષ્પો અહીંના સ્વાદથી અનેકગુણ વિશેષ સ્વાદવાળી મદિરાને તથા આરોગ્ય-તુષ્ટિ-પુષ્ટિને કરનારા મધુરરસોને પૂરું પાડનાર.

૨ ‘મૃતાંગ’ સપ્ત ધાતુનાં તેમજ લાકડા વગેરે ઈચ્છિત પ્રકારનાં સર્વજાતનાં ભ્રાજનો-વાસણોને પૂરા પાડનાર.

૩ ‘તૂયાંગ’ [ઋદિતાંગ] આ કલ્પવૃક્ષનાં ફળો, વીણા, સારંગી વગેરે સર્વજાતનાં વાજિંત્રોની ગરજ સારે છે.

૪ ‘દીપશિખાંગ’ જ્યાં જ્યોતિરંગનો પ્રકાશ ન પડતો હોય તે સ્થાનમાં દીપકની ગરજને સારનારાં દીપાંગ કલ્પવૃક્ષો પ્રકાશ આપી રહ્યાં છે.

૫ ‘જ્યોતિષિકાંગ’ પ્રકાશ કરનારાં આ કલ્પવૃક્ષો સર્વ પ્રકારનાં દેદીપ્યમાન તેજની ગરજ સારવાવાળાં હોય છે, તેમાં રાત્રિએ તો કોઈ મહાન તેજને દેનારાં હોવાથી ત્યાંના નિવાસીઓનો ગમનાગમન-વિહાર વગેરે સુખેથી થઈ શકે છે.

૬ ‘ચિત્રાંગ’ કલ્પવૃક્ષો ચિત્ર-વિચિત્ર પુષ્પોની માળાઓને આપવામાં ઉપયોગી છે.

૭ ‘ચિત્રસાંગ’ વિચિત્ર રસવંત ભોજનને આપનારા, વળી અનેક પ્રકારની મીઠાઈને આપનારાં છે. આ મીઠાઈનો સ્વાદ ચકવર્તી માટે બન્તી મીઠાઈ જેવો હોય છે.

૮ ‘મણ્યંગ’ કલ્પવૃક્ષો મણિ વગેરે સર્વપ્રકારનાં આભૂષણોને આપનારાં છે.

૯ ‘ગેહાકાર’ કલ્પવૃક્ષો-વિવિધ આકારના ઈચ્છિત માળવાળાં ગૃહો માટે ઉપયોગી છે.

૧૦ ‘અનિયત’ કલ્પવૃક્ષો-ખૂટતી કોઈ પણ પ્રકારની વસ્તુની પૂર્તિને કરનારાં અને સર્વપ્રકારનાં વસ્ત્રાદિને આપનારાં હોય છે.

આ દશમાં કલ્પવૃક્ષનું ‘અનગ્ન’ એવું પણ નામ છે અને તે વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્ર વગેરે આપવાવડે સાન્વર્થ છે. અને તેથી યુગલિકોને અનગ્ન રહેવું પડતું નથી.

આ યુગલિકો પોતાનાં સંતાનોનો નિર્વાહ પહેલા આરામાં ૪૯, બીજા આરામાં ૬૪ અને ત્રીજા આરામાં ૭૯ દિવસ પર્યંત કરે છે. ત્યારબાદ તેઓને અપત્ય પરિપાલનની જરૂર નથી પડતી.

ત્રીજા આરાને અંતે દંડાદિ નીતિ પ્રવર્તક કુલકરોની ઉત્પત્તિ અને તે પછીના સમયમાં શ્રી ઋષભદેવનો જન્મ થાય છે.

૫૭. આ દશ જાતિમાં પ્રતિજાતીય કલ્પવૃક્ષો પણ ઘણાં હોય છે. આ કલ્પવૃક્ષો દેવાધિકૃત નહિ પણ તથાપ્રકારના સ્વાભાવિક પ્રભાવયુક્ત હોય છે. આ સિવાય બીજી ઘણી જાતિની ઉત્તમ વનસ્પતિઓ પણ હોય છે.

૫૮. -તેસિં મતંગ-મિંગા, તુડિઅંગા-જોહ-દીવ-ચિતંગા! ચિત્રસા-મણિઅંગા, ગેહાકારા-અણિઅયક્ષા ॥’

‘પાણ-માયણ-પિચ્છણ, રવિ-પહ દીવ-પહ કુસુમમાહરો! મૂસણ ગિહ વત્યાસણ, કમ્પદુમા દસવિહા વિતિ ॥

[લઘુશ્વેત્રસમાસ ગાથા ૯૬-૯૭]

જ્યારે યુગલિકોમાં કાળક્રમે મમત્વાદિ દોષો વિશેષ વધી પડે છે ત્યારે કુળની મર્યાદાને કરનારા જે વિશિષ્ટ પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે તેને કુળકર કહેવાય છે.

આ પુરુષો ^{૧૮}પરિભાષણાદિ ચાર પ્રકારની દંડનીતિ પ્રવર્તવે છે. ત્રીજા આરાને અંતે શ્રીઋષભદેવ પ્રથમ તીર્થંકર તરીકે ઉત્પન્ન થયા. જેઓ ૮૪ લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી તદ્દભવ મોક્ષગામી થયા. તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવસ્વામીએ ૨૦ લાખ પૂર્વ કુમાર અવસ્થામાં ગાળ્યાં, ૬૩ લાખ પૂર્વ રાજ્ય અવસ્થામાં અને ૧ લાખ પૂર્વ શ્રમણ-સાધુપર્યાય પાળી, ત્રીજા આરાનાં ૮૮ પખવાડિયાં બાકી રહ્યાં ત્યારે તેઓ સિદ્ધિપદને પામ્યા. દેશવિરતિ, ^{૧૯} ^{૨૦}સર્વવિરતિની ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રના કાળ-દોષે વિચ્છેદ પામેલી તે ચાલુ અવસર્પિણીમાં શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુથી શરૂ થઈ. અવધિજ્ઞાન આદિની પણ ઉત્પત્તિ થઈ. ^{૨૨}

પુરુષની ૭૨ ^{૨૩}કળાઓ, સ્ત્રીની ચોસઠ ^{૨૪}કળાઓ પણ તે પ્રભુએ જ પ્રવર્તવી, અનેક પ્રકારની

૫૮. 'તથા ચોક્તમ્-^{૨૫}દુદુ-તિગ કુલગરનીઈ-હમ-ધિક્કારા તઝો વિમાસાઈ ।

ચઝહા સામાઈયા-બહુહા, લેહાઈ વવહારો ॥૧૧॥ હકાર, મકાર, ધિક્કાર અને પછી શબ્દતાડન.

૬૦-૬૧. દેશધકી (અમુક અંશે) ત્યાગ તે દેશવિરતિ. અને સર્વશિ પ્રાણાતિપાત-મૃષાવાદ-અદત્તાદાન-મૈથુન-પરિગ્રહનાં પાપનું વિરમણ-ત્યાગ તે સર્વવિરતિ. દેશવિરતિ પંચમગુણકાણે અને સર્વવિરતિ છઠ્ઠા પ્રમત્તગુણકાણાથી હોય છે, દેશવિરતિવાળા શ્રાદ્ધો-ગૃહસ્થો હોય છે અને સર્વવિરતિવાળા સાધુપુરુષો હોય છે.

૬૨. 'અવધિ' તે રૂપી-પદાર્થ વિષયક મર્યાદાવાળું જ્ઞાન. આદિ શબ્દથી મન:પર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનનું પણ ગ્રહણ કરવું. 'મન:પર્યવજ્ઞાન તે અદીદીપવર્તી સંજી-પંચેન્દ્રિય જીવોના મનોગત બાવોને જણાવનારું જ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન તે લોકાલોકવર્તી અતીત, અનાગત ને વર્તમાનનાં અનંત દ્રવ્યો અને પર્યાયોને જણાવનારું જ્ઞાન.

૬૩-પુરુષોની ૭૨ કલાઓ:—લિખિત^{૨૬} ગણિત^{૨૭} ગીત^{૨૮} નૃત્ય^{૨૯} વાદ્ય^{૩૦} વ પઠન^{૩૧}-શિક્ષે^{૩૨} ચ । જ્યોતિ^{૩૩}-શસ્ત્રો^{૩૪}-

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
 ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭
 ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨
 ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦
 ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦
 કેવલિવિધિશકુનરુતે..., ઇતિ પુરુષકલા દ્વિસપ્તતિર્જ્ઞેયા: ॥૭૧॥

૬૪. સ્ત્રીઓની ચોસઠ કલાઓ આ પ્રમાણે :—'જેવા નૃત્યોચિત્તે, ચિત્રં વાદિત્રમન્ત્રતન્ત્રાશ્ચ । ઘનવૃષ્ટિફલાકૃદી,

૬ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
 સંસ્કૃતજલ્પ: ક્રિયાકલ્પ: ૧૧ જ્ઞાનવિજ્ઞાનદમ્પાબુસ્તમ્મા ગીતતાલયોર્માનમ્ । આકારગોવનાસારોપણે કાવ્યશક્તિવક્રોક્તિ: ॥૨॥
 ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦
 સ્ત્રી-નરલક્ષણે ગજહયપરીક્ષણે વાસ્તુસિદ્ધિ-પટુબુદ્ધી । શકુનવિચારો ધર્માચારોડઙ્ગનચૂર્ણયોર્યોગા: ॥૩॥ ગૃહિધર્મસુપ્રસાદનકર્મ
 ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦
 કનકસિદ્ધિર્વાર્ણિકાવૃદ્ધી । વાકૃષાટવક્રલાઘવલલિતચરણ-તૈલસુરભિતાકરણમ્ ॥૪॥ મૃત્યોપચાર મેહાચારૌ, વ્યાકરણપર-
 ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦
 નિરાકરણે । વીળાનાદવિતળાવાદોડ્ઙ્ગસ્થિતિજનાચારા: ॥૫॥ કુમ્મપ્રમસારિશ્રમરલમણિમેદલિપિપરિચ્છેદા: । વૈધક્રિયા

કલા-કારીગરીઓ (શિલ્પો) આ કાળમાં પ્રથમ તે જ પ્રભુએ ગૃહસ્થાવસ્થામાં જગતને બતલાવી, આ અવસર્પિણી આશ્રયી સર્વપ્રકારનો પ્રથમ વ્યવહાર તેમણે જ પ્રગટ કર્યો, અને તેઓએ ઉત્તમ નૈતિક નિયમો અને આચરણો સર્વ જગત સમક્ષ પ્રવર્ત્યાં. હજારો પ્રકારના વ્યવહારો, સર્વપ્રકારનાં ગણિતો, કુંભકારની કળાઓ, મૂલ પંચપ્રકારનાં (ઉત્તરભેદે સો) શિલ્પો એટલે કે વગેરે વર્તમાનમાં જીવનોપયોગી વસ્તુઓ દેખીએ છીએ તે સર્વ તથા સર્વ પ્રકારની મૂલભાષા—^{૬૫}લિપિઓ પણ તેઓશ્રીથી (પુત્રી બ્રાહ્મી—સુંદરીથી) પ્રવર્તેલી જાણાવી. અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાના અંતે તીર્થંકરદેવની ઉત્પત્તિનો પ્રારંભ થાય છે, આ ત્રીજા આરાના મનુષ્યો વજ્ર-ઋષભ-નારાય-સંઘયજ્ઞવાલા, સમયતુરજ્ઞ-સંસ્થાનવાળા અને આ આરાના પ્રારંભમાં એક પલ્લોપમના આયુષ્યવાળા હોય છે. ત્રીજા આરાથી ચોથા આરામાં, ચોથા આરાથી પાંચમા આરામાં, પાંચમામાંથી છઠ્ઠામાં અનુક્રમે^{૬૬}સંઘયજ્ઞ, સંસ્થાન, ઊંચાઈ વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-હીન, હીનતર, હીનતમ સમજવા. જ્યારે રાગ-દ્વેષ કષાયોની કમશઃ વૃદ્ધિ સમજવી. એથી તો અત્યારે પંચમકાળમાં આપણને છેલ્લું ‘સેવાર્ત’-છેવઠ્ઠું સંઘયજ્ઞ (હાડકાંની સંધિનો બાંધો-વિશેષ) વર્તે છે, જેથી શરીરના ભાગને સ્વલ્પ ઉપદ્રવ થવાથી હાડકું ભાંગી જાય છે અને અનેક પ્રકારનાં તેલ વગેરેનાં સેવનદ્વારા મૂલસ્થિતિમાં લાવવા પ્રયત્ન સેવવો પડે છે. વળી કષાયોનો ઉદય પણ સવિશેષ જોવાય છે.

૪ દુઃખમસુખમ :—આ ચોથા આરામાં દુઃખ વિશેષ, તે પછી સુખદુઃખની મિશ્રતા. આ આરો ૪૨૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન ૧ કોડાકોડી ^{૬૭}સાગરોપમ પ્રમાણ છે. આ આરામાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

च कामाविष्करणं रन्ध्रं विकुरबन्धः ॥६॥ शालीखण्डनमुखमण्डने, कथाकथनकुसुमसुग्रथने । वरवेषसर्वभाषा-विशेषवाणिज्य
भोज्यानि ॥७॥ अभिधानपरिज्ञानाऽऽभरण यथास्थान-विधिविपरिधाने । अन्त्याक्षरिका प्रश्नप्रहेलिका स्त्रीकलाश्रुतः धृष्टिः ॥८॥

૬૫.-‘હંસલિવી ખૂયલિવી, જક્ષા તહ રક્ષસી અ બોધવ્યા । ઉઠ્ઠી જવણિ તુરુક્કી, કીરી દવિડી યા સિંધવિય
॥૧॥ માલવિણી નડિ નાગરિ, લાડલિવી પારસી ય બોધવ્યા । તહ અ નિમિત્તી ય લિવી યાળક્કી મૂલદેવી ય ॥૨॥’

વર્તમાન જગતમાં સૌતસો ઉપરાંતની સંખ્યામાં મહત્ત્વની ભાષાઓ પ્રવર્તે છે તે, તેમજ જે નવીન નવીન લિપિઓ—ભાષાઓ નીકળે છે તે મૂલલિપિઓના અમુક અંશે અપભ્રંશરૂપે હોવા સાથે તે તે દેશમાં નવીન પ્રવર્તતી પદ્ધતિ હોય છે. આથી અમુક કાળમાં જ તે લિપિઓનું ચલણ હોય છે જ્યારે ઉપરોક્ત મૂળ સર્વભાષા ને લિપિઓ ન્યુનાધિકતાવરે અવરનવર ચાલતી હોય છે.

६६.—‘संघयणं संठाणं, उच्चतं आउअं च मणुआणं । अणुसमयं परिहायइ, ओसपिणी काल-दोसेण ॥१॥

कोह-मय-माय-लोहा, ओसन्नं वङ्गए मणुआणं । कूडतूल-कूडमाणं, तेणाणुमाणेण सव्वंपि ॥२॥

[शंभूदीव-पत्राली].

६७.-‘जे माटे डेमडोषमां डहुं छे डे;—‘तत्रैकान्तसुषमारश्चतस्रः कोटिकोट्यः । सागराणां सुषमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोट्यः ॥१॥ सुषमदुःषमा ते द्वे दुःषमसुषमा पुनः । सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता ॥२॥ अथ दुःषमैकविंशतिरब्दसहस्राणि तावति तु स्यात् । एकान्तदुःषमापि ह्येतत्संख्याः परेऽपि विपरीताः ॥३॥ प्रथमेऽत्रये मत्स्यास्त्रिद्वयेकपत्यजीविताः । त्रिद्वयेकगव्यूतोच्छ्रयास्त्रिद्वयेकदिनभोजनाः ॥४॥ फल्पद्रुफलसंतुष्टाश्चतुर्थे त्वरके नराः । पूर्वकोट्यायुषः पञ्चधनुःशतसमुच्छ्रयाः ॥५॥ पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः । षष्ठे पुनः षोडशाब्दायुषो हस्त समुच्छ्रयाः ॥६॥ एकान्त दुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीदृशाः । पश्चान्पूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि ॥७॥’

૧૬૮ પૂર્વકોડનું હોય છે. પૂર્વે ત્રીજા આરાને અંતે ઋષભદેવસ્વામી થયા, તેમને કેવળ-સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયા બાદ તેમના માતાજી મરુદેવા, તીર્થ સ્થપાયા પહેલાં જ ૧૬૯ અંતકૃત્ કેવળી થઈ મોક્ષે ગયા. ત્યારથી મોક્ષમાર્ગ શરૂ થયો. આ માર્ગ ચોથા આરામાં ચાલુ રહ્યો.

પ્રથમ તીર્થંકર સિવાયના ૭૦ શ્રી અજીતનાથ પ્રમુખ ૨૩ તીર્થંકરો આ ચોથા આરામાં જ મોક્ષે ગયા છે અને તે તે અવસર્પિણીમાં થનારા ૨૪ તીર્થંકરો પૈકી ત્રેવીશ તીર્થંકરોનું તો આ કાળમાં જ સિદ્ધિ ગમન હોય છે.

વળી પ્રથમ ચક્રવર્તી શ્રીભરતમહારાજા ત્રીજા આરામાં થયા છે અને બાકીના ૧૧ ચક્રવર્તી, ૮ વાસુદેવ, ૮ પ્રતિવાસુદેવ ૮ બલદેવ, એ સર્વે ચતુર્થ આરામાં ઉત્પન્ન થયા છે. એ સહુને ૬૩ શલાકા પુરુષો કહેવાય છે. આ શલાકાપુરુષો સિવાય જે નવ નારદ, અગિયાર રૂદ્ર વગેરે વિશિષ્ટ પુરુષ થયા છે તે પણ ચતુર્થ આરામાં થયા છે.

આ અવસર્પિણીમાં જ આ પ્રમાણે થયું છે એમ નહીં, પરંતુ જે પ્રમાણે આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરા અને ચોથા આરામાં જેટલા તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ વગેરે મહાન પુરુષો થયા છે, તેટલા જ પ્રત્યેક અવસર્પિણીમાં સમજવા.

૫-^{૭૧}દુઃષમ- જેમાં કેવળ દુઃખ હોય તે. આ દુઃષમ આરો ૨૧૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણનો છે. આ ૬૮.-‘પુલ્લસ્ય ઉ પરિમાણં સચરિં લલુ વાસકોઢિલક્ષ્ણાઓ । છપ્પનં ચ સહસ્રાં બોધવ્વા વાસકોઢીણં ।’

૬૯.-મરુદેવા માતાના સુપુત્ર ઋષભદેવસ્વામીજીએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી, ત્યારે તેઓના વિયોગે એક હજાર વર્ષ સુધી રડી રડીને માતાની આંખે પડલ આવ્યાં. એવામાં તે જ પ્રભુ ચાર ઘાતીકર્મ ખપાવી કેવલજ્ઞાન પામી, જે નગરમાં માતા રહે છે તે જ નગરની બહાર પધાર્યા. દેવોએ પ્રવચન માટે સમવસરજ-સિંહાસન રચ્યું, એ વખતે પૌત્રપ્રેરણા થતાં મરુદેવા માતા પોતાના પુત્રની સમવસરજની ઋદ્ધિ જોવા વંદનાર્થે હાજીના રસ્કા પર બેસી નગર બહાર આવ્યા, ત્યાં આવતાં જ પ્રભુના પ્રબળ અતિશયના પ્રભાવે અને તેના હર્ષાનંદે આંખના પડળ તરત જ ખસી ગયાં, પુત્રની સાક્ષાત્ ઋદ્ધિનું નિરીક્ષણ કરતાં અત્યુત્તમ ભાવનાના યોગમાં જ અંતકૃત્ કેવળી થયાં અને ત્યાં જ મોક્ષગમન થયું. ખરેખર ભાવનાયોગનો મહિમા વર્ણવતાં કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ યોગશાસ્ત્રમાં ઠીક જ કહે છે કે-

‘પૂર્વમપ્રાપ્તધર્માડપિ પરમાનન્દનન્દિતા । યોગપ્રભાવતઃ પ્રાપ મરુદેવા પરં પદમ્’ ॥૧॥’

૭૦.-‘એતસ્યામવસર્પિણ્યામૃષ્મોડજિતસંઘવૌ । અમિનન્દનઃ સુમતિસ્તતઃ પચપ્રમામિધઃ ॥૧॥

સુપાર્શ્વશ્ચન્દ્રપ્રમશ્ચ સુવિધિશ્ચાથ શીતલઃ । શ્રેયાંસો વાસુપૂજ્યશ્ચ વિમલોડનન્તતીર્થકૃત્ ॥૨॥

ધર્મઃ શાન્તિઃ કુન્દુરો મલ્લિશ્ચ મુનિસુવ્રતઃ । નમિનેમિઃ પાર્શ્વો વીરશ્ચતુર્વિંશતિરર્હતામ્’ ॥૩॥

આ જ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણીમાં પણ ૨૪ તીર્થંકરો થાય છે, આમ બંને કાળમાં અનાદિકાળથી તીર્થંકરાદિ શલાકા પુરુષોની ઉત્પત્તિ ચાલી આવી છે અને ચાલશે, ફક્ત તે તે કાળના શલાકા પુરુષો જુદા જુદા નામોવાળાં હોય છે.

૭૧.-આ કાળમાં વીરનિર્વાણથી અમુક વર્ષ પછી કલંકી નામનો રાજા થવાનો છે. જે મહાઅધર્મી, મહાપાપી, મહાઘાતકી અને સમગ્ર પૃથ્વીના નગર ગ્રામો સર્વને ઉખેડીને ફેંકી દેતો લોકોને હેરાન હેરાન કરશે, યાવત્ સાધુઓ પાસેથી પણ કર માંગશે, આ ત્રાસથી ત્રાસ પામેલા સાધુઓ તથા શ્રાવકો જ્યારે ઈન્દ્રમહારાજાનું આરાધન કરશે ત્યારે સંતુષ્ટ થયેલો ઈન્દ્ર આ પૃથ્વી ઉપર વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના રૂપે આવી કલંકીને હાજીને તેના પુત્ર દત્તને ગાદી સોંપશે. ત્યારપછી પુનઃ સર્વત્ર શાંતિ ફેલાશે.

કલંકી એક જ જન્મે છે કે અનેક, કલંકી થયો કે હવે થશે વગેરે બાબતમાં ઈતિહાસવિદો ભિન્ન ભિન્ન મતો ધરાવે છે; માટે વિશેષ ખુલાસો તદ્દવિદો પાસેથી મેળવી લેવો.

આરાના પ્રારંભમાં મનુષ્યની ઊંચાઈ ઉત્કૃષ્ટ સાત હાથની છે અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બહુલતાએ ૧૩૦^{૭૨} વર્ષનું હોય છે. ચોથા આરાના અંતે ઉત્પન્ન થયેલા શ્રી મહાવીરપરમાત્મા ચોથા આરાના ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિના બાકી રહ્યા ત્યારે ૭૨ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી સિદ્ધિપદ પામ્યા. ત્યારપછી તેમની ત્રીજી પાંદે શ્રીજંબૂસ્વામીજી થયા. તેઓના સિદ્ધિગમન પછી આ પંચમકાળમાં મન:પર્યવશાન, કેવળજ્ઞાન, ^{૭૩}મોક્ષગમન ઇત્યાદિ ૧૦ વસ્તુનો વિચ્છેદ થયો.

અર્થાત્ તદ્ભવ મોક્ષગામીપણનો અભાવ થયો છે. આ વિચ્છેદ ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રાશ્રયી જાણવો, પરંતુ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં કે જ્યાં હંમેશાં ચતુર્થ આરાના પ્રારંભના ભાવો વર્તે છે. ત્યાં મોક્ષમાર્ગ સદા-ચાલુ જ છે. જો કે આ કાળમાં આ ક્ષેત્રમાંથી સીધું મોક્ષગમન નથી, તથાપિ અહીંયા આત્મકલ્યાણાર્થે કે પુણ્યોપાર્જનાર્થે કરેલી સર્વ અચરણાઓનું ફલ આગામી ભવમાં થનારી સિદ્ધિપ્રાપ્તિમાં પ્રબલ કારણરૂપ બને છે. આ કાળના જીવો અલ્પાયુષી, પ્રમાદી, શિથિલાચારી, શરીરબળમાં નિર્બળ હોય છે. અનેક પ્રકારે અનીતિઓ-પ્રપંચાદિ પાપકર્મોને કરનારા અને મમત્વાદિભાવોમાં આસક્ત તેમજ ધર્મધર્મનો વિવેક નહિ રાખનારા હોય છે.

^{૭૪}આ પંચમા આરાને અંતે, ક્ષાર, અગ્નિ, વિષાદિની મુખ્ય પાંચ જાતની કુવૃષ્ટિઓ સાત

૭૨.-આ પંચમ આરામાં વિશેષે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કવચિત્ ૨૦૦ વર્ષ સુધીનાં આયુષ્યો પણ જાહેર થયેલાં સાંભળ્યાં છે. આથી ભડકવાની કંઈ જ જરૂર નથી; કારણકે, ઉક્ત ૧૩૦ વર્ષનું વયન છે તે પ્રાય: સમજવું, એટલે તેવા મનુષ્યો અલ્પ હોય અને કદાચિત્ કોઈક જીવ વિશેષે પૂર્વભવે તથાપ્રકારનું ઉત્તમોત્તમ જીવદયા-રક્ષાદિનું કાર્ય તત્પરપણે કર્યું હોય તો વધારે આયુષ્ય પણ સંભવી શકે છે. જે માટે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

“દીર્ઘમાયુ: પરં રૂપમારોગ્યં શ્લાઘનીયતા । અર્હિસાયા: ફલં સર્વં કિમન્યત્કામદૈવ સા” ॥

વળી આપણે જો શ્રીવીરનિર્વાણથી પાંચમી સદીના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું તો જાણવામાં આવશે કે, જ્યારે ઇન્દ્ર મહારાજા, પંચમીની સંવત્સરી ચતુર્થીએ કરનારા શ્રીમાન્ કાલિકાચાર્ય મહારાજની પરીક્ષા નિમિત્તે મનુષ્યલોકમાં વૃદ્ધ બાલકાનું રૂપ ધારણ કરી આચાર્ય ભગવંત સમીપે હાજર થયા હતા, ત્યારે તેઓના જ્ઞાનની પરીક્ષા માટે પોતાનો હસ્ત લંબાવી ‘હે ગુરુદેવ ! મારું આયુષ્ય કેટલું વર્તે છે તે મારી રેખા તપાસીને કહો’ એમ જ્યારે કહ્યું ત્યારે તેની વિશ્વપ્રિય શ્રીકાલિકાચાર્ય મહારાજ આયુષ્ય રેખા જોતાં જોતાં ૩૦૦ વર્ષ સુધી પહોંચ્યા, ત્યાં સુધી તેઓએ શંકા પણ ન કરી, કે આ મનુષ્ય છે કે અન્ય ? પણ રેખામાં જ્યારે જ્ઞાનદૃષ્ટિએ ૩૦૦થી આગળ આયુષ્ય જોયું ત્યારે તેઓશ્રીએ શ્રુતના ઉપયોગથી કહ્યું કે, ‘હે આત્મન્ ! તું મનુષ્ય નહીં પરંતુ સૌધમદિવલોકનો ખુદ ઇન્દ્ર છો.

આ ઉપરથી આપણે તો એ સાર લેવાનો છે કે ૩૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય આ કાળમાં સંભળાય ત્યાં સુધીમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. વર્તમાનમાં પરદેશમાં એક માણસ ૨૫૦ વર્ષ જીવ્યો એવું લખાણ વર્તમાન છાપામાં બહાર પડ્યું હતું, વળી ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ૧૫૦ વરસનાં મનુષ્યો વર્તમાનમાં પણ જીવતાં સાંભળ્યાં છે. દીર્ઘ આયુષ્યવાળા મનુષ્યોના ઉલ્લેખ ઘણીવાર સાંભળવા મળે છે; પરંતુ ૩૦૦ વર્ષથી ઉપરનાં આયુષ્યવાળા મનુષ્યની વાત હજુ જાણવા મળી નથી.

૭૩.-તે કઈ કઈ ? તો

૧ ૨ ૩ ૪ ૫

મળપરમોદિ પુલાદ, પરિહારવિસુદ્ધી ઉવસમે કયે । સંજમ-તિગ-કેવલ-‘સિદ્ધાણા’ ય જંબુમ્મિ વુચ્છિન્ના”

૭૪. આ કાળમાં કાળપ્રભાવે તેમજ આપણી તેવા પ્રકારની સાધના-શક્તિના અભાવે દેવદર્શન દુર્લભ હોય છે. કવચિત્ સંભવિત પણ બને પરંતુ તેવી સાત્ત્વિકતા ને શ્રદ્ધા ક્યાં છે ? કે જેથી દેવોનું આકર્ષણ થઈ શકે. આ હુંડા

સાત દિવસ^{૭૫} સુધી પડે છે, એથી વીજળીના ભયંકર ત્રાસો ઉત્પન્ન થાય છે અને ભયંકર વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરનારી ઝેરી જલની વૃષ્ટિ પડે છે. તથા પૃથ્વી ઉપર રહેલી વસ્તુને ખેદાન મેદાન કરી નાંખનાર ભયંકરમાં ભયંકર વાયરાઓ વાય છે. અને એથી લોકો મહાત્રાસને પામતાં કરુણ સ્વરે આકંઠ કરે છે. પૃથ્વી ઉપર રહેવા માટે કે પહેરવા માટે ગૃહ, વસ્ત્રાદિ કોઈ પણ વસ્તુઓ, જમીનમાંથી પેદા થતાં ધાન્ય-ફળો વગેરે પણ નષ્ટપ્રાયઃ થઈ જાય છે. વળી સર્વ નદીઓનાં પાણી પણ સુકાઈ જાય છે. માત્ર શાન્તી હોવાથી ગંગા અને સિંધુ નદીનો પ્રવાહ ગાડાના ચીલા પ્રમાણ વિસ્તારમાં અને ઊંડાઈમાં પગનું તળિયું ડૂબે તેટલો જ હોય છે. તે વખતે મનુષ્યો પોતાનું રક્ષણ કરવા ગંગા અને સિંધુ નદીઓના કાંઠાઓ ઉપર રહેલી ભેખડોમાં ગુફા જેવાં બીલોનાં સ્થાનો હોય છે ત્યાં જઈને રહે છે, અને ત્યાં દુઃખી અવસ્થામાં વસ્ત્રાભાવે સ્ત્રી-પુરુષની મર્યાદારહિત નગ્નપણે વિચરે છે. તથા ગંગા નદીના પ્રવાહમાં રહેલા મત્સ્યોનું ભક્ષણ કરીને જીવનનિર્વાહ કરે છે. તે વખતે ચંદ્ર પણ અત્યંત શીતલ કિરણોને અને સૂર્ય અતિ ઉષ્ણ કિરણોને ફેંકે છે.

આ સર્વ ભાવો પંચમ આરાના અંતે ક્રમે ક્રમે પ્રારંભાય છે. તેમજ યતુર્વિધસંઘ, ગણ, ઈતર દર્શનોના સર્વ ધર્મો, રાજ્યનીતિ, બાદર અગ્નિ, રાંધવું વગેરે પાક (રસોઈ)—વ્યવહાર, ચારિત્રધર્મ સર્વ ક્રમે ક્રમે વિચ્છેદ પામે છે.

તથા ચરમ તીર્થપતિ શ્રી મહાવીરપ્રભુનું શાસન કે જે અવિચ્છિન્નપણે ચાલ્યું આવે છે, જેના છેલ્લા સમયે પણ ^{૭૬}શ્રીકૃષ્ણસહસ્રી, કલ્પશ્રી સાધ્વી, નાગિલનામા શ્રાવક અને સત્યશ્રી નામની શ્રાવિકા તે રૂપ યતુર્વિધસંઘ જે વિદ્યમાન હશે તે શાસન અને યતુર્વિધસંઘનો પણ આ પંચમ આરાના અંતિમ દિવસનો પ્રથમ પ્રહર પૂર્ણ થયે વિચ્છેદ થશે. અર્થાત્ પૂર્વાહ્નિકાળે શ્રુતધર્મ, આચાર્ય, સંઘ અને જૈનધર્મનો વિચ્છેદ થશે; મધ્યાહ્ને વિમલવાહન રાજા, સુધર્મમંત્રી અને તેનો રાજ્યધર્મ વિચ્છેદ થશે અને સંધ્યાકાળે બાદર અગ્નિ વિચ્છેદ પામશે.

અત્યારે પાંચમા આરાનો પ્રારંભ છે જેને લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ થયાં છે, હજુ લગભગ ૧૮૫૦૦ વર્ષ બાકી છે. તે પૂરા થવાના કાળમાં ઉપરોક્ત બનાવો બનવા પામશે. હાલ તો ક્રમશઃ દ્વાસ દરેક ક્ષેત્રમાં થતો જશે.

(૧૧)^{૭૭} ૬. **દુઃખમતુષ્ણમ** :— જેમાં દુઃખ દુઃખ હોય, અર્થાત્ સુખનો બિલકુલ અભાવ હોય તે. આ આરો પણ ૨૧૦૦૦ વર્ષપ્રમાણનો છે. આ આરાના મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ શરીરપ્રમાણ બે હાથનું, આયુષ્ય અવસર્પિણી કાળના વિશેષભાવો માટે ‘ચંદ્રગુપ્ત’ નૃપતિને આવેલાં ૧૬ સ્વપ્નો અને તેના ઉપર રચાયેલ સ્વપ્નપ્રબંધ ‘વ્યવહાર-ચૂલિકા’ માં તથા ઉપદેશપ્રાસાદમાં જાણવા જેવો છે.

૭૫. કલિકાલના કારણે વર્તમાનમાં પણ રુધિર, મત્સ્ય, પથ્થર તથા ચિત્ર-વિચિત્ર પંચવર્ણી મત્સ્યાદિની વરસાદ ઘણે ઠેકાણે પડે છે. એમ અનેકશઃ વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર થયેલું છે. કોઈ કોઈ અનાર્થ દેશોમાં આકાશમાંથી અગ્નિ વગેરે ચિત્ર-વિચિત્ર પદાર્થોની વૃષ્ટિ થયાના બનાવો પણ ક્યાં નથી સાંભળતા ?

૭૬. ‘તહ સગ્ગુણો સૂરી દુષ્પસહો, સાહુણી જ રુગ્ગુસિરિ । નાહલસહો-સહી સદ્ગુસિરિ અંતિમો સંઘો ॥’

‘સુજ-સૂરિ-સંઘ-ધમ્મો-પુવ્વહને છિણ્ણિહી અગણિ સાયં । નિવવિમલવાહણો સુહ-મ્મતિ નયધમ્મમજ્જહને ॥’

[કાલસપ્તતિકા]

પુરુષનું ૨૦ વર્ષનું અને સ્ત્રીનું ૧૬ વર્ષનું હોય છે. પંચમ આરાના છેડે કહેલા સર્વ દારુણ ઉપદ્રવો તેથી વિશેષ પ્રમાણમાં છઠ્ઠા આરામાં વર્તે છે. આ આરામાં સ્ત્રીઓ અત્યંત વિષયાસક્ત અને શીઘ્ર યૌવનને પામનારી હોય છે. છઠ્ઠે વર્ષે ગર્ભને ધારણ કરનારી અને નાની ઉંમરમાંથી જ ઘણા બાળક-બાળિકાઓને દુઃખે કરીને જન્મ આપનારી હોય છે.

આમ આ બિચારા, નિષ્પુણીયા જીવો આ આરાનો કાળ દુઃખેથી-મહાકષ્ટે પૂર્ણ કરે છે.

॥ इति अवसर्पिणीषडारकस्वरूपम् ॥

ઉત્સર્પિણીનું સ્વરૂપ

પૂર્વે અવસર્પિણીના છ આરાનું સ્વરૂપ ટૂંકમાં દર્શાવ્યું તેથી વિપરીત પશ્ચાત્તુર્વર્તીએ ઉત્સર્પિણીના છ આરાનું સ્વરૂપ દર્શાવાય છે.

૧. **દુઃષમ-દુઃષમઆરો**—જેમાં દુઃખ ઘણું હોય તે. આ આરો ૨૧૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણનો છે. અવસર્પિણીના છઠ્ઠા આરાના પ્રારંભથી તે પર્યંત સુધી દરેક પદાર્થોના ભાવો ક્રમે ક્રમે હીન થતા જાય છે, જ્યારે ઉત્સર્પિણીના પ્રથમ આરામાં દિનપ્રતિદિન વર્ણ-ગન્ધાદિ-રસ-સ્પર્શ, આયુષ્ય, સંઘયણ, સંસ્થાનાદિમાં ક્રમે ક્રમે શુભવૃદ્ધિની વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

આ આરો સર્વ પ્રકારના કાળભેદના આઘ સમયે જ પ્રારંભાય છે, એથી પ્રથમ ઉત્સર્પિણી પછી અવસર્પિણી એવો ક્રમ વર્તે છે.

૨. **દુઃષમઆરો**—આ આરામાં દુઃખ હોય છે પરંતુ અતિશય દુઃખનો અભાવ વર્તે છે. અવસર્પિણીનો પાંચમો અને ઉત્સર્પિણીનો બીજો આરો ઘણીખરી બાબતમાં સમાનતા ધરાવનારો છે. આ આરાના પ્રારંભમાં પુષ્કરાવર્તમહામેઘ ^{૧૧}મૂશળધારાએ સાત દિવસ સુધી અખંડ વરસે છે, અને તેની શીતલતાથી પૃથ્વી ઉપર સર્વ આત્માઓને અત્યંત શાન્તિ પેદા થાય છે. ત્યારબાદ ક્ષીરમહામેઘ સાત દિવસ સુધી અખંડ વરસી જમીનમાં શુભ વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શાદિ પેદા કરે છે. ત્યારબાદ ઘૃતમેઘ સાત દિવસ વરસી પૃથ્વીમાં સ્નિગ્ધતા પેદા કરે છે. ત્યારબાદ અમૃતમેઘ પણ તેટલા જ દિવસ ગાજવીજ સાથે વરસી ઔષધિઓના તેમજ વૃક્ષ-લતાના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારપછી રસમેઘ સુંદર રસવાળા જલની વૃષ્ટિને સાત દિવસ સુધી વરસાવીને વનસ્પતિઓમાં તિક્તદ્રવ્ય પાંચ પ્રકારના રસોને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ભરતક્ષેત્રમાં એકીસાથે વર્ષતા મેઘવડે અનેક જાતની વનસ્પતિઓ અનેક પ્રકારે સુંદર સુંદર રીતિએ ખીલી નીકળે છે ને પૃથ્વી રસકસથી ભરપૂર બની જાય છે. [અવગ ના છઠ્ઠા આરાના અન્તે જો કે સર્વ વસ્તુનો વિનાશ કહ્યો છે પણ બીજરૂપ અસ્તિત્વ તો સર્વનું હોય જ છે.] આ મેઘ વરસી રહ્યા બાદ સર્વ બીલવાસીજનો બીલ બહાર નીકળી અત્યંત હર્ષને પામતાં જાતજાતની સુંદર વનસ્પતિ વગેરેની લીલાઓને અનુભવતા પરસ્પર ભેગા થઈ “હવેથી

૭૭. સાંભેલાના જેવી વિષ્કમ્ભવાળી ધારા.

આપણે દારુણ દુર્ગતિના હેતુરૂપ માંસાહારને વર્જીને વનસ્પત્યાદિકનો આહાર કરવો” ઇત્યાદિ વિવિધ નિયમો ઘડે છે. આ આરો અવસર્પિણીના પાંચમા આરા સમાન હોવાથી આયુષ્ય વધતાં ૧૩૦ વર્ષનું થાય છે. સંઘયજ્ઞ, સંસ્થાન, શરીરની ઊંચાઈ વગેરે સર્વ ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિવાળું થતું સમજવું.

૩. દુઃષમ-સુષમઆરો—જેમાં દુઃખ ઘણું, સુખ થોડું હોય તે. બીજા આરાના ૨૧૦૦૦ વર્ષ વીત્યા બાદ ત્રીજો આરો પ્રવર્તે છે. આ આરામાં આયુષ્ય વધતું વધતું ત્રીજા આરાને અંતે પૂર્વ કોડ વર્ષ પ્રમાણ અને મનુષ્યોની ઊંચાઈ ૫૦૦ ધનુષ્યની થાય છે. આ આરાના મનુષ્યોને તથાવિધ સામગ્રીને પામી સિદ્ધિગમન-મોક્ષપ્રાપ્ત કરવું હોય તો કરી શકવા માટેનો સિદ્ધિમાર્ગ ખુલ્લો હોય છે. આ આરો અવસર્પિણીના ચોથા આરા સમાન હોવાથી સર્વ ભાવો તે પ્રમાણે સમજવા. આ આરામાં સર્વ નીતિનું શિક્ષણ, શિલ્પકળાદિ સર્વ વ્યવહારોને જિનેશ્વરો પ્રવર્તાવતા નથી, પરંતુ લોકો તથાપ્રકારની વ્યુત્પન્નબુદ્ધિવાળા હોવાથી જ પૂર્વના ક્ષયોપશમે અને સાથે તે ક્ષેત્રના અધિષ્ઠાતાના તથાવિધ પ્રભાવે સર્વ અનુકૂળ વ્યવહારો પ્રવર્તમાન થાય છે. આથી જ ‘અવસર્પિણીવત્ ઉત્સર્પિણીમાં સર્વ વ્યવહારો કુલકરો પ્રવર્તાવતા નથી’ એવું જે શાસ્ત્રીય કથન છે તે યોગ્ય જ છે.

જો કે કુલકરો આ ઉત્સર્પિણીના ચોથા આરાના પ્રથમ વિભાગમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પણ વ્યવહાર પ્રવર્તાવવાનું તે કાળમાં કુલકરોને પ્રયોજન રહેતું નથી, કારણકે સર્વ વ્યવહારો ત્રીજા આરામાંથી જ શરૂ થઈ ચૂકેલા હોય છે. અહીંયા કેટલાક આચાર્યો ઉત્સર્પિણીના ચોથા આરામાં ૧૫ કુલકરોની ઉત્પત્તિ માને છે અને તેથી તે વખતે ધિક્કારાદિ ત્રણ દંડ નીતિ પ્રવર્તાવે છે એમ કહે છે. જો કુલકરની ઉત્પત્તિ માનવામાં ન આવે તો સંપૂર્ણ ઉત્સર્પિણી કુલકર રહિત થઈ જાય અને કુલકરની ઉત્પત્તિવાળી માત્ર અવસર્પિણી જ રહે ! માટે કુલકરોની ઉત્પત્તિ માનવી અનુચિત નથી જ.

ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા આરામાં પ્રથમ તીર્થંકર ^{૧૮}પદ્મનાભાદિ વગેરે ૨૩ ^{૧૯}તીર્થંકરોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે.

અવસર્પિણીના જે છેલ્લા તીર્થંકર તેના સરખા ઉત્સર્પિણીના પહેલા તીર્થંકર હોય. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં જેવી રીતે ક્રમ કહ્યો છે તેવી રીતે યથાસંભવ વિચારવો.

આ ઉત્સર્પિણીકાળમાં પણ ૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૮ વાસુદેવ, ૮ પ્રતિવાસુદેવ, ૮ બળદેવ, ૮ નારદ અને ૧૧ રૂદ્રો ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં ૧૧ રૂદ્રો ને નવ નારદો સિવાયના ૬૩, ^{૨૦}શલાકા પુરુષો તરીકે ગણાય છે. એમાં ૨૩ તીર્થંકરો આ આરામાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.

૪. સુષમ દુઃષમ આરો—સુખ ઘણું, દુઃખ થોડું તે. આ આરો અવસર્પિણીના ત્રીજા આરા

૭૮. ભવિન્યાં તુ પદ્મનાભઃ શૂરદેવઃ સુપાર્શ્વકઃ ॥ સ્વયંપ્રભશ્ચ સર્વાનુષ્ઠીતિર્દેવશ્ચુતોદયો । પેદાભઃ પોદિલશ્ચાપિ શતકીર્તિશ્ચ સુવ્રતઃ ॥૧॥ અમમો નિષ્કભાયશ્ચ નિષ્કુલાકોઽય નિર્મમઃ । ચિત્રગુપ્તઃ સમાધિશ્ચ સંવરશ્ચ યશોધરઃ ॥૨॥ વિજયો મલ્લદેવો વાનન્તવીર્યશ્ચ મદ્રકૃત્ । एवं सर्वावसर्पिण्युत्सर्पिणीषु जिनोत्तमाः ॥૩॥ /હું કહે સર્વ ૧/

૭૯. ઉક્તં ચ—‘ગુણંવદ પક્ષસેસે, હહ વીરો નિવ્યુઓ ચડત્યારે ।

ઉત્સર્પિણીતદ્યારે, ગપ્ ૩ एवं પઝમજમ્મો ॥’ [કા. ૧૦. ૨૦-૩૦]

૮૦. આ ગ્રંથમાં તો પ્રસંગ પૂરતું જ અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. સવિસ્તર સ્વરૂપ ગ્રંથાન્તરોથી જોઈ લેવું.

સરખો સમજવો. આ આરામાં ત્રણ ભાગની કલ્પના કરવી. એમાં પહેલા વિભાગમાં રાજધર્મ, ચારિત્ર, અન્ય દર્શનીયોના સર્વ ધર્મો તથા બાદર અગ્નિ વિચ્છેદ પામશે. આ આરાના પ્રારંભનાં ૮૮ પખવાડિયાં વીત્યે ઉત્સર્પિણીના રજમા તીર્થકર તથા છેલ્લી ચકવર્તી ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછીના બીજા અને ત્રીજા બન્ને ભાગમાં અવસર્પિણીમાં કહેલું છે તેમ યુગલિકધર્મની પ્રવૃત્તિ પુનઃ શરુ થાય છે.

૫. **સુષમઆરો**—આ આરો અવસર્પિણીના બીજા આરા સરખા ભાવોવાળો સમજવો. આ આરામાં કેવળ સુખ જ હોય છે.

૬. **સુષમસુષમ આરો**—આ આરો જેમાં કેવળ ઘણું સુખ હોય તે. અવસર્પિણીના પ્રથમ આરા સરખો સર્વ રીતે વિચારવો, જેનું સ્વરૂપ અવસર્પિણીના વર્ણન પ્રસંગે કહેવાઈ ગયું છે. પાંચમા છઠ્ઠા બન્ને આરામાં યુગલિક મનુષ્યો અને ત્રિયંચોનું અસ્તિત્વ વિચારી લેવું.

એ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણીના છ આરાનું સ્વરૂપ કહ્યું.

આ પ્રમાણે દશ કોડાકોડી સાગરોપમની અવસર્પિણી અને દશ કોડાકોડી સાગરોપમની ઉત્સર્પિણી મળી એક કાલચક્ર^૧ થાય છે. જે માટે કહ્યું છે કે—

“કાલો દ્વિવિધોડવસર્પિણ્યુત્સર્પિણીવિભેદતઃ। સાગરકોટિકોટીનાં, વિંશત્યા સ સમાપ્યતે॥૧॥

અવસર્પિણ્યાં ષડરા ઉત્સર્પિણ્યાં ત એવ વિપરીતાઃ। એવં દ્વાદશભિરૈર્વિવર્તતે કાલચક્રમિદમ્॥૨॥”

[હિમ કો કા ૨]

પુદ્ગલપરાવર્તનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ

પૂર્વે અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. હવે તેથી વધતો કાળ ‘પુદ્ગલપરાવર્ત’ નામનો છે. અને તે ચાર અથવા સૂક્ષ્મ—બાદર ભેદે કરી આઠ પ્રકારનો છે, તેનું યત્કિંચિત્ સ્વરૂપ દર્શાવાય છે—

॥ બાદર—‘દ્રવ્ય’—પુદ્ગલ—પરાવર્ત ॥૧॥

પુદ્ગલપરાવર્ત એટલે પુદ્ગલાનાં પરાવર્તઃ યસ્મિન્ કાલવિશેષે સઃ પુદ્ગલપરાવર્તઃ । પુદ્ગલાનાં —એટલે ચૌદરાજ પ્રમાણ લોકવર્તી સમસ્ત પુદ્ગલોનું—પરાવર્તઃ—એટલે ઔદારિકાદિ શરીરપણે ગ્રહણ કરી વર્જવારૂપ પરાવર્તન, યસ્મિન્—જેમાં સઃ—તે પુદ્ગલપરાવર્તઃ^૨ કહેવાય છે. તેનાં^૩ દ્રવ્ય—ક્ષેત્ર—કાળ

૮૧. ‘સુહુમસ્ત્રાયરદસકોડાકોડી, છઠ્ઠરાડવસર્પિણ્યુત્સર્પિણી । તા દુષ્ણિ કાલચક્રં, વીસાયરકોડિકોડીઓ ॥૧॥

[કાલસપ્તતિકા]

૮૨.—આ અર્થ જો કે કેવળ ‘દ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્ત’ને અંગે જ લાગુ પડે છે તો પણ ક્ષેત્રાદિ ભેદવાળા બાકીના ત્રણેય અનન્તકાળ પ્રમાણમાં પણ ‘પુદ્ગલપરાવર્ત’ શબ્દ રૂઢ થયેલો હોવાથી વાસ્તવિક રીતે ક્ષેત્રાદિભેદમાં તો ક્ષેત્રપરાવર્ત, કાળપરાવર્ત, ભાવપરાવર્ત, શબ્દનો પ્રયોગ હોવો જોઈએ, પરંતુ તેમ ન કરતાં ક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્ત, કાળપુદ્ગલપરાવર્ત અને ભાવપુદ્ગલપરાવર્ત એવો વ્યપદેશ કરાય છે.

અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારો છે. પુનઃ એ દરેકના સૂક્ષ્મ અને બાહર એવા બે-બે ભેદો છે. તેમાં દરેક પુદ્ગલપરાવર્ત સ્થૂળદષ્ટિએ અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પ્રમાણ હોય છે.

—સંસારરૂપી ભયંકર અટવીમાં ભ્રમણ કરતો કોઈ પણ આત્મા જ્યારે ચૌદરાજલોકવર્તી જે સર્વ પુદ્ગલો વર્તે છે તે સર્વ પુદ્ગલોને, અનંત જન્મ-મરણ કરવાવડે, સ્વ-સ્વયોગ્ય ઔદારિકાદિ શરીરપણે અનુક્રમે, ગ્રહણ કરીને મૂકે, તેમાં જેટલો કાળ લાગે તેને ‘બાદર-દ્રવ્ય-પુદ્ગલપરાવર્ત’ કહેવાય.

[આ પુદ્ગલપરાવર્તમાં એક સમયે ઔદારિકપણે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા તે ઔદારિકની ગણતરીમાં ગણવા. વૈક્રિયપણે ગ્રહ્યાં તે વૈક્રિયમાં, પુનઃ તૈજસકાર્મણનાં પ્રતિસમયે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરાય તે તૈજસકાર્મણમાં ગણી લેવાં. આમાં નવીન-નવીન ગ્રહણ કરાતાં (અગૃહીત) ઔદારિકાદિ પુદ્ગલોની ગણતરી લેવાની છે, પણ ગૃહીતગ્રહણની નહીં.]

॥ સૂક્ષ્મ-‘દ્રવ્ય’-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ॥૨॥

ઉપર કહેલા બાહર પુદ્ગલપરાવર્તમાં ક્રમ વિના સર્વ પુદ્ગલ ગ્રહણ હતું, અને તે ગણતરીમાં લેવાતું હતું. પરંતુ આ બીજા ભેદમાં તો ઔદારિક, વૈક્રિય,^{૮૪} તૈજસ, ભાષા, શ્વાસોચ્છવાસ, મન અને કાર્મણ એ સાત ^{૮૫}વર્ગણામાંની કોઈ પણ એક વર્ગણાપણે, સર્વ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે અને મૂકે, ત્યારે જ આ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત થઈ શકે, પરંતુ અમુક વખતે વિવક્ષિત વર્ગણાનાં પુદ્ગલોને ફરસી, બીજી વૈક્રિયાદિ ભિન્ન-ભિન્ન વર્ગણાવડે પુદ્ગલ ગ્રહણ કરવા લાગ્યો, વળી પુનઃ પ્રથમની [જે વિવક્ષિત હોય તે] વર્ગણાવડે પુદ્ગલ ગ્રહણ શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે વચ્ચે વચ્ચે બીજી વર્ગણાનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે તો તે ગણતરીમાં ન લેવાય અર્થાત્ તે ગણતરી ખોટી ઠરે, પણ લોકાકાશવર્તી સર્વ પુદ્ગલ પરમાણુઓને વિવક્ષિત કોઈ પણ એક જ વર્ગણાપણે પરિણામાવીને મૂકે તેને^{૮૬} ‘સૂક્ષ્મદ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્ત’ કહેવાય.

આ પ્રમાણે વૈક્રિય વર્ગણાવડે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને મૂકે ત્યારે ‘વૈક્રિય-દ્રવ્ય-પુદ્ગલપરાવર્ત’ કહેવાય. એમ જે જે વર્ગણાવડે લોકાકાશવર્તી પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાપૂર્વક મૂકે ત્યારે તે તે પ્રકારનો ‘પુદ્ગલપરાવર્ત’ કાળ થાય છે.

॥ બાદર-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ॥૩॥

‘ક્ષેત્ર’થી લોકાકાશ લેવાનું છે ને તેના પ્રદેશો શ્રેણીબદ્ધ અને અસંખ્ય છે, એટલે કે કોઈ

૮૩. જે માટે શતક કર્મગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે—

“દત્તે લિત્તે કાલે માવે, ચઝહ દુહ બાયરો સુહમો ।

હોઈ અણંતુસ્સપ્પિણીપરિમાણો પુગલપરહો ॥૧॥”

૮૪. વૈક્રિય પછી આહારકવર્ગણા ગ્રહણ કેમ ન કરી ? તો એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમજવાનું જે આહારક શરીર [એક જીવાશ્રયી] સમગ્ર ભવચક્રમાં ફક્ત ચાર જ વાર પ્રાપ્ત થાય છે (ત્યારબાદ તે જીવ મોક્ષે જનારો હોય છે,) તેથી આ વર્ગણાપણે સર્વપુદ્ગલો ગ્રહણ જ થઈ શકતાં નથી, એથી તેનું ગ્રહણ કર્યું નથી.

૮૫. સાતે વર્ગણાઓનું અલ્પબહુત્વ શતકકર્મગ્રંથાદિ વૃત્તિ દ્વારા જાણવું.

૮૬. અન્ય આચાર્યો સાત વર્ગણાથી પુદ્ગલપરાવર્ત નહીં ગણાવતાં ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ એ ચાર જ વર્ગણાશ્રયી સૂક્ષ્મદ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્તનું પ્રમાણ જણાવે છે.

એક જીવવિશેષ, ચૌદરાજલોકના સર્વ આકાશપ્રદેશોને મૃત્યુકાળે, મૃત્યુવડે એવી રીતે સ્પર્શે કે તે એક આકાશપ્રદેશ ગણતરીમાં આવે પણ એટલું વિશેષ કે પ્રથમ જે આકાશપ્રદેશો ઉપર મૃત્યુ થયેલ હોય તેમાંના જ કોઈ આકાશપ્રદેશ ઉપર પુનઃ મૃત્યુ થાય તો તે આકાશપ્રદેશ ગણતરીમાં ન આવે. એમ કમે કે ઉત્કમે [ગમે તે સ્થાને] લોકનો કોઈ પણ આકાશપ્રદેશ મરણવડે સ્પર્શ્યા વિના ન રહે ત્યારે ‘વાદરક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્ત’ થાય.

પ્રશ્ન :— જીવની અવગાહના અસંખ્ય આકાશપ્રદેશપ્રમાણ છે તેથી જીવ મરણ—કાળે અસંખ્ય આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શે છે તો પછી તમે એક આકાશપ્રદેશની સ્પર્શનાથી ગણતરી કેવી રીતે ગણાવો છો ?

ઉત્તર :— જો કે મરણકાલે અવગાહનાશ્રયી જીવ અસંખ્ય આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શે છે, પરંતુ અહીં તો તેમાંનો કોઈ પણ એક જ આકાશપ્રદેશ ગણતરીમાં લેવો, પણ સર્વ સ્પૃષ્ટપ્રદેશો ન ગણવા, અને વળી મરણકાલે સ્પર્શાયેલા આકાશપ્રદેશો પૈકી જે પૂર્વનો વિવક્ષિત સ્પૃષ્ટઆકાશપ્રદેશ તે અહીં ગણતરીમાં ન લેતાં પૂર્વે અસ્પૃષ્ટ [કોઈ પણ મરણકાલે નહિ સ્પર્શાયેલ] એવો અપૂર્વ જ આકાશપ્રદેશ લેવો. એ પ્રમાણે પંચસંગ્રહનો મત છે.

શતકર્મપ્રયવૃત્તિ ના મતે તો મરણકાલની અવગાહના પ્રમાણ સર્વ પ્રદેશો ગણતરીમાં લેવા એમ જણાવે છે, આથી કાળ અલ્પ થાય છે અને પ્રથમના મતે ઘણો કાળ થાય છે એમ યથાયોગ્ય સ્વતઃ વિચારી લેવું.

॥ સૂક્ષ્મ ‘ક્ષેત્ર’ પુદ્ગલપરાવર્ત ॥૪॥

પૂર્વે બાદરક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્તમાં તો, કોઈ પણ સ્થાનવર્તી નવીન નવીન જે આકાશપ્રદેશો જીવ મૃત્યુ પામતો, તે તે આકાશપ્રદેશ ગણતરીમાં લેવાતો હતો, પરંતુ આમાં તો એક જીવ પ્રથમ જે આકાશપ્રદેશો મરણ પામી પુનઃ “કોઈ પણ સ્થાનના આકાશપ્રદેશો ઉપર મરણ પામે તે ગણતરીમાં ન લેતાં” જ્યારે પ્રથમ મૃત્યુ પામેલ આકાશપ્રદેશની જોડેના જ (બીજા) આકાશપ્રદેશો મૃત્યુ પામે ત્યારે તે આકાશપ્રદેશ ગણતરીમાં લેવાય, અર્થાત્ અનેક મરણોવડે દૂરદૂરના સ્પૃષ્ટઆકાશપ્રદેશોને ગણતરીમાં ન લેતાં, આકાશપ્રદેશોની પંક્તિમાં વર્તતા આકાશપ્રદેશો ઉપર પહેલા, બીજા, ત્રીજા એમ ક્રમશઃ આકાશપ્રદેશને મૃત્યુવડે સ્પર્શે એવી રીતે અનુક્રમે મરે, એમ આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શતાં સમગ્ર આકાશપ્રદેશો જ્યારે ક્રમશઃ મરણવડે સ્પર્શાઈ જાય ત્યારે સૂક્ષ્મક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્ત થાય.

॥ વાદર—‘કાલ’—પુદ્ગલ—પરાવર્ત ॥૫॥

કોઈ પણ એક જીવ ઉત્સર્પિણી અથવા અવસર્પિણીની શરુઆતના પ્રથમ સમયે મરણ પામ્યો, એ જ જીવ બીજીવાર દૂરના એટલે ૧૦૦મા સમયે મરણ પામ્યો, વળી પુનઃ તેથીએ દૂરના ૫૦૦મા સમયે મરણ પામ્યો, એમ અનુક્રમે અસ્પૃષ્ટ (નહિ સ્પર્શાયેલા) અપૂર્વ સમયોમાં મરણ પામે, એમ એક કાળયકના (ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના) સર્વ સમયો મરણવડે (ક્રમ વિના) સ્પર્શાઈ રહે ત્યારે વાદર—‘કાલ’—પુદ્ગલ—પરાવર્ત થાય.

॥ સૂક્ષ્મ-‘કાલ’-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ॥૬॥

પૂર્વે અનુક્રમે કાલચક્રના સમયોની સ્પર્શના વડે ગણત્રી લીધી. આ ભેદમાં તો ઉત્સર્પિણી અથવા અવસર્પિણીના પ્રથમ સમયે એક જીવ મરણ પામ્યો, પુનઃ કેટલેક કાળે એ જ ઉત્સર્પિણી અથવા અવસર્પિણીના બીજા સમયે મરણ પામ્યો, ત્રીજા વાર કેટલેક કાળે ત્રીજા સમયે મરણ પામ્યો, એમ અહીં ત્રણ સમયો ગણત્રીમાં લેવાય. પરંતુ પહેલો, બીજો, ત્રીજો વગેરે સમય વર્ણને કાળચક્રના કોઈ પણ સમયોમાં જેટલીવાર મરણ પામ્યો, તે સર્વ ગણત્રીમાં ન લેવા. એક જીવાશ્રયી ઓછામાં ઓછો એક સમય ગણત્રીમાં લેતાં એક કાળચક્ર તો છેવટ થાય જ! એમ કરતાં જ્યારે તે જીવ કાળચક્રના સમગ્ર સમયોને અનુક્રમે સ્પર્શી રહે ત્યારે ‘સૂક્ષ્મ-કાલ-પુદ્ગલપરાવર્ત’ થાય.

॥ બાદર-‘ભાવ’-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ॥૭॥

સંયમના અસંખ્યાતા સ્થાનકોથી તીવ્ર મંદાદિભેદે રસબંધના અધ્યવસાયસ્થાનકો અસંખ્યાતગુણા [અસંખ્ય લોકાકાશપ્રદેશપ્રમાણ] છે, એમાં પ્રત્યેક અધ્યવસાય-સ્થાનકે મરતો જ્યારે રસબંધના સર્વ અધ્યવસાયોને ક્રમ વિના મરણવડે જીવ સ્પર્શી રહે ત્યારે ‘બાદર-ભાવ-પુદ્ગલપરાવર્ત’ થાય.

॥ સૂક્ષ્મ-‘ભાવ’-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ॥૮॥

પૂર્વે ક્રમ વિના મરણસ્પર્શી અધ્યવસાયોની ગણત્રી કરવાપૂર્વક કાળ વક્તવ્યતા બતાવ્યા, પરંતુ સૂક્ષ્મ ભાવ-પુદ્ગલપરાવર્ત કાળમાં તો જે વખતે જીવ પ્રથમ સર્વમન્દ (સર્વજઘન્ય) અધ્યવસાયસ્થાનકે મરણ પામ્યો હતો, પુનઃ કાળાન્તરે તેથી અધિક કષાયાંશવાળાં બીજા અધ્યવસાયસ્થાનકે મરે. એમ કેટલેક કાળાન્તરે તેથી અધિક કષાયાંશવાળાં ત્રીજે અધ્યવસાયે મરે. એમ ક્રમશઃ રસબંધનાં અધ્યવસાયસ્થાનકોને મરણવડે સ્પર્શે તે ગણત્રીમાં લેવા. (આઘા-પાછા અધ્યવસાયે મરે તે ગણત્રીમાં ન લેવા) એમ કરતાં સર્વ-અધ્યવસાયો ક્રમશઃ સ્પર્શી રહે ત્યારે ‘સૂક્ષ્મ-ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત’ થાય.

આ પુદ્ગલપરાવર્તો અનંત ^{૯૭}ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીપ્રમાણ સમજવા, પરંતુ અનંતમાં અનંત ભેદો હોવાથી બાદર પુદ્ગલપરાવર્ત કરતાં સૂક્ષ્મ પુદ્ગલપરાવર્ત અનંતગુણાદિક સમજવા. (અર્થાત્ બાદર-દ્રવ્ય-પુદ્ગલપરાવર્ત કરતાં સૂક્ષ્મ-દ્રવ્ય-પુદ્ગલપરાવર્તની અનંતી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી પૂર્વ કરતાં અનંતગુણી જાણવી).

ઉપર શું શું વસ્તુસ્વરૂપ કહી ગયા? તેના સંગ્રહરૂપે ગાથા—

‘સમયાવલિ ય મુહુતા, દિવસમહોરત્ત-પક્ષ-માસા ય ।

સંવચ્છર-જુગ-પલિયા-સાગર-ઓસપ્પિ-પરિયદ્ધા ॥૧॥’

[અનુવાદક]

આ પ્રમાણે સમયથી પ્રારંભીને પુદ્ગલ-પરાવર્ત સુધીના કાળનું ટૂંકમાં વિવેચન કર્યું.

॥ इति समयादिकं पुद्गल-परावर्तान्तं कालस्वरूपम् समाप्तम् ॥

૮૭. ‘उत्सर्पिणी अणता! पुगलपरियद्वओ मुणैयव्वो ।

तेऽणताती अद्धा, अणागयद्धा अणंतगुणा ॥१॥’ [વતત્ત્વ].

અવતરણ :- હવે વ્યંતર દેવ-દેવીઓની જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ આયુઃસ્થિતિ કહેવાપૂર્વક જ્યોતિષી દેવદેવીઓનું જઘન્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્ય વર્ણવે છે:-

વંતરયાણ જહન્નં, દસ-વાસ-સહસ્સ-પલિયમુક્કોસં ।
 દેવીણં પલિઅદ્ધં, પલિયં અહિયં સસિ-રવીણં ॥૫॥
 લક્ષ્ણેણ સહસ્સેણ ય, વાસાણ ગહાણ પલિયમેએસિં ।
 ઠિડ્ઠ અદ્ધં દેવીણં, કમેણ નક્ષત્ત-તારાણં ॥૬॥
 પલિઅદ્ધં ચડભાગો, ચડ-અડભાગાહિગા ઉ દેવીણં ।
 ચડજુઅલે ચડભાગો, જહન્નમડભાગ પંચમએ ॥૭॥

સંસ્કૃત છાયા :-

વ્યંતરાણાં જઘન્યં, દશ-વર્ષ-સહસ્ત્રં પલ્યમુત્કૃષ્ટમ્ ।
 દેવીનાં પલ્યાદ્ધં, પલ્યમધિકં શશિ-રવીણામ્ ॥૫॥
 લક્ષણે સહસ્ત્રેણ ચ, વર્ષાણાં ગ્રહાણાં પલ્યમેતેષામ્ ।
 સ્થિત્યદ્ધં દેવીનાં, ક્રમેણ નક્ષત્ર-તારાણામ્ ॥૬॥
 પલ્યાદ્ધં ચતુર્ભાગશ્ચતુરષ્ઠભાગાધિકાયુર્દેવીનામ્ ।
 ચતુર્યુગલે ચતુર્ભાગો જઘન્યમષ્ટમભાગઃ પંચમકે ॥૭॥

શબ્દાર્થ :-

વંતરયાણ=વ્યંતરોનું
 જહન્નં=જઘન્ય
 પલિયં=પલ્યોપમ
 ઉક્કોસં=ઉત્કૃષ્ટ
 દેવીણં=દેવીઓનું
 પલિઅદ્ધં=અર્ધપલ્યોપમ
 પલિયં=પલ્યોપમ
 અહિયં=અધિક
 સસિ-રવીણં=ચંદ્ર-સૂર્યોનું
 લક્ષ્ણેણ=લાક્ષણિક
 વાસાણ=વર્ષોના
 ગહાણ=ગ્રહોનું
 પલિયં=પલ્યોપમ
 એએસિં=એ ચંદ્ર સૂર્ય ગ્રહો વગેરેની
 અદ્ધં=અર્ધ

દેવીણં=દેવીઓની
 ક્રમેણ=અનુક્રમે
 નક્ષત્ત=નક્ષત્ર
 તારાણં=તારાઓનું
 પલિઅદ્ધં=અર્ધ પલ્યોપમ
 ચડભાગો=પલ્યોપમની ચોથો ભાગ
 ચડ=ચોથો
 અડ=આઠમો
 ભાગાહિગ=કાંઈક અધિક ભાગ
 આડ=આયુષ્ય
 ચડજુઅલે=ચાર યુગલને વિષે
 ચડભાગો=ચોથો ભાગ
 અડભાગ=આઠમો ભાગ
 પંચમએ=પાંચમા યુગલમાં

ગાથાર્થ :- વ્યંતર દેવો તથા દેવીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષ પ્રમાણ છે અને

વ્યંતરદેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પલ્લોપમ પ્રમાણ છે, વ્યંતરદેવોની દેવીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અર્ધ પલ્લોપમ જેટલું છે. ચંદ્રનું એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્લોપમ અને સૂર્યનું એક હજાર વર્ષ અધિક એક પલ્લોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. ગ્રહોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપ્રમાણ એક પલ્લોપમ છે. વળી ચંદ્ર, સૂર્ય અને ગ્રહોની દેવીઓનું તેમના કરતાં અર્ધું છે. નક્ષત્ર અને તારાનું અનુક્રમે, અર્ધો પલ્લોપમ તથા પલ્લોપમના ચોથા ભાગ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે અને તે બંનેની દેવીઓનું અનુક્રમે કંઈક અધિક પલ્લોપમનો ચોથો ભાગ, કંઈક અધિક પલ્લોપમનો આઠમો ભાગ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. તેમજ ચાર યુગલને વિષે જઘન્ય આયુષ્ય પલ્લોપમનો ચોથો ભાગ છે અને પાંચમા યુગલમાં જઘન્ય આયુષ્યનું પ્રમાણ પલ્લોપમનો આઠમો ભાગ છે. ॥૫-૬-૭॥

વિશેષાર્થ :—વ્યંતર નિકાયના દેવો તથા તેમની દેવીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય ભવનપતિનિકાયવત્ દશ હજાર વર્ષનું હોય છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્લોપમનું હોય છે. અને એ જ વ્યંતર દેવોની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટ-આયુષ્ય “અર્ધા પલ્લોપમનું” છે.

પ્રશ્ન :—વ્યંતરદેવો તથા દેવીઓની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ તો કહી, પણ મધ્યમસ્થિતિ કેટલી સમજવી ?

ઉત્તર :—જઘન્ય સ્થિતિ જે દશ હજાર વર્ષની કહી છે તેથી એક સમયાધિકથી પ્રારંભીને [એક પલ્લોપમપ્રમાણ] ઉત્કૃષ્ટ-આયુષ્ય સંપૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી યથાયોગ્ય જે વચલી સ્થિતિ તે મધ્યમ સ્થિતિ જાણવી.

જે જે ઠેકાણે મધ્યમ સ્થિતિ સમજવી હોય ત્યાં આ ખુલાસો સમજી લેવો.

* વ્યંતરનિકાયના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિનું યંત્ર *

નિકાયોનાં નામ	દક્ષિણેન્દ્રોનું . . . ઉત્કૃષ્ટ-આયુષ્ય			ઉત્તરેન્દ્રોનું . . . ઉત્કૃષ્ટ-આયુષ્ય		
૧ પિશાચ નિં	૧	કાલેન્દ્રનું	૧ પલ્લોપમ	૯	મહાકાલેન્દ્રનું	૧ પલ્લોપમ
૨ ભૂત નિં	૨	સ્વરૂપેન્દ્રનું	”	૧૦	પ્રતિરૂપેન્દ્રનું	”
૩ વક્ષ નિં	૩	પૂર્ણભદ્રનું	”	૧૧	મણિભદ્રેન્દ્રનું	”
૪ ચક્ષુ નિં	૪	ભીમેન્દ્રનું	”	૧૨	મહાભીમેન્દ્રનું	”
૫ કિન્નર નિં	૫	કિન્નરેન્દ્રનું	”	૧૩	કિંપુરુષેન્દ્રનું	”
૬ કિંપુરુષ નિં	૬	સત્પુરુષેન્દ્રનું	”	૧૪	મહાપુરુષેન્દ્રનું	”
૭ મહોરગ નિં	૭	અતિકાયેન્દ્રનું	”	૧૫	મહાકાયેન્દ્રનું	”
૮ ગન્ધર્વ નિં	૮	ગીતરત્નીન્દ્રનું	”	૧૬	ગીતયશેન્દ્રનું	”

૮૮. ‘શ્રી હ્રી ધૃતિ’ વગેરે દેવીઓને કોઈ વ્યંતરનિકાયની માને છે, પરંતુ તેમ માનવું એ ઉચિત નથી, કારણકે તે દેવીઓનું આયુષ્ય એક પલ્લોપમપ્રમાણ હોવાથી તે દેવીઓને વ્યંતરનિકાયની ન માનતાં ભવનપતિનિકાયની માનવી એ જ ઉચિત છે; કારણકે વ્યંતરની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પણ અર્ધ-પલ્લોપમનું છે.

અમ્ યંત્રમાં જો કે વ્યન્તરેન્દ્રોનું આયુષ્ય કહ્યું છે, તો પણ તે તે નિકાયના વિમાનવાસી દેવોનું પણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ઉપરોક્ત રીતે સમજી લેવું.

* જ્યોતિષી નિકાયના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ *

જ્યોતિષી એટલે શું ? —દ્યોતનં જ્યોતિઃ, તદેષામસ્તીતિ જ્યોતિષ્કાઃ

જ્યોતિ એટલે પ્રકાશ, તે પ્રકાશ જેઓને હોય અર્થાત્ પ્રકાશને કરનારા હોય તે જ્યોતિષી વિમાનો, તેમાં રહેનારા તે જ્યોતિષ્ક દેવો કહેવાય.

જ્યોતિષી દેવતાઓ બે પ્રકારના હોય છે, ચર અને સ્થિર.

તેમાં અઢીદ્વીપમાં રહેલાં ૧ ઉત્તરદિશાવર્તી ધ્રુવતારાયક સિવાયનાં જ્યોતિષીનાં વિમાનો મેરુને પ્રદક્ષિણા આપતાં હોવાથી “ચર છે એટલે જે ક્યાં જ કરવાનાં સ્વભાવવાળાં તે ચર અને જે કાયમ એક સ્થાને જ રહે તે સ્થિર. અઢીદ્વીપ બહારનાં તે “સ્થિર જ્યોતિષી કહેવાય છે અર્થાત્ સદાકાળને માટે તે એક સ્થાને જ રહીને નિયતક્ષેત્રમાં જ પ્રકાશ આપનારાં હોય છે પરંતુ અઢીદ્વીપમાં રહેલાં ચર ચંદ્ર—સૂર્યાદિનાં વિમાનોની જેમ ફરતાં હોતાં નથી. હવે તે સર્વ (ચર અને સ્થિર) જ્યોતિષીમાંહેના ચંદ્રેન્દ્ર તથા ચન્દ્ર—વિમાનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમ અને એક લાખ વર્ષ અધિક હોય છે, તથા સૂર્યેન્દ્ર અને સૂર્ય—વિમાનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમ અને એક હજાર વર્ષ અધિક હોય છે. ગ્રહોનાં અધિપતિનું તથા ગ્રહ—વિમાનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમનું હોય છે. નક્ષત્રના અધિપતિ તથા નક્ષત્ર—વિમાનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમના અર્ધા ભાગનું હોય છે, અને તારાના અધિપતિ અને તારા વિમાનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય $\frac{1}{4}$ પલ્યોપમનું છે.

* જ્યોતિષી નિકાયની દેવીઓની ક્રમશઃ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ *

પૂર્વે કહેલા ચન્દ્રેન્દ્ર તથા સૂર્યેન્દ્ર તથા ગ્રહાધિપતિ એ ત્રણે તેમજ એ સર્વ વિમાનવાસી દેવોની દેવીઓનું આયુષ્ય અનુક્રમે અર્ધ જાણવું અર્થાત્ ચંદ્રેન્દ્ર તથા ચંદ્ર—વિમાનવાસી દેવોની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અર્ધ પલ્યોપમ અને પચાસ હજાર વર્ષ ઉપર હોય છે.

સૂર્ય—વિમાનના સૂર્યેન્દ્ર તથા સૂર્ય—વિમાનવાસી દેવોની દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ અર્ધ પલ્યોપમ અને ઉપર પાંચસો વર્ષપ્રમાણ હોય છે.

તથા ગ્રહાધિપતિની દેવીનું તથા ગ્રહ—વિમાનવાસી દેવોની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અર્ધ પલ્યોપમનું હોય છે.

નક્ષત્રાધિપતિ તથા નક્ષત્રનાં વિમાનવાસી દેવોની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને તે ઉપર કંઈક અધિક હોય છે.

અને તારાના અધિપતિ અને તારાના વિમાનવાસી દેવોની દેવીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ અને તે ઉપર કંઈક વિશેષ પ્રમાણ હોય છે.

૮૮. ચરન્તીતિ ચરાઃ—જે ચરે—ક્યાં કરે તે ચર કહેવાય.

૯૦. તિષ્ઠન્તિ તચ્છીલાનિ સ્થિરાણિ ॥

એ પ્રમાણે જ્યોતિષી નિકાયના દેવોના પાંચે યુગલોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ કહી હવે—

✽ જ્યોતિષી નિકાયના પાંચે યુગલની જઘન્ય સ્થિતિ ✽

જ્યોતિષી દેવો પાંચ પ્રકારના છે, તેમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બે તો સ્વયં ઇન્દ્ર છે અને તેઓને ઇન્દ્ર યોગ્ય સર્વ સિદ્ધિ-સિદ્ધિ હોય છે. પોતાનાં નામ પ્રમાણે જ તેઓનાં વિમાનોની ઓળખાણો છે; બાકીનાં ત્રણે વિમાનમાં અધિપતિ હોય છે. એ બે ઇન્દ્ર તથા ત્રણ અધિપતિ એમ એ પાંચેનું જઘન્ય તથા મધ્યમ આયુષ્ય છે જ નહિ. તેમને વર્ણને તે પાંચ પૈકી (૧) પ્રથમ ચંદ્રના વિમાનવાસી દેવો અને તે દેવોની દેવીઓનું, (૨) સૂર્યના વિમાનવાસી દેવો અને તે દેવોની દેવીઓનું, (૩) ગ્રહના વિમાનવાસી દેવો અને તે દેવોની દેવીઓનું, (૪) નક્ષત્રના વિમાનવાસી દેવ અને તે દેવોની દેવીઓનું, એ પ્રમાણે એ ચારે યુગલનું જઘન્ય આયુષ્યપ્રમાણ એક પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ હોય છે, અને પાંચમા તારાના વિમાનવાસી દેવ અને તે દેવોની દેવીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય એક પલ્યોપમના આઠમા ભાગ જેટલું હોય છે.

એ પ્રમાણે જ્યોતિષી નિકાયના પાંચ યુગલની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ કહી અને મધ્યમસ્થિતિ માટે તો પૂર્વે જે ખુલાસો કર્યો છે, તે પ્રમાણે સુઝજનોએ અહીંયા પણ સમજી લેવો.

સૂર્ય-ચંદ્રની આયુષ્ય-સ્થિતિ મુજબ સામાનિકાદિ દેવોની આયુષ્યસ્થિતિ જાણવી. [૫-૬-૭]

અવતરણ : — પૂર્વે ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી એ ત્રણે નિકાયોની આયુષ્ય-સ્થિતિ વર્ણવી. હવે દોઢ ગાથા વડે ચોથી વૈમાનિક નિકાયના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-સ્થિતિ વર્ણવે છે.

દોસાહિ-સત્તસાહિય, દસ-ચડદસ-સત્તર-અયર જા સુકો ।

ઇક્કિકમહિયમિત્તો, જા ઇગતીસુવરિ ગેવિજ્ઞે ॥૮॥

તિત્તીસણુત્તરેસું, સોહમ્માઇસુ ઇમા ટિર્દ જિઢ્ઠા ॥૮^૧॥

સંસ્કૃત છાયા :—

દ્વૌ સાધિક-સપ્તસાધિક-દશ-ચતુર્દશ-સપ્તદશાયરાણિ યાવત્ શુક્રઃ ।

એકૈકમધિકમિતો યાવદેકત્રિંશદુપરિગ્રૈવેયે ॥૮॥

ત્રયસ્ત્રિંશદનુત્તરેષુ, સૌધર્માદિષુ ઇયં સ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા ॥૮^૧॥

શબ્દાર્થ :-

દો=બે

સાહિ=સાધિક

સત્ત=સપ્ત

સ.હિય=સાધિક

ચડદસ=ચૌદ

સત્તર=સત્તર

અયર=સાગરોપમ

જા=યાવત્ સુધી

સુકો=શુક દેવલોક

ઇક્કિક=એક એક

ઇત્તો=અહીંથી

ઇગતીસ=એકત્રીસ

ઉવરિ=ઉપરની

ગેવિજ્ઞે=ગ્રૈવેયકમાં

તિત્તીસ=તેત્રીસ

ણુત્તરેસુ=અનુત્તર વિમાનોમાં

સોહમ્માઈસુ=સૌધમ્માઈ દેવલોકમાં
इमा=आ प्रमाप्ते

जिह्वा=उत्कृष्ट

❖ જ્યોતિષી નિકાયગત દેવ-દેવીઓનાં જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું યંત્ર ❖

જ્યોતિષી નામ	જઘન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
ચન્દ્ર-ઈન્દ્રનું	નથી	૧ પલ્યોપમ-ઉપર ૧ લાખ વર્ષ
ચન્દ્રની ઈન્દ્રાણીનું	૦૧ પલ્યોપમ ($\frac{1}{4}$ પ૦)	(તેથી અર્ધ)-૦૧૧ પલ્યોપમ ઉપર ૫૦ હજાર વર્ષ
ચન્દ્રની પ્રજા-દેવોનું	„	૧ પલ્યોપમ ઉપર ૧ લાખ વર્ષ
ચન્દ્રની પ્રજા-દેવીનું	„	(તેથી અર્ધ)-૦૧૧ પલ્યોપમ ઉપર ૫૦ હજાર વર્ષ
સૂર્ય ઈન્દ્રનું	નથી	૧ પલ્યોપમ ઉપરાંત ૧૦૦૦ વર્ષ
સૂર્યની ઈન્દ્રાણીનું	૦૧ પલ્યોપમ	૦૧૧ પલ્યોપમ ઉપર ૫૦૦ વર્ષ
સૂર્યની પ્રજા-દેવનું	„	૧ પલ્યોપમ ઉપર ૧૦૦૦ વર્ષ
સૂર્ય પ્રજા-દેવીનું	„	૦૧૧ પલ્યોપમ ઉપર ૫૦૦ વર્ષ
ઋહ અધિપતિનું	„	૧ પલ્યોપમ
ઋહાધિપતિની ઈન્દ્રાણીનું	„	૦૧૧ પલ્યોપમ
ઋહપ્રજા-દેવનું	„	૧ પલ્યોપમ
ઋહપ્રજા-દેવીનું	„	૦૧૧ પલ્યોપમ
નક્ષત્ર અધિપતિનું	„	૦૧૧ પલ્યોપમ
નક્ષત્રાધિપતિની દેવીનું	„	૦૧ પલ્યોપમ-સાધિક
નક્ષત્ર દેવનું	„	૦૧૧ પલ્યોપમ
નક્ષત્ર દેવીનું	„	૦૧ પલ્યોપમ-સાધિક
તારા અધિપતિનું	પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ	૦૧ પલ્યોપમ
તારા અધિપતિની દેવીનું	$\frac{1}{8}$ „	$\frac{1}{8}$ પલ્યોપમ-સાધિક ભાગ
તારા દેવનું	„	૦૧ પલ્યોપમ
તારા દેવીનું	„	$\frac{1}{8}$ પલ્યોપમ

ગાથાર્થ :- બે સાગરોપમ, સાધિક બે સાગરોપમ, સાત સાગરોપમ, સાધિક સાત સાગરોપમ, દશ સાગરોપમ, ચઉદ સાગરોપમ અને સત્તર સાગરોપમપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ અનુક્રમે સૌધમદેવલોકથી શરૂ કરીને શુક દેવલોકપર્યંત જાણવી. અહીંથી એક એક દેવલોકે એકેક સાગરોપમપ્રમાણ આયુષ્યસ્થિતિમાં

વૃદ્ધિ કરવી તે યાવત્ ઉપરની નવમી ત્રૈવેયકમાં ૩૧ સાગરોપમપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ થાય ત્યાં સુધી, ત્યારબાદ અનુત્તર વિમાનમાં તેત્રીશ સાગરોપમપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ સમજવી. આ પ્રમાણે સૌધર્માદિ દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું પ્રમાણ કહ્યું. ॥૮-૮^૧॥

વિશેષાર્થ :- ચોથી વૈમાનિક નિકાયના દેવો બે પ્રકારના છે. ૧ કલ્પોપપન્ન અને ૨ કલ્પાતીત.

^૧કલ્પોપપન્ન એ પદ બે શબ્દથી સંકલિત છે. એક કલ્પ અને બીજો ઉપપન્ન, તેમાં ‘કલ્પ’ કહેતાં આચાર-સ્થિત-જીત-મર્યાદા અથવા સ્પષ્ટ અર્થમાં વ્યવસ્થા, અને ઉપપન્ન એટલે યુક્ત-પ્રાપ્ત અર્થાત્ વ્યવસ્થાથી યુક્ત તે, એટલે કે ઈન્દ્ર, સામાનિક, આત્મરક્ષકાદિ દશે પ્રકારની વ્યવસ્થાઓ જેને વિષે રહેલી છે તે ‘કલ્પોપપન્ન’ કહેવાય.

જેમ મનુષ્યલોકમાં રાજા અને પ્રજા અંગેની રાજકીય ને પ્રજાકીય સર્વ પ્રકારની આચાર-વ્યવસ્થાઓ હોય છે, લગભગ તેવી જ વ્યવસ્થાઓ દેવલોકમાં પણ રહેલી છે. અને તે દશે પ્રકારના દેવો પોતપોતાની ફરજો દ્વારા સમગ્ર દેવલોકનું તંત્ર ચલાવે છે.

એ દશ પ્રકારના દેવો કયા ? તે ૪૫મી ગ્રાંથમાં કહેવાશે.

આ કલ્પોપપન્ન દેવો સૌધર્માદિ દેવલોકથી લઈ બારમા અચ્યુત દેવલોક સુધીમાં હોય છે. એ બારે દેવલોકમાં પરસ્પર સ્વામીપણું, સેવકપણું, નાના-મોટાનો સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર ઈત્યાદિ સર્વ જાતિના સ્વામિ-સેવક વગેરે ભાવો-વ્યવહારો (મનુષ્યલોકમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે હોય તેમ) હોય છે.

૨. ^૨કલ્પાતીત :- એ શબ્દ પણ ‘કલ્પ’ અને ‘અતીત’ એવા બે શબ્દોથી સંકલિત છે, તેમાં ‘કલ્પ’ કહેતાં કલ્પોપપન્ન શબ્દની વ્યાખ્યામાં કહેવાયેલા સર્વ પ્રકારના મર્યાદા વગેરે આચારો તેથી અતીત કહેતા રહિત તે ^૩કલ્પાતીત કહેવાય.

અર્થાત્ જ્યાં પરસ્પર સ્વામીસેવકભાવ જતો રહ્યો છે, જ્યાં પરસ્પર નાના-મોટાપણાની મર્યાદા હોતી નથી, જેઓને જિનેશ્વરોના કલ્યાણકાદિ પ્રસંગોમાં આવવાની મર્યાદા સાચવવાની નથી તેઓ **કલ્પાતીત** કહેવાય.

આ કલ્પાતીતપણું નવ ત્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તરમાં છે અર્થાત્ સર્વનું સમાનપણું [અહિંદ્રપણું] છે.

દેવલોકમાં એક વ્યવસ્થા-વ્યવહારવાળા દેવ અને બીજા વ્યવસ્થા વિનાના દેવ.

આથી એ નિશ્ચિત થયું કે વૈમાનિક નિકાયમાં બે પ્રકારના દેવો છે.

જ્યાં અશાંતિ, ક્લેશ કે પરસ્પર સંઘર્ષણ વગેરે થવાની સંભાવના હોય ત્યાં સુલેહશાંતિની

૮૧. ‘કલ્પેન-આચારેણ ઉપપન્ના ઉપેતા ઇતિ કલ્પોપપન્નાઃ ॥’

૮૨. “કલ્પમાચારમતીતા ઉલ્લઙ્ઘિતા ઇતિ કલ્પાતીતાઃ ॥”

૮૩. આથી જ બાર દેવલોકોને કલ્પ [સૌધર્મ કલ્પ વગેરે] તરીકે સંબોધી શકીએ છીએ, પરંતુ ત્રૈવેયક તથા અનુત્તરને કલ્પ વિશેષણ જોડતા નથી.

સ્થાપના માટે તમામ વ્યવસ્થાની જરૂર ઊભી થાય છે ને ત્યાં તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા હોય જ છે.

એટલે (ભવનપતિથી લઈ) વૈમાનિક નિકાયમાં બારે દેવલોકના દેવોને પરસ્પર મળવા-હળવાપણું તેમજ અન્યત્ર ગમનાગમન કરવાના પ્રસંગો રહેલા છે. વળી દેવાંગનાઓ સાથેના સ્નેહસંબંધો પણ રહેલા છે ને તેનાં આકર્ષણો પણ રહેલાં છે. આ રીતે જ્યાં પરસ્પરના સમાગમો હોય ત્યાં રાગદ્વેષ નિમિત્તક સંઘર્ષણો ઊભા થાય ને સંઘર્ષણમાંથી જ સંકલેશોની ચક્રમક ઝરે ને યુદ્ધોની નોબતો પણ ગગડી ઊઠે. આવું બનવા ન પામે માટે તમામ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, તેથી મનુષ્યલોકના રાજતંત્રની માફક ત્યાં પણ દશ પ્રકારની વ્યવસ્થા હોવાથી તેઓ કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે. **કલ્પ** એટલે આચાર અને **ઉપપત્ત** એટલે યુક્ત, આચાર સહિત તે બાર દેવલોકથી આગળ વૈમાનિક નિકાયના જ બીજા નવ ઐવેયક અને અનુત્તર દેવલોકમાં એ વ્યવસ્થા નથી, કારણકે તે દેવોને પોતાનું સમગ્ર જીવન પોતાના જ વિમાનમાં પસાર કરવાનું હોય છે. વિમાનમાંથી કદી બહાર નીકળવાપણું જ હોતું નથી. એટલું જ નહીં, પરલોકથી આવીને જે શય્યામાં ઉત્પન્ન થયા હતા ત્યારે સૂતેલા જ હોય તેવા આકારે ઉત્પન્ન થયા હતા, ત્યારપછી કદી ઊઠવાપણું પણ નથી હોતું એવા એ મહાભાગી હોય છે અને તેને તેવી જરૂર પણ નથી હોતી.

ત્યાં સર્વ કલેશ ને સર્વોપાધિના મૂળરૂપ નથી દેવાંગનાઓ કે તેની સાથેના સ્નેહસંબંધો, તેમને ઉઠવું જ નથી એટલે નથી નોકર, ચાકર કે સલાહકાર સરખા દેવો.

એટલે બધાય દેવો પોતપોતાની શય્યામાં જ જીવન વ્યતીત કરે છે એટલે દેવીઓ તો છે જ નહીં અને દેવોને પરસ્પર મળવાપણું નથી એટલે કોઈનો સમાગમ નથી, એથી સંઘર્ષણ નથી અને તેથી વ્યવસ્થાની જરૂર રહેતી નથી.

પરમ કારુણિક સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવંતોના કલ્યાણકાંદિ પ્રસંગોમાં તેમને આવવાપણું નથી. ફક્ત જે સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો હોય તેઓ શય્યામાં સૂતા સૂતા જ માત્ર બે હાથ ઊંચા કરી નમસ્કાર કરે છે.

અનુત્તરદેવોને તો વળી હાથ પણ ઊંચા કરવાપણું નથી.

જન્માંતરમાં કરેલી ચારિત્રની ઉત્તમકોટિની આરાધનાના પ્રતાપે જ આવી ઉત્તમકોટિની સ્થિતિને પામ્યા છે, કે જ્યાં આગળ પોતાના પર કોઈની માલિકી જ નહીં. તેમ નથી પોતે કોઈના માલિક. વળી કલેશ, કંકાશ, અશાંતિ નહિ. તમામ દેવો સમાન, સર્વ સ્વતંત્રપણે હોવાથી ત્યાં વ્યવસ્થાની જરૂર નથી.

અનુત્તરવાસી દેવો એક પડખાભર શય્યામાં વર્તતા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ચિંતનની ઊંડી વિચારણામાં સમય પસાર કરે છે. તેમાં (સર્વાર્થસિદ્ધતા) ઉત્ત સાગરોપમનાં આયુષ્યવાળા દેવો સાડા સોળ સાગરોપમ સુધી એક જ પડખે સૂઈ રહે. ત્યારબાદ એકવાર પડખું ફેરવે ને બાકીનું અર્ધ આયુષ્ય પૂર્ણ કરે છે. આવી તો મહાપુન્યના પ્રતાપે અતિસુખરૂપ આયુષ્યના ભોગવટાની મહત્તા સાંપડી છે. તેમાં કારણ કેવળ ઉત્તમકોટિની ચારિત્રની આરાધના છે.

હવે તે બંને પ્રકારના વૈમાનિક નિકાયના દેવોની પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ કહે છે,—

[અહીં જે આયુષ્ય કહેવાય છે તે દરેક દેવલોકના છેલ્લા પ્રતરમાં નિવાસ કરનારા દેવોનું જાણવું અને બાકીના પ્રતરોમાં વસનારાઓની સ્થિતિ તથા તે પ્રતરોનું સ્વરુપ આગળ કહેવામાં આવશે.]

✽ વૈમાનિક નિકાયના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ ✽

પહેલા સૌધર્મ દેવલોકને વિષે સામાન્યથી ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ બે સાગરોપમની આયુષ્યસ્થિતિ છે. આ જે સ્થિતિ કહી તે સમુચ્ચયે કહી અને આ બે સાગરોપમની સ્થિતિ તે સૌધર્મ દેવલોકના છેલ્લા [તેરમા] પ્રતરની જાણવી.

બીજા ઈશાન દેવલોકે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ સમુચ્ચયે બે સાગરોપમ અને એક પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક જાણવી. આ સ્થિતિ પણ સૌધર્મ દેવલોકની જેમ ઈશાન દેવલોકના છેલ્લા પ્રતરે હોય છે. એ પ્રમાણે ત્રીજા સનત્કુમાર દેવલોકે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ સાત સાગરોપમ, ચોથા માહેન્દ્ર દેવલોકે સાત સાગરોપમ અને એક પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક, પાંચમા બ્રહ્મા દેવલોકના દેવતાનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દશ સાગરોપમ, છઠ્ઠા લાંતક દેવલોકે ચઉદ સાગરોપમ, સાતમા શુક દેવલોકે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સત્તર સાગરોપમ, આઠમા સહસ્રાર દેવલોકે અઠાર સાગરોપમ, નવમા આનત દેવલોકમાં ઓગણીશ સાગરોપમ, દશમા પ્રાણત દેવલોકમાં વીશ સાગરોપમ, અગિયારમા આરણ દેવલોકમાં એકવીશ સાગરોપમ અને બારમા અચ્યુત દેવલોકમાં બાવીશ સાગરોપમની આયુષ્યસ્થિતિ હોય છે.

‘ઐવેયક’ એટલે શું ? સમગ્ર ચૌદ રાજલોક વૈશાખ સંસ્થાને રહેલા પુરુષના આકારે છે. જેમ પુરુષોના ગળામાં, વક્ષસ્થલે, કટિએ ઈત્યાદિ સ્થાને આભૂષણો હોય છે, તેમ આ ચૌદરાજલોકરૂપી પુરુષનાં આભૂષણો કયાં છે ? તો જે વિમાનાદિ છે તે જ તેનાં આભૂષણોરૂપે છે, એમાં નવ ઐવેયકનાં વિમાનો ચૌદ રાજલોકરૂપી પુરુષના ગળાના સ્થાને આભૂષણરૂપે વર્તતાં હોવાથી તેને ઐવેયક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઐવેયક ^{૯૪}શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ તે જ અર્થ પ્રગટ કરે છે.

એ નવ ઐવેયકો ઊભા કરેલાં દંડની જેમ, ઉપરા-ઉપરી સ્થિત થઈને રહેલાં છે. અન્ય ગ્રન્થકારો એ નવનો ત્રણ વિભાગોથી પરિચય કરાવે છે. એમાં પહેલી ત્રણને ‘અધસ્તન ત્રણ,’ વચલી ત્રણને ‘મધ્યમ ત્રણ’ અને તે ઉપરની ત્રણને ‘ઉપરિતન ત્રણ’ એ રીતે ઓળખાવે છે.

તેમાં પહેલા ત્રિપુટીમાંના પહેલા (^{૯૫}અધસ્તનઅધસ્તન) સુદર્શન ઐવેયકે ત્રેવીશ સાગરોપમ,

૯૪. **ઐવેયકાસ્તુ**—લોકપુરુષસ્ય ગ્રીવામરણમૂતાઃ ઉપચારાલ્લોક એવ પુરુષસ્તસ્ય ગ્રીવેવ ગ્રીવા તસ્યાં ભવા ગ્રૈવા ગ્રૈવેયા ગ્રૈવેયકા વા ॥ અથવા ગ્રીવેવ ગ્રીવા, ચતુર્દશરજ્જ્વાલલોકપુરુષસ્ય ત્રયોદશયા રજ્જોર્માગસ્તત્રિવિદ્યતા અતિપ્રાજિજ્ઞુતયા ન તદામરણમૂતા ગ્રૈવેયાઃ આ પ્રમાણે પણ વ્યુત્પત્તિ થાય છે.

૯૫. અન્ય સ્થાને અન્ય મહર્ષિઓ નવ ઐવેયકનાં નામોની ઓળખાણ માગધી-પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દોમાં આપે છે, જેમકે ૧-હિઙ્ગિમ, ૨-હિઙ્ગિમ-મધ્યમ, ૩-હિઙ્ગિમ-ઉવરિમ, ૪-મધ્યમહિઙ્ગિમ, ૫-મધ્યમમધ્યમ, ૬-મધ્યમ-ઉવરિમ, ૭-ઉવરિમહિઙ્ગિમ, ૮-ઉવરિમમધ્યમ, ૯-ઉવરિમ-ઉવરિમ. ફક્ત ભાષાને અંગે જુદી રીતે બોલાય છે, પણ મતોતર ન સમજવું. આ નામો તે ઐવેયકોનાં સ્થાન સૂચક છે.

બીજા [અધસ્તન—મધ્યમ] સુપ્રતિષ્ઠ ગ્રૈવેયકે ચોવીશ સાગરોપમ, ત્રીજી [અધસ્તન—ઉર્ધ્વ] મનોરમ ગ્રૈવેયકમાં પચીશ સાગરોપમ.

બીજી ત્રિપુટીમાંના—ચોથા [મધ્યમાધસ્તન] સર્વભદ્ર ગ્રૈવેયકે છઠ્ઠીસ સાગરોપમ, પાંચમા [મધ્યમમધ્યમ] સુવિશાલ ગ્રૈવેયકે સત્યાવીશ સાગરોપમ અને છઠ્ઠા [મધ્યમોર્ધ્વ] સૌમનસ ગ્રૈવેયકે અઠાવીશ સાગરોપમ.

ત્રીજી ત્રિપુટીના પહેલા અર્થાત્ કમથી સાતમા સુમનસ ગ્રૈવેયકે ઓગણત્રીશ સાગરોપમ, આઠમા પ્રિયંકર ગ્રૈવેયકે ત્રીશ સાગરોપમ અને નવમા આદિત્ય ગ્રૈવેયકે એકત્રીશ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ—આયુષ્યસ્થિતિ હોય છે.

એ નવ ગ્રૈવેયકથી ઉપર રહેલાં પાંચ અનુત્તર દેવલોકમાંના (૧) વિજય (૨) વૈજયંત (૩) જયંત અને (૪) અપરાજિત એ ચારે વિમાનોમાં ૩૨ અને પાંચમા સર્વર્થસિદ્ધ નામના વિમાનમાં દેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમની જાણવી.

આ પ્રમાણે સૌધર્મ દેવલોકથી માંડીને પાંચે અનુત્તર વિમાન સુધીના દેવોની અર્થાત્ વૈમાનિક નિકાયના દેવોની ઉપર મુજબ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ કહી. [૮-૮^૧]

અવતરણ :- પૂર્વ ગાથામાં વૈમાનિક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી. હવે બે ગાથાવડે તે જ વૈમાનિક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ કહેવાય છે.

સોહમ્મે ઈસાણે, જહન્ન-ઠિઙ્ પલિયમહિઅં ચ ॥૬॥

દો—સાહિસત્તદસ ચડ—દસ, સત્તર અંયરાઈં જા સહસ્સારો ।

તપ્પરઓ ઇક્કિકં, અહિયં જાડગુત્તરચડકે ॥૭૦॥

ઇગતીસ સાગરાઈં, સવ્વઢે પુણ જહન્ન-ઠિઙ્ નત્થિ ॥૭૦^૧॥

સંસ્કૃત છાયા :-

સૌધર્મે ઈશાને, જઘન્ય—સ્થિતિપલ્પમધિકં ચ ॥૬॥

દ્વૌ—સાધિકસપ્તદશચતુર્દશ—સપ્તદશાનિ અંયરાણિ યાવત્ સહસ્ત્રારમ્ ।

તત્પરત એકૈકમધિકં, યાવદનુત્તરચતુષ્કે ॥૭૦॥

એકત્રિંશત્સાગરાણિ, સર્વાર્થે પુનર્જઘન્યા સ્થિતિર્નાસ્તિ ॥૭૦^૧॥

શબ્દાર્થ :-

સોહમ્મે=સૌધર્મ દેવલોકમાં

ઈસાણે=ઈશાન દેવલોકમાં

જહન્ન-ઠિઙ્=જઘન્ય સ્થિતિ

અંયરાઈં=સાગરોપમો

જા સહસ્સારો=સહસ્ત્રાર દેવલોક સુધી

તપ્પરઓ=તે થકી આગળ

જા ગુત્તરચડકે=અનુત્તરચતુષ્ક સુધી

સવ્વઢે=સર્વર્થસિદ્ધમાં

પુણ=તથા

નત્થિ=નથી

ગાથાર્થ :— સૌધર્મ તથા ઈશાન દેવલોકમાં અનુક્રમે પલ્યોપમ^{૯૬} તેમજ સાધિક પલ્યોપમપ્રમાણ જઘન્યસ્થિતિ છે. ત્યારબાદ સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, શુક તથા સહસ્રાર દેવલોકમાં અનુક્રમે બે સાગરોપમ, સાધિક બે સાગરોપમ, સાત સાગરોપમ, દશ સાગરોપમ, ચઉદ સાગરોપમ તથા સત્તર સાગરોપમ-પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે. ત્યારબાદ આનન્દાદિ ચાર દેવલોકમાં, નવ ઐવેયકમાં તથા વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત એ ચાર અનુત્તર વિમાનમાં અનુક્રમે એક એક સાગરોપમ અધિક જઘન્યસ્થિતિ છે. યાવત્ અનુત્તર દેવલોકનાં ચાર વિમાનમાં એકત્રીશ સાગરોપમપ્રમાણ જઘન્યસ્થિતિ જાણવી.

સર્વર્થસિદ્ધમાં જઘન્યસ્થિતિ નથી. ॥૮-૧૦-૧૦૩॥

વિશેષાર્થ :— વૈમાનિક નિકાયના પહેલા સૌધર્મ દેવલોકના ^{૯૭}દેવતાઓની જઘન્ય આયુષ્ય સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે, આ સ્થિતિ સૌધર્મ દેવલોકના તેરે પ્રતરમાં નિવાસ કરનારા સર્વ દેવોની જાણવી. ઈશાન દેવલોકના દેવતાઓની જઘન્ય આયુષ્યસ્થિતિ એક પલ્યોપમ અને એક પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક હોય છે. આ જઘન્ય સ્થિતિ સૌધર્મ દેવલોકની જેમ ઈશાન દેવલોકના ^{૯૮}સર્વ પ્રતરે સમજી લેવી. ત્રીજા સનત્કુમાર દેવલોકમાં જઘન્ય આયુષ્ય બે સાગરોપમનું, ચોથા માહેન્દ્રે સર્વ પ્રતરે જઘન્ય આયુષ્ય બે સાગરોપમથી કંઈક અધિક, પાંચમા બ્રહ્મ દેવલોકમાં જઘન્ય આયુષ્ય સાત સાગરોપમનું, છઠ્ઠા લાન્તક દેવલોકમાં જઘન્ય આયુષ્ય દશ સાગરોપમનું, સાતમા શુક દેવલોકે જઘન્ય આયુષ્ય ચઉદ સાગરોપમ, આઠમા સહસ્રાર દેવલોકે જઘન્ય આયુષ્ય સત્તર સાગરોપમ, નવમા આનન્દ દેવલોકે જઘન્ય આયુષ્ય અઢાર સાગરોપમ, દશમા પ્રાણત દેવલોકમાં જઘન્ય આયુષ્ય ઓગણીશ સાગરોપમ, અગિયારમા આરણ દેવલોકમાં જઘન્ય આયુષ્ય વીશ સાગરોપમ, બારમા અર્યુત દેવલોકમાં જઘન્ય આયુષ્ય એકવીશ સાગરોપમ, ત્યારબાદ નવે ઐવેયકે એકેક સાગરોપમની સંખ્યા વધારતા જવી, અર્થાત્ પહેલી ઐવેયકમાં બાવીશ સાગરોપમ અને નવમી આદિત્ય ઐવેયકે ત્રીશ સાગરોપમની જઘન્ય સ્થિતિ આવીને ઊભી રહેશે.

ત્યારબાદ પાંચ અનુત્તર વિમાનનું જઘન્યસ્થિતિનું પ્રમાણ કહે છે. તેમાં અનુત્તર એટલે શું ?

૯૬. સૌધર્મ-ઈશાનમાં જઘન્યસ્થિતિ પલ્યોપમ તથા અધિક પલ્યોપમ માત્ર કહી છે અને સનત્કુમારમાં તુરત જ બે સાગરોપમ જેવી મોટા પ્રમાણવાળી જઘન્ય સ્થિતિ કહી, તેથી જરા આશ્ચર્ય લાગે પણ જ્ઞાનીનું કથન યથાતથ્ય હોય છે.

૯૭. જઘન્યસ્થિતિ બધેય સરખી છે, પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં તફાવત છે.

સૌધર્મ ઈન્દ્રનો નિવાસ છેલ્લા (તેરમા) પ્રતરે જ હોય છે, એથી પૂર્વે સમુચ્ચયપણે સૌધર્માદિ પ્રત્યેક દેવલોકાશ્રયી જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે તે અંતિમ પ્રતરે રહેનારા ઈન્દ્ર તથા અન્ય સામાનિક આદિ દેવોની પણ તેટલી જ સમજવી. માત્ર તેમને આજ્ઞા-ઐશ્વર્યાદિપણું હોતું નથી.

પૂર્વે કહેલી સામુદાયિક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે દરેક દેવલોકનાં અંતિમ પ્રતરની સમજવી, તે જ દેવલોકનાં અન્ય-અન્ય પ્રતરોમાં તો ફેરફારવાળી હોય છે.

૯૮. અન્ય આચાર્યો દરેક પ્રતરની જઘન્યસ્થિતિ અન્ય રીતે પણ કહે છે, જે ૧૫-૧૬મી ગાથામાં કહેવાશે. ચાલુ ગાથામાં જે જઘન્ય સ્થિતિ કહે છે તે તે દેવલોકના સમગ્ર પ્રતરાશ્રયી સમુચ્ચયે કહી છે.

તો જેના ઉત્તરે હવે કોઈ પણ જાતનું વિશિષ્ટ પૌદ્ગલિક સુખ નથી અર્થાત્ એ દેવલોકથી આગળ કોઈ પણ જાતના પૌદ્ગલિક સુખનો વધુ આસ્વાદ વર્તતો નથી. તેથી તે દેવલોક અનુત્તર દેવલોક તરીકે ઓળખાય છે.

તે ૯૯ અનુત્તર દેવલોકના વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત એ ચારે વિમાનને વિષે જઘન્ય આયુષ્યસ્થિતિ એકત્રીશ સાગરોપમની છે. પરંતુ પાંચમા સર્વાર્થસિદ્ધ નામના વિમાનને વિષે ૧૦૦ જઘન્ય આયુષ્યસ્થિતિ નથી, એ તે સ્થાનના વિશિષ્ટ પ્રભાવસૂચક છે.

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોને સિદ્ધાન્તકારોએ નિશ્ચયથી એકાવતારી જણાવેલા છે. [૯-૧૦-૧૦^૧]

અવતરણ :— હવે વૈમાનિક દેવીઓ કેટલી જાતની? તથા તેની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-સ્થિતિ કેટલી? તે કહેવાય છે :—

પરિગહિઆણિયરાણ ય, સીહમ્મીસાણ—દેવીણં ॥૧૧॥

પલિયં અહિયં ચ કમા, ઠિર્ઙ્ગ જહન્ના ઇઓ ય ઉક્કોસા ।

પલિયાઈં સત્ત—પન્નાસ, તહ ય નવ પંચવન્ના ય ॥૧૨॥

સંસ્કૃત છાયા :—

પરિગૃહીતેતરાણાં ચ, સૌધર્મેશાનદેવીનામ્ ॥૧૧॥

પલ્પમધિકઞ્ચ ક્રમાત્, સ્થિતિર્જઘન્યા ઇતશ્ચોક્તુષા ।

પલ્યાનિ સસ—પજ્વાશત્, તથા ચ નવ પજ્વ—પજ્વાશશ્ચ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ :—

પરિગહિઆ=પરિગૃહીતા

ઇયરાણિ=અપરિગૃહીતા

સીહમ્મીસાણ=સૌધર્મ તથા ઈશાન દેવલોકની

કમા=અનુક્રમે

ઇઓ ય=અહીંથી વળી

પન્નાસ=પન્નાસ

તહ=તેમજ

પંચવન્ના=પંચાવન

૯૯. અથવા અનુત્તર એટલે ‘અવિદ્યમાનમુત્તરદ્ વિમાનાદિ યેષાં તેડનુત્તરાઃ’ એટલે કે વિદ્યમાન નથી અન્ય વિમાનાદિ જેના ઉત્તરે તે અનુત્તર. અથવા બાહ્યસુખની અપેક્ષાએ જેનાથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન ચૌદરાજલોકમાં બીજું નથી. ચૌદરાજલોકમાં સંસારી જીવની અપેક્ષાએ સર્વોત્તમ આયુષ્યને ધારણ કરનાર સ્થાન તે જ છે ને ઊંચામાં ઊંચો દેવલોક પણ એ જ છે માટે અનુત્તર કહેવાય છે.

૧૦૦. પ્ર.—તત્ત્વાર્થસ્મૃતિના અ. ૪. સૂ. ૪૨નું ભાષ્ય સર્વાર્થસિદ્ધના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૩૨ સાગ.ની અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગ.ની એમ બંને પ્રકારે કહે છે. અને એ વાત સિદ્ધાન્તકાર સાથે મળતી નથી, તેથી જ ટીકાકાર શ્રીસિદ્ધર્ષિજીએ પણ ત્યાં સવાલ ઉઠાવ્યો છે. સત્ય શું છે? તે તો જ્ઞાનીગમ્ય છે.

બાકી સિદ્ધાન્તકાર તો સર્વાર્થસિદ્ધની અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગ.ની એક જ સ્થિતિ કહે છે.

પ્ર.—‘સવ્વહસિદ્ધગદેવાણં મંતે! કેવદ્વયં કાલં ઠિર્ઙ્ગ પળ્લતા ?

ઉ.—ગોયમા! અજહમ્મણ્ણુક્કોસ તેત્તીસં સાગરોવમાઈ ઠિર્ઙ્ગ પળ્લતા ॥

[પન્નવણ્ણ સૂત્ર પદ ૪. સૂ. ૧૦૨]

॥ વૈમાનિકનિકાયમાં જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિનું યંત્ર ॥

	દેવલોકનાં નામ	જઘન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
૧	સૌધર્મ દેવલોકે	૧ પલ્યોપમ	૨ સાગરોપમ
૨	ઈશાન "	૧ પલ્યોપમ થી અધિક	૨ સાગરોપમ સાધિક
૩	સનત્કુમાર "	૨ સાગરોપમ	૭ સાગરોપમ
૪	માહેન્દ્ર "	૨ સાગરોપમ સાધિક	૭ સાગરોપમ સાધિક
૫	બ્રહ્મ "	૭ "	૧૦ સાગરોપમ
૬	લાંતક "	૧૦ "	૧૪ "
૭	શુક "	૧૪ "	૧૭ "
૮	સહસ્ત્રાર "	૧૭ "	૧૮ "
૯	આનંદ "	૧૮ "	૧૯ "
૧૦	પ્રાણત "	૧૯ "	૨૦ "
૧૧	આરણ "	૨૦ સાગરોપમ સાધિક	૨૧ "
૧૨	અચ્યુત "	૨૧ "	૨૨ "
૧	સુદર્શન ઐવેયકે	૨૨ "	૨૩ "
૨	સુપ્રતિબદ્ધ "	૨૩ "	૨૪ "
૩	મનોરમ "	૨૪ "	૨૫ "
૪	સર્વભદ્ર "	૨૫ "	૨૬ "
૫	સુવિશાલ "	૨૬ "	૨૭ "
૬	સુમનસ "	૨૭ "	૨૮ "
૭	સૌમનસ "	૨૮ "	૨૯ "
૮	પ્રિયંકર "	૨૯ "	૩૦ "
૯	આદિત્ય "	૩૦ "	૩૧ "
૧	વિજય વિમાને	૩૧ "	૩૨ મતાંતરે ૩૩ સાગરોપમ
૨	વૈજયંત "	૩૧ "	૩૨ "
૩	જયંત "	૩૧ "	૩૨ "
૪	અપરાજિત "	૩૧ "	૩૨ "
૫	સર્વાર્થસિદ્ધ "	—નથી, [મતાંતરે ૩૨]	૩૩ "

ગાયાર્થ :- સૌધર્મ તથા ઈશાન દેવલોકની પરિગૃહીતા તથા અપરિગૃહીતા દેવીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય અનુક્રમે પલ્યોપમ તેમજ સાધિક (કાંઈક અધિક) પલ્યોપમ પ્રમાણ જાણવું. તેઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય—સૌધર્મ દેવલોકની પરિગૃહીતા દેવીનું સાત પલ્યોપમ અને અપરિગૃહીતા દેવીનું પચાસ પલ્યોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જાણવું. ઈશાન દેવલોકની પરિગૃહીતા દેવીનું નવ પલ્યોપમ અને અપરિગૃહીતાઓનું પંચાવન પલ્યોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સમજવું ॥૧૧-૧૨॥

વિશેષાર્થ :- દેવગતિમાં દેવીઓની ઉત્પત્તિ ભવનપતિ નિકાયથી લઈને ઈશાન દેવલોક સુધી અર્થાત્ ભવનપતિ નિકાય, વ્યંતર નિકાય, જ્યોતિષ્ઠ નિકાય અને વૈમાનિક નિકાયમાં સૌધર્મ તથા ઈશાન એ બે ^{૧૦૧}દેવલોક સુધી જ હોય છે. સનત્કુમારથી આગલા આગલા દેવલોકને વિષે દેવીઓનું ઉપજવું હોતું નથી, કારણકે ઉપરની નિકાયના દેવો અલ્પવિષયી છે માટે ત્યાં દેવીઓની ઉત્પત્તિ નથી હોતી.

વૈમાનિક નિકાયના પ્રથમના બે દેવલોકમાં દેવીઓ બે પ્રકારની છે. એક ‘પરિગૃહીતા’ અને બીજી ‘અપરિગૃહીતા’. પરિગૃહીતા તે ^{૧૦૨}કુલાંગના અર્થાત્ કુલીન પરણેલા સરખી—મર્યાદાશીલ જાણવી; અપરિગૃહીતા તે ગણિકા (વેશ્યા) સરખી સ્વેચ્છાચારિણી જાણવી.

તે દેવીઓની જઘન્ય આયુષ્યસ્થિતિ કહે છે.

સૌધર્મ દેવલોકને વિષે પરિગૃહીતા અને અપરિગૃહીતા દેવીઓની જઘન્ય આયુષ્યસ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે અને ઈશાન દેવલોકને વિષે પરિગૃહીતા અને અપરિગૃહીતા દેવીઓની એક પલ્યોપમથી કંઈક અધિક સમજવી.

હવે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ કહે છે :-

સૌધર્મ દેવલોકને વિષે પરિગૃહીતા દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ સાત પલ્યોપમની, અને અપરિગૃહીતા દેવીઓની પચાસ પલ્યોપમની હોય છે. તથા બીજા ઈશાન દેવલોકને વિષે પરિગૃહીતા દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ નવ પલ્યોપમની અને અપરિગૃહીતા દેવીઓની પંચાવન પલ્યોપમની હોય છે.

એથી ઉપરના દેવલોકે દેવીઓની ^{૧૦૩}ઉત્પત્તિ નથી.

૧૦૧. એક ઈન્દ્રના ભવમાં ઈન્દ્રને પોતાને કેટલી દેવીઓ ઉત્પન્ન થઈને મરણ પામે છે ? તે સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે—

દોકોડાકોડીઓ, પંચાસી કોડીલક્ષ ઇગસયરી । કોડીસહસ્સ ચડકોડી, સયાળ અડવીસ કોડીણં ॥૧॥
સત્તાવઞ્નં લક્ષ્યા ચડદસ, સહસ્સા ય દુસય પંચાસી । ઇય સંખા દેવીઓ ચયંતિ ઇંદસ જમ્મમિ ॥૨॥

અર્થ :- એક ઈન્દ્રના ભવમાં બે કોડાકોડ, પંચાસી લાખ કોડ, એકોત્તેર હજાર કોડ, ચારસો કોડ, અઠાવીસ કોડ, સત્તાવન લાખ, ચઉદ હજાર ને બસો પંચાસી—(૨,૮૫,૭૧,૪,૨૮,૫૭,૧૪,૨૮૫) આટલી દેવીઓની સંખ્યા ઉત્પન્ન થઈને ચવન—મૃત્યુ પામે છે.

૧૦૨. કુલાંગના સરખી, એટલે કે કુલનાં ભૂષણરૂપ. જેમ મનુષ્યલોકમાં જે સ્ત્રીઓ સ્વકીય જીવનને પવિત્ર રાખી, સ્વપતિમાં સંતોષ માનીને, કુલાચારની મર્યાદા પ્રમાણે વર્તનારી સુશીલ હોય તેને કુલાંગના કહેવાય છે, તેમ દેવલોકમાં પણ તે જ પ્રમાણે વર્તન રાખનારી દેવીઓ હોય છે તેને કુલાંગના કહેવાય છે.

૧૦૩. ત્રીજા સનત્કુમાર દેવલોકથી લઈ અચ્યુત દેવલોક સુધી અપરિગૃહીતા દેવીઓનું સંભોગાદિ કારણે જવું—

વિશેષમાં ભવનપતિથી લઈ વ્યન્તર, જ્યોતિષી, સૌધર્મ-ઈશાન નિકાયોમાં દેવો કરતાં દેવીઓ બત્રીશગુણી, બત્રીશ અધિક કહેલી છે. [૧૧-૧૨]

સૌધર્મ-ઈશાન દેવલોકસ્થિત પરિગૃહીતા-અપરિગૃહીતા દેવીઓનું જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ યંત્ર

દેવલોક નામ	દેવીની જાતિ	જઘન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
૧ સૌધર્મ દેવલોકે	પરિગૃહીતા	૧ પલ્યોપમ	૭ પલ્યોપમ
” ”	અપરિગૃહીતા	”	૫૦ પલ્યોપમ
૨ ઈશાન દેવલોકે	પરિગૃહીતા	૧ પલ્યોપમ સાધિક	૮ પલ્યોપમ
” ”	અપરિગૃહીતા	”	૫૫ પલ્યોપમ
મધ્યમસ્થિતિ-જઘન્યોત્કૃષ્ટની વચલી યથાસંભવ વિચારવી.			

અવતરણ :— દેવીઓના અધિકારમાં પ્રાસંગિક અસુરકુમારાદિ ઇન્દ્રોની અગ્રમહિષીની સંખ્યા કહે છે:—

^{૧૦૪} પળ-છ-ચ્વડ-ચડ-અડુ ય, કમેળ પત્તેયમગમહિસીઓ ।

અસુર-નાગાઈવંતર-જોડસકપ્પદુગિંદાળં ॥૧૩॥

સંસ્કૃત છાયા :—

પજ્વ-ષટ્-ચતસ્રશ્વતસોઽષ્ઠૌ ચ, ક્રમેળ પ્રત્યેકમગ્રમહિષ્યઃ ।

અસુર-નાગાદિવ્યન્તર-જ્યોતિષ્કલ્પદ્વિકેન્દ્રાણામ્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ :—

પળ=પાંચ

છ=છ

અડુ=આઠ

પત્તેયં=પ્રત્યેક

અગ્રમહિસીઓ=અગ્રમહિષીઓ

નાગાઈ=નાગકુમાર વગેરે

જોડસ=જ્યોતિષી

કપ્પદુગિંદાળં=એ દેવલોક સુધીના ઇન્દ્રોની

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥૧૩॥

વિશેષાર્થ :— જેમ મનુષ્યલોકમાં જે રાજાઓને અનેક રાણીઓ હોય છે ત્યારે તેમાં અમુક રાણીઓની મુખ્યતા હોય છે, અને એ પ્રધાનતાને અંગે જ તેને ‘પટ્ટરાણી’ તરીકે ઓળખાવાય છે. તેમ દેવલોકમાં પણ પ્રધાન પટ્ટરાણીને ‘અગ્રમહિષી’ [મુખ્યદેવી] શબ્દથી સંબોધીને ઓળખાવાય છે. આવતું ધ્યાય છે, કેટલાં આયુષ્યવાળી કયા કયા દેવલોકે જઈ દેવો સાથે કેવી રીતે વિષયાદિ સુખનો વ્યવહાર કરે છે ? તે આગળ ૧૬૮મી ગાથા પ્રસંગે કહેવાશે.

૧૦૪. આયુષ્ય-સ્થિતિદ્વારના પ્રકરણમાં આ ગાથા જરા અપ્રસ્તુત લાગે છે, પણ મૂલ ગ્રંથોમાં એ જ પ્રમાણે ચાલી આવી છે એટલે આપણે પણ સ્વીકારવી જ રહી.

૮.

તેમાં ભવનપતિનિકાયોમાં પહેલી અસુરકુમાર નિકાયના દક્ષિણેન્દ્ર—ચમરેન્દ્રને અને ઉત્તરેન્દ્ર—બલીન્દ્રને પ્રત્યેકને પાંચ પાંચ અગ્રમહિષીઓ હોય છે. બાકીની નાગકુમારાદિ નવે નિકાયના ધરણેન્દ્ર તથા ભૂતાનેન્દ્ર પ્રમુખ અઢાર ઈન્દ્રો છે, તે દરેક ઈન્દ્રને છ છ અગ્રમહિષીઓ હોય છે.

તથા આઠ પ્રકારના વ્યંતર, આઠ પ્રકારના વાણવ્યંતર—એમ વ્યંતરની સોળ નિકાયના ઉત્તરેન્દ્ર તથા દક્ષિણેન્દ્ર મળી કુલ બત્રીસ ઈન્દ્રો છે. તે પ્રત્યેકને ચાર ચાર અગ્રમહિષીઓ હોય છે.

ત્રીજા જ્યોતિષી દેવલોકના ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બે ઈન્દ્રને પણ ચાર ચાર અગ્રમહિષીઓ હોય છે.

અને ચોથા વૈમાનિક દેવલોકમાંના સૌધર્મ દેવલોકના સૌધર્મેન્દ્રને અને બીજા ઈશાન દેવલોકના ઈશાનેન્દ્રને આઠ આઠ અગ્રમહિષીઓ હોય છે.

ઉપરના સનતકુમારાદિ દેવલોકને વિષે દેવીઓનું ઉપજવું હોતું નથી તેથી ત્યાં પરિગૃહીતા દેવી નથી પરંતુ તે તે દેવલોકના ઈન્દ્રોને અથવા દેવોને જ્યારે વિષયસુખની ઈચ્છા ઉદ્ભવે છે ત્યારે તેમના ઉપભોગાર્થે સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકની જ અપરિગૃહીતા દેવીઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ઉપયોગી થાય છે.

પ્રથમના બે દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકમાં દેવીઓની ઉત્પત્તિનો અભાવ હોવાથી અગ્રમહિષીઓનો સંભવ નથી. [૧૩]

અવતરણ—વૈમાનિક દેવોને દેવીઓની પ્રતિદેવલોકે યથાસંભવ આયુષ્યસ્થિતિ કહી. હવે પ્રતિદેવલોકનાં પ્રત્યેક પ્રતરોમાં જઘન્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ બતાવવા માટે પ્રથમ કયા દેવલોકમાં કેટલાં પ્રતરો હોય ? તે વણવે છે—

દુસુ તેરસ દુસુ બારસ, છ ષ્ણ ચડ ચડ દુગે દુગે ય ચડ ।

ગેવિઞ્ણ—ગુત્તરે દસ, બિસદ્ધિ પયરા ઉવરિ લોણ ॥૧૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

દ્વયોસ્ત્રયોદશ દ્વયોદ્વાદશ, ષટ્પન્ચચત્ત્વારિ ચત્ત્વારિ દ્વિકે દ્વિકે ચ ચત્ત્વારિ ।

ત્રૈવેયા—નુત્તરેષુ દશ, દ્વાષ્ટિઃ પ્રતરાણ્યુપરિ લોકે ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ—

દુસુ=બે દેવલોકમાં
તેરસ=તેર
દુસુ=બે (દેવલોક)માં
બારસ=બાર
દુગે=બેમાં

ગેવિઞ્ણગુત્તરે=ત્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનમાં
બિસદ્ધિ=બાસઠ
પયરા=પ્રતરો
ઉવરિ=ઉપર-ઉર્ધ્વ
લોણ=લોકમાં

ગાથાર્થ—સૌધર્મ તથા ઈશાનદેવલોકમાં તેર પ્રતરો છે. ત્યારપછીના ત્રીજા—ચોથા એ બે દેવલોકમાં બાર પ્રતરો છે. પાંચમા દેવલોકમાં છ પ્રતરો, છઠ્ઠામાં પાંચ પ્રતરો, સાતમામાં ચાર પ્રતરો, આઠમામાં ચાર પ્રતરો, નવમા તથા દશમા દેવલોકમાં ચાર અને અગિયાર તથા બારમા દેવલોકમાં

પણ ચાર પ્રતરો છે. ત્યારબાદ નવ ત્રૈવેયકનાં નવ અને અનુત્તર વિમાનનું એક મળીને એકંદર દશ પ્રતરો છે. એ પ્રમાણે ઊર્ધ્વલોકના દેવલોકમાં બાસઠ પ્રતરો છે. ॥૧૪॥

વિશેષાર્થ—પ્રતર એટલે શું ? તો મનુષ્યલોકમાં વર્તતાં ઘરોમાં ^{૧૦૫}સો—સો ઉપર મજલા હોય છે. એ માળોની ગણતરી કરાવનાર અથવા વિભાગ પાડનાર જે તલપ્રદેશ-વસ્તુ તેને દેવલોકઆશ્રયી શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં ‘પ્રતર’ શબ્દથી સંબોધાય છે. પરંતુ વિશેષ એ છે કે—મનુષ્યલોકનાં મજલાઓ, પાટડાઓ વગેરે સામગ્રીના આલંબને રહેલા છે, જ્યારે દેવલોકમાં રહેલાં પ્રતરો—થરો—(પાથડાઓ) સ્વાભાવિક રીતે વિના આલંબને જ રહેલાં છે.

પરંતુ એટલું વિશેષ સમજવાનું કે—દેવલોકનાં પ્રતરો જુદાં ને વિમાનો પણ જુદાં, (એટલે કે પાટડા ઉપર વિમાનો જુદાં) એમ બે જુદી જુદી વસ્તુ નથી કિન્તુ સમગ્ર કલ્પના વિમાનો નીચેથી સમસપાટીએ હોવાથી એ વિમાનના અધસ્તન તળિયાથી જ (વિમાનના કારણે જ) વિભાગ પડતા પાટડાઓ સમજવા. એવા પાટડા કે થરો આંતરે આંતરે તેરની સંખ્યામાં રહેલાં છે. તેમાં પ્રથમ સૌધર્મ તથા ઈશાનદેવલોકનાં મળી તેર પ્રતરો (તલપ્રદેશો) વલયાકારે છે, એટલે બંને દેવલોકો એકસરખી સપાટીમાં વિના વ્યાઘાતે જોડાયેલા છે અને તેથી તે સંપૂર્ણ વલયાકાર બને છે. આ દેવલોક પૂર્ણેન્દ્રના આકારે હોવાથી કહેલાં તેર પ્રતરો વલયાકારે છે અને એ પણ ત્યારે જ લઈ શકાય કે જ્યારે બંને દેવલોકનાં પ્રતરો ભેગા ગણીએ તો, એટલે આ દેવલોક મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ઊર્ધ્વ દિશાએ સીધી સપાટીએ હોવાથી તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પૂર્વ મહાવિદેહ તરફનો અને પશ્ચિમ મહાવિદેહ તરફનો, તેમજ મધ્યભાગથી અર્ધ અર્ધ વિભાગ કરીએ તો એક મેરુથી દક્ષિણ દિશાનો અને એક મેરુથી ઉત્તર દિશાનો એમ બે વિભાગ પડે, એમાં દક્ષિણ વિભાગનાં અર્ધ વલયાકાર ખંડનાં તેર પ્રતરો સૌધર્મનાં અને ઉત્તર વિભાગનાં અર્ધ વલયાકાર ખંડનાં તેર પ્રતરો ઈશાનેન્દ્રનાં જાણવાં. }

એ જ પ્રમાણે સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોક માટે સમજવું, અર્થાત્ અહીં પણ બંને દેવલોકનાં મળી બાર પ્રતરો વલયાકારે લેવાનાં છે, એમાં દક્ષિણ વિભાગનાં બાર પ્રતરોનો માલિક સનત્કુમારેન્દ્ર અને ઉત્તર દિશાના બાર પ્રતરો માહેન્દ્રનાં સમજવાં.

પાંચમા બ્રહ્મ દેવલોકે ખંડ—વિભાગ નથી તેથી ત્યાં છ પ્રતરો વલયાકારે જાણવાં.

એ જ પ્રમાણે લાંતકે પાંચ, શુક્ર દેવલોકમાં ચાર પ્રતર અને સહસ્રારે ચાર પ્રતરો વલયાકારે સમજવાં. આનત અને પ્રાણત—દેવલોકમાં સૌધર્મદેવલોકવત્ બંનેનાં મળી ચાર પ્રતરો વલયાકારે સમજવાં.

આરણ અને અચ્યુત એ બંનેનાં મળી આનત પ્રાણતવત્ ચાર પ્રતરો વલયાકારે જાણવાં.

આ પ્રમાણે બાર દેવલોક સુધીમાં બાવન પ્રતરો થયાં.

૧૦૫. ભારતવર્ષમાં મુંબઈ વગેરે મોટા શહેરમાં સાત, આઠ, ને તેથી વધુ મજલાનાં મકાનો છે. પરદેશમાં મોટા મોટા દેશની રાજધાનીઓ લંડન, પેરીસ, મોસ્કો, બર્લીન, વોશિંગ્ટન વગેરેમાં તો ૫૦, ૭૫, ૮૦, ૧૦૦, ૧૨૫ મજલાની ગગનચુંબી ઈમારતો છે. ન્યૂયોર્ક શહેરમાં ન્યુ એમ્પાયરસ્ટેટ નામની બીલ્ડિંગ ૧૨૫ મજલાની આજે વિદ્યમાન છે.

આગળ ચાલતાં પ્રત્યેક ત્રૈવેયકનું એક એક પ્રતર ગણતાં નવ ત્રૈવેયકનાં નવ પ્રતરો થાય અને પાંચ અનુત્તર દેવલોકનું એક જ પ્રતર એટલે એકંદર દશ પ્રતરો પૂર્વનાં લાવન પ્રતરોમાં ઉમેરતાં બાસઠ પ્રતરો વૈમાનિક દેવલોકનાં જાણવાં.

પ્રત્યેક દેવલોકનાં પ્રતરોનું પરસ્પર અંતર પ્રાયઃ દરેક કલ્પે સમાન છે. [અહીં પ્રાયઃ લખવાનું કારણ સૌધર્મ કરતાં ઈશાનકલ્પનાં વિમાનો ઊર્ધ્વભાગે કિંચિદ્ ઊંચાં* રહે છે માટે] પરંતુ ઉપર-ઉપરના દેવલોકોમાં પ્રતરોની સંખ્યા થોડી અને વિમાનોની ઊંચાઈ વધારે હોવાથી નીચેના દેવલોકના પ્રતર સંબંધી અંતરની અપેક્ષાએ ઉપરનાં દેવલોકનાં પ્રતરનું અંતર મોટું હોય છે. [૧૪]

વૈમાનિકનિકાયનાં પ્રતરોની સંખ્યાનું ચંત્ર

વૈમાનિક નિકાયનામ	પ્રતર સંખ્યા	વૈમાનિક નિકાયનામ	પ્ર. સંખ્યા
૧ સૌધર્મ } દેવલોકે	૧૩	૮ સહસ્રાર દેવલોક	૪
૨ ઈશાન }		૯ આનત }	૪
૩ સનત્કુમાર }	૧૨	૧૦ પ્રાણત }	
૪ માહેન્દ્ર }		૧૧ આરણ }	૪
૫ બ્રહ્મ }	૬	૧૨ અચ્યુત }	
૬ લાંતક }	૫	૯ ત્રૈવેયક }	૯
૭ મહાશુક }	૪	૫ અનુત્તર }	૧

અવતરણ—સૌધર્મ તથા ઈશાન દેવલોકનાં પ્રતિ પ્રતરોમાં જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જાણવા માટે 'કરણ' (ઉપાય) પ્રદર્શિત કરે છે :—

સોહમ્મુક્કોસટિર્ઠિ, નિયપયરવિહત્ત ઇચ્છસંગુણિઆ ।

પયરુક્કોસટિર્ઠિઓ, સવ્વત્થ જહન્નઓ પલિયં ॥૧૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

સૌધર્મોત્કૃષ્ટસ્થિતિ, નિજપ્રતરૈર્વિભજ્ય ઇષ્ટ (પ્રતર) સંગુણિતા ।

પ્રતરોત્કૃષ્ટસ્થિતિ, સર્વત્ર જઘન્યતઃ પલ્યમ્ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ—

નિય=પોતાના
વિહત્ત=વહેંચીએ
ઇચ્છ=ઇષ્ટ (પ્રતર)
સંગુણિઆ=સાથે ગુણીએ

પયરુક્કોસ=પ્રતરની ઉત્કૃષ્ટ
ટિર્ઠિઓ=સ્થિતિ (આવે)
સવ્વત્થ=સર્વત્ર
જહન્નઓ=જઘન્યથી

★ જૂઓ તત્પાર્થસૂત્ર સિદ્ધસેનીયા તથા હરિભદ્રીયા ટીકા. ભગવતીજી સૂત્ર ૧૩૮-ટીકા. પીઠભાગથી ઈશાન કલ્પ ઉન્નત જણાવે છે. અને બીજી રીતે પણ પ્રથમ પ્રતર કરતાં વિશેષ છે.

ગાથાર્થ—સૌધર્મ દેવલોકવાસી દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને સૌધર્મ દેવલોકનાં પ્રતરની સંખ્યાવડે વહેંચી આપી જે પ્રતરનું આયુષ્ય કાઢવું હોય તે પ્રતરવડે પૂર્વોક્ત સંખ્યાને ગુણતાં ઈષ્ટપ્રતરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય. જઘન્ય સ્થિતિ તો બધાગ પ્રતરોમાં પલ્યોપમ પ્રમાણ છે. ॥૧૫॥

વિશેષાર્થ—હવે આયુષ્ય-સ્થિતિની તેરે પ્રતરે વહેંચણી કરવાની હોવાથી, વૈમાનિક નિકાયના પ્રથમ સૌધર્મ દેવલોકને વિષે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ (તેરમા પ્રતરે) બે સાગરોપમની છે, તેને તેર પ્રતર વચ્ચે વહેંચી આપવી જોઈએ. તેથી એક સાગરોપમના તેર ભાગો કરીએ, ત્યારે બે સાગરોપમના છઠ્ઠીશ ભાગો થાય. એ છઠ્ઠીશ ભાગોને સૌધર્મકલ્પના તેર પ્રતરો સાથે વહેંચીએ એટલે સૌધર્મના પહેલા પ્રતરે એક સાગરોપમના તેરીઆ બે ભાગનું આયુષ્ય આવે, (એટલે બે સાગરોપમના કરેલા છઠ્ઠીશ ભાગોમાંથી બે ભાગનું આયુષ્ય ઓછું થવાથી બાકી ચોવીશ ભાગનું રહ્યું.) તેવી જ રીતે બીજા પ્રતરનું આયુષ્ય કાઢવું હોય ત્યારે તેને તે સાથે ગુણીએ ત્યારે તેરીયા ચાર ભાગનું આયુષ્ય આવે. (પ્રથમના બાકી ૨૪ ભાગમાંથી બે ભાગ આયુષ્ય ઓછું થવાથી ૨૨ ભાગનું રહ્યું.) આવી રીતે દરેક પ્રતરે કાઢવું.

જેથી ત્રીજે પ્રતરે તેરીઆ ૬ ભાગ આવે. (પૂર્વના ૨૨ ભાગમાંથી ૨ બાદ જવાથી ૨૦ રહ્યા.) ચોથે તેરીઆ આઠ ભાગ, (૨૦માંથી ૨ બાદ જવાથી ૧૮ ભાગ રહ્યા.) પાંચમે પ્રતરે ગુણાકાર કરવાથી તેરીઆ દસ ભાગાયુષ્ય આવે, (૧૮માંથી બે બાદ જવાથી ૧૬ રહ્યા) છઠ્ઠે પ્રતરે તેરીયા બાર ભાગ, (૧૬માંથી ૨ બાદ જવાથી ૧૪ ભાગ રહ્યા)સાતમે તેરીયા ચૌદ ભાગનું આયુષ્ય આવે. આપણી રીતિ પ્રમાણે ૧ સાગરોપમના તેર ભાગ થાય એટલે પૂર્ણ સાગરોપમ ગણી લેવાનો, તેથી સાતમે પ્રતરે ૧ સાગરોપમ અને તેરીયા ૧ ભાગનું આયુષ્ય કહેવાય, (પૂર્વના ૧૪માંથી ૨ ભાગ બાદ જવાથી ૧૨ રહ્યા). આઠમે ૧ સાગરોપમ અને તેરીયા ત્રણ ભાગનું, (૧૨માંથી ૨ ભાગ બાદ ગયે ૧૦ ભાગ રહ્યા.) નવમે એક સાગરોપમ અને તેરીયા પાંચ ભાગાયુષ્ય આવે, (૧૦માંથી ૨ ભાગ બાદ ગયા ૮ ભાગ વહેંચવા રહ્યા.) દસમે ૧ સાગરોપમ અને તેરીયા સાત ભાગ આવે, (૮માંથી બે બાદ ગયા ૬ રહ્યા.) અગિયારમે ૧ સાગરોપમ અને તેરીયા ૯ ભાગનું (૬માંથી બે ભાગ ગયા ૪ રહ્યા.) બારમે ૧ સાગરોપમ અને તેરીયા ૧૧ ભાગનું, (૪ માંથી ૨ ભાગ ગયા તથા બે ભાગ જ વહેંચવા બાકી રહ્યા.) તેરમે પ્રતરે ૧ સાગરોપમ ૧૩ ભાગ, તેર ભાગે એક સાગરોપમ હોવાથી ૨ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ અંતિમ પ્રતરે આવી. (અને બાકી વહેંચવા રાખેલા બે ભાગ પણ વહેંચાઈ ગયા.) આ પ્રમાણે સૌધર્મકલ્પના તેરે પ્રતરોમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દર્શાવી.

સૌધર્મદેવલોકના સર્વ પ્રતરોમાં જઘન્યસ્થિતિ ૧ પલ્યોપમની સમજવી.

આ પ્રમાણે ઈશાનદેવલોકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું પ્રમાણ કાઢવું. ફક્ત ફરક એટલો સમજવો કે ઈશાનનાં પહેલા પ્રતરે, સૌધર્મના પહેલા પ્રતરે જે સ્થિતિ વર્ણવી હોય તેથી કંઈક અધિકાંશ સમજવી. એમ સૌધર્મના જે પ્રતરે જેટલી સ્થિતિ તેથી 'અધિક' શબ્દ તે તે પ્રતર પ્રસંગે લગાડવો. આથી શું થશે કે ઈશાન દેવલોકના અંતિમ પ્રતરે બે સાગરોપમથી અધિક આયુષ્ય સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ધરાવનારા ઈન્દ્ર વગેરે દેવોની પ્રાપ્ત થશે. [૧૫]

અવતરણ— હવે સનત્કુમારદિ દેવલોકનાં પ્રતરોમાં જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ જાણવા માટે પણ ‘કરણ’-ઉપાય કહે છે;—

સુરકણ્ઠિર્દિવિસેસો, સગપયરવિહત્તઙ્ચસંગુણિઓ ।

હિદિલ્લિદિર્સહિઓ, ઇચ્છિયપયરમ્મિ ઉક્કોસા ॥૧૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

સુરકલ્પસ્થિતિવિશેષઃ, સ્વકપ્રતર-વિમક્તેષ્ટસંગુણિતઃ ।

અધસ્તનીયસ્થિતિસહિતઃ; ઇષ્ટપ્રતરે ઉત્કૃષ્ટઃ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ—

સુરકણ્ઠ=કલ્પોપપન્ન દેવો

ઠિર્દિવિસેસો=સ્થિતિવિશેષ

સગપયર=પોતપોતાના પ્રતરવડે

વિહત્ત=ભાગ આપીને

હિદિલ્લ=નીચેની

સહિઓ=સહિત

ઇચ્છિય=ઈષ્ટ

પયરમ્મિ=પ્રતરને વિષે

ગાથાર્થ— સનત્કુમાર વગેરે કલ્પોપપન્ન દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને, પોતપોતાના દેવલોક સંબંધી પ્રતરની સંખ્યાવડે ભાગ આપવો. જે સંખ્યા આવે તેને ઈષ્ટપ્રતરની સંખ્યાવડે ગુણવા, જે જવાબ આવે તે—તેમજ નીચેના પ્રતરની સ્થિતિ બન્ને મેળવવાથી ઈષ્ટપ્રતરમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. ॥૧૬॥

વિશેષાર્થ— પૂર્વગાથામાં સૌધર્મનાં તેરે પ્રતરમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બતાવીને હવે સનત્કુમાર દેવલોકના પ્રતરોમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ જાણવાનું કરણ જણાવે છે—

સૌધર્મદેવલોકનાં તેરમા પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ બે સાગરોપમની આવેલી છે. હવે સનત્કુમાર દેવલોકનાં પહેલા પ્રતરની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ કાઢવાની છે. સનત્કુમારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭ સાગરોપમ છે અને સૌધર્મ દેવલોકના ૧૩મા પ્રતરે ૨ સાગરોપમની છે તેનો વિશ્લેષ—[બાદબાકી] કરવો એટલે સાત સાગરોપમમાંથી બે સાગરોપમ બાદ કરવા, એટલે પાંચ સાગરોપમ આવ્યા, તેને ૧૨ પ્રતરે ભાગ આપવા માટે ૧ સાગરોપમના ૧૨ ભાગ કરવાથી ૫ સાગરોપમના ૬૦ ભાગ થયા, તે ૬૦ ભાગને પ્રત્યેક પ્રતરે સરખે ભાગે વહેંચી નાખતાં પ્રત્યેક પ્રતરે બારીયા પાંચ ભાગ ($\frac{૫}{૧૨}$) આવે. હવે સૌધર્મના તેરમા પ્રતરે ૨ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આવી છે, તેમાં ઉક્ત રીતિએ સનત્કુમારના પહેલા પ્રતરમાં બારીયા પાંચ ભાગ ઉમેરવા એટલે ૨ સાગરોપમ અને બારીયા પાંચ ભાગ આવે, (૬૦ ભાગમાંથી પાંચ ભાગ જવાથી ૫૫ ભાગ આયુષ્ય બાકી રહ્યું) બીજે પ્રતરે ૨ સાગરોપમ અને બારીયા ૧૦ ભાગ આવ્યા, (૫૫ માંથી પાંચ ભાગ જવાથી ૫૦ રહ્યા,) ત્રીજે પ્રતરે ૨ સાગરોપમ અને બારીયા ૧૫ ભાગ આવ્યા, અહીં ૧૨ ભાગે ૧ સાગરોપમ થતો હોવાથી ત્રીજે પ્રતરે ૩ સાગરોપમ અને ૩ ભાગ કહી શકાય (૫૦માંથી પાંચ ભાગ ઓછા થવાથી ૪૫ ભાગ રહ્યા,) ચોથે પ્રતરે ૩ સાગરોપમ ને $\frac{૬}{૧૨}$ ભાગનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જાણવું. (૪૫ માંથી પાંચ ગયા ૪૦ રહ્યા,) પાંચમે પ્રતરે ૩ સાગરોપમ $\frac{૧૩}{૧૨}$ ભાગ અથવા ૪ સાગરોપમ અને $\frac{૧}{૧૨}$ ભાગ પ્રમાણ આયુષ્ય

જાણવું, (૪૦ માંથી પાંચ ગયા ૩૫ ભાગ રહ્યા,) છઠ્ઠે પ્રતરે ૪ સાગરોપમ $\frac{5}{12}$ ભાગનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જાણવું, (૩૫ માંથી ૫ જતાં ૩૦ રહ્યા,) સાતમે પ્રતરે ૪ સાગરોપમ અને $\frac{11}{12}$ ભાગનું જાણવું, (૩૦માંથી ૫ ગયા ૨૫ રહ્યા,) આઠમે પ્રતરે ૪ સાગરોપમ અને $\frac{16}{12}$ ભાગનું એટલે પુનઃ પૂર્વના નિયમ મુજબ ૫ સાગરોપમ અને $\frac{8}{12}$ ભાગ પ્રમાણ આયુષ્ય જાણવું, (૨૫ માંથી ૫ ગયા અને ૨૦ ભાગ વહેંચવા રહ્યા) નવમે પ્રતરે ૫ સાગરોપમ અને $\frac{6}{12}$ ભાગનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આવે (૨૦ માંથી પાંચ ઘટતાં ૧૫ ભાગ રહ્યા,) દસમે પ્રતરે ૫ સાગરોપમ ૧૪ ભાગનું અથવા ૬ સાગરોપમ અને $\frac{2}{12}$ ભાગનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જાણવું, (૧૫માંથી ૫ ગયા ૧૦ ભાગ રહ્યા) અગિયારમે પ્રતરે ૬ સાગરોપમ અને $\frac{9}{12}$ ભાગનું આયુષ્ય જાણવું, (૧૦ માંથી ૫ ભાગ આયુષ્ય ઓછું કરતાં ૫ ભાગ રહ્યા,) બારમે પ્રતરે ૬ સાગરોપમ અને $\frac{12}{12}$ ભાગ અથવા સંપૂર્ણ ૭ સાગરોપમની સ્થિતિ સનત્કુમારના અંતિમ પ્રતરે આવી.

આ જ પ્રમાણે આગલા દેવલોક માટે ઉપર પ્રમાણે વિશ્લેષ કરી પ્રતર સાથે ભાગ આપતાં ઈચ્છિત પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય, [૧૬]

॥ સૌધર્મ-ઈશાનકલ્પનાં પ્રત્યેક પ્રતરે જઘન્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું યંત્ર ॥

પ્રતર	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સૌધર્મમાં-ઈશાનમાં			જઘન્ય સ્થિતિ સૌધર્મમાં-ઈશાનમાં	
	સાગરો. તેરિયાભાગ				
૧	૦	૨	તે જ સાધિક	૧ પલ્યોપમ	તે જ સાધિક
૨	૦	૪	"	"	"
૩	૦	૬	"	"	"
૪	૦	૮	"	"	"
૫	૦	૧૦	"	"	"
૬	૦	૧૨	"	"	"
૭	૧	૧	"	"	"
૮	૧	૩	"	"	"
૯	૧	૫	"	"	"
૧૦	૧	૭	"	"	"
૧૧	૧	૯	"	"	"
૧૨	૧	૧૧	"	"	"
૧૩	૨	૦	"	"	"

॥ સનત્કુમાર તથા માહેન્દ્ર કલ્પનાં પ્રત્યેક પ્રતરમાં ॥

પ્રતર	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ- સનત્કુમારમાં-માહેન્દ્રમાં				જઘન્ય સ્થિતિ સનત્કુમારમાં-માહેન્દ્રમાં	
	સાગરોં		બારીયા	ભાગ		
૧	૨	—	૫	તે જ સાધિક	૨ સાગરોં	તે જ સાધિક
૨	૨	—	૧૦	”	”	”
૩	૩	—	૩	”	”	”
૪	૩	—	૮	”	”	”
૫	૪	—	૧	”	”	”
૬	૪	—	૬	”	”	”
૭	૪	—	૧૧	”	”	”
૮	૫	—	૪	”	”	”
૯	૫	—	૯	”	”	”
૧૦	૬	—	૨	”	”	”
૧૧	૬	—	૭	”	”	”
૧૨	૭	—	૦	”	”	”

॥ બ્રહ્મ દેવલોકમાં ॥

પ્રં	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ		જઘન્ય સ્થિતિ
	સાં છટ્ટીયા ભાગ		
૧	૭	— ૩	૭ સાગરોં
૨	૮	— ૦	” ”
૩	૮	— ૩	” ”
૪	૯	— ૦	” ”
૫	૯	— ૩	” ”
૬	૧૦	— ૦	” ”

॥ લાંતક દેવલોકમાં ॥

પ્રં	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ		જઘન્ય સ્થિતિ
	સાગરોં પાંચીયા ભાગ		
૧	૧૦	— ૪	૧૦ સાગરોં
૨	૧૧	— ૩	” ”
૩	૧૨	— ૨	” ”
૪	૧૩	— ૧	” ”
૫	૧૪	— ૦	” ”

॥ महाशुक्र देवलोकमां ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० चारीया भाग	
१	१४ - ३	१४ सागरो०
२	१५ - २	"
३	१६ - १	"
४	१७ - ०	"

॥ सहस्रार देवलोकमां ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० चतुर्थांश भाग	
१	१७ - १	१७ सागरो०
२	१७ - २	"
३	१७ - ३	"
४	१८ - ०	"

॥ आनत देवलोकमां ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० चतुर्थांश भाग	
१	१८ - १	१८ सागरो०
२	१८ - २	"
३	१८ - ३	"
४	१८ - ०	"

॥ प्राणत देवलोकमां ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० चतुर्थांश भाग	
१	१८ - १	१८ सागरो०
२	१८ - २	"
३	१८ - ३	"
४	२० - ०	"

॥ आरण देवलोकमां ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० चतुर्थांश भाग	
१	२० - १	२० सागरो०
२	२० - २	"
३	२० - ३	"
४	२१ - ०	"

॥ अच्युत देवलोकमां ॥

प्र०	उत्कृष्ट स्थिति	जघन्य स्थिति
	सागरो० चतुर्थांश भाग	
१	२१ - १	२१ सागरो०
२	२१ - २	"
३	२१ - ३	"
४	२२ - ०	"

॥ નવગ્રૈવેયકમાં ॥

પ્ર૦	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	જઘન્ય સ્થિતિ
૧	૨૩ સાગરો	૨૨ સાગરો
૨	૨૪ ”	૨૩ ”
૩	૨૫ ”	૨૪ ”
૪	૨૬ ”	૨૫ ”
૫	૨૭ ”	૨૬ ”
૬	૨૮ ”	૨૭ ”
૭	૨૯ ”	૨૮ ”
૮	૩૦ ”	૨૯ ”
૯	૩૧ ”	૩૦ ”

॥ અનુત્તર દેવલોકમાં ॥

	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	જઘન્ય સ્થિતિ
જ.	૩૨ સાગરો	૩૧ સાગરો
વિ.	૩૨ ”	૩૧ ”
જ.	૩૨ ”	૩૧ ”
અ.	૩૨ ”	૩૧ ”
સ.	૩૩ ”	૦ ”

[આ ગાથા ચન્દ્રીયા સંગ્રહણીમાં નથી તેથી ‘પ્રક્ષેપક ગાથા’ સમજવી.]

અવતરણ—બાર દેવલોકના ઈન્દ્રોને રહેવાનાં સ્થળો બતાવે છે :-

કપ્પસ્સ અંતપયરે, નિયકપ્પવડિંસયાવિમાણાઓ ।

ઇંદ નિવાસા તેસિં, ચઝદ્ધિસિં લોગપાલાણં ॥૧૭॥ [પ્રક્ષે. ગા. સં. ૧]

સંસ્કૃત છાયા—

કપ્પસ્ય અન્ત્યપ્રતરે, નિજકલ્પાવતંસકવિમાનાનિ ।

ઇન્દ્રનિવાસાસ્તેષુ, ચતુર્દિક્ષુ લોકપાલાનામ્ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ—

કપ્પસ્સ=દેવલોકનાં
અંતપયરે=અન્તિમ પ્રતરમાં
નિય=પોતાનાં (નામવાળાં)
કપ્પવડિંસયા=કલ્પાવતંસક
વિમાણાઓ=વિમાનો

ઇંદ=ઈન્દ્રોનાં
નિવાસા=રહેઠાણો
તેસિં=તેમાં
ચઝદ્ધિસિં=ચારે દિશામાં
લોગપાલાણં=લોકપાલોનાં

ગાથાર્થ— પ્રત્યેક દેવલોકના છેલ્લાં પ્રતરમાં પોતપોતાનાં નામવાળાં કલ્પાવતંસક વિમાનો હોય છે, તેમાં ઈન્દ્રનાં રહેઠાણો હોય છે, અને તેની ચારે બાજુ લોકપાલ દેવોનાં રહેઠાણો હોય છે. ॥૧૭॥

વિશેષાર્થ— દેવલોકમાં પ્રતર સંબંધી જે વ્યવસ્થા છે તે વૈમાનિક નિકાયમાં જ છે,^{૧૦૬} પરંતુ અન્ય નિકાયોમાં નથી.

૧૦૬. અન્ય નિકાયોમાં પ્રતરો ન હોય તે સહેજે સમજી શકાય તેમ છે કારણકે ભવનપતિ અને વ્યંતરોને

વૈમાનિક નિકાયના પ્રત્યેક દેવલોકમાં કેટલાં કેટલાં પ્રતરો હોય છે એ પૂર્વે જણાવ્યું.

એ કલ્પોપપન્ન દેવલોકના અંતિમ પ્રતરનાં અર્થાત્ જે દેવલોકનાં જે પ્રતરે ઈંદ્રનિવાસ છે તે વિભાગનાં પ્રતરના દક્ષિણ વિભાગના મધ્યભાગને વિષે પોતપોતાનાં કલ્પનાં નામથી અંકિત એવા અવતંસક (વિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ) નામનાં વિમાનો રહેલાં છે. તે પંક્તિગત નહીં પણ પુષ્પાવકીર્ણ તરીકે છે અને તે મધ્યના ઈન્દ્રકવિમાનથી અસંખ્ય યોજન દૂર અને પંક્તિગત વિમાનોના પ્રારંભથી પૂર્વે રહેલાં છે. જેમકે—સૌધર્મ દેવલોકના તેર પ્રતર, તે તેરમા પ્રતરનાં દક્ષિણ વિભાગમાં સૌધર્માવતંસક નામનું વિમાન છે અને તે વિમાનમાં રહેનારો ઈન્દ્ર સૌધર્મ છે. તે પ્રમાણે ઈશાન દેવલોકનાં અંતિમ પ્રતરનાં ઉત્તર વિભાગે ઈશાનાવતંસક નામનું વિમાન છે, તેમાં રહેનાર ઈંદ્ર ઈશાનેન્દ્ર કહેવાય છે.

એ મુજબ સર્વત્ર આગળ આગળ સમજવું, તથાપિ નવમા તથા દશમા દેવલોક-(આનત, પ્રાણત)નો ઈંદ્ર એક છે. એ ઈંદ્ર પ્રાણત દેવલોકનાં ચોથા પ્રતરે પ્રાણતાવતંસક નામનું વિમાન છે તેમાં રહે છે. એ જ પ્રમાણે આરણ અને અચ્યુત માટે જાણવું.

આ પ્રમાણે તે સર્વ અવતંસક વિમાનોને વિષે ઈંદ્રોનાં નિવાસો છે. અને તે અવતંસક વિમાનોની ચારે દિશાઓમાં સોમ વગેરે લોકપાલોનાં વિમાનો રહેલાં છે, એમ સર્વત્ર સમજી લેવું. [૧૭] (પ્ર. ગા. સં. ૧)

[પ્રક્ષેપગાથા સંખ્યા ૨]

અવતરણ—ઈન્દ્ર તેમજ લોકપાલના નિવાસોનું સ્થાન જણાવીને હવે સૌધર્મેન્દ્રના ચાર લોકપાલોનું ઉત્કૃષ્ટાયુષ્ય કહે છે;—

સોમ—જમાણં સતિભાગ, પલિય વરુણસ્સ દુન્નિ દેસૂણા ।

વેસમણે દો પલિયા, એસ ઠિઈ લોગપાલાણં ॥૧૮॥ [પ્રક્ષે. ગા. સં. ૨]

સંસ્કૃત છાયા—

સોમ—યમયોઃ સત્રિભાગ—પલ્યઃ વરુણસ્ય દ્વૌ દેશોની ।

વૈશ્રમણસ્ય દ્વૌ પલ્યૌ, એષા સ્થિતિર્લોકપાલાનામ્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ—

સોમ=સોમ

જમાણં=યમનું

સતિભાગ=ત્રીજા ભાગ સહિત

વરુણસ્સ=વરુણનું

દુન્નિ=બે (પલ્યોપમ)

દેસૂણા=કાંઈક ન્યૂન

વેસમણે=વૈશ્રમણ

દો પલિયા=બે પલ્યોપમ

એસ=આ

લોગપાલાણં=લોકપાલોની

ગાથાર્થ—સોમ તથા યમ નામના લોકપાલની આયુષ્ય-સ્થિતિ ત્રીજા ભાગ સહિત એક પલ્યોપમ રહેવા માટે તો ભવનો તેમજ નગરો છે. અને તે સર્વ વિપ્રકીર્ણ (વિખરાયેલાં) અર્થાત્ જુદાં જુદાં છે અને જ્યોતિષીનાં વિમાનો પણ પૃથક્ પૃથક્ છે.

(૧-^૧/_૩) પ્રમાણ છે. વરુણ લોકપાલની સ્થિતિ કંઈક ન્યૂન બે પલ્યોપમ અને વૈશ્રમણ લોકપાલની બે પલ્યોપમની છે. એ પ્રમાણે લોકપાલ દેવોની સ્થિતિ જાણવી. ॥૧૮॥

વિશેષાર્થ—સ્વસ્વ દેવલોકના ઇન્દ્રો પોતપોતાના દેવલોકના અંતિમ પ્રતરે દેવલોકના નામથી અંકિત અવતંસક વિમાનોને વિષે રહેલા છે અને તે વિમાનોની ચારે દિશાએ ઇન્દ્રોના રક્ષણાર્થે લોકપાલો હોય છે.

તેમાં પહેલા સૌધર્મ—દેવલોકના અંતિમ પ્રતરે રહેલાં, સૌધર્માવતંસક નામના વિમાનની પૂર્વદિશાનો લોકપાલ **સોમ** છે અને દક્ષિણદિશાનો લોકપાલ **યમ** છે, તે બન્નેનું ઉત્કૃષ્ટ—આયુષ્ય એક પલ્યોપમ અને એક પલ્યોપમના ત્રીજા ભાગ સહિત એટલે $૧\frac{૧}{૩}$ પલ્યોપમનું હોય છે. પશ્ચિમદિશાનો લોકપાલ **વરુણ** છે, તેનું ઉત્કૃષ્ટ—આયુષ્ય દશેગિણા બે પલ્યોપમનું છે અને ઉત્તરદિશાના **વૈશ્રમણ** નામના લોકપાલનું ઉત્કૃષ્ટ—આયુષ્ય બે પલ્યોપમનું છે. એ પ્રમાણે સૌધર્મદેવલોકના લોકપાલોની સ્થિતિ વર્ણવી.^{૧૦૭}

અન્ય નિકાયોમાં પણ લોકપાલો હોય છે, તેઓની સ્થિતિ, તેનાં નામ, તે લોકપાલોની પર્ષદા, તેમનું ઐશ્વર્ય, તેમનું નિત્યકર્તવ્ય વગેરે સ્વરૂપ અન્ય ગ્રંથોથી જાણવા યોગ્ય છે. [૧૮] (પ્ર. ગા. સં. ૨)

આ પ્રમાણે દેવોનું પ્રથમ ‘સ્થિતિદ્વાર’ સમાપ્ત થયું.

॥ इति देवानां प्रथमं स्थितिद्वारं समाप्तम् ॥

૧૦૭. જે જે દેવલોકે લોકપાલો છે ત્યાં ત્યાં આયુષ્યસ્થિતિ તથા તેઓનાં નામો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. દરેક લોકપાલોને ત્રણ પ્રકારની પર્ષદા હોય છે, તેની માહિતી માટે જુઓ શ્રીજીવાભિગમ તથા શ્રીલોકપ્રકાશાદિ.

દ્વિતીય ભવનદ્વાર

અવતરણ—હવે દેવગતિને વિષે બીજું ‘ભવનદ્વાર’ વર્ણવે છે, તેમાં પ્રથમ ભવનપતિનિકાયમાં કેટલા પ્રકારના દેવો હોય ? તે વર્ણવવા સાથે તેમાં ઈન્દ્ર કેટલા હોય ? તેનું નિરૂપણ કરે છે;—

‘^{૧૦૮}અસુરા ^૧નાગ^૨-સુવન્ના, ^૩વિજ્ઞૂ^૪ અગ્ની^૫ ય દીવ^૬ ^૭ઉદહી અ ।

દિસિ^૮-પવ્વણ^૯-થણિય^{૧૦} દસવિહ, ભવણવર્ડ તેસુ દુ દુ ઇંદા ॥૧૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

^૧અસુરા ^૨નાગ-સુપર્ણો^૩—^૪વિદ્યુદગ્નિશ્ચ^૫ દ્વીપ^૬ ^૭ઉદધિશ્ચ ।

^૮દિક્-પવન^૯-સ્તનિતા^{૧૦} દશવિદ્યા ભવનપતયસ્તેષુ દ્વૌ દ્વાવિન્દ્રી ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ—

અસુરા=અસુરકુમાર
નાગ=નાગકુમાર
સુવન્ના=સુવર્ણકુમાર
વિજ્ઞૂ=વિદ્યુત્ કુમાર
અગ્ની=અગ્નિકુમાર
દીવ=દીપકુમાર
ઉદહી=ઉદધિકુમાર

દિસિ=દિશિકુમાર
પવ્વણ=વાયુકુમાર
થણિય=સ્તનિકુમાર
દસવિહ=દસ પ્રકારે
ભવણવર્ડ=ભવનપતિ
તેસુ=તેમાં
દુ દુ=બે બે

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥૧૮॥

વિશેષાર્થ—ગ્રંથકાર મહર્ષિએ પ્રથમ સ્થિતિ-દ્વારનો ઉદ્દેશ કરેલો તે પ્રમાણે તે દેવોની સ્થિતિ સંબંધી નિર્દેશ થઈ ચૂક્યો. હવે બીજું જે ‘ભવનદ્વાર’ શરૂ કરાય છે એમાં ભવનપતિ-નિકાયના દેવોનાં ભવન કહેવાને વાસ્તે, પ્રથમ તે ભવનની દશ નિકાયના દેવોનાં નામો તેના સામાન્ય વર્ણન સાથે જણાવે છે.

૧ ‘અસુરકુમાર’ આ દેવો સર્વાંગોપાંગે પરમ લાવણ્યવાળા, સુંદર, દેદીપ્યમાન મુકુટને ધારણ કરનારા, મોટી કાયાવાળા અને શ્યામકાંતિવાળા હોય છે.

૨ ‘નાગકુમાર’ મસ્તક તથા મુખ ઉપર અધિક શોભાયુક્ત, મૃદુ ને લલિતગતિવાળા, શ્વેતવર્ણીય હોય છે.

૩ ‘સુવર્ણકુમાર’ ઓક તથા ઉદર વડે શોભાયમાન, કનક ગૌરવર્ણમય હોય છે.

૪ ‘વિદ્યુત્કુમાર’ સ્નિગ્ધ-અવયવો વડે સુશોભિત, જીતસ્વભાવી-જ્યોતિસ્વભાવી, તપેલા કનક (સુવર્ણ) વર્ણમય હોય છે.

૧૦૮. મેખલો-‘અસુર નાગાસ્તડિતાઃ, સુપર્ણકા વહ્નયોઽનિલાઃ સ્તનિતાઃ ।

ઉદધિ-દ્વીપ-દિશો દશ, ભવનાઘીશાઃ કુમારાન્તાઃ ॥૧૧॥’ [હિમકોષ]

૫ ‘અગ્નિકુમાર’ સર્વાંગોપાંગે માનોન્માન પ્રમાણવાળા, વિવિધ પ્રકારનાં આભૂષણોને ધારણ કરનારા, તપેલા સુવર્ણ સમાન વર્ણયુક્ત હોય છે.

૬ ‘દ્વીપકુમાર’ સ્કન્ધ ને વક્ષસ્થલ, બાહુ ને અગ્ર હસ્તમાં વિશેષે કરીને શોભા સહિત, ઉત્તમ હેમપ્રભા સરખા વર્ણવાળા હોય છે.

૭ ‘ઉદયિકુમાર’ ઉરુ ને કટિભાગને વિષે અધિક શોભાવાળા, શ્વેતવર્ણી હોય છે.

૮ ‘દિક્કુમાર’ જંઘા ને પગમાં અત્યંત શોભાવાળા, જાતિવંત સ્વર્ણ સરખા ગૌરવર્ણી હોય છે.

૯ ‘વાયુકુમાર’ સ્થિર-પુષ્ટ-સુંદર ને ગોળ ગાત્રોવાળા, ગંભીર ને નત ઉદરયુક્ત, નિર્મળ એવા પ્રિયંગુ વૃક્ષના જેવી શ્યામ કાંતિવાળા હોય છે. ^{૧૦૯}

૧૦ ‘સત્નિતકુમાર’ સ્નિગ્ધાવયવી, મહાન-ગંભીર નાદવાળા, જાતિવંત સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળા ગૌર હોય છે.

આ ભવનવાસી દેવો હંમેશાં વિવિધ પ્રકારનાં આભરણો અને શસ્ત્રો વડે અત્યંત શોભાયમાન હોય છે.

પ્રશ્ન—ભવનપતિના દશેય પ્રકારના દેવોને ‘કુમાર’ શબ્દથી કેમ સંબોધવામાં આવ્યા ?

ઉત્તર—લોકમાં મોજશોખમાં, અટકચાળાઓમાં, છેડતી કરવામાં, કીડા કરવામાં જે આનંદ માને તેને કુમાર કે બાળક કહીએ છીએ.

એવાં બાળકો રસ્તે ચાલતાં જનાવરોને વિના વાંકે પથ્થર મારે, લાકડી મારે, કૂતરાના કાનો ચીમળે, બકરીના શીંગડા ને ઢોરનાં પુછડાંઓ સાથે ચેષ્ટાઓ પણ કરે એમ કુતુહલથી અનેક રીતે રમત-ગમતો, ખેલ, કૂદ કરી ખુશી થાય છે. તે પ્રમાણે આ દેવો પણ બાળ-કિશોરવય યોગ્ય ચેષ્ટા એટલે ખેલવું, કૂદવું સારાં સારાં વસ્ત્રાદિ પહેરવાં, વળી ^{૧૦૯}નારકીના જીવોને મારવા—ઝૂડવા, છેદન-ભેદન કરવું વગેરેમાં આનંદ માને છે.

કારણકે જન્માંતરના સંસ્કારો દેવગતિમાં સાથે જ લઈ આવ્યા છે. અરે ! એના પ્રભાવે તો આ સ્થાન પામ્યા છે.

અવતરણ—પૂર્વોક્ત દશે નિકાયના દક્ષિણ-ઉત્તર વિભાગના ઈન્દ્રોનાં નામો કહે છે :-

ચમરે બલી અ ધરણે, ભૂયાણંદે ય વેણુદેવે ય ।

તત્તો ય વેણુદાલી, હરિકંતે હરિસ્સહે ચેવ ॥૨૦॥

૧૦૯. કોઈને શંકા થાય કે આ તો દેવતા જેવી અતિ સમજુપણની અવસ્થા છતાં આવી બાળચેષ્ટા કેમ કરતા હશે તો રાજાનો કૂતરો હલકું ભોજન ન કરે પણ જાત કૂતરાની એટલે મોજડી તો કરે, તે રીતે દેવત્વ મેળવ્યાં છતાં નરકના નિરાધાર, નિર્બલ, પરાધીન ને દુઃખી જીવો ઉપર સત્તા ને બલનો કૂરતાથી ઉપયોગ કરી કીડા-કુતુહલ દ્વારા મનને આનંદ મનાવે છે.

અગ્નિસિંહ અગ્નિમાણવ, પુત્ર વિસિદ્ધે તહેવ જલકંતે ।
જલપહ તહ અમિયગઈ, મિયવાહણ દાહિણુત્તરઓ ॥૨૧॥
વેલંબે ય પમંજળ, ઘોષ મહાઘોષ એસિમન્નયરો ।
૧૧૦ જંબુદ્વીવં છત્તં, મેરું દંડં પહૂ કાડં ॥૨૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

ચમરો બલી ચ ધરણો, ભૂતાનન્દશ્ચ વેણુદેવશ્ચ ।
તતશ્ચ વેણુદાલી, હરિકાન્તો હરિસ્સહશ્ચૈવ ॥૨૦॥
અગ્નિશિખોઽગ્નિમાનવઃ, પૂર્ણો વિશિષ્ટસ્તથૈવ જલકાન્તઃ ।
જલપ્રભસ્તથાઽમિતગતિઃ, મિતવાહનો દક્ષિણોત્તરતઃ ॥૨૧॥
વેલમ્બશ્ચ પ્રમંજ્જનો, ઘોષો મહાઘોષઃ એષામન્યતરઃ ।
જમ્બુદ્વીપં છત્રં મેરું, દણ્ડં પ્રભુઃ કર્તુમ્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ—

ધરણે=ધરણેન્દ્ર
મૂયાણદે=ભૂતાનન્દેન્દ્ર
વેણુદેવે=વેણુદેવેન્દ્ર
તત્તો=તથા ૫૬૯
વેણુદાલી=વેણુદાલીન્દ્ર
હરિકંતે=હરિકાંતેન્દ્ર
હરિસ્સહે=હરિસ્સહેન્દ્ર
ચેવ=નિશ્ચયથી
અગ્નિસિંહ=અગ્નિશિખેન્દ્ર
અગ્નિમાણવ=અગ્નિમાનવેન્દ્ર
પુત્ર=પૂર્ણેન્દ્ર
વિસિદ્ધે=વિશિષ્ટેન્દ્ર
તહેવ=તેમજ
જલકંતે=જલકાંતેન્દ્ર
જલપહ=જલપ્રભેન્દ્ર
તહ=તથા

અમિયગઈ=અમિતગતિ ઈન્દ્ર
મિયવાહણ=મિતવાહનેન્દ્ર
દાહિણુત્તરઓ=દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિશામાં
વેલંબે=વેલંબેન્દ્ર
પમંજળ=પ્રમંજનેન્દ્ર
ઘોષ=ઘોષેન્દ્ર
મહાઘોષ=મહાઘોષેન્દ્ર
એસિં=એમાંથી
અન્નયરો=કોઈ પક્ષ
જંબુદ્વીવં=જંબુદ્વીપને
છત્તં=છત્ર
મેરું=મેરુને
દંડં=દંડ
પહૂ=પ્રભુ
કાડં=કરવા માટે

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥ ૨૦-૨૧-૨૨ ॥

૧૧૦. સરખાવે—‘જંબુદ્વીવં કારુણ છત્તયં મંદરં ચ સે દંડં । પમૂ અન્નયરો ઇંદો, એસો તેસિં બલવિસેસો ॥

પમૂ અન્નયરો ઇંદો જંબુદ્વીવં તુ વામહત્યેણ । છત્તં જહા ધરિણા, અન્નયરો મંદરં ધિતું ॥૧૧॥’

ભવનપતિના પ્રત્યેક ઈન્દ્રોની શક્તિઓ કેવી કેવી છે તેનું સામાન્ય જાણપણું મેળવવા માટે જુઓ ઉપરની ગાથાની સંગ્રહણી સૂત્રની ટીકા તથા દેવેન્દ્રસ્તવ.

વિશેષાર્થ—ભવનપતિની પ્રત્યેક નિકાયો દક્ષિણ તથા ઉત્તરવિભાગમાં વહેંચાયેલી છે, એટલે દશ દક્ષિણવિભાગ અને દશ ઉત્તરવિભાગ કુલ વીશ વિભાગ છે. પ્રત્યેક વિભાગમાં એકેક ઈન્દ્ર રહેલ હોય છે એટલે કુલ વીશ ઈન્દ્રો થયા.

તે ઈન્દ્રોનાં નામ જણાવતાં પ્રથમ અસુરકુમારનિકાયની દક્ષિણદિશાના વિભાગને વિષે **ચમરેન્દ્ર** અને ઉત્તરદિશાને વિષે **બલીન્દ્ર**, બીજા નાગકુમારનિકાયની દક્ષિણદિશાનો **ધરણેન્દ્ર** અને ઉત્તરદિશાનો **ભૂતાનંદેન્દ્ર**, ત્રીજા સુવર્ણકુમાર નિકાયની દક્ષિણદિશાનો **વેણુદેવેન્દ્ર** અને ઉત્તરદિશાનો **વેણુદાલીન્દ્ર**, ચોથી વિદ્યુતકુમારનિકાયની દક્ષિણદિશાનો **હરિકાંતેન્દ્ર** અને ઉત્તરદિશાનો **હરિસ્સહેન્દ્ર**, પાંચમી અગ્નિકુમારનિકાયની દક્ષિણદિશાનો **અગ્નિશિખેન્દ્ર** અને ઉત્તર દિશાનો **અગ્નિમાનવેન્દ્ર**, છઠ્ઠી દ્વીપકુમારનિકાયના દક્ષિણવિભાગનો **પૂર્ણેન્દ્ર** અને ઉત્તરવિભાગનો **વિશિષ્ટેન્દ્ર**, તેમજ સાતમી ઉદયિકુમારનિકાયના દક્ષિણવિભાગનો **જલકાંતેન્દ્ર** અને ઉત્તરવિભાગનો **જલપ્રભેન્દ્ર**, આઠમી દિશિકુમારનિકાયના દક્ષિણવિભાગનો **અમિતગતીન્દ્ર** અને ઉત્તર વિભાગને વિષે **અમિતવાહનેન્દ્ર**, નવમી પવનકુમારનિકાયના દક્ષિણવિભાગનો **વેલંબેન્દ્ર**, અને ઉત્તર વિભાગનો **પ્રભંજનેન્દ્ર**, દશમી સ્તનિતકુમારનિકાયને વિષે દક્ષિણવિભાગે **ધોષેન્દ્ર** અને ઉત્તરવિભાગે **મહાધોષેન્દ્ર** એ પ્રમાણે કુલ વીશ ઈન્દ્રો કહ્યા.

ઉજ્જાત્કતુમાં અથવા ચાતુર્માસમાં જેમ કોઈ માણસ હાથમાં દાંડો પકડીને પોતાના મસ્તકને છત્રવડે ઢાંકે છે. તેમ આ ઈંદ્રમાંથી કોઈ પણ ઈંદ્રની એક સાધારણ શક્તિમાં એક લાખ યોજન લાંબા અને પહોળા ગોળાકારે રહેલા એવા જંબૂદ્વીપને છત્રાકાર કરવો હોય અને એક લાખ યોજન ઊંચો અને દસ હજાર યોજનના ઘેરાવાવાળા મહાન મેરુપર્વતનો દંડ કરીને છત્રીની જેમ મસ્તકે ધારણ કરવો હોય તો, તેટલું સામર્થ્ય તેઓમાં રહેલું છે. આવો મહાન પ્રયાસ કરે તો પણ તેને જરાએ થાક લાગતો નથી. જો કે આવું કાર્ય કરતા નથી અને કરશે પણ નહિ, પરંતુ આવી શક્તિઓ તેમનામાં રહેલી છે. આ તો તેમની સાધારણ શક્તિ પણ કેવું સામર્થ્ય ધરાવે છે તે કહ્યું.

સૂરે ! એક મહર્દિક દેવની શક્તિનું વર્ણન કરતાં સિદ્ધાંતકારો જણાવે છે કે—એક મહર્દિકદેવ, એક લાખ યોજનનો જંબૂદ્વીપ, જેનો પરિધિ (ઘેરાવો) ^{૧૧૧} ૩૧૬૨૨૭ યોજન ૩ ગાઉ ૧૨૮ ધનુષ ૧૩૧ અંગુલ ૫ યવ ૧ યૂકા જેટલો છે, એવા વિશાળ જંબૂદ્વીપને પણ એક માનવ ત્રણ ચપટી વગાડી રહે તેટલીવારમાં તો એકવીશ વાર પ્રદક્ષિણા આપી રહે. એટલું જ નહિ પણ એ ઈન્દ્રાદિક દેવોને સમગ્ર જંબૂદ્વીપને વૈક્રિયશક્તિદ્વારા બાળકો અને બાળિકાઓથી જો ભરી દેવો હોય તો તે પણ શક્તિ—સામર્થ્ય ધરાવે છે; પરંતુ તેઓ તે શક્તિ ^{૧૧૨} ફોરવતા નથી.

૧૧૧. “પરિહી તિલસ્થ સોલસસહસ્સ દો ય સય સત્તવીસહિયા ।

કોસતિગઢાવીસં ધનુસય તેરંગુલસ્થહિયં ॥૧૧॥” [વધુ સંગ્રહણી]

૧૧૨. ૧૮મી સદીમાં વૈજ્ઞાનિકોએ તેજની ગતિ માપી, ત્યારે એક સેકન્ડમાં ૧૮૬૦૦૦, માર્ઠવની હતી. આપણી પૃથ્વીનો વ્યાસ ૨૫૦૦૦ માર્ઠવનો છે. તેથી તેજનું એક જ કિરણ પોતાની દ્રશ્ય શક્તિથી પૃથ્વી આસપાસ ફરે તો એક સેકન્ડમાં સાતવાર પ્રદક્ષિણા આપે, આ કરતાંય વધુ ગતિવાળાં બનાવો સિદ્ધ થયા છે અને તે પણ જડ પદાર્થમાં, તો પછી ચૈતન્ય શક્તિની ગતિ માટે તો પૂછવું જ શું ?

આ સિવાય ભગવતીજી સૂત્રમાં [શ. ૧૪, ઉ. ૮]—‘અત્યિ જં મંતે’ ઈત્યાદિ સૂત્રનાં વિવરણમાં પણ જણાવ્યું છે કે—એક દેવ એક પુરુષની પાંપણ ઉપર દિવ્ય, ને અતિ ઉત્તમ—બત્રીશબદ્ધ એવું નાટક વિકુર્વી શકે છે. કેટલી દિવ્ય શક્તિ ? તે વિચારો ! છતાં તે પુરુષને જરા પણ બાધા થાય નહિ, આવી આવી શક્તિવાળા તે દેવો છે.

આ કથનને પુષ્ટિ આપતો પ્રસંગ દશાહ્વભદ્રશજા વગેરેનાં દંષ્ટાંતોમાંથી પણ જાણી શકીએ છીએ.

પ્રત્યેક ઈંદ્રની કઈ કઈ અને કેવી કેવી શક્તિઓ છે ? એ સિદ્ધાન્તોમાંથી જાણી લેવું, ગ્રંથવિસ્તારને કારણે અહીં આપેલ નથી. [૨૦-૨૧-૨૨]

ભવનપતિ નિકાયના વીશ ઇન્દ્રોનાં નામનું યંત્ર

	નિકાયનાં નામો		દક્ષિણેન્દ્ર		ઉત્તરેન્દ્ર
૧	અસુર કુમાર નિકાય	૧	ચમરેન્દ્ર	૨	બલીન્દ્ર
૨	નાગ ” ”	૩	ધરણેન્દ્ર	૪	ભૂતાનંદેન્દ્ર
૩	સુવર્ણ ” ”	૫	વેણુદેવેન્દ્ર	૬	વેણુદાલીન્દ્ર
૪	વિદ્યુત્ ” ”	૭	હરિકાંતેન્દ્ર	૮	હરિસ્સહેન્દ્ર
૫	અગ્નિ ” ”	૯	અગ્નિશિખેન્દ્ર	૧૦	અગ્નિમાનવેન્દ્ર
૬	દ્વીપ ” ”	૧૧	પૂર્ણેન્દ્ર	૧૨	વિશિષ્ટેન્દ્ર
૭	ઉદધિ ” ”	૧૩	જલકાંતેન્દ્ર	૧૪	જલપ્રભેન્દ્ર
૮	દિશિ ” ”	૧૫	અભિતગતીન્દ્ર	૧૬	અભિતવાહનેન્દ્ર
૯	પવન ” ”	૧૭	વેલંબેન્દ્ર	૧૮	પ્રભંજનેન્દ્ર
૧૦	સ્તનિત ” ”	૧૯	ઘોષેન્દ્ર	૨૦	મહાઘોષેન્દ્ર

અવતારણ—અસુરકુમારાદિ ભવનપતિદેવોનાં દક્ષિણ દિશામાં વર્તતાં ભવનોની સંખ્યા કહે છે.

ચતુતીસા—ચત્ત્વત્તા, અદ્વતીસા ચ ચત્ત્વ—પંચણં ।

પન્ના—ચત્તા કમસો, લક્ષ્વા ભવનાણ દાહિણઓ ॥૨૩॥

સંસ્કૃત છાંયા—

ચતુત્ત્રિંશચ્ચતુશ્ચત્વારિંશદષ્ટત્રિંશચ્ચ ચત્ત્વારિંશત્ પજ્ઞાનામ્ ।

પજ્ઞાશ્ ચત્ત્વારિંશત્ ક્રમશઃ, લક્ષાણિ ભવનાનાં દક્ષિણતઃ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ—

ચતુતીસા=ચોત્રીશ
ચત્ત્વત્તા=ચુમ્માલીશ
અદ્વતીસા=આડત્રીશ

ચત્ત=ચાલીશ
પંચણં=પાંચ નિકાયના
પન્ના=પચાસ

કમસો=અનુક્રમે
લક્ષા=લાખ

મવળાણ=ભવનોનાં
દાહિણજો=દક્ષિણ દિશાના

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥૨૩॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વે કહેલી દશેય નિકાયમાં દક્ષિણ તથા ઉત્તર-વિભાગમાં દેવોને રહેવા માટે ભવનો આવેલાં છે. જેમ એક રાજા અમુક નગરનો સ્વામી હોય છે, તેવી રીતે દરેક નિકાયોનાં ભવનોના સ્વામીઓ પણ હોય છે. તેમાં દક્ષિણ તરફના અસુરકુમારનાં તાબાનાં ભવનોની સંખ્યા ચોત્રીશ લાખ છે. નાગકુમાર નિકાયમાં ચુમ્માલીશ લાખ, ત્રીજી સુવર્ણકુમાર નિકાયમાં આડત્રીશ લાખ, ચોથી વિદ્યુત્કુમાર નિકાય, પાંચમી અગ્નિકુમાર નિકાય, છઠ્ઠી દ્વીપકુમાર નિકાય અને સાતમી ઉદધિકુમાર નિકાય, અને આઠમી દિશિકુમાર નિકાય એ પાંચે નિકાયોમાં પ્રત્યેકનાં ચાલીશ ચાલીશ લાખ ભવનો હોય છે. નવમી પવનકુમાર નિકાયમાં પચાસ લાખ ભવનો અને દસમી સ્તનિતકુમાર નિકાયમાં ચાલીશ લાખ ભવનો હોય છે.

એ પ્રમાણે ક્રમશઃ દક્ષિણ દિશાની નિકાયોનાં લાખો ભવનોની સંખ્યા કહી. [૨૩]

અવતરણ—હવે ઉત્તરદિશાનાં ભવનોની સંખ્યા વર્ણવે છે;—

ચઠ-ચઠલક્ષ-વિહૂળા, તાવડયા ચેવ ઉત્તર દિસાઈ ।

સઘેવિ સત્તકોડી, બાવત્તરી હંતિ લક્ષા ય ॥૨૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

ચતુશ્ચતુર્લક્ષવિહીનાનિ, તાવન્તિ ચૈવ ઉત્તરદિશિ ।

સર્વેઽપિ સત્તકોટયો-દ્વિસત્તતિર્ભવન્તિ લક્ષાણિ ચ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ—

ચઠ-ચઠ=ચાર ચાર
લક્ષ-વિહૂળા=લાખ ન્યૂન
તાવડયા=જોટલા
સઘેવિ=અધા

સત્તકોડી=સાતકોડ
બાવત્તરી=બહોતેર
હંતિ=થાય છે
લક્ષા=લાખ

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥૨૪॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વે દક્ષિણ દિશાના નિકાયોનાં ભવનોની જે સંખ્યા કહી છે તે પ્રત્યેકમાંથી ચાર ચાર લાખ બાદ કરતાં જે જે નિકાયનાં જેટલાં જેટલાં ભવનો શેષ રહે તે સંખ્યા તેની ઉત્તરદિશાની નિકાયનાં ભવનોની નિશ્ચયે જાણવી.

તે આ પ્રમાણે;—

ઉત્તરવિભાગની અસુરકુમાર નિકાયમાં ત્રીશ લાખ, નાગકુમારમાં ચાલીશ લાખ, સુવર્ણકુમારમાં ચોત્રીશ લાખ, વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર ને દિશિકુમાર નિકાય એ પાંચે નિકાયમાં પ્રત્યેકનાં છત્રીશ છત્રીશ લાખ ભવનો હોય છે. નવમી પવનકુમાર નિકાયમાં છેતાલીશ

લાખ અને અંતિમ સ્તનિતકુમાર નિકાયમાં છત્રીશ લાખ ભવનો ઉત્તરદિભાગને વિષે હોય છે.

એ પ્રમાણે પૂર્વ ગાથામાં કહેલાં દક્ષિણનિકાયનાં અને ચાલુ ગાથામાં કહેલાં ઉત્તરનિકાયનાં, એ બન્ને શ્રેણીઓનાં સર્વ મળીને સાત કોડ અને ઉપર બહોંતેર લાખ ભવનો હોય છે.

‘શ્રીસકલતીર્થ’માં આપણે બોલીએ છીએ કે “સાત કોડ ને બહોંતેર લાખ ભવનપતિમાં દેવળ ભાખ.” [૨૪]

।ભવનપતિની પ્રત્યેક નિકાયની ભવનસંખ્યાનું યંત્ર।

નંબર	નિકાયનાં નામ	દક્ષિણશ્રેણિ સંખ્યા	ઉત્તરશ્રેણિ સંખ્યા
૧	અસુર કુમાર નિકાય	૩૪ લાખ	૩૦ લાખ
૨	નાગ " "	૪૪ લાખ	૪૦ લાખ
૩	સુવર્ણ " "	૩૮ લાખ	૩૪ લાખ
૪	વિદ્યુત્ " "	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ
૫	અગ્નિ " "	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ
૬	દ્વીપ " "	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ
૭	ઉદયિ " "	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ
૮	દિશિ " "	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ
૯	વાયુ " "	૫૦ લાખ	૪૬ લાખ
૧૦	સ્તનિત " "	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ
		૪૦૬ લાખ	૩૬૬ લાખ

અવતરણ—દક્ષિણ-ઉત્તરદિશાનાં દશે નિકાયનાં ભવનોની કુલ સંખ્યા કહે છે;—

ચત્તારિ ય કોડીઓ, લક્ષ્ણા છદ્ધેવ દાહિણે ભવણા ।

તિણ્ણેવ ય કોડીઓ, લક્ષ્ણા છાવટ્ટી ઉત્તરઓ ॥૨૫॥ [પ્ર. ગા. સં. ૩]

સંસ્કૃત છાયા—

ચતસ્રશ્ચ કોટયો, લક્ષાણિ ષટ્ ચૈવ દક્ષિણસ્યાં ભવનાનિ ।

તિસ્રશ્ચૈવ ચ કોટયો, લક્ષાણિ ષટ્ષટ્ઠિરુત્તરસ્તઃ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ—

ચત્તારિ=ચાર

કોડીઓ=કોડ

લક્ષ્ણા=લાખ

છદ્ધેવ=છ

દાહિણે=દક્ષિણ દિશામાં

તિણ્ણેવ=ત્રણ

કોડીઓ=કોડ

છાવટ્ટિ=છાસઠ

ઉત્તરઓ=ઉત્તર દિશામાં

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૨૫॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વગાથામાં દક્ષિણ-ઉત્તર ભવનોની કુલ સંખ્યા કહી પરંતુ દક્ષિણવિભાગની એકંદર કેટલી ? અને ઉત્તરવિભાગની કેટલી ? તે અલગ અલગ નથી જણાવી, તે માટે જણાવે છે કે—દક્ષિણવિભાગની દશે નિકાયોનાં મળીને કુલ ચાર કોડ અને છ લાખ ભવનો થાય છે.

અને ઉત્તરવિભાગની દશે નિકાયનાં ભવનોનો કુલ સરવાળો કરીએ તો ત્રણ કોડ અને છાસઠ લાખનો થાય છે.

ચાર કોડ અને છ લાખ તેમજ ત્રણ કોડ અને છાસઠ લાખ એ બંનેનો સરવાળો કરતાં સાત કોડ અને બહોંતેર લાખની ભવન-સંખ્યા બરોબર મળી રહે છે. [૪,૦૬૦૦૦૦૦+૩,૬૬૦૦૦૦=૭૭૨૦૦૦૦૦]

પ્રશ્ન—ભવનપતિનિકાયમાં દરેક વખતે પ્રથમ દક્ષિણવિભાગ અને પછી ઉત્તરવિભાગ એમ ક્રમ કેમ રાખ્યો ?

ઉત્તર—ઉત્તરદિશામાં રહેલા દેવોની આયુષ્યાદિ સ્થિતિઓની વિશેષતા છે માટે અથવા તો ગ્રંથકારની વિવક્ષા એ જ પ્રમાણ છે. [૨૫] [પ્ર. ગા. સં. ૩]

અવતરણ—એ પૂર્વોક્ત ભવનો ક્યાં રહેલાં છે ? તે સ્થાનનું નિરૂપણ કરે છે.

રયણાં હિદુવરિં, જોયણસહસં વિમુત્તુ તે ભવણા ।

જંબુદ્વીવસમા તહ, સંખમસંખિજ્ઞવિત્થારા ॥૨૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

રત્નપ્રભાયામધઉપરિ યોજનસહસં વિમુચ્ય તાનિ ભવનાનિ ।

જંબુદ્વીપસમાનિ તથા, સંખ્યાઽસંખ્યેયવિસ્તારાણિ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ—

રયણાં=રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં
હિદુવરિં=નીચે તથા ઉપર
જોયણસહસં=હજાર યોજન
વિમુત્તુ=મૂકીને

જંબુદ્વીવ સમા=જંબુદ્વીપ સરખા
તહ=તથા
સંખમસંખિજ્ઞ=સંખ્યાતા તથા અસંખ્યાતા યોજન
વિત્થારા=વિસ્તારવાળા

ગાથાર્થ—રત્નપ્રભાનારકીના પિંડમાંથી, ઉપર ને નીચેનાં હજાર-હજાર યોજન વર્ણને, બાકી રહેલા વચલા ગાળામાં, ભવનપતિનાં ભવનો આવેલાં છે. તે ભવનો જઘન્યથી જંબુદ્વીપ જેવડાં, મધ્યમ પ્રમાણથી સંખ્યયોજન વિસ્તારવાળાં અને ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણથી અસંખ્ય-યોજન વિસ્તારવાળાં હોય છે. ॥૨૬॥

વિશેષાર્થ—અધોલોકમાં રત્નપ્રભાદિ સાત પૃથ્વીઓ રહેલી છે. જેમાં ભવનપતિ, વ્યંતર, પરમાધામી દેવો તેમજ નરકાવાસાઓમાં ઉત્પન્ન થતા નારકો વગેરે વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે.

તેમાં પ્રથમ રત્નપ્રભા પૃથ્વી છે અને રત્નપ્રભાપૃથ્વીના પિંડમાં જ ભવનપતિ અને વ્યંતરાદિ

દેવોનાં નિવાસસ્થાનો છે. એ રત્નપ્રભાપૃથ્વીનો પિંડ જાડાઈમાં એક લાખ અને એંશી હજાર યોજન હોય છે.

એ પ્રમાણમાંથી ઉપર અને હેઠે એક એક હજાર યોજન છોડીને બાકી રહેલાં એક^{૧૧૩} લાખ અને અઢોતેર હજાર [૧૭૮૦૦૦] યોજનમાં તે ભવનપતિદેવોનાં ભવનો રહેલાં છે.

એટલે રત્નપ્રભાપૃથ્વીનાં એક લાખ અને એંશી હજાર યોજનમાં તેર પ્રતરો છે. એ પ્રતરો એટલે પાથડા ત્રણ ત્રણ હજાર યોજન ઊંચા (મધ્યમાં પોલાણવાળા) છે. એ પાથડાના પોલાણભાગની ભીંતીઓમાં નરકવાસાઓ છે જેમાં નારક જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી મહાકષ્ટે બહાર નીકળી પોલાણવાળા ભાગમાં પડે છે. ત્યાં પરમાધામી દેવો વગેરે દ્વારા પીડા ભોગવે છે. એ તેર પાથડાના આંતરો બાર અને તે બાર આંતરામાંથી ઉપર નીચેનું એક એક આંતરું છોડી બાકીના ૧૦ આંતરામાં ભવનપતિદેવો હોય છે, તેમાં એક પાટડાથી બીજા પાટડા સુધીના વિભાગમાં એ ભવનપતિદેવોનાં ભવનો આવેલાં છે. તેમાં નાનામાં નાનાં ભવનો એક લાખ યોજન પ્રમાણવાળાં (એટલે જંબૂદ્વીપ જેવડાં) છે, મધ્યમ ભવનો સંખ્યાત્મ કોટી યોજન પ્રમાણવાળાં અને સહુથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણવાળાં ભવનો અસંખ્યાત્મ યોજનનાં હોય છે. [૨૬]

અવતરણ—અસુરકુમાર—નાગકુમારાદિ દેવોને ઓળખવા માટે, તેઓના મુકુટ વગેરે આભૂષણોમાં રહેલાં ચિહ્નોનું નિરૂપણ કરે છે;—

ચૂડામણિ-ફણિ-ગરુડે, વજ્રે તહ કલસ-સીહ અસ્મે ય ।
ગય-મયર-વદ્ધમાણે, અસુરાઈણં મુણસુ વિંધે ॥૨૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

ચૂડામણિ-ફણિ-ગરુડાનુ, વજ્રં તથા કલશ-સિંહ-અધ્ધાંધ્ર ।
ગય-મકર-વર્ધમાનાનિ, અસુરાદીનાં જાનીહિ ચિહ્નાનિ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ—

ચૂડામણિ=ચૂડામણિ
ફણિ=સર્પની ક્ષણ
ગરુડે=ગરુડ
વજ્રે=વજ્ર
તહ=વળી-તથા
કલસ=કળશ
સીહ=સિંહ

અસ્મે ય=અથ તથા
ગય=ડાથી
મયર=મગરમચ્છ
વદ્ધમાણે=શરાવસંપુટ
અસુરાઈણં=અસુરકુમાર વગેરે દેવોનાં
મુણસુ=જાણો
વિંધે=ચિહ્નો

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૨૭॥

વિશેષાર્થ—જેમ ઘણી વસ્તીવાળા એક મોટા શહેરમાં વસતા માણસોને, પોતપોતાનાં દેશનાં

૧૧૩. કેટલાક આચાર્યો રત્નપ્રભાપૃથ્વીના પિંડપ્રમાણમાં રચકથી નીચે નેવું હજાર યોજન ગયા બાદ ભવનપતિ દેવોનાં નિવાસ-સ્થાનો છે એમ કહે છે.

શિરોવેષ્ટન એટલે પાઘડીથી આપણે જલદી ઓળખી શકીએ છીએ કે—આ ગુજરાતી, આ સુરતી, આ મારવાડી, આ મેવાડી, આ કાઠીયાવાડી; તે રીતે રાજકીયક્ષેત્રમાં તપાસીએ તો અમુક વિભાગના પોલીસોની ટોપી ઉપર અમુક જાતના બિલ્લાનું ચિહ્ન, અમુક વિભાગવાળાઓ માટે અમુક નિશાનીઓ હોય છે. તે પ્રમાણે દેવલોકમાં પણ દેવો અસંખ્યાતા છે, એમાં કઈ નિકાયનો કોણ ? તે સહેલાઈથી ઓળખી શકાય તેને અંગે પ્રત્યેક નિકાયના દેવોનાં મુગુટાદિને વિષે ચિહ્ન હોય છે.

પ્રથમ અસુરકુમારના મુગટને વિષે ચૂડામણિ એટલે મુગટમાં **રત્નમણિ**નું ચિહ્ન હોય છે. બીજા નાગકુમારનાં આભૂષણને વિષે **ફણિધર-સર્પ**નું ચિહ્ન હોય છે, ત્રીજા સુવર્ણકુમારનાં આભૂષણને વિષે **ગરુડ**નું ચિહ્ન હોય છે, ચોથા વિદ્યુત્કુમારના મુગટમાં **વજ્ર** (શકાયુધ)નું ચિહ્ન હોય છે, તે પ્રમાણે પાંચમા અગ્નિકુમારનાં આભૂષણમાં **પૂર્ણકળશ**નું ચિહ્ન હોય છે, છઠ્ઠા દ્વીપકુમારનાં આભૂષણમાં **સિંહ**નું ચિહ્ન હોય છે, સાતમા ઉદયિકુમારનાં મુગટમાં **અશ્વ**નું ચિહ્ન હોય છે, આઠમા દિશિકુમારના મુગટમાં **હાથી**નું ચિહ્ન હોય છે, નવમા પવનકુમારનાં આભૂષણને વિષે **મગરમચ્છ**નું ચિહ્ન હોય છે અને દશમા સ્તનિતકુમાર નિકાયના દેવોનાં મુગટમાં **શરાવ-સંપુટ** એટલે ઉપર નીચે સંપુટ એટલે જોડેલાં બે કોડીયાના આકારનું ચિહ્ન હોય છે. એ પ્રમાણે દશે નિકાયો અલગ અલગ ઓળખાય એ માટે મુગુટાદિમાં ચિહ્નો કહ્યાં.

કેટલાક ગ્રંથકારો મુગટમાં નહિ પણ દશે નિકાયના દેવોનાં આભૂષણમાં ચિહ્નો જણાવે છે. [૨૭]

અવતરણ—હવે ભવનપતિદેવોનાં શરીરનો વર્ણ કહે છે :—

અસુરા કાલા નાગુ-દહિ પંડુરા તહ સુવન્ન-દિસિ-થળિયા ।

કળગામ વિજ્ઞુ-સિહિ-દીવ, અરુણ વાઝ પિયંગુનિમા ॥૨૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

અસુરા: કાલા: નાગો-દધય: પાંડુરા: સુવર્ણ-દિક્-સ્તનિતા: ।

કનકામા: વિદ્યુચ્છિખિ-દ્વીપા, અરુણા: વાયવ: (કુમારા:) પ્રિયઙ્ગુનિમા: ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ—

કાલા=કૃષ્ણવર્ણના

નાગુદહિ=નાગકુમાર તથા ઉદયિકુમાર

પંડુરા=ગૌર

કળગામ=સુવર્ણની કાંતિ સરખા

સિહિ=અગ્નિકુમાર

અરુણ=રક્તવર્ણવાળા

વાઝ=વાયુકુમાર

પિયંગુનિમા=પ્રિયંગુ વર્ણ સરખા

ગાયાર્થ—વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥૨૮॥

વિશેષાર્થ—કેટલીકવાર દેહના રંગ ઉપરથી પણ અમુક મનુષ્ય કઈ જાતિનો—કયા દેશનો છે ? તે આપણે કહી શકીએ છીએ. જેમ અતિ ગૌરવર્ણથી બહુલતાએ યુરોપિયન—ગોરા લોકો, ઘઉં જેવા વર્ણથી ભારતીય માણસ, પીળા વર્ણથી ચાઈનીઝ, જાપાનીસ, અતિ કાળા વર્ણથી સીદી (આફ્રિકન)

૧૧૪. શરાવનો અર્થ માટીનું કોડીયું તથા સમપાતર થાય છે, તેનો સંપુટ એટલે બંનેને જોડવું તે, તેથી બનતો જે આકાર થાય તે, તેનું બીજું નામ **‘વર્ધમાન’** છે.

લોકો ઈત્યાદિ ઓળખાય છે, તેવી રીતે દેવલોકમાં પણ દેહ-વર્ણથી નિકાય કહેતાં જાતિ ઓળખાય છે. તે આ પ્રમાણે—

અસુરકુમાર નિકાયનાં દેવોનાં શરીરો **શ્યામ** વર્ણવાળાં હોય છે, નાગકુમાર-ઉદયિકુમાર એ બંનેનાં શરીરો **અતિ શ્વેત** વર્ણનાં છે.

તથા ત્રીજા સુવર્ણકુમાર, આઠમા દ્વિશિકુમાર, દશમા સ્તનિતકુમાર એ ત્રણેનાં શરીરો **સુવર્ણ**ની કાંતિ સરખાં ગૌર-તેજસ્વી હોય છે, ચોથા વિદ્યુતકુમારો, પાંચમા અગ્નિકુમારો અને છઠ્ઠા દ્વીપકુમારોનાં શરીરો ઉદય પામતાં **હાલસૂર્ય**ના જેવાં, અથવા ઉકળતા સુવર્ણની કાંતિ જેવાં કંઈક **રક્ત** વર્ણનાં હોય છે.

અને નવમા વાયુકુમારના શરીરની કાંતિ ^{૧૧૫}**પ્રિયંગુ** વૃક્ષના વર્ણ સરખી શ્યામ છે અથવા ^{૧૧૬}**મયૂર**ની ડોકમાં વર્તતા રંગ જેવો પણ કહી શકાય છે, કારણકે તે પણ શ્યામ કહેવાય છે.

આ વર્ણ સ્વાભાવિક ભવધારણીય શરીરને અંગે સમજવો. ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની રચનામાં શરીરનો ગમે તેવો વર્ણ કરી શકવા તેઓ સમર્થ હોય છે. [૨૮]

અવતરણ—હવે અસુર-કુમારાદિ ભવનપતિદેવોનાં વસ્ત્રોનો વર્ણ કહે છે:—

અસુરાણ વત્થ રત્તા, નાગુદહી-વિજ્ઞુ-દીવ-સિહિ નીલા ।

દિસિ-થણિય-સુવન્નાણં, ધવલા વાઝુણ સંઘરુઈ ॥૨૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

અસુરાણાં વસ્ત્રાણિ રક્તાનિ, નાગોદધિ-વિદ્યુદ્-દ્વીપ-શિખીનાં નીલાનિ ।

દિક્-સ્તનિત-સુપર્ણાનાં ધવલાનિ, વાયૂનાં સંધ્યારોચીષિ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ—

વત્થ=વસ્ત્ર

રત્તા=રક્તવર્ણનાં

નીલા=શ્યામવર્ણનાં

ધવલા=ઉજ્જવલ-શ્વેત

વાઝુણ=વાયુકુમારના

સંઘરુઈ=સંધ્યાની શોભા જેવાં

માથાર્થ—વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥૨૮॥

વિશેષાર્થ—મનુષ્યલોકમાં પહેરવેશથી પણ માણસોને ઓળખવામાં આવે છે. જેમ **શ્વેત**વસ્ત્રવાળા

૧૧૫. ‘પ્રિયંગુ’થી શ્યામ, લીલો અને ભૂરો ત્રણેય રંગ લેવાનું કોષ, ગ્રંથો, સ્તોત્રો, યન્ત્રપટો આદિના આધારે પ્રાપ્ત થાય છે. એ ચર્ચા લાંબી હોવાથી અહીંયા તો એટલું સમજવું કે શ્રી જિનભદ્રગણિ કામાશ્રમણે સંગ્રહણી ગાથા ૪૬માં ‘સામા તુ પ્રિયંગુવન્ના’ અને ચન્દ્રીયા ટીકાકાર શ્રી દેવભદ્રસૂરિજીની ગાથા ૨૫ની ટીકામાં ‘વાયવઃ પ્રિયંગુવત્ શ્યામા’ના કરેલા ઉલ્લેખથી અહીંયા શ્યામ અર્થ લેવો ઘટિત છે.

૧૧૬. ‘મેચકઃ શિલ્પિકળઠમઃ’ (દુર્ગકોષ) મેચક એટલે **શ્યામ** વર્ણ, તે કોના જેવો તો મયૂરના કણ્ઠના વર્ણ જેવો. આ કથનથી મયૂરકણ્ઠને શ્યામ કહ્યો જ્યારે કોષાદિ અનેક ગ્રંથોમાં ભૂરો વર્ણ કહ્યો છે.

હોય તે અમુક સંપ્રદાયના સાધુ, રક્તવસ્ત્રવાળા અમુક સંપ્રદાયના, કાળા ઝાભાવાળા હોય તો તે ફકીરો વગેરે.

તે રીતે દેવોને પણ તેનાં વસ્ત્રો ઉપરથી ઓળખવાનો એક પ્રકાર છે. તેમાં પહેલા અસુરકુમારનાં વસ્ત્રો રક્તવર્ણનાં હોય છે.

બીજા નાગકુમારો, સાતમા ઉદધિકુમારો, ચોથા વિદ્યુત્કુમારો, છઠ્ઠા દ્વીપકુમારો અને પાંચમા અગ્નિકુમારો, એ પાંચેયનાં વસ્ત્રોનો વર્ણ શ્યામ હોય છે.

આઠમો દિશિકુમાર નિકાય, દશમો સ્તનિતકુમાર નિકાય અને ત્રીજો સુવર્ણકુમાર એ ત્રણેય નિકાયોના દેવોનાં વસ્ત્રો ઉજ્જવલ વર્ણવાળાં હોય છે, તેમજ નવમો વાયુકુમાર નિકાયના દેવોનાં વસ્ત્રોનો વર્ણ, સૂર્યાસ્ત થયા બાદ ખીલેલી વિવિધરંગી સંધ્યાના જેવો રંગ હોય તેવો છે એટલે કે તેવા વર્ણનાં વસ્ત્રોનું પરિધાન કરે છે.

એ પ્રમાણે બહુલતાએ દેવોનાં ચિહ્ન, શરીર, વસ્ત્ર, વર્ણ વગેરેનું વર્ણન કર્યું.

અહીં પણ આ વર્ણ વ્યાખ્યા ભવધારણીય શરીરને અંગે પહેરાતાં વસ્ત્રોની અપેક્ષાએ સમજવી અને તે સામાન્યતયા સમજવી. કારણસર અથવા ઉત્તરવૈક્રિયમાં તેથી અન્ય વર્ણનાં વસ્ત્રો પણ હોય. [૨૯]

। ભવનપતિ દેવોનાં ચિહ્નો તથા દેહ-વસ્ત્રના વર્ણનું યંત્ર ।

નામ	મુકુટમાં ચિહ્નો	દેહ-વર્ણ	વસ્ત્ર-વર્ણ
૧ અસુર કુમારો	ચૂડામણિનું	શ્યામ વર્ણ	રાતો
૨ નાગ કુમારો	સર્પનું	ગૌર વર્ણ	નીલો
૩ સુવર્ણ કુમારો	ગરુડનું	સુવર્ણ વર્ણ	ઉજ્જવલ
૪ વિદ્યુત્કુમારો	વજ્રનું	રક્ત વર્ણ	નીલો
૫ અગ્નિ કુમારો	કલશનું	” ”	”
૬ દ્વીપ કુમારો	સિંહનું	” ”	”
૭ ઉદધિ કુમારો	અશ્વનું	ગૌર વર્ણ	”
૮ દિશિ કુમારો	હાથીનું	સુવર્ણ વર્ણ	ઉજ્જવલ
૯ પવન કુમારો	મગરનું	નીલ વર્ણ	સંધ્યાવર્ણ
૧૦ સ્તનિત કુમારો	શરાવસંપુટનું	સુવર્ણ વર્ણ	ઉજ્જવલ

અવતરણ— હવે એ ભવનપતિ નિકાયના ઈન્દ્રોના સામાનિક દેવો તેમજ આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યા કહે છે,—

ચડસદ્ધિ સદ્ધિ અસુરે, છદ્ધ સહસ્સાઈં ધરણમાઈં ।

સામાણિયા ઇમેસિં, ચડગુણા આયરક્ષા ય ॥૩૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

વતુઃષટ્ઃ ષટ્ઃસુરે, ષટ્ ચ સહસ્રાણિ ધરણાદીનામ્ ।
સામાનિકા એમ્યશ્ચતુર્ગુણા આત્મરક્ષકાશ્ચ ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ—

વતુસટ્ઠિ=ચોસઠ
સટ્ઠિ=સાઠ
અસુરે=અસુરકુમાર નિકાયમાં
છઠ્ઠા=છ
સહસ્સાઈ=હજાર

ધરણમાઈજં=ધરણેન્દ્ર વગેરેના
સામાનિયા=સામાનિક દેવો
એમસિં=એથી
ચતુર્ગુણા=ચાર ગુણા
આયરક્ષા=આત્મરક્ષક દેવો

ગાથાર્થ—અસુરકુમાર નિકાયના, ચમરેન્દ્ર તથા બલીન્દ્ર બે ઈન્દ્રોને અનુક્રમે ૬૪ હજાર તથા ૬૦ હજાર સામાનિક દેવો છે. બાકીના ધરણેન્દ્ર વગેરે ઈન્દ્રોને છ-છ હજાર સામાનિક દેવો છે.

અને સામાનિક દેવોની જે સંખ્યા કહી, તેના કરતાં ચારગુણી સંખ્યા આત્મરક્ષક દેવોની છે. ॥૩૦॥

વિશેષાર્થ—પ્રથમ સામાનિક એટલે શું ? ઇન્દ્રેણ સહ સમાને તુલ્યે દ્યુતિવિભવાદૌ ભવાઃ સામાનિકાઃ અર્થાત્ ઈન્દ્રના સરખી કાંતિ-વૈભવાદિ-ઋદ્ધિસિદ્ધિવાળા તે સામાનિક દેવો કહેવાય.

આ દેવોમાં ફક્ત ઈન્દ્રપણું એટલે તે દેવલોકનું અધિપતિપણું હોતું નથી, બાકી સર્વ ઋદ્ધિ ઈન્દ્ર સમાન હોય છે.

વળી ઇન્દ્રાણામમાત્યપિતૃગુરુપાધ્યાયમહત્તરવત્ પૂજનીયાઃ સ્વયં રાજા છતાં રાજાને જેમ મંત્રીશ્વર, પિતા, ગુરુવર્ગ-ઉપાધ્યાય (પાઠક) અને વડિલો પૂજનીય હોય છે, તે પ્રમાણે ઈન્દ્રને આ સામાનિક દેવો પૂજનીય (આદર આપવા યોગ્ય) હોય છે. ભલે ઈન્દ્ર મહારાજા આવો આદર રાખે છતાં તે દેવો તો ઈન્દ્રને સ્વામી તરીકે માનીને તેની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે. સારાંશમાં ઈન્દ્રોને આ દેવો આદર આપવા યોગ્ય છે એમ જણાવી તેની મહત્તા બતાવી અને એમ છતાં આ દેવો તેને સ્વામીપણે જ માને છે એમ જણાવી પરસ્પર સ્વામી-સેવકભાવ પણ જણાવ્યો.

આત્મરક્ષક એટલે શું ? ઇન્દ્રાણામાત્માનં રક્ષન્તીત્યાત્મરક્ષકાઃ ઈન્દ્રના આત્માની રક્ષા કરે તે. અહીં આત્મ શબ્દથી ઈન્દ્રનું અંગ-શરીર સમજવું.

આત્મરક્ષક દેવો ધનુષ્યાદિ સર્વશસ્ત્રો ગ્રહણ કરી ઈન્દ્ર મહારાજાઓની રક્ષાને માટે સર્વદા સજ્જ રહે છે. જેમ રાજામહારાજાઓને ત્યાં અંગરક્ષકો (બોડીગાર્ડ-Body guard) શસ્ત્રસજ્જ બનીને પોતાના માલિકની, દત્તચિત્તવાળા થઈને સતત રક્ષા કર્યા કરે છે તેવી જ રીતે ઈન્દ્રના આત્માની રક્ષા માટે તે આત્મરક્ષક દેવો પણ, ઈન્દ્રમહારાજ સભામાં બેઠેલા હોય કે વિચરતા હોય, ગમે તે સ્થાને હોય, ત્યારે અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રાદિથી યુક્ત થઈને પોતાના સ્વામી ઈન્દ્રની રક્ષામાં સતત પરાયણ રહે છે. આયુધ બખ્તરથી સજ્જ બની ઈન્દ્ર મહારાજની એક સરખી રક્ષામાં જ તત્પર હોય છે. શત્રુદેવો તે અડીખમ આત્મરક્ષકોને દેખતાં જ ક્ષોભ-ત્રાસ પામી

જાય છે અને તે દેવો પોતાનાં કર્તવ્યમાં પરાયણ હોવાથી ઈન્દ્રના પ્રેમનું પણ ભાજન હોય છે.

ઉપરની હકીકત વાંચતા જ શંકાનો ઉદ્ભવ થાય કે ઈન્દ્ર જેવા સમર્થ અને દેવોમાં સર્વોત્તમ પુરુષને પણ આત્મરક્ષકોની શી જરૂર હશે? તેનું સમાધાન એ કે—મહાશક્તિ સામર્થ્યવંત ઈન્દ્રને રક્ષણની કંઈ જ જરૂર નથી, કારણકે શત્રુઓ તરફથી ઉપદ્રવોનો ખાસ સંભવ નથી, પરંતુ “ઈન્દ્ર એ દેવલોકનો સર્વસત્તાધીશ માલિક છે. વળી અમારો આ મહાન સ્વામી છે.” સ્વામીપણની એ મર્યાદા, તેનું પરિપાલન અને સ્વામીની પ્રીતિનું સંપાદન કરવા સદા શસ્ત્રસજ્જ બનીને ખડાખડા હાજરાહજૂર રહે છે. વળી સેવક તરીકેનો ધર્મ (ફરજ) બજાવવો એ પણ તેમનું કર્તવ્ય છે.

જેમ વર્તમાનમાં રાજા—મહારાજા કે સત્તાધીશો જેઓ પ્રબળ શક્તિસંપન્ન છતાં તેમની શ્રેષ્ઠતા અને મહત્તા પ્રદર્શિત કરવા, તેમનું ગૌરવ વધારવા અને સ્વામીપણાનું સૂચન કરવા જેમ મોટા મોટા શૂરવીર અંગરક્ષકો સાથે જ રહે છે તેમ અહીં પણ સમજવું.

✽ સામાનિક તથા આત્મરક્ષકદેવોની સંખ્યા ✽

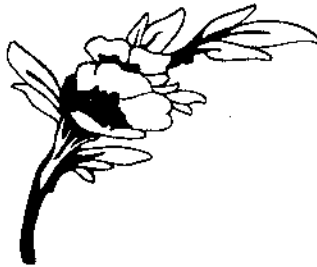
ભવનપતિનિકાયોમાં પ્રથમ અસુરકુમાર નિકાયની દક્ષિણદિશાના ચમરેન્દ્રને ચોસઠ હજાર અને ઉત્તરદિશા નિવાસી બલીન્દ્રને સાઠ હજાર સામાનિક દેવોનો પરિવાર છે. બાકીની નવે નિકાયના ઘરણેન્દ્રાદિ પ્રમુખ અઢારે ઈન્દ્રોમાં પ્રત્યેક ઈન્દ્રને છ છ હજાર સામાનિક દેવોનો પરિવાર વર્તે છે.

ઉપર જે જે ઈન્દ્રને સામાનિકદેવની જે સંખ્યા કહી છે તે સંખ્યાને ચારગુણી કરતાં જે જે સંખ્યા આવે, તે તે સંખ્યા તે તે ઈન્દ્રના આત્મરક્ષક દેવોની સમજવી.

જેમકે ચમરેન્દ્રના સામાનિકદેવો ૬૪૦૦૦ છે એને ચારગુણ કરીએ ત્યારે ૨૫૬૦૦૦ આત્મરક્ષકોની સંખ્યા આવે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર વિચારવું.

આ પ્રમાણે ચાર નિકાય પૈકી પહેલી ભવનપતિનિકાયના દેવોની આયુષ્યસ્થિતિ, નિકાયોનાં નામ, ઈન્દ્રોનાં નામ, ભવન સંખ્યા, તેમનાં ચિહ્ન, દેહવર્ણ, વસ્ત્રવર્ણ, સામાનિક અને આત્મરક્ષકની સંખ્યા કહી.

હવે ગ્રન્થકાર ભવનપતિનિકાયની જેમ ક્રમપ્રાપ્ત બીજી વ્યંતરનિકાયનું વર્ણન શરૂ કરે છે. [૩૦]

ભવનપતિના ઇન્દ્રોના સામાનિક તથા આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યાનો યંત્ર

નામ	દક્ષિણેન્દ્ર નામો	સામા૦ સં૦	આત્મ૦ સં૦	ઉત્તરેન્દ્ર નામો	સામા૦ સં૦	આત્મ૦ સં૦
૧ અસુરકુમારનિકાય	ચમરેન્દ્રને	૬૪ હજાર	૨ લા. ૫૬ હ.	બલીદ્રને	૬૦ હજાર	૨ લા. ૪૦ હ.
૨ નાગકુમારનિકાય	ધરર્ષેન્દ્રને	૬ હજાર	૨૪ હજાર	ભૂતાનર્ષેન્દ્રને	૬ હજાર	૨૪ હજાર
૩ સુવર્ણકુમારનિકાય	વેણુદેવેન્દ્રને	"	"	વેણુદાલીદ્રને	"	"
૪ વિદ્યુત્કુમારનિકાય	હરિકાંતેન્દ્રને	"	"	હરિસ્સર્ષેન્દ્રને	"	"
૫ અગ્નિકુમારનિકાય	અગ્નિશર્ષેન્દ્રને	"	"	અગ્નિમાનવેન્દ્રને	"	"
૬ દ્વીપકુમારનિકાય	પૂર્ણેન્દ્રને	"	"	વિશિષ્ટેન્દ્રને	"	"
૭ ઉદયિકુમારનિકાય	જલકાંતેન્દ્રને	"	"	જલપ્રભેન્દ્રને	"	"
૮ દિશિકુમારનિકાય	અમિતગત્તીદ્રને	"	"	અમિતવાહનેન્દ્રને	"	"
૯ પવનકુમારનિકાય	વેણુદેવેન્દ્રને	"	"	પ્રભંજનેન્દ્રને	"	"
૧૦ સ્તનિતકુમારનિકાય	ઘોષેન્દ્રને	"	"	મહાઘોષેન્દ્રને	"	"
	કુલ સંખ્યા	૧૧૮૦૦૦	૪૭૨૦૦૦	કુલ સંખ્યા	૧૧૪૦૦૦	૪૫૬૦૦૦૦

ઉપસંહાર—

इति भवनपतीनामा^१युरा^२ख्ये^३न्द्रसंख्या-भवन^४गणनवासो^५ देहवर्णाङ्ग^६वर्णः ।

अपि च^७ समविभूतीनां^८ तथा^९ आत्मरक्षा^{१०}—प्रवणसुरवराणां^{११} वर्णनं चाभिरामम् ॥१॥

[અનુવાદકૃત-સંગ્રહશ્લોક]

*

ये स्त्रीशस्त्राक्षसूत्रादिरागाद्यंकलंकिताः । निग्रहानुग्रहपरास्ते देवाः स्युर्न मुक्तये ।

नाट्याट्टहाससङ्कीर्ताद्युपप्लवविसंस्थूलाः । लभ्ययेयुः पदं शान्तं प्रपन्नान् प्राणिनः कथम् ? ॥

અર્થ-- જે દેવોની પાસે સ્ત્રીઓ હોય, જેઓ હાથમાં ચક્ર, ગદા, ત્રિશૂળ વગેરે શસ્ત્રો અને માળા ધારણ કરી રાગ-દ્વેષ આદિ દોષોથી કલંકિત થયેલા હોય, તેમજ ઉક્ત દોષથી નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર રહેતા હોય તેઓની ઉપાસના કદી પણ મુક્તિ માટે થતી નથી.

વળી જેઓ નાટ્ય, અટ્ટહાસ્ય, સંગીત વગેરે સાંસારિક ચેષ્ટાઓમાં મગ્ન બનેલા છે તેઓ પોતાના આશ્રિત ભક્તોને કેવી રીતે શાંતિપદ-મોક્ષ આપી શકે ? અર્થાત્ ન જ આપી શકે.

અથ પ્રસ્તુત દ્વિતીય ભવનદ્વાર પ્રસંગે

વ્યંતરોનાં ભવનો વગેરેનું વર્ણન

અવતરણ— હવે વ્યંતરદેવો સંબંધી વક્તવ્યનો પ્રારંભ કરતાં પ્રથમ વ્યંતરદેવનાં ભવનો (નગરો)નું સ્થાન કહે છે;—

રયણાં પદમજોયણ,—સહસ્સે હિદુવરિ સય—સય વિહૂને ।
વંતરયાણં રમ્મા, ભોમા નગરા અસંખેજ્ઞા ॥૩૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

રત્ના (રત્નપ્રભા)યાઃ પ્રથમયોજન—સહસ્રે અથ ઉપરિ શત—શતવિહીને ।
વ્યંતરાણાં રમ્યાણિ, ભૌમાણિ નગરાણિ અસંખ્યેયાણિ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ—

રયણાં=રત્નપ્રભા પૃથ્વીના
પદમજોયણસહસ્સે=પ્રથમના (ઉપરના)
હજાર યોજનમાં
હિદુવરિ=ઉપર—નીચે
સય—સય=સો સો
વિહૂને=મૂકીને

વંતરયાણં=વ્યંતરદેવોનાં
રમ્મા=રમ્ય—સુંદર
ભોમા=પૃથ્વીગત
નગરા=નગરો—શહેરો
અસંખેજ્ઞા=અસંખ્યાતા

ગાથાર્થ— રત્નપ્રભા નારકીમાં પ્રથમ એટલે ઉપરનાં હજાર યોજનમાં નીચે તથા ઉપર સો સો યોજન મૂકીને, શેષ રહેલા આઠસો યોજનમાં વ્યંતરદેવોનાં ભૂમિની અંદરવર્તી અસંખ્યાતાં સુંદર નગરો છે. ॥૩૧॥

વિશેષાર્થ—“વ્યંતર” એ શબ્દનો અર્થ શો ? “વિવિધમંતરં વનાન્તરાદિકમાશ્રયતયા યેષાં તે વ્યંતરાઃ”—

અર્થાત્ જુદા જુદા પ્રકારનાં વન વગેરેનાં જે આંતરા, તે જ આંતરા જેઓને આશ્રયરૂપે છે એટલે કે તેવાં વન વગેરેના આંતરાઓને વિષે, વિશેષે કરીને જેઓ રહેનારા છે તેથી તે વ્યંતર કહેવાય છે. વ્યંતરો વનની અંદર તેમજ પર્વતો અને ગુફાઓ વગેરે સ્થળોમાં રહે છે, જે વાત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે.

અથવા જો બીજો અર્થ લઈએ તો ‘નરેભ્યો વિગતમન્તરં તે વ્યંતરાઃ’ અર્થાત્ ‘મનુષ્યપણે વર્તતા ચક્રવર્તી વગેરેની સેવામાં, દેવ છતાં રહેવાપણું હોવાથી, મનુષ્ય અને દેવ સંબંધીનું જે આંતર, તે ગયું છે જેઓનું’ એથી પણ વ્યંતરો કહેવાય છે. કારણકે દેવો હોવા છતાં મનુષ્યો સાથે ભળતા—હળતા—મળતા રહેનારા છે.

ચૌદરાજલોકને વિષે ઊર્ધ્વલોક, તિર્થલોક અને અધોલોક એમ ત્રણ લોક આવેલા છે. ઊર્ધ્વલોકમાં દેવ-નિવાસ વિશેષ છે, તિર્થલોકમાં મનુષ્ય તિર્યચનો નિવાસ વિશેષ છે અને અધોલોકને વિષે નારક જીવો જેમાં રહેલા છે—તે રત્નપ્રભાદિ નરક-પૃથ્વીઓ આવેલી છે. તેમાં પહેલી રત્નપ્રભાનારકીના એક લાખ એશી હજાર (૧,૮૦૦૦૦) યોજન જાડા પિંડ-પ્રમાણમાંથી ઉપર અને નીચે એક એક હજાર યોજન છોડીને, બાકી રહેલા એક લાખ અઢોતેર હજાર પૃથ્વીપિંડમાં ભવનપતિદેવોનાં ભવનો આવેલાં છે.

હવે એ ઉપર છોડેલા એક હજાર યોજનમાંથી જ પૂર્વની જેમ ઉભયસ્થાનેથી (નીચે ઉપરથી) સો સો યોજન છોડી દેવા એટલે બાકી રહેલા આઠસો યોજનમાં વ્યંતરદેવોના રત્નપ્રભાપૃથ્વીની અંદર રમણીય-સુંદર એવાં અસંખ્યાતાં નગરો આવેલાં છે.

વળી મનુષ્યક્ષેત્રની બહારનાં દ્વીપ-સમુદ્રોમાં આ જ વ્યંતરોની અસંખ્યાતી નગરીઓ આવેલી છે, જેનું સ્વરૂપ શ્રી જીનાંભિગમાદિ શાસ્ત્રોથી જાણી લેવું.

બાળક મોટી ઉંમરનું થાય એટલે ભટકતું થાય અને જ્યાં સારું લાગે કે સારું દેખાય ત્યાં દોડવું જાય યા ત્યાં બેસી જાય. તેમ દેવતાની જાતિમાં પણ વ્યંતરો એવા દેવો છે કે જ્યાં ત્યાં ભટકવું ને સારું લાગ્યું ત્યાં ઘુસી જવું અગર ત્યાં પગ જમાવી દેવો. વૃક્ષો, બગીચા, ખાલી મુકામો, પહાડો-પર્વતો—કોતરો પર પોતાનું સ્થાન જમાવી દે છે. એટલું જ નહીં પણ મનુષ્યની વસ્તીમાં જંગલમાં સારી જગ્યા મળી કે પેસી જાય છે અને ઘણી વાર અન્યને ત્રાસરૂપ પણ બની જાય છે. [૩૧]

અવતરણ—એ વ્યંતરોનાં નગરવર્તી ભવનોનો તેમજ ભવનપતિનાં ભવનોનો બાહ્ય તેમજ અંદરનો આકાર કેવો હોય ? તે જણાવે છે—

बाहिं वट्टा अंतो, चउरंस अहो अ कणियायारा ।

भवण वर्ण तह वंतराण, इंद भवणा उ नायव्वा ॥३२॥ [પ્ર. ગા. સં. ૪]

સંસ્કૃત છાયા—

बहिर्वृत्तानि अन्तश्चतुरस्त्राणि अधश्च कर्णिकाकाराणि ।

भवनपतीनां तथा व्यन्तराणां, इन्द्रभवनानि ज्ञातव्यानि ॥३२॥

શબ્દાર્થ—

बाहिं=બહાર

वट्टा=ગોળ

अंतो=અંદર

चउरंस=ચોરસ

अहो=નીચે

कणियायारा=કર્ણિકાના આકારવાળાં

इंद=भवणाओ=ઇન્દ્રભવનો

नायव्वा=જાણવાં

गाथार्थ :—વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥૩૨॥

વિશેષાર્થ—તે વ્યંતરદેવોનાં ભવનો બહારના ભાગમાં ગોળાકારવાળાં હોય છે અને અંદરના ભાગમાં ચોખ્ખાં હોય છે, તેમજ અધોભાગમાં કમલપુષ્પની કર્ણિકાના આકારે રહેલાં છે.

ઉપર્યુક્ત આકૃતિવાળાં ભવનો તે ભવનપતિના ઇન્દ્રોનાં તેમજ વ્યંતરેન્દ્રોનાં જાણવાં. આ ભવનોને ફરતો કોટ અને ખાઈ હોય છે. તે નગરોને ભવ્ય દરવાજા હોય છે. કિંકરદેવો એનું સતત રક્ષણ કરે છે. [૩૨] (પ્ર. ગા. સં. ૪)

અવતરણ— તે ભવનોમાં વ્યંતરદેવો કેવા આનંદમાં પોતાનો કાળ વ્યતીત કરે છે ? તે કહે છે:—

તર્હિં દેવા વંતરિયા, વરતરુણી—ગીય—વાઙ્ય—રવેણં ।

નિચ્ચં સુહિય—પમુડ્યા, ગયંપિ કાલં ન યાણંતિ ॥૩૩॥ [પ્ર. ગા. સં. ૫]

સંસ્કૃત છાયા—

તત્ર દેવા વ્યંતરા, વરતરુણી—ગીત—વાલિત્રરવેણ ।

નિત્યં સુખિત—પ્રમુદિતાઃ, ગતમપિ કાલં ન જાનન્તિ ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ—

તર્હિં=ત્યાં
દેવા=દેવો
વંતરિયા=વ્યંતરો
વર=ઉત્તમ
તરુણી=યુવતી-દેવાંગના
ગીય=ગીત
વાઙ્ય=વાર્જિત્ર

રવેણં=શબ્દ વડે
નિચ્ચં=નિત્ય
સુહિયા=સુખી
પમુડ્યા=પ્રમુદિત—આનંદી
ગયંપિ=ગયેલાને પણ
કાલં=કાળને
ન યાણંતિ=નથી જાણતા

ગાયાર્થ— વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૩૩॥

વિશેષાર્થ— તે ભવનોમાં રહેલા વ્યંતર દેવો—સતત ચાલી રહેલા, અત્યંત સુંદર, તરુણ દેવાંગનાઓનાં અતિમધુર, કર્ણપ્રિય ને આહ્વાદક ગીતગાનોથી, તથા ભેરી, મૃદંગ, વીણા વગેરે અનેક જાતનાં મનોરંજન કરી ઉત્તેજિત કરનારાં દિવ્ય વાર્જિત્રોનાં મધુરનાદથી, પ્રેમરસને પુષ્ટ કરનારાં, દિલને બહેલાવનારાં, વિવિધ પ્રકારનાં ઉત્તમ અને દિવ્ય નાટકોને લીધે, નિરંતર સુખમાં તલ્લીન અને આમોદ—પ્રમોદની સામગ્રીઓથી એટલા આનંદમાં નિમગ્ન રહે છે કે મારો કેટલો કાળ પસાર થયો, તેને પણ જાણતા નથી. જગતમાં પણ અત્યંત સુખી માણસોની આવી જ સ્થિતિ હોય છે. [૩૩] [પ્ર. ગા.સં. ૫]

અવતરણ— તે નગરો કેવડાં મોટા હોય છે તે અડધી ગાથાથી જણાવે છે.

તે જંબુદીવ—ભારહ—વિદેહસમ ગુરુ—જહન્ન—મજ્જિમગા ॥૩૩^૧/_૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

તાનિ જમ્બૂદીપ-^{૧૧૭}ભારત—વિદેહતમાનિ ગુરુ—જઘન્ય—મધ્યમકાનિ ॥૩૩^૧/_૨॥

૧૧૭. ભરતસ્પેદં ભારતમ્ । આવી વ્યુત્પત્તિ સંગ્રહણી ટીકાકારે કરી છે.

શબ્દાર્થ—

તે=તે
મારહ=ભારતવર્ષ
વિદેહ=મહાવિદેહ

સપ=સરખા
ગુરુ=ઉત્કૃષ્ટથી
મજ્જિમગા=મધ્યમ

ગાયાર્થ— વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૩૩૩॥

વિશેષાર્થ— જેમ મનુષ્યલોકમાં કેટલાંક શહેરો ૧૦૦ માઈલ એટલે ૪ ગાઉનું યોજન એ હિસાબે ૨૫ યોજન પ્રમાણનાં છે. ન્યૂયોર્ક, મોસ્કો, લંડન વગેરે શહેરો એંસી એંસી નેવું નેવું માઈલ ઉપરાંત વિસ્તારવાળા સંભળાય છે, તે રીતે અહીં દેવલોકમાં પણ દેવોનાં નગરોનું પ્રમાણ બતાવવામાં આવ્યું છે.

તેમાં વ્યંતરદેવોનાં મોટામાં મોટાં નગરોનું પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી જંબૂદ્વીપ જેટલું એટલે કે એક લાખ યોજન જેવડાં—મહાતિમહાપ્રમાણવાળાં છે. જ્યારે નાનાં નાનાં નગરો ભરતક્ષેત્ર જેવડાં એટલે કે $૫૨૬\frac{૬}{૧૯}$ યોજન પ્રમાણનાં, અને મધ્યમ નગરો મહાવિદેહક્ષેત્ર સરખાં એટલે કે $૩૩૬૮૪\frac{૪}{૧૯}$ યોજન પ્રમાણ છે. [૩૩૩]

નોંધ—૧. અહીં એક યોજન એટલે ૪ ગાઉનું માપ નહીં પરંતુ ૧૦ ગાઉનો અથવા અન્ય મતે ૪૦૦ ગાઉનો એક યોજન એવું શાસ્ત્રીય માપ સમજવાનું છે.

૨—આપણે રહીએ છીએ તે પૃથ્વી નીચે એક અદ્ભુત સૃષ્ટિ રહેલી છે. તે અસંખ્ય કોટાનુકોટી યોજનપ્રમાણ છે, એટલે આવાં મોટાં અસંખ્ય નગરો હોય તેમાં નવાઈ નથી.

અવતરણ— હવે વ્યંતરોના ભેદો બતાવે છે તેમજ તેના ઈન્દ્રોની સંખ્યા કહે છે.

વંતર પુણ અદ્ધવિહા, 'પિસાય—ભૂયા' તહા જક્ષા^૩ ॥૩૪॥

^૪રક્ષસ—કિન્નર^૫—કિંપુરિસા^૬, મહોરગા^૭ અદ્ધમા ય ગંધવ્વા^૮ ।

દાહિણ—ઉત્તરભેયા, સોલસ તેસિં [સું] ઇમે ઇંદા ॥૩૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

વ્યંતરા: પુનરષ્ટવિદ્યા:, પિશાચ—ભૂતાસ્તથા યક્ષા: ॥૩૪॥

રાક્ષસ—કિન્નર—કિંપુરુષા:, મહોરગા અષ્ટમાશ્ચ ગન્ધર્વા: ।

દક્ષિણોત્તરભેદાત્, ષોડશ તેષુ ઇમે ઇન્દ્રા: ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ—

અદ્ધવિહા=આઠ પ્રકારે
પિસાય=પિશાચ
ભૂયા=ભૂત
જક્ષા=યક્ષો
રક્ષસ=રાક્ષસ
કિન્નર=કિન્નર
કિંપુરિસા=કિંપુરુષ

મહોરગા=મહોરગ
અદ્ધમા=આઠમા
ગંધવ્વા=ગંધર્વ
ભેયા=ભેદવડે
સોલસ=સોળ
તેસિં=તેઓના
ઇમે=આ

ગાયાર્થ—વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ૧૩૪—૩૫૧

વિશેષાર્થ—તે વ્યંતરદેવો આઠ પ્રકારે છે. તેમનાં ૧ પિશાય, ૨ ભૂત, ૩ યક્ષ, ૪ રાક્ષસ, ૫ કિન્નર, ૬ કિંપુરુષ, ૭ મહોરગ અને ૮ ગંધર્વ એ નામો છે.

એ આઠ પ્રકારની નિકાયોના દક્ષિણ-ઉત્તર ભેદવડે સોળ ઇન્દ્રો છે. જેનાં નામો આગળની ગાથામાં કહેવાશે.

એ આઠ પ્રકારના વ્યંતરેના પ્રતિભેદો કેટલા કેટલા છે ? તે તેમનાં વર્ણન સાથે સંગ્રહણી ટીકાના આધારે જણાવાય છે.

૧. ***પિશાય નિકાય**ના દેવો પંદર પ્રકારનાં છે. ૧ કુખાંડ, ૨ પાટક, ૩ જોષ, ૪ આન્હિક, ૫ કાળ, ૬ મહાકાળ, ૭ ચોક્ષ, ૮ અચોક્ષ, ૯ તાલપિશાય, ૧૦ મુખરપિશાય, ૧૧ અધસ્તારક, ૧૨ દેહ, ૧૩ મહાદેહ, ૧૪ તૂષ્ણીક, અને ૧૫ વનપિશાય.

આ દેવો સ્વાભાવિક રીતે જ અત્યંત રૂપવંત, સૌમ્યદર્શનવાળા, દેખનારને આનંદ ઉપજાવનારા, હસ્ત-કંઠાદિસ્થાને રત્નમય આભૂષણોને ધારણ કરનારા છે.

૨. **ભૂત નિકાય**ના દેવો નવ પ્રકારના છે. ૧ સ્વરૂપ, ૨ પ્રતિરૂપ, ૩ અતિરૂપ, ૪ ભૂતોત્તમ, ૫ સ્કંદિક, ૬ મહાસ્કંદિક, ૭ મહાવેગ, ૮ પ્રતિછન્ન અને ૯ આકાશગા.

આ દેવો સુંદર, ઉત્તમ, રૂપવંત, સૌમ્ય, સુંદર મુખવાળા અને વિવિધ પ્રકારની રચના અને વિલેપનને કરનારા છે.

૩. **યક્ષ નિકાય**ના દેવો તેર પ્રકારના છે. ૧ પૂર્ણભદ્ર, ૨ માણિભદ્ર, ૩ શ્વેતભદ્ર, ૪ હરિભદ્ર, ૫ સુમનોભદ્ર, ૬ વ્યતિપાકભદ્ર, ૭ સુભદ્ર, ૮ સર્વતોભદ્ર, ૯ મનુષ્યયક્ષ, ૧૦ ધનાધિપતિ, ૧૧ ધનાહાર, ૧૨ રૂપયક્ષ અને ૧૩ યક્ષોત્તમ.

આ દેવો સ્વભાવે ગંભીર, પ્રિયદર્શનવાળા, શરીરથી ^{૧૧૮}માનોન્માન પ્રમાણવાળા, જેઓનાં હસ્તપાદોનાં તળીયાં નખ, તાલુ, જીભ, હોઠ રાતા છે. મસ્તક ઉપર દેદીપ્યમાન મુકુટ તથા ચિત્ર-વિચિત્ર રત્નનાં આભૂષણોને ધારણ કરનારા જાણવા.

૪. **રાક્ષસ નિકાય**ના દેવો સાત પ્રકારના છે. ૧ ભીમ, ૨ મહાભીમ, ૩ વિઘ્ન, ૪ વિનાયક, ૫ જલરાક્ષસ, ૬ યક્ષરાક્ષસ અને ૭ બ્રહ્મરાક્ષસ.

આ વ્યંતરદેવો ભયંકર છે. ભયંકર રૂપને ધારણ કરનારા હોવાથી જોનારને ભયંકર, લાંબા અને વિકરાળ લાગે એવા, રક્તવર્ણના હોઠને ધારણ કરનારા, તેજસ્વી આભૂષણોને પહેરનારા, તેમજ શરીરને જુદા જુદા પ્રકારના રંગો અને વિલેપનોથી શણગારનારા છે.

૫. **કિન્નર નિકાય**ના દેવો દશ પ્રકારના છે. ૧ કિન્નર, ૨ કિંપુરુષ, ૩ કિંપુરુષોત્તમ, ૪

★ પન્નવણાની ટીકામાં ૧૬ પ્રકારો બતાવ્યા છે.

૧૧૮. જલથી ભરેલા કુંડમાં પ્રવેશ કરતાં જેટલું જળ બહાર નીકળે અને તે જળને માપતાં 'દ્રોણ' પ્રમાણ થાય તો તે દેવ માન પ્રમાણનો ગણાય અને ત્રાજવાથી માપતાં અર્ધભાર થાય તો ઉન્માન પ્રાપ્ત ગણાય.

હૃદયંગમ, ૫, રૂપશાલી, ૬ અનિદિત, ૭ કિન્નરોત્તમ, ૮ મનોરમ, ૯ રતિપ્રિય અને ૧૦ રતિશ્રેષ્ઠ.

આ દેવો શાંત આકૃતિવાળા, અધિક સુંદર મુખાકૃતિવાળા અને મસ્તક ઉપર ઝળહળતા મુગટને ધારણ કરનારા છે.

૬. **કિંપુરુષ નિકાયના** દેવો—૧ પુરુષ, ૨ સત્પુરુષ, ૩ મહાપુરુષ, ૪ પુરુષવૃષભ, ૫ પુરુષોત્તમ, ૬ અતિપુરુષ, ૭ મહાદેવ, ૮ મરુત્ ૯ મેરુપ્રભ અને ૧૦ યશસ્વત્ એમ દશ પ્રકારના છે.

આ દેવો પણ અધિક સુંદર અને મનોહર મુખાકૃતિવાળા, જેઓના સાથળો અને ભુજાઓ અત્યંત શોભાયમાન, જેઓ વિવિધ પ્રકારનાં આભૂષણો અને વિચિત્ર પ્રકારની માળાઓ ને લેપને ધારણ કરનારા હોય છે.

૭. **મહોરગ નિકાયના** દેવો પણ ૧ ભુજંગ, ૨ ભોગશાલી, ૩ મહાકાય, ૪ અંતિકાય, ૫ સ્કંધશાલી, ૬ મનોરમ, ૭ મહાદેવ, ૮ મહેશ્વક્ષ, ૯ મેરુકાંત અને ૧૦ ભ્રાસ્વંત એમ દશ પ્રકારના છે.

આ દેવો મહાવેગવાળા, મહાશરીરવાળા, સૌમ્યદર્શનવાળા, મહાકાય, વિસ્તૃત ને મજબૂત ડોક—સ્કંધોવાળા અને ચિત્રવિચિત્ર આભૂષણોથી વિભૂષિત છે.

૮. **ગંધર્વ નિકાયના** દેવો ૧ હાહા, ૨ હૂહૂ, ૩ તુંબરુ, ૪ નારદ, ૫ ઋષિવાદક, ૬ ભૂતવાદક, ૭ કાદંબ, ૮ મહાકાદંબ, ૯ રૈવત, ૧૦ વિશ્વાવસુ, ૧૧ ગીતરતિ અને ૧૨ ગીતયશ એમ બાર પ્રકારના છે.

આ દેવો પણ પ્રિયદર્શનવાળા, સુંદર રૂપવાળા, ઉત્તમ લક્ષણયુક્ત સુંદર મુખવાળા, મસ્તકને વિષે મુકુટને પહેરનારા અને કંઠમાં હારને ધારણ કરનારા હોય છે. [૩૪—૩૫]

ચોવીશ તીર્થંકરના યક્ષ—યક્ષિણીઓ યક્ષનિકાયના હોવાથી વ્યંતર જાતિના હોય છે. તેમજ છપ્પન^{૧૧૯} દિક્કુમારિકાઓ અને સરસ્વતી (શ્રુતદેવી) તે પણ વ્યંતરનિકાયની કહેવાય છે.

અવતરણ—આઠે પ્રકારની વ્યંતરનિકાયનાં ઇન્દ્રોનાં નામો કહે છે.

કાલે ય મહાકાલે, સુરુવ પડિરૂવ પુણ્ણભદ્દે ય ।

તહ ચેવ માણિભદ્દે, ભીમે ય તહા મહાભીમે ॥૩૬॥

કિન્નર કિંપુરિસે સપ્પુરિસા, મહાપુરિસ તહ ય અઙ્કાપ ।

મહકાય ગીયરઈ, ગીયજસે દુન્નિ^{૧૨૦} દુન્નિ કમા ॥૩૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

કાલશ્ચ મહાકાલઃ, સુરૂપ—પ્રતિરૂપ—પૂર્ણમિદ્રાશ્ચ ।

તથા ચૈવ માણિમદ્રઃ, ભીમશ્ચ તથા મહાભીમઃ ॥૩૬॥

કિન્નર—કિંપુરુષાઃ, સત્પુરુષા મહાપુરુષસ્તથા ચ અતિકાયઃ ।

મહાકાય—ગીતરતી, ગીતયશા દ્વૌ દ્વૌ ક્રમેણ ॥૩૭॥

૧૧૯. આવશ્યકચૂર્ણિમાં ‘બહુર્હિ વાણમંતરેર્હિ’ના પાઠથી જણાય છે. [સ. પ્ર. ૪૩૭]

૧૨૦. દોન્નિ દોન્નિ इत्यपि पाठः ।

શબ્દાર્થ—

કાલે=કાલ
મહાકાલ=મહાકાલ
સુરૂવ=સુરૂપ
પટિરૂવ=પ્રતિરૂપ
પુણમદ્દે=પૂર્ણભદ્ર
ચેવ=નિશ્ચયથી
માણિમદ્દે=માણિભદ્ર
ભીમે=ભીમ
મહાભીમ=મહાભીમ

કિન્નર=કિન્નર
કિપુરુષે=કિપુરુષ
સપ્પુરિસા=સત્પુરુષ
મહાપુરિસ=મહાપુરુષ
અઙકાપ્પ=અતિકાપ
મહાકાય=મહાકાય
ગીયરર્ડ=ગીતરતિ
ગીયજસે=ગીતયશ
દુન્નિ દુન્નિ=બબે

ગાયાર્થ— વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥૩૬-૩૭॥

વિશેષાર્થ— પૂર્વે ભવનપતિની દશે નિકાયના દક્ષિણ -ઉત્તરભેદવડે જેમ વીશ ઈન્દ્રો કહેલા છે તેમ વ્યંતરોની આઠે નિકાયના દક્ષિણોત્તરભેદવડે સોલ ઈન્દ્રો કયા કયા છે તે જણાવે છે.

પહેલા પિશાચનિકાયની દક્ષિણદિશાના ઈન્દ્રનું નામ કાલ અને ઉત્તરદિશાને વિષે મહાકાલ, બીજા ભૂતનિકાયની દક્ષિણદિશાને વિષે સુરૂપ અને ઉત્તરદિશાને વિષે પ્રતિરૂપ, ત્રીજા યક્ષનિકાયની દક્ષિણદિશાને વિષે પૂર્ણભદ્ર અને ઉત્તરદિશાને વિષે માણિભદ્ર, ચોથા રાક્ષસનિકાયની દક્ષિણ દિશાને વિષે ભીમ અને ઉત્તરદિશાને વિષે મહાભીમ, પાંચમા કિન્નરનિકાયની દક્ષિણદિશાને વિષે કિન્નર અને ઉત્તરદિશાને વિષે કિપુરુષ, છઠ્ઠા કિપુરુષનિકાયની દક્ષિણદિશાને વિષે સત્પુરુષ અને ઉત્તરદિશાને વિષે મહાપુરુષ, સાતમા મહોરગનિકાયની દક્ષિણદિશાને વિષે અતિકાપ અને ઉત્તરદિશાને વિષે મહાકાય અને આઠમા ગાંધર્વનિકાયની દક્ષિણદિશાને વિષે ^{૧૨૧}ગીતરતિ અને ઉત્તરદિશાને વિષે ગીતયશ છે.

એ પ્રમાણે આઠ નિકાયના દક્ષિણોત્તરભેદવડે સોળ ઈન્દ્રો કહ્યા.

આ સોળે ઈન્દ્રો મહાપરાક્રમી, સંપૂર્ણસુખી, અતિઋદ્ધિવંત, સંપૂર્ણોત્સાહી અને અપૂર્વ સામર્થ્યાદિ યુક્ત છે. [૩૬-૩૭]

* વ્યંતર નિકાયનાં ૧૬ ઇન્દ્રોનાં નામનું યંત્ર *

	નિકાય		દક્ષિણેન્દ્રો		ઉત્તરેન્દ્રો
૧	પિશાચનિકાય	૧	કાલેન્દ્ર	૨	મહાકાલેન્દ્ર
૨	ભૂતનિકાય	૩	સ્વરૂપેન્દ્ર	૪	પ્રતિરૂપેન્દ્ર
૩	યક્ષનિકાય	૫	પૂર્ણભદ્રેન્દ્ર	૬	માણિભદ્રેન્દ્ર
૪	રાક્ષસનિકાય	૭	ભીમેન્દ્ર	૮	મહાભીમેન્દ્ર
૫	કિન્નરનિકાય	૯	કિન્નરેન્દ્ર	૧૦	કિપુરુષેન્દ્ર
૬	કિપુરુષનિકાય	૧૧	સત્પુરુષેન્દ્ર	૧૨	મહાપુરુષેન્દ્ર
૭	મહોરગનિકાય	૧૩	અતિકાપેન્દ્ર	૧૪	મહાકાલેન્દ્ર
૮	ગાંધર્વનિકાય	૧૫	ગીતરતીન્દ્ર	૧૬	ગીતયશેન્દ્ર

૧૨૧—સરસ્વતી દેવી આ ઈન્દ્રની અગ્રમહિષી છે એમ ક્ષેત્રસમાસ તથા ભગવતીજીની ટીકામાં કહ્યું છે. [સં. પ્ર૦ ૨૩૬]

અવતરણ— એ આઠે નિકાયના દેવોની ધ્વજાનાં ચિહ્નો કહે છે,—

વિંધં કલંબ-સુલસે, વડ-ઘટ્ટંગે અસોગ-ચંપયણ ।

નાગે તુંબરુ અ જ્ઞાણ, ઘટ્ટંગ વિવઝિયા રુક્ષા ॥૩૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

વિંધં ^૧કદમ્બ-^૨સુલસી, ^૩વટ-^૪ઘટ્ટાઙ્ગવશોક-^૫ચમ્પકકૌ ।

^૬નાગસ્તુમ્બરુશ્ચ ^૭ધ્વજે, ઘટ્ટાઙ્ગવિવર્જિતા વૃક્ષાઃ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ—

વિંધં=ચિહ્ન

કલંબ=કદંબવૃક્ષ

સુલસે=સુલસવૃક્ષ

વડ=વટવૃક્ષ

ઘટ્ટંગે=ખટ્વાંગ, મહાતપસ્વી તપસ

વિશેષના ઉપકરણનું ચિહ્ન

અસોગ=અશોકવૃક્ષ

ચંપયણ=ચંપકવૃક્ષ

નાગે=નાગવૃક્ષ

તુંબરુ અ =અને તુંબરુ વૃક્ષ

જ્ઞાણ=ધ્વજામાં

ઘટ્ટંગ=ખટ્વાંગ

વિવઝિયા=રહિત, સિવાય

રુક્ષા=વૃક્ષો

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥૩૮॥

વિશેષાર્થ— પૂર્વે સત્તરમી ગાથામાં ભવનપતિનિકાયના દેવોને ઓળખવા માટે જેમ મુકુટાદિમાં ચિહ્નો કહ્યાં હતાં, તેમ વ્યંતરનિકાયને ઓળખવા માટે સ્વસ્વ વિમાનોની ધ્વજામાં રહેલાં ચિહ્નોને કહે છે.

પહેલા પિશાચનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે **કદંબ** નામના વૃક્ષનો જેવો આકાર હોય તેવા આકારનો આલેખ હોય છે. ૨. ભૂતનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે **સુલસ** નામના વૃક્ષવિશેષનું ચિહ્ન હોય છે. ૩. યક્ષનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે **વટવૃક્ષ**નું, ચોથા રાક્ષસનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે તપસ્વી તપસનું ઉપકરણ વિશેષ **ખટ્વાંગ**નું ચિહ્ન, પાંચમા કિન્નરનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે **અશોકવૃક્ષ**નું, છઠ્ઠા કિંપુરુષનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે **ચંપકવૃક્ષ**નું, સાતમા મહોરગનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે **નાગ**નામા વૃક્ષનું અને આઠમા ગાંધર્વનિકાયના દેવોની ધ્વજાને વિષે **તુંબરુ** નામના વૃક્ષનું ચિહ્ન હોય છે.

ઉપર કહેલાં ચિહ્નોમાં ફક્ત એક ચોથા રાક્ષસ નિકાયનું ચિહ્ન ખટ્વાંગ—ભિક્ષાપાત્ર વિશેષનો આકાર સિવાય બાકીના નિકાયોનાં ચિહ્નો વિવિધ જાતિનાં વૃક્ષોનાં છે. [૩૮]

અવતરણ— પ્રસ્તુત વ્યંતરદેવોનાં શરીરનો વર્ણ કહે છે—

જવ્ઘ-પિસાય-મહોરગ-ગંધવ્વા સામ કિંનરા નીલા ।

રુક્ષસ-કિંપુરુષા વિ ય, ધવલા ભૂયા પુણો કાલા ॥૩૯॥

સંસ્કૃત છાયા—

યક્ષ-પિશાચ-મહોરગ-ગન્ધર્વાઃ શ્યામાઃ કિન્નરા નીલાઃ ।

રાક્ષસ-કિંપુરુષાપિ ચ, ધવલા ભૂતાઃ પુનઃ કાલાઃ ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ—

સરલ છે. પ્રથમ કહેવાઈ પણ ગયો છે.

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૩૮॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વે ભવનપતિદેવોનાં વર્ણન પ્રસંગે, જેમ તે દેવોનાં શરીરનો વર્ણ કહેવામાં આવ્યો હતો તેમ વ્યંતરનિકાયના દેવોનાં શરીરનો વર્ણ કેવો હોય છે તે કહે છે.—

પહેલા પિશાચનિકાયના દેવોનો, ત્રીજા યક્ષનિકાયના દેવોનો, સાતમા મહોરગ અને આઠમા ગાંધર્વ એ ચારે નિકાયના દેવોનો દેહવર્ણ **શ્યામ** એટલે કૃષ્ણવર્ણ સમજવો. પાંચમા કિન્નરોના દેહનો વર્ણ **શ્યામ**, તથાપિ કિંચિત્ નીલવર્ણના આભાસ સહિત જાણવો. ચોથી રાક્ષસનિકાય અને છઠી કિંપુરુષનિકાયના દેવોનો દેહવર્ણ **ઉજ્જવલ** હોય છે અને બીજી ભૂતનિકાયના દેવોના દેહનો વર્ણ પણ **કૃષ્ણ** (શ્યામ) હોય છે. [૩૮]

વ્યંતર નિકાયોને વિષે ચિહ્ન તથા દેહવર્ણનું યંત્ર

નિકાય નામ	ધ્વજચિહ્ન	દેહવર્ણ
૧-પિશાચ નિકાય	કદંબ વૃક્ષ	શ્યામ
૨-ભૂત ”	સુલસ વૃક્ષ	કૃષ્ણ
૩-યક્ષ ”	વટ વૃક્ષ	શ્યામ
૪-રાક્ષસ ”	તાપસ પાત્ર	ઉજ્જવલ
૫-કિન્નર ”	અશોક વૃક્ષ	શ્યામ (નીલ)
૬-કિંપુરુષ ”	ચંપક વૃક્ષ	ઉજ્જવલ
૭ મહોરગ ”	નાગ વૃક્ષ	શ્યામ
૮-ગાંધર્વ ”	તુંબરુ વૃક્ષ	શ્યામ

* વ્યંતરનિકાયોનાન્તર્વર્તિ—‘વાણ-વ્યંતર’ નિકાયનું સ્વરૂપ *

અવતરણ—હવે વાણવ્યંતરના આઠ ભેદો કહે છે, અને તેઓ જ્યાં છે તે સ્થાનનું નિરૂપણ કરે છે—

અણપત્રી પણપત્રી, ઇસિવાઈ ભૂયવાઈએ ચેવ ।

કંદી ય મહાકંદી, કોહંડે ચેવ પયણ ય ॥૪૦॥

ઇયપદમ-જોયણસણ, રયણાણ અદ્ધ વંતરા અવરે ।

તેસુ ઇહ સોલસિંદા, 'રુયગ' અહો દાહિણુત્તરઓ ॥૪૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

અણપત્રી પણપત્રી, ઋષિવાદી ભૂતવાદી ચૈવ ।

કન્દી ચ મહાકન્દી, કોહણડે ચૈવ પતંગે (પ્રયતે) ચ ॥૪૦॥

ઇહ પ્રથમ-યોજનશતે, રત્નાયામઘૈ વ્યંતરા અપરે ।

તેષ્વિહ ષોડશેન્દ્રા, રુચકાધો દક્ષિણોત્તરતઃ ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ—

અણપત્રી=અણપન્ની

પણપત્રી=પણપન્ની

ઇસિવાઈ=૩૫૧વાદી

ભૂતવાદાણ=ભૂતવાદી

કન્દી=કંદી

મહાકન્દી=મહાકંદી

કોહંડે=કોહંડ

પયણ=પતંગ

પદમ-જોયણસણ=પ્રથમના સો યોજનમાં

રયણાણ=રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં

અદ્ધ=આઠ

અવરે=બીજા

ઇહ=આ

સોલસિંદા=સોળ ઈન્દ્રો

રુયગઅહો=રુચકપ્રદેશની નીચે

દાહિણુત્તરઓ=દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં

ગાયાર્થ— અણપન્ની, પણપન્ની, ૩૫૧વાદી, ભૂતવાદી, કંદિત, મહાકંદિત, કોહંડ અને પતંગ એ આઠ વાણવ્યંતરના ભેદો છે. તે આઠ વાણવ્યંતર નિકાય રુચકપ્રદેશની નીચે, રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમના^{૧૨૨} સો યોજનમાં રહેલા છે અને તેમાં દક્ષિણ-ઉત્તર ભેદ વડે એકંદર સોળ ઈન્દ્રો છે. ॥૪૦-૪૧॥

વિશેષાર્થ— પૂર્વે આઠ પ્રકારની વ્યંતરનિકાયોનું અલ્પ વર્ણન કર્યું. એ જ વ્યંતર જાતિમાં એક અવાન્તર (બીજા પ્રકારના) વ્યંતરો પણ છે અને તેથી તેઓ વાણવ્યંતર તરીકે ઓળખાય છે. વ્યંતરોના સ્થાનથી આ વાણવ્યંતર દેવોનું સ્થાન જુદું છે અને તેથી પ્રત્યેક નિકાયનાં નામો તથા સ્થાન વગેરેનું વર્ણન કરે છે.

‘વાણવ્યંતર’ એટલે શું ?—વસનામાન્તરેષુ વિશેષેણ ભવાઃ વાળવ્યંતરાઃ—વનો (જંગલો)ના મધ્યભાગોમાં વિશેષે કરીને થનારા (વસનારા) તે વાણવ્યંતર કહેવાય. તે આઠ પ્રકારના છે—

૧૨૨. યોગશાસ્ત્રકાર મહારાજા શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રમાં તથા શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિક્ષિમાશ્રમજ મહારાજા સંગ્રહણી ગ્રંથમાં વાણવ્યંતરોનું સ્થાન ઉપરના છોડેલા સો સો યોજનમાંથી પુનઃ તેમાં જ ઉપર નીચે દશ દશ યોજન છોડીને બાકી રહેલા એથી યોજનમાં જણાવે છે. આ ચન્દીયાસંગ્રહણીનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે, જ્યારે પ્રજાપનાઉપાક્રમાં શ્રી ગૌતમસ્વામી મહારાજાએ કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ત્રિકાલજ્ઞાની પરમાત્મા મહાવીરદેવે એમ જણાવેલ છે કે, પ્રથમથી છોડાયેલા ઉપરના હજાર યોજનમાંહેથી જ ઉપર નીચે સો સો યોજન છોડી બાકીના આઠસો યોજનમાં વાણવ્યંતરો છે. આ સ્થળે ગીતાર્થ પુરુષો એવો પણ સમન્વય કરે છે કે, વ્યંતરોને પણ સિદ્ધાંતોમાં વાણવ્યંતર શબ્દથી કોઈ કોઈ સ્થળે વર્ણવ્યા છે. આ સમન્વયથી શાસ્ત્રીય વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

૧ અણપન્ની નિકાય, ૨ પણપન્ની નિકાય, ૩ ઋષીવાદી નિકાય, ૪ ભૂતવાદી નિકાય, ૫ કંદિત નિકાય, ૬ મહાકંદિત નિકાય, ૭ કોહંડ નિકાય, ૮ પતંગ નિકાય.

અગાઉ વ્યંતરોનું સ્થાન બતલાવતાં જે સો સો યોજન છોડેલાં હતાં એમાં ફક્ત ઉપરની જ સો યોજન પૃથ્વીમાં જ દશ-દશ યોજન ઉપર ને નીચે છોડતાં મધ્યની એંશી યોજન પૃથ્વીમાં વાણવ્યંતર દેવો વસે છે, જેની નિકાયોનાં નામો ઉપર જણાવ્યાં છે.

એ આઠે નિકાયના દક્ષિણ-ઉત્તરભેદ વડે સોળ ઈન્દ્રો છે. એ નિકાયો સમભૂતલાના રુચક સ્થાનેથી દક્ષિણ-ઉત્તરદિશામાં જાણવી.

૧. પ્રશ્ન—‘સમભૂતલા’ એટલે શું ?

ઉત્તર—જેમ લૌકિક વ્યવહારમાં વિજ્ઞાનીઓએ પ્રાયઃ ઘણીખરી [પૃથ્વી-નદી-પર્વતાદિ] વસ્તુઓની ઊંચાઈ-નીચાઈનાં માપ માટે દરિયાની સપાટી નક્કી કરી છે એટલે કે તેનું ‘સમભૂતલસ્થાન’ કાલ્પનિક દષ્ટિથી દરિયાઈ સપાટી રાખ્યું છે, તેમ જૈનસિદ્ધાંતોમાં ઊર્ધ્વલોકે, અધોલોકે અને તિચ્છલોકે રહેલી (પ્રાયઃ) શાશ્વતી જે જે વસ્તુનું જેટલું જેટલું ઊંચાઈ-નીચાઈનું પ્રમાણ દર્શાવ્યું છે તે બધુંએ સર્વશોક્ત વચનાનુસાર આ સમભૂતલાની અપેક્ષાએ રાખવામાં આવ્યું છે.

૨. પ્રશ્ન—આ સમભૂતલા પૃથ્વી ક્યાં આવી ? રુચકપ્રદેશો ક્યાં આવ્યા ? સમભૂતલા અને રુચક પ્રદેશો એ બન્ને એક જ સ્થાનવર્તી છે કે અન્ય અન્ય સ્થાન-સ્થિત છે ?

ઉત્તર—એક લાખ યોજનની લંબાઈ પહોળાઈવાળા જંબૂદ્વીપના મધ્યભાગે આવેલા મહાવિદેહ-ક્ષેત્રમાં મન્દર-મેરુ નામનો પર્વત આવેલો છે. જેને ઈતર દર્શનકારો પણ માને છે. તે ઊંચાઈમાં મૂળભાગ સાથે ૧ લાખ યોજનનો છે અને કંદથી લઈને ૮૮૦૦૦ યોજન બહાર છે. જેથી બાકીનાં એક હજાર યોજન મૂળમાં (રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં) પહોંચેલો છે. આ મેરુ કંદભાગે એટલે રત્નપ્રભાનો પિંડ પૂરો થાય ત્યાં દશ હજાર યોજનના ઘેરાવાવાળો છે, ત્યારપછી આગળ કમે કમે ઘટતો છે.

[જેનું કરણાદિ સવિસ્તર સ્વરૂપ શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિથી જાણવા યોગ્ય છે.]

પૂર્વે સમજી આવ્યા કે રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો પિંડ ૧ લાખ ૮૦ હજાર યોજનનો છે. એમાં ઉર્ધ્વ-અધઃ એક હજાર યોજન છોડી, બાકીના વચલા ભાગમાં ભવનપતિ દેવો અને નારક જીવો રહે છે. પુનઃ છોડેલાં કેવળ ઉપરના જ હજાર યોજનમાંથી ઉપર-નીચે સો સો યોજન મૂકી દેતાં બાકીનાં ૮૦૦ યોજનમાં વ્યંતરો રહે છે. અને એ છોડેલા ઉપરના સો યોજન પૈકી પુનઃ ઉપર નીચેથી દશ દશ યોજન છોડીને બાકીના ૮૦ યોજન પૃથ્વીમાં પ્રસ્તુત વાણવ્યંતર દેવો વસે છે.

આથી સંગ્રહણીમાં જે ‘રુઅગઅહો દાહિણુત્તરઓ’ ૫૬ દર્શાવ્યું તે યુક્ત છે; કારણકે છોડેલા એ ૧૦ યોજન, મેરુના કન્દથી વાણવ્યંતર સ્થાન સુધીના છે અને એ દશ યોજન ઉપરના ઊર્ધ્વભાગ મધ્યે રુચક સ્થાન આવેલું છે. અને ત્યારબાદ ૮૦ યોજનમાં વાણવ્યંતરો રહે છે. આ મેરુપર્વત રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પિંડમાં ૧૦૦૦ યોજન ઊંડો ગયેલો છે એટલે ઠેઠ ઉપરથી (કન્દભાગથી) નીચે

આવતાં વ્યંતર સ્થાન પૂર્ણ થયા બાદ, સો યોજનને અન્તે મેરુ પૂર્ણ થાય છે અને જેમ જેમ નીચે જાય તેમ તેમ તેનો પરિધિ પણ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે તે પણ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

હવે બીજા પ્રશ્નના સમાધાન પૂર્વે એ પણ નિર્ણય કરી લેવો આવશ્યક છે કે સમભૂતલા સ્થાન એ જ રુચક સ્થાન છે કે અન્ય ? તો સમજવાનું કે સમભૂતલ અને રુચક સ્થાન એ એક જ વસ્તુ છે, પણ અન્ય અન્ય સ્થાનવાળી વસ્તુઓ નથી.

જે વાત સ્પષ્ટતાથી શ્રી ભગવતીજી, સ્થાનાઙ્ગ, નન્દીવૃત્તિ, નન્દીચૂર્ણિ, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, તત્ત્વાર્થવૃત્તિ, આવશ્યક, વિશેષાવશ્યક, લોકપ્રકાશ, ક્ષેત્રસમાસ, સંગ્રહણી, જીવાભિગમ, પન્નવણા, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, મંડલપ્રકરણાદિ અનેક સૂત્ર-^{૧૨૩}ગ્રંથોમાં સમજાવી છે.

‘સમભૂતલા-રુચક’ સ્થાન ક્યાં આવ્યું ?

નોંધ:—સમભૂતલ એ જ રુચકસ્થાન છે તે, અને તે ધર્માના શુલ્લક પ્રતરે જ છે, તે બંને વાતનું કથન કરનારી સિદ્ધાંતોની મુખ્ય મુખ્ય સાક્ષીઓ અહીં આપવામાં આવે છે.

૧૨૩. શ્રી ભગવતીજી સૂત્રમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીએ પૂછેલા ચન્દ્ર-સૂર્ય સંબંધી ઉત્તર પ્રસંગે ચરમ તીર્થપતિ શ્રી મહાવીરદેવે જણાવ્યું છે કે—

૧ ગોયમા ! જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ દાહિણેણં ઇમીસે રયણપ્પમાણ પુઢવીણ **બહુસમરમણિજ્ઞાઓ ભૂમિભાગાઓ** ઉઠ્ઠં ચંદિમસૂરિય-ગહાણ-નક્ષત્ત-તારારુવાણં...ઇત્યાદિ [શ્રી ભગવતીસૂત્ર]

૨ ‘કહિન્નં મંતે તિરિયલોગસ્સ આયામમજ્ઞે પ્પણ્ણત્તે ?’

“ગોયમા ! જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ બહુમજ્ઞદેસમાણ ઇમીસે રયણપ્પમાણ પુઢવીણ **ઉવરિમહેટ્ઠિલ્લેસુ હુહ્ગપયેસુ** એત્થણં તિરિયલોગસ્સ મજ્ઞે અહ્ગપ્પેણે રુયણે પ્પણ્ણત્તે, જાઓ મં ઇમાઓ દસ દિસાઓ હવંતિ” [શ્રી ભગવતીસૂત્ર]

૩ “કેવદ્દયાણં મન્તે ! જોહિસિયા વાસા પન્નતા ? ગોયમા ! ઇમીસે રયણપ્પમાણ પુઢવીણ **બહુસમરમણિજ્ઞાઓ ભૂમિભાગાઓ** સત્તણ્ણઉઠ્ઠં સણે ઉઠ્ઠં ઉપ્પજ્ઞતા”....ઇત્યાદિ [શ્રી સમવાયંગસૂત્ર]

૪ “કહિન્નં મન્તે ! જોહિસિયા દેવા પરિવસંતિ ? ઇમીસે રયણપ્પમાણ પુઢવીણ **બહુસમરમણિજ્ઞાઓ ભૂમિભાગાઓ** સત્તણ્ણઉઠ્ઠં જોયણસણે ઉઠ્ઠં ઉપ્પજ્ઞતા”..... [શ્રી પન્નવણસૂત્ર]

૫ ‘અસ્મા રત્તપ્રમાપૃથિવ્યા **બહુસમરમણીયાત્ ભૂમિભાગાદૂર્ધ્વ** સત્તયોજનશતાનિ ઉત્તલુત્વ ગત્વા અત્રાન્તરે અધસ્તનં તારાવિમાનં ચારં ચરતીત્યાદિ.’ [શ્રી સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ]

૬ તત્ર તિર્યગ્લોકસ્યોર્ધ્વાધોઽપેક્ષયાઽદ્વાદશયોજનશતપ્રમાણસ્ય મધ્યભાગે દ્વૌ લઘુશુલ્લકપ્રતરૌ, તયોર્મધ્યભાગે જંબૂદ્વીપે રત્તપ્રમાયા **બહુસમે ભૂમિભાગે મેરુમધ્યેઽષ્ટપ્રાદેશિકો** રુચકઃ તત્ર ગોસ્તનાકારાશ્ચત્વારઉપરિતનાઃ પ્રદેશાશ્ચત્વારાધસ્તનાઃ **એષ એવ રુચકઃ સર્વાસાં વિદિશાં વિદિશાં વા પ્રવર્તકઃ**, એતદેવ ચ સકલતિર્યગ્લોકમધ્યમ્ [શ્રી નન્દીસૂત્ર-ટીકા]

૭ આ જ પ્રમાણે ‘શ્રી નન્દીચૂર્ણી’માં પણ કથન છે.

૮ “સ્થાનાઙ્ગી”ના બીજા ભાગમાં પણ આ જ પ્રમાણે સમર્થન છે.

૯ **વિશેષાવશ્યકભાષ્ય** ઉપરની ‘શિષ્યહિતા’ ટીકામાં શ્રીમાનુ મલધારિ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજીએ પણ ઉપર પ્રમાણે જ ઉલ્લેખ કરેલ છે. [જે માટે જુઓ ગાથા ૨૭૦૦ ઉપરની ટીકા]

૧૦ ‘રત્તપ્રમાયા ઉપરિ **શુલ્લકપ્રતરદ્વયૌ** । મેર્વન્તઃ કન્દોર્ધ્વભાગે **રુચકોઽષ્ટપ્રદેશકઃ** ॥૧॥

તસ્મિંશ્ચ લોકપુરુષકટીતટપટીયસિ । મધ્યભાગે **સમભૂમિજ્ઞાપકો** રુચકોઽસ્તિ યઃ ॥૨॥”

[શ્રીલોકપ્રકાશ ક્ષેત્ર લોક સર્ગ ૧૨]

સમભૂતલ—રુચકસ્થાન, એ મેરુના દશ હજાર યોજનના ઘેરાવાવાળા મેરુના કન્દના ઊર્ધ્વભાગે ધર્મા—રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં આવેલાં બે ક્ષુલ્લક પ્રતરો છે તેનો મધ્યભાગ છે.

આ પ્રતરો ચારે બાજુથી લોકાન્તને સ્પર્શીને રહ્યાં છે. આ પ્રતરો ચૌદરાજલોકવર્તી સર્વ પ્રતરો પૈકી લંબાઈ પહોળાઈમાં ક્ષુલ્લક એટલે નાના હોવાથી ક્ષુલ્લક પ્રતરો તરીકે ઓળખાય છે. આથી જ રુચકપ્રસ્તાર તે જ પ્રતરપ્રસ્તાર એમ પણ કહેવાય છે. આ બન્ને પ્રતરો સામસામા (ઉપર નીચે) રહેલા છે. તેમાં અધઃસ્થાનેથી ઉપર આવતાં જે ક્ષુલ્લક પ્રતર આવે, તેના ઉપરના ભાગે ચાર રુચક પ્રદેશો આવેલા છે અને તેની સન્મુખ રહેલા (ઊર્ધ્વના) બીજા ક્ષુલ્લક પ્રતરે (નીચેના ભાગે સંબદ્ધ.) ચાર રુચકપ્રદેશો આવેલા છે. તે રુચકો સામસામી જોતાં જાણે પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા રહ્યા ન હોય ? તેમ દેખાય છે. આ સ્થાન ધર્માપૃથ્વીમાં ગયેલા મેરુના કન્દના મધ્યભાગમાં સમજવું.

આ અષ્ટરુચકપ્રદેશોને જ્ઞાની પુરુષો ચોરસરુચક^{૧૨૪} એ નામથી સંબોધે છે.

આ પ્રદેશો ગોસ્તનાકારે છે. આ સ્થાનને રુચકસ્થાન તરીકે ઓળખો કે સમભૂતલ તરીકે કહો તે એક જ છે.

એક વાત સમજી રાખવી જોઈએ કે, કોઈ પણ ગ્રન્થમાં કોઈ પણ વસ્તુના નિર્દેશમાં ‘સમભૂમાગાત્’ શબ્દ માત્ર કહ્યો હોય, તો તેમાં રુચકસ્થાન અન્તર્ગત આવી જાય છે અને જ્યાં રુચકાત્ એટલું માત્ર કહ્યું હોય તો તેથી સમભૂતલા સ્થાન પણ કહી શકાય છે, કારણકે સમભૂતલ અને રુચક એ એક જ સ્થાનવાચી શબ્દો છે.

આ પ્રમાણે સઘળા^{૧૨૫} સિદ્ધાન્તો “ધર્માપૃથ્વીમાં જ (રત્નપ્રભામાં) ક્ષુલ્લકપ્રતર અને અષ્ટરુચક પ્રદેશો માનવા” એવું સૂચન કરે છે અને સાથે સાથે તે જ સમભૂતલ સ્થાન છે. તે જ દિશા અને વિદિશાનું પ્રભવસ્થાન છે તથા તે જ તિર્યગ્લોકનું મધ્ય છે, એટલે કે રુચકસ્થાન—સમભૂતલસ્થાન અને દિશાભવસ્થાન એ ત્રણેનું સ્થાન એક જ છે એમ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે. આ સમભૂતલ—રુચકસ્થાન તે જ તિર્યગ્લોકનું મધ્ય છે, એટલું જ નહિ પણ મેરુપર્વતના વનખંડાદિની ઊંચાઈ વગેરે તથા અધોગ્રામની શરૂઆત પણ આ રુચકથી જ પ્રારંભાયેલી છે અને ત્યાંથી જ એક હજાર યોજન ઊંડાપણું લેવાનું છે. મંડલપ્રકરણમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે—“સમભૂતલાપેક્ષયા યોજનસહસ્રમધોગ્રામાઃ” —શ્રીલઘુક્ષેત્રસમાસ મૂલમાં પણ એ જ વાતનું સમર્થન કરેલું છે.

૧૧. મેરુમધ્યસ્થિતાષ્ટપ્રદેશાત્મકરુચકસમાનાદ્ભૂતલાદ્યામ્યો દશોનયોજનશતેમ્ય આરમ્યોપરિ દશોત્તરયોજનશતે જ્યોતિષ્કાસ્તિષ્ઠન્તીતિ’ [મંડલપ્રકરણ]

આવા જ ઉલ્લેખો શ્રી જીવાભિગમ, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, તત્ત્વાર્થસૂત્ર ભાષ્ય—ટીકા, સંગ્રહણી—ટીકા, ક્ષેત્રસમાસ—ટીકા, લોકનાલિકા, જ્યોતિષ્કરણક, દેવેન્દ્રસ્તવ, આવશ્યકની ટીકાઓ વગેરે અનેક ગ્રન્થોમાં જણાવેલ છે.

૧૨૪. યદાહુ :- ‘રુચકેઽત્ર પ્રદેશાનાં યદ્વતુષ્કદ્વયં સ્થિતમ્ । તત્સમશ્રેણિકં તદ્ધ વિજ્ઞેયં પ્રતરદ્વયમ્ ॥’

૧૨૫. તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ૦ ૩, સૂ. ૬ની સિદ્ધસેનીય ટીકામાં સમતલાદ્ ભૂમાગાદ્....એ પંક્તિમાં રત્નપ્રભાવર્તી ક્ષુલ્લક પ્રતરોની વાત કરી છે. પણ લાગે છે કે તે ‘ઉપરિતન અધસ્તન’ નામથી સૂચિત પ્રતરોની વાત છે; નહીં કે સર્વથી ‘લઘુક્ષુલ્લકપ્રતરો’ની વાત.

જોયણસયદસગંતે, સમઘરણીઓ અહો અહોગામા ।

બાયાલીસસહસ્રેહિં, ગંતુ મેરુસ પચ્છિમઓ ॥૧॥ [અર્થ સુગમ છે.]

આ ૧૨૬ અષ્ટરુચકસ્થાન તે જ 'સમભૂતલા-રુચકપૃષ્ઠી' આ રુચકપ્રદેશોથી ઊર્ધ્વ-અધો દિશા તથા વિદિશાઓની ઉત્પત્તિ છે, જે માટે આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે :-

‘અદ્વપાસો રુઅગો, તિરિયલોગસ મજ્ઞયારંમિ ।

એસ પમવો દિસાણં એસેવ ભવે અણુદિસાણં ॥૧॥ [૪૦-૪૧]

અવતરણ—વાણવ્યન્તર દેવીના સોળ ઇન્દ્રોનાં નામ કહે છે.

સંનિહિએ સામાણે, ધાઇ વિહાએ ઇસી ય ઇસિવાલે ।

ઈસર-મહેસરે વિ ય, હવડ સુવત્થે વિસાલે ય ॥૪૨॥

હાસે હાસરઈ વિ ય, સેએ ય ભવે તહા મહાસેએ ।

પયગે પયગવઈ વિ ય, સોલસ ઇંદાણ નામાઈ ॥૪૩॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬-૭]

સંસ્કૃત છાયા—

સન્નિહિતસ્સામાનઃ, ધાતા વિધાતા ઋષિશ્ચ ઋષિપાલઃ ।

ઈશ્વર-મહેશ્વરાવપિ ચ, ભવતિ સુવસ્ત્રો વિશાલશ્ચ ॥૪૨॥

હાસ્યો હાસ્યરતિરપિ ચ, શ્વેતશ્ચ ભવેત્તથા મહાશ્વેતઃ ।

પતન્નઃ પતન્નપતિરપિ ચ, ષોડશેન્દ્રાણાં નામાનિ ॥૪૩॥

શબ્દાર્થ—

સંનિહિએ=સંનિહિત
સામાણે=સામાન
ધાઇ=ધાતા
વિહાએ=વિધાતા
ઇસી=ઋષિ
ઇસિવાલે=ઋષિપાલ
ઈસર=ઈશ્વર
મહેસરે વિ=મહેશ્વર
હવડ=હોય છે
સુવત્થે=સુવસ્ત્ર
વિસાલે=વિશાલ

હાસે=હાસ્ય
હાસરઈ વિ=વહી હાસ્યરતિ
સેએ=શ્વેત
મવે=હોય
તહા=તથા
મહાસેએ=મહાશ્વેત
પયગે=પતન્ન
પયગવઈવિ=પતન્નપતિ
સોલસ=સોલસ
ઇંદાણ=ઇન્દ્રોનાં
નામાઈ=નામો

૧૨૬. રુચકોની સ્થાપના કેવી રીતે છે ?

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના બંને લઘુક્ષુલ્લકપ્રતરોમાં ઊર્ધ્વ અને અધઃ સ્થાનવર્તી ગોસ્તનાકારે રહેલા અષ્ટરુચકપ્રદેશોનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન કે પરસ્પર સંસ્થાન કઈ રીતે સમજવું ? શું નીચે :: આવા ચાર રુચકો સ્થાપી તેના ઉપર જ બીજા ઊર્ધ્વવર્તી ચાર રુચક સ્થાપવા કે બીજી રીતે ? તે વિચારાસ્પદ છે. તેથી અહીં સ્પષ્ટ નિર્ણય લખી શકાય તેમ નથી.

ગાયાર્થ—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૪૨-૪૩॥

વિશેષાર્થ—વાણવ્યંતરોની આઠે નિકાયોના ઉત્તરભેદવડે સોળ ઈન્દ્રો છે. તેમાં પહેલા અણપન્ની નિકાયના દક્ષિણેન્દ્રનું નામ સંનિહિતઈન્દ્ર છે અને ઉત્તરેન્દ્રનું નામ સામાન ઈન્દ્ર છે, બીજા પણપન્ની નિકાયના દક્ષિણેન્દ્રનું નામ ધાતા અને ઉત્તરેન્દ્રનું વિધાતા, ત્રીજા ઋષીવાદી નિકાયના દક્ષિણેન્દ્રનું ઋષિ ઈન્દ્ર અને ઉત્તરેન્દ્રનું ઋષિપાલઈન્દ્ર, ચોથા ભૂતવાદી નિકાયનો દક્ષિણેન્દ્ર ઈશ્વરઈન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાનો મહેશ્વરઈન્દ્ર, પાંચમા કંઠિત નિકાયનો દક્ષિણેન્દ્ર સુવત્સઈન્દ્ર અને ઉત્તરદિશાનો વિશાલઈન્દ્ર, છઠ્ઠા મહાકંઠિત નિકાયનો દક્ષિણેન્દ્ર હાસ્ય અને ઉત્તરેન્દ્ર હાસ્યરતિ, સાતમા કોહંડ નિકાયનો દક્ષિણેન્દ્ર શ્વેત અને ઉત્તરદિશામાં મહાશ્વેત ઈન્દ્ર અને આઠમા પતંગ નિકાયના દક્ષિણેન્દ્રનું નામ પતંગ અને ઉત્તર દિશામાં પતંગપતિ ઈન્દ્ર એમ સોલ ઈન્દ્રો જાણવા. [૪૨-૪૩] (પ્ર. ગા. સં. ૬-૭)

આ પ્રમાણે ભવનપતિના દશે નિકાયોના મળીને વીશ ઈન્દ્રો તથા વ્યંતર અને વાણવ્યંતરના આઠ આઠ નિકાયના મળી સોળ નિકાયના બત્રીશ ઈન્દ્રો, જ્યોતિષીનિકાયના બે ઈન્દ્રો અને વૈમાનિકનિકાયના દશ ઈન્દ્રો એટલે કે ચારે નિકાયના થઈ કુલ ચોસઠ ઈન્દ્રો થયા.

આ ઈન્દ્રો અવશ્ય સમકિતવંત હોય છે અને પરમકારુણિક જગત્જંતુનું કલ્યાણ ઈચ્છનારા પરમતારક તીર્થંકર પરમાત્માઓના જન્મકલ્યાણકાદિ અવસરે કરાતી તે તે પ્રકારની ઉચિત ભક્તિસેવામાં સદા તત્પર હોય છે.

॥ इति वाणव्यंतराधिकारः ॥

અવતરણ—હવે વ્યંતરેન્દ્રોના તથા (સરખું વક્તવ્ય હોવાથી) ચન્દ્ર-સૂર્યના સામાનિક દેવો તથા આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યાનું નિરૂપણ કરે છે :-

સામાણિયાણ ચરો, સહસ્સ સોલસ ચ આયરક્ષાણં ।

પત્તેયં સર્વેષાં, વંતરવડ-સસિરવીણં ચ ॥૪૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

સામાનિકાનાં ચત્વારિ, સહસ્રાણિ ષોડશ ચ આત્મરક્ષકાણામ્ ।

પ્રત્યેકં સર્વેષાં, વ્યંતરપતિ-શશિ-રવીણાશ્ચ ॥૪૪॥

શબ્દાર્થ—

સર્વેષાં=સર્વ નિકાયને વિષે

|

વંતરવડ=વ્યંતરેન્દ્રપતિ

ગાયાર્થ—વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥૪૪॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વે ભવનપતિદેવોના સામાનિક તથા આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યા કહી છે તે જ પ્રમાણે વ્યંતરની આ નિકાયના બત્રીશ ઈન્દ્રો તથા જ્યોતિષી નિકાયના સૂર્ય અને ચન્દ્ર (એ બે જ ઈન્દ્રપણે હોવાથી) એમ કુલ ચોત્રીશ ઈન્દ્રો થયા. તે પ્રત્યેક ઈન્દ્રને ચાર ચાર હજાર સામાનિક દેવો હોય છે અને સામાનિક દેવોથી ચારગુણા એટલે સોલ સોલ હજાર આત્મરક્ષક દેવો પ્રત્યેક ઈન્દ્રોને હોય છે તેમજ પૂર્વોક્ત કથનાનુસાર તેઓની સેવામાં તે દેવો નિમગ્ન હોય છે. [૪૪]

॥ પ્રત્યેકવ્યંતરેન્દ્રાશ્રયી^{૧૨૭} સામાનિક તથા આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યાનું યંત્ર ॥

નિકાય નામ	ઉત્તરેન્દ્ર	સામાનિક	આત્મરક્ષક	દક્ષિણેન્દ્ર	સામાનિક	આત્મરક્ષક
૧ પિશાચનિ૦	કાલ	૪૦૦૦	૧૬૦૦૦	મહાકાલ	૪૦૦૦	૧૬૦૦૦
૨ ભૂતનિ૦	સ્વરૂપ	"	"	પ્રતિરૂપ	"	"
૩ યક્ષનિ૦	પૂર્ણભદ્ર	"	"	મહિભદ્ર	"	"
૪ રાક્ષસનિ૦	ભીમ	"	"	મહાભીમ	"	"
૫ કિન્નરનિ૦	કિન્નર	"	"	કિંપુરુષ	"	"
૬ કિંપુરુષનિ૦	સત્યુરુષ	"	"	મહાપુરુષ	"	"
૭ મહોરુષનિ૦	અતિકાય	"	"	મહાકાય	"	"
૮ ગાંધર્વનિ૦	ગીતરતિ	ચાર હજાર	સોળ હજાર	ગીતયશ	ચાર હજાર	સોળ હજાર

॥ જ્યોતિષી નિકાયના ઇન્દ્રાશ્રયી સામાનિક-આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યાનું યંત્ર ॥

જ્યો૦ નામ	સામાનિક સંખ્યા	આત્મરક્ષક સંખ્યા
૧ સૂર્યેન્દ્રને	ચાર હજાર	સોળ હજાર
૨ ચન્દ્રેન્દ્રને	ચાર હજાર	સોળ હજાર

॥ ઇતિ પ્રસ્તુત ભવનદ્વારે વ્યંતરાધિકારઃ સમાપ્તઃ ॥

* પ્રાસંગિક પ્રકીર્ણક-અધિકાર *

[કલ્પોપપત્ર-દેવોના દશ પ્રકારો અને તેનું સ્વરૂપ]

અવતરણ—ગ્રન્થકાર ભવનપતિ તથા વ્યંતરનિકાયાશ્રયી દેવોના પ્રકારો, તેમની વ્યવસ્થાઓ તથા કલ્પસંબંધી વ્યવસ્થાઓ જણાવવાની ઈચ્છાથી, પ્રસ્તુત અધિકાર ચારે નિકાયમાં ઘટતો હોવાથી ચારે નિકાયાશ્રયી પ્રકીર્ણાધિકારનો પ્રારંભ કરતાં પ્રથમ કલ્પોપપન્ન દેવોના એકંદર પ્રકાર કેટલા ? તે જણાવે છે.

ઈન્દ^૧ સમ^૨ ત્રાયતીસા,^૩ પરિસ-તિયા-રક્ષ^૪ લોગપાલા ય ।

અણિય^૫ પઙ્ગના^૬ અભિઓગા, કિલ્બિસં^૭ દસ ભવણ વૈમાણી ॥૪૫॥

[પ્ર. ગા. સં. ૮]

સંસ્કૃત છાયા—

ઇન્દ્ર-સમ (સામાનિક) ત્રાયસ્ત્રિંશાઃ, પર્ષત્રિક-રક્ષ-લોકપાલાશ્ચ ।

અનીક-પ્રકીર્ણા-ભિઓગાઃ, કિલ્બિષિકા દશ ભવન-વૈમાનિકાઃ ॥૪૫॥

૧૨૭. વાણવ્યંતરોની સામાનિકાદિ સંખ્યા વ્યંતરેન્દ્રો મુજબ સમજવી.

શબ્દાર્થ—

ઇન્દ્ર=ઈન્દ્ર

સમ=ઈન્દ્રના સરખા-એટલે સામાનિકો

ત્રાયત્વિંશક=ત્રાયત્વિંશક દેવો

પરિસ-ત્રિયા=ત્રણ પર્ષદાના દેવો

રક્ષ=આત્મરક્ષક દેવો

લોગપાલા=લોકપાલ દેવો

અણિય=કટકના દેવો

પદ્મણા=પ્રકીર્ણ-પ્રજાસરખા દેવો

અમિઓગા=આભિયોગિક દેવો

કિલ્બિસ=કિલ્બિષિક દેવો

વેમાણી=વૈમાનિક

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૪ખા॥

વિશેષાર્થ—મનુષ્યલોકમાં રાજા, જાગીરદાર મહામાત્ય, નગરશેઠ, પુરોહિત-રાજગૌર, ફોજદાર, સભાસદો અને ચંડાલ વગેરે જુદી જુદી જાતની વ્યવસ્થા ને ફરજોને બજાવનારી વ્યક્તિઓ હોય છે, અને તેઓ દ્વારા રાજા અને પ્રજાની સર્વ વ્યવસ્થાઓ, સંરક્ષણ અને સર્વ વ્યવહારો સુલભ રીતે ચલાવી શકાય છે. તે પ્રમાણે દેવલોકમાં પણ ઈન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયત્વિંશક, ત્રણ પર્ષદામાં બેસવા યોગ્ય અધિકારી દેવો, આત્મરક્ષક દેવો, લોકપાલ દેવો, સેનાના દેવો, પ્રકીર્ણ, આભિયોગિક અને કિલ્બિષિક એમ દશ પ્રકારના દેવોવડે ભવનપતિ, વૈમાનિકાદિ ચારે નિકાયના દેવલોકનું તંત્ર સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલી રહ્યું છે.

તે દરેક દેવો નીચે જણાવેલાં પોતપોતાના અધિકૃત કર્તવ્યમાં સદા પરાયણ રહે છે.

તે દશે પ્રકારના દેવોની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા અને તેઓનું કર્તવ્ય આ પ્રમાણે—

૧ **ઇન્દ્ર**—જે દેવલોકનું સ્વામિત્વ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે ત્યાં વર્તતા સર્વ દેવો જેમને પોતાના સ્વામી તરીકે સ્વીકારે તે ‘ઈન્દ્ર’ કહેવાય.

૨ **સામાનિક**—કાન્તિ-વૈભવ વગેરે સર્વમાં ઈન્દ્રના સરખી ઋદ્ધિ જેઓને પ્રાપ્ત થયેલ હોય અને ઈન્દ્રોને પણ તે તે કાર્યોમાં સલાહ લેવા લાયક હોય તે ‘સામાનિક’ કહેવાય. આ દેવો ઈન્દ્રસમાન શિદ્ધિવાલા હોય છે, તો પણ ઈન્દ્રોને પોતાના સ્વામી તરીકે માને છે. આ દેવો પોતાનાં વિમાનોમાં વસનારા હોય છે.

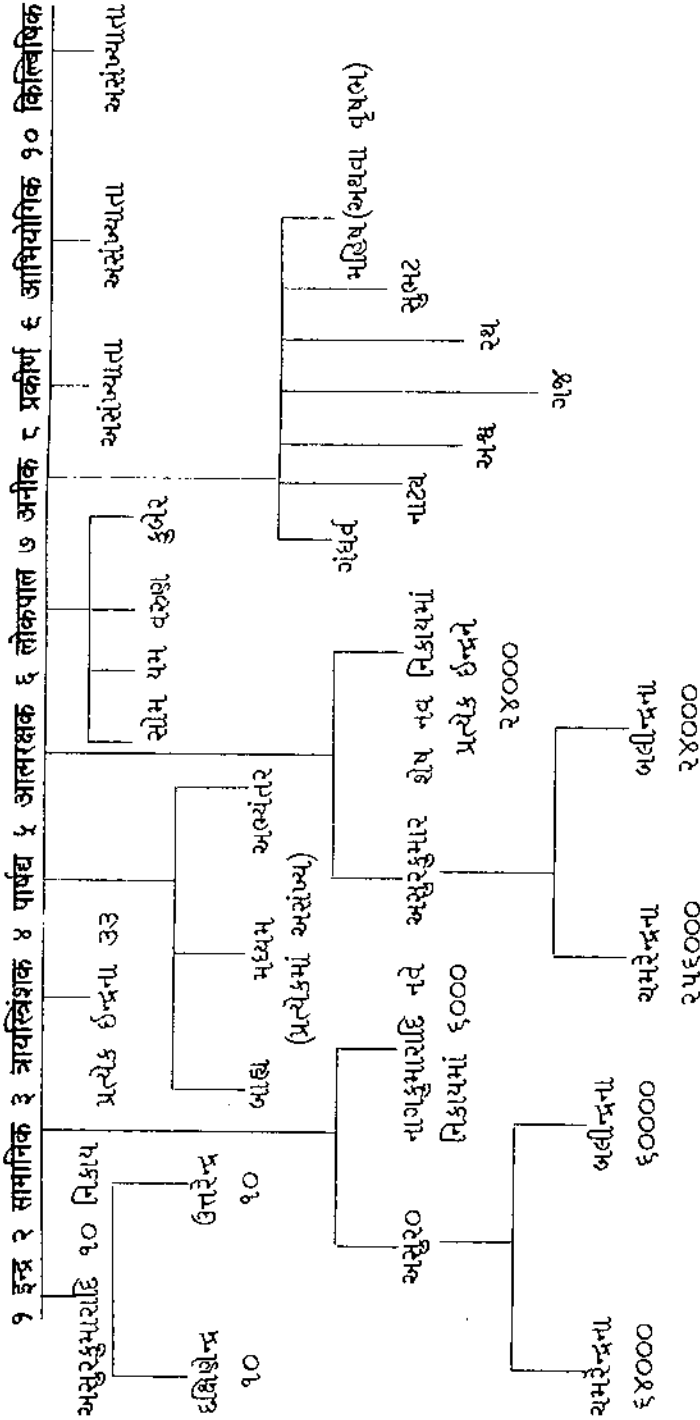
૩ **ત્રાયત્વિંશક**—(એક ઈન્દ્રની અપેક્ષાએ) જેઓની તેત્રીશની જ સંખ્યા હોય અને જેઓ ઈન્દ્રની માલિકીનાં વિમાનો, દેવો વગેરે સર્વની ચિંતા કરનારા હોવાથી મંત્રી સાથે શાંતિક-પૌષ્ટિક કર્મ, અને પુરોહિત-રાજગૌરનું કામ પણ કરનારા હોય છે. તે તેત્રીશ જ હોવાથી ‘ત્રાયત્વિંશક’ કહેવાય. આ દેવોનાં સ્વતંત્ર વિમાનો હોય છે.

૪ **પાર્ષદા**—પર્ષદામાં બેસાડવા યોગ્ય ઈન્દ્રના મિત્ર સરખા દેવો તે ‘પાર્ષદા’ કહેવાય.

આ પર્ષદા એટલે કે સભા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્તમ અથવા બાહ્ય, મધ્યમ ને આભ્યંતર. તેમાં બેસનારા દેવો તે પાર્ષદા કહેવાય. જેમ રાજશાસનમાં પણ અત્યારે આમ સભા, ઉમરાવ સભા, અને પાલમિન્ટની વ્યવસ્થા છે તેમ.

૫ **આત્મરક્ષક**—જેઓ ઈન્દ્રોનું રક્ષણ કરનારા હોય અર્થાત્ ઈન્દ્રો સ્વયં શક્તિસંપન્ન હોવાપૂર્વક

॥ भवनपति [तथा प्रासंगिक चारे] निकायमां इन्द्र वर्गे दश प्रकारना देवोनुं यन्त्र ॥

सुयना—व्यन्तर અને જ્યોતિષીદેવોમાં ત્રાયસ્ત્રિંશક અને લોકપાલદેવોનો વિભાગ નથી, જ્યોતિષી દેવોને મહિષ (અથવા વૃષભ) સિવાય છ પ્રકારનું સૈન્ય છે. વૈમાનિકદેવોના (અનીક) વિભાગમાં સાતમો વિભાગ વૃષભનો છે.

પ્રાયઃ નિર્ભય હોય, છતાં આ આત્મરક્ષક દેવો પોતાના આચારનું પાલન કરવા માટે હંમેશા શસ્ત્ર, બખ્તર, વગેરેથી સજ્જ રહેવા સાથે ઈન્દ્રની પાસે હંમેશા ખડા ખડા-ઊભા રહે છે, જેને દેખતાં જ શત્રુઓ ત્રાસ પામે છે, તેને **આત્મરક્ષક** દેવો કહેવાય છે.

૬ **લોકપાલ**—ઈન્દ્રમહારાજાએ ફરમાવ્યા પ્રમાણે તે તે વિભાગનું રક્ષણ કરનારા અને ચોરી, જારી વગેરે ગુન્હા કરનારાઓને યથાયોગ્ય શિક્ષા કરનારા તે **‘લોકપાલ’** કહેવાય. [જિને મનુષ્યલોકના ‘સૂબા’ની ઉપમા આપી શકાય]

૭ **અનીક**—તે સૈન્ય, હાથી [ગજાનીક], ઘોડા [હયાનીક], રથ [રથાનીક], મહિષ—પાડા [મહિષાનીક], પાયદળ [પદાત્યનીક], ગંધર્વ [ગન્ધર્વાનીક], નાટ્ય [નાટ્યાનીક] એ સાત પ્રકારનું સૈન્ય જરૂર પડે ત્યારે વૈકિય શક્તિદ્વારા રૂપો વિકુર્વિને સૈન્યનું કામ કરનારા તે **‘સૈન્યના દેવો’** કહેવાય.

અહીં વૈમાનિકમાં અર્થાત્ સૌધર્મથી અચ્યુત દેવલોકમાં ‘મહિષ’ના સ્થાને ‘વૃષભ’ સમજવો. એ દરેક સૈન્યના જુદા જુદા અધિપતિઓ હોઈ સાત અધિપતિઓ હોય છે. પ્રથમનાં પાંચ સૈન્ય સંગ્રામમાં ઉપયોગી છે અને ગંધર્વ તથા નાટ્ય એ બન્ને ઉપભોગનાં સાધનો છે.

૮ **પ્રકીર્ણ**—મનુષ્યલોકમાં નાગરિક લોકો સરખા, પ્રજા સરખા દેવો તે **‘પ્રકીર્ણ’** કહેવાય.

૯ **આભિયોગિક**—નોકર, ચાકર વગેરે યોગ્ય કામમાં જેઓને જોડવામાં આવે તે દાસ સરખા **‘આભિયોગિક’** દેવો છે.

૧૦ **કિલ્બિષિક**—મનુષ્યલોકના ચાંડાલોની માફક અશુભ-નિન્ધા કરનારા તે **‘કિલ્બિષિક’** દેવો કહેવાય.

ભવનપતિ અને વૈમાનિકમાં આ દશ પ્રકારના દેવો છે, જ્યારે વ્યંતર તથા જ્યોતિષીમાં ત્રાયસ્ત્રિંશક અને લોકપાલ દેવો સિવાયના આઠ પ્રકારના દેવો છે, અર્થાત્ પૂર્વે જણાવેલા દશ પ્રકાર પૈકી ત્રાયસ્ત્રિંશક અને લોકપાલ દેવો વ્યંતર અને જ્યોતિષીમાં નથી. ત્યાં તેવી વ્યવસ્થાની અપેક્ષા નથી. [૪૫] [પ્ર. ગા. સં. ૮]

અવતરણ—સૈન્ય સંબંધી સાત પ્રકારના દેવોનાં નામ કહે છે.

ગંધર્વ-નટ-હય-ગય, -રહ-મહ-અણિયાણિ સવ્વંદાણં ।

વૈમાણિયાણ વસહા, મહિસા ય અહોનિવાસીણં ॥૪૬॥ [પ્ર. ગા. સં. ૯]

સંસ્કૃત છાયા—

ગન્ધર્વ-નટ-હય-ગજ-રથ-મટાનીકાનિ સર્વેન્દ્રાણામ્ ।

વૈમાનિકાનાં વૃષભાઃ, મહિષાશ્વાધોનિવાસિનામ્ ॥૪૬॥

શબ્દાર્થ—

ગંધર્વ=ગંધર્વ

નટ=નટ

હય=ઘોડા

ગય=હાથી

રહ=રથ

મહ=પાળા-સૈનિક-પાયદળ

अणियाणि=सैन्यो-कटक

सव्वइंदाणं=सर्व ईन्द्रोनु

वेमाणियाण=वैमानिकने

वसहा=वृषभ

महिंसा=पाडा

अहोनिवासीणं=अधोनिवासी ભવનપતિ વ્યંતરનું

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૪૬॥

વિશેષાર્થ—દેવલોકની ચાર નિકાય પૈકી ત્રણ નિકાયોમાં સાત પ્રકારનું કટક-સૈન્ય છે અને જ્યોતિષીને છ પ્રકારનું કટક છે, તેમાં પહેલો પ્રકાર ગંધર્વનો છે.

બીજા પ્રકારમાં નૃત્ય કરનારા દેવોનું સૈન્ય, ત્રીજા પ્રકારમાં અશ્વરૂપ સૈન્ય, ચોથા પ્રકારમાં ગજો (હાથીઓ)નું સૈન્ય, પાંચમું રથ સૈન્ય અને છઠ્ઠું પાયદળ સૈન્ય; આ છ પ્રકારનું સૈન્ય તો જાણે સામાન્યથી સર્વ ઈન્દ્રોને હોય છે. તેમાં પણ વૈમાનિકનિકાયવર્તી ઈન્દ્રોને સાત પ્રકારનું સૈન્ય હોવાથી તેમને સાતમું વૃષભનું સૈન્ય અધિક હોય છે અને અધોલોકવાસી ભવનપતિ તથા વ્યંતરેન્દ્રોનો સાતમો પ્રકાર મહિષ (પાડા)ના સૈન્યનો છે. ફક્ત જ્યોતિષીના ઈન્દ્રોને છ પ્રકારનું સૈન્ય હોય છે.

શંકા—ઈન્દ્ર મહારાજાને વળી સૈન્યની જરૂર શી ?

સમ્બાધન—જેમ રાજા સમર્થ હોય છતાં શત્રુના પરાભવમાં સૈન્યની સહાય હંમેશા જરૂરી છે, તેમ ઈન્દ્રમહારાજા ભલે સમર્થ હોય તથાપિ દેવલોકમાં દેવાંગનાદિનાં અપહરણને અંગે થતાં ભયંકર યુદ્ધોના પ્રસંગે આ સૈન્યની જરૂર પડે છે.

શંકા—દેવ ગમે તે પ્રકારના ચલાય તે રૂપ કરવા શક્તિમાન છે, પછી અમુક પ્રકાર રાખવાનું પ્રયોજનશું ?

સમ્બાધન—એક રાજાના રાજ્યમાં ગંધર્વો, નટો, ગજ-હાથી, અશ્વાદિ સર્વ હોય, પરંતુ લડાઈ પ્રસંગે તો રાજાના જે અશ્વ, ગજાદિ હોય એ જ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. કંઈ શેઠિયાઓના કે અન્યના ઘોડા લડાઈમાં ઉપયોગી થતા નથી, માટે સૈન્યને અંગે સ્વતંત્ર દેવોની જરૂર અવશ્ય જોઈએ, અને તેથી શીઘ્ર ઉપયોગી પણ થઈ શકે. [૪૬] (પ્ર. ગા. સં. ૮)

અવતરણ—પ્રત્યેક ઈન્દ્રને ત્રાયસ્ત્રિંશક વગેરે દેવોની કેટલી સંખ્યા હોય ? તેની પ્રરૂપણા કરે છે—

—તિત્તીસ તાયત્તીસા, પરિસતિઆ લોગપાલ ચત્તારિ ।

અણિયાણિ સત્ત સત્ત ય, અણિયાહિવ સવ્વઈંદાણં ॥૪૭॥ [પ્ર. ગા. સં. ૧૦]

નવરં વંતર—જોડસ,—ઈંદાણ ન હુંતિ લોગપાલાઓ ।

તાયત્તીસમિહાણા, તિયસા વિ ય તેસિં ન હુ હુંતિ ॥૪૮॥ [પ્ર. ગા. સં. ૧૧]

સંસ્કૃત છાયા—

ત્રાયસ્ત્રિંશત્ ત્રાયસ્ત્રિંશકાઃ, પર્ષત્રિકઃ લોકપાલાશ્ચત્વારઃ ।

અનીકાનિ સપ્ત સપ્ત ચ, અનીકાધિપાઃ સર્વેન્દ્રાણામ્ ॥૪૭॥

નવરં વ્યંતર—જ્યોતિષેન્દ્રાણાં, ન ભવન્તિ લોકપાલાઃ ।

ત્રાયસ્ત્રિંશામિધાનાઃ, ત્રિદશા અપિ ચ તેષાં ન ભવન્તિ ॥૪૮॥

શબ્દાર્થ—

તિત્તીસ=તેત્રીશ
 તાયતીસા=ત્રાયચ્છિંશક દેવો
 પરિસ=તિઆ=ત્રણ પર્ષદા
 અણિયાણિ=કટક, સૈન્યો
 સત્ત સત્ત=સાત સાત પ્રકારનું
 અણિયાહિવ=સૈન્યના અધિપતિ

સર્વવંદાણ=સર્વ ઇન્દ્રોને
 વંતર=જોડસ=વ્યંતર તથા જ્યોતિષીના
 લોગપાલાઓ=લોકપાલ દેવો
 તાયતીસમિહાણા=ત્રાયચ્છિંશક નામના દેવો
 તિયસા વિ=દેવો પણ
 તેસિં=તેમને

વાચાર્થ—તેત્રીશ ત્રાયચ્છિંશક દેવો, ત્રણ ત્રણ પર્ષદાઓ, ચાર ચાર લોકપાલ દેવો, સાત પ્રકારનું સૈન્ય, સાત સૈન્યના અધિપતિઓ એટલો પરિવાર સર્વ ઇન્દ્રોનો હોય, પરંતુ વ્યંતર તથા જ્યોતિષીના ઇન્દ્રોને લોકપાલ દેવો તેમજ ત્રાયચ્છિંશક નામના દેવો હોતા નથી. ॥૪૭-૪૮॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વે દેવોના પ્રકાર વર્ણવ્યા હતા, પરંતુ સંખ્યાની વક્તવ્યતા કહી ન હતી, તે માટે હવે સંખ્યા કહે છે.

^{૧૨૮}ત્રાયચ્છિંશક નામના દેવો તેત્રીશ હોય છે, આ દેવોની સલાહ ઇન્દ્રમહારાજ પ્રસંગે પ્રસંગે લે છે.

દરેક દેવલોકને વિષે બ્રાહ્મ, મધ્યમ અને અત્યંતર એમ ત્રણ ત્રણ પર્ષદા એટલે કે સભાઓ હોય છે. આ પર્ષદાનાં નામો નિકાયવાર જુદાં જુદાં હોય છે. જે જે દેવસ્થાનમાં પર્ષદા છે તે તે પર્ષદા પૈકી પ્રત્યેક પર્ષદાના દેવો અને દેવીઓનું આયુષ્ય જુદું જુદું હોય છે.

પ્રત્યેક ઇન્દ્રોના આવાસની ચારે બાજુ લોકપાલો હોય છે, એ લોકપાલોને પણ પર્ષદા હોય છે, તે તે લોકપાલના વિમાનો નીચે જ સ્થિતલોકમાં પોતપોતાના નામની તેમની નગરીઓ પણ આવેલી છે. તેમનાંવિમાનોનું પ્રમાણ પંક્તિબદ્ધ વિમાનોથી અર્ધું હોય છે. વળી સામાનિક વગેરે દેવોનો પણ પરિવાર છે. આ લોકપાલોનાં નામ અન્ય નિકાયવર્તી જુદાં જુદાં હોય છે, આયુષ્ય પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે તેવી જ રીતે પૂર્વે કહેલું તે તે સાત પ્રકારનું સૈન્ય દરેક ઇન્દ્રને હોય છે. અને પ્રત્યેક નિકાયના કટકના સાત સાત સેનાપતિઓ પણ હોય છે, તેનાં નિકાયવાર જુદાં જુદાં નામો છે.

આ પ્રમાણે ઉપર કહેલો પરિવાર સર્વ ઇન્દ્રોને સામાન્યથી કહ્યો.

પરંતુ એટલું વિશેષ સમજવું કે ^{૧૨૯}વ્યંતરેન્દ્રો તથા જ્યોતિષીના ઇન્દ્રોને લોકપાલ તથા ત્રાયચ્છિંશક દેવો હોતા નથી. ॥૪૭-૪૮॥ (પ્ર. ગા. સં. ૧૦-૧૧)

ઉપસંહાર—

इति व्यन्तराणां सुराणां-सुरायु-नैर्गयो वपुर्वस्त्रवर्णादिव्याख्या ।

अपि व्यन्तरेन्द्रात्मसंरक्षकाणां, तथा सप्तसैन्याधिपानां च संख्या ॥१॥

[इति संग्रह-श्लोकः]

॥ इति प्रस्तुतभवनद्वारे प्रकीर्णकाधिकारः समाप्तः ॥

૧૨૮. આ દેવોનાં સ્વસ્વ સ્થાનાશ્રયી વર્તતાં નામો ત્રણે કાલમાં શાશ્વતાં (એકસરખાં) હોય છે. પર્ષદાનું વિસ્તારથી વર્ણન શ્રી જીવાભિગમાદિથી જાણવું.

૧૨૯. સરખાવો. તત્ત્વાર્થચતુર્થાધ્યાયે-‘ત્રાયચ્છિંશલોકપાલવર્ગ વ્યંતરજ્યોતિષ્કા.’ ।

॥ શ્રી શંખેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

ભવનપતિ તથા વ્યંતરનિકાયાશ્રયી લઘુપરિશિષ્ટો

*

* પ્રથમ ભવનપતિનિકાયાશ્રયી પરિશિષ્ટ નં. ૧ *

૧. ભવનપતિના પ્રત્યેક ઈન્દ્રોની કેવા કેવા પ્રકારની શક્તિ છે ? તથા કઈ નિકાયના દેવોનો ક્યા ક્યા દ્વીપ સમુદ્રાશ્રયી ક્યાં ક્યાં નિવાસ છે ? તે માટે જુઓ સંગ્રહણીની ‘જંબુદ્વીવં છત્તં’—ગાથાની લઘુટીકા તથા બૃહત્-ટીકા તથા દેવેન્દ્રસ્તવ, લોકપ્રકાશ, જીવાભિગમાદિ ગ્રંથો.

૨. ભવનપતિ દેવોનાં ભવનો (આવાસો) પંક્તિબદ્ધ ન સમજવાં પણ વિપ્રકીર્ણ-છૂટાં છૂટાં સમજવાં.

૩. ભવનપતિ દેવોનાં ચિહ્નાદિકનું જે વર્ણન કરેલ છે તે માટે કેટલાંક મતાંતરો વર્તે છે. જુઓ ઔપપાતિક તથા પ્રજ્ઞાપનાદિ ગ્રંથો.

૪. નરકના જીવોને તથાવિધ પીડા આપનારા, પંદર પ્રકારના પરમાધામી દેવો તે ભવનપતિ નિકાયાન્તર્ગત જ જાણવા.

૫. ચમરેન્દ્રાદિ ઈન્દ્રોને બાહ્ય, મધ્યમ, અભ્યંતર એમ ત્રણ પ્રકારની પર્ષદા હોય છે, એમાં જો કોઈ દેવને અભ્યંતરસભામાં સંદેશો પહોંચાડવો હોય તો પ્રથમ બાહ્યસભામાં મોકલાવે, તેઓ મધ્યમસભામાં મોકલે અને મધ્યમસભાવાળા અભ્યંતરપર્ષદામાં મોકલી આપે અને તેઓ તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરે, તેમજ અભ્યંતર સભામાં પાસ થયેલ કાર્ય મધ્યમસભાને અમલ કરવા સોંપાય, મધ્યમસભાવાળા બાહ્યસભાવાળાને (બાહ્યસભાસદોને) સોંપે, અને તે બાહ્યસભાના દેવો આજ્ઞાનુસાર અમલ કરે. એ પ્રમાણે દરેક દેવલોકમાં જણાવેલ પર્ષદાનો વ્યવહાર સમજી લેવો. એમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા તથા ત્રણ પ્રકારની સંખ્યાવાળા દેવો હોય છે. અને આ ચમરેન્દ્રાદિની રાજધાનીનું વર્ણન મગવતી આદિ સૂત્રમાં તથા ક્ષેત્રલોકપ્રકાશમાંથી જોવું. આ ચમરેન્દ્ર, દેવ-દેવીઓના પરિવારથી સમગ્ર જંબુદ્વીપ તથા તિર્થર્થ અસંખ્યાતા દ્વીપ સમુદ્રોને પણ ભરવા સમર્થ છે. અરે ! આ સામર્થ્ય તો તેના સામાનિક અથવા ત્રાયશ્ચિંશક દેવોમાં પણ રહેલું છે. જાવ ય જંબૂદીવો જાવ ય ચમરસ્સ ચમરવંચાઓ ! અસુરેહિં અસુરકન્નાહિં અસ્થિ વિસજો મરેઓ સે ॥૧॥ [દેવેન્દ્ર૦ સ્તવ] કામક્રીડાવિધિમાં ચતુર એવા આ ઈન્દ્રો લાવણ્ય અને સૌંદર્યયુક્ત દેવાંગનાઓ સાથે ભોગસુખોને ભોગવતાં આનંદમાં વિહરે છે.

* દ્વિતીય વ્યંતરનિકાયાશ્રયી પરિશિષ્ટ નં. ૨ *

૧. આ વ્યંતરોની પણ અસંખ્યાતી વિશાળ નગરીઓ અઢીઢીપ બહાર આવેલી છે. જેનું વિસ્તૃત વર્ણન જીવાભિગમાદિ આગમગ્રંથોથી જાણી લેવું.

૨. વ્યંતરોનાં નગરોની ચારે બાજુ વલયાકારે ફરતી રક્ષણાર્થે ઊંડી ખાઈ અને સુંદર કોટ શોભી રહેલ છે, તેના કોઠા ઉપર તોપો વગેરે ગોઠવેલ છે; મજબૂત કિલ્લા શત્રુઓથી દુશ્મવેશ્ય હોય છે. આ નગરો ઝળહળતાં દેદીપ્યમાન અને મહાન રત્નમય તોરણોથી શોભતા દરવાજા યુક્ત છે અને દંડધારી દેવકિંકરો નગરનું રક્ષણ કરવામાં નિશ્ચિત સજ્જ રહે છે. વળી આ નગરોમાં પંચરંગી પુષ્પોની મહાસુગંધથી અને અગરુ તથા કિંદરુ-દશાંગાદિ શ્રેષ્ઠ ધૂપાદિની સુવાસોથી સુગંધ સુગંધ પ્રસરી રહેલી હોય છે. આ દેવો અતિસ્વરૂપવંત, સ્વભાવે તથા દેખાવમાં સૌમ્ય, અંગોપાંગને વિષે રત્નમય અલંકારોથી વિભૂષિત, ગાંધર્વોનાં ગીતોમાં પ્રીતિવાળા અને કૌતુક જોવાની અતિઈચ્છા કરનારા હોય છે, આ દેવોને ક્રીડા, હાસ્ય, નૃત્યાદિ પર અત્યંત આસક્તિ હોવાથી અનવસ્થિતપણે જ્યાં ત્યાં ભટક્યા કરે છે અને કૌતુકની ખાતર શરીરપ્રવેશ વગેરે કરવા દ્વારા અન્યને પીડા પણ પેદા કરે છે.

૩. મનુષ્યલોકમાં ભૂત, પિશાચ, રાક્ષસાદિ કહેવાય છે તે આ વ્યંતરનિકાયના તે તે નિકાયગત વ્યંતરો જ હોય છે. આ દેવો વિશેષે કરીને જર્ણસ્થાનો (ગૃહમંદિરાદિ)માં નિર્જન સ્થાન થઈ જવાથી નિવાસ કરી રહે છે. એથી તે સ્થાનવર્તી નિવાસ કરનારા માણસોને યા અન્યજનોને પૂર્વના રાગથી યા દ્વેષથી કેટલીકવાર મહાવ્યથા ઉત્પન્ન કરે છે. વળી આ લોકોમાં પ્રાયઃ ક્રીડા અને વિનોદાર્થે આવતાં તે દેવોનો વિશેષ વખત ક્રીડા, હાસ્યાદિમાં નિર્ગમન થઈ જવાથી પોતાનાં મૂળસ્થાનો પણ વિસરી જાય છે, જેથી જ્યાં ત્યાં જેના તેનામાં પ્રવેશ કરી રહે છે. આ દેવો સ્વેચ્છાચારી વિશેષ હોય છે.

૪. પ્રત્યેક ઈન્દ્રને ત્રણ પ્રકારની પર્ષદા હોય છે. ત્રણેમાં જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ-આયુષ્ય સંખ્યાવાળા દેવ-દેવીઓ હોય છે. આ પર્ષદા-અગ્રમહિષી લોકપાલાદિ દેવોમાં પણ પોતપોતાના પ્રમાણાશ્રયી યથાયોગ્ય હોય છે.

૫. આપણી આ પૃથ્વીની નીચે એક અદ્ભુત જીવસૃષ્ટિ રહેલી છે. એ સૃષ્ટિમાં નરકગતિવર્તી નારકજીવો તથા ચાર પ્રકારના દેવોમાં ભવનપતિ અને વ્યંતર એ બે પ્રકારના દેવો તેમજ ભવનપતિના પેટા પ્રકાર તરીકે પરમાધામીઓ પણ નીચે જ આવેલા છે.

આજે જગતમાં મન્ત્રો અને યન્ત્રોની આરાધના અને ઉપાસનાઓ ચાલી રહી છે અને તેમાં સહાયક તરીકે જે જે દેવ-દેવીઓ થાય છે, તે મોટાભાગના તો આ બંને નિકાયોના હોય છે.

યક્ષ-યક્ષિણીઓ, ઘંટાકર્ણ, માણિભદ્ર, ક્ષેત્રપાલ, ભૈરવ, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, ચક્રેશ્વરી, પદ્માવતી, વિદ્યાદેવીઓ વગેરે ઉક્ત નિકાયના છે.

તૃતીય જ્યોતિષી-નિકાયવર્ણનમ્

અવતરણ—પૂર્વ ભવનપતિ તથા વ્યંતરનિકાયનું યથાયોગ્ય દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

હવે ત્રીજી જ્યોતિષીનિકાયનું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે. આ જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્યક્ એમ ત્રણે લોકના વિભાગથી વહેંચાયેલી ત્રસનાડીના તિર્યક્લોકમાં છે. આ તિર્યક્લોક ઊંચાઈમાં ૧૮૦૦ યોજન પ્રમાણ ગણાય છે અને તેની ગણતરી સમભૂતલાથી અધઃસ્થાને ૮૦૦ યોજન અને એ જ સમભૂતલાભાગથી ઊર્ધ્વસ્થાને ૮૦૦ યોજન એ પ્રમાણે કરાય છે. એથી જ જ્યોતિષી દેવો તિર્યક્લોકવાસી કહેવાય છે—

હવે આ જ્યોતિષી દેવો કયાં અને અહીંથી કેટલા યોજન દૂર છે ? તે દર્શાવવા માટે ગ્રન્થકારમહર્ષિ ‘સમભૂતલાઓ’ એ ગાથાની રચના કરે છે.

સમભૂતલાઽ અઙ્ગિ, દસૂજોયણસઽર્હિ આરબ્ધ ।

ઉવરિ દસુત્તરજોયણ—સયંમિ ચિઙ્ગંતિ જોઙ્ગસિયા ॥૪૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

સમભૂતલાદષ્ટમિઃ, દશોનયોજનશતેભ્ય આરભ્ય ।

ઉપરિ દસોત્તરયોજનશતે, તિષ્ઠન્તિ જ્યોતિષ્કાઃ ॥૪૬॥

શબ્દાર્થ—

અઙ્ગિ=આઠ

દસૂજ=દશ ન્યૂન

સઽર્હિ=સી

આરબ્ધ=શરૂ કરીને

ઉવરિ=ઉપર

દસુત્તર=દસ અધિક

જોયણસયંમિ=સી યોજન

ચિઙ્ગંતિ=રહેલા છે.

જોઙ્ગસિયા=જ્યોતિષી દેવો

ગાથાર્થ—સમભૂતલાપૃથ્વીથી દશ ઓછા એવા આઠસો યોજન (સાતસો નેવું યોજન)થી શરૂ કરીને, ઉપર એકસો દશ યોજન સુધીમાં જ્યોતિષી દેવો રહે છે. ॥૪૬॥

વિશેષાર્થ—જ્યોતિષી એટલે ‘અત્યન્તપ્રકાશિત્વાજ્જ્યોતિઃશબ્દાભિધેયાનિ વિમાનાનિ તેષુ ભવા યે દેવાસ્તે જ્યોતિષ્કાઃ’ ॥

અત્યંત પ્રકાશ કરનારા હોવાથી ‘જ્યોતિઃ’ શબ્દ વડે કહેવા લાયક વિમાનો તે જ્યોતિઃ કહેવાય અને તેમાં વસનારા (દેવો) તે જ્યોતિષ્કાઃ।

આ દેવો અત્યન્ત જ્વલંત તેજવાળા, દેદીપ્યમાન કાન્તિવાળા, દિગ્મંડલને સ્વપ્રભાવડે ઉજ્જ્વલ તેજોમય કરનારા હોય છે. પ્રથમ તેનું વર્ણન કહેવાએલું છે. તેઓ મેરુના ગોળાકાર મધ્યભાગવર્તી, રત્નપ્રભાપૃથ્વીમાં રહેલી સમભૂતલાપૃથ્વીથી લઈને સાતસો નેવું (૭૮૦) યોજન જઈએ ત્યાં સુધી નથી, એ સાતસો નેવું યોજન છોડ્યા કે તૂર્ત જ જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન શરૂ થાય છે, એ શરૂઆતથી

લઈને ઉપરના એકસો દશ (૧૧૦) યોજનમાંહે (એટલે તિર્યક્લોકના અન્તભાગ સુધી) પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષી દેવો વસે છે.

૭૮૦માં ૧૧૦ ઉમેરતાં ૮૦૦ યોજનપ્રમાણ તિર્યક્લોકનો ઊર્ધ્વભાગ સંપૂર્ણ આવી રહે. [૪૮]

અવતરણ— ઉપરની ગાથામાં જ્યોતિષીદેવોનો વસવાટ ૧૧૦ યોજન ક્ષેત્રમાં જણાવ્યો. હવે ૫૦મી ગાથાવડે સામાન્યતઃ સૂર્ય, ચન્દ્રનું સ્થાન બતાવી જે નક્ષત્રોની ગતિની વિશેષતા છે તે કહે છે, અને ત્યારપછી ૫૧મી ગાથામાં પાંચેય જ્યોતિષીનું સ્થાન, તેનો ક્રમ અને પરસ્પર અંતર કહે છે.

તત્થ ^{૧૩૦}રવી દસજોયણ, અસીઙ તદુવરિ સસી ય રિક્ખેસુ ।

અહ ભરણિ—સાઙ ઉવરિ, બહિ મૂલોઽમિતરે અમિઙ્ઙ ॥૫૦॥

તાર-રવિ-ચંદ-રિક્ખા, બુહ-સુક્કા જીવ-મંગલ-સણિયા ।

સગસયનઉય દસ—અસિઙ, ચઝ ચઝ કમસો તિયા ચઝસુ ॥૫૧॥

[પ્ર. ગા. સં. ૧૨]

સંસ્કૃત છાયા—

તત્ત રવિર્દશયોજનાનિ, અશીતિસ્તદુપરિ શશી ચ રિક્ષેષુ ।

અધો ભરણિઃ સ્વાતિરુપરિ, બહિર્મૂલોઽધ્યન્તરેઽભિજિત્ ॥૫૦॥

તારા-રવિ-ચન્દ્ર-રિક્ષાણિ, બુધ-શુક્રો જીવ-મંગલ-શનિશ્ચરાઃ ।

સપ્તશતનવતિર્દશાશીતિશ્ચતુશ્ચતુઃ, ક્રમશઃસ્ત્રિસશ્ચતુર્ષુ ॥૫૧॥

શબ્દાર્થ—

દસજોયણ=દસ યોજન

અસીઙ=એશી

તદુવરિ=તેના ઉપર

રિક્ખેસુ=નક્ષત્રો

અહ=અધો—નીચે

ભરણિ=ભરણી

સાઙ=સ્થાતિ

બહિ=બહાર

મૂલ=મૂલ

અમિતરે=અંદર

અમિઙ્ઙ=અભિજિત્

તાર=તારા

રિક્ખા=નક્ષત્રો

બુહ=બુધ

સુક્કા=શુક્ર

જીવ=ગુરુ-બૃહસ્પતિ

મંગલ=મંગલ

સણિયા=શનિ

સગસયનઉય=સાતસો નેતું

તિયા=ત્રણ ત્રણ યોજન

ચઝસુ=ત્યારને વિષે

ગાથાર્થ—ત્યાં સમભૂતલા પૃથ્વીથી (૭૮૦) સાતસો નેતું યોજન ગયા પછી દશ યોજનને અંતરે સૂર્ય છે. ત્યાંથી એશી યોજન ઉપર ચન્દ્ર છે. અને ત્યારપછી નક્ષત્રો છે. તેમાં સર્વથી નીચે

૧૩૦. પચાસમી તથા એકાવનમી આ બંને ગાથામાં સૂર્યાદિનું સ્થાન ગ્રંથકારે બે વખત બતાવ્યું છે. બે વખત બતાવ્યું તો તેથી ગાથાના કર્તા એક જ હશે કે બેમાંથી એક પ્રક્ષેપ ગાથા હશે ?

ભરણી અને સર્વથી ઉપર સ્વાતિનક્ષત્ર છે. સર્વ બાહ્ય ભાગમાં મૂલ અને સર્વાભ્યંતર ભાગે અભિજિત નક્ષત્ર છે.

સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૭૮૦ (સાતસો નેવું) યોજને તારા, ત્યારબાદ દસ યોજનને અંતરે સૂર્ય, ત્યારબાદ ઔશી યોજન ગયે ચન્દ્ર, ત્યાંથી ચાર યોજને નક્ષત્ર મંડલ, ત્યાંથી ચાર યોજને બુધ, ત્યાર પછી ત્રણ યોજન ઉલ્લંઘ્યા બાદ ગુરુ, ત્યારપછી ત્રણ યોજને મંગલ અને ત્યારબાદ ત્રણ યોજને શનિશ્ચર છે. ॥૫૦-૫૧॥

વિશેષાર્થ—એકાવનમી પ્રક્ષેપ ગાથા દ્વારા અન્ય આચાર્યો એમ કહે છે કે રત્નપ્રભાગત સમભૂતલા પૃથ્વીથી સાતસો નેવું યોજન પૂર્ણ થયે તરત જ કોટીનુકોટી તારાઓનું મંડલ—પ્રસ્તર આવેલું છે, ત્યાંથી દસ યોજન દૂર ઊંચે જઈએ (આઠસો યોજન પૂર્ણ થયે) ત્યાં ^{૧૩૧}સૂર્યેન્દ્ર આવેલો છે. ત્યાંથી આગળ ઔશી યોજન દૂર જઈએ (૮૮૦ યોજન પૂર્ણ થયે) ત્યાં ચંદ્ર આવેલ છે, વળી ત્યાંથી ચાર યોજન ઊંચે અઢાવીસ પ્રકારનો નક્ષત્રગણ આવેલો છે.

એ નક્ષત્રોનો જે પરિભ્રમણ ક્રમ છે તેમાં ભરણીનક્ષત્ર સર્વ નક્ષત્રોથી અધઃસ્થાને ચરે છે, ત્યારે સ્વાતિનક્ષત્ર સર્વ નક્ષત્રોથી ઊર્ધ્વસ્થાને (ઉપર) ચાલે છે. મૂલનક્ષત્ર અન્ય ૧૧ નક્ષત્રોની અપેક્ષાએ સર્વ નક્ષત્રોની દક્ષિણે બાહ્યમંડલે ચાલે છે અને અભિજિત નામનું નક્ષત્ર સર્વ નક્ષત્રોથી અંદરના ભાગે ઉત્તરમાં બાહ્યમંડલે ચાલે છે.

આ નક્ષત્રોના સ્થાનથી ચાર યોજન દૂર ઊંચે જતાં ગ્રહોની સંખ્યામાં મુખ્ય મુખ્ય ગણાતા ગ્રહો પૈકી પ્રથમ બુધગ્રહમંડલ આવે છે, ત્યાંથી ત્રણ યોજન દૂર ઊંચે શુક્રગ્રહમંડલ આવે છે, ત્યાંથી ત્રણ યોજન દૂર બૃહસ્પતિ—ગુરુગ્રહમંડલ છે અને ત્યાંથી પુનઃ ત્રણ યોજન ઊંચે ^{૧૩૨}મંગલગ્રહમંડલ છે અને ત્યાંથી ત્રણ યોજન ઊંચે ^{૧૩૩}શનિશ્ચરગ્રહમંડલ આવેલ છે.

આ સંબંધમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી સહુથી નીચે ભરણી આદિ નક્ષત્રો, ત્યારબાદ સર્વથી ઊંચે સ્વાતિ આદિ નક્ષત્રો જણાવે છે.

૧૩૧. ઈતર દર્શનકારો પ્રથમ ચંદ્ર માને છે અને પછી સૂર્ય માને છે એટલું જ નહીં પણ ‘સૂર્યનારાયણ’ તરીકે મોટેભાગે ઘણાં અનુજ્ઞાનોમાં તેમને પૂજનીય તરીકે માન્ય કરવાનું વિશેષે રાખે છે. પ્રથમ ચંદ્ર અને પછી સૂર્ય, એ માન્યતા સંબંધી આગળ—જ્યોતિષી પરિશિષ્ટમાં વિચાર કરશું.

૧૩૨. સમભૂતલાપેક્ષા મંગળગ્રહ—પ્રમાણગુણે યુક્ત એવા ૮૮૭ યોજન એટલે કે ચાર ગાઉનાં યોજનનાં માપે ૩૫૪૮૦ યોજન ઊંચો છે, છતાં એના અનભ્યાસી આજના પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો, તે મંગળસ્થાને પહોંચ્યાની વાતો કરે છે, એટલું જ નહીં પણ મંગળગ્રહ કેવા આકારનો છે ? કેવા રંગનો છે ? તેના ઉપર શું શું વસ્તુઓ રહી છે ? અંદર શું શું ચર્ચા છે તે બધું અમે દેખ્યું એમ કહે છે; વળી રોકેટ નામના હવાઈ યાંત્રિક સાધનદ્વારા મનુષ્યોને મોકલવાના પ્રયાસો વર્તમાનમાં ચાલી રહ્યા છે પરંતુ હજારો માર્ઠલ દૂર પહોંચે તેવી શક્યતા જરા પણ લાગતી નથી.

૧૩૩. વ્યવહારમાં બુધ, શનિશ્ચરજી ગ્રહ છતાં જે શનિશ્ચરનો તારો, ઈત્યાદિ ‘તારા’ શબ્દથી સંબોધાય છે તેનું કારણ એમ જણાય છે કે—તારાબહુલ વિમાનોમાં આવેલ ગ્રહવિમાનનો આકાર તારાવિમાનાકાર જેવો હોવાથી, તેમજ તે વિમાનની તેજસ્વી પ્રભાથી, દૂરથી દેખનારને તારાવત્ આભાસ થતો હોવાથી તેનું કહેવાનો રિવાજ પડી ગયો હોય તો તે સહજ છે. વધુમાં સોમ, મંગળાદિ ગ્રહોનાં નામ ઉપરથી કહેવાતા સોમવાર, મંગળવાર ઈત્યાદિ વારો પણ પ્રસિદ્ધ ગણા છે.

શ્રી ગંધહસ્તીજી મહારાજ પ્રથમ મંગલાદિગ્રહો સૂર્યની નીચે હોવાનું જણાવે છે. [૫૦-૫૧]

(પ્ર. ગા. સં. ૧૨)

✽ જ્યોતિષી નિકાયનું સ્થાન, તથા જ્યોતિષ્વક્રની ઝંચાઈ પ્રમાણનું યંત્ર ✽

સમભૂતલા પૃથ્વીથી	૭૯૦ યોજન ઊંચું —તારામંડલ	થી ૧૦ યોજન ઊંચો સૂર્ય
„	૮૦૦ યોજન ઊંચે —સૂર્ય	થી ૮૦ „ „ ચંદ્ર
„	૮૮૦ „ „ —ચંદ્ર	થી ૪ „ „ નક્ષત્રપરિમંડલ
„	૮૮૪ „ „ —નક્ષત્રમંડલ	થી ૪ „ „ બુધગ્રહાદિ
„	૮૮૮ „ „ —બુધાદિગ્રહો	થી ૩ „ „ શુક્રગ્રહાદિ
„	૮૯૧ „ „ —શુક્રાદિગ્રહો	થી ૩ „ „ બૃહસ્પત્યાદિ
„	૮૯૪ „ „ —બૃહસ્પત્યાદિ ગ્રહો	થી ૩ „ „ મંગલગ્રહાદિ
„	૮૯૭ „ „ —મંગલાદિગ્રહો	થી ૩ „ „ શનિશ્વર
„	૯૦૦ „ „ —શનિશ્વરાદિગ્રહો	_____
	આવેલાં છે.	કુલ ૧૧૦ યોજન પૂર્ણ થયાં.

અવતરણ— ચરજ્યોતિષીનાં વિમાનો, મનુષ્યક્ષેત્રમાં જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતથી કેટલાં દૂર રહે ? તથા સ્થિર જ્યોતિષ્યક મનુષ્યલોકની બહાર અલોકાકાશની કેટલી અબાધાએ સ્થિર છે ? તે વર્ણવે છે—

एकारसजोयणसय, इगवीसिक्कारसाहिया कमसो ।

मेरुअलोगाबाहं, जोइसचक्कं चरइ ठाइ ॥५२॥

સંસ્કૃત છાયા—

एकादशयोजनशतं, एकविंशति—एकादशसाधिकं क्रमशः ।

मेरु—अलोकाबाधं, ज्योतिष्यकं चरति तिष्ठति ॥५२॥

શબ્દાર્થ—

एकारस=अगियार
जोयणसय=योजनના સેંકડો
इगवीस=એકવીશ
इक्कार=अगियार
साहिया=साधिक

मेरु=मेरुपर्वत
अलोगाबाहं=अलोकनी अबाधाએ
चक्कं=ચક્ર
चरइ=ફરે છે
ठाइ=ઊભું રહે છે

ગાથાર્થ— અગિયારસો એકવીશ યોજન તથા અગિયારસો અગિયાર યોજન અનુક્રમે મેરુ તથા અલોકની અબાધાએ જ્યોતિષ્યક ફરે છે અને સ્થિર રહે છે. ॥૫૨॥

વિશેષાર્થ— પૂર્વે કહી ગયા કે અદ્વીપમાં ચરજ્યોતિષીઓ છે અને ત્યારપછી અદ્વીપ બહાર સર્વત્ર સ્થિર જ્યોતિષીઓ રહેલા છે. એમાં અદ્વીપવર્તી ચરજ્યોતિષી મેરુથી કેટલી અબાધા વર્જીને

ચાલે છે ? (અર્થાત્ અબાધા કેટલી ?) તે પ્રશ્નના સમાધાનમાં સમજાવે છે કે—મેરુની ચારે બાજુ અગિયારસો એકવીસ (૧૧૨૧) યોજન ક્ષેત્રને છોડીને (તેટલું દૂર) ચરજ્યોતિષમંડળ મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપતું ફરે છે.

હવે અલોકથી અંદર તિથ્થલોકમાં કેટલી અબાધાએ સદાકાળ સ્થિર એવાં જ્યોતિષ્કવિમાનો હોય છે ? તો લોકનો છોડી અથવા તો અલોકની શરૂઆત એટલે લોકાનાથી અથવા તો અલોકના આરંભથી અંદરની કોરેથી ચારે બાજુએ ફરતા અગિયારસો અગિયાર યોજન દૂર (૧૧૧૧) સ્થિર જ્યોતિષીઓ વર્તે છે. [૫૨]

અવતરણ— જ્યોતિષીદેવોનાં વિમાનોની આકૃતિ કેવી હોય છે ? એ વિમાનો શેનાં બનેલાં હોય છે ? તેમજ સંખ્યામાં તે કેટલાં તે કહે છે ?

અદ્ધકવિદ્વાગારા, ફાલિહમયા રમ્મજોડસવિમાણા ।

વંતરનગરેહિંતો, સંખિજગુણા इमे हुंति ॥૫૩॥

તાઈં વિમાણાઈં પુણ, સવ્વાઈં હુંતિ ફાલિહમયાઈં ।

દગફાલિહમયા પુણ, લવણે જે જોડસવિમાણા ॥૫૪॥

[પ્ર. ગા. સં. ૧૩]

સંસ્કૃત છાયા—

અદ્ધકપિત્થાકારાણિ, સ્ફટિકમયાણિ રમ્યાણિ જ્યોતિષ્કવિમાનાણિ ।

વ્યંતર નગરેભ્યઃ, સંખ્યાતગુણાણિ ઇમાણિ ભવન્તિ ॥૫૩॥

તાણિ વિમાનાણિ પુનઃ, સર્વાણિ ભવન્તિ સ્ફટિકમયાણિ ।

(ઉ)દકસ્ફટિકમયાણિ પુનઃ, લવણે યાણિ જ્યોતિષ્કવિમાનાણિ ॥૫૪॥

શબ્દાર્થ—

અદ્ધકવિદ્વાગારા=અર્ધકોઠાના આકારવાળા
ફાલિહમયા=સ્ફટિકરત્નમય
રમ્મ=સુંદર
વંતરનગરેહિંતો=વ્યંતરનાં નગરો કરતાં
સંખિજગુણા=સંખ્યાત્મા ગુણ
इमे=આ

તાઈં=તે
સવ્વાઈં=સર્વે
ફાલિહમયાઈં=સ્ફટિકમય
દગફાલિહમયા=પાણીને ફોડી નાંખે
તેવાં ઉદકસ્ફટિક રત્નમય
લવણે જે =લવણસમુદ્રને વિષે જે

ગાથાર્થ— જ્યોતિષીદેવોનાં વિમાનો અર્ધકોઠાના આકારવાળાં, સ્ફટિક રત્નમય તેમજ ઘણાં સુંદર હોય છે, વળી વ્યંતરદેવોનાં નગરોની અપેક્ષાએ આ જ્યોતિષીનાં વિમાનો સંખ્યગુણાં છે, તે જ્યોતિષીનાં વિમાનો બધાં સ્ફટિકરત્નમય છે.

તેમાં પણ જે વિમાનો લવણ સમુદ્ર ઉપર આવેલાં છે તે ઉદકસ્ફટિકમય એટલે પાણીને પણ ફોડીને—ભેદીને પ્રકાશ આપી શકે તેવાં—ઉદકસ્ફટિકરત્નનાં છે ॥૫૩—૫૪॥

વિશેષાર્થ— જ્યોતિષીદેવો અર્ધકપિત્થાકારવાળાં વિમાનોમાં વસે છે.

શંકા— જ્યોતિષીનાં વિમાનો જ્યારે અર્ધા કોઠાના આકારવાળાં છે, તો જ્યારે મસ્તકે (મધ્યાક્ષે) વર્તતાં હોય ત્યારે તે કોઠાનો ઉપરનો અર્ધભાગ જોઈ શકાતો ન હોવાથી નીચેનો ગોળભાગ વર્તુલાકારે દેખાય, આ વાતને તો માની લઈએ પરંતુ જ્યારે ઉદયાસ્તકાલે અથવા ચંદ્ર સૂર્યનું તિર્યક્ પરિભ્રમણ થાય ત્યારે વર્તુલાકાર ન ભાસતાં અર્ધકપિત્થાકાર જરૂર ઉપલબ્ધ થવો જ જોઈએ, પરંતુ તેમ તો થતું નથી તો તેનું સમાધાન શું ?

સમાધાન— ખરેખર ઉપરની આશંકા વ્યાજબી છે, પરંતુ જ્યોતિષીનાં પ્રાસાદો જે પીઠ ઉપર રહેલાં છે તે પીઠનો આકાર અર્ધા કોઠા સરખો છે પણ સમગ્ર પ્રાસાદનો આકાર અર્ધકોઠા જેવો નથી અને તેથી તે પીઠની લગભગ પ્રાસાદો એવી રીતે ચઢતી ઊતરતી રીતે રહેલા છે કે તે શિખરના ભાગો પણ લગભગ ગોળાકાર^{૧૩૪} બની જાય છે એટલે (ચિત્ર જુઓ) અને તેથી દૂર હોવાના કારણે ઉદયાસ્તસમયે ગોળાકાર જ દેખાય છે.

આ સ્ફટિકરત્નમય વિમાનો અત્યંત તેજમય, ઝળહળતા પ્રકાશવાળાં રમણીય, ચક્ષુ તથા મનને અત્યંત આહ્લાદ આપનારાં અને પૂર્વે કહેલાં વ્યંતર નગરોની સંખ્યાથી સંખ્યાતગુણાં વધારે છે.

તે જ્યોતિષીનાં સર્વ વિમાનો સ્ફટિકરત્નમય હોય છે. વળી લવણસમુદ્રમાં રહેલાં જ્યોતિષીઓનાં વિમાનો ઉદકસ્ફટિકમય કહેવાય છે.

પ્રશ્ન— લવણસમુદ્રમાં કહેવાનું અથવા ઉદક સ્ફટિકમય કહેવાનું તાત્પર્ય શું છે ?

ઉત્તર— જંબૂદ્વીપને ફરતો લવણસમુદ્ર છે અને તેને ફરતો ધાતકીખંડ હોવાથી લવણસમુદ્રનું જળ આ બાજુ જંબૂદ્વીપની જગતીને અને સામી બાજુ ધાતકીખંડની જગતીને એટલે બે દ્વીપની બંને જગતીને સ્પર્શીને રહ્યું છે, તેમાં જંબૂદ્વીપને સ્પર્શેલ જલવાળો કિનારો તે અભ્યંતર અને ધાતકીખંડને સ્પર્શી રહેલ કિનારો બાહ્ય ગણાય. ત્યાં જંબૂદ્વીપની જગતીને સ્પર્શેલા આ અભ્યંતર કિનારાથી ૮૫૦૦૦ યોજન સમુદ્રમાં દૂર જઈએ ત્યારે તે સ્થાને જગતીથી સમુદ્રની ભૂમિ અનુક્રમે નીચી નીચી ઊતરતી ઊતરતી ૧૦૦૦ યોજન ઊંડી થવા પામે છે. તેવી જ રીતે ધાતકીખંડની જગતીની બાજુથી જંબૂદ્વીપની જગતીની દિશા તરફ ૮૫૦૦૦ યોજન સમુદ્રમાં આવીએ ત્યારે તે સ્થાને પણ પૂર્વની માફક ૧૦૦૦ યોજન ઊંડાઈ થવા પામે છે; જો કે જંબૂદ્વીપની તથા ધાતકીખંડની જગતી પાસે અડતું જળ તો યોજનના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ ઊંડું હોય છે, પરંતુ આગળ જતાં જતાં ઊંડાઈ વધતી વધતી હોવાથી મધ્યના દશ હજાર યોજનમાં ૧૦૦૦ યોજન ઊંડાઈ હોય છે એટલે લવણસમુદ્રના બે લાખ યોજનના વિસ્તારમાંથી બન્ને બાજુના ૮૫૦૦૦ યોજન બાદ કરીએ ત્યારે અતિમધ્યભાગે ૧૦૦૦૦

૧૩૪. આ બાબતમાં શ્રીમાન ભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ મહારાજા વિશેષજ્ઞવતીમાં શંકા કરી સમાધાન આપે છે કે;—

પ્ર૦ ‘અદ્ધકવિદ્વાગારા ઉદયત્યમણાંમિ કિઠ ન દીસંતિ ? । સસિસૂરાણ વિમાણા તિરિયન્થિતે ઠિયાઈં ચ ॥૧॥

૩૦ ઉત્તાણકદ્ધવિદ્વાગારં પીઠં તદુવરિં ચ પાસાઝો । વટ્ટાલેષેણ તઝો સમવટ્ટં દૂરમાવાઝો ॥૨॥’

યોજન વિસ્તાર રહે અને તેટલા વિસ્તીર્ણ ભાગમાં ૧૦૦૦ યોજનની ઊંડાઈ ચારે બાજુએ એકસરખી રીતે હોય. [ચિત્ર જુઓ.]

હવે બન્ને બાજુએ જેમ ૮૫૦૦૦ યોજન ભૂમિ ઊતાર કહ્યો છે તેમ બન્ને બાજુની જગતીથી (અભ્યંતર તથા બાહ્ય કિનારેથી) ૮૫૦૦૦ યોજન સુધી જળની અનુક્રમે સમભૂમિની સપાટીથી ચઢતું ચઢતું જળ ૭૦૦ યોજન ઊંચું થવા પામે છે જેથી તે સ્થાને ૧૦૦૦ યોજન ઊંડાઈ અને ૭૦૦ યોજન ઉપરની જલવૃદ્ધિ થવાથી એકંદર ૧૭૦૦ યોજન પ્રમાણ ઊંચું ^{૧૩૫}જળ સમુદ્રના તળિયાની અપેક્ષાએ હોય છે.

લવણસમુદ્રમાં મધ્યના દશ હજાર યોજનના વિસ્તારમાં એક હજાર યોજનની જે ઊંડાઈ જણાવી તે જ દશ હજાર યોજનના વિસ્તારમાં સામાન્યતઃ જળની સપાટીથી સોળ હજાર (૧૬૦૦૦) યોજન ઊંચી જળશિખા ઊભી ચણેલ ભીંત અથવા ગઢના આકાર સરખી વધે છે. આ પ્રમાણે સમુદ્રના તળિયેથી લઈ ૧૭૦૦૦ યોજન ઊંચું જળ થયું. ઉપરથી લઈ ૧૬૦૦૦ યોજન શિખા થઈ, તે શિખા ઉક્ત રીતે નીચે અને ઉપર બન્ને સ્થાને ૧૦૦૦૦ યોજન પહોળી હોય છે, આ શિખાનું જળ પ્રતિદિન બે વખત બે ગાઉ ઊંચું ચઢે છે અને ઓટની માફક પુનઃ ઊતરતું જાય છે. એમ થવાનું કારણ લવણસમુદ્રમાં રહેલા પાતાલકલશાઓનો વાયુ છે.

પૂર્વે કહેલાં જ્યોતિષીનાં વિમાનો આ જળશિખામાં ફરે છે.

અહીં શંકા થશે કે—જ્યારે શિખામાં ફરે છે તો લવણસમુદ્રની શિખા સમભૂતલાથી ૧૬૦૦૦ યોજન ઊંચી હોય છે અને જ્યોતિષીઓ સમભૂતલાથી ૭૮૦ યોજનથી ૮૦૦ યોજન સુધીમાં છે તો લવણસમુદ્રગત શિખામાં રહેલાં વિમાનો શિખામાં ફરતાં હોવાથી તેનું પાણીમાં કેવી રીતે ગમન થતું હશે ? એ શંકાના સમાધાનમાં સમજવું જોઈએ કે—લવણસમુદ્રની શિખામાં ફરતાં વિમાનો એક તો ઉદકસ્ફટિક રત્નનાં છે, આ સ્ફટિકરત્નનો સ્વભાવ પાણીને કાપવાનો છે જેથી તે ઉદકસ્ફટિકમય વિમાનો શિખાના જળને ભેદતાં ભેદતાં, કંઈ પણ વ્યાઘાત વિના અસ્ખલિત ગતિએ જેમ અન્ય સ્ફટિકરત્નમય વિમાનો ગમન કરે છે તેવી જ રીતિએ નિર્વિઘ્નપણે શિખામાં ગતિ કરે છે.

તો શું પાણીના સદાકાળ સ્પર્શથી સ્ફટિકરત્નને કંઈ બાધા પહોંચતી હશે ખરી ? અને તેમાં પાણી કોઈ કાળે ભરાઈ નુકશાન કરતું હશે કે કેમ ? તેના ખુલાસામાં તે રત્નના તેજને પાણીથી કોઈ પણ પ્રકારે હાનિ થતી નથી તેમજ કોઈપણ વખતે તેમાં ^{૧૩૬}પાણી પણ ભરાતું નથી. આ

૧૩૫. જળનો સહજ સ્વભાવ તો સમ-સપાટીમાં રહેવાનો છે, છતાં જળનો ચઢાવ કહ્યો છો તે કેમ બેસે ? તે શંકાના સમાધાનમાં સમજવાનું છે કે—કુદરતી રીતે જ જળ તથાપ્રકારના ક્ષેત્રસ્વભાવે જ લવણસમુદ્રનું ક્રમશઃ ચઢતું હોય છે.

૧૩૬. આમાં દૈવીશક્તિ, તથાવિધ જગત્સ્વભાવ તેમજ સ્ફટિકરત્નઘટિકની વિશિષ્ટતાના યોગે કંઈ પણ વિચારવા જેવું રહેતું નથી. વર્તમાનયુગનો દાખલો વિચારીએ તો—પહેલા તથા બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં Submarine (સબમરીન) નામથી ઓળખાતી યુદ્ધસ્ટીમર સમુદ્રના અગાધ જળમાં ડૂબકી મારી મારીને ઝડપથી સૈંકડો માઈલ કાપી નાખે છે. જળમાં રહેવા છતાં તે સ્ટીમરોનાં દ્વારોમાં જલપ્રવેશ થતો નથી. હવા પ્રકાશ વગેરે સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા રહે છે તો પછી આ શાશ્વતાં વિમાનો માટે તો વિચારવા જેવું શું હોય ? વળી વોટરપ્રૂફ વસ્ત્રોને વરસાદની અસર ક્યાં થાય ?

ઉદકસ્ફટિકમય વિમાનો લવણસમુદ્રમાં જ છે અને તે ઊર્ધ્વલેશ્યા (=પ્રકાશ) વિશેષવાળાં છે. [૫૩-૫૪]
(પ્ર. ગા. સં. ૧૩)

અવતરણ—ચંદ્ર-સૂર્ય વગેરે જ્યોતિષીનાં વિમાનોનું પ્રમાણ કહે છે—

યોગિનિગસદ્ધિભાગા, છપ્પન્નડયાલ ગાઉ-દુ-ઇગદ્ધં ।

ચંદાઈવિમાનાયામ-મવિત્થડા અદ્ધમુચ્ચત્તં ॥૫૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

યોજનૈકષ્ટિભાગાઃ, ષટ્પન્ચાશદષ્ટાચત્ત્વારિંશત્ ગવ્યૂતે દ્વે એકમર્દ્ધમ્ ।

ચન્દ્રાદિવિમાન્યાયામ-વિસ્તરાખ્યામર્દ્ધમુચ્ચત્ત્વમ્ ॥૫૫॥

શબ્દાર્થ—

યોગિનિગસદ્ધિ=યોજનના એકસઠીયા
ભાગા=ભાગ
છપ્પન્ન=છપ્પન
અડયાલ=અડતાલીશ
ઇગદ્ધં=એક અને અર્ધ

ચંદાઈ=ચંદ્ર વગેરેના
વિમાનાયામવિત્થડા=વિમાનોની લંબાઈ પહોળાઈ
અદ્ધં=અર્ધ
મુચ્ચત્તં=ઊંચાઈ

ગાથાર્થ— એક યોજનના એકસઠીયા છપ્પન ભાગ ($\frac{૫૬}{૬૯}$), એક યોજનના એકસઠીયા અડતાલીશ ભાગ ($\frac{૪૮}{૬૯}$), બે ગાઉ, એક ગાઉ, તેમજ અર્ધ ગાઉ પ્રમાણ અનુક્રમે ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તથા તારાનાં વિમાનોની લંબાઈ પહોળાઈ જાણવી અને ઊંચાઈ તેનાથી અર્ધપ્રમાણ જાણવી. આ યોજન પ્રમાણગુણનો સમજવો. ॥૫૫॥

વિશેષાર્થ— હવે તે જ્યોતિષીનાં વિમાનોનો આયામ-વિષ્કંભ અને ઊંચાઈનાં પ્રમાણોની વિશેષ ઋદ્ધિવંતના ક્રમ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરતાં એક યોજનના એકસઠ વિભાગ પાડીએ તેવા એકસઠ વિભાગો પૈકી ૫૬ ભાગ પ્રમાણ લાંબું ચંદ્રનું વિમાન છે. તેવી જ રીતે એક યોજનના એકસઠીયા અડતાલીશ ભાગ પ્રમાણ સૂર્યનું વિમાન લાંબું છે. ગ્રહોનાં વિમાનો બે ગાઉ લાંબાં હોય છે. નક્ષત્રનાં એક ગાઉ પ્રમાણ અને પાંચમા તારાનાં વિમાનો અર્ધગાઉ પ્રમાણ લાંબાં હોય છે. પહોળાઈ પણ જેટલી લંબાઈ કહી તેટલી જ સમજવી, આથી આ વિમાનો ચારે બાજુ સરખા પ્રમાણવાળાં થાય.

તે વિમાનો ઊંચાઈમાં પોતપોતાના આયામ તથા વિષ્કંભથી અર્ધ પ્રમાણવાળાં જાણવાં એટલે ચંદ્રનાં વિમાનો ઊંચાઈમાં એક યોજનના એકસઠીયા ૨૮ ભાગે ($\frac{૨૮}{૬૯}$), સૂર્યવિમાનો ઊંચાઈમાં એક યોજનના એકસઠીયા ચોવીશ ભાગે ($\frac{૨૪}{૬૯}$), ગ્રહોનાં વિમાનો એક ગાઉ ઊંચાં, નક્ષત્રનું વિમાન અર્ધ ગાઉનું અને તારાનું એક ચતુર્થાંશ ગાઉ ($\frac{૧}{૪}$) એટલે ૦ ગાઉ ઊંચું હોય છે. આ ત્રણે પ્રકારનું પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તતા ચરજ્યોતિષીઓનું જાણવું.

એટલું વિશેષ સમજવું કે—અઢીઢીપની બહારનાં નક્ષત્રો ભિન્ન ભિન્ન આકારનાં અને તપનીય વર્ણનાં છે. [૫૫]

www.jainelibrary.org

પ્રશ્ન— માનુષોત્તર એટલે શું ?

ઉત્તર— માનુષોત્તર એટલે જેની ઉત્તરે મનુષ્યો છે તેથી માનુષોત્તર કહેવાય છે, અથવા જે ક્ષેત્રની બહાર મનુષ્યોનાં જન્મ તથા મરણ ન થાય તે ક્ષેત્રની મર્યાદા બાંધનાર જે પર્વત તે માનુષોત્તર કહેવાય છે. આ પર્વતની પહોળાઈ પૂર્ણ થયા બાદ એટલે તે પર્વતની અંતિમ સીમાથી લઈ પ્રતિપક્ષી દિશામાં (સામી દિશામાં) તિચ્છલોકના અન્તભાગ સુધીમાં મધ્યના કોઈ પણ સ્થાનમાં મનુષ્યોની વસ્તી નથી, હોય તો માત્ર માનુષોત્તર પર્વતની અંદરના ક્ષેત્રને વિષે જ્યારે વસ્તી જ નથી તો પછી મનુષ્યનાં જન્મ-મરણ તો ક્યાંથી જ સંભવે ? અસ્તુ.

શંકા— ભલે વસ્તીના અભાવે જન્મ-મરણ ન હોય પરંતુ અહીંથી કોઈ એક મનુષ્ય અઢીદ્વીપ બહાર કોઈ પણ કારણવશાત્ ગયેલ હોય અને ત્યાં જ તેનાં આયુષ્યની સમાપ્તિનો અવસર થવા આવ્યો હોય તો તેટલા ટૂંકા સમયમાં શું મૃત્યુ પામવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થાય ?

સમ્બાધન— સામાન્ય મનુષ્ય તો અહીંથી ત્યાં જવાનું સામર્થ્ય સ્વયં ધરાવી શકે નહિ, પરંતુ કોઈ દેવ, દાનવ તથાવિધ વૈર-વિરોધાદિના કારણે પોતાનું વૈર વાળવા માટે, તે મનુષ્યને પોતાના સ્થાનેથી ઉપાડી મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર મૂકે, કારણકે તેમ કરવાથી 'તે માણસ કોઈ પણ પ્રકારના સુખાશ્રયો વિના સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી અથવા વિશેષ ઠંડીથી ઊભો ઊભો શોષાઈ જઈ મૃત્યુને પામે અથવા અન્યવિધ પ્રાણઘાતક ઉપદ્રવો થાય' આ પ્રકારની બુદ્ધિથી ^{૧૩૭}મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર તેઓ લઈ જાય તથાપિ લોકાનુભાવથી અને તથાવિધ ક્ષેત્રના પ્રભાવથી તે બહાર લઈ જનાર દેવને અથવા અન્ય કોઈ ગમનાગમન કરતા દેવ, દાનવ અથવા વિદ્યાધરાદિને દુઃખમાં રીબાત્તા એવા તે મનુષ્યને દેખી સન્મતિ સૂઝે અને આત્મામાં દયાનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી તેને પાછો મનુષ્યક્ષેત્રમાં મૂકી દે છે.

પ્રશ્ન: શંકા— તમારું કહેવું ઠીક છે પરંતુ નંદીજરાદિ દ્વીપે ગએલા વિદ્યાધરો વગેરે નરક્ષેત્ર બહાર પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે સંભોગ કરે છે તો ત્યાં મનુષ્યનો ગર્ભરૂપે જન્મ શું ન થાય ? તેમજ મનુષ્યલોકની કોઈપણ સ્ત્રી કે જેની પ્રસૂતિ તરત થવાની હોય એવી સ્ત્રીનું કોઈ એક દેવ અપહરણ કરી નરક્ષેત્ર બહાર મૂકે, આવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો ત્યાં મનુષ્યનો જન્મ શું ન સંભવે ?

સમ્બાધન— ભલે વિદ્યાધરો સ્વભાર્યા સાથે સંભોગવ્યવહાર કરે, પરંતુ ગર્ભધારણનો તો સંયોગ ક્ષેત્રપ્રભાવે પ્રાપ્ત જ ન થાય (અર્થાત્ ગર્ભ રહે જ નહિ.).

હવે સ્ત્રીની પ્રસૂતિનો પ્રસંગ પ્રાયઃ બને નહીં, તો પણ કદાચ જન્મ થવાનો અવસર નજીક આવી જાય તો, તે લાવનાર દેવનું મન જ તથાવિધ ક્ષેત્રપ્રભાવે વિપર્યાસભાવને પામ્યા વિના રહી શકતું જ નથી. કદાચ તે નિષ્કુર-હૃદયી દેવ તેણીને નરક્ષેત્રમાં લાવી ન મૂકે તો અન્ય કોઈ પણ દેવ યા વિદ્યાધર અકસ્માત્ આવી જ ચઢે અને તે ગર્ભવંતી સ્ત્રીને ત્યાંથી ઉપાડી મનુષ્યક્ષેત્રમાં મૂકી દે છે. પરંતુ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર જન્મ તો કોઈનો કદી થયો નથી, થતો નથી, તેમજ થશે પણ નહિ.

^{૧૩૭} અઢીદ્વીપમાં મનુષ્યક્ષેત્રો અમુક અમુક છે તેમાં પણ અમુક સમુદ્ર તથા વર્ષધરાદિ પર્વતો વગેરે સ્થાનમાં જન્મનો અભાવ છે. કોઈ વિદ્યાધરાદિના અપહરણથી અથવા સ્વયં ગયેલ હોય અને પાછો આવી શકવા અસમર્થ હોય તો અઢીદ્વીપવર્તી તે તે ક્ષેત્રોમાં તેવાઓનું મૃત્યુ તેમજ જન્મ કદાચ સંભવે.

શંકા— તો શું મરણ કોઈ રીતે સંભવે ખરું ? એટલે કે અંતર્મુહૂર્તમાં જ જેનું આયુષ્ય સમાપ્ત થવાનું છે એવા કોઈ મનુષ્યનું કોઈ લબ્ધિધારી દેવ અપહરણ કરે અને નરક્ષેત્ર બહાર મૂકે તો મરણ સંભવે કે કેમ ?

સમાધાન— મરણ કદાપિ કાલે ન જ થાય. પૂર્વની માફક અપહરણ કરનાર દેવનું ચિત્ત અવશ્ય ફરી જાય છે અને તેથી તે અથવા અન્ય કોઈ દેવાદિકના સહકારને પામી મનુષ્યક્ષેત્રમાં તરત જ આવે અને ત્યાં જ મૃત્યુને પામે, પરંતુ આ અઢીદ્વીપ બહાર કોઈ કાળે કોઈ પણ મનુષ્યનો ^{૧૩૮}જન્મ યા મરણ ^{૧૩૯}થયું નથી, થતું નથી અને થશે પણ નહિ, એમ સર્વજ્ઞપરમાત્માનું ત્રિકાલાબાધિત શાસન કથન કરે છે.

જો કે વિદ્યાધરો, જંઘાચારણો તથા વિદ્યાચારણમુનિવરો તેમજ અન્ય કોઈ લબ્ધિધારીઓ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના તપોનુષ્ઠાનથી પ્રાપ્ત કરેલી યથાયોગ્ય લબ્ધિદ્વારા નંદીશ્વરાદિ દ્વીપે પરમપવિત્ર શાશ્વતી જિનપ્રતિમાઓનાં દર્શનાર્થે ભક્તિસેવા કરવા જાય છે પરંતુ તેઓનાં પણ જન્મ-મરણ તો આ ક્ષેત્રમાં જ થાય છે. આવાં આવાં ઘણાં કારણોથી અને તેની ઉત્તરદિશામાં જ મનુષ્યો વસતા હોવાથી તે પર્વતને **માનુષ્યોત્તર** કહેવાય છે. જેમ મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર મનુષ્યોનાં જન્મ-મરણ નથી તે પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર આગળ કહેવાતા પદાર્થો-ભાવો પણ હોતા નથી.

જેમ અઢીદ્વીપમાં ગંગા, સિંધુ આદિ મહાનદીઓ શાશ્વતી^{૧૪૦} વર્તે છે, તેવી શાશ્વતી નદીઓ, પદ્મદ્રહ આદિ શાશ્વતદ્રહો, સરોવરો, પુષ્કરાવતારિ^{૧૪૧}સ્વાભાવિક મેઘો, મેઘના અભાવે મેઘની સ્વાભાવિક

^{૧૩૮-૧૩૯.} ફક્ત મહર્ષિ પુરુષોનાં કથનાનુસાર એક જ અપેક્ષાએ-અર્થાત્ ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતના પ્રસંગે-મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પણ જન્મ યા મરણ સિદ્ધ થાય છે એટલે કે કોઈ આત્મા મરણસમયે મારણાન્તિકસમુદ્ઘાત કરવા દ્વારા પોતાના ઘણા આત્મપ્રદેશોને ક્ષેત્ર બહાર, ઉત્પન્ન થવાના સ્થાને ફેંકે, એ વખતે ઘણા આત્મપ્રદેશો બહાર પ્રક્ષેપાય ત્યારે સમુદ્ઘાત અવસ્થામાં મનુષ્ય-આયુષ્ય તથા મનુષ્યગતિ ભોગવે છે અને ઈલિકાગતિ વડે આત્મપ્રદેશો ત્યાં ફેંકાઈ જવાથી મનુષ્યનું મરણ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર થયું એમ કહી શકાય છે. તેવી રીતે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર વર્તતો કોઈ એક જીવ મૃત્યુ પામ્યો, હવે વક્રાગતિથી તેને મનુષ્યક્ષેત્રમાં મનુષ્યરૂપે સમુત્પન્ન થવું છે, પરંતુ વક્રાગતિ એક સમયથી વધારે સમયવાળી હોવાથી મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર બીજો સમય રહી, પછી એને જે ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થવું હોય ત્યાં થાય, આવી પ્રસંગ બને ત્યારે વક્રાગતિમાં પરભવનું આયુષ્ય (ઉત્પન્ન થવાની જે મનુષ્યગતિ તેનું જ) ગણત્રીમાં લેવાતું હોવાથી મનુષ્યગતિનો ઉદ્ભવ અઢીદ્વીપ બહાર સ્વીકૃત કરેલો છે.

^{૧૪૦.} અશાશ્વતી નદીઓ હોવાનો નિષેધ સંભવે નહિ, તેમજ અશાશ્વતાં સરોવર આદિ જળાશયો સર્વથા ન હોય એમ પણ નહિ; પરંતુ શાસ્ત્રમાં જે નદી, સરોવર આદિનો નિષેધ છે તે અઢીદ્વીપમાં જે વ્યવસ્થાપૂર્વક શાશ્વત નદીઓ, સરોવરો આદિ કહ્યાં છે તેવાં (વનવેદિકા ઇત્યાદિ સહ) વ્યવસ્થાપૂર્વકનાં શાશ્વત નદી સરોવરો ન હોય અને જો સર્વથા નદી, સરોવરાદિનો અભાવ માનીએ તો દ્વીપનું સ્વરૂપ જ અવ્યવહારું થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ત્યાંના નિવાસી પશુપક્ષીઓ પાણી ક્યાં પીએ ? તેમજ સર્વથા જળાશયોના અભાવે દ્વીન્દ્રિયાદિ વિકલેન્દ્રિયો અને સમ્મૂર્ધિજ્ઞમ પંચેન્દ્રિયોની પણ અભાવ થાય, માટે અશાશ્વતાં સરોવરો, પાણીનાં ઝરણાંઓ અને નાની નાની નદીઓ પણ હોય. તથા અસંખ્યાતમાં દ્વીપે ઉત્તરદિશામાં અસંખ્ય યોજનનું માનસરોવર શાશ્વત છે, પરંતુ અલ્પ (ફક્ત એક જ) હોવાથી અવિવક્ષિત છે.

^{૧૪૧.} અહીં 'સ્વાભાવિક' કહેવાનું કારણ એ કે અઢીદ્વીપની બહાર અસુરાદિ દેવોએ વિકુર્વલ મેઘગર્જના અને

ગર્જનાઓ, વિજળીઓ, ^{૧૪૨}બાદરઅગ્નિ, તીર્થંકર, ચકવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ આદિ ઉત્તમપુરુષો તથા કોઈ પણ મનુષ્યનો જન્મ અથવા કોઈ પણ મનુષ્યનું મરણ, તેમજ ^{૧૪૩}સમય—આવલિકા—મુહૂર્ત—દિવસ—માસ—અયન—વર્ષ—યુગ—પલ્યોપમ—સાગરોપમ—અવસર્પિણી—ઉત્સર્પિણી આદિ સર્વ પ્રકારનો કાળ વગેરે પદાર્થો અઢીદ્વીપમાં જ છે, પરંતુ અઢીદ્વીપની બહાર હોતા નથી.

તદુપરાંત અઢીદ્વીપની બહાર ભરતાદિ સરખાં ક્ષેત્રો, વર્ષધર સરખા પર્વતો, ઘરો, ગામ, નગરો, ચતુર્વિધસંઘ, ખાણો, નિધિઓ, ચંદ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિષી વિમાનોનું ભ્રમણ, ગ્રહણો નથી. જેથી ચંદ્રસૂર્યના પરિવેષ (મંડલો) પણ નથી, ઇન્દ્રધનુષ, ગાંધર્વ નગરાદિ [આકાશમાં થતાં ઉત્પાતસૂચક ચિહ્નો] નથી, પરંતુ સમુદ્રમાં દ્વીપો છે, તેમજ કોઈ કોઈ દ્વીપ—સમુદ્રમાં શાશ્વતા પર્વતો પણ છે, પરંતુ અલ્પ હોવાથી અહીં વિવક્ષા કરી નથી, અને (અઢીદ્વીપ બહાર) દ્વીપો ઘણાં હોવાથી ગાથામાં દ્વીપોનો અભાવ કહેલ નથી. જે માટે લઘુક્ષેત્રસમાસમાં કહ્યું છે કે—

“ળઙ-દહ-ઘળ-ઘણિ-યાગણિ-જિણાઙ, ણરજમ્મ-મરણકાલાઈ ।

પળયાલલક્ષજોયળ-ણરક્ષિત્તં મુત્તુ ણો પુ(પ)રઓ ॥૨૬૬॥”

આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ભાવોવાળા ૪૫ લાખ યોજનના મનુષ્યક્ષેત્રને વિષે રહેલા ચરજ્યોતિષી દેવોનાં વિમાનો નિરંતર જંબૂદ્વીપના મેરુને પ્રદક્ષિણા આપતાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. [૫૬]

પૂર્વે અઢીદ્વીપવર્તી ચરજ્યોતિષીનાં વિમાનોનું જે પ્રમાણ કહ્યું છે તેથી સર્વ રીતે અર્ધ અર્ધ પ્રમાણવાળાં સ્થિરજ્યોતિષીનાં વિમાનો સમજવાં. તે આ પ્રમાણે—

॥ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર સ્થિર જ્યોતિષીનાં વિમાનોનું પ્રમાણ ॥

[લંબાઈ-પહોળાઈ]	[કુંવાઈ]
૧ ચંદ્રવિમાન—એક યોજનના એકસઠિયા અઠાવીસ ભાગનું	$\frac{૧૪}{૬૧}$ ભાગ
૨ સૂર્ય વિમાન—એક યોજનના એકસઠિયા ચોવીસ ભાગનું	$\frac{૧૨}{૬૧}$ ભાગ
૩ ગ્રહવિમાન—એક ગાઉનું	૦૧ ગાઉ
૪ નક્ષત્રવિમાન—અર્ધા ગાઉનું	૦૧ ગાઉ
૫ તારાવિમાન— $\frac{૧}{૪}$ (૫૦૦ ધનુષ્ય) ગાઉ લાંબું	$\frac{૧}{૮}$ ગાઉ (૨૫૦ ધનુષ્ય)

અવતરણ—એ મનુષ્યક્ષેત્રમાં રહેલાં ચર જ્યોતિષી વિમાનોની ગતિ સંબંધી તરતમતા, તેમજ તે વિમાનોને વહન કરનાર દેવોની સંખ્યા, તથા વહન કરનારા દેવો ક્યું રૂપ ધારણ કરે છે તે વર્ણવે છે :—

વિજળીઓ તથા વરસાદ એ સર્વ હોઈ શકે છે.

૧૪૨. ‘બાદર’ કહેવાનું કારણ એ કે સૂક્ષ્મઅગ્નિ તો ચૌદરાજલોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી અઢીદ્વીપની બહાર પણ હોય છે.

૧૪૩. સમય, આવલિકા આદિ વ્યાવહારિક કાળ ચંદ્ર-સૂર્યના ભ્રમણથી છે અને ત્યાં ચંદ્ર-સૂર્યાદિ સર્વ જ્યોતિષ્યક સ્થિર છે માટે વ્યાવહારિક કાળ નથી પરંતુ વર્તના લક્ષણવાળો નિશ્ચયકાળ તો છે જ.

સસિ-રવિ-ગ્રહ-નક્ષત્રા, તારાઓ હુંતિ જહુત્તરં સિઘ્યા ।
વિવરીયા ઉ મહદ્વિઆ, વિમાણવહગા કમેળેસિં ॥૫૭॥
સોલસ-સોલસ-અડ-ચઉ, દો સુર સહસ્સા પુરો ય દાહિણઓ ।
પચ્છિમ-ઉત્તર-સીહા, હત્થી-વસહા-હયા કમસો ॥૫૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

શશિ-રવિ-ગ્રહ-નક્ષત્રાણિ, તારા ભવન્તિ યથોત્તરં શીઘ્રાઃ ।
વિપરીતાસ્તુ મહર્દિકા, વિમાનવાહકાઃ ક્રમેણૈષામ્ ॥૫૭॥
ષોડશ-ષોડશ-અષ્ટ-ચત્વારિ દ્વી સુર-સહસ્ત્રાણિ પુરશ્ચ દક્ષિણતઃ ।
પશ્ચિમોત્તરયોઃ સિંહા, હસ્તિનો-વૃષભા-હયાઃ ક્રમશઃ ॥૫૮॥

શબ્દાર્થ—

જહુત્તરં=યથોત્તર—અનુક્રમે એક પછી એક
સિઘ્યા=શીઘ્રગતિવાળા
વિવરીયા=વિપરીત
મહદ્વિઆ=મહર્દિક
વિમાણવહગા=વિમાનને વહન કરનારા
કમેળેસિં=એઓના અનુક્રમે
સોલસ=સોળ
અડ=અડ

સહસ્સા=હજાર
પુરો ય=પૂર્વ અને
દાહિણઓ=દક્ષિણ દિશામાં
સીહા=સિંહ
હત્થી=હાથી
વસહા=વૃષભ
હયા=ઘોડા

ગાયાર્થ— ચંદ્ર-સૂર્ય-ગ્રહ-નક્ષત્ર અને તારાઓ એ અનુક્રમે એક પછી એક શીઘ્ર ગતિવાળા હોય છે, અને ઋદ્ધિની અપેક્ષાએ (અર્થાત્ મહર્દિકપણે) વિપરીત હોય છે એટલે એક પછી એક અનુક્રમે અલ્પ ઋદ્ધિ યુક્ત હોય છે, તે પાંચે જ્યોતિષીદેવોનાં વિમાનોને વહન કરનારા દેવોની સંખ્યા અનુક્રમે સોળ હજાર, સોળ હજાર, આઠ હજાર, ચાર હજાર અને બે હજાર હોય છે. તેમજ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશામાં અનુક્રમે સિંહ, હાથી, વૃષભ અને અશ્વ (ઘોડા)નાં રૂપને ધારણ કરવાવાળા દેવો હોય છે. ॥૫૭-૫૮॥

વિશેષાર્થ— સર્વ જ્યોતિષીઓમાં ચંદ્ર અત્યન્ત મંદ ગતિવાળો છે, ચંદ્રથી સૂર્ય ત્વરિત ગતિવાળો છે, સૂર્ય કરતાં ગ્રહો ઉતાવળી ગતિવાળા છે, (એ ગ્રહમંડળમાં પરસ્પરમાં પણ બુધ નામનો ગ્રહ શીઘ્ર ગતિવાળો, શુક્ર તેથી પણ વધારે ગતિવાળો, એમ મંગળ, બૃહસ્પતિ-ગુરુ, શનિશ્ચરાદિ ગ્રહો ક્રમશઃ શીઘ્ર ગતિવાળા છે) ગ્રહથી નક્ષત્રો વિશેષે શીઘ્ર ગતિવાળા છે, નક્ષત્રથી તારા વિશેષે શીઘ્ર ગતિ કરનારા છે.

હવે મહર્દિકપણાનો ક્રમ ગતિથી વિપરીત રીતે જાણવો એટલે કે જેની ગતિ જેમ જેમ મંદ હોય, તેમ તેમ મહર્દિકપણું વધારે હોય છે. ગતિનો ક્રમ ચંદ્રથી માંડીને આગળ આગળ કહ્યો, તેવી રીતે અહીં મહર્દિકપણાનો ક્રમ પશ્ચાનુપૂર્વેએ લેવાનો હોવાથી તારાનો ગતિક્રમ અતિશીઘ્ર હોવાથી

તારા અલ્પ ઋદ્ધિવાળા છે, તેથી નક્ષત્ર વધારે ઋદ્ધિવંત, તેથી ગ્રહો વિશેષ ઋદ્ધિવાળા, તેથી સૂર્ય વધારે ઋદ્ધિશાલી છે અને તેથી ચંદ્ર વળી મહાઋદ્ધિવંત છે.

વ્યવહારમાં પણ મહાનપુરુષો તેમજ રાજા-મહારાજાઓ અને મહાલક્ષ્મીવંતો મન્દ મન્દ ગમન કરનારા, શુભવિહાયોગતિવાળા પ્રાય: હોય છે, જ્યારે મધ્યમ અને અલ્પ ઋદ્ધિવાળા મોટેભાગે દોડધામ કરી ચાલનારા હોય છે.

વિમાનને વહન કરનારા દેવો કેવી રીતે હોય તે ક્રમશઃ વર્ણવે છે

ચન્દ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિષીદેવોનાં વિમાનો તથાપ્રકારના જગત્સ્વભાવે જ સ્વયમેવ નિરાલંબપણે ફરે છે, તથાપિ ફક્ત આભિયોગિક (દાસ) દેવો તથાવિધ નામકર્મના ઉદયથી સ્વસમાનજાતિમાં અથવા તો પોતાથી હીનજાતિના દેવોમાં નિજ કીર્તિકળા પ્રકટ કરવા માટે અત્યન્ત પ્રમોદપણે ચન્દ્રાદિના વિમાનની નીચે સિંહાદિ રૂપને ધારણ કરીને વિમાનોને સતત વહન કરે છે.

આવું કાર્ય કરવા છતાં તેઓને જરાપણ દુઃખ થતું નથી કારણ કે તેઓ મનમાં ગૌરવ ધરાવે છે કે અમે દાસપણું કરીએ છીએ પણ તે કોનું? સકલ લોકપ્રસિદ્ધ એવા ચન્દ્રસૂર્ય જેવા ઈન્દ્રોનું, અમો કંઈ જેવા તેવાના સેવકો નથી, એમ સ્વજાતિ અથવા અન્યને નિજ સમૃદ્ધિ દર્શનાર્થે સમસ્ત સ્વોચિતકાર્ય પ્રમુદિતપણે કરે છે. જેમ આ લોકમાં પણ સ્વોપાર્જિત કર્મોદયથી દાસપણું અનુભવતો હોય પણ જો કોઈ સમૃદ્ધિવંતને ત્યાં હોય તો પોતાના દાસપણાનો બેદ ન કરતાં ઉલટો રાજી થતો ગર્વિજ થઈ સર્વ કાર્ય કરે છે તેમાં કારણ એક જ કે હું સેવક, પણ કોનો? તો વિખ્યાત નાયકનો છું, જેથી અન્ય દાસજનો કરતાં તો હું વિશેષ સત્તાવાળો છું. વ્યવહારમાં પણ આપણે પ્રસંગે બોલીએ છીએ કે-‘ભાઈ નોકર ખરો પણ રાજાનો.’

હવે તે વહન કરનારા દેવો કેવાં રૂપને ધારણ કરનારા, કેટલા અને કંઈ દિશામાં હોય? તે કહે છે.

ચન્દ્રનાં વિમાનને વહન કરનારા સોળ હજાર (૧૬૦૦૦) દેવો છે તેમાં તે દેવો ચતુર્દિશામાં વહેંચાયેલા એટલે આપણી કલ્પનાથી પૂર્વદિશાનાં નાકે ૪૦૦૦ દેવો સિંહના રૂપને ધારણ કરે છે. દક્ષિણદિશામાં મોટા શરીરવાળા હાથીઓના રૂપને ધારણ કરનારા ૪૦૦૦ દેવો હોય છે. પશ્ચિમ દિશામાં વૃષભના રૂપને ધારણ કરનારા ૪૦૦૦ દેવો અને ઉત્તરદિશામાં અશ્વના રૂપને ધારણ કરનારા પણ ૪૦૦૦ દેવો છે.

આ પ્રમાણે સૂર્ય તેમજ ગ્રહવિમાનોને માટે પણ સમજવું, ફક્ત ગ્રહનાં વિમાનો માટે ચાર હજાર દેવોને બદલે બહે હજાર દેવો વહન કરનારા હોય. નક્ષત્રોનાં વિમાનને વિષે એક હજાર દેવો અને તારાના વિમાનને વિષે પાંચસો પાંચસો (૫૦૦) દેવો પ્રત્યેક દિશામાં, ઉપરોક્ત ક્રમે સિંહાદિ રૂપને ધારણ કરીને વિમાનને વહન કરવા છતાં પણ મત્તકામિનીની જેમ એટલે મદોન્મત થયેલી સ્ત્રી જેમ ઘણાં આભૂષણો શરીર ઉપર ધારણ કરે તો પણ ભારને ભારરૂપ ન સમજતી ઊલટી પ્રમુદિત થાય છે તેમ આ દેવો વિમાનના ભારને ભારરૂપે ન સમજતાં આનંદપૂર્વક વહન કરે છે. [૫૭-૫૮]

અવતરણ—એ સર્વ જ્યોતિષી દેવોમાં અતિસમૃદ્ધિવંત ચંદ્રમા છે, તેથી તેમનો પરિવાર વર્ણવે છે—

ગહ અઢાસી નક્ષત્ર, અડવીસં તારકોડિકોડીણં ।

છાસદ્ધિસહસ્સનવસય, પણસત્તરિ એગસસિસિન્નં ॥૬૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

ગ્રહા અઢાસીતિર્નક્ષત્રાણિ, અષ્ટાવિંશતિસ્તારાકોટિકોટીનામ્ ।

ષટ્ષષ્ટિસહસ્ત્રનવશત-પઞ્ચસત્તરિકશશિસૈન્યમ્ ॥૬૬॥

શબ્દાર્થ—

અડવીસં=અઢાવીશ
કોડિકોડીણં=કોટીકોટી
છાસદ્ધિ=છાસઠ
નવસય=નવસો

પણસત્તરિ=પંચોતેર
એગ=એક
સિન્ન=સૈન્ય-પરિવાર

ગાથાર્થ—અઠવાશી (૮૮) ગ્રહ, અઢાવીશ (૨૮) નક્ષત્ર અને છાસઠ હજાર નવસો પંચોતેર (૬૬૮૭૫) કોડાકોડી તારાઓ-આટલો એક ચન્દ્રનો પરિવાર હોય છે. ॥૫૯॥

વિશેષાર્થ—મંગળ, બુધ ઇત્યાદિ ^{૧૪૪}ગ્રહો અઠવાશી પ્રકારના છે. અભિજિત્ આદિ નક્ષત્રો ^{૧૪૫}અઢાવીશ છે. અને તારાઓની સંખ્યા છાસઠ હજાર નવસો ને પંચોતેર (એટલા) કોડાકોડી એટલે છાસઠ હજાર કોડાકોડી નવસો ને પંચોતેર કોડાકોડી છે. આ સર્વ પરિવાર એક ચન્દ્રનો છે. ચન્દ્ર વધારે ઋદ્ધિશાળી હોવાથી આ પરિવાર તેમનો વર્ણવાયો છે.

સૂર્યનો પરિવાર ચન્દ્રની માફક જુદો કહ્યો નથી માટે જે ચન્દ્રનો પરિવાર તે જ સૂર્યનો પણ ગણાય. ચન્દ્ર સર્વરીતિએ મહદ્ધિક તેમજ વિશેષ ઋદ્ધિવંત છે, આકાશવર્તી નક્ષત્રાદિ પણ ચન્દ્રના પરિવારરૂપ ગણાય છે. સૂર્ય એ પણ ઇન્દ્ર હોવાથી તેનો બીજો સ્વતંત્ર પરિવાર હશે એવું સમજવું નહિ, કારણ કે ‘આ પરિવાર ચન્દ્રનો જ છે’ એવા કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે-નક્ષત્રાદિ જ્યોતિષીઓ

૧૪૪. ગ્રહોનાં નામો-અંગારક-વિકાલક-લોહિત્યક-શનૈશ્વર-આધુનિક-પ્રાધુનિક-કણ-કણક-કણકણક-કણવિતાનક-કણસંતાનક-સોમ-સહિત-અચસેન-કાર્યોપગ-કર્મૂરક-અજકરક-દુદુમ્બક-શંખ-શંખનાભ-શંખવર્ણાભ-કંસ-કંસનાભ-કંસવર્ણાભ-નીલ-નીલાવભાસ-રૂપી-રૂપ્યાવભાસ-ભસ્મ-ભસ્મરાશિ-તિલ-તિલપુષ્પવર્ણ-દક-દકવર્ણ-કાય-વંધ્ય-ઈન્દ્રાગ્નિ-ધૂમકેતુ-હરિ-પિંગલક-બુધ-શુક-બૃહસ્પતિ-રાહુ-અગસ્તિ-માણવક-કામસ્પર્શ-ધુર-પ્રમુખ-વિકટ-વિસંધિકલ્પ-પ્રકલ્પ-જટાલ-અરુણ-અગ્નિ-કાળ-મહાકાળ-સ્વસ્તિક-સૌવસ્તિક-વર્ધમાન-પ્રલંબ-નિત્યાલોક-નિત્યોદ્યોત-સ્વયંપ્રભ-અવભાસ-શ્રેયસ્કર-ક્ષેમંકર-આભંકર-પ્રભંકર-અરજ-વિરજ-અશોક-વીતશોક-વિમળ-વિતત-વિવર-વિશાલ-શાલ-સુવત-અનિવૃત્તિ-એકજટી-દ્વિજટી-કરકરિક-રાજા-અર્ગલ-પુષ્પકેતુ તથા ભાવકેતુ આ પ્રમાણે અઠવાશી ગ્રહો છે.

૧૪૫. અભિજિત્-શ્રવણ-ધનિષ્ઠા-શતભિષક-પૂર્વાભાદ્રપદા-રેવતી-ઉત્તરાભાદ્રપદા-અશ્વિની-ભરણી-કૃતિકા-રોહિણી-મૃગશીર્ષ-આર્દ્રા-પુનર્વસુ-પુષ્ય-આશ્લેષા-મઘા-પૂર્વાફાલ્ગુની-ઉત્તરાફાલ્ગુની-હસ્ત-ચિત્રા-સ્વાતિ-વિશાખા-અનુરાધા-જ્યેષ્ઠા-મૂળ-પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા.

ક.

ઉપર સ્વામિપણની આજ્ઞા ચન્દ્રની હોય છે. બાકી ઇન્દ્રો તો બન્ને^{૧૪૬} છે. માત્ર પરિવારનું સ્વામિત્વ અને મહર્દિકપણમાં તફાવત છે.

શંકા— ઇતર ગ્રન્થોમાં તેમજ જ્યોતિષ્કારો પ્રથમ અશ્વિનીથી લઈ પછી ભરણી ઇત્યાદિ ક્રમ ગણે છે અને જૈનાગમોમાં અભિજિત્થી પ્રારંભી નક્ષત્રક્રમ દર્શાવાય છે તેનું કારણ શું ?

સમાધાન— કારણ એક જ છે કે અવસર્પિણી યુગ વગેરે મહાન કાળભેદોનો પલટો જ્યારે થાય ત્યારે તેના પ્રારંભ સમયે અભિજિત્ નક્ષત્રના યોગમાં જ ચન્દ્ર આવતો હોય છે.

પુનઃ શંકા— જ્યારે અભિજિત્થી માંડી ક્રમ દર્શાવો છો, તો તે નક્ષત્ર વ્યવહારમાં કેમ પ્રવર્તતું નથી ?

સમાધાન— ચન્દ્રમાની સાથે આ અભિજિત્ નક્ષત્રનો યોગ સ્વલ્પકાલ રહી ચંદ્રમા સઘ અન્ય નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરે છે જેથી સ્વલ્પકાલીન હોવાથી અવ્યવહાર્ય^{૧૪૭} ગણ્યું છે. ગ્રહોનાં નામ ઉપરથી આપણા સત્ત વારના નામ પડેલા છે. જેમકે સૂર્ય કે રવિ ગ્રહ ઉપરથી રવિવાર, ચંદ્ર કે સોમ ગ્રહ ઉપરથી સોમ, મંગળથી મંગળ, બુધગ્રહથી બુધવાર, ગુરુથી ગુરુ, શુક્રથી શુક્ર, શનિ ઉપરથી શનિવાર. [૫૮]

॥ મનુષ્યક્ષેત્રવર્તી ચરજ્યોતિષીની સંખ્યા તથા વિમાનોનું પ્રમાણ વગેરેનું યંત્ર ॥

જ્યોત્નાં નામો	આયાંવિષ્કમ્પ પ્રમાણ	કુંવાઈ પ્રમાણ	વિં વા- હકસં	ગતિક્રમ	ઋદિક્રમ	જંબૂદ્વીપ સંખ્યા
૧ ચન્દ્ર વિમાન	૧ યોત્ના ૬૧ ક્રિયા ૫૬ ભાગ	૧ યોત્ના ૬૧ ક્રિયા ૨૮ ભાગ	૧૬૦૦૦	મંદ	અધિક તેથી	૨
૨ સૂર્ય વિમાન	૧ યોત્ના ૬૧ ક્રિયા ૪૮ ભાગ	૧ યોત્ના ૬૧ ક્રિયા ૨૪ ભાગ	„	અધિક તેથી	અલ્પ તેથી	૨
૩ ગ્રહ વિમાન	૨ ગાઉ	૧ ગાઉ	૮૦૦૦	અધિક	અલ્પ	૧૭૬
૪ નક્ષત્ર વિમાન	૧ ગાઉ	૦૧ ગાઉ	૪૦૦૦	„	„	૫૬
૫ તારા વિમાન	૦૧ ગાઉ	૦૧ ગાઉ	૨૦૦૦	„	„	૧૩૩૮૫૦ કોડાકોડી

અવતરણ— અગાઉની ગાથામાં કહેલા ચન્દ્રના પરિવારને સાંભળી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—મનુષ્યક્ષેત્ર તો પીસ્તાલીશ લાખ યોજન પ્રમાણ છે અને તારાની સંખ્યા તો તમે ઘણી કહો છો, તેટલા ક્ષેત્રમાં તે તારાઓનો સમાવેશ શી રીતે થાય ? શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરવા માટે શાસ્ત્રકાર મહારાજા ગાથા કહે છે—

૧૪૬. જેમ એક ક્ષેત્રના બે રાજા હોય, બન્નેને રાજ્યસુખનો ભોગવટો હોય તેથી રાજા તો બંને કહેવાય, પરંતુ પ્રજા ઉપર આજ્ઞા તો મોટો જે ઋદિવંત—પુણ્યશાળી હોય તેની જ વર્તતી હોય છે તેવી રીતે.

૧૪૭. આ માટે શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર મુદિત પત્ર સત્તાવીશમું જોલું. [સુરતવાળું]

કોડાકોડી સન્ન-તરંતિ મન્નંતિ ચિત્તથોવતયા ।

કેઢ અન્ને ઉસ્સે-હંગુલમાણેણ તારાણં ॥૬૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

કોડાકોટિ: સંજ્ઞાન્તરમિતિ મન્યન્તે ક્ષેત્રસ્તોકતયા ।

કેચિદન્યે ઉત્સેધાંગુલમાનેન તારાણામ્ ॥૬૦॥

શબ્દાર્થ—

કોડાકોડી=કોડાકોડ
સન્ન-તરં=બીજી સંજ્ઞા
મન્નંતિ=માને છે

થોવતયા=અલ્પપણાને લીધે
ઉત્સેધાંગુલમાણેણ=ઉત્સેધાંગુલનાં પ્રમાણવડે

માર્થ— કોઈક આચાર્ય કોડાકોડીને સંજ્ઞાન્તર-નામાંતર કહે છે, કારણકે મનુષ્યક્ષેત્ર થોડું છે. વળી કોઈ આચાર્યો તારાઓનાં વિમાનોને ઉત્સેધાંગુલ વડે માપવાનું કહે છે. ॥૬૦॥

વિશેષાર્થ— પૂર્વકૃત શંકાનું સમાધાન કરવા માટે ગ્રન્થકાર આચાર્યોના અભિપ્રાય દર્શાવી સમન્વય કરવાપૂર્વક સમાધાન કરે છે.

૧-કેટલાક આચાર્યભગવંતો એમ કહે છે કે-વર્તમાનમાં તો એક કોડને (૧૦૦૦૦૦૦૦)કોડે ગુણીએ એટલે કોડાકોડી થાય છે, પરંતુ કોડની વર્તમાન પ્રસિદ્ધ સંખ્યાને ગ્રહણ ન કરવી, પરંતુ જેમ વ્યવહારમાં વીશની સંખ્યાને પણ કોડી કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ તેના જેવી કોઈ અલ્પસંખ્યાને કોડી ગણીએ અને તે પ્રમાણવડે તારાનું કોડાકોડી સંખ્યાપણું ગ્રહણ કરીએ, તો આ જંબૂદ્વીપમાં તેટલા તારા સુખપૂર્વક સમાઈ રહે. ^{૧૪૮}

૨-વળી અન્ય એક આચાર્ય એમ જણાવે છે કે-કોડાકોડીની પ્રસિદ્ધ ૧૪ શૂન્ય(મીંડા)વાળી જે સંખ્યા છે તે જ લેવી અને તારાનાં વિમાનોનું પ્રમાણ ‘નગપુલ્હવીવિમાણાઈ મિણસુ પમાણંગુલેણં તુ’ ઇત્યાદિ પાઠ પ્રમાણે પ્રમાણાંગુલે જે લેવાય છે, તે (પ્રમાણાંગુલ) વડે ન લેતાં ઉત્સેધાંગુલથી ગ્રહણ કરવું, જેથી જંબૂદ્વીપનું ૭૮૦૫૬૮૪૧૫૦ યોજન ક્ષેત્રફળ છે તે પ્રમાણાંગુલના હિસાબે છે અને ઉત્સેધાંગુલથી પ્રમાણાંગુલ ^{૧૪૯}ચારસોગુણો (અથવા હજારગુણો) હોવાથી જંબૂદ્વીપનું ઉપરોક્ત ક્ષેત્રફળ (તારાનાં ઉત્સેધાંગુલ વિમાનોથી) ૪૦૦ ગણું અથવા હજારગણું કરીએ તો તેટલા મોટા આકાશક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવી કોડાકોડીની સંખ્યાવાળા (૬૬૮૭૫ કોડાકોડી) તારાઓનાં વિમાનો સુખપૂર્વક સમાઈ રહે તેમાં કશી બાધા જણાતી નથી. [૬૦]

અવતરણ— ચન્દ્રના પરિવારના વક્તવ્યપ્રસંગે પરિવારમાં રહેલા રાહુગ્રહ સંબંધી વર્ણન કરે છે.

૧૪૮. કોઈ આચાર્ય (જિનભદ્રગણિ ૬૦) તારાની સંખ્યાને કોડાકોડી ન માનતાં કોડી જ માને છે અને સંશય ટાળે છે. તત્ત્વં કેવલીગમ્યમ્.

૧૪૯. ઉત્સેધાંગુલથી પ્રમાણાંગુલ ૨૫ ગુણો, ૪૦૦ ગુણો અને ૧૦૦૦ ગુણો મોટો છે, આથી ખાસ ધ્યાન રાખવું કે-જે ઠેકાણે જેવાં પ્રમાણ માટે જે યોગ્ય હોય તેટલા ગુણો ત્યાં ત્યાં ઘટાવવો.

કિણ્હં રાહુવિમાણં, નિચ્છં ચંદ્રેણ હોઝ અવિરહિયં ।
ચરણંગુલમપ્પત્તં, હિદ્ધા ચંદસ્સ તં ચરઙ્ગ ॥૬૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

કૃષ્ણં રાહુવિમાણં, નિત્યં ચન્દ્રેણ ભવત્યવિરહિતમ્ ।
ચતુરઙ્ગુલમપ્રાપ્તં, અધશ્ચન્દ્રસ્ય તત્ ચરતિ ॥૬૧॥

શબ્દાર્થ—

કિણ્હં=કૃષ્ણવર્ણનું
ચંદ્રેણ=ચંદ્ર સાથે
અવિરહિયં=અવિરહિત—સતત

ચર[અંગુલં=ચાર અંગુલ
અપ્પત્તં=અપ્રાપ્ત—દૂર
હિદ્ધા=નીચે

૭ ગાથાર્થ— કૃષ્ણવર્ણનું રાહુનું વિમાન નિરંતર ચંદ્રની સાથે જ હોય છે એટલે તેનાથી દૂર થતું નથી એટલે કે ચાર આંગળ વેગળું રહ્યું થકું હંમેશા ચંદ્રની નીચે ચાલે છે. ॥૬૧॥

વિશેષાર્થ— ગાથાર્થવત્ સુગમ છે, છતાં પ્રાસંગિક કંઈક કહેવાય છે. ચંદ્રમાની સાથે રાહુનો સંયોગ થતાં શી શી સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે જણાવાય છે.

સમગ્ર જંબૂદ્વીપમાં, દિવસ અને રાત્રિ એવો વિભાગ ઉત્પન્ન કરનાર, બે સૂર્યનો પ્રકાશ છે. અને તિથિઓની વ્યવસ્થાને ઉત્પન્ન કરનાર, બે ચંદ્રનો પ્રકાશ છે. એમાં સૂર્યના બિંબની હાનિ—વૃદ્ધિ હંમેશા કંઈ થતી નથી જે આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ, કારણકે તેને રાહુ જેવી રોજની કોઈ નડતર નથી. અલબત્ત, લાંબા વખતે આવે તે જુદી વાત છે. પરંતુ ચંદ્રના બિંબની થતી હાનિ—વૃદ્ધિ તો આપણે પ્રત્યક્ષ નિહાળી શકીએ છીએ; જેમકે બીજને દિવસે ફક્ત ધનુષ્યની પણછના આકારે ચંદ્રમાનું બિંબ હોય છે અને ત્યારબાદ કમેકમે વૃદ્ધિ પામતું શુદ્ધ પૂર્ણિમાએ સંપૂર્ણ ચંદ્રબિંબ દષ્ટિગોચર થતું જોઈએ છીએ. જો કે મૂલસ્વરૂપે તો ચંદ્રમા સદાયે અવસ્થિત સ્વભાવે જ છે, એમાં કંઈ પણ વધઘટ થતી જ નથી, પરંતુ અમુક આવરણના સંયોગોને પામીને જ હંમેશા વાસ્તવિક હાનિવૃદ્ધિ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. એ હાનિવૃદ્ધિ કેવી રીતે અને શાથી થાય છે? તથા કોણ કરે છે? વળી તેથી કેવી કેવી દિનમાનાદિની બાબતો ઉપસ્થિત થાય છે, વગેરે પ્રસંગ પામીને ગ્રન્થાન્તરથી કિંચિત્ વર્ણવાય છે.

ચન્દ્રના બિંબની શુકલપક્ષમાં કમેકમે વૃદ્ધિ થવી અને કૃષ્ણપક્ષમાં કમેકમે હાનિ થવી તેનું કારણ રાહુના વિમાનનું આવરણ અને અનાવરણ માત્ર જ છે.

એ રાહુ બે પ્રકારના છે ૧-નિત્યરાહુ અને ૨-પર્વરાહુ.

પર્વરાહુ— આ રાહુ કોઈ કોઈ વખતે એકાએક પોતાના વિમાનવડે ચન્દ્ર કે સૂર્યનાં વિમાનને ઢાંકી દે છે એટલે તે વખતે લોકોમાં ગ્રહણ થયું એમ કહેવાય છે. આ પર્વરાહુ જઘન્યથી છ માસે ચંદ્રને તથા સૂર્યને ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે સ્વવિમાનની છાયા વડે ચંદ્ર—સૂર્યના વિમાનનું આચ્છાદન કરે છે; અને ઉત્કૃષ્ટથી તે જ પર્વરાહુ ચન્દ્રને ^{૧૫૦}બેતાલીશ માસે અને સૂર્યને અડતાલીશ વર્ષે આચ્છાદિત કરે છે.

નિત્યરાહુ— આ રાહુનું વિમાન કૃષ્ણવર્ણનું છે. તે વિમાન તથાપ્રકારે કુદરતી રીતે જ ચન્દ્રમાની સાથે જ અવિરહિત હોય છે. ચન્દ્રના વિમાનની નીચે નિરંતર ચાર અંગુલ દૂર રહી ચાલતાં ચન્દ્રમાનાં બિંબ (વિમાન)ને અમુક અમુક પ્રમાણમાં ધીમે ધીમે ક્રમશઃ પ્રતિદિન આવરે છે તેથી કૃષ્ણપક્ષની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પુનઃ પૂર્વે જેવી રીતે ચન્દ્રમાનાં બિંબને પ્રતિદિન જેટલા જેટલા પ્રમાણમાં ઢાંક્યું તે જ પ્રમાણે તેટલા તેટલા જ ભાગપ્રમાણ બિંબનાં આવરણવાળા ભાગને ક્રમશઃ છોડતું જાય છે, જેથી ^{૧૫૧}શુકલપક્ષની ઉત્પત્તિ થએલી ગણાય છે.

ઉક્ત ગતિએ સદાકાળ ચન્દ્રવિમાનનું અને રાહુવિમાનનું પરિભ્રમણ આ અઢીદ્વીપવર્તી ક્ષેત્રોમાં થયા કરે છે. અને એ કારણે જ ચન્દ્રમાનાં વિમાન સંબંધી તેજની હાનિ-વૃદ્ધિપણાનો વાસ્તવિક આભાસ થાય છે. ચાંદ્રમાસ વગેરેનો પ્રભાવ પણ એથી જ થએલો છે.

હાનિવૃદ્ધિકારણ— ચન્દ્રમાના વિમાનનાં બાસઠ ભાગ કલ્પીએ અને એ બાસઠ ભાગને પંદર તિથિઓ સાથે વહેંચતા એક તિથિ દીઠ ચાર ચાર ભાગ વહેંચાય, (બાકી બે ભાગ રહ્યા તે રાહુથી અવરાતા જ નથી જેથી તે પંદર તિથિના ભાગોની ગણતરીથી બહાર સમજવા) એ ચાર ચાર ભાગપ્રમાણ ચન્દ્રમાનું વિમાન હંમેશા નિત્યરાહુના વિમાનથી ઢાંકતું જાય છે એટલે ૧૫ દિવસે (૧૫×૪=૬૦) ૬૦ ભાગ અવરાય છે અને બાકી રહેલા બે ભાગ જેટલાં ચન્દ્ર વિમાનને રાહુનું વિમાન કદાપિ કાળે ઢાંકી શકતું જ નથી અને તેથી જ તે ભાગ ચન્દ્રમાની સોળમી કળા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જે માટે કહ્યું છે કે—“ષોડશોંડશઃ કલા વિહમ્” અથવા બીજી રીતિએ રાહુના વિમાનનાં પંદર ભાગ કલ્પીએ એટલે કે રાહુ પોતાના એકેક ^{૧૫૨}ભાગવડે નિરંતર ચન્દ્રવિમાનને આવરે તો પંદર દિવસે, વિમાનના પંદર ભાગ વડે પંદર તિથિઓ અવરાય તે આ પ્રમાણે—

કૃષ્ણપક્ષવ્યવસ્થા— ચન્દ્રમાનાં વિમાનના પૂર્વે કલ્પેલા—(અનાવરણીય) એવા બે ભાગ છોડીને સાઠ ભાગો પૈકીના ચાર ચાર ભાગોને (અથવા તો $\frac{૧}{૧૫}$ ભાગને) રાહુના વિમાનના પણ પૂર્વે કલ્પાયેલા ૧૫ ભાગો પૈકીના એક એક ભાગ વડે ($\frac{૧}{૧૫}$ ભાગે) કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાએ રાહુ આચ્છાદિત કરે છે. બીજને દિવસે તે જ રાહુ પોતાના બે ભાગોવડે ($\frac{૨}{૧૫}$) ચન્દ્રવિમાનના આઠ ભાગને ($\frac{૨}{૧૫}$ ભાગને) આવરે છે. એમ પ્રત્યેક દિવસે ક્રમે ક્રમે ચન્દ્રમાનાં વિમાનના ચાર ચાર ભાગોને રાહુ પોતાના વિમાનના એક એક ભાગ વડે ઢાંકતો જાય છે એમ કરતાં કરતાં અમાવાસ્યાને દિવસે ચન્દ્રમાનાં સમગ્ર બિંબને (વિમાનના ૬૦ ભાગોને) રાહુ પોતાના પંદર ભાગો વડે આવરે છે ત્યારે જગત સર્વત્ર અંધકારથી છવાઈ જાય છે.

અમાવાસ્યાને દિવસે ચન્દ્રમાનું (૬૦ ભાગનું) સકલ બિંબ રાહુએ પોતાના વિમાનના પંદર

૧૫૦. સસિસૂરણં ગહણં સદ્ધૃતિવરિસાડ્યાલવરિસેહિં । ઉક્લોસજો કમેળં, જહન્નજો માસ છક્ષેળં ॥૬॥

[મંડલપ્રકરણ]

૧૫૧. ઉક્તં ચ—‘રાહુવિઞ પશ્ચિમહં, સસિણો ઇક્ષિક ભાય મુજ્ઞહં, આહ્વા ચંદો વીઆહ, દિણેસુ પયડો હવહ તમ્હા ॥૭॥ બાવઢિં બાવઢિં દિવસે ઉ સુક્ષ્મવક્ષસ્સ । જં પરિહ્વહ ચંદો હવેહ તં ચેવ કાલેળ ॥૮॥

૧૫૨. એકમ, બીજ, ત્રીજ, ઈત્યાદિ તિથિનો લોકવ્યવહાર ચાલે છે તે પણ એક ભાગવડે ઢાંકે ત્યારે એકમ, બે ભાગ વડે ઢાંકે તેથી બીજ, એમ રાહુના ચૌદ ભાગ વડે ઢાંકાય ત્યારે ચૌદશ આ આશયથી જ છે.

ભાગો દ્વારા ઢાંકી દીધું, જેથી જગતમાં અંધકાર ફેલાઈ ગયો; બાકી રહેલા બે ભાગ તો અનાવરણીય રહેતા હોવાથી એ ભાગો તિથિની ગણતરીમાં ભેગા ગણવાના નથી. આ પ્રમાણે કૃષ્ણપક્ષ પૂરો થયો.

શુક્લપક્ષવ્યવસ્થા— હવે એ ઢાંકેલા ૬૦ ભાગો પૈકી શુક્લપક્ષની પ્રતિપદાને દિવસે રાહુનું વિમાન (ચરસ્વભાવે) પાછું ખસતું જાય તો તે કેટલું ખસે ? તો પૂર્વવત્ એક દિવસે ચાર ભાગ જેટલું ખસીને ચન્દ્રમાના $\frac{1}{14}$ ભાગને રાહુ પોતાના $\frac{1}{14}$ ભાગવડે પ્રગટ કરે—એ પ્રમાણે શુદ્ધ બીજને દિવસે બીજા ચાર ભાગને પ્રગટ કરે (એટલે ૬૨ ભાગ આશ્રયીને તો બીજને દિવસે ૧૦ ભાગ જેટલું બિંબ પ્રગટ થાય) જેને આપણે ભાષામાં ‘બીજ ઊગી’ કહીએ છીએ, અને જેના ઉપર માસ વર્ષાદિનાં શુભાશુભફલાદિની ગણતરીઓ અંકાય છે. વળી બીજનો ચંદ્ર ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામવાવાળો હોવાથી, તેનું દર્શન સર્વ પ્રકારે વૃદ્ધિકારક ગણાય છે. આ પ્રમાણે કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રતિદિન ચાર ચાર ભાગને રાહુ જેમ ચન્દ્રમાને જેવી રીતે જેટલા ભાગને આવરતો હતો, શુક્લપક્ષમાં તેવી જ રીતે તેટલા ભાગોને પ્રતિદિન પ્રગટ કરતો જાય, જેથી દિવસે દિવસે ચન્દ્રમાનું બિંબ વિશેષ વિશેષ ખુલ્લું થતું જાય અને તેજમાં પણ ક્રમશઃ વૃદ્ધિ થતી જાય, આ પ્રમાણે રાહુનું આવરણ ખસતું ખસતું શુદ્ધિ^{૧૫૩} પૂર્ણિમાએ ચન્દ્રમાના સકલ બિંબથી દૂર થઈ જતું હોવાથી ચન્દ્રમાના ૬૨ ભાગરૂપ સંપૂર્ણ બિંબને આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ આનંદની કોઈ અનેરી ઊર્મિઓ અનુભવીએ છીએ.

[ચન્દ્રમાનો એ ચાર ભાગ પ્રમાણ અંશ રાહુ જેટલો કાળ આવરે અને તે જેટલો વખત લોકમાં પ્રગટ તરીકે રાખે તેટલા કાળને એક તિથિ કહેવાય, રાહુ જે ચાર ચાર ભાગને આવરતો જાય તે બધી તિથિઓ અનુક્રમે કૃષ્ણપક્ષની સમજવી અને તે જ રાહુ પુનઃ ઢાંકેલા ભાગો પૈકી ચાર ચાર ભાગોને નિત્ય પ્રકટ કરતો જાય ત્યારે તે પ્રતિપદા વગેરે તિથિઓ શુક્લપક્ષની સમજવી.]

અથવા ચન્દ્રવિમાનના ^{૧૫૪}સોળ ભાગ કરીએ તેમાં પ્રતિદિવસે રાહુ એકેક ભાગને આવરતો જાય ત્યારે એકેક ભાગ આવરે તે એક તિથિ એમ પંદર ભાગ અવરઈ જાય ત્યારે અમાવાસ્યાનો દિવસ આવી રહે. સોળમો ભાગ તો જગતસ્વભાવે અવરતો જ નથી. હવે તેવી રીતે શુક્લપક્ષે પાછો એકેક ભાગ મૂકાતો જાય એમ પણ કહેલું છે, અથવા તો જેટલા કાળમાં ચન્દ્રમાનો સોળમો ભાગ ઓછો થાય અથવા જેટલા કાળે તે વધે, તે કાળ પ્રમાણને એક તિથિપ્રમાણ કહેવાય. આવી ત્રીશ તિથિનો એક ચાંદ્રમાસ ગણાય છે. **इति तिथिप्रभवः ॥**

શંકા—અમાવાસ્યાને દિવસે રાહુ ચન્દ્રવિમાનને આવરે છે તેથી પૃથ્વી પર સર્વત્ર અંધકાર

૧૫૩. ‘सयलो वि ससी दिसइ राहुविमुक्तो ज पुणिमादिअहे । सूरत्यमणे उदओ, पुव्वे पुव्विल्लजुतीए ॥૧॥

[મંડલપ્રકરણ]

કોઈ શંકા કરે કે ચાર ચાર ભાગ ખુલ્લા કરવાને હિસાબે આઠ ભાગ પ્રગટ થાય ત્યારે તો શુદ્ધ બીજ કહેવાય, પરંતુ ઘણીવાર પ્રતિપદના દિવસે જ બીજનો ઉદય હોય છે તો તે માટે શું ? વળી બીજ તિથિઓની થતી વધઘટ તથા તિથિમાન અમુક ઘડી સુધીનાં આવે છે, તો પછી ચાર ચાર ભાગ પ્રમાણનો નિત્યાવરણ ક્રમ વગેરે કથન કેમ સંગત કરવું ? આના સમાધાન માટે જિજ્ઞાસુઓએ ‘કાલલોકપ્રકાશ’ વગેરે ગ્રન્થો જોવા. અહીં તો આટલો પણ વિષય પ્રાસંગિક અભ્યાસકોને ઉપયોગી હોવાથી જ વર્ણવ્યો છે.

૧૫૪. જુઓ—‘सोलसभागे काऊण, उडुवई हायएत्य पन्नरसं । तत्तियमिते भागे, पुणोवि परिवहण जोण्ह ॥१॥

છવાઈ જાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું, પરંતુ રાહુ કરતાં ચંદ્રનું વિમાન લગભગ બમણું હોવાથી બાકીના વિમાનભાગનું તેજ તો કોઈ પણ વિભાગમાં અવશ્ય પ્રગટ થવું જ જોઈએ.

સમાધાન— રાહુનું વિમાન અર્ધા યોજનનું છે અને ચન્દ્રવિમાન $\frac{૫૬}{૬૧}$ યોજન પ્રમાણ (લગભગ બમણું) છે. હવે રાહુનું વિમાન ચન્દ્રમાની નીચે જેટલા ભાગમાં રહ્યું હોય તેટલા ભાગ નીચે અંધકાર છવાય તે માટે કોઈનો પણ વિરોધ હોઈ શકે નહીં, પરંતુ બાકી રહેલાં ચન્દ્રવિમાનનો પ્રકાશ કેમ કોઈ પણ ક્ષેત્રે અનુભવાતો નથી? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમજવું જોઈએ કે, રાહુનું વિમાન ચન્દ્રવિમાનને સંપૂર્ણ ઢાંકી શકતું તો નથી પરંતુ 'જેમ દાવાનળથી ઉછળેલા ધૂમાડાના સમૂહવડે મહાવિસ્તારવાળું એવું આકાશમંડળ જેમ અંધકારથી છવાઈ જાય છે તેમ રાહુવિમાન શ્યામ હોવાથી અત્યંત શ્યામવર્ણના ^{૧૫૫}વિસ્તૃત કાન્તિસમૂહથી મહત્ પ્રમાણયુક્ત એવું પણ શશિમંડળ સમગ્ર આચ્છાદિત થઈ જાય છે. જેથી અહીં સર્વત્ર શ્યામકાન્તિ દેખાય છે.' એમ કેટલાક પ્રાજ પુરુષો સમાધાન આપે છે.

બીજા વિબુધજનો એવું સમાધાન કરે છે કે ગ્રહનાં વિમાનનું ગવ્યૂત (અર્ધો યોજન) પ્રમાણ તે પ્રાથિક છે. ને પ્રાયઃ શબ્દ એ નિશ્ચિત અર્થનો દર્શક નથી જેથી ગવ્યૂત પ્રમાણથી પણ રાહુગ્રહનું વિશેષ પ્રમાણ લઈએ એટલે ૧ યોજન લાંબું પહોળું અને બત્રીશ ભાગ જેટલું જાડું લઈએ તો કોઈ પણ પ્રકારની પ્રાયઃ શબ્દની અપેક્ષાએ હરકત ઉપસ્થિત થતી નથી. ઉક્ત પ્રમાણ રાહુનાં વિમાનનું લેવાથી શશિમંડળ કરતાં પણ તેનું પ્રમાણ વધી જવાથી શશિમંડલને, સ્વવિમાનથી સુખેથી આચ્છાદિત કરે, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ સંભવતો નથી. જિનભદ્રગણી મહારાજા સંગ્રહણીની ગાથામાં રાહુના વિમાનનું પ્રમાણ આપતાં એક યોજન આયામ-વિષ્કંભ અને તેથી ત્રિગુણ પરિધિ અને ૨૫૦ ધનુષ્યની જાડાઈ જણાવે છે.

ગ્રહણસંબંધી કિંચિત્ સ્વરૂપ

ગ્રહણની ઉત્પત્તિ પર્વરાહુના જ સંયોગ ઉપર આધાર ધરાવે છે.

ચંદ્રગ્રહણ— પર્વરાહુ પોતાની ગતિ કરતાં કરતાં જ્યારે ચંદ્રમાની કાન્તિને આવરતો, યથોક્તકાળે ચન્દ્રની નીચે સંપૂર્ણ આવી જાય ત્યારે ચન્દ્રને યથાયોગ્ય ઢાંકે છે, ત્યારે લોકમાં ગ્રહણ થયું એમ કહેવાય છે.

સૂર્યગ્રહણ— પૂર્વોક્ત રીતિએ પર્વરાહુ જ્યારે સૂર્યની લેશ્યાને યથોક્ત કાળે આચ્છાદિત કરે છે ત્યારે સૂર્યનો ઉપરાગ થવાથી સૂર્યગ્રહણ થાય છે. આ સૂર્યગ્રહણ જઘન્યથી છ માસે અને ઉત્કૃષ્ટથી અડતાલીશ વર્ષે થાય છે, એમ જૈનશાસ્ત્ર કહે છે.

ચન્દ્રગ્રહણ પૂર્ણિમાએ થતું હોવાથી અને સૂર્યગ્રહણ અમાવાસ્યાએ થતું હોવાથી પર્વરાહુથી થતા આચ્છાદનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ જણાતો નથી. જ્યારે ગ્રહણસંયોગ અમુક પ્રમાણમાં

^{૧૫૫} શ્રી ભગવતીસૂત્રના ટીકાકાર ગ્રહના વિમાનનું ગવ્યૂત પ્રમાણ પણ પ્રાથિક બતલાવે છે. અને બારમા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશમાં રાહુનું વિમાન ચન્દ્રવિમાનથી લઘુ છે તેમ સૂચવે છે, એ સૂચવીને વિમાનથી નહિ પણ તે વિમાનની વિસ્તૃત શ્યામપ્રભાથી જ આચ્છાદન જણાવે છે. સત્ય સર્વજ્ઞગમ્ય.

અમુક રીતિએ હોય છે ત્યારે તેને 'ખગ્રાસ' [ખંડ-ગ્રહ] વગેરે નામો આપવામાં આવે છે.

શંકા—જંબૂદ્વીપમાં જ્યારે ગ્રહણ થાય ત્યારે એક સાથે બંને સૂર્યોનું હોય કે નહિ? હોય તો સમગ્ર ક્ષેત્રોના ચંદ્રાદિનું ગ્રહણ પણ એક સાથે થઈ શકે કે કેમ?

સમાધાન—જ્યારે આપણે અહીં ગ્રહણ થાય છે ત્યારે જંબૂદ્વીપમાં તો શું પણ સમગ્ર મનુષ્યક્ષેત્રોમાં રહેલાં ૧૩૨ ચન્દ્રોનું અને ૧૩૨ સૂર્યોનું પણ ગ્રહણ એકી સાથે જ થાય છે, કારણ કે ^{૧૫૬}મનુષ્યક્ષેત્રમાં અમુક નક્ષત્રનો યોગ આવે છે ત્યારે ગ્રહણ થાય છે. આથી સકલ ચલિત ચન્દ્ર-સૂર્યનો એક જ નક્ષત્ર સાથેનો યોગ સર્વ ઠેકાણે સમશ્રેણીમાં વ્યવસ્થિત હોવાથી ચરજ્યોતિષીઓનો ચર ક્રમ વ્યવસ્થિત રીતિએ જ આવે છે તેથી સર્વનું ગ્રહણ પણ એકીસાથે થાય છે. આ ગ્રહણ કોઈપણ ક્ષેત્રને વિષે હોઈ શકે છે. આ ગ્રહણની શુભાશુભતા ઉપર લોકોમાં પણ સુખાસુખ વગેરે કેવું થશે? તે સંબંધી ભવિષ્યનો ઘણો આધાર રખાય છે.

શંકા—યુગલિકક્ષેત્રે ગ્રહણ થતું હોય અને ત્યાં અશુભ ગ્રહણ હોય ત્યારે શું શુભભાવવાળા ક્ષેત્રોમાં પણ અશુભપણું પ્રાપ્ત થાય ખરું?

સમાધાન—જો કે તે ક્ષેત્રોમાં ચન્દ્રાદિની ગતિ હોવાથી ગ્રહણનો સંભવ તો છે, પરંતુ તેઓના મહાન પુણ્યથી તથાપ્રકારે ક્ષેત્રપ્રભાવથી અથવા કેટલીકવાર ગ્રહણદર્શનના અભાવથી તેઓને કંઈ પણ ઉપદ્રવનું કારણ થતું નથી. આ પ્રમાણે શ્રી જીવાભિગમસૂત્રમાં ખુલાસો આપ્યો છે. [૬૧]

અવતરણ—જંબૂદ્વીપને વિષે એક તારાથી બીજા તારાનું અંતર કેટલું હોય?

તારસસ ય તારસસ ય, જંબુદ્વીવમ્મિ અંતરં ગુરુયં ।

બારસ જોયણસહસા, દુન્નિ સયા ચેવ બાયાલા ॥૬૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

તારાયાશ્ચ તારાયાશ્ચ, જંબુદ્વીપેડન્તરં ગુરુકમ્ ।

દ્વાદશ યોજનસહસ્ત્રાણિ, દ્વિશતાનિ ચૈવ દ્વિચત્વારિંશત્ ॥૬૨॥

શબ્દાર્થ—

તારસસ=તારાનું
જંબુદ્વીવમ્મિ=જંબૂદ્વીપમાં
અંતરં=અંતરું

ગુરુયં=ઉત્કૃષ્ટ
બારસ જોયણ-સહસા=બાર હજાર યોજન
બાયાલા=બેતાલીશ

ગાથાર્થ—જંબૂદ્વીપને વિષે એક તારાવિમાનથી બીજા તારાવિમાન વચ્ચેનું અંતર બાર હજાર બસો ને બેતાલીસ યોજનનું છે. ॥૬૨॥

વિશેષાર્થ—જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતનો સમભૂતલાપૃથ્વીના સ્થાને વ્યાસ (ધેરાવો-જાડાઈ) દશ હજાર યોજનનો છે, ત્યાંથી ૭૮૦ યોજન ઊંચું તારામંડળ પથરાયેલું છે. તે સ્થાને પણ મેરુના

૧૫૬. ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા સંબંધી ચત્તો વિષયો સ ક્રમ, તિથિની વધઘટ, અધિક માસાદિનું કારણ વગેરે 'કાંબલોકાદિ' ગ્રન્થોથી અથવા તે વિષયના જ્ઞાતાઓથી જાણી લેવું.

વ્યાસમાં (જાડાઈમાં) ^{૧૫૭} ખાસ ફેર પડતો નથી. આથી ત્યાં આગળ મેરુપર્વતની એક દિશા સન્મુખ ૧૧૨૧ યોજન દૂર તારામંડળનું પરિભ્રમણ હોય છે તેવી જ રીતે તેની પ્રતિપક્ષી (સામેની) દિશામાં પણ મેરુથી ૧૧૨૧ યોજન દૂર તારામંડળ પરિભ્રમણ કરે છે. બન્ને બાજુનું ૧૧૨૧ યોજન અંતર અને વચલા મેરુની ૧૦૦૦૦ યોજનની પહોળાઈ એ ત્રણેનો સરવાળો કરીએ એટલે કે પૂર્વદિશાના તારાના સ્થાનથી પશ્ચિમદિશા સન્મુખ ૧૧૨૧ યોજન દૂર જઈએ ત્યારે મેરુ આવે, મેરુના પુનઃ ૧૦૦૦૦ યોજન વટાવીએ ત્યારબાદ ૧૧૨૧ યોજન બીજી બાજુએ (પશ્ચિમદિશા તરફ) જઈએ ત્યારે તારાઓનાં વિમાનો આવે. આ પ્રમાણે મેરુનું અને મેરુના બંને બાજુનાં અંતર પ્રમાણનો સરવાળો કરતાં ૧૨૨૪૨ યોજન પ્રમાણ અંતર મેરુની અપેક્ષાએ (વ્યાઘાતભાવી) એક તારાથી બીજા તારા વચ્ચેનું જાણવું. ^{૧૫૮} [૬૨]

અવતરણ—નિષધ અને નીલવંત પર્વત વ્યાઘાતાશ્રયી અંતરને કહે છે.

નિસદો ય નીલવંતો, ચત્તારિ સય ઉચ્ચ પંચસય કૂડા ।

અદ્વં ઉવરિં રિક્ષા, ચરંતિ ઉભયડટ્ટબાહા ॥૬૩॥ [પ્ર. મા. સં. ૧૪]

સંસ્કૃત છાંયા—

નિષધશ્ચ નીલવાન, ચત્વારિ શતાનિ ઉચ્ચાનિ પચ્ચશતાનિ કૂટાનિ ।

અર્ધમુપરિ ઋક્ષાણિ, ચરન્તિ ઉભયત્રાડટ્ટબાહાયામ્ ॥૬૩॥

શબ્દાર્થ—

નિસદો=નિષધ પર્વત
નીલવંતો=નીલવંત પર્વત
ચત્તારિ સય=ચારસો

ઉચ્ચ=ઊંચો
ઉભયડટ્ટ=બન્ને બાજુએ આઠ યોજનની
બાહા=વ્યાઘાત

ગાથાર્થ—નિષધ અને નીલવંત પર્વતો ભૂમિથી ચારસો યોજન ઊંચા છે અને તેના ઉપર પાંચસો યોજન ઊંચાં નવ નવ શિખર—કૂટો છે. તે કૂટો ઉપરના ભાગમાં અઢીસો (૨૫૦) યોજન પહોળાં છે અને તે કૂટોથી આઠ આઠ યોજનની અબાધાએ નક્ષત્ર, તારાઓ વગેરે પરિભ્રમણ કરે છે. ॥૬૩॥

✽ નિષધ-નીલવંત આશ્રયી વ્યાઘાત નિર્વ્યાઘાત અંતર ✽

વિશેષાર્થ—જંબૂદ્વીપના મધ્યવર્તી રહેલાં મહાવિદેહક્ષેત્રની એક બાજુએ નિષધ પર્વત આવેલો છે અને તે જ ક્ષેત્રની બીજી બાજુએ મહાવિદેહને સ્પર્શી રહેલો, તેની સીમા કરનારો નીલવંત પર્વત આવેલો છે.

૧૫૭. છતાં જેટલો ફેર પડે છે તે જાણવા માટે જંબૂ, પ્રજા, ક્ષેત્રસં, લોકપ્રાં આદિ ગ્રંથો જોવા.

૧૫૮. એક તારાથી બીજા તારાવિમાન વચ્ચે આટલું અંતર છતાં અહીંથી આકાશમાં જોઈએ તો એક બીજા તદ્દન નજીક નજીક દેખાય છે તે કેમ ?

એ આપણો દષ્ટિદોષ છે. દૂર રહેલી વસ્તુઓ સ્વરૂપે સ્વતઃ મોટી અંતરવાળી હોવા છતાં દૂરથી પાસે પાસે દેખાય છે. જેમ કોઈ એક ગામનાં વૃક્ષો કે મુકામો પરસ્પર દૂર હોવા છતાં દૂરથી તો જાણે એકબીજાને સ્પર્શીને જ રહ્યા ન હોય તેવાં જ લાગે છે, તો પછી ૭૯૦ યોજન દૂર રહેલી વસ્તુ પાસે પાસે દેખાય તેમાં શું આશ્ચર્ય !

આ બન્ને પર્વતો ભૂમિથી ૪૦૦ યોજન ઊંચા છે. એ ૪૦૦ યોજન ઊંચા બન્ને પર્વત ઉપર પુનઃ ૫૦૦ યોજનની ઊંચાઈવાળાં નવ નવ કૂટો (શિખરો) છેટે છેટે આવેલાં છે.

કૂટ એટલે પર્વતના ઉપર ભાગે ઊંચો ગયેલો અને અલગ દેખાઈ આવતો ભાગ.

પરમ પુનિત શત્રુંજય પર્વત ઉપર, ઉપરના તળીયે પહોંચ્યા બાદ નવટૂંકની જે ટેકરી દેખાય છે, તે નીચે પહોળી અને ઉપર જતાં ટૂંકી થયેલી દેખાય છે તેવી જ રીતે, પણ આ ટેકરીઓ પ્રમાણમાં વધુ મોટી અને નીચેથી ઉપર જતાં દીપશિખાવત્ આકારવાળી થયેલી ટેકરીઓને કૂટો કહેવાય છે. આ કૂટો સહિત પર્વતની ઊંચાઈ ૮૦૦ યોજન થવાથી તારાના સ્થાનથી પણ ઊંચાઈમાં આ પર્વત વધારે ગયેલો છે. આ કૂટો ઉપરનાં-શિખર ભાગે ૨૫૦ યોજન પહોળાં છે. આ કૂટોની બન્ને તરફ આઠ આઠ યોજન દૂર નક્ષત્રનાં વિમાનો છે. [૬૩] (પ્ર. ગા. સં. ૧૪)

અવતરણ—વ્યાધાતે જઘન્ય અંતર કેટલું ? અને નિર્વ્યાધાતે જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અંતર કેટલું ?

છાવદ્વા દુન્નિસયા, જહનમેયં તુ હોઽ વાધાપ ।

નિર્વાધાપ ગુરુ લહુ, દો ગાઝય ધનુસયા પંચ ॥૬૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

ષટ્ષઠાનિ દ્વિશતાનિ, જઘન્યમેતત્તુ ભવતિ વ્યાધાતે ।

નિર્વ્યાધાતે ગુરુ-લહુ, દ્વે ગવ્યૂતે ચ ધનુઃશતાનિ પંચ ॥૬૪॥

શબ્દાર્થ—

છાવદ્વા=છાસઠ
દુન્નિસયા=બસો
વાધાપ=વ્યાધાતવડે

નિર્વાધાપ=નિર્વ્યાધાતવડે
ગુરુ-લહુ=ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્ય
ધનુસયા પંચ=પાંચસો ધનુષ્ય

શાબ્દાર્થ—વ્યાધાતવડે જઘન્ય આંતરું (૨૫૦+૮+૮=૨૬૬) બસો છાસઠ યોજન પ્રમાણ થયું, નિર્વ્યાધાતમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર બે ગાઉનું અને જઘન્ય અંતર પાંચસો ધનુષ્યનું હોય છે. ॥૬૪॥

વિશેષાર્થ—એક નક્ષત્ર વિમાનથી આઠ યોજન દૂર કૂટ અને એ કૂટની પહોળાઈ ૨૫૦ યોજન તે વીત્યા બાદ બીજી (સામે) બાજુનાં આઠ યોજન જઈએ ત્યારે નક્ષત્રનું વિમાન આવે. તેથી ત્રણેનો સરવાળો કરીએ તો ૨૬૬ યોજનનું એક નક્ષત્રથી બીજા નક્ષત્રનું નિષધ અને નીલવંત પર્વતની અપેક્ષાએ (વ્યાધાતે) જઘન્ય અંતરમાન જાણવું.

તેવી જ રીતે તારાવિમાનનું અંતર પણ ૨૬૬ યોજનનું સમજી લેવું.

પર્વતાદિકના વ્યાધાત વિના એક તારાથી અન્ય તારાનું તથા એક નક્ષત્રથી અન્ય નક્ષત્રનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર બે ગાઉનું અને જઘન્ય અંતર લઈએ તો પાંચસો ધનુષ્ય પડે છે.

નક્ષત્રો તારાઓના સમુદાયથી જ બનેલાં હોય છે. [૬૪]

॥ મેરુ તથા નિષધાદિપર્વતવ્યાઘાતે તથા વ્યાઘાત વિના તારા-નક્ષત્રોનું અંતર-યંત્ર ॥

નામ	મેરુવ્યાઘાતે	નિષધાદિવ્યાઞ	વ્યાઘાત વિના	વ્યાઞ-વિના જઞ અં.
તારા-તારાનું	૧૨૨૪૨ યોઞ	૨૬૬ યોઞ	૨ ગાઉ	૫૦૦ મનુષ્ય
નક્ષત્ર-નક્ષત્રનું	"	"	"	$\frac{1}{8}$ ગાઉ

અવતરણ— એ પ્રમાણે તારા તથા નક્ષત્ર વચ્ચેનું વ્યાઘાતિક-નિર્વ્યાઘાતિક જઘન્યોત્કૃષ્ટ અંતર કહીને, હવે મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર જાણે લટકાવેલ ઘંટાની માફક સ્થિર લટકતા ચન્દ્ર-સૂર્યોનું પરસ્પર અંતર કહે છે.

માનુસનગાઝ બાહિં, ચંદા સૂરસ્સ સૂર ચંદસ્સ ।

જોયણસહસ્સપન્ના-સડળૂણગા અંતરં દિઢું ॥૬૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

માનુષનગતો બહિઃ, ચન્દ્રાત્ સૂર્યસ્ય સૂર્યાચન્દ્રસ્ય ।

યોજનસહસ્ત્રપન્ચાશદ્ અનૂનમન્તરં દૃટમ્ ॥૬૫॥

શબ્દાર્થ—

માનુસનગાઝ=માનુષોત્તર પર્વતથી
સૂરસ્સ=સૂર્યનું
સૂર=સૂર્યથી

સહસ્સપન્નાસ=પચાસ હજાર
(અ)ળૂણગા=અન્યૂન-સંપૂર્ણ
દિઢું=જોયેલું છે

ગાયાર્થ— માનુષોત્તર પર્વતથી બહાર વિવક્ષિત ચન્દ્રથી સૂર્યનું તેમજ સૂર્યથી ચન્દ્રનું અંતર સંપૂર્ણ પચાસ હજાર યોજનનું સર્વજોએ જોયેલું છે. ॥૬૫॥

વિશેષાર્થ— મનુષ્યક્ષેત્રની મર્યાદાને કરનારા, માનુષોત્તરપર્વતની બહાર રહેલા ચન્દ્ર, સૂર્ય અને તારા વગેરે સર્વ જ્યોતિષીઓનાં વિમાનો તથાવિધ જગત્ સ્વભાવે અચલ (સ્થિર) રહીને સદા પ્રકાશ આપે છે. આ સૂર્ય અને ચન્દ્રાદિનાં વિમાનોનું ચરાચરપણું ન હોવાથી પરસ્પર રાહુ આદિનો સંયોગ તેમને નથી. તેથી ગ્રહણની ઉત્પત્તિનો અભાવ હોવાથી કોઈ દિવસે તેના તેજમાં અને વર્ણમાં વિકૃતિ-ફેરફાર થતો નથી. તેથી સદાકાળ તે વિમાનો પૈકી સૂર્યવિમાનોનો પ્રકાશ અગ્નિના વર્ણ સરખો દેખાય છે, જ્યારે ચન્દ્રનો પ્રકાશ ઘણો જ ઉજ્જવલ હોય છે, અને ચર તથા સ્થિર તારા વગેરેનાં વિમાનો પાંચે પ્રકારનાં વર્ણવાળાં હોય છે.

આ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર રહેલાં સ્થિર ચન્દ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિષીનું પરસ્પર અંતર પચાસ હજાર (૫૦૦૦૦) યોજનનું છે, એમ શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ કહ્યું છે.

ચર અને સ્થિર બન્ને પ્રકારનાં વિમાનો પૈકી સુંદર કમલગર્ભ સરખા, ગૌરવર્ણીય, વિશિષ્ટ પ્રકારનાં વસ્ત્રાભરણભૂષણોને ધારણ કરનારા ચન્દ્રમાના મુકુટના અગ્રભાગે, પ્રભામંડળ સ્થાનીય ચન્દ્રમણડલાકારનું ચિહ્ન હોય છે, સૂર્યને સૂર્યમણડલાકારનું ચિહ્ન, ગ્રહને ગ્રહમણડલાકારનું, નક્ષત્રને

નક્ષત્રમણ્ડલાકારનું અને તારાને તારામણ્ડલાકારનું ચિહ્ન હોય છે.

આ બધાં વિમાનો જ હોય છે. પરંતુ કેટલાક લોકો કહે છે કે 'પ્રત્યક્ષ દેખાતા સૂર્યાદિ પાંચે સ્વતઃ દેવસ્વરૂપ જ છે,' તો આ માન્યતા અજ્ઞાનના ઘરની છે. વળી ચન્દ્રનાં વિમાનની નીચે રહેલાં ચિત્રરૂપ મૃગશિરુને પણ લોકો અનેક પ્રકારની કલ્પના કરી અનેક રીતે ઓળખાવે છે.

પરંતુ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં જે જ્યોતિષીઓ આકાશમાં જોઈએ છીએ તે તો, તે તે વિમાનો જ છે. તે તથાપ્રકારના કર્મોદયે તેજસ્વી હોવાથી આપણે દૂરથી જોઈ શકીએ છીએ. સૂર્ય ચન્દ્રાદિ દેવો અને તેમનો અન્ય દેવ-દેવી પરિવાર તો તે વિમાનોની અંદર રહેલો છે. સર્વજ્ઞ ભગવંતનું શાસન તો એ જ પ્રતિપાદન કરે છે કે, ચન્દ્રમાનાં વિમાનની પીઠિકા નીચે સ્ફટિકમય ^{૧૫૯}મૃગનું જ ચિહ્ન કોતરેલું છે, માટે આપણે પણ તે મૃગાકારને દેખીએ છીએ. ॥૬૫॥

॥ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્રથી સૂર્યનું પરસ્પર તથા અંદરોઅંદર અંતરપ્રમાણ ॥

નામ	અંતરપ્રમાણ	નામ	અંતરપ્રમાણ
ચન્દ્રથી સૂર્યનું	૫૦૦૦૦ યો૦	ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું	૧ લાખ યો૦ $\frac{૪૮}{૬૧}$
સૂર્યથી ચન્દ્રનું	"	સૂર્યથી સૂર્યનું	૧ લાખ યો૦ $\frac{૫૬}{૬૧}$

અવતરણ—મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર ચન્દ્રથી સૂર્યનું તેમજ સૂર્યથી ચન્દ્રનું અંતર કહ્યું, હવે ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અંતર તેમજ સૂર્યથી સૂર્યનું અંતર પ્રદર્શિત કરે છે.

સસિ સસિ રવિ રવિ સાહિય—જોયળલક્ષ્ણે અંતરં હોઝ ।

રવિઅંતરિયા સસિણો, સસિઅંતરિયા રવી દિતા ॥૬૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

શશિનઃ શશિનો રવે રવેસ્સાધિકયોજનલક્ષમન્તરં ભવતિ ।

રવિઃ—અન્તરિતાઃ શશિનઃ, શશિ—અન્તરિતા રવયો દીતાઃ ॥૬૬॥

શબ્દાર્થ—

રવિઅંતરિયા=સૂર્યાંતરિત

સસિણો=ચન્દ્રો

સસિઅંતરિયા=ચન્દ્રાંતરિત

દિતા=પ્રકાશવંત

માર્થ—એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રનું તેમજ એક સૂર્યથી બીજા સૂર્યનું અંતર સાધિક લક્ષયોજન પ્રમાણ છે, ચન્દ્રો સૂર્યથી અંતરિત છે અને સૂર્યો ચન્દ્રથી અંતરિત છે. ॥૬૬॥

૧૫૮. એક બાબતનું સૂચન કરવું અસ્થાને નથી કે—પૂર્ણિમાના દિવસે સાંજે ચન્દ્રનો ઉદય થાય છે ત્યારે મૃગશિરુ સવળું દેખાય છે. પરંતુ રાત વધતી જતાં મધ્યરાત્રિએ તે ચિહ્ન અવળું થતાં પાછલી સવારે પૂર્ણ ઉલટું એટલે પગ ઊંચે ને પીઠ નીચે દેખાય છે. આનું શું કારણ ? આથી ચંદ્રની ગતિ કેવી રીતે નક્કી કરવી ? આ બાબત વિચારણા માગે છે.

વિશેષાર્થ—મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રનું પરસ્પર અંતર એક લાખ યોજન ઉપર એક યોજનના એકસઠીયા અડતાલીશ ભાગ જેટલું સાધિક છે; કારણ કે ત્યાં સ્થિર જ્યોતિષીઓ હોવાથી પચાસ હજાર યોજન પૂર્ણ થયે સૂર્યવિમાન અવશ્ય આવે, એટલે તે વિમાનની $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગની પહોળાઈ અધિક ગણવાની હોય છે.

એ જ પ્રમાણે એક સૂર્યથી બીજા સૂર્યનું પણ પરસ્પર અંતર પ્રમાણ સાધિક લક્ષ યોજન છે અર્થાત્ એક સૂર્યથી બીજા સૂર્ય પાસે પહોંચતાં વચમાં (૫૦૦૦૦ ચો. પૂર્ણ થયે પૂર્વગાથાનુસાર) ચન્દ્રવિમાન આવે, ત્યારબાદ સૂર્યવિમાન આવે છે, આથી એક સૂર્યથી બીજા ચન્દ્ર પાસે જ પહોંચતાં પ્રથમ ૫૦૦૦૦ યોજન અંતર થાય. એ ચન્દ્રની $\frac{૫૬}{૬૧}$ ભાગની પહોળાઈ વટાવ્યા બાદ પુનઃ ૫૦૦૦૦ યોજન પૂર્ણ થાય ત્યારે સૂર્ય આવતો હોવાથી એક લાખ યોજન અધિક $\frac{૫૬}{૬૧}$ યોજનનું સજાતીય અંતર જાણવું. [૬૬]

અવતરણ—મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના ચન્દ્ર તથા સૂર્યના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

બહિયાઝ માણુસુત્તર, ચંદા સૂરા અવઢિ—ઉઝોયા ।

ચંદા અમીઢ—જુતા, સૂરા પુળ હુંતિ પુસ્સેહિં ॥૬૭॥ [પ્ર. ગા. સં. ૧૬]

સંસ્કૃત છાયા—

બહિર્માનુષોત્તરાત્, ચન્દ્રાઃ સૂર્યા અવસ્થિતોઘોતાઃ ।

ચન્દ્રા અભિજિત્યુત્કાઃ, સૂર્યાઃ પુનર્ભવન્તિ પુષ્યૈઃ ॥૬૭॥

શબ્દાર્થ—

અવઢિઉઝોયા=અવસ્થિત સ્થિર પ્રકાશયુક્ત અથવા
એક સ્થળે રહીને જ ઉઘોત કરવાવાળાં
અમીઢ=અભિજિત નક્ષત્ર

જુતા=યુક્ત
પુસ્સેહિં=પુષ્ય નક્ષત્રવડે

ગાથાર્થ—માનુષોત્તર પર્વતથી બહાર ચન્દ્રો તથા સૂર્યો અવસ્થિત સ્થિર પ્રકાશવાળા હોય છે અર્થાત્ એક સ્થળે સ્થિર રહીને પ્રકાશ આપે છે તેમજ ચન્દ્રો અભિજિત નક્ષત્રવડે યુક્ત હોય છે અને સૂર્યો પુષ્યનક્ષત્રવડે યુક્ત હોય છે. ॥૬૭॥

વિશેષાર્થ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે. ફક્ત ‘નક્ષત્ર યુક્ત’ એમ કહેવાનો આશય એ છે કે, મનુષ્યક્ષેત્રમાં તો ચરભાવ હોવાથી અઢાલીશ નક્ષત્રો પૈકી પ્રત્યેકનો યથા-વારે (યથા-દિને) ચન્દ્રાદિ સાથે સંયોગ થયા કરે, પરંતુ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર તો જ્યોતિષીઓ સ્થિર હોવાથી તેઓ અનાદિસિદ્ધ એવા જે નક્ષત્રના યોગમાં પડ્યા હોય તે નક્ષત્રનો જ તેને સહયોગ સદાને માટે કહેવાય છે. (આ બન્ને નક્ષત્રો જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.) [૬૭] (પ્ર. ગા. સં. ૧૫)

इति ज्योतिषीनिकायाधिकारान्तर्वर्तिज्योतिषीणां विमानादिविषयव्याख्या समाप्ता ॥

અથ પ્રાસાદિકદ્વીપ-સમુદ્રાધિકારઃ ॥

અવતરણ— આ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્રબહિર્વર્તી ચન્દ્ર-સૂર્યાદિકનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવ્યા બાદ, આગળ પ્રતિદ્વીપે કેટલા સૂર્ય હોય? તે અને તે જાણવાનું કરણ તથા તે ચન્દ્ર-સૂર્ય-ગ્રહાદિની પંક્તિ વગેરેનું વર્ણન કરવાનું છે, તે પૂર્વે જો દ્વીપ-સમુદ્રના સ્થાન અને સંખ્યાદિ વર્ણન સમજી લેવામાં આવે તો આવતો વિષય સરલ થઈ પડે તે માટે ગ્રન્થકાર મહર્ષિ પ્રથમ દ્વીપ-સમુદ્રનું સંખ્યાપ્રમાણ અને વિસ્તારપ્રમાણ કેટલું છે? તે યુક્તિ આપી નીચેની ગાથાઓથી સમજાવે છે.

પ્રથમ દ્વીપ-સમુદ્ર કેટલા અને કેવડા મોટા છે? તેનું નિરૂપણ કરે છે.

ઉદ્ધારસાગરદુગે, સદ્ધે સમર્ણહિં તુલ્લ દીવુદહી ।

દુગુણાદુગુણપવિત્થર, વલયાગારા પદમવજ્રં ॥૬૮॥

પદમો જોયણલક્ષં, વદ્ધો તં વેદિઝં ઠિયા સેસા ।

પદમો જંબુદીવો, સયંભૂરમણોદહી ચરમો ॥૬૯॥

સંસ્કૃત છાયા—

ઉદ્ધારસાગરદ્વિકે, સાર્દ્ધે સમયૈસ્તુલ્યા દ્વીપોદધયઃ ।

દ્વિગુણ-દ્વિગુણપ્રવિસ્તારા, વલયાકારાઃ પ્રથમવજ્રાઃ ॥૬૮॥

પ્રથમો યોજનલક્ષં, વૃત્તો તં વેદ્યિત્વા સ્થિતાઃ શેષાઃ ।

પ્રથમો જમ્બૂદ્વીપો, સ્વયંભૂરમણોદધિશ્ચરમઃ ॥૬૯॥

શબ્દાર્થ—

ઉદ્ધાર=ઉદ્ધાર

સાગર=સાગરોપમ

દુગે=દ્વિક-બેના

સદ્ધે=અર્થા સહિત

સમર્ણહિં=સમગ્રો અર્થે

તુલ્લ=સરખા

દીવુદહી=દ્વીપ-સમુદ્રો

દુગુણાદુગુણ=બમણા બમણા (ઠાણ બમણા)

પવિત્થર=વિસ્તારવાળા

પદમવજ્રં=પ્રથમ વર્ણને

જોયણલક્ષં=એક લાખ યોજન

વદ્ધો=વર્તુલ-ગોળ

તં=તેને

વેદિઝં=વીંધીને

સયંભૂરમણોદહી=સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર

ગાથાર્થ— અહીં ઉદ્ધારસાગરોપમના સમયોની જેટલી સંખ્યા થાય તેટલી સંખ્યાવાળા દ્વીપ સમુદ્રો છે અને પૂર્વ પૂર્વ કરતાં પછી પછીના દ્વીપ-સમુદ્રો બમણા બમણા વિસ્તારવાળા છે તથા પ્રથમ દ્વીપને વર્ણને સમગ્ર દ્વીપ-સમુદ્રો વલયાકારે છે.

પ્રથમ (જંબુદ્વીપ) લાખ યોજન પ્રમાણવાળો છે, તથા તે વૃત્ત-ગોળાકારે છે અને બીજા બધા

દ્વીપ—સમુદ્રો તેને વીંટીને વલયાકારે રહેલા છે. તેમાં પહેલો જંબૂદ્વીપ અને છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. ॥૬૮-૬૯॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વે સૂક્ષ્મ—બાહર ભેદોવડે છ પ્રકારના પલ્યોપમ અને છ પ્રકારના સાગરોપમનું સવિસ્તર સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

તેવા અઢી ઉદારસાગરોપમ જેટલા કાળમાં જેટલા સમયો થાય તેટલી દ્વીપ—સમુદ્રોની સંખ્યા જિનેશ્વરેએ કહી છે.

અથવા એક સૂક્ષ્મ ઉદાર ^{૧૬૦}સાગરોપમનાં ૧૦ કોડાકોડી સૂક્ષ્મોદાર પલ્યોપમ થાય છે, તેથી અઢી સૂક્ષ્મ ઉદારસાગરોપમનાં ૨૫ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ ઉદારપલ્યોપમ થાય. આ ૨૫ કોડાકોડી પલ્યોપમમાં પૂર્વે જણાવેલ કથનાનુસાર જેટલા વાલાઓ સમાય તેટલા ^{૧૬૧}દ્વીપ—સમુદ્રો (બન્ને મળી) છે.

દ્વીપ—સમુદ્રોનું પ્રમાણ :—

તેલપુલ (માલપુડા)ના આકારે અથવા પૂર્ણિમાના ચન્દ્રાકારે સર્વ દ્વીપ—સમુદ્રાભ્યન્તરવર્તી રહેલા, પહેલા જંબૂદ્વીપને વર્ણને વલયાકારે રહેલા શેષ (સર્વ) દ્વીપ—સમુદ્રો પૂર્વ—પૂર્વથી દ્વિગુણ વિસ્તારવાળા છે. જેમકે—જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજનનો, ત્યારબાદ આવેલો લવણસમુદ્ર તેથી દ્વિગુણ બે લાખ યોજનનો, તેથી દ્વિગુણ ઘાતકીખંડ ૪ લાખ યોજનનો એમ ઉત્તરોત્તર દ્વિગુણ દ્વિગુણ (બમણા) વિસ્તારવાળા સર્વ દ્વીપ—સમુદ્રો જાણવા.

સકલ દ્વીપ—સમુદ્રનો આકાર :—

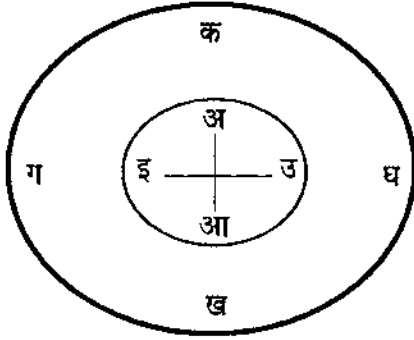
ઉત્સેધાંગુલ (આપણું જે ચાલુ અંગુલપ્રમાણ તે)થી પ્રમાણાંગુલ ચારસો ગુણો અથવા હજાર ગુણો મોટો છે એટલે ચારસો ઉત્સેધાંગુલનો એક પ્રમાણાંગુલ થાય, તે પ્રમાણાંગુલ વડે નિષ્પન્ન એક લાખ યોજન પ્રમાણવાળો પહેલો જંબૂદ્વીપ આવેલો છે. આ જંબૂદ્વીપ જૈનશાસ્ત્રની માન્યતા મુજબ વૃત્ત વિષ્કંભવાળો છે અર્થાત્ થાળી અથવા માલપુડા સરખો ગોળાકારવાળો છે, પરંતુ પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકની માન્યતાવત્ દડા જેવો કે નારંગી જેવો નથી. આ આકારને પ્રતરવૃત્ત કહેવાય છે. પ્રતરવૃત્ત વસ્તુની લંબાઈ અને પહોળાઈ પ્રમાણમાં એકસરખી થાય છે, આથી જ વૃત્તિવિષ્કંભ (પ્રતરવૃત્ત)વાળી વસ્તુને મધ્ય બિન્દુથી ગમે તે દિશા અથવા વિદિશામાં (સામસામી) માપીએ તો પણ તેનું એકસરખું પ્રમાણ આવી રહેશે. સમપ્રતરવૃત્ત (સમગોળ) વસ્તુનો વ્યાસ (વિસ્તાર) સરખો હોય છે. આથી જંબૂદ્વીપ પણ વિષમપ્રતરવૃત્તાદિ (લંબગોળ વા અર્ધગોળ) નથી પણ સમપ્રતરવૃત્ત છે.

આ સમપ્રતરવૃત્ત એવા જંબૂદ્વીપની ચારે બાજુ ફરતો પરિમંડળાકારે (ચૂડી સરખા આકારે) લવણસમુદ્ર આવેલો છે, એટલે ચૂડીમાં ચારે બાજુ કાંઠી અને વચ્ચે પોલાણ ભાગ હોય તેવી રીતે જંબૂને ફરતો ચૂડી સરખા વલયાકારે લવણસમુદ્ર આવેલો છે. વચ્ચે પોલાણ હોય તેવા ગોળાકારને પરિમંડલ અથવા વલય કહેવાય છે. આ લવણસમુદ્ર પણ તેવા જ આકારે છે અને તેનો ચક્રવાલવિષ્કંભ

૧૬૦. પલ્યોપમ—સાગરોપમનું વર્ણન પૃષ્ઠ ૧૭ થી ૩૦ સુધીમાં કહેવાયેલ છે.

૧૬૧. દ્વીપ એટલે શું? જેની ચારે બાજુ પાણી હોય અને મધ્યમાં રહેકાણ યોગ્ય ભૂમિ હોય તેને દ્વીપ કહેવાય છે.

એટલે વલયાકાર વસ્તુની એક દિશા (બાજુ) તરફની પહોળાઈ એટલે જંબૂદ્વીપની એકબાજુની જગતીથી લઈ ઠેઠ લવણસમુદ્રની જગતી સુધી અથવા તો ધાતકીખંડથી શરૂઆતના ક્ષેત્ર સુધીની બે લાખ યોજન વિષ્કંભ પ્રમાણ થાય છે.

બાજુના ચિત્રમાં જંબૂદ્વીપ અને લવણસમુદ્ર છે. અ થી આ સુધી અથવા ઇ થી ઉ સુધી જંબૂદ્વીપ ૧ લાખ યોજન વૃત્તવિષ્કંભે છે અને લવણસમુદ્ર આ થી યુ સુધી અથવા તો ઇ થી ગ સુધી બે લાખ યોજન પ્રમાણ છે. આ ચક્રવાલવિષ્કંભ કહેવાય છે પરંતુ ક થી યુ સુધી અથવા ગ થી ઘ સુધી તો પાંચ લાખ યોજન પ્રમાણ થાય છે.

ત્યારપછી લવણસમુદ્રને ફરતો ધાતકીખંડ વલયાકારે આવે છે. આ ખંડ ચાર લાખ યોજન વિષ્કંભવાળો છે. તેને પરિવેષિત મંડળાકારે આઠ લાખ યોજન પ્રમાણ વલય વિષ્કંભવાળો કાલોદધિ રહ્યો છે, અને તે કાલોદધિને ચારે બાજુ વીંટાઈને સોળ લાખ યોજન ચક્રવાલવિષ્કંભવાળો પુષ્કરદ્વીપ આવેલો છે. આ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપને વીંટીને પરિમંડળાકારે પૂર્વ પૂર્વથી બમણા વિસ્તાર (વિષ્કંભ)વાળા દ્વીપ-સમુદ્રો છે, તેમાં જેને વિષે આપણે રહીએ છીએ તે સર્વથી પહેલો જંબૂદ્વીપ છે અને છેલ્લામાં છેલ્લો તિચ્છલોકના અંતે સ્વયંભૂરમણ નામનો સમુદ્ર આવેલો છે. આ સમુદ્રની જગતી પૂર્ણ થઈ એટલે (આ જ સમુદ્રની પૂર્વદિશાની વેદિકાથી લઈ પશ્ચિમ વેદિકા પર્યંત એક રાજ પ્રમાણનો) તિચ્છલોક સમાપ્ત થયો, ત્યારબાદ બન્ને બાજુએ અલોકાકાશ આવેલો છે. [૬૮-૬૯]

અવતરણ :— હવે કેટલાંક દ્વીપોનાં નામ કહે છે—(સાથે સાથે અન્યાન્તરથી તે તે દ્વીપોનું કિંચિત્ સ્વરૂપ પણ કહેવાય છે.)

જંબૂ-ધાયઙ-પુસ્કર-વારુણિ-ક્ષીર-ઘય-ઘોય-નંદિસરા ।

અરુણ-રુણવાય-^{૧૬૨}કુંડલ-સંઘ-રુચક-ભુજગ-કુસ-કુંચા ॥૭૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

જમ્બૂ-ધાતકી-પુષ્કર-વારુણી-ક્ષીર-ઘૃતેશુ-નન્દીધરા: ।

અરુણા-રુણોપપાત-કુન્ડલ-શંઘ-રુચક-ભુજગ-કુશ-ક્રૌંચા: ॥૭૦॥

શબ્દાર્થ—

જંબૂ=જંબૂદ્વીપ
ધાયઙ=ધાતકી ખંડ

પુસ્કર=પુષ્કરવર દ્વીપ
વારુણી=વારુણી દ્વીપ

૧૬૨. અહીંયા 'અરુણરુણવાય' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ચન્દ્રીયા ટીકાકારે—'અરુણ શબ્દસ્ય ઉપ-સામીપ્યેન પ્રાકૃપાત:—પતનં નામિ યસ્યેતિ' આ પ્રમાણે કરી છે. તે હિસાબે તો અરુણોપપાત એવું સ્વતંત્ર દ્વીપનામ નથી; જ્યારે ઠાણગણમાં એ નામ સ્વતંત્ર દ્વીપ તરીકે વર્ણવ્યું છે.

હીર=હીર દ્વીપ
ઘય=ધૂત દ્વીપ
હોય=ઈશુ દ્વીપ
નંદિસર=નંદીશર દ્વીપ

અરુણ=અરુણ દ્વીપ

રુણવાય=અરુણ શબ્દનું પૂર્વમાં છે પતન જેમાં
એવા 'વર' આદિ શબ્દથી યુક્ત

કુંડલ=કુંડલ દ્વીપ

સંઘ=શંખ દ્વીપ

રુચ્ય=રુચ્ય દ્વીપ

મુચ્ય=મુજંગ દ્વીપ

કુસ=કુશ દ્વીપ

કુંચા=કીચ દ્વીપ

ગાયાર્થ—અહીં મુલગાથામાં દ્વીપોનાં વિશેષનામ માત્રનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ અર્થ વખતે યથાયોગ્ય તે નામ સાથે ક્રમશઃ દ્વીપ, ઘણ્ડ તથા વર શબ્દો યોજી લેવા. ॥૭૦॥

વિશેષાર્થ—સર્વથી વચ્ચે, મધ્યમાં ને સહુથી પ્રથમ જંબૂદ્વીપ છે. એનું જંબૂ નામ કેમ પડ્યું? તે સંબંધમાં જણાવવાનું કે—સર્વદ્વીપસમુદાયનિતરવર્તી જંબૂદ્વીપના મધ્યભાગમાં આવેલાં ઉત્તરકુરુક્ષેત્રના પૂર્વાર્ધભાગમાં જાંબૂનદસુવર્ણની જંબૂપીઠ આવેલી છે. એ પીઠ ઉપર બે યોજનનાં મૂળિયાં યુક્ત અને સાધિક અષ્ટ યોજન ઊંચું ગયેલું ત્રિકાલ શાશ્વતું એવું 'સુદર્શન' નામનું જંબૂવૃક્ષ છે. એ વૃક્ષનાં મૂળ—કંદ—થડ—શાખા—વગેરે સર્વ અવયવો વિવિધ રત્નનાં અને તેથી જુદા જુદા પ્રકારનાં રંગબેરંગી વર્ણમય છે. આ જંબૂવૃક્ષની વચલી જે વિડિમાશાખા તે ઉપર એક જિનચૈત્ય આવેલું છે, તે સિવાય બાકીની જે ચાર શાખાઓ તે વૃક્ષમાં વિસ્તરેલી છે. તેમાં પૂર્વદિશાની શાખા ઉપર 'અનાદૃત' દેવનું ભવન હોય છે, જ્યારે બાકીની ત્રણે દિશાની પ્રત્યેક શાખા ઉપર પ્રાસાદ હોય છે. તેમાં આ જંબૂવૃક્ષની પૂર્વશાખાના મધ્યભાગે આ દ્વીપના અધિપતિનો નિવાસ હોવાથી આ દ્વીપનું 'જંબૂ' એવું શાશ્વત નામ કહેવાયેલું છે. તે અધિપતિને યોગ્ય ૫૦૦ ધનુષ્ય વિસ્તારવાળી અને ૨૫૦ ધનુષ્ય ઊંચી મણિપીઠિકા ઉપર વ્યન્તરનિકાયના ^{૧૬૩}અનાદૃત દેવની શય્યા વર્તે છે. આ શય્યામાં વર્તતો, અનેક સામાનિક, આત્મરક્ષક તથા દેવદેવીઓના પરિવારમાં વિચરતો, પૂર્વ પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલાં સુખોને પુણ્યાત્મા અનાદતદેવ ભોગવે છે. આ જંબૂવૃક્ષ જંબૂદ્વીપની વેદિકા પ્રમાણ એવી બાર વેદિકાઓથી વેષ્ટિત છે. આ વેદિકા પછી તે વૃક્ષને ફરતાં અન્ય જંબૂ નામના વૃક્ષોનાં ત્રણ (અથવા કોઈ મતે બે) વલયો આવેલાં છે. 'આ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના અધિપતિનું સ્થાન જંબૂવૃક્ષ ^{૧૬૪} ઉપર હોવાથી આ દ્વીપનું 'જંબૂ' નામ ખરેખર ગુણવાચક છે.' કહેવાનો આશય એ છે કે—આવા પ્રકારનું દેવકુરુક્ષેત્રને વિષે 'શાત્મલી' નામનું વૃક્ષ પણ આવેલું છે અને તેના ઉપર પણ અધિષ્ઠાયક દેવોનો નિવાસ તો છે, પરંતુ તે જંબૂદ્વીપનો અધિપતિ દેવ નથી.

૨. **ધાતકીઘંડ**—ધાવડીની જાતના સુંદર પુષ્પથી સદા વિકસિત થયેલાં વૃક્ષોનાં ઘણાં વનખંડો હોવાથી તથા પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશાનાં ખંડમાં સુદર્શન તથા પ્રિયદર્શન દેવનો નિવાસ ધાતકી નામના વૃક્ષ ઉપર હોવાથી આ દ્વીપનું 'ધાતકીખંડ' એવું નામ સાન્વર્થ છે.

૩. **પુષ્કરદ્વીપ**—આ દ્વીપમાં તથાપ્રકારનાં અતિવિશાલ 'પદ્મ' (પદ્મ—કમળ)નાં વનખંડો હોવાથી

૧૬૩. વર્તમાનનો 'અનાદૃત' દેવ તે જંબૂસ્વામીના કાકાનો જીવ સમજવો.

૧૬૪. આનું વિશેષ સ્વરૂપ લોકપ્રકાશ સર્ગ ૧૭ તથા ક્ષેત્રસમાસાદિથી જાણવું.

તથા મહાપદ્મ દેવના નિવાસથી આ નામ પણ ગુણવાચક છે.

૪. વારુણીવરદ્વીપ—(વારુણી=મદિરા વર=શ્રેષ્ઠ) આ દ્વીપવર્તી વાવડીઓ વગેરેનું જલ ઉત્તમ ‘મદિરા’ જેવું હોવાથી આ નામ પડ્યું છે.

૫. ક્ષીરવરદ્વીપ—આ નામ દ્વીપની વાવડીઓ વગેરેનું જળ વિશેષે કરીને ‘ક્ષીર-દૂધ’ જેવું હોવાથી સફલ લેખાય છે.

૬. ધૃતવરદ્વીપ—આ દ્વીપની વાવડીઓ પણ વિશેષે ‘ધૃત’ સરખા સ્વાદવાળા જલયુક્ત હોવાથી ઉક્ત નામ કહેવાયું છે.

૭. ઈશુવરદ્વીપ—આ દ્વીપની વાવડીઓ ‘ઈશુ-શેલડી’ રસના સ્વાદવાળી વિશેષે હોવાથી દ્વીપનું આ નામ રાખવામાં આવેલ છે.

૮ નંદીશ્વરદ્વીપ—નંદી—નામ ‘વૃદ્ધિ-સમૃદ્ધ’—તે વડે શ્રેષ્ઠ હોવાથી આ નામ યોગ્ય છે.

॥ શ્રી નંદીશ્વરદ્વીપ સંબંધી કિંચિત્ વર્ણન ॥

નંદી એટલે (સર્વ રીતે) વૃદ્ધિ તેમાં ઈશ્વર—શ્રેષ્ઠ, તે નંદીશ્વર કહેવાય છે.

પ્રથમ ૧ જંબૂદ્વીપ, ૨ લવણસમુદ્ર, ૩ ઘાતકીખંડ, ૪ કાલોદધિ, ૫ પુષ્કરદ્વીપ, ૬ પુષ્કરસમુદ્ર, ૭ વારુણીવરદ્વીપ, ૮ વારુણીવરસમુદ્ર, ૯ ક્ષીરવરદ્વીપ, ૧૦ ક્ષીરવરસમુદ્ર, ૧૧ ધૃતવરદ્વીપ, ૧૨ ધૃતવરસમુદ્ર, ૧૩ ઈશુવરદ્વીપ, ૧૪ ઈશુવરસમુદ્ર. આ પ્રમાણે સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્ર ઉલ્લંઘન કર્યા બાદ આઠમો ‘નંદીશ્વરદ્વીપ’ આવે છે. આ દ્વીપમાં ચારે દિશાના મળીને બાવન (૫૨) જિનાલયો [તેમ જ આગળ આવતા કુંડલ તથા રુચક દ્વીપનાં ચાર ચાર મળી કુલ ૬૦^{૧૬૫} જિનાલયો મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર] આવેલાં છે.

આ દ્વીપ ૧૬૩૮૪૦૦૦૦૦ યોજન પહોળો છે. આ દ્વીપના મધ્યભાગની અપેક્ષાએ ચાર દિશામાં શ્યામવર્ણના ચાર અંજનગિરિ આવેલા છે, તે ૮૪૦૦૦ યોજન ઊંચા છે અને ચારે ઉપર એકેક જિનભવન છે. इति अंजनगिरिचैत्यानि ॥ ✓

આ અંજનગિરિની ચારે દિશા તરફ એક એક લાખ યોજનને અંતરે એકેક લાખ યોજન લાંબી પહોળી તેથી જ વિરાટ સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન કરાવતી વાવડીઓ છે. એક અંજનગિરિની અપેક્ષાએ ચાર વાવડીઓ હોવાથી ચાર અંજનગિરિની અપેક્ષાએ ૧૬ વાવડીઓ થાય છે. આ વાવડીઓની ચારે દિશાએ ૫૦૦ યોજન દૂર જઈએ ત્યારે એક લાખ યોજન લાંબું એક વન આવે એટલે કે એક વાવડીને ચારે બાજુ ચાર વનો હોવાથી એક અંજનગિરિની ચાર દિશાએ રહેલ ચાર વાવડીનાં ૧૬ વનો થાય, અને ચાર ચાર અંજનગિરિની સોળ વાવડીઓનાં થઈ ૬૪ વનો થાય. આ વાવડીના મધ્યકૂપ ઉપર સ્ફટિક રત્નમય ઉજ્જવલ વર્ણના ૬૪૦૦૦ યોજન ઊંચા, ૧૦૦૦ યોજન ઊંડા ગયેલા અને ધાન્યના પ્યાલાની માફક વર્તુલાકારે રહેલા ‘દધિમુખગિરિ’ઓ આવેલા છે. એકદર સોળ વાવડીઓ હોવાથી ‘દધિમુખ’ પર્વત પણ સોળ હોય છે અને પ્રત્યેક ઉપર એકેક શાશ્વત જિનચૈત્ય હોય છે. इति १६ दधिमुखचैत्यानि॥

૧૬૫. ‘બાવન્ના નંદીસરમ્મિ ચર ચરર કુંડલે રુચગે’ । [શાશ્વત ચૈત્યસ્તવ]

આ અંજનગિરિની ચારે દિશામાં જે વાવડીઓ કહી તેમાં એક વાવડીથી બીજી વાવડીએ પહોંચતાં વચગાળાના ભાગે બે બે 'રતિકર' પર્વતો આવેલા છે. ૧૬ વાવડીઓનાં આંતરાના ૩૨ રતિકર થાય છે. પ્રત્યેક ઉપર એક એક શાશ્વત જિનચૈત્ય છે. इति ૩૨ રતિકરશાશ્વતજિનચૈત્યાનિ।

આ પ્રમાણે ૪ અંજનગિરિ, ૧૬ દધિમુખ, ૩૨ રતિકરચૈત્યાનિ ।

એમ (બાવન) શાશ્વત જિનાલયો શાશ્વતી જિનપ્રતિમાઓથી સુશોભિત આવેલાં છે, જેનું વર્ણન સિદ્ધાંતમાં સુંદર રીતે આપવામાં આવેલું છે.

પ્રતિ સંવત્સરમાં આવતી શાશ્વતી અઢાઈઓના મહામાંગલિક પ્રસંગે અથવા કલ્યાણકનો મહોત્સવ ઉજવવાનો હોય તે અવસરે સૌધમદિવલોકનો સ્વામી સૌધર્મેન્દ્ર સુધોષા ઘંટા દ્વારા સર્વ દેવોને ઉત્સવ પ્રસંગના સમાચાર જણાવી એકઠા કરે. પશ્ચાત્ એક લાખ યોજનનું 'પાલક' નામનું વિમાન વિકુર્વી આત્મકલ્યાણની આકાંક્ષા રાખનારા અનેક દેવ-દેવીઓ સહ પરિવરેલા ઇન્દ્રમહારાજા નંદીશ્વરદ્વીપે આવે છે. ત્યાં શાશ્વતચૈત્યોને વિષે બિરાજમાન પરમતારક શ્રી જિનેશ્વરદેવોની અનુપમ પ્રતિમાઓને તન-મન-ધનના અત્યાનંદથી-હૃદયોલ્લાસપૂર્વક અનેક પ્રકારની ભક્તિ-સેવા કરી પોતે તથા અન્ય પરિવાર ભાવના ભાવે છે કે-અવિરતિવંત-અત્યાગી એવા આપણને આવા અવસરો ખરેખર કોઈ પૂર્વના પુણ્ય પ્રતાપે જ પ્રાપ્ત થાય છે અને હજુ પણ પ્રાપ્ત થાઓ, ઈત્યાદિક ભાવનાઓને ભાવી તે આત્માઓ કૃતકૃત્યતાને પામે છે. વ્રત-પચ્ચાખ્યાણાદિની વિરતિ (નિયમ)ને તથાવિધ ભવપરત્વે જ નહિ પામનારા એવા દેવો જ્યારે ભક્તિભાવનાના આવા સુરમ્ય અને દુર્લભ અવસરને પામી તે જગદ્દંઘ પરમાત્માઓની ભક્તિમાં કશી ય કમીના રાખતા નથી, તો પછી આપણે પૂર્વના પુણ્ય પ્રતાપે ચૌદે ગુણસ્થાનકોના અધિકારવાળા થયા છીએ, માટે હંમેશા ન બને તો પણ મુખ્ય મુખ્ય અવસરોના પ્રસંગોમાં અનેક પ્રકારનું ધર્માનુષ્ઠાન કરવામાં પુણ્યાત્માઓએ લેશમાત્ર કમીના રાખવી, એ ખરેખર મહાપુણ્યના પ્રતાપે પ્રાપ્ત થયેલી સર્વાનુકૂલ સામગ્રીને, સદુપયોગ કર્યા વિના જ નિષ્ફળ બનાવવા સાથે સાથે ચિંતામણિરત્નતુલ્ય એવી આ માનવ જિંદગીને અજગલસ્તનવત્ નિરર્થક-બરબાદ કરવા સમાન છે.

૮. **અરુણદ્વીપ**— આ દ્વીપમાં સૂર્યના પ્રકાશ જેવાં રક્તકમળો વિપુલ પ્રમાણમાં છે તેથી, અને સર્વ વજ્રરત્નમય પર્વતાદિની પ્રભાવડે રક્ત થવાથી આ નામ ગુણવાચક છે. ત્યારબાદ દસમો અરુણવર અરુણોપચાતદ્વીપ, અને અગિયારમો અરુણાવરાવભાસ નામનો દ્વીપ છે.

એ જ પ્રમાણે બારમા કુંડલ દ્વીપથી લઈને રુચક, ભૂજગ, કુશ, કૌંચ વગેરે દ્વીપો ત્રિપ્રત્યવતાર સમજવાના છે. જેમકે બારમો કુંડલદ્વીપ, તેરમો કુંડલવર, ચૌદમો કુંડલવરાવભાસ, ૧૫ રુચક, ૧૬ રુચકવર, ૧૭ રુચકવરાવભાસ અને ૧૮ ભૂજગ, ૧૯ ભૂજગવર અને ૨૦ ભૂજગવરાવભાસ, એ પ્રમાણે કુશ અને કૌંચને ત્રિપ્રત્યવતાર ઘટાવી લેવા.

એમાં એટલું વિશેષ સમજવાનું કે ૧૨મા કુંડલ દ્વીપના મધ્યભાગે માનુષોત્તરની જેમ વલયાકારે પડેલી 'કુંડલગિરિ' છે જેથી આ દ્વીપનું 'કુંડલ' નામ યોગ્ય છે. આ ગિરિના મધ્યભાગે ચારેદિશાવર્તી ૪-૪ (ચાર-ચાર) શાશ્વત જિનાલયો છે, જેમાં પરમતારક પરમાત્માની શાશ્વતી પ્રતિમાઓ શોભી રહી છે.

આ જ પ્રમાણે માનુષોત્તરની જેમ ૧૩ માં ‘રુચકદ્વીપ’ના અતિમધ્યભાગે ૮૪ હજાર યોજન ઊંચો રુચકગિરિ આવેલો છે, જેથી આ દ્વીપનું નામ પણ સફલ ગણાય છે. તેની ઉપર મધ્યભાગે ચારે દિશામાં ચાર શક્તિ જિનચૈત્યો છે.

આ પ્રમાણે સમગ્ર ત્રિચ્છલોકમાં ‘માનુષોત્તર-કુંડલ-રુચક’ એ ત્રણ જ પર્વતો વલયાકારે છે; બાકીના પર્વતો જુદા જુદા સંસ્થાનવાળા છે.

આ પ્રમાણે નંદીશ્વરદ્વીપનું વર્ણન કહેવા સાથે મનુષ્યક્ષેત્ર બહારનાં જિનચૈત્યોની ટૂંકી વ્યવસ્થા દર્શાવી.

ઉપર કહ્યા તે ગુણોથી તે તે દ્વીપોનાં નામો સાન્વર્થ છે, અથવા તો દરેક દ્વીપ-સમુદ્રનાં નામો તે તે દ્વીપ-સમુદ્રોમાં નિવાસ કરનારા દેવોનાં નામો ઉપરથી પડ્યાં હોવાથી તે રીતે પણ અન્વર્થક છે.

રુચકદ્વીપથી આગળના ભુજગ, કુશ અને ક્રૌંચવર ઇત્યાદિ સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રો તે તે દેવનિવાસના નામથી જ પ્રાયઃ ગુણવાચક છે, એમ સર્વત્ર વિચારવું. [૭૦]

અવતરણ— કયો સમુદ્ર કયા દ્વીપને વીંટીને રહેલો છે ? તે કહે છે—

**પદમે લવણો જલહિ, વીંદ કાલો ય પુલ્કરાઈસુ ।
દીવેસુ હંતિ જલહી, દીવસમાળેહિં નામેહિં ॥૭૧॥**

સંસ્કૃત છાયા—

પ્રથમે લવણો જલધિઃ, દ્વિતીયે કાલશ્ચ પુલ્કરાદિષુ ।
દ્વીપેષુ ભવન્તિ જલધયો-દ્વીપસમાનૈર્નામભિઃ ॥૭૧॥

શબ્દાર્થ—

જલહિ=સમુદ્ર
કાલો=કાલોદધિ
પુલ્કરાઈસુ=પુષ્કરવર વગેરે દ્વીપોને વિષે

દીવેસુ=દ્વીપોમાં
દીવસમાળેહિં=દ્વીપોનાં સરખાં

ગાથાર્થ— પહેલા જંબૂદ્વીપને વીંટાઈને લવણસમુદ્ર રહેલો છે. બીજા ધાતકીખંડને વીંટાઈને કાલોદધિ રહેલ છે. ત્યારપછી પુષ્કરવર વગેરે દ્વીપોને વીંટાઈને તે તે દ્વીપનાં નામ સરખાં જ નામવાળા સમુદ્રો રહેલા છે. ॥૭૧॥

વિશેષાર્થ— જંબૂદ્વીપવેષિત પ્રથમ લવણસમુદ્ર આવેલો છે, ત્યારબાદ ધાતકીખંડને વીંટાઈને રહેલો કાલોદધિ સમુદ્ર છે, ત્યારપછીના સમુદ્રો જે જે દ્વીપને વીંટાએલા છે તે સર્વ તે તે દ્વીપનાં સમાન નામવાળા જ જાણવા. ફક્ત અઢીદ્વીપમાં રહેલા બે સમુદ્રોનો ક્રમ તેવો નથી અર્થાત્ ફેરફારવાળો છે. બાકી પુષ્કરદ્વીપને ફરતો પુષ્કરસમુદ્ર, વારુણીવરદ્વીપને ફરતો વારુણીવરસમુદ્ર એ પ્રમાણે અસંખ્યાતા સમુદ્રો દ્વીપસમાન નામવાળા છે. યાવત્ છેલ્લા સ્વયંભૂરમણ દ્વીપને વીંટાઈને રહેલો અન્તિમ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે.

લવણસમુદ્ર—આ સમુદ્રનું પાણી ક્ષારવડે યુક્ત અને તેથી ગળામાં લાગે તેવું તીક્ષ્ણ, કટુક, ભરતી—ઓટ વગેરેથી અથડાતાં મોજાંઓથી ડોળાયેલું, કાદવવાળું થયેલું, વળી તેમાં વસનારા પ્રાણીઓ સિવાય અન્યને પીવાલાયક નથી; કારણકે આ સમુદ્રનું જળ ‘લવણ-ખારું’ છે તેથી ‘લવણસમુદ્ર’એ નામ પણ સાર્થક છે.

કાલોદધિ—આ સમુદ્રનું પાણી કાળા અડદના રંગ જેવું **શ્યામ** હોવાથી તેમજ તેની પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં **કાલ-મહાકાલ** નામના દેવીનો નિવાસ હોવાથી આ સમુદ્રનું **કાલોદધિ** નામ પણ સાર્થક છે.

ત્યારપછીના સમુદ્રો તેની જોડેના દ્વીપોનાં સરખાં જ નામો પરથી ઓળખાતાં હોવાથી, સમુદ્રનાં નામોની સફળતા પણ લગભગ દ્વીપની માફક સમજી લેવી. [૭૧]

અવતરણ—દ્વીપ-સમુદ્રોનાં અમુક નામો કહ્યાં, બાકીનાં દ્વીપ-સમુદ્રોનાં નામ કેવાં છે તેનું નિરૂપણ કરે છે—

આભરણ-વત્થ-ગંધે, ઉપ્પલ-તિલપ્પે ય પડમ-નિહિ-રયણે ।

વાસહર-દહ-નર્દઓ, વિજયા વક્ષાર-કર્ણિદા ॥૭૨॥

કુરુ-મંદર-આવાસા, કૂડા નક્ષત્ર-ચંદ-સૂરા ય ।

અન્નેવિ એવમાર્દ, પસત્થવત્થૂળ જે નામા ॥૭૩॥

તન્નામા દીવુદહી, તિપ્પોયારાય હુંતિ અરુણાર્દ ।

જંબૂલવણાર્દયા, પત્તેયં તે અસંખિજ્ઞા ॥૭૪॥

તાણંતિમ સૂરવરા-વમાસજલહી પરં તુ ઇક્કિક્કા ।

દેવે^૧ નાગે^૨ જક્ષ્હે, ^૩ભૂયે ય ^૪સયંભૂરમણે ય ॥૭૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

આભરણ-વસ્ત્ર-ગન્ધા-ઉત્પલ-તિલકૌ ચ પદ્મ-નિધિ-રતાનિ ॥

વર્ષધર-દ્રહ-નદ્યઃ, વિજયા વક્ષસ્કાર-કલ્પેન્દ્રાઃ ॥૭૨॥

કુરુ-મન્દરા-ડડવાસાઃ, કૂટાનિ નક્ષત્ર-ચન્દ્ર-સૂર્યાશ્ચ ।

અન્યાન્યપિ એવમાદીનિ, પ્રશસ્તવસ્તૂનાં યાનિ નામાનિ ॥૭૩॥

તન્નામાનો દ્વીપોદધયસ્ત્રિપ્રત્યવતારા ભવન્તિ અરુણાદયઃ ।

જમ્બૂલવણાદયઃ, પ્રત્યેકં તેડસંખ્યાતાઃ ॥૭૪॥

તેષામન્તિમઃ સુરવરાવમાસજલધિઃ પરં તુ એકૈકઃ ।

દેવો નાગો યક્ષો-ભૂતશ્ચ સ્વયમ્ભૂરમણશ્ચ ॥૭૫॥

શબ્દાર્થ—

આભરણ=આભૂષણ

|

ઉપ્પલ=કમલ

તિલપ્પ=તિલક
પડમ=પદ્મ
નિહિ=નિધાન
રયણે=રત્ન
વાસહર=વર્ષધર
વિજયા=વિજય
વક્ષાર=વક્ષસ્કાર
કર્ણિદા=બાર કલ્પો અને તેના ઈન્દ્રો
કુરુ=દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ
મંદર=મેરુપર્વતનાં
આવાસા=તિર્થશ્લોકવર્તી ઈન્દ્રાદિકનાં નિવાસો
એવામ્હાઈ=એ પ્રમાણે અન્ય
પસત્તપ્પ=પ્રશસ્ત-ઉત્તમ
વસ્તુણ્ણ=વસ્તુઓ

તન્નામા=તેનાં નામવાળા
દીવુદહી=દ્વીપ-સમુદ્રો
તિપ્પડોયાયાર=ત્રિપ્રત્યવતાર
અરુણાઈ=અરુણદ્વીપ વગેરે
જંબૂલવણાઈયા=જંબૂદ્વીપ-લવણસમુદ્ર વગેરે
તાણ=તે ત્રિપ્રત્યવતાર વિષે
અંતિમ=છેલ્લો
સુરવરાવમાસ=સુરવરાવભાસ
ઈક્કિન્ના=એકેક
દેવે=દેવદ્વીપ
નાગે=નાગદ્વીપ
જક્ષ્વે=પક્ષદ્વીપ
ખૂપ્પ=ભૂતદ્વીપ
સયંમૂરમણે=સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર

માધ્યમ્ય—વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥ ૭૨-૭૩-૭૪-૭૫ ॥

વિશેષાર્થ—જગતમાં જે જે પ્રશસ્ત વસ્તુઓનાં નામો તથા જે જે ઉત્તમ શાશ્વત પદાર્થો વગેરે છે તે સર્વ નામવાળા-દ્વીપ-સમુદ્રો છે એમ શ્રી જિનેશ્વરદેવનો સિદ્ધાંત બોલે છે.

સપ્તધાતુનાં નામો, રત્નોનાં નામો, તથા તેનાથી બનેલાં સર્વ આભરણ-આભૂષણનાં નામો, જેવાં કે રત્નાવલી, કનકાવલી, વેદ-વીંટી ઇત્યાદિ, વસ્ત્ર-એટલે રેશમ, સૂતર-સર્વ પ્રકારની વસ્ત્રની જાતિનાં નામો તથા તેથી બનતી સર્વ વસ્તુઓનાં નામો, વળી ગંધ-સર્વ પ્રકારનાં ધૂપ વગેરે ગંધ દ્રવ્યોનાં નામો, ઉપ્પલ-સર્વ પ્રકારનાં કુમુદાદિ વિવિધ કમળોનાં નામો, તિલપ્પ-તિલક નામના વૃક્ષનું નામ, પડમ-પદ્મ એટલે શતપત્ર-પુંડરીકાદિ કમળ વિશેષનાં નામો, નિહિ-તે નવ પ્રકારનાં વજ્ર-નીલાદિરત્નનિધિ તથા ચક્રીનાં નવનિધાનનાં નામો, રયણે-ચક્રવર્તી સંબંધી ચૌદ પ્રકારનાં રત્નોનાં નામો, વાસહર-હિમવંતાદિ સર્વ વર્ષધરપર્વતોનાં નામો, દહ-પદ્મદ્રુદાદિ સર્વદ્રુલો તથા પદ્મસરોવરાદિ શાશ્વતાં સરોવરોનાં નામો, નૈઋત્ય-ગંગા-સિન્ધુ પ્રમુખ સર્વ નદીઓનાં નામો, વિજયા-કચ્છાદિ ૩૪ વિજયોનાં નામો, વક્ષાર-ચિત્રાદિ ૧૬ વક્ષસ્કાર પર્વતોનાં નામો, કર્ણ-સૌધર્માદિ ૧૨ કલ્પોનાં નામો, ઇન્દ્રા-શક્રાદિ સર્વ ઈન્દ્રોનાં નામો, કુરુ-દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુ આદિ-ક્ષેત્રનાં નામો, મંદર-મેરુપર્વતનાં પર્વાયવાચક ૧૧ નામો, આવાસ-તિર્થશ્લોકે ભવનપતિ વગેરે પાતાલવાસી દેવોનાં આવાસોનાં નામો, કૂડા-હિમવંતાદિ પર્વતોનાં ફૂટો તથા રૂષભફૂટોનાં નામો, નક્ષત્ર-અશ્વિની-કૃતિકા વગેરે ૨૮ નક્ષત્રોનાં નામો, (ઉપલક્ષણથી ગ્રહોનાં નામો) ચંદા-સૂરા-ચંદ્ર તથા સૂર્યનાં નામો, એ પૂર્વે કહેલ સર્વ નામોવાળાં તેમજ તે સિવાય જગતમાં જે કોઈ પ્રશસ્ત નામવાળા પદાર્થો છે, તે સર્વ નામવાળા દ્વીપ-સમુદ્રો છે.

ત્રિપ્રત્યવતાર દ્વીપ-સમુદ્ર-વિચાર-

અમુક દ્વીપ-સમુદ્રને વર્ણને બાકીના સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રો ત્રિપ્રત્યવતાર છે એટલે ‘ચર’ નામવાળો ચરદ્વીપ, ત્યારબાદ તે જ નામ વર પદ્મવડે યુક્ત તે બીજો ‘ચરવર’ દ્વીપ, ત્યારબાદ વરાવમાસ પદ્મવડે

યુક્ત તે ત્રીજો ^{૧૬૬}‘ચરવરાવભાસ’ દ્વીપ, આ પ્રમાણે દરેક દ્વીપ-સમુદ્રો છે, જેમ-શંખદ્વીપ મૂલનામ, શંખવરદ્વીપ બીજું નામ અને શંખવરાવભાસ દ્વીપ એ ત્રીજું નામ એમ ત્રિપ્રત્યવતાર એટલે મૂલનામ કાયમ રાખી અન્ય વિશેષણો લગાડી ત્રણવાર તે નામને ઉતારવું તે. એ પ્રમાણે સમુદ્રો માટે પણ સમજવું. આવા ત્રિપ્રત્યવતાર દ્વીપ-સમુદ્રો દશમા અરુણ-દ્વીપથી માંડીને છેલ્લા દેવાદિ પાંચ દ્વીપથી અર્વાક્ આવેલા સુરવરાવભાસદ્વીપ સુધી જાણવા.

તાત્પર્ય એ છે કે-ઉપરની ૭૨-૭૩ ગાથામાં કહેવા પ્રમાણે પ્રશસ્ત સર્વ વસ્તુઓનાં નામવાળા સર્વ દ્વીપો ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રિપ્રત્યવતાર જાણવા, પરંતુ આ નિયમ દશમા અરુણદ્વીપથી શરૂ કરી સુરવરાવભાસ સમુદ્ર સુધી સમજવો. જેમ જંબૂદ્વીપ તથા લવણસમુદ્રો એ અસંખ્યાતા છે એટલે પહેલો જંબૂદ્વીપ છે તે જ નામવાળો ત્રિપ્રત્યવતાર યુક્ત જંબૂદ્વીપ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો વ્યતીત થયા બાદ આવે, એમ બીજો ત્રીજો વગેરે અસંખ્યાતા જંબૂ અસંખ્યાતા ધાતકી, અસંખ્યાતા પુષ્કરવર, અસંખ્યાતા ઘૃતવર આદિ સર્વ દ્વીપો માટે જાણવું.

પરંતુ એટલું વિશેષ સમજવું કે અસંખ્યાતા અન્ય નામવાળા અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો વ્યતીત થાય ત્યારે બીજો જંબૂ બીજીવાર ધાતકી અને બીજો લવણ આવે, એટલે કે એ સરખા નામવાળા દ્વીપ અથવા સમુદ્રો સાથે સાથે જ હોતા નથી, પરંતુ અસંખ્યાત અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રોના અંતરે રહેલા છે. એવી રીતે સર્વ ^{૧૬૭}દ્વીપાદિ માટે વિચારવું.

દ્વીપસમુદ્રોની વ્યવસ્થામાં વિશેષતા-

શ્રી ‘જીવસમાસ’ વૃત્તિમાં તો એવું જણાવ્યું છે કે-રુચકદ્વીપ સુધીના દ્વીપ-સમુદ્રો તો ઉપર જે ક્રમ કહ્યો તે ક્રમ પ્રમાણે જ છે, પરંતુ ત્યારબાદ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો વ્યતીત થયે છતાં **ભુજગદ્વીપ** આવે છે, ત્યારપછી અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો વ્યતીત થયા બાદ **કુશદ્વીપ** આવે છે, ત્યારબાદ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રોનું ઉલ્લંઘન થાય એટલે **કૌંચદ્વીપ** આવે છે, ત્યાર બાદ અસંખ્ય દ્વીપનું ઉલ્લંઘન થાય એટલે અનેક જાતનાં જે આભરણ-આભૂષણ છે તેમાંથી કોઈ પણ એક **આભૂષણના** નામવાળો દ્વીપ આવે છે, ત્યારબાદ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોનું ઉલ્લંઘન થતાં અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રો પૈકી કોઈ એક **વસ્ત્રના** નામવાળો દ્વીપ આવે છે. એમ અસંખ્ય અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોનું ઉલ્લંઘન થતાં ‘આભરણવત્યગંધે’ એ ગાથામાં જે જે નામો આપેલાં છે, તે તે નામવાળા અનેક પ્રકારોમાંથી અનુક્રમે કોઈ પણ એક દ્વીપ આવે છે. અહીં એ શંકા થશે કે-જ્યારે અસંખ્ય અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોને અંતરે આભરણ-વસ્ત્ર-ગંધ વગેરે નામવાળા દ્વીપ-સમુદ્રો છે તો વચમાં જે અસંખ્ય અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે તે કયા નામવાળા છે? તે શંકાના સમાધાનમાં સમજવું જોઈએ કે-વચમાં વર્તતા તે તે અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો શંખ-ધ્વજ-સ્વસ્તિક ઇત્યાદિ શુભ નામવાળા જ છે. અહીં તાત્પર્ય એટલું જ છે કે વચમાં અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો ગમે તે નામવાળા હોય (તેનું અહીં પ્રયોજન નથી) પરંતુ અસંખ્ય અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોને અંતરે ‘આભરણવત્ય-ગંધ’ ઇત્યાદિ ગાથામાં કહેલા નામવાળા દ્વીપો અનુક્રમે આવવા જોઈએ.

૧૬૬. ‘ચરાવભાસ’ એવું પણ નામ છે.

૧૬૭. ‘જમ્બૂદ્વીપલવણાદયઃ શુભનામાનો દ્વીપસમુદ્રાઃ [તત્ત્વાર્થ-અં ૩]

॥ તિર્ચ્છલોકવર્તી ક્રમશઃ દ્વીપ-સમુદ્ર સ્થાપના ॥

૧ ^૧જંબુદ્વીપ. ૨ લવણસમુદ્ર. ૩ ^૨ધાતકીખંડ. ૪ કાલોદધિસમુદ્ર. ૫ ^૩પુષ્કરવરદ્વીપ.

મનુષ્યક્ષેત્રં વહાર—

૬ પુષ્કરવરસમુદ્ર. ૭ ^૪વારુણીવરદ્વીપ. ૮ વારુણીવરસમુદ્ર. ૯ ^૫ક્ષીરવરદ્વીપ. ૧૦ ક્ષીરવરસમુદ્ર.

૧૧ ^૬ધૃતવરદ્વીપ. ૧૨ ધૃતવરસમુદ્ર. ૧૩ ^૭ઈશુવરદ્વીપ. ૧૪ ઈશુવરસમુદ્ર. ૧૫ ^૮નંદીશ્વરદ્વીપ.

૧૬ નંદીશ્વરસમુદ્ર.....હવે અહીંથી ત્રિપ્રલયવતાર દ્વીપ-સમુદ્રો શરૂ થાય છે.

૧૭ ^૯અરુણદ્વીપ. ૧૮ અરુણસમુદ્ર. ૧૯ અરુણવરદ્વીપ. ૨૦ અરુણવરસમુદ્ર ૨૧ અરુણવરાવભાસદ્વીપ

૨૨ અરુણવરાવભાસસમુદ્ર. ૨૩ ^{૧૦}કુંડલદ્વીપ. ૨૪ કુંડલસમુદ્ર. ૨૫ કુંડલવરદ્વીપ. ૨૬ કુંડલવરસમુદ્ર.

૨૭ કુંડલવરાવભાસદ્વીપ. ૨૮ કુંડલવરાવભાસસમુદ્ર. ૨૯ ^{૧૧}અરુણોપપાતદ્વીપ. ૩૦ અરુણોપપાતસમુદ્ર.

૩૧ અરુણોપપાતવરદ્વીપ. ૩૨ અરુણોપપાતવરસમુદ્ર. ૩૩ અરુણોપપાતવરાવભાસદ્વીપ. ૩૪ અરુણોપપાતવરાવભાસસમુદ્ર.

૩૫ ^{૧૨}શંખદ્વીપ. ૩૬ શંખસમુદ્ર. ૩૭ શંખવરદ્વીપ. ૩૮ શંખવરસમુદ્ર. ૩૯ શંખવરાવભાસદ્વીપ. ૪૦ શંખવરાવભાસસમુદ્ર.

૪૧ ^{૧૩}રૂચકદ્વીપ. ૪૨ રૂચકસમુદ્ર. ૪૩ રૂચકવરદ્વીપ. ૪૪ રૂચકવરસમુદ્ર. ૪૫ રૂચકવરાવભાસદ્વીપ. ૪૬ રૂચકવરાવભાસસમુદ્ર.

૪૭ ^{૧૪}ભુજગદ્વીપ. ૪૮ ભુજગસમુદ્ર. ૪૯ ભુજગવરદ્વીપ. ૫૦ ભુજગવરસમુદ્ર. ૫૧ ભુજગવરાવભાસદ્વીપ.

૫૨ ભુજગવરાવભાસસમુદ્ર.

૫૩ ^{૧૫}કુશદ્વીપ. ૫૪ કુશસમુદ્ર. ૫૫ કુશવરદ્વીપ. ૫૬ કુશવરસમુદ્ર. ૫૭ કુશવરાવભાસદ્વીપ. ૫૮ કુશવરાવભાસસમુદ્ર.

૫૯ ^{૧૬}કૌંચદ્વીપ. ૬૦ કૌંચસમુદ્ર. ૬૧ કૌંચવરદ્વીપ. ૬૨ કૌંચવરસમુદ્ર. ૬૩ કૌંચવરાવભાસદ્વીપ. ૬૪ કૌંચવરાવભાસસમુદ્ર.

પુનઃ—અહીંથી પ્રત્યેક શુભ વસ્તુના નામવાળા સર્વે ત્રિપ્રત્યવતારી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો, તેમજ પ્રત્યેક નામવાળા દ્વીપ-સમુદ્રો આંતરે આંતરે અસંખ્યાતા આવેલા છે; જેમ કે :—

મૂલદ્વીપ.	મૂલસમુદ્ર.	મૂલવરદ્વીપ.	મૂલવરસમુદ્ર.	મૂલવરાવભાસદ્વીપ.	મૂલવરાવભાસસમુદ્ર.
હાર	હારસમુદ્ર.	હારવરદ્વીપ.	હારવરસમુદ્ર.	હારવરાવભાસદ્વીપ.	હારવરાવભાસસમુદ્ર.
ગંગા	ગંગાસમુદ્ર.	ગંગાવરદ્વીપ.	ગંગાવરસમુદ્ર.	ગંગાવરાવભાસદ્વીપ.	ગંગાવરાવભાસસમુદ્ર.
મેરુ	મેરુસમુદ્ર.	મેરુવરદ્વીપ.	મેરુવરસમુદ્ર.	મેરુવરાવભાસદ્વીપ.	મેરુવરાવભાસસમુદ્ર.
જંબૂ	જંબૂસમુદ્ર.	જંબૂવરદ્વીપ.	જંબૂવરસમુદ્ર.	જંબૂવરાવભાસદ્વીપ.	જંબૂવરાવભાસસમુદ્ર.
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	— અ — સં — ખ્ય — દ્વી — પ — સ — મુ — દ્રો —	—	—	—	—

આ પ્રમાણે અહીં અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો આવેલા છે. તેમાં સર્વથી છેલ્લો ત્રિપ્રત્યવતાર સૂર્ય નામનો દ્વીપ-સમુદ્ર આવેલ છે. યથા;—
અસંખ્યાતમો—સૂર્યદ્વીપ. સૂર્યસમુદ્ર. સૂર્યવરદ્વીપ. સૂર્યવરસમુદ્ર. સૂર્યવરાવભાસદ્વીપ. સૂર્યવરાવભાસસમુદ્ર.

इति त्रिप्रत्यवताराः द्वीपसमुद्राः समाप्ताः ॥

हवे अहीं अंतिम प्रत्येक नामवाला पांच द्वीप-समुद्रो, ते आ;—

૧ દેવદ્વીપ—દેવસમુદ્ર. ૨ નાગદ્વીપ—નાગસમુદ્ર. ૩ યક્ષદ્વીપ—યક્ષસમુદ્ર. ૪ ભૂતદ્વીપ—ભૂતસમુદ્ર. અંતિમ ૫ સ્વયંભૂરમણદ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર.

॥ इति तिर्छालोकवर्ती द्वीप-समुद्रस्थापना यन्त्रं समाप्तम् ॥

વળી પ્રસ્તુત ગ્રન્થના હિસાબે 'રુચકદ્વીપ' તેરમો આવે છે. જ્યારે શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્રના હિસાબે 'રુચકદ્વીપ' અગિયારમો છે.

આ પ્રમાણે કહેલા ત્રિપ્રત્યવતાર દ્વીપ-સમુદ્રો તે સૂર્યવરાવભાસ સમુદ્ર સુધી જાણવા, ત્યારપછી ૧ દેવદ્વીપ, ૨ નાગદ્વીપ, ૩ યક્ષદ્વીપ, ૪ ભૂતદ્વીપ, ૫ સ્વયંભૂરમણદ્વીપ. (અન્તરાલે તે જ નામોવાળા સમુદ્રો સમજી લેવા) આ પ્રમાણે ૧૬૮માં દ્વીપ-સમુદ્રો છે.

આ દ્વીપ-સમુદ્રો ત્રિપ્રત્યવતાર નથી, તેમજ આ નામવાળા દ્વીપ-સમુદ્રો અસંખ્યાતા પણ નથી, એટલું જ નહિ પણ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રોમાં આ નામના બીજા દ્વીપ યા સમુદ્રો પણ નથી, એની એ વિશેષતા છે. અંતિમ સ્વયંભૂરમણદ્વીપ પછી તે નામવાળો સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર આવેલો છે. આ સમુદ્રની જગતી બાદ જેનો અંત નથી તેવો અલોક આવેલો છે.

આ પ્રમાણે સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું. વિશેષ 'શ્રી દીવસાગરપન્નતી' આદિથી જાણી લેવું. [૭૨-૭૩-૭૪-૭૫]

અવતરણ—હવે સકલ દ્વીપ-સમુદ્રાધિકારની પ્રશસ્તિએ પહોંચેલા ગ્રન્થકાર મહર્ષિ પ્રત્યેક સમુદ્રવર્તી જલ કેવા સ્વાદવાળું છે ? તથા તેમાં રહેલા મત્સ્યાદિકનું પ્રમાણ કેટલું છે ? તે કહે છે—

વારુણિવર ક્ષીરવરો-ઘયવર લવણો ય હુંતિ ભિન્નરસા ।

કાલો ય પુષ્કરોદહિ, સયંભૂરમણો ય ઉદગરસા ॥૭૬॥

ઇક્ષુરસ સેસજલહિ, લવણે કાલોઽચરિમિ બહુમચ્છા ।

પણ-સગ-દસજોયણસય-તણુ કમા થોવ સેસેસુ ॥૭૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

વારુણિવરઃ ક્ષીરવરો-ઘૃતવરો લવણશ્ચ ભવન્તિ ભિન્નરસાઃ ।

કાલશ્ચ પુષ્કરોદધિઃ, સ્વયંભૂરમણઃપ્રોદકરસાઃ ॥૭૬॥

ઇક્ષુરસાઃ શેષજલધયઃ, લવણે કાલોદે ચરિમે બહુમત્સ્યાઃ ॥

પણ્ય-સપ્ત-દશયોજનશત-તનવઃ ક્રમેણ સ્તોકાઃ શેષેષુ ॥૭૭॥

શબ્દાર્થ—

વારુણીવર=વારુણીવર સમુદ્ર

ક્ષીરવરો=ક્ષીરવર સમુદ્ર

ઘયવર=ઘૃતવર સમુદ્ર

લવણો=લવણ સમુદ્ર

ભિન્નરસા=ભિન્નરસવાળા

કાલો=કાલીદધિ

પુષ્કરોદહી=પુષ્કરવર સમુદ્ર

સયંભૂરમણો=સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર

ઉદગરસા=પાણીના સ્વાદવાળા

ઇક્ષુરસ=ઇક્ષુરસના

સેસજલહિ=શેષ સમુદ્રો

ચરિમિ=છેલ્લામાં

૧૬૮. 'દેવે નામે જક્ષ્ણે, ભૂય ય સયંભૂરમણે ય । ઇક્ષિકે ચેવ માણિયલ્લે, તિપડોઆરયા નચિ ॥૧૧॥'

[દિવેન્દ્ર ૧૨૦ ૫૦]

પળ-સગ-દસ જોયજસય=પાંચ-સાત-
દસ યોજનશત
તળુ=અલ્પ

કમા=અનુક્રમવડે
સેસેસુ=શેષમાં

ગાયાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૭૬—૭૭॥

વિશેષાર્થ—પહેલો લવણસમુદ્ર, ચોથો વારુણીવર સમુદ્ર, પાંચમો ખીરવર અને છઠ્ઠો ઘૃતવર એટલાં સમુદ્રોનાં પાણી પોતપોતાનાં નામો પ્રમાણે ગુણવાળા—અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન રસવાળા છે એટલે કે લવણ=ખારું એટલે ખારાપાણીવાળો તે લવણ સમુદ્ર. વારુણીવર=મદિરાશ્રેષ્ઠ એટલે કે શ્રેષ્ઠ મદિરા^{૧૬૯} (દારૂ) સરખું જલ છે, જેમાં તે. સ્ત્રીવર^{૧૭૦} શ્રેષ્ઠ દૂધ સરખા સ્વાદવાળું પાણી જેમાં છે તે, અને ઘૃતવર તે ઉત્તમ^{૧૭૧} ઘી સમાન સ્વાદવાળું જલ જેમાં હોય છે તે.

બીજો કાલોદધિ, ત્રીજો પુષ્કરવર અને ચરિમ એટલે છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ એ ત્રણે સમુદ્રો કુદરતી^{૧૭૨} પાણી સરખા સ્વાદવાળા છે, અને બાકીના સમગ્ર (અસંખ્યાતા) સમુદ્રો^{૧૭૩} ઇસુ=શેલડીના રસ સરખા આસ્વાદવાળા છે.

આ સર્વ સમુદ્રો પૈકી લવણસમુદ્રમાં ઉત્સેધાંગુલનાં માનવડે ૫૦૦ યોજનના, બીજા કાલોદધિ સમુદ્રમાં ૭૦૦ યોજનના અને છેલ્લા સ્વયંભૂરમણસમુદ્રમાં ૧૦૦૦ યોજનના ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણવાળા મત્સ્યો (મગરમચ્છો) વગેરે હોય છે. તે સિવાયના શેષ સમુદ્રોમાં ઉક્ત પ્રમાણથી કમે કમે અલ્પ અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રમાણવાળા મત્સ્યાદિ હોય છે. ઉપર કહેલા ત્રણે સમુદ્રોમાં વિશેષે કરીને ઘણા મત્સ્યો હોય છે, જ્યારે અન્ય સમુદ્રોમાં અલ્પ હોય છે.

વિશેષમાં લવણસમુદ્રમાં સાત લાખ કુલકોટી મત્સ્યો હોય, કાલોદધિમાં નવ લાખ કુલકોટી અને સ્વયંભૂરમણસમુદ્રમાં સાડાબાર લાખ કુલકોટી મત્સ્યો હોય છે.

૧૬૯. ચંદ્રહાસાદિ ઉત્તમ મદિરાવાળું પરંતુ અહીંની જેમ ગંધાતા દુર્ગંધી દારૂ સરખું નહિ.

૧૭૦. આ પાણી દૂધ સરખું છે પણ દૂધ સમાન નથી—દૂધ જેવું શ્વેત વર્ણ છે. ચાર શેર દૂધમાંથી ત્રણ શેર બાળીને શેર દૂધ રાખી તેમાં શર્કરા નાખી પીતાં જેવી મીઠાશ લભ્ય થાય તેવી મીઠાશવાળું આ પાણી છે. તથા ચક્રવર્તી જેવાની ગાયના દૂધથી પણ અધિક મીઠાશવાળું આ પાણી પીનારને લાગે છે. તથાપિ આ દૂધથી દૂધપાકાદિ ન થાય. આ સમુદ્રના ઉત્તમ પાણીને ઈન્દ્રાદિક દેવો પરમતારક દેવાધિદેવોનાં જન્મકલ્યાણક પ્રસંગે અભિષેકમાં વાપરે છે.

૧૭૧. આ પાણી ઘી સરખું એટલે ઘી નહિ પરંતુ તેના જેવા સ્વાદવાળું કારણકે ઘી જેવું હોય તો તો તેથી પૂરી વગેરે તથાપરંતુ તેવું બનતું નથી.

૧૭૨. અતિશય નિર્મળ, સુંદર અને હલકું (આહાર શીઘ્ર પચાવે તેવું) તેમજ અમૃત જેવી મીઠાશવાળું પાણી સમજવું.

૧૭૩. આ પાણી શેલડીના રસ સરખા સ્વાદવાળું, પરંતુ શેરડીનો રસ ન સમજવો. આ પાણી ચતુર્જાતિક (તજ, ઈલાયચી, કેસર અને મરી) વસ્તુને, ચાર શેર શેલડીના રસમાં નાંખી ઉકાળતાં ત્રણ શેર બળવા દઈ એક શેર બાકી રાખીને પીવાથી, તેમાં જેવા પ્રકારની મીઠાશનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય, તેથી અધિક મીઠાશ આ સર્વ સમુદ્રોનાં જલની જાણવી.

॥ સર્વસમુદ્રાશ્રયી જલસ્વાદ તથા મત્સ્ય પ્રમાણનું યંત્ર ॥

નામ	જલસ્વાદ	મત્સ્યપ્રમાણ
લવણ સમુદ્રનું	લવણ (ખારું) પાણી છે	૫૦૦ યોજન ઉત્કૃષ્ટ
કાલોદધિ	મેઘજલવત્	૭૦૦ યો૦ ઉત્કૃષ્ટ
પુષ્કરવર	”	નાના નાના પ્રમાણવાળા
વારુણિવર	મદિરા સમાન	” ”
ક્ષીરવર	દૂધ સમાન	” ”
ઘૃતવર	ગાયના ઘૃત સમાન	” ”
અસંખ્યાતા	સર્વ ઇશુ રસ સમાન	જુદી જુદી જાતના પ્રમાણવાળા
સ્વયંભૂરમણ	વરસાદના વારિવત્	૧૦૦૦ યોજન ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણવાળા

પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રો વજ્રમય જગત્પત્ની વીંટાએલા છે, જેમ નગરને કિલ્લો રક્ષણાર્થે હોય છે, તેમ આ જગતી મૂળમાં બાર યોજન, મધ્યભાગે આઠ યોજન અને શિખર ઉપર ચાર યોજન પહોળી હોય છે તથા એકંદર વજરત્નથી શોભતી આ જગતી આઠ યોજન ઊંચી હોય છે.

આ જગતી ઉપર અનેક પ્રકારના વિવિધ વર્ણમય રત્નોથી સુશોભિત પદ્મવર નામની વેદિકા છે. આ વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી અને ૫૦૦ ધનુષ્ય વિસ્તારવાળી છે. આ વેદિકાની બન્ને બાજુ ઉત્તમ પ્રકારનાં જુદી જુદી જાતનાં વૃક્ષોવાળાં, ઘણી જાતનાં દેખાવોવાળાં શ્રેષ્ઠ વનો આવેલાં છે. આ વનખંડોમાં વ્યંતર દેવ-દેવીઓ અનેક પ્રકારની કીડાઓ કરે છે.

આ જગતીના મધ્યભાગે ચારે બાજુ ફરતું ઉક્ત વેદિકાના પ્રમાણવાળું ગવાક્ષકટક (ઝરખો) આવેલું છે. એ કટકમાં વ્યંતર દેવ-દેવીઓ સમુદ્રની લીલા-સુંદર લહેરોને અનુભવતાં, વિવિધ પ્રકારની હાસ્યાદિ કીડાઓ કરતાં, અનેક જાતનાં સુખોને અનુભવે છે. [૭૬-૭૭]

॥ इति प्रस्तुतद्वितीयभवनद्वारे प्रासङ्गिकद्वीपसमुद्राधिकारः समाप्तः ॥

अन्तर्निर्गमनः समता सुखाब्धौ, बाह्ये सुखेनो रतिमेतियोगी ।

अटत्यऽव्यां क इवार्थलुब्धो, गृहे समुत्सर्पति कल्पवृक्षे ॥

ભાવાર્થ--સમતા સુખરૂપ સાગરમાં નિમગ્ન થએલ યોગી બાહ્ય વસ્તુના સુખમાં રતિ ધારણ કરતો નથી. પોતાના ઘરમાં કલ્પવૃક્ષ ઉત્પન્ન થતાં કોણ બાહ્ય અટવી વગેરેમાં પરિભ્રમણ કરે, સમતાભાવ ઉત્પન્ન થતાં સર્વ ઋદ્ધિ ઘટમાં ભાસે છે માટે સમતા યોગનું વિશેષતઃ સેવન કરવું.

॥ દ્વીપ-સમુદ્રાધિકારે તૃતીયં લઘુ પરિશિષ્ટમ્ નં. ૩ ॥

જૈન દૃષ્ટિએ ભરતી-ઓટનું કારણ—

તિચ્છલોકવર્તી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો પૈકી ફક્ત એક લવણસમુદ્રમાં જ ભરતી-ઓટનો પ્રસંગ વર્તે છે. આપણે એક લાખ યોજનના જંબૂદ્વીપમાં આવેલા નાનકડા ભરતક્ષેત્ર માત્રમાં રહીએ છીએ. આ ભરતક્ષેત્રની (ઉત્તર દિશા સિવાય) ત્રણે દિશાએ લવણસમુદ્ર આવેલો હોવાથી આ ભરતક્ષેત્રવર્તી માનવોને લવણસમુદ્રમાં થતા ભરતી-ઓટના પ્રસંગો વિશેષ પ્રકારે જોવામાં આવે છે. લવણસમુદ્ર જંબૂદ્વીપની ચારે બાજુએથી વીંટાઈને વલયાકારે રહેલો છે અને તેનો ચક્રવાલ એક બાજુનો (પહોળાઈ) વિષ્ણુ ભે લાખ યોજન પ્રમાણ છે. આ સમુદ્રમાં એક હજાર યોજનના વિસ્તારવાળી અને સમભૂતલાની સમસપાટીથી સોળ હજાર યોજન અને સમુદ્રતલથી સત્તર હજાર યોજન ઊંચી જલવૃદ્ધિ થાય છે. એ જલવૃદ્ધિની નીચે ચારે દિશાઓમાં એક એક મોટા પાતાલકલશો આવેલા છે. આ કલશા મોટા ઘડાના આકાર સરખા અને વજ્રરત્નના છે. આની ઠીંકરીની જાડાઈ એક હજાર યોજનની, દશ હજાર યોજન ઊંચે—નીચે પહોળા અને તેટલા જ ઊર્ધ્વસ્થાને પણ પહોળા એટલે કે દશ હજાર યોજનના પહોળા મુખવાળા, મધ્યભાગે પહોળાઈમાં એક લાખ યોજન ભૂમિમાં ગયેલા છે, જેથી સમભૂમિની સમસપાટીથી એક લાખ યોજન ઉપરાંત એક હજાર યોજન પ્રમાણ પૂર્ણ થયે નીચેનું કળશનું તળીયું આવે છે, અને ઉપરથી ચારે કળશઓ સમસપાટીમાં રહેલા છે.

પૂર્વ દિશાના કળશનું નામ ‘વડવામુખ’, દક્ષિણ દિશાનો ‘કેયૂપ’, પશ્ચિમ દિશાનો ‘યૂપ’ અને ઉત્તર દિશાનો ‘ઈશ્વર’ આ પ્રમાણે મહાકલશો આવેલા છે. એક કળશથી બીજા કળશનું અંતર ૨૧૮૨૬૫ યોજનનું છે. અને તે દરેક અંતરની પહોળાઈ વિસ્તારમાં દશ હજાર યોજનની છે. એ વિસ્તારમાં લઘુ પાતાલકલશોની નવ પંક્તિઓ સમાય છે. (જે ચિત્રો જોવાથી વિશેષ ખ્યાલમાં આવશે) એ નવે પંક્તિના થઈ એક કળશના આંતરાનાં ૧૮૭૧ લઘુપાતાલકલશો છે, એમ ચારે કલશના આંતરાની નવે પંક્તિના કુલ ૭૮૮૪ લઘુપાતાલકલશો આવેલા છે. પ્રત્યેક કળશો ઉપર અર્ધો પલ્યોપમનાં આયુષ્યવાળા અધિપતિ દેવો હોય છે. આ લઘુપાતાલકલશો મોટા ચાર કલશોની અપેક્ષાએ પ્રમાણમાં તેનાથી સોમા ભાગે જાણવા. આ કલશો સચિત્ત પૃથ્વીના વજ્રરત્નમય છે.

આ ચારે મહાપાતાલકલશો ઉપર અનુક્રમે એક પલ્યોપમનાં આયુષ્યવાળા કાલ-મહાકાલ-વેલંબ-પ્રભંજન એ ચારે દેવો અધિપતિ તરીકે હોય છે. આ ચારે મહાકલશોની એક લાખ યોજનની ઊંડાઈને ત્રણ ભાગે વહેંચતા ૩૩૩૩૩^૧/_૩ યોજન પ્રત્યેક ભાગમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પ્રથમભાગના ૩૩૩૩૩^૧/_૩ ભાગમાં કેવલ વાયુ ભરેલો છે, મધ્યના ૩૩૩૩૩^૧/_૩ ભાગમાં વાયુ અને જળ બન્ને હોય છે; અને ઉપરના ૩૩૩૩૩^૧/_૩ ભાગમાં કેવળ જળ હોય છે. (લઘુ કલશાઓમાં પણ આ જ ક્રમ સમજવો, પરંતુ પ્રમાણ ઓછું સમજવું.)

હવે નીચેના બંને ભાગમાં વાયુ રહેલો હોવાથી વાયુના સ્વભાવ મુજબ-કુદરતી રીતે જ તેમાં મોટા વાયરા વાય છે અને તે વાયુ અત્યંત ક્ષોભ પામે છે. ક્ષોભ પામે એટલે આજુબાજુ નીકળવાનો માર્ગ પણ જોઈએ અને માર્ગ તો છે નહિ, તેથી ઊંચો ઉછળે છે. (જેમ મનુષ્યોનાં ઉદરમાં રહેલો શ્વાસોશ્વાસ-પ્રાણવાયુ સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વ થઈ ઉચ્છ્વાસરૂપે બહાર નીકળે છે તેમ.) બહાર નીકળવાને ઈચ્છતો એવો વાયુ નીચેથી ઉછળતો ઉછળતો ત્રીજા ભાગમાં રહેલા જળને અને પરંપરાએ કળશની ઉપરના જળને ઉછળાણે છે, જેથી સમુદ્રગત ૧૬૦૦૦ યોજનની શિખારૂપે રહેલું ઊંચું જળ તે પણ શિખાના અંતથી ઉપર બે ગાઉ સુધી વૃદ્ધિ પામે છે. આ જળવૃદ્ધિ, કુદરતી રીતે તેમજ વેલંબર-નાગકુમાર દેવોના^{૧૭૪} ત્રણે દિશાવર્તી પ્રત્યક્ષથી ત્રણે બાજુએ

૧૭૪. આ જલવૃદ્ધિને અટકાવનારા નાગકુમાર નિકાયના ૧૭૪૦૦૦ દેવો હોય છે. શ્રીસંઘના પ્રબળ પુન્યોદયે

તેમજ સમુદ્રની બહારના પ્રચંડ વાયરાઓથી આગળ વધતી અટકે છે, કારણકે તે દેવો મોટા કડછાવડે આગળ વધતા પાણીને અટકાવે જાય છે. નહિ તો એ સમુદ્રવેલની વૃદ્ધિ અનેક નગરોને એક જ સપાટામાં જલમય બનાવી નાંખે. પરંતુ સમુદ્ર મર્યાદા છોડતો જ નથી, જેથી નગરાદિ સ્થળો વગેરે જલમય થઈ શકતા નથી એ એનો અનાદિસિદ્ધ સ્વભાવ છે. આ કલશાનો વાયુ જ્યારે શાન્ત થાય છે ત્યારે જલવૃદ્ધિ અને દૂરવર્તી ગયેલું છીછરું પાણી ક્રમે ક્રમે ઘટતું સ્વસ્થાન ઉપર આવી જાય છે. આ જલવૃદ્ધિ પ્રત્યેક દિવસમાં બે વાર થાય છે, તેમાં પણ અનુક્રમે અષ્ટમી—ચતુર્દશી અને પૂર્ણિમા વગેરે દિવસોમાં તો તે વાયુ સ્વાભાવિક રીતે જ અત્યન્ત-વિશેષ ક્ષોભ પામે છે તેથી જલવૃદ્ધિ તે દિવસોમાં ઘણી જોરદાર હોય છે.

આ પ્રમાણે પાતાળકળશામાં રહેલા વાયુના ક્ષોભથી સોળ હજાર યોજન ઊંચી લવણસમુદ્રની જળશિખા ઉપર બે ગાઉ ઊંચી પાણીની વેલ વધવી અને તેના પરિણામે લવણસમુદ્રના દરેક વિભાગમાં તરંગો—મોજાંઓ સાથે પાણીનું જંબૂધાતકીની જગતી તરફ વધવું ભરતી કહેવાય છે અને તે શાંત થયે ઓટ^{૧૭૫} કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—લવણસમુદ્રમાં થતા ભરતી ઓટ સાથે અહીંના સમુદ્રનો શું સંબંધ છે ?

ઉત્તર—અહીંયા જે સમુદ્ર આપણે જોઈએ છીએ તેને આપણે એક અગાધ સમુદ્ર તરીકે આપણી સ્થૂલદષ્ટિથી કહી શકીએ, બાકી લવણસમુદ્રની અપેક્ષાએ દેખાતો આ સમુદ્ર એ તો એક ખાડી માત્ર છે. કારણકે આ સમુદ્ર એ લવણસમુદ્રની જ નહેરૂરે આવેલો છે, એમ નીચેની બીના પુરવાર કરે છે.

જ્યારે અસંખ્ય વર્ષો ઉપર થયેલા સગર નામના ચક્રવર્તીએ સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ)માં વર્તતા શ્રી શત્રુંજયપર્વત ઉપર રહેલાં મંજિરત્નમય જિનાર્બિંબોનું—કલિકાલના જીવોની વધતી લોભવૃત્તિના કારણે—રક્ષણ કરવા આ શાશ્વત અને મહાપવિત્ર પહાડની ફરતો હું સમુદ્રને મૂકું ! જેથી આ રત્નમયાર્બિંબોનું ભવિષ્યમાં લોભાસક્ત થનારા પંચમક્રાળના જીવોથી રક્ષણ થાય, એ ભાવનાથી લવણસમુદ્રના અધિષ્ઠાયક સુસ્થિત દેવનું આરાધન કરી, લવણસમુદ્રનાં જળને શત્રુંજયપર્વતની ફરતું મૂકવા તે દેવને ફરમાન કર્યું. આજ્ઞાને તાબે થયેલા દેવે જંબૂદ્વીપના પશ્ચિમદ્વારેથી લવણસમુદ્રનું જળ વાળ્યું, અને ઠેઠ હાલમાં શત્રુંજય—પાલીતાણા પાસે આવેલા તાલધ્વજ પર્વત (ગામ તલાજા) સુધી લાવ્યા, એવામાં ઈન્દ્રમહારાજાએ ભરતમાં વર્તતા ભાવોનું નિરીક્ષણ કરવા ઉપયોગ મૂક્યો, મૂકતાં આ અનિચ્છનીય બનાવને જોઈ તૂર્ત જ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવી તે ચક્રવર્તીને ઉદેશીને કહ્યું કે હે સગર ! કલિકાળમાં થનારા જીવોને શ્રીસિદ્ધાયલતીર્થ એ આ સંસારસમુદ્રમાંથી છૂટવા માટે અણમોલ કારણ છે. જો કલિકાલના જીવો એ તીર્થના દર્શનને નહિ પામે તો તેઓને તરવાનું પ્રબળ સાધન કયું ? આ શત્રુંજય પર્વત તો અનંતા સિદ્ધજીવોનું સ્થાન હોવાથી તેની રજે રજ પવિત્ર છે, આપણે પણ બોલીએ છીએ કે 'કાંકરે કાંકરે અનંતા સિદ્ધયા.' આ પર્વતને સ્પર્શ કરનાર કોઈ પણ જીવમાત્રને અવશ્ય 'ભવ્ય' કહેલો છે. સર્વ પર્વતોમાં આ પહાડ પવિત્ર છે. આના વિમલાચલ, શત્રુંજય, સિદ્ધક્ષેત્ર ઈત્યાદિ અનેક નામો પડેલાં છે; માટે જો આ તીર્થ ફરતો સમુદ્ર મૂકાશે તો આવા પ્રબળ આલંબન વિના કલિકાલના ભવ્યાત્માઓની શી દશા થશે !

આ પ્રમાણે તેની આગળ સર્વ માહાત્મ્ય વર્ણવતાં તરત જ તે સમુદ્રને શત્રુંજય ફરતો મૂકતાં અટકે છે, અને એથી અત્યારે પણ જોઈ શકીશું કે એ સમુદ્ર તલાજા સુધી આવેલો છે અને જાણે પાછો વળી ગયો જ અને તથાવધિ જગત્સ્વભાવે જ જલવૃદ્ધિ વૃદ્ધિ પામતી અટકે છે.

૧૭૫. જો કેવળ ચન્દ્રકળાની ઊત્તિ—વૃદ્ધિને અંગે જ ભરતી ઓટ થતા હોય તો ચન્દ્રકળાથી બિલકુલ રહિત અમાવાસ્યાની રાત્રિએ ભરતીનું પ્રમાણ કેમ વધારે હોય છે ? તેમજ અક્ષયતૃતીયા વગેરે ભરતીના દિવસોમાં ચન્દ્રકળાની વૃદ્ધિનું કારણ ક્યાં રહ્યું ? તથા દિવસે પણ ભરતી ઓટ થાય છે તો તે વખતે ચન્દ્રકળા તો દેખાતી જ નથી તો તેનું શું ? વગેરે વિચારણીય છે.

હોય તેવો લાગે છે. ત્યાં આગળ સામો કિનારો પણ દેખાય છે. [વિશેષ માટે જુઓ શત્રુજયમાહાત્મ્ય-સર્ગ ૮] આ આવેલ સમુદ્ર જે આપણે દેખીએ છીએ એના વિભાગો ઓળખી શકાય તે માટે તે તે સ્થાનોની અપેક્ષાએ જનતાએ અનેક નામો પાડ્યાં છે.

આ પ્રમાણે આ દૃશ્યમાન સમુદ્રનો સંબંધ લવણસમુદ્ર સાથે હોવાથી આવી મહાન જલવૃદ્ધિનું જળ બધેય અસર કરે એમાં વિચારવા જેવું રહેતું નથી.

આ પાતાલકળશાઓ અન્ય કોઈ સમુદ્રમાં નથી. જેથી લવણસમુદ્ર સિવાય અન્ય સમુદ્રોમાં ભરતી-ઓટ પણ નથી.

ત્રિચ્છલોકવર્તી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો આવેલા છે. અન્ય દર્શનકારો સાત દ્વીપ (અને સાત) સમુદ્રો માને છે, તેમ માનવામાં શું કારણ બન્યું તે આગળ આવે છે, પરંતુ અહીં એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે-સર્વજ્ઞ ભગવંતો કદાપિ અન્યથા બોલતા જ નથી. જેઓએ રાગદ્વેષનો નિર્મૂલ ક્ષય કર્યા પછી જ, જે વચનોચ્ચાર કર્યો હોય તે સર્વથા સત્ય જ હોય છે, કારણ કે અસત્ય બોલવાનાં કારણોનો તેઓએ સર્વથા ક્ષય કર્યો છે, તે સર્વજ્ઞ પ્રભુના વચનમાં સંશયને તો સ્થાન જ હોતું નથી. જેઓએ અલ્પબુદ્ધિ કે અલ્પજ્ઞાનથી જે જે વસ્તુને જેટલા રૂપમાં દેખી તેથી તેટલી કહી, તેથી તે વસ્તુ તેટલી જ છે એમ કેમ જ કહેવાય ?

॥ સાત દ્વીપનું મંતવ્ય ॥

આ સાત દ્વીપ-સમુદ્રની પ્રરૂપણા ભગવાન મહાવીર મહારાજાના સમકાલીન શિવનામા રાજર્ષિથી ચાલી આવતી જણાય છે. એ રાજર્ષિને ઉગ્ર તપસ્યા તપતાં અલ્પપ્રમાણનું વિભંગજ્ઞાન થયું. તે જ્ઞાનથી યાવત્ સાત દ્વીપ-સમુદ્રો દેખી શક્યા, આગળ જોવાની શક્તિ જેટલું જ્ઞાન નહિ હોવાથી ન દેખી શક્યા, તેથી તે રાજર્ષિએ 'સાત દ્વીપ-સમુદ્રો જ માત્ર લોકમાં છે,' એવી પ્રરૂપણા સર્વત્ર પ્રસરાવી. લોકો તો ગાડરિયા પ્રવાહ જેવા છે તેથી તે હકીકત વ્યાપક બની ગઈ. આ વાત ભગવાન મહાવીર મહારાજાએ જાણી અને સર્વજ્ઞ ભગવંતે તે વસ્તુનો સત્યસ્કોટ કર્યો. તે વાત કર્ણોપકર્ણ શિવરાજર્ષિએ પણ જાણી. તેઓએ પણ ભગવાન સમીપે આવીને ^{૧૭૬}પ્રશ્નો કર્યા. છેવટે તેમનું સમાધાન થયું અને પોતાને થએલ શંકાનું નિવારણ કરનાર પરમકારુણિક પરમાત્મા ^{૧૭૭}મહાવીરદેવ ઉપર પરમ ભક્તિ જાગી. ભાવના ભાવતાં તેમણે પણ તે વસ્તુ દેખી શકવાને સમર્થ એવું કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું જેથી સ્વશંકા દૂર થઈ, પરંતુ પૂર્વે પ્રસરેલી વાત પૂરજોશમાં ફેલાયેલી તે પ્રવાહ અત્યાર સુધી ચાલ્યો આવ્યો છે. આ વાતને માન્ય કરનારાઓ ઘડીભર વિચાર કરે કે જ્યારે એ રાજર્ષિને જ્યાં સુધી જ્ઞાન નહોતું થયું અને દ્વીપ-સમુદ્રની પ્રરૂપણા કરી ન હતી ત્યારે દ્વીપ-સમુદ્રને અંગે તેઓ શું માનતા હશે ? અરે ! હમણાંનો દાખલો વિચારીએ કે, જ્યારે કોલંબસે અમેરિકા શોધ્યો ન હતો, ત્યાં સુધી પૃથ્વી વિષે શું માન્યતા હતી ? જેમ જેમ સંશોધનકાર્યનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ તેઓ આગળ વધતા ગયા ને થોડાંક વર્ષો પહેલાં પાશ્ચાત્યોએ અમેરિકાથી પણ ^{૧૭૮}આગળની ભૂમિનું શોધન કર્યું છે અને હજુ પણ સંશોધન કરી રહેલા છે. તેમ અહીં પણ જેટલે જેટલે અંશે જ્ઞાનશક્તિનો વિકાસ વૃદ્ધિ પામતો જાય તેટલે તેટલે અંશે અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ પણ અવશ્ય આત્મસાક્ષાત્ થતી જાય, એથી વસ્તુનો અભાવ તો ન જ કહી શકાય.

૧૭૬. જુઓ ભગવતીસૂત્ર શ. ૧૧, ઉ. ૯

૧૭૭. શિવરાજર્ષિ વિપર્યય દેખતો રે, દ્વીપસાગર સાત સાત રે,

વીરપસાયે દોષ વિભંગ ગયો રે, પ્રગટ્યો અવધિગુણ વિખ્યાત રે. [જ્ઞાનપંઠ દેવવંદન]

૧૭૮. ન્યૂઝીલેન્ડ દેશ.

અતીન્દ્રિય વસ્તુને જો શ્રદ્ધાગમ્ય ન ગણવામાં આવે અને તેની સામે પદ્માત્મ દલીલો રજૂ કરાય તો તે કેમ ચાલે ? નજરે ન દેખાતી એવી ઘણીય બાબતો જેમ બીજાના કહેવાથી માનીએ જ છીએ તેમ આપણને આત્મપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન હોવાથી દરેક વસ્તુ આપણને આત્મપ્રત્યક્ષ થતી નથી તે વખતે જેમને આત્મપ્રત્યક્ષ થઈ હોય તેમના કહેવાથી આપણે તેને માન્ય રાખવી જ જોઈએ. અતીન્દ્રિય એવી વસ્તુઓ પણ શ્રદ્ધાથી કે યુક્તિથી માન્ય ન રાખીએ તો પરભવને વિષે પણ શંકા ઉત્પન્ન થશે, અને નાસ્તિકવાદીઓના મતમાં ઊભું રહેવું પડશે. જૈન સિદ્ધાંતકારોએ બાળજીવોના હિતાર્થે આશ્ચર્યરૂપ એવા પદાર્થો પણ યુક્તિ-શ્રદ્ધાગમ્ય થાય તે માટે અનેકાનેક યુક્તિઓ આપી છે, પરંતુ જે પદાર્થો યુક્તિથી પણ ન સમજાવી શકાય એવા હોય ત્યાં 'શ્રદ્ધા' એ જ પ્રમાણ છે. એથી જ ક્ષેત્રસમાસના કર્તા જણાવે છે કે :—

‘સેસાણ દીવાણ તહોદહીણં વિઆરવિત્થારમણોરપારમ્ । સયા સુયાઓ પરિમાવયંતુ, સર્વંપિ સર્વશ્રુમદ્ઘચિન્તા ॥૧૧॥’

અર્થ—‘શેષ દ્વીપ-સમુદ્રોની બુદ્ધિથી પાર ન પામી શકાય તેવી અપાર વિચારણાના સર્વ સ્વરૂપને સર્વજ્ઞની મતમાં એકચિત્તવાળા થઈને શ્રુતના અનુસારે પરિભાવો (વિચારો).’ આ કથનમાં ગંભીર ઉદ્દેશ સમાયેલો છે. મહર્ષિએ આપણને ટૂંકમાં સમજાવી દીધું છે કે—જો આગમપ્રમાણ યા સર્વજ્ઞપ્રમાણ વસ્તુઓ ઉપર શ્રદ્ધાપણું નહીં રાખીએ, તો તો સમગ્ર ચૌદરાજલોકનું સ્વરૂપ એવું આશ્ચર્યકારક છે કે જે સ્વરૂપ કોઈપણ દર્શનમાં કોઈ પણ ઠેકાણે નથી, માત્ર જૈનદર્શનમાં જ છે; (કારણ કે એ સર્વજ્ઞ ભગવંતનું કથન છે.) પછી તો તે બધા સ્થાને શ્રદ્ધા જ ઊડી જશે, કારણ કે જ્યાં યુક્તિઓ કામ કરતી ન હોય એવા અતીન્દ્રિય પદાર્થોને યુક્તિથી સમજાવાય ક્યાંથી ? વળી આપણી બુદ્ધિ કેટલી ? કૂપમંડૂક જેટલી અને જ્ઞાનીના જ્ઞાનની અગાધતા કેટલી ? ગામડાના ગામડીયાઓ લંડન, પેરિસ, ન્યૂયોર્ક જેવા શહેરોની મહાનતા ને સુરમ્યતાને ગ્રામ્યાપેક્ષાએ સમજી પણ શું શકે ? અતીન્દ્રિય પદાર્થોની શ્રદ્ધા માટે નંદીવૃત્તિમાં શ્રીમાનૂ મલયગિરિજી મહારાજાએ પણ કહ્યું છે કે :—

‘સમાનવિષયા યસ્માદ્વાધ્યવાધકસંસ્થિતિઃ । અતીન્દ્રિયે ચ સંસારે, પ્રમાણં ન પ્રવર્તતે ॥૧૧॥’

એ વચનને અનુસરી હે ભવ્યાત્માઓ ! તમે સર્વજ્ઞભાષિત વચનમાં શ્રદ્ધાવાળા થાઓ; જે શ્રદ્ધાને પામી, પરંપર કર્મકાય કરતાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, સ્વતઃ સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત કરી, સર્વવસ્તુને આત્મસાક્ષાત્ જોનારા થઈ શકો.

વધુમાં આ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રોની રત્નમય જગતીઓનું પ્રમાણ એકસરખું હોવાથી દેવોને અથવા તેવા વિશિષ્ટજ્ઞાનીઓને તે કેવું આશ્ચર્યજનક લાગતું હશે !

॥ इति द्वीप-समुद्राधिकारे तृतीयं लघुपरिशिष्टम् ॥

॥ સર્વદ્વીપસમુદ્રાયાશ્રયી ચન્દ્ર-સૂર્યસંખ્યાકરણ તથા અન્તર વિચાર ॥

અવતરણ—પૂર્વે અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રનું વર્ણન કર્યા બાદ પુનઃ જ્યોતિષીનિકાયનો વિષય પ્રહણ કરતાં પ્રથમ મનુષ્યક્ષેત્રમાં કેટલા ચન્દ્ર-સૂર્ય હોય ? તે બતાવવા પહેલાં અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો પૈકી કયા દ્વીપ-સમુદ્રમાં કેટલા કેટલા ચન્દ્ર-સૂર્ય હોય ? તે માટે બે ગાથાવડે ‘કરણ’-ઉપાય બતાવે છે.

આ બાબતમાં ત્રણ મતો પ્રવર્તે છે તેમાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ પ્રથમ પોતાનો મત જણાવે છે—

૧૭૬ દો સસિ દો રવિ પદમે, દુગુણા લવણમ્મિ ધાયઈસંડે ।

બારસ સસિ બારસ રવિ, તપ્પમિઙ્ગ નિદિઙ્ગ સસિ-રવિણો ॥૭૮॥

તિગુણા પુવ્વિલ્લજુયા, અણંતરાણંતરંમિ ચિત્તમ્મિ ।

કાલોણ બાયાલા, વિસત્તરિ પુક્કરદ્ધમ્મિ ॥૭૯॥

સંસ્કૃત છાયા—

દ્વી શશિનૌ દ્વી રવી પ્રથમે, દ્વિગુણા લવણે ધાતકીખંડે ।

દ્વાદશ શશિનો દ્વાદશ રવયસ્તઃપ્રમૃતિર્નિર્દિષ્ટશશિ-રવયઃ ॥૭૮॥

ત્રિગુણાઃ પૂર્વયુક્તા, અનન્તરેડનન્તરે ક્ષેત્રે ।

કાલોદે દ્વાચત્ત્વારિંશત્, દ્વિસત્તતિઃ પુષ્કરાર્થે ॥૭૯॥

શબ્દાર્થ :—

લવણમ્મિ=લવણસમુદ્રને વિષે

ધાયઈસંડે=ધાતકીખંડમાં

તપ્પમિઙ્ગ=તે ધાતકીખંડ પછીથી લઈને

નિદિઙ્ગ=સૂચિતા

સસિ-રવિણો=સૂર્ય-ચન્દ્રો

પુવ્વિલ્લજુયા=પૂર્વના ભેગા કરીએ

અણંતરાણંતરંમિ=આગળ આગળનાં

ચિત્તમ્મિ=ક્ષેત્રોમાં

વિસત્તરી=બહોતેર

પુક્કરદ્ધમ્મિ=પુષ્કરાર્થમાં

ગાથાર્થ—પહેલા જંબૂદ્વીપને વિષે બે ચન્દ્ર અને બે સૂર્ય હોય, બીજા લવણસમુદ્રમાં ચાર ચન્દ્ર તથા ચાર સૂર્ય, ધાતકીખંડમાં બાર ચન્દ્ર અને બાર સૂર્ય હોય. આ ધાતકીખંડના ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને ત્રણ ગુણી કરતાં જે સંખ્યા આવે તે સંખ્યામાં પહેલાના દ્વીપ-સમુદ્રોના ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યાને (અર્થાત્ જંબૂ અને લવણના ભેગા થઈ છ છ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને) ઉમેરતાં બેતાલીશ ચન્દ્ર-સૂર્યો કાલોદધિસમુદ્રમાં છે. આ આવેલી સંખ્યાને ત્રિગુણી કરી પૂર્વના દ્વીપ-સમુદ્રગત સૂર્ય ચન્દ્રોની સંખ્યાને ઉમેરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેનું અર્ધ કરવાથી અર્ધ પુષ્કરવર દ્વીપે ૭૨-૭૨ની ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યા આવે. ॥૭૮-૭૯॥

૧૭૮. સરખાવો-‘ધાયઈસંડપ્પમિઙ્ગ, ઉદ્દિઙ્ગા તિગુણિયા મવે ચન્દા ।

આદિલ્લચંદસહિયા, તે હુંતિ અણંતરં પરતો ॥૧॥

આઈઞ્ઞાણંપિ મવે, એસેવ વિહી અણેણ કાયવ્વો ।

દીવેસુ સમુદ્દેસુ ય, એમેવ પરંપરં જાણ ॥૨॥’

વિશેષાર્થ—પહેલા જંબૂદ્વીપને વિષે બે ચન્દ્ર અને બે સૂર્ય છે, તેમાં દિવસ રાત્રિને ઉત્પન્ન કરનારા બે સૂર્યો છે અને ત્રિથિઓને ઉત્પન્ન કરનારા બે ચન્દ્રો છે. આ જંબૂદ્વીપમાં જ્યોતિષીનાં વિમાનો ચન્દ્ર અને સૂર્ય સંબંધી જ છે તેમ નથી પરંતુ પ્રત્યેક ચન્દ્રના પરિવારરૂપ ૮૮ ગ્રહોનાં, ૨૮ નક્ષત્રોનાં અને ૬૬૮૭૫ કોડાકોડી તારાઓનાં વિમાનો પણ છે અને તે રત્નપ્રભાગત સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૭૮૦ યોજન ગયા બાદ શરૂ થાય છે અને ૧૧૦ યોજનમાં સમાપ્ત થાય છે. અઢીદ્વીપવર્તી મનુષ્યક્ષેત્રમાં કૃત્રિમ નહીં પરંતુ સ્વભાવસિદ્ધ આ જ્યોતિષી વિમાનો, અનાદિકાળથી અચળ એવા મેરુપર્વતની ચારે બાજુએ પરિમંડલાકાર ગતિએ (વલયાકારે) પરિભ્રમણ કરતાં, સ્વપ્રકાશ્ય ક્ષેત્રોમાં દિવસ અને રાત્રિઓના વિભાગોને કરે છે, એટલું જ નહીં પણ અઢીદ્વીપરૂપ આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં અનન્તસમયાત્મક જે કાળદ્રવ્ય, તે આ સૂર્ય—ચન્દ્રની પરિભ્રમણરૂપ ક્રિયાથી જ વ્યક્ત થાય છે અને વર્તનાદિ અન્ય દ્રવ્યોના પરિણામની અપેક્ષાથી રહિત જે અદ્વાકાળ તે આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ વર્તે છે.^{૧૮૦}

વળી સમગ્ર મનુષ્યક્ષેત્રમાં સમય—આવલિકા—મુહૂર્ત—દિવસ—માસ—સંવત્સરાદિ સર્વ કાળને કરનાર મુખ્યત્વે ચરસૂર્ય (ની ગતિક્રિયા) જ છે, અને તે ચર સૂર્યની ગતિથી ઉત્પન્ન થતા કાળની અપેક્ષા રાખી જ્ઞાની મહર્ષિઓએ મનુષ્યક્ષેત્રનું સમયક્ષેત્ર એવું બીજું નામ પણ આપેલું છે. વધુમાં એ સમય—આવલિકાદિ સર્વ વ્યાવહારિકકાળ આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ છે. અઢીદ્વીપ બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં આ વ્યાવહારિક કાળ વર્તતો નથી, પરંતુ તે અઢીદ્વીપ બહારનાં ક્ષેત્રોમાં કોઈ પણ સ્થાને પંચાસ્તિકાચના પર્યાયરૂપ પારિણામિક કાળ (કાળાણુદ્રવ્ય) તો છે^{૧૮૧} જ.

ઉપરના લખાણથી કદાચ કોઈને શંકા થવાનો સંભવ છે કે—જ્યારે વ્યાવહારિક કાળ અઢીદ્વીપ બહાર નથી તો તે અઢીદ્વીપ બહાર રહેનારા તિર્યચોનું તેમજ દેવ—નારકોનું આયુષ્ય વગેરે સ્થિતિકાળનું પ્રમાણ જે સિદ્ધાંતોમાં આવે છે તે પ્રમાણ કયા કાળની અપેક્ષાએ સમજવું? આ શંકાના સમાધાનમાં સમજવાનું જે ‘ચક્રકીલિકા’ ન્યાયથી સમયક્ષેત્રમાં રહેલ વ્યાવહારિક કાળ દ્રવ્યથી તે તે વસ્તુનો પારિણામિક કાળ ઘટાવી શકાય છે.

એ સમયાદિ કાળને કરનારા સૂર્યો પૈકી એક સૂર્ય મેરુની દક્ષિણદિશામાં હોય ત્યારે બીજો સૂર્ય ઉત્તરદિશામાં હોય. એક ચન્દ્ર મેરુની પૂર્વદિશામાં હોય ત્યારે બીજો પશ્ચિમદિશામાં હોય. એમ તેઓની પરસ્પર પ્રતિપક્ષી દિશામાં ચારક્રિયા હોય છે. આ બે ચન્દ્ર અને બે સૂર્ય જંબૂદ્વીપમાં રહેલાં ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે. એક ચન્દ્ર—સૂર્ય કેટલું ક્ષેત્ર પ્રકાશિત કરે? તે તો આગળ પ્રસંગ ઉપર કહેવાશે.

લવણસમુદ્ર જંબૂથી દ્વિગુણ (૨ લાખ) પ્રમાણવાળો હોવાથી તેમાં ચન્દ્ર—સૂર્યની સંખ્યા પણ જંબૂના ચન્દ્ર—સૂર્યની સંખ્યાથી દ્વિગુણ એટલે ચાર ચન્દ્ર અને ચાર સૂર્યની છે. ત્યારબાદ ધાતકીખંડનું ક્ષેત્ર તેથી પણ દ્વિગુણ (ચાર લાખ યોજન) છે. આ ધાતકીખંડમાં ચન્દ્ર—સૂર્યની સંખ્યા બાર—બારની છે.

૧૮૦. જુઓ—‘સૂરકિરિયાવિસિદ્ધો, ગોદોહાઈકિરિયાસુ નિરવેક્ષો ।

અદ્વાકાલો મન્નદ્વ, સમયચેત્તમિ સમયાદ ॥૧॥

[વિશેષાવશ્યક બાબ્ય]

૧૮૧. જુઓ—‘સમયાવલિકાપક્ષ—માસર્ત્વયનસઙ્ગકઃ । નૃલોક એવ કાલસ્ય, વૃત્તિર્નાન્યત્ર કુત્રચિત્ ॥૧॥’

હવે કાલોદધિ સમુદ્રથી અન્તિમ સ્વયંભૂરમણ સુધીના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જાણવાનું ‘કરણ’ બતાવે છે.

જે દ્વીપ-સમુદ્રોના ચન્દ્ર-સૂર્ય વગેરેની સંખ્યાનું પ્રમાણ કાઢવું હોય તેની પહેલાનો જે દ્વીપ અથવા સમુદ્ર હોય, તેમાં વર્તતી ચન્દ્ર કે સૂર્યોની સંખ્યાને ત્રણગુણી કરવી, અને જે દ્વીપની ચન્દ્ર અને સૂર્યની સંખ્યાને ત્રણગુણી કરી છે તેમાં તેની પહેલાના (જંબૂદ્વીપથી લઈને) બધાંય દ્વીપ-સમુદ્રોના ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યાને ઉમેરવી. એમ કરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે સંખ્યા ઈષ્ટદ્વીપ કે ઈષ્ટસમુદ્રના ચન્દ્ર-સૂર્યોની જાણવી.

જેમ કે કાલોદધિસમુદ્રના ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યા જાણવી હોય તો, ધાતકીખંડના બાર ચન્દ્ર-બાર સૂર્યની સંખ્યાને ત્રણગુણી કરતાં (૧૨×૩=૩૬) છત્રીશ આવે, તેમાં જંબૂ અને લવણના મળીને છ ચન્દ્ર અને છ સૂર્યની સંખ્યાને ઉમેરતાં (૩૬+૬=૪૨) બેતાલીશ ચન્દ્ર અને બેતાલીશ સૂર્ય આઠ લાખ યોજનના વિસ્તારવાળા કાલોદધિ સમુદ્રમાં આવે.

તે જ પ્રમાણે અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપ માટે પણ સમજવું.

તે આ પ્રમાણે—કાલોદધિ સમુદ્રના-૪૨ ચન્દ્ર અને ૪૨ સૂર્યને ^{૧૮૨}ત્રણગુણ કરી પૂર્વના દ્વીપ-સમુદ્રોમાંના ૧૮ ચન્દ્ર અને ૧૮ સૂર્ય ઉમેરતાં સોળ લાખ યોજનના વિસ્તારવાળા પુષ્કરવરદ્વીપમાં ૧૪૪ ચન્દ્ર અને એટલી જ સૂર્યોની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય. આપણને તો અત્યારે અર્ધપુષ્કરદ્વીપના ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા ઈષ્ટ હોવાથી ૧૪૪નું અર્ધ કરતાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્યની સંખ્યા ^{૧૮૩}પુષ્કરાર્ધમાં પ્રાપ્ત થાય.

આ ‘કરણ’ વડે અસંખ્યદ્વીપ-સમુદ્ર પૈકી ગમે તે ઈષ્ટ દ્વીપ-સમુદ્રની ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં વર્તતા ચન્દ્ર-સૂર્યોનું પરસ્પર અંતર સંગ્રહણીની ગાથા ૬૫-૬૬મી પ્રમાણે પચાસ હજાર યોજનનું હોવાથી તેમજ ક્ષેત્રવિસ્તાર વિશેષ પ્રમાણનો હોવાથી, ચન્દ્ર-સૂર્યોની સમશ્રેણી અથવા પરિચયશ્રેણી સંબંધી વ્યવસ્થા માટે કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય કરવો સુદુષ્કર જણાવવાથી પ્રતિ દ્વીપ-સમુદ્રમાં ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યા જણાવનારું આ ‘ત્રિગુણીકરણ’ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ સમજવું કે પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રો માટે સમજવું? એવા પ્રકારનો તર્ક કોઈ વિચારશીલ વ્યક્તિને થાય તે અસ્થાને નથી. તો પણ ટીકાકાર તરીકે ખ્યાતનામા શ્રીમલયગિરિમહર્ષિએ તેમજ ચન્દ્રીયા ટીકાકારે શ્રીસંગ્રહણીવૃત્તિમાં જણાવેલા નિમ્ન પાઠથી ‘ત્રિગુણીકરણ’ના વિષય માટે પૂર્વોક્ત તર્ક-વિચાર કરવો તે વાસ્તવિક લાગતું નથી. તે પાઠ આ પ્રમાણે—

‘મૂલસંગ્રહણ્યાં ક્ષેત્રસમાસે ચ સકલશ્રુતજલધિના ક્ષમાશ્રમણશ્રીજિનભદ્રગણિના સર્વદ્વીપોદધિગત-

૧૮૨. ‘સસિરવિણો દો ચરો, બાર દુ ચતા ચિસત્તરિ અ કમા ।

જંબૂલવણાઇસુ પંચસુ ગણેસુ નાયવ્વા ॥૧૧॥’

[મંડલપ્રકરણ]

૧૮૩. ‘ચડ ચડ બારસ બારસ, લવણે તહ ધાયદમ્મિ સસિ સૂરા ।

પરજો દહિદીવેસુ, તિગુણા પુવ્વિલ્લસંજુતા ॥૧૧॥’

[ક્ષેત્રસમાસ]

ચન્દ્રાર્કાભિધાયકમિદમેવ કરણમભિહિતં, યદિ પુનર્મનુષ્યક્ષેત્રાદ્વહિશ્ચન્દ્રાદિત્યસંકલ્પ્યાન્યથા સ્યાત્ તત્ આચાર્યાન્તરેરિવ તત્પ્રતિપત્તયે કરણાન્તરમપ્યભિહિતં સ્યાત્, ન ચાભિહિતં, તતો નિશ્ચીયતે સર્વદ્વીપોદયિષ્વિદમેવ કરણમનુસર્તવ્યમિતિ, કેવલં મનુષ્યક્ષેત્રાદ્વહિશ્ચન્દ્રાર્કાઃ કથં વ્યવસ્થિતા ઇતિ ચન્દ્રપ્રજ્ઞત્યાદી નોક્તમ્ ?' ઇત્યાદિ ॥

અર્થ—“મૂલ સંગ્રહણી તથા ક્ષેત્રસમાસમાં સમગ્રશ્રુતમહોદયિ શ્રીજિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણજીએ સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જણાવનારું આ ‘ત્રિગુણકરણ જ’ કહેલું છે. જો મનુષ્યક્ષેત્રથી બહારના દ્વીપ-સમુદ્રમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા બીજી રીતે હોત તો જેમ બીજા આચાર્યોએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે તે સંખ્યાને જણાવનારું (ત્રિગુણકરણ સિવાય) બીજું કોઈ કરણ પણ કહ્યું હોત ? અને કહ્યું તો નથી; માટે નિશ્ચય થાય છે કે સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જણાવા માટે આ ત્રિગુણકરણ જ સમજવાનું છે.

ફક્ત મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્ર-સૂર્યની વ્યવસ્થા કેવી રીતે છે ? તે ચન્દ્રપ્રજ્ઞપિતિ વગેરે ગ્રન્થોમાં કહ્યું નથી.”

વળી શ્રીમાનૂ મલયગિરિમહારાજાએ તેમજ ચન્દ્રીયા ટીકાકારમહર્ષિએ શ્રીચન્દ્રપ્રજ્ઞપિતિ, સૂર્યપ્રજ્ઞપિતિ તેમજ જીવાભિગમ પ્રમુખ સૂત્રોના આધારે પૂર્વોક્ત ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેમ સ્પષ્ટ સમજાય છે; કારણ કે શ્રી ગૌતમમહારાજાએ ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવને કરેલા પ્રશ્નોના તેઓશ્રી તરફથી મળેલા ઉત્તરમાં પુષ્કરવરદ્વીપમાં ૧૪૪-૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જણાવેલી છે. આ વિષય શ્રી જીવાભિગમસૂત્રમાં સવિસ્તરપણે જણાવેલ છે. પૂર્વોક્ત ૧૪૪-૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા ‘ત્રિગુણકરણ’થી ગણતરી કરવામાં આવે તો જ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી ચન્દ્રપ્રજ્ઞપિતિમાં જણાવ્યું છે જે ‘ચોઆલં ચંદસયં ચોઆલં ચેવ સૂરિઆણ સયં । પુષ્કરવરંમિ દીવે ચરંતિ એ પમાસેતા ॥૧૧॥’ અર્થાત્ પુષ્કરદ્વીપમાં ૧૪૪-૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્ય હોય છે. શ્રી જ્યોતિષકરંડકમાં પણ કહ્યું છે કે—‘ધાયસંકલ્પમિદં ઉદ્દિઘ્તા તિગુણિઆ ભવે ચંદા । આદિલ્લચંદસહિઆ તદ્ હુંતિ અણંતરં પરતો ॥૧૧॥ આદિચ્છાણં પિ ભવે એસેવ વિહિ અણુણગો સવ્વો । દીવેસુ સમુદ્દેસુ ય એમેવ પરંપરં જાણ ॥૧૧॥’ એટલે કે એમને પણ સર્વ-દ્વીપ-સમુદ્રમાં આ ‘ત્રિગુણકરણ’ જ માન્ય છે. વધુમાં શ્રી સંગ્રહણીગ્રન્થના પ્રાચીન ટીકાકાર શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી પણ ‘એવં અણંતરાણંતરે ચિત્તે પુષ્કરદીવે ચોઆલં ચંદસયં હવડ’ એ પંક્તિની સાક્ષીથી પુષ્કરવરદ્વીપમાં ૧૪૪-૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યનું ગ્રહણ જણાવે છે.

આવા સિદ્ધાંતોના સ્પષ્ટ પાઠોથી અને તેના જ આધારે કરેલા ઉક્ત ઉલ્લેખોથી સિદ્ધ થાય છે કે “મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્ર-સૂર્યની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની હોય ? તે વિષયને જાનીગમ્ય જણાવી આ ‘ત્રિગુણકરણ’ સર્વદ્વીપ-સમુદ્રને લાગુ પડી શકે છે.” વળી જે જે વિષયને અંગે જે જે કરણો આપવામાં આવે છે પ્રાયઃ તે તે વિષયને અંગે તે એકદેશીય હોતા નથી, કિંતુ સર્વદેશીય-સર્વવ્યાપક હોય છે.

હવે આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તતા સૂર્ય-ચન્દ્રાદિ ચર જ્યોતિષી વિમાનોની વ્યવસ્થા સંબંધી વિચાર કરવો કંઈક ઉચિત લાગવાથી તે સંબંધી યત્કિંચિત્ વક્તવ્ય અહીં રજૂ કરાય છે.

આ અદ્વીદીપરૂપી મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચર જ્યોતિષી વિમાનોનો વ્યવસ્થાક્રમ વિચારણા કરતાં

સમગ્રેણીએ લેવો વિશેષ ઉચિત સમજાય છે, કારણ કે સિદ્ધાંતોમાં સ્થળે સ્થળે સમગ્રેણી ક્રમ જણાવેલ છે. જો કે કાલોદય-પુષ્કરાર્ધ વગેરે દ્વીપોમાં કહેલી ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને તે તે સમુદ્રના વલયવિષ્કંભ (પહોળાઈ)ની અપેક્ષાએ કેવી રીતે સંગત કરવી ? તે વિચારણીય છે, કારણ કે સિદ્ધાંતમાં પ્રાયઃ કોઈ પણ સ્થળે મનુષ્યક્ષેત્રવર્તી ચન્દ્ર-સૂર્યનું પરસ્પર ^{૧૮૪}અંતર કેટલા યોજન પ્રમાણ છે ? તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું નથી. તેથી આ વિષયને અંગે શાસ્ત્રીય પ્રમાણ સિવાય વિશેષ ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને છે તો પણ બીજી રીતે સૂક્ષ્મદષ્ટિએ વિચાર કરતાં જ્યોતિષીવિમાનોનો વ્યવસ્થાક્રમ સમગ્રેણીએ ગણવો વિશેષ ઠીક લાગે છે, છતાં આ વિષયપરત્વે બહુશ્રુત મહર્ષિઓ કહે તે પ્રમાણ છે.

ગ્રન્થકાર મહર્ષિએ ઈષ્ટ દ્વીપ-સમુદ્રના સૂર્ય-ચન્દ્રોની સંખ્યા જણાવાનું જે 'કરણ' બતાવ્યું તે કરણ દ્વારા આપણે આગળ સ્પષ્ટ સમજી શક્યા છીએ કે મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધમાં ૭૨ ચન્દ્રો અને ૭૨ સૂર્યો છે. આ ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્ય મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધમાં કેવી રીતે રહેલા છે તે સંબંધી અહીં વિચાર કરાય છે.

આ પુષ્કરાર્ધનો વલયવિષ્કંભ આઠ લાખ યોજનનો છે, તેમાં માનુષોત્તરપર્વતથી પચાસ હજાર યોજન દૂર જતાં પ્રથમ ચન્દ્ર અને પ્રથમ સૂર્યની પંક્તિઓની શરુઆત થાય છે. અર્થાત્ માનુષોત્તરપર્વતથી ચારે બાજુએ ફરતા પચાસ હજાર યોજન દૂર જઈએ ત્યારે અમુક અમુક અંતરે ચન્દ્ર-સૂર્યો રહેલા છે. મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના આ પુષ્કરાર્ધમાં વર્તતા ૭૨ ચન્દ્રો અને ૭૨ સૂર્યો કઈ વ્યવસ્થાએ રહેલા છે તે સંબંધી કઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય જાણી શકાયો નથી. 'મંડલપ્રકરણ, લોકપ્રકાશ, જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞાતિ, સૂર્યપ્રજ્ઞાતિ અને આ ચાલુ બૃહત્સંગ્રહણી' વગેરે ગ્રંથોમાં પણ સૂર્ય-ચન્દ્રોની વ્યવસ્થા સંબંધમાં સ્વયં કોઈ મત જણાવવામાં આવેલો નથી. યદ્યપિ દિગંબરીય મત તેમજ અન્ય મત દર્શાવેલો છે. જે આગળ ૮૩મી ગાથામાં આવવાનો છે પરંતુ તે મત પ્રમાણે સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યા આઠ પંક્તિએ ગણવાની સાથે પ્રથમ પંક્તિમાં જ (૧૪૫ મતાંતરે ૧૪૪ વગેરે ઘણા જુદા પ્રકારની આવે છે.) આ ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્યોને મનુષ્યક્ષેત્રની પંક્તિઓની ચિત્ર નં. ૧ પ્રમાણે ગોઠવીએ તો પચાસ હજાર યોજનને અંતરે સૂર્યથી ચન્દ્ર હોવા જોઈએ, તે તો કોઈ રીતે વ્યવસ્થિતપણે રહી શકતા નથી. વળી ચિત્ર નં. ૨ પ્રમાણે પરિરયાકારે પંક્તિઓ ગોઠવીએ તો પણ તે તે સ્થાનોના પરિધિ વગેરે વિશેષ વિશેષ પ્રમાણવાળા થતા હોવાથી

પચાસ હજાર યોજનનું તેમજ સૂર્યથી સૂર્યનું અથવા ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું એક લાખ યોજનનું અંતર જે નિર્ણીત કરેલું છે તેની વ્યવસ્થા સાચવી શકાતી નથી. એ જોતાં ગ્રન્થકારના મત પ્રમાણે આ વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની હશે ? તે બહુશ્રુતગમ્ય છે. [૭૮-૭૯]

॥ इति चन्द्र-सूर्य-संख्याकरणं व्यवस्था च ॥

૧૮૪. અહીંદ્વીપમાં તે તે ક્ષેત્રનું માપ લઈ તે માપને તે તે દ્વીપગત ચન્દ્ર સૂર્યની સંખ્યાથી ભાગ આપીએ તો અંતર પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય કે કેમ ? તે વાત પરિશિષ્ટમાં વિચારાશે.

આ સંગ્રહણી ગ્રંથકારના મતે કેટલાક દ્વીપ-સમુદ્રવર્તી ચન્દ્ર-સૂર્ય-સંખ્યાયંત્રકમ્ ॥

નામ	સંખ્યા		નામ	સંખ્યા	
જંબૂદ્વીપ	૨ ચન્દ્ર	૨ સૂર્ય	કાલોદધિ	૪૨ ચન્દ્ર	૪૨ સૂર્ય
લવણસમુદ્ર	૪ ચન્દ્ર	૪ સૂર્ય	પુષ્કરવરદ્વીપ	૧૪૪ ચન્દ્ર	૧૪૪ સૂર્ય
ધાતકીખંડ	૧૨ ચન્દ્ર	૧૨ સૂર્ય	પુષ્કરવરસમુદ્ર	૪૯૨ ચન્દ્ર	૪૯૨ સૂર્ય

સૂચના :— આગળના અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો માટે સંગ્રહણી ગ્રંથમાં આપેલો કરણ-ઉપાય જોઈ લેવો.

મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચન્દ્ર-સૂર્યપંક્તિનું સ્વરૂપ

અવતરણ— સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રોમાં ચન્દ્રાદિત્ય સંખ્યા જાણવાનું કરણ આગળની ગાથામાં જણાવીને હવે એ ચન્દ્ર-સૂર્યો મનુષ્યક્ષેત્રમાં કેવી રીતે રહેલા છે તે જણાવે છે—

દો દો સસિ-રવિપંતિ, ઇંતરિયા છસદ્ધિસંખ્યાયા ।

મેરં પયાહિંતા, માણસખિત્તે પરિમમંતિ ॥૮૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

દો દો શસિ-રવિપંક્તિ, એકાન્તરિતે ષટ્ષટ્સંખ્યાયે ।

મેરં પ્રદક્ષિણયન્ત્યૌ, મનુષ્યક્ષેત્રે પરિમ્રામ્યતઃ^{૧૮૬} ॥૮૦॥

શબ્દાર્થ—

પંતિ=પંક્તિઓ

ઇંતરિયા=એક એકને અંતરે

છસદ્ધિસંખ્યાયા=છાસઠ સંખ્યા

મેરં પયાહિંતા=મેરુને પ્રદક્ષિણ દેતી

માણસખિત્તે=મનુષ્યક્ષેત્રમાં

પરિમમંતિ=પરિભ્રમણ કરે છે

ગાથાર્થ— છાસઠ છાસઠ ચન્દ્રની સંખ્યાવાળી અને છાસઠ છાસઠ સૂર્યની સંખ્યાવાળી બંને પંક્તિઓ મનુષ્યક્ષેત્રમાં મેરુને પ્રદક્ષિણ આપતી સદાકાળ પરિભ્રમણ કરે છે ॥૮૦॥

વિશેષાર્થ— આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં સમશ્રેણીગત ૧૩૨ ચન્દ્ર અને ૧૩૨ સૂર્યોની સંખ્યા પ્રથમ બતાવી છે. હવે તે કેવી રીતે વ્યવસ્થિત છે ? તે જણાવવામાં આવે છે. જંબૂદ્વીપના મધ્યભાગે રહેલા મેરુની દક્ષિણોત્તરદિશામાં રહેલી બંને સમશ્રેણીના સૂર્યો ૧૩૨ ગણવાના છે. અને એ જ મેરુપર્વતના પૂર્વ-પશ્ચિમ સમશ્રેણીના થઈ ૧૩૨ ચન્દ્રો લેવાના છે. એમાં મેરુની દક્ષિણદિશામાં એક સૂર્યપંક્તિ અને ઉત્તરદિશાની એક સૂર્યપંક્તિ કુલ બે સૂર્યપંક્તિઓ તેમજ મેરુની પશ્ચિમે એક ચન્દ્રપંક્તિ અને એક પૂર્વમાંની ચન્દ્રપંક્તિ, એમ બે ચન્દ્રપંક્તિઓ હોય છે. આ ચન્દ્ર-સૂર્યની પ્રત્યેક પંક્તિના બંને બાજુએ વિભાગો થવામાં કારણ, વચ્ચે આવેલો મેરુપર્વત છે. પ્રત્યેક પંક્તિમાં છાસઠ ચન્દ્રો અને છાસઠ સૂર્યો હોય છે. તે આ પ્રમાણે—

૧૮૫. સરખાવો—‘ચત્તારિ ય પંતીજો, ચંદાદ્ધાણ મણુયલોગમ્મિ । છવદ્ધી છવદ્ધી, હોદ્ધ ઇક્કિઆ પંતી ॥૧॥

જ્યારે જંબૂદ્વીપનો એક સૂર્ય મેરુના દક્ષિણ ભાગે હોય ત્યારે આ જ સૂર્યની સમશ્રેણીએ દક્ષિણદિશામાં લવણસમુદ્રના બે, ધાતકીખંડના છ, કાલોદધિના ૨૧, અને પુષ્કરાર્ધના ૩૬ એમ એકઠરે છાસઠ સૂર્યો (દક્ષિણદિશામાં) હોય. જ્યારે જંબૂદ્વીપની દક્ષિણદિશામાં ૧ સૂર્ય હોય ત્યારે એક સૂર્ય ઉત્તરદિશામાં હોય, અને પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે લવણસમુદ્રના ૨, ધાતકીખંડના ૬, કાલોદધિના ૨૧, અને પુષ્કરાર્ધના ૩૬ સૂર્યો, બધા મળીને ૬૬ ઉત્તરદિશામાં સમશ્રેણીએ અહીં પણ સમજવા.

એ મુજબ ઉત્તર અને દક્ષિણદિશાના મળી ૧૩૨ સૂર્યો થાય.

વળી એ જ પ્રમાણે મેરુની પૂર્વપશ્ચિમદિશામાં ૬૬-૬૬ ચન્દ્રપંક્તિની વ્યવસ્થા પણ પૂર્વોક્ત રીતિએ બરાબર સમજી લેવી. અહીં એટલો ખ્યાલ રાખવો કે-સૂર્યપંક્તિ દક્ષિણોત્તરદિશામાં અને ચન્દ્રપંક્તિ પૂર્વપશ્ચિમદિશામાં કહેલી છે તે કાયમ માટે ત્યાં જ રહી પ્રકાશ કરે તેમ ન સમજવું; પરંતુ અહીંદ્વીપના ચન્દ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિષી વિમાનો ચર હોવાથી જ્યારે પંક્તિગત સૂર્યો દક્ષિણોત્તરદિશામાં હોય ત્યારે પંક્તિગત ચન્દ્રો પૂર્વપશ્ચિમદિશામાં હોય અને સૂર્યો ફરતા ફરતા પૂર્વદિશામાં આવે ત્યારે ચંદ્રો ફરતા ફરતા દક્ષિણદિશામાં આવેલા હોય છે. એમ કુલ ૧૩૨ ^{૧૮૬}ચન્દ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય રાત્રિ દિવસના વિભાગ કરવાપૂર્વક મનુષ્યક્ષેત્રમાં હંમેશાં પરિભ્રમણ કરે છે. આ પંક્તિમાં રહેલા ચન્દ્ર-સૂર્યો ક્યારેય ક્ષણમાત્ર પણ સ્થિર રહેતા નથી, સતત પરિભ્રમણ કરતા અહોરાત્રને કરે છે; તેમજ સ્વપંક્તિમાંથી કોઈ એક પણ ચન્દ્ર-સૂર્ય આઘોષાછો ખસતો નથી.

૬૬-૬૬ ચન્દ્ર-સૂર્યોની બે બે પંક્તિઓ જ આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં મેરુને પ્રદક્ષિણા આપે છે. તે ઉપરાંત એક ચન્દ્રનો જે ૨૮ નક્ષત્ર, ૮૮ ગ્રહ ^{૧૮૭} અને ૬૬૮૭૫ કોડાકોડી તારાઓ જેટલો પરિવાર કહ્યો છે તે મુજબ એકસો ને બત્રીસે ચન્દ્રોનો પોતપોતાનો ઉક્ત પરિવાર પણ પરિભ્રમણ કરે છે, અર્થાત્ ૩૬૮૬ નક્ષત્રવિમાનો, ૧૧૬૧૬ ^{૧૮૮}ગ્રહપરિવાર અને ૮૮૪૦૭૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ કોડાકોડી (ધ્રુવ તારા સિવાય) ^{૧૮૯}તારાનો પરિવાર મનુષ્યક્ષેત્રમાં સદ્યકાળ મેરુને પ્રદક્ષિણાવર્ત મંડલવડે પરિભ્રમણ કરે છે તથા સ્વપ્રકાશ્યક્ષેત્રમાં પ્રકાશ કરે છે. અહીં એટલું વિશેષ સમજવું કે, ચન્દ્ર-સૂર્ય અને ગ્રહો પૃથક્ પૃથક્ મંડલે પરિભ્રમણ કરનાર હોવાથી અનવસ્થિત યોગે પરિભ્રમણ કરે છે. જ્યારે નક્ષત્રો અને તારાઓ સ્વસ્વમંડલમાં જ પરિભ્રમણ કરનારા હોવાથી તેઓનું પરિભ્રમણ અવસ્થિત યોગે છે. [૮૦]

॥ इति चन्द्र-सूर्यपंक्तिस्वरूपम् ॥

૧૮૬. 'बत्तीसं चंदसयं बत्तीसं चैव सूरियाण सयं । सयले माणुसलोए चरंति एए पभासेंता ॥ [सू. प्र.]

૧૮૭. अद्वासीति च गहा अद्वावीसं च हुंति नक्खत्ता । एग ससीपरिवारो एत्तो ताराण बुच्छामि ॥१॥

छावड्ढीं सहस्साइ णव चैव सयाइ पंच सतराई । एगससी परिवारो तारागण कोडिकोडीण ॥२॥ [सू. प्र.]

૧૮૮. एक्कास य सहस्सा छप्पिय सोला महग्गहाणं तु । छच्चसया छण्णउया णक्खत्ता तिणिण य सहस्सा ॥१॥

૧૮૯. अद्वासीई चत्ताइ सयसहस्साइ मणुयलोगम्मि । सत्त य सया अणूणा तारागणकोडिकोडीणं ॥ [सू. प्र.]

* મનુષ્યક્ષેત્રમાં નક્ષત્રપંક્તિનું સ્વરૂપ *

અવતરણ— પ્રથમની ગાથામાં મનુષ્યક્ષેત્રવર્તી ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિઓ તેમજ પંક્તિગત ચન્દ્રસૂર્યની સંખ્યા અને તે ચન્દ્રસૂર્યની સમશ્રેણીમાં રહેવા સંબંધી વ્યવસ્થા જણાવી. હવે નક્ષત્રપંક્તિઓ કેવી રીતે વ્યવસ્થિત હોય તે જણાવાય છે;—

છપ્પન પંતીઓ, નક્ષત્રાણં તુ મણુયલોગમ્મિ ।

છાવટ્ટી છાવટ્ટી, હોઈ ઇક્કિકિઆ પંતી ॥૮૧॥ [પ્ર. ગા સં. ૧૬]

સંસ્કૃત છાયા—

ષટ્પજ્વાશત્ પઙ્ક્ત્યો, નક્ષત્રાણાં તુ મનુષ્યલોકે ।

ષટ્પષ્ટિઃ ષટ્પષ્ટિર્મવન્તિ [નક્ષત્રાણિ] એકૈકસ્યાં પઙ્ક્તૌ ॥૮૧॥

શબ્દાર્થ—

મણુયલોગમ્મિ=મનુષ્યલોકમાં

|

ઇક્કિકિઆ=એક એક

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થ પ્રમાણે ॥૮૧॥

વિશેષાર્થ— મનુષ્યક્ષેત્રમાં નક્ષત્રની છપ્પન પંક્તિઓ છે; અને તે પ્રત્યેક પંક્તિઓ મેરુથી ચારે દિશામાં માનુષોત્તરપર્વત સુધી સૂર્યકિરણોની માફક અથવા કદમ્બપુષ્પની વિકસ્વર પાંખડીઓ માફક ગયેલી છે. તે પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૬૬-૬૬ નક્ષત્રો હોય છે. આ પંક્તિઓ ઊર્ધ્વલોકમાંથી જોતાં જંબૂદ્વીપના લગભગ અન્તભાગથી શરૂ થતી હોઈ જંબૂદ્વીપના મધ્યભાગે રહેલા મેરુપર્વતરૂપી સૂર્ય પોતાની ઋદ્ધિ પ્રગટ કરવા માટે જ જાણે માનુષોત્તરપર્વત સુધી પોતાના કિરણો ફેંક્યા હોય ! તેવી રમણીય લાગે છે. પ્રારંભમાં આ પંક્તિઓ પરસ્પર અલ્પ અંતરવાળી-પાસે પાસે છે. અને આગળ આગળ એક પંક્તિથી બીજી પંક્તિનું અંતર વૃદ્ધિ પામતું જાય છે.

આ અઢીદ્વીપવર્તી જે ૧૩૨ ચન્દ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય છે તેમાં બે ચન્દ્રનું અથવા બે સૂર્યનું એક 'પિટક' કહેવાય છે. અહીં નક્ષત્રાદિ પરિવારનું સ્વામિપણું ચન્દ્રનું હોવાથી વિશેષ વ્યવહાર ચન્દ્રપિટક સાથે લેવાનો છે. મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા ૧૩૨-૧૩૨ની હોવાથી તેમજ બે ચન્દ્ર-બે સૂર્યનું એક એક 'પિટક' થતું હોવાથી ૧૩૨ની સંખ્યાને બે વડે ભાગ આપતાં ૬૬ ચન્દ્રપિટક અને ૬૬ સૂર્યપિટક થાય. વળી એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્ર વચ્ચે બંને દિશાનાં મળીને ૫૬ નક્ષત્રો હોય, તે ૫૬ નક્ષત્રોનું પણ એક 'નક્ષત્રપિટક' કહેવાય. બે ચન્દ્રની અપેક્ષાએ એક નક્ષત્રપિટક થતું હોવાથી ૧૩૨ ચન્દ્રની અપેક્ષાએ ૬૬ નક્ષત્રપિટક થાય. જેમકે લવણસમુદ્રમાં ચાર ચન્દ્ર હોવાથી બે ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ બે નક્ષત્રપિટક થયાં, કુલ નક્ષત્રસંખ્યા ૧૧૨ની થઈ, ધાતકીખંડમાં ૧૨ ચન્દ્ર હોવાથી છ ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ છ નક્ષત્રપિટક થયાં, કુલ નક્ષત્રસંખ્યા ૩૩૬, કાલોદયિ સમુદ્રમાં ૪૨ ચન્દ્ર હોવાથી એકવીશચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ ૨૧ નક્ષત્રપિટક થયાં, કુલ નક્ષત્રસંખ્યા ૧૧૭૬ અને અર્ધ પુષ્કરવરદ્વીપમાં ૭૨ ચન્દ્ર હોવાથી છત્રીશ ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ ૩૬ નક્ષત્રપિટક થયાં, કુલ નક્ષત્રસંખ્યા ૨૦૧૬ થઈ, એમ સર્વ મળી મનુષ્યક્ષેત્રમાં ૬૬ નક્ષત્રપિટકો હોય અને બધાં મળીને

ત્રણ હજાર છસો ને છન્નું (૩૬૮૬) નક્ષત્રો છે.

આ ૫૬ નક્ષત્રોમાંથી એક ચન્દ્રના પરિવારરૂપે ૨૮ નક્ષત્રો જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધ વલયમાં હોય છે અને ઉત્તરાર્ધમાં પણ તે જ નામવાળાં બીજાં ૨૮ નક્ષત્રો હોય છે. વળી એ નક્ષત્રોની ૫૬ પંક્તિઓમાં દક્ષિણદિશામાં જ્યાં અભિજિત્ નક્ષત્ર હોય છે તેની સમશ્રેણીએ ૨ લવણસમુદ્રમાં, ૬ ધાતકીખંડમાં, ૨૧ કાલોદધિમાં અને ૩૬ પુષ્કરાર્ધમાં હોય છે. એ પ્રમાણે ઉત્તરદિશામાં રહેલ અભિજિત્ ની સમશ્રેણીએ લવણાદિના અભિજિત્ નક્ષત્રો પણ સ્વયં સમજી લેવાં. તાત્પર્ય એ છે કે, અભિજિત્ નક્ષત્રના પ્રારંભવાળી પંક્તિમાં સમશ્રેણીએ ઠેઠ માનુષોત્તર સુધી ૬૬ નક્ષત્રો અભિજિત્ જ હોય. અશ્વિનીના પ્રારંભવાળી પંક્તિમાં સમશ્રેણીએ ૬૬ અશ્વિની નક્ષત્રો જ હોય. એક જ નામના નક્ષત્રોની એક દિશામાં કુલ સંખ્યા છાસઠ હોય, અને તે પ્રમાણે પ્રતિપક્ષી દિશામાં પણ એક જ નામવાળાં ૬૬ નક્ષત્રોની પંક્તિ હોય છે. આ સર્વ નક્ષત્રપંક્તિઓ પણ જંબૂદ્વીપના જ મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપી રહેલ છે.

ચન્દ્ર-સૂર્યનાં મંડળોની માફક આ નક્ષત્રોનાં પણ મંડળો છે, તે સંબંધી કિંચિત્ વર્ણન બાજુના પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવેલ છે. ત્યાંથી જાણી લેવું. [૮૧] [પ્ર. ગા. સં. ૧૬]

॥ इति नक्षत्रपंक्तिस्वरूपम् ॥

नाणेण जाणइ भावे, वंसणेण य सहहे ।

चरित्तेण निगिण्हई, तवेण परिसुज्झई ॥

અર્થ--જ્ઞાનથી પદાર્થોને જાણી શકાય છે. ચારિત્રથી કર્મનો આશ્રવ રોકાય છે, તપથી આત્માની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થાય છે.

જ્ઞાનના કેટલા ભેદ છે ?

तस्य पंचविहं नाणं, सुयं आभिणिबोहियं ।

ओहिनाणं तु तइयं, मणनाणं च केवलं ॥

અર્થ--જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે. (૧) આભિનિબોધિક (૨) શ્રુત (૩) અવધિ (૪) મન:પર્યવ અને (૫) કેવળ. જેનાથી વસ્તુ જણાય-ઓળખાય કે સમજાય તે જ્ઞાન.

શ્રીસ્થમ્બનપાર્થનાથાય નમોનમઃ ॥

✽ નક્ષત્રવિચારે—ચતુર્થ લઘુપરિશિષ્ટમ્ ✽

[અહીં અન્ય ગ્રન્થાન્તરથી 'નક્ષત્રમંડળો' સંબંધી ઉપયોગી વિવેચન સંક્ષેપથી આપવામાં આવે છે]

નક્ષત્રમંડલોની સંખ્યા—

નક્ષત્રોનાં નામ ઉપરથી મહિનાઓનાં નામ પડ્યાં છે. કૃત્તિકા ઉપરથી કાર્તિક, મૃગશીર્ષ ઉપરથી માગશર, પુષ્યથી પોષ, મઘાથી માઘ, ઉત્તરાફાલ્ગુનીથી ફાગણ, ચિત્રાથી ચૈત્ર, વિશાખાથી વૈશાખ, જ્યેષ્ઠાથી જેઠ, પૂર્વાષાઢાથી અષાઢ, શ્રવણથી શ્રાવણ, પૂર્વાભાદ્રપદાથી ભાદરવો અને અશ્વિનીથી આસોમાસ પડ્યું છે. દરેક મહિનાનું નક્ષત્ર તે મહિનામાં સાંજે ઊગે છે અને સવારે આઘમે છે.

જૈન સિદ્ધાંતાનુસાર નક્ષત્રોની કુલ સંખ્યા અઠ્ઠાવીશ છે, તે આ પ્રમાણે—

૧ અભિજિત્, ૨ શ્રવણ, ૩ ધનિષ્ઠા, ૪ શતતારા, ૫ પૂર્વાભાદ્રપદા, ૬ ઉત્તરાભાદ્રપદા, ૭ રેવતી, ૮ અશ્વિની, ૯ ભરણી, ૧૦ કૃત્તિકા, ૧૧ રોહિણી, ૧૨ મૃગશીર્ષ, ૧૩ આર્દ્રા, ૧૪ પુનર્વસુ, ૧૫ પુષ્ય, ૧૬ આશ્લેષા, ૧૭ મઘા, ૧૮ પૂર્વાફાલ્ગુની, ૧૯ ઉત્તરાફાલ્ગુની, ૨૦ હસ્તા, ૨૧ ચિત્રા, ૨૨ સ્વાતિ, ૨૩ વિશાખા, ૨૪ અનુરાધા, ૨૫ જ્યેષ્ઠા, ૨૬ મૂળ, ૨૭ પૂર્વાષાઢા, ૨૮ ઉત્તરાષાઢા.

જો કે લૌકિક ક્રમ તો પ્રથમ અશ્વિની પછી ભરણી—કૃત્તિકા—રોહિણી એવો છે, છતાં અહીં આપેલો ઉપરોક્ત ક્રમ જે સિદ્ધાંતમાં રાખવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે યુગ વર્ગેરેની આદિમાં ચન્દ્ર સાથે પ્રથમ નક્ષત્રનો યોગ 'અભિજિત્' નો જ હોય છે અને ત્યારબાદ અનુક્રમે અન્ય નક્ષત્રનો યોગ થતો હોવાથી અભિજિત્ થી માંડી ઉક્ત ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. વધુમાં કૃત્તિકાદિ નક્ષત્રનો ક્રમ તો લોકમાં કેવળ શાસ્ત્રકાયદિક સ્થાનકોમાં જ ઉપયોગી છે.

શંકા—જ્યારે અભિજિત્ નક્ષત્રથી આરંભી નક્ષત્રક્રમનું મંડાણ કરો છો તો અન્ય નક્ષત્રોની જેમ અભિજિત્ નક્ષત્ર વ્યવહારમાં કેમ પ્રવર્તતું નથી ?

સમાધાન—ચન્દ્રમાની સાથે અભિજિત્ નક્ષત્રનો યોગ સ્વત્વકાલીન છે; પછી ચન્દ્રમા તે નક્ષત્રને છોડી સઘઃ અન્ય નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરી જાય છે, માટે તે નક્ષત્ર અવ્યવહારુ છે.

અહીં એટલું વિશેષ સમજવું કે—જંબૂદ્વીપમાં તો અભિજિત્ સિવાય ૨૭ નક્ષત્રો વ્યવહારમાં વર્તે છે, (પરંતુ ધાતકીમંડાલિમાં તેમ નથી) કેમકે અભિજિત્ નક્ષત્રનો ઉત્તરાષાઢાના ચોથા પાદમાં સમાવેશ થાય છે, અને લોકમાં તેથી પણ ઓછી અર્થાત્ વેધસત્તા આદિ જોવામાં ઉત્તરાષાઢા સાથે અભિજિત્ નક્ષત્રનો સહયોગ અંતિમપાદની જે ચાર ઘડી તેટલો જ કહેવાય છે.

ઉપર કહેલાં અઠ્ઠાવીશ નક્ષત્રોનાં મંડળો તો ફક્ત આઠ જ છે, અને એ આઠે મંડળોની પોતપોતાના નિયતમંડળમાં જ ગતિ છે. इति संख्याप्ररूपणा ॥

✽ મળ્ડલક્ષેત્ર અને મેરુ પ્રતિ અવાધા ✽

સૂર્યની પેઠે નક્ષત્રનાં મંડળોને અયનનો અભાવ હોવાથી અને તેથી તે નક્ષત્રમંડળો પોતપોતાનાં મંડળસ્થાનમાં જ ગમન કરતા હોવાથી આ નક્ષત્રમંડળો અવસ્થિત કહેવાય છે અને તેથી દરેક—પ્રતિનક્ષત્રાશ્રયી મંડળક્ષેત્ર સંભવતું નથી. જો દરેક નક્ષત્રોને સ્વસ્વમંડળ સ્થાન છોડીને અન્ય મંડળસ્થાનોમાં ગમન કરવાનું

હોય તો તે મંડળક્ષેત્રની વાત સંભવિત હોઈ શકે પણ તેમ તો નથી જ એટલે તેનું ક્ષેત્ર પણ સંભવતું નથી.

અઠાવીશ નક્ષત્રોનાં સામુદાયિક આઠ મંડળો છે. એમાં બે મંડળો જંબૂદ્વીપમાં છે અને તે ચન્દ્ર-સૂર્ય મંડલવત્ ૧૮૦ યોજન મધ્યે છે. જ્યારે બાકીનાં છ નક્ષત્રનાં મંડળો લવણસમુદ્ર ઉપર છે અને તે પણ ચન્દ્ર-સૂર્યમંડળવત્ ૩૩૦ યોજન ક્ષેત્ર મધ્યે છે. પ્રત્યેક નક્ષત્રમંડળનો ચક્રવાલવિષ્કમ્ભ એક ગાઉનો અને જાડાઈ અર્ધા ગાઉની હોય છે. આ આયામ અને વિષ્કમ્ભ સંબંધી હકીકત પૂર્વે (જોયણિગ....ગાથાના પ્રસંગે) આવી ગયેલી છે.

નક્ષત્રોનાં એકંદર આઠ મંડળ જણાવ્યાં છે અને તે મંડળો અવસ્થિતિયોગે જંબૂદ્વીપના મેરુને દક્ષિણવર્તે પ્રદક્ષિણા આપતાં ફરે છે; આ નક્ષત્રમંડળો ચન્દ્રમંડલના સ્થાનમાં પડે છે, એટલે કે જે હેકાણે ચન્દ્રમંડળ હોય છે તે સ્થાને જ પડે છે અર્થાત્ નક્ષત્રોનું સ્થાન ચન્દ્રથી ચાર યોજન ઊંચું હોવાથી તેટલા ઊંચા સ્થાને જ (ચન્દ્રમાના મંડળની ઊર્ધ્વ સમશ્રેણીએ) પડે છે.

તે આ પ્રમાણે-નક્ષત્રનું પ્રથમમંડળ ચન્દ્રમાના પ્રથમ સર્વાભ્યન્તર મંડળ સ્થાને ઉપર ભાગે હોય છે, જેથી સર્વથી પ્રથમ નક્ષત્રમંડળ મેરુથી ચન્દ્રમંડળવત્ ૪૪૮૨૦ યોજન દૂર હોય છે તે સહજ છે. બીજું નક્ષત્રમંડળ (બીજા ચન્દ્રમંડળને છોડીને) ત્રીજા ચન્દ્રમંડળનાં સ્થાન ઉપર પડે છે. ત્રીજું નક્ષત્રમંડળ (ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા ચન્દ્રમંડળને છોડીને) લવણસમુદ્રગત આવેલા છજા ચન્દ્રમંડળનાં સ્થાન ઉપર પડે છે. ચોથું નક્ષત્રમંડળ સાતમા ચન્દ્રમંડળનાં સ્થાન ઉપર, પાંચમું નક્ષત્રમંડળ આઠમા ચન્દ્રમંડળનાં સ્થાન ઉપર, છઠ્ઠું નક્ષત્રમંડળ (નવમા ચન્દ્રમંડળને વર્જીને) દશમા ચન્દ્રમંડળના સ્થાન ઉપર, સાતમું નક્ષત્રમંડળ અગિયારમા ચન્દ્રમંડળનાં સ્થાન ઉપર અને અંતિમ આઠમું નક્ષત્રમંડળ (૧૨-૧૩-૧૪ ચન્દ્રમંડળ વર્જીને) પંદરમા ચન્દ્રમંડળસ્થાને પડે છે. આથી શું થયું ? કે ૩-૪-૫-૬-૭-૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨ આ સાત ચન્દ્રમંડળસ્થાનો નક્ષત્રમંડળથી શૂન્ય હોય છે અને બાકી રહેલ આઠ ચન્દ્રમંડળસ્થાનો નક્ષત્રમંડળથી યુક્ત હોય છે.

વળી અંતિમ નક્ષત્રમંડલ લવણસમુદ્રગત ચન્દ્રના અંતિમમંડળ સ્થાને કહેલ હોવાથી ચન્દ્રમંડળવત્ આ અંતિમ સર્વબાહ્યનક્ષત્રમંડળ મેરુથી અબાધાએ ૪૫૩૩૦ યોજન દૂર છે, એ સિદ્ધ થાય છે. એથી ૪૫૩૩૦ યોજનમાંથી ૪૪૮૨૦ યોજન બાદ કરતાં નક્ષત્રમંડળોનું એકંદર ક્ષેત્ર જે ૫૧૦ યોજનપ્રમાણ કહ્યું છે તે પણ બરાબર આવી રહે છે.

इति क्षेत्रप्ररूपणा ॥

નક્ષત્રમંડલોના આયામ-વિષ્કમ્પાદિ-હવે દરેક નક્ષત્રમંડળનો આયામ-વિષ્કમ્ભ અને પરિધિ કેટલો હોય ? તો સૂર્ય અથવા ચન્દ્રનું સર્વાભ્યન્તરમંડળ જે સ્થાને હોય છે તે સ્થાને જ પ્રથમ નક્ષત્રમંડળ હોય છે; તેથી ચન્દ્ર-સૂર્યના સર્વાભ્યન્તરમંડળનો મેરુપર્વતના વ્યાધાતે જેટલો વિસ્તાર પ્રથમ કહ્યો છે તે પ્રમાણે મેરુપર્વતના વ્યાધાતે નક્ષત્રોના સર્વાભ્યન્તરમંડળનો વિસ્તાર, તેમજ સૂર્યના સર્વાભ્યન્તરમંડળના પરિધિની માફક નક્ષત્રોનાં સર્વાભ્યન્તરમંડળનો પરિધિ વગેરે વિચારવું એ જ પ્રમાણે અર્થાત્ સૂર્યના સર્વબાહ્યમંડળનું જે પરિધિપ્રમાણ પ્રથમ જણાવેલ છે તે જ પ્રમાણે નક્ષત્રોનાં સર્વબાહ્યમંડળના પરિધિનું પ્રમાણ સમજવું. વિશેષમાં એટલો ખ્યાલ રાખવો કે સૂર્યના મંડળનો આયામ-વિષ્કમ્ભ $\frac{૪૮}{૬૧}$ યોજન વગેરે છે તે પ્રમાણે અહીં નક્ષત્રમંડળનો આયામ-વિષ્કમ્ભ વગેરે નક્ષત્રોનાં વિમાનનું જે $\frac{૧}{૪}$ યોજન પ્રમાણ (એક ગાઉનું) કહેવું છે તે પ્રમાણે સમજવો.

પ્રથમ નક્ષત્રમંડળમાં અભિજિત, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતતારા, પૂર્વાભાદ્રપદા, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, ભરણી, પૂર્વાફલ્ગુની, ઉત્તરાફલ્ગુની, અને સ્વાતિ એ બાર નક્ષત્રો આવેલાં છે. આ બાર નક્ષત્રો

સર્વાભ્યંતર નક્ષત્રમંડળે એક બાજુ અર્ધમંડળ ભાગમાં ગમન કરે છે જ્યારે બીજા અર્ધમંડળ ભાગમાં તેની સામે તે જ નામનાં નક્ષત્રો અનુક્રમે ગમન કરે છે. સર્વાભ્યંતરમંડળ પછીના બીજા નક્ષત્રમંડળમાં હંમેશા પુનર્વસુ અને મઘાનો ચાર છે. ત્રીજામાં કૃત્તિકા, ચોથામાં ચિત્રા અને રોહિણી, પાંચમામાં વિશાખા, છઠ્ઠામાં અનુરાધા, સાતમામાં જ્યેષ્ઠા અને આઠમામાં અર્ધાત્ સર્વ બાહ્ય-અંતિમમંડળમાં આર્દ્રા, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, આશ્લેષા, મૂળ, હસ્તા, પૂર્વાષાઢા, અને ઉત્તરાષાઢા એ આઠ નક્ષત્રોનું ગમન હોય છે.

એમાં એટલું વિશેષ જાણવું કે સર્વાભ્યંતરમંડળનાં ૧૨ નક્ષત્રો પૈકી અભિજિત્ નક્ષત્ર સર્વથી અંદર ચાલે છે, (એટલે સ્વમંડળની સીમાને છોડીને જંબૂદ્વીપ તરફ રહેતું અંદર ભાગે ચાલે છે.) મૂળ નક્ષત્ર સર્વ નક્ષત્રોથી બહાર ચાલે છે. (એટલે સ્વમંડળ સ્થાનથી અભિજિતવત્ સીમા છોડીને લવણસમુદ્ર તરફ રહેતું ચાલે છે, તે) સ્વાતિ નક્ષત્ર સર્વ નક્ષત્રોની જે સપાટી તેથી થોડું ઊંચે રહ્યું થકું ચાલે છે, અને ભરણી નક્ષત્ર સ્વમંડળ સ્થાનમાં અન્ય નક્ષત્રોની અપેક્ષાએ નીચે ચાલે છે. **इति आयाग-विष्कम्भादि प्ररूपणा ॥**

નક્ષત્રોનું પરસ્પર અંતર-મંડળવર્તી નક્ષત્રોનાં વિમાનનું પરસ્પર અંતર બે યોજનનું કહેલું છે, આ જ અભિપ્રાયને અનુસરતું કથન શ્રી શાન્તિચન્દ્રજી ઉપાધ્યાયકૃત જંબૂ-પ્રજાપતિની વૃત્તિમાં છે તેમજ શ્રી ધર્મસાગરગણિજી કૃત ટીકામાં પણ એ જ અભિપ્રાય ટાંક્યો છે, પરંતુ પ્રથમ નક્ષત્રમંડળના મહાન ઘેરાવાની યોગ્ય પૂર્તિ કરવા નક્ષત્રોની કહેલ પ્રથમ મંડળ સંખ્યાના હિસાબે આવું બે યોજનનું વિમાન અંતર લેતાં નક્ષત્ર વિમાન રહિત મંડલક્ષેત્ર ઘણું ખાલી રહી જાય છે. અરે! આગળ આગળના મંડળે જ્યાં બે બે કે એક એક નક્ષત્રો આવે છે ત્યાં શું કરવું? એ પણ વિચારણીય છે. **इति नक्षत्रयोः परस्परमन्तरम् ॥**

નક્ષત્રમંડલોની મુહૂર્તગતિ-સર્વાભ્યંતર મંડળે નક્ષત્રની મુહૂર્તગતિ પરદપ^{૧૮૨૬૩} યોજનની હોય છે. અને સર્વ બાહ્યમંડળે નક્ષત્રોની ગતિ ૫૩૧૮^{૧૬૩૬૫} યોજન હોય છે, તે પરિધિની વૃદ્ધિના હિસાબે સહજ સમજાય તેમ છે. શેષ ૬ મંડળોની ગતિ તે સ્થાનના ચન્દ્રમંડળના ઘેરાવા ઉપરથી સૂર્ય-ચન્દ્રમંડળની રીતિ અનુસાર વાચકોએ જરૂર જણાય ત્યારે કાઢી લેવી. **इति नक्षत्राणां मुहूर्तगतिः ॥**

નક્ષત્રોની કુલાદિકપ્રરૂપણા-અકાવીશે નક્ષત્રોનો આકાર પ્રાયઃ જુદો જુદો અને પ્રત્યેકની વિમાનપરિવાર સંખ્યા પણ ભિન્ન ભિન્ન છે, જે બાજુના યંત્રમાં યથાશક્ય રીતે બધું આપવામાં આવ્યું છે.

આ અકાવીશે નક્ષત્રો 'કુલસંજ્ઞક' 'ઉપકુલસંજ્ઞક' અને કુલોપકુલસંજ્ઞક' એમ ત્રણ પ્રકારનાં છે. એમાં ^૧અશ્વિની, ^૨પુષ્ય, ^૩મઘા, ^૪મૂળ, ^૫ઉત્તરાભાદ્રપદા, ^૬ઉત્તરાફલ્ગુની, ^૭ઉત્તરાષાઢા, ^૮વિશાખા, ^૯મૃગશીર્ષ, ^{૧૦}ચિત્રા, ^{૧૧}કૃત્તિકા, અને ^{૧૨}ધનિષ્ઠા આ બાર નક્ષત્રો **કુલસંજ્ઞક** છે અને આ નક્ષત્રના યોગે જન્મેલો જીવ દાતાર તેમજ સંગ્રામાદિને વિષે જય પામનારો થાય છે.

બાકીમાંથી ^૧ભરણી, ^૨રોહિણી, ^૩પૂર્વાભાદ્રપદા, ^૪પૂર્વાફલ્ગુની, ^૫પૂર્વાષાઢા, ^૬હસ્તા, ^૭જ્યેષ્ઠા, ^૮પુનર્વસુ, ^૯આશ્લેષા, ^{૧૦}સ્વાતિ, ^{૧૧}રેવતી, ^{૧૨}શ્રવણ એ બાર નક્ષત્રો **કુલોપકુલસંજ્ઞક** છે, શેષ ^૧આર્દ્રા, ^૨અભિજિત, ^૩અનુરાધા, ^૪શતતારા એ ચાર **કુલોપકુલસંજ્ઞક** છે. આ બંને પ્રકારના નક્ષત્રોમાં જીવ જન્મ પામેલ હોય તો તે જીવને પરાધીનતા આદિમાં પીડાવું પડે અને સંગ્રામાદિ કાર્યોમાં તેઓનો જય અનિશ્ચિત હોય છે. **इति नक्षत्राणां कुलादिकप्ररूपणा ॥**

નક્ષત્રવિમાનના અધસ્કંધ વગેરે રૂપ દ્વારા જે આકારો કહ્યા છે તે અનેક તારાઓના મિલનથી થયેલા આકારો છે. પ્રત્યેક તારાના વ્યક્તિગત આકારો તો જુદા જુદા હોય છે, પરંતુ તે સર્વ તારાઓનો અધિપતિ દેવ એક નક્ષત્રદેવ જ હોવાથી એક નક્ષત્ર કહેવાય છે. જેમકે શતતારક નક્ષત્ર ૧૦૦, તારાઓરૂપ વિમાનોનું

છતાં તે સોએ વિમાનોનો અધિપતિ શતતારક નામકર્મોદયી એક જ નક્ષત્ર દેવ છે; માટે સમુદાયતારકીને એક જ 'શતતારક' નક્ષત્ર ગણવામાં આવે છે. તદ્દવત્ અશ્વિની આદિમાં સમજી લેવું. તારાઓના સમૂહને નક્ષત્ર કહેવાય છે. **इति नक्षत्रव्याख्या ॥**

વધુમાં અહીં એ પણ સમજવું કે જંબૂદ્વીપમાં જે દિવસે અશ્વિન્યાદિ કોઈ પણ નક્ષત્ર દક્ષિણાર્ધભાગમાં એક ચન્દ્રના પરિભોગ માટે હોય છે, તે જ દિવસે તે નક્ષત્રની સમશ્રેણીએ ઉત્તરાર્ધભાગે બીજા ચન્દ્રને તે જ નામનાં નક્ષત્રો પરિભોગને માટે થાય છે.

પ્રશ્ન:—નક્ષત્રબળ ક્યારે સારું હોય ?

ઉત્તર—દિવસના પૂર્વાર્ધ ભાગે તિથિ તથા નક્ષત્ર સંપૂર્ણ બળવાળું, ત્યારબાદ દુર્બલ ગણાય છે, રાત્રિએ કેવળ નક્ષત્ર બળવાન ગણાય અને દિવસના અપરાર્ધ ભાગમાં કેવળ તિથિ જ બળવાન ગણાય છે; માટે વ્યવહારસારમાં કહ્યું છે કે—

‘તિથિર્ધિષ્ણ્યં ચ પૂર્વાર્ધે બલવદ્બલં તતઃ । નક્ષત્રં બલવદ્રાત્રૌ, દિને બલવતી તિથિઃ ॥૧૧॥’

વધુમાં આ નક્ષત્રોનું પ્રયોજન ‘પૌરુષી’ પ્રતીતિ-પ્રહરનું જ્ઞાન થવા માટે છે.

આ સિવાય નક્ષત્રની સવિશેષ મુહૂર્તગતિ, નક્ષત્રના મંડળોનો ચન્દ્રમાનાં મંડળો સાથે આવેશ, એ મંડળોનો દિશાઓ સાથે ચન્દ્રયોગ, એમના અધિષ્ઠાયક દેવતા, એમના તારા-વિમાનોની સંખ્યા, (તેઓની આકૃતિ) એ મંડળોનું ચન્દ્ર-સૂર્ય સાથે સંયોગકાળનું માન, એમનાં કુલાદિકનાં નામોની વિચારણા, એનો અમાવાસ્યા તથા પૂર્ણિમા સાથેનો યોગ, પ્રતિમાસે અહોરાત્ર સંપૂર્ણ કરનારાં નક્ષત્રો કોણ કોણ છે તે પ્રહર વિચારણા, કયા કયા માસે કયું કયું નક્ષત્ર કેટલા કેટલા કાળે હોય ? ઇત્યાદિ સર્વ વ્યાખ્યા, સવિસ્તરપણે **જંબૂદ્વીપપ્રશસ્તિ, સૂર્યપ્રશસ્તિ તથા લોકપ્રકાશ અને મંડળપ્રકરણાદિ** ગ્રન્થોથી જાણી લેવું.

॥ **इति नक्षत्रविचारे चतुर्थं लघुपरिशिष्टम् ॥**

*

कुसंगे जह ओस बिंदुए थोव चिड़इ लंबमाणए ।

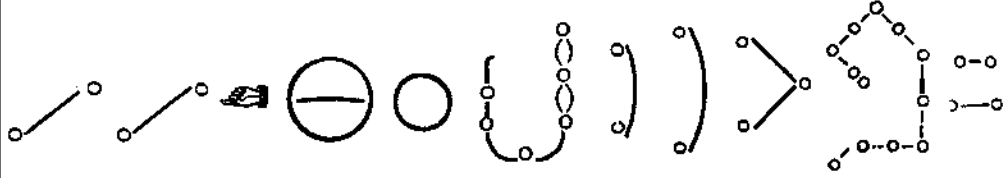
एवं मणुयाणं जीवीयं, समयं गोयम मा पमायए ॥

અર્થ-- કુશના અગ્રભાગ ઉપર પડેલું ઝાકળનું બિંદુ સૂર્યનાં કિરણો જ્યાં સુધી પડ્યાં નથી કે જ્યાં સુધી એને કોઈ હલાવતું નથી ત્યાં સુધી જ ટકે છે. જ્ઞાનીઓ કહે છે કે ઝાકળનું બિંદુ સ્થિર નથી તેમ માનવીનું જીવન પણ સ્થિર નથી. જીવન ક્યારે પડી જશે તે કહેવાય નહિ. માટે આવતીકાલની રાહ જોતાં બેસી ન રહેતા આજે જ કરવા યોગ્ય કરી લો. જો તમને વીતરાગના વચન ઉપર શ્રદ્ધા હશે તો તમે તમારા જીવનની ક્ષણિકતા સમજી આ મોઘી જિંદગીમાંથી આત્માનું સાચું ધન લઈ લેશો.

॥ ૨૮ નક્ષત્રોની આકૃતિ વગેરે વિષયો સંબંધી યંત્ર ॥

નક્ષત્રનાં નામ	નક્ષત્રના આધારે જન્માક્ષરો	^૨ નક્ષત્ર સંખ્યા	આરમ્ભસિદ્ધિ ટીકાના આધારે નક્ષત્રોની ^૩ આકૃતિ	'રત્નાલાના' આધારે નક્ષત્રોની ^૪ આકૃતિનાં નામો	આકૃતિ	નોટ
૧ ^૧ અભિજિત્	જુ જે જો હા	૩	શુદ્ધાટકવત્	ગોશીર્ષાવલી		<p>૧-વ્યવહારમાં અભિજિત સિવાય ૨૭ નક્ષત્રાનુસારે સર્વ વ્યવહાર પ્રવર્તે છે; કારણ કે અભિજિત્ નક્ષત્રનો ચન્દ્રમા સાથેનો સહયોગ સ્વલ્પકાલીન હોવાથી તેની વિવશા નથી, તો પણ નક્ષત્રો તો ૨૮ જ છે અને જહ્વાવીશને આધારે તેવામાં આવેલ ગણતરી શ્રી આરંભ-સિદ્ધિ-શ્રી નારવદ્રાદિ જૈન જ્યોતિષ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે.</p>
૨ શ્રવણ	હી હૂ હે હો	૩	ત્રયપાદવત્	કાસાર		
૩ ધનિષ્ઠા	ગા મી ગૂ ને	૫	મૃદાંગાકારવત્	પક્ષિપંજર		
૪ શતભિષક્	ગો સા સી સૂ	૧૦૦	વર્તુલાકારવત્	પુષ્પોપચાર		
૫ પૂર્વાભાદ્રપદ	સે સો દા હી	૨	દ્વિયુગલવત્	વાયર્હ		
૬ ઉત્તરાભાદ્રપદ	દૂ જ ઙ થા	૨	પર્યંકુવત્	અર્ધવાપી		
૭ રેવતી	દે દો ઘા ઘી	૩૨	મુરજવત્	નીકાસંસ્થાન		

८	अश्विनी	चु चे चो ला	३	अथमुखवत्	अथलक्ष्य		२-उक्तं च-तिग तिग पंचगस्यं, दुग दुग बत्तीसग तिगं तह तिगं च । छपंचग तिग एकग, पंचग तिग उक्कगं चेव ॥१॥ सत्तग दुग दुग पंचग एकैकग पंच चउतिगं चेव । एक्कारसग चउकं चउककं चेव तारगं ॥२॥ [ज्यो. क.]
९	भरणी	ली लू ले लो	३	भगाकार(योनि)वत्	भग (योनिस्थान)		३-उक्तं च-हयवदनं - भग-१० बुर ११ शकट १२ मृगशिर १३ मणि १४ गृहेषु १५ चक्राणाम् । १७ प्राकार १८ शयन १९ पर्यङ्क २० हस्त २१ मुक्ता २२ प्रवालानाम् ॥१॥ २३ तोरण २४ मणि २५ कुण्डल सिंहविक्रम २६ २७ स्वपन २८ राज-विलासानाम् । २९ शृङ्गाटक ३० त्रिविक्रम ३१ मृदङ्ग ३२ वृत्त ३३ द्वियमलानाम् ॥२॥ ३४ पर्यङ्क मुरजसदृशानि ३५ मानि कथितानि चाधिनदीनि ॥
१०	कृत्तिका	आ ई ऊ ए	६	खुर (अस्त्र)वत्	खुर (अस्त्र)धारा		
११	रोहिणी	ओ वा वी वू	५	शकटाकारवत्	शकटोद्विस्थान		
१२	मृगशीर्ष	वे वो का की	३	मृगमस्तकवत्	मृगशिर		
१३	आर्द्रा	कु घ ङ छ	१	मण्यकारवत्	रुधिरबिन्दु		
१४	पुनर्वसु	के को हा ही	५	गृहाकारवत्	तुला		
१५	पुष्य	हू हे हो डा	३	शराकारवत्	वर्धमानक		
१६	आश्लेषा	डी डू डे डो	६	चक्रवत्	पताका		
१७	मघा	मा मी मू मे	७	प्राकाराकारवत्	शालवृक्ष		

૧૮	પૂર્વાફાલ્ગુની	મો ટા ટી દૂ	૨	શય્યાકારવત્	પલ્યંકાર્ધ		<p>૪-ગોસીસાવલીકાહાર સર્ણિ પુષ્પોવયાર વાવી ય । નાવા આસકલ્લે મગ છુરધારા ય સગડુહી ॥૧॥ મિગસીસાવલિ રહિરંબિંદુ તુલ વલ્લમાળગ પડાગા પાગારે પલિયંકે હલ્લે મુહુપ્પા ચેવ ॥૨॥ કીલગ વામણિ યગાવલી ય ગયદંત વિચ્છુઅતે ય । ગયવિક્રમે ય તત્તો સીહનિસાર્ધ ય સંઠાણા ॥૩॥ [જ્યો. ક. પૃ. ૭૩]</p>
૧૯	ઉત્તરાફાલ્ગુની	ટે ટો પા પી	૨	પલ્યંકારવત્	અર્ધપલ્યંક		
૨૦	હસ્ત	પૂ ષા ણા ઠા	૫	હસ્તાકારવત્	હસ્ત		
૨૧	ચિત્રા	પે પો રા રિ	૧	મૌક્તિકાકારવત્	મુખમંડન		
૨૨	સ્વાતિ	રુ રે રો તા	૧	પ્રવાલાકારવત્	કીલક		
૨૩	વિશાખા	તી દૂ તે તો	૫	તોરણકારવત્	પશુદમનાકાર		
૨૪	અનુરાધા	ના ની નૂ ને	૪	મળ્યાકારવત્	एकावली		
૨૫	જ્યેષ્ઠા	નો યા યી યુ	૩	કુંડલાકારવત્	ગજદંતાકાર		
૨૬	મૂલ	યે યો ભા મી	૧૧	સિંહપંજાકારવત્	વૃશ્ચિકપુચ્ચાકાર		
૨૭	પૂર્વાષાઢા	મૂ ધા ફ ઢા	૪	શય્યાકારવત્	ગજવિક્રમાકાર		
૨૮	ઉત્તરાષાઢા	મે મો જા જી	૪	શુભતા ગજાકારવત્	સિંહનિષેધનાકાર		

॥ इति चतुर्थं नक्षत्रविचारं
लघुपरिशिष्टम् ॥

॥ इति चतुर्थं नक्षत्रविचारो
लघुपरिशिष्टम् ॥

✽ અથ ગ્રહપંક્તિસ્વરૂપમ્ ✽

અવતરણ—પૂર્વે નક્ષત્રપંક્તિની વ્યવસ્થા જણાવ્યા બાદ હવે અનુક્રમે પ્રાપ્ત ગ્રહપંક્તિની વ્યવસ્થાને જણાવનારી ગાથા ગ્રન્થકાર મહર્ષિ જણાવે છે—

एवं^{६०} गहाङ्गणोवि हु, नवरं ध्रुवपासवत्तिणो तारा ।
तं चिय पयाहिणंता, तत्येव सया परिभ्रमन्ति ॥८२॥

સંસ્કૃત છાયા—

एवं ग्रहादयोऽपि हु, नवरं ध्रुवपार्श्ववर्तिन्यस्ताराः ।
तं चैव प्रदक्षिणयन्त्यः, तत्रैव सदा परिभ्रमन्ति ॥८२॥

શબ્દાર્થ—

गहाङ्गणोवि हु=ગ્રહાઙ્ગિક પણ
पासवत्तिणो तारा=પાસવર્તી (નજીકના) તારાઓ

पयाहिणंता=પ્રદક્ષિણા આપતા
परिभ्रमन्ति=પરિભ્રમણ કરે છે

ગાથાર્થ—નક્ષત્રોની પંક્તિ સંબંધી જે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી એ જ પ્રમાણે ગ્રહ વગેરેની પંક્તિવ્યવસ્થા સમજવી. એટલું વિશેષ છે કે, બે ચન્દ્રનો પરિવાર ૧૭૬ ગ્રહોનો હોવાથી ગ્રહોની પંક્તિઓ પણ ૧૭૬ હોય છે અને પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૬૬ ગ્રહની સંખ્યા હોય છે. અહીં એ પણ વિશેષ સમજવું કે અચળ એવા ધ્રુવતારાઓની સમીપમાં વર્તતા અન્ય તારાનાં વિમાનો તે ધ્રુવતારાને જ પ્રદક્ષિણા દેતા ફરે છે. ॥૮૨॥

વિશેષાર્થ—પ્રથમની ગાથા પ્રમાણે સુગમ છે, તો પણ પ્રાસંગિક કંઈક કહેવામાં આવે છે.

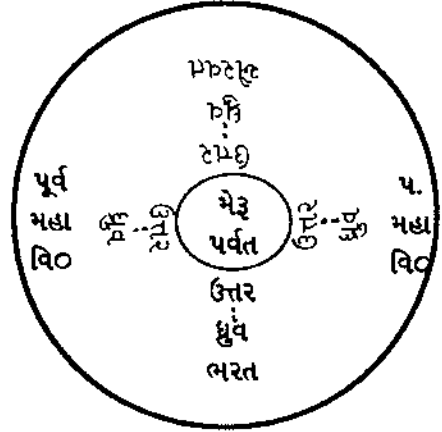
મનુષ્યક્ષેત્રમાં ગ્રહોની પંક્તિઓ ૧૭૬ છે, અને તે પ્રત્યેક પંક્તિઓ જંબૂદ્વીપના પ્રાન્ત ભાગથી પ્રારંભાઈને માનુષોત્તર પર્વત સુધી પહોંચેલી છે, તથા તે પ્રત્યેક પંક્તિમાં ગ્રહસંખ્યા તો ૬૬ની જ છે. આ પંક્તિઓ પણ નક્ષત્રપંક્તિઓની માફક સૂર્યનાં કિરણો જેવી દેખાતી હોય તેમ ભાસે છે. એક ચન્દ્રના પરિવારમાં ૮૮ ગ્રહો હોવાથી જંબૂદ્વીપના બે ચન્દ્રની અપેક્ષાએ ૧૭૬ ગ્રહો થાય છે. ૮૮ ગ્રહપંક્તિઓ દક્ષિણદિશામાં હોય છે અને ૮૮ ગ્રહપંક્તિઓ ઉત્તરદિશામાં હોય છે. વળી નક્ષત્રપંક્તિના વિવરણ પ્રસંગે નક્ષત્રપિટકની વ્યવસ્થા પ્રદર્શિત કરી હતી તે પ્રમાણે અહીં ગ્રહપિટકો પણ સમજી લેવાં. તેમજ જે પંક્તિના પ્રારંભમાં જે ગ્રહ હોય છે તે જ નામવાળા ગ્રહોની ૬૬ જેટલી સંખ્યા માનુષોત્તરપર્વત સુધી પહોંચેલી હોય છે. જંબૂદ્વીપમાં બે ચન્દ્રના એક ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ એક ગ્રહપિટક (ગ્રહસંખ્યા ૧૭૬), લવણસમુદ્રમાં બે ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ બે ગ્રહપિટક (ગ્રહસંખ્યા-૩૫૨), ધાતકીખંડમાં છ ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ છ ગ્રહપિટક, (ગ્રહસંખ્યા ૧૦૫૬) કાલોદધિમાં ૪૨ ચન્દ્રના ૨૧ ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ ૨૧ ગ્રહપિટક (ગ્રહસંખ્યા ૩૬૮૬) અને અર્ધપુષ્કરના ૭૨ ચન્દ્રાશ્રયી ૩૬ ચન્દ્રપિટકની અપેક્ષાએ ૩૬ ગ્રહપિટક (કુલ ગ્રહસંખ્યા ૬૩૩૬) છે.

૧૮૦. સરખાવો—‘છાવત્તરગહાણં પંતિસયં હોદ મણુયલોગમ્મિ ।

છાવટ્ટીઝ છાવટ્ટીઝ, હોદ્દ ઇક્કિક્કિઝા પંતી ॥૧॥’ [સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ]

એમ સર્વ મળી ૬૬ ગ્રહપિટકો તથા ૮૮૫૬૨૭૬ કુલ ગ્રહસંખ્યા મનુષ્યક્ષેત્રમાં હોય છે. અને તે સર્વ ગ્રહો મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપતા સદાકાળ પરિભ્રમણ કરે છે.

ચન્દ્ર-સૂર્ય-ગ્રહ અને નક્ષત્રોનાં વિમાનોની પંક્તિઓ જંબૂદ્વીપના મેરુને પ્રદક્ષિણા આપતી ^{૧૯૧}અનવસ્થિત યોગે અર્થાત્ એકબીજાથી જુદી જુદી રીતિએ પરિભ્રમણ કરે છે, જે વસ્તુસ્થિતિ આપણે ઉપર સમજી ગયા છીએ. તારાઓનાં વિમાનો માટે પણ તેમજ છે, તો પણ તેમાં એટલું વિશેષ છે કે જે 'ધ્રુવ'ના તારાઓ છે તે જગતના તથાવિધ સ્વભાવથી જ સદા સ્થિર છે. તે ઉપરાંત તેની નજીકમાં વર્તતા તારાઓનું મંડળ મેરુને પ્રદક્ષિણા ન આપતાં તે સ્થિર એવા 'ધ્રુવ'ના તારાને જ પ્રદક્ષિણા આપતું ત્યાં ને ત્યાં જ ફરે છે. આ ધ્રુવનો તારો આપણા ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઉત્તરદિશામાં છે. આવા ધ્રુવના તારાઓ એકંદર ચાર છે અને તે ચારેય ધ્રુવના તારાઓ તે તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઉત્તરદિશામાં જ રહેલા છે. અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જેમ ધ્રુવ ઉત્તરદિશામાં છે તેમ બાકીના ત્રણ ધ્રુવતારાઓ ઐરવત, પૂર્વમહાવિદેહ અને પશ્ચિમમહાવિદેહની અપેક્ષાએ અનુક્રમે ઉત્તરદિશામાં જ છે. 'સર્વેષામેવ વર્ષાણાં

મેરુરુત્તરતઃ સ્થિતઃ' એ વાક્યથી જેમ પ્રત્યેક ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ મેરુપર્વત ઉત્તરદિશામાં જ છે તેમ આ ધ્રુવતારાઓ માટે પણ સમજવું. [જુઓ બાજુની આકૃતિ] આ ધ્રુવતારાઓ ઉપર જનસમુદાય અનેક પ્રકારનો આધાર રાખે છે. સમુદ્રમાં ચાલતાં વહાણો, સ્ટીમરો, હવાઈ વિમાનો વગેરેને દિશાના જાણપણામાં આ ધ્રુવનો તારો 'હોકાયંત્ર' આદિ દ્વારા ઘણો જ ઉપયોગી છે, વહાણ વગેરે ગમે તે દિશામાં જાય તો પણ તેમાં રહેલ હોકાયંત્રનો કાંટો સદાકાળ ઉત્તરધ્રુવ તરફ જ હોય છે, જેથી રાત્રિએ વહાણ કઈ દિશામાં જાય છે તે બરાબર ખ્યાલમાં આવી શકે છે.

પૂર્વે ગાથા પછમાં ચન્દ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિષી દેવોનો જે ગતિક્રમ બતાવવામાં આવ્યો છે તે સામાન્યતઃ જાણવો. અહીં વિશેષતા એટલી સમજવી કે, ચન્દ્રથી શીઘ્ર ગતિવાળા સૂર્યો છે, સૂર્યોથી શીઘ્ર ગતિવાળા (પછી ગાથામાં કહ્યા મુજબ ગ્રહો નહિ પરંતુ) નક્ષત્રો છે, અને નક્ષત્રોથી શીઘ્ર ગતિવાળા અનવસ્થિત યોગે પરિભ્રમણ કરતા ગ્રહો સમજવા. વળી આ ગ્રહો વક્રાતિચાર-મન્દગતિવાળા હોવાથી તેઓની નિયમિત ગતિ નથી અને તેથી તેઓનું મુલ્ય ગતિમાન-પરિભ્રમણકાળગ્રમાણ-મંડળવિષ્કમ્ભાદિ માન વગેરે પ્રરૂપણા વિદ્યમાન શાસ્ત્રોમાં ઉપલબ્ધ હોય તેમ જણાતું નથી.

નક્ષત્રોની માફક તારાનાં પણ મંડળો છે, અને તે મંડલો પોતપોતાનાં નિયતમંડલમાં જ ચાર કરનારા હોવાથી સદા અવસ્થિત હોય છે. અહીં એવી શંકા કરવાની જરૂર નથી કે તારામંડળોની

૧૮૧. મંડળપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે-‘તે મેરુ પરિઝંતા, પયાહિણાવત્તમંડલા સઘ્વે ।

અળવદ્વિઅજોગેહિ, ચંદા સુરા ગઘગણા ય ॥૧૧॥’

ગતિ જ નથી, કારણ કે તારાઓ પણ જંબૂદ્વીપવર્તી મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપવાપૂર્વક પરિભ્રમણ કરે છે, ફક્ત સૂર્ય-ચન્દ્રનાં ઘણાં મંડળો હોવા સાથે સૂર્ય-ચન્દ્રનું ઉત્તરાયણ-દક્ષિણાયન જેમ થાય છે તેમ આ તારામંડળોનું થતું નથી. જે તારામંડળો દક્ષિણદિશામાં રહીને મેરુને પ્રદક્ષિણા આપે છે તે સદાકાળ તેવી જ રીતે આપે છે, કોઈ પણ વખતે તે તારાઓ ઉત્તરદિશામાં આવતા નથી. અને જે તારાઓ ઉત્તરમાં રહીને મેરુને પ્રદક્ષિણા આપે છે તે હંમેશા ઉત્તરમાં જ રહે છે; કોઈ વખતે પણ દક્ષિણદિશામાં જતા નથી.

આ તારામંડળોની સંખ્યા કેટલી છે તે તથા તે મંડળોનું વિષ્કમ્બાદિપ્રમાણ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોમાં જોવામાં આવતું નથી. [૮૨] ॥ **इतिग्रहपंक्तिस्वरूपम् ॥**

॥ મનુષ્યક્ષેત્રવર્તિચન્દ્રાદિપંક્તિઓનું યન્ત્ર ॥

નામ	જાતિ	પંક્તિસંખ્યા	પ્રત્યેકપંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યાદિ સંખ્યા	સર્વસંખ્યા
મનુષ્યક્ષેત્રમાં	ચન્દ્રની	૨	૬૬	૧૩૨
„	સૂર્યની	૨	૬૬	૧૩૨
„	ગ્રહની	૧૭૬	૬૬	૧૧૬૧૬
„	નક્ષત્રની	૫૬	૬૬	૩૬૯૬
„	તારાઓની	પંક્તિઓ નથી	પરંતુ વિપ્રકીર્ણ સંખ્યા ૮૮૪૦૭૦૦ કોડકોડી	૮૮૪૦૭૦૦ કોડકોડી

સૂચના—મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં ચન્દ્ર-સૂર્યાદિની સંખ્યા જાણવા માટે ગાથા ૭૯-૮૦ના વિશેષાર્થમાં આપેલું કરણ જોવું.

* મતાંતરે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્ર-સૂર્યપંક્તિનું સ્વરૂપ *

[અન્તર્ગત પંક્તિવ્યવસ્થા તથા મતાન્તર નિરુપણ]

† અવતરણ—ગ્રહની પંક્તિઓ સંબંધી વ્યવસ્થા તથા ગ્રહો સંબંધી અન્ય વિચાર, પૂર્વ ગાથાના વિશેષાર્થમાં યથાયોગ્ય જણાવ્યો. ૭૮-૭૯મી ગાથામાં દ્વીપસમુદ્રાશ્રયી ચન્દ્ર-સૂર્ય સંખ્યા જાણવાનું જે કરણ જણાવ્યું છે તે સંગ્રહણી ગ્રન્થકારે જણાવ્યું હતું. તે ગાથાના વિશેષાર્થમાં તે સૂર્ય-ચંદ્રની સંખ્યા બાબતમાં-તેમજ પંક્તિ વિષયમાં અન્ય પ્રસિદ્ધ મત આગળ જણાવીશું એમ જણાવેલું તે જ મતનું નિરુપણ ક્ષેપક ગાથાઓથી કહેવાય છે.

ચડ્યાલસયં^{૧૬૨} પઢમિલ્લયા, પંતીએ ચંદ-સૂરાણં ।
 તેણ પરં પંતીઓ, ચડરુત્તરિયા વુઢીએ ॥૮૩॥ [પ્ર.ગા.]
 બાવત્તરિ^{૧૬૩} ચંદાણં, બાવત્તરિ સૂરિયાણ પંતીએ ।
 પઢમાએ અંતરં પુન, ચંદાચંદસસ લક્ષ્મદુગં ॥૮૪॥ [પ્ર.ગા.]
 જો જાવડ લક્ષ્મદાં, વિત્તરઓ સાગરો ય દીવો વા ।
 તાવડયાઓ ય તહિં, ચંદાસૂરાણ પંતીઓ ॥૮૫॥ [પ્ર. ગા.]
 [પ્ર. ગા. સં. ૧૭-૧૮-૧૯]

સંસ્કૃત છાયા—

ચતુશ્ચત્વારિંશત્ શતં પ્રથમાયાં, પઙ્ક્તી ચન્દ્ર-સૂર્યાણામ્ ।
 તતઃ પરં પઙ્ક્તયઃ, ચતુરુત્તરયા વૃદ્ધયા ॥૮૩॥
 દ્વાસપતિશ્ચન્દ્રાણાં, દ્વાસપતિઃ સૂર્યાણાં પઙ્ક્તી ।
 પ્રથમાયામન્તરં પુનઃ ચન્દ્રાશ્ચન્દ્રસ્ય લક્ષદ્વિકમ્ ॥૮૪॥
 યો યાવન્તિ લક્ષાણિ, વિસ્તરતઃ સાગરશ્ચ દ્વીપો વા ।
 તાવત્યશ્ચ તસ્મિન્, ચન્દ્ર-સૂર્યાણાં પઙ્ક્તયઃ ॥૮૫॥

શબ્દાર્થ—

ચડ્યાલસયં=એકસો ચુમ્બાલીશ
 પઢમિલ્લયા=પ્રથમ પંક્તિમાં
 તેણ પરં પંતીઓ=ત્યારબાદ પંક્તિઓ
 ચડરુત્તરિયા=ઉત્તર ઉત્તર ચારની

વુઢીએ=વૃદ્ધિથી
 જો જાવડ લક્ષ્મદાં=જે જેટલા લાખ પ્રમાણ
 વિત્તરઓ=વિસ્તારવાળો
 તાવડયાઓ ય તહિં=તેટલી સંખ્યા પ્રમાણ

ગાથાર્થ—મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધની પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્ય સંખ્યા હોય છે અને તે પંક્તિથી આગળની પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૪ ચન્દ્ર અને ૪ સૂર્યની વૃદ્ધિ કરવી. પ્રથમ પંક્તિમાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્ય હોય, એ પ્રથમપંક્તિમાં ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું બે લાખ યોજનનું અંતર હોય છે. જે દ્વીપ અથવા જે સમુદ્ર જેટલા લાખ યોજન વિસ્તારવાળો હોય ત્યાં તેટલી સંખ્યાપ્રમાણ ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિઓ જાણવી. ॥૮૩-૮૪-૮૫॥

વિશેષાર્થ—અગાઉ ૭૮-૭૯ એ બન્ને ગાથાવડે ગ્રન્થકાર મહર્ષિએ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્ર-સૂર્ય વ્યવસ્થા અને તે અપેક્ષાએ ગ્રહાદિ સંખ્યા જાણવાનું 'કરણ' વગેરે હકીકત દર્શાવી છે.

હવે આ ચાલુ ત્રણ ગાથાવડે બીજા એક મતનું વિવરણ કરવા પહેલાં અહીં ઉપયોગી એવો

૧૮૨-‘વત્તીસસયં ચંદા, વત્તીસસયં ચ સૂરિયા સયયં । સપસેણીએ સચ્વે, માણુસલિત્તે પરિમપતિ ॥૧૧॥’

[પં. ૫.]

૧૮૩-ગાથા ૮૩-૮૪-૮૫ દિગમ્બર સંપ્રદાયની હોય તેમ પણ શ્રુતવૃદ્ધોનું કથન છે.

અને આ ચન્દ્રીયા સંગ્રહણી ગ્રન્થની ટીકામાં જણાવેલો એક દિગમ્બર મત જોઈ લઈએ—

❖ [દ્વિતીય] દિગમ્બરીયમતનિરૂપણ^{૧૬૪} ❖

મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર કયા દ્વીપ—સમુદ્રમાં કેટલી કેટલી ચન્દ્ર—સૂર્યની પંક્તિઓ હોય ? તે પંક્તિઓ કેવી રીતે વ્યવસ્થિત હોય ? તેમજ પ્રત્યેક પંક્તિમાં કેટલા કેટલા ચન્દ્ર તથા સૂર્ય હોય અને તે ચન્દ્ર—સૂર્યવિમાનોનું પરસ્પર અંતર કેટલું હોય ? તે 'દિગમ્બરસચાર્ય'નાં મત પ્રમાણે જણાવાય છે.

મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્ર—સૂર્યની વ્યવસ્થા સંબંધમાં ત્રણ મતો પ્રવર્તે છે. તેમાં એક મત ચાલુ ગ્રન્થકારનો, જે અગાઉ ૭૮—૭૯ ગાથા વડે કહેવાઈ ગયો છે. અત્યારે કહેવાતો દિગમ્બરીય મત તે બીજો અને ત્રીજો ૮૩—૮૪—૮૫ એ ત્રણ ગાથાના વિવેચન વડે કહેવાશે.

મનુષ્યક્ષેત્ર બહારનું અર્ધપુષ્કરવર ક્ષેત્ર આઠ લાખ યોજનપ્રમાણ વલયવિષ્કમ્ભવાળું છે. તેમાં આ બીજાં (દિગમ્બરીય) મત પ્રમાણે આઠ પંક્તિઓ રહેલી છે. અહીં એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અત્યારસુધી જે ચન્દ્ર—સૂર્ય—નક્ષત્રાદિની પંક્તિઓ સમગ્રેણીએ લેવામાં આવતી હતી તે પ્રમાણે ન લેતાં પરિરયાકારે (વર્તુલાકારે) લેવાની છે અને ગોળ કે માળાકારે રહેલી તે પ્રત્યેક પંક્તિઓ એક એક લાખ યોજનને અંતરે રહેલી છે. મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં વર્તતી આઠ પંક્તિઓ પૈકી પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૫ ચન્દ્રો અને ૧૪૫ સૂર્યો આવેલા છે. આ માળાકારે રહેલ પંક્તિમાં ચન્દ્રથી સૂર્યનું અંતર સાધિક ૫૦૦૦૦—પચાસ હજાર યોજન છે અને ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અથવા તો સૂર્યથી સૂર્યનું અંતર સાધિક ૧૦૦૦૦૦ (એક લાખ) યોજન છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે આ પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૫ ચન્દ્રો અને ૧૪૫ સૂર્યો છે એટલે કે બન્નેની એકંદર સંખ્યા ૨૯૦ની છે અને એક ચન્દ્રથી સૂર્યનું અંતર સાધિક પચાસ હજાર યોજનનું છે, તો ૧૪૫ ચન્દ્રો અને ૧૪૫ સૂર્યોને માળાકારે રહેવામાં કેટલું ક્ષેત્ર જોઈએ ? અથવા ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અને સૂર્યથી સૂર્યનું અંતર સાધિક એક લાખ યોજન છે તો ૧૪૫ ચન્દ્રને અથવા ૧૪૫ સૂર્યને પરિરયાકારે ગોઠવવામાં કેટલું ક્ષેત્ર જોઈએ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે તે માટે ૧૪૫૪૬૪૭૭—એક કોડ, પીસ્તાલીશ લાખ, છતાલીશ હજાર, ચારસો ને સીત્તોતેર યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્ર જોઈએ. અર્થાત્ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પુષ્કરાર્ધમાં વર્તતી ચન્દ્ર—સૂર્યની માળાકારે રહેલી પ્રથમ પંક્તિનો પરિધિ ૧૪૫૪૬૪૭૭ યોજન પ્રમાણ હોય.

હવે બીજી રીતે પ્રશ્ન થઈ શકે કે—એક ચન્દ્રથી એક સૂર્યનું અંતર પચાસ હજાર યોજન છે તો ૧૪૫૪૬૪૭૬ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં કેટલા ચન્દ્ર અથવા સૂર્યનો સમાવેશ થઈ શકે ? અથવા એક સૂર્યથી બીજા સૂર્યનું અને એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રનું અંતર સાધિક એક લાખ યોજન છે તો

૧૮૪. દિગમ્બર સંપ્રદાયના મતની પ્રકોપેલી 'કર્મપ્રકૃતિપ્રાચૂત'ની જે મૂલ ગાથાઓ તે આ રહી—

ચંદાઓ સૂરસ્સ ગ, સૂરા ચંદસ્સ અંતરં હોઈ । પન્નાસસહસ્સાઈ, તુ જોઝણાઈ, સમહિઆઈ ॥૧॥

પળયાલસયં પઢમિ—સ્તુયાઈ પંતીપ્ ચંદસૂરાણં । તેણ પરં પંતીઓ, છગસત્તગ્ગુહિઓ નેયા ॥૨॥

ચંદાણ સબ્બસંઘા, સત્તત્તીસાઈ તેરસસયાઈ । પુક્કરવરદીવિઝરહ્મે, સૂરાણ વિ તત્તિઆ જાણ ॥૩॥

૧૪૫૪૬૪૭૭ યોજન પ્રમાણ પરિધિ-ક્ષેત્રમાં કેટલા ચન્દ્ર અથવા સૂર્યનો સમાવેશ થઈ શકે ? આ બંને પ્રકારના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં '૧૪૫ ચન્દ્ર અથવા ૧૪૫ સૂર્યનો સમાવેશ થઈ શકે' એવો જવાબ આવશે. આ પ્રમાણે પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૫ સૂર્યો અને ૧૪૫ ચન્દ્રો હોય છે.

હવે બાકી રહેલી સાત પંક્તિઓમાં સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યાનો વિચાર કરીએ.

બીજી પંક્તિ પ્રથમ પંક્તિથી એક લાખ યોજન દૂર જઈએ ત્યાં પરિરયાકારે રહેલી છે. તે સ્થાનનો પરિધિ ગણિતની રીતિએ પ્રથમ પંક્તિના પરિધિની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રના વિષ્કમ્ભમાં વૃદ્ધિ થવાથી પ્રથમ પંક્તિના પરિધિની અપેક્ષાએ મોટો થાય છે.

એવો સામાન્ય નિયમ છે કે 'જે ક્ષેત્રનો જેટલો વિષ્કમ્ભ હોય તેથી લગભગ ત્રિગુણ ઉપરાંત પરિધિ હોય.'

આ નિયમ મુજબ બીજી પંક્તિનો પરિધિ ૧૫૧૭૮૮૩૨ યોજનપ્રમાણ આવે છે. અને ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અને ચન્દ્રથી સૂર્યનું તેમજ સૂર્યથી સૂર્યનું અને સૂર્યથી ચન્દ્રનું અંતર તો પ્રથમ પંક્તિમાં જણાવ્યું (એકબીજાને ૫૦ હજાર, પરસ્પર સાધિક લાખ યોજન) તેટલું જ છે. એથી (આ બીજી પંક્તિનો પરિધિ વિશેષ હોવાથી) આ પંક્તિમાં પ્રથમ પંક્તિની અપેક્ષાએ છ ચન્દ્ર તથા છ સૂર્ય વધારે હોય છે. અહીં વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે-પ્રથમ પંક્તિના પરિધિ કરતાં બીજી પંક્તિનો પરિધિ સાધિક છ લાખ યોજન વધારે છે. એટલે બંને બાજુએ લાખ-લાખ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રવિષ્કમ્ભ વધવાથી ૨ લાખ યોજન ક્ષેત્ર વધે ત્યારે 'ત્રિગુણ' નિયમ પ્રમાણે તે સ્થાનનો પરિધિ ૬૩૨૪૫૫ યોજન, ૨ ગાઉ, ૫૪ ધનુષ્ય, ૨૭ અંગુલ થાય. એક ચન્દ્રથી સૂર્યનું અંતર પચાસ હજાર યોજન છે, એટલે તેટલા અધિક ક્ષેત્રમાં છ ચન્દ્ર અને છ સૂર્યની સંખ્યાની વૃદ્ધિ થઈ, અને તે પણ વાસ્તવિક છે. અર્થાત્ પ્રથમ પંક્તિમાં જેમ ૧૪૫ ચન્દ્ર અને ૧૪૫ સૂર્ય છે તેમ બીજી પંક્તિમાં ૧૫૧ ચન્દ્ર અને ૧૫૧ સૂર્ય છે. ત્રીજી પંક્તિ બીજી પંક્તિથી એક લાખ યોજન દૂર છે. તેનો પરિધિ સાધિક ૧૫૮૧૧૩૮૭ યોજન પ્રમાણ થાય છે, જેથી બીજી પંક્તિ કરતાં સાત ચન્દ્ર અને સાત સૂર્યની સંખ્યાનો વધારો થાય, એટલે ત્રીજી પંક્તિમાં ૧૫૮ ચન્દ્ર અને ૧૫૮ સૂર્ય હોય.

આ પ્રમાણે આગળની પંક્તિઓ માટે વિચારી લેવું.

એટલે કે બે પંક્તિમાં છ છ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા વધારવી અને ત્યાર બાદ એક પંક્તિમાં સૂર્ય-ચન્દ્રની સાત સંખ્યાને વધારવી. એ પ્રમાણે કરવાથી ચોથી પંક્તિમાં (ત્રીજી પંક્તિના ૧૫૮+૬=) ૧૬૪ ચન્દ્રો અને ૧૬૪ સૂર્યો આવશે. પાંચમી પંક્તિમાં (ચોથી પંક્તિના ૧૬૪+૬=) ૧૭૦ ચન્દ્રો અને ૧૭૦ સૂર્યો પ્રાપ્ત થશે. છઠ્ઠી પંક્તિમાં (પાંચમી પંક્તિના ૧૭૦+૭=) ૧૭૭ ચન્દ્રો અને ૧૭૭ સૂર્યો પ્રાપ્ત થશે. સાતમી પંક્તિમાં (છઠ્ઠી પંક્તિના ૧૭૭+૬=) ૧૮૩ ચન્દ્રો અને ૧૮૩ સૂર્યોની સંખ્યા આવશે, અને આઠમી પંક્તિમાં (સાતમી પંક્તિના ૧૮૩+૬=) ૧૮૯ ચન્દ્ર અને ૧૮૯ સૂર્યની સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રમાણે આઠે પંક્તિના મળી કુલ ૧૩૩૭ ચન્દ્રો અને ૧૩૩૭ સૂર્યો (=કુલ સંખ્યા ૨૬૭૪) મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના અર્ધપૃષ્ઠરવર દ્વીપમાં રહેલા છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત દિગમ્બરીય મતાનુસારે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર બાહ્યપૃષ્ઠરાધવર્તી ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિવ્યવસ્થા દર્શાવી.

હવે આગળ આગળના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં યાવત્ લોકાન્ત સુધી સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યા કેટલી છે ? તે જણાવાય છે.

✽ મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર સમગ્ર દ્વીપ-સમુદ્રને વિષે ચન્દ્રાદિત્યસંખ્યાવિચાર ✽

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના અર્ધપુષ્કરદ્વીપમાં આઠમી પંક્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પચાસ હજાર યોજન ગયા પછી પુષ્કરવરદ્વીપ સમાપ્ત થાય છે. ત્યારબાદ પુષ્કરસમુદ્રમાં પચાસ હજાર યોજન જઈએ એટલે પ્રથમની માફક પરિચયાકારે (વલયાકારે) ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિનો પ્રારંભ થાય છે. બીજી ચન્દ્ર-સૂર્યની વલયાકારે રહેલી પંક્તિનું અંતર એક લાખ યોજન પ્રમાણ ઉપર કહેલું છે. તે આ રીતિએ બરાબર આવે છે. હવે એ પુષ્કરસમુદ્રમાં રહેલી પ્રથમ પંક્તિમાં કેટલા ચન્દ્ર-સૂર્યો હોય ? તે સંબંધમાં વિચાર કરતાં એવું જણાવેલું છે કે-પ્રથમ દ્વીપ અથવા સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં જેટલા સૂર્ય અને ચન્દ્રની સંખ્યા હોય તેથી બમણી સંખ્યા આગળના દ્વીપ અથવા સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં હોય. સમયક્ષેત્ર બહાર અર્ધપુષ્કરદ્વીપની પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૫ ચન્દ્રો અને ૧૪૫ સૂર્યોની સંખ્યા હોવાથી પુષ્કરસમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૮૦ ચન્દ્રો અને ૨૮૦ સૂર્યો હોય. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિ માટે સમજવું, હવે આ પુષ્કરસમુદ્ર બત્રીશ લાખ યોજનનો પહોળો

૧૮૫. દ્વિતીય દિગમ્બર મતમાં જણાવ્યું છે કે ઈષ્ટ દ્વીપ અથવા સમુદ્રની અંતિમ પંક્તિગત ચન્દ્રથી સૂર્યની સંખ્યા આવ્યા બાદ તે ઈષ્ટ દ્વીપ અથવા સમુદ્રથી આગળના દ્વીપ અથવા સમુદ્રમાં રહેલી પ્રથમ પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જાણવા માટે પ્રથમના દ્વીપ અથવા સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને દ્વિગુણ કરવી, અને તેમ કરતાં (મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધની પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૫ ચન્દ્ર અને ૧૪૫ સૂર્ય હોવાથી) પુષ્કરોદસમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૮૦ ચન્દ્ર અને ૨૮૦ સૂર્ય સંખ્યા આવી, અહીં ખાસ વિચારણા ઊભી થાય છે; કારણકે દિગમ્બર મત પ્રમાણે આ પ્રથમ જ કહેવાયું છે કે જો પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જાણવી હોય તો તેનો પરિધિ કાઢ્યા બાદ તેમાં એક એક લાખ યોજનના અંતરે ચન્દ્ર અને એક એક લાખ યોજનના અંતરે સૂર્ય રહી શકે, એટલે કે ચન્દ્રથી સૂર્યનું અંતર પચાસ હજાર યોજન, અને ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અથવા સૂર્યથી સૂર્યનું અંતર એક લાખ યોજન રહે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરતાં જેટલી સંખ્યા આવે તેટલી વિવશિત પંક્તિમાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જાણવી. હવે આપણે વિચાર કરશું તો આ મત પ્રમાણે આગળ આગળની પંક્તિઓમાં ક્રમશઃ છ-છ અને સાત ચન્દ્ર-સૂર્યની વૃદ્ધિ કરતાં મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પુષ્કરાર્ધમાં આઠમી પંક્તિમાં ૧૮૮ ચન્દ્ર અને ૧૮૮ સૂર્ય છે જ્યારે ઉપર કહેલ દ્વિગુણ કરવાની પદ્ધતિએ પુષ્કરોદસમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિ (૧૪૫×૨=) ૨૮૦ ચન્દ્ર અને ૨૮૦ સૂર્યની સંખ્યા કહેવામાં આવે છે. બે લાખ યોજનનો વિષ્કમ્બ વધારે થવાથી પરિધિમાં વૃદ્ધિ થાય, અને તે હિસાબે છ છ અને સાત ચન્દ્ર-સૂર્યની ક્રમશઃ પૂર્વ સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થાય તે બરાબર છે. પરંતુ મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધની અંતિમ પંક્તિમાં ૧૮૮ ચન્દ્ર-સૂર્ય છે, અને દ્વિગુણ કરવાની ઉપર જણાવેલ પદ્ધતિએ પુષ્કરોદસમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૮૦ ચન્દ્ર અને ૨૮૦ સૂર્ય આવે છે તો એક સાથે ૧૦૧ ચન્દ્ર-સૂર્યની વૃદ્ધિ શી રીતે થઈ ? અથવા વૃદ્ધિ થઈ તો ચન્દ્રથી સૂર્યનું પચાસ હજાર યોજન અને ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અથવા સૂર્યથી સૂર્યનું એક લાખ યોજનપ્રમાણ અંતર શી રીતે આવી શકે ? કારણકે તેટલા અંતરની તે વ્યવસ્થા પ્રમાણે તે પુષ્કરોદસમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિનો પરિધિ ૬૩ લાખ યોજનપ્રમાણ વિષ્કમ્બની અપેક્ષાએ લગભગ ૨૦૦૦૦૦૦૦ (બે કોડ) જેટલો થવા જાય છે, તેટલા યોજનપ્રમાણ પરિધિમાં ૨૮૦ ચન્દ્ર અને ૨૮૦ સૂર્ય પચાસ પચાસ હજાર યોજનને અંતરે શી રીતે રહી શકે ? તે સંબંધી ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા ન્યૂન થાય તો જ તેટલા પરિધિમાં પચાસ હજાર યોજનના અંતરનું વ્યવસ્થિતપણું રહે, અથવા ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા ૨૮૦ લેવામાં આવે તો પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રોમાં અંતરના વ્યવસ્થિતપણાનો નિયમ નહિ રહી શકે.

હોવાથી લાખ લાખ યોજનને અંતરે રહેલી બાકીની ૩૧ પંક્તિઓમાં કેટલા કેટલા ચન્દ્રો અને સૂર્યો હોય ? તે અહીં કહેવાય છે. અગાઉ મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધમાં સૂર્ય-ચન્દ્રની સંખ્યા માટે જે વ્યવસ્થા બતાવી છે તે વ્યવસ્થા અહીં પણ સમજવાની છે, એટલે કે એક એક લાખ યોજનના આંતરે રહેલી પંક્તિઓનો જેટલો પરિધિ થાય અને તે પરિધિમાં સૂર્યથી ચન્દ્રનું પચાસ હજાર યોજન અંતર તેમજ સૂર્યથી સૂર્યનું અથવા ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું એક લાખ યોજનપ્રમાણ અંતર રહે તેવી વ્યવસ્થા કરતાં જેટલા સૂર્યો અથવા ચન્દ્રોનો સમાવેશ થઈ શકે તેટલા સૂર્ય-ચન્દ્રોની સંખ્યા જાણવી આ પ્રમાણે કરતાં પ્રથમ પંક્તિગત સૂર્ય-ચન્દ્રોની સંખ્યાની અપેક્ષાએ બીજી પંક્તિમાં ૯ ચન્દ્રો અને ૯ સૂર્યોની સંખ્યાની વૃદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૮૦ ચન્દ્ર-સૂર્યો છે જ્યારે બીજી પંક્તિમાં ૨૮૬ ચન્દ્રો અને ૨૮૬ સૂર્યો છે. ત્રીજી પંક્તિમાં સાત ચન્દ્રો અને સાત સૂર્યોની વૃદ્ધિ થવાથી ૩૦૩ ચન્દ્રો અને ૩૦૩ સૂર્યો છે. ચોથી પંક્તિમાં ૯ ૯ ચન્દ્રો-સૂર્યોની વૃદ્ધિ થતાં (૩૦૩+૬=) ૩૦૯ ચન્દ્રો અને ૩૦૯ સૂર્યો હોય, પાંચમી પંક્તિમાં પુનઃ ૯ ૯ ચન્દ્રો-સૂર્યોની વૃદ્ધિ થવાથી (૩૦૯+૬=) ૩૧૫ ચન્દ્રો ૩૧૫ સૂર્યો થાય. પુનઃ છઠી પંક્તિમાં સાત સાત ચન્દ્ર-સૂર્યોની વૃદ્ધિ થતાં (૩૧૫+૭=) ૩૨૨ ચન્દ્રો અને ૩૨૨ સૂર્યો હોય. ત્યારપછીની પંક્તિઓમાં પણ પ્રથમની માફક બે વખત ૯ ૯ ચન્દ્ર-સૂર્યોની અને એકવાર સાત ચન્દ્રો અને સાત સૂર્યોની વૃદ્ધિ કરતાં જવું, એમ કરતાં જ્યારે ઈષ્ટદ્વીપ અથવા સમુદ્રની છેલ્લી પંક્તિ આવ્યા બાદ આગળના દ્વીપ અથવા સમુદ્રમાં વર્તતી પ્રથમ પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યા જાણવા માટે પૂર્વના દ્વીપ અથવા સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યાને દ્વિગુણ કરતાં જે સંખ્યા આવે તે સંખ્યા તે દ્વીપ અથવા સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની જાણવી. ત્યારબાદ એકવાર છની વૃદ્ધિ, પછી એકવાર સાતની વૃદ્ધિ, ત્યારબાદ બે પંક્તિમાં ૯ છની વૃદ્ધિ અને એકવાર સાતની વૃદ્ધિ, એ પ્રમાણે યાવત્ ઈષ્ટ દ્વીપ અથવા સમુદ્રની અંતિમ પંક્તિ સુધી વિચારવું, એ પ્રમાણે પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રમાં વર્તતી ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા સ્વયં વિચારી લેવી.

॥ इति दिगम्बरमतेन मनुष्यक्षेत्रबहिर्वर्तिचन्द्र-सूर्यपंक्तिव्यवस्था संख्याकरणं च ॥

[આ પ્રમાણે પ્રાસંગિક દિગમ્બરમતનું નિરૂપણ કર્યું હવે આ ગ્રન્થકાર મહર્ષિએ ૮૩-૮૪-૮૫ ગાથાવડે જે કોઈ એક પ્રસિદ્ધ આચાર્યનું મતાંતર જણાવેલું છે તે તૃતીય મતનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.]

॥ तृतीयमतनिरूपण^{१६६} ॥

મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર આઠ લાખ યોજનપ્રમાણ વલયવિષ્કમ્ભવાળા અર્ધપુષ્કરદ્વીપમાં વલયાકારે એક એક લાખ યોજનને અંતરે આઠ પંક્તિઓ રહેલી છે. પ્રથમ પંક્તિ માનુષોત્તરપર્વતથી ૫૦૦૦૦ (પચાસ હજાર) યોજન દૂર રહેલી છે. ^{૧૬૭}મનુષ્યક્ષેત્ર (પીસ્તાલીશ લક્ષ યોજનપ્રમાણ વિષ્કમ્ભવાળું હોઈ તે)નો પરિધિ ૧૪૨૩૦૨૪૮ યોજનપ્રમાણ છે. બન્ને બાજુનાં પચાસ પચાસ હજાર યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થવાથી પરિધિમાં વૃદ્ધિ થતાં પ્રથમ પંક્તિનો પરિધિ ૧૪૫૪૬૪૭૬ યોજન જેટલો થાય.

૧૮૬. આ મતને 'ત્રિલોકસાર' ગ્રન્થના કર્તા [દિગમ્બરાચાર્ય] સંમત છે.

૧૮૭. 'एगं ज्ञेयणकोडी, लक्खा बायाल तीसइ सहस्सा । समयक्खितपरिओ दो चेव सया अउणपन्ना ॥१॥

એ પંક્તિમાં ૭૨ ચન્દ્રો અને ૭૨ સૂર્યો રહેલા છે. ચન્દ્ર-સૂર્ય બન્નેનો સરવાળો કરતાં(૭૨+૭૨=) ૧૪૪ થાય, એ ૧૪૪ની સંખ્યાવડે ૧૪૫૪૬૪૭૬ યોજનપ્રમાણ પરિધિને ભાગ આપતાં ચન્દ્રથી સૂર્યનું અંતર એક લાખ અને એક હજાર સત્તર યોજન અને ઉપર ઓગણત્રીસ ભાગ પ્રમાણ-(૧૦૧૦૧૭^{૩૯}/_{૧૪૪}) આવશે, અને એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રનું અંધવા એક સૂર્યથી બીજા સૂર્યનું ૨૦૨૦૩૪^{૩૯}/_{૭૨} યોજનપ્રમાણ અંતર આવશે. 'જો જાવડ લક્ષ્યાદ'.....એ ગાથાને અનુસારે જે દ્વીપ અથવા સમુદ્ર જેટલા લાખ યોજનપ્રમાણ વિષ્કમ્ભવાળો હોય તે દ્વીપ-સમુદ્રમાં તેટલી ચન્દ્ર-સૂર્યોની પંક્તિઓ પરિચયાકારે વિચારવી. આ મનુષ્યક્ષેત્ર બહારનું પુષ્કરાર્ધક્ષેત્ર આઠ લાખ યોજનપ્રમાણ વિષ્કમ્ભવાળું હોવાથી (પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રમાં આદિ અને અંતનું ૫૦ હજાર યોજનક્ષેત્ર બાતલ રાખી) તેમાં વલયાકારે આઠ પંક્તિઓ એક એક લાખ યોજનને અંતરે રહેલી છે જે સહજ સમજાય તેવી સ્પષ્ટ વાત છે.

આગળ આગળના પ્રત્યેક દ્વીપસમુદ્રમાં, તે તે પંક્તિમાં રહેલી ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યાને તો સુગમતાથી જાણી શકાય, પરંતુ સમગ્ર દ્વીપ અથવા સમુદ્રમાં વર્તતા બધા ચન્દ્રો તથા સૂર્યોની સંખ્યાને શી રીતે જાણવી? તે માટે બાળજીવોને અતિશય ઉપયોગી એવું 'કરણ' બતાવવામાં આવે છે, તે આ પ્રમાણે—

જે જે દ્વીપ-સમુદ્રમાં જેટલી પંક્તિઓ હોય તે તે પંક્તિની સર્વ સંખ્યાને 'ગચ્છ' એવી સાંકેતિક સંજ્ઞા અપાય છે, અને આગળ આગળની પંક્તિઓમાં જે ચાર ચાર ચન્દ્રો-સૂર્યોની વૃદ્ધિ કરવાની છે, તે ચારની સંખ્યાને 'ઉત્તર' એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. હવે 'ગચ્છ'નો 'ઉત્તર'ની સાથે ગુણાકાર કરવો, ત્યારબાદ પ્રાપ્ત થયેલ સંખ્યામાંથી 'ઉત્તર' અર્થાત્ ચારની સંખ્યાને બાદ કરવી, પછી જે દ્વીપ અથવા સમુદ્રને અંગે ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા જાણવી હોય તે દ્વીપ-સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં જે ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા હોય તે સંખ્યાનો પ્રથમ આવેલ સંખ્યામાં પ્રક્ષેપ કરવો. એમ કરતાં જે સંખ્યા આવે તે સંખ્યા તે દ્વીપ અથવા સમુદ્રની છેલ્લી પંક્તિમાં સમજવી. હવે દ્વીપ-સમુદ્રની સર્વ પંક્તિઓમાંના ચન્દ્રો-સૂર્યોની સંખ્યા લાવવા માટે છેલ્લી પંક્તિમાં જે સંખ્યા આવેલ છે તેને પ્રથમની પંક્તિની સંખ્યામાં ઉમેરવી. એ પ્રમાણે કરતાં જે સંખ્યા આવે તેનો જે દ્વીપ અથવા સમુદ્રમાં જેટલી પંક્તિનું ગુચ્છ હોય તેથી અર્ધગુચ્છે એટલે જેટલી પંક્તિઓ હોય તેની અર્ધ સંખ્યાવડે ગુણાકાર કરવાથી ઈષ્ટ દ્વીપ અથવા સમુદ્રમાંની સર્વ પંક્તિઓમાં વર્તતા સર્વ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા આવશે. તે સંબંધી ઉદાહરણ આ પ્રમાણે—

ઉદાહરણ— જેમકે પુષ્કરસમુદ્રમાં આઠ પંક્તિઓ છે, તે આઠને 'ગચ્છ' કહેવાય. એ ગચ્છનો 'ઉત્તર' એટલે ચારવડે ગુણાકાર કરતાં (૮×૪=) ૩૨ આવે, તેમાંથી ચાર બાદ કરીએ એટલે (૩૨-૪=) ૨૮ આવે, એ અઢાલીસમાં પ્રથમ પંક્તિ સંબંધી ૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાનો પ્રક્ષેપ કર્યો એટલે આઠમી પંક્તિ સંબંધી ૧૭૨ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા પ્રાપ્ત થઈ. પુનઃ ૧૭૨માં ૧૪૪ પ્રથમ પંક્તિની સંખ્યા ઉમેરતાં (૧૭૨+૧૪૪=) ૩૧૬ થાય, તેને 'ગુચ્છ' જે આઠ તેનું અર્ધ જે ચાર વડે ગુણવાથી (૩૧૬×૪=) ૧૨૬૪ સંખ્યા સમગ્ર પુષ્કરાર્ધમાં વર્તતા સૂર્ય-ચન્દ્રોની પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં ૬૩૨ ચન્દ્રો અને ૬૩૨ સૂર્યો જાણવા.

એ આઠે પંક્તિ પૈકી પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યો (ચન્દ્ર ૭૨×૭૨ સૂર્ય) છે, બીજી પંક્તિમાં બે ચન્દ્રો તથા બે સૂર્યોની વૃદ્ધિ થતાં ૧૪૮ ચન્દ્ર-સૂર્યો હોય. ત્રીજીમાં ૧૫૨, ચોથીમાં ૧૫૬, પાંચમીમાં ૧૬૦, છઠ્ઠીમાં ૧૬૪, સાતમી પંક્તિમાં ૧૬૮, અને આઠમી પંક્તિમાં ૧૭૨ ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યા હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક ઈષ્ટ દ્વીપ અથવા સમુદ્રમાં વર્તતા સર્વ ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યા જાણી શકાય છે. ॥ **इति तृतीयमतनिरूपणम् ॥**

આ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પરિરયપંક્તિવડે સૂર્ય-ચન્દ્રની વ્યવસ્થા સંબંધી કથન કરનાર એક દિગમ્બરીય મત તેમજ બીજો પ્રસિદ્ધ આચાર્યનો મત દર્શાવવામાં આવ્યો. પરિરય પંક્તિની માન્યતાવાળા આ બન્ને મતકારો વચ્ચે તે તે દ્વીપ-સમુદ્રમાં વર્તતી પરિરય પંક્તિની સંખ્યા સિવાય સૂર્ય-ચન્દ્રાદિ સંખ્યા, સૂર્ય-ચન્દ્રનું અંતર ઇત્યાદિ સર્વ બાબતમાં પ્રાયઃ ^{૧૯૮}ભિન્નતા રહે છે. તે ઉપરાંત કેટલાક ^{૧૯૯}વિચારણીય સ્થળો પણ ઉપસ્થિત થાય છે. જેનો સવિશેષ ખ્યાલ નીચેની ૧૮૮-૧૯૯ નંબરની ટિપ્પણી વાંચવાથી આવી શકશે.

૧૮૮. આશામ્બરીય અને પ્રસિદ્ધમતકાર વચ્ચે પડતી મિશ્રતાઓ-

૧-મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર 'જે દ્વીપ-સમુદ્ર જેટલા લાખ યોજનનો હોય ત્યાં ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિઓ હોય' આ કથન બન્નેને માન્ય છે.

૨-દિગમ્બરમત પ્રમાણે બાહ્ય પુષ્કરાર્ધની પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૫-૧૪૫ ચન્દ્ર-સૂર્યો કહેલા છે; જ્યારે પ્રસિદ્ધ મત પ્રમાણે એ જ પ્રથમ પંક્તિમાં ૭૨ ચન્દ્રો અને ૭૨ સૂર્યો કહેલા છે; અને એથી જ દિગમ્બર મતકારે સ્વોક્ત સંખ્યાને સંગત કરવા ચન્દ્ર-ચન્દ્રનું પરસ્પર અંતર સાધિક લાખ યોજનપ્રમાણ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ મતકારે સ્વોક્ત ૭૨-૭૨ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને સંગત કરવા સાધિક બે લાખ યોજનનું અંતર કહ્યું છે. આગળની અન્ય પંક્તિઓ માટે યથાયોગ્ય સ્વયં વિચારી લેવું.

૩-એ જ પુષ્કરાર્ધની બીજી પંક્તિથી લઈ પ્રત્યેક પંક્તિમાં પૂર્વપંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યોની એકદર જે સંખ્યા હોય તેનાં કરતાં છ ઇ અથવા સાત સાતની વૃદ્ધિ કરવાનું જણાવ્યું અને તે અનુસારે આઠમી પંક્તિમાં ૧૮૮-૧૮૮ ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા પ્રાપ્ત થઈ. જ્યારે આ પ્રસિદ્ધમતકારે આગળ આગળની પ્રત્યેક પંક્તિમાં પ્રથમની પંક્તિની અપેક્ષાએ (બે ચન્દ્ર અને બે સૂર્ય) ચારની સંખ્યાનો વધારો કરવા જણાવ્યું, જેથી છેલ્લી આઠમી પંક્તિમાં (૮૬+૮૬ ચન્દ્ર-સૂર્ય=) ૧૭૨-ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા આવે છે.

૪-આ પ્રમાણે થતાં દિગંબર મતાનુસારે બાહ્યપુષ્કરાર્ધની આઠે પંક્તિના ચન્દ્ર-સૂર્યોની કમશઃ સંખ્યા કુલ ૧૩૩૭-૧૩૩૭ની આવે છે. જ્યારે પ્રસિદ્ધ મતકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે બાહ્યપુષ્કરાર્ધમાં કુલ ૬૩૨ ચન્દ્રો અને ૬૩૨ સૂર્યોની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

૫-વળી દિગમ્બર મતકારે પુષ્કરવરસમુદ્રોની પ્રથમ પંક્તિમાં સૂર્ય-ચન્દ્રોની સંખ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે એવું જણાવ્યું કે પુષ્કરવરદ્વીપની પ્રથમ પંક્તિમાં ચન્દ્ર-સૂર્યોની જે સંખ્યા હોય તેને દ્વિગુણ કરવી, તેમ કરતાં પુષ્કરવરસમુદ્રમાં પ્રથમ પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય. ત્યારબાદ પંક્તિઓમાં છ છ અથવા સાત સાતની વૃદ્ધિ કરવી, અને એ પ્રમાણે પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રો માટે સમજવું. એટલે કે પ્રથમ પંક્તિ માટે આગલા દ્વીપ-સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિથી દ્વિગુણપણું અને ત્યારબાદ છ છ સાત સાતની વૃદ્ધિ સમજવી. જ્યારે પ્રસિદ્ધ મતકારે પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રોમાં પ્રથમ પંક્તિ માટે તેમજ આગળની પંક્તિઓ માટે ચાર ચારની વૃદ્ધિ કરવાનું જણાવ્યું.

સૂચના—'ત્રિગુણકરણ'નો જે સૈદ્ધાંતિક મત તે સ્વતંત્ર હોવાથી ઉક્ત બન્ને મતકારોની સાથે તેની સરખામણી કરવાની જરૂર નથી કારણકે તે 'ત્રિગુણકરણ' પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ચન્દ્ર-સૂર્યની કોઈ પણ પ્રકારની નિશ્ચિત વ્યવસ્થા બતાવવામાં આવી નથી.

દિગંબરીયમત 'કર્મપ્રાભૃત' ગ્રન્થમાંથી ઉદ્ધરેલો છે, જ્યારે ૮૩-૮૪-૮૫ ગાથાવડે કહેવાયેલ પ્રસિદ્ધ આચાર્યનો મત કયા ગ્રન્થ ઉપરથી કહેવામાં આવેલો છે તેની માહિતી નહિ મળતી હોવાથી જ્ઞાનીગમ્ય છે; તો પણ આ બન્ને મતકારો મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર સૂર્ય-ચન્દ્રની વ્યવસ્થા પરિરયાકારે જણાવે છે તે વાત તો ચોક્કસ છે.

મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર સૂર્ય-ચન્દ્રોની સંખ્યા તેમજ વ્યવસ્થા બાબતમાં જે બન્ને મતો ઉપર જણાવ્યા તે અપેક્ષાએ સૂર્યચન્દ્રની સંખ્યાના વિષયમાં બહુશ્રુત પુરુષો 'ત્રિગુણા પુલ્લિલજુયા' એ ગાથાવડે પ્રાપ્ત થતું જે ત્રિગુણકરણ તેને જ સર્વમાન્ય જણાવે છે. જે બાબત પ્રથમ કહેવાઈ ગઈ છે. આ ત્રિગુણકરણ પ્રમાણે પુષ્કરવરદ્વીપમાં પ્રાપ્ત થતી ૧૪૪-૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યાને કેવી રીતે વ્યવસ્થિત કરવી તે બાબત વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. ૧૪૪-૧૪૪ ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યા પૈકી મનુષ્યક્ષેત્રમાં આવેલા અભ્યંતરપુષ્કરાર્ધના ૭૨-૭૨ ચન્દ્ર-સૂર્યોની વ્યવસ્થા પ્રથમ જણાવેલ હોવાથી મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાર્ધમાં બાકીના ૭૨-૭૨ ચન્દ્ર-સૂર્યોને પૂર્વોક્ત બન્ને મતકારોનાં મન્તવ્ય પ્રમાણે પરિરયાકારે કે સૂચીશ્રેણીએ સમજવા? એ પ્રશ્ન ઊભો રહે છે. યદ્યપિ પંક્તિની વ્યવસ્થા તો પરિરયાકારે તેમજ સમશ્રેણીએ એમ બન્ને પ્રકારે થઈ શકે છે, તો પણ ૭૨-૭૨ ચન્દ્ર-સૂર્યોની પરિરયાકારે વ્યવસ્થા કરવા જતાં સૂર્ય-ચન્દ્રનું તેમજ સૂર્ય-સૂર્યનું અને ચન્દ્ર-ચન્દ્રનું પચાસ હજાર યોજન તેમજ એક લાખ યોજનપ્રમાણ જે અંતર નિશ્ચિત કરેલું છે, તે નિશ્ચયમાં ભંગ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી પરિરય

૧૮૮-આશામ્બરીય અને પ્રસિદ્ધમતકારને અંગે ચન્દ્ર-સૂર્યની અલ્પવિચારણા ॥

પ્રસિદ્ધ મતકારની અપેક્ષાએ એ વિચારવાનું છે કે જ્યારે ગાથા ૬૫મીમાં મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર નિશ્ચયથી કોઈપણ પંક્તિસ્થાને ચન્દ્ર-સૂર્યનું પચાસ હજાર યોજનપ્રમાણ અંતર જણાવવામાં આવ્યું છે ત્યારે આ ૮૩-૮૪મી ગાથામાં ચન્દ્ર-સૂર્યનું પચાસ હજાર યોજન અંતર ન કહેતાં (મતાંતરે) ૧૦૧૦૧૭ યોજન $\frac{9}{26}$ ભાગ (અથવા $\frac{26}{188}$ ભાગ) પ્રમાણ અંતર પ્રાપ્ત થાય તેવી રીતે સૂર્ય-ચન્દ્રની વ્યવસ્થા જણાવેલ છે. વળી ગાથા ૬૬મીમાં ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું અને સૂર્યથી સૂર્યનું સાધિક એક લાખ યોજનપ્રમાણ અંતર કહ્યું છે જ્યારે આ ૮૩-૮૪ ગાથાઓના મત પ્રમાણે ૨૦૨૦૩૪ $\frac{26}{93}$ યોજનપ્રમાણ અંતર પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પણ પ્રથમની પંક્તિઓ માટે જ. તેથી આગળ આગળની અન્ય પંક્તિઓમાં સૂર્ય-ચન્દ્રનું અંતર જાણવા માટે તો એવી વ્યવસ્થા જણાવી છે કે-તે તે પરિરય પંક્તિસ્થાને જેટલો પરિધિ આવે તે પરિધિને તે પંક્તિગત ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાવડે ભાગ આપતાં જવાબમાં જે રાશિ આવે તેટલું ચન્દ્ર-સૂર્યનું અંતર સમજવું.

આ પ્રમાણે દિગમ્બર મતકારે તો ગાથા ૬૫-૬૬માં કહ્યા પ્રમાણે પચાસ હજાર યોજન તેમજ સાધિક લાખ યોજન અંતર જણાવેલું છે અર્થાત્ તે અંતર આ મતકારને માન્ય છે, પરંતુ આ માન્યતા તેમની પ્રથમ પંક્તિ માટે જ છે કે સર્વ પંક્તિ માટે છે? બાહ્યપુષ્કરાર્ધદ્વીપ માટે જ છે કે કોઈ પણ દ્વીપ-સમુદ્ર માટે છે? એ તો બહુશ્રુત પુરુષો પાસેથી વિચારવાનું રહે છે. કારણકે જો પ્રથમ પંક્તિ માટે હોય તો અન્ય પંક્તિઓ માટે શું સમજવું? વળી પુષ્કરાર્ધદ્વીપ પછીના પુષ્કરસમુદ્ર વગેરે દ્વીપ-સમુદ્રોમાં તેઓના મત પ્રમાણે પ્રથમ પંક્તિમાં પૂર્વ દ્વીપ અથવા સમુદ્રની પ્રથમ પંક્તિની અપેક્ષાએ દ્વિગુણ (જેમ પુષ્કરસમુદ્રમાં ૨૮૦) સંખ્યા આવવાથી તેમજ તે પ્રથમ પંક્તિસ્થાને પરિધિનું અમુક પ્રમાણ હોવાથી પચાસ હજાર તેમજ લાખ યોજનનું અંતર શી રીતે સંગત થઈ શકે? ઇત્યાદિ સર્વ વિચારણા ગીતાર્થ બહુશ્રુતોને આધીન છે. (આ અંગે ૧૨૮મી ટિપ્પણી વાંચવાથી વિશેષ ખ્યાલ આવશે.)

સૂચના—ત્રિગુણકરણના મત પ્રમાણે તો ૫૦ હજાર યોજનનું અંતર તેમજ લાખ યોજનનું અંતર જે કહ્યું છે તે નિશ્ચિત છે. પંક્તિવ્યવસ્થા સંબંધી જો કે અનિશ્ચિતપણું છે તો પણ 'સૂર્યપ્રભવિત' વગેરે ગ્રન્થોના પાઠ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર તે જ ઉક્ત અંતર સમજવાનું છે.

પંક્તિની વ્યવસ્થા ઉચિત જણાતી નથી, જ્યારે સૂચીશ્રેણીની વ્યવસ્થા માટે શ્રી સૂર્યપ્રજાપ્તિ પ્રમુખ ગ્રન્થોમાં સ્પષ્ટ પાઠો હોવાથી (સામાન્ય દોષ પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં પણ) સૂચીશ્રેણીની વ્યવસ્થા જ માન્ય રાખવી ઉચિત લાગે છે. આ ^{૨૦૦}સૂચીશ્રેણી-સમશ્રેણીની વ્યવસ્થા પણ બે ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે

૨૦૦-ત્રિગુણકરણ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્રબહાર ચન્દ્ર-સૂર્યની વ્યવસ્થા સંબંધી અલ્પવિચાર ॥

પ્રથમ-મુખ્ય સૈદ્ધાન્તિક મત 'ત્રિગુણા ઘુંવિતજુયા'નો જે છે તે મતને અનુસાર બાહ્યપુષ્કરાર્ધમાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્યની કુલ સંખ્યા કહી અર્થાત્ આઠ લાખ યોજન પ્રમાણ બાહ્યપુષ્કરાર્ધમાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્ય જણાવ્યા.

દિગમ્બરીય મત પ્રમાણે તેમજ પ્રસિદ્ધમત પ્રમાણે તે જ બાહ્યપુષ્કરાર્ધક્ષેત્ર (આઠ લાખ યોજનપ્રમાણ વિષ્કમ્બમાંથી પ્રારંભના અને અંતના પચાસ પચાસ-હજાર યોજન બાદ કરતાં બાકી રહેલ સાત લાખ યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્ર)માં લાખ લાખ યોજનને અંતરે પરિરયાકારે ચન્દ્ર-સૂર્યની આઠ પંક્તિઓ જણાવવામાં આવેલી છે, અને તે પ્રત્યેક પંક્તિમાં વર્તતી તે તે ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાને ઉક્ત અંતર પ્રમાણે સંગત કરી બતાવી છે, તે પ્રમાણે આ સિદ્ધાંતકારના 'ત્રિગુણકરણ'ના મત પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતી ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યાને પરિરય-વલયાકારે સંગત કરવી વિચાર કરતાં ઉચિત લાગતી નથી; કારણકે પરિરયાકારે જો લેવામાં આવે તો લાખ લાખ યોજનને અંતરે આઠ પંક્તિઓ માનવી પડે, અને એ પ્રમાણે માનતાં ચન્દ્ર સૂર્યની એકંદર સંખ્યા જે ૧૪૪ની છે તેની બાહ્યપુષ્કરાર્ધમાં સમાવેશ કરવાનો હોવાથી પ્રત્યેક પરિરય પંક્તિમાં એકંદર ચન્દ્ર સૂર્યની સંખ્યા ૧૮ જેટલી અલ્પ પ્રાપ્ત થાય. એ ૧૮ ચન્દ્ર-સૂર્યોની સંખ્યાને પ્રથમ કહેલા ૧૪૫૪૬૪૭૬ યોજનપ્રમાણ પરિધિમાં પચાસ પચાસ હજાર યોજનના હિસાબે વિચારીએ તો પૂર્વોક્ત કહેલ પરિધિમાં ઘણું ક્ષેત્ર ખાલી રહી જાય. વળી આગળ આગળની પરિરય પંક્તિનો પરિધિ વિશેષ પ્રમાણવાળો હોવાથી તે પરિધિનું તો ઘણું ક્ષેત્ર ચન્દ્ર સૂર્ય વિનાનું રહે. માટે પરિરયાકારે પંક્તિઓ માનવી એ વિચારદષ્ટિએ યોગ્ય જણાતું નથી.

હવે સૂચીશ્રેણીની વ્યવસ્થા માટે વિચાર કરીએ-

મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તતી સૂચીશ્રેણી પ્રમાણે રહેલી ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિની માફક, આ બાહ્યપુષ્કરાર્ધમાં ૭૬-૭૬ સૂર્યોની બે અને ૭૬-૭૬ ચન્દ્રોની બે પંક્તિઓ પણ ઘટી શકતી નથી; કારણકે તે પ્રમાણે કરવા જતાં આઠ લાખ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં-૭૬ સૂર્યો અથવા ચન્દ્રોને સૂચીશ્રેણીએ ગોઠવતાં ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું સૂર્યથી સૂર્યનું તેમજ ચન્દ્રથી સૂર્યનું શાસ્ત્રમાં જણાવેલ ઈષ્ટ અંતર પ્રાપ્ત થતું નથી તથા સૂર્યાન્તરિત ચન્દ્રો અને ચન્દ્રાન્તરિત સૂર્યો હોવા જોઈએ તે પણ મળી શકતા નથી.

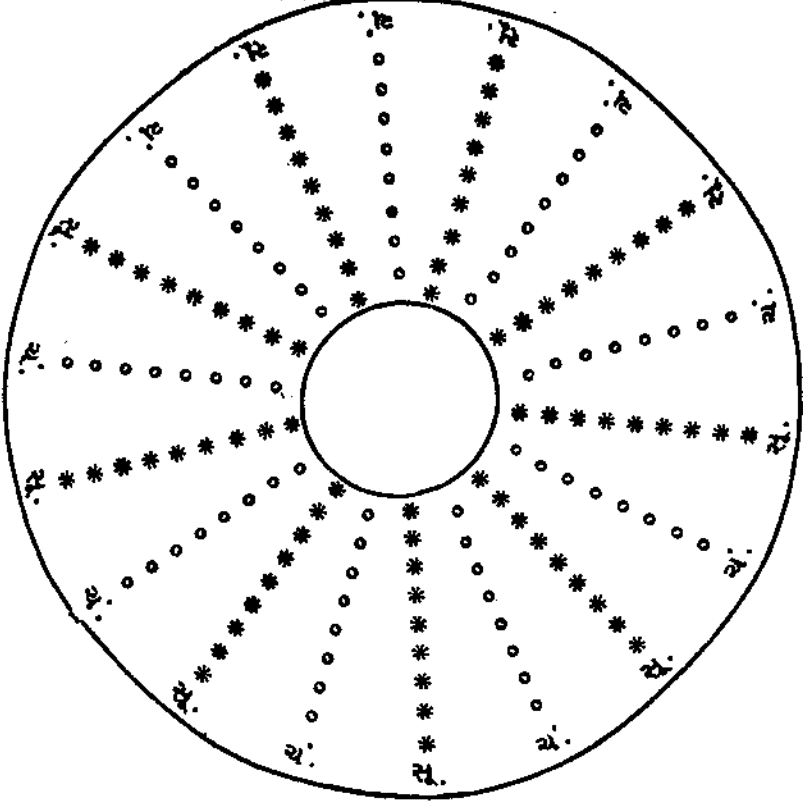
હવે બીજી રીતિએ સૂચીશ્રેણીની વ્યવસ્થા સંબંધી વિચારીએ-

જો કે આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરતાં અમુક વિરોધ તો ઊભો જ રહેવાનો છે; તો પણ પ્રથમના બન્ને પક્ષોમાં જેટલા વિરોધો જોવાય છે, તેની અપેક્ષાએ તો આ વ્યવસ્થાપક્ષમાં એકાદ વિરોધનો જ ઉકેલ કરવાનો અવશિષ્ટ રહેતો હોવાથી આ પક્ષ કંઈક ઠીક લાગતો હોય તેમ સમજી શકાય છે, તો પણ જ્યાં સુધી સિદ્ધાંતમાંથી કોઈ તેવો પથાર્ય નિર્ણય હસ્તગત ન થાય ત્યાં સુધી આવા વિવાદાસ્પદ સ્થળોમાં ભવભીરુ છાંયરથો કોઈ પણ નિર્ણય કેમ આપી શકે ? અહીં જે આકૃતિ બતાવવામાં આવેલ છે તેની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે કરીએ તો કથંચિત્ ક્ષેત્રવિસ્તાર અને ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યાનું સંગતપણું થઈ શકશે.

આઠ લાખ યોજનપ્રમાણ બાહ્યપુષ્કરાર્ધમાં પ્રારંભના અને અંતના પચાસ-પચાસ હજાર યોજન વચ્ચેના બાકી રહેલા સાત લાખ યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં સૂર્યના કિરણની માફક ચારે દિશાવર્તી સાત લાખ યોજન લાંબી ચન્દ્ર-સૂર્યની નવ-નવ શ્રેણીઓ કલ્પવી, પ્રત્યેક શ્રેણીમાં આઠ ચન્દ્રો અથવા આઠ સૂર્યોને લાખ લાખ યોજનને અંતરે સ્થાપિત કરવા, એમ કરતાં ૭૨ ચન્દ્રો અને ૭૨ સૂર્યોની સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે, ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું તેમજ સૂર્યથી સૂર્યનું એક લાખ યોજનપ્રમાણ અંતર ઘટી શકશે અને એક અપેક્ષાએ 'સૂર્યાન્તરિત ચન્દ્રો અને ચન્દ્રાન્તરિત સૂર્યો હોય' એ વચન પણ સફળ થઈ શકશે, ફક્ત 'ચંદાઓ સૂરસસ ય સૂરા ચંદસસ અંતરં હોઃ । પત્રાસસહસસાઈં જોયણાઈં અળળાઈં ॥૧૧॥' આ ગાથાના અર્થ પ્રમાણે ચન્દ્રથી સૂર્યનું અથવા સૂર્યથી ચન્દ્રનું જે પચાસ હજાર યોજન પ્રમાણ અંતર જણાવેલું છે તે અંતરને સંગત કેમ

છે, તેમાંથી અમુક પ્રકારની વ્યવસ્થા વિષે જ ઈષ્ટ હોય તેમ આજુબાજુના તે તે સાક્ષીભૂત પાઠો હોવાથી જરૂર કબૂલ કરવું પડે છે, જે ૨૦૦ નંબરની ટિપ્પણી વાંચવાથી વિશેષ ખ્યાલમાં આવી શકશે.

અહીં શંકા થાય કે મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં આટલા બધા ચંદ્ર-સૂર્યો છે, તો ત્યાં

કરવું ? તે જ એક પ્રશ્ન ઊભો રહેશે, (કારણકે પ્રત્યેક પંક્તિ ચન્દ્ર-સૂર્યથી સમુદ્ધિત હોવાથી) અને તે પ્રશ્ન ઊભો રહે ત્યાં સુધી આ સૂચીશ્રેણીની વ્યવસ્થાને પણ આદર આપી શકાય નહિ.

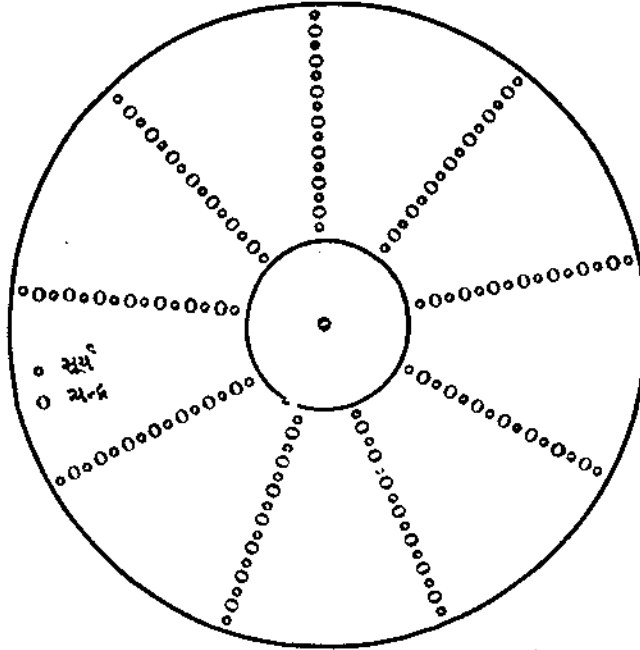
અથવા પ્રારંભના અને અંતના પચાસ પચાસ હજાર યોજન બાદ કરીને બાકી રહેલ સાત લાખ યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ચન્દ્રની તેમજ સૂર્યની ઉપર પ્રમાણે જુદી જુદી પંક્તિઓ ન ગોઠવતાં ચન્દ્ર-સૂર્યની સમુદ્ધિત પંક્તિ રાખીએ, અર્થાત્ બાહ્ય પુષ્કરાર્ધમાં એકદર નવ પંક્તિઓ કલ્પવી, તે નવ પંક્તિઓ પૈકી પ્રત્યેક પંક્તિમાં એક ચન્દ્ર એક સૂર્ય, એક ચન્દ્ર એક સૂર્ય એમ પચાસ-પચાસ હજાર યોજનને અંતરે અંતરે ઘટાડતાં સાત લાખ યોજન સુધી જતાં આઠ ચન્દ્ર અને સાત સૂર્યનો સાત લાખ યોજન લાંબી એક પંક્તિમાં સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ ચન્દ્ર રાખવામાં આવેલ છે તેને બદલે પ્રથમ સૂર્ય રાખવામાં આવે તો આઠ સૂર્ય અને સાત ચન્દ્રનો એક પંક્તિમાં સમાવેશ થાય છે. આ પ્રમાણે કરતાં નવે પંક્તિઓમાં પ્રથમ ચન્દ્રની સ્થાપનાપેક્ષે ચન્દ્રની ૭૨ સંખ્યાનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ સૂર્યની સંખ્યા જે ૭૨ની કહેલી છે તેમાંથી ૬૩નો સમાવેશ થાય છે જ્યારે નવ સૂર્યો બાકી રહી જાય છે. પંક્તિમાં પ્રથમ સૂર્ય રાખવામાં આવે તો ૭૨ સૂર્યનો સમાવેશ થાય, પરંતુ નવ ચન્દ્રની સંખ્યા અવશેષ રહે છે, અર્થાત્ મલયગિરિ મહારાજ તેમજ ચન્દ્રીયા ટીકાકાર મહેશ્વિના અભિપ્રાય પ્રમાણે સૂચીશ્રેણીની વ્યવસ્થા જો કે ઘટી શકે છે, ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું, સૂર્યથી સૂર્યનું, તેમજ ચન્દ્રથી સૂર્યનું ઈષ્ટ અંતર પણ આ વ્યવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પંક્તિમાં પ્રથમ ચન્દ્ર લેવો કે સૂર્ય ? એ શંકાનું

વર્તતા જન્મુઓ તે, ચન્દ્ર-સૂર્યની શીતલતા તેમજ ઉષ્ણતા શી રીતે સહન કરી શકતા હશે ? તેના સમાધાનમાં જણાવ્યું છે કે—મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના ચન્દ્ર-સૂર્યો સ્વભાવથી જ અતિશીત તેમજ અતિઉષ્ણ પ્રકાશને આપનારા નથી, અર્થાત્ મનુષ્યક્ષેત્રના ચન્દ્ર-સૂર્યો જેમ વિશેષ પ્રમાણમાં શીત તેમજ ઉષ્ણ લેશ્યાવાળા હોય છે તેવી વિશિષ્ટ શીત-ઉષ્ણ લેશ્યાવાળા મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના ચન્દ્ર-સૂર્યો હોતા નથી. જે માટે શ્રી સૂર્યપ્રજ્ઞપિત્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

‘સૂરંતરિયા ચંદા, ચંદંતરિયા ય દિળયરા દિત્તા । ચિત્તંતરલેસાગા સુહલેસા મંદલેસા ય ॥૧૧॥’

ભાવાર્થ સુગમ છે, તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકામાં પણ ઉપરનો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. [૮૩-૮૪-૮૫]

સમાધાન બાકી રહી જ્યાં ઉપરાંત ઉપર જણાવવા મુજબ નવ ચન્દ્ર અથવા નવ સૂર્યનો પંક્તિમાં ઈષ્ટ અંતર રાખવા જતાં સમાવેશ થતો નથી, એ વિરોધ ખડો રહે છે. એમ છતાં—

“ચંદાઓ સૂરસ્સ ય સૂરા ચંદસ્સ અંતરં હોઈ । પન્નાસસહસ્સાઈં તુ જોયળાઈં અળૂળાઈં ॥૧૧॥

સૂરસ્સ ય સૂરસ્સ ય સસિળો સસિળો ય અંતરં હોઈ । રહિયાહ માળુસનગસ્સ જોયળાળં સયસહસ્સં ॥૨॥

સૂરંતરિઆ ચંદા ચંદંતરિઆ ય દિળયરાડડિત્તા । ચિત્તંતરલેસાગા સુહલેસા મંદલેસા ય ॥૩॥”

આ સિદ્ધાંતની ત્રણ ગાથાના અનુસારે જણાવેલા—

‘તત: સમ્ભાવ્યતે સૂચીશ્રેણ્યા ન પરિચયશ્રેણ્યા અન્યથા વા બહુશ્રુતૈર્યથાગમં પરિમાવનીયમ્’ ઉભય ટીકાકાર મહર્ષિઓનાં આવાં વચનોથી છેલ્લા બન્ને પક્ષોમાં સૂચિશ્રેણીની વ્યવસ્થા તો ઘટી શકે છે, પરંતુ કોઈને કોઈ એકાદ વિરોધ આવીને ઊભો રહેતો હોવાથી—જ્યારે એક બાજુએથી કોઈ પણ પ્રકારનો ચોક્કસ નિર્ણય આપી શકાતો નથી, ત્યારે બીજી બાજુએથી શ્રી સૂર્યપ્રજ્ઞપિત્તિ-ટીકાના નીચે જણાવેલા બન્ને પાઠથી શ્રી ટીકાકાર ભગવંતને આ છેલ્લો પક્ષ જ યથાર્થ માન્ય છે એ માન્યા વિના પણ ચાલે તેવું નથી. તે પાઠો આ પ્રમાણે—

(પ્ર. ગા. સં. ૧૭-૧૮-૧૯) ॥ ઇતિ પ્રસ્તુતદ્વિતીયમવનદ્વારે તૃતીયજ્યોતિષીનિકાયાધિકારઃ, પ્રાસંગિકદ્વીપસમુદ્રાધિકારઃ-તેષુ ચન્દ્ર, સૂર્ય-ગ્રહ-નક્ષત્રપંક્તિસંખ્યાધિકારશ્ચ સમાપ્તઃ ॥

“સૂરસ્ય ય સૂરસ્ય ચ” ઇત્યાદિ, માનુષનગસ્ય-માનુષોત્તરપર્વતસ્ય બહિઃ સૂર્યસ્ય સૂર્યસ્ય પરસ્પરં ચન્દ્રસ્ય ચન્દ્રસ્ય ચ પરસ્પરમંતરં ભવતિ યોજનાનાં ‘શતસહસ્ત્રં’ લક્ષમ્ તથાહિ-ચન્દ્રાન્તરિતાઃ સૂર્યાઃ સૂર્યાન્તરિતાશ્ચન્દ્રાઃ વ્યવસ્થિતાઃ ચન્દ્રસૂર્યાણાં ચ પરસ્પરમંતરં પચ્ચાશત્ યોજનસહસ્ત્રાણિ (૫૦૦૦૦), તતશ્ચન્દ્રસ્ય સૂર્યસ્ય ચ પરસ્પરમંતરં યોજનાનાં લક્ષં ભવતીતિ । સમ્પ્રતિ બહિઃશ્ચન્દ્રસૂર્યાણાં પઙ્કાવવસ્થાનમાહ ‘સૂરંતરિયા’ ઇત્યાદિ, નૂલોકાદ્બહિઃ પઙ્કા સ્થિતાઃ સૂર્યાન્તરિતાશ્ચન્દ્રાશ્ચન્દ્રાન્તરિતા દિનકરા દીપ્તાઃ x x x x x । કથંભૂતાસ્તે ચન્દ્રસૂર્યાઃ ઇત્યાહ-‘ચિત્રાન્તરલેશ્યાકાઃ’ ચિત્રમંતરં લેશ્યા ચ-પ્રકાશરૂપા યેષાં તે તથા, તત્ર ચિત્રમંતરં ચન્દ્રાણાં સૂર્યાન્તરિત્વાત્ સૂર્યાણાં ચ ચન્દ્રાન્તરિત્વાત્ ચિત્રલેશ્યા ચન્દ્રમસાં શીતરશ્મિત્વાત્ સૂર્યાણામુષ્ણરશ્મિત્વાત્ ॥” [મુદ્રિત પત્ર ૨૮૧/૧].

“ચન્દ્રમસાં સૂર્યાણાં ચ પ્રત્યેકં લેશ્યા યોજનશતસહસ્ત્રપ્રમાણવિસ્તારાશ્ચન્દ્રસૂર્યાણાં ચ સૂચીપદ્મકૃત્યા વ્યવસ્થિતાનાં પરસ્પરમંતરં પચ્ચાશદ્યોજનસહસ્ત્રાણિ, તતશ્ચન્દ્રપ્રભાસમિશ્રાઃ સૂર્યપ્રભાઃ સૂર્યપ્રભાસમિશ્રાશ્ચન્દ્રપ્રભાઃ” [પત્ર ૨૮૨].

ભાવાર્થ—“માનુષોત્તરપર્વતથી બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં સૂર્યથી સૂર્યનું તેમજ ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું પરસ્પર અંતર (સાધિક) એક લાખ યોજનપ્રમાણ છે., તે આ પ્રમાણે-સૂર્યો ચન્દ્રાન્તરિત અર્થાત્ ચન્દ્રના આંતરાવાળા છે, એટલે કે બે સૂર્યની વચ્ચે એક ચન્દ્ર છે અને ચન્દ્રો સૂર્યાન્તરિત છે. ચન્દ્રથી સૂર્યનું અંતર પચાસ હજાર યોજન પ્રમાણ છે, એથી સૂર્ય-સૂર્યનું ચન્દ્ર-ચન્દ્રનું પરસ્પર અંતર એક લાખ યોજન પ્રમાણ કહ્યું તે બરાબર છે.

હવે માનુષોત્તર પર્વત બહાર ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિ વ્યવસ્થા જણાવે છે-મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પંક્તિવડે રહેલા સૂર્યાન્તરિત ચન્દ્રો અને ચન્દ્રાન્તરિત તેજસ્વી સૂર્યો વિચિત્ર અંતરવાળા અને વિચિત્ર પ્રકાશવાળા છે, તેમાં વિચિત્ર અંતરવાળા એટલે બે ચન્દ્રોની વચ્ચે એક સૂર્યનું અંતર છે અને બે સૂર્યોની વચ્ચે એક ચન્દ્રનું અંતર છે તેવા ચન્દ્રસૂર્યો હોય છે, તેમજ વિચિત્ર પ્રકાશવાળા એટલે ચન્દ્રો શીતકિરણવાળા અને સૂર્યો ઉષ્ણકિરણવાળા છે.”

“ચન્દ્ર-સૂર્ય પ્રત્યેકનો પ્રકાશ એક લાખ યોજન વિસ્તારવાળો છે, સૂર્યોશ્વેષીવડે વ્યવસ્થિત ચન્દ્ર-સૂર્યોનું અંતર પચાસ હજાર યોજન છે. તેથી ચન્દ્રપ્રભાથી મિશ્રિત સૂર્યપ્રભા છે અને સૂર્યપ્રભાથી મિશ્રિત ચન્દ્રપ્રભા છે.”

વધુમાં મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના વિમાનોપપન્ન જ્યોતિષી દેવોનાં વિમાનો, પાકી ઈંટ સરખા લંબચોરસ આકારના હોય છે, અને તે વિમાનોનું આતપક્ષેત્ર-પ્રકાશ્યક્ષેત્ર વિસ્તારથી (પહોળાઈમાં) એક લાખ યોજન પ્રમાણ છે, અને આયામ-લંબાઈથી અનેક લાખ યોજન પ્રમાણ છે.

વધુમાં એ પણ વિચારવાનું રહે છે કે બાહ્યપુષ્કરાર્ધ માટે ૭૨ ચન્દ્ર, ૭૨ સૂર્યની સંખ્યાને સંગત કરવા માટે અન્યમતાશ્રયી એક વાર આદિ અને અંતના ૫૦ હજાર યોજન વર્જવામાં આવે છે. તે આ મતમાં ન વર્જ્ય એ તો ૭૨ ચન્દ્ર તથા ૭૨ સૂર્યની સંખ્યા યથાર્થ સમાઈ રહે છે, પરંતુ આગળ પ્રતિદ્વીપ સમુદ્રના સંવિસ્થાનોમાં ચન્દ્ર-સૂર્યનો સહયોગ થઈ જશે અને તેથી ઉક્ત અંતરાદિ વ્યવસ્થાનો ભંગ થવા જાય છે, જો તે ભંગને બાજુએ રાખી પ્રતિદ્વીપ-સમુદ્રના આદિ અને અંતક્ષેત્ર સુધીમાં રહેલા ચન્દ્ર-સૂર્યની અંતર પ્રમાણાદિ વ્યવસ્થા તે તે ક્ષેત્રાશ્રયી જ વિચારીએ તો અંતરાદિ પ્રમાણનું નિયમિતપણું રહેવામાં પ્રાયઃ દોષ ઉત્પન્ન ન થાય; પરંતુ પ્રથમ તો ત્રિગુણમતે આગળ આગળની આવતી બૃહત્ સંખ્યાનો સમાવેશ કેમ કરવો ? તે જ વિચારવાનું છે. વધુમાં પ્રસિદ્ધ મતકારની વલયપંક્તિ જેટલી બુદ્ધિ-યુક્તિગમ્ય અને નિયમિત રહે છે તેવું આમાં જળવાતું નથી. તત્ત્વ જ્ઞાની જાણે.

ચાલુ વિષયને અંગે શક્તિ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે વિચાર કરવો જરૂરી લાગવાથી ફક્ત આ વિષય પરત્વે ભિન્નભિન્ન પ્રકારથી વિચારો માત્ર જણાવેલા છે. તેમાં છેલ્લો પક્ષ શાસ્ત્રીય હોવાથી યોગ્ય જણાય છે. પ્રથમના ત્રણ પક્ષો તો વિચાર પૂરતાં જ આપવામાં આવ્યા છે, છતાં એ વિચારોમાં પણ શાસ્ત્રીય વિરૂદ્ધપણું જણાય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિથ્યાદુષ્કૃત આપી આ વિષયને અંગે અહીં જ વિરામ પામીએ છીએ. આ બધી વિચારણાને સ્થાન બાહ્યપુષ્કરાર્ધ માટે તો મળી શક્યું પણ આગળ આગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં કેવી રીતે સંગત કરવું તે જ્ઞાનીગમ્ય.

॥ ચન્દ્ર-સૂર્યમણ્ડલાધિકાર ॥

અવતરણ—પૂર્વે (જુદા જુદા આચાર્યોના મતપૂર્વક) ક્ષેપક ત્રણ ગાથાઓ વડે પ્રસિદ્ધ આચાર્યનું મતાંતર, (તારાઓ પંક્તિબદ્ધ ન હોવાથી તેને વર્જીને) ચન્દ્ર-સૂર્ય-ગ્રહ તથા નક્ષત્રપંક્તિ સંબંધી સર્વ વિચારણા, અને ચન્દ્રાદિ પાંચે જ્યોતિષીની સર્વ પ્રકારની સંખ્યા લાવવા સંબંધી કરણાદિ ઉપાય બતલાવી અધિકાર સમાપ્ત કર્યો.

હવે તે ચન્દ્ર-સૂર્યના મંડળો [પરિભ્રમણ] સંબંધી વર્ણન શરૂ કરાય છે :—

તેમાં પાંચે જ્યોતિષી પૈકી ચન્દ્ર-સૂર્ય અને ગ્રહનાં ચારમંડળો છે. તેમજ તે ચન્દ્ર-સૂર્યાદિ, અનવસ્થિત મંડળવડે પરિભ્રમણ કરતાં મેરુને પ્રદક્ષિણા આપી રહ્યા છે. નક્ષત્ર તથા તારાઓનાં મંડળો છે, પણ તે ચર હોવા છતાં સ્વસ્વ મંડળોમાં-સ્થાનમાં જ ગતિ કરતા હોવાથી અવસ્થિત મંડળવાળાં છે. એ પાંચે પ્રકારનાં જ્યોતિષીઓનાં મંડળો પૈકી નક્ષત્રમંડળોનું કિંચિત્ વર્ણન નક્ષત્ર પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે, અને તારા તથા ગ્રહોનાં મંડળોનું વર્ણન અગ્રાખ્ય હોવાથી તે સંબંધી ઉલ્લેખ ન કરતાં હવે ચન્દ્ર-સૂર્યમંડળો સંબંધી અધિકાર શરૂ કરવામાં આવે છે. આ અધિકાર સંક્ષિપ્ત અને વિસ્તારથી કહેવાશે.

પત્રરસ ચુલસીદ સયં, ઇહ સસિ-રવિમંડલાદં તલ્લિખતં ।

જોયણ પળસય દસહિઅ, ભાગા અડયાલ ઇગસદ્ધા ॥૮૬॥

સસિ-રવિણો લવણમ્મિ ય, જોયણ સય તિણ્ણિ તીસઅહિયાદં ।

અસિયં તુ જોયણસયં, જંબૂદીવમ્મિ પવિસંતિ ॥૮૭॥

તીસિગસદ્ધા ચરો, ઇગિગસદ્ધસ્સ સત્તભઇયસ્સ ।

પળતીસં ચ દુજોયણ, સસિ-રવિણો મંડલંતરયં ॥૮૮॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૦]

પળસદ્ધી નિસદ્ધમ્મિ ય, તત્તિયબાહા દુજોયણંતરિયા ।

ઇગુણવીસં ચ સયં, સૂરસ્સ ય મંડલા લવણે ॥૮૯॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૧]

મંડલદસગં લવણે, પળગં નિસદ્ધમ્મિ હોદ ચંદસ્સ ।

મંડલઅંતરમાણં, જાણપમાણં પુરા કહિયં ॥૯૦॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૨]

સંસ્કૃત છાયા—

પચ્ચદશ ચતુરશીતશતં, ઇહ શશિ-રવિમંડલાનિ તલ્લેત્રમ્ ।

યોજનાનિ પચ્ચશતાનિ દશાધિકાનિ ભાગા (શ્વ) અથાચત્વારિંશત્ એકષષ્ટિકાઃ ॥૮૬॥

શશિ-રવ્યોર્લવણે ચ, યોજનાનિ શતાનિ ત્રીણિ ત્રિંશદધિકાનિ ।
અશીતં તુ (ચ) યોજનશતં, જમ્બૂદ્વીપે પ્રવિશન્તિ ॥૮૭॥
ત્રિંશદૈકષઠિકાશ્ચત્વાર (શ્વ), એકૈકષઠિકસ્ય સમેન ભક્તસ્ય ।
પઞ્ચત્રિંશદ્વ દ્વે યોજને (ક્રમેણ) શશિ-રવ્યોર્મણ્ડલાન્તરમ્ ॥૮૮॥
પઞ્ચષઠિર્નિષધે ચ, ત્રીણિ બાહ્યાં દ્વિયોજનાન્તરિતાનિ ।
एकोनविंशं च शतं, सूर्यस्य च मंडलानि लवणे ॥८९॥
મંડલદશકં લવણે, પઞ્ચકં નિષધે ચ ભવતિ ચન્દ્રસ્ય ।
મણ્ડલાન્તરમાનં, યાનપ્રમાણં (ચ) પુરા કથિતમ્ ॥૯૦॥

શબ્દાર્થ—

પન્નરસ=૫૬૨
ચુલસીઙ્ગ સયં=એકસો ચોરાશી
મંડલાઈ=મંડળો
તક્ષિત્તં=તેનું ક્ષેત્ર
પણ-સય-દસહિજ=પાંચસો દસ યોજન
ઇગસદ્ધા=એકસઠીયા
જોયણ-સયતિણિ=ત્રણસો યોજન
તીસ અહિયાઈ=ત્રીશ અધિક
અસીયં તુ જોયણસયં=૧૮૦ યોજન
પવિસ્સંતિ=પ્રવેશે છે
તી-સિગસદ્ધા=એકસઠીયા ત્રીસ ભાગ
એગિગસદ્ધસ=એક એવા એકસઠીયાના

સત્ત-મહ્યસ=સાત વડે ભાગેલ
પણતીસં=૫+૩૦=૫૦ત્રીશ
મંડલંતરયં=મંડળોનું અંતર
પણસદ્ધી=પાંસઠ
નિસદ્ધમ્મિ=નિષધપર્વત ઉપર
તત્તિયબાહ્ય=ત્રણ બાહ્યામાં
એગુણવીસં-સયં=એકસો એગણીશ
મંડલદસગં=મંડળો દસ
પણગં=પાંચ
જાણ-પમાણં=યાન(વિમાન)પ્રમાણ
પુરા=પૂર્વ
કહિયં=કહ્યું છે

ગાથાર્થ— આ જંબૂદ્વીપવર્તી ચન્દ્રનાં ૧૫ મંડળો છે, અને સૂર્યનાં ૧૮૪ મંડળો છે. તેમજ તે બન્નેનાં મંડળોનું ચારક્ષેત્ર (જંબૂ લવણનું થઈ) ૫૧૦ યોજન અને એક યોજનના એકસઠીયા અડતાવીશ ભાગ તેટલું અધિક છે. ॥૮૬॥ **इति प्रथमगाथायार्थः ॥**

આથી સૂર્યનું અને ચન્દ્રનું ૫૧૦ યોજન $\frac{૫૧૦}{૧૬}$ ભાગનું કુલ જે ચારક્ષેત્ર છે તેમાં ૩૩૦ યોજન લવણસમુદ્રમાં છે અને પાછાં ફરતાં આ બન્ને જ્યોતિષીવિમાનો જંબૂદ્વીપમાં એકસો એંશી યોજન સુધી પ્રવેશ કરી અટકે છે. આ તેનું ચારક્ષેત્ર કહ્યું. ॥૮૭॥ **इति द्वितीयागाथार्थः ॥**

૩૫ યોજન અને એક યોજનના એકસઠ ભાગ કરીએ તેવા ત્રીશ ભાગ અને એકસઠીયા એક ભાગના સાત ભાગ કરીએ તેમાંથી ચાર ભાગ (૩૫ યોજન $-\frac{૩૫}{૧૬}$ ભાગ)નું પરસ્પર ચન્દ્રમંડળનું અંતર હોય છે, અને સૂર્યનાં મંડળોનું પરસ્પર અંતર બે યોજનનું છે. ॥૮૮॥ **इति तृतीयागाथार्थः ॥** [પ્ર. ગા. સં. ૨૦]

વળી સૂર્યનાં ૧૮૪ મંડળો પૈકી ૬૫ મંડળો જંબૂદ્વીપે છે, તેમાં ૬૨ નિષધપર્વત ઉપર પડે છે, જ્યારે ત્રણ મંડળો તે જ પર્વતની બાહ્યામાં પડે છે, અને ૧૧૯ મંડળો લવણસમુદ્રમાં પડે છે. આ મંડળોનું પરસ્પર અન્તર બે યોજનનું છે. ॥૮૯॥ **इति चतुर्थागाथार्थः ॥** [પ્ર. ગા. સં. ૨૧]

ચન્દ્રનાં ૧૫ મંડળો પૈકી ૧૦ મંડળો લવણસમુદ્રમાં અને પાંચ મંડળો જંબૂદ્વીપમાં નિષધપર્વત ઉપર છે, આ મંડળોનું પરસ્પર અંતરપ્રમાણ પૂર્વે કહેવાયેલું છે. ॥૮૦॥ ॥ इति पञ्चमगाथायः ॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૨]

વિશેષાર્થ—અહીંથી મંડલપ્રકરણનો અધિકાર શરૂ થાય છે. તેમાં પ્રથમ નિષધ અને નીલવંત પર્વતથી મંડળોનો પ્રારંભ ગણવામાં આવેલો છે, તેમજ પુષ્કરાદિ દ્વીપ સંબંધી પણ કિંચિત્ અધિકાર આવવાનો છે. આથી તે તે પર્વતો તથા દ્વીપના સ્થાનોની માહિતી આપવાનું ઉચિત સમજી પ્રાસંગિક અહીંથી પૂર્ણ કરવા અહીં જણાવાય છે—

પ્રથમ અહીંથીપાધિકાર

જંબુદ્વીપનું વર્ણન—આપણે જે ક્ષેત્રમાં રહીએ છીએ તે જંબુદ્વીપનાં સાત મહાક્ષેત્રો પૈકી ‘ભરત ક્ષેત્ર’ નામનું એક મહાક્ષેત્ર છે. આ જંબુદ્વીપ ^{૨૦૧}પ્રમાણાંગુલથી ૧ લાખ યોજનનો અને ^{૨૦૨}ધાળી સરખા ગોળાકાર જેવો અથવા ^{૨૦૩}માલપુડાકાર જેવો છે અને તેનો ^{૨૦૪}પરિધિ અથવા તેની જગતીનું પ્રમાણ ૩૧૬૨૨૭ યોજન, ૩ ગાઉ, ૧૨૮ ધનુષ, ૧૩૧ અંગુલ છે. ગણિતની રીતિએ કોઈ પણ વૃત્ત ક્ષેત્રનાં પરિધિનું પ્રમાણ પોતાના વિષ્કભની અપેક્ષાએ ત્રિગુણાધિક હોય છે; અને તે ^{૨૦૫}વૃત્ત પદાર્થના ^{૨૦૬}વ્યાસનો ^{૨૦૭}વર્ગ કરી ૧૦ વડે ગુણી ^{૨૦૮}વર્ગમૂળ કાઢવાથી તે ક્ષેત્ર સંબંધી પરિધિનું વ્યાસ— ૧૦૦૦૦૦ } પ્રમાણ આવે છે, જેમ કે—જંબુદ્વીપનો છે. વ્યાસનો વર્ગ કાઢવા માટે બંને
× ૧૦૦૦૦૦ } સરખી સંખ્યાનો ગુણાકાર કર્યો (જેથી વર્ગ સંખ્યા પ્રાપ્ત થઈ.)
૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ } જંબુદ્વીપના વ્યાસનો વર્ગ “દસ અબજ” પ્રમાણ થયો. તેને દસે
× ૧૦ } ગુણતાં વર્ગમૂળ યોગ્ય ^{૨૦૯}ભાજ્ય રકમ સો અબજની આવી. હવે વર્ગમૂળ
૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ } કાઢવા આંકડાઓને સમ—વિષમ, કરવા તે આ પ્રમાણે—

૨૦૧. આપણું જે અંગુલ તે ઉત્સેધાંગુલ કહેવાય અને તેવા ૪૦૦ (અથવા ૧૦૦) ઉત્સેધાંગુલે એક પ્રમાણાંગુલ થાય.

૨૦૨. ઇળમો ડ સમુદ્દિષ્ટો જંબુદ્વીવો રહંગસંઠાણો । વિઠ્ઠલમસયસહસ્સં જોયણાં ભવે દક્કં [જ્યોં કરં]

૨૦૩. તળાતો માલપુડો જોતાં વચલા માલપુડો જેવો જંબુદ્વીપને કલ્પવો અને ચારે બાજુનું ઘી, તેની લવણસમુદ્ર તરીકે કલ્પના કરવી.

૨૦૪. કોઈ પણ વૃત્ત (ગોળ) પદાર્થનો ઘેરાવો તે ‘પરિધિ’ કહેવાય.

૨૦૫. જે પદાર્થને કોઈ પણ દિશાથી યા છોડેથી સામસામું માપીએ તો સર્વ ઠેકાણે એક જ માપ આવે તે વૃત્ત.

૨૦૬. વૃત્ત વસ્તુની સરખી લંબાઈ પહોળાઈના પ્રમાણને વિષ્કમ્મ અથવા વ્યાસ કહેવાય છે.

૨૦૭ બે સરખી સંખ્યાનો પરસ્પર ગુણાકાર તે ‘વર્ગ.’

૨૦૮. કોઈ પણ બે સંખ્યા કઈ બે સરખી સંખ્યાના ગુણાકાર જેટલી છે ? તેની મૂળ સંખ્યા શોધી કાઢવાની જે રીતિ તે વર્ગમૂળ (કરણ) કહેવાય છે.

૨૦૯. જેનો ભાગાકાર કરવો હોય તે રકમ માજ્ય અને જે રકમવડે ભાજ્યને ભાગવી હોય તે રકમ માજક અને જે જવાબ આવે તે માગાકાર કહેવાય.

૧લો ભાજક = ૩) ૧ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ (૩ યોજન

+૩   ૯

૨ જો ભાજક= ૬,૧ ૦૧,૦૦ (૧ યોજન

+૧   ૬૧

૩ જો ભાજક= ૬૨,૬ ૩,૮૦૦ (૬ યોજન

+૬   ૩૭૫૬

૪થો ભાજક= ૬૩૨,૨ ૦૧૪૪,૦૦ (૨ યોજન

+૨   ૧૨૬૪૪

૫મો ભાજક= ૬૩૨૪,૨ ૦૧૭૫૬,૦૦ (૨ યોજન

+૨   ૧૨૬૪૮૪

૬ઠ્ઠો ભાજક= ૬૩૨૪૪,૭ ૦૪૯૧૧૬૦૦ (૭ યોજન

+૭   ૪૪૨૭૧૨૮

૭મો ભાજક= ૬૩૨૪૫૪ ૪૮૪૪૭૧ શેષ વધ્યા

—ધ્રુવ ભાજક

૪૮૪૪૭૧ શેષ વધ્યા છે તેને

ચાર ગાઉનો એક યોજન હોવાથી ૪ વડે ગુણવા— × ૪

ધ્રુવભાજક ૬૩૨૪૫૪) ૧૮૩૭૮૮૪ (૩ ગાઉ આવ્યા—

૧૮૮૭૩૬૨

૦૦૪૦૫૨૨

બે હજાર ધનુષ્યનો (દંડનો) ૧ ગાઉ હોવાથી × ૨૦૦૦

ધ્રુવ ભાજક=૬૩૨૪૫૪) ૮૧૦૪૪૦૦૦ (૧૨૮ ધનુષ્ય—

૬૩૨૪૫૪

૧૭૭૮૮૬૦

૧૨૬૪૮૦૮

૦૫૧૪૮૫૨૦

૫૦૫૮૬૩૨

૦૦૮૮૮૮૮ ધનુષ્યની શેષ સંખ્યા રહી

ચાર હાથનો ૧ ધનુષ્ય હોવાથી

×૪

ધ્રુવ ભાજક=૬૩૨૪૫૪)

૩૫૮૫૫૨ (૦ હાથ (ભાગ ન ચાલ્યો માટે)

આવેલ જવાબનો આંક સરખી રીતે મૂકતાં ૩૧૬૨૨૭ યોજન જેટલો આવ્યો.

इति परिधि।

૦૦૦૦૦૦

૩૫૮૫૫૨ હાથની શેષ સંખ્યા રહી

૨૪ અંગુલનો ૧ હાથ હોવાથી ૨૪ વડે ગુણવા ×૨૪

૧૪૩૮૨૦૮

૭૧૮૧૦૪૦×

ધ્રુવ ભાજક = ૬૩૨૪૫૪) ૮૬૨૮૨૪૮ (૧૩૧ અંગુલ આવ્યા

૬૩૨૪૫૪

૨૩૦૪૭૦૮

૧૮૮૭૩૬૨

૦૪૦૭૩૪૬

૩૧૬૨૨૭

૦૦૮૧૧૧૮ અંગુલ સંખ્યાના શેષ રહ્યા

અહીં આટલું ગણિત ઉપયોગનું હોવાથી આપ્યું છે. તેથી અધિક સૂક્ષ્મ પ્રમાણ યવ, જૂ-લિખાદિ કાઢવું હોય તો તે સ્વયં કાઢી લેવું.

ઉપર પ્રમાણે ગણિત કરતાં જંબૂદ્વીપનો ^{૨૧૦}પરિધિ ૩૧૬૨૨૭ યોજન, ૩ ગાઉ, ૧૨૮ ધનુષ્ય, ૧૩૧ અંગુલ પ્રમાણ આવ્યો.

એ ત્રિગુણાધિક પરિધિવાળો એક લાખ યોજનનો જંબૂદ્વીપ, પૂર્વસમુદ્રથી પશ્ચિમસમુદ્ર સુધીની લંબાઈવાળા સાત વર્ષધર (કુલગિરિ) પર્વતો, તેમજ તેનાં આંતરે રહેલાં સાત મહાક્ષેત્રો તથા તે ક્ષેત્રોમાં રહેલી મહાનદીઓ વગેરેથી સંપૂર્ણ છે.

આપણે જેમાં રહીએ છીએ તે ભરતક્ષેત્ર, અર્ધચન્દ્રાકાર સરખું મેરુથી દક્ષિણદિશામાં આવેલું, ત્રણે દિશાએ લવણસમુદ્રને સ્પર્શીને રહેલું, ૫૨૬ યોજન ૬ કળા વિસ્તારવાળું અને ૧૪૪૭૧ ^૫/_{૧૮} યોજન પૂર્વસમુદ્રથી પશ્ચિમસમુદ્ર સુધીની દીર્ઘ જળાવાળું (લાંબું), તેમજ ઉત્તરપિંડી અવસર્પિણીના છ છ આરાના ભાવોથી વાસિત છે. દરેક ક્ષેત્રો તથા પર્વતો પૂર્વસમુદ્રથી પશ્ચિમસમુદ્ર સુધી લંબાયેલા સમજવા. માત્ર જંબૂદ્વીપના વિસ્તારાશ્રયી લંબાઈપ્રમાણમાં તફાવત પડશે. આ ભરતક્ષેત્રની સીમાએ રહેલ લઘુ-હિમવંત પર્વતના મધ્ય ભાગે ૧૦ યોજન ઊંડો, ૧૦૦૦ યોજન લાંબો, ૫૦૦ યોજન પહોળો, વેદિકા અને વનથી પરિવેરેલો અને જેના મધ્યસ્થાને જુદા જુદા વૈડૂર્વાદિ રત્નના વિભાગમાં વહેંચાયેલાં શ્રીદેવીના પ્રથમ રત્નકમળથી યુક્ત, વળી તે મૂળ કમળને ફરતાં બીજાં છ વલયોથી સુશોભિત એવો

૨૧૦. 'જંબુદ્વીવ પરિરઙો, તિન્નિ ય સોલાણિ સયસહસ્સણિ । દોયસયા પડિપુણ્ણા સત્તાવીસા સમહિયા ય ॥૧॥

તિણ્ણિ ય કોસા ય તહા, અઢ્ઢાવીસં ચ ધનુસયં એકં । તેરસય અંગુલાઈ, અઢ્ઢંગુલયં ચ સવિસેસં ॥૨॥'

[જ્યોતિષ-કરંડક]

‘શ્રી’દેવીના નિવાસવાળો ‘પદ્મ’ નામનો દ્રહ આવેલો છે. એમાંથી નીકળતી ગંગા અને સિંધુ સ્વસ્વદિશા તરફ, પર્વત ઉપર વહીને, ગંગા નદી ઉત્તરભરતાર્ધ તરફ ૧૪૦૦૦ નદીઓની સાથે મૈત્રી કરતી દક્ષિણસમુદ્રમાં મળી જાય છે. એ જ પ્રમાણે ૧૪૦૦૦ નદીઓ વડે પરિવરેલી બીજી સિન્ધુનદી પશ્ચિમ દિશાએ દીર્ઘવૈતાલ્ય પર્વત નીચે થઈ, દક્ષિણભરતાર્ધ તરફ વહીને દક્ષિણસમુદ્રને મળી જાય છે.

આ શાશ્વતી ગંગા અને સિન્ધુ બન્ને નદીઓએ તેમજ ભરતક્ષેત્રના મધ્યમાં રહેલા દીર્ઘવૈતાલ્ય પર્વતે એટલે કે બે નદી તથા પર્વતે મળીને આ ભરતક્ષેત્રના છ વિભાગો પાડ્યા છે. આપણે દક્ષિણ ભરતાર્ધના મધ્યખંડમાં રહીએ છીએ અને એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે વર્તમાન દુનિયાનો દક્ષિણભરતાર્ધમાં સમાવેશ થાય છે. આ જંબૂદ્વીપ ભરતખંડના પ્રમાણ જેટલા ૧૮૦^{૨૧}ખંડ પ્રમાણ હોવાથી આ ભરતક્ષેત્ર ૧ ખંડ પ્રમાણ છે. આ ક્ષેત્રના મધ્યમાં અયોધ્યા નગરી આવેલી છે. તેમજ ૬૩^{૨૨}શલાકાપુરુષો પણ આ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભરતખંડની ઉત્તરદિશાએ વૈતાલ્ય ઓળંગી ત્યારપછીનું ભરતક્ષેત્ર વટાવ્યા બાદ ભરતથી દ્વિગુણ વિસ્તારવાળો (૧૦૫૨ યોજન ૧૨૬૪ પ્રમાણ), વેદિકા અને વનથી સુશોભિત, પીત સુવર્ણમય, લંબચોરસાકારે જિનભવનાદિથી વાસિત, ૧૧ કૂટવાળો, સાધિક ૨૪૮૩૨ યોજન લાંબી જીવાવાળો, ૨ ખંડ પ્રમાણ, ‘લઘુહિમવંત’ પર્વત આવેલો છે. આ પર્વત ઉપર આવેલા પદ્મદ્રહમાં ‘શ્રી’દેવીનો નિવાસ છે. આ પર્વત ઉપર ચઢી, તેટલું જ બીજી બાજુએ ઉતરીએ ત્યારે તરત જ, પૂર્વના પર્વતથી દ્વિગુણ (૨૧૦૫ યોજન ૫ કળા) વિસ્તારયુક્ત અને ૩૮૬૭૪^{૧૫} યોજન દીર્ઘ જીવાવાળું, ચાર ખંડ પ્રમાણ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાના પ્રારંભના ભાવવાળું ‘હિમવંતક્ષેત્ર’ આવેલું છે. આ ક્ષેત્રમાં પૂર્વે ‘રોહિતા’ અને પશ્ચિમે ‘રોહિતાંશા’ નદી વહે છે. આ ક્ષેત્રના મધ્યમાં અથવા આ બે નદીઓનો જ્યાં નજીક સંયોગ થાય તે સ્થાને શબ્દાપાતી નામનો વૃત્તવૈતાલ્ય આવેલો છે આ ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ થયા બાદ તરત જ પૂર્વક્ષેત્રથી દ્વિગુણ (૪૨૧૦ યોજન ૧૦ કળા) વિસ્તારવાળો, સાધિક ૫૩૮૩૧ યોજન દીર્ઘજીવાવાળો, ૮ ખંડ પ્રમાણ, ૨૦૦ યોજન ઊંચો, પીતસુવર્ણનો, ૮ કૂટ-શિખરવાળો, લંબચોરસ (પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ગયેલો) ^{૨૩}વેદિકા અને વનથી સુશોભિત, ‘મહાહિમવંત’ નામનો પર્વત આવેલો છે. આ પર્વત ઉપર બે હજાર યોજન લાંબો, ૧ હજાર યોજન પહોળો, ૧૦ યોજન ઊંડો ‘હ્રી’દેવીના નિવાસવાળો મહાપદ્મ નામનો દ્રહ આવેલો છે. આ પર્વત ઉપર ચઢીને તેટલું જ નીચે ઉતરતાં તૂર્ત જ મહાહિમવંતની ઉત્તરે પૂર્વથી દ્વિગુણ (૮૪૨૧ યોજન ૧ કળા) વિસ્તારવાળું, ૭૩૮૦૧^{૭૧} યોજન પૂર્વ-પશ્ચિમ દીર્ઘજીવાવાળું, ૧૬ ખંડ પ્રમાણ, પૂર્વદિશામાં વહેતી હરિસલિલા અને પશ્ચિમમાં વહેતી હરિકાન્તા નદીથી યુક્ત, ક્ષેત્રમધ્ય રહેલા ગંધાપાતી નામના વૃત્તવૈતાલ્યવાળું, અવસર્પિણીના બીજા આરાના પ્રારંભના ભાવો સરખું હરિવર્ષ નામનું ^{૨૪}યુગલિક ક્ષેત્ર આવેલું છે.

૨૧૧. ણડયસયં લેંદાણં, ભરહપમાણેણ ભાઈણ લલલે । અહવા નડય સયં, ગુણં ભરહપમાણં હવહ લલલ્લં ॥ /જંબૂ. સંબ્રહ્મણી/

૨૧૨. શલાકાપુરુષોની ઉત્પત્તિ ઐરવત અને મહાવિદેહમાં પણ હોય છે અને ત્યાં તેઓ યથાયોગ્ય વિજયોને પણ સાધે છે.

૨૧૩. દરેક વર્ષવરો વેદિકા વન સહિત સમજવા.

૨૧૪. આ છએ ક્ષેત્રોમાં રહેનારા યુગલિકો સ્વાભાવે સરળ, ભોળા ને સર્વ રીતે સુખી તેમજ દિવ્યસ્વરૂપી હોય છે. અને એ છએ યુગલિક મહાક્ષેત્રોમાં ઝસિ (શસ્ત્ર વ્યવહારાદિ), મસિ (લેખન કળાદિ), કૃષિ (ખેડૂત વ્યાપારાદિ)

આ ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ થયા બાદ તૂર્ત જ મેરુથી દક્ષિણે (હરિવર્ષોત્તરે) પૂર્વથી દ્વિગુણ ૧૬૮૪૪ યોજન—૨ કળા વિસ્તારવાળો, સાધિક ૮૪૧૫૬ યોજન દીર્ઘ જીવાવાળો, ૪૦૦ યોજન ઊંચો, ૩૨ ખંડ પ્રમાણ, ૮ કૂટવાળો, તપનીય—રક્ત સુવર્ણનો, અને સૂર્ય—ચન્દ્ર મંડલોના આધારવાળો (અને તેથી જ આ ગ્રંથમાં આ અદ્વીતીયનું વર્ણન કરવામાં સહાયક બનેલો) ‘નિષધ’ નામનો પર્વત આવેલો છે. આ પર્વત ઉપર વ્યંતરનિકાયની ‘ઘી’ નામના દેવીના નિવાસવાળો, ૪૦૦૦ યોજન લાંબો, ૨૦૦૦ યોજન પહોળો, ૧૦ યોજન ઊંડો ‘તિર્ગિચ્છિદ્રહ’ આવેલો છે.

આ પર્વત ઉપર આ બાજુથી ચઢીને પેલી બાજુ ઉતરીએ કે તરત જ નિષધપર્વતથી દ્વિગુણ ૩૩૬૮૪ યોજન ૪ કળા વિસ્તાર અને મધ્યમાં ૧ લાખ યોજન દીર્ઘ, ૬૪ ખંડ પ્રમાણ, નિષધ અને નીલવંત વચ્ચેના ભાગમાં રહેલું ‘મહાવિદેહક્ષેત્ર’ આવેલું છે. આ ક્ષેત્રની મધ્યમાં એક લાખ યોજન ઊંચો, પીત સુવર્ણમય, શાશ્વતો એવો મેરુપર્વત આવેલો છે. આ પર્વત નવ્વાણું હજાર (૮૮૦૦૦) યોજન જમીનની બહાર છે, જેથી જ્યોતિષીનિકાયના મધ્યભાગને પણ વટાવી આગળ ઊંચો ચાલ્યો ગયો છે, તેનું ૧૦૦૦ યોજન જેટલું મૂળ જમીનમાં ગયેલું છે, એથી તે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પહેલા કાંડના અંત સુધી પહોંચેલો છે, તેથી એ પર્વતનું હજાર યોજન પ્રમાણ જ્યાં પૂર્ણ (સમભૂતલા સ્થાને) થાય છે તે સર્વ ભાગને કંદ કહેવાય છે. એ કંદસ્થાને તેનો વિસ્તાર ૧૦૦૦૦ યોજનનો છે. અને ઉપર જતાં ઘટતો ઘટતો શિખરભાગે ૧૦૦૦ યોજન પહોળો રહે છે, તેથી આ પર્વત ઊંચા કરેલા ‘ગોપુચ્છ’ સરખો દેખાય છે. આ પર્વત ત્રણ વિભાગથી વહેંચાયેલો છે, એટલે કે—જમીનમાં ગયેલો હજાર યોજનથી હીન જે કાંડ (ભાગ) તે પ્રથમકાણ્ડ કહેવાય. આ કાંડ—કાંકરા, પથ્થર અને રત્નાદિથી બનેલો છે. હીન એવાં ૧ હજાર યોજનથી લઈને (રત્નપ્રભાગત સમભૂતલા રચકથી) ૬૩ હજાર યોજન પ્રમાણ સ્ફટિકરત્ન—અંકરત્ન તથા રૂપું—સુવર્ણ મિશ્રિત દ્વિતીયકાણ્ડ છે. એમાં સમભૂતલાથી ૫૦૦ યોજન પછી ‘નંદનવન’ આવેલું છે, નીચે કન્દભાગે ‘મદ્રશાલ’ વન છે અને ૬૩ હજાર યોજન પૂર્ણ થાય ત્યાં ‘સોમનસ’ વન છે. આ સોમનસ વનથી શિખર સુધીનો ૩૬ હજાર યોજનનો ભાગ તે ત્રીજો કાંડ કહેવાય છે અને તે જાંબૂનદ [રક્ત] સુવર્ણનો બનેલો છે.

આ ત્રીજા કાણ્ડ ઉપર ‘પાંડુકવન’ આવેલું છે. આ વનમધ્યે એક ચૂલિકા આવેલી છે. તે ૪૦ યોજન ઊંચી, મૂળમાં ૧૨ યોજન પહોળી, શિખરે ૪ યોજન પહોળી, વૈડૂર્ય રત્નની, શ્રીદેવીના ભવન સરખી વૃત્તાકાર અને ઉપર એક મોટા શાશ્વત ચૈત્યગૃહવાળી છે.

આ ચૂલિકાથી ૫૦૦ યોજન દૂર પાંડુકવનમાં ચારે દિશાએ ચાર જિનભવનો છે. આ ચારે ભવનોની બહાર ભરતાદિક્ષેત્રોની દિશા તરફ ૨૫૦ યોજન પહોળી, ૫૦૦ યોજન દીર્ઘ, ૪ યોજન એ ત્રણેનો વ્યાપાર ન હોવાથી તેઓને કર્મબંધન અલ્પ હોય છે. આ યુગલિકો મરીને અવશ્ય દેવ થાય છે. આ ક્ષેત્રો અકર્મભૂમિનાં સમજવાં. કુલ અદ્વીતીયમાં ૫ હૈમવંત, ૧ હરિવર્ષ, ૫ દેવકુરુ, ૫ ઉત્તરકુરુ, ૫ રમ્યક અને ૫ હૈરણ્યવત્, થઈ ત્રીસ અકર્મભૂમિઓ સમજવી. તે માટે કહ્યું છે કે—

“હેમવયં હરિવાસં દેવકુરુ તહ ચ ઉત્તરકુરુવિ । રમ્યયં ઇરણ્યવયં ઇય છ ભૂમિઓ પંચગુણા ॥૧॥

एया अकर्मभूमीओ तीस सया जुयलधम्मजयठाणं । दसविहकण्णमहद्दुमसमुत्थभोगा पसिद्धाओ ॥२॥

[પ્રવચનસારોદ્ધાર]

ઊંચી, અષ્ટમીના ચન્દ્રાકાર સરખી, શ્વેતવર્ણીય અર્જુનસુવર્ણની ચાર અભિષેક શિલાઓ વર્તે છે. પ્રત્યેક શિલા વેદિકાસહિત વનવાળી છે. એમાં પૂર્વ દિશામાં ‘પાણ્ડુકંબલા’, પશ્ચિમ દિશામાં ‘રક્તકંબલા’, ઉત્તરમાં ‘અતિરક્તકંબલા અને દક્ષિણદિશામાં ‘અતિપાણ્ડુકંબલા’ નામની શિલાઓ છે. એમાં પૂર્વ-પશ્ચિમની બે શિલાઓ ઉપર ૫૦૦ ધનુષ દીર્ઘ, ૨૫૦ ધનુષ વિસ્તીર્ણ અને ૪ ધનુષ ઊંચાં એવાં બે બે સિંહાસનો છે, અને ઉત્તર તથા દક્ષિણવર્તી શિલાઓ ઉપર ઉક્ત પ્રમાણવાળું એકેક સિંહાસન છે.

એમાં પૂર્વ દિશાની શિલાના બે સિંહાસન ઉપર પૂર્વ મહાવિદેહની ૧૬ વિજયોમાં ઉત્પન્ન થતા જિનેશ્વરદેવોને, અનાદિકાળના તથાવિધ આચારવાળા સૌધર્મ ઇન્દ્ર પ્રભુને પોતાનું અહોભાગ્ય વિચારતાં પંચરૂપ કરી, પંચાભિગમ સાચવી, મેરુપર્વત ઉપર લઈ જાય છે. જ્યાં મહાન કળશાદિ સામગ્રીથી અનેક જાતિના ઠાઠમાઠથી યુક્ત, અનેક દેવદેવીઓથી પરિવરેલો મહાભાગ્યશાળી સૌધર્મન્દ્ર પ્રભુને પોતાના જ ખોળામાં લે છે, તે વખતે મહાન અભિષેકાદિ ક્રિયાઓ થાય છે, અને તે દ્વારા ભક્તિવંત ઇન્દ્રો, દેવ-દેવીઓ “અમને આવો સોનેરી અવસર પ્રાપ્ત થયો, ધન્ય છે અમારા આત્માને કે આજે આવા પરમપવિત્ર ત્રિલોકનાથ પરમાત્માની ભક્તિનો મહદ્ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો.” ઇત્યાદિક અનુમોદનાઓને કરતા અનર્ગલ પુણ્યોપાર્જન કરી કૃતકૃત્ય બને છે. આ જ પ્રમાણે પશ્ચિમ મહાવિદેહની ૧૬ વિજયોમાં ઉત્પન્ન થતા જિનેશ્વરોનો પશ્ચિમ દિશાવર્તી શિલા ઉપર અને દક્ષિણ દિશાની શિલા ઉપરના સિંહાસન ઉપર ભરતક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રભુઓનો તેમજ ઉત્તર દિશાની શિલા ઉપર ઐરવત ક્ષેત્રવર્તી પરમાત્માઓનો જન્માભિષેક થાય છે, આવા જ્યાં મહાનુભાવ પરમાત્માઓના જન્માભિષેક જેવાં કલ્યાણક કાર્યો થઈ રહેલાં છે, એવો આ ^{૨૧૫}મન્દર-મેરુ પર્વત સદા અચળ અને જયવંતો વર્તે છે.

આ મેરુની દક્ષિણ તરફના નિષધપર્વતમાંથી નીકળેલા નિષધપર્વતના જ સંબંધવાળા બે ગજદંતગિરિ અને ઉત્તર તરફના નીલવંત પર્વતમાંથી નીકળેલા બે ગજદંતગિરિ એમ કુલ ચાર ગજદંતગિરિઓ છે. તેઓ ગજના દંતૂશળાકારે અથવા રણશીંગડાકારવત્ થતા મેરુ પાસે પહોંચેલા છે, અને તેથી જ મેરુની ઉત્તરના તેમજ દક્ષિણ દિશાના બે બે ગજદંતગિરિઓના છેડાઓ પરસ્પર ભેગા મળવાથી અર્ધચન્દ્રાકાર સરખો આકાર થાય છે. આ બન્ને પર્વતની વચ્ચે મેરુની દક્ષિણ દિશાએ દેવકુરુ નામનું યુગલિક ક્ષેત્ર આવેલું છે, એવી રીતે ઉત્તરવર્તી બે ગજદંતોની વચ્ચે ઉત્તરકુરુ નામનું ક્ષેત્ર છે. બન્ને ક્ષેત્રોમાં સદાકાળ પ્રારંભના ભાવોયુક્ત પહેલો આરો વર્તે છે, તેમજ ૨૦૦ કંચનગિરિ તથા અન્ય પર્વતો, દશ દશ દ્રહો અને નદ્યાદિકથી યુક્ત છે. એમાં ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રમાં જંબૂદ્વીપના અધિપતિ અનાદંત દેવના નિવાસવાળું, જેનાવડે આ જંબૂદ્વીપ એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે તે શાશ્વત ‘જંબૂવૃક્ષ’ આવેલું છે અને દેવકુરુમાં પણ જંબૂવૃક્ષના સરખું ‘શાત્મલી’ વૃક્ષ આવેલું છે.

૨૧૫. આ પર્વતનો સ્વામી ‘મન્દર’ નામનો દેવ હોવાથી ‘મન્દર’ એવું નામ પડ્યું છે—આ નામ શાશ્વત સમજવું. મેરુપર્વતનાં ૧૬ પ્રકારનાં નામો છે, જે નીચે પ્રમાણે—

કિંવાવં ^૧મન્દરો મેરુઃ ^૨સુદર્શનઃ ^૩સ્વયંપ્રભઃ । ^૪મનોરમો ^૫ગિરિરાજો ^૬રત્નોદયશિલોદયૌ ^૭ ॥૧॥

^૮લોકમધ્યો ^૯લોકનાભિઃ ^{૧૦}સૂર્યાવર્તોઽસ્તસંજિતઃ ^{૧૧} ॥ ^{૧૨}દિગાદિસૂર્યારણાવતં ^{૧૩}સકન ^{૧૪}ગોત્તમાઃ ^{૧૫} ॥૨॥

આ બધાં નામો સાન્વર્ધ છે.

આ મધ્યમેરુથી પૂર્વદિશામાં અને પશ્ચિમદિશામાં વિસ્તાર પામેલું તેથી જ પૂર્વમહાવિદેહ અને પશ્ચિમમહાવિદેહ એવી પ્રસિદ્ધ સંજ્ઞાવાળું ^{૨૧૬}મહાવિદેહક્ષેત્ર આવેલું છે. આ ક્ષેત્રની બંને દિશાએ મધ્યભાગે સીતા તથા સીતોદા નદી વહે છે. જેથી પૂર્વ-પશ્ચિમ વિદેહ બે બે ભાગવાળા થવાથી મહાવિદેહના એકંદર ચાર વિભાગ પડ્યા છે, એમાં પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાવર્તી એકેક ભાગ ઐરવત ક્ષેત્ર તરફનો અને એકેક ભરતક્ષેત્ર તરફની દિશાનો તેમજ એકેક વિભાગમાં કચ્છાદિ આઠ આઠ વિજયો હોવાથી ચાર વિભાગમાં ૩૨ વિજયો થાય છે. એ વિજયોની પહોળાઈ ૨૨૧૨^૭/_૮ યોજન છે, અને લંબાઈ ૧૬૫૮૨^૨/_{૧૬} યોજન છે. વિજયોની પરસ્પર મર્યાદાને બતલાવનારા ૫૦૦ યોજન પહોળા, વિજય તુલ્ય લંબા, બે બે વિજયોને ગોપવીને અશ્વસ્કંધાકારે રહેલા ચિત્રકૂટાદિ ૧૬ વક્ષસ્કારો આવેલા છે, એટલે પ્રત્યેક વિભાગે ચાર ચાર થયા. એ પ્રમાણે આ ક્ષેત્રમાં બે બે વિજયની વચમાં બે વક્ષસ્કારના અંતર વિસ્તારોની મધ્યમાં ૧૨૫ યોજન પહોળી ગ્રાહવત્યાદિ ૧૨ નદીઓ આવેલી છે, એટલે કે એકેક વિભાગે ત્રણ ત્રણ થઈને ૧૨ નદીઓ થાય છે. આ નદીઓ બીજી નદીઓની માફક ઓછાવત્તા પ્રમાણવાળી ન થતાં ઠેઠ સુધી એકસરખા પ્રમાણવાળી અને સર્વત્ર સમાન ઊંડાઈવાળી રહે છે. આ ક્ષેત્રની બંને દિશાએ મોટાં વનમુખો રહેલાં છે. ચક્રવર્તીને વિજય કરવા યોગ્ય જે વિજયક્ષેત્રો તેને વિષે ભરતક્ષેત્રવત્ ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના છ છ આરા સંબંધી ભાવોનો અભાવ હોવાથી ત્યાં 'નોત્સર્પિણી' 'નોઅવસર્પિણી' (ચોથા આરા) જેવો કાળ છે. તેનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહેલું છે, તે ચોથા આરાના કાળના પ્રારંભના ભાવવાળો સુખમય દે, તેથી જ તે ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિગમન કાયમને માટે ખુલ્લું જ છે. કારણકે તે ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિગમન યોગ્ય કાર્યવાહીની સઘળી સાનુકૂળતા સદાય વર્તે છે. જ્યારે આપણે ત્યાં તો તે તે સામગ્રીનું, તે તે કાળાશ્રયી પરાવર્તન થયા કરે છે; તેથી આપણે ત્યાં મોક્ષમાર્ગ સદાય ખુલ્લો રહેતો નથી. આ ક્ષેત્ર ચોથા આરા સરખું હોવાથી ત્યાં ૫૦૦ ધનુષપ્રમાણ ઊંચા અને પૂર્વકોડ વર્ષના આયુષ્યવાળા જીવો હોય છે. ઈત્યાદિ સ્વરૂપ ચોથા આરા પ્રમાણે વિચારવું.

આ મહાવિદેહક્ષેત્રની ૩૨ વિજયોનાં નામો આ પ્રમાણે છે.

એમાં પુષ્કલાવતી વિજયમાં સીમંધરસ્વામીજી, વત્સામાં શ્રીયુગમંધરસ્વામીજી, નલિનાવતીજીમાં શ્રી બાહુસ્વામીજી અને ચોથી વપ્રાવતીમાં શ્રીસુબાહુસ્વામીજી એમ ચાર તીર્થંકરો અત્યારે પોતાના ઉપદેશ દ્વારા અનેક જીવોને કર્મસત્તાથી નિર્મુક્ત કરાવીને મોક્ષમહેલમાં મોકલતા થકા, મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વિચરે છે. આ તીર્થંકરો વિહરમાનજિન તરીકે ઓળખાય છે અને તેમનો મહિમા પ્રસિદ્ધ છે. અત્યારે ભરતક્ષેત્રમાં તો પ્રભુનાં કલ્યાણકારી દર્શનનો સાક્ષાત્ અભાવ છે, જેથી વિહરમાનજિનોને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરી આત્માનું સાફલ્ય માનવામાં આવે છે.

૨૧૬. મહાવિદેહક્ષેત્ર, ભરતક્ષેત્ર, ઐરવતક્ષેત્ર, એ ત્રણ ક્ષેત્રો કર્મભૂમિનાં કહેવાય છે, કારણકે ત્યાં ઝસિ, મસિ, કૃષિના વ્યાપારો ચાલુ છે અને એથી અજ્ઞાનાત્માઓને સર્વપ્રકારના સંસારવૃદ્ધિના કારણભૂત બને છે, જ્યારે પુણ્યાત્માઓ માટે આ જ ભૂમિ પરંપરાએ અનંતસુખના સ્થાનરૂપ બને છે. આથી આ ભૂમિ સર્વ પ્રકારનાં અનુજાનોને યોગ્ય તેમજ શલાકા પુરુષોની ઉત્પત્તિવાળી છે. એકંદર કર્મભૂમિ ૧૫ છે-૫ મરત, ૫ ઐરવત, ૫ મહાવિદેહ, જે માટે કહ્યું છે કે-

મરહાઈ વિદેહાઈ ઈરવ્વયાઈ ચ પંચ પત્તેયં ! મન્નતિ કમ્મમ્મિઓ ધમ્મજોગાઉ પત્રસ ॥૧॥

❖ બત્રીશ વિજયોનાં નામો ❖

ઉત્તર દિશાવર્તી	દક્ષિણદિશાવર્તી	દક્ષિણદિશાવર્તી	ઉત્તરદિશાવર્તી
૧ કચ્છ	૯ વત્સ	૧૭ પદ્મ	૨૫ વપ્ર
૨ સુકચ્છ	૧૦ સુવત્સ	૧૮ સુપદ્મ	૨૬ સુવપ્ર
૩ મહાકચ્છ	૧૧ મહાવત્સ	૧૯ મહાપદ્મ	૨૭ મહાવપ્ર
૪ કચ્છાવતી	૧૨ વત્સાવતી	૨૦ પદ્માવતી	૨૮ વપ્રાવતી
૫ આવર્ત	૧૩ રમ્ય	૨૧ શંખ	૨૯ વલ્ગુ
૬ મંગલાવર્ત	૧૪ રમ્યક	૨૨ કુબુદ	૩૦ સુવલ્ગુ
૭ પુષ્કલાવર્ત	૧૫ રમણિક	૨૩ નલિન	૩૧ ગંધિલ
૮ પુષ્કલાવતી	૧૬ મંગલાવતી	૨૪ નલિનાવતી	૩૨ ગંધિલાવતી

આ પ્રમાણે મહાવિદેહક્ષેત્ર સંબંધી સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ કહ્યું.

આ ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ થયે તરત જ સર્વ રીતે નિષધપર્વત સરખો, માત્ર વર્ણવડે નીલો-વૈદ્યુરત્નનો ‘નીલવંતપર્વત’ આવેલો છે. આ પર્વતોપરિ ૪૦૦૦ યોજન લાંબો, ૨૦૦૦ યોજન વિસ્તીર્ણ અને ‘કીર્તિ’ દેવીના નિવાસવાળો ‘કેસરિ’ નામનો દ્રહ આવેલો છે. આ પર્વત મંડળપ્રકરણનાં વર્ણન પ્રસંગે ખાસ ઉપયોગી થવાનો છે. (જે વાચકો પ્રસંગ પામીને સ્વયં સમજી શકશે.)

આ પર્વતથી આગળ વધ્યા કે તરત જ હરિવર્ષ ક્ષેત્ર સરખી વ્યવસ્થાવાળું ‘રમ્યક્ષેત્ર’ આવેલું છે. આ ક્ષેત્રમધ્યે બન્ને દિશામાં નરકાન્તા અને નારીકાન્તા નદી વહે છે. તથા આ ક્ષેત્રના મધ્યભાગમાં જ માલ્યવંત નામનો વૃત્તવૈતાલ્ય આવેલો છે. આ ક્ષેત્ર પૂર્ણ થયે તરત જ મહાહિમવંત પર્વત સરખી વ્યવસ્થાવાળો શ્વેત રૂપાનો રુક્મિ પર્વત આવેલો છે. આ પર્વત ઉપર ‘બુદ્ધિ’ દેવીના નિવાસવાળો ‘મહાપુંડરિકદ્રહ’ આવેલો છે, તેનું પ્રમાણ મહાપદ્મદ્રહ સરખું સમજવું. પર્વત વીતાવ્યા બાદ હરિવર્ષ ક્ષેત્ર સરખી વ્યવસ્થાયુક્ત ‘હિરણ્યવંત’ ક્ષેત્ર આવેલું છે તેમાં પૂર્વે સુવર્ણકૂલા અને પશ્ચિમે રુપ્યકૂલા નદી છે અને આ ક્ષેત્ર મધ્યે ‘વિકટાપાતી’ નામનો વૃત્તવૈતાલ્ય આવેલો છે. આ ક્ષેત્ર પૂર્ણ થયા બાદ તરત જ હિમવંત સરખી વ્યવસ્થાવાળો શિખરી પર્વત આવેલો છે. આ પર્વત ઉપર ‘લક્ષ્મી’ દેવીના નિવાસસ્થાનવાળો ‘પુંડરીકદ્રહ’ પદ્મદ્રહવત્ આવેલો છે. આ પર્વતથી આગળ વધતાં ભરતક્ષેત્ર સરખી સર્વ વ્યવસ્થા તથા સર્વ ભાવોવાળું ઐરવતક્ષેત્ર રહેલું છે. તે તે કાળમાં વર્તતા ભાવોમાં બન્ને ક્ષેત્રો પરસ્પર સમાન સ્થિતિ ધરાવનારા હોય છે. આ ક્ષેત્રના મધ્યભાગે અયોધ્યા નગરી છે, આ ક્ષેત્ર પણ રૂપમય-દીર્ઘ વૈતાલ્યથી તથા ગંગાસિંધુ જેવી રક્તા અને રક્તવતી નદીથી દ વિભાગવાળું છે. આ ક્ષેત્ર સમાપ્ત થયે તરત જ આ ક્ષેત્રની ત્રણે દિશાએ સ્પર્શીને રહેલ પશ્ચિમલવણસમુદ્ર આવે છે. આ પ્રમાણે પૂર્વસમુદ્રના મધ્ય કિનારાથી નીકળી પશ્ચિમ સમુદ્રના કિનારે આવતા સુધીનાં સર્વક્ષેત્રનો વિસ્તાર ભેગો કરતાં એક લાખ યોજન પૂર્ણ થાય છે, જેથી ત્યાં જંબૂદ્વીપ ક્ષેત્ર પણ સમાપ્ત થાય છે. મહાવિદેહક્ષેત્રની બન્ને બાજુ રહેલાં ૬ ક્ષેત્રોને ૬ વર્ષધર પર્વતો પૈકી ત્રણ ત્રણ પર્વતો તથા ત્રણ

ત્રણ ક્ષેત્રો સરાખાં પ્રમાણવાળાં અને વ્યવસ્થાવાળાં છે. અહીં એટલું સમજવું કે દક્ષિણોત્તરનાં સમાન વ્યવસ્થાવાળાં હૈરણ્યવંત અને હૈમવંત એ બે ક્ષેત્રો યુગલિક મનુષ્ય તિર્યચોનાં છે, અને એમાં રહેનારા યુગલિક મનુષ્યોનું શરીરપ્રમાણ ૧ ગાઉ, આયુષ્ય ૧ પલ્યોપમ^{૨૧૭} એટલે ત્રીજા આરા સરાખું હોય છે. તેમને એકાંતરે આમળા જેટલા આહારની ઈચ્છા થાય છે. ત્યાં સંતાનની પરિપાલના ૭૮ દિવસની હોય છે. આ પ્રમાણે અપત્યપાલના કર્યા બાદ તે યુગલિકો સ્વતંત્રવિહારી તેમજ ભોગને સમર્થ થાય છે. પછીથી તેઓનું પાલન કરનારા માતા-પિતાઓ અલ્પ મમત્વ ભાવવાળા હોવાથી તે અપત્યો ક્યાં રહે છે ? કેમ વર્તે છે ? તે સંબંધી ચિંતા કરતા નથી. આ પ્રમાણે રમ્યક અને હરિવર્ષ એ બે ક્ષેત્રોમાં યુગલિકોનું શરીરમાન ૨ ગાઉ, આયુષ્ય ૨ પલ્યોપમ, બે દિવસને આંતરે બોર જેટલા આહારની ઈચ્છા થાય અને ૬૪ દિવસ સંતાનની પરિપાલના હોય. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એ બન્ને યુગલિક ક્ષેત્રોમાં યુગલિકોનું શરીરપ્રમાણ ૩ ગાઉ, આયુષ્ય ૩ પલ્યોપમ, આરો પહેલો, ત્રણ દિવસે તુલેરના દાણા જેટલા આહારની ઈચ્છા અને ૪૮ દિવસ સંતાનપાલના સમજવી.

❖ છ મહાપર્વત તથા દ્રહપ્રમાણ યન્ત્ર ❖

પર્વતોનાં નામો	પર્વતની ઊંચાઈ પ્રમાણ	દ્રહનું નામ	દ્રહની દશગુણી દીર્ઘતા	દ્રહનો વિસ્તાર કેટલો ?	દ્રહની ઝંડાઈ
લઘુ હિમવંત	૧૦૦ યોજન	પદ્મદ્રહ	૧૦૦૦ યોજન	૫૦૦ યોજન	૧૦ યોજન
શિખરી પર્વત	૧૦૦ „	પુંડરીક દ્રહ	૧૦૦૦ „	૫૦૦ „	૧૦ „
મહાહિમવંત પર્વત	૨૦૦ „	મહાપદ્મદ્રહ	૨૦૦૦ „	૧૦૦૦ „	૧૦ „
રૂક્મી પર્વત	૨૦૦ „	મહાપુંડરીકદ્રહ	૨૦૦૦ „	૧૦૦૦ „	૧૦ „
નિષધ પર્વત	૪૦૦ „	તિગિંછિદ્રહ	૪૦૦૦ „	૨૦૦૦ „	૧૦ „
નીલવંત પર્વત	૪૦૦ „	કેસરી દ્રહ	૪૦૦૦ „	૨૦૦૦ „	૧૦ „

હવે પર્વતના વિષયમાં એટલું વિશેષ સમજવું કે ભરતની ઉત્તરવર્તી જે હિમવંત અને ઐરવતના ઉત્તરવર્તી જે શિખરી-એ બન્ને પર્વતો પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમસમુદ્ર સુધી લાંબા છે. એ પર્વતોના છેલ્લા ભાગે એકેક દિશાના મુખ તરફ પર્વતની બે બે દાઢાઓ છે અને તે રણશિંગડાકારે લવણસમુદ્રમાં ગયેલી છે. એમ બીજી દિશાએ પણ બે દાઢા સ્વદિશામાં લવણસમુદ્રમાં ગયેલી છે. એમ બે પર્વતની બન્ને દિશાની થઈ આઠ દાઢાઓ છે. એકેક દાઢા ઉપર સાત સાત અંતર્દીપ છે, એટલે આઠ દાઢાના મળી ૫૬ અંતર્દીપ^{૨૧૮} થાય છે. આ અંતર્દીપમાં યુગલિકો જ રહે છે, તેના શરીરની ઊંચાઈ ૮૦૦ ધનુષ્ય અને આયુષ્ય પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે હોય છે. એકાંતરે આહારની ઈચ્છા તથા ૭૮ દિવસ અપત્યપાલના હોય છે.

૨૧૭. જે ક્ષેત્રોમાં જે જે આરો વર્તતો હોય, તે આરાના યુગલિકોનું સ્વરૂપ પૂર્વ પલ્યોપમ, સાગરોપમના વર્ણન પ્રસંગે કહેલું છે ત્યાંથી તે પ્રમાણે જોઈ લેવું.

૨૧૮. વિશેષ વર્ણન ક્ષેત્રસમાસ તથા જીવવિચાર વૃહદ્વૃત્તિથી જોવું.

આ અંતર્દીપોને ગર્ભજમનુષ્યોનાં જે ૧૦૧ ક્ષેત્રો ગણાય છે તેની ગણતરીમાં ગણવાના છે.

આ જંબૂદ્વીપ કે જેનું વર્ણન ઉપર કરાયેલું તે દ્વીપ ૧૨ યોજન ઊંચી રત્નમય જગતીવડે વિંટાયેલો છે. આ જગતીને પૂર્વમાં ^{૨૧૯}વિજય, પશ્ચિમમાં જયન્ત, ઉત્તરમાં અપરાજિત અને દક્ષિણમાં વૈજયન્ત એમ ચાર દ્વારો છે, પ્રત્યેક દ્વાર ચાર યોજન પહોળું અને બન્ને બાજુએ યા (૦) ગાઉ પહોળી બારશાખોવાળું છે, એટલે દરેક દ્વાર ૪૮૦ યોજન વિસ્તારવાળું હોવાથી ચાર દ્વારની પહોળાઈ ૧૮ યોજનની થાય છે. આ પહોળાઈ જંબૂદ્વીપના પરિધિમાંથી બાદ કરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેને, પ્રત્યેક દ્વારનું અંતર કાઢવા ચારે ભાગી નાંખીએ ત્યારે ૭૮૦૫૨ યોજન ૧-ગાઉ ૧૫૭૨ ધનુષ—૩ અંગુલ એક દ્વારથી બીજા દ્વારોનું પરસ્પર અંતર આવે. કોઈ પણ જગતીઓના દ્વારોની પહોળાઈ સર્વ સ્થાને સરખી હોય છે પણ આગળ આગળના દ્વીપ-સમુદ્રોનાં કારણે પરિધિ વધતો જાય, તેમ તેમ દ્વારોના અંતરમાનમાં વૃદ્ધિ થતી જાય અર્થાત્ દ્વારાન્તરોમાં તફાવત પડે. આ દ્વારો મહિમય દેહલી (ઉંબર) અને રમ્યદ્વાર કપાટ આદિથી સુશોભિત છે. જેમ આ સૃષ્ટિ ઉપર ગૃહદ્વારોને ઉંબરા-ભોગળ હોય છે, તેમ આ દ્વારોને પણ ઉંબરો, બે બે કમાડ તથા કમાડને મજબૂત બંધ કરનાર ભોગળો પણ હોય છે.

જગતીનું કંઈક વર્ણન તો પૂર્વે કહેવાયું છે. इति जंबूद्वीपस्य अतिसंक्षिप्तवर्णनम् ॥

દ્વિતીય લવણસમુદ્રવર્ણનમ્—આ જંબૂદ્વીપને ફરતો બે લાખ યોજનના વલયવિષ્કંભવાળો લવણસમુદ્ર છે. તેનો ^{૨૨૦}પરિધિ ૧૫૮૧૧૩૮ યોજનમાં કાંઈક ન્યૂન છે.

આ લવણસમુદ્રમાં ચાર ચાર ચન્દ્ર ને સૂર્યો તથા ગૌતમદ્વીપ વગેરે દ્વીપો આવેલા છે. આ લવણસમુદ્રમાં ભરતક્ષેત્રના પૂર્વભાગમાં વહેનારી ગંગાનદી જે સ્થાને મળે છે ત્યાં નદી અને સમુદ્રના સંગમસ્થાનથી ૧૨ યોજન દૂર માગધ નામના દેવની રાજધાનીથી પ્રસિદ્ધિ પામેલ માગધ નામનો દ્વીપ જેને **માગધતીર્થ**^{૨૨૧} તરીકે કહેવાય છે તે આવેલો છે. એવી રીતે ભરતની પશ્ચિમદિશાએ બીજી સિંધુનદીના સંગમસ્થાને ૧૨ યોજન દૂર પ્રભાસદેવની રાજધાનીવાળો દ્વીપ જે **પ્રભાસતીર્થ** કહેવાય છે તે આવેલ છે. આ બન્ને તીર્થના મધ્યભાગે તે બે તીર્થની જ સપાટીમાં (નદી-સમુદ્રના સંગમથી ૧૨ યોજન દૂર સમુદ્રમાં જ) વરદામ નામના દેવથી પ્રસિદ્ધ **વરદામ તીર્થ** આવેલું છે. આ જ પ્રમાણે ઐરવતક્ષેત્રમાં રક્તવતીના સંગમસ્થાને ૧૨ યોજન દૂર સમુદ્રમાં માગધતીર્થ તથા રક્તાના સંગમસ્થાનથી ૧૨ યોજન દૂર **પ્રભાસતીર્થ** છે, તે બંનેની વચ્ચે પૂર્વવત્ સમુદ્રમાં **વરદામતીર્થ** આવેલું છે. **ઉજ્જવિજયો**માં ઉત્પન્ન થનાર ચક્રવર્તી જ્યારે છ ખંડનો ઢિંગૂવિજય કરવા નીકળે છે ત્યારે પ્રથમ માગધતીર્થની સમીપમાં સમુદ્ર યા નદી કિનારે પોતાના સર્વસૈન્યને સ્થાયી અઢમ તપ કરીને એકલો પોતે જ ચાર અશ્વવાળા રથમાં આરૂઢ થઈ રથનો મધ્યભાગ જ્યાં ડૂબે ત્યાં સુધી સમુદ્રમાં ઉતરીને રથ ઉપર ઊભા થઈ, સ્વનામાંકિત જે બાણ તેને માગધદેવની રાજધાનીમાં ફેંકે, તે બાણ ચક્રવર્તીની શક્તિથી ૧૨

૨૧૯. વિજયાદિ નામના અધિપતિદેવના નિવાસથી આ નામો પડેલાં છે.

૨૨૦. “पणरस सतसहस्रा, एकासीतं सयं वज्रतालं । किंचिविसेसेणूणो, लवणोदहिणो परिक्रवेवो ॥१॥

૨૨૧. જબાશયમાં ઉતરવા યોગ્ય ઢાળ પડતો કમે કમે નીચે નીચે ગયેલો જે ભૂમિભાગ તે તીર્થ કહેવાય.

॥ (૬) કુલગિરિ યન્ત્ર ॥

છ કુલગિરિનાં નામો	કયે સ્થાને ?	કેટલા હંડ પ્રમાણ ?	વર્ણ	લંબાઈ	પહોળાઈ	ઝંવાઈ	કૂટ સંખ્યા	તે ઉપર કયું સરોવર ?	નદીઓ કઈ નીકળે છે ?	ઝંડાઈ
લઘુહિમવંત	મેરુની દક્ષિણે અને ભરતની ઉત્તરે	૨	સુવર્ણનો (પીતલથી)	પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર ૨૪૮૩૨ યોગ	૧૦૫૨ યોગ ૧૨ કલા	૧૦૦ યોજન	૧૧	પચદ્વદ્વ	પૂર્વે ગંગા નદી પશ્ચિમે સિંધુ નદી ઉત્તરે રોહિતાશા નદી	૨૫ યોજન
શિખરી	મેરુની ઉત્તરે ઐરવતની દક્ષિણે	૨	"	"	"	"	૧૧	પુંડરીક દ્વદ્વ	પૂર્વે રક્તા નદી પશ્ચિમે રક્તવતી નદી દક્ષિણે સુવર્ણકલા નદી	૨૫ યોજન
મહાહિમવંત	મેરુની દક્ષિણે હિમવંત અંતે	૮	"	૫૩૯૩૧- ૧૯ યોજન	૪૨૧૦ યોગ ૧૦ કલા	૨૦૦ યોજન	૮	મહાપચદ્વદ્વ	દક્ષિણે રોહિતા નદી ઉત્તરે હરિકાંતા નદી	૫૦ યોજન
રૂક્મી	મેરુની ઉત્તરે હિરણ્યવંત અંતે	૮	ચેતવર્ણીય રૂપાનો	"	"	"	૮	મહાપુંડરીકદ્વદ્વ	ઉત્તરે રુપાકલા નદી દક્ષિણે નરકાંતા નદી	૫૦ યોજન
નિષધ	મેરુની દક્ષિણે હરિવર્ષ અંતે	૩૨	તાપ્તનીય રક્તમય સુવર્ણનો	૮૪૧૫૬ યોજન	૧૬૮૪૨ યોગ ૨ કલા	૪૦૦ યોજન	૮	ત્રિગિરિદ્વદ્વ	દક્ષિણે હરિસિંધવા નદી ઉત્તરે સીતોદા નદી	૧૦૦ યોજન
નીલવંત	મેરુની ઉત્તરે રમ્યદ્વ અંતે	૩૨	વૈકૂળ્ય રત્નનો (નીલવર્ણી)	"	"	"	૮	કેસરીદ્વદ્વ	ઉત્તરે મારીજાતા નદી દક્ષિણે સીતા નદી	૧૦૦ યોજન

॥ સાત (૭) મહાકોત્રોનું યત્ર ॥

સાત મહાકોત્રોનાં નામો	લંબાઈ	પહોળાઈ	કેટલાં સ્થંડ પ્રમાણ ?	કયે સ્થાને ?	મધ્યગિરિનાં નામો	મહાનદીનાં નામો	કયો કાઢ ?
ભરતકોત્ર	પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી ૧૪૪૭૧ $\frac{૫}{૮૧}$ યોજન	યો. કળા ૫૨૬-૬	૧	મેરુની દક્ષિણે સમુદ્ર સ્પર્શી	દીર્ઘ વૈતાલ્ય	પૂર્વ ગંગા નદી પશ્ચિમે સિન્ધુ નદી	અવસરિણીના ૬-૬ આરા હોય
ઐરવતકોત્ર	"	"	૧	મેરુની ઉત્તરે સમુદ્ર સ્પર્શી	"	પૂર્વ રક્તા નદી પશ્ચિમે રક્તવતી નદી	"
હિમવંતકોત્ર	૩૭૬૭૪ $\frac{૧૫}{૧૮}$ યો. પૂ. સમુદ્રથી પ. સમુદ્ર	યો. કળા ૨૧૦૫-૫	૪	હિમવંત પર્વતની ઉત્તરે	શબ્દાપાતી વૃત વૈતાલ્ય	પૂર્વ રોહિતા નદી પશ્ચિમે રોહિતાંશા નદી	અવસરિણીના ત્રીજા આરા સરખું
હિરણ્યવંતકોત્ર	"	"	૪	શિખરી પર્વતની દક્ષિણે	વિકટાપાતી વૃત વૈતાલ્ય	પૂર્વ સુવર્ણકૃલા નદી પશ્ચિમે રણ્યકૃલા નદી	"
હરિવર્ષકોત્ર	૭૩૮૦૧ $\frac{૧૭}{૧૮}$ યોજન	યો. કળા ૮૪૨૧-૧	૧૬	મહાહિમવંત પર્વતની ઉત્તરે	ગંધાપાતી વૃત વૈતાલ્ય	પૂર્વ હરિસલિલા નદી પશ્ચિમે હરિકાન્થ નદી	અવસરિણીના બીજા આરા સરખું
રત્નપ્રકોત્ર	"	"	૧૬	રૂક્મી પર્વતની દક્ષિણે	માલ્યવંત વૃત વૈતાલ્ય	પૂર્વ નરકાન્થ નદી પશ્ચિમે નારીકાન્થ નદી	"
મહાવિદેહકોત્ર	(૧૦૦૦૦૦) ૧ લાખ યોજન	યો. કળા ૩૩૬૮૪-૪	૬૪	નિષધ તથા નીલવંતની વચ્ચે	ગેરુ પર્વત	પૂર્વ સીતા નદી પશ્ચિમે સીતોદા નદી	અવસરિણીના ચોથા આરા સરખું

યોજન દૂર જઈ માગધદેવની રાજસભામાં પડે, પડતાં જ ક્રોધથી ક્રોધાયમાન થયેલો, પણ બાણ ઉપાડતાં તેના ઉપર ઉત્પન્ન થયેલા ચક્રવર્તીનું નામ વાંચી તરત જ શાંત થયેલો માગધદેવ અનેક પ્રકારનાં ભેટણાં સાથે બાણ લઈને ચક્રવર્તી સમીપે આવી, તેને નમસ્કાર કરી, પોતાની ભક્તિ બતાવવી “તમારી આજ્ઞા મારે શિરે છે” ઇત્યાદિ વચનો કહી, ચક્રવર્તીને તે બાણ પાછા આપે અને સત્કારમાં ભેટણું આપે; ચક્રવર્તી પણ તેનો આનંદથી સ્વીકાર કરી, તે દેવનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરી, સ્વસ્થાને જવા માટે રજા આપે. એ જ પ્રમાણે પુનઃ વરદામ તથા પ્રભાસ તીર્થને સાધે છે. આ પ્રમાણે આ તીર્થો લવણસમુદ્રમાં આવેલાં છે. એ સિવાય ચાર મોટા પાતાલકલશાઓ, લઘુપાતાલકલશાઓ, વેલંધરપર્વતો, લવણસમુદ્રની જળશિખા વગેરે વર્ણન કેટલુંક આગળ કહેવાયું છે. વિશેષ તો અન્ય ગ્રંથોથી જોઈ લેવું. **इति लवणसमुद्रस्य संक्षिप्तवर्णनम् ॥**

તૃતીયઘાતકીલંડવર્ણનમ્— આ લવણસમુદ્ર પછી ચાર લાખ યોજન પહોળો અને પર્યંતે ૪૧૧૦૮૬૧ યોજન ^{૨૨૨}પરિધિવાળો, ઈષુકાર પર્વતોથી પૂર્વ પશ્ચિમવડે બે વિભાગમાં વહેંચાયેલો, તેથી પૂર્વ પશ્ચિમ છ છ (કુલ-૧૨) વર્ષધર પર્વતો તથા સાત સાત (૭+૭ કુલ ૧૪) મહાક્ષેત્રોથી વિસ્તૃત એવો ઘાતકીખંડ આવેલો છે. આ ખંડમાં પૂર્વ પશ્ચિમમાં બે મેરુ આવેલા છે. આ મેરુ જંબૂદ્વીપના મેરુ કરતાં ન્યૂન પ્રમાણવાળા છે, બાકીની સર્વ વ્યવસ્થા જંબૂદ્વીપના મેરુ સરખી સમજવી, એટલું જ નહિ પણ દ્રહ-કુંડની ઊંડાઈ, મેરુ વિના સર્વ પર્વતોની ઊંચાઈ વગેરે સર્વ જંબૂદ્વીપ સરખું સમજવું. નદી-દ્વીપ-દ્રહ-કુંડ-વનમુખાદિ વિસ્તાર-નદ્યાદિની ઊંડાઈ-દ્રહોની લંબાઈ જંબૂદ્વીપથી દ્વિગુણ જાણવી. જેમ જંબૂદ્વીપમાં ભરત, મહાવિદેહાદિ જે ક્ષેત્રો-પર્વતાદિનાં નામો છે, તેવાં જ નામોવાળાં ક્ષેત્રાદિ અહીં વિચારી લેવાં. **इति घातकीलंडवर्णनम् ॥**

ચતુર્થકાલોદધિવર્ણનમ્— આ સમુદ્ર આઠ લાખ યોજન પહોળો અને ૮૧૭૦૬૦૫ યોજન પર્યંતે પરિધિવાળો ^{૨૨૩} છે. જેમ લવણસમુદ્રમાં ચન્દ્ર સૂર્યાદિ દ્વીપો છે તેમ અહીં પણ સમજવા. લવણસમુદ્રની માફક પાતાલકલશોનો અભાવ સમજવો, તેથી ભરતી ઓટ પણ થતા નથી, તેનું જળ પણ ઉછાળા મારતું નથી, પણ ધ્યાનસ્થ યોગી સરખું શાંત વર્તે છે. વળી જળ ચઢ ઉતર સ્વભાવ રહિત છે. **इति कालोदधिવर्णनम् ॥**

પાંચમપુષ્કરાર્ધદ્વીપવર્ણનમ્— ત્યારબાદ ૧૬ લાખ યોજન પહોળો અને ત્રિગુણાધિક પરિધિવાળો પુષ્કરદ્વીપ આવેલો છે. હવે આપણે માત્ર અઢીદ્વીપ (સમયક્ષેત્ર)નું વર્ણન કરતા હોવાથી માનુષોત્તરની અંદરનું જ ક્ષેત્ર લેવાનું હોવાથી ૮ લાખ પ્રમાણ વિષ્કંભવાળો અને ૧૪૨૩૦૨૪૮ યોજન પરિધિવાળો અભ્યન્તરભાગનો અર્ધપુષ્કરદ્વીપ લેવાનો છે. આ પુષ્કરાર્ધમાં પણ બે મેરુ છે, ઘાતકીખંડના પર્વત-ક્ષેત્રોની માફક અહીં પણ ૧૨ વર્ષધરો અને ૧૪ મહાક્ષેત્રો ચક્રાકારે સમજવા. અહીં પર્વત-ક્ષેત્રાદિનાં નામો જંબૂદ્વીપના પર્વતાદિનાં નામો સરખાં હોય છે. જેમ જંબૂવત્ ઘાતકીનું સ્વરૂપ

૨૨૨. धायईखंडपरिओ ईतालदसुत्तस सतसहससा । णवयसया एगद्धा किंचि विसेसेण परिहीणा ॥१॥

૨૨૩. 'एक्का णउई सतराई सहससा परिओ तस्स । अहिवाई छच्च पचुतराई कालोदधिवरस्स ॥१॥

कोडी बातालीसं सहस्स दुसया य अउणपण्णासा । माणुसखेत्तपरिओ एमेव य पुक्खरद्धस्स ॥२॥

ટૂંકમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે તેમ અહીં પણ ધાતકીખંડવત્ આ દ્વીપનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું, એટલું વિશેષ સમજવું કે ધાતકીખંડના સર્વ પદાર્થોથી આ દ્વીપની વસ્તુઓ પ્રાયઃ દ્વિગુણ-દ્વિગુણ પ્રમાણવાળી વિચારવી. **इति पुष्करार्धद्वीपवर्णनम् ॥**

માનુષોત્તરપર્વતવર્ણનમ્—આ પુષ્કરદ્વીપના મધ્યભાગે વલયાકારે એટલે કે કાલોદ્ધિસમુદ્રની જગતીથી સંપૂર્ણ ૮ લાખ યોજન પર્યન્તે આ માનુષોત્તર પર્વત આવેલો છે. આથી આ માનુષોત્તરનો વિસ્તાર બાકીના ૮ લાખ યોજન પ્રમાણ પુષ્કરાર્ધમાં સમજવા યોગ્ય છે, અને એ (માનુષોત્તર) વિસ્તાર ૧૦૨૨ યોજન હોવાથી ૧૬ લાખ પ્રમાણ પુષ્કરદ્વીપના (બાહ્યાધ) અર્ધભાગના ૮ લાખ યોજનના ક્ષેત્રવિસ્તારમાંથી ૧૦૨૨ યોજન ક્ષેત્ર માનુષોત્તર પર્વતે રોકેલ છે.

એ પ્રમાણે અત્યન્તર પુષ્કરાર્ધને વીંટાયેલો માનુષોત્તર જાણે અત્યન્તર પુષ્કરાર્ધદ્વીપનું અથવા મનુષ્યક્ષેત્રનું રક્ષણ કરવામાં જગતી સરખો હોય તેવો દેખાય છે.

^{૨૨૪}**સિંહનિષાદી** આકારવાળા આ પર્વતનું પ્રમાણ લવણસમુદ્રમાં આવેલ વેલંધરપર્વત સમાન છે, એટલે ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો, મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન પહોળો અને એક બાજુએ ઘટતો ઘટતો શિખરતલે ૪૨૪ યોજન પહોળો છે. આ પર્વત પણ જાંબૂનદ તપનીય સુવર્ણ સરખા રક્તવર્ણનો છે, માનુષોત્તર પર્વતની ઉપર ચારે દિશામાં સિદ્ધાયતન કૂટો આવેલ છે. **इति मानुषोत्तरपर्वतवर्णनम् ॥**

આ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપનો ૧ મેરુ, ૨-ધાતકીખંડના અને ૨ અર્ધપુષ્કરના થઈ-૫ મેરુ, એ જ પ્રમાણે-૫ ભરત, ૫-ઐરવત, -૫ મહાવિદેહ, (૧૫ કર્મભૂમિ ક્ષેત્રો) ૫ હૈમવંત, ૫ હરિવર્ષ, ૫ દેવકુરુ, ૫-ઉત્તરકુરુ, ૫-રમ્યકુ, ૫-હૈરણ્યવત્ એમ ૩૦ યુગલિક ક્ષેત્રો, (અકર્મભૂમિ ક્ષેત્રો) કર્મભૂમિ-અકર્મભૂમિ થઈ ૪૫ ક્ષેત્રો અને ૫૬ અંતર્દ્વીપો એકંદર ૧૦૧ મનુષ્યક્ષેત્રો^{૨૨૫} કહેવાય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યોનાં જન્મમરણ અહીંદ્વીપમાં થતા હોવાથી જ મનુષ્યક્ષેત્ર' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલું અહીંદ્વીપ ક્ષેત્ર (૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ)નું કિંચિત્ સ્વરૂપ કહ્યું. **इति मनुष्यक्षेत्रस्य^{૨૨૬} संक्षिप्तवर्णनम् ॥**

૨૨૪. સિંહનિષાદી એટલે જેમ સિંહ આગલા બે પગ ઊભા રાખીને પાછલા બે પગ નીચે વાળી કુલાતળે દાબી સંકોચીને બેસે ત્યારે પશ્ચાત્ભાગે નીચો (ઢળતો) અને કમે કમે ઉપર જતા મુખસ્થાને અતિ ઊંચો થયેલો દેખાય, તેવા આકારનો જે પર્વત તે.

૨૨૫. અહીંદ્વીપમાં પણ ૧૦૧ મનુષ્યક્ષેત્રોમાં જન્મ તથા મરણ અવશ્ય બને હોય પરંતુ વર્ષધરપર્વતો અને સમુદ્રોને વિષે પ્રાયઃ કરીને મનુષ્યોનો જન્મ સંભવતો નથી, હજુ મરણ કદાચ સંહરણ માત્રથી સંભવે.

૨૨૬. અહીંદ્વીપ બહાર નહિ યનાસ પદાર્થો :—જંબૂદ્વીપમાં ગંગાદિ નદીઓની જેમ શાશ્વત નદીઓ, પવાદ્રહાદિ શાશ્વત દ્રહો, સરોવરો, પુષ્કરાવતાર્દિ કુદરતી મેઘો, મેઘની સ્વાભાવિક ગર્જનાઓ, બાદર અગ્નિ, (સૂક્ષ્મ તો સર્વવ્યાપી છે) તીર્થંકર ચક્રવર્ત્યાદિ ૬૩ શલાકા પુરુષો, મનુષ્યનું જન્મ તથા મરણ, સમય-આવલિકા-મુહૂર્ત-માસ-સંવત્સરથી લઈ ઉત્સર્પિણ્યાદિ કાળ તથા જંબૂદ્વીપની જેમ વર્ષધરાદિ સરખા પર્વતો (કિટલેક સ્થાને શાશ્વતા પર્વતો છે પરંતુ અલ્પ હોવાથી વિવક્ષિત જણાતા નથી) ગ્રામ-નગરો-ચતુર્વિધ સંઘ તથા ખાણ નિધિ-ચન્દ્ર-સૂર્યાદિનું પરિભ્રમણ તથા ક્ષેત્રપ્રભાવે જ-પ્રયોજનાભાવે ઈન્દ્રધનુષ્યાદિ આકાશોત્પાતસૂચક ચિહ્નો આ સર્વ વસ્તુઓ અહીંદ્વીપ બહાર નથી.

णइदहधणथणियागणि-जिणाइ णरजम्ममरणकालाई ।

પળયાલલક્ષજોયણ-જરજિત્ત મુત્તું જો પુ(પ)રજો ॥૬॥ [લપુક્ષેત્રસમાસ]

આ પ્રમાણે અઢીદ્વીપનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવ્યા બાદ તે અઢીદ્વીપને વિષે સૂર્ય તથા ચન્દ્રના મંડલો કેવી રીતે પડે છે તે સંબંધી વર્ણન કહેવાય છે.

✽ સૂર્ય-ચન્દ્રમણ્ડલ વિષયનિરુપણમ્ ✽

[મંડલાધિકારની અવતરણિકા—મંડલાધિકારમાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી અઢીદ્વીપનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું. હવે ચન્દ્ર-સૂર્યનાં મંડલ સંબંધી અધિકાર શરૂ કરવામાં આવે છે. આ વિષય સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ-ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ વગેરે સિદ્ધાંતોમાં સંવિસ્તૃતપણે આપતમહાપુરુષોએ વર્ણવ્યો છે; તેમજ બાલજીવોના બોધના અર્થે પૂર્વના પ્રાજ્ઞ મહર્ષિઓએ એ સિદ્ધાન્તગ્રંથોમાંથી એ વિષયનો ઉદ્ધાર કરી ક્ષેત્રસમાસ-બૃહત્ સંગ્રહણી-મંડલપ્રકરણ-લોકપ્રકાશ પ્રમુખ ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કર્યો છે, તો પણ મંદબુદ્ધિવાળા જીવો આ વિષયને રુચિપૂર્વક વધુ સમજી શકે તે માટે શ્રી સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ ગ્રંથોના આધારે ભાષામાં આ મંડલસંબંધી વિષયને કંઈક સ્ફુટ કરીને કહેવામાં આવે છે.

જો કે આ લખાણ વાચકોને કંઈક વિશેષ પડતું જણાશે, પરંતુ ગુર્જર ભાષામાં હજુ સુધી આ વિષય પરત્વે જોઈએ તેવી સ્પષ્ટતા પ્રાયઃ કોઈ અનુવાદગ્રંથમાં કિંવા સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં નહિ જોવાતી હોવાથી મંડલસંબંધી આ વિષયને સરલ કરવો જેથી અભ્યાસીઓની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ વધે અને તદ્વિષયક રસ-પિપાસા તૃપ્ત થાય, એ ઈચ્છાથી આ વિવેચનનો વિસ્તાર સ્વ-પર લાભાર્થે કંઈક વધાર્યો છે અને એથી પ્રાયઃ મારું ચોક્કસ મંતવ્ય છે કે સ્વ-પરબુદ્ધિના વિકાસ માટે આ વિષય વાચકોને વિશેષ ઉપયોગી થશે. ‘અનુવાદક’]

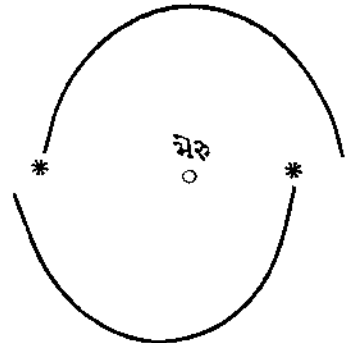
‘મંડળ’ એટલે શું ?

ચન્દ્ર અને સૂર્ય મેરુપર્વતથી ઓછામાં ઓછી ૪૪૮૨૦, યોજનની અબાધાએ રહેવાપૂર્વક મેરુને પ્રદક્ષિણાના ક્રમથી સંપૂર્ણ ફરી રહે તે પ્રદક્ષિણાની પંક્તિને એક ‘મંડળ’ કહેવાય છે.

આ ચન્દ્ર-સૂર્યનાં મંડળો ત્યાં ને ત્યાં જ રહેવાવાળાં કાયમી મંડળો જેવાં (સ્વતંત્ર) મંડળો નથી પરંતુ પ્રથમ ચન્દ્ર-સૂર્યનું જે સ્થાન જણાવવામાં આવ્યું છે તેટલી (સમભૂતલથી સૂર્ય ૮૦૦, ચંદ્ર ૮૮૦ યોજન) ઊંચાઈએ રહ્યા થકા ચરસ્વભાવથી મેરુની ચારે બાજુ પ્રદક્ષિણા આપતાં પોતાના વિમાનની પહોળાઈ પ્રમાણ જેટલું ક્ષેત્ર રોકતા જાય અને કલ્પિત જે વલય પડે તે વલયને ‘મંડળ’ કહેવાય છે, અર્થાત્ ચન્દ્ર-સૂર્યનો મેરુને પ્રદક્ષિણા આપવાપૂર્વક ચાર કરવાનો ચક્રાકારે જે નિયત માર્ગ તે ‘મંડળ’ કહેવાય.

આ મંડળો ચન્દ્રનાં ૧૫ છે અને સૂર્યનાં ૧૮૪ છે. દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણના વિભાગો, દિવસ અને રાત્રિના સમયમાં ન્યૂનાધિકપણું, સૌરમાસ-ચાન્દ્રમાસાદિ વ્યવસ્થા વગેરે ઘટનાઓ આ સૂર્ય-ચન્દ્રનાં મંડળોના આધારે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીં આગળ જણાવવાનું છે તે આધારે, બે સૂર્યોનાં પરિભ્રમણથી એક આખું મંડળ થાય છે. તેમજ કર્કસંક્રાન્તિના પ્રથમ દિવસે વાદી-પ્રતિવાદીની જેમ સામસામી સમશ્રેણીએ નિષેધ અને નીલવંત પર્વત ઉપર, ઉદય પામેલા બન્ને સૂર્યો મેરુથી ૪૪૮૨૦ યોજન પ્રમાણ ઓછીમાં ઓછી અબાધાએ રહેલા છે.

ત્યાંથી પ્રથમ ક્ષણ—સમયથી જ કમે કમે અન્ય મંડળની કર્ણકલા તરફ દષ્ટિ રાખતા કોઈ એક પ્રકારની ગતિવિશેષવડે કલા—કલામાત્ર ખસતા ખસતા (એટલે વધારે વધારે અબાધાને કમશ: કરતા) જતાં હોવાથી આ સૂર્ય—ચન્દ્રનાં મંડળો^{૨૨૭} નિશ્ચયથી સંપૂર્ણ ગોળાકાર જેવાં મંડળો નથી, પરંતુ મંડળ સરખાં હોવાથી મંડળ જેવાં દેખાય છે અને તેથી વ્યવહારથી તે મંડળ કહેવાય છે.
[જુઓ ૨૦૦માં પૃષ્ઠ ઉપર આપેલી આકૃતિ—]

વળી ભરતાદિ ક્ષેત્રોમાં જે ઉજ્જ પ્રકાશ પડે છે તે સૂર્યનાં વિમાનનો છે, કારણકે સૂર્યનું વિમાન પૃથ્વીકાયમય છે અને તે પૃથ્વીકાયિક જીવોને પુદ્ગલવિપાકી આતપનામકર્મનો ઉદય હોય છે, તેથી સ્વપ્રકાશક્ષેત્રમાં સૂર્યનાં તે પૃથ્વીકાયિક વિમાનનો ઉજ્જ પ્રકાશ પડે છે.

કેટલાક અનભિજ્ઞજનો ‘આ પ્રકાશ (વિમાનમાં વસતા) ખુદ સૂર્યદેવનો છે’ એવું માને છે. પરંતુ તેઓનું તે મન્તવ્ય વાસ્તવિક નથી. જો કે સૂર્યદેવ છે તે વાત યથાર્થ છે કિંતુ તે તો પોતાના વિમાનમાં સ્વયોગ્ય દિવ્યશક્તિને ભોગવતો થકો આનંદમાં કાળ નિર્ગમન કરે છે. આ ચર જ્યોતિષી વિમાનોનું સ્વસ્થાનાપેક્ષયા ઊર્ધ્વગમન તેમજ અધોગમન તથાવિધ જગત્સ્વભાવથી હોતું જ નથી, ફક્ત સર્વાભ્યન્તરમંડલમાંથી સર્વબાહ્યમંડલે તેમજ સર્વબાહ્યમંડલેથી સર્વાભ્યન્તરમંડલે આવવા—જવારૂપ વર્તુલાકારે ગમન થાય છે, અને તે પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યોતિષીદેવોનાં વિમાનોનું જ થાય છે, અને તે વિમાનમાં દેવો સહજભાવે આનંદથી વિચરતા હોય તે વસ્તુ જુદી છે. પરંતુ વિમાનોનાં પરિભ્રમણની સાથે દેવોનું પણ પરિભ્રમણ હોય જ અથવા દેવો, વિમાનોનું જે ૫૧૦ યોજન પ્રમાણ ચારક્ષેત્ર હોય તેથી વિશેષ ક્ષેત્રમાં ન જ જઈ શકે તેવો નિયમ હોતો નથી. સ્વૈરવિહારી હોવાથી પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે નંદીશરાદિ દ્વીપો વગેરે સ્થાને યથેચ્છ જઈ શકે છે.

આ જ્યોતિષીનિકાયના દેવોને કેવું દિવ્ય સુખ હોય છે ? તે બાબત પંચમાંગ શ્રી ભગવતીસૂત્રમાંથી અથવા તો ટૂંકો ખ્યાલ આ જ ગ્રંથમાં આગળ આપવામાં આવનાર જ્યોતિષનિકાય—પરિશિષ્ટમાંથી જાણવી.

ચન્દ્રમંડલ અને સૂર્યમંડલમાં તફાવત—

ચન્દ્રનાં ૧૫ મંડળો છે જ્યારે સૂર્યનાં ૧૮૪ મંડળો છે. ચન્દ્રનાં ૧૫ મંડળો પૈકી પાંચ મંડળો જંબૂદ્વીપમાં અને દશ મંડળો લવણસમુદ્રમાં પડે છે. જ્યારે સૂર્યનાં ૧૮૪ મંડળો પૈકી ૬૫ મંડળો જંબૂદ્વીપમાં છે અને ૧૧૯ મંડળો લવણસમુદ્રમાં પડે છે. ચન્દ્રવિમાનની અપેક્ષાએ સૂર્યવિમાનની ગતિ શીઘ્ર છે તેથી ચન્દ્રમંડળો કરતાં સૂર્યમંડળો નજીક નજીક પડે છે. ચન્દ્ર અને સૂર્યનું એકંદર મંડળક્ષેત્ર—ચારક્ષેત્ર ૫૧૦ યોજન $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ પ્રમાણનું છે, તેમાં ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ ચારક્ષેત્ર જંબૂદ્વીપમાં છે અને ૩૩૦ $\frac{૪૮}{૬૧}$ યોજન ક્ષેત્ર લવણસમુદ્રમાં હોય છે. સૂર્યમંડળોમાં દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણના ખાસ મુખ્ય વિભાગો છે, ચન્દ્રમંડળોમાં તેવા બે વિભાગો છે, પરંતુ સૂર્યવત્ નથી; તેમજ વ્યવહારમાં

૨૨૭. ‘રવિદુગ્ધમણવસાઓ, નિષ્ફણ્ડ મંડલં દ્વિદ્વ એગં । તં પુણ મંડલસરિસં, તિ મંડલં વુચ્છદિ ત્વાહિ ॥૧॥

ગિરિનિસઢનીલવંતેસુ, ઉગ્ગયાણં રવીણ કઠ્ઠંમિ । પઢમાડ ચેવ સમયા, ઓસરણેણં જઓ ભમણં ॥૨॥

તો નો નિચ્છયરૂવં, નિષ્ફણ્ડ મંડલં દિણયરાણં । ચંદાણ વિ એવં ચિઅ, નિચ્છયઓ મંડલામાવો ॥૩॥

રવિચિંબે ઉ જિયંગં તાવજુયં આયવાડ નં ઉ જલણે । જમુસિણ્ફાસસસ તર્હિં લોહિયવણ્ણસસ ઉદઓત્તિ ॥૪॥’

પણ આવતા નથી. ચન્દ્રમંડળો ૧૫ હોવાથી (પાંચ આંગુલીઓનાં આંતરો જેમ ચાર તેમ) તેનાં આંતરો—ગાળા ૧૪ છે, અને સૂર્યમંડળોની સંખ્યા ૧૮૪ હોવાથી તેનાં આંતરો ૧૮૩ છે. ચન્દ્રમંડળના એક અંતરનું પ્રમાણ $૩૦ \frac{૪}{૯૯}$ યોજન છે, જ્યારે સૂર્યમંડળના એક અંતરનું પ્રમાણ બે યોજન છે. ચન્દ્રનું મંડળ $\frac{૫૬}{૬૯}$ યોજન પ્રમાણ વિષ્કભવાળું છે; જ્યારે સૂર્યમંડળ $\frac{૪૮}{૬૯}$ યોજનપ્રમાણ વિષ્કભસમ્યન્ન છે. ઇત્યાદિ તફાવતો સ્વયં વિચારી લેવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ સૂર્યમંડળોનો અધિકાર

[જો કે ઋદ્ધિ વગેરેની અપેક્ષાએ જોતાં ચન્દ્ર વિશેષ મહદ્ધિક છે તેથી સામાન્ય કમ પ્રમાણે તો ચન્દ્રમંડળોની વક્તવ્યતા પ્રથમ કહેવી જોઈએ, તથાપિ સમય—આવલિકા—મુહૂર્ત—દિવસ—પક્ષ—માસ—અયન—સંવત્સર ઇત્યાદિ કાળનું માન સૂર્યની ગતિને અવલંબીને રહેલું હોવાથી તેમજ સૂર્યમંડળોનો અધિકાર સવિસ્તર કહેવાનો હોવાથી પ્રથમ સૂર્યમંડળોનું સુવિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવે છે.

એમાં પ્રથમ તેની ગતિ સંબંધી વર્ણન પાંચ દ્વારોથી કરાય છે. (૧) ચારક્ષેત્રપ્રમાણપ્રરૂપણ (૨) અંતરક્ષેત્રપ્રમાણપ્રરૂપણ (૩) સંખ્યાપ્રરૂપણ (૪) અબાધાપ્રરૂપણ. તે ત્રણ પ્રકારે. (૫) ચાર-ગતિપ્રરૂપણ—તે સાત દ્વારે કરીને કમશઃ કહેવાશે. એ પૈકી ચારક્ષેત્ર, અંતર અને સંખ્યા એ ત્રણ પ્રરૂપણ તો આ ગ્રન્થમાં કરેલી છે જ.

૧—સૂર્યનાં મંડળોનું ચારક્ષેત્રપ્રમાણ :-

ચન્દ્ર-સૂર્યનાં મંડળોની સંખ્યામાં યદ્યપિ ઘણો તફાવત છે, તો પણ બન્નેનું ચારક્ષેત્ર તો ૫૧૦ યોજન $\frac{૪૮}{૬૯}$ ભાગ પ્રમાણ સરખું જ છે. એ સૂર્યનું ચારક્ષેત્ર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ એકંદર અંતરક્ષેત્ર કેટલું થાય ? તે બતાવે છે.

સૂર્યનાં મંડળો ૧૮૪ અને તેનાં આંતરો ૧૮૩ છે. પ્રત્યેક સૂર્યમંડળનું અંતરપ્રમાણ બે યોજનનું હોવાથી સંપૂર્ણ અંતરક્ષેત્ર $[૧૮૩ \times ૨ =]$ ૩૬૬ યોજનનું આવ્યું. સૂર્યનાં મંડળો ૧૮૪ હોવાથી અને પ્રત્યેક મંડળનો વિસ્તાર એક યોજનના $\frac{૪૮}{૬૯}$ ભાગ પ્રમાણ પડતો હોવાથી સર્વ મંડળનો એકંદર વિસ્તાર લાવવા—

૧૮૪ મંડળો

$\times ૪૮$

૮૮૩૨ એકસઠીયા ભાગો આવ્યા. તેના યોજન કરવા માટે—

૬૧) ૮૮૩૨ (૧૪૪

$\frac{૬૧}{૨૭૩}$

૨૭૩

૨૪૪

૨૮૨

૨૪૪

૪૮ ભાગ

પૂર્વે આવેલાં સૂર્યમંડળનાં અંતરક્ષેત્રનાં ૩૬૬ યોજનમાં

આવેલ મંડળ ક્ષેત્રનાં યો ૧૪૪—૪૮ ભાગ ઉમેરતાં

૫૧૦ યો ૪૮ ભાગ સૂર્યનું

ચારક્ષેત્ર પ્રમાણ.

સૂર્યમંડલનું ચારક્ષેત્રપ્રમાણ લાવવાનો બીજો ઉપાય--

સૂર્યવિમાનનો વિષ્કંભ $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગનો હોવાથી અને સૂર્યનાં મંડળો ૧૮૪ હોવાથી તે ૧૮૪ મંડલસંખ્યાના એકસઠીયા ભાગ કાઢવા, એક મંડલનો વિસ્તાર એકસઠીયા ૪૮ ભાગ પ્રમાણનો હોવાથી તે ભાગને ૧૮૪ મંડલો સાથે ગુણવો, જે સંખ્યા આવે તેને એક બાજુ મૂકો.

હવે ૧૮૪ મંડલનાં ૧૮૩, આંતરાના એકસઠીયા ભાગ કાઢવા, તે માટે પ્રત્યેક અંતરનું પ્રમાણ જે બે યોજનનું છે, તેનો તે આંતરાની સાથે ગુણાકાર કરવો, એમ કરતાં આ અંતરક્ષેત્રના એકસઠીયા ભાગોની જેટલી સંખ્યા આવે તે સંખ્યામાં પ્રથમ કાઢેલા ૧૮૪, મંડલ સંબંધી વિષ્કંભના એકસઠીયા ભાગોની જે સંખ્યા તે પ્રક્ષેપી બન્નેનો સરવાળો કરવો, જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે ભાગ-સંખ્યાના યોજન કરવા સારું તેને ૬૧ વડે ભાગી નાખવી, જેથી ૫૧૦ યોજન $\frac{૪૮}{૬૧}$ સૂર્યનું ચારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થશે--

તે આ પ્રમાણે :-

૧૮૪×૪૮=૮૮૩૨ ભાગ વિમાન વિસ્તારનાં;

૧૮૩×૨=૩૬૬ યોજન અંતરક્ષેત્ર વિસ્તારનાં;

$$\begin{array}{r} \frac{\times ૬૧}{૨૨૩૨૬ \text{ એકસઠીયા ભાગ આવ્યા,}} \\ ૬૧) ૩૧૧૫૮ (૫૧૦ \text{ યો} \\ \underline{૩૦૫} \\ ૬૫ \end{array} \left. \begin{array}{l} ૮૮૩૨ \text{ ભાગોમાં} \\ + ૨૨૩૨૬ \\ \hline ૩૧૧૫૮ \text{ એકસઠીયા ભાગો} \end{array} \right\}$$

$$\frac{૬૧}{૪૮} = ૫૧૦ \text{ યોજન } \frac{૪૮}{૬૧} \text{ ભાગ ચારક્ષેત્ર પ્રમાણ. इति चारक्षेत्रप्ररूपणा ॥१॥}$$

૨-સૂર્યમંડલનું બે યોજનનું અંતરપ્રમાણ લાવવાની રીત-

પ્રથમ તો સૂર્યમંડળોનું ૫૧૦ યોજન $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ પ્રમાણનું જે ચારક્ષેત્ર તેના એકસઠીયા ભાગો કરી નાંખવા; ત્યારબાદ સૂર્યનાં મંડળોની ૧૮૪ની સંખ્યા સાથે પ્રતિમંડલના વિસ્તારનો એટલે કે એકસઠીયા ૪૮ ભાગ સાથે ગુણાકાર કરવો, ગુણતાં જે સંખ્યા આવી તે, ૫૧૦ યો $\frac{૪૮}{૬૧}$ ચારક્ષેત્રના આવેલા એકસઠીયા ભાગોની સંખ્યામાંથી બાદ કરવી, જેથી શેષમાં ક્ષેત્રાંશ પ્રમાણ [૧૮૩ અંતરક્ષેત્ર પ્રમાણ] રહેશે. એ ક્ષેત્રાંશના આવેલા ભાગો સાથે, પ્રત્યેક મંડલનું [૨ યોજનનું] અંતર પ્રમાણ લાવવા ૧૮૩ વડે ભાગ ચલાવવો, ભાગ ચલાવતાં એકસઠીયા ભાગોની જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય, તેના પુનઃ યોજન કરવા સારું એકસઠે ભાગી નાંખવા. જેથી બે યોજન (૫૨૨૫૨) સૂર્યમંડલનું અંતરપ્રમાણ પ્રાપ્ત થશે. જેમકે--

$$૫૧૦ \times ૬૧ = ૩૧૧૫૦ \text{ ઉપરના ૪૮ અંશ ઉમેરતાં ૩૧૧૫૮ એકસઠીયા ભાગ પ્રમાણ ચારક્ષેત્ર}$$

આવ્યું. ૧૮૪ મંડલ વિસ્તારના ભાગે કાઢવા $૧૮૪ \times ૪૮ = ૮૮૩૨$ આવ્યા, તે ચારક્ષેત્રની આવેલી ભાગસંખ્યા ૩૧૧૫૮ છે, તેમાંથી બાદ કરીએ ત્યારે ૨૨૩૨૬ ક્ષેત્રાંશ ભાગે બાકી રહ્યા, અંતરા ૧૮૩ હોવાથી અને પ્રત્યેકનું અંતર લાવવાનું હોવાથી ૨૨૩૨૬ને ૧૮૩ વડે ભાગતાં ૧૨૨ એકસઠીયા ભાગ આવ્યા, તેના યોજન કરવા ૬૧ વડે ભાગી નાંખીએ ત્યારે બે યોજન પ્રમાણ સૂર્યમંડલનું અંતરક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય.

સૂર્યમંડલોનું અંતરનિઃસારણ લાવવાની અન્ય રીતિ—

સૂર્યનાં મંડળો ૧૮૪, અંતર ૧૮૩ છે તેમજ સૂર્યનું વિમાન $\frac{૪૮}{૬૧}$ યોજન પ્રમાણ છે :—
હવે મંડલો ૧૮૪ હોવાથી

$$\frac{\times ૪૮}{૧૪૭૨}$$

પ્રત્યેક મંડલ વિસ્તાર સાથે ગુણતાં—

$$\frac{૭૩૬ \times}{૮૮૩૨}$$

કુલ ૮૮૩૨ એકસઠીયા ભાગ ૧૮૪ મંડળના આવ્યા. તેના યોજન કરવા માટે ૬૧

વડે ભાગતાં—

$$૬૧) ૮૮૩૨ (૧૪૪ \text{ યો} ૦$$

$$\frac{૬૧}{૨૭૩}$$

યો ૦ એકસઠીયા

$$\frac{૨૪૪}{૨૮૨}$$

સૂર્યમંડલનું ચારક્ષેત્ર ૫૧૦—૪૮ ભાગ

$$\frac{૨૪૪}{૨૮૨}$$

તેમાંથી સર્વ મંડળોનું ૧૪૪—૪૮ ભાગપ્રમાણ વિષ્કંભ-

$$\frac{૨૮૨}{૨૪૪}$$

ક્ષેત્ર આવ્યું, તે બાદ કરતાં ૩૬૬-૦ યો ૦ આવ્યા.

$$\frac{૨૪૪}{૪૮}$$

એકસઠીયા ભાગ શેષ વધ્યા

હવે ૧૮૪ મંડળનાં અંતર ૧૮૩ છે, ૧૮૩ અંતરનું ક્ષેત્ર ૩૬૬ યો ૦, તો એક અંતરનું ક્ષેત્ર કેટલું? એ પ્રમાણે ત્રિરાશી કરતાં=૨ યોજન પ્રમાણ અંતરક્ષેત્ર થાય, એવો જવાબ નીકળશે. इति अंतरक्षेत्रप्रमाणप्ररूपणा ॥૨॥

૩-સૂર્યમંડલસંખ્યા અને તેની વ્યવસ્થા—

સૂર્યનાં એકદર ૧૮૪ મંડળો છે, તે પૈકી ૬૫ મંડળો જંબૂદ્વીપમાં છે અને તે જંબૂદ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન અવગાહીને રહેલાં છે; પરંતુ તે ૬૫ મંડળોનું સામાન્યતઃ ચારક્ષેત્ર એકસો એંશી યોજનનું છે.

અહીંયા શંકા થશે કે ૬૫ મંડળોનાં ૬૪ આંતરાંનું પ્રમાણ અને ૬૫, મંડળનો વિમાનવિષ્કંભ ભેગો કરીએ ત્યારે તો કુલ ક્ષેત્ર ૧૭૮ યોજન $\frac{૬}{૬૧}$ ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તમે તો જંબૂદ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન ક્ષેત્ર કહ્યું તે કેમ થટે ?

તે માટે અહીંયા પ્રથમ એ સમજવું જોઈએ કે દપમું મંડળ પૂર્ણ કયા સ્થાનમાં થાય છે ? તો જંબૂદ્વીપની ચાર યોજન પહોળી એવી જે પર્યંત જગતી, તે જ્યારે $\frac{૫૨}{૬૧}$ ભાગ જેટલી બાકી રહે ત્યારે પૂર્ણ થાય અને ત્યાં સુધીમાં તો ૧૭૯ યોજન $\frac{૬}{૬૧}$ ભાગ ક્ષેત્ર થાય છે.

હવે દપમું મંડળ પૂર્ણ થયે દદમાં મંડળે જંબૂદ્વીપની જગતી ઉપર પ્રારંભ કર્યો અને તે જગતી ઉપર $\frac{૫૨}{૬૧}$ ભાગ જેટલું ચારક્ષેત્ર ફરી (અહીં જંબૂદ્વીપની જગતી પૂર્ણ થઈ)ને જંબૂદ્વીપની જગતીથી ૧ યોગ $\frac{૬}{૬૧}$ ભાગ જેટલું દૂર લવણસમુદ્રે જાય ત્યારે ત્યાં દદ મંડળો પૂર્ણ થયાં કહેવાય. (દદમાં મંડળનું જંબૂદ્વીપની જગતીગત $\frac{૫૨}{૬૧}$ ભાગનું ક્ષેત્ર અને લવણસમુદ્રગત ૧ યોગ $\frac{૬}{૬૧}$ ભાગનું ક્ષેત્ર મેળવતાં દપમાં મંડળથી લઈ દદમાં મંડળ વચ્ચેનું ૨ યોજન અંતરપ્રમાણ મળી રહેશે) હવે પૂર્વે દપ મંડળનું જંબૂદ્વીપગત થતું જે ૧૭૯ યોજન $\frac{૬}{૬૧}$ ભાગ પ્રમાણ ચારક્ષેત્ર તેમાં દદમાં મંડળથી રોકાતું જંબૂદ્વીપ (જગતી)ગત જે $\frac{૫૨}{૬૧}$ ભાગનું મંડળક્ષેત્ર ઉમેરતાં, ૧૮૦ યોજન પૂર્ણ થાય.

એ પ્રમાણે બાકીનાં ૧૧૯ સૂર્યમંડળો લવણસમુદ્રગત ૩૩૦ યોજન ઉપર ૪૮ ભાગ અંશ પ્રમાણ ક્ષેત્ર રોકીને રહેલાં છે. જંબૂદ્વીપગત અને લવણસમુદ્રવર્તી મંડળોની સંખ્યાનો અને તે બન્નેવર્તી ક્ષેત્રનો સરવાળો કરતાં ૧૮૪ મંડળનું ૫૧૦ યોજન ૪૮ ભાગપ્રમાણ ક્ષેત્ર બરાબર આવી રહે છે.

આ ચાલુ ગ્રંથકારના અભિપ્રાયે જંબૂદ્વીપવર્તી ^{૨૨૮}ભારતસૂર્યનાં જે દપ મંડળો તે પૈકી ૬૨ ^{૨૩૦}મંડળો તો મેરુની એક પડખે-બાજુએ નિષધપર્વત ઉપર પડે છે અને બાકીનાં ત્રણ મંડળો

૨૨૮. દરેક દ્વીપ-સમુદ્રવર્તી આવેલ જગતીઓ-કિલ્લાઓનું ક્ષેત્રપ્રમાણ તે તે દ્વીપ-સમુદ્રનું જે જે વિસ્તાર-પ્રમાણ હોય તેમાં અંતર્ગત ગણવાનું હોવાથી અહીં પણ ૧૮૦ યોજનમાંહે ક્ષેત્રપ્રમાણ જંબૂજગતીક્ષેત્ર ભેળું ગણીને કહેલું છે. તેથી જ જંબૂદ્વીપમાં ચાર યોજનનું જે જગતીપ્રમાણ તેને હરિવર્ષ તથા રમ્યક્ષેત્રની લંબાઈમાં ભેળું ગણેલું છે.

[શુન્યો ક્ષેત્રસં ૧૦ માં ૧૩]

૨૨૯. જે સૂર્ય સર્વાભ્યંતરે-દ્વિતીયમંડળે દક્ષિણાર્ધભાગે રહ્યો થકો ભરતક્ષેત્રમાં ઉદય પામી નૂતન સૂર્યસંવત્સરનો પ્રારંભ કરે તે 'મારતસૂર્ય' અને તે જ વખતે જે સૂર્ય સર્વાભ્યંતરનાં દ્વિતીયમંડળના ઉત્તરાર્ધભાગે રહી, ઐરવત્પાદિ ક્ષેત્રોમાં ઉદય પામી (પ્રકાશ કરતો) ત્યાં વર્ષારંભ કરનારો જે સૂર્ય તે 'દેવત્તસૂર્ય' એમ સમજવું. આ કથન ઔપચારિક સમજવું.

૨૩૦. અહીંયાં એ સમજવાનું છે કે બન્ને સંગ્રહણીની મૂળ ગાથાઓમાં ત્રણ અથવા બે મંડળો માટે 'બાહા' એવો શબ્દ વાપર્યો છે. જ્યારે તે ગ્રંથની ટીકામાં તે બાહા શબ્દના સ્પષ્ટાર્થ તરીકે 'દ્વે દ્વે હરિવર્ષજીવાકોટ્યાદૌ' એ પ્રમાણે જીવાકોટી સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે; એથી વિચારશીલ વ્યક્તિને ભ્રમ થાય કે મૂળ ગાથાઓમાં રહેલા 'બાહા' શબ્દનો અર્થ 'બાહાસ્થાને' એવો ફલિતાર્થ ન કરતાં 'જીવાકોટી એવો કેમ કર્યો? આ માટે એવું સમજવું કે 'બાહા' શબ્દ સ્પષ્ટ સ્થાનવાચક નથી, વળી જીવાકોટી એ ઔપચારિક બાહાની પહોળાઈનો જ એક દેશભાગ છે (જે જીવા-બાહાની વ્યાખ્યાથી તથા ચિત્ર જોવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે)એટલે કે પ્રસિદ્ધ એવી બાહાની લંબાઈ અને જગતીની પહોળાઈ (વિષ્કમ્બ નહિ) તેનો દેશભાગ તે જીવાકોટી કહેવાયે. કારણકે બાહા તે એક પ્રદેશ જારી અને તે તે ક્ષેત્રાદિ જેટલી ઊંચ ગણી શકાય અને તેની...ત્રિકોણકાટખૂણ જેવી પહોળાઈ તે બાહાની ઔપચારિક પહોળાઈ ગણાય કે જેમાં જગતી અને હરિવર્ષક્ષેત્ર પણ છે અને એથી જ સિદ્ધાંતમાં આ વસ્તુના નિર્દેશપ્રસંગે મુખ્યત્વે જીવાકોટી શબ્દ જ ગ્રહણ કર્યો છે. આ કારણથી જ્યાં 'બાહા' શબ્દ આવે ત્યાં જીવાકોટી સ્થાનનું ગ્રહણ કરવામાં અન્ય અનુચિતપણું જણાતું નથી અને 'જીવાકોટી' એવો શબ્દ જ્યાં આવે ત્યારે તો તે સ્પષ્ટ જ છે. અહીંયાં એથી એમ ન સમજવું કે, બાહા અને જીવાકોટી એ એક જ છે; પરંતુ ઉક્ત લખાણથી એ તો ચોક્કસ થયું કે બાહાથી જીવાકોટી શબ્દનું ગ્રહણ અનુચિત નથી. હવે પ્રથમ 'જીવાકોટી' તથા 'બાહા' શબ્દનો અર્થ સમજ લઈએ.

જીવા—ધનુષ્યાકારે રહેલ જે ક્ષેત્ર તેની અંતિમ કામઠીરૂપ જે સીમા—હદ તેની લંબાઈરૂપ જે દોરી તે. જેમકે—ધનુષ્યાકારે રહેલ ભરતક્ષેત્ર જ્યાં (મિત્ર તરફ) પૂર્ણ થયું ત્યાં પૂર્વ—પશ્ચિમ લંબાઈરૂપ જે મર્યાદા કરનાર દોરી તે **જીવા** કહેવાય, અને એ જીવાના પૂર્વ—પશ્ચિમગત જે ખૂણા તે '**કોટી**' કહેવાય. અર્થાત્ જીવાની કોટી તે '**જીવાકોટી**' કહેવાય.

બાહ્ય—લઘુહિમવંત પર્વતની પૂર્વ—પશ્ચિમની જીવાથી મહાહિમવંત પર્વતની બન્ને દિશામાં રહેલું જે જીવાસ્થાન ત્યાં સુધી ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિવાળો થતો જે ક્ષેત્રપ્રદેશ અને તેથી થતો બાહ્યરૂપ જે આકાર તે '**બાહ્ય**' કહેવાય છે.

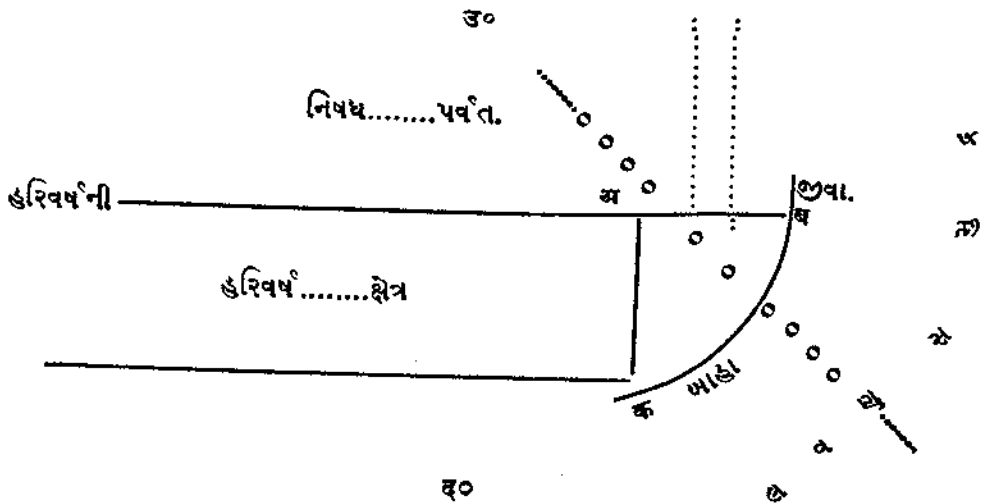
હવે તે સ્થાનના ત્રણ મતાંતરો છે, તેમાં પ્રથમ બેનો મત નિર્દેશ કરાય છે.

(૧) મલધારી શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત આ ચાલુ સંગ્રહણીમાં તેમજ શ્રીમદ્ મુનિચન્દ્રસૂરિકૃત મંડલપ્રકરણમાં ૬૨ મંડલો નિષધ—નીલવંતે અને ૬૩—૬૪—૬૫ આ છેલ્લાં ત્રણ મંડલો બાહ્યસ્થાને જણાવે છે.

(૨) શ્રીમદ્ જિનભદ્રગણિકામાં કૃત સંગ્રહણીમાં ૬૪—૬૫ બે મંડલો બાહ્યસ્થાને સૂચવે છે.

ઉક્ત બંને મતોનું સમાધાન—બાહ્યસ્થાને પ્રથમમતે ત્રણ મંડલો અને બીજા મતે બે મંડલો ઉલ્લેખ્યા હોવાથી વક્તવ્યમાં સંખ્યાનું ભિન્નપણું જણાય છે, છતાં તે સાપેક્ષિક કથન હોવાથી ઘોષરૂપ નથી, તથાપિ બાહ્યસ્થાને બે અથવા ત્રણ મંડલો વાસ્તવિક છતાં તે સ્થાનનિર્ણય સ્પષ્ટ તો નથી જ. જ્યારે 'જીવાકોટી' શબ્દ બન્ને કથનને માટે અત્યંત સ્પષ્ટ અને સ્થાનસૂચક થાય છે. વધુમાં બાહ્યસ્થાનનાં ત્રણ મંડલોનું વક્તવ્ય વિશેષ સ્પષ્ટ યુક્ત છે એટલું જ નહિ પણ ત્રણ મંડલો માટે તો બાહ્ય—જીવાકોટી કે જગતી ત્રણે શબ્દ ઉપયોગી થાય તેમ છે. જે નીચેની આકૃતિ જોવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

૬૪—૬૫માં મંડલો હરિ.ની જીવાકોટી ઉપર

આકૃતિ પરિચય:—એમાં ૬૩મું મંડલ નિષધ પર્યન્તે છે, જ્યાં ૬૪—૬૫મું મંડલ છે તે સ્થાનનું નામ હરિવર્ષની જીવાકોટી એટલે જીવા અને બાહ્ય એ બેની વચ્ચેનો ખૂણો, અને બાહ્ય તે બ—ક જેટલી લાંબી છે, અને તે એક આકાશપ્રદેશ જાડી છે કે બ—ક જેટલી દીર્ઘ ગણી શકાય, જ—બ જેટલી બાહ્યની ઔપચારિક પહોળાઈ છે કે જેમાં જગતી અને હરિવર્ષક્ષેત્ર પણ છે. વધુમાં ચિત્રમાં મેરુથી પૂર્વ—પશ્ચિમમાં સર્વાભ્યન્તરમંડલની જે અબાધા છે તેથી કંઈક વધારે ઉત્તર—દક્ષિણમાં સમજવી.

અગ્નિખૂણે હરિવર્ષની બાહ્ય ઉપર (અથવા જીવાકોટી ઉપર) પડે છે, અર્થાત્ આપણે તે ક્ષેત્રની બાહ્ય ઉપર પસાર થતાં તે બે મંડળોને દેખી શકીએ છીએ.

૩. ૧૭મી શ્રીસમવાયોગસૂત્રમાં ૬૩ મંડળો નિષ્પદ નીલવંત ઉપર ખરાં, પણ બે મંડળો જગત્તી ઉપર છે એવો શબ્દ વાપર્યો છે.

આ મતે ૬૪-૬૫ મંડળો ઉપર જણાવેલ છે. આ બે મંડળો માટેનું જગત્તીસ્થાન વાસ્તવિક દષ્ટિએ તો સ્પષ્ટ જગત્તીસ્થાન નથી. જો જગત્તીસ્થાન દર્શાવવું હોય તો ૬૩-૬૪-૬૫ એ ત્રણ મંડળો માટે વાસ્તવિક છે. ગણિતની દષ્ટિએ બંધબેસતો મત આ ત્રણ મંડળો માટે આવી શકે છે, વધુમાં તેથી પણ 'જગત્તી' શબ્દની સાર્થકતા તો ૬૨-૬૩-૬૪-૬૫ એ ચાર મંડળોના કથનમાં છે જે નીચેના ઉલ્લેખથી સમજાશે.

સંપૂર્ણ જગત્તી તો બાર યોજનની ગણાય. એમાં દષ્ટજગત્તી વચ્ચેના ચારક્ષેત્રના ૧૭૩-૭૪-૭૫-૭૬, એ ચાર યોજનની ગણાય કારણકે મૂલભાગથી લઈ બન્ને બાજુએ ઉપર જતાં બન્ને બાજુથી જગત્તી મેઝવત્, ઘટતી ઘટતી ગોપુચ્છકારવત્ થતી ઉપરિતન ભાગે ચાર યોજન પહોળી રહે છે અને આપણને તો આ મધ્યભાગની ચાર યોજન જગત્તી દષ્ટિપથમાં આવતી હોવાથી દષ્ટજગત્તી કહેવાય.

સર્વાભ્યન્તરમંડલથી લઈ જંબૂજગત્તી પર્યન્ત ૧૮૦ યોજનનું ચારક્ષેત્ર દ્વીપમાં ગણવાનું સ્પષ્ટ છે. તેથી સર્વાભ્યન્તરમંડલથી લઈ ૧૭૩મા યોજનથી દષ્ટજગત્તી શરૂ થાય છે, (તેમાં વચલી દષ્ટજગત્તી પૂર્વે મૂલ જગત્તીના ચાર યોજનમાં) તે ૧૭૩થી દષ્ટજગત્તી સુધીના ચાર યોજનમધ્યે ગણિતના હિસાબે ૬૩મું મંડળ પૂર્ણ ઉદયવાળું અને ૬૪મું મંડળ ૨૬ અંશ જેટલું ઉદય પામે છે, એ દષ્ટજગત્તીના પ્રારંભથી તે (એકંદર) જગત્તીના જ પર્યન્ત ભાગ (૧૭૩થી ૧૮૦ યોજન) સુધીમાં વિચારીએ તો પણ ૬૩-૬૪-૬૫ એ ત્રણે મંડળો જગત્તી ઉપર આવી શકે છે.

હવે સંપૂર્ણ જગત્તી આશ્રયી વિચાર કરતાં પ્રથમ સંપૂર્ણ જગત્તી ૧૬૮થી ૧૮૦ યોજન અર્થાત્ બાર યોજનની છે, [અને કોઈ પણ દ્વીપ-સમુદ્રનું જગત્તી ક્ષેત્રપ્રમાણ લઘુક્ષેત્રસમાસ મૂલમાં કહેલા 'ણિઞ્ણિઞ્ણ દીવોદહિ મજ્જગણિય મૂલાહિં' એ જગત્તીના વિશેષણ પદથી તે તે દ્વીપ-સમુદ્રના કથિત પ્રમાણમાં અંતર્ગત ગણવાનું હોવાથી.] સર્વાં મંં થી લઈ ૧૬૮ યોગ પૂર્ણ થતાં ૬૧ મંડળો સંપૂર્ણપણે પૂર્ણ થાય છે; એ ૧૬૮ યોજન પૂર્ણ થયે વાસ્તવિક જગત્તીનો પ્રારંભ (મૂલ વિસ્તાર) થાય છે, તે મૂલ જગત્તીના પ્રારંભથી ૧૬૮-૧૭૨ સુધીના ચાર યોજનના જગત્તીક્ષેત્રમાં ૬૨મું મંડળ પૂર્ણ ઉદયને પામે અને ૬૩ મું મંડળ ૧ યોજન ૧૩ ભાગ જેટલું ઉદય પામી ૧૭૩માં યોજન થી આરંભાતી ૧૭૬ યોજન સુધીની દષ્ટજગત્તી ઉપર ૧ યોજન ૩૫ ભાગે દૂર ૬૩મું મંડળ પૂર્ણ થાય. બાકી રહેલા દષ્ટજગત્તી ક્ષેત્રમાં ૬૪મું મંડળ ૨ યોજન ૨૬ ભાગ જેટલું ઉદય પામી બાકી રહેલ અંતિમ ચાર યોજન પ્રમાણ-૧૭૭થી ૧૮૦ યોજન સુધીના જગત્તીક્ષેત્ર ઉપર એક યોજનના ૨૨ ભાગ વીત્યે ૬૪મું મંડળ પૂર્ણ થાય, ત્યારબાદ તે જ જગત્તી ઉપર ૬૫મું મંડળ સંપૂર્ણ (૨ યોજન ૪૮ ભાગ) ઉદયવાળું હોય, આ ૬૫ મંડળો પૂર્ણ થયે જંબૂદ્વીપના ૬૫ મંડળોનું કહેલું ૧૭૮ યોજન ૮ અંશ જે ચારક્ષેત્ર તે યથાર્થ આવી રહે, અને બાકી રહેલ બાવન અંશ પ્રમાણ જગત્તી ઉપર લવણસમુદ્રમાં પડતા ૬૬મા મંડળનું બાવન અંશ જેટલું ઉદયક્ષેત્ર સમજવું.

આથી શું થયું ? કે ૧૬૮ થી ૧૮૦ યોજનવર્તી ૧૨ યોજન પ્રમાણના જગત્તીક્ષેત્ર ઉપર ૬૨-૬૩-૬૪-૬૫ એ ચાર મંડળો સંપૂર્ણ ઉદયવાળાં હોય (૬૬મું બાવન અંશ ઉદયવાળું હોય.)

હવે અહીંયા વિચારવાનું એ છે કે-શાસ્ત્રકારે જગત્તી શબ્દથી ૧૭૭થી ૧૮૦ એ છેલ્લા ચાર યોજનનું જગત્તીક્ષેત્ર ગણ્યું હોય તેમ જણાય છે: કારણકે અંતિમ જગત્તીના સ્થાને ઊર્ધ્વભાગે ૬૪મું મંડળ ૨૨ અંશ જેટલું ઉદય પામી સંપૂર્ણ ભ્રમણ કરી ૬૫માં મંડળનો સંપૂર્ણ ઉદય થઈ બાવન અંશ જેટલું ૬૬માનું ભ્રમણ ત્યાં હોય, એ હિસાબે ૬૩ મંડળ નિષ્પદ નીલવંત ઉપર અને ૬૪-૬૫ એ બે મંડળો જ અંતિમજગત્તી સ્થાને હોય, તે કથન વાસ્તવિક છે; તો પણ ઉપરોક્ત કથન મુજબ વાસ્તવિક રીતે તો ૬૩-૬૪ મંડળ દષ્ટજગત્તી ઉપર છે, અને જ્યાં ૬૪-૬૫ મું છે ત્યાં તો વાસ્તવિક જગત્તીનો ઢાળ છે. જો કે તેથી જગત્તી ગણી શકીએ તો ગણાય, પરંતુ ૬૩-૬૪ મંડળ યોગ્ય એવી દષ્ટ-જગત્તીસ્થાનને છોડીને જગત્તીનો ઢાળ શા માટે ગણવો ? જો જગત્તીના ઢાળને પણ ગણવો હોય તો તો પછી ૧૬૮ થી

તેવી રીતે (ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ) મેરુના બીજા પડખે જોઈએ તો ઐરવત સૂર્યનાં બાસઠ^{૨૩૧} મંડળો નીલવંત પર્વત ઉપર પડેલાં દેખાય અને ૩ મંડળો રમ્યક્ષેત્રની બાહ્ય-જીવાકોટી ઉપર પડેલાં દેખાય. (આ ચાલુ ગ્રન્થકારના મતે જાણવું.)

આ મંડળો આપણા ભરતક્ષેત્રની તથા ઐરવતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ મેરુથી અગ્નિ તથા વાયવ્ય-કોણમાં દેખાય છે, પરંતુ પૂર્વ મહાવિદેહની^{૨૩૨} અપેક્ષાએ તેઓને નીલવંત પર્વત ઉપરના તે જ ૬૩ મંડળો મેરુથી ઇશાન ખૂણમાં દેખાય છે, અને પશ્ચિમ મહાવિદેહની અપેક્ષાએ નિષધપર્વત ઉપરનાં ૬૩ મંડળો મેરુથી નૈઋત્યકોણમાં દેખાય છે. જંબૂદીવે ણં મંતે! દીવે સૂરિઆ ઉદિગપાર્ણમુગચ્છ પાર્ણદાહિણમાગચ્છંતિ, પૂર્વવિદેહપેક્ષયેદમ્ ॥૧॥ પાર્ણદાહિણમુગચ્છ દાહિણપડીણમાગચ્છંતિ, ભરતક્ષેત્રપેક્ષયેદમ્ ॥૨॥ દાહિણપડીણમુગચ્છપડીણઉદીણમાગચ્છંતિ, પશ્ચિમવિદેહપેક્ષયેદમ્ ॥૩॥ પડીણઉદીણમુગચ્છઉદીણપાર્ણમાગચ્છંતિ, ઐરવતાપેક્ષયેદમ્ ॥૪॥ [સૂર્યં પ્ર૦ પ્રા૦ ૮-જંબૂં પ્રજ્ઞ૦] આટલું વિવેચન ચાલુ ગાથાના અર્થને ઉદેશીને કર્યું.

[હવે અહીંથી અન્ય ગ્રંથોમાં મંડળો સંબંધી જ્ઞાનસમૃદ્ધિ અતિપુષ્ટ બને, જિજ્ઞાસાવૃત્તિને તૃપ્ત કરે તેવો અધિકાર આવે છે. તે અધિકાર સ્પષ્ટતાથી અહીં આપવામાં આવે છે.]

તે તે ક્ષેત્રોમાં ઉદયાસ્તવિપર્યાસનો હેતુ—

ભરતક્ષેત્રને છોડીને અન્ય અન્ય સર્વ ક્ષેત્રોમાં દિવસ અને રાત્રિના પ્રમાણના ફેરફારને અંગે, અને તેથી બીજા ઉત્પન્ન થતા અનેક વિપર્યાસોનાં કારણોને અંગે, પ્રત્યેક ક્ષેત્રાશ્રયી નિયમિતપણે ૧૮૦ યોજન સુધી ૧૨ યોજન જગતી ગણીને ૬૨-૬૩-૬૪-૬૫ એ ચાર મંડળો જગતી ઉપર કહીએ તો ‘જગતી’ શબ્દ સંપૂર્ણ સાર્થક થાય છે, અને જગતીના ત્રણે વિભાગના કથનમાં દોષ જ નહીં આવે; માટે ૬૪-૬૫મું મંડળ ઢાળની અપેક્ષાએ જગતી ઉપર હોવા છતાં ‘૬૪-૬૫મું જગતી ઉપર’ એમ કહેવું તે સંપૂર્ણ સાર્થક જણાતું નથી. પરંતુ ૬૪-૬૫મું ‘જીવાકોટી વા બાહ્યસ્થાને’ કહેવું તે સ્થાનસ્પષ્ટતા માટે વિશેષ ઉચિત છે અને એટલા જ માટે તે સ્થાન હરિવર્ષ અથવા રમ્યક્ષેત્રની જીવાકોટીમાં ગણાઈ જતું હોવાથી તે ‘જીવાકોટી’ સ્થાનનો ગ્રંથકાર મહર્ષિઓ નિર્દેશ કરે તેમાં અનુચિતપણું નથી.

ત્રણે મતો સંબંધી રીતસર વિવેચન કરી ગ્રન્થકારના કથનને સ્પષ્ટ કર્યું છે. તથાપિ ત્રણે મતમાં, અંતમાં જણાવ્યા મુજબ તે મંડળો માટે સ્થાનદર્શક કે સ્થાનસૂચક અતિસ્પષ્ટ શબ્દ તો જીવાકોટી ગ્રહણ કરવો વિશેષ ઉચિત છે. આ ત્રણે મતો માટે વૃદ્ધવાદ છે; ગ્રન્થગૌરવના કારણે આ બાબતમાં વધુ ઉલ્લેખ ન કરતાં વિરમીએ છીએ. વધુ સ્પષ્ટતા જ્ઞાનીગમ્ય.

૨૩૧. મેરુની એક પડખેનાં કુલ ૬૫ મંડળો અને બીજા પડખેનાં કુલ ૬૫ મંડળો એમ બે વ્યાખ્યા કરી, એથી એમ ન સમજવું કે ૧૩૦ મંડળો લેવાનાં છે. મંડળો આખાં-સંપૂર્ણ તો પાંસઠ જ છે. પણ પ્રતિદિશાવર્તી વ્યક્તિને એક બાજુએથી સ્વદેશદિશાગત અર્ધ અર્ધ મંડળો દષ્ટિગોચર થાય છે, કારણકે જોનાર વ્યક્તિને સંપૂર્ણ વલયાકાર મંડળ જોવાતું નથી, આથી તેઓ સ્વક્ષેત્રથી બન્ને બાજુનાં મંડળો બન્ને વિભાગમાં જોઈ શકે છે તેથી અહીં તે રીતે વ્યાખ્યા કરેલ છે.

૨૩૨. વિશેષમાં અહીં એટલું સમજવું કે પૂર્વવિદેહનાં લોકોની જે પશ્ચિમ દિશા તે ભારતીય લોકોની પૂર્વ દિશા, ભારતની જે પશ્ચિમ દિશા તે પશ્ચિમવિદેહની પૂર્વદિશા, પશ્ચિમવિદેહની પશ્ચિમદિશા તે ઐરવતની પૂર્વદિશા, ઐરવતની જે પશ્ચિમદિશા તે પૂર્વવિદેહની પૂર્વદિશા સમજવી. આ પ્રમાણે તે તે વર્ષધરાદિ યુગવિક્રમેત્રોમાં પણ વિચારવું.

ઉદયાસ્તાદિ કાળ વગેરેનું વર્ણન કરવું તે તો અશક્ય છે. વળી સર્વ ઠેકાણે સૂર્યનો એક જ વખતે ઉદય કે એક જ વખતે અસ્ત હોય તેવું પણ નથી, પરંતુ સૂર્યની ગતિ જેમ જેમ કલા-કલા માત્ર આગળ વધતી જાય, તેમ તેમ આગળ આગળના તે તે ક્ષેત્રોમાં પ્રકાશ પડતો જાય. તદવસરે ઉદયપણું કહેવાય અને પશ્ચાત્ પશ્ચાત્ ક્રમે ક્રમે તે તે ક્ષેત્રોમાં સૂર્ય દૂર દૂર થતો જાય ત્યારે અસ્તપણું કહેવાય. સૂર્ય વાસ્તવિક રીતે ચોવીશે કલાક પ્રકાશમાનવાળો જ હોય છે. તેને કંઈ ઉદયાસ્તપણું હોતું નથી, પણ દૂર જવાથી તે અને તેનો પ્રકાશ નથી જણાતો ત્યારે, અસ્ત શબ્દનો વ્યવહાર માત્ર કરાય છે અને જ્યારે બીજો સૂર્ય દેખીએ ત્યારે ઉદયનો વ્યવહાર કરાય છે.

શંકા— જ્યારે આવી અનિયમિત વ્યવસ્થા જણાવી તો શું દરેક ક્ષેત્રાશ્રયી સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત અનિયમિત જ હોય ?

સમાધાન— હા, અનિયમિતપણું જ છે, જેમ જેમ સમભૂતલાથી ૮૦૦ યોજન ઊંચો એવો સૂર્ય સમયે સમયે જે જે ક્ષેત્રોથી આગળ આગળ વધતો જાય તે તે ક્ષેત્રોની પાછળના દૂર દૂરના ક્ષેત્રોમાં સૂર્યનો પ્રકાશ આગલા ક્ષેત્રમાં વધવાથી ત્યાં પ્રકાશનો અભાવ વધતો જાય અને અનુક્રમે તે તે ક્ષેત્રોમાં રાત્રિ આરંભાતી જાય, આથી સૂર્યના સર્વ સામુદાયિક ક્ષેત્રાશ્રયી ઉદય અને અસ્તનું અનિયમિતપણું જ છે, પણ જો સ્વસ્વ ક્ષેત્રાશ્રયી વિચારીએ તો તો ઉદય તથા અસ્ત લગભગ નિયમિત છે, કારણકે આપણે પણ જો ભરતક્ષેત્રના મધ્યભાગમાં ઊભા રહીને જોઈશું તો ભરતક્ષેત્રમાં આજે જે સમયે સૂર્ય ઉદયને પામ્યો અને જે સમયે અસ્ત પામ્યો, એ જ સૂર્યને હવે આવતીકાલે જોઈશું તો પણ ગઈ કાલના ઉદયાસ્તનો જે સમય હતો તે જ સમય આજના સૂર્યના ઉદયાસ્ત સમયે હોય, પણ આવું ક્યારે બને કે જ્યારે સૂર્ય અમુક મંડળોમાં હોય ત્યારે, અમુક દિવસોમાં એ પ્રમાણે લગભગ એક જ અવસરે ઉદય તથા એક જ અવસરે લગભગ અસ્ત થાય, પરંતુ ત્યારબાદ તે સૂર્ય જ્યારે અન્ય અન્ય મંડળોમાં જેમ જેમ પ્રવેશ કરતો જાય ત્યારે ક્રમે ક્રમે સૂર્યના ઉદય-અસ્તકાળમાં હંમેશા વધઘટ થયા કરે, એટલે કે જ્યારે જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળે હોય ત્યારે દિવસનો ઉદય વહેલો થવા પામે અને અસ્ત પણ મોડો થતો હોવાથી રાત્રિ ટૂંકી હોય [શ્રાવણમાસ પ્રાવૃદ્ધ ઋતુ] તથા જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળે હોય ત્યારે ઉદય મોડો અને અસ્ત વહેલો થાય તેમજ રાત્રિ મોટી હોય, [માઘમાસ હેમન્ત ઋતુ] ઉક્ત કારણથી રાત્રિ-દિવસનાં ઉદયાસ્તનું અનિયમિતપણું તેમજ તેથી જ તે રાત્રિ ને દિવસો લાંબા-ટૂંકા અને ઓછાવત્તા મુહૂર્ત પ્રમાણવાળા થાય છે, બાકી ઉદય અને અસ્ત સ્વસ્વ ક્ષેત્રાશ્રયી તો લગભગ નિયમિત હોય છે.

ઉપરોક્ત કારણથી એ તો ચોક્કસ થાય છે કે સૂર્ય જેમ જેમ આગળ-આગળ વધતો જાય અને તેથી જે જે ક્ષેત્રોમાં પ્રકાશ થતો જાય તે તે ક્ષેત્રોના લોકો ક્રમે ક્રમે, આપણે ત્યાં સૂર્યોદય થયો એવું ઉચ્ચારણ કરે, અને જ્યારે ક્રમે ક્રમે આગળ વધતો જાય ત્યારે તે જ ક્ષેત્રવર્તી લોકો પ્રકાશના અભાવે ક્રમે ક્રમે પુનઃ અસ્ત થયો તેવું ઉચ્ચારણ કરે, જે માટે પૂર્વ મહર્ષિઓએ કહ્યું છે કે :-

જહ જહ સમયે સમયે પુરજો સંચરઈ ખક્ષરો ગયણે । તહ તહ ઇજોડવિ નિયમા જાયઈ રયણી ય ભાવત્યો ॥૧॥
 एवं च सइ नराणं उदय-त्थमणाइं होतिऽनिययाइं । सयदेस[काल]मेए कससइ किंची ववदिसइ नियमा ॥२॥
 सइ चेव य निदिहो महुमुहुત્તો કમેણ સવ્વેસિં । કેસિંચીદાણિં પિં ય વિસયપમાણે રવો જેસિં ॥૩॥

આથી એકંદર જે બાજુ સૂર્યોદય દશ્ય થાય તે તે ક્ષેત્રોની અથવા જોનારની તે પૂર્વદિશા અને તે ક્ષેત્રોમાં જે બાજુ સૂર્યાસ્ત દશ્ય થાય તે તેની પશ્ચિમદિશા હોય—અર્થાત્ કોઈપણ માણસ ઉદય પામેલા સૂર્ય સામું ઊભો રહે ત્યારે તેની સન્મુખની દિશા તે પૂર્વ, તેની પીઠ પાછળ સીધી દિશા તે પશ્ચિમ, તે જ માણસની ડાબી બાજુની દિશા તે ઉત્તર અને જમણા હાથ તરફની દિશા તે દક્ષિણ હોય, એ પ્રમાણે મૂલ ચાર દિશા છે અને તે ચાર દિશા પૈકી બે બે દિશા વચ્ચે જે ખુણીયા પડે તેને વિદિશા અથવા કોણ તરીકે ઓળખાય છે; એટલે પૂર્વ અને ઉત્તર વચ્ચેની ર્દિશાનદિશા, પશ્ચિમ અને ઉત્તર વચ્ચેની વાયવ્યદિશા, દક્ષિણ અને પૂર્વ વચ્ચેની અગ્નિદિશા, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વચ્ચેની નૈઋત્યદિશા અને ઉપલક્ષણથી ઋર્ધ્વ તથા અધોદિશા એમ કુલ દશ દિશા કહેવાય છે.

॥ इति सूर्यमंडलसंख्या—तद्व्यवस्था प्ररूपणा च ॥

✱

મેરુની અપેક્ષા મંડલ—અવાધાનિરૂપણ;—

[અહીં મંડળોની ત્રણ પ્રકારની અબાધા કહેવાની છે એમાં પ્રથમ મેરુની અપેક્ષાએ (સૂર્યમંડળોની) ઓઘથી અબાધા—૧, મેરુની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક મંડળની અબાધા—૨, બંને સૂર્યના પરસ્પરના મંડળની અબાધા—૩, એમાં પ્રથમ ‘ઓઘથી’ અબાધા કહેવાય છે.]

મેરુને આશ્રયી ઓઘથી અબાધા—૧

આ જંબૂદ્વીપવર્તી મેરુથી સર્વાભ્યંતર મંડલ (અથવા પ્રથમ મંડલ અથવા તો સૂર્યમંડલ ક્ષેત્ર) ‘ઓઘથી’ ૪૪૮૨૦ યોજન દૂર હોય છે. તે કેવી રીતે હોય ? તો સર્વાભ્યંતર મંડળ, જંબૂદ્વીપમાં—જંબૂદ્વીપની જગતીથી અંદર ખસતું, જંબૂના મેરુ તરફ ૧૮૦ યોજન ક્ષેત્ર અવગાહીને રહેલું છે. આ ૧૮૦ યોજનની સંપૂર્ણ ક્ષેત્રપ્રાપ્તિ સર્વાભ્યંતરમંડલમાં ઉત્પત્તિક્ષણે—પ્રથમ ક્ષણે પ્રાપ્ત થાય તે વખતની સમજવી. ચારે બાજુએ યથાર્થ ન સમજવી. તેથી એ દ્વીપના એક લાખ યોજનપ્રમાણ વિસ્તારમાંથી બન્ને બાજુના થઈ મંડળક્ષેત્રના ૧૮૦+૧૮૦=૩૬૦ યોજન બાદ કરતાં ૮૮૬૪૦ યોજન બાકી રહેશે. એમાંથી પણ ^{૨૩૩}મેરુનો દશ હજાર યોજન પ્રમાણનો વ્યાસ બાદ કરતાં ૮૮૬૪૦ યોજન અવશેષ રહે, ત્યારબાદ આ જ (૮૮૬૪૦) રાશિને અર્ધ કરવાથી મેરુ પર્વતની અપેક્ષાએ સર્વાભ્યંતર મંડળ અથવા મંડળક્ષેત્રનું ઓઘથી અંતર ૪૪૮૨૦ યોજનપ્રમાણ જે જણાવ્યું તે આ પ્રમાણે કરતાં પ્રાપ્ત થાય છે. એથી અર્વાર્ધ તો મંડળ છે જ નહિ.

આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે—જ્યારે સર્વાભ્યંતરમંડળનો (ઉત્તરાયણને સમાપ્ત કરી દક્ષિણાયનનાં પહેલાં મંડળને આરંભતો) ભારત સૂર્ય મેરુથી અગ્નિખૂણામાં નિષેધ પર્વતે ૪૪૮૨૦

૨૩૩. આ સ્થાને મેરુનો આટલો વ્યાસ યથાર્થ નથી તો પણ પૃથ્વીતળ—સમભૂતલા પાસે દશ હજાર યોજનનો જે વ્યાસ છે, તે વ્યાસ અહીં વ્યવહારનયથી સામાન્યતઃ લેવાય છે, અન્યથા ‘૧૧ યોજને એક યોજન બન્ને બાજુએ ઘટે અને નંદનવન સ્થાને તો બન્ને બાજુએ એકી સાથે હજાર યોજન ઘટે.’ એ હિસાબે તો દશ હજાર યોજનમાંથી $\frac{૭૨}{૧૧}$ ઘટાડવો યોગ્ય છે.

યોજન દૂર રહ્યો હોય, ત્યારે તેની જ પ્રતિપક્ષી દિશા (વાયવ્ય)માં તિચ્છી સમશ્રેણીએ—નીલવંત પર્વતે ઐરવત ક્ષેત્રમાં વર્ષારંભ કરતો ઐરવત સૂર્ય પણ મેરુથી ૪૪૮૨૦ યોજન દૂર હોય છે.]

॥ इति मेरुं प्रतीत्य मण्डलक्षेत्रस्य ओषतः अबाधा ॥

મેરુને આશ્રયીને પ્રત્યેક મણ્ડલ સંબંધી અબાધા—૨

૧. પૂર્વ મેરુ અને સર્વાભ્યન્તરમંડળ વચ્ચેની અબાધા કહી. હવે મેરુથી પ્રત્યેક અથવા કોઈ પણ મંડળની અબાધા કેટલી હોય ? તે સમજવા માટે સર્વાભ્યન્તર—(પ્રથમ મંડળથી બીજા મંડળના અંતભાગ સુધીનું અન્તરાલ (અંતર) પ્રમાણ ૨ યો૦ અને $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ ^{૨૩૪} પ્રમાણ છે, તેથી આ અબાધા—સર્વાભ્યન્તર મંડળ અને મેરુની વચ્ચે પૂર્વે જે ૪૪૮૨૦ યોજન અબાધા આવી છે તેમાં પ્રક્ષેપવાથી મેરુથી બીજું મંડળ ૪૪૮૨૨ યોજન અને $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગની અબાધાએ રહેલું છે એવો જવાબ આવશે. એ પ્રમાણે તૃતીય મંડળની અબાધા જાણવા માટે પણ બીજા મંડળથી ત્રીજા મંડળ વચ્ચેના ૨ યોજન $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગપ્રમાણને પુનઃ બીજા મંડળની આવેલ ૪૪૮૨૨ યો૦ $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ અબાધામાં પ્રક્ષેપવાથી મેરુથી ત્રીજા મંડળની ૪૪૮૨૫ યોજન $\frac{૩૫}{૬૧}$ ભાગ પ્રમાણ અબાધા આવશે. એ પ્રમાણે સર્વાભ્યન્તરમંડળથી માંડીને પ્રત્યેક મંડળોની ઉક્ત (૨ યો૦ $\frac{૪૮}{૬૧}$) અંતર પ્રમાણ અબાધા પૂર્વે કાઢેલ મેરુ અને સર્વાભ્યન્તરમંડળ વચ્ચેની (૪૪૮૨૦) અબાધા પ્રમાણમાં વધારતાં જતાં (અને સાથે સાથે ઇચ્છિત મંડળની પણ અબાધા કાઢતાં કાઢતાં) જ્યારે સર્વબાહ્ય—અંતિમ મંડળ સુધી પહોંચીએ ત્યારે ત્યાં ૧૮૪મું અંતિમ મંડળ—મેરુથી સર્વબાહ્યમંડળ, પ્રથમ ક્ષણે, ૪૫૩૩૦ યોજન પ્રમાણ અબાધાએ રહેલું હોય છે.

એ વખતે ભારતસૂર્ય મેરુ પર્વતથી (૪૫૩૩૦ યોજન દૂર) અગ્નિખૂણે સમુદ્રમાં રહેલો હોય છે અને તેની જ વક્ર (ખૂણાથી ખૂણો) સમશ્રેણીએ મેરુથી વાયવ્યકોણમાં બીજો ઐરવતસૂર્ય (મેરુથી ૪૫૩૩૦ યોજન દૂર) રહેલો હોય છે.

[અહીંયા આવેલી ૪૫૩૩૦ યોજન અબાધા પ્રમાણમાંથી મેરુથી સર્વાભ્યન્તરમંડળ અબાધા પ્રમાણે જે ૪૪૮૨૦ યોજન બાદ કરતાં ૫૧૦ યોજનનું ચારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય અને તેમાં અંતિમમંડળનો $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ વિમાન વિષ્કમ્ભ મેળવતાં ૫૧૦ $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ પ્રમાણ સૂર્યમંડળોનું ચારક્ષેત્ર પણ આવી શકે છે.]

॥ इति मेरुं प्रतीत्य प्रतिमण्डलमबाधा ॥

હવે બન્ને સૂર્યોની પ્રતિમણ્ડલે પરસ્પર અબાધા અને વ્યવસ્થા—

જ્યારે જંબૂદ્વીપના બન્ને સૂર્યો સર્વાભ્યન્તર (પ્રથમ) મંડળે હોય એટલે કે—મેરુથી પૂર્વ અને ^{૨૩૫} પશ્ચિમે પ્રત્યેક સૂર્યો સામસામી દિશાએ પ્રથમમંડલ સ્થાનવર્તી ચરતા હોય ત્યારે (સમશ્રેણીએ)

૨૩૪. આ ૨ યોજન અને ૪૮ ભાગ ઉપર કહેવાનો આશય એ છે કે—સર્વાભ્યન્તરમંડળના અંતિમ ભાગથી લઈને બીજું મંડળ ૨ યોજન દૂર છે, અને બીજા મંડળનો એક યોજનના ૪૮ ભાગનો વિસ્તાર તે અબાધામાં ભેગો લેવાનો છે.

૨૩૫. જ્યારે સૂર્યવિમાનો ઉત્તર દક્ષિણમાં વર્તતા હોય ત્યારે કંઈક અધિક અંતરવાળા હોય છે; કારણકે તેઓ પૂર્વ-પશ્ચિમવર્તી સ્વસ્વમંડલસ્થાનેથી પ્રથમ ક્ષણે ગતિ કરે ત્યારે તેઓને ‘કણ્ઠકીલિકા’ પ્રકારની ગતિથી દૂર દૂર ખસતા

તેઓનું પરસ્પર અંતર ૯૯૬૪૦ યોજન પ્રમાણ હોય છે. આ પ્રમાણ જંબૂદ્વીપના એક લાખ યોજન પ્રમાણ વિસ્તારમાંથી બંને બાજુના જંબૂદ્વીપ સંબંધી મંડળ ક્ષેત્રના $૧૮૦+૧૮૦=૩૬૦$ યોજન બાદ કરતાં (પૂર્વોક્ત સંખ્યા પ્રમાણ) યથાર્થ આવી રહે છે. તે આ પ્રમાણે—

સર્વાભ્યન્તરમંડળે રહેલા બન્ને સૂર્યો જ્યારે બીજા મંડળમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેઓનું પરસ્પર અંતર ૯૯૬૪૫ યોજન ^{૩૫}ભાગ પ્રમાણ થાય છે કારણકે જ્યારે પૂર્વ દિશાનો એક સૂર્ય પ્રથમ મંડળથી બીજા મંડળમાં ગયો ત્યારે પ્રથમ મંડળની અપેક્ષાએ વિમાન-વિષ્કમ્બસહ ૨ યોજન ^{૪૯}અંશ પ્રમાણ ક્ષેત્રે દૂર વધ્યો, ત્યારે તેવી રીતે પશ્ચિમ દિશાવર્તી બીજો બાજુનો જે સૂર્ય તે પણ સર્વાભ્યન્તરમંડળથી સ્વદિશાએ બીજે મંડળે ગયો ત્યારે પ્રથમ મંડળની અપેક્ષાએ આ પણ ૨ યોજન ૪૮ ભાગ ક્ષેત્ર જેટલો દૂર ગયો; આ પ્રમાણે બન્ને બાજુના એ સૂર્યો પ્રથમ મંડળમાંથી બીજા મંડળમાં પ્રવેશ્યા, એથી દરેક મંડળે બન્ને બાજુનું અંતર—(૨, યોજન ^{૪૯} + ૨ યોજન ^{૪૯}) એકઠું કરતાં (પ્રતિમંડળ વિસ્તાર સહ અંતરક્ષેત્ર પ્રમાણ) ૫ યોજન ૩૫ ભાગ પ્રમાણ અબાધાની વૃદ્ધિ (પૂર્વે કહેલી ૯૯૬૪૦ યોજનની અબાધામાં) થતી જાય.

આ પ્રમાણે બીજા મંડળથી લઈ પ્રત્યેક મંડળે ૫ યોજન અને ૩૫ ભાગ પ્રમાણ અબાધાની વૃદ્ધિ (૯૯૬૪૦ યોજન પ્રમાણમાં) કરતાં કરતાં અને એ પ્રમાણે સૂર્યના પરસ્પર અબાધા પ્રમાણને કાઢતાં કાઢતાં, જ્યારે (૧૮૪માં) સર્વબાહ્યમંડળે બન્ને સૂર્યો ફરતા ફરતા સામસામી દિશામાં આવેલા હોય ત્યારે એક સૂર્યથી બીજા સૂર્ય વચ્ચેનું—પરસ્પર અંતરક્ષેત્ર પ્રમાણ ૧ લાખ ૬૬૦ યોજન (૧૦૦૬૬૦) પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણ મંડળક્ષેત્રની આદિથી માંડી ૧૮૪મું મંડળ ૫૧૦ યોજન દૂરવર્તી હોય છે ત્યારે સમજવું. તેવી જ રીતે બીજો બાજુએ પણ મંડળક્ષેત્રની આદિથી અંતિમ મંડળ ૫૧૦ યોજન દૂર હોય છે ત્યારે સમજવું; કારણકે છેલ્લું મંડળક્ષેત્ર પ્રમાણ જે ૪૮ અંશ તે ગણત્રીમાં ગણવાનું નહીં હોવાથી ૧૮૩ મંડળ—૧૮૩ અંતરવડે બન્ને બાજુનું થઈ ૧૦૨૦ યોજન ક્ષેત્ર પૂરાય, તેમાં મેરુની અપેક્ષાએ વ્યાધાત્મિક સર્વાભ્યન્તરમંડળ અંતર જે ૯૯૬૪૦ યોજન તે પ્રક્ષેપતાં યથાર્થ ૧૦૦૬૬૦ યોજનપ્રમાણ આવી રહે છે.

“આ વખતે ભારતસૂર્ય મેરુથી અગ્નિખૂણે મેરુથી ૪૫૩૩૦ યોજન દૂર સમુદ્રમાં સર્વ બાહ્યમંડળે હોય છે; જ્યારે બીજો ઐરવતસૂર્ય સમશ્રેણીએ મેરુથી વાયવ્યકોણમાં મેરુથી ૪૫૩૩૦ યોજન દૂર હોય છે.

આ પ્રમાણે તે જ મંડળસ્થાને જો ચન્દ્ર વર્તતો હોય તો ચન્દ્ર ચન્દ્રને પણ પરસ્પર અંતરપ્રમાણ ૧૦૦૬૬૦ યોજનનું બરાબર આવે.”

આવી રીતે સર્વ બાહ્યમંડળે બન્ને બાજુએ રહેલા લવણસમુદ્રગત સૂર્યો જ્યારે પાછા ફરતાં અર્વાક્ષ (ઉપાન્ત્ય—૧૮૩માં) મંડળે પ્રવેશે ત્યારે પ્રતિમંડળે પાંચ યોજન અને ૩૫ ભાગ જેટલી અબાધાની ગમન કરવાનું હોય છે કે જેથી બીજે દિવસે તેમને અનન્તર મંડળની કોટી ઉપર બે યોજન દૂર પહોંચી જવાનું હોય છે. તેથી તેઓ ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં આવે ત્યારે મેરુથી અંતર કંઈક વધારે રહે છે. જો તેવા પ્રકારની ગતિ કરતો ન હોય તો પછી જ્યાંથી—જે સ્થાનેથી નીકળ્યો ત્યાં જ પાછો ગોળાકારે ફરીને ઊભો રહે, પણ તેમ થતું જ નથી.

હાનિ થાય, તેથી ૧૮૩માં મંડળે સૂર્ય સૂર્યને પરસ્પર અબાધા-અંતર (મેરુવ્યાઘાત સહ-૧૦૦૬૬૦ તેમાંથી બાદ ૫ યોજન ૩૫ ભાગ) ૧૦૦૬૫૪ યોજન અને ૨૬ ભાગ જેટલું હોય, આ પ્રમાણે જેમ જેમ સૂર્યો અંદરના મંડળોમાં પ્રવેશ કરતાં જાય તેમ તેમ પ્રતિમંડળે '૫ યોજન ૩૫ ભાગ' અબાધા ઘટાડતાં જતાં અને સ્વસ્વમંડળ યોગ્ય ઈચ્છિત મંડળ પ્રમાણને પ્રાપ્ત કરતાં થકાં જ્યારે બન્ને સૂર્યો પુનઃ સર્વાભ્યન્તરમંડળે પ્રવેશી સામસામી દિશાગત આવે ત્યારે બન્ને સૂર્યોની-પૂર્વોક્ત-૮૮૬૪૦ યોજન પ્રમાણ જે અબાધા દર્શાવી હતી તે પુનઃ બરાબર આવી રહે.

॥ इति मण्डले-मण्डले सूर्ययोः परस्परमबाधानिरूपणम् ॥

तस्मिन् समाप्ते च मण्डलाबाधा प्ररूपणाऽऽख्यं चतुर्थं द्वारं समाप्तम् ॥

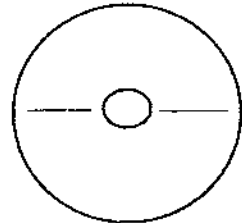
[एक बीजा मण्डल वक्ष्येनी अन्तरप्ररूपणा-सूर्यनां मंडलगोनुं परस्पर अंतरप्रमाणां બે યોજન છે. તેને યુક્તિપૂર્વક લાવવું હોય તો સૂર્યનાં વિમાન પ્રમાણ પાડતો જે સૂર્યમંડળના $\frac{૪૮}{૬૯}$ ભાગ પ્રમાણ વિસ્તાર તેને સર્વ મંડળોનું કુલ વિસ્તાર પ્રમાણ લાવવા સારું ૧૮૪એ ગુણીએ ત્યારે ૧૪૪ યોજન $\frac{૪૮}{૬૯}$ ભાગ કેવળ સૂર્યમંડળોનો કુલ વિસ્તાર આવે, આ વિસ્તારને સૂર્યમંડળના ૫૧૦ યોજન $\frac{૪૮}{૬૯}$ ભાગ પ્રમાણ ચારક્ષેત્રમાંથી બાદ કરતાં ૩૬૬ યોજન બાકી રહે, તે કેવળ અંતર ક્ષેત્રપ્રમાણ સૂર્યનાં ૧૮૩ મંડળોનું આવ્યું, પ્રત્યેક મંડળનું અંતર પ્રમાણ લાવવા સારું ૧૮૩ વડે ભાગ ચલાવીએ તો ૨ યોજન પ્રમાણ અંતર, પ્રત્યેક મંડળનું જે કહ્યું તે આવી રહેશે.]

[સૂર્યના-પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચ દ્વાર પૈકી ચાર દ્વારનું વર્ણન કર્યું. હવે પાંચમું ચર અથવા ગતિદ્વાર પ્રરૂપણા કહેવાય છે. તે પ્રરૂપણા પ્રાણપુરુષોના કથન મુજબ સાત દ્વારથી કરાય છે. એમાં પ્રથમ સુગમતા માટે સૂર્યોદય વિધિ સહિત અર્ધમંડલ સંસ્થિતિ, ૨-પ્રતિવર્ષ સૂર્યમંડળોની ગતિની સંખ્યા પ્રરૂપણા, ૩-સંવત્સરના પ્રત્યેક દિવસ તથા રાત્રિના પ્રમાણની પ્રરૂપણા, ૪-પ્રતિમંડળે ક્ષેત્ર વિભાગાનુસાર રાત્રિ-દિવસ પ્રરૂપણા, ૫-પ્રતિમંડળોનો પરિક્ષેપ-પરિધિ, ૬-પ્રતિમંડળે સૂર્યનું પ્રતિમુદ્ધૂર્ત ગતિમાન અને ૭-પ્રતિમંડળે દષ્ટિપથ પ્રાપ્તિપ્રરૂપણા કહેવાશે.]

૧-મંડલચાર-અર્ધમંડલસંસ્થિતિ-

સર્વાભ્યન્તરમંડળે રહેલા સૂર્યો પૈકી એક સૂર્ય (મારતસૂર્ય) જ્યારે દક્ષિણ દિશામાં હોય છે ત્યારે બીજો (ઐરવતસૂર્ય)સૂર્ય ઉત્તર દિશામાં હોય છે. એ બન્ને સૂર્યો વિવક્ષિત મંડળમાં પ્રવેશ કરતાં તે તે મંડળને ચરતા ચરતા, પૂર્વાપર બન્ને સૂર્યો અર્ધ અર્ધ મંડળચારને કરતા, જે જે દિશાના સૂર્યને જે મંડળની જે દિશાની અર્ધ અર્ધ મંડળોની કોટિએ પહોંચવું હોય છે તે તે દિશાગત મંડળની કોટિને અનુલક્ષી પ્રત્યેક સૂર્યો વ્યવહારપૂર્વક સંચરતા વિશિષ્ટ પ્રકારની વિશિષ્ટ ^{૨૩૬}ગતિવડે, પોતપોતાને યોગ્ય

૨૩૬. અહીંયા ભેદઘાતવડે થતું સંક્રમણ એટલે કે વિવક્ષિત મંડળથી અનન્તર મંડલમાં સંક્રમણ કરવા ઈચ્છતા સૂર્યે જે સ્થાનેથી પ્રારંભ કર્યો તે સ્થાને જ આવી તે મંડલના અનન્તર મંડળ વચ્ચે રહેલું બે યોજનનું જે અંતરક્ષેત્ર તે ક્ષેત્રમધ્યે પાછો સીધો ચાલી (બાજુમાં આકૃતિમાં જણાવ્યા મુજબ) પછી બીજું મંડલ શરૂ કરે છે તેમ ન સમજવું, આ માન્યતા તો પરતીર્થિકની છે, અને એથી જ એમ લેતાં મોટો દોષ ઊભો થઈ જાય છે કે એક મંડળેથી બીજા મંડળે ભેદઘાત

અર્ધ અર્ધ મંડળમાં સંક્રમીને' પ્રત્યેક અહોરાત્ર પર્યન્તે ૨ યોજન $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ ક્ષેત્ર વીતાવતા અને દિનમાનમાં પ્રત્યેક મંડળ સંક્રમતાં, $\frac{૨}{૬૧}$ મુહૂર્તભાગને ખપાવતાં થકાં, અન્ય અન્ય મંડળોમાં પ્રથમ ક્ષણે સંક્રમણ કરે છે. તે સૂર્યો દક્ષિણાયનમાં છ માસને અંતે સર્વબાહ્યમંડળે પહોંચે છે. અને જેવી રીતે સર્વાભ્યન્તરમંડળથી સર્વબાહ્યસ્થાને પહોંચ્યા હતા તેવી જ રીતે પુનઃ સર્વાભ્યન્તરમંડળે ઉત્તરાયણમાં છ માસે પાછા ફરે છે. એમ તે બન્ને સૂર્યો એક સંવત્સરનો કાળ પૂર્ણ કરે છે.

તે આ પ્રમાણે—

એમાં સર્વબાહ્યમંડળથી આવેલો ને સર્વાભ્યન્તરમંડળે દક્ષિણ પૂર્વદિશામાં વર્તતો સૂર્ય, પ્રથમ ક્ષણે પ્રવેશ કરતો થકો તે પ્રથમ ક્ષણથી ઉર્ધ્વ—આગળ આગળ ધીમે ધીમે સર્વાભ્યન્તરમંડળને ચરતો ચરતો તે સર્વાભ્યન્તરમંડળથી અનન્તર દ્વિતીય મંડલાભિમુખ ગમન કરતો થકો જ્યાં પહોંચવું છે તે મંડળની કોટિને અનુલક્ષી કોઈ એવા પ્રકારની (કર્ણકીલિકા) ગતિવિશેષ કરીને એવી રીતે મંડળ પરિભ્રમણ કરે છે કે જેથી એક અહોરાત્ર ચાર પર્યન્તે સર્વાભ્યન્તર મંડળથી નીકળેલો તે સૂર્ય જ્યારે સર્વાભ્યન્તરમંડળના પ્રથમ ક્ષણસ્થાનથી ૨ યોજન $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ દૂર ક્ષેત્રે પહોંચે ત્યારે દક્ષિણાર્ધના સર્વાભ્યન્તરમંડળથી સંક્રમી મેરૂથી વાયવ્યમાં આવેલાં ઉત્તર દિશાવર્તી આવેલાં દ્વિતીય અર્ધમંડળની સીમામાં આદિ પ્રદેશે આવે, અર્થાત્ બીજા મંડળની કોટી ઉપર પ્રથમ ક્ષણે આવી જાય. ત્યારબાદ તે સૂર્ય તેવા પ્રકારની ગતિવિશેષ કરીને પ્રથમ ક્ષણથી આગળ આગળ ધીમે ધીમે ગમન કરતો કરતો, દીપકની જેમ મેરુના ઉત્તર ભાગને પ્રકાશિત કરતો નૂતન વર્ષના અહોરાત્રાવસાને ૨ યોજન $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ ^{૨૩૭} ક્ષેત્ર વ્યતિક્રમે અને દિનમાનમાં $\frac{૨}{૬૧}$ ભાગ મુહૂર્તની હાનિ કરતે થકે, તે સૂર્ય દક્ષિણાર્ધ મંડળને વટાવી પુનઃ દક્ષિણદિશાગત આવેલા ત્રીજા અર્ધમંડળની સીમામાં—કોટી ઉપર પ્રથમ ક્ષણે આવે. આ પ્રમાણે નિશ્ચયથી ઉક્ત ઉપાય વડે તે તે મંડળના આદિ પ્રદેશમાં દાખલ થઈ પ્રથમ ક્ષણથી આગળ આગળ ધીમે ધીમે દરેક (દક્ષિણ પૂર્વગત મંડળોમાંથી ઉત્તર પશ્ચિમગત મંડળોમાં, ઉત્તર પશ્ચિમગત મંડળોમાંથી દક્ષિણપૂર્વગત મંડળોમાં) અર્ધ અર્ધ મંડળોમાં કોઈ એક એવા પ્રકારની વિશેષ ગતિના ગમન વડે કરીને સંક્રમણ—પરિભ્રમણ કરતો, ઉત્તરથી—દક્ષિણમાં અને દક્ષિણથી ઉત્તરમાં ગમનાગમન કરતો, પ્રતિ અહોરાત્રમાં ૨ યોજન ૪૮ ભાગ ક્ષેત્ર વીતાવતો, પ્રતિમંડળે તે તે ઉત્કૃષ્ટ દિનમાનમાંથી વડે એટલે સીધું ક્ષેત્રગમન કરવામાં જે કાળ જાય તેટલો કાળ આગળના મંડળમાં ચરવાને માટે ઓછો થાય અને તેથી બીજા મંડળનો એક અહોરાત્ર કાળ તે પણ પૂર્ણ ન થાય અને બીજું મંડળ પૂર્ણ ચરી ન શકવાથી સકલ જગત વિદિત નિયમિત રાત્રિ-દિવસમાનમાં વ્યાઘાત થવાથી અહોરાત્રોને અનિયત થવાના દોષનો પ્રસંગ આવી જશે માટે આ મત અયુક્ત છે અને ઉપર્યુક્ત મત યુક્ત છે કારણકે તેથી વિવક્ષિત સ્થાનથી સૂર્ય ગમન જ એવા પ્રકારનું કરતો કરતો મંડળ ચરે છે કે એક અહોરાત્ર પર્યંતે તે અપાન્તરાલ ક્ષેત્ર સહિત અનન્તર મંડળની કોટિએ એક અહોરાત્ર પર્યન્તે પહોંચી જાય છે.

૨૩૭. આ સંબંધમાં પરતીર્થિકોની વિપરીત ૧૧ પ્રતિપત્તિ છે, તેવી જ રીતે દિન-રાત્રિમાનમાં ૧૮, મુઠ ગતિમાં ૩, તાપક્ષેત્ર વિષયમાં ૧૨, તેના સંસ્થાન વિષયમાં ૧૬, લેશ્યામાં ૨૦, મંડળપરિધિમાં ૩, મંડલસંસ્થાનમાં ૮, જમ્બૂ-અવગાહનામાં ૫ એમ જુદા જુદા વિષય ઉપર જુદી જુદી વિપરીત માન્યતાઓ છે તે અહીં ન આપતાં શ્રી સૂર્યપ્રજ્ઞપિથી જોઈ લેવા ભલામણ કરીએ છીએ.

$\frac{૩}{૬૧}$ ભાગની હાનિ કરતો, જ્યારે જઘન્યરાત્રિમાનમાં તેટલી જ વૃદ્ધિમાં નિમિત્તરૂપ થતો, એવો તે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળની અપેક્ષાએ ઉત્તરદિશાગત આવેલા ૧૮મ્માં મંડળે બહિર્ભૂત સર્વબાહ્યમંડળે ઉત્તરાર્ધમંડળે પહોંચે છે.

એ જ પ્રમાણે સર્વબાહ્યમંડળેથી આવેલો ઉત્તર પશ્ચિમદિશાવર્તી સૂર્ય પણ જ્યારે સર્વાભ્યન્તરના ઉત્તરાર્ધ મંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવી, પ્રથમ ક્ષણથી ઉર્ધ્વ ધીમે ધીમે કોઈ એવા પ્રકારની ગતિવિશેષ વડે તે સર્વાભ્યન્તરમંડળનાં ઉત્તરાર્ધમંડળમાંથી સંક્રમી પૂર્વવત્ સર્વ વ્યવસ્થા કરતો દ્વિતીય દક્ષિણાર્ધ મંડળની કોટી ઉપર (નૂતન સંવત્સરના આરંભ સમયે) આવે છે. એ પ્રમાણે તે સૂર્ય ત્યાંથી-ઉત્તરપશ્ચિમગત મંડલોમાંથી દક્ષિણપૂર્વગત મંડલોમાં-દક્ષિણ પૂર્વગત મંડલોમાંથી ઉત્તરપશ્ચિમગત મંડલોમાં એક એક અહોરાત્ર પર્યન્તે $\frac{૩}{૬૧}$ ભાગ દિનમાનની હાનિમાં કારણભૂત થતો, પ્રત્યેક મંડળે ૨ યોજન $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ ક્ષેત્ર વ્યતિક્રાન્ત કરતો થકો આગળ આગળના અર્ધ અર્ધ મંડળોની સીમામાં પ્રથમ ક્ષણે પ્રવેશ કરતો કરતો, ધીમે ધીમે તે મંડલોને સ્વચારથી ચરતો સર્વાભ્યન્તરમંડળની અપેક્ષાએ ૧૮મ્ અહોરાત્રવડે દક્ષિણ તરફના ૧૮મ્માં સર્વબાહ્યમંડલે આવે છે.

આ પ્રમાણે સર્વાભ્યન્તરમંડળેથી સંક્રમીને આવેલા બન્ને સૂર્યો જ્યારે સર્વ બાહ્યમંડલે ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા હોય છે ત્યારે દિનમાન જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તનું અને રાત્રિમાન ઉત્કૃષ્ટ અઢાર મુહૂર્તનું હોય છે.

એ જ પ્રમાણે સર્વબાહ્યમંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવેલા દક્ષિણ તથા ઉત્તરદિશા સ્થાનવર્તી સૂર્યો પ્રથમ ક્ષણથી આગળ આગળ તથાવિધ ગતિવડે ધીમે ધીમે ગમન કરે છે એ પૈકી ઉત્તરદિશાગત સૂર્ય એક અહોરાત્ર પર્યન્તે બે યોજન ૪૮ ભાગ જેટલું ચરક્ષેત્ર **વ્યતિક્રમે** ત્યારે બાહ્યમંડળ સંક્રમી સર્વબાહ્યથી અર્વાક્મંડળના દક્ષિણાર્ધ (દક્ષિણદિશાગત) મંડળે પ્રથમ ક્ષણે પ્રવેશે છે, તે જ વખતે જ્યારે બીજો દક્ષિણદિશાગત સૂર્ય એક અહોરાત્ર પર્યન્તે ૨ યોજન ૪૮ ભાગ જેટલું ક્ષેત્ર વ્યતિક્રમ થયા બાદ તે અર્વાક્ મંડળના ઉત્તરાર્ધ મંડળે ઉત્તરાયણના પ્રથમ ક્ષણે વિવક્ષિત કોટી સ્થાને આવે છે. એમ દરેક મંડળોમાં જતાં અને આવતાં પ્રત્યેક મંડળ સ્થાનમાં બન્ને સૂર્યો પ્રથમ ક્ષણે એકી સાથે પ્રવેશે છે, અને યુગપત્ સંક્રમણ કરે છે. આ અર્વાક્ મંડળે સૂર્ય આવવાથી સર્વબાહ્યમંડળે પ્રાપ્ત થતા ૧૨ મુહૂર્ત દિનમાનમાં ઉત્તરાયણ હોવાથી દિવસ વૃદ્ધિગત થવાનો છે માટે $\frac{૩}{૬૧}$ મુહૂર્ત ભાગ દિનમાનમાં વૃદ્ધિ, જ્યારે તેટલી જ $\frac{૩}{૬૧}$ ભાગ રાત્રિમાનમાંથી હાનિ થયેલી હોય છે. સર્વબાહ્યથી અર્વાક્ મંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવેલા તે સૂર્યો સ્વસ્વ દિશાગત અર્ધઅર્ધ મંડળોને પોતાની અનાદિસિદ્ધ એક પ્રકારની વિશિષ્ટ ગતિવડે પૂર્ણ કરતા, પૂર્વની જેમ, પણ વિપરીત ક્રમે કરીને ઉત્તરાર્ધ મંડળે રહેલો સૂર્ય દક્ષિણાર્ધમાં આદિ ક્ષણે પ્રવેશી, અને દક્ષિણાર્ધમંડળે રહેલ સૂર્ય ઉત્તરાર્ધ મંડળોના આદિ ક્ષણમાં પ્રવેશતો પ્રત્યેક અહોરાત્ર પર્યન્તે ૨ યોજન ૪૮ ભાગ ક્ષેત્ર વીતાવતો થકો અને દિનમાનમાં $\frac{૩}{૬૧}$ ભાગની વૃદ્ધિ અને રાત્રિમાનમાં $\frac{૩}{૬૧}$ ભાગની હાનિમાં નિમિત્તરૂપ થયો થકો, એમ અનુક્રમે પ્રત્યેક સૂર્યો અનન્તર અનન્તર મંડલાભિમુખ ચરતા થકા અને તે તે મંડલોમાં, તે બન્ને આદિ ક્ષણે એકી સાથે સામસામી પ્રવેશ કરતા અને તે તે મંડલો ચરીને સંક્રમણ કરતા તે સૂર્યો સર્વાભ્યન્તર અર્વાક્મંડળે

ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં આવે. હવે એ ઉત્તરાર્ધમંડળમાં રહેલો સૂર્ય તે ઉત્તરદિશાગત મંડળને વિશિષ્ટ ગતિ વડે ચરી-સંક્રમણ કરીને મેરુથી દક્ષિણપૂર્વમાં આવેલા સર્વાભ્યન્તર મંડળે-દક્ષિણાર્ધમંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવે છે. તે વખતે આ સૂર્ય નિષધપર્વતના સ્થાનથી આરંભાતા સર્વાભ્યન્તર મંડળના પ્રથમ ક્ષણે નીલવંત પર્વત ઉપર આવે છે, એ વખતે બન્ને સૂર્યોએ પ્રથમ ક્ષણે જે ક્ષેત્ર સ્પર્શ્યુ તેની અપેક્ષાએ તે સર્વાભ્યન્તર મંડળ એમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે છ છ માસના દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણપૂર્વક એક સૂર્યસંવત્સર પૂર્ણ થાય છે.

સર્વબાહ્યમંડળથી આવેલા આ બન્ને સૂર્યો જ્યારે અભ્યન્તરમંડળે પ્રથમ ક્ષણે એક દક્ષિણમાં અને એક ઉત્તરમાં આવેલા હોય છે ત્યારે દિનમાન ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ મુહૂર્તનું અને રાત્રિમાન જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તનું હોય છે.

અહીંયા એટલું સમજવું કે-સર્વાભ્યન્તરમંડળે જે સૂર્ય દક્ષિણાર્ધમંડળમાં ચાર કરતો મેરુના દક્ષિણ ભાગમાં પ્રકાશતો હતો તે જ ભારતસૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળથી અર્વાક્ષમંડળે દક્ષિણાર્ધમંડળને સંક્રમી જ્યારે છેલ્લા સર્વબાહ્યમંડળે આદિ ક્ષણે ઉત્તરાર્ધમંડળે આવે છે ત્યારે (ઉત્તરદિશામાં) પ્રકાશતો હોય છે.

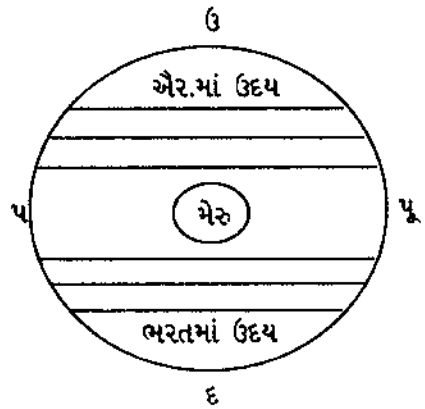
અને જે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળે ઉત્તરદિશાગત રહ્યો થકો મેરુના ઉત્તર ભાગને પ્રકાશતો હતો તે જ ઐરવત સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળે દક્ષિણાર્ધમંડળ-દક્ષિણદિશાગત પ્રકાશતો હોય છે.

એ પ્રમાણે તે બન્ને સૂર્યો પ્રથમ ક્ષણથી ક્રમશઃ ચરતા ચરતા સર્વાભ્યન્તરમંડળે પોતપોતાના પ્રારંભસ્થાને આવી જાય છે.

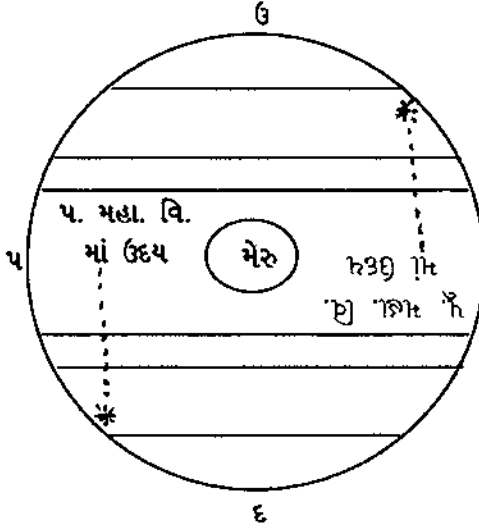
આ પ્રમાણે તેઓનો 'મંડળગતિચાર' અથવા 'અર્ધમંડલ' સંસ્થિતિચાર છે.

સૂર્યોદયવિધિ-

'જંબૂદ્વીપમાં રાત્રિ અને દિવસના વિભાગને પાડનાર બન્ને સૂર્યનો પ્રકાશ છે. એ બન્ને સૂર્યો સર્વાભ્યન્તરમંડળે જ્યારે હોય છે ત્યારે ભરતાદિ ક્ષેત્રસ્થાનોમાં ઉદય પામતો 'ભારતસૂર્ય' તે દક્ષિણપૂર્વદિશામાં-શુદ્ધપૂર્વથી અર્વાક્ષ દક્ષિણ તરફ જંબૂની જગતીથી ૧૮૦ યોજન અંદર નિષધ પર્વતે ઉદયને પામે છે; ત્યારે તે જ સૂર્ય સ્થાનથી તિચ્છી સમશ્રેણીએ ઉત્તર પશ્ચિમમાં તેવી જ રીતે નીલવંત પર્વત ઉપર પ્રથમ ક્ષણે ઐરવતપ્રદિ ક્ષેત્રોને સ્વઉદયથી પ્રકાશિત કરતો જંબૂદ્વીપનો બીજો 'ઐરવતસૂર્ય' પ્રકાશે છે.' એમાં દક્ષિણપૂર્વમાં નિષધ પર્વતે રહેલો ભારતસૂર્ય જ્યારે પ્રથમ ક્ષણથી આરંભી આગળ આગળ કણકીલિકા ઢબની એક વિશિષ્ટ ગતિ વડે ભરત તરફ વધતો વધતો મેરુની દક્ષિણ દિશાએ આવેલા ભરતાદિ ક્ષેત્રોને સ્વમંડલ પરિભ્રમણ વડે પ્રકાશે છે ત્યારે (ભારતસૂર્ય જે વખતે નિષધસ્થાને પ્રથમ ક્ષણથી આગળ વધવા માંડ્યું) તે જ વખતે આ બાજુ તિચ્છી સમશ્રેણીએ ઉત્તર-પૂર્વમાં નીલવંત ઉપર રહેલો ઐરવતસૂર્ય પણ પ્રથમ ક્ષણથી

ઉર્ધ્વ-આઠ મંડળથી આગળ વિશિષ્ટ પ્રકારની સ્વમંડલગતિથી મેરુની ઉત્તરે આવેલા તે ઐરવતાદિ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરતો જાય છે.

હવે જ્યારે ભરત તરફ વધી રહેલો તે ભારતસૂર્ય ભરતક્ષેત્રમાં આવી ત્યાં આગળ વધ્યો થકો દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં આવતો થકો (દક્ષિણ-પશ્ચિમના મધ્યભાગ સમીપે) પશ્ચિમદિશા મધ્યવર્તી આવેલા પશ્ચિમ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ઉદયરૂપ થાય છે અને ત્યાંથી આગળ આગળ અનન્તરમંડળની કોટીને અનુલક્ષી આગળ વધવા માંડે ત્યારે તે સંપૂર્ણ પશ્ચિમ મહાવિદેહક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરી નાંખે છે. એ જ પ્રમાણે જ્યારે નીલવંત પર્વત સ્થાનથી ગમન કરી રહેલો ઐરવતસૂર્ય ઐરવતક્ષેત્રમાં આવી આગળ વધ્યો થકો ઉત્તર-પૂર્વ દિશામાં આવતો થકો (ઉત્તર-પૂર્વમધ્ય સમીપે) પૂર્વવિદેહમાં ઉદયરૂપ

થાય છે અને ક્રમે ક્રમે અપરમંડલાભિમુખ આગળ આગળ ગમન કરતો સંપૂર્ણ મહાવિદેહક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરી નાંખે છે ત્યારે સર્વાભ્યન્તરમંડળના બન્ને સૂર્યો પૈકી એક સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળના દક્ષિણાર્ધને ચરી અનન્તર મંડળે ઉત્તરાર્ધ મંડળની કોટીના પ્રથમ ક્ષણે પહોંચેલા હોય છે એ જ પ્રમાણે તે જ વખતે બીજો સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરના ઉત્તરાર્ધ મંડળને ચરી અનન્તરમંડળે દક્ષિણાર્ધમંડળની કોટી ઉપર પ્રથમ ક્ષણે પહોંચેલો હોય છે.

આ પ્રમાણે તેઓ પ્રથમ મંડળે ચરતા હોય ત્યારે સંપૂર્ણ પ્રમાણનો (૧૮ મુહૂર્તનો) દિવસ અને જઘન્ય પ્રમાણ (૧૨ મુહૂર્તની) રાત્રિ હોય છે. ત્યારપછીના મંડળે ઉક્તવત્ સૂર્યોદય વિધિ તથા દિનમાન પ્રતિમંડળે $\frac{૨}{૬૧}$ ભાગ ઘટાડતાં વિચારવું. इति सर्वाभ्यन्तरमंडले सूर्योदयविधिः ॥ इति प्रथमद्वार प्ररूपणा समाप्ता ॥

૨-પ્રતિવર્ષે સૂર્યમંડલોની ગતિ અને સંખ્યાપ્રરૂપણા—

સર્વાભ્યન્તરમંડળે રહેલા સૂર્યો પૈકી એક સૂર્ય જ્યારે નિષધે એટલે ભરતની અપેક્ષાએ તે દક્ષિણ-પૂર્વમાં (મેરુ અપેક્ષાએ ઉત્તર-પૂર્વમાં) હોય ત્યારે તે સૂર્ય મેરુની દક્ષિણદિશાવર્તી ભરતાદિ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે, અને બીજો સૂર્ય તેની સામે તિચ્છી દિશામાં-નીલવંત પર્વત ઉપર હોય છે. તેમજ તે ઉત્તરપશ્ચિમ દિશામાં ગમન કરતો થકો મેરુના ઉત્તરદિશાવર્તી ઐરવતાદિક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે. એ પ્રમાણે મહાવિદેહ માટે વિચારી લેવું. આ બન્ને સૂર્યો પોતપોતાનાં મંડળોની દિશા તરફ-સ્વસ્થાનથી મંડલનો પ્રારંભ કરે, અને પ્રત્યેક સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડલ એક અહોરાત્રમાં અર્ધું અર્ધું ફરીને પૂરું કરે. આથી પ્રત્યેક સૂર્યને સમગ્ર સર્વાભ્યન્તરમંડળ ફરી રહેવા માટે બે અહોરાત્રનો કાળ ૨૮

થાય, પરંતુ પ્રત્યેક મંડળ બન્ને સૂર્યોને પૂર્ણ કરવાનું હોય છે તેથી પ્રત્યેક સૂર્યને અર્ધ અર્ધ મંડળ ચાર માટે પ્રાપ્ત થાય છે. (આથી જે જે દિશામાં સૂર્ય હોય તેણે દિશાગત ક્ષેત્રે એક એક અહોરાત્ર કાળ અર્ધ અર્ધ મંડળ સૂર્ય ચરતો જાય તેમ તેમ પ્રાપ્ત થતો જાય.)

આ સર્વાભ્યન્તરમંડળનો પ્રથમ અહોરાત્ર તે ઉત્તરાયણનો અંતિમ અહોરાત્ર કહેવાય છે. આ પ્રમાણે બન્ને સૂર્યો બે અહોરાત્ર કાળવડે સર્વાભ્યન્તરમંડળને પૂર્ણ કરી જ્યારે બન્ને સૂર્યો બીજા મંડળમાં પ્રથમ ક્ષણે પ્રવેશ કરે ત્યારે તે મંડળ પણ પૂર્વવત્ (પ્રથમ મંડળવત્) પ્રત્યેક સૂર્યને અર્ધ અર્ધ ચાર માટે પ્રાપ્ત થાય અને બન્ને સૂર્યો તે મંડળને બે અહોરાત્ર કાળ થયે પૂર્ણ કરે, આ પ્રમાણે આ બીજા મંડળનો જે અહોરાત્ર તે ^{૨૩૮}શાસ્ત્રીય નૂતન-સંવત્સરનો પહેલો (શાસ્ત્રીય શ્રાવણ વદિ એકમ, આપણી ગુજરાતી અષાઢ વદિ એકમથી) અહોરાત્ર કહેવાય છે.

આથી જ જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળે આવી સર્વબાહ્યમંડળના બીજા (૧૮૩માં) મંડળમાં પ્રથમ ક્ષણે પ્રવેશ કરી જે અહોરાત્ર વડે એ મંડળ પૂર્ણ કરે તે અહોરાત્ર ‘ઉત્તરાયણ’ના પ્રારંભકાળનો પ્રથમ અહોરાત્ર કહેવાય છે. જેમ દક્ષિણાયનનો પ્રારંભ સર્વાભ્યન્તર-પ્રથમમંડળ વર્ણને ગણાય છે તેમ ઉત્તરાયણનો પ્રારંભ પણ સર્વ બાહ્યમંડળ વર્ણ-દ્વિતીય મંડળથી ગણાય છે, અને તે યોગ્ય જ છે, કારણકે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળના દ્વિતીય મંડળથી માંડી જ્યારે અંતિમ સર્વબાહ્યમંડળ (પ્રથમ વર્ણને ૧૮૩ મંડળ) ફરી રહે ત્યારે દક્ષિણાયનનો (સૂર્ય દક્ષિણદિશા તરફ રહેલા સર્વ બાહ્યમંડળ તરફ જતો હોવાથી) જે છ માસનો કાળ તે યથાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે સૂર્ય જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળના દ્વિતીયમંડળથી આરંભીને જ્યારે સર્વાભ્યન્તરમંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવી તે મંડળ ફરી રહે ત્યારે ઉત્તરાયણનો જે છ માસ કાળ તે યથાર્થ પૂર્ણ થાય છે.

અહીંયા એટલું વિશેષમાં સમજવું કે—પ્રતિવર્ષે બન્ને સૂર્યોનું સર્વાભ્યન્તરનું પ્રથમ મંડળ અને સર્વ બાહ્ય—તે અંતિમ મંડળ, એ બે મંડળો વર્ણ બાકીનાં ૧૮૨ મંડળે (દક્ષિણાયન પ્રસંગે) જતાં અને (ઉત્તરાયણ પ્રસંગે) આવતાં, એમ બે વાર જવું—આવવું થાય છે. જ્યારે સર્વાભ્યન્તર અને સર્વબાહ્યમંડળે સૂર્યોનું સારાએ સંવત્સરમાં એક જ વાર આવાગમન થાય છે. [કારણ કે કલ્પના તરીકે વિચારતાં સર્વબાહ્યમંડળથી આગળ ફરવાને અન્ય મંડળ છે જ નહીં કે જેથી સૂર્યોને આગળનું મંડળ ફરીને સર્વબાહ્યમંડળે બીજીવાર આવવાનું બને, તેવી જ રીતે સર્વાભ્યન્તરમંડળથી અર્વાકુ—અંદર પણ મંડળક્ષેત્ર નથી જેથી સર્વાભ્યન્તરમંડળે પણ બે વાર ફરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય, એ વસ્તુ જ નથી ત્યાં પછી બે વારના આવાગમનની વિચારણા અસ્થાને છે.]

૨૩૮. અત્યારે વ્યવહારમાં બેસતા વર્ષનો પ્રારંભ કોઈ જગ્યાએ કાર્તિકમાસ તેમજ કોઈ જગ્યાએ ચૈત્રમાસની શુકલ પ્રતિપદથી ગણાય છે. આ કાર્તિક માસથી વર્ષનો પ્રારંભ ગણવાની પ્રવૃત્તિ વિક્રમરાજાના સમયથી શરૂ થયેલી છે. જે રાજા પ્રજાને અનુષ્ઠી (દેવા રહિત) કરે તે રાજાનો જ સંવત્સર પ્રજાજનો ખુશી થઈને પ્રવર્તવે એવી પ્રથા છે. વિક્રમે તેમ કર્યું હતું.

આ કાર્તિક માસથી શરૂ થતા વર્ષારંભના દિવસે સૂર્ય યુગમયદિ પ્રમાણે પહેલાં વર્ષે ૧૦૪ વા ૧૦૫ મંડળે, બીજા વર્ષે ૯૩મા, ત્રીજા વર્ષે ૮૧, ચોથા વર્ષે ૮૯ અને પાંચમા વર્ષે ૮૭મા મંડળે હોય; આ સ્થૂલ ગણિત હોવાથી કદચિત્, ૦૧—૧ મંડળથી વધુ તફાવતનો સંભવ ખરો.

આ પ્રમાણે તે બન્ને સૂર્યોનો સર્વાભ્યન્તર અને સર્વબાહ્યમંડળનો થઈ બે અહોરાત્ર કાળ, અને વચ્ચેના ૧૮૨ મંડળે સૂર્યનું સંવત્સરમાં બે વાર આવવાનું થતું હોવાથી પ્રત્યેક મંડળાશ્રયી બે અહોરાત્ર કાળ થતો હોવાથી ૧૮૨ મંડળાશ્રયી ૩૬૪ દિવસ કાળ-ત્તેમાં પૂર્વોક્ત બે મંડળનો બે અહોરાત્ર કાળ પ્રકોપતાં ૩૬૬ દિવસ કાળ એક સંવત્સરનો પ્રાપ્ત થાય.

ઉપરોક્ત કથનાનુસારે સૂર્યો દક્ષિણાભિમુખ ગમન કરતા સર્વાભ્યન્તરમંડળના દ્વિતીય મંડળથી લઈ સર્વબાહ્યમંડળના અંતિમ ૧૮૪મા મંડળે પહોંચે છે. અહીં સર્વબાહ્યમંડળ દક્ષિણે હોવાથી સૂર્યની દક્ષિણાભિમુખ ગતિને અંગે થતો છ માસ કાળ તે સર્વે દક્ષિણાયનનો કહેવાય છે. આ દક્ષિણાયનનો આરંભ થવા માંડે ત્યારથી સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળ તરફ હોવાથી ક્રમે ક્રમે તે સૂર્યનો પ્રકાશ તે તે ક્ષેત્રોમાં ઘટતો જાય છે, આપણે તેના તેજની પણ મન્દતા જોઈએ છીએ, અર્થાત્ તેથી દિનમાન^{૨૩૯} ટૂંકું થતું જાય છે, અને રાત્રિ^{૨૪૦} લંબાતી જાય છે.

એ સૂર્યો જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળમાંથી પુનઃ પાછા ફરતા દ્વિતીય મંડળથી માંડી ઉત્તરાભિમુખ ગમન કરતા જંબૂદ્વીપમાં પ્રવેશી સર્વબાહ્યમંડળની અપેક્ષાએ ઉત્તર દિશામાં રહેલા સર્વાભ્યન્તરે—પ્રથમ મંડળે આવે ત્યારે બીજા મંડળથી સર્વાભ્યન્તરમંડળ સુધીનાં ૧૮૩ મંડળોના પરિભ્રમણનો ૬ માસ પ્રમાણ કાળ તે ‘ઉત્તરાયણ’નો કહેવાય છે, દક્ષિણાયન પૂર્ણ થાય—એટલે અંતિમ મંડળ વર્જી દ્વિતીય મંડળે ‘ઉત્તરાયણ’નો પ્રારંભ થાય, ત્યાંથી સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળ તરફ વધતો હોવાથી પૂર્વે તે સૂર્યના પ્રકાશમાં દક્ષિણાયન પ્રસંગે હાનિ થતી હતી એને બદલે હવે ક્રમેક્રમે તેના તેજમાં વૃદ્ધિ થતી જાય અને પ્રકાશક્ષેત્ર વધારતો જાય તેથી તે તે ક્ષેત્રોમાં ક્રમેક્રમે દિનમાન વધતું જાય જ્યારે રાત્રિમાન ઘટતું જાય છે.

વધુમાં અહીંઆ એ પણ સમજવું કે સૌરમાસ—સૂર્યસંવત્સર—દક્ષિણાયન—અવસર્પિણી—ઉત્સર્પિણી—યુગ—પલ્કોપમ—સાગરોપમ ઈત્યાદિ સર્વ કાળભેદોને સમાપ્ત થવાનો પ્રસંગ કોઈપણ મંડળે જો આવતો હોય તો સર્વાભ્યન્તરમંડળે પૂર્ણ થતાં જ—એટલે કેવળ દક્ષિણાયન અથવા કર્કસંક્રાંતિના પ્રથમ દિવસે આષાઢી પૂનમે આવે છે. અને વળી સર્વ પ્રકારના કાળભેદોનો પ્રારંભ સર્વાભ્યન્તરમંડળથી દ્વિતીય મંડળે એટલે દક્ષિણાયનના છ માસિક કાળના પ્રથમ દિવસના પ્રારંભ સાથે જ શ્રાવણ વદિ ૧ મે (ગુજરાતી) અષાઢ વદિ ૧ મે, અભિજિત નક્ષત્રયોગે પ્રાવૃટ્ઠ ઋતુના આરંભમાં ભરત ઐરવતમાં દિવસની આદિમાં અને વિદેહક્ષેત્રમાં રાત્રિના પ્રારંભમાં યુગની શરૂઆત થાય છે.

એ પ્રમાણે સર્વ બાહ્યમંડળમાંથી આભ્યન્તર મંડળે આવતાં પ્રત્યેક સૂર્યને પ્રત્યેક મંડળે એકએક અહોરાત્રકાળ (સ્વસ્વ અર્ધ—અર્ધમંડળ ચરતા) થતો જાય છે. એ પ્રમાણે સર્વાભ્યન્તરમંડળથી સર્વબાહ્યમંડળે જનાર સૂર્યને પણ પ્રતિમંડળે એકએક અહોરાત્ર કાળ થાય છે. ઉત્તરાયણ—દક્ષિણાયનનો બધો (૧૮૩+૧૮૩)કાળ ભેગો કરતાં ૩૬૬ દિવસ પ્રમાણ થાય છે. જે દિવસો એક સંવત્સર પ્રમાણ છે. || **इति द्वितीयद्वारप्ररूपणा** ||

૨૩૯—૨૪૦. આ વખતે દક્ષિણાયન હોવાથી પૂર્વ દિશામાં, પણ દરરોજ દક્ષિણ તરફ ખસતો ખસતો સૂર્ય દક્ષિણદિશા તરફ ઉદય પામતો પામતો દેખાય છે અને ઉત્તરાયણમાં પૂર્વદિશામાં, પણ ઉત્તર તરફ ખસતો ખસતો સૂર્ય ઉત્તર તરફ ઉદય પામતો હોય તેમ દેખાય છે.

૩-સંવત્સરના પ્રત્યેક રાત્રિ-દિવસોની પ્રમાણ પ્રરૂપણા-

જ્યારે બન્ને સૂર્યો સર્વાભ્યન્તરમંડળે દક્ષિણ તથા ઉત્તરના અર્ધમંડળોમાં હોય ત્યારે દિનમાન ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ અઢાર મુહૂર્તપ્રમાણ હોય છે, કારણકે ઉત્તરાયણકાળ પોષ માસથી શરૂ થઈ આષાઢમાસે છ માસ કાળ પ્રમાણ પૂર્ણ થવા આવે ત્યારે તે કાળ અંતિમ હદે પહોંચ્યો હોય છે અને સર્વબાહ્યમંડળના દ્વિતીય મંડળથી આરંભાતા ઉત્તરાયણકાળમાં (સૂર્ય જેમ જેમ સર્વ બાહ્યમંડળોમાંથી સર્વાભ્યન્તરમંડળોમાં પ્રવેશ કરતો જાય તેમ તેમ) દિવસ ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિગત થતો જાય છે.

જેમને આ સૂર્ય જ્યારે સર્વાભ્યન્તરમંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવે ત્યારે ઉત્તરાયણની સમાપ્તિનાં અંતિમ મંડળે આવી પહોંચ્યો કહેવાય છે, તેથી તે અંતિમ મંડળે દિનમાન ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ અઢાર મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય તે સહજ છે.

ત્યારબાદ સર્વાભ્યન્તરમંડળે આવી ચૂકેલા સૂર્યો દક્ષિણાયનનો આરંભ કરતા સર્વબાહ્યમંડળ સ્થાન તરફ જવાની ઈચ્છાથી જેમ જેમ અન્ય અન્ય મંડળમાં ગતિ કરતા જાય તેમ તેમ નિરંતર ક્રમશઃ દિવસ ટૂંકાતો જાય, એટલે જ્યારે તે બન્ને સૂર્યો સર્વાભ્યન્તરમંડળ ફરી નૂતનસંવત્સરને કરનાર દ્વિતીય મંડળમાં પ્રથમ ક્ષણે પ્રવેશ કરે ત્યારે એક જ મંડળ આશ્રયી, સૂર્યની ગતિ વૃદ્ધિમાં એક મુહૂર્તના $\frac{2}{69}$ ભાગ મુહૂર્તનું દિનમાન ઓછું થઈ જાય, જ્યારે બીજી બાજુ સર્વાભ્યન્તરમંડળ જે રાત્રિનું પ્રમાણ હતું તેમાં તેટલી જ $\frac{2}{69}$ ભાગ મુહૂર્તની પ્રથમ ક્ષણે વૃદ્ધિ થતી જાય [કારણકે અહોરાત્રનું સિદ્ધ ૨૪ કલાક-૩૦ મુહૂર્તનું જે પ્રમાણ તે તો યથાર્થ રહેવું જ જોઈએ], એ જ પ્રમાણે એ સૂર્ય જ્યારે નૂતન સૂર્ય સંવત્સરના બીજા અહોરાત્રમાં અથવા તો સર્વાભ્યન્તરમંડળની અપેક્ષાએ ત્રીજા મંડળમાં પ્રથમ ક્ષણે પ્રવેશ કરી જાય ત્યારે $\frac{2}{69}$ ભાગ દિનમાન બીજા મંડળના દિનમાન પ્રમાણમાંથી પ્રથમ ક્ષણે ઘટે, [સર્વાભ્યન્તર $\frac{2}{69}$ ભાગ મુહૂર્ત દિનમાન ઘટે] જ્યારે રાત્રિપ્રમાણમાં તેટલી જ વૃદ્ધિ થતી જાય. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક મંડળે સર્વાભ્યન્તરમંડળના ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિનમાનમાંથી અથવા પૂર્વ પૂર્વ મંડળના દિનમાનમાંથી એક મુહૂર્તના એકસઠીયા બે ભાગ $= \frac{2}{69}$ ભાગની પ્રથમ ક્ષણે હાનિ થતાં થતાં અને તે પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વનાં રાત્રિ પ્રમાણમાં પ્રથમ ક્ષણે તેટલી જ $(\frac{2}{69})$ ભાગ મુહૂર્તની વૃદ્ધિ થતાં થતાં, બન્ને સૂર્યો જ્યારે જ્યારે તથાપ્રકારની એક ગતિવિશેષવડે અનન્તર અનન્તર મંડળોમાં ધીમે ધીમે આદિ પ્રદેશે થઈ, પ્રવેશ કરતાં સૂર્ય સંવત્સરમંડળની અપેક્ષાએ ૧૮૩માં મંડળમાં (સૂર્યસંવત્સર મંડળનો પ્રારંભ બીજા મંડળથી શરૂ થાય છે માટે સૂર્યસંવત્સરમંડળની અપેક્ષાએ ૧૮૪મું મંડળ તે ૧૮૩ મું ગણતરીમાં આવે) અર્થાત્ સર્વબાહ્યમંડળમાં સર્વાભ્યન્તરમંડળનો દક્ષિણવર્તી સૂર્ય ઉત્તરમાં અને ઉત્તરવર્તી સૂર્ય દક્ષિણમાં આવે ત્યારે પૂર્વે સર્વાભ્યન્તરમંડળે જે ૧૮ મુહૂર્તનું દિનમાન હતું તેમાંથી એકંદરે $\frac{366}{69}$ ભાગ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિનમાન ઘટે.

તે ભાગોના મુહૂર્ત કાઢવા ૩૬૬ ભાગને એકસઠ વડે ભાગતાં કુલ ૬ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિનમાન સર્વાભ્યન્તરમંડળના ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણમાંથી ઘટી જવાથી ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણે દિનમાન સર્વબાહ્યમંડળે સૂર્ય હોય ત્યારે હોય. એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત નિયમાનુસાર સર્વાભ્યન્તરમંડળનાં ૧૨ મુહૂર્ત રાત્રિ પ્રમાણમાં વધારો કરવાનો હોવાથી સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળે પહોંચે ત્યારે તેટલી જ ૬ મુહૂર્તપ્રમાણ વૃદ્ધિ સર્વાભ્યન્તર-

મંડળના ૧૨ મુહૂર્ત રાત્રિમાનમાં કરવાથી ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ લાંબી રાત્રિ સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળે હોય ત્યારે હોય; આ પ્રમાણે દિનમાનમાં ન્યૂનતા અને રાત્રિમાનમાં વૃદ્ધિ 'દક્ષિણાયન' પ્રસંગે થઈ.

એ પ્રમાણે સર્વબાહ્યમંડળે પહોંચેલા સૂર્યો જ્યારે તે અંતિમ મંડળથી સંક્રમણ કરીને તેની પૂર્વેના—(સર્વાભ્યન્તર મંડળની અપેક્ષાએ) ૧૮૩માં મંડળમાં દક્ષિણવર્તી ઉત્તરાર્ધમંડળમાં—ઉત્તરવર્તી દક્ષિણાર્ધમંડળમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે ઉત્તરાયણ આરંભાતી હોવાથી તેમજ દિવસ વૃદ્ધિગત થવાનો હોવાથી (ન્યૂન થયેલા) દિનમાનમાં $\frac{૨}{૬૧}$ મુહૂર્તશની વૃદ્ધિ સર્વબાહ્યમંડળગત જે દિનમાન હતું તેમાં કરતાં જવું અને તેટલા જ પ્રમાણ $\frac{૨}{૬૧}$ મુહૂર્તશની સર્વબાહ્યમંડળના રાત્રિમાનમાં પ્રતિમંડળે ક્રમેક્રમે ઓછી કરતાં જવું, આ પ્રમાણે દિનમાન વધતું જાય અને રાત્રિ ટૂંકાતી જાય, એમ કરતાં કરતાં જ્યારે તે બન્ને સૂર્યો દક્ષિણથી ઉત્તર અને ઉત્તરથી દક્ષિણાર્ધનાં મંડળોમાં પ્રથમક્ષણે પ્રવેશ કરતા કરતા, ઉત્તરે રહેલા સર્વાભ્યન્તરમંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવે, ત્યારે પૂર્વે ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણનું જે દિનમાન અને ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણનું રાત્રિમાન કહ્યું હતું તે યથાર્થ આવી રહે. આ પ્રમાણે ૧૮૩ અહોરાત્ર વડે પ્રથમ દક્ષિણાયન સમાપ્ત થયા બાદ તેટલા જ (૧૮૩) અહોરાત્ર વડે ઉત્તરાયણ સમાપ્ત થાય, એ બન્ને અયનનો (૬+૬ માસ કાળ વડે) એક સૂર્ય સંવત્સર પણ સમાપ્ત થાય.

અહીં એટલું વિશેષ સમજવું કે—જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તર મંડળે હોય ત્યારે મોટામાં મોટો ^{૨૪૧}૧૮ મુહૂર્તપ્રમાણ દિવસ હોય (શાસ્ત્રીય ગણિતથી પહેલાં વર્ષે અષાઢી પૂનમે) અને સર્વબાહ્યમંડળે સૂર્ય હોય ત્યારે નાનામાં નાનો ૧૨ મુહૂર્તપ્રમાણ દિવસ થયેલો હોય. (શાસ્ત્રીય ગણિતથી પહેલાં વર્ષે માઘમાસનો છઠ્ઠો દિવસ.)

એ પ્રમાણે જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળે હોય ત્યારે રાત્રિ ઓછામાં ઓછી ^{૨૪૨}૧૨ મુહૂર્તપ્રમાણ હોય (પહેલાં વર્ષે આપણી શાસ્ત્રીય આષાઢી પૂનમે) અને જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળે હોય ત્યારે રાત્રિમાન વધારેમાં વધારે ૧૮ મુહૂર્તનું હોય (પહેલાં વર્ષે શાસ્ત્રીય માઘ વદિ છઠ્ઠે). આથી એ સિદ્ધ થયું કે—સમગ્ર સંવત્સરમાં મોટામાં મોટો એક જ દિવસ અને નાનામાં નાનો પણ એક જ દિવસ હોય, બાકીના કોઈ પણ મંડળે, રાત્રિમાન તથા દિનમાન વધઘટ પ્રમાણવાળું હોય.

✽ વિદેહાદિ ક્ષેત્રમાં ત્રણ મુહૂર્ત અંગે વિચારણા ✽

જ્યારે મેરુપર્વતના દક્ષિણાર્ધભાગે (નિષધથી શરૂ થયેલો સૂર્ય સ્વચારિત અર્ધમંડલના મધ્યભાગે આવે ત્યારે) અને ઉત્તરભાગે—ઉત્તરાર્ધ એટલે નીલવંત પર્વતથી શરૂ થતો સૂર્ય જ્યારે સ્વચારિત ઉત્તર

૨૪૧. સર્વાભ્યન્તર મંડળે સૂર્યની ગતિ પૂનમીયા મહિના પ્રમાણે અને જૈની પંચાંગ પ્રમાણે બીજા અષાઢ સુદિ પૂનમે, શ્રાવણ વદિ બારસે, શ્રાવણ શુદિ ૮ મીએ, શ્રાવણ વદિ છઠ્ઠે અને શ્રાવણ શુદિ ત્રીજે (એ જ નિયત-માસ તિથિઓમાં) હોય અને એ જ વખતે ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસ અને ૧૨ મુહૂર્તપ્રમાણ રાત્રિમાન હોય અને એ દિવસોમાં પ્રાવૃદ્ધ ઋતુનો પ્રથમ દિવસ અને ૩૧મો દિવસ અથવા ૩૧મી તિથિ જ હોય, અને એ દિવસ કે તિથિ પ્રાયઃ પૂર્ણ થયેલી હોય.

૨૪૨. ત્યારે હેમન્તઋતુ માઘમાસ પૂનમીયા મહિના તથા જૈની પંચાંગ પ્રમાણે માગસર વદિ ૬, માઘ શુદિ ૩, પોષ શુદિ ૧૫, માઘ વદિ ૧૨, માઘ શુદિ ૮ એ જ નિયત દિવસોમાં ૧૨ મુહૂર્ત દિનમાન હોય અને હેમન્તઋતુનો ૩૧મો દિવસ અથવા ૩૧મી તિથિ, યુગપ્રારંભની અપેક્ષાએ જાણવી.

તરફ ચરવાનાં મંડળના મધ્યભાગે આવે ત્યારે—એમ બન્ને વિભાગોમાં ઐરવત અને ભરતક્ષેત્રે બન્ને સૂર્યો પરસ્પર સમશ્રેણીએ આવેલા હોય ત્યારે સૂર્યના અસ્તિત્વપણાને અંગે દિવસ વર્તતો હોય તે વખતે જાણે દિવસના તેજસ્વી દેદીપ્યમાન—ઉગ્ર સ્વરૂપથી રાત્રિ ભયભીત બની અન્ય ક્ષેત્રે ગઈ ન હોય ? તેમ સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળે હોવાથી જઘન્ય—૧૨ મુહૂર્ત માનવાળી રાત્રિ પૂર્વ (પૂર્વ વિદેહમાં) અને પશ્ચિમ (પશ્ચિમવિદેહમાં) દિશામાં ગયેલી હોય છે.

હવે જ્યારે મેરુપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાને વિષે (બન્ને વિદેહમાં) સૂર્યો વર્તતા હોય અને તેથી ત્યાં દિવસનું અસ્તિત્વ હોય ત્યારે પૂર્વવત્ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાગત જે (ભરત—ઐરવત) ક્ષેત્રો તેને વિષે પૂર્વવિદેહમાં જેમ રાત્રિ કહી હતી તેમ અહીં પણ તેટલા જ માનવાળી (૧૨ મુહૂર્તની) જઘન્યરાત્રિ વર્તતી હોય છે.

આથી એ તો સ્પષ્ટ જ સમજવું કે—જે જે ક્ષેત્રોમાં જે જે કાળે (જે જે મંડળે) રાત્રિમાન ૧૨ મુહૂર્તનું હોય, ત્યાં તે જ ક્ષેત્રોમાં તે તે કાળે દિનમાન અવશ્ય ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણવાળું (૧૮ મુહૂર્ત) હોય; કારણકે સર્વથી જઘન્યમાં જઘન્ય રાત્રિમાન—૧૨ મુહૂર્ત સુધીનું હોય છે, અને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ દિનમાન ૧૮ મુહૂર્ત સુધીનું હોઈ શકે છે.

આ કારણથી જ્યાં રાત્રિ સર્વથી લઘુતમ—જઘન્ય હોય ત્યારે તે તે ક્ષેત્રગત દિવસ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણવાળો હોય જ. અને જે જે મંડળે—જે જે કાળે રાત્રિ અથવા દિવસનું પ્રમાણ (પૂર્વોક્ત દિવસ યા રાત્રિના જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ મુહૂર્તનાં યથાર્થ પ્રમાણમાંથી) જે જે ક્ષેત્રોમાં જેટલા જેટલા અંશે વધઘટવાળું હોય, ત્યારે તે જ ક્ષેત્રોમાં તે કાળે રાત્રિ અથવા દિવસનું દિનમાન પણ વધઘટવાળું હોય.

આથી એટલું ચોક્કસ સમજી રાખવું કે કોઈ પણ ક્ષેત્રે—કોઈ પણ મંડળે—કોઈ પણ કાળે અહોરાત્ર પ્રમાણ તો ત્રીશ મુહૂર્તનું જ હોય છે. (જો કે ઈતરોમાં બ્રહ્મા અપેક્ષાએ જુદું છે) કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ કાળે તે અહોરાત્ર કાળમાં કદી પણ ફેરફાર થયો નથી અને થશે પણ નહીં, રાત્રિ અથવા દિવસનું પ્રમાણ ભલે વધઘટવાળું થયા કરે પણ બન્નેના માનનો સરવાળો કરીએ ત્યારે ઉક્ત ત્રીશ મુહૂર્તનું પ્રમાણ આવ્યા વિના નહિ જ રહે.

શંકા—ઉપર્યુક્ત લખાણ વાંચતાં કોઈક વાચકને શંકા થશે કે—જ્યારે તમોએ ભરત—ઐરવત ક્ષેત્રે સૂર્યનો પ્રકાશ ૧૮ મુહૂર્ત સુધી રહેલો હોય ત્યારે બન્ને પૂર્વ—પશ્ચિમવિદેહમાં માત્ર ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણવાળી (સૂર્યના પ્રકાશભાવે) રાત્રિ વર્તતી હોય, એ રાત્રિ પૂર્ણ થયે ત્યાં કયો કાળ હોય ? કારણકે એ બન્ને વિદેહગત રાત્રિમાન પૂર્ણ થયે, ત્યાં ન હોય સૂર્યનો પ્રકાશ કે ન હોય ત્યાં રાત્રિકાળ, કારણકે ત્યાં રાત્રિ ભલે વીતી ગઈ પણ હજુ ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રે દિનમાન ૧૮ મુહૂર્તનું હોવાથી, પૂર્વાપર બન્ને વિદેહગત રાત્રિમાનની અપેક્ષાએ હજુ છ મુહૂર્તકાળ સુધી સૂર્યને ભરતક્ષેત્રમાં (અથવા ઐરવતક્ષેત્રમાં) પ્રકાશ આપવાનો છે અર્થાત્ ભરત—ઐરવતક્ષેત્રે ૬ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસ બાકી છે, તો પછી પૂર્વ—પશ્ચિમ વિદેહમાં રાત્રિકાળ વીત્યે કયો કાળ હોય ?

સમાધાન—આ પ્રશ્નના સમાધાનમાં સમજવું કે—ભરતક્ષેત્રે પ્રકાશ આપતો ‘ભારતસૂર્ય’ કમે

કમે પશ્ચિમવિદેહની અન્તિમ હદ—કોટિ તરફ દૃષ્ટિ રાખતો જ્યારે ભરતક્ષેત્રમાં પંદર મુહૂર્ત પ્રમાણ દિનમાન પૂર્ણ કરે—અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રે ૩ મુહૂર્ત સુધી પ્રકાશ આપવો બાકી રહે—ત્યારે પૂર્વ બાજુએથી ખસતા અને પશ્ચિમગત દૂર દૂર ક્ષેત્રમાં આગળ આગળ તેજનો પ્રસાર કરતા ભારતસૂર્યના પ્રકાશે હજુ વિદેહક્ષેત્રમાં નહીં પણ વિદેહક્ષેત્રની નજીકના સ્થાન સુધી સ્પર્શના કરી હોય છે. જ્યારે આ બાજુ તે વખતે વિદેહમાં પણ રાત્રિ પૂર્ણ થઈ નથી પણ પૂર્ણ થવાની કોટિ ઉપર આવી ચૂકી હોય છે. આ વખતે એ ભારતસૂર્ય ભરતક્ષેત્રગત સંપૂર્ણ પંદર મુહૂર્ત પૂર્ણ કરતો આગળ વધે કે તરત જ તેનો પ્રકાશ પણ તેટલો તેટલો દૂર દૂર આગળ આગળ ફેંકાતો જાય (અને પાછળ પાછળથી ખસતો જાય) કારણકે સૂર્યના પ્રકાશની પૂર્વ પશ્ચિમ—લંબાઈરૂપ પહોળાઈ જો કે દર સમયે પરાવર્તન સ્વભાવવાળી છે, પરંતુ બે પડખે તો સર્વદા સરખા પ્રમાણવાળી જ રહે છે. તેથી સૂર્ય જેમ જેમ ખસતો જાય તેમ તેમ જ્યાં જ્યાં તેજ પહોંચી શકે એવા આગળ આગળનાં જે ક્ષેત્રો ત્યાં ત્યાં પ્રકાશ કરતો જાય. આ નિયમાનુસાર અત્યાર સુધી પંદર મુહૂર્તકાળ પૂર્ણ થવા આવ્યો હતો ત્યારે સૂર્ય જે છેડે પ્રકાશ આપી રહ્યો હતો તેને બદલે પંદર મુહૂર્ત પૂર્ણ થયે હવે તેના તે જ સૂર્યના પ્રકાશે વિદેહમાં પ્રવેશ કર્યો; અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રે ત્રણ મુહૂર્તનું દિનમાન બાકી રહ્યું ત્યારે ત્યાં સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો. આથી ભરતમાં અઢાર મુહૂર્ત દિનમાન પૈકી અંતિમ ત્રણ મુહૂર્ત સુધી દિવસ હોય ત્યારે ત્યાંના સૂર્યોદય કાળના પ્રારંભના (પ્રભાતના) ત્રણ મુહૂર્ત હોય.

આથી શું થયું કે ભરત, ઐરવતક્ષેત્રના અસ્તસમય પૂર્વેનો ત્રણ મુહૂર્ત જે કાળ તે બન્ને દિશાગત વિદેહના સૂર્યોદયમાં કારણરૂપ હોવાથી તે જ કાળ ત્યાં ઉદયરૂપે સમજવો. આ મહાવિદેહમાં જ્યાં પ્રકાશનું પડવું થાય તે સ્થાન તે મહાવિદેહના મધ્યભાગની અપેક્ષાએ સમજવું, વિદેહની પહોળાઈની જે મધ્યભાગની સીમા તેના મધ્યભાગે એટલે વિદેહની પહોળાઈગત જે ^{૨૪૩}મધ્યપણું તે જ ગ્રહણ કરવાનું છે પણ લંબાઈની અપેક્ષાનું નહીં, જેમ ભરતક્ષેત્રમાં પણ દિનમાન—રાત્રિમાન તથા સૂર્યનું ઉદય-અસ્ત, અંતર, સ્થાન, પ્રમાણ વગેરે સર્વ પ્રમાણનું ગણવું અર્થાત્ તે તે સૂર્યના ઉદયાસ્ત સ્થાનને જોવાની અપેક્ષા ભરતક્ષેત્રના મધ્યભાગથી (અયોધ્યાથી) ગણવાની હોય છે. તેવી જ રીતિએ વિદેહમાં પણ સમજવાનું છે.

શંકા—તમારે ઉપર્યુક્ત સમાધાન કરવાની આવશ્યકતા પડી, એના કરતાં અમે પૂછીએ છીએ કે જ્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં રાત્રિ હોય ત્યારે ચન્દ્રનું અસ્તિત્વ કેમ સ્વીકાર્યું નહિ ? શું સૂર્યના પ્રકાશાભાવે જ રાત્રિકાળ થાય છે અને ચન્દ્રના અસ્તિત્વને અંગે થતો નથી ?

સમાધાન—દિવસ અથવા રાત્રિ કરવામાં ચન્દ્રને કોઈ પણ પ્રકારે લાગતું—વળગતું નથી, અર્થાત્ સૂર્યમંડળોથી થતી રાત્રિ—દિવસની સિદ્ધિમાં ચન્દ્રમંડળોનું સાહચર્ય અથવા પ્રયોજન કશું હોતું નથી; કારણકે ચન્દ્રમંડળોની અલ્પ સંખ્યા, મંડળોનું સવિશેષ અંતર, ચન્દ્રની મન્દગતિ, મુહૂર્તગતિ આદિમાં સર્વ પ્રકારે વિપર્યાસ વિચિત્ર પ્રકારે—વિપરીત રીતે થતો હોવાથી સૂર્યમંડળની ગતિ સાથે સાહચર્ય મળતું ક્યાંથી જ આવે ? કે જેથી તે ચન્દ્ર રાત્રિ યા દિવસને કરવામાં નિમિત્તરૂપ બને ?

૨૪૩. એટલે કે મહાવિદેહગત ઊભી પડેલી સીતા અથવા સીતેદા ◆ ૦ ◆ નદીની પહોળાઈનું મધ્યબિન્દુ ગણત્રીમાં લેવું કે વિજયોની રાજધાનીનો મધ્યભાગ ગણત્રીમાં લેવો ? તે સ્થાનથી સ્પષ્ટતા જાણવા મળી નથી તેથી યથાસંભવ મધ્યભાગ વિચારવો.

આથી ચન્દ્રના ઉદય અને અસ્ત ઉપર કંઈ રાત્રિના ઉદય અને અસ્તનો આધાર છે એમ તો છે જ નહીં. તેમજ રાત્રિના ઉદય—અસ્ત ઉપર ચન્દ્રના ઉદય—અસ્તનો આધાર છે એમ પણ નથી.

જો ચન્દ્રના ઉદય—અસ્તાશ્રયી રાત્રિકાળનું સંભવિતપણું સ્વીકારાતું હોત તો ભરત વગેરે ક્ષેત્રોમાં શુક્લપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષમાં પણ હંમેશને માટે સૂર્યાસ્તિ થયા બાદ ચન્દ્રમાનું દર્શન અવશ્ય થાત જ, જ્યારે એ પ્રમાણે બનતું તો નથી, વધુમાં પ્રત્યેક તિથિએ ચન્દ્રનું દષ્ટિગોચર થવું તે સૂર્યાસ્તિ બાદ અનુક્રમે વિલંબે વિલંબે થતું જાય છે, વળી ખરી રીતે વિચારીએ તો હંમેશા આખી રાત્રિ પૂર્ણ થતાં સુધી ચન્દ્રમાનું અસ્તિત્વ હોવું જ જોઈએ, છતાં તેમ ન થતાં અહીં તો શુક્લપક્ષમાં અમુક અમુક પ્રમાણ રાત્રિકાળ રહેવાવાળો સૂર્યોદય પછી ઓછેવત્ કાળે પણ દષ્ટિગોચર થનારો અને તે તે તિથિએ—અમુક અમુક કાળ રહેનારો આ ચન્દ્ર હોય છે; આથી શુક્લપક્ષમાં ચન્દ્ર આશ્રયી રાત્રિકાળ કેમ ન હોય ? વગેરે શંકા દૂર થાય છે.

કૃષ્ણપક્ષમાં તો પ્રત્યેક તિથિએ બ-બે ઘડી મોડું—મોડું ચન્દ્રદર્શન થતું હોઈ ચન્દ્રોદય સાથે રાત્રિનો સંબંધ ન હોય તે સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે.

આથી સૂર્યાસ્ત થયા બાદ (યથાયોગ્ય અવસરે તે તે દિવસોમાં) ચન્દ્રના ઉદયો હોય છે તેમ નથી, જો સૂર્યાસ્ત થયા બાદ ચન્દ્રના ઉદયો થતા જ હોત અને સ્વીકારાતા હોત તો સૂર્ય પ્રકાશ આપતો હોય ત્યારે દિવસે પણ ચન્દ્રમાનાં બિંબની ઝાંખી દેખી શકીએ છીએ તે પણ દેખી શકત નહીં.

આવા આવા ઘણાં કારણોથી રાત્રિકાળને કરવામાં ચન્દ્રોદય કારણ નથી, એથી જ ચન્દ્રમાના અસ્તિત્વવાળો કાળ તે જ રાત્રિકાળ એમ નહિ, કિન્તુ સૂર્યના પ્રકાશના અભાવવાળો કાળ તે રાત્રિકાળ કહેવાય છે. સૂર્ય સાથે ચન્દ્રમાનો કોઈ પ્રકારનો (ખાસ કરીને) સંબંધ ન ધરાવવામાં કારણભૂત ચન્દ્રમાનું પોતાનું જ, સૂર્યથી જુદી જ રીતે મંડળચારપણું છે. એ ચારને અંગે તો સૂર્ય અને ચન્દ્ર બન્નેનો જ્યારે રાશિ-નક્ષત્રનો સહયોગ સરખો હોય ત્યારે તે બન્ને ^{૨૪૪}એક જ મંડળે—અમાવાસ્યાને દિવસે આવેલા હોય છે, અને એ જે દિવસે આવે છે તે દિવસે ^{૨૪૫}‘અમાવાસ્યા’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

અને બીજે દિવસે તે ચન્દ્ર પુનઃ મન્દગત્યાદિના કારણે હંમેશાં એક એક મુહૂર્ત સૂર્યથી દૂર પાછળ પૂર્ણિમા યાવત્ રહેતો જાય છે. આટલું પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય જણાવ્યું, અસ્તુ, હવે ચાલુ વિષય ઉપર આવી જઈએ.

[પૂર્વે બન્ને વિરોધાશ્રયી શંકા ઉપસ્થિત થયેલ હતી તેવી રીતે જિજ્ઞાસુ ભરત—ઐરવત સેનાશ્રયી શંકા ઉપસ્થિત કરે છે.]

શંકા—હવે ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રમાં જ્યારે રાત્રિ જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણવાળી હોય ત્યારે મહાવિદેહમાં દિવસ ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણવાળો હોય, તો તે પ્રસંગે ભરત—ઐરવતક્ષેત્રમાં ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણનો રાત્રિકાળ વીત્યે છતે કયો કાળ હોય ?

૨૪૪. જુઓ—સૂરેણ સમં ઉદઓ, ચંદસ્સ અમાવસી દિણે હોહ । તેસિં મંડલમિક્કિંકં-રાસિરિક્કં તહિંકં ચ ॥૧૧॥

૨૪૫. આથી જ અમાવાસ્યાનું બીજું નામ ‘સૂર્યેન્દુસંગમઃ’ પડેલું છે, તેની અમા સહ વસતોડસ્યાં ચન્દ્રાકૌંં ઇત્યમાવસ્યા આ વ્યુત્પત્તિ પણ તે જ અર્થને પ્રગટ કરે છે.

સમાધાન—આ સંબંધમાં પૂર્વે કહવાયેલો ખુલાસો અહીં પણ સમજી લેવાનો છે, પરંતુ ત્યાંના ખુલાસાથી અહીં વિપરીત રીતે વિચારવાનું છે.

અર્થાત્—પૂર્વ-પશ્ચિમ વિદેહમાં સૂર્યસ્તનાં ત્રણ મુહૂર્તો બાકી રહ્યાં હોય ત્યારે ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં સૂર્યોદય થઈ જાય, (અને ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં, સૂર્યસ્તકાળનાં ત્રણ મુહૂર્ત બાકી હોય ત્યારે પૂર્વ-પશ્ચિમ વિદેહમાં સૂર્યોદય થઈ જાય) આ પ્રમાણે બન્ને રીતે બન્ને ક્ષેત્રો સંબંધી સમાધાન સમજવું.

આ પ્રમાણે બન્ને વિદેહગત ઉદયકાળનાં (રાત્રિના આરંભની પહેલાંનાં) જે ત્રણ મુહૂર્ત તે જ ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રનાં અસ્તકાળનાં ત્રણ મુહૂર્ત, ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રનાં અસ્તકાળનાં જે ત્રણ મુહૂર્ત તે જ પૂર્વ-પશ્ચિમ વિદેહ ક્ષેત્રનાં ઉદયકાળનાં કારણરૂપ હોય.

આ પ્રમાણે જ્યારે દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાગત (ભરત-ઐરવત) ક્ષેત્રોમાં સૂર્યો પ્રભાત કરી રહ્યાં હોય તે પ્રભાતકાળનો ત્રણ મુહૂર્ત કાળ વીતે છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાગત જે વિદેહ ક્ષેત્રો, ત્યાં જઘન્ય રાત્રિનો પ્રારંભ હોય, એ પ્રમાણે જ્યારે ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં સૂર્યસ્ત થવાનાં (બપોરના પછીનાં) ૩ મુહૂર્તો બાકી રહ્યાં હોય ત્યારે, બન્ને વિદેહગત ક્ષેત્રમાં પ્રભાત થયું હોય. આ ત્રણ મુહૂર્તો વીત્યા પછી તો ઉક્ત દિશાઓમાં સૂર્ય સ્વગતિ અનુસારે ક્રમે ક્રમે દિવસની પૂર્ણાહુતિ કરતા રહે છે.

સાથે સાથે એ પણ જણાવવાની જરૂર રહે છે કે—જ્યારે $24^{\text{૧૫}}$ મુહૂર્ત દિનમાન અને પંદર મુહૂર્ત રાત્રિમાન હોય એટલે કે બન્ને માન સમાન પ્રમાણવાળાં હોય ત્યારે તો વિદેહક્ષેત્રનાં ત્રણ મુહૂર્તો સંબંધી કંઈ પણ વિચારણા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ આવા દિવસો વર્ષમાં બે જ વાર આવે છે, જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળના બીજા મંડળથી—દક્ષિણાયનનો પ્રારંભ કરે (પહેલાં વર્ષે યુજરાતી આષાઢ વદ એકમે) ત્યારે $\frac{2}{69}$ ભાગ મુહૂર્ત ન્યૂન એવું ૧૮ મુહૂર્તનું દિનમાન હોય અને $12\frac{2}{69}$ મુહૂર્ત રાત્રિમાન હોય. હવે એ દ્વિતીય મંડળથી વધી સૂર્ય આગળ આગળના મંડળે જતો જાય તેમ તેમ દિનમાન ઘટે અને રાત્રિમાન વધે. એમ સૂર્યમંડળની ગતિ અનુસાર વધ-ઘટ થતાં જ્યારે સૂર્ય ૮વામાં મંડળે આવે, ત્યારે તે ૧૮૪ મંડળોના મધ્યભાગે આવવાથી ત્રણ મુહૂર્ત દિનમાન સર્વાભ્યન્તરમંડળની અપેક્ષાએ ઘટ્યું, જ્યારે રાત્રિમાં તેટલી વૃદ્ધિ થઈ (આપણો તે વખતે પહેલે વર્ષે સામાન્યતઃ કારતક વદિ બીજ કે ત્રીજનો દિવસ હોય) ત્યારે એવો દિવસ (ઈંગ્લીશમાં જેને **Dolstice**) આવે છે, કે જે દિવસનું દિનમાન ૧૫ મુહૂર્તનું યથાર્થ હોય અને રાત્રિમાન પણ યથાર્થ ૧૫ મુહૂર્તનું જ હોય. એટલે કે ૧૨, કલાકનું હોય. જે દિવસ ખ્રિસ્તી સન્ પ્રમાણે તા. ૨૧મી માર્ચનો ગણાય છે. સર્વાભ્યન્તરમંડળથી સૂર્ય જેમ જેમ સર્વબાહ્યમંડળોમાં પ્રવેશ કરતો જાય તેમ તેમ ભરતાદિ ક્ષેત્રોમાં દિનમાન ($\frac{2}{69}$ ભાગ) ઘટતું જાય છે અને રાત્રિમાનમાં તેટલી જ વૃદ્ધિ થતી જાય છે, એ પૂર્વોક્ત

૨૪૬. વ્યવહારાદિ કાર્યોમાં ૬૦ ઘડી ઉપયોગમાં લેવાય છે, વસ્તુતઃ તે પણ એક જ છે. કારણકે જ્યારે બે ઘડીનું ૧ મુહૂર્ત હોય, ત્યારે ૩૦ મુહૂર્ત પ્રમાણ અહોરાત્રની ૬૦ ઘડી યથાર્થ આવી રહે. આથી ‘૩૦ ઘડી દિનમાન અને ૩૦ ઘડી રાત્રિમાન’ હોય ત્યારે—એવો પણ શબ્દપ્રયોગ વપરાય તે એક જ છે.

કલાકના હિસાબે ‘૧૨ કલાક રાત્રિમાન હોય’ ત્યારે—એવો શબ્દપ્રયોગ પણ વાપરી શકાય છે. કારણકે ૨૪ ઘડીનો કલાક હોવાથી ૩૦ ઘડી દિનમાને ૧૨ કલાક બરોબર દિનમાનના અને ૧૨ કલાક રાત્રિમાનના મળી ૨૪ કલાકનો એક અહોરાત્ર થાય, તેનાં મુહૂર્ત ૩૦ થાય છે.

નિયમાનુસાર સૂર્યો પુનઃ ૯૧૧માં મંડળે આવે ત્યારે સમાન દિનમાન અને સમાન રાત્રિમાન કરનારા હોય છે, એ સૂર્યો ઘણે દૂર ગયેલા હોવાથી ભરતમાં ૧૫ મુહૂર્ત દિનમાન પ્રમાણ દિવસ પૂર્ણ થાય ત્યારે મહાવિદેહમાં રાત્રિમાન પણ સમાન પ્રમાણવાળું હોવાથી ત્યાં રાત્રિ આરંભાય, જ્યારે મહાવિદેહમાં રાત્રિ આરંભાય ત્યારે ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં સૂર્યોદયનો પ્રારંભ થાય, આ પ્રમાણે સરખા પ્રમાણનાં દિનમાન-રાત્રિમાન હોવા છતાં, મુહૂર્તની વધઘટ ન હોવાથી કોઈ પણ જાતની હરકત નડતી નથી.

ક્રમે જ સૂર્યો જ્યારે ૯૧૧ મંડળથી આગળ વધતાં વધતાં સર્વબ્રાહ્મમંડળના આદિ પ્રદેશે-પ્રથમ ક્ષણે પહોંચે ત્યારે, તદાશ્રયી પૂર્વોક્ત પ્રમાણવાળી ૧૮ મુહૂર્તપ્રમાણની રાત્રિ અને ૧૨ મુહૂર્તનાં માનવાળું દિનમાન આવી રહે છે. એ પ્રમાણે જ્યારે સૂર્ય સર્વબ્રાહ્મમંડળથી પાછું સંક્રમણ કરીને (ઉત્તરાભિમુખ ગમન કરતો) અંદરના મંડળોમાં પ્રવેશી ($\frac{2}{69}$ ભાગની) દિનમાન વૃદ્ધિ કરતો અને રાત્રિમાનમાં તેટલી જ હાનિ કરતો કરતો, પ્રતિમંડળો ચરતો જ્યારે ૯૧૧માં મંડળે પુનઃ પાછો આવે ત્યારે-પુનઃ એ ઉત્તરાયણમાં ૧૫ મુહૂર્તનું દિનમાન અને ૧૫ મુહૂર્ત રાત્રિમાન યથાર્થ હોય (ત્યારે આપણા પહેલા વર્ષની ચૈત્ર વદિ ૮ હોય) એમ કરતાં કરતાં સૂર્ય જ્યારે સર્વાભ્યન્તરમંડળે પ્રથમ ક્ષણે આવે ત્યારે પૂર્વોક્ત ૧૮ મુહૂર્તપ્રમાણનું દિનમાન અને ૧૨ મુહૂર્તપ્રમાણનું ^{૨૪૭}રાત્રિમાન યથાર્થ હોય. એ પ્રમાણે એક સંવત્સર કાળ પૂર્ણ થાય.

આ પ્રમાણે એક અહોરાત્ર ૯૧૧ મંડળે દક્ષિણાયનનું અને પુનઃ પાછો ફરતાં ૯૧૧ મંડળે એક અહોરાત્ર ઉત્તરાયનનું એમ એક સંવત્સરમાં બે અહોરાત્ર અને ૧૦ અહોરાત્રો જુદી જુદી માસ-તિથિવાળા એક યુગમાં સમાન પ્રમાણવાળા હોય. આ બે દિવસ (-અહોરાત્રને) છોડીને સારાએ સંવત્સરમાં એવો એક પણ અહોરાત્ર નથી હોતો કે જે અહોરાત્ર દિનમાન અને રાત્રિમાનના સમાન પ્રમાણવાળો હોય અર્થાત્ કિંચિત્કિંચિત્ વધઘટ પ્રમાણવાળો તો હોય જ. બાકીનાં સર્વ મંડળોમાં ^{૨૪૮}રાત્રિમાન તથા દિનમાન યથાયોગ્ય વિચારવું.

હવે જ્યારે ભરતમાં ૧૦૩ મુહૂર્તનું દિનમાન હોય અને મહાવિદેહમાં ^{૨૪૯}૧૭ કલાકની રાત્રિ હોય ત્યારે શું સમજવું? તો ભરતમાં (સૂર્યાસ્ત પૂર્વે) એક મુહૂર્તથી કિંચિદ્ ન્યૂન સૂર્યાશ્રયી દિવસ હોય ત્યારે વિદેહમાં સૂર્યોદય થાય? આવી ચર્ચા પૂર્વે ભરતનાં ૧૮ મુહૂર્ત દિનમાન અને વિદેહના ૧૨ મુહૂર્તનાં રાત્રિમાન પ્રસંગે કરી છે તે પ્રમાણે અહીં વિચારી લેવી. જ્યારે જ્યારે દિનમાન અને રાત્રિમાનના અલ્પાધિક્યને અંગે એક બીજા ક્ષેત્રાશ્રયી સંશય જણાય ત્યારે પૂર્વોક્ત ચર્ચા ધ્યાનમાં લઈ જેટલો જેટલો જ્યાં જ્યાં દિન-રાત્રિમાનનો વિપર્યય થતો હોય તેના હિસાબે ગણતરી કરીને સમન્વય યથાયોગ્ય કરી લેવો. અહીં અમે આ ચર્ચાનો વિશેષ સ્કોટ નથી કરતા.

બીજું અહીં ભરતક્ષેત્રમાં જે ૧૮ મુહૂર્તપ્રમાણ દિવસ કહ્યો છે તે ભરતના કોઈ પણ વિભાગમાં વર્તતા પ્રકાશની અપેક્ષાએ કહ્યો નથી, ભરતક્ષેત્રના કોઈ પણ વિભાગમાં વર્તતા પ્રકાશની અપેક્ષાએ

૨૪૭. સર્વાભ્યન્તરમંડળથી બ્રાહ્મમંડળે જતાં દક્ષિણાયનમાં ૧૫ મુહૂર્તનો દિવસ અને ૧૫ મુહૂર્તની રાત્રિ પહેલા વર્ષની કાર્તિક વદિ બીજે કે ત્રીજે હોય.

૨૪૮. પ્રત્યેક મંડળનું રાત્રિમાન-દિનમાન અહીં આપવા જતાં ઘણો વિસ્તાર થઈ જાય માટે પાઠકોએ સ્વયં કાઢી લેવું અને તેઓ આટલો વિષય સમજ્યા બાદ જરૂર કાઢી પણ શકશે.

તો આગળ જણાવવા પ્રમાણે આઠ પ્રહર (=૩૦ મુહૂર્ત) સુધી પણ ભરતમાં સૂર્યનો પ્રકાશ હોઈ શકે છે. આપણે અહીં જે ૧૮ મુહૂર્તો લેવાં છે તે ભરતક્ષેત્રના કોઈ પણ વિભાગમાં સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સમય સુધીના કાળની અપેક્ષાએ લેવાનાં છે. આગળ કહેવાતો ૧૫ મુહૂર્ત અથવા ૧૨ મુહૂર્તનો કાળ પણ આ રીતે જ સમજવાનો છે.

નિષધ પર્વત ઉપર જ્યારે સૂર્ય આવે ત્યારે ભરતક્ષેત્રના મધ્યભાગે રહેલી અયોધ્યા નગરીના અને તેની આજુબાજુની અમુક અમુક પ્રમાણ હદમાં રહેનારાને તે સૂર્યનું અઢાર મુહૂર્ત સુધી દેખવું થાય, ત્યારબાદ મેરુને સ્વભાવસિદ્ધ ગોળાકારે પ્રદક્ષિણા આપતો સૂર્ય જ્યારે નિષધથી ભરત તરફ વલયાકારે ખસ્યો અર્થાત્ આગળ વધ્યો એટલે પ્રથમ જે અયોધ્યાની હદમાં જ પ્રકાશ પડતો હતો તે હવે આગળના ક્ષેત્રમાં (મૂળસ્થાનેથી જેટલું ક્ષેત્ર સૂર્ય વલયાકારે આ બાજુ ખસ્યો તેટલો જ પ્રકાશ આ બાજુ વધ્યો) પ્રકાશ પડવા મંડ્યો.

તે સૂર્યે આગળ કયું ક્ષેત્ર પ્રકાશ્યું ?

ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ભારત સૂર્ય નિષધે ઉદય પામ્યો હોય ત્યારે સૂર્યના તેજની લંબાઈ અયોધ્યા સુધી હોવાથી અયોધ્યાના પ્રદેશમાં રહેતા વતનીને તે સૂર્ય ઉદયરૂપે દેખાય, જ્યારે અયોધ્યાની અંતિમ હદે એટલે જ્યાં સુધી સૂર્યના પ્રકાશવાળું ક્ષેત્ર હોય છે, તે ક્ષેત્ર છોડીને ત્યાંથી આગળના આ બાજુના સમગ્ર ભાગમાં (ભારત સૂર્યાસ્ત સ્થાન સુધીના પાશ્ચાત્યક્ષેત્રોમાં) સર્વત્ર અંધકાર હોય છે.

અહીં પ્રશ્નપૂર્વક સમાધાનની પદ્ધતિ એટલા માટે સ્વીકારી કે, આપણે અહીં સૂર્યોદય થાય છે ત્યારે કેટલાક પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અંધકાર હોય છે તથા અમુક જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં રાત્રિ અથવા દિવસના અમુક અમુક વાગ્યા હોય છે; આ પ્રમાણે આપણી અપેક્ષાના સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત, ત્યાંના કાળની અપેક્ષાએ ઘણા અંતરવાળા હોય છે. તેનાં કારણો ખ્યાલમાં લાવવા માટે છે.

આ પાશ્ચાત્ય દેશો મધ્યભરતથી(અયોધ્યાની) પશ્ચિમની દિશા તરફ—પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ રહેલા છે. અત્યારનો પાશ્ચાત્ય વિભાગ તે અદૃશ્ય દેશેની અપેક્ષાએ ઘણો થોડો કહી શકાય. અસ્તુ.

ત્યારે શું થયું ? પૂર્વ નિષધ ઉપર રહેલો ભારત સૂર્ય ભરતક્ષેત્રે (અયોધ્યામાં) જ્યારે ઉદય પામે ત્યારે સર્વ પાશ્ચાત્ય દેશો—એટલે અત્યારના દક્ષિણેયર તથા અદક્ષિણેયર સર્વ સ્થાને અંધકાર હોય કારણકે ભારતસૂર્ય હજું ભરતમાં (અયોધ્યામાં) ઉદય પામ્યો છે તેથી (અયોધ્યાથી) આગળ તો તે સૂર્યના તેજની લંબાઈ સમાપ્ત થવાથી આગળ પ્રકાશ આપી શકતો નથી, ઐરવત સૂર્ય તો ઐરવતક્ષેત્ર તરફ ઉદય પામેલો છે; એથી આ બાજુ પશ્ચિમના અનાય દેશો તરફ કોઈ પ્રકાશ આપવાની ઉદારતા કરી શકે તેમ નથી એટલે ભરતથી પશ્ચિમ દિશા તરફનાં સમગ્ર ક્ષેત્રોમાં અને ઐરવત ક્ષેત્રાશ્રયી પશ્ચિમ દિશા તરફના ક્ષેત્રોમાં એમ બન્ને દિશાગત ક્ષેત્રોમાં બન્ને સૂર્યોનાં તેજના અભાવે રાત્રિકાળ વર્તતો હોય છે.

આથી સ્પષ્ટ જણાશે કે ભરતમાં (અયોધ્યામાં) સૂર્યોદય હોય તે કાળે તે દેશોમાં સર્વત્ર અંધકાર હોવાથી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સૂર્યોદય—સૂર્યાસ્તનું અંતર જે છે તે સ્વાભાવિક છે.

હવે ભરતમાં (અયોધ્યામાં) ઉદય પામતો સૂર્ય, જ્યારે તે વિકસિત મંડળસ્થાનના પ્રથમ

ક્ષણથી આગળ નિષધસ્થાનેથી ખસવા માંડ્યો એટલે અંધકાર ક્ષેત્રોની આદિનાં પ્રથમ-ક્ષેત્રોમાં (અયોધ્યાની હદ છોડી નજીકના ક્ષેત્રોમાં અર્થાત્ સૂર્ય જેમ જેમ નિષધથી જેટલો જેટલો ખસવા માંડે તેમ તેમ તેટલા પ્રમાણ ક્ષેત્રોમાં સ્વપ્રકાશની સ્પર્શના કરતો જાય) પ્રકાશ પડવો શરૂ થાય (પુનઃ હજુ તેથી આગળના પશ્ચિમગત સર્વ ક્ષેત્રોમાં અંધારું પડેલું છે જ) એમ ભારત સૂર્ય, તેથી પણ આગળ ભરતક્ષેત્ર તરફ આવતો જાય, ત્યારે જેટલું આગળ વધ્યો તેટલા પ્રમાણમાં અંધકારવાળાં ક્ષેત્રો પ્રકાશિત કરતો જાય.

એ પ્રમાણે સૂર્ય જેમ જેમ ભરત તરફ આવતો જાય તેમ તેમ પાશ્ચાત્ય વિભાગોમાં તે તે ક્ષેત્ર, ક્રમે ક્રમે પ્રકાશિત કરતો જાય. આ પ્રમાણે ભરતના સૂર્યોદય સમયે અમુક વિભાગમાં તદ્દન અંધકાર હોય, અથવા ભરતના સૂર્યોદય સમયે તે તે ક્ષેત્રોમાં દિવસના અથવા રાત્રિના અમુક અમુક વાગ્યા હોય છે તેનું કારણ અહીં ટૂંકમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું. આ ઉપરથી સવિશેષ સર્વ વિચાર વિદ્વાનો સ્વયં કરી લેશે.

ભરતક્ષેત્રનાં જુદાં જુદાં દેશોમાં સૂર્યોદયાદિ સમયના વિવરણાંસ હેતુઓ—

વધુ સમજણ માટે ભરતના મધ્યવર્તી અયોધ્યામાં જે કાળે સૂર્યોદય થયો તે વખતે જ કોઈપણ વ્યક્તિ તરફથી અયોધ્યાની અમુક હદ છોડીને પશ્ચિમ દિશાગત પ્રથમના ક્ષેત્રોમાં તાર-ટેલીફોનદિ કોઈપણ સાધન દ્વારા પૂછવામાં આવે કે તમારે ત્યાં સૂર્યોદય થયો છે કે નહિ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં જવાબ એ જ મળશે કે ના, હજુ થોડીક વાર છે, પ્રભાત શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. આ પ્રશ્ન તો અયોધ્યાની હદની સમીપવર્તી દેશ માટેનો જ હોવાથી ઉપરોક્ત જવાબ મળે; કારણકે અયોધ્યામાં જ્યારે સૂર્યોદય થયો એટલે આ દેશ તેની નજીક હોવાથી ત્યાં સૂર્યના તેજને પહોંચતા વાર પણ કેટલી હોય? અર્થાત્ થોડીક જ. જો અયોધ્યામાં ઉદય થયા બાદ અમુક સમય થયે (સૂર્ય નિષધથી ખસવા માંડે ત્યારે) તે જ ક્ષેત્રોમાં પુનઃ પ્રશ્ન કરીએ કે હવે તમારે ત્યાં ઉદય થયો કે નહિ? ત્યારે જવાબ મળશે કે હવે ઉદય થયો, (તમારે ત્યાં તે વખતે અમુક સમય દિવસ ચઢેલો હોય) તેથી પણ જો દૂર દૂરના ક્ષેત્રોમાં ખબર પુછાવતા જઈએ ત્યારે એવા ખબર મળશે કે હજુ અમારે ત્યાં અમુક વાગ્યા હોવાથી અંધકાર છે, એમ ક્રમશઃ આગળ આગળના પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં પુછાવીએ તો ભરતની અપેક્ષાએ થતો અમુક અમુક વખતનો વધતો જતો ફેરફાર એકત્ર કરીએ ત્યારે વિભાજ્ય-ઈંગ્લેન્ડ પહોંચતાં ઉભય દેશના સ્ટાન્ડર્ડ સમયની અપેક્ષાએ લગભગ પાંચ થી ૬ કલાકનું અંતર મળી આવે. એથી જ્યારે દિલ્હીમાં સવારના ૬ વાગ્યા હોય ત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં (૬-પા) સાડાપાંચ કલાક બાદ કરતાં રાતનો દોઢ વાગ્યો હોય; કારણકે પશ્ચિમ તરફ સ્થાનિક કાળ પાછળ પાછળ થતો જાય છે તેથી બાદ કરવાના હોય છે.

દાખલા તરીકે મુંબઈથી એક વ્યક્તિ પશ્ચિમ એટલે આફ્રિકા-યૂરોપ તરફ મુસાફરી કરવા સ્ટીમરમાં સાંજના સાત વાગે જાય છે ત્યારે સ્ટીમર મુંબઈનું બંદર છોડીને ૧૫ રેખાંશ ભૂમિ ઓળંગી જાય ત્યારે એક કલાક ઘડિયાળ પાછું મૂકાવે એટલે સ્ટીમર ચાલતી વખતે સાત હતા તે હવે ૧૫ રેખાંશની જગ્યાએ પહોંચતાં છ મુકાવે; કારણકે એક રેખાંશ જેટલી ભૂમિ પસાર થાય ત્યારે ચાર

મિનિટનો તફાવત પડતો હોય છે. એમ દર પંદર રેખાંશે કલાક કલાક ઘડિયાળ પાછું મુકાવે છે. એટલે જે વહાણ વિના અટક્યે એકધારી ગતિએ જાય તો વિલાયત પહોંચતા બપોરનો (લગભગ) દોઢ વાગ્યો હોય અને અમેરિકા—ન્યૂયોર્ક પહોંચે તો સવારના સાડાસાત વાગ્યા હોય એટલે ૧૧૥ કલાકનું લગભગ અંતર પડે.

હવે જો સ્ટીમર ભારતના પૂર્વ કિનારાથી પૂર્વ તરફ આગળ ને આગળ જાય તો એ તરફ પંદર રેખાંશે ઘડિયાળ એક એક કલાક આગળ મૂકાવશવે છે, કારણકે પૂર્વના દેશો તરફ સૂર્ય અગાઉથી ઉદય પામ્યો હોવાથી ત્યાં દિવસ ઘણો આગળ વધ્યો હોય છે. ત્યાં પણ એક રેખાંશે ચાર મિનિટ આગળ ઘડિયાળ મૂકવાની હોય છે.

અર્થાત્ પૂર્વ તરફ સાંજ કે રાત્રિ જેવું હોય ત્યારે પશ્ચિમ તરફ દિવસનો પ્રારંભ તેમજ કોઈ કોઈ સ્થળે મધ્યાહન આદિ હોય.

એ જ પ્રમાણે જ્યારે વિલાયતથી ઉપડેલી સ્ટીમર મુંબઈ તરફ આવવા લાગી, ત્યારે ઘડીયન્ત્રના કમમાં (વિપરીત) જે ઠેકાણે જતાં જેટલો ટાઈમ ઘટાડ્યો હતો, પુનઃ પાછા ફરતાં તે તે સ્થાને તેટલો વધારતા જવો જેથી પુનઃ મુંબઈ આવતાં મુંબઈ સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમ મળી રહેશે.

આ નોંધ શાસ્ત્રીય કથનને સંપૂર્ણ ટેકો આપે છે એ નિઃશંક વાત છે.

આ ઉપરથી ૧૮ મુહૂર્તનું દિનમાન વિવક્ષિત તે ક્ષેત્રોમાં સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી અસ્તિત્વ ધરાવતા પ્રકાશાશ્રયી લેવાનું છે.

શંકા—અહીંયા જિજ્ઞાસુને કદાચ શંકા થાય કે સર્વાભ્યન્તરમંડલે ગતિ કરતો સૂર્ય જ્યારે નિષધપર્વત ઉપર આવે ત્યારે ભરતક્ષેત્રમાં થતો ઉદય કેટલો દૂરથી દેખાય ?

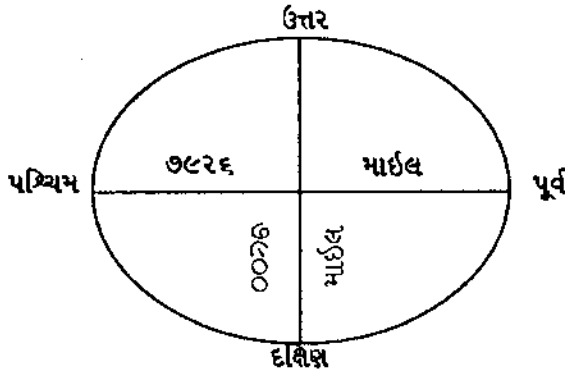
સમાધાન—આના સમાધાનમાં સમજવું કે—નિષધ ઉપર સૂર્ય આવે ત્યારે કિરણોનો પ્રસાર બેટરીના પ્રકાશવત્ સૂર્યની સન્મુખ દિશામાં જ હોય છે એમ હોતું નથી, પરંતુ પ્રકાશ તો ચારે દિશામાં હોય છે, એમાં મેરુ તરફ ૪૪૮૨૦ યોજન, લવણસમુદ્રની દિશા તરફ ૩૩૩૩૩^૧/_૩ યોજન (દ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન) જ્યારે ઉત્તર તરફ—સિદ્ધશિલા, અર્ધચન્દ્ર કે તીરકામઠાકારે ભરતના માનવીને તે સૂર્ય ૪૭૨૬૩^૧/_{૧૦} યોજન દૂરથી દેખાય અને તે સૂર્ય સ્થાનની પાછલી દિશામાં ઐરવત તરફ પણ મંડલાકારે તેટલા જ પ્રમાણમાં કિરણોનો પ્રસાર હોય.

✽ વર્તમાનના પાશ્ચાત્ય દેશોનો સમાવેશ ક્યાં કરવો ? ✽

પ્રશ્ન—વર્તમાનના એશિયા—યૂરોપ—આફ્રિકા—ઓસ્ટ્રેલિયાદિનો સમાવેશ જૈન દષ્ટિએ ગણાતાં જંબૂદ્વીપનાં (અથવા જંબૂદ્વીપના સાત ક્ષેત્રો પૈકી) એક ભરતક્ષેત્રવર્તી છ ખંડો પૈકી કયા ખંડોમાં થાય છે ?

ઉત્તર—વૈતાલ્ય પર્વત તેમજ વૈતાલ્ય પર્વતને ભેદી લવણસમુદ્રમાં મળનાર ગંગા તથા સિન્ધુથી ભરતક્ષેત્રના છ વિભાગો થયેલા છે. તે છ વિભાગો પૈકી નીચેના ત્રણ વિભાગમાં (દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં) પાંચે દેશોનો સમાવેશ માનવો એ ઉચિત સમજાય છે, અને એ પ્રમાણે માનવામાં કોઈ વિરોધ આવતો

હોય તેમ જણાતું નથી, કારણકે ભરતક્ષેત્રની પહોળાઈ પરદ યોજન ૬ કળા છે અને નીચેના અડધા વિભાગમાં રહેલા ત્રણ ખંડની પહોળાઈ સમગ્ર પ્રમાણની અપેક્ષાએ અર્ધ પ્રમાણથી ન્યૂન પ્રમાણ છે, તો પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો દક્ષિણ ધ્રુવથી ઉત્તરધ્રુવનું જેટલા માઈલ પ્રમાણ અંતર માને છે તેના કરતાં જરૂર દક્ષિણાર્ધ ભરતના ત્રણ વિભાગનું પ્રમાણ વિશેષાધિક છે, કારણકે પૂર્વ સમુદ્રથી-પશ્ચિમ સમુદ્રપર્યંત ભરતક્ષેત્રની લંબાઈ $૧૪૪૭૧\frac{૫}{૧૮}$ યોજન પ્રમાણ છે. જેન ગણિત મુજબ ૪૦૦ ગાઉનો એક યોજન હોવાથી તેના માઈલની સંખ્યા ૫૭૮૮૪૦૦ છે. જ્યારે સમગ્ર પૃથ્વીના એક છોડાથી બીજા છોડા પર્યંતની (પરિધિની) લંબાઈ લગભગ ૨૫૦૦૦ માઈલ પ્રમાણ મનાય છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ વ્યાસ ૭૯૨૬ માઈલ અને ઉત્તર-દક્ષિણ વ્યાસ ૭૯૦૦ માઈલ પ્રમાણ છે. એ અપેક્ષાએ વર્તમાનમાં શોધાયેલા દેશોનો ભરતના નીચેના ત્રણ ખંડમાં સમાવેશ કરવો તેમાં કોઈ પણ બાધક હેતુ જણાતો નથી.

હાલની પૃથ્વી પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ૭૯૨૬ માઈલ છે અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૭૯૦૦ માઈલ છે.

અમેરિકાદિ પાશ્ચાત્ય ક્ષેત્રને મહાવિદેહક્ષેત્ર માની શકાય ?

પ્રશ્ન— તમોએ જણાવ્યું કે પાશ્ચાત્ય દેશોનો સમાવેશ દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં ગણવો તો આપણે પણ દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં છીએ છતાં જ્યારે જોધપુર-અમદાવાદની અપેક્ષાએ આ દેશમાં સૂર્યોદય થાય છે, તે અવસરે અમેરિકા વગેરે દૂર દેશમાં લગભગ સાંજનો ટાઈમ થયેલો હોય છે; એમ ત્યાંથી આવતા વાયરલેસ, ટેલીગ્રાફ આદિથી જણાવવામાં આવે છે એટલે અમેરિકાદિ દેશમાં થતું સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્તનું અંતર આ દેશની અપેક્ષાએ ૧૦ કલાકનું પડે છે. (અને તે શાથી પડે છે તે પૂર્વ જણાવ્યું છે) એટલું જ નહિ પણ તે મુજબ ઈંગ્લેન્ડ, જર્મની, વળી ખુદ હિંદુસ્તાનમાં પણ ચાર-ત્રણ-એક કલાકના અંતર અમુક અમુક દેશાશ્રયી પડે છે, એ વાત જેન શાસ્ત્રોમાં નોંધવામાં પણ આવી છે. જ્યારે ભરતક્ષેત્રમાં દિન હોય ત્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં રાત્રિ હોય છે અને જ્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં રાત્રિ હોય ત્યારે ભરતક્ષેત્રમાં દિવસ હોય છે. એવા એકદેશીય સિદ્ધાન્તનું શ્રવણ કરી કોઈ અર્ધદગ્ધને એમ પણ કહેવાનું મન થાય કે અમેરિકામાં આ દેશની અપેક્ષાએ લગભગ ઉદય-અસ્તનો વિપરીત ક્રમ હોઈ તે અમેરિકાને મહાવિદેહ કેમ કહી ન શકાય ? વળી શાસ્ત્રના રહસ્યને સમજનારાઓ તો મહાવિદેહમાં સદાકાળ ચતુર્થ આરો, ખુદ તીર્થંકરનો સદ્ભાવ, મોક્ષગમનનો અવિરહ, તેમજ અહીંના મનુષ્યને ત્યાં જવાની શક્તિનો અભાવ વગેરે કારણોથી અમેરિકાને મહાવિદેહ કદી ન કહે. ત્યારે હવે ઉક્ત અંતર પડે છે, તેનું કારણ શું ?

ઉત્તર—પ્રથમ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે ભરતક્ષેત્રની પૂર્વ સમુદ્રથી—પશ્ચિમ સમુદ્ર પર્યંત લંબાઈ ૧૪૪૭૧^૫/_{૧૦} યોજન પ્રમાણ છે, વર્તમાનમાં જાહેર તરીકે પ્રગટ થયેલા (એશિયાથી અમેરિકા સુધીના પાંચે ખંડો) પાશ્ચાત્ય દેશોનો સમાવેશ પણ ભરતના દક્ષિણાર્ધ વિભાગમાં હોવાનું યુક્તિપૂર્વક આપણે જણાવી ગયા છીએ. ઉચ્ચસ્થાન ઉપર ચંત્રપૂર્વક ગોઠવાએલ ફરતો દીપક પ્રારંભમાં પોતાની નજીકનાં પ્રકાશયોગ્ય ક્ષેત્રમાં પ્રકાશ આપે છે, એ જ દીપક ચંત્રના બલથી જેમ જેમ આગળ ખસતો જાય છે તેમ તેમ પ્રથમ પ્રકાશિત ક્ષેત્રના અમુક વિભાગમાં અંધકાર થવા સાથે આગળ આગળનાં ક્ષેત્રમાં પ્રકાશ આપે છે. તે જ પ્રમાણે નિષધપર્વત ઉપર ઉદય પામતો સૂર્ય પ્રારંભમાં પોતાનું જેટલું પ્રકાશ્ય ક્ષેત્ર છે તે ક્ષેત્રમાં આવતા નજીકના ભાગને પ્રકાશ આપે છે અર્થાત્ તે સ્થાનમાં રહેલા મનુષ્યોને સૂર્યનો પ્રકાશ મળવાથી સૂર્યોદય થવાનું ભાન થાય છે. મેરુની પ્રદક્ષિણાના ક્રમે ફરતો સૂર્ય જેમ જેમ આગળ આવે છે તેમ તેમ પાછળના ક્ષેત્રોમાં અંધકાર થવા સાથે ક્ષેત્ર સંબંધી આગળ આગળના વિભાગોમાં પ્રકાશ થતો જોવાથી તે વખતે સૂર્યોદય થયો તેવો ખ્યાલ આવે છે. (જે વાત પૂર્વે કહેવાઈ ગઈ) અને એ જ કથનના હિસાબે ભરતક્ષેત્રના અર્ધ વિભાગમાં રહેલા પાંચે દેશોમાં સૂર્યોદય તેમજ સૂર્યસ્તિ ૧૨-૧૦-કે ૮ કલાક, કિંવા ક્રમશઃ કલાક કલાકનું અંતર પડે તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો હોય તેમ જણાતું નથી. આ જ વસ્તુને વિશેષ વિચારીશું તો ચોક્કસ જણાઈ આવશે કે અમદાવાદ, મુંબઈ કે પાલીતાણાદિ કોઈપણ વિવક્ષિત એકસ્થાનાશ્રયી દિવસનું પ્રમાણ બાર કલાક, તેર કલાક, ચૌદ કલાક કે તેમાંય ન્યૂનાધિક પણ ભલે રહે પરંતુ દક્ષિણાર્ધ ભરતના પૂર્વ છેડા ઉપર જ્યારથી સૂર્યનો પ્રકાશ પડ્યો ત્યારથી ઠેઠ પશ્ચિમ સુધીના સૂર્યસ્તિના સમયકાળને ભેગો કરશું તો આઠ પ્રહર (અર્થાત્ ૨૪ કલાક) સુધી સમગ્ર ભરતક્ષેત્રના કોઈપણ વિભાગની અપેક્ષાએ ક્રમશઃ સૂર્યના પ્રકાશનું અસ્તિત્વ હોય તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો બાધક હેતુ દેખાતો નથી. પૂર્વનિષધની નજીક જગ્યાએથી સૂર્યનો ઉદય-દેખાવ થતો હોવાથી અને પશ્ચિમ નિષધની નજીક જાય ત્યારે અદૃશ્ય થતો હોવાથી તેનું પરિધિક્ષેત્ર લગભગ સવાલાખ યોજન પ્રમાણ થાય ને કલાકના પાંચ હજાર યોજનના હિસાબે સૂર્યગતિ ગણતાં ચોવીશે કલાક સૂર્ય સમગ્ર ભરતમાં દેખાય તેમાં હરકત નથી. **શ્રી મંડળ પ્રકરણ**^{૨૪૯} વગેરે ગ્રન્થોમાં પણ એ જ કથનના નિશ્ચય માટે ભરતક્ષેત્રમાં આઠ પ્રહર સુધી સૂર્યનો પ્રકાશ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે, તે પણ ઉપરની વાતને વધુ પુષ્ટિ આપે છે. એથી અમેરિકામાં અમુક સ્થળે આ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૂર્યોદય લગભગ ૧૧ થી ૧૨ કલાક મોડો થાય છે, કારણકે સૂર્યને પોતાનો પ્રકાશ ત્યાં પહોંચાડતાં આપણી અપેક્ષાએ વિલંબ થાય છે, સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ વધારેમાં વધારે તિચ્છી શ્રેણીએ ભરત તરફ ૪૭૨૬૩ ^૧/_{૨૦} યોજન આપે છે. જ્યારે આ પાશ્ચાત્ય

૨૪૯. પદમપહરાકાલા, જંબૂદીવમ્મિ દોસુ પાસેસુ ।

લખ્યંતિ એગ સમયં, તહેવ સવ્વત્થ નરલોણ ॥૩૬॥

(ટીક) પદ્મ ૦ । પ્રથમપહરાદિકા ઉદયકાલાદારમ્ય રાત્રેશ્વર્યયામાન્યકાલં યાવન્મેરોઃ સમન્તાદહોરાત્રસ્ય સર્વે કાલાઃ સમકાલં જમ્બૂદીપે પૃથક્ પૃથક્ ક્ષેત્રે લખ્યન્તે । **ખાવના** યથા ભરતે યદા યતઃ સ્થાનાત્ સૂર્ય ઉદ્દેતિ તત્પાશ્ચાત્યાનાં દૂરતરાણાં લોકાનામસ્તકાલઃ । ઉદયસ્થાનાધોવાસિનાં જનાનાં મધ્યાહ્નઃ, એવં કેષાઞ્ચિત્ પ્રથમપ્રહરઃ, કેષાઞ્ચિદ્ દ્વિતીયપ્રહરઃ, કેષાઞ્ચિત્તૃતીયઃ પ્રહરઃ, ક્વચિન્મધ્યરાત્રઃ, ક્વચિત્સન્ધ્યા, એવં વિચારણયાઽષ્ટ પ્રહરસંખન્ધીકાલઃ સમકં પ્રાપ્યતે । તથૈવ નરલોકે સર્વત્ર જમ્બૂદીપગતમેરોઃ સમન્તાત્ સૂર્યપ્રમાણેનાષ્ટપ્રહરકાલસંભાવનં ચિન્ત્યમ્ ॥ ભાવાર્થ સુગમ છે.

દેશો તેથી દૂર-દૂર આવેલા છે. એટલે કે અહીં દિવસ હોય ત્યારે ત્યાં રાત્રિ હોય છે અને ત્યાં રાત્રિ હોય ત્યારે અહીં દિવસ હોય છે.

એ કારણથી અમેરિકાને મહાવિદેહ કલ્પવાની મુખર્ષી કરવી તે વિચારશૂન્યતા છે. આ વિચારણાને વધુ ન લંબાવતાં અહીં જ સમાપ્ત કરીએ છીએ. इति तृतीयद्वारप्ररूपणा ।

૪ ચારપ્રરૂપણા [પ્રતિમંડલમાં ક્ષેત્રવિભાગાનુસાર રાત્રિ-દિવસપ્રરૂપણા]—

સર્વાભ્યંતર મંડલ પ્રરૂપણા;— ચોથું 'ચારપ્રરૂપણા'નું દ્વાર કહેવાય છે, એમાં પ્રથમ સર્વાભ્યંતર-મંડલનાં ૩૧૫૦૮૮ યોજન ઘેરાવાના દશ વિભાગ કલ્પવા જેથી પ્રત્યેક વિભાગ ૩૧૫૦૮૮૧૧ યોજન પરિધિ પ્રમાણનો હોય. એ દશ ભાગમાંથી ત્રણ ભાગને ઉત્કૃષ્ટ દિવસે એક સૂર્ય પ્રકાશિત કરે છે, જ્યારે બીજો સૂર્ય એની સન્મુખના તેટલા જ પ્રમાણના ત્રણ વિભાગને પ્રકાશિત કરે છે, તેથી સામસામા છ વિભાગમાં દિવસ હોય, બાકી વચ્ચે બે બે વિભાગ રહ્યા એમાં (કુલ ચાર વિભાગમાં) રાત્રિ હોય છે. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ દિવસે દશ વિભાગની વ્યવસ્થા સર્વાભ્યંતરમંડળે થઈ.

હવે સર્વાભ્યંતરમંડળે જઘન્ય દિવસ હોય ત્યારે બેઉ સૂર્યો સામસામી દિશાના બંને વિભાગને પ્રકાશિત કરે છે, તેથી ચાર વિભાગમાં દિવસ અને શેષ છ વિભાગમાં રાત્રિ હોય છે.

આ પ્રરૂપણા ૧૮ મુહૂર્ત દિનમાન હોય ત્યારે સમજવી. ત્યારપછીનાં પ્રતિમંડળે પ્રકાશક્ષેત્ર $\frac{3}{10}$ ક્ષેત્રથી ઘટે અને જ્યારે તે પ્રમાણે $\frac{2}{10}$ થી રાત્રિક્ષેત્ર વધતું જાય, એમ કરતાં સૂર્યો જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળે આવે ત્યારે બન્ને સૂર્યો સર્વબાહ્યમંડળ પરિધિના $\frac{8}{10}$ ભાગને દિપ્ત લેશ્યાથી પ્રકાશિત કરે અને શેષ $\frac{2}{10}$ ભાગને અંધકારથી વ્યાપ્ત કરે છે, એ પ્રમાણે સૂર્યો સર્વબાહ્યમંડળેથી પાછા સર્વાભ્યંતરમંડળે આવતાં પ્રકાશક્ષેત્રમાં કમશઃ $\frac{3}{10}$ ભાગથી વૃદ્ધિ કરે જ્યારે અંધકારક્ષેત્રમાં $\frac{2}{10}$ ભાગની ન્યૂનતા કરે. જેથી ઉક્ત કથન મુજબ સર્વાભ્યંતરમંડળે $\frac{6}{10}$ ભાગ દિપ્ત લેશ્યા-તેજથી પ્રકાશિત હોય.

આ પ્રમાણે સૂર્યોનાં પ્રકાશક્ષેત્રના દશાંશની કલ્પના પુષ્કરાર્ધદ્વીપ સુધી વિચારવી.

પ્રકાશ્યક્ષેત્રની આકૃતિ સંબંધી વિચાર;—

સર્વાભ્યંતરમંડળે રહેલા બન્ને સૂર્યોનાં આ આતપ-પ્રકાશક્ષેત્રની આકૃતિ ભમરડા જેવી, બેટરીમાંથી નીકળીને બહાર ફેલાવતા તેજ જેવી, અથવા ગાડાની ઘુંસરી જેવી, તેમજ ઊર્ધ્વમુખાં નાળવાવાળાં પુષ્પના જેવી છે. આથી તે મેરુ તરફ અર્ધવલયાકાર જેવી રહે છે જ્યારે સમુદ્ર તરફ ગાડાની ઊંઘીના મૂળ ભાગના આકાર જેવી થાય છે, આથી મેરુ તરફ સંકોચાયેલી અને સમુદ્ર તરફ વિસ્તૃત થયેલી છે.

આતપક્ષેત્રની લંબાઈ તથા વિસ્તાર;— વળી બન્ને (પ્રત્યેક) આકૃતિ મેરુથી ઉત્તર ^{૨૫૦} અને દક્ષિણ

૨૫૦. એટલે કે પ્રત્યેક આકૃતિમાં સૂર્યાશ્રયી દિશા વિચારવી ઘટે છે અર્થાત્ તે તે આકૃતિમાં સૂર્યને મધ્યબિન્દુ ગણી ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈ અને પૂર્વ પશ્ચિમગત સર્વત્ર (અવ્યવસ્થિતપણે) પહોળાઈ વિચારવાની છે, જે ચિત્ર જોવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

દિશામાં લંબાઈને રહેલી છે. પ્રત્યેક આકૃતિની શરૂઆત મેરુના અન્તભાગથી શરૂ થઈ લવણસમુદ્ર મધ્યે પૂર્ણતાને પામેલી હોવાથી તેની (મેરુથી માંડી લવણસમુદ્રપર્યંતની) લંબાઈ $૭૮૩૩૩\frac{૧}{૩}$ યોજન છે. આમાંથી કેવળ જંબુ-જગતી સુધીનું ક્ષેત્રપ્રમાણ ગણીએ તો ૪૫૦૦૦ યોજન થાય અને શેષ ૩૩૩૩૩ યોજનપ્રમાણ લવણસમુદ્રમાં, પ્રત્યેક આકૃતિનું એક બાજુએ હોય.

આ પ્રમાણે જેઓના મતે સૂર્યોનો પ્રકાશ મેરુથી પ્રતિઘાત પામે છે તેમને મતે આ સમજવું.

પરંતુ સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રતિઘાત પામતો નથી, પરંતુ મેરુની મહાન ગુફાઓમાં પણ ફેલાય છે તેઓના મતે તો મેરુપર્વતથી અર્ધ વિસ્તારવાળી મેરુની મહાગુફાઓના પાંચ હજાર યોજન સહિત ૪૫ હજાર યોજન ભેળવીને $૮૩૩૩૩\frac{૧}{૩}$ યોજન તાપક્ષેત્ર પ્રમાણ કહેવું.

આ તાપક્ષેત્ર પૂર્વ પશ્ચિમ દિશામાં હોય ત્યારે તે જ પ્રમાણે લંબાઈ (પહોળાઈ)ની વ્યવસ્થા યથાયોગ્ય વિચારવી.

સઘળાય મંડળોમાં વિચારતાં તાપક્ષેત્રની લંબાઈ હંમેશા અવસ્થિત^{૨૫૧} રહે છે કારણકે વિપર્યાસ તો પહોળાઈમાં જ પરિધિની વૃદ્ધિ અનુસાર અંદર-બહાર મંડળે આવતાં જતાં સૂર્યના પ્રકાશ-અંધકાર ક્ષેત્રમાં હોઈ શકે છે.

આતપક્ષેત્રનો પહોળાઈ-વિસ્તાર;— આ તાપક્ષેત્રની આકૃતિ મેરુ પાસે અર્ધ વલયાકાર જેવી થતી હોવાથી તેની મેરુ પાસેની પહોળાઈ મેરુની પરિધિના ત્રણ દશાંશ $(\frac{૩}{૧૦})$ એટલે $૪૮૬\frac{૬}{૧૦}$ જેટલી હોય છે, ત્યાંથી માંડી ક્રમશઃ પહોળાઈમાં વિસ્તારવાળી થતી સમુદ્ર તરફ પહોળાઈ અન્તર્મંડળની (સર્વાભ્યન્તર) પરિધિના ત્રણ દશાંશ જેટલી $(૮૪૫૩૬\frac{૭}{૩૦})$ યોજન- $\frac{૭}{૩૦}$ ભાગની) હોય છે.^૧

આ તાપક્ષેત્રની બન્ને પ્રકારની પહોળાઈ (મેરુ તથા લવણસમુદ્ર તરફની) અનવસ્થિત-અનિશ્ચિત છે કારણકે દક્ષિણાયનમાં પ્રકાશક્ષેત્રમાં ક્રમે ક્રમે હંમેશાં $\frac{૨}{૧૦}$ ભાગ ક્ષેત્ર જેટલી હાનિ થાય છે જ્યારે દક્ષિણાયનની સમાપ્તિ ઉત્તરાયણનો આરંભ થતાં પુનઃ ઘટેલા તે જ તાપક્ષેત્રના વિસ્તારમાં પુનઃ ક્રમશઃ $\frac{૨}{૧૦}$ ભાગે વૃદ્ધિ થતી આવે છે અને એથી મૂલ પ્રમાણ આવીને ઊભું રહે છે. આથી સૂર્ય જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળે પહોંચે છે ત્યારે $\frac{૧}{૧૦}$ જેટલું ક્ષેત્ર ઘટાડે છે અને પાછો ફરી સર્વાભ્યન્તરમંડળે આવે ત્યારે પુનઃ $\frac{૧}{૧૦}$ વધારે છે. આ $\frac{૧}{૧૦}$ ક્ષેત્ર ગમનની હાનિ-વૃદ્ધિ ૬ મુહૂર્તમાં ગમન કરી શકાય તેટલી જ હોય છે. કારણકે સાડીત્રીશ મંડળે એક સૂર્ય એક મુહૂર્તમાં ગમન કરી શકાય તેટલું ક્ષેત્ર વધારે (ઘટાડે પણ) છે. **इति आतपक्षेत्राकृतिविचारः ।**

અંધકારક્ષેત્રાકૃતિવિચાર;— હવે બંને સૂર્યો જ્યારે સર્વથી અંદરના-**[સર્વાભ્યન્તર]** મંડળે હોય ત્યારે અન્ધપુરુષની જેમ પ્રકાશની પાછળ લાગેલા અંધકાર ક્ષેત્રની આકૃતિ પણ પૂર્વે કહ્યું તે રીતે ઊર્ધ્વમુખવાળાં પુષ્પનાં જેવી છે, એનું મેરુથી માંડી લવણસમુદ્ર પર્યન્તનું લંબાઈ પ્રમાણ આતપવત્ સમાન હોય છે. કારણ દિનપતિ-સૂર્ય અસ્ત પામે છે, ત્યારે (પ્રકાશવત્) મેરુની ગુફા આદિમાં

૨૫૧. પરંતુ એટલું વિશેષ સમજવું કે-જેમ સૂર્ય બહિર્મંડળે જતો જાય તેમ તાપક્ષેત્ર પ્રથમ મંડળની અપેક્ષાએ પ્રતિમંડળે ક્રમશઃ દૂર દૂર ખસતું અને લવણ તરફ વધતું જાય, પરંતુ તાપક્ષેત્રની લંબાઈનું પ્રમાણ તો અવસ્થિત જ રહે.

પણ અંધકાર છવાઈ જતો હોવાથી આ અંધકાર ક્ષેત્રની આકૃતિ પ્રકાશક્ષેત્રવત્ સમજવી.

એ અંધકાર ક્ષેત્રની સર્વાભ્યન્તર પહોળાઈ મેરુની આગળ મેરુની પરિધિના $\frac{2}{10}$ જેટલી અર્થાત્ ૬૩૨૪ $\frac{4}{10}$ જેટલી છે, અને લવણસમુદ્ર તરફ અન્તમંડલની પરિધિના $\frac{2}{10}$ જેટલી અર્થાત્ યોજનની હોય છે; કારણકે સર્વાભ્યન્તરમંડળે ઉત્કૃષ્ટ દિને અંધકારક્ષેત્ર ન્યૂન હોય છે.

આ પ્રમાણે સર્વાભ્યન્તરમંડળે ઉત્કૃષ્ટદિવસે કર્કસંક્રાંતિમાં સૂર્યના આતપ તથા અંધકારક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે સર્વબાહ્યમંડળને વિષે કહે છે.

સર્વબાહ્યમંડલપ્રરૂપણા—હવે જ્યારે બન્ને સૂર્યો સર્વથી બહારનાં મંડળે આવે છે ત્યારે તાપક્ષેત્ર અને અંધકારક્ષેત્રના આકાર આદિનું સ્વરૂપ તો પૂર્વવત્ (તાપક્ષેત્ર પ્રસંગે કહ્યું તેમજ) સમજવું. ફક્ત સમુદ્ર તરફ પહોળાઈના પ્રમાણમાં ફેર પડે એટલે સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળે દૂર ગયો, તેથી સમુદ્ર તરફ આતપક્ષેત્રની પહોળાઈ સર્વબાહ્યમંડળ પરિધિના $\frac{2}{10}$ જેટલી (૬૩૬૬૩ યોજન) અને ત્યાં જ અંધકારક્ષેત્રની પહોળાઈ (અંધકાર વ્યાસ) સર્વબાહ્યમંડળ પરિધિના $\frac{3}{10}$ જેટલી (૮૫૪૮૪ $\frac{4}{10}$ યોજન) હોય છે એટલે કે સર્વાભ્યન્તરમંડળની અપેક્ષાએ તાપક્ષેત્ર $\frac{1}{10}$ ન્યૂન, જ્યારે અંધકારક્ષેત્રમાં $\frac{1}{10}$ ની વૃદ્ધિ થઈ. इति અંધકારાકૃતિવિચાર: ।

બહારનાં અને અંદરનાં મંડળોમાં રહેલાં સૂર્યોનાં તાપક્ષેત્રને અનુસારે આતપ અને અંધકાર ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ—હાનિ થાય છે, આથી જ્યારે સૂર્યો સર્વથી અંદરનાં મંડળે આવે ત્યારે નજીક અને તેથી જ તીવ્ર તેજ—તાપવાળા થતા હોવાથી દિવસના પ્રમાણની વૃદ્ધિ (ગ્રીષ્મઋતુ અને ૧૮ મુહૂર્ત) થાય છે. તે કારણે અહીં તીવ્ર તાપ લાગે છે અને તે જ કાળે અંધકાર ક્ષેત્રનું અલ્પત્વ હોવાથી રાત્રિમાન પણ અલ્પ હોય છે.

વળી બન્ને સૂર્યો જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળમાં હોય ત્યારે તેઓ ઘણે દૂર હોવાથી મંદ તેજવાળા દેખાય છે, અને અહીં દિનમાન ટૂંકું થાય છે. જ્યારે અંધકાર ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ અને તેથી રાત્રિમાન ઘણું વૃદ્ધિવાળું હોય છે, જ્યારે તાપક્ષેત્ર સ્વલ્પ હોય છે તે વખતે [હિમન્ત ઋતુમાં] જગતમાં હિમ (ઠંડી) પણ પડે છે.

વળી જે મંડળમાં તાપક્ષેત્રનો જેટલો વ્યાસ હોય તેથી અર્ધ પ્રમાણ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સૂર્યનાં કિરણોનો પ્રસાર—ફેલાવો હોય અને તેટલે જ દૂરથી સૂર્ય તે મંડળે જોઈ શકાય, જેમકે સર્વાભ્યન્તર મંડળે સૂર્યો હોય ત્યારે એક સૂર્યાશ્રયી પૂર્વ—પશ્ચિમ કિરણ વિસ્તાર ૪૭૨૬૩ $\frac{9}{10}$ યોજન હોય, ઉત્તર—દક્ષિણમાં—મેરુ તરફ ૪૪૮૨૦ યોજન, સમુદ્ર તરફ ૩૩૩૩૩ $\frac{1}{3}$ યોજન અને દ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન હોય છે.

એ પ્રમાણે સર્વબાહ્યમંડળે બન્ને સૂર્યો વિચરતા હોય ત્યારે પૂર્વ—પશ્ચિમ કિરણ વિસ્તાર ૩૧૮૩૧ $\frac{1}{2}$ યોજન મેરુ તરફ સમુદ્રમાં ૩૩૦ યોજન, દ્વીપની અંદર ૪૫ હજાર યોજન છે અને વળી લવણસમુદ્રમાં શિખા તરફ ૩૩૦૦૩ $\frac{1}{3}$ યોજન છે. इति તિર્યક્કિરણવિસ્તાર: ।

અને ઉર્ધ્વ કિરણવિસ્તાર ૧૦૦ યોજન અને અધો-નીચે વિસ્તાર ૧૮૦૦ યોજન છે; કારણકે સમભૂતલથી બન્ને સૂર્યો પ્રમાણાંગુલ વડે (૪૦૦, મતાંતરે ૧૬૦૦ ગાઉના યોજન પ્રમાણે) ૮૦૦ યોજન ઊંચા છે અને સમભૂતલથી પણ એક હજાર યોજન જેટલાં નીચાણમાં અધોગ્રામો આવેલા છે અને ત્યાં સુધી તે બન્ને સૂર્યોનાં તાપ-કિરણો પ્રસરે છે. આથી ૮૦૦ યોજન ઉપર અને ૧૦૦૦ યોજન નીચેના થઈ ૧૮૦૦ યોજનનો અધોવિસ્તાર થયો. **इति ऊर्ध्व-अधोकिरणविस्तारः ॥**

આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર વિભાગવડે દિવસ અને રાત્રિની પ્રરૂપણા ચોથા દ્વાર વડે કરવા સાથે, પ્રાસંગિક આતપ-અંધકારનાં આકારાદિકનું પણ સ્વરૂપ કહ્યું. **इति चतुर्युद्धारप्ररूपणा ॥**

૫ પ્રતિમંડલમાં પરિક્ષેપ-પરિધિ પ્રરૂપણા—

કોઈપણ મંડળે એક મુહૂર્તમાં સૂર્ય કેટલા યોજન ગતિ કરે તે જાણવા માટે પ્રથમ દરેક મંડળે પરિધિ કાઢવાની રીત જાણવી જોઈએ. એ માટે પ્રથમ બંને બાજુનું સંયુક્ત જંબૂદ્વીપગત ૩૬૦ યોજન જે ચરક્ષેત્ર તેને જંબૂદ્વીપનાં ૧ લાખ યોજનમાંથી બાદ કરીએ ત્યારે ૮૮૬૪૦ યોજન આવે. આ સંખ્યાને ત્રિગુણકરણ પદ્ધતિએ પરિધિ કાઢતાં ૩૧૫૦૮૮ યોજનનો પરિધિ સર્વાભ્યન્તરમંડળે આવે.

બાકી રહેલાં બીજા મંડળથી લઈને ૧૮૩ મંડળોમાં ઈષ્ટપરિધિ જાણવા પૂર્વે જે મંડળે પરિધિ જાણવો હોય તેની પૂર્વના મંડળ પરિધિ પ્રમાણમાં વ્યવહારનયથી ૧૮ યોજનની વૃદ્ધિ કરવી.

અઢારની વૃદ્ધિ કરવાનું સાન્વર્થપણું એટલા માટે છે કે કોઈ પણ વિવક્ષિત મંડળોથી કોઈ પણ અનન્તર મંડળોનું બન્ને બાજુનું થઈ ૫ યોજન, ૩૫ અંશ ક્ષેત્ર વધવાનું હોવાથી કેવળ એ વર્ધિત ક્ષેત્રનો પરિધિ કાઢીએ ત્યારે ત્રિગુણરીતિ પ્રમાણે ૧૭ યોજન ૩૮ અંશ આવે, પરંતુ સ્થૂલ-વ્યવહાર^{૨૫૨} નયથી સુગમતા માટે પરિપૂર્ણ ૧૮ યોજન વિવક્ષા રાખી હાલ કાર્ય કરવાનું છે.

આ નિયમ મુજબ સર્વાભ્યન્તર પરિધિમાં ૧૮ યોજન ક્ષેપવીએ ત્યારે (કિંચિદ્ન્યૂન) ૩૧૫૧૦૭ યોજનનો પરિધિ દ્વિતીય મંડળનો આવે, ત્રીજા મંડળે પણ તે જ પ્રમાણે ૧૮ યોજન ક્ષેપવતાં કંઈક ન્યૂન ૩૧૫૧૨૫ યોજન આવે.

આ પ્રમાણે ૧૮ યોજન ક્ષેપવતાં ઈચ્છિતમંડળે પરિધિ વિચારતાં, સર્વબાહ્યમંડળે પહોંચવું. ત્યારે તે મંડળે ૩૧૮૩૮૬^{૨૫૩} યોજન પરિધિ ૧૮ યોજનની વૃદ્ધિએ આવ્યો; નહીંતર વાસ્તવિક રીતે તો ૧૭ યોજન ૩૮ અંશ ઉમેરવાના છે અને એ હિસાબે યથાર્થ પરિધિ ૩૧૮૩૯૪ યોજન ૩૮ અંશ આવે, તથાપિ સુગમતા માટે ૩૧૮૩૯૫ યોજનની વિવક્ષા ગણિતજ્ઞોએ વિચારવી. **इति परिधिनामकपञ्चमद्वारप्ररूपणा ॥**

૬ પ્રતિમંડલમાં મુહૂર્તગતિમાન-પ્રરૂપણા—

એક સૂર્ય કોઈ પણ એક મંડળ બે અહોરાત્રમાં સમાપ્ત કરે છે. (કારણકે કોઈ પણ સ્થાને પરિધિ વધવા માત્રથી એક અહોરાત્રનાં ૩૦ મુહૂર્ત સંબંધી માનમાં વિપર્યાસ થતો નથી પરંતુ કમે કમે પરિધિ વધવાથી ૬૦ મુહૂર્તમાં મંડળ પૂર્ણ કરવા સૂર્યની મુહૂર્ત ગતિ પૂર્વ પૂર્વ કરતાં વિશેષ

૨૫૨. સત્તરસ જોયણાં, અઢતીસં ચ એગસદ્ધિભાગા । एयंति निच्छएणसंवहारेण, पुण अट्ठारस जोजणां ॥

વૃદ્ધિવાળી થતી જાય છે) અને બે અહોરાત્રનાં મુહૂર્તાં ૬૦ છે તેથી તે તે મંડલનાં પરિધિપ્રમાણને સાઠ વડે ભાગી નાંખીએ, ત્યારે એક મુહૂર્તની ગતિ સ્વતઃ નીકળી આવે છે, એ નિયમ પ્રમાણે સર્વાભ્યન્તરમંડળના ૩૧૫૦૮૮ યોજનના પરિધિને ૬૦ મુહૂર્તવડે ભાગતાં $૫૨૫૧\frac{૩૯}{૬૦}$ યોજનની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા મંડળના ૩૧૫૧૦૭ યોજન પરિધિને ૬૦ મુહૂર્ત વડે ભાગતાં $૫૨૫૧\frac{૪૭}{૬૦}$ આવે છે, એમ પ્રતિમંડલે વૃદ્ધિગત થતા પરિધિ સાથે ૬૦ વડે ભાગ ચલાવી, મુહૂર્તગતિમાન પ્રાપ્ત કરતાં સર્વબાહ્યમંડળે જઈએ ત્યારે તે સર્વબાહ્ય મંડળનાં (વાસ્તવિક ૩૧૮૩૧૪ યોજન, ૩૮ અંશ, કિન્તુ બ્યવહારથી) ૩૧૮૩૧૫ યોજનનાં પરિધિપ્રમાણને ૬૦ વડે ભાગતાં $૫૩૦૫\frac{૫}{૬૦}$ યોજનની મુહૂર્તગતિ આવે છે, અને તે વખતે દક્ષિણાયનની સમાપ્તિ હોય છે.

ત્યારબાદ સર્વબાહ્યમંડળથી પાછા ફરતાં પરિધિની હાનિ થતી હોવાથી અને તેથી જ મુહૂર્ત ગતિની પણ ન્યૂનતા થતી હોવાથી અર્વાક મંડળે $૫૩૦૪\frac{૫૭}{૬૦}$ મુહૂર્ત ગતિમાન હોય. ત્યારપછી ક્રમશઃ ઉત્તરાયણમાં પાછો આવતાં પૂર્વવત્ મુહૂર્તગતિમાન વિચારી લેવું, અથવા બીજા મંડળની લઈ બીજી રીતે મુહૂર્તગતિમાન લાવવું હોય તો પૂર્વપૂર્વનાં પ્રત્યેક મંડળના પરિધિમાં ૧૮ યોજન વૃદ્ધિ થતી હોવાથી કેવળ ૧૮ યોજનની મુહૂર્તગતિ કાઢવા ૬૦ વડે ભાગવા, ૧૮નો ભાગ ચાલતો ન હોવાથી $૧૮ \times ૬૦ = ૧૦૮૦$ અંશ આવ્યા તેને ૬૦ મુહૂર્ત ભાગતાં $\frac{૧૮}{૬૦}$ પ્રમાણ મુહૂર્તગતિ પ્રતિમંડળે (પૂર્વપૂર્વના મંડળની મુહૂર્તગતિમાં) વૃદ્ધિવાળી થાય છે. **इति प्रतिमुहूर्तगतिमाननामक-षष्ठद्वारप्ररूपणा ॥**

૭ પ્રતિમંડલમાં દૃષ્ટિપથપ્રાપ્તિપ્રરૂપણા—

કોઈપણ મંડળે દૃષ્ટિપથનું અંતર કાઢવા પ્રથમ એક દિવસે સૂર્ય કેટલું ક્ષેત્ર પ્રકાશિત કરે તે જાણવું જોઈએ, એ માટે વિવક્ષિત જે મંડળે દૃષ્ટિપથ કાઢવું હોય તે મંડળે સૂર્યનું જે મુહૂર્ત ગતિમાન હોય તેને એક બાજુએ મૂકો, વળી તે જ-ઈચ્છિતમંડળે જે દિનમાન વર્તતું હોય તે રકમનો મુહૂર્તગતિમાન સાથે ગુણાકાર કરો, જે માપ આવે તેટલા યોજનનું ક્ષેત્ર એક દિવસમાં પ્રકાશિત કરે. હવે અહીં એવો એક નિયમ છે કે-વિવક્ષિત જે મંડળે સૂર્ય જેટલું ક્ષેત્ર પ્રકાશિત

કરે તેથી બરોબર અર્ધક્ષેત્ર પ્રમાણ દૂર રહેલા મનુષ્યોને (જેમ કે સર્વાભ્યન્તરમંડળે સૂર્યની મુહૂર્ત ગતિ $૫૨૫૧\frac{૩૯}{૬૦}$ યોજન છે અને દિનમાન ૧૮ મુહૂર્ત વર્તે છે; બન્ને રકમનો ગુણાકાર કરવાથી) $૮૪૫૨૬\frac{૪૨}{૬૦}$ યોજનનું તાપક્ષેત્ર અથવા ઉદય-અસ્ત વચ્ચેનું (મંડળશ્રેણીએ) અંતર કર્કસંક્રાંતિના દિવસોએ પ્રાપ્ત થાય. હવે તેનું અર્ધ કરીએ ત્યારે સૂર્ય-દૃષ્ટિગોચર થાય એટલે કોઈ

પણ મંડળે સૂર્ય અર્ધા દિવસ વડે (૮ મુ.) જેટલા ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે, તેટલા ક્ષેત્રના લોકોને સૂર્ય તેટલા દૂરથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને વળી તેટલે જ દૂરથી અસ્તપણે દેખાય છે.

૫૨૫૧	૨૮ ભાગ
<u>$\times ૧૮$</u>	<u>$\times ૧૮$</u>
૪૨૦૦૮	૨૩૨
<u>$૫૨૫૧ \times$</u>	<u>$૨૮ \times$</u>
૮૪૫૧૮ યો ૦	૬૦ ૫૨૨ (૮ યો $\frac{૪૨}{૬૦}$ ભાગ)
$૮, \frac{૪૨}{૬૦}$	૪૮૦
<u>૮૪૫૨૬ યો $\frac{૪૨}{૬૦}$</u>	<u>અંતર ૪૨</u>

સર્વાભ્યન્તર મુહૂર્ત ગતિ

$[૮ \times ૫૨૫૧ \frac{૩૬}{૬૦} = ૪૭૨૬૩ \frac{૩૧}{૬૦}]$ ૪૭૨૬૩ $\frac{૩૧}{૬૦}$ યોજનનું દષ્ટિપથ અંતર સર્વાભ્યન્તરમંડળે હોય.

સર્વાભ્યન્તરથી બીજા મંડળમાં દષ્ટિપથ અંતર ૪૭૧૭૮ યો $\frac{૫૭}{૬૦}$ અને $\frac{૧૮}{૬૦}$ અર્થાત્ લગભગ ૪૭૧૭૮ $\frac{૫૮}{૬૦}$ યોજન રહે છે. આથી સર્વાભ્યન્તરમંડળના દષ્ટિપથમાનમાંથી લગભગ $૮૪ \frac{૨૩}{૬૦} - \frac{૪૨}{૬૧}$ યોજનની હાનિ થઈ. આ 'શોધ્યરાશિ'ની હાનિ પ્રાયઃ પ્રતિમંડળે કરવાની છે, (પરંતુ પ્રાયઃ શબ્દથી વિશેષ એ સમજવું કે આગળના મંડળોમાં ક્રમે કવચિત્ ૮૪-૮૫ યોજન, છેવટના મંડળોમાં ક્યાંક ક્યાંક વળી ૮૫; તેથી પણ કિંચિત્ અધિક હાનિ કરવી) એ પ્રમાણે ત્રીજા મંડળમાં તે શોધ્યરાશિની હાનિ થતાં $૪૭૦૬૬ \frac{૩૩}{૬૦} - \frac{૨}{૬૧}$ તે ત્રીજા મંડળનું દષ્ટિપથ અંતર સમજવું. એમ ઉક્ત આમનાય પ્રમાણે પ્રતિમંડળે દષ્ટિપથ કાઢતાં સર્વાભ્યન્તરમંડળે ૩૧૮૩૧ $\frac{૩૦}{૬૦}$ યોજનનું દષ્ટિપથપ્રમાણ પ્રાપ્ત થશે.

સર્વબાહ્યથી પાછો ફરતાં ગણિતના હિસાબે પૂર્વે દક્ષિણાયનમાં જે શોધ્યરાશિની હાનિ કરતા હતા તેને બદલે હવે ઉત્તરાયણમાં તે રાશિની પ્રતિમંડળે વૃદ્ધિ કરતાં જવી. (અહીં પણ વિપરીત ક્રમે સાધિક ૮૫-૮૪-૮૩ $\frac{૩૪}{૬૦}$ યોગની રીતે સર્વાભ્યન્તર મંડળ પર્યંત સ્વયં વિચારી લેવું.) એ નિયમ મુજબ સર્વબાહ્યથી અર્વાક્ષ મંડળે ૩૧૮૧૬ $\frac{૩૮}{૬૦}$ યોજનથી સૂર્ય દેખાય છે; એ દ્વિતીય મંડળના માનમાં $૮૫ \frac{૮}{૬૦} - \frac{૨૪}{૬૦}$ યોજન ઉમેરતાં ૩૨૦૦૧ $\frac{૪૮}{૬૦} - \frac{૨૩}{૬૦}$ યોજન આવશે, એમ સર્વાભ્યન્તરમંડળ સુધી વિચારવું.

॥ इति द्रष्टिपथनामकसप्तमद्वारप्ररूपणा ॥

આ બન્ને સૂર્યો ઉદયાસ્ત સમયે હજારો યોજન દૂર છતાં એમનાં બિમ્બોનાં તેજનો પ્રતિઘાત થતો હોવાથી સુખેથી જોઈ શકાય છે તેથી જાણે નજીકમાં હોય તેવા દેખાય છે, વળી મધ્યાહ્ને માત્ર ૮૦૦ યોજન દૂર છતાં તેમના વિસ્તરી રહેલાં તીવ્ર કિરણોને લઈને દુઃખે જોઈ શકાતા હોવાથી નજીક છતાં ઘણા દૂર હોય તેમ લાગે છે અને વળી દૂર હોવાથી જ બન્ને ઉદયાસ્તકાળે પૃથ્વીને અડી રહેલા હોય તેમ અને મધ્યાહ્ન સમયે આકાશના અગ્રભાગમાં રહેલાં હોય તેમ દેખાય છે.

અહીંયા કોઈને શંકા થાય કે-બન્ને સૂર્યો ઉદયાસ્ત સમયે હજારો યોજન (૪૭૨૬૩ $\frac{૩૧}{૬૦}$ યો) દૂર છતાં જાણે આપણી નજીકમાં જ ઉદયને પામતા હોય તેમ કેમ દેખાય છે ? અને વળી મધ્યાહ્ને ઉપર આવતાં માત્ર ૮૦૦ યોજન જેટલાં જ ઊંચે છતાં બહુ દૂરસ્થ જેવા કેમ દેખાય છે ?

તે પ્રશ્નના ખુલાસામાં જણાવવાનું કે-ઉદય અને અસ્તકાળ વખતે સૂર્યો ઘણે (જોનારના સ્થાનની અપેક્ષાએ ૪૭૨૬૩ $\frac{૩૧}{૬૦}$ યો) દૂર ગયેલા હોય છે, એ દૂરત્વને લઈને જ તેમનાં બિમ્બોનાં તેજનો પ્રતિઘાત થાય છે; તેથી જાણે તેઓ નજીકમાં હોય એવો ભાસ થાય છે. અને તેથી જ સુખેથી જોઈ શકાય છે.

અને વળી મધ્યાહ્ને (જોનારને થતી પ્રતીતિની અપેક્ષાએ) નજીક હોઈને તેઓનાં વિસ્તારવંત કિરણોનાં સામીપ્યને લઈને દુઃખેથી જોઈ શકાતા હોવાથી (નજીક હોવા છતાં) દૂર રહેલાં હોય તેમ દેખાય છે.

જેમ કોઈ એક દેદીપ્યમાન દીપક આપણી દષ્ટિ પાસે હોય છતાં તે દુઃખેથી જોઈ શકાય. પણ દૂર હોય તો તે જ દીપક સુખેથી જોઈ શકાય છે, તેવી રીતે અહીં સમજી લેવું.

અને દૂર હોવાથી જ તેઓ બન્ને ઉદય-અસ્તકાળે^{૨૫૩} પૃથ્વીને અડી રહેલા હોય એમ ભાસે છે, અને મધ્યાહ્ને નજીક આવવાથી જ આકાશના અગ્રભાગમાં રહેલા ન હોય ? તેમ આપણી દૃષ્ટિમાં દેખાય છે.

આ પ્રમાણે યથામતિ સૂર્યમંડળ સંબંધી અધિકાર કહ્યો.

॥ इति सूर्यमंडलाधिकारः ॥

॥ अथ श्री चन्द्रमंडलाधिकारः प्रारभ्यते ॥

પૂર્વે સૂર્યમંડલાધિકારમાં સૂર્યમંડલોનો સર્વ આમ્નાય કહેવામાં આવ્યો. હવે ચન્દ્રમાનાં મંડળ સંબંધી જે અવસ્થિત આમ્નાય છે તેનો જ અધિકાર કહેવાય છે.

॥ सूर्यमंडली चन्द्रमंडलं मित्रपणुं ॥

ચન્દ્ર તથા સૂર્યનાં મંડલોમાં મોટો તફાવત રહેલો છે. કારણકે સૂર્યનાં ૧૮૪ મંડળો છે અને તેમાં ૧૧૯ મંડળો લવણસમુદ્રમાં પડે છે અને ૬૫ જંબૂદ્વીપમાં પડે છે. જ્યારે ચન્દ્રનાં માત્ર ૧૫ મંડળો છે અને તેમાં ૧૦ મંડળો લવણસમુદ્રવર્તી અને ૫ મંડળો જંબૂદ્વીપવર્તી છે. આથી તેઓનાં

૨૫૩. ઇતરો 'મત્સ્યપુરાણાદિ' ગ્રન્થોમાં-સૂર્ય-પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ અસ્તાચલે અસ્ત થાય છે તે જ સ્થાને અધઃસ્થાને ઊતરી, પાતાલમાં પ્રવેશી, પાતાળમાં ને પાતાળમાં જ પુનઃ પાછું પૂર્વદિશા તરફ ગમન કરી પૂર્વ સમુદ્રે ઉદય પામે છે. આ માન્યતા જૈનદૃષ્ટિએ અસંગત છે.

કારણકે દૃષ્ટિના સ્વભાવથી અથવા દૃષ્ટિના દોષથી આપણે ચક્ષુવડે ૪૭૨૬૩ યોજન $\frac{9}{20}$ ભાગ પ્રમાણથી વિશેષે દૂર ગયેલા સૂર્યને અથવા તેના પ્રકાશને જોઈ શકવાને અસમર્થ છીએ અને એ શક્તિના અભાવે સૂર્ય ન દેખવાથી સૂર્યાસ્ત થયો એમ કથન કરીએ છીએ, વસ્તુતઃ તે સૂર્યાસ્ત નથી પરંતુ આપણી દૃષ્ટિના તેજનું અસ્તપણું છે. કારણકે સૂર્ય આપણને જે સ્થાને અસ્ત સ્વરૂપે દેખાણો ત્યાંથી દૂર દૂર ક્ષેત્રોમાં તે જ સૂર્યનો પ્રકાશ તો જાય છે, એ કંઈ છુપાઈ જતો નથી.

જો આપણે કોઈ પણ શક્તિદ્વારા કોઈ પણ વ્યક્તિને સૂર્યાસ્ત સ્થાને મોકલીએ તો સૂર્ય ભરતની અપેક્ષાના અસ્તસ્થાનથી દૂર ગયેલો અને તેટલો જ ઊંચો હશે, અથવા રેડિયો અથવા ટેલીફોન દ્વારા જે વખતે અહીં સૂર્યાસ્ત થાય તે અવસરે અમેરિકા યા યૂરોપમાં પૂછાવીએ તો 'અમારે ત્યાં હજુ અમુક કલાક જ દિવસ ચઢ્યો છે' તેવા સ્પષ્ટ સમાચાર મળશે. કોઈ પણ વસ્તુ દૂરવર્તી થાય એથી દેખનારને ઘણી દૂર અને અધઃસ્થાને —ભૂભાગે સ્પર્શી ન હોય ? એવી દેખાય; દૃષ્ટિદોષના કારણે થતા *વિભ્રમથી તે વાતને સત્યાંશપણે કુદરતના નિયમથી પણ વિરુદ્ધ (સૂર્ય જમીનમાં ઊતરી ગયો, સમુદ્રમાં પેસી ગયો—અસ્ત પામ્યો) ઘટાવવી તે તો પ્રાજ્ઞ અને વિચારશીલો માટે અનુચિત છે. જો દૂર દેખાતી વસ્તુમાં ઉક્ત કલ્પના કરશું તો તો સમુદ્રમાં પ્રયાણ કરી રહેલી સ્ટીમર જ્યારે ઘણી દૂરવર્તી થાય છે ત્યારે આપણે દેખી શકતા નથી તો તેથી શું તે સ્ટીમર સમુદ્રમાં પેસી ગઈ ? બૂડી ગઈ ? એમ માન્યતા કરાશે ખરી ? હરગીજ નહિ. વળી દૂર દેખાતો વાદળોનો દૂરત્વના કારણે આપણી દૃષ્ટિ સ્વભાવે ભૂસ્પર્શ કરતા દેખીએ છીએ તો શું ઘણાં ઊંચાં એવાં વાદળોનો ભૂ-સાથે સ્પર્શોં હશે ખરાં ? અર્થાત્ નહીં જ, તો પછી આવા ઘણા દૂરને અંતરે રહેલા સૂર્ય માટે તેમ દેખાય અને તેથી તેવી કલ્પના કરવી એ તદ્દન અયોગ્ય છે, સત્યાંશથી ઘણી જ દૂરવર્તી છે, અને યુક્તિથી પણ અસંગત છે.

★ જેમ કોઈ એક ગામના તાડ જેવાં ઊંચાં વૃક્ષોને (અથવા કોઈ માણસને) માત્ર બે ચાર ગાઉ દૂર જોઈએ છીએ છતાં તે વૃક્ષોનો કેવળ ઉપરનો જ ભાગ સહજ દેખાય છે અને જાણે તે જમીનને અડક્યાં હોય તેમ ભાસ થાય છે, પરંતુ ત્યાં તો જે સ્થિતિમાં હોય છે તે જ સ્થિતિમાં જ હોય છે. તેમ અહીં પણ વિચારી લેવું જરૂરી છે.

મંડળોનું પરસ્પર અન્તર-પરસ્પર આબાધાદિ સર્વ વિશેષે તફાવતવાળું છે. ચન્દ્રની ગતિ મન્દ હોવાથી ચન્દ્ર પોતાના મંડળ દૂર દૂરવર્તી અંતરે કરતો જાય છે. જ્યારે સૂર્ય શીઘ્રગતિવાળો હોવાથી પોતાના મંડળો સમીપવર્તી કરતો જાય છે તેથી તેની સંખ્યા પણ વધારે થવા જાય છે. ઉક્ત સ્વરૂપ વગેરે વિષયનો ખ્યાલ સૂર્યમંડળાધિકાર વાંચવાથી સ્વયં સમજી શકાય તેમ છે.

૧ ચન્દ્રનાં મંડલોનું ચારક્ષેત્રપ્રમાણ—

ચન્દ્રનું ચારક્ષેત્ર સૂર્યનાં જેટલું જ એટલે ૫૧૦ યો ૦ $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ પ્રમાણનું છે. ફક્ત પ્રમાણ કાઢવાની પદ્ધતિ, મંડળ સંખ્યા અને અંતર પ્રમાણના તફાવતને અંગે, માત્ર આંકડાઓમાં ભિન્નતા પડશે.

હવે કેવી રીતે ચારક્ષેત્રમાન કાઢવું તે જણાવે છે.

ચન્દ્રના એક મંડળથી બીજા મંડળનું અંતર ૩૫ યોજન અને એક યોજનના એકસઠીયા ૩૦ ભાગ અને એકસઠીયા એક ભાગના ૭ ભાગ કરીએ તેમાંના ચાર ભાગ (૩૫ યો ૦ $\frac{૩૦}{૬૧} - \frac{૪}{૭}$) જેટલું છે. હવે ચન્દ્રનાં મંડળ ૧૫ છે, પરંતુ આપણે પ્રથમ તેઓનાં આંતરાનું પ્રમાણ કાઢવાનું હોવાથી પાંચ આંગલીના અથવા ઊભી ચણેલી પાંચ મિત્તીનાં આંતરાં તો જેમ ચાર જ થાય તેમ આ ૧૫ મંડળોનાં આંતરાં ચૌદ થાય છે. આંતરાનું માપ કાઢવા ચૌદ સંખ્યાની સાથે મંડલાંતર પ્રમાણનો ગુણાકાર કરવો—

૧૪ અંતર

$\times ૩૫$ યોજન

૪૯૦ યોજન આવ્યા.

એકસઠીયા ૩૦ ભાગ ઉપર છે. તેથી તેના યોજન કરવા ૧૪ તેને ગુણ્યા

$\times ૩૦$ એકસઠીયા ભાગ

૪૨૦ એકસઠીયા ભાગો આવ્યા.

એક યોજનના એકસઠીયા ૭ ભાગના ૪ ભાગ તેના યોજન લાવવા પ્રથમ

$\times ૧૪$

૫૬ સાતીયા ભાગો આવ્યા.

આ ૫૬ ભાગના એકસઠીયા ભાગ પ્રમાણ લાવવા ૭)૫૬(૮ એક યો ૦ ના એકસઠીયા ભાગ નીકળ્યા.

$\frac{૫૬}{૦૦}$

૦૦

પૂર્વે આવેલા ૬૧ઠીયા ૪૨૦ ભાગમાં

$+ ૮$ ઊમેરતાં

૪૨૮ ભાગ એકસઠીયા આવ્યા, તેના યોજન કાઢવા માટે

૬૧)૪૨૮(૭

$\frac{૪૨૭}{૦૦૧} = ૭$ યો. $\frac{૧}{૬૧}$ યો. ભાગ આવ્યા.

૦૦૧ અંશ શેષ

પૂર્વ આવેલા ૪૮૦ યોજનમાં

+૭ $\frac{૧}{૬૧}$ ભાગ ઉમેરવાથી

$\frac{૪૮૭\frac{૧}{૬૧}}$ યોજન આટલું ૧૪ આંતરાનું ચન્દ્રમંડળ સ્પર્શના રહિત ભૂમિક્ષેત્ર પ્રમાણ આવ્યું.

હવે ચન્દ્રમંડળો ઉક્ત ક્ષેત્રપ્રમાણમાં પંદરવાર પડે છે, આથી ૧૫ વાર વિમાન વિસ્તાર જેટલી જગ્યા એકંદર રોકાય છે ત્યારે એ વિમાનની અવગણનાને અંગે કહેવાતાં મંડળોનું પ્રમાણ કાઢીએ.

ચન્દ્રનું વિમાન એક યોજનના એકસઠિયા પદ ભાગનું હોવાથી $૫૬ \times ૧૫ = ૮૪૦$ એટલા એકસઠિયા ભાગો આવ્યા, તેના યોજન કાઢવા માટે ૬૧ વડે ૮૪૦ને ભાગ આપવો.

૬૧)૮૪૦(૧૩ યોજન

૬૧

૨૩૦

૧૮૩

૪૭ ભાગ શેષ રહ્યા.

પૂર્વ આવેલા ચૌદ આંતરાઓનું પ્રમાણ ૪૮૭ યોજન અને એકસઠિયા એક અંશ તેમાં વિમાન વિષ્કમ્બનાં ૧૩ યો. અને એકસઠિયા ૪૭ ભાગ શેષ રહ્યા તે ભાગનું ચન્દ્રનું ચારક્ષેત્ર આવ્યું, ૫૧૦ યોજન અને----- $\frac{૪૮}{૬૧}$ ॥ इति चन्द्रचारक्षेत्रम् ॥

ચારક્ષેત્રનો બીજો ઉપાય-

ગણિતની અનેક રીતિ હોવાથી એક જ પ્રમાણ જુદી જુદી રીતિએ લાવી શકાય છે. પ્રથમ એકસઠિયા તેમજ સાતીયા ભાગોનાં યોજન કાઢીને ચારક્ષેત્રનું પ્રમાણ જણાવ્યું. હવે યોજનના સાતીયા ભાગો કાઢીને ચારક્ષેત્રનું પ્રમાણ જાણવાની બીજી રીત બતાવવામાં આવે છે.

ચન્દ્રમંડળોનું અંતર ૩૫ યો ૦ $\frac{૩૦}{૬૧}$, $\frac{૪}{૭}$ ભાગ હોવાથી પ્રથમ એ એક જ અંતર પ્રમાણના, સાતીયા ભાગો કરવા, ૩૦ એકસઠિયા ભાગોને સાતે ગુણી ચાર ભાગ ઉપરનાં ઉમેરતાં ૨૧૪ સાતીયા ભાગ આવે. ૩૫ યોજનના એકસઠિયા ભાગો બનાવવા સારું $૩૫ \times ૬૧ = ૨૧૩૫$ અંશો એકસઠિયા આવ્યા, તે અંશોના ૬૧ઠિયા સાતીયા (સાત) ભાગો કરવા માટે પુનઃ સાતે ગુણતાં ૧૪૮૪૫ ભાગો આવે, તેમાં પૂર્વના ૨૧૪ સાતીયા ભાગો ઉમેરતાં કુલ ૧૫૧૫૮ એટલા સાતીયા ચૂર્ણિભાગ-પ્રતિભાગો આવ્યા. આ એક જ મંડળાંતરના આવ્યા.

ચૌદ મંડળોનાં આંતરાં કાઢવા સારું ૨૫૪ તે ૧૫૧૫૮ ચૂર્ણિભાગોને ચૌદે ગુણવાથી કુલ ૨૧૨૨૨૬ પ્રતિભાગો આવ્યા.

૨૫૪. ઉતરતી ભાંજણી પ્રમાણે આ રીતે કરવું-

યો ૦   ભાગ   પ્રતિ ૦

૩૫   -   ૩૦   -   ૪ એક મંડળ અંતર

$\times ૬૧$

૩૫

હવે મંડળો પંદર હોવાથી ૧૫ મંડળ સંબંધી વિમાન વિસ્તારના પ્રતિભાગો કરવા માટે વિમાન અથવા મંડળની એકસદ્વિયા પદ ભાગની પહોળાઈને સાતે ગુણીએ એટલે ૩૮૨ ભાગ આવે. તે પંદર વાર કાઢવાના હોવાથી $૩૮૨ \times ૧૫ = ૫૮૮૦$ પ્રતિભાગો વિમાન વિસ્તારના આવ્યા. પૂર્વનાં ચૌદ આંતરાનાં ૨૧૨૨૨૬ જે ચૂર્ણિભાગો તેમાં આ પંદર મંડલ વિસ્તારના આવેલા કુલ ૫૮૮૦ પ્રતિભાગો ઊમેરતાં ૨૧૮૧૦૬ સર્વક્ષેત્રના સાતીયા ભાગો આવ્યા. તેના એકસદ્વિયા ભાગો કરવા માટે સાત વડે ભાગ આપતાં ૩૧૧૫૮ આવ્યા, તેના યોજન કરવા માટે એકસઠે ભાગી નાંખતાં કુલ ચન્દ્રનું જે ૫૧૦ યોજન ૪૮ ભાગનું ચારક્ષેત્ર કહ્યું છે તે બરાબર આવી રહેશે. || ઇતિ ચારક્ષેત્રપ્રરૂપણા ||૧||

૩૫	
૨૧૦x	
૨૧૩૫ ભાગ	
૩૦	
૨૧૬૫ ભાગ	
x૭	
૧૫૧૫૫ સાતીયા ભાગો	
+૪ ઉપરના ઉમેરતાં	
કુલ ૧૫૧૫૯ સાતીયા ભાગ આવે	
૧૫૧૫૯ એક આંતરાના ચૂર્ણિ વિભાગ તેની સાથે	
x૧૪ મંડળની અંતર સંખ્યા વડે ગુણતાં	
૨૧૨૨૨૬ પ્રતિભાગ	એક યોજનના
+૫૮૮૦ ઉમેર્યા	પદ ભાગના મંડળ પ્રમાણને
૨૧૮૧૦૬ એકંદર પ્રતિભાગો આવ્યા	x૭ ભાગ
	૩૮૨ તેને
	x૧૫ મંડળે ગુણ્યા
	૫૮૮૦ પ્રતિભાગ

૨૧૮૧૦૬ આ ભાગો સાતીયા હોવાથી

૭) ૨૧૮૧૦૬ (૩૧૧૫૮ એકસદ્વિયા ભાગો થયા. તેના યોજન કરવા માટે

૨૧
૦૦૮
૭
૧૧
૭
૪૦
૩૫
૫૬
૫૬
૦૦

૬૧) ૩૧૧૫૮ (૫૧૦

૩૦૫
૦૦૬૫
૬૧

૦૪૮ કુલ ૫૧૦ યોજન $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ ચારક્ષેત્ર આવ્યું

૨ ચન્દ્રમંડલોની અન્તર-નિસ્સારણ રીતિ--

પ્રથમ ૫૧૦ યોજન $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગનું જે ચારક્ષેત્ર તેના એકસઙ્કિયા ભાગો કરી જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી, ચન્દ્રનાં મંડલ ૧૫ હોવાથી પંદરવાર વિમાનવિસ્તારના એકસઙ્કિયા ભાગો કરી, પૂર્વોક્ત ચારક્ષેત્રપ્રમાણમાંથી બાદ કરતાં જે સંખ્યા શેષ રહે તે કેવળ અંતરક્ષેત્રની (ક્ષેત્રાંશ ગણતરી) આવી સમજવી. એ અંતરક્ષેત્ર-ક્ષેત્રાંશ સંખ્યાને પ્રત્યેક મંડળનું અંતર કાઢવા ૧૪ વડે ભાગી પ્રાપ્ત થયેલ જે સંખ્યા તેના યોજન કરવાં, જેથી પ્રત્યેક મંડળનું અંતરપ્રમાણ પ્રાપ્ત થશે. તે આ પ્રમાણે--

૫૧૦ યો૦×૬૧=૩૧૧૧૦+૪૮ અંશ ઊમેરતાં ૩૧૧૫૮ એકસઙ્કિયા ભાગો આવ્યા.
હવે ૧૫ મંડલ વિસ્તારના કુલ ભાગો કરવા ૫૬×૧૫=૮૪૦ તે ૩૧૧૫૮ માંથી

$\frac{૮૪૦}{૩૦૩૧૮}$ બાદ કરતાં

૩૦૩૧૮ ક્ષેત્રાંશ અંતર ક્ષેત્ર આવ્યું.

પ્રત્યેક મંડળનું અંતરપ્રમાણ લાવવા માટે

૧૪)૩૦૩૧૮(૨૧૬૫ ભાગ=૨૧૬૫ $\frac{૪}{૭}$ ભાગ આવ્યા,

૨૮

૨૩

૧૪

૮૧

૮૪

૭૮

૭૦

૮ પ્રતિભાગો

૪ "

યોજન કાઢવા માટે :-

૬૧)૨૧૬૫(૩૫ યોજન

૧૮૩

૩૩૫ ૩૫ યો૦ $\frac{૩૦}{૬૧}$ ભાગ પ્રમાણ

૩૦૫

જવાબ આવ્યો ૩૦

યો૦ ભાગ

૩૫ - $\frac{૩૦}{૬૧} \times \frac{૪}{૭}$ ભાગ (૩૫ યો૦ ૩૦ $\frac{૪}{૭}$)

અન્તરપ્રમાણપ્રાપ્તિ-અન્ય રીતે :-

પ્રથમ ૧૫ મંડળનો કુલ વિસ્તાર કાઢવા-એક મંડળનો એકસઙ્કિયા ૫૬ ભાગનો વિસ્તાર તો ૧૫ મંડળનો કેટલો ? ત્રિશશિ કરતાં જવાબ (યોજન કાઢવાપૂર્વક) ૧૩ યો૦ $\frac{૪૭}{૬૧}$ ભાગ આવે, તે પૂર્વે કહેલા ૫૧૦ યો૦ $\frac{૪૮}{૬૧}$ યોજન સમસ્ત મંડળક્ષેત્રના વિસ્તારમાંથી બાદ કરતાં ૪૮૭ $\frac{૧}{૬૧}$ યો૦, ચૌદ

આંતરનો (મંડળ રહિત કેવળ) કુલ વિસ્તાર આવે. હવે પ્રત્યેક મંડળનો વિસ્તાર લાવવા માટે $૪૮૭\frac{૧}{૬૧}$ યોજનની સંખ્યાને ૧૪ અંતર વડે ભાંગી નાખતાં પૂર્ણ ૩૫ યોજન અને $૩૦\frac{૪}{૯૧}$ એકસઠ્ઠિયા ભાગો આવે, તે આ પ્રમાણે-એક મંડળ વિસ્તારપ્રમાણ એકસઠ્ઠિયા ૫૬ ભાગ તેને

$$\begin{array}{r}
 \times ૧૫ \\
 ૨૮૦ \\
 ૫૬ \times \\
 \hline
 \text{યોજન કરવા} \\
 ૬૧) ૮૪૦ (૧૩ યો ૦ \frac{૪૭}{૬૧} \text{ પંદર મંડળક્ષેત્ર વિસ્તાર.} \\
 \underline{૬૧} \\
 ૨૩૦ \\
 \underline{૧૮૩} \\
 ૦૪૭
 \end{array}$$

યોજનભાગ

તે ૫૧૦-૪૮ માંથી

$૫૧૩-૪૭$ બાદ કરતાં

$૪૮૭-૧=૪૮૭\frac{૧}{૬૧}$ ભાગ ચૌદ અંતરનો કુલ વિસ્તાર, પ્રત્યેક અંતરપ્રમાણ લાવવા-

૧૪) $૪૮૭(૩૫$ યોજન

૪૨

૭૭

૭૦

૦૭ યોજન શેષ. તેના એકસઠ્ઠિયા ભાગો કરવા-

$\times ૬૧$

૪૨૭ ભાગ આવ્યા. એમાં પૂર્વનો ૧ એકસઠ્ઠિયા ભાગ આવેલ છે તે ઉમેરતાં-

+૧

૪૨૮ કુલ અંશ આવ્યા; તે પ્રત્યેક અંતરમાં વહેંચી લેવા માટે-

૧૪) $૪૨૮(૩૦$ ભાગ એકસઠ્ઠિયા.

૪૨

૦૦૮ શેષ

૪૦ ભાગ-પ્રતિભાગ.

એટલે કુલ $૩૫\frac{૩૦}{૬૧}\frac{૪}{૭}$ ભાગ એક અંતરક્ષેત્ર પ્રમાણ આવ્યું.

इति अंतरक्षेत्रमाने द्वितीया प्ररूपणा ॥

પૂર્વે ચન્દ્રમંડળોનું કુલ ચારક્ષેત્ર તથા પ્રત્યેક ચન્દ્રમંડળનું અંતરક્ષેત્ર કાઢવાની રીતિ કહેવામાં આવી. હવે 'અબાધા' (વિષય) કહેવામાં આવે છે. સૂર્યમંડલવત્ ચન્દ્રમંડળોની પણ અબાધા ત્રણ પ્રકારની છે. એમાં પ્રથમ મેરુની અપેક્ષાએ ઓઘત: અબાધા, બીજી મેરુની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક મંડલ અબાધા, ત્રીજી પ્રતિમંડળે ચન્દ્ર-ચન્દ્રની પરસ્પર અબાધા એમ ત્રણ પ્રકારની છે. એમાં પ્રથમ 'ઓઘથી અબાધા' કહેવાય છે.

૩-મેરુથી ચન્દ્રમંડલ-અબાધા પ્રરૂપણા-

મેરુને આશ્રિત ઓઘથી અબાધાનું નિરૂપણ-૧

સૂર્યમંડળવત્ ચન્દ્રમંડળોનું અંતર મેરુપર્વતથી ચારે બાજુએ ઓઘથી ૪૪૮૨૦ યોજન દૂર હોય છે. એ સર્વ વ્યાખ્યા સૂર્યમંડળની ઓઘત: અબાધા પ્રસંગે કહી છે તે પ્રમાણે અહીં વિચારી લેવી. ઇતિ ઓઘતોડાબાધા ।

મેરુને આશ્રિત પ્રતિમંડલની અબાધા-૨

ઉપર જે અબાધા કહેવામાં આવી તે મેરુ અને સર્વાભ્યન્તરમંડળ વચ્ચેની કહી, કારણકે તે મંડળથી અર્વાક્ષ (મેરુ તરફ) હવે એકે મંડળ હોતું નથી. સર્વાભ્યન્તરમંડળ પછીનાં (અર્થાત્ બીજા) મંડળ સુધીમાં જતાં ૩૬ યોજન અને $૨૫\frac{૪}{૯}$ ભાગ પ્રમાણ અંતરક્ષેત્ર વધે છે; કારણકે કેવળ અંતરક્ષેત્ર ૩૫ થી ૩૦ ભાગ $\frac{૪}{૯}$ ભાગનું તેમાં પ્રથમ મંડળવિમાન વિસ્તાર અંતર્ગત લેવાનો હોવાથી ૫૬ ભાગ ઉક્ત અંતર પ્રમાણમાં ભેળવતાં ૩૬ યોજન એકસઠ્ઠિયા ૨૫ ભાગ અને ૪ સાતીયા પ્રતિભાગપ્રમાણ આવી રહેશે. તેથી મેરુથી બીજું મંડળ ૪૪૮૫૬ યોજન અને $૨૫\frac{૪}{૯}$ ભાગ પ્રમાણ દૂર રહે. એમ પ્રથમ મંડળની અપેક્ષાએ આગળનાં અનન્તરપણે રહેલાં બીજાં મંડળોમાં ૩૬ યોજન અને $૨૫\frac{૪}{૯}$ ભાગની વૃદ્ધિ કરતા જવી; તે પ્રમાણે પ્રતિમંડળે અબાધા કાઢતાં જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળે જઈએ ત્યારે સર્વબાહ્યમંડળ અને મેરુ વચ્ચે $૪૫૩૨૮\frac{૫૩}{૬૧}$ એકસઠ્ઠાંશ જેટલું (મેરુથી બન્ને બાજુએ) અંતર પડે છે. આ સર્વ વિચારણા સૂર્યમંડલોની અબાધા પ્રસંગે કહી છે. તે રીતે અહીં વિચારી લેવી. ઇતિ મેરું પ્રતીત્ય પ્રતિમંડલમબાધાપ્રરૂપણા ॥

ચન્દ્ર-ચન્દ્ર વચ્ચે પ્રતિમંડલની પરસ્પર અબાધા અને વ્યવસ્થા-

જ્યારે જમ્બૂદ્વીપવર્તી બન્ને ચન્દ્રો (સામસામા) સર્વાભ્યન્તરમંડળે હોય ત્યારે તે બન્ને વચ્ચેનું અંતરક્ષેત્ર પ્રમાણ સૂર્યોની પેઠે ૮૮૬૪૦ યોજનનું હોય છે. આ પ્રમાણ દ્વીપના એક લાખ યોજનના વિસ્તારમાંથી બન્ને બાજુનું જંબૂદ્વીપગત મંડળક્ષેત્ર ($૧૮૦+૧૮૦=૩૬૦$ યોજન) બાદ કરતાં પ્રાપ્ત થાય છે, જે હકીકત પૂર્વે સૂર્યમંડળ પ્રસંગે કહેવાઈ ગઈ છે.

સર્વાભ્યન્તરમંડળની પછી જ્યારે બન્ને ચન્દ્રો બીજા મંડળમાં પ્રવેશે ત્યારે તેઓનું પરસ્પર અન્તર ૮૮૭૧૨ થી ૫૧ $\frac{૪}{૯}$ એકસઠ્ઠાંશ ભાગ પ્રમાણ હોય છે, જે આ પ્રમાણે-

એક ચન્દ્ર-એક બાજુએ બીજા મંડળમાં ગયો ત્યારે સર્વાભ્યન્તર મંડળની અપેક્ષાએ (અંતરપ્રમાણ અને વિમાન વિષ્કમ્ભ સહ) ૩૬ $\frac{૪}{૯}$ યોજન અને $૨૫\frac{૪}{૯}$ એકસઠ્ઠિયા ભાગ પ્રમાણ દૂર ગયો. આ બાજુ

પણ બીજો ચંદ્ર બીજા મંડળે તેટલું જ દૂર ગયો છે, એટલે દરેક મંડળે બન્ને બાજુએ અનન્તર અનન્તર મંડળોમાં પ્રવેશ કરતા ચન્દ્રોની (મંડળો દૂર દૂર થતાં હોવાથી) બન્ને બાજુની થઈ ^{૨૫૫}૭૨ યો૦ અને $૫૧\frac{૩}{૭}$ ભાગ પ્રમાણ જેટલી અબાધાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક મંડળે ૭૨ યો૦ $૫૧\frac{૩}{૭}$ ભાગની વૃદ્ધિ કરતાં જતાં અને પ્રતિમંડળે પરસ્પરની અબાધા વિચારતાં જતાં જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળે (પંદરમા) જે અવસરે બન્ને ચન્દ્રો સામસામી દિશાવર્તી ફરતા હોય તે વખતે એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રને $૧૦૦૬૫૮\frac{૪૫}{૬૧}$ યોજનનું અંતર પ્રમાણ હોય છે.

શંકા—સૂર્યમંડળ પ્રસંગે સર્વબાહ્યમંડળે વર્તતા સૂર્યોની પરસ્પર વ્યાધાત્મિક અબાધા પૂર્ણ ૧૦૦૬૬૦ યોજન થાય છે; અને બન્નેનું ચારક્ષેત્ર સમાન છે તો પછી ૧૬ અંશ જેટલો તફાવત પડવાનું કારણ શું ?

સમાધાન—ચન્દ્રમંડળનું ચારક્ષેત્ર ૫૧૦ યોજન ૪૮ ભાગ છે. એ ક્ષેત્રની શરૂઆત સર્વાભ્યન્તરમંડળની શરૂઆતથી થાય છે, તે પ્રમાણે આ ઉક્ત અબાધાપ્રમાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે ચન્દ્રનું ૫૬ ભાગ વિસ્તારનું પ્રથમ મંડળક્ષેત્ર એ ક્ષેત્ર-મંડળની આદિ (જંબૂદ્વીપ તરફ)થી લઈ (એટલે પ્રથમ મંડળ સહિત) અન્તિમ સર્વબાહ્યમંડળ ૫૦૮ યો૦ $\frac{૫૩}{૬૧}$ ભાગ દૂરવર્તી હોય, જ્યારે સૂર્યમંડળ પૂર્ણ ૫૧૦ યો૦ દૂરવર્તી હોય— આ બન્ને વચ્ચે એકંદર ૧૬ અંશ તફાવત પડ્યો તેમાં કારણ એ છે કે—સૂર્યમંડળ એકસઠિયા ૪૮ ભાગ વિસ્તારવાળું હોવાથી બન્ને બાજુનું ૫૧૦ યો૦ ૪૮ ભાગ જે ચારક્ષેત્ર તેમાંથી ઉપરના અડતાલીશ-અડતાલીશ અંશનો બન્ને બાજુનો અંતિમ મંડળનો વિસ્તાર બાદ થાય (કારણકે મંડળની પ્રાથમિક હદ લેવાની છે પરંતુ અંતિમ મંડળનો સમગ્ર વિસ્તાર ભેગો ગણવાનો નથી) એમ કરતાં બન્ને બાજુએ ૫૧૦ યોજનનું ક્ષેત્ર રહે, જ્યારે અહીંયા ચન્દ્રમંડળ એકસઠિયા ૫૬ ભાગનું હોવાથી બન્ને બાજુએ સૂર્યમંડળ વિસ્તારની અપેક્ષાએ ચન્દ્રમંડળના આઠ આઠ અંશ વધે, એ અંશ પણ ૫૧૦ યો૦ના સૂર્યમંડળ ક્ષેત્રમાંથી ઓછા થતાં, સર્વબાહ્યમંડળે પ્રતિ બાજુએ, સર્વાભ્યન્તર મંડળની અપેક્ષાએ ૫૦૮ યો૦ $\frac{૫૩}{૬૧}$ ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્ર હોય એ બન્ને બાજુવર્તી ક્ષેત્રનો સરવાળો કરતાં

૨૫૫. યો. ભા. પ્રતિભાગ.

૩૫-૩૦-૪ એક બાજુનું અંતર
૩૫-૩૦-૪ અંતર પ્ર૦ સરવાળો કરતાં
 ૭૦-૬૦-૮
+૧૧૨ બંને બાજુ ચન્દ્ર મંડળ
 ૭૦-૧૭૨-૮ વિસ્તારના
+૧ સાત પ્ર૦ ભાગનો એક ભાગ
 ૭૦-૧૭૩-૧ ઉમેરતાં
 +૨૭-૧૨૨
૭૨-૫૧-^૧_૭ પરસ્પર અંતર પ્રમાણ

૨ અન્ય રીતે મંડલ અંતર પ્રાપ્તિ—

યો. ભા. પ્ર૦ ભા.
૩૫-૩૦-૪
 +૫૬
૩૫-૮૬-૪
+૧૭-૬૧
 ૩૬-૨૫-૪
×૨-×૨×૨
 ૭૨-૫૦-૮
+૧
 ૭૨-૫૧-—૧ જવાબ આવ્યો
 યો૦ એકસઠિયા ભાગ-પ્રતિભાગ
 ૭૨ - ૫૧ - ૧ જવાબ

$[40\frac{43}{69}+40\frac{43}{69}]=109\frac{86}{69}$ ભાગ થાય. [આટલું ક્ષેત્ર ચૌદ મંડળ ક્ષેત્ર અને ચૌદ અંતરક્ષેત્ર વડે પૂરાય છે.] એ ક્ષેત્રમાં સર્વાભ્યન્તર મંડળનું પરસ્પર મેરુ વ્યાધાતિક વચલું ક્ષેત્ર પ્રમાણ ૮૮૬૪૦ યોજનનું પ્રકોપતાં $[109\frac{86}{69}$ યો. ૪૫ ભાગ+૮૮૬૪૦ યોજન=] ૧૦૦૬૫૮ યોજન ૪૫ ભાગનું સર્વ-બાહ્યમંડળે ચન્દ્ર-ચન્દ્રને જે અંતર કહ્યું તે યથાર્થ આવી રહે છે. આ પ્રમાણે ચન્દ્રમંડળની અધિકતાના કારણે જ ૧૬ અંશનો પડતો તફાવત જણાવાયો.

[બીજી રીતે વિચારીએ તો ચન્દ્રના પ્રત્યેક મંડલે થતું અંતરવૃદ્ધિ પ્રમાણ મંડળ તથા અંતર વિસ્તાર સહિત ૭૨ યો. ૫૧ ભાગને ૧ પ્રતિભાગ છે અને ચન્દ્રમંડળના અંતર ૧૪ છે તેથી તે અંતરવૃદ્ધિ પ્રમાણ સાથે ચૌદે ગુણતાં ૧૦૧૮ યો. ૪૫ ભાગ પ્રમાણક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થશે, ઇત્યાદિક ગણિતશાસ્ત્રની અનેક રીતિઓ હોવાથી ગણિતજ પુરુષો અંતરવૃદ્ધિથી મંડળક્ષેત્ર, મંડળવૃદ્ધિથી અંતરક્ષેત્ર ઇત્યાદિક કોઈ પણ પ્રમાણ, તે તે રીતિઓ દ્વારા સ્વતઃ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.]

इति मण्डले मण्डले चन्द्रयोः परस्परमबाधाप्ररूपणा तत्समाप्ती च
अबाधाप्ररूपणाऽऽख्यं द्वारं समाप्तम् ॥

સૂચના—હવે ચન્દ્રમંડળની ગતિને વિષે ચાર અનુયોગ દ્વારો કહેલાં છે. તે નીચે પ્રમાણે—

૧ ચન્દ્રમંડળોની પરિધિપ્રરૂપણા—

ચન્દ્રના પ્રથમ મંડળનો પરિધિ સૂર્યમંડલવત્ જાણવો. કારણકે જે સ્થાને ચન્દ્રમંડળ પડે છે તે જ સ્થાને, ઊર્ધ્વભાગે (૮૦ યો. ૦૩) ચન્દ્રમંડળ રહેલું છે.

અન્ય મંડળોના પરિધિ માટે પૂર્વ મંડળથી પશ્ચિમ મંડળની પહોળાઈમાં પૂર્વે જે ૭૨ યોજનની વૃદ્ધિ કહી છે તેનો જુદો જ પરિધિ કાઢતાં કિંચિદ્ અધિક ૨૩ યો. ૫૦ આવશે. એ પરિધિ પ્રમાણ પૂર્વ પૂર્વનાં મંડળોમાં ઉમેરતાં અનન્તર-આગળ આગળનાં મંડળનું પરિધિ પ્રમાણ આવશે. આથી સર્વાભ્યન્તર મંડળના પરિધિમાં ૨૩ યોજન ઉમેરતાં બીજા મંડળનો ૩૧૫૩૧૮ યોજન, ત્રીજાનો ^{૨૫૬}૩૧૫૫૪૮ યોજન, એ પ્રમાણે કરતાં યાવત્ અંતિમ મંડળનો પરિધિ ૩૧૮૩૧૫ યોજન પ્રાપ્ત થાય.

૨ ચન્દ્રની મુહૂર્તગતિ—

સર્વાભ્યન્તરમંડળે સંક્રમણ કરતા બન્ને ચન્દ્રોની મુહૂર્તગતિ સૂર્યમંડલવત્ પરિધિના હિસાબે કાઢતાં $40\frac{43}{69}$ યો.ની હોય છે, કારણકે એક ચન્દ્રમા એક અર્ધમંડળને ૧ અહોરાત્ર-૧ મુ. અને ઉપર $\frac{13924}{229}$ ભાગ મુહૂર્ત દરમિયાન પુરું કરે છે. ચન્દ્ર બીજો પણ સ્વચારિત અર્ધમંડળ તેટલા જ કાળમાં પૂર્ણ કરતો હોવાથી તે એક-મંડળને પૂર્ણ કરતાં ૨ અહોરાત્ર અને $\frac{23}{229}$ મુ. થાય છે. ચન્દ્ર વિમાનની મંદગતિને અંગે તે મંડળ ૬૨ મુહૂર્તથી અધિક સમયમાં પૂર્ણ કરે છે.

૨૫૬. ચૌદ વાર $230 \times 18 = 4140$ યોજન ઉમેરતાં ૩૧૮૩૦૮ યોજન આવવાથી ૬ યોજન તૂટે છે, તે ૨૩૦ યોજનનો દેશોન બા યોજન ન વધારવાથી તૂટે છે માટે પર્યન્તે વા મધ્યે-પૂર્ણ અંકસ્થાને દેશોન બા યોજનથી ઉપજતો અંક વધારવાથી યથાર્થ પરિધિ પ્રાપ્ત થશે.

સર્વાભ્યન્તરમંડળથી અનન્તર મંડલો માટે પૂર્વ પૂર્વનાં મુહૂર્ત ગતિમાનમાં પ્રતિમંડળે થતી સાં ૨૩૦ યોજનની પરિધિની વૃદ્ધિ હિસાબે ૩ યોજન $\frac{૬૬૫૫}{૧૩૭૨૫}$ ભાગ એટલે કિંચિત્ ન્યૂન ૩૩૩ યોજન જેટલી મુહૂર્તગતિની વૃદ્ધિ કરતાં ઇચ્છિતમંડળે મુહૂર્તગતિ કાઢતાં અંતિમ મંડળે જઈશું ત્યારે ત્યાં ૫૧૨૫ $\frac{૬૬૬૦}{૧૩૭૨૫}$ યોજન મુહૂર્તગતિ આવે છે.

૩ ચન્દ્રની દૃષ્ટિપથપ્રાપ્તિ—

સર્વાભ્યન્તરમંડળે બન્ને ચન્દ્રો ૪૭૨૬૩ $\frac{૭}{૨૦}$ યોજનથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને તે અંતિમમંડળે ૩૧૮૩૧ યોજનથી લોકોને દેખાય છે, બાકીનાં મંડળો માટે સ્વયં ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી; પરંતુ સૂર્યમંડલવત્ ઉપાય યોજવાથી આવી શકશે.

૪ ચન્દ્રનાં સાધારણાસાધારણમંડલો—

૧-૩-૬-૭-૮-૧૦-૧૧-૧૫ આ આઠ મંડળોમાં ચન્દ્રને કદી પણ નક્ષત્રનો વિરહ હોતો નથી, કારણકે ત્યાં નક્ષત્રનો ચાર હંમેશા હોય છે. જે 'નક્ષત્ર પરિશિષ્ટ' પ્રસંગે કહેવાઈ ગયું છે. ૨-૪-૫-૮-૧૨-૧૩-૧૪ મંડળોમાં નક્ષત્રનો વિરહ જ હોય છે.

૧-૩-૧૧-૧૫ એ ચાર મંડળો સૂર્ય-ચન્દ્ર તથા નક્ષત્ર બધાને સામાન્ય છે. આ ચારેમાં રાજમાર્ગ ઉપર સર્વનું ગમન હોય તેમ સર્વનું ગમન હોય છે. ૬-૭-૮-૯-૧૦ એ ચન્દ્ર મંડળોમાં જરા પણ ગમન નથી.

॥ इति संक्षेपेण जंबूद्वीपगतचन्द्र-सूर्यमंडलाधिकारः समाप्तः ॥

॥ जंबूद्वीपवर्ती समग्रसमय (अदीद्वीप)क्षेत्रे सूर्य-चन्द्रमंडलाधिकारः ॥

લવણસમુદ્ર-ઘાતકીખંડ-કાલોદધિસમુદ્ર અને પુષ્કરાર્ધગત સૂર્યોની વ્યવસ્થા જંબૂદ્વીપગત સૂર્યવત્ વિચારવી, કારણકે મનુષ્યક્ષેત્રમાં રહેલી મેરુની બન્ને બાજુવર્તી પંક્તિમાં રહેલા ૧૩૨ $\frac{૨૫૭}{૨૫૭}$ સૂર્યોમાંથી કોઈ પણ સૂર્ય આઘોપાછો થતો નથી, એથી જ જેટલા નરલોકે સૂર્યો તેટલા જ દિવસો અને તેટલી જ રાત્રિ હોય. કારણકે સર્વ સૂર્યોનું ગમન એકીસાથે સર્વત્ર હોય છે અને એથી જ પ્રત્યેક સૂર્યને સ્વસ્વમંડલપૂર્તિ ૬૦ મુહૂર્તમાં અવશ્ય કરવાની જ હોય છે. આ કારણથી અહીંયા એટલું વિશેષ સમજવું કે $\frac{૨૫૮}{૨૫૮}$ લવણસમુદ્રાદિવર્તી આગળ આગળના સૂર્યો પૂર્વ પૂર્વ સૂર્યગતિથી શીઘ્ર શીઘ્રતર ગતિ કરનારા હોય છે. કારણકે આગળ આગળ તે સૂર્યમંડળસ્થાનોનો પરિધિ વૃદ્ધિગત થતો હોય છે અને તે તે સ્થાને કોઈ પણ સૂર્યને મંડલપૂર્તિ એકીસાથે કરવાની હોય છે. આથી જંબૂદ્વીપના મંડળવર્ણન

૨૫૭. અહીંયા એટલું વિશેષ સમજવું કે જે જે સૂર્ય જે-જે સ્થાને ફરે છે તેની નીચે વર્તતા ક્ષેત્રના મનુષ્યો તે જ સૂર્યને જુએ છે.

૨૫૮. આ પ્રમાણે અદીદ્વીપમાં ચન્દ્ર-સૂર્યોનું અંતર જણાવવામાં આવેલ નથી, પરંતુ અભ્યંત-પુષ્કરાર્ધના ૮ લાખના ૩૬ ભાગ કરવાથી જેટલું ક્ષેત્ર આવે તેટલાં અંતરે સૂર્ય સ્થાપવા, તેમાં માનુષોત્તર તરફનું તેટલું અંતર ખાલી રાખવું, જેબં ૦ તરફ પુષ્કરાર્ધના પ્રારંભથી સૂર્ય સ્થાપવા, માનુષો ૦ પાસે અડતો સૂર્ય ન હોય. કાલોદધિ માટે ૮ લાખના ૨૨મા ભાગ જેટલા અંતરે સૂર્ય સ્થાપવા, પરંતુ પ્રારંભ-પર્યન્તે નહિ. ૨૧ સૂર્યો વચ્ચે જ સ્થાપવા એમ ઘાતકી-લવણાદિ માટે પણ ઉક્ત રીતે વિચારી લેવું યોગ્ય લાગે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીગમ્ય.

પ્રસંગે કહેવામાં આવેલા ૧૮૪ મંડલસંખ્યા તથા ચારક્ષેત્રાદિથી લઈ દષ્ટિપથ સુધીની સર્વ વ્યવસ્થા જંબૂદ્વીપની રીતિ પ્રમાણે પણ તે તે ક્ષેત્રસ્થાનના પરિધિ આદિના વિસ્તારાનુસારે વિચારી લેવી. (ફક્ત ગણિતના અંકો મોટા આવશે.)

આ પ્રમાણે સૂર્ય તથા ચન્દ્રમંડળનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું. આ સિવાય પૌરુષી-છાયા આદિ સર્વ પ્રકારનું સવિસ્તર વર્ણન જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળા મહાનુભાવોએ સૂર્યપ્રજ્વલિત-લોકપ્રકાશાદિ ગ્રન્થાન્તરથી જાણવા ખપી થવું.

॥ સમાસોડયં સાર્થદ્વીપવર્તી સૂર્ય-ચન્દ્રમંડલાધિકારઃ ॥

॥ પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્રાશ્રયી ગ્રહ-નક્ષત્રાદિ પ્રમાણ-કરણ ॥

અવતરણ—મંડલસંબંધી સવિસ્તર વર્ણન કર્યું. પૂર્વે પ્રતિદ્વીપ-સમુદ્રાશ્રયી ચન્દ્ર-સૂર્યસંખ્યા કાઢવાનું કરણ બતાવ્યું હતું. હવે બાકી રહેલ ગ્રહ-નક્ષત્ર-તારાનું કોઈ પણ દ્વીપ-સમુદ્રાશ્રયી સંખ્યાનું પ્રમાણ કાઢવા માટે કરણ બતાવે છે.

ગહ-રિક્ષ-તારસંખં, જત્યેચ્છસિ નાતમુદહિ-દીવે વા ।

તત્સસિહિણગસસિણો, ગુણસંખં હોઙ સવ્વગ્ગં ॥૬૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

ગ્રહ-ઋક્ષ-તારસંખ્યાં, યત્રેચ્છસિ જ્ઞાતમુદધૌ દ્વીપે વા ।

તચ્છશિખિરેકશશિનઃ, ગુણસંખ્યાં ભવતિ સર્વાગ્રમ્ ॥૬૧॥

શબ્દાર્થ—

રિક્ષ=નક્ષત્ર
સંખં=સંખ્યાને
જત્યેચ્છસિ=જ્યાં તું ઈચ્છે
નાતં=જાણવાને માટે
ઉદધિ-દીવે=સમુદ્ર-દ્વીપમાં

તત્સસિહિ=ત્યાંના ચન્દ્રોની સાથે
ણગસસિણો=એક ચન્દ્રનો [પરિવાર]
ગુણસંખં=ગુણસંખ્યાને
હોઙ=થાય છે.
સવ્વગ્ગં=સર્વાગ્ર [સરવાળો]

ગાયાર્થ—જે દ્વીપ અથવા સમુદ્રે ગ્રહ-નક્ષત્ર-તારાઓની સમગ્ર સંખ્યાને જાણવા માટે તું જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે, તે તે દ્વીપ-સમુદ્રવર્તી ચન્દ્રની સંખ્યા સાથે એક ચન્દ્રના પરિવારભૂત [૮૮ ગ્રહાદિ] સંખ્યાનો ગુણાકાર કરવાથી સર્વ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૮૧॥

વિશેષાર્થ—જેમ જંબૂદ્વીપમાં બે ચન્દ્ર અને બે સૂર્ય છે, એક ચન્દ્રનો ગ્રહ પરિવાર ૮૮નો, નક્ષત્ર પરિવાર ૨૮, તારા પરિવાર ૬૬૮૭૫ કોડાકોડીનો છે. તે દ્વીપવર્તી બે ચન્દ્રની ઉક્ત તે તે સંખ્યાને ક્રમશઃ ગુણીએ તો (૨×૮૮=) ૧૭૬ ગ્રહ પરિવાર, [૨×૨૮=] ૫૬ નક્ષત્ર પરિવાર અને [૬૬૮૭૫×૨=] ૧૩૩૮૫૦ કોડાકોડી [૧૩૩૮૫'૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦] તારાનો પરિવાર આવે.

૨૫૯. દો વંદા દો સૂરા નક્ષત્રાં ચલુ હવંતિ છળ્લના । બાવતરં ગહસતં જંબૂદ્વીવે વિવારીણં ॥૭॥

एगं च सय सहस्सं तिसिंसं खलु भवे सहस्साइ । णव य सता पण्णासा तारागणकोडिकोडीणं ॥२॥

તે પ્રમાણે લવણસમુદ્રમાં ૨૬૦ ચાર ચન્દ્રો હોવાથી [૪×૮૮=] ૩૫૨ ગ્રાહો, ૧૧૨ નક્ષત્રો અને ૨૬૭૮૦૦ કોડાકોડી [૨૬૭૮૦૦'૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦] તારાનો પરિવાર થાય.

એ પ્રમાણે ધાતકીખંડમાં ૨૬^૧ બાર ચન્દ્રો હોવાથી તેનો ૧૦૫૬ ગ્રહ પરિવાર, ૩૩૬ નક્ષત્રો અને ૮૦૩૭૦૦ કોડકોડી [૮૦૩૭૦૦'૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦] તારા પરિવાર આવે છે.

તથા કાલોદધિમાં ^{૨૬૨}૪૨ ચન્દ્રો હોવાથી ૩૬૯૬ ગ્રહ, ૧૧૭૬ નક્ષત્ર અને ૨૮૧૨૯૫૦ કોડકોડી [૨૮૧૨૯૫૦'૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦] તારાનો પરિવાર છે.

અને પુષ્કરાર્ધવરદ્વીપમાં ^{૨૬૩} ૭૨ ચન્દ્રો હોવાથી તેનો ૬૩૩૬ ગ્રહપરિવાર, ૨૦૧૬ નક્ષત્ર તથા ૪૮૨૨૨૦૦ કોડાકોડી [૪૮૨૨૨૦૦૦'૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦] તેટલો તારાનો પરિવાર છે. આ પ્રમાણે સર્વદ્વીપ-સમુદ્રવર્તી જ્યોતિષીની સંખ્યા લાવવા કરણ દાખવ્યાં. આ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્રમાં કુલ સૂર્યની ^{૨૬૪} સંખ્યા ૧૩૨ની, ચન્દ્ર સંખ્યા ૧૩૨, ગ્રહની ૧૧૬૧૬, નક્ષત્રની ૩૬૮૬ અને ૮૮૪૦૭૦૦૦, ૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ એટલી તારાઓની કુલ સંખ્યા છે. અને તે તારાઓ ^{૨૬૫} કલમ્બપુષ્પવત્ અધઃસ્થાને સંકીર્ણ અને ઉર્ધ્વસ્થાને વિસ્તીર્ણ હોય છે. વળી તારાઓની ચર અને સ્થિર જ્યોતિષીની સંખ્યા મળીને પણ સંખ્યા ^{૨૬૬} અસંખ્યાતી જ છે, કારણકે જ્યોતિષી દેવો અસંખ્યાતા છે.

અહીંયા જે ગ્રહ-નક્ષત્રો કહ્યાં તેનાં નામો કહે છે.

नक्षत्रोनां नामो—^{२६७}अभिजित्, श्रवश्च, घनिष्ठा, शतभिषक्, पूर्वभाद्रपद, उत्तराभाद्रपद,

२६०. चत्तारि चैव चंदा चत्तारि य सूरिया लवणतोये । बारस णक्खत्तसयं गहाण तिण्णेव बादण्णा ॥१॥
दोच्चेव सतसहस्सा सत्तर्हिं खलु भवे सहस्साइं । णव य सता लवणजले तारागणकोडिकोडीणं ॥२॥
२६१. चउवीस ससि रविणो णक्खत्तसता य तिण्णि छतीसा । एगं च गहसहस्सं छप्पणं धायइंसडे ॥१॥
अट्ठेव सतसहस्सा तिण्णिसहस्साइं सत्तय सत्ताइं । धायइंसडे दीवे तारागणकोडिकोडीणं ॥२॥
२६२. बायालीसं चंदा बायालीसं च दिणकरा दित्ता । कालोदहिंमि एते चरंति संबद्धलेसागा ॥१॥
णक्खत्ताणं सहस्सं एगमेव छावत्तरं च सतमण्णं । छच्च सया छप्पणवइ महग्गहा तिण्णि य सहस्सा ॥२॥
अट्ठावीसं कालोदहिंमि बारस य सहस्साइं । णव य सया पण्णासा तारागणकोडिकोडीणं ॥३॥
२६३. बावत्तरिं च चंदं बावत्तरिमेव दिणकरा दित्ता । पुक्खरवरदीवट्ठे चरंति एते पभासंता ॥१॥
तिण्णिय सत्ता छतीसा छच्च सहस्सा महग्गहाणं तु । णक्खत्ताणं तु भवे सोलाइं दुवे सहस्साइं ॥२॥
अडयाल सय सहस्सा बावीसं खलु भवे सहस्साइं । दो य सतपुक्खरवट्ठे तारागणकोडिकोडीणं ॥३॥

[सू. प्र. १६ प्राभृत सू. १००]

२६४. बत्तीसं चंदसतं बत्तीसं चैव सूरियाण सतं । सयलं माणुसलोए चरति एते पभासंता ॥
एकारसयसहस्सा छस्सिय सोला महग्गहाणं तु । छद्दसता छण्णउया पक्खत्ता तिण्णिय सहस्सा ॥
अट्ठासीई चत्ताई सतसहस्साई मणुयलोयंमि । सत्त य सता अणूणा तारागणकोडिकोडीणं ॥
२६५. एवतियं तारगं जं षण्णियं माणुसंमि लोगमि । चारं कलंबुयापुप्फसंठित्तं जोतिसं चरति ॥
२६६. एसो तारापिंडो सव्वसमासेण मणुयलोयमि । बहिता पुण ताराओ जिणेहिं षण्णिया असंखेज्जाओ ॥

[सू० प्रज्ञ० प्राभृत]

२६७. अभिर्ई सवण षणिद्वा सयभिसया दोय हंति भद्रवया । रेवइ अस्सिणि भरणि य कत्तिया रोहिणी चेव ॥

રેવતી, અશ્વિની, ભરણી, કૃતિકા, રોહિણી, મૃગશીર્ષ, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, આશ્લેષા, મઘા, પૂર્વાશ્લવ્ણી, ઉત્તરાશ્લવ્ણી, હસ્તા, ચિત્રા, સ્વાતિ, વિશાખા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, મૂળ, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા.

॥ મનુષ્યક્ષેત્રમાં ગ્રહ-નક્ષત્ર-તારા સંખ્યા યંત્રક ॥

દ્વીપ-સમુદ્ર નામ	ચન્દ્ર સંખ્યા	ગ્રહપરિવાર	નક્ષત્ર પરિવાર	તારા પરિવાર
જંબૂદ્વીપના	૨ ચન્દ્રનો પરિવાર	૧૭૬	૫૬	૧૩૩૮૫ ક્રોડાક્રોડી
લવણસમુદ્રના	૪ „ „	૩૫૨	૧૧૨	૨૬૭૮૦૦ „
ધાતકીખંડના	૧૨ „ „	૧૦૫૬	૩૩૬	૮૦૩૭૦૦ „
કાલોદધિસમુદ્રના	૪૨ „ „	૩૬૮૬	૧૧૭૬	૨૮૧૨૮૫૦ „
પુષ્કરાર્ધ દ્વીપના	૭૨ „ „	૬૩૩૬	૨૦૧૬	૪૮૨૨૨૦૦૦ „

એ જ પ્રમાણે ગ્રહોનાં નામો—^{૨૬૮}અંગારક, વિકાલક, ^{૨૬૯}લોહિત્યક, શનૈશ્વર, આધુનિક, પ્રાધુનિક, કણ, કણક, કણકણક, કણવિતાનક, કણસંતાનક, સોમ, સહિત, આશ્વાસેન, કાર્યોપગ, કર્બુટક, અજકરક, દુદુભક, શંખ, શંખનાભ, શંખવર્ણભ, કંસ, કંસનાભ, કંસવર્ણભ, નીલ, નીલાવભાસ, રૂપી, રૂપ્યવભાસ, ભસ્મ, ભસ્મકરાશિ, તિલ, તિલપુષ્પવર્ણ, દક, દકવર્ણ, કાય, વંધ્ય, ઇન્દ્રાગ્નિ, ધૂમકેતુ, હરિ, પિંગલ, બુધ, શુક, બૃહસ્પતિ, રાહુ, અગસ્તિ, માણવક, કામસ્પર્શ, ધુર, પ્રમુખ, વિકટ, વિસંધિકલ્પ, પ્રકલ્પ, જટાલ, અરૂણ, અગ્નિ, કાળ, મહાકાળ, સ્વસ્તિક, સૌવત્સિક, વર્ધમાનક, પ્રલંબક, નિત્યાલોક, નિત્યોદ્યોત, સ્વયંભૂ, અવભાસ, શ્રેયસ્કર, ખેમંકર, આભંકર, પ્રભંકર, અરજા, વિરજા, અશોક, વીતશોક, વિમલ, વિવર્ત, વિવત્સ, વિશાલ, શાલ, સુવ્રત, અનિવૃત્તિ, એકજટી, દ્વિજટી, કરિક, કર, રાજાગલ, પુષ્પકેતુ, અને ભાવકેતુ, એ પ્રમાણે અઠ્ઠાશી ગ્રહો છે. [૮૧]

॥ इति प्रस्तुतभवनद्वारे तृतीयज्योतिषीनिकायवर्णनम् ॥

મિગસર અદ્વાય પુણવ્યસૂ ય પુસો ય તહસિલેસાય । મઘ પુવ્વફગ્ગુણી ઉત્તરાહત્યો ય ચિત્તાય ॥
 સાઈ બિસાઠા અણુરાહ ચેવ જેઠા તહેવ મૂલો ય । પુવ્વુત્તરા અસાઢા ય જાણ નક્ષત્તનામાણિ ॥
 ૨૬૮. ઇંગાલે બિયાલયે લોહિયંકે સળિચ્છરે ચેવ । આહુણિણે પાહુણિણે કળગસનામાવિ પંઢે વ ॥૧॥
 સોમે સહિણે અસ્સામણે ય કઝોવયણે ય કવ્વરણ । અયકરદુદુંભણે વિ ય સંખંસનામાવિ તિત્રેવ ॥૨॥
 તિત્રેવ કંસનામા નીલે રૂપી ય હુંતિ વત્તારિ । ખાસા તિલ પુપ્ફવળ્ણે દગવળ્ણે કાલબંધે ય ॥૩॥
 ઇંદગ્ગી ધૂમકેઠ હરિ પિંગલે બુધે ય સુકે ય । વહસઈ રાહુ અગત્તી માણવણે કામપાસે ય ॥૪॥
 ધુરણે પમુહે વિયડે વિ સંધિકપ્પે તહા પડલ્લે ય । જહિયાલણે અરુણે અગ્ગિલકાલે મહાકાલેયા ॥૫॥
 સોલ્લિય ય સોવલ્લિયણે વડ્ડમાણગ તહા પલંબે ય । ણિચ્છાલોણે ણિચ્છુજ્જોણે સયપંખે ચેવ ઓખાસે ॥૬॥
 સેયંકર લેમંકર આમંકર પમંકરે ય બોદ્ધવ્વે । અરણે વિરણે ય તહા અસોગ તહ વીઅસોગે ય ॥૭॥
 વિમલે વિતતવિવલ્લે વિસાલ તહ સાલ સુવણે ચેવ । અણિયટ્ટી ઇગજડી ય હોઈ વિયટ્ટિ ય બોદ્ધવ્વે ॥૮॥
 કર કરિણરાયગલ બોદ્ધવ્વે પુપ્ફભાવકેઠ ય । અઢ્ઢાસીઙ્ગહા લલુ નાયવ્વા આણુપુવ્વિણે ॥૯॥
 'વિમલે' એ નામ સૂર્યપ્રશસ્તિની મૂલ ટીકામાં નથી તેથી પાઠાંતર સંભવે છે. તત્ત્વ જ્ઞાની જાણે.
 ૨૬૯. લોહિતાક્ષ-લોહિતાંક.

પ્રથમ સ્વયં પ્રકાશમાન સૂર્ય (૧ગ્રહ) વિમાન અંગેની ૮૦ બાબતોની તારવણી

નોંધ—જેન ખગોળના નિયમ મુજબ જંબૂદ્વીપમાં કે આપણે ત્યાં બે સૂર્યો સામસામી ગતિ કરે છે અને બન્ને સૂર્યો ચોવીશે કલાક જંબૂદ્વીપના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રકાશ આપતા હોય છે. આપણા ભરતક્ષેત્રમાં પ્રકાશની લંબાઈને મર્યાદા છે એટલે એક પ્રકાશ દૂર જાય અને બીજા સૂર્યનો પ્રકાશ જ્યાં સુધી આવી ન પહોંચે ત્યાં સુધીના વચગાળાના સમયમાં અંધકાર રહે છે. જેને આપણે રાત્રિ કહીએ છીએ. જંબૂદ્વીપમાં પ્રકાશ બે સૂર્યનો પડે છે અને તેથી ભરતક્ષેત્રમાં પ્રકાશ એકાંતરે બદલાએલી સૂર્ય આપતો હોય છે.

૧. સૂર્ય, ચન્દ્રનું પ્રથમ આભ્યન્તર મંડલ મેરુપર્વતથી દૂર કેટલું ? ૪૪૮૨૦ યો.
૨. સૂર્ય, ચન્દ્રનું સર્વ બાહ્ય મંડલ મેરુપર્વતથી દૂર કેટલું ? ૪૫૩૩૦ યો.
૩. સૂર્ય, ચન્દ્ર અને નક્ષત્રનું સર્વ મંડલનું ક્ષેત્ર કેટલું ? $૫૧૦\frac{૪૮}{૬૧}$ યો.
૪. જંબૂદ્વીપમાં સૂર્યમંડલક્ષેત્ર અને ચન્દ્રમંડલક્ષેત્રનો ચક્રવાલ વિષ્કમ્ભ— ૧૮૦ યો.
૫. પ્રત્યેકમંડલનો ચક્રવાલ વિષ્કમ્ભ અને સૂર્યવિમાન વિષ્કભ— ૪૮/૬૧ યો.
૬. એક સૂર્યમંડલથી બીજા સૂર્યમંડલનું અંતર કેટલું ? તો— ૨ યો.
૭. પહેલા આભ્યન્તર મંડલનો વિષ્કમ્ભ તથા તે જ મંડલે એક સૂર્યથી બીજા સૂર્ય વચ્ચે એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્ર વચ્ચેનું અંતર— ૮૮૬૪૦ યો.
૮. સર્વબાહ્ય—છેલ્લા મંડલનો વિષ્કમ્ભ અને એ મંડલે વર્તતું સૂર્ય સૂર્ય વચ્ચેનું ચન્દ્ર ચન્દ્ર વચ્ચેનું અંતર— ૧૦૦૬૬૦ યો.
૯. સર્વ પ્રથમ મંડલનો પરિધિ ૩૧૫૦૮૮ યો.
૧૦. સર્વબાહ્યમંડલનો પરિધિ ૩૧૮૩૧૫ યો.
૧૧. સૂર્યનાં કુલ મંડલો કેટલાં ? ૧૮૪
૧૨. જંબૂદ્વીપમાં કેટલા પડે ? ૬૫
૧૩. લવણસમુદ્રમાં કેટલા પડે ? ૧૧૮
૧૪. મેરુપર્વતનો વિષ્કમ્ભ કેટલો ? ૧૦૦૦૦ યો.
૧૫. મેરુપર્વતનો પરિધિ—ઘેરાવો કેટલો ? ૩૧૬૨૩ યો.
૧૬. ૧૮૪ મંડલોમાં પ્રત્યેક મંડલ વચ્ચે અંતરવૃદ્ધિ કેટલી ? $૨\frac{૪૮}{૬૧}$
૧૭. પ્રથમ મંડલથી લઈને સર્વ બાહ્યમંડલ સુધીમાં પ્રત્યેક મંડલે સૂર્ય સૂર્યની

૧. જ્યોતિષ ચક્રમાં સીધી રીતે સૂર્યને ગ્રહ તરીકે સંબોધવાની આપણે ત્યાં પ્રથા નથી પણ બીજી અપેક્ષાએ તેને ગ્રહથી ઓળખાવીએ પણ છીએ. જેમકે શાન્તિસ્નાત્ર નામના અનુષ્ઠાનમાં નવગ્રહપૂજન કરવામાં આવે છે. એ નવગ્રહના પાટલામાં બીજા ગ્રહો સાથે સૂર્ય ચન્દ્રના આકારો પણ હોય જ છે. છતાં સમુચ્ચયે એ પાટલાને ‘ગ્રહનો પાટલો’ આ શબ્દથી સંબોધીએ છીએ જ. આ પાટલામાં મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ પણ બનાવેલા હોય છે. વહેવારમાં શુક્રને ગ્રહ નહીં પણ ‘શુક્રનો તારો’ આમ શુક્ર ગ્રહ હોવા છતાં તારાથી વહેવાર કયાં નથી કરતા ? અને નવેયના બનેલા પાટલાના પૂજનને ‘નવગ્રહ પૂજન’ તરીકે બોલીને બધાયને ગ્રહ તરીકે પણ ઉદ્બોધન કરીએ જ છીએ.

- અંતરવૃદ્ધિ કેટલી ? $\frac{૫૩૫}{૬૧}$ યો.
૧૮. સર્વાભ્યન્તર મંડલે સૂર્ય હોય ત્યારે દિવસ કેટલાં મુહૂર્તનો હોય ? ૧૮ મુહૂર્તનો
[૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ એટલે કર્ક સંક્રાન્તિનો પહેલો દિવસ]
૧૯. સર્વ બાહ્ય મંડલે સૂર્ય હોય ત્યારે દિવસ કેટલા મુહૂર્તનો હોય ? ૧૨ મુહૂર્તનો
[૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ એટલે મકરસંક્રાન્તિનો પ્રથમ દિવસ]
૨૦. સર્વાભ્યન્તર મંડલમાંથી સૂર્ય સર્વ બાહ્ય જાય ત્યારે પ્રત્યેક મંડલે કેટલું દિનમાન ઘટે ? $\frac{૨}{૬૧}$ ભાગ.
૨૧. સર્વબાહ્યથી સર્વાભ્યન્તરે આવે ત્યારે દિનમાન વધતું જાય તો કેટલું ? $\frac{૨}{૬૧}$
૨૨. સર્વાભ્યન્તર મંડલે સૂર્ય ગતિ કરતો હોય (કર્ક સંક્રાન્તિના પહેલા દિવસે) ત્યારે રાત્રિ કેટલા મુહૂર્તની ? ૧૨
૨૩. સર્વબાહ્યમંડલે સૂર્ય ગતિ કરતો હોય ત્યારે રાત્રિ કેટલા મુહૂર્તની ? (આ રાત્રિ એટલે મકરસંક્રાન્તિનો દિવસ) અને રાત્રિની હાનિવૃદ્ધિનું પ્રમાણ પ્રતિમંડલે કેટલું ? ૧૮

તાપ ક્ષેત્ર અને તમઃ— *અંધકાર ક્ષેત્રની નોંધ

(એમાં પ્રથમ સર્વાભ્યન્તર મંડલની વાત)

૨૪. પ્રથમ મંડલે સૂર્ય હોય ત્યારે—એટલે કર્ક સંક્રાન્તિના પહેલા દિવસે મેરુને સ્પર્શીને રહેલા તાપક્ષેત્રનો વર્તુલાકારે માપ વિસ્તાર કેટલો ? $૮૪૮૬\frac{૯}{૧૦}$ યો.
૨૫. પ્રથમ મંડલે એ જ દિવસે મેરુસ્પર્શીને રહેલ અંધકારનો વિષ્કમ્ભ કેટલો ? $૬૩૨૪\frac{૬}{૧૦}$ યો.
૨૬. પ્રથમ મંડલે ગતિ કરતાં સૂર્યનો પ્રથમ મંડલે જ તાપવિષ્કંભ— $૮૪૫૨૬\frac{૪૨}{૬૦}$ યો.
૨૭. પ્રથમ મંડલે જ તમઃ—અંધકાર વિષ્કમ્ભ— $૬૩૦૧૭\frac{૪૮}{૬૦}$ યો.
૨૮. પ્રથમ મંડલે સૂર્ય હોય ત્યારે જંબૂદ્વીપના કિનારા પાસે તાપ વિષ્કંભ— $૮૪૮૬૮\frac{૧૦}{૧૦}$ યો.
૨૯. પ્રથમ મંડલે સૂર્ય હોય ત્યારે જંબૂદ્વીપના કિનારા પાસે તમઃ વિસ્તાર— $૬૩૨૪૫\frac{૬}{૧૦}$ યો.

[હવે સર્વ બાહ્યમંડલની વાત]

૩૦. બાહ્યમંડલ સ્થળે જ તાપ વિષ્કમ્ભ કેટલો ? $૮૫૪૮૪\frac{૧}{૨}$ યો.
૩૧. બાહ્યમંડલ સ્થળે જ તમઃ વિષ્કમ્ભ કેટલો ? ૬૩૬૬૩ યો.
૩૨. સર્વ બાહ્યમંડલે સૂર્ય હોય ત્યારે પહેલાં મંડળે તાપમાન કેટલું ? $૬૩૦૧૭\frac{૪૮}{૬૦}$ યો.
૩૩. સર્વ બાહ્યમંડલે સૂર્ય હોય ત્યારે મેરુને સ્પર્શીને તાપવિષ્કમ્ભ કેટલો હોય ? $૬૩૨૪\frac{૬}{૧૦}$ યો.
૩૪. સર્વ બાહ્યમંડલે સૂર્ય ફરતો હોય ત્યારે જંબૂદ્વીપના છેડે તાપ વિસ્તાર— $૬૩૨૪૫\frac{૬}{૧૦}$ યો.
૩૫. કોઈ પણ મંડલે સૂર્ય ગતિ કરતો હોય ત્યારે પ્રકાશક્ષેત્રની લંબાઈ— $૭૮૩૩૩\frac{૧}{૩}$ યો.

★ ઉદયાસ્તનું અંતર અને પ્રકાશક્ષેત્ર, તાપક્ષેત્ર પ્રમાણે જ સમજી લેવું.

૩૬. ફક્ત જંબૂદ્વીપમાં તે લંબાઈ કેટલી હોય છે ?	૪૫૦૦૦ યો.
૩૭. લવણસમુદ્ર તરફ પ્રકાશ ક્ષેત્રની લંબાઈ કેટલી ?	૩૩૩૩૩ $\frac{૧}{૨}$ યો.
૩૮. સર્વાભ્યન્તરમંડલમાં સૂર્યના કિરણનો ઉત્તર વિસ્તાર કેટલો ?	૪૪૮૨૦ યો.
૩૯. સર્વાભ્યન્તરમંડલમાં સૂર્યના કિરણનો દક્ષિણ વિસ્તાર કેટલો ?	૩૩૫૧૩ યો.
૪૦. સર્વ બાહ્ય મંડલ સ્થાને કિરણોનો વિસ્તાર—	૩૧૮૩૧ $\frac{૧}{૨}$ યો.
૪૧. આભ્યન્તર મંડલના પ્રથમ મંડલની પરિધિનો દશાંશભાગ કેટલો ?	૩૧૫૦૮ $\frac{૯}{૧૦}$ યો.
૪૨. સર્વ બાહ્યમંડલે પરિધિનો દશાંશ ભાગ કેટલો ?	૩૧૮૩૧ $\frac{૫}{૧૦}$ યો.
૪૩. સૂર્ય વિમાનોના કિરણની ઉપરના ભાગે લંબાઈ કેટલી ?	૧૦૦ યો.
૪૪. સૂર્ય વિમાનોના કિરણની નીચેના ભાગે લંબાઈ કેટલી ?	૧૮૦૦ યો.
૪૫. પ્રથમ મંડલે પ્રારંભના સ્થાને સૂર્યની મુહૂર્ત ગતિ કેટલી ?	૫૨૫૧ $\frac{૨૮}{૬૦}$ યો.
૪૬. સર્વ બાહ્ય એટલે સૂર્યના અંતિમ મંડલે મુહૂર્ત ગતિ—	૫૩૦૫ $\frac{૧૫}{૬૦}$ યો.
૪૭. દરેક મંડલે દક્ષિણાયન કાળમાં પ્રતિમંડલે મુહૂર્તગતિની વૃદ્ધિ કેટલી ?	$\frac{૧૮}{૬૦}$ યો.
૪૮. દરેક મંડલે ઉત્તરાયણ કાળમાં પ્રતિમંડલે મુહૂર્તગતિની હાનિ કેટલી ?	૧૭ $\frac{૩૮}{૬૦}$ યો.
૪૯. પહેલા મંડળે (કર્ક સંક્રાંતિ પ્રથમ દિવસ) ત્યારે ઉદય—અસ્ત વચ્ચેનું અંતર—	૧૮૪૫૨૬ $\frac{૪૨}{૬૦}$ યો.
૫૦. સર્વ બાહ્યમંડલે મકરસંક્રાંતિ દિવસે સૂર્યનું ઉદયાસ્ત અંતર—	૬૩૬૫૧૮૩૧ $\frac{૧}{૨}$ યો.
૫૧. પ્રથમ મંડલે સૂર્ય કેટલો દૂરથી દેખી શકાય ?	૪૭૨૬૩ $\frac{૨૧}{૬૦}$ યો.
૫૨. સર્વ બાહ્યમંડલે દષ્ટિપથ પ્રમાણ—	૩૧૮૩૧ $\frac{૧}{૨}$ યો.
૫૩. સૂર્યના મંડલો ૧૮૪, પ્રતિ મંડલે સૂર્યવિમાન જે જગ્યા રોકે તેનો સરવાળો કેટલો ?	૧૪૪ $\frac{૪૮}{૬૧}$ યો.
૫૪. સૂર્યમંડલોનાં જે આંતરા (૧૮૩) તેનું ક્ષેત્ર—	૩૬૬ યો.
૫૫. ૧૮૪ મંડલના આંતરા કેટલાં ?	૧૮૩ યો.
૫૬. નક્ષત્ર ક્ષેત્રાંશને સૂર્ય એક અહોરાત્રિમાં કેટલું સ્પર્શે ?	૧૫૦ યો.
૫૭. સૂર્યને એક મંડળ ફરીને પુરું કરતાં કેટલો સમય લાગે ?	૬-૩૦-મુ.
૫૮. સૂર્યનો નક્ષત્ર ભોગકાળ કેટલા દિવસનો ?	(એક વરસ) ૩૬૬ દિવસ
૫૯. એક યુગ કેટલી અહોરાત્રિનો થાય ?	૧૮૩૦
૬૦. એક યુગ કેટલા સૂર્યસંવત્સરનો થાય ?	૫
૬૧. એક સૂર્યમાસની અહોરાત્રિઓ—	૩૦૫
૬૨. એક યુગમાં કેટલા સૂર્યમાસો થાય—	૭૦ ૩૭

૧. આ જ માપ દષ્ટિપથનું સમજવું.

૬૩. સૂર્યના ઉત્તરાયણ કે દક્ષિણાયનની અહોરાત્રિઓ કેટલી ?	૧૮૩
૬૪. એક ઋતુમાં કે કેકમાંસની અહોરાત્રિઓ—	૩૦
૬૫. સૂર્ય એક મુહૂર્તમાં કેટલાં નક્ષત્ર ક્ષેત્રાંશને અતિક્રમે—	૫
૬૬. એક યુગના સૂર્યાયનને કેટલાં થાય ?	૧૦
૬૭. એક યુગમાં સૂર્યપર્વો (પક્ષ)—કેટલાં ?	૧૨૦
૬૮. એક સૂર્યમુહૂર્તમાં ચન્દ્રમુહૂર્તોનું પ્રમાણ શું ?	$૧૩\frac{૩}{૫}$
૬૯. સૂર્યાયનના આરંભ દિવસે ૧ યુગમાં કેટલા ?	૧૦
૭૦. એક યુગમાં સૂર્યને સર્વ નક્ષત્રોનો ભોગ કેટલીવાર—	પાંચવાર
૭૧. ૨૯ નક્ષત્રમાં પહેલું સૂર્ય નક્ષત્ર કયું ?	પુષ્ય

જંબૂદ્વીપ આશ્રીને

૭૨. જંબૂદ્વીપનો વિષ્કમ્ભ—	૧ લાખ યો.
૭૩. જંબૂદ્વીપનો પરિધિ—ઘેરાવો—	સાધિક ૩૧૬૨૨૭ યો.
૭૪. જંબૂદ્વીપની પરિધિનો દશાંશ ભાગ કેટલો થાય ?	$૩૧૬૨૨\frac{૭}{૧૦}$ યો.
૭૫. જંબૂકિનારે તાપવિષ્કમ્ભ (સર્વ બાહ્યમંડલે)	$૬૩૨૪૫\frac{૬}{૧૦}$ યો.
૭૬. જંબૂકિનારે તમઃ અંધકાર વિષ્કમ્ભ—	$૯૪૮૬૮\frac{૨}{૧૦}$ યો.
૭૭. તેનો ઉત્તર દિશામાં કિરણનો ફેલાવો કેટલો ?	૪૫૩૩૦ યો.
૭૮. સૂર્યના ગ્રહણનો જઘન્ય અંતર કાલ—	૬ મહિના
૭૯. સૂર્યના ગ્રહણનો ઉત્કૃષ્ટ અંતર કાલ—	૪૯ વર્ષ
૮૦. એક સૂર્ય એક યુગના કાલમાં પોતાના કેટલા મંડલાધને પૂર્ણ કરે ?	૧૮૩૦

સ્વયંપ્રકાશમાન ચન્દ્ર [ગ્રહ] વિમાન અંગેની માહિતીની નોંધો

✽ ઉપરાંત ગ્રહ, નક્ષત્રો અંગેની ૬૧ નોંધો ✽

નોંધ—આજનું વિજ્ઞાન, ચન્દ્ર સ્વયંપ્રકાશમાન છે એમ નથી માનતું. સૂર્યના પ્રકાશથી જ તે પ્રકાશિત થાય છે એમ માને છે. જૈનદર્શન તેને સ્વયં પ્રકાશમાન માને છે. પ્રકાશ તેના વિમાનનો—એટલે તેને રહેવાના ઘરનો છે. જંબૂદ્વીપમાં સૂર્યની જેમ જ બે ચન્દ્ર દ્વીપને કે ભરતક્ષેત્રને વારાફરતી એકાંતરે પ્રકાશિત કરે છે. આપણે એકાંતરે અલગ અલગ ચન્દ્રના પ્રકાશને જોઈએ છીએ. તે વાત બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવી.

જો કે સૂર્ય અંગેની ઉપર નોંધેલી બાબતોમાં ચન્દ્રની થોડી વિગતો આવી ગઈ છે. પણ અહીં ફરીથી સ્વતંત્ર રીતે તે આપીને, સાથે અવશિષ્ટ ઘણી અન્ય હકીકતો અહીં આપીએ છીએ.

૧. ચન્દ્રનું પ્રથમ આભ્યન્તર મંડલ મેરુ પર્વતથી દૂર કેટલું ?	૪૪૮૨૦ યો.
૨. ચન્દ્રનું સર્વથી બાહ્ય એટલે અંતિમ ૧૫મું મંડલ કેટલું દૂર ?	૪૫૩૩૦ યો.
૩. ચન્દ્રનું સર્વમંડલક્ષેત્ર ચક્રવાલ વિષ્કમ્ભે કેટલું ?	$૫૧૦\frac{૪૮}{૬૧}$ યો.

૪. જંબૂદ્વીપની અંદર ચક્રવાલ વિષ્કમ્ભથી ચન્દ્ર મંડલનું ક્ષેત્ર—	૧૮૦ યો.
૫. લવણસમુદ્રમાં ચક્રવાલ વિષ્કમ્ભ ક્ષેત્રમાન—	૩૩૦ $\frac{૪૮}{૬૧}$ યો.
૬. સર્વથી પહેલા જ ચન્દ્રમંડલનો પરિધિ (ગોળ ઘેરાવો) કેટલો ?	૩૧૫૦ $\frac{૮૮}{૮૮}$ યો.
૭. પ્રત્યેક ચન્દ્રમંડલનું વિમાનથી રોકાયેલું ક્ષેત્ર કેટલું ?	$\frac{૫૬}{૭૧}$ યો.
૮. પહેલા ચન્દ્રમંડલનો પરિધ.	૩૧૫૦ $\frac{૮૮}{૮૮}$ યો.
૯. પહેલાં ચન્દ્રમંડલનો વિષ્કમ્ભ—	૮૮૬૪૦ યો.
૧૦. પહેલાં ચન્દ્રમંડલે એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રનું અંતર—	૮૮૬૪૦ યો.
૧૧. સર્વબાહ્ય (એટલે છેલ્લા ૧૫ માં) મંડલે ચન્દ્ર ચન્દ્રને અંતર—	૧૦૦૬૭૦ યો.
૧૨. સર્વબાહ્ય—પંદરમાં મંડલનો વિષ્કમ્ભ પરિધિ (ઘેરાવો)—	૩૧૮૩૧૫ યો.
૧૩. પ્રત્યેક ચન્દ્રનું મંડલ પૂર્વના ચન્દ્રમંડલથી કેટલું દૂર હોય ?	૩૬ યો. ૨૫ $\frac{૪}{૭૬૧}$ યો.
૧૪. ચન્દ્રના પ્રત્યેક મંડલની અંતરવૃદ્ધિ કેટલી ?	" "
૧૫. ચન્દ્ર-ચન્દ્રને આંતર વૃદ્ધિ કેટલી ?	૭૨ યો. ૫૧ $\frac{૧}{૭૬૧}$ યો.
૧૬. કર્કસંક્રાંતિના પ્રથમ દિવસે મેરુ પાસે ચન્દ્ર પ્રકાશનો વિષ્કમ્ભ—	૬૩૨૪ $\frac{૬}{૧૦}$ યો.
૧૭. કર્કસંક્રાંતિના આઠ દિવસે પહેલા મંડલની જગ્યાએ પ્રકાશ વિસ્તાર—	૬૩૦૧૭ $\frac{૪૮}{૬૦}$ યો.
૧૮. મકરસંક્રાંતિના પહેલા દિવસે પ્રથમ મંડલે પ્રકાશ વિષ્કમ્ભ—	૮૪૫૨૬ $\frac{૪૨}{૬૦}$ યો.
૧૯. મકરસંક્રાંતિના પહેલા દિવસે સર્વબાહ્ય મંડલે પ્રકાશ—	૮૫૪૮૪ $\frac{૧}{૨}$ યો.
૨૦. કર્કસંક્રાંતિના પહેલા દિવસે જંબૂદ્વીપને છેડે પ્રકાશ વિષ્કમ્ભ—	૬૩૨૪૫ $\frac{૬}{૧૦}$ યો.
૨૧. મકરસંક્રાંતિના પહેલા દિવસે જંબૂદ્વીપનારે પ્રકાશ વિષ્કમ્ભ—	૮૪૮૬૮ $\frac{૨}{૧૦}$ યો.
૨૨. ચન્દ્રપ્રકાશની સંપૂર્ણ લંબાઈ—	૭૮૩૩૩ $\frac{૧}{૩}$ યો.
૨૩. એમાં જંબૂદ્વીપમાં પ્રકાશની લંબાઈ—	૪૫૦૦૦ યો.
૨૪. લવણ સમુદ્રમાં પ્રકાશની લંબાઈ—	૩૩૩૩૩ $\frac{૮}{૩}$ યો.
૨૫. એક ચન્દ્રનું વિમાન કેટલું ક્ષેત્ર રોકે ?	૧૩ $\frac{૪૭}{૬૧}$ યો.
૨૬. ચન્દ્રનાં કુલ મંડલો કેટલાં ?	૧૫
૨૭. એમાં જંબૂદ્વીપમાં કેટલાં ?	૫
૨૮. અને લવણ સમુદ્રમાં કેટલાં ?	૧૦
૨૯. ચન્દ્રનાં પંદર મંડલનાં આંતર કેટલાં ?	૧૪
૩૦. એક આંતરાનું પ્રમાણ કેટલું ?	૩૫૩૦૪ $\frac{૫}{૫}$
૩૧. ચન્દ્રની એક મુહૂર્તમાં ગતિ કેટલી ?	૫૦૭૩ $\frac{૭૭૪૪}{૧૩૭૨૫}$
૩૨. સર્વબાહ્ય મંડલે તેની મુહૂર્તગતિ કેટલી ?	સાધિક ૫૧૨૫ યો.

૩૩. કંઈક ન્યૂન ($\frac{૩૧}{૮૧૫}$) એવું મંડલાર્ધ પૂર્ણ કરવા કેટલો સમય જોઈએ ?	૧ અહોરાત્રિ
૩૪. એક મંડલાર્ધ પૂર્ણ કરવા માટે કેટલાં મુહૂર્તો જોઈએ—	૩૧૧, $\frac{૧૧}{૨}$
૩૫. સંપૂર્ણ મંડલો કેટલા દિવસમાં પૂર્ણ કરે—	$૨\frac{૩૧}{૪૪૨}$ દિવસ
૩૬. ચન્દ્રને એક મંડલ પુરું કરવામાં કેટલાં મુહૂર્તો થાય ?	$૬\frac{૨૩}{૨૨૧}$
૩૭. ચન્દ્રને અર્ધમંડલ પુરું કરવામાં કેટલાં મુહૂર્તો થાય ?	૩૨, $૨\frac{૮}{૪૨૮}$
૩૮. ચન્દ્રને સર્વમંડલોનો અડધો ભાગ પૂરો કરવા કેટલા દિવસો જોઈએ ?	$૩૧\frac{૨૩}{૪૬૨}$

બીજી કેટલીક વિગતો

૩૯. નક્ષત્ર અને ચન્દ્ર બંનેની કયા મંડલોમાં સાથે ચાર ગતિ હોય ?	૧, ૩, ૬, ૭, ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૫
૪૦. કયા મંડલે એકલા ચન્દ્રનો જ ચાર હોય ?	૨, ૪, ૫, ૯, ૧૨, ૧૩, ૧૪
૪૧. નક્ષત્ર સૂર્ય અને ચન્દ્ર ત્રણેયનો ચાર કયા મંડલે હોય ?	૧, ૩, ૧૧, ૧૫
૪૨. જે મંડલો સ્થાને સૂર્યનો બીલકુલ ચાર ન હોય તે કયા ?	૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦
૪૩. એક તિથિ કેટલા મુહૂર્તની થાય ?	$૨૮\frac{૩૨}{૬૨}$ મુની
૪૪. એક ચાન્દ્રમાસ કેટલી અહોરાત્રિનો હોય ?	$૨૮\frac{૩૨}{૬૨}$ મુની
૪૫. ચન્દ્ર ગ્રહણનો જઘન્ય અંતરકાલ કેટલા માસનો—	૬
૪૬. ચન્દ્ર ગ્રહણનો ઉત્કૃષ્ટ અંતરકાલ કેટલા માસનો—	૪૨
૪૭. ચન્દ્રના બધાય નક્ષત્રોના ભોગ કાલના મુહૂર્તો કેટલા ?	$૮૧૮\frac{૨૭}{૬૭}$
૪૮. ચન્દ્રના બધાય નક્ષત્રોના ભોગ કાલના દિવસો કેટલા ?	$૨૭\frac{૨૧}{૬૭}$
૪૯. એક મુહૂર્તમાં ચન્દ્ર નક્ષત્રના કેટલા કોત્રાંશને અતિક્રમે	૬૭
૫૦. એક ચાંદ્રવર્ષના દિવસો કેટલા ?	૩૫૪ $\frac{૧૨}{૬૨}$
૫૧. એક ચાંદ્રાયનની અહોરાત્રિઓ કેટલી ?	$૧૩\frac{૪૪}{૬૭}$
૫૨. એક યુગમાં ચાંદ્રાયણો કેટલા ?	૧૩૪
૫૩. એક યુગમાં ચન્દ્ર પોતાના કેટલા મંડલાર્ધોને પૂર્ણ કરે—	૧૭૬૮
૫૪. એક યુગમાં ઋતુઓ કેટલી ?	૩૦
૫૫. એક યુગના મુહૂર્તો કેટલા—	૫૪૮૦૦
૫૬. એક ઋતુના દિવસો કેટલા—	૬૭
૫૭. એક ઋતુ સંવત્સર કેટલા દિવસોનો—	૩૬૭
૫૮. એક અભિવર્ધિત વર્ષના ચાંદ્રમાસ કેટલાં ?	૧૩
૫૯. ચન્દ્રભોગ્ય ૨૮ નક્ષત્રોમાંનું પહેલું નક્ષત્ર કયું ?	અભિજિત
૬૦. ગ્રહ વિમાનનો વિષ્કમ્બ કેટલો ?	૨ યો.
૬૧. નક્ષત્ર વિમાનનો વ્યાસ કેટલો ?	૧ ગાઉ

*

સંપ્રતિ પ્રગટપ્રભાવકશ્રીઅજાહરાપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

✱

જ્યોતિષીનિકાયાશ્રયી પાંચમું લઘુપરિશિષ્ટ-(૫)

૧. જ્યારે જ્યોતિષક ઈન્દ્રોને દેવાંગનાઓ સાથે દિવ્ય વિષયાદિ સુખોને ભોગવવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે પોતાની સભા મધ્યે વૃત્તાકારે એક બૃહદ્ સ્થાન વિકુર્વે (બનાવે) છે. તેવા ચક્રાકારવાળા સ્થાનની ઉપર સુંદર-રમણીય-મનોહર અને દિવ્ય ભાગ રહેલો હોય છે. જે ઉપર તે દેવો એક મોટો સુંદર પ્રાસાદ બનાવે છે. જે ૫૦૦ યો ૦ ઊંચો, ૨૫૦ યો ૦ વિસ્તૃત, દિવ્યપ્રભાના પૂંજવડે વ્યાપ્ત હોય છે. તે પ્રાસાદનો ઉપરનો ભાગ ચિત્રવિચિત્ર પદ્મ-લતા-ચિત્રામણોથી અત્યંત સુંદર અને દર્શનીય હોય છે, મણિરત્નોના સ્પર્શવાળો છે. એ પ્રાસાદ ઉપર આઠ યોજન ઊંચી એક મણિપીઠિકા હોય છે. તે મણિપીઠિકા ઉપર એક મોટી દેવશય્યા વિષયસુખાર્થે વિકુર્વે છે. જે શય્યા અત્યંત સુકોમળ-દિવ્ય-ઉત્તમોત્તમ હોય છે.

જે શય્યામાં ઈન્દ્ર પોતપોતાના પરિવાર યુક્ત સ્વપદ્મરાણીઓ સાથે ગાંધર્વ અને નાટ્યાનીક એ બે પ્રકારના અનીક યુક્ત આનંદ કરતો, નાટ્ય, ગીત, વાદ્યાદિક શબ્દોનાં મધુર નાદોવડે પ્રકુલિત થતો, અગ્રમણિષી-તેમજ તેણીએ પ્રેમ-ભક્તિથી, ઈન્દ્રના સુખાર્થે વિકુર્વેલાં બીજાં હજારો પ્રતિરૂપો સાથે, ઈન્દ્ર પણ સ્વ-વેદોપશમન કરવા તેટલાં જ રૂપોને વિકુર્વીને, તે દિવ્ય-સુમનોહર મનને અનુકૂલ એવી અત્યંત સુકોમળ દેવાંગનાઓ સાથે મનુષ્યની પેઠે સર્વાંગે યુક્ત થયો થકો, અંતે દેવાંગનાનાં શરીરોને બલ આપનારાં, કાન્તિને-કરનારાં વૈદ્ય જાતિનાં વીર્ય-પુદ્ગલોને પ્રક્ષોપતો થકો વિષયોપભોગથી નિવૃત્ત થાય છે.

આવી જ રીતે યથાયોગ્ય અન્ય નિકાયોમાં વિષયભોગ પ્રાસાદિકની વ્યવસ્થા વિચારવી.

૨. પૃષ્ઠ ૧૮૩ માં ચાલુ ટિપ્પણીમાં પાછળથી “વધુમાં એ પણ” એ પેરિગ્રાફ લખવામાં આવ્યો છે. તેમાં અન્ય દ્વીપ-સમુદ્રોમાં આદિ અને અંતના ૫૦ હજાર યોજન વર્જવાનો જે નિયમ છે, તે નિયમને બાજુએ રાખીને વિચારણા ચલાવી છે પરંતુ તેમ ન વિચારવું હિન્તુ આદિ અને અન્તના ૫૦ હજાર યોજન વર્જને બાકીના ક્ષેત્રમાં લાખ લાખ યોજનના અંતરે તે તે પંક્તિસંખ્યાને યથાયોગ્ય સંગત કરવી યુક્ત છે; જો તેમ ન વિચારીએ તો તે જ પેરિગ્રાફને અનુસારે તો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના અન્તિમ ભાગે (૫૦ હજાર યોજન વર્જવાનું બાજુએ રાખ્યું હોવાથી) એક પંક્તિ માનવી જ પડે અને જો તેમ માનીએ તો તેનો પ્રકાશ ક્યાં નાંખવો ? કારણકે સમુદ્રાન્તે અલોક શરૂ થાય છે, માટે તે વિચારણા યોગ્ય લાગતી નથી.

૩. આ જ્યોતિષચક્રના આધારે પ્રાણીઓને શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમાં સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય છે. તે અનુકૂળ રાશિમાં આવ્યા હોય તો સુખ અને પ્રતિકૂળ થયા હોય તો દુઃખ-પીડાઓને આપે છે માટે નિઃસ્પૃહ નિર્ગ્રન્થોને પણ પ્રવજ્યાદિ શુભ કાર્યો સૂર્ય-ચન્દ્ર-ગ્રહ-નક્ષત્રાદિ બલ જોઈને કરવાનું જાની મહર્ષિઓએ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

૪. ટિપ્પણી ૨૪૧ (પૃ. ૨૨૧) સૂર્ય-ચન્દ્રમાં પહેલું કોણ હોઈ શકે ? તેનો આ પરિશિષ્ટમાં ખુલાસો આપવાનો હતો પરંતુ તે વિષય વધુ ચર્ચિત હોવાથી બીજા પણ કેટલાક વિષયો સમજાવવા પડે અને ગ્રન્થ-વિસ્તાર વધતો જાય અને તેથી અહીં ખુલાસો આપેલ નથી.

॥ સમાપ્તં પંચમં પરિશિષ્ટં ॥

॥ ચતુર્થ વૈમાનિકનિકાયનું વર્ણન ॥

અવતરણ—પૂર્વે સૂર્ય-ચન્દ્રાદિ જ્યોતિષીનિકાય સંબંધી સવિસ્તર વર્ણન કરીને હવે બીજા 'ભવન' દ્વારમાં જ અવશિષ્ટ ચોથી વૈમાનિકનિકાય સંબંધી વર્ણન શરુ કરતાં ગ્રન્થકાર મહારાજ પ્રથમ બે ગાથા વડે પ્રતિકલ્પની વિમાનસંખ્યાનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.

વત્તીસડઢાવીસા બારસ અડ ચડ વિમાણલક્ષાઈં ।

પન્નાસ ચત્ત છ સહસ્સ, કમેણ સોહમ્માઈસુ ॥૬૨॥

દુસુ સયચડ દુસુ સયતિગ-મિગારસહિયં સયં તિગે હિદ્ધા ।

મજ્ઞે સત્તુત્તરસય-મુવરિતિગે સયમુવરિ પંચ ॥૬૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

દ્વાત્રિંશદષ્ટાવિંશતિઃ દ્વાદશાષ્ટ ચત્વારિ વિમાનલક્ષાણિ ।

પન્નાસાષ્ટચત્વારિંશત્ ષટ્સહસ્ત્રાણિ, ક્રમેણ સૌધર્માદિષુ ॥૬૨॥

દ્વયોરશતચતુષ્ટયં દ્વયોરશતત્રિકં, એકાદશસહિતં શતં ત્રિકેઽધસ્તાત્ ।

મધ્યે સપ્તોત્તરશતમુપરિત્રિકે શતમુપરિ પન્ચ ॥૬૩॥

શબ્દાર્થ—

વિમાણલક્ષાઈં=વિમાન લાખો

પન્નાસ=૫૨૫૨

ચત્ત=ચાલીસ

છ=છ

સહસ્સ=હજારો

સોહમ્માઈસુ=સૌધર્માદિકલ્પોમાં

દુસુ=બે દેવલોકમાં

સયચડ=ચારસો

સયતિગં=શતત્રિક [ત્રણસો]

મિગારસહિયં=અગિયાર સહિત

તિગેહિદ્ધા=ત્રિક હેઠલી

મજ્ઞે=મધ્યમે

સત્તુત્તરસયં=સપ્ત ઉત્તર-સો=૧૦૭

ઉવરિ તિગે=ઉપરની ત્રિકમાં

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્, ॥૬૨-૬૩॥

વિશેષાર્થ— પ્રથમ વૈમાનિક એટલે 'વિશિષ્ટપુણ્યૈર્જન્તુભિર્માન્યન્તે-ઉપમુજ્યન્તે' इति વિમાનાનિ, તેષુ મવા વૈમાનિકાઃ ।' વિશિષ્ટ પુણ્યશાલી જીવો વડે જે ભોગવવા યોગ્ય છે તે વિમાનો કહેવાય અને તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે વૈમાનિકો કહેવાય.

એ વૈમાનિકદેવનિકાય પૈકી પ્રથમ સૌધર્મ કલ્પમાં [વજ્રમય બનેલાં] ૩૨ લાખ વિમાનો છે, ઈશાનકલ્પે ૨૮ લાખ, સનત્કુમારકલ્પમાં ૧૨ લાખ, માહેન્દ્રે ૮ લાખ, બ્રહ્મકલ્પે ૪ લાખ, લાંતકકલ્પે ૫૦ હજાર, મહાશુકે ૪૦ હજાર, સહસ્ત્રારે ૬ હજાર, આનતપ્રાણત બન્નેના થઈને ૪૦૦, આરણ-અચ્યુત બન્ને કલ્પે થઈ ૩૦૦, નવગ્રૈવેયકાશ્રયી પહેલી ત્રણે ગ્રૈવેયકે થઈ ૧૧૧, મધ્યમ ગ્રૈવેયક ત્રિકે ૧૦૭ અને ઉપરિતન ગ્રૈવેયક ત્રિકે ૧૦૦ અને તેથી ઉપર અનુત્તર કલ્પે પાંચ વિમાન સંખ્યા છે.

વિશેષ એટલું સમજવું કે-ઉપર કહેલી સંખ્યા તે પુષ્પાવકીર્ણ અને આવલિકાગત બન્નેની સંયુક્ત સમજવી.

તે તે કલ્પગત વિમાનો ઉપર તે તે નિકાયના ઈન્દ્રનું આધિપત્ય હોય છે.

પ્રત્યેક ત્રાયજ્ઞિશક અને સામાનિકનું એક એક વિમાન હોય છે. ત્રાયજ્ઞિશક વિમાન કાંચનપ્રભરત્ન તેમજ કંચનમય ને સામાનિક વિમાનો શતકાન્તરત્નમય અને શતજ્વલરત્નમય હોય છે. [૮૨-૮૩]

॥ વૈમાનિકનિકાયમાં પ્રતિકલ્પમાં વિમાનસંખ્યા યંત્ર ॥

નામ * વિ. સં.	નામ * વિ. સં.	નામ * વિ. સં.
સૌધર્મકલ્પે ૩૨ લાખ	સહસ્રારે ૬ હજાર	સર્વભદ્રે
ઈશાનકલ્પે ૨૮ લાખ	આનત } ૪૦૦	સુવિશાલે } ૧૦૭
સનતુડકલ્પે ૧૨ લાખ	પ્રાણત }	સુમનસે }
માહેન્દ્રકલ્પે ૮ લાખ	આરણ } ૩૦૦	સૌમનસે }
બ્રહ્મકલ્પે ૪ લાખ	અચ્યુત }	પ્રિયંકરે }
લાંતકકલ્પે ૫૦ હજાર	સુદર્શનગ્રૌં ૧૧૧	આદિત્યે }
શુકકલ્પે ૪૦ હજાર	સુપાભદ્રગ્રૌં	અનુત્તરે } ૫
	મનોરમગ્રૌં	કલ્પે }

અવતરણ—પૂર્વે વૈમાનિક નિકાયમાં પ્રત્યેક કલ્પમાં કુલ વિમાનસંખ્યા કહી, હવે તે સમગ્ર સંખ્યાનો કુલ સરવાળો વૈમાનિક નિકાયે કેટલો પ્રાપ્ત થાય છે તે તથા ઈન્દ્રકવિમાન સંખ્યા કહે છે.

ચુલસીદ લક્ષ્મ સત્તા-ળવડ સહસ્તા વિમાણ તેવીસં ।

સવ્વગમુદ્ધલોગમ્મિ, ઇંદયા બિસદ્ધિ પયરેસુ ॥૬૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

ચતુરશીતિલક્ષાણિ સત્તનવતિઃ સહસ્ત્રાણિ વિમાનાનાં ત્રયોવિંશત્ ।

સર્વાગ્રમૂર્ધ્વલોકે, ઇન્દ્રકાઃ દ્વાષ્ટિઃ પ્રતરેષુ ॥૬૪॥

શબ્દાર્થ—

ચુલસીદલક્ષ્મ=ચોરશી લાખ
સત્તાળવડસહસ્તા=સત્તાશુ હજાર
તેવીસં=ત્રેવીશ
સવ્વગમં=સરવાળો

ઉદ્ધલોગમ્મિ=ઉર્ધ્વલોકમાં
ઇંદયા=ઈન્દ્રક વિમાનો
બિસદ્ધિ=બાસઠ
પયરેસુ=પ્રતરોમાં

ગાથાર્થ—વૈમાનિકમાં [આવલીગત અને પુષ્પાવકીર્ણ બન્ને વિમાનોની સમગ્ર સંખ્યાને એકઠી કરીએ ત્યારે] ૮૪૮૭૦૨૩ ની વિમાનસંખ્યા ઉર્ધ્વલોકે પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રત્યેક પ્રતરે ઇન્દ્રક વિમાન હોવાથી સર્વ પ્રતરોનાં ૬૨ ઇન્દ્રક વિમાનો થાય છે. ॥૮૪॥

વિશેષાર્થ—સુગમ છે. ફક્ત આ નિકાયમાં વિમાનસંખ્યા મયદ્વિત છે. અને ઇન્દ્રક વિમાનો સમગ્ર પ્રતરનાં મધ્યભાગે છે. [૮૪]

અવતરણ—પૂર્વે સમગ્ર નિકાયાશ્રયી વિમાનસંખ્યા બતાવી. હવે પ્રત્યેક કલ્પે તે વિમાનો કેવી રીતે રહેલાં છે અને પ્રતિકલ્પે વિમાનસંખ્યા કેટલી હોય ? તે જાણવા ‘યુક્તિ’ બતાવે છે.

ચતુર્દિસિ ચતુર્પંતીઓ, બાસદિવિમાણિયા પદમપયરે ।

ઉવરિ ઇક્કિકહીના, અણુત્તરે જાવ ઇક્કિકં ॥૬૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

ચતુર્દિશુ ચતુઃપદ્મકલ્પો, દ્વાષ્ટિવિમાનમયાઃ પ્રથમપ્રતરે ।

ઉપર્યેકિકહીના, અણુત્તરે યાવદેકેકમ્ ॥૬૫॥

ગાયાર્થ—પ્રત્યેક કલ્પે ચારે દિશામાં ચાર પંક્તિઓ હોય છે. તેમાં પ્રથમ પ્રતરે બાસઠ—બાસઠ વિમાનની ચાર પંક્તિઓ છે. ત્યારબાદ ઉપર જતાં પ્રથમ પ્રતરથી એકેક વિમાન (ચારે પંક્તિમાંથી) હીન હીન કરતાં જવું તે અણુત્તરે યાવત્ એકેક રહે ત્યાં સુધી. ॥૮૫॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વે ગાથા શૌદમાં વૈમાનિક નિકાયે કુલ બાસઠ પ્રતરો છે તેમ જણાવ્યું છે. તે પ્રત્યેક પ્રતરે ચારે દિશાવર્તી ચાર પંક્તિઓ આવેલી છે અને તે તે કલ્પે ચારે પંક્તિની શરૂઆતના સંગમસ્થાને એટલે કે પ્રતરના મધ્યભાગે ઇન્દ્રકવિમાનો આવેલાં છે.

વળી તે તે કલ્પગત પ્રત્યેક પંક્તિઓના આંતરામાં પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો આવેલાં છે, તેમ આવલિકાગત વિમાનોનાં પરસ્પર અન્તરમાં પણ [પુષ્પા૦] વિમાનો આવેલાં છે.

એમાં પંક્તિગત વિમાનો શ્રેણીબદ્ધ હોવાથી આવલિકાગત વિમાનોનાં નામથી ઓળખાય છે.

અને પંક્તિઓનાં આંતરામાં તથા વિમાનોનાં આંતરામાં રહેલાં વિમાનો તે, આવલિકાગત (પંક્તિબદ્ધ) નહિ પણ આડા—અવળાં યથેચ્છ સ્થાને ‘વિખરાયેલાં પુષ્પની’ માફક જુદા જુદા વર્તતાં હોવાથી **પુષ્પાવકીર્ણ** તરીકે ઓળખાય છે. આવલિકાગત વિમાનોનો આકાર અમુક ક્રમે નિયત છે, જ્યારે પુષ્પાવકીર્ણના આકારો વિવિધ પ્રકારના છે. (જે વાત ગ્રન્થકાર આગળ કહેવાના છે.)

હવે એમાં સૌધર્મકલ્પે પ્રથમ પ્રતરે ચારે દિશામાં ચાર પંક્તિઓ આવેલી છે. પ્રત્યેક પંક્તિમાં બાસઠ—બાસઠ વિમાનો છે, બીજે પ્રતરે ઉક્ત કથન મુજબ પંક્તિના અંતિમ છેડેથી એક એક વિમાન હીન કરતાં પ્રત્યેક પંક્તિમાં એકસદ્ધ વિમાનો રહે. ત્રીજે પ્રતરે તે પ્રમાણે કરતાં (ચાર પંક્તિમાંથી) અંતિમ ભાગેથી એક એક હીન કરતાં) સાઠ સાઠ વિમાનો રહે, તે પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રતરે કરતાં કરતાં છેલ્લે ત્રૈવેયકે બબે વિમાનની શ્રેણી અને અંતિમ-સર્વાર્થસિદ્ધિ પ્રતરે એટલે અણુત્તરકલ્પે ચારે બાજુએ માત્ર એક એક વિમાન અવશિષ્ટ રહે. આ દિશાગત શ્રેણિ સદ્ભાવની વાત કહી. [૮૫]

અવતરણ—પૂર્વે પ્રતિ પ્રતરે આવલિકાગત વિમાનસંખ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો ક્રમ દર્શાવીને, હવે એ વિમાનો કેવા આકારે, કયા ક્રમે રહ્યાં છે વગેરે જણાવે છે.

ઇંદયવદ્ધા પંતીસુ, તો કમસો તંસ ચરંસા વદ્ધા ।
વિવિહા પુષ્પવકિણ્ણા, તયંતરે મુત્તુ પુવ્વદિસિં ॥૬૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

ઇન્દ્રકાણિ વૃત્તાનિ પંક્તિષુ, તતઃ ક્રમશઃ ત્ર્યસ્ર-ચતુરસ્ર-વૃત્તાનિ ।
વિવિધાનિ પુષ્પાવકીર્ણાનિ, તદંતરે મુક્ત્વા પૂર્વદિશમ્ ॥૬૬॥

શબ્દાર્થ—

ઇંદયવદ્ધા=ઇન્દ્રકવિમાનો ગોળ
પંતીસુ=પંક્તિઓને વિષે
તો=તેથી
તંસ=ત્રિકોણ
ચરંસા=ચોખૂણ

વદ્ધા=ગોળ
વિવિહા=વિવિધ
પુષ્પવકિણ્ણા=પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો
તયંતરે=તે (પંક્તિના) આંતરામાં
મુત્તુ=મૂકીને
પુવ્વદિસિં=પૂર્વ દિશાને

માર્થ— પંક્તિઓને વિષે ઇન્દ્રક વિમાનો ગોળ છે. ત્યાંથી પંક્તિમાં પ્રથમ ત્રિકોણ, પછી ચોખૂણ, ને પછી ગોળ વિમાન એવો ક્રમ હોય છે. અને પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો વિવિધાકારવાળાં છે અને તે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો પૂર્વદિશાની પંક્તિને વર્ણ શેષ ત્રણે પંક્તિનાં આંતરામાં જાણવા. ॥૮૬॥

વિશેષાર્થ— પ્રત્યેક કલ્પે પંક્તિઓના મધ્યભાગે રહેલાં ઇન્દ્રકવિમાનો ગોળ હોય છે. અને તે વિમાનથી ચારે બાજુ—પ્રત્યેક દિશાવર્તી ચારે પંક્તિઓ શરુ થાય છે એમાં પ્રત્યેક પંક્તિનું પહેલું વિમાન ત્રિકોણાકાર [શૃંગાટક] સિંધોડાના આકારનું Δ હોય છે.

ત્યારબાદ ચારે ય પંક્તિઓમાં ચોખૂણાકારવાળાં વિમાનો તે કસરત કરવાના અખાડાકાર સરખાં $\square$ હોય છે. કારણકે અખાડાનું અક્ષપાટક સંસ્થાન હોવાથી તે સમચોરસ આકારે હોય છે. ત્યારબાદ ગોળાકારવાળાં $\bigcirc$ [ચારે પંક્તિમાં] વિમાનો હોય છે. પુનઃ ચારે પંક્તિમાં ત્રિકોણ વિમાનો, ત્યારબાદ ચોખૂણ અને પછી ગોળ. પાછું ત્રિકોણથી માંડી પ્રસ્તુત આકારક્રમ દરમા વિમાન સુધી લઈ જવો; જેથી ચારે દિશાવર્તીની પંક્તિઓમાં બાસઠમી સંખ્યાનાં વિમાનો ત્રિકોણાકારવાળાં જ રહે. इति पंक्तिगतविमानाकार ।

૨૫૧૨૨

તે સિવાયનાં પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો તો સ્વસ્તિક-નન્દ્યાવર્ત, શ્રીવત્સ, ખડગ, કમળ, ચકાદિ વિશિષ્ટ સંસ્થાનોવાળાં પ્રત્યેક પ્રતરે હોય છે.

—તે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો ચારે પંક્તિઓનાં જે ચાર આંતરા તે ચાર આંતરામાંથી પૂર્વ દિશાનાં અંતરને વર્ણને બાકીના ત્રણે આંતરાઓમાં રહેલાં હોય છે. મુખ્ય ઇન્દ્રકવિમાનની ચારે દિશામાં જે બાસઠ બાસઠ (અથવા ઉપરના પ્રતરોમાં ન્યૂન ન્યૂન) ત્રિકોણ, ચોખૂણ અને ગોળ એ પ્રમાણે અનુક્રમે જે પંક્તિગત વિમાનો છે અને એ પંક્તિગત વિમાનોનું જે અસંખ્ય અસંખ્ય યોજનનું અંતર છે તેમાં પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો હોય છે. વળી અવતંસકવિમાનો પણ ઇન્દ્રકવિમાન અને પંક્તિની શરૂઆતના

વચગાળે હોય છે, તો પૂર્વ દિશાના અંતરને વર્જીને બાકીનાં ત્રણેય પંક્તિગત વિમાનોનાં આંતરામાં પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો અવશ્ય હોય છે. [૮૬]

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં જે કમ કહ્યો, તે કમ દરેક પ્રતરે સમાન છે કે વિપર્યાસિવાળો છે ? તેના સમાધાનરૂપે આ ગાથા જણાવે છે કે—

વટ્ઠં વટ્ઠસ્સુવરિં, તંસં તંસસ્સ 'ઉવરિમં' હોઝ ।

ચરંસે ચરંસં, ઉઠ્ઠં તુ વિમાણસેઢીઓ ॥૬૭॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૪]

સંસ્કૃત છાયા—

વૃત્તં વૃત્તસ્યોપરિ, ત્ર્યસ્ત્રં ત્ર્યસ્ત્રસ્યોપરિ ભવતિ ।

ચતુરસ્ત્રે ચતુરસ્ત્રમૂર્ધ્વં તુ વિમાનશ્રેણયઃ ॥૬૭॥

શબ્દાર્થ—

તંસં તંસસ્સ=ત્રિકોણ ઉપર ત્રિકોણ
ઉવરિમં=ઉપર

ઉઠ્ઠં=ઉર્ધ્વલોકે
વિમાણસેઢીઓ=વિમાનની શ્રેણીઓ

ગાથાર્થ—પ્રથમ પ્રતરે જે સ્થાને વર્તુલ વિમાન છે તેની ઉપરના પ્રતરે સમશ્રેણીએ વર્તુલ જ હોય, ત્રિકોણ ઉપર ત્રિકોણ જ હોય અને ચોખૂણા ઉપર ચોખૂણા વિમાનો હોય, એ પ્રમાણે ઉર્ધ્વ વિમાનની શ્રેણીઓ આવેલી છે. ॥૮૭॥

વિશેષાર્થ—કોઈ એક મનુષ્ય અથવા દેવ સૌધર્મના પ્રથમ પ્રતરે રહેલાં પંક્તિગત જે વિમાનો છે તેમાંથી ત્રિકોણ, ચોખૂણા અથવા ગોળ એ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ વિમાનના મધ્યસ્થાનેથી ઉર્ધ્વ ઊડવા માંડે તો સીધા સમશ્રેણીએ જતાં તે દેવે જો ત્રિકોણમાં ઊડવું શરૂ કર્યું હોય તો, આગળના પ્રતરગત ત્રિકોણ વિમાનમાં જ આવીને ઊભો રહે, કારણકે પ્રથમ પ્રતરગત પંક્તિવિમાનો જે સ્થાને જે આકારવાળાં હોય તે જ સ્થાને ઉર્ધ્વભાગે ઉત્તરોત્તર પ્રતરમાં તે આકારવાળાં જ વિમાનો હોય.

ફક્ત એટલું વિશેષ કે, આવલોકિગત વિમાનોની સંખ્યામાં પ્રત્યેક પ્રતરે એક એકની ન્યૂનતા સમજવી. [૮૭] (પ્ર. ગા. સં. ૨૪)

અવતરણ—હવે તે વિમાનો કેટલાં દ્વારવાળાં હોય ? તે કહે છે.

સવ્વે વટ્ઠવિમાણા, ઇગદુવારા હવંતિ નાયવ્વા* ।

તિણિ ય તંસવિમાણે, ચત્તારિ ય હંતિ ચરંસે ॥૬૮॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૫]

સંસ્કૃત છાયા—

સર્વાણિ વૃત્તવિમાનાનિ, એકદ્વારાણિ ભવન્તિ જ્ઞાતવ્યાનિ ।

ત્રીણિ ચ ત્ર્યસ્ત્રવિમાને, ચત્તારિ ચ ભવન્તિ ચતુરસ્ત્રે ॥૬૮॥

૧. ઉપરિ ॥ ★ વિણેયા પાઠાં. ।

શબ્દાર્થ—

एगदुवारा=એક દ્વારવાળાં
नायव्वा=જાણવા

तिणि=ત્રણ દ્વારો
चत्तारि=ચાર દ્વારો

ગાથાર્થ—સર્વ ગોળાકાર વિમાનોને એક જ દ્વાર હોય છે, ત્રિકોણ વિમાનોને ત્રણ દ્વારો હોય છે અને ચોખૂણા વિમાનોને ચાર દ્વારો હોય છે. ॥૮૮॥

વિશેષાર્થ—સુગમ છે. માત્ર ગોળ વિમાનોના એક દ્વારની દિશા પૂર્વ સમજવી ઉચિત છે. ગોળ વિમાનને એક જ દ્વાર હોય છે તે વાત આવલિકાપ્રવિષ્ટ વૃત્તવિમાનની સંભવે છે. બાકીના માટે વધુ દ્વાર પણ હોવાનો સંભવ ખરો. [૮૮] [પ્ર. ગા. સં. ૨૫]

અવતરણ—હવે આવલિકાગત અને પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોનું પરસ્પર અન્તર પ્રમાણ દર્શાવે છે.

આવલિયવિમાણાણં, તુ અંતરં નિયમસો અસંખિજં ।

સંખિજમસંખિજં, મણિયં પુષ્પાવકિણ્ણાણં ॥૬૬॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૬]

સંસ્કૃત છાયા—

આવલિકા [ગત] વિમાનાનામન્તરં તુ: નિયમશોઽસંખ્યાતમ્ ।

સંખ્યાતમસંખ્યાતં, મણિતં પુષ્પાવકીર્ણાનામ્ ॥૬૬॥

શબ્દાર્થ—

आवलि-यविमाणं=આવલિકાગત વિમાનોનું
नियमसो=નિયમથી

मणियं=કહું છે
पुष्पावकिण्णाणं=પુષ્પાવકીર્ણોનું

ગાથાર્થ—આવલિકાગત વિમાનોનું પરસ્પર અન્તર અસંખ્યાતા યોજનનું હોય છે. જ્યારે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોનું પરસ્પર અન્તરપ્રમાણ સંખ્યાતા યોજનનું તથા અસંખ્યાતા યોજનનું પણ હોય છે. ॥૮૯॥

વિશેષાર્થ—સુગમ છે. [૮૯] [પ્ર. ગા. સં. ૨૬]

અવતરણ—હવે ઉક્ત અન્તરવાળાં તે વિમાનો પૈકી કયા કયા દ્વીપ-સમુદ્ર ઉપર પહેલા પ્રતરની વિમાનપંક્તિનાં કયા કયા વિમાનો ઊર્ધ્વ ભાગે આવે છે તે કહે છે.

एगं देवे दीवे, दुवे य नागोदहीसु बोद्धव्ये ।

चत्तारि जक्खदीवे, भूयसमुद्देसु अट्टेव ॥१००॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૭]

सोलससयंभूरमणे, दीवेसु पइठिया य सुरभवणा ।

इगतीसं च विमाणा, सयंभूरमणे समुद्दे य ॥१०१॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૮]

સંસ્કૃત છાયા—

एकं देवे द्वीपे, द्वे च नागोदधौ बोद्धव्ये ।

चत्वारि यक्षद्वीपे, भूतसमुद्रे अष्टैव ॥१००॥

ષોડશ સ્વયંભૂરમણે, દ્વીપે પ્રતિષ્ઠિતાનિ ચ સુરભવનાનિ ।
 એકત્રિંશઞ્ચ વિમાનાનિ, સ્વયંભૂરમણે સમુદ્રે ચ ॥૧૦૧॥

શબ્દાર્થ—

એગં દેવે દીવે=એક દેવદ્વીપમાં
 દુવે નાગોદહીસુ=બે નાગદ્વીપમાં
 બોદ્ધવે=જાણવા
 ચત્તારિ જલ્લદીવે=ચાર યક્ષદ્વીપમાં

ભૂયસમુદ્રેસુ=ભૂત સમુદ્રમાં
 પદ્મિયા=પ્રતિષ્ઠિત રહેલા
 સુરભવણા=દેવભવનો
 ઇગતીસં=એકત્રીશ

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૧૦૦—૧૦૧॥

વિશેષાર્થ— પૂર્વે જણાવી ગયા કે સૌધર્મના પ્રથમ પ્રતરે મધ્યભાગે વર્તુલાકારે ઈન્દ્રકવિમાન આવેલું છે, અને તેની ચારે દિશાવર્તી બાસઠ બાસઠ વિમાનોથી યુક્ત ચારે પંક્તિની ચારે દિશામાં શરૂઆત થાય છે.

હવે એમાં વચલું જે ઈન્દ્રકવિમાન તે ગોળ અને ૪૫ લાખ યોજનનું હોવાથી અઢીદ્વીપ ઉપર રહેલું છે તેથી તે દ્વીપનાં ઢાંકણ સમાન છે. વળી પંક્તિગત વિમાનો પૈકી પ્રત્યેક પંક્તિનાં પહેલાં ત્રિકોણાકાર વિમાનો સ્વસ્વદિશાવર્તી અસંખ્યાતા દ્વીપસમુદ્ર વીત્યા બાદ આવતા દેવદ્વીપ ઉપર ચારે બાજુ આવેલાં છે. [અર્થાત્ પ્રત્યેક પંક્તિનો આરંભ ઈન્દ્રકવિમાનથી અસંખ્ય યોજન દૂરથી થાય છે.] ત્યાર પછી આવેલાં ચારે બાજુવર્તી વીંટાયેલા નાગસમુદ્ર ઉપર પ્રત્યેક દિશાવર્તી પ્રત્યેક પંક્તિનાં બે-બે (ગોળ અને ચોરસ) વિમાનો આવેલાં છે, તેવી જ રીતે યક્ષદ્વીપ ઉપર સમશ્રેણીએ ચારે દિશાવર્તી પંક્તિનાં ચાર ચાર વિમાનો આવેલાં છે, ભૂતસમુદ્ર ઉપર આઠ આઠ વિમાનો, સ્વયંભૂરમણદ્વીપ ઉપર સોળ સોળ વિમાનો અને સ્વયંભૂરમણસમુદ્રને વિષે ઊર્ધ્વભાગે ચારે દિશાવર્તી પ્રત્યેક પંક્તિગત અવશિષ્ટ એકત્રીશ-એકત્રીશ વિમાનો જગત્સ્વભાવે ઊર્ધ્વભાગે પ્રતિષ્ઠિત રહેલાં છે.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—અઢીદ્વીપ પછી ઠેઠ દેવદ્વીપે પંક્તિવિમાનારંભ કહ્યો તો વચલા અસંખ્ય દ્વીપ—સમુદ્રો ઉપર શું કશુંએ ન હોય ? તો તે વચ્ચેનો પ્રદેશ આવલિકાગત વિમાન વિમાનો જ હોય. ત્યારપછી ૨-૪-૮-૧૬-૩૨ વિમાનો, તે તે દ્વીપો અસંખ્ય અસંખ્ય યોજનવાળા હોવાથી અને વળી અસંખ્યમાં પણ અસંખ્ય ભેદો હોવાથી પૂર્વપૂર્વથી બૃહત્—અસંખ્ય યોજન માનવાળાં હોવાથી ખુશીથી સમાઈ શકે છે.

દ્વિતીય પ્રતરે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રવર્તી એક એક વિમાન ચારે બાજુએ હીન વિચારવું, એમ પશ્ચાત્ કમથી એક એકની હીનતા અનુત્તર યાવત્ ભાવવી. [૧૦૦-૧૦૧] (ભે. ગા. સં. ૨૭-૨૮)

અવતરણ—વિમાનના ગંધ-સ્પર્શાદિક કેવા હોય ? તે જણાવે છે.

અઘંતસુરહિંગંધા, ફાસે નવણીયમઅસુહફાસા ।

નિચ્ચુજોઆ રમ્મા, સયંપહાં તે વિરાયંતિ ॥૧૦૨॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૬]

॥ તે તે દ્વીપ-સમુદ્રમાં પ્રતિષ્ઠિતવિમાનસંખ્યાવબોધક યન્ત્ર ॥

પ્રથમનાં ચારે દિશાવર્તી ચાર વિમાનો પૈકી	પ્રત્યેક વિમાન દેવદ્વીપમાં ચારે બાજુએ છે
ત્યાર પછીના „ બે બે „	નાગસમુદ્રમાં „
„ „ ચાર ચાર „	યક્ષદ્વીપમાં „
„ „ આઠ આઠ „	ભૂતસમુદ્રમાં „
„ „ સોળ સોળ „	સ્વયંભૂરમશદ્વીપમાં „
„ „ ૩૧-૩૧ „	સ્વયંભૂરમશસમુદ્રમાં „

સંસ્કૃત છાયા—

અત્યન્તસુરભિગન્ધાનિ, સ્પર્શે નવનીતમૃદુસુખસ્પર્શાનિ ।

નિત્યોદ્યોતાનિ રમ્યાણિ, સ્વયંપ્રભાણિ તાનિ વિરાજન્તે ॥૧૦૨॥

શબ્દાર્થ—

અદ્યન્ત=અત્યન્ત

સુરભિગન્ધવાણાં

ફાસે=સ્પર્શમાં

નવણીય=નવનીત [માખણ સરખા]

મઝઝ=મૃદુ

સુહ્રુફાસા=સુખકારી સ્પર્શવાળા

નિચ્છુઝોઆ=નિત્યોદ્યોત કરનારા

રમ્યા=રમણીય

સયંપ્રભા=સ્વયંપ્રભાવાળા

વિરાયન્તિ=વિરાજે છે

ગાથાર્થ— તે વિમાનો અત્યન્ત સુરભિગન્ધવાળાં અને સ્પર્શ કરતાં માખણની જેમ મૃદુ—સુકોમળ, વળી સુખકારી સ્પર્શવાળાં, નિરંતર ઉદ્યોતને કરનારાં, રમણીય અને તથાવિધ જગત્સ્વભાવે સ્વયંપ્રભા—તેજવાળાં (ગગનમંડળમાં) શોભી રહ્યાં છે. ॥૧૦૨॥

વિશેષાર્થ— સુગમ છે. બાકી વિમાનનું વધુ વર્ણન ગ્રન્થાન્તરથી જોવું. [૧૦૨] [પ્ર. ગા. સં. ૨૯]

અવતરણ— હવે જે દેવલોકો સૌધર્મ—ઈશાનની જેમ જોડલે રહેલા છે ત્યાં કયા વિમાનોમાં, કઈ દિશાએ, કોનો, કેવી રીતે હક્ક રહેલો છે? તે હકીકતને જણાવતાં પ્રથમ ઉત્તર —દક્ષિણવર્તી આવલિકાગત વિમાનોના સ્વામિત્વને જણાવનારી ગાથા કહે છે.

જે દક્ષિણેણ ઇંદા, દાહિણઓ આવલી મુણેયવ્વા ।

જે પુણ ઉત્તર ઇંદા, *ઉત્તરઓ આવલી તેસિં ॥૧૦૩॥ [પ્ર. ગા. સં. ૩૦]

સંસ્કૃત છાયા—

યે દક્ષિણસ્યેન્દ્રાઃ દક્ષિણત આવલી મુણિતવ્વા ।

યે પુનરુત્તરસ્યેન્દ્રા—ઉત્તરત આવલી તેષામ્ ॥૧૦૩॥

★ પાઠોં ઉત્તરાવલી મુણિય તેસિં

શબ્દાર્થ—

યે=જે	મુળેયવ્વા=જાણવી
દક્ષિણેષ ઇંદા=દક્ષિણના ઇન્દ્રો	જે પુણ=જે વળી
દાહિણઝો આવલી=દક્ષિણથી આવલી	તેસિં=તેઓની

ગાથાર્થ—દક્ષિણ દિશામાં રહેલાં આવલિકાગત વિમાનો તે દક્ષિણેન્દ્રોનાં જાણવાં અને ઉત્તર દિશામાં રહેલાં આવલિકાગત વિમાનો તે ઉત્તરેન્દ્રોનાં જાણવાં. ॥૧૦૩॥

વિશેષાર્થ—સુગમ છે. એટલું વિશેષ સમજવું કે—દરેક પ્રતરે વિમાનોની ચાર પંક્તિઓ છે. પ્રત્યેક પંક્તિ પૂર્વ-પશ્ચિમ, ઉત્તર-દક્ષિણ એમ ચારે દિશામાં વહેંચાયેલી હોય છે. એમાં જે પંક્તિ દક્ષિણદિશામાં ગએલી હોય તે **દક્ષિણેન્દ્રો**, (સૌધર્મ સનત્કુઠ)ની જ જાણવી. એવી જ રીતે ઉત્તર દિશામાં ગયેલી સીધી પંક્તિ તે દક્ષિણ દિશાગત-સમશ્રેણીએ રહેલા ઇશાનાદિ [ઇશાન-માહેન્દ્ર બે જ] ઉત્તરેન્દ્રોની સમજવી. [૧૦૩] [પ્ર. ગા. સં. ૩૦]

અવતરણ—હવે બાકીનાં પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશાનાં આવલિકાગત વિમાનોનું સ્વામિત્વ જણાવે છે.

પુલ્વેણ પચ્છિમેણ ય, સામણ્ણા આવલી મુળેયવ્વા ।

જે પુણ વટ્ટવિમાણા, મઙ્ગિલ્લા દાહિણિલ્લાણં ॥૧૦૪॥

[પ્ર. ગા. સં. ૩૧]

સંસ્કૃત છાયા—

પૂર્વસ્યાં પશ્ચિમાયાશ્ચ, સામાન્યાઽઽવલી મુણિતવ્યા ।

યાનિ પુનર્વૃત્તવિમાનાનિ, મધ્યાનિ દાક્ષિણાત્યાનામ્ ॥૧૦૪॥

શબ્દાર્થ—

પુલ્વેણ=પૂર્વ દિશામાં	વટ્ટવિમાણા=ગોળ વિમાનો
પચ્છિમેણ=પશ્ચિમ દિશામાં	મઙ્ગિલ્લા=મધ્યનાં તે
સામણ્ણા=સામાન્યતઃ	દાહિણિલ્લાણં=દક્ષિણેન્દ્રોનાં

ગાથાર્થ—પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાની પંક્તિ સામાન્યતઃ જાણવી. એમાં પ્રતરમધ્યે વર્તતા ગોળ ઇન્દ્રક વિમાનો તે દક્ષિણેન્દ્રોનાં જ જાણવાં. ॥૧૦૪॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં ગએલી વિમાનોની પંક્તિઓ સામાન્યથી જાણવી, એટલે કે અર્ધા વિમાનો સૌધર્મેન્દ્રની માલિકીનાં અને અર્ધા ઇશાનેન્દ્રની માલિકીનાં સમજવાં. એમાં ય એટલું વિશેષ સમજવું કે—પ્રતરમધ્યવર્તી ગોળાકારે વર્તતાં તમામ ઇન્દ્રક વિમાનો ^{૨૭૦}દક્ષિણેન્દ્રોનાં જ સ્વામિત્વવાળાં અને વચલા ગોળ ઇન્દ્રકવિમાનો પણ તેમની જ માલિકીનાં છે. એથી જ દક્ષિણેન્દ્રોનું વૈશિષ્ટ્ય છે. [૧૦૪] [પ્ર. ગા. સં. ૩૧]

૨૭૦. આ આવલિકા અને પુષ્પાવકીર્ણવિમાન વિષયની સાક્ષીરૂપ ગાથાઓ અહીં અમે આપતા નથી, કારણકે સેવેન્દ્રનરકેન્દ્ર પ્રકરણની એ ગાથાઓ ચાલુ સંગ્રહણીની ટીકામાં છે જ.

અવતરણ—હવે પૂર્વ અને પશ્ચિમ પંક્તિની માલિકીમાં થોડીક વિશેષતા છે તે જણાવીને પૂર્વગાથાની વાતને સ્પષ્ટ કરે છે.

પુલ્વેણ પચ્છિમેણ ય, જે વટ્ટા તે વિ દાહિણિલ્લસસ ।

તંસ ચરંસગા પુન, સામણ્ણા હંતિ દુણ્હંપિ ॥૧૦૫॥

[કે. ગા. સં. ૩૨]

સંસ્કૃત છાયા—

પૂર્વસ્યાં પશ્ચિમાયાં ચ, યાનિ વૃત્તાનિ તાન્યપિ દાક્ષિણાત્યસ્ય ।

અચ્છ-ચતુરસ્ત્રાણિ પુનઃ, સામાન્યાનિ ભવન્તિ દ્વયોરપિ ॥૧૦૫॥

શબ્દાર્થ—

પુલ્વેણ પચ્છિમેણ=પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં
તેડવિ=તે પક્ષ
દાહિણિલ્લસસ=દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા

તંસચરંસગા=ત્રિકોણ ચોખૂણ
સામણ્ણા=સામાન્યથી
દુણ્હંપિ=બન્નેના પક્ષ

ગાથાર્થ—પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાગત પંક્તિઓમાં રહેલાં જે ગોળ વિમાનો તે દક્ષિણ દિશામાં વર્તતાં ઈન્દ્રોનાં હોય છે અને શેષ ત્રિકોણ અને ચોખૂણ વિમાનો તે સામાન્યથી બન્નેનાં પક્ષ હોય છે. ॥૧૦૫॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાની પંક્તિમાં રહેલાં ગોળ વિમાનોમાં તે તે કલ્પયુગલોવર્તી દક્ષિણેન્દ્રો જ અધિકારી છે, તેમાં ^{૨૭૧}ઉત્તરેન્દ્રોનો કશો હક્ક હોતો નથી. વળી તે જ બન્ને દિશાની પંક્તિમાં રહેલાં ત્રિકોણ-ચોખૂણ વિમાનોની જે સંખ્યા છે તેમાં વિમાનોની અડધી સંખ્યા દક્ષિણેન્દ્રના તાબાની અને અડધી ઉત્તરેન્દ્રના તાબાની છે. આ વ્યવસ્થા પ્રથમના બે જ કલ્પયુગલે (સૌં ૧૦ સનત્કું ૦ માહેન્દ્ર) છે; કારણકે બન્ને યુગલો પૈકી પ્રત્યેક યુગલમાં તે તે દિશામાં બન્ને ઈન્દ્રોનું સ્વામિપણું સંકલિત છે. એમાંય પુનઃ અમુક પંક્તિગત અમુક પ્રકારનાં વિમાનો ઉપર સ્વામિપણું અમુકનું જ હોય છે.

અને આનત-પ્રાણત, તથા આરણ-અચ્યુત એ કલ્પયુગલો જ છે, પરંતુ તત્રવર્તી સર્વ પ્રતરોમાં સ્વામિપણું તો એક જ ઈન્દ્રનું હોય છે જેથી ત્યાં કોઈ વિચારને અવકાશ નથી. [૧૦૫] (પ્ર. ગા. સં. ૩૨)

અવતરણ—હવે ઉક્ત વિમાનોનાં રક્ષણાર્થે શું છે ? તે કહે છે.

પાગારપરિવિસ્થતા, વટ્ટવિમાણા હવંતિ સબ્બે વિ ।

ચરંસવિમાણાણં, ચરહિસિં વેઢયા હોઢ ॥૧૦૬॥ [પ્ર. ગા. સં. ૩૩]

૨૭૧. જેમ કોઈ રાજાની હદમાં બીજા કોઈ રાજાના તાબાના પક્ષ ગ્રામ-નગરાદિ હોય છે; વળી કેટલાંએક એવાં ગ્રામ-નગરો પણ આવે કે તે ગામના અમુક ભાગના માલિક અમુક હોય અને અમુક વિભાગની સત્તા અન્યની હોય, તેમ અહીં વિચારવું.

સંસ્કૃત છાયા—

પ્રાકારપરિક્ષિતાનિ, વૃત્તવિમાનાનિ ભવન્તિ સર્વાણ્યપિ ।
ચતુરસ્ત્રવિમાનાનાં, ચતુર્દિક્ષુ વેદિકા ભવતિ ॥૧૦૬॥

શબ્દાર્થ—

પાગારપરિક્ષિતા=પ્રાકાર-કિલ્લાથી વીંટાએલાં	ચતુર્દિક્ષિ=ચારે દિશાઓમાં
સર્વાણ્ય=સર્વ પ્રકારે	વેદિકા=વેદિકા
ચતુરસ્ત્રવિમાનાનાં=ચોખૂણા વિમાનોની	હોઇ=હોય છે

વાર્થ— આવલિકાગત સર્વે વર્તુલ વિમાનો ચારે બાજુએ ગઢથી વીંટળાએલાં હોય છે. ચોખૂણા વિમાનોની ચારે બાજુએ વેદિકા હોય છે. ॥૧૦૬॥

વિશેષાર્થ— સુગમ છે. એટલું વિશેષ કે—ગોળ વિમાનને જે ગઢ કહ્યો તે શીર્ષભાગે (છેડે) ^{૨૭૨}કાંગરાવાળો—સુશોભિત દેખાવવાળો હોય છે. અને ચોખૂણા વિમાનને જે વેદિકા કહી તે કાંગરા વિમાની સાદી ^{૨૭૩}ભીત્તીરૂપ સમજવી. તેથી તે ગઢને વેદિકા કહેવાય છે. [૧૦૬]

(પ્ર. ગા. સં. ૩૩)

અવતરણ— હવે તે પ્રમાણે ત્રિકોણ વિમાનનું રક્ષણ કેવું છે ? તે કહે છે.

જત્તો વટ્ટવિમાણા, તત્તો તંસસ્સ વેડયા હોઇ ।

પાગારો બોદ્ધવ્વો, અવસેસેસું તુ પાસેસું ॥૧૦૭॥ [પ્ર. ગા. સં. ૩૪]

સંસ્કૃત છાયા—

યતઃ વૃત્તવિમાનાનિ, તતઃ ત્ર્યસ્રસ્ય વેદિકા ભવતિ ।
પ્રાકારો બોદ્ધવ્યો—૬વશેષેષુ તુ પાર્થેષુ ॥૧૦૭॥

શબ્દાર્થ—

જત્તો=જ્યાં [જે દિશાએ]	બોદ્ધવ્વો=જાણવો
તત્તો=ત્યાં [તે બાજુએ]	અવશેષેસું=અવશેષ
તંસસ્સ=ત્રિખૂણીયાની	તુ=વળી
પાગારો=પ્રાકાર-ગઢ	પાસેસું=બાજુઓમાં

વાર્થ— જે દિશાએ વર્તુલ વિમાનો છે તેની સન્મુખ ત્રિખૂણીયા વિમાનોને વેદિકા હોય છે. (કાંગરા સહિત ગઢ) અને બાકીની દિશાઓમાં કાંગરા સહિત ગઢ હોય છે. ॥૧૦૭॥

વિશેષાર્થ— સુગમ છે. [૧૦૭] (પ્ર. ગા. સં. ૩૪)

અવતરણ— હવે કોઈ પણ કલ્પે આવલિકાગત વિમાનોની (તથા પુષ્પાવકીર્ણી) સંખ્યા પ્રાપ્ત કરવા કરણ દર્શાવે છે.

૨૭૨. ઘણા જણ નગરના કિલ્લાઓ વિવિધ પ્રકારનાં કાંગરાઓથી સહિત હોય છે, જે જગજાહેર છે.

૨૭૩. કાઠીયાવાડમાં મુકામોનાં રક્ષણાર્થે જ કરાય છે તેને ત્યાં 'વંડી' કહી સંબોધે છે જ્યારે ગુજરાતમાં 'ઢોરો' પણ કહે છે. એમ જુદા જુદા દેશ આશ્રયી વિવિધ રીતે ઓળખાય છે.

પદમંતિમપયરાવલિ-વિમાણમુહભૂમિ તત્સમાસદ્ધં ।

પયરગુણમિદ્વકલ્પે, સર્વગ્ગં પુષ્પકિન્નિયરે ॥૧૦૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

પ્રથમાન્તિમપ્રતરાવલી-વિમાનાનિ મુખં ભૂમિઃ તત્સમાસદ્ધં ।

પતરગુણમિદ્વકલ્પે, સર્વાગ્ગં પુષ્પાવકીર્ણેતરાણામ્ ॥૧૦૮॥

શબ્દાર્થ

પદમંતિમ=પ્રથમ અને અંતિમ

પયરાવલિ=પ્રતરની શ્રેણી

મુહ=મુખ

ભૂમિ=ભૂમિ

તત્સમાસ=તે બન્નેનો સરવાળો

અદ્ધં=અર્ધ

પયરગુણં=પ્રતરવડે ગુણવા

ઇદ્વકલ્પે=ઈચ્છિતકલ્પે

સર્વગ્ગં=સર્વ સરવાળો

પુષ્પકિન્નિયરે=પુષ્પાવકીર્ણો બાકીના

ગાથાર્થ— પહેલી પ્રતર શ્રેણીની વિમાનસંખ્યા તે મુખ કહેવાય અને અંતિમ પ્રતરોની વિમાન સંખ્યા તે તેની ભૂમિ કહેવાય. એ બન્ને સંખ્યાનો સરવાળો કરીને તેનું અર્ધ કરી નાંખવું, પછી તેનો ઈચ્છિત કલ્પના પ્રતરોની સંખ્યા સાથે ગુણાકાર કરવો જેથી સર્વ આવલિકાગત વિમાનસંખ્યા પ્રાપ્ત થશે અને બાકીની સંખ્યા તે ત્યાં પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોની જાણવી. ॥૧૦૮॥

વિશેષાર્થ— આ ગાથા જે કરણ બતાવે છે તે ઈષ્ટ કલ્પાશ્રયી ઘટે છે તેમ ઉપલક્ષણથી સમગ્ર નિકાયાશ્રયી તથા પ્રતિપ્રતરાશ્રયી પણ વિમાનસંખ્યા લાવવા ઘટી શકે છે. કારણકે ‘મુખ’ અને ‘ભૂમિ’ સંજ્ઞા સંખ્યા ^{૨૭૪} પ્રતિકલ્પે તેમજ સમુચ્ચયે (બાસઠ પ્રતરાશ્રયી) પણ ઘટે છે કારણકે કોઈ પણ પ્રકારનું વિમાનસંખ્યત્વ નિકાયસ્થાન, પ્રતિકલ્પસ્થાન અને પ્રતિપ્રતરસ્થાન ત્રણે આશ્રયી ઘટી શકે છે. એથી અહીં આ પ્રથમ ઉક્ત કરણ-ઉદાહરણ દ્વારા ઈષ્ટકલ્પાશ્રયી ઘટાવે છે.

ઇષ્ટકલ્પમાં વિમાનસંખ્યાપ્રાપ્તિનું-ઉદાહરણ— જેમ સૌધર્મ-ઈશાનકલ્પગત પ્રથમ પ્રતરે ૨૪૯ વિમાનસંખ્યા તે, તે દેવલોકનું ‘મુખ’ કહેવાય અને સૌધર્મ-ઈશાન દેવલોકના અંતિમ પ્રતરની ૨૦૧ વિમાનસંખ્યા તે ‘ભૂમિ’ સંજ્ઞક કહેવાય છે. [૨૪૯+૨૦૧=] બન્નેનો સરવાળો કરતાં ૪૫૦ની સંખ્યા આવી. ઉક્ત કથન મુજબ તેનું અર્ધ કરતાં ૨૨૫ની સંખ્યા અવશિષ્ટ રહી, તેને સૌધર્મ-ઈશાનના (૧૩) તેર પ્રતર સાથે ગુણીએ એટલે [૨૨૫×૧૩=] ૨૯૨૫ની આવલિકાગત વિમાનોની સંખ્યા સૌધર્મ-ઈશાનના તેર પ્રતરની થઈને આવી. આ સંખ્યાને પૂર્વોક્ત સૌધર્મ-ઈશાનગત જે ૬૦ લાખની વિમાનસંખ્યા તેમાંથી બાદ કરતાં [૬૦૦૦૦૦૦,-૨૯૨૫=] ૫૯૯૭૦૭૫ વિમાનસંખ્યા પુષ્પાવકીર્ણોની પ્રથમ કલ્પયુગલે જાણવી.

એ પ્રમાણે આગળ સનતકુમારાદિ કલ્પે પણ ઉક્ત કરણવડે ઈષ્ટ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, તે અન્યવિસ્તારના ભયથી અહીં ન જણાવતાં યન્ત્ર જોવાની જ ભલામણ કરીએ છીએ.

॥ इति इष्टकल्पे विमानसंख्याकरणम् ॥

૨૭૪. કલ્પ એટલે શું ? સામર્થ્ય વર્ણનાયાં ચ, કલ્પને છેદને તથા । ઔપમ્યે **આધિવાસે** ચ, કલ્પશબ્દ વિદુર્બુધાઃ ॥ ‘આધિવાસ’ અર્થમાં કલ્પ શબ્દ વપરાયો છે.

॥ વૈમાનિકનિકાયાશ્રયી આવલિકાગત તથા પુષ્પાવકીર્ણવિમાનસંખ્યા યન્ત્ર ॥

મુખ સંખ્યા	ભૂમિ સંખ્યા	સમાસ સંખ્યા	અર્ધ સંખ્યા	ગુણ્યપ્ર૦ સંખ્યા	આવંગત સંખ્યા	પુષ્પા૦ સંખ્યા	કુલવિમાન સંખ્યા
૨૪૯	+ ૨૦૧	= ૪૫૦	- ૨૨૫	× ૧૩	= ૨૯૨૫	૫૯૯૭૦૭૫	= ૬૦ લાખ*
૧૯૭	+ ૧૫૩	= ૩૫૦	- ૧૭૫	× ૧૨	= ૨૧૦૦	૧૯૯૭૯૦૦	= ૨૦ લાખ*
૧૪૯	+ ૧૨૯	= ૨૭૮	- ૧૩૯	× ૬	= ૮૩૪	૩૯૯૧૬૬	= ૪૦૦૦૦૦
૧૨૫	+ ૧૦૯	= ૨૩૪	- ૧૧૭	× ૫	= ૫૮૫	૪૯૪૧૫	= ૫૦૦૦૦
૧૦૫	+ ૯૩	= ૧૯૮	- ૯૯	× ૪	= ૩૯૬	૩૯૬૦૪	= ૪૦૦૦૦
૮૯	+ ૭૭	= ૧૬૬	- ૮૩	× ૪	= ૩૩૨	૫૬૬૮	= ૬૦૦૦
૭૩	+ ૬૧	= ૧૩૪	- ૬૭	× ૪	= ૨૬૮	૧૩૨	= ૪૦૦
૫૭	+ ૪૫	= ૧૦૨	- ૫૧	× ૪	= ૨૦૪	૯૬	= ૩૦૦
૪૧	+ ૩૩	= ૭૪	- ૩૭	× ૩	= ૧૧૧	+૦	= ૧૧૧
૨૯	+ ૨૧	= ૫૦	- ૨૫	× ૩	= ૭૫	૩૨	= ૧૦૭
૧૭	+ ૯	= ૨૬	- ૧૩	× ૩	= ૩૯	૬૧	= ૧૦૦
૫	+ ૦	= ૦	- ૦	× ૧(૦)	= ૫	નથી ૦	= ૫

સમગ્રનિકા૦	નિ૦શ્રયી	નિ૦	નિ૦આશ્રયી	નિ૦	નિ૦આશ્રયી	નિ૦ આશ્રયી	સમગ્ર વૈ૦
૨૪૯	૫	૨૫૪	૧૨૭	૬૨	૭૯૪	૮૪૯૯૧૪૯	૮૪૯૭૦૨૩
મુખ સંખ્યા	ભૂમિ સંખ્યા	સમાસ સંખ્યા	અર્ધ સંખ્યા	પ્રતર સંખ્યા	આવંગત સંખ્યા	પુષ્પા૦ સંખ્યા	નિકાયકુલ સંખ્યા

જે દેવલોકે ‘મુખ’ સંખ્યા કાઢવી હોય, તે દેવલોકની નીચેના સમગ્ર દેવલોકોવર્તી જેટલી પ્રતરસંખ્યા પ્રાપ્ત થતી હોય તે સર્વ સંખ્યાને ચારે^{૨૭૫} ગુણી જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેને પ્રથમ પ્રતરની-૨૪૯ મુખસંખ્યામાંથી બાદ કરતાં જે સંખ્યા અવશેષ રહે, તે સંખ્યા તે તે દેવલોકની મુખ સંખ્યા કહેવાય.

એ પ્રમાણે જે દેવલોકે ‘ભૂમિ’ સંખ્યા કાઢવી હોય તે એક જ દેવલોકે જે પ્રતરસંખ્યા હોય તેમાંથી એક ઓછી કરતાં જે સંખ્યા રહે તેને ચારે ગુણવા, એમ કરતાં જે સંખ્યા આવે તે સંખ્યા તે દેવલોકની મુખસંખ્યામાંથી બાદ કરી નાંખવી એટલે તે કલ્પે ભૂમિ સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે.

★ બંનેની ભેગી. x, બંને કલ્પની. +, ત્રેપન-ચોપન-પંચાવન ત્રણ પ્રતરે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો નથી.
૨૭૫. ઉ-સમપયરા સ્વૂળા, ચડગુણિયા સોહયાં સમુદાઓ । જં તત્થસુદ્ધસેસં, ઇચ્છિયકપ્પસ સા ભૂમી ॥૧॥

❖ વૈમાનિકનિકાયમાં મુખસંખ્યા^{૨૭૬} ❖

સૌધર્મ-ઈશાન યુગલે પ્રથમ પ્રતરે

મુખ સંખ્યા ૨૪૮ છે.

પ્ર૦ સં૦

સનતકુ૦ માહેન્દ્ર યુ૦-૧૩×૪=૫૨-૨૪૮

$\frac{૫૨}{૧૮૭}$ મુ૦ સં૦

બ્રહ્મકલ્પે પહોંચતાં-૨૫×૪=૧૦૦-૨૪૮

$\frac{૧૦૦}{૧૪૦}$ મુ૦

લાંતકકલ્પે પહોંચતા-૩૧×૪=૧૨૪-૨૪૮

$\frac{૧૨૪}{૧૨૫}$ મુ૦ સં૦

શુકકલ્પે પહોંચતાં-૩૬×૪=૧૪૪-૨૪૮

$\frac{૧૪૪}{૧૦૫}$ મુ૦ સં૦

સહસ્રારકલ્પે પહોંચતા-૪૦×૪=૧૬૦-૨૪૮

$\frac{૧૬૦}{૦૮૮}$

આનત-પ્રાણતે પહોંચતા-૪૪×૪=૧૭૬-૨૪૮

$\frac{૧૭૬}{૦૭૩}$

આરણ અચ્યુતે પહોંચતા-૪૮×૪=૧૯૨-૨૪૮

$\frac{૧૯૨}{૦૫૭}$

અધસ્તન ગ્રૌં ત્રિકે પહોંચતા-૫૨×૪=૨૦૮-૨૪૮

$\frac{૨૦૮}{૦૪૧}$

❖ વૈમાનિક નિકાયમાં ભૂમિસંખ્યા^{૨૭૭} ❖

પ્ર૦ સં૦

સૌધર્મ ઈશાને-૧૩-૧=૧૨×૪=૪૮-૨૪૮ મુ૦

$\frac{૪૮}{૨૦૧}$ મુ૦

સનતકુ૦ માહેન્દ્રે-૧૨-૧=૧૧×૪=૪૪-૧૮૭

$\frac{૪૪}{૧૫૩}$ મુ૦

બ્રહ્મદેવલોકે -૬-૧=૫×૪=૨૦-૧૪૮

$\frac{૨૦}{૧૨૮}$ મુ૦

લાંતક કલ્પે -૫-૧=૪×૪=૧૬-૧૨૫

$\frac{૧૬}{૧૦૮}$ મુ૦

શુક કલ્પે -૪-૧=૩×૪=૧૨-૧૦૫

$\frac{૧૨}{૮૩}$ મુ૦

સહસ્રાર કલ્પે-૪-૧=૩×૪=૧૨-૮૮

$\frac{૧૨}{૭૭}$ મુ૦

આ૦ પ્રાણત કલ્પે-૪-૧=૩×૪=૧૨-૭૩

$\frac{૧૨}{૬૧}$ મુ૦

આ૦ અચ્યુત કલ્પે ૪-૧=૩×૪=૧૨-૫૭

$\frac{૧૨}{૪૫}$

અ૦ગ્રૌં ત્રિકે કલ્પે -૩-૧=૨×૪=૮-૪૧

$\frac{૮}{૩૩}$ મુ૦

૨૭૬. દોષિણસય અણપણ્ણા, સત્તાણસયં સયં ચ બોદ્ધવ્યં । અણપણ્ણં ચ સયં, સયમેગં પણ્ણવીસં ચ ॥૧॥

પંચુત્તરસયમેગં, અણપણ્ણાઈયઅહોઈ બોદ્ધવ્યા । તેવત્તરિ સગવણ્ણા, ઈયાલીસા ય હેટ્ઠિમ્પ ॥૨॥

અણત્તીસા ય ભવે, સત્તરસ ય પંચ ચેવ આદીઓ । કપ્પેસુ પત્થઙ્ગણં, - ॥

૨૭૭. ઇગ્ગહિયા દોષિણસયા, તેવણ્ણસયં સયં ચ ણત્તીસં । તત્તો નવાહિયસયં, તિણવડ સત્તત્તરી ચેવ ॥૧॥

ઇગ્ગહી પળયાલા, તેત્તીસા ઇક્કવીસ નવ ચેવ । કપ્પેસુ પત્થઙ્ગણં, ભૂમીઓ હોંતિ ણાયવ્યા ॥૨॥

—[દેવે૦ નર૦ પ્રક. ગા. ૧૪૬-૬૭-૬૮; ૧૬૦-૬૧]

મધ્યમ શ્રૌં ત્રિકે પહોંચતાં —૫૫×૪=૨૨૦-૨૪૮

$$\begin{array}{r} ૨૨૦ \\ ૦૨૮ \end{array}$$

ઉપરિત્તન શ્રૌં ત્રિકે પહોંચતાં —૫૮×૪=૨૩૨-૨૪૮

$$\begin{array}{r} ૨૩૨ \\ ૦૧૭ \text{ મુઠસં} \end{array}$$

અનુત્તરકલ્પે પહોંચતાં —૬૧×૪=૨૪૪-૨૪૮

$$\begin{array}{r} ૨૪૪ \\ ૦૦૫ \text{ મુઠ સં} \end{array}$$

મઠ શ્રૌં ત્રિકે કલ્પે —૩-૧=૨×૪=૮-૨૮

$$\begin{array}{r} ૮ \\ ૨૧ \text{ મૂઠ} \end{array}$$

ઉઠ શ્રૌં ત્રિકે કલ્પે —૩-૧= ૨×૪=૮-૧૭

$$\begin{array}{r} ૮ \\ ૮ \text{ મૂઠ} \end{array}$$

અનુત્તરે પ્રતરસંખ્યા એક જ હોવાથી ભૂમિ સંભવે નહિ.

૨ સમગ્ર નિકાયાશ્રયી વિમાનસંખ્યા પ્રાપ્તિ રીતિ—

હવે સમગ્ર નિકાય સ્થાનાશ્રયી સમુચ્ચયે બન્ને પ્રકારનાં વિમાનોની સંખ્યાને પ્રાપ્ત કરવા બે રીતો જણાવાય છે. તેમાં પ્રથમ અગાઉની ગાથાનુસારે બતાવાય છે.

સકલ વૈમાનિકાયાશ્રયી (અથવા ૬૨ પ્રતરની અપેક્ષાએ) પ્રથમ પ્રતરસંખ્યાને ‘મુખ’ સંજ્ઞક સમજવી. તે મુખસંખ્યા પ્રથમ પ્રથમ પ્રતરે ૨૪૮ની છે, અને સમગ્ર નિકાયાશ્રયી ‘ભૂમિ’ સંખ્યા (અંતિમ પ્રતરની) પાંચ છે, કારણકે મુખમાં આદિ પ્રતરસંખ્યાનું અને ભૂમિમાં અંતિમ પ્રતરસંખ્યાનું ગ્રહણ હોય છે. તેથી મુખ અને અંતિમપ્રતરવર્તી ભૂમિસંખ્યાનો સમાસ કરતાં (૨૪૮+૫=) ૨૫૩ની સંખ્યા આવે, તેનું અર્ધ કરતાં ૧૨૭ની સંખ્યા આવી. બાસઠે પ્રતરની કુલ સંખ્યા લાવવાની હોવાથી ૧૨૭×૬૨=૭૮૭૪ની સંખ્યા આવલિકાગત વિમાનની વૈમાનિક નિકાયે આવે. **इति समग्रनिकाये प्रथमोपायः ।**

બીજી રીતે અનુત્તરકલ્પના (૬૨મા) પ્રતરે ચારે બાજુ એક એક વિમાન છે તે પ્રતરથી માંડીને ચારે દિશાવર્તી એક એકની વૃદ્ધિવડે એક એક પ્રતિ પ્રતરે વધારતાં સૌધર્મકલ્પનાં અંતિમ (૬૨મા) પ્રતર સુધી પહોંચવું (અથવા ૬૨ પ્રતરે એક જ દિશાવર્તી વિમાનસંખ્યાનો સરવાળો કાઢવો) અર્થાત્ ૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭-૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૧૭-૧૮-૧૯-૨૦-૨૧-૨૨-૨૩-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧-૩૨-૩૩-૩૪-૩૫-૩૬-૩૭-૩૮-૩૯-૪૦-૪૧-૪૨-૪૩-૪૪-૪૫-૪૬-૪૭-૪૮-૪૯-૫૦-૫૧-૫૨-૫૩-૫૪-૫૫-૫૬-૫૭-૫૮-૫૯-૬૦-૬૧-૬૨. આ બધી સંખ્યાની સંકલનાનો કુલ સરવાળો ૧૮૫૩ આવશે. ચારે દિશાગત પંક્તિઓ રહેલી છે અને તેથી ચારે બાજુ સંકલના કરવાની હોવાથી ૧૮૫૩×૪=૭૮૧૨ની કુલ પંક્તિગત વિમાનસંખ્યા આવી. એમાં બાસઠે પ્રતરનાં મધ્યવર્તી ૬૨ ઈન્દ્રક વિમાનો ભેળવતાં ૭૮૭૪ની આવલિકાપ્રવિષ્ટ વિમાનસંખ્યા આવે, બાકીની ૮૪૮૯૧૪૮ સંખ્યા પુષ્પાવકીર્ણની આવે. બન્ને સંખ્યાને એકત્ર કરતાં ૮૪૮૭૦૨૩ની કુલ વિમાનસંખ્યા આવે.

इति समग्रनिकायविमान-संख्याप्रमाणम् ॥

૩ પ્રતિપ્રતરે વિમાનસંખ્યાનું પ્રમાણ—

હવે ત્રીજી રીતે પ્રતિપ્રતર સ્થાનાશ્રયી વિમાનસંખ્યા જાણવી હોય તો ઈષ્ટપ્રતરની એક જ

દિશાવર્તી વિમાનસંખ્યાને ચારે ગુણી જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેમાં સ્વસ્થાનવર્તી ઇન્દ્ર વિમાન પ્રક્ષેપી દેવું જેથી ઈષ્ટપ્રતરે આવલિકાગત વિમાનસંખ્યા પ્રાપ્ત થશે.

પ્રતિપ્રતરાશ્રયી પુષ્પાવકીર્ણ વિમાન જાણવાનું 'કરણ' કે તેની સંખ્યા વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ જોવામાં આવી નથી. [૧૦૮]

અવતરણ—પૂર્વે આવલિકાગત સંખ્યા ત્રણ પ્રકારે અને પુષ્પાવકીર્ણની પ્રાપ્ત થતી બે બે સ્થાનની સંખ્યા જણાવી. હવે એ જ પ્રમાણે ઈષ્ટ પ્રતરે ઈષ્ટ કલ્પે ત્રિકોણ, ચોખૂણ અને વૃત્ત સંખ્યા જાણવાનું કરણ મન્થકાર કહે છે, ત્યાં સમગ્ર નિકાયાશ્રયી, ત્રિકોણાદિ સંખ્યાનો ઉપાય છે કે નહિ તે ઉપરથી કહેવાશે.

ઇગદિસિપંતિવિમાણા, તિવિભક્તા તંસ ચરંસા વટ્ટા ।

તંસેસુ સેસમેગં, ચિવ સેસ દુગસ્સ ઇક્કિઠ્ઠં ॥૧૦૬॥

તંસેસુ ચરંસેસુ ય, તો રાસિ તિગંપિ ચરુગુણં કાઠ ।

વટ્ટેસુ ઇંદયં ચિવ, પયરધણં મીલિયં કપ્પે ॥૧૧૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

એકદિશિ પઙ્ક્તિવિમાનાનિ, ત્રિવિભક્તાનિ ત્ર્યસ્ત્રાણિ ચતુરસ્ત્રાણિ વૃત્તાનિ ।

ત્ર્યસ્ત્રેસુ શેષમેકં, ક્ષિપ શેષદ્વિકસ્ય એકૈકમ્ ॥૧૦૬॥

ત્ર્યસ્ત્રેષુ ચતુરસ્ત્રેષુ ચ, તતો રાશિત્રિકમપિ ચતુર્ગુણં કૃત્વા ।

વૃત્તે ઇન્દ્રકં ક્ષિપ પ્રતરધનં મીલિતં કલ્પે ॥૧૧૦॥

શબ્દાર્થ—

ઇગદિસિપંતિવિમાણા=એક દિશાગત પંક્તિ
વિમાનોને

તિવિભક્તા=ત્રણ ભાગે વહેંચતાં

તંસેસુ=ત્રિકોણમાં

સેસમેગં=શેષ એક

ચિવ=ક્ષેપવવું

દુગસ્સ=દ્વિક શેષનું

ઇક્કિઠ્ઠં=એક એક

તો=તેથી

રાસિતિગંપિ=રાશી ત્રણને પણ

ચરુગુણં કાઠ=ચારગુણી કરીને

વટ્ટેસુ=વૃત્ત વિમાનમાં

ઇંદયં ચિવ=ઈંદ્રક ક્ષેપવવું

પયરધણં=પ્રતરધન

મીલિયં=મેળવવાથી

કપ્પે=કલ્પમાં

ગાથાર્થ—કોઈ પણ એક દિશાગત પંક્તિ વિમાનો ત્રિભાગે સરખાં વહેંચી નાંખવાં, વહેંચતાં જો એક સંખ્યા શેષ રહે તો તેને વહેંચતાં આવેલી સમાન ત્રિકોણ સંખ્યામાં ઉમેરવી, પણ જો બે સંખ્યા શેષ રહે તો એક ત્રિકોણમાં અને એક ચોખૂણમાં ઉમેરી દેવી. પછી તે પ્રત્યેક રાશિને ચારે ગુણી નાંખવી, વૃત્તરાશિ જે આવે તેમાં ઇન્દ્રકને ક્ષેપવવું કારણકે તે વૃત્ત છે. એ પ્રમાણે કરતાં ઈષ્ટપ્રતરની ત્રણે જાતિનાં વિમાનોની સંખ્યા આવશે, અને તે તે કલ્પના યથાયોગ્ય પ્રતરની ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યાને એકત્ર મેળવવાથી ઈષ્ટકલ્પે ત્રિકોણાદિ વિમાનસંખ્યા આવશે. ॥૧૦૮-૧૧૦॥

૩૫

વિશેષાર્થ—પૂર્વ ગાથામાં જેમ ત્રણ રીતે આવલિકાનાં સંખ્યાનો ઉપાય દર્શાવ્યો હતો તેમ અહીં પણ ત્રણ પ્રકારે એટલે ઈષ્ટ પ્રતરે-ઈષ્ટકલ્પે અને સમગ્ર નિકાયાશ્રયી ઉપાય બતાવવાનો છે. તેમાં ઈષ્ટકલ્પ અને ઈષ્ટપ્રતરનો ઉપાય ગાથાર્થ દ્વારા કહેવાશે અને ઉપલક્ષણથી સમગ્ર નિકાયાશ્રયીનો ખુલાસો આગળ કહેવાશે. અહીં પ્રથમ ઈષ્ટ પ્રતરશ્રયી ત્રિકોણ, ચોખૂણ અને વૃત્તસંખ્યા જાણવાનો ઉપાય કહેવાય છે.

૧ પ્રત્યેકપ્રતરે ત્રિકોણાદિવિમાનસંખ્યાપ્રમાણ જાણવાનો ઉપાય—

સૌધર્મ ઈશાન કલ્પનાં પ્રથમપ્રતરે ૬૨ વિમાનની આવલિકા છે, તેને ત્રણ વિભાગે કરતાં ૨૦ ત્રિકોણ, ૨૦ ચોખૂણ અને ૨૦ વૃત્ત આવે, એમ કરતાં બે સંખ્યા શેષ રહી તેમાંથી એક સંખ્યા ત્રિકોણમાં ઉમેરી અને એક ચોખૂણમાં ઉમેરી જેથી ૨૧ ત્રિ, ૨૧ ચો ૨૦ વૃત્ત, ચારે બાજુની સંખ્યા લાવવાની હોવાથી પ્રત્યેક સંખ્યાને ચારે ગુણતાં (૨૧×૪=) ૮૪ ત્રિ (૨૧×૪=) ૮૪ ચોખૂણ અને (૨૦×૪=) ૮૦ વૃત્તની સંખ્યા આવે. પછી વૃત્તની ૮૦ સંખ્યામાં ગાથાના નિયમ પ્રમાણે એક સંખ્યા ઈન્દ્રક વિમાનની ઉમેરી દેવી જેથી ૮૧ વૃત્ત સંખ્યા આવી.

પ્રતરધન પ્રાપ્ત કરવા માટે ત્રણે સંખ્યાને મેળવવાથી (૮૪+૮૪+૮૧) ૨૪૯ની આવલિકાગત વિમાનસંખ્યા (પ્રતરધન) સૌધર્મ ઈશાન-યુગલના પ્રથમ પ્રતરની પણ આવી શકશે.

એ પ્રમાણે દરેક પ્રતરે આવલિકાગત સંખ્યા પણ સહેજે પ્રાપ્ત થશે. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રતરે ત્રિકોણાદિ સંખ્યા પાઠકોએ સ્વયં કાઢી લેવી. અહીં સુગમતા માટે યન્ત્ર આપીએ છીએ.

આ યન્ત્ર દ્વારા પાઠકો ઈષ્ટ-પ્રત્યેક પ્રતરવર્તી તથા પ્રત્યેક કલ્પવર્તી ત્રિકોણ, ચોખૂણ અને વૃત્તની ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યા જાણી શકશે. [તેમજ વળી પ્રસંગોપાત બતાવેલી પ્રતિ પ્રતરગત અને પ્રતિ કલ્પગત આવલિકા વિમાનસંખ્યા પણ જોઈ શકશે.]

હવે શેષ રહી સમગ્ર નિકાયાશ્રયી ત્રિકોણ, ચોખૂણ અને વૃત્તની પૃથક્ પૃથક્ સંખ્યા તેમજ સમગ્ર નિકાયાશ્રયી આવલિકા વિમાનસંખ્યા, તે હવે પછી આપવામાં આવતું યન્ત્ર જોવાથી જાણી શકાશે.

મનનો સંયમ એ જ સર્વોત્તમ સંયમ છે.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય, ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ॥

इन्द्रियार्थान् चिमूढात्मा, मिथ्याचारः स उच्यते ॥

ભાવાર્થ:—જે મુખ્ય મનુષ્ય લંગોટ વગેરે સાધનો દ્વારા કર્મેન્દ્રિયોનો બાહ્ય સંયમ રાખીને ઈન્દ્રિયોને અનુકૂળ વિષયોનું સતત ચિંતન કરે છે તે મિથ્યાચાર ગણાય છે. અનંતકાળના વિષયભોગના સંસ્કારો અંગે અનિચ્છાએ કોઈવાર વિકલ્પ આવી જાય તે જુદી વાત છે, પરંતુ ઈરાદાપૂર્વક રાત્રિ-દિવસ તે જ વિચારો અને તેના જ વાતાવરણના પોષણની પ્રવૃત્તિ કરનાર કોઈપણ રીતે સાચો સંયમી ગણાતો નથી.

॥ પ્રત્યેક પ્રતરમાં આવલિકાગત-ત્રિકોણાદિ વિમાનસંખ્યાદર્શક યન્ત્ર ॥

પ્ર તર	પં. સં.	ત્રિ. સં.	ચો. સં.	વૃત્ત સં.	સર્વ. સં.	પ્રતર સં.
૧	૬૨	૮૪	૮૪	૮૧	૨૪૮	૧
૨	૬૧	૮૪	૮૦	૮૧	૨૪૫	૨
૩	૬૦	૮૦	૮૦	૮૧	૨૪૧	૩
૪	૫૮	૮૦	૮૦	૭૭	૨૩૭	૪
૫	૫૮	૮૦	૭૬	૭૭	૨૩૩	૫
૬	૫૭	૭૬	૭૬	૭૭	૨૨૮	૬
૭	૫૬	૭૬	૭૬	૭૩	૨૨૫	૭
૮	૫૫	૭૬	૭૨	૭૩	૨૨૧	૮
૯	૫૪	૭૨	૭૨	૭૩	૨૧૭	૯
૧૦	૫૩	૭૨	૭૨	૬૮	૨૧૩	૧૦
૧૧	૫૨	૭૨	૬૮	૬૮	૨૦૮	૧૧
૧૨	૫૧	૬૮	૬૮	૬૮	૨૦૫	૧૨
૧૩	૫૦	૬૮	૬૮	૬૫	૨૦૧	૧૩
કુલ સં.	૭૨૮★૮૮૮-૮૭૨-૮૬૫-૨૮૨૫					

યુગલે ૨

ઈશાન

૧ સૌધર્મ.

એક જ દિશાવર્તી તેરે પ્રતરની તેરે પંક્તિની ૭૨૮ ની કુલ સંખ્યાને ચારે પંક્તિની સંખ્યા લાવવાને માટે ચારે ગુણતાં ૨૮૧૨ની આવલિકા વિમાનસંખ્યા પ્રથમ યુગલે આવે. તેમાં તેરે પ્રતરના ૧૩ ઈન્દ્રક ઉમેરતાં ૨૮૨૫ થાય.

૫ બ્રહ્મ કલ્પે						
૧	૩૭	૫૨	૪૮	૪૮	૧૪૮	૨૬
૨	૩૬	૪૮	૪૮	૪૮	૧૪૫	૨૭
૩	૩૫	૪૮	૪૮	૪૫	૧૪૧	૨૮
૪	૩૪	૪૮	૪૪	૪૫	૧૩૭	૨૯
૫	૩૩	૪૪	૪૪	૪૫	૧૩૩	૩૦
૬	૩૨	૪૪	૪૪	૪૧	૧૨૮	૩૧
કુલ	૨૦૭★૨૮૪-૨૭૬-૨૭૪-૮૩૪					

કુલ ૨૦૭ને ચારે ગુણી ૬ ઈન્દ્રક ભેળવતાં ૮૩૪ કુલ થાય.

યુગલે ૪-

૩ સમસ્કુમાર માહેન્દ્ર

પ્ર તર	પં. સં.	ત્રિ. સં.	ચો. સં.	વૃત્ત સં.	સર્વ. સં.	પ્રતર સં.
૧	૪૮	૬૮	૬૪	૬૫	૧૮૭	૧૪
૨	૪૮	૬૪	૬૪	૬૫	૧૮૩	૧૫
૩	૪૭	૬૪	૬૪	૬૧	૧૮૮	૧૬
૪	૪૬	૬૪	૬૦	૬૧	૧૮૫	૧૭
૫	૪૫	૬૦	૬૦	૬૧	૧૮૧	૧૮
૬	૪૪	૬૦	૬૦	૫૭	૧૭૭	૧૯
૭	૪૩	૬૦	૫૬	૫૭	૧૭૩	૨૦
૮	૪૨	૫૬	૫૬	૫૭	૧૬૮	૨૧
૯	૪૧	૫૬	૫૬	૫૩	૧૬૫	૨૨
૧૦	૪૦	૫૬	૫૨	૫૩	૧૬૧	૨૩
૧૧	૩૮	૫૨	૫૨	૫૩	૧૫૭	૨૪
૧૨	૩૮	૫૨	૫૨	૪૮	૧૫૨	૨૫
કુલ	૫૨૨★૭૧૨-૬૮૬-૬૮૨-૨૧૦૦					

બારે પ્રતરની એક જ દિશાવર્તી ૫૨૨ની કુલ સંખ્યાને ચારે ગુણતાં ૨૦૮૮ થાય. તેમાં ૧૨ ઈન્દ્રક ભેળવતાં ૨૧૦૦ની આવલિકા પ્રવિષ્ટ સંખ્યા આવે.

૬ લાંતક કલ્પે						
૧	૩૧	૪૪	૪૦	૪૧	૧૨૫	૩૨
૨	૩૦	૪૦	૪૦	૪૧	૧૨૧	૩૩
૩	૨૮	૪૦	૪૦	૩૭	૧૧૭	૩૪
૪	૨૮	૪૦	૩૬	૩૭	૧૧૩	૩૫
૫	૨૭	૩૬	૩૬	૩૭	૧૦૮	૩૬
કુલ	૧૪૫★૨૦૦-૧૮૨-૧૮૩-૫૮૫					

૧૪૫ની સંખ્યાને ચારે ગુણી ૫ ભેળવતાં ૫૮૫ થાય.

૭ મહાશુક કલ્પે						
૧	૨૬	૩૬	૩૬	૩૩	૧૦૫	૩૭
૨	૨૫	૩૬	૩૨	૩૩	૧૦૧	૩૮
૩	૨૪	૩૨	૩૨	૩૩	૯૭	૩૯
૪	૨૩	૩૨	૩૨	૨૯	૯૩	૪૦
કુલ	૯૮ ★ ૧૩૬-૧૩૨-૧૨૮-૩૯૬					

૯૮ની કુલ સંખ્યાને ચારે ગુણી ૪ ઈ. ઉમેરતાં ૩૯૬.

૮ સહઆર કલ્પે						
૧	૨૨	૩૨	૨૮	૨૯	૮૯	૪૧
૨	૨૧	૨૮	૨૮	૨૯	૮૫	૪૨
૩	૨૦	૨૮	૨૮	૨૫	૮૧	૪૩
૪	૧૯	૨૮	૨૪	૨૫	૭૭	૪૪
કુલ	૮૨ ★ ૧૧૬-૧૦૮-૧૦૮-૩૩૨					

૮૨ની સંખ્યાને ચારે ગુણી ૪ ઉમેરતાં ૩૩૨ આવે.

૯-૧૦ આનત પ્રાણત કલ્પે						
૧	૧૮	૨૪	૨૪	૨૫	૭૩	૪૫
૨	૧૭	૨૪	૨૪	૨૧	૬૯	૪૬
૩	૧૬	૨૪	૨૦	૨૧	૬૫	૪૭
૪	૧૫	૨૦	૨૦	૨૧	૬૧	૪૮
કુલ	૬૬★ ૯૨-૮૮-૮૮-૨૬૮					

૬૬ને ચારે ગુણી ૪ ઈન્દ્રક ઉમેરતાં ૨૬૮ આવે.

૧૧-૧૨ આરણ-અચ્યુતકલ્પે						
૧	૧૪	૨૦	૨૦	૧૭	૫૭	૪૯
૨	૧૩	૨૦	૧૬	૧૭	૫૩	૫૦
૩	૧૨	૧૬	૧૬	૧૭	૪૯	૫૧
૪	૧૧	૧૬	૧૬	૧૩	૪૫	૫૨
કુલ	૫૦ ★ ૭૨-૬૮-૬૪-૨૦૪					

૫૦ને ચારે ગુણી ૪ ઈન્દ્રક ઉમેરતાં ૨૦૪ આવે.

૯-નવ શ્રૈવેયક કલ્પે						
૧	૧૦	૧૬	૧૨	૧૩	૪૧	૫૩
૨	૯	૧૨	૧૨	૧૩	૩૭	૫૪
૩	૮	૧૨	૧૨	૯	૩૩	૫૫
૪	૭	૧૨	૮	૯	૨૯	૫૬
૫	૬	૮	૮	૯	૨૫	૫૭
૬	૫	૮	૮	૫	૨૧	૫૮
૭	૪	૮	૪	૫	૧૭	૫૯
૮	૩	૪	૪	૫	૧૩	૬૦
૯	૨	૪	૪	૧	૯	૬૧
કુલ	૫૪ ★ ૮૪-૭૨-૬૯-૨૨૫					

૫૪ની કુલ સંખ્યાને ચારે ગુણી ૯ ઈન્દ્રક ઉમેરતાં ૨૨૫ આવે.

અનુત્તર કલ્પે						
૧	૧	૪	૦	૧ ઈ૦	૫	૬૨
કુલ	૫ ★ ૪-૦-૧-૫					

એક જ દિશાના એકને ચારે ગુણી ૧ ઈન્દ્રક ભેગવતાં પાંચ થાય. इति इष्ट प्रतरसंख्या.

તા. ક. પ્રત્યેક પ્રતરે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનસંખ્યા જાણવાનું કરણા ગ્રન્થકારે બતાવ્યું નથી; કારણકે વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ જોવાતું નથી.

२. इष्टप्रतरमां त्रिकोणादि संख्याना उपायो—

उवे अહીં ગાથાનુસાર પ્રત્યેક કલ્પસ્થાનાશ્રયી ત્રિકોણાદિ વિમાનસંખ્યા જાણવાનો ઉપાય કહીએ છીએ.

સૌધર્મ—ઈશાન યુગલના તેરે પ્રતરમધ્યે પ્રત્યેક પ્રતરે એક જ દિશાવર્તી રહેલ તે તે વિમાન સંખ્યાને ત્રિભાગે વહેંચી નાંખવી, જેથી—

પ્રથમ	પ્રતરે	દર	વિમાન	છે	જેથી	ત્રિકોણ	ચો.	વૃત્ત	શેષ
પ્રથમ	પ્રતરે	દર	વિમાન	છે	જેથી	૨૦	૨૦	૨૦	૨
બીજા	„	૬૧	„	„	„	૨૦	૨૦	૨૦	૧
ત્રીજા	„	૬૦	„	„	„	૨૦	૨૦	૨૦	૦
ચોથા	„	૫૯	„	„	„	૧૯	૧૯	૧૯	૨
પાંચમા	„	૫૮	„	„	„	૧૯	૧૯	૧૯	૧
છઠ્ઠા	„	૫૭	„	„	„	૧૯	૧૯	૧૯	૦
સાતમા	„	૫૬	„	„	„	૧૮	૧૮	૧૮	૨
આઠમા	„	૫૫	„	„	„	૧૮	૧૮	૧૮	૧
નવમા	„	૫૪	„	„	„	૧૮	૧૮	૧૮	૦
દસમા	„	૫૩	„	„	„	૧૭	૧૭	૧૭	૨
અગિયો	„	૫૨	„	„	„	૧૭	૧૭	૧૭	૧
બારમા	„	૫૧	„	„	„	૧૭	૧૭	૧૭	૦
તેરમા	„	૫૦	„	„	„	૧૬	૧૬	૧૬	૨

અહીં ૨ શેષ રહે એવી સંખ્યા પાંચવાર છે જેથી કુલ ૧૦ સંખ્યા થઈ છે તેમાંથી ઉક્ત કથન મુજબ ૫ ત્રિકોણમાં અને ૫ ચોખૂણમાં ગઈ. એક શેષ ચારવાર છે તે ત્રિકોણમાં જ જાય એથી (૫+૪) ૯ ત્રિકોણમાં અને પાંચ ચોખૂણમાં અને ઇન્દ્રક સંખ્યા વૃત્તમાં ઉમેરી.

$$\begin{aligned}
 & \left\{ \begin{array}{l} ૨૩૮ - ૨૩૮ - ૨૩૮ \quad ૧૪ \\ +૯ - +૫ - +૦ \\ ૨૪૭ - ૨૪૩ - ૨૩૮ \\ \times ૪ - \times ૪ - \times ૪ \\ ૯૮૮ - ૯૭૨ - ૯૫૨ \\ \text{ત્રિ} \quad \text{ચો} \quad +૧૩ \text{ ઇન્દ્રક} \end{array} \right.
 \end{aligned}$$

इति सौधर्म करणोपायः । ८६५ वृत्त

એ મુજબ અન્ય પ્રત્યેક કલ્પે કરતાં ઇષ્ટ^{૨૭૮} સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે. જે સંખ્યા યન્ત્રમાં આપવામાં આવી છે.

इति इष्टकल्पे त्रिकोणादि विमानसंख्याना उपायो ॥

૨૭૮. અહીંયા કલ્પયુગલોને વિષે બીજી રીતે વૃત્તની ત્રણ આવલિકા અને ત્રિકોણ ચોખૂણની બબે આવલિકા ગણી એક જ દિશાવર્તી વૃત્તની કુલ સંખ્યાને ત્રણ આવલિકાએ ગુણી તે કલ્પવર્તી ઇન્દ્રક સંખ્યા ભેગવતાં કુલ વૃત્તસંખ્યા દક્ષિણેન્દ્રની આવે છે. વળી એક જ દિશાવર્તી ત્રિકોણ-ચોખૂણ વિમાનસંખ્યાને બે બે આવલિક પંક્તિઓ વડે ગુણતાં ઇષ્ટસંખ્યા પ્રાપ્ત થશે.

૩. સમગ્રનિકાયમાં ત્રિકોણાદિ વિમાનસંખ્યા—

સમગ્ર નિકાયાશ્રયી ત્રિકોણાદિ સંખ્યા લાવવાનું પ્રબલ કરણ ધ્યાનમાં ન આવવાથી જણાવ્યું પણ નથી. સામાન્યથી પ્રત્યેક કલ્પની સંખ્યાઓનો સરવાળો કરતાં સમગ્ર નિકાયની ત્રિકોણાદિ સંખ્યા આવી શકે છે, જે યન્ત્રમાં પણ આપી છે. [૧૦૯-૧૧૦]

॥ પ્રતિકલ્પે ત્રિકોણાદિ વિમાનસંખ્યા યન્ત્ર ॥

કલ્પનામ	ત્રિકોણ સં૦	ચોખૂણ સં૦	વૃત્ત સં૦	કુલ આ૦ સં૦	પુષ્પા૦ સં૦	સર્વ સંખ્યા
૧ સૌધર્મકલ્પે	૪૮૪	૪૮૬	૭૨૭	૧૭૦૭	૩૧૮૮૨૮૩	૩૨૦૦૦૦૦
૨ ઇશાનકલ્પે	૪૮૪	૪૮૬	૨૩૮	૧૨૧૮	૨૭૮૮૭૮૨	૨૮૦૦૦૦૦
બન્નેના મળીને	૯૮૮	૯૭૨	૯૬૫	૨૯૨૫	૫૯૮૭૦૭૫	૬૦૦૦૦૦૦
૩ સનતુમાર૦	૩૫૬	૩૪૮	૫૨૨	૧૨૨૬	૧૧૮૮૭૭૪	૧૨૦૦૦૦૦
૪ માહેન્દ્ર૦	૩૫૬	૩૪૮	૧૭૦	૮૭૪	૭૯૮૧૨૬	૮૦૦૦૦૦
બન્નેના મળીને	૭૧૨	૬૯૬	૬૯૨	૨૧૦૦	૧૯૮૭૯૦૦	૨૦૦૦૦૦૦
૫ બ્રહ્મલોક૦	૨૮૪	૨૭૬	૨૭૪	૮૩૪	૩૯૮૧૬૬	૪૦૦૦૦૦
૬ લાંતક૦	૨૦૦	૧૯૨	૧૯૩	૫૮૫	૪૮૪૧૫	૫૦૦૦૦
૭ મહાશુક૦	૧૩૬	૧૩૨	૧૨૮	૩૯૬	૩૯૬૦૪	૪૦૦૦૦
૮ સહસ્રાર૦	૧૧૬	૧૦૮	૧૦૮	૩૩૨	૫૬૬૮	૬૦૦૦
૯-૧૦ આનત-પ્રાક્ષતે	૯૨	૮૮	૮૮	૨૬૮	૧૩૨	૪૦૦
૧૧-૧૨ આરણ-અચ્યુતે	૭૨	૬૮	૬૪	૨૦૪	૯૬	૩૦૦
અધસ્તન શ્રૈવેયકે	૪૦	૩૬	૩૫	૧૧૧	૦	૧૧૧
મધ્યમ શ્રૈવેયકે	૨૮	૨૪	૨૩	૭૫	૩૨	૧૦૭
ઉપરિતન શ્રૈવેયકે	૧૬	૧૨	૧૧	૩૯	૬૧	૧૦૦
અનુસારકલ્પે	૪	૦	૧	૫	૦	૫
બાસકે પ્રતરે કુલ સંખ્યા	૨૬૮૮	૨૬૦૪	૨૫૧૨	૭૮૭૪	૮૪૮૮૧૪૮	૮૪૮૭૦૨૩

અવતરણ—હવે તે પ્રત્યેક કલ્પગત વિમાનોમાં રહેનાર દેવોને ઓળખવા માટે ચિહ્નો દર્શાવે છે.

કષ્પેસુ ય મિય મહિસો, વરાહ-સીહા ય છગલ-સાલૂરા ।

હય-ગર-ભુયંગ-લગ્ની-વસહા-વિડિમાઈ ચિંધાઈ ॥૧૧૩॥ [પ્ર. ગા સં. ૩૬]

સંસ્કૃત છાયા—

કલ્પેષુ ચ મૃગઃ મહિષો, વરાહ-સિંહો ચ છગલ-શાલૂરી ।

હય-ગજ-મુજક-હર્ષ-વૃષભ-વિડિમાનિ ચિહ્નાનિ ॥૧૧૧॥

શબ્દાર્થ—

કલ્પેસુ=કલ્પોમાં
મિય=મૃગ
મહિષ=મહિષ-પાડો
વરાહ=વરાહ-ભૂડ
સીંહા=સિંહ
છગલ=છગ-બોકડો
શાલૂરા=દેડડો

હય=ધોડો
ગય=ગજ-હાથી
મુયંગ=ભૂજંગ-સર્પ
હર્ષા=રેડો
વસહા=વૃષભ-બળદ
વિડિમાઈ=મૃગવિશેષ
ચિંધાઈ=ચિહ્નો

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૧૧૧॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વે ભવનપત્યાદિ નિકાયોના જાણપણા માટે જેમ ચિહ્નો દર્શાવ્યાં છે, તેની પેઠે વૈમાનિક નિકાયમાં પહેલા સોધર્મકલ્પના દેવોને ઓળખવા માટે તેઓનાં મુકુટને વિષે મૃગ (હરણ)નું ચિહ્ન છે, બીજા ઇશાનકલ્પના દેવોને ઓળખવાને પાડાનું ચિહ્ન, ત્રીજા કલ્પગત દેવોને સૂઅર (ભૂડ)નું ચોથે કલ્પે સિંહનું, પાંચમે કલ્પે બોકડાનું, છઠ્ઠે કલ્પે દેડડાનું, સાતમે કલ્પે ઘોડાનું, આઠમે કલ્પે ગજ (હાથી)નું, નવમે કલ્પે સર્પનું, દશમે કલ્પે ^{૨૭૮}રેડાનું, અગિયારમે કલ્પે વૃષભનું અને બારમે કલ્પે એક જાતિવિશેષ મૃગનું ચિહ્ન હોય છે.

આ સર્વે ચિહ્નો રત્નમય મુકુટને વિષે હોવાથી તેના ઉપર મુકુટવર્તી રત્નોની કાંતિ પડવાથી અત્યંત શોભે છે.

પ્રશ્ન—બાર દેવલોકે ચિહ્નો કહ્યાં તે પ્રમાણે નવ ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર કલ્પે કેમ ન કહ્યાં ?

ઉત્તર—તે દેવલોકવર્તી દેવોને સ્વસ્થાનથી બહાર જવાનું હોતું નથી, શક્તિ છે પણ પ્રયોજનાભાવે તથા કલ્પાતીત હોવાથી ગમનાગમન નથી, આથી તેઓ કોઈ પણ પ્રકારના વ્યવહારમાં વર્તતા ન હોવાથી તેઓને ઓળખવાનો પ્રસંગ હોતો જ નથી. તેથી ચિહ્નોની આવશ્યકતા પણ નથી. [૧૧૧] (પ્ર. ગા. સં. ૩૫)

અવતરણ—ચિહ્નો દર્શાવીને પ્રત્યેક કલ્પગત ઈન્દ્રોની સામાનિક તથા આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યાને કહે છે.

ચુલસિ અસિઙ્ગિ બાવત્તરિ, સત્તરિ સઙ્ગી ય પન્ન ચત્તાલા ॥

તુલ્લસુર તીસ વીસા, દસ સહસ્સા આયરક્ખ ચઝગુણિયા ॥૧૧૨॥

૨૭૮. આ રેડો આપણે ત્યાં આસામના પ્રદેશમાં થાય છે. તેને એક શિંગડું હોય છે અને એથી આપણે ત્યાં ગ્રંથમાં રેડો એક શિંગડાવાળો કહ્યો છે, પણ આફ્રિકાના જંગલોમાં થતો રેડો બે શિંગડાવાળો છે. તે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે અને શિંગડા દ્વારા જ પોતાની જાતનું રક્ષણ કરે છે.

સંસ્કૃત છાયા—

ચતુરશીતિ—રશીતિ દ્વાસતિ: ષષ્ઠિશ્ચ પચ્ચાશઞ્ચત્વારિંશત્ ।

તુલ્યસુરા: ત્રિંશદ્વિંશતિર્દશ સહસ્ત્રાણિ, આત્મરક્ષાશ્ચતુર્ગુણિતા: ॥૧૧૨॥

શબ્દાર્થ—

ચુલસી=ચોરાશી
અસિદ્ધ=એંશી
બાવત્તરિ=બોંતેર
સત્તરિ=સીતેર
સઙ્ગી=સાઠ

પન્ન=પચાસ
ચત્તાલા=ચાલીશ
તુલ્લસુર=તુલ્યદેવો
આયરક્ષ=આત્મરક્ષકો
ચતુર્ગુણિયા=ચારે ગુણવા યોગ્ય

ગાયાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૧૧૨॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વે ત્રણે નિકાયમાં જેમ સામાનિક તથા આત્મરક્ષકો કહેલા છે, તેની માફક વૈમાનિક નિકાયમાં પહેલા સૌધર્મકલ્પે ૧. સૌધર્મેન્દ્રના ચોરાશી હજાર સામાનિક દેવો (૮૪૦૦૦), ૨. ઈશાનેન્દ્રના એંશી હજાર દેવો (૮૦૦૦૦), ૩. સનત્કુમારેન્દ્રના બોંતેર હજાર (૭૨૦૦૦), ૪. માહેન્દ્રના સીતેર હજાર (૭૦૦૦૦), ૫. બ્રહ્મેન્દ્રના સાઠ હજાર (૬૦૦૦૦), ૬. લાંતકેન્દ્રના પચાસ હજાર (૫૦૦૦૦), ૭. મહાશુકેન્દ્રના ચાલીશ હજાર (૪૦૦૦૦), ૮. સહસ્રારેન્દ્રના ત્રીસ હજાર (૩૦૦૦૦), ૯. આનત-પ્રાણતે-પ્રાણતેન્દ્રના વીશ હજાર (૨૦૦૦૦), ૧૦. આરણ-અચ્યુતે-અચ્યુતેન્દ્રના દસ હજાર (૧૦૦૦૦), એ પ્રમાણે દસે ઈન્દ્રોના સામાનિક (ઈન્દ્ર સમાન જદ્ધિવાળા) દેવોની સંખ્યા કહી. इति सामानिका: ।

જ્યારે પ્રત્યેક ઈન્દ્રને તેથી ચાર ગુણ કરીને **આત્મરક્ષકો** કહેલા.

એટલે સૌધર્મેન્દ્રોની ૮૪ હજારની સામાનિક સંખ્યાને ચારગુણી કરતાં તેના ૩ લાખ, ૩૬ હજાર (૩૩૬૦૦૦) આત્મરક્ષકો, ઈશાનેન્દ્રના ૩ લાખ, ૨૦ હજાર (૩૨૦૦૦૦), સનત્કુમારેન્દ્રના ૨ લાખ ૮૮ હજાર (૨૮૮૦૦૦), માહેન્દ્રના ૨ લાખ ૮૦ હજાર (૨૮૦૦૦૦), બ્રહ્મેન્દ્રના ૨ લાખ ૪૦ હજાર (૨૪૦૦૦૦), લાંતકેન્દ્રના ૨ લાખ (૨૦૦૦૦૦), મહાશુકેન્દ્રના ૧ લાખ ૬૦ હજાર (૧૬૦૦૦૦), સહસ્રારેન્દ્રના ૧ લાખ ૨૦ હજાર (૧૨૦૦૦૦), આનત-પ્રાણતેન્દ્રના ૮૦ હજાર (૮૦૦૦૦), આરણ-અચ્યુતેન્દ્રના ૪૦ હજાર (૪૦૦૦૦) આત્મરક્ષકદેવો હોય છે. इति आत्मरक्षका: ॥

નવ જૈવેયકે તથા અનુત્તરકલ્પે સર્વ અહમિન્દ્ર દેવો છે માટે ત્યાં કલ્પવ્યવહારાદિ સાચવવાના કાર્યાભાવે ત્યાં સામાનિક તથા આત્મરક્ષકાદિ દેવો નથી. [૧૧૨]

અવતરણ—હવે તે તે કલ્પો કોને કોને આધારે રહેલાં છે ? તે કહે છે.

दुसु तिसु तिसु कण्येसु, घणुदहि घणवाय तदुभयं च कमा ।
सुरभवनं पइद्वाणं, आगासपइड्डिया उवरिं ॥११३॥

॥ વૈમાનિક નિકાયમાં બાર દેવલોકનાં ચિહ્ન-સામાનિક-આત્મરક્ષકદેવ-સંખ્યાયન્ત્ર ॥

કલ્પનામ	ચિહ્ન	સામાનિક સં૦	આત્મરક્ષક સં૦	કલ્પનામ	ચિહ્ન	સામાનિક સં૦	આત્મ૦ સંખ્યા
૧ સૌધર્મક૦	મૃગનું	૮૪૦૦૦	૩૩૬૦૦૦	૭ મહાશુક્રે	ઘોડાનું	૪૦૦૦૦	૧૬૦૦૦૦
૨ ઈશાને૦	પાડાનું	૮૦૦૦૦	૩૨૦૦૦૦	૮ સહસ્રારે	ગજનું	૩૦૦૦૦	૧૨૦૦૦૦
૩ સનત્કુમારે	સૂઅરનું	૭૨૦૦૦	૨૮૮૦૦૦	૯ આનતે	સર્પનું	૨૦૦૦૦	૮૦૦૦૦
૪ માહેન્દ્રે	સિંહનું	૭૦૦૦૦	૨૮૦૦૦૦	૧૦ પ્રાણતે	ગેડાનું		
૫ બ્રહ્મકલ્પે	બોકડાનું	૬૦૦૦૦	૨૪૦૦૦૦	૧૧ આરણે	વૃષભનું	૧૦૦૦૦	૪૦૦૦૦
૬ લાંતકે૦	દેડકાનું	૫૦૦૦૦	૨૦૦૦૦૦	૧૨ અચ્યુતે	મૃગવિશેષનું		

સંસ્કૃત છાયા—

દ્વયોસ્ત્રિષુ ત્રિષુ કલ્પેષુ, ઘનોદધી ઘનવાતે તદુભયે ચ ક્રમાત્ ।
સુરમવનાનાં પ્રતિષ્ઠાનં, આકાશપ્રતિષ્ઠિતાન્યુપરિ ॥૧૧૩॥

શબ્દાર્થ—

ઘણુદહિ=ઘનોદધિ
ઘણવાય=ઘનવાત
તદુભયં=તે બન્નેનો

સુરમવણપદ્મઘણં=સુરભુવનોનું પ્રતિષ્ઠાન
આગાસપદ્મિયા=આકાશ પ્રતિષ્ઠિત
ઉવરિં=ઉપર

માથાર્થ—પ્રથમના બે કલ્પમાં ઘનોદધિનો આધાર, ત્યારપછી ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા એ ત્રણે કલ્પમાં ઘનવાતનો આધાર, છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા એ ત્રણે કલ્પો ઘનોદધિ અને ઘનવાતના આધારે, ત્યારપછીનાં ઉપરનાં સર્વ કલ્પો શુદ્ધ આકાશાધારે પ્રતિષ્ઠિત છે. ॥૧૧૩॥

વિશેષાર્થ—ઘનોદધિ—ધન=કઠન—નક્કર ઉદધિ=પાણી તે, કઠણ મજબૂતમાં મજબૂત થીજેલા ઘી જેવું જગત્સ્વભાવે જામીને રહેલું જે પાણી તે અપૂકાયના ભેદરૂપ હોવાથી સજીવ હોય છે.

ઘનવાત—ઠાંસીઠાંસીને ભર્યા જેવો મજબૂતમાં મજબૂત ઘટ્ટ વાયુ તે વાયુકાયના ભેદરૂપ હોવાથી સજીવ છે.

આગાસ—અવકાશ આપવાના સ્વભાવવાળું એક અરૂપી દ્રવ્ય તે.

સૌધર્મ અને ઈશાન એ કલ્પયુગલ માત્ર ઘનોદધિના જ આધારે રહેલ છે, સનત્કુમાર—માહેન્દ્ર અને બ્રહ્મ એ ત્રણે કલ્પો ^{૨૮૦}ઘનવાતને આધારે છે, લાંતક—શુક અને સહસ્રાર એ ત્રણે કલ્પ પ્રથમ ઘનોદધિ અને પછી ^{૨૮૧}ઘનવાત એ બન્નેના આધારે છે, અને ત્યારપછીના આનતાદિથી લઈ અનુત્તર

૨૮૦. ઘનવાત સાથે તનવાતનું કથન જ્યાં આવતું હોય તો ત્યાં તે બન્ને વિચારવા, કારણકે તે વસ્તુ તો આકાશાધારે છે. અને આકાશ તો સ્વયં પ્રતિષ્ઠિત જ છે.

૨૮૧. ઘનોદધિને આધારે ઘનવાત અને ઘનવાતને આધારે ઘનોદધિ કેવી રીતે રહી શકે છે તે માટે એક દષ્ટાંત ટાંકીએ છીએ, તે વિચારી મનને નિઃશંક બનાવવું.

સુધીનાં સમગ્ર કલ્પો કેવળ એક આકાશધારે પ્રતિષ્ઠિત છે. ત્યાં નથી ઘનોદધિ કે ઘનવાત (કે તનવાત). [૧૧૩]

અવતરણ— હવે પ્રત્યેક દેવલોકે વિમાનોનું જાડાઈપણું તથા તેની ઊંચાઈનું પ્રમાણ જણાવે છે.

સત્તાવીસસયાઈ, પુઢવીપિંડો વિમાણઉચ્ચત્તં ।

પંચસયા કપ્પદુગે, પઢમે તત્તો ય ઇક્કિકં ॥૧૧૪॥

હાયઇ પુઢવીસુ સયં, વહ્ઠઇ ભવણેસુ દુ—દુ—દુકપ્પેસુ ।

ચઝગે નવગે પળગે, તહેવ જાડણુત્તરેસુ ભવે ॥૧૧૫॥

ઇગવીસસયા પુઢવી, વિમાણમિઠ્ઠારસેવ ય સયાઈ ।

બત્તીસજોયણસયા, મિલિયા સવ્વત્થ નાયવ્વા ॥૧૧૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

સપ્તવિંશતિશતાનિ, પૃથિવીપિંડો વિમાનોઘ્ચત્વમ્ ।

પંચશતાનિ કલ્પદ્વિકે, પ્રથમે તતશ્ચ એકૈકમ્ ॥૧૧૪॥

હીયતે પૃથિવીષુ શતં, વર્ધતે ભવનેષુ દ્વયોઃ દ્વયોઃ દ્વયોઃ કલ્પયોઃ ।

ચતુષ્કે નવકે પંચકે, તથૈવ યાવદનુત્તરેષુ ભવેત્ ॥૧૧૫॥

એકવિંશતિશતાનિ પૃથિવી, વિમાનમેકાદશૈવ ચ શતાનિ ।

દ્વાત્રિંશદ્યોજનશતાનિ, મિલિતાનિ સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યાનિ ॥૧૧૬॥

શબ્દાર્થ—

સત્તાવીસ-સયાઈ=સત્તાવીશ સો યોજન

પુઢવીપિંડો=પૃથ્વીપિંડ

વિમાણ ઉચ્ચત્તં=વિમાનનું ઉચ્ચપણું

પંચસયા=પાંચસો યોજન

તત્તો=ત્યારપછીના

ઇક્કિકં=એકેક કલ્પે

કોઈ એક માણસ ચામડાની મશકને પવન ભરી ફુલાવે, પછી તરત જ વાઘરીની મજબૂત ગાંઠથી મશકનું મુખ ઉપરથી બાંધી દે, એ દહા જેવી ફુલેલી મશકના મધ્યભાગે પુનઃ વાઘરીની આંટી મારી મજબૂત ગાંઠને બાંધે, આ પ્રમાણે થવાથી હવે મશકમાં રહેલો વાયુ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયો, આથી તેનો આકાર ડમરૂક જેવો બની ગયો. આ પ્રમાણે કર્યા બાદ પ્રથમ જે મશકનું મુખ બાંધ્યું હતું તે મુખ હવે છોડી નાંખે જેથી વચ્ચેની ગાંઠ ઉપરના ભાગનો પવન બધો નીકળી જાય. હવે એ પવન નીકળવાથી ખાલી થએલ મશકના અર્ધભાગને પાણી નાંખીને પુનઃ ભરી લે, ભર્યા બાદ તેનું મુખ પુનઃ બાંધી લે. હવે ઉપરનો ભાગ પાણીયુક્ત અને નીચેનો ભાગ વાયુયુક્ત રહ્યો. હવે મશકની વચ્ચે જે ગાંઠ બાંધેલી છે તેને પણ હવે છોડી નાંખે એટલે નીચે વાયુ અને તેના આધારે પાણી રહેશે; નીચેના વાયુમાં જલ બીલકુલ પ્રવેશ નહીં કરે. પુનઃ ઊંધી વાળીએ તો જલાધારે-વાયુ વિચારી શકાય.

અથવા કોઈ એક પુરુષ ચામડાની મશકને પવન ભરીને ફુલાવે, પછી પોતાની કટીએ બાંધી અગાધ જળમાં પ્રવેશ કરે તો પણ તે પાણીના ઉપરના ભાગમાં જ રહી શકે છે, તો પછી આવી શાશ્વતી વસ્તુઓ તથાવિંધ જગત્સ્વભાવે રહે તેમાં શું વિચારવાનું હોય ?

હાયફ=હીન થાય છે
પુઢવીસુ=પૃથ્વીપિંડો વિશે
વહુફ=વધે છે
મવળેસુ=વિમાનોને વિશે
દુકળેસુ=બે કલ્પે
તહેવ=તે પ્રમાણે

જા=જ્યાં સુધી
અણુત્તરેસુ મવે=અનુત્તરે થાય
ફગવીસસયા=એકવીશસો યોજન
બત્તીસજોયણસયા=બત્તીસો યોજન પ્રમાણ
મિલિયા સવ્વલ્થ=મળેલું સર્વત્ર

ગાથાર્થ—પહેલાં બે દેવલોકને વિશે વિમાનના મૂળપ્રાસાદના શિખર સુધીનું પિંડપ્રમાણ સત્તાવીસો યોજનનું હોય છે. અને વિમાનની ઊંચાઈ પાંચસો યોજન હોય છે. ત્યારપછીના બે કલ્પે—પુનઃ બે કલ્પે—પુનઃ બે કલ્પે—પછી ચાર દેવલોકે—નવઐવેયક અને પાંચ અનુત્તરે જતાં ત્રીજા દેવલોકથી જ માંડી પૂર્વ પૂર્વ કલ્પના પૃથ્વીપિંડમાંથી સો સો યોજન ઘટાડતાં અને પૂર્વ પૂર્વ કલ્પની વિમાન ઊંચાઈમાં સો સો યોજન વધારતાં પ્રત્યેક કલ્પે તે તે પ્રમાણ દર્શાવતાં જવું. જેથી અનુત્તરે ૨૧૦૦ યોજન પૃથ્વીપિંડ પ્રમાણ અને ૧૧૦૦ યોજન ઊંચાઈ આવી રહેશે. પ્રત્યેક કલ્પગત વિમાનનું પૃથ્વીપિંડપ્રમાણ અને વિમાન ઊંચાઈ મેળવતાં ૩૨૦૦ યોજન આવે. ॥૧૧૪-૧૧૫-૧૧૬॥

વિશેષાર્થ—પૃથ્વીપિંડ એટલે વિમાનની ભૂમિનું જાડાપણું. જેમકે લોકમાં ઘણાં ગૃહો—મહેલો વગેરેને અમુક પ્રમાણની ઊંચી પીઠિકા (પ્લીન્થ) હોય છે અને પીઠિકા પ્રમાણ પૂર્ણ થયા બાદ મજલાની ગણતરી ગણાય છે, પરંતુ મહેલની ભૂમિપીઠ સહિત મજલાનું પ્રમાણ ગણવાનો નિયમ નથી હોતો, તેમ અહીં પણ પૃથ્વીપિંડ અને વિમાનની ઊંચાઈ જુદી જ ગણાશે.

સૌધર્મ અને ઈશાન^{૨૮૨} એ બે દેવલોકના વિમાનની પૃથ્વીનું ઊંચાઈ પ્રમાણ ૨૭૦૦ યોજન અને વિમાનની ઊંચાઈ ૫૦૦ યોજન હોય છે. (પૃથ્વીપિંડ સહિત વિમાનની ધ્વજા સુધીનું એકંદર વિમાન પ્રમાણ ૩૨૦૦ યોજન) સનતકુમાર માહેન્દ્ર બે દેવલોકે ૨૬૦૦ યોજન, વિમાનની ઊંચાઈ ૬૦૦ યોજન, બ્રહ્મા અને લાંતકે ૨૫૦૦ યોજન પૃથ્વીપિંડ, ૭૦૦ યોજન વિમાન ઊંચાઈ, શુક સહસ્રારે ૨૪૦૦ યોજન પૃથ્વીપિંડ, ૮૦૦ યોજન વિમાન ઊંચાઈ. આનત—પ્રાણતે, આરણ અચ્યુતે ૨૩૦૦ યોજન પૃથ્વીપિંડ, ૮૦૦ યોજન વિમાન ઊંચાઈ. નવઐવેયકે ૨૨૦૦ યોજન પૃથ્વીપિંડ અને ૧૦૦૦ યોજન વિમાન ઊંચાઈ, અને પાંચ અનુત્તરે ૨૧૦૦ યોજન પૃથ્વીપિંડ પ્રમાણ અને વિમાન ઊંચાઈ ૧૧૦૦ યોજનની હોય છે.

પ્રત્યેક દેવલોકે વિમાનના પૃથ્વીપિંડનું અને વિમાનની ઊંચાઈ એ બન્નેનું પ્રમાણ એકત્ર કરતાં ૩૨૦૦ યોજન આવશે. આથી એકંદરે સમગ્ર વિમાનોનું પ્રમાણ તો સર્વ કલ્પે સમાન જ આવે.

આ યોજન પ્રમાણ આગળ આવવાની “નગપુઢવી વિમાણાઈ—મિણસુ પમાણંગુલેણ તુ” એ ગાથાના વચનથી પ્રમાણાંગુલના પ્રમાણવડે સમજવું.

દરેક પૃથ્વીપિંડો વિચિત્ર પ્રકારના—ભિન્ન ભિન્ન રત્નમય હોય છે. [૧૧૪-૧૫-૧૬]

અવતરણ—પૂર્વે પૃથ્વીપિંડ પ્રમાણ અને વિમાનની ઊંચાઈ દર્શાવી. હવે તે વૈમાનિકના પ્રત્યેક દેવલોકગત વિમાનો કેવાં વર્ણવાળાં હોય તે કહે છે.

૨૮૨. સૌધર્મકલ્પનાં વિમાનો કરતાં ઈશાન કલ્પનાં વિમાનો માપ અને ગુણથી કંઈક ઊંચાં સમજવાં. એ પ્રમાણે અન્ય કલ્પયુગલે પણ સમજવું.

પળ-ચડ-તિ-દુવળ્ણ વિમાણ, સધય દુસુ દુસુ ય જા સહસ્સારો ।
 ઉવરિ સિય ભવળવંતર-જોહસિયાણં વિવિહવળ્ણા ॥૧૧૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

પઞ્ચ-ચતુઃત્રિ-દ્વિવર્ણાનિ વિમાનાનિ, સધ્વજાનિ દ્વયોર્દ્વયોશ્ચ યાવત્ સહસ્ત્રારમ્ ।
 ઉપરિ સિતાનિ ભવન-વ્યંતર-જ્યોતિષ્કાણાં વિવિધવર્ણાનિ ॥૧૧૭॥

શબ્દાર્થ—

સ-ધય=ધ્વજ સહિત
 જા સહસ્સારો=સહસ્રાર સુધી
 ઉવરિ=ઉપરનાં

સિય=ચેત
 જોહસિયાણં=જ્યોતિષીનાં
 વિવિહવળ્ણા=વિવિધ વર્ણવાળાં

ગાયાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૧૧૭॥

વિશેષાર્થ— સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકનાં વિમાનો ^{૨૮૩}શ્યામ, નીલા, રક્ત, પીત, શ્વેત એ પાંચ વર્ણનાં હોય છે. સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, દેવલોકનાં નીલ, રક્ત, પીત, શ્વેત એ ચાર વર્ણવાળાં હોય છે. બ્રહ્મ અને લાંતકે રક્ત (રાત્તા), પીત (પીળા), શ્વેત (ઘોળા) વર્ણના હોય, શુક્ર અને સહસ્રારે પીત અને શ્વેત બે જ વર્ણવાળાં હોય છે. ત્યારપછીનાં આનતથી માંડી અનુત્તર સુધીનાં સર્વ વિમાનો કેવળ એક શ્વેત વર્ણવાળાં જ હોય છે. એમાંય વળી આનતાદિચતુષ્ક કરતાં નવત્રૈવેયક અને અનુત્તરનાં વિમાનો પરમશુકલ વર્ણનાં છે.

અહીં ઉપલક્ષણથી ભવનપતિનાં ભવનો, વ્યંતરનાં નગરો અને જ્યોતિષીનાં વિમાનો વિવિધ વર્ણવાળાં અને ઉપર જે પંચવર્ણો કહ્યા તે વર્ણવાળાં તથા અન્ય વર્ણોવાળાં પણ સમજવાં. [૧૧૭]

અવતરણ— પૂર્વે ચારે નિકાયનાં વિમાનોનો વર્ણ કહીને હવે વૈમાનિક નિકાયના પ્રત્યેક દેવલોકનાં વિમાનોની લંબાઈ, પહોળાઈ તથા અભ્યંતર અને બાહ્ય પરિધિને કઈ ગતિએ ચાલવાથી માપી શકાય? તે દર્શાવવામાં નિમિત્તભૂત પ્રથમ કર્કસંક્રાન્તિના દિવસે વર્તતું ઉદયાસ્તનું અંતર જણાવાય છે.

રવિળો ઉદયત્યંતર ચડળવડસહસ્સ પળસય છવીસા ।

બાયાલ સદિભાગા, કઠ્ઠડસંકંતિદિયહમ્મિ ॥૧૧૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

રવેરુદયાસ્તાન્તરં ચતુર્નવતિસહસ્ત્રાણિ પઞ્ચશતાનિ ષડ્વિંશતિઃ ।
 દ્વાચત્વારિંશત્ ષષ્ટિભાગાઃ, કર્કસંક્રાન્તિદિવસે ॥૧૧૮॥

૨૮૩. પદ્મેસુ પંચવળ્ણા, એકગહાળીડ જા સહસ્સારો । દો દો કળા તુલ્લા, તેળ પરં પોંડરીયાઈ ॥

[દે. પ્ર. ટૂ. સં.]

॥ વૈમાનિક નિકાયમાં વિમાન-પૃથ્વીપિંડ તથા ઊંચાઈ પ્રમાણ સાથે
વિમાનાધાર-વર્ણાદિક યન્ત્ર ॥

કલ્પ નામો	વિ. પૃથ્વી પિંડ	વિ. ઊંચાઈ પ્રમાણ	એકંદર ઊંચાઈ	વિમાનાધાર પદાર્થ	વિમાનવર્ણ
૧-સૌધર્મકલ્પે	૨૭૦૦ યો૦	૫૦૦ યો૦	૩૨૦૦ યો૦	ઘનોદ્ધિ	શ્યામ-નીલા રક્ત પીત શ્વેત
૨-ઈશાનકલ્પે	"	૫૦૦ યો૦	"	"	"
૩-સનત્કુમારક૦	૨૬૦૦ યો૦	૬૦૦ યો૦	"	ઘનવાત	શ્યામ, રક્ત, પીત, શ્વેત
૪-માહેન્દ્રકલ્પે	"	"	"	"	"
૫-બ્રહ્મકલ્પે	૨૫૦૦ યો૦	૭૦૦ યો૦	"	ઘનો૦ ને ઘનવાત	રક્ત, પીત, શ્વેત
૬-લાંતકકલ્પે	"	"	"	"	"
૭-મહાશુક્રકલ્પે	૨૪૦૦ યો૦	૮૦૦ યો૦	"	"	પીત શ્વેત
૮-સહસ્રારકલ્પે	"	"	"	"	"
૯-આનતકલ્પે	૨૩૦૦ યો૦	૯૦૦ યો૦	"	આકાશાધાર	શ્વેત
૧૦- પ્રાણતકલ્પે	"	"	"	"	"
૧૧-આરણકલ્પે	"	"	"	"	"
૧૨-અચ્યુતકલ્પે	"	"	"	"	"
૯-ગ્રૈવ્યકે	૨૨૦૦ યો૦	૧૦૦૦ યો૦	"	"	"
૫-પાંચ અનુતારે	૨૧૦૦ યો૦	૧૧૦૦ યો૦	"	"	"

શબ્દાર્થ—

રવિણો=સૂર્યનું

ઉદયત્યંતર=ઉદય અસ્તનું અંતર

વડણવડસહસ્ર=ચોરાષ્ટ્ર હજાર

પણસય=પાંચસો

છવીસા=છવીશ યોજન

વાયાલસદ્ધિભાગા=સાઠીયા બેતાલીશ ભાગો

કઠ્ઠડસંકંતિ=કર્કસંકાન્તિના

દિયહમ્મિ=(પહેલા) દિવસે

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૧૧૮॥

વિશેષાર્થ— કર્ક સંકાન્તિના દિવસે (એટલે સર્વાભ્યન્તર મંડલે સૂર્ય હોય ત્યારે) સૂર્યના ઉદયસ્થાન અને અસ્તસ્થાન વચ્ચેનું અંતર ૮૪૫૨૬ યો૦ અને એક યોજનના સાઠીયા ભાગ કરીએ તેમાંના ૪૨ ભાગ પ્રમાણ હોય છે. (૮૪૫૨૬ $\frac{૪૨}{૬૦}$ યોજન) આપણે જે સૂર્યને દેખીએ છીએ તે તો ૪૭૨૬૩ યો૦ $\frac{૩૧}{૬૦}$ ભાગ પ્રમાણ દૂરથી દેખીએ છીએ.

કહ્યું છે કે —સીઆલીસ સહસ્રા દો ય સયા જોઅણણ તેવઢા ।

ઇગવીસ સદ્ધિભાગા કઠ્ઠડમાઈમિ પિચ્છ નરા ॥૧॥

તેમાં કારણ એ છે કે-ઉદય અને અસ્તના મધ્યભાગે આપણું ક્ષેત્ર આવેલ છે. [૧૧૮]

અવતરણ—હવે તે ઉક્ત પ્રમાણને ત્રણ-પાંચ-સાત-નવગણું કરતાં કેટલું થાય તે કહેતાં પ્રથમ ત્રિગુણ તથા પંચગુણ પ્રમાણ દર્શાવતી બે ગાથાઓ કહે છે.

एयम्पि पुणो गुणिए, ति-पंच-सग-नवहिं होइ कममाणं ।

तिगुणम्पी दो लक्खा, तेसीई सहस्स पंचसया ॥११६॥

असिइ छ सडिभागा, जोयण चउलक्ख बिसत्तरिसहस्सा ।

छच्चसया तेत्तीसा, तीसकला पंचगुणियम्पि ॥१२०॥

સંસ્કૃત છાયા—

एतस्मिन् पुनर्गुणिते त्रि-पञ्च-सप्त-नवभिः भवति क्रमेण मानं ।

त्रिगुणिते द्वे लक्षे, त्र्यशीतिसहस्राणि पञ्चशतानि ॥११६॥

अशीतिः षट् षष्ठिभागाः, योजनानां चतुर्लक्षाणि द्विसप्ततिसहस्राणि ।

षट् च शतानि त्रयस्त्रिंशत् त्रिंशत्कलाः पञ्चगुणिते ॥१२०॥

શબ્દાર્થ—

एयम्पि=એ (પ્રમાણ)ને

गुणिए=ગુણીએ

ति पंच सग नवहिं=ત્રણે-પાંચે-સાતે-નવવડે

कममाणं=અનુક્રમે પ્રમાણ

तिगुणम्पि=ત્રિગુણ કર્યે છતે

दो लक्खा=બે લાખ

तेसीइ सहस्स=ત્યાશી હજાર

असिइ=અંશી

सडिभागा=સડઠ ભાગ

चउलक्ख=ચાર લાખ

बिसत्तरिसहस्सा=બેતેર હજાર

तीसकला=(સાડીયા) ત્રીસ કલા (ભાગ)

पंचगुणियम्पि=પાંચગણું કર્યે છતે

માર્થ—પૂર્વે જે ઉદયાસ્તનું ૮૪૫૨૬ યો ૪૨/૬૦ ભાગ પ્રમાણ કહ્યું તેને ત્રણગણું, પાંચગણું, સાતગણું અને નવગણું કરવાથી તે તે પ્રમાણ આવે છે. એમાં ઉદયાસ્ત પ્રમાણને ત્રિગુણ કરીએ ત્યારે ૨૮૩૫૮૦ યો ૬/૬૦ ભાગ પ્રમાણ આવે અને પંચગુણું કરીએ ત્યારે ૪૭૨૬૩૩ યો ૩૦/૬૦ ભાગ પ્રમાણ આવે. ॥૧૧૬-૧૨૦॥

વિશેષાર્થ—તે આ પ્રમાણે—ત્રિગુણ પ્રમાણ

‘ચંડા’ ગતિનું

$$\begin{array}{r}
 ૮૪૫૨૬ - \frac{૪૨}{૬૦} \\
 \times ૩ \\
 \hline
 ૨૮૩૫૮૦ \\
 + ૨ \frac{૬}{૬૦} \\
 \hline
 ૨૮૩૫૮૦ \frac{૬}{૬૦} \text{ ભાગ પ્રમાણ.}
 \end{array}
 \qquad
 \begin{array}{r}
 ૪૨ \\
 \times ૩ \\
 \hline
 ૬૦) ૧૨૬(૨ \\
 \underline{૧૨૦} \\
 ૦૦૬
 \end{array}$$

પંચગુણ પ્રમાણ ‘ચપલા’ ગતિનું

$$\begin{array}{r}
 ૮૪૫૨૬ \qquad ૪૨ \\
 \times ૫ \\
 \hline
 ૪૭૨૬૩૦ \qquad ૬૦) ૨૧૦(૩ \\
 + ૩ \frac{૩૦}{૬૦} \\
 \hline
 \qquad \qquad ૧૮૦ \\
 \qquad \qquad \underline{૦૩૦} \\
 ૪૭૨૬૩૩ \frac{૩૦}{૬૦} \text{ ભાગ પ્રમાણ.}
 \end{array}
 \qquad
 \begin{array}{r}
 ૧૧૬-૧૨૦
 \end{array}$$

અવતરણ— હવે સપ્તગુણ તથા નવગુણ પ્રમાણ બતાવવાં છે અને ચારે ગતિના નામપૂર્વક યથાસંખ્યપણું જણાવે છે.

સત્તગુણે છલક્ષા, ઇગસદ્ધિ સહસ્સ છસય છાસીયા ।

ચરપન્ન કલા તહ નવ-ગુણમ્મિ અડલક્ષ સદ્ધાઉ ॥૧૨૧॥

સત્તસયા ચત્તાલા, અદ્ધાર કલા ય ઇય કમા ચરો ।

ચંડા-ચવલા-જયણા, વેગા ય તહા ગઈ ચરો ॥૧૨૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

સત્તગુણે (ગિતે) ષલ્લક્ષાણિ, એકષષ્ટિસહસ્ત્રાણિ ષટ્શત્તાનિ ષડ્શીતિઃ ।

ચતુઃપચ્ચાશત્ કલાઃ તથા નવગુણિતે અષ્ટલક્ષાણિ સાદ્ધાનિ ॥૧૨૧॥

સત્તશત્તાનિ ચત્વારિંશત્, અષ્ટાદશકલાશ્ચેતિ ક્રમેણ ચતસ્રઃ ।

ચંડા ચપલા જવના, વેગા ચ તથા ગતયશ્ચતસ્રઃ ॥૧૨૨॥

શબ્દાર્થ—

સત્તગુણે=સાતગણું કરતાં

ઇગસદ્ધિ સહસ્સ=એકસઠ હજાર

છસય છાસીયા=છસો છાસી

ચરપન્નકલા=(સાઠીયા) ચોપન ભાગ

નવગુણમ્મિ=નવગણું કરતાં છતાં

અડલક્ષ સદ્ધાઉ=સાડા આઠ લાખ

સત્તસયા ચત્તાલા=સાતસો ચાલીશ

અદ્ધારકલા=(સાઠીયા) અઢાર કલા

ઇય=એ પ્રમાણે (યથાસંખ્યે)

ચંડા=ચંડા

ચવલા=ચવલા

જયણા=જયણા

વેગા=વેગા

ગઈ ચરો=ગતિ ચાર

ગાથાર્થ— તે ઉદયાસ્ત અંતરને સાત ગણું કરતાં ૬૬૧૬૮૬ થો ૫૪ ભાગ પ્રમાણ આવે. અને તે જ પ્રમાણે નવગણું કરતાં ૮૫૦૭૪૦ થો ૧૮ ભાગ પ્રમાણ આવે. તે ચારે પ્રમાણને અનુક્રમે ચંડા-ચવલા-જયણા અને વેગા સાથે (યથાસંખ્યે) યોજવું. ॥૧૨૧-૧૨૨॥

વિશેષાર્થ— આ પ્રમાણે—

સપ્તગુણ પ્રમાણ 'જયણા' ગતિનું

૮૪૫૨૬- $\frac{૪૨}{૬૦}$	૪૨
x ૭	x ૭
૬૬૧૬૮૨	૬૦) ૨૮૪(૪
+ ૪૫૪	૨૪૦
૬૦	૦૫૪
૬૬૧૬૮૬ થો $\frac{૫૪}{૬૦}$ ભાગ પ્રમાણ.	

નવગુણપ્રમાણ 'વેગા' ગતિનું

૮૪૫૨૬- $\frac{૪૨}{૬૦}$	૪૨
x ૮	x ૮
૮૫૦૭૩૪	૬૦) ૩૭૮(૬
+ ૬૧૮	૩૬૦
૬૦	૦૧૮
૮૫૦૭૪૦ $\frac{૧૮}{૬૦}$ ભાગ પ્રમાણ.	[૧૨૧-૧૨૨]

અવતરણ— અન્ય આચાર્ય વેગા ગતિને અન્ય જે નામે ઓળખાવે છે તે નામ દર્શાવીને ગ્રન્થકારે મહર્ષિ ઉક્ત ગતિવડે ચાલતાં તે તે વિમાનોનો પાર પામી શકાય કે કેમ ? તે જ કહે છે.

इत्थं यं गइं चउत्थिं जयणयरिं नाम केइ मन्नंति ।

एहिं कमेहिमिमाहिं गइहिं चउरो सुरा कमसो ॥१२३॥

विक्खंभं आयामं, परिहिं अब्भितरं च बाहिरियं ।

युगवं मिणंति छमास, जाव न तहावि ते पारं ॥१२४॥

સંસ્કૃત છાયા—

अत्र च गतिं चतुर्थी, जवनतरी नाम केचित् मन्यन्ते ।

एभिः क्रमैरेताभिर्गतिभिश्चत्वारः सुराः क्रमशः ॥१२३॥

विष्कम्भमायामं, परिधिमाभ्यन्तराञ्च बाह्याम् ।

युगपन्निवन्ति षण्मासं यावन्न तथापि ते पारम् [यान्ति] ॥१२४॥

શબ્દાર્થ—

इत्थं=અહીંઆ

गइं चउत्थिं=ચોથી ગતિને

जयणयरिं नाम=યવનાંતરી નામની

केइ मन्नंति=કેટલાક માને છે

एहिं कमेहिं=એ કમ વડે

गइहिं=ગતિથી

चउरो सुरा=ચાર દેવો

विक्खंभं=વિષ્કમ્ભને (પહોળાઈને)

आयामं=આયામને (લંબાઈને)

परिहिं=પરિધિને

अब्भितरं=આભ્યન્તરને

बाहिरियं=બાહ્યને

युगवं=યુગપત્ (એક સાથે)

मिणंति=માપે છે

छ मास जाव=છ માસ સુધી

तहावि=તે પછી

ते पारं=તેઓ પારને

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥૧૨૩—૧૨૪॥

વિશેષાર્થ—ઉક્ત ચારગતિના નામમાં ચોથી ‘વેગા’ ગતિને અન્ય કોઈ આચાર્ય‘યવનાન્તરી’

એ નામથી સંબોધે છે. અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે—જે ચાર ગતિઓ કહેવામાં આવી, અને
૨૨૩૫૮૦^{૬૦} વગેરે સંખ્યા કહેવામાં આવી, તેને અનુક્રમે યોજવી એટલે એક ડગલામાં
૨૮૩૫૦^{૬૦} યોજન ભૂમિ ચાલવામાં આવે તો તે વેગ ચંડા ગતિનો ચાલવાનો કહેવાય, એ પ્રમાણે
બાકીની ત્રણે ગતિ માટે સમજવું. હવે પૂર્વ ગાથામાં કહેલ ચંડા ગતિના ૨૮૩૫૮૦ થો^{૬૦} ભાગ
પ્રમાણનું ડગલું ભરવા વડે કોઈ એક દેવ વિમાનના ^{૨૮૪}વિસ્તારને માપવો શરૂ કરે, બીજો દેવ ચપલા
ગતિના ૪૭૨૬૩૩ થો^{૩૦} પ્રમાણના ડગલાં ભરવા વડે વિમાનના આયામનો પાર પામવા પ્રયાશ
શરૂ કરે, ત્રીજો દેવ જયણા ગતિના ૬૬૧૬૮૬ થો^{૫૪} યોજન પ્રમાણ ડગલા ભરવાવડે વિમાનના
અભ્યન્તર પરિધિને માપવો શરૂ કરે, અને ચોથો દેવ વેગા ગતિના ૮૫૦૭૪૦ થો^{૯૮} યોજન પ્રમાણ
ડગલું ભરવાવડે વિમાનના બાહ્ય પરિધિનો પાર પામવા પ્રયાશ શરૂ કરે. આ ચારે દેવો ચારે ગતિવડે
ચારે પ્રકારનાં વિમાનના પ્રમાણોને એક જ દિવસે, એક જ સમયે, એકી સાથે માપવા નીકળી પડે,

૨૮૪. ચંડાણ વિક્કંભો ચવલાણ તइ यं होइ आयामो । अब्भितरं जयणाए बाहिरिहीव वेगाए ॥१॥

નીકળીને ઉક્ત ચારે ગતિનાં પ્રમાણવડે ચાલતાં છ માસ વ્યતીત થઈ જાય, પણ તે વિમાનના ચારે પ્રકારના આયામ વિષ્કમ્ભ વગેરે એકે પ્રકારનાં વિમાનપ્રમાણાન્તને પણ કોઈ પણ દેવ પામી શકે નહિ. [૧૨૩-૧૨૪]

અવતરણ— કેવી રીતે કર્યે છતે, કઈ ગતિને કેટલી ગુણી કરવાથી વિમાનના વિષ્કમ્ભ વગેરેનો પાર પામે ?

પાવંતિ વિમાણાં, કેસિંપિ હુ અહવ તિગુણિયા* ।

કમ ચઝગે પત્તેયં, ચંડાઈ ગઈઝ જોઝજા ॥૧૨૫॥

તિગુણેણ કમ્પ ચઝગે, પંચગુણેણં તુ અદ્ધસુ મિણિજા ।

ગેવિજ્ઞે સત્તગુણેણ નવગુણેડનુત્તરચઝકે ॥૧૨૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

પ્રાપ્નુવન્તિ વિમાનાનાં, કેષાઞ્ચિદપિ હુ અથવા ત્રિગુણિતયા ।

ક્રમેણ ચતુષ્કે પ્રત્યેકં, ચણ્ડાદિગતીર્યોજયેત્ ॥૧૨૫॥

ત્રિગુણિતયા કલ્પચતુષ્કે, પચ્ચગુણિતયા તુ અદ્ધસુ મિનુયાત્ ।

ત્રૈવેયે સત્તગુણિતયા, નવગુણિતયાડનુત્તરચતુષ્કે ॥૧૨૬॥

શબ્દાર્થ—

પાવંતિ=પામે છે
વિમાણાં=વિમાનોનો
કેસિંપિ=કેટલાક
અહવ=અથવા
તિગુણિયા=ત્રિગુણાદિક વડે
ચઝગે=ચારેમાં
પત્તેયં=પ્રત્યેકને
ચંડાઈ ગઈઝ=ચંડાદિક ગતિને
જોઝજા=યોજવી

તિગુણે=ત્રિગુણ વડે
કમ્પચઝગે=ચાર કલ્પે
પંચગુણે=પાંચે ગુણવાવડે
અદ્ધસુ=આઠ દેવલોકમાં
મિણિજા=માપવી
ગેવિજ્ઞે=ત્રૈવેયે
સત્તગુણે=સાતે ગુણવાવડે
નવ ગુણે=નવે ગુણવાવડે
અનુત્તરચઝકે=અનુત્તરચતુષ્કે

ગાથાર્થ— પ્રથમના ચાર દેવલોકગત કેટલાંએક વિમાનોને પાર પામવા સારું ચંડા-ચવલા-જયણા અને વેગા, એ પ્રત્યેક ગતિનાં પૂર્વે કહેલા પ્રમાણથી પ્રત્યેક ગતિને ત્રિગુણી વેગવાળી કરીને ચાલવા માંડે તો તે પાર પામી શકે છે. ત્યારપછીના પાંચમાથી લઈને અચ્યુત દેવલોક સુધીના વિમાનોનો પાર પામવા પ્રત્યેક ગતિને પંચગુણી કરી તેટલા યોજનપ્રમાણ ગતિવડે ચાલવા માંડે તો પાર પામે છે. નવત્રૈવેયકેનાં વિમાનોને સાતગુણી ગતિએ ચાલવા માંડે તો પાર પામે, અને અનુત્તરનાં ચાર વિમાનોના પાર પામવા નવગુણી ગતિ કરે ત્યારે પાર પામે છે. ॥૧૨૫-૧૨૬॥

★ તિગુણિઆઈપ ।

વિશેષાર્થ—પૂર્વે ગાથામાં જણાવ્યું કે—દેવો ઉક્ત ચારે ગતિના પ્રમાણવડે ચાલવા છતાં પણ વિમાનોનો પાર પામી શકતા નથી, ત્યારે હવે કેવી રીતે કરીએ તો પાર પામે ? તે માટે નીચે મુજબ સમજવું.

૧. ‘ચંડા’ ગતિના એક ડગલામાં થતા ૨૮૩૫૮૦ યોજન $\frac{૬}{૬૦}$ યોજન પ્રમાણને ત્રિગુણું કરીએ ત્યારે ૮૫૦૭૪૦ યોજન $\frac{૧૮}{૬૦}$ ભાગ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય. તેટલા પ્રમાણવાળું ડગલું ભરતો થકો કોઈ એક દેવ પહેલા ચાર દેવલોકનાં વિમાનવિસ્તારને માપવા માંડે તો છેવટે ૬ માસે કેટલાંક વિમાનોનો પાર પામી શકે છે.

૨. ‘ચવલા’ ગતિના એક ડગલામાં થતા ૪૭૨૬૩૩ યોજન $\frac{૩૦}{૬૦}$ યોજન પ્રમાણને ત્રિગુણું કરતાં ૧૪૧૭૮૦ યોજન $\frac{૩૦}{૬૦}$ ભાગ પ્રમાણ થાય. કોઈ એક દેવ જો એક જ ડગલું આવા મહત્ત્રમાણવાળું દૂર દૂર મૂકતો થકો પહેલા ચાર દેવલોકગત વિમાનોની લંબાઈ માપવી શરૂ કરે તો કેટલાંક વિમાનોનો ૬ માસે પાર પામે છે.

૩ ‘જયણા’ ગતિના ૬૬૧૬૮૬ યોજન $\frac{૫૪}{૬૦}$ યોજન પ્રમાણને ત્રિગુણું કરતાં ૧૮૮૫૦૬૦ યો $\frac{૪૨}{૬૦}$ ભાગ થાય. આટલા પ્રમાણનું ડગલું ભરતો કોઈ એક દેવ પહેલા ચાર દેવલોકગત વિમાનોના આભ્યન્તર પરિધિ (ઘેરાવા)ને માપે તો ૬ માસે કેટલાંક વિમાનોને પૂર્ણ કરે.

૪ ‘વેળા’ ગતિના આવેલ ૮૫૦૭૪૦ યોજન $\frac{૧૮}{૬૦}$ યોજનપ્રમાણને ત્રિગુણું કરતાં ૨૫૫૨૨૨૦ યોજન $\frac{૫૪}{૬૦}$ ભાગ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય. તે વડે કરીને ડગલું મૂકતો દેવ ચાર દેવલોકગત કેટલાંક વિમાનોનાં બાહ્ય પરિધિને ૬ માસે પૂર્ણ કરે.

ત્યારપછી પાંચમા કલ્પમાંથી લઈ અચ્યુત કલ્પ સુધીનાં કલ્પગત વિમાનોનો પાર પામવા ચંડા—ચવલાદિ પ્રત્યેક ગતિને પંચગુણી કરી વિમાનનો વિષ્કમ્ભ, આયામ, આભ્યન્તરપરિધિ તથા બાહ્ય પરિધિને યથાસંખ્યે પૂર્વવત્ ૬ માસ સુધી આવેલ પ્રમાણવડે માપવા માંડે તો કેટલાંક વિમાનોનો પાર પામે છે.

વળી નવઐવેયકનાં વિમાનોનો પાર પામવા પૂર્વોક્ત ગતિમાનને સાતગુણું કરી ચાલવા માંડે તો પાર પામે છે.

વિજય—વિજયવંત—જયંત—અપરાજિત—એ ચાર અનુત્તરનાં વિમાનોનો પાર પામવા ઉક્ત ચંડાદિ ચારે ગતિનાં પ્રમાણને નવગુણું કરી ચારે પ્રકારના પરિધિને યથાસંખ્યગતિએ પૂર્વોક્ત રીતિએ ૬ માસ સુધી માપે તો કેટલાંક વિમાનોનો પાર પામે છે.

અહીંયા સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનની માપણી ન કહી તે એટલા માટે કે તે વિમાન તો મર્યાદિત એક લાખ યોજનનું જ છે, જેથી તેને કંઈ માપવાનું હોઈ શકે નહીં, એમ સર્વ ઇન્દ્રક વિમાનો માટે સમજવું.

આ મતમાં કેટલાક આચાર્યો અસંમત છે. તેઓશ્રી તો જણાવે છે કે—પૂર્વોક્ત રીતિએ (ચંડાદિ ત્રિગુણાદિક) કરવા છતાં છ માસ વ્યતીત થાય તો પણ પાર પામી શકતા નથી. જે માટે કહ્યું છે કે—

ચત્તારિવિ સકમેહિં, ચંડાઇ ગર્હિં જાતિ છમ્માસં ।

તહવિ નવિ જંતિ પારં, કેસિંચિ સુરા વિમાણાણં ॥૧૧॥

પ્રશ્ન— જ્યારે આવા મહત્ મહત્ પ્રમાણવડે છ છ માસ સુધી ચાલવા છતાં તે વિમાનના પ્રમાણને પાર પામી શકતા નથી, તો સિદ્ધાંતોના કથનાનુસાર—પરમ પુનિત સર્વ જીવોને અભયદાન આપનારા જિનેશ્વરદેવો વગેરેના, ચ્યવન—જન્મ—દીક્ષા—કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ એ પંચ કલ્યાણક પ્રસંગે સંખ્યાબંધ દેવો પૃથ્વીતલ ઉપર આવી કલ્યાણકની મહાન ક્રિયાઓને પતાવી પુનઃ એક બે પ્રહરમાં જ પાછા ચાલ્યા જાય છે. (શત્રિએ આવી સવાર પડ્યે સ્વસ્થાને હાજર થઈ જાય છે.) એવો જે ઉલ્લેખ છે તે કેમ ઘટી શકશે ? કારણકે તે તે વિમાનો કરતાં મનુષ્યક્ષેત્રમાં આવવામાં કેઈકગણું અંતરપ્રમાણ રહ્યું છે ?

ઉત્તર— ઉપર જે ગતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેનું પ્રયોજન માત્ર અસંખ્યાતા યોજનનાં પ્રમાણોવાળાં વિમાનો કેવાં મહત્પ્રમાણ સૂચક છે, તેનું અસત્કલ્પના દ્વારા દૃષ્ટાંત આપી સમજાવવાં પૂરતું જ છે. નહિ તો તે દેવો ક્યારે પણ માપવા નથી ગયા કે જવાના નથી, માત્ર જેમ પલ્લોપમની સ્થિતિના વર્ણન પ્રસંગે કલ્પના દ્વારા કાળની સિદ્ધિ કરાય છે તેમ અહીં પણ એક જાતની અસત્ કલ્પના જ કરી છે કે આ પ્રમાણે પણ ચાલવા માંડે તો તેઓ વિમાનના અંતનો ક્યારે પાર પામે ? તો જણાવ્યું કે—છ માસે. ત્યારે આપણને સહેજે વિચાર આવે કે એ વિમાનો કેટલાં મોટાં હશે ? બાકી તો દેવો પોતાનાં વિમાનમાં જ કોઈકવાર ફરતા હશે. જો તેઓ ધારે તો જોતજોતામાં તે વિમાનનાં અન્તોને પામી શકે છે; કારણકે તેઓની શક્તિ અચિન્ત્ય છે, અત્યન્ત શીઘ્રતર ગતિવાળા અને સામર્થ્યયુક્ત છે. [૧૨૫—૧૨૬]

॥ इति वैमानिके विमानाधिकारः ॥

અવતરણ— હવે તદ્વત્ પ્રાસંગિક ગતિની અસત્ કલ્પનાદ્વારા એક રાજનું પ્રમાણ દર્શાવે છે. પરંતુ આ દૃષ્ટાંત ઘટમાન નથી. ગતિનો વેગ અને સમયની મર્યાદા જોતાં સંખ્યાતા યોજન જ મપાય તેમ છે. પછી અસંખ્યાતું રાજપ્રમાણ શી રીતે નીકળી શકશે ? એટલે આ ગાથા ઓઘથી રાજમાપ મહત્ત્સૂચક સમજવી. પ્રથમાવૃત્તિમાં આપી છે એટલે રદ નથી કરી.

जोयणलक्खपमाणं, निमेषमित्तेण जाइ जे देवा ।

छम्मासेण य गमणं, एगं रज्जुं जिणा बिति ॥१२७॥ [પ્ર. ગા. સં. ૩૬]

સંસ્કૃત છાયા—

योजनलक्षप्रमाणं, निमेषमात्रेण यांति ये देवाः ।

षण्मासेन च गमनम्, एकां रज्जुं जिना ब्रुवन्ति ॥१२७॥

શબ્દાર્થ—

પમાણં=પ્રમાણ

નિમેષમિત્તેણ=નિમેષમાત્રથી

જાઇ=જાય છે

છમ્માસેણ=છ માસથી

એગં રજ્જું=એક રાજ પ્રમાણ

જિણા બિતિ=જિનેશ્વરો બોલે છે

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૧૨૭॥

વિશેષાર્થ—કોઈ એક દેવ નિમેષમાત્રમાં જો એક લાખ યોજનનું પ્રયાણ કરે તો છ માસે એક રાજના માર્ગ-પ્રમાણનો પાર પામે, એમ શ્રી સર્વદર્શી જિનેશ્વરદેવો કહે છે.

રત્નસંચયાદિ ગ્રન્થોમાં એક રાજપ્રમાણનો ચિતાર રજૂ કરતાં જણાવ્યું છે કે—કોઈ એક મહર્દિક દેવ એક અતિશય તપાવેલા, એક હજાર મણ ભારવાળા લોહના નક્કર ગોળાને મનુષ્યલોકે પહોંચાડવાની ઈચ્છાથી ઉપરથી એકદમ પ્રબળ જોરથી ફેંકે, ત્યારે તે ગોળો ચંડાગતિના પ્રમાણથી ઘસડાતો ઘસડાતો, નીચે આવતો આવતો, છ માસ—છ દિવસ—છ પળ જેટલા કાળે એક રાજપ્રમાણ આકાશને વટાવે. આ દષ્ટાંતથી ‘રાજપ્રમાણ’ની મહત્તાની કલ્પના કરી લેવી. જેમ એક બાળક પૂછે કે દરિયો કેવોક મોટો હોય ? ત્યારે જેમ બે હાથ પહોળા કરી બતાવીએ છીએ કે ‘આવડોક મોટો’ દરિયાના અપાર માપને બે હાથમાં સમાવી બાળબુદ્ધિને સંતોષ અપાય છે, તે જ રીતે અહીં વ્યવહારથી ઉપરનાં દષ્ટાંતો આપ્યાં છે, પણ વાસ્તવિક ન સમજવાં; કારણ કે તે રીતે તો સંખ્યાત યોજન જ થાય પરંતુ અસંખ્યાત થાય જ નહીં. [૧૨૭] [પ્ર. ગા. સં. ૩૬]

અવતરણ—આદિ ને અંતિમ પ્રતરવર્તી ઈન્દ્રક વિમાનનું પ્રમાણ કહે છે.

પઠમપયરમ્મિ પઠમે, કપ્પે ઉડુનામ ઇંદયવિમાણં. ।

પળયાલલક્ષજોયણ, લક્ષં સવ્વુરિસવ્વહં ॥૧૨૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

પ્રથમપ્રતરે પ્રથમે, કલ્પે ઉડુનામ ઇન્દ્રકવિમાનમ્ ।

ચત્વારિંશદ્લક્ષયોજન-લક્ષં સર્વોપરિ સર્વાર્થમ્ ॥૧૨૮॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—વૈમાનિક નિકાયના પ્રથમ સૌધર્મકલ્પે, તેના પ્રથમ પ્રતરે ‘ઉડુ’ એ નામક ઈન્દ્રક વિમાન પીસ્તાલીશ લાખ યોજનનું વૃત્ત એટલે ગોળ આકારે છે અને સર્વથી ઉપર—બાસઠમાં પ્રતરે અનુત્તરકલ્પમધ્યે, એક લાખ યોજનપ્રમાણનું વૃત્તપ્રકારે સર્વાર્થ સિદ્ધ નામનું વિમાન આવેલું છે. ॥૧૨૮॥

વિશેષાર્થ—સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોને ‘લવસત્તમીયા’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, કારણકે અબદ્ધાયુષ્ક ઉપશમ શ્રેણીએ ચઢેલા તે દેવોને પૂર્વભવમાં કરાતા તપ અથવા ધ્યાનમાં જો છઠ્ઠનો તપ તેમજ ^{૨૮૫}સપ્તલવ પ્રમાણ ધ્યાન અધિક થયું હોત તો તે તદ્દભવે સીધા મોક્ષે જ ચાલ્યા ગયા હોત પરંતુ તે પ્રમાણે ન થતાં ઉપશમશ્રેણીમાં જ કાળધર્મ પામીને શિવનગરે પહોંચવામાં વિસામારૂપ અનુત્તરમાં એકાવતારીપણે ઉત્પન્ન થાય છે. થોડુંક ઓછું ધ્યાન—તપ કરવાના પરિણામે ત્યાંથી ચ્યવીને તેમને પુનઃ ગર્ભાવાસનું મહાન દુઃખ એક જ વાર સહન કરવું પડે છે, કારણકે

૨૮૫. જેની સાક્ષી ઉપ-રલાઠની ‘‘લવસત્તહતરીણ’’ ‘સત્તલવાજઙ્ઙાઙં તથા સવ્વહસિદ્ધનામ’ ગાથાઓ, તેમજ ભગવતીજીનાં ‘તણુકેવદયં’ ઈત્યાદિ સૂત્રો આપે છે. વળી પં. વીરવિજય કૃત ચોસઠ પ્રકારી પૂજા પૈકી ત્રીજા વેદનીયકર્મની પંચમ પૂજાના ભાષાકાવ્યમાં તે વાત સરસ રીતે વર્ણવી છે.

ત્યાંથી ચ્યવી, ઉત્તમ કુલે જન્મી, સંયમ સ્વીકારી તે જ ભવમાં મોક્ષે જાય છે. આ દેવો નિશ્ચયથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે. વળી ત્યાં તેમની ઉપપાત શય્યા ઉપર જે ચંદરવા આદિ હોય છે તેના ઉપર અનેક જાતના બત્રીસ બત્રીસ મણ સુધીના મહાન મોતીઓ જે લટકતા હોય છે તે બધા પવનના યોગથી પરસ્પર અથડાય છે તેમાંથી અતિ મધુર ધ્વનિઓ-નાદો નીકળે છે. તે ધ્વનિ તેમને અનન્તગુણ આનંદ આપે છે. [૧૨૮]

અવતરણ—હવે સાત ગાથાઓથી બાસઠે ઇન્દ્રક વિમાનોનાં નામો કહે છે.

^૧ઉડુ-^૨ચંદ-^૩ચય-^૪વગ્નુ-^૫વીર્ય-^૬વરુણે-તહેવ ^૭આણંદે ।

^૮બંભે ^૯કંચન-^{૧૦}રુહિલે[રિ], ^{૧૧}વં(ચં) ચે ^{૧૨}અરુણે ^{૧૩}દિસે ચેવ ॥૧૨૬॥

^{૧૪}વેરુલિય ^{૧૫}રુચ-^{૧૬}રુહરે, ^{૧૭}અંકે ^{૧૮}ફલિહે તહેવ ^{૧૯}તવણિજે ।

^{૨૦}મેહે ^{૨૧}અગ્ધ-^{૨૨}હલિદે, ^{૨૩}નલિણે તહ ^{૨૪}લોહિયવચ્ચે ચ ॥૧૩૦॥

^{૨૫}વડરે ^{૨૬}અંજણ-^{૨૭}વરમાલ-^{૨૮}અરિદે ^{૨૯}તહ ચ ^{૩૦}દેવ-સોમે ^{૩૧}અ ।

^{૩૨}મંગલ ^{૩૩}બલભદ્રે ^{૩૪}અ, ^{૩૫}ચક્ર-^{૩૬}ગયા-^{૩૭}સોત્થિ ^{૩૮}નંદિયાવત્તે ॥૧૩૧॥

^{૩૯}આભંકરે-ચ ગિદ્ધિ ^{૪૦}કેઝ-^{૪૧}ગરુલે ચ હોઈ બોદ્ધવ્વે ।

^{૪૨}બંભે ^{૪૩}બંભહિયે પુણ, ^{૪૪}બંભોત્તર-^{૪૫}લંતણે ચેવ ॥૧૩૨॥

^{૪૬}મહસુક-^{૪૭}સહસારે, ^{૪૮}આણય તહ ^{૪૯}પાણે ચ બોદ્ધવ્વે ।

^{૫૦}પુષ્પેડલંકારે ^{૫૧}અ, ^{૫૨}આરણે(ય) તહા ^{૫૩}અચ્ચુણે ચેવ ॥૧૩૩॥

^{૫૪}સુદંસણ-^{૫૫}સુપ્પડિબદ્ધે, ^{૫૬}મણોરમે ચેવ હોઈ ^{૫૭}પદમતિગે ।

તત્તો ચ ^{૫૮}સવ્વઓભદ્રે, ^{૫૯}વિસાલે ચ ^{૬૦}સુમણે ^{૬૧}ચેવ ॥૧૩૪॥

^{૬૨}સોમણસે ^{૬૩}પીડકરે, ^{૬૪}આઈચ્છે ચેવ હોઈ તદ્વિયતિગે ।

^{૬૫}સવ્વહસિદ્ધિનામે, સુરિંદયા એવ ^{૬૬}બાસઠિ ॥૧૩૫॥ [પ્ર. ગા. સં. ૩૭-૪૩]

સંસ્કૃત છાંયા—

^૧ઉડુ-^૨ચન્દ્ર-^૩રજત-^૪વલ્નુ-^૫વીર્ય-^૬વરુણાનિ તથૈવ ^૭આનંદઃ ।

^૮બ્રહ્મ ^૯કાઞ્ચન-^{૧૦}રુચિરે, ^{૧૧}વજ્રોડરુણો ^{૧૨}દિશશ્ચૈવ ॥૧૨૬॥

★ રિદ્ધે દેવે ચ સોમમંગલણા બલભદ્રે ચક્રગયા સોવલિય નંદયાવત્તે । પાઠાં ।

+ ‘મંગલ’—લાઙ્ગલઃ ઇતિ પાઠાં ।

× પુષ્પમલંકારે આખરણે, તહ અચ્ચુણે ચેવ ॥ ★ બોદ્ધવ્વે ॥

* વિસાલણે સોમણે ઇય ॥ ✽ એતે ॥

- ^{૧૪}વૈદૂર્ય-^{૧૫}રુચક-^{૧૬}રુચિરાણિ, ^{૧૭}અદ્ભુ: ^{૧૮}સ્ફટિક: તથૈવ ^{૧૯}તપનીય: ।
^{૨૦}મેઘો ^{૨૧}ઽર્ધ્ય ^{૨૨}હારિદ્ર:, ^{૨૩}નલિનસ્તથા ^{૨૪}લોહિતાક્ષશ્ચ ॥૧૩૦॥
^{૨૫}વજ્રો^{૨૬}ઽઞ્જનવર^{૨૭}માલાઽરિષ્ઠસ્તથા^{૨૮} ચ ^{૨૯}દેવ: ^{૩૦}સૌમશ્ચ ।
^{૩૧}મદ્ગ્લો ^{૩૨}બલભદ્રશ્ચ, ^{૩૩}ચક્રં-^{૩૪}ગદા ^{૩૫}સ્વસ્તિક: ^{૩૬}નંદાવર્ત: ॥૧૩૧॥
^{૩૭}આમદ્ગુરશ્ચ ^{૩૮}ગૃહ્ણિ: ^{૩૯}કેતુગરુડશ્ચ^{૪૦} ભવતિ બોદ્ધવ્ય: ।
^{૪૧}બ્રહ્મા ^{૪૨}બ્રહ્મહિત: પુન:, ^{૪૩}બ્રહ્મોત્તર: ^{૪૪}લાંતકશ્ચૈવ ॥૧૩૨॥
^{૪૫}મહાશુક્રસહસ્ત્રારૈ: ^{૪૬}, ^{૪૭}આણતસ્તથા ^{૪૮}પ્રાણતશ્ચ બોદ્ધવ્ય: ।
^{૪૯}પુષ્પમલદ્ગુરશ્ચ^{૫૦} આરણ: ^{૫૧}(ચ) ^{૫૨}તથાઽચ્યુતશ્ચૈવ ॥૧૩૩॥
^{૫૩}સુદર્શન: ^{૫૪}સુપ્રતિબદ્ધ:, ^{૫૫}મનોરમશ્ચૈવ ભવતિ પ્રથમત્રિકે ।
તતશ્ચ સર્વતોભદ્ર:^{૫૬}, ^{૫૭}વિશાલશ્ચ ^{૫૮}સુમનાશ્ચૈવ ॥૧૩૪॥
^{૫૯}સૌમનસ: ^{૬૦}પ્રીતિકર:, ^{૬૧}આદિત્યશ્ચૈવ ભવતિ તૃતીયત્રિકે ।
^{૬૨}સર્વાર્થસિદ્ધિનામા, સુરેન્દ્રકા: એવ દ્વાષષ્ટિ: ॥૧૩૫॥

શબ્દાર્થ—યુગમ છે.

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૧૨૯-૧૩૫॥

વિશેષાર્થ—૬૨ પ્રતરનાં યઈ ૬૨ ઈન્દ્રકો છે. તે પ્રત્યેક ઈન્દ્રકોનાં અહીં નામો જણાવવામાં આવે છે. સૌધર્મના પ્રથમ પ્રતરે રહેલું ઈન્દ્રક વિમાનનું નામ ૧-‘ઉડુ’ છે. દ્વિતીયાદિક પ્રતરે અનુક્રમે ૨-ચન્દ્ર, ૩-રજત, ૪-વલ્ગુ, ૫-વીર્ય, ૬-વરુણ, ૭-આનંદ, ૮-બ્રહ્મા, ૯-કાંચન, ૧૦-રુચિર, ૧૧-વંચ (ચંચ), ૧૨-અરુણ, ૧૩-દિશ, ૧૪-વૈદૂર્ય, ૧૫-રુચક, ૧૬-રુચિર, ૧૭-અંક, ૧૮-સ્ફટિક, ૧૯-તપનીય, ૨૦-મેઘવિમાન, ૨૧-અધ, ૨૨-હારિદ્ર, ૨૩-નલિન, ૨૪-લોહિતાક્ષ, ૨૫-વજ્ર, ૨૬-અંજન, ૨૭-વરમાલ, ૨૮-અરિષ્ઠ, ૨૯-દેવ, ૩૦-સૌમ, ૩૧-મંગલ, ^{૨૮૬} ૩૨-બલભદ્ર, ૩૩-ચક્ર, ૩૪-ગદા, ૩૫-સ્વસ્તિક, ૩૬-નંદાવર્ત, ૩૭-આભાંકર, ૩૮-ગૃહ્ણિ, ૩૯-કેતુ, ૪૦-ગરુડ, ૪૧-બ્રહ્મા, ૪૨-બ્રહ્મહિત, ૪૩-બ્રહ્મોત્તર, ૪૪-લાંતક.

[નોંધ—આમાં ૧લી ગાથામાં કહેલાં ૧૩ વિમાનો સૌધર્મ-ઈશાન દેવલોકનાં તેરે પ્રતરે યોજવાનાં છે. તેમજ ૧૪ થી ૨૫ સુધીનાં ૧૨ વિમાનો ત્રીજા-ચોથા દેવલોકનાં પ્રતરવર્તી જાણવા. ૨૬ થી ૩૭ સુધીના પાંચમા દેવલોકે, ૩૮ થી ૪૯ સુધીનાં છઠ્ઠા દેવલોકે, ૫૦ થી ૬૨ સુધીનાં સાતમા દેવલોકે અને ૪૧ થી ૪૪ સુધીનાં વિમાનો આઠમા દેવલોકે જાણવાં.]

૪૫-મહાશુક્ર, ૪૬-સહસ્રાર, ૪૭-આનત, ૪૮-પ્રાણત, ૪૯-પુષ્પ, ૫૦-અલંકાર, ૫૧-આરણ, ૫૨-અચ્યુત, ૫૩-સુદર્શન, ૫૪-સુપ્રતિબદ્ધ, ૫૫-મનોરમ, ૫૬-સર્વતોભદ્ર, ૫૭-વિશાલ, ૫૮-સુમન, ૫૯-સૌમનસ, ૬૦-પ્રીતિકર, ૬૧-આદિત્ય, ૬૨-સર્વાર્થસિદ્ધ, એ પ્રમાણે ૬૨ ઈન્દ્રક વિમાનો વૈમાનિક નિકાયમાં છે.

૨૮૬. આ બાબતમાં નામમાં કંઈક મતાંતરો છે. તે સંગ્રહણી ટીકાઓ તથા દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્ર પ્રકરણમાંથી જોઈ લેવાં.

[નોંધ—૪૫ થી ૪૮ સુધીનાં વિમાનો નવમા-દશમા દેવલોકે, ૪૯ થી ૫૨ સુધીનાં આરણ-અચ્યુતે, ૫૩ થી ૬૧ સુધીનાં નવગ્રૈવેયકે અને ૬૨મું અનુત્તર દેવલોકે યોજવું. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રક વિમાનોનાં નામો કહ્યાં]

હવે ચારે બાજુએ પંક્તિગત રહેલાં વિમાનોનાં નામો જણાવીએ છીએ, તેમાં કરણની વ્યાખ્યા કરીને ઉદાહરણપૂર્વક જણાવાય છે.

જે દેવલોકમાં ઇન્દ્રક વિમાનનું જે નામ હોય તે નામ સાથે ‘પ્રથમ’ શબ્દ જોડી તેને દેવલોકમાં પૂર્વ દિશાએ શરૂ થતી પંક્તિનાં પ્રથમ વિમાનનું નામ યોજી લેવું, બીજા વિમાનથી માંડીને તો આગળ કહેવાતા માત્ર ૬૧ નામો અંત ભાગ સુધી કહેવાનાં છે.

પશ્ચિમદિશાગત ૬૨ પંક્તિઓનાં પ્રથમ વિમાનનું નામ જાણવા તે દેવલોકના ઇન્દ્રકવિમાનોનાં નામ સાથે ‘શિષ્ટ’ શબ્દ જોડવો, જેથી તે તે દેવલોકે ઇચ્છિત પ્રારંભનાં વિમાનોનાં નામ સમજાય, આ જ પંક્તિના બીજાં વિમાનથી આગળ કહેવાતાં ૬૧ નામો સાથે ક્રમે ક્રમે ‘શિષ્ટ’ શબ્દ લગાડતાં ૬૨માં વિમાન સુધી પહોંચવું.

દક્ષિણ દિશાઓની પંક્તિઓનાં પહેલા ત્રિકોણ વિમાનોનાં નામ જાણવા સારું તે તે દેવલોકનાં ઇન્દ્રકવિમાનોનાં નામ સાથે ‘મધ્ય’ શબ્દ જોડવો. બીજા વિમાનથી લઈને ૬૨ સુધી નીચે કહેવાતાં નામો સાથે ‘મધ્ય’ શબ્દ યોજવો.

ઉત્તર દિશાઓની પંક્તિઓનાં પહેલા ત્રિકોણ વિમાનોનાં નામ જાણવા તે તે દેવલોકનાં વિમાનોનાં નામ સાથે ‘આવર્ત’ શબ્દ યોજવો. બીજાથી માંડી ઠેઠ પંક્તિના અંત સુધી નીચે કહેવાતાં ૬૧ નામો સાથે અનુક્રમે ‘આવર્ત’ શબ્દ લગાડવો.

બીજાથી માંડીને ૬૨મા સુધી કહેવાનાં વિમાનોનાં નામો આ પ્રમાણે :-

૨-સ્વસ્તિક, ૩-શ્રીવત્સક, ૪-વર્ધમાનક, ૫-અંકુશ, ૬-ઝષ, ૭-યવ, ૮-છત્ર, ૯-વિમલ, ૧૦-કલશ, ૧૧-વૃષભ, ૧૨-સિંહ, ૧૩-સમ, ૧૪-સુરભિ, ૧૫-ચશોધર, ૧૬-સર્વતોભદ્ર, ૧૭-વિમલ, ૧૮-સૌવત્સિક, ૧૯-સુભદ્ર, ૨૦-અરજ, ૨૧-વિરજ, ૨૨-સુપ્રભ, ૨૩-ઈદ્ર, ૨૪-મહેન્દ્ર, ૨૫-ઉપેન્દ્ર, ૨૬-કમલ, ૨૭-કુમુદ, ૨૮-નલિન, ૨૯-ઉત્પલ, ૩૦-પદ્મ, ૩૧-પુંડરીક, ૩૨-સૌગન્ધિક, ૩૩-ત્રિગિચ્છ, ૩૪-કેશર, ૩૫-ચમ્પક, ૩૬-અશોક, ૩૭-સોમ, ૩૮-શૂર, ૩૯-શુક્ર, ૪૦-નક્ષત્ર, ૪૧-ચન્દન, ૪૨-શશી, ૪૩-મલય, ૪૪-નન્દન, ૪૫, સૌમનસ, ૪૬-સાર, ૪૭-સમુદ્ર, ૪૮-શિવ, ૪૯-ધર્મ, ૫૦-વૈશ્રમણ, ૫૧-અમ્બર, ૫૨-કનક, ૫૩-લોહિતાક્ષ, ૫૪-નંદીશ્વર, ૫૫-અમોઘ, ૫૬-જલકાન્ત, ૫૭-સૂર્યકાન્ત, ૫૮-અવ્યાબાધ, ૫૯-દોગુન્દક, ૬૦-સિદ્ધાર્થ, ૬૧-કુંડલ, ૬૨-સોમ. આ પ્રમાણે સૌધર્મ દેવલોકે ચરિતાર્થપણું કરી બતાવ્યું.

પહેલાં ઇન્દ્રક વિમાનનું નામ (સૌધર્મના પ્રથમ પ્રતરે) ‘ઉડુ’ છે. એ વિમાનની પૂર્વદિશાની પંક્તિનાં પ્રથમ વિમાનનું નામ ઉડુપ્રથમ, બીજાનું સ્વસ્તિક, ત્રીજાનું શ્રીવત્સક એમ ૬૧ નામો પૂર્વદિશાની પંક્તિએ કહી દેવાં. બાકી રહી ત્રણ પંક્તિ, એમાં ઉક્ત કથન પ્રમાણે પશ્ચિમદિશાની પંક્તિનાં પ્રથમના ત્રિકોણ વિમાનનું નામ ઉડુશિષ્ટ, બીજા વિમાનનું સ્વસ્તિકશિષ્ટ, ત્રીજાનું શ્રીવત્સશિષ્ટ, એ પ્રમાણે ૬૧

નામોને 'શિષ્ટ' શબ્દ જોડી પંક્તિ સમાપ્ત કરવી. એ જ પ્રતરે દક્ષિણ દિશાની પંક્તિના પ્રથમ વિમાનનું નામ 'ઉડ્ડમધ્ય', બીજાનું 'સ્વસ્તિકમધ્ય', ત્રીજાનું 'શ્રીવત્સમધ્ય'—એમ ૬૧ નામો મધ્ય શબ્દથી સંબોધી સમાપ્ત કરવાં. હવે રહી છેલ્લી ચોથી પંક્તિ, તે પંક્તિના પ્રથમ વિમાનનું નામ 'ઉડ્ડઆવર્ત', બીજાનું નામ 'સ્વસ્તિકઆવર્ત', ત્રીજાનું 'શ્રીવત્સઆવર્ત' એમ ૬૧ નામો 'આવર્ત' શબ્દ સંબોધીને પૂર્ણ કરવાં. એ પ્રમાણે અન્યત્ર ઘટાવી લેવું.

પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો કેવાં નામવાળાં હોય ? તો ઈષ્ટ વસ્તુઓનાં જેટલાં નામો હોય તે નામોવાળાં, સૌભાગ્યવાળી વસ્તુઓનાં નામવાળાં, જે પરિણામ વિશેષાદિ વસ્તુઓનાં અને છેવટે ત્રણે જગતમાં દ્રવ્યોનાં જે કોઈ નામો વર્તે છે તે તમામ નામોવાળાં પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો હોય છે. [૧૨૮-૧૩૫] (પ્ર. ગા. સં. ૩૭ થી ૪૩)

અવતરણ—પૂર્વ ૧૨૮-૧૩૫ ગાથામાં ઈન્દ્રક પંક્તિગત અને પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોનાં નામ દર્શાવ્યાં. હવે લોકમાં ૪૫ લાખ યોજન અને લાખ યોજનના પ્રમાણવાળી કઈ કઈ વસ્તુઓ શાશ્વતી હોય છે ? તે જણાવે છે.

પળયાલીસં લક્ષ્મી, સીમંતય' માણસં 'ઉડ્ડ' સિવં ચ ।

'અપરિદ્વાણો 'સવ્વદ્, 'જંબૂદીવો ઇમં લક્ષ્મં ॥૧૩૬॥

[પ્ર. ગા. સં. ૪૪]

સંસ્કૃત છાયા—

પૃથ્વચત્વારિંશલ્લક્ષાણિ, સીમન્તકો માનુષમુદુ શિવજ્વ ।

અપ્રતિષ્ઠાનઃ સર્વાર્થ, જંબૂદ્વીપ ઇમાનિ લક્ષમ્ ॥૧૩૬॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે.

ગાયાર્થ—આ ચૌદરાજલોકમાં પહેલી નરકના પ્રથમ પ્રતરમધ્યે આવેલો **સીમંત** નામનો ઈન્દ્રક નરકવાસી **મનુષ્યક્ષેત્ર**, **ઉડ્ડ** નામનું વિમાન અને **સિદ્ધશિલા** આ ચારે વસ્તુઓ પીસ્તાલીશ લાખ યોજન પ્રમાણવાળી છે અને સાતમી નરકના અંતિમ પ્રતર મધ્યેનો **અપ્રતિષ્ઠિત** નરકવાસી તથા **અનુતર** કલ્પમધ્યે રહેલ **સર્વાર્થસિદ્ધ** નામનું વિમાન અને **જંબૂદ્વીપ** આ ત્રણે વૃત્ત વસ્તુઓ એક લાખ યોજનનાં પ્રમાણવાળી છે. ॥૧૩૬॥

વિશેષાર્થ—સુગમ છે. [૧૩૬] [પ્ર. ગા. સં. ૪૪]

॥ ઇત્યાવલિકાગતાનાં-પુષ્પાવકીર્ણાનાં ચ વિમાનાનાં સ્વરૂપમ્ ॥

અવતરણ—હવે ચૌદરાજની ગણતરી કેવી રીતે ? તે અને પ્રત્યેકનું મર્યાદાસ્થાન કયાં ? તે કહે છે. તેમજ ગ્રન્થાંતરથી કંઈક વધુ સ્વરૂપ પણ કહીશું.

અહ ભાગા સગપુઢવીસુ, રજ્જુ ઇક્ષિક તહ ય સોહમ્મે ।

માહિંદ લંત સહસારઽચ્ચુય, ગેવિજ્ઞ લોગંતે ॥૧૩૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

અધો ભાગાઃ સપ્તપૃથિવીષુ, રજુરેકૈકં તથા ચ સૌધર્મં ।

માહેન્દ્રે લાન્તકે સહસ્ત્રારાઽચ્યુતે ગ્રૈવેયે લોકાન્તે ॥૧૩૭॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે.

ગાથાર્થ—અધોભાગે સાતે નરકપૃથ્વી એક એક રાજપ્રમાણ સમજવી, જેથી સાત નરક પૂરી થતાં સાત રાજ થાય. આ સ્થૂલ વ્યાખ્યા સમજવી, અને ત્યાંથી લઈ સૌધર્મયુગલે આઠમો રાજ, માહેન્દ્રે નવમો રાજ, લાંતકાન્તે દસ, સહસ્ત્રારે અગિયાર, આરણ—અચ્યુતાન્તે બાર, નવગ્રૈવેયકાન્તે તેર અને ત્યાંથી લોકાન્તે ચૌદ રાજ પૂર્ણ થાય. ‘રજુરેકૈક’ એ પદ દેહલીદીપક ન્યાયની જેમ બંને બાજુએ ઘટાવવાનું છે. ॥૧૩૭॥

વિશેષાર્થ—આ લોક ચૌદ રાજપ્રમાણ છે. તેમાં પ્રથમ સાતમી નારકીના અંતિમ તળીયાથી (અધો લોકાન્તથી) લઈ, તે જ સાતમી નારકીના ઉપરના તલિયે પહોંચતાં એક રજજુ પ્રમાણ બરાબર થાય, ત્યાંથી લઈ છઠ્ઠી નારકીના ઊર્ધ્વ છેડે પહોંચતાં બે રજજુ, પાંચમીને અંતે ત્રણ રજજુ, ચોથીને અંતે ચાર રજજુ, ત્રીજી નારકીને અંતે પાંચ, બીજીને અંતે છ અને પહેલી નારકીના ઉપરિતન તલિયે પહોંચતાં સાત રજજુ થાય, (આ સ્થૂલ વ્યાખ્યા સમજવી.) ત્યાંથી આગળ ચાલી તિર્યક્લોક વટાવીને સૌધર્મ ઈશાન કલ્પે ઉપરિતન પ્રતરે જાતાં આઠ, સનત્કુમાર—માહેન્દ્ર યુગલે અંતિમ પ્રતરે જાતાં નવ, બ્રહ્મકલ્પ વટાવી લાંતક કલ્પાન્તે દસ, મહાશુક કલ્પ વટાવી સહસ્ત્રાર દેવલોકના અંતે અગિયાર, આરણ અચ્યુતાન્તે બાર, ગ્રૈવેયકાન્તે તેર, ^{૨૮૭} અનુત્તર વટાવી સિદ્ધસ્થાનાન્તે પહોંચતાં ચૌદ રજજુ સંપૂર્ણ થાય છે. તે પૂર્ણ થતાં લોક પૂર્ણ થયો અને ત્યારબાદ અલોકની શરૂઆત થાય છે. આ પ્રમાણે ધર્માનારકીના ઉપરના ભાગ પર સાત અને હેઠળના ભાગે સાત એમ સમગ્ર મળી ચૌદ રાજ બરાબર થઈ રહે છે.

અધો, તિર્યક્ અને ઊર્ધ્વ એ ત્રણે સ્થાનો ‘લોક’ શબ્દ લગાડીને બોલાય છે, અધોભાગે અધિક સાત રાજ પૃથ્વી છે અને ઊર્ધ્વભાગે કંઈક ન્યૂન સાત રાજ પૃથ્વી છે. બન્ને મળીને ચૌદ રાજલોક સંપૂર્ણ થાય છે.

આ લોક ‘વૈશાખ’ સંસ્થાને એટલે બે હાથોને બન્ને કેડ ઉપર રાખી, બે પગ મોકળા રાખી ટગર ટગર ઊભો હોય તેવો પુરુષના સરખો છે, અથવા લાંબા કાળ સુધી ઊર્ધ્વ દમ લેવાથી, વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે જાણે ઘણો થાકીને પરિશ્રમની વિશ્રાન્તિને અર્થે નિઃશ્વાસ ઉતારી સહસ્રા શાન્તિને ઈચ્છતો પુરુષ કટિભાગે હાથ દઈ, પગ મોકળા રાખી ઊભો હોય તેવી લોકાકૃતિ છે. ત્રીજી રીતે

૨૮૭. આ અભિપ્રાય આઠ નિર્યુક્તિ—ચૂર્ણી તથા જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણજી કૃત સંગ્રહણીનો છે, પરંતુ શ્રી યોગશાસ્ત્રના અભિપ્રાયે તો સમભૂતલ રુચકથી સૌધર્માન્તે દોઢ રજજુ, માહેન્દ્રાન્તે અઢી, બ્રહ્માન્તે ત્રણ, સહસ્ત્રારે ચાર, અચ્યુતાન્તે પાંચ, ગ્રૈવેયકાન્તે છ, અને લોકાન્તે સાત. આવો જ અભિપ્રાય લોકનાલિકાનો સમજાય છે.

વળી શ્રી ભગવતીજી વગેરેમાં તો ધર્મા—રત્નપ્રભા પૃથ્વીની નીચે અસંખ્ય યોજને લોકમધ્ય છે એમ કહ્યું છે. તેના આધારે તો ત્યાં સાત રાજ પૂર્ણ થાય એટલે ત્યાંથી ઊર્ધ્વની ગણના શરૂ થાય. આ લોક બાબતમાં ત્રણે લોકના મધ્ય ભાગનો નિર્ણય કરવામાં કેટલોક પરામર્શ જરૂરી છે.

૨૮૮ 'ત્રિશરાવ સંપુટાકાર,' ચોથી રીતે વલોણું કરી રહેલ યુવાન સ્ત્રીનો જેવો આકાર હોય તેવા આકાર સાથે પણ સરખાવી શકાય છે.

આ લોક કોઈએ કયો નથી, સ્વયંસિદ્ધ-નિરાધાર અને સદાશાશ્વત છે, તેથી ઈતરદર્શનોની લોકોત્પાદક, પાલક અને સંહારકની જે પ્રરુપણા તે અસત્ય સ્વરૂપ છે.

આ લોક પંચાસ્તિકાય એટલે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાયમય છે અને તે તે દ્રવ્યો સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ-પરમાણુથી કમશઃ વ્યાપ્ત છે. તે તે દ્રવ્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, ગુણ આદિ ભાવોથી યુક્ત છે.

આ ચૌદરાજલોક મધ્યે ત્રસજીવોના પ્રાધાન્યવાળી, ચૌદ રાજ પ્રમાણ (૫૬ ખંડુક) લાંબી એક રાજ પહોળી ત્રસનાડી આવેલી છે. જેમાં એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય પર્યંત જીવોના અને તેથી ત્રણે લોકના સમાવેશવાળી છે. તેની બહારના લોકક્ષેત્રમાં કેવળ એકેન્દ્રિય જ જીવો છે.

સમગ્ર ચૌદરાજ લોકક્ષેત્રનું મધ્ય ધર્માપૃથ્વીનું વીંટાઈને રહેલું અસંખ્ય યોજન આકાશક્ષેત્ર વટાવ્યા બાદ આવે છે. અધોલોકનું મધ્ય ચોથી નરકનું અસંખ્ય યોજન આકાશ વીંટ્યે પ્રાપ્ત થાય છે. અને તિર્યક્ (મધ્ય) લોકનું મધ્ય અષ્ટરૂચકપ્રદેશ છે અને ઊર્ધ્વલોકનું મધ્ય બ્રહ્મકલ્પના ત્રીજા રિષ્ટપ્રતરે કહેલું છે.

ઊર્ધ્વલોક સાત રજજીથી ન્યૂન મૃદંગાકારે, તિર્યક્લોક ૧૮૦૦ યોજન ડમરૂકના આકારે, અધોલોક સાત રજજીથી અધિક અધોમુખી કુંભીના આકારે છે.

અધોલોકે નારકો, પરમાધામીઓ, ભવનપતિ દેવ-દેવીઓ વગેરેનાં સ્થાનો છે. તિર્યક્લોકમાં વ્યન્તરો, મનુષ્યો, અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો અને જ્યોતિષી દેવો આવેલા છે અને આ તિર્યક્લોક મધ્યે મુક્તિપ્રાપ્તિનાં સાધનોનો યોગ સુલભ કહેલો છે. ઊર્ધ્વલોકે સદાનંદનિમગ્ન ઉત્તમકોટિનાં વૈમાનિક દેવો તથા તેમનાં વિમાનો આવેલાં છે, અને ત્યારબાદ સિદ્ધપરમાત્માથી વાસિત સિદ્ધશિલાગત સિદ્ધ પરમાત્માઓ આવેલા છે.

આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી લોકસ્વરૂપ કહ્યું. તદ્દુપરાંત સવિસ્તર સ્વરૂપ તથા ખંડુકવિચારણા સૂચી-પ્રતર ઘન-રજજી આદિનું સ્વરૂપ ૨૮૯ ગ્રન્થાંતરથી (ચિત્રમાંથી પણ) જોવું. [૧૩૭]

૨૮૮ એક શરાવ ઊંધું, તેની ઉપર એક ચતુર અને તેની ઉપર એક ઊંધું શરાવ ગોઠવવાથી સંપૂર્ણ લોકનો આકાર થઈ શકે છે.

૨૮૯. પ્રથમાવૃત્તિમાં તૈયાર છતાં આપવું મુલતવી રાખેલું ચૌદ રાજલોક, નવલોકાન્તિક, તમસ્કાય આદિનું સ્વરૂપ પરિશિષ્ટરૂપે પણ આ આવૃત્તિમાં આપવા વિચાર છે.

તૃતીય અવગાહના દ્વાર

અવતરણ—ચારે પ્રકારના દેવોનું બીજું ભવનદ્વાર તથા તદાશ્રયી અન્ય વર્ણન જણાવીને તે જ દેવોનું તૃતીય ‘અવગાહના’ દ્વાર શરૂ કરે છે, તેમાં પ્રાસંગિક અન્ય વર્ણન પણ કરશે. આ ગાથામાં તો તેમનાં ભવધારણીય વૈક્રિય શરીરનું પ્રમાણ ક્યાં, કેટલું હોય ? તે કહે છે.

ભવળ-વળ જોડે-સોહમ્મીસાળે સત્તહત્થ તળુમાળં ।

દુ દુ દુ ચડકે ગેવિ-ઝડણુત્તરે હાણિ ઇકિકે ॥૧૩૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

ભવન (પતિ) વન (ચર) જ્યોતિષ્કસીધર્મશાનેષુ સત્તહસ્તાસ્તનુમાનમ્ ।

દ્વિક-દ્વિક-દ્વિક-ચતુષ્કેષુ ગ્રૈવેયાનુત્તરેષુ હાનિરેકૈકે ॥૧૩૮॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે.

ગાથાર્થ—ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી તથા વૈમાનિક નિકાયમાં પ્રથમના-સૌધર્મ-ઈશાન એ બે દેવલોકના દેવોનું દેહમાન સાત હાથનું, ત્યારબાદ ત્રણવાર બે બે દેવલોકના જોડલે, ત્યારબાદ કલ્પચતુષ્કે, પછી ગ્રૈવેયકે અને અનુત્તરે અનુક્રમે એક એક હાથની હાનિ કરવી. ॥૧૩૮॥

વિશેષાર્થ—વિશેષમાં સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર દેવલોકમાં છ હાથનું, બ્રહ્મ-લાંતક બન્ને કલ્પે પાંચ હાથનું, શુક-સહસ્રારે ચાર હાથનું, આનત-પ્રાણત-આરણ-અચ્યુત એ ચારે કલ્પે ત્રણ હાથનું, નવગ્રૈવેયકે બે હાથ અને અનુત્તરે એક ^{૨૮૦}હાથનું માત્ર શરીર હોય છે. જેમ જેમ ઉપર વધીએ તેમ તેમ-દેહમાન, નૂતન કર્મબંધન, કષાયભાવની પરિણતિ સર્વ ઘટતું ઘટતું હોય. જ્યારે આયુષ્યમાન, નિર્મળતા, પૌદ્ગલિક સુખાદિ કમશઃ વધતું હોય. [૧૩૮]

અવતરણ—પૂર્વે દેવોની સામાન્યતાઃ સ્થિતિ જણાવી. હવે સાગરોપમની વૃદ્ધિવડે, પ્રત્યેક પ્રતરે દેવોની સ્થિતિ જણાવવા વિશ્લેષકરણને ઉપયોગી એવી આ ગાથાને ગ્રન્થકાર રચે છે. જેથી પુનરુક્તિ દોષ અસંભવિત છે.

કળ્પદુગ દુ-દુ-દુ-ચડગે, નવગે પળગે ય જિહ્વટિહ અયરા ।

દો સત્ત ચડદડઠારસ, બાવીસિગતીસતિત્તીસા ॥૧૩૯॥

૨૮૦. આ માન ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા (૩૩ સાગરોપમ) સર્વાર્થસિદ્ધના દેવો માટે છે પરંતુ જેઓની વિજ્યાદિને વિષે જઘન્ય ૩૧ સાગરોપમ સ્થિતિ છે તેઓ માટે બે હાથનું અને ૩૨ સાં ની મધ્યમ સ્થિતિ છે. તેઓનું શરીર એક હાથ અને એક હાથના અગિયારમા ભાગનું હોય છે. એમ દરેક કલ્પે-ગ્રૈવેયકે પણ વિવેક કરવાનો છે, સુગમતા માટે ગાથા ૧૪૨નો યન્ત્ર જોવો.

સંસ્કૃત છાયા—

કલ્પદ્વિક-દ્વિક-દ્વિક-દ્વિક-ચતુષ્કેષુ, નવકે પચ્ચકે ચ જ્યેષ્ઠા સ્થિતિરતરાણિ ।
દ્વે સસ ચતુર્દશાઽષ્ટાદશ, દ્વાવિંશતિરેકત્રિંશત્ ત્રયસ્ત્રિંશત્ ॥૧૩૬॥

શબ્દાર્થ—

પળમે=પાંચમા
જિહ્વિઠિ=ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

અચરા=સાગરોપમ
ઇગતીસ=એકત્રીશ

ગાથાર્થ— વૈમાનિકનિકાયના પ્રથમના બે કલ્પને વિષે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ બે સાગરોપમની છે. ત્યાર પછીના સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર યુગલે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત સાગરોપમની, બ્રહ્મ અને લાંતકકલ્પે ચૌદ સાગરોપમની, શુક-સહસ્રાર યુગલે અઢાર સાગરોપમની, આનન્ત-પ્રાણત અને આરણ-અચ્યુત એ ચારે કલ્પે બાવીશ સાગરોપમની, નવગ્રૈવેયકે એકત્રીશ સાગરોપમની અને ^{૨૮૧}પાંચ અનુત્તરે તેત્રીશ સાગરોપમની આયુષ્ય સ્થિતિ છે. ॥૧૩૮॥

વિશેષાર્થ— ગાથાર્થવત્. [૧૩૮]

અવતરણ— ૧૩૮મી ગાથામાં પ્રત્યેક કલ્પગત દેવોનું સામાન્યતઃ શરીરપ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જેમ સનત્કુમાર યુગલે ૬ હાથનું શરીરપ્રમાણ તે પ્રથમ પ્રતરવર્તી સાત સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું મુખ્યત્વે કહી શકાય, પરંતુ તે જ કલ્પે અન્ય પ્રતરવર્તી દેવો કે જેઓની ૩-૪-૫-૬ સાગરોપમની સ્થિતિ છે તેઓનું જણાવ્યું નથી. એમ સમગ્રકલ્પે કલ્પાશ્રયી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દર્શાવી છે; પરંતુ પ્રતિસાગરોપમની વૃદ્ધિએ પ્રત્યેક પ્રતરવર્તી દેવોનું શરીરપ્રમાણ કેટલું ન્યૂન થાય છે તે દર્શાવ્યું નથી. તેથી કરણ દ્વારા યથોક્ત સાગરોપમાયુષ્યની વૃદ્ધિના ક્રમથી આગળ આગળ હીન-હીનતર થતા શરીર અવગણનાના યથોક્ત પ્રમાણને પ્રતિપાદન કરનારી બે ગાથાઓ કહેવાય છે.

વિવરે તાણિકૂળે, ઇક્કારસમાઽ પાડિએ સેસા ।

હત્થિક્કારસમાંગા, અચરે અચરે સમહિયમ્મિ ॥૧૪૦॥

ચય પુવ્વસરીરાઓ, કમેણ ઇગુત્તરાઇ વુટ્ટીએ ।

એવં ઠિઙ્ઘિવિસેસા, સણંકુમારાઈતણુમાણં ॥૧૪૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

વિવરો તસ્મિન્નેકોને એકાદશમ્યઃ પાતિતે શેષાઃ ।

હત્તૈકાદશ ભાગા અતરેઽતરે સમધિકે ॥૧૪૦॥

ત્યજ પૂર્વશરીરાત્ ક્રમેણીકોત્તરયા વૃદ્ધયા ।

એવં સ્થિતિવિશેષાત્ સનત્કુમારાદિતનુમાનમ્ ॥૧૪૧॥

૨૮૧. અન્ય સ્થાને વિજયાદિ ચાર અનુત્તરે ઉંચી સ્થિતિ ઉર સાં અને સર્વર્થસિદ્ધે ૩૩ સાંની સ્થિતિ કહી છે જેની સાક્ષી તત્ત્વાર્થ ૪-૨, પ્રજાપત્ના, સમવાયાંગ આદિ ગ્રન્થો આપે છે. પરંતુ એ ૩૩ સાં સ્થિતિ સામાન્યતઃ એક એક સાં ની વૃદ્ધિના કરણ ક્રમે આવે છે, એટલે તેવી વિવશ્ચા કરી હશે; બાકી ૩૩ સાગરોપમ યોગ્ય છે.

શબ્દાર્થ—

વિવરે=વિશ્લેષ—બાદબાકી
તાણિક્કૂળે=તે એક ઊંને
ઇક્કારસગાડ=અગિયારમાંથી
પાડિયે સેસા=પાડેલા બાકી
હથિક્કારસપાગા=હાથના અગિયાર ભાગો
અયરે અયરે=સાગરોપમે સાગરોપમે

સમહિયમ્મિ=સમધિક છતે
વય=યાગકર—હાનિકર
પુલ્લસરીરાઓ=પૂર્વ શરીરના માનમાંથી
અગુત્તરાઇવુદ્ધીએ=એકોત્તર વૃદ્ધિ વડે
એવં=એ પ્રમાણે
ઠિઠિવિસેસા=સ્થિતિવિશેષથી

ગાયાર્થ— ઉત્તરકલ્પગત અધિક સ્થિતિમાંથી પૂર્વકલ્પગત જે ઓછી સ્થિતિ તેને બાદ કરવારૂપ વિશ્લેષ (બાદબાકી) કરી, આવેલ સંખ્યામાંથી એકની સંખ્યા ઊણી કરવી, જે સંખ્યા આવે તે એક હાથના અગિયાર વિભાગો કલ્પી તેમાંથી બાદ કરતાં જે સંખ્યા શેષ રહે તેને પુનઃ પૂર્વ-પૂર્વકલ્પગત અંતિમ પ્રતરવર્તી યથોક્ત શરીરપ્રમાણમાંથી બાદ કરતાં જે હસ્ત-સંખ્યા અને અગિયારીયા ભાગોની સંખ્યા આવે તે; યથોત્તરકલ્પે પ્રારંભના પ્રતરે જેટલા સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવો હોય તેઓનું શરીરપ્રમાણ આવે. પુનઃ તે જ પ્રતરથી આયુષ્યમાં એક એક સાગરોપમની વૃદ્ધિ કરતા જવી અને સાથે સાથે (ઉત્તરોત્તર દેહમાન ઘટવાનું હોવાથી) શેષ રહેલા અગિયારીયા ભાગોમાંથી એક એક ભાગ અનુક્રમે આગળ આગળ હીન કરતા જવો.

આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં દરેક કલ્પગત યથોક્ત સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું સંપૂર્ણ શરીરપ્રમાણ આવે. ॥૧૪૦—૧૪૧॥

વિશેષાર્થ— વિશેષાર્થમાં ગાથાર્થને વિશેષ સ્ફુટ ન કરતાં તે ગાથાર્થને દષ્ટાંત સાથે જ ઘટાવી દેવામાં આવે છે, વધુમાં સૌધર્મ-ઈશાન કલ્પયુગલે આ વિશ્લેષકરણ (તેનાથી પૂર્વે કલ્પારંભ ન હોવાથી) અનાવશ્યક છે, જે સહેજે સમજી શકાય તેમ છે; માટે સનત્કુમાર-માહેન્દ્રાદિ યુગલે બતાવાય છે.

સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર યુગલકલ્પે કરણ યોજના;—

ઉત્તરકલ્પગત સ્થિતિ એટલે સનત્કુમાર-માહેન્દ્રયુગલવર્તી સાત સાગરોપમની જે અધિક સ્થિતિ, તેમાંથી પૂર્વકલ્પગત [તે સૌધર્મ-ઈશાનવર્તી બે સાગરોપમની.] જે ન્યૂનસ્થિતિ, એ અધિક અને ન્યૂનસ્થિતિ એ બંને વચ્ચે વિશ્લેષ (બાદબાકી) કરતાં ૭૭-૨=૫ સાગરોપમની સંખ્યા આવી; તેમાંથી એકની સંખ્યા ઊણી કરવાની હોવાથી એક ઊણું કરતાં પાંચમાંથી એક જતાં ચાર સાગરોપમ રહ્યા.

[સૌધર્મ અને સનત્કુમાર યુગલ વચ્ચે માત્ર એક હાથનો ફેર પડે છે અર્થાત્ તેટલો ઘટાડો થાય છે. તે એક હાથના પ્રમાણને ઉત્તરકલ્પગત વહેંચી આપવાનો છે. આથી તે એક હાથના અમુક ભાગો કલ્પી, પૂર્વકલ્પગત જે આયુષ્યસ્થિતિ તેની સાથે વિશ્લેષ કર્યા બાદ આવેલ ભાગ-સંખ્યાને પૂર્વકલ્પગતના (સૌધર્મયુગલના) શરીરપ્રમાણમાંથી બાદ કરી, ઉત્તર (સનત્કુમાર) કલ્પગત અનુક્રમે પ્રતિસાગરોપમની વૃદ્ધિએ અને વળી અનુક્રમે તે ભાગોની હાનિ કરતાં જઈએ એટલે તે તે સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું ઈચ્છિત પ્રમાણ આવે છે.]

ઉપર કહ્યા મુજબ વહેંચણી કરવા યોગ્ય એક હાથ પ્રમાણની એવી અમુક ભાગ સંખ્યા

કલ્પવી કે જેથી સનત્કુમાર યુગલે પ્રારંભની ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિથી માંડીને સાત સાગરોપમ સુધીમાં (વિશ્લેષકરણ કર્યા બાદ) વહેંચાઈ જાય અને એમ કરતાં છેવટે સાત સાગરોપમની સ્થિતિએ પહોંચતાં દેવોનું છ હાથનું યથોક્ત દેહપ્રમાણ પણ આવી રહે.

હવે આ માટે ગ્રન્થકાર મહારાજા પોતે જ એક હાથના અગિયાર ભાગો કલ્પે છે, એ કલ્પેલા અગિયાર ભાગમાંથી પૂર્વે વિશ્લેષ કરતાં શેષ આવેલી ચાર સાગરોપમની સંખ્યા તેને બાદ કરીએ એટલે (સાગરોપમની સ્થિતિ અને ભાગો વચ્ચે વિશ્લેષ કરતાં) સાત ભાગ સંખ્યા આવે, તે $\frac{9}{11}$ (સાત-અગિયારાંશ ભાગો સમજવા) અગિયારીયા સાત ભાગો સૌધર્મ-ઈશાન યુગલે પૂર્વગાથામાં કહેલા સાત હાથ પ્રમાણમાંથી ઘટાડવા, જેથી ૬ હાથ અને $\frac{8}{11}$ (૬ $\frac{8}{11}$) ભાગ શરીરપ્રમાણ સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર યુગલે (પૂર્વ કલ્પમાં વર્તતી યથાયોગ્ય સાગરોપમની આયુષ્યસ્થિતિમાં એક એક સાગરોપમની વૃદ્ધિ કરીને અને એક એક ભાગ ઘટાડતા જઈને કહેવાનું હોવાથી) ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું દેહમાન આવે, એ પ્રમાણે પ્રતિ સાગરોપમની વૃદ્ધિ કરતાં અને પ્રતિભાગ સંખ્યા ઘટાડવાના નિયમાનુસાર-ચાર સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું દેહમાન ૬ હાથ અને $\frac{3}{11}$ ભાગ આવે, પાંચ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું ૬ હાથ $\frac{2}{11}$ ભાગનું, છ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું ૬ હાથ $\frac{1}{11}$ ભાગનું અને સાત સાગરોપમની સ્થિતિવાળા સનત્કુમારેન્દ્ર-માહેન્દ્ર દેવોનું દેહમાન એક ભાગ ઘટાડી નાખતાં ૬ હાથનું યથાર્થ આવે./

બ્રહ્મ-લાંતકે દેહમાન વિચાર—

બ્રહ્મ-લાંતકકલ્પની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચૌદ સાગરોપમની છે અને તેની નીચેના સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર યુગલની સ્થિતિ સાત સાગરોપમની છે, નિયમ મુજબ તેનો વિશ્લેષ કરતાં સાતની સંખ્યા શેષ રહી, તેમાંથી એક ઊણી કરતાં ૬ સંખ્યા આવી, હવે એક હાથના અગિયાર ભાગો કરી તેમાંથી તે છ સંખ્યા બાદ કરતાં ૫ ભાગ સંખ્યા આવી, એ પાંચ ભાગ પૂર્વ કલ્પે અંતિમ પ્રતરવર્તી દેવના છ હાથના દેહમાનમાંથી બાદ કરતાં ૫ હાથ અને $\frac{4}{11}$ ભાગનું દેહમાન બ્રહ્મકલ્પે આઠ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું, ૫ હાથ $\frac{3}{11}$ ભાગનું દેહમાન નવ સાગરોપમની સ્થિતિવાળાનું, ૫ $\frac{2}{11}$ હાથ દસ સાગરોપમવાળાનું, ૫ $\frac{1}{11}$ અગિયાર સાગરોપમવાળાનું, ૫ $\frac{0}{11}$ બાર સાગરોપમવાળાનું, ૫ $\frac{0}{11}$ માન તેર સાગરોપમવાળાનું અને પાંચ હાથનું માન ચૌદ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોનું જાણવું. [૧૪૦-૪૧.]

અવતરણ—પૂર્વે વૈમાનિક નિકાયવર્તી દેવોનું ભવધારણીય શરીરપ્રમાણ કહ્યું, હવે તે દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ શરીરમાન ઉત્તરવૈક્રિય અપેક્ષાએ કેટલું ? તે કહે છે.

ભવધારણિજ્ઞ એસા, ઉક્કોસ વિઝવિ જોયણા લક્ષ્ઠં ।

ગેવિજ્ઞ-ડણુત્તરેસું, ઉત્તરવેઝવિયા નત્થી ॥૧૪૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

ભવધારણીયા એષા, ઉક્કર્ષા, વૈક્રિયા યોજનાનિ લક્ષમ્ ।

ગૈવેયાનુત્તરેષુ ઉત્તરવૈક્રિયા નાસ્તિ ॥૧૪૨॥

શબ્દાર્થ—

ભવધારણીય=ભવધારણીય
 ઇસા=પૂર્વે કહેલી એ
 વિઝવિ=વૈક્રિય

ગેવિજ્ઞપુત્તરેસું=શ્રેયેયક અનુત્તરમાં
 ઉત્તરવેઝવિયા=ઉત્તરવૈક્રિય
 નત્તી=નથી

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૧૪૨॥

વિશેષાર્થ— એ પ્રમાણે દેવોનાં ભવધારણીય વૈક્રિય શરીરનું ઉત્કૃષ્ટમાન કહીને હવે દેહલીદીપક ન્યાયથી ઉક્તોત્તર શબ્દથી તે દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ ઉત્તરવૈક્રિયદેહમાન કેટલું હોય ? તે કહે છે.

અન્યકારે ગાથામાં જણાવ્યું કે—અમે ઉક્ત સ્થિતિ ભવધારણીય શરીરની કહી, તો એ ભવધારણીય એટલે શું ? તે સમજી લઈએ.

ભવધારણીય શરીર

સુરૈદેવાયુઃસમાપ્તિ યાવત્ સતતં ધાર્યતે અસૌ ભવપર્યન્તં ધારણીયં વેતિ ભવધારણીયમ્ । પોતાનાં આયુષ્યની સમાપ્તિ સુધી દેવો સતત ધારણ કરી રાખે અથવા સમગ્ર ભવ સુધી જે રહેવાવાળું હોય તે ભવધારણીય કહેવાય. દેવોનાં ભવપ્રત્યયિક (ભવધારણીય) શરીર અને ઉત્તરવૈક્રિય શરીર વચ્ચે તફાવત રહેલો છે. જો કે પૂર્વભવમાં બાંધેલા વૈક્રિય શરીરનામકર્મના ઉદયથી તેઓને પ્રાપ્ત થયું હોય છે તેથી ભવધારણીય વૈક્રિય શરીર એવી રીતે સંબોધી શકાય છે, પરંતુ ઉત્તરવૈક્રિય માટે તેમ થતું નથી, તે શરીર તો ભવપરત્ત્વે પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે. વળી ભવધારણીય વિશેષજ્ઞ આપી શું સમજાવે છે કે આ શરીર જન્મકાળના હેતુરૂપ છે, વળી તે તે દેવના યથાયોગ્ય આયુષ્યકાળ પર્યન્ત રહેવાવાળું છે. વધુમાં દેવે રચેલાં વૈક્રિયવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોથી બનેલાં ઉત્તરવૈક્રિય શરીરનો મર્યાદિતકાળ પૂર્ણ થયે તરત જ પુનઃ મૂલ શરીરમાં દાખલ થઈ જવું પડે છે અને દેવોનાં ચ્યવનકાળ પર્યન્તે પણ એ જ શરીર હોય છે. આ પ્રમાણે ભવાશ્રયી મુખ્ય પ્રધાન જે શરીર તે ભવધારણીય શરીર કહેવાય.

આ શરીરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહેવાઈ ગઈ છે. હવે ઉત્તરવૈક્રિયની વ્યાખ્યા સમજાવે છે.

ઉત્તરવૈક્રિય શરીર—

વૈક્રિયમિતિ—વિશેષા—વિવિધા ક્રિયા સહજશરીરગ્રહણોત્તરકાલમાશ્રિત્ય ક્રિયતે इति उत्तरवैक्रियम् । સ્વાભાવિક—ભવધારણીય શરીર ગ્રહણ સિવાયના સમયમાં વિવિધ પ્રકારની ક્રિયા—આકૃતિને કરવાવાળું હોય તેને ઉત્તરવૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. દેવોને આ ઉત્તર વૈક્રિયશરીર લબ્ધિપ્રત્યયિક, તદ્ભવાશ્રયી પ્રાપ્ત શક્તિવાળું છે. પૂર્વે કરેલ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર આ ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની રચના અનેક પ્રકારે ઈચ્છાનુકૂલ થઈ શકે છે. એક હોઈ અનેક થાય છે, અનેક હોઈ એક થાય છે, ભૂચર હોઈ ખેચર થાય છે, ખેચર થઈને ભૂચર પણ તરત થઈ શકે છે. નાનામાંથી મોટું—મોટામાંથી નાનું, ભારે હોઈ હલકું—હલકું હોઈ ભારે થાય, દશ્ય હોઈ અદશ્ય, અદશ્ય હોઈ દશ્ય થાય છે, એમ હરકોઈ પ્રકારની અદ્ભુત, જાતજાતની વિવિધ અને વિચિત્ર ક્રિયાઓરૂપે—આકૃતિઓ કરવાવાળું આ શરીર હોય છે. અને તે વૈક્રિયવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોથી જ થઈ શકે છે. ઉક્ત બન્ને શરીરો સ્વસ્વકાળ પૂર્ણ થયે વિસ્ત્રસા પુદ્ગલવત્ વિલય પામવાનાં સ્વભાવવાળાં હોય છે.

આ ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની રચના ઉત્કૃષ્ટથી એક લાખ યોજન પ્રમાણની થઈ શકે છે. અને તે ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની રચનાનો (તેનો કાળ) ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ કાળ “દેવેસુ અહ્મસો ઉક્કોસવિઉવ્વણાકાલો” એ વચનથી અર્ધમાસનો છે. એ કાળ પૂર્ણ થયે પુનઃ એ ઉત્તરવૈક્રિય શરીરરચના પુનઃ વિસ્ત્રસા પુદ્ગલવત્ સ્વતઃ વિલય પામી જાય છે અને તરત જ ભવધારણીય વૈક્રિયશરીર ધારણ કરી લેવું પડે છે. જો તે કાળપૂર્વે રચેલ ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અનાવશ્યકતા દેખાય અને સંહરી લેવું હોય તો ઉપયોગ (બુદ્ધિ) પૂર્વક સંહરી પણ શકાય છે.

આ ઉત્તરવૈક્રિય શરીરનું રચવું નવગૈવેયક તેમજ સર્વોત્તમ એવા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોને હોતું નથી. વળી જેમ અન્ય દેવો જિનેશ્વર ભગવંતના કલ્યાણકાદિ પ્રસંગે અથવા અન્ય ગમનાગમનાદિ-પ્રસંગે ઉત્તરવૈક્રિય કરી મનુષ્યલોકમાં આવે છે, તેમ આ દેવોને તથાપ્રકારનો કલ્પ જ એવો છે કે તેઓને અહીં આવવાનું પ્રયોજન જ હોતું નથી, પરંતુ ત્યાં જ શય્યામાં પોઢ્યાથકા નમસ્કારાદિ કરવાપૂર્વક શુભ ભાવના ભાવે છે, તેથી અચિંતનીય શક્તિ છતાં ^{૨૮૨}પ્રયોજનાભાવે ઉત્તરવૈક્રિયશરીરરચના નથી એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. વળી તેઓ વસ્ત્રાલંકાર રહિત છે. જન્મથી જ તેઓ અતિ સુંદર, દર્શનીય અને દશે દિશાઓને પ્રકાશિત કરનારા છે. વળી ત્યાં રહેલી ચૈત્ય પ્રતિમાઓને શય્યામાં રહ્યા રહ્યા સાધુની જેમ ભાવથી જ પૂજે છે. ત્યાં ગાયન-નાટકાદિ કંઈ જ હોતું નથી. [૧૪૨]

અવતરણ—હવે એ ભવધારણીય તથા ઉત્તરવૈક્રિય શરીરનું જઘન્ય પ્રમાણ કહે છે.

સાહાવિય વેઝવિય, તળૂ જહન્ના કમેણ પારંમે ।

અંગુલઅસંખ્યાભાગો, અંગુલસંખિજ્ઞભાગો ય ॥૧૪૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

સ્વાભાવિક (ઉત્તર) વૈક્રિયા (ચ) તનુર્જઘન્યા ક્રમેણ પ્રારંમે ।

અંગુલાઽસંખ્યાભાગોઽંગુલસંખ્યેયભાગશ્ચ ॥૧૪૩॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે.

ગાયાર્થ—સ્વાભાવિક તથા (ઉત્તર) વૈક્રિયશરીર પ્રારંભકાળે જઘન્યથી અનુક્રમે અંગુલના

(૧૫) અસંખ્યાતમા ભાગનું અને અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગનું હોય છે. ॥૧૪૩॥

૨૮૨. આથી જ ગૈવેયક તથા અનુત્તરવાસી દેવો સ્વવિમાનની શય્યામાં રહ્યા થકાં જ દ્રવ્યાનુયોગાદિ સંબંધી વિચારણા-મનન કરતાં કોઈ કોઈ વિષયમાં શંકાગ્રસ્ત બને છે ત્યારે તે દેવો ત્યાં રહીને જ મનથી કેવલી ભગવંતને પ્રશ્ન કરે છે કે—હે ભગવન્ ! મારી આ શંકાનું સમાધાન શું ?

એ વખતે ત્રિકાળજ્ઞાની ભગવંતો કે જેઓ ત્રણે કાળના સર્વ ભાવોને એકી સાથે એક જ સમયમાં આત્મપ્રત્યક્ષ જોઈ-જાણી શકે છે તે ભગવંતો ધાતીકર્મક્ષયથી ઉત્પન્ન થએલા કેવલજ્ઞાનના પરિબલવડે દેવોની તે શંકાઓને યુગપત્ જાણ્યા બાદ તેનું સમાધાન આપવા સારું દ્રવ્યમનથી મનોવર્ગજ્ઞા યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. તત્કાળે નિર્મળ અવધિજ્ઞાનથી ઉપયોગવંત થયેલા તે દેવો, તે ભગવંતે ગ્રહણ કરેલા મનોવર્ગજ્ઞાનાં દ્રવ્યોને જોઈને સ્વશંકાના સમાધાન માટે વિચાર કરે કે કેવળી ભગવંતે આવા પ્રકારના મનોદ્રવ્યને ગ્રહણ કરી પરિણમાવ્યા છે, માટે આપણી શંકાઓનાં સમાધાનો આ જ પ્રમાણે હોવાં જોઈએ એવું તેઓ સમજી જાય છે.

॥ ऊर्ध्वदिवलोकमां आयुष्यानुसारे देहप्रमाणं यन्त्र ॥

સાગરોં	હાથ-અગિયાં ભાગ	સાગરોં	હાથ-અગિયાં ભાગ	સાગરોં	હાથ-અગિયાં ભાગ
૧	૭ ... ૦	૧૨	૫ ... ૨	૨૩	૨ ... ૮
૨	૭ ... ૦	૧૩	૫ ... ૧	૨૪	૨ ... ૭
૩	૬ ... ૪	૧૪	૫ ... ૦	૨૫	૨ ... ૬
૪	૬ ... ૩	૧૫	૪ ... ૩	૨૬	૨ ... ૫
૫	૬ ... ૨	૧૬	૪ ... ૨	૨૭	૨ ... ૪
૬	૬ ... ૧	૧૭	૪ ... ૧	૨૮	૨ ... ૩
૭	૬ ... ૦	૧૮	૪ ... ૦	૨૯	૨ ... ૨
૮	૫ ... ૬	૧૯	૩ ... ૩	૩૦	૨ ... ૧
૯	૫ ... ૫	૨૦	૩ ... ૨	૩૧	૨ ... ૦
૧૦	૫ ... ૪	૨૧	૩ ... ૧	૩૨	૧ ... ૧
૧૧	૫ ... ૩	૨૨	૩ ... ૦	૩૩	૧ ... ૦

વિશેષાર્થ—સ્વાભાવિક કહેતાં ભવધારણીય શરીર ભવનપત્યાદિક દેવોને સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે સ્વદેવભવાયુષ્ય પર્યંત રહેવાવાળું છે.

એ જીવો પૂર્વભવના રહ્યા તેવા પ્રમાણવાળા દેહને છોડીને જ્યારે તથાવિધ કર્મદ્વારા, પરભવમાં યથાયોગ્ય સ્થાને જ્યાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં ઉત્પન્ન થતાંની સાંથે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં (ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે) તેમના ભવધારણીય શરીરની અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે, કારણકે ત્યાં તે જીવો ઉત્પત્તિસ્થાનમાં આવતાં પોતાના આત્માને અત્યંત સંકોચી (અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનો કરી) કોલસામાં જેમ અગ્નિનો કણ પડે તેમ અહીં ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ કોલસામાં અગ્નિના કણસ્થાનિક જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયે તરત જ કોલસામાં પડેલા અગ્નિના કણીયાવત્ તે જીવ પ્રથમ સમયથી માંડી અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. વળી સાથે સાથે તે જીવો ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયથી જ સ્વસ્વયોગ્ય (આહારઝહણ, શરીરરચના, ઈન્દ્રિયરચના, શ્વાસોશ્વાસનિયમન, ભાષા-વાચનિયમન અને મનોરચનારૂપ) પર્યાપ્તિઓ-શક્તિઓનો પ્રારંભ સમકાળે કરવા માંડે છે, અને એક અંતર્મુહૂર્તમાં સમાપ્ત કરે છે. આ નિયમ દરેક જીવો માટે સમજવાનો છે. તેથી જ જીવ તથાવિધ કર્મસામગ્રીદ્વારા દેવાયુષ્ય તથા દેવગત્યાદિનો બંધ પાડી જ્યારે પરભવે દેવગતિમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ઉત્પત્તિપ્રાયોગ્ય દેવશય્યામાં ઉત્પન્ન થતા તે જીવની ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે, ^{૨૯૩}ભવધારણીય શરીરની અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે; કોલસામાં પડેલા અગ્નિકણની જેમ ઉત્પન્ન થઈ પ્રાથમિક સંકોચ અવસ્થા છોડી અલ્પ સમયમાં વિકસિત-વૃદ્ધિગત થઈ જાય છે અને ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયથી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પણ આરંભે છે.

૨૯૩. દેવોનું ભવધારણીય શરીર એ વૈક્રિય છે તો પણ ભવધારણીય વિશેષણોથી યુક્ત હોવાથી સર્વ ભવધારણીયની વ્યાખ્યા-વિચારણામાં તેનો સમાવેશ યથાયોગ્ય કરવો.

વૈક્રિયશરીરાવગાહના—[અહીં વૈક્રિય શરીરથી દેવ—નારકોનું^{૨૮૪} ભવપ્રત્યયિક ઉત્તરવૈક્રિય અને^{૨૮૫} મનુષ્ય—તિર્યચાદિનું મુખ્યત્વે તથાવિધ લબ્ધિપ્રત્યયિક વૈક્રિય ગણવાનું છે; તેથી ભવધારણીય વૈક્રિયનું ગ્રહણ ન સમજવું.]

દેવો જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારના સ્વરુપે ઉત્તરદેહની રચના કરવાની શરૂઆત કરે ત્યારે તે ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના પ્રથમ સમયે જ અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની હોય અને ત્યારપછી ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામે છે.

દેવો તથા નારકો જે જે સ્થાનાશ્રયી જે જે પ્રમાણવાળા થવાના હોય તે ઉત્પન્ન થયા બાદ અંતર્મુહૂર્તમાં સ્વસ્થાનયોગ્ય પ્રમાણવાળા બની જાય છે.

અપવાદ—પરંતુ વૈક્રિયલબ્ધિરહિત ઔદારિકશરીરી એવા ગર્ભજ મનુષ્ય તથા તિર્યચાદિને એ નિયમ લાગુ પડતો નથી. એ જીવો તો યથાયોગ્ય કાળે ક્રમે ક્રમે સ્વયોગ્ય પ્રમાણવાળા બને છે.

જે જીવોએ ઉત્તરવૈક્રિય દેહની રચના જેટલા પ્રમાણયુક્ત કરવી શરૂ કરી હોય તે જીવો, અંતર્મુહૂર્તમાં જ તે ઈષ્ટ પ્રમાણવાળા થઈ જાય છે. [૧૪૩]

ચારે નિકાયના દેવોનું શરીરપ્રમાણવન્ન ॥

દેવજાતિ નામ	ભવં ઉત્કૃષ્ટ માન	ભવં જઘન્ય માન	ઉત્તરવૈક્રિય ૩૦ માન	ઉત્તરવૈક્રિય જઘન્ય માન
ભવનપતિનું ...	૭ હાથ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	૧ લાખ થો	અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની
વ્યંતરનું ...	"	"	"	"
જ્યોતિષીનું ...	"	"	"	"
સૌધર્મ-ઈશાને ...	"	"	"	"
સનત્કુમાર-માહેન્દ્રે ...	૬	"	"	"
બ્રહ્મ-લાંતકે ...	૫	"	"	"
શુક-સહજારે ...	૪	"	"	"
આનત-પ્રાણતે ...	૩	"	"	"
આરણ-અચ્યુતે ...	૩	"	"	"
નવગ્રૈવેયકે ...	૨	"	પ્રયોજનાભાવે નથી	"
પાંચ અનુતરે ...	૧	"	"	"

॥ इति विबुधानां तृतीयमवगाहनाद्वारं समाप्तं ॥

૨૮૪. દેવની માફક નરકનાં બન્ને શરીરની વ્યાખ્યા વિચારી લેવી.

૨૮૫. એ પ્રમાણે વૈક્રિયલબ્ધિવંત ગર્ભજ મનુષ્યો તથા ગર્ભજ તિર્યચો પણ લબ્ધિ ફેરવતાં થકા 'વિષ્ણુકુમારાદિવત્' વૈક્રિયશરીરની રચના કરે ત્યારે તેઓને પણ દેવવત્ અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અવગાહના હોય.

વૈક્રિયલબ્ધિવંત વાયુકાય જીવોનું ઉત્તરવૈક્રિયશરીર પ્રારંભમાં કે પછી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું હોય છે. કારણકે વાયુકાય જીવોની જઘન્યોત્કૃષ્ટ શરીરઅવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની જ છે.

દેવોનું ચોથું ‘ઉપપાત-વિરહ’ કાલદ્વાર

અવતરણ—ત્રીજા દ્વારને સમાપ્ત કરીને હવે ‘ઉવવાયચવણવિરહ’ એ પદવાળું ચતુર્થ દ્વાર શરૂ કરે છે અને તે ચાર ગાથાથી સમાપ્ત કરશે.

સામન્નેષં ચઽવિહ-સુરેસુ બારસ મુહુત્ત ઉક્કોસો ।

ઉવવાયવિરહકાલો, અહ ભવનાઈસુ પત્તેયં ॥૧૪૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

સામાન્યેન ચતુર્વિધ-સુરેસુ દ્વાદશ મુહૂર્તા ઉત્કૃષ્ટઃ ।

ઉપપાત-વિરહકાલઃ, અથ ભવનાદિષુ પ્રત્યેકમ્ ॥૧૪૪॥

શબ્દાર્થ—

સામન્નેષં=સામાન્યથી

ચઽવિહ=ચાર પ્રકારના

ઉવવાય=ઉપપાત

પત્તેયં=પ્રત્યેકને વિષે

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૧૪૪॥

વિશેષાર્થ—હવે ચોથું દ્વાર ‘ઉપપાતવિરહ’ એટલે શું ?

ઉપપાતવિરહ = ઉત્પન્ન થવાનો વિયોગકાળ તે; અર્થાત્ દેવગતિની કોઈ પણ નિકાયમાં એક અથવા ઘણા દેવો ઉત્પન્ન થયા બાદ તે જ નિકાયમાં અન્ય કોઈ દેવ ઉત્પન્ન ન થાય તો કયાં સુધી ઉત્પન્ન ન થાય ? તે કાળનું અંતરપ્રમાણ કહેવું તેને ઉપપાતવિરહ કહેવાય.

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી, વૈમાનિક એ ચારે નિકાયના દેવોનો સામાન્યતઃ (સમુચ્ચયે) ઉપપાત-વિરહ ઉત્કૃષ્ટથી બાર મુહૂર્તનો હોય છે, એ બાર મુહૂર્ત વ્યતીત થયે અન્ય કોઈ જીવ દેવગતિમાં અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય જ છે. [૧૪૪]

અવતરણ—પૂર્વે સમુચ્ચયે સામાન્યથી ઉપપાત વિરહકાલ કહ્યો. હવે ત્રણ ગાથાથી પ્રત્યેક નિકાયાશ્રયી સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે.

ભવણવળજોડસોહ-મ્પીસાણેસુ મુહુત્ત ચઽવીસં ।

તો નવ દિળ વીસ મુહુ, બારસ દિળ દસ મુહુત્તા ય ॥૧૪૫॥

બાવીસ સહ દિયહા, પળયાલ અસીદ્દિ દિળસયં તત્તો ।

સંખિજા દુસુ માસા, દુસુ વાસા તિસુ તિગેસુ કમા ॥૧૪૬॥

વાસાણ સયા સહસ્સા, લક્ષ્મી તહ ચડસુ વિજયમાઈસુ ।
પલિયાડસંખ્યાભાગો, સબ્દે સંખ્યાભાગો ય ॥૧૪૭॥

સંસ્કૃત ભાષા—

ભવન (પતિ) વન (ચર) જ્યોતિષ્કસૌધર્મેશાનેષુ મુહૂર્તાશ્ચતુર્વિંશતિઃ ।
તતો નવ દિનાનિ વિંશતિર્મુહૂર્તાઃ, દ્વાદશ દિનાનિ દશ મુહૂર્તાશ્ચ ॥૧૪૫॥
દ્વાવિંશતિસ્સાર્ધદિવસાઃ, પચ્ચત્ત્વારિંશદશીતિઃ દિનશતં તતઃ ।
સંખ્યેયા દ્વયોર્માસાઃ, દ્વયોર્વર્ષાઃ ત્રિષુ ત્રિકેષુ ક્રમાત્ ॥૧૪૬॥
વર્ષાણાં શતાનિ સહસ્ત્રાણિ, લક્ષાણિ તથા ચતુર્ણિ વિજયાદિષુ ।
પત્યાડસંખ્યાભાગઃ, સર્વાર્થે સંખ્યાભાગશ્ચ ॥૧૪૭॥

—

વડવીસ=ચોવીસ

તો=તેથી

નવદિગ્ગવીસમુદ્ધૃત=નવ દિવસને વીસ મુહૂર્ત

બારસદિગ્ગદસમુદ્ધૃત=બાર દિવસ અને દશ મુહૂર્ત

બાવીસસદ્ધ દિગ્ગહ=સાડાબાવીસ દિવસ
તિસુતિગેસુ=૨૪ ત્રિકમાં
વાસાણસય=સંખ્યાત્મા વર્ષશત
સબ્દે=સર્વાર્થ સિદ્ધે

માસાર્થ—વિશેષાર્થવત્ ॥૧૪૫—૧૪૭॥

વિશેષાર્થ—ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક નિકાયના સૌધર્મ તથા ઈશાન એ બન્ને કલ્પે ઉપપાતવિરહકાલ ઉત્કૃષ્ટથી ચોવીસ મુહૂર્તનો પડે છે, ત્યારબાદ ઉક્ત નિકાયસ્થાનમાં એક અથવા ઘણા દેવો અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારબાદ સનત્કુમારકલ્પે નવ દિવસ અને ઉપર વીસ મુહૂર્તનો વિરહકાલ, માહેન્દ્રકલ્પે બાર દિવસ ઉપર દસ મુહૂર્ત, બ્રહ્મકલ્પે સાડા બાવીસ દિવસ, લાંતકકલ્પે પીસ્તાલીસ દિવસ, શુક્રકલ્પે એંશી દિવસ, સહસ્ત્રાર કલ્પે સો દિવસ, ^{૨૯૬}આનત—પ્રાણતે સંખ્યાત્મા માસનો, ^{૨૯૭}આરણ—અચ્યુતે સંખ્યાત્મા વર્ષનો વિરહકાલ હોય.

નવ ઐવેયકની પહેલીત્રિકમાં ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાલ સંખ્યાત્મા વર્ષશત હોય [પરંતુ તે સહસ્ત્ર વર્ષ અંદરનો જ સમજવો, અન્યથા સહસ્ત્ર વર્ષ એવું જ વિધાન કરત.] મધ્યમત્રિકે સંખ્યાત્મા સહસ્ત્રવર્ષ (લક્ષથી અર્વાક) અને ઉપરિતન ઐવેયકે સંખ્યાત્મા લક્ષ વર્ષનો (કોટિથી અર્વાક) વિરહ જાણવો.

અનુતરકલ્પે—વિજય, વિજયવંત જયંત અને અપરાજિત એ ચારે વિમાનને વિષે (અદ્ધા) પલ્યોપમના અસંખ્યાત્મા ભાગ જેટલો વિરહકાળ પડે અને મધ્યવર્તી—સર્વોત્કૃષ્ટ પાંચમા સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનને વિષે ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાલ પલ્યોપમના સંખ્યાત્મા ભાગનો જાણવો.

આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટથી ઉપપાત વિરહકાલ દર્શાવ્યો. [૧૪૫—૧૪૭]

॥ ઇતિ સુરાણાં ચતુર્થમુપપાતવિરહકાલદ્વારં સમાપ્તમ્ ॥

૨૯૬—૨૯૭. પરંતુ વિશેષ સમજવું કે—આનત કરતાં પ્રાણતે સંખ્યાત્મા માસ કર્શક અધિકપણે જાણવાં. એ પ્રમાણે આરણ કરતાં અચ્યુતે સંખ્યાત્મા વર્ષ અધિકકાળ જાણવો.

દેવોનું પાંચમું ‘ચ્યવનવિરહ’ અને છટું-સાતમું ‘ઉપપાત-ચ્યવનસંખ્યા’ દ્વાર

અવતરણ—હવે ગ્રન્થકાર એ ઉપપાત-વિરહકાલને જઘન્યથી દર્શાવતાં પુનઃ જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ ચ્યવનવિરહકાલને અતિદેશથી કહેવાપૂર્વક પાંચમું દ્વાર સમાપ્ત કરે છે.

અને પૂર્વાર્ધવત્ પશ્ચાર્ધ ગાથામાં સંખં ઇગસમહયં પદવાળું છટું દ્વાર (એક સમયમાં એક સાથે કેટલા જીવ ચ્યવે ? અથવા કેટલા ઉત્પન્ન થાય ? તે) જઘન્યોત્કૃષ્ટપણે શરૂ કરી સમાપ્ત કરશે.

સર્વેસિંપિ જહન્નો, સમઓ એમેવ ચ્યવનવિરહોઽવિ ।

ઇગદુતિસંખમસંખા, ઇગસમઐ હંતિ ય ચવંતિ ॥૧૪૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

સર્વેષામપિ જઘન્યઃ સમયઃ, એવમેવ ચ્યવનવિરહોઽપિ ।

एको द्वौ त्रयः संख्याता, असंख्याता एकसमये भवन्ति च च्यवन्ते ॥૧૪૮॥

શબ્દાર્થ—

સર્વેસિંપિ=સર્વનો પણ

જહન્નો=જઘન્ય

સમઓ=સમય

એમેવ=એ પ્રમાણે જ

ઇગદુતિ=એક બે ત્રણ

ચવંતિ=ચ્યવે છે

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૧૪૮॥

વિશેષાર્થ—સર્વનો એટલે ભવનપતિથી માંડી સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીની ચારે નિકાયના દેવોનો ‘જઘન્યથી ઉપપાતવિરહ’ એક સમયનો હોય છે.

પચ્ચમચ્યવનવિરહ-કાલદ્વાર—હવે ઉપપાતવિરહવત્ ચ્યવનવિરહકાળ કહે છે.

ચ્યવનવિરહ—એટલે દેવગતિની ચારે નિકાયમાંથી કોઈ એક કે ઘણા દેવો ન ચ્યવે તો કેટલા કાળ સુધી ન ચ્યવે ? તે કાલનું નિયમન, તે ચ્યવનવિરહકાળ કહેવાય.

આ અવનવિરહકાલ પણ ઉપપાતવિરહકાળ દ્વારમાં જે જે નિકાયમાં યથાસંખ્ય જેટલો જેટલો જ્યાં જ્યાં કહેલ છે તે જ પ્રમાણે યથાસંભવ વિચારવો.

એટલે પ્રથમની [૭૦ વ્ય ૦ જ્યો ૦] ત્રણે નિકાયમાં અને સૌધર્મ-ઈશાન કલ્પે ચોવીશ મુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટઅવનવિરહ. સનત્કુમારે નવ દિવસ ને ૨૦ મુહૂર્ત, માહેન્દ્રે બાર દિવસને ૧૦ મુહૂર્ત, બ્રહ્મકલ્પે ૨૨૧ દિવસ. લોકે ૪૫ દિવસ. શુકે ૮૦ દિવસ. સહસ્રારે ૧૦૦ દિવસ. આનંત તથા પ્રાણતે સંખ્યાતા માસ. આરણ-અચ્યુતે સંખ્યાતા વર્ષ. પહેલી ઐવેયક ત્રિકે સંખ્યાતા શત વર્ષ, મધ્યમત્રિકે સંખ્યાતા સહસ્રવર્ષ, ઉપરિતનત્રિકે સંખ્યાતા લક્ષ વર્ષ. વિજ્યાદિ ચાર વિમાનને વિષે પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને સર્વાર્થસિદ્ધે પલ્યોપમનો સંખ્યાતમો ભાગ અવનવિરહકાળ હોય. इति उत्कृष्टच्यवनविरहकालः ।

જઘન્ય અવનવિરહકાલ એક સમયનો જાણવો. इति जघन्य विरहकालः ।

॥ છઠું,—સાતમું ઉપપાત-ચ્યવન સંખ્યાદ્વાર ॥

એ પ્રમાણે ઉપપાત તથા અવનવિરહકાળ કહ્યો, હવે એક સમયમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી કેટલાક દેવો દેવગતિમાંથી એકી સાથે આવે, તે અવનસંખ્યાદ્વાર. અને એ એક જ સમયમાં અન્ય ગતિથી કેટલા જીવો દેવગતિમાં જઘન્યોત્કૃષ્ટ સંખ્યાએ ઉત્પન્ન થાય તે ઉપપાત સંખ્યાદ્વાર.

ચારે નિકાય પૈકી કોઈ પણ નિકાયમાં અથવા ચારે નિકાયમાં સામાન્યતઃ સમુચ્ચયે જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ એમ ઉત્કૃષ્ટથી યાવત્ સંખ્યાતા-અસંખ્યાતા પણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ એક, બે, યાવત્ અસંખ્યાતા એક જ સમયમાં આવે પણ છે.

અહીં એટલું વિશેષ સમજવું કે—ભવનપતિથી માંડી સહસ્રાર સુધીના દેવોને તો ઉક્ત નિયમ યોગ્ય છે. કારણકે સહસ્રાર સુધીમાં તો તિર્યચોની પણ ગતિ છે અને તિર્યચો અસંખ્યાતા છે તેથી યાવત્ અસંખ્યાતી ઉપપાતસંખ્યા યોગ્ય છે, તેમજ તેટલી સંખ્યાએ આવે છે. કારણકે તેઓની પૃથ્વી-અપ્-વનસ્પતિ-મનુષ્ય-તિર્યચ એ પાંચે દંડકોમાં ગતિ હોય છે. વિશેષમાં સૌધર્મ-ઈશાન સુધીના પાંચે દંડકોમાં અને ત્રીજાથી આઠમા કલ્પ સુધીના દેવોની ગતિ મનુષ્ય-તિર્યચ એ બે દંડકોમાં જ હોય છે.

અન/૧૧૭

હવે નવમા સહસ્રાર કલ્પથી લઈ સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીના ઉપપાત તથા અવનસંખ્યા જઘન્યથી ૧-૨-૩ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતી જ હોય છે; કારણકે સહસ્રારથી-સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીમાં તથાવિધ શુભ અધ્યવસાયવાળા ગર્ભજ મનુષ્યો જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે અને તેઓની સંખ્યા સંખ્યાતી જ છે અને અવનસંખ્યા પણ સંખ્યાતી જ હોય છે, કારણકે તે કલ્પગત દેવો મરીને ગર્ભજ મનુષ્યમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યાતી સંખ્યા છે. [૧૪૮]

॥ इति देवानां चतुर्थं पञ्चमं च षष्ठं सप्तमं च द्वारं समाप्तम् ॥

❖ દેવલોકમાં પ્રત્યેક કલ્પમાં ઉત્કૃષ્ટ 'ઉપપાત-ચ્યવનવિરહ' કાલ સંબંધી યન્ત્ર ❖

નિકાય-કલ્પનામ	ઉં વિરહમાન	કલ્પ નામ	ઉં વિરહમાન	જઘં વિરહ	ચ્યં વિં
ભવનપતિ વ્યન્તરમાં	૨૪ મુહૂર્ત	સહસ્રાર કલ્પે.....	૩ માસ ૧૦ દિં	જાણવો સમયનો જાણવો સંખ્યાનો જાણવો સંખ્યાનો જાણવો સંખ્યાનો જાણવો સંખ્યાનો જાણવો સંખ્યાનો જાણવો સંખ્યાનો જાણવો	અમર-વિરહ ઉપર-વિરહવત્, યથાસંભવ સમજવો.
જ્યોતિષી નિકાયમાં	"	આનત-પ્રાણતે.....	સંખ્યાતામાસ		
સૌધર્મ-ઈશાનમાં	"	આરણ-અચ્યુતે.....	સંખ્યાતા વર્ષ		
સનત્કુમાર કલ્પે	૮ દિં ૨૦ મું	ગ્રી. પ્રથમત્રિકે.....	સંખ્યા૦ વર્ષ શત		
માહેન્દ્ર કલ્પે	૧૨ દિં ૧૦ મું	ગ્રી. દ્વિતીયત્રિકે.....	સં ૬૪૨ વર્ષ		
બ્રહ્મ કલ્પે	૨૨૧ દિવસ	ગ્રી. તૃતીયત્રિકે.....	સં ૯૫૫ વર્ષ		
લાંતક કલ્પે	૪૫ દિવસ	અનુત્તર ચાર વિમાને...	અસંખ્યા૦ ભાગ		
શુક કલ્પે...	૮૦ દિવસ	સર્વાર્થસિદ્ધે.....	અસંખ્યા૦ ભાગ		

❖ ચારે ગત્યાશ્રયી સામાન્ય-ઉત્કૃષ્ટ ચ્યવનવિરહકાલનું યન્ત્ર ❖

નામ	જં વિં	ઉં વિં	૨૪ પ્રમાણે સામાન્ય ચ્યવનવિરહ
ગર્ભજ નર તિર્ય્યનો	૧ સમય	૧૨ મુહૂર્ત	
દેવતા, નારકીનો	"	"	
સંમૂર્ચિમ મનુષ્યનો	"	૨૪ મુહૂર્ત	
વિકલેન્દ્રિયનો	"	અંતમુહૂર્ત	
સંમૂર્ચિમતિર્ય્યાદિકનો	"	"	૨૪ પ્રમાણે સામાન્ય ચ્યવનવિરહ

❖ દેવલોકમાં જઘન્યોત્કૃષ્ટ ઉપપાત-ચ્યવન સંખ્યા યન્ત્ર ❖

નામ	જં ઉપં ચ્યં સંખ્યા	ઉં ઉપં ચ્યં સંખ્યા
ભવનં સહસ્રાર યાવત્	એક, બે, ત્રણ સુધી	સંખ્ય અસંખ્ય યાવત્
સહં થી અનુત્તર યાવત્	"	સંખ્યાતા ઉપજે-અવે

*

દેવોનું આઠમું 'ગતિ' દ્વાર

અવતરણ—સાતમું દ્વાર સમાપ્ત કરીને હવે દેવલોકમાં કઈ ગતિઓમાંથી મૃત્યુ પામેલા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે ? તે 'ગમ' પદવાળું આઠમું ગતિદ્વાર કહે છે.

નરપંચિન્દિયતિરિયા-ગુપ્તી સુરભવે પજ્જતાણં ।

અજ્ઞવસાયવિસેસા, તેસિં ગદ્ગતારતમ્મં તુ ॥૧૪૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

નરપંચેન્દ્રિયતિરિયામુત્પત્તિઃ સુરભવે પર્યાપ્તાનામ્ ।

અધ્યવસાયવિશેષાત્તેષાં ગતિતારતમ્યં તુ ॥૧૪૬॥

શબ્દાર્થ—

ગુપ્તી=ઉત્પત્તિ

પજ્જતાણં=પર્યાપ્તાની

અજ્ઞવસાય=અધ્યવસાય

વિસેસા=વિશેષથી

તેસિં=તેઓનું

ગદ્ગતારતમ્યં=ગતિનું તારતમ્ય

ગાથાર્થ—પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય મનુષ્યો અને તિર્યચોની દેવલોકમાં અધ્યવસાયની વિશેષતાથી ઉત્પત્તિ થાય છે અને પુનઃ અધ્યવસાયની વિશેષતાથી એ નિયમમાં તારતમ્ય પણ પડે છે. ॥૧૪૬॥

વિશેષાર્થ—દેવલોકમાં કયા કયા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે ? કયા કયા કારણથી થાય છે ? આ વાત ઉપરોક્ત ગાથામાં કહેવામાં આવી છે. અને સાથે સાથે તે દેવલોકમાં પણ સ્થાન, વૈભવ, આયુષ્યાદિકની ન્યૂનાધિકતા પણ અધ્યવસાયોની વિચિત્રતાને જ આભારી છે, એ વાત પણ જણાવી દીધી છે.

અહીં એક વાત સ્પષ્ટ સમજવી કે—દેવલોકની અંદર માત્ર પર્યાપ્તા ગર્ભજ મનુષ્યો અને સંમૂ, ગર્ભજ તિર્યચો એ બે જ જાતિના જીવો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પરંતુ તે સિવાયના બાકીના નારકો-એકેન્દ્રિયો-વિકલેન્દ્રિયો કે અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય તિર્યચ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થતા નથી; કારણકે દેવભવપ્રાપ્તિ પ્રાયોગ્ય નિર્મલ પરિણામો તેમને આવતા નથી.

આ ઉપરથી એક બીજું રહસ્ય સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે—દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો અસંખ્ય છે જ્યારે તેના ઉત્પન્ન થનારા ઉમેદવારો માત્ર બે જ જાતિના જીવો છે. ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો અસંખ્ય છે ને ઉત્પન્ન થનારાની સંખ્યા ઓછી-ગણતરીની છે. આથી નિશ્ચિત થાય છે કે જીવને દેવલોકની પ્રાપ્તિ એ દુર્લભ નહીં પણ સુલભ છે. જ્યારે માનવભવની પ્રાપ્તિ એ સુલભ નહીં પણ દુર્લભ છે, કારણકે માનવજાતની સંખ્યા મર્યાદિત એટલે સંખ્યાતી (૨૮ અંકસંખ્યા જેટલી; જેમકે $૨ \times ૨ = ૪$, $૪ \times ૨ = ૮$, $૮ \times ૨ = ૧૬$ —આ પ્રમાણે ૮૬ વખત ગુણાકાર કરતા જે સંખ્યા આવે તેટલી) છે

જ્યારે ઉત્પન્ન થનારા ઉમેદવારો તમામ ગતિ-જાતિના છે. જેનાં સ્થાન ઓછાં હોય અને ઉમેદવારો અસાધારણ હોય ત્યારે તે સ્થાન મેળવવું કેટલું મુશ્કેલ ? તે સમજી શકાય તેવું છે; માટે જ આગમમાં ‘દુલ્લહે ખલુ માણુસે ભવે’ ઇત્યાદિ જે વચનો ઉચ્ચારાયાં છે, તેની યથાર્થતા સિદ્ધ થાય છે. આ વાત તો પ્રાસંગિક કહી. હવે મૂલ વાત પર આવીએ.

—દેવગતિની પ્રાપ્તિમાં હેતુ શું ? તો ગાથામાં જણાવ્યા મુજબ ‘અધ્યવસાય’ વિશેષ.

અધ્યવસાય એટલે શું ? તો માનસિક પરિણામ—વ્યાપાર વિશેષ તે. અર્થાત્ માનસિક વિચાર તેનું જ નામ અધ્યવસાય. આ અધ્યવસાય ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧ અશુદ્ધ, ૨ શુદ્ધ, ૩ અત્યન્ત શુદ્ધ.

આત્મા અશુદ્ધમાંથી શુદ્ધ વિચારમાં ને શુદ્ધમાંથી અતિશુદ્ધ વિચારવાળો બને છે તેથી તે પ્રમાણે કમ દર્શાવ્યો છે.

અશુદ્ધ પરિણામ—નરકાદિ દુર્ગતિનાં કારણરૂપ, શુદ્ધ પરિણામ દેવાદિક સુગતિનાં કારણરૂપ અને અત્યન્ત શુદ્ધ પરિણામ તે મુક્તિસુખ—મોક્ષનાં કારણરૂપ છે.

માનસિક વિચારોની બે પ્રકારની સ્થિતિ—

સામાન્ય રીતે માનસિક વિચારોની જે વિભિન્નતાઓ પ્રતિક્ષણે ઊભી થાય છે તેને બે વર્ગમાં જ વહેંચી નાંખવામાં આવી છે. એક રાગ અને બીજો દ્વેષ.

આથી પ્રથમના બે ભેદમાંથી ચાર ભેદ સર્જાશે. એટલે કે શુદ્ધરાગ અને શુદ્ધદ્વેષ. અશુદ્ધરાગ અને અશુદ્ધ દ્વેષ, જેને પ્રચલિત પરિભાષામાં બોલીએ તો પ્રશસ્તરાગ—દ્વેષ અને અપ્રશસ્ત રાગ—દ્વેષ કહેવાય.

મનની આ ભિન્નભિન્ન વિચારધારાઓને ઉત્પન્ન થવામાં ઈષ્ટ—અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ—વિયોગ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. જેમાંથી શુભાશુભ કાષાયિક પરિણામો ઉદ્ભવે છે.

ઈષ્ટ વસ્તુના સંયોગ અંગે—

૧. અર્થાત્ જ્યારે જીવને જડ કે ચૈતન્યાદિ ઈષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પ્રથમ તો તે અત્યન્ત પ્રસન્ન થાય છે. અને એ પ્રસન્નતાનો અતિરેક તે તે પદાર્થમાં તન્મય થતો તીવ્ર—તીવ્રતર—તીવ્રતમ કોટિએ પહોંચી જાય છે. પછી ઈષ્ટની વિશેષ પ્રાપ્તિ, રક્ષણ ને ઉપભોગમાં મનને તદાકાર બનાવે છે. આ ઈષ્ટસાધન રાગની આસક્તિ બે પ્રકારનાં સાધનો વિષે થાય છે. એક સંસારનાં સાધનો પરત્વે અને બીજી મુક્તિનાં સાધનો વિષે. સંસારનાં સાધનો વિષે થાય ત્યારે તે અપ્રશસ્ત કોટિની અને મુક્તિનાં કે આત્માનાં સાધનો વિષે હોય છે ત્યારે તે પ્રશસ્ત કોટિની કહેવાય છે. જેમકે કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મ પરત્વે કરાતો રાગ તે અપ્રશસ્ત કહેવાય છે અને સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ પરત્વે કરાતો રાગ તે પ્રશસ્ત કહેવાય છે.

પ્રશસ્ત રાગ તે *શુદ્ધ—શુભ છે. અને જો તેના મૂલ અર્થમાં બરાબર હોય તો, તે દ્વારા જીવ શુભ—પુણ્ય પ્રકૃતિઓના બંધ કરીને દેવાદિક શુભ ગતિ વગેરેની શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત કરે છે.

* અહીં શુદ્ધ અને શુભ એ એક જ અર્થવાચક લેવાના છે. અન્યથા એની તાત્ત્વિક વ્યાખ્યામાં બેય ભિન્નાર્થક વાચક છે.

અપ્રશસ્ત રાગ તે અશુદ્ધ-અશુભ છે. તેના મૂલ અર્થમાં તે ઘટમાન હોય ત્યારે જીવ તેથી અશુભ પાપ પ્રકૃતિઓનો બંધ કરીને ઉદયકાળે નરકાદિ અશુભ ગતિઓને મેળવે છે.

ઉપર જેમ ઈષ્ટસંયોગ વિષે કહ્યું તેવું જ અનિષ્ટસંયોગ માટે સમજવાનું છે.

અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગ અંગે—

૨. એટલે કે જ્યારે જીવને અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગો મળે છે ત્યારે ચિત્તામાં અપ્રસન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંથી ખેદ જન્મે છે. તેમાંથી રોષ, ક્રોધ-કલહ બધાં જ મલિન તત્ત્વો જન્મ પામે છે. હેયું દ્વેષબુદ્ધિનો આકાર લે છે. માનસ વિરોધી બને છે. મૈત્રીભાવના અને ક્ષમાના આદર્શો વિલય થાય છે. મન દ્વેષબુદ્ધિમાં ઘેરાતું ઘેરાતું અતિ દુઃખી થાય છે ને આત્માને સંતાપ અને આક્રન્ધની કોટિએ ધકેલી દે છે. પરિણામે કેટલીકવાર ન બનવાની ઘટનાઓની દ્રુષ્ટ અને ભયંકર પરંપરાઓ સર્જાય છે.

આ દ્વેષ ભાવના સત્ અને અસત્, યા સંસાર કે મુક્તિનાં સાધનો પરત્વે થાય છે. જેને ઉપર કહ્યું તેમ અપ્રશસ્ત અને પ્રશસ્ત બે નામથી ઓળખીશું.

શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ તત્ત્વોની રક્ષા-પ્રચાર ખાતર અનિવાર્ય કારણે દ્વેષ કરવો તો તે પ્રશસ્તકોટિનો અને કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મનાં તત્ત્વો ખાતર કરવો પડતો દ્વેષ તે અપ્રશસ્તકોટિનો ગણાય છે.

પ્રશસ્ત કોટિનો દ્વેષ અલ્પ કર્મબંધના કારણરૂપ હોવા છતાં વિશેષ પ્રકારે પુન્યબંધને કરાવતો હોઈ તેથી શુભફળની પ્રાપ્તિ અને અપ્રશસ્ત દ્વેષ તેથી વિપરીત ફળને આપતો હોઈ વિપરીત ફળની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

આ પ્રમાણે ઈષ્ટાનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગ-વિયોગથી શુભાશુભ રાગ-દ્વેષ અધ્યવસાયો અને તેના મંદ, તીવ્ર, તીવ્રતર-તમાદિક અનેક પ્રકારોથી જીવના સુખદુઃખ, સદ્ગતિ કે દુર્ગતિનો આધાર રહેલો છે. અધ્યવસાયની જાણ મન છે તેથી સંસારમાં એ બધાં માટે બંધારણીય ચક્ર કોઈ પણ હોય તો મન જ છે; માટે જ આપત પુરુષોએ કહ્યું છે કે ‘મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધ-મોક્ષયો:’

દેવગતિ પ્રાયોગ્ય અધ્યવસાયો જો આગળ વધીને અતિ વિશુદ્ધતર-તમ દશાએ પહોંચી જાય તો કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન (સંપૂર્ણ જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરી, સંસારનું પરિભ્રમણ દૂર કરી, મુક્તિ સુખને મેળવી, સર્વ દુઃખનો અંત કરી શકે છે. [૧૪૮]

અવતરણ—ચાલુ દ્વારમાં હવે કયા કયા અને કઈ કઈ સ્થિતિવાળા જીવો કયે દેવલોકે જાય છે ? તે કહે છે.

નરતિરિ અસંખજીવી, સચ્ચે નિયમેણ જંતિ દેવેસુ ।

નિયઆડઅસમહીના-ઉપસુ ઈસાણઅંતેસુ ॥૧૫૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

નરાસ્તિર્યજ્વોઽસંખ્યાતજીવિનઃ, સર્વે નિયમેન યાન્તિ દેવેષુ ।

નિજાયુષ્કસમહીના-યુષ્કેષુ ઈશાનાન્તેષુ ॥૧૫૦॥

શબ્દાર્થ—

અસંખજીવી=અસંખ્યવર્ષાધુષી જીવો
નિયમેણ=નિયમથી
જંતિ=જાત છે

નિયંત્રણ=નિજાયુષ્ય
સમહીણાડપસુ=સરખા અથવા હીનાયુષ્યમાં
ઈસાણાંતેસુ=ઈશાન અંતમાં

ગાથાર્થ— અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો તથા તિર્યચો સર્વે નિયમાનિશ્ચે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે પણ નિજાયુષ્ય સમાન અથવા તો હીન સ્થિતિપણે ઈશાનાન્ત કલ્પ સુધી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૧૫૦॥

વિશેષાર્થ— અસંખ્યાત વર્ષના દીર્ઘાયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યચો તે યુગલિકો જ હોય છે અને તેઓ દેવગતિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ બાકીની નરકાદિ ત્રણે ગતિ અને મોક્ષમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. વળી દેવગતિમાં પણ તેઓ પોતાની યુગલિક અવસ્થામાં જેટલી આયુષ્યસ્થિતિ હોય તે તુલ્ય સ્થિતિ—આયુષ્યવાળા અથવા તો હીનાયુષ્યવાળા દેવપણે (તેવે સ્થાને) ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તેઓની વધારેમાં વધારે ગતિ ઈશાનદેવલોક સુધી જ હોય છે; કારણકે નિજાયુષ્ય પ્રમાણને અનુકૂળ સ્થિતિ વધારેમાં વધારે ઈશાનકલ્પ સુધી હોય છે, અને આગળનાં કલ્પોમાં જઘન્યથી પણ બે સાગરોપમની સ્થિતિથી જ શરૂઆત થાય છે, જ્યારે યુગલિકો તો ઉત્કૃષ્ટથી પણ ત્રણ પલ્યોપમની જ સ્થિતિવાળા છે.

અને તેથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યવાળા ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો અને અન્તર્દ્વીપવર્તી (દાદાઓ ઉપર વસતા) યુગલિક તિર્યચ તથા મનુષ્યો તો ભવનપતિ અને વ્યન્તર એ બે નિકાયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જ્યોતિષી કે સૌધર્મ—ઈશાને નહિ; કારણકે જ્યોતિષીમાં તો જઘન્યથી પણ જઘન્યસ્થિતિ પલ્યોપમના આઠમા ભાગની અને વૈમાનિકમાં સૌધર્મે પલ્યોપમની કહી છે, જ્યારે ઉક્ત યુગલિક જીવોની સ્થિતિ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે તેથી તેને તુલ્ય વા હીન સ્થિતિપણું ત્યાં મળી શકતું નથી. હવે શેષ એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા યુગલિકો (તે હૈમવંત કે હૈરણ્યવંત ક્ષેત્રના) બે પલ્યોપમ આયુષ્યવાળા (તે હરિવર્ષ—રમ્યકુક્ષેત્રના) ત્રણ પલ્યોપમ આયુષ્યવાળા (તે દેવકુરુ—ઉત્તરકુરુક્ષેત્રના તથા સુષમસુષમાદિ આરામાં યથાયોગ્ય અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા ભરત ઐરવત ક્ષેત્રવર્તી યુગલિક મનુષ્ય અને તિર્યચો) ભવનપતિથી માંડી યથાસમ્ભવ ઈશાન યાવત્ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કારણકે નિજાયુષ્યતુલ્ય સ્થિતિ સ્થાન ત્યાં સુધી છે. તેથી ઉપરના કલ્પે સર્વથા નિષેધ સમજી લેવો. [૧૫૦]

અવતરણ— પ્રસ્તુત વાત આગળ ચલાવે છે.

જંતિ સમુચ્ચિમતિરિયા, ભવણવણેસુ ન જોડમાઈસું ।

જં તેસિં ઉવવાઓ, પલિઆડસંખંસઆજસુ ॥૧૫૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

યાન્તિ સમ્પૂર્ચિમતિર્યજ્ચો, ભવન (પતિ) વને (ચરે) શુ ન જ્યોતિષ્કાદિષુ ।

યત્તેષામુપપાતો, પલ્યાડસંખ્યાંશાડડયુષ્ષુ ॥૧૫૧॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે—

ગાયાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૧૫૧॥

વિશેષાર્થ— સંમૂર્ણમતિર્યચો ભવનપતિ તથા વ્યન્તરનિકાયને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ જ્યોતિષ્કાદિ (સૌધર્મ-ઈશ્વાન) નિકાયમાં ઉત્પન્ન થતા નથી; કારણકે તેઓનું ઉપજવું પલ્લોપમના અસંખ્યાતમાભાગ આયુષ્યવાળા દેવોમાં હોય છે. સંમૂર્ણમ તિર્યચની આથી આગળ ગતિ જ નથી. [૧૫૧]

* અષ્ટમગતિદ્વારે પ્રકીર્ણકાધિકાર: *

અવતરણ— પૂર્વે ગતિ-સ્થિતિ આધારે તે તે જીવોની સ્થિતિ કહી. હવે અધ્યવસાયશ્રયી થતી ગતિ જણાવે છે.

બાલતવે પડિબદ્ધા, ઉક્કડરોસા તવેણ ગારવિયા ।

વૈરેણ ય પડિબદ્ધા, મરિઝ અસુરેસુ જાયંતિ ॥૧૫૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

બાલતપસિ પ્રતિબદ્ધા, ઉક્કટરોષાસ્તપસા ગૌરવિતા: ।

વૈરેણ ચ પ્રતિબદ્ધા, મૃત્વાઽસુરેષુ જાયન્તે ॥૧૫૨॥

શબ્દાર્થ—

બાલતવે=બાલતપમાં

પડિબદ્ધા=પ્રતિબદ્ધ

ઉક્કડરોસા=ઉત્કૃષ્ટ રોષવાળા

તવેણ ગારવિયા=તપથી ગૌરવવાળા

વૈરેણ=વૈરથી

મરિઝ=મૃત્યુ પામીને

અસુરેસુ=અસુરોમાં

જાયંતિ=જાય છે

ગાયાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૧૫૨॥

વિશેષાર્થ— **બાલતવે** = બાલ (અજ્ઞાન) જે તપ, અર્થાત્ બાલ વિશેષણ આપી શું સમજાવે છે કે બાલકની બાલ્યાવસ્થા શૂન્ય છે તેમ આ તપ પણ અજ્ઞાનપણે કરાતો હોવાથી શૂન્ય ગણાય છે. એ બાલતપ જિનેશ્વર ભગવંતના માર્ગથી વિપરીત, તત્ત્વાતત્ત્વ, પેચાપેચ, ભક્ષ્યાભક્ષ્યના ભાન રહિત કરાય છે, એ મિથ્યા તપ કહેવાય છે; કારણકે તે તપ સમ્યક્ત્વ (સાચા શ્રદ્ધાન) રહિત હોય છે, એ તપથી આત્મા કદાચ સામાન્ય લાભ ભલે મેળવી જાય પણ અંતે આત્માને હાનિકારક હોવાથી નિષ્ફળ છે. જે તપમાં નથી હોતું ઈન્દ્રિયદમન, નથી હોતો વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શાદિ વિષયોનો ત્યાગ, નથી હોતું અધ્યાત્મ, નથી હોતી સકામ નિર્જરા, ઉલટું પુષ્ટિકારી અન્ન લેવું, ઈન્દ્રિયને સ્વેચ્છાએ પોષવી, વિષયવાસનાઓનું વધુ સેવન, હિંસામય પ્રવૃત્તિવાળા એવા ^{૨૮૮}પંચાગ્નિ આદિ તપો એ બાળતપ છે; તત્ત્વથી જીવહિંસાના હેતુરૂપ છે તથાપિ તેના ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર બાહ્યદષ્ટિએ કિંચિત્ આત્મદમનને કરનારા તપરૂપ અનુષ્ઠાન હોવાથી સામાન્ય લાભને મળતાં તેઓ દ્વીપાયનઋષિની જેમ અસુરકુમારાદિ ભવનપતિનિકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૮૮. સાચો પંચાગ્નિ તપ કોને કહેવાય ?

ચતુર્ણાં જ્વલતાં મધ્યે યો નરઃ સૂર્યપ્જ્વનઃ । તપસ્તપતિ કૌન્તેય ! ન સત્પ્જ્વતપઃ સ્મૃતમ્ ॥૧॥

પ્જ્વાનામિન્દ્રિયાનીનાં, વિષયેન્ધનચારિણામ્ । તેષાં લિષ્ઠિતિ યો મધ્યે, તદ્ વૈ પ્જ્વતપઃ સ્મૃતમ્ ॥૨॥ [મ. ભા.]

માટે સારીએ આલમમાં સુપ્રસિદ્ધ જૈનધર્મના તપ વિજ્ઞાનને સમજીને કલ્યાણાભિલાષી આત્માએ તેનો જ આદર કરવો.

અકરોસા= ઉત્કટ રોષને ધારણ કરતો તપ કરે, તેને પણ અસુરગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઈ એક આત્મા ભલે સાથે સાથે સ્વશાસ્ત્રાનુસાર પણ તપ—ધર્માનુષ્ઠાનને કરતો હોય, અહિંસક, અસત્યનો ત્યાગી, સ્ત્રીસંગરહિત, નિષ્પારિગ્રહી ને સદ્ગુણી હોય, કષાયહીન હોય, માયાળુ, શાંતસ્વભાવી હોય તો, જીવ શુભ પુણ્યોત્પન્ન ઉત્તમ અધ્યવસાયોથી વૈમાનિક દેવના આયુષ્યનો બન્ધ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ તેથીએ વધુ વિશુદ્ધતર—તમ દશામાં દાખલ થઈ મોક્ષલક્ષ્મીનો માલિક પણ થઈ શકે છે.

પરંતુ તથાવિધ અજ્ઞાનથી તે તે ધર્માનુષ્ઠાનો કરતાં ક્રોધાદિક કષાયોની પરિણતિ એવી વર્તતી હોય કે નિમિત્ત મળે કે ન મળે, પણ જ્યાં ત્યાં ક્રોધ—ગુસ્સો—આવેશ કરતો હોય, ધર્મસ્થાનોમાં પણ ટંટા—તોફાન કરતો હોય, ન કરવાનાં કાર્યો કરતો હોય—આવા મલિનપ્રસંગે જો આયુષ્યનો બન્ધ પડી જાય, તો પણ અમુક સદ્ગુણ—ધર્મના સેવનથી અસુરકુમારાદિ ભવનપતિમાં ઉપજે છે. જો રોષવૃત્તિરહિત ધર્માનુષ્ઠાન આચરતા હોય તો પ્રાણી તેથી અધિક સદ્ગતિ મેળવે છે. માટે રોષવૃત્તિને દૂર કરવી જરૂરી છે.

^{૨૯૯} કલેશથી વાસિત મન એનું જ નામ સંસાર, તેથી રહિત મન તેનું નામ મોક્ષ છે. ^{૩૦૦} ઘણાં પ્રકારનાં સુખ અને દુઃખનાં ફળોને યોગ્ય એવાં કર્મક્ષેત્રને જે ખોદી નાંખે છે અથવા આત્માના સ્વરૂપને જે કલુષિત કરે છે તે કષાય કહેવાય છે. સંસારના મૂલ કારણ કષાયો જ છે, માટે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ ચાર કષાયોથી મુક્ત થવા અનુક્રમે તેના પ્રતિપક્ષી તરીકે ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા અને સંતોષ વૃત્તિઓને અંતરમાં ખૂબ કેળવવી.

તવેળ ગારવિયા—તપથી ગૌરવવાળા એટલે અહંકાર કરનારા.

કોઈ પણ પ્રાણી તીવ્ર પાપવૃત્તિથી બંધાએલાં નિબિડ—ચીકણાં કર્મોને પણ (તપસા નિર્જરા ચ) તપોનુષ્ઠાનદ્વારા અવશ્ય નષ્ટ કરી નાંખે છે. એ તપ જો અહંકાર રહિત હોય તો તે ઉત્તમ ગતિને મેળવી શકે છે. પરંતુ તે અનશનાદિક તપ કરતાં અહંકાર આવી જાય કે અમે તપસી છીએ, મારા જેવો તપ કરનાર, સહન કરનાર છે કોઈ ? ઈત્યાદિ અહંકારનો મદ ભેગો ભળેલો હોય ને પરભવાયુષ્યનો બન્ધ પડે તો ભવનપતિનો પડે છે અર્થાત્ ઉદય આવનાં ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં પણ ઊંચ—નીચપણાનો આધાર ભાવનાની વિશુદ્ધિ ઉપર હોય છે, માટે પ્રાણીઓએ ઉત્તમ ગતિ મેળવવા ^{૩૦૧} અક્રોધપણે ક્ષમાભાવપૂર્વક મદ રહિત તપ કરવો; નહીંતર પછી જૈનેતરના ઉપવાસ ‘કરાળીયા’ થયા તેમ આપણા ઉપવાસ ‘વરાળીયા’ બની જશે.

^{૨૯૯}. કલેશે વાસિત મન સંસાર, કલેશ રહિત મન તે ભવપાર. [ઉપાઠ યશોવિજયજી]

^{૩૦૦}. સુહ—દુઃખ બહુ સહિયં, કમ્મલેતં કસંતિ જં જમ્હા ।

કલુસંતિ જં ચ જીવં, તેળ કસાઇ તિ વુદ્ધંતિ ॥ [પન્નવણા સૂત્ર પદ ૧૩]

^{૩૦૧}. તપ ગુણ ઓપે રે રોષે ધર્મને, નવિ ગોપે જિન આણ,

આશ્રવ લોપે રે નવિ કોપે કદા, પંચમ તપસી તે જાણ. [ઉપાઠ શ્રી યશોવિજયજી]

વેળા ય પડિવદ્ધા—વૈરવડે પ્રતિબદ્ધ—આસક્ત થયેલા, તે કોઈ જીવ ઉત્તમ તપધર્મને સેવતો હોય, મહાન ઋષિ—ત્યાગી હોય, પરંતુ જો વૈરભાવથી આસક્ત હોય કે ક્યારે દુશ્મનની ખબર લઉં ? આવા જીવો ^{૩૦૨}પરભવાયુષ્યનો બન્ધ કરે તો મલિનભાવનાના યોગે ભવનપતિ નિકાયમાં ઉપજે છે; કારણકે વૈર વાળવું એ બૂરી ચીજ છે, એથી મન હંમેશા મલિન રહે છે. વૈર વાળી શકે યા ન વાળી શકે તો પણ તે અશુભ ભાવનાના યોગે ઉક્ત ગતિ તો મેળવે છે. તે ત્યાં જાય છે ત્યાં પણ જન્માન્તરના વિરોધી સંસ્કારોથી વૈરી પ્રત્યે વૈર વાળવાની પુનઃ વૃત્તિ જાગે છે. આ રીતે વૈરપરંપરાનું વિષયક ફર્યા જ કરે છે અને અનેક કદર્થનાને પામે છે. પુનઃ પુનઃ કર્મબંધ દ્વારા સંસારમાં પરિભ્રમણો કર્યા જ કરે છે, માટે પ્રાણીએ કદી વૈરાસક્ત ન બનવું અને સમભાવવૃત્તિ કેળવવી. વૈરની પરંપરા ખૂબ જ લાંબી ચાલે છે. સમરાદિત્ય વગેરેના દષ્ટાંતો તેના સાક્ષીરૂપે છે માટે વૈરોપશમન તરત જ કરી મનને શાંત કરી દેવું એ જૈનધર્મ પામ્યાનું ફળ છે.

એ પ્રમાણે ઉક્ત અનિષ્ટભાવનાના યોગે પ્રાણી પોતાની ઉત્તમ આરાધનાને પણ દૂષિત બનાવી, ઉત્પન્ન થતા જઘન્યકોટિના સુઅધ્યવસાયદ્વારા અસુરોને વિષે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. [૧૫૨]

અવતરણ—હવે વ્યન્તરપણે કયા કારણથી જીવ ઉત્પન્ન થાય ? તે કહે છે.

રજ્જુગાહ-વિસમ્ભવલ્લખ-જલ-જલણપવેસ-તળહ-છુહદુહઓ ।

ગિરિસિરપડળાઝ મયા, સુહભાવા હંતિ વંતરિયા ॥૧૫૩॥

૩૦૨. એટલું વિશેષ સમજવું કે કોઈ પણ જીવનું આગામી ગતિસ્થાનનું નિર્માણ પરભવાયુષ્ય બન્ધકાલે ઉત્પન્ન થતી શુભાશુભ ભાવના—અધ્યવસાય ઉપર આધાર રાખે છે. હવે સ્વભવ આયુષ્ય પ્રમાણમાં જીવને આયુર્બન્ધના મુખ્યત્વે ચાર સમયો [પ્રસંગો] આવે છે. પ્રથમ સોપકમી જીવનું જેટલું આયુષ્ય હોય તેના ત્રીજા ભાગે, બીજો પ્રસંગ નવમા ભાગે, ત્રીજો સત્તાવીશમાં ભાગે અને છેવટે ચોથો નિજાયુષ્ય પૂર્ણ થવા આડું અંતર્મુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે; અર્થાત્ ત્રીજા ભાગે પરભવાયુષ્ય બન્ધ જીવે ન કર્યો હોય તો નવમે કરે, ત્યાં ન કર્યો હોય તો ૨૭ મે, છેવટે અંતર્મુહૂર્ત બાકી રહે પરભવાયુષ્ય બન્ધ જરૂર કરે જ. એ આયુષ્યબન્ધના કાળ પ્રસંગે જીવના જેવા પ્રકારના શુભાશુભ અધ્યવસાય હોય, તદનુસાર શુભાશુભ ગતિનો બન્ધ કરે છે. શુભ અધ્યવસાય શુભ ગતિને, અશુભઅધ્યવસાય અશુભ ગતિને આપે છે. તે ગતિમાં પણ ઊંચ-નીચ સંપત્તિની પ્રાપ્તિ એ અધ્યવસાયની જેટલી જેટલી વિશુદ્ધિ હોય તે તે ઉપર આધાર રાખે છે, પછી ભલે તે જીવોએ દારૂણ પાપાચરણો સેવ્યાં હોય; પરંતુ આયુર્બન્ધકાલે પૂર્વ પુણ્યથી, તથાવિધ શુભાલંબનથી પૂર્વકૃત પાપનો પશ્ચાત્તાપ—આલોચના ગ્રહણ ઈત્યાદિ કર્યું હોય અને શુભ અધ્યવસાયો ચાલતા હોય તો જીવ ચિલાતીપુત્ર, દઢપ્રહારી તામલી તાપસાદિની જેમ શુભ અધ્યવસાયને પામી સમ્યગ્દષ્ટિપણું પ્રાપ્ત કરી શુભગતિમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

બીજું એ પણ યાદ રાખવું કે જો જીવે આયુષ્યના ચાર ભાગો પૈકી કોઈ પણ ભાગે શુભ ગતિ અને શુભ આયુષ્યનો બન્ધ કર્યો હોય, એ બન્ધ પૂર્વે કે અનન્તર અશુભ આચરણાઓ થઈ હોય, પરંતુ તેને શુભ ગતિના આયુષ્યનો બન્ધ કર્યો હોવાથી તેને શુભ સ્થાને જવાનું હોવાથી પૂર્વના સંસ્કારોથી શુભ ભાવના 'જેવી ગતિ તેવી મતિ' આ ન્યાયે આવી જ જાય છે પણ જો આયુર્બન્ધ 'જેવી મતિ તેવી ગતિ' ના ન્યાયે અશુભ ગતિનો કર્યો હોય અને બન્ધકાળપૂર્વ—અનન્તર શુભ કાર્યો કર્યા હોય તો પણ અશુભસ્થાનમાં જવું હોવાથી અશુભ અધ્યવસાયો પ્રાયઃ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. દૂંડમાં જીવની જેવી આરાધના તેવી તેની માનસિક સ્થિતિ છે. આરાધના શુભ હોય તો સુંદર સંસ્કાર—ભાવનાથી વાસિત હોય છે અને અશુભ આરાધના અશુભ હોય તો અસુંદર સંસ્કાર ભાવનાથી વાસિત બને છે.

સંસ્કૃત છાયા—

રજ્જુગ્રહ-વિષભક્ષણ-જલ-જ્વલનપ્રવેશ-તૃષ્ણા-શુધાદુઃખતઃ ।

ગિરિશિરઃપતનાત્ મૃતાઃ, શુભભાવા ભવન્તિ વ્યત્તરાઃ ॥૧૫૩॥

શબ્દાર્થ—

રજ્જુગ્રહ=દોરડાના કંસાથી

વિષભક્ષણ=વિષભક્ષણથી

જલ-જલણપવેસ=પાણી કે અગ્નિમાં પ્રવેશથી

તળહ છુહદુહઓ=તૃષ્ણા તથા શુધાના દુઃખથી

ગિરિશિરપટ્ટણાઽ=ગિરિશિખર પરથી પડવાથી

સુહમાવા=શુભભાવવાળા

ગાયાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૧૫૩॥

વિશેષાર્થ— આ ગાથામાં કહેલી આચરણા સ્વયં પાપરૂપ હોવાથી તેનું ખરું ફળ નરકાદિ કુગતિ હોઈ શકે, પરંતુ આયુષ્યબંધ પહેલાં, ગાથામાં કહેલાં આચરણો કરતાં સ્વભાગ્યથી, શુભ નિમિત્તદ્વારા નરકાદિ ગતિ યોગ્ય સંકિલષ્ટ-આર્ત-રૌદ્ર પરિણામ તજીને તથાપ્રકારની કંઈક શુભ ભાવના આવી જાય તો જીવ અનિષ્ટ કાર્ય કરતો પણ શુભ ભાવનાના યોગે **શૂલપાણિ** યક્ષ વગેરે માફક વ્યત્તરની શુભગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

રજ્જુગ્રહ— દોરડાવડે જીવનો ઘાત કરવો, કોઈ પણ પ્રકારના આંતરિક કે બાહ્ય દુઃખથી કંટાળી કંસો ખાઈને મરવું તે. આવા દાખલા વર્તમાનના વિષમ સમયમાં દુઃખ-કલેશથી કંટાળેલા માનવોમાં વધુ જોવાય છે.

વિષભક્ષણ— કોઈ પણ આફત-દુઃખને કારણે વિષ ભક્ષણ કર્યું હોય પરંતુ શુભ ભાવનાના યોગે વ્યત્તરમાં જાય છે. આવા પ્રસંગો મોટેભાગે શ્રેષ્ઠ અને સુખી વર્ગમાં બને છે.

જલ જલણપવેસ— જાણતાં કે અજાણતાં જલમાં કે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી મરતાં, શુભ ભાવના પામતો જીવ **કુમારનંદી**વત્ વ્યત્તરમાં ઉપજે છે. આવા દાખલા મધ્યમવર્ગમાં વધુ મળી આવે છે.

તળહ-છુહદુહઓ— તૃષ્ણા અથવા શુધાના દુઃખથી પીડાતો પોતાના પ્રાણત્યાગ કાળે શુભભાવનાના યોગે મરે તે. આવું દીન વર્ગમાં વધુ હોય છે.

ગિરિશિરપટ્ટણાઽ— કોઈ મહાન દુઃખથી પીડાતો સાહસિક જીવ દુઃખથી કંટાળેલ હોવાથી પર્વતના શિખર ઉપરથી પડતું મૂકે તે. અને ઉક્ત કાર્ય કરનારાઓ ભૈરવજવ જેવા પર્વતીય સ્થાનો ઉપરથી ખીણમાં પડતું મૂકનારા મયા **સુહમાવા**—મરતાં શુભ ભાવનાના યોગે જ શૂલપાણિયક્ષવત્ (નરકાદિગતિ યોગ્ય અતિ આર્તરૌદ્રધ્યાનનો અભાવ હોય તો) હંતિ વંતરિયા—વ્યત્તરો થાય છે.

શુભ ભાવનાના અભાવે તો સ્વસ્વ અધ્યવસાયાનુસાર તે તે કુગતિમાં ઉપજે છે. [૧૫૩]

અવતરણ— હવે જ્યોતિષી તથા વૈમાનિક નિકાયમાં કોણ ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય હોય ?

તાવસ જા જોડસિયા, ચરણ-પરિવાય બંભલોગો જા ।

જા સહસારો પંચિંદિ-તિરિઅ જા અચ્ચુઓ સહા ॥૧૫૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

તાપસા યાવજ્યોતિષ્કાન્, ચરકપરિવ્રાજકા બ્રહ્મલોકં યાવત્ ।
યાવત્સહસ્ત્રારં પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્ચો યાવદચ્યુતં શ્રાદ્ધાઃ ॥૧૬૪॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે—

ગાયાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૧૫૪॥

વિશેષાર્થ—તાવસ જા જોડસિયા—વનમાં રહી અનન્તકાય સ્વરૂપ કન્દમૂલાદિ, તે ભોંયની અંદર ઉપજનારા બટાકા—રીંગણા—શકરીઆ—આદુ—ફસણા—ડુંગળી—ગાજર આદિનું ભક્ષણ કરનારા, અજ્ઞાની તાપસો મરીને ભવનપતિથી માંડી યાવત્ જ્યોતિષી સુધીમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. અહીંયા ઉત્પન્ન થવામાં હેતુ ઉપરની ગાથામાં કહ્યો તે જ જાણવો.

કન્દમૂલભક્ષી જીવોની ગતિમાં હીનતા જરૂર થાય છે એમ આ ગાથા પુષ્ટિ આપે છે. કોઈને શંકા થશે કે એનું શું કારણ ? તો વસ્તુ એવી છે કે—કન્દમૂલભક્ષણમાં અનંતાનંત એકેન્દ્રિય જીવોની હિંસા રહેલી છે. આપણા શરીરમાં એક જ જીવ છે તેથી જીવ સ્વતંત્રપણે શરીરદ્વારા ક્રિયા કરી શકે છે. જ્યારે કન્દમૂલની કોઈ પણ જાતના અતિ સૂક્ષ્મ ભાગમાં પણ અનંતા જીવો હોય છે. તેમજ તેઓ વચ્ચે એક જ શરીર હોય છે. શરીર એક અને તે એકના જ માલિકો અનંતા; આવી વિચિત્રતા ને પરાધીનતા ત્યાં છે. એક સોયના અગ્ર ભાગ જેટલા બટાટાના અંશમાં અનંત જીવો છે તો સંપૂર્ણ બટાટામાં કેટલા હશે ? તેનો ખ્યાલ કરજો. જ્ઞાનીઓ તો વીતરાગ—સર્વજ્ઞ હતા. તેથી તેઓએ તો પદાર્થોને જ્ઞાનથી તટસ્થભાવે પ્રત્યક્ષ જોયા બાદ જગતના કલ્યાણ માટે ઓછામાં ઓછા પાપમાર્ગનું પણ પ્રકાશન કરીને જગતને સન્માર્ગે ચઢાવવાનો સત્ પ્રયત્ન કર્યો છે. બીજી વાત એ કે એક સોયના અગ્ર ભાગ ઉપર લાખો જંતુઓ રહી શકે છે એમ આજનું જડ વિજ્ઞાન કહે છે તો ચૈતન્ય વિજ્ઞાની ભગવાન જ્ઞાનદષ્ટિથી આત્મ પ્રત્યક્ષ (વગર પ્રયોગે) સોયના અગ્ર ભાગ ઉપર અનંતા જીવોનું અસ્તિત્વ જોઈ શકે એમાં શંકાને કોઈ જ સ્થાન નથી. ત્યારે કંદમૂલાદિના ભક્ષણથી અનંત જીવોનું ભક્ષણ—હિંસા થાય છે માટે તેમની ગતિમાં કાપ મૂકાય છે.

જો કે આ તાપસ અને આગળ કહેવાતા જીવો તપસ્યાદિક ધર્મને પાપ કર્મ રહિત સેવે તો તેઓ તેથીએ આગળ ઉપજી શકે છે; પરંતુ તેઓને વાસ્તવિક ભેદજ્ઞાન ન હોવાનાં કારણે તપ—ધર્મ કરતાં પણ પાપસેવન તો કરે જ છે. પરંતુ એક તપશ્ચર્યારૂપ કાયકલેશ વગેરે અનેક બાહ્ય કષ્ટો સહન કરવાથી તેનાં ફળરૂપે જ્યોતિષી નિકાયમાં ઉપજી શકે છે, એમ સર્વત્ર સમજવું.

ચરગ—પરિવાયબંધભોગો જા—ચરક તે સ્વધર્મ નિયમાનુસાર, ચાર પાંચ જણા ભેગા થઈને ભિક્ષાટન કરે—ચરે તે, અને પરિવાય—પરિવ્રાજક તે કપિલમતના સંતો તે. આ ચરક—પરિવ્રાજક બન્ને યાવત્ બ્રહ્મલોક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

જા સહસારો પંચિવિતિરિજ—પર્યાપ્તા ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો હાથી વગેરે તે સહસ્રાર સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. આ કથન સંબલ—કંબલની માફક જે તિર્યંચો કોઈ નિમિત્તથી વા જાતિસ્મરણથી સમ્યક્ત્વ (સાચા તત્ત્વની શ્રદ્ધા) અને દેશવિરતિને પામ્યા હોય તેઓ માટે સમજવું; ઉક્ત જીવો કરતાં

આ તિર્યચો છતાં વધુ લાભને મેળવે તેમાં કારણ સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિની પ્રાપ્તિ એ એક જ છે. જ્યારે ઉક્ત જીવો ત્યાગ-તપરૂપ ધર્મ અમુક પ્રકારે કરે, પરંતુ તે અજ્ઞાનપણે અને જિનેશ્વરના માર્ગથી વિપરીતપણે થતું હોવાથી એકવાર થોડું ઘણું ફળ આપીને છેવટે ધૂળ ઉપર લીંપણની માફક નિષ્ફળ થાય છે.

જા અઘ્નુઓ સદ્ધા-શ્રાવક ઉત્કૃષ્ટથી મરીને યાવત્ અચ્યુત દેવલોકે ઉત્પન્ન થાય, પણ તે દેશવિરતિવંત-સંયમી શુભ ભાવનાના યોગે શુભ આયુષ્ય બંધ કરી મરનારો હોય તે જ.

અહીં એટલું વિશેષ સમજવાનું કે-તિર્યચની દેશવિરતિથી શ્રાવકની દેશવિરતિ મનુષ્યભવને અંગે વધુ નિર્મલ, ઉત્તમપ્રકારની પ્રાપ્ત કરી શકતો હોવાથી તે ગતિના લાભને વધુ મેળવે છે. [૧૫૪]

અવતરણ—પ્રસ્તુત પ્રકરણને આગળ ચલાવતાં મિથ્યાદષ્ટિ કોને કહેવાય તે કહે છે.

જહલિંગ મિચ્છદિટ્ઠી, ગેવેજ્ઞા જાવ જંતિ ઉક્કોસં ।

પયમવિ અસદ્દહંતો, સુત્તુતં મિચ્છદિટ્ઠી ઉ ॥૧૫૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

યતિલિંગિનો મિથ્યાદૃષ્ટ્યો, ગૈવેયકાન્ યાવદ્યાન્તિ ઉત્કૃષ્ટમ્ ।

પદમપ્યશ્રદ્ધાનઃ, સૂત્રોક્તં મિથ્યાદૃષ્ટિસ્તુ ॥૧૫૫॥

શબ્દાર્થ—

જહલિંગ=યતિલિંગી

મિચ્છદિટ્ઠિ=મિથ્યાદષ્ટિઓ

ગેવેજ્ઞા જાવ=ગૈવેયક યાવત્,

પયમવિ=પદને પણ

અસદ્દહંતો=અસદ્દહણા કરતો

સુત્તુતં=સૂત્રનાં કહેલાં વચનોને

ગાયાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૧૫૫॥

વિશેષાર્થ—લિંગ સાધુનું હોય અર્થાત્ રજોહરણાદિ સાધુવેષ આદિ ધારણ કર્યું હોય પણ મિથ્યાદષ્ટિ હોય તે, ઉત્કૃષ્ટથી નવ ગૈવેયક સુધી ઉત્પન્ન થાય છે.

કોઈ જીવ જિનેશ્વર ભગવંતની અથવા કોઈ પ્રભાવિક-લબ્ધિધારી યતિની ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ, દેવ-દાનવ ને માનવોથી થતા પૂજા-સત્કારાદિને જોઈને, તે પોતાના મનમાં વિચાર કરે કે હું પણ જો આવું યતિપણું લઉં તો મારો પણ પૂજા-સત્કાર થશે, એમ કેવળ ઐહિક સુખની ઈચ્છાએ (નહીં કે મુક્તિની) કંચન-કામિનીના ત્યાગી એવા તે યતિની જેમ જ યતિપણું ધારણ કરે, અને સાધુ થયા પછી એવા પ્રકારનું ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું સંયમ પાળે કે માખીની પાંખને પણ કિલામના થવા ન દે એવી સૂક્ષ્મ રીતે જીવરક્ષાદિ ક્રિયાઓ કરે; જો કે તે બધુંએ શ્રદ્ધા રહિત એટલે પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા આસ્તિક્યના ગુણોથી પણ વિકલ હોવા છતાં બાહ્ય દર્શવિધ ચક્રવાલ સમાચારીની ક્રિયાનું ઉત્કૃષ્ટપણે યથાર્થ આરાધન કરતો હોવાથી કેવળ તે જ ક્રિયાના બળે [અંગારમર્દકાર્થવત્] ઉત્કૃષ્ટથી નવ ગૈવેયક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

૪૯

ક્રિયામાર્ગની જેઓ અવગણના કરે છે તેઓ મિથ્યા પણ ક્રિયા કેટલી ઉચ્ચગતિ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે તેનો ઊંડો વિચાર કરે અને મિથ્યા ક્રિયા આ ફલ આપે તો સમ્યક્ક્રિયા કેવાં ફળો આપે તે પણ વિચારે.

મિચ્છવિદિ—મિથ્યાદષ્ટિ પણ નવ ઐવૈયક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

મિથ્યાદષ્ટિ એટલે શું ? તો મિથ્યાત્વ મોહનીય નામના એક પ્રકારના સત્—સાચી દષ્ટિને આચ્છાદિત કરનારા કર્મવિશેષના ઉદયથી જીવની દષ્ટિ—વિચારણા—શ્રદ્ધા મિથ્યા એટલે અવળી થઈ જાય છે ત્યારે તેને 'મિથ્યાદષ્ટિ' કહેવાય છે, જેમ ધતૂરાનાં બીજ ખાનારો મનુષ્ય સફેદ વસ્તુને જેમ પીળી દેખે છે, તેવી જ રીતે મોહનીય કર્મથી આચ્છાદિત દષ્ટિવાળો મનુષ્ય જેનામાં દેવનાં યથાર્થ લક્ષણ ન હોય, તેનામાં દેવત્વબુદ્ધિ કરે છે. જેનામાં ગુરુના સાચા લક્ષણ ન હોય તેને ગુરુ તરીકે સ્વીકારે છે, જેનામાં ધર્મના વાસ્તવિક લક્ષણો ઘટતાં ન હોય તેવા ધર્મને ધર્મ તરીકે સ્વીકારે છે. આ વ્યવહારથી મિથ્યાદષ્ટિની સ્થૂલ વ્યાખ્યા છે.

આનો સામાન્ય ફલિતાર્થ એ થયો કે—શ્રી સર્વજ્ઞ—વીતરાગ દેવકથિત જીવ—અજીવ—પુણ્ય—પાપાદિ તત્ત્વોને યથાતથ્યપણે તથા સંપૂર્ણપણે ન સ્વીકારે, એટલે કે ન્યૂનાધિકપણે સ્વીકારે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. વીતરાગનાં બધાય તત્ત્વો સ્વીકારે પણ પ્રસ્તુત ગાથામાં કહ્યા મુજબ સૂત્રોક્ત એકાદ પદ કે બાબતનો પણ જો અસ્વીકાર કરે તો તે ય મિથ્યાદષ્ટિ છે.

વિશેષ નોંધ—ઘણીવાર ઘણા આત્માઓ પોતાની અલ્પજ્ઞતાનો વિચાર કરતા નથી અને સર્વજ્ઞનાં વચનો કોઈવાર ન સમજાય, તેની ગહન વિચારણા, અથવા તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનાં ગૂઢ રહસ્યો સ્વબુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય ન બને એટલે આત્મા ઘણીવાર તેમનાં યથાતથ્ય—સત્ય વચનોમાં શંકિત બની જાય છે ને આગળ વધીને આ વસ્તુ સર્વજ્ઞે કહી છે પણ તે સત્ નથી આવી શ્રદ્ધા કરી બેસે છે. પરિણામે એ આત્મા સર્વજ્ઞના જ્ઞાનનો પ્રત્યનીક બની જાય છે. એક સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં શંકા એટલે અનંતા સર્વજ્ઞોની આશાતના, કારણકે સર્વજ્ઞોની અર્થ પ્રરૂપણા સમાન હોય છે. આથી મહાનુભાવોએ આજની બુદ્ધિ અનંતાંશ પણ નથી તેથી કોઈ વસ્તુ સ્વલ્પબુદ્ધિના કારણે ન બેસે તો સમજવા કોશિષ કરવી—પ્રયત્નશીલ રહેવું. સમ્યક્દષ્ટિ ખીલવવા પ્રયાસ કરવો પણ 'અસત્ છે' એમ કદી માની લેવું નહિ. [૧૫૫]

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં સૂત્રવચનની અસદ્ગણા ન કરવા જણાવ્યું તો સૂત્ર એટલે શું ? તે કોનાં રચેલાં હોય તો તે પ્રમાણભૂત ગણાય ? તે જણાવે છે.

સુતં ગણહરરઙ્ગં, તહેવ પત્તેયબુદ્ધરઙ્ગં ચ ।

સુયકેવલિણા રઙ્ગં, અભિન્નદસપુલ્વિણા રઙ્ગં ॥૧૫૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

સૂત્રં ગણધરરચિતં, તથૈવ પ્રત્યેકબુદ્ધરચિતં ચ ।

શ્રુતકેવલિના રચિતં, અભિન્નદસપૂર્વિણા રચિતમ્ ॥૧૫૬॥

શબ્દાર્થ—

સુત્ત=સૂત્ર
ગણહરરહયં=ગણધરરચિત
તહેવ=તે પ્રમાણે

પત્તેયબુદ્ધ રહયં=પ્રત્યેક બુદ્ધરચિત
સુયકેવલિણા=શ્રુતકેવલીવડે
અભિન્નદસ=સંપૂર્ણ દશપૂર્ણ

ગાથાર્થ— ગણધર ભગવંત રચિત, પ્રત્યેકબુદ્ધ રચિત, શ્રુતકેવલી રચિત અને સંપૂર્ણ દશપૂર્ણ રચિત જે શાસ્ત્ર-ગ્રન્થો હોય તે સૂત્ર કહેવાય છે. ॥૧૫૬॥

વિશેષાર્થ— ગણહર એટલે ગણધર. ગણધર કોને કહેવાય અને તે કોણ હોઈ શકે ? તે માટે થોડુંક સમજી લઈએ.

દરેક યુગમાં તે તે કાળે તીર્થંકર થનારી ૨૪ વ્યક્તિઓ જન્મ લે છે. દરેક તીર્થંકર આત્માઓ પરભવમાંથી મનુષ્યલોકમાં અવતાર ધારણ કરે છે ત્યારે ત્રણ જ્ઞાન સહિત હોય છે એટલે કે આપણાથી એક જ્ઞાન વધુ હોય છે. જન્મ બાદ સ્વયંસંબુદ્ધ હોવાથી યથાયોગ્ય સમયે સંસારનાં ભોગકર્મનો ક્ષય થતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંયમ-ચારિત્ર પાલન અશક્ય હોવાથી તે અવસ્થાનો ત્યાગ કરી, સર્વ પાપના ત્યાગરૂપ પંચમહાવ્રતાદિના નિયમ સ્વરૂપ ચારિત્રને અંગીકાર કરે છે. વિશ્વના કલ્યાણ માટે ગ્રહણ કરેલા ચારિત્રને ઉગ્રકોટિની અહિંસા-તપ-સંયમની આરાધના દ્વારા નિર્મલ બનાવતા જાય છે. એ આરાધનામાં ઉપસ્થિત થતાં અનેક વિઘ્નો, ઉપદ્રવોને સમભાવે સહન કરે છે. અન્તર્મુખ બની સ્વભાવરમણતાને કરતાં, કિલષ્ટ કર્મોનો ક્ષય કરે છે. પરિણામે સંપૂર્ણ જ્ઞાની ને સંપૂર્ણ ચારિત્રવાન બને છે. તે જ વખતે તેઓના પ્રભાવે દેવલોકના દેવો વિરચિત-સમવસરણ (પ્રવચનયોગ્ય સભાસ્થાન) ગૃહમાં બિરાજમાન થઈ, દેવ, મનુષ્યો અને પશુપક્ષીઓની સમક્ષ પ્રથમ પ્રવચન કરે છે. આ પ્રથમ પ્રવચન પૂર્ણ થતાં ભગવંતના પ્રધાન નવદીક્ષિત શિષ્યો જેઓ સમર્થ બુદ્ધિનિધાન હોય છે, તેઓને ગણધરનામકર્મનો ઉદય થતાં ગણધરપદ સ્થાપનાનો સમય આવતાં ગણધર થનાર વ્યક્તિ પ્રથમ ગુરુસ્થાનીય તીર્થંકર પરમાત્માને વિનયપૂર્વક પ્રદક્ષિણા આપી, પ્રભુ સન્મુખ હાથ જોડી ઊભા રહે છે. ઈન્દ્રમહારાજ સુગંધી વાસયૂર્ણનો થાળ ઝાલી ઊભા રહે છે. ભગવંત ઊભા થઈને ગણધર ભગવંતી ઉપર વાસક્ષેપ કરીને ગણધરપદે તેઓને સ્થાપે છે. ગણધરપદ પ્રાપ્ત થતાં જ તેઓમાં અપૂર્વ શક્તિઓનો પ્રવાહ વહેવા માંડે છે. વિશ્વના સતત કલ્યાણ માટે શાસ્ત્રરચના કરવાની હોવાથી ગણધરો શાસ્ત્રરચનાની તૈયારી કરે છે ને તે જ વખતે ભગવંતને સવિનય પ્રથમ પ્રદક્ષિણા આપી પ્રશ્ન કરે કે—કરુણાવત્સલ ભગવન ! આપ સંપૂર્ણ જ્ઞાની બન્યા છો. અખિલ વિશ્વના સંપૂર્ણ ચરાચર ભાવોને હસ્તામલકવત્ જોઈ રહ્યા છો, વિશ્વના સંપૂર્ણ પદાર્થો ને તેના ભાવોને આપ સાક્ષાત્ જોઈ શક્યા છો તો ભગવંત હું પ્રશ્ન પૂછું છું કે—આ વિશ્વમાં કિં તત્ત્વ ? ભગવાન તેનો પ્રત્યુત્તર આપે કે **‘ઉપત્તેઽં વા’**—અર્થાત્ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. આટલું જ બોલે. ફરીથી પૂર્વવત્ વિધિ કરી, સન્મુખ ઊભા રહી પ્રશ્ન પૂછે કે—ભગવન ! કિં તત્ત્વ ? ભગવંત જવાબ આપે કે **‘વિગમેઽં વા’** પદાર્થો વિલયને પામે છે. એ જ પ્રમાણે ત્રીજીવાર પ્રશ્ન પૂછે કે—ભગવંત ! કિં તત્ત્વ ? જવાબ મળે કે **‘ધુવેઽં વા’** અર્થાત્ પદાર્થો ધ્રુવ્ય કહેતાં સ્થિર છે. ભગવંત આ ત્રિપદી ગણધરોને અર્પણ કરે છે. નિખિલ પદાર્થના બીજરૂપ પ્રત્યુત્તરજ્ઞાનને મેળવીને ગણધરો તેના પર ગંભીર અને ગહન વિચારણા તરત જ કરે છે અને અગાધ જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં બીજબુદ્ધિના ઘણી તેઓ

તે જ વખતે અંતર્મુહૂર્ત=૪૮ મિનિટમાં જ બાર ^{૩૦૩}અંગ સૂત્રોની રચના કરે છે. દરેક ગણધરો એ રીતે વિધિ કરી, ત્રિપદી પામી, પોતે સ્વતંત્રપણે દ્વાદશાંગી રચે છે. તેથી દરેકની દ્વાદશાંગી સ્વતંત્ર હોય છે; પણ તે શબ્દથી સમજવી; અર્થથી તો સહુની રચના સમાન જ હોય છે, જેથી એકવાક્યતા ટકી રહે છે. આ દ્વાદશાંગી તે જ ગણધરગુચ્છિત સૂત્રો.

તેને આગમ શાસ્ત્રોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. આગમશાસ્ત્રોના બે ભેદ કરવામાં આવેલા છે. એક અર્થાગમ અને બીજો સૂત્રાગમ (કે શબ્દાગમ). તીર્થંકરો આગમનો ઉપદેશ કરે છે તેથી તે સ્વયં અર્થાગમના કર્તા બને છે. ને તેથી જ અર્થથી તીર્થંકરોને ^{૩૦૪}આગમ આત્માગમ છે, ને તે અર્થાગમ ગણધરોને તીર્થંકરદ્વારા સાક્ષાત્ મળતો હોવાથી ગણધરની અપેક્ષાએ તે અનન્તરાગમ છે. પણ અર્થાગમના આધારે જ ગણધરો સૂત્રરચના કરતા હોવાથી સૂત્રાગમ કે શબ્દાગમના કર્તા ગણધરો જ ગણાય છે ને તેથી ગણધરગુચ્છિત આગમો તે જ સૂત્રો કહેવાય છે.

આગમના અર્થનો ઉપદેશ તીર્થંકરોએ આપ્યો પણ તેને સૂત્રરૂપે કે ગ્રન્થબદ્ધ કરવાનું માન ગણધરોના ફાળે જાય છે, એટલે સામાન્ય ભાષામાં આગમો તીર્થંકરો રચિત કહીએ છીએ. તેને બદલે તીર્થંકરભાષિત કહીએ અને ગણધરવિરચિત કહીએ તે જ બરાબર છે. આગમોનું અર્થમૂળ ભલે તીર્થંકરોના ઉપદેશમાં હોય પણ તેથી કંઈ ગ્રન્થ રચયિતા બની જતા નથી. આટલી પ્રાસંગિક ઉપયોગી હકીકત જણાવી.

પ્રત્યેક બુદ્ધ—સંસારની પ્રત્યેક—કોઈ પણ વસ્તુથી પ્રતિબુદ્ધ થયા હોય તે. એટલે જેઓ તીર્થંકર પરમાત્મા કે સદ્ગુરુ આદિના ઉપદેશરૂપ નિમિત્ત વિના-સંધ્યાસમયનાં વાદળાનાં રંગો જેમ બદલાયા કરે છે તેમ સંસારની પૌદ્ગલિક બધી વસ્તુઓ પણ પ્રતિક્ષણે પરાવર્તનશીલ છે, આજે જે વસ્તુ પ્રિય ને સારી લાગે છે તે જ વસ્તુ ક્ષણવાર પછી અપ્રિય ને અસાર પણ બની જાય છે; માટે ક્યાં ક્યાં રાગ-દ્વેષ કરવા ! આવું કોઈ વૈરાગ્યજનક નિમિત્ત મળતાં ચારિત્રવાન બન્યા હોય તે. આવા લઘુકર્મી આત્માઓએ બનાવેલા ગ્રન્થો તે પણ સૂત્રો કહેવાય. જેમ નમિરાજર્ષિ આદિએ બનાવેલ નમિ અધ્યયન વગેરે અધ્યયનો.

શ્રુતકેવલી બારમા અંગના ચોથા વિભાગગત ગણપ્રાપ્તા ચૌદપૂર્વરૂપ શ્રુત—શાસ્ત્રજ્ઞાનના જે સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હોય તે. જેઓ કેવલી=સર્વજ્ઞ ન હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો ભલે અભાવ છે, પણ ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન એવું વિશાળ છે કે તે જ્ઞાન દ્વારા કેવળી જેવી અર્થ વ્યાખ્યા કરવાને સમર્થ હોવાથી શ્રુતકેવલી કહેવાય છે.

આ ચૌદપૂર્વીઓએ રચેલાં શાસ્ત્રો ^{૩૦૫}તે પણ સૂત્રો જ કહેવાય છે. ભગવાન મહાવીરના

૩૦૩. દ્વાદશાંગ સિવાયનું આગમશ્રુત તે અંગબાહ્ય કહેવાય છે. તેના કર્તા સ્થવિરો કે ગણધરો તે માટે ચૂંચિ—ભાષ્ય ટીકાકારોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે.

૩૦૪. અત્યંત માસદ્ અરિહા, સૂત્રં ગંધંતિ ગણહરા નિરૂપણં । સાસણસ્સહિયદ્ધાપ, તઓ સુત્તં પવત્તઈ ॥૧॥

૩૦૫. **ચૌદપૂર્વી એટલે શું ?** શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોએ અર્થરૂપે કહેલી અને બીજબુદ્ધિનિધાન લબ્ધિસંપન્ન શ્રીગણધરમહારાજોએ સૂત્રરૂપે રચેલી જે શ્રીદ્વાદશાંગી તે પૈકીના બારમા દષ્ટિવાદ નામનાં અંગના પરિકર્મ, સૂત્ર.

શાસનમાં શય્યાંભવસૂરિ, ભદ્રબાહુસ્વામી, સ્થૂલભદ્રસ્વામી ચૌદપૂર્વધરો થયા છે. તેમના રચેલા દશવૈકાલિક પ્રમુખ ગ્રન્થો તેમજ નિર્યુક્તિ વગેરે શાસ્ત્રો તે સૂત્રરૂપે ગણાય છે.

સંપૂર્ણ દશપૂર્વી= તે આર્ય વજ્રસ્વામી, આર્ય મહાગિરિ પ્રમુખના રચેલા ગ્રન્થો તે સૂત્રો કહેવાય. કારણકે સંપૂર્ણ દશપૂર્વી નિયમા સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. તેથી કિંચિત્ પણ ન્યૂન દશપૂર્વી હોય તો તેના રચેલા ગ્રન્થો સૂત્ર તરીકે ગણાતા નથી. કારણકે તેમાં મિથ્યાદષ્ટિ અને સમ્યગ્દષ્ટિ બન્ને પ્રકારના જીવો હોય છે, જેથી તેને માટે નિયમ હોઈ ન શકે; કેમકે મિથ્યાદષ્ટિ પદાર્થની ખોટી વ્યાખ્યાઓ પણ કરી નાંખે છે—તેથી તેના કથનને નિશ્ચે કલ્યાણકારી કહી શકાય નહિ.

આથી શું થયું કે તેનાં જ સૂત્ર—વચનો માન્ય કરાય કે જેના રચનારા અગાધ બુદ્ધિના માલિક અને સંપૂર્ણ વિકસિત દષ્ટિવાળા હોય. ને ત્યારે જ તેમનાં વચનો ગંભીર અને રહસ્યપૂર્ણ હોય છે અને તે જ વિશ્વોપકારક બની શકે છે [૧૫૬]

અવતરણ—હવે છદ્વસ્થયતિનો તથા શ્રાવકનો ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્ય ઉપપાત કહે છે.

છઝમત્થસંજયાણં, ઉવવાઝક્કોસઓ ઉ સવ્વહે ।

તેસિં સહાણં પિ ય, જહન્નઓ હોઈ સોહમ્મે ॥૧૫૭॥

લંતમ્મિ ચઉદપુવ્વિસ્સ, તાવસાઈણ વંતરેસુ તહા ।

एसो उववायविही, नियनियकिरियठियाण सब्बोऽपि ॥૧૫૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

છઝમત્થસંયતાનાં, ઉપપાત ઉત્કૃષ્ટતસ્સર્વાર્થે ।

તેષાં શ્રાદ્ધાનામપિ ચ, જઘન્યતો ભવતિ સૌધર્મે ॥૧૫૭॥

લાંતકે ચતુર્દશપૂર્વિણઃ—તાપસાદીનાં વ્યન્તરેષુ તથા ।

एष उपपातविधिः, निजनिजक्रियास्थितानां सर्वोऽपि ॥૧૫૮॥

શબ્દાર્થ—

છઝમત્થસંજયાણં=છદ્વસ્થ યતિનું

સહાણં=શ્રાવકોનું પણ

તાવસાઈણ=તાપસાદિનું

નિયનિયકિરિયઠિયાણ=નિજ નિજ ક્રિયામાં સ્થિત

ગાથાર્થ—છદ્વસ્થ યતિનો ઉપપાત ઉત્કૃષ્ટથી સર્વાર્થસિદ્ધમાં હોય છે, યતિનો તથા શ્રાવકનો

પૂર્વાનુયોગ, પૂર્વગત અને ચૂલિકા એવા પાંચ વિભાગો છે. તેમાં પૂર્વગત નામનો જે ચતુર્થ વિભાગ છે. તેમાં ચૌદ પૂર્વનો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ પૂર્વ એક હાથી જેટલા મશીના ઢગલાથી લખી શકાય તેવું છે, બીજું પૂર્વ બે હાથી પ્રમાણ, ત્રીજું પૂર્વ ચાર હાથી પ્રમાણ, ચોથું પૂર્વ આઠ હાથી પ્રમાણ, એમ ઉત્તરોત્તર પૂર્વો દ્વિગુણ દ્વિગુણ હાથી પ્રમાણ મશીના ઢગલાથી લખી શકાય તેવડાં છે, એવું પૂર્વાચાર્યોએ નિર્દિષ્ટ કરેલું છે. એવાં ચૌદપૂર્વરૂપ શ્રુતને સૂત્ર તેમજ અર્થ દ્વારા જે મહર્ષિઓ જાણે છે, તેઓને ચૌદપૂર્વી કિંવા 'શ્રુતકેવલી' કહેવાય છે. અતીત—અનાગત અસંખ્યભવનું સ્વરૂપ કહેવાની અસાધારણ શક્તિ પણ તેઓમાં હોય છે. એ સર્વ શ્રુતકેવલી ભગવંતો સૂત્રની અપેક્ષાએ સરખા છતાં અર્થની અપેક્ષાએ ધટસ્થાનપતિત છે.

પણ જઘન્ય ઉપપાત સૌધર્મે હોય છે. ॥૧૫૭-૧૫૮॥

વિશેષાર્થ—યતિ કહેતાં સાધુ, એ બે પ્રકારના હોઈ શકે છે. એક તો સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા **કેવલી** યતિ, બીજા અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા તે મતિ—શ્રુત—અવધિ—મનઃપર્યવને યથાસંભવ ધારણ કરનારા **છદ્મસ્થ** યતિ. એમાં કેવલી યતિ તદ્ભવ મોક્ષગામી જ હોય છે એટલે તેઓના ઉપપાતની વિચારણા અસ્થાને છે, કારણકે મોક્ષે ગયા પછી તેમનું પુનરાગમન કદી હોતું જ નથી.

બીજા તે કેવલીથી ન્યૂન જ્ઞાનવાળા છદ્મસ્થસંયમી અર્થાત્—ગાથામાં **છદ્મસ્થ** શબ્દ છે. ત્યારે છદ્મસ્થ કોને કહેવાય? **હ્રદયતિ આત્મનો યથાવસ્થિતં રૂપમિતિ છદ્મ**, આત્માના સાચા સ્વરૂપને ઢાંકે તે છદ્મ. તો તે છદ્મ=ઢાંકનાર કોણ? તો **જ્ઞાનાવરણાદિ ઘાતિકર્મચતુષ્ટયં**—જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય આ ચાર ઘાતી કર્મો છે. તેથી આવૃત્ત થયેલા યતિઓ. આ છદ્મસ્થો જે **ચૌદ પૂર્વધરો** તેમજ અન્ય મુનિઓ હોય છે તેઓ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં રક્ત રહી, શુભભાવે મૃત્યુ પામે તો ઉત્કૃષ્ટથી ત્રિલોકતિલકસમાન એવા ઉત્તમ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે જેઓએ ઉત્કૃષ્ટપણે ચારિત્રનું આરાધન ન કરતાં જઘન્યપણે જ કરેલું હોય એવા યતિઓ, જઘન્યથી સૌધર્મ કલ્પે; છેવટે બે થી નવ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવપણે જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે.

એ પ્રમાણે જઘન્ય શ્રાવકપણું પાળનારા શ્રાવક પણ છેવટે સૌધર્મ કલ્પે પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ગતિની વ્યવસ્થા સાધુ—શ્રાવક સ્વઆચારમાં અનુરક્ત હોય તેમને ઉદેશીને જ સમજવી, પણ સ્વાચારથી તદ્દન ભ્રષ્ટ હોય, કેવલ પૂજાવાની ખાતર વેષ પહેરતો હોય, અને શાસનનો ઉઠ્ઠાહ કરનારો હોય તેવાઓની ગતિ તો તેઓના કર્મનુસાર સમજી લેવી. ભલે બહારથી દેખાવમાં ગમે તેવો હોય. [૧૫૭]

બીજી ગાથામાં જઘન્ય ઉપપાતનું કથન કરતાં પ્રથમ ગાથામાં છદ્મસ્થયતિમાં ચૌદ પૂર્વધર પણ ગણાવ્યા અને તેનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત સર્વાર્થસિદ્ધે કહ્યો; હવે છદ્મસ્થયતિ પૈકી માત્ર એ ચૌદપૂર્વધરનો જઘન્યઉપપાત લાંતક સુધી હોય છે. પરંતુ તેથી નીચે હોતો નથી જ. અને તાપસાદિ—(આદિ શબ્દથી ચરક પરિવાજકાદિ) જેમનો પૂર્વે ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત આવી ગયો છે તેમનો જઘન્ય ઉપપાત વ્યન્તરમાં હોય છે. મતાંતરે ભવનપતિમાં કહ્યો છે. ઉક્ત ગાથાઓમાં કહેલો સર્વ ઉપપાતવિધિ પણ નિજ નિજ ક્રિયામાં સ્થિત હોય તેમને માટે જ સમજવો. પરંતુ જેઓ સ્વ-સ્વ ધર્મના આચારથી પણ હીન ક્રિયા—ધર્મને સેવે છે તેઓને માટે તો સ્વસ્વકાર્યાનુસાર સમજવો, જે વાત ઉપર કહી જ છે. [૧૫૮]

અવતરણ—એ પ્રમાણે અધ્યવસાય તેમજ આચારાશ્રયી ઉપપાત વિધિ કહીને સંઘયણ દ્વારા ઉપપાત કહેવાનો હોવાથી પ્રથમ છ સંઘયણનું વર્ણન કરે છે.

^૧વજ્જરિસહનારાયં, પદ્મં બીઅં ચ ^૨રિસહનારાયં ।

^૩નારાયમદ્ધનારાયં, કીલિયા^૪ તહ ય ^૫ઠેવદ્ધં ॥૧૫૯॥

॥ દેવગતિમાં કયા કયા જીવો આવીને ઉપજે ? તેનું યન્ત્ર ॥

જાતિનામ	
૫૦ ગ૦ મનુષ્ય તિર્યચનું ચારે નિકાયમાં, અસં૦ મનુષ્ય તિર્યચનું ભ૦થી ઈશાન સુધી, સંમૂર્ચિશ્ચ તિર્યચનું, ભ૦થી વ્યન્તર સુધી,	દોરડાનો ફાંસો ખાનાર } શુભભાવે મરીને વિષભક્ષી જલ-અગ્નિ } વ્યન્તરમાં જાય છે. પ્રવેશી, ભૂખ-તૃષ્ણાથી દુઃખી, ગિરિપાત કરનારા
બાલ તપસ્વી, ઉત્કૃષ્ટ } ભવનપતિના અસુરોમાં રોષી, તપથી અહંકારી } શુભભાવે ઉપજે છે વૈરાસક્ત	ચરક-પરિવ્રાજક ભ૦થી બ્રહ્મકલ્પ યાવત્ જઘ૦થી વ્યન્તરમાં
તાપસ-ભવ૦થી જ્ય૦ સુધીમાં, જઘન્યથી વ્યન્તરમાં.	ગ૦ ૫૦ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો સહસ્રાર કલ્પ યાવત્
છાસ્થયતિ- સર્વાર્થસિદ્ધે	શ્રાવક-ઉત્કૃષ્ટ અચ્યુતાન્ત યાવત્
ચોદપૂર્વી- જઘ૦ લાંતકે	જઘ૦ સૌધર્મ
	પતિવિંગી મિથ્યાદષ્ટિ - નવ ગ્ર૦ યાવત્
	જઘન્ય વ્યન્તરમાં

ए ए छ संघयणा, रिसहो पट्टो य कीलिया वज्रं ।

उभओ मक्कडबंधो, नाराओ होइ विज्ञेओ ॥१६०॥

સંસ્કૃત છાયા—

वज्रर्षभनाराचं प्रथमं, द्वितीयं च ऋषभनाराचम् ।

नाराचमर्द्धनाराचं, कीलिका तथा च सेवार्त्तम् [छेदस्पृष्टम्] ॥१५६॥

एतानि षट् संहननानि, ऋषभः पट्टश्च कीलिका वज्रम् ।

उभयतो मर्कटबन्धो, नाराचो भवति विज्ञेयः ॥१६०॥

શબ્દાર્થ—

વજ્રરિસહનારાચં=વજ્રઋષભનારાચ

રિસહનારાચં=ઋષભનારાચ

નારાચં=નારાચ

અર્ધનારાચં=અર્ધનારાચ

કીલીઆ=કેલીકા

છેવટું=છેવટું

ए=એ

छसंघयणा=છ સંઘયણો

રિસહો=ઋષભ

પટ્ટો=પાટો

કીલીઆ=ખીલી

વજ્રં=વજ્ર

उभओ=ઉભય બાજુ

मक्कडबंधो=મર્કટબંધ

नाराओ=નારાચ

विज्ञेओ=જાણવું

ગાથાર્થ— પહેલું વજ્રઋષભનારાચ, બીજું ઋષભનારાચ, ત્રીજું નારાચ, ચોથું અર્ધનારાચ, પાંચમું કીલીકા, છઠું છેદસ્પૃષ્ટ-છેવટું એ પ્રમાણે છ સંઘયણો છે. એમાં વજ્રઋષભનારાચનો અર્થ [ગાથામાં

જા] કરતાં જણાવે છે કે વજ્ર-કીલિકા (એટલે ખીલી) ઋષભ એટલે પાટો અને નારાય એટલે ઉભય-બન્ને બાજુ મર્કટબંધ હોય તેને પ્રથમ સંઘયણ જાણવું. ॥૧૫૮-૧૬૦॥

વિશેષાર્થ—સંઘયણ અથવા સંહનન એ બંન્ને શબ્દો એકાર્થકવાચી છે. સંહનન એટલે સંહન્યન્તે સંહતિવિશેષે પ્રાપ્યન્તે શરીરાસ્થ્યવયવા યૈસ્તાનિ સંહનનાનિ અર્થાત્ જે વડે શરીરનાં અવયવો, તેમજ હાડકાઓ વિશેષ મજબૂત થાય તે જાતનું બંધારણ તેને સંહનન-સંઘયણ કહેવાય. (સંઘયણ પ્રાકૃત શબ્દ છે.) અથવા સંઘયણમટ્ટિનિચઓ એ પદથી ‘અસ્થિનો સમૂહ-બંધારણ વિશેષ’ તે સંઘયણ કહેવાય છે, બીજા મતે સંહનન એટલે ‘શક્તિવિશેષ’ એવો પણ અર્થ કરે છે. અથવા ઉત્તરોત્તર દંઢ-દંઢતર શરીરનું બંધારણ તે. એ સંઘયણો છ પ્રકારનાં છે.

૧. **વજ્રઋષભનારાચ**—વજ્ર એટલે ખીલી, ઋષભ એટલે પાટો અને નારાચ કહેતા મર્કટબંધ, આ ત્રણે બંધારણો જેમાં હોય તે.

આ સંઘયણ મહાન પુરુષોને હોય છે અને તે ‘શરીરના સંધિસ્થાનોમાં હોય છે. ત્યાં પ્રથમ મર્કટબંધ એટલે સામસામા હાડના ભાગો એક ^{૩૦૬}બીજા ઉપર આંટી મારીને વળગેલા હોય (^{૩૦૭}વાનરના બચ્ચાવત્) અને તે અસ્થિના મર્કટબંધ ઉપર મધ્યભાગે ઉપર નીચે ફરતો હાડકાનો પાટો વીંટાએલો હોય છે; અને પુનઃ તે જ પાટાની ઉપર મધ્યભાગે હાડકાની બનેલી એક મજબૂત ખીલી આખાએ પાટાને ભેદી, ઉપરના મર્કટબંધને ભેદી, નીચે પાટો તથા મર્કટબંધને ભેદીને બહાર નીકળેલી હોય છે અર્થાત્ આરપાર નીકળેલી હોય છે. તેને પહેલું **વજ્રઋષભનારાચ** સંઘયણ કહેવાય છે.

આ સંઘયણ એટલું તો મજબૂત હોય છે કે તેવી હાડની સંધિ ઉપર ચ્હાય તેટલા ઉપદ્રવો-પ્રહારો થાય છતાં અસ્થિભંગ થતો નથી, એ ભાગ ^{૩૦૮}સંધિથી જુદો પડતો નથી. અર્થાત્ આ ઘણું જ મજબૂતમાં મજબૂત હાડકાનું બંધારણ છે.

૨. **ઋષભનારાચ**—આ સંઘયણમાં માત્ર વજ્ર શબ્દ નથી એથી મર્કટબંધ, તે ઉપર પાટો એ બે હોય પણ એક ^{૩૦૯}ખીલી ન હોય તે.

૩. **નારાચ**—આમાં માત્ર મર્કટબંધ એકલો જ હોય છે.

[અનુક્રમે એક એક બંધારણ ઘટતું જાય છે. અને તેથી જ ઉત્તરોત્તરનાં સંઘયણોમાં બલહાનિ થતી સમજવી.]

૪. **અર્ધનારાચ**—આમાં મર્કટબંધ ખરો પણ અર્ધ વિશેષણથી અર્ધો મર્કટબંધ એટલે એક હાડનો છેડો સીધો અને બુઠો હોય. તેના ઉપર બીજો સામો હાડનો છેડો, તે સીધા હાડ ઉપર આંટી મારીને

૩૦૬. મલ્લકુસ્તી કરનારા દાવપેચ ખેલતાં જેમ સામસામા બાહુને પકડે છે તેની માફક.

૩૦૭. મર્કટ એટલે વાનર, અર્થાત્ વાનરનું બચ્ચું પોતાની માના પેટે જેમ ચોંટી પડે છે અને ત્યારબાદ વાનર ગમે તેટલું ફૂદાફૂદ કરે છે છતાં તે બચ્ચું છૂટું પડતું નથી તેવી જાતનો બંધ મર્કટબંધ કહેવાય.

૩૦૮. જેમ એક સુધાર બે લાકડાને ઉપરાઉપરી જોડે તો તે ઢીલા થઈ જાય પણ દોઢ કરીને ફાંસ મારીને બેસાડે, પછી લોખંડની પટીથી ચારે બાજુ પકડ લે ને પછી પટી ફાંસને ભેદી નાંખે તેવી રીતે મજબૂત ચાર ઈંચનો દેશી ખીલો કોઈ રીતે છૂટું ન પડે તે રીતે મારે, એથી પણ વધુ પકડવાળું આ બંધારણ સમજવું.

રહેલો હોય, એ આંટી લગાવેલા હાડની બીજા બાજુ હાડની ખીલી આરપાર નીકળેલી હોય છે.

૫. **કીલિકા**—બન્ને અસ્થિ—હાડ આંટી^{૩૧૦} માર્યા વિના પરસ્પર સીધા જોડાએલા હોય અને બન્ને હાડને વટાવીને આરપાર હાડની ખીલી નીકળેલી હોય તે.

૬. **છેવડું**—આ સંઘયણ અંતિમ કોટિનું છે, આનાં હાડની સંધિના સ્થાને સામસામા જે છોડાઓ તે પૈકી એક હાડની ખોભણમાં બીજા હાડનો બુઢો છેડો સહેજ અંદર સ્પર્શ કરીને રહેલો હોય છે. આને ભાષામાં છેદસ્પૃષ્ટ (તે હાડના પર્યંત ભાગ વડે સ્પર્શિત) કહેવાય છે. તેમ આને^{૩૧૧} ‘સેવાર્ત’થી પણ ઓળખાવાય છે. એટલે સેવા તેથી આર્ત=પીડાતું, સહજના નિમિત્તમાનથી આ હાડનું બંધારણ તૂટી પડે છે જેને હાડકું ભાંગ્યું—ઉતરી ગયું કહેવાય છે અને તેથી તૈલાદિકના મર્દનથી સેવાતાં પાછું ખોભણમાં ચઢી જાય છે; એટલે પીડાયા છતાં સેવા કરવાથી સ્વસ્થાનને પ્રાપ્ત થતું અસ્થિ બંધારણ તે. વર્તમાનકાળમાં જીવને આ અંતિમ સંઘયણ વર્તે છે. [૧૫૮-૧૬૦]

અવતરણ—એ છ સંઘયણો પૈકી કયા જીવને કેટલાં સંઘયણ હોય ? તે કહે છે.

છ ગઢ્ઘતિરિનરાણં, સમુચ્છિમપર્ણિદિવિગલ છેવડું ।

સુરનેરડયા એર્ગિ—દિયા ય સવ્વે અસંઘયણા ॥૧૬૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

ષડ્ ગર્ભજતિર્યંકનરાણાં, સમ્પૂર્ણિમ-પંચેન્દ્રિય-વિકલાનાં સેવાર્તમ્ ।

સુર-નૈરયિકા એકેન્દ્રિયાશ્ચ સર્વે અસંહનનાઃ ॥૧૬૧॥

શબ્દાર્થ—**ગાથાર્થ**—વિશેષાર્થવત્, સુગમ છે. ॥૧૬૧॥

વિશેષાર્થ—ગર્ભધારણદ્વારા ઉત્પન્ન થતાં ગર્ભજતિર્યંક તથા મનુષ્યોમાં જુદા જુદા જીવની અપેક્ષાએ છ સંઘયણો મળી શકે છે. સંપૂર્ણિમ પંચેન્દ્રિય તે સંપૂર્ણિમ પંચેન્દ્રિય^{૩૧૨} મનુષ્યો તથા તિર્યંકો અને વિકલેન્દ્રિય તે બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિયને એક છેલ્લું છેવડું—સેવાર્ત સંઘયણ હોય છે. દેવો—નારકો અને એકેન્દ્રિયો સર્વે સંઘયણરહિત હોય છે, અર્થાત્ તેઓને અસ્થિરચનાત્મકપણું હોતું નથી, પરંતુ દેવોની ચક્રવર્ત્યાદિથી પણ અત્યન્ત મોટી શક્તિ હોવાથી તેઓને ઔપચારિક વજ્રઋષભનારાય સંઘયણવાળા કહેવાય છે; કારણકે ઉત્કૃષ્ટશક્તિવિષયક સમાનતા જરૂર ધરાવે છે. તેવી રીતે એકેન્દ્રિયને અલ્પશક્તિને કારણે ઔપચારિક સેવાર્ત સંઘયણવાળા પણ કહેલાં છે કારણકે

૩૦૮. તેને કોઈક ‘વજ્રનારાય’ પણ કહે છે એટલે ખીલી ખરી પણ પાટો નહીં. તેને બીજું સંઘયણ કહે છે.

૩૧૦. આંટી વિનાના એટલે બે લાકડા ઉપરાઉપરી રાખીને ભલે ખીલી ગારી હોય છતાં કોઈ વખતે ઉપર નીચેના લાકડાને ફરી જવાનો યા શિથિલ થવાનો પ્રસંગ બને ખરો.

૩૧૧. અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં તૈલની સેવા અવારનવાર માગ્યા કરે, ઘડીકમાં ઘુંટણ જલાઈ જાય, ઘડીકમાં કાંડા દુઃખવા આવે, ઘડીકમાં બીજા સાંધા દુઃખવા આવે, તૈલની માલીશ કરે કે પાછા તે કામ આપતા થાય—દિગમ્બરીય ગ્રન્થોમાં આ સંઘયણનો નામભેદ છે.

૩૧૨. મતાંતરે કોઈક છએ ઘટાવે છે.

અલ્પશક્તિનો વિષય અલ્પબળવાળા સેવાર્ત સંઘયણ સાથે ઘટાવી શકાય છે. [૧૬૧]

॥ કયા જીવને કેટલાં સંઘયણ હોય? તેનું યન્ત્ર ॥

ગર્ભજમનુષ્ય	૬	વિકલેન્દ્રિય	સેવાર્ત
ગર્ભજતિર્થય	„	દેવતાને	સંઘયણ નથી
સંપં તિર્થય	સેવાર્ત	નારકીને	„
સંપં મનુષ્ય	„	એકેન્દ્રિયને	„

અવતરણ— હવે સંઘયણાશ્રયી ઊર્ધ્વગતિનું નિયમન બતાવે છે.

છેવટ્ટેણ ઉ ગમ્મઇ, ચરો જા કપ્પ કીલિઆઈસુ ।

ચડસુ દુદુકપ્પવુદ્ધી, પદમેણં જાવ સિદ્ધીવિ ॥૧૬૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

સેવાર્તેન તુ ગમ્યતે, ચત્વારો યાવત્કલ્પાઃ કીલિકાવિષુ ।

ચતુર્ણુ દ્વિદ્વિકલ્પવૃદ્ધિઃ, પ્રથમેન યાવત્ સિદ્ધિરપિ ॥૧૬૨॥

શબ્દાર્થ—

ઉ=વિશેષે

ગમ્મઇ=જાય છે

જાવ=યાવત્

સિદ્ધીવિ=સિદ્ધિ-મોક્ષ પણ

ગાયાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૧૬૨॥

વિશેષાર્થ— અંતિમ છેવટા સંઘયણવાળા જીવો વધારેમાં વધારે ભવનપતિથી માંડી સૌધમાદિ પ્રથમના ^{૩૧૩} ચાર કલ્પો સુધીમાં જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કીલિકા સંઘયણવાળા જીવો બ્રહ્મ યાવત્ અને લાંતક સુધીમાં જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. અર્દ્ધનારાય સંઘયણવાળા શુક તથા સહસ્ત્રાર દેવલોક સુધીમાં, નારાય સંઘયણવાળા આનન્દ-પ્રાણત સુધીમાં, ઋષભનારાયવાળા આરણ-અચ્યુત યાવત્ અને વજ્રઋષભનારાય સંઘયણવાળા ગમે તે ગતિમાં, યાવત્ સિદ્ધિસ્થાને પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; કારણકે તે સંઘયણવાળા તો તદ્ભવે યોગ્યતાને પામી તેને લાયક પણ બની શકે છે. [૧૬૨]

અવતરણ— સંઘયણો પણ અમુક સંસ્થાનને અનુલક્ષી છે, તેથી ‘સંસ્થાન’નું વર્ણન કરે છે.

સમચરંસે નિમ્ગોહ, સાઇ વામણય ખુજ્જ હુંડે ય ।

જીવાણ છ સંઠાણા, સવ્વત્થ સલક્ખણં પદમં ॥૧૬૩॥

નાહીઇ ઉવરિ બીઅં, તઇઅમહો પિટ્ઠિ—ઉઅરઅરવજ્ઞં ।

સિર-ગીવ-પાણિ-પાણ, સુલક્ખણં તં ચડત્થં તુ ॥૧૬૪॥

૩૧૩. એથી જ વર્તમાનકાળમાં હુંડક સંસ્થાન હોવાથી જીવોનું વધુમાં વધુ ચાર દેવલોક સુધી ઉપજવું થાય છે.

॥ સંઘયણાશ્રયી ગતિયન્ત્રી ॥	
છેવકાસંઠવાલા	ભંથી ચોથા કલ્પ યાવત્
કીલિકાવાલા	ભંથી લાંતકાન્ત
અર્ધનારાય	ભંથી સહઆરાન્ત
નારાય	ભંથી પ્રાણતાન્ત
ઋષભનારાય	ભંથી અચ્યુતાન્ત
વજ્રઋનારાય	ભંથી સિદ્ધશિલાન્ત

॥ સંઘયણ —સંસ્થાન—નામયન્ત્ર ॥	
૧ વજ્રઋષભનારાય	સમચતુરસ્ર
૨ ઋષભનારાય	ન્યગ્રોધ
૩ નારાય	સાદિ
૪ અર્ધનારાય	વામન
૫ કીલિકા	કુબ્જ
૬ છેવટું	હુંડક

વિવરીઅં પંચમગં, સવ્વત્થ અલક્ષણં ભવે છટ્ટં ।

ગમ્મયનરતિરિઅ છહા, સુરાસમા—હુંડયા સેસા ॥૧૬૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

સમચતુરસ્રં ન્યગ્રોધં, સાદિ વામનશ્ચ કુબ્જં હુંડં ચ ।

જીવાનાં ષટ્ સંસ્થાનાનિ, સર્વત્ર સલક્ષણં પ્રથમમ્ ॥૧૬૩॥

નાભેરૂપરિ દ્વિતીયં, તૃતીયમધઃ પૃષ્ઠોદરોરોર્વર્જમ્ ।

શિરો—ગ્રીવા—પાણિ—પાદે, સુલક્ષણં તદ્વતુર્થં તુ ॥૧૬૪॥

વિપરીતં પઞ્ચમકં, સર્વત્રાલક્ષણં ભવેત્ ષષ્ઠમ્ ।

ગર્ભજનરતિર્યજ્વઃ ષોઢા, સુરા સમાઃ [સમચતુરસ્રાઃ] હુંડકાઃ શેષાઃ ॥૧૬૫॥

શબ્દાર્થ—

સમચતુરસ્ર=સમચતુરસ્ર
નિગ્ગોહ=ન્યગ્રોધ
સાઈ=સાદિ
વામન=વામન
કુબ્જ=કુબ્જ
હુંડે=હુંડક
જીવાણ=જીવોનાં
છ સંઠાણા=છ સંસ્થાનો
સવ્વત્થ=સર્વથા
સલક્ષણ=લક્ષણવાળું
પદ્મં=પહેલું

નાહીઈ=નાભિની
ઉવરિ=ઉપર (સુલક્ષણું)
બીજં=બીજું
તદ્વતુર્થમહો=ત્રીજું અથો (સુલક્ષણું)
પિટ્ઠિ ઉચર=પીઠ ઉદર
ઉરવજ્જાં=છાતી વર્જીને
વિવરીઅં=વિપરીત (તેથી)
પંચમગં=પાંચમું
અલક્ષણં=લક્ષણ વિનાનું
ભવે=હોય છે
સમા=સરખા—સમચતુરસ્ર

ગાથાર્થ— સમચતુરસ્ર, ન્યગ્રોધ, સાદિ, વામન, કુબ્જ અને હુંડક એ જીવના છ સંસ્થાનો છે. સર્વથા સુલક્ષણવાળું પહેલું, નાભિથી ઉપર લક્ષણવાળું બીજું, નાભિથી નીચેનું લક્ષણવાળું ત્રીજું, પીઠ—ઉદર—ઉર વર્જીને શિર—ગ્રીવા—હાથ—પગ લક્ષણોવાળા હોય તે ચોથું, તેથી વિપરીત પાંચમું અને સર્વથા લક્ષણ રહિત છટ્ટું હોય છે. ગર્ભજનર—તિર્યચો છ સંસ્થાનવાળા, દેવો સમચતુરસ્ર અને શેષે જીવો હુંડક સંસ્થાનવાળા જાણવા. ॥૧૬૩—૬૫॥

વિશેષાર્થ—સંતિષ્ઠન્તે પ્રાણિનોડનેન આકારવિશેષેણેતિ સંસ્થાનં, જે આકારવિશેષથી પ્રાણીઓ સારી રીતે રહી શકે છે તેને સંસ્થાન કહેવાય છે, એ સંસ્થાનો સમચતુરસ્ર, ત્ર્યગ્રોધ, સાદિ, વામન, કુબ્જ, હુંડક એ ભેદે છ પ્રકારનાં છે.

૧ સમચતુરસ્ર—જેનાં અંગો સુલક્ષણોપેત હોય તે સમચતુરસ્ર સંસ્થાની કહેવાય, અથવા પદ્માસને (તથા પર્યંકાસને) બેઠેલા પુરુષના ચારે ખૂણાવિભાગો સરખા માનવાળા થાય તે એટલે જમણા ઘુંટણથી ડાબા ખભા સુધી, ડાબા ઢીંચણથી જમણા ખભા સુધી, બે પગની વચ્ચે (કાંડાથી લઈ)થી નાસિકા સુધી અને ડાબા ઢીંચણથી જમણા ઢીંચણ સુધી (એ ચારે ભાગો દરેક બાજુ સરખા માનવાળા હોવા જોઈએ).

૨ ત્ર્યગ્રોધ—એ વડવૃક્ષનું નામ છે, એથી જે શરીર નાભિથી ઉપર બધી બાજુથી સુલક્ષણવાળું શોભતું અને નીચે વડવૃક્ષની જેમ લક્ષણરહિત હોય તે ત્ર્યગ્રોધપરિમંડલ સંસ્થાન.

૩ સાદિ—ત્ર્યગ્રોધથી વિપરીત એટલે નાભિ સહિત નીચેનાં અંગો સારાં લક્ષણવાળાં અને નાભિથી ઉપરનાં અંગો કુલક્ષણા—બેડોળ હોય (શાત્મલી વૃક્ષવતઃ) તે.

૪ વામન—પાછળની પીઠ—પૃષ્ઠ, ઉદર અને છાતી એ ત્રણને વળીને બાકીનાં શિર, કંઠ, હાથ પગ, અંગો યથાર્થ લક્ષણયુક્ત હોય તે.

૫ કુબ્જ—વામનથી ઉલટું એટલે શિર, કંઠ, હાથ, પગ એ લક્ષણહીન હોય અને શેષ અવયવો લક્ષણવાળા હોય તે.

૬, હુંડક—જેનાં સર્વ અવયવો લક્ષણરહિત હોય તે, એ છએ સંસ્થાનો ગર્ભજ મનુષ્ય તથા તિર્યચોમાં (જુદા જુદા જીવની અપેક્ષાએ) હોઈ શકે છે, દેવો હંમેશા ^{૩૧૪}ભવધારણીય અપેક્ષાએ સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા (ચારે બાજુએ સમાન વિસ્તારવાળા સુલક્ષણા) હોય છે, શેષ રહેલા નારકો ^{૩૧૫}એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, સંમૂર્ચિશ્ચ પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય ^{૩૧૬}તિર્યચો સર્વ હુંડક સંસ્થાનવાળા જાણવા. [૧૬૩-૬૫]

॥ કયા જીવને કયું સંસ્થાન હોય ? તેનું યન્ત્ર ॥

જાતિ નામ	સં. સં.	નામ	સં. સં.
ગર્ભજ-મનુષ્ય	૬	વિકલેન્દ્રિય	હુંડક
ગર્ભજ તિર્યચ	૬	નારકીને	„
દેવોને	પહેલું	એકેન્દ્રિયને	„

॥ इति देवानामष्टमं गतिद्वारम् ॥

૩૧૪. પરંતુ ઉત્તરવૈક્રિયની અપેક્ષાએ છએ સંસ્થાન થઈ શકે છે.

૩૧૫. એકેન્દ્રિયમાં પૃથ્વી, અપ્, તેઉ, વાયુના મસુરચન્દ, પરપોટા, સુઈ, પતાકાદિ આકારો હુંડકના ભેદ તરીકે ગણી શકાય છે.

૩૧૬. કર્મગ્રન્થકારો છ સંસ્થાન કહે છે.

દેવોનું નવમું 'આગતિ' દ્વાર

અવતરણ— પૂર્વે ગતિદ્વાર કહીને હવે બે ગાથા વડે દેવોનું નવમું આગતિદ્વાર—તે દેવો સ્વસ્થાનથી અ્યવીને ક્યાં આવે છે (અથવા ક્યાં જાય છે?) તે કહે છે.

જંતિ સુરા સંઘાઝય—ગભ્યપજ્જતમણુઅતિરિણ્ણુ ।

પજ્જતેસુ ય વાદર—ભૂદગપત્તેયગવણેસુ ॥૧૬૬॥

તત્થવિ સણંકુમાર—ણ્ણિદિણ્ણુ નો જંતિ ।

આણયપમુહા ચવિરં, મણુણ્ણુ ચેવ ગચ્છંતિ ॥૧૬૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

યાન્તિ સુરાસંઘ્યાયુષ્ક—ગર્ભજપર્યાસિમનુજતિર્યક્ષુ ।

પયણ્ણિણ્ણુ ચ વાદર—ભૂદકપ્રત્યેકવનસ્પતિણ્ણુ ॥૧૬૬॥

તત્રાપિ સનત્કુમારપ્રભૃતય એકેન્દ્રિયેણ્ણુ નો યાન્તિ ।

આનતપ્રમુખાશ્ચ્યુત્વા, મનુષ્યેણ્ણુ ચૈવ ગચ્છન્તિ ॥૧૬૭॥

શબ્દાર્થ—

સણંકુમારણ્ણિદિ=સનત્કુમારપ્રભૃતિ

ભૂદગપત્તેય=પૃથ્વી, અપૌ પ્રત્યેક
વનસ્પતિમાં

ગાથાર્થ— સામાન્યથી દેવતાઓ સંખ્યાતા વર્ષનાં આયુષ્યવાળાં, ગર્ભજ, પર્યાપ્તા એવા મનુષ્ય—તિર્યથોને વિષે અને પર્યાપ્તા બાદર એવા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં જાય છે. ॥૧૬૬॥

તેમાં પણ સનત્કુમારથી આરંભીને સહસ્રાર દેવલોક સુધીના દેવો એકેન્દ્રિયોને વિષે જતા નથી, વળી આનતપ્રમુખ ઉપરિતનુ કલ્પના દેવો અ્યવીને નિશ્ચયથી મનુષ્યોને વિષે જ જાય છે. ॥૧૬૭॥

વિશેષાર્થ— ગાથાર્થવત્ સુગમ છે, દેવો મરીને ક્યાં ક્યાં જાય? તેનું જે નિયમન તેને આગતિદ્વાર કહે છે. વધુમાં દેવો સૂક્ષ્મ પૃથ્વી, પાણી, સૂક્ષ્મબાદર સાધારણ વનસ્પતિ, અપર્યાપ્ત બાદરપૃથ્વી, અપ્કાય, પ્રત્યેકવનસ્પતિમાં, અગ્નિ, વાયુ, વિકલેન્દ્રિય, અસંખ્યઆયુષ્યવાળા અને સંમૂર્ણિષ્મ

પંચેન્દ્રિય તિર્યચ-મનુષ્યમાં તથા દેવ અને નરકમાં ઉપજતા નથી. સનત્કુમારથી આગળ આગળના દેવોની પુણ્યાઈ વધતી હોવાથી ક્રમશઃ તે તે દેવો અવીને નીચ ગતિમાં જતા નથી. [૧૬૬-૧૬૭]

॥આગતિદ્વારે ચારે નિકાયના દેવોનું યન્ત્ર ॥

ભવનપતિ-વ્યન્તર-જ્યોતિષી સૌધર્મ ઇશાનવર્તી દેવો સનત્કુમારથી સહઆર સુધીના દેવો આનતાદિથી લઈ અનુત્તર સુધીના દેવો	પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્ય-તિર્યચ, પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વી-અપ્-પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં જાય છે સંખ્યાતા આયુષ્યવાળા પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્ય-તિર્યચમાં જ જાય નિશ્ચય સંખ્યાતા આયુષ્યવાળાં ગર્ભજ મનુષ્યમાં જ જાય
---	--

॥ ઇતિ નવમાગતિદ્વારમ્ ॥

॥ વૈમાનિકનિકાય અંગેનો પ્રકીર્ણકાધિકાર ॥

અવતરણ—પ્રસ્તુત આગતિદ્વારમાં પ્રકીર્ણકાધિકાર કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ દેવોની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં મૈથુન સંબંધી વિષયસુખની વ્યાખ્યા કરતાં જે દેવોનો જે પ્રમાણે દેવી સાથે ઉપભોગ છે, તેને કહે છે.

દો કષ્પ કાયસેવી, દો દો દો ફરિસરૂવસદેહિં ।

ચત્તારો મણેણુવરિમા, અપ્પવિયારા અણંતસુહા ॥૧૬૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

દ્વૌ કલ્પી કાયસેવિની, દ્વૌ દ્વૌ દ્વૌ સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દૈઃ ।

ચત્તારો મનસા ઉપરિતના, અપ્રવીચારા અનન્તસુહાઃ ॥૧૬૮॥

શબ્દાર્થ—

દો કષ્પ=બે દેવલોક (પાવત્)
કાયસેવી=કાયાથી સેવન કરનારા
ફરિસરૂવસદેહિં=સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દથી
મણેણ=મનવડે

ઉવરિમા=ઉપરના કલ્પગત દેવો
અપ્પવિયારા=અપ્રવિચારી (એટલે વિષયસેવનથી
રહિત)
અણંતસુહા=અનંત સુખવાળા

માથાર્થ—પ્રથમના બે દેવલોકો મનુષ્યવત્ કાયાથી સેવન કરનારા, ત્યારપછીના બે બે કલ્પગત દેવો ક્રમશઃ સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દથી, ત્યારપછી ચાર કલ્પગત દેવો મનથી વિષયસુખનો અનુભવ કરે છે, ત્યારપછી ઉપરના સર્વ કલ્પદેવો અપ્રવિચારી (અવિષયી) છે. ॥૧૬૮॥

વિશેષાર્થ—વિષયસેવન પાંચ પ્રકારે થાય છે. સંપૂર્ણ કાયસેવી, સ્પર્શસેવી, રૂપસેવી, શબ્દસેવી અને કેટલાક મનઃસેવી છે. તમામ દેવો વિષયનું સેવન કરે છે તેમ નથી, કેટલાક દેવો અવિષયી પણ છે. તેમાં પણ કેટલાક ઉપર જણાવેલા એક કે એકથી વધુ પ્રકારોનું સેવન કરવાવાળા પણ હોય

છે. મોહદશાનો સંકલેશ જેમ જેમ ઓછો તેમ તેમ તદ્દવિષયક ઈચ્છામાં ઘટાડો. મોહદશાની અત્યન્ત ઉપશાન્ત સ્થિતિ તેટલી જ ચિત્તસ્વસ્થતા ને શાંતિ, એટલે ત્યાં ભોગેચ્છાનો અત્યન્ત અભાવ હોય છે, એ વાત ઉપરની ગાથામાં કહી છે. તેનો વિશેષ અર્થ નીચે મુજબ છે.

અહીં ‘દો કણ’ એ શબ્દ મર્યાદાસૂચક હોવાથી ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી અને સૌધર્મ-ઈશાનકલ્પ સુધીના સઘળા દેવો કાયપ્રવિચારક છે. પ્રવિચાર એટલે વિષયસેવના એટલે કે સંકિલષ્ટ પુરુષવેદ ઉદયકર્મના પ્રભાવથી મનુષ્યની પેઠે ઇન્દ્રાદિક દેવો મૈથુનસુખમાં પ્રકર્ષપણે લીન થયા થકા, સર્વ અંગથી-કાયાના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતા સુખને-પ્રીતિને મેળવે છે. જેમ મનુષ્યો સ્ત્રી સાથે સર્વાંગ દ્વારા વિષયસુખને ભોગવે છે, તે જ રીતે પ્રસ્તુત દેવો કાયસેવી હોવાથી ઉત્તમોત્તમ શૃંગાર હાવ-ભાવને ધારણ કરતી દેવીઓ સાથે ભોગસુખમાં તલ્લીન બને છે. આ દેવો જ્યારે જ્યારે પોતાના મનમાં જે જે દેવીઓ સાથે ઉપભોગની ઈચ્છા કરે કે તરત જ તે તે દેવીઓ તેઓની ઈચ્છાને શ્રવણદ્વારા, જ્ઞાનદ્વારા કે તથાવિધ પ્રેમપુદ્ગલના પરસ્પર સંક્રમણદ્વારા જાણીને, તે દેવોના વિષયસુખની તૃપ્તિ કરવા દિવ્ય અને ઉદાર શૃંગારયુક્ત એવા મનોજ્ઞ, પ્રતિક્ષણે પ્રેમોદ્ભવ કરનારા, અનેક ઉત્તરવૈક્રિય રૂપોને વિકુર્વીને દેવો સમીપે આવે છે. તે વખતે દેવો પણ રૂપો વિકુર્વીને શીઘ્ર અપ્સરાઓની સાથે સર્વાલંકારવિભૂષિત ઉત્તમ સભાગૃહમાં દિવ્યશય્યા ઉપર સંકિલષ્ટ પુરુષવેદના ઉદયથી મનુષ્યની પેઠે સર્વાંગયુક્ત કાયકલેશ-દમનપૂર્વક, પ્રત્યંગે આલિંગન કરીને મૈથુન સેવન કરે છે. તે વખતે દેવીના શરીરનાં પુદ્ગલો દેવશરીરને સ્પર્શીને, અને દેવના દેવીને સ્પર્શીને, એમ પરસ્પર સંક્રમણદ્વારા મનુષ્યના વિષયસુખ કરતાં અનન્તગુણ સુખાનંદને પ્રાપ્ત કરે છે, જેથી તેઓ તૃપ્ત થાય છે અર્થાત્ કામાભિલાષથી નિવૃત્ત બને છે; કારણકે મનુષ્યવત્ દેવને પણ વૈક્રિયશરીરી દેવીની યોનિમાં વૈક્રિયસ્વરુપ શુક (વીર્ય) પુદ્ગલોનો સંચાર થાય છે અને તેથી તેઓની તત્કાળ વેદોપશાન્તિ પણ થઈ જાય છે.

પરંતુ આ શુક પુદ્ગલો વૈક્રિય હોવાથી વૈક્રિય યોનિમાં જતાં ગભાધાનનાં ^{૩૧૭}હેતુરૂપ થતા નથી. પરંતુ દેવીના રૂપ-લાવણ્ય-કાંતિ-સૌંદર્ય-સૌભાગ્યાદિ ગુણને વધારે છે.

સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર કલ્પના દેવો સ્પર્શપ્રવિચારક-એટલે તેઓને તથાવિધ કર્મના ઉદયથી કાયસેવન કરવાની ઈચ્છા થતી જ નથી, પરંતુ તેઓને વિષયવાસના જાગૃત થતાં વિષયાતુર બને છે ત્યારે નીચેના બે કલ્પની દેવીઓ તેમની ઈચ્છાને અને પોતાના તરફના આદરભાવને સમજીને તેમની પાસે પહોંચી જાય છે અને તરત જ તે દેવીઓના હસ્ત, ભુજા, વક્ષસ્થળ, જંઘા, બાહુ, કપોલ, વદન, ચુમ્બન આદિ ગાત્રના સંસ્પર્શમાત્રથી વિષયસુખના આનંદને મેળવે છે.

અહીં શંકા થાય કે-કાયપ્રવિચારમાં તો પરસ્પર શુક પુદ્ગલ-સંક્રમણ પરસ્પર આલિંગનપૂર્વક સેવન હોવાથી બને; પરંતુ સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-મનઃપ્રવિચારમાં શુકપુદ્ગલ સંક્રમણ હોય કે નહીં? આ

૩૧૭. દેવોનું શરીર વૈક્રિય હોવાથી દેવ-દેવીના સંબંધમાં ગર્ભનો પ્રસંગ આવતો જ નથી. કોઈ જન્માન્તરીય રાગાદિના કારણે મનુષ્યસ્ત્રી સાથે દેવનો સંબંધ થાય તો તે સંબંધ માત્રથી ગભાધાન રહેવાનો સંભવ નથી; કારણકે વૈક્રિય શરીરમાં શુકપુદ્ગલોનો અભાવ છે. દિવ્ય શક્તિવિશેષથી ઔદારિક જાતિનાં શુકપુદ્ગલોનો પ્રવેશ થાય અને ગર્ભ રહે તે અન્ય બાબત છે.

શંકાના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે—તે ક્રિયા અવશ્ય હોય; સ્પર્શાદિ વિષયમાં વૈક્રિય શુક્રપુદ્ગલોનું સંક્રમણ દિવ્યપ્રભાવથી જરૂર થાય છે.

બીજી શંકા એ ઉદ્ભવે છે કે—સૌધર્મ ને ઈશાનદેવોની તાબાની દેવાંગનાઓ શું ઉપરના કલ્પમાં રહેતાં દેવોના સ્પર્શાદિદ્વારા મૈથુનાભિલાષને સંતોષવા જઈ શકે ખરી? આ શંકા સંબંધી જણાવવાનું કે—પોતપોતાની તાબાની દેવાંગનાઓ ત્યાં જતી નથી. કારણકે તે પરિગૃહીતા કહેવાય છે. પણ મનુષ્યલોકની ગણિકાની જેવી દેવીઓ પ્રથમના બે દેવલોકમાં પણ હોય જ છે, જેને અપરિગૃહીતા કહેવાય છે અને તે દેવીઓ મૈથુનાભિલાષી દેવોની વિષયવાસનાને જ્ઞાનથી જાણીને પોતાના તરફ આકર્ષાએલા દેવો પ્રત્યે દોડી જાય છે. વિશેષ વ્યાખ્યા ૧૭૨ થી ૧૭૫ ગાથામાં કહેવાશે.

બ્રહ્મ-લાંતક કલ્પના દેવો રૂપાવિચારક એટલે કે તેમને વિષયની ઈચ્છા થતાં ઉત્તમશૃંગારયુક્ત રૂપોને ઉત્તરવૈક્રિય શરીર બનાવવા દ્વારા વિકુર્વીને દેવીઓ તે અભિલાષી દેવોની પાસે આવે છે ત્યારે તે દેવો તે દેવીઓ સાથે પરસ્પર કીડાયુક્ત તેના વદન, નેત્ર ઉપર એકસરખી દ્રષ્ટિ સ્થાપીને તેના ઉદરાર્થે અંગોપાંગનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરતા, પરસ્પર પ્રેમ દર્શાવતા, વળી અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાવાળી તે દેવીના સુંદર, મનોવેદક, કામોદીપક મોહક રૂપને જોઈ દેવીના શરીરમાં શુક્રસંચય કરતા કામલાલસાની તૃપ્તિ અનુભવતા અત્યંત સુખને પ્રાપ્ત કરી, વેદોપશાન્તિને પામે છે.

મહાશુક્ર-સહસ્રાર કલ્પના દેવો શબ્દપ્રવિચારક એટલે તે દેવોને વિષયની ઈચ્છા થતાં પૂર્વોક્ત રીતે સુંદર વૈક્રિયરૂપ વિકુર્વીને ઈચ્છિત દેવીઓ પાસે આવીને સર્વનાં મનને આનંદ આપનારાં, અત્યંત મોહક અને કામોત્તેજક મધુર ગીત, હાસ્ય-વિકારયુક્ત વચનો બોલે છે. ઝાંઝર આદિ શબ્દપૂર્વક થતા નૃત્યથી પરસ્પર વાણીવિલાસના શબ્દ દ્વારા આ દેવો અત્યંત વિષયસુખની વાસનાતૃપ્તિ અનુભવે છે. તે વખતે દેવીના શરીરમાં દિવ્ય પ્રભાવથી શુક્ર^{૩૧૮} સંક્રમણ થઈ જાય છે.

આનત-પ્રાણત-આરણ-અચ્યુત કલ્પના દેવો મનઃપ્રવિચારી એટલે મનથી—ચિંતન માત્રથી વિષયસુખની ઈચ્છાને તૃપ્તિ કરવાવાળા છે. તે દેવો સૌધર્મ-ઈશાનકલ્પવર્તી^{૩૧૯} અદ્ભુત શૃંગારવાળી દેવીઓ સ્વસ્વસ્થાનમાં રહી થકી, પોતાના સુંદર સ્તનાદિ અવયવોને ઊંચા-નીચા હલાવતી, અંગભંગ કરતી, હાવ-ભાવ દર્શાવતી, પરમ સન્તોષજનક અભિનય કલા વગેરે કરતી, એવી તે દેવીઓને મનઃચક્ષુથી જોઈને આનતાદિ પ્રમુખ દેવો તૃપ્ત થઈને પરમ વેદોપશાન્તિ મેળવે છે.

પ્રશ્ન :- જેમ દેવોને કામતૃપ્તિનો સંતોષ થાય તેમ તે વખતે દેવીઓને પણ તેવો અનુભવ થાય ખરો ?

૩૧૮. આ હકીકત એક મહત્ત્વનું સૂચન કરી જાય છે કે વગર સ્પર્શ દૂરથી પણ શુક્રપુદ્ગલોનું સંક્રમણ સ્ત્રીશરીરમાં થાય છે. આપુર્વેદ અને આજનું વિજ્ઞાન આ વાતને ટેકો આપે છે.

૩૧૯. કારણકે ક્ષીણકામી અચ્યુતાન્ત દેવો દેવીનો સ્પર્શ કરતા નથી, આ નિયમ દેવી સંબંધ માટે જ સમજવો; પરંતુ તેઓ પૂર્વભવના સ્નેહવાળી મનુષ્ય સ્ત્રી સાથે તો કદાચિત્ કર્મ-વિચિત્રતાથી લપટાઈ જાય.

ઉત્તર :- જ્યારે દેવો કાયાથી સર્વાંશે કે અંશે, તથા રૂપદર્શન, શબ્દાદિશ્રવણવડે વિષયોને ભોગવે છે ત્યારે દેવીઓને પણ તેવી જ તૃપ્તિ થાય છે. કાયાથી તો સ્પષ્ટ સમજાય પણ રૂપ-દર્શનાદિ સર્વ પ્રસંગે દેવીઓ દેવોના દિવ્યરૂપ, કાન્તિ અને પ્રેમ-સ્નેહોત્કર્ષથી કામાતુર બને છે અને તે જ વખતે દિવ્યપ્રભાવથી દેવીની યોનિમાં શુકપુદ્ગલનું સંક્રમણ જરૂર થઈ જાય છે અને તેથી તે સમકાળે અવશ્ય તૃપ્તિવાળી બને છે. આ પુદ્ગલો વૈક્રિય હોવાથી અને તે વૈક્રિય શરીરમાં જ દાખલ થતા હોવાથી **ગર્ભાધાનના હેતુરૂપ** થતા નથી, પરંતુ તેણીને પંચેન્દ્રિયના પોષક થતા હોવાથી કાન્તિવર્ધક, મનોજ્ઞ, સુભગ ને સ્પૃહણીય બને છે. ત્યારબાદ **નવગ્રૈવેયક, અનુત્તરવાસી** દેવો **અપ્રવિચારી** એટલે અત્યન્ત મન્દ પુરુષવેદના ઉદયવાળા હોવાથી તથા પ્રશમસુખમાં તલ્લીન હોવાથી કાયાથી સ્પર્શનાદિથી કોઈપણ રીતે યાવત્ મનથી પણ સ્ત્રીસુખ ભોગવવાની તેઓની ઈચ્છા થતી નથી. તેમ છતાં તેઓ વિષયી દેવોથી વધુ સંતુષ્ટ, વધુ શાંત અને વધુ આનંદમાં રહેનારા છે કારણકે જેમ જેમ કામેચ્છા પ્રબલ તેમ તેમ ચિત્તની અસ્વસ્થતા-અશાંતિ વધુ. જેમ ઈચ્છા ન્યૂન તેમ ચિત્તકલેશ ઓછો અને વિષયેચ્છાનો બીલકુલ અભાવનો આનંદ કોઈ અદ્ભુત હોય છે. અને એથી ત્યાં વિષયતૃપ્તિનાં સાધનો પણ ઓછાં છે. એથી નીચેના દેવલોકો કરતાં ઉપર ઉપરનાં દેવોનું સુખ અધિક ગણ્યુ છે. અહીં બીજી શંકા એ ઉદ્ભવશે કે-જે દેવો તદ્દન અપ્રવિચારી છે તેઓ બ્રહ્મચારી ગણાય ખરા ? આનો ખુલાસો એ છે કે-ના, કારણ કે જ્યાં સુધી એક વસ્તુનો લલચથી-ઈચ્છાપૂર્વકનો ત્યાગ ન હોય તો તે વસ્તુનો ભોગવડો થતો હોય યા ન થતો હોય તો પણ તે બ્રહ્મચારી ગણાય નહીં અને એનું ફળ પણ મળે નહિ. ત્યારે દેવોને તેમના દેવભવના કારણે જ વિરતિ-ત્યાગપરિણામ થતો જ નથી તેથી તેઓ બ્રહ્મચારી ક્યાંથી કહેવાય ? ન જ કહેવાય.

માટે પ્રત્યેક આત્માએ છેવટે વધુ નહિ તો બીનજરૂરી અનાવશ્યક પાપપ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ-નિયમ કરી બીનજરૂરી અવિરતિજન્ય પાપોથી બચવા પ્રયત્નશીલ રહેવું. [૧૬૮]

॥ કયા કયા દેવને, કેવી રીતે દેવીઓ સાથે ઉપભોગ છે ? તેનું યન્ત્ર ॥

નિકાયનામ	ભોગવિષય	કલ્પનામ	ભોગ વિષય પ્રકાર
ભવનપતિ વ્યન્તરો	મનુષ્યવત્ કાયભોગી	શુક-સહસ્રારના	ગીતાદિક શબ્દસેવી
જ્યોતિષી દેવો	"	આનત-પ્રાણતના	મનથી દેવી વિષયસેવી
સૌધર્મ-ઈશાનના	"	આરણ-અચ્યુતના	"
સનહુડો માહેન્દ્રના	સ્તનાદિક-સ્પર્શસેવી	નવગ્રૈવેયકના	અવિષયી અનંત સુખી
બ્રહ્મ-લાંતકના	શૃંગારરૂપસેવી	પાંચ અનુત્તરના	"

અવતરણ— સમગ્રલોકના તથા ગતગાથામાં કહેલા દેવોના વિષયસુખોને અને વીતરાગ આત્માના સુખ વચ્ચેનું તારતમ્ય જણાવે છે.

જં ચ કામસુહં લોષ, જં ચ દિવ્વં મહાસુહં ।

વીયરાયસુહસ્સેઅ-જંતભાગંપિ નગ્ઘઈ ॥૧૬૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

यच्च कामसुखं लोके, यच्च दिव्यं महासुखम् ।
वीतरागसुखस्येदमनन्तभागमपि नार्घीति ॥१६६॥

શબ્દાર્થ—

જં=જે

કામસુહં=કામસુખ

લોખ=લોકમાં

દિવ્યં=દિવ્ય

મહાસુહં=મહાસુખ

વીયરાયસુહસેજ=વીતરાગ આત્માના સુખના

ખંતમામપિ=અનંતમા ભાગને પણ

નર્ગર્હ=નથી પામતું

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્ સ્પષ્ટ છે. ॥૧૬૬॥

વિશેષાર્થ—સમગ્ર લોકને વિષે જે કામસુખો છે, અને જે દિવ્ય (દિવલોકાદિ સંબંધી) મહાસુખો છે, તે સુખો મહાલોભરૂપ રાગ સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયો હોય એવા વીતરાગ આત્માના પ્રશમ સુખના અનન્તમા ભાગે પણ આવતાં નથી, અર્થાત્ પૌદ્ગલિક સુખોથી વીતરાગત્વજન્ય સુખ, અનન્તગણું હોય છે. માયા-લોભરૂપ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે તે રાગનાં ઘરનાં છે તેથી તે દ્રેષીભૂત ક્રોધ, માનનો પ્રથમ ક્ષય થયા બાદ ક્ષય પામે છે, અને તેથી જ ‘વીતરાગ’ કહેતાં વીતદ્રેષપણું અંતર્ગત સમાઈ જ જાય છે. પછીના ક્ષયમાં પૂર્વનો ક્ષય નિશ્ચિત હોય જ છે.

પ્રશ્ન—વીતરાગ શબ્દની વિશેષ વ્યાખ્યા સમજાવો.

ઉત્તર—આત્માના આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ માટેની ચૌદ ભૂમિકાઓ જૈનદર્શનમાં બતાવેલી છે. એ ભૂમિકાઓને ‘ગુણસ્થાનક’ શબ્દથી ઓળખાવાય છે. પહેલી ભૂમિકા અત્યન્ત નિકૃષ્ટ છે, જ્યારે ચૌદમી અત્યન્ત ઉચ્ચ છે. અત્યારે વર્તમાનમાં બહુલતાએ વિકાસશીલ આત્મા છ ભૂમિકા સુધી જ પહોંચી શકે છે. બહુ બહુ તો કદાચ સાતમી ભૂમિકાનો કવચિત્ કિંચિત્ લાભ મેળવી શકે; બાકી તેથી આગળનાં સોપાનો ઉપર જઈ શકતો નથી. કારણકે, વર્તમાનમાં આત્મા તેવી યોગ્યતા જ મેળવી શકતો નથી. હવે ભૂતકાલમાં કે ભવિષ્યમાં જે આત્મા વીતરાગ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરનારો હોય છે તે સ્વપુરુષાર્થથી ઉત્કૃષ્ટ સંયમ-તપના બળે સાતમી ગુણભૂમિકાથી આગળ વધતો નવમી ભૂમિકાએ ચાર કષાયમાંથી પ્રથમ ક્રોધ, માનરૂપ-દ્રેષ કાષાયિક પરિણામોનો સર્વથા નાશ કરી, જ્યારે દશમી ભૂમિકાએ પહોંચે છે ત્યારે તે ભૂમિકાને અન્તે માયા, લોભસ્વરૂપ રાગ કાષાયિક પરિણામોનો (ક્ષપકશ્રેણી દ્વારા) સર્વથા નાશ કરે છે. બારમે ગુણસ્થાનકે સંપૂર્ણ વીતરાગ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં શીઘ્ર તે આત્માઓ સર્વજ્ઞત્વને અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન-દર્શનને તેરમી ગુણસ્થાનક-ભૂમિકાએ પહોંચતાની સાથે જ પ્રાપ્ત કરે છે અને ચૌદમી ભૂમિકાએ પહોંચતાં નિર્વાણ-મોક્ષ સ્થિતિને પામે છે.

પ્રત્યેક આત્માઓ પ્રચંડ પુરુષાર્થ દ્વારા મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ આદિ દોષોનો ક્ષય કરી, તેરમી ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ પહોંચી, કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાદ્વારા ચૌદમી ઉચ્ચતમ ભૂમિકાએ આરૂઢ થઈ નિર્વાણપદ મેળવો ! સહુના જીવનનું અને આપણી સંસ્કૃતિનું એ જ અંતિમ ધ્યેય છે. [૧૬૮]

અવતરણ—વિષયસુખના ઉપભોગાર્થે ગમન કરનારી દેવીઓના ગમનાગમનની મર્યાદા બતાવે છે, તેથી તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ આવી જાય છે.

ઉવવાઓ દેવીણં, કપ્પદુગં જા પરો સહસ્સારા ।

ગમણાડગમણં નત્થિ, અચ્ચુઅપરઓ સુરાણંપિ ॥૧૭૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

ઉપપાતો દેવીનાં, કલ્પદ્વિકં યાવત્ પરતઃ સહસ્ત્રારાત્ ।

ગમનાડગમનં નાસ્તિ, અચ્યુતપરતઃ સુરાણામપિ ॥૧૭૦॥

શબ્દાર્થ—

ઉવવાઓ=ઉપજવું

દેવીણં=દેવીઓનું

કપ્પદુગં=બે દેવલોકને વિષે

જા પરો સહસ્સારા=ઉપર સહસ્રાર સુધી

ગમણાડગમણં=જવું આવવું

નત્થિ=નથી અને

અચ્ચુઅપરઓ=અચ્યુતથી ઉપર

સુરાણંપિ=દેવોનું પણ

ગાયાર્થ—વિશેષાર્થવત્ ॥૧૭૦॥

વિશેષાર્થ—હવે દેવીઓનું ઉપજવું ભવનપતિથી માંડી સૌધર્મ-ઈશાન એ બે દેવલોક સુધીમાં જ છે તેથી એ બધાએ દેવો દેવી સાથે સપ્રવિચારી (સવિષયી) કહેવાય, બે દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકમાં તેમની ઉત્પત્તિ નથી, તેથી તે સઘળા દેવો પોતાની સ્વદેવીઓથી રહિત ગણાય છે પરંતુ આઠમા સહસ્રાર કલ્પ સુધી તો દેવીઓનું આવવું-જવું થતું હોવાથી (અને અચ્યુતાન્ત સુધી પ્રવિચારપણું રહેલું હોવાથી) તે સઘળા દેવો સપ્રવિચારી-સવિષયી જાણવા.

સહસ્રારથી ઉપર દેવીઓનું ગમનાગમન નથી, ફક્ત અચ્યુતાન્ત સુધીમાં દેવોનું ગમનાગમન હોય છે. અને અચ્યુતાન્તથી ઉપર તો દેવોનું પણ ગમનાગમન નથી; નીચે રહેનારને વધુ ઉપર જવાની શક્તિ નથી, અને ઉપરનાને શક્તિ છતાં નીચે આવવાનું પ્રયોજન નથી; નવઐવેયક અને અનુત્તરવાસી દેવો અપ્રવિચારી છે. ત્યાં રહ્યાં થકા જિનેશ્વરના કલ્યાણક વગેરે પ્રસંગે નમસ્કાર કરે છે, પરંતુ (કલ્પાત્મી) આચાર રહિત હોવાથી કલ્યાણક વગેરેના કોઈ પણ પ્રસંગમાં અહીં આવતા નથી; માત્ર અલ્પકષાયી ઉત્તમકોટિના તે દેવોને તાત્ત્વિકાદિ વિચારણામાં સંશય ઊભો થાય ત્યારે તેનું સમાધાન અવધિજ્ઞાન દ્વારા ભગવાને ગ્રહણ કરેલા (જવાબીરૂપ) મનોદ્રવ્યોને સાક્ષાત્ જોઈને 'આવાં દ્રવ્યોનો આકાર આ જ જવાબરૂપ છે' આવું સમજી સમાધાન મેળવી લે છે. તેથી અહીં આવવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી, અને તેથી તેઓ આપણી અપેક્ષાએ અનન્ત સુખી છે. [૧૭૦]

અવતરણ—દેવલોકવર્તી કિલ્બિષિક તથા આભિયોગિક દેવોનાં આયુષ્ય તથા સ્થાનકો બતાવે છે.

તિપલિઅ તિસાર તેરસ,—સારા કપ્પદુગ-તઇઅ-લંત અહો ।

કિલ્બિસિઅ ન હંતુવરિં, અચ્ચુઅપરઓઽભિઓગાર્દ ॥૧૭૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

ત્રિપલ્યાત્રિસાગરાસ્ત્રયોદશ-સાગરાઃ કલ્પદ્વિક-તૃતીય-તાન્તકસ્યાઘઃ ।

કિલ્બિષિકા ન ભવન્ત્યુપરિ, અચ્યુતપરત આભિયોગાદિઃ ॥૧૭૭॥

શબ્દાર્થ—

તિ-સાર=ત્રણ સાગરોપમ
તેરસ સારા=તેર સાગરોપમ
તદ્વિક=ત્રીજો કલ્પ
તાન્ત અહો=લાંતકની નીચે

ઉવરિ=ઉપર
અચ્યુતપરતો=અચ્યુતથી ઉપર
અભિયોગાદિ=આભિયોગ્યાદિ

ગાથાર્થ— પહેલા બે દેવલોકના અધઃસ્થાને ત્રણ પલ્યોપમના, ત્રીજા સનત્કુમારકલ્પની નીચે ત્રણ સાગરોપમના, અને છઠ્ઠા લાંતક કલ્પના અધોભાગે તેર સાગરોપમના આયુષ્યવાળા કિલ્બિષિયા દેવો વસે છે. લાંતકથી ઉપરના કલ્પોમાં કિલ્બિષિયા દેવો નથી અને અચ્યુતથી ઉપર તો આભિયોગિકાદિક દેવો પણ નથી. ॥૧૭૭॥

વિશેષાર્થ— કિલ્બિષિક દેવો અશુભ કર્મ કરનારા હોવાથી લગભગ ^{૩૨૦}ચંડાલ જેવા છે. આ ચંડાલ જેવું કાર્ય કરનારી દેવ જાતિ નીચકર્મના ઉદયથી દેવપણું પામવા છતાં નીચ કર્મ કરવાની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉત્તમ દેવોના સ્થાનથી પણ નીચે દૂર રહેવાના અધિકારને પામેલા છે. તેના ત્રણ પ્રકારો છે. તેમાં સૌધર્મ અને ઈશાનના અધોભાગે (એટલે જ્યોતિષી અને વૈમાનિક નિકાય વચ્ચે) ત્રણ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા કિલ્બિષિકો વસે છે. ત્રીજા સનત્કુમારના અધોભાગે ત્રણ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા અને લાંતક કલ્પના અધોભાગે તેર સાગરોપમના આયુષ્યવાળા કિલ્બિષિકો વસે છે. આ દેવોના આ ત્રણ જ ઉત્પત્તિસ્થાનકો છે, તે અર્હનું ભગવંતની આશાતનાથી જમાલીની જેમ પૂર્વભવમાં દેવ-ગુરુ-ધર્મની નિન્દા કરવાથી, ધર્મનાં કાર્યો દેખી બળતરા કરવાથી ઉત્પન્ન કરેલાં અશુભ કર્મના ઉદયથી દેવલોકમાં નીચ કાર્યો કરનારા કિલ્બિષીયા દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. અહીંયા તે તે કલ્પના અધોસ્થાનકે કિલ્બિષીયા છે. હવે એ અઘઃ શબ્દ પ્રથમ પ્રસ્તરવાચી નથી, કારણકે તે તે કલ્પના પ્રથમ પ્રસ્તરની સ્થિતિ સાથે, આ દેવોની ઉક્ત સ્થિતિનું મળતાપણું નથી. વળી અન્ય વિમાન મધ્યે તો તેઓની નીચ સ્થિતિને કારણે અસ્તિત્વ સંભવતું પણ નથી. અહીં અઘઃ શબ્દ તત્સ્થાનકવાચી જાણવો. એટલે તે તે દેવલોકમાં ભેગા નહીં પણ નીચે-દૂર વસવાટ છે. આ કિલ્બિષિકોનું લાંતકથી ઉપર તો ઉપજવું જ થતું નથી. ફક્ત અચ્યુતાન્ત સુધી બીજા આભિયોગિક આદિ (આભિયોગિક એટલે દાસ-સેવક યોગ્ય કાર્ય બજાવનારા અને 'આદિ' શબ્દથી સામાનિકાદિ પ્રકીર્ણક) દેવોનું ઉપજવું થાય છે. તેથી આગળ તો તેઓની

૩૨૦. દેવોમાં પણ હલકી જાતિના દેવો છે ને તે અસ્પૃશ્ય ગણાય છે. ત્યાં પણ અનાદિકાળથી સ્પર્શસ્પર્શની વ્યવસ્થા છે, તો પછી મનુષ્યલોકમાં હોય તેમાં શું નવાઈ? આવી શિદ્ધ વ્યવસ્થાનો સર્વાંશે નાશ કરવાના ભગીરથ પ્રયત્ને થઈ રહ્યા છે પણ તેવા પ્રયત્નમાં કાયમને માટે સફળતા નહીં સાંપડે. કર્મનો સિદ્ધાંત અચળ હોય છે. એક ખ્યાલ એ પણ વિચારવા જેવો છે કે અસ્પૃશ્ય દેવોને વસવાટ દેવલોકમાં પણ સહુના ભેગો નથી પણ સ્વસ્થાનથી અલગ છે. તેમજ તે દેવલોકથી દૂર અને અઘો ભાગે છે.

પણ ઉત્પત્તિ નથી. કારણકે ત્રૈવેયક—અનુત્તર દેવોનું અહમિન્દ્રપણું હોવાથી તેમને તેઓની કંઈ આવશ્યકતા પણ નથી તેથી ત્યાં નાના મોટાના ભેદોનું અસ્તિત્વ જ નથી; સહુ સમાનતા ભોગવે છે. [૧૭૧]

॥ વૈમાનિકમાં કિલ્બિષિકોનું ઉત્પત્તિસ્થાનાયુષ્યન્ટ્ર ॥

સૌધર્મ ઈશાનના તલીયે	ત્રણ પલ્લોપમાયુષી	કિલ્બિષીયા દેવો છે
સનત્કુમારકલ્પના તલીયે	ત્રણ સાગરોપમાયુષી	”
લાંતકકલ્પના તલીયે	તેર સાગરોપમાયુષી	”

અવતરણ—હવે અપરિગ્રહીતા દેવીઓની સૌધર્મ-ઈશાન કલ્પમાં વિમાનસંખ્યાને જણાવતા જે જે આયુષ્યવાળી દેવીઓ જે જે દેવોના ઉપભોગને માટે થાય છે, તે પ્રસંગ બતાવે છે.

અપરિગ્રહદેવીનાં, વિમાણ લક્ષ્ણ છ હુંતિ સોહમ્મે ।

પલિયાઈ સમયાહિય, ઠિડિ જાસિં જાવ દસ પલિઆ ॥૧૭૨॥

તાઓ સળંકુમારા—ખેવં વઢંતિ પલિયદસગેહિં ।

જા બંભ—સુક્ક—આણય—આરણ દેવાળ પન્નાસા ॥૧૭૩॥

ઈસાણે ચડલક્ષ્ણા, સાહિય પલિયાઈ સમયઅહિય ઠિઈ ।

જા પનર પલિય જાસિં, તાઓ માહિંદદેવાળં ॥૧૭૪॥

एण कमेण भवे, समयाहियपलियदसगवुहीए ।

लंत—सहसार—पाणय—अच्युयदेवाण पणपन्ना ॥१७५॥

સંસ્કૃત છાયા—

અપરિગ્રહદેવીનાં વિમાનાનિ, લક્ષાણિ ષડ્ ભવન્તિ સૌધર્મે ।

પલ્યાદિઃ સમયાધિકા, સ્થિતિર્યાસાં યાવત્ દશ પલ્યાનિ ॥૧૭૨॥

તાઃ સનત્કુમારાણામેવં વર્ધન્તે પલ્યદશકૈઃ ।

યાવદ્ બ્રહ્મ—શુક્રાનતારણદેવાનાં પજ્વાશત્ ॥૧૭૩॥

ઈશાને ચતુર્લક્ષાણિ, સાધિકપલ્યાદિઃ સમયાધિકા સ્થિતિઃ ।

યાવત્ પજ્વદશ પલ્યાનિ, યાસાં તા માહેન્દ્રદેવાનામ્ ॥૧૭૪॥

एतेन क्रमेण भवेत्, समयाधिकपल्यदशकवृद्धया ।

लान्तक—सहस्त्रार—प्राणताऽच्युतदेवानां पञ्चपञ्चाशत् ॥१७५॥

શબ્દાર્થ—

જાસિં=જેઓનું

!

एवं वढंति=એ પ્રમાણે વધે છે

પત્રાસા=પચાસ
પ્રણ=એ પ્રમાણે

મવે=હોય
પણપત્રા=પંચાવન

ગાથાર્થ— સૌધર્મદેવલોકને વિષે અપરિગ્રહીતા દેવીઓનાં છ લાખ વિમાનો છે. વળી એક પલ્યોપમની આદિથી સમય સમય અધિક કરતાં યાવત્ જેઓની દસ પલ્યોપમની (ત્યાં સુધીની ભિન્ન ભિન્ન આયુષ્યવાળી) સ્થિતિ હોય છે. તે દેવીઓ સનત્કુમાર દેવલોકે ઉપભોગાર્થે જાય છે. પરંતુ આગળના કલ્પો માટે તે જતી નથી. વળી એ જ પ્રમાણે દસ પલ્યોપમથી આરંભી સમયાદિકની વૃદ્ધિએ દસ દસ પલ્યોપમ પ્રક્ષેપી વિચારતાં એટલે યાવત્ ૨૦ પલ્યોપમના આયુષ્ય સુધીની દેવીઓ બ્રહ્મદેવલોકને ભોગયોગ્ય જાણવી. એ જ પ્રમાણે યાવત્ ૩૦ પલ્યોપમના આયુષ્ય સુધીની દેવીઓ શુક દેવલોક ભોગ્ય, ચાલીશ પલ્યોપમના આયુષ્ય સુધીની દેવીઓ આનત દેવોને ભોગ્ય અને ૫૦ પલ્યોપમાયુષી આરણ દેવભોગ્ય.

હવે ઇશાનકલ્પે અપરિગ્રહીતા દેવીઓનાં ચાર લાખ વિમાનો છે. એમાં જે દેવીઓની સાધિક પલ્યોપમાયુષ્યની સ્થિતિ છે તે તો ઇશાનદેવને જ ભોગ્ય છે. તેથી આગળ સમયાદિકની વૃદ્ધિથી યાવત્ પંદર પલ્યોપમાયુષ્યવાળી દેવીઓ માહેન્દ્રદેવભોગ્ય, ૨૫ પલ્યોપમવાળી લાંતકના, ૩૫ પલ્યોપમવાળી સહસ્રારના, ૪૫ પલ્યોપમવાળી પ્રાણતના, અને ૫૫ પલ્યોપમાયુષી અચ્યુત કલ્પના દેવોને જ ભોગ્ય હોય છે. [૧૭૨-૧૭૫]

વિશેષાર્થ— અપરિગ્રહીતા એટલે પત્નીપણાએ કરીને જેનું ગ્રહણ હોતું નથી તેવી. આ દેવીઓની ઉત્પત્તિ સૌધર્મ અને ઇશાન બન્ને કલ્પમાં જ છે. તેમાં સૌધર્મદેવલોકમાં અપરિગ્રહીતાદેવીનાં ઉત્પત્તિસ્થાનભૂત છ લાખ વિમાનો છે. એ વિમાનોને વિષે જે દેવીઓની પરિપૂર્ણ એક પલ્યોપમની સ્થિતિ છે તે સૌધર્મ દેવોને જ ભોગ્ય જાણવી. જેઓની પલ્યોપમથી માંડી એક, બે, ત્રણ સંખ્યાતા અસંખ્યાતા સમયોવડે અધિક કરતાં પૂર્ણ દસ પલ્યોપમ સ્થિતિ સુધીની સર્વ દેવીઓ સનત્કુમાર દેવોને ભોગ્ય જાણવી. તેથી આગળના આયુષ્યવાળા દેવોને તે ઇચ્છતી નથી. એ પ્રમાણે દશ પલ્યોપમમાં એક, બે સંખ્ય-અસંખ્ય સમયની વૃદ્ધિ કરતાં યાવત્ વીશ પલ્યોપમની સ્થિતિ સુધીની દેવીઓ બ્રહ્મકલ્પના દેવોના ભોગને યોગ્ય જાણવી. એ પ્રમાણે સમયાદિકની વૃદ્ધિવડે યાવત્ (૨૦ થી લઈ) ત્રીશ પલ્યોપમ સુધીના આયુષ્યવાળી દેવીઓ શુક દેવોને ભોગ્ય જાણવી. એ પ્રમાણે ત્રીસથી માંડી ચાલીશ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી દેવીઓ (સ્વસ્થાને રહી થકી) આનત દેવલોકના દેવોને ભોગ્ય છે. એ જ પ્રમાણે (૪૦ પલ્યોપમથી) સમયાદિક વૃદ્ધિએ પચાસ પલ્યોપમ સુધીની દેવીઓ (સ્વસ્થાને રહી થકી) આરણકલ્પના દેવોને ભોગ્ય જાણવી. એ પ્રમાણે છ કલ્પનો સંબંધ કહ્યો.

હવે ઇશાન કલ્પમાં અપરિગ્રહીતા દેવીઓનાં ચાર લાખ વિમાનો છે. તે વિમાનોને વિષે જે દેવીઓની કિંચિત્ અધિક પલ્યોપમની સ્થિતિ છે તે ઇશાન કલ્પના દેવોને જ ભોગ્ય હોય છે. પૂર્વોક્ત ક્રમે સમયાદિકની વૃદ્ધિવડે યાવત્ પંદર પલ્યોપમની સ્થિતિ સુધીની સર્વ દેવીઓ માહેન્દ્ર દેવોને ભોગ્ય, સમયાદિકની વૃદ્ધિએ દસ દસ પલ્યોપમની વૃદ્ધિ કરતાં એટલે પૂર્વ સ્થિતિમાં દસની વૃદ્ધિ કરતાં પચીસ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી દેવીઓ લાંતક દેવ ભોગ્ય, પાંત્રીસ પલ્યોપમ સુધીની દેવી સહસ્રાર દેવ ભોગ્ય, પીસ્તાલીશ પલ્યોપમ સ્થિતિ સુધીની (સ્વસ્થાને રહી થકી) પ્રાણત દેવોને ભોગ્ય, પંચાવન

પલ્લોપમ સ્થિતિ સુધીની અચ્યુત દેવોને ભોગ્ય જાણવી.

આ દેવીઓ વેશ્યા જેવી ગણાતી હોવાથી, વળી તે આગળ આગળના દેવોના ભોગને માટે જતી આવતી હોવાથી આ અપરિગ્રહીતા દેવીઓની જ વક્તવ્યતાનો સંભવ હોય છે, પરંતુ પરિગ્રહીતા (તે કુલાંગના)નો હોતો નથી. [૧૭૨-૧૭૫]

॥ દેવી આયુષ્યમાને દેવભોગ્ય યન્ત્ર ॥

આયુષ્યમાનાનુસારે	યથાયોગ્યદેવભોગ્ય	આયુષ્યમાનાનુસારે	યથાયોગ્યભોગ્યત્વં
૧ પલ્લોપમાયુષી	સૌધર્મદેવોને ભોગ્ય	સાધિક પલ્લોપમાયુષી	ઈશાનદેવોને સેવ્ય
૧૦ „	સનહુ૦ દેવોને ભોગ્ય	૧૫ પલ્લોપમાયુષી	માહેન્દ્રદેવોને સેવ્ય
૨૦ „	બ્રહ્મકલ્પ દેવોને ભોગ્ય	૨૫ „	લાંતકદેવોને સેવ્ય
૩૦ „	શુક્રદેવોને ભોગ્ય	૩૫ „	સહસ્રારદેવોને સેવ્ય
૪૦ „	આનત દેવોને ભોગ્ય	૪૫ „	પ્રાણતદેવોને સેવ્ય
૫૦ „	આરણદેવોને ભોગ્ય	૫૫ „	અચ્યુત દેવોને સેવ્ય

॥ દેવગતિના ઉપસંહારમાં ચતુર્નિકાયાશ્રયી પ્રકીર્ણક-અધિકાર ॥

અવતરણ—હવે ૫૪લેશ્યાનાં નામ જણાવી ચાર દેવલોક પૈકી કયા દેવલોકે કઈ કઈ લેશ્યાઓ હોય તે દોઢ ગાથાથી જણાવે છે.

^૧કિણ્હા—^૨નીલા—^૩કાઝ—^૪તેઝ—પમ્હા^૫ ય સુક્લેસા^૬ ય ।

ભવણવણ પદમ ચઝલે—સ જોડસ કપ્પદુગે તેઝ ॥૧૭૬॥

કપ્પતિય પમ્હલેસા, લંતાઇસુ સુક્લેસ હુંતિ સુરા ॥૧૭૬^૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

કૃષ્ણા નીલા કાપોતી, તેજઃ પદ્મા ચ શુક્લલેશ્યા ચ ।

ભવન-વનેષુ પ્રથમાશ્વત્ત્રો લેશ્યા જ્યોતિષ્કે કલ્પદિકે તેજઃ ॥૧૭૬॥

કલ્પત્રિકે પદ્મલેશ્યા, લાન્તકાદિષુ શુક્લલેશ્યા ભવન્તિ સુરાઃ ॥૧૭૬^૨॥

શબ્દાર્થ—

કિણ્હા=કૃષ્ણ

નીલા=નીલ

કાઝ=કાપોત

તેઝ=તેજો

પમ્હા=પદ્મ

સુક્લેસા=શુક્લલેશ્યા

ઝ=વળી

ભવણ=ભવનપતિ

વણ=વ્યન્તર

ગાથાર્થ—કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ અને શુક્લ એ છ લેશ્યાઓ છે. એમાં ભવનપતિ

તથા વ્યન્તર દેવતાઓને પહેલી ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. ત્રીજા જ્યોતિષીનિકાયમાં અને ચોથા વૈમાનિકનિકાયના પહેલા બે કલ્પોને વિષે એક તેજોલેશ્યા હોય છે. ત્યારપછીના ત્રણકલ્પોમાં પદ્મલેશ્યા અને લાંતકાદિ ઉપરનાં સર્વકલ્પોના દેવો એક શુકલલેશ્યાવાળા જ હોય છે. ॥૧૭૬-૧૭૬½॥

વિશેષાર્થ—લેશ્યા એટલે શું ? લિશ્યતે—સ્પ્લિષ્યતે જીવઃ કર્મણા સહાભિરિતિ લેશ્યાઃ । જીવ જે વડે કર્મ સાથે જોડાય તે લેશ્યા કહેવાય. તેમાં પણ જે કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યોના સાહચર્યથી આત્મામાં પરિણામ ઉત્પન્ન થાય તે દ્રવ્યો **દ્રવ્યલેશ્યા** તરીકે ગણાય છે અને ઉત્પન્ન થતાં પરિણામને **ભાવલેશ્યા** કહેવાય છે. કર્મના સ્થિતિબંધમાં જેમ કષાય મુખ્ય કારણ છે તેમ કર્મના રસબંધમાં લેશ્યા મુખ્ય કારણ છે.

ગાથાર્થમાં ભવનપતિ તથા વ્યન્તરનિકાયમાં ચારે લેશ્યાઓ જણાવી છે, પરંતુ તેમાં વર્તતા પરમાધામી દેવો તો એક કૃષ્ણલેશ્યાવાળા જ હોય છે.

જ્યોતિષી દેવોમાં જે તેજોલેશ્યા હોય તે કરતાં સૌધર્મમાંના દેવો વધુ વિશુદ્ધ, તેથી વળી ઈશાનની અધિક વિશુદ્ધિ સમજવી, સનતકુમાર—માહેન્દ્ર—બ્રહ્મ કલ્પોના દેવો માત્ર પદ્મ લેશ્યાવાળા (પરંતુ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ), તેથી ઉપર લાંતકાદિ ત્રૈલોક્ય અને અનુત્તર વગેરે દેવો એક **પરમશુકલ** લેશ્યાવાળા (ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિની વૃદ્ધિએ) જાણવા. એથી જ આ દેવોને વધુ નિર્મલ—ઉત્તમ કહેલા છે.

આ દ્રવ્યલેશ્યાની અપેક્ષાએ બહુલતાએ—સામાન્ય કથન છે, અન્યથા તો દરેક નિકાયમાં ભાવના પરાવર્તનને લીધે છએ ભાવલેશ્યાઓ તો હોય છે.

આ લેશ્યાના ભાવો ^{૩૨૧}ષ્ટપુરુષ યુક્ત જંબૂવૃક્ષના દષ્ટાંતથી જાણવા યોગ્ય છે. પ્રત્યેક લેશ્યા જુદા જુદા વર્ણો અને રસોની ઉપમાવાળી છે. તેમાં પ્રથમની ત્રણ લેશ્યા અપ્રશસ્ત, મલિન, દુર્ગંધયુક્ત છે. સ્પર્શથી સ્નિગ્ધોષ્ણ શીત—ઋક્ષ છે એથી તે કલેશ—કષાય કરાવી દુર્ગતિને આપનારી બને છે. જ્યારે છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ ઉત્તરોત્તર અત્યન્ત સુવાસિત, પ્રશસ્ત, નિર્મલ, શુભસ્પર્શી.

૩૨૧. કોઈ છ માણસો અટવીમાં જઈ ચઢ્યા, ત્યાં ભૂખ્યા થયા. એવામાં એક જાંબુનું ઝડ દષ્ટિએ પડ્યું, એને જોઈને છમાંથી એક કહેવા લાગ્યો કે—આ આખા ઝડને મૂળમાંથી જ કાપી નાંખીએ તો સુખેથી આપણે શ્રમ વિના જાંબુડા ખાઈએ, એ સાંભળીને બીજો કહે છે કે એમ નહિ, ઝડને કાપવું એના કરતાં આપણને જાંબુડાનું કામ છે તો એની મોટી મોટી શાખાઓ માત્ર કાપીએ, ત્રીજો કહે છે મોટી ડાળો શા માટે ? નાની ડાળીથી કામ ચાલે તેમ છે માટે નાની ડાળો કાપીએ, ચોથો કહે છે બધી ડાળીઓનો શા માટે નાશ કરવો ? એનાં કરતાં જેમાં જાંબુ છે એ જ ડાળીઓ તોડીએ, પાંચમો કહે છે ફક્ત ફળોની જ ઈચ્છા છે તો એકલાં સારાં ફળો જ લઈએ, જ્યારે છઠ્ઠો કહે છે ભાઈ, આવા પાપના કુવિચારો કરી કષ્ટ કરવા કરતાં આ નીચે જ મઝાનાં ફળો પડ્યાં છે, ચાલો એને જ ખાઈએ.

આ દષ્ટાંતમાં પ્રથમના વિચારો તે કૃષ્ણ લેશ્યાના, બીજા વગેરેના અનુક્રમે નીલ, તેજો આદિ લેશ્યાના ભાવો જાણવા. પૂર્વપૂર્વ પુરુષની અપેક્ષાએ ઉત્તર ઉત્તર પુરુષોના પરિણામ શુભ-શુભતર અને શુભતમ દેખાય છે અને તેથી તેમાં સંકલેશની ન્યૂનતા અને સુકોમળતાની અધિકતા દેખાય છે.

લેશ્યાઓનું વિશેષ સ્વરૂપ પ્રજાપના, આવશ્યક આદિ સૂત્રો, લોકપ્રકાશાદિક ગ્રન્થો, ટિગમ્બરીય ગ્રન્થોમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ, ગોમ્મટસાર, બૌદ્ધગ્રન્થ દીધનિકાયાદિમાં છે. મહાભારત, પાતંજલ યોગદર્શનાદિમાં પણ તેની અમુક કલ્પના મળે છે.

શાન્તિ અને સદ્ગતિને આપનારી. વર્ણી કેટલીક વાર લેશ્યાઓ વૈદ્યુરત્ન કે રક્તવસ્ત્રની જેમ તદ્રૂપ થઈ જાય છે, દેવ અને નારકોની લેશ્યા ભવાન્ત સુધી અવસ્થિત છે. (તે ઉપરાંત ઉત્પન્ન થતા પહેલાનું અને ચ્યવન થયા પછીનું એમ બે અંતર્મુદૂર્ત અધિક સમજવા.) જો કે અન્ય દ્રવ્યના સંસર્ગથી અન્યરૂપે થાય, પરંતુ જેમ સ્ફટિકરત્ન અથવા દર્પણ સૂત્ર-દોરાનો સંસર્ગ કે જપા (જાસુદ) પુષ્પાદિકના સહયોગે પણ સ્વભાવને એટલે મૂલ રંગને કંઈ છોડતું નથી, તેમ દેવો તથા નારકોની મૂલ લેશ્યા કદી બદલાઈ જતી નથી. જ્યારે તિર્યચ-મનુષ્યને અંતર્મુદૂર્ત (પણ) બદલાયા કરે છે. પ્રત્યેક લેશ્યાની જઘન્યોત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેવ-નારકોના જઘન્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્યાનુસારે હોવાથી તે મુજબ સ્વયં વિચારી લેવી. [૧૭૬-૧૭૬½]

અવતરણ—પૂર્વે ચારે નિકાયાશ્રયી લેશ્યાસંખ્યા જણાવી, બાકી રહેલા વૈમાનિકનિકાયના દેવોના દેહનો વર્ણ અડધી ગાથાથી કહે છે.

કળગામપરમકેસર-વળ્લા દુસુ તિસુ ડવરિ ધવલા ॥૧૭૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

કનકામ પદ્મકેસરવર્ણા-દ્વયોસ્ત્રિષૂપરિ ધવલા: ॥૧૭૭॥

શબ્દાર્થ—

કળગામ=સુવર્ણવર્ણા

પરમકેસર=પદ્મ (કમલ) કેસર

વળ્લા=વર્ણવાળા

ધવલા=ધવલ (ઉજવલ)

ગાથાર્થ—પહેલા બે ^{૩૨૨}દેવલોકોમાં રક્તસુવર્ણની કાન્તિ-છાયાવાળા દેવો છે. ત્યારપછીના ત્રણ કલ્પે દેવોનાં શરીર કમલકેસરના વર્ણવાળા, અને ઉપરના સર્વે ઉજ્જવલ વર્ણવાળા છે ॥૧૭૭॥

વિશેષાર્થ—વિશેષ એટલું જ કે **કમલકેસર** એટલે કમળની વચલા ભાગની કેસરાનો જેવો વર્ણ હોય તેવા ગૌરવર્ણીય. લાંતકાદિથી ઉપર **ઉજવલ** વર્ણવાળા જે કહ્યા, તેમાં એટલું વિશેષ સમજવું કે તે ઉત્તરોત્તર વધુને વધુ (શુકલ-શુકલતર-શુકલતમ) ઉજ્જવલ વર્ણવાળા જાણવા. [૧૭૭]

॥ ચારે નિકાયમાં લેશ્યા અને વૈમાનિકમાં દેહવર્ણ સ્થાપનાનું યન્ત્ર ॥

નિકાય નામ	લેશ્યા નામ	કલ્પ નામ	લેશ્યા	વૈં દેહવર્ણ
ભવનપતિને	કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો	સૌધર્મ-ઇશાને	તેજો	રક્ત સુવર્ણ
પરમાધામીને	એક કૃષ્ણ જ	સનત્કુંઠ માહેન્દ્ર બ્રહ્મને	પદ્મ	પદ્મ કેસર
વ્યન્તરોને	કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો	લાંતકથી અચ્યુત સુધી	શુકલ	ઉજ્જવલવર્ણ
જ્યોતિષીને	તેજો લેશ્યા	ત્રૈવેયક અનુતરે	શુકલ	ઉજ્જવલવર્ણ

॥ ઉપસંહારપ્રસંગે દેવગતિમાં ચારનિકાયાશ્રયી આહારોચ્છ્વાસમાન વ્યાખ્યા ॥

૩૨૨. જીવાભિગમસૂત્રની વ્યાખ્યાથી આ કથન વિચારતાં વિરૂદ્ધ જતું નથી. કારણકે શ્રીમલયગિરિ મહારાજે સંગ્રહણી ટીકામાં એક બીજા વર્ણની સાથે સંમેલન કરી આપીને દોષ દાખ્યો છે.

૪૪

અવતરણ— હવે દેવોનું આહાર તથા ઉચ્છ્વાસ કાલમાન કહે છે. પ્રથમ દશ હજાર વર્ષાયુષી દેવોને વિષે કહે છે.

દસવાસસહસ્સાઈં, જહન્નમાઝં ધરંતિ જે દેવા ।

તેસિં ચઝત્થાહારો, સત્તહિં થોવેહિં ઝસાસો ॥૧૭૮★॥

સંસ્કૃત છાયા—

દશવર્ષસહસ્ત્રાણિ, જઘન્યમાયુર્ધરન્તિ યે દેવાઃ ।

તેષાં ચતુર્થાહારો, સત્તપ્તિઃ સ્તોકૈરુચ્ચાસઃ ॥૧૭૮॥

શબ્દાર્થ—

દસવાસસહસ્સાઈં=દશ હજાર વર્ષનું
જહન્ન=જઘન્ય
આઝ=આયુષ્ય
ધરંતિ=ધરે છે
તેસિં=તેઓને

ચઝત્થાહારો=ચોથ (ભક્ત) પછી આહાર
સત્તહિં=સાત
થોવેહિં=સ્તોકે
ઝસાસો=ઉચ્છ્વાસ

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૧૭૮॥

વિશેષાર્થ— ગ્રન્થકાર ચારે નિકાયના દેવોના આહાર તથા ઉચ્છ્વાસની અંતરમર્યાદાને કહે છે.

શંકા— અહીં શંકા થાય કે—શ્વાસોચ્છ્વાસમાન ન કહેતાં માત્ર ‘ઉચ્છ્વાસ’ માન કહે છે એવો શબ્દપ્રયોગ કેમ કર્યો ?

સમાધાન— સમાધાનમાં સમજવાનું કે—નિઃશ્વાસ તો ઉચ્છ્વાસ અંતર્ગત આવી જ જવાનો છે, કારણકે નિઃશ્વાસ થયા વિના ઉચ્છ્વાસનું ગ્રહણ હોતું જ નથી. બીજું મહત્તા—મુખ્યત્વે ઉચ્છ્વાસની જ હોય છે; નિઃશ્વાસની નહીં જ.

પ્રથમ આહારમર્યાદાને કહેતાં જણાવે છે કે-દશ હજાર વર્ષના જઘન્ય આયુષ્યને ધારણ કરનારા જે (ભવનપતિ) દેવો તેઓ ચતુર્થ ભક્ત (તે એક અહોરાત્રવાચક ગણાય છે, તેથી)—એકાંતરે આહારને ગ્રહણ કરે છે. તેઓ આપણી જેમ કવલાહારી ન હોવાથી આહારનો અભિલાષ થતાં જ ઉપસ્થિત થયેલી ઈચ્છાને અનુકૂલ, મનોજ્ઞ-સર્વેન્દ્રિયોને આહ્વાદક એવા આહારનાં પુદ્ગલોનું પરિણમન શુભકર્મનુભાવથી તેઓને થઈ જાય છે. (જેનું વધુ સ્વરૂપ આગલી ગાથામાં કહેવાશે) અને તૃપ્તિ પામતાં પરમાનન્દને અનુભવે છે. ત્યારબાદ તે સ્વકીડાદિ કાર્યમાં મગ્ન થઈ જાય છે.

વળી એ દેવો સાત સ્તોક કાળ પૂર્ણ થયે એક વખત ઉચ્છ્વાસ લે છે.

સ્તોક ક્યારે થાય? તો નીરોગી—સ્વસ્થ—સુખી—યુવાવસ્થાને પામેલો પુરુષ સાતવાર શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈને જ્યારે મૂકે ત્યારે એક સ્તોકકાલપ્રમાણ થયું કહેવાય. એવા સાત સ્તોકે (૪૮ શ્વાસો) આ

★ જિનભક્ષીયા સંગ્રહણીમાં ભવનપતિ તથા વ્યન્તર માટે સ્વતંત્ર ગાથા નથી કહી, જેથી તેની ૨૧૫મી ગાથામાં ટીકાકારને ઉપરની હકીકત જણાવવી પડી છે.

દેવો એકવાર શ્વાસોશ્વાસ લઈને મૂકે, ત્યારબાદ આનંદમાં નિરાબાધપણે વર્તતા પુનઃ એકાંતર થયે આહારગ્રહણ થાય અને મધ્યે સાત સ્તોક પૂર્ણ થયે ઉચ્છ્વાસ ગ્રહણ ચાલ્યા કરે છે.

નોંધ—‘નિસાસૂસાસ’ શબ્દથી ટીકાકાર નિઃશ્વાસોશ્વાસ લેવાનું સૂચવે છે. અન્ય ગ્રન્થકારો પણ એ જ અર્થને સૂચવે છે, પણ જો શ્વાસોચ્છ્વાસથી છાતીના ધબકારાવાળા શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાના હોય તો પ્રસ્તુત ગણતરીનો કોઈ જ મેળ મળતો નથી. કથન તદ્દન અસંગત બની જાય છે, કારણકે એક મુહૂર્ત એટલે ૪૮ મિનિટમાં ૩૭૭૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ માન કહ્યું. એ હિસાબે એક મિનિટમાં ૭૮થી કંઈક અધિક સંખ્યા થાય છે. જ્યારે એક મિનિટમાં વધુમાં વધુ સશક્ત માણસ પંદર શ્વાસ લેતો હોય છે, જે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ બાબત છે. અને એ સંખ્યા વધીને એક મિનિટની ૨૫...થાય તો માણસનું મૃત્યુ સજાય છે, એ પણ અનુભવસિદ્ધ ઘટના છે. એ જોતાં ગ્રન્થકારના કથનનો કોઈ જ મેળ બેસે નહીં ત્યારે તેમના આશયને સફળ કરવા શ્વાસોશ્વાસની પરિભાષાને જુદા જ અર્થમાં યા જુદી રીતે ઘટાવીએ તો યથાર્થ સંગતિ કરી શકીએ.

એથી અહીં શ્વાસોચ્છ્વાસ, ‘છાતીના ધબકારા’ના અર્થમાં ન ઘટાવતાં ‘હાથની નાડીના ધબકારા’ અર્થમાં ઘટાવીએ તો ગણતરી બરાબર બંધ બેસી જાય છે, છતાં આ બાબતમાં અભ્યાસીઓએ વધુ વિચારવું.

‘શ્વાસોચ્છ્વાસ’ સંજ્ઞા નાડી શબ્દવાચક સમજવી, અથવા તે શબ્દનો અર્થ લક્ષણથી ‘નાડી’માં ઘટાવવો ઉચિત છે. [૧૭૮]

અવતરણ—હવે શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ કોના ગણવા ? તે કહેવાની સાથે, મનુષ્યના એક અહોરાત્રિગત શ્વાસોશ્વાસનું માન સવા બે ગાંથાથી જણાવે છે.

આહિવાહિવિમુક્તસ, નીસાસૂસાસ ઇગ્ગો ।

પાણુ સત્ત ઇમો થોવો, સોવિ સત્તગુણો લવો ॥૧૭૬॥

લવસત્તહત્તરીણ, હોઈ મુહૂત્તો ઇમમ્મિ ઝસાસા ।

સગતીસસયતિહુત્તર, તીસગુણા તે અહોરત્તે ॥૧૮૦॥

લવ્ઘં તેરસસહસ્સા, નડઅસયં—૧૮૦^૧

સંસ્કૃત છાયા—

આધિવ્યાધિવિમુક્તસ્ય, નિઃશ્વાસોશ્વાસ એકૈકઃ ।

પ્રાણાઃ સપ્ત ઇમે સ્તોકઃ, સોઽપિ સપ્તગુણો લવઃ ॥૧૭૬॥

લવસપ્તમત્યા, ભવતિ મુહૂર્તઃ અસ્મિન્ ઉચ્છ્વાસાઃ ।

સપ્તત્રિંશચ્છતાનિ ત્રિસપ્તપ્યુત્તરાણિ, ત્રિંશદગુણિતાસ્તે અહોરાત્રે ॥૧૮૦॥

લક્ષં ત્રયોદશ સહસ્ત્રાણિ, નવત્યધિકં શતમ્ ॥ [૧૧૩૧૬૦] ॥૧૮૦^૨॥

શબ્દાર્થ—

આહિ=આધિ

વાહિ=વ્યાધિ

વિમુક્તસ=વિમુક્તનો

નિસાસૂસાસ=નિઃશ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ

ઇગ્ગો=એક એક

પાણુ=પ્રાણ

સત્ત ઇમો=સાત એવા
થોવો=સ્તોક
સત્તગુણો=સાતગુણો
લવો=લવ
લવસત્તઠત્તરીણ=લવ સત્યોતેર
મુહૂર્તો=મુહૂર્ત
ઇમમ્મિ=એમાં

ઝસાસા=શ્વાસોશ્વાસ
સગતીસસયતિહુત્તર=સાડત્રીશસો તહોતેર
તીસગુણા=ત્રીસગુણ કર્થે
તે=તે (ઉચ્ચ્વાસો)
અહોરત્તે=અહોરાત્રમાં
લક્ષ્ણેતેરસસહસ્તા=એક લાખ તેર હજાર
નડઅસયં=એકસો નેહું

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૧૭૯-૧૮૦^૧॥

વિશેષાર્થ—આધિ તે મનની પીડા. આધિ તે શરીરની પીડા. તે વડે વિમુક્ત. વધુમાં 'વિ' વિશેષણથી ચિન્તા, શ્રમ, ખેદ રહિત, સુખી એવા સમર્થ યુવાન પુરુષના એક એક નિઃશ્વાસ (શ્વાસ બહાર કાઢવો) પૂર્વકનો જે ઉચ્ચ્વાસ (શ્વાસ લેવો તે) એટલે બન્ને મળીને એક શ્વાસોશ્વાસ થાય તે એક પ્રાણ તરીકે ઓળખાય છે. આ સાત પ્રાણો (અથવા શ્વાસોશ્વાસો) એક સ્તોક થાય, એવા સાત સ્તોકે (૪૯ શ્વાસો) એક લવ થાય. એવા સત્યોતેર લવે એક મુહૂર્ત (બે ઘડી-૪૮ મિનિટ) થાય, (આ એક મુહૂર્તમાં 'एगाकोडी' ગાથાનુસારે ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકાઓ^{૩૨૩} થાય છે.)

એ પ્રમાણે સત્યોતેર લવમાં ૩૭૭૩ ઉચ્ચ્વાસ સંખ્યા આવે, જે એક મુહૂર્તની આવી કહેવાય. એક અહોરાત્રની સંખ્યા લાવવા અહોરાત્રના ત્રીશ મુહૂર્ત ગુણવાથી [૩૭૭૩×૩૦] ૧૧૩૧૯૦ એટલી ઉચ્ચ્વાસ સંખ્યા એક અહોરાત્રની આવી.

વધુમાં એક માસની કાઢવી હોય તો તે સંખ્યાને ત્રીશ અહોરાત્રે ગુણવાથી ૩૩૯૫૭૦૦ની સંખ્યા આવે. એક વર્ષની લાવવા માટે વર્ષના બાર માસે ગુણવાથી ૪૦૭૪૮૪૦૦ ની સંખ્યા આવે. સો વર્ષની લાવવા માટે સોએ ગુણતાં ૪૦૭૪૮૪૦૦૦૦ ની સંખ્યા આવે. એ પ્રમાણે વર્ષ હજારે-લક્ષે-કોટીએ ઉચ્ચ્વાસની સંખ્યા કાઢવી. [૧૭૯-૧૮૦^૧]

અવતરણ—મનુષ્યાશ્રયી શ્વાસોશ્વાસનું પ્રમાણ દર્શાવી હવે તે કથન વૈમાનિક દેવોમાં સીધા અને સાદા (સાગરોપમની સંખ્યાના) ઉપાય દ્વારા ઘટાવે છે.

—અયરસંખ્યા દેવે ।

પક્ષેહિં ઝસાસો, વાસસહસ્સેહિં આહારો ॥૧૮૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

(યાવત્) અતરસંખ્યા દેવેષુ (તાવત્) પક્ષૈરુચ્ચવાસ સહસ્ત્રૈરાહારઃ ॥૧૮૧॥

શબ્દાર્થ—

અયરસંખ્યા=સાગરોપમની સંખ્યાવડે
દેવે=દેવમાં
પક્ષેહિં=તેટલા પક્ષવડે

ઝસાસો=ઊચ્ચ્વાસ
વાસસહસ્સેહિં=તેટલા હજાર વર્ષ
આહારો=આહાર

૩૨૩. આનું વધુ સ્વરૂપ આ ૪ ગ્રન્થના ૨૦માં પૃષ્ઠમાં આપવામાં આવેલ છે.

॥ સંક્ષિપ્ત કાલમાન અને શ્વાસોશ્વાસ સંખ્યાયન્ત્ર ॥

ગણત્રી	જવાબ	જવાબની શ્વાસોશ્વાસ સંખ્યા
આધિ-વ્યાધિથી મુક્ત માણસના એક નિઃશ્વાસ-ઉચ્છ્વાસે	૧ પ્રાણ	૧ શ્વાસોશ્વાસ
તેવા સાત પ્રાણે	૧ સ્તોક	તેના ૭ શ્વાસોશ્વાસ
તેવા સાત સ્તોકે	૧ લવ	તેના ૪૯ શ્વાસોશ્વાસ
તેવા સત્યોત્તર લવે	૧ મુહૂર્ત	૩૨૪ તેના ૩૭૭૩ શ્વાસ
તેવા ત્રીશ મુહૂર્તે	૧ અહોરાત્ર	તેના ૧૧૩૧૯૦ શ્વાસ૦
તેવા પંદર અહોરાત્રે	૧ પક્ષ	તેના ૧૬૯૭૮૫૦ શ્વાસ૦
તેવા બે પક્ષે	૧ માસ	તેના ૩૩૯૫૭૦૦ શ્વાસ૦
તેવા બાર માસે	૧ વર્ષ	૪૦૭૪૮૪૦૦
તેવા અસંખ્ય વર્ષે	૧ પલ્લોપમ	અસંખ્ય
તેવા દસ કોડાકોડી પલ્લોપમે	૧ સાગરોપમ	અસંખ્યગુણ
તેવા દસ કોડાકોડી સાગરોપમે	૧ ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીએ	તેવી એક ઉત્સર્પિણી ને અવસર્પિણી
તેવી એક ઉત્સર્પિણી ને અવસર્પિણી	૧ કાળચક્ર	" " "
અનન્તા કાળચક્રે	૧ પુદ્ગલપરાવર્ત	" " "

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૧૮૧॥

વિશેષાર્થ—અયર એટલે સાગરોપમ તેની સંખ્યાવડે દેવમાં ઉચ્છ્વાસ અને આહારનું નિયમન થાય છે. એટલે વૈમાનિક નિકાયમાં જે દેવોનું જેટલા સાગરોપમની સંખ્યાએ આયુષ્ય હોય તેટલી પક્ષ સંખ્યાએ ઉચ્છ્વાસ ગ્રહણ અને તેટલા હજાર વર્ષની સંખ્યાએ આહાર ગ્રહણ હોય છે.

અર્થાત્ જે દેવોનું એક સાગરોપમનું આયુષ્ય હોય તેઓને એક જ પક્ષે ઉચ્છ્વાસ ગ્રહણ અને એક હજાર વર્ષે જ આહાર અભિલાષ, બે સાગરોપમવાળાને બે પક્ષે ઉચ્છ્વાસ ગ્રહણ અને બે હજાર વર્ષે આહાર અભિલાષ, યાવત્ અનુત્તરે તેત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ હોવાથી તત્રવર્તી દેવોને ૩૩ પક્ષે ઉચ્છ્વાસ ગ્રહણ અને ૩૩ હજાર વર્ષે એક જ વાર આહારનો અભિલાષ થાય છે, અને તે મનોજ આહાર પુદ્ગલોવડે તૃપ્ત ભાવને પામે છે. [૧૮૧]

અવતરણ—સંપૂર્ણ દશ હજાર અને સંપૂર્ણ સાગરોપમથી માંડી ઉપરના દેવો માટે કહેવાઈ ગયું છે. પરંતુ દશ હજારથી ઉપર અને સાગરોપમથી ન્યૂન આયુષ્યવાળા દેવો માટે નથી કહેવાયું તેથી તે જ વાતથી તે મધ્યમ આયુષી દેવો માટે બાકીની નિકાયમાં ઘટાવે છે.

૩૨૪. શ્વાસોશ્ચ્વાસ એટલે છાતીના ઘબકારા ગણીએ તો તો એક મિનિટના પંદરના હિસાબે ૧ મુહૂર્ત=૪૮ મિનિટમાં ૭૨૦ જ થાય.

દસવાસસહસ્તુવરિં, સમયાઈ જાવ સાગરં ઝળં ।
દિવસમુહૂર્તપુહુતા, આહારુસાસ સેસાણં ॥૧૮૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

દશવર્ષસહસ્ત્રોપરિ, સમયાદિ યાવત્ સાગરમૂનમ્ ।
દિવસ-મુહૂર્તપૃથક્ત્વા-દાહારોચ્છ્વાસીશૈષાણામ્ ॥૧૮૨॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાયાર્થ—દશ હજાર વર્ષથી ઉપર અને સાગરોપમથી કંઈક ન્યૂન આયુષ્યવાળા (એટલે લાખો, કરોડો, અબજો, સંખ્ય કે અસંખ્ય યાવત્ પલ્યોપમોવાળા) દેવો માટે દિવસ^{૩૨૫} પૃથક્ત્વે આહાર અને મુહૂર્ત પૃથક્ત્વે જાસોજાસ ગ્રહણ હોય છે. ॥૧૮૨॥

પૃથક્ત્વ—આ સંખ્યાવાચક શબ્દ પારિભાષિક છે, તેનાથી જૈન આગમોના કથન મુજબ બેથી નવ સંખ્યાનું સૂચન થાય છે.

વિશેષાર્થ—ઉપર કહેલો ગાથાર્થ નીચે મુજબ સંગત કરવાનો છે, ગાથાનો સીધો અર્થ તો ઉપર ગાથાર્થમાં કહ્યો તે જ છે પણ તેટલો જ સ્વીકારવામાં આવે તો કંઈક ન્યૂન સાગરોપમવાળા માટે દિવસ પૃથક્ત્વે આહારમાન, અને મુહૂર્ત પૃથક્ત્વે ઉચ્છ્વાસમાન; અને પૂર્ણ સાગરોપમવાળા માટે એક હજાર વર્ષે આહાર અને એક પક્ષે ઉચ્છ્વાસ, આમેય કંઈક ન્યૂન સાગરોપમ અને પૂર્ણ સાગરોપમ વચ્ચે દેખાતી મર્યાદા અલ્પ, અને છતાં ય બંનેનું માન એકદમ કૂદકો મારી જાય—આટલો મોટો તફાવત એકાએક પડી જાય એ સહજ રીતે તો બુદ્ધિગમ્ય શી રીતે બને ?

ત્યારે સાર્વભૌમ ટીકાકાર શ્રી મલયગિરિજી મહારાજે નીચે મુજબ સંગતિ કરવા જણાવ્યું છે.

દશ હજાર વર્ષના જઘન્યાયુષી દેવો માટે ૧૭૮મી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે તેઓ એક અહોરાત્રિ વીતે (એકાંતરે) આહાર અને સાત સ્તોક વીત્યે ઉચ્છ્વાસ લે છે.

હવે દશ હજાર વર્ષથી આગળ સમય—મુહૂર્ત, દિવસ, માસ, વર્ષાદિની જેમ જેમ વૃદ્ધિ થતી જાય તેમ તેમ (તે તે દેવોને વિષે) ઉચ્છ્વાસ આહારમાનમાં (જે દિવસ—મુહૂર્ત પૃથક્ત્વ છે તેમાં) થોડો થોડો વધારો કરતા જવું.

એ વધારો ક્યાં સુધી કરવો ? તો કાળ આયુષ્યવૃદ્ધિ યુગપદ્ આહાર—ઉચ્છ્વાસવૃદ્ધિ કરતાં કરતાં એક અર્થાત્ હજારો, લાખો, કરોડો, સંખ્ય અને અસંખ્યાતા વર્ષ—એટલે એક પલ્યોપમે પહોંચીએ તેમ સાથે સાથે એક અહોરાત્રમાં સમય મુહૂર્તની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં ૨, ૪, ૫ એમ આહાર દિવસમાન અને સાત સ્તોકમાં પણ તે જ પ્રમાણે લવ, ઘટિકા, મુહૂર્તાદિકની વૃદ્ધિ કરવી. એથી શું થશે કે એક

૩૨૫. અહીં દશ હજાર વર્ષ ઉપર એક દિવસ, માસ, કે વર્ષાદિક આયુષ્યવાળા દેવને વિષે કંઈ તૂર્ત જ પૃથક્ત્વપણું પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તેમ હોતું નથી; પણ ક્રમશઃ વધતું વધતું પલ્યોપમાદિક સ્થિતિએ પહોંચતાં પૃથક્ત્વપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવો માટે બેથી નવ દિવસનું આહાર ગ્રહણ અંતર અને બેથી નવ મુહૂર્તનું ઉચ્છ્વાસગ્રહણ અંતર બરાબર આવી રહે.

ભાવ એ નીકળ્યો કે—ગાથામાં જે માન કહેલું છે તે એક પલ્યોપમની સ્થિતિ ધરાવનાર દેવો માટે છે, તેથી ઉપરના માટે નહિ, ત્યારે ઉપરના માટે શું ?

તો ત્યારપછી ૨-૩-૪ વગેરે પલ્યોપમવાળા દેવો માટે દિવસ અને મુહૂર્ત પૃથક્ત્વ કાળમાં અંતર વધારતાં જવું. આથી શું થશે કે—સેંકડો-હજારો-લાખો-કરોડો પલ્યોપમોની એક બાજુ વૃદ્ધિ થશે તેમ તેમ યુગપત્ આહારમાનમાં દિવસોથી ખસીને માસે, વરસે, અને સેંકડો ઉપર જશે અને તે મુજબ જે ઉચ્છ્વાસકાળમાન મુહૂર્તનું હતું તે ત્યાંથી વધીને પ્રહરો અને દિવસો ઉપર જશે.

એમ કરતાં જ્યારે ૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમનો એક સાગરોપમ હોવાથી, બરાબર પૂર્ણ એક સાગરોપમે પહોંચીએ ત્યારે તે સ્થિતિવાળા દેવોનું પૂર્વે કહેલું એક હજાર વર્ષનું આહારગ્રહણમાન અને એક પખવાડિએ ઉચ્છ્વાસગ્રહણમાન અંતર બરાબર આવી રહે. [૧૮૨]

અવતરણ—પૂર્વે ૧૭૯-૮૦મી ગાથામાં ‘શ્વાસોશ્વાસ’ની વ્યાખ્યા કરી હતી; પરંતુ આહારની વ્યાખ્યા કરી ન હતી. હવે તે ‘આહાર’ શું વસ્તુ છે અને તે કેટલા પ્રકારે છે ? તે કહે છે.

સરિરેળોયાઆહારો, તયાઈ-ફાસેળ લોમઆહારો ।

પક્ષેવાહારો પુન, કાવલિઓ હોઈ નાયવ્વો ॥૧૮૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

શરીરેળોજઆહારઃ, ત્વચાદિસ્પર્શેળ લોમાહારઃ ।

પ્રક્ષેપાહારઃ પુનઃ, કાવલિકો ભવતિ જ્ઞાતવ્યઃ ॥૧૮૩॥

શબ્દાર્થ—

સરિરેળ=શરીરથી
ઓયાહાર=ઓજાહાર
તયાઈ-ફાસેળ=ત્વચાના સ્પર્શવડે

લોમઆહારો=લોમ આહાર
પક્ષેવાહારો=પ્રક્ષેપાહાર
કાવલિઓ=કોળિયારૂપ

ગાથાર્થ—શરીરથી લેવાતો તે ઓજાહાર, ત્વચાના સ્પર્શદ્વારા લેવાતો તે લોમાહાર અને કોળિયારૂપ ગ્રહણ કરાતો આહાર તે પ્રક્ષેપાહાર જાણવો. ॥૧૮૩॥

વિશેષાર્થ—જીવના પ્રયત્નથી ઔદારિકાદિ શરીર માટે ઔદારિક પુદ્ગલોનું પાંચે પ્રકારનાં શરીર દ્વારા જે ગ્રહણ કરાય તે આહાર^{૩૨૬} કહેવાય.

ઉત્પત્તિક્ષણ પછી (ઔદારિકાદિની અપેક્ષાએ) પ્રતિક્ષણે નાશ પામવાના સ્વભાવવાળું, તે શરીર કહેવાય.

આ શરીરો ૧ ઔદારિક, ૨ વૈક્રિય, ૩ આહારક, ૪ તૈજસ, ૫ કાર્મણના ભેદથી પાંચ પ્રકારે છે.

૩૨૬. દિગમ્બરીય તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકમાં ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક આ ત્રણ શરીરોને તથા આહાર અભિલાષ વગેરેના કારણરૂપ છ પચાપ્તિને યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ તે આહાર એમ કહ્યું છે.

॥ ચતુર્નિકાયમાં શ્વાસોશ્વાસ-આહાર અંતરમાન યન્ત્ર ॥

દેવલોક નામ	આયુષ્યમાન	શ્વાંમાન	આહારમાન	શેષનિકાયે શ્વાં-આહારમાન
૧ સૌધર્મે	૨ સાગરોપમ	૨ પક્ષે	૨ હજાર વર્ષે	દશ હજાર વર્ષનાં જઘન્ય આયુષ્યવાળા ભવનપતિ વ્યન્તરોને એક અહોરાત્રિએ આહારની ઈચ્છા થાય છે અને સાત સ્તોકે એક શ્વાસોશ્વાસ લે છે.
૨ ઈશાને	૨ સાધિક સાં	૨ પક્ષે	૨ હજાર વર્ષે	
૩ સનતુમારે	૭ સાગરોપમ	૭ પક્ષે	૭ હજાર વર્ષે	
૪ માહેન્દ્રે	૭ સાધિક સાં	૭ પક્ષે	૭ હજાર વર્ષે	
૫ બ્રહ્મકલ્પે	૧૦ સાગરોપમ	૧૦ પક્ષે	૧૦ હજાર વર્ષે	
૬ લાંતકે	૧૪ સાગરોપમ	૧૪ પક્ષે	૧૪ હજાર વર્ષે	
૭ શુક્રકલ્પે	૧૭ સાગરોપમ	૧૭ પક્ષે	૧૭ હજાર વર્ષે	
૮ સહસ્રારે	૧૮ સાગરોપમ	૧૮ પક્ષે	૧૮ હજાર વર્ષે	દશ હજાર વર્ષથી આગળ સમયાદિકની વૃદ્ધિએ અધિક વધતાં યાવત્ એક પલ્લોપમનું આયુષ્ય હોય તેને દિવસ પૃથક્ત્વે આહાર અને મુહૂર્ત પૃથક્ત્વે ઉચ્ચવાસ ગ્રહણ હોય. તેથી આગળ વધતા આયુષ્યવાળા માટે દિવસ પૃથક્ત્વ અને મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં ક્રમશઃ ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ કરતા જવી. એ વૃદ્ધિ એવી રીતે કરવી કે એક સાગરોપમે પહોંચતાં એક હજાર વર્ષે આહાર ઈચ્છા અને એક પક્ષે ઉચ્ચવાસ ગ્રહણનો કાળમાન આવી રહે. એક સાગરોપમથી આગળ માટે કોષ્ટકમાં જણાવ્યું જ છે.
૯ આનતે	૧૯ સાગરોપમ	૧૯ પક્ષે	૧૯ હજાર વર્ષે	
૧૦ પ્રાણતે	૨૦ સાગરોપમ	૨૦ પક્ષે	૨૦ હજાર વર્ષે	
૧૧ આરણે	૨૧ સાગરોપમ	૨૧ પક્ષે	૨૧ હજાર વર્ષે	
૧૨ અચ્યુતે	૨૨ સાગરોપમ	૨૨ પક્ષે	૨૨ હજાર વર્ષે	
૧ સુદર્શનત્રૈવેં	૨૩ સાગરોપમ	૨૩ પક્ષે	૨૩ હજાર વર્ષે	
૨ પ્રતિબદ્ધે	૨૪ સાગરોપમ	૨૪ પક્ષે	૨૪ હજાર વર્ષે	
૩ મનોરમે	૨૫ સાગરોપમ	૨૫ પક્ષે	૨૫ હજાર વર્ષે	
૪ સર્વતોભદ્રે	૨૬ સાગરોપમ	૨૬ પક્ષે	૨૬ હજાર વર્ષે	
૫ સુવિશાલે	૨૭ સાગરોપમ	૨૭ પક્ષે	૨૭ હજાર વર્ષે	
૬ સુમનસે	૨૮ સાગરોપમ	૨૮ પક્ષે	૨૮ હજાર વર્ષે	
૭ સૌમનસે	૨૯ સાગરોપમ	૨૯ પક્ષે	૨૯ હજાર વર્ષે	
૮ પ્રીતિકરે	૩૦ સાગરોપમ	૩૦ પક્ષે	૩૦ હજાર વર્ષે	
૯ આદિત્યે	૩૧ સાગરોપમ	૩૧ પક્ષે	૩૧ હજાર વર્ષે	
૧ વિજયે	૩૩ સાગરોપમ	૩૩ પક્ષે	૩૩ હજાર વર્ષે	
૨ વૈજયંતે	૩૩ સાગરોપમ	૩૩ પક્ષે	૩૩ હજાર વર્ષે	
૩ જયંતે	૩૩ સાગરોપમ	૩૩ પક્ષે	૩૩ હજાર વર્ષે	
૪ અપરાજિતે	૩૩ સાગરોપમ	૩૩ પક્ષે	૩૩ હજાર વર્ષે	
૫ સર્વાર્થસિદ્ધે	૩૩ સાગરોપમ	૩૩ પક્ષે	૩૩ હજાર વર્ષે	

આહારગ્રહણ ઓજસ, લોમ અને પ્રક્ષેપ (કવળાહાર) એમ ત્રણ રીતે થાય છે.

ઓજસ-આહાર—ઓજસ શબ્દની વ્યાખ્યા ત્રણ રીતે કરવામાં આવી છે. (૧) ઓજસ-એટલે ઉત્પત્તિપ્રદેશમાં રહેલા આહાર યોગ્ય પુદ્ગલો, (૨) તૈજસ શરીર અને (૩) તૈજસ શરીરવડે ગ્રહણ કરાતો આહાર.

૩૨૭. જોષ્ઠ કમ્મણં, આહરેઈ અણંતરં જીવો, તેણ પરં ભીસેણં જાવ સરીરસ્સ નિષ્ફત્તી ॥
તેણ વા કમ્મણં ઇતિ પાઠાં [સૂત્રકૃત્તિંગ નિ.]

ટૂંકી વ્યાખ્યા એટલી જ કે ઉત્પન્ન થયા બાદ પ્રથમ જ ^{૩૨૮}ક્ષણે (એકેન્દ્રિય શરીર નથી માટે) કેવળ તૈજસ (-કાર્મણ) શરીરવડે ગ્રહણ કરાય તે ઓજાહાર.

જીવ કોઈ પણ ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થવાના પ્રથમ સમયે (પાંચ પ્રકારના શરીરમાંથી માત્ર) તૈજસ-કાર્મણ આ બે જ શરીરવાળો હોય છે. ને ત્યારપછી બીજા સમયથી જે ભવમાં ઉત્પન્ન થયો છે તે ભવયોગ્ય શરીરની રચના શરૂ કરી દે છે ત્યારે ઔદારિક-વૈક્રિયાદિથી મિશ્રકાય યોગવાળો બને છે. અર્થાત્ મનુષ્ય કે તિર્યચ તરીકે જન્મ લેનારને ઔદારિકમિશ્ર અને દેવ-નારક તરીકે જન્મનારને વૈક્રિયમિશ્રયોગ હોય.

આ બંને (તૈજસ-કાર્મણ) શરીરો જેને ઇન્દ્રિયો કે હાથપગાદિ અવયવો કંઈ જ નથી' તે ઉત્પત્તિ સમયે ^{૩૨૯}અંગુલના ^{૩૩૦}અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડાં જ હોય છે. દેહધારી જીવ (પ્રાયઃ) પ્રત્યેક ક્ષણે સતત આહાર કરતો જ હોય છે, તેથી પૂર્વભવના શરીરને છોડીને ઋજુ કે વક્રાગતિવડે ઉત્પત્તિ પ્રદેશમાં જ્યાં ઉત્પન્ન થયો તે જ ક્ષણે (તે. કા.) બે શરીરો દ્વારા ઔદારિકાદિ શરીર યોગ્ય પુદ્ગલોનું જે આહરણ-ગ્રહણ કરે તે ઓજાહાર કર્યો કહેવાય.

વળી આહાર અને તદ્ભવયોગ્ય શરીરાદિક પર્યાપ્તિઓનો આરંભ તો બીજા સમયથી થયેલો હોવાથી જીવ બીજા સમયમાં અમુક અંશે ઔદારિકાદિ શરીરપણું પ્રાપ્ત કરતો હોવાથી, બીજા સમયથી બીજી શરીરપર્યાપ્તિની નિષ્પત્તિ ન થાય એટલે કે અંતર્મુહૂર્તકાળ સુધીમાં જીવ ઔદારિકાદિ મિશ્ર (તૈજસ-કાર્મણસહ ઔદારિક-વૈક્રિયાદિ) કાયયોગવડે સ્વશરીર યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે તે સર્વ ઓજાહાર જાણવો. આ ઓજાહાર શરીરપર્યાપ્તિ સુધી ચાલુ રહેતો હોવાથી એક અંતર્મુહૂર્ત કાળનો છે.

લોમાહાર—ત્વચા-ચામડીના છિદ્ર દ્વારા ગ્રહણ કરાતો આહાર. આ આહાર શરીરપર્યાપ્તિ બાદ (અથવા સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ બાદ) યાવજજીવ હોઈ શકે છે.

પ્રક્ષેપાહાર—મુખમાં ભોજન વગેરેના કોળિયા ^{૩૩૧}મૂકવારૂપ આહાર તે. આનું બીજું નામ 'કવલાહાર' પણ છે. આ આહાર સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ હોઈ શકે છે. [૧૮૩]

અવતરણ—ત્રણ પ્રકારના આહાર પૈકી કયો આહાર કઈ અવસ્થામાં હોય ? તે કહે છે.

—ઓયાહારા સઘ્વે, અપજત્ત પજત્ત લોમઆહારો ।

સુરનિરયઈર્ગિદિ વિણા, સેસ ભવત્યા સપવ્સેવા ॥૧૮૪॥

૩૨૮. લોકપ્રકાશ સર્ગ ૩, શ્લોક ૨૫.

૩૨૯. અંગુલની લંબાઈ-પહોળાઈ બેયનો અસંખ્યાતમો ભાગ લેવો કે કેમ ?

૩૩૦ દેહમુક્ત-અશરીરી આત્માના અસંખ્યાતમાન કરતાં (સશરીરી હોવાથી) આનું કંઈક મોટું સમજવું.

૩૩૧. કવળ 'પ્રક્ષેપ' પૂર્વક થતો હોવાથી પ્રક્ષેપ આહાર કહેવાય છે. જીભ વડે જે સ્થૂલ આહાર નંખાય તે પ્રક્ષેપ.

સંસ્કૃત છાયા—

ઓજ આહારઃ સર્વે, અપર્યાપ્તાઃ પર્યાપ્તાનાં લોમાહારઃ ।

સુર-નારકૈકેન્દ્રિયૈર્વિના, શેષા ભવસ્યા સપ્રક્ષેપાઃ ॥૧૮૪॥

શબ્દાર્થ—

સુરનિરયઙ્ગિદિવિના=સુર-નરક-એકેન્દ્રિય વિના
શેષ=શેષભવસ્યા=સંસારવર્તી જીવો
સપ્રક્ષેપા=પ્રક્ષેપાહારી

માર્થ—અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સર્વ જીવો ઓજાહારી અને પર્યાપ્તાવસ્થામાં લોમાહારી હોય છે. દેવતા, નારકી અને એકેન્દ્રિય વિના બાકીના સર્વ જીવો પ્રક્ષેપાહારી હોય છે. ॥૧૮૪॥

વિશેષાર્થ—‘ઓજ’ એટલે ઉત્પત્તિપ્રદેશમાં સ્વશરીર યોગ્ય પુદ્ગલોનો રહેલો સમુદાય, અથવા ઓજસુ—એટલે તૈજસ શરીર અને તે વડે ઝ્રલણ કરાતો આહાર તે ^{૩૩૨}ઓજ—આહાર.

આ ઓજાહાર એકેન્દ્રિય જીવોથી લઈને પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવોને ^{૩૩૩}અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય છે. અહીં અપર્યાપ્ત શબ્દથી શરીરપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઈ ન હોય ત્યાં સુધીનું અપર્યાપ્તિપણું લેવું, પરંતુ પહેલી જ આહારપર્યાપ્તિએ અપર્યાપ્તિપણું ન લેવું; કારણ કે તે આહારપર્યાપ્તિ (એક સમયરૂપ છે અને તે) અગાઉની અપર્યાપ્તિ અવસ્થા તે અનાહારક છે, કારણકે તે સમયે જીવ વિઝ્રલગતિમાં (પણ) હોય છે. વળી સ્વયોગ્ય ^{૩૩૪}સર્વપર્યાપ્તિએ અપર્યાપ્તિ (અપૂર્ણ)પણું પણ ન લેવું કારણકે શરીરપર્યાપ્તિ બાદ, જીવ કિંચિત્ અંગોપાંગયુક્ત અને સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિવાળો થયેલો હોવાથી તે અંગ પ્રત્યંગોથી સંપૂર્ણપણે લોમાહારથી પુદ્ગલઝ્રલણ યોગ્ય હોય છે. માટે જેઓ સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિવડે અપર્યાપ્તા જીવો ઓજાહારી હોય છે એવું જે કહે છે તે અયુક્ત છે, એમ સંઝ્રલણી ટીકાકાર કહે છે.

૩૩૨. જે નાક, આંખ અને કાનવડે ઉપલબ્ધ હોય ને ધાતુરૂપે પરિણમે તે ઓજસુ, જે કેવળ સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા ઉપલબ્ધ ને ધાતુરૂપે પરિણત થાય તે લોમ. આ પ્રમાણે સૂત્રકૃતાંગ નિર્યુક્તિ ગાથા ૧૭૩ની વ્યાખ્યામાં મતાંતર જેવું દર્શાવ્યું છે.

૩૩૩. પર્યાપ્તિનું વધુ વર્ણન આ ગ્રન્થના અંતમાં આવવાનું છે જ, તથાપિ સામાન્યતઃ પર્યાપ્તિ એટલે જીવની આહારાદિક પુદ્ગલોને ઝ્રલણ કરી શરીર વગેરેપણે પરિણમાવવાની શક્તિ અથવા જીવને જીવવા માટેની જીવનશક્તિઓ.

આ પર્યાપ્તિ આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય, જ્ઞાત્રેજ્ઞાસ, ભાષા અને મન, એ છ પ્રકારની છે. દરેક જીવો પૂર્વભવમાં પર્યાપ્તિનામકર્મના ઉદયથી યથાધોગ્ય પર્યાપ્તિનું નિયમન કરીને પૂર્વ શરીરને છોડી જ્યારે ઉત્પત્તિપ્રદેશમાં આવે કે ત્યાં, તૂર્ત જ આહારનાં પુદ્ગલો ઝ્રલણ કરી આહારપર્યાપ્તિને પૂર્ણ કરે. ત્યારબાદ અંગોપાંગરૂપ શરીરના પિંડનું નિયમન કરવા શરીરપર્યાપ્તિ, ત્યારબાદ ક્રમશઃ છએ પર્યાપ્તિ-શક્તિને પ્રાપ્ત કરે એટલે તે પર્યાપ્ત થયો કહેવાય. આ કાર્ય તેને ઉત્પન્ન થયા બાદ એક અંતર્મુદૂર્તમાં જ કરવાનું હોય છે. દરેક જીવો છએ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે જ એવું હોતું નથી. એકેન્દ્રિયાદિકને ૪-૫-૬ યથાધોગ્ય હોય છે. અપર્યાપ્તિ જીવોમાં પણ દરેક જીવને આહાર, શરીર અને ઈન્દ્રિય એ ત્રણ પર્યાપ્તિ તો પૂર્ણ કરવી જ પડે છે.

પ્રથમની આહારપર્યાપ્તિ એક સમયની છે, બાકીની નાના-મોટા અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણની છે. ત્રણ પર્યાપ્તિ સુધીની અથવા સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા પહેલાંની જીવની બધી અપર્યાપ્તાવસ્થા ગણાય છે અને પૂર્ણ થયા બાદ જ પર્યાપ્ત થયો કહેવાય છે.

૩૩૪. સૂત્રકૃતાંગવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૩૪૩ માં કેચિદ્વ્યાચક્ષતે...વાળો પાઠ જુઓ.

લોમાહાર—શરીરપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતાં લોમાહાર ગ્રહણ યોગ્ય અમુક અંશે શરીર—શક્તિ ખીલી હોય છે, તેથી તે શરીરપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્ત થયા બાદ જીવો સ્પર્શેન્દ્રિય વડે જ લોમાહારનું ગ્રહણ (જાણતાં-અજાણતાં) કરે છે. આ આહાર પર્યાપ્ત અવસ્થામાં થતો હોવાથી યાવજજીવપર્યન્ત સતત હોઈ શકે છે.

વંળી આ લોમાહાર (રોમ—ચંવાડાદ્વારા આહાર) શરીરપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્તા અને મર્તાતરે સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિએ પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય, નારક તથા દેવોને હોય છે, બાકીનાં શરીર પર્યાપ્તિએ પર્યાપ્તા, સ્વયોગ્ય સર્વપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્તા વિકલેન્દ્રિયો અને પંચેન્દ્રિય સર્વ જીવો લોમાહારી તથા પ્રક્ષેપાહારી બને હોય છે. એમાં લોમાહાર સતત ચાલુ હોય અને પ્રક્ષેપાહાર એટલે કવલાહાર કદાચિત્ હોય અથવા ન પણ હોય (એટલે પ્રક્ષેપાહારનો ગ્રહણ કાલ પણ લોમાહારવત્ છે.)

ઉપર જણાવ્યા મુજબ લોમાહાર પર્યાપ્તાવસ્થામાં સઘળાએ જીવોને યાવજજીવપર્યન્ત સમયે સમયે ચાલુ જ હોય છે. જો ત્રણમાંથી એક પણ આહાર સતત ન હોય તો જીવને સમયે સમયે આહારી કહ્યા તે ન રહે, અને તેથી મધ્યે મધ્યે અનાહારકપણું આવી જાય; અને તે ઘટિત નથી.

શંકા—કોઈને શંકા થાય કે—દેવ—નારકાદિકને સમયે સમયે લોમાહારી કહ્યા તો દેવાદિકના આહારનું જે વિશિષ્ટ અન્તર પૂર્વે રાખવામાં આવ્યું છે તે કેમ ઘટશે ?

સમ્બાધન—મનોમક્ષી દેવોનો સતત જે લોમાહાર તે સામાન્ય અનાભોગપણે જાણવો. જ્યારે તેઓને જે અમુક દિવસ કે પક્ષાન્તિક આહાર તે વિશિષ્ટ અને આભોગ (ઈચ્છા) પૂર્વક જાણવો (જે હવે પછીની ગાથામાં જ કહેવાશે). દેવો મહાન પુણ્યોદયથી મનથી કલ્પિત સ્વશરીરપુષ્ટિજનક, ઈષ્ટ આહારના શુભ પુદ્ગલોનું સમગ્ર સ્પર્શેન્દ્રિય—કાયાથી ગ્રહણ કરી શરીરપણે પરિણમાવે છે. જ્યારે નારકોને તેવી જ રીતે પણ મહાપાપના ઉદયથી અશુભ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ—પરિણામન હોય છે. આ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયાદિકને વિષે આભોગ—અનાભોગપણે સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ આહાર ગ્રહણ વિચારી લેવું. આ પ્રમાણે દેવ—નારક—એકેન્દ્રિયો પ્રક્ષેપાહારી હોતા નથી.

પ્રક્ષેપાહાર—દેવ—નારકી—એકેન્દ્રિય જીવ વિના, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, તિર્યગ્-મનુષ્ય એ સર્વ જીવોને ઈચ્છા થતાં પ્રક્ષેપાહાર (કવલ)નું ગ્રહણ હોઈ શકે છે. આ નિયમ નિશ્ચે ન સમજવો, પરંતુ કદાચિત્ હોય, કદાચિત્ ન પણ હોય, એમ સંભાવના સમજવી; કારણકે સર્વદા—સતત પ્રક્ષેપાહાર ચાલુ હોય એમ બનતું જ નથી.

અહીં દેવ, નારકી અને એકેન્દ્રિય જીવોનો નિષેધ એટલા માટે છે કે—આ પ્રક્ષેપ—કવલાહાર જેને મુખ હોય તેને અથવા ભવસ્વભાવે ઘટિત હોય તો સંભવે એકેન્દ્રિયોને મુખ જ નથી ને દેવો અને નારકો વૈકિંચશરીરી હોવાથી મુખ છતાં પરમપુન્યોદયે પામેલા ભવના કારણે મુખદ્વારા આહાર ગ્રહણ કરવાની ક્રિયાની ઉપાધિ હોતી જ નથી. આથી તે બધાય લોમાહારી જ છે. [૧૮૪]

અવતરણ—હવે કઈ કઈ જાતનો આહાર, કયા કયા જીવ ગ્રહણ યોગ્ય છે ? તે જણાવે છે.

સચિત્તાચિત્તોભય-રૂવો આહાર સર્વતિરિયાણં ।

સર્વનરાણં ચ તથા, સુરનેરડયાણ અચિત્તો ॥૧૮૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

સચિત્તાઽચિત્તોભય-રૂપ આહારઃ સર્વતિરશ્ચામ્ ।

સર્વનરાણાશ્ચ તથા, સુરનારકાણામચિત્તઃ ॥૧૮૫॥

શબ્દાર્થ—

સચિત્તાચિત્તોભયરૂવો=સચિત્ત, અચિત્ત

અને ઉભયરૂપ (સચિત્તાચિત્ત)

આહાર=આહાર

અચિત્તો=અચિત્ત

ગાથાર્થ— સચિત્ત, અચિત્ત અને સચિત્તાચિત્ત (મિશ્ર) એમ ત્રણ પ્રકારનો આહાર છે. એમાં સર્વ તિર્યચો તથા સર્વ મનુષ્યોને ત્રણે પ્રકારનો આહાર હોય છે અને દેવતા તથા નારકીને અચિત્ત આહાર હોય છે. ॥૧૮૫॥

વિશેષાર્થ— આહાર ત્રણ પ્રકારનો છે. સચિત્ત, અચિત્ત, સચિત્તાચિત્ત. એમાં સચિત્ત તે સચેતન (જીવયુક્ત) આહાર, અચિત્ત-અચેતન (જીવરહિત), સચિત્તાચિત્ત તે—(જીવરહિત અને સહિત) ^{૩૩૫}મિશ્રઆહાર.

એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જાતિના તિર્યચો તથા સર્વ મનુષ્યોને ઉક્ત ત્રણે પ્રકારનો આહાર હોય છે. એટલે કદાચિત્ તેઓ અચિત્ત, કદાચિત્ સચિત્ત, કદાચિત્ સચિત્તાચિત્ત આહારને કરે છે. પરંતુ દેવો અને નારકો જે આહારના પુદ્ગલો લે છે તે સર્વદા અચિત્ત જ હોય છે. [૧૮૫]

અવતરણ— હવે તે તે અવસ્થામાં ગ્રહણ કરાતો જે જે આહાર તે દરેક વખતે જાણતાં કે અજાણતાં હોઈ શકે ખરો ?

આભોગાઽનાભોગા, સર્વેસિં હોઈ લોમ આહારો ।

નિરયાણં અમણુન્નો, પરિણમઈ સુરાણ સ મણુણ્ણો ॥૧૮૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

આભોગોઽનાભોગઃ, સર્વેષાં ભવતિ લોમાહારઃ ।

નારકાણામમનોજ્ઞઃ, પરિણમતે સુરાણાં સઃ મનોજ્ઞઃ ॥૧૮૬॥

શબ્દાર્થ—

આભોગ=જાણતાં-ઈરાદાપૂર્વક

અજાણાભોગ=અજાણતાં

૩૩૫. ઉત્પત્તિસ્થાને પ્રથમ સમયે (મિશ્ર) સચિત્ત આહાર હોય છે. કારણકે તે સ્થાન જીવરૂપ છે તેથી સચેતનપણું છે. તે સિવાય જીવોનો જીવયુક્ત ફલફલાદિક મધ-માંસ-માખણ-વનસ્પત્યાદિક જે કંઈ વસ્તુનો આહાર તે સચિત્ત; તેમાંથી અમુક ફલફલાદિક વનસ્પતિદ્રવ્યો અમુક કાલે અમુક રીતે અચિત્ત થાય છે તે વખતે તેનું આહરણ તે અચિત્ત, અને જે ફલફલાદિકમાં સચિત્તપણું પૂર્ણ થયું નથી એટલે સંપૂર્ણ અચિત્તપણું થયું ન હોય અને વાપરવામાં આવે ત્યારે સચિત્તાચિત્ત આહાર વાપર્યો કહેવાય.

સર્વેષિ=સર્વને
અમણ્ણો=અમનોજ
પરિણમદ્=પરિણમે છે

સ=તે લોમાહાર
મણ્ણો=મનોજ-સુંદર

ગાથાર્થ— સર્વ જીવોને લોમાહાર આભોગ એટલે જાણતાં અને અનાભોગ એટલે અજાણતાં બે રીતે પરિણમે છે, તેમાં આ આહાર નારકીને અમનોજ—અપ્રિયપણે અને દેવોને મનોજ—પ્રિયપણે પરિણમે છે. ॥૧૮૬॥

વિશેષાર્થ— આહાર ગ્રહણ બે પ્રકારે થાય છે. ‘આભોગ’ અને ‘અનાભોગ’ રીતે. આભોગ એટલે મારે આહાર કરવો એવી ઈચ્છા પ્રગટ થવાપૂર્વક ગ્રહણ તે; અને તેથી વિપરીત એટલે ઈચ્છા વિના જ સહજભાવે આહાર પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થયા કરે તે. તે કેવી રીતે ?

જેમ વર્ષા કે શીત ઋતુમાં વારંવાર લઘુશંકાએ જવું પડે છે ને તેમાં અત્યંત મૂત્રાદિરૂપ દેખાતો પુદ્ગલરૂપ જે આહાર તે અનાભોગિક છે. સર્વ જીવોને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં આહાર ગ્રહણ અનાભોગપણે જ હોય છે, કારણકે આહાર પર્યાપ્તિ પહેલી છે અને મન:પર્યાપ્તિ છેલ્લી છઠ્ઠી છે. મન:પર્યાપ્તિની પ્રાપ્તિ પછી જ ‘ઈચ્છા’ શક્તિ પ્રગટ થયેલી હોય છે ને તે પર્યાપ્તિ પર્યાપ્તિ અવસ્થામાં જ હોય છે. તેથી અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં અનાભોગપણે જ ગ્રહણ કહ્યું તે સમુચિત જ છે.

લોમાહાર કોને કહેવાય ?

સર્વ જીવોનું લોમ—એટલે રૂંવાડાં દ્વારા થતું આહાર ગ્રહણ આભોગ અને અનાભોગ બંને રીતે થાય છે, કારણ કે કોઈ વખતે ગ્રહણ કરાતા આહારનું સંવેદન—જાણપણું અનુભવાતું હોય છે ને ક્યારેક તેવો અનુભવ નથી પણ થતો. જેમ મર્દન દ્વારા તૈલાદિકનું હવા વગેરેનું ગ્રહણ ઈચ્છાપૂર્વકનું હોય છે. જ્યારે શીતોષ્ણાદિ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ ઈચ્છા વિના સ્વાભાવિક રીતે પણ થતું હોય છે.

અપવાદ

પરંતુ એટલું વિશેષ સમજવું કે—એકેન્દ્રિય જીવો—સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય મનુષ્યો જે (મન:પર્યાપ્તિ વિનાની) ચાર જ પર્યાપ્તિઓવાળા હોય છે, તેથી તેઓનું આહાર ગ્રહણ અનાભોગ નિવર્તિત જ છે. કારણકે તે જીવો અતિશય અલ્પ અને અપદ્ મનોદ્રવ્યની લબ્ધિવાળા છે અર્થાત્ તેમને સ્પષ્ટ મનોશક્તિ જ હોતી નથી કે જેથી તેનું આહારગ્રહણ સમજપૂર્વક સંભવિત બને.

આ લોમાહાર નારકોને પ્રતિકૂલ—અશુભ કર્મ ઉદયવશથી અમનોજ એટલે અપ્રિયપણે પરિણમે છે. તેથી હંમેશા અતૃપ્ત જ રહે છે. આહારજન્ય (સુખ મળવાને બદલે ઉલટું) દુઃખ જ ઊભું થાય છે. જ્યારે દેવોને તથાવિધ શુભ કર્મોદયના કારણે તે આહાર મનોજ—પ્રિય, રૂચિકર અને સુખરૂપે પરિણમે છે અને તેથી જ તેમને તૃપ્તિપૂર્વક પરમ સંતોષ પણ થાય છે.

આ કારણે દેવોને શાસ્ત્રમાં ‘મનોભક્ષી’ તરીકે પણ ઓળખાવ્યા છે, કારણ કે તમામ દેવો તથાવિધ શક્તિથી મન વડે શરીરને પુષ્ટ કરે તેવા મનોભક્ષણરૂપ આહાર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી તૃપ્ત થનારા હોય જ છે.

ઓજ આહાર— દેવો સિવાયના જીવોને અનાભોગિક.

લોમ આહાર— સર્વ જીવોને અનાભોગિક અને આભોગિક બેય પ્રકારે.

પ્રક્ષેપ (કવલ) અને મનોભક્ષણરૂપ આહાર— બેઈન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વને આભોગિક જ હોય છે. જીવો અનાભોગિકપણે આહાર ગ્રહણ જીવનપર્યંત અવિરતપણે કરતા જ હોય છે, જ્યારે આભોગિક માટે તેવું નથી હોતું. [૧૮૬]

અવતરણ— પૂર્વ દેવગતિ આશ્રયી આહારમાન કલ્પું, હવે આહારના પ્રકરણમાં જ રહેલી નરક, તિર્યચ તથા મનુષ્યગતિ આશ્રયી આહારનું કાલમાન જણાવે છે.

તહ વિગલનારયાણં, અંતમુહૂતા સ હોઝ ઉક્કોસો ।

પંચેન્દિતિરિનરાણં, સાહાવિય છટ્ટ અટ્ટમઓ ॥૧૮૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

તથા વિકલનારકાણાં, અન્તર્મુહૂતાં ભવતિ ઉત્કૃષ્ટઃ ।

પંચેન્દ્રિય-તિર્યચ્ચરણાણાં, સ્વાભાવિકઃ ષષ્ટાદષ્ટમાત્ ॥૧૮૭॥

શબ્દાર્થ—

તહ=તેમજ

સાહાવિય=સ્વાભાવિક

છટ્ટ=છટ્ટથી-બે દિવસે

અટ્ટમઓ=અષ્ટમથી-ત્રણ દિવસે

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥૧૮૭॥

વિશેષાર્થ— બેઈન્દ્રિય-તેઈન્દ્રિય-ચઉરિન્દ્રિય એ વિકલેન્દ્રિય જીવો તથા નારકો આહારના સતત અભિલાષી હોવાથી એક વાર આહાર ગ્રહણ કર્યા પછી બીજાવાર તેઓને ઉત્કૃષ્ટથી એક અંતર્મુહૂર્તને આંતરે વિશિષ્ટ આહારની ઈચ્છા થાય, (બાકી સામાન્ય આહાર તો જીવ માત્રને સમયે સમયે ચાલુ છે.) પંચેન્દ્રિય તિર્યચને આહારેચ્છા સ્વાભાવિક^{૩૩૬} રીતે ઉત્કૃષ્ટ છટ્ટ એટલે બે અહોરાત્રિ (૪૮ કલાક)ને આંતરે થાય, અને પંચેન્દ્રિય મનુષ્યને ત્રણ અહોરાત્રિને (૭૨ કલાકે) અન્તરે આહારેચ્છા થાય. પરંતુ આ ઉત્કૃષ્ટ આહાર અન્તરે તે સુષમસુષમ કાલમાં ભરત-ઐરવત, દેવકુરુ ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રવર્તી ત્રણ પલ્યોપમાયુષી મનુષ્ય-તિર્યચોનું જાણવું; પણ બીજાનું નહીં જાણવું. વળી છટ્ટ, અટ્ટમે જે આહારગ્રહણ કલ્પું તે સ્વાભાવિક રીતે એટલે જ્યારે તપ-રોગાદિનો અભાવ હોય તો જ સમજવું, પણ તપ-રોગાદિનો સંભવ હોય તો દિવસોના દિવસો સુધી આહારગ્રહણ હોતું નથી.

અત્યારના સામાન્ય તિર્યચ મનુષ્યોને અંતર્મુહૂર્ત અથવા અનિયતપણે પણ આહારાભિલાષ થાય, પરંતુ તપ-રોગાદિ ન હોય તો; કારણકે તપાદિ કારણે તો છ છ માસ સુધી આહાર ગ્રહણ હોતું નથી.

૩૩૬. સ્વાભાવિકનો અર્થ સંગ્રહણી ટીકાકારે 'તપ-રોગાદિનું કારણ ન હોય ત્યારે' એવો કર્યો છે પરંતુ યુગલિક મનુષ્ય-તિર્યચને તેવો તપ કે રોગનું કારણ હોતું તો નથી, તો તેઓનું આ લખાણ કયા પ્રબલ કારણે હશે? તે જ્ઞાનીગમ્ય.

॥ चारे गतिमां आहारक—अनाहारकव्यवस्थाविषयक यन्त्र ॥

[illegible]

પૃથ્વીકાયાદિક એકેન્દ્રિયો સતત જ આહારાભિલાષી હોવાથી તેનું અંતર હોતું નથી જેથી ગ્રન્થકારે આ ગાથામાં કહ્યું નથી. [૧૮૭]

અવતરણ—હવે અનાહારક જીવો કયા અને અનાહારકપણું કયા કયા જીવોને ક્યારે ક્યારે હોય ? તે કહે છે—

વિગ્ગહગઈમાવન્ના, કેવલિણો સમૂહયા અજોગી ય ।

સિદ્ધા ય અણાહારા, સેસા આહારગા જીવા ॥૧૮૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

વિગ્ગહગતિમાપન્નાઃ, કેવલિનસ્સમુદ્ધતા અયોગિનશ્ચ ।

સિદ્ધાશ્ચ અનાહારાઃ, શેષા આહારગા જીવાઃ ॥૧૮૮॥

શબ્દાર્થ—

વિગ્ગહગઈ=વિગ્ગહગતિમાં

આવન્ના=આવેલા-પ્રાપ્ત થયેલા

કેવલિણો=કેવલીઓ

સમૂહયા=સમુદ્ધાતવાળા

અજોગી=અયોગી ગુણસ્થાનકમાં

આહારગા=આહારક

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૧૮૮॥

વિશેષાર્થ—આહારક અને અનાહારકની વ્યવસ્થા માટે ગાથામાં વિગ્ગહગઈ શબ્દ વાપર્યો છે. તેથી વિગ્ગહગતિ કોને કહેવાય ? અને તે ક્યારે હોઈ શકે છે ? અને તે સમજાય તો જ પ્રસ્તુત બાબત સ્પષ્ટ સમજાય તેમ હોવાથી તેનું થોડુંક સ્વરૂપ અહીં સમજાએ. જો કે આ જ ગ્રન્થની ગાથા ૩૨૮-૩૧માં વિશેષ વર્ણન કરવું ઉચિત છે, છતાં પ્રસંગ હોવાથી અહીં જ થોડીક સ્પષ્ટતા કરી છે.

વિવક્ષિત ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી અન્ય ભવે (અથવા મુક્તિએ) પહોંચવા, અથવા એક શરીર છોડી ભવાંતરમાં બીજું શરીર ગ્રહણ કરવા સારું જીવ બે પ્રકારે પ્રસ્થાન-ગતિ કરે છે.

૧. **ઋજુ** (સરલ) અને ૨ **વકા** (કુટિલ).

આ ગતિઓ એક ભવથી બીજા ભવ વચ્ચેની હોવાથી તેને ‘અંતરાલ’ ગતિ પણ કહે છે.

૧ **ઋજુગતિ**—આ ગતિ એક જ સમયની છે, તેનું બીજું નામ ^{૩૩૭}‘અવિગ્રહા’ પણ છે.

આ ગતિ વડે પરભવમાં જતો જીવ મૃત્યુ પામતાંની સાથે સીધી જ ગતિએ ઉત્પત્તિસ્થાને સીધો એક જ સમયમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એક થી વધુ સમય કદી થતો નથી. તેનું કારણ એ છે કે-સંસારી જીવનો મૃત્યુસ્થાનનો જે શ્રેણીપ્રદેશ હોય તેના સમશ્રેણીએ જ (છ દિશામાંથી કોઈ પણ એક દિશાની) ઉત્પત્તિપ્રદેશ હોય તો સૂક્ષ્મ શરીરધારી જીવ વાંકોચૂંકો ન જતાં સીધો જ જન્મસ્થાને પહોંચતો હોવાથી વધુ સમયને અવકાશ જ નથી રહેતો.

૨. **વકાગતિ**—આ ગતિ એકથી વધુ સમયવાળી છે. અને તેથી તે **અવિગ્રહા**—બે સમયવાળી,

૩૩૭. તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં આ નામ છે.

દ્વિવિગ્રહ—ત્રણ સમયવાળી, ત્રિવિગ્રહ—ચાર સમયવાળી અને^{૩૩૮} ચતુર્વિગ્રહ—પાંચ સમયવાળી એમ ચાર પ્રકારની છે, આ જ ગતિનું^{૩૩૯} “વિગ્રહગતિ” એવું નામાન્તર છે..

વક્રગતિ એવું નામ કેમ આપ્યું ? તેનું સમાધાન એ છે કે—જીવ એક દેહને છોડીને જ્યારે બીજા દેહને ગ્રહણ કરવા સારું પરભવ તરફ પ્રસ્થાન કરે છે ત્યારે સ્વોપાર્જિત કર્મવશથી તેને કુટિલ—વક્રગતિએ જવું પડે છે અર્થાત્ તે દ્વારા ત્યાં ઉત્પત્તિસ્થાને પહોંચે છે.

આમ સંસારી જીવોનું પરલોકગમન ઋજુ અને વક્ર બે ગતિ દ્વારા થાય છે. ઋજુની વાત તો ઉપર કહી છે. પણ વક્રગમન શા માટે કરવું પડે છે ? તેના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે—વક્રગતિએ જનારા જીવનું મૃત્યુસ્થાન અને તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન (ઋજુની જેમ) બંને જ્યારે સમશ્રેણીએ હોતું નથી પણ આડુંઅવળું વિશ્રેણીએ હોય છે, ત્યારે તે સીધો જઈ જ શકતો નથી તેમજ તે શ્રેણીભંગ કરીને ત્રિચ્છો પણ જઈ શકતો નથી. આ એક અટલ નિયમ છે, તેથી પ્રથમ સીધો જઈને પછી વળાંકો લઈને જ ઉત્પત્તિની શ્રેણીએ પહોંચી ઉત્પત્તિપ્રદેશે પહોંચવું પડે છે. આ વળાંકો લેવા એનું જ નામ વક્ર ગતિ.

ઋજુગતિ કોને હોય ?—કર્મમુક્ત થઈ મોક્ષે જતા સર્વ જીવોને, તેમજ સંસારી જીવોને. એમાં મુક્તાત્માનું મુક્તિગમન હંમેશા ઊર્ધ્વ સમશ્રેણીએ જ થાય છે. આ અટલ નિયમ છે. આ ઉપરથી જો પણ રહસ્ય સ્પષ્ટ થાય છે કે—જીવની મૂળગતિ ઋજુ—સરલ જ છે, પણ કર્મવશાવર્તી થઈને તેને વક્રાનો અનુભવ કરવો પડે છે.

વક્રગતિ કોને હોય ?—માત્ર સંસારમાં જન્મ લેનારા જીવોને જ વક્રગતિ હોય છે, મુક્તિ-ગામીઓને હોતી નથી.

તેમાં પણ ચાર પ્રકારની વિગ્રહગતિમાંથી એકવિગ્રહ ને દ્વિવિગ્રહ તો ત્રસ જીવો મરીને પુનઃ ત્રસ થનારા હોય તેને જ હોય છે; કારણકે ત્રસનાડીમાં મરીને ત્રસનાડીમાં જ ઉત્પન્ન થનારને વધુ વક્રાનો સંભવ જ નથી.

જે જીવો સ્થાવરો છે તેમને (ઋજુ સહિતની) પાંચેય ગતિ હોય છે, કારણકે તેમને ત્રસનાડીની બહાર પણ ઉત્પન્ન થવાનું હોય છે.

એક વક્રામાં ૧, બેમાં ૨, ત્રણમાં ૩, ચારમાં ૪ વળાંકો હોય છે.

અહીં શંકા થાય કે—આટલી બધી વક્રાની જરૂર ખરી ? જવાબમાં હા. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ આકાશપ્રદેશની શ્રેણી—પંક્તિ અનુસાર જ થાય છે. તેની સ્વાભાવિક ગતિ જ છ દિશામાંથી કોઈ પણ દિશાની સમાનાન્તર દિશામાં જ હોય છે. તેનું સ્વાભાવિક ગમન અનુશ્રેણીપૂર્વક જ હોય છે, પણ વિશ્રેણીપૂર્વક કદી હોતું જ નથી. એથી જ તેમને જ્યારે અસમાનાન્તર અથવા વિષમશ્રેણી ઉપર પહોંચવું હોય છે ત્યારે અવશ્ય વળાંકો કરવા જ પડે છે અને તેમાં પૂર્વકૃત કર્મ જ કારણરૂપે ભાગ ભજવતું હોય છે. અને એ વળાંકો વખતે અનાહારકપણાની સ્થિતિ હોય છે.

૩૩૮. તત્ત્વાર્થ ભાષ્યમાં આ ગતિ જ નથી. ૩૩૯. વિગ્રહોવક્રિતમવગ્રહઃ શ્રેણ્યન્તરસંક્રાન્તિઃ

અનાહારકપણું ક્યારે ક્યારે હોય ?

આ પ્રમાણે વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત થએલા જીવોને પાંચ સમયની ચતુર્વિગ્રહા હોય ત્યારે ચાર વર્ણાંકો હોવાથી ચાર સમય (વ્યવહાર નયે ૩) અનાહારી હોય છે. એમ બીજી વિગ્રહગતિમાં ૩-૨-૧ (વ્યવહારનયે ૨-૧-૦) અનુક્રમે અનાહારીપણાના સમયો હોય છે.

ઋજુગતિથી ઉત્પન્ન થનારને અનાહારક બનવાનો અવકાશ જ નથી. તેનું વિશેષસ્વરૂપ ૩૨૯ થી ૩૩૧ ગાથાના વિવરણમાંથી સમજવું.

કેવળજ્ઞાનીઓ જ્યારે આઠ સમયનાં સમુદ્ઘાત કરતા હોય ત્યારે (કેવળ કાર્મણ-કાયયોગમાં વર્તતા) તેના ૩, ૪, ૫ આ ત્રણ સમયે અનાહારક હોય છે.

અયોગી—ચૌદમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા અયોગી કેવળીઓ જ્યારે શૈલેશીકરણ કરે ત્યારે તે અવસ્થામાં અંતર્મુહૂર્ત (અત્યલ્પ સમયોનું) કાળ સુધી અનાહારક હોય છે.

શિદ્ધના જીવો જેઓ સકલ કર્મ ક્ષય કરી મુક્તાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે તેઓ સાદિ-અનંતકાળ સુધી અનાહારક જ હોય છે.

ઉપરના પ્રસંગો છોડીને સર્વે જીવો સર્વ પ્રસંગે આહારક હોય છે. અનાહારીપણું એ એકાન્ત સુખનું કારણ છે જ્યારે આહારીપણું એ દુઃખનું કારણ છે, માટે મુમુક્ષુઓએ અજ્ઞાહારીપદની પ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યમશીલ બનવું. [૧૮૮]

અવતરણ—હવે દેવોની તથાવિધ ભવપ્રત્યયિક સંપત્તિ વર્ણવે છે.

કેસટ્ઠિમંસનહરોમ—રુહિરવસચર્મમ્મુત્તપુરિસેહિં ।

રહિઆ નિમ્મલદેહા, સુગંધિનીસ્સાસ ગયલેવા ॥૧૮૬॥

અંતમુહુતેણં ચિય, પજ્જત્તાતરુણપુરિસસંકાસા ।

સવ્વંગભૂસણધરા, અજરા નિરુઆ સમા દેવા ॥૧૮૭॥

અણિમિસનયણા, મળક—જ્ઞસાહણા પુષ્પદામઅમિલાણા ।

ચડરંગુલેણ ભૂમિં, ન છિંબંતિ સુરા જિણા બિંતિ ॥૧૮૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

કેશાસ્થિમાંસનહરોમ—રુહિરવસાચર્મમૂત્રપુરીષઃ ।

રહિતા નિર્મલદેહા, સુગન્ધિનિઃશ્વાસા ગતલેપાઃ ॥૧૮૬॥

અન્તર્મુહૂર્તેન ચૈવ, પર્યાપ્તા તરુણપુરુષસંકાસાઃ ।

સર્વાંગભૂષણધરા, અજરા નીરુજાઃ સમા દેવાઃ ॥૧૮૭॥

અનિમેષનયના, મનઃકાર્યસાધનાઃ પુષ્પદામામ્લાનાઃ [અમ્લાનપુષ્પદામાનાઃ]

ચતુરંગુલેન ભૂમિં, ન સ્પૃશન્તિ સુરા જિના બ્રુવતે ॥૧૮૮॥

શબ્દાર્થ—

કેસ=કેશ
અટ્ટિ=અસ્થિ=હાડકા
માંસ=માંસ
નહ=નાખ
રોમ=રૂંવાટાં
રુહિર=રુધિર
ચર=ચરબી
ચમ્મ=ચામડી-ચર્મ
મુત્ત=મૂત્ર
પુરિસેહિ=વિષ્ઠા
રહિઆ=રહિત
નિમ્મલદેહા=નિર્મળ દેહવાળા
સુગંધિનિસ્સાસ=સુગંધી નિઃશ્વાસવાળા
મયલેવા=ગતલેપા
અંતમુહુતેણ=અંતર્મુહૂર્તમાં

ચિય=નિશ્ચે
તરુણપુરિસસંકાસા=તરુણ પુરુષ સરખા
સવ્વંગમૂસણધરા=સર્વાંગે આભૂષણોને
ધારણ કરનારા
અજરા=જરાવસ્થા રહિત
નિરુયા=રોગ રહિત
સમા=સમચતુરરૂ સંસ્થાનવાળા
અણિમિસનયણા=અનિમેષ નયનવાળા
મળકણ્ઠસાહણા=મનથી કાર્ય સાધનારા
પુપ્ફદામઅમિતાણા=અમલાન પુષ્પમાળાવાળા
ચડરંગુલેણ=ચાર અંગુલવડે
ન છિંબતિ=સ્પર્શતા નથી
જિણા=જિનેશ્વરો
ચિંતિ=બોલે છે

ગાયાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૧૮૮-૧૮૯॥

વિશેષાર્થ— સઘળા દેવો પૂર્વભવમાં સંચિત કરેલા શુભ કર્મોદયના પ્રભાવથી હંમેશા શરીરની આકૃતિમાં અતિશય સુંદર, શરીર-મસ્તક ઉપર કેશ, હાડકાં, માંસ, નાખ, રૂંવાટા, રુધિર, ચરબી, ચામડી, મૂત્ર, વિષ્ઠા (ઝાડો), (સ્નાયુ) એટલી વસ્તુઓથી રહિત શરીરવાળા^{૩૪૦} હોય છે. આવી કલુષિત વસ્તુથી સર્વથા રહિત હોવાથી તેઓ નિર્મલ દેહવાળા-ઉજ્જવલ શરીરી પુદ્ગલોને ધારણ કરનારા, કપૂર, કસ્તુરી આદિ વિશિષ્ટ સુગંધી દ્રવ્યોથી યુક્ત સુગંધી શ્વાસોશ્વાસવાળા, જાત્યવંત સુવર્ણની જેમ ગયો છે લેપ જેનો એવા, રજ પ્રસ્વેદાદિ ઉપલેપ રહિત હોય છે. પ્રવાલવત્ રક્ત અધરવાળા, ચન્દ્ર જેવા ઉજ્જવલ વૈક્રિયભાવી દાંતવાળા હોય છે. વૈક્રિયભાવી વિશેષણ આપવાનું કારણ એ છે કે-કેશ-^{૩૪૧}નખાદિનું અસ્તિત્વ ઔદારિકભાવી છે, જ્યારે દેવો તો વૈક્રિયશરીરી જ હોવાથી તે વસ્તુ સ્વાભાવિક રીતે તો હોતી નથી પરંતુ જરૂર પડે તો ઉત્તરવૈક્રિય તરીકે કેશ, નખાદિ સર્વ સ્વરૂપ કરી શકે છે. આથી સમજવાનું કે-જ્યારે દેવોને સપ્તધાતુ નથી તો શરીર શેના આધારે રહે છે ? જેમ ઔદારિક શરીરને બેસવું, ઉઠવું કે ફરવું કે તેની સ્થિતિ અસ્થિ, રુધિર, માંસાદિકની મદદને કારણે થાય છે, દેવોને તો તે નથી તો શું માંસના લોચા જેવું શરીર હશે ? તો સમજવાનું કે-દેવોને સંઘયણ નથી જેથી અસ્થિરચના નથી. ઉપરાંત ગાથામાં જણાવેલ અન્ય વસ્તુઓ પણ નથી, કારણકે વૈક્રિયવર્ગણના પુદ્ગલોથી દેવ શરીર બનેલું છે, જેથી ઔદારિકભાવી સપ્તધાતુઓ નથી પણ એનો અર્થ તેનું શરીર માંસના લોચા જેવું સમજવાનું નથી પણ જ્યાં જ્યાં કઠિનાઈ-કઠોરતા કે જૂજ કોમળતા જોઈએ ત્યાં ત્યાં તે પુદ્ગલો વધુ જથ્થામાં કે જથ્થામાં વ્યવસ્થિત ગોઠવાયેલા હોય છે.

૩૪૦. અર્થાત્ મનુષ્યજન્મનાં દુઃખ, ત્રાસ ને ભયરૂપ ગણાતી કોઈ પણ ચીજ તેમને હોતી નથી.

૩૪૧. ઉવવાઈસૂત્રમાં દંત, કેશાદિનું અસ્તિત્વ જણાવ્યું છે.

આથી દેવોનું શરીર અત્યન્ત સ્વચ્છ, તેજોમય—દશે દિશાને અત્યન્ત પ્રકાશિત કરનારું, કેવળ સર્વોત્તમ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલા શુભ વૈક્રિય પુદ્ગલોના સમૂહથી બનેલું, સૌભાગ્યાદિ ગુણોપેત હોય છે. [૧૮૮]

દેવ—દેવીઓ દેવશય્યામાં ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેઓને મનુષ્યાદિવત્ યોનિમાં ઉત્પન્ન થવાનું કે ગર્ભદુઃખને સહન કરવાનું ઇત્યાદિ કંઈ પણ હોતું નથી, પરંતુ ઉત્પન્ન થવાના સ્થાને દેવદૂષ્ય વચ્ચેથી આચ્છાદિત વિવૃત્તયોનિરૂપ એક દેવશય્યા હોય છે. દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો પૂર્વના મહાન પુણ્યોદયથી એક ક્ષણમાત્રમાં ઉપપાતસભાને વિષે દેવદૂષ્ય વચ્ચેની નીચે શય્યા ઉપર પ્રથમ સમયે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ આહારાદિક પાંચ પર્યાપ્તિઓ એક જ અંતર્મુહૂર્તમાં સમાપ્ત કરવાપૂર્વક પૂર્ણપર્યાપ્તિવાળા થાય છે, અને ઉત્પન્ન થવાની સાથે ભવસ્વાભાવિક અવધિ અથવા વિભંગજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને, યથાયોગ્ય ભોગયોગ્ય તરુણ અવસ્થાવાળા થઈ જાય છે. એથી દેવોને અન્યગતિના જીવની જેમ ગર્ભધારણ—કુક્ષિજન્મ—બાલ્યવૃદ્ધાદિ ભિન્ન અવસ્થાઓ હોતી નથી. તેઓ દેવશય્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક સુંદર રૂપવાળા વસ્ત્ર—આભૂષણ રહિત હોય છે; પરંતુ પછી હાજર રહેલા તેમને સત્કારનારા સામાનિકાદિ દેવ—દેવીઓ જય જય શબ્દપૂર્વક નમસ્કાર કરીને, જિનપૂજનથી થતા અનેક લાભોને સ્વામીના મનોગત અભિપ્રાયથી જાણાવીને ઉપપાત સભાના પૂર્વદ્વારથી સર્વ આભિયોગિકાદિદેવો સ્વાભાવિક વિકુર્વેલા અનેક જાતનાં સમુદોનાં જલ—ઔષધિથી ભરેલાં, ઉત્તમ રત્નોના મહાકલશો વડે દ્રહમાં લઈ જઈ સ્નાન કરાવે. પછી અભિષેક સભામાં સ્નાન કરાવે. ત્યારબાદ ઉત્સાહી દેવો અલંકારસભામાં વિધિપૂર્વક લઈ જઈ, સિંહાસને બેસાડી શરીર પર શીઘ્ર ઉત્તમ સુવર્ણનાં દેવદૂષ્ય વસ્ત્રો, રત્નાવલી આદિ હાર, વીંટી, કુંડલ અંગ—કેયૂરાદિ સુશોભિત આભૂષણોને સર્વગે પહેરાવે છે. પછી વ્યવસાયસભામાં વિધિપૂર્વક (પ્રદક્ષિણાદિ) પૂર્વદ્વારથી લઈ જઈ ત્યાં પુસ્તકાદિ દર્શાવે છે. ઉત્પન્ન થયેલો દેવ તે પુસ્તકથી પોતાના યથાયોગ્ય અવસર સાચવવાના પ્રસંગે, પરંપરાગતના રીતરિવાજોથી માહિતગાર બની, નન્દન નામની વાવડીમાં પૂજાની ભક્તિ નિમિત્તે પુનઃ સ્નાનાદિક કરીને ^{૩૪૨}જિનપૂજાદિકનાં ઉત્તમ સર્વ કાર્યો ક્રમશઃ વિધિપૂર્વક કરી, પછી વિધિપૂર્વક સુધર્મા સભામાં આરૂઢ થઈ સ્વકાર્યમાં તથા દેવ-દેવીના વિષયાદિક સુખમાં તલ્લીન બને છે.

વળી તે દેવો સર્વાંગે—મસ્તકે, કંઠે, હસ્તે, કણ્ઠાદિ અવયવોને વિષે આભૂષણોને ધારણ કરનારા, ‘અજરા’ એટલે જરાવસ્થા રહિત એટલે હંમેશા અવસ્થિત યૌવનવાળા, ‘નિરૂઆ’ એટલે નીરોગી, ઉધરસ શ્વાસાદિ સર્વ વ્યાધિમુક્ત, ‘સમા’ એટલે સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાનવાળા છે. [૧૮૦]

વળી સર્વે દેવો ભવસ્વભાવે જ લીલાયુક્ત સુંદર અનિમેષ નેત્રવાળા એટલે જેના નેત્રમાં કદાપિ પલકારાપણું કે બંધ કરવાપણું હોતું જ નથી, અપરિમિત સામર્થ્યથી ‘મનથી જ સર્વ કાર્યને સાધનારા’ અમ્ભાન્પુષ્પમાળા^{૩૪૩} એટલે કરમાયા વગરની (વિકસ્વર, સુગંધીદાર દેદીપ્યમાન) સદાએ

૩૪૨. આ નિયમો સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો માટે સમજવા. મિથ્યાદષ્ટિદેવો તેના આરાધ્ય દેવાદિકનો વિધિ સાચવે છે.

૩૪૩. પ્રશ્ન—દેવોની કંઠવર્તી પુષ્પમાલા સચિત્ત હોય કે અચિત્ત ?

ખીલેલી લાંબી કલ્પવૃક્ષની પુષ્પમાલાને ઉત્પન્ન થયા બાદ (અલંકાર સભામાં) ધારણ કરનારા, વળી પૃથ્વી ઉપર આવે ત્યારે પૃથ્વીને સ્પર્શ ન કરતાં ચાર અંગળ ઊંચા રહેનારા, મહાન સંપત્તિ, સૌભાગ્ય, સુખને ધારણ કરનારા, (અર્ધમાગધી ભાષા બોલનારા) દેવો છે એમ જિનેશ્વરો કહે છે. [૧૮૧]

અવતરણ—દેવો કયા કારણને પામી મનુષ્યલોકમાં આવે ? તે કહે છે.

પંચસુ જિનકલ્લાણે-સુ, ચૈવ મહરિસિતવાણુભાવાઓ ।

જન્મંતરનેહેણ ચ, આગચ્છંતી સુરા ઇહં ॥૧૬૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

પંચસુ જિનકલ્યાણેષુ ચૈવ મહર્ષિતપોડનુભાવતઃ ।

જન્માન્તરનેહેન ચ, આગચ્છન્તિ સુરા ઇહ ॥૧૬૨॥

શબ્દાર્થ—

પંચસુ જિનકલ્યાણેસુ=જિનના પાંચે કલ્યાણકોમાં
મહરિસિતવાણુભાવાઓ=મહર્ષિઓના તપના પ્રભાવથી
જન્મંતરનેહેણ=જન્માન્તરના સ્નેહથી

આગચ્છંતિ=આવે છે
ઇહં=અહીંઆ

ગાયાર્થ—જિનેશ્વરદેવોના પાંચે કલ્યાણકોમાં, મહાન ઋષિઓના તપના પ્રભાવથી આકર્ષાઈને, વળી જન્માન્તરના રહી ગયેલા સ્નેહવડે દેવો અહીંઆ (આ લોકમાં) આવે છે. ॥૧૬૨॥

વિશેષાર્થ—તદ્ભવમાં તીર્થંકર પરમાત્મારૂપે થનારી વ્યક્તિ જ્યારે દેવલોકાદિક ગતિમાંથી ભરતાદિક કર્મભૂમિને વિષે ચ્યવીને પ્રકર્ષ પુણ્યશાળી માતાની કુક્ષીમાં ગર્ભપણે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે મહાનુભાવ પરમાત્માનો જીવ જગજંતુના કલ્યાણાર્થે મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થયો છે એવું દેવો અવધિજ્ઞાનથી જાણીને, તેઓશ્રીનાં **ચ્યવનનો કલ્યાણક** મહોત્સવ ઉજવે છે. પુણ્યાત્માના ગર્ભનું પ્રભાવથી માતાને ગર્ભવેદના, ઉદરવૃદ્ધિ, જન્માદિક કાળે અશુચિપણું આદિ કંઈ પણ હોતું નથી.

અનુક્રમે ગર્ભનો યથાયોગ્ય સમય થતાં તે પરમાત્માનો (અવધિજ્ઞાનપૂર્વક) જન્મ થાય છે, જે સમગ્ર વિશ્વને કલ્યાણકરૂપ હોવાથી નારકીને પણ ક્ષણવાર સુખના કારણરૂપ બને છે. જન્મ થવાથી સર્વત્ર આનંદ અને મંગલ વર્તાય છે. એ પ્રસંગે ઈન્દ્રાદિક દેવો સુઘોષાઘંટા દ્વારા સર્વ દેવોને ખબર આપે, સહુ

જો સચિત હોય તો તે માલા કલ્પવૃક્ષની બનેલી હોવાથી એકેન્દ્રિય છે અને એકેન્દ્રિય જીવોનું આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું છે તો દેવોના સાગરોપમ જેટલા આયુષ્ય સુધી તે સચિત-સચેતનપણે લીલી કેમ રહે ?

બીજું જો અચિત માનીએ તો તે માળા દેવોના ચ્યવનાન્તે કરમાવા માંડે છે એમ સિદ્ધાંતોમાં કહ્યું છે, તો અચિત માળાને કરમાવાપણું ક્યાંથી હોય ?

ઉત્તર—શાસ્ત્રોમાં દેવોની માળા સચિત હોય કે અચિત તે બાબતમાં કોઈ ગ્રન્થમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જોવા-જાણવામાં આવેલો નથી તેથી ઘણા તર્ક-વિતર્કને સ્થાન મળે છે, તો પણ સચિત અથવા અચિત બન્ને રીતે માનવામાં કોઈ વિરોધ આવવાનો સંભવ નથી. સચિત માનીએ તો જે અવસરે એક વિવક્ષિત જીવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય એટલે તે સ્થાને તે જ અથવા બીજો જીવ તે માળામાં વનસ્પતિપણે ઉત્પન્ન થાય એટલે તે માળા અમ્લાન રહે, અને અચિત માનીએ તો 'ખાન' એ પદનો અર્થ કાંતિ-તેજ પ્રથમાવસ્થા કરતાં ઓછા થાય એમ માનવું ઉચિત લાગે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીગમ્ય.

એકઠા થઈ વિમાન દ્વારા આ લોકમાં જન્મગૃહે આવી, વિદ્યાબલથી પ્રભુના પ્રતિબિંબને માતા પાંસે રાખી, મૂળ શરીરને પોતે જ ગ્રહણ કરી પોતાના જ પંચરૂપ કરવાપૂર્વક મેરૂપર્વત ઉપર જઈ, અભિષેકાદિ મહાક્રિયાઓ કરે છે. આ રીતે દેવ-દેવીઓ અનેક રીતે, ઘણા ઠાકથી પ્રભુના જન્મકલ્યાણકર્તા ઉજવે છે.

અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામતાં પ્રભુ ભોગાવલી કર્મક્ષય થતાં, શાશ્વત નિયમ મુજબ લોકાન્તિક દેવોની આચારપાલન પૂરતી જયજય શબ્દપૂર્વક તીર્થપ્રવર્તન કરવાની સૂચના થવાથી જગતને એક વરસ સુધી અઠળક ધનાદિકનું દાન આપી, દારિદ્ર્ય દૂર કરી, જ્યારે દીક્ષા લેવા તૈયાર થાય ત્યારે પણ દીક્ષાકલ્યાણકર્તા મહોત્સવ પ્રસંગને ઉજવવા સર્વ દેવો અહીં આવે છે.

એ પ્રમાણે દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ કેવળ જગજજંતુના કલ્યાણાર્થે, શુદ્ધ મુક્તિમાર્ગનો આદર્શ બતાવવા ઉચ્ચતમ અહિંસા, ઉગ્રતપ-સંયમનું સેવન કરતાં, આવતાં અનેક ઉપદ્રવોને સમભાવે વેદતા ચાર ઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરી, વીતરાગપણું પ્રાપ્ત કરીને તેરમે ગુણસ્થાનકે જ્યારે કેવલજ્ઞાની બને છે ત્યારે તે કેવલજ્ઞાન કલ્યાણકર્તા મહિમાને ઉજવવા દેવો અહીં આવે છે.

કેવળજ્ઞાની તીર્થંકર પોતાની પાંત્રીસ ગુણયુક્ત બનેલી પ્રભાવિક વાણીથી વિશ્વના પ્રાણીઓને સાચો મુક્તિસુખનો માર્ગ બતાવવી, કેઈકનાં કલ્યાણ કરી-ફગાવી, તે જ દ્વારા પોતાનાં બાકી રહેલાં ચાર ભવોપગ્રાહી કર્મનો ક્ષય કરી નિરાબાધપણે જ્યારે મોક્ષે જાય છે તે સમયે એ મહાનુભાવ પરમાત્માના મોક્ષકલ્યાણકર્તા ઉજવવા દેવો અહીં આવે છે.

એમ દેવો ચ્યવન (ગર્ભ)-જન્મ-દીક્ષા-જ્ઞાન-મોક્ષ એ પાંચે કલ્યાણકર્તા ઉજવવા આ મનુષ્યલોકમાં આવે છે.

એ સિવાય કોઈ મહર્ષિના મહાન તપના પ્રભાવથી આકર્ષાઈ તેનો મહિમા વધારવા અથવા વંદન-નમસ્કારાદિક કરવા, વળી જન્માંતરના સ્નેહાદિકને કારણે એટલે કે મનુષ્યાદિકની સ્ત્રી ઉપરના રાગથી, અથવા દ્વેષબુદ્ધિથી (સંગમાદિક આવ્યા હતા તેમ) વગેરે કારણે તેઓનું આ લોકમાં આવવું થાય છે.

એ પ્રમાણે વળી પૂર્વભવના સ્નેહથી બંધાએલા દેવો મિત્રના સુખને માટે અને અમિત્રના દુઃખને માટે નરકે પણ જાય છે. [૧૮૨]

અવતરણ—હવે કયા કારણે મનુષ્યલોકમાં આવતા નથી ? તે કહે છે.

સંકંતદિવ્યપેમા, વિસયપસત્તાઽસમત્તકત્ત્વા ।

અળહીળમણુઅકજ્ઞા, નરભવમસુહં ન ઇતિ સુરા ॥૧૬૩॥

ચત્તારિ પંચજોયણ, સયાઈં ગંધો ય મણુઅલોગસ્સ ।

ઉહં વચ્છઇ જેળં, ન ઉ દેવા તેણ આવંતિ ॥૧૬૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

સઙ્ગાન્તદિવ્યપ્રેમાણો, વિષયપ્રસક્તાઽસમાસકર્ત્તવ્યાઃ ।

અનધીનમનુજકાર્યા, નરભવમશુભં ન યાન્તિ સુરાઃ ॥૧૬૩॥

ચત્તારિ પચ્ચયોજનશતાનિ, ગન્ધશ્ચ મનુજલોકસ્ય ।

ઉર્ધ્વં વ્રજતિ યેન, ન તુ દેવા તેન આયાન્તિ ॥૧૬૪॥

શબ્દાર્થ—

સંકંતદિવ્યપેમા=સંકાંત દિવ્યપ્રેમવાળા
વિષયપસતા=વિષયમાં પ્રસક્ત
અસમત્કત્તવા=અપૂર્ણ કાર્યવાળા
અળહીનમણુઅકજ્ઞા=મનુષ્યને આધીન ન
હોવાથી
અસુહં=અશુભ

ન ઇતિ=આવતા નથી
ચત્તારિપંચયોજનસયાદં=ચારસો પાંચસો યોજન
મણુઅલોગસ=મનુષ્યલોકનો
ઉર્ધ્વં વચ્ચદ=ઊંચે જાય છે
તેણ=તે કારણથી
ન આવન્તિ=આવતા નથી

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્, ॥૧૮૩-૮૪॥

વિશેષાર્થ— જ્યારે દેવલોકમાં દેવો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે દેવલોકવર્તી અત્યન્ત સુંદર દેવાંગનાઓને વિષે નવો જ-દિવ્ય પ્રેમ સંકાન્ત (પ્રવેશ ભાવવાળો) થાય છે. અતિમનોહર દેવીઓના સુંદર શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શના વિષયો અતિ સુખકર અને મનોહર હોવાથી દેવો તેમાં અત્યન્ત આસક્ત થવાથી, વળી ઈચ્છામાત્રથી સ્વર્ગ સમ્બન્ધી અત્યન્ત સુંદર રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ અને શબ્દોમાં ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ પ્રસક્ત થાય છે તેથી. એથી જ વળી નથી સમાપ્ત થયાં સ્વકર્તવ્યો જેનાં એટલે કે ત્યાં એવા વિષયાદિક સુખો છે કે સ્નાન કરીને તૈયાર થાય ત્યાં નાટકપ્રેક્ષણાદિનું મન થાય, એ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં બીજાં અનેક સુખોમાં તલ્લીન થતા જાય, એથી તે ^{૩૪૪}દેવાંગનાદિને વિષે અપૂર્ણ કર્તવ્યવાળા હોવાથી, વળી મનુષ્યાધીન તેને કંઈ પણ કાર્ય હોતું જ નથી, કારણકે તેઓ અનુપમ સામર્થ્યવાળા હોવાથી સ્વયમેવ સ્વકાર્યને સાધનારા છે. આ કારણોથી અશુભ ગંધથી ભરેલા આ મનુષ્યલોકમાં દેવો આવતા નથી [૧૮૩]

અશુભગંધોપેતપશું શી રીતે ?

મનુષ્યલોકના મનુષ્ય, તિર્યચાદિના મૃતકલેવરોમાંથી મૂત્ર-પુરીષાદિમાંથી ઉત્પન્ન થતો અશુભ ગંધ જ્યારે (શ્રી અજીતનાથ ભગવાન આદિના સમયમાં મનુષ્યો ઘણા હોય ત્યારે મૃતકલેવરાદિનું પ્રમાણ વધુ જોરમાં હોય ત્યારે ગંધ પ્રમાણ પણ) વધારે થાય ત્યારે ^{૩૪૫}પાંચસો યોજન સુધી, નહીંતર ચારસો યોજન સુધી ઊંચે જાય છે. તેમજ તેની નીચે ચારે બાજુ દુર્ગંધી વાતાવરણ પણ સદા રહેતું

૩૪૪. કદાચિત્ તે દેવ પૂર્વજન્મના ઉપકારી કુટુંબ, ગુરુ આદિને મળવાને, તેને પોતાની સંપત્તિ દર્શાવવાને પણ ઇચ્છે, પરંતુ એવામાં તે દેવીઓ ઉત્પન્ન થયા બાદ તરત અહીં આવતા તે દેવોને અનેક પ્રકારનાં પ્રેમનાં મ્હેણાં મારી, શરમાવી, હાવભાવથી પુનઃ યેનકેન પ્રકારેણ પોતાનામાં દત્તચિત્તવાળા કરે છે અને ત્યારબાદ ત્યાં સુખમાં પડી જાય છે અને મનુષ્યલોકમાં આવવાનું વિસરી પણ જાય છે.

૩૪૫. દ્રાણેન્દ્રિયનાં પુદ્ગલો ઊંચે નવ યોજન સુધી જ જાય છે પરંતુ અહીં જે પાંચસો યોજન પ્રમાણ કહ્યું તે માટે એમ સમજવું કે અહીંથી જે મૂલ ગન્ધનાં પુદ્ગલો ગયા તે અપાન્તરાણે ઊર્ધ્વ રહેલા અન્ય પુદ્ગલોને પોતાના ગન્ધથી વાસિત કરી નાંખે; ત્યાં વાસિત થયેલાં એ પુદ્ગલો વળી ઉપર ઉપર જતાં અન્ય પુદ્ગલોને વાસિત કરે. આ પ્રમાણે અન્યાન્ય વાસિત પુદ્ગલોમાં તેટલા યોજન સુધી ગંધ જવાનો સંભવ સમજી લેવો.

ઉપદેશમુલા કર્ણિકાટીકામાં તો ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ યોજન સુધી ગંધનું જવું જણાવેલું છે.

હોવાથી દેવો આ મનુષ્યલોકમાં આવવાનું પસંદ કરતા નથી. તેઓ સ્વર્ગીય સુખના આનંદને છોડીને અહીં શા માટે આવે ?

ફક્ત ઉક્ત ગાથાઓમાં કલા મુજબ કલ્યાણકાંદિના વિશિષ્ટ પ્રસંગે સદાકાળથી ચાલ્યા આવતા નિયમાનુસાર પરમાત્માના પુણ્યના પ્રાગ્ભારથી—પ્રભાવથી જ આ લોકમાં દેવો આવે છે. [૧૮૪]

અવતરણ—વૈમાનિક નિકાયની સમાપ્તિ કરતાં દેવોને વિષે ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર કોને કેટલું હોય ? તે કહે છે; તથા પ્રસંગવશ સાથોસાથ નારકી, દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચના અવધિજ્ઞાનનું પણ સંસ્થાન-આકાર કહે છે.

દો ^{૩૪૬}પદમકપ્પપદમં, દો દો દો વીઅત્તઇયગવઉત્થિં ।

ચઠ ઉવરિમ ઓહીએ, પાસંતિ અ પંચમિં પુદ્ધવિં ॥૧૬૫॥

છટ્ઠિં છગ્ગેવિજ્ઞા, સત્તમિમિયરે અણુત્તરસુરા ડ ।

કિંચૂણલોગનાલીં, અસંખ્ધીવુદ્ધિ તિરિયં તુ ॥૧૬૬॥

બહુઅયરં ઉવરિમગા, ઉહં સવિમાણચૂલિયધયાઈ ।

ઉણદ્ધસાગરે સંખ્ધ-જોયણા તપ્પરમસંખ્ધા ॥૧૬૭॥

પળવીસ જોયણલહુ, નારય-ભવણ-વળ જોડકપ્પાણં ।

ગેવિજ્ઞણુત્તરાણ ય, જહસંખં ઓહિઆગારા ॥૧૬૮॥

તપ્પાગારે-પલ્લગ, -પદ્ધગ-જલ્લરી-મુદ્ધિ-પુપ્ફ-જવે ।

તિરિયમણુએસુ ઓહી, નાણાવિહસંઠિઓ ભણિઓ ॥૧૬૯॥

સંસ્કૃત છાયા—

દ્વૌ પ્રથમકલ્પૌ પ્રથમાં, દ્વૌ દ્વૌ દ્વૌ દ્વિતીયાં તૃતીયાં ચતુર્થીમ્ ।

ચત્વાર ઉપરિતનાઃ, પશ્યન્તિ ચ પચ્ચમાં પૃથવીમ્ ॥૧૬૫॥

ષષ્ઠીં ષડ્ગ્રૈવેયા, સપ્તમીમિતરેડુનુત્તરસુરાસ્તુ ।

કિંચ્ચિન્મૂળલોકનાલીં, અસંખ્યદ્વીપોદધયસ્તિર્યક્ તુ ॥૧૬૬॥

બહુતરકમુપરિતના ઊર્ધ્વં સ્વવિમાણચૂલિકાધ્વજાદિ ।

ઉનેડર્થે સાગરે સંખ્ય-યોજનાનિ તતઃ પરમસંખ્યેયાનિ ॥૧૬૭॥

પચ્ચવિંશતિયોજનાનિ લઘુ, નારક-ભવન-વન-જ્યોતિષ્કલ્પાનામ્ ।

ગ્રૈવેયાડુનુતરાણાજ્ઞ યથાસંખ્યમવધ્યાકારાઃ ॥૧૬૮॥

૩૪૬. દો કપ્પપદમપુદ્ધવિ-ઇતિ પાર્શ્વતરં ।

તપ્રાકાર: પલ્લક-પટહક-ફલ્લરી-મૃદ્ગ-પુષ્પ-યવા: ।

તિર્યક મનુજેષ્વવધિર્નાનાવિધસંસ્થિતો મણિત: ॥૧૬૬॥

શબ્દાર્થ—

દોપદમકપ્પ=બે, પહેલાં કલ્પો
 બીજાતરિયગચરિય=બીજી-ત્રીજી-ચોથી
 વરુવરિમ=ચાર ઉપરના
 ઓહિ=અવધિજ્ઞાનથી
 પાસંતિ=પેખે છે
 પંચમિ પુઢવી=પાંચમી નરકપૃથ્વી સુધી
 છઠ્ઠિ=છઠ્ઠી સુધી
 છગેવિજ્ઞા=૯૭ શ્રૈવેયકના
 સત્તમિ=સાતમી સુધી
 ઇયરે=ઈતર-૩ શ્રૈવેયકના
 અણુતરસુરા=અનુતરવાસી દેવો
 કિંચૂળલોગનાલિ=કિંચિદ્ ઊણી લોકનાલિકાને
 અસંખદીવુદહિ=અસંખ્યદ્વીપ-સમુદ્ર
 તિરિય=તિર્યક
 બહુઅયર=અતિઘણું
 ઉવરિમગા=ઉપર-ઉપર રહેલા દેવો
 સવિમાણચૂલિયઘયાઈ=સ્વવિમાનની ચૂલિકાવર્તિ
 ધ્વજા સુધી

ઉણદ્ધસાગરે=ગીના અર્ધ સાગરોપમ પ્રમાણમાં
 સંખજોયણા=સંખ્યાતા યોજન
 તપ્પર=તેથી અધિકાયુષ્મવાળા
 અસંખા=અસંખ્યાતા યોજન
 પળવીસ=પચીસ
 લહુ=લઘુ
 જહસંખ=૫થાસંખ્યપણે
 ઓહિ=અવધિ
 આગારા=આકાર
 તપ્પાગારે=તરારાપાના આકારમાં
 પલ્લગ=પાલા-ખાલાના આકારે
 પટહગ=પટહ
 ફલ્લરિ=આલર
 મુદ્ગ=મૃદંગ
 પુષ્પ=પુષ્પ
 જવે=યવાકાર [યવનાલકાકાર]
 નાળાવિહ=નાનાવિધ
 સંઠિઓ=સંસ્થાન
 મણિઓ=કણ્ઠુ છે

ગાથાર્થ— પહેલા બે કલ્પના દેવતા અવધિજ્ઞાનથી પહેલી નરકપૃથ્વી સુધીનું ક્ષેત્ર (અધો) દેખે, ત્યારપછીના બે કલ્પના દેવો બીજી નરક સુધી, ત્યાર પછીના બે કલ્પના દેવો ત્રીજી નરક સુધી, તે પછીના બે કલ્પવાળા ચોથી નરક સુધી, ત્યાર પછીના ચાર કલ્પના પાંચમી નરક સુધીના ક્ષેત્રને જુલે છે. ॥૧૮૫॥

ત્યારપછી છ શ્રૈવેયકના દેવો છઠ્ઠી નારકી સુધી, તે પછીની ઉપરની ત્રણ શ્રૈવેયકના સાતમી નારકપૃથ્વી સુધી, વળી અનુતરદેવો કંઈક ન્યૂન પ્રમાણ લોકનાલિકાને દેખે છે.

વળી સૌધર્માદિક તમામ દેવો તિર્યક અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રોના ક્ષેત્રને જુલે છે. ॥૧૮૬॥

ફરક એટલો કે તેના તે જ ક્ષેત્રને ઉપર-ઉપરના કલ્પવાળા દેવો, તિર્યક ક્રમશઃ નીચે નીચેના કલ્પવાળા દેવો કરતાં, વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધતર અવધિજ્ઞાનના પ્રભાવે અધિક-અધિકતમ અને સર્વકલ્પગત દેવો ઊંચું તો પોતપોતાના વિમાનની ચૂલિકાની ધ્વજા સુધી જ દેખી શકે છે. વળી તેમાંય અર્ધા સાગરોપમથી ન્યૂન આયુષ્યવાળા તિર્યક સંખ્યયોજન ક્ષેત્રને દેખે અને તેથી અધિકાયુષ્યવાળા દેવો અસંખ્ય યોજન સુધી દેખે. ॥૧૮૭॥

લઘુ આયુષ્યવાળા દેવો તિર્યક ૨૫ યોજન સુધી દેખે. નારકીઓનો, ભવનપતિ, વ્યન્તર,

જ્યોતિષી, બાર કલ્પ, ત્રૈવેયક અને અનુત્તર દેવીનો યથાસંખ્ય કરીને અવધિજ્ઞાન-ક્ષેત્રનો આકાર નીચે પ્રમાણે. ॥૧૮૮॥

તરાપાનો, પાલા-પ્યાલાનો, પટહનો, ઝાલરનો, મૃદંગનો, પુષ્પચંગેરીનો અને યવ એટલે યવ નાલિકાકારનો હોય છે. તિર્થચો અને મનુષ્યોનું અવધિજ્ઞાન નાના નાના (જુદા-જુદા) પ્રકારના સંસ્થાનવાળું કહેલું છે. ॥૧૮૯॥

વિશેષાર્થ—સિદ્ધાંતમાં મત્તિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવલ એ પાંચ જ્ઞાનો કહેલાં છે. એ જ્ઞાનોમાં સર્વ જ્ઞાનનો સમાવેશ આવી જાય છે. એક એક જ્ઞાન ક્રમશઃ ચઢિયાતું છે. એમાં પ્રથમના બે જ્ઞાનો જીવમાત્રમાં ન્યૂનાધિકપણે હોય છે જ અને એટલી પણ જ્ઞાનચેતનાથી જ જીવ, જીવ તરીકે ઓળખાય છે; અન્યથા તે અજીવ જ કહેવાય. વળી અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનો વિશિષ્ટ ગુણની ભૂમિકાએ પહોંચવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં છેલ્લું કેવલજ્ઞાન ચૌદરાજલોકના અને અલોકના સર્વ પદાર્થોને આત્મસાક્ષાત્ બતાવનાર છે. અસ્તુ. આપણને તો અત્યારે એક **અવધિજ્ઞાનનો** વિષય જરૂરી હોવાથી અન્ય ચર્ચા છોડી તેને જ સમજીએ.

અવધિ-જ્ઞાન=અવધિ એટલે મર્યાદાવાળું જ્ઞાન તે. મર્યાદા શેની? રૂપી-અરૂપી એ બે પ્રકારના પદાર્થમાંથી માત્ર રૂપી જ પદાર્થનો આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવનાર હોવાથી તે મર્યાદિત થયું. આ જ્ઞાન અનુગામી આદિ છ ભેદે અથવા અસંખ્ય અને અનન્ત ભેદે પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ્ઞાનના માલિકને પોતાના સ્થાને બેઠા થકાં જે વસ્તુ જોવા ઈચ્છા થાય ત્યાં ઉપયોગ (ધ્યાન દેવું) મૂકવો પડે છે. આ જ્ઞાન બહુ ભેદવાળું અને ક્ષેત્રથી મર્યાદિત ને ભિન્ન ભિન્ન રીતે ઉત્પન્ન થવાવાળું છે. આ જ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક અને ગુણપ્રત્યયિક બે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. દેવોને આ જ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક હોય છે કારણકે દેવભવમાં ઉત્પન્ન થતાં જ તેનો ઉદય થાય છે. આ ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનવાળા કયા દેવને કેવી રીતે? કેટલા પ્રમાણમાં તે જ્ઞાન હોય છે? તે કહે છે.

ઉત્કૃષ્ટ અષોઽવધિક્ષેત્ર—હવે પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટ વિષયને કહેવાનો હોવાથી ગ્રન્થકાર પ્રથમ વૈમાનિક નિકાયાશ્રયી અઘઃક્ષેત્રમર્યાદાને જણાવે છે.

પ્રથમના સૌધર્મ અને ઈશાન^{૩૪૭} એ બે કલ્પના ઉત્કૃષ્ટાયુષી દેવો-દેવીઓ (તથા તેમના સામાનિકાદિ દેવો) પોતાના પ્રાપ્તજ્ઞાનથી નીચે, પહેલી રત્નપ્રભા નરકપૃથ્વીના અન્ત સુધીના સર્વ રૂપી પદાર્થોને જોવા શક્તિમાન છે. સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર કલ્પના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા ઈન્દ્રાદિક દેવો યાવત્ શર્કરાપ્રભાપૃથ્વીના અન્ત સુધી દેખે. બ્રહ્મ-લાંતક કલ્પના વાલુકાપ્રભાના અન્ત સુધી, શુક્ર-સહસ્રારના ચોથી પંકપ્રભાના અન્ત સુધી, આનત પ્રાણત-આરણ-અચ્યુત કલ્પના દેવો પાંચમી ધૂમ્રપ્રભાના અન્ત સુધી દેખે. પરન્તુ એટલું વિશેષ સમજવું કે ઉત્તરોત્તર કલ્પના દેવો એક બીજાથી અધિક અધિક વિશુદ્ધતર-વિશુદ્ધતમપણે ક્રમશઃ પદાર્થોના બહુપર્યાયોને દેખે. [૧૮૫]

પ્રથમની છ ત્રૈવેયકના દેવો છઠ્ઠી તમઃપ્રભા પૃથ્વી સુધી, ઉપરની ત્રણ ત્રૈવેયકના સાતમી તમસ્તમપ્રભા સુધી, અને અનુત્તર કલ્પના દેવો (સ્વધ્વજાના અન્તથી ઉપર નહીં માટે) કર્ણક ન્યૂન

૩૪૭. જ્યાં કલ્પયુગલ હોય ત્યાં એકથી બીજા કલ્પના દેવો તે જ ક્ષેત્રને વિશુદ્ધપણે જોવે એમ સમજવું.

એવી લોકનાલિકા—એટલે કે પંચાસ્તિકાયથી પૂર્ણ ચૌદ રાજપ્રમાણ ક્ષેત્રને દેખે છે. ઉપરની ત્રણ ત્રૈવેયક કરતાં આ દેવો સાતમી નરકઅધોવર્તી અલોકાકાશ સુધીના વિષયને પણ જાણે.

ઉત્કૃષ્ટ તિર્યક્અવધિક્ષેત્ર—સૌધર્મથી માંડી અનુત્તર સુધીના દેવો તિર્યક્ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર સુધી (પણ ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી અધિક અસંખ્ય યોજનપણે) દેખે. એટલે અસંખ્યાતામાં અસંખ્ય ભેદો પડતા હોવાથી સૌધર્મ દેવો જે અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર દેખે તે કરતાં ઈશાન દેવલોકવાસી દેવો તેથી અધિક અસંખ્ય પ્રમાણ વધુ દ્વીપ-સમુદ્રોના ક્ષેત્રને દેખે. અથવા તે જ ક્ષેત્રને વધુ સ્પષ્ટ-તેમજ સવિશેષ દેખે. એમ બહુ બહુતર-તમપણે અધિક ઉત્તરોત્તર કલ્પના દેવોને અવધિજ્ઞાનના પ્રકાશમાં વિશુદ્ધ-તર-તમપણાનો સદ્ભાવ હોવાથી તે રીતે જોવાને તે શક્તિવંત છે.

ઉત્કૃષ્ટ ઊર્ધ્વઅવધિક્ષેત્ર—પ્રત્યેક કલ્પના સૌધર્માદિક સર્વ દેવો ઊંચું તો ભવસ્વભાવે સ્વસ્વવિમાનની ધ્વજાના અન્ત સુધી જ દેખી શકે છે. તેથી ઊર્ધ્વક્ષેત્ર જોવાને શક્તિમાન નથી. [૧૮૬-૮૭] इत्युत्कृष्टेष्वधि: ॥

સર્વજઘન્યઅવધિ—આ દેવોનો જઘન્ય અવધિવિષય અંગુલના અસંખ્યભાગનો (તે કોઈ એક સમ્યગ્દષ્ટિ અવધિજ્ઞાન સહિત ઉત્પન્ન થાય તે વખતે તેટલો હોય તે અપેક્ષાએ) જાણવો. આ અવધિવિષય પારભવિક સંબંધી કદાચિત્ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી ગ્રન્થકારે મૂલ ગાથામાં કહેલો નથી.

॥ इति वैमानिकानां जघन्योत्कृष्टमवधिक्षेत्रम् ॥

શેષ ત્રણ નિકાયે અવધિક્ષેત્રમાન કહે છે

ઉત્કૃષ્ટ-તિર્યગ્ક્ષેત્રમ્—જે દેવોનું અર્ધા સાગરોપમથી ન્યૂન આયુષ્ય હોય એવા ભવનપતિની નવ નિકાય, વ્યન્તર, જ્યોતિષી-તેઓ સંખ્ય યોજનનું ક્ષેત્ર દેખે, એટલે તેટલા ક્ષેત્રના દ્વીપ-સમુદ્રોને દેખે, તેથી અધિક અધિક આયુષ્યવાળા ચમરેન્દ્ર, ભલીદ્રાદિક અસુરો અસંખ્ય-અસંખ્ય યોજન અધિક-અધિકપણે દેખે. જેમ જેમ આયુષ્યની વૃદ્ધિ તેમ તેમ અસંખ્ય યોજનની પણ વૃદ્ધિ સમજવી.

ઉત્કૃષ્ટ-ઊર્ધ્વક્ષેત્ર—ચમરેન્દ્ર ઉત્પન્ન થતાં જ સૌધર્મેન્દ્રને અવધિના ભલથી જોઈ શક્યો હતો તેથી ભવનપતિઓ સૌધર્મકલ્પ યાવત્ ઊંચે જોઈ શકે છે. વ્યન્તર અને જ્યોતિષીઓ ઉત્કૃષ્ટથી અધિકપણે સંખ્યાતા યોજન સુધી ઊંચે જોઈ શકે છે.

ઉત્કૃષ્ટ-અધઃક્ષેત્ર—ભવનપતિઓ અસંખ્ય યોજન (ત્રીજી નરકાન્ત સુધી) અને વ્યન્તર-જ્યોતિષીઓ સંખ્યાતા યોજન સુધી જોઈ શકે છે.

જઘન્યાવધિક્ષેત્ર—ભવનપતિઓમાં પ્રથમ નિકાયનો, ઊર્ધ્વાદિ ત્રણે બાજુનો જઘન્ય અવધિક્ષેત્ર વિષય અસંખ્ય યોજન, શેષ નવ નિકાયનો સંખ્ય યોજન, તેમાં એ વળી જઘન્ય દશ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળાનો નિશ્ચે ૨૫ યોજન, વ્યન્તરનો સંખ્ય યોજન, દશ હજાર વર્ષાયુષી વ્યન્તરોનો ૨૫ યોજન, જ્યોતિષીનો સંખ્ય યોજનનો—એટલે સંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રનો પણ લઘુ કરતાં મોટું સંખ્યાતું એથી વધુ દ્વીપ-સમુદ્રનો જાણવો. [૧૮૮]

અવધિક્ષેત્રનો સંસ્થાનાકાર—નારકીનો અવધિક્ષેત્રાકાર તરાપાકારે, તે કાજના સમુદાયથી બનાવેલું,

સાદુ—સીધું તરવાનું ત્રિકોણાકાર—જલયાન સાધન.

મવનપતિનો 'પલ્યાકારે' તે લાટ દેશમાં વપરાતું ધાન્ય માપવાનું પાલું—સાધન વિશેષ. જે ઊંચું હોવા સાથે નીચેથી ^{૩૪૮}વિસ્તારવાળું અને ઉપર ભારે કંઈક સાંકડું હોય છે.

વ્યન્તરદેવનો અવધિક્ષેત્રાકાર **પડહાકારે**, તે એક જાતનો લાંબો ઢોલ. જે ઉપર નીચે બંને ભાગે સરખા પ્રમાણનો, બન્ને બાજુ ગોળ ચામડાથી મઢેલો દેશીવાદ્ય વગાડનારાઓ વગાડે છે તે.

જ્યોતિષ્કનો ^{૩૪૯}**ઝલ્યાકારે**—બન્ને બાજુ વિસ્તીર્ણ વલયાકારે ચામડાથી મઢેલી, વચ્ચે સાંકડી 'ઢક્કા' ના ઉપનામથી ઓળખાય છે તે. આથી મદ્યારીઓ જે ડમરૂ વગાડે છે તે સમજાય છે, પણ નિશાળમાં રહેતી ચપટી કાંસાની ઘંટા ન સમજવી.

કલ્પોપપત્ર (બાર દેવલોક)નો **'મૂઢંગાકારે'** આ પણ દેશી વાદ્ય છે. તે એક બાજુનું મુખ વિસ્તીર્ણ ગોળાકારે, બીજી બાજુ સંકીર્ણ પણ ગોળાકારે ચામડાથી મઢેલું મુખ હોય છે અને વચ્ચેમાં તેની પીઠ ઊંચી હોય તે.

નવગ્રવેયકનો આકાર **'પુખ્યંગેરી'** ગુંથેલાં પુખ્તોથી શિખાપર્યંત ભરેલી ચંગેરી (પરિધિસહ છાબડી) તે.

અનુત્તરદેવોનું અવધિક્ષેત્ર **યવનાલક** અપરનામ **કન્યાચોલકના** આકારે છે, એટલે કે કન્યાએ કંચુક સહિત પહેરેલ અધોવસ્ત્ર જેવા આકારે હોય તેવો આકાર તેમના અવધિક્ષેત્રનો પડે છે. આથી સાબિત એ થયું કે સ્ત્રીના મસ્તકનો ભાગ છૂટી ગયો, બાકી ગળાથી લઈ પગ સુધીનું વસ્ત્ર આમાં આવે ગયું, અને આ ઉપમા આપી છે તે બરાબર છે, કારણકે અનુત્તરના દેવો પુરુષાકૃતિ લોકના ભાલ મસ્તક સ્થાને છે. તે દેવો ત્યાંથી લઈને ઠેઠ સ્નાતમી નરકના તળિયા સુધી જોઈ શકે છે. માત્ર શેષ રહ્યું તેની ઉપર રહેલું સિદ્ધક્ષેત્ર સ્થાન (જેમ ત્યાં મસ્તક બાકી રહ્યું તેમ) ત્યારે આ સમગ્ર ક્ષેત્રને ચૌદરાજલોકના ચિત્રમાં જોઈએ તો ઉપર કહ્યું તે દૃષ્ટાંત બરાબર ઘટમાન થશે.

ઉપર જે આકારો બતાવ્યા છે તે ચૌદ રાજલોકનું ચિત્ર સન્મુખ રાખી ઘટાવવાથી બરાબર સમજી શકાશે; કારણકે ક્ષેત્રાકાર જોઈને જ ઉપમાઓ આપી છે. જો કે આ ઉપમાઓ બધી સંપૂર્ણ રીતે ન ઘટે તે બનવાજોગ છે પણ લગભગ મળતી આવે ખરી.

આ પ્રમાણે દેવોના અવધિક્ષેત્રોના આકાર કહ્યા. શેષ તિર્યચ તથા મનુષ્યના અવધિક્ષાનના ક્ષેત્રાકારો અનેક પ્રકારના અનિયત ભિન્નભિન્ન યથાયોગ્ય હોય છે એટલે કે ગોળાકાર અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં અસંખ્યજાતના મત્સ્યાકારો છે તેવા નાનાવિધ આકાર—સંસ્થાનવાળા હોય છે. [૧૮૯]

અવતરણ—સંસ્થાનાદિ કહીને હવે કોને કઈ દિશાએ અવધિક્ષેત્ર વધારે હોય ? તે જણાવે છે.

૩૪૮. આ કથન ૫૦૦ ગાથાવાળી સંગ્રહણીના આધારે છે, બાકી અન્ય સ્થાનોમાં આ પ્યાલો નીચેથી વિસ્તીર્ણ અને ઉપર સંકીર્ણ એમ લખેલ છે.

૩૪૯. અહીં કાંસાની ઝાલર ન સમજતાં, 'ડમરૂકાકાર' સમજવો યોગ્ય છે.

ઉઠું ભવળવળાણં, બહુગો વેમાણિયાળડહો ઓહી ।

નારય-જોડસતિરિયં, નરતિરિયાણં અળેગવિહો ॥૨૦૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

ઊર્ધ્વ ભવન-વનાનાં, બહુકો વૈમાનિકાનામઘોડવધિઃ ।

નારક-જ્યોતિષ્કાનાં તિર્યગ્, નરતિરશ્ચામનેકવિધઃ ॥૨૦૦॥

શબ્દાર્થ—

ઊર્ધ્વ=ઊર્ધ્વ

ભવળવળાણં=ભવનપતિ-વ્યન્તરને

બહુગો=ઘણું

અહો=અધો

તિરિયં=તિર્યગ્

અળેગવિહો=અનેકવિધ

ગાયાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૦૦॥

વિશેષાર્થ— ભવનપતિ તથા વ્યન્તર દેવોને અવધિક્ષાનક્ષેત્ર ઘણું ઊંચું હોય છે. (આ ઉત્સર્પિણીમાં ચમરેન્દ્રનું સૌધર્મ કલ્પે જવું પ્રસિદ્ધ છે) તિર્યગ્ અને નીચું અવધિક્ષેત્ર અલ્પ હોય છે.

વૈમાનિક નિકાયના દેવોનું અવધિક્ષેત્ર ઘણું નીચું હોય છે (કલ્યાણકાદિ પ્રસંગે અવધિથી તીર્થકરના જન્માદિક જોઈને આવવું પ્રસિદ્ધ છે.) તિર્યગ્ અલ્પ અને ઊંચું (સ્વવિમાન ધ્વજા પર્યન્ત હોવાથી) તેથી પણ અલ્પ છે.

વળી નારકી અને જ્યોતિષી દેવોનું તિર્યગ્ ઘણું, જ્યારે ઊંચું અને નીચું અલ્પ હોય છે.

મનુષ્ય અને તિર્યચનું ક્ષેત્ર અનેક પ્રકારનું એટલે કે ઊર્ધ્વ, અધો, તિર્યક્ નાનું-મોટું, વિવિધ સંસ્થાનાકારે જુદી જુદી રીતે હોય છે. [૨૦૦]

॥ ચારે ગતિને વિષે અવધિક્ષેત્રનો આકાર ને દિશાઆશ્રયી અલ્પબહુત્વ વ્યવસ્થા યન્ત્ર ॥

જાતિનામ	અવધિક્ષેત્રાકાર	ઊર્ધ્વ અલ્પબહુત્વ	અધોમાન	તિર્યગ્માન
ભવનપતિનો	પલ્યાકારે	ઊર્ધ્વ વિશેષ	અલ્પ	અલ્પ
વ્યન્તરનો	પડછાકારે	”	”	”
જ્યોતિષીનો	ઝાલરના આકારે	અલ્પ	”	ઘણું
બાર દેવલોકનો	મૃદંગાકારે	”	અધો ઘણું	અલ્પ
નવગ્રૈવેયકનો	પુષ્પચંગેરીના આકારે	”	”	”
અનુત્તરનો	યવનાલકાકારે	”	”	”
નારકીનો	તરાપાકારે	”	અલ્પ	ઘણું
મનુષ્યનો	વિવિધાકારે	અનેકવિધ	અનેકવિધ	અનેકવિધ
તિર્યચનો	વિવિધાકારે	”	”	”

॥ ઇતિ દેવગત્યાધિકારઃ ॥

॥ ચારે નિકાયમાં અવધિજ્ઞાનનું જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટપ્રમાણ યન્ત્ર ॥

દેવનામ જાતિ	ઋર્ધ્વઉત્કૃષ્ટ અવધિવિષય	અધઃઉત્કૃષ્ટ અવધિવિષય	તિર્યકઉત્કૃષ્ટ અવધિવિષય	ત્રણે પ્રકારનો જઘન્યઅવધિ
૧ અસુરકુનિઓનો	સૌધર્માન્ત	ત્રીજી નરકાન્ત	અસંખ્ય યોજન	૨૫ યોઠ્ઠી
શેષ નવનિઓનો	"	"	સંખ્ય યોજન	અધિક-તર-તમ
૬૪ હજારવર્ષાયુષી	"	"	"	૨૫ યોજન
૨ વ્યન્તરોનો	સંખ્યાતા યોજન	સંખ્યાતા યોજન	સંખ્ય યોજન	સંખ્ય યોઠ
૬૪ હજારીનો	"	"	"	૨૫ યોજન
૩ જ્યોતિષીનો	"	"	"	સંખ્ય યોઠ
૧ સૌધર્મનો	સ્વવિમાન ધ્વજા સુધી	પહેલી નરકાન્ત તલિયા સુધી	અસંખ્ય યોજન	અંગુલના અસંઠ ભાગનો
૨ ઈશાનનો	"	"	અધિક અસંઠ યોઠ	"
૩ સનત્કુમારનો	"	બીજી નરકાન્ત	તેથી અધિકઅસંઠ યોજન	"
૪ માહેન્દ્રનો	"	"	"	"
૫ બ્રહ્મલોકનો	"	ત્રીજી નરકાન્ત	ત્રીજા ચોથા કરતાં	"
૬ લાંતકનો	"	"	અધિક અસંઠ યોઠ	"
૭ મહાશુકનો	"	ચોથી નરકાન્ત	પાંચમાં છઠ્ઠા કરતાં	"
૮ સહસ્રારનો	"	"	અધિક અસંઠ યોઠ	"
૯ આનતનો	"	પાંચમી નરકાન્ત	સાતમા આઠમાંથી	"
૧૦ પ્રાણતનો	"	"	અધિક અસંઠ યોઠ	"
૧૧ આરણનો	"	"	નવમા દશમાથી	"
૧૨ અચ્યુતનો	"	"	અધિક અસંઠ યોઠ	"
૧ પહેલી ત્રૈંઠિકે	"	છઠ્ઠી નરકાન્ત	અગ્યાર બારમાંથી	"
૨ બીજી ત્રૈંઠિકે	"	"	અધિક અસંઠ યોઠ	"
૩ ત્રીજી ત્રૈંઠિકે	"	સાતમી નરકાન્ત તલીયું	બન્ને ત્રિક કરતાં એ અધિક અસં.યો.	"
૫ અનુતરે	[કંઈક ન્યૂન લોકનાલિકા]	અધોલોકનાલિકા પ્રાન્ત સુધી	સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર યાવત્	અંગુલના અસંઠ ભાગનો

શ્રીકલિકુण्डपार्थनाय स्वामिने नमः

✽ ચોથી વૈમાનિકનિકાયાશ્રયી છટ્ટું પરિશિષ્ટ (૬) ✽

સ્વર્ગલોક છે ખરો ?

આજની સુધરેલી કહેવાતી, બુદ્ધિપ્રધાન હોવાનો દાવો કરતી માનવજાત જેટલું પ્રત્યક્ષ દેખાય કે પ્રયોગથી સિદ્ધ થાય તેના જ અસ્તિત્વને માનવા દેવાયેલી છે. એમાં પશ્ચિમના શિક્ષણ-સંસ્કારોએ પણ ભાગ ભજવ્યો છે, પણ જેટલું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેટલું જ સાચું અને બાકીનું બધું ખોટું, આવી માન્યતા તો, એવું માનનારને પણ અનેક પ્રસંગે બાધક થાય તેમ છે, એમ છતાં ખાસ કરીને ધાર્મિક બાબતોમાં આ માન્યતાને મહત્વનું સ્થાન આપે છે અને તેની આડ ધરે છે, પણ ઊંડાણથી વિચાર કરવામાં આવશે તો આત્મહિતાહિતની બાબતમાં આ માન્યતા ખરેખર આત્મઘાતક જ દેખાશે.

ભારતીય-જૈન, વૈદિક અને બૌદ્ધ આ ત્રણેય પરંપરામાં પરલોકનું અસ્તિત્વ સ્વીકારાયેલું છે, તો શું ત્રણેય સંસ્કૃતિના પ્રણેતાઓ, વારસદારો અને વાહકો બધાય વિચારશૂન્ય હશે ? નહીં જ. આજની દુનિયાના ભેજો જ બુદ્ધિશાળી છે ને ભૂતકાલના ન હતાં એમ કોઈ કહી શકશે ખરું ? હરગીજ નહીં. અસ્તુ.

બીજી વાત તેઓ એ કરે છે કે-નરક અને સ્વર્ગ એ તો શાસ્ત્રો કે ધર્મગુરુઓએ ઊભી કરેલી કલ્પિત બાબતો છે. તેઓએ ‘નરક’ બતાવવા દ્વારા લોકો સમક્ષ મોટો હાઉ (ભયંકર ભય) ઊભો કર્યો છે અને સ્વર્ગ બતાવવાદ્વારા મોટું પ્રલોભન બતાવ્યું છે. આ તો જનતાને ધર્મમાં ખેંચવા માટેની તેઓની એક ચાલ છે. બાકી વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો સ્વર્ગ કે નરક જેવી કોઈ ચીજ છે જ નહીં. જે છે તે આ બધું સગી આંખે દેખાય છે તે જ છે. તે સિવાયની બીજી સૃષ્ટિ જ નથી અને તેથી પરલોકની જે વાતો છે તે મિથ્યા છે.

પરંતુ આ ધર્મશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાન કે વાસ્તવિક વિચારણાથી અનભિજ્ઞ તથા સંસારરસિકોની કલ્પનામાત્ર છે.

સર્વજ્ઞોએ ચાર ગતિ બતાવી છે. ૧ મનુષ્ય, ૨ તિર્યંચ, ૩ દેવ, ૪ નારક. એમાં પ્રથમની બે પ્રત્યક્ષ છે અને પછીની બે પરોક્ષ છે. પ્રથમની બે માટે ‘આ લોક’ શબ્દ વપરાય છે અને પછીની બે માટે ‘પરલોક’ શબ્દ વપરાય છે.

વિશ્વના પ્રાણીઓની તમામ પ્રવૃત્તિને અંતે એમને સુખ અને દુઃખ એ બેનો જ અનુભવ થતો નજરે પડે છે, અને એ સુખ-દુઃખના અસંખ્ય પ્રકારો પડી શકે, પણ તેને બે કે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચીએ તો જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અથવા જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ આ રીતે વહેંચાય. જઘન્ય સુખનું સ્થાન તિર્યંચોમાં, મધ્યમ મનુષ્યોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ દેવલોકમાં રહેલું છે.

હવે ચારે ગતિના જીવો હંમેશા શુભાશુભ, પુણ્ય-પાપ, ધર્મ કે અધર્મ, સારી કે નરસી બંને પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે, તો તેનાં ફળો ભોગવવાનાં સ્થાનો પણ જોઈશે જ ને ! (અહીં નરકની સિદ્ધિની વાત નથી તેથી તેને છોડી દઈને માત્ર દેવલોકની સિદ્ધિ અંગે જ વિચાર કરીશું.)

એક જીવે જઘન્ય યા ઉત્કૃષ્ટ શુભ કે સુકૃત કર્મ કર્યું, તો તેનાં ફળો ભોગવવાનાં સ્થાનો અવશ્ય હોવાં જ જોઈએ, તો જઘન્ય ફળ ભોગવવાનું સ્થળ મનુષ્ય તથા તિર્યંચ ગતિ છે અને પ્રકૃષ્ટ ફળ ભોગવવાનું સ્થળ દેવગતિ છે.

પ્રશ્ન—તો શું આ લોકમાં ચક્રવર્ત્યાદિની સાહ્યબીને ભોગવનારા પ્રકૃષ્ટ સુખી ન કહેવાય કે જેથી

અદષ્ટ એવા સ્થાનની કલ્પના કરવા સુધી દોડવું પડે ?

ઉત્તર—ચક્રવર્તી આદિ મનુષ્યો ભલે સુખી છે પણ સર્વથા સુખી તો નથી જ. જ્યારે આપણે તો પ્રકૃષ્ટ પુણ્યનું ફળ માત્ર સુખ જ હોય એવું સ્થળ જોઈએ છે. ત્યારે ચક્રવર્તી એવા નથી કે જ્યાં દુઃખો ન હોય. માનવજાત ઈષ્ટાનિષ્ટના વિયોગ, સંયોગ, જરાવસ્થા, રોગ-શોકાદિકથી કંઈને કંઈ દુઃખી હોય જ છે. આયુષ્યથી પણ કંગાળ સ્થિતિ ભોગવે છે. ત્યારે એવી યોનિ-જન્મ કે સ્થાન અવશ્ય હોવું જ જોઈએ કે જ્યાં કેવળ સુખ જ વર્તતું હોય, તેવું સ્થાન દેવયોનિ જ છે. જ્યાં નથી રોગ, પ્રાયઃ નથી પ્રતિકૂલ સંયોગો, જ્યાં અપાર સમૃદ્ધિ અને અખૂટ વૈભવો ભર્યા છે. નિત્ય યુવાવસ્થા ને પલ્લોપમ અને સાગરોપમકાળ જેવડાં દીર્ઘ આયુષ્યો છે. માનવસુલભ તુચ્છતા અને પામરતાનો તો જ્યાં સર્વથા અભાવ છે અને જ્યાં પૌદ્ગલિક સુખની પરાકાષ્ઠા વર્તે છે.

જગતમાં જેમ એક પાઈ સુખી, બે પાઈ સુખી, એમ એક આની સુખી, બે આની સુખી એમ વધતાં વધતાં સોગુણ, હજારગુણ સુખી એમ પૌદ્ગલિક સુખની અંતિમ પરાકાષ્ઠાવાળા જીવો પણ હોંવા જ જોઈએ. અને એ જ્યારે દષ્ટ દુનિયામાં ન દેખાતા હોય ત્યારે તેઓનું કોઈ સ્થળ તો માનવું જ પડશે, અને તેવું જે સ્થળ, તે જ **દેવલોક**.

વળી સૂર્ય, ચન્દ્ર તો પ્રત્યક્ષ દેખાય જ છે અને એ શું છે ? એ દેવનાં તેજસ્વી રત્નમય ગમનશીલ વિમાનો જ છે અને વિમાન છે તો તેનો વિમાની અવશ્ય હોય જ છે; ને જે વિમાની તે જ દેવ.

વળી કેટલાક તપસ્વીઓને તપોબળના પ્રભાવે દેવ પ્રત્યક્ષ થયાના ઘણા દાખલા સાંભળીએ છીએ, વિદ્યા મંત્ર-યંત્રના પ્રભાવથી પણ દેવ પ્રત્યક્ષ થયાના અને તે દ્વારા અનેક કાર્યસિદ્ધિઓ થયાના શતશઃ દાખલાઓ સંભળાય છે, ને વર્તમાનમાં પણ વિશુદ્ધ અનુજાન-ક્રિયાનાં બળથી દૈવિક સહાય અને સિદ્ધિઓ મેળવ્યાના તથા સ્વપ્નમાં દર્શન કે વાતચીત કર્યાના દાખલા પણ સાંભળીએ છીએ. વળી મનુષ્યોમાં ભૂત-પ્રેત-જીન-ઝંડના વળગાડવાળાઓ જોઈએ છે; તો તે શું છે ? તે દેવપ્રવેશ જ છે. અન્યથા જે વસ્તુનું મૂળ વ્યક્તિને જ્ઞાન નથી હોતું, એવી અજ્ઞાત વસ્તુઓ અને ગુપ્ત રહસ્યોને (વળગાડ બાદ) ક્યાંથી કહી શકે છે ? વળી તપ-જ્ઞાનાદિક ધર્મની ક્રિયાનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ ભોગવવા માટે પણ આવી ગતિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જ પડશે અને ‘દેવ’ એ ઘટ પદની જેમ વ્યુત્પત્તિમાન વિશુદ્ધ પદ છે માટે ‘દેવ’ જેવી વ્યક્તિઓ અદષ્ટ લોકમાં હોવી જ જોઈએ.

ઉપરનાં બધાં કારણો વિચારનાર આસ્તિક વ્યક્તિઓને દેવગતિના અસ્તિત્વ વિષે કશી શંકા રહેશે નહિ.

*

*

*

વૈમાનિકનિકાયવર્તી નવ લોકાન્તિક દેવો છે તે પાંચમા બ્રહ્મકલ્પવર્તી ત્રીજા રિષ્ટ નામના પ્રતરે આવેલી અષ્ટકૃષ્ણરાજીઓના મધ્ય મધ્ય ભાગે આવેલાં વિમાનોને વિષે વસે છે. તેઓને ^{૩૫૦}એકાવતારી કહેવા છે ને તેથી જ તેઓનું ‘લોકાન્તિક’ નામ પણ સાન્વર્થક ગણાય છે. વળી વિષયવાસનારહિત હોવાથી તેમને ‘દેવર્ષિ’ શબ્દથી પણ સંબોધાય છે. આ દેવોમાં નાના-મોટાનો વહેવાર ન હોવાથી સર્વ અહમિન્દ્ર છે. તેઓ તીર્થંકરોના ગૃહત્યાગ કરવાના સમય અગાઉ આવી પ્રભુને વંદન કરી, ધર્મતીર્થપ્રવર્તન^{૩૫૧} કરવાની વિનંતિ કરે છે, આ તેમનો શાશ્વતિક આચાર છે.

૩૫૦. મતાંતરે સાત-આઠ ભવ.

૩૫૧. બીહોના વિનયપિટકમાં બુદ્ધને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ બાદ સહપતિબ્રહ્મા આવીને લોકકલ્યાણાર્થે ઉપદેશ આપવાની પ્રાર્થના કરે છે એવું કહ્યું છે.

ચારે નિકાયના દેવોને ૧૮૮ ભેદ કેવી રીતે છે ?

આમ તો દેવથી સમગ્ર દેવો લેવાય. વળી ચાર નિકાયાશ્રયી દેવોના ચાર જ ભેદો છે એમ પણ કહેવાય. પણ વિશદજ્ઞાન-અનુભવ થાય તે માટે શાસ્ત્રમાં જુદી જુદી દષ્ટિથી દેવોના પ્રકારો બતાવ્યા છે તેથી ચારે નિકાયમાં અન્તર્ગત પ્રકારો બતાવવા સાથે ગણતરી કરી બતાવાય છે.

		કુલ સંખ્યા.	
મવનપતિ	તેની દશ નિકાયના	૧૦	=૨૫
	અને ત્યાં વર્તી પરમાધાર્મિકના	૧૫	
વ્યન્તર	વ્યન્તરના	૮	=૨૬
	અને વાણવ્યન્તરના	૮	
	અને ઉપરતિર્યક્જાંભકથી ઓળખાતા	૧૦	
જ્યોતિષી	ચર જ્યોતિષી	૫	=૧૦
	સ્થિર જ્યોતિષી	૫	
	-કલ્પોપપન્ન-		
વૈમાનિક નિકાય	૧૨ દેવલોકના	૧૨	=૩૮
	તદ્વર્તિ કિલ્બિષિકના	૩	
	તદ્વર્તિ લોકાન્તિકના	૮	
	-કલ્પાતીત-		
	નવ ધૈવેયકના	૯	
	અનુત્તર દેવલોકના	૫	
		૮૮ દેવોના પ્રકાર ભેદ થયા.	

એ ૮૮ને સમયની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો પયપિતા અને અપયપિતા બંને મળીને ૧૮૮ ભેદો થાય છે. ૩-આઠ કૃષ્ણરાજાઓનાં નામ-૧ કૃષ્ણરાજા, ૨ મેઘરાજા, ૩ મેઘા, ૪ માઘવતી, ૫ વાતપરિધ, ૬ વાતપરિક્ષોભ, ૭ દેવ પરિધ અને ૮ દેવપરિક્ષોભ, આ આઠ નામો છે.

૪-વૈમાનિકમાં વિમાનો-અવસ્થિત=શાશ્વત, વૈક્રિય અને પારિયાનિક=અશાશ્વત. (મનુષ્યલોકમાં આવવા માટેનાં) એમ ત્રણ પ્રકારે હોય છે.

૫- સૌધર્મ-ઈશાનનાં વિમાનો કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, હારિદ્ર અને શુક્લ આ પાંચ વર્ણનાં, સનતકુમાર-માહેન્દ્રનાં નીલ, લોહિત, હારિદ્ર અને શુક્લ એમ ચાર વર્ણનાં, બ્રહ્મ-લાંતકનાં કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત એમ ત્રણ વર્ણનાં, મહાશુક્ર-સહસ્રારનાં હારિદ્ર અને શુક્લ બે જ વર્ણનાં અને તે ઉપરનાં તમામ કલ્પોનાં માત્ર ચેત વર્ણનાં જ વિમાનો છે.

૬-સૌધર્મવતંસક અને ઈશાનાવતંસક વિમાનોનો વિષ્કંભ (લંબાઈ-પહોળાઈ) ૧૨૧૧ હજાર યોજન છે.

ઉપર. આ દેવો તીર્થકરાદિ જેવા વિશિષ્ટ પુણ્યવાન આત્માઓના આવાસમાં ધન, ધાન્યાદિકની પૂર્તિ કરનારાં હોય છે. તેમનાં અન્નજાંભક, પાનજાંભક, વસ્ત્રજાંભક એમ ૧૦ પ્રકારો છે અને તેઓ જે જે વસ્તુને આપવાવાળા છે તે તે નામથી જ ઓળખાય છે.

ચારે નિકાયાશ્રયી લઘુપરિશિષ્ટ—

૧. દેવોનો જન્મ, મનુષ્ય વગેરેનો જન્મ જેમ ગર્ભાવાસમાં રહીને થાય છે તેવી રીતે નથી હોતો પણ દેવલોકમાં દેવોનું જે જન્મસ્થાન છે જેને ‘ઉપપાતસભા’ એ નામથી શાસ્ત્રકારો સંબોધે છે. તે સભામાં વસ્ત્રથી ઢાંકેલી જુદી જુદી અનેક શય્યાઓ હોય છે ત્યાં દેવ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યની જેમ તેને બાલ્યકાળ, કિશોરકાળ, પછી યુવાવસ્થા, પછી વૃદ્ધાવસ્થા એવી કોઈ જ અવસ્થાઓ ભોગવવાની નથી હોતી પણ ત્યાં તો ઉત્પન્ન થતાં એક અંતર્મુહૂર્તમાં જ બધી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી યુવા—તરુણ અવસ્થાવાળા બની જાય છે. આ અવસ્થા જીવન પર્યન્ત રહે છે. પછી પૂર્વોત્પન્ન દેવો તેમને સ્નાન કરાવવા માટે ‘અભિષેકસભા’ (સ્નાનાગાર)માં લઈ જાય છે. સ્નાનાદિક ક્રિયા પૂર્ણ થતાં તૂર્ત જ તેમને ‘અલંકારસભા’માં લઈ જાય છે, ત્યાં દેવો સુંદર—દિવ્ય વસ્ત્રો અને ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ અલંકાર પહેરે છે. આમ વસ્ત્રાલંકારથી સુશોભિત બનતાં ચોથી ‘વ્યવસાય’ સભામાં લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાં વિશાળ પુસ્તક સંગ્રહ હોય છે. તેમની આગળ તે રજૂ કરવામાં આવે છે એટલે બતાવવામાં આવે છે. તે વાંચીને દેવલોકને યોગ્ય વિધિ—નિયમો, આચારપરંપરા અને સ્વકર્તવ્યો અને ફરજોના જ્ઞાનથી દેવ સુમાહિતગાર બને છે. પછી કાર્યાકાર્યના નિર્ણયો નક્કી કરે છે. વ્યવસાય સભામાંથી નન્દન વાવડીમાં જઈ સ્નાન કરી પવિત્ર બની, પ્રચૂર ભક્તિપૂર્વક જિનપૂજા કરે છે. ત્યારપછી છેવટે તે જ્યાં આગળ ભોગ—ઉપભોગની એટલે અશનપાનાદિકની તથા મોજશોબની અને દેવાંગનાઓને લગતી વિષયોપભોગની સંપૂર્ણ સામગ્રી તૈયાર હોય છે તેવી ‘સુધર્મસભા’માં જાય છે ને દેવલોક સંબંધી દિવ્યભોગોમાં રત બની પોતાનો સમય પસાર કરે છે.

ઉપર કહેલી પાંચ પ્રકારની સભાઓ અનેક દેવોની રાજધાનીઓમાં હોય છે. પરિષદો—દરેકને બાહ્ય, મધ્યમ અને આભ્યન્તર ભેદે ત્રણ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. તથા જુદા જુદા દેવોની આ ત્રિપરિષદો જુદાં જુદાં નામથી અલંકૃત છે.

૨. ભવનપતિ તથા વૈમાનિકના ઇન્દ્રોને સ્વવિમાનરક્ષા માટે ચાર ચાર લોકપાલો હોય છે. તેઓ દેવના વિમાનની ચારે દિશામાં વર્તતા હોય છે. તેમાં વર્તતા લોકપાલોનાં નામો દરેકનાં ભિન્ન ભિન્ન શ્રી સ્થાનાંગસૂત્રમાં કહ્યાં છે.

વ્યન્તર અને જ્યોતિષીમાં તો આ લોકપાલની જાતિ જ નથી એટલે ત્યાંના ઇન્દ્રોને લોકપાલો કયાંથી હોઈ જ શકે ?

૩. ભવનપતિથી લઈ ઇશાનેન્દ્ર સુધીના ઇન્દ્રોની તથા લોકપાલોની પટ્ટરાણીઓનાં તથા^{૩૫૪} ૮૮ ગ્રહોનાં, અને ઇન્દ્રોના સેનાપતિઓનાં નામો શ્રી સ્થાનાંગસૂત્રમાંથી જાણી લેવાં.

૪. દેવો પોતાના અવનને એટલે મૃત્યુને, છ માસ બાકી રહે ત્યારે નીચેના કારણોથી જાણે છે. મૃત્યુકાળ નજીક આવે ત્યારે ‘યુવાવસ્થા’ પલટાતી જાય છે તેથી બળ અને ક્રાંતિમાં હ્રાસ અનુભવે છે. કલ્પવૃક્ષો મ્લાન અને કંપિત થતાં, સ્વતેજોલેશ્યાહીન થતાં, કંઠની અમ્લાન પુષ્પમાલા મ્લાન—કરમાતાં, દૈન્ય ને તન્દ્રાનો આવિર્ભાવ થતાં વારંવાર અરતિ થતાં નવીન દેવને દેખીને જે હર્ષ થતો તેને બદલે ખેદ થવા માંડતાં તેઓ શંકાશીલ બને છે અને અવધિજ્ઞાનના બળે સ્વાયુષ્યનો અન્તિમકાળ જાણે છે.

૩૫૩. અહીં સભા શબ્દ સ્થાનસૂચક છે પણ પરિવારસૂચક નથી, તેથી સભા અને પરિષદ બંને ભિન્નાર્થક સમજવા. પરિષદથી પરિવાર સૂચિત છે.

૩૫૪. અઠ્યાશી ગ્રહોનાં નામોની મૌલિકતા માટે નિર્ણય થઈ શક્યો નથી.

આ જાણીને તેઓ ભારે ઉદ્વેગ પામે છે. સતત ચિંતાતુર રહ્યા કરે છે. અહો ! શું આ લબ્ધિ, વિપુલ વૈભવ, અપાર સુખો, દિવ્યકામ-ભોગો છોડીને મરવું પડશે ? અરે ! માતાના ઉદરમાં માતાનું ઓજ અને પિતાનું વીર્ય, એ બન્ને મિશ્રિત આહાર કરવો પડશે ? અહો ! અશુચિ અને મહાત્રાસના સ્થાનરૂપ ગર્ભાવાસમાં રહેવું પડશે ! આવી ચિંતા કરી કરીને ઝૂરે છે.

૫. દેવલોકમાં સુંદર દેવાંગનાઓના હરણ કરવા વગેરે પ્રસંગે કોઈ કોઈ વખતે ભીષણ સંગ્રામો પણ ઉદ્ભવે અને ત્યારે પરસ્પર ખૂબ જ તાડના-તર્જના થાય છે; પરંતુ દેવો વૈક્રિય શરીરી હોવાથી (નિરુપકમાયુષી) તેઓનું મૃત્યુ થતું નથી પણ પીડાનો દુઃખદ અનુભવ તો જરૂર થાય જ છે.

૬. એક ઈન્દ્ર અયે-મરે અને તે સ્થાને બીજો તરત જો ઉત્પન્ન ન થાય તો ઈન્દ્ર સરખા સમૃદ્ધ ગણાતા સામાનિક જાતિના દેવો ત્યાંનું શાસન વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવે છે.

૭. સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો ઉત્તમ કુલમાં જન્મ લે છે અને મિથ્યાદષ્ટિ પ્રતિકૂલ પ્રવૃત્તિના કારણે નીચ કુલમાં જન્મ લે છે.

૮. વર્તમાનમાં-દેવ-દેવીઓની જે આરાધના થાય છે તે મોટા ભાગે ભવનપતિ, વ્યન્તર નિકાયના છે, યક્ષ-યક્ષિણીઓ, દિક્કુમારીઓ, વિદ્યાદેવીઓ, સ્ત્રી-શ્રી આદિ ૪૮ દેવીઓ, સરસ્વતી, ઘંટાકર્ણ-ક્ષેત્રપાલો બધા એ જ નિકાયના છે.

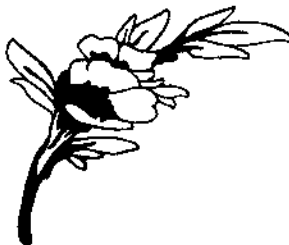
૯. વ્યન્તર ને ભવનપતિના ઈન્દ્રાદિક દેવ-દેવીઓની માલિકીની નગરીઓ આનંદપ્રમોદ કરવાનાં સ્થળો મનુષ્યક્ષેત્ર બહારનાં દ્વીપોને વિષે છે.

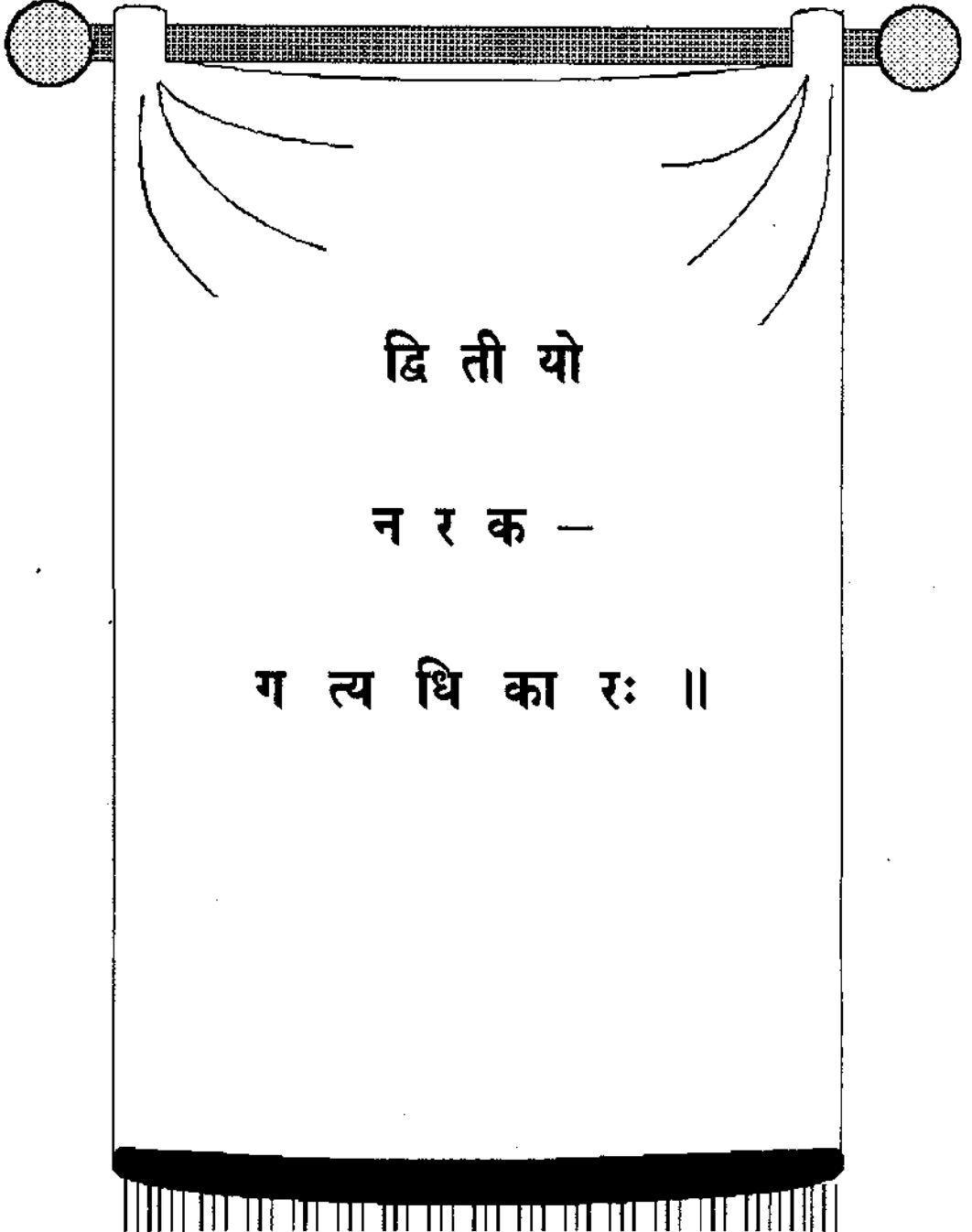
૧૦. વર્તમાન દશ્ય પૃથ્વી નીચે બીજી એક અદ્ભુત સૃષ્ટિ રહેલી છે જ્યાં ભવનપતિ અને વ્યન્તર દેવો વગેરેનાં સ્થાનકો છે.

૧૧. દેવશય્યાની ઉપર જે દેવદૂષ્ય ચાદર અને તેની ઉપર રહેલાં અને નીચે રહેલા પુદ્ગલોને વૈક્રિયરૂપે પરિણમાવવા તેને દેવ સંબંધી ઉપપાત જન્મ કહેવાય છે.

૧૨. ઈન્દ્રો, ત્રાયસ્ત્રિંશકો, લોકપાલો, અગ્રમહિષીઓ એ પૂર્વભવમાં કોણ હતા, કેવાં સુકૃત કાર્યોથી તે સ્થાન પામ્યા, તેમની ઉત્પત્તિ, તેમની વિકૂર્વણ શક્તિઓ, તેમની પર્ષદા અને સભાનું વિશદવર્ણન, વિષયસુખોની માદકતા અને ભોગવટાની વ્યવસ્થા, તેમનાં વિમાનો અને પ્રાસાદોની રચના, તેનાં નામો, વિમાનોનું બાહ્યાભ્યન્તર સ્વરૂપ, કલ્યાણકોના પ્રસંગે કેવી રીતે આવે છે ? તેમજ તેઓની આંતરિક વ્યવસ્થા અને મર્યાદાઓ ઈત્યાદિ સ્વરૂપ આગમાદિક ગ્રંથોથી જાણી લેવું.

સમાપ્તં ષઠં પરિશિષ્ટમ્ ॥

અથ નરકગતિપ્રસંગે પ્રથમ સ્થિતિદ્વાર

અવતરણ— એ પ્રમાણે ચારે નિકાયગત દેવોના સ્થિતિ, ભવન, અવગાહના, ઉપપાતવિરહ, ચ્યવનવિરહ, એકસમયઉપપાતસંખ્યા, એકસમયચ્યવનસંખ્યા, તેમની ગતિ, આગતિ એમ નવે દ્વારોનું વર્ણન કર્યું, સાથે સાથે અન્ય પ્રકીર્ણક સ્વરૂપ તથા ગ્રન્થાન્તરથી કંઈક વિશેષ સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું, એ દેવાધિકારને સમાપ્ત કરીને હવે નરકગતિ સંબંધી સ્થિતિ પ્રમુખ નવે દ્વારોને પૂર્વોક્તક્રમે વર્ણવતાં, દેવનિકાયની જેમ જ પ્રથમ દ્વારમાં પ્રત્યેક નરકગત વર્તતા નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહે છે.

इअ देवानं भणियं, ठिइपमुहं नारयाण वुच्छामि ।

इग तिन्नि सत्त—दस—सत्तर, अयर बावीस—तित्तीसा ॥२०१॥

સંસ્કૃત છાયા—

इति देवानां भणितं, स्थितिप्रमुखं नारकाणां वक्ष्यामि ।

एक—त्रि—सप्त—दश सप्तदशाऽन्तराणि द्वाविंशतिस्त्रयस्त्रिंशत् ॥२०१॥

શબ્દાર્થ—

इअ=એ પ્રમાણે

भणियं=કહું

ठिइपमुहं=સ્થિતિપ્રમુખ

वुच्छामि=કહીશ

गाथार्य— વિશેષાર્થવત્. ॥२०१॥

વિશેષાર્થ— અધોલોકે સાત નરકપૃથ્વી છે, જેનાં નામ—ગોત્રાદિ આગળ કહેવાશે. અહીંયાં તે પૃથ્વીઓમાં રહેલા નારકોનું આયુષ્યપ્રમાણ વર્ણવતાં ગ્રન્થકાર પહેલી રત્નપ્રભાપૃથ્વીના નારકોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ એક સાગરોપમની જણાવે છે. બીજી શર્કરાપ્રભાપૃથ્વીના નારકોની ત્રણ સાગરોપમની, ત્રીજી વાલુકાપ્રભાને વિષે સાત સાગરોપમની, ચોથી પંકપ્રભામાં દસ સાગરોપમની, પાંચમી ધૂમપ્રભામાં સત્તર સાગરોપમની, છઠ્ઠી તમઃપ્રભામાં બાવીસ સાગરોપમની, અને સાતમી તમસ્તમઃપ્રભાને વિષે કાલ, મહાકાલ આદિ નરકાવાસમાં તેનીસ સાગરોપમની છે. [૨૦૧]

અવતરણ— હવે તે પ્રત્યેકની જયન્યસ્થિતિ જણાવાનો ઉપાય ને મધ્યમસ્થિતિ કહે છે.

सत्तसु पृढ्वीसु ठिई, जिडोवरिमा य हिडुपुहवीए ।

होइ क्रमेण कणिष्ठा, दसवाससहस्स पढमाए ॥२०२॥

સંસ્કૃત છાયા—

सत्तसु पृथ्वीषु स्थितिर्ज्येष्ठोपरिमा चाधः पृथिव्याम् ।

भवति क्रमेण कणिष्ठा, दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥२०२॥

શબ્દાર્થ—

જિહ્વોવરિમા=ઉપરની ઉત્કૃષ્ટ
 હિંદુપુહવીએ=નીચેની પૃથ્વીમાં
 કમેળ=કમથી

કણિઢા=જઘન્ય
 દસવાસસહસ્ર=દશ હજાર વર્ષ
 પદ્મમાએ=પહેલીમાં

ગાયાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૦૨॥

વિશેષાર્થ— ગત ગાથામાં સાત પૃથ્વીને વિષે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ જણાવી. હવે જઘન્યસ્થિતિને વર્ણવતાં જણાવે છે કે—ઉપરની પૃથ્વીઓની જે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ તે જ હેઠલી પૃથ્વીઓની અનુક્રમે જઘન્યસ્થિતિ બને છે. પરંતુ રત્નપ્રભાથી ઉપર એક પણ નરક ન હોવાથી આ નિયમ રત્નપ્રભામાં લાગુ પડતો નથી. તેથી ગ્રન્થકાર પોતે જ પહેલી રત્નપ્રભાપૃથ્વીના નારકોની જઘન્યસ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની હોય છે એમ જણાવી દે છે. હવે શર્કરાપ્રભાની જઘન્યસ્થિતિ જાણવાની હોવાથી ઉપરની—રત્નપ્રભા પૃથ્વીની જે એક સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ તે નીચેની શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીની એક સાગરોપમની જઘન્યસ્થિતિ થઈ.

એ જ પ્રમાણે અનુક્રમે શર્કરાપ્રભાની ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિ તે વાલુકાપ્રભાને વિષે જઘન્ય, પંકપ્રભાને વિષે સાત સાગરોપમ જઘન્ય, ધૂમપ્રભાની દસ સાગરોપમની, તમઃપ્રભાની સત્તર સાગરોપમની અને તમસ્તમઃપ્રભાની બાવીસ સાગરોપમની જઘન્યસ્થિતિ જાણવી.

મધ્યમસ્થિતિ— તમામ નરકોમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચેની મધ્યમ સમજવી. [૨૦૨]

॥ સાતે નારકીની જઘન્યોત્કૃષ્ટસ્થિતિનું યન્ત્ર ॥

નારકીનામ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	જઘન્ય સ્થિતિ
૧ રત્નપ્રભા	૧ સાગરોપમ	૧૦૦૦, વર્ષ
૨ શર્કરાપ્રભા	૩ "	૧ સાગરોપમ
૩ વાલુકાપ્રભા	૭ "	૩ "
૪ પંકપ્રભા	૧૦ "	૭ "
૫ ધૂમપ્રભા	૧૭ "	૧૦ "
૬ તમઃપ્રભા	૨૨ "	૧૭ "
૭ તમસ્તમઃપ્રભા	૩૩ "	૨૨ "

અવતરણ— પૂર્વે પ્રત્યેક નારકીની સમુચ્ચય સ્થિતિ તો જણાવી. હવે પ્રત્યેક નરકના પ્રત્યેક પ્રતરગત નારકોની સ્થિતિ વર્ણવતાં ગ્રન્થકાર મહારાજ પ્રથમ રત્નપ્રભાપૃથ્વીનાં પ્રત્યેક પ્રતરે પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિને વર્ણવે છે.

નવદસમસહસલક્ષા, પુષ્પાણં કોડિ -અયરદસભાગો ।
 એગેભાગવુદ્ધી, જા અયરં તેરસે પયરે ॥૨૦૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

નવતિઃ સમાનાં સહસ્રાણિ લક્ષાણિ, પૂર્વાણાં કોટિરતરદશભાગઃ ।
 એકેકભાગવૃદ્ધિઃ, યાવદતરં ત્રયોદશે પ્રતરે ॥૨૦૩॥

શબ્દાર્થ—

નવદસમસહસ્સ=નેવું ૬૪૨ વર્ષ	એકેકભાગવૃદ્ધિ=એકેક ભાગની વૃદ્ધિ
લક્ષા=(તેટલા ૪) લાખ વર્ષની	જા=યાવત્—જ્યાં સુધી
પુવ્વાણ કોટિ=પૂર્વ કોડ વર્ષની	અયરં=સાગરોપમ
અયરદસમાગો=સાગરોપમના દસમા ભાગની	તેરસે પયરે=તેરમા પ્રતરમાં

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૦૩॥

વિશેષાર્થ— રત્નપ્રભાદિક પૃથ્વીને વિષે જ [વૈમાનિક કલ્પવત્] ભિન્ન ભિન્ન પ્રતર સંખ્યા રહેલી છે, જે ગ્રન્થકારમહારાજા પોતે જ આગલ કહેવાના જ છે. એમાં પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીને વિષે તેર પ્રતરો છે, એમાં પ્રથમ પ્રતરવર્તી નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નેવું ૬૪૨ વર્ષની, બીજા પ્રતરે નેવું લાખ વર્ષની, ત્રીજા પ્રતરના નારકોની પૂર્વકોડ વર્ષની, ચોથા પ્રતરે એક સાગરોપમના દસ ભાગ કરીએ તેવા એક દશાંશ સાગરોપમની, પાંચમે બે દશાંશ સાગરોપમની, છઠ્ઠે ત્રણ દશાંશ સાગરોપમની, સાતમે ચાર દશાંશની, આઠમે પાંચ દશાંશની, નવમે છ દશાંશની, દસમે સાત દશાંશ, અગિયારમે આઠ દશાંશ, બારમે નવ દશાંશ સાગરોપમની અને તેરમે પ્રતરે દશ દશાંશ એટલે (એક એક ભાગની વૃદ્ધિએ દશ ભાગ પૂર્ણ થતાં બરાબર) એક સાગરોપમની પૂર્ણ સ્થિતિ આવી રહે. [૨૦૩]

અવતરણ— હવે રત્નપ્રભાના તે જ પ્રતરોને વિષે જઘન્યસ્થિતિ વર્ણવે છે.

ઇયજિદ્ઢ જહન્ના પુણ, દસવાસસહસ્સલક્ષપયરદુગે ।

સેસેસુ ઉવરિજિદ્ઢા, અહો કણિદ્ઢા ઉ પડ્ઢપુઢવિં ॥૨૦૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

ઇયં જ્યેષ્ઠા જઘન્યા પુનર્દશ વર્ષાણાં સહસ્રાણિ લક્ષાણિ પ્રતરદ્વિકે ।
 શેષેષુ ઉપરિ (તના) જ્યેષ્ઠા, અધઃ કનિષ્ઠા તુ પ્રતિપૃથિવિ ॥૨૦૪॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૦૪॥

વિશેષાર્થ— એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ કહી. હવે એ જ પ્રતરોને વિષે જઘન્યસ્થિતિ વર્ણવતાં રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પહેલા બે પ્રતરો પૈકી પ્રથમ પ્રતરને વિષે દશ ૬૪૨ વર્ષની સ્થિતિ અને દ્વિતીય પ્રતરે [તેને સોગુણા કરતાં] દશ લાખ વર્ષની હોય છે, શેષ પ્રતરોને વિષે તો ઉપરના પ્રતરની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે નીચેની પ્રત્યેક પૃથ્વીને વિષે કનિષ્ઠા-જઘન્ય જાણવી. એ નિયમાનુસાર ત્રીજે પ્રતરે ૮૦ લાખ, ચોથે પૂર્વકોડ વર્ષની, ૫ મે $\frac{૧}{૧૦}$ સાગરોપમ, છઠ્ઠે $\frac{૨}{૧૦}$, સાતમે $\frac{૩}{૧૦}$, આઠમે $\frac{૪}{૧૦}$, નવમે $\frac{૫}{૧૦}$,

દશમે $\frac{૬}{૧૦}$, અગિયારમે $\frac{૭}{૧૦}$, બારમે $\frac{૮}{૧૦}$, તેરમે $\frac{૯}{૧૦}$ સાગરોપમની જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી. [૨૦૪]

અવતરણ— એ પ્રમાણે રત્નપ્રભાગત પ્રતરાશ્રયી જઘન્યોત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બતલાવીને બાકીની પૃથ્વીને વિષે સ્થિતિ પ્રમાણ જાણવા [વૈમાનિકવત્] કરણ કહે છે;—

ઉવરિચિદ્વિઠિવિસેસો, સગપયરવિહત્તિચ્છસંગુણિઓ ।

ઉવરિમચિદ્વિઠિસહિઓ, ઇચ્છિઅપયરમ્મિ . ઉક્કોસા ॥૨૦૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

ઉપરિ (તન) ક્ષિતિસ્થિતિવિશ્લેષઃ, સ્વકપ્રતરવિભક્ત ઇષ્ટ [પ્રતર]સંગુણિતઃ ।

ઉપરિતનક્ષિતિસ્થિતિસહિતઃ, ઇષ્ટપ્રતરે ઉત્કૃષ્ટા [સ્થિતિઃ] ॥૨૦૫॥

શબ્દાર્થ—

ઉવરિચિદ્વિઠિ=ઉપરની પૃથ્વીમાં
ઠિવિસેસો=સ્થિતિવિશ્લેષ
સગપયર=સ્વસંબંધી પ્રતર

વિહત્ત=વહેંચીને [ગુણીએ]
ઇચ્છ-સંગુણિઓ=ઇચ્છિત પ્રતરની સંખ્યાએ
ગુણ્યે છતે
ઇચ્છિઅપયરમ્મિ=ઇચ્છિત પ્રતરમાં

માર્ગાર્થ— ઉપરની પૃથ્વીની સ્થિતિનો વિશ્લેષ કરીને [નીચેની ઈષ્ટપૃથ્વીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી બાદ કરતાં] જે શેષ રહે તેને, ઇચ્છિત પોતાના પ્રતરોની સંખ્યાવડે ભાગ આપતાં જે સંખ્યા આવે તેને, ઈષ્ટ પ્રતરની સંખ્યાવડે ગુણતા જે સંખ્યા આવે તે, તેની [જે ઈષ્ટ પૃથ્વીના પ્રતરોની સ્થિતિ કાઢતા હોય તેની] ઉપરની પૃથ્વીની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે સહિત જોડતાં ઇચ્છિત પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય. ॥૨૦૫॥

વિશેષાર્થ— તે આ પ્રમાણે;—

રત્નપ્રભાને વિષે તેરે પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી, હવે બીજી શર્કરાપ્રભાના પ્રતરોને વિષે કાઢવાની હોવાથી વિશ્લેષ કરવા માટે શર્કરાપ્રભાની ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિમાંથી પહેલી રત્નપ્રભાની ઉત્કૃષ્ટ એક સાંઠની સ્થિતિનો વિશ્લેષ (બાદ) કરતાં શેષ બે સાગરોપમ રહ્યા. એ બે સાગરોપમને શર્કરાપ્રભાના અગિયાર પ્રતરે વહેંચવા માટે એક સાગરોપમના અગિયાર ભાગ કરતાં બે સાગરોપમના બાવીસ ભાગો આવ્યા એટલે તે પ્રત્યેક પ્રતરે વહેંચતા બબે ભાગો આવ્યા. હવે ઈષ્ટ પ્રથમ પ્રતરે સ્થિતિ કાઢવાની હોવાથી બે ભાગને એક પ્રતરે ગુણતાં બે જ ભાગ આવ્યા, તે ઉપરની રત્નપ્રભાના તેરમા પ્રતરની એક સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સહિત જોડતાં એક સાંઠ અને એક સાંઠના અગિયારીયા બે ભાગ ($૧ સાંઠ \frac{૩}{૧૧}$)નું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય શર્કરાપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે આવ્યું. એ પ્રમાણે બીજા પ્રતરની સાથે ગુણતાં $૨ \times ૨ = \frac{૪}{૧૧}$ તે એક સાગરોપમ સહિત કરતાં $૧ \frac{૪}{૧૧}$ સાંઠ દ્વિતીય પ્રતરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ. એ પ્રમાણે ત્રીજે પ્રતરે બે ભાગ વધારતાં ($૧ \frac{૬}{૧૧}$) $૧ સાંઠ \frac{૬}{૧૧}$ ભાગ, ચોથે $૧ \frac{૮}{૧૧}$ સાંઠ, પાંચમે $૧ \frac{૧૦}{૧૧}$, છઠે $૨ સાંઠ \frac{૧}{૧૧}$, [કારણકે અગિયાર ભાગ પૂર્ણ થયે એક સાગરોપમ પૂર્ણ થાય છે] સાતમે $૨ \frac{૩}{૧૧}$, આઠમે $૨ \frac{૫}{૧૧}$, નવમે $૨ \frac{૭}{૧૧}$, દસમે $૨ \frac{૯}{૧૧}$, અગિયારમે $૨ \frac{૧૧}{૧૧}$ એટલે બરાબર ત્રણ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (શર્કરાપ્રભાના અગિયારમે પ્રતરે) આવી. એ જ પ્રમાણે અન્ય

પૃથ્વીઓને વિષે આ કરણદ્વારા વિચારવું. વધુ સમજણ માટે યન્ત્ર જોવું.

આ પ્રમાણે પોતપોતાની આયુષ્યસ્થિતિ સુધી, નારક જીવો હંમેશા અવિરત ^{૩૫૫}દુઃખ-પીડાઓને અનુભવે છે. ^{૩૫૬}ક્ષણવાર પણ શાંતિનો અનુભવ કરતા નથી, માટે દરેક આત્માએ તેવી દુર્ગતિમાં ન જવું પડે માટે પાપની પ્રવૃત્તિઓ ન કરતાં સદાચારી-સંયમી ને નિષ્પાપ જીવન ગાળવા પ્રતિક્ષણે જાગૃત રહેવું. [૨૦૫]

॥ રત્નપ્રમાના પ્રતિપ્રતરે જઘન્યોત્કૃષ્ઠ આયુષ્યસ્થિતિનું યન્ત્ર ॥		
પ્રતર	જઘન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ
૧	દસ હજાર વર્ષ	નેવું હજાર વર્ષ
૨	દસ લાખ વર્ષ	નેવું લાખ વર્ષ
૩	નેવું લાખ વર્ષ	પૂર્વ કોડ વર્ષ
૪	પૂર્વ કોડ વર્ષ	$\frac{૧}{૧૦}$ સાં
૫	$\frac{૧}{૧૦}$ સાગરોપમ	$\frac{૨}{૧૦}$ "
૬	$\frac{૨}{૧૦}$ સાગરોપમ	$\frac{૩}{૧૦}$ "
૭	$\frac{૩}{૧૦}$ સાગરોપમ	$\frac{૪}{૧૦}$ "
૮	$\frac{૪}{૧૦}$ સાગરોપમ	$\frac{૫}{૧૦}$ "
૯	$\frac{૫}{૧૦}$ સાગરોપમ	$\frac{૬}{૧૦}$ "
૧૦	$\frac{૬}{૧૦}$ સાગરોપમ	$\frac{૭}{૧૦}$ "
૧૧	$\frac{૭}{૧૦}$ સાગરોપમ	$\frac{૮}{૧૦}$ "
૧૨	$\frac{૮}{૧૦}$ સાગરોપમ	$\frac{૯}{૧૦}$ "
૧૩	$\frac{૯}{૧૦}$ સાગરોપમ	$\frac{૧૦}{૧૦}$ એક સાં

॥ શર્કરાપ્રમાના પ્રતિપ્રતરની આયુષ્ય સ્થિતિનું યન્ત્ર ॥		
પ્રતર	જઘન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ
૧	૧ સાગરોપમ	૧ સાં $\frac{૨}{૧૧}$ ભાગ
૨	૧ સાં $\frac{૨}{૧૧}$ ભાગ	૧ સાં $\frac{૪}{૧૧}$ ભાગ
૩	૧ સાં $\frac{૪}{૧૧}$ ભાગ	૧ સાં $\frac{૬}{૧૧}$ ભાગ
૪	૧ સાં $\frac{૬}{૧૧}$ ભાગ	૧ સાં $\frac{૮}{૧૧}$ ભાગ
૫	૧ સાં $\frac{૮}{૧૧}$ ભાગ	૧ સાં $\frac{૧૦}{૧૧}$ ભાગ
૬	૧ સાં $\frac{૧૦}{૧૧}$ ભાગ	૨ સાં $\frac{૧}{૧૧}$ ભાગ
૭	૨ સાં $\frac{૧}{૧૧}$ ભાગ	૨ સાં $\frac{૩}{૧૧}$ ભાગ
૮	૨ સાં $\frac{૩}{૧૧}$ ભાગ	૨ સાં $\frac{૫}{૧૧}$ ભાગ
૯	૨ સાં $\frac{૫}{૧૧}$ ભાગ	૨ સાં $\frac{૭}{૧૧}$ ભાગ
૧૦	૨ સાં $\frac{૭}{૧૧}$ ભાગ	૨ સાં $\frac{૯}{૧૧}$ ભાગ
૧૧	૨ સાં $\frac{૯}{૧૧}$ ભાગ	૨ સાં $\frac{૧૧}{૧૧}$ ઉસાં

૩૬૬. અચ્છિનીમીલનમિત્તં, નત્યિ સુહં દુઃખમેવ અણુબદ્ધં ।

નરપ નેરઙ્ગાણં, અહોનિસિં પન્નમાણાણં ॥ [જીવાં]

૩૫૬. જો પૂર્વભવમાં અગ્નિસ્નાન અથવા શરીરછેદથી મધ્યમકોટિના સંકિલ્બ પરિણામથી મરેલો હોય તેવા જીવને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય તે સમયે માત્ર શાતાનો અનુભવ થાય છે. અથવા કોઈ મિત્રદેવ આવીને કંઈક શાતાનો અનુભવ કરાવી જાય તો તે વખતે થોડોક કાળ, વા કલ્પાશક પ્રસંગે પણ કંઈક શાતા થાય છે, આવા કોઈ સાક્ષિક પ્રસંગ વિના સદા અશાતાનો જ અનુભવ કરે છે.

ઉવવાણ વ સાયં, નેરઙ્ગો દેવકમ્મુણા વાવિ ।

અજ્ઞવસાણનિમિત્તં, અહવા કમ્માણુભાવેણં ॥૧॥ [શ્રીચન્દ્રીયા ટીકા]

॥ ત્રીજી વાલુકાપ્રમાની સ્થિતિ ॥		
પ્રતર	જઘન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ
૧	૩ સાગરોપમ	૩ સાં $\frac{૪}{૯}$ ભાગ
૨	૩ " $\frac{૪}{૯}$ ભાગ	૩ " $\frac{૮}{૯}$ "
૩	૩ " $\frac{૮}{૯}$ "	૪ " $\frac{૩}{૯}$ "
૪	૪ " $\frac{૩}{૯}$ "	૪ " $\frac{૭}{૯}$ "
૫	૪ " $\frac{૭}{૯}$ "	૫ " $\frac{૨}{૯}$ "
૬	૫ " $\frac{૨}{૯}$ "	૫ " $\frac{૬}{૯}$ "
૭	૫ " $\frac{૬}{૯}$ "	૬ " $\frac{૧}{૯}$ "
૮	૬ " $\frac{૧}{૯}$ "	૬ " $\frac{૫}{૯}$ "
૯	૬ " $\frac{૫}{૯}$ "	૬ " $\frac{૬}{૯}$ ૭ સાં

ચોથી પંકપ્રમાની સ્થિતિ		
પ્રતર	જઘન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ
૧	૭ સાગરોપમ	૭ સાં $\frac{૩}{૭}$ ભાગ
૨	૭ સાં $\frac{૩}{૭}$ ભાગ	૭ સાં $\frac{૬}{૭}$ ભાગ
૩	૭ " $\frac{૬}{૭}$ "	૮ " $\frac{૨}{૭}$ "
૪	૮ " $\frac{૨}{૭}$ "	૮ " $\frac{૫}{૭}$ "
૫	૮ " $\frac{૫}{૭}$ "	૯ " $\frac{૧}{૭}$ "
૬	૯ " $\frac{૧}{૭}$ "	૯ " $\frac{૪}{૭}$ "
૭	૯ " $\frac{૪}{૭}$ "	૯ " $\frac{૭}{૭}$ ૧૦ સાં

॥ પાંચમી ધૂમપ્રમા નરકની સ્થિતિ ॥		
પ્રતર	જઘન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ
૧	૧૦ સાગરોપમ	૧૧ સાં $\frac{૨}{૫}$ ભાગ
૨	૧૧ સાં $\frac{૨}{૫}$ ભાગ	૧૨ " $\frac{૪}{૫}$ "
૩	૧૨ " $\frac{૪}{૫}$ "	૧૪ " $\frac{૧}{૫}$ "
૪	૧૪ " $\frac{૧}{૫}$ "	૧૫ " $\frac{૩}{૫}$ "
૫	૧૫ " $\frac{૩}{૫}$ "	૧૭ સાગરોપમ

॥ છઠ્ઠી તમ:પ્રમા નરકની સ્થિતિ ॥		
પ્રતર	જઘન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતિ
૧	૧૭ સાં	૧૮ $\frac{૨}{૩}$ સાં
૨	૧૮ સાં $\frac{૨}{૩}$	૨૦ $\frac{૧}{૩}$ સાં
૩	૨૦ $\frac{૧}{૩}$ સાં	૨૨ સાં
॥ સાતમી તમસ્તમ:પ્રમાનાં ॥		
૧	૨૨ સાં	૩૩ સાં

✽ ઇતિ પ્રથમ સ્થિતિદ્વારમ્ ✽

અવતરણ—પૂર્વે નારકીનું પ્રથમ સ્થિતિદ્વાર વર્ણવ્યું. હવે બીજું ભવનદ્વાર કહેતાં પહેલાં નારકીની તથાવિધ વેદનાનું કંઈક સ્વરૂપ કહે છે, તેમાં પ્રથમ નરકક્ષેત્રગત વેદનાના ભયંકર પ્રકારો જણાવે છે.

સત્તસુ ચિત્તજવિઅણા, અન્નોન્નકયાવિ પહરણેહિં વિણા ।

પહરણકયાડવિ પંચસુ, તિસુ પરમાહમ્મિકયા વિ ॥૨૦૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

સત્તસુ ક્ષેત્રજવેદના, અન્યોન્યકૃતાડપિ પ્રહરણીર્વિના ।

પ્રહરણકૃતાડપિ પંચસુ, તિસૃષુ પરમાધાર્મિકકૃતાડપિ ॥૨૦૬॥

શબ્દાર્થ—

ચિત્તજવિઅણા=ક્ષેત્રોત્પન્ન વેદના
અન્નોન્નકયાવિ=અન્યોન્ય કરેલી પણ
પ્રહરણેહિં વિણા=શસ્ત્ર વિના

પ્રહરણકયા=શસ્ત્રથી કરેલી
પંચસુ=પાંચમા (પાંચનું)
પરમાહમ્મિકકયા=પરમાધાર્મિકી કરેલી

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૦૬॥

વિશેષાર્થ— પૂર્વભવમાં કરેલાં અનેક દુષ્ટ અને ભયંકર પાપાચરણોથી કૂરતાભરી ઘોર હિંસાઓ, ભયંકર જૂઠું બોલવું, નિર્દય, ચોરી, પરદારાગમન, લક્ષ્મી આદિ પદાર્થો ઉપરની અત્યન્ત મૂર્છાથી, અનેક પ્રાણીઓનો ઘાત કરવાથી તે તે આત્માઓ નરકગતિયોગ્ય આયુષ્યનો બન્ધ કરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જેને ‘નારકી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અશુભગતિમાં ઉત્પન્ન થએલા આ જીવોને પૂર્વકર્મોદયના વશથી ત્રણ પ્રકારની વેદનાનો અનુભવ કરવાનો હોય છે.

૧ ‘ક્ષેત્ર’થી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, ૨ ‘અન્યોન્ય’થી [પરસ્પર] ઉત્પન્ન થતી વેદના ૩ સંકિલ્બઅધ્યવસાયી પંદર ‘પરમાધાર્મી’ દેવકૃત વેદના.

એ ત્રણમાં અન્યોન્યકૃત વેદનામાં પુનઃ બે ભેદ પડે છે ૧-શરીરથી પરસ્પર ઉત્પન્ન થતી, અને ૨-શસ્ત્ર દ્વારા પરસ્પર ઉત્પન્ન થતી વેદના.

એમાં ક્ષેત્રવેદના સાતે નરકોમાં છે અને અનુક્રમે નીચે નીચે અશુભ, અશુભતર, અશુભતમપણે હોય છે. અન્યોન્યકૃત વેદનામાંશરીરથી થતી અન્યોન્યકૃત વેદના ^{૩૫૭}સાતે પૃથ્વીને વિષે છે અને પ્રહરણકૃત વેદના પ્રથમની પાંચ નરકને વિષે છે, ત્રીજી પરમાધાર્મીકૃતવેદના એ પહેલી ત્રણ નરકોમાં છે. [૨૦૬]

અવતરણ— હવે પ્રથમ ક્ષેત્ર વેદનાને કહેતાં નારક જીવોને પોતાને જ નરકક્ષેત્રના સ્વભાવથી જ દશ પ્રકારનો દુઃખ આપનારો જે પુદ્ગલ પરિણામ હોય છે તે જણાવે છે.

‘બંધણ ²ગદ્ ³સંઠાણા, ⁴ભેયા ⁵વજ્ઞા ય ⁶ગંધ-રસ⁷-⁸ફાસા⁹ ।

⁹અગુરુલહુ ¹⁰સદ્ દસહા, અસુહા વિ ય પુગ્ગલા નિરણ ॥૨૦૭॥

[પ્ર. ગા. સં. ૪૫]

સંસ્કૃત છાયા—

બંધન-ગતિ-સંસ્થાનાનિ, ભેદા વર્ણાંશ્ચ ગન્ધ-રસ-સ્પર્શાઃ ।

અગુરુલહુ-શબ્દાભ્યાં દશઘા, અશુભા અપિ ચ પુગ્ગલા નરકે ॥૨૦૭॥

૩૫૭. સત્તસુ ચેત્તસહવા અન્નોન્નોદીરિઆય જા છઠ્ઠી ।

તિસુ આદમાસુ વિઅણા પરમાહમ્મિ અસુરકયા ય ॥૧॥

આ ગાથા અન્યોન્યકૃત વેદના છઠ્ઠી નરક સુધી જ જણાવે છે. તદાશય જ્ઞાનીગમ્ય.

શબ્દાર્થ—

મેયા=ભેદ

ફાસા=સ્પર્શ

અગુરુલદુ=અગુરુલદુ

સદ્=શબ્દ

દસહા=દશ પ્રકારની

અસુહા=અશુભ

પુગ્ગલા=પુદ્ગલો

નિરણ=નરકમાં

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૨૦૭॥

વિશેષાર્થ—૧. બન્ધન—નારકોની બન્ધનાવસ્થા તથા તેમને પ્રત્યેક ક્ષણે થતું તે તે પ્રકારના આહારને યોગ્ય પુદ્ગલના સમ્બન્ધ—શ્રદ્ધારૂપ બન્ધન પરિણામ, એ જાણે જાજવલ્યમાન રીતે જલતા અગ્નિથી પણ અત્યન્ત દારૂણ હોય છે.

૨. ગતિ—તે નારકોની ગતિ રાસભ, ઊંટ વગેરેની કુગતિ જેવી અત્યન્ત દુઃખથી સહી શકાય એવી અને તે પણ તપાવેલા લોખંડ ઉપર પગ મૂકવા કરતાં પણ અત્યંત દુઃખદાયક છે.

૩. સંસ્થાન—તેઓનું શરીર એકદમ કુબ્જ—હુંડક સંસ્થાનવાળું, એથી પાંખો કાપેલા ઐડજોત્પન્નપક્ષી જેવું વિરૂપ અને જોતાં જ ઉદ્દવેગ કરાવે તેવું હોય છે.

૪. મેદ—કુડ્યાદિથી (કુંભી વિગેરેમાંથી) નારકોના શરીર—પુદ્ગલોનું છૂટાપણું તે શસ્ત્રની ધારાવડે કોઈ કાપે કે ખેંચે ને જે દુઃખ થાય એના કરતાં પણ તે વિમોચન વધુ દુઃખદાયક છે.

૫. વર્ણ—એમનો વર્ણ અત્યન્ત નિકૃષ્ટ, અતિ ભીષણ, મલિન છે. કારણકે તેમને ઉત્પન્ન થવાના નરકાવાસાઓ દ્વાર—બારી, જાલિયાં વિનાના, સર્વદિશાથી ભયાનક, ચારે બાજુએથી સતત ગાઢ અંધકારમય, શ્લેષ્મ, મૂત્ર, વિષ્ટા, સ્રોત, મલ, રુધિર, વસા, મેદ અને પરુ વગેરે સરખા અશુભ પુદ્ગલોથી લેપાએલ ભૂતલ પ્રદેશવાળા અને સ્પર્શાનની જેમ માંસ, પૂતિ—કેશ, અસ્થિ, નખ, દાંત, ચામડી વગેરેના અશુભિ અને અપ્રિય પુદ્ગલો વડે આચ્છાદિત ભૂમિવાળા (નરકાવાસાઓ) હોય છે.

૬. ગંધ—તેઓનો ગંધ—કોહી ગયેલાં ફૂતરાં, શિયાળ, બિલાડી, નોળીઓ, સર્પ, ઉંદર, હસ્તી, અશ્વ, ગાય, વગેરેનાં મૃતકનાં કલેવરોનો જે દુર્ગંધ હોય તેથી અધિક અશુભતર હોય છે.

૭. રસ—લીમડાની ગળો વગેરે કરતાં પણ અત્યન્ત કટુક છે.

૮. સ્પર્શ—તેઓનો સ્પર્શ અગ્નિ, વીંછી, કૌવચ, આદિના સ્પર્શથી પણ અત્યન્ત રીઢ દુઃખાવહ છે. ત્યાં તે સાતે પૃથ્વીના સ્પર્શો અમનોજ છે. વાયુ તથા વનસ્પતિઓના સ્પર્શો તેમને તો ત્રાસરૂપ જ હોય છે.

૯. અગુરુલદુ—એઓનો પરિણામ અગુરુલદુ હોવા છતાં પણ તીવ્ર દુઃખના આશ્રયભૂત અતીવ વ્યથાને કરે છે.

૧૦. શબ્દ—નારકોના શબ્દો સતત પીડાતા, કચડાતા અને તેથી અત્યન્ત દુઃખદ આક્રન્દ વડે વિલાપ કરતા હોવાથી કરુણા ઉપજાવે તેવા હોય છે.

આ પ્રમાણે દસ પ્રકારના અશુભ પુદ્ગલપરિણામો નારકોને વિષે અવશ્ય હોય છે. [૨૦૭]
(પ્ર. ગા. સં. ૪૫)

અવતરણ— પૂર્વ ક્ષેત્રગત સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થતા દુઃખદાયી પરિણામને જણાવીને હવે નારક જીવોને થતી અન્ય દસ પ્રકારની વેદનાનો અનુભવ કહે છે, તેમજ છટ્ટી તથા સાતમી પૃથ્વીના નારકોને કેટલા રોગો હોય તે સંખ્યા કહે છે.

નરયા દસવિહવેયણ, 'સીઓસિણ'—'સુહા'—'પિવાસ'—'કંઙૂહિ' ।

'પરવસ્સ' 'જરં' 'દાહં, 'ભયં' 'સોગં' ચેવ વેયંતિ ॥૨૦૮॥

પણકોડી અદ્દસટ્ટી—લક્ષ્યા, નવનવડસહસપંચસયા ।

ચુલસી અહિયા રોગા, છટ્ટી તહ સત્તમી નરણ ॥૨૦૯॥ [પ્ર. ગા. સં. ૪૬-૪૭]

સંસ્કૃત છાયા—

નરકા દશવિધં વેદનં, શીતોષ્ણક્ષુધાપિપાસાકણ્ડુભિઃ।

પારવશ્યેન જ્વરેણ દાહેન, ભયેન શોકેન ચૈવ વેદન્તે ॥૨૦૮॥

પચ્ચકોટ્યઃ—અષ્ટષ્ટિ—લક્ષાણિ, નવનવતિસહસ્રાણિ પચ્ચશતાનિ ।

ચતુરશીત્યા અધિકા રોગા, ષષ્ઠે તથા સપ્તમે નરકે ॥૨૦૯॥

શબ્દાર્થ—

નરયા=નારકોની

દસવિહવેયણ=દશવિધ વેદન

સીઝ=શીત

ઓસિણ=ઉષ્ણ

સુહા=ક્ષુધા

પિવાસ=પિપાસા

કંઙૂહિ=કરવતથી

પરવસ્સ=પરવશતા

જરં=જ્વર-તાવ

દાહં=દાહ

ભયં-સોગં=ભય, શોક

વેયંતિ=વેદે છે

અહિયા=અધિક

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્, ॥૨૦૮-૨૦૯॥

વિશેષાર્થ— ક્ષેત્રવેદનામાં બીજી દસ પ્રકારની વેદનાનો પણ અનુભવ નારકોને થાય છે તે કહે છે—

૧. શીતવેદના— પોષ અથવા મહા માસની રાત્રે, હિમાલયપર્વત ઉપર, સ્વચ્છ આકાશમાં, અગ્નિ વિનાના અને વાયુની વ્યાધિવાળા નિર્વસ્ત્ર દરિદ્રીને, સતત પવનના જોરથી હ્રદય, હાથ, પગ, દાંત, હોઠ કંપતા હોય અને તેના પર શીત જળના છંટકાવથી તે માણસને જેવી શીત—ઠંડી વેદના ઉત્પન્ન થાય, તે કરતાં પણ અનન્તગુણી શીતવેદના નરકાવાસગત નારકીના જીવોને હોય છે.

કદાચ જો એ નરકાવાસથી ઉપાડીને માઘમાસની રાત્રિએ પૂર્વે વર્ષાન કર્યું તેવા સ્થાને લાવીને મૂકે, તો તે નારકજીવ અનુપમ સુખને પ્રાપ્ત કરતો હોય તેમ નિદ્રાવશ થઈ જાય; એટલે તેણે નરકની મહાવ્યથાકારક શીતવેદના સહી હોય તેના પ્રમાણમાં આ વેદના તો તેને મહાસુખકારક લાગે છે.

૨. જ્વળવેદના— ઉનાળાના દિવસોમાં પ્રચંડ સૂર્યનો મધ્યાહ્ન તપતો હોય, આકાશમાં છાયાથે

વાદળું ન હોય, એ વખતે છત્રરહિત, અત્યન્ત પિત્તની વ્યાધિવાળા પુરુષને, ચોતરફ પ્રજ્વલી રહેલા અગ્નિના તાપ વચ્ચે જે પીડા ઉત્પન્ન થાય, એ કરતાં પણ અનન્તગુણી ઉષ્ણવેદના નરકમાં વર્તતા નારકના જીવોને થાય છે.

કદાચ જો એ વેદના સહતા નારકીઓને ત્યાંથી ઉપાડીને કિંશુક સરખા લાલચોળ જલતા એવા ખદિરના (ખેરના) અંગારાના ઢગલા ઉપર મૂકવામાં આવે અને ફરી પાછું તે અંગારાઓને ખૂબ તપાવવા ફુંકવામાં આવે, તો પણ એ જીવો [ચંદનથી લિપ્ત થએલા, મૃદુ પવન ખાવાથી અનુપમ સુખને વેદનારા પુરુષની જેમ] સુખ પામતા નિદ્રાવશ પણ થઈ જાય છે. એટલે કે નરકની અનુપમેય ગરમીના અનુભવ આગળ, ખદિર અંગારા તો (મહાગરમીથી રીઢી થએલી કાયાને) ઠંડા લાગે છે. વિચારો ! નારકજીવોને ભોગવવી પડતી એ ગરમી કેવી હશે ? નારકોનું નરકમાં માત્ર પોતાનું (નરકાવાસાઓનું) ઉત્પત્તિસ્થાન જ હિમ જેવું શીતળ હોય છે. બાકીની સમગ્ર ભૂમિ ખદિરના અંગારા કરતાં પણ અત્યન્ત ઉષ્ણ હોવાથી તેની તીવ્ર વેદના અનુભવવી પડે છે.

પ્રથમ રત્નપ્રભામાં ઉષ્ણવેદના અતિતીવ્ર છે, તેથી અધિક ઉષ્ણવેદના અતિતીવ્રતરપણે શર્કરાપ્રભામાં, તેથી અધિક અતિતીવ્રતમપણે વાલુકાપ્રભામાં છે. ચોથી પંકપ્રભામાં ઉપરિતન ભાગે વર્તતા થોડા નરકાવાસાઓમાં ઉષ્ણવેદના અને નીચેના થોડા નરકાવાસાઓમાં શીતવેદનાનુભવ છે, પાંચમી ધૂમપ્રભામાં થોડા નરકાવાસાઓમાં શીતવેદના અને નીચે થોડામાં ઉષ્ણવેદના. આ વેદના ચોથી પૃથ્વીની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર અનંતગુણી એટલે કે તીવ્ર-તીવ્રતર-તીવ્રતમપણે સમજવી-જાણવી. છઠી તમઃપ્રભામાં કેવલ મહાશીત વેદના જ, તે પણ પાંચમી કરતાં અતિતીવ્રતર જાણવી, તે કરતાં પણ સાતમી તમસ્તમા પૃથ્વીમાં મહાશીતવેદના છે તે તેથી પણ અતિતીવ્રતમ છે.

૩. ક્ષુધા—ભૂખ તો પ્રતિક્ષણે જીવતીજાગતી જ બેઠી હોય છે. વળી એઓનો જઠરાગ્નિ એટલો બધો પ્રદીપ્ત હોય છે કે, વારંવાર નાખાતા, સૂકા કાષ્ઠોવડે પ્રજ્વલિત રહેતા અગ્નિની જેમ, અતિતીવ્ર ક્ષુધાગ્નિવડે સદા દહામાન ઉદર-શરીરવાળા રહે છે. તેઓ સમગ્ર જગત્વર્તી અન્ન-ધૃતાદિ પુદ્ગલોનો આહાર કરે, તો પણ તેઓ તૃપ્તિ પામે જ નહિ, પણ ઉલટું અશુભકર્મના ઉદયથી અમનોજ પુદ્ગલ ગ્રહણથી તેની ક્ષુધા વધતી જ જાય છે.

૪. તૃષ્ણા—એમની તરસ તો સદૈવ કંઠ, ઓઝ, તાળુ અને જિહ્વાદિકને શોષી નાંખનારી, સઘળાએ સમુદના અગાધ જળનું પાન કરતાં પણ શાન્ત ન થાય એવી હોય છે.

૫. કંઠૂ (ચરખ)—એઓની દુઃખદાયી ખરજની ચળ એવી હોય છે કે તેને કરવત કે છરીથી ખણવા છતાં પણ શાન્ત થાય નહિ.

૬. પરવશતા—એઓની પરાધીનતા આપણાથી અનન્તગુણી ત્રાસદાયક છે.

૭. જર—એટલે એઓનો જવર-તાવ અત્યન્ત ઉગ્ર, પણ આપણાથી અનન્તગુણી દુઃખદાયક અને જીવિત પર્યન્ત રહેનારો છે.

૮. દાહ-૬. શોક-૧૦. મય—એટલે શરીરે દાહ, શોક-વિલાપ અને ભય એ ત્રણે વેદનાઓ આપણા કરતાં તેઓને અનન્તગુણી છે.

વધુમાં એ (મિથ્યાદષ્ટિ) નારકોને ભવસ્વભાવે પ્રાપ્ત થતું વિભંગજ્ઞાન પણ મહાદુઃખકારક છે; કારણકે તે અશુભ જાતિનું હોવાથી તે જ્ઞાનદ્વારા ચારે બાજુથી આવતા, નિરંતર દુઃખના વૈરી-શસ્ત્રાદિક હેતુભૂત સાધનો જુએ છે. હમણાં આવશે ! આમ કરશે ! તેમ કરશે ! ઇત્યાદિ ભયથી તેઓ હંમેશાં કંપતા જ રહે છે.

આ પ્રમાણે અન્ય પ્રકારે દસ પ્રકારની ક્ષેત્રગત વેદના કહી. [૨૦૮] (પ્ર. ગા. સં. ૪૬-૪૭).

[હવે ‘અન્યોન્યકૃત વેદના’ અને પરમાધામીકૃત વેદનાનું સ્વરૂપ જો કે અહીં મૂલ ગાથાઓમાં નથી કહ્યું, તથાપિ ગ્રન્થાન્તરથી અહીં આપવામાં આવે છે.]

અન્યોન્યકૃત વેદના—

પ્રથમ અન્યોન્યકૃત પ્રહરણ-શસ્ત્ર-વેદના—

નારકો બે પ્રકારના છે. એક સમ્યગ્દષ્ટિ અને બીજા મિથ્યાદષ્ટિ. જેઓ મિથ્યાદષ્ટિ છે તેઓની દષ્ટિ મિથ્યા હોવાથી તેમને ભેદજ્ઞાન અથવા સારાસારનું વિવેકજ્ઞાન હોતું નથી. દષ્ટિના વિપર્યાસને લીધે, વસ્તુસ્વરૂપને જે રીતે જોવું-જાણવું જોઈએ તે રીતે ન જાણતા-જોતાં, ઊલટું વિપરીત રીતે યા અવળી રીતે શ્રદ્ધે છે; ને તેથી તે દુઃખના મૂળ તરફ ન જોતાં વર્તમાનમાં દુઃખકર્તા સાધનો તરફ જ તેનું લક્ષ્ય હોય છે. તેથી દુઃખનાં નિમિત્તો કે પ્રસંગોમાં-સામી વ્યક્તિ કે વસ્તુ તરફ જ તીવ્ર-તીવ્રતર-તમ ક્રોધાદિક કષાયો કરે છે. તેમજ પુનઃ પુનઃ નવો કર્મબંધ ઉત્પન્ન કર્યો જાય છે. અસત્ અને અસાર દષ્ટિના પ્રતાપે કષાયોના કટુ વિપાકો કેવાં ભોગવવાં પડશે તે ભાન ભૂલાઈ ગયું હોય છે. તેમજ એકાંત દુઃખ આપનારા તરફ જ લક્ષ્યવાળો બન્યો હોવાથી પોતાના વિરોધી બળો કે જીવો તરફ એકાએક તાડન, તર્જનાદિકનાં તોફાનોમાં રચ્યો-પચ્યો રહે છે. સ્વદોષદષ્ટિનું દર્શન થતું નથી અને પછી બંને પક્ષે કદર્થના જ ભોગવવાની રહે છે.

આનું નામ છે જીવની જ્ઞાનવૃત્તિ ! જ્ઞાન એટલે કૂતરો-પથ્થરો ફેંકનાર કોણ છે ? તે ન જોતાં, પથ્થરને જ બચકા ભરવા મંડી પડે છે પરિણામે તેથી કંઈ જ વળતું નથી; ઊલટી મુખની પીડા વધે છે અને ત્યાં બીજા પથ્થરો પડવા મંડે છે. આમ દુઃખની પરંપરા ઊભી થાય છે.

જે સમ્યગ્દષ્ટિ નારકો છે, તેમની દષ્ટિ મિથ્યા મટીને સમ્યગ્ એટલે સત્ સાચી-સુંદર બની હોવાથી તેને ભેદજ્ઞાન-સાચો વિવેક થઈ ગયેલ હોય છે. પરિસ્થિતિ અને પ્રસંગોના યથાતથ્ય-સાચા સ્વરૂપને સારી રીતે સમજતો હોવાથી, તેનું સાધ્યબિન્દુ જાગૃત હોવાથી તે વર્તમાન દુઃખ કે તેનાં સાધનો તરફ અપ્રીતિ-અરુચિ, રોષ-ગુસ્સો નહિ કરે, પણ તે વિચારશે કે આવા પ્રતિકૂળ સંયોગો મને કેમ મળ્યા ? એકને અનુકૂળ સંયોગો ને બીજાને પ્રતિકૂળ તો આમાં કારણ શું ? આમ એનાં મૂળ તરફ નજર નાંખશે. જન્માંતરમાં મેં જ મારી અશુભ અનેકવિધ પાપપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વાવેલાં ઝેરી બીજોનાં જ આ મહાકટુફળો આવ્યાં છે. અન્યનો શો દોષ છે ? તે તો નિમિત્તમાત્ર છે. ઉપાદાન કારણ તો હું જ છું, માટે અત્યારે તારી જ અશુભ પ્રવૃત્તિઓના આ વિપાકોને શક્ય એટલા સમભાવે ભોગવી લે. જો એ રીતે તું સહનશીલતા ને સમભાવમાં ન રહેતાં વિષમભાવ ધરીને ક્રોધ કરનાર, મારનાર, ગાળો દેનાર, ભયંકર હુમલાઓ કરનાર ઉપર

પુનઃ પુનઃ ઉશ્કેરાઈ જઈશ, તેનો સામનો કરીશ તો તેવાં અતિ સંકિલ્પ પરિણામો દ્વારા પુનઃ ઝેરનાં વાવેતરો વવાશે ને પુનઃ તેનાં નવાં ઝેરી ફળો પેદા થશે; તેમજ તેનો પુનઃ ભોગવટો તારે કરવો પડશે. આ રીતે દુઃખની પરંપરાનું વિષયક ભમ્યા જ કરશે. દુઃખની પરંપરાનો અન્ત નહીં આવે ને સાચી આત્મિક શાંતિ દૂર ને દૂર હડસેલાતી જશે, માટે ચેતન, તારો પોતાનો સ્વભાવધર્મ વિચાર, આવી વિચારણાથી સમ્યગ્દષ્ટિ પોતે સજાગ બને છે ને પરિણામે ત્યાં આગળ મારન, કૂટન, ભેદન, છેદનમાં ઉચિત સંયમ રાખે છે, પાપપ્રવૃત્તિને હેય ગણતો હોવાથી પાપાચરણ થઈ જવા છતાં તેનો પશ્ચાત્તાપ રહે છે. આ બધી વિચારણા ત્યારે જ થઈ શકે કે મન મૂળલક્ષી બનેલું હોય.

આનું જ નામ છે સિંહવૃત્તિ—એટલે પ્રવૃત્તિના મૂળ તરફ જોવું તે. સિંહના સ્વભાવ પ્રમાણે, તે શિકારીના વાગતા એવા બાણ તરફ નજર નહીં નાંખે, એ તો બાણ કઈ દિશામાંથી આવ્યું તે તરફ જ નજર નાંખી, ફાળ મારશે જેથી બીજાં બાણોના પ્રહારથી બચી જવાય.

આ કારણે સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા સમજણના ઘરમાં આવ્યો હોવાથી પોતે જ વધુ દુઃખ, કષ્ટ સહન કરે છે. વ્યવહારમાં બોલીએ છીએ. “ડાહ્યાને ચિંતા, મૂખાને શું? ભણેલાને બધી ઉપાધિ! ન ભણેલાને શું?” આ જ વાત અહીં લાગુ પડે છે અને તેથી જ મિથ્યાદષ્ટિ કરતાં સમ્યગ્દષ્ટિને ઊલટી વધુ માનસિક ચિંતા હોય છે જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિને ચિંતા ઓછી હોય છે.

પરન્તુ સમ્યગ્દષ્ટિને બીજાએ આપેલાં દુઃખો સંબંધી તત્ત્વવિચારણા હોવાથી પોતે દુઃખ સહન કરી લે છે પણ બદલો વાળવા સામાને દુઃખ આપતો નથી તેથી તેને (મિથ્યાદષ્ટિ કરતાં) ઓછું દુઃખ ને ઓછો કર્મબંધ થાય છે જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિને તેવી વિચારણા હોતી નથી તેથી ક્રોધ કરી સામાને મારી પોતે દુઃખી કરે છે. તેથી તે વધુ દુઃખી બને છે અને વધુ કર્મબંધ કરે છે.

પણ માનસિક દુઃખની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દષ્ટિઓ વધુ દુઃખી છે. દુર્ગતિના કટુ વિપાકો જોઈને જન્માન્તરમાં કરેલી પાપપ્રવૃત્તિઓનો ભારે અફસોસ કરતા હોય છે.

જેમ કૂતરો ગ્રામાન્તરના અથવા અન્ય વિભાગના શ્વાનને જોઈને અત્યન્ત ક્રોધાયમાન થતો ભસવા-લડવા માંડે છે અને પરસ્પર પગાદિકના પ્રહારો શરૂ થાય છે તેમ તે નારકો વિભંગજ્ઞાનના બલથી એકબીજાને જોઈ તીવ્ર ક્રોધવાળા થયા થકા, શ્વાનની જેમ વૈક્રિયસમુદ્ઘાતવરે મહાભયાનક રૂપોને વિકુર્વીને, પોતપોતાના નરકાવાસમાં ક્ષેત્રાનુભાવજનિત, પૃથ્વીપરિણામરૂપ લોહમય ત્રિશૂલ, શિલા, મુદ્ગર, ભાલા, તોમર, અસિપટ્ટ, ખડ્ગ, યજિ, પરશુ વગેરે વૈક્રિયજાતિનાં શસ્ત્રોથી તથા સ્વહસ્ત-પાદ-દંતદ્વારા પરસ્પર લડાઈઓ-પ્રહારો કરે છે; તેથી તે જીવો હણાયા થકા વિકૃત અંગોવાળા થઈને કસાઈખાનામાં પડેલા પાડાઓની સ્થિતિની જેમ ગાઢ વેદનાથી નિઃશ્વાસ લેતા, ઋધિરના કીચડમાં આલોટતા મહાદુઃખ ભોગવે છે.

આ પ્રમાણે અન્યોન્યકૃત પ્રહરણવેદના સમજવી.

ઉપર કહેલી એ સર્વ વેદના મુખ્યત્વે શસ્ત્ર-પ્રહારકૃત હોવાથી તે પ્રથમની પાંચ નારકીમાં જ હોય છે.

બીજી અન્યોન્યકૃત શરીરવેદના—

બાકીની છઠ્ઠી તથા સાતમી નારકીમાં શરીરકૃત અન્યોન્યવેદના છે એટલે ત્યાં રહેતાં નારકીઓ પોતે, વજ્રમય મુખવાળા લાલ વર્ણના કુંથુઓ અને ગોમય કીડાઓ આદિને (શરીરસંબંધ) વિકુર્વીને એક બીજાના શરીરને તેનાવડે કોતરાવતા અને શેરડીના કૃમીની જેમ શરીરને ચાલણી જેવું આરપાર કરતા, તેમજ શરીરની અંદર પ્રવેશતા પ્રવેશતા મહાગાઢ વેદનાઓને પરસ્પર ભોગવે છે.

આ પ્રમાણે અન્યોન્યકૃત વેદના જણાવી.

હવે શરૂની ત્રણ નરકમાં ‘પરમાધાર્મિક’ વેદના જણાવે છે—

—સંકિલ્પ અધ્યવસાયવાળા પરમાધાર્મિક જાતિના દેવો પંદર પ્રકારના છે. ^{૩૫૮}અમ્બ, અમ્બરિષ, શ્યામ, શબલ, રુદ્ર, ઉપરુદ્ર, કાલ, મહાકાલ, અસિપત્ર, ધનુ, કુમ્ભી, વાલુક, વૈતરણી, ખરસ્વર અને મહાઘોષ. એઓ સાન્વર્થ નામવાળા છે. તેઓ નરકાત્માઓને ઘોર દુઃખો ઉત્પન્ન કરી આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મહાપાપકર્મને વશ થઈ અંડગોલિકપણે ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓનાથી નારકોને કેવી વેદનાઓ વેદવી પડે છે તે કહે છે.

૩૫૮. પ્રથમ ‘અમ્બ’ નામના પરમાધાર્મીઓ નારકોને ઊંચે ઉછાળી પછાડે, બીજો ભઠ્ઠીમાં પકાવી શકાય એવા ટુકડા કરે, ત્રીજો આંતરડા—હૃદયને ભેદે, ચોથો તેઓને કાપકૂપ કરે, પાંચમો ભાલામાં પરોવે, છઠ્ઠો અંગોપાંગને ભાંગી નાંખે, સાતમો તલવારની ધાર જેવા તીક્ષ્ણ પાંદડાનું વન બનાવી નારકોને તેમાં ફેરવે, ૮મો ધનુષ્યમાંથી છોડેલા અર્ધચન્દ્રાકાર બાણોવડે વીધે, ૯મો કુમ્ભીમાં પકાવે, ૧૦મો પોચા માંસના ટુકડાઓને ખાંડે, ૧૧મો કુંડમાં પકાવે, ૧૨મો ઉકળતાં સ્થિર—પરુથી ભરેલી વૈતરણી નદી બનાવી તેમાં નાંખે, ૧૩મો કદમ્બપુષ્પ આદિના આકારવાળી વેલુમાં પકાવે, ૧૪મો દુઃખથી આમતેમ ભાંગી જતા નારકોને મોટા હાકોટા—બૂમો મારીને, ગભરાવીને તેને રોકે અને ૧૫મો વજ્રના કાંટાવાળા શાસ્ત્રથી વૃક્ષ ઉપર ચઢાવીને તેને આલોટાવે છે. એ પ્રમાણે તેઓ નારકોને ફક્ત મોજની ખાતર દુઃખ આપી પોતે અનન્તા પાપકર્મોને સંચિત કરી, અત્યન્ત દુખમાં મૃત્યુ પામીને અંડગોલિકપણે ઉત્પન્ન થાય છે.

પરમાધાર્મીઓ મરીને અંડગોલિકપણે ઉત્પન્ન થઈ કેવી રીતે પકડાય તે સંબંધી

વર્ણન નીચે પ્રમાણે

જ્યાં સિન્ધુ નદી લવણસમુદ્રને મળે છે તે સ્થાનની દક્ષિણ બાજુ પંચાવન યોજન દૂર રહેલી જંબૂવેદિકાથી સાડાબાર યોજન દૂર એક ભયાનક સ્થળ છે, ત્યાં આગળ આ યોજનની સમુદ્રની ઊંડાઈ છે અને ત્યાં આગળ ૪૭ અંધકારમય ગુફાઓ છે એની અંદર વજ્રજ્વલનારાચસંઘયણવાળા મહાપરાક્રમી, મધ-માંસ અને સ્ત્રીઓના તો મહાલોલુપી એવા જલચર મનુષ્યો રહે છે. એમનો વર્ણ અશુભ અને અગ્રિય તેમજ દૃષ્ટિ ધોર ભયાનક છે. તેઓ સાડાબાર હાથની કાયાવાળા અને સંખ્યાતા વર્ષાધુષી હોય છે.

આ સન્તાપદાયક સ્થાનથી ૩૧ યોજન દૂર સમુદ્ર મધ્યે અનેક મનુષ્યોની વસ્તીવાળો રત્નદ્વીપ નામનો દ્વીપ (અત્યારે ત્યાં જઈ શકાતું નથી) છે. ત્યાંના મનુષ્યો પાસે વજ્ર (કઠિન પત્થર)ની બનાવેલી મહાન ઘંટીઓ હોય છે, એ ઘંટીઓને એ માનવો મધ-માંસવડે ખૂબ ખૂબ લીધે છે અને એ ઘંટીના મધ્યમાં ખૂબ મધ-માંસ ભરે છે ત્યારબાદ તે મનુષ્યો મધ-માંસથી ભરેલાં તુંબડાઓથી વહાણો ભરીને સમુદ્રમાં જાય છે અને એ તુંબડાઓને સમુદ્રમાં નાંખી જલચર મનુષ્યોને ખૂબ લોભાવે છે. લુબ્ધ એવા જલમનુષ્યો એ તુંબડાને ખાતા ખાતા ક્રમશઃ તે ઘંટી પાસે આવતા લુબ્ધ થઈને તેમાં પડે છે, ત્યાં તેઓ અગ્નિમાં પકાવેલા માંસના તથા જીર્ણ-મધુર મધને બે-ત્રણ દિવસ સુધી તો સુખપૂર્વક ખાતા રહે, એવામાં લાગ જોઈને રત્નદ્વીપવાસી શસ્ત્રસજ્જ સુભટો યન્ત્રથી ઘંટી ઉપરના પડને સંપૂટ કરી દઈને પછી તે ઘંટીઓને

કોઈ વખત તપાવેલા લોઢાના રસનું પાન કરાવે છે, કદાચિત્ તપાવેલા ઘગંધગતા લોઢાના સ્થંભ સાથે બળાત્કારે આલિંગન કરાવે છે, ક્યારેક કાંટામય શાલ્મલિવૃક્ષ ઉપર ચઢાવી વિટંબના આપે છે, ક્યારેક લોઢાના ઘણવડે છુંદી નાંખે છે, કોઈ વખત વાંસલાને છરીવડે છેદીને તેમાં ક્ષારથી ભરેલું તપાવેલું ઘગંધગતું તેલ રેડે છે, કોઈ વખત લોઢાના ભાલા પર પરોવે છે, અગ્નિની ભઠ્ઠીમાં ભૂંજે છે, તલની જેમ ઘાણીમાં ઊંધે મસ્તકે પીલે છે, કરવતવડે છેદે છે. પોતાની વૈક્રિયશક્તિથી શ્યેનાદિ પશુ-પક્ષીના, સિંહ, વાઘ, દીપડા, શિયાળ, ગીધપક્ષી, કંકપક્ષી, ઘુવડાદિ અનેક પ્રકારની કદર્થનાઓ કરનારા જન્તુઓવડે પીડાવે છે. તપાવેલી રેતીમાં, અસિપત્ર જેવા તીક્ષ્ણ ધારવાળા વનમાં પ્રવેશ કરાવે છે. વૈતરણી નદીમાં ઉતારે છે. કુકડાઓની જેમ પરસ્પર લડાવી મારે છે. યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરી યુદ્ધ પણ કરાવે છે. વળી તે પરમાધ્યામીઓ નારકોના નાક-કાન કાપવા, આંખો છેદવી, હાથ-પગ ફાડવા, છાતી બાળવી, કઢાઈમાં તળવું, તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળથી ભેદવું, અગ્નિમુખા ભયંકર જાનવરો પાસે ભક્ષ્ય કરાવવાનું કાર્ય કર્યા કરે છે.

વળી નારકોને તેઓ યમની કુહાડીથી પણ અધિક તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવારથી છેદે છે. એઓ રુદન કરતા રહે ત્યાં તો ભૂખ્યા ડાંસ જેવા ઝેરી વીંછીઓથી ઘેરી લેવાય છે, એમના બન્ને હાથોને તલવારથી કાપીને બલહીન કરીને પછી તેના સમગ્ર શરીરને કરવતથી વેરવામાં આવે છે, વળી ઘગંધગતું સીસું પાઈ, શરીર બાળી નાંખી, કુંભી અને મૂષા એટલે ઘાતુ ગાળવાની ભઠ્ઠીમાં પકાવે છે. આ નારકો ભૂમો માર્યા કરે, છતાં જાજ્વલ્યમાન ખદિરના અગ્નિની જ્વાળામાં ભુંજવામાં આવે છે. વળી બળતા અંગારા જેવા વજ્રના ભવનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં જ વિકૃત હાથ મોંવાળા એઓ દીન સ્વરે રુદન કરી રહ્યા હોય છે ત્યાં પાછા તેને બાળવામાં આવે છે. એ બિચારા કર્મથી પરાધીન પડેલા દીનજીવો ચારે બાજુએ જોયા કરે છે, પણ નથી એમને કોઈ સહાય કરતું કે નથી એને કોઈ રક્ષણ આપતું. તીક્ષ્ણ તલવારો, ભાલાઓ, વિષમ કોદાળીઓ, ચક્ર, પરશુ, ત્રિશૂળ, મુદ્ગર, બાણ, વાંસલા અને હથોડાવડે એમના તાલુ-મસ્તકને ચૂરી નાંખે છે, હાથ, કાન, નાક, હોઠને છેદે છે, હૃદય, પેટ, આંખો, આંતરડાઓને ભેદી નાંખે છે. આવાં આવાં દુઃખોને ભોગવતાં એ કર્મપટલાંધ, દીન નારકો પૃથ્વી ઉપર પડતા ઉઠતા આલોટ્યા કરે છે. હા ! હા ! ખરેખર ત્યાં એમનું કોઈ રક્ષણહાર નથી !!!

યુક્તિથી ચઢાવવી શરૂ કરી ચોતરફથી તેઓને ઘેરી લે છે (કારણ કે એઓ મહાપરાક્રમી હોવાથી બહુ જ ધ્યાન રાખવું પડે છે) એ ઘંટી મહાન હોવાથી મહામુરકેલીથી એક વર્ષ પર્યન્ત ફેરવ્યા કરે તો પણ તે જલચરના હાડકાં લેશમાત્ર ભાગતા નથી, એવા ભયંકર દુઃખમાત્રને સહન કરતાં એક વર્ષાન્તે મૃત્યુ પામે છે અને મરીને એઓ નારકપણે ઉત્પન્ન થાય છે. (જેવું કરે તેવું પામે.)

પછી તેઓના ગુપ્તભાગમાં રહેલી અંડગોલીઓને લઈને રત્નો મેળવવાની ઈચ્છાવાળા તે પુરુષો ચમરી ગાયના પૂચ્છના વાળથી તે અંડગોલિકાને ગૂંથીને બન્ને કાને લટકાવી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. એના પ્રભાવથી તેઓને કુલીરમત્સ્યાદિ મહામત્સ્યાદિ જંતુઓ હાનિ કરતા નથી તેમજ તેઓ સમુદ્રમાં ડૂબતા નથી અને જળમાં પણ ઉદ્યોતમાર્ગદર્શક થઈ પડે છે.

આ પ્રમાણે ઘોર કર્મ બાંધી અંડગોલિકાપણે ઉત્પન્ન થઈ, આવી ભયાનક ઘંટીઓમાં પીલાઈ મહાન દુઃખોને અનુભવવા પડે છે, ત્યાં પણ મહાન કર્મ બાંધી સંસારમાં રખડતા જ ફર્યા કરે છે.

એથીએ પણ એ કૂર દેવો તેઓને કુંભીમાં પકાવે છે ત્યારે એઓ ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ યોજન સુધી તેમને ઊંચે ઉછાળે છે, અથવા કારમી વેદનાથી સ્વયં પણ ઉછળે છે, ઉપરથી પાછા પૃથ્વી ઉપર પડતાં જ એમને ભાલામાં પરોવી દે છે—અગર તો વજ્રતુલ્ય કઠોર ચાંચોવાળા વૈક્રિય પક્ષીઓ તેને વળગીને ફાડી નાંખે છે, ફાડતાં શેષ રહે તેને વૈક્રિય શરીરીરૂપે વ્યાઘ્રાદિ હિંસક જાનવરોથી નાશ કરી નાંખે છે.

આ પ્રમાણે નરકગતિના મહાન દુઃખો પ્રાપ્ત કરવા ન હોય તો પ્રત્યેક જીવે પોતાનું જીવન સુધારી, પાપાચરણો દૂર કરી, પ્રથમથી જ ચેતીને વીતરાગકથિત શુદ્ધમુક્તિદાયક માર્ગનું અવશ્ય પાલન કરવું.

શંકા— આ પરમાધામી દેવો નારકોને દુઃખ આપે તેનું કારણ શું ? અને એ દુઃખ આપવાથી તેઓને નવું કર્મબંધન થાય ખરું કે નહિ ?

સમાધાન— આ પરમાધામીઓ પૂર્વભવમાં કૂરકર્મી, સંકિલષ્ટ અધ્યવસાયવાળા, પાપકાર્યમાં જ આનંદ માનનારા હોઈને પંચાગ્નિરૂપ મિથ્યાકષ્ટવાળા જન્માન્તરના અજ્ઞાન કાયકષ્ટો, અજ્ઞાન તપ વગેરે ધર્મોના બળે આટલી આસુરી વિભૂતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાં તેમનો બીજાને દુઃખ આપવાનો સ્વભાવ હોવાથી જ ઉક્ત વેદનાઓ કરે છે. જેમ અહીં મનુષ્યલોકમાં સાપ, કુકડા, વર્તક, લાવક વગેરે પક્ષીઓને હાથી, પાડા પરસ્પર વિરોધી તથા મુષ્ટિમલ્લોને યુદ્ધ કરતા થકા પરસ્પરને પ્રહાર કરતા જોઈને રાગ-દ્વેષથી પરાભવ પામેલા પાપાનુબન્ધી પુણ્યવાળા મનુષ્યોને બહુ આનંદ થાય છે તેમ તે પરમાધામીઓ પણ નરકના જીવોને એક બીજા ઉપર પડતા ને પ્રહાર કરતા જોઈને અત્યંત ખુશી થાય છે અને પ્રમોદના અતિરેકમાં તાલીઓ પાડીને ખડખડ અટ્ટહાસ્ય કરે છે, વસ્ત્ર ઉડાડે છે, પૃથ્વી ઉપર હાથ પછાડે છે, આવો આનંદ તો તેને દેવલોકના નાટકાદિ જોવામાં પણ થતો નથી. એવા એ દેવો અધમકોટિના આનંદમાં રાચવાવાળા છે.

જો કે નારકોને કરેલા પાપના ફલરૂપે તેઓ સર્વ દુઃખ દે છે, પરંતુ દુઃખ દઈને પોતાના ‘આત્માને અત્યંત તલ્લીન કરી ખુશ કરે છે, રાચીમાચીને ખુંચ્યો રાખે છે અને મારીને અત્યંત આનંદ પામે છે, તેથી મહાપાપી નિર્દય એવા એ દેવો મહાકર્મ બાંધી અંડગોલિકાદિની જેમ દુષ્ટ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

॥ इति प्रकीर्णवर्णनं समाप्तम् ॥

હવે ગ્રન્થકાર કેવલ છઠ્ઠી તથા સાતમી નારકીના જીવોને સમયે સમયે કેટલા રોગો હોય છે ? તે લખતાં જણાવે છે કે પાંચ ક્રોડ, અડસઠ લાખ, નવ્વાણું હજાર, પાંચસો ને ચોરાસી, (૩૫૯૫૮૮૮૫૮૪) એટલા રોગોથી પરિવરેલા તેઓ મહાદુઃખ-વિટંબનાને પામે છે. [૨૦૯] (પ્ર. ગા. સં.-૪૭)

ઉપલ. અત્યારની વૈજ્ઞાનિક દુનિયામાં દેખાતા-સંભળાતા ચિત્રવિચિત્ર અવનવા રોગો અગણ કઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. ‘શરીરં રોગમંદિતમ્’ આવું જે સૂત્ર કહ્યું છે તે બરાબર છે. રોગો બધાય વિદ્યમાન છે. ફક્ત નિમિત્તો મળતાં તેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. નરકમાં તમામ અશુભ નિમિત્તો ઉપસ્થિત થઈ ગયાં હોય છે એટલે ત્યાં દુઃખનું અંતિમ સામ્રાજ્ય વર્તતું હોવાથી આ બધું સંભવિત છે.

નરકગતિ વિષયક દ્વિતીય ભવનદ્વાર

અવતરણ—પ્રથમ સ્થિતિદ્વારને કહી, હવે નરકગતિના અધિકારમાં દ્વિતીય ભવનદ્વાર શરૂ કરે છે. તેમાં પ્રથમ સાત નારકીનાં આગળ કહેવાતા નામોનાં ગોત્ર જણાવે છે. નારકીનાં નામોની પ્રસિદ્ધિ પણ તેનાં ગોત્રથી જ મુખ્ય છે.

^૧રયણપ્પહ ^૨સકરપહ, ^૩વાલુઅપહ ^૪પંકપહ ય ^૫ધૂમપહ ।

^૬તમપહા ^૭તમતમપહા, કમેણ પુઢવીણ ગોત્તાઈં ॥૨૧૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

રત્નપ્રભા—શર્કરાપ્રભા—વાલુકાપ્રભા—પટ્ટપ્રભાશ્ચ ધૂમપ્રભા ।

તમઃપ્રભા તમસ્તમઃપ્રભા, ક્રમેણ પૃથ્વીનાં ગોત્રાણિ ॥૨૧૦॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૨૧૦॥

વિશેષાર્થ—દ્વિતીય ભવનદ્વાર શરૂ કરતાં નારકીનાં ગોત્રો^{૩૬૦} કહે છે. પ્રથમ નારકીનું નામ— ૧ રત્નપ્રભા, ૨ શર્કરાપ્રભા, ૩ વાલુકાપ્રભા, ૪ પંકપ્રભા, ૫ ધૂમપ્રભા, ૬ તમઃપ્રભા, ૭ તમસ્તમઃપ્રભા. આ પ્રત્યેક નામો સાન્વય—સાન્વર્થ છે.

૧. રત્નપ્રભા—એટલે વજ્રાદિ રત્નોરૂપ પૃથ્વી અથવા રત્નની પ્રભા—બાહુલ્ય છે જેમાં એવી પૃથ્વી, એમ બન્ને અર્થો થઈ શકે છે. એથી તેને રત્નરૂપ—રત્નમયી કે રત્નબહુલ કહેવાય છે.

આ પ્રથમ પૃથ્વીમાં જે રત્નબાહુલ્ય કહ્યું તે પ્રથમ ખરકાંડના પહેલા રત્નકાંડની અપેક્ષાએ જાણવું.

એટલે આ રત્નપ્રભા (પ્રથમ) પૃથ્વી ત્રણ વિભાગે વહેંચાએલી છે. પ્રથમ **ખરકાંડ** (ખર—કઠિન, કાંડ—વિભાગ) કઠિનભૂમિ ભાગવિશેષ, બીજો પંકબહુલકાંડ અને ત્રીજો અપ્ખબહુલકાંડ. પંક=કાદવ વિશેષ, અપ્ખ=જલવિશેષવાળી તે.

એમાં પ્રથમનો ખરકાંડ સોળ વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે. ૧ રત્નકાંડ, ૨ વજ્ર, ૩ વૈદૂર્ય, ૪ લોહિત, ૫ મસારગલ્લ, ૬ હંસગર્ભ, ૭ પુલક, ૮ સૌગન્ધિક, ૯ જ્યોતિરસ, ૧૦ અંજન, ૧૧ અંજનપુલક, ૧૨ રજત, ૧૩ જાતરૂપ, ૧૪ અંક, ૧૫ સ્ફટિક, ૧૬ રિષ્ટરત્ન—આ રીતે દરેક નામો તે તે જાતના રત્નવિશેષ ભૂભાગથી ગર્ભિત હોવાથી સાન્વર્થક છે. પ્રત્યેક કાંડ એક હજાર યોજન જાડાઈમાં તથા ઊંચાઈમાં ૧૬૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે, આ પ્રમાણ પ્રથમના ખરકાંડનું છે, બીજો

૩૬૦. ગાવસ્ત્રાયન્તે ઇતિ ગોત્રાણિ ।

પંકબહુલકાંડ ૮૪૦૦૦ યોજન જાડાઈમાં છે, ત્રીજો અપ્-જલબહુલકાંડ ૮૦૦૦૦ યોજન જાડો છે.

ત્રણેની સંખ્યાને એકત્ર કરતાં પ્રથમ ધર્મા (રત્નપ્રભા) પૃથ્વીનું ૧૮૦૦૦૦ યોજનનું જાડપણું જાણવું. આ કાંડોની વિચારણા આ પ્રથમ પૃથ્વીમાં જ છે. શેષ પૃથ્વીમાં નથી. ૨. શર્કરાપ્રમા—તે ઘણા કાંકરાનું બાહુલ્ય હોવાથી, ત્રીજી વાલુકા તે ઘણી રેતી હોવાથી સાન્વર્થક છે, ચોથી પંક=કાદવનો ભાગ વિશેષ હોવાથી, પાંચમી ધૂમ=ધૂમાડો ઘણો હોવાથી, છઠ્ઠી તમઃ=અંધકાર મોટેભાગે હોવાથી, સાતમી તમસ્તમ=અંધકાર, અંધકાર—માત્ર ગાઢ અંધકાર હોવાથી સાન્વર્થક છે. આ સાતેય ગોત્રો સાન્વર્થક છે. એ પ્રમાણે અનુક્રમે પ્રત્યેક પૃથ્વીનાં ગોત્ર અને આદિ શબ્દથી કાંડવ્યવસ્થા જણાવી. [૨૧૦]

અવતરણ—હવે તે પ્રત્યેક નારકીનાં મુખ્ય નામો તથા સંસ્થાન આકાર કહે છે.

^૧ધમ્મા ^૨વંસા ^૩સેલા, ^૪અંજના ^૫રિદ્ધા ^૬મઘા ય ^૭માઘવર્ડી ।

નામેહિં પુઢવીઓ, છત્તાઇચ્છત્તસંઠાણા ॥૨૧૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

ધર્મા વંશા શૈલાઽઞ્જના રિદ્ધા મઘા ચ માઘવતી ।

નામભિઃ પૃથિવ્યઃ, છત્રાતિચ્છત્રસંસ્થાનાઃ ॥૨૧૧॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૨૧૧॥

વિશેષાર્થ—આ નામો નિરન્વય એટલે અર્થ વિનાનાં છે, એમાં પ્રથમ પૃથ્વીનું નામ ધર્મા, ૨ વંશા, ૩ શેલા, ૪ અંજના, ૫ રિદ્ધા, ૬ મઘા અને સાતમીનું માઘવતી પૃથ્વી. એ પ્રમાણે સાતે પૃથ્વીઓનાં નામો જાણવાં. આ નામો સાન્વર્થક નથી.

આ સાતે પૃથ્વીઓ ‘છત્રાતિચ્છત્ર’ એટલે પ્રથમ છત્ર જેમ નાનું (ત્યાં પાછું), તેની નીચેનું (આયામ—વિષ્કમ્બે) મોટું, તેથી નીચેનું વળી તેથીએ અધિક વિસ્તારવાળું, એમ ક્રમશઃ મહાવિસ્તારવાળાં સાત છત્રો હોય તેની માફક આ સાતે પૃથ્વીઓનો આકાર રહેલો છે. એટલે પ્રથમ પૃથ્વી અલ્પ છત્રાકારે, બીજી તેથી અધિક છત્ર—વિસ્તારવાળી, એમ યાવત્ સાતમી મહાછત્ર વિસ્તારવાળી જાણવી. [૨૧૧]

અસીઙ્ગ બત્તીસડવીસ—વીસ અઢાર સોલ અડ સહસા ।

લક્ષ્ણુવરિ પુઢવિપિંડો, ઘણુદહિષણવાયતણુવાયા ॥૨૧૨॥

ગયણં ચ પઙ્કઠાણં, વીસસહસ્સાઙ્ગ ઘણુદહિપિંડો ।

ઘણતણુવાયાગાસા, અસંખજોયણજુઆ પિંડે ॥૨૧૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

અશીતદ્વાત્રિંશદષ્ટાવિંશતિર્વિંશતિઃ અષ્ટાદશ ષોડશ અષ્ટ સહસ્ત્રાણિ ।

લક્ષોપરિ પૃથિવીપિંડઃ, ઘનોદધિ—ઘનવાત—તનુવાતાઃ ॥૨૧૨॥

ગગનજ્વ પ્રતિષ્ઠાનં, વિંશતિસહસ્ત્રાણિ ઘનોદધિપિન્ડઃ ।

ઘનતનુવાતાકાશાઃ, અસંખ્યયોજનયુતાઃ પિન્ડે ॥૨૧૩॥

શબ્દાર્થ—

અસીદ્=એંશી
અઙવીસ=અઙાવીસ
અઙસહસા=આઠ હજાર
લક્ષ્ણુવરિ=લાખ ઉપર

ગયણં=આકાશ
પદ્મણં=સ્થિતિ
જુયા=યુક્ત
પિન્ડે=પિંડ

ગાથાર્થ— ગાથામાં કહેલું ‘લક્ષ્ણુવરિ’ પદ પ્રથમ લીટીમાં કહેલી સર્વ સંખ્યાઓની આગળ જોડવાનું છે અને પ્રથમ લીટીનું છેલ્લું ‘સહસા’ પદ દરેક સંખ્યાના અંતમાં જોડવાનું છે, જેથી ક્રમશઃ પૃથ્વીપિંડ પ્રમાણ આવે. આથી પ્રથમ પૃથ્વીનું પિંડપ્રમાણ એક લાખ ઉપર એંશી હજાર યોજન, બીજીનું એક લાખ બત્રીસ હજાર, ત્રીજીનું પિંડપ્રમાણ એક લાખ અઙાવીશ હજાર, ચોથીનું એક લાખ વીશ હજાર, પાંચમીનું એક લાખ અઢાર હજાર, છઠ્ઠીનું એક લાખ સોળ હજાર, સાતમીનું એક લાખ આઠ હજારનું પિંડપ્રમાણ જાણવું. ॥૨૧૨॥

પ્રત્યેક પૃથ્વીપિંડ ઘનોદધિ-ઘનવાત-તનુવાત અને આકાશ એ ચારેથી પ્રતિષ્ઠિત (ચારે બાજુ) છે. તેમા ઘનોદધિપિંડ (મધ્યે) વીશ હજાર યોજનનો અને ઘનવાત, તનુવાત અને આકાશ એ ત્રણે અસંખ્યયોજનયુક્ત પિંડવાળા છે. ॥૨૧૩॥

વિશેષાર્થ— પહેલી રત્નપ્રભાપૃથ્વીનું પિંડબાહલ્ય-જાડપણું એક લાખ એંસી હજાર યોજનનું, બીજી શર્કરાપ્રભાનું એક લાખ ઉપર બત્રીશ હજાર યોજનનું, ત્રીજી વાલુકાપ્રભાનું એક લાખ અઙાવીશ હજાર યોજનનું, ચોથી પંકપ્રભાનું એક લાખ વીસ હજાર યોજનનું, પાંચમી ધૂમપ્રભાનું એક લાખ અઢાર હજાર યોજનનું, છઠ્ઠી તમઃપ્રભાનું એક લાખ સોળ હજાર યોજનનું અને સાતમી તમસ્તમઃપ્રભાનું એક લાખ આઠ હજાર યોજનનું જાણવું. આ બધું પૃથ્વીપ્રમાણ ^{૩૬૯} પ્રમાણગુણે જાણવું.

પ્રત્યેક પૃથ્વી ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનુવાત, અને આકાશ એ ચારેના આધારે રહેલી છે, એટલે પ્રત્યેક પૃથ્વીનું બાહલ્ય પૂરું થતાં નીચે પ્રથમ ઘનોદધિ, પછી ઘનવાતાદિ, તે ક્રમશઃ ચક્રવાલ એટલે ચારે બાજુ ગોલાકારે પ્યાલામાં પ્યાલાઓની જેમ પ્રતિષ્ઠિત છે.

એમાં ઘનોદધિના પિંડની જાડાઈ વીશ હજાર યોજનની છે, ઘનવાતની અસંખ્ય યોજનની, તનુવાતની તેથી અધિક પ્રમાણવાળા અસંખ્ય યોજનની, અને આકાશની પણ તનુવાતથી પણ અધિક પ્રમાણ અસંખ્ય યોજનની છે.

અહીં ઘનોદધિ એટલે નક્કર (બરફ જેવું જામેલું) પાણી. આ પાણી તથાવિધ જગત્સ્વભાવે હાલતું ચાલતું નથી તેમજ તેમાં પૃથ્વીઓ કદાપિ ડૂબતી પણ નથી, એ તો સદા શાશ્વત છે. ઘનવાત એટલે નક્કર (ઘટ્ટ) વાયુ, તનુવાત-વાતળો વાયુ, ત્યારબાદ આકાશ એટલે કેવળ પોલાણ, તે તો

૩૬૯. આપણા ઉત્સેધાંગુલના માપથી ચારસોગણું અથવા હજારગણું મોટું માપ, જેની વ્યાખ્યા આગળ આપવામાં આવશે.

સર્વત્ર સર્વવ્યાપક રહેલું છે જ. એટલે શું થયું ? તે સંબંધી નીચેથી વિચારીએ તો પ્રથમ આકાશ, તેના ઉપર તનુવાત, તેના ઉપર ઘનવાત, તેના ઉપર ઘનોદધિ રહેલ છે અને તેના ઉપર નરકપૃથ્વી છે. [૨૧૨-૨૧૩]

અવતરણ— એ પૃથ્વી અલોકને અડકે છે કે નહિ ? તે અર્ધ ગાથાથી કહે છે—

ન ફુસંતિ અલોકં ચઽ-દિસિંપિ પુઢવી ડ વલયસંગહિઆ ॥૨૧૩^૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

ન સ્પૃશન્તિ અલોકં ચતુર્દિક્ષવપિ પૃથિવ્યો વલયસંગૃહીતાઃ ॥૨૧૩^૧॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાયાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૨૧૩^૧॥

વિશેષાર્થ— પ્રત્યેક પૃથ્વીને ચારે બાજુએ ફરતા વલયાકારે ઘનોદધ્યાદિ રહેલા છે, તેઓ મધ્યભાગે અર્થાત્ તળિયાના મધ્યભાગે ગતગાથામાં કહેલા માનવાળા હોય છે. ત્યારબાદ પ્યાલાની માફક ઊર્ધ્વભાગે જતાં કમશઃ પ્રદેશ (પ્રમાણની) હાનિથી હીન-હીન માનવાળા થતાં સ્વસ્વપૃથ્વીના ઉપરના અન્તભાગે અત્યન્ત અલ્પ-પાતળા થઈને પણ ચારે બાજુએ વલયાકારે પોતાની પૃથ્વીઓને સારી રીતે ગ્રહીને (ઢાંકીને) રહેલા હોવાથી કોઈ પણ દિશામાં એકે પૃથ્વી અલોકને સ્પર્શ કરતી નથી.

આ ઘનોદધિ આદિ વલયમાનની ઊંચાઈનું સ્વરૂપ સ્વપૃથ્વીની ઊંચાઈના આધારે સર્વત્ર યથાયોગ્ય (યન્ત્રદ્વારા) વિચારવું. [૨૧૩^૧]

અવતરણ— પૂર્વે જે પિંડપ્રમાણ દર્શાવ્યું, તે અધોભાગે જાડાઈનું માન દર્શાવ્યું. હવે તે પ્રત્યેક પૃથ્વીની બન્ને બાજુએ તે તે પિંડો કેટલા વિસ્તારવાળા હોય ? તે વિષ્કમ્બમાન જણાવે છે.

રયણાં વલયાણં, છઘપંચમજોઅણં સહં ॥૨૧૪॥

વિક્ષ્વંભો ઘણડદહી-ઘણતણુવાયાણ હોઝ જહસંચં ॥

સતિભાગગાડઅં, ગાડઅં ચ તહ ગાડઅતિભાગો ॥૨૧૫॥

પઢમમહીવલણસું, સિવેજ્ઞ ંઅં કમેણ બીઆં ।

દુતિ ચઽ પંચછગુણં, તઝઆઝસુ તંપિ સિવ કમસો ॥૨૧૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

રતાયા વલયાનાં ષઙ્-અર્ધપજ્વમાનિ યોજનં સાર્ધમ્ ॥૨૧૪॥

વિષ્કમ્બો ઘનોદધિ-ઘન-તનુવાતાનાં ભવતિ યથાસંખ્યમ્ ।

સત્રિભાગગવ્યૂતં ગવ્યૂતં, ચ તથા ગવ્યૂતત્રિભાગઃ ॥૨૧૫॥

પ્રથમમહીવલયેષુ, ક્ષિપેદેતત્ ક્રમેણ દ્વિતીયસ્યાઃ ।

દ્વિ-ત્રિ-ચતુઃ પજ્વ-ષઙ્ગુણં, તૃતીયાદિષુ તદપિ ક્ષિપ ક્રમશઃ ॥૨૧૬॥

શબ્દાર્થ—

રચનાએ=રત્નપ્રભામાં
 વલયાળ=વલયોનું
 છ=છ
 અણપંચમ=સાડાચાર
 સદ્ધ=અર્ધ સહિત એક
 વિકલ્પો=વિષ્કલ્પ
 ઘણતણુવાયાળ=ઘનવાત, તનુવાતના
 સતિમાગ=એક ગાઉ અને તેના ત્રીજા ભાગસહ
 ગાઉએ=એક ગાઉ

ગાઉ અતિમાગો=ગાઉનો ત્રીજો ભાગ
 ચિવેજ્ઞ=ખાખવો
 એય=ઉપર જણાવેલ
 કમેળ=કમે
 બીયાએ=બીજા વગેરેમાં
 તદ્દાઝાસુ=ત્રીજા આદિમાં
 તંપિ=તેને પણ
 ચિવ=લોપનું
 કમસો=કમથી

ગાવાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૨૧૪-૨૧૫-૨૧૬॥

વિશેષાર્થ—રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના છેડા (અન્ત)ની સમશ્રેણીએ ચારે બાજુએ ફરતા ગોળાકારે રહેલા ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત વલયના વિષ્કલ્પને (પહોળાઈને) કહેતાં પ્રથમ ઘનોદધિની પહોળાઈ છ યોજનની, ઘનવાતની સાડા ચાર યોજનની અને તનુવાતની દોઢ યોજનની છે. એ ત્રણેયનો સાથે સરવાળો કરતાં ઉપરના ભાગથી બાર યોજન દૂર અલોક રહે.

આ ઘનોદધિ, ઘનવાત વગેરે ગોળાકારે વર્તતી પૃથ્વીની ચારે બાજુએ ફરતા વીંટળાયેલા સમજવા. [૨૧૪]

હવે અન્ય પૃથ્વીઓના વિષ્કલ્પો જાણવાનો ઉપાય દર્શાવે છે.

પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઘનોદધિના ઉક્તમાનમાં એક યોજનનો ત્રીજો ભાગ, ઘનવાતમાં એક ગાઉ અને તનુવાતમાં માત્ર એક ગાઉનો ત્રીજો ભાગ ઉમેરવાથી બીજા શર્કરાપ્રભાના અન્તવર્તી ઘનોદધિનો વિષ્કલ્પ $૬\frac{૧}{૩}$ યોજન, ઘનવાતનો ૪૥ યોજન અને તનુવાતનો $૧\frac{૧}{૨}$ યોજન (એટલે એક યોજન અને એક યોજનના બારીયા સાત ભાગ) આથી ત્રણેય વિસ્તારનો સરવાળો કરતાં કુલ ૧૨ યોજન $૨\frac{૨}{૩}$ ગાઉ દૂર અલોક હોય છે.

શર્કરાપ્રભામાં ઉમેરાએલું ઘનોદધિ આદિનું જે વિષ્કલ્પમાન તે જ અનુક્રમે પુનઃ શર્કરાપ્રભાના માનમાં ઉમેરીએ તો ત્રીજા નારકવર્તી ઘનોદધ્યાદિનું પ્રમાણ આવે. એમ ક્રમશઃ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છગણું કરીને ઉમેરવાથી અથવા ઉત્તરોત્તર પૃથ્વીમાં એક જ માન ઉમેરવાથી તે તે પૃથ્વીનું ઘનોદધ્યાદિ વિષ્કલ્પમાન આવે છે, તે આ પ્રમાણે—

વાલુકાપ્રભાના ઘનોદધિનું $૬\frac{૨}{૩}$ યો., ઘનવાતનું ૫ યો., તનુવાતનું $૧\frac{૬}{૧૨}$ યો. તેથી અહીંઆ કુલ ૧૩ યો. $૧\frac{૧}{૩}$ ગાઉ દૂર અલોક; પંકપ્રભાના ઘનોદધિનું ૭ યો., ઘનવાતનું $૫\frac{૧}{૪}$ યો., તનુવાત $૧\frac{૩}{૪}$ યોજન; અહીંયા કુલ ૧૪ યોજન દૂરથી અલોક શરૂઆત.

પાંચમી ધૂમપ્રભાનો ઘનોદધિ $૭\frac{૧}{૩}$ યો., ઘનવાત $૫\frac{૧}{૨}$ યો., તનુવાત $૧\frac{૧૦}{૧૨}$ યોજન કુલ ૧૪ યોજન $૨\frac{૨}{૩}$ ગાઉ દૂર અલોક.

છઠ્ઠી તમપ્રભાનો ઘનોદધિ $૭\frac{૨}{૩}$ યો., ઘનવાત $૫\frac{૩}{૪}$ યો., તનુવાત $૧\frac{૧૧}{૧૨}$ યોજન. કુલ ૧૫

યોજન $૧\frac{૨}{૩}$ ગાઉ દૂર અલોક. સ્પાતમી તમસ્તમપ્રભાનો ઘનોદધિ પૂર્ણ ૮ યોજન, ઘનવાત ૯ યોજન, તનુવાત ૨ યોજન, એકંદર ત્રણેયનું માન ૧૬ યોજન હોવાથી ત્યાં તેટલો દૂર અલોક રહેલો છે. [૨૧૪-૨૧૬]

અવતરણ—હવે ગ્રન્થકાર વિચાર કરે છે કે—પૂર્વે ગાથા ૨૧૨-૧૩માં ઘનોદધિ આદિનું પ્રમાણ વર્ણવ્યું અને પુનઃ ૨૧૫-૧૬માં પણ ઘનોદધિ આદિનું વર્ણન કર્યું, એથી પાઠકોને ભ્રમ થશે તો ? એમ વિચારી તે ભ્રમ નિવારવા નિમ્ન ગાથાની રચના કરે છે—

મજ્ઞે ચિય પુઢવિ અહે, ઘણુદહિપમુહાણ પિંડપરિમાણં ।

મણિયં તઓ કમેણં, હાયઇ જા વલયપરિમાણં ॥૨૧૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

મધ્યે ચૈવ પૃથિવ્યા અધો-ઘનોદધિપ્રમુહાણાં પિંડપરિમાણમ્ ।

મણિતં તતઃ ક્રમેણ, હીયતે યાવત્ વલયપરિમાણમ્ ॥૨૧૭॥

શબ્દાર્થ—

મજ્ઞે=મધ્યે

ચિય=નિશ્ચે

અહે=અધોભાગે

પમુહાણ=વગેરેનું

તઓ=તેથી

હાયઇ=હીન થાય છે

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્, ॥૨૧૭॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વે ગાથા ૨૧૨-૧૩માં ઘનોદધિ ^{૩૬૨}પ્રમુખ સર્વપિંડોનું જે પરિમાણ કહ્યું તે તો નરકના અધોભાગવર્તી પિંડોની મધ્યવર્તી જાડાઈનું કહ્યું છે, પરંતુ તેથી પુનઃ જે પરિમાણ કહેવામાં આવ્યું, તે તો મધ્યપિંડની ૨૦ હજારની જાડાઈ જ્યાં હોય છે ત્યાંથી કમશઃ બન્ને બાજુ પ્રમાણમાં હાનિ થતાં થતાં યાવત્ વલયાન્ત આવે છે ત્યાં આગળના ઘનોદધ્યાદિનું છે. [૨૧૭]

અવતરણ—પ્રત્યેક નરકવર્તી નરકાવાસાઓની સંખ્યાનું પરિમાણ જણાવે છે.

તીસ પળવીસ પનરસ, દસ તિન્નિ પળૂણણ લક્ષ્ણાઈં ।

પંચ ય નરયા કમસો, ચુલસી લક્ષ્ણાઈં સત્તસુવિ ॥૨૧૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

ત્રિંશત્ પચ્ચવિંશતિઃ પચ્ચદશ-દશ ત્રીણિ-પચ્ચન્યૂનૈકં લક્ષાણિ ।

પચ્ચ ચ નરકાઃ ક્રમશઃચતુરશીતિલક્ષાણિ સત્તસ્વપિ ॥૨૧૮॥

૩૬૨. કોઈને શંકા થાય કે—ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનુવાતની હાનિ કરતા જવાનું કહ્યું અને વળી પરિમાણ ઉપર ત્રણેનું જ કહ્યું તો ત્યાં આકાશનું કેમ ન કહ્યું ?

તો આકાશદ્રવ્ય તો સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે જ. જ્યાં ઘનોદધિ, ઘનવાતાદિ છે ત્યાં પણ તે તો છે જ, કારણ કે અવકાશ આપવો એ જ તેનો સ્વભાવ છે. સર્વત્ર વ્યાપ્ત પદાર્થનું વાસ્તવિક માપ હોઈ શકતું નથી.

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૨૧૮॥

વિશેષાર્થ—નારકીના જીવોને ઉપજવાના જે ભયંકર સ્થાનકો તે નરકાવાસ કહેવાય. [જેનું વિશેષ વર્ણન આગળ કહેવાશે]

પહેલી ધર્માપૃથ્વીની નારકોને ઉપજવાના ત્રીસ લાખ નરકાવાસ છે, બીજી વંશા નારકમાં પચ્ચીસ લાખ, ત્રીજી શૈલામાં પંદર લાખ, ચોથી અંજનામાં દસ લાખ, પાંચમી રિષ્ટામાં ત્રણ લાખ, છઠ્ઠી મધામાં પાંચ ઊણા એક લાખ [૮૮૮૮૫] જ્યારે સાતમી માધવતીમાં માત્ર પાંચ નરકાવાસ છે.

સાતે પૃથ્વીના સઘળાએ નરકાવાસોનો એકદર સરવાળો કરીએ તો ચોરાસી લાખ [૮૪૦૦૦૦]નો થાય છે. [૨૧૮]

અવતરણ—હવે પ્રત્યેક નરકે કેટલા કેટલા પ્રતરોની સંખ્યા છે ? તે કહે છે.

તેરિકારસ નવ સગ, પળ તિન્નિગ પયર સવ્વિગુણવન્ના ।

સીમંતાઈ અપ્પડ્ડાણંતા ઇંદયા મજ્જો ॥૨૧૯॥

સંસ્કૃત છાયા—

ત્રયોદશૈકાદશ નવ સગ, પચ્ચ ત્રીણ્યેકં પ્રતરાઃ સર્વે ઓનોનપચ્ચાશત્ ।

સીમંતકાદયો અપ્રતિ-છાનાન્તા ઇન્દ્રકા મધ્યે ॥૨૧૯॥

શબ્દાર્થ—

સવ્વિ=સર્વે

ઇગુણવન્ના=ઓગણપચાસ

સીમંતાઈ=સીમંતાદિ

અપ્પડ્ડાણંતા=અપ્રતિષ્ઠાન સુધી

ઇંદયા=ઇન્દ્રકો

મજ્જો=મધ્યે (છે)

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૨૧૯॥

વિશેષાર્થ—દેવલોકની જેમ સાતે નરકોને વિષે પણ પ્રતરો રહેલા છે. તેમાં પ્રથમ રત્નપ્રભા (ધર્મ) નરકપૃથ્વીને વિષે તેર પ્રતર, [ત્યારબાદ બબેની હાનિ કરતા જવું જેથી] બીજી શર્કરાપ્રભા (વંશા)ને વિષે અગિયાર, ત્રીજી વાલુકાપ્રભા (શેલા)ને વિષે નવ, ચોથી પંકપ્રભા (અંજના)ને વિષે સાત, પાંચમી ધૂમપ્રભા (રિષ્ટા)ને વિષે પાંચ, છઠ્ઠી તમઃપ્રભા (મધા)ને વિષે ત્રણ, અને સાતમી તમસ્તમપ્રભા (માધવતી) નરકપૃથ્વીને વિષે એક પ્રતર છે. સર્વ પ્રતરોનો સરવાળો કરતાં કુલ ઓગણપચાસ (૪૮) પ્રતરો નરકને વિષે છે.

પ્રત્યેક નરકના મધ્યભાગે ઇન્દ્રક નરકાવાસો છે, તેમાં સીમંત નામનો નરકાવાસ આદિ પ્રતરના મધ્ય ભાગે છે જ્યારે અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસ અન્તિમ પ્રતરના મધ્યે છે. [૨૧૯]

અવતરણ—પૂર્વે ગાથામાં જણાવ્યું છે કે પ્રત્યેક પ્રતરના મધ્ય-મધ્ય ભાગે ઇન્દ્રક નરકાવાસો છે તો તેનાં નામો કયાં કયા ? તે દસ ગાથાઓ દ્વારા જણાવે છે.

॥ સાતે નરકમાં પૃથ્વીનાં નામ-ગોત્ર-પ્રતર-નરકાવાસની સંખ્યા તથા પૃથ્વીપિંડ-ઘનોદધ્યાદિ વલયોનું પરિમાણ યન્ત્ર ॥

નરકનામ	ગોત્ર	વેદના	પ્ર. સં.	નરકાવાસ સંખ્યા	પૃથ્વી પિંડમાન	ઘનો માન	ઘનવાત	તનુવાત	આકાશ	ઘન્વલય	ઘન્વલય	તનુ વલય	કુલ
૧ રત્નપ્રભા	ધર્મા	શેત્રજા અન્યોન્યાને પરમા-ધાર્મિકા	૧૩	૩૦ લાખ	૧૮૦૦૦૦	૨૦ હજાર થોજન	અસંખ્ય થોજન	અસંખ્ય થોજન	અસંખ્ય થોજન	૬ થોજન	૩૫ થો	$\frac{૬}{૧૨}$ થો	૧૨ થો
૨ શકટપ્રભા	વંશા	"	૧૧	૨૫ લાખ	૧૩૨૦૦૦	"	"	"	"	$\frac{૧}{૬}$ થો	૩૫ થો	$\frac{૭}{૧૨}$ થો	$૧૨\frac{૨}{૩}$ થો
૩ વાલુકપ્રભ	શેલા	"	૮	૧૫ લાખ	૧૨૮૦૦૦	"	"	"	"	$\frac{૨}{૬}$ થો	૫ થો	$\frac{૮}{૧૨}$ થો	$૧૩\frac{૧}{૩}$ થો
૪ પંકપ્રભા	અંજના	શેત્રજા અન્યોન્યા	૭	૧૦ લાખ	૧૨૦૦૦૦	"	"	"	"	૭ થો	૫ થો	$\frac{૯}{૧૨}$ થો	૧૪ થો
૫ ધૂમપ્રભા	રિશા	"	૫	૩ લાખ	૧૧૮૦૦૦	"	"	"	"	$\frac{૧}{૭}$ થો	૫ થો	$\frac{૧૦}{૧૨}$ થો	$૧૪\frac{૨}{૩}$ થો
૬ તમઃપ્રભા	મથા	"	૩	૮૮૯૮૫	૧૧૬૦૦૦	"	"	"	"	$\frac{૨}{૭}$ થો	૫ થો	$\frac{૧૧}{૧૨}$ થો	$૧૫\frac{૧}{૩}$ થો
૭ તમસ્તમઃપ્રભા	મધવલી	"	૧	૫	૧૦૮૦૦૦	"	"	"	"	૮ થો	૬ થો	૨ થો	૧૬ થો
			૪૮	૮૪ લાખ									

^१सीमंतउत्थ पढमो, बीओ पुण रोरुअ^२ ति ^{३६३}नायव्वो ।
^१भंतो उण त्थ तइओ, चउत्थओ होइ ^४उब्भंतो ॥२२०॥
^५संभंतमसंभंतो^६ ^७विब्भंतो चेव सत्तमो निरओ ।
 अट्टमओ ^८तत्तो पुण, नवमो ^९सीओत्ति णायव्वो ॥२२१॥
^{१०}वक्कंतमंसवक्कंतो^{११}, ^{१२}विकंतो चेव ^{१३}रोरुओ निरओ ।
 पढमाए पुढवीए, ^{१४}तेरस निरइंदया एए ॥२२२॥
^{१५}थणिए ^{१६}थणए य तहा, ^{१७}मणए ^{१८}वणए य होइ नायव्वो ।
^{१९}घट्टे तह ^{२०}संघट्टे, जिब्भे^{२१} अवजिब्भए^{२२} चेव ॥२२३॥
^{२३}लोले ^{२४}लोलावत्ते, तहेव ^{२५}थणलोलुए य बोद्धव्वे ।
 बीयाए पुढवीए, इकारस इंदया एए ॥२२४॥
^{२६}तत्तो ^{२७}तविओ ^{२८}तवणो, ^{२९}तावणो ^{३०}य पंचमो ^{३१}निदाघो अ ।
 छट्टो पुण ^{३२}पञ्जलिओ, ^{३३}उञ्जलिओ सत्तमो निरओ ॥२२५॥
^{३४}संजलिओ अट्टमओ, संपञ्जलिओ^{३५} य नवमओ भणिओ ।
 तइआए पुढवीए, एए नव होंति निरइंदा ॥२२६॥
^{३६}आरे ^{३७}तारे ^{३८}मारे, ^{३९}वच्चे ^{४०}तमए य होइ नायव्वे ।
^{४१}खाडखडे अ ^{४२}खडखडे, इंदयनिरया चउत्थीए ॥२२७॥
^{४३}खाए ^{४४}तमए य तहा, ^{४५}झसे य ^{४६}अंधे अ तह य ^{४७}तमिसे अ ।
 एए पंचमपुढवीए, पंच निरइंदया हुंति ॥२२८॥
^{४८}हिमव^{४९}इललल्ल^{५०}के^{५१}, तिन्नि य निरइंदया उ छट्टीए ।
 एको य सत्तमाए, बोद्धव्वो ^{५२}अप्पइट्ठाणो ॥२२९॥

[प्र. गा. सं. ४७ थी ५६]

संस्कृत छाया—

सीमन्तकोऽत्र प्रथमः, द्वितीयः पुना रोरुक इति ज्ञातव्यः ।

भ्रान्तः पुनरत्र तृतीयः, चतुर्थको भवति उद्भ्रान्तः ॥२२०॥

३६३. पाठो—नामेण । ३६४. इंदया एव बोधव्वा । ३६५. पंचमो य निदिट्ठो ।

३६६. ललके । ३६७. अप्पइट्ठाणो य नामेण ।

સમ્પ્રાન્તોઽસમ્પ્રાન્તો-વિપ્રાન્તશ્ચૈવ સસમો નરકઃ ।
 અષ્ટમકસ્તતઃ પુનર્નવમઃ શીત ઇતિ જ્ઞાતવ્યઃ ॥૨૨૧॥
 વક્રાન્તોઽવક્રાન્તઃ, વિક્રાન્તઃ ચૈવ રોરુકો નરકઃ ।
 પ્રથમાયાં પૃથિવ્યાં ત્રયોદશ નરકેન્દ્રકા એતે ॥૨૨૨॥
 સ્તનિતઃ સ્તનકથ તથા મનકો વનકશ્ચ ભવતિ જ્ઞાતવ્યઃ ।
 ઘટ્ટસ્તથા સંઘટ્ટો જિહ્વોઽપજિહ્વશ્ચૈવ ॥૨૨૩॥
 લોલો લોલાવર્તસ્તથૈવ સ્તનલોલુપશ્ચ બોદ્ધવ્યઃ ।
 દ્વિતીયાયાં પૃથિવ્યાં એકાદશ ઇન્દ્રકા એતે ॥૨૨૪॥
 તપ્તસ્તપિતસ્તપનઃ તાપનશ્ચ પજ્વમો નિદાઘશ્ચ ।
 ષષ્ઠઃ પુનઃ પ્રજ્વલિત-ઉજ્જવલિતઃ સસમો નરકઃ ॥૨૨૫॥
 સજ્જવલિતોઽષ્ટમકઃ, સંપ્રજ્વલિતશ્ચ નવમકો નરકઃ ।
 તૃતીયાયાં પૃથિવ્યામેતે નવ ભવન્તિ નરકેન્દ્રાઃ ॥૨૨૬॥
 આરસ્તારો મારો-વર્ષસ્તમકશ્ચ ભવતિ જ્ઞાતવ્યઃ ।
 ઘાઠકશ્ચ ઘાઠકઃ, ઇન્દ્રકનરકાશ્ચતુર્થામ્ ॥૨૨૭॥
 ઘાઠસ્તમકશ્ચ તથા, ઝાષશ્ચાઽન્ધકશ્ચ તથા ચ તમિસ્ત્રશ્ચ ।
 એતે પજ્વમપૃથિવ્યાં, પજ્વ નરકેન્દ્રકા ભવન્તિ ॥૨૨૮॥
 હિમ-વાર્દલ-લલ્લકાસ્ત્રયશ્ચ નરકેન્દ્રકા તુ ષષ્ઠયામ્ ।
 એકશ્ચ સપ્તમ્યાં, બોદ્ધવ્યોઽપ્રતિષ્ઠાનઃ ॥૨૨૯॥

શબ્દાર્થ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

ગાથાર્થ—૧. પહેલી નરકના પ્રથમ પ્રતરે મધ્યે દિશા, વિદિશાગત નરકાવાસાઓની સર્વ પંક્તિઓની મધ્યે મુખ્ય ‘સીમન્ત’ નામનો નરકાવાસ આવેલો છે, દ્વિતીય પ્રતરે રોરુક જાણવો, વળી ત્રીજે પ્રતરે બાન્ત, ચોથે પ્રતરે ઉદ્બાન્ત, પ્રાપ્ત થાય છે. પાંચમે પ્રતરે સંબાન્ત, છઠે પ્રતરે અસંબાન્ત, સાતમે પ્રતરે નિશ્ચે વિબાન્ત નરકેન્દ્ર, આઠમે પ્રતરે તપ્ત, વળી નવમે પ્રતરે શીત જાણવો. દસમે પ્રતરે વક્રાન્ત, અગિયારમે પ્રતરે અવક્રાન્ત, બારમે પ્રતરે નિશ્ચે વિક્રાન્ત, તેરમે પ્રતરે રોરુક—આ પ્રમાણે પ્રથમ રત્નપ્રભાને વિષે અપ્રિય નામોવાળા આ તેર નરકેન્દ્રક આવસો છે. [૨૨૦—૨૨૨]

૨. દ્વિતીય પૃથ્વીના પ્રતરો મધ્યે અનુક્રમે ૧ સ્તનિત, ૨ સ્તનક, ૩ મનક, ૪ વનક, ૫ ઘટ્ટ, ૬ સંઘટ્ટ, ૭ જિહ્વ, ૮ અપજિહ્વ, ૯ લોલ, ૧૦ લોલાવર્ત અને ૧૧ સ્તનલોલુપ જાણવો.

આ પ્રમાણે બીજી શર્કરપ્રભા પૃથ્વીના અગિયારે પ્રતરો મધ્યે આ અગિયાર નરકેન્દ્રક આવસો આવેલા છે. [૨૨૩—૨૨૪]

૩. તૃતીય પૃથ્વીના પ્રતરો મધ્યે અનુક્રમે ૧ તપ્ત, ૨ તપિત, ૩ તપન, ૪ તાપન, ૫ નિદાઘ, ૬ પ્રજ્વલિત, ૭ ઉજ્જવલિત, ૮ સંજ્વલિત, ૯ સંપ્રજ્વલિત નરકેન્દ્રક છે.

આ પ્રમાણે ત્રીજી વાલુકાપ્રભા વિષે આ નવ નરકેન્દ્રાવાસો છે. [૨૨૫-૨૨૬]

૪. ચતુર્થી પૃથ્વીના પ્રતરો મધ્યે અનુક્રમે ૧ આર, ૨ તાર, ૩ માર, ૪ વર્ચ, ૫ તમક, ૬ ખડખડ, અને સાતમે ખડખડ, આ નરકેન્દ્રાવાસો ચોથી પંકપ્રભાને વિષે જાણવા. [૨૨૭]

૫. પાંચમી પૃથ્વીના પ્રતરો મધ્યે ક્રમશઃ ૧ ખાદ, ૨ તમક, ૩ ઝખ, ૪ અન્ધક, ૫ મહાતમિસ, આ પ્રમાણે પાંચમી ધૂમપ્રભાને વિષે પાંચ નરકેન્દ્રો જાણવા. [૨૨૮]

૬. છઠી પૃથ્વીના પ્રતરો મધ્યે અનુક્રમે ૧ હિમ, ૨ વાઈલ, ૩ લલ્લક, આ પ્રમાણે છઠી તમઃપ્રભાને વિષે ત્રણ ઈન્દ્રકાવાસો છે.

૭. સાતમી પૃથ્વીના પ્રતર મધ્યે એક ^{૩૬૮}અપ્રતિષ્ઠાન નરકેન્દ્રાવાસો જાણવો. [૨૨૯]

વિશેષાર્થ—નથી. [૨૨૦-૨૨૯] (પ્રશ્ન ૫ ગાથા ૪૭ થી ૫૬)

અવતરણ—ઈન્દ્રકનરકાવાસાઓનાં નામો કહીને હવે સાતમી નારકીના જે ચાર ઈન્દ્રકની ચારે દિશામાં નરકાવાસ કહ્યા છે તેનાં નામ અને દિશાવાસસ્થાન જણાવે છે.

પુવ્વેણ હોઝ 'કાલો, અવરેણ પડ્ડિઓ 'મહાકાલો ।

'રોરો દાહિણ પાસે, ઉત્તરપાસે 'મહારોરો ॥૨૩૦॥

[પ્ર. ગા. સં. ૧૭]

સંસ્કૃત છાયા—

પૂર્વસ્યાં ભવતિ કાલઃ, અપરસ્યાં પ્રતિષ્ઠિતો મહાકાલઃ ।

રોરો દક્ષિણપાર્શ્વે ઉત્તરપાર્શ્વે મહારોરઃ ॥૨૩૦॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્, ॥૨૩૦॥

વિશેષાર્થ—આ સાતમી નારકીમાં આવીલિકાગત કે પુષ્પાવકીણદિકની વ્યવસ્થાદિ ન હોવાથી ગ્રન્થકાર પૃથક્ ગાથા દ્વારા પ્રથમ જ તેની ટૂંકી વ્યવસ્થા જણાવે છે.

સાતમી નારકના પ્રતરમધ્યે એક લાખ યોજનનો [જંબૂદ્વીપ જેવડો] ગોળાકારે રહેલો અપ્રતિષ્ઠાન નામનો મુખ્ય ઈન્દ્રક નરકાવાસ છે, તેની ચારે દિશાએ એક એક [અંતિમ સર્વાર્થસિદ્ધે જેમ પાંચ છે તે જ પ્રમાણે અહીં અંતિમ નરકે] નરકાવાસો આવેલો છે. એમાં પૂર્વ દિશાવર્તી જે છે તેનું નામ 'કાલ', અપર=પશ્ચિમ દિશાવર્તીનું 'મહાકાલ', દક્ષિણદિશાવર્તીનું 'રોરવ' અને ઉત્તર દિશાનો 'મહારોરવ' નામનો નરકાવાસ છે. [૨૩૦] (પ્ર. ગા. સં-૫૭)

અવતરણ—હવે પ્રત્યેક પ્રતરે ઉક્ત ઈન્દ્રક નરકાવાસાથી કેટલી કેટલી નરકાવાસાઓની પંક્તિઓ નીકળે છે ? તથા તે તે પંક્તિમાં કેટલી કેટલી નરકાવાસાઓની સંખ્યા છે ? તે જણાવતાં પ્રથમ પહેલા પ્રતરની સંખ્યાને જણાવે છે.

૩૬૮. અન્ય ગ્રન્થોમાં સાતે પૃથ્વીગત નરકેન્દ્રના નામોમાં તથા નામના ક્રમમાં ક્યાંક ક્યાંક તફાવત આવે છે.

તેહિંતો દિસિ વિદિસિ, વિણિગયા અદ્દ નિરયઆવલિયા ।

પદમે પયરે દિસિ, ઇગુ-ળવન્ન વિદિસાસુ અડયાલા ॥૨૩૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

તેમ્યો દિક્ષુ વિદિક્ષુ, વિનિર્ગતા અદ્દ નરકાવલિકાઃ ।

પ્રથમે પ્રતરે દિક્ષુ, ઇકોનપજ્વાશત્ વિદિક્ષુ અદ્દચત્વારિંશત્ ॥૨૩૧॥

શબ્દાર્થ—

તેહિંતો=તે ઇન્દ્રક નરકાવાસાથી
દિસિ=દિશામાં
વિદિસિ=વિદિશામાં

વિણિગયા=નીકળેલી છે
નિરયઆવલિયા=નરક પંક્તિઓ
ઇગુળવન્ન=ઓગણપચાસ (૪૯)

ગાથાર્થ—ત્યાંથી [ઇન્દ્રક નરકાવાસાઓથી] દિશાઓમાં અને વિદિશાઓમાં આઠ આઠ નરકપંક્તિઓ નીકળેલી છે. તેમાં પ્રથમ પ્રતરે દિશાગત ઓગણપચાસ અને વિદિશાગત અડતાલીશ નરકાવાસાઓ છે.

વિશેષાર્થ—જેમ વૈમાનિક નિકાયના પ્રતરોમાં આવલિકાગત-પુષ્પાવકીર્ણોની વ્યવસ્થા વર્ણવી હતી તે પ્રમાણે અહીં પણ નરકાવાસાઓની વ્યવસ્થા રહેલી છે.

ગત ગાથામાં દરેક પ્રતરના મધ્યે એક એક ઇન્દ્રક નરકાવાસો હોય છે એમ જણાવ્યું. હવે તે મધ્યવર્તી ઇન્દ્રક નરકાવાસાથી ચારેય મૂળ દિશાની ચાર અને વિદિશાની ચાર એમ મળી કુલ આઠ નરકાવાસાઓની પંક્તિઓ વિશેષ પ્રકારે નીકળેલી છે. એમાં પ્રથમ પ્રતરમાં ચારે દિશાવર્તી પ્રત્યેક પંક્તિઓમાં ઓગણપચાસ નરકાવાસાઓ હોય છે, જ્યારે વિદિશામાં ફંટાયેલી પંક્તિઓ અડતાલીશ નરકાવાસાઓથી યુક્ત છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ પ્રતરે સમજવું. [૨૩૧]

અવતરણ—બાકીના પ્રતરે કેવી રીતે વિચારવું? તે માટે નિયમ દર્શાવે છે—

બીયાઇસુ પયરેસું, ઇગઇગહીણા ઉ હુંતિ પંતીઓ ।

જા સત્તમમહિપયરે, દિસિ ઇકિક્કો વિદિસિ નત્થિ ॥૨૩૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

દ્વિતીયાદિષુ પ્રતરેષુ, ઇકૈકહીનાસ્તુ ભવન્તિ પદ્મતયઃ ।

યાવત્સત્તમમહીપ્રતરે, દિશિ ઇકૈકો વિદિશિ નાસ્તિ ॥૨૩૨॥

શબ્દાર્થ—

બીયાઇસુ=બીજા વગેરેમાં
પયરેસું=પ્રતરોમાં

સત્તમમહિપયરે=સાતમી પૃથ્વીના પ્રતરમાં
ઇકિક્કો=એક એક

ગાથાર્થ—બીજા પ્રતરથી માંડીને અન્ય પ્રતરોમાં, એક એક નરકાવાસાથી હીન-ન્યૂન પંક્તિઓ હોય છે, જેથી એક એક હીન કરતાં યાવત્ સાતમી પૃથ્વીના પ્રતરને વિષે માત્ર દિશાગત એક એક નરકાવાસો રહે; જ્યારે વિદિશામાં એકેય હોય નહિ. ॥૨૩૨॥

વિશેષાર્થ—હવે દ્વિતીય પ્રતરથી માંડીને પ્રત્યેક પ્રતરે એક એક નરકાવાસો આઠે પંક્તિના અન્ત-અન્ત ભાગેથી હીન કરવાનો હોવાથી, પ્રથમ પ્રતરની દિશાગત સંખ્યામાંથી એકેક હીન કરતાં દ્વિતીય પ્રતરે દિશાગત પ્રત્યેક પંક્તિમાં અડતાલીશ-અડતાલીશ નરકાવાસાની સંખ્યા રહે, અને વિદિશામાંથી એકેક હીન કરતાં સુડતાલીશ-સુડતાલીશની સંખ્યા રહે. સાતે નરક આશ્રયી (પૂર્વાનુપૂર્વીએ) એ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રતરે કરતાં યાવત્ સાતમી માઘવતી પૃથ્વીના પ્રતરે પહોંચતાં માત્ર ચારે દિશાવર્તી એકેક નરકાવાસ રહે, પરંતુ વિદિશાને વિષે એક પણ નરકાવાસ હોય નહીં; કારણકે પ્રથમ પ્રતરે જ દિશાગત સંખ્યા કરતાં વિદિશામાં એક ઓછો જ હતો જેથી અહીંયા વિદિશામાં પ્રાપ્ત ન થયો.

હવે પશ્ચાનુપૂર્વી અર્થાત્ તેથી વિપરીત ક્રમે વિચારતાં છેલ્લા પ્રતરમધ્યે અપ્રતિષ્ઠાન ઇન્દ્રક અને એકેક આવાસ ચારે બાજુએ છે. ત્યારપછી પ્રત્યેક પ્રતરે બે, પછી ત્રણ-ચાર-પાંચ-છ, એમ અનુક્રમે એકેક સંખ્યાએ વૃદ્ધિ કરતાં, અને ૪૮ માં પ્રતરથી વિદિશામાં પણ એક, બે, ત્રણ એમ સ્થાપતાં યાવત્ ત્યાં સુધી પહોંચવું કે પ્રથમ પ્રતરે દિશા-વિદિશામાં કહેલી ઉક્ત સંખ્યા આવી રહે. [૨૩૨]

અવતરણ—હવે પ્રત્યેક પ્રતરે અષ્ટપંક્તિની એકત્રિત સંખ્યા લાવવા સવા ગાથા દ્વારા ‘કરણ’ બતાવે છે, એ દ્વારા પ્રાપ્ત થનારી તે તે નરકવર્તી પ્રથમ પ્રતરસંખ્યા તે ભૂમિ અને અંતિમ પ્રતરસંખ્યા મુખ તરીકે ઓળખાશે.

इष्टपयरेगदिसि संख, अङ्गुणा चउ विणा सङ्गसंखा ।

जह सीमंतयपयरे, एगुणनउया सया तिन्नि ॥२३३॥

अपइद्वाणे पंच उ-२३३^१।

સંસ્કૃત છાયા—

इष्टप्रतैरैकदिशि संख्या, अष्टगुणा चतुर्विना स्वैकसंख्या ।

यथा सीमंतकप्रतरे, एकोननवतिः शतानि त्रीणि ॥२३३॥

अप्रतिष्ठाने पञ्च तु-२३३^१ ।

શબ્દાર્થ—

इष्टपयरे=ઈષ્ટપ્રતરે.

इगदिसि=એક દિશામાં.

सङ्गसंखा=તે એક સંખ્યા સહિત

जह=પથા, જેમ

एगुणनउया=એક ઊણા નેવું સાથે

सयातिन्नि=ત્રણસો

ગાથાર્થ—ઈષ્ટપ્રતરની એક દિશાગત સંખ્યાને આઠગુણી કરીને તેમાંથી ચારની સંખ્યા ન્યૂન કરવી, અવશેષ સંખ્યાને એક (ઈન્દ્રક) સહિત કરીએ ત્યારે [ઈષ્ટપ્રતરસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય.] જેમ સીમંતક નામના પ્રથમ પ્રતરે ૩૮૮ નરકાવાસની સંખ્યા અને અપ્રતિષ્ઠાન નામના અંતિમ પ્રતરે પાંચની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય. ॥૨૩૩^૧॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વ વૈમાનિક નિકાયમાં જેમ પ્રતિપ્રતરાશ્રયી, સમગ્ર નિકાયાશ્રયી અને પ્રતિકલ્પાશ્રયી

એમ ત્રણે પ્રકારની સંખ્યા [ભિન્ન ભિન્ન રીતિઓ દ્વારા] કહેવામાં આવી હતી, પરંતુ તે (૧૦૮મી) એક જ ગાથા દ્વારા કહેવામાં આવી હતી, જ્યારે અહીં કહેવાતી નરકાવાસાની સંખ્યા ૨૩૩-૨૩૪ એ બે ગાથા વડે કહેવાશે. વળી વૈમાનિકનિકાયમાં તો ‘સમગ્ર નિકાયાશ્રયી અને પ્રતિકલ્પાશ્રયી’ એ બે જ પ્રકારની સંખ્યા ગ્રન્થકારે મૂલ ગાથામાં જણાવી હતી અને એથી ત્રીજી ‘પ્રતિપ્રતરાશ્રયી’ વિમાનસંખ્યા ઉપરથી કહેવામાં આવી હતી.

જ્યારે અહીં આ નરકાવાસાઓની પ્રતિ પ્રતર સંખ્યાને પણ ગ્રન્થકાર પોતે જ મૂળગાથામાં કહેશે, કારણકે અહીં પ્રતિપ્રતર સંખ્યા જાણવી તે વિદિશાની પંક્તિઓ વધુ સંખ્યામાં હોવાથી કઠિન છે; એટલે અહીં **પ્રતિપ્રતરાશ્રયી**, **સમગ્રનરકાશ્રયી** અને **પ્રતિનરકાશ્રયી** એમ ત્રણે પ્રકારે નરકાવાસ સંખ્યા કહે છે. તેમાં આ ગાથા ‘પ્રતિપ્રતરાશ્રયી’ સંખ્યાને કહે છે, તે આ પ્રમાણે—

ઇષ્ટનરકના ઇષ્ટપ્રતર માટે સંખ્યાપ્રાપ્તિનું ઉદાહરણ—જેમ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઈષ્ટ પ્રથમ સીમંત પ્રતરે સંખ્યા કાઢવી છે, તેથી ત્યાં એક દિશાગત પંક્તિની નરકાવાસ સંખ્યા ૪૮ની છે, તેને આઠે ગુણીએ ત્યારે ૩૮૪ આવે. [હવે વિદિશામાં દિશાની અપેક્ષાએ એક એક આવાસ ન્યૂન હોવાથી] ચારે વિદિશાની ચાર સંખ્યાને ન્યૂન કરતાં ૩૮૮ની દિશા-વિદિશાના નરકાવાસાની કુલ સંખ્યા આવી, તેમાં એક પ્રતરવર્તી કાઢતા હોવાથી તે જ પ્રતરની એક ઇન્દ્રકનરકાવાસ સંખ્યા મેળવવાથી ૩૮૮ની કુલ સંખ્યા ઈષ્ટ એવા પ્રથમ પ્રતરે આવી.

એ પ્રમાણે દ્વિતીયાદિ પ્રતરે કરતાં કરતાં (અને સંખ્યાને જાણતાં) જ્યારે **અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસે** પહોંચીએ ત્યારે પાંચની કુલ સંખ્યા આવે; કારણકે ત્યાં એકએક દિશાવર્તી એકેક નરકાવાસ હોવાથી એકની સંખ્યાને કરણના નિયમાનુસાર આઠે ગુણતાં ૮ આવે, તેમાંથી વિદિશાના ચાર ન્યૂન કરતાં શેષ ચાર રહે; તેમાં ઇન્દ્રક નરકાવાસો મેળવતાં પાંચની કુલ પ્રતરસંખ્યા આવી રહે.

મધ્યના ૪૭ પ્રતરના આવલિકાગત નરકાવાસાની સંખ્યા જાણવા માટે યન્ત્ર જોવું. આવલિકાગત વર્ણને શેષ સંખ્યા જે રહે તે **પુષ્પાવકીર્ણ**ની પ્રતિપ્રતરે વિચારવી. પ્રત્યેક પ્રતરે પુષ્પાવકીર્ણની સંખ્યા કેટલી હોય ? એ સંબંધમાં હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી.

इति इष्टप्रतरे आवलिकागतावाससंख्याप्राप्त्युपायः ।

આ કરણ પ્રમાણે સમગ્ર નિકાયાશ્રયી વિચારતાં પ્રથમ પ્રતરવર્તી સંખ્યા તે **મુખ** અને અંતિમ (૪૮મા) પ્રતરવર્તી સંખ્યા તે **ભૂમિ** કહેવાય. અને પ્રત્યેક નરકાશ્રયી વિચારીએ તો ઈષ્ટનરકની પ્રથમ પ્રતર સંખ્યા તે **મુખ** અને તે જ નરકની અંતિમ પ્રતર સંખ્યા તે **ભૂમિ** કહેવાય.

આ સિવાય બીજા^{૩૬૯} અનેક ઉપાયો—કરણો છે, તે ગ્રન્થાન્તરથી જોવાં. [૨૩૩^૧]

૩૬૯-૧-પ્રથમ તો પશ્ચાત્તુર્વર્તીએ (અંતિમ-૪૮મા પ્રતરથી ઉપર આવવું તે) પણ આ જ કરણ પૂર્વાનુપૂર્વીના નિયમ મુજબ સંખ્યા જાણવા ઉપયોગી થાય છે.

૨-વળી એક દિશાની અને એક વિદિશાની થઈ બે પંક્તિગત સંખ્યાનો કુલ સરવાળો કરી, ચારવડે ગુણી એક ઇન્દ્રક ભેળવતાં પણ સર્વત્ર પ્રતરગત આવાસસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

૩-વળી દ્વિતીય પ્રતરોને વિષે પ્રત્યેક પ્રતરની આવતી અંક-સંખ્યામાંથી એક ન્યૂન કરી પ્રાપ્ત થતી સંખ્યાને

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં પ્રત્યેક પ્રતરાશ્રયી સંખ્યા જણાવીને હવે આ ચોથી ગાથા, સમગ્ર નરકાશ્રયી અને પ્રત્યેક નરકાશ્રયી આવલિકાગત નરકાવાસ સંખ્યાને જાણવાનું કરણ બતાવે છે. તેમાં વૈમાનિકનિકાયવત્ અહીં પણ ‘મુખ અને ભૂમિ’ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી બન્ને પ્રકારની સંખ્યા કહે છે.

—પદમો મુહમંતિમો હવદ્ ભૂમી ।

મુહભૂમિસમાસદ્ધં, પયરગુણં હોદ્ સવ્વધનં ॥૨૩૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

પ્રથમો મુહમન્તિમો ભવતિ ભૂમિઃ ।

મુખ-ભૂમિસમાસાર્ધં, પ્રતરગુણં ભવતિ સર્વધનમ્ ॥૨૩૪॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—પ્રથમ પ્રતરસંખ્યા તે મુખ અને અંતિમ પ્રતરસંખ્યા તે ભૂમિ કહેવાય. બન્ને સંખ્યાનો સરવાળો કરીને અર્ધ કરવું, જે સંખ્યા આવે તેનો સર્વ પ્રતરસંખ્યા સાથે ગુણાકાર કરવો જેથી સર્વ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૨૩૪॥

વિશેષાર્થ—વૈમાનિકવત્ અહીં પણ આ એક જ ગાથા સમગ્ર નરકાશ્રયીકરણ બતાવે છે, તેમજ પ્રતિનરકાશ્રયી સંખ્યાકરણ પણ બતાવે છે; કારણ કે મુખ તથા ભૂમિનું ગ્રહણ સાતે નરકાશ્રયી તેમજ પ્રત્યેક નરકાશ્રયી પણ ઘટે છે.

૧—સમગ્ર નરકાશ્રયી આવાસોની સંખ્યા કાઢવાનું ઉદાહરણ—પ્રથમ પ્રતરવર્તી કુલ ૩૮૮ નરકાવાસાઓનો સમુદાય [પિશ્ચાનુપૂર્વીએ પ્રથમ પ્રતરનું મુખ હોવાથી] તે મુખ સંજક કહેવાય અને અંતિમ પ્રતર સ્થાનવર્તી ૫, નરકાવાસાઓનો કુલ સમુદાય [પિશ્ચાનુપૂર્વીએ તેનું આદિપણું હોવાથી] તે ભૂમિ સંજક તરીકે ઓળખી શકાય છે.

એ મુખ અને ભૂમિનો સરવાળો કરતાં [૩૮૮+૫=] ૩૯૩ થાય, તેને ગાથાનુસારે અર્ધ કરતાં ૧૯૭ થાય. સર્વ પ્રતરોનાં આવલિકાગત આવાસોની કુલ સંખ્યા કાઢવાની હોવાથી તે સંખ્યાને ૪૮ પ્રતરો વડે ગુણતાં ૯૬૫૩ એટલી દિશા તથા વિદિશાવર્તી આવલિકાગત [આવલિકાપ્રવિષ્ટ] નરકાવાસાઓની સંખ્યા આવી, [કુલ ૮૪ લાખમાંથી ૯૬૫૩ બાદ કરતાં] ૮૩૮૦૩૪૭ શેષ રહી, તે સાતે નરકાશ્રયી પુષ્પાવકીર્ણની સંખ્યા જાણવી, જે હવે પછીની ગાથામાં કહેવાશે.

પ્રથમ પ્રતરની સંખ્યામાંથી બાદ કરતાં શેષ સંખ્યા રહે તે તે પ્રતરે પ્રાપ્ત થાય છે.

૪—૯મી ચોથી રીતે પાંચ (૫)ની સંખ્યાને ‘આદિ’ સંજ્ઞા, ૮ની સંખ્યાને ‘ઉત્તર’ સંજ્ઞા અને ૪૮ની સંખ્યાને ‘ગચ્છ’ સંજ્ઞાઓ આપીને પશ્ચાત્ ગચ્છસંજક અને ઉત્તરસંજક સંખ્યાને ગુણીને આવેલ સંખ્યામાંથી આદિ સંજકસંખ્યા હીન કરતાં [૪૮×૮=૩૮૪-૫=૩૮૯] અંતિમ ધનસંખ્યા પ્રથમ પ્રતરે ૩૮૯ની પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે દ્વિતીયાદિ પ્રતરે યથાયોગ્ય ઉપાયો છે.

૫—૯મી પાંચમી રીતે ૯૯ પ્રતરની એકદિશિ સંખ્યાને આઠ ગુણી કરી, ત્રણ બાદ કરતાં જે શેષ સંખ્યા રહે તે સર્વત્ર આવલિકાગતની સંખ્યા સમજવી.

આ સિવાય અનેક કરણો હોય છે. વધુ માટે ‘દેવેન્દ્રનરકેન્દ્ર પ્રકરણ જોવું.

आ प्रमाणे समुच्चये करण्यरितार्थं थयुं.

[^{३७०}समुच्चय माटे બીજો ઉપાય એ છે કે-૪૮ પ્રતરની એક જ બાજુની આવાસસંખ્યા (વૈમાનિક સમયવત્) એકઠી કરી ચારે ગુણીને ૪૮ ઈન્દ્રક આવાસો મેળવતાં ઉક્ત ૮૬૫૩ની સંખ્યા પણ આવશે.]

૨-ઈષ્ટનરકાશ્રયી આવાસસંખ્યાપ્રાપ્તિનું ઉદાહરણ—હવે પ્રત્યેક નરકાશ્રયી કાઢવું હોય તો પ્રત્યેક નરકોમાં આદિમ પ્રતરની કુલ સંખ્યા તે મુલ સંજક અને અંતિમ પ્રતરવર્તી સંખ્યા તે ભૂમિ સંજક કલ્પી લેવી, પછી ઉપર મુજબ સર્વ ગણિત કરવું જેથી ઈષ્ટ નરકે આવાસસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય.

ઉદાહરણ—જેમ રત્નપ્રભામાં પ્રથમ પ્રતરે ૩૮૮ એ મુખ સંખ્યા અને રત્નપ્રભાની અંતિમ તેરમા પ્રતરની ૨૮૩ સંખ્યા તે ભૂમિ, આ બન્નેનો સમાસ-સરવાળો કરતાં ૬૮૨, તેનું અર્ધ કરતાં ૩૪૧, તેને તેરે પ્રતરે ગુણતાં ૪૪૩૩ આવ્યા. આટલી આવલિકાગત સંખ્યા પ્રથમ નરકે જાણવી. આ સંખ્યા પ્રથમ નારકીની ગાથા ૨૧૭માં કહેલી ૩૦ લાખ નરકાવાસાઓની સંખ્યામાંથી બાદ કરતાં અવશિષ્ટ જે ૨૮૮૫૫૬૭ની સંખ્યા તે પુષ્પાવકીર્ણોની જાણવી. [બન્નેને પુનઃ એકઠી કરતાં ૩૦ લાખ મળી રહેશે. એ પ્રમાણે સર્વ નરકે બન્ને પ્રકારની આવાસસંખ્યા વિચારવી.] **इति प्रतिनरकाश्रय्युदाहरणम् ।**

[અન્ય રીતે લાવવું હોય તો પ્રત્યેક નરકની યથાયોગ્ય પ્રતર સંખ્યા તે સર્વ પ્રતરની એક જ બાજુની આવાસસંખ્યાને એકઠી કરી, ચારવડે ગુણી સ્વનરકપ્રતરસંખ્યા જેટલા ઈન્દ્રકાવાસો પ્રક્ષેપતાં, પ્રત્યેક નરકે ઈષ્ટસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય ગણિતની અનેક રીતિઓ છે.] [૨૩૪]

॥ પ્રત્યેક નરકાશ્રયી [તથા એકત્ર] આવલિક-પુષ્પાં આવાસ સંખ્યાનું યન્ત્ર ॥

નામ	મુલ	ભૂમિ	સમાસ	અર્ધ	પ્રતર	પંક્તિબદ્ધ	પુષ્પાવકીર્ણ	કુલ સંખ્યા
સાતે નરકાશ્રયી	૩૮૮	૫	૩૮૪	૧૮૭	૪૮	૮૬૫૩	૮૩૮૦૩૪૭	૮૪ લાખ
૧ રત્નપ્રભાને વિષે	૩૮૮	૨૮૩	૬૮૨	૩૪૧	૧૩	૪૪૩૩	૨૮૮૫૫૬૭	૩૦ લાખ
૨ ચર્કરાપ્રભાને વિષે	૨૮૫	૨૦૫	૪૮૦	૨૪૫	૧૧	૨૬૮૫	૨૪૮૭૩૦૫	૨૫ લાખ
૩ વાલુકાપ્રભાને વિષે	૧૮૭	૧૩૩	૩૩૦	૧૬૫	૮	૧૪૮૫	૧૪૮૮૫૧૫	૧૫ લાખ
૪ પંકપ્રભાને વિષે	૧૨૫	૭૭	૨૦૨	૧૦૧	૭	૭૦૭	૮૮૮૨૮૩	૧૦ લાખ
૫ ધૂમ્રપ્રભાને વિષે	૬૮	૩૭	૧૦૬	૫૩	૫	૨૬૫	૨૮૮૭૩૫	૩ લાખ
૬ તમઃપ્રભાને વિષે	૨૮	૧૩	૪૨	૨૧	૩	૬૩	૮૮૮૩૨	૮૮૮૮૫
૭ તમઃતમઃપ્રભાને વિષે	૦	૦	૦	૦	૧	૫	૦	૫
સાતે નરકાશ્રયી મુખ અને ભૂમિ સંખ્યાકરણ [વૈમાનિકવત્] અહીં આપ્યું નથી પણ ગ્રન્થસંદર્ભમાં જોવું.								

૩૭૦. આ સિવાય નરકાવાસ સંખ્યાની પ્રાપ્તિનાં અન્ય કરણો પણ હોય છે, એમાં કેટલાંક દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્ર પ્રકરણમાં આપેલાં છે તે જોવાં.

॥ પ્રાસંગિક આવાસોનું સ્વરૂપ-પરિશિષ્ટ નં. ૭ ॥

નોંધ—અહીં ગ્રન્થકારે વૃત્ત-ત્રિકોણાદિ આવાસસંખ્યા-પ્રાપ્તિકરણ અથવા આવલિકાપ્રવિષ્ટ અથવા પુષ્પાવકીર્ણનું વિમાનવત્ અંતર-દ્વાર સંખ્યા-સંસ્થાનાદિ વર્ણન જણાવ્યું નથી, પરંતુ ઉપયોગી હોવાથી ગ્રન્થાન્તરથી નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે.

વૃત્ત, ત્રિકોણ વગેરેનું પ્રતિપ્રતરે સંખ્યાકરણ—સાતે નરકે-પ્રત્યેક પ્રતરે-વૃત્ત-ત્રિકોણ-ચોખૂણ નરકાવાસાઓની સંખ્યા જો જાણવી હોય તો વૈમાનિક નિકાયમાં જણાવેલું વૃત્તાદિકરણ યોજવું.

૧ એટલે કે અહીંયા દિશા તથા વિદિશામાં પણ પંક્તિઓ હોવાથી એક દિશાની અને એક વિદિશાની એમ બે પંક્તિઓ લેવી. બન્નેની આવાસસંખ્યાને ત્રિભાગે વહેંચવી, વહેંચતા જો શેષ સંખ્યા એકની રહે તો ત્રિકોણમાં, બેની રહે તો એક ત્રિકોણ અને એક ચોખૂણમાં ઉમેરવી. પછી બન્ને પંક્તિવર્તી પૃથક્ પૃથક્ વૃત્ત-ત્રિકોણ-ચોખૂણ સંખ્યાને એકઠી કરી તે સંખ્યાનો સમાસ-સરવાળો કરી ચારે ગુણવી [અથવા દિશા-વિદિશાની સંખ્યા જુદી પ્રથમ કાઢવી હોય તો ચાર ચાર પંક્તિની ભિન્ન સંખ્યાને ચારે ગુણવી]. જેથી પ્રથમ પ્રતરે દિશા-વિદિશાની એકત્રિત થયેલી [અથવા દિશા-વિદિશાની પૃથક્ પૃથક્] વૃત્તાદિ આવાસસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ રત્નપ્રભાની દિશાગત પંક્તિની ૪૮ની સંખ્યાને ત્રિભાગે વહેંચતાં ૧૬-૧૬-૧૬ અને શેષમાં (આવાસ) ૧ રહે, તે શેષને ત્રિકોણમાં ઉમેરવો, ત્યારે ૧૭-૧૬-૧૬.

હવે વિદિશાગત પંક્તિની કુલ ૪૮ની સંખ્યાને ત્રિભાગે વહેંચતાં ૧૬-૧૬-૧૬ આવી. તેમાં દિશાની પંક્તિની આવેલ સંખ્યાને ક્રમશઃ યથાસંખ્યપણે મેળવતાં ૩૩ ત્રિ, ૩૨ ચો, ૩૨ વૃત્તની સંખ્યા આવી. હવે ચારે પંક્તિની લાવવા ચારે ગુણતાં ક્રમશઃ ૧૩૨ સંખ્યા ત્રિકોણની, ૧૨૮ ચોખૂણની, અને ૧૨૮ વૃત્તની આવી. હવે વૃત્તની ૧૨૮ની સંખ્યામાં ઈન્દ્રકવૃત્ત હોવાથી ઉમેર્યું એટલે ૧૨૮ વૃત્તની સંખ્યા પ્રથમ પ્રતરે આવી. હવે ત્રણેને એકત્ર કરવામાં આવે તો ૩૮૪ની આવલિકાગત ઉક્તસંખ્યા આવી રહેશે. અન્ય પ્રતર માટે યન્ત્ર જોવું.

પ્રતિનરકસ્થાનાશ્રયી તથા સમગ્રનરકાશ્રયી ત્રિકોણાદિ સંખ્યા લાવવાનું કરણ વૈમાનિકવત્ વિચારવું, અન્ય પણ કરણ છે. તે ગ્રન્થાન્તરથી જોવું.

આવલિક-પુષ્પાવકીર્ણ નરકાવાસાઓનું વિશેષ વર્ણન—

નરકાવાસ અન્તર—આવલિકાદિ નરકાવાસાઓનું પરસ્પર અંતર (વૈમાનિકવત્) સંખ્ય-અસંખ્ય યોજનનું સંભવે છે.

પ્રાકારવ્યવસ્થા—નરકાવાસાઓમાં ઉત્પન્ન થનારા નારકો પરાધીન છે, દુઃખ ભોગવવા આવેલા છે, ત્યાં કંઈ પણ શુભપણું કે ભૂંટી જવાપણું હોતું નથી, જેથી તે નારકોને માટે પ્રાકારાદિની વ્યવસ્થા શા માટે સંભવે ? તેથી ત્યાં તે વ્યવસ્થા નથી.

સ્વામિત્વમેદ—ત્યાં કંઈ વૈમાનિકવત્, ત્રિકોણ, વૃત્ત, ચોખૂણમાં નરકાવાસાઓના માલિકીભેદ જેવું કંઈ જ નથી, તેમજ કોઈને કંઈ વહેંચણી કરવાનું હોતું નથી. ઉચ્ચ વસ્તુની માલિકી ધરાવનારા સહુ હોઈ શકે, પણ આવા અશુભ નરકાવાસાઓની આવલિકાઓમાં માલિક કોણ થાય ? કોઈ જ નહીં.

ઉપરોપરિસ્થાન—વૈમાનિકનિકાયવત્ અહીં પણ વૃત્ત ઉપર વૃત્ત, ત્રિકોણ ઉપર ત્રિકોણ અને ચોખૂણ ઉપર ચોખૂણ નરકાવાસો સર્વત્ર આવે, એમ સમગ્ર પ્રતરમાં ક્રમશઃ વિચારવું.

સ્પર્શાદિક—નરકાવાસાઓ અશુભ, અત્યન્ત દુર્ગંધથી ભરેલા, સ્પર્શ કરતા જ મહાહાનિ પહોંચાડનારા,

અરુચિ ઉપજાવનારા, અનેક મૃતકાદિની અતિનિન્દા અને દુર્ગંધથી ભરેલા, ઉઘોતાદિ કંઈપણ ન હોવાથી અને સ્વયં અપ્રકાશિત હોવાથી મહાધનધોર અંધકારમય છે.

પુષ્પાવકીર્ણકાર [સંસ્થાન]—પ્રત્યેક પંક્તિઓના આંતરાઓમાં વીખરાયેલાં-છૂટાં છૂટાં વેરેલાં (પુષ્પાવકીર્ણ) પુષ્પવત્ આવાસો રહેલાં છે. તેઓ લોહમય કોઠાના આકારે, ઘરુના પીઠાકારે, રાંધવાની લોઢીના આકારે, થાલી, તાપસાશ્રમ, મુરજવાઘ, નન્દીમૃદંગ, સુઘોષા ઘંટા, મદલ, ભાંડપટલ, ભેરી-ઢક્કા, ઝલ્લરી, કુસ્તુમ્બક ઈત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન આકારના છે. એને દેખતાં જ જોનારના શરીરે ધૂજ-કંપારી વછૂટે એવા એ ભયાનક છે. આ નરકાવાસાઓ અંદરથી ગોળ અને બહારથી ત્રિકોણ, નીચેથી કુરુપ્રશસ્ત્ર સરખા દેખાવવાળા છે.

આવલિકાપ્રવિષ્ટાવાસાકાસ—આવલિકાગત નરકાવાસ મુખ્યત્વે મધ્ય નરકેન્દ્રના આવાસની ચારે દિશાની પંક્તિઓમાં પ્રથમ ત્રિકોણ, પછી ચોખૂણા, પછી વૃત્ત, પુનઃ ત્રિકોણ, ચોખૂણાદિ આ રીતના ક્રમથી ઠેઠ પંક્તિના અન્ત સુધી આવેલા છે; પરંતુ જો તે ત્રિકોણાદિ આવાસોનો પીઠનો ઉપરનો મધ્યભાગ ત્રણ કરીને જોઈએ તો તો તે આવલિકાગત નરકાવાસાઓ પુષ્પાવકીર્ણ આકારવત્ અંદરથી ગોળ અને બહારથી ચોખૂણા (ચોખંડા) અને નીચેથી ઘાસ કાપવાના અણીદાર તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર સરખા છે.

પ્રત્યેક પ્રતરવર્તી સર્વ નરકેન્દ્રાવાસાઓ ગોળ જ હોય છે, પરંતુ ત્રિકોણાદિક હોતાં નથી.

આવલિકાગત નરકાવાસાઓનાં નામોની ઓલખાણ—

પ્રત્યેક નરકમાં યથાસંખ્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રતરો આવેલાં છે. પ્રત્યેક પ્રતર ત્રણ હજાર યોજન ઊંચા છે. પહોળાઈમાં અસંખ્ય યોજન લંબાયેલા છે. પ્રત્યેક પ્રતર મધ્યે ઈન્દ્રક નરકાવાસાઓ આવેલા છે. એ ઈન્દ્રક આવાસોથી ચારે બાજુએ (દિશામાં) અને ચાર વિદિશામાં (અંતિમ પ્રતરવર્ત્ત વિદિશા) એમ આઠ પંક્તિઓ નરકાવાસાઓની નીકળેલી હોય છે (જેઓના આકારાદિકનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે.)

રત્નપ્રભા પૃથ્વીવર્તી રહેલા મધ્યવર્તી 'સીમંતેન્દ્રક' આવાસની ચારે બાજુએ રહેલા, દિશાવર્તી આવાસોમાં પ્રથમ પૂર્વ દિશાના નરકાવાસનું નામ સીમન્તકપ્રભ, ઉત્તરમાંનું સીમન્તકમધ્ય, પશ્ચિમમાંનું સીમન્તાવર્ત, દક્ષિણમાંનું સીમન્તકાવશિષ્ટ છે. ત્યારબાદ પૂર્વ દિશામાં શરૂ થતી પંક્તિમાં રહેલા બીજાથી લઈને નરકાવાસાનાં નામો જણાવે છે. પહેલાનું નામ વિલય, ૨ વિલાત્મા, ૩ સ્તાનિત, ૪ આઘાત, ૫ ઘાતક ૬ કલિ, ૭ કાલ, ૮ કર્ણિ, ૯ વિઘ્નુત, ૧૦ અશનિ, ૧૧ ઈન્દ્રાશનિ, ૧૨ સર્પ, ૧૩ વિસર્પ, ૧૪ મૂર્ચ્છિત, ૧૫ પ્રમૂર્ચ્છિત, ૧૬ લોમહર્ષ, ૧૭ ખરપુરુષ, ૧૮ અગ્નિ, ૧૯ વેપિતા, ૨૦ ઉદગ્ધ, ૨૧ વિદગ્ધ, ૨૨ ઉદ્વેજનક, ૨૩ વિજલ, ૨૪ વિમુજ, ૨૫ વિચ્છવિ, ૨૬ વ્યધજ, ૨૭ અવલાન, ૨૮ પ્રભષ્ટ, ૨૯ રૂષ્ટ, ૩૦ વિરૂષ્ટ, ૩૧ નષ્ટ, ૩૨ વિગત, ૩૩ વિનય, ૩૪ મંડલ, ૩૫ જિહ્વ, ૩૬ જવરક, ૩૭ પ્રજવરક, ૩૮ અપ્રતિષ્ઠિત, ૩૯ ખંડ, ૪૦ પ્રસ્ફટિત, ૪૧ પાપદંડ, ૪૨ પર્પટકપાયક, ૪૩ ઘાતક, ૪૪ સ્ફુટિત, ૪૫ કાલ, ૪૬ ક્ષાર, ૪૭ લોલ, ૪૮ લોલપાક્ષ.

હવે ઉત્તરવર્તી પંક્તિના બીજાથી લઈને સર્વ નામો જાણવાં.

ઉક્ત નામોને 'મધ્ય' પદ લગાડવું જેમ વિલયમધ્ય, વિલાત્મામધ્ય. વળી આ નામોમાં મધ્યઆવર્ત શબ્દો તે તે નામને અન્તે અને નામની આદિમાં જોડવામાં આવે છે; પરંતુ ચાર ચાર આવાસને અંતરે મધ્યવિલય એમ મધ્ય શબ્દ આદિમાં પ્રથમ લગાડાય છે.

વળી પશ્ચિમવર્તી પંક્તિઓ માટે એ જ નામો સાથે આવર્ત પદ લગાડવું, એટલે વિલયાવર્ત, વિલાત્માવર્ત વગેરે. વળી મધ્ય આવર્ત વગેરે જે પદો લગાડવામાં આવે છે તે પ્રારંભમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિલયાદિ નામ પછી લગાડાય છે; પરંતુ ચાર ચાર આવાસને અંતરે તો 'મધ્યવિલય' એમ પ્રથમ લગાડવામાં આવે જ છે.

ચોથી દક્ષિણદિશાવર્તી પંક્તિઓ માટે ઉક્ત નામોને અવશિષ્ટ પદ લગાડવું એટલે 'વિભાગાવશિષ્ટ, વિભાગાવશિષ્ટ' એ પ્રમાણે પ્રત્યેક નરક પ્રસ્તરે યોજવું.

આવાસનો દેવ અશુભ છે, એનાં નામો પણ એવાં જ અમંગળ અને અપ્રિય છે.

ઉત્પત્તિ-વેદના-વિચાર—આ નરકાવાસાઓ ગોળ ગવાક્ષ જેવાં હોય છે, ત્યાં ઉત્પન્ન થઈને પુષ્ટ શરીરવાળા નારકો મહાકષ્ટપૂર્વક મોઢામાંથી (એટલે નરકાવાસાના દ્વારમાંથી) બહાર નીકળીને નીચે પડે છે, કારણકે ગવાક્ષ જેવા હોવાથી અંદરનો ભાગ વિસ્તીર્ણ હોય છે પણ તેનું મોઢું અતિ સંકીર્ણ હોય છે, એટલે કળશમાંથી દાખલ થયેલાને જેમ નાળચામાંથી નીકળવું પડે ત્યારે જેવું દુઃખ થાય તેના જેવું બને છે ને છેવટે પરમાધામી જોરથી ખેંચી કાઢતા રીબાત્તા નીકળે છે. એઓનો ઉત્પત્તિ દેશ (યોનિ) હિમાલય પર્વત સરખો એકદમ શીતલ છે. એ સિવાય સર્વ પ્રદેશની પૃથ્વી ખેરના અંગારા સરખી ધગધગતી ઉષ્ણ વેદનાવાળી છે, તેથી શીત યોનિમાં ઉત્પન્ન થતાં નારકોને એ ઉષ્ણક્ષેત્ર અગ્નિની પેઠે અધિક કષ્ટ આપે છે.

* * *

અવતરણ—હવે એ કરણ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી સમગ્ર નિકાયાશ્રયી આવલિકાગત અને પુષ્પાવકીર્ણની સંખ્યાને ગ્રન્થકાર પોતે જ કહે છે—

છન્નવદસય તિપન્ના, સત્તસુ પુઢ્વીસુ આવલીનરયા ।

સેસ તિઅસીઇલક્ષ્ણા, તિસય સિયાલા નવઇસહસા ॥૨૩૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

ષણ્ણવતિશતાનિ ત્રિપગ્વાશતાનિ, સત્તસુ પૃથિવીષુ આવલીનરકાઃ ।

શેષાસ્ત્રયશીતિલક્ષાણિ, ત્રિશતાનિ સત્તચત્વારિંશત્ નવતિસહસ્ત્રાણિ ॥૨૩૫॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—ગત ગાથામાં કેટલાંક કરણ દ્વારા સાતે નરકની થઈ ૮૬૫૩ની આવલિકાગત નરકાવાસ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી ૮૪ લાખમાંથી ૮૬૫૩ની સંખ્યા બાદ જતાં ૮૩૮૦૩૪૭ની સંખ્યા પુષ્પાવકીર્ણની પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૨૩૫॥

વિશેષાર્થ—ગાથાર્થવત્. [૨૩૫]

* પ્રત્યેક નરકાશ્રયી વૃત્ત-ત્રિકોણ-ચોરસ નરકાવાસાઓની સંખ્યાનું યન્ત્ર *

જાતિનામ	પહેલી નરક	બીજી	ત્રીજી	ચોથી	પગ્ચમી	ષઠી	સત્તમી	સાતેની
વૃત્તસંખ્યા	૧૪૫૩	૮૭૫	૪૭૭	૨૨૩	૭૭	૧૫	૧	૩૧૨૧
ત્ર્યઞ્ચ સંખ્યા	૧૫૦૮	૮૨૪	૫૧૬	૨૫૨	૧૦૦	૨૮	૪	૩૩૩૨
ચતુરઞ્ચ ,,	૧૪૭૨	૮૮૬	૪૮૨	૨૩૨	૮૮	૨૦	૦	૩૨૦૦
સાતે નરકની કુલ પંક્તિબદ્ધ સંખ્યા	૪૪૩૩	૨૬૮૫	૧૪૮૫	૭૦૭	૨૬૫	૬૩	૫	૮૬૫૩

॥ પ્રત્યેક નારકીમાં વૃત્તાદિનરકાવાસાંત્રું યન્ત્ર ॥ પ્રથમ રત્નપ્રમા નારકને વિષે ।

૧ પ્રતરમાં	૨ પ્રતરમાં	૩ પ્રતરમાં	૪ પ્રતરમાં	૫ પ્રતરમાં	૬ પ્રતરમાં	૭ પ્રતરમાં
૪૮-૪૮ ગોં-ત્રિં ગોં દિં ૧૬-૧૭-૧૬ ત્રિં ૧૬-૧૬-૧૬ +૩૨-૩૩-૩૨ x૪ x ૪	૪૮-૪૭ ગોં-ત્રિં ગોં ૧૬-૧૬-૧૬ ૧૫-૧૬-૧૬ ૩૧-૩૨-૩૨ x૪ x ૪	૪૭-૪૬ ગોં-ત્રિં ગોં ૧૫-૧૬-૧૬ ૧૫-૧૬-૧૫ ૩૦-૩૧-૩૧ x૪ x ૪	૪૬-૪૫ ગોં-ત્રિં ગોં ૧૫-૧૬-૧૫ ૧૫-૧૫-૧૫ ૩૦-૩૧-૩૦ x૪ x ૪	૪૫-૪૪ ગોં-ત્રિં ગોં ૧૫-૧૫-૧૫ ૧૪-૧૫-૧૫ ૨૯-૩૦-૩૦ x૪ x ૪	૪૪-૪૩ ગોં-ત્રિં ગોં ૧૪-૧૫-૧૫ ૧૪-૧૫-૧૪ ૨૮-૩૦-૨૮ x૪ x ૪	૪૩-૪૨ ગોં-ત્રિં ગોં ૧૪-૧૫-૧૪ ૧૪-૧૪-૧૪ ૨૮-૨૯-૨૮ x૪ x ૪
૬૦ ૧૨૮-૧૩૨-૧૨૮ સહ=ફૂલ ૩૮૮	૧૨૫-૧૨૮-૧૨૮ =ફૂલ ૩૮૧	૧૨૧-૧૨૮-૧૨૪ =ફૂલ ૩૭૩	૧૨૧-૧૨૪-૧૨૦ =ફૂલ ૩૬૫	૧૧૭-૧૨૦-૧૨૦ =ફૂલ ૩૫૭	૧૧૩-૧૨૦-૧૧૬ =ફૂલ ૩૪૯	૧૧૩-૧૧૬-૧૧૨ ફૂલ ૩૪૧
૮ પ્રતરમાં	૯ પ્રતરમાં	૧૦ પ્રતરમાં	૧૧ પ્રતરમાં	૧૨ પ્રતરમાં	૧૩ પ્રતરમાં	
૪૨-૪૧ ગોં-ત્રિં-ગોં દિં ૧૪-૧૪-૧૪ ત્રિં ૧૩-૧૪-૧૪ +૨૭-૨૮-૨૮ x ૪ x ૪	૪૧-૪૦ ગોં-ત્રિં-ગોં ૧૩-૧૪-૧૪ ૧૩-૧૪-૧૩ ૨૬-૨૮-૨૭ x ૪ x ૪	૪૦-૩૯ ગોં-ત્રિં-ગોં ૧૩-૧૪-૧૩ ૧૩-૧૩-૧૩ ૨૬-૨૭-૨૬ x ૪ x ૪	૩૯-૩૮ ગોં-ત્રિં-ગોં ૧૩-૧૩-૧૩ ૧૨-૧૩-૧૩ ૨૫-૨૬-૨૬ x ૪ x ૪	૩૮-૩૭ ગોં-ત્રિં-ગોં ૧૨-૧૩-૧૩ ૧૨-૧૩-૧૨ ૨૪-૨૬-૨૫ x ૪ x ૪	૩૭-૩૬ ગોં-ત્રિં-ગોં ૧૨-૧૩-૧૨ ૧૨-૧૨-૧૨ ૨૪-૨૫-૨૪ x ૪ x ૪	પહેલી નારકીના તેરે પ્રતરે ગોળ-ત્રિં-ગોં ૧૪૫૩-૧૫૦૮-૧૪૭૨ ત્રણેય મળીને ફૂલ ૪૪૩૩ * શોષ પુષ્પાદકીમાં ૨૮૮૫૫૬૭= ફૂલ ૩૦ લાખ
૬૦ ૧૦૮-૧૧૨-૧૧૨ સહ=ફૂલ ૩૩૩	૧૦૫-૧૧૨-૧૦૮ =ફૂલ ૩૨૫	૧૦૫-૧૦૮-૧૦૪ =ફૂલ ૩૧૭	૧૦૧-૧૦૪-૧૦૪ =ફૂલ ૩૦૯	૯૭-૧૦૪-૧૦૦ =ફૂલ ૩૦૧	૯૭-૧૦૦-૯૬ =ફૂલ ૨૯૩	

બીજી શર્કારાપ્રમાણો !!	૧ પ્રતરમાં	૨ પ્રતરમાં	૩ પ્રતરમાં	૪ પ્રતરમાં	૫ પ્રતરમાં	૬ પ્રતરમાં	૭ પ્રતરમાં
દિથા-વિદિથાની સંખ્યા-તેના	૩૬-૩૫	૩૫-૩૪	૩૪-૩૩	૩૩-૩૨	૩૨-૩૧	૩૧-૩૦	૩૦-૨૯
ત્રણ ભાગ કરવાથી } દિ.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.
બન્નેનો સરવાળો કરતાં +	૧૨-૧૨-૧૨	૧૧-૧૨-૧૨	૧૧-૧૨-૧૧	૧૧-૧૧-૧૧	૧૦-૧૧-૧૧	૧૦-૧૧-૧૦	૧૦-૧૦-૧૦
ચારે ગુણતાં અને x	૧૧-૧૨-૧૨	૧૧-૧૨-૧૧	૧૧-૧૧-૧૧	૧૦-૧૧-૧૧	૧૦-૧૧-૧૦	૧૦-૧૦-૧૦	૯-૧૦-૧૦
એક ઈન્દ્રક ગોળમાં ભેળવતાં +	૨૩-૨૪-૨૪	૨૨-૨૪-૨૩	૨૨-૨૩-૨૨	૨૧-૨૨-૨૨	૨૦-૨૨-૨૧	૨૦-૨૧-૨૦	૧૯-૨૦-૨૦
પ્રતિપ્રતરે કુલ સંખ્યા	x ૪ ૪ ૪	x ૪ ૪ ૪	x ૪ ૪ ૪	x ૪ ૪ ૪	x ૪ ૪ ૪	x ૪ ૪ ૪	x ૪ ૪ ૪
	૯૨-૯૬-૯૬	૮૮-૯૬-૯૨	૮૮-૯૨-૮૮	૮૪-૮૮-૮૮	૮૦-૮૮-૮૪	૮૦-૮૪-૮૦	૭૬-૮૦-૮૦
	+૧	+૧	+૧	+૧	+૧	+૧	+૧
	૯૩-૯૬-૯૬	૮૯-૯૬-૯૨	૮૯-૯૨-૮૮	૮૫-૮૮-૮૮	૮૧-૮૮-૮૪	૮૧-૮૪-૮૦	૭૭-૮૦-૮૦
	કુલ ૨૮૫	કુલ ૨૭૭	કુલ ૨૬૯	કુલ ૨૬૧	કુલ ૨૫૩	કુલ ૨૪૫	કુલ ૨૩૭
પ્રતરલાખાની ઓલખાણ	૮ પ્રતરમાં	૬ પ્રતરમાં	૧૦ પ્રતરમાં	૧૧ પ્રતરમાં	બીજી નરકના આવાસોનો કુલ સરવાળો		
દિથા-વિદિથાના નરકાવાસના	૨૯-૨૮	૨૮-૨૭	૨૭-૨૬	૨૬-૨૫	ભીજી નરકમાં અગિયાર પ્રતરના થઈને		
ત્રણ ભાગ કરવાથી	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	... ગોળ ત્રિકોણ ચોરસ.		
બન્નેનો સરવાળો કરતાં +	૯-૧૦-૧૦	૯-૧૦-૯	૯-૯-૯	૮-૯-૮	૨૭૫-૮૨૪-૮૯૬		
ચારે ગુણતાં અને x	૯-૧૦-૯	૯-૯-૯	૯-૯-૯	૮-૯-૮	૧૬-૧૮-૧૭		
	૧૮-૨૦-૧૯	૧૮-૧૯-૧૮	૧૭-૧૮-૧૮	૧૬-૧૮-૧૭	x ૪		
	x ૪	x ૪	x ૪	x ૪	૬૪-૭૨-૬૮		
	૭૨-૮૦-૭૬	૭૨-૭૬-૭૨	૬૮-૭૨-૭૨	૬૪-૭૨-૬૮	+૧		
	+૧	+૧	+૧	+૧	૬૫-૭૨-૬૮		
	૭૩-૮૦-૭૬	૭૩-૭૬-૭૨	૬૯-૭૨-૭૨	૬૫-૭૨-૬૮	કુલ ૨૦૫		
	કુલ ૨૨૯	કુલ ૨૨૧	કુલ ૨૧૩	કુલ ૨૦૫	પંક્તિબદ્ધ ત્રણનો સરવાળો કરતાં		
					પુખ્તપર્કીર્ણ શેષ—		
					૨૪૯૭૩૦૫		
					અન્ને મળીને કુલ નરકવાસ		
					૨૫ લાખ		

ત્રીજી વાલુકાપ્રમા નરકમાં ॥

૧ પ્રતરમાં	૨ પ્રતરમાં	૩ પ્રતરમાં	૪ પ્રતરમાં	૫ પ્રતરમાં	૬ પ્રતરમાં	૭ પ્રતરમાં	૮ પ્રતરમાં	૯ પ્રતરમાં	કુલ સરાવળો
૨૫-૨૪ ગો. ત્રિ. ચો.	૨૪-૨૩ ગો. ત્રિ. ચો.	૨૩-૨૨ ગો. ત્રિ. ચો.	૨૨-૨૧ ગો. ત્રિ. ચો.	૨૧-૨૦ ગો. ત્રિ. ચો.	૨૦-૧૯ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૯-૧૮ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૮-૧૭ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૭-૧૬ ગો. ત્રિ. ચો.	ગોળ — ૪૭૭ ત્રિકોણ — ૫૧૬ ચોખ્ખા — ૪૮૨
૮-૮-૮ ગો. ત્રિ. ચો.	૮-૮-૮ ગો. ત્રિ. ચો.	૭-૮-૮ ગો. ત્રિ. ચો.	૭-૮-૭ ગો. ત્રિ. ચો.	૭-૭-૭ ગો. ત્રિ. ચો.	૬-૭-૭ ગો. ત્રિ. ચો.	૬-૭-૬ ગો. ત્રિ. ચો.	૬-૬-૬ ગો. ત્રિ. ચો.	૫-૬-૬ ગો. ત્રિ. ચો.	૫-૬-૬ ગો. ત્રિ. ચો.
૧૬-૧૭-૧૬ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૫-૧૬-૧૫ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૪-૧૫-૧૪ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૩-૧૪-૧૩ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૨-૧૩-૧૨ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૧-૧૨-૧૧ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૦-૧૧-૧૦ ગો. ત્રિ. ચો.	૯-૧૦-૯ ગો. ત્રિ. ચો.	૮-૯-૮ ગો. ત્રિ. ચો.	૮-૯-૮ ગો. ત્રિ. ચો.
૬૪-૬૮-૬૪ ગો. ત્રિ. ચો.	૬૦-૬૪-૬૦ ગો. ત્રિ. ચો.	૫૬-૬૪-૫૬ ગો. ત્રિ. ચો.	૫૨-૬૦-૫૨ ગો. ત્રિ. ચો.	૪૮-૫૬-૪૮ ગો. ત્રિ. ચો.	૪૪-૫૨-૪૪ ગો. ત્રિ. ચો.	૪૦-૪૮-૪૦ ગો. ત્રિ. ચો.	૩૬-૪૪-૩૬ ગો. ત્રિ. ચો.	૩૨-૪૦-૩૨ ગો. ત્રિ. ચો.	૩૨-૪૦-૩૨ ગો. ત્રિ. ચો.
૬૫-૬૮-૬૪ ગો. ત્રિ. ચો.	૬૧-૬૪-૬૦ ગો. ત્રિ. ચો.	૫૭-૬૦-૫૭ ગો. ત્રિ. ચો.	૫૩-૫૭-૫૩ ગો. ત્રિ. ચો.	૪૯-૫૩-૪૯ ગો. ત્રિ. ચો.	૪૫-૪૯-૪૫ ગો. ત્રિ. ચો.	૪૧-૪૫-૪૧ ગો. ત્રિ. ચો.	૩૭-૪૧-૩૭ ગો. ત્રિ. ચો.	૩૩-૩૭-૩૩ ગો. ત્રિ. ચો.	૩૩-૩૭-૩૩ ગો. ત્રિ. ચો.

ચતુર્થ પંકપ્રમામાં	પ્રતર ૧	પ્રતર ૨	પ્રતર ૩	પ્રતર ૪	પ્રતર ૫	પ્રતર ૬	પ્રતર ૭	કુલ સરાવળો
દિશા-વિદિશાના ત્રણ ભાગ કરવાથી	૧૬-૧૫ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૫-૧૪ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૪-૧૩ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૩-૧૨ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૨-૧૧ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૧-૧૦ ગો. ત્રિ. ચો.	૧૦-૯ ગો. ત્રિ. ચો.	ગોળ — ૨૨૩ ત્રિકોણ — ૨૫૨ ચોખ્ખા — ૨૩૨
બન્નેનો સરવાળો કરી + ચારે ગુણતાં	૧૦-૧૧-૧૦ ગો. ત્રિ. ચો.	૯-૧૦-૯ ગો. ત્રિ. ચો.	૮-૧૦-૮ ગો. ત્રિ. ચો.	૮-૯-૮ ગો. ત્રિ. ચો.	૭-૮-૭ ગો. ત્રિ. ચો.	૬-૮-૬ ગો. ત્રિ. ચો.	૬-૭-૬ ગો. ત્રિ. ચો.	૬-૭-૬ ગો. ત્રિ. ચો.
એક ઇન્દ્રક લેખવાતાં પ્રતિપતરે કુલ સંખ્યા	૪૦-૪૪-૪૦ ગો. ત્રિ. ચો.	૩૬-૪૦-૪૦ ગો. ત્રિ. ચો.	૩૨-૪૦-૩૬ ગો. ત્રિ. ચો.	૩૨-૩૬-૩૨ ગો. ત્રિ. ચો.	૨૮-૩૨-૩૨ ગો. ત્રિ. ચો.	૨૪-૩૨-૨૮ ગો. ત્રિ. ચો.	૨૪-૨૮-૨૪ ગો. ત્રિ. ચો.	૨૪-૨૮-૨૪ ગો. ત્રિ. ચો.

॥ પાંચમી ધૂમપ્રભા નરકમાં પ્રત્યેક પ્રતરમાં વૃત્તાદિસંખ્યાનું યન્ત્ર ॥

૧ પ્રતરે	૨ પ્રતરે	૩ પ્રતરે	૪ પ્રતરે	૫ પ્રતરે	કુલસંખ્યા
૮-૮	૮-૭	૭-૬	૬-૫	૫-૪	ગોળ - ૭૭
ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ત્રિકોણ - ૧૦૦
૩-૩-૩	૨-૩-૩	૨-૩-૨	૨-૨-૨	૧-૨-૨	ચોખ્ખા - ૮૮
૨-૩-૩	૨-૩-૨	૨-૨-૨	૧-૨-૨	૧-૨-૧	
૫-૬-૬	૪-૬-૫	૪-૫-૪	૩-૪-૪	૨-૪-૩	પંક્તિબદ્ધ કુલ ૨૬૫
×૪	×૪	×૪	×૪	×૪	પુષ્પાવકીર્ણ ૨૯૯૭૩૫
૨૦-૨૪-૨૪	૧૬-૨૪-૨૦	૧૬-૨૦-૧૬	૧૨-૧૬-૧૬	૮-૧૬-૧૨	કુલ સંખ્યા ૩ લાખ
+૧	+૧	+૧	+૧	+૧	
૨૧-૨૪-૨૪	૧૭-૨૪-૨૦	૧૭-૨૦-૧૬	૧૩-૧૬-૧૬	૯-૧૬-૧૨	
કુલ ૬૯	કુલ ૬૧	કુલ ૫૩	કુલ ૪૫	કુલ ૩૭	

છઠ્ઠી તમ:પ્રભા નરકમાં	પ્રતર ૧	પ્રતર ૨	પ્રતર ૩	સરવાળો	સસમનરકમાં પ્રથમ પ્રતરે
દિશા-વિદિશાના નજા ભાગ કરતાં	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગો. ત્રિ. ચો.	ગોળ ૧૫ ત્રિકોણ ૨૮ ચોખ્ખા ૨૦	૧ પંક્તિબદ્ધ દિશિગત ત્રિકોણ વિમાનો ૪ ઇન્દ્રક ૧
પુનઃ સરવાળો + ચારે ગુણતાં ×	૨-૩-૨	૧-૨-૨	૦-૨-૧	પંક્તિબદ્ધ ૬૩	કુલ ૫ નરકાવાસી
	×૪	×૪	×૪		
	૮-૧૨-૮	૪-૮-૮	૦-૮-૪	પુષ્પાવકીર્ણ ૯૯૯૭૩૨=	
	+૧	+૧	+૧		
ઇન્દ્રક ભેળવતાં પ્રતિપ્રતર સંખ્યા	૮-૧૨-૮	૫-૮-૮	૧-૮-૪	કુલ ૯૯૯૯૫	પુષ્પાવકીર્ણ નથી.
	કુલ ૨૯	કુલ ૨૧	કુલ ૧૩		

અવતરણ—પૂર્વે આવલિકા તથા પુષ્પાવકીર્ણ નરકાવાસીઓની ભિન્ન ભિન્ન વ્યવસ્થા જણાવીને હવે તે નરકાવાસીઓનું પ્રમાણ જણાવે છે.

તિસહસ્રુચા સઘ્વે, સંઘમસંઘિજ્ઞવિત્થડાડયામા ।

પણયાલ લક્ષ્મ સીમં-તઓ અ લક્ષ્મં અપઙ્ઠાણો ॥૨૩૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

ત્રિસહસ્ત્રોઘ્નાઃ સર્વે, સંખ્યાઽસંખ્યવિસ્તૃતાઽઽયામાઃ ।

પચ્ચત્વારિંશત્લક્ષો સીમંતકશ્ચ લક્ષ્યપ્રતિષ્ઠાનઃ ॥૨૩૬॥

શબ્દાર્થ—

ત્રિસહસ્ત્રોઘ્ના=ત્રણ હજાર યોજન ઊંચા

વિસ્તૃતાઽઽયામા=વિસ્તાર-લંબાઈએ

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૨૩૬॥

વિશેષાર્થ—સાતે નરકપૃથ્વીને વિષે વર્તતા સર્વ નરકાવાસાઓ [આવલિકાગત અને પુષ્પાવકીણી] ત્રણ હજાર [૩૦૦૦] યોજનની ઊંચાઈવાળા છે અને પહોળાઈ તથા લંબાઈમાં કોઈ સંખ્યયોજનના, કોઈ અસંખ્યયોજનના, એમ બન્ને પ્રકારના છે. જેમ પ્રથમ નરકપ્રતરવર્તી સીમંત નામનો ઈન્દ્રક નરકાવાસો [અદ્વીદ્વીપપ્રમાણ] પ્રમાણાંગુલે પીસ્તાલીશ લાખ યોજનનો વૃત્તાકારે રહેલો છે. અને સાતમી નારકીના મધ્યે રહેલો અપ્રતિષ્ઠાનનરકાવાસો પણ પ્રમાણાંગુલે [જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ] એક લાખ યોજનનો વૃત્તાકારે રહેલો છે, અને તેને ફરતા મહારૌરવ, મહાકાલ, રૌરવ અને કાળ આ ચારે નરકાવાસા અસંખ્ય યોજનના વિસ્તારવાળા છે. આ પ્રમાણે આવાસોનું સંખ્ય અસંખ્ય યોજન વિસ્તારપણું સમજવું. [૨૩૬]

અવતરણ—નરકાવાસાનું ત્રણ હજાર યોજનનું ઊંચપણું કેવી રીતે તે, તેમજ તેની વ્યવસ્થા સમજાવે છે.

હિદ્ધા ઘણો સહસ્સં, ઊર્ષિ ^{૩૭૧}સંકોચઓ સહસ્સં તુ ।

મજ્ઞો સહસ્સ શુષિરા, તિન્નિ સહસ્સસિઆ નિરયા ॥૨૩૭॥ [પ્ર. ગા. સં. ૫૮]

સંસ્કૃત છાયા—

અધસ્તાત્ ઘનં સહસ્ત્રં, ઉપરિ સંકોચતઃ સહસ્ત્રં તુ ।

મધ્યે સહસ્ત્રં શુષિરાઃ, ત્રીણિ સહસ્ત્રાણ્યુચ્ચિતા નરકાઃ ॥૨૩૭॥

શબ્દાર્થ—

હિદ્ધા ઘણો=હેઠે નીચે ઘન=નક્કર ભાગવાળા

ઊર્ષિ સંકોચઓ=ઉપર ભાગે સંકુચિત થતા

મજ્ઞો સહસ્સ શુષિરા=મધ્યે હજાર યોજન

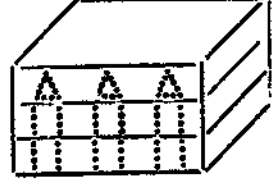
પોલાણવાળા

નિરયા=નરક-આવાસો

ગાથાર્થ—નીચેના ભાગે એક હજાર યોજનનો નક્કર ભાગ છે અને ઉપરનો ભાગ પણ એક હજાર યોજનનો નક્કર છે. માત્ર ઉપરનો ભાગ બહારથી દેખાવમાં ધીમે ધીમે ઉપર જતાં શિખરની જેમ સંકુચિત થતો હોય છે અને વચલો ભાગ એક હજાર યોજનનો છે તે ભાગ પોલો હોય છે, અને એ ભાગમાં જ નરકના જીવો વગેરે હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક નરકાવાસા ત્રણ હજાર યોજનના હોય છે. ॥૨૩૭॥

૩૭૧. પાઠાં-સંકુચસહસ્સમેગં ।

વિશેષાર્થ— મકાનને જેમ પ્લીન્થ હોય છે તેમ દરેક 'નરકાવાસ'ને પ્લીન્થ એટલે નક્કર ભાગ હોય છે. તે કેટલો હોય ? ગાથાર્થમાં કહ્યા મુજબ એક હજાર યોજનનો છે. ત્યારપછી નરકના જીવોને જ્યાં ત્રાસ, દુઃખ અને વેદનાઓનો પરમાધામી વગેરેથી અનુભવ થાય છે તે ભાગ આવે છે. તે ભાગ પણ એક હજાર યોજનનો પોલો છે. પરમાધામીઓ નરકના જીવોને ૫૦૦ યોજન ઊંચે ઉછાળી ભયંકર તીક્ષ્ણ ભાલા ઉપર ઝીલે છે તે બધું આ જ હજાર યોજનના પોલા ભાગમાં જ બને છે, અને ત્યાર પછી એ નરકાવાસનો ઉપરનો ભાગ નીચેની જેમ જ પાછો તદ્દન પૃથ્વીકાયમય નક્કર જ છે. ફક્ત અહીં એટલું વિશેષ છે કે—ઉપરનો ભાગ છેવટે સંકોચ પામતો (મંદિરના શિખરની જેમ) હોય છે. આ ત્રણ હજાર યોજનના આવાસો રત્નપ્રભાના પ્રતરોમાં રહેલાં છે.

આ ત્રણ હજાર યોજનના નરકાવાસાઓમાંના વચલા એક હજાર યોજનના પોલા ભાગમાંની અંદરવર્તી ભીંતોમાં વજ્રમય અશુભ વૈક્રિય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વૈક્રિય શરીર બાંધવા સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પત્તિસ્થાન મોટું હોય છે, પણ તેમાંથી બહાર નીકળવાનું છિદ્ર નાનું હોય છે. જેમ ઘડો, ગાડવો કે ગોખ વગેરેની જેમ અતિશય સાંકડા મુખવાળા અને મોટા પેટવાળા આવાસમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ત્યાંથી બહાર આવવા શીઘ્ર પ્રયત્ન કરે છે. મોટું સાંકડું એટલે પરાણે પરાણે શરીર કાઢે છે પણ ત્યાં કચડાતા, ભીંસાતા નારકો મહાકઠિન નરકતલ ઉપર ધડીંગ કરતા પડે છે. આમ સ્વયં બહાર આવે છે. તેમજ કેટલીકવાર નારકો ઉત્પન્ન થયા બાદ તેમાંથી બહાર આવવા સાથે નાના છિદ્રમાં મોટું નાંખી બહારનો જે ભાગ પોલો છે તેને જુલે છે. ત્યાં તો હાજરાહજૂર રહેલા યમરાજ જેવા પરમાધામીઓ ચોટી કે બોરીથી પકડીને પરાણે ખેંચે છે, તો પણ કાયા મોટી અને નિર્ગમન દ્વાર નાનું એટલે શી રીતે ખેંચાઈ આવે ? એટલે પરમાધામીઓ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી ટુકડા કરી કરીને કાઢે છે. એ વખતે નારકો અસહ્ય વેદનાનો અનુભવ કરે છે. એમ કરી સમગ્ર કાયાને બહાર કાઢે છે, પણ વૈક્રિય શરીરી હોવાથી તે પુદ્ગલો પુનઃ એક થઈ જાય છે. અને કાયા મૂલસ્થિતિવત્ બની જાય છે. નરકાવાસાઓની બહાર આવ્યા પછી પણ તે બાપડા નારક જીવોને ક્ષણભર પણ શાંતિ ક્યાં છે ? પાછી પરમાધામીકૃત, ક્ષેત્રજન્ય કે અન્યોન્યકૃત વેદનાઓની પીડાઓ નારકજીવોને શરૂ થઈ જ જાય છે.

આ પ્રમાણે નરકાવાસાની ઊંચાઈ ઘટાવી. [૨૩૭] (પ્ર. ગા. સં. ૫૮)

અવતરણ— નરકાવાસાનાં પ્રમાણો દર્શાવીને હવે તે નરકાવાસા ઉક્ત પૃથ્વીપિંડસ્થાનમાં સર્વત્ર હોય કે અમુક ભાગમાં ન હોય ? તે સંબંધી કહે છે.

છસુ હિદ્દોવરિ જોયણસહસંં વાવન્ન સહ્ ચરમાણ ।

પુઢવીણ નરયરહિયં, નરયા સેસમ્મિ સવ્વાસુ ॥૨૩૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

ષટ્સુ અઘઃ ઉપરિ, યોજનસહસ્ત્રં દ્વાપન્વાશત્ સાર્ધં ચરમે ।

પૃથિવ્યાં નરકરહિતં, નરકાઃ શેષાસુ સર્વ્વાસુ ॥૨૩૮॥

શબ્દાર્થ—

છસુ હિંદોવરિ=છ પૃથ્વીમાં હેઠે ઉપર
બાવન સદ્ધ=સાડીબાવન હજાર
ચરમાણ પુઢવી=અન્ત પૃથ્વીમાં

નરયરહિયં=નારકો રહિત
નરયા=નરકાવાસાઓ
સેસંમિ સવ્વાસુ=શેષ સર્વમાં

ગાયાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૩૮॥

વિશેષાર્થ— પ્રથમની રત્નપ્રભાદિ છ પૃથ્વીને વિષે દરેક પૃથ્વીના યથાયોગ્ય પિંડપ્રમાણમાંથી ઉપર અને નીચેની એક હજાર યોજન પૃથ્વીપિંડમાં નરકાવાસાઓ, નારકો કે પ્રતરો કંઈ હોતું નથી, એટલે ખાલી જ સઘન પૃથ્વીભાગ છે, બાકીના ૧૭૮૦૦૦ યોજનમાં સર્વભાગમાં નારકોત્પત્તિયોગ્ય નરકાવાસાઓ યથાયોગ્ય સ્થાને (તે તે પ્રસ્તરોમાં) આવેલા છે. [કારણ કે તે પૃથ્વીના બાહ્યભાગોના પ્રતરોનું અંતર રહેલું છે, માટે આગલી ગાથામાં જે જે પૃથ્વીગત પ્રતરોનું જે જે અંતર કહે, તેટલે તેટલે અંતરે નરકાવાસાસ્થાન પણ સમજી લેવાના છે] જ્યારે છેલ્લી પૃથ્વી માઘવતીને વિષે ઉપર અને નીચે બન્ને સ્થાનેથી સાડી બાવન હજાર યોજનનું ક્ષેત્ર છોડી દેવાનું છે, કારણ કે ત્યાં નરકાવાસા હોતા નથી, માત્ર શેષ ત્રણ હજાર યોજનમાં જ નરકાવાસાઓ છે, કારણ કે ત્યાં એક જ પ્રતર છે, તે પ્રતર ૩૦૦૦ યોજન ઊંચાઈમાં હોય છે, કેમકે ત્યાં નરકાવાસાઓની ઊંચાઈ જ તેટલી હોય છે. [૨૩૮]

અવતરણ— હવે તે તે પૃથ્વીવર્તી પ્રસ્તરોનું અંતર જાણવા માટે ઉપાય બતાવે છે.

વિસહસ્સૂણા પુઢવી, ^{૩૭૨}તિસહસગુણિણિં નિઅયપયરેહિં ।

ऊणा रूवूणणिअपयरभाइआ पत्थडंतरयं ॥૨૩૯॥

સંસ્કૃત છાયા—

द्विसहस्रोना पृथिवी त्रिसहस्रगुणितैः निजकप्रतरैः ।

ऊना रूपोननिजप्रतरभक्ता प्रस्तदान्तरकम् ॥૨૩૯॥

શબ્દાર્થ—

વિસહસ્સૂણા=બે હજાર યોજન ઊંચી
નિઅયપયરેહિં=નિજ પ્રતર સાથે

રૂવૂણણિઅપયર=એકરૂપ ઊંચા નિજ પ્રતર
સંખ્યા સાથે
ભાઈઆ=ભાંગવા

ગાયાર્થ— પોતાના (૭૪ નરકના) પ્રતરની સંખ્યાવડે ત્રણ હજાર (પાટડા પ્રમાણ)ને ગુણીને જે સંખ્યા આવે તે બે હજાર ન્યૂન એવા તે તે પૃથ્વીપિંડમાંથી બાદ કરી જે સંખ્યા શેષ રહે તેને એકરૂપ ન્યૂન પ્રતરની સંખ્યાવડે (કારણકે પ્રતરની સંખ્યાથી આંતરા એક સંખ્યા ન્યૂન થાય) ભાંગતા પાટડાનું અંતર આવે છે. ॥૨૩૯॥

વિશેષાર્થ— આ ગાથાનો ઉપયોગ છ પૃથ્વી સુધી ઘટી શકશે. કારણ કે સાતમી પૃથ્વીએ તો પ્રતર એક જ હોવાથી અંતર ક્યાંથી પેદા કરવું ? માટે છ પૃથ્વીને વિષે ક્રમશઃ કહેશે. અહીં પ્રથમ

૩૭૨. પાઠ—સગા (નિય) પયરેહિં, તિસહસગુણિણિં ।

રત્નપ્રભા પૃથ્વી માટે ઉદાહરણ આપીને ઉપાય ઘટાવીએ છીએ.

ઉદાહરણ—પ્રથમ રત્નપ્રભા પૃથ્વીનું પિંડબાહલ્ય એક લાખ એંશી હજાર યોજનનું છે, તે પિંડ પ્રમાણને ઉપરથી અને નીચેથી એક એક હજાર યોજન વડે ન્યૂન કરીએ ત્યારે ૧ લાખ ૭૮ હજારનો પિંડ રહે. હવે આ પૃથ્વીને વિષે પ્રતર સંખ્યા તેરની છે અને પ્રત્યેક પ્રતર ત્રણ-ત્રણ હજાર યોજન ઊંચા છે, માટે પ્રથમ કેવલ તેરે પ્રતરોએ જ રોકેલા ક્ષેત્રપ્રમાણને જુદું કાઢવા (૧૩×૩ હજાર) તેરને, ત્રણ હજારે ગુણતાં ૩૯ હજાર યોજનનું તો માત્ર પ્રતર ક્ષેત્ર જ આવ્યું તેને ઉક્ત ૧ લાખ ૭૮ હજારના પિંડમાંથી બાદ કરતાં ૧ લાખ ૩૯ હજારનું પૃથ્વીક્ષેત્ર તેર પ્રતરના અંતર લાવવા માટે શેષ રહ્યું.

હવે [ચાર આંગળીના આંતરા ત્રણ જ થાય તેમ] તેર પ્રતરના આંતરા બાર હોવાથી ૧ લાખ ૩૯ હજાર યોજનના શેષ રહેલા અંતરક્ષેત્રને બારે ભાગ આપીએ એટલે ૧૧૫૮૩ યો ૦ ^૧/_૩ યોજનનું પ્રત્યેક પ્રતરવર્તી અંતર નીકળી આવે છે, જે વાત આગલી ગાથા સ્પષ્ટ કરે છે. [૨૩૯]

અવતરણ—હવે પૂર્વગાથામાં કહેલા ઉપાયદ્વારા પ્રાપ્ત થતા રત્નપ્રભાદિ પૃથ્વીગત પ્રતરોના અંતરમાનને ગ્રન્થકાર પોતે જ કહે છે.

તેસીઆ પંચ સયા, ઇકારસ ચેવ જોયણસહસ્સા ।

રયણાણ પત્યંડંતર—મેગો ઢિઅ જોઅણતિભાગો ॥૨૪૦॥

સત્તાણવહ સયાઈં, બીયાણ પત્યંડંતરં હોઈ ।

પણસત્તરિ તિન્નિ સયાં, વારસ સહસા ચ તડયાણ ॥૨૪૧॥

છાવટ્ઠસયં સોલસ સહસ્સ પંકાણ દો તિભાગા ચ ।

અઢાઈઝસયાઈં, પળવીસ સહસ્સ ધૂમાણ ॥૨૪૨॥

વાવન્ન સઢ્ઢ સહસા, તમપ્પમાપત્યંડંતરં હોઈ ।

ણગો ઢિઅ પત્યંડાઓ, અંતરરહિયો તમતમાણ ॥૨૪૩॥

[પ્ર. ગા. સં. ૫૬-૬૨]

સંસ્કૃત છાયા—

ત્ર્યશીતિઃ પચ્ચ શતાનિ એકાદશ ચૈવ યોજનસહસ્ત્રાણિ ।

રત્નાયાઃ પ્રસ્તટાન્તરમેકશ્ચૈવ યોજનત્રિભાગઃ ॥૨૪૦॥

સપ્તનવતિઃ શતાનિ દ્વિતીયાયાઃ પ્રસ્તટાન્તરં ભવતિ ।

પચ્ચસપ્તતિઃ ત્રીણિ શતાનિ દ્વાદશ સહસ્ત્રાણિ ચ તૃતીયાયાઃ ॥૨૪૧॥

ષટ્ષષ્ટં શતં ષોડશ સહસ્ત્રાણિ પટ્ટકાયાં દ્વી ત્રિભાગાશ્ચ ।

અર્ધતૃતીયશતાનિ પચ્ચવિંશતિસહસ્ત્રાણિ ધૂમાયામ્ ॥૨૪૨॥

સાર્થ દ્વાપચ્ચાશત્ સહસ્રાણિ તમઃપ્રમાપ્રસ્તાન્તરં ભવતિ ।

एकश्चैव प्रस्तटः अन्तररहितस्तमस्तमायाम् ॥૨૪૩॥

શબ્દાર્થ—

તેસીઆ પંચસયા=પાંચસો ાસી

પત્થકંતર=પાથકાનું અંતર

સત્તાળવડસયાઈ=નવ હજાર સાતસો

પણસત્તરિ=પંચોતેર

અઠ્ઠાઇઝસયાઈ=અઠીસો (૨૫૦) યોજન

ધૂમાણ=ધૂમપ્રભાને વિશે

ગાથાર્થ— ૧ રત્નપ્રભામાં નિશ્ચયી ૧૧૫૮૩^૧/_૩ યોજનનું પ્રતિપ્રસ્તર અંતર છે. [૨૪૦]

૨ શર્કરાપ્રભાના ૧૧, પ્રતરના દસ આંતરામાં ૮૭૦૦ યોજનનું પ્રતિપ્રસ્તર અંતર છે.

૩ વાલુકાપ્રભાના ૮, પ્રતરના આઠ આંતરામાં ૧૨૩૭૫ યોજનનું પ્રતિપ્રસ્તર અંતર છે. [૨૪૧]

૪ પંકપ્રભાના ૭, પ્રતરના છ આંતરામાં ૧૬૧૬૬^૨/_૩ યોજનનું પ્રતિપ્રસ્તર અંતર છે.

૫ ધૂમપ્રભાના ૫, પ્રતરના ચાર આંતરામાં ૨૫૨૫૦ યોજનનું પ્રતિપ્રસ્તર અંતર છે. [૨૪૨]

૬ તમપ્રભાના ૩, પ્રતરના બે આંતરામાં ૫૨૫૦૦ યોજનનું પ્રતિપ્રસ્તર અંતર છે.

૭ અને સાતમી તમસ્તાપ્રભા અંતરરહિત છે; કારણ કે ત્યાં તો એક જ પ્રસ્તર છે. જેથી અંતર સંભવે જ ક્યાંથી ? [૨૪૩]

વિશેષાર્થ— સુગમ છે. વધુ માહિતી પાછળ આપેલ યન્ત્રદ્વારા પણ મળી શકશે. [૨૪૦-૨૪૩]

(પ્ર. ગા. સં. ૫૯ થી ૬૨)

कथं ज्ञेयं वृत्तं तव सुचरितं दोषविमलं,

कथं स्थाप्या मूर्तिस्तव जिन ! गताङ्क शमरसा ।

कथं ते मोक्षाध्वप्रगुणगणोद्दाममुदितं,

न चेदेषा शुद्धा भवति भुवनेहयागमततिः ॥

ભાવાર્થ—હે ભગવન્ ! અમ જેવા પામરોને જો આપના આગમોનો વારસો

મલ્યો ન હોય તો વીતરાગ-અરિહંત પરમાત્માની અગણિત ઉપકારકતાનો પરિચય

શી રીતે મળત ! તથા તીર્થંકરોની મૂર્તિ અને તેના દર્શન-પૂજનની યથાર્થ પદ્ધતિ

શી રીતે મેળવત ? તથા મોક્ષમાળાની આરાધનારૂપ રત્નત્રયીનું સુગમતા પાલન

શી રીતે શક્ય થાત ? તેથી આગમો એટલે કલિકાલમાં કલ્પતરૂ સમાન છે.

નારકોનું ત્રીજું અવગાહના દ્વાર

અવતરણ—ભવનદારને કહીને હવે ગ્રન્થકાર નારકોનું ભવધારણીય તથા ઉત્તરવૈક્રિયાદિ શરીરનું અવગાહનાસ્વરૂપ તૃતીયદ્વાર શરૂ કરે છે, એમાં પ્રથમ ભવધારણીય અવગાહના પ્રત્યેક નારકીમાં ઓઘથી—સમુચ્ચયે વણવે છે.

પડળદ્વધનુ છ અંગુલ, રચનાઈ દેહમાણમુક્કોસં ।

સેસાસુ દુગુણ, દુગુણ, પળધનુસય જાવ ચરિમાઈ ॥૨૪૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

પાદોનાદ્વધનૂંષિ ષડંગુલં, રત્નાયાં દેહમાણમુક્કૃષ્ટમ્ ।

શેષાસુ દ્વિગુણં દ્વિગુણં, પચ્ચધનુઃશતં યાવદ્ધરમાયામ્ ॥૨૪૪॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—રત્નપ્રભાને વિષે ઉત્કૃષ્ટ દેહમાણ પોણા આઠ ધનુષ્ય અને છ અંગુલ સમુચ્ચયે હોય છે. અને શેષ પૃથ્વીમાં [સમુચ્ચયે] જાણવા માટે, તે પ્રમાણને દ્વિગુણ-દ્વિગુણ કરતાં યાવત્ ચરમ (છેલ્લી) પૃથ્વીમાં પાંચસો ધનુષ્ય થાય. ॥૨૪૪॥

વિશેષાર્થ—ભવધારણીય શરીર કોને કહેવાય ? તેની વ્યાખ્યા તો અમે પૂર્વગાથા પ્રસંગે કરી છે. તથાપિ આભવપર્યન્ત રહેવાવાળું સ્વાભાવિક જે શરીર તે ભવધારણીય (વૈક્રિયશરીર) સમજવું. પહેલી રત્નપ્રભા નરકપૃથ્વીમાં નારકીઓનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાણ પોણાઆઠ ધનુષ્ય [૩૧ હાથ] અને ઉપર છ અંગુલનું હોય છે, અને શેષ શર્કરાપ્રભાદિને વિષે કમશઃ દ્વિગુણ વૃદ્ધિ કરવાની હોવાથી તે વૃદ્ધિ કરતાં બીજી નરકમાં ૧૫૦ ધનુષ્ય ૧૨ હાથનું ત્રીજી નરકના નારકોનું ભવધારણીય ઉત્કૃષ્ટ દેહમાણ ૩૧૫ ધનુષ્ય, ચોથી નરકમાં ૬૨૦ ધનુષ્ય, પાંચમીમાં ૧૨૫ ધનુષ્ય, છઠ્ઠીમાં ૨૫૦ ધનુષ્ય અને સાતમીમાં ૫૦૦ ધનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાણ છે. પશ્ચાત્પૂર્વે સાતમીથી વિચારવું હોય તો પણ અર્ધ-અર્ધ ન્યૂન કરતાં કરતાં ઉપર જવું જેથી યથોક્તમાણ આવે છે. [૨૪૪]

અવતરણ—એ પ્રમાણે ઓઘથી દર્શાવીને, પ્રત્યેક પૃથ્વીના પ્રત્યેક પ્રતરના દેહમાણને ઉત્કૃષ્ટથી જણાવવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રન્થકાર પ્રથમ રત્નપ્રભાના જ પ્રત્યેક પ્રતર માટે કથન કરે છે.

રચનાઈ પઢમપયરે, હત્થતિયં દેહમાણમણુપયરં ।

છપ્પણંગુલ સહા, વુઢ્ઠી જા તેરસે પુણ્ણં ॥૨૪૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

રત્નાયાં પ્રથમપ્રતરે, હસ્તત્રિકં દેહમાનમનુપ્રતરમ્ ।

ષટ્પજ્જાશદઙ્ગુલાનિ સાર્ધાનિ વૃદ્ધિર્યાવત્ ત્રયોદશે પૂર્ણમ્ ॥૨૪૫॥

શબ્દાર્થ—

હત્યતિયં=ત્રણ હાથ

અણુપયરં=પ્રતિપ્રતરે

છપ્પણંગુલસઙ્કા=સાડા છપ્પન અંગુલ

વુદ્ધી=વૃદ્ધિ

ગાથાર્થ— રત્નપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે ત્રણ હાથનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન છે. ત્યારપછી પ્રત્યેક પ્રતરે ક્રમશઃ સાડાછપ્પન અંગુલની વૃદ્ધિ કરવી, જેથી તેરમે પ્રતરે પૂર્ણમાન [૭ા ધનુષ્ય છ અંગુલનું] આવે. ॥૨૪૫॥

વિશેષાર્થ— રત્નપ્રભાપૃથ્વીના તેર પ્રતર પૈકી પ્રથમ પ્રતરે ત્રણ હાથનું ઉત્કૃષ્ટ ભવધારણીય દેહમાન છે, ત્યારપછી દ્વિતીયાદિ પ્રતર માટે એ ત્રણ હાથમાં પદા અંગુલની (બે હાથ-૮ા અંગુલ) ની ક્રમશઃ વૃદ્ધિ કરતા જવી જેથી બીજા પ્રતરે [૩ હાથ +૨+૮ા અંગુલ, ૫ હાથ-૮ા અંગુલ] ૧ ધનુષ્ય ૧ હાથ ૮ા અંગુલનું, ત્રીજે વૃદ્ધિ કરતાં ૧ ધનુષ્ય, ૩ હાથ અને ૧૭ અંગુલ, ચોથે પ્રતરે ૨ ધનુ, ૨ હાથ, ૧ા અંગુલ, પાંચમે ૩ ધનુ ૧૦ અંગુલ, છઠ્ઠે ૩ ધનુષ્ય, ૨ હાથ અને ૧૮ા અંગુલ, સાતમે ૪ ધનુ, ૧ હાથ, ૩ અંગુલ, આઠમે ૪ ધનુ ૩ હાથ ૧૧ા અંગુલ, નવમે ૫ ધનુ ૧ હાથ ૨૦ અંગુલ, દસમે ૬ ધનુ ૪ા અંગુલ, અગિયારમે ૬ ધનુ, બે હાથ અને ૧૩ અંગુલ, બારમે ૭ ધનુ ૨૧ા અંગુલ, અને અંતિમ તેરમે પ્રતરે ૭ ધનુષ્ય ૩ હાથ અને છ અંગુલનું પૂર્વોક્ત પ્રમાણ આવે. [૨૪૫]

અવતરણ— હવે એ જ ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન શેષ શર્કસદિ સાતે પૃથ્વીને વિશે કહે છે.

જં દેહપમાણ ઉવરિ—માણ પુઢવીણ અંતિમે પયરે ।

તં ચિય હિદ્ધિમ પુઢવીણ, પઢમે પયરમ્મિ બોદ્ધવ્વં ॥૨૪૬॥

તં ચેગૂણગસગપયર—ભઙ્ગયં બીયાઇપયરવુદ્ધિ ભવે ।

તિકર તિઅંગુલ કર સત્ત, અંગુલા સદ્ધિગુણવીસં ॥૨૪૭॥

પણ ધણુ અંગુલ વીસં, પણરસ ધણુ દુન્નિ હત્થ સઙ્કા ય ।

બાસદિ ધણુહ સઙ્કા, પણપુઢવીપયરવુદ્ધિ ઇમા ॥૨૪૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

યદેહપ્રમાણમુપરિતન્યાં પૃથિવ્યામન્તિમે પ્રતરે ।

તદેવાઽઽધસ્તન્યાં પૃથિવ્યાં, પ્રથમે પ્રતરે બોદ્ધવ્યમ્ ॥૨૪૬॥

તદ્વૈકોનસ્વકપ્રતરૈર્ભક્તં દ્વિતીયાદિપ્રતરવૃદ્ધિર્ભવેત્ ।

ત્રિકરારૂપઙ્ગુલાનિ કરાસ્સત્, અઙ્ગુલાનિ સાન્દ્ધાનિ ઇકોનવિંશતિઃ ॥૨૪૭॥

પચ્ચ ધનૂષિ અઙ્ગુલાનિ વિંશતિઃ પચ્ચદશધનૂષિ દ્વી હસ્તી સાદ્ધૌ ચ ।
દ્વાષષ્ઠિધનૂષિ સાદ્ધૌનિ, પચ્ચ પૃથિવીપ્રતરવૃદ્ધય ઇમાઃ ॥૨૪૮॥

શબ્દાર્થ—

બોદ્ધવ્વ=જાણવું જોઈએ
एगुणसगपयर=એક ઊણા સ્વપ્રતરે
भइयं=ભાંગવું
वृद्धिमवे=વૃદ્ધિ થાય

તિકર=ત્રણ હાથ
सष्टिगुणवीसं=સાડી ઓગણીસ
पणघणु=પાંચ ધનુષ્ય
इमा=આ પ્રમાણે

ગાથાર્થ— ઉપર ઉપરની પૃથ્વીના અંતિમ પ્રતરે જે દેહપ્રમાણ હોય તે જ નિશ્ચે હેઠળ હેઠળની પૃથ્વીના પ્રથમ પ્રતરે જાણવું. ॥૨૪૬॥

આ શર્કરાદિક છએ પૃથ્વીના પ્રથમ પ્રતર માટે ઉપાય કહ્યો.

હવે શર્કરાદિક છએ પૃથ્વીઓના અન્ય પ્રતરો માટે એવું કરવું કે તે તે પૃથ્વીએ પ્રાપ્ત થતાં પ્રથમ પ્રતરવર્તી દેહમાનને પોતપોતાની પૃથ્વીમાં જે જે પ્રતરની સંખ્યા હોય તેને એક ન્યૂન કરીને ભાગ આપવો, ભાગ આપતાં જે આવે તે, તે તે પૃથ્વીના દ્વિતીયાદિ પ્રતરોમાં વૃદ્ધિકારક થાય, એમ કરતાં અનુક્રમે (શર્કરામાં વૃદ્ધિ અંક) ત્રણ હાથ અને ત્રણ અંગુલ, ત્રીજી માટે ૭ હાથ અને ૧લા અંગુલ, ચોથી માટે ૫ ધનુષ્ય, ૨૦ અંગુલ, પાંચમી નરક માટે ૧૫ ધનુ—૨૧ હાથ, છઠ્ઠી નારકે વૃદ્ધિકારક અંક ૬૨૧ ધનુષ્ય. એ પ્રમાણે મધ્યની પાંચે નરકપૃથ્વી માટે આ વૃદ્ધિઅંક પ્રમાણે વૃદ્ધિ કરવી. ॥૨૪૭—૨૪૮॥

વિશેષાર્થ— પ્રથમ રત્નપ્રભાને વિષે દેહમાન તો ગત ગાથામાં જણાવ્યું, હવે ૨૪૬ ગાથાના અર્થાનુસાર ઉપરની રત્નપ્રભાના અંતિમ પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન ૭ ધનુષ્ય ૩ હાથ અને ૬ અંગુલ તે નીચેની બીજી શર્કરાપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે હોય.

૨—ત્યારપછી તે જ નરકના દ્વિતીયાદિ પ્રતરોમાં જાણવા માટે પ્રથમ તેના અંગુલ કરી નાંખવા. ચાર હાથનો એક ધનુષ્ય હોવાથી સાત ધનુષ્યના ૨૮ હાથ થયા, તેમાં ત્રણ હાથ બીજા ઉમેર્યા એટલે ૩૧ હાથ—છ અંગુલ થયા. ૩૧ હાથના પણ અંગુલ કરી નાંખવા [૨૪ અંગુલનો એક હાથ હોવાથી], ચોવીશે ગુણ્યા એટલે ૭૪૪ અંગુલ ઉપરના શેષ ૬ ઉમેરતાં ૭૫૦ અંગુલ દેહમાન આવ્યું, એ દેહમાનને શર્કરાપ્રભાના ૧૧ પ્રતરો હોવાથી ગાથાર્થાનુસાર એક ન્યૂન કરી ભાગ આપવાનો હોવાથી ૧૦ પ્રતરે ભાગ આપતાં ૭૫ અંગુલ પ્રત્યેક પ્રતરે વૃદ્ધિ કરવા માટે ભાગે પડતા આવે. એટલે ૭૫ અંગુલના હાથ કરતાં **ત્રણ હાથ અને ત્રણ અંગુલનો વૃદ્ધિઅંક આવ્યો**, એને પ્રથમના દેહમાનમાં ઉમેરવાથી ૮ ધનુષ્ય ૨ હાથ અને ૮ અંગુલનું દેહમાન શર્કરાપ્રભાના દ્વિતીય પ્રતરે આવે, પુનઃ એ વૃદ્ધિઅંક તેમાં ઉમેરવાથી ત્રીજે પ્રતરે ૮ ધ૦ ૧ હાથ ૧૨ અં, ચોથે ૧૦ ધ૦ ૧૫ અં, પાંચમે ૧૦ ધનુ ૩ હાથ ૧૮ અં, છઠ્ઠે ૧૧ ધ૦ ૨ હાથ ૨૧ અં, સાતમે ૧૨ ધ૦ ૨ હાથ, આઠમે ૧૩ ધ૦ ૧ હાથ ૩ અં, નવમે ૧૪ ધ૦ ૬ અં, દસમે ૧૪ ધ૦ ૩ હાથ ૮ અં, અગિયારમે ૧૫ ધ૦ ૨ હાથ અને ૧૨ અંગુલનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન આવી રહે. [૨૪૬]

૩-હવે શર્કશપ્રભાના અંતિમ પ્રતરનું ૧૫ ધનુષ્ય ૨ હાથ અને ૧૨ અંગુલનું માન તે ત્રીજી વાલુકાપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે હોય, બીજા પ્રતર માટે તે માનના રત્નપ્રભાની જેમ અંગુલ કરી એક ન્યૂન આઠ પ્રતરે ભાગ આપવાથી ગાથામાં કહેલો સર્વપ્રતર માટેનો '૭ હાથ અને ૧૮૧ અંગુલનો વૃદ્ધિઅંક' આવે, એ અંકને પ્રથમ પ્રતરના ઉક્ત માનમાં ઉમેરવાથી ત્રીજી નરકના બીજે પ્રતરે ૧૭ ધ૦ ૨ હાથ ૭૧ અંગુલ ઉ. દેહમાન આવે. ત્રીજે તે વૃદ્ધિઅંક ઉમેરતાં ૧૮ ધ૦ ૨ હાથ ૩ અંગુલ, ચોથે ૨૧ ધ૦ ૧ હાથ ૨૨૧ અંગુલ, પાંચમે ૨૩ ધ૦ ૧ હાથ ૧૮ અંગુલ, છઠે ૨૫ ધ૦ ૧ હાથ ૧૩૧ અંગુલ, સાતમે ૨૭ ધ૦ ૧ હાથ ને ૮ અંગુલ, આઠમે ૨૯ ધ૦ ૧ હાથ, નાના અંગુલ નું નવમે પ્રતરે ૩૦ ભવ૦ માન ૩૧ ધનુષ્ય અને એક હાથનું આવી રહે. [૨૪૭]

૪-હવે વાલુકાના અંતિમ પ્રતરવર્તી જે દેહમાન તે જ ૩૧ ધનુ૦ ૧ હાથનું ચોથી પંકપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે જાણવું, તે માનને એક ન્યૂન પંકપ્રભાના ૬ પ્રતરે ભાગ આપતાં પ્રત્યેક પ્રસ્તરાશ્રયી '૫ ધનુષ્ય અને ૨૦ અંગુલનો વૃદ્ધિ અંક' નીકળી આવે, એ ૫ ધનુ૦ ૨૦ અંગુલની પ્રથમ પ્રતરના દેહમાનમાં વૃદ્ધિ કરતાં દ્વિતીય પ્રતરે ૩૬ ધ૦ ૧ હાથ ૨૦ અંગુલ દેહમાન આવે, ત્રીજે ૪૧ ધ૦ ૨ હાથ ૧૬ અંગુલ, ચોથે ૪૬ ધ૦ ૩ હાથ ૧૨ અંગુલ, પાંચમે ૫૨ ધ૦ ૮ અંગુલ, છઠે ૫૭ ધ૦ ૧ હાથ ૪ અંગુલ, સાતમે પ્રતરે ૬૨ ધનુષ્ય અને બે હાથનું જાણવું.

૫-હવે એ ચોથીના અંતિમ પ્રતરનું માન તે પાંચમી ધૂમપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે ૬૨ ધનુ૦ ૨ હાથનું હોય, અહીંયા પણ તે માનને એક ન્યૂન એવા આ પૃથ્વીના ચાર પ્રતરે ભાગ આપીએ ત્યારે પ્રત્યેક પ્રસ્તરાશ્રયી '૧૫ ધનુષ્ય અને ૨૧ હાથનો વૃદ્ધિઅંક' આવે, એથી એ અંકમાનને પ્રથમ પ્રતરના માનમાં ઉમેરતાં બીજે પ્રતરે ૭૮ ધ૦-૦૧હાથ (એકવૈંત)નું, ત્રીજે ૮૩ ધ૦ ૩ હાથ, ચોથે ૧૦૮ ધ૦ ૧૧ હાથ અને પાંચમે પ્રતરે ૧૨૫ ધનુષ્યનું દેહમાન આવે.

૬-એ જ ૧૨૫ ધ૦ દેહમાન નીચેની છઠી તમઃપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ પ્રતરે હોય. દ્વિતીયાદિ પ્રતરો માટે એ માનને એક ન્યૂન બે પ્રતર સંખ્યાએ ભાગ આપતાં '૬૨૧ ધ૦નો વૃદ્ધિ અંક' આવે, એને ૧૨૫ ધનુષ્યમાં ઉમેરતાં તમઃપ્રભાના બીજા પ્રતરે ૧૮૭૧ ધ૦નું અને ત્રીજા પ્રતરે ૨૫૦ ધનુષ્યનું દેહમાન આવે.

૭-સાતમી પૃથ્વીમાં એક જ પ્રસ્તર હોવાથી ત્યાં કંઈ વહેંચણી કરવાની હોતી નથી માટે ત્યાં તો ૫૦૦ ધનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ ભવધારણીય દેહમાન સમજવું. [૨૪૮]

અવતરણ—એ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રતરે ભવધારણીય શરીરની વ્યાખ્યા કરીને હવે સ્વ સ્વ પ્રતરાશ્રયી ઉત્તરવૈકિય શરીરનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન કહેવા સાથે, શેષાર્ધ ગાથાથી પુનઃ બન્ને શરીરનું જઘન્યથી દેહમાન કેટલું હોય ? તે પણ કહે છે.

इअ साहाविय देहो, उत्तरवेउविओ य तहुगुणो ।

दुविहोऽवि जहन्न कमा, अंगुलअस्संखं संखंसो ॥२४६॥

સાતે નરકના 'પ્રત્યેક પ્રતરે' નારકીઓનાં દેહમાનનું ઉત્કૃષ્ટ યન્ત્ર			
॥ ૧ રત્નપ્રભામાં ॥			
પ્રતર	ધનુષ્યમાન	હસ્તમાન	અંગુલમાન
૧	૦	૩	૦
૨	૧	૧	૮॥
૩	૧	૩	૧૭
૪	૨	૨	૧॥
૫	૩	૦	૧૦
૬	૩	૨	૧૮॥
૭	૪	૧	૩
૮	૪	૩	૧૧॥
૯	૫	૧	૨૦
૧૦	૬	૦	૪॥
૧૧	૬	૨	૧૩
૧૨	૭	૦	૨૧॥
૧૩	૭	૩	૬
॥ ૨ શર્કરાપ્રભામાં ॥			
૧	૭	૩	૬
૨	૮	૨	૯
૩	૯	૧	૧૨
૪	૧૦	૦	૧૫
૫	૧૦	૩	૧૮
૬	૧૧	૨	૨૧
૭	૧૨	૨	૦
૮	૧૩	૧	૩
૯	૧૪	૦	૬
૧૦	૧૪	૩	૯
૧૧	૧૫	૨	૧૨

॥ ૩ વાલુકાપ્રભામાં ॥			
પ્રતર	ધનુષ્યમાન	હસ્તમાન	અંગુલમાન
૧	૧૫	૨	૧૨
૨	૧૭	૨	૭॥
૩	૧૯	૨	૩
૪	૨૧	૧	૨૨॥
૫	૨૩	૧	૧૮
૬	૨૫	૧	૧૭॥
૭	૨૭	૧	૯
૮	૨૯	૧	૪॥
૯	૩૧	૧	૦
॥ ૪ પંકપ્રભામાં ॥			
૧	૩૧	૧	૦
૨	૩૬	૧	૨૦
૩	૪૧	૨	૧૬
૪	૪૬	૩	૧૨
૫	૫૨	૦	૮
૬	૫૭	૧	૪
૭	૬૨	૨	૦
॥ ૫ ધૂમપ્રભામાં ॥			
૧	૬૨	૨	૦
૨	૭૮	૦	૧૨
૩	૯૩	૩	૦
૪	૧૦૯	૧	૧૨
૫	૧૨૫	૦	૦
॥ ૬ તમઃપ્રભામાં ॥			
૧	૧૨૫	૦	૦
૨	૧૮૭	૨	૦
૩	૨૫૦	૦	૦
॥ ૭ તમસ્તમઃપ્રભામાં ॥			
૧	૫૦૦	૦	૦

સંસ્કૃત છાયા—

इति स्वाभाविको देह-उत्तरवैक्रियश्च तद्विगुणः ।

द्विविधोऽपि जघन्यः क्रमेणाऽङ्गुलाऽसंख्यांशः संख्यांशः ॥२४६॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ— એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક-ભવધારણીય શરીરનું માન કહ્યું. હવે પ્રત્યેક નરકે ઉત્તરવૈક્રિયનું શરીરમાન જાણવા માટે તે તે નરકવર્તી જે જે ભવધારણીય માન કહ્યું છે તે તે માનને ત્યાં દ્વિગુણ-દ્વિગુણ કરવાથી તે જ પૃથ્વીના નારકોનું ઉત્તરવૈક્રિય દેહમાન આવે છે. અને બન્ને શરીરોનું પણ જઘન્યમાન અનુક્રમે અંગુલના અસંખ્ય તથા સંખ્યભાગનું હોય છે. આ જઘન્યમાન ઉત્પત્તિસમયનું જ સમજવું. ॥૨૪૬॥

વિશેષાર્થ— ઉત્તરવૈક્રિય એટલે મૂલ વૈક્રિયશરીરથી, બીજાં વૈક્રિય શરીરોની રચના તે. (વધુ અર્થ પૂર્વે કહેવાયો છે) આ ઉત્તરવૈક્રિયની શક્તિ નારકોને તથાવિધ ભવસ્વભાવથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, ભવધારણીયવૈક્રિય અને ઉત્તરવૈક્રિય બન્ને દેહો અસ્થિઆદિની રચના વિનાના, કેવલ વૈક્રિયપુદ્ગલોના બનેલા હોય છે. દેવોનું ઉત્તરવૈક્રિય જેમ શુભ-મનોજ્ઞ અને ઉત્તમ પુદ્ગલોનું બનેલું હોય છે, તેમ નારકોનું અશુભ-અમનોજ્ઞ અને અનુત્તમ પુદ્ગલોનું હોય છે. જો કે તે નારકો ઉત્તરવૈક્રિય રચના કરતાં, હું સુખદ ને શુભ વિકુર્વું એમ ઈચ્છે છે, પરંતુ તથાવિધ પ્રતિકૂળ કર્મોદયથી દુઃખદ ને અશુભ થઈને જ ઊભું રહે છે. રચેલા તે ઉત્તરવૈક્રિયને એ જ સ્થિતિમાં ટકાવી રાખવાનો કાલ ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્તનો હોય છે.

પ્રથમ નરકે ઉત્તરવૈક્રિય માન ૧૫ ધનુષ્ય ૨ હાથ અને ૧૨ અંગુલનું, બીજી નરકે ૩૧ ધનુષ્ય ૧ હાથનું, ત્રીજી નરકે ૬૨ ધનુષ્ય ૨ હાથનું, ચોથીમાં ૧૨૫ ધનુષ્ય, પાંચમીમાં ૨૫૦ ધનુષ્યનું, છઠ્ઠીમાં ૫૦૦ ધનુષ્ય અને સાતમીમાં ૧૦૦૦ ધનુષ્યનું હોય છે.

સર્વ નારકોના ભવધારણીય શરીરની જઘન્યઅવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે. કારણકે ઉત્પત્તિસમયે તેટલી જ હોય છે. અને ઉત્તરવૈક્રિયની અંગુલના^{૩૭૩} સંખ્યાતમા ભાગની છે. આ અવગાહના ઉત્પત્તિસમયની જ સમજવી. પછી તો તે વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. કેટલાક આચાર્ય ઉત્તરવૈક્રિયની જઘન્ય અવગાહના પણ અસંખ્યાતમાભાગની કહે છે તે બરાબર નથી, એમ શ્રી ચન્દ્રીયા ટીકામાં જણાવ્યું છે, કારણકે ‘આગમ’થી વિરોધ આવે છે. [૨૪૮] ॥ **इति अवगाहनाद्वारम् ॥**

૩૭૩. અનુયોગદ્વારની હારિભદ્રીય ટીકામાં જણાવ્યું છે કે—નારકોનો તથાવિધ પ્રપત્ન છતાં પણ અંગુલના સંખ્યેય ભાગની જ ઉત્તરવૈક્રિય સ્થિતિ રહે છે.

ચોથું ઉપપાત અને પાંચમું ચ્યવનવિરહ દ્વાર

અવતરણ—એ પ્રમાણે તૃતીય દ્વાર સમાપ્ત થયું. હવે દેવવત્ નારકોનું ચોથું ઉપપાતવિરહ અને પાંચમું ચ્યવનવિરહ દ્વાર કહે છે.

સત્તસુ ચઝવીસ મુહૂ, સગ પનર દિણેગદુચઝમ્માસા ।

ઉવવાય-ચવણવિરહો, ઓહે વારસ મુહૂત ગુરુ ॥૨૫૦॥

લહુઓ દુહાડવિ સમઓ-૨૫૦^૧ ॥

સંસ્કૃત છાયા—

સત્તસુ ચતુર્વિંશતિર્મુહૂર્તાઃ, સત્ત પચ્ચદશ દિનાનિ એક-દ્વિ-ચતુઃ-ષણ્માસાઃ ।

ઉપપાતચ્યવનવિરહઃ, ઓષે દ્વાદશ મુહૂર્તાઃ ગુરુઃ ॥૨૫૦॥

લઘુકો દ્વિધાડપિ સમયઃ ॥૨૫૦^૧॥

શબ્દાર્થ—ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥૨૫૦^૧॥

વિશેષાર્થ—ઉપપાતવિરહ એટલે કે એક જીવ (નરકમાં) ઉત્પન્ન થયા બાદ બીજાને ઉત્પન્ન થવામાં કદાચિત્ અંતર પડે તો કેટલું પડે ? તે અને ચ્યવનવિરહ, તે એક જીવ ત્યાંથી ચ્યવ્યા (નીકલ્યા) પછી બીજો પુનઃ કેટલા સમય યાવત્ ન ચ્યવે તે. [વધુ સમજણ દેવદ્વાર પ્રસંગે આપેલી છે.]

સાતે પૃથ્વીમાં અનુક્રમે ઉપપાતવિરહ તથા ચ્યવનવિરહ સરખો હોવાથી બન્ને દ્વારને જણાવતાં પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં એક જીવ ઉત્પન્ન થયા બાદ-બીજો જીવ ઉત્પન્ન થવામાં અથવા એક જીવ ચ્યવ્યા બાદ બીજો ચ્યવવામાં, ૨૪ મુહૂર્તનું ઉત્કૃષ્ટથી વિરહ—અંતર પડે (ત્યારબાદ અવશ્ય કોઈ ઉત્પન્ન થાય અથવા ચ્યવે જ). એ પ્રમાણે બીજી નરકમાં ૭ દિવસનો, ત્રીજીમાં ૧૫ દિવસનો, ચોથીમાં ૧ માસનો, પાંચમીમાં ૨ માસનો, છઠ્ઠીમાં ૪ માસનો અને સાતમીમાં ૬ માસનો પડે, સ્વસ્વકાલ પૂર્ણ થયે તે તે પૃથ્વીમાં અવશ્ય અન્ય કોઈ જીવ ઉત્પન્ન થાય અથવા તો ચ્યવન પણ થાય.

વળી પ્રત્યેક નરકાશ્રયી જઘન્ય ઉપપાત-ચ્યવનવિરહ એક સમયનો પડે છે.

આ નરકોને વિષે સાતમી નરક સિવાય પ્રાયઃ નારકો સતત ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ સતત ચ્યવે છે. કોઈ વખતે જ પૂર્વોક્ત વિરહ—અંતર પડે છે.

તથાપિ “લહુઓ દુહાડવિ” પદથી ઓષે—સામાન્યથી [સાતે પૃથ્વી આશ્રયી] પણ સાતે નારકીમાં જઘન્ય વિરહમાન એક સમયનું પડે અને ઉત્કૃષ્ટથી ઓષે—સામાન્યતઃ બાર મુહૂર્તનું પડે છે. [૨૫૦^૧]

इति चतुर्थ-पञ्चम उपपात-च्यवन-विरहद्वारम् ॥

છટું-સાતમું એક સમયગત ઉપપાત— ચવન સંખ્યાદાર

અવતરણ—હવે છટું ‘ઉપપાતસંખ્યા’ તથા સાતમું ‘ચવનસંખ્યા’ નામનું દ્વાર કહે છે.

સંખ્યા પુનઃ સુરસમા મુણેઅવ્વા ॥૨૫૦^૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

સંખ્યા પુનઃ સુરસમા જ્ઞાતવ્યા ॥૨૫૦^૧॥

શબ્દાર્થ—ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥૨૫૦^૧॥

વિશેષાર્થ—નરકમાં ઉત્પન્ન થનારા તથા ચવનનારા જીવોની એક સમયમાં કેટલી સંખ્યા હોય ? તો અનુક્રમે ઉપપાત—ચવનસંખ્યા દેવો સરખી જાણવી.

એટલે એક જ સમયમાં નારકો નરકમાં જન્મીએ એક બે ત્રણ યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્ય, અસંખ્ય સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે અને એક બે યાવત્ સંખ્ય અસંખ્ય સુધીના ચવી પણ શકે છે. દેવોમાં પણ આ પ્રમાણે જ કહેલ છે. [૨૫૦^૧]

નરકાધિકારમાં આઠમું ગતિદાર

અવતરણ—હવે આઠમું ગતિદાર [કયા કયા જીવો નરકે જાય ? તે] કહે છે.

સંખ્યાપજત્તપણિદિતિરિનરા જંતિ નરણસું ॥૨૫૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

સંખ્યાયુઃ પર્યાપ્તિપજ્વેન્દ્રિયતિર્યક્ત્રના યાન્તિ નરકેષુ ॥૨૫૧॥

શબ્દાર્થ—ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥૨૫૧॥

વિશેષાર્થ—સંખ્યાતા વર્ષના આયુષ્યવાળા પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય તિર્યચો તથા મનુષ્યો નરકને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે—અસંખ્ય વર્ષાયુષી યુગલિકોને અતિ કૂર અધ્યવસાય થતા ન હોવાથી નરક યોગ્ય કર્મબંધ કરતા નથી, તેથી ત્યાં ઉત્પન્ન થતા નથી. તિર્યચોમાં પણ માત્ર પંચેન્દ્રિયો જ લીધા. એકેન્દ્રિયાદિ ચારનો નિષેધ થયો. પંચેન્દ્રિયોમાં પણ દેવ—નારકી નહિ કારણકે દેવ મરીને નરકમાં ન જાય અને નારકી મરીને પુનઃ નરકમાં ન જાય માટે. પરંતુ તથાવિધ રૌદ્રાદિક અતિકૂર અધ્યવસાયાદિકથી નરક આયુષ્યના બન્ધહેતુઓ ઉત્પન્ન થતાં, તે દ્વારા તેનું આયુષ્ય બાંધતાં ત્યાં જાય છે. વગર કારણે, વગર બંધે ઉત્પન્ન થતા નથી. આથી નરકગમનમાં મનોયોગની પ્રાધાન્યતા

રહેલી છે. તે ઉપરાંત મહારંભી, મહાપરિગ્રહી જીવો પણ નરકે જાય છે. તેમાં અધ્યવસાયની જેમ જેમ મલિનતા તેમ તેમ નીચે-નીચેની નરકમાં જાય છે. એ જ વાત હવે પછીની ક્ષેપક ગાથા દ્વારા કહે છે. [૨૫૧]

અવતરણ— કયા જીવો નરકાયુષ્યને બાંધે છે—તે અધ્યવસાયાશ્રયી ગતિ કહે છે.

મિચ્છદિદ્ધિ મહારંભ-પરિગ્રહો તિવ્વકોહ નિસીલો ।

નરયાઝઞં નિબંધઙ, પાવરુઈ [મઈ] રુદ્ધપરિણામો ॥૨૫૨॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬૩]

સંસ્કૃત છાયા—

મિથ્યાદૃષ્ટિર્મહારંભપરિગ્રહઃ તીવ્રક્રોધઃ નિશ્શીલઃ ।

નરકાયુષ્કં નિવધ્નાતિ, પાપરુચી રૌદ્રપરિણામઃ ॥૨૫૨॥

શબ્દાર્થ—

મહારંભ=મહા આરંભી
પરિગ્રહ=મહાપરિગ્રહી
તિવ્વકોહ=તીવ્ર ક્રોધી
નિસીલો=નિઃશીલ

નરયાઝઞં=નરકાયુષ્યને
નિબંધઙ=બાંધે છે
પાવરુઈ=પાપશ્રયી
રુદ્ધપરિણામો=રૌદ્ર પરિણામી

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થ પ્રમાણે. ॥૨૫૨॥

વિશેષાર્થ—મિથ્યાત્વી— મિથ્યાદૃષ્ટિ એટલે જિનેશ્વરકથિત તત્ત્વોની વિપરીત શ્રદ્ધા કરવાવાળો, શુદ્ધ માર્ગની અરુચિવાળો અને એ જ કારણે મહાપાપની પ્રવૃત્તિમાં આસક્ત રહેનારો અને અનેક અધર્મબહુલ પ્રવૃત્તિઓનો તે ઉપાસક હોય છે—^{૩૭૪}ગોશાલાદિકની માફક.

મહારંભી— મહાપાપના આરંભ-સમારંભને કરનારો, અનેક જીવોની હાનિ જેમાં રહેલી હોય એવા દુષ્ટ-ભયંકર ધંધા-રોજગાર વગેરે કાર્યોને આરંભનારો—^{૩૭૫}કાલસૌકરીકાદિ ચંડાલવત્.

મહાપરિગ્રહી— વિપુલ ધન-કંચન-સ્રીઓ આદિના મહાન પરિગ્રહને રાખનારા. આમાં મમ્મણશેઠ, વાસુદેવ, વસુદેવાદિ મંડલિક રાજા, ^{૩૭૬}સુભૂમ, બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્ત્યાદિક સમજી લેવા.

તીવ્રક્રોધી— તીવ્ર-મહાન ક્રોધને કરનારા, વાત વાતમાં લડત્તા હોય તેવા દુર્વાસા જેવા અત્યંત ક્રોધી પુરુષો તથા વ્યાઘ્ર-સર્પાદિક પશુઓ.

નિઃશીલ— કોઈ પણ જાતના વ્રત-નિયમો વિનાનો, ચારિત્રહીન તેમજ શિયલ ચારિત્ર-બ્રહ્મચર્યાદિકથી રહિત એટલે પરસ્ત્રીલંપટાદિ હોય, અનેક પરનારીઓના પવિત્ર શિવલને લૂંટનારા હોય.

^{૩૭૪} ગોશાલો—પ્રભુ મહાવીરને મહાપીડા આપનારો, સ્વમત સ્થાપી પોતે ખોટો સર્વજ્ઞ બની ભગવાનને ઈન્દ્રજાલિક કહેનારો, જેની વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે.

^{૩૭૫} આ મહાચંડાલ શ્રી મહાવીર પ્રભુના વખતમાં થયો છે, જે રોજના ૫૦૦ પાડાને મારતો હતો. મોટી મોટી મીલો અને કારખાનાઓ, જંગલના વેપારીઓ, મટનના વેપારીઓ—એ બધા મહારંભીની કોઠિમાં ગણાય.

^{૩૭૬} સુભૂમ ચક્રવર્તી પરિગ્રહની પ્રમાણપત્રીત આસક્તિથી છ ખંડ ઉપરાંત સાતમો ખંડ સાધવા જતા મરીને સાતમી નરકે ઉત્પન્ન થયો છે, જે કથાનક પ્રસિદ્ધ છે.

વેશ્યા જેવી સ્ત્રીઓ તથા તેને ત્યાં ગમન કરનારા પુરુષાદિ પ્રમુખોનો આમાં સમાવેશ થઈ શકે.

પાપરુચિ—પાપની જ રુચિવાળો હોય, પુન્યના કાર્યોમાં જેને પ્રેમ જ થતો ન હોય, તે કાર્યોને દેખીને બળી મરતો હોય, જેને ધર્મનાં કાર્યો જોવા કે સાંભળવાં પણ ગમતાં ન હોય, જ્યાં ત્યાં પાપનાં જ કાર્યો કરતાં હોય ને તેવા નવરા બેઠા નાખોદ વાળે એવા ઘણા હોય છે, એમાં ઉદાહરણની જરૂર નથી, ઢગલાબંધ જોવા મળે છે.

રૌદ્રપરિણામી—રૌદ્ર એટલે મહાખરાબ પરિણામી. અંતરમાં હિંસાનુબંધી વગેરે રૌદ્રધ્યાન ચાલતું જ હોય. આમાં ગીરોલી-બિલાડી-તંદુલીય મત્સ્યાદિક પ્રાણીઓ તથા મનુષ્યો, જેમની આખો દિવસ અશુભ વિચારધારાઓ જ ચાલતી હોય, અનેકનું અહિત જ કરતા હોય, ઘોર પ્રાણીવધ તથા માંસાહારાદિકને કરનારા હોય તેવાઓને ગણાવી શકાય.

આવા જીવો અશુભપરિણતિના યોગે અતિક્રૂર-દુર્ધ્યાનમાં દાખલ થઈ, નરકાયુષ્યને બાંધે છે અને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. દુઃખમાં ને દુઃખમાં રીબાઈ મરે છે. અહોનિશ દુઃખમાં ડૂબેલા નારકોને (અમુક કાળ સિવાય) નરકમાં એક નિમેષ માત્ર પણ સુખનો સમય નથી. દુઃખની પરંપરાઓની શ્રેણી ઉપરાઉપરી ચાલુ જ હોય છે.

ત્યારે સુખ ક્યારે હોય ?

^૧ઉવવાણ વ સાયં, નેરઙ્ગો ^૨દેવકમ્મુણા વાવિ ।

^૩અજ્ઞવસાણનિમિત્તં, અહવા ^૪કમ્માણુભાવેણં ॥૧॥

માત્ર કદાચિત્ નીચે જણાવતા જન્મકાલ વગેરે પ્રસંગે કંઈક સુખ થાય છે પણ તે સ્વલ્પ માત્ર અને સ્વલ્પકાળ ટકવાવાળું હોય છે.

જે જીવે પૂર્વભવમાં અગ્નિસ્નાન (બળી મરવું) કર્યું હોય અથવા તેનું કોઈએ ખૂન કર્યું હોય, છેદ કર્યો હોય એવા જીવો નરકાયુષ્ય બાંધીને કંઈક ઓછા સંકિલ્પ પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેવા જીવોને ઉપપાત સમયે જન્માન્તરનું બાંધેલું અશાતાકર્મ ઉદયમાં આવતું નથી તેમજ તે વખતે ક્ષેત્રકૃત, પરમાધાર્મિકકૃત કે અન્યોન્યકૃત અશાતા પણ વિદ્યમાન નથી હોતી તેથી તે વખતે શાતાનો અનુભવ કરે છે.

બીજું કોઈ મિત્ર દેવની સહાયથી, જેમ નરકમાં દુઃખી થતા કૃષ્ણને દેવલોકમાં ગયેલા બલરામે જોઈને પૂર્વના પ્રેમને લઈને તેમની પીડા ઉપશમાવી હતી, એવી રીતે કોઈ મિત્રદેવ પીડા શમાવી શાતા સમર્પે, પણ એ પીડાની શાન્તિ અલ્પકાલીન જ હોય છે, વધુ સમય ટકતી નથી; કારણકે એક તો તે દેવો અતિ બીભત્સ ને અશુભ સ્થાનમાં વધુ સમય ટકતા નથી. એ શાતા પૂરી થતાં તત્રવર્તી પીડાઓનો પુનઃ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે.

ત્રીજું કેટલાક હળુકર્મી નારકો તથાવિધ શુભ નિમિત્તને પામીને જ્યારે સમ્યક્ત્વને પામે છે ત્યારે તેઓને પૂર્વભવમાં ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વાદિ વિશિષ્ટ ગુણ સાથે લઈને આવ્યા હોય તેવાઓને જિનેશ્વરદેવ આદિ વિશિષ્ટ પુરુષોના ગુણની અનુમોદનાથી શુભ અધ્યવસાય થતાં, મહાનુભાવ જિનેશ્વરદેવના જન્મ, દીક્ષાદિક પાંચે કલ્યાણક્રોના પ્રસંગે, અને શાતાકર્મના ઉદયથી પણ આ નારકો જાતિઅંધને

ચક્ષુ મળતાં જેવું સુખ પ્રાપ્ત થાય, તેવું સુખ સ્વલ્પકાળ અનુભવે છે.

એટલું જ નહીં પણ વધુમાં કોઈ કોઈ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત ઉત્તમ જીવ કે જેણે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું છે તે અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિના કારણે ગમે ત્યાં રહીને પણ તીર્થંકર નામકર્મના દલિકોનો સંચય ચાલુ રાખે છે. ખરેખર આત્માની શુભાશુભ ભાવનાની જ બલિહારી છે. [૨૫૨] (પ્ર. ગા. સં.-૬૩)

અવતરણ— જુદા જુદા જીવોની અધ્યવસાયની વિચિત્રતાથી થતી ગતિનું નિયમન બતાવે છે.

‘અસન્નિ’ ‘સરિસિવ’ ‘પક્ષી’ ‘સીહ’ ‘ઉરગિત્થિ’ જંતિ જા છટ્ટી ।

કમસો ઉક્કોસેણ, સત્તમપુઢવીં મણુઅ-મચ્છા ॥૨૫૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

અસન્નિ-સરીસૃપ-પક્ષિ-સિંહો-રગ-સ્ત્રિયઃ યાન્તિ યાવચ્છટ્ટીમ્ ।

ક્રમશઃ ઉત્કર્ષેણ, સત્તમપૃથવીં મનુજ-મત્સ્યાઃ ॥૨૫૩॥

શબ્દાર્થ—

અસન્નિ=અસંશી

સરિસિવ=સરીસૃપ (ભૂજપરિસર્પો)

પક્ષી=પક્ષી

સીહ=સિંહ

ઉરગ=ઉરથી ગમન કરનારા

ઇત્થિ=ઐ

જંતિ=જાય છે

મણુઅમચ્છા=મનુષ્ય, મત્સ્ય

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૫૩॥

વિશેષાર્થ— અસંશી (મન રહિત) સંમૂર્ણિષ્ઠમ (ગર્ભ ધારણ કર્યા વિના ઉત્પન્ન થતા) પંચેન્દ્રિય ^{૩૭૭}તિર્થંચો નરક યોગ્ય અધ્યવસાયને પ્રાપ્ત થઈ નરકે જાય તો ચોક્કસ પહેલી જ નરકે જાય, તેથી આગળની નરકમાં જતા નથી. તેમાંય ત્યાં તેઓ ઉત્કૃષ્ટથી પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના આયુષ્યે અથવા જઘન્યથી દસ હજાર વર્ષના આયુષ્યે ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલી નરકે અને વળી ન્યૂન આયુષ્યે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેઓને પૂર્વભવમાં નરકાયુષ્યના બન્ધ વખતે વધુ કૂર અધ્યવસાયો થતા નથી એટલે જ તેઓ અલ્પ દુઃખના સ્થાનકે ઉત્પન્ન થાય છે. આટલી વિશેષતા છે.

બીજા ગર્ભજ ભૂજપરિસર્પ તે ચંદન ઘો, પાટલા ઘો, નોલીયા પ્રમુખ જીવો ગર્ભાવાસમાં મૃત્યુને પામતાં કદાચ નરકે જો જાય તો યાવત્ બીજી નરક સુધી (એટલે કોઈ પહેલીમાં, કોઈ સંકિલષ્ટ અધ્યવસાયથી બીજીમાં એમ બન્નેમાં) જઈ શકે છે.

ગીધ, સીંચાણો વગેરે માંસાહારી ગર્ભજ પક્ષીઓ પહેલેથી લઈને યાવત્ ત્રણ નરક સુધી જઈ શકે છે.

સિંહ, ચિત્તા, વ્યાઘ્ર, ઈત્યાદિ હિંસક ગર્ભજ ચતુષ્પદો પહેલીથી લઈને યાવત્ ચોથી નરક સુધી જઈ શકે.

૩૭૭. સંમૂર્ણિષ્ઠમ મનુષ્યો તો અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામતા હોવાથી તેમને નરકગતિનો અભાવ હોવાથી ‘અસન્નિ’ પદથી માત્ર તિર્થંચો જ અપેક્ષિત છે.

ઉપરિસર્પો તે પેટે ચાલનાર દરેક જાતિના આસીવિષદષ્ટિવિષાદિક સર્પની ગર્ભજ જાતિઓ લેવી તે યાવત્ પાંચમી નરક સુધી જઈ શકે છે.

મહારંભી અને અત્યંત કામાતુર એવું ચકવર્તીનું સ્ત્રીરત્ન વગેરે સ્ત્રીઓ પહેલીથી યાવત્ ^{૩૭૮}છઠ્ઠી નરક સુધી જ જાય છે.

મહાપાપને કરનારા, મહારંભ, મહાપરિગ્રહ યુક્ત ગર્ભજ મનુષ્યો અને ગર્ભજ એવા તંદુલમત્સ્યાદિક જલચર જીવો અતિ કૂર-રૌદ્ર અધ્યવસાયને પ્રાપ્ત થતા ઉત્કૃષ્ટથી સાતમી નરક સુધી પણ જાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ ગતિ કહી.

જઘન્યથી તેઓ રત્નપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે ઉપજે છે, અને મધ્યમ ગતિ વિચારીએ તો જેઓને માટે જે જે નરકગતિનું નિયમન બતાવ્યું તેથી પૂર્વે અને રત્નપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરથી આગળ કોઈ પણ પ્રતરે ઉપજે તે સમજવી. [૨૫૩]

અવતરણ— ઘણેભાગે નરકથી આવેલા પુનઃ નરકગતિયોગ્ય જીવો કોણ હોય ? તે કહે છે.

વાલા દાદી પક્ષી, જલચર નરયાડગયા ડ અડકૂરા ।

જંતિ પુણો નરણસું, બાહુલ્લેનં ન ઉણ નિયમો ॥૨૫૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

વ્યાલા દંષ્ટ્રિણઃ પક્ષિણો-જલચરા નરકાડગતા તુ અતિકૂરાઃ ।

યાન્તિ પુનર્નરકેષુ, બાહુલ્યેન ન પુનર્નિયમઃ ॥૨૫૪॥

શબ્દાર્થ—

વાલા=સર્પ વગેરે
દાદી=દાદવાળા
જલચર=જલચર
નરયાગયા=નરકથી આવેલા

અડકૂરા=અતિકૂર એવા
પુણો=વળી
બાહુલ્લેનં=બહુલતાએ
ન ઉણ નિયમો=વળી નિયમ નથી

માર્ગાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૫૪॥

વિશેષાર્થ— ક્રોધથી ભરેલાં, અનેકની હાનિ કરનારા વ્યાલ કહેતાં સર્પ-અજગર વગેરે જીવો, દાદવાળા તે વ્યાઘ્ર-સિંહાદિક હિંસક જીવો, ગીધ-સમડી આદિ માંસાહારી પક્ષીઓ, મત્સ્યાદિ જલચર જીવો, નરકગતિમાંથી આવેલા હોય તો પણ, પુનઃ હિંસક પ્રવૃત્તિથી વર્તતા અતિ કૂર અધ્યવસાયના યોગે નરકાયુષ્મનો બન્ધ કરી નરકમાં યથાયોગ્યપણે ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ તેનો કોઈ ચોક્કસ નિયમ નથી. પણ મોટે ભાગે પુનઃ નરકમાં જાય છે. વળી કોઈ જીવ તથાવિધ જાતિસ્મરણાદિકના નિમિત્તને પામી સમ્યક્ત્વના લાભને પ્રાપ્ત કરી સદ્ગતિને પણ મેળવે છે. [૨૫૪]

૩૭૮. પાપિણી સ્ત્રી સ્વાય તેટલાં કુકર્મો કરે પરંતુ જાતિસ્વભાવે પુરુષને જે સાતમી નારકી પ્રાયોગ્ય અધ્યવસાયો પ્રાપ્ત થાય છે તેવા તો તેણીને થતા જ નથી જેથી 'સ્ત્રી કરતાં પુરુષનું મન વધુ સંકિલ્પ બની શકે છે' એ સિદ્ધ થાય છે.

॥ સાતે નરકને વિષે ઉપપાતવિરહ-ચ્યવનવિરહ-ઉપપાતસંખ્યા-ચ્યવનસંખ્યા અને તેમના ગતિદ્વાર સમ્બન્ધી યન્ત્ર ॥

નરકનામ	જ૦ ઉ૦ વિરહ	ઉત્કૃષ્ટ ઉ૦ ચ્ય૦વિ૦	જ૦ઉ૦ઉપ૦ ચ્ય૦સં૦	ગતિદ્વાર-જાતિ-સંઘયણાશ્રયી ગતિનું નિયમન
૧ રત્નપ્રભામાં	૧ સમય	૨૪ મુહૂર્ત	જઘન્યથી એક બે	અ૦સંમુ૦૫૦૫૦-તિર્યચો પહેલી જ... નરકે છેવટા સંઘયણવાળો આવે
૨ શર્કરાપ્રભામાં	..	૭ દિવસ	યાવત્ ઉત્કૃષ્ટથી	ભૂજપરિસર્પો...બે નરક સુધી...." —છેવટા સંઘયણવાળો આવે
૩ વાલુકાપ્રભામાં	..	૧૫ દિવસ	સંખ્યઅસંખ્ય	પક્ષી-ખેયરો...ત્રણ નરકસુધી...—કીલિકાસંઘયણવાળો"
૪ પંકપ્રભામાં	..	૧ માસ	ઉપપાત ચ્યવન સંખ્યા	સિંહાદિ ચારપગા...ચાર નરક સુધી...—અર્ધનારાચવાળો
૫ ધૂમપ્રભામાં	..	૨ માસ	હોઈ શકે છે	ઉરપરિસર્પો...પાંચ નરક સુધી...—નારાચવાળો
૬ તમઃપ્રભામાં	..	૪ માસ	સાતે નરકમાં	સ્ત્રી વગેરે...છ નરક સુધી—ઋષભનારાચવાળો
૭ તમસ્તમપ્રભામાં	..	૬ માસ	[દિવવત્]	મનુષ્ય-મચ્છો...સાત નરક સુધી... —વજ્રઋષભનારાચવાળો
સાતે નરકાશ્રયી 'ઓઘથી' ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત-ચ્યવનવિરહ ૧૨ મુહૂર્ત અને જઘન્યથી ૧ સમય જાણવો.				

અવતરણ—અધ્યવસાયાશ્રયી ગતિ કહીને હવે સંઘયણાશ્રયી ગતિને કહે છે તેમજ નરકમાં કેટલી લેશ્યા હોય ? તે પણ કહે છે.

દોષદમપુઢવીગમણં, છેવટે કીલિઆઈસંઘયણે ।

ઈક્ષિક પુઢવિવુઢી, આઈતિલેસા ઉ નરણસુ ॥૨૫૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

દ્વેપ્રથમપૃથિવીગમનં સેવાર્તે, કીલિકાદિસંહનને ।

ઈક્ષિકપૃથિવીવૃદ્ધિઃ, આદિત્રિલેશ્યાસ્તુ નરકેષુ ॥૨૫૫॥

શબ્દાર્થ—પૂર્વે આવી ગયો છે.

ગાથાર્થ—છેવટું સંઘયણવાળાનું પહેલી બે પૃથ્વી સુધી ગમન હોય, પછીના કીલિકાદિ સંઘયણને વિષે એક એક પૃથ્વીની વૃદ્ધિ કરવી. પ્રથમની ત્રણ નરકમાં આદિની ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. ॥૨૫૫॥

વિશેષાર્થ—છેવટું અથવા તો સેવાર્ત સંઘયણના બલવાળા જીવોનું પહેલી અને બીજી, એ બે^{૩૭૯} નરકને વિષે ગમન હોઈ શકે છે. કીલિકા સંઘયણવાળાનું પહેલેથી લઈ ત્રીજી સુધી, અર્ધનારાચ સંઘયણવાળાનું યાવત્ ચોથી સુધી, નારાચ સંઘયણવાળા યાવત્ પાંચમી સુધી, ઋષભનારાચ સંઘયણવાળા

૩૭૯. વર્તમાનમાં છેવટા સંઘયણનું મન્દબળ હોવાથી અધ્યવસાયો પણ અતિ કૂર ન થતાં મુખ્યત્વે મન્દાનુભાવવાળા હોવાથી વર્તમાનના જીવો વધુમાં વધુ બે નરક સુધી જાય છે.

સુરનારયાણ તાઓ, દવ્વલેસા અવઢિઆ મળિયા ।

ભાવપરાવત્તીય, પુણ એસિં હુંતિ છલ્લેસા ॥૨૫૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

સુરનારકાણાં તાઃ, દ્રવ્યલેશ્યા અવસ્થિતા મળિતાઃ ।

ભાવપરાવૃત્ત્યા પુનરેષા મવન્તિ ષડ્લેશ્યાઃ ॥૨૫૭॥

શબ્દાર્થ—

દવ્વલેસા=દ્રવ્ય લેશ્યા

|

ભાવપરાવત્તીય=ભાવની પરાવૃત્તિથી

ગાથાર્થ— સુર અને નારકોની દ્રવ્ય લેશ્યા અવસ્થિત કહેલી છે, વળી ભાવના પરાવર્તનપણાથી તેઓને છ લેશ્યા કહેલી છે. [૨૫૭]

વિશેષાર્થ— પૂર્વગાથામાં પ્રથમ બે નારકીમાં કાપોતલેશ્યા, ત્રીજીમાં કાપોત તથા નીલલેશ્યા એમ યાવત્ સાતમી નારકીમાં કેવલ કૃષ્ણ લેશ્યા જણાવેલ છે. દેવોના વર્ણન પ્રસંગે પણ ‘મવણવણપદમચણ્ણે સજોઈસકપ્પદુગે તેજ’ ઈત્યાદિ ગાથાથી અમુક દેવોને અમુક લેશ્યાઓ હોય છે તેમ કહ્યું છે. દેવ અને નારકોને કહેલી લેશ્યાઓ અવસ્થિત છે, અર્થાત્ જે દેવોને તેમજ જે નારકજીવોને જે જે લેશ્યાઓ કહેલ છે, તે લેશ્યાઓ પોતાના ઉપપાત-જન્મથી આયુષ્ય સમાપ્તિ પર્યંત (તથા બે અન્તર્મુહૂર્ત અધિક) સુધી રહેવાવાળી હોય છે. તે લેશ્યામાં મનુષ્ય અને તિર્યચોની લેશ્યા માફક પરાવર્તન થતું નથી.

શંકા— જ્યારે દેવોને તેમજ નારકજીવોને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવસ્થિત લેશ્યાઓ હોય છે તો પછી સાતમી નરકમાં પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કહેલી છે તે કેમ સંભવે ? કારણકે ઉપરના કથન મુજબ સાતમી નરકમાં વર્તતા નરકજીવોને સદાકાળ કૃષ્ણ લેશ્યા જ હોય છે અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તો તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલલેશ્યા હોય તો જ સંભવી શકે છે. વળી દેવોમાં સંગમાદિક અધમ દેવોને સદાકાળ તેજોલેશ્યા હોવા છતાં જગજંતુના તારણહાર પરમાત્મા મહાવીરદેવ સરખા સંસારોદધિનિર્ધામકને છ છ મહિના સુધી ભયંકર ઉપસર્ગો કરવાના ફલરૂપે કૃષ્ણલેશ્યાના પરિણામ થયા તે પણ શી રીતે સંભવે ? કૃષ્ણલેશ્યા સિવાય પરમાત્માને ઉપદ્રવ-ઉપસર્ગ કરવાના પરિણામ થાય જ નહિ.

સમાધાન— ઉપરની શંકા વાસ્તવિક છે અને તે શંકાના સમાધાન માટે જ આ ‘સુરનારયાણ તાઓ’ ઈત્યાદિ પદવાળી ગાથાને રચવાની ગ્રન્થકાર મહર્ષિને જરૂરિયાત જણાઈ છે. આશય કહેવાનો એ છે કે-લેશ્યા બે પ્રકારની છે. એક દ્રવ્યલેશ્યા અને બીજી ભાવલેશ્યા. એમાં દેવોને તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલલેશ્યા તેમજ નારકજીવોને કાપોત, નીલ અને કૃષ્ણલેશ્યા જે અવસ્થિતપણે રહેવાવાળી કહેલી છે તે દ્રવ્યલેશ્યાની અપેક્ષાએ કહેલ છે, પરંતુ ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ નહિ. ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ તો દેવોને અને નારકોને તે તે અવસ્થિત દ્રવ્યલેશ્યાઓની સાથે છએ ભાવલેશ્યાઓ હોઈ શકે છે.

શંકા— દેવ, નારકોને પણ મનુષ્ય-તિર્યચોની માફક ભાવલેશ્યાઓ છએ હોવાનું જણાવવામાં

યાવત્ છઠ્ઠી સુધી અને વજ્રઘટનનારાય સંઘયણવાળા યાવત્ સાતમી નરક સુધી પણ જાય છે.

ઉક્ત સંઘયણવાળા શુભ પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય તો, શુભ અધ્યવસાયના યોગે ઉત્તરોત્તર દેવાદિક ઉત્તમ ગતિને પણ પ્રાપ્ત કરે અને પ્રથમ સંઘયણવાળા તો ઉત્કૃષ્ટ આરાધનાના યોગે મોક્ષે પણ ચાલ્યા જાય, જ્યારે તેઓ જ જો અશુભ પ્રવૃત્તિ કરે, તો ઉત્તરોત્તર અશુભસ્થાનને પ્રાપ્ત થતાં એ જ પ્રથમ સંઘયણવાળા ભવાંતરે સાતમી નરકે પણ જવાને યોગ્ય બને છે. આ તો સંઘયણદ્વારા નરકગતિ આશ્રયી ઉત્કૃષ્ટ ગતિ કહી.

હવે જઘન્યથી તો, બધાય સંઘયણવાળા, મન્દ અધ્યવસાયના યોગે રત્નપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે ઉત્પન્ન થાય અને મધ્યમ અધ્યવસાયવાળા જઘન્યથી આગળ અને ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાતથી અર્વાકુ (પહેલાં એટલે વચ્ચગાળે) ઉત્પન્ન થાય છે.

સાતે નરકને વિષે સમુચ્ચયે પ્રથમની કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત એ ત્રણ અશુભ લેશ્યા હોય છે, કારણકે તે મહાદુર્ભાગી જીવો મહામલિન અધ્યવસાયવાળા હોય છે. [૨૫૫]

અવતરણ—હવે એ ત્રણ લેશ્યા ક્યાં ? કોને ? કઈ કઈ લેશ્યાઓ હોય તે કહે છે.

દુસુ કાઠ તડ્યા, કાઠ નીલા ચ નીલ પંકા ।

ધૂમાય નીલકિણ્હા, દુસુ કિણ્હા હંતિ લેસા ડ ॥૨૫૬॥

સંસ્કૃત છાંયા

દ્વયોઃ કાપોતા તૃતીયસ્યાં, કાપોતા નીલા ચ નીલા પઙ્કાયામ્ ।

ધૂમાયાં નીલકૃષ્ણો, દ્વયોઃ કૃષ્ણા ભવતિ લેશ્યા તુ ॥૨૫૬॥

શબ્દાર્થ આવી ગયો છે.

માર્ચાર્થ—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૨૫૬॥

વિશેષાર્થ—લેશ્યા કોને કહેવાય ? તેનું વિશેષ સ્વરૂપ જો કે બહુ ગહન છે, તથાપિ કિંચિત્ સ્વરૂપ દેવદ્વારમાં આપ્યું છે તેથી અહીં વધુ લખવાનું મુલતવી રાખ્યું છે. પહેલી બે નરકને વિષે એક કાપોત લેશ્યા હોય પરંતુ પહેલીમાં જેટલી મલિનપણે હોય, તેથી પણ અધિક મલિન બીજી શર્કરાપ્રભાના જીવોમાં વર્તતી હોય, ત્રીજી વાલુકાપ્રભામાં કાપોત અને નીલ એ બે લેશ્યા હોય. [એમાં જેઓનું સાધિક ત્રણ પલ્લોપમનું આયુષ્ય છે તેને કાપોત અને તેથી અધિકવાળાઓને નીલ હોય છે.] ચોથી પંકપ્રભાપૃથ્વીમાં એક નીલ જ લેશ્યા હોય છે, પાંચમી ધૂમપ્રભાને વિષે નીલ અને કૃષ્ણ એ બે લેશ્યા હોય. [પરંતુ એ નરકમાં જેઓનું સાધિક દસ પલ્લોપમનું આયુષ્ય હોય તેને નીલ અને તેથી અધિકાયુષી જીવોને કૃષ્ણ લેશ્યા હોય છે.] અને છેલ્લી તમઃ અને તમસ્તમઃપ્રભા એ બન્ને નરકે એક કૃષ્ણ જ લેશ્યા હોય છે. પરંતુ પાંચમી કરતાં છઠ્ઠીની કૃષ્ણલેશ્યા અતિમલિન અને તે કરતાંય સાતમીમાં તો કેવળ તીવ્રતર સંકિલ્પ-મલિન હોય છે. [૨૫૬]

અવતરણ—દેવ, નારકોને દ્રવ્ય લેશ્યાનું અવસ્થિતપણું છતાં ભાવલેશ્યાનું જે બદલાવવાપણું હોય છે તે આ ગાથાવડે ગ્રન્થકાર મહર્ષિ જણાવે છે :—

આવે છે. આમ ભાવલેશ્યામાં સમાનતા કહી તે રીતે તો મનુષ્ય-તિર્યચોની દ્રવ્યલેશ્યાના સમયની જેમ, તેમની દ્રવ્યલેશ્યાનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત કેમ નહિ ?

સમાધાન—મનુષ્ય, તિર્યચોના દ્રવ્ય લેશ્યાના પરિણામ તો, અન્ય લેશ્યા પરિણામ ઉત્પન્ન થતાં, પૂર્વલેશ્યા પરિણામનું તેમાં તદ્દન રૂપાંતર થઈ જાય છે, તેવું દેવ, નારકમાં બનતું નથી, એટલે તેને અન્તર્મુહૂર્તનો કાળ ક્યાંથી હોઈ જ શકે ? તેમને તો સ્વભાવવર્તી લેશ્યામાં અન્ય ભાવલેશ્યાના પરિણામ આવી જાય તો તે માત્ર સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ પ્રતિબિંબપણાને જ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેય લાંબો વખત ટકતું નથી, તેમજ જેટલો સમય ટક્યું હોય તે દરમિયાન અવસ્થિત લેશ્યાના મૂલ સ્વરૂપમાં કશો ફેરફાર કરતું નથી, એ જ વાત દૃષ્ટાંતથી વધુ સમજાવે છે.

મનુષ્ય, તિર્યચોને જે સમયે જે લેશ્યાઓ હોય છે તે સમયે તેવા આત્મપ્રયત્નથી તે વિદ્યમાન લેશ્યાના પુદ્ગલોને અન્ય લેશ્યાના પુદ્ગલો (દ્રવ્યો)નો સંબંધ થતાં વિદ્યમાન લેશ્યા પલટાઈ જાય છે, અર્થાત્ સફેદ વસ્ત્રને લાલ રંગનો સંબંધ થતાં સફેદ વસ્ત્ર પોતાનું સફેદપણું છોડી દઈ, લાલ વસ્ત્રના સ્વરૂપમાં જેમ પલટો ખાઈ જાય છે તે પ્રમાણે વિદ્યમાન કૃષ્ણલેશ્યાના દ્રવ્યોને (આગન્તુક) તેજોલેશ્યાના દ્રવ્યોનો સંબંધ થતાં તેજોલેશ્યાના દ્રવ્યોનું પરિબલ વધારે હોવાથી કૃષ્ણલેશ્યાના દ્રવ્યો તેજોલેશ્યારૂપે પરિણમે છે અને એ પ્રમાણે કારણ સામગ્રીને પામીને મનુષ્ય, તિર્યચોને અન્તર્મુહૂર્ત લેશ્યાઓનું પરાવર્તન થાય છે.

જ્યારે દેવોને લેશ્યાના વિષયમાં આ પ્રમાણે થતું નથી, અર્થાત્ દેવ, નારકોને જે અવસ્થિત વિદ્યમાન લેશ્યાઓ હોય છે તે લેશ્યા દ્રવ્યોને અન્ય લેશ્યા દ્રવ્યોનો સંબંધ થાય છે ખરો, પરંતુ મનુષ્ય, તિર્યચોના લેશ્યાદ્રવ્યોની માફક આ દેવ, નારકોના લેશ્યાદ્રવ્યો રંગેલા વસ્ત્રની પેઠે એકાકારરૂપે પરિણમતાં નથી, પરંતુ એ આગન્તુક લેશ્યાદ્રવ્યોનો આકાર-પ્રતિબિંબ માત્ર વિદ્યમાન ^{૩૮૦}લેશ્યાદ્રવ્યો ઉપર પડે છે, એટલે કે સ્ફટિક સ્વયં નિર્મળ છતાં લાલ, પીળી, વસ્ત્રાદિની ઉપાધિ વડે લાલ અથવા પીળું દેખાય છે, પરંતુ વસ્ત્ર અને સ્ફટિક બન્ને સ્વયં જુદા જ છે; અથવા નિર્મળ દર્પણમાં વસ્તુની વિકૃતિને અંગે વિકારવાળું પ્રતિબિંબ પડે છે, પણ વસ્તુતઃ તે વસ્તુ અને દર્પણ જુદા જ છે. એમ અહીં વિદ્યમાન લેશ્યાદ્રવ્યો ઉપર અન્ય (આગન્તુક) લેશ્યાદ્રવ્યોનો આકાર-પ્રતિબિંબ પડે છે, પરંતુ તાત્ત્વિક રીતે બન્ને જુદા છે. એને જ અર્થાત્ 'એ આકાર અથવા પ્રતિબિંબને જ દેવ, નારકોને અંગે ભાવલેશ્યાઓ ગણવાની છે. આ પ્રતિબિંબ અથવા માત્ર આકારસ્વરૂપ ભાવલેશ્યા જે અવસરે ઉત્પન્ન થાય છે, તે અવસરે નારકજીવોને કૃષ્ણાદિ દુષ્ટલેશ્યા વિદ્યમાન છતાં (પૂર્વોક્ત ભાવલેશ્યાથી તેજોલેશ્યાદિના સંભવવાળી) સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. અને પ્રતિપક્ષી ઘટનામાં સંગમાદિને તેજોલેશ્યા અવસ્થિત હોવા છતાં, કૃષ્ણલેશ્યાના ફળરૂપે પ્રભુને ઉપસર્ગ કરવાના દુષ્ટ પરિણામ પણ થાય છે. આ ઉપરથી ભાવના પરાવર્તનથી પ્રતિબિંબસ્વરૂપ ભાવલેશ્યાઓ આવવા છતાં, અવસ્થિત લેશ્યાઓના મૂલ સ્વરૂપમાં કશો ફેરફાર થતો નથી અને ઉપર જણાવ્યા મુજબ છએ ભાવલેશ્યાઓ માનવામાં પણ વિરોધ આવતો નથી. [૨૫૭]

૩૮૦. લેશ્યા શું છે ? તેની ઉત્પત્તિ શેમાંથી છે ? તેની વર્ણગંધાદિ ચતુષ્ક સાથે ઘટના, તેનું અલ્પબહુત્વ, તેની કાળ વ્યવસ્થા, તેનાં અધ્યવસાયસ્થાનકો વગેરે વર્ણન શ્રી ઉત્તરાધ્યયન, પન્નવણા, લોકપ્રકાશાદિક ગ્રન્થદ્વારા સમજવું.

નારકગતિમાં નવમું આગતિદ્વાર

અવતરણ— એ પ્રમાણે આઠમા ગતિદ્વારને કહીને, હવે નવમું આગતિદ્વાર એટલે નારકો સ્વઆયુષ્ય પૂર્ણ કરીને કયાં કયાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અને ઉત્પન્ન થયા બાદ કયાંથી નીકળેલાને કઈ કઈ લઙ્કાઓ પ્રાપ્ત થાય ? તે કહે છે.

નિરુલ્લઙ્કા ગમ્બે, પજ્જતસંઘાત લદ્ધિ એણસિં ।

‘ચક્કી હરિજુઅલ’ ‘અરિહા, જિણ’ જડ’ દિસ’ સમ્મ’ પુહવિકમા ॥૨૫૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

નારકોલ્લઙ્કા ગર્ભજેસુ, પર્યાપ્તસંખ્યાયુષઃ લઙ્કારેતેષામ્ ।

ચક્રિ-હરિયુગલાહૃજિન-યતિ-દેશ-સમ્યગ્દૃષ્ટયો પૃથિવીક્રમેણ ॥૨૫૮॥

શબ્દાર્થ—

નિરુલ્લઙ્કા=નરકથી નીકળેલા

ગમ્બે=ગર્ભજમાં

પજ્જતસંઘાત=પર્યાપ્તા-સંખ્યાયુષી

લદ્ધિ=લઙ્કા

એણસિં=એઓને

ચક્કી=ચકવર્તી

હરિજુઅલ=હરિયુગલ [વાસુદેવ-બલદેવ]

અરિહા=અરિહંત પરમાત્મા

જિણ=જિન-કેવલી

જડ=ચતિ

દિસ=દેશવિરતિ

સમ્મ=સમ્યક્ત્વધારી

પુહવિકમા=પૃથ્વીના ક્રમે

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૫૮॥

વિશેષાર્થ— નરકગતિમાંથી નીકળેલા જીવો-અનન્તરભવે પર્યાપ્તા-સંખ્યાતાવર્ષાયુષી-ગર્ભજ (તિર્યચ-મનુષ્ય) પક્ષે જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ સિવાય સંમૂર્ચિશ્મ મનુષ્ય, એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, તિર્યચ-મનુષ્ય દેવો નારકો લઙ્કાઅપર્યાપ્તામાં અને અસંખ્યવર્ષાયુષી યુગલિકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.

હવે જ્યારે એઓ, ગર્ભજ મનુષ્ય-તિર્યચપક્ષે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેઓને ઉત્પન્ન થયા બાદ, કઈ કઈ લઙ્કા કોને કોને પ્રાપ્ત થાય છે ? તે કહે છે.

આ લોકમાં **ચકવર્તી** પક્ષે જો નરકમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થનારો જીવ હોય તો તે, તથાવિધ ભવસ્વભાવથી પહેલી જ નરકમાંથી નીકળેલો હોય છે, પણ બીજી કોઈ પણ નરકનો નહિ. આ વાત નરકની અપેક્ષાએ સમજવી.

બલદેવ અને **વાસુદેવ** (એ હરિ યુગલ) થનારા જીવો, જો નરકમાંથી નીકળીને થનારા હોય તો તે પહેલી અને બીજી એમ બે નરકમાંથી નીકળેલા હોય છે, પરંતુ શેષ નરકોમાંના નહીં.

અરિહા કહેતાં અરિહંત-તીર્થંકરો થનાર પ્રથમની ત્રણ નરકમાંથી જ નીકળેલ થાય છે. શેષમાંથી નહીં જ.

જિન એટલે કેવળી^{૩૮૧} થનારા જીવો, પ્રથમની ચારમાંથી જ નીકળેલા હોય તે થઈ શકે છે. શેષના નીકળેલા નહિ.

યતિ એટલે સર્વવિરતિ (સર્વથા ગૃહ-સંસાર મમતા પાપાદિકના ત્યાગરૂપ) ચારિત્રને ગ્રહણ કરનારા જીવો પહેલી પાંચ નરકમાંથી આવેલા હોય છે.

દિશ્ચિ એટલે દેશથી વિરતિ (સર્વથા ત્યાગ નહિ તે)ને-એટલે આંશિક ત્યાગને ધારણ કરનારા પ્રથમની છઠ્ઠે નરકના જીવો હોય છે, કારણકે છઠ્ઠી નરકમાંથી આવેલા જીવો અનન્તર ભવે ક્વચિત્ મનુષ્યપણે ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે ત્યાં અતિ મલિન અધ્યવસાયો થતા હોવાથી અશુભ કર્મબંધન વધુ હોય છે, જેથી એકાએક મનુષ્ય ભવપ્રાપ્તિ યોગ્ય અધ્યવસાયો આવતા નથી તો પણ ક્યારેક કોઈ કોઈ નરકાત્માને પ્રાપ્ત શુભ પરિણામો આવી જાય છે અને મનુષ્યાયુષ્યનો બંધ કરે છે. પણ બહુલતાએ તો તિર્યંચપણે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તથાપિ તથાવિધ વિશુદ્ધિથી મનુષ્ય થાય તો પણ તથાવિધ પુન્યાઈની વિશુદ્ધિના અભાવે સર્વવિરતિપણું તો પામતા નથી પરંતુ દેશવિરતિપણાને પામી શકે છે. અને સમ્યક્ત્વ તો સાતેય નરકમાંથી આવેલા જીવોને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ સાતમીમાંથી આવેલાને દેશવિરતિપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. વળી તેઓ મનુષ્યપણું ન પામતાં નિશ્ચયથી તિર્યંચયોનિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.

જો કે ગતભવમાં નરકાયુષ્ય બાંધવા દ્વારા અહીં નરકમાં ઉત્પન્ન થયા હોય છે, પરંતુ ગતભવમાં જ કરેલા પુણ્યના બીજા સંચયથી, નરકમાંથી નીકળીને તે તે જીવો ઉક્ત લબ્ધિઓ મેળવે છે, પરંતુ જેઓએ પૂર્વભવમાં કંઈ પણ મહાન સુકૃત્યો કર્યા નથી, તપ-ત્યાગ-સંયમ સ્વરૂપ સદ્વર્તન સેવ્યું નથી. ભગવદ્ભજન આદિ મંગલ પ્રવૃત્તિઓ કરી નથી, કેવળ ભયંકર પાપાચરણો સેવીને નરકમાં ઉત્પન્ન થયા હોય છે તેઓ તો અનન્તર ભવે ઉક્ત લબ્ધિઓને મેળવી જ શકતા નથી.

વળી જે અરિહ-તીર્થંકર થાય છે તે પણ તીર્થંકરભવની અપેક્ષાએ પૂર્વના ત્રીજા ભવે, વિંશતિસ્થાનકમાં બતાવેલા ઉત્તમ સ્થાન-પદોની સર્વોત્તમકોટિની આરાધના દ્વારા તીર્થંકરનામકર્મ બાંધવા અગાઉ જો તેમને તેવી પ્રવૃત્તિદ્વારા તેઓના નરકાયુષ્યનો બંધ પાડી દીધો હોય તો તેમને નરકગતિમાં અવતાર લેવો પડે છે. અને ત્યાંનો કાળ પૂર્ણ કરીને અનન્તર ભવે જ (શ્રેણિકાદિકની જેમ) તીર્થંકરનામકર્મની કરેલી નિકાચના, ત્રીજા અથવા તેમના છેલ્લા મનુષ્યના ભવમાં વિપાકોદયરૂપે ઉદયમાં આવે છે. આ નિયમ ન સમજવો, પણ જેઓ બદ્ધનરકાયુષી થઈને પછી તીર્થંકરનામકર્મ બાંધતા હોય તેમને માટે જ આ સમજવું. પણ અબદાયુષી તો દેવ, મનુષ્યગતિમાં જ જાય છે. [૨૫૮]

અવતરણ—હવે આઠમા દ્વારે નારકોના અવધિજ્ઞાન સંબંધી ક્ષેત્રમાનને કહે છે.

ચયણાપ્ત ઓહી ગાઝઅ, ચત્તારદ્ધુદ્ધ ગુરુલહુ કમેળં ।

પડ પુઢવી ગાઝઅદ્ધં, હાયડ જા સત્તમિ ઇગદ્ધં ॥૨૫૯॥

૩૮૧. પ્રશ્ન-તીર્થંકર અને કેવલીમાં શું ફરક છે ? ઉત્તર-તીર્થંકર ધર્મમાર્ગના આદ્ય પ્રવર્તકો ગણાય છે. શાસન પર આજ્ઞા તેમની જ વર્તતી હોય છે. જ્યારે કેવળી તે રીતે હોતા નથી. વળી તીર્થંકર રાજા છે એટલે અતિશયાદિકની વિશિષ્ટતાઓ છે. જ્યારે કેવળી એ પ્રજામાં છે, તેથી તે વિશેષતાઓ નથી, એમ છતાં પણ બન્નેના જ્ઞાનમાં તુલ્યતા જરૂર છે.

સંસ્કૃત છાયા—

રત્નાયમવધિર્ગવ્યૂતાનિ, ચત્વારિ અર્ધચતુર્થાનિ ગુરુર્લઘુઃ ક્રમેણ ।
પ્રતિપૃથિવિ ગવ્યૂતાર્ધ, હીયતે યાવત્ સમમ્યામેકમર્હ્યઞ્ચ ॥૨૬૬॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—રત્નપ્રભામાં [ઉત્કૃષ્ટથી] અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર ચાર ગાઉનું અને [જઘન્યથી] સાડા ત્રણ ગાઉનું હોય છે, ત્યારબાદ પ્રત્યેક પૃથ્વીને વિષે બન્ને માનમાં અર્ધ ગાઉની હીનતા કરતા જવું તે યાવત્ સાતમીમાં ઉત્કૃષ્ટથી એક ગાઉ અને જઘન્યથી અર્ધ ગાઉનું રહે. ॥૨૫૯॥

વિશેષાર્થ—અવધિજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ અને તેની વ્યાખ્યા દેવદ્વાર પ્રસંગે કહેવાઈ ગઈ છે.

પ્રથમ રત્નપ્રભાના નારકોનું અવધિક્ષેત્ર ઉત્કૃષ્ટથી માત્ર ચાર ગાઉનું અને જઘન્યથી સાડાત્રણ ગાઉનું, બીજી નરકના નારકોનું ઉત્કૃષ્ટથી ૩ ગાઉનું અને જઘન્યથી ૩ ગાઉનું, ચોથીમાં ઉત્કૃષ્ટથી ૩ ગાઉ અને જઘન્યથી ૨ ગાઉનું, પાંચમીમાં ઉત્કૃષ્ટથી ૨ ગાઉ અને જઘન્યથી ૧ ગાઉ, છઠ્ઠીમાં ઉત્કૃષ્ટથી ૧ ગાઉ અને જઘન્યથી ૧ ગાઉ, સપ્તમીમાં ઉત્કૃષ્ટથી અવધિ-દેશ્યક્ષેત્ર ૧ ગાઉ અને જઘન્યથી ૦ ગાઉનું હોય છે. નારક જીવોને આ 'અવધિજ્ઞાન' કહ્યું એમાં મિથ્યાદષ્ટિ નારકોને તો તે જ્ઞાન વિભંગ-વિપરીતપણે થતું હોવાથી તેઓનું એ જ્ઞાન તેમને જોવામાં દુઃખદાયી છે, કારણકે તેથી તેઓ પોતાને દુઃખ દેનારા પરમાધાર્મિક જીવોને તથા અશુભ પુદ્ગલોને પ્રથમથી જ સમીપમાં આવતા દેખ્યા કરે છે, તેથી તેઓ બિચારા સતત ચિંતા અને ભય વચ્ચે ભારે કદર્થનાને પામી રહ્યા છે. [૨૫૯] इति नवममागतिद्वारम् ॥

॥ સાતે નરકવર્તિની લેશ્યા, અનન્તર ભવે થતી લબ્ધિપ્રાપ્તિ તથા તેમનું અવધિજ્ઞાન ક્ષેત્રવિષયક યત્ન ॥

નરકનામો	લેશ્યા કઈ ?	અનન્તરભવે મનુષ્યતિર્યંચપણામાં કઈ કઈ લબ્ધિ મેળવે ?	જ૦ અવધિ	ઉ૦ અવધિ
૧ રત્નપ્રભાવાળાને	કાપોત	અરિહંત-ચક્રી-હરિ-બળદેવ-કેવળી-યતિ- દેશવિરતિ-સમ્યક્ત્વ	૩ ગાઉ	૪ ગાઉ
૨ શર્કરાપ્રભાવાળાને	કાપોત	માત્ર ચક્રીપણું બાદ કરીને શેષ ૭ લબ્ધિ મેળવી શકે	૩ ગાઉ	૩ ગાઉ
૩ વાલુકાપ્રભાવાળાને	કાપોત-નીલ	પુનઃ અહીં હરિ-બળદેવ [કુલ ૩] બાદ કરીને પાંચ કહેવી	૨ ગાઉ	૩ ગાઉ
૪ પંકપ્રભાવાળાને	નીલ	અહીં અરિહંતાદિક આદિની ચાર બાદ કરીને બાકીની ચાર કહેવી	૨ ગાઉ	૨ ગાઉ
૫ ધૂમપ્રભાવાળાને	નીલ-કૃષ્ણ	અહીં આદિની પાંચ દૂર કરીને યતિ દેશવિરતિ સમ્યક્ત્વ એ ૩ કહેવી	૧ ગાઉ	૨ ગાઉ
૬ તમઃપ્રભાવાળાને	કૃષ્ણ	આદિની છ કાકીને દેશવિરતિ, સમ્યક્ત્વ એ બે જ કહેવી	૧ ગાઉ	૧ ગાઉ
૭ તમસ્તમ પ્રભાવાળાને	કૃષ્ણ	અહીં એક સમ્યક્ત્વ જ અનન્તરભવે મેળવે	૦ ગાઉ	૧ ગાઉ

॥ શ્રી કલિકુણ્ડપાર્શ્વનાથસ્વામિને નમઃ ॥

❀ નરકગતિ અધિકારમાં આઠમું પરિશિષ્ટ ❀

નારકોની સિદ્ધિ—

શંકા—દેવો પ્રત્યક્ષ ન હોવા છતાં માનવજાતમાં તે અંગેના જોવાતા ચમત્કારોથી, તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતા વિદ્યા-મન્ત્રોની સાધના દ્વારા ઈષ્ટફલસિદ્ધિ થતી હોવાથી અનુમાનથી અદૃષ્ટદેવોનું અસ્તિત્વ ભલે સ્વીકારીએ, પણ નરકગતિવર્તી નારકોની સિદ્ધિમાં તો એવું કોઈ અનુમાન જણાતું નથી અને પ્રત્યક્ષ તો દેખાતા જ નથી તો પછી તેઓની સત્તા કેમ મનાય ?

સમાધાન—દેવો પાસે તો દૈવિક શક્તિ છે અને તેથી તેમની ઉપાસનાઓ થાય છે, જેથી તેઓ પોતાની દિવ્ય શક્તિનો ઉપયોગ ઉપાસક માટે કરે છે પણ નારક જીવો પાસે તો એવું કંઈ છે જ નહીં એટલે એની ઉપાસના નથી ને ઉપાસના દ્વારા જોવા મળતા ચમત્કારોનો પણ પ્રસંગ રહેતો નથી એટલે નરકના અસ્તિત્વ માટે દેવસિદ્ધિના જેવું અનુમાન ભલે થઈ શકતું નથી; એમ છતાં અનુમાન જરૂર છે. તે આ રીતે—જેમ વિશ્વમાં જ્યન્ય-મધ્યમ પાપકર્મ ફળનાં ભોક્તાઓ જોવાય છે તેમ ઉત્કૃષ્ટ-પ્રકૃષ્ટ પાપફળના ભોક્તાઓ પણ હોવા જ જોઈએ તો તે કોણ ? તો જેમ જ્યન્ય, મધ્યમ કર્મફળના ભોક્તા તરીકે તીર્થંકરો અને મનુષ્યો છે, તેમ ઉત્કૃષ્ટ કર્મફળના ભોક્તા તરીકે બીજા કોઈ જ નહીં, પણ નારકો જ છે.

શંકા—શું તિર્યચ, મનુષ્યમાં અત્યન્ત દુઃખી જે હોય તે પ્રકૃષ્ટ પાપકર્મફળનો ભોક્તા ન ગણાય ?

સમાધાન—જેમ મુખ તરીકેની પરાકાષ્ઠા દેવોમાં છે તેમ દુઃખ તરીકેની પરાકાષ્ઠા તિર્યચ, મનુષ્યમાં નથી જોવાતી, એટલું જ નહીં પણ સર્વથા દુઃખી હોય એવો કોઈ તિર્યચ, મનુષ્ય જોવાતો નથી તેથી પ્રકૃષ્ટ દુઃખના ભોક્તા તરીકે તિર્યચ, મનુષ્યથી ભિન્ન કોઈ જાતિ સ્વીકારવી જ જોઈએ અને તે જ આ નારકો.

વળી જેમ અત્યન્ત અલ્પાંશી દુઃખવાળી વ્યક્તિઓ આપણને જોવા મળે છે, મધ્યમ દુઃખોવાળા જીવો પણ આપણે જોઈએ છીએ તેમ સૌથી વધુમાં વધુ અન્તિમ પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવનારાં પણ જરૂર હોવા જ જોઈએ અને તે છે નારકો, જે વાત આપણે ઉપર કરી ગયા.

આ પ્રમાણે અનુમાનથી નારકોનું અસ્તિત્વ સાબિત થાય છે.

શંકા—શું આંખથી કે પ્રયોગથી સિદ્ધ થાય તેને જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય ?

સમાધાન—આ ચરાચર વિશ્વમાં એક વસ્તુ પોતે ન જોઈ માટે તેને અપ્રત્યક્ષ માની બેસવી એ શું બુદ્ધિગમ્ય છે ખરું ? હરગીજ નહિ. લોકમાં સ્વપ્રત્યક્ષ સિવાય બીજું આપ્તપ્રત્યક્ષ પણ છે. આપ્ત એટલે વિશ્વસનીય વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓનું પ્રત્યક્ષ. આ આપ્તપ્રત્યક્ષ સ્વપ્રત્યક્ષ જેટલું જ આદરણીય ગણાય છે. જેમ સિંહ, અષ્ટાપદ, જિરાફ આદિ દૂર દૂરના જંગલનાં પ્રાણીઓનું પ્રત્યક્ષ દર્શન સહુ કોઈને કર્તે થતું નથી, છતાં તેઓ તેને અપ્રત્યક્ષ કહે તે યોગ્ય છે ખરું ? નહિ જ, થોડા પણ હાપણવાળો હશે તો પોતે નથી જોયું, તેટલા માત્રથી તેનો અભાવ છે એમ કદિ નહીં કહે. તે વિચારશે કે મેં નથી જોયું, પણ મારાથી મોટા આપ્તો છે તેઓએ જોઈને આપણને કહ્યું છે માટે તેનું અસ્તિત્વ જરૂર છે. વળી આ દેશના તેમજ પરદેશના ગામ, નગરો, નદી-સમુદ્રો વગેરે સ્થળો તેમજ બીજી અનેકાનેક બાબતો સૃષ્ટિ ઉપર વિદ્યમાન છતાં જેને આપણે આપણી સગી આંખે કદિ નથી જોઈ પણ બીજી વ્યક્તિઓએ પ્રત્યક્ષ કરી છે ને પછી આપણને તેની જાણ કરી છે, એમ સમજીને પણ આપણે તેની સ્વીકાર શું નથી કરતા ? અમેરિકાનું ન્યૂયોર્ક શહેર સ્વપ્રત્યક્ષ નથી, છતાં તે નકશાદ્વારા અમુક જગ્યાએ છે એમ વિના દલીલે આપણે સીધો જ સ્વીકાર શું નથી કરતા ? ચોક્કસ કરીએ

જ છીએ, તો પછી આપણા આપ્તો જે સર્વજ્ઞ છે, જેમને નારકોને સ્વપ્રત્યક્ષ કર્યા જ છે, અને પછી જ આપણને જણાવ્યું છે માટે નારકોનું અસ્તિત્વ ચોક્કસ માનવું જ જોઈએ. વળી ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ તે જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય આ પણ એક મિથ્યાભ્રમ છે. ખરી રીતે ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ એ તો ઉપચારથી જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય. બાકી તત્ત્વદષ્ટિએ તો તે પણ પરોક્ષ જ છે. આથી એ વાત નક્કી થઈ જાય છે કે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તે જ વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યક્ષ કહેવાય, કારણકે જેઓને વિશિષ્ટ જ્ઞાન લબ્ધિ મળી હોય છે તેઓને તો આ દેખાતી ઈન્દ્રિયોથી કંઈ જ પ્રત્યક્ષ કરવાનું પ્રયોજન નથી રહેતું, તેઓ તો જ્ઞાન દ્વારા જ બધું આત્મપ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. આથી જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રહે તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાતું નથી એટલે જે જ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિયોની મદદ નિમિત્તરૂપ બને તે જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કંઈ રીતે કહેવાય ? ન જ કહેવાય. કેવળજ્ઞાનીને વિશ્વના ચરાચર સઘળા પદાર્થો જ્ઞાનથી આત્મપ્રત્યક્ષ થાય છે. તેને જોવા માટે વચમાં ઈન્દ્રિયાદિ કોઈ નિમિત્તની મદદ લેવી પડતી નથી માટે જ અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તે જ સાચું પ્રત્યક્ષ છે અને તે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનીઓથી જ સાધ્ય છે. આથી શું થયું કે ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તે તાત્ત્વિકરીતે વાસ્તવિક પ્રત્યક્ષ નથી એમ નક્કી થાય છે. કેવળજ્ઞાનીએ જોયેલી અને ત્યારબાદ તેમણે પ્રરૂપેલી હકીકતોનો સંપૂર્ણ સત્યરૂપે સ્વીકાર કરવો જોઈએ તેનું શું કારણ ?

તો કેવળજ્ઞાની તે જ હોઈ શકે છે કે જેઓ અસત્ય બોલવાનાં રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ હેતુઓ નષ્ટ કરીને વીતરાગ-સર્વજ્ઞ બન્યા હોય. એટલે આવી વ્યક્તિ જ્ઞાનથી જે જુએ તે જ કહે, અન્યથા પ્રરૂપણા કદી ન કરે. અને નરક અને નરકના જીવોનું પ્રતિપાદન તેઓએ જ કર્યું હોવાથી નારકો છે અને એ છે એટલે તેમને રહેવાના આધારરૂપે નરકસ્થાન પણ છે જ.—આ પ્રમાણે સામાન્ય ચર્ચાથી ઉભયની સિદ્ધિ કરી.

તર્કથી નરક સિદ્ધિ—બીજી રીતે બૌદ્ધિક કે તાર્કિક દષ્ટિએ વિચાર કરીએ—

- (૧) આ માનવસૃષ્ટિ ઉપર એક માણસે એક વ્યક્તિનું ખૂન કર્યું તો તેને વિશ્વની કોઈ પણ રાજસત્તા વધુમાં વધુ સજા કરે તો એક જ વારની ફાંસીની કરે જ્યારે બીજા એક વ્યક્તિએ સંખ્યાબંધ ખૂનો કર્યા હોય તો તેને ય પણ એ જ એકવારની ફાંસીની સજા, તો બંનેના ગુન્હામાં પેસિફીક મહાસાગર જેવું વિશાળ અંતર છતાં સજા સરખી જ, એ ન્યાયી ગણાય ખરું ? હરગીજ નહિ.
- (૨) બીજા એક દુષ્ટ માણસે સેંકડો, હજારો બલ્કે લાખોના પાલક, પોષક, રક્ષક યાવત્ યોગ-ક્ષેમ કરનાર વ્યક્તિનું ખૂન કર્યું તો શું તેને દેહાંતદંડની સજા કરવી તે પૂરતી ગણાય ખરી ?
- (૩) ત્રીજા એક ભયંકર યુદ્ધખોર માણસે મહાવિશ્વયુદ્ધ જગાવ્યું, સમગ્ર દુનિયાને યાતના, દુઃખ, ત્રાસ અને આંસુની ભયંકર જવાલાઓમાં હડસેલી દીધી, લાખોના કરોડ સંહારો સરજાવ્યા, સમગ્ર વિશ્વને ત્રાહિ ત્રાહિ (ત્રાયસ્વ ત્રાયસ્વ) પોકાર કરાવ્યો પણ આખરે તેનો જ કરુણ અંજામ આવ્યો, પોતે જ પરાજિત બન્યો. કેદ કરીને તેને લશ્કરી અદાલત સમક્ષ ખડો કર્યો, તેના ગુના સામે ન્યાયાધીશ ચુકાદો આપે તો આપી આપીને શું આપવાનો ? એકવારની ફાંસી કે બીજું કંઈ ? તો આટલી સજા યોગ્ય છે ખરી ?
- (૪) અરે ! આ દુનિયામાં ઉઘારી કે છૂપી, અનેક જીવોની હિંસાઓ કરવી, અસત્ય અને જુઠાણાં, ડીંગો મારવી, છેતરપીંડી, દગો-કપટ, પ્રપંચ, વિશ્વાસઘાત, ચોરીઓ કરવી, અબ્રહ્મ, પરસ્ત્રી-વેશ્યાગમન કરવું, વિકારી નજરો કરવી, અતિ મોહ, મમત્વ અને મૂઝવણમાં આસક્તિ રાખવી, અન્યને ત્રાસ આપવો, અનેક પાપાચરણો કરવા, મહાઆરંભ-સમારંભોવાળા અઢળક પાપો આચરવાં આવાં અનેક પાપો-ગુન્હાઓ થયા જ કરે છે, જે કાયદાની દષ્ટિએ ગુના ગણાતા નથી તેને તો માનવજાત તરફથી શિક્ષા થાય કે ન પણ થાય, કોઈ વાર તો પુરાવાના અભાવે ખૂની સાચો હોવા છતાં છૂટી જાય તો શું તેઓને ગુનાની સજા કંઈ જ નહીં મળવાની ?

જવાબ—ઉપરના ચારેય પ્રશ્નોનો જવાબ એક જ છે અને તે એ કે ગુનાના પ્રમાણમાં જો સજા ન થાય તો સજા ન્યાયી કેમ જ ગણાય ? અને ગુનેગારો હોવા છતાં સજા ન થાય તો તે પણ કેમ ચાલે ? ભલે રાજસત્તામાં ગમે તેમ બને પણ ‘કર્મસત્તા’ નામની એક અદૃશ્ય મહાસત્તા બેઠી છે કે જ્યાં આગળ પુન્ય-પાપ સહુનો અદલ ઈન્સાફ અવશ્ય તોળાવાનો જ છે. એમાંથી આ દુનિયાનો કોઈ જ માનવી છટકી શકે તેમ નથી. અસ્તુ.

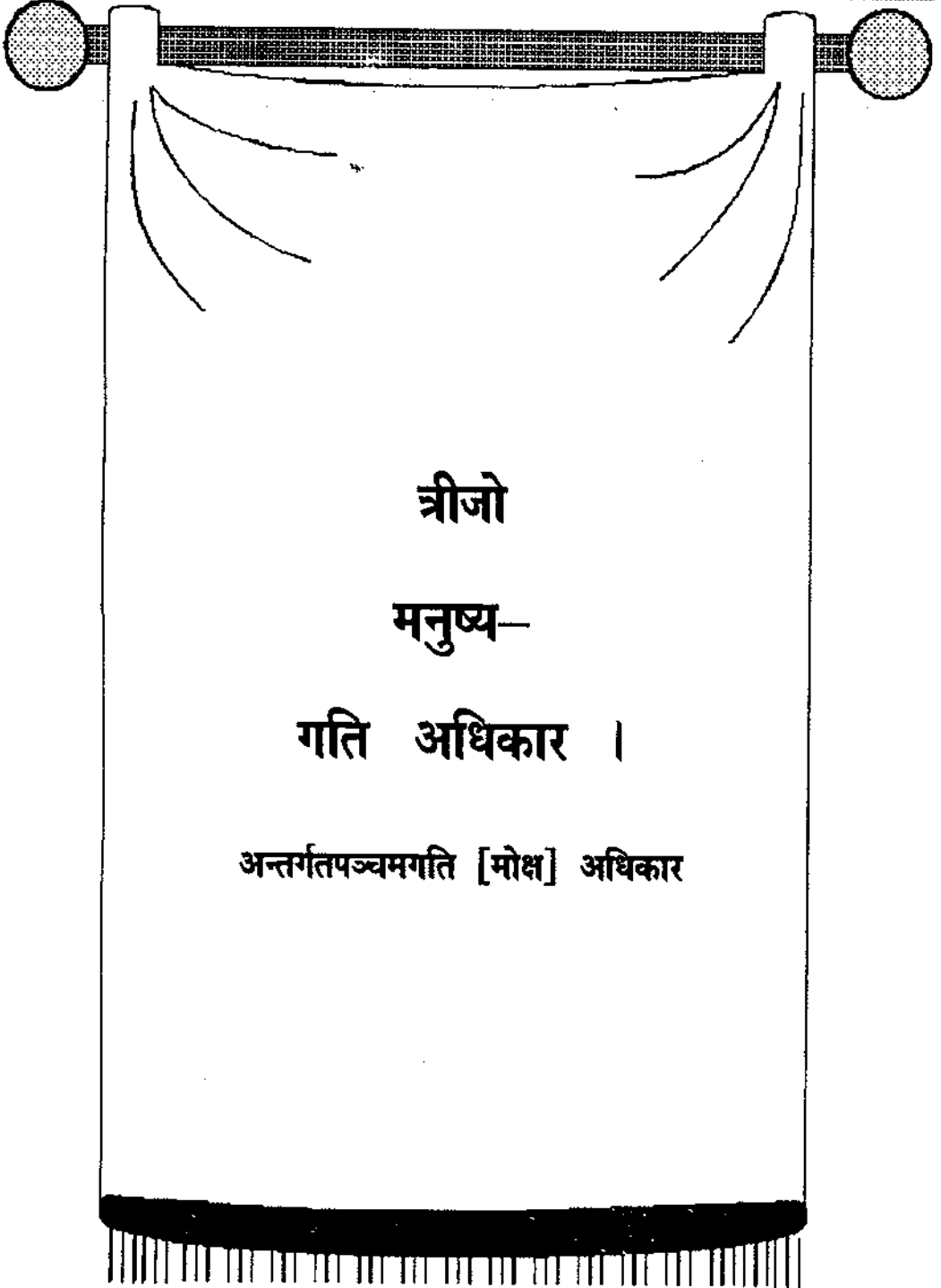
ત્યારે માનવજાત પાસે તો માત્ર છેલ્લામાં છેલ્લી કોટિની સજા જો કોઈ પણ હોય તો દેહાંતર્દડ કે ફાંસીની જ. તેથી વધુ છે નહિ. એક વાર ફાંસી થઈ પછીએ દેહનું ચૈતન્ય નષ્ટ થઈ જાય છે. અંદર રહેલો સજાને ભોગવનારો જીવ અન્ય યોનિમાં જન્મ લેવા દોડી જાય છે, કારણકે માનવ (અને પશુ) જાતનું શરીર ઔદારિક જાતના અણુઓનું બનેલું છે અને આ અણુઓ એક વખત ચૈતન્ય વિહીન બન્યા કે પછી તે દેહના અણુઓ ત્યાં ચૈતન્યવાળા બનતા નથી કે જેથી ફરી પાછી ફાંસીની સજા થઈ શકે. એ સ્થિતિ તો નરકના દેહની જ છે, માટે જ ત્યાં પૂરતી સજાઓને પાત્ર બની શકે છે. ત્યારે પુનઃ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવા ભયંકર પાપોની શિક્ષા છે જ નહીં ? એનો જવાબ એ છે કે—શિક્ષા છે. જરૂર છે. જો ન હોય તો આ સૃષ્ટિ ભયંકર પાપો અને ભયંકર માનવીઓથી ખદબદી જાય ને યાવત્ ઉજ્જડ બની જાય. ત્યારે શિક્ષા ક્યાં ને કેવી છે ? તો એનો જવાબ ભારતની સંસ્કૃતિના મોટાભાગનાં ધર્મશાસ્ત્રો એક જ આપે છે કે—શિક્ષાના ભોગવટા માટે એક સ્થાન જરૂર છે. ભલે તે દૃશ્ય નજરથી અદૃશ્ય હોય, પણ તે છે જ અને તે ભૂગર્ભ-પાતાળમાં જ છે, જે સ્થાનને ‘નરક’ શબ્દથી ઓળખાવાય છે. પાપી માણસોનાં પાપોનો ભાર જ તેને સ્વયં ત્યાં ખેંચી જાય છે અર્થાત્ કર્મસત્તા તેઓને નરકની જેલોમાં સીધા જ હડસેલી દે છે. આવી જેલો એક નહીં પણ સાત છે. દરેક જેલની સગવડ-વ્યવસ્થા ભિન્ન ભિન્ન છે. પ્રથમ નરક કરતાં બીજી ભયંકર, બીજી કરતાં ત્રીજી ભયંકર, ત્યાં વધુ દુઃખ, કષ્ટ, ત્રાસ, યાતનાઓ ભોગવવાની. આમ ઉત્તરોત્તર સાતે ય નરકો-જેલો વધુ ભયંકર ને ત્રાસદાયક છે. આ સાતેય નરકોને ‘ભૂગર્ભ-જેલો’ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

પ્રથમની ત્રણ જેલોમાંની ઉત્પન્ન થવાની કોટડીઓ ભયંકર દુઃખદ, વળી ત્યાં ‘પરમાધામી અસુરો’ જેલરો તરીકે હોય છે, તેઓ ભયંકર સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. નરકના જીવોને અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે કરેલા ગુનાઓની ભયંકર શિક્ષાઓ કરે છે. કાણે કાણે અપાઈ રહેલાં દુઃખો, ત્રાસ-વેદનાઓ, તેઓની ભયંકર ચીસો, અપાર યાતનાઓ સાંભળતાં કંપારી છૂટે તેવી છે. ભલે આ સૃષ્ટિ ઉપરના ભયંકર ગુનાઓને કદાચ કોઈ ન જાણે, ભલે તેની શિક્ષાઓ ન થાય, અથવા થાય તો ઓછી પણ થાય, ભલે અહીં તેથી કદાચ, છૂટી શકાય પરંતુ ગુનાની પૂરતી શિક્ષા ભોગવવા આ ભૂગર્ભ જેલોમાં ગયા વિના કદિ ચાલવાનું નથી. કુદરતના ઘરનો ઈન્સાફ અટલ અને અદલ હોય છે, તે હિસાબ પૂરેપૂરો ચૂકતે કરે છે. ત્યાં વિનવણીઓ, આંસુઓ કે લાંચ-રૂશવત કશું જ ચાલતું નથી.

બાકીની ચાર નરક જેલોમાં પરમાધામીકૃત વેદના નથી પણ પરસ્પર શત્રુજન્ય, અન્યોન્ય ખૂનામરકી કરવારૂપ તથા સ્થાનજન્ય વેદનાઓ અકથ્ય અને અનન્ત છે. જે વર્ણન અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે.

આ જેલની સજાની મર્યાદા હજારો-લાખો, કરોડો નહિ બલકે અબજો વરસોની છે.

માટે માનવજાત સ્વયં સુજ બનીને પાપનાં ફળો અવશ્ય ભોગવવા જ પડે છે, એમ માનીને પાપમાર્ગેથી પાછી વળે ! મહા આરંભ-સમારંભોને એક નાનકડી જીંદગી ખાતર, વેત જેવડો પેટનો ખાડો પૂરવા ખાતર છોડે ! અશુભ પ્રવૃત્તિઓને તજે યા સંયમ રાખે ! માનવ કે પશુની સજીવ સૃષ્ટિ ઉપર દયા રાખે, તેની દયા પાળે, સહુનું રક્ષણ કરે, સહુનું ભલું કરે, મૂર્છા-મમત્વના ભાવોને મર્યાદિત કરે અને ધર્મથી પરિપૂત જીવન જીવે, તો અતિદુઃખદ નરકગતિનો ભોગ થવાનું ન બને.

त्रीजो

मनुष्य-

गति अधिकार ।

अन्तर्गतपञ्चमगति [मोक्ष] अधिकार

મનુષ્યાધિકારમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્થિતિ—અવગાહનાદ્વાર

અવતરણ— એ પ્રમાણે લગભગ ૫૯ ગાથાવડે નરકગતિ અધિકારમાં નવે દ્વારોને કહીને હવે ત્રીજા મનુષ્યગતિ અધિકારમાં 'ભવન' વિના આઠ દ્વારોને કહે છે, તેમાં ગ્રન્થકાર પ્રથમ 'સ્થિતિ' અને બીજું 'અવગાહના' એ બે દ્વારોને કહે છે.

ગલ્મનરતિપલિઆઠ, તિગાઉ ઉક્કોસતો જહન્નેણં ।

મુચ્છિમ દુહાવિ અંતમુહુ, અંગુલાસંખ્યાભાગતનુ ॥૨૬૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

ગર્મજનરત્તિપલ્યાયુસ્ત્રિગવ્યૂત ઉત્કર્ષતો જઘન્યેન ।

[સં]મૂર્ચ્છિમો દ્વિધાડપિ અન્તર્મુહૂર્તમંગુલાસંખ્યાભાગતનુઃ ॥૨૬૦॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ— ગર્ભજ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ ત્રણ પલ્લોપમની અને તેઓની દેહ સંબંધી અવગાહના ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ગાઉની હોય છે. તેઓનું જઘન્યથી અને સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોનું જઘન્ય તથા ^{૩૮૨}ઉત્કૃષ્ટથી પણ આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું અને જઘન્યથી ગર્ભજ મનુષ્યની અવગાહના (ઉત્પત્તિકાલાશ્રયી) અને સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય બન્ને જાતની અવગાહના અસંખ્યાત્મક ભાગની છે. ॥૨૬૦॥

વિશેષાર્થ— અહીંથી મનુષ્યગતિનો અધિકાર શરૂ થાય છે. એમાં મનુષ્યોના બે પ્રકાર છે. સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ. આ બંને પંચેન્દ્રિય સમજવા. ફક્ત સંમૂર્ચ્છિમને મન ન હોવાથી શાસ્ત્રની પારિભાષિક ભાષામાં 'અસંજી' તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે ગર્ભજોને મન વર્તતું હોવાથી 'સંજી' (પંચેન્દ્રિય) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સંમૂર્ચ્છિમ જન્મ એટલે શું ?

એકંદર ત્રણ પ્રકારે જીવમાત્રના જન્મ થાય છે. ૧ સંમૂર્ચ્છિમ. ૨ ગર્ભજ. ૩ ઉપપાત.

સંમૂર્ચ્છિમ-ગર્ભની સામગ્રી વિના જ જેની ઉત્પત્તિ થાય તે. એટલે કે સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગ વિના જ ઉત્પત્તિસ્થાનમાં વર્તતા ઔદારિક પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણમાવવા તેને (તે જીવો માટેનો) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મ કહેવાય.

૩૮૨. ગર્ભજનાં કરતાં આ અંતર્મુહૂર્ત અંગુલાસંખ્યાભાગથી લઘુ જાણવું.

ભીજી વ્યાખ્યા એવી પણ છે કે ^{૩૮૩}ત્રણે લોકમાં તમામ બાજુએથી દેહના અવયવોની રચના થાય તે સંમૂર્ચિય જન્મ કહેવાય.

બે ^{૩૮૪}શરીરના સંબંધપણથી આત્માનો જે પરિણામ તેને જ 'જન્મ' કહેવાય છે.

અહીં બાહ્ય અને આભ્યન્તર પુદ્ગલોનાં ઉપમર્દનથી જે જન્મ થાય તે સંમૂર્ચન જન્મ કહેવાય.

કાષ્ઠની ત્વચા, ફળ વગેરે પદાર્થોને વિષે ઉત્પન્ન થતા કૃમિ વગેરે જાતના જીવો છે તેઓ, તેહી જ કાષ્ઠ, ફળ વગેરેમાં વર્તતા પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણમાવે તે બાહ્ય પુદ્ગલના ઉપમર્દનરૂપ જાણવો.

એવી રીતે જીવતી ગાય વગેરેના શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા કૃમિ વગેરે જીવો, એહી જ જીવતી ગાય વગેરેના શરીરનાં અવયવોને ગ્રહણ કરી, પોતાના શરીરરૂપે પરિણામને પ્રાપ્ત કરે, તે આધ્યાત્મિક પુદ્ગલના ઉપમર્દનરૂપ સંમૂર્ચન જન્મ સમજવો.

ગર્ભજ જન્મ—(પુરુષનું) શુક અને (સ્ત્રીનું) શોષિત બંનેના મિલનના આશ્રયરૂપ પ્રદેશને 'ગર્ભ' કહેવાય. અને તે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થનાર જીવ 'ગર્ભજ' કહેવાય. એને જ જરા વધુ સ્પષ્ટ કરીએ. સ્ત્રી-પુરુષનો મિથુન સંયોગ થયા બાદ સ્ત્રીની યોનિમાં કોઈ જીવાત્મા શીઘ્ર ઉત્પન્ન થઈને, તુર્ત જ પ્રથમ ક્ષણે શુક અને શોષિતને—માતાએ ગ્રહણ કરેલાં આહારને આત્મસાત્ કરનાર અર્થાત્ સ્વશરીરરૂપે પરિણમન કરનાર તે 'ગર્ભજ' જીવ કહેવાય.

ઉપપાતજન્મ—પરસ્પરના મૈથુન સંયોગ વિના, તે તે ક્ષેત્ર-સ્થાન નિમિત્તને પામીને એકાએક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે ઉત્પન્ન થઈ, શીઘ્ર મૂલ શરીરાવગાહને ધારણ કરવું તે.

આ જન્મ દેવ તથા નારકોને હોય છે. દેવો દેવશય્યામાં અને નારકો વજ્રમય ભીંતને વિષે રહેલાં ભયંકર આવાસોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

શંકા—સંમૂર્ચિય અને ઉપપાત બંનેના જન્મમાં સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગની અપેક્ષા નથી, તો પછી બેયને જુદા જુદા શા માટે માનવા ? સંમૂર્ચનમાં જ સમાવેશ કરી દેવાય તો કેમ ?

સમાધાન—જો કે શંકા વ્યાજબી છે પણ બંનેમાં ભિન્નતા એ છે કે—સંમૂર્ચન જન્મમાં ઔદારિક પુદ્ગલોનું અને ઉપપાતમાં વૈક્રિય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ છે. બાકી ખરી રીતે તો ત્રણ પ્રકારને બદલે ^{૩૮૫}એક સંમૂર્ચન પ્રકાર માનીને બાકીના બે સંમૂર્ચનના જ વિશિષ્ટ સ્વરૂપો માનીએ તો તે અયોગ્ય નથી.

સંમૂર્ચિય જીવો કયા કયા ?

એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય—આ બધાય જીવો સંમૂર્ચિય જ હોય છે. પંચેન્દ્રિયના ચાર ભેદો પૈકી મનુષ્ય અને તિર્યચોમાં પણ સંમૂર્ચિય પંચેન્દ્રિયો છે.

૩૮૩. જુઓ તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક. ૩૮૪. જુઓ તત્ત્વાર્થ બૃહદ્વૃત્તિ.

૩૮૫. અપરે વર્ણયન્તિ, સમ્મૂર્ચનમેવૈકં સામાન્યતો જન્મ । તદ્ધિ ગર્ભોપાતતામ્યાં વિશેષ્યત ઇતિ ॥ [તત્ત્વાર્થ બૃહદ્ વૃત્તિ]

સંમૂર્ચિતમ મનુષ્યો ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

અહીં ચાલુ ગાથામાં સંમૂર્ચિતમ ને ગર્ભજ મનુષ્ય અંગેનો વિચાર ચાલતો હોવાથી સંમૂર્ચિતમ મનુષ્યો ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ? આના ઉત્તરમાં સમજવું કે—તેઓ અઢીદ્વીપ—સમુદ્રમાં વર્તતા પદ અન્તર્દ્વીપ, ૧૫ કર્મભૂમિ, અને ૩૦ અકર્મભૂમિનાં ૧૦૧ ક્ષેત્રોમાં વર્તતા ગર્ભજ મનુષ્યના જ વિષા, મૂત્ર (મૂતર), શ્લેષ્મ, કફ, વમન, પિત્ત, વીર્ય, રુધિર, મૂતકલેવર, સ્ત્રી—પુરુષના મિથુન સંયોગમાં, શહેરની મોરી-ગટરોમાં તેમજ તમામ જાતનાં ઉચ્છિષ્ટ, અશુચિ અને અપવિત્ર—ગંદા સ્થાનોમાં ઔદારિક પુદ્ગલ સાથે તથાપ્રકારના જલ—વાયુનો સંયોગ મળતાં શીઘ્ર, અલ્પ અથવા સેંકડોથી લઈને લાખો, કરોડો ને અબજો યાવત્ અસંખ્ય તથા અસંખ્ય પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ક્ષણભર પહેલાં કઈ ન હોય ત્યાં હજારો માખીઓ, મચ્છરો, માંકડો, તીડો તેમજ અન્ય જીવાતો એકાએક ઉભરાઈ જાય છે, તે સંમૂર્ચિતમ જીવો હોવાના કારણે જ બને છે.

એકંદર ચૈદ અશુચિસ્થાનોમાં સંમૂર્ચિતમ મનુષ્યોનાં જન્મ મરણ સતત થયા જ કરે છે. આ જીવો અસંશી (મનરહિત) મિથ્યાદષ્ટિ અને અપર્યાપ્તા જ હોય છે. ગર્ભજ મનુષ્યોને આશ્રીને ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી તેમનું ઉત્પત્તિક્ષેત્ર અઢીદ્વીપ—સમુદ્ર એટલે સંપૂર્ણ મનુષ્ય ક્ષેત્ર છે, જે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે.

ગર્ભજ મનુષ્યો—

‘ર્મ્મે જાયન્તે ઇતિ ર્મર્મજાઃ’ ગર્ભમાં જે ઉત્પન્ન થાય તે ગર્ભજ કહેવાય. ગર્ભજ મનુષ્યો પણ, ૧૫ કર્મભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ અને પદ અન્તર્દ્વીપમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ અપર્યાપ્ત—પર્યાપ્ત બંને પ્રકારના હોવાથી તેના કુલ ૨૦૨ ભેદો છે.

કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થનારા મનુષ્યોના પુનઃ આર્ય—અનાર્ય એમ બે ભેદ પડે છે.

આર્યો—

ત્યાગ ^{૩૮૬} કરવા લાયકનો ત્યાગ કરીને ઉપાદેય ગુણોને પામેલા હોય તે આર્યો કહેવાય. બીજી રીતે દુર્લભ માનવ જીવનને પ્રાપ્ત કરીને કર્તવ્યનું આચરણ અને અકર્તવ્યનું અનાચરણ કરીને પ્રાપ્ત માનવતાને સફળ કરવા પ્રયત્નશીલ હોય. વિભાવદશાને છોડીને સ્વભાવદશા સન્મુખ હોય તે પણ આર્ય કહેવાય છે. આ આર્યો જ્યાં રહેતા હોય તે દેશો પણ આર્ય કહેવાય છે. એ ભૂમિમાં ધર્મના તમામ સદ્સંસ્કારોની પ્રાપ્તિનાં સુંદર સાધનો અને યોગો વર્તતા હોય છે, જે દ્વારા મુક્તિની સાધના સાધ્ય કરી શકાય છે.

આ આર્યો મુખ્યત્વે બે પ્રકારના છે : ૧ ઋદ્ધિપ્રાપ્ત ૨ અઋદ્ધિપ્રાપ્ત. ઋદ્ધિપ્રાપ્તમાં તીર્થંકરો, ચક્રી, વાસુદેવ, બળદેવ, પવિત્ર વિદ્યાવંતો ને લબ્ધિવંતોનો સમાવેશ થાય છે અને અઋદ્ધિપ્રાપ્તો ક્ષેત્ર ^{૩૮૭}, જાતિ, કુલ, કર્મ, શિલ્પ, ભાષા આ આર્યો છ વિભાગે છે.

૩૮૬. આરાત્ સર્વધર્મહિયધર્મ્યો યાતઃ પ્રાપ્તગુણૈરિત્યાર્યઃ । [પ્રજ્ઞા. ૧, ૫૬ ટીકા]

‘કર્તવ્યમાચરન્કાર્યમકર્તવ્યમનાચરન્ । તિષ્ઠતિ પ્રકૃતાચારે, સ વા આર્ય્ય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥’

૩૮૭. આ બધા પ્રકારોનું વર્ણન ગ્રન્થાન્તરથી જાણવું.

અનાયો-

૩૮૮ તેથી વિપરીત લક્ષણવાળા તે અનાયો એટલે કે પાપી પ્રકૃતિવાળા, ઘોર કર્મોને કરવાવાળા, પાપની ધૂણા વિનાના અને પાપનો પશ્ચાત્તાપ નહીં કરનારા હોય છે. શક, યવન, બર્બર, શબર, ગૌડ, દ્રવિડ, ઔઘ, પારસ, મલય, માલવ, અરબ, હૂણ, રોમક, મરહુક વગેરે અનેક જાતિઓની ગણના અનાયમાં કરેલી છે. આ પ્રમાણે ગર્ભજ મનુષ્યોની પ્રસંગવશ ઓળખાણ આપી.

આ મનુષ્યોનાં આયુષ્ય ને દેહમાન દેશ-કાળ પરત્વે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, પણ અહીં આ ગાથામાં ત્રણ પલ્લોપમ જેવડું વિશાળ આયુષ્ય અને ત્રણ ગાઉનાં દેહમાનની જે વિશાળતા જણાવી છે તે, તે તે દેશ-ક્ષેત્રવર્તી યુગલિકોની છે, પણ આ યુગલિકો અવસર્પિણીના પહેલા અને ઉત્સર્પિણીના છેલ્લા આરા વખતે વિદ્યમાન હોય તે જ *સમજવા.

બાકી સામાન્ય (યુગલિક ભાવવિનાના) મનુષ્યનું તો કોઈ કાળે વધુમાં વધુ પૂર્વકોડનું આયુષ્ય અને પાંચસો ધનુષ્યનું દેહમાન હોય છે.

જઘન્યથી તમામ મનુષ્યોનું અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું દેહમાન હોય છે.

ઉત્તરવૈક્રિયની રચના સંમૂર્ચિઓને હોતી જ નથી. ગર્ભજમનુષ્યને તે ઉત્કૃષ્ટ સાધિક લાખ યોજન અને જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યા ભાગની હોય છે.

મનુષ્યોનાં ભવનો-ગૃહો, અશાશ્વત-અનિયમિત હોવાથી તેઓની વક્તવ્યતા હોઈ શકે નહિ, માટે ભવનદ્વારનો નિષેધ કર્યો છે, અને તેથી આઠ જ દ્વારોની પ્રરૂપણા અહીં કહેવાશે. [૨૬૦]

ત્રીજું ને ચોથું ઉપપાત-ચ્યવનવિરહ તથા પાંચમું છઠ્ઠું સંખ્યાદ્વાર

અવતરણ—હવે ત્રીજા અને ચોથા ઉપપાત તથા ચ્યવનવિરહ દ્વારને અને પાંચમા અને છઠ્ઠા ઉપપાત તથા ચ્યવન સંખ્યાદ્વારને કહે છે.

બારસ મુહુત્ત ગબ્મે, ઇયરે ચડવીસ વિરહ ઉક્કોસો ।

જમ્મમરણેસુ સમઓ, જહણ્ણસંખા સુરસમાણા ॥૨૬૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

દ્વાદશ મુહૂર્તા ગર્ભજે રૂતરે ચતુર્વિંશતિર્વિરહ ઉત્કૃષ્ટઃ ।

જન્મમરણેષુ સમયો જઘન્યસંખ્યા સુરસમાના ॥૨૬૧॥

૩૮૮. પાવા ય ચંડકમ્પા અણારિયા ણિચ્છિણા ધિરનુતાવી ।

* દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના યુગલિકોનું આયુષ્ય કાયમ પલ્લોપમ હોય છે.

શબ્દાર્થ—ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥૨૬૧॥

વિશેષાર્થ—હવે ત્રીજું ઉપપાત-અવનવિરહ એટલે ગર્ભજમનુષ્યને ઉપપાત-અવન (જન્મમરણશ્રયી) વિરહકાલ ઉત્કૃષ્ટથી બાર મુહૂર્તનો પડે છે. એટલે એક જીવના ઉપપાત (જન્મ) કે અવન (મરણ) પછી ઉક્ત અંતરે બીજો ઉપજે-જન્મે અથવા અવે-મરે. ઈતર-સમૂર્ણમ મનુષ્યને ઉત્કૃષ્ટથી ચોવીસ મુહૂર્તનો ઉપપાત તથા અવન વિરહકાળ પડે છે.

બન્નેને જઘન્યથી એક સમયનો ઉપપાત તથા અવનવિરહકાળ હોય છે. હવે બન્નેની ઉપપાત અને અવન સંખ્યા દેવસમાન-તે એક, બે યાવત્ ઉત્કૃષ્ટપણે સંખ્ય-અસંખ્યની હોય છે. આ પ્રમાણે છ દ્વાર વર્ણવ્યાં. [૨૬૧]

*

મનુષ્યાધિકારમાં—

* સાતમું ગતિદ્વાર *

અવતરણ—હવે સાતમું 'ગતિદ્વાર' તે મનુષ્યગતિમાં આવનારા જીવો કયા કયા ? તેને કહે છે.

સત્તમમહિનેરદ્વૈ, તેઝ-વાઝ-અસંખનરતિરિ ૧ ।

મુત્તૂળ સેસજીવા-ઉપ્પજ્જંતી નરમવંમિ ॥૨૬૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

સત્તમમહીનૈરયિકાન્, તેજોવાય્વસજ્જનરતિરશ્ચાઃ ।

મુક્ત્વા શેષજીવા,—ઉત્પદ્યન્તે નરમવે ॥૨૬૨॥

શબ્દાર્થ—આવી ગયો છે.

ગાથાર્થ—સાતમી નરક પૃથ્વીના નારકો, તેઉ (અગ્નિ)કાયના, વાયુ (પવન)કાયના જીવો, અસંખ્ય વર્ષાયુષી (યુગલિક) મનુષ્ય-તિર્યચો અનન્તરભવે મનુષ્યો થતા ન હોવાથી તેઓને છોડીને, શેષ સર્વ દંડકના જીવો [તે છ નારકના જીવો, દેવો, તિર્યચો] મનુષ્યભવને વિષે ઉપજે છે. ॥૨૬૨॥

વિશેષાર્થ—સુગમ છે. [૨૬૨]

અવતરણ—આ ગતિદ્વારમાં જ વિશેષ સ્ફોટ પાડતાં મનુષ્યલોકમાં થનારા અર્હનુ-ચક્રવર્તી આદિ મહાપુરુષો ક્યાંથી ચ્યવીને આવનારા હોય છે ? તે વિશેષતા બતાવે છે.

સુરનેરદ્વૈહિં ચિય, હવંતિ હરિ-અરિહ-ચક્કિ-બલદેવા ।

ચઝવિહ સુર ચક્કિબલા, વેમાણિઅ હંતિ હરિઅરિહા ॥૨૬૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

સુરનૈરયિકેભ્ય એવ, ભવન્તિ હર્યહ્ચક્રિબલદેવાઃ ।

ચતુર્વિધસુરેભ્યશ્ચક્રિ-બલદેવા, વૈમાનિકેભ્યો ભવન્તિ હર્યહન્તઃ ॥૨૬૩॥

શબ્દાર્થ આવી ગયો છે.

ગાથાર્થ—વાસુદેવ, અરિહંત, ચક્રવર્તી, બલદેવ, મનુષ્યો નિશ્ચયથી દેવ—નરકગતિમાંથી જ આવેલા હોય છે. એમાં ચક્રવર્તી અને બલદેવ છે તેઓ ચારે પ્રકારના દેવનિકાયમાંથી આવેલા અને વાસુદેવ તથા અરિહંત વૈમાનિક નિકાયમાંથી જ આવેલા હોય છે. ॥૨૬૩॥

વિશેષાર્થ—ગાથામાં જણાવ્યું કે અરિહંતાદિક મહાપુરુષો અવશ્ય દેવ તથા નરકમાંથી આવેલા હોય છે, તેમાં કઈ નરકમાંથી કોણ કોણ થાય ? તે તો નરકગતિ અધિકારમાં કહ્યું છે. હવે દેવલોકના કયા કયા સ્થાનેથી આવેલા કોણ કોણ થાય છે ? તો—

ભવનપતિ—વ્યન્તર—જ્યોતિષી અને વૈમાનિક, આ ચારે નિકાયમાંથી આવેલા હોય તે બલદેવ કે ચક્રવર્તી (બે જ) થાય છે. જિનેશ્વર—અરિહંત થનાર, એક વૈમાનિક નિકાયમાંથી જ અયવીને આવેલા હોય છે. અને એ જ પ્રમાણે વાસુદેવો પણ [ફક્ત અનુત્તર વર્જ] ^{૩૮૮}વૈમાનિક નિકાયમાંથી જ આવેલા હોય છે. પરંતુ તિર્યચ—મનુષ્યમાંથી આવેલા જીવો અનુત્તરભવે ઉક્ત વિભૂતિઓ પામતા નથી. [૨૬૩]

અવતરણ—પૂર્વોક્ત વાત પુનઃ કહીને વાસુદેવો તથા ^{૩૮૯}ચક્રવર્ત્યાદિકનાં મનુષ્યરત્નો પણ ક્યાંથી આવેલા [આવેલા] હોય ? તે કહેવા સાથે વિશેષ હકીકત કહે છે.

હરિણો મણુસસરયણાઈ, હુંતિ નાણુત્તરેહિં દેવેહિં ।

જહસંભવમુવવાઓ, હયગયર્ણિદિરયણાળં ॥૨૬૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

હરેર્મનુષ્યરતાનિ, ભવન્તિ નાનુત્તરેભ્યો દેવેભ્યઃ ।

યથાસંભવમુપપાતો-હય-ગર્જકેન્દ્રિયરતાનામ્ ॥૨૬૪॥

શબ્દાર્થ—

હરિણો=વાસુદેવો

મણુસસરયણાઈ=મનુષ્યરત્નો

દેવેહિં=દેવોમાંથી

જહસંભવ=યથાસંભવ

હય-ગય=હાથી ધોડાનો

ર્ણિદિરયણાળં=એકેન્દ્રિયરત્નોનો

ગાથાર્થ—વાસુદેવોરૂપે અને ચક્રવર્તીના મનુષ્યરત્નોરૂપે અનુત્તર દેવો (અયવીને) અવતરતા નથી અને શેષ હાથી, અશ્વ અને એકેન્દ્રિય સાત રત્નોનો ઉપપાત યથાસંભવ જાણવો. ॥૨૬૪॥

વિશેષાર્થ—વાસુદેવો વૈમાનિકનિકાય તથા નરકમાંથી જ આવેલા હોય છે. જ્યારે વૈમાનિક નિકાયમાંથી નીકળેલો જીવ વાસુદેવ થાય તો અનુત્તર વિમાનના દેવોને વર્જને શેષ ચાર વૈમાનિક

૩૮૮. પ્રજાપતિમાં નાગકુમાર નિકાયથી વાસુદેવ થયેલા જણાવે છે.

૩૮૯. મનુષ્યમાંથી નીકળેલા ચક્રવર્તી થાય છે એવું પણ કથન આવશ્યક નિર્ધુક્તિમાં છે.

નિકાયમાંથી આવેલો જાણવો. પ્રતિવાસુદેવની વાસુદેવવત્ ગતિ સમજવી.

ચક્રવર્તીને આગળ કહેવાતા મહાસુખ-સંપત્તિદાયક ઉત્તમોત્તમ ચૌદ રત્નો પૈકી ચક્રાદિક સાત રત્નો એકેન્દ્રિય સ્વરૂપે હોય છે, જ્યારે બાકીનાં પુરોહિતાદિ સાત રત્નો પંચેન્દ્રિયરૂપે છે. એ સાત પંચેન્દ્રિયમાં પુનઃ હસ્તિ અને અશ્વ એ બે રત્નો તિર્યચપણે હોય છે અને શેષ પાંચ રત્નો મનુષ્યપણે હોય છે.

એ પાંચ મનુષ્યરત્નોરૂપે, સાતમી નરકમાંથી નીકળેલા જીવો, તેઉવાઉકાયના જીવો અને અસંખ્ય વર્ષ આયુષી તિર્યચ-મનુષ્યો (અનન્તરભવે) જન્મ લેતા નથી, કારણકે તેમને માટેની મનુષ્યભવ પ્રાપ્તિનો રદર ગાથામાં જ નિષેધ કરાયો છે. તેથી તે વર્જીને શેષ દંડકોમાંથી પુરોહિતાદિ પાંચે પંચેન્દ્રિય મનુષ્યરત્નો [તથા મંડલિક રાજા પણ] રૂપે અવતરે છે. પરંતુ એટલું વિશેષ કે—જો વૈમાનિકમાંથી પાંચ મનુષ્યરત્નોરૂપે અવતરે તો અનુત્તરકલ્પ વર્જીને શેષ દેવલોકમાંથી જ સમજવા.

હવે પંચેન્દ્રિયમાં શેષ હસ્તિ-અશ્વ બે તિર્યચ રત્નોનો યથાસંભવ ઉપપાત એટલે કે જે દંડકમાંથી નીકળેલા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો થતા હોય તે તે સ્થાનથી સમજવો, એટલે કે સાતે નરકથી, સંખ્ય વર્ષાયુષી નર-તિર્યચ તથા ભવનપતિથી લઈ સહસ્રાર સુધીના દેવો તે રત્નરૂપે અવતરી શકે છે; કારણકે ત્યાં સુધીના દેવોની તિર્યચને વિષે ગતિ પૂર્વે કહેવાયેલી છે.

વળી ચક્રાદિ શેષ સાત એકેન્દ્રિય રત્નોરૂપે, સંખ્યવર્ષાયુષી તિર્યચ, નર અને ભવનપતિથી લઈ ઈશાનકલ્પ સુધીના દેવો નિશ્ચે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, તેથી આગળના દેવો માટે તો ત્યાં ઉપજવાનો નિષેધ છે. [૨૬૪]

અવતરણ— હવે ચક્રવર્તીના ચૌદ રત્નોનાં નામ તથા પ્રત્યેકનું માન કહે છે.

વામપમાણં ^૧ચક્કં, ^૨છત્તં ^૩દંડં દુહત્થયં ^૪ચમ્મં ।

વત્તીસંગુલ ^૫સ્વમ્મો ^૬સુવણ્ણકાગિણિ ચરંગુલિયા ॥૨૬૫॥

ચરંગુલો દુઅંગુલ, પિહુલો ય ^૭મણી ^૮પુરોહિ-^૯ગય-તુરયા^{૧૦} ।

^{૧૧}સેનાવડ ^{૧૨}ગાહાવડ, ^{૧૩}વહ્વડ ^{૧૪}ત્થી ચકિરયણાં ॥૨૬૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

વામપ્રમાણં ચક્કં, છત્રં દણ્ડો દ્વિહસ્તકં ચર્મ ।

દ્વાત્રિંશદંગુલઃ ક્ષણ્ણાઃ સુવર્ણકાકિણી ચતુરંગુલિકા ॥૨૬૫॥

ચતુરંગુલો દ્વયદંગુલપૃથુલશ્ચ મણિઃ પુરોહિતગજતુરગાઃ ।

સેનાપતિર્ગાથાપતિર્વર્ધકિઃ સ્ત્રીચક્રિરત્લાનિ ॥૨૬૬॥

શબ્દાર્થ—

વામપમાણં=વામ પ્રમાણ

ચક્કં=ચક્ર

છત્તં=છત્ર

દંડં=દંડ

દુહત્થયં=બે હાથ

ચમ્મં=ચર્મ

વત્તીસંગુલ=બત્રીશ અંગુલ

લગ્નો=ખડ્ગ

સુવર્ણકાગિણિ=સુવર્ણનું કાકિણી (રત્ન)

ચરંગુલિયા=ચાર અંગુલ

ચરંગુલો=ચાર અંગુલ-દીર્ઘ

દુઅંગુલ=બે અંગુલ

પિહુલો=પહોળું

મળી=મણી

પુરોહિ=પુરોહિત

ગયતુરયા=હાથી ઘોડો

સેનાવડ=સેનાપતિ

ગાઠાવડ=ગાથાપતિ

વહુડ=વહકી-સુધાર

ત્વી=ત્રી

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૬૫—૨૬૬॥

વિશેષાર્થ— દ્રવ્યદેવાદિ પાંચ પ્રકારના દેવમાં ચક્રવર્તી નરદેવ તરીકે ઓળખાય છે, જે રીતે દેવલોકમાં પ્રધાનસ્થાન ઈન્દ્રનું તે રીતે સર્વ મનુષ્યોમાં ચક્રીનું સ્થાન સર્વોચ્ચ છે. અને તેથી જ તેમને દેવ શબ્દથી સંબોધ્યા છે. તેઓ છ ખંડના અધિપતિ બને છે, તે સિવાય ભરતના છએ ખંડના કોટાનુકોટી માનવોના રૂપનો સંચય તેનામાં હોય છે અર્થાત્ તે બધાય કરતાં સર્વોત્તમ રૂપવાન હોય છે. તેઓનાં શરીરો શ્રેષ્ઠ સુવર્ણવર્ણી સુકોમળ હોય છે. અન્ય ઘણી ઋદ્ધિ-સિદ્ધિઓ હોય છે. એ સર્વ ઋદ્ધિમાં પણ ચક્રાદિ ચૌદ રત્નોની પ્રધાનતા હોય છે. તે ચૌદ રત્નોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

૧. ચક્ર, ૨. છત્ર અને ૩. દંડ એ ત્રણે રત્નો ^{૩૯૧}વ્યામ-વામપ્રમાણ એટલે પ્રસારેલા ઉભય બાહુવાળા પુરુષના બે હાથની અંગુલીઓના બન્ને છેડા વચ્ચેના ભાગ [=૪ હાથ] પ્રમાણ વિચારી લેવા. ૪. ચર્મ રત્ન કેવળ બે હાથ દીર્ઘ-લાંબું છે.

૫. ખડ્ગ રત્ન બત્રીશ અંગુલ દીર્ઘ, ૬. શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ કાકિણી રત્ન ચાર અંગુલપ્રમાણ દીર્ઘ અને બે અંગુલ વિસ્તીર્ણ, ૭. મણિરત્ન ચાર અંગુલ દીર્ઘ અને બે અંગુલ વિસ્તીર્ણ, મધ્યમાં વૃત્ત અને વિસ્તીર્ણ, તેમજ છ ખૂણાથી શોભતું છે.

આ સાતેય એકેન્દ્રિય રત્નોનું માપ ચક્રવર્તીના ^{૩૯૨}આત્માગુલે એટલે તેના પોતાના અંગુલમાનથી જાણવું.

૮. પુરોહિતરત્ન, ૯. ગજરત્ન, ૧૦. અશ્વરત્ન, ૧૧. સેનાપતિરત્ન, ૧૨ ગાથાપતિરત્ન, ૧૩. વાહકીરત્ન, અને ૧૪. સ્ત્રીરત્ન. એ સાતે ય પંચેન્દ્રિય રત્નોનું માન, તત્કાલે વર્તતા પુરુષ, સ્ત્રી અને તિર્યચનું જે માન ઉત્તમ અને પ્રશસ્ત ગણાતું હોય તે પ્રમાણે હોય છે. આ પ્રમાણે ચક્રવર્તીનાં ચૌદ રત્નોની વાત જાણવી.

અહીં બધાંય રત્નોનો વિસ્તાર, જાડાઈ અન્ય ગ્રન્થોથી ઉપલબ્ધ ન થવાથી મુખ્યત્વે લંબાઈ જ જણાવી છે. [૨૬૫—૨૬૬]

૩૯૧. વ્યામો બાહ્નોઃ સકરયોસ્તતયોસ્તિર્ચગનન્તરમ્ इत्यमरः ।

૩૯૨. આ માન મધ્યમ લીધું છે. અન્યથા અન્યત્ર તો ૫૦ અંગુલ લાંબું, ૧૬ અંગુલ પહોળું અને અર્ધ અંગુલ જાડું કહેલું છે; અને જઘન્યમાન ૨૫ અંગુલનું કહેલું છે. આથી ઉક્તમાનને મધ્યમ ગણવું યોગ્ય છે. અહીં જંબૂ ૫૦, અનુ ૬૦ દ્વાર, બૃ ૮૦ વૃત્તિકારાદિ મણિ-કાકિણીને, પ્રમાણાંગુલ, આત્માંગુલ અને ઉત્સેધાંગુલથી માપવાનું કહે છે. અને પ્રવ ૮૦ સારો ૮૦ આદિ ગ્રન્થો સાતે એકેન્દ્રિય રત્નોને આત્માંગુલથી માપવાનું કહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીગમ્ય.

અવતરણ—હવે તે રત્નો કયા કયા સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે ? તે કહે છે.

ચરો આહ-ગેહે, મંડારે તિન્નિ દુન્નિ વેઅહે ।

एगं रायगिहम्मि य, नियनयरे चैव चत्तारि ॥૨૬૭॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬૪]

સંસ્કૃત છાયા—

चत्वारि आयुधगेहे, भाण्डागारे त्रीणि द्वे वैताढ्ये ।

एकं राजगृहे च, निजनगरे चैव चत्वारि ॥૨૬૭॥

શબ્દાર્થ—

આહગેહે=આયુધશાળામાં
મંડારે=ભંડારમાં
વેઅહે=વૈતાઢ્યમાં

एगं=એક
रायगिहम्मि=રાજગૃહમાં
नियनयरे=નિજનગરમાં

ગાથાર્થ—ચાર રત્નો આયુધશાળામાં, ત્રણ ભંડારમાં, બે વૈતાઢ્યમાં, એક રાજાના ગૃહે અને શેષ ચાર અવશ્ય નિજનગરમાં ઉત્પન્ન થનારા હોય છે. ॥૨૬૭॥

વિશેષાર્થ—૧ ચક્રરત્ન— ચક્રવર્તીનો જન્મ ઉત્તમ જાતિ અને ગોત્રમાં, ઉત્તમ રાજભોગકુલમાં જ હોય છે. તેઓ સર્વાંગે સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલા ઉત્તમોત્તમ ૧૦૮ લક્ષણયુક્ત હોય છે. મહાન દેદીપ્યમાન પુણ્યના પૂંજરૂપ હોય છે. ચક્રવર્તી યોગ્યાવસ્થાને પામે છે ત્યારે રાજગાદી ઉપર આવે છે. આવ્યા બાદ યથાયોગ્યકાલે પોતાને મહાન ઉદયારંભ થવાનો યોગ્ય સમય થતાં પ્રથમ ચક્રાકારે વર્તતું ઝળહળતું, મહાન, નાના પ્રકારના મણિ—મોતીઓની માળાઓ, ઘંટડીઓ અને પુષ્પમાળાઓથી અલંકૃત, ચક્રીને સદા આધીન, સૂર્ય જેવા દિવ્ય તેજથી દિશાઓને પ્રકાશમય કરનારું, હજાર દેવ—યક્ષોથી અધિષ્ઠિત એવું ચક્રરત્ન શસ્ત્રરૂપ હોવાથી પોતાના પૂર્વજોની આયુધ (શસ્ત્ર રાખવાની) શાળામાં ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ રત્નોમાં અને આયુધોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી, તેમજ ચક્રવર્તીના પ્રાથમિક દિગ્વિજયને કરાવનારું હોવાથી, સહુથી પ્રથમ આ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વાયુધોમાં સર્વોત્તમ પ્રભાવવાળું અને દુર્જય, મહારિપુઓનો વિજય કરવામાં સદાય અમોઘ શક્તિવાળું આ રત્ન, ચક્રીથી શત્રુઓ ઉપર છોડાયા બાદ સેંકડો વર્ષે પણ તેને હણીને જ [ચક્રીના સ્વગોત્રીયને વળી] ચક્રી પાસે આવનારું હોય છે. આ રત્ન ^{૩૯૩}પ્રાયઃ આયુધશાળામાં જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે હર્ષિત એવો શાળારક્ષક પોતે જ પ્રથમ ચક્રરત્નનો વંદનાદિકથી સત્કાર કરીને સ્વનૃપતિ [જે હજુ ભાવિ ચક્રીરૂપ છે તેમને] ને હર્ષાનંદથી હૃષ્ટ—પુષ્ટ તે સેવક રાજસભામાં ખબર આપે છે. ભાવિ ચક્રી અને વર્તમાનના મહાનૃપતિ તે વાત સાંભળતાં જ મહાઆનન્દને પામીને સાત-આઠ પગલાં ચક્રરત્ન સન્મુખ ચાલીને, સ્તુતિ-વંદનાદિક કરીને, ખબર આપનાર શાળારક્ષકને પ્રીતિદાનમાં, મુકુટને વળી પહેરેલાં સર્વાભૂષણો આપીને તેમજ આજીવિકા બાંધી

૩૯૩. પ્રાયઃ શબ્દ એટલા માટે છે કે ભાવિ ચક્રી સુભૂમને મારવા દાનશાળાના અસ્થિ પ્રસંગમાં જ્યારે પરશુરામે ફરસી મૂકી કે તરત જ તે ફરસી મહાપુન્યશાળી સુભૂમને કંઈ ન કરી શકી. એ વખતે રૂષ્ટ થયેલા સુભૂમના હાથમાં રહેલી અસ્થિયાળી તે જ વખતે સુભૂમનો વિજય કરવા જ સ્વયં ચક્રરૂપ બની ગઈ અને એ ચક્રી તેણે પરશુરામને મરણશરણ કર્યો.

આપીને રવાના કરે છે. પછી નગરની અઢારે પ્રજાને ખબર આપી, નગરશુદ્ધિઓ કરાવી વાજતેગાજતે પ્રજા સહિત નૃપતિ પુષ્પ-ચંદન, સુગંધી દ્રવ્યોની વિપુલ સામગ્રીપૂર્વક શાળામાં જઈ ચક્રરત્નની યથાર્થ વિનયપૂર્વક પૂજાદિક વિધિઓ કરે છે. પછી ચક્રરત્નનો મહિમા વિસ્તારવા અષ્ટાક્ષિકાદિ ^{૩૯૪}મહામહોત્સવો કરી, પ્રજાને દાન આપી, ઋણમુક્ત કરી આનંદાનંદ વતવે છે. દેવાધિષ્ઠિત આ રત્ન, છ ખંડને જીતવા જતા ચક્રીને પ્રથમથી જ સ્વયં માર્ગદર્શક અને વિજેતા તરીકે ચક્રીની આગળ આગળ ચાલે છે અને ચક્રી તેની પછવાડે ચાલે અને જ્યારે ચાલે ત્યારે પ્રમાણાંગુલ એક યોજન ચાલીને ઊભું રહે છે.

૨. **છત્રરત્ન**—આ પણ આયુધશાળામાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રત્ન છત્રીની જેમ ગોળ આકારનું, મસ્તક ઉપર ધારણ કરવા યોગ્ય, અતિ મનોહર હોય છે તેથી શરદઋતુના પૂર્ણ ચંદ્ર જેવું મનોહર, ચિત્ર-વિચિત્ર અને ઉપર ૮૮ હજાર [છત્રીમાં હોય છે તેમ] સુવર્ણના સળીઆઓથી અંદરના ભાગે જોતાં પંજરાકાર જેવું શોભતું, અન્ત ભાગે ચોતરફ મોતી-મણિરત્નની માળાઓથી મંડિત અને છત્રના બહારના ઉપરિતન ભાગે-ટોચે અર્જુનસુવર્ણના શરચ્ચન્દ્ર જેવા સ્વચ્છ અને ઉજ્જવળ શિખરવાળું હોય છે.

દેવાધિષ્ઠિત આ રત્ન વામપ્રમાણ છતાં ચક્રીના હસ્તસ્પર્શના પ્રભાવ માત્રથી જ [ચર્મરત્નને ઢાંકવા] સાધિક બાર યોજન વિસ્તીર્ણ બનીને મેઘાદિકના ઉપદ્રવથી રક્ષણ કરવા સમર્થ થાય છે. જેમ ભરતચક્રી છ ખંડ જીતવા જતાં ઉત્તર ભરતાર્ધમાં યુદ્ધ કરતાં મ્લેચ્છ લોકોના આરાધિત મેઘકુમારદેવે ચક્રી સૈન્યને પીડા આપવા માટે જ્યારે સાત દિવસ વૃષ્ટિ કરી ત્યારે ચક્રીએ છત્ર અને ચર્મરત્નનો અદ્ભુત સંપૂર્ણ બનાવી સમગ્ર સૈન્યનું રક્ષણ કર્યું હતું. આ રત્ન વૃષ્ટિ-તાપ-પવન-શીતાદિ દોષો હજાનારું, શીતકાળે ગરમી અને ઉષ્ણકાળે શીતળતા આપનારું અને પૃથ્વીકાયમય હોય છે.

૩. **દંડરત્ન**—આયુધશાળામાં ઉત્પન્ન થનારું આ રત્ન, ચક્રીના ખભા ઉપર રહે છે. ચક્રીનો આદેશ થતાં માર્ગમાં આવતી અનેક ઊંચી નીચી-વિષમ ભૂમિ આદિ સર્વને દૂર કરી સપાટ-સરલ માર્ગને કરી આપનારું, શત્રુના ઉપદ્રવોને હણનારું, ઈચ્છિત મનોરથોનું પૂરક, દિવ્ય અને અપ્રતિહત હોય છે. અને જરૂર પડે યત્નપૂર્વક વાપરતાં [સગરચક્રીપુત્રવત્] એક હજાર યોજન ઊંડી અઘોભૂમિમાં અદ્ભુત વેગથી પ્રવેશ કરી, જમીન ખોદી માર્ગ કરી આપનારું, ગુફાઓના દ્વાર ઉઘાડવામાં ઉપયોગી, વજનું બનેલું, તેમજ વચમાં તેજસ્વી રત્નોની પાંચ રેખા-પટ્ટાઓથી શોભતું હોય છે.

૪. **ચર્મરત્ન**—ચામડાનું બનેલું આ રત્ન, ચક્રીના **લક્ષ્મી ભંડાર**માં ઉત્પન્ન થાય છે. આ રત્ન શ્રીવત્સાદિ આકારવાળું, અનેક પ્રકારનાં ચિત્રોથી ચિત્રિત, શત્રુથી દુર્ભેદ, ચક્રવર્તીની સેના બેસી જાય તો પણ નમે નહીં એવું હોય છે. આ રત્નનો ઉપભોગ એ છે કે-જ્યારે ચક્રી છ ખંડ જીતવા જતાં સેનાપતિ રત્નને ગંગા-સિંધુના નિષ્કૂટો [પ્રદેશ] સાધવા મોકલે છે ત્યારે સેનાપતિ સમગ્ર ચક્રી સૈન્યને તેના ઉપર બેસાડી ગંગા-સિંધુ જેવી મહાનદીઓ વહાણની જેમ શીઘ્ર તરી જાય છે, છતાં લેશમાત્ર નમતું નથી. વળી સમુદ્રાદિક તરવામાં પણ ઉપયોગી હોય છે. એથી જ વામપ્રમાણ છતાં ચક્રીના સ્પર્શમાત્રથી સાધિક ૧૨ યોજન વિસ્તીર્ણ થાય છે, જરૂર પડે ગૃહપતિ-મનુષ્ય રત્ને તે ચર્મરત્ન ઉપર

૩૯૪. તીર્થંકરના જન્મની ખુશાલીમાં, તેમના પિતા જે રીતે કરે છે તે રીતે.

વાવેલા ધાન્ય-શાકાદિકને તરત જ ઉગાડનારું, શીઘ્ર પ્રયોજન હોય તો વાવેલા ધાન્ય-શાકાદિકને સાંજે ને સાંજે જ લણી લેવા યોગ્ય કરનારું અને વૈતાલ્ય પર્વતની ઉત્તર દિશાએ વસેલા મ્લેચ્છ રાજાઓ સાથે યુદ્ધ થતાં, ચક્રીને પરાસ્ત કરવા મ્લેચ્છો પોતાથી આરાધિત કરાયેલા મેઘકુમાર અસુરો પાસે મેઘવૃષ્ટિ કરાવે છે તે પ્રસંગે એ વૃષ્ટિથી બચવા ઉપરના ભાગે ઢાંકણ સમું છત્ર રત્ન અને નીચે ^{૩૮૫} ચર્મરત્ન વિસ્તારી તે ચર્મરત્ન ઉપર ચક્રીની મહાસેનાને સ્થાપી, ચારે બાજુથી સંપૂટ બનાવી દેવાય છે, પછી પ્રસ્તુત છત્ર રત્નની સાથે વચમાં મણિરત્ન બાંધવામાં આવે, જેથી ૧૨ યોજનના સંપૂટમાં સર્વત્ર સૂર્યવત્ પ્રકાશ પડે છે, જેથી સંપૂટમાં ગમનાગમન સુખરૂપ થઈ શકે છે. આમ એક વિરાટ તંબુ જેવો દેખાવ થઈ જાય છે.

૬. **ચક્રગત્ન**—તલવાર જેવું આ રત્ન પણ **આયુધશાળા**માં ઉત્પન્ન થાય છે. યુદ્ધમાં અપ્રતિહત શક્તિવાળું છે. તીક્ષ્ણ ધારવાળું, શ્યામવર્ણનું, પર્વત-વજ્રાદિક જેવી દુર્ભેદ વસ્તુને, ચર કે સ્થિર જાતના પદાર્થને ભેદનારું, અદ્ભુત વૈડૂર્યાદિરત્નલતાથી શોભતું, સુગંધીમય તેજસ્વી હોય છે.

૬. **કાકિણીરત્ન**—આ રત્ન ખડકોને પણ ભેદી શકે તેવું ચક્રીના કોશ-**લક્ષ્મીભંડાર**માં ઉદ્ભવે છે. તે વિષહર, અષ્ટજાતિ સુવર્ણનું બનેલું છે., છ દિશાએ છ તલોવાળું તેથી જ પાસાની જેમ સમચતુરચ્ચાકાર, ૧૨ હાંસ ને ૮ કર્ણિકાવાળું, ૮-૭-૬ ઈત્યાદિ અનિયમિત તોલા ભાર સોનીયા પ્રમાણનું, સોનીની એરણ જેવું હોય છે. ચક્રી દિગ્વિજય કરવા જાય ત્યારે ઉત્તર ભારતમાં જવા આવવામાં આડા પડેલા વૈતાલ્ય પર્વતની ગુફાઓમાં સૂર્ય-ચન્દ્રના પ્રકાશના પ્રવેશ વિનાની, ઘેર અંધકારમય ગુફાના માર્ગને સદાકાળ પ્રકાશમય કરવા મહાગુફાઓની પૂર્વ-પશ્ચિમ બન્ને બાજુની ભીંતો ઉપર વૃત્ત અથવા ગોમૂત્રાકારે આ કાકિણીરત્નની અણીથી ૪૯ મંડળો આલેખવામાં આ રત્નનો ઉપયોગ થાય છે. આ રત્નથી ઓળખેલા (કોતરેલા) મંડળો દિવ્ય પ્રભાવથી પ્રકાશમય થયા થકાં ચક્રવર્તીની હયાતિ પર્યંત અવસ્થિત પ્રકાશ આપનારાં બને છે, જેથી લોકોને ગમનાગમનનો માર્ગ સુખરૂપ થાય છે. વળી ચક્રીના સ્કન્ધાવાર-છાવણીમાં રહ્યું થકું, તેના હસ્ત-સ્પર્શથી ૧૨ યોજન સુધી પ્રકાશ આપી રાત્રિને પણ દિવસ બનાવી દે છે. વધુમાં સર્વ તોલા [માપવાનાં કાટલા] ઉપરનો વજનમાનનો આલેખ કાકિણીથી કરવામાં આવે છે, ત્યારે જ તે પ્રમાણભૂત ગણાય છે.

૭. **મણિરત્ન**—આ પણ કોશાગારરૂપ **લક્ષ્મીભંડાર**માં ઉત્પન્ન થનારું, નિરુપમ કાન્તિયુક્ત, વિશ્વમાં અદ્ભુત, વૈડૂર્યમણિની જાતિમાં સર્વોત્તમ, સર્વપ્રિય, મધ્યમાં વૃત્ત અને ઉન્નત છ ખૂણાવાળું, દૂર સુધી પ્રકાશ દેનારું, શોભતું હોય છે. આનો ઉપયોગ જ્યારે સૈન્યરક્ષણ કરવા ચર્મરત્ન અને છત્રરત્નનો સંપૂટ બનાવવાનો હોય ત્યારે સંપૂટમાં ઉદ્યોત કરવા માટે છત્રરત્નના તુમ્બ સાથે બાંધવામાં આવે છે. અથવા તમિઝાગુફામાં પ્રવેશ કરતી વખતે હસ્તિ ઉપર બેઠેલો ચક્રી, હસ્તિના દક્ષિણ કુંભસ્થલે દેવદુર્લભ એવા મણિરત્નને રાખીને પ્રકાશને ૧૨ યોજન સુધી પાથરતો, પોતાની આગળ

૩૮૫. આ રત્ન પૃથ્વીકાયમય છે, તો પણ તે ચર્મ-ચામડાના જેવા મજબૂત તલીયાવાળું અને જોનારને જાણે ચામડું જ પાથર્યું હોય તેવો આભાસ ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી તેનો ચર્મ શબ્દથી વ્યપદેશ કરાય છે. બાકી સાચી રીતે ચામડું નથી, ચામડું એ તો પંચેન્દ્રિય જીવનું સંભવે, જ્યારે આ રત્નનો એકેન્દ્રિય છે. એ જ પ્રમાણે દંડરત્ન માટે સમજવું. સાતેય રત્નો પાર્શ્વ સ્વરૂપે સમજવાં.

અને બંને બાજુની ^{૩૯૬}ત્રણે દિશાને પ્રકાશમય બનાવતો ગુફા ઓળંગી શકે છે ને ઉત્તર ભારતની વિજયયાત્રામાં સફળતા મેળવે છે.

વળી તે રત્ન મસ્તકે તથા હાથે બાંધ્યું હોય તો, સર્વોપદ્રવ હરી, સુખ-સંપત્તિને આપનારું, સુરાસુર-મનુષ્ય તિર્ય્યાદિકના, સર્વ શત્રુઓના ઉપદ્રવોને હરનારું છે. મસ્તકાદિ અંગે બાંધીને સંગ્રામમાં પ્રવેશ કરનાર પુરુષ, શત્રુના શસ્ત્રથી અવધ્ય અને ભયમુક્ત બને છે. મતાંતરે હાથે બાંધતાં સદા તરુણાવસ્થા રહે છે. અને તેના નખ-કેશની વૃદ્ધિ પણ થતી નથી. इति एकेन्द्रियरत्नानि ॥

એ પ્રમાણે સાત એકેન્દ્રિય રત્નોની વ્યાખ્યા કરી. હવે સાત પંચેન્દ્રિય રત્નોને કહે છે.

૮. **પુરોહિતરત્ન**—ચક્રીને જરૂર પડે શાન્તિક-પૌષ્ટિક આદિ વિવિધ કર્માનુષ્ઠાનો કરાવી સફળતા અપાવનાર, મહાપવિત્ર, સંપૂર્ણ ગુણોપેત, ચૌદ વિદ્યામાં પારંગત, પ્રવેશ નિર્ગમનમાં મંગલકાર્યો કરાવનાર, કવિ-કુશળ ગોરનું કામ કરનાર.

૯. **ગજરત્ન**—આ ગજ મહાવેગી, સાત અંગવડે પ્રતિષ્ઠિત, ઐરાવણ ગજ જેવો પવિત્ર, સુલક્ષણો, મહાપરાક્રમી, અજેય એવા કિલ્લાદિકને પણ તોડી નાંખનારો હોય છે. ચક્રી આ હસ્તિ ઉપર બેસીને સદા વિજયયાત્રાને મેળવે છે. આ રત્ન દેવાધિષ્ઠિત હોય છે.

૧૦. **અશ્વરત્ન**—ચક્રીનો આ ઘોડો મહાવેગી, સ્વભાવે જ સુંદર, આવતાંદિ લક્ષણવાળો, સદા યૌવનવાળો, સ્તબ્ધકર્ણવાળો, લંબાઈમાં ૧૦૮ અંગુલ લાંબો, અને ૮૦ અંગુલ ઊંચો, કુચેષ્ઠારહિત, અલ્પકોષ્ઠી, શાસ્ત્રોક્ત સર્વ લક્ષણયુક્ત, કોઈ પણ જલાશયો, અગ્નિ કે ડુંગરોને વિના પરિશ્રમે ઉલ્લંઘનારો-મહાવેગવાળો, અજેય હોય છે.

૯-૧૦ આ બન્ને તિર્યચરત્નો **વૈતાલપર્વત**ની તલાટીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને છ ખંડની વિજયયાત્રામાં પરાજિત થયેલી વ્યક્તિ તે વખતે ચક્રીને ભેટણા તરીકે આપે છે.

૧૧. **સેનાપતિરત્ન**—આ હસ્ત્યાદિ સર્વ સેનાનો અગ્રણી, ચક્રીનો યુદ્ધ મંત્રી, યવનાદિક અનેક ભાષા-શાસ્ત્ર, તથા વિવિધ લિપિ-શિક્ષા-નીતિ, યુદ્ધ-યુક્તિ, ચક્રવ્યૂહાદિ વિષયોનો જાણ, સમયજ્ઞ, વિજય કરવાના ક્ષેત્રના જમીનાદિક માર્ગનો જ્ઞાતા, વફાદાર-પરમસ્વામિભક્ત, તેજસ્વી, પ્રજાપ્રિય, ચારિત્રવાન, પવિત્ર ગુણોથી સુલક્ષણો હોય છે, અને દિગ્વિજયમાં ચક્રી સાથે જ હોય છે. ચક્રીની આજ્ઞા થતાં ચક્રીની સહાય વિના જ ચર્મરત્નવડે ગંગા-સિન્ધુના અપર કાંઠે જઈને, મહાબલિષ્ઠ મ્લેચ્છ રાજાઓ સાથે, ભીષણ-ખૂનખાર યુદ્ધ કરી સર્વત્ર વિજય મેળવીને ચક્રીનું શાસન સ્થાપિત કરે છે.

૧૨. **ગૃહ [ગાથા] પતિરત્ન**—અન્નાદિકના કોષ્ઠાગારનો અધિપતિ, ચક્રીના મહેલ-ગૃહના તથા સૈન્યના ભોજન, વસ્ત્ર, ફળફૂલ, જલાદિક આવશ્યક તમામ વસ્તુઓની ચિંતા કરનારો-પૂરી પાડનારો, સુલક્ષણ, રૂપવંત, દાનશૂર, સ્વામિભક્ત, પવિત્રતાદિ ગુણવાળો હોય છે. વળી દિગ્વિજયાદિ પ્રસંગે જરૂર પડે અનેક પ્રકારના ધાન્ય તથા શાકને ચર્મરત્ન ઉપર સવારે વાવીને સાંજે ઉગાડનાર હોય છે, [ચર્મરત્ન એ ધાન્યોત્પત્તિને યોગ્ય ક્ષેત્રતુલ્ય કામ આપનાર અને ગૃહપતિને કૃષિકાર તરીકે સમજવો] જેથી સૈન્યનો સુખપૂર્વક નિર્વાહ થાય છે.

૩૯૬. ત્રણ દિશામાં એટલા માટે કે પાછળ આવતા સૈન્યને માટે તો મંડલપ્રકાશ સહાય છે.

૧૩. વાર્ષકીરત્ન—એટલે મહાન સ્થપતિ-શિલ્પી, સમગ્ર સુધારમાં શ્રેષ્ઠ, ચકીના મહેલો, પ્રાસાદો, ગૃહો તથા સૈન્યને માટેનાં નિવાસસ્થાનો, ગામ, નગરોને તૈયાર કરી આપનાર, ^{૩૯૭}પૌષધશાળાને એક જ મુહૂર્તમાં વાસ્તુશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ, યથાર્થ રીતે વ્યવસ્થિત બનાવનાર હોય છે. બાંધકામ ખાતાનો અધિષ્ઠાતા આ પુરુષ હોય છે. વળી જ્યારે ચકી તમિસ્ત્રા-ખંડપ્રપાતગુફામાં જાય ત્યારે સમગ્ર સૈન્યને સુખે ઉતરવા સારું ઉન્મગ્ના તથા નિમગ્ના નામની મહાનદી વગેરે ઉપર ^{૩૯૮}કાષ્ઠમય મહાન સેતુ-પૂલોને બાંધનાર.

૧૪. સ્ત્રીરત્ન—તે મહાન વિદ્યાધરો તથા અન્ય નૃપતિઓના ઉત્તમ ગૃહે ઉત્પન્ન થાય છે. તેનામાં છ ખંડની નારીઓના એકત્રિત તેજપુંજ જેટલું તેજ, દિવ્યરૂપાદિક હોય છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કલ્પેલા સંપૂર્ણ સ્ત્રીલક્ષણો યુક્ત, માનોન્માન પ્રમાણયુક્ત, મહાદેદીપ્યમાન અને સર્વાંગસુંદર હોય છે. સદા અવસ્થિત ધૈવનવાળું, સેમનખ ન વધે તેવું, ભોક્તાના બલની વૃદ્ધિ કરનારું, દેવાંગના જેવું, સ્પર્શ કરતાં સર્વ રોગને હણનારું અને કામસુખના ધામસમું મહાઅદ્ભુત હોય છે. આ સ્ત્રી (રત્ન)ને ચકી મૂલ શરીરે ભોગવે તો પણ કદાપિ ગર્ભોત્પત્તિ થતી નથી. ગર્ભાશયની ગરમીના કારણે ગર્ભ રહી શકતો જ નથી. ગરમીના ઉદાહરણમાં—કુરુમતી નામની સ્ત્રીરત્નનો સ્પર્શ થતાં લોહનું પૂતળું પણ દ્રવીભૂત થઈ ગયું હતું તે દાખલો પ્રસિદ્ધ છે. **इति पंचेन्द्रियरत्नानि ॥**

આ પ્રમાણે ૮-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪ની સંખ્યાવાળાં સેનાપતિ આદિ પાંચ મનુષ્યરત્નો પોતપોતાના નગરને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ સ્વકારિક ઉચિત દેહપ્રમાણવાળાં હોય છે.

આ પ્રમાણે આ સજ્જવ ચૌદરત્નો સદા શાશ્વતા, દરેક ચકીને પ્રાપ્ત થનારા, પ્રત્યેક એક એક હજાર યક્ષોથી અધિષ્ઠિત હોય છે. એટલે તેના કાર્યની સહાયમાં તેટલા મદદગાર હોય છે. તેથી જ તે રત્નો સર્વત્ર વિજય અપાવનાર અને સર્વદા મહાસુખોને આપે છે પરંતુ પાપયોગે કદાચ તે દૂર ખસી જાય તો દેવપ્રભાવરહિત એવાં તે રત્નો [સુભૂમનો જેમ દેવે પકડેલું ચર્મરત્ન છોડી દેવાથી નાશ થયો હતો તેમ] હાનિકારક પણ બને છે. ચક્રવર્તી આ રત્નોને બહુમાનપૂર્વક સાચવે છે—રક્ષે છે—સેવે છે અને કારણ પડે યથેષ્ટ ઉપયોગમાં લે છે. ^{૩૯૯}જઘન્યથી જંબૂદ્વીપમાં એકીસાથે ચાર ચકીઓ હોઈ શકે એ દૃષ્ટિએ તે વખતે $૪ \times ૧૪ = ૫૬$ રત્નો અને ઉત્કૃષ્ટકાળે મહાવિદેહના ૨૮ વિજયોમાં ૨૮, ભરત-ઐરવતના એક એક એમ ૩૦ ચકીઓ વર્તતા હોય, ત્યારે સમકાળે $૩૦ \times ૧૪ = ૪૨૦$ રત્નો હોઈ શકે છે. [૨૬૭] (પ્ર ગા. સં. ૬૪)

અવતરણ—હવે ચકીના નવ નિધિની હકીકત પ્રક્ષેપક ગાથાથી કહેવાય છે.

૩૯૭. પૌષ ઘત્તે ઇતિ પૌષઃ—જે ધર્મની પુષ્ટિ કરે તેવી ક્રિયા. તે 'પૌષધ' તે ચાર પ્રકારનો હોય છે. તપ કરવો, શરીરસત્કાર ત્યાગ, બ્રહ્મચર્યપાલન અને પાપમય આચરણનો ત્યાગ. ટૂંકમાં જેમાં સાધુજીવનનો સ્વાદ અનુભવાય તે જૈનો પર્વ દિવસોમાં ધર્મગુરુ પાસે જઈને આ આરાધના કરે છે.

૩૯૮. આ કાર્ય વાર્ષકીરત્નનું છે એવું આવશ્યકચૂર્ણ જણાવે છે.

૩૯૯. વધુ વર્ણન જંબૂઠ પ્રજાં લોકપ્રકાશાદિકથી જાણવું.

॥ ચક્રીનાં ચૌદરત્નોની દીર્ઘતા-ઉત્પત્તિસ્થાન-ઉપયોગવિષયક યન્ત્ર ॥

રત્નનામ	દીર્ઘતા	ઉદ્ભવ	ઉપયોગ	રત્નનામ	દીર્ઘતા	ઉદ્ભવ	ઉપયોગ
૧ ચક્રરત્ન	વામ પ્રમાણ	ચક્રીની આયુધ-શાલામાં	આકાશમાં ચાલતું શત્રુ વિજયકારી	૮ અશ્વરત્ન	૧૦૮ અં	વૈતાલ્ય તલાટી	યુદ્ધમાં વિજયદાતા
૨ છત્રરત્ન	"	"	વૃષ્ટિ-વાયુથી રક્ષક	૯ ગજરત્ન	તત્કાલ યોગ્ય	"	મહાપરસક્રમી યુદ્ધમાં વિજયદાતા
૩ દંડરત્ન	"	"	ભૂમિસમકારક	૧૦ પુરોહિત	"	સ્વસ્વ નગરે	ગૌરનું કામ કરનાર શાન્તિકર્મકૃત્
૪ ખડ્ગરત્ન	૩૨ અં	"	પહાડાદિ ભેદક	૧૧ સેનાપતિ	"	"	યુદ્ધ સંચાલક ને નિષ્ફૂટ છતનાર
૫ ચર્મરત્ન	૨ હાથ	લક્ષ્મી ભંડારમાં	ધાન્ય વાવવામાં ઉપયોગી	૧૨ ગૃહપતિ	"	"	ભોજ્ય સામગ્રીકૃત્
૬ કાકિણી	૪ અં	"	મંડલ પ્રકાશકૃત્	૧૩ વાર્ધકી	"	"	પૂલ-ગૃહાદિકકૃત્
૭ મણિરત્ન	૨ અં	"	દિવ્ય પ્રકાશકૃત્	૧૪ શ્રીરત્ન	"	રાજગૃહે	ચક્રીને ભોગ્ય

ચૌદ રત્નોનું વિસ્તાર-જાડાઈ માન ખાસ લબ્ધ ન થવાથી અહીં આપેલું નથી.

‘નેસપ્પે’ ‘પંડુ’ ‘પિંગલ’, ‘સવ્વરયણમહાપડમે’ ।

‘કાલે’ અ ‘મહાકાલે’, ‘માણવગે’ તદ્ ‘મહાસંખે’ ॥૨૬૮॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬૪]

સંસ્કૃત છાયા—

નૈસર્પ: પન્ડૂક: પિન્ગલક:, સર્વરત્નમહાપદ્મી ।

કાલશ્ચ મહાકાલો-માણવકસ્તથા મહાશંખ: ॥૨૬૮॥

શબ્દાર્થ—

નેસપ્પે=નૈસર્પ

પંડુ=પંડુક

પિંગલ=પિંગલક

સવ્વરયણ=સર્વરત્ન

મહાપડમે=મહાપદ્મ

માણવગે=માણવક

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૬૮॥

વિશેષાર્થ— ચક્રવર્તીને ચૌદ રત્નો જેમ હોય છે તેવી રીતે નવ નિધાનો પણ પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે. જે અવસરે ચક્રવર્તી ભરતક્ષેત્રનો વિજય કરતાં કરતાં ગંગાનદીના મુખ પાસે એટલે સમુદ્રમાં જ્યાં આગળ ગંગાનો સંગમ થાય છે, તે સ્થાને આવે, તે અવસરે ચક્રવર્તીના પ્રબલ પુણ્યથી ખેંચાયેલા દેવાધિષ્ઠિત દેવસંચાલિત નવે નિધાનો પાતાલમાર્ગે થઈને ચક્રવર્તીની ^{૪૦૦} રાજધાનીમાં આવે છે.

૪૦૦. જુઓ ત્રિષ્ટિશલાકા પુરુષચરિત્ર.

इत्युचुस्ते वयं गङ्गामुखमागधवासिनः । आगतास्त्वां महाभाग ! त्वद्भाग्येन वशीकृताः ।

આ નવે નિધાનો મોટી મંજૂષા-પેટી રૂપે હોય છે. તે દરેક મંજૂષા આઠ યોજન ઊંચી, નવ યોજન પહોળી અને બાર યોજન લાંબી હોય છે. પ્રત્યેક મંજૂષાની નીચે રથના પૈડાની પેઠે આઠ આઠ ચક્ર (પૈડા) હોય છે અને તેમનાં મુખ વૈદૂર્યમણિથી આચ્છાદિત હોય છે. તથા તેઓ સુવર્ણમય, રત્નોથી ભરપૂર અને ચક્ર, ચન્દ્ર અને સૂર્યના લાંછનથી યુક્ત હોય છે.

ચક્રવર્તી જ્યારે છ ખંડ સાધતા ગંગા પાસે વિજય કરી આવે છે ત્યારે ગંગા પાસે રહેલાં આ નિધાનોને ચક્રી અઠમ તપ દ્વારા આરાધે છે. તે નિધિઓના દેવો તાબે થયા બાદ, ચક્રીની સેવામાં સદા હાજર રહેવાના વચનો આપે છે. પછી ચક્રી જ્યારે તેઓનો સત્કાર કરી રાજધાની તરફ વળે છે ત્યારે તે નિધિઓ પાતાલમાર્ગે પરંતુ ચક્રની પાછળ પાછળ આવે છે. અને રાજધાની સમીપે આવ્યા બાદ તે નિધિઓ રાજધાનીની બહાર જ રહે છે; કારણ કે પ્રત્યેક નિધિ ચક્રીની નગરી જેવડા માનવાળા હોવાથી નગરમાં ક્યાંથી સમાઈ શકે ? એ પ્રમાણે ચક્રીની ગજ-અશ્વ-રથ-પદાતિ વગેરે સેના પણ નગર બહાર જ રહે છે.

નવનિધાનના જે જે નૈસર્ગિક નામો છે તે તે નામવાળા મુખ્ય નાગકુમાર દેવો તે તે નિધાનના અધિષ્ઠાયક છે. તેઓ પલ્યોપમાયુષ્યવાળા છે.

અહીં ૪૦^૧ કોઈ શાસ્ત્રકારોનું એવું કથન છે કે-એ નિધાનોમાં તે તે વસ્તુની પ્રાપ્તિને જણાવનારા શાશ્વતા-દિવ્ય 'કલ્પગ્રન્થો' છે. તેમાં અખિલ વિશ્વનો સર્વ વિધિ લખેલો હોય છે. જ્યારે કોઈ શાસ્ત્રકારોનું એવું કથન છે કે-કલ્પગ્રન્થમાં જણાવેલા સર્વ પદાર્થો જ દિવ્ય પ્રભાવથી એ પ્રત્યેક નિધાનોમાંથી [અથવા નિધિનાયકદ્વારા] સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થાય છે. આ નવ નિધાનો પૈકી કયા નિધાનમાં કઈ વસ્તુઓ (અથવા જે વિધિઓ જણાવેલ) હોય છે, તે સંક્ષેપમાં નામ સાથે કહેવાય છે.

૧. ^{૪૦૨}નૈસર્ગ નિધિ :— આ નિધિના કલ્પોમાં ખાણ-ગ્રામ-નગર-પત્તન, નિવેશન, મડુંબક, દ્રોણમુખ, છાવણી, હાટ-ઝૂંહાદિ સ્થાપનનો સમગ્ર વિધિવિષય જે અત્યારે વર્તમાન વસ્તુશાસ્ત્રમાં પણ દેખાય છે તે સંબંધી વિષયો [પુસ્તક વા સાક્ષાત્ વસ્તુ] આ પ્રથમ નિધિથી પ્રાપ્ત થાય છે અથવા તે તે સ્થાનોનું નિર્માણ થાય છે.

૨. ખાંડુક નિધિ :— આ નિધિના કલ્પોમાં સોનૈયા વગેરેની ગણતરી, ધન-ધાન્ય વગેરેનું પ્રમાણ, તે ઉત્પન્ન કરવાની પદ્ધતિ, રૂ, ગોળ, ખાંડ વગેરે સર્વનું માન, ઉન્માન કરવાની સર્વ વ્યવસ્થા હોય છે. ધનધાન્યની ઉત્પત્તિ, બીજોત્પત્તિ તથા દરેક પ્રકારનું ગણિત પણ આ નિધિથી થઈ શકે છે.

૩. પિંગલનિધિ :— આ નિધિના કલ્પોમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓના તથા હાથી, ઘોડા

૪૦૧. વધુ માટે જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ-સ્થાનાંગ-પ્રવચનસારોદ્ધારાદિ ગ્રન્થો જોવા.

૪૦૨. હેમકોષમાં તો લોક પ્રચલિત આ પ્રમાણે નવ નિધિ દર્શાવ્યા છે, હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ આ જ રીતે દર્શાવ્યા છે.

મહાપદ્મશ્ચ પદ્મશ્ચ, શઙ્ખો મકરકચ્છપૌ । મુકુન્દકુન્દનીલાશ્ચ, ચર્વાશ્ચ નિધયો નવ ॥ [કા. ૨, સ્લોક ૧૦૭]

વગેરેના દાગીના—આભૂષણો ઈત્યાદિ આભરણ બનાવવા સંબંધી સર્વ વ્યવસ્થા આ તૃતીય નિધાનને આધીન છે.

૪. સર્વરત્ન નિધિ :—ચક્રવર્તીના સાત એકેન્દ્રિય રત્નો તેમજ સાત પંચેન્દ્રિય રત્નો એ સર્વ આ નિધિના પ્રભાવે ઉત્પન્ન થાય છે. આ નિધાનના પ્રભાવથી ચૌદ રત્નો ઘણા કાન્તિમય થાય છે એમ કેટલાક કહે છે.

૫. મહાપદ્મ નિધિ :—સર્વ પ્રકારનાં વસ્ત્રો વગેરેની ઉત્પત્તિ—રંગવા ધોવાની વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન આ નિધિ દ્વારા થાય છે.

૬. કાલ નિધિ :—અતીત, અનાગત અને વર્તમાન વિષયક સકલ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર સંબંધી કાળ જ્ઞાન, કૃષિવાણિજ્યાદિ કર્મ તેમજ કુંભકાર, લુહાર, ચિત્રકાર, વણકર, નાપિત ઈત્યાદિ મૂલભેદ ૨૦ અને ઉત્તરભેદવાળા સો પ્રકારનાં શિલ્પો, વળી જગતના તીર્થંકર—ચક્રી—બલદેવ—વાસુદેવના વંશોનું શુભાશુભપણું આ કાલસંજ્ઞક નિધિદ્વારા થાય છે.

૭. મહાકાલ નિધિ :—લોહું તેમજ સોનું—રૂપું વગેરે ધાતુઓ અને તેની ખાણો, વળી મણિ—મોતી—પ્રવાલ—હીરા—માણેક—ચન્દ્રકાન્તમણિ વગેરે રત્નો એ સર્વ વસ્તુઓ આ નિધિવડે પ્રાપ્ત થાય છે અથવા તેની ઉત્પત્તિ આ નિધિમાં કહેલી છે.

૮. માણવક નિધિ :—લડવૈયાઓ તેઓને પહેરવાનાં બખ્તરો, હાથમાં ધારણ કરવાનાં શસ્ત્રો, યુદ્ધની કળા, વ્યૂહરચના, સાત પ્રકારની દંડનીતિ, વગેરે સર્વ વિધિ આ નિધાન દ્વારા જાણી શકાય છે.

૯. મહાશંખ નિધિ :—નાટક, વિવિધ કાવ્યો, છંદો, ગદ્ય—પદ્યાત્મક ચંપૂ, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અપભ્રંશ અને સંકીર્ણ આમ ચારે પ્રકારનાં કાવ્યો—ભાષાઓ આ નવમા નિધિવડે જણાય છે.

આ પ્રમાણે ચક્રીને પોતાના પરમ પુણ્યોદયે મનુષ્ય જાતિ અને માનવ સ્વભાવને ઉપયોગી તમામ સાધન—સામગ્રી આ નિધિઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. [૨૬૮] (ક્ષેપક ગાથા ૬૫)

અવતરણ—હવે એકંદર જંબૂદ્વીપમાં સમકાળે ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્યથી કેટલી રત્નસંખ્યા હોય ? તે કહે છે.

— જંબૂદીવે ચરો, સયાઈ વીસુત્તરાઈં ઉક્કોસં ।

રયણાઈ જહણ્ણં પુણ, હુંતિ વિદેહંમિ છપ્પન્ના ॥૨૬૬॥

[પ્રક્ષેપક ગા. ૬૬]

સંસ્કૃત છાયા—

જમ્બૂદ્વીપે ચત્ત્વારિ શતાનિ વિશત્યુત્તરાણિ ઉત્કૃષ્ટમ્ ।

રતાનિ જઘન્યેન પુનર્વિદેહે ષટ્પચ્ચાશત્ ॥૨૬૬॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

॥ નવ નિધિનાં નામો અને તદ્વિષયપ્રદર્શક યન્ત્ર ॥

નિધિનામો	નિધિગત શું શું છે ?	નિધિનામો	નિધિગત શું શું છે ?
૧ નૈસર્ગનિધિ	ગ્રામ-નગર-ગૃહાદિ સ્થાપન વિધિ	૬ કાલનિધિ	૬૩ શલાકા ચરિત્રો-જ્યોતિષ-શિલ્પાદિ શાસ્ત્રનો વિધિ
૨ પાંડુકનિધિ	ધન-ધાન્ય-માનનો તથા ઉત્પત્તિનો વિધિ	૭ મહાકાલનિધિ	મણિ-રત્ન-પ્રવાલાદિ ધાતુ ખાણોનો વિધિ
૩ પિંગળનિધિ	સ્રી પુરુષગજાશ્વાદિ આભરણ વિધિ	૮ માણવકનિધિ	સર્વશસ્ત્રોત્પત્તિ-બખ્તર-નીતિનો વિધિ
૪ સર્વરત્નનિધિ	ચક્રાદિ ચૌદ રત્નોત્પત્તિનો વિધિ	૯ શંખનિધિ	ગાયન-નાટ્ય કાવ્ય વાજિત્રાદિકનો સર્વ વિધિ
૫ મહાપદ્મ નિધિ	વસ્ત્રોત્પત્તિ-રંગવાનો વિધિ બતાવવામાં આવ્યો છે.	અન્ય મતે તો તે વસ્તુઓ જ સાક્ષાત્ નિધિગત સમજવી. પ્રત્યેક નિધિમાન-૧૨ યોગ દીર્ઘ, ૯ યોગ વિસ્તાર, ૮ યોગ ઉચ્ચારનું જાણવું.	

ગાથાર્થ—જંબૂદ્વીપમાં ઉત્કૃષ્ટથી ૪૨૦ અને જઘન્યથી ૫૬ રત્નો મહાવિદેહને વિષે હોય છે.

॥૨૬૯॥

વિશેષાર્થ—ઉત્કૃષ્ટ પદે જંબૂદ્વીપમાં એકંદર ૩૦ ચક્રવર્તીઓ એકી સાથે હોઈ શકે છે, એટલે મહાવિદેહની બત્રીશ વિજયો પૈકી ૨૮ વિજયોમાં અઠાવીસ કારણ કે બાકીની ચાર વિજયોમાં વાસુદેવોનો સંભવ છે અને એક ભરતક્ષેત્રમાં, એક ઐરવતક્ષેત્રમાં એમ કુલ ૩૦ ચક્રવર્તી થાય. એક એક ચક્રવર્તીને ૧૪ રત્નો હોવાથી $૩૦ \times ૧૪ = ૪૨૦$ કુલ રત્નો હોય છે. જ્યારે ભરત, ઐરવતમાં અને વિદેહની અન્ય અઠાવીસ વિજયોમાં ચક્રવર્તી હોતા નથી, ત્યારે છેવટે માત્ર પુષ્કલાવતી, વસ્ત્ર, નલિનાવતી, વપ્ર, એ ચાર વિજયોની નગરીમાં જઘન્યથી ચાર ચક્રવર્તીઓ હોય છે. (ચારથી ન્યૂન ચક્રવર્તી જંબૂદ્વીપમાં હોતા નથી.) ત્યારે કુલ $(૪ \times ૧૪ =)$ ૫૬ રત્નો જઘન્યથી જંબૂદ્વીપના મહાવિદેહને વિષે હોય છે. જંબૂદ્વીપપ્રજાપ્તિમાં પણ આ જ વાત કહેલી છે. [૨૬૯] (પ્ર. ગા. સં. ૬૬)

અવતરણ—હવે 'યુદ્ધશૂરા' વાસુદેવોને કેટલાં શસ્ત્રો-રત્નો હોય ? તે કહે છે.

‘ચક્રં ધનુહં સ્વર્ગો, મળી ગયા’ તહ ય હોઈ ‘વનમાલા ।

‘સંઘો સત્ત ઇમાઈ, રયણાઈ વાસુદેવસ્સ ॥૨૭૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

ચક્રં ધનુઃ ધનુઃ મર્ણિગદા તથા ચ ભવતિ વનમાલા ।

શઙ્ખઃ સત્ત ઇમાનિ રત્નાનિ વાસુદેવસ્ય ॥૨૭૦॥

શબ્દાર્થ, ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥૨૭૦॥

વિશેષાર્થ—૧ સુદર્શનચક્ર, ૨ નંદકનામનું ખડ્ગ તથા ૩ મણિ એ ત્રણે રત્નોનું વર્ણન પૂર્વે

૨૬૭ ગાથામાં કહેવાયું છે તે મુજબ સમજી લેવું. માત્ર ચક્રને સુદર્શન નામથી ઓળખાય છે.

૪ ઘણું—ધનુષ્ય, તે શાર્ફધનુષ્ય નામનું શસ્ત્ર સમજવું. તે ધનુષ્ય બીજા કોઈથી ઉપાડી ન શકાય એવું મહાભારે, અદ્ભુત શક્તિવાળું, જેના ટંકારવ માત્રથી શત્રુસૈન્ય ત્રાસીને પલાયન કરી જાય એવું હોય છે.

૫ ગયા—ગદા, આ ગદા ચક્રીના દંડ રત્ન જેવી મહાપ્રભાવવાળી, બીજા કોઈથી ઉપાડી ન શકાય એવી, અભિમાની વૈરીઓના ભુજાના મદને તોડી નાંખનારી અને બલિષ્ઠ હોય છે.

૬ વળમાલા—એ નામની માળા વાસુદેવની છાતી ઉપર નિરંતર લટકેલી હોય જ છે. તે માળા કદી કરમાતી નથી. તે સર્વ ઋતુના પુષ્પોથી સુંદર તથા અત્યંત સુગંધિત હોય છે, તેમજ દેવસમર્પિત હોય છે.

૭ શંખ—પાંચજન્ય, આ શંખને વાસુદેવ સિવાય [તીર્થંકર વર્જી] બીજો કોઈ જ વગાડી શકે નહિ. તેનો અવાજ થતાં શત્રુસૈન્ય ભયભીત બની ભાગી જાય છે. આ શંખનો અવાજ ૧૨ યોજન સુધી સંભળાય છે. આ પ્રમાણે સદાએ દેવાધિષ્ઠિત સાત રત્નો વાસુદેવને હોય છે અને બલદેવને^{૪૦૩} ત્રણ રત્નો હોય છે, જેની હકીકત આગળ જુદી કહેવાશે. [૨૭૦]

મનુષ્યાધિકારમાં આઠમું આગતિદ્વાર

અવતરણ—સાતમા ગતિદ્વારને પૂર્ણ કરીને, હવે આઠમું આગતિદ્વાર કહે છે.

સંખનરા^{૪૦૪} ચડસુ ગડસુ, જંતિ પંચસુ વિ પદમસંઘયણે ।

ઇગ દુ તિ જા અઠસયં, ઇગસમણ જંતિ તે સિદ્ધિ ॥૨૭૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

સંખનરાશ્ચતુસૃષુ, ગતિષુ, યાન્તિ પઞ્ચસુ અપિ પ્રથમસંહનનાઃ ।

एको द्वौ त्रयो यावत् अष्टशतं एकसमये यान्ति ते सिद्धिम् ॥૨૭૧॥

શબ્દાર્થ—

સંખનરા=સંખ્યવર્ષ(યુષી નરો
ચડસુ ગડસુ=ચારે ગતિમાં
પંચસુ વિ =પાંચમાં પણ

પદમસંઘયણે=પ્રથમ સંઘયણમાં
અઠસયં=આઠ અધિક સો (૧૦૮)
સિદ્ધિ=સિદ્ધિને

૪૦૩. અહીંયા તીર્થંકર—ચક્રી—વાસુદેવ—પ્રતિવાસુદેવ—બળદેવ [નારદ—૩૬] વગેરે ઉત્તમ પુરુષોનું દ્રેકું સ્વરૂપ તથા તેમના જીવનની દ્રેકી નોંધ આપવી ગ્રન્થવિસ્તારને કારણે મુલતવી રાખી છે.

૪૦૪. નર શબ્દ જાતિવાચક હોવાથી સ્ત્રી—પુરુષ—નપુંસક ત્રણેય લેવાના છે.

વાર્ષિક—સંખ્યાતા વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો મરીને ચારે ગતિમાં જાય છે, પરંતુ એમાં જે પ્રથમ સંઘયણવાળા છે તે પાંચે ગતિમાં જાય છે.

તેઓ એક સમયમાં જ એક, બે, ત્રણ યાવત્ એક સો આઠ સુધી સિદ્ધિપદને પામે છે. ૥૨૭૫૥

વિશેષાર્થ—સંખ્યાતા વર્ષના આયુષ્યવાળા પુરુષ—સ્ત્રી—નપુંસકવેદી મનુષ્યો, દેવ—નરક—તિર્યચ અને (પુનઃ) મનુષ્ય એ ચારે ગતિમાં તે તે ગતિ યોગ્ય પરિણામને પ્રાપ્ત થતાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. [અસંખ્ય વર્ષાયુષ્યવાળા યુગલિકનો નિષેધ કર્યો] એ સંખ્ય વર્ષાયુષીમાં જેઓ પ્રથમ વજ્રઋષભનારાય સંઘયણવાળા છે, (અન્ય સંઘયણનો નિષેધ થયો) તેઓ જ તદ્ભવે શુભ અધ્યવસાય પ્રાપ્ત થતાં ચાર ગતિ ઉપરાંત પાંચમી ગતિ એટલે મોક્ષ ગતિમાં પણ જાય છે.

—એટલે જ્યારે જીવસંકિલષ્ટ અધ્યવસાયોવાળો, હિંસામાં આસક્ત, મહારંભી, મહાપરિગ્રહી, રૌદ્રપરિણામી આદિ પાપાયરણવાળો થાય ત્યારે નરકાયુષ્ય યોગ્ય કર્મોપાર્જન કરી નરકમાં જાય છે.

—જ્યારે જીવ માયા—કપટ—છળમાં વધુ તત્પર હોય, નાનાં મોટાં વ્યસનોમાં રક્ત રહેતો હોય; બહુ ખા ખા કરનારો હોય તે મોટે ભાગે તિર્યચગતિ યોગ્ય કર્મોપાર્જન કરીને તિર્યચ ગતિમાં જાય છે.

—વળી માર્દવ—આર્જવાદિ સરલગુણો યુક્ત હોય, શલ્ય^{સંયમ} હોય તે મનુષ્યગતિમાં આવે છે.

—તેમજ હિંસા, મૃષા, સ્તેય, મૈથુન, પરિગ્રહાદિ પાપોનો ત્યાગી, ગુણગ્રાહી, બાલતપાદિક કરનાર, દાનરુચિ, અલ્પકષાયી, આર્જવાદિ ગુણોવાળા જીવો પરિણામની વિશેષતાથી દેવગતિ યોગ્ય કર્મોપાર્જન કરી દેવગતિમાં જાય છે.

—અને જ્યારે પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિરૂપ—પ્રગટતારૂપ—સમ્યક્ત્વ એટલે સત્શ્રદ્ધારૂપ પરિણામ, સમ્યગ્જ્ઞાન પરિણામ અને પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ આ પાંચેય મહાપાપની નિવૃત્તિ—ત્યાગરૂપ ચારિત્ર પરિણામ ઉત્પન્ન થાય—એટલે કે સમ્યગ્—શ્રદ્ધા—જ્ઞાન—ચારિત્રના સહયોગથી જીવને વિશિષ્ટ પ્રકારનો, સર્વોત્તમ નિર્મળ કોટિનો પરિણામ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિશુદ્ધ કોટિની ઉગ્ર તપ—સંયમ્પ્રાદિની આરાધના દ્વારા જીવનમાં સર્વોત્તમ ચારિત્ર, સર્વોત્તમ જ્ઞાન—દર્શન અને સર્વોત્તમ શક્તિપ્રાપ્તિની આડે આવનારા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય આ ચાર ઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરીને શ્રેષ્ઠકોટિનો વીતરાગભાવ—ચારિત્ર, સર્વોત્તમ શક્તિ અને સંપૂર્ણ લોકાલોકને પ્રકાશિત કરનારું કેવળજ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત (નાનાં મોટાં અનેક અન્તર્મુહૂર્તો સમજવો), ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ન્યૂન પૂર્વ કોટિ વર્ષ પર્યન્ત કેવલીપણામાં જ રહી, બાકી રહેલા ભવોપગ્રાહી (વેદનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર) ચાર કર્મોને યથાકાલે ખપાવીને, સકલકર્મથી મુક્ત થઈને, આત્મિક સુખમાં નિમગ્ન તે આત્માઓ ઋજુગતિથી એક જ સમયમાં મુક્તિસુખને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે કે ચૌદ રાજલોકને અન્તે આવેલી મુક્તાત્માઓને રહેવાના સ્થાનવર્તી જે સિદ્ધશિલા છે ત્યાં પહોંચી જાય છે. ત્યાં સાદિઅનંત સ્થિતિ પ્રમાણના અવ્યાબાધ, અનંત આત્મિક સુખનો ભોગવટો કરે છે. સંસારના કારણભૂત કર્મસત્તા નષ્ટ થવાથી, તેના કાર્યભૂત સંસારભ્રમણ દૂર થવાથી, ફરી આ વિશ્વમાં તેમને આવવાપણું કે અવતાર લેવાપણું કંઈ જ હોતું નથી.

આ જીવો એક જ સમયમાં એક, બે, ત્રણ એમ યાવત્ કોઈ કાળે એક સાથે ૧૦૮ મોક્ષે જઈ શકે છે. [૨૭૧]

॥ મનુષ્યગતિ આશ્રયી અષ્ટ દ્વાર વ્યવસ્થાપ્રદર્શક યન્ત્ર ॥

આઠે દ્વારના નામો	ગ૦ ઉત્કૃષ્ટમાન	ગ૦ જઘન્યમાન	સ૦ ઉત્કૃષ્ટમાન	સ૦ જઘન્યમાન
૧ સ્થિતિમાન	૩ પલ્લોપમ	અંતર્મુહૂર્તનું	અંતર્મુહૂર્તનું	અંતર્મુહૂર્તનું
૨ દેહમાન	૩ ગાઉનું	અંગુલ અસંખ્યભાગ	અંગુલ અસંખ્યભાગ	અંગુલ અસંખ્યભાગ
૩ ઉપપાતવિરહ	૧૨ મુહૂર્ત	૧ સમય	૨૪ મુહૂર્ત	૧ સમય
૪ અવનવિરહ	"	"	"	"
૫ ઉપપાતસંખ્યા	યાવત્ અસંખ્ય	એક-બે-ત્રણ	યાવત્ અસંખ્ય	એક-બે-ત્રણ
૬ અવનસંખ્યા	"	"	"	"
૭ ગતિદ્વાર	તેઉકાય, વાયુકાય એ દંડકને મૂકીને શેષ ૨૨ દંડકના જીવો મનુષ્યગતિમાં ઉપજી શકે છે, પરંતુ એટલું વિશેષ કે સાત નારકીના એક જ દંડકમાંથી સાતમી નારકી બાદ કરવી, અને તે પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યચના દંડકમાંથી અસંખ્યવર્ષાયુષી યુગલિક મનુષ્ય-તિર્યચ બાદ કરવાં : હરિ-અર્હન્-બલદેવ-વાસુદેવ અને ચક્રિન્સ પાંચ મનુષ્ય રત્નો દેવ-નરકથી જ આવેલાં હોય છે. હસ્તિ તથા અશ્વ રત્ન તિર્યચ વર્જી ત્રણે ગતિમાંથી આવેલાં હોય અને સાત એકેન્દ્રિય રત્નો ભવ૦ વૈમાઠથી આવેલા હોય.			
૮ આગતિદ્વાર	સંખ્યવર્ષાયુષી મનુષ્યો ચારે ગતિમાં જઈ શકે છે અને તેમાંએ જે વજ્રઋષભનારાચસંઘયણથી યુક્ત હોય છે તે તો મોક્ષ સહિત પાંચે ગતિમાં જઘન્યથી એક, બે યાવત્ ઉત્કૃષ્ટથી એક સમયમાં ૧૦૮ જાય છે.			

અવતરણ— હવે આગતિદ્વારે મનુષ્યોની વેદ-લિંગાશ્રયી ગતિની વિશેષતાને કહે છે.

વીસિત્થી દસ નપુંસગ, પુરિસદ્વસયં તુ એકસમયે ।

સિજ્ઞદ્ ગિહિ અન્ન સર્લિંગ, ચડ દસ અદ્વાહિઅસયં ચ ॥૨૭૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

વિંશતિઃ સ્ત્રિયઃ દશ નપુંસકાઃ, પુરુષાણામદ્વસયં તુ એકસમયે ।

સિધ્યન્તિ ગૃહિ-અન્ય-સ્વલિંગાશ્ચત્વારઃ દશઅદ્વાધિકશતં ચ ॥૨૭૨॥

શબ્દાર્થ—

વીસિત્થી=વીસ સ્ત્રીઓ

પુરિસદ્વસયં=પુરુષો ૧૦૮

સિજ્ઞદ્=સિદ્ધ થાય છે

ગિહિ=ગૃહિલિંગમાં

અન્ન=અન્યલિંગમાં

સર્લિંગ=સ્વલિંગે

અદ્વાહિઅસયં=અદ્વાધિક સો

વાચાર્થ— સ્ત્રીઓ ઉત્કૃષ્ટથી એક સમયમાં વીસ મોક્ષે જાય, નપુંસકો ઉત્કૃષ્ટ દસ અને પુરુષો

ઉત્કૃષ્ટથી એક જ સમયમાં એકસો ને આઠ મોક્ષે જાય છે. લિંગમાં— ૪૦૫ ગૃહસ્થ લિંગે એક સમયમાં ચાર, ૪૦૬ અન્યલિંગે (એટલે અન્ય ધર્મના તાપસાદિક લિંગમાં) દસ અને સ્વલિંગે (સ્વ=પોતાના સાધુ લિંગે) ઉત્કૃષ્ટ એક સમયમાં એક-સો ને આઠ મોક્ષે જાય છે. ૥૨૭૨૥

વિશેષાર્થ—અહીં લિંગ અથવા વેદાશ્રયી ગતિ બતાવી છે. જો કે આમ તો વેદોનું અસ્તિત્વ સર્વત્ર છે પણ અહીં તો મનુષ્યજાતિ આશ્રયી વર્તતા ત્રિવેદનો પ્રસંગ છે એટલે તેની જ વાત અહીં સમજાવવાની છે.

પુરુષને પુરુષ જ, સ્ત્રીને સ્ત્રી જ અને નપુંસકને નપુંસક જ એમ કયા કારણે ઓળખીએ છીએ? તો તેનું કારણ (કર્મગ્રન્થની ભાષામાં) વેદ, (સાહિત્યક ભાષામાં) લિંગ અને લોકવાણીમાં જાતિ કહી તે જ છે. અહીં વેદ, લિંગ કે જાતિ એ સમાનાર્થક શબ્દો છે. આ વેદના દરેકના બબ્બે પ્રકારો છે. તે ૧ દ્રવ્યવેદ અને ભાવવેદથી પડે છે.

દ્રવ્યવેદ—એટલે પૌદ્ગલિક આકૃતિ-આકાર, આ ‘નામકર્મ’ની વિવિધ પ્રકૃતિઓના ઉદયના ફળસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવવેદ—એટલે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતો માનસિક વિકાર-અભિલાષ તે મોહનીયકર્મના ઉદયના ફળસ્વરૂપ છે.

આ દ્રવ્યવેદ અને ભાવવેદ વચ્ચે સાધ્ય-સાધન અને પોષ્ય-પોષકનો સંબંધ રહેલો છે.

આ વેદના પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદ આ ત્રણ પ્રકારો છે. સ્વસ્વ કર્માનુસાર નામકર્મની વિવિધ પ્રકૃતિઓના ઉદયથી પ્રાણી પુરુષાકૃતિ, સ્ત્રીઆકૃતિ અને નપુંસકાકૃતિને પ્રાપ્ત કરે છે. એથી આ દ્રવ્યવેદ કહેવાય છે જેની ઓળખ બાહ્યલિંગ યા ચિહ્નથી જ સહેલાઈથી થઈ જાય છે.

હવે **ભાવવેદ**—જેને તાત્ત્વિક રીતે વેદ કહેવો છે, કારણકે અહીં ભાવનો અર્થ જ ઈચ્છા, અભિલાષ-વિકાર કરવાનો છે. આ વેદ મોહનીય કર્મના ઉદયના ફળરૂપે હોય છે, જે વાત ઉપર કહી પણ છે.

અહીં ભાવપુરુષ વેદના ઉદયથી જીવને સ્ત્રીના (વિષયોપભોગરૂપ) સંસર્ગસુખની ઈચ્છા થાય

૪૦૫. અન્ય દર્શનના તાપસાદિ વેષપણે પણ મોક્ષે જઈ શકે છે, કારણકે તેઓ સદ્ગુરુના યોગે વા તથાવિધ અન્ય જિનધર્મના અનુમોદનાદિકનું આલંબન મળતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર મેળવી-પ્રાપ્ત કરી ઉત્તરોત્તર શુભ ભાવનાના યોગે કેવલી થઈ મોક્ષે જાય છે, પરંતુ તાપસના ધર્મે કરીને તો નહીં જ, કારણ કે વેષલિંગ ગમે તે હોય પરંતુ જીવનમાં ધર્મ તો સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષે જવા માટેનો હોતો જ જોઈએ. વળી એ જ પ્રમાણે ભલે વેષ ગૃહસ્થનો હોય પરંતુ જન્માન્તરીય સંસ્કારોથી સ્વાભાવિક વૈરાગ્યને પામી, સમ્યક્ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરી અન્તકૃત્ કેવલી થઈ મોક્ષે જાય છે.

૪૦૬. વધુમાં ઉક્ત બન્ને લિંગમાં મોક્ષે કહ્યો તે, તેઓનું શેષ આયુષ્ય અન્તર્મુક્ત બાકી રહ્યું હોય અને કેવલજ્ઞાન થાય અને મોક્ષે ચાલ્યા જાય તદ્દાશ્રયી સમજવું, પરંતુ જો અંતર્મુક્ત અધિકાયુષ્ય હોય તો જૈનસાધુનો યથાર્થ વેષ અવશ્ય સ્વીકારવો પડે છે અને પછી તેવા મોક્ષે જનારા સ્વલિંગસિદ્ધ કહેવાય છે, ગૃહસ્થ કેવલી તરીકેનો કૂર્માપુત્રનો એક જ અપવાદ છે, જેને કેવલજ્ઞાન થયા બાદ સકારણ છ માસ થયાં છતાંય સાધુવેષ પ્રાપ્ત થયો નહીં, અને એથી આ એક જ અપવાદ આશ્ચર્યરૂપ કહેવાયો છે.

છે. ભાવસ્ત્રીવેદના ઉદયવાળા જીવને પુરુષના સંસર્ગસુખની ઈચ્છા-અભિલાષ થાય છે, અને ભાવનપુંસકવેદના ઉદયથી સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેના સંસર્ગસુખની કામના થાય છે. આ રીતે દ્રવ્ય અને ભાવ બંને પ્રકારના વેદનું સ્વરૂપ કહ્યું.

વિકારમાં અલ્પબહુત્વ—પુરુષવેદનો વિકાર સહુથી ઓછા સમય સુધી ટકે છે. સ્ત્રીવેદનો વિકાર એનાથી વધારે સમય સ્થાયી રહે છે અને નપુંસકવેદનો વિકાર સ્ત્રીવેદના વિકારથી પણ વધુ લાંબા સમય સુધી ટકે છે.

આ ત્રણેય ભાવ વેદની વિકાર સ્થિતિને શાસ્ત્રમાં ત્રણ ઉપમાઓથી સમજાવી છે. એટલે કે પુરુષવેદ તૃણાગ્નિસમાન, સ્ત્રીવેદ ગોમય-અગ્નિ સમાન અને નપુંસકવેદ નગરદાહ-અગ્નિ સમાન.

તૃણાગ્નિ—તૃણ એટલે ઘાસની આગ જેવો. જેમ ઘાસ ઝડપથી સળગી ઉઠે છે અને ઓલવાઈ—બુઝાઈ પણ જલદી જાય છે, તેવી જ રીતે પુરુષવેદવાળા પુરુષનો—સ્ત્રીસંસર્ગરૂપ વિકાર—પુરુષની પોતાની તથાપ્રકારની વિશિષ્ટ રચનાને લીધે સત્તર ઉત્પાન પામે છે અને એ વિકાર ઝડપથી શાંત પણ થઈ જાય છે, સ્ત્રીવેદનો વિકાર છાજાના અગ્નિ જેવો યા અંગારા જેવો છે, જે તેની વિશિષ્ટ અને ગહન શારીરિક રચનાના કારણે (સ્ત્રીને તે) જલદી પ્રગટ થતો નથી, તેમજ પ્રગટ થયા પછી (પુરુષ સંસર્ગ થવા છતાં પણ) જલદી શાંત પણ થતો નથી. અને નપુંસક વેદનો વિકાર તો નગરદાહ સમાન કે તપેલી^{૪૦૭} ઈંટના જેવો હોવાથી બહુ જ લાંબા કાળે શાંત થાય છે. નપુંસકને કામવિકાર પ્રગટ થતાં કેટલી વાર લાગે તે સંબંધી ઉલ્લેખ જોવામાં આવ્યો નથી તેથી મધ્યમ સમય કલ્પવો ઠીક લાગે છે.

પુરુષમાં કઠોરભાવ મુખ્ય હોવાથી તેને કોમળતત્ત્વનું આકર્ષણ રહ્યા કરે છે. સ્ત્રીમાં અતિમૃદુ—સુકોમળ ભાવનું પ્રાધાન્ય હોવાથી કઠોરત્વ (પુરુષ)ની અપેક્ષા રાખે છે. જ્યારે નપુંસકમાં બંને ભાવોનું મિશ્રણ હોવાથી બંને તત્ત્વોના ભોગવટાની ઝંખના રહ્યા કરે છે.

ક્રમશઃ ત્રણેય વેદના લક્ષણો બતાવતી શ્રી સ્થાનાંગ તથા પન્નવણ સૂત્રની ટીકામાં આપેલી ગાથાઓ નીચે રજૂ કરું છું.

મેહનં ચરતા દાઢ્યં શોણ્ડીર્યં^{૪૦૮} શ્મશ્તુ ધૃષ્ટતા । સ્ત્રીકામિતેતિ લિઙ્ગાનિ, સત્તપુંસ્ત્વે પ્રચક્ષતે ॥૧॥

અર્થ—પુરુષનું ગુપ્ત લિંગ-ચિહ્ન કઠોરતા, દઢતા—મક્કમતા, પરાક્રમ, દાઢી, ધૃષ્ટતા અને સ્ત્રી સંસર્ગની કામના એ સાત પુરુષવેદના લક્ષણો છે.

યોનિર્મૃદુલ્લવમત્યૈર્યં મુગ્ધતા ક્લીબતા^{૪૦૯} સ્તનૌ, પુંસ્કામિતેતિ લિઙ્ગાનિ સત્ત^{૪૧૦} સ્ત્રીત્વે પ્રચક્ષતે ॥૨॥

૪૦૭. દિગ્મંબરીય મતાનુસારે.

૪૦૮. નપુંસકો માત્ર વિચાર દ્વારા જ સંતોષ માને છે. તેઓની સક્રિય રીતે ભોગવટો કરવાની કોઈ ગુંજાશ નથી હોતી. તેઓના શરીરની ઉત્તેજનાત્મક ગ્રન્થિઓ નિષ્ક્રિય જ હોય છે.

૪૦૯. ક્લીબતા ક્ષિતિ પાઠઃ વિશેષોચિતઃ અન્યેષુ કોષેષુ વાન્તપાઠદર્શનાત્
ક્લીવોડપૌરુષષણ્ડયોઃ (અને૦ સંગ્રહે ૨૧૬૩૨) આ સામર્થ્ય હીન-અવિક્રમ અર્થમાં વપરાયો છે.

૪૧૦. સ્તનકેશવતી સ્ત્રી સ્યાદ્, રોમશઃ પુરુષઃ સ્મૃતઃ । ઉમયોરન્તરં યચ્ચ, તદમાવે નપુંસકમ્ ॥ (સ્થાનાંગવૃત્તિ)

અર્થ—ગુપ્તાંગ ચિન્હ—યોનિ, કોમળતા, ચપળતા, મુગ્ધતા, (ભોળપણ), સામર્થ્યહીનતા, સ્તનનો સદ્ભાવ અને પુરુષ સંસર્ગની કામના આ સાત સ્ત્રીત્વનાં લક્ષણો છે.

સ્તનાદિ—શ્મશ્રૂકેશાદિભાવાડમાવસમન્વિતમ્, નપુસકં બુધાઃ પ્રાહુર્મોહાનલસુદીપિતમ્ ॥૩॥

અર્થ—સ્તન વગેરે સ્ત્રીયોગ્ય ચિન્હો, પુરુષ યોગ્ય દાઢી-કેશ વગેરે ચિહ્નો હોય, અથવા ન પણ હોય એટલે કે પુરુષ—સ્ત્રી બંનેના સંમિશ્ર લક્ષણો (ઓછેવત્તે અંશે વિદ્યમાન) હોય અને કામનાનો મોહાગ્નિ અત્યન્ત પ્રદીપ્ત રહેતો હોય તેઓને સુષો નપુંસક^{૪૧૧} તરીકે ઓળખાવે છે.

આ પ્રમાણે ત્રણેય^{૪૧૨}વેદનાં લક્ષણો કહ્યાં.

આ વેદોનું ચારેય ગતિમાં યથાવિધ અસ્તિત્વ છે. એટલે કે દેવોમાં માત્ર પુરુષ—સ્ત્રી બે જ વેદ છે, નપુંસકવેદી ત્યાં કોઈ જ નથી. સાતે ય નરકો અને તમામ સંમૂર્ચિષ્મ^{૪૧૩}જીવો માત્ર એક નપુંસકવેદવાળા છે. બાકીની મનુષ્ય તથા તિર્યચ બે ગતિના શેષ મનુષ્યો તથા તિર્યચોમાં ત્રણેય વેદો હોય છે. [૨૭૨]

અવતારણ—ભિન્ન ભિન્ન શરીર અવગાહના તથા સ્થાનાશ્રયી સિદ્ધ થતી સંખ્યા જણાવે છે.

ગુરુ લહુ મજ્ઞિમ દો ચઙ, અદ્વસયં ઝહ્ઙહોતિરિઅલોપ ।

ચઙબાવીસદ્વસયં, દુ સમુદ્દે તિન્નિ સેસજલે ॥૨૭૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

ગુરુલ્પુમધ્યમાઃ દ્વી ચત્વારઃ અષ્ટશત, મૂર્ધ્વાડધસ્તિર્યગ્લોકે ।

ચત્વારઃ દ્વાવિંશત્યષ્ટશતં, દ્વી સમુદ્દે ત્રયઃ શેષજલે ॥૨૭૩॥

શબ્દાર્થ—

ગુરુ=ઉત્કૃષ્ટ

લહુ=લઘુ

મજ્ઞિમ=મધ્યમ

ઝહ્ઙહો=ઊર્ધ્વ, અધો

સમુદ્દે=સમુદ્રમાં

સેસજલે=શેષ જલસ્થાનકોમાં

માધ્યાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૨૭૩॥

વિશેષાર્થ—ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા તે; તે તે કાલે પાંચસો ધનુષ્યની ઊંચી કાયાવાળા જીવો, એક સમયમાં યુગપત્ બે જ સંખ્યાએ મોક્ષે જાય છે, પરંતુ તેથી વધુ જતા નથી. વળી જઘન્યથી બે હાથની અવગાહના સુધીના જીવો જ મુક્તિને યોગ્ય છે. બે હાથથી ન્યૂન દેહવાળા તદ્ભવે મુક્તિયોગ્ય થતા નથી, એથી તે જઘન્ય અવગાહનાવાળા જીવો એક સમયમાં વધુમાં વધુ ચાર સંખ્યા

૪૧૧. મહિલા સહાવો સરવત્ર મેઝો, મોહો મહંતો મહુયા ય વાણી ।

સસદ્વયં મુત્તમફેનય ચ, ઇયાણિ છ પંડગલક્ષણાણિ ॥ (રત્નસંચય)

૪૧૨. અન્ય ભેદો પણ છે તે લોકપ્રકાશ, વિશેષાવશ્યક ભાષ્યાદિકથી જાણવા.

૪૧૩. કેટલાક સંમૂર્ચિષ્મ પંચેન્દ્રિયોને તો પુરુષ—સ્ત્રીચિહ્નો સદ્ભાવ કર્મગ્રન્થ તથા સપ્તતિકા ભાષ્યમાં કહ્યો છે.

સુધી સિદ્ધ થઈ શકે છે, જ્યારે જઘન્ય બે હાથથી આગળ અને ૫૦૦ ધનુષ્યની અંદર (એટલે જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચે)ની મધ્યમ અવગાહનાવાળા ઉત્કૃષ્ટથી એક સમયમાં ૧૦૮ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ઊર્ધ્વલોકથી એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટ ચાર જ સિદ્ધ થાય છે. અહીં ઊર્ધ્વલોકથી દેવનિકાય ન સમજવી પરંતુ એક લાખ યોજન ઊંચા એવા મેરૂપર્વત ઉપર આવેલા નંદનવનમાંથી જનારા સમજવા, એટલે કોઈ લબ્ધિધારી વિદ્યાધરાદિ મુનિ, વૈક્રિયાદિ ગમનશક્તિ દ્વારા નંદનવન પર રહેલા શ્રી જિનચૈત્યાદિકને નમસ્કારાદિ કરવાના કારણે ગયેલા હોય અને એવામાં તેઓનું આયુષ્ય પૂર્ણ થવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો, એટલે તે મહાત્માઓ અનશનાદિક તપપૂર્વક—શુભ ધ્યાનારાધના કરવાપૂર્વક કેવલજ્ઞાન પામી, અષ્ટકર્મનો ક્ષય કરી મુક્તિપ્રાયોગ્ય બનીને કાળધર્મ કરે ત્યારે તેઓ ત્યાંથી સીધા જ મોક્ષે જાય છે, તે અપેક્ષાએ વિચારવું. અહીં ઊર્ધ્વલોકે ભેદ પાડી વિચારીએ તો પાંડુકવનાશ્રયી બે મોક્ષે જાય છે.

એ પ્રમાણે **અધોલોકે** એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટથી ^{૪૧૪}બાવીશ મોક્ષે જાય છે. અહીં પણ અધોલોક શબ્દથી નરક ન વિચારતાં ‘અધોગ્રામ’ સ્થાન સમજવું. એટલે કે મેરૂપર્વતની પશ્ચિમ દિશા તરફ સમભૂતલાથી ક્રમશઃ નીચે ઉતરતો ઉતરતો એક ભૂભાગ આવે છે. એ પૃથ્વી નીચી નીચી થતી ૪૨૦૦૦ યોજન જઈએ ત્યારે એક હજાર યોજન ઊંડી થાય છે અને તે ભૂમિભાગ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં આવેલ છે જેને કુવડી વિજય કહેવાય છે. ત્યાં તીર્થંકરાદિકનો સદ્ભાવ હોય છે અને તે વખતે તીર્થંકર વગેરેના આત્માઓ મોક્ષે જનારા હોય છે.

અને તિર્યગ્લોકમાંથી ઉત્કૃષ્ટ એક સમયે ૧૦૮ મોક્ષે જાય છે.

તિર્યગ્લોકમાંથી સામાન્યતઃ ૧૦૮ એક સમયે મોક્ષે જાય એમ કહ્યું, પરંતુ દરેક સ્થાનેથી ૧૦૮ જાય એવું હોતું નથી. તિર્યગ્લોકમાં પણ કર્મભૂમિથી આવેલા, પુર્વિલગ વૈમાનિક નિકાયથી આવેલા, મધ્યમ અવગાહનાવાળા, સાધુવેષ [જૈનમુનિવેષ—સ્વર્લિંગ]વાળા અને તે પણ પુરુષો જ હોવા જોઈએ, કાળથી ઉત્સર્પિણીનો ત્રીજો અને અવસર્પિણી હોય તો ^{૪૧૫}ચોથો આરો અવશ્ય હોય; આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ આઠ વિશેષણવાળા જ, ક્ષપિતકર્મવાળા થઈને એક સમયે ૧૦૮ મોક્ષે જાય છે.

૪૧૪. અહીંયા અધોલોકની સંખ્યામાં બીજા બે મત છે. સંગ્રહણીનો એક મત ઉમેરીએ તો ત્રણ મત થાય. સંગ્રહણીથી બીજા જે બે મતો છે તે ૧ ઉત્તરાધ્યયનનો અને ૨ સિદ્ધપ્રાભૂતગ્રન્થનો, ઉત્તરાધ્યયનના જીવાજીવ વિભક્તિ અધ્યયનમાં ‘વીસમહેતહેવેતિ’ આ પાઠથી ૨૦, સંખ્યાનું ગ્રહણ થાય છે જ્યારે સિદ્ધપ્રાભૂતમાં ‘વીસપુહુતં ગૌલોપ’—एतत्तीका च विंशतेः पृथक्त्वं द्वे विंशती । અહીંયા પૃથક્ત્વનો અર્થ બે કર્યો એટલે બે વાર વીશ (એક બીજા વીશ) એટલે ૨૦+૨૦=૪૦ ની સંખ્યા આવી.

આ વાત શ્રી ચન્દ્રીયા ટીકાકારે તથા શ્રી મલયગિરિજ (સંગ્રહણીના) ટીકાકારે જણાવી છે. એમાં ચન્દ્રીયા ટીકાકાર શ્રી દેવભદ્રસૂરિજ કહે છે કે—આ સંગ્રહણી ગાથામાં ચંડવાવીસદ્વસયમ્ પદમાં ચંડદ્વોવીસદ્વસયમ્ આ પાઠ મૂકાય તો ઉપરના બંને મતોનું સમાધાન થઈ જાય, માત્ર એક શ્રી ઉત્તરાધ્યયનનો જ મત જુદો રહે. આમ બે જ મતાંતરે રહે.

૪૧૫. અવસર્પિણીના ચોથા આરાને બદલે ત્રીજા આરામાં જ શ્રીઋષભદેવપ્રભુ ૧૦૮ જીવો સાથે મોક્ષે ગયા તે ઉલટું બન્યું તેથી જ તેને આશ્ચર્ય તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે.

તિર્યગ્લોકમાં ભેદ પાડી વિચારીએ તો, કોઈ ઉત્તમ જીવ દેવાદિકના સંહરણાદિકથી લવણાદિક સમુદ્રમાં ફેંકાય અને તે જ વખતે જલમાં સ્પર્શ થવા અગાઉ અન્તરાલે અતિ ઉત્કૃષ્ટવીર્યોલ્લાસ દ્વારા ઝડપથી ઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરી અન્તકૃત્ કેવલી થઈ, જલમાં ડૂબતાં જ શેષ કર્મોનો ક્ષય કરી તરત જ મોક્ષે જાય તેવા, અથવા કોઈ કેવલી જીવને ભરતાદિક ક્ષેત્રમાંથી ઉપાડી, દુશ્મનદેવ સમુદ્રમાં ફેંકે અને એવામાં આયુષ્યનો અન્ત આવ્યો હોય અને જો મોક્ષે જાય એવા, આ બન્ને રીતે મોક્ષે જનારા જીવો એક સમયમાં બે જ જાય.

હવે શેષ જળાશયોમાંથી—તે ગંગાદિ નદીઓમાં તથા દ્રહાદિક જળસ્થાનોમાં સ્નાન વગેરે અર્થે ગયેલા જીવો, વહાણાદિકમાં બેઠેલા હોય તેવા જીવો કોઈ પણ વિશુદ્ધ અને ઉત્તમ નિમિત્તથી ત્યાં જ કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જાય તો એક જ સમયમાં ત્રણ (મતાંતરે ચાર) સિદ્ધ થાય છે. [૨૭૩]

અવતરણ—પૂર્વોક્ત મનુષ્યો કઈ ગતિથી આવેલા એક સમયમાં કેટલા મોક્ષે જાય ? તે કહે છે અને વળી [વેદ—ગતિથી આવેલાના ભેદ વિના] પ્રથમ **ઓષથી**—સામાન્યથી ચારે ગતિ આશ્રયી જણાવે છે. ત્યારબાદ અઢી ગાથાપદથી વિશેષ સ્કોટ પાડી જણાવશે.

નરયતિરિયાગયા દસ, નરદેવગઈઓ વીસ અદ્દસયં ॥૨૭૩^૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

નરકતિર્યાગાગતા દશ, નરદેવગતિતો વિંશતિઃ અષ્ટશતમ્ ॥૨૭૩^૧॥

શબ્દાર્થ—

નરયતિરિયાગયા=નરક તિર્યચથી આવેલા | નરદેવગઈઓ=નર તથા દેવગતિથી આવેલા

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૨૭૩^૧॥

વિશેષાર્થ—નરક અને તિર્યચ ગતિથી નીકળીને મનુષ્ય થયેલા જીવો જો મોક્ષ જવાને યોગ્ય બની મોક્ષે જાય તો ઉત્કૃષ્ટા એક સમયમાં દસ જ જાય. મનુષ્યગતિથી મરીને પુનઃ મનુષ્યગતિ પામેલા એવા એક સમયે ^{૪૧૬}૨૦, દેવગતિમાંથી નીકળીને મનુષ્ય થયેલા એક સમયે ૧૦૮ મોક્ષે જાય. [૨૭૩^૧]

અવતરણ—હવે કોઈ પણ વેદના નામ ગ્રહણ વિના જ નારકાદિ પ્રત્યેક ગતિમાંથી આવેલાની સામાન્ય-વિશેષથી થતી સિદ્ધિને કહે છે.

દસ રયણાસકરવાલુયાહ, ચહ પંકભૂદગઓ ॥૨૭૪॥

છહ વણસસહ દસ તિરિ, તિરિત્થિ દસ મણુઅવીસનારીઓ ।

અસુરાઈવંતરા દસ, પળ તદેવીઓ પત્તેઅં ॥૨૭૫॥

જોહ દસ દેવી વીસં, વિમાણિ અદ્દસય વીસ દેવીઓ ॥૨૭૫^૨॥

૪૧૬. સિદ્ધપ્રાભુતમાં તો દેવગતિથી આવેલા વર્જને શેષ ત્રણે ગતિથી આવેલા દસ દસ મોક્ષે જાય એમ કહ્યું છે. સત્ય બહુશ્રુતો અથવા કેવલી ભગવંતો જાણે.

સંસ્કૃત છાયા—

દશ રત્ના-શર્કરા-વાલુકાતઃ, ચત્વારઃ પટ્ક-મૂ-દકતઃ ॥૨૭૪॥

ષટ્ ચ વનસ્પતેર્દશ તિર્યગ્મ્યઃ તિર્યક્ષ્ત્રિમ્યો દશ મનુજેભ્યઃ વિંશતિર્નારીભ્યઃ॥

અસુરાદિ-વ્યન્તરેભ્યો દશ પઞ્ચ તદેવીભ્યઃ પ્રત્યેકમ્ ॥૨૭૫॥

જ્યોતિર્મ્યો દશ દેવીભ્યો વિંશતિઃ વૈમાનિકેભ્યોઽષ્ટશતં વિંશતિર્દેવીભ્યઃ ॥૨૭૬॥

શબ્દાર્થ—

મૂ-દગઝો=પૃથ્વી-પાણીથી

છટ્ટ=૯૭

વણસડ=વનસ્પતિથી

તિરિત્તિ=તિર્યચની સ્ત્રીથી

તદેવીઝો=તેની દેવીથી

વિમાણિ=વૈમાનિકથી

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૭૪-૨૭૫॥

વિશેષાર્થ— હવે ગત ગાથામાં જેમ 'નરકગતિ' એવો સામાન્ય શબ્દ વાપર્યો તેથી સાતે નરકનું ગ્રહણ ન થઈ જાય માટે સર્વ ભ્રમને ટાળવા આ ગાથા જણાવે છે કે—'નરકશબ્દથી' પ્રથમની ચાર જ લેવી તેમાં રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા અને વાલુકાપ્રભા એ ત્રણ નરકથી આવેલા મનુષ્ય થઈને એક સમયે દસ સિદ્ધ થાય અને ચોથી પંકપ્રભાથી ચાર જીવો મોક્ષે જાય છે, પરંતુ ધૂમપ્રભાદિ છેલ્લી ત્રણ નરકથી આવેલાને અનન્તરભવે સર્વવિરતિનો ઉદય થતો ન હોવાથી તેમનો નિષેધ કર્યો છે.

હવે **તિર્યચગતિ**માં પણ પૃથ્વીકાય અને અપૃકાયમાંથી નીકળીને આવેલા એક સમયે ઉત્કૃષ્ટથી ચાર, તેઉ-વાઉકાય માટે તો અનન્તરભવે (૨૬૪ ગાથામાં) મનુષ્યપ્રાપ્તિનો નિષેધ જણાવેલો હોવાથી તેઓ સિદ્ધ થતા નથી, કારણકે સિદ્ધિગમન મનુષ્ય સિવાય અન્ય ગતિથી નથી. હવે વનસ્પતિકાયથી આવેલા ૬, અને (ત્રસકાયમાં) પંચેન્દ્રિય પુરુષ તિર્યચમાંથી કે સ્ત્રી તિર્યચમાંથી આવેલા મનુષ્ય થઈને ૧૦ જાય છે. [અહીં વિકલેન્દ્રિયથી આવેલા, માટે ભવસ્વભાવે જ સિદ્ધિપ્રાપ્તિ યોગ્ય સામગ્રી મળતી નથી, જે આગળ કહેવાશે.]

ત્રીજી **મનુષ્યગતિ**થી આવેલા પુનઃ મનુષ્ય થઈને ૨૦ જીવો એક સમયે મોક્ષે જાય. મનુષ્યની સ્ત્રીઓ પુનઃ મનુષ્યપણું પામી હોય તો તે પણ ૨૦ સંખ્યાએ સિદ્ધ થાય, આમાં કંઈ ખાસ ભેદ નથી.

ચોથી **દેવગતિ**માં વિશેષપણે ખાસ કહેતા જણાવે છે કે—અસુરકુમારાદિક ભવનપતિની દસે નિકાયથી અને વ્યન્તર નિકાયમાંથી નીકળીને આવેલા એક સમયે ૧૦ અને તે જ બન્ને નિકાયની દેવીઓ અવી મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થાય તો ૫, જ્યોતિષી નિકાયથી આવેલાં ૧૦, અને તેની દેવીઓ આવેલી હોય તે ૨૦ અને ચોથી વૈમાનિક નિકાયથી આવેલા ઉત્કૃષ્ટ એક સમયે ૧૦૮, અને વૈમાનિકની દેવીથી આવેલા માનવો થઈને એક જ સમયે ૨૦ સિદ્ધ થાય છે. [૨૭૫-૩]

॥ નરક વગેરે ગતિથી આવેલા જીવોની એક જ સમયે ઓઘ ને વિશેષથી સિદ્ધ સંખ્યાનું યન્ત્ર ॥

ગતિ વિભાગનામો	૧ સમય સિદ્ધિ	નિરં સમય	ગતિ વિભાગનામો	૧ સમય સિદ્ધિ	નિરં સમય
૧ નરકગતિથી આવેલાની ઓઘે પહેલી ત્રણ નરકથી આવેલા	૧૦	૪	મનુષ્યથી મનુષ્ય થયેલા	૧૦	૪
ચોથી પંકજભાથી આવેલા	૧૦	૪	મનુષ્યથી-સ્રીથી આવેલા	૨૦	૪
શેષ ૫-૬-૭ એ ત્રણ નંથી આવેલા	૪	૨	૪ દેવગતિથી આવેલા ઓઘે	૧૦૮	૮
૨ તિર્યચગતિથી આવેલા ઓઘે	મોક્ષ નથી	x	૧ ભવનપતિની પ્રત્યેક નિકાયમાંથી	૧૦	૪
પંચ તિર્યચથી નીકળી આવેલા	૧૦	૪	ભવન પ્રત્યેક નિંની દેવીથી આ	૧૦	૪
પંચ તિર્યચથી સ્રીથી આવેલા	૧૦	૪	૨ વ્યન્તરની પ્રત્યેક નિંથી આ	૧૦	૪
પૃથ્વીકાયથી નીકળી આવેલા	૧૦	૪	૩ વ્યન્તરની પ્રત્યેક નિંની દેવીથી આ	૫	૨
અપ્કાયથી નીકળી આવેલા	૪	૨	૪ જ્યોતિષી નિકાયમાંથી આવેલા	૧૦	૪
વનસ્પતિકાયથી નીકળી આવેલા	૪	૨	જ્યોતિષી દેવીથી આવેલા	૨૦	૪
૩ મનુષ્યગતિથી આવેલા ઓઘે	૬	૨	૪ વૈમાનિક પ્રત્યેક કલ્પથી આવેલા	૧૦૮	૮
	૨૦	૪	વૈમાનિક દેવીથી આવેલા	૪	૨

અવતરણ— એ પ્રમાણે નારકાદિ ગતિથી આવેલાઓની સામાન્ય-વિશેષથી સિદ્ધિ કલ્પ બાદ હવે પુરુષાદિ વેદથી આવેલાઓની સમય સિદ્ધિ કહે છે.

તહ પુંવેર્હિતો, પુરિસા હોઝુણ અઢસયં ॥૨૭૬॥

સેસઢમંગણસું, દસ દસ સિજ્ઞંતિ ઇગસમયમ્મિ ॥૨૭૬½॥

સંસ્કૃત છાયા—

તથા પુરુષવેદેશ્યઃ, પુરુષા ભૂત્વા અષ્ટશતમ્ ॥૨૭૬॥

શેષાષ્ટમંગલેષુ દશ દશ સિધ્યન્ત્યેકસમયે ॥૨૭૬½॥

શબ્દાર્થ—

તહ=તે પ્રમાણે

પુંવેર્હિતો=પુરુષવેદથી આવેલા

પુરિસા=પુરુષો

હોઝુણ=થઈને

સેસઢમંગણસું=શેષ આઠ ભાંગામાં

ઇગસમયમ્મિ=એક સમયમાં

ગાથાર્થ— તે પ્રમાણે પુરુષવેદથી ઉદ્ભવેલા પુરુષો થઈને એકસો ને આઠ મોક્ષે જાય અને શેષ આઠ ભાંગામાં દસ દસ એક સમયમાં સિદ્ધ થાય છે. ॥૨૭૬½॥

વિશેષાર્થ—વેદ દ્વારા થતી સિદ્ધિસંખ્યાનો પ્રકાર બતાવતાં જણાવે છે કે—અહીંયા વેદ દ્વારા કુલ નવ ભાંગે સિદ્ધિસંખ્યા વિચારવાની છે એટલે કે પુરુષ વેદવાળા દેવો, મનુષ્યો અને તિર્યગોમાંથી નીકળેલા જીવો (૧) કેટલાક પુરુષપણે જન્મે, (૨) કેટલાકો સ્ત્રીપણે અને (૩) કેટલાકો નપુંસકપણે જન્મે. આ પ્રમાણે ત્રણ ભાંગા. એ પ્રમાણે સ્ત્રી વેદવાળી દેવીઓ, મનુષ્યણીઓ (નારીઓ) અને તિર્યગિણીઓ મરીને (૪) કેટલાક પુરુષો, (૫) કેટલીક સ્ત્રીઓ અને (૬) કેટલાક નપુંસકો થાય. આમ બીજા ત્રણ ભાંગા. (કુલ છ થયા) એ પ્રમાણે ^{૪૧૭}નપુંસક એવા નારકો, મનુષ્યો અને તિર્યગોમાંથી નીકળીને (૭) પુરુષ (૮) સ્ત્રી અને (૯) નપુંસકપણે જન્મે. આમ નવ ભાંગા થયા. આ નવ ભાંગાથી સિદ્ધિ કેવી રીતે હોઈ શકે તે સમજાવે છે.

પ્રથમ ત્રિયંગે—પુરુષવેદી દેવો મરીને પુરુષ-નરપણે જન્મીને મોક્ષે જાય તો એક સમયમાં એક સાથે વધુમાં વધુ ૧૦૮ જીવો જઈ શકે. તે દેવો મનુષ્ય-સ્ત્રીપણે જન્મીને મોક્ષે જાય તો એક સમયમાં દશ જાય અને તે દેવો જો નપુંસકપણે જન્મીને મોક્ષે જાય તો પણ દશ જ મોક્ષે જાય.

દ્વિતીય ત્રિયંગે—સ્ત્રીવેદી દેવીઓ મરીને પુરુષો થઈને મોક્ષે જાય તો દશ જ જાય અને તે જ દેવીઓ સ્ત્રી-નપુંસકપણે જન્મીને મોક્ષે જાય તો પણ દશ જ જાય.

તૃતીય ત્રિયંગે—એ જ પ્રમાણે નારકાદિ ગતિઓના નપુંસકો પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસકપણે મોક્ષે જાય તો દશ જ જાય.

શંકા—તમો અહીંયા દેવીથી આવેલા દશ જ સિદ્ધ થાય એમ કહો છો પણ ગત ગાથામાં તો 'વૈમાનિક, જ્યોતિષક દેવીઓ અને મનુષ્ય-તિર્યગની સ્ત્રીમાંથી આવેલા વીશ સિદ્ધ થાય' એમ કહી આવ્યા છો તો શું સમજવું ?

સમાધાન—ઉપરના પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે—આ ગાથામાં પ્રત્યેક ભાંગે અલગ અલગ વ્યાખ્યાન કહ્યું છે ને ગત ગાથામાં સમુચ્ચયે વ્યાખ્યાન કર્યું છે જેથી કશો વિરોધ નથી આવતો અર્થાત્ જેમ આ ગાથામાં કેવળ પુરુષો થઈને જાય તો કેટલા ? સ્ત્રી થઈને જાય તો કેટલા એમ અલગ અલગ રીતે કહ્યું છે. જ્યારે ગત ગાથાની વ્યાખ્યામાં તો દ્વિસંયોગે-ત્રિસંયોગે મળીને મોક્ષે જાય તો વીશ જાય એમ કહ્યું છે. એટલે કે—પુરુષ-સ્ત્રી થઈને સિદ્ધ થાય, પુરુષ-સ્ત્રી-નપુંસક ત્રણેય ભેગા થઈને એક સમયમાં સિદ્ધ થાય તો વીશ થઈ શકે છે. આ વિશેષતા સમજવી. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે સર્વ ભાંગો વિચારવા. અહીં ગતિ-જાતિ-વેદાદિ આશ્રયી વાત કરી.

અન્યાન્તરથી ખાસ જાણવા યોગ્ય બાબત જણાવાય છે. તેમાં ક્ષેત્રાશ્રયી વિશેષ કહે છે. મેરુ-પર્વતના નંદનવનમાંથી જો મોક્ષે જાય તો એક સમયમાં ચાર, પાંડુકવનમાંથી જાય તો બે, મહાવિદેહની એક વિજયમાંથી જાય તો વીશ, પ્રત્યેક ^{૪૧૮}અકર્મભૂમિમાંથી સંહરણ કરાયેલા મોક્ષે જાય તો દશ, પ્રત્યેક કર્મભૂમિમાંથી જાય તો ૧૦૮. કાલાશ્રયી વિશેષ કહેતાં શાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે—ઉત્સર્પિણીના

૪૧૭. દેવલોકમાં નપુંસકવેદીઓ હોતા નથી તેથી તેનો નામોલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. અને નરકમાં કેવળ નપુંસકવેદ જ છે; બીજો સ્થાનપ્રભાવે વેદોદય હોતો જ નથી.

૪૧૮. આ મત સર્વને માન્ય છે તેથી પશ્ચિમવિદેહની છેલ્લી બે વિજયોમાં થઈને ચાલીશ મોક્ષે જાય.

ત્રીજા અને અવસર્પિણીના ચોથા^{૪૧૯} આરામાં ૧૦૮ મોક્ષે જાય અને અવસર્પિણીના પાંચમા^{૪૨૦} આરામાં વીશ મોક્ષે જાય અને બાકીના^{૪૨૧} પહેલા, બીજા અને છઠ્ઠા આરામાં અને પ્રત્યેક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં સંહરણથી દશ મોક્ષે જાય. [૨૭૬-૧]

નવભંગ યન્ત્ર

૧ પુરુષથી પુરુષ થઈને ૧૦૮	૪ સ્ત્રીથી પુરુષ થઈને ૧૦	૭ નપુંસકથી નપુંસક થઈને ૧૦
૨ પુરુષથી સ્ત્રી થઈને ૧૦	૫ સ્ત્રીથી સ્ત્રી થઈને ૧૦	૮ નપુંસકથી સ્ત્રી થઈને ૧૦
૩ પુરુષથી નપુંસક થઈને ૧૦	૬ સ્ત્રીથી નપુંસક થઈને ૧૦	૯ નપુંસકથી પુરુષ થઈને ૧૦

અવતરણ— હવે સિદ્ધિગતિ આશ્રયી ઉપપાતવિરહકાળ તથા અવનાભાવને કહે છે.

વિરહો છમાસ ગુરુઓ, લહુ સમઓ ચવણમિહ નત્થિ ॥૨૭૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

વિરહઃ ષળ્માસાઃ ગુરુકઃ લહુ સમયઃચવનમિહ નાસ્તિ ॥૨૭૭॥

શબ્દાર્થ—ગાથાર્થ સુગમ છે. ॥૨૭૭॥

વિશેષાર્થ—સિદ્ધિગતિમાં જ્યન્યવિરહ એક સમયનો જ પડે છે. સમય પૂર્ણ થયે પુનઃ સમયે સમયે સંખ્યાબંધ જીવો મોક્ષે વહાં કરે છે. હવે ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ કેટલા સમયનો ? તે કહે છે કે છ માસનો; અર્થાત્ કોઈ કાળે કોઈ પણ જીવ મોક્ષે ન જાય એવો વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટથી છ માસનો પણ આવી જાય છે.

સિદ્ધિગતિમાં ગયેલા જીવોનો અવનવિરહ હોતો જ નથી, કારણકે તેઓ શાશ્વત-સાદિઅનંત સ્થિતિવાળા હોવાથી તેમનું અવન હોઈ શકતું નથી, વળી અવન-અવતરણના હેતુભૂત કર્મોને તે આત્માઓએ નિર્મૂળ કરી નાંખ્યાં છે.

દમ્ધે બીજે યથાડત્યન્તં, પ્રાદુર્ભવતિ નાઙ્કુરઃ । કર્મબીજે તથા દમ્ધે, નારોહતિ ભવાઙ્કુરઃ ।

“જેમ બીજ અત્યન્ત બળી ગયે છતે તેમાંથી નવા અંકુરાઓ પ્રગટ થતા નથી તેમ કર્મરૂપી બીજ અત્યન્ત દમ્ધ થતાં ભવરૂપી અંકુરા ઉત્પન્ન થતાં નથી.” એથી કારણભૂત કર્મ નષ્ટ થતાં, તેના કાર્યરૂપ સંસાર સ્વતઃ નષ્ટ થાય જ છે. [૨૭૭]

અવતરણ—તે પ્રમાણે મર્યાદિત કેટલી કેટલી સંખ્યાએ કેટલા કેટલા સમય યાવત્ મોક્ષે જતાં વિરહકાળ પ્રાપ્ત થાય ? તે કહે છે.

૪૧૯. પરંતુ ચાલુ અવસર્પિણીના (ચોથા આરામાં ન જતાં) ત્રીજા આરાને છેડે જ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા રૂપભદ્રે સહિત ૧૦૮ જીવો મોક્ષે ગયા તે નહીં થવા યોગ્ય ઘટના અનંતાકાળે થઈ તેથી તેને આશ્ચર્યરૂપે ગણી છે.

૪૨૦. ચોથા, પાંચમા આરામાં તીર્થ હોવાનું કહ્યું છે.

૪૨૧. મહાવિદેહમાં કેવલજ્ઞાન પામેલા કેવલીને જો ભરતાદિ ક્ષેત્રમાં કોઈ વૈરી દેવ લાવે, તો ત્યાંથી તે મોક્ષે જાય તે અપેક્ષાએ (આ ભરત-ઐરવતમાં) કોઈ પણ આરામાં મોક્ષ સમજવો.

અડ સગ છ પંચ ચડ તિન્નિ, દુન્નિ ઇક્કો ય સિજ્ઞમાણેસુ ।

વત્તીસાઈસુ સમયા, નિરંતરં અંતરં ઉવરિં ॥૨૭૬॥

વત્તીસા અડયાલા, સડ્ડિ બાવત્તરી ય અવહીઓ ।

ચુલસીઈ છન્નડઈ, દુરહિઅમદુત્તરસયં ચ ॥૨૭૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

અઘૌ સત્ત ષટ્ પઞ્ચ ચત્ત્વારસ્ત્રયો દ્વી એકશ્ચ સિધ્યમાનેષુ ।

દ્વાત્રિંશદાદિષુ સમયા નિરંતરમંતરમુપરિ ॥૨૭૬॥

દ્વાત્રિંશદષ્ટચત્ત્વારિંશત્ ષષ્ટિર્દ્વાસપ્તતિશ્ચાવધિતઃ ।

ચતુરશીતિઃ ષણ્ણવતિઃ દ્વયધિકમષ્ટોત્તરશતઞ્ચ ॥૨૭૬॥

શબ્દાર્થ—

અડ-સગ=આઠ સાત
તિન્નિ-દુન્નિ=ત્રણ બે
સિજ્ઞમાણેસુ=મોક્ષે જાય તો
વત્તીસાઈસુ=બત્રીશ આદિમાં
નિરંતરં=નિરંતર

અંતરં ઉવરિં=અંતર ઉપર (આગળ)
બાવત્તરી=બોંરેર
અવહીઓ=અવધિ
છન્નડઈ=છન્નુ
દુરહિઅ=બે અધિક

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૨૭૮—૨૭૯॥

વિશેષાર્થ— એક સમયમાં જ—એક, બે, ત્રણથી લઈને બત્રીશની સંખ્યા સુધીના જીવો નિરંતર સિદ્ધ થાય એટલે અંતર વિના સતત મોક્ષે જાય તો આઠ સમય સુધી જ જાય. ત્યારપછી નવમા સમયે કોઈ જીવ મોક્ષે ન જ જાય, એ એક સમયનું અંતર અવશ્ય પડે જ. ત્યારબાદ દસમા સમયથી ભલે પુનઃ બત્રીશ—બત્રીશ સિદ્ધ થતા જાય પરંતુ એ પ્રક્રિયા આઠ આઠ સમય સુધી જ ચાલુ રહે. પછી જઘન્યથી એક સમયનું અંતર અવશ્ય પડે જ.

બત્રીશ પછી તેત્રીશથી માંડીને અડતાલીશ સુધીના જીવો સમયે સમયે સિદ્ધ થતા જાય તો સાત સમય સુધી, પછી સમયાદિકનું અંતર પડે, ૪૮ થી આરંભી ૬૦ સુધીના (એટલે કોઈ સમયે ૪૮, બીજે સમયે ૫૦—૫૩—૫૮, કોઈ સમયે છેવટે ૬૦) જીવો સમયે સમયે સિદ્ધ થતા જાય તો છ સમય સુધી મોક્ષે જાય, પછી સમયાદિકનું અંતર અવશ્ય પડે, ૬૧ થી ૭૨ સુધીની સંખ્યા સિદ્ધ થતી જાય તો પાંચ સમય યાવત્, પુનઃ સમયાદિકનું અંતર, ૭૩થી લઈ ૮૪ સુધીની સંખ્યા ચાર સમય યાવત્, સતત સિદ્ધ થાય, પછી અંતર પડે, ૮૫ થી ૯૬ સુધીની સંખ્યા ત્રણ સમય યાવત્, પુનઃ અંતર, ૯૭થી ૧૦૨ સુધીની સંખ્યા તે બે સમય યાવત્, પુનઃ અંતર પડે, અને ૧૦૩થી આરંભી ૧૦૮ સુધીની સંખ્યા સિદ્ધ થાય તો એક જ સમયમાં સિદ્ધ થાય. પછી બીજા જ સમયથી સમયાદિકનું અંતર અવશ્ય પડે જ. આઠ સમય સિદ્ધ પ્રકારમાં બીજા બે પ્રકારાન્તરો પણ છે. તે શ્રી સ્થાનાંગસૂત્રવૃત્તિ અને સંગ્રહણીની મલયગિરિ ટીકાથી જાણી લેવા. [૨૭૮—૨૭૯]

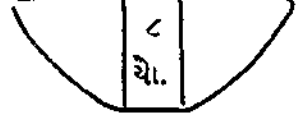
www.jainelibrary.org

શબ્દાર્થ—

બહુમજ્જદેસમાણ=બરાબર મધ્ય દેશભાગે
બાહ્યલ્લ=બાહ્ય-જાડાઈ

ચરિમંતેસુ=ચરમાન્તમાં
તણુઈ=તનુક-પતલી

ગાથાર્થ— આ સિદ્ધશિલા બરાબર વચ્ચેવચ્ચ, લંબાઈ-પહોળાઈમાં *આઠ યોજન ઘેરાવા જેટલા ભાગમાં ઉપરથી નીચે સુધી આઠ યોજન જાડી છે. ત્યારપછી તે જાડાઈને સર્વદિશા-વિદિશાઓમાં એક એક પ્રદેશે (અને યોજનાન્તે અંગુલ પૃથક્ત્વપ્રમાણ) હીન કરતાં કરતાં યાવત્ શિલાના અંતિમ ભાગે પહોંચીએ ત્યારે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી હોય, એટલે કે માખીની પાંખ કરતાં પણ વધુ પાતલી હોય છે. ॥૨૮૧॥

વિશેષાર્થ— સુગમ છે. [૨૮૧] (પ્ર. ગા. સં. ૬૭)

અવતરણ— સિદ્ધ થએલા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ તથા મધ્યમ અવગાહના કહે છે.

૪૨૨ તિન્નિ સયા તિત્તીસા, ધણુત્તિમાગો ય કોસસ્સ છઢ્ઢાગો ।

જં પરમોગાહોડયં, તો તે કોસસ્સ છઢ્ઢાગો ॥૨૮૨॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬૮]

સંસ્કૃત છાયા—

ત્રીણિ શતાનિ ત્રયત્રિંશાનિ [ધનૂષિ] ધનુસ્ત્રિમાગશ્ચ ક્રોશષ્ઢ્ઢાગઃ ।

યત્ પરમોડવગાહોડયં તતસ્તાનિ ક્રોશસ્ય ષ્ઢ્ઢાગઃ ॥૨૮૨॥

શબ્દાર્થ—

તિન્નિસયાતિત્તીસા=ત્રણસો તેત્રીસ
ધણુત્તિમાગો=ધનુષ્યનો ત્રીજો ભાગ
કોસસ્સમાગો=ગાઉનો છઠ્ઠો ભાગ

પરમોગાહો=ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના
તો=તે
કોસસ્સ=ગાઉનો

ગાથાર્થ— ત્રણસો તેત્રીસ ધનુષ્ય અને એક ધનુષ્યનો ત્રીજો ભાગ, તે પ્રમાણ એક ગાઉના છઠ્ઠા ભાગરૂપ હોવાથી બીજા શબ્દમાં એક કોશના છઠ્ઠા ભાગની સિદ્ધોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. ॥૨૮૨॥

વિશેષાર્થ— સિદ્ધગતિમાં જનારા જીવો મનુષ્યભવમાં ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ ૪૨૩ ધનુષ્યની અવગાહનાવાળા (તેથી ૪૨૪ અધિક શરીરી નહિ) અને જઘન્યથી બે હાથની અવગાહનાવાળા (તેથી

★. બરાબર મધ્યભાગે લંબાઈ, પહોળાઈ, જાડાઈ-ઊંચાઈ આઠ યોજન છે. એ ખાસ ધ્યાન રાખવું. ચિત્ર બનાવનારને આ ખ્યાલ હતો નથી, કરાવનારને પ્રાયઃ હતો નથી જેથી ચિત્ર યથાર્થ થતું નથી.

૪૨૨. આ ગાથા સંગ્રહણી ટીકામાં આપી છે.

૪૨૩. કોઈ ઉત્કૃષ્ટથી ૫૨૫ ધનુષ્ય અવગાહના માને છે. કારણકે સિદ્ધપ્રાભુત્વમાં પણ ૯૦ અવગાહના સિદ્ધોની ૫૦૦ ધનુષ્ય પૃથક્ત્વે કહી છે, ત્યાં પૃથક્ત્વ શબ્દ બાહ્યલ્લવાથી હોવાથી અહીં ૨૫ ધનુષ્ય વધારે ગણે છે.

૪૨૪. શંકા—૫૦૦ ધનુષ્યની જ કાયાવાળો મોક્ષે જાય તો પછી ૫૨૫ ધનુષ્યની કાયાવાળા મરુદેવા માતા કેમ મોક્ષે ગયા ?

સમાધાન—ઉત્તમ સંસ્થાનવાળી સ્ત્રીઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિ એવી હોય છે કે તે કાળને યોગ્ય સંસ્થાનવાળા

ન્યૂન શરીરી નહિ) તથા જઘન્યથી આગળ અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્વાક્—અંદરના સર્વ મધ્યમ અવગાહનાવાળા જીવો કહેવાય છે. સામાન્ય એવો નિયમ છે કે—અંતિમ સમયે મનુષ્યના મૂલશરીરની જે અવગાહના હોય તેના ત્રીજા ભાગે હીન અવગાહનાએ તે જીવો મોક્ષમાં ઉત્પન્ન થાય. તેથી ૫૦૦ ધનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ કાયાવાળા જીવો ચૌદમે ગુણસ્થાનકે—અયોગી અવસ્થામાં શૈલેશીકરણ વખતે, સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતી ધ્યાનના બલવડે પોતાનાં શરીરના મુખ—ઉદરાદિ સર્વ પોલાણ ભાગોને સ્વાત્મપ્રદેશોવડે પૂરે છે અને સર્વ આત્મપ્રદેશોને ભેગા કરવાપૂર્વક પ્રદેશઘન કરવાથી (જે શરીર વિસ્તૃત હતું તે તેના પોલાણ ભાગો પૂરાઈ જવાથી ત્રીજે ભાગે હીન થયું, કારણકે પ્રાયઃ સ્વશરીરમાં ત્રીજા ભાગનું પોલાણ હોય છે.) ૫૦૦ ધનુષ્યની કાયાનું માન ત્રીજે ભાગે હીન થતાં ૩૩૩ ધનુષ્ય અને એક ધનુષ્યનો ત્રીજો ભાગ—અથવા એક ગાઉનો છઠ્ઠો ભાગ એટલું થયું. એ જ અવગાહનાએ એ જીવો લોકાન્તે આવેલા સિદ્ધસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આ સિદ્ધસ્થાને પહોંચ્યા પછીની પરમ—ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક ગાઉના છઠ્ઠા ભાગ (૩૩૩^૧/_૬ ધનુષ્ય)ની જાણવી. इति उत्कृष्टावगाहना ॥

મધ્યમ અવગાહના, તે સાત હાથના શરીરવાળો આત્મા (જેમ પ્રભુ મહાવીર) સૂક્ષ્મધ્યાનબલથી પૂર્વોક્ત રીતે પ્રદેશઘન કરવાપૂર્વક ત્રીજે ભાગે હીન થતાં સિદ્ધમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ૪^{૪૨૫} હાથ અને ૧૬ અંગુલની હોય એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ખરી રીતે તો જઘન્યથી આગળ અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્વાક્, તે સર્વ મધ્યમ અવગાહના જ કહેવાય છે. છતાં આગમમાં નિશ્ચિતપણે (૪ હાથ—૧૬ અંગુલ) કહી છે તેથી એ રીતે અહીં કહી છે. इति मध्यमावगाहना ॥

આ સિદ્ધ થનારા જીવો મૃત્યુ સમયે સૂતેલ—બેઠેલ—ઉભેલ, ચતા—ઉંઘા કે ટૂંકમાં જે જે અવસ્થામાં રહીને કાળ કરે, તેવા જ^{૪૨૬} સંસ્થાને, તે જ આકારે સિદ્ધસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વળી અંતિમ સમયે પોલાણ પુરાવાથી અયોક્કસ આકૃતિવાળું પ્રદેશઘન થતું હોવાથી તે સંસ્થાનને (ઘટાકાશ

પુરુષથી કર્ઠક ન્યૂન પ્રમાણની હોય છે. એ હિસાબે જ્યારે મરુદેવાના પતિ નાભિકુલકર ૫૨૫ ધનુષ્યના હતા, ત્યારે મરુદેવા કર્ઠક ન્યૂન પ્રમાણ માનીએ ૫૦૦ ધનુષ્યના જ સાચી રીતે સમજવા જોઈએ. બીજો ખુલાસો ભાષ્યકારે એ કર્યો છે કે—મોક્ષે ગયા ત્યારે મરુદેવા હાથીના સ્કંધ ઉપર હતા તેથી કર્ઠક સંકોચાએલી કાયાવાળા હતાં એથી તે વખતે ૫૦૦ ધનુષ્ય જેટલી ઊંચાઈવાળા હતા. [ભાષ્યકારમત] સંગ્રહણીવૃત્તિ (શ્રીચન્દ્રીયાની ગાથા ૨૦૭)કારે તો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપતાં જણાવ્યું છે કે ‘આગમમાં જઘન્યમાન સાત હાથ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્ય કહ્યું છે તે મોટે ભાગે તે પ્રમાણે હોય છે એમ સમજવું પણ એકાંત નિયમ ન સમજવો’ એટલે કે જઘન્યમાં અંગુલ પૃથક્ત્વ અને ઉત્કૃષ્ટમાં ધનુષ પૃથક્ત્વ વડે ન્યૂનાધિક પણ હોઈ શકે છે. અને એ માટે ‘સિદ્ધપ્રાભૃત’નું પ્રમાણ આપ્યું છે.

સિદ્ધપ્રાભૃતમાં—“...પંચેવ ઘણુસયાઈ, ઘણુહપુહુતેજ અહિઆઈ” एतत्तीकाव्याख्या च—पृथक्त्वशब्दो बहुत्ववाची, बहुलं चेह पञ्चविंशतिरूपं द्रष्टव्यमिति” આથી એ સિદ્ધ થયું કે સિદ્ધપ્રાભૃતકારે પૃથક્ત્વનો અર્થ ૨૫ ધનુષ્ય અધિક કર્યો છે. આ રીતે ખુલાસા કર્યા છે.

૪૨૫. આ અવગાહનાને મધ્યમ અવગાહના કહી તે ઉપલક્ષણવાળી જાણવી એટલે કે જઘન્ય—ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચેની તમામ અવગાહનાઓનું પ્રહણ સમજી લેવું. અહીં શંકા ઉપસ્થિત થશે કે ઉપર નિશ્ચિતપણે મધ્યમ અવગાહનાનું પ્રમાણ કેમ કહી શકાય ? તો ખુલાસો એ છે કે—તીર્થંકર જેવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિને ઉદેશીને મધ્યમ અવગાહના બતાવવાની ઈચ્છાથી આ પ્રસ્તાવ કરવો પડ્યો છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ ન સમજવું, અન્ય કેવલીઓની અનેક રીતે અવગાહના હોઈ શકે છે.

જેમ) ચોક્કસ નામ આપી શકાય તેમ નથી, તેથી જ સિદ્ધના જીવોને દીર્ઘ-હ્રસ્વ સંસ્થાન નથી, તેમજ અશરીરી હોવાથી વૃદ્ધિપણું નથી. [૨૮૨] (પ્ર. ગા. સં. ૬૮)

અવતરણ—હવે સિદ્ધોની જઘન્ય અવગાહનાને કહે છે.

एगा य होइ रयणी, अट्टेव य अंगुलेहिं साहीया ।

एसा खलु सिद्धाणं, जहन्न ओगाहणा भणिया ॥२८३॥ (પ્ર. ગા. સં. ૬૯)

સંસ્કૃત છાયા—

एका च भवति रत्निरष्टमिश्च अङ्गुलैस्साधिका ।

एषा खलु सिद्धानां जघन्याऽवगाहना भणिता ॥२८३॥

શબ્દાર્થ—

एगा=એક

रयणी=હાથ

एसा=એ પ્રમાણે

खलु=નિશ્ચે

गाथार्थ— એક હાથ અને ઉપર આઠ અંગુલ અધિક જેટલી સિદ્ધોની જઘન્ય અવગાહના કહેલી છે. ॥૨૮૩॥

विशेषार्थ— બે ૪૨^૭ હાથની કાયાવાળો સંસારી જીવ પૂર્વોક્ત ગાથામાં કહેલા નિયમ મુજબ શુષિર ભાગોને પૂરી પ્રદેશધન કરે ત્યારે બે હાથનો ત્રીજો ભાગ હીન થતાં, શેષ ૧ હાથ અને ૮ અંગુલ અવગાહનાવાળો રહે અને પછી તરત સિદ્ધ થાય ત્યારે (તે જ અવગાહનાએ સિદ્ધાત્માઓ સિદ્ધસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થતા હોવાથી) ૧ હાથ અધિક ૮ અંગુલ સિદ્ધોની જઘન્ય અવગાહના નિશ્ચયથી હોય છે. [૨૮૩] (પ્ર. ગા. સં. ૬૯)

આ પ્રમાણે મનુષ્યજાતિ અંગેનો અધિકાર પૂર્ણ થયો અને એ પૂર્ણ થતાં સંગ્રહણીના આઠ દ્વારો પૂર્ણ થયાં.

૪૨૬. ભિન્ન ભિન્ન આકાર ગ્રહણમાં કારણભૂત કર્મ છે. હવે મુક્તિગામી આત્મા કર્મહીન થયો હોવાથી નવો આકાર ગ્રહણ કરાવનારી કર્મસામગ્રી રહી નથી એટલે અંતિમભવમાં અન્ત સમયે જે આકારે મરે તે જ આકારવાળા આત્મપ્રદેશોથી સિદ્ધસ્થાનમાં સ્થિર થઈ જાય.

૪૨૭. કૂર્માપુત્રવત્ અથવા સાત હાથના માનવાળા યન્ત્રપિલનથી સંકુચિત થયા હોય તેવાની.

॥ सिद्धस्थानाश्रयी यन्त्र ॥

[illegible]

નોંધ—સિદ્ધસ્થાન પણ ઉપચારથી ગતિરૂપ હોવાથી પ્રાસંગિક તેનાં પણ ભવન, અવન વિરહ સંખ્યા આગતિ એ ત્રણે દ્વારો છોડીને સર્વ દ્વારો વર્ણવ્યા. આ સિવાયના વધુ ભેદોનું તથા અન્ય વર્ણન અધ્યાન્તરથી જોવું.

સેરિસામંડન શ્રીલોઢળ (સેરિસા) પાર્શ્વનાથાય નમઃ ।

॥ મનુષ્યગતિના અધિકાર પ્રસંગે પરિશિષ્ટ સં-૬ ॥

આ ગ્રન્થમાં દેવ, નરક, મનુષ્ય અને તિર્થંચ આ ચાર ગતિ અને પંચમગતિ મોક્ષનું અને તેને અંગે ઉપયોગી અનેક વિષયોનું વર્ણન કરાયું છે, તેમાં સહુથી પ્રથમ ઊર્ધ્વ-અધોસ્થાને રહેલા દેવલોકનું વર્ણન કર્યું જેમાં પ્રાસંગિક ખગોળ સંબંધી હકીકત પણ જણાવી. ત્યારબાદ અધોવર્તી દેવલોકની સાથે જ શરૂ થયેલી નરકગતિનું વર્ણન પણ કર્યું. હવે તિર્થંલોકવર્તી રહેલી મનુષ્યગતિની કેટલીક હકીકતોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવાનું છે. મનુષ્યગતિમાંથી જ કોઈપણ જીવનું મુક્તિગમન થતું હોવાથી આ મનુષ્યગતિ વર્ણન પ્રસંગમાં સાથે સાથે સિદ્ધશિલા અને મુક્તાત્મા સંબંધી હકીકતને પણ દશમા પરિશિષ્ટ દ્વારા કહેશે.

જો કે મનુષ્યગતિ સંબંધી હકીકત જીવવિચાર, દંડક પ્રકરણમાં આવી જ ગઈ છે અને આ ગ્રન્થનું અધ્યયન એ ગ્રન્થો ભણ્યા પછી જ (પ્રાયઃ) થતું હોઈ તે હકીકતને પુનઃ જણાવવાની બહુ અગત્ય નથી, પણ કદાચ કોઈ સીધે સીધી જ આ ગ્રન્થના અભ્યાસી થતી એવી જૈન-જૈનેતર વ્યક્તિઓ માટે તેનું પુનરાવલોકન કરવું સમુચિત માનીને ટૂંકી જરૂરી સમાલોચના કરી લઈએ.

પ્રથમ તો ચૌદરાજલોકપ્રમાણ ગણાતી વિરાટ દુનિયામાં સહુથી ઓછામાં ઓછું વસવાટ ક્ષેત્ર મનુષ્યોનું છે. અર્થાત્ તેઓ તિર્થંલોક ઉપર રહેલા અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર પૈકી માત્ર અઢીદ્વીપ ક્ષેત્રમાં જ રહેલા છે, જેની અંદર આપણે પણ રહીએ છીએ તે જંબૂદ્વીપ, (લવણસમુદ્ર પછીનો) બીજો ધાતકીખંડ દ્વીપ અને ત્યારપછી (કાલોદધિ સમુદ્ર પછી આવેલા પુષ્કરવરદ્વીપનો અર્ધભાગ હોવાથી) અર્ધપુષ્કરદ્વીપ-આ પ્રમાણે અઢીદ્વીપ જેટલી જ જગ્યા મનુષ્યોને રહેવાની છે. જંબૂદ્વીપ ૧ લાખ યોજનનો ને ત્યારપછીના એક એક સમુદ્ર-દ્વીપો દ્વિગુણ-દ્વિગુણ પ્રમાણવાળા છે.

આ અઢી દ્વીપમાં વસતા મનુષ્યો બે પ્રકારના છે. ૧ આર્ય અને ૨ મ્લેચ્છ. આર્યો કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને અનાર્યો અકર્મભૂમિ અને અન્તર્દ્વીપમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

કર્મભૂમિ—એટલે જ્યાં કર્મ કહેતાં ક્રિયા-વ્યાપારો વર્તતા હોય, અસિ, મસી, કૃષિ એટલે શસ્ત્રો, વિદ્યા, કળા, શિલ્પ, ખેતી વગેરેની અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હોય, તેમજ જ્ઞાન અને ચારિત્રની જ્યાં ઉપાસનાઓ થતી હોય તે. આવી ભૂમિઓ કુલ પંદર છે. જેમાં પાંચ ભરત ક્ષેત્રો, પાંચ ઐરવત ક્ષેત્રો અને પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રોનો સમાવેશ છે. જંબૂદ્વીપમાં એક ભરત, ઐરવત અને એક જ મહાવિદેહ છે. જ્યારે ધાતકીખંડ અને અર્ધપુષ્કર, આ દ્વીપો તો વલયાકાર હોવાથી બંને બાજુએ તે ક્ષેત્રોનું સ્થાન હોવાથી, એક જ નામના બંને બાજુના થઈને બન્ને ક્ષેત્રો રહેલાં છે.

અકર્મભૂમિ—કોને કહેવાય ?—કર્મભૂમિથી વિપરીત એટલે જ્યાં અસિ, મસી, કૃષિ આદિ કોઈપણ પ્રકારની ક્રિયા કે વ્યાપારો સર્વથા નથી, વળી શ્રુત અને ચારિત્ર ધર્મની પણ પ્રાપ્તિ નથી, આવી ખૂબ આશ્ચર્ય પમાડે તેવી આ અકર્મભૂમિ હોય છે. આ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થનારાઓ યુગલિકો જ હોય છે. તેથી તે ભોગભૂમિ અથવા યુગલિક (જુગલીઆ) ક્ષેત્રો તરીકે ઓળખાય છે. યુગલિક એટલે યુગલપણે જે જન્મે, ને તત્ત્વભૂમિયોગ્ય વહેવાર કરે તે. એ ભૂમિની સ્ત્રીઓ મૃત્યુ આડા છ માસ બાકી રહે ત્યારે એક જ વખત પ્રસૂતા બને છે, ને તે વખતે નર-નારીનું એક જ જોડલું પ્રસવે છે, ને તે જ મોટા થતાં પતિ-પત્ની બને છે. આ ભૂમિનો આવો જ પરાપૂર્વથી વહેવાર પ્રવર્તે છે. એ ભૂમિમાં દશ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષો છે. અને તે વૃક્ષો જ યુગલિકોની ઈચ્છા મુજબ પહેરવા-ઓઢવા, ખાવા-પીવા, સુવા-બેસવા, પ્રકાશ-સંગીત આદિ ભોગ-ઉપભોગ માટેનાં તમામ સાધનો

પૂરાં પાડે છે, જેથી તેઓ પરમ આનંદમાં સમય પસાર કરતા હોય છે. બીજો કોઈ ત્યાં ઉદ્યમ નથી. ત્યાં કલેશ-કંકાસ જેવું કશું જ નથી હોતું. બાહ્ય દષ્ટિએ તેઓ બધી રીતે સુખી હોય છે. આ યુગલિક મનુષ્યને કર્મબંધ ઓછો થાય છે. યુગલિઆ મરીને દેવગતિમાં જ જાય છે.

ત્રીશ અકર્મભૂમિ કઈ ?—તો અઢીદ્વીપવર્તી પાંચ હૈમવંત, પાંચ હરિવર્ષ અને પાંચ દેવકુરુ, પાંચ ઉત્તરકુરુ, પાંચ રમ્યક, પાંચ હૈરણ્યવંત આ બધાં ક્ષેત્રો મળીને ત્રીશ થાય છે.

છપ્પન અન્તર્દ્વીપના મનુષ્યો—જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રની ઉત્તરે આવેલા હિમવંત પર્વતના પૂર્વ-પશ્ચિમ છેડા લવણ સમુદ્રમાં લંબાએલા છે. દરેક છેડા દંતૂશળના આકારે ઉત્તર-દક્ષિણ તરફ લંબાઈને રહેલા છે જેને 'દાઢાઓ' કહેવામાં આવે છે. એવી જ રીતે ઐરવત ક્ષેત્રની દક્ષિણે શિખરી પર્વતના બંને છેડા સમુદ્રમાં ગયેલા છે ને તેના બંને છેડામાંથી બે બે દાઢાઓ નીકળી છે. આમ એક પર્વતની ચાર દાઢાના હિસાબે બે પર્વતની આઠ દાઢાઓ થઈ, દરેક દાઢા ઉપર સાત સાત અન્તર્દ્વીપો છે. આઠ દાઢાના મળીને ૫૬ અન્તર્દ્વીપો થાય છે. તમામ દ્વીપો વિષે અકર્મભૂમિની જેમ યુગલિઆ મનુષ્યો જ વસે છે.

આ પ્રમાણે કર્મભૂમિ ૧૫, અકર્મભૂમિ ૩૦, અન્તર્દ્વીપ ૫૬ આ ત્રણેય મનુષ્યક્ષેત્રોનો સરવાળો ૧૦૧ થાય. આટલા ભેદ મનુષ્યના થયા. આ ક્ષેત્રોમાં જ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે.

મનુષ્યો ગર્ભજ અને સંમૂર્જિમ એમ બે પ્રકારના હોય છે. પાછા ગર્ભજ પચાપ્તિ અને અપચાપ્તિ બે પ્રકારે છે અને સંમૂર્જિમ માત્ર અપચાપ્તિ જ હોય છે. કારણકે તે અપચાપ્તિ જ મરણ પામે છે. આથી ૧૦૧ ગર્ભજ પચાપ્તિ અને અપચાપ્તિ મળીને ૨૦૨ ભેદો, અને સંમૂર્જિમના ૧૦૧ ભેદો મળીને ૩૦૩ ભેદો થાય છે.

સંમૂર્જિમ મનુષ્યો ગર્ભજ મનુષ્યનાં વિષ્ટા, મૂત્ર, બડખા, નાસિકાનો મેલ, વમન, પરુ, લોહી, વીર્ય આદિ ચૌદ અશુચિ સ્થાનકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

સમાપ્તં નવમં પરિશિષ્ટમ્ ॥

ધૈર્યં यस્ય પિતા ક્ષમા ચ જનની શાન્તિશ્ચિરે ગેહિની ।

સત્યં સુનુરયં દયા ચ ભગિની ભ્રાતા મનઃ સંયમઃ ॥

શય્યા ભૂમિતલં દિશોઽપિ વસનં જ્ઞાનામૃતં ભોજનં ।

એતે यस્ય કુટુંબિનો વદ સખે કસ્માદ્ ભયં યોગિનઃ ॥

ભાવાર્થ—ધૈર્ય જેનો પિતા છે, ક્ષમા જેની માતા છે, ચિરશાંતિ જેની ગૃહિણી છે, સત્ય જેનો પુત્ર છે, દયા જેની બહેન છે, મનઃ સંયમ જેનો ભાઈ છે, ભૂમિતલ જેની શય્યા છે, દિશા જેનાં વસ્ત્રો છે અને જ્ઞાનામૃતનું ભોજન આરોગે છે. હે સખે ! કહે કે આવા કુટુંબ વચ્ચે રહેનાર યોગીને ભય હોય જ ક્યાંથી ?

॥ પત્તનમંડન શ્રીપંચાસરાપાર્થનાથાય નમઃ ॥

✽ સિદ્ધો, તેમનું સ્થાન અને પરિસ્થિતિ અંગેનું પરિશિષ્ટ સં. ૧૦ ✽

જૈન શાસ્ત્રમાન્ય ચૌદરાજપ્રમાણ વિશ્વમાં અનંતાનંત જીવાત્માઓ છે. ચૈતન્ય સ્વરૂપે તેઓ સહુ સમાન છે. અનંતા જીવોને સુગમતા માટે શાસ્ત્રકારોએ બે વિભાગે વહેંચી નાંખ્યા છે. ૧ સંસારી, ૨ સિદ્ધ. એમાં એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના દેવ, નરક, મનુષ્ય અને તિર્યચ આ ચાર ગતિમાં વર્તતા જીવો 'સંસારી' કહેવાય છે. દ્રવ્યબંધ અને ભાવબંધથી થતું અન્ય જન્મોનું સંસરણ-ભ્રમણ બાકી હોવાથી તેઓને 'સંસારી' તરીકે ઓળખાવાય છે. આ જીવોના પદ્મ ભેદો છે, આ ભેદ-પ્રભેદોની ગણતરી કેવી રીતે છે તે 'જીવવિચાર' નામના પ્રકરણ ગ્રન્થથી અભ્યાસીઓને જાણવા યોગ્ય છે.

બીજા પ્રકારમાં આવે છે 'સિદ્ધો' જેમ સંસારી, એ પણ જીવો છે તે રીતે સિદ્ધો પણ જીવો જ છે. અહીં શંકા જરૂર થઈ શકે કે, સંસારી જીવોને તો ઈન્દ્રિયાદિ દશ પ્રાણો છે પણ સિદ્ધોને તો સિદ્ધાણં નલિ દેહો, ન આઠ કર્મ ન પાળજોણિઓ આ કથનાનુસારે તેને પ્રાણો છે જ નહિ તો પછી તેને જીવ કેમ કહેવાય ?

કારણકે જીવની વ્યાખ્યા જીવતિ પ્રાણાનુ ધારયતીતિ જીવઃ । જે પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ જ્યારે અહીં તો એકેય પ્રાણ નથી તો શું સમજવું ? આનું સમાધાન એ છે કે, 'પ્રાણને ધારણ કરે તે જીવ' એમાં પ્રાણ આગળ કંઈ પણ વિશેષણ મૂકવામાં નથી આવ્યું, એથી અહીં પ્રાણોથી બાહ્ય દશ પ્રાણો જ સમજવાના નથી પરંતુ પ્રાણ તો બે પ્રકારના છે : ૧ દ્રવ્યપ્રાણ, ૨ માવપ્રાણ. પાંચ ઈન્દ્રિયના પાંચ પ્રાણો, મનઃપ્રાણ, વચનપ્રાણ, કાયપ્રાણ, ભાષાપ્રાણ અને આસોચ્છ્વાસપ્રાણ આ દશ દ્રવ્ય કે બાહ્ય પ્રાણો છે, અને જ્ઞાનપ્રાણ, દર્શનપ્રાણ અને ચારિત્રપ્રાણ આ ત્રણ ભાવપ્રાણ છે. કર્મસંગજન્ય દ્રવ્યપ્રાણો ભલે સિદ્ધોને નથી, પરંતુ કર્મસંગના અભાવે સંપૂર્ણપણે પ્રગટ થયેલા ભાવપ્રાણો તો જરૂર છે જ, ભાવપ્રાણ એ જ સાચું ચૈતન્ય છે. આમ સંસારી અને સિદ્ધો બન્ને પ્રાણ ધારણ કરનારા છે.

હવે સિદ્ધ અથવા મોક્ષ ક્યારે અને કેવી રીતે થાય અથવા મોક્ષ કોને કહેવાય ? તે માટે તેની પૂર્વભૂમિકા સમજવી જરૂરી છે.

જગતમાં જીવો અનંતા છે તેથી તે જીવોની કર્મ-પ્રવૃત્તિઓના પ્રકારો પણ અનંતા છે. એની અસરો અસંખ્યાતી છે, પરંતુ એ અસંખ્ય-અનંતની અનંત વ્યાખ્યાઓ કંઈ થોડી જ થઈ શકે ? એટલે એ તમામ પ્રવૃત્તિઓનું વર્ગીકરણ કરીને એ કર્મોને આઠ પ્રકારે વહેંચી નાંખવામાં આવ્યા છે.

૧-વિશેષ-જ્ઞાન-બોધગુણનું આવરણ કરે તે જ્ઞાનાવરણકર્મ, ૨ સામાન્યજ્ઞાન-બોધને આચ્છાદિત કરે તે દર્શનાવરણ, ૩ સુખ કે દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર તે વેદનીય, ૪ આત્માને મોહ-મૂઝવણ, વ્યાધિ, વિકલતાઓ ઊભી કરાવનાર તે મોહનીય, ૫ ભવધારણ સ્થિતિ-મર્યાદા ઊભી કરનાર તે આયુષ્ય, ૬ જુદી જુદી ગતિ, જાતિ, વિવિધ શરીર આદિનું નિર્માણ કરનાર તે નામકર્મ, ૭ ઉચ્ચ અને નીચનો વહેવાર ઉત્પન્ન કરનારું તે ગોત્રકર્મ, ૮ દેવા-લેવામાં, કે વસ્તુના ભોગવટામાં કે શક્તિના ઉપયોગમાં વિધન કરનારું તે અંતરાયકર્મ.

આ અષ્ટકર્મ પૈકી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય આ કર્મ ઘાતી છે, બાકીનાં ચાર અઘાતી છે. 'ઘાતી' એટલે આત્માના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિક મૂલગુણોનો ઘાત કરે તે ઘાતી અને જે મૂલગુણોનો નાશ ન કરે તે 'અઘાતી'થી ઓળખાવાય છે. આઠેય કર્મોમાં રાજા, સેનાપતિ કે સરદારનું સ્થાન ધરાવનારું મોહનીય કર્મ છે. સંગ્રામમાં એનો પરાજય ન થાય ત્યાં સુધી બાકીનું લશ્કર જીતી શકાતું નથી, તેમ અહીંયા

પણ કર્મશત્રુ સાથેના સંગ્રામમાં મોહમહારાજા કે સેનાપતિનો પરાજય ન થાય ત્યાં સુધી બાકીના સાતે કર્મોનું બળ ન તૂટે. સેનાપતિ મરાતાં કે શરણે થતાં, લશ્કર આપોઆપ નાસી જાય કે શરણે આવે, તેમ મોહસેનાપતિ જિતાતાં બાકીનાં સાતેય કર્મો આપોઆપ જવદી જતાઈ જાય છે. બીજી રીતે મોહનીયને શરીરની ધોરી નસની પણ ઉપમા આપી શકાય.

ઉપરની ભૂમિકા એટલા માટે કરી કે—અહીં આ 'મોક્ષ' તત્ત્વ અને તેની પ્રાપ્તિ અંગે વાત કરવાની છે, એ મોક્ષપ્રાપ્તિ તેને જ થાય કે જેને કેવલજ્ઞાન—સર્વજ્ઞત્વ અને કેવલદર્શન—સર્વદર્શિત્વ મેળવ્યું હોય ! કારણકે પ્રાપ્તિ પહેલાં આ બેની જરૂર અનિવાર્ય મનાઈ છે. અને આ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ત્યારે થઈ શકે કે જ્યારે તેના પ્રતિબંધકસ્વરૂપ ચાર ઘાતીકર્મોનો નાશ થાય.

અહીં એક વસ્તુ સમજી લેવી જરૂરી છે કે આ વિશ્વમાં જૈનપરિભ્રાષ્ટ્રમાં 'કાર્મણ વર્ગજ્ઞા'ના નામથી ઓળખાતા અનંતાનંત જડ પરમાણુઓ—પુદ્ગલો સર્વત્ર કાંસી કાંસીને ભરેલા પડ્યાં છે. આ પરમાણુઓ આપણા દ્રશ્ય ચક્ષુથી અદ્રશ્ય હોય છે. આપણે જોઈ શકતા નથી. પ્રત્યેક આત્મા ક્ષણે ક્ષણે ૧ મિથ્યાદર્શન (અસત્, વિચાર—શ્રદ્ધા), ૨ અવિરતિ—(અત્યાગ) ૩ પ્રમાદ, ૪ કષાય (ક્રોધ—માન—માયા—લોભ) અને ૫ યોગ, (મન—વચન—કાય) કર્મબંધના આ પાંચ હેતુઓ દ્વારા જ્યારે જ્યારે શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે જ વખતે આત્મા ઉક્ત કાર્મણવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો પોતાના તરફ ખેંચે છે અને તે જ વખતે (તે અણુઓમાં કર્મપરિણામ ઊભો થાય છે.) તે પરમાણુઓનું આત્મપ્રદેશો સાથે જોડાણ થાય છે, જે વખતે જોડાણ થયું તે જ વખતે તે અણુઓમાં શુભાશુભ ફળ, તે આપવાની સમયમર્યાદા આદિ, સાથે સાથે જ નક્કી થઈ જાય છે. આ રીતે કર્મનો બંધ થાય છે.

જ્યારે તેથી પ્રતિપક્ષી સમ્યગ્દર્શન, વિરતિ (ત્યાગ), અપ્રમાદ, કષાયત્યાગ (ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા અને સંતોષ) ઈત્યાદિ હેતુઓથી કર્મબંધના હેતુઓનો અભાવ થવાથી નવીન કર્મબંધ થતો અટકે છે.

અહીં સાધક આત્મા માટેનો સાધનાક્રમ એવો છે કે, પ્રથમ તો તેને ક્ષણે ક્ષણે બંધાઈ રહેલાં કર્મોને અટકાવવાનું કાર્ય કરવું પડે છે. એ માટે ઉપર કહેલા પ્રતિપક્ષી ચારિત્રદિક ગુણો દ્વારા કર્મનો સંવર—રોકાણ કરી દે. આથી નવાંને તો અટકાવ્યાં, હવે શું કરવું ? તો હવે સત્તામાં રહેલાં પૂર્વ—સંચિત અનંત કર્મો છે તેની તપ—સ્વાધ્યાય—ધ્યાનાદિક દ્વારા નિર્જરા કરી નાંખે છે. આ પ્રમાણે બંધાયેલા કર્મને ક્ષય કરવાની સામાન્ય સ્થૂલ પ્રક્રિયા સમજાવી.

એ રીતે જ સર્વજ્ઞ થનાર આત્મા આઠ કર્મ પૈકી ચાર ઘાતીકર્મોનો બંધ—હેતુઓનો અભાવ અને નિર્જરા આ બે પુરુષાર્થ દ્વારા સામાન્ય નહીં પણ આત્યંતિક ક્ષય કરી નાંખે છે.

આ ચારમાં ઉપર કહી આવ્યા તેમ મોહ એ સૌથી વધારે બળવાન કર્મ છે. એથી સહુથી પ્રથમ તેનો સર્વથા વિનાશ થાય, ત્યાર પછી જ શેષ ઘાતીકર્મોનો નાશ શક્ય અને સુલભ બની જાય છે. એટલે સાધક પ્રથમ અધ્યવસાયોના ઊર્ધ્વમાન વિશુદ્ધ પરિણામથી, રાગ—દ્વેષાદિ સ્વરૂપ મોહ જોદ્ધાને સખત શિકસ્ત—હાર આપીને⁺ પછીના અંતર્મુહૂર્તમાં જ બાકીનાં ત્રણ ઘાતીકર્મોનો ઝડપથી સર્વથા નાશ કરે છે. એટલે કે આત્મપ્રદેશમાંથી સદાયને માટે વિદાય લે છે. પ્રતિબંધકોનાં કારણો નષ્ટ થતાં તે તે કાર્યરૂપ આવરણો પણ નષ્ટ થયાં અને તે જ વખતે વિશ્વના ત્રૈકાલિક સમસ્ત દ્રવ્યો—પદાર્થો અને તેના પર્યાયો—અવસ્થાઓને આત્મસાક્ષાત્ કરનાર અથવા પ્રકાશ પાડનાર અનંત એવા કેવલજ્ઞાન—કેવલદર્શન, બીજા શબ્દોમાં સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વદર્શિત્વને પ્રાપ્ત કરે છે.

+. અહીં સુધી આત્મા માત્ર છબસ્થ વીતરાગદશાવાળો છે; હજુ સર્વજ્ઞ થયો નથી.

આટલી હદે પહોંચ્યા છતાં પણ હજુ જીવનો મોક્ષ નથી થયો, કારણકે આઠ પૈકી ચાર ઘાતીકર્મ નષ્ટ થયાં પણ વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર, આ ચાર કર્મોનો ઉદય ચાલું છે અને 'મોક્ષ' તો સંપૂર્ણ કર્મના ક્ષયને જ કહેવાય છે જેને આત્યન્તિક કર્મક્ષય કહેવો છે. સામાન્ય રીતે તો પ્રતિસમયે સમયે નવાં નવાં કર્મનો બંધ અને બદ્ધકર્મનો અનેકશઃ ક્ષય તો થયા જ કરે છે. પણ નવીન કર્મબંધને અટકાવ્યા વિના અનુદયમાન સત્તાગત પડેલાં પુરાણાં કર્મોનો સર્વથા ક્ષય, અશક્ય હોઈ, આત્યન્તિક ક્ષય માટેની યોગ્યતા હજુ ઊભી જ થઈ નથી અને મોક્ષપ્રાપ્તિ તો કૃત્સ્નકર્મ ક્ષય વિના શક્ય જ નથી. એટલે કે ઉદયમાન, અનુદયમાન કર્મની નિર્જરા અને નવા કર્મ બાંધવાની યોગ્યતાનો અભાવ થવો જોઈએ. અહીં સર્વજાતવ અને વીતરાગત્વ બંને વર્તે છે એમ છતાં ચાર પંગુ અઘાતી કર્મો જેનાથી આત્મા દેહ દ્વારા અન્યાન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે છે તે તો વિદ્યમાન છે તેથી તે કર્મોનો પણ આત્યન્તિક ક્ષય કરી નાંખે છે એટલે આઠેય કર્મો આત્મપ્રદેશોમાંથી સર્વથા ક્ષીણ થઈ જાય ત્યારે જ 'સંપૂર્ણ કર્મક્ષય' થયો કહેવાય. હવે પછી કોઈ કાળે નવું કર્મબંધન થવાનું નથી, કર્મ નથી એટલે સંસાર નથી, સંસાર નથી એટલે 'પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં'ની ઘટમાળ પણ નથી.

જેમ બીજ બળી જતાં અંકુરો ઊગતો નથી તે રીતે કર્મબીજ બળી જતાં જન્માંકુર ઊગતો નથી, જેમ દગ્ધ કાષ્ટનો અગ્નિ ઉપાદાન કારણરૂપ કાષ્ઠસમૂહના અભાવે સ્વયમેવ નિર્વાણ પામે છે, તેવી રીતે સર્વ કર્મના ક્ષયથી કર્મરૂપ કાષ્ઠસમૂહના અભાવે તે આત્મા સ્વયમેવ નિર્વાણ (મુક્તિ) પામે છે.

સર્વ કર્મથી મુક્ત થતા આત્માનું અન્તિમ સમયનું કર્મ જે વખતે ક્ષય થાય, તે સાથે જ તે દેહમાંથી આત્મા નીકળી જાય છે. અન્તિમ પ્રસ્તુત શરીરનો ત્યાગ કરે છે. જે આકાશપ્રદેશ પર રહીને મૃત્યુ થયું તે પ્રદેશોની સમશ્રેણીએ જ સીધો જ ચૌદ રાજલોકના ઊર્ધ્વભાગે અન્તિમ સ્થળે વર્તતી સિદ્ધશિલા ઉપર જ્યાં અનંતાનંત સિદ્ધાત્માઓ રહે છે ત્યાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને ત્યાં સદાય—અદાય—અચલ—અવ્યાબાધ અનંત સુખનો ભોક્તા બની જાય છે.

આત્મા ગતજન્મના મૃત્યુસ્થાનથી ઊર્ધ્વલોકાન્તે જ્યારે ગતિ કરે છે ત્યારે એકીસાથે એક જ સમયે ત્રણ કાર્ય થાય છે. ૧ શરીરનો વિયોગ, ૨ સિદ્ધચમાનગતિ અને ૩ લોકાન્તપ્રાપ્તિ. આ એક અસાધારણ ઘટના છે; ને તે ચિંતન માગી લે તેવી વૈજ્ઞાનિક રહસ્યપૂર્ણ છે.

ઔદારિક શરીરનો વિયોગ થતાં આત્મા વિદેહી—અદેહી બને છે, એથી અનાદિકાળના અનર્થકારક દેહસંગથી છૂટતાં સદાયને માટે દુઃખમુક્ત બને છે.

આ ઊર્ધ્વગતિને સિદ્ધચમાનગતિ કહેલ છે. આ ગતિ ઊર્ધ્વ જ કેમ થાય ? તે માટે શા હેતુઓ છે તે દષ્ટાંત સાથે શાસ્ત્રમાં આપ્યાં છે.

સિદ્ધચમાનગતિના ચાર હેતુઓ—

૧ પૂર્વપ્રયોગહેતુ, ૨ અસંગહેતુ ૩ બન્ધછેદહેતુ, ૪ ઊર્ધ્વગૌરવહેતુ.

૧ પૂર્વપ્રયોગહેતુ—દ્રષ્ટાંત—પૂર્વબદ્ધ કર્મ છૂટી ગયા બાદ પણ, તે કર્મ છૂટતાં આવેલો વેગ—આવેશ; અથવા પછીના કાર્યમાં સહાયક થનારી પૂર્વની ક્રિયા તે. અહીંઆ આ સમજવા કુંભકારના ચક્રનું દષ્ટાંત ઉપયોગી છે. જેમ કુંભાર હાથમાં લાકડીથી ચાક—ચક ફેરવે છે અને પછી તે લાકડી અને હાથ બંને ઉઠાવી લે છે. પણ આ પૂર્વ ક્રિયા—પ્રયત્નથી જે વેગ આવેલ છે તેના બળથી ચાક જેમ સ્વતઃ ફરે છે, તેમ સર્વથા કર્મમુક્ત બનેલો જીવ પણ પૂર્વકર્મ—સંસ્કારજનિત આવેગને લીધે સ્વસ્વભાવાનુસાર ઊર્ધ્વગતિ જ કરે છે અને તે ગતિનું કાર્ય લોકાન્તે પહોંચતાં જ પુરું થાય છે. કારણકે તેથી આગળ અલોક છે, અને ત્યાં ધર્માસ્તિકાયના^{૪૨૮} અભાવે જીવ

કે પુદ્ગલ કોઈની ગતિ હોતી નથી. પ્રથમ હેતુ પૂર્વપ્રયોગ દંષ્ટાંતથી^{૪૨૯} સમજાવ્યો.

૨ અસંગહેતુ દ્રષ્ટાંત—આમાં પ્રસિદ્ધ તુંબડાનું દંષ્ટાંત અપાય છે. જેમ ઘાસ-માટીના અનેક થરો-લેપો ચઢાવીને ભારે બનેલું પાણીમાં ડુબાડેલું તુંબડું, લેપના ભારથી પાણીમાં જ તલીએ પડ્યું રહે છે પણ જ્યારે તેની ઉપરના માટીના થરો-લેપો પાણીના સંસર્ગથી જ્યારે સંપૂર્ણ રીતે ધોવાઈ-સાફ થઈ જાય ત્યારે તત્કાલે જ તુંબડું પોતાની સપાટી ઉપર જ રહેવાના સ્વભાવથી જ પાણી ઉપર તરી આવે છે. આઠ પ્રકારની કર્મરૂપ માટીના થરો કે લેપોથી લેપાયેલો જીવ સંસારરૂપ જલમાં ડૂબેલો રહે છે, પરંતુ સમ્યગ્દર્શનાદિના રત્નત્રયીરૂપ જળના સંસર્ગથી પ્રતિબંધક કર્મરૂપી માટી દ્રવ્યનો સંગ દૂર થતાં ઊર્ધ્વ ગતિ કરી જાય છે.

૩ બન્ધછેદ હેતુ—બંધનના છેદથી સમજાવાતું દંષ્ટાંત તે. જેમ એરંડના કોશ-સંપુટ (ફળી)માં રહેલું એરંડબીજ,^{૪૩૦} આત્માપના-શોષણાદિક હેતુથી, બન્ધ સંપુટનો ઉચ્છેદ થતાં જ ઊર્ધ્વ ઉડી, શીઘ્ર બહાર નીકળીને દૂર પડે છે, તેમ અહિંસા, સંયમ, તપાદિકના ઉચ્ચ ધર્માચરણથી કર્મરૂપી બન્ધનો છેદ થતાં મુક્તિગામી આત્માની પણ તેવી જ રીતે સહસ્ર ઊર્ધ્વગતિ જ થાય છે.

આ પ્રમાણે થતાં આત્મા પોતાના અસલ ઘરમાં જઈ પહોંચે છે અને પછી કદી ઘર બદલવાપણું રહેતું નથી અને ત્યાં અનંતકાળ સુધી, અનંત સુખોનો ભોગવટો કરે છે.

૪ ઊર્ધ્વગૌરવ અથવા તથાગતિ પરિણામ હેતુ—જીવ અને પુદ્ગલ આ બન્ને દ્રવ્યો સ્વાભાવિક રીતે જ ગતિશીલ છે. બંનેમાં તકાવત એટલો જ છે કે—જીવો ઊર્ધ્વગૌરવધર્મા (એટલે ઊંચે જવાના સ્વભાવવાળા) અને પુદ્ગલો સ્વભાવથી જ અધોગૌરવધર્મા (નીચે જવાના કે તિર્યક્ જવાના સ્વભાવવાળા) છે. જેમ પાષાણની અધોગતિ, વાયુની તિર્યક્ગતિ અને અગ્નિજ્વાલાની ઊર્ધ્વગતિ સ્વભાવથી જ સાહજિક છે તેમ આ જીવોની ઊર્ધ્વગતિ સ્વભાવથી જ છે. આમ છતાં એમનું ગતિવૈકૃત્ય એટલે કે ક્યારેક ગતિ ન કરવી, આડુંઅવળું-તિર્યક્ પરિભ્રમણ જે બધું જોવાય છે તે પ્રતિબન્ધક કર્મદ્રવ્યના સંગને લીધે અને અન્યની પ્રેરણાને લીધે જ. તાત્પર્ય એ થયું કે—કર્મજન્ય ગતિ ઊર્ધ્વ, અધો, તિર્યક્ ત્રણેય રીતે હોય છે અને કર્મરહિત મુક્તાત્માની માત્ર ઉર્ધ્વગતિ જ હોઈ શકે છે. બીજી નહીં જ. ત્યારે જીવનો ઊર્ધ્વગમનનો સાહજિક સ્વભાવ એ ચોથો હેતુ થયો.

ચારિત્રવાન એવા મુનિમહાત્માનો આત્મા મોક્ષે જતી વખતે^{૪૩૧} સર્વાંગેથી નીકળે છે.

૪૨૮. આ કહેવાનું કારણ એ છે કે લોક પછી તેને ફરતો અલોક છે અને એમાં જીવાજીવાદિ છ દ્રવ્યમાંથી માત્ર એક આકાશ દ્રવ્ય જ છે. શેષ પાંચમાંથી એકેય દ્રવ્ય નથી. એટલે ગતિ કે સ્થિતિસહાયક ધર્માસ્તિકાય કે અધર્માસ્તિકાયના અભાવે એક પ્રદેશ જેટલી પણ ગતિ અલોકમાં સંભવિત નથી. તદ્દન નિર્જીવ પ્રદેશ છે અને એ વિશ્વ-મુલક ચૈદરાજલોકથી અનંતગુણ છે.

૪૨૯. આ પૂર્વપ્રયોગમાં હિંડોળા (હીંચકા) અને બાણપ્રયોગનાં પણ દંષ્ટાંતો અપાય છે. હિંડોળાને હાથ કે પગથી પાછળ ધકેલી ઈર્ષને પછી હાથ પગનો પ્રયત્ન બંધ થઈ જાય તો પણ કરેલો પૂર્વ પ્રયત્નના બળથી તે હીંચકો પાછો આગળ ધસી જાય છે એ રીતે અહીં સમજવું. ધનુર્ધરી બાણને ઈષ્ટસ્થાને પહોંચાડવા પ્રથમ પાછળ ખેંચવાનો પ્રયોગ કરીને પછી બાણ છોડે છે, ત્યારે પાછળ ખેંચવાના પ્રયત્નને અવલંબીને આગળ લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી જાય છે, તે રીતે ઘટાવવું.

૪૩૦. અહીં યન્ત્રબન્ધન, કાષ્ઠ અને પૈડાચેદનું દંષ્ટાંત પણ ઘટાવે છે.

૪૩૧. મૃત્યુકાળે તમામ આત્મપ્રદેશો પગમાં જમા થઈ જાય અને છેવટે ત્યાંથી આત્મા નીકળે તો નરકમાં, સાધનેથી નીકળે તો તિર્યચયોનિમાં, છાતીથી નીકળે તો મનુષ્યમાં, મસ્તકમાંથી નીકળે તો દેવગતિમાં જાય છે.

[સ્થાનંજ સૂત્ર ૫.]

દેહમાંથી આત્મા નીકળીને મોક્ષે જાય ત્યારે ^{૪૩૨}અસ્પૃશદ્ગતિએ અર્થાત્ વચલા કે આજુબાજુના કોઈ પણ આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના જ ઋજુગતિથી સીધો જ એક સમયમાં મોક્ષે જાય છે, કારણકે તો જ એક સમયમાં સિદ્ધિ ઘટી શકે.

જ્યાં એક સિદ્ધ છે ત્યાં જ અનંત સિદ્ધો છે.

સામાન્ય રીતે સિદ્ધને સંસ્થાન હોઈ શકતું નથી તો પણ પૂર્વભવની અપેક્ષાએ ઔપાધિક આકારનો સ્થૂલથી વ્યપદેશ કરી શકાય છે. અરૂપી દ્રવ્ય હોવાથી વાસ્તવિક રીતે નહીં જ.

સિદ્ધ આત્માના અષ્ટકર્મ ક્ષય હોવાથી અષ્ટમહાગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમાં ૧ જ્ઞાનાવરણીય કર્મક્ષયથી અનન્તજ્ઞાન. ૨ દર્શનાવરણીય કર્મક્ષયે અનન્તદર્શન. ૩ વેદનીય કર્મક્ષયે અનન્તસુખ. ૪ મોહનીય કર્મક્ષયે શુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિક ચારિત્ર. ૫ આયુષ્ય કર્મક્ષયે અક્ષયસ્થિતિ. ૬ નામકર્મક્ષયે અરૂપીપણું. ૭ ગોત્રકર્મક્ષયે અનન્ત અવગાહના. ૮ અંતરાયના કર્મક્ષયે અનન્તવીર્યશક્તિ.

સિદ્ધ થવા અગાઉની (છેલ્લા ભવની) અવસ્થાને ઉદ્દેશીને સિદ્ધના પંદર પ્રસિદ્ધ ભેદો છે, જે નવતત્ત્વપ્રકરણમાં આવી ગયા છે. ૧ જિનસિદ્ધ (તીર્થંકરરૂપે સિદ્ધ થાય) ૨ અજિનસિદ્ધ (તીર્થંકર પદ વિનાના) ૩ તીર્થસિદ્ધ (તીર્થસ્થાપના બાદ જનારા) ૪. અતીર્થસિદ્ધ (તીર્થસ્થાપના અગાઉ જનારા) ૫ ગૃહલિંગસિદ્ધ (ગૃહસ્થવેષે મોક્ષે જનારા) ૬ અન્યલિંગસિદ્ધ (^{૪૩૩}સંન્યાસી, તાપસાદિ બ્રાહ્મણ વેષમાં રહીને મુક્તિ જનારા) ૭ સ્વલિંગસિદ્ધ (જૈનમુનિના વેષમાં જ જનારા) ૮ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ (સ્ત્રીજાતિ તરીકેના ચિહ્નવાળા દેહે મોક્ષે જનારા) ૯ પુરુષલિંગસિદ્ધ (પુરુષના ચિહ્નવાળા દેહે જનારા) ૧૦ નપુંસકલિંગસિદ્ધ (નપુંસક સૂચક દેહાકૃતિએ મોક્ષે જનારા) ૧૧ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ(ગુરુના ઉપદેશ વિના વૈરાગ્યનું કોઈ નિમિત્ત પામી સંજમ લઈ મોક્ષે જનારા) ૧૨ સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ (ગુરુ ઉપદેશ વિના પણ સ્વકર્મ પાતળાં પડતાં જ વૈરાગ્યોદ્ભવ થતાં દીક્ષા લઈ મોક્ષે જનારા) ૧૩ બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ (ગુરુનો વૈરાગ્યોપદેશ પામી સંજમ લઈ મુક્તિ જનારા) ૧૪ એકસિદ્ધ (એક સમયમાં એક જ મોક્ષે જાય તે.) અને ૧૫ અનેકસિદ્ધ (એક સમયમાં અનેક મોક્ષે જાય તે) આ ભેદોને ટૂંકાવી પણ શકાય છે.

મનુષ્ય ગતિવાળો, પંચેન્દ્રિય, ત્રસ, ભવ્ય, સંજી, યથાખ્યાત ચારિત્રી, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી, અનાહારી, કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શની હોય તે જ મોક્ષે જઈ શકે છે. અર્થાત્ કથિત માર્ગણમાંથી જ મોક્ષ થાય છે.

સમયે સમયે મુક્તિગમન ચાલુ જ હોવાથી સિદ્ધના જીવો અનન્ત છે. તે લોકના અસંખ્યાતમા એટલે પૂર્વે કહ્યું છે તેમ સિદ્ધશિલા ઉપર ૧ ગાઉના છઠ્ઠા ભાગ જેટલા આકાશક્ષેત્રમાં રહે છે.

તે બધા આત્માઓ સમાન સપાટીએ ઉપરથી લોકાન્તને સ્પર્શીને રહ્યા છે, પણ દરેકના આત્માના આત્મપ્રદેશો લંબાઈમાં સમાન રીતે ગોઠવાએલા નથી હોતા, પરંતુ ઊંચી નીચી અવગાહનાએ રહેલા હોય છે. તેથી ઉપરથી સરખા દેખાય પણ નીચેના ભાગે સમાન લીટીએ ન હોય.

આ જીવો વિષમાવગાહી-સમાવગાહી હોવાથી જ્યોતિમાં જ્યોતિ મળી જાય તે રીતે પરસ્પર અન્તર વિના વ્યાપ્ય બનીને રહેલા છે., તેથી એક સિદ્ધ છે ત્યાં જ બીજા અનન્ત સિદ્ધો છે.

સિદ્ધ થયા પછી તેમને મૃત્યુ કે જન્મ, કશું જ હોતું નથી. શાશ્વતકાળ ત્યાં જ રહેવાવાળા છે, જે વાત અગાઉ કહેવાઈ ગઈ છે.

વળી સિદ્ધના જીવો અયોગી, અલેશી, અકષાયી, અવેદી છે.

૪૩૨. અહીં ઉવવાઈ, મહાભાષ્ય અને પંચસંગ્રહની વૃત્તિનાં મતાંતરો પણ છે.

૪૩૩. ભાવચારિત્રની સ્પર્શના થએલા સમજવા.

સિદ્ધાંત સુખ કેટલું છે ?

સિદ્ધ પરમાત્માઓને જે સુખ છે તેવું સુખ દેવ કે મનુષ્યને કદાપિ હોતું જ નથી. દેવ, માનવનાં સુખો અપૂર્ણ, અશાશ્વત અને દુઃખમિશ્રિત છે જ્યારે મુક્તિનું સુખ સંપૂર્ણ, શાશ્વત અને દુઃખના મિશ્રણ વિનાનું આખંડ-નિર્ભોજ સુખ છે. એ સુખનું પ્રમાણ સમજાવવા માટે શાસ્ત્રમાં ઉદાહરણ આપ્યું છે કે—ત્રણે કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચારે નિકાયના દેવો જે સુખ ભોગવી ગયા તેનો, વર્તમાનમાં ભોગવે છે તેનો અને ભવિષ્યમાં ભોગવશે તેનો, સરવાળો કરીએ ત્યારે અનંત પ્રમાણનું સુખ થાય. આ અનંત સુખને ભેગું કરી અનંત વર્ગોવડે વર્ગિત—ગુણિત કર્યું હોય તો પણ મોક્ષસુખના પ્રમાણની તુલ્યતાને પામતું નથી.

આ સુખની અનિર્વચનીય અપૂર્વ મધુરતાને જ્ઞાનથી જાણવા છતાં તેઓ—જેમ મૂંગા માણસ ગોળ વગેરે મધુર પદાર્થની મીઠાશને કહી શકતો નથી તે રીતે—કહી શકતા નથી. જેમ કોઈ ગ્રામીણજન, રાજવૈભવના સુખનો ભોગવટો કરે પછી પોતાના ગામમાં જાય ને કોઈ ભોગવેલું સુખ કેવું હતું ? એમ પૂછતાં ગામડામાં પ્રસ્તુત સુખની ઉપમા આપી શકાય તેવી વસ્તુના અભાવે કહેવાની ઈચ્છા છતાં ઉદાહરણ આપી સમજાવી શકે નહિ તેવું આ સુખનું છે. સિદ્ધ જેવું સુખ બીજે કોઈ સ્થળે છે નહિ એટલે પછી કોની ઉપમા આપી શકાય !

પ્રશ્ન—મોક્ષમાં કંથન, કામિની, વૈભવવિલાસ, ખાવાપીવા વગેરેનું કશું જ સુખ નથી, તો પછી ત્યાં અનંત સુખ કહેવામાં આવે અને તે સુખને અસાધારણ વિશેષણોથી અલંકૃત કરવામાં આવે, તો શું તે કથન બરાબર હશે ખરું ?

ઉત્તર—હા, જ્ઞાનીઓનું કથન સંપૂર્ણ સાચું છે. સંસારના પૌદ્ગલિક—માયાવી સુખ તે તો ક્ષણિક, દુઃખમિશ્રિત અને નશ્વર છે. વળી સુખો તે તે કર્મોદયજન્ય છે. કર્મના ઉદયથી ભૂખ લાગે, કામ—ભોગોની ઈચ્છા થાય અને છેવટે તેનો ભોગવટો થાય. પરંતુ જેના તે કર્મ જ ક્ષય થઈ ગયા હોય તેને સંસારના કામભોગોમાં શો આનંદ આવવાનો હતો ? અર્થાત્ કશો જ નહિ. સંસારના તમામ પદાર્થો સ્ત્રી—પુત્ર, ધન, ઘર, અન્ન એ બધુંએ ક્યાં સુધી મીઠું લાગે છે ? જ્યાં સુધી તે અનુકૂળ રીતે રહે, સુખના કારણભૂત રહે ત્યાં સુધી પણ જ્યારે તે દુઃખોના કારણભૂત બને ત્યારે તે જ સુખો કટુ લાગે છે. ત્યારે શું થયું કે ઈન્દ્રિયજન્ય પૌદ્ગલિકભાવનાં સુખો એ સાચાં સુખો જ નથી. પરંતુ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયીજન્ય સુખ એ જ સાચું સુખ છે. પૌદ્ગલિક સુખ પરપદાર્થજન્ય છે માટે જ તે સ્વાધીન સુખ નથી, આત્મિક સુખ સ્વજન્ય છે એટલે અંતરના આનંદમાંથી ઉત્પન્ન થનારું છે માટે સ્વાધીન સુખ છે, સિદ્ધાત્માઓને સ્વજ્ઞાનથી જોવું, સ્વદર્શનથી જાણવું, સ્વચારિત્રથી સ્વગુણમાં રમવું, એમાં જે અનંત આનંદ—સુખ થાય છે તેવું બીજા કોઈને હોતું નથી. અહીંઆ યોગીઓને કે જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગી જીવન જીવનારને ક્યારેક ક્યારેક આનંદની અદ્ભુત લહેરીઓ આવી જાય છે; તે વખતે તેને સમસ્ત દુનિયાનાં સુખો તદ્દન ફીક્કા, નિસ્તેજ લાગે છે. સાંસારિક સુખ ખરજ જેવાં છે. જેને ખરજ હોય અને તે ખણે, તેને જ ખણવાનું સુખ થાય. પણ જેને તે દર્દ જ નથી તેને ખરજજન્ય સુખ શું ? કંઈ જ નહીં. નાનું બાળક રૂપિયાનું મૂલ્ય સમજતો નથી હોતો એટલે લેવાનો ઈન્કાર કરી પતાસું જ પસંદ કરે છે એવું જ મુક્તિસુખ માટે છે. ભોગ—વિલાસમાં મોહાંધ બનેલાને પતાસાં જેવાં સંસારનાં સુખોનું જ મૂલ્ય હોય છે, પણ મહામૂલા મુક્તિસુખનાં મૂલ્ય નથી હોતાં.

મુક્તિનું સુખ કેવું છે ? તેને બળતું ઉદાહરણ—

મનુષ્ય અને દેવોમાં જે સુખ નથી તે સુખ સિદ્ધાત્માઓને છે. ત્રણેય કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલું અનુત્તર

વિમાનવાસી દેવોએ ભૂતકાળમાં ભોગવેલું, વર્તમાનમાં ભોગવવાનું અને ભવિષ્યમાં ભોગમાં આવનારું આ ત્રણે કાળનું સુખને ભેગું કરીને અનંત વર્ગવડે વર્ણિત (અનન્તીવાર વર્ગ ગુણાકાર) કરીએ તો પણ મોક્ષસુખની તુલનાને ન પામી શકે.

આ સુખ કોઈપણ ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય નથી, ^{૪૩૪}વચનગોચર નથી, મનોગ્રાહ્ય નથી, તર્કગ્રાહ્ય પણ નથી; પણ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી એટલે સર્વજથી ગ્રાહ્ય છે. તપ-ધ્યાનથી મહાસાધના કરનાર આનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

બાકી આ સુખની મધુરતાને કેવળી ભગવાન જ્ઞાનથી જાણવા છતાં-ગોળને ખાનાર મૂંગો ગોળના સ્વાદને જાણવા છતાં તેની મીઠાશને કહી શકતો નથી તેમ-સ્વમુખે કહી શકતા નથી.

જેમ મન યથેચ્ચિત અન્ન-પાણીનું ભોજન કર્યા બાદ પુરુષ પોતાને તૃપ્ત થયેલો સમજે છે તે જ રીતે સિદ્ધાત્માઓ સ્વાત્મગુણવડે તૃપ્ત થયા હોવાથી તેઓ કદી અતૃપ્ત હોતા જ નથી અને તેથી તેઓ સદા સુખી જ હોય છે.

વળી વસ્તુતઃ ત્રણેય જગતમાં મોક્ષની ઉપમા આપવા લાયક કોઈ જ દંષ્ટાંત જ નથી. તે તો ઉપમાને અગોચર જ છે, તે ઉપર ઉવવાઈસૂત્રમાં એક દંષ્ટાંત પણ આપ્યું છે.

એક જંગલમાં એક મ્લેચ્છ ભીલ નિરાબાધપણે રહે છે. એક વખત એ જ અટવીમાં, અવળી ચાલના ઘોડાના કારણે માર્ગભ્રષ્ટ થઈને નજીકનો એક રાજા ત્યાં આવી પહોંચ્યો. મ્લેચ્છ માણસે તેને જોયો. તેણે રાજાનો યથોચિત સત્કાર કર્યો અને ભૂલા પડેલા રાજાને માર્ગ બતાવીને તેના દેશને વિષે પહોંચાડી દીધો. હવે પેલો મ્લેચ્છ પાછો જવાની તૈયારી કરે છે પણ રાજાએ જોયું કે આ મારો ઉપકારી છે માટે એનું ખૂબ આતિથ્ય કરવું જોઈએ. રાજાએ તેને રહેવા માટે વિશાળ મહેલ આપ્યો. રાજાનો માનીતો એટલે પ્રજાનો પણ માનીતો બની ગયો.

આ ગરીબ મ્લેચ્છ જન ઊંચા મહેલની અગાસીમાં, મનહર બાગ-બગીચામાં સુંદર સ્ત્રીઓ વડે પરિવરેલો અનેક પ્રકારનાં વિષયસુખોને ભોગવે છે.

એવામાં વર્ષાઋતુ આવી પહોંચી, આકાશમાં મેઘના આડમ્બરો થયા, મૃદંગના જેવી મધુર ગર્જનાઓ થવાથી મયૂરો કેકારવ કરતા નાચી ઉઠ્યા, આ જોઈને એને પોતાનો અરણ્યવાસ યાદ આવ્યો અને ત્યાં જવાની તીવ્ર અભિલાષથી રાજાએ છેવટે રજા આપી, એટલે તે પોતાના અરણ્યવાસમાં આવી પહોંચ્યો.

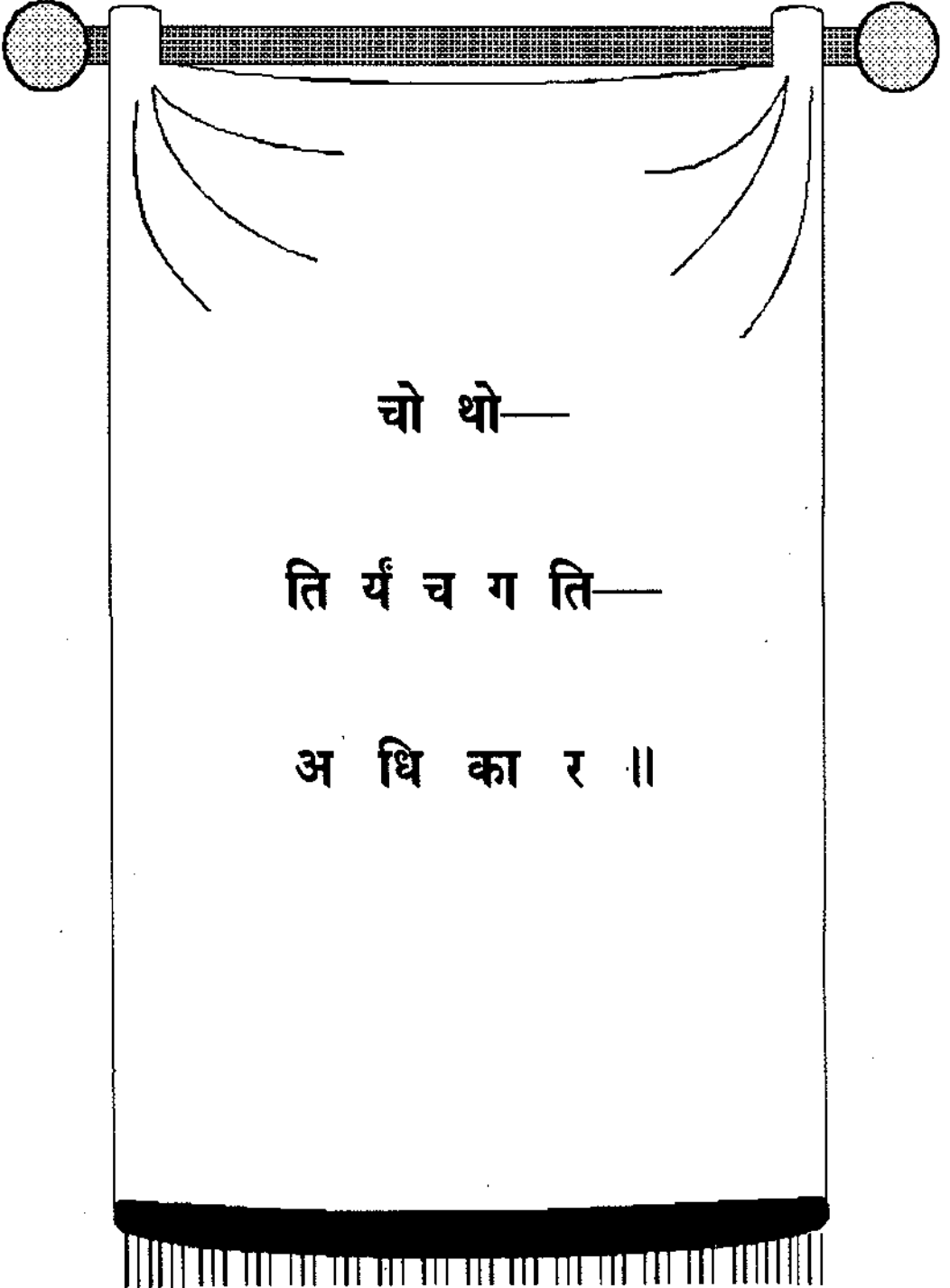
ત્યાં એમના કુટુંબીઓ, મિત્રોએ પૂછ્યું : ભાઈ, તમે જ્યાં રહી આવ્યા તે નગર કેવું હતું ? ત્યાં કેવો આનંદ ભોગવ્યો ? પરંતુ જંગલમાં નગરની વસ્તુઓ સરખી વસ્તુઓના અભાવે, કહેવાની અત્યંત ઉત્કંઠા છતાં તે મ્લેચ્છ એક પણ વસ્તુને સમજાવી શક્યો નહીં.

આવી જ રીતે ઉપમાના અભાવે સિદ્ધ પરમાત્માનું સુખ કહી શકાતું નથી.

જુદા જુદા દર્શનકારોની મુક્તિ વિષેની માન્યતામાં ફેરફાર ભલે હોય પણ એક વાતમાં સર્વ સંમત છે કે મુક્તિસુખ એ સદ્, ચિદ્, આનંદસ્વરૂપ છે. આથી વધુ ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે.

॥ સમાપ્તં દશમં પરિશિષ્ટમ્ ॥

૪૩૪. ભગવાને કહ્યું છે કે એ સુખ વાણી, બુદ્ધિ, મતિ, કોઈથી ગ્રાહ્ય નથી, તર્કની પણ ગતિ નથી, એ દીર્ઘ, હ્રસ્વ, ગોળ કે ત્રિકોણ પણ નથી, કૃષ્ણાદિ વર્ણોરૂપ પણ નથી. તે કોઈ જાતિ પણ નથી અર્થાત્ એની ઉપમા આપવા-લાયક કોઈ પદાર્થ વિશ્વમાં છે જ નહિ.

ચો થો—

તિ ર્યં ચ ગ તિ—

અ ધિ કા ર ॥

॥ પ્રગટ પ્રમાવક શ્રી અજાહરાપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

॥ તિર્યંચ જીવોની સંક્ષિપ્ત ઓલખાણ પરિશિષ્ટ સં. ૧૧ ॥

નોંધ—અહીંથી ચોથી તિર્યંચગતિનો સંક્ષિપ્ત અધિકાર શરૂ થાય છે, તે પહેલાં તિર્યંચ જીવોનો પરિચય આપવો જોઈએ. યદ્યપિ ચેતાંબર સંઘમાં અધ્યયનનો વર્તમાન ક્રમ એવો છે કે પ્રથમ જીવવિચારાદિ પ્રકરણો ભણીને પછી જ સંપ્રહણી જેવા ઉપરના ગ્રંથો ભણવામાં આવે છે, એથી લાભ એ થાય છે કે—પ્રસ્તુત પ્રકરણોમાં ચારે ગતિ અને મોક્ષ સંબંધી પ્રાથમિક, ઉપયોગી હકીકતો હોવાથી તેનું તેને અધ્યયન કરેલું હોય છે; અને પછી આ ગ્રંથ ભણતાં ખૂબ જ સરલતા અને આનંદ થાય છે. તેથી ઉપરના આ ગ્રંથોમાં બધી બાબતનું પુનરાવર્તન હોતું નથી, એમ છતાં ભણેલા, ન ભણેલા સહુના લાભ માટે તિર્યંચ જીવોની સંક્ષિપ્ત પરિચય આપું છું, જેથી સવિશેષ રસ, આનંદ અને સુલભતા વધવા પામે.

જગતવર્તી સંસારી જીવો બે પ્રકારના છે. એક સ્થાવર અને બીજા ત્રસ.

સ્થાવર—તાપાદિકથી પીડાયા થકા સ્વઈચ્છાપૂર્વક ગમનાગમન કરી ન શકે તે.

ત્રસ—ઈચ્છાપૂર્વક [તાપથી પીડાયા થકા છાયામાં અને ઠંડીથી પીડાયા થકા તાપમાં] ગમનાગમન કરનારા તે.

અહીંઆ જીવોનું મૂલસ્થાન અનાદિકાળથી 'નિગોદ' છે જે એકેન્દ્રિય જીવનો જ ભેદ છે. અને એમ એકેન્દ્રિયના ભવોનું પરિભ્રમણ કર્યા બાદ ત્રસસ્વરૂપ વિક્લેન્દ્રિયના ભવમાં જીવો ક્રમશઃ આવે છે. પ્રથમ સ્થાવર-એકેન્દ્રિયના ભેદો કહેવાય છે.

સ્થાવર જીવો એકેન્દ્રિય કહેવાય છે, કારણ કે તેને એક જ ઈન્દ્રિય (સ્પર્શમાત્ર) હોય છે અને તે પૃથ્વીકાય, અપૂંજય, તેઉકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાયના ભેદથી પાંચ પ્રકારે છે. પુનઃ વનસ્પતિકાય, સાધારણ અને પ્રત્યેકથી બે ભેદવાળી છે. પુનઃ [પ્રત્યેક વનસ્પતિ ભેદ વર્ણને] પાંચે સ્થાવરોના સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બે ભેદ પડે છે, એટલે કુલ ૧૦ ભેદ થયા, અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ તો બાદર જ હોવાથી તેનો માત્ર એક ભેદ ઉમેરતાં કુલ ૧૧ ભેદ સ્થાવર જીવોના છે. તેને પુનઃ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા વિભાગે વિચારતાં કુલ બાવીશ ભેદો એકેન્દ્રિય-સ્થાવરોના થાય છે.

સૂક્ષ્મ સ્થાવરો—એટલે અનંતા સૂક્ષ્મ જીવોનો સમુદાય એકઠો થાય તો પણ [સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદયથી અત્યંત સૂક્ષ્મપણું રહેતું હોવાથી] આપણી ચર્મચક્ષુથી દેખી ન શકાય તે. એ પાંચે પૃથ્વીવ્યાદિ સૂક્ષ્મ સ્થાવરો ચૌદ રાજલોકમાં કાજળની ડાબડીની પેઠે ઠાંસી ઠાંસીને અનંતાનંત ભર્યા છે, પૌદ્ગલિક પદાર્થોથી કોઈપણ સ્થળ મુક્ત નથી, વળી તે જીવો માર્યા મરતા નથી, હણ્યા હણાતા નથી. એમાં વળી સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિ તે સૂક્ષ્મ નિગોદના નામથી પણ ઓળખાય છે [જેનું કંઈક સ્વરૂપ ૩૦૧મી ગાથામાં આવવાનું છે.] આ જીવો પણ અનંતા છે. આ બધા સૂક્ષ્મ જીવોની ભવઆયુષ્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

બાદર સ્થાવરો—એક અથવા અસંખ્ય-ઘણા ભેગા થાય ત્યારે ચર્મચક્ષુથી દેખી શકાય તે બાદર કહેવાય. બાદર સ્થાવરો પ્રત્યેક ભેદ સહિત પૃથ્વીવ્યાદિ છ પ્રકારે છે.

પ્રથમ બાદર પૃથ્વીકાયમાં—પૃથ્વીના બે ભેદ છે. એક કોમળ અને બીજો કર્કશ. તેમાં કોમળ પૃથ્વી તે સાત રંગવાળી હોવાથી સાત ભેદવાળી છે. કાળી, લીલી, પીળી, રાતી, ચેત, પાંડું વગેરે રંગની. નદ્યાદિકના પાણીના પૂર ઉતરવાથી અત્યંત ભેજવાળા પ્રદેશની કોમળ-ચીકણી-પંકરૂપ માટી તે કોમળ પૃથ્વી, જ્યારે કર્કશ પૃથ્વી ચાલીશ ભેદ છે.—તેમાં ૧૮ ભેદ સ્ફટિક, નીલમ, ચંદન, વૈડૂર્યાદિ મશિરત્નોના અને શેષ

૨૨ ભેદ, નદી તટની માટી, મોટી-સૂક્ષ્મ રેતી, નાના પથ્થરો, મોટી શિલા, ઉસ, લવણ, સુવર્ણ-સોનું, રૂપું, સીસું, ત્રાંબું, લોહ, જસત, વજ્ર [સપ્ત ધાતુઓ] હરતાળ, હિંગુલ, મનશીલ, પ્રવાલ, પારદ, સૌવીર, અંજન, અબકપડ, અબકમિશ્રિત રેતી વગેરેના છે. આ સર્વ વસ્તુઓ પ્રથમ સજ્જવપણે હોય છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ સ્થાનથી જુદા પડ્યા બાદ અગ્નિ વગેરેના સંયોગે તેમજ હસ્તપાદાદિ સાધનોથી મર્દન થતાં નિર્જીવ બને છે, પછી તે પદાર્થોમાં હાનિ થાય પણ વૃદ્ધિ થતી નથી.

બાદર અપૂકાય-વરસાદનું શુદ્ધ જળ, સ્વાભાવિક હિમ, બરફ, કરા, ઓસ, ધુમ્મસ, ધનોદધિ, ઝાકળ, કૂવા, સમુદ્ર આદિ સર્વ પ્રકારનું જળ તે.

બાદર તેઈકાય-ચાલુ શુદ્ધ અગ્નિ, વજ્રનો અગ્નિ, જ્વાળાનો, સ્ફુલિંગનો અંગાર, વિદ્યુત, ઉલ્કાપાત, તણખા, કસિઆનો, સૂર્યકાન્તમસિનો, છાણાદિકનો, કાજ-કોલસા વગેરે સર્વ જાતનો અગ્નિ તે.

બાદર વાઈકાય-દિશાવર્તી-ઊર્ધ્વ-અધો-તિર્યક્ વાયુ, ઝંઝાવાતનો, ગુંજારવ કરતો, ગોળાકારે ફરતો, ધનવાત તનુવાત વગેરે અનેક ભેદ.

બાદર વનસ્પતિકાય-તે પ્રત્યેક અને બાદર સાધારણ. તેમાં એક શરીરમાં એક જ જીવવાળી તે પ્રત્યેક. વૃક્ષના ફળ, ફુલ, ત્વચા, કાજ, મૂળ, પત્ર, બીજ આદિમાં એક એક જીવ છે તેથી તે પ્રત્યેકના પ્રકારમાં ગણાય છે. વળી આખા વૃક્ષનો સર્વવ્યાપી અન્ય એક સ્વતંત્ર જીવ જુદો હોય છે. તે પ્રત્યેક વનસ્પતિનાં વૃક્ષ-ગુચ્છાદિક જાતિ વડે ૧૨ ભેદો છે. તેથી આગળ જ કહેવાતા સાધારણ વનસ્પતિના ભેદને વર્જને શેષ ધાન્યો, અનેકવિધ પુષ્પની જાતિઓનાં પુષ્પો-ફળો, પત્રો-લતાઓ-કમળો-શાકાદિક દ્રવ્યોવાળાં સર્વ જાતનાં વૃક્ષો તે બાદર પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં વિચારી લેવાં.

બાદર સાધારણ વનસ્પતિકાય-આ બાદર સાધારણ વનસ્પતિના જીવોની ઉત્પત્તિ, ત્યારબાદ આહાર, આસોશ્યાસ પ્રહણ વગેરે ક્રિયાઓ સર્વ એકી સાથે જ હોય છે. આ અનંતકાય સ્વરૂપ બાદર વનસ્પતિ અનેક ભેદે છે. કંદ [આદુ, બટાકા, લસણ, ડુંગળી તમામ પ્રકારની કંદની જાતો] પાંચેય રંગની ફૂળી, સેવાલ, બિલાડીના છત્રી આકારના ટોપ, આદુ, લીલી હળદર, ગાજર, મોથ, થેગ, પાલખું, ફુલાં ફળો, થોર, ગુગળ, ગળો, સિંગોડા આદિ પ્રસિદ્ધ બત્રીશ અનંતકાયાદિ સર્વ પ્રકારે તેના ઘટિત લક્ષણોવાળી જે જે હોય તે સમજી લેવી.

લક્ષણ શું ?-તો જેની નસો, સાંધા, ગાંઠો ગુપ્ત હોય, વળી જેના ભાંગવાથી સરખા મુંદર ભાગો થઈ જતા હોય, છેદાયા થકાં ફરીથી ઊગે તેવી હોય, વગેરે મુખ્ય છ લક્ષણે કરીને ઓળખાતી, અનેક પ્રકારોવાળી સાધારણ વનસ્પતિ સમજવી.

વસ્તુતઃ સર્વ વનસ્પતિઓ ઊગતી વખતે તો સાધારણ સ્વરૂપે જ હોય છે. પછી અમુક વખત થયે કેટલીક પ્રત્યેક નામકર્મવાળી પ્રત્યેક સ્વરૂપે પરિવર્તન થાય છે અને સાધારણ નામકર્મના ઉદયવાળી કેટલીક સાધારણપણે રહે છે. ઇતિ સ્વાભર જીવ્યાલ્લા ।

વ્રત્તજીવો-(એકેન્દ્રિય^{૪૩૫} સિવાયના શેષ) બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૈરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય જીવો તે.

બેઈન્દ્રિયના ભેદોમાં-કુક્ષિમાં (પેટ) તથા ગુદા દ્વારમાં થતાં કીડાઓ, કાજમાં ઉત્પન્ન થનારાં કીડાઓ (બુણા), ગંડોળા, અલસીયાં, જલો, પૂરા, શંખ, શંખલા, કોડી, છીપલી મંદનાદિ જીવો તે. જેને ચામડી અને જીભા એ બે જ ઈન્દ્રિયો હોય તે બેઈન્દ્રિય.

૪૩૫. અપેક્ષાએ ગતિમાન હોવાથી તેઈ અને વાઈના જીવોને ગતિવ્રત્ત તરીકે પણ બિરદાવ્યા છે.

તેઈન્દ્રિયો—સર્વ પ્રકારની કીડી, ધીમેલ, ઉધેઈ, લીંખ, જૂ, માંકડ, ગોકળગાય, ઈયળો, સાવા, કાનખજૂરા, છાણના—ધાન્યના કીડા, ચોરકીડા, પાંચે પ્રકારના કુંચુઆ વગેરે આ જીવોને શરીર, જિહ્વા અને નાસિકા આ ત્રણ ઈન્દ્રિયો હોય છે.

ચઉરિન્દ્રિયો—વીંછી, કરોળીયા, ભમરી, ભમરા, કંસારી, મચ્છર, તીડ, માખી, મધમાખી, પતંગીઆ, ડાંસ, મચ્છર, ખઘોત, વિવિધ રંગની પાંખોવાળા કીડા—જીવો, ખડમાંકડી આ જીવોને શરીર, જિહ્વા, નાસિકા અને આંખ એ ચાર ઈન્દ્રિયો હોય છે.

એકેન્દ્રિયથી લઈ ચઉરિન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવો સંખૂર્ચિમ જ (તે નર—માદાના સંયોગ વિના સ્વજાતિના મલ—લાળ, મૃતકાદિના સંયોગે—સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થનારા) હોય છે, પરંતુ ગર્ભજ નથી હોતા.

પંચેન્દ્રિય—દેવ, નારકી, મનુષ્ય, અને તિર્યંચ એમ ચાર પ્રકાર છે. તેમાં દેવો ૧૮૮ ભેદે, નારકી ૭ ભેદે, મનુષ્ય ૩૦૩, તિર્યંચ ૪૮ ભેદે છે. પ્રથમના ત્રણનું વર્ણન કહેવાયું છે અને છેલ્લા તિર્યંચપંચેન્દ્રિયનું હવે કહેવાનું છે.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે : જલચર, સ્થળચર અને ખેચર. ૧. ‘જલચર’ મુખ્યત્વે પાણીમાં રહીને જીવનારા તે—તેઓ મત્સ્ય, કાચબા, ગ્રાહ—મગર, શિશુમાર એમ મુખ્યત્વે પાંચ પ્રકારે છે.

૨. ‘સ્થલચર’ તે જમીન ઉપર ચાલનારા; તેના ત્રણ ભેદ છે, ૧—ચતુષ્પદજીવો તે એક—બે ખરીવાળા, ન્હોરવાળા તે ગાય, ભેંસ, વાઘ, હાથી, સિંહ બીલ્લી આદિ ચાર પગવાળાં, ૨—ઉરપરિસર્પો તે પેટવડે ચાલનારા ફણાવાળા—ફણા રહિત સર્પો, આસાલીક, મહોરગ, અજગરાદિ, ૩—ભૂજપરિસર્પો તે ભૂજાથી ચાલનારા નોળીયા, ગરોળી, ખીસકોલી, કાકીડા, ચંદનઘો, પાટલાઘો આદિ.

૩. ‘ખેચર’—તે આકાશમાં ચાલનારા તે, તે બે પ્રકારે. રંવાટાની પાંખવાળા અને ચામડાની પાંખવાળા રોમજ પક્ષી તે—હંસ, સારસ, બગલા, ઘુવડ, સમળી, પોપટ, કાગડા—ચક્લાદિ. એ બધા રંવાટાની પાંખોવાળા હોવાથી રોમજ પક્ષી કહેવાય અને ચર્મજ પક્ષી તે—વડવાગુળી, ચામાચીડીયાદિ ચામડાની પાંખવાળા હોવાથી ચર્મજ પક્ષી કહેવાય છે. વળી મનુષ્યલોકની બહાર બીડેલી તથા વિસ્તારેલી પાંખોવાળા સમુદ્રગક અને વિતતપક્ષી એમ ચાર પ્રકારના પક્ષી છે.

આ તિર્યંચ—પંચેન્દ્રિયવર્તી જલચરો, સ્થલચરો અને ખેચરો સર્વે સંખૂર્ચિમ અને ગર્ભજ એમ બે ભેદે છે.

એમ એકેન્દ્રિય જીવોના ૨૨ ભેદ, વિકલેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા થઈને ૬ ભેદ, કુલ ૨૮ થયા, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં જલચરનો એક, સ્થલચર—ચતુષ્પદ, ઉરપરિસર્પ ને ભૂજપરિસર્પ એમ ૩ ભેદ, અને એક ખેચર, એમ કુલ પાંચ ભેદ (તેમાં સૂક્ષ્મ—બાદરપણું હોતું નથી) તે સંખૂર્ચિમ—ગર્ભજ બે ભેદે ગણતાં ૧૦ ભેદ થયા. તેનાથી પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા થઈને ૨૦ ભેદો તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોના જાણવા. પૂર્વના ૨૮+૨૦ ઉમેરતાં કુલ ૪૮ ભેદ તિર્યંચ જીવોના જાણવા.

અથ તિર્યચગતિ અધિકારે પ્રથમ સ્થિતિદ્વાર

અવતરણ— જેમ મનુષ્યગતિમાં ભવન વિના આઠ દ્વાર કહ્યાં, તે મુજબ તિર્યચગતિનાં પણ આઠ દ્વારોને કહેતાં પહેલાં 'સ્થિતિદ્વાર'ને સ્થૂલથી કહે છે.

બાવીસ-સગ-તિ-દસવાસસહસઽગણિ તિદિગ બેંદિઆઈસુ ।

વારસ વાસુણુપણ દિગ, છ માસ તિપલિઅદિઈ જિદ્ધા ॥૨૮૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

દ્વાવિંશતિ-સસ-ત્રિ-દશવર્ષસહસ્રાણિ અગ્નેસ્ત્રીણિ દિનાનિ દ્વીન્દ્રિયાદિષુ ।

દ્વાદશ વર્ષાણ્યેકોનપચ્ચાશદિનાનિ ષળ્માસાઃ ત્રિપલ્યાનિ સ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા ॥૨૮૪॥

શબ્દાર્થ—

અગણિ તિદિગ=અગ્નિનું ત્રણ દિન
વાસ=વર્ષ

ઉણુપણદિગ=ન્યૂન પચાસ દિનની
છમાસ=છ મહિના

ગાથાર્થ— પૃથ્વીકાય જીવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ ૨૨ હજાર વર્ષની, અપ્કાયની ૭ હજાર વર્ષ, વાઉકાયની ૩ હજાર વર્ષ, વનસ્પતિકાયની ^{૪૩૬}૧૦ હજાર વર્ષની, અગ્નિકાયની ૩ અહોરાત્ર, બેઈન્દ્રિયની ૧૨ વર્ષ, તેઈન્દ્રિયની ૪૮ દિવસ, ચઉરિન્દ્રિય જીવોની ૬ માસ અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની ૩ પલ્યોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓ જાણવી. ॥૨૮૪॥

વિશેષાર્થ— હવે ચતુર્થ તિર્યચગતિના અધિકારમાં આઠ દ્વારોને કહે છે.

અહીંયા તિર્યચો પાંચ પ્રકારના છે. એક ઈન્દ્રિયવાળા, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય. એમાં એકેન્દ્રિયો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિના ભેદથી પાંચ પ્રકારના છે, એટલે પાંચ ભેદ એકેન્દ્રિયના અને બેઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના ચાર, કુલ નવ ભેદો તિર્યચના છે. તેમાં આઠ ભેદો તો સંમૂર્ચિશ્રમપણે જ છે. અને પંચેન્દ્રિયો ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિશ્રમ બે પ્રકારે છે. અહીંયા ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિશ્રમના ભેદની અપેક્ષા વિના જ સામાન્ય રીતે નવ પ્રકારના તિર્યચોની સ્થિતિ-આયુષ્યને કહે છે.

છૂટક-છૂટક સ્થિતિ આગળ કહેશે. અહીં જે સ્થિતિ કહી તે બાદર સ્થાવરોની સમજવી. વળી બાદર સાધારણ વનસ્પતિની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની જાણવી. સૂક્ષ્મ સ્થાવરોની તો ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્તની, જઘન્ય ક્ષુલ્લકભવની છે.

અહીંયા ગાથાર્થમાં જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી તે મોટે ભાગે નિરુપદ્રવ સ્થાનમાં વર્તતા જીવોની

૪૩૬. **પ્રશ્ન**—સિદ્ધગિરિ ઉપર વર્તતું સપ્ત વૃક્ષ જે સદાકાળથી શાશ્વત ગણાય છે તેના દશ હજાર વર્ષ થયે નાશ થવો જોઈએ અને બદલે અત્યાર સુધી સજીવ ચાલ્યું આવે છે તો તેનું સમાધાન શું ?

ઉત્તર—એ વૃક્ષના જીવો ચાલુ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં પુનઃ ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય અથવા અન્ય જીવો તે સ્થળે આવી ઉત્પન્ન થાય અને વૃક્ષ કાયમ સજીવ રહ્યા કરે.

સમજવી, કે જ્યાં તેમને આઘાત પ્રત્યાઘાતોના નિમિત્તો બનતાં ન હોય; બાકી મોટે ભાગે તો મધ્યમ કક્ષાના આઉખાવાળા જીવો જ વધુ સમજવા. [૨૮૪]

અવતરણ—હવે પૃથ્વીકાયના ભેદોમાં સૂક્ષ્મ સ્થિતિને કહે છે.

સળ્હા ય સુદ્ધ-વાલુજ, મળોસિલ સક્કરા ય ચરપુઢવી ।

ઇગ-બાર ચડદ-સોલસ-ડઠારસ-બાવીસસમસહસા ॥૨૮૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

શ્લક્ષ્ણા ચ શુદ્ધ-વાલુકા-મનઃશિલા શર્કરા ચ ચરપૃથિવી ।

એક-દ્વાદશ-ચતુર્દશ-ષોડશાઽર્ધદશ-દ્વાવિંશતિસમાસહસ્રાઃ ॥૨૮૫॥

શબ્દાર્થ—

સળ્હા=શ્લક્ષ્ણ-કોમળ

સુદ્ધ=શુદ્ધ-ચાલુ ધૂળ જેવી ધૂળ

વાલુજ=વેલુ

મળોસિલ=મનશિલ (પારો)

સક્કરા=શર્કરા

ચરપુઢવી=ખર-(મજબૂત શિલારૂપ) પૃથ્વી

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૨૮૫॥

વિશેષાર્થ—ગત ગાથામાં ઉપર જણાવેલા ભેદમાં પૃથ્વીના કોમળ અને કઠકશ બે ભેદ પાડ્યા હતા; તેમાં સાત રંગવાળી મરુ આદિ સ્થળની મૃદુ-કોમળ પૃથ્વીની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ એક હજાર વર્ષની છે. પૃથ્વીના ૪૦ ભેદો છે. તેમાં ગોશીર્ષચંદનાદિક જેવી શુદ્ધ-કુમાર સુકોમળ માટી તેની બાર હજાર વર્ષની, ચાલુકા તે નદી પ્રમુખ રેતીની ચૌદ હજાર વર્ષની, મનઃશિલા અને પારાની સોળ હજાર વર્ષની, શર્કરા એટલે થોડી ગાંગડા-કાંકરા (સુરમાદિક)ની અઢાર હજાર વર્ષની, અને ખર એટલે શિલા પાષાણરૂપ કઠકશ પૃથ્વી તેની ૨૨ હજાર વર્ષની હોય છે. શેષ ભેદો અંતર્ગત વિચારી લેવા. [૨૮૫]

અવતરણ—પૂર્વ ત્રણ પદ્યોપમની સ્થિતિ તે સામાન્યથી કહી છે, હવે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના ભેદમાં જે સ્થિતિવિશેષ છે તેને કહે છે.

ગબ્મમુજલયરોમય, ગબ્મોરગ પુવ્વકોડિ ઉક્કોસા ।

ગબ્મચઉપ્પયપક્ષિસુ, તિપલિઅપલિઆઅસંખંસો ॥૨૮૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

ગર્ભજમુજ-જલચરોમય-ગર્ભોરગાણાં પૂર્વકોટિરુક્ષા ।

ગર્ભજચતુષ્પદ-પક્ષિષુ ત્રિપલ્યાનિ પલ્યાઽસંખ્યાંશઃ ॥૨૮૬॥

શબ્દાર્થ—

ગબ્મ=ગર્ભજ

મુજ=ભૂજપરિસર્પ

જલચર=જલચરની

ઉમય=ઉભય રીતે

ગબ્મોરગ=ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ

પુવ્વકોડિ=પૂર્વ કોડ વર્ષ

ગબ્મચઉપ્પય=ગર્ભજ ચતુષ્પદ

પક્ષિસુ=પક્ષીઓમાં

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૨૮૬॥

વિશેષાર્થ—ગર્ભજ ભૂજપરિસર્પ (ભૂજાથી ચાલવાવાળા) તે નોલિયા, ઉંદર, ખીસકોલી, ગરોળી આદિની; તથા ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિષ્ઠમ જલચરો તે મત્સ્ય, મગર-વ્હેલ, કાચબા તથા બીજા અનેક જીવોની, ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ તે (પેટથી ચાલવાવાળા) અજગર, ઘો, સર્પાદિકની કોડપૂર્વની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ છે. તથા ગર્ભજચતુષ્પદ તે ગાય, સિંહ, આદિની ઉત્કૃષ્ટ ૩ પલ્યોપમની, ગર્ભજ ખેચર—તે મોર, હંસ, ઘુવડ, કાગડા, ચકલાદિ પક્ષીઓની પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે.

અહીં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેની કહી છે તે જીવો બધા જ તે સ્થિતિવાળા હોય એમ ન સમજવું. પણ તેથી ન્યૂન સ્થિતિવાળા પણ ઘણા હોય, વળી આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અને આગળ કહેવાતા ત્રિયંચોની સ્થિતિ પ્રાયઃ નિરુપદ્રવ સ્થાનોમાં વર્તતા હોય તેઓની સમજવી. આવું નિરુપદ્રવ સ્થાન તો અઢીદ્વીપ બહારનું ગણાય. [૨૮૬]

અવતરણ—ગત ગાથામાં પૂર્વકોટી આયુષ્ય કહ્યું તો પૂર્વ કોને કહેવાય ?

પુવ્વસ્સ ૩ પરિમાણં, સયરિં ચલુ વાસકોડિલક્ષ્વાઓ ।

છપ્પન્નં ચ સહસ્સા, બોદ્ધ્વા વાસકોડીણં ॥૨૮૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

પૂર્વસ્ય તુ પરિમાણં, સપ્તતિઃ ચલુ વર્ષાણાં કોટિલક્ષાણિ ।

ષટ્પજ્વાશઞ્ચ સહસ્ત્રાણિ, બોદ્ધ્વાનિ વર્ષકોટીનામ્ ॥૨૮૭॥

શબ્દાર્થ—મુગમ છે.

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૨૮૭॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વે પૃષ્ઠ ૨૨ થી ૨૪માં 'સમયથી' લઈ 'પુદ્ગલપરાવર્ત' સુધીનું સ્વરૂપ અને કોષ્ટક આપવામાં આવ્યું છે. તે મુજબ ચોરાસી લાખ વર્ષનું એક 'પૂર્વાંગ' થાય, તે પૂર્વાંગ સાથે પૂર્વાંગ સંખ્યાને ગુણીએ (૮૪લાખને ૮૪ લાખે) ત્યારે પૂર્વનું પરિણામ આવે. તેની વર્ષસંખ્યા સીતેર લાખકોડ, છપ્પન હજાર કોડ વર્ષની [૭૦૫૬,૦૦,૦૦,૦૦૦,૦૦૦] જાણવી. [૨૮૭]

અવતરણ—ગર્ભજની સ્થિતિ કહીને, હવે સંમૂર્ચિષ્ઠમ ત્રિયંચ પંચેન્દ્રિય સ્થલચરાદિકની સ્થિતિને કહે છે.

સમ્મુર્ચિષ્ઠિણિદિઅથલક્ષહયરુગમુઅગ જિઠ્ઠિઠિઠ કમસો ।

વાસસહસ્સા ચુલસી, બિસત્તરિ તિપ્પણ બાયાલા ॥૨૮૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

સંમૂર્ચિષ્ઠપજ્વેન્દ્રિય-સ્થલ-લેચરોરગ-મુજગાનાં જ્યેષ્ઠા સ્થિતિઃ ક્રમશઃ ।

વર્ષસહસ્ત્રાણિ ચતુરશીતિદ્વાસપ્તતિસ્ત્રિપજ્વાશત્ દ્વાચત્વારિંશત્ ॥૨૮૮॥

શબ્દાર્થ—

સંમૂર્ચિમર્ષિણિ=સંમૂર્ચિમ પંચેન્દ્રિય
થલચર=સ્થળચર, ખેચર
ઉરગ=ઉરપરિસર્પ

ભૂચગ=ભૂજપરિસર્પ
વાસસહસ્તા=વર્ષ હજાર
તિપન્ન=ત્રેપન

માર્થ— તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં સંમૂર્ચિમ સ્થલચર ગાય—ભેંસ આદિ ચતુષ્પદ જીવોની અનુક્રમે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૮૪ હજાર વર્ષની, સંમૂર્ચિમ ખેચર—હંસ-મોર-ચકલાદિ પક્ષીઓની ૭૨ હજાર વર્ષની, સંમૂર્ચિમ (સ્થલચર) ઉરપરિસર્પ સર્પાદિકની ૫૩ હજાર વર્ષની અને (સ્થલચર) સંમૂર્ચિમ ભૂજપરિસર્પની ૪૨ હજાર વર્ષની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે. સર્વની જઘન્યસ્થિતિ આગળ કહેશે. ॥૨૮૮॥

વિશેષાર્થ— સુગમ છે. [૨૮૮]

અવતરણ— સર્વ તિર્યચોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ કહી. હવે તેઓની બન્ને સ્થિતિનું સામ્યપણું હોવાથી તેઓની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ કહે છે.

એસા પુઢવાઈણં, ભવઢિઈ સંપયં તુ કાયઢિઈ ।

ચતુર્ગિંદિસુ નેયા, ઓસપિણિઓ અસંખેજા ॥૨૮૯॥

સંસ્કૃત છાયા—

એસા પૃથ્વીયાદીનાં ભવસ્થિતિઃ, સામ્યતં તુ કાયસ્થિતિઃ ।

ચતુરિન્દ્રિયેષુ જ્ઞેયાઃ, અવસર્પિણ્ય અસંખ્યેયાઃ ॥૨૮૯॥

શબ્દાર્થ—

પુઢવાઈણં=પૃથ્વીયાદિની
ભવઢિઈ=ભવસ્થિતિ
સંપયં=સંપ્રતિ [હવે]

કાયઢિઈ=કાયસ્થિતિ
ઓસપિણિઓ=અવસર્પિણીઓ
અસંખેજા=અસંખ્યાતી

માર્થ— એ પ્રમાણે પૃથ્વી વગેરે જીવોની ભવસ્થિતિ કહી. હવે કાયસ્થિતિને કહેતાં ગ્રન્થકાર ચાર એકેન્દ્રિયોને વિષે અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીનું કાયસ્થિતિ—કાલપ્રમાણ કહે છે. અહીં ‘ઓસપિણિઓ’ એ પદ પરવાચી હોવાથી ^{૪૩૭}ઉપલક્ષણથી પૂર્વવાચી ઉત્સર્પિણીનું પણ ગ્રહણ આવી જ જાય છે. ॥૨૮૯॥

વિશેષાર્થ— કાયસ્થિતિ એટલે શું ? પૃથ્વીાદિક કોઈ પણ જાતના જીવો પોતપોતાની જ પૃથ્વી વગેરે કાયા (સ્થાનમાં)માં મરીને, પાછાં જન્મીને, વળી પાછા મરીને, વળી તે જ સ્થાને પુનઃ જન્મીને એમ વારંવાર ઉત્પન્ન થયા કરે તો કેટલા કાળ સુધી ઉત્પન્ન થાય ? તેનું નિયમન તે.

અહીં એકેન્દ્રિય જીવોમાં એક વનસ્પતિકાયને વર્જીને શેષ પૃથ્વી, અપ્પ તેઉ અને વાઉકાયની ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય અવસર્પિણી તથા ઉત્સર્પિણી પ્રમાણ સ્વકાયસ્થિતિ છે. અહીં પૃથ્વીાદિક ચારની આ સ્થિતિ ગ્રન્થકારે ઓઘથી એટલે સામાન્યતઃ [સૂક્ષ્મબાદરની વિવક્ષા વિના] સમુચ્ચયે જણાવી, પરંતુ

૪૩૭. ભામા કહેતાં સ્વભામાનું ગ્રહણ થાય છે તેમ.

વસ્તુતઃ એ કાલસ્થિતિ માન સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાઉ એ ચારની છે, પણ બાદરની નથી, પણ સૂક્ષ્મમાનની અંદર બાદરનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

એથી પૃથક્ વિચારણામાં સૂક્ષ્મ^{૪૩૮} પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાઉની કાલથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાયસ્થિતિ અને ક્ષેત્રથી લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય લોકના અસંખ્ય આકાશોના પ્રદેશોમાંથી, પ્રત્યેક ક્ષણે એક એક આકાશપ્રદેશ અપહરતાં, તે પ્રદેશો હરી લેવામાં જેટલો કાળ જાય તેટલા સમયની છે. એ આકાશપ્રદેશો સંપૂર્ણ હરી લેતાં તેનો કાળ અસંખ્ય કાળચક્રો [પણ સાદિસાંત] જેટલો થાય છે; કારણકે કાલ કરતાં ક્ષેત્ર વધુ સૂક્ષ્મ છે.

ચાર એકેન્દ્રિયોની ઓઘથી જે અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સ્થિતિ કહી હતી તેમાં તેને સૂક્ષ્મ-બાદર રીતે પૃથક્ પાડીને, સૂક્ષ્મ પૃથ્વી વગેરે ચારની કાયસ્થિતિ તો કહી. હવે બાદર પૃથ્વી-અપ્-તેઉ અને વાઉકાય એ પ્રત્યેકની સીતેર કોટાનુકોટી સાગરોપમની [આ કાળચક્ર જેટલા કાળ જેટલી] છે. એ ચારે પૃથ્વી આદિ ચાર બાદરોની ઓઘથી પણ એટલી જ સ્થિતિ સમજવી. [સંખ્યાનું અલ્પત્વ હોવાથી] બાદરમાં ક્ષેત્રદ્વારા પૃથક્ ગણના હોતી નથી, એટલે બાદર પૃથ્વી વગેરેની કાયસ્થિતિ સૂક્ષ્મ કરતાં ન્યૂન હોય છે. [૨૮૮]

અવતરણ—એકેન્દ્રિયમાં પૃથ્વ્યાદિ ચારની સ્થિતિ કહી. હવે શેષ વનસ્પતિકાયની કહેવા સાથે બેઠેન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય જીવોની કાયસ્થિતિ કહે છે.

તાઽ વળમ્મિ અણંતા, સંખિજ્ઞા વાસસહસ વિગલેસુ ।

પંચિદિતિરિનરેસુ, સત્તદ્ભવા ઽ ઉક્કોસા ॥૨૬૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

તાસ્તુ વનેઽનન્તાઃ સંખ્યાતાનિ વર્ષસહસ્ત્રાણિ વિકલેષુ ।

પંચેન્દ્રિયતિર્યક્નરેષુ, સમાદ્ભવાસ્તુ ઉક્કૃષ્ટાઃ ॥૨૬૦॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—તે જ કાયસ્થિતિ પણ વનસ્પતિમાં અનંતી [ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી] સમજવી. વિકલેન્દ્રિયમાં સંખ્યાતા વર્ષ સહસ્રની અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાં ઉત્કૃષ્ટ સાતથી આઠ ભવની જાણવી. ॥૨૬૦॥

૪૩૮. પૃથ્વીકાયાદિ જીવોની પર્યાપ્તપણાની કાયસ્થિતિ આયુષ્યસ્થિતિ જેટલી હોય છે, તેથી તે જીવો પોતાની તે સંપૂર્ણ સ્થિતિનો ભોગવટો સ્વસ્થાનમાં જ આંતરે આંતરે ઉપજવાથી સાત આઠ ભવવડે કરે છે, કારણ કે તેના પર્યાપ્તા ભવો એટલા થાય છે. પછી નવમે ભવે તે જ યોનિમાં પર્યાપ્તપણું પ્રાપ્ત ન કરે પરંતુ સ્થાનાંતર થાય, એવી જ્યારે પૃથ્વીકાય એક ભવાશ્રયી ૨૨ હજાર વર્ષની કાયસ્થિતિ તો આઠ ભવની ૧૭૬ હજાર વર્ષની થાય. એ પ્રમાણે ૪ પર્યાપ્તા અપ્કાયની ૫૬ હજાર વર્ષ, અગ્નિકાયની ૨૪ દિવસ, વાયુકાયની ૨૪ હજાર વર્ષ, વનસ્પતિકાયની ૮૦ હજાર વર્ષની છે. એમાં પણ લઘ્વિ અપર્યાપ્તપણાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુદૂર્તની હોય છે. આ સ્થિતિ વારંવાર અપર્યાપ્તાવસ્થામાં ભવાંતરમાં વારંવાર જાય અને તેના અંતર્મુદૂર્તના કેટલાક જન્મો થાય તેનો સરવાળો કરીએ તો ઉક્ત માન થાય.

વિશેષાર્થ—એકેન્દ્રિયના પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેઉકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય એમ પાંચ ભેદો છે. એમાં પ્રથમના પૃથ્વી આદિ ચારે જીવો સૂક્ષ્મ અને બાદર એ બે જાતના છે. પુનઃ એ પાંચમી છેલ્લી વનસ્પતિકાયની બે જાતો છે, એક પ્રત્યેક વનસ્પતિ અને એક સાધારણ વનસ્પતિ. પ્રત્યેક વનસ્પતિ એક શરીરમાં એક જીવવાળી છે જ્યારે સાધારણ એ એક શરીરમાં અનંતા જીવોવાળી છે. આ સાધારણ વનસ્પતિના જીવોનું શરીર તેને જ બીજા શબ્દોમાં અનંતકાય અથવા નિગોદ તરીકે ઓળખાય છે. એમાં પ્રત્યેક વનસ્પતિ બાદર જ હોય છે જ્યારે સાધારણ વનસ્પતિ [અથવા નિગોદ] તે સૂક્ષ્મ [નિગોદ] અને બાદર [નિગોદ] એમ બે ભેદો છે.

ગાથામાં કહેલી સાંવ્યવહારિકની કાયસ્થિતિ :—

અહીં ગ્રન્થકારે ગાથામાં જે અનંતી ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીની સ્થિતિ જણાવી છે તે સામાન્યતઃ ઓઘથી પાંચમી વનસ્પતિકાયની [તે પ્રત્યેક—સાધારણ, સૂક્ષ્મ કે બાદરની વિવક્ષા વિના જ] બતાવી છે, તેમજ તે સાંવ્યવહારિક નિગોદ જીવો આશ્રયી બતાવી છે [કારણ કે પ્રાયઃ સર્વત્ર ^{૪૩૯}સાંવ્યવહારિકાશ્રયી જ વર્ણન આવે છે] અને એ જ સ્થિતિ સૂક્ષ્મ સાંવ્યવહારિકને ઘટે છે. એ જ સ્થિતિને ક્ષેત્ર સરખામણીથી ઘટાવીએ તો અનન્તા લોકાકાશના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ [એટલે પ્રતિસમયે એક એક આકાશપ્રદેશ અપહરતાં જેટલા કાળે તે નિર્મૂલ થાય તેટલો કાળ તે] અને તે અસંખ્ય પુદ્ગલપરાવર્તકાળ પ્રમાણ છે અને તે પુદ્ગલપરાવર્તનું અસંખ્યપણું એક આવલિકાના અસંખ્ય ભાગના સમયની સંખ્યા તુલ્ય છે.

અહીં કાલથી અનાદિઅનંત એટલે અનન્ત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી, ક્ષેત્રથી અનન્તા લોકાકાશ પ્રદેશ—અસંખ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત [જે આવલિકાના અસંખ્ય ભાગના સમય તુલ્ય છે] એ ચારેની વ્યાખ્યા તુલ્ય કાળને સૂચવનાર છે.

અસાંવ્યવહારિક એટલે શું ? એટલે જે જીવો અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ નિગોદમાં પડ્યા છે, કોઈ પણ સમયે તથાવિધ સામગ્રીના અભાવે બહાર નીકળી વ્યવહાર રાશિ—[તે સૂક્ષ્મ—બાદર પૃથ્વીકાયાદિપણે વિવિધ વ્યવહાર]માં આવ્યા નથી તે ^{૪૪૦}**અસાંવ્યવહારિક**. આ અસાંવ્યવહારિક જીવો બે પ્રકારના છે—એક તો અનાદિઅનંત સ્થિતિવાળા અને એક અનાદિસાન્ત સ્થિતિવાળા. અનાદિ અનંત સ્થિતિવાળા અસાંવ્યવહારિક જીવો કદાપિ વ્યવહારરાશિમાં આવ્યા નથી અને આવવાના પણ નથી. [અને તેની સ્થિતિ અનંત પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલી છે] અને અનાદિસાન્ત કાયસ્થિતિવાળા અસાંવ્યવહારિક જીવો હજુ સુધી વ્યવહારરાશિમાં આવ્યા નથી પણ આવવાના છે. [તેની સ્થિતિ અનંત પુદ્ગલપરાવર્તની, પણ પૂર્વપિંક્ષયા ન્યૂન છે.] આ બન્ને પ્રકારના જીવો અનન્તા છે.

૪૩૯. આથી જ મરુદેવા માતા માટે વિરોધ ઊભો નહીં થાય, કારણ કે તે તો અનાદિ [અસાંવ્યવહારિક] નિગોદથી આવેલા હતા. જ્યારે મૂલ ગાથામાં તો મર્યાદિત સમય બતાવે છે એટલે આદિ ઘટ શકે તેમ છે અને જો એ કથન અસાંવ્યવહારિક (અવ્યવહારિક રાશિ)ને લાગુ પાડીએ તો મરુદેવા માતા માટે દોષ ઊભો થાય, તે ન થાય માટે સાંવ્યવહારિકની સમજવી.

૪૪૦. અલ્પિ અણંતા જીવા, જેહિં ન પત્તો તસાઇપરિણામો । તે વિ અણંતાણંતા નિગોઝવાસં અણુવસંતિ ॥

[વિશેષણવતી]

સાંવ્યવહારિક એટલે શું ? જે જીવો અનાદિ નિગોદમાંથી તથાવિધ સામગ્રીના યોગે પૃથ્વીદિક સૂક્ષ્મ કે બાદરના સાંવ્યવહારમાં એક વખત પણ આવેલા હોય તે સાંવ્યવહારિક. આ જીવો પણ અનંતા છે અને તે સાદિસાન્ત સ્થિતિવાળા છે.

અસાંવ્યવહારિક નિગોદ સૂક્ષ્મ જ હોય છે કારણ કે ત્યાં વ્યવહારપણું હોતું નથી. જ્યારે સાંવ્યવહારિક નિગોદ સૂક્ષ્મ અને બાદર બન્ને હોય છે.

સૂક્ષ્મ નિગોદની કાયસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારે છે. ૧ અનાદિઅનંત, ૨ અનાદિસાન્ત, ૩ સાદિસાન્ત. એમાં પ્રથમની બે સ્થિતિ અસાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મને ઘટે છે અને છેલ્લી સાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મ-બાદર બન્નેને ઘટે છે.

૧-એમાં અનાદિઅનંત કાયસ્થિતિ છે તે, અસાંવ્યવહારિક જીવો કે જેઓ અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદથી નીકળ્યા નથી અને નીકળવાના પણ નથી તેઓની છે. અને તે કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીપ્રમાણ છે અને તે અસંખ્ય નહીં પણ અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્ત પ્રમાણ છે.

૨-અનાદિસાન્ત;—તે ભૂતકાળમાં જેઓ ક્યારે પણ સૂક્ષ્મ નિગોદથી બહાર આવ્યા નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં આવનારા છે તેવા અસાંવ્યવહારિક નિગોદની અનાદિસાન્ત કાયસ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ પણ અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલી છે; કારણ કે ગયો કાળ તે તો અનન્તો છે અને ભવિષ્યમાં જો કે વ્યવહારમાં આવવાના છે તો પણ કેટલાકનો તો ભાવિકાળ હજુ પણ અનન્તો છે. પણ વિશેષ એ કે—અનાદિઅનન્ત સ્થિતિની અપેક્ષાએ ન્યૂન છે એટલે મર્યાદિત છે અને તેથી આ જીવો વર્તમાનમાં અસાંવ્યવહારિક ગણાય, તથાપિ ભાવિ સાંવ્યવહારિક તરીકે સંબોધી શકાય છે.

૩-સૂક્ષ્મ-બાદર સાંવ્યવહારિકની કાયસ્થિતિ—

ત્રીજા પ્રકારમાં સાદિસાન્તની કાયસ્થિતિને કહે છે—તેમાં પ્રથમ જે જીવો સૂક્ષ્મનિગોદમાંથી નીકળીને એક વખત પણ બાદર-પૃથ્વી વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયા છે તે સાંવ્યવહારિક કહેવાય છે. આ સાંવ્યવહારરાશિમાં આવ્યા બાદ, પુનઃ કર્મયોગે તે જીવો સૂક્ષ્મ નિગોદમાં ઉત્પન્ન થાય તો પણ તેઓ સાંવ્યવહારિક જ કહેવાય છે, પરંતુ આ પ્રમાણે સાંવ્યવહાર રાશિવાળા સૂક્ષ્મ નિગોદની કાયસ્થિતિમાં અને અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદની કાયસ્થિતિમાં ઘણો જ તફાવત છે. પ્રથમ કહી ગયા તે પ્રમાણે અનાદિ (અસાંવ્યવહારિક) સૂક્ષ્મ નિગોદની કાયસ્થિતિ અનાદિઅનંત તથા અનાદિસાંત છે. જ્યારે આ સાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મ નિગોદની કાયસ્થિતિ સાદિસાન્ત છે. એટલે અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી બાદરપૃથ્વી વગેરેમાં આવ્યા બાદ, પુનઃ સૂક્ષ્મનિગોદમાં જાય ત્યારે સૂક્ષ્મ નિગોદપણાની આદિ થઈ અને વધારેમાં વધારે અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી રહીને પછી અવશ્ય પુનઃ બાદરપૃથ્વીકાય વગેરેમાં આવે એટલે સૂક્ષ્મ નિગોદપણાનો અંત થાય, તે અપેક્ષાએ સાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મ નિગોદની કાયસ્થિતિ સાદિસાન્ત સમજવી.

જેટલા જીવો સાંવ્યવહારિક રાશિમાંથી મોક્ષે જાય તેટલા જ જીવો અસાંવ્યવહારિકમાંથી નીકળીને સાંવ્યવહારિક રાશિમાં ઉપજે અને તે સાંવ્યવહારિક કહેવાય. એ સાંવ્યવહારિક જીવો પ્રથમ

૪૪૧. આ પૃથ્વીકાય, આ અપૂકાય, ઈત્યાદિ વ્યવહાર જેનો કરી શકાય તે.

કહ્યા મુજબ સૂક્ષ્મ-બાદર બે ભેદ છે એટલે જ્યારે સૂક્ષ્મ નિગોદમાં [તે ચૌદરાજ લોકવર્તી અસંખ્ય ગોળામાં] વર્તતો હોય ત્યારે સાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મનિગોદીયો અને જ્યારે બાદર નિગોદ [તે લીલ ફૂલ આદિ તત્ત્વાયોગ્ય વનસ્પતિ]માં હોય ત્યારે સાંવ્યવહારિક બાદરનિગોદીયો કહેવાય છે.

આ સાદિસાન્ત સાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મનિગોદની કાયસ્થિતિનું પ્રમાણ કેટલું છે? તે કહે છે.

સૂક્ષ્મ સાંવ્યવહારિક નિગોદની સ્થિતિ—

સાંવ્યવહારિક સાદિસાન્ત સૂક્ષ્મ નિગોદની કાયસ્થિતિ કાલથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી, ક્ષેત્રથી અસંખ્ય લોકાકાશના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ, [અર્થાત્ તેમાંથી પ્રત્યેક ક્ષણે એક એક પ્રદેશ હરતાં જે સમય લાગે તે] તેનો સમય અસંખ્ય કાળચક્રો જેટલો થાય અને અસંખ્ય કાળચક્રના સમયો અંગુલીપ્રમાણ આકાશ શ્રેણીમાં રહેલા આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે. અને તે પ્રદેશો ગણતરીએ અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમયો જેટલા છે, કારણ કે કાળ કરતાં પણ ક્ષેત્રને વધારે સૂક્ષ્મ ગણ્યું છે. આ સ્થિતિ કેવળ સાંવ્યવહારિક સૂક્ષ્મ નિગોદાશ્રયી જાણવી અને ઓઘથી સાંવ્યવહારિક નિગોદની [સૂક્ષ્મ-બાદર વિવક્ષા વિનાની] સ્થિતિ પ્રથમ કહેવાઈ ગઈ છે.

બાદર સાંવ્યવહારિક નિગોદની સ્થિતિ—

હવે બાદર સાંવ્યવહારિક સાધારણ નિગોદ [વનસ્પતિ]ની કાયસ્થિતિ કાલથી સીત્તર કોટાકોટી સાગરોપમની છે. અલ્પસ્થિતિપણથી ક્ષેત્રની સ્થિતિ ઘટતી નથી.

બાદર પ્રત્યેક વનસ્પતિની કાયસ્થિતિ ૭૦ કોટાનુકોટી સાગરોપમની છે. અહીં પણ ક્ષેત્રગણના નથી.

બાદર વનસ્પતિની એટલે બાદર પ્રત્યેક અથવા બાદર સાધારણ વનસ્પતિના ભેદ વિના બન્નેની ભેગી એટલે કેવળ બાદર વનસ્પતિની કાયસ્થિતિ વિચારીએ તો કાલથી અનન્ત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી અને ક્ષેત્રથી અહીં પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલી વધી જાય, કારણ કે બાદર પ્રત્યેકથી બાદર સાધારણમાં, બાદર સાધારણથી બાદરપ્રત્યેકમાં એમ વારંવાર જવા આવવાથી અહીં પુદ્ગલપરાવર્ત સુધી બાદર વનસ્પતિમાં ભમે, ત્યારપછી સ્થાનાંતર થાય.

સર્વની ઓઘથી કાયસ્થિતિ—

સમગ્ર એકેન્દ્રિયપણાની જાતિ તરીકે ઓઘથી કાયસ્થિતિ કાલથી અનન્ત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી, ક્ષેત્રથી અસંખ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલી અથવા આવલિકાના અસંખ્ય ભાગના સમયો જેટલી, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયાદિક ચારની ઓઘથી પણ અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ પ્રમાણ, બાદર પૃથ્વીકાય ચારની ઓઘથી ૭૦ કોટાનુકોટી સાગરોપમ, બાદર પ્રત્યેકની ૭૦ કોટાનુકોટી સાગરોપમની, બાદર સાધારણ નિગોદની પણ ઓઘથી ૭૦ કોટાનુકોટી સાગરોપમની, સૂક્ષ્મ નિગોદમાં અનાદિઅનન્ત સ્થિતિવાળા અસાંવ્યવહારિક નિગોદની અનન્તી અને અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્ત તથા અનાદિસાન્ત સ્થિતિવાળા અસાંવ્યવહારિક નિગોદની કાયસ્થિતિ અનન્તી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી પણ છેવટ મર્યાદિત તો ખરી અને સાંવ્યવહારિક સાદિસાન્તસ્થિતિવાળા સૂક્ષ્મ નિગોદની અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી અથવા

અસંખ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત પ્રમાણ જાણવી; અને સાંવ્યવહારિક કેવલ નિર્ગોદની અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી પ્રમાણ જાણવી. સર્વની જઘન્ય કાયસ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે જે આગળ કહેવાશે.

આ બધી પૃથ્વ્યાદિકની સ્થિતિ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તાની વિવક્ષા વિનાની સમજવી. પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા પૃથક્ પૃથક્ સમજણ ગઈ ગાથાની ટિપ્પણીમાં આપી છે.

વિકલેન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ—

બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય એ ત્રણેની સામટી ઓઘથી સ્થિતિ વિચારીએ તો સંખ્યાતા સહસ્ર વર્ષોની છે. હવે જો પ્રત્યેકની પૃથક્ પૃથક્ વિચારીએ તો પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા વર્ષની [સંખ્યાતા હજાર વર્ષ નહીં કારણ કે બેઈન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ, ભવસ્થિતિ જ ૧૨ વર્ષની છે અને જ્યારે લઘુમાન-પ્રમાણવાળા તેના અમુક ભવો સતત થાય તો સંખ્યાતા વર્ષોની જ] કાયસ્થિતિ છે. તેઈન્દ્રિયની સંખ્યાતા દિવસોની અને ચઉરિન્દ્રિય જીવોની સંખ્યાતા માસની [કારણકે પૂર્વોક્ત રીતે દિવસ-માસની ન્યૂન પ્રમાણવાળી ભવસ્થિતિ હોવાથી ભવસંખ્યા આશ્રયી] કાયસ્થિતિ વિચારવી.

પંચેન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ—

પંચેન્દ્રિય તિર્યચ તથા પંચેન્દ્રિય મનુષ્યોની પણ ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ સાત અથવા આઠ ભવની હોય છે. એ ભવોનાં વર્ષો કેટલાં થાય? તો સાત આઠ ભવનો કાળ ભેગો કરીએ તો ત્રણ પલ્લોપમ અને [પૂર્વ કોટી પૃથક્ત્વથી અધિક] સાત પૂર્વકોટીવર્ષ, અધિક થાય એથી તેટલી કાયસ્થિતિ પણ કહેવાય. [કારણ કે સંખ્યાતા વર્ષના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ મનુષ્ય તથા તિર્યચોને વિષે જીવ પૂર્વ કોટીના આયુષ્યમાને ઉત્કૃષ્ટ સાત વાર ઉત્પન્ન થાય અને આઠમી વખત ઉત્પન્ન થાય તો યુગલિકપણે જ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારપછી અન્ય યોનિમાં ભવનું પરાવર્તન થાય, તેથી પૂર્વોક્ત કાયસ્થિતિ સંભવે.]

અને આઠમો ભવ કહ્યો તો તે આઠમો ભવ, સાત પછી થાય ખરો, પણ તે સંખ્યવર્ષનો નહીં પણ અવશ્ય અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યવાળા યુગલિક-મનુષ્ય અથવા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયનો; અને ત્યાં તેટલું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી નવમે ભવે દેવપણે અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય. આથી આઠમા ભવની અસંખ્ય વર્ષાયુષ્યસ્થિતિ તે ત્રણ પલ્લોપમના માનવાળી જ હોવાથી ત્રણ પલ્લોપમ એ, અને તે પહેલાં પૂર્વકોટી વર્ષના માનવાળા સાત ભવો કરે, બંને સ્થિતિ ભેગી થતાં ત્રણ પલ્લોપમ અને સાત પૂર્વકોટી વર્ષની કાયસ્થિતિ આવી રહે.

સંમૂર્ચિશ્ચ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ [પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ] સાત પૂર્વકોટી વર્ષની છે, કારણ કે સંમૂર્ચિશ્ચ મરી મરીને પુનઃ પુનઃ સંમૂર્ચિશ્ચ તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થાય તો પૂર્વકોટી પ્રમાણ કાયસ્થિતિવાળા યાવત્ સાત ભવો સુધી ઉત્પન્ન થાય. [પરંતુ જો આઠમો ભવ કરવો હોય તો ગર્ભજપણે અને અસંખ્ય વર્ષની સ્થિતિવાળા તિર્યચમાં કરે અને પછી દેવભવે જાય.]

સંમૂર્ચિશ્ચ પંચેન્દ્રિય મનુષ્યની અન્તર્મુહૂર્તપૃથક્ત્વ [૨ થી નવ મુહૂર્ત]ની કાયસ્થિતિ છે.

દેવ-નારકની કાયસ્થિતિ નથી—

અહીં પ્રસંગ હોવાથી તિર્યચ તથા મનુષ્યની પણ કાયસ્થિતિ કહી, પરંતુ દેવો અને નારકોને

તો કાયસ્થિતિ જ હોતી નથી; કારણ કે દેવ મરીને પુનઃ દેવ તરીકે કે નારકી મરીને પુનઃ નારક તરીકે અનન્તર ભવે ઉત્પન્ન થવાનું હોતું જ નથી. વચમાં અન્ય યોનિમાં અવશ્ય જવું પડે, માટે તેની કાયસ્થિતિ કહી નથી. પરંતુ અપેક્ષાએ તેમની ભવસ્થિતિ એ જ એની કાયસ્થિતિ ઔપચારિક રીતે માત્ર બોલાય; વાસ્તવિક તો નહીં.

હવે પંચેન્દ્રિયમાં ને પંચેન્દ્રિયમાં જીવ [પંચેન્દ્રિયપણે જ ચારે ગતિમાં] ભ્રમણ કરે તો સાધિક હજાર સાગરોપમકાળની કાયસ્થિતિ થાય [પંચેન્દ્રિયની પર્યાપ્તપણાની જ સ્થિતિ સાગરોપમ પૃથક્ત્વ થાય છે] અને બેઈન્દ્રિયાદિ સર્વ ત્રસજીવોમાં ભ્રમણ કરે તો એકી સાથે યાવત્, સંખ્યાતા વર્ષાધિક બે હજાર સાગરોપમની કાયસ્થિતિ થાય. ત્યારપછી ભવપરાવર્તન થાય જ. એ જીવોની પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત આદિની સ્થિતિ ગ્રન્થાન્તરથી જાણવી. [૨૮૦]

અવતરણ— હવે અર્ધગાથાવડે જઘન્યથી ભવઆયુષ્ય સ્થિતિ તથા કાયસ્થિતિ કહે છે.

સત્વેસિંપિ જહન્ના, અંતર્મુહૂર્તં ભવે અ કાણ ય ॥૨૬૦^૧॥

સંસ્કૃત છાયા :—

સર્વેષામપિ જઘન્યા, અન્તર્મુહૂર્તં ભવે ચ કાણે ચ ॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ— પૂર્વોક્ત ગર્ભજ સંમૂર્ચિષ્મ-સૂક્ષ્મ કે બાદર સર્વ પૃથ્વીકાયાદિકથી માંડી સર્વ તિર્યચ તથા મનુષ્યોની ભવસ્થિતિ [આયુષ્ય] જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તની—[દિવ-નારકની ૧૦ હજાર વર્ષની] અને કાયસ્થિતિ પણ [પર્યાપ્ત અપર્યાપ્તની ઓઘથી કે પૃથક્] જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તની જ જાણવી, ત્યારબાદ જીવનું અનન્તરભવે પરાવર્તન થાય. ॥૨૮૦^૧॥

વિશેષાર્થ— સુગમ છે. ॥૨૮૦^૧॥

*

તિર્યચોનું દ્વિતીય અવગાહના દ્વાર

અવતરણ— કાયસ્થિતિપૂર્વક તિર્યચોનું સ્થિતિદ્વાર કહીને હવે અવગાહના દ્વારને ઓઘ [સામાન્ય અથવા સમુચ્ચય] થી કહે છે.

જોઅણસહસમહિઅં, ઇગિંદિઅદેહમુક્કોસં ॥૨૬૧॥

વિત્તિચરિંદિસરીરં, બારસજોઅણતિકોસચકોસં ।

જોઅણસહસ પળિંદિઅ, ઓહે વોચ્છં વિસેસં તુ ॥૨૬૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

યોજનસહસ્ત્રોઽધિકં, એકેન્દ્રિયદેહ ઉત્કૃષ્ટઃ ॥૨૬૧॥

દ્વિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિયશરીરં, દ્વાદશયોજનત્રિક્રોશચતુઃક્રોશમ્ ॥

યોજનસહસ્ત્રં પંચેન્દ્રિયસ્ય, ઓઘે વક્ષ્યામિ વિશેષં તુ ॥૨૬૨॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—એકેન્દ્રિયનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન કર્ણક અધિક એવા હજાર યોજન, બેઈન્દ્રિય જીવોનું શરીર બાર યોજન, તેઈન્દ્રિયનું ત્રણ ગાઉ, ચૌરિન્દ્રિયનું ચાર કોશ (૧ યોજન), ત્રિચંદ્રિયનું હજાર યોજનથી કર્ણક અધિક, આ સર્વ માન ઓઘથી એટલે સમુચ્ચયે કહ્યું. વિશેષથી એટલે ભિન્ન ભિન્ન ભેદો પાડીને આગળ કહીશું ॥૨૬૧-૨૬૨॥

વિશેષાર્થ—એકેન્દ્રિય શબ્દથી મુખ્ય કોનું ગ્રહણ કરવું? તે હવે પછીની ગાથામાં કહેવાના છે. અહીં તો સમુચ્ચયે એકેન્દ્રિયની સાધિક હજાર યોજનની અવગાહના કહેલ છે. એ પ્રમાણે યાવત્ પંચેન્દ્રિયની પણ અહીં ઓઘથી જ અવગાહના કહી છે, પરંતુ હવે પછીની ગાથામાં અવગાહનાને પૃથક્ પૃથક્ નામ ગ્રહણપૂર્વક ક્રમશઃ કહેશે [૨૬૧-૨૬૨]

અવતરણ—હવે વિશેષથી અવગાહનાને કહેતાં પ્રથમ એકેન્દ્રિયને વિષે કહે છે—

અંગુલઅસંખ્યભાગો, સુહુમનિગોઝો અસંખ્યગુણ વાઝ ।

તો અગ્નિ તઝો આઝ, તત્તો સુહુમા ભવે પુઢવી ॥૨૬૩॥

તો બાયરવાઝગી, આઝ પુઢવી નિગોઝ અણુકમસો ।

પત્તેઅવણસરીરં, અહિઅં જોયણસહસ્સં તુ ॥૨૬૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

અઙ્ગુલાઽસંખ્યભાગઃ, સૂક્ષ્મનિગોદોઽસંખ્યગુણં વાયુઃ ।

તત્તોઽગ્નિસ્તત આપઃ, તતઃ સૂક્ષ્મા ભવેત્ પૃથિવી ॥૨૬૩॥

તત્તો બાદરવાયુરગ્નિરાપઃ, પૃથવી નિગોદોઽનુક્રમશઃ ।

પ્રત્યેકવનશરીરમધિકં, યોજનસહસ્ત્રં તુ ॥૨૬૪॥

શબ્દાર્થ—

સુહુમનિગોઝો=સૂક્ષ્મનિગોદ
અસંખ્યગુણ=અસંખ્યગુણ
તો અગ્નિ=તેથી અગ્નિનું
તઝો આઝ=તેથી અપ્કાપનું

તત્તો સુહુમા પુઢવી=તેથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીનું
તો બાયર વાઝગી=તેથી બાદર વાયુ અગ્નિ
આઝ-પુઢવી-નિગોઝ=અપ્ક પૃથ્વી, નિગોદ
પત્તેઅવણસરીરં=પ્રત્યેક વનસ્પતિનું શરીર

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૨૬૩-૨૬૪॥

વિશેષાર્થ—અહીંઆ સ્થાવર પૈકી પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાઉ-વનસ્પતિ એ પાંચ ભેદો છે. એમાં વનસ્પતિના બે ભેદ પડે છે. ૧ પ્રત્યેક અને ૨ સાધારણ. [તેમાં સાધારણનાં ત્રણ નામો છે. નિગોદ

કહો, અનન્તકાય કહો કે સાધારણ કહો. ત્રણેય સમાનાર્થક છે.] તેથી પૃથ્વ્યાદિ ચાર અને સાધારણ વનસ્પતિ એ પાંચેના સૂક્ષ્મ અને બાદર એવા બે ભેદો છે, તેમાં સૂક્ષ્મ નિગોદ તે સાધારણ વનસ્પતિ જાણવી. જ્યારે પ્રત્યેક વનસ્પતિ કેવલ બાદર સ્વરૂપે જ છે; પણ સૂક્ષ્મ નથી.

અહીંઆ પ્રથમ સૂક્ષ્મનિગોદ [સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિ]નું શરીર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ, તેથી ^{૪૪૨}અસંખ્યાતગણું એક સૂક્ષ્મ વાયુકાય જીવનું, તેથી અસંખ્યાતગણું એક સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયનું, તેથી અસંખ્યાતગણું મોટું સૂક્ષ્મ અપ્કાયનું, તેથી અસંખ્યાતગણું સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયનું સમજવું, તેથી પણ અસંખ્યાતગણું એક બાદર વાયુકાયનું, તેથી અસંખ્યાતગણું એક બાદર અગ્નિનું, તેથી અસંખ્યાતગણું બાદર અપ્કાયનું, તેથી અસંખ્યાતગણું બાદર પૃથ્વીકાયનું, તેથી પણ અસંખ્યાતગણું મોટું અનુક્રમે બાદર નિગોદનું જાણવું. અહીં અસંખ્યાતાના અસંખ્યાતા ભેદો હોવાથી ઉત્તરોત્તર અંગુલનો અસંખ્ય ભાગ, અસંખ્યાતગુણ મોટો વિચારવો.

અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું શરીર સાધિક હજાર યોજનનું હોય છે. આવી મોટી અવગાહના, ઊંડા જલાશયોની કમળ વગેરે વનસ્પતિમાં જ મળશે, પરંતુ પૃથ્વી ઉપર અન્ય કોઈ વૃક્ષરાજીની નહીં મળે.

આ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયની અવગાહના વર્ણવી.

આ જીવોના દેહમાનના અલ્પબહુત્વમાં ઉત્તરોત્તર અસંખ્યગુણ શરીર બતાવ્યું છે તો છેલ્લું બાદર નિગોદનું ઘણું મોટું થઈ જશે એમ ખરું? તેનો ઉત્તર એ છે કે—ઉત્તરોત્તર અપેક્ષાએ ભલે મોટું હોય, પણ છેવટે તો અંગુલના અસંખ્યભાગનું જ હોય, સ્વસ્વશરીરસ્થાનમાં તમામ જીવો અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ પ્રમાણ જ જાણવા. [૨૮૩-૮૪]

અવતરણ—અહીં શંકા થાય કે પૂર્વોક્ત જીવોના દેહમાન ઉત્સેધાંગુલથી કહ્યાં; જ્યારે સમુદ્ર અને પદ્મદ્રહાદિ જલાશયોનાં માન તો પ્રમાણાંગુલ માનવાળાં [એટલે ઉત્સેધાંગુલથી ચારસોગણા મોટાં] છે; તો ઉત્સેધાંગુલના માનવાળાં વનસ્પત્યાદિકનાં હજાર યોજનનું માન પ્રમાણાંગુલે નિષ્પન્ન હજાર યોજન ઊંડા સમુદ્ર-દ્રહાદિકમાં કેમ ઘટશે? કારણ કે દ્રહમાન તો, શરીરમાનથી ચારસોગણું ઊંડું થાય, તો પછી તેમાં હજાર યોજનથી વધુ માનવાળી વનસ્પતિકાયરૂપ વનસ્પતિનો સંભવ કેવી રીતે હોઈ શકે? તેના સમાધાન માટે ગ્રન્થકાર જણાવે છે કે—

ઉત્સેધાંગુલજોગણ-સહસ્સમાણે જલાસણ નેયં ।

તં વલ્લિપત્તમપમુહં-અઓ પરં પુઢવીરૂવં તુ ॥૨૬૫॥

૪૪૨. આ અભિપ્રાય શ્રી ચન્દ્રીયા સંગ્રહણીનો છે અને તેના ટીકાકાર દેવભદ્રસૂરિજીએ તેના સમર્થનમાં ભગવતીજી શ્લોક ૧૮, ઉ. ત્રીજાનો પાઠ પણ રજુ કર્યો છે. જ્યારે જિનભદ્રગણે ક્ષમાશ્રમણજી ઉપરના વિધાનથી જુદા પડે છે. તેઓ તો તેઓશ્રીની સંગ્રહણીની વર્ણનતસરીતણં ઇયં નિલસરીતણં પમાણેણં (ગા. ૩૧૧) આ ગાથાનો 'અનન્ત શરીરી સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવોનું જે શરીર પ્રમાણ તે જ પ્રમાણ વાયુકાયના શરીરનું એમ સ્પષ્ટ કહે છે. અને તેની ટીકા કરતાં સાર્વભૌમ ટીકાકાર શ્રી મલયગિરિજી 'વાવત્પ્રમાણ સાધારણવનસ્પતિશરીરં તાવત્પ્રમાણમેવ વાયુકાયિકૈકજીવશરીરમિતિ' આ પ્રમાણે નિશ્ચયાત્મક રીતે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરે છે.

સંસ્કૃત છાયા—

ઉત્સેધાંગુલયોજનસહસ્ત્રમાને જલાશયે જ્ઞેયમ્ ।

તદ્ વલ્લીપદ્મપ્રમુખં, અતઃ પરં પૃથ્વીરૂપં તુ ॥૨૯૬॥

શબ્દાર્થ—

ઉત્સેધાંગુલયોજન=ઉત્સેધાંગુલ યોજન
સહસ્ત્રમાને જલાસય=હજાર યોજન માનવાળા
જલાશયમાં
નેયં તં=જાણવું તેને

વલ્લી=પદ્મપમુહ=વલ્લિ, વેલ, કમળ વગેરે
અતઃ પરં=અથી બીજાને
પુદ્ગલીરૂપં=પૃથ્વી સ્વરૂપ

ગાથાર્થ— ઉત્સેધાંગુલથી હજાર યોજન માનવાળાં જલાશયોને વિષે તે વેલ, પદ્મ—કમળ પ્રમુખ [પ્રમુખ શબ્દથી તેવા વનસ્પતિરૂપ અન્ય કમલાદિક] જાણવાં. એથી [અધિક માનવાળાં જ્યાં હોય તે] બીજા બધાં પૃથ્વીકાયરૂપ જાણવાં. ॥ ૨૯૫ ॥

વિશેષાર્થ— અહીં ઉત્સેધાંગુલ તે કમલ: ભેગા મુકેલા આઠ જવના વચલા ભાગની જેટલી લંબાઈ થાય તે. અને તે ઉત્સેધાંગુલને ચારસોગણું કરીએ ત્યારે એક જ પ્રમાણાંગુલ થાય. આ ઉત્સેધાંગુલે હજાર યોજન ઊંડાઈવાળા તે—સમુદ્ર, દ્રહાદિગત આવેલા જોતીયાદિ જલાશયોમાં આ સાધિક હજાર યોજનપ્રમાણવાળા, પ્રત્યેક વનસ્પતિસ્વરૂપ લતા, કમલો વગેરે વિચારવા.

[પૂર્વ ગાથાના ‘અહિયં જોયણસહસ્સં’ એ પદથી અધિકપણું કેટલું લેવું ? (તો હજાર યોજન જળની ઊંડાઈ અને) જળથી કમળ જેટલું ઊંચું રહે તેટલું.]

જ્યાં ઉત્સેધાંગુલથી નહીં પણ પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પન્ન હજાર યોજન ઊંડા સમુદ્રાદિ સ્થાનકોમાં કમળોનું અસ્તિત્વ હોય ત્યાં તે કમળો (પૃથ્વીકાયના જીવોથી) **પૃથ્વીકાય** સ્વરૂપ જ વિચારવા. આકાર તો સર્વ કમળ જેવો હોવા છતાં તે વનસ્પતિકાયરૂપે નથી હોતા અર્થાત્ તે પૃથ્વીકાયના જીવોનાં શરીરથી જ બનેલ હોય છે. જેમ પ્રમાણાંગુલ નિષ્પન્ન ૧૦ યોજન ઊંડા પદ્મદહમાં શ્રીદેવીનું કમલ પૃથ્વીકાયસ્વરૂપ છે તેમ. કારણ કે શરીરનું માપ ઉત્સેધાંગુલે માપવાનું કહેલું છે.

સમુદ્રને વિષે ઉત્સેધાંગુલથી હજાર યોજન ઊંડાઈવાળા સ્થળમાં ગોતીયાદિ [તે હજાર યોજન ઊંડાઈવાળા] સ્થાનકો પણ આવેલાં છે. તત્રવર્તી કમલો **પૃથ્વીકાય** તથા **વનસ્પતિકાય** એમ બન્ને જાતિનાં વિચારવાં, તેથી આ શેષ ગોતીયાદિ સ્થાનકમાં પણ પૂર્વોક્ત ગાથામાં કહેલો **વલ્લી—પદ્મ** પ્રમુખ પ્રત્યેક વનસ્પતિનો સાધિક હજાર યોજનનો અવગાહ વિચારવો, વળી અઢીદ્વીપ બહાર હજાર યોજન જેવડી મોટી મોટી લતાઓ પણ છે. [૨૯૫]

અવતરણ— એકેન્દ્રિયની અવગાહનાને કહીને, હવે બેઈન્દ્રિયથી લઈ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોનાં નામગ્રહણપૂર્વક કમલ: દેહમાનને કહે છે.

૪૪૩. **ગોનીર્થ—** એટલે જલમાં રહેલો ઊંચો ઊંચો ચઢતો તલાવની જેમ ઢાળ પડતો (બેઠેલી ગાયના આકાર જેવો) ભાગ.

૪૪૪. જોયણસહસ્ત્રમહિઝં અને ઉત્સેધાંગુલોઽઽ ઇત્યાદિ ‘વિશેષવર્તી’ની ગાથાઓ સાક્ષી પૂરે છે.

બારસજોઅણ સંઘો, તિકોસ ગુમ્પી ય જોયણં મમરો ।
મુઠ્ઠિમચડપયમુઅગુરગ, ગાડઅધણુજોઅણપુહુત્તં ॥૨૬૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

દ્વાદશયોજનઃ શંખઃ, ત્રિક્રોશો ગુલ્મી ચ યોજનં મ્રમરઃ ।
મૂર્ઠિમચતુષ્પદમુજગોરગાણાં, ગવ્યૂતધનુર્યોજનપૃથક્ત્વમ્ ॥૨૬૬॥

શબ્દાર્થ—

સંઘો=શંખ

ગુમ્પી=કાનખજૂરો

મુઠ્ઠિમ=સંમૂર્ચિશ્રમ

ધણુજોઅણપુહુત્તં=ધનુષ્ય-યોજનપૃથક્ત્વ

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્ ॥૨૬૬॥

વિશેષાર્થ— અઢીદ્વીપ બહાર સ્વયંભૂરમણાદિ સમુદ્રને વિષે ઉત્પન્ન થતાં શંખ વગેરે જાતના બેઈન્દ્રિય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન બાર યોજનનું, તેઈન્દ્રિય-કાનખજૂર, મંકોડા આદિની લંબાઈ ત્રણ ગાઉની, ચઉરિંદ્રિય-ભમરા, વીંછી, માખી આદિનું દેહમાન એક યોજનનું હોય છે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં સંમૂર્ચિશ્રમ ચતુષ્પદ [અઢીદ્વીપ બહાર જે હોય છે] તે હાથી વગેરેનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન ગાઉ પૃથક્ત્વ એટલે [બેથી નવ ગાઉ સુધીની સંખ્યા તે પૃથક્ત્વ કહેવાય છે] બેથી નવ ગાઉ સુધીનું, સંમૂર્ચિશ્રમ ભૂજપરિસર્પ તે નોલીયા વગેરેનું ધનુષ્ય ^જપૃથક્ત્વ તે બેથી નવ ધનુષ્ય સુધી, અને સંમૂર્ચિશ્રમ ઉરપરિસર્પ તે સપાંદિકનું યોજન પૃથક્ત્વ તે બેથી નવ યોજન સુધીમાં યથાયોગ્યપણે હોય છે. આવી બૃહત્ અવગાહનાવાળા ^જજીવો પ્રાયઃ અઢીદ્વીપ બહાર જ્યાં મનુષ્યોની તો વસતી જ નથી, કેવલ તિર્યચો જ ત્યાં હોય છે, પરંતુ મનુષ્યક્ષેત્રમાં તો, તે જીવો અત્ય અવગાહનાવાળા હોય છે. [૨૬૬]

અવતરણ— પ્રસ્તુત કથન સંમૂર્ચિશ્રમ ગર્ભજમાં ઉતારે છે.

ગમ્મચડપ્પય છગાડઆઈં, મુઅગા ડ ગાડઅપુહુત્તં ।
જોઅણસહસ્સમુરગા, મચ્છાડમ્પ વિ અ સહસ્સં ॥૨૬૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

ગર્ભજચતુષ્પદસ્ય ષડ્ગવ્યૂતાનિ, મુજગાનાં તુ ગવ્યૂતપૃથક્ત્વમ્ ।
યોજનસહસ્ત્રમુરગાણાં, મત્સ્યાનામુષ્યાનામપિ ચ સહસ્ત્રમ્ ॥૨૬૭॥

જજપ. કોઈ કોઈ ઠેકાણે [જીવવિચારાદિકની વૃત્તિમાં] ‘ઊરગામૃયગા ય જોયણપુહુત્તં’ પાઠથી યોજન પૃથક્ત્વ જણાવે છે પણ તે ઘટિત લાગતું નથી.

જજદ. પ્રાયઃ કહેવાનું કારણ—અન્તર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળા, જન્મ થતાં જ શીઘ્ર ૧૨ યોજન જેવડી કાયાવાળા થઈ તરત મરણ પામતાં, પૃથ્વીમાં ૧૨ યોજન જેવડો મોટો ખાડો પડે છે. ચકીની સેના-નગર પણ સમાઈ જાય, આવી જાતિના આસાલિક સર્પો પણ જે બેઈન્દ્રિય (મતાંતરે તિર્યચ પંચેન્દ્રિય) જાતિના છે, તેવા મહાકાય પ્રાણીઓ ઉક્ત કથનથી અઢીદ્વીપમાં (કર્મભૂમિમાં જ) પણ હોઈ શકે છે અને તે મિથ્યાદષ્ટિ તેમજ અન્તર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળા હોય છે.

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાયાર્થ—ગર્ભજ ચતુષ્પદ તે હાથી વગેરેનું [દિવકુરુ-ઉત્તરકુરુમાં] ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન છે ગાઉનું, ગર્ભજ ભૂજપરિસર્પો નોળિયાદિકનું ગલ્બૂતપૃથક્ત્વ [બેથી નવ ગાઉનું], સર્પ-અજગરાદિક ગર્ભજ ઉરપરિસર્પોનું એક હજાર યોજનનું છે. [અહીં સ્થલચર જીવોનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.] તથા જલચરમાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રવર્તી સંમૂર્ચિશ્રમ તથા ગર્ભજ બન્ને જલચર મત્સ્યોનું પણ એક હજાર યોજનનું દેહમાન હોય છે. [અહીં જલચરો પણ પૂર્ણ થયા.] ॥૨૮૭॥

વિશેષાર્થ—સુગમ છે. [૨૮૭]

અવતરણ—તે જ ખેચરને વિષે કહીને સર્વનું જઘન્યમાન કહે છે.

પવિત્રદુગધણુપુહત્તં, સઘ્વાણંગુલઅસંખ્યાભાગ + લઘુ ॥૨૮૭^૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

પવિત્રદિકસ્ય ધનુઃ પૃથક્ત્વં, સર્વેષામઙ્ગુલાસંખ્યાભાગો લઘુ ॥૨૮૭^૧॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે.

ગાયાર્થ—ખેચરમાં હંસ, પોપટ, વડવાગુલી વગેરે પ્રકારના સંમૂર્ચિશ્રમ તથા ગર્ભજ પક્ષીઓનું ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ [૨ થી ૮ ધો]નું દેહમાન છે. इति તિરશ્ચામુલ્કૃષ્ટાવગાહના ॥

એકેન્દ્રિયથી માંડી યાવત્ પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ તિર્યયોની અવગાહના [ઉપપાત સમયાશ્રયી] જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની જાણવી. ॥૨૮૭^૧॥

વિશેષાર્થ—વૈકિય શરીરની લબ્ધિવાળા તિર્યય જીવો બે છે. એક પર્યાપ્તબાદર વાયુકાય અને બીજા પર્યાપ્ત સંખ્યાતાવર્ષાયુષી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિયો. એમાં તથાવિધ લબ્ધિપ્રત્યયિક વૈકિયશરીરી વાયુકાયની અવગાહના જઘન્યોત્કૃષ્ટ બન્નેય રીતે, અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની જ હોય છે. જ્યારે ઉક્ત પ્રકારના તિર્યય પંચેન્દ્રિય જીવોની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્ય ભાગની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના તો યોજનશતપૃથક્ત્વ [૨૦૦ થી ૮૦૦ યોજન સુધી]ની છે. इति જઘન્યાવગાહના ॥ [૨૮૭^૧]

**ત્રીજું—ચોથું ઉપપાત—ચ્યવનવિરહકાલ તથા
પાંચમું—છઠ્ઠું સંખ્યાદાર**

અવતરણ—અવગાહના દ્વારને કહીને, ત્રીજા, ચોથા, ઉપપાત—ચ્યવનવિરહ દ્વારને કહેવાપૂર્વક, પાંચમા છઠ્ઠા સંખ્યાદારમાં ઉપપાત તથા ચ્યવનસંખ્યા જઘન્યથી કહે છે. એકેન્દ્રિયનું ઉપપાત અને ચ્યવન પ્રતિસમયે ચાલુ હોવાથી તેને આ બે દ્વારનો સંભવ નથી તેથી તેને છોડી બેઠેન્દ્રિયાદિક જીવોને વિષે દ્વાર ઘટના કરે છે.

+ પાઠોં—તણુ।

વિરહો વિગલાસત્રીણ, જમ્મમરણેસુ અંતમુહૂ ॥૨૬૮॥

ગન્ધે મુહુત્ત બારસ, ગુરુઓ લહુઓ સમય સંઘ સુરતુલ્લા ॥૨૬૮^૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

વિરહો વિકલાઽસંજ્ઞિનાં, જન્મમરણેષુ અન્તર્મુહૂર્તમ્ ॥૨૬૮॥

ગર્ભજે મુહૂર્તાનિ દ્વાદશ, ગુરુકો લઘુઃ સમયઃ સંઘ્યા સુરતુલ્યા ॥૨૬૮^૧॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—વિકલેન્દ્રિય એટલે બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચૌરિન્દ્રિય જીવોનો તથા અસંજ્ઞીથી સંમૂર્ણિયમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયનો જન્મ-મરણ વચ્ચેનો ઉપપાત તથા ચ્યવનવિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્તનો જાણવો. ગર્ભજપંચેન્દ્રિય તિર્યચનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત તથા ચ્યવનવિરહ બાર મુહૂર્તનો જાણવો.

હવે ઉપપાત તથા ચ્યવન સંખ્યાને જણાવતાં શેષ બેઈન્દ્રિયાદિથી યાવત્ પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવોની એક સમયે ઉપપાત તથા ચ્યવન સંખ્યા દેવો તુલ્ય [તે એક, બે, ત્રણ યાવત્ સંખ્ય, અસંખ્ય] જાણવી. એકેન્દ્રિય જીવોની સંખ્યા આગળ કહે છે. ॥૨૮૮^૧॥

વિશેષાર્થ—અહીં સૂક્ષ્મ-બાદર એકેન્દ્રિય જીવોનો ઉપપાત અને ચ્યવન વિરહકાલ નથી. એથી જ ગ્રન્થકારે કહ્યો પણ નથી. તેનું કારણ એ છે કે-ગૃધ્યાદિક ચાર તથા [પરસ્થાન-સ્વસ્થાનાશ્રયી] નિગોદના જીવોની ઉત્પત્તિ અને મરણ સંખ્યા અસંખ્ય અને અનંતા પ્રમાણમાં પ્રતિસમયે હોય છે, જેથી વિરહકાલનું નિયમન જ ઘટતું નથી. એ જ ખુલાસો ગાથા ૩૦૦ના અર્થમાં ગ્રન્થકાર પોતે જ આપવાના છે. इति विरहकालमानम् ॥ [૨૮૮-૨૮૮^૧]

અવતરણ—હવે એકેન્દ્રિયનો ઉપપાત-ચ્યવનવિરહ નથી, તેને જણાવીને તે જીવોની ઉપપાત-ચ્યવન સંખ્યાને વિશેષ પ્રકારે જણાવે છે.

અણુસમયમસંઘેઝા, ઇર્ગિદિઅ હુંતિ અ ચવંતિ ॥૨૬૯॥

વળકાઢો અણંતા, એકેઢ્ઢાઓ વિ જં નિગોઆઓ ।

નિચ્ચમસંઘો ભાગો, અણંતજીવો ચયડ્ એડ ॥૩૦૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

અણુસમયસંઘેઝા-એકેન્દ્રિયા ભવન્તિ ચ ચ્યવન્તે ॥૨૬૯॥

વળકાયિકા અનન્તા-એકેકતોઽપિ યત્રિગોદતઃ ।

નિચ્ચમસંઘો ભાગોઽનન્તજીવાલ્મકશ્ચવતે એતિ ॥૩૦૦॥

શબ્દાર્થ—

અણુસમય=દરેક સમયે
વળકાઢો=વનસ્પતિકાદયની

નિગોઆઓ=નિગોદનો
ચયડ્ એડ=ચ્યવે છે અને આવે છે

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવાત્. ॥૨૮૮-૩૦૦॥

વિશેષાર્થ—અહીં ગ્રન્થકારના ‘एगिंदिय’ શબ્દ વ્યવહારથી પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિયમાંથી પ્રથમના ચારનું ગ્રહણ કરવું. જેથી પૃથ્વી, આપ્, તેઉ, વાઉકાયના જીવો, સામાન્યતઃ સમયે સમયે અસંખ્યાતા ઉપજે છે અને અસંખ્યાતા ચ્યવે છે; પરંતુ ક્યારેય પણ એક, બે કે સંખ્યાતાની સંખ્યા હોતી નથી.

વનસ્પતિકાયના જીવો તો સદાએ સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ **અનન્તા** ઉત્પન્ન થાય છે અને અનન્તા ચ્યવે છે. [પરસ્થાનની અપેક્ષા લઈએ તો **અસંખ્ય** જીવોનું ઉપજવું—ચ્યવવું થાય છે. કારણ કે (સૂક્ષ્મ કે બાદર) નિગોદ વર્ણને શેષ ચારે નિકાય તથા ત્રસકાયના જીવોની સંખ્યા જ અસંખ્યાતી છે.]

હવે સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ અનન્તા કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? તેનું સમાધાન એ છે કે—એક એક નિગોદમાં વિવક્ષિત સમયે જે અનંત જીવો છે, તેમાંથી એક જ એટલે નિશ્ચિત કરેલા સમયે (સૂક્ષ્મ કે બાદર) નિગોદનો (અનંતજીવાત્મક) અસંખ્યાતમો ભાગ જ એક એક સમયમાં ચ્યવે છે. (મરણ પામે છે.) અને પુનઃ તે જ સમયે, અનંત જીવાત્મક એક અસંખ્યાતમો ભાગ પરભવમાંથી આવી ઉત્પન્ન થાય છે. [એક નિગોદમાં અનન્તા જીવો ચ્યવન—ઉત્પત્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે તો સર્વ નિગોદોની વાત કરીએ તો તો પૂછવું જ શું?] એ પ્રમાણે પ્રતિસમય એકએક અસંખ્યાંશ ઘટતાં ઘટતાં વિવક્ષિત નિગોદના સર્વ જીવો માત્ર અન્તર્મુહૂર્તમાં જ પરાવર્તન પામે છે, જેથી અન્તર્મુહૂર્ત વ્યતીત થતાં બીજે સમયે જોઈએ તો વિવક્ષિત નિગોદોમાં સર્વ જીવો નવા જ આવેલા હોય છે અને પૂર્વમાંનો એક પણ જીવ વિદ્યમાન હોય નહીં; એ રીતે જેમ એક નિગોદ અન્તર્મુહૂર્ત માત્રમાં સર્વથા પરાવર્તન પામે તેમ જગતની દરેક નિગોદ પણ અન્તર્મુહૂર્ત માત્રમાં પરાવર્તન પામે છે; એ પ્રમાણે સદાકાળ નિગોદો પ્રત્યેક અન્તર્મુહૂર્ત, સર્વથા નવી નવી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તે નિગોદ કદી પણ જીવરહિત થતી નથી અને એથી જ આ જીવોનો જન્મ—મરણનો વિરહકાળ પણ હોતો નથી. [૨૮૯—૩૦૦]

અવતરણ—નિગોદ ગોળકરૂપ છે; તો તે ગોળાની સંખ્યા કેટલી? વગેરે સ્વરૂપને કહે છે.

ગોલા ય અસંખિજ્ઞા, અસંખનિગોઅઓ^{૪૪૭} હવડ ગોલો ।

एकेकस्मि निगोए, अणंत जीवा मुणेयव्वा ॥૩૦૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

गोलाश्च असंख्येयाः, असंख्यनिगोदकः भवति गोलः ।

एकैकस्मिन्निगोदे, अनन्तजीवा ज्ञातव्याः ॥૩૦૧॥

શબ્દાર્થ—મુગમ છે.

ગાથાર્થ—ગોલા અસંખ્યાતા છે, અસંખ્ય—અસંખ્ય નિગોદનો ગોલો એક થાય છે અને એકએક નિગોદમાં અનંતા જીવો જાણવા. ॥૩૦૧॥

વિશેષાર્થ—સમગ્ર લોકાકાશમાં ગોળાઓ ભરેલા હોવાથી નિગોદના સર્વ ગોળા અસંખ્યાત છે. એક એક નિગોદના ગોળામાં નિગોદીયા જીવના સાધારણ શરીરો અસંખ્ય અસંખ્ય છે, [સમાવગાહી

૪૪૭. પાઠઁ નિગોયગોલઓ મણિઓ ।

અસંખ્ય નિગોદોનું નામ જ ગોળો છે] વળી એકએક નિગોદમાં જ્ઞાની મહર્ષિઓએ અનંત અનંત જીવ કહેલા છે, આ એકએક નિગોદાશ્રયી જીવો ત્રણેકાળના સિદ્ધના જીવોથી અનંતગુણ આજે છે અને અનંતકાળ ગયે પણ અનંતગુણ જ રહેવાના છે; જે માટે કહ્યું છે કે ‘જદ્દાઈ હોઈ પુછા, જિણાળમગંમિ ઉત્તરં તદ્દયા । ઇક્કસય નિગોયસ અણંતમાગો અ સિદ્ધિગઓ ॥૧॥’ સ્પષ્ટ છે. એથી જ કહ્યું છે કે—

“ઘટે ન રાશિ નિગોદકી, બઢે ન સિદ્ધ અનંત”

પુદ્ગલોથી સર્વ લોક જેમ વ્યાપ્ત છે તેમ જીવોથી પણ આ લોક સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ નિગોદાદિ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો અંજનચૂર્ણથી ભરેલી દાબડીની જેમ ઠાંસી ઠાંસીને લોકમાં સર્વત્ર રહેલા છે; તે સૂક્ષ્મજીવોનો મનુષ્યાદિ જીવોના હલનચલનથી, શસ્ત્રાદિકથી, અગ્નિથી પણ નાશ થતો નથી. આ જીવો કોઈપણ કાર્યમાં અનુપયોગી અને શસ્ત્રાદિકના ઘાતથી અવિનાશી, ચર્મચક્ષુથી અદૃશ્ય હોવાથી ‘સૂક્ષ્મ’ કહેવાય છે, તેથી વિપરીત લક્ષણવાળા જીવો તે ‘બાદર’ કહેવાય છે.

આ નિગોદના જીવો બે પ્રકારના છે. ૧ સાંવ્યવહારિક, ૨ અસાંવ્યવહારિક. જે જીવો અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદથી એક વાર પણ નીકળીને શેષ સૂક્ષ્મ—બાદર પૃથ્વીાદિ જીવોમાં ઉત્પન્ન થતાં દષ્ટિપથમાં આવે છે ત્યાં તે પૃથ્વીાદિ વિવિધ નામના વ્યવહાર (અનાદિકાળનું ‘સૂક્ષ્મ નિગોદ’ તરીકેનું સૂક્ષ્મપણું ટાળી અન્ય નામથી વ્યવહાર થવો તે)ના યોગથી સાંવ્યવહારિક ગણાય છે. વળી સાંવ્યવહારિક તરીકેની છાપને પામેલા જીવો દુર્ભાગ્યતાના યોગે પુનઃ નિગોદમાં જાય તો પણ એક વાર વ્યવહારમાં આવી ગયેલા હોવાથી, ત્યાં પણ તેનો વ્યવહાર સાંવ્યવહારિક તરીકે જ થાય છે.

અસાંવ્યવહારિક તે કહેવાય કે જે જીવો અનાદિકાલથી ગુફામાં જન્મ્યા અને ગુફામાં મૃત્યુ પામ્યાની પેઠે સૂક્ષ્મ નિગોદમાંને નિગોદમાં જ રહેલા છે, કદાપિ બહાર નીકળીને બાદરપણું કે ત્રસાદિકપણું પામ્યા નથી. [મતાંતરે કદાપિ સૂક્ષ્મ નિગોદ વજીને અન્ય પૃથ્વી આદિ સૂક્ષ્મ કે બાદરના વ્યવહારમાં નથી આવ્યા તે.]

જેટલા જીવો સાંવ્યવહારિક રાશિમાંથી મોક્ષે જાય, તેટલા જ જીવો અસાંવ્યવહારિક રાશિમાંથી નીકળીને સાંવ્યવહારિક રાશિમાં આવે છે. જેથી વ્યવહારરાશિ હંમેશા સરખી રહે, જ્યારે અસાંવ્યવહારિક રાશિ દર વખતે ઘટતી જાય, (પરંતુ કદાપિ અનંત મટીને અસંખ્ય ન જ થાય.) આ નિગોદમાં ભવ્ય તથા અભવ્ય જીવો સદાકાળ અનંત—અનંત જ હોય છે. એવાએ અનંત ભવ્ય જીવો છે કે જે સામગ્રીને પામવાના નથી અને મુક્તિએ જવાના પણ નથી.

નિગોદ એટલે ‘અનંતા જીવોનું સાધારણ એક શરીર’ જે સ્તિબુકાકાર (પાણીના પરપોટા) સરખું છે. એક નિગોદ ગોળ છે માટે અસંખ્યની નિગોદો ગોલાકાર થાય છે.

આ નિગોદમાં વર્તતા જીવો સમકાળે ઉત્પન્ન થનારાં હોય છે, અનંતજીવોની શરીરરચના, ઉચ્ચવાસ, નિઃશ્વાસ, આહારાદિ યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ વિસર્જન વગેરે એકી સાથે જ સમકાળે હોય છે; અને એથી જ સાધારણ (સરખી સ્થિતિવાળા) તરીકે ઓળખાય છે.

(આ સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવો બાદર નિગોદથી અસંખ્યગુણ હોવાથી અનંતા છે, અનંતા જીવોનું ઔદારિક શરીર એક જ હોય છે (તેજસ—કાર્મણ પ્રત્યેકનાં જુદાં જ હોય) અને તેનું દેહમાન અંગુલના

અસંખ્યાતમા ભાગનું માત્ર છે, આટલી એક બારીક શરીરાવગાહનામાં અનંત જીવો શી રીતે સમાય ? એમ શંકા થાય, પરંતુ જેમ લોખંડના ગોળામાં અગ્નિ, એક ઓરડામાં વર્તતા દીપકના તેજમાં અન્ય સેંકડો દીપકનું તેજ, એક તોલા પારામાં ૧૦૦ તોલા સોનાનો ઔષધિબળથી સમાવેશ ઇત્યાદિ રૂપી પદાર્થનું અવગાહન (પ્રવેશ-સંકાન્ત) થાય છે, તેવી રીતે એક, બે યાવત્ અનંત જીવો પણ એકબીજામાં પ્રવેશ કરી-સંકંભીને એક જ શરીરમાં સરખી અવગાહનાએ રહે, તેમાં દ્રવ્યોનાં પરિણામ-સ્વભાવની વિચિત્રતા જોતાં કશું જ આશ્ચર્ય નથી. / એક શરીરમાં રહેલા અનંત નિગોદના જીવો અવ્યક્ત (અસ્પષ્ટ) વેદનાનો જે અનુભવ કરે છે તે સાતમી નરકપૃથ્વીથી પણ અનંતગુણી દુઃખદાયક છે. ભલે પ્રગટપણે વેદના નરકની છે પણ અપ્રગટપણે તો આ જીવોની જ વેદના વધી જાય છે.

આ નિગોદની ૩૭ પ્રકારે વ્યાખ્યા થાય છે જે શ્રી લોકપ્રકાશ ગ્રન્થના ત્રીજા સર્ગથી જાણવી. આ નિગોદનું સંસ્થાન સામાન્યતઃ હુંડક છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો અનિયમિત આકારનું છે. નિગોદનું દેહમાન અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું છે. નિગોદના જીવો સંઘયણ રહિત છે.

બાહર નિગોદનું કિંચિત્ વધુ સ્વરૂપ જીવના પદ્મ ભેદના વર્ણનમાંથી જોવું. નિગોદ ગોલક, ઉત્કૃષ્ટ પદ્મ, જઘન્ય પદ્મ તથા સમાવગાહી-વિષમાવગાહીપણું તથા અવગાહનાદિ સર્વ સ્વરૂપ નિગોદ છત્રીસી તથા આગમશાસ્ત્રોથી જોવું. [૩૦૧]

અવતરણ—અસાંવ્યવહારિક જીવો કેટલા છે ? તેનું માન કહે છે.

અત્યિ અણંતા જીવા, જેહિં ન પત્તો તસાઇપરિણામો ।

ઉપ્પજંતિ ચયંતિ ય, પુણોવિ તત્થેવ તત્થેવ ॥૩૦૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

સન્તિ અનન્તા જીવા, યૈર્ન પ્રાપ્તો ત્રસાદિપરિણામઃ ।

ઉત્પદ્યન્તે ચ્યવન્તે ચ, પુનરપિ તત્રૈવ તત્રૈવ ॥૩૦૨॥

શબ્દાર્થ—

અત્યિ=છે

જેહિં=જેઓ

ન પત્તો=નથી પામ્યા

તસાઇપરિણામો=ત્રસાદિક પરિણામ

ઉપ્પજંતિ=ઉપજે છે

ચયંતિ=ચ્યવે છે

પુણોવિ=ફરી ફરીને પણ

તત્થેવ તત્થેવ=ત્યાં ને ત્યાં જ

નાયાર્થ—એવા અનંતા જીવો છે કે જે જીવો ત્રસાદિક લઘ્વિપરિણામને પામ્યા નથી કારણ કે તેઓ (અસાંવ્યવહારિક જીવો) ત્યાંને ત્યાં જ ફરીફરીને ઉપજે છે અને (વારંવાર) ચ્યવે છે. ॥૩૦૨॥

વિશેષાર્થ—પૂર્વ ગાથામાં આનું સ્વરૂપ કહેવાયેલું છે કે જે જીવો કદાપિ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિપણું વજીને સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયાદિ, બાહર નિગોદ-પૃથ્વીકાયાદિપણું પામ્યા જ નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં જ પુનઃ પુનઃ જન્મ-મરણ કરે છે, તેવા અવ્યવહારરાશિવાળા અનંતાનંત છે. [૩૦૨]

અવતરણ—હવે પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં અનંતકાયનો સંભવ ક્યારે હોય ?

સવ્વોઽપિ કિસલઓ છલુ, ડગમમાણો અણંતઓ મણિઓ ।
સો ચેવ વિવહંતો, હોઝ પરિત્તો અણંતો વા ॥૩૦૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

સર્વોઽપિ કિશલયઃ છલુ, ઉદ્વચ્છનવ્રન્તકો (કાયઃ) મણિતઃ ।
સ એવ વિવર્ધમાનો, ભવતિ પ્રત્યેકોઽનન્તકો વા ॥૩૦૩॥

શબ્દાર્થ—

કિસલઓ=કિસલય
ડગમમાણો=ઉદ્ગમન-ઉગતાં

વિવહંતો=વૃદ્ધિગત થતા
પરિત્તો=પ્રત્યેક

ગાથાર્થ—સર્વે પણ કિસલયો [પ્રારંભની ઉદ્ગમ અવસ્થા-કુણાં પાંદડાં વખતે] એટલે પ્રથમ ઉદ્ગમ અવસ્થાવાળી વનસ્પતિઓ ઉગતી વખતે નિશ્ચયે અનંતકાય હોય છે, એમ શ્રી તીર્થંકર તથા ગણધર ભગવંતોએ જણાવેલ છે અને ત્યાર બાદ વૃદ્ધિને પામતા તે જ વનસ્પતિ કિસલયો, પ્રત્યેક થવાના હોય તો પ્રત્યેક થાય અને સાધારણ વા અનંતકાય [બાદર નિગોદસ્વરૂપ] થવાના હોય તે અનંતકાય થાય. ॥૩૦૩॥

વિશેષાર્થ—અહીંયા ભાવાર્થ એવો સમજવો કે—કોઈ બીજ ભૂમિમાં વાવું હોય તો, મૃત્તિકા અને જળના સંયોગથી તે જ બીજનો જીવ મૃત્યુ પામી તેમાં જ પુનઃ ઉત્પન્ન થઈને અથવા તે જ બીજનો જીવ મરીને અન્ય સ્થાને જાય તો બીજો કોઈ ^જપૃથ્વીકાયાદિકમાંથી મરણ પામેલો જીવ આ બીજમાં ઉત્પન્ન થઈ પ્રથમ તે બીજની વિકસ્વર અવસ્થા કરે અને વિકસ્વર અવસ્થા કરીને પોતે મૂલરૂપે પરિણામે અને પ્રથમ વિકસ્વર અવસ્થા થયા બાદ તેમાં તૂરત જ અનંત જીવો ઉત્પન્ન થઈને કિસલય અવસ્થા રચે છે. એ ઉત્પન્ન થયેલા અનન્ત જીવો ચ્યવી ગયા પછી, તે મૂળ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ તે કિસલયમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક વનસ્પતિના આ કિસલયોનું અનંતકાયપણું (અવસ્થા) અન્તર્મુહૂર્ત ટકે છે. ત્યારબાદ તે કિસલયો પ્રત્યેક (એક એક શરીરમાં એક એક જીવવાળા) થાય છે, કારણકે નિગોદની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પણ અન્તર્મુહૂર્તની જ છે. જ્યારે પ્રત્યેક થાય ત્યારે અન્ય અનંત જીવો ચ્યવી જાય છે.

હજારો વનસ્પતિઓનાં જીવનો—અનેક ગૂઢ રહસ્યો, તેની અકળ સમસ્યાઓ અને અદ્ભુત વિચિત્રતાઓથી ભરેલાં છે. એનો અભ્યાસ કરવા માટે અનેક જાંદગીઓ આપવી પડે તેવું છે. માનવીની બુદ્ધિમાં ન સમજાય તેવાં રહસ્યો તેમાં જોવા મળે છે, પણ માનવ સ્થૂલ બુદ્ધિવાળું પ્રાણી છે, તેનાથી સૂક્ષ્મ રહસ્યોનાં ભેદો થોડા જ ઉકેલાવાના હતા ? ત્યાં શ્રદ્ધાવાદનો જ સમાદર કરવો પડશે. [૩૦૩]

અવતરણ—હવે એકેન્દ્રિયપણું જીવ કયા [કર્મના] કારણથી પ્રાપ્ત કરે ? તે કહે છે.

જાટ, પૃથ્વીકાયાદિકને સાધારણ કે અનંતકાયપણું નથી; તેનું કારણ તેમાં અનંત જીવાત્મકપણું નથી તે છે. પરંતુ તેઓને પ્રત્યેક નામકર્મનો ઉદય હોવાથી પ્રત્યેક વનસ્પતિની જેમ દરેકને આગળ 'પ્રત્યેક' શબ્દ લગાડવામાં બાધ નથી.

જયા મોહોદઓ તિવ્વો, અન્નાણં સુમહમ્બયં ।
પેલવં વેઅણીયં તુ, તયા ઇગિંદિઅત્તણં ॥૩૦૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

યદા મોહોદયસ્તીવ્રોઽજ્ઞાનં સુમહામ્બયમ્ ॥
પેલવં [અસારં] વેદનીયં તુ, તદૈકેન્દ્રિયત્ત્વમ્ ॥૩૦૪॥

શબ્દાર્થ—

જયા=જ્યારે
મોહોદઓ=મોહોદય
તિવ્વો=તીવ્ર
અન્નાણં=અજ્ઞાન

સુમહમ્બયં=સારી રીતે મહાભયવાળું
પેલવં વેઅણીયં=અસાર વેદનીયને પ્રાપ્તો
તયા=ત્યારે
ઇગિંદિઅત્તણં=એકેન્દ્રિયપણું

ગાથાર્થ— જ્યારે મોહોદય એટલે મૈથુનાભિલાષની અત્યંત ગાઢ-તીવ્રતા વર્તતી હોય, સારી રીતે અનાભોગરૂપ-મહાભયાનક [કારણ કે અજ્ઞાન વસ્તુ સચેતન એવા જીવને પણ મુંઝવી અચેતનરૂપ કરે છે. તે અજ્ઞાનથી કોણ બીતું નથી? અર્થાત્ સર્વ કોઈ બીએ છે] એવું અજ્ઞાન વર્તતું હોય, અસાર-અજ્ઞાતરૂપ વેદનીય કર્મ ઉદયમાં આવ્યું હોય, ત્યારે જીવ મહાદુઃખદાયી એવું એકેન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરે છે; માટે મૈથુનાભિલાષ, અજ્ઞાનને દૂર કરવા માટે શીલ, સંયમ અને જ્ઞાનોપાસનામાં ઉદ્યમવંત બનવું. ॥૩૦૪॥

વિશેષાર્થ— ગાથાર્થવત્ સુગમ છે. [૩૦૪]

*

તિર્યંચોનું સાતમું ગતિદ્વાર

અવતરણ— ઉપપાત, અવન, વિરહકાલ તથા તેની સંખ્યાના દ્વારો એમ ચારે દ્વાર કહીને હવે કયા જીવો તિર્યંચમાં જાય? તે ગતિદ્વાર કહેવાય છે.

તિરિણ્ણુ જંતિ સંખાઉ—તિરિનરા જા દુકળ્પદેવા ઉ ।
પજ્જતસંખગમ્બય—બાદરભૂદગપરિત્તેસું ॥૩૦૫॥
તો સહસારંતસુરા, નિરયા ય પજ્જતસંખગમ્બેસુ ॥૩૦૫૨॥

સંસ્કૃત છાયા—

તિર્યંચુ યાન્તિ સંખ્યાયુષ્કતિર્યંજ્ઞનરા યાવદ્ દ્વિકલ્પદેવાસ્તુ ।
પર્યાપ્તિસંખ્યગર્ભજબાદરભૂદકપ્રત્યેકેષુ ॥૩૦૫॥
તતઃ સહસ્ત્રારાન્તસુરા નરકાશ્ચ પર્યાપ્તિસંખ્યાયુષ્કગર્ભજેષુ ॥૩૦૫૨॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાયાર્થ—સંખ્યાતા વર્ષાયુષી તિર્યચ તથા મનુષ્યો તિર્યચમાં જાય છે અને યાવત્ બે કલ્પ સુધીના દેવો, પર્વાપ્ત સંખ્યાતાયુષી ગર્ભજ તિર્યચ અને પર્વાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં જાય છે. અને તેથી ઉપરના [સનત્કુમારથી લઈ] સહસ્રારાન્ત સુધીના દેવો અને સર્વ નારકો, પર્વાપ્તા સંખ્યાતાવર્ષાયુષી ગર્ભજ તિર્યચમાં જાય છે. ॥૩૦૫૧॥

વિશેષાર્થ—ગાથાના તિર્યચ શબ્દથી સૂક્ષ્મ અને બાદર એકેન્દ્રિય—બેઈન્દ્રિય—તેઈન્દ્રિય—ચઉરિન્દ્રિયો અને સંખ્યાતાયુષી પંચેન્દ્રિય તિર્યચો લેવા. તથા મનુષ્યોથી સંમૂર્ચિષ્ઠમ તથા સંખ્યવર્ષાયુષી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય મનુષ્યો; તે સર્વ સ્વભવમાંથી મરીને [નરક—દેવ—યુગલિકપણું વર્જને] તિર્યચમાં જાય છે. એટલે પર્વાપ્તા વા અપર્વાપ્તા એવા એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચને વિષે જાય છે.

વળી ગાથામાંના ‘યાવત્ બે કલ્પ’ શબ્દથી ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક નિકાયના સૌધર્મ, ઈશાન બે કલ્પ સુધીના દેવો લેવાના છે. આ દેવો મરીને પર્વાપ્તા સંખ્યાતાવર્ષાયુષી ગર્ભજ તિર્યચમાં અને પર્વાપ્તા ^{જહલ}બાદર પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં જઈ શકે છે. તેથી આગળના સનત્કુમારથી લઈને સહસ્રાર સુધીના દેવો અને સર્વ નારકો પર્વાપ્તા સંખ્યવર્ષાયુષી ગર્ભજ તિર્યચમાં જાય છે, તેથી ઉપરના કલ્પના દેવો મરીને તિર્યચમાં આવતા નથી. [૩૦૫૨]

✽

તિર્યચોનું આઠમું આગતિદ્વાર

અવતરણ—હવે તિર્યચો સ્વભવથી અવીને ક્યાં જાય છે? તે ^{જપ}આગતિદ્વાર અને કઈ લબ્ધિ—શક્તિને મેળવે? તે કહે છે.

સંખપણિદિઅતિરિઆ, મરિંડં ચડસુ વિ ગડસુ જંતિ ॥૩૦૬॥

યાવર વિગલા નિયમા, સંઘાડઅ તિરિનરેસુ ગચંતિ ।

વિગલા લભેજ્ઞ વિરિંડં, સમ્પંપિ ન તેડવાડચુઆ ॥૩૦૭॥

જહલ. દેવો, નારકો અને અસંખ્ય આયુષી તિર્યચ—મનુષ્યો, સૂક્ષ્મને વિષે ગમન કરતા નથી તેમ ત્યાંથી આવતા પણ નથી.

જપ૦. સંગ્રહણી ગ્રન્થકારના ટીકાકારે—અન્યભવથી વિવક્ષિત ભવમાં આવે એને ગતિ કહી અને વિવક્ષિત ભવથી અન્ય ગતિમાં જાય તેને આગતિ કહી છે. અહીં વિવક્ષા ભેદ પ્રમાણ છે. બાકી અન્ય સ્થળે વિપરીત રીતે એટલે વિવક્ષિત ભવથી અન્યત્ર જાય તેને ગતિ અને અન્યભવથી તેમાં—વિવક્ષિત ભવમાં આવે તેને આગતિ કહી છે.

સંસ્કૃત છાયા—

સંખ્યાતાયુષ્કપજ્વેન્દ્રિયતિર્યંચો મૃત્વા ચતસૃષ્વપિ ગતિષુ યાન્તિ ॥૩૦૬॥

સ્થાવરા વિકલાશ્ચ નિયમાત્ સંખ્યાયુષ્કતિર્યંચનરેષુ ગચ્છન્તિ ।

વિકલા લભેરન્ વિરતિં સમ્યક્ત્વમપિ ન તેજોવાયુશ્ચ્યુતાઃ ॥૩૦૭॥

શબ્દાર્થ—

થાવર=સ્થાવર
ગચ્છન્તિ=જાય છે

લભેજ્ઞ=ભેળવે
વિરતિં સમ્મપિ=(સર્વ) વિરતિ તથા સમ્યક્ત્વને પણ

ગાથાર્થ— સંખ્યાતાયુષી પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ જીવો મરીને ચારે ગતિને વિષે જાય છે. સ્થાવરો—વિકલેન્દ્રિયો મરીને નિશ્ચે સંખ્યાતવર્ષાયુષી તિર્યંચ અને મનુષ્યને વિષે જાય છે. ત્યાં વિકલેન્દ્રિયો [સર્વ] વિરતિને પ્રાપ્ત કરે અને તેઉં તથા વાયુકાયના જીવો વ્યવીને સમ્યક્ત્વને પણ પામતા નથી. ॥૩૦૬—૩૦૭॥

વિશેષાર્થ— સંખ્યાતાવર્ષાયુષી પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ જીવો મરીને એક મોક્ષને છોડી શેષ^{૪૫૧} દેવ-^{૪૫૨} નરક—તિર્યંચ-મનુષ્ય એ ચારે ગતિમાં જાય છે. સ્થાવરોથી સૂક્ષ્મ—બાદર એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિય તે—એઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિયો તે, સ્વભવથી ચ્યુત થઈને અનન્તરભવે નિશ્ચે એકેન્દ્રિયથી લઈ સંખ્યાત વર્ષાયુષી તિર્યંચપંચેન્દ્રિયમાં અને મનુષ્યમાં જ જાય છે, પરંતુ અસંખ્ય વર્ષાયુષી તિર્યંચ મનુષ્યમાં તથા દેવનારકીમાં જતા નથી અને ત્યાંથી આવતા પણ નથી.

એમાં જો વિકલેન્દ્રિયો મરીને અનન્તરભવે મનુષ્યપણું પામ્યા હોય તો ત્યાં સર્વવિરતિપણાને પામી શકે છે, પરંતુ સર્વવિરતિપણું^{૪૫૩} પામીને તે જ ભવમાં સિદ્ધ થતા નથી. વળી તેઉં અને વાયુકાયના જીવો અનન્તર ભવે તથાવિધ ભવસ્વભાવે મનુષ્યપણે ઉત્પન્ન થતા નથી, પરંતુ શેષ

૪૫૧. સંમૂર્ચિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ નરકમાં જાય તો પહેલી નરક સુધી જ.

૪૫૨. સંખ્ય વર્ષાયુષી દેવલોકમાં યાવત્ આઠમા કલ્પ સુધી જાય, અને અસંખ્ય આયુષી ગર્ભજ તિર્યંચ સ્વભવ તુલ્ય અથવા તેથી ન્યૂન સ્થિતિવાળું દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે પણ અધિક સ્થિતિવાળું નહીં. વળી અસંખ્ય આયુષી ખેચર અને અન્તર્દ્વીપોત્પન્ન પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ ભવનપતિ—વ્યન્તર સુધી જ જાય, કારણ કે એથી આગળ તો પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગવાળી સ્થિતિ નથી, એથી અસંખ્યાયુષી ઈશાનથી આગળ જતા નથી. જે વાત દેવદ્વારમાં આવેલી ગાથા ઉપરથી સમજાય તેમ છે.

૪૫૩. સમ્યક્ત્વ એટલે શું?—નિશ્ચય દંષ્ટિએ સર્વજ્ઞભાષિત તત્ત્વો ઉપરનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન, જડ—ચૈતન્યનો સાચો વિવેક કરનારી દંષ્ટિ તે. વ્યવહાર દંષ્ટિએ સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મનો સ્વીકાર અને કુદેવ, કુગુરુ, કુધર્મનો અસ્વીકાર તે.

અનાદિકાળથી મિથ્યાજ્ઞાન તીવ્રમોહ—અવિદ્યાના કારણે જીવને સદસત્ વસ્તુનો વિવેક જાગૃત હોતો નથી તેથી સત્માં અસત્ અને અસત્માં સત્ બુદ્ધિ ધારણ કરી, તે પ્રમાણે સ્વીકારી, તદનુકૂલ આચરણ કરે છે. પરિણામે અસત્નો સ્વીકાર તેને અસત્ માર્ગે—અધોગતિએ લઈ જાય છે, અને એથી એનું સંસારચક્ર કદી ભેદાતું નથી અને સંસારથી મુક્ત થઈ, મુક્તિની મંજિલે કદી પહોંચી શકતો નથી.

અનાદિકાળથી જીવનમાં ઊભી કરેલી રાગદ્વેષની તીવ્ર મોહશ્રંથિ કોઈ પુણ્યોદયે જો ભેદાય તો મિથ્યાબુદ્ધિ ટળે, અજ્ઞાન ઘટે અને સદ્બુદ્ધિ પેદા થાય અને સદસત્નો સાચો વિવેક પ્રગટ થઈ જાય. આ પ્રગટ થાય પછી જ જીવનમાં એકડો મંડાય છે. ત્યાં સુધીની અનેક ભવની પ્રવૃત્તિ મીઝા તુલ્ય છે અર્થાત્ આત્મકલ્યાણ માટે નહીં કેવળ સંસારવર્ધક માટે જ થાય છે.

તિર્યચમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ભારે કર્મના ઉદયથી ભવસ્વભાવે જ સમ્યક્ત્વના લાભથી પણ વંચિત જ રહે છે. વિકલેન્દ્રિય અને તેઉ, વાઉકાય સિવાય શેષ રહેલા સંમૂર્ચિષ્મ—ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો તથા મનુષ્યો અને સૂક્ષ્મ બાદર પૃથ્વી-અપ્-વનસ્પતિના જીવો તો અનન્તરભવે મનુષ્યપણું પામીને મુક્તિને પણ મેળવે છે. [૩૦૬-૩૦૭]

અવતરણ— એ પ્રમાણે આઠે દ્વાર સંમાપ્ત કરીને, હવે તિર્યચોની લેશ્યાને કહેતાં પૂર્વે મનુષ્યગતિ અધિકારમાં મનુષ્યાશ્રયી લેશ્યા નહીં કહેવાયેલી, લાઘવાયે તેને પણ, તિર્યચોની વ્યાખ્યાના પ્રસંગે અહીં કહે છે.

પૃથ્વીદગપરિત્તવણા, ^{૪૧૪}બાયરપજ્જત હુંતિ વડલેસા ।
ગમ્ભયતિરિઅનરાણાં, છલ્લેસા તિન્નિ સેસાણં ॥૩૦૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

પૃથ્વીદગપ્રત્યેકવના, બાદરપર્યાપ્તા ભવન્તિ ચતુર્લેશ્યાઃ ।
ગર્ભજતિર્યચ્ચનરાણાં ષડ્લેશ્યાસ્તિસ્ત્રઃ શેષાણામ્ ॥૩૦૮॥

શબ્દાર્થ—

દગ=પાણી
પરિત્ત=પ્રત્યેક

વણા=વનસ્પતિ
બાયરપજ્જત=બાદર પર્યાપ્તા

ગાથાર્થ— બાદરપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં પ્રથમની [કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત અને તેજો એ] ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. ગર્ભજ તિર્યચ અને મનુષ્યોને છએ [કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તેજો-પદ્મ અને શુકલ] લેશ્યાઓ હોય છે. અને શેષ બાદર પર્યાપ્ત તેજસ્કાય, વાયુકાય, સૂક્ષ્મ તથા અપર્યાપ્ત પૃથ્વ્યાદિ સ્થાવરો, સાધારણ વનસ્પતિ, અપર્યાપ્ત પ્રત્યેક, વિકલેન્દ્રિય, સંમૂર્ચિષ્મ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ તથા મનુષ્યોને પ્રથમની [કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત] ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. ॥૩૦૮॥

માટે દરેક આત્માએ મિથ્યાત્વને દૂર કરી જિનપ્રણીત-તત્ત્વો પર યથાર્થ શ્રદ્ધા કરવી જેને આપણે સમ્યગ્દષ્ટિ કહીએ છીએ.

દેશવિરતિ—સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ ચોથા ગુણઠાણે થાય છે.

શ્રદ્ધાન થયા પછી પરમાત્માના સિદ્ધાંતોને શ્રવણ કર્યા બાદ અમુક અંશે પાપપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરે ત્યારે સમજવું કે તે આત્માએ **દેશથી** એટલે અંશે **વિરતિ** કહેતાં ત્યાગ કર્યો કહેવાય છે.

આ ત્યાગ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ ઇત્યાદિનો સમજવો. આ ચોથી સમ્યગ્દષ્ટિના ગુણસ્થાનક પછીના પાંચમા ગુણઠાણે થાય છે.

સર્વવિરતિ—સર્વ એટલે સર્વથા-સંપૂર્ણ, વિરતિ કહેતાં ત્યાગ તે.

દેશવિરતિમાં આંશિક ત્યાગ હોય છે ને તે જ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ માટે છે. જ્યારે જે આત્મા સંસારની મોહ માયાનો એટલે ઘર-કુટુંબ, કબીલો, દોલત તમામ પ્રકારનો ત્યાગ કરી સાધુ-મુનિ-શ્રમણ બની જાય છે ત્યારે તેને મન, વચન, કાયાથી સર્વથા હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ ઇત્યાદિ પાપોનો હૃદયના ભાવથી, પ્રેમથી ત્યાગ કરવાનો હોય છે. આ ત્યાગ કરનારો સાધુ જ હોય છે અને તે આત્મા આ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકવાળો ગણાય છે.

૪૫૪. અહીં 'બાદર' એવું વિશેષણ સ્વરૂપદર્શક છે.

વિશેષાર્થ—લેશ્યા કોને કહેવાય ? એ વિષય આગળ દેવદ્વારમાં આવી ગયો છે. અહીંયા બાદર પર્વાત પૃથ્વીપટ્ટિને વિષે ચાર લેશ્યા કહી તો ચોથી તેજોલેશ્યાનો સંભવ કેવી રીતે હોય ? તેનું સમાધાન ગાથા ૩૧૦ના વિવરણમાંથી મળશે. તિર્યચ-મનુષ્યને છ લેશ્યા કહી છે, કારણ કે તે જીવો અનવસ્થિત પરાવર્તિત લેશ્યાવાળા છે, જે વાત ગાથા ૩૧૧ના વિવરણથી જ સમજાશે. [૩૦૮]

અવતરણ—હવે લેશ્યાના પરિણામ જીવને કઈ ગતિમાં ક્યારે પરાવર્તનને પામે ? તે ઓધથી કહે છે.

અંતમુહુત્તમ્મિ ગણ, અંતમુહુત્તમ્મિ સેસણ ચેવ ।

લેસાહિં પરિણયાહિં, જીવા વચ્ચંતિ પરલોયં ॥૩૦૯॥ [પ્રશ્નોપક ગાથા ૭૦]

સંસ્કૃત છાયા—

અન્તર્મુહૂર્તે ગતે અન્તર્મુહૂર્તે શેષે ચૈવ ।

લેશ્યાભિઃ પરિણતાભિઃ જીવા વ્રજન્તિ પરલોકમ્ ॥૩૦૯॥

શબ્દાર્થ—

અંતમુહુત્તમિ ગણ=અંતર્મુહૂર્ત ગયે

પરિણયાહિં=પરિણત થયેલા

વચ્ચંતિ=જાય છે

પરલોયં=પરલોકે

ગાથાર્થ—અંતર્મુહૂર્ત ગયે છતે અને અંતર્મુહૂર્ત શેષ રહ્યે થકે, લેશ્યામાં પરિણમનભાવવાળાં થયા થકા જીવો પરલોકમાં જાય છે. ॥૩૦૯॥

વિશેષાર્થ—સુગમ છે. બાકી આ સંબંધી વધુ સમજણ આગલી ગાથામાં જ કહે છે. [૩૦૮]
(પ્ર. ગા. સં. ૭૦)

અવતરણ—ઉક્ત ગાથાના બે પ્રકારના નિયમનમાં, કયા કયા જીવો હોઈ શકે છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે.

તિરિનરઆગામિભવલ્લેસાણ અણગણ સુરા નિરયા ।

પુવ્વભવલેસસેસે, અંતમુહુત્તે મરણમિતિ ॥૩૧૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

તિર્યંકનરાગામિભવલેશ્યાયામતિગતાયાં સુરા નરકાઃ ।

પૂર્વભવલેશ્યાયાઃ શેષે, અન્તર્મુહૂર્તે મરણં યાન્તિ ॥૩૧૦॥

શબ્દાર્થ—

આગામિભવલ્લેસાણ=આગામી (આવતા) ભવની લેશ્યાના

અણગણ=ગયે છતે

પુવ્વભવલેસસેસે=પૂર્વભવની લેશ્યા શેષ રહ્યે થકે

મરણમિતિ=મરણને (જીવ) પામે છે

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૩૧૦॥

વિશેષાર્થ—તિર્યંકો તથા મનુષ્યોને આગામી ભવની લેશ્યાના પરિણમનનો અન્તર્મુહૂર્ત કાળ

વ્યતિક્રમે અને દેવ, નારકોને પૂર્વભવની (અન્યભવ અપેક્ષાએ) એટલે સ્વભવની ચાલતી લેશ્યા, અન્તર્મુહૂર્ત શેષ રહે થકે મરણને પામે છે.

એથી જ અહીંયા યાદ રાખવું જરૂરી છે કે—કોઈ પણ લેશ્યા નવીન પરિણામે ત્યારે [નર—તિરિ—અપેક્ષાએ] તેના આદ્ય—પ્રથમ સમયમાં કોઈ પણ જીવનો પરભવમાં ઉપપાત થતો નથી, વળી કોઈ પણ લેશ્યા જે પરિણામેલી ચાલતી હોય તેના ચરમસમયે પણ [દેવ—નારક અપેક્ષાએ] કોઈ પણ જીવનો પારભવિક ઉપપાત—જન્મ થતો નથી.

એટલે જ ગત ગાથામાં ગ્રન્થકારે જણાવ્યું છે કે કોઈ પણ નવીન લેશ્યાના પરિણામનો [નર—તિરિ] અન્તર્મુહૂર્તકાળ વ્યતિક્રમે અને વળી [દેવ—નારકને સ્વભવની] પરિણામેલી લેશ્યાનો અન્તર્મુહૂર્ત કાળ શેષ રહે ત્યારે જીવ પરલોકને પ્રાપ્ત કરે છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે—આગામી ભવના આદ્ય સમયે જીવોને અન્ય લેશ્યાના પરિણામ થતા નથી [કારણ કે નર-તિરિને સ્વભવનું અન્તિમ અન્તર્મુહૂર્ત શેષ રહે ત્યાં જ ભવિષ્યમાં થવાવાળી ગતિને લાયક લેશ્યાનો વિપર્યાય થાય છે અને પછી તે લેશ્યામાં જ ઉત્પન્ન થાય છે અને દેવ—નારકને સ્વભવની લેશ્યામાં જ ઉત્પન્ન થવાનું છે.] તેમજ પાશ્ચાત્ય ભવના ચરમ સમયે પણ તેથી જુદા લેશ્યા પરિણામ થતા નથી. એથી નિયમન એ થયું કે “જીવો જે લેશ્યામાં મરણ પામે તે લેશ્યાએ જ આગામી ભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એથી જ કહેવાય છે કે દેવ—નારકના ભવમાંથી લેશ્યા આગામી ભવમાં મૂકવા આવે છે અને તિર્યચ—મનુષ્યના ભવમાં લેશ્યા લેવા માટે આવે છે.”

૩૦૮મી ગાથા બાદરં પર્યાપ્તિપૃથ્વીદિકને જે ચોથી તેજોલેશ્યા પણ કહી તે આ નિયમના બળે જ, એટલે કે ભવનપતિથી લઈ ઈશાનાન્ત સુધીના તેજોલેશ્યાવાળા દેવો મરીને જ્યારે બાદરં પર્યાપ્તિ પૃથ્વી, અપ્, તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં ઉપજે ત્યારે એક અંતર્મુહૂર્ત જેટલી તેજોલેશ્યા સહિત ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેટલો કાળ ત્યાં તેજોલેશ્યાનો સંભવ છે; અપેક્ષાએ તેજો સહિત ચાર લેશ્યા કહી છે. [૩૧૦]

અવતરણ—હવે તિર્યચ તથા મનુષ્યની લેશ્યાનો સ્થિતિકાળ કહે છે.

અંતર્મુહૂર્તઠિર્ઐઓ, તિરિઅનરાણં હવંતિ લેસાઓ ।

ચરમા નરાણ પુણ નવ—વાસૂણા પુવ્વકોડી વિ ॥૩૧૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

અન્તર્મુહૂર્તસ્થિતિકાસ્તુ તિર્યજ્નરાણાં ભવન્તિ લેશ્યાઃ ।

ચરમા નરાણાં પુનર્નવવર્ષોના પૂર્વકોટિરપિ ॥૩૧૧॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે.

ગાથાર્થ—પૃથ્વીકાય આદિ તિર્યચોની અને સંમૂર્ચિજમ તથા ગર્ભજ મનુષ્યોની યથાયોગ્ય જે લેશ્યાઓ હોય છે તે જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ઠથી અન્તર્મુહૂર્તની સ્થિતિવાળી હોય છે; પરંતુ વિશેષ એ છે કે, મનુષ્યોની [ગર્ભજ મનુષ્ય] છેલ્લી લેશ્યાની અર્થાત્ શુક્લલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ નવ વર્ષ ન્યૂન

[દિશ્વેન નવ વર્ષ ન્યૂન] પૂર્વ કોડ વર્ષની હોય છે. ॥૩૧૧॥

વિશેષાર્થ—અહીં મૂલ ગાથામાં ‘નવવાસૂણા’ નવ વર્ષ ન્યૂન એવું પદ છે પરંતુ એ ગાથાના ટીકાકારે તે શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં ‘નવવાસૂણા’ શબ્દથી એવો વિશેષ સ્પષ્ટાર્થ જણાવ્યો છે કે નવ વર્ષ ન્યૂન નહીં પણ કાંઈક ^{૪૫૫}ન્યૂન એવા નવ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વકોડ વર્ષની સ્થિતિ શુકલલેશ્યાની પણ છે અને એટલા પ્રમાણવાળી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ [પૂર્વકોડ વર્ષ ઉપરાન્તના આયુષ્યવાળાને સંયમપ્રાપ્તિનો અભાવ હોવાથી] પૂર્વ કોડ વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યે કંઈક અધિક આઠ વર્ષની વય થયા બાદ [^{૪૫૬}સાધિક આઠ વર્ષની વયે] કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું હોય તેવા કેવલીની શુકલલેશ્યા આશ્રયી [એ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ] ^{૪૫૭}જાણવી. એ સિવાયના શેષ મનુષ્યોની શુકલલેશ્યા તો ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણવાળી જ છે. [૩૧૧]

અવતરણ—ગતિઆગતિદ્વારને પૂર્ણ કર્યું તેથી જ તિર્યંચદ્વારની સમાપ્તિને જણાવતાં ગ્રન્થકાર પ્રથમ ચારે ગતિની નહીં કહેવાયેલી છુટક છુટક વ્યાખ્યાનો સંબંધ જોડે છે.

તિરિઆણ વિ ઠિડપમુહં, મણિઅમસેસં પિ સંપયં વોચ્છં ।

અમિહિઅદારઅમિહિઅં, ચગગ્ગીવાણં સામન્નં ॥૩૧૨॥

સંસ્કૃત છાયા :—

તિરશ્ચામપિ સ્થિતિપ્રમુખં મણિતમશેષમપિ સામ્પ્રતં વક્ષ્યે ।

અમિહિતદારામ્યધિકં ચતુર્ગતિજીવાનાં સામાન્યમ્ ॥૩૧૨॥

શબ્દાર્થ—

સંપયં=હમણાં

અમિહિઅદારઅમિહિઅં=કહેલા દારોથી જે
અધિક તેને

ચગગ્ગીવાણં=ચારે ગતિના જીવોનું

સામન્નં=સામાન્યતઃ

૪૫૫. લોકપ્રકાશકારે દ્રવ્યલોકમાં ‘નવવાસૂણા’નો અર્થ શ્રીઉત્તરાધ્યયન, પન્નવણાની વૃત્તિનો આધાર લઈ નવ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વકોડ એમ કર્યો અને તે જ સંગ્રહણીની ગાથાની ટીકાનો અર્થ જુદો પાડી બે કથન એ ઊભા કર્યા કે ‘ન્યૂન એવા નવ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ કોડ વર્ષ’ અને ‘કાંઈક અધિક આઠ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ કોડ વર્ષ’ એમ બે અને પ્રથમ જણાવ્યું તે નવ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ કોડ એમ ત્રણ કથન જણાવી બહુશ્રુત પાસે સમન્વય કરવા જણાવ્યું છે.

૪૫૬. કિંચિદ્ ન્યૂન નવ વર્ષ અથવા સાધિક આઠ વર્ષ એ બે વાક્યો લગભગ સમાન અર્થદર્શક સમજવા જોઈએ.

લોકપ્રકાશકારે ત્રણ કથનો ભિન્ન ભિન્ન બતાવ્યાં, તે મુજબ ગર્ભાદમ, જન્માદમ અને જન્માદકની દીક્ષા સિદ્ધ થશે, એથી ગર્ભાદમથી અનુત્તરનું જગન્ય અંતર અને મોક્ષગમન માટેનું જગન્યાયુષ્ય પણ સારી રીતે મળી આવશે.

૪૫૭. શ્રીદ્રવ્યલોકપ્રકાશમાં કહ્યા પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિ અને પ્રજ્ઞપનાવૃત્તિમાં નવ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ કોડની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે, ‘તે આઠ વર્ષની વયે દીક્ષા લીધા બાદ એક વર્ષના ચારિત્રપચાય વિના’ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય’ એ હેતુ દર્શાવીને કહી છે. અને જ્યાં એ હેતુની અપેક્ષા નથી ત્યાં સાધિક આઠ વર્ષ ચારિત્ર પામીને શીઘ્ર ક્ષપક થઈ કેવળજ્ઞાન પામી શકે છે. એ અપેક્ષાએ દેશોના નવ વર્ષ અથવા સાધિક આઠ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ કોડ વર્ષ પ્રમાણની એ સ્થિતિ હોઈ શકે છે.

॥ તિર્યચ જીવોના

	મેદનામ	ભવસ્થિતિ		અવગાહના	
		જઘન્ય	— ઉત્કૃષ્ટ	જઘન્ય	— ઉત્કૃષ્ટ
એ	સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાય	શુલ્લકભવ	અન્તર્મુક્ત	અંગુલાસંખ્યભાગ	અંગુલાસંખ્યભાગ
	સૂક્ષ્મઅપ્કાય	શુલ્લકભવ	"	"	"
કે	સૂક્ષ્મતેઉકાય	"	"	"	"
	સૂક્ષ્મવાયુકાય	"	"	"	"
	સૂક્ષ્મસાંવનં	"	"	"	"
	બાદરપૃથ્વીકાય	અન્તર્મુક્ત	૨૨ હં ૦ વર્ષ	"	"
ન્દ્રિ	બાદર અપ્કાય	"	૭ હજાર વર્ષ	"	"
	બાદરતેઉકાય	"	ત્રણ દિવસ	"	"
	બાદરવાયુકાય	"	ત્રણ હં ૦ વર્ષ	"	"
	બાંસાંવનં	"	અન્તર્મુક્ત	"	"
*	બાં પ્રત્યેકવનં	"	૬૨ હં ૦ વર્ષ	"	સાધિકસહસ્રયોજન
વિ	ભેઇન્દ્રિય	"	૧૨ વર્ષ	"	૧૨ યોજન
કલે	તેઇન્દ્રિય	"	૪૮ દિવસ	"	૩ ગાઉનું
ન્દ્રિય	ચઉરિન્દ્રિય	"	૭ માસ	"	૧ યોજન
*	સંમૂંજલચર	"	પૂર્વકોડ વર્ષ	"	૧ હં ૦ યોજન
તિ	ગંજલચર	"	"	"	"
	સંમૂંચતુષ્પદ	"	૮૪૭૦ વર્ષ	"	ગાઉ પૂં
ચ	ગં ચતુષ્પદ	"	૩ પલ્યોપમ	"	૭ ગાઉનું
ચ	સંમૂંઉરપરિં	"	૫૩ હં ૦ વર્ષ	"	પૃથક્ત્વ
પં	ગંઉરપરિં	"	પૂર્વકોડવર્ષ	"	૧ હં ૦ યોં
ચે	સંમૂંભૂજપરિં	"	૪૨ હં ૦ વર્ષ	"	ગાઉપૃથક્ત્વ
ન્દ્રિ	ગંભૂજપરિં	"	પૂર્વકોડ વર્ષ	"	૨ થી નવ ગાઉ
ય	સંમૂં ખેચર	"	૭૨ હં ૦ વર્ષ	"	ધનુઃપૃથક્ત્વ
	ગંખેચર	"	પલ્યોંઅસંભાગે	"	૨થી નવ ધનુઃ

આઠ દ્વારનું યંત્ર ॥

ઉપ. ચ્યં વિ. જયન્ય - ઉત્કૃષ્ટ	ઉં. ચ્યં સં. જયં - ઉં	ગતિ	આગતિ	લેશ્યા સ્થિતિ
વિરહ નથી વિરહ નથી	૧થી ૬ઈ અસંખ્ય યાવત્	સંખ્યવર્ષાયુષીપર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિયથી ૬ઈને પંચેન્દ્રિય સુધીના તિર્યંકોમાં જાય છે અને ભવનપતિથી ૬ઈ બે કલ્પ સુધીના દેવો તે પર્યાપ્તા સંખ્યવર્ષાયુષી ગર્ભજ તિર્યંકમાં અને પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષી એકેન્દ્રિયથી ૬ઈ બાદર પૃથ્વી અપ્ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં જાય છે, તેથી ઉપરના સહસ્રાર સુધીના દેવો અને નારડી પર્યાપ્તા સંખ્યવર્ષાયુષી ગર્ભજ તિર્યંકપક્ષે ઉત્પન્ન થાય છે.	સંખ્યવર્ષાયુષી પંચેન્દ્રિય તિર્યંક જીવો મરીને ચારે ગતિમાં જાય છે. વળી એકેન્દ્રિયો-વિકલેન્દ્રિયો મરીને ત્રિષ્વે સંખ્યવર્ષાયુષી સર્વ તિર્યંક-મનુષ્યને રિષે જાય છે. કંઠત તેઉ-વાઈ એક મનુષ્યમાં ન જતાં તિર્યંકમાં જાય છે એ વિશેષ છે.	આઘ ત્રણ અનાર્તુર્મુક્ત
" "	"			" "
" "	"			" "
" "	"			" "
" "	"			" "
" "	અસંખ્યાનંત			આઘ ૪
" "	"			" "
" "	"			૭ "
" "	"			" "
" "	"			" "
૧ સમય	"			૪ "
" ૧ મું	અસંખ્ય સુધી			૭ "
" "	"			" "
" "	"			" "
" "	"			" "
" ૧૨ મુક્ત	"			૪ "
" ૧ અનાર્તુર્મું	"			૭ "
" ૧૨ મું	"			૪ "
" અનાર્તુર્મું	"			૭ "
" ૧૨ મું	"			૪ "
" અનાર્તુર્મું	"			૭ "
" ૧૨ મું	"			૪ "
" અનાર્તુર્મું	"			૭ "
" ૧૨ મું	"			૪ "

ગાથાર્થ—તિર્યચોનાં પણ સ્થિતિ પ્રમુખ આઠે દારો કહ્યાં. હવે બાકી રહેલી વક્તવ્યતાને કહીશું. તેમાં કહેલા દારોથી પ્રાસંગિક ઉપયોગી જે અધિક વર્ણન, તેને ચાર ગતિના જીવો આશ્રયી સામાન્યથી કહીશું. ॥૩૧૨॥

વિશેષાર્થ—સુગમ છે. [૩૧૨]

❀ અથ સર્વસાધારણ અધિકાર ❀

અવતરણ—હવે ચારે ગતિ આશ્રયી વેદની વ્યાખ્યાને કરતાં, કોને કોને કયો કયો વેદ હોય ? તે કહે છે.

દેવા અસંખનરતિરિ, રૂત્થીપુંવેઅ ગમ્મનરતિરિઆ ।

સંઘાઅ આ તિવેઆ, નપુંસગા નારયાઈઆ ॥૩૧૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

દેવા અસંખ્યાયુષ્કનરતિર્યજ્ઞઃ સ્ત્રીપુંવેદા ગર્ભજનરતિર્યજ્ઞઃ ।

સંખ્યાયુષ્કાસ્ત્રિવેદા નપુંસકા નારકાદિકાઃ ॥૩૧૩॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—દેવો અને અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા [યુગલિક] મનુષ્ય-તિર્યચોમાં સ્ત્રીવેદ અને પુરુષવેદ એમ બન્ને વેદો છે, વળી સંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચો સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકો એમ ત્રણ વેદવાળા હોય છે, તથા નારકો તેમજ ‘આઈ’ શબ્દથી એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, સંમૂર્ધિષ્ઠમ તિર્યચ, મનુષ્યો તે સર્વે એક નપુંસક વેદવાળા જ હોય છે. ॥૩૧૩॥

વિશેષાર્થ—વેદ, એ પુરુષને સ્ત્રી ને સ્ત્રીને પુરુષ સંબંધની અભિલાષારૂપ, દેહાકૃતિરૂપ અને નેપથ્યરૂપ [નાટકીયાની અપેક્ષાએ] એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. બાકી વધુ વ્યાખ્યા દેવદ્વારમાં કહેલી છે. [૩૧૩]

અવતરણ—પૂર્વે કહેલી વસ્તુઓ, દેહ, પૃથ્વીઓ, વિમાનાદિકનું માપ કયા કયા અંગુલ વડે કરીને મપાય છે ? તે કહે છે.

આયંગુલેણ વત્થું, સરીરમુત્સેહઅંગુલેણ તહા ।

નગપુદ્ધવિવિમાનાઈ, મિણસુ પમાણંગુલેણ તુ ॥૩૧૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

આત્માઙ્ગુલેન વસ્તુ, શરીરમુત્સેહાઙ્ગુલેન તથા ।

નગપૃથ્વીવિમાનાદીનિ, મિમીષ્વ પ્રમાણાંગુલેન તુ ॥૩૧૪॥

શબ્દાર્થ

આયંગુલેણ=આત્માંગુલવડે

વત્થું=વસ્તુ [ફલા-તલાવાદિ]

ઉત્સેહઅંગુલેણ=ઉત્સેધાંગુલથી

નગપુદ્ધવિમાનાઈ=પર્વત, પૃથ્વી, વિમાનાદિ

મિણસુ=માપવું

પમાણંગુલેણ=પ્રમાણાંગુલથી

ગાથા—આત્માંગુલથી વસ્તુ [એટલે કૂપ-તલાવાદિ], ઉત્સેધાંગુલથી જીવોનાં શરીરો, અને પ્રમાણાંગુલથી પર્વત, પૃથ્વી, વિમાનાદિ મપાય છે. ॥૩૧૪॥

વિશેષાર્થ—પ્રથમ આત્માંગુલ એટલે શું ? તો આત્માંગુલનો શબ્દાર્થ—પોતાનું અંગુલ તે પોતાનું એટલે કોનું ? તો જે જે કાળે (તે તે સમયની અપેક્ષાએ) શાસ્ત્રમાન્ય ઊંચાઈથી જે જે પુરુષો પ્રમાણપેત ગણાતા હોય, તેઓનું આત્મીય—પોતાનું જે અંગુલ તેને જ અહીં આત્માંગુલ સમજવું, અને તે ઉત્તમ પુરુષોના અંગુલના માપથી નિર્ણયભૂત થતી વસ્તુઓ આત્માંગુલના પ્રમાણવાળી ગણાય.

જેમ ભરત-સગરચક્રીના વારે ભરત તેમજ સગરના આત્માંગુલવડે આગળ કહેવાતી જે જે વસ્તુઓ મપાય તે, આત્માંગુલ પ્રમાણવાળી ગણાય; કારણ કે તે સમયે ઉચિત માનવાળા તેઓ ગણાય છે. એ પ્રમાણે શ્રીવીરભગવાનના સમયમાં તે કાલોચિત પરમાત્મા શ્રીમહાવીરદેવના આત્માંગુલ વડે તે તે વસ્તુ મપાય.

આ આત્માંગુલ તે તે કાલના પુરુષોના આત્મીય અંગુલાધીન હોવાથી, કાલાદિ ભેદ વડે અનવસ્થિત હોવાથી આ માપ અનિયત છે.

આત્માંગુલ વડે કઈ કઈ વસ્તુ મપાય ? આત્માંગુલ વડે વસ્તુ માપવાનું કહ્યું તે વસ્તુ ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) ખાત (૨) ઉચ્ચિત અને (૩) ઉભય પ્રકારનું. એમાં **ખાત**=એટલે ખોદીને તૈયાર થતાં કૂવા, ભોંયરા, તળાવ વગેરે. **ઉચ્ચિત**=એટલે ઊંચાઈવાળા પદાર્થો તે ઘરો—પ્રાસાદાદિ ધવલગૃહો. **ઉભય**=એટલે ખાત અને ઉચ્ચિત બંને જાતની વસ્તુ જેમાં હોય તે, તેવી વસ્તુમાં ભોંયરા સહિતનાં પ્રાસાદો, ગૃહો સમજવાં.

વધુ સ્પષ્ટતાથી કહીએ તો નગરો તથા જંગલનાં સર્વ જાતનાં જલાશયો, કૂવાઓ, જાતજાતની વાવડીઓ, સરોવરો, તળાવો, નદીઓ, સમુદ્રો, દ્રહો, ગુફાઓ, અશાશ્વતા પર્વતો, ખાઈઓ, વૃક્ષો, ઉદ્યાનો, ઉપવનો, નગરમાર્ગો, રાજભવનો, લોકગૃહો, દુકાનો, વાહનો, પશુઓ, શરીરાદિકનાં માનો ઈત્યાદિ વસ્તુઓ તે તે કાલમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા પુરુષનાં અંગુલથી મપાય તેનું માપ નિશ્ચિત થાય છે, એમ જણાય છે.

પણ એટલો વિવેક સમજવો ઠીક લાગે છે કે, આત્માંગુલ વડે મપાતી વસ્તુઓ અશાશ્વતી અને પ્રમાણાંગુલે મપાતી વસ્તુઓ શાશ્વતી સમજવી. ઉપર બતાવેલી વસ્તુઓ આત્માંગુલથી એટલા માટે માપવાની છે કે, એ વસ્તુઓ તે તે કાલના લોકોના શરીરાનુસારી માપ સાથે મેળ ખાતી જ હોવી જોઈએ. જો એમ ન કરે તો ઉત્સેધાંગુલ કે પ્રમાણાંગુલની ગણતરીથી માપો દર્શાવાય તો તે માટે ગોટાળા કે ભ્રમો ઊભા થાય ને વહેવાર ચાલવો મુશ્કેલ થઈ પડે.

જપટ. જે કાળને વિષે જે પુરુષો પોતાના અંગુલ પ્રમાણથી ૧૦૮ અંગુલ ઊંચા હોય તેઓનું અંગુલ તે જ આત્માંગુલ કહેવાય. પરંતુ એથી ન્યૂનાધિકપ્રમાણવાળાં પુરુષોનું જે અંગુલ તે આત્માંગુલ નહીં પણ આત્માંગુલભાસ કહેવાય; એમ પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ કહે છે. અને પ્રજાપનાવૃત્તિકાર કહે છે કે જે કાળમાં જે મનુષ્યો હોય તેઓનાં અંગુલનું જે પ્રમાણ હોય તે અહીં આત્માંગુલ સમજવું, આ રીતે બંને વચ્ચે ફરક રહે છે, કારણ કે પ્રવચનસારોદ્ધાર વૃત્તિકાર ૧૦૮ અંગુલની ઊંચાઈનું નિયમન કરે છે જ્યારે પ્રજાપનાવૃત્તિકાર તેવું નિયમન કરતા નથી. તેથી જ તેઓ આ અંગુલને અનિયત ગણાવે છે.

દાખલા તરીકે શ્રી ઋષભદેવભગવાનની હયાતીના કાળમાં ઉત્સેધાંગુલથી ૨૦૦ હાથ ઊંડો કૂવો હોય તો શું તે કૂવાને '૨૦૦ હાથનો આ કૂવો છે' એવી જાહેરાત કરવી ખરી? તો ના, તે રીતે લખે તો લોકોના પોતાના હાથનો હિસાબ મન ઉપર સતત વર્તતો હોય એટલે આ ગણતરી બોલવી ભ્રમોત્પાદક થઈ જાય, માટે તે તે વખતના લોકોના (પોતાના) આત્માંગુલવડે માપીને તે રીતે જ તેની જાહેરાત થઈ શકે. અને એ માટે અંગુલ કોનું પસંદ કરવું? હરકોઈનું? તો કહે ના, કારણ કે એક જ સમયના માણસોમાં પણ અંગુલની દીર્ઘતાનું અલ્પાંશે ન્યૂનાધિકપણું હોય છે, માટે તે કાલમાં સશક્ત, નિરોગી, અને લક્ષણોવડે જે પુરુષ શ્રેષ્ઠ ગણાતા હોય તેનું માપ લેવાનું. કારણ કે તે જ સાચું-બરાબર અંગુલ હોય છે. તેના આધારે જ અંગુલ, પાદ, વેત, હાથ યાવત, યોજન સુધીનાં માપો પ્રવર્તતાં હોય છે. તે કાળે શ્રી ઋષભદેવસ્વામી કે ભરતચક્રવર્તી યુગશ્રેષ્ઠ પુરુષો તરીકે ગણાતા હતા, તેથી તેમનું અંગુલ ગ્રહણ કરાયું છે. એમનું અંગુલ એ જ પ્રમાણાંગુલ પણ નક્કી થયું છે, કારણ કે તે અંગુલ ઉત્સેધાંગુલથી ચારસોગુણું દીર્ઘ છે.

હવે આ યુગશ્રેષ્ઠ વ્યક્તિના અંગુલાનુસારી હાથના માપે ૨૦૦ ઉત્સેધાંગુલવાળો કૂવો કેટલા હાથનો ગણાય? તો બરોબર ૧૨ હાથનો ગણાય. અને તે રીતે જ પ્રસિદ્ધિ કરાય. અને આ રીતનો વહેવાર જ અનુકૂળ, ઉચિત અને બંધબેસતો રહે અને એવો વહેવાર જ લોકમાન્ય બને.

૧. હવે ઉત્સેધાંગુલ કોને કહેવાય?—ઉત્સેધ=એટલે (પરમાણુથી આરંભીને) ક્રમશઃ ઊર્ધ્વવૃદ્ધિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતું અંગુલ તે. એ કેવી રીતે વૃદ્ધિ થતાં પ્રાપ્ત થાય છે; તે વાત હવે પછીની ૩૧૬ ને ૩૧૭મી ગાથામાં કહેશે.

૨. ઉત્સેધાંગુલવડે કઈ વસ્તુ મપાય? દેવ વગેરે જીવોનાં શરીરોનું પ્રમાણ શાસ્ત્રમાં જે કહ્યું છે તે આ અંગુલના હિસાબે જ સમજવું.

૩. પ્રમાણાંગુલ કોને કહેવાય? પ્રમાણાંગુલ શબ્દનો અર્થ શો? યુગની આદિમાં થયેલ શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન અથવા તો ભરતચક્રવર્તી જેમાં પ્રમાણ રૂપ છે અને તેથી તેમનું જે અંગુલ તે પ્રમાણાંગુલ કહેવાય છે. આ અંગુલ કેવડું હોય? તે માટે (ગાથા ૩૧૮ મુજબ) જણાવ્યું છે કે, ઉત્સેધાંગુલથી ચારસોગુણું લાંબું અને માત્ર અઢી ગુણું અથવા રાા ઉત્સેધાંગુલ પહોળું, એને 'પ્રમાણાંગુલ' કહેવાય છે.^{૪૫૯} શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું અને ભરતચક્રીનું અંગુલ આવડું જ હતું.

જિનભદ્રીયા સંગ્રહણી (ગાથા ૩૫૦) વગેરે સ્થળે ઉત્સેધાંગુલથી હજારગુણું પ્રમાણાંગુલ કહ્યું છે. પણ તેથી વિસંવાદ ન સમજવો. ત્યાં એ અપેક્ષા છે કે ૪૦૦ ગુણી લાંબી અને રાા ગુણી પહોળી ઉત્સેધાંગુલની શ્રેણીને રાા ને બદલે એક જ અંગુલ પહોળી રાખીને બાકીની ૧ાા, અંગુલ રહેતી પહોળાઈને ૪૦૦ સાથે જોડી દેવામાં આવે તો ૪૦૦+૪૦૦+૨૦૦=૧૦૦૦ ઉત્સેધાંગુલ લાંબી ને એક ઉત્સેધાંગુલ પહોળી એવી સીધી શ્રેણી થાય. અથવા લંબાઈ અને વ્યાસને ગુણીએ ૪૦૦×રાા તો પણ હજાર અંગુલ થાય. આ પ્રમાણાંગુલનું ક્ષેત્રફળ થયું.

૪૫૯. ભગવાન ઉત્સેધાંગુલથી ૫૦૦ ધનુષ્ય ઊંચા હતા અને આત્માંગુલવડે ૧૨૦ અંગુલ ઊંચા હતા. ૫૦૦ ધનુષ્યના અંગુલ ૪૮ હજાર થાય એને ૧૨૦ આત્માંગુલે ભાગીએ તો ૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલનું ૧ ઋષભાંગુલ આવી જાય.

આ પ્રમાણાંગુલ વડે જે વસ્તુઓ માપવાની છે, તેમાં ત્રણ પ્રકારનું પ્રમાણાંગુલ ઉપયોગમાં લેવાય છે. કેટલાક કહે છે કે પ્રમાણાંગુલની માત્ર દીર્ઘતા વડે જ પૃથ્વી, પર્વતો માપવા પણ વિષ્કંભ-પહોળાઈ ભેગી ન લેવી એટલે સૂચી અંગુલથી જ માપવું. બીજા એમ કહે છે કે ના, એમ નહીં. પણ પ્રમાણાંગુલના ક્ષેત્રફળવડે (એટલે હજાર ઉત્સેધાંગુલરૂપ) માપવું. જ્યારે ત્રીજો પક્ષ કહે છે કે દીર્ઘતા ન લેવી—ક્ષેત્રફળ ન લેવું. માત્ર વિષ્કંભ એટલે શા ઉત્સેધાંગુલ વિસ્તારવડે જ માપવું.

અહીં પ્રથમ પક્ષમાં પ્રમાણાંગુલીય એક યોજનમાં ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણવાળાં ૪૦૦ યોજન, બીજા પક્ષમાં એક હજાર યોજન અને ત્રીજા પક્ષમાં ૪૬૦૨૧ યોજન (એટલે દશ ગાઉ) આવે છે.

પ્રમાણાંગુલથી કઈ વસ્તુઓ મપાય છે ? મેરુ આદિ શાશ્વત પદાર્થો, ધર્માદિ નરક પૃથ્વીઓ, સૌધર્માવતંત્રકાદિ સર્વ વિમાનો અને ગાથામાં કહેલા ‘આર્દ્ર’ શબ્દથી અન્ય શાશ્વતા ભવન—નરકાવાસ દ્વીપ—સમુદ્રો વગેરે શાશ્વત પદાર્થો લઈ લેવા. પ્રમાણાંગુલથી અચલ અને શાશ્વતા ગણાતા પદાર્થો માપવાના છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. [૩૧૪]

અવતરણ—ગત ગાથામાં કયા અંગુલથી કઈ વસ્તુ મપાય તેટલું જ કહ્યું હતું પણ એ ત્રણેય અંગુલ કોને કહેવાય એ બાબતમાં ગ્રન્થકારે કહ્યું ન હતું. (અલબત્ત, વિશેષાર્થમાં તે વાતનો ઇસારો કર્યો છે.) હવે ગાથા દ્વારા જ ઉત્સેધાદિ અંગુલની ગણતરી પરમાણુથી શરૂ કરાય છે તેથી ‘પરમાણુ’ કોને કહેવાય ? તેની વ્યાખ્યા કરે છે.

સત્યેણ સુતિક્ષ્ણેણ વિ, છિત્તું મિત્તું વ જં કિર ન સક્કા ।

તં પરમાણું સિદ્ધા, વયંતિ આદિ પમાણાણં ॥૩૧૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

શસ્ત્રેણ સુતીક્ષ્ણેનાપિ, છેત્તું મેત્તું વા યં કિલ ન શક્તાઃ ।

તં ‘પરમાણું’ સિદ્ધા, વદન્તિ આદિ પ્રમાણાણામ્ ॥૩૧૫॥

શબ્દાર્થ—

૪૬૧ સત્યેણ=શસ્ત્ર વડે

સુતિક્ષ્ણેણ વિ=સમ્યક્ રીતે તીક્ષ્ણ એવા પણ

છિત્તું મિત્તું જં=જેને ભેદવા કે છેદવાને

કિર ન સક્કા=ખરેખર (પુરુષ) શક્તિમાન નથી

તં પરમાણું=તે પરમાણુને

સિદ્ધા=સિદ્ધ પુરુષો

વયંતિ=વદે છે

આદિપમાણાણં=પ્રમાણોની આદિ

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૩૧૫॥

વિશેષાર્થ—ઉત્સેધાંગુલની વ્યાખ્યામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વૃદ્ધિ પામતું અંગુલ તે ઉત્સેધાંગુલ.

૪૬૦. અનુયોગ દ્વાર અને અંગુલસિતરીમાં ત્રીજા પક્ષને જ યોગ્ય ગણ્યો છે અને આ માપ જઘન્ય હોવાથી પૃથ્વ્યાદિના માપમાં ઠીક અનુકૂળ રહે છે. તત્ત્વં તુ કેવલીગમ્યં.

૪૬૧. કવચિત્ અન્વય પ્રમાણે શબ્દાર્થકમ મૂક્યો છે.

આ ઉત્સેધાંગુલની વૃદ્ધિની શરૂઆત પરમાણુથી થાય છે. એ પરમાણુ બે પ્રકારનો છે, એક સૂક્ષ્મ પરમાણુ અને બીજો વ્યવહારિક પરમાણુ.

તેમાં સૂક્ષ્મ પરમાણુની વ્યાખ્યા જણાવતાં જ્ઞાની મહર્ષિઓ કહે છે કે સૂક્ષ્મ પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશ જેટલા પ્રમાણવાળો, જે પ્રમાણના બે વિભાગો કેવલજ્ઞાની પણ બુદ્ધિથી કરી શકે નહિ એવો અવિભાજ્ય, વળી અપ્રદેશી અને સર્વથી સૂક્ષ્મ છે. આવા સૂક્ષ્મ અનન્ત પરમાણુઓ એકઠા મળે ત્યારે [નિશ્ચયનયથી અનન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનો બનેલો સૂક્ષ્મસ્કંધ થાય અને વ્યવહારનયથી] એક વ્યવહાર^{૪૬૨} કે વ્યવહારિક પરમાણુ બન્યો કહેવાય.

અતિ તીક્ષ્ણ એવા ખડ્ગાદિ શસ્ત્રથી જે અણુને છેદવાને, છિદ્ર પાડવાને કે ભેદવાને માટે અર્થાત્ બે ભાગ કરવાને માટે કોઈ પણ શક્તિમાન નથી. તે અણુને પરમાણુ [ઘટાદિની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મઅણુ] કહેવાય, એમ સિદ્ધ-સર્વજ્ઞ પુરુષો પોતાના જ્ઞાનચક્ષુથી ખાત્રીપૂર્વક આપણને કહે છે, અને તેને સર્વ પ્રમાણોનો આદિભૂત અંશ કહે છે.

સૂક્ષ્મપરમાણુની અપેક્ષાએ વ્યવહારિક પરમાણુના પણ બુદ્ધિથી જ્ઞાનીઓ અનન્ત ભાગો પાડે છે અને વ્યવહારિક પરમાણુ પણ અનન્તપ્રદેશી હોય છે. [૩૧૫]

અવતરણ—હવે પરમાણુથી શરૂઆત કરીને ઉત્સેધાંગુલનું માપ બતાવે છે.

પરમાણૂ તસરેણૂ, રહરેણૂ વાલઅગ્ગ લિલ્લા ય ।

જૂઅ જવો અદ્દુગ્ગો, કમેણ ઉસેહઅંગુલયં ॥૩૧૬॥

અંગુલછઠ્ઠં પાઓ, સો દુગુણ વિહત્થી સા દુગુણ હત્થો ।

ચહત્થં ધણુ દુસહસ, કોસો તે જોઅણં ચરો ॥૩૧૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

પરમાણુત્તસરેણૂ, રથરેણૂર્વાલાગ્રો લિક્ષા ચ ।

યૂકા યવોઽદ્દુગ્ગો ક્રમેણ ઉત્સેધાંગુલકમ્ ॥૩૧૬॥

અંગુલષટ્કં પાદો સ દ્વિગુણો વિતત્તિઃ સા દ્વિગુણા હસ્તઃ ।

ચતુર્હસ્તા ધનુઃ, દ્વિસહસ્ત્રાણિ ક્રોશઃ તે યોજનં ચત્વારઃ ॥૩૧૭॥

શબ્દાર્થ—

પરમાણૂ=પરમ અણૂ=પરમાણુ
તસરેણૂ=તસ [હાલતોચાલતો] રેણુ
રહરેણૂ=રથરેણુ
વાલઅગ્ગ=વાલાગ્ર
લિલ્લા=લીખ

જૂઅ-જવો=જૂ-યવ
અદ્દુગ્ગો=અઠગુણા
ઉસેહઅંગુલયં=ઉત્સેધાંગુલ એક થાય
અંગુલછઠ્ઠં પાઓ=છ (ઉત્સેધ) અંગુલે પગ
સો દુગુણ વિહત્થી=તે દુગુણ થતાં વેંત

૪૬૨. અનન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુ વિશ્વસા પરિણામથી સંઘાતવિશેષને જ્યારે પામે ત્યારે તેનો એક 'વ્યવહારિક પરમાણુ' બન્યો કહેવાય.

સા દુગુણ હત્યોન્તે દુગુણ થતાં હાય
ચડહત્થં ઘણુન્થાર હાયનો ધનુષ્ય

દુસહસ કોસોન્થે હજાર ધનુષ્યનો કોશ
તે જોયણં ચડરોન્તે ચાર કોશે યોજન

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥૩૧૬-૩૧૭॥

અહીં ગ્રન્થકારે ગાથાલાઘવની બુદ્ધિથી પરમાણુથી સીધું ત્રસરેણું પ્રમાણ કહ્યું. પણ પરમાણુ અને ત્રસરેણું વચ્ચેના ઉત્શ્લક્ષણશ્લક્ષિકા વગેરે પ્રમાણો નથી કહ્યાં, છતાં આપણે તો તે પણ ગ્રન્થાન્તરથી સમજી લઈએ.

વિશેષાર્થ— પૂર્વ ગાથામાં વહેવારિક પરમાણુનું સ્વરૂપ કહ્યું.

ગત ગાથામાં કહેલા એવા ^{૪૬૩}અનન્તવ્યવહારિક પરમાણુએ એક ઉત્શ્લક્ષણશ્લક્ષિકા (આ પણ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ પ્રમાણ) થાય, તેવી ^{૪૬૪}આઠ ઉત્શ્લક્ષણશ્લક્ષિકાએ પુનઃ એક શ્લક્ષણશ્લક્ષિકા થાય, આઠ શ્લક્ષણશ્લક્ષિકાએ એક ઉધ્વરેણુ થાય, આઠ ઉધ્વરેણુએ એક 'ત્રસરેણુ' થાય, આઠ ^{૪૬૫}ત્રસરેણુનો એક રથરેણુ થાય, આઠ રથરેણુ મલીને દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુક્ષેત્રના જીવોનું એકવાલાગ્ર ^{૪૬૬}વાળના અગ્રભાગ જેવડું પ્રમાણ થાય, અને તે જ વાલાગ્રને આઠગુણો કરવાથી એક રમ્યક્ષેત્રના યુગલિકનો વાલાગ્ર થાય, તેને આઠગુણો કરવાથી હૈમવન્ત અને હૈરણ્યવન્ત ક્ષેત્રના યુગલિકનો વાલાગ્ર થાય છે, તેથી આઠગુણો જાડો પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહના મનુષ્યોનો વાલાગ્ર તથાવિધ ^{૪૬૭}ક્ષેત્રપ્રભાવે હોય છે, તેથી આઠગુણો જાડો વાલાગ્ર ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રના મનુષ્યોનો હોય છે અને તેવા આઠ વાલાગ્ર ભેગા મળતાં એક ^{૪૬૮}લીંખનું માપ થાય છે. આઠ લીંખો મળીને એક જૂ (મસ્તકની જૂ) પ્રમાણ થાય છે, આઠ જૂની જાડાઈ મલીને એક યવ (જવ)ના મધ્યભાગની જાડાઈનું માપ આવે છે અને આઠ 'યવમધ્ય' મલીને એક ^{૪૬૯}ઉત્તરધાંગુલ [આપણું એક અંગુલ] થાય છે.

૪૬૩. શ્રી મલયગિરિજ સંગ્રહણીની ટીકામાં આઠ વ્યવહારિક પરમાણુએ એક ઉત્શ્લક્ષણશ્લક્ષિકા કહે છે. તેઓશ્રીએ ક્યાંનું પ્રમાણ જોઈ લખ્યું હશે તે જાનીગમ્ય છે. કારણ કે અન્ય આગમગ્રન્થોમાં બહુધા ઉપરોક્ત જ કથન જોવાય છે, તો પણ આ ગાથાના અઢગુણો આ શબ્દથી તેમનો પણ આઠ આઠગુણું કરવાનો ઉદ્દેશ હોય તો તે જાનીગમ્ય.

૪૬૪. જીવસમાસના સૂત્રકાર, શરૂઆતથી જ અનંત પરમાણુ મળીને એક ઉત્શ્લક્ષણશ્લક્ષિકા કહે છે, એ અનંત પરમાણુ વ્યવહારિક કે સૂક્ષ્મ લેવા તે સ્પષ્ટ કરતા નથી. વળી અનંત ઉત્શ્લક્ષણશ્લક્ષિકા મળીને એક શ્લક્ષણશ્લક્ષિકા કહે છે અને એ શ્લક્ષણશ્લક્ષિકા તેને જ પાછો વ્યવહારિક પરમાણુ કહે છે. આમ બન્ને રીતે તેઓનું કથન ભિન્ન પડે છે. કેટલેક સ્થળે ઉત્શ્લક્ષણ ને શ્લક્ષણશ્લક્ષિકા માપ ગણતરીમાં જ નથી લીધું એ વિવક્ષાભેદો છે.

૪૬૫. મલયગિરિ સં. ટીકામાં આઠ ત્રસરેણુ કહ્યા પછી 'આઠ ત્રસરેણુએ એક વાલાગ્ર, આઠ વાલાગ્રે લીંખ, એ રીતે વ્યાખ્યા કરી છે.

૪૬૬. આ વાલાગ્ર જન્માવસ્થાનો લેવો કે અન્યાવસ્થાનો ગણવો તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો મળતો નથી. પરંતુ પલ્લોપમાદિકની ગણતરીમાં મસ્તક મુંડાવ્યા બાદ સાત દિવસ સુધીના વાલાગ્રનું ગ્રહણ કર્યું છે, તદનુસારે અહીં પણ વિચારવું ઉચિત જણાય છે.

૪૬૭. એક જ વાલાગ્રમાં સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતાની ભિન્નતા તે ક્ષેત્ર અને તે તે કાળના પ્રભાવને આભારી છે. અનુક્રમે શુભ કાલની હાની થતાં કેશગત સ્થૂલતા વિશેષ વધે છે.

૪૬૮. આ અભિપ્રાય—સંગ્રહણી વૃત્તિ, પ્રવચનસારોદ્ધાર વૃત્તિ, અનુયોગદ્ધાર વગેરેનો છે. જ્યારે જંબૂદ્વીપ પ્રજાપિતા વૃત્તિકાર પૂર્વ-પશ્ચિમ વિદેહના આઠ વાલાગ્રે એક લીંખ થાય એમ કહે છે.

આ વ્યાખ્યાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, અંગુલમાપ આપણી આંગળીની પહોળાઈનું જ સમજવાનું છે. વહેવારમાં પણ ચાર-છ આંગળ પ્રમાણ લુગડું ભરવાનું હોય છે ત્યારે આંગળીની પહોળાઈથી જ મપાય છે. આથી જેઓ ઉત્સેધાંગુલ ઊભી આંગળીના પહેલા વેઢા સુધી હોવાનું સમજે છે તે તેમનો ભ્રમ જ સૂચવે છે. અને અંગુલ ગણતરી સાથે વેઢાનો કશો જ સંબંધ નથી અને એ માપ વહેવારુ પણ બની ન શકે, છતાં ઊભી આંગળી માપીને ‘ઉત્સેધાંગુલ’ નક્કી જ કરવું હોય તો આડા આઠ જવ મૂકીને તેની વચલી જાડાઈની શ્રેણીએ ખુશીથી કરી શકાય છે.

અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી કે ‘પ્રમાણાંગુલ’ના માપમાં લંબાઈ સાથે પહોળાઈની ગણતરી પણ બતાવી છે, જ્યારે ઉત્સેધાંગુલ અને આત્માંગુલમાં એ નથી બતાવી. એટલે આ બન્ને અંગુલો સૂચીશ્રેણીની જેમ, એક જ દીર્ઘ માપે સમજવાનાં અને તે રીતે જ માપવાનાં છે.

છ.ઉત્સેધાંગુલે એક પાદ [પગનું માપ] થાય, બે પાદે એક વેંત, બે વેંતે [વિસસ્તિ] એક હાથ, ચાર હાથે એક ધનુષ્ય, બે હજાર ધનુષ્યે એક કોશ-ગાઉ, ચાર કોશે એક યોજન થાય છે. અત્યારે આ દેશમાં આ જ માપનો વહેવાર ચાલે છે.

પરમાણુની વ્યાખ્યા કહેવાઈ ગઈ છે. હવે ઉત્પલક્ષણશ્લક્ષિકા, શ્લક્ષણશ્લક્ષિકા તે પણ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ થાય છે પરન્તુ પરમાણુની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર અધિક માનવાળું માપ કહેવાય. ત્યારબાદ ઉધ્વરિણુ-તે સ્વતઃ અથવા પર-વાયુ આદિના પ્રયોગે ઊર્ધ્વ, અધઃ અને તિર્યગ્ ગતિ કરતો અથવા જાળીયા, છાપરાનાં છિદ્રમાં સૂર્યનાં કિરણોમાં ઉડતી દેખાતી રજમાંનો એક કણ [રજકણ] તે. ત્રસરેણુ-તે પરપ્રયોગે એટલે કે નગરાદિકના વાયુપ્રયોગે ગતિ કરનારો રજકણ. રથરેણુ-રથ ચાલવાથી તેના પૈડાથી ઉડતી ધૂળનો રજકણ તે. આ રજકણ કંઈક વધુ સ્થૂલ છે. [૩૧૬-૩૧૭]

અવતરણ—ઉત્સેધાંગુલમાનને બતાવી, મૂલ ગાથાદ્વારા પ્રમાણાંગુલની વ્યાખ્યા કરે છે.

ચતુસયગુણં પમાણં-ગુલમુત્સેધાંગુલાઽ બોધવ્વં ।

ઉત્સેધાંગુલં દુગુણં, વીરસ્યાયંગુલં ભણિયં ॥૩૧૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

ચતુઃશતગુણં પ્રમાણાંગુલમુત્સેધાંગુલતો બોદ્યવ્યમ્ ।

ઉત્સેધાંગુલં દ્વિગુણં વીરસ્યાયાંગુલં ભણિતમ્ ॥૩૧૮॥

શબ્દાર્થ—

ચતુસયગુણં=ચારસોગુણું

|

પમાણંગુલં=પ્રમાણાંગુલ

૪૬૯. અનુયોગદ્વારમાં-‘પાદ’ પછી અંગુલની સંખ્યાને દ્વિગુણ દ્વારા અન્ય માપો પણ દર્શાવ્યાં છે પણ શૈલી-ભેદ છે. પણ તત્ત્વથી તે એક જ છે. ‘ભરતનાટ્ય’માં નીચે મુજબ પ્રકાર છે.

અણવઃ અઘૌ રજઃ પ્રોક્તૌ તાન્યઘૌ બાલ ઁચ્યતે । બાલાસ્ત્વઘૌ ભવેલ્લિક્ષા યૂકાલિક્ષાષ્ટકં ભવેત્ ॥

યૂકાસ્ત્વઘૌ યવઃ પ્રોક્તઃ યવાસ્ત્વઘૌ તથાઙ્ગુલમ્ । અઙ્ગુલાનિ તથા હસ્તશ્ચતુર્વિંશતિરુચ્યતે ॥

[ભરતનાટ્ય, ૨,૧૪-૧૫]

ઉસ્સેહંગુલાઉ=ઉત્સેધાંગુલથી

ઉસ્સેહંગુલ દુગુણ=ઉત્સેધાંગુલથી દુગુણ

વીરસ્સાયંગુલ=વીર ભગવાનનું એક અંગુલ

મળિયં=કહ્યું છે

ગાથા— ઉત્સેધાંગુલથી ચારસોગુણું મોટું પ્રમાણાંગુલ જાણવું અને ઉત્સેધાંગુલથી દ્વિગુણ, ભગવાન મહાવીરનું એક અંગુલ કહ્યું છે. ॥૩૧૮॥

વિશેષાર્થ— આ ગાથામાં ઉત્સેધાંગુલથી પ્રમાણાંગુલ ૪૦૦ ગુણું દીર્ઘ કહ્યું પણ પહોળું કેટલું તે જણાવ્યું નથી, તો (અન્ય ગ્રન્થાનુસારે) તેની પહોળાઈ ૨૫, ઉત્સેધાંગુલ સમજવી. એટલે ૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલ લાંબું અને ૨૫ ઉં ૦ અંગુલ પહોળું હોય તેને પ્રમાણાંગુલ કહેવાય છે. આવું અંગુલ શ્રીઋષભદેવ ભગવાન અથવા ભરતચક્રવર્તીનું હતું. આથી એક બીજી વસ્તુ સિદ્ધ થઈ કે શ્રી ઋષભદેવ કે ભરતનું આત્માંગુલ તે જ પ્રમાણાંગુલ પણ થતું હતું. પણ આ મેળ એ જ કાળે મળતો આવે છે, પણ તે પછીના કાળ માટે નહીં. પછી તો આત્માંગુલ અને પ્રમાણાંગુલનો મેળ મળતો નથી હોતો. એથી આત્માંગુલ પ્રમાણ હંમેશા અનિયમિત હોય છે. જ્યારે પ્રમાણાંગુલ પ્રમાણ, તેની વ્યાખ્યા મુજબ હંમેશા નિયત જ છે.

★ અહીંથી અંગુલને અંગેની કેટલીક ચર્ચા ઉપયોગી હોઈ તે આપવામાં આવી છે.

૧. પ્રથમ શંકા— ઉત્સેધાંગુલથી પ્રમાણાંગુલ હજારગુણું છે, અને એ હજારગુણું પ્રમાણાંગુલમાન, તે ભરતચક્રીના એક આત્માંગુલ બરાબર કહેવાય છે. આથી ભરતચક્રી શ્રી મહાવીરસ્વામીથી પાંચસોગુણા મોટા શરીરવાળા થશે. કારણ કે 'શ્રેષ્ઠ પુરુષો સ્વાત્માંગુલથી ૧૦૮ અંગુલ ઊંચા હોય છે' એ વચનથી ભરતચક્રી પણ આત્માંગુલે ૧૦૮ અંગુલ ઊંચા થયા. એ હજારગુણાં ઉત્સેધાંગુલે એક પ્રમાણાંગુલ—તે જ ભરતચક્રીનું સ્વાત્માંગુલ છે, જે વાત પૂર્વે કહી ગયા. તેથી ભરતચક્રીના એક સ્વાત્માંગુલના હજાર ઉત્સેધાંગુલ તો ૧૦૮ સ્વાત્માંગુલના ઉત્સેધાંગુલ કેટલા ? તો ત્રિરાશી ગણિતના હિસાબે ૧૦૮૦૦૦—એક લાખ, અને આઠ હજાર એટલા ભરત—શરીરના ઉત્સેધાંગુલો આવ્યાં. હવે ભગવાન વર્ધમાનસ્વામી જેમને મતે ઉત્સેધાંગુલની જ અપેક્ષાએ ૨૧૬ અંગુલ [અને આત્માંગુલ ૧૦૮] હતા તેમને મતે જ ૧૦૮૦૦૦ હજારને ભાગ આપતાં, મહાવીરની અપેક્ષાએ ભરતચક્રી પાંચસોગુણાં મોટા, અથવા તો ભરતની અપેક્ષાએ શ્રીમહાવીર પાંચસોમે અંશે નાના આવે છે. એ ૫૦૦ ગુણા મોટા કે તેટલે અંશે નાનો શ્રીવર્ધમાનપ્રભુનો દેહ કોઈને ઈષ્ટ નથી, કારણ કે મહાવીરની કાયાના માપની અપેક્ષાએ ભરત ૪૦૦ ગુણા જ મોટા અથવા તેથી શ્રીમહાવીર ચારસોમે અંશે નાના થવા જોઈએ; અને થાય છે ૫૦૦ ગુણા મોટા તેનું શું ? [આ ૫૦૦ ગુણાપણાની પ્રથમ શંકા]

૨. બીજી શંકા— હવે 'ઉસ્સેહંગુલદુગુણં વીરસ્સાયંગુલં મળિયં' એ ગાથાના ઉત્તરાર્ધચરણથી ઉત્સેધાંગુલથી દ્વિગુણ વીર પરમાત્માનું સ્વાત્માંગુલ [પોતાનું અંગુલ] કહ્યું છે, તો અહીં ઉપરની શંકામાં શ્રી મહાવીર મહારાજાને ૧૦૮ અંગુલ ઊંચા કહ્યા તેમ કેમ ઘટશે ? કારણ કે ઉક્ત ગાથાના અર્થાનુસારે ભગવાન સ્વાત્માંગુલે ૮૪ અને ઉત્સેધાંગુલથી ૧૬૮ અંગુલ થાય છે.

તે આ પ્રમાણે—ભગવાન પોતે ઉત્સેધાંગુલથી પ્રાપ્ત થતી સાત હાથની [સ્વાત્માંગુલે ૩૫] કાયાવાળા હતા, હવે ૨૪ અંગુલનો એક હાથ થતો હોવાથી, સાત હાથના અંગુલ કાઢતાં [૭×૨૪=૧૬૮]

અંગુલ આવ્યા. એવા બે ઉત્સેધાંગુલે એક વીરવિભુનું આત્માંગુલ થતું હોવાથી ૧૬૮ ઉત્સેધાંગુલને બેથી ભાગતા અર્થાત્ તેનું અર્ધ કરતાં ૮૪ સ્વાત્માંગુલ શ્રીવીરનું શરીર આવે છે. તો પછી ભગવાન સ્વાત્માંગુલે ૧૦૮ અંગુલ અને ઉત્સેધાંગુલે ૨૧૬ અંગુલ ઊંચા હતા એમ બીજાઓ કેમ કહે છે ? અને જો તેઓનું એ કથન યથાર્થ હોય તો વીરપ્રભુની સાત હાથની ઊંચાઈ કેવી રીતે મળશે ? કારણ કે 'દ્વિગુણ ઉત્સેધાંગુલે વીરનું એક આત્માંગુલ' થતું હોવાથી ૧૦૮ આત્માંગુલના ઉત્સેધાંગુલ ૨૧૬ થશે. એના હાથ કરવા [૨૪ અંગુલનો એક હાથ હોવાથી] ૨૪ અંગુલે ભાગતા નવ હાથ પ્રમાણ શ્રી વીરની કાયા થશે, અને એ કાયાપ્રમાણ યથોક્ત અંગુલથી વિસંવાદી હોવાથી કોઈને સમ્મત નથી. અને ૧૦૮ સ્વાત્માંગુલ લેવાથી 'ઉત્સેધાંગુલદુગુણં' ઇત્યાદિ કથન અસત્ય ઠરે છે, તો ૧૦૮ સ્વાત્માંગુલનું સમાધાન શું ? આ શંકા જેઓના મતે શ્રીમહાવીર ૧૦૮ અંગુલ ઊંચા છે એમ કહે છે તેઓની છે; કારણકે ૧૦૮ આત્માંગુલના કથનથી ગાથાનો નિયમ સચવાતો નથી.

૩. તૃતીય શંકા—વળી જેઓ શ્રીવીરને સ્વાત્માંગુલથી ૧૨૦ અંગુલ માને છે, તેમને મતે 'બે ઉત્સેધાંગુલે એક વીરાત્માંગુલ' એ નિયમ કેમ સચવાશે ?

આ પ્રમાણે ત્રણ શંકા ઊભી થઈ. એક તો વીરપ્રભુને ૧૦૮ આત્માંગુલીય મુજબ વીર-પ્રભુથી 'ભરતચક્રી ૫૦૦ ગુણા' થવા જાય છે તે, બીજી શ્રી વીરપ્રભુને સ્વાત્માંગુલે ૧૦૮ અંગુલ ઊંચા કહે છે તે, અને ત્રીજી પ્રભુ શ્રીવીરને ૧૨૦ આત્માંગુલે ઊંચા કહે છે તે.

અહીં શ્રી વીરને એક મતે ૧૦૮ આત્માંગુલ (૨૧૬ ઉં) કહ્યા, તેથી ખરી રીતે પ્રથમ '૫૦૦ ગુણા ભરત મોટા'ની શંકા થઈ, કારણ કે ૧૦૮ પ્રમાણ લેતાં 'ઉત્સેધાંગુલદુગુણં'એ નિયમ સચવાતો નથી. આપણે એ કથન પુષ્ટ કરવા નિયમ તો સાચવવો છે. અને જેઓ ૧૨૦ આત્માંગુલીય વીરને કહે છે તેમને મતે એક રીતે સમચોરસ ક્ષેત્રફળના હિસાબથી, અને ૮૪ આત્માંગુલ પ્રમાણ વીર કહેવાય છે તે આ બન્ને મતથી 'ઉત્સેધાંગુલ' કથન ઘટી શકે છે. ફક્ત ૧૦૮નું કથન જુદું પડે છે, તેથી તે જ વાત ઉપર હવે આવીએ.

પ્રથમ શંકા નિરાસ—પૂર્વોક્ત શંકામાં એક હજાર ઉત્સેધાંગુલે એક પ્રમાણાંગુલ કહ્યું અને અંગુલ તે જ ભરતનું આત્માંગુલ કહ્યું તે તો જાણે યોગ્ય છે. પરંતુ ઉક્ત શંકામાં "શ્રેષ્ઠ પુરુષો સ્વાત્માંગુલે ૧૦૮ અંગુલ ઊંચા હોય છે" અને એ વચનાનુસારે ભરતચક્રીને પણ શ્રેષ્ઠ પુરુષમાં ગણી તેની ૧૦૮ આત્માંગુલ ઊંચાઈ માની વીરપ્રભુથી ૫૦૦ ગુણા કહ્યા." પરંતુ ત્યાં ભરતચક્રીને 'શ્રેષ્ઠ પુરુષ ગણી ૧૦૮ આત્માંગુલી' ગણતરી સ્વીકારી કરી તે જ પ્રથમ ભૂલ છે, કારણકે 'અનુયોગસૂત્રકાર ચક્રી, વાસુદેવ અને તીર્થકરો સ્વાત્માંગુલે ૧૨૦ અંગુલ અને શેષ અધિક પ્રધાન પુરુષો ૧૦૮ અંગુલ 'ઊંચા હોય છે' એમ કહ્યું છે, હવે જ્યારે ભરતચક્રી સ્વાત્માંગુલે ૧૨૦ અંગુલ ઊંચા બન્યા, ત્યારે ૧૨૦ સ્વાત્માંગુલનો [૮૬ અંગુલનો એક ધનુષ્ય એવા હિસાબે] ભરતનો સ્વાત્માંગુલી એક ધનુષ્ય આવ્યો.

એથી આપણા ઉત્સેધાંગુલે ભરતચક્રી ૫૦૦ ધનુષ્ય ઊંચા થયા. હવે એક આત્માંગુલના ધનુષ્ય કાઢવા ત્રિશશિ કરીએ, એથી ભરત આત્માંગુલીય સવા ધનુષ્યે ઉત્સેધાંગુલનાં ૫૦૦ ધનુષ્ય

થાય તો (ભરતના જ) એક આત્માંગુલમાં કેટલા ધનુષ્ય થાય ? ત્રિરાશિ સ્થાપના ૧-૫૦૦-૧, આ રીતે થાય. પ્રથમનો રાશિ અંશસહિત [અપૂર્ણ] છે, માટે ગુણ્ય ગુણકની રકમને સમાન કરવી પડશે, તેથી દરેકના હાથ કરી નાંખવા. એટલે સવા ધનુષ્યના $[૧ \times ૪]$ ભરતાંગુલીય ૫ હાથ અને મધ્યમરાશિના- $૫૦૦ \times ૪ = ૨૦૦૦$ હાથ;—અન્યરાશિના $૧ \times ૪ = ૪$ હાથ. હવે ત્રણે રકમની પુનઃ ત્રિરાશિ સ્થાપના કરવી=૫-૨૦૦૦-૪ તેમાં અન્યના ૪ રાશિથી મધ્યના ૨૦૦૦ રાશિને ગુણતાં ૮૦૦૦ થાય, તેને પ્રથમના ૫ રાશિ વડે ભાગતા ૧૬૦૦ હાથ, એક સ્વાત્માંગુલ [જેવા બૃહત્] ધનુષ્યના આવ્યા, તે હાથની સંખ્યાના ઉત્સેધાંગુલીય ધનુષ્ય કરવા [ચાર હાથનો એક ધનુષ્ય હોવાથી] ચારે ભાગતા ૪૦૦ ધનુષ્ય આવ્યા.

જવાબ એ નીકળ્યો કે—આત્માંગુલના એક ધનુષ્યમાં ઉત્સેધાંગુલના ૮૦૦ ધનુષ્યો સમાઈ જાય, એ નિયમાનુસાર આત્માંગુલના એક હાથ વડે ઉત્સેધાંગુલના ૪૦૦ હાથ, એક આત્માંગુલમાં ઉત્સેધાંગુલ ૪૦૦ અને એક આત્માંગુલીય યોજનમાં [આપણા] ૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલીય યોજન સમાઈ જાય.

એ પ્રમાણે એક શ્રેણી પ્રમાણાંગુલ માપને વિષે ૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલ થાય, એમ સાબિત થયું. અહીં વાચકોને કદાચ શંકાનો આવિર્ભાવ થશે કે—પૂર્વે તો એક પ્રમાણાંગુલમાં ૧૦૦૦ ઉત્સેધાંગુલ કહ્યા હતા તેનું શું ? તેનું સમાધાન એ છે કે—એક હજાર ઉત્સેધાંગુલની જે ગણતરી થાય છે તે તો ૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલની પહોળાઈવાળી દીર્ઘશ્રેણીની અપેક્ષાએ એટલે કે એક પ્રમાણાંગુલના ૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલ તે વિષ્કંભ સહિત ગણતાં એટલે ૪૦૦ અંગુલ દીર્ઘ અને ૨૧ અંગુલ જાડી એવી એક અંગુલપ્રમાણ વિસ્તારવાળી શ્રેણીની લંબાઈ $[૪૦૦ \times ૨૧]$ ૧૦૦૦ અંગુલની આવે એ દીર્ઘ શ્રેણીની અપેક્ષાએ કહ્યું છે; બાકી વાસ્તવિક '૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલે એક પ્રમાણાંગુલ' હોય છે.

આ પ્રમાણે અપેક્ષાએ હજાર ઉત્સેધાંગુલે અથવા વિષ્કંભયુક્ત એવા પ્રમાણાંગુલે $[૪૦૦ ઉં]$ શાશ્વત પૃથ્વી-પર્વત-વિમાનાદિક પ્રમાણો માપવાનાં કહ્યાં છે તે માપવાં. આ બાબતમાં મતોત્તર છે તે ગાથા ૩૧૪ના વિશેષાર્થમાં જણાવેલ છે.

બીજો શંકાનું સમાધાન—હવે ગ્રન્થકારે 'ઉત્સેધંગુલદુગુણં' નિયમ બાંધ્યો છે એ નિયમથી ભગવાનની સાત હાથની કાયાના હિસાબે વીર ભગવાન સ્વાત્માંગુલે ૮૪ અંગુલ થાય છે તેમાં તો શંકાને સ્થાન નથી. પણ જેમના મતે ભગવાન ૧૦૮ આત્માંગુલ [સ્વહસ્તે ૪ હાથ] ઊંચા છે તેઓ તો ગ્રન્થકારના 'ઉત્સેધંગુલં' મતથી જુદા જ પડે છે, કારણ કે એમના મતે બે ઉત્સેધાંગુલે એક વીરાત્માંગુલ નહીં પણ ત્રિરાશિના હિસાબે $૧\frac{૫}{૮}$ ઉત્સેધાંગુલે એક વીરાત્માંગુલ થાય છે, માટે સ્પષ્ટ મતોત્તર જ માનવું પડશે.

ત્રીજો શંકાનું સમાધાન—જેઓના મતે ભગવાન ૧૨૦ સ્વાત્માંગુલ છે તેઓનો મત પણ દેખીતી રીતે જુદો જ પડે છે, પરંતુ સમચોરસ ક્ષેત્રફળના હિસાબે કાઢતાં 'ઉત્સેધંગુલદુગુણં' નિયમ ચરિતાર્થ થાય છે. તે આ પ્રમાણે—

ભગવાન સ્વાત્માંગુલે ૧૨૦ અંગુલ છે તેને ૨૪ વડે ભાગતાં (૧૨૦ અંગુલના) પાંચ હાથ આવ્યા. તેને સમચોરસ બાહ્ય પ્રતિબાહ્યરૂપ ક્ષેત્રગણિત વડે તેટલે જ $(૫ \times ૫ =)$ ગુણતાં ૨૫ થાય.

હવે શ્રીમહાવીરનો દેહ સાત હાથ છે, તેનું ક્ષેત્રફળ [૭×૭] ૪૯ હાથ આવે. હાથ, પાની, એડીની કિંચિત્ વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તેથી ૫૦ હાથ થાય. એ પચાસનું અર્ધ કરતાં ૨૫ હાથ આવે, ૨૫નું ક્ષેત્રફળ ૫ હાથ આવવાથી પ્રથમ કહ્યા મુજબ ૧૨૦ આત્માંગુલ થવાથી બે ઉત્સેધાંગુલે એક વીર આત્માંગુલ પ્રાપ્ત થયું.

* પરમાણુથી આરંભી અંગુલ યોજન સુધીનાં પ્રમાણનું યન્ત્ર *

અનન્તસૂક્ષ્મ પરમાણુનો	૧ વ્યવહાર પરમાણુ	૮ યૂકાથી	૧ યવમધ્ય
અનંતવ્યં પરમાણુની	૧ ઉત્પ્લક્ષ્ણશ્લક્ષિકા	૮ યવમધ્યનો	૧ ઉત્સેધાંગુલ
૮ ઉત્પ્લક્ષ્ણશ્લંબી	૧ શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષિકા	૨૦૮૭૧૫૨ ^{કુરુ યુગાતિકલાનાં} પરમાણુને	૧ ઉત્સેધાંગુલ
૮ શ્લક્ષ્ણશ્લંબી	૧ ઊધ્વરેણુ	૪૦૦ ઉત્સેં	૧ પ્રમાણંગુલ
૮ ઊધ્વરેણુનો	૧ ત્રસરેણુ	૨ ઉત્સેં	૧ વીરાંગુલ
૮ ત્રસરેણુનો	૧ રથરેણુ	૬ ઉત્સેધાંગુલે	૧ પાદ
૮ રથરેણુનો	૧ કુરુયુગલિકવાલાગ્ર	૨ પાદની	૧ વેંત
૮ કુરુવાલાગ્રનો	૧ હરિં ૨મ્યકુવાલાગ્ર	૨ વેંતનો	૧ હાથ
૮ હં ૨મ્યકુવાલાગ્રનો	૧ હૈમં હૈરં ૦વાલાગ્ર	૨ હાથની	કુક્ષી
૮ હૈં હૈં ૦વાલાગ્રનો	૧ પૂર્વાપરવિદેહવાં	૨ કુક્ષી કે વામે અથવા ૪	} ૧ દંડ, ૧ ધનુષ્ય એક યુગ હાથે વામે વા ૮૬, અંગુલે } કે મુસલ નાલિકાદિ
૮ પૂર્વાપરવિદેહવાંનો	૧ ભરતૈશવતવાલાગ્ર	૨૦૦૦ ધનુષ્યે	
૮ ભરતૈશવતવાંની	૧ લીંખ	૪ ગાઉનો	૧ યોજન
૮ લીંખની	૧ યૂકા		

પરંતુ બાહ્યગણિત તે સમયતુરસ્ત્ર ક્ષેત્રફલની અપેક્ષાએ વિચારશું તો તો ભગવંતનું એક આત્માંગુલ તે ૧ ઉત્સેધાંગુલ અને બીજા ઉત્સેધાંગુલના પાંચિયા બે ભાગ એટલે $૧\frac{૩}{૫}$ ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણનું થશે, કારણ કે ભગવંતને ઉત્સેધાંગુલથી ૧૬૮ અંગુલ તો કાયમ રાખવા છે જ, પરંતુ આત્માંગુલથી જે ૧૨૦ અંગુલ કહેવા છે તે માટે આત્માંગુલ ૧૨૦ અને ૧૬૮ ઉત્સેધાંગુલ વચ્ચે વહેંચણી કરવી પડશે એટલે ૧૨૦ આત્માંગુલના ૧૬૮ ઉત્સેધાંગુલ, તો એક આત્માંગુલના કેટલા ? એના જવાબમાં $૧\frac{૩}{૫}$ પ્રમાણ વીરાત્માંગુલ આવશે.

આ પ્રમાણે સમજવા યોગ્ય હકીકતો જણાવી, આની વધુ ચર્ચા અંગુલસિતરીથી સમજવી. [૩૧૮]

અવતરણ— હવે ચાર ગતિ આશ્રયી જીવોની યોનિસંખ્યા કહે છે.

પુઢ્વાઇસુ પત્તેઅં, સગવળપત્તેઅણંત દસ ચડદસ ।
 વિગલે દુ દુ સુરનારયતિરિ, ચડ ચડ ચડદસ નરેસુ ॥૩૧૬॥
 જોળીણ હોંતિ લક્ષ્ણ, સવ્વે ચુલસી ઇહેવ ધિપંતિ ।
 સમવળ્ણાઇસમેઆ, એગત્તેણેવ સામન્ના ॥૩૨૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

પૃથ્વ્યાદિષુ પ્રત્યેકં, સત્તવનપ્રત્યેકાનન્તયોર્દશ ચતુર્દશ ।
 વિકલે દ્વે દ્વે સુરનારકતિરશ્ચાં ચત્વારિ ચત્વારિ ચતુર્દશ નરેષુ ॥૩૧૬॥
 યોનીનાં ભવન્તિ લક્ષાણિ સર્વાણિ ચતુરશીતિરિહૈવં ગૃહ્યન્તે ।
 સમવળ્ણાદિસમેતા, એકત્વેનૈવ સામાન્યા ॥૩૨૦॥

શબ્દાર્થ—

જોળીણ=યોનિના [ઉત્પત્તિ સ્થાન]
 હોંતિ લક્ષ્ણ=હોય છે, લાખો
 સવ્વે ચુલસી=સર્વ ચોરાસી
 ઇહેવ=અહીંઆ આ પ્રમાણે

ધિપંતિ=ગ્રહણ કરે છે
 સમવળ્ણાઈ સમેઆ=સરખા વણાદિયુક્ત
 એગત્તેણેવ=એક સંખ્યા વડે જ
 સામન્ના=સામાન્ય રીતે

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્ સુગમ છે. ॥૩૧૮—૩૨૦॥

વિશેષાર્થ—અહીંઆ પ્રથમ જીવોની યોનિસંખ્યા કહીને પછી બીજી ગાથાના અર્થથી યોનિની વ્યાખ્યા કરે છે.

પૃથ્વ્યાદિમાં—એટલે પૃથ્વી, અપ્, તેઉ અને વાયુકાય એ પ્રત્યેકની સાત સાત લાખ પ્રમાણ યોનિસંખ્યા જ્ઞાનીપુરુષોએ જ્ઞાનચક્ષુથી જોઈને કહી છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની દશ લાખ યોનિ, અનન્ત [સાધારણ] વનસ્પતિકાયની ચઉદ લાખ, વિકલેન્દ્રિય એટલે બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચઉચિન્દ્રિય એ પ્રત્યેકની બે—બે લાખ, દેવતા, નારકો અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચ પ્રત્યેકની ચાર ચાર લાખ, મનુષ્યની ચૌદ લાખ યોનિસંખ્યા છે. સર્વ મળીને જીવાયોનિની સંખ્યા ^{૪૭૦}ચોરાસી લાખ થાય છે, જે પ્રસિદ્ધ છે.

^{૪૭૧}યોનિ કોને કહેવાય ? તો તેજસ અને કાર્મણ શરીરધારી જીવો જે સ્થાનમાં ઔદારિક, વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલ સ્કંધો સાથે (તપ્તલોહવત્) જોડાય તેને 'યોનિ' કહેવાય છે. અથવા એક જન્મમાંથી મૃત્યુ પામીને બીજો જન્મ ધારણ કરવા બીજા જન્મને યોગ્ય દેહની રચના માટે ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલો, સહવર્તી કાર્મણ શરીરની સાથે જ્યાં તપ્તલોહ—જલવત્ એકમેક બની જાય તેને પણ

૪૭૦. સંગ્રહણીની લઘુ ટીકામાં વ્યક્તિભેદ માટે અનંત શબ્દ વાપર્યો છે. તો ત્યાં જીવની વિવક્ષાએ સમજવો. શરીરની વિવક્ષાએ તો અસંખ્ય શબ્દનો જ પ્રયોગ થાય. એક જ પ્રકારના વર્ણવાળી કે ગંધવાળી જુદી જુદી યોનિ છે તે વ્યક્તિભેદ. દાખલા તરીકે એક સરખા રંગવાળા ૧૦૦ ઘોડા તે વ્યક્તિભેદે સો જ ગણાય.

૪૭૧. યોનિની સંખ્યાવાળી ગાથાઓ કહીને ૩૨૨^૧થી ૪૮૩^૧ની ગાથાઓનું સ્વરૂપ સમાપ્ત કરીને પછી આ ગાથાઓ રજુ થઈ હોત તો ?

યોનિ કહેવાય છે. યોનિ આધાર છે અને જન્મ આધેય છે.

જો કે વ્યક્તિભેદે તે યોનિઓ અસંખ્ય પ્રકારની થઈ જાય છે. કારણ કે સર્વ જીવોનાં^{૪૭૨} શરીરની સંખ્યા તેટલી છે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિગત ગણતાં વણાદિ ભેદથી તેટલી થાય જ, પરંતુ અહીંઆ વ્યક્તિભેદે ગણત્રી ગણવાની નથી તેમજ તે રીતે ગણત્રી પણ અશક્ય છે, તેથી સમાન વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળી સંખ્ય-અસંખ્ય જેટલી યોનિ હોય [તે પણ] તે તે સમાન વણાદિવાળી સર્વ યોનિની એકત્ર એક જાતિ થઈ કહેવાય; જેમ સરખા રંગવાળા સેંકડો કે હજારો ઘોડાઓ પણ જાતિભેદે એક જ જાતિના ગણાય તેમ, અને એ પ્રમાણે કરીએ તો જ પ્રતિ જીવરાશિમાં લાખની સંખ્યાએ થતી યોનિની ગણત્રી મળી રહેશે. [૩૧૮-૩૨૦]

અવતરણ—યોનિ સંબંધી વ્યાખ્યા કહીને હવે કઈ જીવનિકાયમાં કેટલી કુલકોટી છે ? તે કહે છે.

एगिंदिएसु पंचसु, बार सग ति सत्त अट्ठीवीसा य ।

विअलेसु सत्त अड नव, जलखहचउपयउरगभुअगे ॥३२१॥

अद्धतेरस बारस, दस दस नवगं नरामरे नरए ।

बारस छवीस पणवीस, हुंति कुलकोडिलक्खाइं ॥३२२॥

इग कोडि सत्तनवई, लक्खा सहा कुलाण कोडीणं ॥३२२^૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

एकेन्द्रियेषु पञ्चसु, द्वादश सप्त त्रीणि सप्त अष्टाविंशतिश्च ।

विकलेषु सप्त अष्ट नव, जलचर-खग-चतुष्पदोरग-भुजगेषु ॥३२१॥

अर्द्धत्रयोदश द्वादश, दश दश नवकं नरामरेषु नरके ।

द्वादश षड्विंशतिः पञ्चविंशतिः, भवन्ति कुलकोटिलक्षाणि ॥३२२॥

एककोटी सप्तनवतिलक्षाणि, साहस्रानि कुलानां कोटीनाम् ॥३२૨^૧॥

શબ્દાર્થ—ગત ગાથાઓમાં આવી ગયો છે.

गाथार्थ—विशेषार्थवत्. ॥३२१-३२२^૧॥

विशेषार्थ—**કુલકોટી** એટલે શું ?—ત્યો જેઓની ઉત્પત્તિ યોનિમાં જ થાય તે કુલ કહેવાય.

અનેક પ્રકારનાં જીવોના એક જ યોનિમાં પણ બહુ કુલો ઉત્પન્ન થાય છે. દાખલા તરીકે એક જ છાણાના પિંડની અંદર ફૂમી, લીંછી, કીડા વગેરે અનેક પ્રકારનાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓનાં અનેક કુલો હોય છે.

તેમાં પૃથ્વીકાયની બાર લાખ કુલકોટી, અપૂકાયની સાત લાખ, તેઉકાયની ત્રણલાખ, વાઉકાયની

૪૭૨. એક જ સરખા રંગવાળા ૧૦૦ ઘોડા પણ જાતિભેદે એક જ જાતિના ગણાય, તેમ જુદી જુદી અસંખ્ય યોનિઓ પણ સમાન વણાદિકની અપેક્ષાએ સંખ્યાથી એક જ યોનિ ગણાય છે.

સાત લાખ, વનસ્પતિકાયની અઢાવીસ લાખની છે. [અહીં સૂક્ષ્મ-બાદરની ભિન્ન ભિન્ન જણાવી નથી.] બેઈન્દ્રિયની સાત લાખ, તેઈન્દ્રિયની આઠ લાખ, ચઉરિન્દ્રિયની નવ લાખ છે, ત્રિચંદ્ર પંચેન્દ્રિય જીવ પૈકી જલચરજીવોની સાડાબાર લાખ, ખેચરોની બાર લાખ, ચતુષ્પદ જીવોની દશ લાખ, ઉરપરિસર્પની દશ લાખ અને ભૂજપરિસર્પની નવલાખ કુલકોટી છે.

તેમજ મનુષ્યની બાર લાખ, દેવતાની છઠ્ઠીસ લાખ અને નારકીની પચ્ચીસ લાખ કુલકોટી છે.

એકંદર^{૪૭૩} સર્વજીવોની કુલકોટીની સર્વસંખ્યા મળીને એક કોડ સાડી સત્તાશું લાખ [૧૮૭૧ લાખ] છે. [૩૨૧-૩૨૨ $\frac{૧}{૨}$]

અવતરણ—હવે પૂર્વોક્ત [આત્યંતર] યોનિના જ સંવૃત્તાદિ ભેદો કહેવાય છે.

સંવૃડજોણિ સુરેગિંદિનારયા, વિજડ વિગલ ગભૂમયા ॥૩૨૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

સંવૃતયોનયઃ સુરૈકેન્દ્રિયનારકાઃ, વિવૃતા વિકલાઃ ગર્ભજાનામુમયા ॥૩૨૩॥

શબ્દાર્થ—

સંવૃડજોણિ=સંવૃત યોનિ

સુરેગિંદિનારયા=દેવ-એકેન્દ્રિય નારકોની

વિજડ વિગલ=વિવૃત વિકલેન્દ્રિયની

ગભૂમયા=ગર્ભજની ઉભય

ગાથાર્થ—સંવૃતયોનિ દેવ-એકેન્દ્રિય નારક જીવોની અને વિવૃતયોનિ વિકલેન્દ્રિયની અને ગર્ભજ જીવોની ઉભય [સંવૃત-વિવૃત] યોનિ છે. ॥૩૨૩॥

વિશેષાર્થ—સંવૃત-એટલે સારી રીતે ઢાંકેલી. વિવૃત-ઉઘાડેલી અને સંવૃત-વિવૃત એટલે પૂર્વોક્ત બન્ને પ્રકારની અર્થાત્ મિશ્ર.

ચારે પ્રકારના દેવો એકેન્દ્રિયો તે પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ અને વનસ્પતિ તથા સાતેય નારકોની સંવૃત યોનિ છે.

સંવૃતયોનિ કેવી રીતે ?—દેવલોકમાં દેવો દિવ્ય શય્યાઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ શય્યાઓ દેવદૂષ્ય વસોથી આચ્છાદિત હોય છે. એ દેવશય્યા અને આચ્છાદિત દેવદૂષ્ય વચ્ચે, બન્નેના અંતરમાં દેવોનો ઉપપાત થતો હોવાથી તેઓ આચ્છાદિતપણે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે સંવૃતયોનિ કહેવાય. એવી રીતે એકેન્દ્રિયોની સંવૃતયોનિ તો સ્પષ્ટ ઓળખાતી નથી, તેથી અસ્પષ્ટયોનિ પણ સંવૃત જ ગણાય છે. સાતેય નારકોની સંવૃતયોનિ તે ઉપરથી સારી રીતે ઢંકાયેલા ગવાક્ષની કલ્પનાથી સમજાય તેમ છે; કારણકે નારકો ગવાક્ષની અંદર જ (નરકાવાસમાં). ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ઉપરથી આચ્છાદિત યોનિવાળા છે.

વિવૃતયોનિ કેવી રીતે ?—વિકલેન્દ્રિય એટલે બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય આ ત્રણની વિવૃતયોનિ છે. જલાશયાદિના સ્થાનોની પેઠે તે સ્પષ્ટ ઉઘાડી દેખાય જ છે.

૪૭૩. આ કુલકોટીની સંખ્યા બાબતમાં આચારંગગાદિ ગ્રન્થોનું કથન ભિન્ન પડે છે. વળી લોકપ્રકાશમાં પણ દેવતાની કુલ સંખ્યા બાર લાખ કહી છે, વગેરે સંખ્યા બાબતમાં મતાંતરો છે.

—કુલકોટીની ઉપર જણાવેલી વ્યાખ્યાથી વધુ સંતોષજનક વ્યાખ્યા જોવા મળતી નથી.

૪૭૪ સંવૃત-વિવૃત કેવી રીતે ?—ઢાંકેલી અને પ્રગટ, અથવા સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ રૂપે હોય જેને મિશ્રયોનિ પણ કહી શકાય. એ ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ તથા મનુષ્યોની સંવૃત-વિવૃતયોનિ છે, જ્યારે એ જીવો ઉદરમાં ગર્ભપણે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ગર્ભ દેખાતો નથી, એથી ગર્ભ સંવૃત હોય છે; પરંતુ બહાર ઉદરવૃદ્ધિ આદિ દ્વારા અનુમાન થઈ શકે માટે તે વિવૃત છે. આ આભ્યન્તર યોનિઓ સમજવી. બાહ્ય લિંગાકાર યોનિસ્વરૂપ તો ગ્રન્થકાર આગળ કહેવાના છે. [૩૨૩]

અવતરણ—હવે ચારે ગતિ પૈકી કઈ જીવાયોનિ સચિત્ત, અચિત્ત કે મિશ્ર તથા શીતોષ્ણાદિપણે છે ? તે કહે છે. અહીંઆ કહેવાતું સ્વરૂપ આભ્યન્તર યોનિનું સમજવું. બાહ્ય યોનિનું સ્વરૂપ ગાથા ૩૨૫માં કહેશે.

અચિત્તજોણિ સુરનિરય, મીસ ગબ્ધે તિમેઝ સેસાણં ।

સીઝસિણ નિરય સુરગબ્ધ, મીસે તેઝસિણ સેસ તિહા ॥૩૨૪॥

સંસ્કૃત છાયા—

અચિત્તા યોનિઃ સુરનારકાણાં, મિશ્રા ગર્ભજાનાં ત્રિભેદા શેષાણામ્ ।

શીતા ઉષ્ણા[ચ] નારકાણાં, સુરગર્ભજાનાં મિશ્રા, તેજસઃ ઉષ્ણા, શેષાણાં ત્રિધા ॥૩૨૪॥

શબ્દાર્થ—

અચિત્તજોણિ=અચિત્ત યોનિ

મીસ ગબ્ધે=ગર્ભમાં મિશ્ર

તિમેઝ સેસાણં=ત્રણભેદો શેષમાં

સીઝસિણ=શીતોષ્ણ

તેઝસિણ=તેજસ્કાયની ઉષ્ણ

સેસ તિહા=શેષ ત્રણે પ્રકારની

ગાથાર્થ—દેવો અને નારકોની અચિત્તયોનિ, ગર્ભજ જીવોની મિશ્રયોનિ, અને શેષ જીવોની સચિત્ત, અચિત્ત અને સચિત્તાચિત્ત આ ત્રણ ભેદે તથા પુનઃ મિશ્ર યોનિ, શીત યોનિ અને ઉષ્ણ યોનિ આમ ત્રણ પ્રકારો સ્પર્શની દૃષ્ટિએ છે. એમાં નારકો, દેવો અને ગર્ભજ જીવોની મિશ્ર [શીતોષ્ણ] તેઉકાયની ઉષ્ણ યોનિ અને શેષજીવોની શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ એમ ત્રણે પ્રકારની છે. ॥૩૨૪॥

વિશેષાર્થ—સચિત્તયોનિ—એટલે જીવના પ્રદેશોની સાથે એકમેક થઈ ગયેલા જીવંત આત્માના શરીરનો જે ભાગ, તેમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે સચિત્ત યોનિપ્રદેશ ગણાય. અથવા જીવપ્રદેશ સાથે સંબંધ ધરાવતી યોનિ તે સચિત્ત યોનિ.

અચિત્તયોનિ—જીવપ્રદેશથી સર્વથા રહિત સૂકા કાજ જેવી અથવા જીવપ્રદેશ સાથે સંબંધ ન ધરાવતી યોનિ તે.

પ્રશ્ન—અહીંયા કોઈને શંકા થાય કે ત્રણેલોક સૂક્ષ્મ જંતુઓથી ખીચોખીચ ભરેલો છે, તો પછી અચિત્તયોનિ [અજીવ]પણું કેમ સંભવે ? વળી અચિત્તયોનિ કદાચિત્ સચિત્તપણું પ્રાપ્ત કરે કે નહિ ?

ઉત્તર—અચિત્તયોનિ તથાવિધ સ્વભાવે સૂકા કાજ જેવી હોવાથી જ સૂક્ષ્મ જંતુઓ સર્વત્ર

૪૭૪. ત્રીજી યોનિથી ઉત્પન્ન થયેલા જીવો અલ્પ, બીજીથી અસંખ્યગુણ તેથી અયોનિજ—એટલે સિદ્ધના જીવો અનન્તગુણ અને તેથી પ્રથમ યોનિ ઉત્પન્ન અનન્તગુણ છે.

વ્યાપ્ત છતાં અચિત્તયોનિના ઉપપાત સ્થાનનાં પુદ્ગલો, તે સૂક્ષ્મ જીવપ્રદેશોથી અન્યોન્ય સંબંધવાળા થતાં નથી, તેથી અચિત્તયોનિને ક્યારે પણ સચિત્તપણું થતું નથી.

મિશ્ર યોનિ [સચિત્તઅચિત્ત] કેવી રીતે હોય ?—સચિત્ત અને અચિત્ત પુદ્ગલોના સંબંધવાળી થતી યોનિ તે. એટલે મનુષ્ય અને તિર્યચની યોનિમાં શુક [વીર્ય] તથા શોષિત—રુધિર પુદ્ગલો રહેલાં હોય છે. તેમાંથી જે પુદ્ગલો આત્મા સાથે જોડાયેલાં છે તે સચિત્ત અને જે નથી જોડાયેલાં તે અચિત્ત [કારણ કે આત્મા સજીવ છે] આ સચિત્તઅચિત્તનો સંબંધ જેમાં થતો હોય તેવી યોનિને મિશ્ર યોનિ કહેવાય.

તે આ પ્રમાણે—સ્ત્રીઓના શરીરમાં, નાભિની નીચે વિકસ્વર પુષ્પોની માળાના જેવી લાગતી, જમણી તથા ડાબી બંને બાજુએ બે નસો રહેલી છે. એ બંને નસોનું જ્યાં જોડાણ થાય છે ત્યાં આગળ, તે નસો સાથે જ જોડાયેલી અધોમુખી જમરૂખ અથવા તો કમળના ડોડાના આકાર જેવી યોનિ પદાર્થની રચના છે. અહીં આત્મ્યંતર યોનિની વાત હોવાથી યોનિ એટલે ગર્ભાશય સમજવું, કે જ્યાં ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ યોનિ કે ગર્ભાશયની બહારના ભાગમાં આગ્રમંજરી જે માંસની બનેલી મંજરીઓ હોય છે. આ મંજરીઓ રુધિર ઝરવાના સ્વભાવવાળી છે, અને તેથી સામાન્યતઃ (પ્રાયઃ) દરેક માસે રુધિર ઝરે છે. (ત્યારે સ્ત્રી અડચણવાળી, ઓપટીવાળી કે એમ. સી.વાળી કહેવાય છે) આ રુધિરમાંના કેટલાક બિન્દુઓ—કણો જમરૂખાકાર ગર્ભાશયમાં નસો દ્વારા દાખલ થઈ જાય છે અને ત્યાં ટકી રહે છે ત્યારે પુરુષ સાથે સંબંધ થતાં પુરુષવીર્યના અમુક બિન્દુઓ પણ એ જ ગર્ભાશયના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરતાં ત્યાં સ્ત્રી-રજ કે રુધિર અને પુરુષ વીર્યનું મિશ્રણ થઈ જાય છે. આ શુકમિશ્રિત શોષિતપુદ્ગલોમાંથી જે પુદ્ગલોને યોનિએ આત્મસાત્ કર્યા હોય તે પુદ્ગલો સચિત્ત એટલે કે સજીવ છે અને બાકીના જે રહે છે તે અચિત્ત ગણાય છે. આ રીતે માનવી સ્ત્રીની યોનિનું મિશ્રપણું સમજવું, જીવ જ્યારે ત્યાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રથમ સમયે આ જ મિશ્ર આહાર કરે છે.

કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે—રુધિર સચિત્ત છે અને વીર્ય અચિત્ત છે, કેટલાક મહર્ષિ રુધિરને પણ અચિત્ત કહે છે. અને યોનિગત આત્મપ્રદેશોને જ સચિત્ત કહે છે, અને એ પ્રમાણે મિશ્રયોનિપણું ઘટાવે છે.

પૂર્વે દેવ, નારકોની અચિત્તયોનિ અને ગર્ભજ નર, તિર્યચોની મિશ્રયોનિ કહી. હવે શેષ જીવોમાં સર્વ સંમૂર્ચિશ્મો એટલે કે એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય, સંમૂર્ચિશ્મ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો, મનુષ્યો તેઓને સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણે પ્રકારની છે. તે કેવી રીતે હોય ?

જીવતી ગાય વગેરે જીવોનાં શરીરમાં પડતા કૃમિ આદિ જંતુઓની સચિત્ત યોનિ. [જીવ સંબંધવાળી હોવાથી] અચિત્ત સૂકા લાકડામાં ઉત્પન્ન થતાં ઘુણાં આદિની અચિત્ત યોનિ. અર્ધસૂકાં [લીલું—સૂકું એવાં] લાકડાં તથા ગાય વગેરેના શરીરના ક્ષત—ઘા વગેરે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થતાં, ઘુણાં તથા કૃમિ આદિ જંતુઓની મિશ્રયોનિ સમજવી. આ હકીકત સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

યોનિના શીતાદિક સ્પર્શ પ્રકાર અને તેના અધિકારી

સ્પર્શની દૃષ્ટિએ યોનિસ્થાનોનો વિચાર કરીએ તો યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે. ૧. શીત, ૨ ઉષ્ણ,

૩ શીતોષ્ણ. એટલે જેનો સ્પર્શ કાં ઠંડો લાગે, કાં ગરમ લાગે, કાં ઠંડો, ગરમ બંને પ્રકારનો અનુભવ કરાવે તે.

કયા પ્રકારની યોનિ ક્યાં છે ? અથવા તેના અધિકારી જીવો કયા છે ? તો પ્રથમની ત્રણ નરક પૃથ્વીઓમાં નારકોનાં જે ઉપપાતક્ષેત્રો છે તે શીત યોનિવાળા છે. બાકીનાં ક્ષેત્રો ઉષ્ણસ્પર્શી છે. જેથી શીત યોનિ જ નારકોને ઉષ્ણક્ષેત્રમાં આવે ત્યારે ત્યાંની ઉષ્ણવેદનાનો કટુ અનુભવ થાય છે. જેમ યુરોપ જેવા ઠંડા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યને ઉષ્ણકટીબંધ જેવા દેશની ગરમી અસહ્ય લાગે તેમ. ચોથી પંકગ્રાના ઉપરના ભાગમાં ઘણા ઉષ્ણ વેદનાવાળા નરકાવાસાઓની શીતયોનિ અને થોડા શીતવેદનાવાળા જીવોની ઉષ્ણયોનિ, આ પૃથ્વીમાં ઉપપાત ક્ષેત્રો સિવાયનાં સ્થળો બંને પ્રકારનાં (શીત-ઉષ્ણ) સ્પર્શવાળા હોવાથી બંને પ્રકારની વેદનાનો અનુભવ હોય છે. પાંચમી પૃથ્વીમાં ઘણા શીતવેદનાવાળા આવાસોની ઉષ્ણયોનિ, થોડા ઉષ્ણવેદનાવાળાં આવાસોની શીત, એટલે છઠ્ઠી તથા સાતમી આ બંને નરક પૃથ્વીઓમાં શીતવેદનાનો અનુભવ કરનારા નારકોની ઉષ્ણયોનિ છે અને આ શીત યોનિવાળા નારકોની વેદના અત્યન્ત દુઃસહ છે; અને ઉષ્ણયોનિની વેદનાનો અનુભવ કરનારા નારકોની શીતયોનિ છે. આ નારકો તીવ્ર-અસહ્ય ઉષ્ણવેદનાનો અનુભવ કરે છે.

અહીંયા પ્રતિકૂલ કર્મોદયે યોનિના પ્રકારથી ઉલટો જ વેદનો ક્રમ સમજાવ્યો છે.

કેટલાક આચાર્યો આઘની ત્રણ પૃથ્વીમાં ઉષ્ણયોનિ, ચોથીમાં શીત અને ઉષ્ણ બે અને છેલ્લી ત્રણમાં એક શીત યોનિ કહે છે. એ મતને ઉપેક્ષણીય ગણ્યો છે.

વળી તમામ દેવોની તથા ગર્ભજ તિર્યયપેચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોની મિશ્ર એટલે^{૪૭૫} શીતોષ્ણરૂપ સ્વભાવવાળી યોનિ છે, કારણ કે તેમનાં ઉપપાતક્ષેત્રો તેવાં જ સ્પર્શવાળાં છે. તેઉકાયની કેવળ ઉષ્ણયોનિ સ્પષ્ટ છે. શેષ પૃથ્વી, અપ્, વાયુ, વનસ્પતિ, વિકલેન્દ્રિય, સંમૂર્ચિષ્ઠમ તિર્યયપેચેન્દ્રિય તથા મનુષ્યોની ત્રણે પ્રકારની છે એટલે તેમાં અમુક શીતયોનિ, અમુક ઉષ્ણ અને અમુક મિશ્રયોનિઓ છે. [૩૨૪]

અવતરણ—હવે મનુષ્યની સ્ત્રીની યોનિનો બાહ્ય (ઉપરનો) આકાર ભિન્ન ભિન્ન જીવાશ્રયી કેવો કેવો હોય છે તે કહે છે

હયગમ્ભ સંખવત્તા, જોળી કુમ્મુજયાઇ જાયંતિ ।

અરિહરિચકિરામા, વંસીપત્તાઇ સેસનરા ॥૩૨૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

હતગર્ભા શઙ્ખાવર્તા યોનિઃ કૂર્મોન્નતાયાં જાયન્તે ।

અર્હદ્-હરિ-ચક્રિ-રામાઃ, વંશીપત્રાયાં શેષનરાઃ ॥૩૨૫॥

શબ્દાર્થ—

હયગમ્ભ=હતગર્ભા

|

સંખવત્તા=શંખાવર્ત

૪૭૫. દ્વિગમ્ભર તત્ત્વાર્થ-રાજવાર્તિકના મતે કેટલાક દેવોની શીત અને કેટલાકની ઉષ્ણ છે.

કુમ્ભોન્નતામ્=કુમ્ભોન્નતામાં
અરિહરિ-ચક્રિરામા=અરિહંત-વાસુદેવ-
ચકવર્તી-બળદેવ

વંસીપત્રામ્=વંશીપત્રામાં
સેસનરા=શેષનરો-મનુષ્યો

ગાવાર્ધ—શંખાવર્તા યોનિ તે હતગર્ભા છે. અરિહંત, ચક્રી, બળદેવ, વાસુદેવ, કુમ્ભોન્નતામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને અવશેષ નરો-મનુષ્યો વંશીપત્રામાં ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૩૨૫॥

વિશેષાર્થ—મનુષ્યોની બાહ્યલિંગાકારરૂપ યોનિ ત્રણ પ્રકારે છે. ૧ શંખાવર્તાયોનિ, ૨ કુમ્ભોન્નતા, અને ૩ વંશીપત્રા.

શંખાવર્તા—આ શંખ જેવી બમીવાળી હોય છે. એટલે કે આ યોનિમાં શંખ જેવાં આવર્ત-આંટા હોવાથી શંખાવર્ત કહેવાય છે. આ યોનિ નિશ્ચયે ‘હતગર્ભા’ હોય છે, એટલે આ યોનિમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને દેહરચના પણ કરે છે, પણ છેવટે અંદરની અત્યંત ગરમીના કારણે શરીર નષ્ટ થઈ જાય છે અને જીવ બીજે ચાલ્યો જાય છે, જેને ગર્ભ હણાયો કહેવાય છે. ક્યારેય પણ તે ગર્ભ શરીરની સંપૂર્ણ રચના કરીને માતાના ગર્ભમાંથી બહાર આવી જન્મધારી બને તેવું બનતું જ નથી; કારણ કે શંખાવર્તયોનિવાળી સ્ત્રીઓ અત્યંત પ્રબળ કામાગ્નિવાળી હોવાથી એટલી બધી તેણીમાં ઉષ્ણતા રહે છે કે ઉત્પન્ન થયેલા ગર્ભના જીવનો વિનાશ જ થઈ જાય છે. આ યોનિ ચકવર્તીની મુખ્ય પટ્ટરાણીરૂપ સ્ત્રીરત્નને હોય છે. એથી જ કહેવાય છે કે બ્રહ્મદત્ત ચક્રીની ^{૪૭૬}કામાતુર થયેલી સ્ત્રીરત્ન કુરુમતીના હસ્તસ્પર્શથી લોખંડનું પૂતળું પણ દ્રવીભૂત થઈ ગયું અર્થાત ગળી ગયું.

કુમ્ભોન્નતા—કાયબાના પીઠની જેમ ઉપસેલી-ઉન્નત ભાગવાળી યોનિ. આ યોનિમાં જ અરિહંત પરમાત્માઓ, વાસુદેવો, ચકવર્તીઓ અને બળદેવો [એટલે પ્રતિવાસુદેવને છોડીને બાકીના શલાકા પુરુષો] નિશ્ચયે ઉત્પન્ન થાય છે.

વંશીપત્રા—જે યોનિ વાંસના જોડાયેલાં બે પત્ર સરખા આકારવાળી હોય તે. આ યોનિમાં શેષ સર્વ જાતના મનુષ્યો જ [તિર્યચો નહીં, કારણકે આ ત્રણે પ્રકારનું યોનિકથન મનુષ્યની સ્ત્રીનું જ છે.] ઉત્પન્ન થાય છે, તિર્યચો તે પશુ પક્ષીઓની યોનિઓનો બાહ્યાકાર અનિયમિત છે, તેથી તે કહ્યો નથી. આ સ્વરૂપ મનુષ્યસ્ત્રીની બાહ્યયોનિનું પણ કહ્યું.

એમ યોનિના સંવૃતાદિ ભેદો, આભ્યંતર યોનિના સચિત્તાચિત્તાદિ ભેદો અને બાહ્યયોનિના શંખાવર્તાદિ ભેદો-પ્રકારો દર્શાવ્યા.

આ સિવાય શુભયોનિ કઈ અને અશુભયોનિ કઈ? તે પણ આગમગ્રંથોમાં બતાવ્યું છે. શુભયોનિ કઈ કહેવાય અને અશુભયોનિ કોને કહેવાય તે વાચકો સ્વયં સમજી શકે તેમ છે; કારણ કે વ્યક્તિની ઉત્તમતા અને અધમતા જોઈને શુભાશુભપણાનો નિર્ણય સુખપૂર્વક કરી શકાય છે. [૩૨૫]

૪૭૬. કામાતુર થઈને સ્પર્શ કરે તો જ લોહ પૂતળાનું દ્રવીભૂતપણું લેવું. કઈ આખો દિવસ કાયમી એવી ઉષ્ણતા રહેતી નથી, નહીંતર સુવર્ણ-રત્નનાં આભૂષણો પહેરે છે તે પહેરવાનો અસંભવ જ થઈ જાય.

અવતરણ—અહીંથી ગ્રન્થકાર બાર ગાથાઓ દ્વારા આયુષ્યની મીમાંસા રજૂ કરે છે. ‘આયુષ્ય કે જીવન’ એ એક એવી વસ્તુ છે કે જે સંસારના પ્રાણીમાત્રને પ્રિય છે. જીવવું કોને નથી ગમતું? અર્થાત્ સહુને ગમે છે. મરવું કોઈનેય પ્રિય નથી, છતાં સહુને અપ્રિય એવા મૃત્યુને ભેટવું તો પડે જ છે. આ જીવન જે જીવાય છે તેમાં કારણ આયુષ્ય નામનું કર્મ છે. આ કર્મ જેવી જાતનું હોય તે રીતે જીવાય. ત્યારે આ કર્મ કેવી કેવી જાતનું કેવા પ્રકારનું છે? તેનું વર્ણન સહુને જાણવું અગત્યનું હોઈ અહીંથી શરૂ કરાય છે. એમાં પ્રથમ ગાથામાં આયુષ્યમાં ઉત્પન્ન થતી સાત સ્થિતિઓને જૈન સિદ્ધાંતની શૈલી અને પરિભાષા દ્વારા વર્ણવે છે.

આઉસસ બંધકાલો, અવાહકાલો અ અંતસમઓ ય ।

અપવત્તડણપવત્તણવક્રમડણુવક્રમા મણિયા ॥૩૨૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

આયુષો બન્ધકાલોડબાધાકાલશ્ચાન્તસમયશ્ચ ।

અપવર્તનનપવર્તનોપક્રમાનુપક્રમા મણિતાઃ ॥૩૨૬॥

શબ્દાર્થ—

આઉસસ બંધકાલો=આયુષ્યનો બંધકાલ

અવાહકાલો=અબાધાકાલ

અંતસમઓ=અંત સમય

અપવત્તણપવત્તણ=અપવર્તન અને અનપવર્તન

વક્રમ=ઉપક્રમ

અણુવક્રમ=અનુપક્રમ

ગાથાર્થ—આયુષ્યના (૧) બંધકાલ, (૨) અબાધાકાલ, (૩) અંતસમય, (૪) અપવર્તન, (૫) અનપવર્તન, (૬) ઉપક્રમ અને (૭) અનુપક્રમ વગેરે સાત સ્થાનો યથાયોગ્ય કહ્યાં છે. ॥૩૨૬॥

વિશેષાર્થ—૧-બંધકાલ;—બંધકાલ એટલે બંધ યોગ્ય કાલ. હવે શંકા થાય કે બન્ધ શેનો? તો જવાબમાં—પરભવાયુષ્યનો.

એક એવો નિયમ છે કે, દરેક આત્માઓને એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં કોઈ પણ દેહ ધારણ કરવો હોય, પછી ચારે ગતિમાંના કોઈ પણ નામરૂપે હોય, તો તેનો, તેને ચાલુ ભવમાં જ નિર્ણય કરવો પડે છે. એ નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી આ દેહમાંથી આત્મા છૂટી શકતો નથી. તાત્પર્ય એ કે, પરભવના આયુષ્યનો ચાલુ ભવમાં જ બંધ કરવો પડે છે. આ બન્ધ ક્યારે કરવો જોઈએ? તેનો નિર્ણય કરવો તે બન્ધકાલ. આ નિર્ણય કાળ—સમય હવે પછીની જ ગાથામાં ગ્રન્થકાર જણાવશે.

પ્રસ્તુત ભવના ગતિમાન આયુષ્યમાં પ્રથમ બન્ધકાલ આવે છે. બન્ધકાળ વખતે તેની સાથે સાથે જ અબાધાકાળની મર્યાદા જીવ નક્કી કરી જ નાંખે છે તેથી બીજી વ્યાખ્યામાં અબાધાકાળ એટલે શું? તો તે સંબંધી વિશેષ વ્યાખ્યા તો ગાથા ઉરલમાં કરશે, પણ ટૂંકી વ્યાખ્યા એ કે—

૨-અબાધાકાલ—ચાલુ ભવમાં બન્ધકાલ વખતે જીવે પરભવના—જે ગતિમાં જે જાતિ—સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થવું હોય ત્યાંના આયુષ્યનો બન્ધ કર્યો, એ બન્ધ કર્યા પછી એ બદ્ધાયુષ્ય ઉદયમાં ન આવે

અર્થાત્ જ્યાં સુધી નિશ્ચિત કરેલા જન્મમાં ઉત્પન્ન ન થાય. એ (બન્ધ-ઉદય) બન્ને વચ્ચેનો જે ગાળો-કાળ જેટલો હોય, તેને અબાધાકાળ કહેવાય.

૩-અંતસમય—અનુભવાતું (દ્રવ્ય-કાલ) બન્ને પ્રકારનું ગતિમાન આયુષ્ય પૂર્ણતાને પામે તે. જેને 'મૃત્યુ' શબ્દથી પણ ઓળખાવાય છે.

ઉપરની ત્રણેય સ્થિતિનો અનુભવ જીવમાત્રને અવશ્ય કરવાનો જ હોય છે, તેથી ત્રણેયની વ્યાખ્યા સાથે કરી અને હવે પછીની ચાર સ્થિતિઓનો અનુભવ જીવમાત્રને માટે વૈકલ્પિક છે, એટલે તેનું વર્ણન પછી લીધું છે.

ચાર સ્થિતિમાં પ્રથમ સ્થિતિ (અપવર્તન) આયુષ્યનો ઘટાડો થાય તેને સૂચવે છે. બીજી સ્થિતિ (અનપવર્તન) તે ગમે તેવા પ્રતિકૂલ સંયોગોમાં પણ આયુષ્ય-સમયમર્યાદાનો જરા પણ હ્રાસ ન થાય તેને સૂચવે છે.

હવે આ ઘટાડો શાથી થાય છે અને શાથી નથી થતો ? તેનાં બે કારણો બતાવ્યાં છે. એકનું નામ ઉપક્રમ આપ્યું છે અને બીજાનું અનુપક્રમ નામ આપ્યું છે. ઉપક્રમ એ અપવર્તનનું કારણ છે, અને અનુપક્રમ એ અનપવર્તનનું કારણ છે. આમ અહીં કાર્યકારણભાવની વ્યવસ્થા સમજવી. અહીંઆ બંને કારણોની વ્યાખ્યા પણ જણાવે છે.

૪. અપવર્તન—લાંબા કાળ સુધી ક્રમશઃ વેદવા-ભોગવવા યોગ્ય, બાંધેલી આયુષ્યસ્થિતિને, તથાપ્રકારનાં ઉપદ્રવાદિ અનિષ્ટ નિમિત્તો મળતાં પરાવર્તન થાય એટલે કે દીર્ઘ સ્થિતિને હર્ષ-અલ્પસ્થિતિ કરી ભોગવી નાંખે તેવા આયુષ્યને અપવર્તન જાતિનું કહેવાય.

એક સિદ્ધાંત સમજી રાખવો કે જન્માંતરની બદ્ધ આયુષ્યસ્થિતિનો ઘટાડો સંભવિત છે; પણ તેમાં વધારો ત્રણે કાળમાં થઈ શકતો નથી. અર્થાત્ ૧૦૦ વરસનું આયુષ્ય બાંધીને જન્મેલો ૧૦૦ વરસ ઉપરાંત, એક કલાક શું, એક પળ પણ વધુ ન જીવે; ઉલટું ૧૦૦ વરસાપુષી પાંચ વરસમાં કે યાવત્ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થતાં તરત જ મૃત્યુ પામી જાય એ સંભવિત છે.

૫. અનપવર્તન—અપવર્તનથી વિપરીત, જન્માન્તરથી પ્રસ્તુત ભવમાં ભોગ્યમાન જેટલું આયુષ્ય બાંધીને આવ્યો હોય તેટલું અવશ્ય ભોગવે જ અર્થાત્ જેમાં સ્થિતિનો જરા પણ હ્રાસ થયા સિવાય સંપૂર્ણપણે ભોગવી શકે તે.

૬. ઉપક્રમ—આયુષ્યનું અપવર્તન—ફેરફાર=હ્રાસ કરનારાં કારણો.

૭. અનુપક્રમ—ઉપક્રમથી ઉલટું એટલે કે આયુષ્યનો હ્રાસ કરનારાં કારણોનો અભાવ, તે ઉપર આયુષ્યની સાથે સંબંધ ધરાવતી બાબતો જણાવી.

આયુષ્યકર્મ વિચારણા

હવે આપણે આયુષ્ય અંગેની થોડીક સમીક્ષા વિચારીએ, એમાં પ્રથમ આયુષ્ય એટલે શું ?

જેના વડે જીવ વિવક્ષિત કોઈ પણ ભવમાં, અથવા તે વિવક્ષિત ભવના દેહમાં અમુક કાળ પર્યંત રહી શકે તે શક્તિ-સાધનનું નામ આયુષ્ય અથવા જેના વડે જીવ પરભવમાં જઈ શકે તેનું

નામ પણ આયુષ્ય. આપણા દેહમાં આપણો આત્મા જેટલો સમય રહી શકે, તે આ આયુષ્યશક્તિના બળે જ. ત્યારે આ શક્તિ શું છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આ આયુષ્ય કોઈ દશ્ય વિદ્યુત્તાદિ શક્તિ, પદાર્થ કે રસાયનાદિ નથી, પણ આ એક પ્રકારનું કર્મ જ છે. અને જૈનોએ કર્મવાદના પાયારૂપ માનેલા સ્થૂલ આઠ પ્રકારનાં કર્મો પૈકીનું આ આઠમું કર્મ છે, જેને 'આયુષ્યકર્મ' એવા નામથી ઓળખાવાય છે. કર્મ થયું એટલે જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે તે કર્મો એક પદાર્થરૂપે છે, જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, રહેલાં છે, પણ અત્યંત સૂક્ષ્મભાવને પામેલાં હોવાથી તે ચર્મચક્ષુથી દશ્ય નથી થતાં, પણ જ્ઞાનદષ્ટિથી જ્ઞાનીઓ જરૂર જોઈ શકે છે. પદાર્થ થયો એટલે તે પુદ્ગલ-પરમાણુના સમૂહરૂપ છે. આ આયુષ્યના પુદ્ગલો જે આત્માએ જે જાતના જેટલાં ભેગાં કર્યા હોય તે પ્રમાણે તેટલો વખત આ જીવ ખોળિયામાં રહી શકે છે. એ પુદ્ગલ-પરમાણુઓનો જીવ ભોગવટાદ્વારા ક્ષય કરી નાંખે કે તુર્ત જ, તે જ ક્ષણે, આત્મા વર્તમાન દેહમાંથી નીકળી અન્ય જીવાયોનિમાં પ્રવેશ કરી જાય છે અને ત્યાં ઉત્પન્ન થઈ તદ્ભવયોગ્ય દેહની રચના કરે છે.

આથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે—આ આયુષ્યના પુદ્ગલો જીવને અમુક કાલ કે વરસો સુધી, દેહમાં ટકાવી રાખનાર છે. આ આયુષ્ય પુદ્ગલના સમૂહરૂપ છે. એના પર જ જીવન કે મરણનો આધાર હોય છે.

આ આયુષ્યના પુદ્ગલો સાથે કાળનો પણ સંબંધ છે એટલે કે એ પુદ્ગલો જે જન્માંતરથી જીવ બાંધીને લાવ્યો તે કેટલા વખતમાં ભોગવવાનાં હોય છે? તે માટે કાલનું નિયમન પણ થાય છે. આથી જીવને ભવાંતરમાં જવું હોય ત્યારે, પુદ્ગલો અને કાળ બેનો ક્ષય કરવો પડે છે; માટે જ શાસ્ત્રીય શબ્દમાં આયુષ્યને બે ભેદો પાડીને સમજાવ્યું છે. (૧) દ્રવ્ય આયુષ્ય અને (૨) કાલ આયુષ્ય.

૧—દ્રવ્ય એટલે પુદ્ગલો તથાપ્રકારનાં કર્મ પુદ્ગલો દ્વારા જીવાય તે દ્રવ્યાયુષ્ય. તેલ વિના દીવો બળી શકતો નથી તેમ આ આયુષ્યકર્મનાં પુદ્ગલો વિના આત્મા (દેહમાં) જીવી શકતો જ નથી, આ પુદ્ગલો તે જ દ્રવ્યાયુષ્ય. આની મદદથી જ યથાયોગ્ય કાળ જીવી શકાય છે. પ્રત્યેક આત્મા વિવક્ષિત ભવમાં જે આયુષ્ય પુદ્ગલો ભોગવતો હોય છે તે માટે એક અટલ નિયમ સમજી લેવો કે ભૂતકાળના—ગતજન્મનાં બાંધેલાં કર્મો ઉદયમાં આવેલાં ભોગવે છે. અને વર્તમાન જન્મમાં બાંધેલાં આયુષ્ય પુદ્ગલો તેના ભાવિજન્મમાં ભોગવવાનાં હોય છે. આથી સમજવું કે આજે વર્તમાનમાં જે આયુષ્ય પુદ્ગલો ભોગવતો હોય છે, તે પુદ્ગલો જન્માંતરના બાંધેલા જેટલા હોય તેટલાનો સંપૂર્ણ ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી જીવ કદી પણ વર્તમાન દેહમાંથી છૂટી શકતો જ નથી. પ્રત્યેક પરમાણુ ભોગવાઈ જવો જ જોઈએ. તે પછી જ જીવનું મૃત્યુ થાય અને ગત્યન્તરમાં આત્મા ચાલ્યો જાય. આ નિયમ દ્રવ્યાયુષ્ય અંગે છે.

૨—હવે બીજો પ્રકાર કાલાયુષ્યનો છે. દ્રવ્યાયુષ્યની જેવો આ આયુષ્ય માટે નિયમ નથી, એટલે કે જેટલું બાંધીને લાવ્યો હોય તે બધાય કાળનો અનુભવ કે ભોગવટો કરવો જ પડે અર્થાત્ તેટલા વરસ સુધી જીવવું જ જોઈએ એવું નથી, એમાં વિકલ્પ છે એટલે ભોગવવું પડે અથવા ન પણ પડે. આ કાલાયુષ્યને જરા વિસ્તારથી સમજીએ.

દ્રવ્ય આયુષ્યની મદદથી જીવ-આત્મા (જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્તથી લઈ ઉત્કૃષ્ટ સાગરોપમ સુધી) જીવી શકે છે અથવા તે તે દેહમાં ટકી શકે છે. એનું જ નામ **કાળ આયુષ્ય**. કાળ એટલે વખત. પછી તે સમયથી લઈ અંતર્મુહૂર્ત, ઘડી, પ્રહર, દિવસ, માસ, વરસ, ગમે તે સમજવો.

આ કાલાયુષ્યની વ્યાખ્યા દ્રવ્યાયુષ્યથી ભિન્ન છે. એટલે કે જીવ ગતજન્મમાં દ્રવ્યાયુષ્યના બન્ધ વખતે, કાળાયુષ્યનો બન્ધ પણ ભેગો કરી નાંખે છે. પણ જેમ દ્રવ્યાયુષ્યનું અપવર્તન થતું જ નથી ને તેથી તેનો પૂર્ણ ક્ષય જ કરવો પડે છે પણ કાળાયુષ્યનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરવો જ પડે એવો એકાંત નિયમ નથી અર્થાત્ એમાં અપવર્તન એટલે કે હ્રાસ પણ થઈ જાય.

દાખલા તરીકે ગત જન્મમાં સો વરસની આઉખાની મર્યાદા નક્કી કરીને પછી અહીં વર્તમાનકાળમાં મનુષ્યરૂપે જન્મ્યા, તો તે જીવ સો વરસ સુધી જીવશે જ એવું નિશ્ચિત ન કહી શકાય. વચમાં કોઈ ઉપદ્રવ કે અકસ્માત નડે તો અંતર્મુહૂર્તમાં જ મૃત્યુ પામી જાય. અને આજે ઘણાં દાખલા જોઈએ છીએ જેને વ્યવહારમાં અકાળ મૃત્યુ તરીકે ઓળખાવાય છે.

આથી મથિતાર્થ એ નીકલ્યો કે, દ્રવ્ય આયુષ્યમાં અપવર્તન નથી. તે અનપવર્તનીય છે જ્યારે કાલાયુષ્યમાં વિકલ્પ હોવાથી તે અપવર્તન અને અનપવર્તન બંને પ્રકારે ભોગવાય છે.

—**શંકા**—દ્રવ્યાયુષ્ય પુરું ભોગવાય તો તત્સહચારિ કાલાયુષ્ય ન ભોગવાય એમ કેમ બને ? આ વાત તો વિચિત્ર લાગે !

સમાધાન—આયુષ્યની સ્થિતિ કે લયમાં પ્રધાન કારણ આયુષ્યકર્મનાં પુદ્ગલો જ છે. પુદ્ગલો એ એવી વસ્તુ છે કે ધીમે ધીમે ભોગવાય અને શીઘ્રપણે પણ ભોગવી શકાય. એનો આધાર આત્માના મન્દ-તીવ્ર અધ્યવસાયો ઉપર છે.

ઉપર દાખલો ટાંકવો તે મુજબ, એક જીવ સો વરસ સુધી ચાલી શકે તેટલા આયુષ્યનાં પુદ્ગલો બાંધી અવતર્યો ને પાંચ વરસની ઉંમર થતાં કોઈ ઉપદ્રવ કે અકસ્માત નડ્યો ને હાટફેલ થયું અને પાંચમે વરસે જ મૃત્યુ પામ્યો; ત્યારે આ જીવે કાલાયુષ્ય પૂર્ણ ન કર્યું, કાળના લપ વરસ પડતાં મૂક્યાં, પણ એવી રીતે લપ વરસ ભોગવી શકાય તેટલાં પુદ્ગલો તે વખતે પક્યા રહે ખરાં ? તો હરગીજ નહીં. આયુષ્યનો એક પણ પુદ્ગલ કે પરમાણુ બાકી રહે જ નહીં, સંપૂર્ણ ભોગવાઈ જ જાય છે; કારણ કે પ્રથમ જ કહી દીધું છે કે દ્રવ્યાયુષ્યનું અપવર્તન એટલે ફેરફાર થઈ શકે છે.

પણ એક ખ્યાલ નિશ્ચિતરૂપે સમજી રાખવો ઘટે કે આયુષ્યમાં હાનિનો ફેરફાર શક્ય છે પણ વૃદ્ધિનો નહિ.

હવે કાલાયુષ્યમાં કોઈ ઉપદ્રવ કે અકસ્માત ન નડે તો તો સો વરસ પૂરાં કરીને જ મરણ પામે અને એ વખતે દ્રવ્યાયુષ્ય સો વરસ સુધી ભોગવાય અને કાલાયુષ્ય પણ તેટલાં જ વરસો સુધી ભોગવાય, આ કાલાયુષ્યને અનપવર્તન કહેવાય.

શંકા—આયુષ્યનાં પુદ્ગલોનો ક્ષય થયો અને સ્થિતિ—સમયનો ક્ષય ન થયો તો સો વરસની સ્થિતિ સુધી ચાલે એટલાં પુદ્ગલોને જીવ પાંચ વરસમાં, અરે ! અંતર્મુહૂર્તમાં કેવી રીતે ભોગવી નાંખે ?

સમાધાન—ઉપરની શંકાનું સમાધાન એ કે, જેમ એક કોડિયામાં તેલ પૂરેલું હોય, જ્યોતિ ધીમે ધીમે બળતી હોય તો, તે દીવો યથાસમયે બળી રહે પણ કોઈ માણસ એ દીવાની વાટને સંકોરી જ્યોતિને મોટી કરે, તો તે જ દીવો ઝડપથી બળી જાય છે અને તેલનો સંપૂર્ણ ક્ષય થઈ જાય છે. તે વખતે તેલ પૂરું વપરાવા છતાં દીવો જલદી બળી ગયો એમ બોલીએ છીએ. વળી બીજું દૃષ્ટાંત એ કે એક ૧૦૦ હાથ લાંબી દોરી સીધી સળંગ મૂકી છે. એ દોરીને કોઈ એક છેડેથી સળગાવે તો તે ધીમે ધીમે બળતી એના નિયમ મુજબ, યોગ્ય સમયે જ બળી જવા પામે. પણ એની એ જ ૧૦૦ હાથની દોરીને જો ગૂંચળું કરીને સળગાવવામાં આવે તો તો બહુ ઓછા સમયમાં સળગી ખતમ થાય.

ઉપરનાં ^{૪૭૭}દૃષ્ટાંતો પ્રમાણે આયુષ્યમાં ઘટાવી લેવું જોઈએ કે-સો વરસનું અનપવર્તનીય આઉખું બાંધીને આવેલો જીવ સમયે સમયે કમશઃ આયુષ્યનાં કર્મ પુદ્ગલોનો ક્ષય કરતો જાય અને વયમાં તે આયુષ્ય કર્મને કંઈ પણ ઉપક્રમો ન લાગે—અર્થાત્ અનુપક્રમ સ્થિતિ રહે—તો તો પૂરેપૂરા સો વરસે જ તે મરણ પામે. પણ જન્માંતરમાં ૧૦૦ વરસનું આઉખું બાંધતી વખતે સાથે એવા પ્રકારના શિથિલ મનોભાવો ભળ્યા કે જેથી તે આઉખું બાંધ્યું હતું તો સો વરસનું જ પણ શિથિલભાવનું બાંધ્યું તો તેવા જીવને (આગળ ગાથા ૩૩૭માં જણાવ્યા મુજબ) જુદા જુદા પ્રકારના ઉપદ્રવો, આઘાત, પ્રત્યાઘાતો લાગે કે સો વરસ સુધી ચાલે તેવાં આયુષ્યપુદ્ગલોને મોટા મોટા જથ્થામાં ઝડપથી ભોગવીને ક્ષય કરી નાંખે, તો થોડા વરસોમાં જ જીવનદીપક બુઝાઈ જાય, અરે ! ભયંકર કોટિનો રોગ. અકસ્માત, શસ્ત્રાદિકનો ઘાત કે ભય વગેરે થાય તો અંતર્મુહૂર્તમાં પણ જીવનજ્યોત ખતમ થઈ જાય, જેને વહેવારમાં અકાળમૃત્યુ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે આયુષ્ય અંગેની ભૂમિકા જણાવી [૩૨૬]

અવતરણ—હવે એ સાતે આયુષ્યદારોને કમશઃ વિસ્તારથી વણવે છે, તેમાં પ્રથમ **બંધકાળ** જે જીવોનો જેટલો હોય છે તેને ઘટાવે છે.

બંધંતિ દેવ—નારયઅસંખનરતિરિ છમાસસેસાઝ ।

પરમવિયાઝ સેસા, નિરુવક્કમતિભાગસેસાઝ ॥૩૨૭॥

સોવક્કમાઝઆ પુન, સેસતિભાગે અહવ નવમભાગે ।

સત્તાવીસઙમે વા, અંતમુહૂર્તંતિમે વા વિ ॥૩૨૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

बध्नन्ति देव—नारकाऽसंख्यनरतिर्यज्यः षण्मासशेषायुषि ।

परमवायुः शेषा निरुपक्रमाः त्रिभागे शेषे आयुषः ॥३२७॥

सोपक्रमायुष्का पुनः शेषत्रिभागे अथवा नवमभागे ।

सप्तविंशतितमे वा अन्तर्मुहूर्तंऽन्तिमे वाऽपि ॥३२८॥

૪૭૭. અહીં ભીજવેલા બે ધોતિયાનું તથા બાંધેલી અને છૂટી એવી ઘાંસની ગંજનું પણ દૃષ્ટાંત ઘટાવાય છે.

શબ્દાર્થ—

બંધંતિ=બાંધે છે

છમાસસેસાઝ=છમાસ શેષ આયુષ્ય રહે

પરમવિયાડ=પરભવાયુષ્ય

નિરુવકમ=નિરુપકમ

સોવકમાડઝા=સોપકમાયુષી

અહવ=અથવા

ગાથાર્થ— (નિરુપકમાયુષી) દેવો-નારકો, અસંખ્યવર્ષાયુષી યુગલિક મનુષ્ય તથા તિર્યચો (પોતાના ચાલતા ભવનું) છ^{૭૮} માસ આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. વળી શેષ જીવોમાં નિરુપકમાયુષી નિશ્ચયે, પોતાના આયુષ્યનો શેષ ત્રીજો ભાગ બાકી હોય ત્યારે, અને જેઓ સોપકમાયુષી છે તે પોતાના આયુષ્યના શેષ ત્રીજા ભાગે પરભવાયુષ્ય બાંધે છે; પણ નિશ્ચય નહીં. એથી જ સ્વઆયુષ્યના બાકીના નવમા ભાગે, સત્તાવીસમે ભાગે, (એમ ત્રીજે ત્રીજે ભાગે) છેવટે સ્વઆયુષ્યના અન્તિમ અન્તર્મુહૂર્તમાં પણ પરભવ સંબંધી આયુષ્ય જરૂર બાંધે છે ॥૩૨૭-૩૨૮॥

વિશેષાર્થ— ગત ગાથામાં આયુષ્યની સાથે સંબંધ ધરાવતી સાત બાબતો જણાવી અને સાથે સાથે ગ્રન્થાન્તરથી આયુષ્ય અંગેની મીમાંસા કરી. હવે સાત બાબત પૈકી પહેલી બાબત બંધકાલની છે. પ્રસ્તુત ભવની અંદર પરભવના આયુષ્યનો બંધ ચારે ગતિ પૈકીના કયા જીવોને કયા વખતે થાય ? તે વાત આ યુગ્મ-બન્ને ગાથામાં કહે છે.

બંધકાલ સંબંધી થોડીક બીજી હકીકત સમજી લેવી જરૂરી છે. તે એ કે, અભ્યાસીએ એક સિદ્ધાંત સમજી રાખવો કે, કોઈ પણ જીવાત્માના પરભવમાં ઉત્પન્ન થવાના ભાવિસ્થાનનો સર્વાંગી નિર્ણય, તેના વર્તમાનભવમાં જ નિશ્ચિત થાય છે. અને એ નિર્ણય થયા બાદ જ વર્તમાન દેહ-ખોળિયું તજે છે. જ્યાં સુધી એ નિશ્ચય થયો ન હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ શક્તિ નથી, કે આ દેહમાંથી નીકળી શકે. કારણ કે જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે જીવ (મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી) સૂક્ષ્મ શરીરધારી તો હંમેશા રહે જ છે, પણ સ્થૂલ શરીરધારી પણ હંમેશાં હોય છે, માત્ર તફાવત એટલો કે એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જતાં ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન આડું અવળું હોય તો વધુમાં વધુ પાંચ સમય સ્થૂલ દેહ વિનાનો રહે છે; બાકી કોઈ ને કોઈ ગતિ-ચોનિ યોગ્ય શરીરને ^{૪૭૯}મેળવી જ લે છે. અને એ મેળવવા માટે તેને પૂર્વભવમાં જ નિર્ણય કરવો પડે છે. શરીર, એ તો જીવે કર્મરાજા પાસેથી લીધેલું ભાડૂતી ઘર છે. એની મુદત પૂરી થયે ખાલી કરી દેવાનું છે પણ તે પહેલાં જૂનું ઘર બદલીને નવા ઘરમાં જવું છે, તે ઘરની બંધી અગાઉથી કરી જ લે છે, જેથી એક દેહ છોડ્યા પછી તરત જ બીજા દેહમાં જીવ પ્રવેશ કરી જાય છે.

અહીં જીવોનો બંધકાળ ત્રણ જાતનો છે. ૧.-છ માસ શેષ રહે ત્યારે. ૨.-અવશ્ય ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યારે અને ૩. ત્રીજે ભાગે.

ગાથામાં નિરુવકમ=નિરુપકમ અને સોવકમ=સોપકમ શબ્દ વાપર્યો છે. તેનો અર્થ ટૂંકમાં ગત

૪૭૮. આ વચન પ્રાથિક સમજવું; કારણકે કાણંજ સૂત્રમાં અધ્યાય છઠ્ઠાની ટીકામાં છ માસ શેષે આયુષ્ય ન બાંધે તો ઘટાડતા યાવત્ છેલ્લા અન્તર્મુહૂર્તે પણ બાંધે એમ કહ્યું છે.

૪૭૯. કેટલાક ધર્મવાળાઓ મૃત્યુ પછી આત્મા આકાશમાં અદ્ધર રહે છે, અમુક વખત દેહ વિનાનો રહે છે વગેરે કથન કરે છે પણ તે જૈનદર્શનસંમત નથી.

ગાથામાં જ આવી ગયો છે. વિસ્તૃત અર્થ આગળ કહેશે. અહીં તેનો સંક્ષિપ્ત અર્થ એમ છે કે, નિર્ગતાનિ ઉપક્રમાણિ યસ્માત્-इति निरुपक्रमम् । જે આયુષ્ય ઉપક્રમોનું નિમિત્ત બનવાનું નથી તે નિરુપક્રમ આયુષ્ય. જેને ગતગાથામાં 'અનપવર્તન' શબ્દથી કહ્યું છે. બંને એકાર્થકવાચક છે, અને ઉપક્રમૈઃ સહ વર્તમાનમાયુઃ તત્ સોપક્રમम् । અર્થાત્ ઉપક્રમોના આઘાત-પ્રત્યાઘાતોનો ભોગ થનારું તે. જેને ગત ગાથામાં 'અપવર્તન' શબ્દથી કહ્યું છે.

કેટલાંક ગતિ અને સ્થાનો જ એવાં છે કે, જ્યાં ઉત્પન્ન થનારા જીવનું આયુષ્ય નિરુપક્રમી અથવા અનપવર્તનીય જ હોય છે. એવા જીવો કયા? તો દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થનારા તમામ પ્રકારના દેવો, નરકગતિમાં ઉત્પન્ન થનારા નારકો અને ^{૪૮૦}અસંખ્ય વર્ષાયુષી મનુષ્ય અને તિર્યંચો સમજવા. આ જીવોને ગમે તેવા ઉપદ્રવો કે સંકટો આવે તો પણ તેમનું અકાળે મૃત્યુ થાય જ નહીં. પીડાઓ થવી હોય તો થાય; પણ પ્રાણત્યાગ તો સંપૂર્ણ આયુષ્ય પૂરું થયે જ થાય છે.

આ ચારે પ્રકારના નિરુપક્રમી જીવોને માટે એક જ નિયમ કે તેમના બાંધેલા આયુષ્યના છ માસ બાકી રહે કે તરત જ-ત્યારે જ નારકો માટે પરભવાયુષ્યનો બંધ કરે; છતાં એક મત એવો પણ છે કે છ માસ એ ^{૪૮૧}ઉત્કૃષ્ટપણે સમજવા. પણ ત્યારે બંધ ન કરે તો જઘન્યથી મૃત્યુ આડું અંતર્મુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે પણ તે કરે.

બીજા સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા એકેન્દ્રિયો, બેઈન્દ્રિયો, તેઈન્દ્રિયો, ચઉરિન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયો જેઓ નિરુપક્રમાયુષવાળા છે, તેઓ પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે અવશ્ય પરભવાયુષ્યનો બંધ કરે છે. આ નિરુપક્રમાયુષીનો બંધકાળ કહ્યો.

એમાં સોપક્રમાયુષવાળા એકેન્દ્રિયો, બેઈન્દ્રિયો, તેઈન્દ્રિયો, ચઉરિન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયો, પોતે પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ ^{૪૮૨}બાકી રહે તે વખતે પરભવના આયુષ્યનો બંધ કરે છે. અથવા નવમો ભાગ (એટલે ત્રીજા ભાગના ત્રિભાગ) શેષ રહે ત્યારે બંધ કરે, તે વખતે બંધ ન કરે તો પાછો સત્તાવીશમો (એટલે ત્રિભાગ-ત્રિભાગ-ત્રિભાગ) ભાગ શેષ રહે ત્યારે અવશ્ય બંધ ^{૪૮૩}કરે.

સત્તાવીશમા ભાગે બંધ ન કરી શક્યો તો છેવટે મૃત્યુ વખતના-અન્તિમ અન્તર્મુહૂર્તમાં તો કરે ને કરે જ, કારણ હવે છેલ્લો બંધસમય એ જ છે.

કેટલાક આચાર્ય મતાંતરે એમ કહે છે કે સત્તાવીશમે ભાગે બંધ ન થાય તો પછી છેવટના ૪૮૦. કોઈ આચાર્ય યુગલિકને માટે પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ શેષ રહે ત્યારે પરભવાયુષ્યનો બંધ માને છે.

૪૮૧. પન્નવણાદિ સૂત્રમાં માત્ર 'ત્રીજે, નવમે ભાગે' પરભવાયુષ્ય બાંધે એવું કહ્યું છે, પણ તેનો અર્થ તો ૮૮ વરસવાળો ઉત્તમે વરસે બાંધે એમ પણ થઈ જાય, પણ તે ઈષ્ટ નથી માટે ત્રીજા ભાગે નહિ, પણ ત્રીજો ભાગ શેષ રહે, એમ સમજવું. આ કથન સર્વને સંમત છે.

૪૮૨. સિઝિત્તિમાગે સિઝિત્તિમાગે સિઝિત્તિમાગતિમાગતિમાગે । [પ્રશ્નપના.]

શેષ ત્રિભાગે એટલે ૩, ૮, ૨૭, ૮૧, ૨૪૩, ૭૨૯, ૨૧૮૭. ઈત્યાદિ જે આંક ત્રણ ત્રણ ગુણી હોય, તે રકમરૂપ ભાગની કલ્પના, તેને ત્રિભાગકલ્પના કહે છે.

૪૮૩. જુઓ, ભગવતી શતક ૧૪, ઉ૦ ૧.

અન્તર્મુદૂર્ત વખતે જ થાય એવું કંઈ નથી, પણ સત્તાવીશમા ભાગથી ક્રમશઃ ત્રિભાગે ત્રિભાગે બંધકાળ હોય છે જ.

હવે ત્રિભાગની ઘટના વિચારીએ—જે જીવનું આયુષ્ય ૯૯ વર્ષનું હોય તો તે જીવને ત્રીજા ભાગે પરભવાયુષ્યનો બન્ધ પડે, તો તે ક્યારે ? તો સમજવું કે ૯૯ વરસના બે ભાગ બાદ કરીએ એટલે ૬૬ વરસ પૂરા થાય કે ૬૭માં વરસના પ્રારંભના દિવસોમાં કોઈ પણ ક્ષણે બંધ પડે. હવે એ વખતે બન્ધ ન પડ્યો તો બાકીનાં ૩૩ વરસ રહ્યા તેના નવમા ભાગે એટલે ૯૯ વરસમાં ૩ વરસ ૮ મહિના બાકી રહે ત્યારે, પરભવાયુષ્યનો બંધ પડે, ત્યારેય ન બાંધે તો પાછા ૩-૮ મહિનાના ૨૭મા ભાગે બાંધે.

ઉપર પરભવાયુષ્યના કાળનો જે સિદ્ધાંત કે મર્યાદા છે, તે સ્થૂલ અને સામાન્ય ધોરણ પૂરતી જણાવી છે. સર્વથા માટે એ નિયમ ન સમજવો તેમજ અફર જ છે એવું પણ ન સમજવું. [૩૨૭-૩૨૮]

અવતરણ—આ પ્રમાણે બંધકાળને કહીને **અબાધાકાળ** અને **અંતસમય**, તથા પ્રસંગોપાત **ઋજુ** અને **વક્ર** ગતિ કેટલા સમયની હોય ? તેનું સ્વરૂપ પણ કહે છે.

જહમે ભાગે બંધો, આડસ્સ ભવે અબાહકાલો સો ।

અંતે ઝજુગઈ ઇગસમય, વક્ર ચતુપંચસમયંતા ॥૩૨૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

યાવતિ ભાગે બન્ધઃ આયુષઃ ભવેત્ અબાધાકાલઃ સઃ ।

અન્તે ઋજુગતિરેકસમયા વક્રા ચતુઃપંચસમયાન્તા ॥૩૨૬॥

શબ્દાર્થ—

જહમે ભાગે=જેટલામે ભાગે
બંધો આડસ્સ ભવે=બંધ આયુષ્યનો થાય
અબાહકાલો સો=અબાધાકાળને

અંતે ઝજુગઈ=અન્તકાળે ઋજુગતિ
ઇગસમય=એક સમય
ચતુપંચસમયંતા=ચાર પાંચ સમય સુધીની

માર્ગાર્થ—જેટલામે ભાગે આયુષ્યનો બંધ થયો હોય ત્યાંથી લઈ [તે પરભવાયુષ્ય ઉદયમાં ન આવે ત્યાં સુધીનો] અબાધાકાળ કહેવાય, અન્તસમય એટલે મરણસમય, એ અન્તસમયે [પરભવ જતાં જીવને] એક સમયની ઋજુગતિ અને ચાર-પાંચ સમયની વક્રગતિ હોય છે. ॥૩૨૮॥

વિશેષાર્થ—જે જીવોએ પોતાના આયુષ્યના છ માસ શેષ રહે અથવા સ્વાયુષ્યના ત્રિભાગે—સત્તાવીસમે કે કોઈ પણ ભાગે, પરભવાયુષ્યનો બંધ કર્યો હોય, તે પરભવાયુષ્યના બંધકાળથી માંડી, જ્યાંસુધી તે બદ્ધપરભવાયુષ્ય ઉદયમાં ન આવે ત્યાં સુધીનો અનુદય અવસ્થારૂપ—અપાન્તરાલકાલ (વચલો કાળ) તે, તે જીવના આયુષ્યનો **અબાધાકાળ** કહેવાય છે. જેમ કે, દેવ—નારકી કે યુગલિકી પોતાના આયુષ્યાન્તના છ માસ શેષ રહે ત્યારે જ પરભવાયુષ્યનો બંધ કરે છે. એ બંધકાળ પછી છ માસ વ્યતીત થયે મરણ પામતાં તે બદ્ધાયુષ્યનો ઉદય થાય છે. અહીં બંધકાલ અને ઉદયકાળ વચ્ચે છ માસનું જ સ્પષ્ટ જે અંતર પડ્યું તે જ, તે જીવો માટેનો અબાધાકાળ કહેવાય. તેવી રીતે

અન્તિમ અન્તર્મુહૂર્તમાં પરભવાયુષ્ય બાંધે તો તેને અપાન્તરાલ કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો જ હોવાથી તેટલો અભાધાકાળ ગણાય, એમ સર્વત્ર સમજી લેવું.

અંતસમય—ચાલુ ભવના આયુષ્યની સમાપ્તિ થવી, ને તે પછી તરત જ પરભવાયુષ્ય ઉદયમાં આવવું તે. તેને મૃત્યુ પણ કહી શકાય.

ઋજુવકાગતિ—જીવ અન્તસમયે આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને પરભવમાં જાય છે, ત્યારે જીવને એક સમયની ઋજુગતિ અને ચાર-પાંચ સમય સુધીની એટલે-એક વકા, દ્વિવકા, ત્રિવકા અને ચતુર્વકા, આ બે-ત્રણ-ચાર અને પાંચ સમયવાળી વકાગતિઓ ઉદયમાં આવે છે.

અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણનો અતિસૂક્ષ્મ માનવાળો સંસારી આત્મા તૈજસ-કાર્મણ નામના સૂક્ષ્મ શરીરને ધારણ કરીને પરભવમાં ઉત્પન્ન થવાના સ્થળે બે ગતિથી પહોંચે છે. એક ઋજુ અને બીજી વકા.

ઋજુગતિ એક જ સમયની છે, કારણ કે જીવનું મૃત્યુસ્થાન અને ઉત્પત્તિસ્થાન બંને સમશ્રેણીએ અથવા સમાંતર લીટીએ વ્યવસ્થિત હોય તો, મૃત્યુ સમય પછીના એક જ સમયમાં જીવ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એને બીજો સમય લાગતો જ નથી. એથી જ આ ગતિનું ઋજુ એ નામ અન્વર્થક છે. ઋજુ એટલે સરલ-સીધી ગતિને સમશ્રેણીએ ન હોય પણ તિચ્છુ-વિદિશામાં આડું-અવળું હોય તો જીવને (આકાશ પ્રદેશની શ્રેણીમાં) કાટખૂણો કરીને ઘપવું પડે છે. આત્માની ગતિ હંમેશા સીધી જ દિશાગત હોય છે પણ તિચ્છુ કે ગમે તે રીતે જવાની નથી હોતી. એ તો પ્રથમ સીધો જઈ પછી વળાંક લે એટલે એના વળાંકોના કાટખૂણા જ થતા જાય છે. જેટલા વળાંક લેવા પડે તેટલા સમયો રસ્તામાં વધે છે. આવા વળાંકો સંસારી જીવોને (ચતુર્વિગ્રહામાં) વધુમાં વધુ ત્રણ અને કોઈ વખતે (પંચવિગ્રહાગતિમાં) ચાર થાય છે. [૩૨૮]

અવતરણ—પૂર્વોક્ત બન્ને ગતિના જ વિષયમાં નિશ્ચય અને વ્યવહારથી પરભવાયુષ્યનો ઉદય અને પરભવ સંબંધી આહાર ક્યારે હોય ? તે સંબંધી કહેતાં ઋજુગતિમાં આહાર અને ઉદય તેમજ વકામાં માત્ર આયુષ્યનો ઉદયસમય કહે છે.

ઉજ્જગદ્વપદમસમય, પરભવિઅં આરુઅં તહાઽઽહારો ।

વક્ષાઽ વીઅસમય, પરભવિઆરું ઉદયમેઽ ॥૩૩૦॥

સંસ્કૃત છાયા—

ઋજુગતિપ્રથમસમયે પારભવિકમાયુસ્તથાઽઽહારો ।

વક્ષાયાં દ્વિતીયસમયે પારભવિકમાયુરુદયમેતિ ॥૩૩૦॥

શબ્દાર્થ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

ગાથાર્થ—ઋજુગતિના પ્રથમ સમયે પરભવના આયુષ્યનો ઉદય તેમજ પ્રથમસમયે જ આહાર અને વકાગતિમાં દ્વિતીયસમયે પરભવાયુષ્યનો ઉદય હોય છે. ॥૩૩૦॥

વિશેષાર્થ—ગાથા ૧૮૮માં ઋજુ અને વકાગતિ વિષે ઠીક ઠીક સમજ આપી છે, છતાં થોડીક

વધુ સ્પષ્ટતા સાથે કેટલીક નવી સમજ પણ જાણવી જરૂરી છે.

જીવ પુનર્જન્મ લેવા કે અપુનર્જન્મ (મોક્ષ) અવસ્થા મેળવવા જાય ત્યારે તેને બે ગતિ દ્વારા જવું પડે છે. એક ઋજુ અને બીજી વકા.

ઋજુગતિ તો તેના શબ્દના જ અર્થથી સમજાય છે કે તે સરલગતિ છે. મોક્ષે જનારો જીવ સર્વકર્મથી મુક્ત હોવાથી તેનું મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિ બંને સ્થાન સીધી સમશ્રેણીએ જ હોય છે, જેથી તે મુક્તાત્મા એક જ સમયે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ બંને પ્રકારના દેહનો ત્યાગ કરીને સીધો જ, એક જ સમયમાં પ્રાપ્ય સ્થાનપ્રદેશ ઉપર પહોંચી જાય છે, તેથી તેને એક જ સમયવાળી, ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચાડનારી ઋજુગતિ જ હોય છે.

પણ સંસારી જીવો તો દેહધારી છે તેથી તેને ઋજુ ઉપરાંત વકાગતિ પણ હોય છે તેથી વકાના પ્રકારો, તેનો કાળ, આ અંતરાલ ગતિમાં આહારની વ્યવસ્થા વગેરે બાબતો અહીં કહેવાય છે.

વકાગતિ—નામમાં જ વક શબ્દ પડ્યો છે, તેથી તેની વ્યાખ્યા પણ અટપટી જ છે. ગતગાથામાં કહ્યું તેમ જીવને વકાગતિએ ઉત્પન્ન થવાનું હોય તો તેને સ્વકર્મોદયે વળાંકો એટલે માગમાં કાટખૂણો કરીને ધપવું પડે છે. આવા વળાંકો કે કાટખૂણાઓ વધુમાં વધુ ચાર સુધી કરવાના પ્રસંગો બને છે તેથી એક પણ વળાંક વધુ હોતો નથી, ચોથો વળાંક પૂર્ણ થતાં સ્થૂલ દેહધારી બનવા પરજન્મ ધારણ કરી જ લે છે. આથી એ થયું કે જે સંસારી જીવને એકવકા ગતિથી ઉત્પન્ન થવાનું સર્જાયું હોય તે એક વળાંક ખાઈને ઉત્પન્ન થઈ જાય. દ્વિવકાવાળાને બે વળાંક—કાટખૂણા કરવા પડે, ત્રિવકાવાળાને ત્રણ અને ચતુર્વકાવાળાને ચાર વળાંક થાય છે.

આ વકાઓમાં કેટલા સમય જાય તો દરેક વકામાં એક સંખ્યા વધારીને કહેવું, એટલે એકવકામાં બે સમય, દ્વિવકામાં ત્રણ, ત્રિવકામાં ચાર અને ચારવકામાં પાંચ સમય મૃત્યુથી ઉત્પન્ન થવા વચ્ચે થાય છે.

બે ગતિની જરૂર ખરી ? હા. ચેતન અને જડ કહો, અથવા જીવ અને પુદ્ગલ કહો, આ પદાર્થો ગતિશીલ છે. આ ગતિશીલ પદાર્થો સ્વાભાવિક રીતે જ ચોક્કસ નિયમપૂર્વક જ ગતિ કરનારા છે, અને એની સ્વાભાવિક ગતિ તો આકાશપ્રદેશની સમશ્રેણીને અનુસારે જ થાય છે (જે આકાશપ્રદેશ શ્રેણીને આપણે તો જોઈ શકતા જ નથી) અર્થાત્ દિશાઓની સમાનાન્તર થાય છે. એટલે કે પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઊર્ધ્વ, અધો આ છમાંથી ગમે તે દિશામાં સમશ્રેણીએ થાય છે. પણ દિશાથી વિદિશામાં કે વિદિશામાંથી દિશામાં સીધે સીધી નથી હોતી. એટલે વિશ્રેણીગમન થતું નથી. પણ બધા જીવો માટે સમશ્રેણી ગતિ સંભવિત પણ નથી. એથી જે જીવો એ કર્મવશવર્તી છે તેમને તો વિશ્રેણીએ પણ ગતિ કરવી પડે છે. જેને આપણે વકાગતિ કહેવી છે. ત્યારે વળાંક જ્યાં આવ્યો એટલે ગતિમાં એક સમયનો કાળ વધારે જવાનો જ એટલે જ ઉપર કહી આવ્યા કે એકવકાને એક સમય બે વકાને બે સમય જાય વગેરે.

॥ ચારે ગતિઆશ્રયી વેદ-યોનિ-કુલકોટી સંખ્યા તથા યોનિભેદો અને પ્રકારોનું યન્ત્ર ॥

ચતુર્ગતિભેદ	વેદ	યોનિસં	કુલકોટી	યોનિભેદ	યોનિસ્પર્શપણું
એ પૃથ્વીકાય	નપુંસક	૭ લાખ	૧૨ લાખ	સંવૃત	શીત-ઉષ્ણ-શીતોષ્ણ
કે અપૃકાય	"	"	૭ લાખ	"	"
ન્દ્રિ તેઉકાય	"	"	૩ લાખ	"	ઉષ્ણ
ચ વાયુકાય	"	"	૭ લાખ	"	શીત-ઉષ્ણ-શીતોષ્ણ
સાંવનસ્પતિ	"	૧૪ લાખ	} ૨૮ લાખ	"	"
બાંપ્રત્યેકં	"	૧૦ લાખ		"	"
વિ બેઈન્દ્રિય	"	૨ લાખ	૭ લાખ	"	"
કલે તેઈન્દ્રિય	"	"	૮ લાખ	"	"
ન્દ્રિય ચઉરિન્દ્રિય	"	"	૮ લાખ	"	"
સંમૂંજલચર	"	તિ	૧૨ લાખ	"	"
તિ સંમૂંચતુષ્પદ	"	યં	૧૦ લાખ	"	"
યં સંમૂંઉરપરિં	"	ચ	૧૦ લાખ	"	"
ચ સંમૂંભુજપરિં	"	પં	૧૮ લાખ	"	"
પં સંમૂંખેચર	"	ની	૧૨ લાખ	સંવૃત-વિવૃત	"
ચે ગંજલચર	શ્રી. પું. નં	કુ	૧૨ લાખ	"	શીતોષ્ણ
ન્દ્રિ ગંચતુષ્પદ	ત્રણે વેદ	લ	૧૦ લાખ	"	"
ચ ગંઉરપરિં	"	ઠ	૧૦ લાખ	"	"
ગંભુજપરિં	"	લા	૮ લાખ	"	"
ગંખેચર	"	ખ	૧૨ લાખ	"	"
★ દેવ	શ્રીંપુંડર	૪ લાખ	૨૬ લાખ	સંવૃત	"
★ નારક	નપુંસક	"	૨૫ લાખ	"	શીત-ઉષ્ણ
સંમનુષ્ય	"	} ૧૪ લાખ	} ૧૨ લાખ	વિવૃત	શીત-ઉષ્ણ-શીતોષ્ણ
ગંમનુષ્ય	ત્રણે વેદ			વિવૃત-સંવૃત	શીતોષ્ણ

योनिनुं जीवाजीवपणुं

सथित-अथित-सथिताथित

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

सथिताथित-[मिश्र]

"

"

"

"

अथित

"

सथित-अथित-[मिश्र]

सथिताथित-[मिश्र]

॥ ऋजुदक्ष्रागतिमां परभवायुष्यना उदय समयमां आहारक अने अनाहारक समयनिर्णयनुं यत्र ॥

ગતિનામ	કેટલા સમયની ?	પરમવાયુષ્ય ઉદય વ્યવહારનયે -- નિશ્ચયનયે	આહારીપણું વ્યવહારનયે - નિશ્ચયનયે	અનાહારીપણું વ્યવહારનયે - નિશ્ચયનયે
ઋજુગતિ	૧ સમયની	પ્રથમસમયમાં પ્રથમસમયમાં	પ્રથમસમયે પ્રથમસમયે	અનાહારીપણું નથી અનાહારીપણું નથી
એકવકા	૨ "	દ્વિતીયસમયમાં "	પહેલે-બીજે સમયે બીજે સમય	૦ ૧ સમય
દ્વિવકા	૩ "	" "	પહેલે-ત્રીજેસમયે ત્રીજેસમયે	દ્વિતીયસમયે ૨ સમય
ત્રિવકા	૪ "	" "	પહેલે-ચોથેસમયે ચોથાસમયે	બીજે-ત્રીજે ૩ સમય
ચતુર્વકા	૫ "	" "	પહેલે-પાંચમે સમયે પાંચમા સમયે	ત્રીજે ચોથે પાંચમે ૪ સમય

★ આ વિષયની ગાથાઓ આવવા અગાઉ અહીં યન્ત્ર આપ્યો, તે સંગવડતાના કારણે છે.

વક્રગતિ કેવી રીતે બને છે ?

ઊર્ધ્વલોકની કોઈ પણ દિશામાંથી અધોલોકની ઊલટી દિશામાં, અધોલોકની દિશામાંથી ઊર્ધ્વલોકની વિરુદ્ધ દિશામાં અથવા વિદિશામાંથી દિશામાં કે દિશામાંથી વિદિશામાં કોઈ પણ ભાગમાં ઉત્પન્ન થવા જવાનું હોય ત્યારે વળાંકો થાય છે ને તેથી વક્રગતિ બને છે.

એકવક્ર કેવી રીતે ?

એક જીવ ઊર્ધ્વલોકમાં પૂર્વ દિશામાં મૃત્યુ પામ્યો, ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન અધોલોકમાં (ઊલટી) પશ્ચિમ દિશામાં છે, તો પ્રથમ પૂર્વમાંથી સીધે સીધો મૃત્યુપ્રદેશની સમશ્રેણીએ અધોલોકમાં ઉતરી આવે, એ ક્યાં સુધી ઉતરે ? તો અધોલોકમાં પશ્ચિમદિશામાં જે શ્રેણીપ્રદેશ ઉપર ઉત્પન્ન થવું છે તે શ્રેણી પૂર્વમાં જ્યાં સુધી જતી હોય ત્યાં સુધી, અહીં સુધી તો સીધો આવ્યો. હવે અહીં પૂર્વમાંથી વળાંક ખાઈને, સીધી જ શ્રેણીએ પશ્ચિમ દિશામાં ઉત્પત્તિ સ્થાને પહોંચી જાય છે. અહીં ઉપરથી નીચે પશ્ચિમ દિશાના ઉત્પત્તિ સ્થાનનું અનુસંધાન કરનારી શ્રેણી (અથવા સમશ્રેણી સપાટી) સ્થાને આવ્યો તેનો એક સમય અને ત્યાંથી વળાંક ખાઈ ઉત્પત્તિ સ્થાને પહોંચ્યો તે બીજો સમય—આમ બે સમયવાળી એકવિગ્રહા વક્ર બને છે.

દ્વિવક્ર કેવી રીતે ?

આ ગતિ ત્રણ સમયની છે. એક જીવ ત્રસનાડીગત ઊર્ધ્વલોકની વિદિશા—અગ્નિખૂણામાં મૃત્યુ પામ્યો, એને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન અધોલોકની વિદિશા—વાયવ્ય ખૂણામાં છે. એટલે વિદિશામાંથી મૃત્યુ પામી વિદિશામાં જ ઉત્પન્ન થવાનું છે. જીવ સમશ્રેણીએ જ ગતિ કરવાવાળો છે. તે સિદ્ધાંત પ્રમાણે, અગ્નિ ખૂણામાં જે શ્રેણી ઉપર છે તે જ શ્રેણીના પ્રદેશોની લાઈનને સ્પર્શ કરતો સીધો પૂર્વ દિશામાં પ્રથમ સમયમાં આવી ગયો. બીજા સમયમાં વળાંક લઈને પૂર્વમાંથી સીધો જ નીચે અધોલોકની પશ્ચિમ દિશામાં, અગ્નિ દિશામાંના ઉત્પત્તિ સ્થાનની જે શ્રેણી તે જ શ્રેણી ઉપર આવ્યો અને ત્યાંથી ત્રીજા સમયે વળાંક—કાટખૂણો થઈને ત્રસનાડીની જ અગ્નિદિશાના ઉત્પત્તિ સ્થાને પહોંચી ગયો. આમ અગ્નિથી પૂર્વમાં એક સમય, પૂર્વથી પશ્ચિમમાં નીચે ઉતરતા એકવક્ર થઈ ને ત્યાં બીજો સમય થયો અને પશ્ચિમથી અગ્નિમાં જતાં બીજો વળાંક ને ત્રીજો સમય થયો. આ રીતે ત્રણ સમયની દ્વિવક્રગતિ સમજવી.

ત્રસનાડીવર્તી જે ત્રસજીવો મરીને પુનઃ ત્રસ થનારા છે તે જીવોને વક્રમાં એક વક્ર અને દ્વિવક્ર આ બે જ ગતિ હોય છે. પછીની બે વક્ર હોતી જ નથી, કારણ કે ત્રસનાડીમાં મૃત્યુ પામેલા અને પુનઃ ત્રસનાડીમાં જન્મ લેનારા ત્રસ જીવોમાં વધુ વક્ર—વળાંકો કરવાનું હોતું જ નથી માટે એને ઋજુગતિ તો છે જ.

જે સ્થાવર જીવો છે, જે મરીને પુનઃ સ્થાવર થવાના હોય તેને ઋજુગતિ ઉપરાંત ચારેય વક્રગતિ હોય છે. તેઓને તમામ ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્થાવરોને ત્રિવક્ર અને ચતુર્વક્ર બે વધુ કહી તો કેવી કીતે ?

ત્રિવક્ર કેવી રીતે ?

સ્થાવર જીવો તો ચૌદ રાજલોકમાં સર્વત્ર ઠાંસીઠાંસીને વ્યાપીને ભરેલા છે. તે ત્રસનાડીમાં

ય છે ને ત્રસનાડી બહાર છે. જ્યારે ત્રસજીવો તો માત્ર વચલી ત્રસનાડીના સ્થાનમાં જ હોય છે. આથી સ્થાવરોનું ક્ષેત્ર સર્વ વ્યાપક છે.

કોઈ સ્થાવર જીવનો સૂક્ષ્મ દેહધારી આત્મા ડાબી બાજુની ત્રસનાડીની બહાર અધોલોકની વિદિશામાં મૃત્યુ પામ્યો છે. અને એને ઉત્પન્ન થવું છે ત્રસનાડીની જમણી બાજુએ ઊર્ધ્વલોકની દિશામાં, ત્યારે તે પ્રથમ તો ત્રસનાડીની બહાર પ્રથમ સમયે વિદિશામાંથી દિશામાં ચાલે, બીજા સમયે (પ્રથમ કાટખૂણો કરીને) જમણી બાજુથી ત્રસનાડીની અંદર દાખલ થાય, ત્રીજા સમયે (બીજો કાટખૂણો કરીને) ત્રસનાડીની અંદર જ ઊંચે જાય અને ચોથા સમયે સીધો જ—ત્રીજા સમયે જ્યાં હતો ત્યાંથી જ—તે જ શ્રેણીએ (ડાબી બાજુએ) ત્રસનાડી બહાર નીકળી ઉત્પત્તિ સ્થાને જઈને ઊભો રહે. એ પ્રમાણે અધોલોકની દિશામાંથી ઊર્ધ્વલોકની વિદિશામાં જવું હોય અથવા ઊર્ધ્વમાંથી અધોમાં આવવું હોય તો આ જ ક્રમ સમજી લેવાનો.

આ પ્રમાણે દિશામાંથી વિદિશામાં કે વિદિશામાંથી દિશામાં જવા માટે સ્થાવરોની ચાર સમયની ત્રિવક્રા કહી.

ચતુર્વક્રા કેવી રીતે ?

ત્રિવક્રામાં દિશા—વિદિશાની વાત હતી. આમાં એટલું વધારવાનું કે આ ગતિ વિદિશામાંથી (દિશા નહિ પણ) વિદિશામાં જ ઉત્પન્ન થનારા માટે હોય છે. ઉપરમાં વિદિશામાંથી ઊર્ધ્વલોકમાં ત્રસનાડી બહાર દિશામાં જઈને અટક્યો હતો. અહીં ત્રસનાડી બહાર વિદિશામાં જવાનું એક સ્ટેશન વધ્યું એટલે દિશામાંથી પાછો વિદિશાના ઉત્પત્તિ સ્ટેશને પહોંચે છે એટલે ત્યાં એક વળાંક વધે ને એક સમય પણ વધે. આમ^{૪૮૪} પાંચ સમયની ચતુર્વક્રા ગતિ થઈ. આ પ્રમાણે વક્રાગતિનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે મૂળ ગાથાનો અર્થ કહેવાય છે. આ ગાથા નિશ્ચયનયથી અને વ્યવહારનયથી (અથવા સૂક્ષ્મદષ્ટિ કે સ્થૂલદષ્ટિથી), આ ગતિમાં પરભવના આયુષ્યનો ઉદય અને આહાર ક્યારે હોય તે જણાવે છે.

ઋજુગતિમાં તો જે સંસારી જીવો છે તેમને માટે તો પ્રથમ સમયે જ આયુષ્યોદય અને પ્રથમ સમયે જ આહાર કહ્યો. આથી આ બંને વાતમાં એક પણ સમયનું અંતર પડતું નથી, કારણ કે સમયાંતર થાય તો આહાર લેવો પડે પણ આ ગતિવાળાને તો એક જ સમયમાં ઉત્પન્ન થવાનું એટલે કે જે સમયે મૃત્યુ થયું તેના બીજા જ સમયે ઉત્પન્ન થઈ જાય. વળી પૂર્વભવના શરીર દ્વારા છેલ્લા સમયે આહાર ગ્રહણ કર્યો છે ને તે પછીના સમયે જ ઉત્પન્ન થતાં જ ત્યાં ઉત્પત્તિસ્થાનમાં યોગ્ય આહાર ગ્રહણ કરી લે છે, એટલે આ ગતિવાળા સંસારી જીવો સદાય આહારી જ હોય છે. આ વાત વ્યવહારનયે ઘટમાન છે.

નિશ્ચયનયથી એટલે વધુ સૂક્ષ્મતા ને ચોકસાઈથી વિચારીએ તો પરભવના પ્રથમ સમયમાં જ પૂર્વ શરીરનો પરિશાટ—ત્યાગ થાય છે. જે સમયે સર્વાત્મપ્રદેશોવડે પૂર્વ શરીરનો પરિત્યાગ થાય તે

૪૮૪. આ પાંચ સમયવાળી વક્રા, ઘણા અલ્પ જીવાશ્રિત હોવાથી ઘણા સ્થળે આની વિવક્ષા કરવામાં આવતી નથી.

જ સમયે જીવની પરભવ ગતિ થાય છે અને તે જ આદ્યક્ષણે પરભવના આયુષ્યનો ઉદય થાય છે, એટલે શરીરાન્ત અને નૂતન શરીરપ્રાપ્તિનું કાર્ય એ જ સમયે યુગપત્ થાય છે.

વકાગતિમાં આયુષ્ય ઉદય અને આહાર ક્યારે ?—

ઋજુગતિની વાત કરી, હવે વકગતિએ જતા જીવને પરભવાયુષ્યનો ઉદય ક્યારે હોય ? તો, દ્વિતીય સમયે હોય એમ ગાથાકાર કહે છે.

પરંતુ આ કથન સ્થૂલ **વ્યવહારનયથી** છે એટલે કે આ નયથી કથન કરનારા પૂર્વભવના અન્તસમયને (હજુ શરીરત્યાગનો જે સમય એક બાકી છે, જે વકામાં ગયો નથી તો પણ) વકાગતિનો પ્રારંભ થઈ ગયો હોવાથી અને વકાગતિના પરિણામાભિમુખ થયેલો હોવાથી તે અન્તસમયને જ કેટલાકો વ્યવહારથી વકગતિનો આદિ સમય ગણી લે છે અને તેથી જ તેઓના મતે ભવાન્તરના આદ્ય સમયે એટલે [પૂર્વભવના અન્ત સમયની અપેક્ષાએ] વકાગતિના બીજા સમયમાં [વસ્તુતઃ પ્રથમ સમય છે] પરભવાયુષ્યનો ઉદય છે એમ જે કહે છે તે તેઓ વ્યવહારનયથી—સ્થૂલદષ્ટિથી કહે છે, પરંતુ તે વાસ્તવિક સૂક્ષ્મદષ્ટિસ્વરૂપ નિશ્ચયનયથી કહેતા નથી.

નિશ્ચયનયથી વિચારીએ તો વકાના **પ્રથમ સમયે જ** પરભવાયુષ્યનો ઉદય કહેવાય, કારણ કે ચાલુ જન્મના અન્તિમ સમયને કંઈ વકાનો પ્રથમ સમય નહિ કહેવાય. [બાકી વ્યવહાર નિશ્ચયવાળા બંનેનો પરભવાયુષ્યના ઉદય—કથનનો સમય તો જે છે તે જ આવે છે. વિવક્ષા માત્ર જ સમજવાની છે.]

આત્મા અન્તસમયે ગતિની સન્મુખ બને છે. હજુ પૂર્વભવના અન્ત સમયમાં રહ્યો હોવાથી ત્યાં શરીરના પ્રદેશોનો સંઘાત—(ગ્રહણ) પરિશટ (ત્યાગ) ચાલુ છે; જેથી એ અન્તસમય નિશ્ચયથી હજુ પૂર્વભવનો જ છે પણ પરભવનો નથી, કારણ કે હજુ પૂર્વભવનું શરીર અન્ત સમયે પણ વિદ્યમાન છે, એ શરીરનો સર્વથા ત્યાગ ન થાય ત્યાં સુધી અપાંતરાલગતિનો ઉદય જ ક્યાંથી થવાનો હતો ? તેથી દેહત્યાગ તો પ્રસ્તુત ભવના અન્તિમ સમયાન્તે અને આગામી ભવના (કે વકાના) સ્પષ્ટ પ્રથમ સમયમાં જ થાય છે. વળી પૂર્વશરીરનો પુદ્ગલોનો સંઘાત કે પરિશટ હોતો નથી, એ જ સમયે આયુષ્ય સાથે ગતિ પણ ઉદયમાં આવે છે, તેથી પરભવના આયુષ્યનો ઉદય વકાગતિમાં નિશ્ચયનયથી આદ્યક્ષણે જ ગણાય છે. [૩૩૦]

અવતરણ—ગત ગાથામાં વકામાં આયુષ્યોદય કહ્યો પણ આહારસમય કહ્યો ન હતો તેથી આ ગાથામાં વધુ સમયવાળી વકાગતિમાં જીવ કેટલા સમય આહારી કે અનાહારી હોય ? તે બંને નયાશ્રયી કહે છે.

ઇગદુતિચવક્રાસું, દુગાઇસમણસુ પરભવાહારો ।

દુગવક્રાઇસુ સમયા, ઇગ દો તિત્રિ અ અણાહારા ॥૩૩૧॥

સંસ્કૃત છાયા—

એક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુર્વક્રાસુ દ્વિતીયાદિસમયેષુ પરભવાહારઃ ॥

દ્વિવક્રાદિષુ સમયા એકો દ્વૌ ત્રયશ્ચ અનાહારાઃ ॥૩૩૧॥

શબ્દાર્થ—સુગમ છે.

ગાથાર્થ—એક, બે, ત્રણ અને ચાર સમયની વક્રાગતિમાં દ્વિતીયાદિ સમયોમાં પરભવનો આહાર જાણવો, એટલે અનુક્રમે દ્વિવક્રાગતિમાં એક સમય, ત્રિવક્રાગતિમાં બે સમય અને ચતુર્વક્રાગતિમાં ત્રણ સમય અનાહારક હોય છે. ॥૩૩૧॥

વિશેષાર્થ—ગત ગાથામાં વક્રાનું સ્વરૂપ કહ્યું હતું. હવે આ ગાથામાં વક્રાગતિમાં જ વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંને નય દર્શિથી આહાર અને અનાહારકનો સમય કહે છે.

વ્યવહારનયની દર્શિથી દરેક વક્રામાં જીવ પહેલા સમયે અને છેલ્લા સમયે આહારક જ હોય છે. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે, બેથી વધુ સમયવાળી વક્રામાં જ યથાયોગ્ય અનાહારકપણું મળે છે. અહીંઆ પ્રથમ એકવક્રાનો વિચાર કરીએ તો તે બે જ સમયની છે, તેથી વહેવારનયે તેના બંને સમયો આહારક જ થાય છે. એકે સમય અનાહારક નથી હોતો, કારણ કે જ્યારે શરીર છોડે છે તે સમયમાં જ ઔદારિકાદિ પુદ્ગલોનો લોમાહાર કરીને શરીર છોડીને પ્રથમ સમયે એક વક્રામાં દાખલ થયો ને તે જ વક્રાના બીજા સમયે તો ઉત્પત્તિપ્રદેશે પહોંચી પણ ગયો. જે સમયે પહોંચ્યો તે જ સમયે કાર્મણ કાયયોગવડે તદ્ભવયોગ્ય ઓજાહારસ્વરૂપ પરમાણુઓનો આહાર ગ્રહણ કરે છે.

આથી એક વક્રામાં બંને સમયો વ્યવહારનયથી આહારી સમજવા.

ત્રણ સમયની દ્વિવક્રા ગતિમાં એકવક્રાગતિવત્ વ્યવહારનયથી પ્રથમ સમય આહારી, બીજો સમય અનાહારી અને ત્રીજો સમય [પરભવ સંબંધી] આહારી. એકંદરે બે સમય આહારક અને એક સમય અનાહારકપણાના સમજવા.

ત્રિવક્રાગતિના ચાર સમય પૈકી વ્યવહારનયથી પૂર્વવત્ પહેલો [પ્રસ્તુત ભવાશ્રયી] અને છેલ્લો [પરભવાશ્રયી] ચોથો સમય આહારી અને બીજો-ત્રીજો એ બે મધ્યના સમયો અનાહારી, એટલે અહીં બે સમય આહારક અને બે સમય અનાહારક.

ચતુર્વક્રાગતિના પાંચ સમય પૈકી વ્યવહારનયથી આદિ અને અંતિમ એ બે સમય આહારી અને વચલા ૪^મ ત્રણ સમય અનાહારક જાણવા.

આ વ્યવહારનયાશ્રયી કથનમાં વચલા સમયો અનાહારક અને પહેલા છેલ્લા સમયો આહારક છે. હવે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ જણાવે છે.

ઉપરનું કથન બધું વ્યવહારનયથી ગાથાનુસારે કહ્યું, પણ નિશ્ચયનયથી વિચારીએ તો [એક વક્રાગતિમાં વ્યવહારનયથી બન્ને સમય આહારી જણાવ્યા છતાં] એક સમય નિરાહારી મળશે, કારણ

૪૮૫. આ પાંચ સમયવાળી વક્રાગતિ જીવને ક્વચિત્ સંભવે છે, કારણ કે મૂલસૂત્રમાં ચાર સમયવાળી ગતિ સુધીનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ ભગવતી, સ્થાનાંગવૃત્તિકાર વક્રાગતિમાં અનાહારકની ચિંતા પ્રસંગમાં ‘एको द्वौ वाऽनाहारकः’ કહીને એકસમય બે સમય અનાહારકપણું જણાવે છે અને ‘વા’ શબ્દ ગ્રહણથી ત્રણ સમય પણ અનાહારક ગણે છે. અહીં પરભવ જતાં જીવને બળદની નાથ પ્રમાણે ઈષ્ટચળે પહોંચાડવામાં ઉદયમાં આવતો આનુપૂર્વીનો ઉદય ઉત્કૃષ્ટ ચાર સમયનો કહ્યો છે. અને એ ચાર સમયનો ઉદય સહચારી પાંચ સમયની વક્રાગતિએ જાય તો જ સંભવે છે, માટે વિરોધ ન સમજવો.

કે જીવ પૂર્વ દેહમાંથી છૂટ્યો ત્યારે તે પરભવના પ્રથમ સમયમાં પૂર્વ શરીરની સાથે જીવનો સંબંધ રહ્યો ન હોવાથી, અને ત્રણ કરવાના પરભવના શરીરની હજુ પ્રાપ્તિ થઈ ન હોવાથી તે સમયે આહાર લેતો નથી અને બીજે સમયે પોતાનું ઉત્પત્તિસ્થાન પામીને આહાર કરે છે માટે એકવક્રાગતિમાં પણ એક સમય અજ્ઞાહારી છે.

ત્યારબાદ દ્વિવક્રામાં નિશ્ચયનયે ઉપર મુજબ બે સમય અજ્ઞાહારી, ત્રિવક્રામાં ત્રણ સમય અનાહારક, અને ચતુર્વક્રામાં ચાર સમય અજ્ઞાહારી હોય છે, કારણ કે સર્વ વક્રાગતિમાં અન્તિમ એક સમય આહાર સહિત હોય છે.

અહીં નિશ્ચયનયાશ્રયી અન્તિમ સમયો આહારક તથા શેષ અનાહારક છે, તેથી વ્યવહારનયે ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ સમય અને નિશ્ચયનયે ઉત્કૃષ્ટથી ચાર સમય અનાહારક તરીકે સમજવા. [૩૩૧]

અવતરણ—હવે ચોથું અપવર્તન કોને કહેવાય અને આયુષ્યમાં તે શું કાર્ય કરે છે તે કહે છે.

બહુકાલવેઅણિજં, કમ્મં અપ્પેણ જમિહ કાલેણ ।

વેઇજ્ઞઇ જુગવં ચિઅ, ઉઇન્નસવ્વપ્પણસગ્ગં ॥૩૩૨॥

અપવત્તણિજ્ઞમેયં આરું, અહવા અસેસકમ્મં પિ ।

બંધસમણિ વહ્નં, સિદ્ધિલં ચિઅ તં જહાજોગ્ગં ॥૩૩૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

બહુકાલવેદ્યં, [વેદનીયં વા] કર્મ અત્પેન યદિહ કાલેન ।

વેદ્યતે યુગપદ્મૈવ ઉદીર્ણસર્વપ્રદેશાગ્રમ્ ॥૩૩૨॥

અપવર્તનીયમેતત્ આયુરથવા અશેષકર્માપિ ।

બંધસમયેऽપિ વહ્નં શિથિલં ચૈવ તદ્ યથાયોગ્યમ્ ॥૩૩૩॥

શબ્દાર્થ—

૪૮૬ બહુકાલવેઅણિજં=બહુકાલ વેદવા યોગ્ય

કમ્મં જં=જે કર્મ

ઇહ અપ્પેણ કાલેણ=અહીંયા અલ્પકાળવડે

વેઇજ્ઞઇ=વેદે

જુગવં ચિઅ=યુગપદ્મ નિશ્ચયથી

ઉઇન્નસવ્વપ્પણસગ્ગં=ઉદીર્ણ સર્વ પ્રદેશાગ્રને

અપવત્તણિજં=અપવર્તન યોગ્ય

અયં આરું=આ આયુષ્ય

અસેસકમ્મં પિ=શેષ કર્મો (માટે) પણ

બંધસમણિ વહ્નં=બંધ સમયે પણ બાંધ્યું

સિદ્ધિલં ચિઅ=શિથિલ નિશ્ચયથી

તં જહાજોગ્ગં=તેને યથાયોગ્ય

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૩૩૨--૩૩૩॥

વિશેષાર્થ— આ વિશ્વમાં તિર્યચો કે મનુષ્યો ઘણા લાંબા કાળ સુધી વેદી-ભોગવી શકાય એવા દીર્ઘ સ્થિતિવાળા આયુષ્ય કર્મને કે તેના દલિકો (પ્રદેશ-પરમાણુઓ)ને પણ અપવર્તના નામના એક કરણ (પ્રયત્ન) વડે, ભવિષ્યમાં ક્રમશઃ ઉદયમાં આવવાવાળાં સત્તાગત રહેલાં આયુષ્ય પુદ્ગલોને

૪૮૬. અહીં અર્થાન્વયને અનુસારે શબ્દક્રમ ગોઠવ્યો છે.

એકી સાથે જ ઉદયમાં લાવી દઈને અલ્પ કાળની અંદર જ વેદી-ભોગવી નાંખે, એટલે કે અનુભવ કરીને ક્ષાય કરી નાંખે છે. એટલે સો વરસ સુધી જીવી શકનારો અંતર્મુહૂર્તમાં પણ પ્રાણત્યાગ કરી શકે છે. આવા પ્રકારના, મૂલસ્થિતિમાંથી પરાવર્તન પામનારા આયુષ્યને **અપવર્તનીય આયુષ્ય** કહેવાય છે. ગયા ભવમાં બંધકાળે મન્દ અધ્યવસાયે આવવાથી પ્રસ્તુત આયુષ્ય શિથિલબંધે બાંધેલું હતું. કોઈ વખતે પ્રતિકૂળ ઉપક્રમાદિ નિમિત્તો મળતાં જ દીર્ઘકાલીન સ્થિતિમાં ઘક્કો વાગે ને અનુદિત આયુષ્ય પ્રદેશો આત્મપ્રયત્નવડે સપાટી ઉપર આવી જાય અને તેને જીવ ભારે વેગથી શીઘ્ર ભોગવી નાંખે અને ^{૪૮૭}ભોગ પૂરો થતાં શરીરથી આત્મા છૂટો પડી ગત્યન્તરમાં જન્મ લેવા ચાલ્યો જાય.

કોઈ શંકા કરે કે દીર્ઘ સ્થિતિને ટૂંકી કરવાનું વિચિત્ર પરાવર્તન આ એક જ કર્મમાં બને છે કે બીજામાં પણ થાય છે? તો આ અપવર્તના કરણ દરેક કર્મમાં થાય છે. અને સમસ્ત પ્રાણીઓમાં આવાં પરાવર્તનો બન્યા જ કરે છે; અને દીર્ઘકાળભોગ્ય કર્મોનો હ્રાસ કરી સ્વલ્પકાળભોગ્ય બનાવી દે છે.

શંકા—વિદ્યાર્થી, આયુષ્ય કર્માદિકની અપવર્તનીય ઘટના જાણીને કહે છે કે તમારું આ કથન યથાર્થ નથી; કારણ કે આથી તો ‘કૃતનાશ અને અકૃતાગમ’ નામનો દોષ ઊભો થાય છે, જ્યારે શાસ્ત્રવચન તો નિર્દોષ હોવું જોઈએ.

ત્યારે પ્રથમ તો આ દોષ શું છે? તે સમજી લઈએ, સૈદ્ધાન્તિક અને દાર્શનિક ગ્રન્થોમાં આવા દોષનું નિરૂપણ આવે છે. તેનો અર્થ એ છે કે; જે કાર્ય થાય તે સ્વયોગ્ય ફળ આપ્યા વિના જ જો નષ્ટ થઈ જાય તો કૃતનાશ (કરેલાનો નાશ) દોષ કહેવાય. અને જે કાર્ય કર્યું જ નથી, છતાં તે કાર્યનું જે ફળ હોય તે ભોગવવાનું બને, આ અકૃતાગમ (અકરેલાનું આગમન) દોષ કહેવાય. અર્થાત્ કારણછતે કાર્યનાશ અને કારણઅછતે કાર્યોત્પત્તિ.

ઉક્ત દોષને ઘટાવતાં તે કહે છે કે; ગત જન્મમાં આયુષ્યકર્મ, જેટલી સ્થિતિનું બાંધ્યું હોય, તેટલી સ્થિતિનું ભોગવવું જ જોઈએ પણ અપવર્તનમાં તો હ્રાસ થતો હોવાથી ક્રમશઃ પૂર્ણ કાળ જેટલું ભોગવવાનું નથી તેથી ‘કૃતનાશ’ બને છે. અને અપવર્તનમાં દીર્ઘકાલીન કર્મ પુદ્ગલોને સ્વલ્પકાળમાં જ ભોગવી નાંખવાની ક્રિયા થાય છે પણ તેટલા અલ્પકાળનું તો તે કર્મ બાંધ્યું નથી, તો પછી તે રીતે કેમ ક્રિયા સંભવી શકે? આથી ‘અકૃતાગમ’ થાય છે.

સમાધાન—આનું સમાધાન ઉપર આવી ગયું છે, છતાં ગ્રન્થકારનો જ જવાબ સમજીએ. તે ૩૨૮મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ‘**बंधसमएऽपि बद्धं सिद्धिलं**’ આ જવાબ આપીને ઉક્ત દોષનો ઈન્કાર બતાવે છે. એનો અર્થ એ છે કે, ગત જન્મમાં આયુષ્ય બાંધ્યું ત્યારે તેના પરિણામ જ મન્દકોટિના હતો. તેથી ગ્રહણ કરાયેલા આયુષ્ય પુદ્ગલો મજબૂતપણે જથ્થાબંધ ગ્રહણ થયા નહિ જેથી તે નબળા રહ્યા અને તેથી પ્રબલ પ્રયત્નથી ભેદ બની ગયા. આથી આયુષ્યકર્મબંધ શિથિલ જ બંધાયો હતો.

૪૮૭. અહીંયા બંધકાળની સ્થિતિ કરતાં ભોગકાળની સ્થિતિ ઘણી ઓછી હોય છે. સામાન્યકાળ કરતાં યુદ્ધકાળે, ભયંકર રોગચાળો ચાલતો હોય ત્યારે, આશ્ચર્યજનક અકાલ મૃત્યુના જે બનાવો બને છે, તે પ્રાયઃ અપવર્તનીય પ્રકારના આયુષ્યને આભારી છે.

આવા શિથિલબંધ ઉપર દેશ—કાળ એટલે કોઈ ક્ષેત્ર કે કોઈ કાળની અપેક્ષા પામીને, સ્નેહ ભયાદિજન્ય અધ્યવસાયાદિ ઉપક્રમો લાગે એટલે આયુષ્યની અવશ્ય અપવર્તના થઈ શકે છે. આથી શું થયું કે નવા જન્મમાં એકાએક શિથિલ બંધ નથી થયેલો, ગતજન્મમાં જ તેનો કારણ કાર્યભાવ થઈ ગયો છે એટલો ઉક્ત બન્ને દોષનો અસંભવ છે.

અપવર્તન અને અનપવર્તનમાંનો ફરક અગાઉ બતાવ્યો છે છતાં પુનઃ દંષ્ટાંતથી વિચારીએ તો, સરખાં ભીંજવેલાં બે ઘોતિયામાંથી એકને બરાબર ખુલ્લું કરીને સૂકવ્યું ને બીજાનો લોચો જ રાખી મૂક્યો. ખુલ્લું કરેલું જલદી સૂકાઈ જાય અને લોચો વાળેલું વિલંબે સૂકાય. અહીં જલનું પ્રમાણ બેયમાં સમાન છે. શોષણ^{૪૮૮} ક્રિયા સરખી જ—સમાન પરિસ્થિતિમાં જ ચાલે છે, છતાં સમયમાં ન્યૂનાધિકપણું કેમ થયું? તો વસ્ત્ર વિસ્તાર અને સંકોચના તફાવતને લીધે જ. અહીં જીવ આયુષ્યકર્મના પુદ્ગલોને, અપવર્તન કે અનપવર્તનમાં સરખા જ ભોગવે છે. (સમાન પ્રમાણ હોય ત્યાં) માત્ર અપવર્તનમાં આત્મા એક સાથે ભોગવી ક્ષય કરે છે ને અનપવર્તનમાં ક્રમશઃ ભોગવાય છે.

આ અપવર્તનીય આયુષ્ય સોપક્રમી જ હોય છે એટલે આ આયુષ્યનો ક્ષય બાહ્ય ઉપક્રમોના નિમિત્તથી જ થાય છે. જ્યારે અનપવર્તનીયમાં ઉપક્રમો નથી આવતા એમ નથી. આવે પણ બરા, પણ ત્યાં તે ઉપક્રમો પોતાનું કશું જ બળ બતાવી શકતા નથી. જે વાત હવે પછીની જ ગાથામાં કહે છે. [૩૩૨-૩૩૩]

અવત્તરણ— હવે પાંચમા અનપવર્તન આયુષ્યની વ્યાખ્યા કહે છે.

**જં પુણ ગાઢનિકાયણબંધેણં પુલ્લમેવ કિલ બદ્ધં ।
તં હોઙ્ગ અણપવત્તણજોગ્ગં કમવેઅણિજ્ઞફલં ॥૩૩૪॥**

સંસ્કૃત છાયા—

યત્ પુનર્ગાઢનિકાયણબન્ધેન પૂર્વમેવ કિલ બદ્ધં ।
તદ્ ભવતિ અનપવર્તનયોગ્યં ક્રમવેદનીયફલમ્ ॥૩૩૪॥

શબ્દાર્થ—

જં પુણ=જે વળી
ગાઢનિકાયણબંધેણં=ગાઢ નિકાયના બંધથી
પુલ્લમેવ કિલ બદ્ધં=પ્રથમથી જ ખરેખર
બાંધ્યું હોય

જોગ્ગં=યોગ્ય
કમવેઅણિજ્ઞફલં=ક્રમ વેદનીય ફળવાળું

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થ મુજબ. ॥૩૩૪॥

વિશેષાર્થ— શિથિલ બંધવાળા અપવર્તનીય આયુષ્યની વાત કહી, હવે ગાઢબંધવાળા અને એથી જ અનપવર્તનીય કહેવાતા આયુષ્યની વાત કરે છે.

૪૮૮. ઇલેક્ટ્રીકનો ચૂલો અને દેશી ચૂલા ઉપર સમાન પ્રમાણ પાણીની શોષણ ક્રિયાનું દંષ્ટાંત પણ ઘટાવી શકાય. આ ઉપર તો અનેક દંષ્ટાંતો મળી આવશે.

આ જીવને ગતજન્મમાં આયુષ્યના બંધકાળે તથાપ્રકારના તીવ્રકોટિના પરિણામ આવી જાય તો તે વખતે જન્માન્તર માટે ઝાડણ કરાતા આયુષ્યના પુદ્ગલો મોટા પ્રમાણમાં ને મજબૂત જથ્થામાં પિંડિત કરીને ઝાડણ કરે છે એટલે એ આયુષ્યનો બંધ ઘણો જ ગાઢ-મજબૂત પડે છે, જેને નિકાશિત-નિરુપક્રમી અને આ ગાથાના શબ્દમુજબ અનપવર્તનીય બન્ધ કહેવાય છે. આવા આયુષ્યને કોઈ જ ઉપક્રમ લાગતો નથી, લાગે તો આયુષ્ય સ્થિતિનો એક સમય જેટલો પણ છાસ કરવા શક્તિમાન બનતો નથી, આવું આયુષ્ય જીવને જન્માન્તરમાં ઉદય આવે ત્યારે ક્રમે ક્રમે જ ભોગવાય છે, અર્થાત્ જેટલા વરસનું બાંધ્યું હોય તેટલા વરસ સુધી પૂરેપૂરું ભોગવીને સર્વાયુષ્યદલિકોનો ક્ષય કરીને પછી જ મૃત્યુ પામે છે. આમાં^{૪૮૮}અપવર્તનને કોઈ સ્થાન નથી. આ આયુષ્યનો ભોગકાલ, બંધકાલની સ્થિતિમાં છાસ નથી કરતો.

અહીં વાચકોએ ખ્યાલમાં રાખવું કે શુભ કર્મના સારા પરિણામનો તીવ્ર આનંદ આવે અને તેવા કર્મનો અનપવર્તનીય બંધ પડે તો તેનો વાંધો નથી, પણ અશુભ કર્મ કરતાં તેનાં તીવ્ર પરિણામ, ખોટી મસ્તી અને ઉચ્છ્રંખલ આનંદ આવી ગયો તો એ કર્મનો ગાઢ બંધ પડશે અને એના ઉદય વખતે જીવને તેનાં તીવ્ર કટુ ફળો અવશ્ય ભોગવવાં પડશે; જે રોતાંય નહીં છૂટે; માટે અશુભ-પાપ-હિંસા, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને વિષયવાસનાઓની અનિષ્ટ-વિકારી પ્રવૃત્તિઓ કરવી પડતી હોય તો પણ તે વખતે તેમાં તલ્લીન બનવું નહીં; સંસારી પ્રવૃત્તિઓનો સર્વ વહેવાર અનાસક્તપણે કરવો.

અપવર્તનમાં, તીવ્ર આરંભ સમારંભની પ્રવૃત્તિથી કોઈ અશુભગતિનું આયુષ્ય નિકાશિતપણે બંધાઈ ગયું, ને પછી તમો ગમે તેવી નિષ્પાપ પ્રવૃત્તિ કરો, સુકૃતનાં કાર્યો કરો પણ નિકાશિત થયેલું આયુષ્ય એક વખત તો દુર્ગતિએ ઘસડી ગયા વિના રહેતું નથી જે માટે શ્રેણિક આદિના દાખલાઓ પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રેણિકથી ગર્ભવંતી મૃગલીના શિકારની કૂર હિંસક પ્રવૃત્તિ કરીને જે વખતે આયુષ્યનો બંધકાળ આવ્યો ત્યારે નરકાયુષ્યનો નિકાશિત બંધ પાડી દીધો અને ત્યારપછી ખુદ તરણતારણહાર, ભુવનગુરુ, અહિંસા ને ક્ષમામૂર્તિ ભગવાન મહાવીરનો મહાપુણ્યયોગ થયો ને તેથી તીર્થંકર નામકર્મ પણ બાંધ્યું; પણ મરીને તેને નરકે તો જવું જ પડ્યું. આપણો પણ બંધકાળ ક્યારે આવી જશે તે ક્ષણનું જ્ઞાન નથી. માટે સદ્ગતિના અભિલાષીએ હંમેશા શુભભાવ, યાવત્ શુદ્ધભાવમાં તન્મય રહેવું. [૩૩૪]

અવતરણ—અહીં અપવર્તનીય જીવો કોણ અને અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા કોણ તેને કહે છે.

૪૮૯. અહીં એક આપવાદિક બાબત શાસ્ત્રમાં નજરે પડે છે તે પણ કહેવી જોઈએ. વિશેષાર્થમાં કહ્યું કે અનપવર્તનીય આયુષ્ય હોય તેનો કદો હ્રાસ થતો નથી. પણ એક ઉલ્લેખ એવો મળે છે કે “અકર્મભૂમિના ત્રણ પલ્લોપમાયુષી યુગલિક તિર્થંચ-મનુષ્યે અંતર્મુહૂર્તકાળ પ્રમાણ આયુષ્યને છોડીને બાકીના અન્તર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્લોપમ આયુષ્યની અપવર્તના-હ્રાસ કરે છે” જેથી શંકા થાય કે આ પ્રમાણે થવાથી તો સિદ્ધાન્ત ભંગ થાય છે. જો અનપવર્તન થાય તો તે આયુષ્યને નિરુપક્રમ કે નિકાશિત કેમ કહેવાય? નિકાશિત હોય તો તેમ બનવું જ ન જોઈએ. આનું સમાધાન ટૂંકમાં એ જ કે આયુષ્યના નિકાશિત બંધ યોગ્ય અધ્યવસાયો પ્રત્યેક સ્થિતિના અનુક્રમે અસંખ્યગુણ અસંખ્યગુણ છે. એથી આ આયુષ્ય એક જ સરખું નહિ પણ અસંખ્ય ભેદવાળું છે તેથી કોઈ કોઈ આયુષ્ય અપવર્તનાને પણ પામી શકે છે.

ઉત્તમ—ચરમશરીરા, મુરનેરડયા અસંખનરતિરિઆ ।

હુંતિ નિરુવકમાઝુ દુહા વિ સેસા મુણેઅવ્વા ॥૩૩૫॥

સંસ્કૃત છાયા—

ઉત્તમચરમશરીરાઃ સુરનૈરયિકા અસંખ્યાયુષ્કનરતિર્યઞ્ચઃ ।

ભવન્તિ નિરુપક્રમાયુષ્કાઃ, દ્વિધાઽપિ શેષા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૩૩૫॥

શબ્દાર્થ—

ઉત્તમ=ઉત્તમ

ચરમશરીરા=અંતિમ શરીરવાળા

નિરુવકમાઝ=નિરુપક્રમાયુષી

દુહા વિ સેસા=શેષ બન્ને પ્રકારના પક્ષ

ગાથાર્થ— વિશેષાર્થવત્. ॥૩૩૫॥

વિશેષાર્થ— ઉત્તમ શબ્દથી મનુષ્ય જાતિમાં ઉત્તમ—પ્રધાન ગણાતા પુરુષોને લેવાનાં હોવાથી, દરેક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીકાળમાં અનાદિ નિયમ અનુસાર થનારા બાર ચક્રવર્તીઓ, નવ વાસુદેવો, નવ^{૪૮૦} પ્રતિવાસુદેવો, નવ બલદેવો અને ‘ચરમશરીરી’ એટલે જેને શરીર ધારણ ‘ચરમ’ કહેતાં છેલ્લું જ છે, ફરીને તેને સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ એકેય દેહ ધારણ કરવાપણું નથી રહ્યું, એટલે કે એ જ ભવમાં જેઓ મોક્ષે જવાવાળા છે તેવા આત્માઓ, જેમાં^{૪૮૧} તીર્થકરો, ગણધરો, કેવલીઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, તે ઉપરાંત દેવગતિના સર્વ દેવો, નારકો,^{૪૮૨} અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યવાળા યુગલિક મનુષ્ય—તિર્યંચો એ બધાય અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા છે.

બાકીના સર્વ મનુષ્ય—તિર્યંચ જીવો બન્ને પ્રકારના(અથવા ત્રણે પ્રકારના) એટલે નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય,^{૪૮૩} સોપક્રમ અપવર્તનીય (અને સોપક્રમ અનપવર્તનીય) આયુષ્યવાળા જાણવા. [૩૩૫]

અવતરણ— હવે અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીયનો હેતુભૂત ઉપક્રમ તથા અનુપક્રમ (અથવા નિરુપક્રમ) પ્રકાર અને તેની વ્યાખ્યાને કહે છે.

જેનાઽમુવક્રમિજ્જઈ, અપ્પસમુત્ત્યેણ ઇયરગેનાવિ ।

સો અજ્ઞવસાણાઈ, ડવક્રમોઽણુવક્રમો ઇયરો ॥૩૩૬॥

૪૮૦. કોઈ પ્રતિવાસુદેવનું શલાકાપુરુષમાં ગ્રહણ નથી કરતા, કોઈ ઉત્તમ શબ્દથી તીર્થકર, ગણધર, વાસુદેવ, બલદેવ ગ્રહણ કરે છે.

૪૮૧. લોકપ્રકાશ સર્ગ—૩, શ્લોક ૮૦, ચરમશરીરી અને શલાકાપુરુષો આમ જુદો જુદો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૪૮૨. તત્ત્વાર્થ બૃહદ્વૃત્તિમાં દેવો, તીર્થકરો અને નારકોને જ નિરુપક્રમાયુષી કહે છે. શેષને સોપક્રમી અને નિરુપક્રમી બન્નેય કહે છે. આથી ઉક્ત યુગલિકો સોપક્રમી થઈ જાય છે, પણ તે બહુધા ઈષ્ટ નથી. વળી કોઈ તો દેવ અને અસંખ્ય યુગલિકને અનપવર્તનીય નિરુપક્રમી કહે છે, જ્યારે ચરમશરીરીને જુદા પાડી તેને સોપક્રમી, નિરુપક્રમી અનપવર્તનીય આયુષી કહે છે અને શેષને ઉપરોક્તવત્ કહે છે. [જેનો પડઘો કર્મપ્રકૃતિ ‘અદ્વાજોગુક્ષોસ’ ગાથાની ટીકામાં પણ પડ્યો છે.]

૪૮૩. જે અકાલ મૃત્યુ થાય છે તે કાલાયુષ્યથી જાણવું, કારણ કે પ્રદેશાયુષ્ય તો સંપૂર્ણ ભોગવે જ છૂટકો થાય છે.

સંસ્કૃત છાયા—

येनायुः उपक्रम्यते आत्मसमुत्थेन इतरकेणापि ।

सोऽध्यवसानादिरूपक्रमोऽनुपक्रम इतरः ॥३३६॥

શબ્દાર્થ—

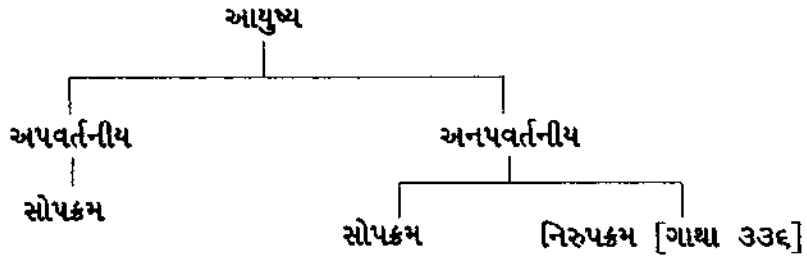
જેનાયુઃ=જે વડે આયુષ્ય
ઉપક્રમિજ્ઞ=ઉપક્રમ થાય
અપ્સમુત્થેન=આત્માથી સારી રીતે
ઉત્પન્ન થયેલા

ઇયરગેનાવિ=ઇતર વડે પણ
સો અજ્ઞવસાનાઈ=સે અધ્યવસાનાઈ
અણુવક્રમો ઇયરો=અનુપક્રમ ઇતર

ગાથાર્થ— પોતાના આત્માથી સમુત્પન્ન થયેલા **આન્તરિક** જે **અધ્યવસાયાદિ** હેતુવિશેષવડે, અથવા ઇતર એટલે બીજા વિષ-અગ્નિ-શસ્ત્રાદિકના **બાહ્ય** જે નિમિત્તો વડે આયુષ્ય ઉપક્રમ પામે-અર્થાત્ દીર્ઘકાલે વેદવા યોગ્ય આયુષ્ય-સ્વલ્પ કાળમાં વેદી પૂર્ણ કરી શકાય તેવું વ્યવસ્થિત કરી નાંખે તે અપવર્તન હેતુભૂત **ઉપક્રમ** કહેવાય અને બીજો તેથી વિપરીત તે **અનુપક્રમ** (અથવા નિરુપક્રમ) જાણવો. ॥૩૩૬॥

વિશેષાર્થ— ઉપક્રમ-અનુપક્રમની વ્યાખ્યા અગાઉથી જ વિશેષાર્થમાં જણાવી દીધી છે. પણ અહીં તો ગ્રન્થકારે પોતે જ ઉપક્રમ કોને કહેવાય તે ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં બંને પ્રકારના હેતુઓ રજૂ કરીને સમજાવી છે. તે હેતુનો ઉત્તરાર્ધમાં ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે અને સાથે સાથે ઉપક્રમથી વિપરીત એટલે જેમાં ઉપક્રમનો અભાવ છે તે અનુપક્રમ કે નિરુપક્રમ છે, તે પણ જણાવ્યું છે, જે અર્થાપત્તિથી સ્વાભાવિક રીતે સમજી શકાય તેવું છે.

અહીં એક બીજી વાત પણ સમજી લેવી જોઈએ કે અપવર્તનીય આયુષ્ય તો જાણે સોપક્રમી જ હોય, પરંતુ અનપવર્તનીય આયુષ્ય તો નિરુપક્રમી જ હોય, એવું આપણે જાહેસલાક રીતે સમજી આવ્યા છીએ, પણ એમાંય અપવાદ છે. સર્વથા એવું નથી. જેનો ઇસારો ગાથા ૩૩૪ની ટિપ્પણીમાં કર્યો છે; ને ત્યાં જણાવ્યું છે કે ક્વચિત્ ઉપક્રમ પણ લાગે છે. તે ઉપરાંત બીજું સમજવાનું એ છે કે આ આયુષ્યમાં ઉપક્રમ ઊભો ક્વચિત્ થાય. પ્રત્યક્ષ દેખાય પણ ખરો, પણ તે નિશ્ચિત થયેલી આયુષ્યની દોરીને ટૂંકાવવાનું કાર્ય લેશ માત્ર નથી કરતો, પણ તે માત્ર ત્યાં નિમિત્ત કારણરૂપે જ હાજર થયેલો હોય છે. નહીં કે ઉપાદાનરૂપે કે આયુષ્યનો ક્ષય કરવારૂપે. અલબત્ત સ્થૂલજ્ઞાન કે દષ્ટિવાળાને એવો ભાસ થાય, પણ વાસ્તવમાં સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળાને તેવો ભાસ નથી થતો. કારણ કે જેટલું આયુષ્ય હતું તે કુદરતી રીતે ક્રમશઃ જ ક્ષય થઈ રહ્યું હોય છે. એમાં બરાબર અન્તકાળે જ કોઈ ઉપક્રમ હાજર થઈ જાય ને છેલ્લું બે ચાર કલાકનું જે આયુષ્ય હોય તે ઉપક્રમની વેદના સાથે પૂર્ણ ભોગવી નાંખે (પણ જરા પણ ઢાસ ન જ થાય) અને દૃશ્ય ઉપક્રમથી મૃત્યુ સર્જાયું એમ જોનાર કહે, પણ વાસ્તવિક તેવું નથી હોતું; ફક્ત તે તો સહયોગરૂપે જ રહે છે. આથી આયુષ્યના નીચે મુજબ પણ પ્રકારો પાડી શકાય.

અવતરણ—તે ઉપક્રમ જીવને સાત પ્રકારે લાગે છે, તે કહે છે.

^{૪૬૪}અજ્ઞવસાણનિમિત્તે, આહારે વેયણા પરાધાણ ।

ફાસે આળાપાળૂ, સત્તવિહં ^{૪૬૫}ક્ષિજ્ઞાણ આહં ॥૩૩૭॥

સંસ્કૃત છાયા—

અધ્યવસાને નિમિત્તે, આહારે વેદનાયાં પરાધાતે ।

સ્પર્શે આનપ્રાણે, સત્તવિધં ક્ષીયતે આયુઃ ॥૩૩૭॥

શબ્દાર્થ—

અજ્ઞવસાણ=અધ્યવસાન

નિમિત્તે=નિમિત્તે

આહારે=આહાર

વેયણા પરાધાણ=વેદના પરાધાતથી

ફાસે=સ્પર્શમાં

આળાપાળૂ=ધાસોચ્છવાસમાં

સત્તવિહં=સાત રીતે

ક્ષિજ્ઞાણ આહં=આયુષ્ય ક્ષીણ

માથાર્થ—સુગમ છે. ॥૩૩૭॥

વિશેષાર્થ—અહીં સાત પ્રકારનાં ઉપક્રમોનાં નામો જણાવે છે. જો કે વિશ્વમાં અનંતા ઉપક્રમો છે પણ અહીં અવાન્તર ભેદોને દૂર કરીને, એ બધાયનું વર્ગીકરણ કરીને, તેને સાત પ્રકારમાં જ સમાવી દે છે, અર્થાત્ અનંતાનું મૂળ આ સાત જ છે એમ સમજવું. એ સાત કયા? તો—૧. અધ્યવસાન, ૨. નિમિત્ત, ૩. આહાર, ૪. વેદના, ૫. પરાધાત, ૬. સ્પર્શ, અને ૭. આનપ્રાણ. હવે એ સાતેયની વિશેષ વ્યાખ્યા કરે છે.

૧-અધ્યવસાન-ઉપક્રમ અધ્યવસાન કહો કે અધ્યવસાય કહો, બે એક જ અર્થના વાચક છે. અધિ-આત્મનિ અવતિઠતિ ઇતિ-જે ^{૪૮૬}આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય તે.

દરેક (સંજ્ઞી) આત્માની અંદર 'મન' હૃદય કે અંતઃકરણથી ઓળખાતું એક એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય રહેલું છે. જે દ્રવ્ય અત્યન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનું બનેલું હોય છે. અને તે સમગ્ર દેહવ્યાપી છે, પરંતુ

૪૮૪. આ ગાથા આવશ્યકનિયુક્તિની છે.

૪૮૫. સિજ્ઞાણ, મિજ્ઞાણ । ઇતિ પાઠાંતર

૪૮૬. જૈનો અને નૈયાયિકો અધ્યવસાયને આત્માનો ધર્મ માને છે પણ સૌમ્યો બુદ્ધિનો ધર્મ માને છે.

દિગ્મંબરોની માન્યતા મુજબ માત્ર હૃદયવ્યાપી નથી તેમજ નૈયાયિકોની માફક અણુપ્રમાણ પણ નથી. આ 'મનોદ્રવ્ય' વિશ્વમાં એક એવી અદૃશ્ય, અદ્ભુત, અગમ્ય અને વિચિત્ર વસ્તુ છે કે અણુ હાઈડ્રોજન કે કોબાલ્ટ બોમ્બને શોધનારા કે કૃત્રિમ ગ્રહોને બનાવનારા ભલભલા વૈજ્ઞાનિકો પણ આને જોઈ-જાણી શકે તેમ નથી તો પછી તેનું પૃથક્કરણ કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ? એના અપ્રતિહત અને અકલ્પ્ય વેગને માપવાને-સમજવાને એક સર્વજ્ઞ સિવાય કોણ શક્તિમાન છે ? કોઈ જ નહીં.

આ મન-હૃદય મનુષ્ય ઉપરાંત (અમુક) પશુ-પક્ષીઓને પણ મળેલું છે. તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય હોવાથી પુદ્ગલના સંકોચ, વિકોચ સ્વભાવને કારણે નાના દેહમાં, મોટા દેહમાં, દેહ વ્યાપીને રહેલું છે. મન શરીરમાં અમુક જ જગ્યાએ રહેલું છે એવી માન્યતા બરાબર નથી. દાખલા તરીકે કોઈ કહે કે મન હૈયા-હૃદયના ભાગમાં જામીને રહેલું છે તો તે વાત બરાબર નથી. ઘડીભર માનો કે જો એમ જ હોય તો હૃદય સિવાયના શરીરના કોઈપણ ભાગને કોઈ પણ ચીજનો સ્પર્શ થાય, ઉષ્ણ કે શીત પદાર્થનો થાય તો કંઈક સ્પર્શ થયો છે તેનું અથવા તે શીત કે ઉષ્ણ છે એનો કશો ખ્યાલ આવે જ નહિ. પગમાં કાંટો વાગે તો પણ કશો દુઃખનો અનુભવ થવો જોઈએ નહિ. જ્યારે સાચી પરિસ્થિતિ એ છે કે શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં કોઈ પણ ચીજનો સ્પર્શ થાય કે ટાંકણી ભોંકાય તો તરત જ તેના સ્પર્શનો અને સાથે સાથે સ્પર્શજન્ય વેદનાનો જે અનુભવ થાય છે તે થાત જ નહિ. હા ! એટલું ખડું કે દરેક વસ્તુના મર્મસ્થાનો જરૂર હોય છે એ કારણે મનનું મર્મસ્થાન (મર્મ એટલે મુખ્ય-મહત્વનું) હૃદયનો ભાગ છે એટલું જરૂર કહી શકાય છે.

એક વાત ધ્યાન રાખવી કે ૮૪ લાખ જીવાયોનિરૂપ સંસારમાં ૫૮ લાખ યોનિગત-જીવસંકુલમાં જન્મ લેતા અનંતા જીવોને તો મન જ નથી હોતું. ત્યારપછી જીવના વિકાસક્રમ મુજબ પંચેન્દ્રિય જીવોવાળી યોનિમાં મનની શરૂઆત થાય છે. એમાયે બે ભાગ છે. એક મનવાળા પંચેન્દ્રિય અને બીજા મન વિનાના. જેને તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામાં (મનવાળાને) સંજ્ઞી અને (મન વિનાનાને) અસંજ્ઞી તરીકે ઓળખાવાય છે.

હવે ગાથાના મૂલ અર્થને જોઈએ

(૧) અધ્યવસાન—અધ્યવસાય=આત્મામાં કે મનમાં ઉત્પન્ન થતાં અસંખ્ય વિચારો પૈકી આયુષ્ય ક્ષયમાં ત્રણ પ્રકારના વિચારો મૃત્યુને નોંતરે છે. ત્રણ પ્રકારો આ રીતે છે : ૧. રાગદશામાંથી જે રાગ ઉત્પન્ન થયો હોય એ રાગ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પો દ્વારા પુષ્ટ થાય છે અને જેના પ્રત્યે તમારો રાગ અધાગ, અવિહત અને રોમેરોમ ઉત્પન્ન થયેલ હોય ત્યારે તે વ્યક્તિ કે વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય, અનેક યુક્તિ, પ્રયુક્તિઓ, કાવાદાવા, લોભલાલચો અને અનેક રીતે મહેનત કરતાં જ્યારે ન મળે ત્યારે, તે રાગવાળી વ્યક્તિ કે વસ્તુના અલાભે જીવ ઝુરી ઝુરીને એવો બની જાય કે છેવટે તેને જીવર-તાવ આવે, તેનું શરીર ક્ષીણ થતું જાય, ક્ષય રોગ થાય કાં તેનું હાર્ટફેલ થતાં તે આયુષ્યની દોરીને ટૂંકાવી નાંખે છે.

એમાંએ બીજા બધા રાગ કરતાં વિજાતીય-સ્ત્રી-પુરુષ-વચ્ચેનો, રાગ કોઈ જુદી જ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરનારો છે. માનવજીવનમાં સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના રાગે, સેંકડો માણસોને આપઘાતો કરાવ્યા

છે. એમાંય સ્ત્રી કરતાં પુરુષનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. સ્ત્રી કરતાં પુરુષનું મન આવી બાબતમાં વધુ ઉર્મિશીલ, આવેશી, ઉતાવળીયું અને રાગ જાગે ત્યારે વિચાર અને વિવેકશૂન્ય બની જાય છે. પોતે કોણ છે તે દશાને, અને જે સ્થાનને કે જે સ્થિતિમાં છું ત્યાં તે શક્ય છે કે કેમ? તેનું સાનભાન વિસરી જાય છે.

આ વિષયમાં એક ઘટના જોઈએ.

(૧) રાગદશાથી જલદી થતાં મૃત્યુ વિષે એક દાખલો

જેમકે—કોઈ યુવાન પુરુષને કોઈ યુવતી ઉપર ખેંચાણ થતાં રાગ જન્મ્યો, પછી એ રાગમાં વાસનાની વિકૃતિ ભળી, અનાદિકાળજન્ય સંસ્કારને લઈને કામાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો. પાછા વળવાની કોઈ શક્યતા ન રહી, એટલે અગ્નિએ દાવાનળનું રૂપ લીધું. ઉંઘ, ભૂખ, તરસ, આનંદ બધું ખતમ થયું. પેલી સ્ત્રી કોઈ પણ સંજોગોમાં મળે તેમ ન હતી. છેવટે તેને યાદ કરી કરી, તેને અનુલક્ષીને જાતજાતના મનોરથોના મહેલો બાંધતો જ રહ્યો. એમાં એને નિષ્ફળતા મળવાથી એકદમ હતાશ થતાં મનથી ભાંગી ગયો, આવી વ્યક્તિ ટી. બી., ક્ષય, હાર્ટફેલ કે પછી આપઘાતને નોતરે છે, અને બાંધેલી મૃત્યુની—આયુષ્યકર્મની મર્યાદાને ટૂંકાવી નાંખે છે. કામશાસ્ત્રાદિકમાં કામીજનની દશ દશાઓ^{૪૯૭} બતાવી છે તેમાં પણ અન્તમાં મૃત્યુ જ નોંધ્યું છે.

એ રીતે કોઈ યુવતીને કોઈ યુવાન પ્રત્યે રાગ થઈ ગયો. આ દેશની નારી જાત માટે યુવાન મેળવવો એ તો અતિ અશક્ય બાબત હોય છે. પછી તે કામવિહ્વળ નારી કામાગ્નિમાં જલતી મૃત્યુને કિનારે પહોંચે છે. આ રીતે બંને દષ્ટાંતો ઘટાવી લેવા.

લોકો દ્વારા કે છાપાઓ દ્વારા તમો પ્રેમમાં નિષ્ફળ જતાં કેટલાએ યુવાન-યુવતીઓના આપઘાતના કિસ્સાઓ વાંચો—સાંભળો છે. શાણા અને સમજુ જીવોએ તો શરૂઆતથી જ એ દિશા તરફ મનને દોડવા જ ન દેવું. કદાચ દોડી ગયું હોય તો મનની લગામને ખેંચીને પૂર્વવત્ જોરથી સ્થિર કરી દેવું, અને સામી વ્યક્તિને એકદમ ભૂલી જવી, યાદ જ ન કરવી. એ તરફ પરાક્ષુભ બની જવું. એ આ ઘટનાનો બોધપાઠ છે. ધર્મોપદેશ અને સદ્વિચારોનો સહારો લઈ શકાય. વિદ્યાર્થી અપેક્ષા રાખે કે એકાદ નાનો દાખલો આપોને? તો વાંચો—

રાગ ઉપર પાણીની પરબવાળી સ્ત્રીનો બીજો દાખલો

કોઈ ઠેકાણે યુવાન પહેલ કરે તો ક્યાંક યુવતી પહેલ કરે. પણ અહીં જે દષ્ટાંત નોંધું છું તે એકપક્ષીય એટલે એકતરફી જન્મેલી રાગદશાનું છે.

ઉનાળાની ઋતુમાં પ્રવાસ કરતો એક ફુટકડો, સુંદર, સશક્ત યુવાન માર્ગ ઉપર પાણીની

૪૯૭. ચિંતિ દુટ્ટુ મિચ્છ, દીર્ઘ નિસસહ તહ જરે દાહે । ખત અરોયણ-મુર્ચ્છા-ઉમ્માય-નવાણઈ મરણં ॥૧॥

પ્રથમ રાગવાળી વ્યક્તિ માટે સતત ચિંતા—ધ્યાન, પછી રાગીને જોવાની ઈચ્છા, તે ન મળે એટલે દીર્ઘ નિસાસા, પછી તનમનના આ શ્રમમાંથી તાવનો પ્રારંભ થાય, પછી દાહ થાય, એટલે જઠરાગ્નિ મંદ પડે એટલે ભોજન પર અરૂચિ થાય, ખાવું ન ભાવે, પછી અશક્તિ આવે એટલે હીસ્ટોરિઆ—ચક્કર, મૂર્ચ્છા જન્મે, પછી ઉન્માદ થાય. પછી શરીર ધીમે ધીમે ઘસાતા અન્તે મરણને શરણ બની જાય.

પરબ હોવાથી પાણી પીવા આવ્યો. આ પરબમાં પાણી પીવડાવવાનું કામ એક સુંદર યુવાન સ્ત્રી કરતી હતી. આ સ્ત્રી યુવાનનું સૌંદર્ય વગેરે જોઈને તેના ઉપર મુગ્ધ—મોહવાળી બની ગઈ, તેની સામે તે તિચ્છી દષ્ટિએ જોતી જ રહી. નારી જાત કઈ રીતે પોતાના હૈયામાં જન્મેલી રાગની આગને જણાવી શકે. પેલો યુવાન પુરુષ સંસ્કારી, જ્ઞાનદાન હતો એટલે તેને તો નીચી આંખે પાણી પી ચલતી પકડી. અણજાણપણે પણ પેલી સ્ત્રીના હૈયાનું હરણ કરી ગયો. અહીંઆ આ યુવતી દૂર દૂર સુધી પેલા યુવાનને જોતી જ રહી. તેના હૈયામાં તો સ્નેહનો સાગર ઉમટી પડ્યો, તે તો અત્યંત રાગાસક્ત દશામાં અને વિરહ વ્યથાના ભારે પંજામાં સપડાઈ ગઈ. મન અને મસ્તકની સમતુલા ગુમાવતી ચાલી. એકદમ જમીન ઉપર પછડાઈ પડી. હાટ ઉપર એકદમ દબાણ વધી ગયું. પેલા પુરુષમાં લયલીન બનેલી યુવતી આખરે મરણને શરણ બની. સ્ત્રી કામ્પાતુર બની હોય કે ન બની હોય પણ બંને સ્થિતિમાં વાસના વિનાની રાગદશા પણ દશપ્રાણની મારક બની શકે છે.

(૨) સ્નેહદશા ને લીધે પણ મૃત્યુ થાય છે એટલે કે જેમના પ્રત્યે જેને અત્યંત ન કલ્પી શકાય તેવો સ્નેહ હોય, એ સ્નેહમાં જોરદાર પ્રતિકૂળતા ઊભી થાય, તેમજ અતિ સ્નેહવાળી વ્યક્તિના મૃત્યુના અશુભ સમાચાર કાને પડે, એટલે સ્નેહીજન, આ સ્નેહમાં પડેલી તિરાડ કે મૃત્યુનો આઘાત સહન કરી શકે નહીં અને એકાએક હાટ પર અન્તિમ કોટિનું દબાણ આવતાં લોહીની ગતિ છિન્નાભિન્ન થઈ જતાં, હાટની નસોમાંથી પસાર થતું રૂધિર—લોહી એક ક્ષણ માટે અટકી જાય કે તે જ ક્ષણે તે વ્યક્તિનું આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ જાય છે. આમ સ્નેહદશાને કારણે વહેતો આયુષ્યનો પ્રવાહ ખતમ થઈ જાય છે. સ્નેહ ઉપર પણ શસ્ત્રમાં એક દષ્ટાંત નોંધ્યું છે તે અહીં રજૂ કરું છું.

(૨) સ્નેહદશાના કારણે થતાં મૃત્યુ ઉપર એક દાખલો

એક પતિ—પત્ની વચ્ચે અત્યંત આત્મીયતા હતી. પત્ની ખૂબ જ પતિવ્રતા અને પ્રેમાળ હતી. પતિને વેપાર અર્થે બહાર જવાનું થયું. ગામના ટીખલી યુવાનો આ બંને પતિ—પત્ની વચ્ચે કેવી ગાઢ મૈત્રી—પ્રેમ છે તે જણાવતા હતાં. ટીખલી યુવાનોને થયું કે આજે પ્રવાસી પતિની પત્નીના પ્રેમની જરા પરીક્ષા અને મજાક કરીએ. પેલા પતિના મિત્રને ખબર પડી કે મારો મિત્ર આજે અમુક સમયે પાછો ઘરે આવે છે તે વાત તેને પેલા યુવાનોને કરી. એઓને ટીખલ—મજાક કરવાની જે ખ્વાહેશ હતી એને તક મળી. પગે ચાલીને આવતો પતિ ગામથી થોડે દૂર હતો ત્યારે પેલા જુવાનીઆ ઘરે દોડી જઈને પેલી સ્ત્રીને બરાબર વિશ્વાસ આવી જાય એ રીતે મોઢાનો દેખાવ અને વાણીથી કરુણ શબ્દો વાપરીને કહે છે કે, 'તારો પતિ ગઈ કાલે ગામડામાં ગુજરી ગયો છે' તને ખબર આપવા અમે આવ્યા છીએ. આ વાત કાને પડતાંની સાથે જ નિરાધાર દશા અનુભવતી સ્ત્રી, અસાધારણ ઊંડા સ્નેહના કારણે પતિના વિયોગનો સખત આઘાત લાગતા મૂર્છા ખાઈને ઢળી પડી. તરત જ તેનું પ્રાણ-ચંખેડું ઊડી ગયું. પેલા પ્રેમની પરીક્ષા કરવા આવેલાઓ તો પોતાની મજાકનું આવું ભયાનક પરિણામ જોઈને ભાગી ગયા. થોડી જ વારમાં એનો પતિ હરખભેર ઉત્સાહ—આનંદ સાથે ઘેર આવ્યો. ઘરમાં દાખલ થયો ત્યાં પત્નીને મૃત્યુ પામેલી જોઈ—જાણીને, સાર્થવાહ—પતિને પણ પત્ની ઉપર અનન્ય—અપાર હાર્દિક સ્નેહ પ્રેમ હતો એટલે પોતાની નજર સામેનું પત્નીનું મૃત્યુ ઝીરવી ન શક્યો, એને પણ સામો પ્રગંડ આઘાત લાગ્યો અને પતિને પણ હાર્ટફેલ ત્યાંને ત્યાં થઈ જતાં તે પણ ત્યાં જ ઢળી પડ્યો અને મૃત્યુને ભેટ્યો.

પરસ્પરના ગાઢ સ્નેહ-પ્રેમના-કારણે બંનેની જીવાદોરી એકાએક જે તૂટી ગઈ, તે આ મૃત્યુ સ્નેહ પરિણામથી થયું કહેવાય. આવું બીજી અનેક બાબતોથી બની શકે.

પ્રશ્ન—રાગ અને સ્નેહમાં શું તફાવત ? એવો પ્રશ્ન કદાચ થાય. તો એનો ઉત્તર બંને દૃષ્ટાંતોથી સમજાય તેવો છે. છતાં સામાન્ય વ્યાખ્યા તેની એ છે કે અપરિચિત વ્યક્તિ ઉપર જે લાગણી થઈ આવે તે “રાગ” અને પરિચિત વ્યક્તિ ઉપર જે લાગણી તે “સ્નેહ”. રાગ કે સ્નેહ દ્વિપક્ષીય કે ઉભયપક્ષીય પણ હોઈ શકે છે. સંસારમાં આવી ઘટનાઓ રોજબરોજ હજારો બનતી હોય છે.

(૩) ભારે ભય-ડરથી પણ મૃત્યુ થાય છે તે ઉપર દૃષ્ટાંત

કોઈ પણ જાતનો, ભયંકર કોટિનો ભય ઊભો થતાં પણ વ્યક્તિને હાર્ટકેલ થઈ જાય અને મૃત્યુ પામે. આ ઉપર દૃષ્ટાંત જોઈએ—

હિન્દુ જનતા જેમને ભગવાન તરીકે પૂજે છે. આપણે ત્યાં પણ જેઓ ભાવિ ઉત્સર્પિણીમાં અમમ નામના તીર્થંકર થવાના છે તે શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે વાસુદેવરૂપે ભગવાન શ્રી નેમિનાથજીના કાળમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપર) હતા ત્યારે તેઓ જૈનધર્મી હતા અને (૨૨મા તીર્થંકર) શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના ભક્ત-શ્રાવક હતા.

શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના એક પુત્ર ગજસુકુમાર હતા. એમનું લગ્ન વાસુદેવે સોમિલ નામના બ્રાહ્મણની દીકરી જોડે કર્યું હતું. પાછળથી ભગવાનની દેશના-પ્રવચન સાંભળીને ગજસુકુમારને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લીધા પછી તેઓ ઉત્કૃષ્ટકોટિના ત્યાગ તપમાં ચઢી ગયા. એકાંત જંગલમાં વિશુદ્ધ ધ્યાન વધુ નિરાબાધપણે થાય એ હેતુથી દ્વારિકા નગરીની બહાર જંગલમાં ધ્યાન કરવા ગયા. એની સોમિલને ખબર પડી. દીક્ષા લીધી ત્યારથી સોમિલને પોતાના જમાઈ ગજસુકુમાર ઉપર ઘણો જ રોષ થયો હતો. તેનો બદલો લેવા તક મળતી ન હતી. જમાઈ જંગલમાં એકલા ઊભા છે એ ખબર પડતાં, તક મળી ગઈ. સોમિલ પોતાના જમાઈને કુશળ રીતે મારી નાંખવા તેને લગતી સામગ્રી લઈને જંગલમાં પહોંચ્યો. ધ્યાનસ્થ ગજસુકુમાર મુનિના માથા ઉપર માટીની પાળ બાંધી, અને પછી તેમાં ખેરના અંગારા ભર્યા અને આગ પેટાવી દીધી. પણ રાખે કોઈને ખબર પડી જાય તો ? એટલે તરત જ ઝડપથી શહેરમાં પાછો ફર્યો. દરવાજામાં દાખલ થયો ત્યાં જ સામેથી શ્રીકૃષ્ણજી ગજસુકુમારને વંદન કરવા જઈ રહ્યા હતા. સોમિલે જ્યાં કૃષ્ણને જોયા ત્યાં તેના મોતીયા મરી ગયા ! અરે બાપ ! હવે મારું આવી બનવાનું. એવો પ્રચંડ ભય પેદા થયો કે એ ભયના આઘાતથી સોમિલનું હાર્ટ ત્યાંને ત્યાં જ ફાટી ગયું—બેસી ગયું અને મૃત્યુને ભેટ્યો.

આ રીતે કારમા-ભયંકર કૃત્યના પરિણામના ભયથી કેટલાયે મૃત્યુને ભેટે છે.

આ પ્રમાણે રાગ, સ્નેહ અને ભયથી થતાં મૃત્યુનું વર્ણન સમાપ્ત થતાં પહેલાં **અધ્યવસાન** નામના પ્રકારની વ્યાખ્યા પૂરી થઈ.

૨. નિમિત્ત ઉપક્રમ—જીવના મૃત્યુમાં હજારો નિમિત્તો ભાગ ભજવે છે. નિમિત્તમાં તો સેંકડો બાબતોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. ટૂંકમાં જણાવીએ તો—વિષપાન, શરીર ઉપર લાગનારી બંદુકની ગોળી,

ચાબુક, લાકડી, કુહાડી આદિ વિવિધ શસ્ત્રો—હથિયારોના પ્રહારો, બોમ્બમારો, વાવાઝોડું, જલની ભરતી—મોજાં, અગ્નિસ્નાન, ગળે ફાંસો, અચાનક પડી જવું, કોઈ વસ્તુનું અકસ્માત માથા કે શરીર ઉપર પડવું, સર્પાદિક ઝેરી જીવોના ઉપદ્રવો, રેલ્વે વગેરેના અકસ્માતો, આવા અનેક કારણોથી જ્યારે અકસ્માત મૃત્યુ થાય ત્યારે તેમાં 'નિમિત્ત' નામનો ઉપક્રમ કારણ ગણાય છે.

૩. આહાર ઉપક્રમ—દેહને ટકાવવાનો આધાર આહાર—ખોરાક છે. ખોરાકની બાબતમાં પ્રજામાં હજુ ઘણું અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. શરીરશાસ્ત્ર અને આહારશાસ્ત્રનું જરૂરી અનિવાર્ય એટલું પણ જ્ઞાન ન હોવાના કારણે પ્રજા-લોકો જાતજાતના રોગોનો ભોગ બનતી રહી છે.

ખોરાકથી મૃત્યુ કઈ રીતે બને ? તો લાંબા વખત સુધી ખોરાક ન લેવાથી, અતિઅલ્પ ખોરાક કે વધુ પડતો ખોરાક લેવાથી શુષ્ક, અતિ સ્નિગ્ધ, કે અહિતકારી ભોજન લેવાથી આયુષ્ય ટૂંકાઈ જાય છે. લાંબા વખત સુધી આહાર ન લેવાથી આયુષ્ય ટૂંકાઈ જાય છે. એમાં એક વાત પાછી ધ્યાનમાં રાખવી કે આ નિયમ બધાંયને માટે બધી વખતે લાગુ જ પડે છે એમ ન સમજવું. કેમકે આપણે ત્યાં છ છ મહિનાના ઉપવાસી છતાં આવું કશું બનવા પામ્યું નથી.

બહુ ઓછો ખોરાક લેવાથી શરીર કુશ-ક્ષીણ થઈ જતાં જેમ મૃત્યુ થઈ જાય, તેમ વધુ પડતો ખોરાક લેવાથી પણ મૃત્યુ થઈ જાય. આ માટે આપણે ત્યાં રાજા સંપ્રતિના આગલા જ જન્મનો દાખલો ખૂબ જ જાણીતો છે.

ખોરાકમાં પથ્ય શું અને અપથ્ય શું ? ઋતુકાળના ખોરાકો કયા ? આરોગ્યની જાળવણીના નિયમો કયા ? આ બાબતનું જેને જ્ઞાન હોય તેને આહાર સંબંધી ઉપક્રમ (પ્રાયઃ) નડે નહીં.

૪. વેદના ઉપક્રમ—શરીરમાં એકાએક ભયંકર રોગની વેદના ઉત્પન્ન થતાં આયુષ્યને ધક્કો લાગે અને આયુષ્ય ભંગ થઈ જાય. આ વેદનામાં શૂલ, ધનુર્વા જેવા રોગો ગણાવી શકાય.

૫. પરાધાત ઉપક્રમ—ભયંકર અપમાન વેઠવાનું આવ્યું, કોઈએ વધુ પડતું અનિષ્ટ કર્યું, અથવા કોઈ ઊંડા ખાડા—ખીણમાં પડવાથી કે પર્વત ઉપરથી ઝંપાપાત થવાથી આઘાત, પછડાટ લાગી, આવા કારણોથી જે મૃત્યુ પામે તે.

૬. સ્પર્શ ઉપક્રમ—આમાં ઝેરી હવા, વિજળીના કરંટ, ભયંકર વિષનો સ્પર્શ, જેનું શરીર જ ઝેરમય હોય, અડવા માત્રથી જ શરીરનાં છિદ્રો દ્વારા ઝેર પ્રવેશી પ્રાણનો વિનાશ કરી નાંખે તેમજ ^{૪૮૮}વિષકન્યાનો સ્પર્શ, આવા કારણોથી પ્રાણનો વિનાશ થાય તે.

૭. આજ્ઞાપ્રાણ ઉપક્રમ—આજ્ઞાપ્રાણ અથવા પ્રાણાપાન. પ્રાણ એટલે ઉચ્છ્વાસ અને અપાન એટલે નિઃશ્વાસ. તાત્પર્ય એ કે શ્વાસ લેવો અને મૂકવો તે શ્વાસોચ્છવાસ એ શરીરમાં ચેતના—જીવ છે કે મરી

૪૮૮. પ્રાચીનકાળમાં શત્રુરાજાને ખબર ન પડે એ રીતે મારી નાંખવા, આવી વિષકન્યાઓ તૈયાર કરવામાં આવતી. આ સ્ત્રીનું સમગ્ર શરીર કાતિલ ઝેરમય બની જાય એ માટે તેને નાની ઉંમરમાંથી જ શરીરમાં ખોરાક સાથે કે ઔષધદ્રવ્ય સાથે જરા જરા ઝેરી દ્રવ્ય દાખલ કરવામાં આવે છે. લાંબાગાળે તેની સાતે ધાતુઓ ઝેરી બની જાય છે. આવી સ્ત્રી વિષકન્યા તરીકે ઓળખાય છે. પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે કન્યાને શત્રુ જોડે કપટથી સંબંધ જોડાવે અને વિષકન્યાના દેહનો સ્પર્શ થતાં રાજા મોતને ભેટે અને કોણે મૃત્યુ કર્યું તે પકડાય નહિ.

ગયો છે ? તેની જાણ માટેનું આ અતિમહત્વનું સાધન છે, તે શરીરમાં રહેલો એક પ્રાણ જ છે.

આ શ્વાસોચ્છવાસથી મૃત્યુ ક્યારે થાય ? તો જ્યારે ઝેરી હવા શ્વાસોચ્છવાસ દ્વારા અંદર જાય ત્યારે તેનું ધીમે ધીમે મૃત્યુ સર્જાય. રાતના ઓરડામાં ફાનસ સળગતું હોય અને પછી ઓરડો બંધ કરીને સૂઈ જાય તો ફાનસના ઘાસલેટના બળતણમાંથી નીકળતો મૃત્યુને નોતરનારો કાર્બન ગેસ ભર-ઉંઘમાં શ્વાસોચ્છવાસ દ્વારા અંદર જતો રહે અને સવાર પડતાં જ જેટલાં સુતા હોય એ બધાંય (પ્રાયઃ) મૃત્યુને ભેટે, એવી રીતે એક જેલની અંદર પાંચ કેદીઓ રહી શકે એવી કોટડીમાં ૫૦ જણાને પૂરીને બારણાં બંધ કરી દેવાય, અને બહારનો પ્રાણવાયુ મળતો બંધ થાય તો બધાય મૃત્યુને ભેટે છે. (કલકત્તાની કાળી કોટડીનો દાખલો જાણીતો છે) તે ઉપરાંત દમ, શ્વાસના ભયંકર વ્યાધિઓનાં કારણે શ્વાસ રૂંધાઈ જતાં ભયંકર ગુંગળામણ-ગભરામણ થતાં ઝડપથી આયુષ્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે.

ઉપરના મુખ્ય-મહત્વના સાત પ્રકારના ઉપક્રમો-ધક્કાઓ લાગવાથી ધીમે ધીમે ભોગવી શકાય એવા આયુષ્યના પુદ્ગલોને ઉપક્રમ વખતે જીવ તીવ્રપ્રતિતીવ્ર ઝડપથી ભોગવી નાંખે છે. જીવન જીવવામાં ઉપાદાન કારણભૂત આયુષ્યકર્મનાં દલિયાં પૂરાં થઈ જાય પછી જીવ તે શરીરમાં એક સમય-ક્ષણ પણ ન રહે, દેહમાંથી નીકળીને પરલોકે સિધાવી જ જાય છે.

આ ઉપક્રમો અપવર્તનને યોગ્ય એવા આયુષ્યમાં ફેરફાર કરી શકે છે, પણ અનપવર્તનીય આયુષ્યમાં તો કશો ફેરફાર કરી શકતા નથી.

આમ તો વિવક્ષિત (મનુષ્ય-તિર્યંચના) કોઈ પણ ભવમાં જન્મે ત્યારથી જ જીવ આયુષ્યકર્મનાં દલિયાં-પુદ્ગલોને પ્રતિસમયે ખપાવતો જ જાય છે, એમાં જાતજાતના ઉપક્રમો લાગે, આઘાત-પ્રત્યાઘાતો લાગે, ત્યારે તો તે આયુષ્ય પુદ્ગલોને જરૂરથી વધારે ખપાવી નાંખે છે, અને અતિ જોરદાર હોનારત કે ઉપક્રમો લાગે તો જોતજોતામાં આયુષ્યના પુદ્ગલોને ન કલ્પી શકાય એવા તીવ્રવેગથી-કર્મની ઉદ્દીરણથી ઉદયમાં લાવી જીવ ભોગવી નાંખે, એટલે સમાપ્ત કરી નાંખે છે. જીવન જીવવા માટેનું આ અનિવાર્ય-ઉપાદાન સાધન ખલાસ થતાં તે પછી કેવી રીતે જીવી શકે ?

પ્રશ્ન— કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપક્રમ-ઉપદ્રવ થાય ત્યારે જો તત્કાલ ચાંપતા પગલાં લેવાય તો ઘણાંએ બચી જાય છે, તો ત્યાં શું સમજવું ?

ઉત્તર— આ પ્રશ્નના ખુલાસા માટે આ જ પુસ્તકની ગાથા ૩૩૬નો અર્થ જુઓ. જે જીવ સોપક્રમી અનપવર્તનીય આયુષ્ય બાંધીને આવ્યો હોય તેને ગમે તેટલા ઉપક્રમો ભલે લાગે પણ તેનું આયુષ્ય તૂટે નહિ. ઉપક્રમના ઉપાયો યોજવાથી સારું થાય અને વધુ જીવે તેથી આયુષ્ય વધી ગયું એવું ન સમજવું.

આ બધા ઉપક્રમો અપવર્તનીય સોપક્રમ પ્રકારના આયુષ્યનું જ અપવર્તન-હ્રાસ કરે છે. પણ અનપવર્તનીય નિરૂપક્રમ પ્રકારના બાંધેલા આયુષ્યનું કદી અપવર્તન કરી શકે નહિ.

૩૩૬મી ગાથામાં ચરમશરીરી વગેરે જે જે જીવોને નિરૂપક્રમી (ઉપક્રમની અસર થાય તેવા) આયુષ્યવાળા જણાવ્યા છે. ત્યાં થોડો સમજમાં વિવેક કરવાનો કે એ જીવોને ક્યારેક ઉપક્રમો લાગે, પીડા પણ આપે ખરા, પીડાથી મૃત્યુ પણ પામતા દેખાય. અહીં જીવની સામે ઉપક્રમની હાજરી જરૂર છે પણ

અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, તે આયુષ્યનું અપવર્તન એટલે દીર્ઘાયુષ્યને અલ્પાયુષી કરી શકતો નથી.

મૃત્યુ નિપજાવે તેવો ઉપક્રમ-ઘટના બને ત્યારે આ જીવો માટે એમ જ સમજવું કે સહજપણે ભોગવાતા આયુષ્યની પૂર્ણાહુતિ આવી પહોંચી હોય ત્યારે જ તેને મૃત્યુયોગ્ય ઉપક્રમ લાગે, કુદરતી રીતે જ પરસ્પર આવો યોગ બની આવે. હા, ઉપક્રમ નિમિત્ત રૂપે જરૂર દેખાય અને જાણે કે આ ઉપક્રમથી જ મરી ગયો એવું દેખાય પણ ખરું, પરંતુ હકીકતમાં ઉપર કહ્યું તેમ સમજવું. [૩૩૭]

આયુષ્યની ઘટના સાથે સંબંધ ધરાવતી જે બાબતો અગાઉ કહી આવ્યા તેની
પુનઃ તારવણી અહીં આપી છે.

*

૧. **બંધકાળ**— પરભવનું આયુષ્ય બાંધવાનો સમય ભોગવાતા આયુષ્યકાળમાં ક્યારે હોય છે તેનો નિર્ણય તે બંધકાળ.
- દેવો-નારકો અસંખ્યાતા વર્ષવાળા મનુષ્ય તિર્યચો માટે નિયમ છે કે, ભોગવાતા આયુષ્યના છ મહિના બાકી રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે. એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો અને અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા તિર્યચ-મનુષ્યો પોતાના નક્કી થયેલા આયુષ્યના ત્રીજા ભાગે પરભવાયુષ્ય બાંધે, પણ અપવર્તનીય આયુષ્યવાળા તિર્યચ-મનુષ્યો પોતાના નક્કી થયેલા આયુષ્યના ત્રીજા ભાગે પરભવાયુષ્ય બાંધે. એકેન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિયવાળા તિર્યચો-મનુષ્યો છે તે પોતાના આયુષ્યના ત્રીજા ત્રીજા ભાગે બાંધે. જો પહેલા ત્રીજા ભાગે ન બાંધે તો તે પછીના ત્રીજા ત્રીજા ભાગે બાંધે એટલે કે નવમા ભાગે, સત્તાવીશમા ભાગે બાંધે. એ રીતે આગળ સમજી લેવું.
૨. **અબાધકાળ**—પરભવનું આયુષ્ય બાંધ્યા પછી એ બાંધેલું આયુષ્ય જ્યાં સુધી ઉદયમાં ન આવ્યું હોય તે બંધ ઉદય વચ્ચેનો અપાન્તરકાળ.
૩. **અંતસમય**— આયુષ્યની પૂર્ણાહુતિનો અન્તિમ (નિષ્ઠા) સમય તે.
૪. **અપવર્તન**— ઘણા કાળે વેદવા-ભોગવવા યોગ્ય આયુષ્ય ઓછા કાળમાં ભોગવવા યોગ્ય બને તે. આ આયુષ્ય સોપક્રમ જ ભાવનું હોય છે.
૫. **અનપવર્તન**—જે આયુષ્ય કદી ટૂંકું ન બને. જેટલું બાંધ્યું હોય તેટલું પૂરું થાય જ તેવું આયુષ્ય.
૬. **ઉપક્રમ**— દીર્ઘ આયુષ્યને ગમે તે પ્રકારે ટૂંકું કરે તે. આવા ઉપક્રમો અનેક હોવા છતાં તેનું વર્ગીકરણ કરીને ઉપક્રમો સાતમાં સમાવેશ કરીને અહીં જણાવ્યા છે. આ ઉપક્રમોનું વર્ણન ઉપર થઈ ગયું છે.
૭. **અનુપક્રમ**— જે આયુષ્યને કદી ઉપક્રમ એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારે ઘટ્ટી હરકત ન પહોંચે અને પૂરેપૂરું ભોગવી શકાય તે. આમાં ક્યારેક ઉપક્રમનો પ્રસંગ બની જાય પણ તે હાજરી પૂરતો હોય, પરંતુ તે આયુષ્યની જીવાદોરીને કદી ટૂંકાવી શકતો નથી.

*

અવતરણ—કોઈ પણ જીવને જીવન જીવવા માટે છ શક્તિઓની જરૂર પડે છે. જન્મતાંની સાથે જ ટૂંક જ સમયમાં પોતપોતાના કર્મનુસારે પોતપોતાને યોગ્ય શક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ જાય છે. આ શક્તિ એ જ પર્યાપ્તિ. પર્યાપ્તિ કે શક્તિ એક જ અર્થના વાચક શબ્દો છે. હવે અહીં ગાથામાં છ પર્યાપ્તિઓનાં નામો જણાવીને કયા કયા જીવને પોતાના કર્મનુસાર કેટલી કેટલી પર્યાપ્તિઓ—જીવન શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ કહેશે.

આહાર સરીરિન્દિઅ, પજ્જતી આણપાણભાસમણે ।

ચડ પંચ પંચ છપ્પિઅ, ઇગ—વિગલા સન્નિસન્નીં ॥૩૩૮॥

સંસ્કૃત છાયા—

આહાર-શરીરેન્દ્રિયપર્યાપ્તિઃ પ્રાણાપાનભાષા મનાંસિ ।

ચતસ્રઃ પચ્ચ પચ્ચ ષટ્ ચ એક-વિકલાસંજિસંજિનામ્ ॥૩૩૮॥

શબ્દાર્થ—

આહારસરીરિન્દિઅ=આહાર, શરીર ઇન્દ્રિય
પજ્જતી=પર્યાપ્તિ
આણપાણ=શ્વાસોચ્છવાસ

ભાસમણે=ભાષા-મન
ઇગ-વિગલા=એક, (એકેન્દ્રિયને) વિકલ-એટલે
વિકલેન્દ્રિયને
અસન્નિસન્ની=અસંજિ-સંજાને

ગાથાર્થ—આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છવાસ, ભાષા, અને મન આ નામની છ પર્યાપ્તિઓ છે. તેમાં એકેન્દ્રિયને ચાર, વિકલેન્દ્રિયને પાંચ, અસંજીપંચેન્દ્રિયને પાંચ અને સંજી પંચેન્દ્રિયને છ હોય છે. ॥૩૩૮॥

વિશેષાર્થ—ગાથાનો વિશેષાર્થ અહીં વિસ્તારથી રજૂ કરું છું. કારણકે ‘પર્યાપ્તિ’ એ ખાસ મહત્વની સમજવા જેવી બાબત છે. તેને જો વિસ્તારથી ન સમજાવાય તો તેનું યથાર્થ રહસ્ય સમજી નહીં શકાય.

આ પર્યાપ્તિઓની વ્યાખ્યા શરૂ કરવા અગાઉ તેને અંગેની કેટલીક ભૂમિકા જો રજૂ કરું તો વિદ્યાર્થીઓ—વાચકોને વધુ રસ પડશે અને રહસ્ય વધુ સ્પષ્ટ થશે.

નામકર્મના ઉદયના કારણે ઔદારિકાદિ (ત્રણ) શરીર રૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલોમાંથી તે તે શરીરને યોગ્ય એવા મસ્તક, છાતી, પેટ, પીઠ, બે હાથ, અને બે જંઘા (પગ) એ આઠ અંગો, અને એ અંગોમાંથી નીકળતી તેના જ અવયવરૂપ આંગલીઓ, તથા નાક, કાન, વગેરે રૂપ ઉપાંગો, પુનઃ તેના જ અવયવરૂપ રોમરાજી, વાળ, પાંપણ, હાથ-પગની રેખાઓ વગેરે, ^{૪૯૯}અંગોપાંગો (અંગોપાંગો) રૂપ સ્પષ્ટ વિભાગો બને છે. અર્થાત્ તેવી પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી એ જ રીતે શ્વાસોચ્છવાસને યોગ્ય એવું શ્વાસોચ્છવાસ નામનું નામકર્મ એ પર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયે પ્રાપ્ત થાય. ભાષાપર્યાપ્તિ નામકર્મના કારણે ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલ ગ્રહણથી ભાષાયોગ્ય લબ્ધિ અને મનઃપર્યાપ્તિ નામકર્મના કારણે મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોથી

^{૪૯૯} નામકર્મની અનુકૂલતા કે પ્રતિકૂલતા ઉપર અંગોપાંગની ન્યૂનાધિકતા, અનુકૂલતા કે પ્રતિકૂલતાનો આધાર હોય છે.

મનોલબ્ધિ એટલે ચિંતન શક્તિ પ્રાપ્ત થાય. પણ એ ત્રણેય શક્તિઓની ક્રિયા-વ્યાપાર કે વપરાશ તો, અનુક્રમે શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મન પર્યાપ્તિના કારણે જ શક્ય બને છે.

આ પર્યાપ્તિઓ પર્યાપ્ત ^{૫૦૦}નામકર્મના ઉદયથી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે.

પર્યાપ્તિઓનું સ્વરૂપ વધુ સારી રીતે સમજાય એ માટે કેટલીક બાબતો સ્થૂલરૂપે ટૂંકમાં જણાવી. પ્રાથમિક રીતે ઉપયોગી થોડી બીજી બાબતો પણ સમજી લઈએ.

ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્યક્લોકથી યુક્ત ચૌદરાજલોક પ્રમાણ જેવડું મહાવિરાટ વિશ્વ ચર્મચક્ષુથી અદૃશ્ય તેમજ દૃશ્ય (ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય અને અગ્રાહ્ય) એવા અણુ-પરમાણુઓ કે તેના સ્કંધો-સમૂહોથી સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, ખીચીખીચ ભરેલું છે. એ અણુ-પરમાણુઓ વગેરેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં પુદ્ગલો કે પુદ્ગલ સ્કંધોથી ઓળખાવાય છે.

આ પુદ્ગલો બે પ્રકારના છે. જે પુદ્ગલ સ્કંધો જીવોને આહાર, શરીર વગેરેના ઉપયોગમાં આવે તે ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાઓ તરીકે ઓળખાવાય છે. અને જે અણુ-પરમાણુઓથી સભર પુદ્ગલ સ્કંધો જીવોને આહાર-શરીર વગેરેના ઉપયોગમાં આવી શક્તા નથી તેને અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાઓ તરીકે ઓળખાવાય છે. ત્રિકાલજ-સર્વજ્ઞોએ જ્ઞાનચક્ષુ દ્વારા જોયેલી ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય પુદ્ગલ વર્ગણાઓ આઠ પ્રકારે જણાવેલી છે. તેનાં નામો આ પ્રમાણે છે—

આઠ પ્રકારની વર્ગણાઓ

૧. ઔદારિકવર્ગણા ૨. વૈક્રિયવર્ગણા ૩. આહારકવર્ગણા ૪. તેજસવર્ગણા ૫. શ્વાસોચ્છ્વાસવર્ગણા ૬. ભાષાવર્ગણા ૭. મનોવર્ગણા અને ૮. કાર્મણવર્ગણા.

આઠ પ્રકારનાં કાર્યો માટે આઠેય વર્ગણાઓની જરૂર પડે છે. ઔદારિક, વૈક્રિય આહારક, તેજસ અને કાર્મણ આ પાંચેય વર્ગણાના પુદ્ગલો પાંચ શરીરો માટે ઉપયોગી છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગણા શ્વાસ લેવા મૂકવાના કાર્યમાં અને વચન વહેવાર અથવા ભાષા બોલવાના કાર્ય માટે ભાષાવર્ગણા અને વિચાર કરવામાં મનોવર્ગણા ઉપયોગી છે.

ટૂંકમાં વિશ્વના તમામ જીવોની દેહ તથા ઈન્દ્રિયોની રચના શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા, ભાષા-વચન વહેવાર અને વિચારો કરવા વગેરેમાં આ વર્ગણાઓ મહત્વનો-પ્રધાન ભાગ ભજવે છે.

ઔદારિક ^{૫૦૧}વર્ગણાનાં પુદ્ગલો છે તે, ઔદારિક શરીર અને તેને યોગ્ય અંગોપાંગ તેમજ ઈન્દ્રિયોની રચનામાં, વૈક્રિય વર્ગણાનાં પુદ્ગલો, વૈક્રિય શરીર અને તેને યોગ્ય ઈન્દ્રિયો વગેરેની રચનામાં, આહારક વર્ગણાનાં પુદ્ગલો, આહારક શરીર અને તેને યોગ્ય ઈન્દ્રિયો વગેરેની રચનામાં ઉપયોગી બને છે.

૫૦૦. નામકર્મ એટલે શું ? નામકર્મ એ જ્ઞાનાવરણીય વગેરે આઠ પ્રકારના કર્મના પ્રકારો પૈકીનો એક પ્રકાર છે. આ નામકર્મના ૮૩ કે ૧૦૩ જે ભેદો છે, પર્યાપ્ત નામકર્મ પણ તેમાંનો એક ભેદ છે. તે નામકર્મમાં હોવાથી આ વિશેષણ વપરાય છે.

૫૦૧. વર્ગણા એટલે દૃશ્ય અદૃશ્ય વિશ્વમાં વિવિધ પ્રકારના વર્તતા પરમાણુઓના બનેલા સ્કંધોના સમુદાયો.

મનુષ્ય અને તિર્યચગતિમાં ભવપ્રાયોગ્ય શરીર ઔદારિક છે અને દેવ તથા નરક ગતિમાં ભવપ્રાયોગ્ય શરીર વૈક્રિય છે. જ્યારે ^{૫૦૨}આહારક શરીર તો માત્ર ભાવચારિત્રવંત મનુષ્ય જ રચી શકે છે, એટલે કે ઉત્તમોત્તમ કોટિનો નિર્મળ સંયમી સાધુ જ રચી શકે છે. કોઈ સંસારી ગૃહસ્થોને આ શરીર ઉપલબ્ધ થતું જ નથી.

કેવળ તૈજસ અને કાર્મણ શરીરને સ્વતંત્ર ^{૫૦૩}અંગોપાંગ કે ઈન્દ્રિયો નથી હોતી. પણ જે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીર અંગે તેમજ ઈન્દ્રિયો અંગે પર્યાપ્તિઓ કરી છે તે જ પર્યાપ્તિઓ તૈજસ અને કાર્મણ શરીર અંગે ઔદારિક વગેરે સાથે સમજી લેવાની છે.

આટલી ભૂમિકા જણાવીને હવે પર્યાપ્તિનું સ્વરૂપ શરૂ કરે છે.

પર્યાપ્તિ અંગેનું વિવેચન

જીવ એક ભવમાં મૃત્યુ પામે એટલે દેહનો ત્યાગ કરીને અન્ય ગતિમાં જન્મ લે છે. તે વખતે તેને ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ (પ્રથમ સમયથી જ) પોતાની જીવનયાત્રામાં ઉપયોગી થાય તેવી ઓછામાં ઓછી ચાર અને વધુમાં વધુ છ પ્રકારની શક્તિઓ મેળવી લેવી જ જોઈએ, જો આ શક્તિઓ કે સાધનો ન મેળવે તો જીવનનું અસ્તિત્વ પણ ન રહે. આ શક્તિઓની સહાયતા હોય, તો જ જીવન જીવવાનું શક્ય બને. દેહધારીઓ માટે જીંદગી સુધી જીવવા માટે શક્તિની અનિવાર્ય જરૂર હોય છે. ખૂબી તો એ છે કે આ શક્તિઓ જન્મ પછી એક અંતર્મુહૂર્ત (એક મુહૂર્ત એટલે ૪૮ મિનિટથી ઓછો કાળ)માં જીવ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આ શક્તિઓ વિવિધ પ્રકારના પુદ્ગલોના સમૂહમાંથી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી વિવિધ પુદ્ગલોનો યથાપ્રયોગ્ય સંચય કરવા માંડે છે. આ ^{૫૦૪}પુદ્ગલોને અથવા તો તેનાથી ઉત્પન્ન થતી (આહારાદિની ક્રિયા કરી શકાય તેવી) શક્તિને પર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

આ સંચય જીવ કરતો હોવાથી જીવ એ **કર્તા** છે. પુદ્ગલોપચય દ્વારા જે શક્તિ પેદા થઈ તે શક્તિ વડે જ જીવ આહાર ગ્રહણમાં અને શરીરાદિ કાર્યોના નિવર્તનમાં સમર્થ બને છે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે આ શક્તિ એ જ જીવનનું **કરણ** છે.

આ પર્યાપ્તિ કરણ વડે જ આહારાદિકનું સ્વસ્વ વિષયમાં પરિણમન-શરીરનિવર્તન વગેરે ક્રિયા થાય છે.

આપણે જાણી આવ્યા કે પર્યાપ્તિઓ એ દેહધારી જીવોને, જીવન જીવવાની શક્તિને પ્રગટ

૫૦૨. આ શરીરનું વિશેષ વર્ણન ૩૪૪મી ગાથાના વિવરણમાં જોવું.

૫૦૩. તૈજસ અને કાર્મણ આ બે શરીરો, સંસારી જીવોની ઔદારિક વગેરે શરીરાદિ કારણે જેવી આકૃતિ હોય છે તે આકૃતિને અનુસરે છે. કારણ કે આ શરીરો દૂધમાં સાકરની જેમ ભળેલા રહે છે. તેથી તેને સ્વતંત્ર અંગોપાંગનો સંભવ નથી. જ્યારે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક આ શરીરોની આકૃતિઓને જીવાત્મા અનુસરતો હોવાથી તેને અંગોપાંગ ઘટમાન છે અને તે અંગોપાંગ છઠ્ઠા ‘નામકર્મ’ નામની એક કર્મસત્તાના ઉદયથી હોય છે. તૈજસ કાર્મણ બંને શરીરો આપણાથી પ્રત્યક્ષ રીતે જોઈ શકાતા નથી. માત્ર અનુમાન સાક્ષ છે.

૫૦૪. પુદ્ગલ એટલે જેનામાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય તેવા પરમાણુ, અણુ પ્રદેશો કે સ્કંધો.

કરવામાં કે જીવન જીવવામાં પ્રબળ કારણભૂત છે. અને જીવન જીવવા માટે તે અસાધારણ રીતે આવશ્યક અને અનિવાર્ય સાધનરૂપ છે.

પર્યાપ્તિની સરલ-સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—

પર્યાપ્તિ એટલે શક્તિ-સામર્થ્ય વિશેષ. આ શક્તિ પુદ્ગલ દ્રવ્યના સંચયથી પ્રગટ થાય છે. હવે એને સ્પષ્ટતાથી સમજાએ.

જીવ ગમે તે યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ઉત્પત્તિ સ્થાને રહેલાં જે પુદ્ગલોને પહેલી જ વાર ગ્રહણ કરે તે પુદ્ગલોનું શાશ્વત નિયમ મુજબ જીવ સમયે સમયે જે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરતો રહે છે તેની સાથે જોડાણ થાય, આ જોડાણ થવાથી એક વિશિષ્ટ શક્તિ-કાર્યનું નિર્માણ થાય છે. આ શક્તિ જીવ જે જે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરતો રહે, તે પુદ્ગલોને બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખવાનું કાર્ય બરાબર બજાવે છે. એટલે ગૃહિત પુદ્ગલોમાંથી ખલ-મલાદિ પ્રકારને યોગ્ય પુદ્ગલો અલગ પાડી દે છે અને રસ પ્રાયોગ્ય હોય તેને તે રૂપે અલગ કરે છે. આવી પર્યાપ્તિઓ-શક્તિઓ છ છે. તે આ પ્રમાણે—

છ પર્વાતિઓની વ્યાખ્યા

૧. આહાર પર્વાતિ—ઉત્પત્તિ પ્રદેશે આવેલો જીવ જે શક્તિ વડે ઉત્પત્તિ સ્થાને રહેલા બાહ્ય (ઓજાહાર) આહારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે અને તે પુદ્ગલોને ખલ અને રસપણે પરિણામી રીતે શક્તિનું નામ આહાર^{૧૦૫} પર્યાપ્તિ છે.

ખલ એટલે આહાર પરિણમન^{૧૦૬} (પાયન)ની ક્રિયા દ્વારા આહારમાંથી મલ-મૂત્રાદિ રૂપે તૈયાર થયેલો અસારભૂત પુદ્ગલોનો સમૂહ અને રસ એટલે ખોરાકની પાયન ક્રિયામાંથી જ સાત ધાતુરૂપે પરિણમે તેવા સારભૂત પુદ્ગલોનો જલ^{૧૦૭} જેવો ખોરાકમાંથી નિષ્પન્ન થતો પ્રવાહી રસ. આ રસમાંથી જ રૂધિર (—લોહી), માંસ આદિ સાત ધાતુઓ બને છે અને આ કાર્ય હવે પછી જેની વ્યાખ્યા કરવાની છે તે શરીર પર્યાપ્તિ દ્વારા થાય છે.

ઉપરની વ્યાખ્યા વાસ્તવિક રીતે તો માત્ર ઔદારિક દેહની આહાર પર્યાપ્તિને જ લાગુ પડે

૧૦૫. જે ગતિમાં જીવે જે શરીર ધારણ કર્યું હોય, તે શરીરનો મૃત્યુ થયા બાદ વિયોગ અને વિનાશ થઈ જાય છે અને એ સ્થૂલ શરીરમાં રહેલો જીવ જ્યારે પરલોકમાં વિદાય લે છે ત્યારે તેની સાથે 'તૈજસ' અને 'કાર્મણ' આ નામથી ઓળખાતા બે સૂક્ષ્મ શરીરો હોય જ છે. આ બે શરીરો તો અનાદિથી જીવની સાથે રહેલા જ છે, અને મોક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી તે રહેવાવાળા છે. જન્મ સ્થાને જીવ આ બન્ને શરીરો સાથે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રથમ જે આહારનું ગ્રહણ થાય છે તે મુખ્યત્વે તૈજસ કાર્મણ કાયયોગ વડે થાય છે. આહાર પર્યાપ્તિ તે વખતે અવાન્તર કારણરૂપે હોય છે, પરંતુ આહાર પર્યાપ્તિનું પ્રધાન કાર્ય તો ઔદારિક નામકર્મ વડે ગ્રહણ કરેલા આહારના પુદ્ગલોમાંથી ઉપર જણાવ્યું તેવી યોગ્યતાવાળી બનાવવો એ છે.

૧૦૬. આપણા શરીરમાં મુખાદિ દ્વારા જે ખોરાક જાય છે તે પ્રથમ હોજરીમાં જાય અને ત્યાં ગયા બાદ શારીરિક ક્રિયાઓ થાય તેથી તેમાં વિભાગ પડી જાય. એક ખલરૂપે એટલે મલ-મૂત્રરૂપે અને બીજો રસ રૂપે.

૧૦૭. પ્રથમ જલ પ્રવાહી રસ થાય તે રસ ધાતુની પ્રારંભિક અવસ્થા છે. આથી તે અપક્રૂવ રસને રસધાતુ રૂપે ન સમજવો. તે તો તે પછી તૈયાર થાય છે.

છે પણ વૈક્રિય^{૧૦૮} કે આહારક દેહની આહાર પર્યાપ્તિને લાગુ પડતી નથી. કેમકે આ બે શરીરમાં વિષ્ણુ, મૂત્ર અને સાત ધાતુઓ હોતી જ નથી. આ ફક્ત ઔદારિક શરીરમાં જ હોય છે માટે એનો સર્વ સામાન્ય અર્થ આ પ્રમાણે થાય—

‘ગ્રહણ કરેલા આહારમાંથી શરીર રચી શકાય તેવી યોગ્યતાવાળા આહારને શરીર રચી શકાય તેવી યોગ્યતાવાળો કરે અને શરીર રચનામાં ઉપયોગી ન થઈ શકે તેવી અયોગ્યતાવાળા આહારને તેથી અલગ પાડી નાંખે’ તેનું નામ ‘આહાર પર્યાપ્તિ.’

આ રીતનો અર્થ ત્રણેય શરીરની આહાર પર્યાપ્તિમાં ઘટી જશે.

આ પર્યાપ્તિ એક જ સમયમાં પૂર્ણ થાય છે.

૨. શરીર પર્યાપ્તિ—જીવ, પુદ્ગલ સમૂહમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી જે શક્તિ વડે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરને યોગ્ય રસીભૂત—રસરૂપે બનેલા આહારના સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોને સાત ધાતુરૂપે અથવા શરીરરૂપે યથાયોગ્યપણે પરિણમાવે છે તે આ શરીરશક્તિ (પર્યાપ્તિ)ના પ્રભાવે જ.

સાતધાતુથી શરીરની અંદર રહેલાં રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર (વીર્ય) આ સાત વસ્તુઓ સમજવી. રસ એટલે ખાધેલો ખોરાક હોજરીમાં જાય એટલે તેમાંથી પ્રથમ રસ બને—જાડા પ્રવાહીરૂપે બને, રસરૂપે બનેલા આહારમાંથી (સાતધાતુ પ્રાયોગ્ય એ પુદ્ગલોમાંથી) લોહી બને, લોહીમાંથી માંસ અને તેમાંથી મેદ (ચરબી) અને તેમાંથી અસ્થિ એટલે હાડકા બંધાય, પછી તેમાંથી મજ્જા બનવાનું કાર્ય શરૂ થાય અને છેવટે શુક્ર (વીર્ય) નામની ધાતુનું નિર્માણ થાય છે. તાત્પર્ય એ કે ખાધેલા ખોરાકમાંથી જ પેલી પર્યાપ્તિ ઉપરોક્ત સાત ધાતુઓ—દ્રવ્યોને બનાવે છે. આ ઔદારિક દેહ સાત ધાતુઓથી બનેલો છે અને તેથી શરીરની ગતિ, પ્રગતિ, વૃદ્ધિ-પોષણ, રક્ષણાદિકમાં ઉપયોગી બને છે.

અહીં શરીર કાયયોગની પ્રવૃત્તિમાં સમર્થ થાય ત્યાં સુધીમાં શરીરની રચના થઈ જાય છે. આ રચના શરીર પર્યાપ્તિએ કરી. એક અન્તર્મુદૂર્ત સુધી શરીર પર્યાપ્તિએ શરીર રચના યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ—સંચય કરવાથી શરીર-શક્તિ નિર્માણ થવા પામી. માત્ર શરીર બન્યું એટલે ઈન્દ્રિયો વિનાનો ઢાંચો—આકાર તૈયાર થયો.

૩. ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ—શરીરપર્યાપ્તિ વખતે સાત ધાતુ રૂપે પરિણમેલા આહાર (કે સાત ધાતુરૂપ દ્રવ્યો)માંથી જે જીવને જેટલી ઈન્દ્રિયો મેળવવાની હોય તે તે ઈન્દ્રિયોને યોગ્ય પુદ્ગલો તરત જ ગ્રહણ કરી ઈન્દ્રિયોરૂપે પરિણમાવે એટલે ઈન્દ્રિયોની રચના બની જાય. પછી તે ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયજ્ઞાનમાં સમર્થ બની જાય એટલે ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિની પરિસમાપ્તિ થઈ જાય. આ રચનામાં એક અન્તર્મુદૂર્ત કાળ જાય છે.

શરીર રચના સાથે સુસમ્બદ્ધ એવી આહાર, શરીર અને ઈન્દ્રિય આ ત્રણ પર્યાપ્તિઓનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

૫૦૮. રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, (અસ્થિની અંદર રહેલો ચીકણો પદાર્થ) અને વીર્ય, આ સાતે ધાતુઓ તરીકે ઓળખાવેલ હોવાથી આ સાત ધાતુઓ કહેવાય છે. મૂલ વૈક્રિય શરીરમાં આ સાત ધાતુઓ નથી હોતી. ઉત્તર વૈક્રિયમાં અન્તિમ ધાતુમાં વિકલ્પ સંભવી શકે. આહારક શરીર તો સાતેય ધાતુઓથી રહિત હોય છે.

હવે પછીની ત્રણ પર્યાપ્તિઓ, શરીરથી બહાર રહેલા અને વિન્ન વિન્ન પ્રકારની વર્ગણાઓ જન્ય પુદ્ગલો દ્વારા તૈયાર થઈ શકે છે, જેને હવે સમજીએ,

૪. શ્વાસોચ્છવાસ—વિશ્વમાં કેટલાક જીવો નાસિકા દ્વારા, જ્યારે કેટલાક જીવો પોતાના શરીરના રોમ-છિદ્રો દ્વારા પ્રાણવાયુ (oxygen)નું ગ્રહણ કરે છે. આ શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસની ક્રિયા જીવ કઈ શક્તિ-બળથી કરી શકવા સમર્થ બને ? તો આદ્ય પ્રારંભ તો શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ નામની ક્રિયા દ્વારા મેળવેલી શક્તિથી થાય છે. આ ક્રિયા માટે તેને આકાશ કે અવકાશમાં રહેલા એક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોનું આલંબન (સહારો) લેવું પડે છે.

હવે આ ક્રિયાની પ્રક્રિયા અને તેનો ક્રમ જોઈએ

અખિલ બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર એટલે અવકાશ અને સર્વ પદાર્થોની અંદર વિવિધ પ્રકારનાં અનંત પુદ્ગલ સ્કંધો અનાદિ અનંતકાળથી વિદ્યમાન છે. આ સ્કંધો આઠ પ્રકારની કર્મવર્ગણાઓનાં હોય છે. આ સંસારના સંચાલનના મૂળમાં આ વર્ગણાઓ—કર્મો જ છે. આ વર્ગણાઓમાં એક ^{૫૦૮}શ્વાસોચ્છવાસ નામની સ્વતંત્ર વર્ગણા છે. જે વર્ગણા કે તેનાં પુદ્ગલ સ્કંધો શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા માટે જ સહાયક-ઉપયોગી છે. ઉત્પત્તિ સ્થાને આવેલા જીવને શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા વિના ચાલે નહિ, કેમકે જીવને જીવવા માટે શુદ્ધ પ્રાણવાયુની અવિરત જરૂર પડે છે. અને લઈને અશુદ્ધ બનેલા પ્રાણવાયુને પાછો બહાર કાઢવો પડે છે. આ ક્રિયા નાસિકા દ્વારા થાય છે, પણ આ ક્રિયામાં તાકાત પેલી શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ ઊભી કરે છે. એટલે જીવ-આત્મા તરત જ આ તાકાત મેળવવા આજુબાજુએ કે અવકાશ-આકાશમાં રહેલા શ્વાસોચ્છવાસ પ્રાયોગ્ય દલિકો—સ્કંધોને ખેંચીને શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયારૂપે પરિણમાવે, પછી શ્વાસ-અવલંબન લે એટલે ગ્રહણ કરે—રોકે અને પછી પાછું તરત જ તેનું ઉચ્છ્વાસન કરે એટલે શ્વાસનું વિસર્જન કરે—છોડી દે, એટલે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલો પાછા આકાશ-અવકાશમાં દાખલ થઈ જાય, વળી પાછા લે—મૂકે, એમ ચાલ્યા કરે. અન્તર્મુહૂર્ત સુધીમાં જીવ આ ક્રિયા માટે સમર્થ બની જતાં આ ચોથી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઈ જાય.

કર્મપુદ્ગલો એ એવા સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે કે સર્વજ્ઞ-ત્રિકાળજ્ઞાની જીવ સિવાય કોઈ જીવ નરી આંખે જોઈ-જાણી શકતો નથી.

૫. ભાષા—શ્વાસોચ્છવાસની જેમ, આઠ પ્રકારની વર્ગણાઓમાં એક ભાષાવર્ગણા છે. આ વર્ગણા ભાષા એટલે કે બોલવામાં ઉપયોગી દલિકો (અણુ-પરમાણુઓ) વાળી છે.

જીવને જ્યારે જ્યારે બોલવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે, અખિલ બ્રહ્માંડમાં રહેલા ભાષા બોલવામાં (શબ્દાત્મક કે ધ્વન્યાત્મક) ઉપયોગી ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી ભાષા રૂપે

૫૦૮. ડોકટરો કે સાયન્સ કહે છે કે, આ ક્રિયા તો કુદરતી છે. જ્યારે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન કહે-છે-નહ, કુદરતી જાયે નથી. એની પાછળ તથાપ્રકારનું પૂર્વજન્મ સંચિત કર્મ જ કારણ છે. એ કર્મ જેવું બાંધ્યું હોય તે રીતે શ્વાસોચ્છવાસની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા મળે છે.

વિશ્વના કે વિશ્વવર્તી પદાર્થોના સંચાલન પાછળ જૈન તત્ત્વજ્ઞાને બતાવેલી કર્મની અત્યન્ત સુવ્યવસ્થિત પ્રક્રિયા-ચીપરી પડી છે. એના આધારે જ ગતિ-સ્થિતિ કે પ્રગતિની ક્રિયાઓ થાય છે.

પરિણામાવી, બોલવું હોય ત્યાં સુધી અવલંબન લઈ પછી (બોલવાનું બંધ થાય એટલે) તે પુદ્ગલોનું અવકાશમાં વિસર્જન કરી નાંખે અર્થાત્ તે પુદ્ગલ સ્કંધોને ત્યજી દે.

આ શક્તિ ઉત્પત્તિ વખતે જ જીવ એક અંતર્મુહૂર્તમાં જ પ્રાપ્ત કરી લે છે. પછી એ શક્તિને 'ભાષાપર્યાપ્તિ' આ નામથી સંબોધિત કરાય છે. આ શક્તિ મેળવી લીધી એટલે જીવ હંમેશાંને માટે બોલવાની ક્રિયામાં સમર્થ થઈ ચૂક્યો. હવે જ્યારે જ્યારે બોલવાનું મન થાય કે તરત જ જીવ આકાશમાંથી પુદ્ગલો અકલ્પનીય ઝડપે ગ્રહણ કરી વાણીરૂપે પરિણામાવી વચનરૂપે છોડે. તે પછી તે પુદ્ગલોનું અકલ્પનીય સમયમાં આપોઆપ વિસર્જન થઈ જાય. ચેતન કે જડ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા હરેક અવાજના પુદ્ગલો એક સેકન્ડના કરોડના ભાગમાં બ્રહ્માંડવ્યાપી બની જાય છે. તે તરત પાછા અવકાશમાં ભળી જાય.

૬. મનઃપર્યાપ્તિ—વિચાર પણ એમને એમ નથી કરી શકાતો. એ માટે પણ એક પ્રકારની અગમ્ય શક્તિ-બળની જરૂર પડે છે, એ બળનો સહારો-મદદ મળે તો જ વ્યક્તિ વિચાર અને પછીની કક્ષાનું ચિંતન-મનન પણ કરી શકે.

આ માટેની શક્તિ-બળનું નામ મનઃપર્યાપ્તિ છે. આ વિચાર કરવા માટે જે પુદ્ગલોની જરૂર પડે છે તે ઉપરની જેમ આઠ વર્ગજ્ઞા પૈકીની મનોવર્ગજ્ઞાનાં દલિકો-સ્કંધો છે.

જીવ ઉત્પત્તિ સમયે વિચારની તાકાત મેળવવા અંતર્મુહૂર્ત સુધી અવકાશવર્તી મનોવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોનું આહરણ-ગ્રહણ કરતો રહે, આવશ્યક પુદ્ગલોનો સંચય થતાં તે પુદ્ગલોને વિચારના રૂપમાં બદલાવે-પરિણામાવે-સંસ્કારી કરે, પછી વિચાર કરવો હોય ત્યાં સુધી અવલંબન રૂપે રાખી પછી વિચારધારા પૂર્ણ થતાં તે સ્કંધોનું વિસર્જન કરે. આ ક્રિયા પૂર્ણ થઈ એટલે મનઃપર્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી. હવે જ્યારે જ્યારે વિચારોનું ગ્રહણ, પરિણમન અને વિસર્જન કરવું હોય ત્યારે ઉપરોક્ત પ્રક્રિયા થતી રહેવાની.

હવે કયા જીવને કઈ પર્યાપ્તિ હોય ?

એકેન્દ્રિય જીવોને આહાર-શરીર-ઈન્દ્રિય અને શ્વાસોચ્છવાસ, એ પ્રથમની ચાર પર્યાપ્તિઓ હોય છે. વિકલેન્દ્રિય એટલે બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિયને પાંચ પર્યાપ્તિ, અસંજી પંચેન્દ્રિયને [સંમૂ] ^{૫૧૦}મનઃપર્યાપ્તિ સિવાયની એ જ પાંચ પર્યાપ્તિ અને સંજી પંચેન્દ્રિય એટલે જેને મન છે તેવા [ગર્ભજ] જીવોને છએ પર્યાપ્તિઓ હોય છે.

પર્યાપ્તિ અંગે વિશેષ વિચારણા

વિશેષ વિચારીએ તો લબ્ધિ અપર્યાપ્તા જીવને ત્રણ પર્યાપ્તિ હોય છે, એટલે સર્વ અપર્યાપ્તા સંમૂર્ચિષ્ઠ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ તથા મનુષ્ય અને અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિયને પ્રથમની ત્રણ

૫૧૦. સંજા કે મન એક પણ નહીં છતાં તેઓની આહારાદિકની પ્રવૃત્તિ આહારસંજાના કારણે સમજવી. અથવા અસંજીને પણ અલ્પ મનોદ્રવ્યોનું ગ્રહણ (ક્ષયોપશમરૂપ ભાવમન) છે અને તેથી તે ઈષ્ટકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાં અપ્રવૃત્તિ કરે છે. પરંતુ એથી તેને મનઃપર્યાપ્તિ ન સમજવી.

પર્યાપ્તિઓ છે. લલ્લિઅપર્યાપ્તિ ગર્ભજ સંજ્ઞી તિર્યયપંચેન્દ્રિય તથા મનુષ્યને પણ એ જ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ છે.

લલ્લિ પર્યાપ્તિ એકેન્દ્રિયને ચાર પર્યાપ્તિ, લલ્લિ પર્યાપ્તિ વિકલેન્દ્રિયને તથા અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય [તિ સંમૂર્ચિશ્ચ તિર્યય] ને પાંચ પર્યાપ્તિ છે. સંમૂર્ચિશ્ચ મનુષ્યો લલ્લિ પર્યાપ્તિ ન હોવાથી તેની વાત અહીં કરી નથી.

લલ્લિપર્યાપ્તિ મનુષ્ય, ગર્ભજ તિર્યય, દેવો અને નારકીને છએ પર્યાપ્તિઓ હોય છે. કારણકે લલ્લિપર્યાપ્તિ તિર્યય મનુષ્ય અપૂર્ણ પર્યાપ્તિએ મરે નહિ અને દેવ, નારકી લલ્લિ અપર્યાપ્તિ હોતા નથી, પણ લલ્લિ પર્યાપ્તિ જ હોય છે, માટે તેઓ ઈષ્ટ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે જ.

લલ્લિ અને કરણ પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિના ભેદો

પર્યાપ્તિ સમાપ્ત થવાના કાળને અંગે જીવના પણ પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ એવા બે ભેદ પડે છે. ત્યાં જે જીવ સ્વયોગ્ય [જેને જે હોય તે] પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરીને મરણ પામે તે જીવ પર્યાપ્તિ કહેવાય અને દરિદ્રે કરેલા નિષ્કળ મનોરથની જેમ જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામે, તો તે જીવ અપર્યાપ્તિ કહેવાય, પર્યાપ્તિપણું પ્રાપ્ત થવું તે પર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી હોય છે અને અપર્યાપ્તિપણું અપર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી જીવને હોય છે. એમ જીવના પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ આ બે ભેદ મુખ્ય છે. અને આ ભેદમાં પુનઃ અવાન્તર ભેદો પણ છે અને એવા ભેદો ચાર છે. તે આ પ્રમાણે—

૧. લલ્લિ અપર્યાપ્તિની વ્યાખ્યા— જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના જ મરણ પામે તે જીવો પૂર્વભવમાં બાંધેલા અપર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી, જ્યારે લલ્લિ અપર્યાપ્તિ થાય ત્યારે એકેન્દ્રિયને પર્યાપ્તિ ચાર, છતાં ચાર પૂર્ણ ન કરતાં ત્રણ પૂર્ણ કરીને જ [ચાલતી ચોથીમાં] મરણ પામી જાય તેને લલ્લિ અપર્યાપ્તિ એકેન્દ્રિય કહેવાય. અહીં એટલું સમજવું જે ^{૫૧૧}ત્રણ પર્યાપ્તિઓ તો કોઈ પણ જીવ પૂર્ણ કરે જ છે પણ ચોથી (એકે.ને) અથવા ચોથી, પાંચમી, (વિકલેન્દ્રિય, અસંજ્ઞી પંચે.ને) અથવા ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી એ ત્રણે પર્યાપ્તિઓ [સંજ્ઞી પંચે.ને] અધૂરી જ રહી શકે છે.

૨. લલ્લિ પર્યાપ્તિની વ્યાખ્યા— જે જીવો સ્વસ્વયોગ્ય જે જે પર્યાપ્તિઓ હોય, તે પૂર્ણ કરીને જ મરણ પામે તે જીવોને [પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા પછી કે પહેલાં પણ] લલ્લિ પર્યાપ્તિ કહેવાય. તેઓ પૂર્વભવબદ્ધ પર્યાપ્તિનામકર્મના ઉદયથી જ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી શકવા સમર્થ બને છે.

૩. કરણ અપર્યાપ્તિની વ્યાખ્યા— જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી નથી, પરંતુ પૂર્ણ

૫૧૧. પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિ સર્વ જીવો અવશ્ય પૂર્ણ કરે અને શેષ પર્યાપ્તિ કરે વા ન કરે. તેનું કારણ એ છે કે જીવ ભવમાં વર્તતો હોય ત્યાંથી પરભવનું આયુષ્ય બાંધ્યા બાદ અંતર્મુહૂર્ત તે જ ભવમાં રહી પછી મરણ પામીને પરભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે પરભવાયુષ્ય પ્રસ્તુત ભવમાં જ બંધાય અને એથી જ તે પરભવનું સ્થાન અહીં નિયત કરીને જ જીવ મરણ પામે છે. હવે આયુષ્યનો બંધ ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા પહેલા થતો જ નથી. આ કારણે પ્રથમની ત્રણે પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા બાદ ચોથી અધૂરી રહે ત્યારે (અન્તર્મુહૂર્ત સુધી આયુષ્યનો બંધ કરી તેનો અન્તર્મુહૂર્ત અબાધાકાળ ભોગવવા જેટલું જીવી) મરણ પામે. એટલે ચોથી પર્યાપ્તિ તો અધૂરી જ રહે છે, માટે.

કરશે ખરો, પણ ત્યાં સુધી તે કરણ અપર્યાપ્તો કહેવાય, તાત્પર્ય એ કે ઉત્પત્તિ સ્થાને સમકાળે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓની રચનાનો પ્રારંભ થયો છે તે જ્યાં સુધી સમાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી જીવ કરણ અપર્યાપ્તો કહેવાય છે.

પૂર્વોક્ત લબ્ધિ અપર્યાપ્તિ-પર્યાપ્તિ એ બંને જીવોને કરણ અપર્યાપ્તિપણું હોય છે, એટલે લબ્ધિ અપર્યાપ્તિ જીવો માટે વહેતાં એટલે મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિ વચ્ચેના સમયે અને ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ કરણ અપર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે લબ્ધિ પર્યાપ્તિ જીવ એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં રવાના થાય ત્યારથી લઈને છ પર્યાપ્તિની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તે કરણ અપર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

એમાં લબ્ધિ પર્યાપ્તિ જીવ તો પ્રથમ કરણ અપર્યાપ્તિ હોઈ, પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરશે ત્યારે તે કરણપર્યાપ્તિ થવાનો જ છે, જ્યારે લબ્ધિ અપર્યાપ્તિને તો કરણપર્યાપ્તિ થવાપણું હોતું જ નથી.

૪. કરણ પર્યાપ્તિ—સમકાળે પ્રારંભેલી સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓને પૂર્ણ કર્યા બાદ જીવ કરણ પર્યાપ્તિ કહેવાય છે. તે જોતાં લબ્ધિપર્યાપ્તિ જ કરણપર્યાપ્તિ થઈ શકે છે.

લબ્ધિ, કરણ, પર્યાપ્તિ-અપર્યાપ્તિની કાળ વિવક્ષા

૧. જીવનો લબ્ધિ અપર્યાપ્તિપણાનો કાળ, ભવના પ્રથમ સમયથી [પૂર્વભવથી છૂટે તે સમયથી] ઉત્પત્તિસ્થાને આવી ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધીનો એટલે કે સર્વ મળીને અન્તર્મુહૂર્તનો થાય, જેથી વાટે વહેતા એટલે કે મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિ વચ્ચેના સમયમાં પણ જીવ લબ્ધિઅપર્યાપ્તિ હોય. આનો જઘન્યોત્કૃષ્ટકાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે.

૨. લબ્ધિપર્યાપ્તિપણાનો કાળ ઉત્પત્તિના સમયથી પૂર્વભવથી છૂટે ત્યારથી લઈને નૂતન જન્મના અન્ત્ય સમય સુધી એટલે જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધીનો છે. આમાં દેવ માટેનો ઉત્કૃષ્ટકાળ તેત્રીસ સાગરોપમનો અને મનુષ્ય માટેનો ત્રણ પલ્યોપમનો સમજવો. આથી વાટે વહેતો જીવ-એટલે મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિ વચ્ચેના સમયનો જીવ પણ લબ્ધિપર્યાપ્તિ કહેવાય. શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં પર્યાપ્તિ જીવો કહ્યા હોય તે લબ્ધિપર્યાપ્તિ જ સમજવા. અને જ્યાં અપર્યાપ્તિ કહ્યા હોય ત્યાં પ્રાયઃ લબ્ધિઅપર્યાપ્તિ જાણવા. કારણ કે ક્વચિત્ કરણઅપર્યાપ્તિની અપેક્ષા રાખીને પણ વિવક્ષા કરી છે તેથી સ્પષ્ટતા કરી છે. લબ્ધિપર્યાપ્તિનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ વ્યાપક દષ્ટિએ સાગરોપમશતપૃથક્ત્વ કહ્યો છે. જ્યારે જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્તનો છે.

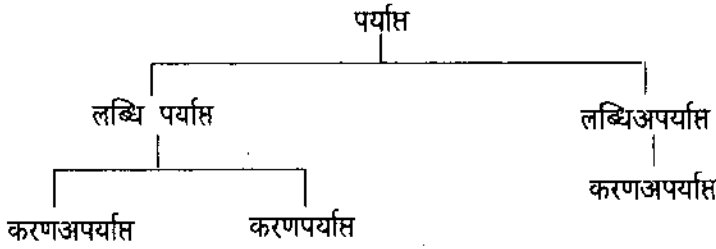
૩. કરણઅપર્યાપ્તિપણાનો કાળ ભવના પ્રથમ સમયથી લઈને સ્વયોગ્ય સર્વપર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી એટલે સર્વ મળીને અન્તર્મુહૂર્ત. વાટે વહેતો પર્યાપ્તિ જીવ પણ કરણઅપર્યાપ્તિ ગણાય તે ધ્યાનમાં રાખવું.

૪. કરણપર્યાપ્તિપણાનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત ન્યૂન સ્વસ્વઆયુષ્ય પ્રમાણ સમજવો. કારણકે જીવ વિવક્ષિત ભવમાં આવ્યા પછી અન્તર્મુહૂર્ત બાદ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરવાથી કરણપર્યાપ્તિ થાય છે માટે લબ્ધિપર્યાપ્તિના આયુષ્યમાંથી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરવાના અન્તર્મુહૂર્ત કાળ સિવાયનો બાકીનો આખા ભવ સુધીનો કાળ દિવને જેમ અન્તર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩૩ સાગરોપમ, મનુષ્યને અન્તર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩ પલ્યોપમ] તે કરણપર્યાપ્તિનો સમજવો.

લબ્ધિઅપર્યાપ્તિ	ભવના પ્રથમ સમયથી	અન્તર્મુહૂર્ત સુધી.
લબ્ધિપર્યાપ્તિ	ભવના પ્રથમ સમયથી	સ્વઆયુષ્ય સુધી.
કરણઅપર્યાપ્તિ :	ભવના પ્રથમ સમયથી	અન્તર્મુહૂર્ત યાવત્.
કરણપર્યાપ્તિ	અન્તર્મુહૂર્ત ન્યૂન	સ્વઆયુષ્ય પર્યંત.

ચારેય પ્રકારોમાં સમકાળે એકી સાથે કેટલા સંભવી શકે ?

૧. જીવ લબ્ધિઅપર્યાપ્તિ હોય તે વખતે જાણે લબ્ધિઅપર્યાપ્તિ તો છે જ પણ તે વખતે કરણ અપર્યાપ્તિપણું પણ ઘટી શકે છે. ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્તિની અપેક્ષાએ કરણપર્યાપ્તિપણું પણ ઘટે.
૨. લબ્ધિપર્યાપ્તિ વખતે લબ્ધિપર્યાપ્તિ અને કરણઅપર્યાપ્તિ હોય. કરણપર્યાપ્તિ
૩. કરણઅપર્યાપ્તિમાં કરણઅપર્યાપ્તિ સાથે લબ્ધિઅપર્યાપ્તિ અને લબ્ધિપર્યાપ્તિ હોય.
- ૪ કરણપર્યાપ્તિમાં કરણપર્યાપ્તિ લબ્ધિપર્યાપ્તિ પૂર્વવત્ અપેક્ષાએ લબ્ધિ અં ૫૦ પણ હોય.

પર્યાપ્તિનો પ્રારંભ સમકાળે અને સમાપ્તિ અનુક્રમે

જીવ ઉત્પત્તિ સ્થાને આવ્યા બાદ સ્વયોગ્ય સર્વપર્યાપ્તિનો પ્રારંભ [એકી સાથે] સમકાળે જ કરવા માંડે છે, પરંતુ તેની સમાપ્તિ અનુક્રમે કરે છે; કારણ કે તેજસ, કાર્મણ શરીરના સહકારથી આત્માએ ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં પ્રથમ સમયે, શુક્ર, રૂઢિરાદિ જે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા, તે દ્વારા, ગ્રહણ કરેલ અને અન્ય ગ્રહણ કરાઈ રહેલા અને હવેથી ગ્રહણ થનારા પુદ્ગલોને પણ, ખલરસપણે જુદા પાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. એટલે આહારપર્યાપ્તિની પરિસમાપ્તિ થઈ ખરી, પરંતુ એ પ્રથમ ગ્રહણ કરાયેલાં પુદ્ગલોએ શરીર વગેરેની રચના કર્ષક અંશે પ્રાપ્ત કરી. પરંતુ સંપૂર્ણ નહીં, એટલે પ્રથમ સમયગૃહીત પુદ્ગલોમાંથી કેટલાક ખલપણે, કેટલાક રસપણે [સાત ધાતુપણે] કેટલાંક ઇન્દ્રિયપણે, કેટલાંક શ્વાસ ઉચ્છ્વાસ કાર્યમાં, કેટલાક ભાષાના કાર્યમાં અને મનઃકાર્યમાં સહાયકપણે પરિણમેલાં છે અને તેટલાં અલ્પ અલ્પ પુદ્ગલો દ્વારા આત્માને તે તે કાર્યમાં કર્ષક અંશે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે કારણથી સર્વ પર્યાપ્તિઓ સમકાળે પ્રારંભાય એમ કહેવાય છે, પણ દરેકની સમાપ્તિ તો અનુક્રમે જ થાય છે.

પર્યાપ્તિઓ ક્રમશઃ સમાપ્ત કેમ થાય છે ?

છએ પર્યાપ્તિઓનો સમકાળે પ્રારંભ છતાં પણ અનુક્રમે પૂર્ણ થવાનું કારણ આહારાદિક પર્યાપ્તિઓનાં પુદ્ગલો અનુક્રમે સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર પરિણામવાળાં રચવાં પડે છે માટે, એટલે પહેલી આહારપર્યાપ્તિ સ્થૂલ, બીજી શરીરપર્યાપ્તિ તેથી સૂક્ષ્મ, એમ યાવત્ છઠ્ઠી પર્યાપ્તિ અધિક અધિક

પુદ્ગલોપચયથી સૂક્ષ્મતર હોય છે અને અધિક અધિક પુદ્ગલ મેળવવામાં કાળ પણ અધિક લાગે છે.

દાખલા તરીકે—જેમ શેર ૩ કાંતવા છએ કાંતનારીઓ સમકાળે કાંતવા માંડે, તો પણ જાડું સુતર કાંતનારી કોકડું વહેલું પૂર્ણ કરે અને તેથી સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર કાંતનારી કમશ: કોકડું વિલંબે વિલંબે પૂર્ણ કરે, તેમ પર્યાપ્તિઓની સમાપ્તિમાં સમજવાનું છે.

ચારે ગતિ આશ્રયી પર્યાપ્તિકમ

ઔદારિક શરીરી મનુષ્ય અને તિર્યચ આ બે ગતિના તમામ જીવોની પ્રથમ આહાર પર્યાપ્તિ એક સમયમાં જ પૂર્ણ થાય અને ત્યારબાદ અન્તર્મુહૂર્ત અન્તર્મુહૂર્ત કાળે અનુક્રમે શેષ શરીર—ઈન્દ્રિય આદિ પાંચે પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય. બધાનો ભેગો કાળ પણ અન્તર્મુહૂર્ત થાય છે, કારણ કે અન્તર્મુહૂર્તના કાળના માપના અસંખ્ય પ્રકારો છે.

વૈક્રિય શરીરી એવા દેવો, નારકો, આહાર પર્યાપ્તિ પ્રથમ સમયે પૂર્ણ કરે, શરીર પર્યાપ્તિ એક અન્તર્મુહૂર્તે, અને શેષ ચાર અનુક્રમે એક એક સમયને અંતરે સમાપ્ત કરે.

અહીં સિદ્ધાંતમાં દેવને ભાષા અને મનની પર્યાપ્તિ સમકાળે એકી સાથે સમાપ્ત થવાનું જણાવ્યું છે, તે અપેક્ષાએ દેવને છ નહીં, પણ પાંચ પર્યાપ્તિઓ જણાવી છે. જીવો ઉત્તરવૈક્રિય શરીર કરે ત્યારે અને કોઈ ચૌદપૂર્વધર આહારક શરીર રચે ત્યારે પર્યાપ્તિનો કમ દેવની પર્યાપ્તિની વ્યાખ્યા મુજબ સમજવો.

ઉત્તરદેહ માટે પર્યાપ્તિની ભિન્ન રચના

કોઈ લબ્ધિવંત જીવ ઉત્પત્તિસ્થાને આવી પોતાના મૂળ શરીરની રચના સમયે સ્વયોગ્ય ચાર અથવા છ પર્યાપ્તિઓ જ સમાપ્ત કરે છે તે પર્યાપ્તિઓ વડે તે જીવ આખા ભવ પર્યંત પર્યાપ્તિ ગણાય છે. પરંતુ વૈક્રિયાદિ લબ્ધિવાળો એ જીવ પ્રસ્તુત પર્યાપ્તાવસ્થામાં જો નૂતન શરીર એટલે વૈક્રિય શરીર બનાવે, ત્યારે તે શરીર યોગ્ય ચાર અથવા છ પર્યાપ્તિઓ જે રચવી પડે તે ફરીથી નવેસરથી જ રચે. ઉત્પત્તિ સમયે રચેલી પર્યાપ્તિઓ ઉત્તરશરીર માટે ઉપયોગી થતી નથી.

જે લબ્ધિ પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાય જીવો પૈકી, કેટલાક વાયુકાય જીવો વૈક્રિય શરીર રચવાને સમર્થ છે, તેઓએ ઉત્પત્તિ સમયે ઔદારિક શરીર સંબંધી જે ચાર પર્યાપ્તિઓ રચી હતી તે વિદ્યમાન છતાં બીજું નૂતન ઉત્તરવૈક્રિય શરીર રચતી વખતે ફરી નવીન જ ચાર પર્યાપ્તિઓ રચવી પડે છે.

એ જ પ્રમાણે આહારક શરીરની લબ્ધિવાળો લબ્ધિવંત *ચૌદપૂર્વધર મહાત્માને આહારક શરીર રચતાં ઉત્પત્તિ સમયની ઔદારિક સંબંધી છ પર્યાપ્તિઓ શરીર રચનામાં કામ લાગતી નથી. આ માટે તો તેમને આહારક દેહને યોગ્ય નવી છ પર્યાપ્તિઓ રચવી જ પડે છે.

તાત્પર્ય એ કે વૈક્રિયલબ્ધિવંત મનુષ્યોના મૂળદેહની છ પર્યાપ્તિઓ જુદી અને ઉત્તર વૈક્રિય દેહની છ પર્યાપ્તિઓ ભિન્ન હોય છે.

પર્યાપ્તિ સંબંધી પુદ્ગલો કયા ગણવા ?

છએ પર્યાપ્તિના પુદ્ગલો ઔદારિક શરીરીને ઔદારિક વર્ગજ્ઞાના, વૈક્રિય શરીરીને વૈક્રિય

★. આહારક શરીર ચૌદ પૂર્વધરની લબ્ધિવાળો જ રચી શકે છે.

વર્ગજ્ઞાના અને આહારકને આહારક વર્ગજ્ઞાના હોય છે. પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરાતા આહાર પર્યાપ્તિનાં પુદ્ગલોમાં ત્રણેય વર્ગજ્ઞાઓમાંના હોય છે. આહારક શરીર અને મન:પર્યાપ્તિના પુદ્ગલો શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. ઉચ્ચાસ-ભાષા પર્યાપ્તિના પુદ્ગલોનું સ્થાન અકથ્ય છે. ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિનું સ્થાન શરીરના નિયત કરેલા (શરીરની ઉપર અને અંદર) ભાગમાં છે. વિશેષમાં જીભ-જિહ્વાઈન્દ્રિયના પુદ્ગલો બાહ્યકારે દેખાતી જીભના સ્થાનવર્તી જ હોય છે, પણ સમગ્ર શરીરમાં નથી.

છએ પર્યાપ્તિ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે તે

પર્યાપ્તિ એ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે, અને તે કર્તાત્માને કરણ-સાધનરૂપ છે. તથા તે કરણથી, સંસારી આત્માને આહાર ગ્રહણાદિ સામર્થ્ય-શક્તિ પેદા થાય છે અને તે કરણ-શક્તિ જે પુદ્ગલો દ્વારા રચાય છે તે આત્માએ ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલો જે તથાવિધ પરિણતિવાળા છે [કાસ્સા કાર્યભાવથી] તેને જ પર્યાપ્તિ શબ્દવડે બોલાય છે અને એ હેતુથી જ આ બધી જીવશક્તિઓ પુદ્ગલોજન્ય છે. કારણ કે જીવના સર્વ કંઈ પૌદ્ગલિક વ્યાપારો તે પુદ્ગલ સમૂહને અવલંબીને જ છે. જીવની જો કે સ્વયં શક્તિ અપાર અને અવાચ્ય છે, પરંતુ તે સિદ્ધાવસ્થામાં છે, જ્યારે સંસારીમાં તે શક્તિ પુદ્ગલ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તે પૌદ્ગલિક છે. ‘દ્રવ્યનિમિત્તં હિ સંસારીણાં વીર્યમુપજાયતે’ આ પ્રમાણથી.

પ્રાણનું કારણ પર્યાપ્તિ—પુનઃ આ પર્યાપ્તિઓની રચના થતાં તેમાંથી આગલી ગાથામાં કહેવાતા જીવના દશ પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે, માટે કારણરૂપ એવી પર્યાપ્તિનું કાર્ય પ્રાણ જ છે. આ પ્રમાણે પર્યાપ્તિઓ અને તે સમ્બન્ધિત બાબતોનું વર્ણન પુરું થયું.

પર્યાપ્તિના અનુસંધાનમાં કંઈક કહેવા જેવું

દશ્ય-અદશ્ય અભિલ (ચૌદરાજ લોકરૂપ) વિશ્વમાં બે પ્રકારના જીવો છે. એક સિદ્ધ અને બીજા સંસારી. સિદ્ધાત્મા આ સંસારથી (દિવ, મનુષ્ય, નરક, તિર્યચ, ગતિરૂપ) સર્વથા મુક્ત થયા હોય છે. હવે તેઓ ફરીને પુનઃ જન્મ ક્યારેય લેતા નથી, એવા આત્માઓને સિદ્ધાત્માઓ કે મુક્તિગામી આત્માઓ કહેવાય છે.

આ જીવોનું સ્થાન ક્યાં છે ? એના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે આ જીવો જે મોક્ષ પામી સિદ્ધ બની ગયા તેઓ આ બ્રહ્માંડમાં—ચૌદરાજ લોકમાં અસંખ્ય આકાશ વીંધીને ઊધ્વતિઊધ્વ—ન કલ્પી શકાય તેટલું દૂર—સુદૂર જાવ (શાસ્ત્ર દષ્ટિએ સાતરાજ દૂર) ત્યારે અભિલ વિશ્વના ટોચ ભાગે પથ્થરની બનેલી ૪૫ લાખ યોજનની ગોળાકાર વિરાટ શિલા આકાશમાં અદ્ધર રહેલી છે. તેની ઉપર અનંતાનંત, સદાને માટે વિદેહી—દેહરહિત અસંખ્ય પ્રદેશરૂપ પ્રમાણવાળા, વિવિધ આકારના, આત્માઓ અનંતકાળ સુધી એક જ સ્થાને રહેનારા બની રહે છે. ત્યાં પહોંચેલાઓને ક્યારેય કોઈ કાળે ત્યાંથી જન્મ લેવા આ સંસારમાં અવતરવાનું નથી હોતું. શરીર છે ત્યાં સુધી જ સંસાર છે. ત્યાં સુધી બધાય બંધનો અને દુઃખો છે. સંસાર છે એટલે કર્મો છે, કર્મો છે ત્યાં ચારેય ગતિઓ—સ્થાનો—દેવ, મનુષ્ય, નરક, તિર્યચમાં પરિભ્રમણ છે. અને ત્યાં સુધી બંધનો અને વિવિધ દુઃખોની પ્રાપ્તિ છે. આત્મા સત્ત્રયત્નો સત્કર્મો દ્વારા જે ભવમાં—જન્મમાં કર્મનો સર્વથા અંત લાવી દે ત્યારે તે સીધો મોક્ષે પહોંચી જાય છે. અને સિદ્ધશિલા ઉપર, શિલાથી થોડે દૂર રહેલા આકાશવર્તી સ્થાનમાં જ્યાં

અનંતાનંત આત્માઓ અનંતાકાળથી જ્યોતિમાં જ્યોતિ સમાય તે રીતે રહેલા છે એમાં તે સમાઈ જાય છે. છતાં પ્રત્યેક સિદ્ધાત્માને વ્યક્તિરૂપે તો સદાકાળ સ્વતંત્ર રૂપે જ સમજવો.

આપણે જોઈ આવ્યા કે જેઓ કર્મથી લિપ્ત છે. તેઓ ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્યક્લોકમાં (ત્રસનાડીમાં) તથા તેની બહાર રખડપટ્ટી કર્યા કરે છે. શક્તિ બંને પ્રકારમાં છે. એકમાં ચૈતન્ય શક્તિનો પુંજ છે. બીજામાં પૌદ્ગલિક શક્તિ છે. આ શક્તિ પુદ્ગલ દ્રવ્યના સહારા કે નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સંસારી જીવ માત્ર તે સૂક્ષ્મ હોય કે સ્થૂલ, સ્થાવર હોય કે ત્રસ તે જ્યાં જ્યાં જન્મ લે ત્યાં ત્યાં, જીવન નિર્વાહ માટે, ભાવિ જીવન ટકાવવા, જીવનનાં આવશ્યક કાર્યો કરવા પુદ્ગલજન્ય શક્તિ-બળો પ્રાપ્ત કરવાની તેને અનિવાર્ય જરૂર પડે છે, અર્થાત્ તે તે જન્મને યોગ્ય શક્તિઓ જન્મતાંની સાથે જ મેળવવી પડે છે. એ પ્રાપ્ત ન કરે તો તે તે કાર્યો કદી કરી ન શકે, અને કશો વહેવાર ચલાવી ન શકે, એ શક્તિઓ મેળવવાનો પ્રારંભ પર્યાપ્તિઓ દ્વારા થાય છે. જેમકે-જીવ આહાર પર્યાપ્તિની શક્તિ ન મેળવે તો આહાર કરવાને સમર્થ ન બને, તે રીતે શરીર કે ઈન્દ્રિયો બનાવી ન શકે, શ્વાસોચ્છવાસ લઈ ન શકે, બોલી ન શકે, વિચાર ન કરી શકે. આ બધાં કાર્યો માટે જીવ જે જે બળો ઊભાં કરે તેનું જ બીજું નામ *પર્યાપ્તિ.

આ પર્યાપ્તિરૂપ કરણ-સાધન વિશેષની મદદથી જીવ આ તાકાતો ઊભી કરવા સમર્થ બન્યો. આ શક્તિ-તાકાતો પુદ્ગલ દ્રવ્યના નિમિત્તથી જ પ્રગટે છે.

પર્યાપ્તિ એ એક પ્રકારનો કર્મનો જ પ્રકાર છે. કારણ વિના કાર્ય થતું નથી. જીવ કારણ તરીકે કર્મને જ માને છે. વાયકોએ આ મુદ્દો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવો ઘટે.

પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થતાં કઈ કઈ શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય ?

ઉપર જણાવ્યું કે તે તે પર્યાપ્તિઓ દ્વારા તે તે જાતના બળો મેળવે છે. તો તે કઈ કઈ શક્તિઓ મેળવે છે, અને એ શક્તિઓથી શું શું કાર્ય બજાવે છે તેને વિગતવાર જોઈએ.

૧. આહારપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતાં આહાર ગ્રહણ કરવાની શક્તિ સાથે ગ્રહણ કરેલા આહારના પરિણામન સાથે તેને ખલ, (એટલે બીનજરૂરી મલમૂત્રાદિ ભાગ અને) રસ (એટલે જરૂરી ભાગ) રૂપે અલગ પાડવાની ક્રિયામાં જીવ સમર્થ બને છે.

૨. તે પછી તરત શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે એટલે શું થાય ? તેથી શરીરની વિવિધ ક્રિયાઓ, દેહને યોગ્ય અને પોષક એવા રોમરાજી દ્વારા ગ્રહણ કરાતા લોમાહારને અને મુખદ્વારા લેવાતા કવલ આહાર રૂપ પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણમાવવાની એટલે બનાવવાની ક્રિયામાં જીવ સમર્થ બની જાય છે.

૩. ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતાં પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષય બોધમાં જીવ સમર્થ બને એટલે કે

★ રોજેરોજની અવિરત થતી શારીરિક ક્રિયાઓ માટે જે શક્તિઓની જરૂર પડે છે તેનું બીજું નામ પર્યાપ્તિ છે. બીજો અર્થ કારણમાં કાર્યોપચાર કરીને શક્તિને ઉત્પન્ન થવામાં કારણભૂત પુદ્ગલોપચય પણ પર્યાપ્તિ છે. તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિની વ્યાખ્યા એ છે કે શક્તિમાં નિમિત્તભૂત પુદ્ગલોપચય સંબંધી ક્રિયાની પરિણામપ્રાપ્તિ. આ રીતે, શક્તિ-સામર્થ્ય, શક્તિજનક પુદ્ગલો અને તે ક્રિયાની પરિણામપ્રાપ્તિ આમ ત્રણ અર્થો ક્ષિત થાય છે.

સ્પર્શ કેવા પ્રકારનો છે, તેનો સ્વાદ કેવો છે ? તેની ગંધ કેવી છે ? વિષય દર્શન કયું છે ? અને શ્રવણ ધ્વનિ શેનો છે ? આ પાંચે વિષયોનો જ્ઞાતા બની શકે છે.

૪. આસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતાં આસોચ્છ્વાસ લેવાની (તત્ત્વાયોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ-પરિણમન અને વિસર્જન લેવા-મૂકવાની) ક્રિયામાં જીવ સમર્થ બને છે. અને તે થતાં જ આસોચ્છ્વાસ 'પ્રાણ' નામના ભેદનું સર્જન થાય છે માટે જ પર્યાપ્તિને કારણરૂપે અને પ્રાણોને તેના કાર્યરૂપે ગણ્યા છે. જે વાત હવે પછીની ગાથામાં આવવાની જ છે.

૫. ભાષાપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતાં જીવને બોલવાનું સામર્થ્ય પ્રગટ થઈ જાય છે.

૬. મનઃપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતાં વિચાર, ચિંતન, મનન, વગેરે મનના વ્યાપારો કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી લે છે અને પરિણામે 'મનોબળ' નામનો (દશપ્રાણ પૈકીનો એક) પ્રાણ જન્મ લે છે.

શરીરપર્યાપ્તિથી 'કાયબલ' નામનો પ્રાણ, ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિથી પાંચ ઈન્દ્રિયરૂપ પાંચ પ્રાણો, ભાષા પર્યાપ્તિથી 'વચનબળ'રૂપ પ્રાણ અને મનઃપર્યાપ્તિથી 'મનોબળ'રૂપ પ્રાણ પેદા થાય છે. 'આયુષ્ય' નામનો પ્રાણ ઉત્પન્ન કરવા કોઈ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર ન હોવાથી કારણરૂપે કોઈ નવી પર્યાપ્તિની અગત્ય રહેતી નથી. એમ છતાં આહાર પર્યાપ્તિ આયુષ્ય પ્રાણને ટકાવવામાં પ્રધાન કારણરૂપ હોવાથી તેને સહકારી કારણ તરીકે ગણી શકાય ખરી.

તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિના આધારે છ પર્યાપ્તિઓની વિશિષ્ટ સમજ

૧. એક ઘર બનાવવું હોય તો પ્રથમ ઈંટો, લાકડા, માટી, ચૂનો વગેરે સામગ્રી એક સાથે ભેગી કરાય છે. આ સામગ્રી બધી ઘરનાં દલિકો એટલે સાધનોરૂપે છે. આ સામગ્રીમાંથી કઈ ક્યાં વાપરવી તે ક્રમશઃ નક્કી કરાય છે.

એમ અહીંયા ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થતો જીવ પ્રથમ સમયે તે તે યોગ્યતાવાળા વિવિધરીતે ઉપયોગી પુદ્ગલોનું સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરે તેનું નામ આહાર પર્યાપ્તિ. આ પર્યાપ્તિ વખતે અનેક કાર્યોનો પ્રારંભ થાય છે.

૨. હવે જેમ પેલી ઘર માટે ભેગી કરેલી સામગ્રીમાંથી જે લાકડું હતું તેમાંથી આનો પાટડો, આનો થાંભલો, આની બારી બનશે એમ વિચારાય છે, તેમ પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરાએલાં પુદ્ગલોમાંથી અમુક પુદ્ગલો શરીરવગણ્યા યોગ્ય હોવાથી તે પુદ્ગલો વડે શરીર બનતું હોવાથી જીવ શરીર બનાવવામાં સમર્થ બને છે. પરિણામે તે વખતે ઘરની લંબાઈ, પહોળાઈ, ઊંચાઈ, જાડાઈ નક્કી થાય છે, તે રીતે અહીંયા શરીરનું સ્વરૂપ નક્કી થાય છે.

૩. તે પછી ઘરમાં દરવાજા કેટલા મૂકવા ? ક્યાં મૂકવા ? નિર્ગમનના દરવાજા ક્યાં મૂકવા તે નિર્ણય લેવાય છે. તેમ ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ દ્વારા પેસવા નીકળવા વગેરેના માર્ગો નક્કી થાય છે.

૪-૫ ઉચ્છ્વાસ ભાષામાં પણ તત્ત્વાયોગ્ય પુદ્ગલોનું ગમનાગમન હોય જ છે. તેથી તેની ઘટના ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ જોડે ઘટતી હોવાથી તે રીતે સમજી લેવું.

૬. મુકામ તૈયાર થયા પછી દીવાનખાનું, બેઠકરૂમ, સુવાનું, ભોજનનું સ્થાન ક્યાં રાખવું

વગેરે હિતાહિતની દૃષ્ટિએ વિચારીને જેમ નક્કી કરાય છે, તેમ પાંચ પર્યાપ્તિ રચીને પછી પોતાનું હિતાહિતની દૃષ્ટિએ કેમ ચાલવું ? કેમ બધો વહેવાર કરવો તે માટે વિચાર શક્તિરૂપ મન:પર્યાપ્તિની જરૂર પડે છે.

આ પ્રમાણે પર્યાપ્તિઓની ઘર સાથે ઘટના કરી સમજણ આપી.

શું મન પર્યાપ્તિરૂપે નથી ?

તત્ત્વાર્થગ્રંથમાં મન:પર્યાપ્તિને ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિમાં ગણી લઈને પાંચ પર્યાપ્તિઓ વર્ણવી છે. વહેવારમાં પણ મનને છઠ્ઠી ઈન્દ્રિય તરીકે સંબોધાય છે. શંકા થાય કે મન તો અનિન્દ્રિય છે તો તે ઈન્દ્રિયમાં કેમ ગણાય ? એનો જવાબ એ છે કે ઈન્દ્રિયોની જેમ મન સાક્ષાત્ કોઈ વિષયનું ગ્રાહક નથી તેથી તેને સ્પષ્ટ રીતે ઈન્દ્રિય ન કહેવાય, પણ સુખાદિ વગેરેનો સાક્ષાત્ અનુભવ તે કરતું હોવાથી તે અપેક્ષાએ, અને વળી મન એ ઈન્દ્ર એટલે આત્મા અને તેનું લિંગ-લક્ષણ હોવાથી એ અર્થની દૃષ્ટિએ ઈન્દ્રિય કહી શકાય છે. એ દૃષ્ટિએ ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિમાં સમાવેશ કરી શકાય.

આહાર પર્યાપ્તિની બીજી વ્યાખ્યા—તત્ત્વાર્થભાષ્યકારે કરેલી આહાર પર્યાપ્તિની વ્યાખ્યા જુદી રીતે છે. તે એમ જણાવે છે કે શરીર, ઈન્દ્રિય, ભાષા, વગેરે બધી પર્યાપ્તિઓને યોગ્ય દ્વલિક દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવારૂપ ક્રિયાની સમાપ્તિ તે આહાર પર્યાપ્તિ.

સહુનો પ્રારંભ સાથે, અન્ત સાથે નહીં—છ પર્યાપ્તિઓમાં પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિઓ—શક્તિઓનું કાર્ય તો પ્રથમ સમયથી જ શરૂ થઈ જાય છે જ્યારે ઉચ્છવાસાદિ અન્તિમ ત્રણ પર્યાપ્તિઓનું કાર્ય તે તે વર્ગજ્ઞાઓના ગ્રહણ, તે તે પુદ્ગલોની રચના બાદ થાય છે. પરંતુ ત્રણેયનો પ્રારંભ તો પ્રથમ સમયથી જ શરૂ થઈ જાય છે.

પ્રથમ સમયે સામાન્ય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરાતા પુદ્ગલોમાંથી જીવ કેટલાંકને શરીર રૂપે ઉપયોગમાં લે, કેટલાંકને ઈન્દ્રિયોની રચનાના કામમાં વાપરે, કેટલાંકને ઉચ્છવાસકરણ, ભાષાકરણ રૂપે અને કેટલાંકને મન:કરણ રૂપે ઉપયોગમાં લે છે. પુદ્ગલ ગ્રહણ વખતે છ રચના કે કાર્યો માટે ઉપયોગી પુદ્ગલોને ઉપયોગમાં લેતો જાય અને બીજાઉપયોગી હોય તેને સાથે સાથે જ ત્યજતો જાય છે.

આમ છએ પર્યાપ્તિઓના પુદ્ગલોની રચનાનો પ્રારંભ તો પ્રથમ સમયથી શરૂ થાય છે, પણ સમાપ્તિ સાથે થતી નથી તે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે. [૩૩૮]

અવતરણ—આ ગાથા પર્યાપ્તિના અર્થરહસ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે. જો કે આની પહેલાની ગાથાઓમાં પર્યાપ્તિ અંગે ખૂબ જ છણાવટ થઈ ગઈ છે. પણ તે ટીકા કે ગ્રન્થાન્તરથી ભાવ લઈને કરી. પણ સંગ્રહણીકર્તાને તો સંગ્રહણીની મૂલ ગાથા દ્વારા પર્યાપ્તિનો અર્થ કહેવો હતો, જે આ ગાથા પહેલા કહેવાયો જ ન હતો. તે અર્થ કંઈક વિશેષરૂપે મૂલ ગાથા દ્વારા જણાવે છે.

આહારસરીરિદિય, ઋસાસવડમણોભિનિવ્વત્તિ ।

હોઈ જઓ દલિયાઓ, કરણં પડ સા ઉ પજ્જત્તી ॥૩૩૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

આહારશરીરેન્દ્રિયોધ્વાસ-વચો-મનોઽભિનિર્વૃત્તિઃ ।

भवति यतो दलिकतः, करणं प्रति सा तु पर्याप्तिः ॥૩૩૬॥

શબ્દાર્થ—

उसासवउमण=ઉશ્વાસ, વચન, મન
अभिनिवृत्ति=પૂર્ણ નિષ્પત્તિ

जओ=જે જેથી કર્મના અણુઓ—
दलियाओ=દલિકોથી
करणं पइ सा उ=કરણ પ્રતિ તે જ

ગાથાર્થ—દલિયા રૂપ પુદ્ગલ સમૂહથી આહારાદિ છ કાર્યોની રચના થાય છે તે દલિકોનું પોતપોતાના વિષય રૂપે જે પરિણામનું અને તે પરિણામન પ્રત્યે શક્તિરૂપ જે કરણ તે પર્યાપ્તિ, આમાં જીવ કર્તા, પુદ્ગલોપચયોત્પન્ન શક્તિ તે કરણ અને આહારાદિ પરિણામન તે ક્રિયા છે. આ ગાથા કિલ્લાર્થક છે. ॥૩૩૮॥

વિશેષાર્થ—ગાથાના અર્થથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કર્તારૂપે જીવ છે. પુદ્ગલોપચય શક્તિ તે જ કરણ છે, અને આહારાદિનું પરિણામન તે ક્રિયા છે.

ગ્રન્થાન્તરગત બતાવેલા પર્યાપ્તિના વિભિન્ન અર્થો

૧-આહાર વગેરે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં અને તદ્દરૂપે પરિણામ પમાડવામાં પર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી પુદ્ગલોપચય દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી જીવની જે શક્તિ તે.

૨-શક્તિના આલંબન-કારણરૂપ જે પુદ્ગલો તે.

૩-શક્તિની અને શક્તિના કારણભૂત પુદ્ગલસમૂહની નિષ્પત્તિ તે.

૪-તે તે શક્તિઓના કારણભૂત પુદ્ગલ સમૂહની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ.

આ પર્યાપ્તિ એટલે (અપેક્ષાએ) એક પ્રકારની આત્મશક્તિ. તે શક્તિ પુદ્ગલ સમૂહના આલંબનથી થાય છે. આત્મા નિર્વક્ષિત ભવમાં ઉત્પન્ન થયો કે કોલસામાં પ્રક્ષેપેલા અગ્નિની માફક જીવ તરત જ પ્રતિસમયે આહાર અને શરીરાદિના નિર્માણને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા માંડે છે. અને પછી તે કાર્ય જીવન પર્યંત ચાલુ રહે છે. પણ એ આહારાદિ પુદ્ગલ સમૂહનાં ગ્રહણ દ્વારા પ્રત્યેક આત્માએ સાથે સાથે યથાયોગ્ય સમયમાં જ આવશ્યક અન્ય જે કાર્યો ^{૫૧૨}તેને પણ કરવા માટે છ પ્રકારની શક્તિઓ (અગ્નિ-પાવરો) તૈયાર કરી લે છે. અને એ છ શક્તિઓ દ્વારા જ છ ક્રિયાઓનું કાર્ય આજીવન તક શક્ય બને છે. આ છ જાતની શક્તિઓ (પાવરો) ઉત્પત્તિના એક જ અંતર્મુદૂતમાં તૈયાર કરી લે છે. જે જીંદગી સુધી કાર્ય આપ્યા જ કરે છે. [૩૩૮]

૫૧૨. પ્રતિ સમયે આહાર ગ્રહણ, યથાયોગ્ય ધાતુરૂપે શરીર રચના, ઇન્દ્રિયોની રચના, શ્વાસોચ્છવાસ ગ્રહણ, વચનોચ્ચાર, મનન-વિચાર, જીવનનિર્વાહનાં આ છ આવશ્યક કાર્યો ગણાય છે. જુદા જુદા જીવો આશ્રયી આ કાર્યોમાં ન્યૂનાધિકપણું હોય છે.

શ્રી મીઢમંજનપાર્શ્વનાથાય નમઃ

પર્યાપ્તિ સમ્બન્ધી સ્પષ્ટ તારવણી-પરિશિષ્ટ નં. ૧૨

નોંધ : પર્યાપ્તિના વિષયમાં ઘણું વિશદ વિવેચન અપાઈ ગયું છે. પરંતુ તેની તારવણી કરીને સ્પષ્ટતાપૂર્વક અને સરલ કરીને અપાય તો આ વિષયને સમજવાનું વધુ સુગમ થઈ પડે, એટલે છૂટક છૂટક મુદ્દાઓ દ્વારા તે અહીં રજૂ કર્યું છે. પર્યાપ્તિ* અને નામકર્મની પ્રકૃતિઓનો શો સંબંધ છે તે પણ સમજાશે.

*

કોઈપણ જીવ એક ભવમાંથી ચ્યવી એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય યાવત્ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયના ભવ પૈકી કોઈપણ ભવમાં ઉત્પન્ન થાય એટલે તરત તે તે ભવપ્રાયોગ્ય આહારપર્યાપ્તિ, શરીરપર્યાપ્તિ, ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, આસોચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ, ભાષાપર્યાપ્તિ અને મનઃપર્યાપ્તિ આ છઠ્ઠે પર્યાપ્તિઓનો અથવા જે ભવમાં જેટલી પર્યાપ્તિઓ હોય તેટલી પર્યાપ્તિઓનો ઉત્પત્તિના પ્રથમ ક્ષણથી જ તે જીવને પ્રારંભ થાય છે. આત્મા ઉત્પત્તિસ્થાને જે ક્ષણે આવે છે તે જ ક્ષણથી કયા કયા પુદ્ગલોનું કેવાં કેવાં કારણે તેને ગ્રહણ થાય છે અને ગ્રહણ થયા બાદ એ પુદ્ગલોમાં કેવી કેવી—જીવન પર્યન્ત જેનાથી જીવી શકાય અને જીવનો કાર્ય વ્યવહાર ચાલી શકે એવી જીવનશક્તિઓ—પર્યાપ્તિઓ પ્રગટ થાય છે તે બાબતનો વ્યવસ્થિત ક્રમ આ પ્રમાણે છે.

આ ક્રમના નિરૂપણનો પ્રારંભ થાય તે પહેલાં કેટલીક મુદ્દામ હકીકતો જણાવવામાં આવે તો ક્રમનું નિરૂપણ સમજવામાં ઘણી સુલભતા થાય.

૧. કોઈપણ સંસારી જીવાત્મા કોઈપણ ગતિમાંથી ચ્યવીને આયુષ્યકર્મ તેમજ ગતિકર્મના બંધને અનુસારે નિશ્ચિત થયેલ ઉત્પત્તિસ્થાને ઋજુગતિથી અથવા વક્રગતિથી જે ક્ષણે આવે છે તે ક્ષણે તે આત્માને કાર્મણ કાયયોગ અવશ્ય હોય છે. કોઈપણ પ્રકારનો યોગ જો ન જ હોય તો આત્મા અક્રિય ગણાય. અને અક્રિય આત્મા કોઈપણ પ્રકારનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે નહિ. કાર્મણ કાયયોગ અથવા ઔદારિક કાયયોગ વગેરે કોઈપણ કાયયોગ હોય તો જ આત્મપ્રદેશો ચલિત અવસ્થાવાળા હોય છે અને એવી ચલિત અવસ્થાના કારણે જ આત્મા શરીરાદિ યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે.

૨. ઉત્પત્તિના પ્રથમ ક્ષણથી જ પ્રત્યેક જીવને તે તે ભવપ્રાયોગ્ય ઔદારિકશરીર^૧લબ્ધિ, દિવ—નારકીને વૈક્રિયશરીરલબ્ધિ) ઈન્દ્રિયલબ્ધિ, આસોચ્છ્વાસલબ્ધિ, (બેઈન્દ્રિયથી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધી) ભાષાલબ્ધિ અને (સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયને) મનોલબ્ધિ હોવા સાથે એ લબ્ધિના કારણભૂત ઔદારિકશરીર નામકર્મ, વૈક્રિયશરીર નામકર્મ, આસોચ્છ્વાસ નામકર્મ, મતિજ્ઞાનાવરણ—શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો કાયોપશમ વિશેષપણે અવશ્ય હોય છે.

૩. આહારપર્યાપ્તિનું કાર્ય ગ્રહણ કરાતાં શરીર યોગ્ય પુદ્ગલોને બલ અને રસના વિભાગમાં વહેંચવાનું છે. રસરૂપે વર્તતાં પુદ્ગલોને સાત ધાતુમય શરીરપણે પરિણામવાવા, એ શરીરપર્યાપ્તિનું કાર્ય છે. સાત ધાતુરૂપે

★ શરીરપર્યાપ્તિ, કાયયોગ, કાયબલ, શરીરનામકર્મ એ ચારેય શું છે? તેનો પરસ્પર શું સંબંધ છે? કાર્યકારણભાવ છે કે ભિન્ન ભિન્ન કાર્યના વાચક છે? એ જ પ્રમાણે આસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ, આસોચ્છ્વાસ પ્રાણ અને આસોચ્છ્વાસ નામકર્મ એ શું શું છે? ઈત્યાદિ બાબતો પણ સમજવી જરૂરી છે.

+ યોગ્યતા.

પરિણમેલાં પુદ્ગલોને તે તે વિષયો ગ્રહણ કરવામાં અને જાણવામાં અસાધારણ કારણરૂપે વર્તતી અભ્યન્તર દ્રવ્યેન્દ્રિય (ઉપલક્ષણથી બાહ્ય દ્રવ્યેન્દ્રિય) રૂપે પરિણમાવવા એ ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિનું કાર્ય છે.

૪. આહારપર્યાપ્તિની અપેક્ષાએ શરીરપર્યાપ્તિનું કાર્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી વધુ સમય માંગે છે. શરીરપર્યાપ્તિની અપેક્ષાએ ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિનું કાર્ય સૂક્ષ્મતર હોવાથી તેથી પણ વધુ સમય માંગે છે.

૫. આ ત્રણેય પર્યાપ્તિઓમાં ઔદારિક અથવા વૈક્રિય પુદ્ગલોનું (આહારક શરીર પ્રસંગે આહારક વર્ણાના પુદ્ગલોનું) જ ગ્રહણ અને પરિણમન છે, પરંતુ પછીની ત્રણ પર્યાપ્તિઓની માફક પુદ્ગલો ભિન્ન ભિન્ન નથી.

૬. ઉચ્ચવાસલબ્ધિ એટલે કે શ્વાસોચ્ચવાસની યોગ્યતા સંસારી સર્વ જીવોને અવશ્ય હોય છે અને તેમાં કારણભૂત શ્વાસોચ્ચવાસ નામકર્મ પણ સર્વ સંસારી જીવોને હોય છે, પરંતુ શ્વાસોચ્ચવાસની શક્તિ દરેક સંસારી જીવોમાં નથી હોતી. (શ્વાસોચ્ચવાસ) પર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયવાળાને જ શ્વાસોચ્ચવાસની શક્તિ (અને કાર્યરૂપે પ્રવૃત્તિ) હોય છે. પણ (શ્વાસોચ્ચવાસ) અપર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયવાળાને ઉચ્ચવાસલબ્ધિ અને તેમાં કારણભૂત ઉચ્ચવાસ નામકર્મ હોવા છતાં શ્વાસોચ્ચવાસની શક્તિનો અભાવ હોય છે.

૭. ભાષાલબ્ધિ અને મનોલબ્ધિ (વિચારલબ્ધિ) એમાં નામકર્મની તેમજ અન્ય અઘાતીકર્મની કોઈપણ પ્રકૃતિ કારણ નથી. પણ જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણનો ક્ષયોપશમ એ ઉભયલબ્ધિમાં કારણ હોય, એમ માનવું વધારે ઉચિત લાગે છે. એ બન્ને પ્રકારની લબ્ધિઓ પૈકી ભાષાલબ્ધિ બેઈન્દ્રિયથી સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવોમાં હોય છે અને મનોલબ્ધિ સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય જીવોમાં જ હોઈ શકે છે. એમ છતાં બેઈન્દ્રિય વગેરે જીવોમાં ભાષાપર્યાપ્તિ નામકર્મની અનુકૂલતા હોય અને સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય જીવોમાં મનપર્યાપ્તિ નામકર્મની અનુકૂળતા હોય તો જ ભાષક-બોલવાની શક્તિ અને વિચાર કરવાની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. બોલવાની ભાષકશક્તિમાં ભાષાયોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ, પરિણમન, આલંબન અને વિચારશક્તિમાં મનોયોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ, પરિણમન, આલંબન અને વિસર્જન છે.

૮. પ્રથમની આહાર, શરીર અને ઈન્દ્રિય એ ત્રણેય પર્યાપ્તિઓમાં ગ્રહણ કરેલાં અને તે તે રૂપે પરિણમાવેલાં ઔદારિક વગેરે પુદ્ગલો ઔદારિક આદિ શરીર સાથે સંબંધપણે રહેતા હોવાથી એ ત્રણેય પર્યાપ્તિઓમાં ગ્રહણ અને પરિણમન આ બે ક્રિયાઓ હતી, પણ શ્વાસોચ્ચવાસ, ભાષા અને મન આ ત્રણેય પર્યાપ્તિઓમાં ગ્રહણ કરેલાં અને તે તે રૂપે પરિણમેલાં શ્વાસોચ્ચવાસના, ભાષાના અને મનના પુદ્ગલોનો ઔદારિક આદિ શરીર સાથે વધુ સમય સંબંધ રહેતો નથી, પરંતુ નિઃશ્વાસરૂપે, વચનરૂપે અને વિચારરૂપે તે તે પુદ્ગલોનું વિસર્જન થતું હોવાથી અને વિસર્જનની ક્રિયા આલંબનપૂર્વક જ થતી હોવાથી પછીની ત્રણ પર્યાપ્તિઓમાં ગ્રહણ, પરિણમન, આલંબન અને વિસર્જન એમ ચાર ક્રિયાઓ અવશ્ય હોય છે.

૯. આહાર, શરીર અને ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિના કાર્યો કરતાં શ્વાસોચ્ચવાસ, ભાષા અને મન એ ત્રણેય પર્યાપ્તિઓનું કાર્ય ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ હોવાથી પછી-પછીની પર્યાપ્તિઓ વધુ વધુ સમય માંગે છે.

૧૦. ઉપર જણાવેલા કારણે જ ઉત્પત્તિના પ્રથમ ક્ષણથી જ તે તે ભવની અપેક્ષાએ વર્તતી છે, પાંચ અથવા ચાર-બધી પર્યાપ્તિનો આરંભ સમકાળે થાય છે; પરંતુ સમાપ્તિ અનુક્રમે થાય છે.

૧૧. આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય, શ્વાસોચ્ચવાસ, ભાષા અને મનની લબ્ધિ એ ભિન્ન વસ્તુ છે. જ્યારે આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય યાવત્ મનની શક્તિ અર્થાત્ પર્યાપ્તિ એ ભિન્ન વસ્તુ છે, અને લબ્ધિ તેમજ શક્તિના

કારણરૂપે કર્મ પણ મિન્ન મિન્ન છે.

૧૨. નિગોદમાં વર્તતા ભવ્ય જીવને મોક્ષની લબ્ધિ અર્થાત્ મોક્ષની યોગ્યતા છે, પણ મોક્ષ મેળવવાની શક્તિ નથી. એ શક્તિ તો મનુષ્યપણું, સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વગેરે બાહ્ય અભ્યન્તર અનુકૂળતા મળે ત્યારે જ પ્રગટ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આસોચ્છ્વાસ ભાષક-મનોલબ્ધિ તે જીવોમાં યથાયોગ્ય અવશ્ય હોય છે; પરંતુ એ લબ્ધિઓનું શક્તિરૂપે પ્રગટપણું તેને પર્યાપ્તિનામકર્મની અનુકૂળતા હોય તો જ થાય છે. આટલા મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લીધા બાદ હવે એ પર્યાપ્તિ સંબંધી ક્રમશઃ નિરૂપણ રજૂ થાય છે.

*

ઉત્પત્તિસ્થાને પહોંચતાંની સાથે પ્રથમ ક્ષણે જ જીવ કાર્મણ કાયયોગની મદદથી ઔદારિક આદિ નામકર્મોદયના કારણે ઔદારિક વગેરે શરીરયોગ્ય પુદ્ગલોને તેમજ આસોચ્છ્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલોને (અને બેઈન્દ્રિયથી અસંજિ પંચેન્દ્રિય સુધીનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોય તો ભાષાયોગ્ય પુદ્ગલોને તથા સંજિપંચેન્દ્રિયનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોય તો મનોવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોને) ગ્રહણ કરે છે.

પુદ્ગલો ગ્રહણ કરનાર કર્તા તરીકે જીવ છે, ગ્રહણ થનારાં ઔદારિકાદિ પુદ્ગલો એ કર્મ છે. કાર્મણ કાયયોગ એ કરણ છે. ઔદારિક આદિ પ્રતિવિશિષ્ટ પુદ્ગલોનું જ ગ્રહણ થાય તેમાં ઔદારિક આદિ પ્રતિવિશિષ્ટ નામકર્મનો ઉદય એ કારણ છે. આ પુદ્ગલોનું આહરણ-ગ્રહણ કરવું તેને આહારપર્યાપ્તિ ગણવામાં આવે છે. ઉપરાંત ગ્રહણ કરેલાં તે તે પુદ્ગલોમાંથી નિઃસારભાગ દૂર કરવો અને સારભૂત વિભાગ જુદો પાડવો એનું નામ પણ આહારપર્યાપ્તિ છે. એ પુદ્ગલોના ઉપચયદ્વારા જે જે શક્તિઓ ભવિષ્યમાં પ્રગટ કરવી છે, તે તે શક્તિઓ નિઃસાર પુદ્ગલોને દૂર કરી સારભૂત પુદ્ગલોમાંથી પ્રગટ કરવાની છે.

રોટલી કે રોટલો બનાવવો હોય ત્યારે આટો લીધા બાદ ચારણીથી ચાળીને થૂલી જેવો નિઃસાર ભાગ કાઢી નાંખી જે બારીક લોટ ચારણીમાંથી નીચે પડે છે તેની કણિક બંધાયા પછી ક્રમશઃ રોટલી બને છે. તેમ ઔદારિક યોગ્ય પુદ્ગલો હોય કે આસોચ્છ્વાસ ભાષા કિંવા મનોયોગ્ય પુદ્ગલો હોય તે દરેક પ્રકારનાં ગ્રહણ કરતાં પુદ્ગલોમાં અમુક ભાગ નિઃસારરૂપ અને અમુક ભાગ સારરૂપ હોય છે. તે બન્નેનો વિભાગ પાડવો એ કાર્ય પણ આહારપર્યાપ્તિનું છે. ફક્ત બીજી પર્યાપ્તિની અપેક્ષાએ આહારપર્યાપ્તિમાં એક વિશેષતા છે કે ઉત્પત્તિના જે-પ્રથમ ક્ષણે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થયું તે જ ક્ષણે એ આહારપર્યાપ્તિ નામની શક્તિએ ગ્રહણ થતાં પુદ્ગલોમાં સાર અને નિઃસાર (રસ અને ખલ) એવા બે વિભાગો પાડ્યા એટલું જ નહિ પરંતુ એ પ્રગટ થયેલ આહારપર્યાપ્તિરૂપ શક્તિએ ઉત્પત્તિના પ્રથમ ક્ષણથી જીવનના અંતિમ સમય સુધી પ્રત્યેક સમયે અથવા જ્યારે જ્યારે જરૂરિયાત જણાય ત્યારે ત્યારે તેને કાર્યયોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાનું અને સાથે સાથે તેમાં ખલ અને રસનું વિભાજન કરવાનું કાર્ય પણ ચાલુ રાખ્યું. આહારપર્યાપ્તિ નામની શક્તિ પ્રગટ થવાનો ક્ષણ ઉત્પત્તિનો પ્રથમ સમય અને તે શક્તિનું કાર્ય પ્રથમ ક્ષણથી લઈને જીવનના છેલ્લા સમય સુધી છે. આહારપર્યાપ્તિ એ કારણ છે અને જીવનપર્યન્ત ગ્રહણ થતાં પુદ્ગલોમાં ખલ અને રસનું વિભાજન એ કાર્ય છે. આ અપેક્ષાએ જ આહારપર્યાપ્તિ (ખલ અને રસને જુદા પાડવાની શક્તિ) પ્રગટ થવામાં એક સમયનો જ કાળ છે.

જે ક્ષણે આત્મા ઉત્પત્તિસ્થાને આવ્યો તે ક્ષણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઔદારિક આદિ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાનું અને તેમાં ખલ અને રસનો વિભાગ પાડવાનું કાર્ય થયું. ઉત્પત્તિના પ્રથમ ક્ષણથી જ સારભાગ (રસ) રૂપે વિભક્ત થયેલાં ઔદારિક આદિ પુદ્ગલોને સાત ધાતુરૂપે અર્થાત્ શરીરરૂપે પરિણમાવવાનું કાર્ય પણ શરૂ

કર્તુ, પણ ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલોમાં ખલ અને રસનો વિભાગ પાડવો તે કાર્યની અપેક્ષાએ રસીભૂત પુદ્ગલોને સાતઘાતુરૂપે-શરીરપણે પરિણમાવવાનું કાર્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી એક બે સમયમાં એ પુદ્ગલોને સાતઘાતુરૂપે પરિણમાવવાની શક્તિ પ્રગટ ન થઈ પરંતુ અન્તર્મુહૂર્ત સુધી પ્રત્યેક સમયે શરીરપર્યાપ્તિનામકર્મના ઉદયની અસર એ રસીભૂત પુદ્ગલો ઉપર ચાલુ રહેવા પછી એ પુદ્ગલોમાં જ એક એવી શક્તિ પેદા થઈ કે ઉત્પત્તિના પ્રથમ ક્ષણથી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ગ્રહણ કરેલાં ઔદારિક આદિ પુદ્ગલોમાં આહાર પર્યાપ્તિએ જે સારભૂત ભાગ જુદો કર્યો હતો તેમાં તો સાતઘાતુરૂપે પરિણમન થયું, પરંતુ હવે પછી જીવનપર્યન્ત ગ્રહણ થનારાં ઔદારિક આદિ પુદ્ગલોમાં આહારપર્યાપ્તિ દ્વારા ખલ અને રસરૂપે વિભાજન થયા બાદ સાતઘાતુરૂપે તે પુદ્ગલોનું પરિણમન તે શક્તિ દ્વારા થયા કરે. આ શક્તિ તેનું નામ શરીરપર્યાપ્તિ.

શરીરપર્યાપ્તિરૂપ શક્તિ પ્રગટ કરવાનો કાળ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયથી અન્તર્મુહૂર્ત સુધીનો છે અને પ્રગટ થયેલ શક્તિના ફળ સ્વરૂપે ગ્રહણ થતાં આહાર યોગ્ય પુદ્ગલોને સાતઘાતુરૂપે પરિણમાવવાનું કાર્ય ઉત્પત્તિ બાદ અન્તર્મુહૂર્ત પછી જીવનપર્યન્ત છે.

એ જ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિનામકર્મના ઉદયની અસર ઉત્પત્તિના પ્રથમ ક્ષણથી બે અન્તર્મુહૂર્ત સુધી પહેલા ક્ષણથી ગ્રહણ થતાં અને ખલ-રસરૂપે જુદાં પડેલાં તેમજ સાતઘાતુરૂપે પરિણમેલાં ઔદારિક પુદ્ગલો ઉપર એવી રીતે ચાલુ રહી કે અન્તર્મુહૂર્ત પૂર્ણ થાય એટલે સાતઘાતુરૂપે પરિણમેલ અને હવે પછી જીવનપર્યન્ત સાતઘાતુરૂપે પરિણમન પ્રાપ્ત કરનારાં પુદ્ગલોનું અવ્યન્તર દ્રવ્યેન્દ્રિયરૂપે પરિણમન થાય તેવી શક્તિ એ પુદ્ગલોમાં પ્રગટ થઈ. એ શક્તિનું નામ ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ.

એ જ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયથી ઉચ્ચ્વાસલબ્ધિ સાથે ઉચ્ચ્વાસનામકર્મોદયના કારણે શ્વાસોચ્ચ્વાસ વર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોનું ગ્રહણ તો ચાલુ જ હતું, સાથે સાથે ઉચ્ચ્વાસ પર્યાપ્તિનામકર્મનો ઉદય પણ ચાલુ હતો. આહાર પર્યાપ્તિનો એક સમય, શરીરપર્યાપ્તિનું એક અન્તર્મુહૂર્ત અને ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિનું બીજું એક અન્તર્મુહૂર્ત પસાર થયા બાદ ત્રીજું એક અન્તર્મુહૂર્ત-આટલો કાળ પસાર થયો ત્યારે ઉચ્ચ્વાસ-પર્યાપ્તિનામકર્મોદયના કારણે ગ્રહણ થયેલાં તેમજ હવે પછી થનારાં ઉચ્ચ્વાસ વર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોમાં ઉચ્ચ્વાસરૂપે પરિણમન, બાદ અવલંબન લઈ, નિઃશ્વાસરૂપે વિસર્જન કરવાની જે શક્તિ પ્રગટ થઈ તેનું નામ શ્વાસોચ્ચ્વાસ પર્યાપ્તિ.

પાંચમી ભાષાપર્યાપ્તિ અને છઠી મનઃપર્યાપ્તિમાં આ પ્રમાણે જ વ્યવસ્થા સમજવાની છે. ફક્ત શરીરપર્યાપ્તિમાં એક અન્તર્મુહૂર્તનો કાળ, ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિનો ઉત્પત્તિના પ્રથમ ક્ષણથી બે અન્તર્મુહૂર્ત, શ્વાસોચ્ચ્વાસ-પર્યાપ્તિ માટે ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયથી ત્રણ અન્તર્મુહૂર્ત, એમ ભાષાપર્યાપ્તિ માટે ચાર અન્તર્મુહૂર્ત અને મનઃપર્યાપ્તિ માટે ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયથી પાંચ અન્તર્મુહૂર્ત જાણવાં.

આ પ્રમાણે ‘પર્યાપ્તિઓ’ની વિશિષ્ટ સમજ પૂરી થાય છે.

અવતરણ—પર્યાપ્તિની વ્યાખ્યા દર્શાવી. હવે એ પર્યાપ્તિઓમાંથી જ પ્રાણોની નિષ્પત્તિ થાય છે, એટલે પર્યાપ્તિ એ પ્રાણનું કારણ અને પ્રાણો એ કાર્ય છે. એથી આ ગાથામાં પ્રાણો કેટલા છે તે દર્શાવી, કોને કેટલા પ્રાણ છે ? તે જણાવે છે.

**પણંદિઅંતિ બલૂસા, આઝ અંદસ પાણ ચઝ છ સગ અઢ ।
ઇગ દુ તિ ચઝરિંદીણં અસંજિ સંજિનાં નવ દસ ય ॥૩૪૦॥**

સંસ્કૃત છાયા—

પञ्च इन्द्रियाणि त्रीणि बलान्युच्छ्वासआयुश्चदशप्राणाः चत्वारः षट् सप्तअष्टौ ।
एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां असंज्ञि-संज्ञिनां नव दश च ॥૩૪૦॥

શબ્દાર્થ—

પણંદિઅ=પાંચ ઇન્દ્રિયો
તિબલૂસા=ત્રણ બલ અને ઉચ્છ્વાસ

આઝઅ=આયુષ્ય
અસંજિ=અસંજી

ગાથાર્થ—પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન, વચન અને કાય આ ત્રણ બળો, ઉચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય આ દશને પ્રાણો કહેવાય છે. એમાં એકેન્દ્રિયને ચાર, બેઇન્દ્રિયને છ, તેઇન્દ્રિયને સાત, ચઉરિન્દ્રિયને આઠ, અસંજીપંચેન્દ્રિયને નવ અને સંજીપંચેન્દ્રિયને દસે પ્રાણ હોય છે. ॥૩૪૦॥

વિશેષાર્થ—આ ગાથા ‘પ્રાણોને’ જણાવનારી છે, એટલે પ્રથમ પ્રાણ એટલે શું ? તે સમજી લઈએ. ‘પ્ર’ ઉપસર્ગ પૂર્વક ‘અણ’—પ્રાણને ધાતુ ઉપરથી ઘઙ પ્રત્યય લાગતાં ‘પ્રાણ’ શબ્દનું નિર્માણ થાય છે. અને પ્રાણિતિ-જીવતિ અનેનેતિ પ્રાણઃ—આ વ્યુત્પત્તિથી જેના વડે જીવાય તેને ‘પ્રાણ’ કહેવાય એવો સ્પષ્ટાર્થ નિષ્પન્ન થાય છે.

આ પ્રાણ એક જ પ્રકારે છે કે અનેક પ્રકારે ?

આ પ્રાણ બે પ્રકારે છે. ૧. દ્રવ્ય (પ્રાણ) અને ૨. ભાવ (પ્રાણ)

દ્રવ્ય પ્રાણ કોને કહેવાય ?

૧. જેના સંયોગમાં આ જીવે છે, એવી પ્રતીતિ થાય કે વહેવાર કરાય તે.

૨. અથવા જેનો વિયોગ થતાં ‘આ મરી ગયો’ એવી પ્રતીતિ કે વ્યવહાર થાય.

૩. અથવા આ જીવ છે પણ અજીવ નથી. આ જીવ છે પણ મરેલ નથી એવી પ્રતીતિ કરાવનારાં બાહ્ય લક્ષણો તે.

૪. જેના યોગે આત્માનો શરીર સાથેનો સંબંધ ટકી શકે, તેને અથવા તેના યોગને પ્રાણ કહેવાય. ઇત્યાદિ.

આવા દ્રવ્યપ્રાણોની સંખ્યા દશ છે. આ પ્રાણો જીવને જ હોય છે. જીવને છોડીને અન્ય કોઈમાં હોતા નથી. આ કારણે દ્રવ્ય પ્રાણોને જીવનાં બાહ્ય લક્ષણો તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય. જીવનાં બાહ્ય લક્ષણો કયાં ? એના જવાબમાં દશ પ્રાણો, એમ કહી શકાય. ટૂંકમાં કોઈ પણ જીવના

સંયોગ સંબંધથી રહેલાં દ્રવ્યપ્રાણ એ જ જીવનાં બાહ્યપ્રાણો કે બાહ્યલક્ષણો છે. આ કારણે પ્રાણને તેના બીજા પર્યાયવાચક શબ્દમાં 'જીવન' પણ કહી શકાય.

ભાવપ્રાણ—જીવની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધી જ્ઞાનાદિ જે ગુણો રહ્યા છે તેને પણ પ્રાણો કહેવાય છે. અને તેને **ભાવ** વિશેષણ લગાડીને 'ભાવ પ્રાણો' તરીકે ઓળખાવાય છે. આ ભાવપ્રાણોથી જ જીવ જીવ તરીકે ઓળખાય છે પણ દ્રવ્યપ્રાણથી નહીં. દ્રવ્યથી જે ઓળખાય છે તે તો ઔપચારિક છે.

આ ભાવ પ્રાણો કયા ?

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્ય આ ચાર આત્માના ભાવ પ્રાણો છે. આ પ્રાણો ન્યૂનાધિકપણે પ્રાણીમાત્રમાં હોય છે.^{૫૧૩} જ્ઞાનાદિ ભાવપ્રાણની માત્રા અલ્પાંશે પણ, તદ્દન અણવિકસિત એવા નિગોદાદિક સૂક્ષ્મતમ જીવોમાં હોય છે. જો એટલી માત્રા પણ ન માનીએ તો જીવ જેવી વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ ન ટકે. અને એને અજીવ કહેવાનો વખત આવે, પણ એવું કદી બન્યું નથી અને બનવાનું નથી. અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલી જ્ઞાનમાત્રાનો ઉઘાડ, સત્ પુરુષાર્થથી વધતો વધતો અનંતગુણ થઈ જાય અર્થાત્ અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય, તો તેવા આત્માઓ સર્વજ્ઞ, વીતરાગ અથવા (અપેક્ષાએ) મુક્તાત્મા કહેવાય છે. અને ખરી રીતે જોઈએ તો સાચા પ્રાણો એ જ છે. દ્રવ્યપ્રાણો તો સંયોગાધીન છે, મૃત્યુ થતાંની સાથે જ (એક છોડીને બાકીના) વિયોગી બનનારા છે. અલબત્ત મોક્ષના લક્ષે '**શરીરમાયં છલુ ધર્મસાધનમ્**'^{૫૧૪} આ શરીર ધર્મના સાધનરૂપે હોવાથી તેનું યોગ્ય રક્ષા-પાલન જરૂરી છે, પરંતુ ભાવપ્રાણને હાનિ ન પહોંચે તે રીતે જ. કારણ કે દ્રવ્યપ્રાણ કરતાં ભાવપ્રાણની કિંમત અસાધારણ છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ વખતે આ ભાવપ્રાણોનો અનંત ઉઘાડ જ કામ આવવાનો છે. દ્રવ્યપ્રાણ તો સદાને માટે તજી દેવાના છે. કારણકે તે શારીરિક કે પૌદ્ગલિક ધર્મો છે અને મોક્ષમાં એનો અભાવ હોય છે. માટે જ સહુએ ભાવપ્રાણના વિકાસ અને રક્ષા માટે સતત સચિંતપણે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. આ પાઠ્યગ્રન્થમાં આટલો ઈસારો જ પર્યાપ્ત છે.

આ જ્ઞાનાદિ આભ્યન્તરપ્રાણોને જીવના આભ્યંતર લક્ષણ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

સમગ્ર સંસારી જીવોને યથાયોગ્ય ઇન્દ્રિયાદિ દ્રવ્યપ્રાણ અને જ્ઞાનાદિ ભાવપ્રાણ જરૂર હોય છે. જ્યારે સિદ્ધના જીવોને માત્ર ભાવપ્રાણ જ હોય છે.

સંસારી જીવો આ દ્રવ્યપ્રાણના આધાર-બળથી જ તે તે જીવાયોનિનું જીવન જીવી શકે છે અને એથી જ પહેલાં જણાવ્યું છે કે પ્રાણો એ જ જીવન છે. જે જે જીવોને જે જે સંખ્યામાં પ્રાણો કહ્યા છે, તે પ્રાણો વિદ્યમાન હોય તો જ જીવ જીવતો રહે, અથવા 'જીવે છે' એમ કહેવાય. એ પ્રાણો સમયમર્યાદા કે અકસ્માત વગેરે કારણથી નાશ પામે એટલે જીવનું મૃત્યુ થયું કહેવાય. આ બધા ઉપરથી જીવન મરણની ટૂંકી વ્યાખ્યા 'તે તે ભવ સંબંધી દ્રવ્યપ્રાણોનો યોગ તે (આત્માનું) જીવન અને

૫૧૩. સમ્યગ્ કે મિથ્યાત્વ એવી અપેક્ષા અહીં નથી જણાવી.

૫૧૪. આજકાલ '**શરીરમાયં છલુ ધર્મસાધનમ્**' આવી નાસ્તિકતાનો પોષક અનિચ્છનીય ઉલટો પ્રચાર શરૂ થયો છે, તે ઘણું દુઃખદ છે. આ આર્યપ્રજાને છાજતો નથી.

વિવક્ષિત ભવના પ્રાણોનો વિયોગ તે^{૫૧૫} મરણ.' યદપિ આત્માનું જન્મ નથી અને મરણ પણ નથી.

તે તો અજન્મા અને અમર છે, શાશ્વત છે. કોઈ વખતે કોઈ "આત્મા મરી ગયો" એવું વાક્ય બોલી નાંખે છે. પણ એ સાચી પરિસ્થિતિના અજ્ઞાનને કારણે, કિંવા, સ્થૂળ વહેવારે બોલે છે, પણ એની પાછળનો ધ્વનિ તો, 'પ્રસ્તુત ભવપ્રાયોગ્ય પ્રાણોનો ત્યાગ કરી આત્મા^{૫૧૬} પરલોકમાં ગયો' એ જ વ્યક્ત થતો હોય છે.

દ્રવ્ય પ્રાણો કેટલા છે ?

દ્રવ્યપ્રાણોની સંખ્યા દશની છે. તે આ પ્રમાણે—પાંચ ઈન્દ્રિયો, સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ, ચક્ષુ અને કર્ણ. ત્રણ બળો—મનબલ, વચનબલ અને કાયબલ. શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય. અહીં ક્રમશઃ તેનું વિસ્તૃત વર્ણન અપાય છે. પ્રથમ પાંચ ઈન્દ્રિયોની વ્યાખ્યા અપાય છે.

જેમ વૈજ્ઞાનિકો યાંત્રિક સાધનો અને રસાયણો દ્વારા એક એક પદાર્થનું સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ કરે છે, અને પદાર્થના વિવિધ પાસાઓનો ખ્યાલ આપે છે. તે રીતે અર્હનું તીર્થંકર ભગવંતો તપ અને સંયમની સર્વોચ્ચ કોટિની સાધનાને અન્તે પ્રાપ્ત કરેલા, કેવળજ્ઞાન દ્વારા પ્રત્યેક દ્રવ્યો—પદાર્થોને આત્મ પ્રત્યક્ષ કરે છે. ત્યારે સૂક્ષ્મ પરમાણુથી લઈને અનેક પદાર્થોનું અદ્ભુત વિજ્ઞાન અને રહસ્ય તેમની વાણીમાં પ્રગટ થાય છે. તે શાસ્ત્રવાણીમાંથી ઈન્દ્રિયો અંગેની ઉપલબ્ધ માહિતીમાંથી સર્વજ્ઞકથિત જરૂરી રસપ્રદ માહિતી અપાય છે. ઈન્દ્રિયો સાથે સંસારી પ્રાણીમાત્રનો અવિનાભાવિ સંબંધ છે. કેમકે જ્યાં જ્યાં ઈન્દ્રિયો ત્યાં ત્યાં જીવ છે.

ઈન્દ્રિય એટલે શું ? તો એ માટે પ્રથમ ઈન્દ્રિય શબ્દનો અર્થ સમજવો જોઈએ, **इन्द्रिय-के इदुपरमैर्भवे** આ ધાતુ ઉપરથી રક્ પ્રત્યય લગાડી ^{૫૧૭} **इन्द्रियात् इति** ^{૫૧૮} **इन्द्रः** અર્થાત્ સર્વ ઉપલબ્ધિ કે

૫૧૫. આત્માના દ્રવ્યપ્રાણને નુકશાન પહોંચાડવું કે તેનો વિયોગ કરવો તેનું નામ હિંસા, દ્રવ્ય પ્રાણોના રક્ષણ સાથે જીવનું રક્ષણ કરવું તેનું નામ અહિંસા. હિંસા અહિંસાની આવી વ્યાખ્યા કરાય છે અને તેમાં **‘प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा, तदवभावेऽहिंसा’** આ સૂત્રની સાક્ષી અપાય છે. અલબત્ત અપેક્ષાએ આ વાત બરાબર છે પરંતુ આ સ્થૂળ વ્યાખ્યા છે. પણ સાચી વ્યાખ્યા એ છે કે માત્ર અન્ય જીવના દ્રવ્ય પ્રાણોને જ નહિ પણ પોતાના જ્ઞાનાદિ ભાવપ્રાણને હાનિ પહોંચાડવી તેનું નામ પણ હિંસા છે એટલું જ નહીં પણ પોતાના આત્માના સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોના વિકાસ માટે પુરુષાર્થ ન કરવો, પ્રમાદધીન બની ઉપેક્ષા કે ઉદાસીનતા દાખવવી તે સાચી હિંસા છે. અને તેનો વિકાસ કે જતન કરવું તે સાચી અહિંસા છે. એથી જ **‘प्राणव्यपरोपणं’** ઉમાસ્વાતીય સૂત્રમાં પ્રાણ આગળ દ્રવ્ય કે ભાવ એવું કોઈ જ વિશેષણ નથી લગાડ્યું. તેથી પ્રાણથી દ્રવ્ય ઉપરાંત ભાવપ્રાણ લેવાના છે જ. મુખ્યને ગૌણ અને ગૌણને મુખ્ય સમજાયું, મનાયું, પરિણામે ભાવપ્રાણ તરફની દૃષ્ટિ ગૌણ બની ગઈ. પરંતુ તેનો વિચાર, વિકાસ પ્રત્યેક આયો માટેનો સ્વાભાવિક ધર્મ લેખાવો જોઈએ.

૫૧૬. ઉપલબ્ધિ એટલે જાણવાની શક્તિ. કર્માવરણનો અભાવ થતાં આત્મા સર્વ વસ્તુને જાણી શકે છે.

૫૧૭. પરલોકમાં અપાન્તરાલ ગતિમાં માત્ર આયુષ્ય પ્રાણ હોય છે. અને તે પ્રાણ આગામી ભવનો સમજવો. આયુષ્યપ્રાણ માટે પર્યાપ્તિની જરૂર નથી હોતી કારણ કે તેને કોઈ શક્તિ—બળની જરૂર નથી હોતી. એક બીજા ભવના આયુષ્ય નામના પ્રાણ પ્રાણ વચ્ચે કોઈ અંતર પડતું નથી, એક પૂરો થતાં જ બીજો હાજર જ હોય છે. એ વિના સંસારી જીવની ગતિ જ અટકી પડે.

૫૧૮. ઉપયોગ એટલે આત્માને થતો વિવિધ પ્રકારના ભાવોનો અનુભવ.

સર્વ ઉપભોગના પરમૈશ્વર્યથી શોભે તે ઈન્દ્ર. તે કોણ ? તો દેવલોકના ઈન્દ્ર નહીં પણ યૌગિક અર્થથી 'આત્મા' જ લેવાનો છે. અને સાચી રીતે લોકોત્તર પરમૈશ્વર્યવાન એ જ છે. સર્વ પદાર્થોનું જાણપણું અને વિવિધ ભાવોના ઉપભોગનું ઐશ્વર્ય આત્માને જ હોય છે. **ઇન્દ્રસ્ય લિङ्ગ-ચિહ્નમિતિ ઇન્દ્રિયમ્, ઇન્દ્રન સુષ્ટમિન્દ્રિયમ્**, આ વ્યુત્પત્તિથી **ઇન્દ્ર** એટલે આત્માએ સર્જેલ વસ્તુ તે ^{૫૧૮}ઈન્દ્રિય. ફલિતાર્થ એ કે આત્માને ઓળખાવનાર જે ચિહ્ન અથવા જેનાથી આત્મા જેવી વસ્તુની સિદ્ધિ થાય તેને **ઈન્દ્રિય** કહેવાય.

ઈન્દ્રિયોથી આત્માની સાબિતી શી રીતે થાય ? તો ઈન્દ્રિયો-સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ, ચક્ષુ અને કર્ણ એ પાંચ છે. એમાં સ્પર્શન (ત્વચા કે ચામડી) દ્વારા, ગરમ કે ઠંડા, કોમળ કે કઠોર, રસના દ્વારા ખાટા-ખારા, મીઠા-કડવા, દ્રાણ દ્વારા સુગંધ-દુર્ગંધ, ચક્ષુ દ્વારા રૂપ-રંગના અને કર્ણ દ્વારા શબ્દ કે અવાજના જે જે વિષયો તેને જાણનાર અને અનુભવ કરનાર આત્મા જ છે. ઈન્દ્રિયોના તે તે વિષયોનો અન્તિમ અનુભવ આત્મા જ કરે છે. યદ્યપિ આત્મા અપૂર્ણ સ્થિતિમાં હોવાથી તેને સીધે સીધો અનુભવ થતો નથી પણ ઈન્દ્રિયો દ્વારા થાય છે. પણ તે થાય છે આત્માને જ, નહીં કે ઈન્દ્રિયોને, અને જો ઈન્દ્રિયોને થાય છે એમ માનીએ તો--

૧. મૃત્યુ પછી મૃતકમાં પાંચે ઈન્દ્રિયો વિદ્યમાન છે, તો મૃતકને પણ ઈન્દ્રિયજન્ય બોધ થવો જોઈએ, પણ તેવું જોવાતું નથી. તે વખતે એક પણ વિષયનો અનુભવ-અવબોધ થતો નથી. માટે વિષયોનો ભોક્તા કે દષ્ટા કોઈ પણ હોય તો ચૈતન્યવાન એવો 'આત્મા જ' છે.

૨. વળી કોઈ વિશિષ્ટ આત્માને મોહાદિકાનાં આવરણો અમુક પ્રમાણમાં દૂર થતાં આત્મ પ્રત્યક્ષ અવધિ વગેરે જ્ઞાન પેદા થાય ત્યારે તે આત્મા ઈન્દ્રિયોની સહાય વિના જ વિષયોને જાણે છે, અનુભવે છે, માટે ઈન્દ્રિયો જ જાણે છે, તેમ કહેવું બરાબર નથી.

વળી એક સામાન્ય નિયમ એવો છે કે, જે માણસે જે વસ્તુ કે વિષયનો અનુભવ કર્યો હોય, ભવિષ્યમાં તે જ વસ્તુ કે વિષયનું સ્મરણ તે જ માણસ કરી શકે છે, પરંતુ ઈન્દ્રિયો નહીં જ. અને જો ઈન્દ્રિયો જ જાણે છે, એમ કહો તો-અમુક સમય બાદ ઈન્દ્રિયો નષ્ટ થતાંની સાથે જ ભૂતકાળમાં ઈન્દ્રિયજન્ય જે સ્મરણો ઊભાં થયાં હતાં તેનો પણ નાશ થઈ જવો જોઈએ પણ તે તો થતો નથી. માટે વિષયાવબોધ કરનાર ઈન્દ્રિયો નહીં પણ આત્મા જ છે અને એ જ યુક્તિયુક્ત અને સંગત છે.

આ ઈન્દ્રિય શાથી પ્રાપ્ત થાય છે ? જાતિનામકર્મ, અંગોપાંગ નામકર્મ અને નિર્માણનામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

પાંચ પ્રાણ રૂપ પાંચ ઈન્દ્રિયોના પ્રકારો

^{૫૨૦}પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં નામો (૧) ચામડી (૨) જીભ (૩) નાક (૪) આંખ અને (૫) કાન છે.

ઈન્દ્રિયોના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) દ્રવ્યેન્દ્રિય અને (૨) ભાવેન્દ્રિય. ^{૫૨૧}

^{૫૧૮}. **ઇન્દ્રેણાડયિ દુર્જયં તત્ ઇન્દ્રિયમ્** । ઈન્દ્ર એટલે આત્મા, આત્માવડે પણ મુશ્કેલીથી જીતી શકાય તે. આવી પણ વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે છે.

^{૫૨૦}. અન્ય સ્થળે દશ ઈન્દ્રિયોનો ઉલ્લેખ આવે છે. પણ ત્યાં જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયોના હિસાબે તે ગણાવી છે. ઉપરોક્ત પાંચ એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે, અને વાક, હ્રાય, પગ, ગુદ, અને લિંગ આ ક્રિયાકારક હોવાથી ઈન્દ્રિયો તરીકે ગણી ભેદદર્શન કરાવ્યું છે.

પ્રથમ દ્રવ્યેન્દ્રિયના ચાર પેટા પ્રકારો

દ્રવ્યેન્દ્રિયના પુનઃ બે ભેદ પડે છે. નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ.

અર્થાત્ નિવૃત્તિઇન્દ્રિય અને ઉપકરણઇન્દ્રિય. બંનેના પાછા બાહ્ય અને આભ્યંતર એટલે બાહ્ય નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય અને આભ્યંતર નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય. બાહ્ય ઉપકરણ અને આભ્યંતર ઉપકરણ ઇન્દ્રિય એવા પેટા ભેદો છે.

ભાવેન્દ્રિયના બે પેટા પ્રકારો

પુનઃ ભાવેન્દ્રિયના બે પ્રકારો છે. લબ્ધિ અને ઉપયોગ અર્થાત્ (૧) લબ્ધિ ભાવેન્દ્રિય (૨) ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય. આ પ્રમાણે પ્રકારો બતાવીને, એની વ્યાખ્યા કરતાં પ્રથમ દ્રવ્યેન્દ્રિયના પ્રકારોનું સ્વરૂપ કહે છે. પ્રથમ દરેકનો ટૂંકો શબ્દાર્થ જોઈએ.

દ્રવ્યેન્દ્રિય જડ પુદ્ગલોની બનેલી હોય તે. નિવૃત્તિ એટલે આકૃતિ આકાર-રચના તે. **વાહ્ય** એટલે બહારના દશ્ય ભાગમાં વર્તતું. **આભ્યંતર** એટલે અંદરના ભાગમાં વર્તતું. **ઉપકરણ** વિષય ગ્રહણ કરવામાં ઉપકાર કરનાર શક્તિ વિશેષ તે. આ શક્તિ **વાહ્ય** અને **આભ્યંતર** બે પ્રકારે છે.

બે પ્રકારની નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયો

બાહ્ય નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય—નિર્માણ નામકર્મથી રચાયેલી અને અંગોપાંગ નામકર્મ વડે નિષ્કળ થયેલી,^{૫૨૨} પુદ્ગલસ્કંધોથી દેખાતી, બાહ્યરચના વિશેષ તે. દરેક જીવોને તે તે ઇન્દ્રિયોના સ્થાને અથવા શરીરના અમુક સ્થાનમાં ઇન્દ્રિયસૂચક બાહ્ય આકૃતિ-રચના વિશેષ હોય તે. જેને જોઈને આ કાન છે, આ આંખ છે, એમ સમજી શકાય તે. જેમ કાનપાપડીથી કાનને, ઈંડાકાર જેવી આકૃતિથી આંખને, જમરૂખ જેવી આકૃતિથી નાકને ઓળખી લઈએ છે. પણ આ બાહ્ય નિવૃત્તિ બાહ્યરચના દરેક જીવોની સમાન નથી હોતી. મનુષ્યની બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના આકારોમાં ન્યૂનાધિકપણે ભિન્નતા માલમ પડે છે. પશુપક્ષીઓ વગેરેના નાક, કાન વગેરેમાં ભિન્નતા હોય છે. માત્ર એક સ્પર્શન ઇન્દ્રિય માટે બાહ્યનિવૃત્તિની આવશ્યકતા સ્વીકારી નથી, આ બાહ્યનિવૃત્તિના ભિન્ન ભિન્ન જીવાશ્રયી આકાર ભિન્ન હોવાથી, તેના આકારોનું નિયત વર્ણન અશક્ય હોવાથી તેના આકારો કહ્યા નથી. આગળ જે આકારો કહેવાશે તે આભ્યંતર નિવૃત્તિ નિયતાકાર હોવાથી તેને અનુલક્ષીને જ કહેશે.

આભ્યંતર નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય—ઇન્દ્રિયોના અંદરના ભાગની રચના. આ રચના દેખાતી ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય આકારની અંદર, અથવા તો આકારની અંતર્ગત દેહના અવયવો રૂપ ભિન્ન ભિન્ન

૫૨૧. દ્રવ્યેન્દ્રિયો ન હોય તો 'આ એકેન્દ્રિય આ બેઇન્દ્રિય' એવો વહેવાર ન કરી શકાત. આ વહેવારમાં ભાવેન્દ્રિયને કારણ માનીએ તો તો લબ્ધિઇન્દ્રિય વડે દરેક જીવો પંચેન્દ્રિય હોય છે. અને પછી તો જગતના બધા જ જીવોને પંચેન્દ્રિયો જ કહેવા પડત.

૫૨૨. પુદ્ગલ વિપાકી નિર્માણનામકર્મરૂપી મુથારે ગોઠવેલો અને અંગોપાંગનામકર્મવડે નિષ્પન્ન થયેલો, ઇન્દ્રિય એવા શબ્દથી ઓળખાતો, આત્મપ્રદેશોથી વ્યાપ્ત, કર્ણશષ્ઠુલિ (કાનપાપડી, ડોળા) ઈત્યાદિ આકાર વિશેષો તે બાહ્ય નિવૃત્તિ, અને ઉત્સેધાંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ શુદ્ધ આત્મપ્રદેશોની નિશ્ચિત સ્થાને ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના આકારે ગોઠવાયેલ જે રચના, તે આભ્યંતર નિવૃત્તિ. આ અર્થ આચાર્યગંગ વૃત્તિકારનો છે.

આકારે ગોઠવાયેલા, વિષય ગ્રહણ કરવાની શક્તિવાળા; આપણી આંખથી અગોચર એવાં સ્વચ્છ^{૫૨૩} પુદ્ગલોની બનેલી છે. અથવા તે તે આકારે ગોઠવાયેલા શુદ્ધ આત્મપ્રદેશો. જેમકે ચક્ષુમાં કીકી, કાનમાં કાનનો પડદો વગેરે. આ આભ્યંતરનિવૃત્તિ એ જ સાચી ઈન્દ્રિયો છે. વિષયગ્રહણ શક્તિ એનામાં હોય જ છે.

અહીંયા એક વાત સ્પષ્ટ સમજાવી કે, ઈન્દ્રિયોના બાહ્ય આકારો ભિન્નભિન્ન પ્રકારના હોઈ શકે છે, જેને બાહ્યનિવૃત્તિથી ઓળખાવાય છે. પરંતુ અંદરના ભાગે રહેલી, પુદ્ગલોની રચનારૂપે રહેલી, વાસ્તવિક પાંચે ઈન્દ્રિયોની રચના, તમામ જીવોમાં એકસરખી જ નિશ્ચિત આકારોવાળી જ છે, પણ ભિન્ન ભિન્ન નથી. આગળ ઈન્દ્રિયોના આકારો જે કહેવાશે તે પણ આ આભ્યંતરનિવૃત્તિના આધારે જ. અને એથી જ ચાર ઈન્દ્રિયોમાં બંને નિવૃત્તિઓ ઘટમાન બને છે, પણ સ્પર્શેન્દ્રિયમાં બે ભેદ જ ઘટે છે. ચારે ઈન્દ્રિયો દેહાવયવ રૂપે અને સ્પર્શેન્દ્રિય દેહાકાર સ્વરૂપે જ સમજાવી.

બાહ્યનિવૃત્તિને તલવાર ગણીએ, તો સ્વચ્છપુદ્ગલના સમૂહરૂપે આભ્યંતરનિવૃત્તિને તે જ તલવારની ધાર રૂપે સમજવી જોઈએ. વસ્તુતઃ તલવાર કે ધાર એકબીજાથી ભિન્ન નથી, છતાં કાર્ય કરવાની ઉપયોગિતા બંનેમાં ભિન્ન છે. એ દષ્ટિએ આ ભેદો છે છતાં બંનેના સહયોગથી જ તલવારનું કાર્ય થાય છે. એ રીતે અહીંયા પણ બંનેના સહયોગથી જ વિષયજ્ઞાન થાય છે.

બંને પ્રકારની ઉપકરણેન્દ્રિયો

વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો નિવૃત્તિ અને ઉપકરણમાં ખાસ તફાવત ન લાગે. પણ આભ્યંતર નિવૃત્તિ તેને પુદ્ગલરૂપ ગણીએ તો આભ્યંતર ઉપકરણને તે ઈન્દ્રિયોના પુદ્ગલમાં રહેલી શક્તિરૂપે સમજવી જોઈએ.

બંને પ્રકારની નિવૃત્તિને ઉપકાર કરે તેને ઉપકરણ ઈન્દ્રિયો કહેવાય. આ ઉપકરણેન્દ્રિયો એટલે ઈન્દ્રિયોના પોતાના વિષયોનો અર્થબોધ કરાવનારી એક પ્રકારની સહાયક કે ઉપકારકશક્તિ. આના પણ બાહ્ય આભ્યંતર બે ભેદો છે.

વાહ્યઉપકરણ એટલે ઈન્દ્રિયોના બાહ્ય આકારની સ્વચ્છ રચના અને **આભ્યંતર ઉપકરણ** એટલે આભ્યંતર નિવૃત્તિના પુદ્ગલોમાં રહેલી જે શક્તિ વિશેષ તે. બાહ્યઉપકરણ એ આભ્યંતર નિવૃત્તિની પુદ્ગલ રચનાને ઉપકારક છે. અને આભ્યંતર ઉપકરણ એ આભ્યંતર નિવૃત્તિની પુદ્ગલશક્તિને ઉપકારક છે. કદાચ આભ્યંતરનિવૃત્તિ હોય, પણ એમાંથી વિષયબોધ કરાવનારી શક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ હોય તો આભ્યંતર નિવૃત્તિની હાજરી છતાં વિષયબોધ થવા ન દે. આ બોધ કરાવવામાં પેલી શક્તિ ઉપકારક છે. તેથી તેને ઉપકરણેન્દ્રિય તરીકે સંબોધી છે, એટલે આભ્યંતર ઉપકરણ વિના કેવળ નિવૃત્તિ ઈન્દ્રિય બોધ કરાવવા સમર્થ નથી.

દાખલા તરીકે-નિવૃત્તિરૂપ ચક્ષુ ઈન્દ્રિય વિદ્યમાન હોય પણ જો બાહ્યોપકરણ સ્વરૂપ બહારના ભાગમાં પથ્થર વગેરેના વાગવાથી, બહારના ભાગને નુકશાન પહોંચે તો આંખથી સરખું જોઈ ન

૫૨૩. આ અભિપ્રાય પન્નવણ સૂત્રનો છે.

શકાય. તે રીતે બહારના આઘાત પ્રત્યાઘાતની અસર નિવૃત્તિ ઈન્દ્રિય (જેને કીકીની અંદરનો આંખનો પડદો)ને નુકશાન પહોંચે, એટલે પુદ્ગલગત જે શક્તિ તે હણાઈ જતાં પડદો હોવા છતાં તે ઈન્દ્રિય^{૫૨૪} નિરૂપયોગી બની જાય છે. આ રીતે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. આથી શું થયું કે પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયોમાં સ્પર્શ-રસાદિ વિષયગ્રહણ ત્યારે જ કરી શકાય કે તે પુદ્ગલોમાં તે તે વિષય ગ્રહણ શક્તિનું અસ્તિત્વ હોય. આ રીતે ઉપકરણોન્દ્રિયની સાર્થકતા સમજવી.

ભાવેન્દ્રિયનું વર્ણન

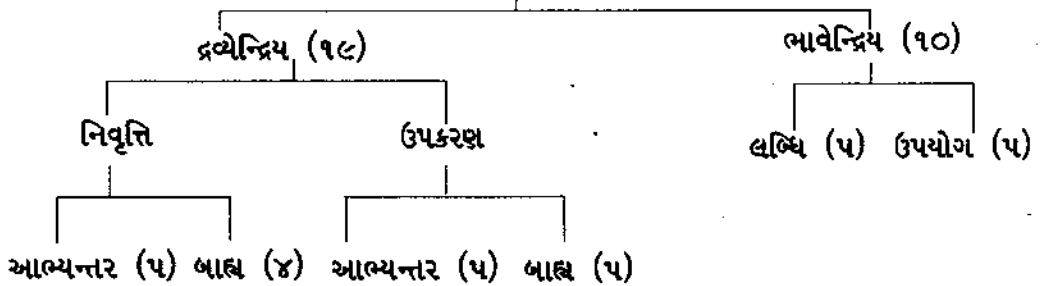
ભાવ=એટલે આત્મિક પરિણામ. ઈન્દ્રિય એટલે આત્મિક પરિણામ સ્વરૂપ ઈન્દ્રિય તે.

આ ભાવેન્દ્રિય બે પ્રકારે છે. (૧) લબ્ધિ અને (૨) ઉપયોગ. ૧. લબ્ધિ એટલે ઈન્દ્રિયોની શક્તિઓ. ૨. ઉપયોગ એટલે વિષય ગ્રહણ, અથવા વિષય વ્યાપાર. વિશેષ વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે.

લબ્ધિ ભાવેન્દ્રિય=તે તે ઈન્દ્રિયોના સ્પર્શ-રસાદિ વિષયોના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં અવરોધક (મતિજ્ઞાનાવરણાદિ) કર્મોનો (આત્માના પરિણામ રૂપે) જે ક્ષયોપશમ વિશેષ તે. અથવા જીવને ઈન્દ્રિયોદ્વારા તે તે વિષયોનો બોધ કરવાની જે^{૫૨૫} શક્તિ તે.

ઉપયોગભાવેન્દ્રિય=પોતપોતાની જ્ઞાન-દર્શનાવરણીયના ક્ષયોપશમ રૂપ લબ્ધિ અનુસારે, તે તે વિષયોમાં આત્માનો જે જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ રૂપ વ્યાપાર-ઉપયોગ^{૫૨૬} તે-અર્થાત્ આત્મા જે વખતે જે ઈન્દ્રિયના ઉપયોગમાં વર્તતો હોય, તે વખતે તે ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય કહેવાય. ટૂંકમાં કહીએ તો સ્પર્શાદિ વિષયોને જાણવાની ક્ષયોપશમિક શક્તિ તે લબ્ધિ ઈન્દ્રિય અને વિષયજ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ તે^{૫૨૭} ઉપયોગ ઈન્દ્રિય.

પાંચ ઈન્દ્રિયો (૨૯ ભેદો)

૫૨૪. આ રીતે નાસિકા એની આભ્યન્તર નિવૃત્તિ અખંડ છે, પણ જો નાકમાં શ્લેષ્મ કે મેલ જામ્યો હોય તો ગન્ધજ્ઞાન જલદી નથી થતું.

૫૨૫. આની બીજી રીતે પણ વ્યાખ્યાઓ થાય છે.

૫૨૬. ઉપયોગ એ આત્માનો પરિણામ વિશેષ છે અને તે જ્ઞાનદર્શન સ્વરૂપ છે.

૫૨૭. લબ્ધિ, નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ ત્રણેય દ્વારા તે તે વિષયોનો સામાન્ય કે વિશિષ્ટ બોધ થાય તે પણ ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય કહેવાય.

અપેક્ષાએ સર્વ જીવો એકેન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિય કેવી રીતે ?

સર્વ સંસારી જીવોને ઉપયોગ-ભાવેન્દ્રિય (એટલે વિષયાવબોધ વ્યાપાર) એક સમયે એક જ હોય છે, તે અપેક્ષાએ સર્વ સંસારી જીવો એકેન્દ્રિય કહેવાય. કારણ કે પંચેન્દ્રિય જીવોમાં પાંચે ઈન્દ્રિયોનો ક્ષયોપશમ હોય, પાંચે દ્રવ્યેન્દ્રિયો વિદ્યમાન હોય અને પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયો ^{૫૨૮}ઉપસ્થિત હોય છતાં ઉપયોગ તો એક સમયે એક જ ઈન્દ્રિયનો પ્રવર્તી શકે છે. પરંતુ એક સમયમાં બે ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કદિ ન હોઈ શકે. કેમકે જે સમયે ચક્ષુ ઈન્દ્રિયનો ઉપયોગ હોય ત્યારે બાકીની ચારનો ઉપયોગ ન જ હોય. જે ઈન્દ્રિયની સાથે જીવનું મન જોડાય, તે એક જ ઈન્દ્રિય પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરવાને પ્રવૃત્તિમાન થાય છે. આત્મા સાથે મન, મન સાથે ઈન્દ્રિય અને ઈન્દ્રિય સાથે તેનો વિષય જોડાય છે. **ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય**ની અપેક્ષાએ સર્વ જીવોને એકેન્દ્રિય તરીકે પણ સૂચવ્યા.

યદ્યપિ ઉપયોગની દૃષ્ટિએ એકેન્દ્રિય છે પરંતુ લબ્ધિ ઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ એક ઈન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય સુધીના કોઈપણ જીવને એક સમયે પાંચે ઈન્દ્રિયની લબ્ધિ હોઈ શકે છે. કારણકે સર્વ સંસારી છત્રસ્થ જીવોને મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિ પાંચે ઈન્દ્રિયોની હોય છે, એટલે એ અપેક્ષાએ સર્વ સંસારીજીવોને પંચેન્દ્રિય તરીકે ઓળખાવી શકાય છે.

તો પછી બેઈન્દ્રિય તેઈન્દ્રિય વહેવાર કેમ થાય છે ? તો તે વહેવાર તો દ્રવ્યેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ કરાય છે.

શંકા— તમે એક જ સમયે એક જ ઉપયોગ કહ્યો, પણ એક દૃષ્ટાંત એવું છે કે જેમાં એક જ સમયે પાંચે ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કે જ્ઞાન હોય છે તેનું શું ? અને એ માટે એક દૃષ્ટાંત પણ મળે છે, જેમકે—

માથે વાળ ન હોય એવો કોઈ ટાલીયો માણસ, મધ્યાહ્નના સમયે, ઉઘાડા માથે અડવાણે પગે, સુગંધીદાર, કડક, મધુર અને સુંદર એવી લાંબી તલસાંકળી મુખમાં ખાતી ખાતી નદી ઉતરી રહ્યો હોય ત્યારે એકી વખતે પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો અનુભવ થઈ રહ્યો હોય છે. કેમકે બપોરના તડકાથી ઉઘાડા ટાલીઆ માથામાં ઉષ્ણસ્પર્શ અને ઉઘાડા પગે પાણીમાં ચાલતો હોવાથી શીતલ સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે, આ સ્પર્શાનુભવ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય છે. તલસાંકળી ગળી—મધુર હોવાથી મધુરતાનો અનુભવ રસના જીહ્વાનો વિષયાનુભવ છે. તલસાંકળીમાં એલચી વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો હોવાથી ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષયાનુભવ, તલસાંકળી લાંબી હોવાથી ખાતાં ખાતાં આંખથી તેના રૂપરંગને જોવાથી ચક્ષુઈન્દ્રિયનો વિષયાનુભવ અને કડક હોવાથી ખાતાં કચર કચર અવાજ થઈ રહ્યો છે તે શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષયાનુભવ, આમ એકી સાથે પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું અસ્તિત્વ છે. તો પછી કોઈ પૂછે કે પાંચેયનો ઉપયોગ કેમ ન હોય ?

સમાધાન— આ દૃષ્ટાંત ઉપર ઉપરથી જોતાં બરાબર લાગે, પણ વસ્તુતઃ પરિસ્થિતિ એમ નથી.

૫૨૮. પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયો ભલે વિદ્યમાન હોય, પણ ત્યારે ઉપયોગ તો એક જ વિષયનો હોય છે, તો પછી કયા વિષયનો, કઈ ઈન્દ્રિયનો પ્રથમ ઉપયોગ હોય ? જવાબ એ કે, જીવનો અભિલાષ અથવા જે ઈન્દ્રિયના ક્ષયોપશમની પ્રબળતા અથવા જે ઈન્દ્રિયના ઉત્તેજક સાધનોની જેવી પ્રબળતા તે ઈન્દ્રિયના વિષયનું જ્ઞાન પ્રથમ થાય.

આપણા ઇલાસ્થિક-અપૂર્ણ જ્ઞાનના કારણે, કે બુદ્ધિની પરિમિતતાને કારણે અનેક સમયોમાં થતું કાર્ય એક જ સમયમાં થયું એવો ભ્રમ થાય છે. અને હંમેશા ભ્રમજ્ઞાન એ અસત્ છે અને એથી એનો અનુભવ પણ અસત્ છે. હંમેશા ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન ક્રમિક જ હોઈ શકે છે. પણ આપણી ગ્રહણશક્તિની પામરતાના કારણે, 'સમય' માનના સૂક્ષ્મકાળને જોવાની કે જાણવાની શક્તિના અભાવે અનેક સમયમાં થતું કાર્ય સમકાળે કે એક જ સમયે થયું હોય એવો આભાસ થાય તે સ્વાભાવિક છે. દાખલા તરીકે સો કમલનાં પાંદડાંને કોઈ વીરપુરુષ ભાલાથી વીંધે, ત્યારે પ્રતિપત્ર વીંધવાની ક્રિયા ક્રમશઃ જ બની છે. દરેક પત્રનો ભેદન સમય જુદો જ છે. એક પછી જ બીજું ભેદાય છે, એ નક્કર હકીકત છે. છતાં જોનારો સ્થૂલ નજરના કારણે એમ જ કહેશે કે, ના એકી સાથે જ, એક જ સમયમાં મેં ભેદી નાંખ્યાં. પણ આ અનુભવ ખોટો છે. ઉપયોગ જ્ઞાન એક સાથે એક જ ઈન્દ્રિયનું હોય છે. પાંચેયનું કદિ નથી હોતું.

આભ્યન્તર નિવૃત્તિરૂપ પાંચે ઈન્દ્રિયોનાં સ્થાન, પ્રમાણ આકારાદિ

૧-સ્થાન-(૧) સ્પર્શેન્દ્રિય-માત્ર ઉપરની દેખાતી ચામડી એ સ્પર્શેન્દ્રિય છે એમ નથી. પરંતુ ચામડીના ભાગની સાથે જ ઓતપ્રોત થઈને રહેલું ચક્ષુથી જોઈ ન શકાય તેવું પુદ્ગલોનું બનેલું એક સાવ જ પતળું પડ છે, તે જ સ્પર્શ નામની ઈન્દ્રિય છે. આ ઈન્દ્રિય સમગ્ર શરીરના તમામ પ્રદેશોમાં વ્યાપીને રહેલી છે. બીજી ઈન્દ્રિયો જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં પણ સ્પર્શ તો અવશ્ય હોય જ છે. વળી આ ઈન્દ્રિય અંદરના ભાગમાં, પણ ઉપરની જેમ વ્યાપીને સ્વશરીરાકારે રહેલી છે. અને એથી જ ઉપરની ચામડીને સ્પર્શન ઈન્દ્રિયના પ્રભાવે સ્પર્શાનુભવજન્ય શીતોષ્ણાદિનું જ્ઞાન થાય છે. તેમ ઠંડું જળ કે ગરમ ચા પીતાં અંદરના ભાગે પણ શીતોષ્ણાદિનો અનુભવ થાય છે.

(૨) રસનેન્દ્રિય-દેખાતી ઉપરની જીભ એ નથી. એ તો ઈન્દ્રિયને રહેવાનું સ્થાન-સાધન છે. ઈન્દ્રિય તો જીહ્વાની ઉપર અને નીચેના ભાગમાં જીભના પુદ્ગલ પ્રદેશ વચ્ચે ઓતપ્રોત થઈને રહી છે. પણ માત્ર જીભના વચલા ભાગમાં તે હોતી નથી.

(૩) દ્રાણેન્દ્રિય-દેખાતી નાસિકા તે દ્રાણેન્દ્રિય નથી. પરંતુ તેની અંદરના પોલાણમાં, ઉપરના ભાગમાં નાસિકાના માપ પ્રમાણે રહેલી ઈન્દ્રિય તે જ દ્રાણેન્દ્રિય છે.

(૪) ચક્ષુ ઈન્દ્રિય-દેખાતી ચક્ષુ કે કીકી એ ઈન્દ્રિય નથી. પરંતુ તેની અંદર કીકીના માપ પ્રમાણે વ્યાપીને રહેલી જે વસ્તુ તે જ ઈન્દ્રિય છે.

(૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય-કાનનો ઉપરનો ભાગ તે કંઈ કર્ણ ઈન્દ્રિય નથી. પરંતુ કાનના અંદરના પડદામાં વ્યાપીને રહેલ પૌદ્ગલિક પદાર્થ તે શ્રોત્ર ઈન્દ્રિયરૂપે છે.

પાંચે ઈન્દ્રિયો અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણી ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકાતી નથી.

૨-પ્રમાણ-માપ-કળશ ઉપર સોનાનો ચઢાવેલો ગીલેટ કેવો પતળો હોય છે. એમ આ પાંચેય ઈન્દ્રિયોનાં પૌદ્ગલિક પડ અત્યંત પતલા પરમાણુઓ (-સ્કંધો)ના બનેલા છે. તે બઘાયની જાડાઈ એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

પહોળાઈ અને લંબાઈ બઘાયની એકસરખી નથી. નાસિકા, નેત્ર અને કર્ણ આ ત્રણ ઈન્દ્રિયોની

લંબાઈ-પહોળાઈ એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. જીભની અંગુલ પૃથક્ત્વ એટલે કે બે થી નવ અંગુલની છે. અને સ્પર્શન્દ્રિયની સ્વસ્વ દેહાકાર પ્રમાણ સમજવાની છે. સ્પર્શન્દ્રિયનું માપ-પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી અને બાકીની ચારેયની લંબાઈ પહોળાઈનું માપ આત્માંગુલથી સમજવું તેમજ જાડાઈનું માપ ઉત્સેધાંગુલથી ગણવાનું છે.

૩-આકાર—સ્પર્શન્દ્રિયનો આકાર, જીવતા દેહોનો જેવો જેવો આકાર હોય, તેવો તેવો સમજવો. રસનેન્દ્રિયનો અસ્ત્ર કે ખુરપડા જેવો. ઘ્રાણ (નાસિકા) ઈન્દ્રિયનો અતિમુક્ત નામના પુષ્પ કે કાહલ નામના વાજિંત્ર જેવો. નેત્ર ઈન્દ્રિયનો મસૂરની દાળના જેવો ગોળ અને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો કદંબપુષ્પના જેવો છે.

૪-ઈન્દ્રિયોના વિષયો—સ્પર્શ, રસ-સ્વાદ, ગંધ, વર્ણ-રંગ અને શબ્દ. આ સ્પર્શદિ એક એક ઈન્દ્રિયોના ઉત્તરોત્તર વિષયો છે. એકંદરે તાત્ત્વિક રીતે વિચારીએ તો આ વિષયો એકબીજાથી સર્વથા ભિન્ન નથી. તેમજ મૂલદ્રવ્યરૂપે નથી. એક જ દ્રવ્ય કે પદાર્થના જ જુદા જુદા અંશો છે અને એ કારણે એ વિષયોનું અલગ અલગ સ્થાન પણ નથી. એ બધાયનું તેના અંશોમાં સહઅસ્તિત્વ હોય જ છે. કારણકે એક જ પદાર્થના એ બધા અવિભાજ્ય અંગો છે. છતાં એની ભિન્નતા કે અવસ્થાઓ ઈન્દ્રિયો દ્વારા સમજી શકાય છે.

કોઈ શંકા કરે કે જો પ્રત્યેક પદાર્થમાં તમામ વિષયો હોય છે, તો સ્પર્શોન્દ્રિયથી બધાયનું જ્ઞાન કેમ થતું નથી ? એનો જવાબ એ છે કે, ક્ષાયોપશમિકભાવે વર્તતું ઈન્દ્રિયજ્ઞાન હંમેશા મર્યાદિત હોય છે. તેથી જે વખતે જેટલા વિષયો ઉત્કટ હોય તેટલાનો બોધ ઈન્દ્રિય કરી શકે. પણ અનુત્કટવિષયોનો ન કરી શકે, અને એ બોધ થવામાં ઈન્દ્રિયોની પૂર્ણતા, પટુતા, શક્તિ, તે ઉપર પણ આધાર રહે છે. બાકી અમુક અમુક લબ્ધિઓ એવી છે કે જો તે પ્રાપ્ત થાય તો એક જ ઈન્દ્રિયથી પાંચેય વિષયોનો બોધ ગ્રહણ કરી શકાય છે. આ શાસ્ત્રીય કથન ઉપરોક્ત વાતને ટેકો આપે છે. આટલી ભૂમિકા કરીને તે તે ઈન્દ્રિયોનો વિષય સમજીએ.

સ્પર્શન ઈન્દ્રિયનો વિષય મૂર્ત એવા પૌદ્ગલિક પદાર્થમાં રહેલા સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ, શીત-ઉષ્ણ, મૃદુ-કર્કશ, ભારે-હલકા આ આઠ પ્રકારના સ્પર્શને જણાવવાનો છે. રસનાનો વિષય મૂર્ત પદાર્થમાં રહેલા તીખા, કડવા, મધુર (ગલ્યા), ખાટા અને ખારા આ પાંચે જાતના રસો-સ્વાદોને બતાવવાનો છે. કર્ણઈન્દ્રિયનો વિષય સુગંધ કે દુર્ગંધને જણાવવાનો અને આંખ ઈન્દ્રિયનો વિષય, મૂર્ત પદાર્થોમાં રહેલા કાળા, ભૂર (કે લીલા) પીળા, રાતા, ઘોળા, આ પાંચ જાતના રંગ કે વર્ણને બતાવવાનો છે. ક્ષેત્રોન્દ્રિયનો વિષય સચિત્ત (સજીવ વસ્તુમાંથી નીકળેલો, જેમકે ઘોડાનો અવાજ), અચિત્ત (તે પથ્થરાદિક અજીવ દ્રવ્યોમાંથી નીકળતો-જેમકે-યંત્રોનો અવાજ) અને મિશ્ર (તે જીવ-અજીવ બંનેના સહયોગથી નીકળતા, જેમકે-બંસીવાદન) પ્રકારના શબ્દોને સાંભળવાનો છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોના કુલ વિષયો ૨૩ છે.

૫-વિષયગ્રહણ-ક્ષેત્રમર્યાદા—સ્પર્શ, રસન અને નાસિકા, આ ત્રણે ઈન્દ્રિયો સામાન્ય રીતે નવ યોજન (૩૬ ગાઉ) દૂર રહેવા પદાર્થોનું જ્ઞાન કરી શકે, એટલે કે તેટલે દૂર રહેલા પદાર્થોમાંથી આવેલા પુદ્ગલોનો સ્પર્શ ગ્રહણ કરી શકે, તેથી અધિક દૂર રહેલા પુદ્ગલોને સ્પર્શી શકે નહીં. ચક્ષુ

એક લાખ યોજન દૂર રહેલા (નિસ્તેજ એવા પહાડ વગેરે) પદાર્થોને જોઈ શકે, કર્ણોન્દ્રિય બાર યોજન દૂર વાગતા શબ્દને સાંભળી શકે છે.

જઘન્યથી ચક્ષુઇન્દ્રિય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગે દૂર રહેલી વસ્તુને, અને બાકીની ચાર, અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે રહેલા વિષયોનો અવબોધ કરી શકે છે.

જેમ દૂરથી મેઘગર્જનાનો અવાજ કર્ણોન્દ્રિય સાંભળી શકે છે. વળી ચોમાસામાં પહેલી વૃષ્ટિ થતાં દૂરથી પૃથ્વીમાં રહેલો ગંધ દ્રાણથી પ્રહણ કરી શકીએ છીએ તે જ રીતે ગંધમાં તીખાશ છે કે કડવાશ તેનો રસાનુભવ રસનેન્દ્રિય કરી શકે છે. અને સમુદ્ર, નદી આદિ જલાશયોને સ્પર્શીને દૂર દૂરથી આવતા ઠંડા પવનથી શીતસ્પર્શનો અનુભવ સ્પર્શેન્દ્રિયને થાય છે.

દ્—પ્રાપ્યાપ્રાપ્યપણું—ચક્ષુ અને મન, એ બંને પોતાને નહીં પ્રાપ્ત થયેલા એવા વિષયોને જાણે છે અને શેષ ઇન્દ્રિયો સ્વપ્રાપ્ત વિષયોને જ જાણે ચિંતવે છે.

સામાન્ય રીતે સહુથી સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય ચક્ષુ અને સહુથી મોટી સ્પર્શ કહેવાય છે.

બીજી વાત એક વધુ સમજવી કે—એક ઇન્દ્રિયનું કામ સામાન્ય રીતે બીજી ઇન્દ્રિયથી થઈ શકતું નથી, પણ તપશ્ચર્યાદિ દ્વારા વિશિષ્ટ લબ્ધિ-શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય એવા સંભિન્નશ્રોત લબ્ધિવાળા મુનિ એક જ ઇન્દ્રિયથી અનેક ઇન્દ્રિયનું કામ કરી શકે છે.

આ રીતે પાંચ ઇન્દ્રિયો અંગેનું વિવેચન અહીં પૂરું થાય છે.

તિબલ-ત્રણ બળ

ભૂમિકા—પ્રાણીઓમાં જે તાકાત હોય છે, તે આ ત્રણબળ પૈકીની હોય છે. અહીંયા ત્રણ બળથી મન, વચન અને કાયા, આ ત્રણનું બળ લેવાનું છે. વિશ્વમાં એવાં પણ મનુષ્યો અને તિર્યંચો છે કે જેને આ ત્રણેય બળો હોય છે. આમ તો ત્રણેય બળો ધરાવતા જીવો ચારેય ગતિમાં છે.

મનનું બળ મલ્યું હોય તો જીવ મનન, ચિંતન કે વિચાર, વચન વગેરે વચન બળની પ્રાપ્તિથી વાણી કે ઉચ્ચાર અને કાયાનું બળ મલ્યું હોય તો હલન ચલન કે વર્તન આદિનું બલ, આમ જીવ ત્રણેય બલથી વિચાર, વાણી અને વર્તન કરવાની લબ્ધિ અથવા શક્તિ મેળવે છે. આ ત્રણેય શક્તિ શરીરધારી જીવમાં જ રહેલી હોય છે. આમાં મનોબળની શક્તિથી જીવ જ્યારે મનન, ચિંતન કે વિચાર કરે ત્યારે તેને 'મનોયોગ'વાળો કહેવાય. એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરવાની શક્તિ કે લબ્ધિ તે વચનબલ, અને ઉચ્ચાર કરવો કે બોલવાનો વ્યાપાર કરવો તે 'વચનયોગ' કહેવાય. તે રીતે હાલવું ચાલવું ખાવું પીવું વગેરે કાયજન્ય વ્યાપારોની શક્તિ તેને કાયબલ કહ્યું, પણ તેનો વ્યાપાર ચાલે ત્યારે 'કાયયોગ' કહેવાય. બલ એ શક્તિ છે, અને યોગ તે શક્તિનો વ્યાપાર છે, એટલે કે બલ કારણરૂપે અને યોગ કાર્યરૂપે છે. બલ હોય ત્યાં યોગ હોય જ એવી વ્યાપ્તિ નથી, પણ યોગ હોય ત્યાં બળ અવશ્ય હોય એ વ્યાપ્તિ ઘટી શકે છે. બળ હોય છતાં અન્ય કારણોના અવરોધો ઊભા થાય તો બળ વ્યાપ્ત નથી થઈ શકતું.

આત્મામાં અનંત વીર્ય-શક્તિ કે સામર્થ્ય ભરેલું છે. આ શક્તિ સામર્થ્ય વીર્યાન્તરાય નામના

(અંતરાય નામનો ઘાતી કર્મનો ભેદ) અશુભ કર્મના ઉદયે દબાયેલું છે. એ કર્મનો જેટલો જેટલો ક્ષયોપશમ થતો જાય તેટલે તેટલે અંશે આત્માનું સામર્થ્ય પ્રગટ થતું જાય, અને તેનો સર્વથા વિનાશ થાય એટલે કે આત્મપ્રદેશોથી છૂટું પડી જાય ત્યારે આત્માની અનંત શક્તિ પ્રગટ થઈ જાય. પછી એવા આત્માઓ કેવલી અથવા સિદ્ધ કહેવાય છે અને પછી તેઓને અન્ય પૌદ્ગલિક શક્તિ—સહાયની કોઈ જ જરૂર નથી રહેતી.

પરંતુ જેઓ સંસારમાં હજુ છે, એવા આત્માઓનું સામર્થ્ય કર્મસત્તા દ્વારા ન્યૂનાધિકપણે દબાયેલું હોય છે, એવા આત્માઓ કર્મથી પરાધીન હોવાથી નબળા છે, પાંગળા છે અને નબળા મનના માનવીને ચાલવાની શક્તિ છતાં, ચાલવાને માટે લાકડી વગેરેના ટેકા કે ઓથની જરૂર રહે છે. એમ આત્મા અમુક કોટિએ ન પહોંચ્યો હોય ત્યાં સુધી પોતાની શક્તિ પ્રગટ કરવા માટે તેને મન, વચન, કાયાના પુદ્ગલોનું આલંબન લેવું પડે છે. એના ટેકા વિના તે કોઈ વ્યાપાર કે શક્તિનું પ્રવર્તન કરી શકતો નથી, એવો સામાન્ય સિદ્ધાંત છે. સંસારી જીવોના સર્વ વ્યાપારો પુદ્ગલોના આલંબનથી જ થઈ શકે છે.

આપણે જે વિચાર કરીએ છીએ તે કંઈ એમને એમ નથી કરી શકતા. આપણે જે બોલીએ છીએ તે પણ એમને એમ બોલી નથી શકતા. આપણે જે હાલીએ ચાલીએ બેસીએ કે ઉઠીએ એ બધી ક્રિયાઓ પણ આત્મા સ્વયં નથી કરી શકતો. પણ એ બધાયની પાછળ આત્મા તેને લાયક પુદ્ગલ પરમાણુઓના સ્કંધ—જથ્થાઓના ગ્રહણની એક ક્રિયા કરે છે. એ ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોના ટેકા કે બળ દ્વારા ત્રણેય બળની ક્રિયાઓનું યોગ—વ્યાપાર પ્રવર્તન થઈ શકે છે. અલબત્ત આ પુદ્ગલ ગ્રહણ પરિણામનાદિ ક્રિયાઓને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકવાની આપણી જ્ઞાન શક્તિના અભાવે જોઈ નથી શકતા પણ જ્ઞાનીઓ તેને અવશ્ય જોઈ શકે છે. વિશ્વ ઉપર કેટલાક પ્રાણીઓ એવા છે કે જે શરીર સાથે બોલવાનું તથા વિચારવાનું બળ ધરાવે છે. જ્યારે કેટલાક શરીરબળ સાથે બોલવાનું બળ ધરાવતા નથી અને કેટલાક વિચારબળ પણ ધરાવતા નથી. અસ્તુ !

(૧) મનોબળ—ભૂત ભાવિનો યથોચિત વિચાર કરી શકે તેવી શક્તિ. હવે એ બળનો ઉપયોગ શી રીતે થાય છે તે જોઈએ. જ્યારે વિચાર, મનન કે ચિંતન કરવું હોય ત્યારે આત્મા, કાયયોગ (જેને જે શરીર હોય તે શરીરના સમગ્ર ભાગ)ના આલંબન પ્રયત્ન દ્વારા આકાશમાં સ્વાત્મ પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલા, મનન ચિંતનમાં ઉપયોગી (શાસ્ત્રીય ભાષામાં મનોવગ્જ્ઞાના) પુદ્ગલ પરમાણુઓના સ્કંધો—જથ્થાઓને ખેંચે, પછી જેવો વિચાર કરવો હોય તેવા વિચારરૂપે તેને પરિણામે—ગોઠવે, એટલે તે પુદ્ગલોના આલંબન દ્વારા જીવ ઈષ્ટ વિચાર કરે, જેને મનોયોગ કહેવાય છે. હવે કરેલો એક વિચાર પૂર્ણ થયો કે તરત જ તે પુદ્ગલોને આત્મા કાયયોગ દ્વારા જ પુનઃ છોડી દે છે, અને બીજા વિચારો માટે પુનઃ પૂર્વોક્ત પ્રકારનાં નવાં પુદ્ગલોને પૂર્વોક્ત રીતે ગ્રહણ કરે છે. છોડી દીધેલા એ પુદ્ગલ પરમાણુઓ વહેલા મોડા પાછા વિશ્વના વાતાવરણમાં ફેલાઈ જાય છે.

અહીંયા કાયયોગ દ્વારા પુદ્ગલ ગ્રહણ થાય છે અને મનોયોગ દ્વારા મનના પુદ્ગલોનું

પરિણમન, આલંબન, વ્યાપાર અને વિસર્જનની ક્રિયાઓ થાય છે. ત્રણેય બળ-યોગમાં પુદ્ગલગ્રહણ કાયયોગ દ્વારા જ હોય છે. પછી તે તે યોગો પોતાના કાર્ય માટે પોતાની રીતે તે પુદ્ગલોનો ઉપયોગ-પ્રક્રિયાઓ કરે છે.

આ મન બે પ્રકારનું છે. દ્રવ્ય અને જ્ઞાવ. ચિંતન-મનનની વિચારણા માટે ગ્રહણ કરાયેલા, અનુકૂળ (જેને વિચાર કરવો હોય તેને અનુરૂપ) આકાર રૂપે પરિણમેલા, મનોવર્ગજ્ઞાનાં જે પુદ્ગલ દ્રવ્યો તેને દ્રવ્યમન કહેવાય છે. અને ગ્રહિત પુદ્ગલોની મદદથી જે વિચાર ઉત્પન્ન થયો અર્થાત્ જે મનોવિજ્ઞાન થયું તેને જ્ઞાવમન કહેવાય છે. દ્રવ્યમનના આલંબન વગર જીવ સ્પષ્ટ વિચાર નથી કરી શકતો. આવાં બંને પ્રકારનાં મનો, ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ-મનુષ્યોને હોય છે અને તેવા જીવોને શાસ્ત્રમાં 'સંજ્ઞી' તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

મન વિનાના હોવાથી 'અસંજ્ઞી'થી ઓળખાતા એવા સંમૂર્ચિષ્ઠમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને મનુષ્યો, તેમજ એકેન્દ્રિયથી માંડીને ચૌરિન્દ્રિય સુધીના જીવો આ બધાંયને દ્રવ્યમન હોતું નથી.^{૫૨૯} પણ અલ્પ એવું ભાવમન જરૂર હોય છે. મન:પર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી જીવ આ ક્રિયા કરવાની તાકાત ધરાવે છે.

તીર્થંકર—સર્વજ્ઞોને માત્ર દ્રવ્ય મન જ હોય છે. હવે તેમને ભાવમનની આવશ્યકતા નથી હોતી; કારણકે ત્યારે તો તેઓ કૃતકૃત્ય થયા હોવાથી તેઓને અખિલ વિશ્વ ત્રૈકાલિક ભાવે આત્મપ્રત્યક્ષ થયેલું હોવાથી, હવે કંઈપણ જાણવા માટે તેને વિચાર કરવાપણું રહ્યું જ નથી. વિચાર કરવામાં ઉપયોગી કર્મ નષ્ટ થઈ ગયું છે. ફક્ત બીજાને જવાબ આપવાનો હોય, ત્યારે જ 'દ્રવ્યમન'ને (મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને) મોકલવાની આવશ્યકતા પડે છે. તત્પુરતું તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેલું છે. વળી આ મન શરીરના અમુક ભાગમાં જ રહે છે એવું નથી, પરંતુ^{૫૩૦} સમગ્ર શરીર વ્યાપી હોય છે, એટલું ખરું કે હૃદયભાગમાં તેનું પ્રમાણ વધારે છે.

(૨) વચનબળ—વચન સંબંધી વ્યાપાર કરી શકાય તેવી શક્તિ. હવે શક્તિના બળથી જ જીવ વચનયોગ એટલે કે વચનનો વ્યાપાર કરી શકે છે. બળ અને યોગ બંનેના કારણ કાર્યભાવ દ્વારા ભાષા પ્રવર્તન થાય છે. વચનબળ કારણ છે, જ્યારે વચનયોગ એ (બળનું) કાર્ય છે. હવે એ વચનબળ કે વાણીનું બળ કેવી રીતે ઉપયોગી બને છે તે જોઈએ.

જીવને જ્યારે બોલવું હોય ત્યારે આકાશની અંદર રહેલા સ્વાત્મપ્રદેશાવગાહી, ભાષા બોલવામાં ઉપયોગી એવા ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલ સ્કંધોને પોતાના કાય (શરીર) યોગ દ્વારા ગ્રહણ કરે અર્થાત્ બેંચે, પછી જેવું બોલવું છે, તેવી વાણીરૂપે પરિણમાવે એટલે તે રીતે સંસ્કારીત કરે, પછી પરિણત પુદ્ગલોના આલંબનથી વચનનો વ્યાપાર કરે—બોલે—વાણી ઉચ્ચારે (જેને વચનયોગ કહેવાય છે) અને ત્યારપછી સાથે સાથે ઉચ્ચારિત કે વ્યાપૃત થયેલા ભાષાના પુદ્ગલોનું વિસર્જન કરે.

૫૨૯. બળવત્તર કોટિનું—વિચાર સમર્થ-મન ભલે ન હોય, પણ સૂક્ષ્મકોટિનું દ્રવ્યમન—એટલે કે અસ્પષ્ટ મનોવિજ્ઞાન—મૂર્ચિષ્ઠ માણસની જેમ જરૂર હોય છે, એવું કોઈ કોઈ ગ્રંથકારો માને છે.

૫૩૦. દિગમ્બરો માત્ર હૃદયકમલ વ્યાપી, અને નૈયાયિકો માત્ર 'અણુ'પ્રમાણ અને અન્ય દર્શનો વિભિન્ન રીતે માને છે. પણ સૈતામ્બર માન્યતા ઉપર કહી તે છે.

અહીંયા કાયયોગથી^{૫૩૧} ભાષા વર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોનું ગ્રહણ અને પરિણમન, તેમજ વચનબળથી ભાષા બોલવાનું અને વિસર્જનનું કાર્ય થાય છે. વચનબળ શ્રેષ્ઠ હોય તો તીવ્રોચ્ચાર, મંદ હોય તો મંદોચ્ચાર થાય. પણ આ સંભાષણ બળથી જ શક્ય બને છે. પહેલા સમયે પુદ્ગલગ્રહણ, બીજા સમયે પરિણમન અને ત્યાર બાદ અવલંબન લેવાપૂર્વક વિસર્જનનું કાર્ય થાય છે.

ભાષાનો વ્યાપાર કે બોલવાની પ્રવૃત્તિ જીવને જ હોય છે. અજીવને હોતી જ નથી. ૮૪ લાખ જીવાયોનિમાંથી પર લાખને તો ભાષાનો યોગ જ નથી, એ જીવોને માત્ર એક ‘સ્પર્શ’ ઈન્દ્રિય જ છે, રસના-જીહ્વા ઈન્દ્રિય જ નથી. બાકીના ૮૩ લાખ (બે, ત્રણ, અને ચાર ઈન્દ્રિયોવાળા)ની ભાષા અસ્પષ્ટ છે. શ્રેષ્ઠ ૨૬ લાખ (લગભગ)ની સ્પષ્ટ ભાષા હોઈ શકે છે. આ સ્પષ્ટ ભાષા પણ ભાષાપર્યાપ્તિનામકર્મનો તેમજ અંગોપાંગનામકર્મનો સ્પષ્ટ ઉદય વર્તતો હોય તેને જ હોય છે. નહીંતર મનુષ્ય હોય, જીભ હોય છતાં મુંગો, બોબડો, તોતડો વગેરે પ્રકારની ખામીઓના કારણે બોલી ન શકે, સ્પષ્ટ વદી ન શકે, ન તો વ્યવસ્થિત સંભાષણ કરી શકે.

ભાષા બાબતમાં અન્ય થોડી વિચારણા કરીએ.

ભાષાનો વહેવાર મુખ દ્વારા થાય છે. એમાં જોનારની દૃષ્ટિએ તો સહાયક તરીકે મુખથી કંઈ સુધીના અવયવો દેખાય છે. કદાચ આપણે એમ સમજતા હોઈએ કે બોલવાની ક્રિયામાં માત્ર વર્ણો, શબ્દો, અને મુખાદિ સ્થાનો જ સાધનરૂપે છે, અને બીજું નથી, તો તે વાત બરાબર નથી. પૂર્વોક્ત બંને વસ્તુઓ, ઉપરાંત, જેના વિના ભાષા બની જ ન શકે તે વસ્તુ તો છે ભાષા બોલવામાં ઉપયોગી, વિશ્વવ્યાપી એક પ્રકારના (ભાષાયોગ્ય) પુદ્ગલ પરમાણુ-સ્કંધો.

જૈન સિદ્ધાન્તકારોએ સમગ્ર વિશ્વના સંચાલનમાં આઠ પ્રકારના પરમાણુઓ માનેલા છે. એ પરમાણુઓથી (એટલે તેના સ્કંધોથી) સમસ્ત વિશ્વ ભરેલું છે. અને એનાથી જ વિશ્વનું પ્રચ્છન્ન કે પ્રગટ રીતે સંચાલન થઈ રહ્યું છે. એ આઠ પ્રકારમાં એક ‘ભાષા’માં ઉપયોગી થઈ શકે તેવા પરમાણુઓ છે. એ પરમાણુઓ અખિલ બ્રહ્માંડમાં (સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ વગેરેમાં) સર્વત્ર છવાયેલાં છે.

કોઈ પણ જીવ જ્યારે શબ્દ બોલવા તૈયાર થાય એટલે તરત જ લોહચુંબક જેમ લોહાને જ ખેંચે (બીજાને નહીં જ) તેમ તે પોતાના આત્મપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલા પુદ્ગલોને અત્યન્ત ઝડપથી ગ્રહણ કરી લે છે. અને જેવું બોલવું હોય તેવા પ્રકારે (કાયયોગ દ્વારા) પરિણમાવે છે, અને પછી વચનયોગના બળથી ગૃહીત પુદ્ગલોના સહકારથી ભાષાનો ઉદ્ગમ થાય છે, અર્થાત્ ઉચ્ચાર કરે છે.

આથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે દરેક જીવોને બોલવા માટે ભાષાપુદ્ગલોની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. કાયયોગ દ્વારા પુદ્ગલગ્રહણ અને પરિણમન, તેમજ વચનયોગ દ્વારા ભાષાપુદ્ગલોનું વચનરૂપે નિર્ગમન સમજવું, જે વાત ઉપર કહેવાઈ ગઈ છે.

અહીંયા બોલનારો છે આત્મા, બોલવાનું સ્થાન છે શરીરવર્તીમુખ, બોલવાનું મુખ્ય સાધન (માધ્યમ) છે ભાષાવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલો, બોલવાની શક્તિ કે વ્યાપાર કરાવનાર છે વચન યોગ, એ

૫૩૧. ‘ગિણ્હૈ ય કાઙ્ણં, નિસિરહ તહ વાઙ્ણજોણં’ [આ. નિ.]

વ્યાપારને વ્યક્ત કરવાનું સાધન વર્ણો-અક્ષરો છે. અહીંયા એ વાત પણ સમજી લેવી કે પુદ્ગલ શબ્દની વાત જ્યાં આવી ત્યાં પુદ્ગલથી એક દ્રવ્ય પદાર્થ સમજવો અને એને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, અર્થાત્ રંગ, ગંધ, સ્વાદ અને સ્પર્શ હોય છે. જૈનશાસ્ત્રોએ પુદ્ગલોથી ક્ષીર-નીરની જેમ સંમિશ્રિત ભાષાને દ્રવ્ય-પદાર્થ રૂપે માની છે. અને એ વાતની સાબિતી આજના વિજ્ઞાને સાક્ષાત્ કરાવી આપી છે. એ જ વાત ઉપર આવીએ.

ભાષા એ પુદ્ગલનો જ પિંડ છે, એ પિંડમાંથી ભાષાનું આવિષ્કરણ થાય છે. તેથી જ તે^{૫૩૨} મૂર્ત-રૂપી કે આકારવાળો છે. જેવા શબ્દો એવા પુદ્ગલના આકારો, જે વસ્તુ પુદ્ગલ તરીકે હોય છે તેના અનેક સ્વભાવો હોય છે. જેમકે ગ્રહણ-વિસર્જન-ઉપધાત, અધઃ, ઊર્ધ્વ, તિર્યક્ પ્રસરણ, વાયુ અને અગ્નિના સંયોગથી હ્રસ્વ દીર્ઘ પ્રસરણ, અલ્પાધિકપણો પ્રવર્તન, વગેરે વગેરે.

હવે જૈનશાસ્ત્રોએ શબ્દને પુદ્ગલ પદાર્થ માન્યો. પદાર્થ માન્યો એટલે કોઈ વસ્તુ-ચીજ બની. અને ત્યારે જ તે કોનોગ્રોફની રેકર્ડમાં, ટેપરેકર્ડમાં અને વીજળીના તારમાં, રેડીઓમાં, (મેગનેટ અને ઈલેક્ટ્રીકસીટી આદિની મદદથી) પકડી શકાણી અને બોલાએલા શબ્દોનું વરસો સુધી અસ્તિત્વ ટકી શક્યું. અસ્તુ.

ભાષા અંગે જૈનદર્શન એમ કહે છે કે ભાષા જેવી નીકળે છે કે તરત જ તેના પુદ્ગલો ચાર જ સમયમાં (એક સેકન્ડના^{૫૩૩} અબજોના ભાગમાં) સમગ્રલોક-વિશ્વ કે બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે.

પણ અહીંયા એ પ્રશ્નને અવકાશ મળે છે કે-જે શબ્દો લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી (અબજોના અબજો માઈલો)માં ફેલાય છે. તે શું મૂલ પુદ્ગલો જ છે? શાસ્ત્ર કહે છે કે ના. મૂલ પુદ્ગલોની ગતિ બાર યોજન (એટલે ૪૮ ગાઉ)થી વધુ હોતી નથી. પણ પછી પોતાની અવાજની ગતિની સમશ્રેણિમાં વર્તતા પુદ્ગલો પોતે જ વાસિત કરતા જાય એટલે પોતાના શબ્દસંસ્કારો આપતા જાય અને બહુધા તો તે વાસિત પુદ્ગલોના જ શબ્દો અન્યને સાંભળવા મળી શકે છે. રેડીઓ દ્વારા, હજારો માઈલ દૂરથી બોલાતા શબ્દો હજારો માઈલ દૂર, જે સંભળાય છે તે વાસિત કરેલા પુદ્ગલોદ્ભવ શબ્દો જ સંભળાતા હોય છે. હજારો માણસોના કે પશુઓના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દોના પુદ્ગલો વિશ્વમાં સર્વત્ર જોતજોતામાં પ્રસરતા જ હોય છે, અગ્નિ અને વાયુ બંને પદાર્થો, તેને પકડીને ધ્વનિરૂપે ઈચ્છિત સ્થળે, ઈષ્ટ દિશામાં પ્રસારિત કરી શકે છે. આજના વૈજ્ઞાનિકોએ શબ્દો ધ્વનિમાં મોજાં રૂપે ફેંકાય છે, એ અનેક રીતે સ્પષ્ટ-સાબિત કરી આપ્યું છે. અરે! આજે માત્ર શબ્દ જ નહિ, પણ તે

૫૩૨. ન્યાયશાસ્ત્ર શબ્દને આકાશના ગુણરૂપે માને છે. આકાશ અમૂર્ત-અરૂપી છે. એટલે એનો ગુણ પણ અમૂર્ત-અરૂપી છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. જો એ વાત સાચી હોય તો, તે આકાશની માફક સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવો જોઈએ, પણ તેમ જોવા મળતું નથી. શબ્દ સર્વત્ર નથી. શ્રોત્રેન્દ્રિય ભીંત વગેરેથી ઉપધાત પામે છે. (રોકાય છે) અને પુદ્ગલના સ્વભાવો તેમાં જોવા મળે છે. એટલે તેને આકાશનો ગુણ માનવો અસત્ છે. વળી શબ્દ તો રૂપી જ છે. એટલે આકારવાળો છે અને રૂપીનો જન્મ અરૂપીમાંથી કદી ન હોઈ શકે. વળી શબ્દના પડધાઓ પડે છે એ વાત પણ શબ્દ રૂપી છે તે સૂચિત કરે છે.

૫૩૩. શાસ્ત્રીય શબ્દોમાં-અબજોમો નહિ પણ અસંખ્યાતમો ભાગ.

ઉપરાંત ^{૫૩૪}અંધકાર, પ્રભા, છાયા એ બધું જ દ્રવ્ય રૂપે છે અને તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય તરીકે જ છે. અર્થાત્ બધા જ પદાર્થો છે, અને એ બધાયમાંથી મોજાં કે કિરણો નીકળતાં જ હોય છે.

ભાષા એ એક અદ્ભુત ચીજ છે. સમગ્ર જગતનો વ્યવહાર તેનાથી જ ચાલે છે. વર્ણો ન હોય તો શબ્દો ન બને, તે ન હોય તો વાણી ન બને. સારું કે નરસું કરવામાં મોટેભાગે ભાષા જ નિમિત્તરૂપે બને છે. માટે મળેલી બોલવાની શક્તિનો વિના કારણ દુર્વ્યય ન કરો, સારું બોલો, સત્ય બોલો, પથ્ય બોલો, પરિમિત બોલો, એકે મોઢે ન બોલો. વાણી એ વશીકરણ છે માટે સ્વપરના હિતમાં તેનો ઉપયોગ કરો. ભાષા પર ઘણું લાખી શકાય. પણ પાઠ્ય ગ્રંથમાં આટલું પર્યાપ્ત છે.

અંધકાર, પ્રભા કેવી રીતે પુદ્ગલ રૂપ છે ? તેના વિષે વિવેચનને અહીં સ્થાન નથી.

ऊसा-ऊच्छ्वास=નવમા ઉચ્ચ્વાસપ્રાણની વ્યાખ્યા કરે છે. આનું પુરું નામ ‘શ્વાસોચ્ચ્વાસ’ છે. પણ ગાથાછંદનો મેળ કરવા અથવા તો ઉચ્ચ્વાસ એ ઉર્ધ્વગમનશીલ છે. શ્વાસોચ્ચ્વાસમાં લેવા-મૂકવાની બંને ક્રિયાઓ અન્તર્ગત છતાં લેવાની ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય વિશેષ છે. માણસ જીવે છે કે નહિ ? એની સ્પષ્ટ અને શીઘ્ર ખ્યાલ એ બધુંએ ઉચ્ચ્વાસને જ આભારી હોવાથી ‘ऊसा’ નો કરેલો ટૂંકો પ્રયોગ કંઈ ખોટો નથી. અને ઉચ્ચ્વાસ લીધો એટલે મૂકવાનો તો છે જ એટલે ઉચ્ચ્વાસ પછી નિઃશ્વાસ તો અર્થાપિતિ ન્યાયથી સ્વયં આવી જ જાય છે.

શ્વાસ અને ઉચ્ચ્વાસની દેખાતી જે ક્રિયા તેને જ પ્રાણ કહેવાય. એની પ્રક્રિયા એવી છે કે શ્વાસોચ્ચ્વાસ લેવામાં ઉપયોગી. એવા (શ્વાસોચ્ચ્વાસ વર્ગજ્ઞામાંના) પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા, ગ્રહણ બાદ શ્વાસોચ્ચ્વાસરૂપે પરિણામાવવા (કે અનુકૂલ કરવા) પછી જરા અવલંબન લઈને તે શ્વાસોચ્ચ્વાસ લેવા મૂકવાનો વ્યાપાર કરવા દ્વારા વિસર્જન કરવા તેને પ્રાણ કહેવાય.

આ બધું શાથી બને છે ? તો આઠ કર્મો પૈકી નામકર્મમાં શ્વાસોચ્ચ્વાસ આ નામનું એક પેટા કર્મ છે. આ કર્મના ઉદયથી જીવોને ઉચ્ચ્વાસની લબ્ધિ-શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉચ્ચ્વાસ લબ્ધિ કે શક્તિથી જીવ શ્વાસોચ્ચ્વાસનાં પુદ્ગલોને ઉચ્ચ્વાસપણે પરિણામાવી શ્વાસોચ્ચ્વાસ લઈને મૂકી શકે તેવા પ્રકારની યોગ્યતાવાળાં બનાવી શકે છે. હવે એ યોગ્યતા પ્રાપ્ત પુદ્ગલો કે શક્તિને ઉપયોગમાં લેવી છે. કારણ કે તેનો ઉપયોગ ઉચ્ચ્વાસ નિઃશ્વાસરૂપે કરવાનો છે, ને આ વ્યાપાર અન્યબળ-શક્તિની સહાય વિના થતો નથી. આ માટે જીવને શ્વાસોચ્ચ્વાસ પર્યાપ્તિ-શક્તિની અનિવાર્ય જરૂર પડે છે. આમ લબ્ધિ અને પર્યાપ્તિ બંનેના સહયોગથી ‘પ્રાણ’ (શ્વાસોચ્ચ્વાસની ક્રિયા) ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્વાસોચ્ચ્વાસ લબ્ધિ ન હોય તો તેને શ્વાસોચ્ચ્વાસ લેવાની શક્તિ કે યોગ્યતા ભલે હોય

૫૩૪. કેટલાક અંધકારને તેજનો અભાવ એનું નામ અંધકાર એમ કહે છે. કોઈ કોઈ એને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ છે એવું માનતા પણ નથી. પણ જૈનદર્શને તેને સ્વતંત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્યપદાર્થ માન્યો છે. ઓલીવરલોજ નામના વૈજ્ઞાનિકે પ્રયોગો દ્વારા નક્કી કરેલું કે અંધકાર એ દ્રવ્ય-ચીજ છે. જો આ પ્રયોગોમાં મોટા પાયા પર સફળતા મેળવીશ, ત્યારે ધોળા દિવસે પણ કોઈ પણ શહેરને હું અંધકારથી છાઈ દઈશ. આ ઉપરથી જૈન માન્યતાઓ સર્વજનકથિત જ છે તેની આથી વધુ પ્રતીતિ શું હોઈ શકે ?

પણ તેથી તેનો વ્યાપાર થઈ શકતો^{૫૩૫} નથી. એ માટે પર્યાપ્તિનું બળ મળવું જ જોઈએ ત્યારે ધમણ ક્રિયાશીલ બની શકે.

જેમકે—એક સૈનિકે સ્વકર્મના પ્રતાપે, સ્વતઃ બાણ છોડવાની શક્તિ તો મેળવી છે. પરંતુ ધનુષ્યગ્રહણાદિ ક્રિયાનો સહારો ન લે તો શક્તિ છતાં શક્તિનો વ્યાપાર ન કરી શકે. એ પ્રમાણે આસોચ્છવાસનામકર્મના પ્રતાપે આસોચ્છવાસ લઈ શકાય તેવી લબ્ધિ-શક્તિ (આસોઆસ લબ્ધિ) મેળવી છે. પરંતુ આસોચ્છવાસપર્યાપ્તિના સહકાર વિના આસપ્રાણ (લેવા—મૂકવાની ક્રિયા) રચી ન શકાય, એ બળતાં જ પ્રાણ પ્રગટ થાય છે. આમાં આસોચ્છવાસનામકર્મ, લબ્ધિ, પર્યાપ્તિ અને પ્રાણ ચારેયના કાર્ય બતાવ્યાં. એમાં સામાન્યતઃ કર્મ, સાધન, લબ્ધિ—પર્યાપ્તિ એ બધું સહકારણરૂપે છે, અને પ્રાણ કાર્ય છે.

શંકા—આસોચ્છવાસનાં પુદ્ગલોને જીવ શું ઘ્રાણ—નાસિકા દ્વારા જ ગ્રહણ કરીને, નાસિકા દ્વારા જ છોડે છે ?

સમાધાન—ના, એવું નથી. એમાં વિકલ્પ છે. એક ઈન્દ્રિય, દ્વિઈન્દ્રિયવાળા જીવો જેઓને નાસિકા હોતી જ નથી, તેથી તેઓને આપણી માફક નાસિકા દ્વારા આસ લેવા મૂકવાનું ન હોવાથી અન્ય જોનારને બાહ્ય આસોચ્છવાસની ક્રિયા પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી. પણ આસોચ્છવાસ પ્રાણ તેને જરૂર હોય છે. હવે છે તો કઈ રીતે ? તો સમજવું કે સમગ્ર શરીરના પ્રદેશો દ્વારા તેઓ આસોચ્છવાસનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી, સમગ્ર શરીરમાં જ તે પુદ્ગલોને આસોચ્છવાસરૂપે પરિણામાવી, અવલંબન લઈ સર્વ શરીર પ્રદેશથી વિસર્જન કરે છે. તાત્પર્ય એ થયું કે આ જીવો માત્ર નાસિકાથી જ નહિ પણ સર્વાત્મશરીર પ્રદેશદ્વારા આસોચ્છવાસ ગ્રહણ કરતા હોવાથી તેમને આભ્યન્તર આસોચ્છવાસ હોય છે.

જ્યારે નાસિકાવાળા જીવોને તો સ્પષ્ટ રીતે નાસિકાથી જ ગ્રહણ થાય છે. એ બહારથી દેખાય છે, તેથી તેને બાહ્ય આસોચ્છવાસ કહેવાય છે. પણ પ્રાણ રચવા માટે થતું પુદ્ગલોનું ગ્રહણ તો સર્વાત્મશરીર પ્રદેશ દ્વારા જ હોય છે. પણ આપણી સૂક્ષ્મ નજરથી તે, દેખાતા નથી. આને આભ્યન્તર આસોચ્છવાસ કહેવાય છે. એમને આ રીતે બંને પ્રકારના આસોચ્છવાસ ઘટાવાય છે.

અહીંઆ એક વાત ખ્યાલમાં રાખવી કે આસોચ્છવાસમાં પુદ્ગલોનું ગ્રહણ, પરિણામન અને વિસર્જન બધું એક જ કાયયોગ એટલે સમગ્ર શરીરથી જ થતું હોવાથી તે (આસોચ્છવાસ) નામનો અલગ યોગ ન માનતાં તેનો કાયયોગમાં જ સમાવેશ કર્યો છે.

કોઈ એમ માનતું હોય કે મનુષ્યાદિ જે આસ ગ્રહણ કરે છે તેમાં માત્ર નાસિકા સાધન

૫૩૫. છલાંગ કે ઠેકડો મારવો હોય ત્યારે પ્રથમ કેડ દ્વારા શરીરને પાછળ ખેંચી જઈ, શરીર સંકોચન દ્વારા નવું બળ જાગૃત કરીને પછી જ ફાળ મારીએ છીએ, સામાન્ય રીતે રેલગાડી પણ પાછો ધક્કો લગાવીને પછી જ આગળ વધે છે. ધનુષ્ય પ્રક્ષેપ કરવું હોય ત્યારે તેને પ્રથમ કાન તરફ પાછું ખેંચી પછી જ છોડાય છે. તે રીતે આસોચ્છવાસના પુદ્ગલોને પણ તથાપ્રકારના પ્રયત્ન દ્વારા અવલંબન લઈને તે પુદ્ગલોને અવલંબન દ્વારા જ ઉત્પન્ન થયેલી વિસર્જન યોગ્ય શક્તિ દ્વારા આસ મૂકવાની સાથે સાથે તે પુદ્ગલોનું વિસર્જન થઈ જાય છે. વિસર્જનને જો સાધ્ય ગણીએ તો અવલંબનને સાધન કહી શકાય.

અને આયુનો સહકાર એ જ કારણ છે, તો તે વાત સર્વથા બરાબર નથી. આ પ્રાણમાં મુખ્ય હિસ્સો પુદ્ગલો જ ભજવે છે. પણ અલ્પજ્ઞો તેને ^{૫૩૬} પ્રત્યક્ષ ન જોઈ શકવાના કારણે અન્યથા બોલે તેથી તેની વાત કંઈ યથાર્થ નથી ઠરતી.

આ શ્વાસોચ્છવાસથી આ જીવતો છે કે મરેલો ? તેની પરીક્ષા પણ આયુષ્યના અંતિમ ક્ષણે કરાય છે. એ જલદી ચાલે તો આયુષ્યનાં દલીયાંનો જલદી ક્ષય મનાય છે અને માનવીનું મોત નજીક આણે છે.

સામાન્ય રીતે કહીએ તો જેનું શરીર સ્વસ્થ અને જેનો સંસાર શાંત અને સુખી, તેમનો શ્વાસોચ્છવાસ વ્યાપાર સ્થિર, દીર્ઘ અને નિરાબાધ હોય છે. જેમકે દેવો. તેઓ ખૂબ જ સ્વસ્થ અને સુખી છે. તો તેમાંનો (નાનામાં નાનો) દેવ ૯૬ મિનિટના અંતરે એકવાર શ્વાસ લે છે.

અને જેનું શરીર અસ્વસ્થ અને જેનો સંસાર અશાંત અને દુઃખી હોય તો તેનો શ્વાસ ચંચળ, ઝડપી અને કષ્ટપ્રદ હોય છે. જેમકે નરકના જીવો. તેઓની શ્વાસક્રિયા પ્રતિક્ષણે અતિશીઘ્ર ચાલતી હોય છે.

તાત્પર્ય એ કે સામાન્ય રીતે સુખી જીવોને શ્વાસની અનુકૂલતા અને દુઃખી જીવોને પ્રતિકૂલતા રહે છે.

આરુ=આયુષ્ય. આ દસમો પ્રાણ છે. આ અંગેનું વિસ્તૃત વિવેચન તો આ જ ગ્રન્થના પૃષ્ઠ ૫૪૫ થી ૫૪૮ સુધીમાં આપ્યું છે. જેથી અહીંયા તો ટૂંકમાં જ અપાય છે. જીંદગી, જીવન, આઉખું કે આયુષ્ય એ પ્રાણના જ પર્યાયો છે. આયુષ્ય એ એક પ્રકારના પુદ્ગલોના સમૂહરૂપ જ છે. એ પુદ્ગલોના આધારે તે કોઈ પણ એક દેહમાં શરીરધારી બનીને રહી શકે છે. કોઈ પણ પ્રાણીના જીવન દીપક ને જલતું રાખનાર આયુષ્ય કર્મનાં પુદ્ગલો જ છે. એથી જ તેને પ્રાણ તરીકે સંબોધેલ છે. એની રહેવાની કાલમર્યાદા, પુદ્ગલના જથ્થાનું પ્રમાણ એ બધું ગતજન્મના કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. એથી જ એના ^{૫૩૭} દ્રવ્યાયુષ્ય અને કાલાયુષ્ય એવા બે ભેદ પડે છે. કાલાયુષ્યના અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એવા બે ભેદ છે. વળી અનપવર્તનીયના સોપકમ અને નિરૂપકમ એવા બે ભેદ છે. અપવર્તનીય આયુષ્ય સોપકમ જ હોય છે.

દ્રવ્યાયુષ્ય એટલે જેટલાં કર્મપુદ્ગલોને જીવ લઈને આવે તેટલાં પૂરાં કરીને જ મરે. આ એક નિશ્ચિત વાત છે. પણ કાલાયુષ્યમાં એટલે અમુક વરસ જીવવાની મર્યાદામાં પરાવર્તન જરૂર થઈ શકે છે. તેથી જ અકાળે પણ જીવન દીપક બુઝાઈ જાય છે. તે વખતે પણ આયુષ્યના સર્વ પુદ્ગલો તો અવશ્ય ક્ષય પામે, પરંતુ એમાં સર્વકાલસ્થિતિનો ક્ષય થતો નથી. પણ તે સ્થિતિ ટંકાઈ શકે છે. એ સ્થિતિ સાત પ્રકારના ઉપક્રમોથી તૂટવાની શક્યતા છે. આયુષ્ય ઘટવાના અસંખ્ય નિમિત્તો ડગલે ને પગલે ઉભાં થતાં હોય છે. પણ વધવાનું કોઈ નિમિત્ત વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. અને એનું કારણ એ જ છે કે આયુષ્ય ગયા ભવમાંથી નિયત થઈને પછી જ જીવ આગામી ભવનો દેહ ધારણ

૫૩૬. અતીન્દ્રિય જ્ઞાનના વિષયભૂત હોવાથી.

૫૩૭. અહીંથી થતા ભેદ—પ્રભેદો તથા આયુષ્યને લગતી અન્ય હકીકતો માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૪૫ થી ૫૪૮.

કરે છે. એક ભવનું આયુષ્ય પુરું થયા પછી જ બીજા ભવનું ઉદયમાં આવે છે. એક દેહ છોડીને બીજો દેહ ધારણ કરતાં એકથી ચાર સમય સુધીનું સમયાંતર રહે છે. પણ નવા ભવનાં આયુષ્ય કર્મનો ઉદય તો તે વખતે ચાલુ થઈ ગયો હોય જ છે. પણ શરીરસંયોગ ઉત્પત્તિનાં પ્રથમ સમયથી જ પર્યાપ્તિ બનાવતાં શરૂ થઈ જાય છે. સમગ્ર સંસારમાં અન્ય પ્રાણોના અસ્તિત્વમાં વિરહ પડે પણ આયુષ્ય^{૫૩૮} પ્રાણનો વિરહ એક સમય પણ નથી પડતો. કારણ કે બીજા પ્રાણો તો ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયા પછી ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂરી કરે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે બીજા પ્રાણોને ઉત્પન્ન થવામાં અંતર્મુહૂર્તનો સમય જોઈએ છે. આયુષ્યપ્રાણ પૂરો થતાં બાકીના બધા જ પ્રાણો (મરણની સાથે) ખતમ થઈ જાય છે. આગામી ભવમાં પોતાના શુભાશુભ કર્મના હિસાબે જે જન્મમાં જેટલા પ્રાણ મળવાના હોય તે જન્મમાં તેટલા મેળવી લે છે. કયા જન્મમાં કયા જીવને કેટલા પ્રાણ હોય ? તે વાત કરીને ગાથાનો વિશેષાર્થ પૂરો કરાશે.

કયા જીવને કેટલા પ્રાણ છે ?—એકેન્દ્રિયોને પાંચ ઈન્દ્રિય પ્રાણોમાંથી માત્ર એક જ સ્પર્શન ઈન્દ્રિય, ત્રણ બલમાંથી કાયબલ, શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય આ ચાર જ પ્રાણ હોય છે. બેઈન્દ્રિય જીવોને એ જ ચાર ઉપરાંત રસના (જીભ) ઈન્દ્રિય અને વચનબલ વધારે હોવાથી છ, ત્રીન્દ્રિયોને એ જ છ, ઉપરાંત દ્રાણેન્દ્રિય (નાસિકા) અધિક હોવાથી સાત, ચૌરિન્દ્રિયને એ જ સાત, ઉપરાંત ચક્ષુઈન્દ્રિય એક વધવાથી આઠ, અસંજિ પંચેન્દ્રિયને આઠ ઉપરાંત એક શ્રોત્રેન્દ્રિય અધિક હોવાથી નવ અને સંજી પંચેન્દ્રિયને મનોબલ અવશ્ય હોય છે માટે તેને દશેદશ પ્રાણ હોય છે.

જીવનો સામાન્યતઃ વિકાસક્રમઃ પણ એવો જ છે કે તે ધીમે ધીમે વધુ પ્રાણ મેળવતો આગળ વધે છે. પણ પ્રાણનો વિકાસક્રમ શરીરમાં નીચેથી ઉપર જતો હોય છે. શરીર પછી રસના જ, રસના પછી જ નાસિકા એ રીતે.

૫૩૮. એકેન્દ્રિય વગેરે જે જીવને જેટલા પ્રાણ હોય છે. તે પ્રાણોમાં આયુષ્ય સિવાય બીજા પ્રાણોનું એક ભવથી બીજા ભવ વચ્ચે અંતર પડે છે. પણ આયુષ્યનું જરા પણ અંતર પડતું નથી. પાંચ ઈન્દ્રિયો રૂપી એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં ઉત્પત્તિસ્થાને પહોંચ્યા બાદ ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ ઈન્દ્રિયપ્રાણ તૈયાર થાય છે. શરીરપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ શરીરબલ નામનો પ્રાણ તૈયાર થાય છે. શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ થયા બાદ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રાણ તૈયાર થાય છે. ભાષા પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ વચનબળ અને મનઃ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ મનોબલ નામનો પ્રાણ તૈયાર થાય છે. આ રીતે એક ભવ પૂર્ણ થયા બાદ બીજા ભવની શરૂઆતથી જ બધાય પ્રાણની હાજરી હોતી નથી. વચ્ચે અંતર્મુહૂર્ત વગેરેનું આંતરું પડે છે. પરંતુ આયુષ્ય પ્રાણમાં એક સમયનું પણ અંતર પડતું નથી. એક ભવનું આયુષ્ય જે ક્ષણે સંપૂર્ણ ભોગવાઈ ગયું તેથી અનંતરક્ષણમાં આવતા ભવનાં આયુષ્યનો ભોગવતો શરૂ થઈ જાય છે. વકાગતિ વડે એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં ઉત્પન્ન થનાર જીવને વાટેવહેતા (અપાન્તરાલગતિમાં) બીજા કોઈ પ્રાણ નથી હોતા પણ આયુષ્યપ્રાણ તો આગામી ભવના આયુષ્યના ભોગવટાની અપેક્ષાએ અવશ્ય હોય છે. મરણનો સમય નજીક આવે ત્યારે, ઈન્દ્રિયો, વચનબલ, મનોબલ વગેરે પ્રાણો ઘણીવાર ક્ષીણ થઈ જાય છે પરંતુ આયુષ્યનામનો પ્રાણ તો જીવનના છેલ્લા સમય સુધી અવશ્ય હોય છે. વિશ્વમાં કોઈપણ સંસારી જીવ એવો નહીં મળે કે જેને આયુષ્ય પ્રાણનો ભોગવતો ન વર્તતો હોય, ઈન્દ્રિયાદિ બીજા પ્રાણો માટે તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અંતર પડે છે. પણ આયુષ્ય પ્રાણનું અંતર એક સમય પણ પડતું નથી. બીજા પ્રાણ સિવાય જીવન ટકી શકે છે. પણ આયુષ્ય વિના જીવન ટકી શકતું નથી માટે બધાય દ્રવ્ય પ્રાણોમાં આયુષ્યપ્રાણ એ મુખ્ય છે. આ બધાય ઈન્દ્રિયાદિ દશ પ્રાણો જુદા જુદા કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થનારા હોવાથી દ્રવ્યપ્રાણ તરીકે ઓળખાય છે.

બીજી વાત એ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે કે મનોબલ અને મનોયોગ જુદી ચીજ છે. બલ એટલે શક્તિ અને યોગ એટલે વ્યાપાર, એવો અર્થ થાય છે. એટલે મનોયોગ ત્યારે કહેવાય કે જીવ વિચારો કરી શકે તેવું બલ કે શક્તિ મેળવેલી હોય. આ જે મનનશક્તિ તેને જ મનોબલ કહેવું છે. એટલે કે જો મનોબલને સાધન કહીએ તો મનોયોગને સાધ્ય કહી શકાય. આ રીતે ૩૪૦મી ગાથાનો સુવિસ્તૃત અર્થ પૂરો થયો. [૩૪૦]

અવતરણ—સ્થાનાંગ આદિ સૂત્રમાં પ્રારંભની આહારાદિ ચાર સંજ્ઞાઓ ભગવતીજી આદિમાં દશ અને આચારાંગ આદિમાં ^{૫૩૯}સોળ સંજ્ઞાઓ દર્શાવેલી છે. અહીં આ બે ગાથા દ્વારા દશ અને સોળ સંજ્ઞાઓને કહે છે. એમાં પ્રથમ ચારે ગતિના પ્રાણીમાત્રમાં જોવા મળતી દશ સંજ્ઞાઓ (ચેષ્ટાઓ-ઈચ્છાઓ)ને કહે છે.

૬૪૦ આહારે ભય-મેહુન-પરિગ્રહા કોહ માણ માયા ય ।

લોભે ઓહે લોગે દસસણ્ણા હુંતિ સર્વેસિં ॥૩૪૧॥ [પ્રક્ષેપક ગાથા ૭૧]

સંસ્કૃત છાયા—

આહારો ભયમૈયુનપરિગ્રહાઃ ક્રોધો માનં માયા ચ ।

લોભઃ ઓષઃ લોકઃ દશસંજ્ઞા ભવન્તિ સર્વેષામ્ ॥૩૪૧॥

શબ્દાર્થ—

આહારે=આહાર

ભયમેહુન=ભય, મૈયુન

પરિગ્રહા=ક્રોહ=પરિગ્રહ, ક્રોધ

માણ-માયા-લોભે=માન, માયા, લોભ

ઓહે-લોગે=સ્થૂલ કે સામાન્ય, લોક

દસસણ્ણા=દશ સંજ્ઞાઓ

ગાથાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૩૪૧॥

વિશેષાર્થ—સંજ્ઞા બે પ્રકારની છે. ૧. દ્રવ્યસંજ્ઞા ^{૫૪૧} અને ૨. ભાવસંજ્ઞા. પુનઃ ભાવસંજ્ઞા બે પ્રકારની છે. ૧. મતિજ્ઞાનાદિજ્ઞાનરૂપ અને ૨. અનુભવનરૂપ. અહીં આ દ્રવ્યસંજ્ઞા કે જ્ઞાનરૂપસંજ્ઞાનો વિષય નથી. આ ગાથા તો અનુભવ રૂપે દેખાતી સંજ્ઞાઓને જણાવે છે. આ સંજ્ઞાઓ સ્વસ્વકર્મોદયથી પ્રાણીમાત્રને હોય છે. તે કુલ ૧૬ પ્રકારની છે. એમાં દશ તો પ્રાણીમાત્રમાં હોય છે. પણ હવે પછીની ગાથામાં જણાવેલી ૬ સંજ્ઞાઓ ત્રણ ગતિમાં નથી હોતી, માત્ર મનુષ્યોને જ હોય છે, એટલે મનુષ્યોને ૧૬ સંજ્ઞાઓ ઘટમાન હોય છે.

અનુભવરૂપ સંજ્ઞાઓની વ્યાખ્યા :— ૧. આહારસંજ્ઞા—આહારના અભિલાષ રૂપ જે ચેષ્ટા તે. આ આહારેચ્છા જીવને વેદનીયકર્મના ઉદયથી થાય છે.

૨. ભયસંજ્ઞા—જીવનમાં અનેકરીતે અનુભવાતો ત્રાસ તે. આ સંજ્ઞા ભયમોહનીયકર્મના ઉદયથી પ્રગટે છે.

૫૩૯. આહારભયપરિગ્રહ.....[આચા. સૂ. ૧-નિ. ગા. ૩૮-૩૯]

૫૪૦. સરખાવો—આહારભયમૈયુનાનિ, તથા ક્રોધમાનમાયાશ્ચ ।

લોભો લોક ઓષસંજ્ઞા દશ સર્વજીવાનામ્ ॥ (ભ. શ. ૭, ટીકા)

૫૪૧. દ્વે સવિત્તાઇ ભાવેડગુભવળજાળણા.....

૩. **મૈયુનસંજ્ઞા**— પુરુષને સ્ત્રી પ્રત્યે અને સ્ત્રીને પુરુષ પ્રત્યે, તેમજ પુરુષ-સ્ત્રી ઉભય પ્રત્યે કામાભિલાષની જે ઈચ્છાઓ જાગે તે.
૪. **પરિગ્રહસંજ્ઞા**— પદાર્થ ઉપરની મૂર્ચ્છા—મમતા. આ લોભકષાયમોહનીયકર્મના ઉદયથી ઉદ્ભવે છે.
૫. **ક્રોધસંજ્ઞા**— ચેતન કે જડ દ્રવ્યાદિ પરત્વે અપ્રીતિનો ભાવ ઉત્પન્ન કરે તે. ક્રોધ, ગુસ્સો, રોષાદિ થાય છે તે આ સંજ્ઞાને આભારી છે. આ ક્રોધ મોહનીયકર્મના ઉદયથી હોય છે.
૬. **માનસંજ્ઞા**— ગર્વ, અભિમાન કે અક્રુડતા આદિ આ સંજ્ઞાને પ્રતાપે ઉદ્ભવે છે. આ માન મોહનીય-કર્મના ઉદયથી જન્મ પામે છે.
૭. **માયાસંજ્ઞા**— માયા, કપટ, પ્રપંચ કરવાના પરિણામસ્વરૂપ છે. અને તે માયા મોહનીયકર્મના ઉદયથી ઉદ્ભવે છે.
૮. **લોભસંજ્ઞા**— પદાર્થો ઉપરની અત્યન્ત આસક્તિ, અને એના પ્રતાપે પદાર્થાદિ સંચયનો શોભ વધતો જાય. આ લોભ મોહનીયકર્મના ઉદયને કારણે હોય છે.
૯. **ઓઘસંજ્ઞા**— આ સંજ્ઞાના બે અર્થો જુદા જુદા ગ્રંથકારો કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—
 ૧. *મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના સ્વલ્પક્ષયોપશમથી શબ્દ અને અર્થવિષયક સામાન્ય બોધ થવો તે. અને આ અર્થથી આ સંજ્ઞા **દર્શનોપયોગ** રૂપ થઈ.
 ૨.—અથવા ^{૫૪૨}અવ્યક્ત ઉપયોગ સ્વરૂપ તે. જેને સહજભાવિની પણ કહી શકાય. અને આ સંજ્ઞાના કારણે જ લતાઓ પોતાની મેળે જ પોતાનો આશ્રય શોધીને ભીંત ઉપર કે વૃક્ષ ઉપર સ્વતઃ ચઢે છે. ઈત્યાદિ જે કાર્યો અમનસ્કોને થાય છે તે ઓઘસંજ્ઞાનાં જ સૂચક છે.
૧૦. **લોકસંજ્ઞા**— આ સંજ્ઞાના પણ બે અર્થો ગ્રંથકારો કરે છે.
 ૧. ★મતિજ્ઞાનાવરણીયકર્મના સ્વલ્પક્ષયોપશમથી શબ્દાર્થ વિષયક જે બોધ તે. અને આ અર્થથી આ સંજ્ઞા **જ્ઞાનોપયોગ** રૂપ છે.
 ૨. બીજો અર્થ એ છે કે જનતાએ પોતપોતાની કલ્પનાઓથી નિશ્ચિત કરેલા નિર્ણયોનો આદર કરવો તે. જેમકે “અપુત્રીયાની”^{૫૪૩}સદ્ગતિ થતી નથી. બ્રાહ્મણપુત્રો ^{૫૪૪}દેવતુલ્ય છે. કુતરાના ^{૫૪૫}યક્ષ-યમરાજા છે. કુતરાઓ યમરાજાને ^{૫૪૬}જુએ છે. મયૂરોને

★ આ પ્રવચનસારોદ્ધાર ટીકાનો અભિપ્રાય છે.

૫૪૨. આ આચારંગ નિ. ગાથા ૩૩ની વૃત્તિના અભિપ્રાયે.

૫૪૩. વૈદિકાદિ ઈતર ગ્રંથોમાં એક સુપ્રસિદ્ધ વચન છે કે ‘અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ મોક્ષો નૈવ ચ નૈવ ચ’ (મનુ સ્મૃતિ) અર્થાત્ અપુત્રીયાની ગતિ થતી નથી અને મોક્ષ તો નથી ને નથી જ. અર્થાત્ તેનો સ્વર્ગ-મોક્ષ થતો નથી.

૫૪૪. ‘બ્રાહ્મણાઃ સૂદેવાઃ’ બ્રાહ્મણો પૃથ્વી ઉપરના દેવો છે.

૫૪૫. જમરાજા કુતરાનું રૂપ લઈને આવે છે અને જીવને પરલોકમાં લઈ જાય છે.

૫૪૬. અથવા બીજી એક સુપ્રસિદ્ધિ છે કે મૃત્યુ ક્ષણે મરનારને લેવા યમરાજા આવે છે. તેને કુતરાઓ જોઈ શકે છે. ને તેથી જ કુતરાઓ રડે છે. અને તેથી જ લોકો પણ રોતા કુતરાઓને અમંગલ માની ભગાડે છે.

સ્વપાંખોના^{૫૪૭} વાયુથી ગર્ભ રહે છે. કર્ણ કાનમાંથી જન્મ્યો. અગસ્ત્ય ઋષિ સમગ્ર સમુદ્રનું પાન કરી ગયા." આવી આવી અનેક માન્યતાઓ—સંજ્ઞાઓને, જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમ અને મોહનીયના ઉદયવાળા લોકો ઊભી કરે છે અને પ્રચારે છે.

^{૫૪૮}આ દશે સંજ્ઞાઓ સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિ બંને પ્રકારના જીવોને હોય છે અને ચારેય ગતિના જીવમાત્રમાં હોય છે.

ચારે ગતિ આશ્રયી મૌલિક ચાર (આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ) સંજ્ઞાઓના સ્વામીની સંખ્યાનો સ્થૂલ વિચાર કરીએ તો, નરકગતિમાં મૈથુનસંજ્ઞાવાળા જીવો અલ્પ, તિર્યંચમાં પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા અલ્પ, મનુષ્યોમાં ભયસંજ્ઞાવાળા અલ્પ અને દેવોમાં આહારસંજ્ઞાવાળા અલ્પ છે.

કઈ સંજ્ઞાનું કયાં પ્રાધાન્ય ? એનો પણ સ્થૂલ વિચાર કરીએ તો, દેવોમાં લોભસંજ્ઞાનું પ્રાધાન્ય, મનુષ્યોમાં માનદશાનું, તિર્યંચોમાં માયાનું અને નારકોમાં ક્રોધકષાયનું પ્રાધાન્ય છે.

વર્તમાનમાં પરિગ્રહસંજ્ઞાનું પ્રાબલ્ય વધુ દેખાય છે. અને આના જોરે અન્ય સંજ્ઞાઓનું પ્રાબલ્ય વધે છે. ચારે ય સંજ્ઞાઓ સંસારવર્ધક છે. એનાથી અનેક અનિષ્ટો, દુઃખ—કલેશો અને અશાંતિની આગો સળગે છે. આ ચારેય આગોને બુઝાવવી હોય ને સંસારનો નાશ કરવો હોય તો, તેના પ્રતિપક્ષી સ્વરૂપ દાન, શીલ, તપ અને ભાવ આ ચારેય ધર્મનું નિતાન્ત સેવન કરવું જોઈએ. દાનધર્મના સેવનથી પરિગ્રહ સંજ્ઞાનો નાશ, શીલથી મૈથુન—વાસના સંજ્ઞાનો, તપથી આહાર સંજ્ઞાનો અને ભાવથી મનની ચંચળતાનો ઘટાડો થાય છે. આમ ચારેય ભાવનાઓ અનાદિકાળથી ઊભી થયેલી બીમારીને દૂર કરવાનો રામબાણ ઉપાય છે. સંસારવર્ધક આ ચારેય સંજ્ઞાઓને તોડવા, મોક્ષપ્રાપક ચારેય ધર્મનું

૫૪૭. બીજી માન્યતા એ પણ છે કે મયૂરના ઓંસુનું બિન્દુ મયૂરી ચાખે તો પણ તેને ગર્ભ રહે છે.

૫૪૮. શું એકેન્દ્રિય જીવોમાં દશ સંજ્ઞાઓ ઘટી શકે ખરી ?

૧. વૃક્ષોનું જલાહરણ તે આહાર સંજ્ઞાને સૂચિત કરે છે. ૨. લજ્જાવંતી આદિ વનસ્પતિને સ્પર્શ કરવા જતાં ભયથી સંકોચાય છે તે ભય સંજ્ઞા. ૩. વેલડીઓ વૃક્ષને ફરતી વીંટાય છે. તે પરિગ્રહ સંજ્ઞા. ૪. સ્ત્રીનું આલિંગન કે તેનાં શ્રૃંગારિકવચનોથી કુરબક આદિ વૃક્ષનું ફળદુપ થવું, તેમ જ શ્રૃંગારસજ્જ સ્ત્રીને જોઈને કુવામાંના પૃથ્વીકાપિક પારો હાવિશમાં આવીને ઉઠાળા મારે તે મૈથુન સંજ્ઞા. ૫. કોકનદ નામનો રક્તકમલનો કંદ, કોઈ તેની નજીક જાય ત્યારે અણગમાથી હુંકારો કરે તે ક્રોધ સંજ્ઞા. ૬. સોના સિદ્ધિ માટે વપરાતી રૂદન્તી નામની વેલ રસને જે ઝર્પા કરે છે, તે એમ જાહેર કરે છે કે 'હું જીવતી જાગતી આ સૃષ્ટિ ઉપર બેઠી છું, છતાં શા માટે આ જગત મારો ઉપયોગ કરીને દરિદ્રતા દૂર કરતું નથી.' આ માનસંજ્ઞા. ૭. વેલડીઓ—લતાઓ પોતાનાં જ ફળોને પત્રાદિકથી ઢાંકીને છુપાવી દે છે. આ જ માયા સંજ્ઞા. ૮. બિલ્વ—પલાશાદિ વૃક્ષો પોતાનાં મૂલિયાં પૃથ્વીમાં જે રચળે નિધાન હોય તેના ઉપર જ પાથરે છે. આ લોભ સંજ્ઞા. ૯. રાત્રિ પડતાં કમલાદિ પુષ્પો બીડાઈ જાય છે, સંકોચાય છે. આ લોક સંજ્ઞા. ૧૦. વેલડીઓ ફેલાતી ફેલાતી સ્વયં વૃક્ષ કે ભીંતનો આશ્રય મેળવી લે છે ને તે ઉપર ચઢવા માંડે છે. આ ઝોષ સંજ્ઞા છે. અહીં સ્થૂલ સંજ્ઞાઓ કહી પણ સુદર્જનું, પક્ષી, પશુ ને યાવત્, મનુષ્યનો પણ શિકાર કરતી હિંસક વનસ્પતિઓ પણ આ સૃષ્ટિ ઉપર વિદ્યમાન છે.

જુદા જુદા સંગીતના નાદથી પ્રસન્ન બનતી અનેક પ્રકારના આકારો, વિચિત્રતાઓ, જાતજાતની ખાસીયતો અને ચમત્કારોના સ્વભાવોવાળી હજારો વનસ્પતિઓ છે. આ વનસ્પતિનું પણ એક મહાવિજ્ઞાન છે. એનો અભ્યાસ કરનારને અનેક છંદગીઓ ઓછી પડે.

આરાધન કરવા સતત જાગૃત રહેવું એ માનવજીવનનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે. [૩૪૧] (ક્ષેપક ગાથા ૭૧)

અવતરણ—દશ સંજ્ઞાઓ કહીને માત્ર મનુષ્યોમાં દશ ઉપરાંતની વધુ છ સંજ્ઞાઓને કહે છે.

સુહ—દુહ મોહા સન્ના, વિતિગિચ્છા ચડદસા મુણેયવ્વા ।

સોણ તહ ધમ્મસન્ના, સોલ સન્ના હવઈ મણુણસુ ॥૩૪૨॥ [પ્ર. ગા. સં. ૭૨]

સંસ્કૃત છાયા—

સુખ—દુઃખમોહા: સંજ્ઞા વિચિકિત્સા ચતુર્દશા મુણેતવ્વા ।

શોકસ્તથા ધર્મસંજ્ઞા, ષોડશ: સંજ્ઞા: ભવતિ મનુષ્યેષુ ॥૩૪૨॥

શબ્દાર્થ—

સુહ-દુહ-મોહા=સુખ, દુઃખ, અજ્ઞાન-ઉલટી દષ્ટિ
વિતિગિચ્છા=ચિત્તવિપ્લુતિ-જુગુપ્સા

સોણ=શોક
ધમ્મસન્ના=ધર્મ સંજ્ઞા

ગાયાર્થ—વિશેષાર્થવત્. ॥૩૪૨॥

વિશેષાર્થ—

(૧૧) ૧. સુખ—શાન્તારૂપ સુખનો અનુભવ થાય તે. આ શાન્તાવેદનીયના ઉદયથી હોય છે.

(૧૨) ૨. દુઃખ—અશાન્તારૂપ દુઃખનો અનુભવ તે. આ અશાન્તાવેદનીય કર્મોદયથી હોય છે.

(૧૩) ૩. મોહ—આ મિથ્યાદર્શનરૂપ છે, એટલે કે સત્માં અસત્ અને અસત્માં સત્ની બુદ્ધિ થવી તે.

(૧૪) ૪. વિચિકિત્સા—ચિત્તની ચપળતા-વિહ્વળતા કે ઉછાળા તે. આ મોહનીય અને જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયથી ઉદ્ભવે છે.

(૧૫) ૫. શોક—રૂદન, ખેદ, બેચેની અને વૈમનસ્યભાવને ઉત્પન્ન કરનાર તે.

(૧૬) ૬. ધર્મસંજ્ઞા—ધર્મસંજ્ઞા-ક્ષમા, મૃદુતા, સરલતા, સત્ય, તપ આદિ ધર્મોના આસેવનરૂપ છે. આ મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમથી ઉદયમાં આવે છે.

આ સંજ્ઞાઓ સર્વજ્ઞ કે મિથ્યા બંને દષ્ટિવાળા મનુષ્યોને સંભવી શકે છે. આ રીતે છ સંજ્ઞાઓ પૂર્ણ થઈ.

આ સિવાય પ્રકાશાન્તરે જીવોમાં દીર્ઘકાલિકી, હેતુવાદિકી અને દષ્ટિવાદિકી આ ત્રણ સંજ્ઞાઓ પણ હોય છે. ૨૪ દંડકના દ્વારમાં આનું વર્ણન આવશે. [૩૪૨] (પ્ર. ગા. સં. ૭૨) /

અવતરણ—આ સંગ્રહણી લઘુ છે કે બૃહત્ ? આના કર્તા કોણ ? શા માટે આ બનાવી ? એનો ખુલાસો ગ્રન્થકાર સ્વયં કરે છે.

સંખિત્તા ^{૫૪૬}સંઘયણી ગુરુત્તર સંઘયણી મજ્ઝઓ એસા ।

^{૫૪૭}સિરિસિરિચંદમુણિદેણ ણિમ્મિયા અત્તપદ્ધણત્થા ॥૩૪૩॥

સંસ્કૃત છાયા—

સંક્ષિપ્તા^{૧૧૧} સંગ્રહણી [નિ.] ગુરુતરસંગ્રહણીમધ્યત ઇષા ।
શ્રીશ્રીચન્દ્રમુનીન્દ્રેણ, નિર્મિતા આત્મપઠનાર્થમ્ ॥૩૪૩॥

શબ્દાર્થ—

સંક્ષિપ્તા=સંક્ષિપ્ત
સંઘયણી=સંગ્રહણી
ગુરુતર=ઘણી મોટી
મજ્જાઓ=મધ્યથી

ઈસા=આ
સિરિસિરિવંદમુનિન્દ્રેણ=શ્રી-શ્રી ચન્દ્રમુનીન્દ્રે
નિમિત્તા=નિર્માણ કરી-બનાવી
અત્તપઠનત્યા=આત્મ-પોતાના ભણવા માટે

માર્ગાર્થ—પ્રથમ શ્રીજિનભદ્રગણિજ્ઞમાશ્રમણે સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી રચેલી. ભણનારાઓએ અન્યાન્ય ગાથાઓ ઉમેરીને સંક્ષિપ્ત કે મૂલ સંગ્રહણીને જ ગુરુતર-ઘણી મોટી બનાવી દીધી. એ વિસ્તૃત સંગ્રહણીમાંથી જ ઉપયોગી હકીકતોને ગ્રહણ કરીને, સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપી શ્રીથી યુક્ત, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ‘શ્રીચન્દ્ર’ મુનિએ પોતાના અધ્યયનાર્થે પુનઃ આ (સંક્ષિપ્ત) સંગ્રહણી નિર્માણ કરી-અર્થાત્ બનાવી. ॥૩૪૩॥

વિશેષાર્થ—આઠમી સદીમાં થએલા મહાન ભાષ્યકાર ભગવાન **શ્રી જિનભદ્રગણિજ્ઞમાશ્રમણ** પૂજ્યે, પોતાના બુદ્ધિરૂપી રતેવાવડે કરીને શ્રુત-શાસ્ત્ર રૂપ સાગરનું મંથન કરીને, અજ્ઞાન વિષથી મૂર્છિત બનેલા ભવ્ય જીવોને, પુનર્જીવન આપવામાં અમૃતના સરખી એક સંક્ષિપ્તાસંગ્રહણી-સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી ઉદ્ધૃત કરી. એટલે કે જે આત્માઓ અધિકારની દૃષ્ટિએ, બુદ્ધિમાન્દતાના કારણે કે સમયના અભાવે, મોટા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી શકે તેમ ન હતા, એ જીવોને પણ અખિલ વિશ્વની અંદર રહેલા પદાર્થોમાંથી યત્કિંચિત્ પદાર્થોનો બોધ સુગમ રીતે થાય, તે માટે મહત્ત્વની ગાથાઓ આગમમૃદિક ગ્રન્થોમાંથી છૂટી પાડી, અથવા તો મહત્ત્વના વિષયોને સંક્ષિપ્ત રીતે ગાથાબદ્ધ કરીને સંગ્રહરૂપે નવીન ગાથાઓ તૈયાર થઈ જેને^{૫૫૨} ‘સંગ્રહણી’ (—કે^{૫૫૩} સંગ્રહણિ) શબ્દથી ઓળખાવામાં આવી.

૫૪૮. જિનભદ્રીયા સંગ્રહણીમાં જ્ઞમાશ્રમણે ગ્રન્થનું નામ નાળમણંતમણત્થં તા સંગ્રહણિત્તિ નામેણં ॥૧॥ આ આઠ ગાથામાં જ સૂચિત કર્યું છે. જ્યારે શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિએ ‘સંગ્રહણી’ નામ આ અન્તિમ ગાથામાં સૂચવ્યું છે.

૫૫૦. જિનભદ્રીયા સંગ્રહણીમાં જ્ઞમાશ્રમણજીએ આદિ કે અંતમાં કયાંય પણ સ્વનામ સૂચવ્યું નથી. પણ ટીકાકાર શ્રી મલયગિરિજીએ યામકુરુત ‘સંગ્રહણી’ જિનમદ્રગણિજ્ઞમાશ્રમણપૂજ્યઃ આ ઉલ્લેખથી એના કર્તા ભાષ્યકાર ભ. શ્રી જિનભદ્રગણિજી છે, એવું સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

૫૫૧. કૃતિભેદનો ખ્યાલ રહે એ માટે જિનભદ્રીયા કૃતિને ‘સંગ્રહણી’ શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિની કૃતિને ‘સંક્ષિપ્ત-સંગ્રહણી’ અને ૩૪૪-૪૫, આ બંને ગાથાઓને ‘સંક્ષિપ્તતર સંગ્રહણી’ તરીકે ઓળખીએ તો કંઈ અજુગતું નથી.

૫૫૨. શાસ્ત્રાન્તરેષુ પ્રજ્ઞાપનાદિષુ વિસ્તરેણાભિહિતા અર્થાઃ સંક્ષિપ્ત્ય ગૃહ્યન્તે પ્રતિપાઘત્વેનાભિધીયન્તેઽસ્યામિતિ [સં. ગા. ૨૭૨ ટીકા].

પન્નવણાદિ આગમમૃદિક શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત કરેલા અર્થોને (શબ્દો દ્વારા) સંક્ષિપ્ત કરીને જેની અંદર પ્રતિપાદન કરાયા હોય તેવી રચનાને ‘સંગ્રહણી’ શબ્દથી ઓળખાવાય છે.

.....અભિધીયન્તે યયા ગ્રન્થપદ્ધત્યા સા [મલયગિરિકૃત સં. ટીકા]

૫૫૩. પ્રહેરણિ [ઉ. ૬૩૮] રિત્યૌણાદિકેઽણિ પ્રત્યયે સંગ્રહણિઃ ઇતોઽકૃત્યર્થાદિતિ [સિ. ૨-૪-૩૨] વિકલ્પેન ડી. પ્રત્યયે ચ સંગ્રહણી.

પ્રસ્તુત સંગ્રહણી શ્રી ચન્દ્રીયા ટીકાના ઉલ્લેખ અનુસાર ^{૫૫૪}સંક્ષિપ્ત એટલે અનુમાનતા ૨૭૩ ^{૫૫૫}ગાથા આસપાસ (૨૭૦ થી ૨૮૦ ?)ની હતી પરંતુ એની ^{૫૫૬}ઉપર મૂલ ટીકા એટલે કે પ્રથમ ટીકા જે રચાઈ એ ટીકામાં સાક્ષીભૂત કે ઉપયોગી જે ગાથાઓ આપેલી તેમાંથી અને અન્યાન્ય પ્રકરણાદિક ગ્રન્થોમાંથી કેટલીક ગાથાઓને ઉપાડીને અભ્યાસકોએ શ્રીજિનભદ્રીયા સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણીની સાથે ઉમેરવા માંડી અને પછી કંઠસ્થ કરવા માંડી અને પછી સ્વાધ્યાય કરવા માટે કાગળનાં પાનાં ઉપર લખાવવા માંડી, પરિણામે તે લિખિત પ્રતિઓમાં લગભગ ચારસો અને પાંચસો બંને માનવાળી સંગ્રહણીઓ ^{૫૫૭}જન્મ પામી, અને તેણે કાયમી સ્થાન લીધું, આજે બંને પ્રકારની સંખ્યાબંધ હસ્તપ્રતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે એ તેના પુરાવારૂપ છે.

૫૫૪. इयं पूर्वं भगवता जिनभद्रगणिकमाश्रमणेन.....उद्धृता.....संक्षिप्ता संग्रहणी.

૫૫૫. મૂલસંગ્રહણી ૨૭૦ થી ૨૮૦ લગભગ માનવાળી હતી એમાં પ્રમાણ શું ? તો સંગ્રહણી ટીકાકારે કરેલો “નनु यदि संक्षिप्तया प्रयोजनं तर्हि मूलसंग्रहण्येवाऽस्तु किं पुनः प्रयासेन प्रायस्तस्या अप्येतावान्मात्रत्वात्” આ ઉલ્લેખ.

અહીંઆ શ્રી ચન્દ્રીયા સંગ્રહણીના ટીકાકાર શ્રી દેવભદ્રસૂરિજીએ જિનભદ્રીયા સંગ્રહણીને પ્રાયઃ શબ્દથી લગભગ ૨૭૫ આસપાસના ગાથામાનવાળી જણાવી. તે અરસાના સાર્વભૌમ ટીકાકાર શ્રી મલયગિરિજી, જેઓ જિનભદ્રીયા સંગ્રહણીના ટીકાકાર છે, તેમની મુદ્રિત થએલી, પં. શ્રી દાનવિજયજી સંશોધિત પ્રતિમાં જે ટીકા કરી છે તે ૩૬૭ ગાથાની છે. પણ એ જ પ્રતિમાં ટીકા પૂરી થતાં તુરત જ મૂલ ગાથાઓ છાપી છે, આ ગાથાઓ ૩૫૩ છાપી છે, અને ટીકા ૩૬૭ની છતાં મૂલ ૩૫૩ કેમ છાપી ? એના સમાધાન તરીકે સંસ્કૃતમાં ટિપ્પણ આપ્યું છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે “કેટલીક પ્રતિઓ અમને ૫૦૦, ૫૭૫, ૪૦૦ થી કંઈક અધિક આમ જુદા જુદા પ્રમાણવાળી મળી તેથી લાગ્યું કે પ્રક્ષિપ્તતાનો કોઈ નિયમ જ નથી રહ્યો, એટલે મૂલ કર્તાએ પોતે જ ૩૫૩ ગાથા જ બનાવેલી હતી અને ૧૪ ગાથાઓ (૩૫૩+૧૪=૩૬૭) તો પ્રક્ષિપ્ત હતી. તેને અમે મૂલ સંગ્રહમાં ન છાપી” પણ સવાલ એ છે કે ટિપ્પણકાર પંચાસજીએ શા આધારે આ નક્કી કર્યું ? પણ માની લઈએ કે એમણે કોઈ પ્રબળ આધારે લખ્યું હશે, તો પછી બીજો પશ્ચ એ થાય કે ટીકાકાર શ્રી દેવભદ્રજીએ લગભગ ૩૦૦ ગાથા એટલે અત્યારે મુદ્રિત થયેલી ૨૭૫ ગાથાનો ઉલ્લેખ કેમ કર્યો હશે ?

વળી બીજી વાત એ પણ છે કે પ્રક્ષેપ ગાથા વડે તો પ્રમાણ શ્રી દેવભદ્રજીના કહેવા પ્રમાણે તો ૩૭૫ થી ૪૮૦ સુધીનું છે, તો તેટલું કહેવું જોઈએ, એને બદલે પં. શ્રી દાનવિજયજીએ ચોદ ગાથાઓને જ પ્રક્ષિપ્ત કેમ કહી ? શું મલયગિરિજીએ ટીકામાં ૧૪ ગાથાઓને જ પ્રક્ષિપ્ત તરીકે ઓળખાવી હશે ? (હું એ નક્કી નથી કરી શક્યો.) બંને સંગ્રહણીકારોની મુદ્રિત ગાથાઓ ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યાવાળી મળે છે. જેથી એક મોટી અરાજકતા સંગ્રહણી ગ્રન્થક્ષેત્રે સર્જાયેલી છે. એ અંગેના ચોક્કસ નિર્ણયો લેવા માટે વિશિષ્ટ પ્રયત્ન અપેક્ષિત છે. શક્ય બનશે તો પ્રસ્તાવનામાં પરામર્શ કરીશ.

૫૫૬. મૂલટીકા (આદ્ય) કોની હતી ? તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની, તેમાં પ્રમાણ શું ? તો શ્રી મલયગિરિવરે જિનભદ્રીયા (૩૬૭ ગાથાની) સંગ્રહણીની સ્વકૃતટીકામાં અને શ્રી દેવભદ્રસૂરિજીએ શ્રી ચન્દ્રીયાની ટીકામાં કરેલા ઉલ્લેખો.

૧.-अथेयं प्रक्षेपगाथेति कथमवसीयते? उच्यते, **मूलटीकाकारेण** हरिभद्रसूरिणा लेशतोऽस्या असूचनात् [गा. ७३ टीका] ते सिवाय श्रीहरिभद्रसूरिजिनो नामोल्लेख ६, ६५, १०२, १५३, १५६, १८६, १८९, ३२५ आ गथाओनी टीकाમાં પણ કરેલ છે.

૨.-तथा च मूलटीकायां हरिभद्रसूरिः । [गाथा २६६ टीका].

૫૫૭. ‘મૂલટીકાગતાભિરન્યાયામિશ્ચ પ્રક્ષેપગાથામિર્વૃદ્ધિઃ નીચમાનાઽધુના યાવત્ કિઞ્ચિઙ્ચૂનચતુઃશતીમાના પૃથ્વશતીમાના ચ ગુરુતરા સંજાતા ।’

બારમી સદીમાં જન્મેલા **શ્રીચન્દ્રમુનીશ્વર** જોયું કે 'વિદ્યાર્થીઓએ તો મૂલસંગ્રહણીને ખૂબ જ બઢાવી દીધી છે, અને તેથી કંઠસ્થ કરવામાં શ્રમ પણ વધુ પડે છે, વળી કંઈક અર્થહીન દીર્ઘતા દેખાય છે, માટે એનો પુનરુદ્ધાર કરવો એટલે કે સંક્ષિપ્ત બનાવવી" એટલે તેઓશ્રીએ શું કર્યું કે પ્રથમ લગભગ ૪૦૦, કે ૫૦૦ ગાથામાનવાળી સંગ્રહણીઓ જે હતી તેમાંથી, વળી તે વખતની વિદ્યમાન બે ટીકાઓમાં^{૫૫૮} જે અર્થ હતો તેને જોઈ, વિચારી, તેમાંથી તારવણી કરી, વળી શબ્દોની વધુ છૂટ લઈને અર્થહીન ગાથાવિસ્તાર હતો—એટલે કે જે અર્થ બે ગાથાથી કહી શકાય તેને તેથી વધુ ગાથાઓથી વ્યક્ત કર્યો હોય—તેને ટૂંકાવી નાંખવાનું નક્કી કર્યું, વળી સામાન્ય બાબતોને જતી કરી; સાથે કંઈક નવીન હકીકતોને ઉમેરી, આ બધા પ્રયત્નોને અંતે ગંભીરાર્થક શબ્દો અને ભાષારચનાના કૌશલ્યદ્વારા ૨૭૧ ગાથા પ્રમાણ આ શ્રી ચન્દ્રીયા સંગ્રહણીની રચના જન્મ પામી. તાત્પર્ય એ કે લગભગ ૪૦૦, ૫૦૦ ગાથાવાળી કૃતિઓના હિસાબે આમાં ૧૫૦, ૨૦૦ ગાથાનો ધરખમ ઘટાડો થવા પામ્યો.

શંકા—જો તમારે સંક્ષિપ્તનું જ પ્રયોજન હતું તો, મૂલસંગ્રહણી જે સ્વયં સંક્ષિપ્ત જ હતી, તો તેનાથી સ્વોદેશ સરી જાત; પછી આ પ્રયાસ શા માટે કર્યો ?

સમાધાન—આનો જવાબ ટીકાકાર શ્રી દેવભદ્રસૂરિજી જેઓ પ્રસ્તુત સંગ્રહણીના જ ટીકાકાર છે અને આ સંગ્રહણીકાર મહર્ષિના શિષ્ય છે. તેઓ ૨૭૧મી ગાથા—ટીકામાં ખુલાસો કરે છે કે—“ગુરુશ્રીએ સ્વકૃત સંગ્રહણીમાં જેટલો અર્થ સંઘર્ષો છે તેટલો અર્થ મૂલસંગ્રહણીમાં નથી જ, સંક્ષિપ્ત તરીકે સમાન છે પણ ‘થોડા’^{૫૫૯} શબ્દો અને વધુ અર્થો, તે તેમાં નથી, એ આમાં છે, માટે અમારા કૃપાળુ ગુરુદેવનો પ્રયાસ સપ્રયોજન અને સફળ છે.

પુનઃ કોઈ તર્ક કરે કે આટલો બધો વધુ અર્થસંગ્રહ કરી વિશિષ્ટ શા માટે બનાવી ? તેનો જવાબ સંગ્રહણીકાર (ગુરુ) પોતે જ મૂલગાથામાં આપે છે કે, ‘**અત્તપઢનત્વા**’[ગાથા ૨૭૧] મારા પોતાના સ્વાધ્યાયાર્થે બનાવી.

ગ્રન્થનું નામ જે ‘સંગ્રહણી’ છે, એ શબ્દનો અર્થ એટલો જ કે જેમાં સંગ્રહ કરાયો હોય તે ‘સંગ્રહણી.’ આ અર્થ સદાને માટે અફર હોવાથી શ્રીચન્દ્રમહર્ષિના સમયમાં, ગાથામાનમાં જેટલી અરાજકતા ન હતી, તેથી અનેકગણી વીસમી સદી સુધીમાં ભજનાર વર્ગે કરી નાંખી છે. જેને જેને આગમોમાં કે ટીકાઓમાં જે જે ગાથાઓ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ કષ્ટ કરવા યોગ્ય કે જાણવા યોગ્ય લાગી, તેઓએ પોતાની પ્રિયગાથાઓ મૂલકૃતિમાં ઉમેરીને ભણવા માંડી, પછી તે લખાવા માંડી. વિદ્યાર્થીઓના મનને એમ પણ થયું હશે કે આ તો ‘સંગ્રહ’કૃતિ કહેવાય એટલે યથેષ્ટ ઉમેરો કરી શકાય. પરિણામે આપણને ભાતભાતના માનવાળી સંગ્રહણીની પ્રતિઓ જૈન જ્ઞાનભંડારોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે.

બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આવી અરાજકતા એ એક અતિમહત્ત્વનું સૂચન કરી જાય છે કે, આ ગ્રન્થનું અધ્યયન અધ્યાપન જૈનસંઘમાં કેટલી હદે રુચિકર બન્યું હશે ! આજના જ્ઞાનભંડારોમાં પ્રાયઃ સંગ્રહણીની સચિત્ર કે અચિત્ર પ્રતિઓ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં જે પ્રાપ્ત થાય છે તે એના વ્યાપક પ્રચારને આભારી છે.

૫૫૮. ‘કિઞ્ચિત્તદુમયવૃત્તિગતસ્ય’ ‘શ્રીચન્દ્રીયા ટીકાકાર (ગા. ૨૭૧)ના ઉલ્લેખથી તે વખતે બે ટીકાઓ હતી. એક તો હરિભદ્રસૂરિજીની અને બીજી કઈ લેવી ? શું ૧૧૩૮માં રચાયેલી શીલભદ્રીયા વૃત્તિ હોઈ શકે ખરી ?

૫૫૯. એક જ અર્થ માટે—શબ્દો, ક્રિયાપદો, વિશેષણો આદિનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ગાથામાન વધી જાય. એ જ અર્થને સૂત્ર રચનાના નિયમ મુજબ જરૂરી શબ્દોથી સંક્ષેપમાં રજૂ થાય તો અર્થ લગભગ એ જ રહેવા છતાં ગાથામાન ઘટાડી શકાય.

આવો ઉલ્લેખ કરીને ખરેખર ! તેઓશ્રીએ એક જૈનશ્રમણમાં હોવી જોઈતી નિરાભિમાનતા અને સરલતાનો જ પરિચય કરાવ્યો છે. ઉત્તમ, ગુણજ્ઞ અને કુલીન આત્માઓ કદિ પણ પોતાના પરોપકારની કે કાર્યની વધાઈ ગાવા કરતાં સ્વોપકારને જ આગળ ધરે છે. કારણ કે એ મહામતિમહર્ષિઓ સમજે છે કે સ્વોપકારમાં પરોપકાર આપોઆપ સમાએલો હોય જ છે. ‘લઘુતામાં પ્રભુતા સમજવી’એ આનું નામ !

શ્રી શ્રીચન્દ્રમહર્ષિના શિષ્યો વાસ્તવિક વાતને રજૂ કરે છે—

ખુદ સંગ્રહણીકારના શિષ્ય શ્રી દેવભદ્રસૂરિજી જેઓ સત્ય હકીકત જાણતા હતા, તેથી તેઓ પોતે જ આ જ સંગ્રહણીની ટીકામાં જણાવે છે કે “અમારા પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી, જેઓએ માનકધાયને સંપૂર્ણ દળી નાંખ્યો હતો, તેથી ગંભીરમના અમારા તારક ગુરુદેવશ્રી ઉદ્ધતાઈ વ્યક્ત થાય તેવા શબ્દો વાપરવાનું કદિ પસંદ કરતા ન હતા. તેથી જ તેમણે **અત્તપદ્ધત્યા**—એટલે કે ‘પોતાના ભણવાને માટે’ કરી, એમ જણાવ્યું, પણ ખરેખર હકીકત એ હતી કે—તેઓશ્રીનો આ સક્ષણ પ્રયત્ન નવદીક્ષિતો, અને અલ્પબુદ્ધિધના આત્માઓ માટે જ હતો અને આ વાત અમો તેમના સહુ શિષ્યો સ્પષ્ટ અને સારી રીતે જાણીએ છીએ, અને મેં ટીકામાં આ વાત લખી ત્યારે મારા અન્ય સાથી મુનિવરોએ જણાવ્યું કે—‘આવા મહામતિમાન, શ્રુતજ્ઞાનના ભંડારસમા અને કરુણાહૃદયી ઋષિએ **અત્તપદ્ધત્યા**—આત્માના ભણવા માટે આવું અત્યલ્પ લઘુતાસૂચક વાક્ય ઉચ્ચારવું ન હતું.’

આના જવાબમાં ટીકાકારે સ્વગુરુની લઘુતાને ન્યાય આપવા, પ્રસ્તુત ઉદ્દગારોને મૂલવતા જણાવ્યું કે “આ લઘુતા એ જ તેઓશ્રીની શ્રુતસંપત્તિ અને મહત્તાની સૂચક છે. કેવો સુંદર ખુલાસો !”

વળી ટીકામાં એમ જણાવ્યું છે કે, સંક્ષિપ્તરચના, પરસ્પરશ્રુતનો અને સ્વ-પરશાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય અને અનુચિંતન કરનારા, તેમજ પોતપોતાના ગચ્છ અને શ્રીસંઘના કલ્યાણ આદિ વ્યાપારમાં અગ્રગણ્ય સેવા આપી રહેલા મહામુનિઓને શીઘ્રપાઠ અને અર્થચિંતન આદિ કરવામાં અવશ્ય અત્યન્ત ઉપકાર કરવાવાળી છે. અને આ ઉપકારબુદ્ધિની વાત અમારા ગુરુદેવે અમારા બધાયની સમક્ષ કહેલી છે. એટલે જ મેં ઉપરોક્ત ઉલ્લેખ કર્યો છે. જો મારી મતિકલ્પનાથી હું કરું તો હું ખુલ્લી રીતે ગુરુઆશાતનાનો જ ભાગી બનું.

આ રીતે ટીકાકારે સ્વગુરુદેવની ઉપકારશીલતા અને અનુગ્રહબુદ્ધિની સસિક હકીકત રજૂ કરી સ્વગુરુગૌરવ અને ભક્તિ દાખવી છે. ધન્ય હો ! આવી ગુરુ-શિષ્યોની બેલડીને ! આપણાં તેઓને અનંત વંદન.

શ્રી ચન્દ્રીયા સંગ્રહણી અહીંઆ પૂરી થાય છે. હવે પછીની ગાથાઓ પુનઃ પ્રક્ષેપ તરીકે આપી છે, અને અન્તિમ ગાથા તેમના કોઈ અનુરાગી વિદ્યાર્થીએ બનાવી હશે ! [૩૪૩]

ૐ અર્હ નમઃ !

શ્રીધરણેન્દ્રપદ્માવતીપૂજિતાય-

શ્રીશંભુશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ !

અવતરણ— આ 'શ્રીચન્દ્રીયા'સંગ્રહણી એ ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ જન્મ્ય છે જ પણ એનાથી યે અત્યંત સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી છે, જે બે જ ગાથાના માનવાળી અને પ્રખ્યાત છે, તથા જે માત્ર ૨૪ દ્વારોનાં નામ માત્રનો જ નિર્દેશ કરનારી છે. આ સુપ્રસિદ્ધ ગાથાઓ શ્રીચન્દ્રમહર્ષિકૃત નથી, આગમોક્ત છે. અહીંયા તેને ઉદ્ધૃત તરીકે સમજવી.

સંક્ષિત્તયરી^{૧૬૦} ડ ઇમા ^૧સરીરમોગાહના^૨ ય ^૩સંઘયના ।

^૪સન્ના ^૫સંઠાળ ^૬કસાય ^૭લેસ ^૮ઈંદિઅ ^૯દુ ^{૧૦}સમુઘાયા^{૧૦} ॥૩૪૪॥

^{૧૧}દિટ્ઠિ^{૧૨}દંસણ^{૧૩}નાળે ^{૧૪}જોગુવ^{૧૫}ઓગોવવાય^{૧૬}-^{૧૭}ચવણ-^{૧૮}ઠિઈ ।

^{૧૯}પજ્જતિ ^{૨૦}કિમાહારે ^{૨૧}સન્નિ-^{૨૨}ગઈ-^{૨૩}આગઈ-^{૨૪}વે ॥૩૪૫॥

૫૬૦. જિનભદ્રીયા સંગ્રહણીમાં ઉપરોક્ત ગાથાઓ (તત્કાલતવાળી) નીચે મુજબ આપેલી છે :—

સરીરોગાહણસંઘયણસંઠાળકસાય હુત્તિ સળ્ળાઓ ।

લેસિંદિઅસમુઘાયા સન્ની વે ૧ અ પજ્જતિ ॥૩૬૫॥

દિટ્ઠિ-દંસણ-નાળે જોગુવઓગે તહા કિમાહારે ।

ઉવવાય-ઠિઈ-સમુઘાય-ચવણ ગઈરાગઈ ચેવ ॥૩૬૬॥

આ ગાથામાં ૨૪ દ્વારો વડે સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી જે કમે દર્શાવી છે તેથી જિનભદ્રીયા સંગ્રહણીની ગાથાઓમાં કમનો તત્કાલત છે. ત્યાં શરીરોગાહણસંઘયણસંઠાળકસાય.....આ રીતે કમ છે.

તે ઉપરાંત શ્રીચન્દ્રીયાકારે ગાથા ૨૭૨ (આપણી ચાલુ ગાથા ૩૪૪)ના **દુ સમુઘાયા** પદની ટીકા કરતાં 'સમુદ્ધાત'નું દ્વાર એક નહિ પણ તેનાં બે દ્વારો સમજવાં એમ સૂચિત કર્યું છે. કારણકે સમુદ્ધાત બે પ્રકારના છે. માટે બંનેનું અલગ અલગ દ્વાર માનવું. અને એ વાત યોગ્ય છે એવી પ્રતીતિ તેઓથી પૂર્વાકાલીન જિનભદ્રીયા સંગ્રહણીની થોડા ફેરફારવાળી સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી ૩૫ ગાથાઓ જ આપે છે. ત્યાં ગાથા ૩૬૫માં **સમુઘાયા** અને ગાથા ૩૬૬માં **સમુઘાય** આમ બંને વખત **સમુદ્ધાત** પદ વાપરીને **સમુદ્ધાત**નાં દ્વારો બે ગણવાનાં છે, એમ સ્પષ્ટ મહોર-છાપ મારી આપી છે. બંનેના ટીકાકારો પણ એ જ રીતે સંમત થયા છે. પણ વર્તમાનમાં જે પ્રકરણ 'દંડક' શબ્દથી પ્રસિદ્ધ છે તેના કર્તા ઉપરના મતથી જુદા પડ્યા છે. તે નીચેની હકીકતથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

વર્તમાનમાં આપણે ત્યાં જીવવિચારાદિ પ્રસિદ્ધ ચાર પ્રકરણની અંદર એક દંડકનું પ્રકરણ આવે છે. અલબત્ત એનું અસલ નામ શું ! તે તો કર્તાઓ જાણે ! આદિ કે અન્તમાં ક્યાંય સૂચ્યું નથી. પણ સત્તરમી સદીના ટીકાકાર શ્રી ૩૫ચંદ્રમુનેજી અધનાં ત્રણ નામો સૂચવે છે. એક તો **લઘુસંગ્રહણી**, બીજું **વિચારણદ્વિત્રિશિકા** અને ત્રીજું **ષટ્ત્રિશિકા**. પહેલું નામ ટીકાના મંગલાચરણમાં, બીજું છેલ્લી ૪૪મી ગાથાની ટીકામાં અને ત્રીજું ટીકાની પ્રશસ્તિમાં છે. છેલ્લાં બે નામો તો લગભગ સરખાં જ છે. એટલે 'લઘુસંગ્રહણી' અને 'વિચારણદ્વિત્રિશિકા' આ બે નામો મુખ્યત્વે છે. પણ વિચાર કરતાં એક જ નામ ટીકાકારને અભીષ્ટ હશે એમ સમજાય છે. એના કારણોમાં ઊતરવું અહીં પ્રસ્તુત નથી. અત્યારે પ્રસ્તુત છે નીચેની બાબત એટલે તે જોઈએ.

સંગ્રહણીસૂત્ર જેને આજકાલ સહુ 'બૃહત્સંગ્રહણી' કે 'મોટી સંઘયણી' કે (સંગ્રહણી)થી ઓળખે છે. તેમાં સંક્ષિપ્તતર સંગ્રહણી તરીકે ઉપર જે બે ગાથા છાપી છે તે જ બે ગાથા, એ જ આનુપૂર્વીએ આ દંડક પ્રકરણના પ્રારંભમાં ગાથા ૨, ૩ તરીકે આપી છે. ગાથાનું સંપૂર્ણ સામ્ય છતાં અર્થની દૃષ્ટિએ 'દંડક'ના કર્તા ખુદ પોતે સંગ્રહણી મૂલ અને ટીકાના આશયથી જુદા પડે છે.

સંસ્કૃત છાયા—

સંક્ષિપ્તતરા તુ ઇયં શરીરમવગાહના ચ સંહનનમ્ ।

સંજ્ઞા સંસ્થાનં કષાયઃ લેશ્યા ઇન્દ્રિયં દ્વૌ સમુદ્ધાતૌ ॥૩૪૪॥

દૃષ્ટિદર્શનજ્ઞાનાનિ યોગોપયોગોપપાત-ચ્યવન-સ્થિતયઃ ।

પર્યાપ્તિઃ કિમાહારઃ સંજ્ઞિ-ગતિ-આગતિ-વેદાઃ ॥૩૪૫॥

શબ્દાર્થ—

સંક્ષિપ્તયરી=સંક્ષિપ્તતર

દુ સમુદ્ધાયા=ને સમુદ્ધાતો

વિદિ=દિષ્ટિ

જોગુવઓગોવવાય=યોગ, ઉપયોગ, ઉપપાત

કિમાહાર=કયો આહાર

વેદ=વેદ

ગાથાર્થ— ૧. શરીર, ૨. અવગાહના, ૩. સંઘયણ, ૪. સંજ્ઞા, ૫. સંસ્થાન, ૬. કષાય, ૭. લેશ્યા, ૮. ઇન્દ્રિય, ૯. જીવ સમુદ્ધાત, ૧૦. અજીવ સમુદ્ધાત, ૧૧. દિષ્ટિ, ૧૨. દર્શન, ૧૩. જ્ઞાન, ૧૪. યોગ, ૧૫. ઉપયોગ, ૧૬. ઉપપાત સંખ્યા, ૧૭. અવન સંખ્યા, ૧૮. સ્થિતિ=આયુષ્ય મર્યાદા, ૧૯. પર્યાપ્તિ, ૨૦. કિમાહાર, ૨૧. સંજ્ઞી, ૨૨. ગતિ, ૨૩. આગતિ, ૨૪. વેદ. આ પ્રમાણે ૨૪ દ્વારની આ સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી છે. ॥૩૪૪-૩૪૫॥

વિશેષાર્થ— આ બંને ગાથાઓ અમુક આગમગ્રન્થોમાં તેમજ તેના અંગભૂત ગ્રન્થોમાં પ્રસંગોપાત્ત જોવા મળે છે. આપણે ત્યાં વર્તમાનમાં પ્રારંભના પાઠ્યક્રમમાં પંચપ્રતિક્રમણ બાદ જીવવિચાર, નવતત્ત્વ અને દંડક પ્રકરણોનો અભ્યાસ કરાવાય છે, તે પૈકી દંડક પ્રકરણમાં આ જ ગાથાઓ (ઉદ્ધૃત કરીને) આપી છે.

સંગ્રહણીની બંને ગાથાઓ અને તેના ટીકાકારો પણ સમુદ્ધાત નું દ્વાર એક નહીં પણ બે ગણવાનું સૂચિત કરે છે. જ્યારે દંડક પ્રકરણના કર્તા ગજસાર મુનિજી બંને સમુદ્ધાતોનું દ્વાર એક જ ગણાવે છે. એનો પુરાવો દંડકની ૨૦મી ગાથા જ છે. આ ગાથામાં મત્યાદિ ત્રણેય અજ્ઞાનને ચોવીસે દંડકમાં ઉતાર્યા છે તે છે. જો ૨૪ દ્વારમાં તે દ્વારની ગણતરી ન હોત તો દંડકમાં તેનો સ્વતંત્ર અવતાર કરત જ નહીં, પણ ગજસાર મુનિજીએ પ્રસ્તુત બે ગાથામાં અજ્ઞાન દ્વાર શબ્દદ્વારા સૂચિત નથી કર્યું તો કયા આધારે તેમણે આવી પ્રરૂપણા કરી? તો તેનો ખુલાસો તો આપણને ટીકાકારના ઉલ્લેખથી મળે છે. તેઓ ૨૪ દ્વારના સંગ્રહરૂપ ગાથાઓની ટીકા કરતાં—

જ્ઞાનસાહચર્યાદિત્રાડપ્યનુક્તમપિ ત્રિષાડજ્ઞાનં..... । **ઇતત્સૂત્રે નોક્તં બહિર્ગમ્યમ્ ।** અને અજ્ઞાન દ્વારની વ્યાખ્યા કરતાં ૨૦મી ગાથાની ટીકામાં જણાવે છે કે **અથ ગાથાન્તર્ભૂતંત્રયોદશમદ્વારં નિરુપ્યતે । જ્ઞાનદ્વારાન્તો-ડજ્ઞાનદ્વારમન્તર્ભૂતં તત્ત્વ પ્રાદુષ્કૃતમ્ ॥** ઇત્યાદિ. તેઓશ્રી પ્રાચીન પ્રરૂપણાથી કેમ જુદા પડ્યા? લાગે છે કે આ પ્રરૂપણને કોઈ પ્રાચીન આધાર જરૂર હોવો જોઈએ અને એ માટે આગમસ્થ થયેલી બંને ગાથાઓ ઉપરનું વિવરણ તપાસવું જરૂરી બને છે.

વળી ભાવનગરની પ્રસારક સભા તરફથી વિ. સં. ૧૯૯૧ની સાલમાં બહાર પડેલી સમાગ્રમણ કૃત સંગ્રહણીના અનુવાદવાળી પુસ્તિકામાં પાછળ આપેલા યંત્રસંગ્રહમાં ઉદમું યંત્ર આપ્યું છે. ત્યાં પણ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બે દ્વાર દર્શાવ્યા છે, ને સમુદ્ધાતનું એક જ દ્વાર દર્શાવ્યું છે.

તેમજ આ ગ્રન્થની પ્રથમાવૃત્તિમાં મેં પણ ઝડપથી અનુવાદ પૂરો કરવાની ધૂન અને ફરજમાં પૂરતું ધ્યાન ન આપવાના કારણે દંડક પ્રકરણના મતાનુસારી જ ૨૪ દ્વારો જણાવ્યાં હતાં. પરંતુ આ વખતે એ ભૂલ સુધારી લેવામાં આવી છે.

^{૫૬૧}પન્નવણાસૂત્ર—ટીકા અને ^{૫૬૨}લોકપ્રકાશ આદિ ગ્રન્થોમાં સંસારી જીવોનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ ૩૬-૩૭ દ્વારો વડે વર્ણવ્યું છે.

જ્યારે અહીંઆ મૂલ ગાથામાં ૨૪ દ્વારો, તેના નામ લેવાપૂર્વક જણાવ્યાં છે અને તે પ્રત્યેક દ્વાર ઉપર વિસ્તૃત વર્ણન સંગ્રહણીના ટીકાકારોએ કર્યું છે. તે આધારે અને અન્ય ગ્રન્થોના આધારે પ્રસ્તુત દ્વારોની સમજ આપવામાં આવી છે.

આ દૃશ્ય અદૃશ્ય વિશ્વમાં સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ દૃશ્ય કે અદૃશ્ય કોટિના એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના અનંત જીવો છે. આ જીવોની જીવનસ્થિતિ અને જીવનનો વિકાસ કેવો હોય છે ? એ સમજવા માટે સંકળાયેલી અનેકાનેક બાબતોનું જ્ઞાન જરૂરી હોય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનના અભાવે તમામ બાબતોને આપણે જાણવાને સમર્થ નથી. એટલે શાસ્ત્રકારોએ ગ્રાહ્ય અને જરૂરી બાબતોની જે નોંધો કરી તેને અહીં સમજાવવામાં આવે છે. એમાં સહુથી પહેલું શરીરદ્વાર કહેવાશે. કારણકે એ મુખ્ય વસ્તુ છે. શરીર વિના કોઈ સંસારી જીવ હોઈ જ શકતો નથી. વિશ્વમાં એવા દેહધારી જીવો અનંત છે. અને તે જીવો પાંચ પ્રકારનાં શરીરો વડે વહેંચાએલા છે. અને આઠ પ્રકારની ગ્રાહ્ય પુદ્ગલ વર્ગણ પૈકીની પાંચ પ્રકારની વિભિન્ન વર્ગણઓ દ્વારા આ પાંચ વિભિન્ન શરીરોનું નિર્માણ થાય છે.

૧. **સરીર-[શરીર] દ્વાર**—શરીર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિચારીએ તો **શીયંતે-વિશીયંતે તચ્છરીં** શીર્ષ-વિશીર્ષ એટલે કે વીંબરાવાના અથવા વિનાશ થવાના સ્વભાવવાળું અથવા પૂરણ-ગલન સ્વભાવવાળું હોય તેને શરીર કહેવાય.

વાત પણ સાચી જ છે. કોઈપણ શરીર એ પુદ્ગલ એટલે કે ^{૫૬૩}પરમાણુઓના સમૂહનું બનેલું હોય છે. અને પુદ્ગલ પરમાણુઓનો સ્વભાવ છે કે તેઓ સદાય એક જ સ્થિતિમાં રહેતા નથી, એનો આંશિક કે સર્વથા સંયોગ-વિયોગ કે પૂરણ-ગલનાદિ થયા જ કરે છે. અને એના કારણે શરીરમાં સારાનરસાપણાની સ્થિતિઓ ઊભી થાય છે. એક સમયે તેનો સર્વથા અન્ત પણ ઊભો થાય છે. એટલે ધારણ કરેલા શરીરના પરમાણુઓની રાખ પણ થઈ જાય છે. આવા વિનાશી અને ઔદયિક ભાવથી (—કર્મોદયથી) પ્રાપ્ત થતા શરીરોની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિ, સ્વભાવ તેમજ કર્તવ્યના કારણે પાંચ પ્રકારો જણાવ્યા છે. ૧. ઔદારિક ૨. વૈક્રિય ૩. આહારક ૪. તૈજસ ૫. કાર્મણ.

(૧) **ઔદારિક શરીર**—ઉદાર: પુદ્ગલૈર્જાતમ્’ ઉદાર પુદ્ગલો વડે બનેલું તે ઔદારિક. અહીંયા ઉદાર શબ્દ ઉત્તમ, સ્થૂલ અને પ્રધાન ત્રણેયનો વાચક છે. અર્થાત્ ઉત્તમ પુદ્ગલોનું બનેલું હોય તે. સ્થૂલ પુદ્ગલસ્કંધોનું (પરમાણુઓના જથ્થાઓનું) બનેલું હોય તે અથવા પાંચેય શરીરમાં જે પ્રધાન સ્થાન ભોગવે છે તે.

ધર્મસાધના અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ, આપણા જેવા જ ઔદારિક શરીરની મદદથી જ થતી હોવાથી

૫૬૧. પન્નવણા ઠાણાઈં બહુવત્તવ્વં ટિઠ્ઠિં વિસેસાય । [પન્નવણાસૂત્ર ગાથા ૪ થી ૭]

૫૬૨. મેદાસ્યાનનિ પર્યાપ્તિઃ ॥ [સર્ગ ૩, શ્લોક ૨ થી ૬]

૫૬૩. આમ તો પરમાણુઓ બધા સરખા જ હોય છે પરંતુ પરમાણુઓના સ્કંધો અને સ્કંધોની વર્ગણઓ અને એમાંની પરમાણુઓની જે સંખ્યા તેના કારણે તેના કાર્યોમાં ભિન્નતા સર્જાય છે.

તેને ઉત્તમ પુદ્ગલોવાળું કહ્યું. આ શરીરના પુદ્ગલસ્કંધો બીજા ચાર શરીરના પુદ્ગલસ્કંધોની અપેક્ષાએ મોટા હોવાથી 'સ્થૂલ' કહ્યું. અથવા ઔદારિક શરીરની અવગણના અન્ય શરીરોની અપેક્ષાએ મોટી એટલે એક હજાર યોજનથી અધિક હોવાના કારણે પણ સ્થૂલ કહ્યું. અને તીર્થંકરો, ગણધરો, ચક્રવર્તી આદિ શરીરને જ ધારણ કરનારા હોવાથી, બધાય શરીરમાં પ્રધાન ગણાતું હોવાથી 'પ્રધાન' કહ્યું છે.

આ શરીર ચોક્કસ પ્રકારના (ઔદારિક વર્ગણની જાતના) પુદ્ગલસ્કંધોથી રચી શકાય છે.

આ શરીર રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ-હાડકાં, મજજા અને વીર્ય આ સાત ધાતુનું બનેલું હોય છે. પણ દરેક જીવને સાતેસાત ધાતુ હોવી જ જોઈએ એવો નિયમ નથી. ન્યૂનાધિકપણે પણ હોઈ શકે છે. એનું કારણ જીવના વિકાસની સ્થિતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

આ જુદા જુદા પ્રકારના વર્ણ-રંગ, ગંધ, રસ-સ્વાદ અને સ્પર્શોવાળું હોય છે અને શરીરધારી સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવોથી લઈને તમામ મનુષ્યો અને તિર્યંચોને હોય છે. જે વાત આગળ કહેશે જ. આ શરીર સમગ્ર જન્મપર્યંતનું જ હોય છે. વચમાં નવું ઔદારિક બનાવી શકાતું નથી અને જૂનું ગમે ત્યારે તજી શકાતું નથી.

(૨) વૈક્રિય શરીર—વિક્રિયા. વિ એટલે વિવિધ. ક્રિયા એટલે ક્રિયા. એ વિવિધ ક્રિયા જેમાં થઈ શકે તેનું નામ 'વૈક્રિય' કહેવાય. એટલે વિવિધ કે વિશિષ્ટ પ્રકારની રૂપ-ક્રિયાઓ કરવામાં જે સમર્થ હોય, તે શરીરને વૈક્રિય કહેવાય છે.

આ શરીરને આપણી જાડી ભાષામાં બહુરૂપી કે જાદુગરું શરીર કહી શકાય. કેમકે આ શરીર અમુક-ચોક્કસ પ્રકારના વૈક્રિય પુદ્ગલસ્કંધોનું બની શકે છે. આ વૈક્રિય સ્કંધો આ ઔદારિક જાતના સ્કંધોથી સૂક્ષ્મ હોય છે. અને આ સ્કંધોનો સ્વભાવ પારા જેવો છે. એ કારણે એક શરીરમાંથી અનેક શરીર બનાવી શકાય, એક સરખાં કે અસરખાં અસંખ્ય રૂપો બનાવી શકાય, અસંખ્ય રૂપોમાંથી એક બનાવી દેવાય. નાનામાં નાનું સોયના અગ્ર ભાગ જેટલું બનાવી શકાય અને મોટામાં મોટું હજારો ગાઉ જેવડું પણ બનાવી શકાય, પતળાનું જાડું, જાડાનું પતળું થાય, કોઈપણ અવસ્થાઓવાળું કોઈ પણ જાતિના રૂપોવાળું બનાવી શકાય, આકાશગામીમાંથી પૃથ્વીગામી બની જાય, પૃથ્વીગામીમાંથી આકાશગામી બની જાય, હલકાનું ભારે થાય, ભારેનું હલકું થાય, દૃશ્ય અદૃશ્યરૂપે બની જાય, એ રીતે યથોચિત મર્યાદા પ્રમાણે જે જે જાતનાં રૂપો-આકારો બનાવવા હોય તે બધું આ શરીરથી જ શક્ય છે. એવું એ વિચિત્ર પ્રકારનું અને અદ્ભુત કહી શકાય તેવું આ શરીર છે.

આ શરીર ઔદારિક શરીરગત રહેલી સાત ધાતુઓથી રહિત છે. એમને વૈક્રિય લબ્ધિથી શોભા માટે ઉત્પન્ન કરેલા કૃત્રિમ દન્ત, નખ, કેશાદિક હોઈ શકે છે. દેવોના વૈક્રિય શરીરમાં દાંત, નખ, કેશ અને અસ્થિ જેવો કઠણ ભાગ અવશ્ય હોય છે પણ તે ઔદારિક શરીરનાં દાંત, અસ્થિ વગેરેની માફક અશુભિ ધરાવતા નથી હોતાં.

આ શરીર ભવપ્રત્યયિક અને લબ્ધિપ્રત્યયિક બે પ્રકારે હોય છે. સમગ્ર જન્માશ્રયી દેવલોકના દેવો અને નરકગતિના નારકજીવોને ભવપ્રત્યયિક વૈક્રિય હોય છે. અને લબ્ધિપ્રત્યયિક—તે તપશ્ચર્યાદિક ગુણો દ્વારા મેળવેલું. આ લબ્ધિપ્રત્યયિક શરીર ગર્ભજ મનુષ્ય, તિર્યંચો અને કેટલાક બાહર પર્યાપ્તા

વાયુકાયના જીવોને હોય છે. લબ્ધિ વડે ઉત્તરવૈક્રિય કરવું હોય ત્યારે અથવા ભવપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીરને ઉત્તરવૈક્રિય રચવું હોય ત્યારે વૈક્રિય સમુદ્ઘાત નામની એક વિશિષ્ટ ક્રિયા કરવી પડે છે. અને તે દ્વારા તત્પ્રાયોગ્ય પુદ્ગલ ગ્રહણ કરવું પડે છે, પછી જ શરીર રચી શકાય છે.

(૩) **આહારક શરીર**—આ શરીર સમગ્ર ભવ પર્યતનું નથી હોતું. વળી આ શરીરને મનુષ્યો જ જરૂર પડે ત્યારે બનાવી શકે છે. મનુષ્યોમાં બધા મનુષ્યો નહિ પણ ચારિત્ર લઈને ચૌદ પૂર્વધર, તથા મનઃપર્યવ વગેરે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા, વગેરે યથાયોગ્ય લબ્ધિ-શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલા હોય તેઓ જ કરી શકે છે. અને તેમાંય અમુક કારણ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે જ. આટલું જરૂરી સ્પષ્ટીકરણ કરીને મૂળ વાત ઉપર આવીએ.

તથાવિધ લબ્ધિ-શક્તિધારી ચૌદ પૂર્વ જેવડા વિશાળ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા, શ્રુતકેવલીથી ઓળખાતા મુનિરાજો વગેરે વડે જે આદ્વીયતે-ગૃહ્યતે ગ્રહણ કરાય અથવા કેવલજ્ઞાની પાસે જીવાદિક સૂક્ષ્મ પદાર્થોના સંદેહોનું સમાધાન જે શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરી શકાય, તેથી તેને આહારક શરીર કહેવાય છે.

આ શરીર કોણ ધારણ કરી શકે ? આના અધિકારીઓ તરીકે શ્રુતકેવલી (ચૌદ પૂર્વધરો) ભગવંતો તથા ચૌદ પૂર્વના અવગાહન તેમજ તપશ્ચર્યા વગેરે દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી આમર્ષોષધિ વગેરે લબ્ધિવાળા મુનિવરો, મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ તથા આહારક લબ્ધિવાળા જંઘાચારણ અને વિદ્યાચારણ વગેરે મુનિવરો છે.

તેઓ શા માટે રચે છે ? તે બાબતમાં એવું જણાવ્યું છે કે, કોઈ વખતે દ્રવ્યાનુયોગાદિના તાત્ત્વિક ચિંતનમાં સંદેહ પડ્યો અને એ સંદેહનું સમાધાન સ્વયં થતું ન હોય, અને સમાધાનની આતુરતા અને આવશ્યકતા અસાધારણ હોય; ત્યારે તે સમાધાન મેળવવા માટે રચે છે. એ માટે તે વખતે પોતાને સેવા તપશ્ચર્યા દ્વારા આહારક શરીર રચી શકાય તેવી લબ્ધિ-શક્તિ કે ગુણ જે આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે શક્તિદ્વારા રચે છે. અર્થાત્ પોતાના મનથી પોતાનું વીર્ય ફોરવે છે. ઝડપથી આહારક શરીર રચી શકાય એવા જગતમાં વર્તતા પુદ્ગલસ્કંધોને (સમુદ્ઘાત નામની આહારક એક વિશિષ્ટ ક્રિયા વડે) ગ્રહણ કરી, પોતાના જ મુઠી વાળેલા એક હાથ પ્રમાણ જેવડું નાનું જ શરીર રચી કાઢે છે. પછી પોતાના આત્મબળથી એ ‘આ’ નૂતન શરીરને નજીકમાં વિચરતા કેવલી તીર્થંકર કે કેવલી ભગવંત પાસે મોકલે છે. કેવલી તો કેવલજ્ઞાનના બળવડે આવેલા એ શરીરને જુએ છે ને આહારક શરીરી મુનિના સંદેહનું સમાધાન કેવલી ભગવંત બરાબર આપે છે. એ સમાધાન મળી જતાં તે શરીર પાછું આવી જાય છે અને ગ્રહણ કરેલાં આહારક શરીર પ્રાયોગ્ય પુદ્ગલ પરમાણુઓનું વિસર્જન કરી નાંખે છે. જેમ સમાધાન માટે શરીર ગ્રહણ કરે છે, તેમ જિનેશ્વરદેવના સમવસરણની શ્રદ્ધિ જોવા માટે અથવા કોઈ જીવદયા વગેરેના મહાન લાભ માટે પણ આ શરીર રચે છે. આ શરીર વડે અંતર્મુહૂર્તમાં જ બધું કાર્ય આટોપી લેવાનું હોય છે.

આ શરીર અનુત્તર વિમાનના દેવોના મહાન શરીરથી પણ અધિક મનોહર કાન્તિવાળું, સ્ફટિક રત્નના જેવું અતિ નિર્મળ અને સ્વચ્છ હોય છે.

આ આહારક શરીરની લબ્ધિ એક જીવને પોતાના સંસારકાળ દરમિયાન જુદા જુદા ભવની અપેક્ષાએ વધુમાં વધુ ચાર વાર પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે કે ઉત્તરવૈક્રિય શરીર, ગુણપ્રત્યયિક વૈક્રિયશરીર અને આહારકશરીર રચવું હોય ત્યારે શરીર દ્વારા (વૈક્રિય અને આહારક) સમુદ્ઘાત નામની આત્માની એક વિશિષ્ટ ક્રિયા થાય છે. એ ક્રિયા દ્વારા તે તે શરીરની વર્ગણાયોગ્ય પુદ્ગલોનું પોતાના આત્મપ્રદેશોથી અવગાહેલા ક્ષેત્રમાંથી ગ્રહણ કરે છે અને તેનાથી તે તે ઉત્તરશરીરો રચી શકે છે. એક જ વ્યક્તિ ભલે જુદાં જુદાં શરીરો રચે, પરંતુ મૂળ શરીરમાં રહેલા આત્મપ્રદેશોનો ઉત્તર શરીરના આત્મપ્રદેશો સાથેનો સંબંધ સાંકળની માફક અતૂટ રહે છે.

(૪) **તૈજસ શરીર**—જગતમાં તૈજસની જાતના ઉષ્ણ પુદ્ગલસ્કંધો રહેલા છે. તેવી જ જાતના પુદ્ગલસ્કંધોનું બનેલું જે શરીર તેને તૈજસ શરીર કહેવાય છે. આ શરીર ઘણું જ સૂક્ષ્મ શરીર છે. જેમ ઉપરના ત્રણેય શરીરને ઈન્દ્રિયો હોય છે, તેમ આ શરીરને ઈન્દ્રિયો હોતી નથી. અમુક જાતનો વિશિષ્ટ આકાર છે એવું પણ નથી. સામાન્ય આકાર ભલે હોય. આ શરીર અતિ અવિકસિત એવા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ (નિગોદ) જીવથી માંડીને અતિવિકસિત હરકોઈ સંસારી જીવમાં રહેલું છે. અને આપણી સામાન્ય છાત્રિક દૃષ્ટિથી અગોચર છે. (પ્રાયઃ) આ શરીર અન્ય શરીર (ઔદારિક, વૈક્રિય)ની સાથે જ રહેવાવાળું છે. તમામ જીવોને અનાદિકાળથી મોક્ષે જવાના અંતિમ સમય સુધી અવિરહપણે આત્માની સાથે ઓતપ્રોત થઈને રહેલું હોય છે. સ્વ-સ્વ શરીરથી વ્યાપ્ત થઈને તે રહી શકવાવાળું છે. જીવની સાથે જન્મજન્માંતરમાં સાથે જ રહેવાવાળું છે. જો એ ન હોય તો જન્મતાંની સાથે જ જીવથી ગ્રહણ કરાતા આહારનું પાચન ન થાય અને શરીર બંધાય નહિ.

આ શરીરનું કાર્ય શું છે ? તે જોઈએ—આ શરીરના કારણે શરીરમાં ઉષ્ણતા રહે છે. આપણા શરીરમાં જે ગરમી હોય છે તે મુખ્યત્વે તો આના પ્રભાવે જ હોય છે. આયુર્વેદમાં ‘જઠરાગ્નિ’ તરીકે જે કહેવાય છે તે આ શરીરનો જ અગ્નિ છે. શરીરના આહારાદિકને પચાવવામાં આ જ શરીરની મદદ છે. આ શરીર નિગ્રહ અને અનુગ્રહ પણ કરવાવાળું છે. એટલે કે જીવને તપશ્ચર્યા વગેરે શુભ પ્રવૃત્તિ દ્વારા તૈજસ લબ્ધિ કે શીત લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તૈજસ લબ્ધિના પ્રભાવે પોતાના શરીરની બહાર તૈજસ-ગરમીને બહાર કાઢે. એટલે કે તાવ આવે છે, તે તૈજસ શરીર જે જઠરના સ્થાનમાં વધુ પ્રમાણમાં રહેલું હોય છે તેની જ ગરમી સમગ્ર શરીરમાં ફેલાઈ જાય છે, ને શરીર ગરમ ગરમ બની જાય છે, ને તાવ આવ્યો કહેવાય છે. તેજોલેશ્યા દ્વારા સર્વત્ર ગરમી ફેલાવીને અનુગ્રહબુદ્ધિથી હિમથી થતા ભયંકર નુકશાનને અટકાવી શકે છે અથવા વિદેષ બુદ્ધિ જાગે તો (તૈજસ સમુદ્ઘાત દ્વારા) શરીર બહાર કાઢેલા તૈજસ (અતિ ઉષ્ણ) પુદ્ગલસ્કંધો દ્વારા સામાને ભસ્મ કરી નાંખે છે. આ શરીર કોઈ પણ વસ્તુને^{૫૬૪} ભસ્મીભૂત કરી શકવાને સમર્થ હોય છે.

૫૬૪. ઋષિ લોકો શ્રાપ આપીને ભસ્મીભૂત કરતા, તે આ તૈજસ લબ્ધિના પ્રભાવે. આમ તૈજસ શરીર શ્રાપ ને અનુગ્રહમાં, ઉષ્ણ ને શીત લેશ્યામાં કારણભૂત છે. એટલા જ માટે તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકમાં તૈજસ શરીરના નિઃસરણાત્મક અને અનિઃસરણાત્મક એવા બે ભેદો બતાવ્યા છે. એક અંદર રહીને અને બીજું બહાર નીકળીને કાર્ય કરનારું છે.

અને આ લબ્ધિ જેને હોય તેને, તેથી વિપરીત શીતલબ્ધિ પણ ભેગી જ હોય છે, એટલે અનુગ્રહ કે ઉપકાર બુદ્ધિથી સળગી રહેલી વસ્તુને ઠારી નાંખવા માટે, બળતાને શાંત કરવા માટે શીત પરમાણુઓનાં કિરણો છોડીને સામાને શાંત કરે છે. પોતાના શરીરને બળતું બતાવવું હોય, તેજમય બતાવવું હોય તો તે રીતે પણ ઉપયોગ કરી શકે છે, અને બરફથીએ અધિક ઠંડું બનાવવું હોય તો ય બનાવી શકે છે.

આમ બાળવાની અને ઠારવાની ^{૫૬૫}બન્ને ક્રિયાઓ કરવાની વિશિષ્ટ લબ્ધિ—શક્તિ આ શરીર ધરાવે છે.

(૫) **કાર્મણ શરીર**—સંસારમાં આત્મા અને કર્મ આ બે વસ્તુ મુખ્ય છે. જેને પુરુષ અને પ્રકૃતિ કહે છે. આત્મા એ એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. એનો પોતાનો મૂળ સ્વભાવ અનંત-જ્ઞાનમય-દર્શનમય-ચારિત્રમય છે. તે અરોગી, અકષાયી, અનામી અને અવિનાશી વગેરે છે. પરંતુ ‘કર્મ’ નામના દ્રવ્ય વડે અનાદિથી યુક્ત થવાથી તેનો મૂળ સ્વભાવ કે સ્વરૂપ દબાઈ ગયેલ છે.

કર્મ શું છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કર્મ એ એક જાતના વિશ્વવ્યાપી કર્મયોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધો છે. એ પુદ્ગલસ્કંધો પોતાની મેળે બીજાને નિગ્રહ કે અનુગ્રહ, સુખ કે દુઃખનું કરણ નથી બનતા, પરંતુ આત્મા જ્યારે શુભ કે અશુભ, સારા કે ખોટા, વિચાર-વાણી કે વર્તન દ્વારા પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે તે શરીરધારી આત્માની અવગાહનામાં રહેલા કર્મના સ્કંધો પોતે ખેંચાઈને જીવના આત્મપ્રદેશો સાથે જોડાઈ જાય છે. જોડાતાંની સાથે જ તે પુદ્ગલસ્કંધોમાં સુખદુઃખ વગેરે આપવાની એક જ શક્તિ-સ્વભાવ આવિર્ભાવ પામે છે. એ શક્તિના આવિર્ભાવ, સાથે સાથે એ શક્તિનો પ્રકાર, એની કાળમર્યાદા, એનો પ્રભાવ અને એનું પ્રમાણ પણ નક્કી થાય છે. હવે આત્મા સાથે ક્ષીરનીરની માફક ઓતપ્રોત થયેલાં કર્મો યથાયોગ્ય સમયે પરિપાક થતાં તે કર્મોની સુખદુઃખ આપવાની શક્તિઓ ખુલ્લી થાય છે. અને જીવને તેનો યથાયોગ્ય અનુભવ કરવો પડે છે. જ્યાં સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ છે ત્યાં સુધી તેનું અસ્તિત્વ પણ રહે જ છે.

જીવોના વિચારો, વચનો અને વર્તનો પણ અનંત પ્રકારનાં હોવાથી કર્મો પણ અનંત પ્રકારનાં છે પણ અનંત પ્રકારોને વ્યક્ત કરવા, સાંભળવા અને સમજવા એ અશક્ય હોવાથી સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ તેનું વર્ગીકરણ કરી નાંખ્યું. તે કરીને તેનો ૧૫૮ પ્રકારમાં સમાવેશ કર્યો. પછી ૧૫૮નું પુનઃ વર્ગીકરણ કરીને તેનો આઠ પ્રકારમાં સંક્ષેપ કર્યો એટલે સામાન્ય રીતે મૂળ કર્મ આઠ અને તેની ઉત્તર પ્રકૃતિ (પ્રકારો) ૧૫૮ થાય છે. આ ૧૫૮ પ્રકારનાં કર્મો-પ્રદેશો કે પરમાણુઓનો જે સમૂહપિંડ તેને જ ‘શરીર’ શબ્દ જોડીને—‘કાર્મણશરીર’ એવા નામથી શાસ્ત્રકારોએ ઓળખાવ્યું છે. એટલે કે આ શરીર કર્મના સમૂહરૂપ છે. આ શરીર પ્રત્યેક જીવાત્માઓના અસંખ્ય આત્મપ્રદેશો સાથે તૈજસ શરીરની જેમ જ અનાદિકાળથી જોડાએલું છે. અને મોક્ષપ્રાપ્તિના અન્તિમ સમય સુધી અવિરહપણે રહેવાવાળું છે. પણ એટલું વિશેષ સમજવું કે કર્મની ૧૫૮ની સંખ્યા ઠેઠ સુધી રહે છે, એવું નથી.

૫૬૫. શીતલ એવા સમુદ્રમાંથી (વડવાનલ નામના) અગ્નિનો અને પાણીથી સભર વાદળમાંથી જેમ વીજળીનો ઉદ્ભવ થાય છે તેમ.

હોતું. એમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. નામકર્મમાંની કાર્મણશરીર નામકર્મની પ્રકૃતિ દ્વારા કાર્મણવર્ગજ્ઞાઓનું પ્રહણ-વિસર્જન થયા કરે છે.

આ કર્મશરીર કે કાર્મણશરીર એ તમામ શરીરોની અને ખુદ પોતાની ઉત્પત્તિમાં મૂળ^{૫૬૬}કારણભૂત છે. અરે ! સમગ્ર સંસારને ઊભો કરનાર આ કાર્મણ શરીર છે. કાર્મણ શરીર પોતે સુખદુઃખ કંઈ જ ભોગવાતું નથી. કર્મનો બંધ કે નિર્જરા તેને હોતી નથી. પોતે કર્મરૂપ છે છતાં કર્મ બાંધતું નથી, તેનાથી કર્મ ભોગવાતું નથી તેમજ ક્ષય પણ થતું નથી. સુખદુઃખ બાકીનાં ચાર શરીરો વડે જ ભોગવાય છે.

તૈજસ કાર્મણ અંગે કંઈક—એક વાત અહીં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે કે પ્રત્યેક આત્માઓ એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જાય ત્યારે—એટલે કે વર્તમાન દશ્ય શરીરનું મૃત્યુ થાય અને નવું શરીર ધારણ થાય, એ વચ્ચેના અતિ સૂક્ષ્મકાળ દરમિયાન આત્મા સાથે બે શરીર એટલે કે તૈજસ અને કાર્મણ જોડાએલાં હોય છે. અને પછી આ બંને શરીરોનું અસ્તિત્વ સમગ્ર વિવક્ષિત જન્મ દરમિયાન જ નહિ પણ સમગ્ર સંસાર પર્યંત રહે છે. પણ જીવને જન્મજન્માંતર કરાવનાર કે ભટકાવનાર શરીર એક માત્ર કાર્મણ જ છે, તૈજસ નહીં પણ તૈજસ વિના કાર્મણ એકલું કદી હોતું જ નથી એ વાત પણ એટલી જ નિશ્ચિત છે.

હવે કાર્મણ સાથે તૈજસ શરીર ઉષ્ણતામાનવાળું હોવાથી ઈલેક્ટ્રીકસીટીની જેમ આત્માને ગતિ સહાયક બની શકે છે.

કોઈને શંકા થાય કે જીવ, મૃત્યુ વખતે બંને શરીરોની સાથે જ દશ્ય શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે અને જન્મ વખતે બંને શરીરો સાથે જ ઉત્પત્તિસ્થાને પ્રવેશ કરે છે તો પછી તે શરીરો આપણને દેખાતાં કેમ નથી ?

આનું સમાધાન એ છે કે—શરીરો એ પૌદ્ગલિક દ્રવ્યો છે. તેને આકારાદિ હોય છે, છતાં તે શરીરો એટલાં બધા સૂક્ષ્મ છે કે આપણી ચર્મચક્ષુથી ગ્રાહ્ય થતાં નથી; જોઈ શકાતાં નથી અને તેથી સાથે રહેલો આત્મા પણ દષ્ટિગોચર થઈ શકતો નથી. પરંતુ તેથી વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી એમ કદી ન સમજવું.

પ્રથમનાં ત્રણ શરીરોની ગમનાગમનની મર્યાદા મર્યાદિત છે. જ્યારે છેલ્લાં બે શરીરો સમગ્ર લોકમાં ગમે ત્યાં જઈ આવી શકે છે.

તૈજસ—કાર્મણ શરીરો અને આત્મા એટલા બધાં સૂક્ષ્મ માનવાળાં હોય છે કે ભીંતો, ઘરો, પહાડો કે પૃથ્વી આદિ કોઈનાથી પરાભવ કે પ્રતિઘાત પામતાં નથી. વાયુની જેમ ગમે ત્યાંથી તે પસાર થઈ શકે તેવો તેનો સૂક્ષ્મ્પ્રતિસૂક્ષ્મ પરિણામ છે. વળી પરભવમાં જઈને તરત જ આહાર ગ્રહણ કરે છે. એ આ શરીરનાં જ કારણે થાય છે.

ઔદારિક શરીરથી ઉત્તરોત્તર શરીરો સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ હોય છે. એ શરીરયોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધોમાં ઉત્તરોત્તર પરમાણુઓનો જથ્થો વધારે હોય છે. તેથી જ તેનો પરિણામ પણ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ બનવા પામે છે.

૫૬૬. કેટલાક આચાર્યો માત્ર એક કાર્મણને જ અનાદિકાળથી જીવ સાથે જોડાએલું કહે છે, અને તૈજસ તો લબ્ધિથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ માને છે.

પાંચેય શરીરો જુદી જુદી વર્ગણાથી બનેલાં હોવાથી દરેક શરીર અલગ અલગ વિશેષતાઓ ધરાવે છે. દરેક સ્વતંત્ર છે. પ્રથમના ત્રણ શરીરોને ઈન્દ્રિયાદિ અંગોપાંગો હોય છે. છેલ્લાં બે શરીરોને તે નથી હોતાં.

પાંચેય શરીરોનું વર્ણન જણાવીને હવે પાંચેય શરીરો સાથે સંબંધ ધરાવતી અન્ય દશ બાબતોનું સ્વરૂપ કહેવાય છે.

૧. કારણ મેદ—કોઈને શંકા થાય કે પાંચેય શરીરોની રચના અને કાર્યમાં ભિન્નતા શા માટે ? તે બધાંય એક જ પ્રકારનાં એકસરખું કામ કરવાવાળા કેમ ન હોય ? આવી શંકાના સમાધાન માટે ‘કારણ’ રજૂ કરવું જોઈએ. અહીંઆ એથી જ પ્રથમ કારણકૃત ભેદ દર્શાવે છે.

યદ્યપિ પાંચેય શરીરો પુદ્ગલ પરમાણુનાં જ બનેલાં છે પરંતુ પરમાણુઓના સ્કંધો દ્વારા તૈયાર થતી વર્ગણા અને પરમાણુઓનું સંખ્યાપ્રમાણ આ બંને કારણો પરમાણુઓના સ્કંધોના કાર્યમાં ભિન્નતા પડે છે. પરમાણુઓના જાતિભેદથી કાર્યભેદ સજાય છે.

વિશ્વમાં વર્તતી ઔદારિકાદિ આઠ પ્રકારની ગ્રાહ્ય વર્ગણામાંથી (અમુક અમુક પ્રકારનાં પુદ્ગલો) પાંચ શરીરો માટે ઉપયોગી, જુદી જુદી પાંચ વર્ગણાઓમાંથી પાંચ શરીરો બને છે.

પાંચ શરીરો ક્રમશઃ સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ પરિણામી પુદ્ગલોથી બને છે. તેથી ઔદારિક શરીર ચારેય શરીરો કરતાં સ્થૂલ પુદ્ગલોનું હોય છે. તેનાથી વૈક્રિય શરીરનાં પુદ્ગલો સૂક્ષ્મ, એમ ઉત્તરોત્તર શરીરો ક્રમશઃ અધિકાધિક સૂક્ષ્મતર સૂક્ષ્મતમ પુદ્ગલનાં બનેલાં હોય છે. વળી આઠેય વર્ગણા, જેના પર સમસ્ત જગતનું મંડાણ છે એ આઠેય વર્ગણામાં પહેલી વર્ગણા પણ ઔદારિક જ છે. એથી પણ કલ્પી શકાય તેમ છે કે તે સ્થૂલ પુદ્ગલોની જ હોય અને આઠમાં છેલ્લી વર્ગણા કાર્મણ નામની છે કે જેનાથી કાર્મણ શરીર બને છે. તે સહુથી સૂક્ષ્મ વર્ગણા છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને સૂક્ષ્મજંતુઓ, પશુ-પક્ષીઓ, મનુષ્યો વગેરેનાં શરીરો ઔદારિક એટલે (પ્રાયઃ) સ્થૂલ છે. એટલે તે (સ્કંધ બને ત્યારે) ચર્મચક્ષુથી ગ્રાહ્ય છે. બાકીના સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર હોવાથી આપણાથી જોઈ શકાતા નથી.

અહીંઆ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શબ્દ પારિભાષિક રૂપે સમજવાના છે. વર્ગણાઓમાં પરમાણુઓનો જથ્થો જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ પરિણામ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ થતો જાય. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પરિણામ સમજવા બંનેના દાખલા જોઈએ.

એક વૈંટ લાંબી પહોળી સોનાની એક પેટી છે અને તેથી બેવડા માપની રૂના ગાભામાંથી બનાવેલી પેટી છે. છતાં વજનમાં વધારે સોનાની જ હોય અને બીજી સાવ હલકી હોય છે. એકમાં ક્ષેત્રપ્રમાણ ઓછું, પરંતુ પ્રદેશ-પરમાણુઓનો જથ્થો ઘણો વધુ અને તેની સઘનતા ઘણી. જ્યારે રૂની પેટીમાં ક્ષેત્રપ્રમાણ વધુ ખરું, પરંતુ પ્રદેશો ઓછા. સોનાના પુદ્ગલોમાં સૂક્ષ્મતા ઘણી છે. તેથી થોડી જગ્યામાં ઝાઝા સમાય છે અને તે વજનદાર બને છે, અર્થાત્ વસ્તુ ઓછી છતાં વજન વધુ. જ્યારે રૂમાં સૂક્ષ્મતા ઓછી છે. એટલે વસ્તુ ઘણી હોય છતાં વજન અલ્પ-હળવું લાગે. અહીંઆ ઔદારિક શરીર રૂના સ્થાને અને કાર્મણ સોનાના સ્થાને ઘટાવવું. પાંચેય શરીરો વચ્ચે પણ પરસ્પર સ્થૂલતા સૂક્ષ્મતા હોય છે. તે સ્વયં વિચારવી.

૨. પ્રદેશસંખ્યાકૃત મેદ—પાંચેયમાં સહુથી થોડા પ્રદેશો ઔદારિકના છે અને પછીના શરીરોમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ક્રમશઃ વધતા જાય છે. પહેલું ઔદારિક શરીર અલ્પ પરમાણુવાળા પુદ્ગલસ્કંધોનું (અનન્ત હોવા છતાં અન્ય ચારની અપેક્ષાએ), તેના પ્રદેશોથી અસંખ્યગુણ પ્રદેશો વૈક્રિય શરીરમાં હોય, તેથી અસંખ્યગુણ પ્રદેશો આહારક શરીરના પુદ્ગલસ્કંધોમાં હોય. આહારકની સંખ્યાથી અનન્તગુણ પ્રદેશો તૈજસમાં અને તૈજસથી ^{૫૬૭}અનન્તગુણ પ્રદેશો કાર્મણ શરીરમાં હોય છે.

અહીં એક વાત આશ્ચર્યજનક એ છે કે ઉત્તરોત્તર શરીરનું આરંભક દ્રવ્ય પરિમાણ પૂર્વ પૂર્વ શરીરો કરતાં અધિક છે. એમ છતાં શરીરની સૂક્ષ્મતા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. આનું કારણ પરમાણુઓના પરિણામની વિચિત્રતા છે.

બીજી વાત એ પણ સમજવી જરૂરી છે કે એક પરમાણુ એ સ્કંધ (દ્રવ્ય) નથી પણ બે પરમાણુ ભેગા થયા પછી એ બંનેને 'સ્કંધ'થી ઓળખાવાય છે. બેથી લઈને ઠેક અસંખ્ય અને અનંત પરમાણુઓના અનંતાનંત સ્કંધો વિશ્વમાં હોય છે. તે તે શરીરને યોગ્ય અનંત વર્ગણાઓ છે. અને કોઈપણ એક વર્ગણામાં અનન્ત સ્કંધો હોય છે. અને એક એક સ્કંધમાં અનંત પરમાણુઓ હોય છે.

૩. સ્વામિકૃત મેદ—પહેલું ઔદારિક શરીર સંમૂર્ચિત, ગર્ભજ એવા સર્વ તિર્યચો અને સર્વ મનુષ્યોને હોય છે. બીજું વૈક્રિય, દેવો તથા નારકના જીવોને, તેમજ કેટલાક લબ્ધિપ્રાપ્ત વાયુકાયના (બાદરપર્યાપ્તા) જીવો તેમજ સંજી પંચેન્દ્રિય-તિર્યચ-મનુષ્યોને પણ હોય છે. આહારકશરીર તે વિશિષ્ટ લબ્ધિવંત આહારક લબ્ધિધારી ચૌદપૂર્વધરોને હોય છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીરને ધારણ કરવાવાળા સર્વ સંસારી જીવો છે. એટલે આ શરીર ચારેય ગતિના તમામ જીવોને હોય જ છે. આ બે શરીરો અનાદિકાળથી જીવની સાથે છે. અને ગમે તે ગતિમાં જાય ત્યાં સાથે ને સાથે જ હોય છે. મોક્ષે ન જાય ત્યાં સુધી આ શરીરનો એક સમય પણ વિરહ પડતો નથી. આત્મપ્રદેશો અને કાર્મણશરીરના પ્રદેશો બન્ને ક્ષીરનીરની માફક પરસ્પર ઓતપ્રોત થઈને રહેલા હોય છે. વળી કોઈપણ જીવ (શરીર પર્યાપ્તિ બાદ) ત્રણ શરીરથી ઓછા શરીરવાળો નથી કહેવાતો તેનું કારણ પણ એ જ છે.

ઔદારિક શરીરો જીવો કયા કયા ? એવો તર્ક મનમાં ઉઠે ત્યારે આપણી સ્થૂલ દૃષ્ટિ જીવતાં મનુષ્યો, પશુ-પક્ષીઓ સુધી જઈને થંભી જશે પણ દૃષ્ટિને વિશાળ બનાવો અને લંબાવો તો તરત સમજાશે કે પાતાલ, પૃથ્વી અને સ્વર્ગ-આકાશમાં હાલતા, ચાલતા, ઉડતા કરોડો પ્રકારના જંતુઓ, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ આ બધાં જીવો ઔદારિક શરીરો છે. માનવ જાતના વપરાશમાં આવતી તમામ ભોગોપભોગની વસ્તુઓ ઔદારિક જીવોનાં સપ્રાણ-નિષ્પ્રાણ કલેવરોની જ બનેલી હોય છે. બધી વસ્તુઓ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિની જ હોય છે. કેટલાંક દ્રવ્યો સજીવ હોય છે અને વપરાય છે. કેટલાંક નિર્જીવ થતાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. જેમકે રહેવાનાં મુકામો, ખાવા, પીવા, પહેરવા, ઓઢવાની ચીજો, તમામ જાતનાં વાહનો, શસ્ત્રો, ધાતુઓ, રત્નો કે પથ્થરાઓ, લાકડું બધું ઔદારિક છે. એકંદરે જોઈએ તો સમગ્ર વિશ્વ જંતુમય છે, અને 'જીવો જીવસ્ય જીવનમ્' (અથવા 'મક્ષણમ્') જીવનું જીવન જીવ જ છે, એ ન્યાયે બધું ચાલી રહ્યું છે. અહીંના ભેગા ભેગી

૫૬૭. આ અનન્ત સંખ્યાના અનંત પ્રકારો પડે છે. પૂર્વથી પરનું અનન્ત અનન્તગુણ સમજવાનું.

એક જીવને એક સાથે કેટલાં શરીર હોય તે જણાવવું જરૂરી છે.

જીવ (મૃત્યુ પામીને) એક ભવના શરીરનો ત્યાગ કરી બીજા ભવનું શરીર ધારણ કરવા જાય ત્યારે, પ્રયાણ અને પ્રાપ્તિ વચ્ચેના અત્યલ્પ સમય દરમિયાન માત્ર (ઇન્દ્રિયાદિ અંગોપાંગ વિનાના) તૈજસ, કાર્મણ આ બે જ શરીરો હોય છે. આ શરીરો સાથે જ જીવનાં જન્મ મરણ હોય છે, એટલે ઉત્પન્ન થયા બાદ શરીરપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા પછી સ્વભવ પ્રાયોગ્ય (ઔદારિક કે વૈક્રિય) શરીર રચાઈ ગયું એટલે મરણ પર્યન્ત ત્રણ શરીરવાળો અવશ્ય હોય. મનુષ્યો તિર્યચોને અવિચ્છિન્નપણે ઔદારિક, તૈજસ, કાર્મણ અને દેવનારકોને પણ ત્રણ શરીર હોય છે. ફક્ત ત્યાં ઔદારિકની જગ્યાએ વૈક્રિય સમજી લેવું. સામાન્ય રીતે ઊર્ધ્વ અને અધો એ બંને સ્થાનો એવાં છે કે જ્યાં વૈક્રિયશરીર મેળવી શકાય છે. જન્માન્તરનાં કર્મથી એવું શરીર મેળવવાના અધિકારી બનેલા જીવો જ ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીંઆ એક વાત સ્પષ્ટ સમજવી કે કોઈ મુનિરાજ, તપશ્ચર્યાદિ દ્વારા મેળવેલી લબ્ધિથી આહારક શરીર જ્યારે બનાવે ત્યારે ઔદારિક શરીરની મુનિને ચાર શરીરવાળો સમજવો. વૈક્રિય અને આહારક બંને શરીરો સમકાળે કદી રચી શકાતાં નથી, એટલે ઓછામાં ઓછા બે (મતાંતરે એક જ) અને વધુમાં વધુ જીવ ^{૫૬}ચાર શરીરધારી હોઈ શકે છે.

તૈજસ, કાર્મણ આ બંને શરીરો ભવ્ય જીવો (જેઓ મોક્ષે જનારા હોય તે)ને અનાદિ સાંત હોય છે. જ્યાં સુધી શરીર છે ત્યાં સુધી સંસાર છે. એ શરીરનો સંગ જ્યારે છૂટી જાય ત્યારે જ જીવનો મોક્ષ થાય છે. કારણ કે મોક્ષમાં કોઈપણ શરીર નથી. કર્મ છે ત્યાં શરીર છે. કર્મનો સમૂળગો નાશ થાય પછી કારણ જવાથી કાર્ય પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. અભવ્ય જીવો કોઈપણ કાળે મોક્ષે જતા જ નથી તેથી તે જીવોને આ બંને શરીરો અનાદિ અનંતકાળના અને ભવ્ય જીવો(મોક્ષે જવાવાળા હોય તે)ને અનાદિ સાંત હોય છે.

ગર્ભજ જીવો પ્રથમ ગર્ભમાં આવે અને પછી જન્મ પામે. જ્યારે સંમૂર્ચિષ્ઠમ જીવોને ગર્ભ ધારણ કરવાનું ન હોવાથી પૃથ્વી, વાયુ, જલાદિના યોગીથી તેઓનો પ્રથમથી એકાએક જન્મ જ થઈ જાય છે.

૪. વિષયકૃત મેદ—અહીંઆ વિષય શબ્દનો અર્થ ‘ક્ષેત્ર’ લેવાનો છે. એટલે તે તે શરીરની દિશાની અપેક્ષા જાળવતી તે તે ક્ષેત્રાશયી ગતિ કહેતાં ઔદારિક શરીરની ઉત્કૃષ્ટગતિ લાખો યોજન દૂર આવેલા તેરમા રુચક દ્વીપના રુચક પર્વત સુધી હોય છે. કોઈ કોઈ ઔદારિક શરીરની મુનિઓ જેઓને તપશ્ચર્યાદિ દ્વારા જઘાચારણ જેવી વિશિષ્ટ શક્તિઓ મેળવી હોય તેને આશ્રીને ‘આ’ ગતિ સમજવી અને વિદ્યાચારણ મુનિઓ—વિદ્યાધરો માટેની ગતિ આઠમા નંદીશ્વરદ્વીપ સુધીની સમજવી. ઊર્ધ્વગતિ મેરુના પાંડુકવન સુધીની સમજવી.

વૈક્રિયશરીરની જીવોનું ગમનાગમન તિર્યક્ અસંખ્ય દ્વીપ—સમુદ્રો સુધી હોઈ શકે છે, અને

૫૬૮. આહારક શરીરની મુનિને વૈક્રિય શરીર રચવાની શક્તિ હોય છે. પણ એક સાથે બે બે લબ્ધિનો ઉપભોગ થઈ શકતો નથી. એટલે ચાર શરીર કલાં, પણ સત્તાની અપેક્ષાએ પાંચેય શરીર બનાવવાની શક્તિ હોય છે.

ઉધ્વાધોગમન દેવો આશ્રયી ચોથી નરકપૃથ્વીથી અચ્યુત દેવલોક સુધીનું છે. આહારકશરીરી મહાવિદેહ ક્ષેત્ર સુધી અને કાર્મણનો ગતિવિષય સમગ્ર ચૌદ રાજલોકમાં હોય છે. કારણ કે જીવનું ઉત્પત્તિસ્થાન સર્વત્ર હોય છે. અને આ બે શરીરો સંસારી જીવની સાથે સંસાર હોય ત્યાં સુધી અવિનાભાવિપણે હોય છે. એ સિવાય સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ પણ વ્યાપીપણું લઈ શકાય છે.

૧. પ્રયોજનકૃત ભેદ—(૧) ઔદારિક શરીરનું પ્રયોજન ધર્મ—અધર્મનું ઉપાર્જન, સુખ-દુઃખનો અનુભવ, કેવળજ્ઞાન કે મોક્ષાદિકની પ્રાપ્તિ છે. આ શરીરનાં આ કાર્યો—લાભો છે. આ લાભ જો પ્રાપ્ત થવાનો હોય તો આ શરીરવાળાને જ થાય.

(૨) એકમાંથી અનેક અને અનેકમાંથી એક, સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂલ અને સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ, આકાશમાર્ગે સ્વશરીરથી ગમનાગમન, શ્રીસંઘના કે અન્ય કોઈના પણ કાર્યમાં સહાય કરવી વગેરે વૈક્રિય શરીરનાં પ્રયોજનો છે.

(૩) શાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ અર્થનો ભોધ પામવા કે તેમાં પડેલા સંશયનું સમાધાન લેવા, કે જિનેશ્વરદેવની સમવસરણાદિકની ઋદ્ધિ જોવી, વગેરે કાર્યમાં ઉપયોગી આહારક શરીર છે.

(૪) ભોજનને પચાવવાનું, તેજો અને શીત લેશ્યાને છોડવાનું અને જરૂર પડે તો કોઈને શ્રાપ કે અનુગ્રહ વરદાન આપવાનું કાર્ય તૈજસ શરીરના પ્રભાવે શક્ય બને છે.

(૫) મુખ્યત્વે અન્યાન્ય ભવમાં ગમન કરવાનું કાર્ય એ કાર્મણ શરીરનું ફલ છે. ટૂંકમાં કહીએ તો પાંચેય શરીરનું મુખ્ય પ્રયોજન ^{૫૬૯}ઉપભોગ છે.

૬. પ્રમાણકૃત ભેદ—મનુષ્યો, પશુ, પક્ષી બેઈન્દ્રિય વગેરે ક્ષુદ્ર જંતુઓ, વનસ્પતિઓ વગેરેનું શરીર ઔદારિક છે. હવે આ શરીર વધારેમાં વધારે કેટલું મોટું હોય? તે માટે શાસ્ત્રો કહે છે કે કંઈક અધિક એવા એક હજાર યોજન. આ માન પ્રત્યેક વનસ્પતિને આશ્રીને કહ્યું છે. ^{૫૭૦}પ્રમાણાંગુલવડે એક હજાર યોજન ઊંડા સમુદ્રાદિ જલાશયોમાં, જે ભાગમાં ઉત્સેધાંગુલથી એક હજાર યોજનનું ઊંડાણ હોય ત્યાં ઉગતી કમળ વગેરે વનસ્પતિનું છે. અધિકતા જે કહી તે ફક્ત જળની સપાટીથી જેટલું ઉંચું રહે તેટલી સમજવી અને સ્વયંભૂરમણના મત્સ્યોનું શરીર પણ હજાર યોજનનું હોય છે.

વૈક્રિય શરીરની ઉંચાઈ એક લાખ યોજનથી કંઈક અધિક છે. આ માન દેવોને ઉત્તર વૈક્રિય અને મનુષ્યને લઘ્વિપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીરાશ્રયી સમજવું. આ વૈક્રિય શરીર દેવો અને મનુષ્યો બંને કરી શકે છે. માત્ર દેવો એ વખતે જમીનથી ચાર અંગુલ ઉંચા રહે છે. અને મનુષ્યો જમીનસ્પર્શી હોય છે. જેથી 'કંઈક અધિક'ની સફળતા મનુષ્યાશ્રયી સમજવી.

તૈયાર થયેલા આહારક શરીરની ઉંચાઈ એક હાથની જ હોય છે. તૈજસ અને કાર્મણનું માન ચૌદ રાજલોક પ્રમાણનું હોય છે. અને તે લોકની ચારેય બાજુ વ્યાપ્ત થઈને રહેલું સમજવું. આ પ્રમાણ કોઈ જીવ કેવલી સમુદ્ઘાત કરે અને પોતાના આત્મપ્રદેશોને સમગ્ર લોકવ્યાપી બનાવે ત્યારે તે આત્મપ્રદેશો તૈજસ કાર્મણથી સંનદ્ર હોય છે તેથી ઉક્ત માન ઘટમાન બને છે.

૫૬૯. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં 'નિરુપમોગમન્યત્' સૂત્ર દ્વારા અમુક અપેક્ષાએ કાર્મણને નિરુપભોગી કહ્યું છે.

૫૭૦. એક હાથની અપેક્ષાએ એક હજાર યોજનનું ક્ષેત્ર ૩૨ કોડગણું થાય એટલે સંખ્યાતગુણ ક્ષેત્ર ગણાય.

૭. અવગાહનાકૃત મેદ—અવગાહના એટલે કોઈપણ વસ્તુને આશ્રીને મપાતી બાબત. અહીંઆ તો માત્ર પાંચ શરીરો પોતાનું કેટલું આકાશક્ષેત્ર રોકે છે તે પૂરતી બાબત છે. વ્યાખ્યાની સરવતા માટે આહારક શરીરથી શરૂઆત કરે છે. આહારક શરીર સહુથી (પાંચ શરીરની અપેક્ષાએ) અલ્પ આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને (રોકીને) રહેનારું છે. કારણ કે તેનું માન એક જ હાથનું છે. કારણ કે તેનું એ નિશ્ચિતમાન છે. તેથી સંખ્યાતગુણ આકાશપ્રદેશમાં ઔદારિક શરીર અવગાહીને રહે છે. કારણ કે ઔદારિક શરીર છેવટે એક હજાર યોજન માનવાળું છે. તેથી પણ સંખ્યાતગુણ ક્ષેત્રાવગાહ વૈકિયશરીરનો છે. કારણકે એક લાખ યોજન સુધી વિસ્તરી શકે છે. વૈકિયાવગાહ કરતાં અસંખ્યગુણ આકાશપ્રદેશાવગાહી તૈજસ—કાર્મણ આ બંને શરીરો છે. કેવલી સમુદ્ઘાત વખતે તેટલું આકાશક્ષેત્ર રોકાતું હોવાથી તૈજસ—કાર્મણની અવગાહના મરણસમુદ્ઘાતાદિના પ્રસંગે ગતિ-આગતિના નિયમ મુજબ ભિન્નભિન્ન માનની પણ છે. તે અન્યાન્તરથી જાણી લેવી.

૮. સ્થિતિકૃત મેદ—ઔદારિક શરીરનો સ્થિતિ (ટકવાનો) કાળ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલ્યોપમ (યુગલિક મનુષ્ય-તિર્યચોની અપેક્ષાએ), દેવો અને નારકોને આશ્રીને જન્મસિદ્ધ ભવપ્રત્યયિક વૈકિયનો કાળ ૩૩ સાગરોપમ છે. ઉત્તર વૈકિય કે કૃત્રિમ વૈકિયનો સ્થિતિકાળ લગભગ કહેવાઈ ગયો છે. છતાં પુનઃ યાદ કરીએ તો દેવોના ઉત્તર વૈકિયનો પંદર દિવસ, નારકોનો અંતર્મુહૂર્ત, મનુષ્યતિર્યચો અને લઙ્ઘિપ્રત્યયિક વૈકિયનો અંતર્મુહૂર્ત. આહારકનો (ઉત્કૃષ્ટ)સ્થિતિકાળ અંતર્મુહૂર્ત અને તૈજસ—કાર્મણનો જઘન્યોત્કૃષ્ટ સ્થિતિકાળ ભવ્યાશ્રયી અનાદિ સાંત અને અભવ્યાશ્રયી અનાદિ અનંત છે. છેલ્લા બે સિવાય શેષ ત્રણ શરીરનો જઘન્ય સ્થિતિકાળ અંતર્મુહૂર્ત છે.

૯. અત્પબહુલકૃત મેદ—પાંચેયમાં આહારક શરીર સહુથી અલ્પ સંખ્યામાં છે. કારણકે તે ક્વચિત જ રચાતું હોય છે. જઘન્યથી તે એક કે બે હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી કોઈ કાળે નવહજાર પણ હોય છે. તેથી અસંખ્યગુણાં વૈકિય શરીરો હોય છે. કારણકે તેના સ્વામીઓ દેવો નારકો અસંખ્ય છે. માટે અને તેથી ^{૫૭૧}અસંખ્યગુણાં ઔદારિક શરીરો છે. યદ્યપિ સાધારણ વનસ્પતિના જીવો અનંત છે. અનંત હોવાથી ઔદારિક શરીર અનંતા કેમ નહિ? એવા પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે અનંત જીવોનું શરીર પાછું એક હોય છે. એ અપેક્ષાએ સાધારણ વનસ્પતિના જીવો અનંત છતાં તેના શરીરો તો અસંખ્યાત જ છે. વળી તિર્યચોને અનંતા કહીએ છીએ પણ બધાયના શરીરનો હિસાબ વિચારીએ તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ અસંખ્યાતનો જ થાય છે. શાઓએ એ જ રીતે વિવક્ષા કરી છે. તેનાથી તૈજસ—કાર્મણ શરીરો અનન્તગુણા છે. કારણકે તે તમામ સંસારી જીવોમાં અવશ્ય જુદા જુદા હોય છે અને પરસ્પર સંખ્યાએ સમાન છે.

૧૦. અન્તર (વિરહકાલ) કૃત મેદ—ઔદારિક શરીરનો વિરહકાળ એક જીવને આશ્રીને વિચારીએ તો જઘન્યથી એક ^{૫૭૨}સમયનો અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્તાધિક ૩૩ ^{૫૭૩}સાગરોપમનો.

૫૭૧. અસંખ્યાતના અસંખ્ય પ્રકારો છે.

૫૭૨. વર્તમાન ઔદારિક શરીરનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયા બાદ ઋજુગતિથી તિર્યચ કે મનુષ્યગતિમાં ઉત્પન્ન થનાર ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે ઔદારિક શરીરયોગ્ય આહારનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે તે અપેક્ષાએ એ એક સમજવો. પણ શરીરપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થવાની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો અંતર્મુહૂર્ત સમજવું.

વૈકિયનો જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિના ^{૫૭૪}કાયસ્થિતિમાન પ્રમાણે સમજવો. આહારક શરીરનો જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ^{૫૭૫}અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત અને તૈજસ કાર્મણ માટે તો અન્તર જ નથી. આ એક જીવાશ્રયી ઘટના જણાવી. અનેક જીવોની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો ચારેય શરીરમાંથી કોઈનો પણ વિરહકાળ હોતો જ નથી.

આ પ્રમાણે શરીરદ્વાર પૂર્ણ થયું.

૨. **અવગાહના**—કયા જીવના, કયા કયા શરીરની ઉંચાઈ વગેરે માન, જઘન્યોત્કૃષ્ટ દષ્ટિએ કેટલું હોય? તે જણાવવું તે. આ બધું અવગાહના માન તો આ જ ગ્રન્થમાં તે તે સ્થળે કહેવાઈ ગયું છે. જેથી તેના પુનરાવર્તનની જરૂર નથી.

૩. **સંઘયણ**—એનો સંસ્કૃત પર્યાય સંહનનમ્ છે. એના બે અર્થ છે. ^{૫૭૬}‘અસ્થિનિચય’ એટલે હાડકાંનો સંચય અર્થાત્ અમુક રીતે એકત્ર થવું અથવા રચનાવિશેષ તે. બીજો અર્થ ^{૫૭૭}‘શક્તિવિશેષ’ એટલે કે શરીરના પુદ્ગલોને જે મજબુત બનાવે તે. આ સંહનન છ પ્રકારે છે. આના વર્ણન માટે જુઓ ગાથા ૧૫૮-૬૦.

૪. **સંજ્ઞા**—આહારાદિ સંજ્ઞાઓના વર્ણન માટે જુઓ ગાથા ૩૪૧-૪૨નું વિવેચન.

૫. **સંસ્થાન**—સંસ્થાન એટલે શરીરનો ^{૫૭૮}આકારવિશેષ અર્થાત્ પુદ્ગલની અમુક પ્રકારની રચનાવિશેષ તે. આ સંસ્થાનો સમયતુરસ્ત્રાદિ છ પ્રકારે છે. જેનું વર્ણન ગાથા ૧૬૩-૬૫ના વિવેચન પ્રસંગે કહેવાઈ ગયું છે.

સંસ્થાન અંગે જ્ઞાતવ્ય જે હકીકત અગાઉ નથી જણાવી તે અહીં અપાય છે.

સંસ્થાન એટલે આકાર. આ આકારો વિશ્વમાં અનેક પ્રકારના વર્તે છે. આ આકારો જીવ, અજીવ બંનેને હોય છે. શરીરધારી હોય તેને સામાન્યતઃ જીવ શબ્દથી, અને અશરીરીને આત્મા શબ્દથી ઓળખાવાની ચાલ છે. આત્માને તો જાણે કોઈ જ સંસ્થાન નથી તેથી તે અનિત્યસંસ્થાનવાળો કહેવાય છે. જીવના દેહધારી આકારો માટે શાસ્ત્રમાં પૃથ્વીના શરીર માટે મસૂરની દાળ, પાણી માટે પરપોટો, અગ્નિ માટે સોય કે તેનો સમૂહ, અને વાયુ માટે ઘજા કહેલ છે. એ ઉપરાંત અંદરોઅંદર અનેક ચિત્રવિચિત્ર આકૃતિઓ પણ હોય છે. આ આકૃતિઓ પુદ્ગલરૂપ શરીરની જ હોય છે. બેઈન્દ્રિયથી માંડીને ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો માટે ‘હુંડક’ સંસ્થાન કહ્યું છે. જે શ્વાઘનીય અને રૂચિકર

૫૭૩. કોઈ ચારિત્રવંત જીવ ભવાન્તે વૈકિય શરીર રચી, અન્તર્મુહૂર્ત જીવીને આપુષ્ય ક્ષય થઈ જતાં ઋજુગતિએ અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થાય તે આશ્રયી વિચારવો.

૫૭૪. આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા પુદ્ગલપરાવર્ત તે, પુનઃ પુનઃ ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય એ દષ્ટિએ.

૫૭૫. પુનઃ ચારિત્રપ્રાપ્તિ માટેનો કાળ તેટલો હોવાથી.

૫૭૬-૫૭૭. સંઘયણમઙ્ગિનિચઓ । સંહનનમ્-અસ્થિનિચયઃ=શક્તિવિશેષ ઇત્યન્યે ।

[સ્થા ૬૦ ઠા ૩. ૩૦ ૩] દૃઢીક્રિયન્તે શરીરપુદ્ગલા વેન તત્ ॥

૫૭૮. સદસલ્લક્ષણોપેતપ્રતીકસન્નિવેશજમ્ ।

શુભાશુભાકારરૂપં ષોઢા સંસ્થાનમઙ્ગિનામ્ ॥ [લો. પ્ર.]

નથી હોતું. આમાં અનેક આકારો મળી આવે છે. પંચેન્દ્રિય જીવોમાં મનુષ્યો, દેવો, નારકો, તિર્યચો, તિર્યચોમાં—પશુ, પક્ષી, જળચર, સ્થલચર, ઉરપરિસર્પ, ભૂજપરિસર્પ, ચારપગવાળાં વગેરેમાં જાતજાતનાં રૂપો, આકારો, ચિત્રવિચિત્ર અને અદ્ભુત લાગે તેવાં શરીરો હોય છે. એ બધાયનો સમાવેશ તો પૂર્વોક્ત સમયતુરચ્છાદિ છ સંસ્થાનોમાં કરાય છે.

રૂપી એવા અજીવ પદાર્થોનાં પાંચ સંસ્થાનો

૧. ^{૫૭૯}પરિમંડલ, ૨. વૃત્ત, ૩. ત્રિકોણ, ૪. ચતુષ્કોણ—ચોખ્ખૂણ, ૫. આયત—દીર્ઘ.

પરિમંડલ—તેને કહેવાય કે વચમાં પોલાણ હોય એવું ગોળ. જેમકે ચુડી—બંગડી. **વૃત્ત**—એટલે પોલાણ વિનાનો ગોળાકાર પ્રતરની જેમ નક્કર ગોળ. ઉદાહરણમાં કુંભારનું ચક્ર, જમવાની થાળી, રૂપિયો વગેરે. ત્રિકોણમાં શિંગોડું, ચારખૂણામાં બાજોઠ—કુંભી વગેરે અને આયતમાં દંડ, લાકડી વગેરે.

આ બધાએ આકારો ઘન અને પ્રતરથી બે ભેદવાળા છે. અને એમાં પરિમંડલને છોડીને બાકીના ચાર પુનઃ ઓજપ્રદેશથી અને યુગ્મપ્રદેશથી બબે ભેદવાળા છે. ઓજપ્રદેશી સંસ્થાન તેને કહેવાય કે જે વિષમસંખ્યાવાળા (એટલે એકી) પ્રદેશોથી બનતું હોય. અને જે સમસંખ્યા (એટલે બેકી) પ્રદેશથી બનતું હોય તેને યુગ્મપ્રદેશી કહેવાય. જ્યારે પરિમંડલમાં તો ^{૫૮૦}પ્રતર અને ^{૫૮૧}ઘન બે જ વિભાગો છે. હવે એ બધાય પ્રકારને ક્રમશઃ સમજી લઈએ.

૧—પરિમંડલ

પ્રતરપરિમંડલ—વીશ પ્રદેશી વીશ પ્રદેશાવગાહી હોય છે. પૂર્વાદિ ચારે દિશાઓમાં ચાર ચાર અણુઓ સ્થાપવા અને વિદિશામાં એકેક અણુ સ્થાપવાથી આ આકાર બને છે. સહુથી આઘ—જઘન્યમાં જઘન્ય પ્રતર આ છે. એથી નાનું કદી હોતું જ નથી.

ઘનપરિમંડલ—આ ચાલીસ પ્રદેશી ચાલીસ પ્રદેશાવગાહી હોય છે. પૂર્વોક્ત વીશ પ્રદેશોની ઉપર વીશ પ્રદેશો મૂકવાથી તે ઘન બને છે. ઘનપરિમંડલનો આ આઘ આકાર છે.

૨—વૃત્ત

ઓજપ્રદેશ પ્રતરવૃત્ત—આ સંસ્થાન પાંચ અણુથી નિષ્પન્ન, પાંચ આકાશપ્રદેશાવગાહ છે. આ આકાર—એક અણુમધ્યમાં અને ચાર દિશામાં સંલગ્ન—જોડાયેલા ચાર સ્થાપવાથી નાનામાં નાનો પંચપ્રદેશી વૃત્તાકાર બને છે.

યુગ્મપ્રદેશ પ્રતરવૃત્ત—આ બાર પ્રદેશનું અને બાર પ્રદેશાવગાહી છે. ચાર આકાશપ્રદેશ ઉપર ચાર અણુઓ સ્થાપવા અને તેને ફરતા આઠ અણુઓ સ્થાપવા એટલે બાર પ્રદેશી પ્રતરાકાર બને.

ઓજપ્રદેશ ઘનવૃત્ત—પ્રતરની વાત પૂરી કરી ઘન સમજાવે છે. આ ઘન સપ્તપ્રદેશી

૫૭૯. પરિમંડલે ય વદે તંસે ચતરંસ આયણ ચેવ, ઘનવયરપદમવર્જં ઓયવણસે ય જુમ્મે ય ॥

[ઉત્તરાં નિર્ધુક્તિ]

૫૮૦—૮૧. પ્રતર એટલે સપાટ અને ઘન એટલે નક્કર મોઢકના જેવું.

સપ્તપ્રદેશાવગાહી છે. પૂર્વોક્ત પંચપ્રદેશી પ્રતરવૃત્તના મધ્યના અણુની ઉપર અને નીચે એક એક અણુ સ્થાપવાથી ૫+૨=૭ પ્રદેશી સંસ્થાન નિર્માણ થાય છે.

યુગ્મપ્રદેશ ઘનવૃત્ત—તે બત્રીશ પ્રદેશી અને બત્રીસાવગાહી છે. પૂર્વોક્ત બાર પ્રદેશી પ્રતરવૃત્ત બનાવ્યું તેના ઉપર બીજા બાર પ્રદેશો મૂકવા અને તે બધાયની મધ્યમાં ચાર અને તે બધાયની નીચે ચાર અણુઓ સ્થાપવા, જેથી ઘનવૃત્તાકાર બની જાય છે.

૩—ત્ર્યસ્ર

ઓજપ્રદેશી પ્રતરત્ર્યસ્ર—આ ત્રિપ્રદેશી અને ત્રિપ્રદેશાવગાહી છે. તિચ્છાં અંતરરહિત બે અણુઓ મૂકી, પછી પહેલાની નીચે એક અણુ મૂકી એટલે ત્રિપ્રદેશી સંસ્થાન બની જશે.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરત્ર્યસ્ર—આ છ પ્રદેશી, છ પ્રદેશાવગાહી છે. અંતર રહિત તિચ્છાં ત્રણ અણુઓ સ્થાપવા. તેમાં પહેલા તિચ્છાં અણુની ઉપર અને નીચે બબે અણુઓ અને બીજા તિચ્છાં અણુની નીચે એક જ અણુ સ્થાપવાથી ઈષ્ટાકાર સર્જાશે.

ઓજપ્રદેશી ઘનત્ર્યસ્ર—આ ૩૫ પ્રદેશી તેટલા જ પ્રદેશાવગાહી સંસ્થાન છે. તે બનાવવા માટે પ્રથમ અંતરરહિત-સંલગ્ન એવા તિચ્છાં પાંચ અણુઓ સ્થાપવા, તે દરેકની નીચે તિચ્છાં જ ક્રમશઃ ચાર, ત્રણ, બે અને એક એવા પાંચ પ્રદેશો સ્થાપવા, એટલે પંદરપ્રદેશી પ્રતર થયું. હવે તેની ઉપર દરેક પંક્તિના અન્ત્યાણુને છોડીને છ, તે જ રીતે ત્રણ અને એક મૂકવો. જેથી કુલ ૩૫ પ્રદેશાત્મક ઘનત્ર્યસ્ર બની જશે.

યુગ્મપ્રદેશી ઘનત્ર્યસ્ર—આ ચાર પ્રદેશ, ચાર પ્રદેશાવગાહ છે. પ્રતર વખતે જે ત્રિપ્રદેશાત્મક ત્રિકોણપ્રતર બનાવ્યું હતું તે રીતે બનાવી, ઉપર અને નીચે એક એક અણુ સ્થાપવાથી ઘન બની જશે.

૪—ચતુરસ્ર

ઓજપ્રદેશી પ્રતરચતુરસ્ર—આ સંસ્થાન નવપ્રદેશી નવપ્રદેશાવગાહી છે. તિચ્છાં સંલગ્ન ત્રણ ત્રણ પ્રદેશાત્મક ત્રણ પંક્તિઓ સ્થાપવી એટલે નવપ્રદેશી આકૃતિ નિર્માણ થશે.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરચતુરસ્ર—ચારપ્રદેશી, ચારપ્રદેશાવગાહી છે. તિચ્છાં બેબે પ્રદેશની બે પંક્તિ કરવાથી થાય છે.

ઓજપ્રદેશી ઘનચતુરસ્ર—૨૭ પ્રદેશી ૨૭ પ્રદેશાવગાહી છે. પૂર્વોક્ત પ્રતર ચતુરસ્ર વખતે સ્થાપેલા નવ પ્રદેશાત્મક પ્રતરની ઉપર અને નીચે નવ નવ અણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે.

યુગ્મપ્રદેશી ઘનચતુરસ્ર—અષ્ટપ્રદેશી, અષ્ટપ્રદેશાવગાહી છે. ચારપ્રદેશના પ્રતર ચતુરસ્રની ઉપર અને નીચે ચાર અણુઓ સ્થાપવાથી બને છે.

૫—આયત

આયતના ઓજ અને યુગ્મ બે પ્રકારો તો છે. પણ તે બંનેના ઘન અને પ્રતર ઉપરાંત આયત સંસ્થાનમાં શ્રેણિ પ્રકાર નિષ્પન્ન થાય છે. તેથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારે સ્થાપના બતાવે છે.

ઓજપ્રદેશી શ્રેણિઆયત—ત્રિપ્રદેશી ત્રિપ્રદેશાવગ્નાદ છે. તિચ્છા અંતર રહિત ત્રણ પ્રદેશો મૂકવાથી થાય છે.

યુગ્મપ્રદેશી શ્રેણિઆયત—તિચ્છા સંલગ્ન બે અણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે.

ઓજપ્રદેશી પ્રતરાયત—પંદરપ્રદેશી, પંદરપ્રદેશાવગ્નાદ છે. પહેલાંની માફક પંક્તિ ત્રણમાં પાંચ પાંચ અણુઓ સ્થાપવા.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરાયત—છ પ્રદેશ, છ પ્રદેશાવગ્નાદી. પ્રથમની માફક બે પંક્તિમાં ત્રણ ત્રણ અણુઓ સ્થાપવા.

ઓજપ્રદેશી ઘનાયત—૪૫ પ્રદેશી ૪૫ પ્રદેશાવગ્નાદી છે. પૂર્વોક્ત પંદરપ્રદેશનું પ્રતરાયત બનાવ્યું હતું તેવું જ બનાવીને તેની નીચે અને ઉપર તે જ રીતે પંદર પંદર અણુઓને સ્થાપવા.

યુગ્મપ્રદેશી ઘનાયત—બારપ્રદેશી, બારપ્રદેશાવગ્નાદી. અહીંઆ પણ પૂર્વોક્ત છ પ્રદેશના પ્રતરાયત ઉપર, તે જ રીતે બાર પ્રદેશો મૂકવાથી ઘન સર્જાઈ જશે.

આથી વધુ નાના આકારો અસંભવિત છે. અહીંઆ સહુથી નાનામાં નાની આકૃતિઓ ઉપર જણાવી છે. એથી વધતાં વધતાં ઉત્કૃષ્ટપણે સંખ્ય, અસંખ્ય યાવત્ અનંત પ્રદેશી આકારો બને છે. આ આકૃતિઓની યથાસંભવ ઝાંખી તેના ચિત્રો દ્વારા બતાવી શકાય ખરી. આ આકૃતિઓ ઉપરાંત પાંચ સંસ્થાનોના સંયોગોથી બીજાં અસંખ્ય સંસ્થાનો—આકારો કે આકૃતિઓ નિષ્પન્ન થઈ શકે છે.

૬—૧૨૨ કસાય [કષાય]

એનો શબ્દાર્થ વિચારીએ તો કષ્=એટલે સંસાર અને આય=એટલે લાભ. જેનાથી સંસારનો લાભ થાય તે કષાય. આ પ્રસિદ્ધ અર્થ છે.

કષાય ઉપર તો ઘણાં ઘણાં પાનાં લખી શકાય, પરંતુ અહીં તો સંક્ષિપ્તપણે જ ૨૪ દંડકની વ્યાખ્યા આપવાની હોવાથી મહત્ત્વનું મુદ્દામ સ્વરૂપ કહેવાશે. આ કષાયો કે જેના કારણે આ સંસારનું પરિભ્રમણ ચાલુ જ રહે છે. તેના મૂલ પ્રકાર ચાર છે. ૧. ક્રોધ, ૨. માન, ૩. માયા, ૪. લોભ.

અહીંઆ એક વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈ લેવી જોઈએ કે સામાન્ય રીતે કેટલાકોને એવો ખોટો ખ્યાલ બંધાઈ ગયો હોય છે કે કષાય એટલે માત્ર રોષ, ગુસ્સો, દ્વેષ વગેરે, પણ એમ જ નથી. કષાય તત્ત્વમાં તો જીવના હજારો ભાવો સમાઈ જાય છે. જેમાં ક્રોધ ઉપરાંત બીજા ત્રણ માન, માયા અને લોભ અને તેના ઉપપ્રકારો સમાય છે. અને એટલે જ કષાયનો અર્થ વિશાળ કર્યો છે. હવે ચારેય પ્રકારોનો અર્થ વિચારીએ.

૫૮૨. 'કષાય' શબ્દની જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિઓ જુદા જુદા આગમોની ટીકાઓમાં જોવા મળે છે. જેમકે—કૃષ્ણતિ વિલિખન્તિ કર્મક્ષેત્રં સુખદુઃખફલયોગ્યં કુર્વન્તિ કલુષયન્તિ વા જીવમિતિ અથવા કલુષયન્તિ શુદ્ધસ્વભાવં સન્તં કર્મમલિનં કુર્વન્તિ જીવમિતિ કષાયઃ । અથવા કલ્પયન્તે વાઘ્યન્તે પ્રાણિનોડનેનેતિ કષં કર્મ ભવો વા તદાયો લાભ ઇષાં યતઃ । કષ્યન્તેડસ્મિન્નાણી પુનઃ પુનરાવૃત્તિભાવમનુભવતિ કષોપલકષ્યમાણકનકવદિતિ । કષઃ સંસારઃ તસ્મિન્નાસમન્તાદયન્તે ગચ્છન્ત્યે-ધિરસુમન્ત ઇતિ ! યદ્વા કષાયો ઇવ કષાયઃ ॥ ૧૮૨૨.

ક્રોધ—આ કષાય મૈત્રી, પ્રેમ, સ્નેહ, પ્રીતિનો નાશ કરે છે. અને જ્યારે ક્રોધ, ગુસ્સો કે રોષ આવે ત્યારે તેના ચિહ્નો શરીર ઉપર ઉપસી આવે છે. એટલે કે—મોઢું લાલ લાલ થઈ જાય, આંખોમાં ભયંકરતા ઊભી થાય. હોઠ ધ્રુજવા માંડે, શરીરમાં કંપ ઊભો થાય; અને પછી આગળ વધી કઠોર અને અસભ્ય શબ્દો વાણી દ્વારા વ્યક્ત થાય અને પછી વધતાં શરીરની ચેષ્ટા દ્વારા પણ વ્યક્ત થાય વગેરે. આ બધી લાગણીઓ આ ક્રોધ નામના કષાયકર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ વ્યક્તિ ક્રોધ વખતે લેવાએલા પોતાના ફોટાને, તદ્દન શાંત થયા પછી જુએ તો ક્રોધ પોતાના ચહેરાને કેવો વિકૃત બનાવે છે ! તેનો સાચો ખ્યાલ આવે.

માન—આ કષાયનો ઉદય વર્તતો હોય ત્યારે માની સ્વભાવના કારણે અન્યની કે અન્યના કાર્યની ઈર્ષ્યા અને પોતાની મહત્તા, શ્રેષ્ઠતા કે ઉત્કર્ષ બતાવવાની ઈચ્છા હરદમ જાગૃત રહ્યા કરે છે. અને તેનું જોર વધે ત્યારે વાણી વર્તન દ્વારા પણ તે વ્યક્ત થાય છે. તેથી આવી વ્યક્તિ અભિમાની, ગર્વિષ્ઠ, અકકડ, અહંકારી, ઉન્મત્ત, ઉદ્વેગ, સ્વચ્છંદી વગેરે વિશેષણોને યોગ્ય બની જાય છે. આવી માનદશા ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ, તેને માન કષાયકર્મ કહેવાય છે.

માયા—આ માયા કષાય કર્મ ઊભું થયું કે જીવ બીજાને ઠગવાનો જ ધંધો કરવાનો. આ માયા કુટિલતા, વક્તા, પ્રપંચ, છળ, કપટ, સાચાંજુઠાં, અન્યને બનાવવાની કે ફસાવવાની વૃત્તિ વગેરે લાગણીઓ મનમાં ઉત્પન્ન કરે છે. લોકમાં આવી વ્યક્તિ ‘માયાવી’ તરીકે સંબોધાય છે. માયા કષાયકર્મના ઉદયે જીવથી આવું વર્તન થાય છે.

લોભ—જડ ચેતન પદાર્થોના સંગ્રહની કે તેના વર્ધનની પ્રવૃત્તિ, અન્ય પદાર્થોમાં તૃષ્ણા અને લોલુપતા, મમત્વભાવ, કોઈનું પડાવી લેવાની બુદ્ધિ “આ જા ફસા જા, ધર જા વિસર જા”ના ધંધા, અતિ આરંભોની પ્રવૃત્તિ, આ બધું કરાવનાર લોભ કષાય નામનું કર્મ છે. અપેક્ષાએ ચારેય કષાયમાં લોભ સર્વ કષાયોમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનાર છે. કારણકે લોભ પ્રીતિ, વિનય અને મિત્રતા ત્રણોયને ખતમ કરી નાંખે છે. એથી જ તેને “પાપના બાપ” તરીકે ઓળખાવ્યો છે. સર્વ દોષોની ખાણ એ જ છે, અને એને સકલ અનર્થોનું મૂળ કહ્યો છે.

ચારે કષાયોને ઉદેશીને આગમમાં કહ્યું છે કે—

કોહો પીઢં પળાસેઢ, માળો વિળયનાસળો ।

માયા મિત્તાળિ નાસેઢ, લોભો સવ્વવિળાસળો ॥ [દશવૈકલ્પિક]

ક્રોધ પ્રીતિનો સર્વથા નાશ કરે છે, માન વિનય (નમ્રતા)નો, માયા મિત્રતાનો (અથવા સરલતાનો) અને લોભ સર્વનો એટલે પ્રીતિ, વિનય, મિત્રતા બધાયનો વિનાશ નોતરે છે. માટે શાસ્ત્રો કહે છે કે—

કોહં માળં ચ માયં ચ, લોભં ચ પાવવઙ્કળં ।

વમે ચતારિ દોસાઢ, ઇચ્છંતો હિયમપ્પળો ॥

આત્માનું હિત ઈચ્છતો મનુષ્ય પાપવર્ધક એવા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ચાર દોષોને વમી નાંખે, અને એનું વમન થવાથી જ આત્મા નિર્મળ બને છે.

હવે એ દોષોને કેવી રીતે વમી શકાય ? એનો પણ ટૂંકો અને સરલ ઉપાય બતાવતાં ઉપકારી મહર્ષિઓ જણાવે છે કે—

उवसमेण हणे कोहं, माणं मद्वया जिणे ।

मायं च अज्जवभावेणं, लोभं संतोसओ जिणे ॥

હે આત્મનુ ! ક્રોધનો ઉદય થતાંની સાથે જ ઉપશાન્ત બની, ક્ષમા રાખી. ક્રોધના ઉદયને વિફળ બનાવી દે, મૃદુતા નમ્રતા વડે કરીને માનરૂપી શત્રુને જીતી લે અને માયાકપટ કરવાની મનોવૃત્તિ જાગે ત્યારે સરલદૃઢયી બની માયાને જીતી લે અને લોભવૃત્તિ જાગે ત્યારે નિઃસ્પૃહ બની સંતોષવૃત્તિ કે અનાસક્ત ભાવને ધારણ કરી લોભ ઉપર વિજય મેળવી લે.

આ ચારે કષાયને રાગ અને દ્વેષ આ બેમાં અન્તર્ગત કરાય છે. ક્રોધ અને માનનો દ્વેષમાં, માયા અને લોભનો રાગમાં સમાવેશ થાય છે. મતાંતરે માન, માયા અને લોભ ત્રણેયનો રાગમાં સમાવેશ કરે છે. આપણે તીર્થંકરને ટૂંકમાં રાગ—દ્વેષરહિત જે કહીએ તેનો અર્થ ચારે કષાયરહિત ભગવાન છે, એમ ફલિત થાય છે.

આ કષાયો ક્ષમા નમ્રતાદિ ગુણોરૂપ સમ્યક્ ચારિત્રમાર્ગનું આવરણ કરે છે. તેથી તે આગળ વધીને ક્રોધાદિકની લાગણીઓ ઉભી કરીને અસદ્વર્તન કરાવે છે. અને વધતો એવો ક્રોધ એવો છે કે તેની ઉત્પત્તિની ટોચે પહોંચે તો નવાં કંમો બંધાવાની અનંત પરંપરાઓને ઊભી કરે છે. ક્રોધાદિ ચારેય કષાયની કમનસીબી એ છે કે ક્રોધ વખતે બંધાતું કર્મ ફરી ક્રોધ કરાવે તેવું બાંધે, એ બાંધેલું ફરી ઉદયમાં આવે એટલે ત્રીજીવાર એવું જ બાંધે, આમ અનંત પરંપરા સર્જાય છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આ ચારની તરતમભાવવાળી પેટા લાગણીઓ લાખો હોય છે. ઈર્ષા, અદેખાઈ, નિંદા વગેરે વગેરે.

આ કષાયો મોહનીયકર્મજન્ય છે. આના ઉદયમાં નિજગુણરમણતા કે સ્વભાવદશામાં સ્થિરતા ન કરવા દે, અને તેથી તે આત્માના મૂલ સ્વભાવને પ્રગટ થવા ન દે. ઉલટું પરભાવમાં રમણતા ઉત્પન્ન કરાવે, પર વસ્તુઓને પોતાની મનાવાની ભૂલ કરાવે, આત્માથી પર ગણાતી વસ્તુઓમાં મોહ ઉત્પન્ન કરાવે અને આ મારો—મારી—મારું, એવો પરિણામ પેદા કરાવે છે.

અનંત જીવોની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના કારણે તેઓની ભાવનાઓ—વિચારોમાં અનંત તારતમ્યો પડે છે. અને તે કારણે તેના કષાયોના પરિણામમાં પણ તેટલી જ તરતમતાઓ ઊભી થાય છે. પરંતુ અનંત કક્ષાઓ વાણીથી કે લેખનથી વ્યક્ત કરવાનું અશક્ય હોઈ તે અનંતનું વર્ગીકરણ કરી નાંખીને શાસ્ત્રકારોએ મન્દ, તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ ભેદે કષાયોના મૂલ ચાર ભેદોને પુનઃ ઉત્તર ચાર પ્રકારોમાં વહેંચી દીધા છે. અને તેને અર્થલક્ષી ચાર નામો આપવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે (૧) અનન્તાનુબંધી (૨) અપ્રત્યાખ્યાની (૩) પ્રત્યાખ્યાની અને (૪) સંજ્વલન. (૧) જે કારણથી ત્રણેય જગતમાં જીવો અનન્ત સંસારનો અનુબંધ કરે તે કારણથી તેને અનન્તાનુબંધી ક્રોધાદિ કહેવાય. આ કષાય સાચો વિવેક થવા દે નહીં (૨) સાચી સમજ હોવા છતાં પણ જે કષાયના ઉદયથી જીવ અલ્પ પણ ત્યાગ ન કરી શકે તેને અપ્રત્યાખ્યાની કષાય કહેવાય. આ કષાય સંસારના કામભોગમાં

જીવને પ્રીતિ રખાવે. (૩) વળી જે કષાયના ઉદયથી જીવ સર્વશે સાવધ યોગ (અશુભ યોગ)નો ત્યાગ ન કરી શકે તેને પ્રત્યાખ્યાની કષાય કહેવાય છે. (૪) જે કષાયના ઉદયથી ત્યાગી વૈરાગી એવા મહાત્માઓને પણ ઈષ્ટની પ્રાપ્તિમાં આનંદ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં ખેદાદિક થવા પામે છે અને મનને કંઈક અશાંત બનાવી દે છે, તેથી તેને સંજ્વલન કષાય કહેવાય છે.

મૂળ કષાયના ૧૬ ભેદ થાય છે—તે આ પ્રમાણે

૧	અનન્તાનુબંધી	—	ક્રોધ	૧	અપ્રત્યાખ્યાની	—	ક્રોધ
૨	”	—	માન	૨	”	—	માન
૩	”	—	માયા	૩	”	—	માયા
૪	”	—	લોભ	૪	”	—	લોભ
૧	પ્રત્યાખ્યાની	—	ક્રોધ	૧	સંજ્વલન	—	ક્રોધ
૨	”	—	માન	૨	”	—	માન
૩	”	—	માયા	૩	”	—	માયા
૪	”	—	લોભ	૪	”	—	લોભ

એટલે ક્રોધ ચાર પ્રકારનો. એમ માન વગેરે પણ ચારે જાતના હોય છે. હવે એમાંએ પુનઃ જીવભેદે કક્ષાઓ સર્જાય છે. એટલે એ ૧૬ કષાયો પુનઃ ચાર પ્રકારે વહેંચાય છે, એટલે ૧૬ કષાયોના ^{૫૮૩}૬૪ ભેદો થાય છે. આ ભેદોનું વર્ણન ગ્રન્થવિસ્તાર ભયે અહીં નથી જણાવ્યું.

કષાયનો કાળ—આ કષાયો ઉત્પન્ન થયા પછી એવાને એવા જ પરિણામમાં કયાં સુધી રહેતા હશે ? જિજ્ઞાસુના આ પ્રશ્નનો જવાબ શાસ્ત્રોએ આપ્યો છે. જ્ઞાનદષ્ટિથી અસંખ્ય જીવોના પરિણામોનું વિશ્લેષણ ને તેની મર્યાદાઓ જોઈ અને પછી જણાવ્યું કે સંજ્વલન કષાય ઉદયમાં આવ્યા પછી જો જલદી ન શમ્યો તો વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ સુધી ટકે. એ મુદત પૂરી થતાં કોઈપણ નિમિત્તે તે જરૂર ઉપશાંત થઈ જાય. પ્રત્યાખ્યાની પ્રકારનો કષાય વધુમાં વધુ ચાર માસ ટકે, અપ્રત્યાખ્યાની એક વર્ષ સુધી અને અનન્તાનુબંધી જિંદગી પર્યન્ત ટકે છે. અહીંયા એક વિવેકદષ્ટિ રાખીને સમજવાનું એ કે, તે તે કષાયની મર્યાદા પૂરી થતાં આત્મા શાંત થાય જ એવો નિશ્ચિત નિયમ નથી. રાગદ્વેષની ઉગ્રતા વધી જાય તો ઉત્તરના—આગળના કષાયમાં જીવ ચાલ્યો જાય, જેમકે સંજ્વલનવાળો આત્મા

૫૮૩. ચોસઠ ભેદો પણ ખૂબ જ જરૂરી છે. જો એવા ચિત્રવિચિત્ર ભેદો ન સમજીએ તો કર્મતત્ત્વની વ્યવસ્થામાં ભંગાણ પડી જાય. જેમકે અનન્તાનુબંધીનો ઉદય હોય, તે જ આત્મા નરકાયુષ્ય બાંધી નરકમાં જાય. હવે કૃષ્ણવાસુદેવ ક્ષાયિકસમ્યગ્દષ્ટિ હતા, અનન્તાનુબંધીના ક્ષયવાળા હતા, અને અપ્રત્યાખ્યાનીના ઉદયવાળા હતા, તો તે ત્રીજી નરકમાં કેમ ગયા ? આનું સમાધાન ૬૪ ભેદોમાંથી જ આપી શકાય છે. એટલે કે શ્રી કૃષ્ણવાસુદેવને જે અપ્રત્યાખ્યાની કષાય હતો, તે જ કષાય અન્ત વખતે ઉગ્ર બની અનન્તાનુબંધી જેવો બની ગયો હતો. શ્રેણિક માટે પણ એ જ રીતે વિચારવું. બાહુબલી મુનિમાં સંજ્વલન માન કષાય પંદર દિવસને બદલે એક વરસ સુધી ટક્યો. ત્યાં પણ સંજ્વલનની ઉગ્રતા અપ્રત્યાખ્યાની કષાય જેવી હતી, એમ સમાધાન વિચારવું.

પંદર દિવસે શાન્ત ન થાય તો પ્રત્યાખ્યાનીના ઉદયવાળો બની જતાં વાર ન લાગે. એમ ઉત્તરોત્તર વધવા માંડે તો અનન્તાનુબંધીમાં પણ ચાલ્યો જાય અને અનન્તાનુબંધીવાળો પરિણામની સુંદરતા વધે તો સંજ્વલનવાળો પણ બની જાય. આ પ્રમાણે કષાયની વાસના-પરિણામનું કાળમાન જણાવ્યું.

કષાયોની દેષાન્ત સાથે ઘટના—કષાયોની કાલમર્યાદા અથવા તેની મન્દતા, તીવ્રતાદિ સમજવા માટે જ્ઞાનીઓએ દેષાંતો શોધીને કષાયો સાથે સરખામણી કરીને જિજ્ઞાસુઓને તૃપ્તિ કરી આપી છે.

સંજ્વલનનો ક્રોધ જળની રેખા જેવો, પ્રત્યાખ્યાનીનો ક્રોધ ધૂળની રેખા જેવો, અપ્રત્યાખ્યાનીનો પૃથ્વીની ફાટ જેવો અને અનન્તાનુબંધીનો પહાડની ફાટ જેવો. આ દેષાંતો તો એ સૂચવે છે કે, પાણીમાં આંગળીથી લીટી દોરી પાણીમાં ભેદ પાડવાનો પ્રયત્ન કરીએ. પણ એ ભેદ કેટલો વખત ટકે ? ક્ષણવાર જ. આંગળી આગળ વધતી જાય કે ભેદરેખા ભૂંસાઈને પુનઃ પાણીનો અભેદ થઈ જાય. હવે પછી ઉત્તરોત્તર ભેદરેખાનું અસ્તિત્વમાન વધતું દર્શાવનારા દેષાંતો છે.

હવે સંજ્વલનનો માન નેતર જેવો, પ્રત્યાખ્યાનીનો લાકડાના થાંભલા જેવો, અપ્રત્યાખ્યાનીનો હાડકાના થાંભલા જેવો અને અનન્તાનુબંધીનો માન પથ્થરના થાંભલા જેવો છે. અહીંઆ પહેલો નેતરનો પ્રકાર સૂચવે છે કે સાધુપુરુષોને માન આવ્યું હોય પણ તેને નમી જતાં વાર નથી લાગતી, કાજના થાંભલાને તેથી વધુ વાર લાગે, એમ ઉત્તરોત્તર સમજવું. વહેવારમાં પણ માની માણસને ‘અક્કડ થાંભલા જેવો છે’ એવું બોલીએ છીએ. અહીં દાખલામાં થાંભલો જ લીધો છે.

સંજ્વલન માયા વાંસની છોલ કે છોઈ જેવી (બરૂની અંદર જે પતળા વક તાંતણાઓ હોય છે તે), પ્રત્યાખ્યાનીની વાંકીચૂંકી ગોમૂત્ર-ગાયની મૂત્રધાર સરખી, અપ્રત્યાખ્યાનીની ઘેટાના શિંગડા સરખી અને અનન્તાનુબંધીની વાંસના મૂલ સરખી છે. અહીંઆ બરૂના તાંતણાનો વાળ જલદી સીધો થઈ જાય. પછી તો ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ વક હોવાથી વિલંબે સાધ્ય થાય.

સંજ્વલનનો લોભ હળદરના રંગ જેવો, પ્રત્યાખ્યાનીનો ગાડાની કીટ (કાજળ) જેવો, અપ્રત્યાખ્યાનીનો નગરની ખાળના કાદવ જેવો અને અનન્તાનુબંધીનો કીરમજી રંગ જેવો સરખાવ્યો છે. સંજ્વલનનો લોભ હળદર જેવો હોવાથી જલદી દૂર થાય. અહીં ઉત્તરોત્તર રંગો વધુ પાકા હોવાથી અતિશ્રમ સાધ્ય છે. એમ સમજવું.

કયા કષાયથી કયો લાભ રોકાય ?—^{૫૮૪}સંજ્વલનનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી યથાખ્યાત ચારિત્રનો ગુણ અથવા વીતરાગ અવસ્થા, પ્રત્યાખ્યાનીના ઉદયથી સર્વવિરતિ સર્વ સાવધના ત્યાગરૂપ ચારિત્રપરિણામ, અપ્રત્યાખ્યાનીના ઉદયથી દેશવિરતિ એટલે આંશિક ત્યાગરૂપ ચારિત્રપરિણામ અને અનન્તાનુબંધીના ઉદયથી સમ્યગ્દર્શનરૂપ શ્રદ્ધાપરિણામ ઉદયમાં આવતા નથી.

કયા કષાયથી કઈ ગતિ મળે ?—સંજ્વલન કષાયવાળા (સાધુતાવાળા સાધુઓ વગેરે) મરીને દેવગતિ, પ્રત્યાખ્યાનીવાળા મનુષ્યગતિ, અપ્રત્યાખ્યાનીવાળા તિર્યચગતિ અને અનન્તાનુબંધીવાળાને નરંકગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૮૪. સં=અભ્ય, જ્વલન=બાળનાર.

આ કષાયો શાથી જન્મે છે ?—આ કષાયો મોહ, માયા, મમતા, આસક્તિ, અજ્ઞાનભાવના કારણે ભૂમિ, ઘર—બંગલા વગેરે, શરીર તથા ઉપધિ એટલે ધન ધાન્ય વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહોમાંથી જન્મ પામે છે. એકેન્દ્રિયોને પણ કષાયભાવ પ્રચ્છન્નપણે હોય છે.

અલ્પબહુત્વ—સર્વથી ઓછા કષાય વિનાના જીવો, તેથી અનન્તગુણ માનકષાયી જીવો, તેથી અધિક ક્રોધકષાયવાળા, તેથી અધિક માયાકષાયી અને તેથી અધિક લોભ કષાયી જીવો છે.

આ ચાર કષાય સિવાય કષાયના સહચારી બીજા હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, જુગુપ્સા, શોક અને ત્રણ વેદ એ નવ નોકષાયો છે. જે પેલા મૂલ ચારને ઉદ્દીપન કરે છે. તાત્પર્ય એ કે—હસાવે, ખુશી કરે, નાખુશ રાખે, ભય, કંટાળો, કે ઘૃણા પેદા કરાવે અને શોકમય દશા રહ્યા કરે, તથા સ્ત્રીનો પુરુષસંગામિલાષ અને વેદન, પુરુષનો, સ્ત્રીસંગામિલાષ અને વેદન અને સ્ત્રી-પુરુષ બંને પ્રત્યેનો અમિલાષ અને વેદન, આ બધી લાગણીઓ અન્તે રાગદ્વેષને જ ઉત્પન્ન કરનારી છે.

કષાયોની ગુણસ્થાનક મર્યાદા—અનંતાનુબંધીનો ઉદય બીજા ગુણઠાણ સુધી, બીજા કષાયનો ચોથા સુધી, ત્રીજાનો પાંચમા સુધી અને ચોથાનો દસમા સુધી હોય છે. પણ સત્તામાં તો ચારે કષાયો અગિયારમા ગુણઠાણ સુધી હોય છે.

અનન્તાનુબંધી ક્રોધના ઉદય વખતે બાકીના ત્રણેય કષાયો ઉદયમાં હોય જ છે. એમ માન, માયાના ઉદયના પ્રસંગમાં શેષનું અસ્તિત્વ સમજી લેવું. આ કષાયો વિષે હજુ ઘણું ઘણું જાણવા સમજવા જેવું છે. અહીંયા આ પાઠ્યગ્રન્થમાં કેટલું વિસ્તારી શકાય ?

આ કષાયો એ મોહનીય કર્મના છે. જીવને મોહદશા—વિકળતા ઉભી કરનારા વિભાગો છે. અને એમાંથી જ રાગ—દ્વેષનો જન્મ અને તેની પરંપરા ઉભી થાય છે અને એ પુનઃ સંસારપરંપરાને જન્મ આપે છે. એથી જ આઠે કર્મમાં મોહનીયને સેનાપતિ જેવું અથવા ધોરી નસ જેવું કહ્યું છે. શેષ સાતેય કર્મોનાં જોડાણ અને તેના કટુ વિપાકમાં આ મોહનીય કર્મની રાગ—દ્વેષની લાગણીઓ જ મુખ્ય—મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. એથી એનો નાશ થાય તો બાકીનાં બધા કર્મોનો ઝડપથી નાશ થાય છે. માટે આ કષાયો અને નવ નોકષાયોની લાગણીઓથી સતત બચતા રહેવું એ જ આ વિષય સમજ્યાનું વાસ્તવિક ફળ છે.

૭—લેશ્યા [લેસ્યા]

લેશ્યા શું ચીજ છે. એ અંગે આગમોની ટીકાઓમાં અને અન્ય ગ્રન્થોમાં ઠીકઠીક લખાયું છે. એમ છતાં ‘લેશ્યા’ અંગેની કેટલીક સમજ ગૂઢાર્થક રહી છે. અહીંયા તો ટૂંકમાં જ લેશ્યા અંગે જણાવવાનું છે. આલેંગન કે જોડાવાના અર્થમાં રહેલા ‘સ્લિષ્’ ધાતુ ઉપરથી લેશ્યા શબ્દ બને છે. એથી જેના★ વડે જીવ કર્મ સાથે જોડાય—બંધાય તેનું નામ લેશ્યા. અથવા કૃષ્ણાદિ વિવિધરંગી દ્રવ્યોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતો આત્માનો શુભાશુભ પરિણામવિશેષ તેને લેશ્યા કહે છે.

જેમ સ્ફટિક રત્નના મણકામાં જેવા રંગનો દોરો પડેલીએ તેવા રંગવાળું તે દેખાય, તેમ આત્મામાં જેવા જેવા પ્રકારનાં લેશ્યા દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થાય, તેવા તેવા પ્રકારનો આત્મપરિણામ ઉદ્ભવે.

★ સ્લિષ્યતે કર્મણા સહ આત્મા અનયેતિ લેશ્યા ॥

આ પરિણામ ઉત્પન્ન કરનાર પુદ્ગલ દ્રવ્યો જ છે. અને એથી લેશ્યા દ્રવ્ય અને ભાવથી બે પ્રકારની છે. દ્રવ્યલેશ્યા પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે. અને તેથી વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળી છે. દ્રવ્ય લેશ્યાના આલંબનથી જ જે આત્મપરિણામ ઉત્પન્ન થાય તે ભાવ લેશ્યા છે. આ લેશ્યા અનન્તવર્ગજ્ઞાવાળી, અનન્ત પ્રદેશવાળી છે. પણ આ વર્ગજ્ઞા કયા⁺ પ્રકારની છે તે જાણવા મળ્યું નથી. પરંતુ દ્રવ્યલેશ્યાના પુદ્ગલો યોગાન્તર્ગત છે અને યોગ છે ત્યાં સુધી તેનું અસ્તિત્વ પણ છે. આ લેશ્યાદ્રવ્યો કષાયોને ઉદ્દીપન કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

વર્ણની પ્રધાનતાને અનુલક્ષીને સ્પષ્ટ સમજ પડે માટે વર્ણ-રંગના છ પ્રકારોનાં નામ સાથે સંકલિત કરીને લેશ્યાની કક્ષાઓને છ પ્રકારમાં વહેંચી નાંખી છે. જેનાં નામો અનુક્રમે ૧. કૃષ્ણ, ૨. નીલ, ૩. કાપોત, ૪. તેજો, ૫. પદ્મ અને ૬. શુક્લ છે. આ લેશ્યાઓ છ પ્રકારના જીવના અધ્યવસાયોને બતાવે છે. એટલે આ લેશ્યાઓથી તે તે જીવની અધમતા ઉત્તમતાની કક્ષાઓ નક્કી થાય છે. શરૂઆતની લેશ્યા તદ્દન અશુદ્ધ અને અધમ છે. તે પછીની બે અશુદ્ધ હોવા છતાં પ્રારંભના ત્રણની અંદરોઅંદર દષ્ટિએ પૂર્વથી ઉત્તરની વિશેષતાવાળી છે અને પછીની ત્રણ તો શુભ હોવાથી ઉત્તરોત્તર વિકસતી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ, શુદ્ધતર-તમ પ્રકારની બનતી જાય છે અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર તે શુભ પ્રકારની છે.

૧. વર્ણ—કૃષ્ણલેશ્યા અત્યન્ત કાળા રંગની. નીલલેશ્યા—પોપટના પીંછાના રંગ જેવી લીલા અથવા કબૂતર કે મયૂરના કંઠ જેવા^{૫૮૫} ભૂરા રંગની. કાપોત—લાલ ને ભૂરો એ બે રંગના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતા કાબરા રંગની. તેજો—લાલચોળ ચણેલીના રંગ જેવી. પદ્મ લેશ્યા—ચંપાના ફૂલ જેવા પીળા રંગની અને શુક્લ લેશ્યા—ઉજ્જવલ દૂધથી પણ વધુ શ્વેતરંગ જેવી.

૨. ગંધ—પહેલી લેશ્યા અત્યન્ત દુર્ગંધવાળી, પછીની તેથી કંઈક ન્યૂન અને ત્રીજી તેથી પણ ન્યૂન. એમ છતાં એકંદરે ત્રણે દુર્ગંધવાળી છે. અને પછીની તેજોલેશ્યા સુગંધવાળી અને ઉત્તરોત્તરની અધિકાધિક સુવાસવાળી છે.

૩. રસ—કૃષ્ણલેશ્યાનો સ્વાદ અત્યન્ત કડવો, નીલનો અત્યન્ત તીખો, કાપોતનો ખાટો, તેજોનો સુગંધીદાર સુંદરરંગી કેરીના રસના સ્વાદ જેવો, પદ્મનો દ્રાક્ષના રસ જેવો અને શુક્લલેશ્યાનો સાકર-ગોળ જેવો મધુર છે.

૪. સ્પર્શ—પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાનો સ્પર્શ શીત અને રૂક્ષ છે જે ચિત્તને અપ્રસન્નકારક છે અને છેલ્લી ત્રણનો સ્નિગ્ધ ઉષ્ણ છે જે ચિત્તને પરમસંતોષોત્પાદક છે.

છ લેશ્યામાં પ્રારંભની ત્રણ લેશ્યાઓના વર્ણાદિ ચતુષ્ક અશુભ છે. પણ ઉત્તરોત્તર અશુભતા ન્યૂન સમજવી. એ રીતે તેજો વગેરે છેલ્લી ત્રણના વર્ણાદિ ચતુષ્ક ઉત્તરોત્તર શુભ, શુભતર-તમ પ્રકારના સમજવા. આ કારણે પ્રારંભની ત્રણ લેશ્યાઓ મલિન અને અપ્રશસ્ત છે અને અશુભ હોવાથી આત્માના શુભ અધ્યવસાય પરિણામમાં અસહાયક છે. જ્યારે પછીની ત્રણ નિર્મળ-પ્રશસ્ત છે અને

+ બાદરપરિણામી સ્કંધોવાળી હોવાથી ઔદારિક કે વૈક્રિય વર્ગજ્ઞાના પ્રકારની સંભવિત છે.

૫૮૫. નીલ-શબ્દ પ્રાચીન કાળમાં ખાસ કરીને ભૂરા રંગના અર્થમાં વપરાતો હતો. ત્યાર પછી તેમાં વિકલ્પો ઉભા થવા પામ્યા છે. વળી નીલનો અર્થ લીલો અને શ્યામ પણ કરે છે.

આત્માના શુભ અધ્યવસાય-પરિણામમાં સહાયક છે. પ્રથમની ત્રણ દુર્ગતિને આપનારી અને પછીની ત્રણ^{૫૮૬}સદ્ગતિને આપનારી છે.

ચૌદમું ગુણસ્થાનક છોડીને તમામ ગુણસ્થાનકે સર્વ સંસારી જીવોને દ્રવ્ય અને ભાવ બંને લેશ્યાઓ હોય છે. પરંતુ એટલું વિશેષ કે દેવો અને નારકોની દ્રવ્ય લેશ્યા સદાકાળ એક જ હોય છે. પરંતુ આત્મપરિણામરૂપ ભાવ લેશ્યાઓ^{૫૮૭}છએ હોય છે. એથી તેમના પરિણામો બદલાયા કરે છે. તથા સર્વજ્ઞ વર્જને શેષ મનુષ્ય અને તિર્યચોની શુક્લને છોડીને બાકીની દ્રવ્ય તથા ભાવ લેશ્યા જઘન્યોત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તમાનવાળી છે. અને શુક્લ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ નવ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વકોડ વર્ષની છે.

૧. કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા જીવો વૈર લેવામાં નિર્દય, અતિક્રોધી, કઠોર મનના, આત્મધર્મથી તદ્દન વિમુખ, મહારંભી અને ક્રૂર હોય છે.

૨. નીલ લેશ્યાના સ્વભાવવાળા જીવો માયા દંભમાં કુશળ, ચંચળસ્વભાવી, અતિવિષયી, અસત્યવાદી અને લાંચીયા હોય છે.

૩. કાપોતવાળો પાપ જેવી વસ્તુને નહીં માનવાવાળો, મૂરખ અને ક્રોધી હોય છે.

૪. તેજોલેશ્યાવાળો સરલ, દાનેશ્વરી, સદાચારી, ધર્મબુદ્ધિવાળો અને અક્રોધી હોય છે.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળો ધર્મિષ્ઠ, દયાવાન, સ્થિર સ્વભાવી, ગંભીર, તમામને દાન આપનારો, અતિકુશળ બુદ્ધિવાળો, મેઘાવી હોય છે.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળો જીવ અતિધર્મિષ્ઠ, પાપરહિત પ્રવૃત્તિ કરવાવાળો, અત્યન્ત નિર્મલ મનવાળો હોય છે.

દૃષ્ટાંત—

છ લેશ્યાવાળા જીવોના આત્માની કક્ષાઓ સમજવા માટે આપણે ત્યાં જાંબુના ઝાડના દૃષ્ટાંતની સુંદર ઘટના સમજાવેલી છે. (તેથી દરેક લેશ્યા કેવા અભિપ્રાય કે સ્વભાવવાળી હોય છે તેનો ખ્યાલ આવશે.) તે આ પ્રમાણે—

છ પ્રવાસીઓ ચાલતાં ચાલતાં જંગલમાં જઈ ચઢ્યા. શ્રમ ઘણો થયો હોવાથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી પીડાયા. દૂર નજર નાંખી ત્યાં તેઓએ સુંદર જાંબુના ઝુમખાઓથી ભરેલું એક જાંબુનું ઝાડ જોયું. આ છએ જણા ત્યાં પહોંચ્યા. જાંબુ ખાવાની ઇચ્છાથી જાંબુ લેવા વિચાર કરવા માંડ્યા. એક જણે પ્રશ્ન કર્યો કે બોલો ભાઈ, કાચા પાકા બધી જાતના જાંબુઓની લુમો લટકે છે. જાંબુનો પાર નથી. જ્યારે ખાનારા આપણે માત્ર છ જણા છીએ. શું કરશું ? એટલે છમાંથી એક જણ બોલી ઉઠ્યો—અરે ! યાર, લાંબો લાંબો વિચાર શું કરવાનો ? કુહાડા મારીને ઝાડને જ ઝટ દઈને નીચે પાડી

૫૮૬. સામાન્ય એવો નિયમ છે કે જે લેશ્યામાં જન્મ થવાનો હોય તે જ લેશ્યામાં ગતજન્મમાં મૃત્યુ થાય છે.

‘જલ્લેસાઈં દવ્વાઈં પરિયાહતા કાલં કરેઈ તલ્લેસે (સૌ) ઉવવઝઈં .’

૫૮૭. આથી સાદામી નરકના જીવોને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ શક્ય બને છે.

નાંખીએ અને સ્વેચ્છાએ ખાઈએ ! તેથી અણસમજનું પ્રમાણ ઘણું હોવા છતાં પૂર્વની અપેક્ષાએ કંઈક વધુ સમજુ હતો. તેણે કહ્યું—ભાઈ ! એમ શા માટે ? થોડા જાંબુ ખાવા ખાતર સમગ્ર વૃક્ષનો મૂળમાંથી જ નાશ ! નહીં નહીં !! એના કરતાં ફળોવાળી જ મોટી મોટી શાખાઓ તોડી પાડીએ. પછી જોઈએ એટલા આરોગીને ! ત્યારે ત્રીજો એક બોલી ઉઠ્યો—ભાઈ, એમ શા માટે ? ફળોના ગુચ્છવાળી નાની નાની શાખાઓ ક્યાં ઓછી દેખાય છે કે નકામો મોટીઓનો વિનાશ કરવો ! વળી મોટી શાખાઓ ફરી ક્યારે ઉગશે ? માટે નાનીને જ તોડી પાડીએ. ત્યારે એમાંથી ચોથો બોલી ઉઠ્યો, અરે ભાઈ ! આ તમારા બધા વિચારો ઉતાવળીઆ છે. શાખાઓ શા માટે તોડવી ? કામ છે જાંબુઓનું, કંઈ શાખાઓનું નથી; માટે શાખાઓમાં ઝુમખાં હોય તે ઝુમખાંઓને જ તોડી પાડીએ. ત્યારે તેથી વધુ યોગ્ય બુદ્ધિશાળી હતો, તેણે કહ્યું કે—ભાઈ ! એવું શું કામ કરો છો ? ગુચ્છાઓને તોડવા કરતાં એક જણ ઉપર ચઢીને ફળોને જ તોડીને લાવે તો શું ખોટું ? ખાવાના છે જાંબુ, ઝુમખાં નહિ. આમ નિર્ણય ઉપર આવ્યા ત્યાં છેલ્લો છઠ્ઠો મૌન લઈને ઉભો હતો, જેને પહેલાના પાંચના વિચારો પસંદ નહોતા પડ્યા; તે અતિ ડાહ્યો અને ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો પુરુષ બોલી ઉઠ્યો, જુઓ ભાઈ ! મારો અભિપ્રાય તમારા બધાયથી જુદો છે. તમને ગમે કે ન ગમે તે ન કહી શકું, પણ જેને માનવ હૈયું મલ્યું હોય તો, તેણે થોડો માનવતાની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ અને કોઈ પણ કાર્યમાં પોતાની વિવેકબુદ્ધિ દાખવવી જોઈએ ! તમને ભૂખ લાગી છે એ વાત સારી છે, પણ એ ભૂખને સંતોષવા કંઈ આંધળીયા ન કરાય, માનવતા એમ કરવા ના પાડે છે, આર્યસંસ્કૃતિ ઈન્કાર કરે છે. માટે બીજાઓની હિંસા કરી, કષ્ટ આપી, દુઃખી કરીને ઉદર ભરણ ન કરવું જોઈએ અને એ દૃષ્ટિએ કહું તો આ સજીવ ગણાતા ઝાડને તમારે કશો જ સ્પર્શ કરવા જરૂર જ નથી. જમીન ઉપર તો જરા જુઓ ! સેંકડો જાંબુઓ કેવા સુંદર ખાવાલાયક વેરાએલાં પડ્યા છે. તે ખાઈને તૃપ્ત થઈ શકશું ! નાહક સજીવ ગણાતા વૃક્ષનું છેદન ભેદન કરી તે જીવની હિંસા કર્યાનું પાપ શું કામ કરવું ? આ સિવાય શાસ્ત્રમાં છ ચોરનું બીજું પણ દંષ્ટાંત આવે છે.

૮-હિંદિય [ઇન્દ્રિય]

આ દ્વારનું વર્ણન ૩૪૦મી ગાથાના વિવેચન પ્રસંગે સવિસ્તર કહેવાઈ ગયું છે. જેથી અહીં પુનરુક્તિની જરૂર નથી.

૯-૧૦—દુસમુઘાય [દ્વિ-સમુદ્ઘાત]

નવમું અને દસમું આ બંને દ્વારો સમુદ્ઘાતનાં જ છે. નવમું દ્વાર જીવસમુદ્ઘાતનું અને દસમું અજીવસમુદ્ઘાતનું છે. એમાં પ્રથમ જીવસમુદ્ઘાતની વ્યાખ્યા કરે છે.

સમુદ્ઘાત શબ્દનો અર્થ એવો છે કે સમ્ એટલે એકી સાથે ઘાત એટલે નાશ. અર્થાત્ આત્મા જે ક્રિયા દ્વારા એક સાથે પુષ્કળ કર્મનો ક્ષાય કરી શકે તેવી જે ક્રિયા તેને સમુદ્ઘાત કહેવાય છે.

વાત એવી છે કે જીવ બાંધેલા કર્મોને ઉદયપ્રાપ્ત કરે ત્યારે ક્રમશઃ ભોગવાતાં હોય છે. પણ ક્રમશઃ ભોગવવાનું કર્મ એની કાળમર્યાદા પૂર્ણ થયે ભોગવાઈ રહે, પરંતુ કોઈ વખતે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે કે ભોગવવાનું કર્મ જે અવશેષ હોય તેમાં કેટલાકની નિયત કાળમર્યાદાની અપેક્ષાને

તોડીને કેટલાંક કર્મોને ટૂંકા જ સમયમાં ભોગવી નાંખવાં પડે છે અને એ સ્થિતિનું નિર્માણ કરવા જીવ આગામી કેટલાંક કર્મોની ઉદીરણાકરણવડે ઉદીરણ કરે એટલે આગામી કાળે કે ઘણા કાળે ભોગવાવા યોગ્ય એવાં કર્મોને ઉદયવાલિકા એટલે વર્તમાન સમયમાં ઉદયપ્રાપ્ત ભોગવાતાં કર્મ ભેગાં પ્રબળ આત્મપ્રયત્ન વડે શીઘ્ર ભોગવીને આત્મપ્રદેશથી છૂટાં પાડી દે છે. આવો મહાપ્રયત્ન સ્વાભાવિક રીતે અથવા આત્મપ્રયત્નદ્વારા સાત પ્રસંગે થાય છે અને એથી સમુદ્ઘાત સાત પ્રકારે છે. ૧. વેદના, ૨. કષાય, ૩. મરણ, ૪. વૈક્રિય, ૫. તૈજસ, ૬, આહારક અને ૭. કેવલી.

જીવસમુદ્ઘાતો

૧. વેદના સમુદ્ઘાત—ત્રીજા વેદનીય નામના કર્મમાં અશાતા વેદનીય કર્મથી (એટલે દુઃખ-અશાંતિથી) પીડાતો આત્મા, કોઈ વખતે અત્યન્ત આકુળ-વ્યાકુળ થાય, ત્યારે અનન્તાનન્ત સ્કન્ધોથી વીંટાએલા પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢીને, તે પ્રદેશોવડે શરીરના મુખ, જઠરા, કર્ણાદિકના પોલાણોને, ખભાના ભાગોને (ખભાથી માથા સુધી) પૂરી દઈને સ્વશરીર જેટલા ક્ષેત્રમાં સઘનરીતે વ્યાપ્ત થઈને (સમચોરસ જેવો) અન્તર્મુહૂર્ત સુધી એ જ સ્થિતિમાં ટકી રહે, અને એ સમય દરમિયાન ઉદીરણાકરણ દ્વારા દીર્ઘકાળે ભોગવાવા યોગ્ય કેટલાંક કર્મપુદ્ગલોને ઉદયમાં લાવી ક્ષય કરી નાંખે, તે તે કર્મક્ષય સાથે સાથે નવાં કર્મોનું ગ્રહણ થાય છે અને જીવપરત્વે નથી* પણ થતું.

૨. કષાય સમુદ્ઘાત—કષાયથી—સાગ કે દ્વેષની અતિ તીવ્રતાથી આકુળ થયેલો આત્મા વેદના સમુદ્ઘાત વખતે તે જ પ્રક્રિયા પ્રમાણે દીર્ઘકાળે ભોગવાવા યોગ્ય કેટલાંક કષાય મોહનીય કર્મોને ચાલુ ઉદય ભેગાં જ ભોગવી નિર્જરી નાંખે છે. અહીંઆ ભાવિ કર્મોને વર્તમાનમાં જે ભોગવે, તેમ તે જાતનાં નવાં કર્મોને ગ્રહણ પણ કરે છે. ન ગ્રહણ કરે તો જીવનો મોક્ષ જ થઈ જાય. આ કષાય સમુદ્ઘાતમાં ચાર પ્રકારનો સમુદ્ઘાત થાય છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો.

૩. મરણ સમુદ્ઘાત—આ સમુદ્ઘાત આયુષ્ય કર્મનો હોય છે. અને તે મરણને આડું અંતર્મુહૂર્ત રહ્યું હોય ત્યારે જ થાય છે. મરણાન્તથી વ્યાકુળ થયેલો આત્મા મરણાન્ત આડું અંતર્મુહૂર્તયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે પોતાના જ આત્મપ્રદેશોવડે સ્વશરીરના પોલાણ-ખાલી ભાગોને પૂરીને, સ્વશરીરની પહોળાઈ જેટલો સ્થૂલ અને લંબાઈમાં જઘન્યથી અંગુલાસંખ્ય ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી એક જ દિશામાં સમશ્રેણિએ ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી, આત્મપ્રદેશો દ્વારા અસંખ્ય યોજન પ્રમાણ વ્યાપ્ત થઈ જાય, અને આયુષ્યકર્મનાં ઘણાં પુદ્ગલોને શીઘ્ર ખપાવી નાંખે તે. (અહીં નવાં પુદ્ગલોનું ગ્રહણ ન હોય)

૪. વૈક્રિય સમુદ્ઘાત—વૈક્રિયલબ્ધિવાળો જીવ, કર્મયુક્ત એવા પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી લંબાઈ-પહોળાઈમાં સ્વશરીરતુલ્ય, અને લંબાઈમાં સંખ્યાતા યોજન દીર્ઘ લંબાવી દંડાકારપણે ફેલાવી જઈને પૂર્વોપાર્જિત વૈક્રિય નામકર્મના ઘણા પ્રદેશોને, ઉદીરણ દ્વારા ઉદયમાં લાવી, વિનાશ

★ જેમકે ખંધક અણગારાદિ જેવાઓ માટે.

૫૮૮. મરણ સમુદ્ઘાત દરેક જીવો કરીને જ મરણ પામે છે એવું નથી. એથી મરણ અને મરણ સમુદ્ઘાત બે ભિન્ન વસ્તુ છે. વળી મરણ સમુદ્ઘાત ભગવતીજીના અભિપ્રાયે એક ભવમાં બે વખત થઈ શકે છે. પણ મરણ તો બીજા સમુદ્ઘાતમાં મૃત્યુ આડું અન્તર્મુહૂર્ત હોય ત્યારે જ થાય છે.

કરવા સાથે, રચના કરવા ધારેલા નવા ઉત્તર વૈક્રિય શરીર યોગ્ય પુદ્ગલ સ્કંધોને ગ્રહણ કરી વૈક્રિય શરીર બનાવે તે. નવું વૈક્રિય શરીર બનાવવું હોય ત્યારે જીવને આવો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. એ દ્વારા જ શરીર તૈયાર થાય છે.

૫. તૈજસ સમુદ્ઘાત—તેજોલેશ્યાની લબ્ધિવાળો જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશોને પ્રબળ પ્રયત્ન દ્વારા શરીર બહાર કાઢી, ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત યોજન દીર્ઘ અને સ્વદેહ પ્રમાણ લાંબો પહોળો દંડાકાર રચી, પૂર્વોપાર્જિત તૈજસ નામકર્મના પ્રદેશોને પ્રબલ ઉદીરણાકરણ વડે ઉદયમાં લાવી ક્ષય કરવા સાથે, નવા તૈજસ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી તેજોલેશ્યા અથવા શીતલેશ્યા મૂકે.

કોઈના ઉપર તેજો કે શીતલેશ્યા મૂકવી હોય ત્યારે આત્માને ઉક્ત પ્રક્રિયા—પ્રયત્ન કરવા પડે છે.

૬. આહારક સમુદ્ઘાત—આહારક લબ્ધિધારી ચૌદ પૂર્વધર મુનિ મહાત્મા, જિનેશ્વરદેવની સમવસરણની ઋદ્ધિ આદિ જોવા, કે કોઈ પ્રશ્નના સમાધાન માટે પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી, ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત યોજન દીર્ઘ અને સ્વદેહ પ્રમાણ જાડો દંડાકાર રચી પૂર્વોપાર્જિત આહારક નામકર્મના પુદ્ગલોને પ્રબલ ઉદીરણા દ્વારા શીઘ્ર ઉદયમાં લાવી, નિર્જરા કરવા સાથે નવા આહારક શરીર યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી આહારક શરીર બનાવે.

૭. કેવલી સમુદ્ઘાત—આ સમુદ્ઘાત જેમને કેવલજ્ઞાન (ત્રિકાળજ્ઞાન) પ્રાપ્ત થયું હોય તેઓ જ કરવાના અધિકારી છે. કેવલજ્ઞાનીએ આઠ કર્મ પૈકી ચાર ઘાતીકર્મ દૂર કર્યાં છે, પણ વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય આ ચાર અઘાતી કર્મોનો ઉદય હોય છે. એમાં આયુષ્યકર્મની સ્થિતિ કરતાં બાકીનાં ત્રણે કર્મોની સ્થિતિ જો વધુ હોય તો એવું બને કે આયુષ્ય પૂર્ણ થાય અને કર્મનો ભોગ રહી જાય. કર્મનો ભોગ રહી જાય તો કેવલી ભગવંતો અશરીરી બની મોક્ષે જાય નહીં, અને પાછું કેવલજ્ઞાનીને અન્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરવાનો હોતો જ નથી, હોય તો જન્માંતરમાં કર્મ ભોગ કરી શકે પણ હવે ભવભ્રમણનો અંત થાય છે. આ બધાં કારણે ચારેયની સ્થિતિ એવી રીતે સરખી બની જવી જોઈએ કે આયુષ્યની પૂર્ણાહુતિની સાથે સાથે શેષ ત્રણ કર્મો સર્વથા નિર્જરી જાય અર્થાત્ ક્ષય થઈ જાય. આવી સ્થિતિનું સર્જન સમુદ્ઘાત જેવા આત્મપ્રયત્નથી જ શક્ય બને છે. આ ^{૫૮૯}પ્રક્રિયા આઠ સમયની હોય છે. કેવલી ભગવાન ત્રણ કર્મોની દીર્ઘ—વિષમ સ્થિતિનો ક્ષય કરી સરખી બનાવવા પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢીને, પ્રથમ સમયે ઊર્ધ્વદિશા અને અધોદિશાના અન્ત સુધી અર્થાત્ ચૌદરાજ ^{૫૯૦}લોકપ્રમાણ લાંબો સ્વદેહ પ્રમાણ લાંબો—પહોળો આત્મપ્રદેશોનો દંડાકાર રચે.

બીજા સમયે પૂર્વથી પશ્ચિમ લોકાન્ત સુધી આત્મપ્રદેશોને વ્યાપ્ત કરે એટલે આત્મપ્રદેશોનો કપાટાકાર બની જાય. ત્રીજા સમયે આત્મપ્રદેશોને ઉત્તરદક્ષિણ લોકના છેડા સુધી લંબાવે. આ રીતે

૫૮૯. આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ ત્યાં અસંખ્ય સમયો થાય છે.

૫૯૦. એક જ સમય એટલે સેકંડનો અસંખ્યાતમો ભાગ, એટલા કાળમાં સેકંડો એવા અબજો માઈલ ગતિ કરી શકે છે. ચૈતન્યની આ વિલક્ષણ અને વિરાટ તાકાત ક્યાં, અને તેની આગળ વામણી લાગતી આજના ઉપગ્રહો કે રોકેટોની તાકાત ક્યાં !

આત્મપ્રદેશો વ્યાપ્ત થતાં રવૈયાના જેવો આકાર બને.

આ રીતે આત્મપ્રદેશો વ્યાપ્ત થઈ ગયા બાદ ચોથા સમયે મન્થાન—રવૈયા વચ્ચે પરસ્પર જે અંતર રહ્યું છે અર્થાત્ હજુ આત્મપ્રદેશથી રહિત લોકકાશ રહ્યું છે તે પૂરવા આંતરાને સ્વાત્મપ્રદેશોથી પૂરે. આટલું કરતાં કેવલજ્ઞાની ભગવંતના અસંખ્ય આત્મપ્રદેશો લોકકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ ઉપર ચાર જ સમયમાં વ્યાપ્ત થઈ જતાં તેમનો આત્મા લોકવ્યાપી બની જાય છે. કારણકે એક આત્માના અને લોકના પ્રદેશો સમાન છે.

હવે પછીના પાંચથી આઠના ચાર સમયોમાં આત્મપ્રદેશોનો લોકવ્યાપી જે વિસ્તાર થયો હતો તેને પુનઃ સંકેલી લે છે. એટલે પાંચમા સમયે આંતરામાં પૂરેલા આત્મપ્રદેશોને પાછા ખેંચી લે, છઠ્ઠા સમયે મંથાનની (ઉ. દ.) બે પાંખોના આત્મપ્રદેશોને સંહરી લે, સાતમા સમયે પૂર્વ—પશ્ચિમના કપાટાકાર રચેલા પ્રદેશોને સંહરી લે અને આઠમા સમયે ઉર્ધ્વાધો કરેલા દંડાકાર પ્રદેશોને સંહરી પોતાના આત્માને પુનઃ સંપૂર્ણ રીતે મૂલ દેહસ્થિત બનાવી દે છે.

અહીં આ આ ક્રિયા દ્વારા ઉદીરણાકરણ કરવાની શક્યતા ન હોવાથી ‘અપવર્તના’ નામના કરણદ્વારા પૂર્વોક્ત ત્રણ કર્મોની દીર્ઘસ્થિતિનો વિનાશ કરી જરૂર પૂરતી સ્થિતવાળાં બનાવે છે.

ભીનું લુગડું એમને એમ પડયું રહે તો પાણીને શોષાતાં કલાકો જાય. પણ જો તેને ઉકેલી પહોળું કરી દેવામાં આવે તો ઝડપથી પાણી—એજ શોષાઈ જાય છે. તે જ ઘટનાએ કેવલિસમુદ્ઘાતમાં આત્મપ્રદેશોને આખા લોકમાં વિસ્તારી દીધા, એટલે દીર્ઘકર્મો જલદી શોષાઈ જાય છે.

સાતેયનો પ્રકીર્ણક અધિકાર :—કેવલિસમુદ્ઘાત આઠ સમયનો અને બાકીના છએ અન્તર્મુહૂર્ત-કાળમાનના છે. ૧, ૩, ૭માં આ ત્રણેયમાં પૂર્વકર્મનો વિનાશ અને નવાં કર્મગ્રહણનો અભાવ છે. પરંતુ શરીર યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ હોય છે. જ્યારે બીજામાં નવાં કર્મપુદ્ગલનું ગ્રહણ અધિક અને જૂનાનો વિનાશ અલ્પ અને ૪, ૫, ૬માં પૂર્વોપાર્જિતનો વિનાશ છે અને ત્યાં નવું કર્મગ્રહણ છે.

૧, ૨, ૩, સમુદ્ઘાત અનાભોગિક છે. એટલે જાણી જોઈને ઈચ્છાપૂર્વક થતો નથી, પણ અતિવેદનાથી આત્મામાં એકાએક આવેગ આવી જાય છે ને સ્વાભાવિક થઈ જાય છે અને બાકીના ચાર આભોગિક એટલે સમજીને બુદ્ધિપૂર્વક જાણી જોઈને કરાય છે. આહારક અને કેવલી (અથવા જિન) આ બે સમુદ્ઘાતને છોડીને બાકીના પાંચ અનેક જન્માશ્રયી જીવો અનંતીવાર કરે છે. અને આહારક વધુમાં વધુ ચાર અને કેવલીસમુદ્ઘાત ભવચક્રમાં એક જ વાર થાય છે.

શરૂઆતનાં ત્રણ સમુદ્ઘાતો દરેક વેદના કષાય કે મૃત્યુ પ્રસંગે હોય જ, એવો નિયમ નથી. એથી બધા જ જીવોને અનિવાર્ય થાય છે તેમ નથી.

અચિત્તમહાસ્કન્ધરૂપ-અજીવસમુદ્ઘાત:

અનન્ત પરમાણુઓનો બનેલો અનન્તપ્રદેશી કોઈ સ્કંધ તથાપ્રકારના વિસ્ત્રસા પરિણામ વડે (કે સ્વાભાવિક રીતે) કેવલીસમુદ્ઘાતમાં દંડાકાર કપાટાકાર વગેરે જે રીતે કહ્યું છે તે રીતે જ ચાર સમયમાં સંપૂર્ણ લોકકાશમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય અને પછીના ચાર સમયમાં તે તે અવસ્થાઓ સંહરી લઈને, મૂલ અવસ્થાવાળો—અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણે થાય, તેને ‘અજીવ સમુદ્ઘાત’ કહે છે.

સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થવાની યોગ્યતાવાળા કે વ્યાપ્ત થયેલા પુદ્ગલસ્કંધો અનન્ત છે. અને તે બધા અચિત્તમહાસ્કંધથી ઓળખાય છે. અહીંઆ આ પ્રયત્ન જીવદ્રવ્યનો નથી પણ અજીવદ્રવ્યનો છે.

૧૧-દિદ્ધિ [દૃષ્ટિ]

વિશ્વમાં મુખ્યત્વે પદાર્થો બે જાતના છે. જડ અને ચેતન. આ પદાર્થો કે તેના સ્વરૂપ પરત્વે દરેકને સરખી શ્રદ્ધા હોય કે થાય તેવું બનતું નથી. કોઈને કોઈ પદાર્થ પ્રત્યે સત્-સાચી શ્રદ્ધા થાય તો કોઈને તે જ પદાર્થ પ્રત્યે સત્થી વિપરીત કોટિની શ્રદ્ધા થાય. તો કેટલાક એવા પણ જીવો હોય કે જેઓને એ પદાર્થ પ્રત્યે ન સત્ દૃષ્ટિ હોય ન અસત્ દૃષ્ટિ હોય પણ સદસત્ દૃષ્ટિનું મિશ્રણ હોય. યદ્યપિ જીવોની સમજણના પ્રકારો આમ તો હજારો હોય છે. પરંતુ વર્ગીકરણ કરીને એ બધાયને ત્રણમાં જ સમાવિષ્ટ કરે છે.

આમ કેમ બને ? તો જીવોની જ્ઞાન-સમજની ભિન્ન ભિન્ન કક્ષાને કારણે બને છે. ભિન્ન કક્ષાના સર્જનમાં કારણ કોણ ? તો શુભાશુભ કર્મો.

ઉપરોક્ત ત્રણે કક્ષા ભેદને શાસ્ત્રીય શબ્દો આપીને વિશેષ પ્રકારે સમજાવે છે. અહીંઆ દૃષ્ટિ શબ્દ એક પ્રકારની માન્યતાના અર્થમાં સમજવાનો છે. જીવને અનાદિકાળથી મિથ્યાદૃષ્ટિ વરેલી હોય છે તેથી મિથ્યા, સમ્યગ્ અને મિશ્ર આ ક્રમથી વિવેચન કરાય છે.

૧. મિથ્યાદૃષ્ટિ—જે પદાર્થ જે રીતે હોય તેને તે રીતે જ સ્વીકારવો જોઈએ તો તે સત્ય સમજ કહેવાય, પરંતુ મિથ્યા-ખોટી દૃષ્ટિનો ઉદય વર્તતો હોય ત્યારે મદિરા પીધેલો માનવી જેમ માતાને પત્ની અને પત્નીને માતા તરીકે સમજી બેસે, તે રીતે ધર્મને અધર્મ, અધર્મને ધર્મ, સત્ને અસત્, અસત્ને સત્, હેયને ઉપાદેય અને ઉપાદેયને હેય તરીકે સ્વીકારે છે. આ દૃષ્ટિ આત્માને આત્માનું ભાન થવા દેતી નથી. આત્માને આત્મવિમુખ રાખનારી છે.

આવી દૃષ્ટિ અનાદિકાળથી જીવમાં વર્તતી હોય છે. જીવની વિવેકદૃષ્ટિનો તે વિનાશ કરનારી છે. અને આત્માનું નિતાન્ત અહિત કરનારી છે. આ દૃષ્ટિ મિથ્યાત્વ મોહનીય નામના એક પ્રકારના કર્મોદયથી પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ સત્ નિમિત્તો કે સાધનોથી તેનો અન્ત લાવી સત્ દૃષ્ટિ મેળવી શકાય છે. પણ બધાય જીવો અંત લાવે એવું બનતું નથી. જો બને તો સંસાર અનોખો બની જાય.

૨. સમ્યગ્દૃષ્ટિ—પદાર્થ પ્રત્યેની સાચી શ્રદ્ધા, સત્ને સત્રૂપે અને અસત્ને અસત્રૂપે જ માને તે. ધર્મને ધર્મ જ, અધર્મને અધર્મ જ માને, હેયને હેય અને ઉપાદેયને ઉપાદેય જ માને, આ આત્માને આત્મસન્મુખ કરનારી છે. એથી જ તે, સત્યથી પરિપૂત દૃષ્ટિ છે.

અનાદિકાળથી સગદ્રેષ્ટની તીવ્ર ચીકાસથી મિથ્યાદૃષ્ટિ—બુદ્ધિવાળો આત્મા કોઈ વખતે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના આધ્યાત્મિક પ્રયત્ન દ્વારા મિથ્યાત્વ મોહનીયના કર્મોને અમુક સમય માટે ઉપશાન્ત કરે ત્યારે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય, એટલે મિથ્યાત્વનો ઉપશમ વર્તતો હોય ત્યાં સુધી તેની વિવેકદૃષ્ટિ ટકે અને ફરી પાછો આત્મા નબળો બની જાય તો ફરી પાછી મિથ્યાદૃષ્ટિ ઉદયમાં આવી જાય, એ રીતે એ જ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મોમાં અમુકનો ક્ષય અને અનુદિત કર્મનો ઉપશમ જ્યારે વર્તતો હોય ત્યારે જીવને ક્ષયોપશમ દૃષ્ટિવાળો કહેવાય અને મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો સત્તામાંથી

સર્વથા ક્ષય થાય એટલે ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતી દ્રષ્ટિને ક્ષાયિક દ્રષ્ટિ કહેવાય છે.

અહીંઆ ઉપરોક્ત ત્રણેય દ્રષ્ટિ પોતપોતાના ઉદયકાળે સમ્યગ્ (સમ્યગ્દ્રષ્ટિ) હોય છે. આમાં ઉપશમ ક્ષયોપશમ દ્રષ્ટિ એવી છે કે તે આવ્યા પછી ચાલી પણ જાય, પરંતુ ક્ષાયિક એક એવી દ્રષ્ટિ છે કે એ મળી ગયા પછી તે અનન્તકાળ સુધી ટકે છે. કારણ કે મોહનીય કર્મની મલીનતાનો સર્વથા વિનાશ થયો છે. જેથી તે જીવોને સત્ પદાર્થના શ્રદ્ધાનમાં અંશ માત્ર નબળાઈ નથી હોતી.

૩. મિશ્રદ્રષ્ટિ—શુદ્ધ—અશુદ્ધ પ્રકારના મિથ્યાત્વમોહનીય (એટલે મિશ્રમોહનીય) કર્મના ઉદયવાળા જીવો મિશ્રદ્રષ્ટિવાળા હોય છે. એટલે તે સમ્યગ્ધર્મ તરફ આકર્ષાય અને મિથ્યાધર્મ તરફ પણ આકર્ષાય. આ દ્રષ્ટિ આ ધર્મ સારો અને અન્ય ધર્મ પણ સારો આવો મિશ્રભાવ પેદા કરાવે છે. પરિણામે સર્વજોક્ત તત્ત્વમાં રાગ પણ ન કરાવે તેમ દ્વેષ પણ ન કરાવે.

આ ત્રણેય દ્રષ્ટિઓ દર્શનમોહનીયના ઘરની જ છે. આ કર્મનાં દલીયાં તદ્દન મલીન અને તીવ્રરસવાળાં ઉદયમાં હોય ત્યારે મિથ્યાદ્રષ્ટિ એ જ દલીયાંમાંથી (જીવના કંઈક ઉંચા પરિણામ થતાં) અમુક દલીકો રીતસર શુદ્ધ બની જાય, અને તેનો ઉદય થાય ત્યારે મિશ્રદ્રષ્ટિ, અને એ દલીયાં અતિશુદ્ધ બની જાય, તેમજ તેનો ઉદય થાય ત્યારે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ કહેવાય છે.

સંસારમાં મિશ્રદ્રષ્ટિવાળા જીવો અલ્પ, તેથી અનન્તગુણ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ અને તેથી અનન્તગુણ મિથ્યાદ્રષ્ટિવાળા છે.

આ દ્રષ્ટિઓને સમજીને મિથ્યા અને મિથ્યાદ્રષ્ટિને ત્યાગી અને સમ્યગ્દ્રષ્ટિને પ્રાપ્ત કરો ! સમ્યગ્દ્રષ્ટિ વિનાના જ્ઞાન, ક્રિયા કે ચારિત્રની કંઈ જ કિંમત નથી. મોક્ષનું મૂલબીજ એ જ છે. સાચી દ્રષ્ટિ કે સાચી શ્રદ્ધાની હંમેશા પ્રાથમિક જરૂર હોય છે. અને આ વાતનો ^{૫૮૧}સહુકોઈ સ્વીકાર કરે છે. આ અંગે ઘણું ઘણું જાણવા જેવું છે તે ગ્રન્થાન્તરથી જરૂર જોવું.

શંકા—સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્દ્રષ્ટિ એ એક જ વસ્તુ છે કે ભિન્ન ?

સમાધાન—આમ તો અપેક્ષાએ બંને લગભગ એક જ વસ્તુ હોવા છતાં થોડો ભેદ એમાં સ્વીકારેલો છે. કારણકે બંનેની કક્ષાઓ અને કારણોમાં ભેદ છે. સમ્યગ્દર્શની છદ્મસ્થો જ હોય, અને કેવલીઓ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જ હોય. કારણકે મોહનીય કર્મનાં દલીયાં ઉદયમાં હોય અને અપાય રૂપ મતિજ્ઞાન હોય તેને જ સમ્યગ્દર્શન સંભવે છે. પણ એ બંનેનો જેણે સર્વથા વિનાશ કર્યો છે એવા કેવલીને સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જ સંભવે છે. આથી દર્શન કરતાં દ્રષ્ટિ અનેકગુણી મહાન છે. વળી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્દ્રષ્ટિના કાળ અને ક્ષેત્ર વચ્ચે પણ ઘણો તફાવત છે. વળી ‘દર્શન’ માં તો પૌદ્ગલિક અસર બેઠી હોય છે. જ્યારે ‘દ્રષ્ટિ’ માં સર્વથા અભાવ છે, અને સ્વયં આત્મિકગુણ રૂપે ઉદયમાન હોય છે.

૫૮૧. જૈન શાસ્ત્રોએ તો ‘સમ્યગ્દર્શન’ નામના ચૈતન્યગુણના ભારોભાર વખાણ કર્યા છે. અને તેને અત્યંત ભારે મહત્વ આપ્યું છે, પણ મનુસ્મૃતિ જેવા અજૈન ગ્રન્થકારે પણ જૈન માન્યતાનો જ પડથો પાડતાં સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્ન કર્મભિર્નં બદ્ધયતે । દર્શનૈન વિહીનસ્તુ સંસારઃ પ્રતિપદ્યતે ॥ (મનુ. અ. ૬) કહ્યું. અપેક્ષાએ તે બરાબર છે.

૧૨. દંતણ [દર્શન]

આ શબ્દના સમ્યક્ત્વ, શ્રદ્ધાન, ચારિત્ર, અભિપ્રાય, ઉપદેશ, સામાન્ય બોધગ્રહણ, નિરાકાર બોધ વગેરે અનેક અર્થો, શાસ્ત્રો, અને તેના અંગોપાંગોમાં બતાવ્યા છે. પરંતુ અહીંયા તો 'દર્શન' શબ્દ માત્ર સામાન્ય કે નિરાકાર બોધના અર્થમાં સમજવાનો છે.

વસ્તુમાત્ર સામાન્ય અને વિશેષ બંને પ્રકારના ધર્મ કે સ્વરૂપવાળી હોય છે. અથવા વસ્તુના બોધમાં તમને ખ્યાલ આવે યા ન આવે પણ બંને પ્રક્રિયાનો ઉપયોગ (સમયાન્તરે) થતો જ હોય છે.

સામાન્ય ધર્મના—સામાન્ય રૂપ, સામાન્ય બોધ, નિરાકાર દર્શન, નિર્વિકલ્પ દર્શન, સામાન્યાર્થગ્રહણ વગેરે પર્યાયવાચક શબ્દો છે. અને વિશેષ ધર્મના—વિશેષ સ્વરૂપ, વિશિષ્ટ બોધ, સાકારદર્શન, સવિકલ્પદર્શન, વિશેષાર્થગ્રહણ વગેરે પર્યાયવાચક શબ્દો છે.

જો કે વાસ્તવિક રીતે ઉંડાણથી વિચારીએ તો 'દર્શન' એ પણ એક પ્રકારનું જ્ઞાન જ છે. અને એથી જ્ઞાનના બે પ્રકાર પાડી શકાય છે. એક તો સાકારોપયોગ રૂપ જ્ઞાન અને બીજું નિરાકારોપયોગ રૂપ જ્ઞાન. આ બીજું જ્ઞાન તેને જ 'દર્શન' કહેવાય છે. વળી બીજી વાત એ પણ છે કે 'આ ઘટ છે' આટલું સામાન્યજ્ઞાન તત્ત્વથી તો ^{૫૯૨}સાકાર સ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાન જ છે. પણ આગળ થનારા વિશેષ જ્ઞાનોની અપેક્ષાએ સામાન્ય સ્વરૂપવાળું હોવાથી જ્ઞાનમાં દર્શનનો ઉપચાર કર્યો છે. આ દર્શન એ જ્ઞાનગુણરૂપે હોવા છતાં વિવિધ પ્રકારનો બોધ વગેરે કરાવવા માટે તેને જુદું પાડવામાં આવ્યું છે.

ઉદાહરણ જોઈએ—ઘટને જોતાં 'આ ઘટ છે' (પણ પટ નથી) આટલો જ જે બોધ તેને 'દર્શન' કહેવાય. આ પહેલી જ નજરે થતો બોધ કહેવાય. પછી ઘડાને અંગે જે આગળ વિચારણા કરે તો તે વિચારણા વિશેષ (વિશેષણો) રૂપે વિવિધ પર્યાયો રૂપે થતી હોવાથી તે જ્ઞાનની કક્ષામાં જાય. તે કેવી રીતે ? તો ઘડાને જોયા બાદ દ્રવ્ય—ક્ષેત્ર—કાળ અને ભાવથી વિચારો ચાલે છે. એટલે ઘડો જોયા બાદ તે ઘડો શેનો બનેલો છે ? દ્રવ્યથી—માટીનો. તો માટી કઈ જાતની ? ઘાતુ તો કયા પ્રકારની ? વગેરે વગેરે તે 'દ્રવ્ય'થી વિચારણા થઈ. ક્ષેત્રથી—આ ઘડો છે તે પાટણનો છે, અમદાવાદી છે કે કાશ્મીરી છે ? તે 'ક્ષેત્ર' (સ્થળ)થી વિચારણા થઈ. કાળથી—તે કઈ ઋતુમાં ઉપયોગી છે, કઈ ઋતુમાં કે કયા વખતે બનેલો ? તે 'કાળ' વિચારણા થઈ અને હવે ભાવથી—ઘડો આકારથી કેવો છે, રંગથી કેવો છે, લાંબો છે, ટૂંકો છે, ગોળ છે, કે લંબગોળ છે ? વગેરે 'ભાવ' વિચારણા થઈ.

આ બધા વિશેષો (વિશેષણો)નું જાણપણું તેને જ્ઞાન કહેવાય છે. 'દર્શન' નો સ્પષ્ટાર્થ સમજાવવા માટે અહીંયા જ્ઞાનને સમજાવ્યું.

આ દર્શનના ચાર ભેદો છે. ૧. ચક્ષુ, ૨. અચક્ષુ, ૩. અવધિ, અને ૪. કેવલ.

૧. ચક્ષુદર્શન એટલે નેત્રવાળા પ્રાણીઓને ચક્ષુવડે પદાર્થનું જે નિરાકાર કે સામાન્ય દર્શન થાય તે.

૫૯૨. આમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયની વિવિધ અપેક્ષાઓ છે. જે ગ્રન્થાન્તરથી જોવી.

૨. ચક્ષુ સિવાયની શેષ ચાર ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા વસ્તુનો જે સામાન્ય બોધ તે અચક્ષુ દર્શન.
૩. ઈન્દ્રિયો તથા મનની મદદ સિવાય રૂપી દ્રવ્યોનું સામાન્ય દર્શન તે અવધિ દર્શન.
૪. ત્રણેય કાળના પદાર્થોને સામાન્યભાવથી સર્વ પ્રકારે જોવું તે કેવલદર્શન.

એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે છત્રસ્થોને પ્રથમ દર્શનોત્પત્તિ અને પછી જ્ઞાનોત્પત્તિ હોય, પણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતાંની સાથે પ્રથમ સમયે જ ^{૫૯૩}જ્ઞાનોપયોગ પ્રગટ થાય છે, પછી દર્શનોપયોગ થાય છે, અને તે અનંતકાળ સુધી એ જ ક્રમે ટકી રહે છે. એટલે ત્યાં એકી સંખ્યાએ જ્ઞાન અને બેકી સંખ્યાએ દર્શન સમજી લેવું.

૧૩. નાળ-[જ્ઞાન]

આ 'જ્ઞાન' શબ્દની, આગમો, તેના ટીકાદિ અંગો અને કર્મગ્રન્થાદિક અનેક પ્રકરણોમાં જુદી જુદી રીતે વ્યાખ્યાઓ કે વ્યુત્પત્તિઓ દર્શાવી છે. પણ એમાં સરલ અને શીઘ્રગ્રાહી વ્યાખ્યા રજૂ કરવી હોય તો તે એ છે કે જેના ^{૫૯૪}વડે પદાર્થનું જ્ઞાન અથવા બોધ થાય તેનું નામ જ્ઞાન.

આપણે જાણીએ છીએ કે અચેતન એવો જડ પદાર્થ પોતાનો કે જડ-ચેતન વસ્તુઓનો બોધ કરતો-કરાવતો નથી. કારણકે તેમાંથી આત્મા-ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ જ નથી. અને જ્યાં ચૈતન્ય-આત્મા નથી ત્યાં જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન એ આત્માનો પોતાનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. અને તે ગુણ પાછો ^{૫૯૫}અવિનાભાવી છે. આ ગુણની આદિ નથી, તેમ અન્ત નથી. જો આત્માના આદિ-અન્ત હોય તો તેના આદિ-અન્ત પણ સંભવે એટલે તેનો આદ્યન્ત નથી. જ્ઞાન એ આત્માનો સહભાગી ગુણ હોવાના કારણે નૈયાયિકોની પ્રસિદ્ધ યત્ર યત્ર ધૂમઃ તત્ર તત્ર વહ્નિઃ વ્યાપ્તિ જન્મી. એથી જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિનું અસ્તિત્વ હોય જ. એ ન્યાયે જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન, ત્યાં ત્યાં આત્માનું અસ્તિત્વ અવશ્ય હોય જ. પરંતુ અહીંઆ એક વિશેષ સમજવું કે-જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ત્યાં ત્યાં 'ધૂમ' એવી વ્યાપ્તિ કદી થતી નથી. પણ અહીંઆ તો જ્યાં જ્યાં આત્મા ત્યાં ત્યાં જ્ઞાન એવી વ્યાપ્તિ પણ જરૂર થાય છે. તેથી એક વિના બીજું કદી હોઈ ન શકે એમ નિશ્ચિત થયું. નાનામાં નાના અતિ સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવથી લઈને પૃથ્વી-પાણી-વનસ્પતિ, તેથી આગળ મોટામાં મોટા વિશાળકાય હાથી સુધીના બધાં જીવંત દેહોમાં જ્ઞાનમાત્રાનું અસ્તિત્વ નિશ્ચિત થયેલું છે. ફરક એટલો છે કે તે માત્રા કોઈને ન્યૂન, તો કોઈને અધિક હોય છે. આમ ન્યૂનાધિકપણાના અનંત પ્રકારો પડે છે. આ બધા કારણે જીવનું લક્ષણ ચૈતનાલક્ષણો જીવઃ એવું બાંધ્યું. એટલે સહુથી અલ્પશરીરી અને તદન અવિકસિત 'નિગોદ' નામથી ઓળખાતા જીવમાં એક અક્ષરના ^{૫૯૬}અનન્તમા ભાગ જેટલું પણ જ્ઞાન હોય ને હોય જ. તો જ તેને 'આ જીવ

૫૯૩. એટલે જ ભગવતીજી, નમુત્યુષ્ણં વગેરેમાં સવ્વન્નૂણં-સવ્વદરિસીણં આવો ક્રમ જોવા મળે છે.

૫૯૪. જ્ઞાયતે પરિચ્છદતે વસ્ત્વનેનેતિ ।

૫૯૫. એક વિના બીજું ન હોઈ શકે તે.

૫૯૬. આટલા અલ્પજ્ઞાનને કોઈ કર્મપુદ્ગલ દબાવી શકવા શક્તિમાન નથી. ક્લોરોફોર્મ કે તેના ઈન્જેક્શનથી દરદીને બેભાન બનાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે તેને કંઈ જ ભાન નથી હોતું, જાણે જડના જેવી શૂન્યાવસ્થા દેખાય છે. એમ છતાં અવ્યક્ત ચૈતન્ય નથી એમ કદી કહી નહીં શકાય. એ રીતે સમજવું.

છે' એવા વ્યપદેશથી ઓળખાવી શકાય. જો આવું નિકૃષ્ટ આત્યન્તિક કોટિનું પણ ચૈતન્ય ન માનીએ તો જીવ અને અજીવમાં કોઈ ભેદ જ ન રહે.

પ્રશ્ન :— જ્ઞાન એ આત્માનો પોતાનો ગુણ છે. તો પછી તેમાં ન્યુનાધિકપણના ભેદો શા માટે પડવા જોઈએ ?

ઉત્તર :— જ્ઞાન વાસ્તવમાં એક જ રૂપે છે. ભેદ વિનાનું છે. પણ તે ક્યારે ? તો સંપૂર્ણ પેદા થયું હોય ત્યારે. પણ સંપૂર્ણ ન થવા દેવામાં કર્મસત્તા આડી આવીને વિવિધ ભેદો ઉભા કરે છે. સુવર્ણ અને સુવર્ણના પીતલવર્ણની જેમ, જ્ઞાન જીવ સાથે અનાદિકાળથી ઓતપ્રોત રીતે આત્મામાં વ્યાપીને રહેલું છે. એમ સાથે સાથે કર્મો પણ અનાદિકાળથી લાગીને રહેલાં છે. આ પૈકી એક કર્મ (સૂક્ષ્મ છતાં દ્રવ્ય પદાર્થરૂપે છે) જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં 'જ્ઞાનાવરણીય' એવું નામ અપાય છે. તે કર્મના વિવિધ અને વિચિત્ર પ્રકારના ઉદયના કારણે આ તરતમતાઓ ઉદ્ભવે છે. પ્રસ્તુત કર્મનો પ્રગટ ઉદય હોય તો જ્ઞાનમાત્રા અત્યન્ત અલ્પ, કર્મનો ઉદય અલ્પ હોય તો જ્ઞાનપ્રકાશ વિપુલ, અને કર્મનો સર્વથા વિલય થાય તો જ્ઞાનપ્રકાશ સંપૂર્ણપણે પ્રકાશમાન થાય છે.

જાણનાર (કે જોનાર) એ આત્મા નામનું ચૈતન્ય દ્રવ્ય છે. અને દરેકના દેહમાં દૂધ—ધીની જેમ વ્યાપીને રહેલું છે. આ આત્મા અસંખ્યપ્રદેશી છે. તેના પર હલકા ભારે, અલ્પ કે અધિક કર્મોના થરો જામેલાં છે. જેના કારણે આત્માનો જ્ઞાનપ્રકાશ ન્યૂનાધિક રીતે તિરોહિત બનેલો છે. પદાર્થના બોધમાં સરલતા યા વિષમતાઓની વિચિત્ર સ્થિતિઓ, અથવા તો મૂર્ખતા કે વિદ્વતા વચ્ચેની કક્ષાઓ આ કર્મના કારણને જ આભારી છે.

પ્રશ્ન :— આત્માનો જ્ઞાનપ્રકાશ કેટલો હોય ?

ઉત્તર :— આત્મામાં સત્તારૂપે જ્ઞાનપ્રકાશ અનન્ત છે. પણ તે જ્ઞાનાવરણના વિધવિધ પ્રકારનાં કર્મોથી વિવિધ રીતે દબાયેલો છે. એ કર્મના થરો સંપૂર્ણ ઉખડી જાય કે આવરણના પડદાઓ સર્વથા ઉંચકાઈ જાય તો જ દબાયેલો કે છૂપાયેલો જ્ઞાનપ્રકાશ સંપૂર્ણ રીતે ઝળહળી ઉઠે અને ત્યારે આત્માને લોકલોકના ત્રણેય કાળના સચરાચર જડ કે ચૈતન્ય પદાર્થો કે તેની ત્રૈકાલિક અનન્ત અવસ્થાઓ, આ બધાયનું ક્રમશઃ નહીં પણ એકી સાથે જ એક જ સમયે જાણપણું થઈ જાય. અને આવો જ્ઞાનપ્રકાશ એક વખત આત્મામાં પ્રગટ થઈ ગયા પછી તેમાં વધઘટ થવાપણું હોતું નથી, પછી તે કદી નષ્ટ થતો નથી. ઉત્પન્ન થયા પછી તો તે અનન્તકાળ સુધી ટકી રહે છે. જૈન પરિભાષામાં આ પ્રકાશને ખાસ કરીને 'કેવલજ્ઞાન,' 'સર્વજ' આદિ શબ્દોથી ઓળખાય છે. આ જ્ઞાન સાક્ષાત્ આત્મપ્રત્યક્ષ છે. વળી આ જ્ઞાનગુણને જૈનશાસ્ત્રોએ સ્વમાત્ર કે પરમાત્ર પ્રકાશક ન કહેતાં ઉભય એટલે સ્વપરપ્રકાશક કહ્યો છે. અને એથી જ તાર્કિક ભાષામાં જ્ઞાનને^{૫૯૭} 'સ્વપરવ્યવસાયિ' તરીકે

૫૯૭. પ્રમાણં સ્વપરાભાસિ જ્ઞાનમ્ । ન્યાયા૦

—સ્વાર્થવ્યવસાયિકં જ્ઞાનમ્ । ચિરં૦

—સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્ । રત્ન૦

—સમ્યગદર્શનિર્ણયઃ પ્રમાણમ્ । પ્ર૦ મી૦ ટી૦

ઓળખાવ્યું છે. જે સ્વ અને પરને જાણવા સમર્થ છે. અને એવા જ જ્ઞાનને પ્રમાણભૂત ઠરાવ્યું છે. આવું જ જ્ઞાન પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિમાં ઉપયોગી છે.

પ્રશ્ન :— આજે કોઈ અનન્તજ્ઞાનપ્રકાશી અર્થાત્ કેવલી કે સર્વજ્ઞ છે ખરું ?

ઉત્તર :— ના, આ ભરતક્ષેત્રમાં આજથી ૨૪૨૭ વરસ ઉપર ભગવાન મહાવીરદેવની પટ્ટપરંપરામાં જંબૂસ્વામી નામના એક મહામુનિ થયા. તે છેલ્લા કેવલી-સર્વજ્ઞ હતા. ત્યારપછી આ કલિયુગની વિષમ એવી અશુભ પરિસ્થિતિ વધવા માંડી એટલે તથાપ્રકારની અત્યુચ્ચ નિર્મળતાની પ્રાપ્તિના અભાવે જ્ઞાનવરણીય કર્મનો સંપૂર્ણ રીતે ક્ષય કરવાની યોગ્યતા ન રહી.

પ્રશ્ન :— આ જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી જીવોમાં કયું જ્ઞાન હોય ?

ઉત્તર :— પ્રત્યેક આત્મામાં કેવલજ્ઞાનનો અનન્તપ્રકાશ સત્તારૂપે ધિરોભૂત થઈને પડેલો જ છે. અને પડેલાં જણાવ્યું તેમ કર્મના પડદાઓના કારણે તે પ્રકાશ પ્રચ્છન્ન રહે છે. એ અનન્તપ્રકાશ ભલે ન પ્રગટ થાય, પણ તેથી ન્યૂન-તરતમ પ્રકાશ સર્વ જીવોને જરૂર હોય છે. દરેક જીવાશ્રયી વિચારીએ તો આત્મા ઉપર આવરણના પડદા જાડા પતવા અનેક પ્રકારના છે. પડદો જેમ બારીક તેમ પ્રકાશ તીવ્ર હોય, તે જેમ જાડો થતો જાય તેમ તેમ પ્રકાશ ઓછો થતો જાય એટલે અંધકાર વધતો જાય, આ રીતે જીવના-જાણપણાની જ્ઞાનની કક્ષાઓ અનન્ત પડે.

પુનઃ આ અનન્ત કક્ષાઓમાં બે પ્રકારો પડે છે. ૧. પ્રત્યક્ષ અને ૨. પરોક્ષ. પાછા એ બે પ્રકારના જ્ઞાનની અસંખ્ય કક્ષાઓ પડે છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળ આ ત્રણ પ્રકારો છે. એટલું વિશેષ સમજવું કે અવધિ, મનઃપર્યવ આંશિકરૂપે પ્રત્યક્ષ છે. જ્યારે કેવળ સંપૂર્ણ રીતે સાક્ષાત્ આત્મપ્રત્યક્ષ છે. એથી આ જ જ્ઞાનને પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવ્યું છે. મત્તિ અને શ્રુત આ બંને ^{૫૯}પરોક્ષ જ્ઞાનો છે.

ઈન્દ્રિયોની મદદથી થતા જ્ઞાનને ‘પરોક્ષ’ અને તેની મદદ વિના, આત્મામાંથી જ સીધા પ્રગટ થતા જ્ઞાનને ‘પ્રત્યક્ષ’ શબ્દથી ઓળખાવાય છે.

તાત્ત્વિક રીતે પાંચ જ્ઞાનના બે પ્રકાર પડે છે. છાત્રસ્થિક અને ક્ષાયિક. પ્રારંભના ચાર જ્ઞાનો ‘છાત્રસ્થિક’ કહેવાય છે. અને છેલ્લું એક કેવળ ‘ક્ષાયિક’ કહેવાય છે. છાત્રસ્થિક જ્ઞાનને કર્મશાસ્ત્રની ભાષામાં કહીએ તો તે ‘ક્ષાયોપશમિક’ જ્ઞાનો છે અને આ જ્ઞાનો કર્મના આવરણવાળાં છે. કર્માવરણ વિનાનું એક માત્ર ક્ષાયિક છે. અને ઉત્તરોત્તર આ જ્ઞાનો અધિકાધિક વિકાસ-પ્રકાશવાળાં છે.

મત્તિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળ આ પાંચ જ્ઞાનમાંથી પાંચમું કેવલજ્ઞાન આજથી ૨૪૨૭ વરસથી (જંબૂસ્વામી મોક્ષે જતાં) વિચ્છેદ થયું છે. આ કાળમાં હવે તે કોઈને થશે જ નહિ. ચોથું મનઃપર્યવ પણ ૨૪૨૭ વરસથી વિચ્છેદ થયું છે. શેષ ત્રણ જ્ઞાનમાં અવધિ લગભગ વિચ્છેદ જેવું છે. છતાં તેનો થોડો પ્રકાશ જરૂર વિદ્યમાન છે. પણ કોઈક જ વ્યક્તિને કવચિત્ જ થતું જોવાય

પલટ. એમાં એ અપેક્ષાએ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ભેદ છે ખરો. પણ તે ઈન્દ્રિયાદિ સાપેક્ષ છે. આત્મપ્રત્યક્ષ નથી.

છે. આજકાલ દૈનિક શક્તિ વિના ^{૫૯૯} દૂરના પદાર્થનું જેને જ્ઞાન થતું હોય છે, તે આવા જ્ઞાનબળથી સંભવિત હોય છે.

૧૦૦[૧] મતિજ્ઞાન—ઈન્દ્રિય, અનિન્દ્રિય કે બંને સંયુક્તરૂપ નિમિત્તો દ્વારા ઉત્પન્ન થતું અને યોગ્ય પ્રદેશમાં રહેલા પદાર્થાદિકનો સ્વશક્તિ મુજબ, (અર્થરહિત) બોધ કરાવનારું જે જ્ઞાન, તેને મતિજ્ઞાન કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં આ જ્ઞાનને ‘આભિનિબોધિક’ શબ્દથી ઓળખાવ્યું છે.

મતિથી બુદ્ધિ, સ્મૃતિ પ્રત્યભિજ્ઞાન, ચિન્તા અનુમાનનું ગ્રહણ થાય છે. બુદ્ધિ દ્વારા આપણે સહુ હિતાહિતનો કે પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનો વિચાર વગેરે કરીએ છીએ, એમાં મન અને (ઓછીવત્તી) ઈન્દ્રિયો કારણ હોય છે. આ જ્ઞાન આત્માને સીધે સીધું થતું નથી. પણ વચમાં ઈન્દ્રિયો અને મનરૂપી દલાલની જરૂર પડે છે. જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બંને વચ્ચે સંબંધ કરાવી આપનાર ઈન્દ્રિયાદિ છે. અને તે દ્વારા પદાર્થનો અવબોધ શક્ય બને છે. જેનાં મન અને ઈન્દ્રિયો નબળી હોય તો તે અસ્પષ્ટ અને અધૂરો ખ્યાલ કરી શકે છે.

વિષય સાથે મન અને ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ થતાં જ મતિજ્ઞાન થઈ જાય છે અને એ વાત નિશ્ચિત સમજી લેવી કે જેનું જ્યાં મતિજ્ઞાન થયું કે તરત જ તેનો વાયક શબ્દ નિર્માણ થઈ જતો હોવાથી તે વિષયનું અથવા ‘કંઈક છે’ એવું અક્ષરાનુસારી તે શ્રુતજ્ઞાન પણ હાજર થઈ જ જાય છે, એટલે મતિ અને શ્રુત બંને અન્યોન્ય કે પારસ્પરિક સંબંધવાળા જ્ઞાનો છે.

શાસ્ત્રનું ‘જત્ય મદ્વનાણં તત્ય સુયનાણં, જત્ય સુયનાણં તત્ય મદ્વનાણં’ વચન કહે છે કે જ્યાં જ્યાં મતિજ્ઞાન ત્યાં ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન અને જ્યાં જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન ત્યાં ત્યાં મતિજ્ઞાન, તે વાત પણ સુસંગત બની રહે છે. કારણકે તે તે વિષયનું મતિજ્ઞાન પૂર્ણ થતાં તે તે વર્ણાત્મક શબ્દોની ઉત્પત્તિ થઈ જ જાય છે. અને આ શબ્દજ્ઞાન તે જ શ્રુતજ્ઞાન છે. વળી એ શ્રુતમાં પાછી મતિ કામ કરતી ચાલુ રહી, તો એમાંથી પાછું અનેક વિકલ્પોવાળું મતિજ્ઞાન થતું જાય. અને તે તે વિકલ્પો પૂર્ણ થતાં પાછા અનેક શ્રુતજ્ઞાનો પ્રગટ થતાં જાય. એટલે વાસ્તવિક શબ્દોમાં કહીએ તો મતિ, એ શ્રુતનું કારણ છે અને શ્રુત એ કાર્ય છે.

આ મતિજ્ઞાન ચાર અનન્તાનુબન્ધી કષાય અને દર્શનમોહનીયત્રિક મળીને ‘દર્શનસપ્તક’ કર્મનો ક્ષય, ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ થવાથી જીવને અવગ્રહાદિકના પ્રકારરૂપ અપાયાત્મક—નિશ્ચયાત્મક બોધરૂપે પ્રગટ થાય છે.

કોઈ પણ પદાર્થના મતિજ્ઞાનમાં, જ્ઞાતા એવા આત્માને ઈન્દ્રિય કે મન દ્વારા કોઈ વિષય કે કોઈ એક પદાર્થનો નિકટ કે દૂરવર્તી સંબંધ થતાં ઉત્તરોત્તર અવગ્રહ, ઈહા, અપાય, ધારણા નામની ચાર પ્રક્રિયાઓ અતિ અસાધારણ વેગથી પસાર થઈ જાય છે ત્યારે વિષય કે પદાર્થનું જ્ઞાન, ખ્યાલ કે બોધ જન્મે છે. આ ચાર ક્રિયાઓનાં નામ છે: અવગ્રહ, ઈહા, અપાય, અને ધારણા. એમાં

૫૯૯. દૈનિક શક્તિથી કે ઉપાસનાબળથી જાણપણું થાય તે ઉપરોક્ત કારણો નથી હોતું.

૬૦૦. આનો વિગ્રહ સીધો થતો નથી પણ મતિશ્ચ સા જ્ઞાનં ચ ઇતિ મતિજ્ઞાનમ્ । પાંચેય નામોમાં આ રીતે કરવો.

અવગ્રહના બે પ્રકાર છે. ^{૬૦૧}વ્યંજન અવગ્રહ અને અર્થ અવગ્રહ. આ બધાયને ટૂંકમાં સમજી લઈએ.

વિષય કે પદાર્થનો ઈન્દ્રિય કે મન સાથે સંબંધ થતાં, આત્મામાં અવ્યક્ત જ્ઞાનોપયોગ શરૂ થઈ જાય છે; પણ તેનાથી તેને અતિ અવ્યક્ત-અસ્પષ્ટ બોધ (બેભાન સ્થિતિમાં રહેલા માણસને જેવો અનુભવ થાય તેવો) થાય છે. આને ^{૬૦૨}‘વ્યંજન’ અવગ્રહ કહેવાય છે. ત્યાંથી વિષય અને ઈન્દ્રિયોનો સંયોગ પુષ્ટ થતાં જ્ઞાનોપયોગ આગળ વધે ત્યારે ‘કંઈક’ છે એવો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય, જેને અર્થ^{૬૦૩}અવગ્રહ થયો કહેવાય.

‘કંઈક છે, તો તે શું છે?’ તેની મથામણ ચાલે ત્યારે તેને ઈલા કહેવાય. ત્યાંથી હવે મન નિર્ણય તરફ ધસતું રહે છે, અને છેવટે ‘કંઈક’નો ચોક્કસ નિર્ણય કરી લે છે કે ‘આ અમુકજ’ છે. આવા નિર્ણયને અપાય (નિર્ણય) કહે છે. અને એ નિર્ણય બાદ મનવડે નિર્ણય કરેલા પ્રસ્તુત વિષય કે પદાર્થને ધારી રાખવો-યાદ રાખવો તેને^{૬૦૪} ધારણા કહે છે.

આ ધારણાના સંસ્કારમાંથી પાછી અવિચ્યુતિ, વાસના અને સ્મૃતિ આ ત્રણ ભેદો સર્જાય છે. કોઈ કોઈ ને ગત એક કે વધુ જન્મનું જે જ્ઞાન-જેને શાસ્ત્રીય શબ્દમાં જાતિસ્મરણ (જન્મ સ્મરણ) જ્ઞાનથી ઓળખાવાય છે, તે-જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે આ (ધારણાભેદ ગત જણાવેલા) સ્મૃતિ-મતિજ્ઞાનનો જ પ્રકાર છે. જેમાં વર્ષો જૂનો સ્મરણનો સંસ્કાર નિમિત્ત મળતાં કે સમય પાકતાં પ્રગટ થઈ જાય છે. અને પોતાનો પૂર્વભવ જુએ છે. આ જ્ઞાન અત્યારે મોટે ભાગે ચઢતી ઉમ્મરે થતું વધુ જોવા મળે છે. આ^{૬૦૫} અનિન્દ્રિય એટલે મનોનિમિત્તક મતિજ્ઞાન છે.

આ મતિજ્ઞાનના અનન્ત પ્રકારો છે. આ પ્રકારોનું વર્ગીકરણ કરીને^{૬૦૬} ૨૮માં જ સમાવી દીધા છે. તે આ પ્રમાણે : અર્થાવગ્રહ, ઈલા, અપાય, ધારણા. આ ચાર પ્રકારને પાંચ ઈન્દ્રિય અને છઠ્ઠું મન આ સાથે ગુણતાં ૨૪ થયાં અને વ્યંજનાવગ્રહ મન ચક્ષુનો થતો ન હોવાથી માત્ર ચાર ઈન્દ્રિયોનો જ થતો હોવાથી તેના ચાર ભેદ એટલે ૨૪+૪=૨૮^{૬૦૭} ભેદ મતિના થઈ ગયા. વળી

૬૦૧-૬૦૨. મન અને ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી હોવાથી તેનો વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી, જો થતો હોત તો અગ્નિને જોતાં ચક્ષુ બળી જાત. તેથી આનો સીધો અર્થાવગ્રહ જ થાય છે.

૬૦૩. તદ્દન કોરા કોડીયા ઉપર ૯૯ ટીપાં પડે તે ચુસાઈ જાય અને ૧૦૦ મું ટીપું પડે ત્યારે તે ટકી જાય છે અને કોડીયું ભીંજાય છે. અહીંઆ ૯૯ ટીપાંને વ્યંજનાવગ્રહ સાથે સરખાવી શકાય અને ૧૦૦માં ટીપાંને અર્થાવગ્રહના સ્થાને સમજવું. ૯૯ ટીપાં એ ‘સો’ માં ટીપાંને મદદરૂપ જ હતાં; તો જ ૧૦૦મું ટીપું ટક્યું. આ સ્થૂલ વ્યાખ્યા છે. સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યા જરા બીજી રીતે છે.

૬૦૪. ૧. અવગ્રહ-Perception. ૨. ઈલા-Conception. ૩. અપાય-Judgment. ૪. ધારણા-Retention.

૬૦૫. અનિન્દ્રિય એ મનનો વાયક શબ્દ છે. દેહધારી આત્માને પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિમાં ઈન્દ્રિયો અને મન બે ચીજ મુખ્ય છે. મન ઈન્દ્રિય નથી તેથી તેને ઉક્ત શબ્દથી નવાજ્યું છે.

૬૦૬. આ જ્ઞાનના ભેદોમાં ઘણી અપેક્ષાઓ હોવાથી ૨, ૪, ૨૮, ૧૬૮, ૩૩૬, ૩૪૦, આમ જુદા જુદા પ્રકારે છે. ૨૮ ભેદો જુદી જુદી રીતે પણ ધટાવાય છે.

૬૦૭. ભગવતીજી આદિમાં અપેક્ષા રાખીને ઉક્ત ૨૮ ભેદમાંથી છ પ્રકારનો અપાય અને છ પ્રકારની ધારણાનો મતિજ્ઞાન રૂપે અને ઈલા અવગ્રહમાં, શેષ ૧૬ ભેદને દર્શન તરીકે વિવક્ષા કરી છે.

બુદ્ધિવૈશદ્ય માટે અને મતિજ્ઞાનની કેવી કેવી વિશેષતાઓ હોય છે. એની ઝાંખી કરાવવા માટે વાનગી રૂપે બીજા બાર પ્રકારો બતાવ્યા છે. ૧-૨ બહુ-અબહુ, ૩-૪ બહુવિધ-અબહુવિધ, ૫-૬ ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્ર, ૭-૮ નિશ્ચિત-અનિશ્ચિત, ૯-૧૦ સંદિગ્ધ-અસંદિગ્ધ, ૧૧-૧૨ ધ્રુવ-અધ્રુવ. આનું વિવરણ ગ્રંથાન્તરોથી જાણી લેવું. આ ભેદો ઉપરથી 'અવધાન' શું ચીજ હોય છે તેનો ખ્યાલ આવશે. અવધાન એ મુખ્યત્વે મતિજ્ઞાનનો જ પ્રકાર છે.

વિશ્વમાં જેટલી બુદ્ધિઓ કામ કરી રહી છે તે તમામનો ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાં સમાવેશ થાય છે. ૧. ઔત્પાતિકી, ૨. વૈનયિકી, ૩. કાર્મિકી, ૪. પારિણામિકી.

૧. ઔત્પાતિકી=નહીં જોયેલી, નહીં સાંભળેલી બાબત સામે આવે અને અગાઉ એને અંગે જરાપણ વિચાર ન કર્યો હોય છતાં, જોતાં કે સાંભળતાની સાથે જ ઉભયલોક અવિરુદ્ધ, તત્કાલ, એકદમ, ફલોપધાયક સાચો નિર્ણય કરી શકવાની ઝડપવાળી બુદ્ધિ તે.

૨. વૈનયિકી=ગુરુ, વડિલ, કે ગુણીજનનો વિનય કરવાથી પ્રાપ્ત થતી વિશિષ્ટ બુદ્ધિ તે.

૩. કાર્મિકી=એટલે કંઈપણ શિલ્પ કે કર્મનું કામકાજ કરતાં તે કર્મમાં એવો અનુભવી કે નિષ્ણાત બની જાય કે અલ્પ મહેનતમાં સુંદર કાર્ય સફળ રીતે કરી બતાવે, અનેક કામમાં પ્રવીણતા મેળવે.

૪. પારિણામિકી= આ બુદ્ધિ ઉમ્મર જતાં, ઘડાતા અનુભવથી ઊંડી કલ્પના, ચિન્તન, અને મનન પછી એવી એક વેધક દ્રષ્ટિ આવી જાય કે અમુક-વિચાર, પ્રવૃત્તિ કે બાબતનું પરિણામ કે ફળ અમુક જ આવશે એમ સમજી જાય અને પછી હિતાહિતની પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિમાં જોડાય તે.

આ ચારે બુદ્ધિઓ મતિજ્ઞાનના જ પ્રકાર રૂપે છે.

અંજનાવગ્રહનું કાલમાન જઘન્ય આવલિકાનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી શ્વાસોચ્છવાસ પૃથક્ત્વ, અર્થાવગ્રહ નિશ્ચયનયથી એક સમય અને વ્યવહારનયથી અન્તર્મુહૂર્ત, ઈહા-અપાયનો પ્રત્યેકનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત, અને ધારણાનો સંખ્યાતા-અસંખ્યાતા ભવ. આથી ધારણાનો સંસ્કાર સેંકડો હજારો વરસ સુધી ટકે છે તે સાબિત થાય છે અને આ વાતની પ્રતીતિ કેટલાક દષ્ટાંતો અને પ્રસંગોથી થતી જોવાય છે. આ મતિજ્ઞાન એક કે તેથી વધુ ઈન્દ્રિયોથી તેમજ મનથી અથવા મન અને ઈન્દ્રિયો બંનેના સંબંધથી થાય છે. માત્ર ઈન્દ્રિયનિમિત્તક મતિજ્ઞાન એ 'મન' ની પ્રાપ્તિ વગરના જન્મતા એકેન્દ્રિયથી માંડીને અસંજી-પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને હોય છે. અને અનિન્દ્રિયનિમિત્તક એટલે જેમાં ઈન્દ્રિયોનો નહિ માત્ર મનનો જ વ્યાપાર થતો હોય તેવું જ્ઞાન 'સ્મૃતિ' નામના મતિના પ્રકારને લાગુ પડે છે. વળી જેમાં મન કે ઈન્દ્રિયો બેમાંથી એકેયનો વ્યાપાર ન હોય છતાં વેલડીઓ ઝાડ ઉપર, ભીંત ઉપર કે વરંડા ઉપર ચઢે છે. આ અસ્પષ્ટ-ઓઘજ્ઞાન એ માત્ર મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમને જ કારણ છે. વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં મનુષ્ય જેવી લાગણીઓ કે ચિત્ર-વિચિત્ર ખાસિયતો જેવી કે-શરમાવવું, ગુસ્સે થવું, હસવું, બીજા જીવને મારવો, માન, માયા, લોભ, શ્રૃંગારિકભાવ વગેરે જોવા મળે છે. આ બધી ઓઘસંજ્ઞાઓ આ જ્ઞાનને જ આભારી છે. અને ઈન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય(મન) નિમિત્તક મતિજ્ઞાન તે જાગૃત રહીને મનના ઉપયોગપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા આપણને બધાયને હોય છે.

આત્માને ઈન્દ્રિયના વિષયો કે પદાર્થનું જે જ્ઞાન કે સમજ મળે છે તે બે પ્રકારે થાય છે.
૧. શ્રુતનિશ્ચિત. ૨. અશ્રુતનિશ્ચિત.

એક વખત અન્યોપદેશ કે શ્રુત-શાસ્ત્રગ્રન્થના અધ્યયન અધ્યાપનદ્વારા પદાર્થ કે શબ્દોના વાચ્યવાચક ભાવના સંકેતનું જ્ઞાન થઈ ગયા બાદ, ફરી જ્યારે કોઈ પદાર્થ કે શબ્દનું હૃદયમાં કે બુદ્ધિમાં યથાર્થ મતિજ્ઞાન કરવામાં આવે ત્યારે તે મતિજ્ઞાન ભૂતકાલીન શ્રુતાનુસારિ, બીજા શબ્દોમાં શ્રુતપરિકર્મિત હોવાથી શ્રુતનિશ્ચિત મતિ કહેવાય છે. જાણીતા અનેક પદાર્થ નજરે પડતાં યા તેના શબ્દો સાંભળતાં તેનાં રૂપ, ગુણાદિકનો જે શીઘ્ર ખ્યાલ આવી જાય છે તે એકવાર ‘શ્રુતનિશ્ચિત’ બનેલી મતિના કારણે જ છે.

પરોપદેશ કે શાસ્ત્ર વગેરેના લેશમાત્ર અભ્યાસ વિના જન્માન્તરના સ્વાભાવિક રીતે થતાં મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતી યથાર્થ મતિને અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહેવાય છે. અગાઉથી નહિ જોયેલા જાણેલા પદાર્થોને વિષે તત્કાલ બુદ્ધિ-યથાર્થ રીતે કામ આપી દે તે જેને કુદરતી બક્ષિસ તરીકે લોકો ઓળખાવે છે. ચારેય પ્રકારની જે બુદ્ધિઓ કહી આવ્યા તેનો સમાવેશ આમાં થાય છે.

[૨] **શ્રુતજ્ઞાન**— ઉપરના મથાળાના પૂર્વાર્ધમાં વર્તતો ‘શ્રુત’ શબ્દ શેનાથી બન્યો ? એ નક્કી કરીએ તો તેનામાંથી ઉઠતા મુખ્ય અર્થનો ખ્યાલ આવે. આ શ્રુત ‘શ્રુ’ શ્રવણે ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે, તેથી તેની વ્યુત્પત્તિ શ્રૂયતે તત્ શ્રુતમ્—સંભળાય તે શ્રુત. તો શું સંભળાય ? તો અક્ષર, શબ્દ, વાક્ય કે કંઈપણ ધ્વનિ—અવાજ. એટલે એક વાત નક્કી થઈ કે શબ્દાદિ એ જ શ્રુત છે. આ શબ્દાદિનું શ્રવણ કર્ણોન્દ્રિય દ્વારા જ થાય છે, અને મનદ્વારા તે જાણે છે, સમજે છે. છેવટે તો સમજનારો અંદરનો આત્મા છે.

આથી એ સ્પષ્ટ થયું કે કર્ણોન્દ્રિય અને મનથી થનારો શ્રુત (શબ્દ) ગ્રન્થાનુસારી બોધ તે શ્રુતજ્ઞાન.

શંકા— તો પછી જેને કર્ણ કે શ્રોત્રેન્દ્રિય ન હોય અને તેથી તે કંઈપણ સાંભળી શકતો ન હોય તો તેને શું શ્રુતજ્ઞાન ન લાધે ?

સમાધાન— ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા સર્વ સામાન્ય, પ્રાથમિક, અને સીધી છે. પણ એની બીજી વ્યાખ્યાઓ જાણવાથી ઉક્ત પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ જશે.

વ્યાખ્યા બીજી— શ્રોત્ર અને નેત્રરૂપ નિમિત્તો વડે ઉત્પન્ન થતો શ્રુત-ગ્રન્થાનુસારી જે બોધ તે. આ વ્યાખ્યાથી બધિર ન હોય અને નેત્ર હોય તો શ્રુતજ્ઞાન થઈ શકે છે. એટલે નેત્રથી શાસ્ત્રાદિ ગ્રન્થો દ્વારા શ્રુતજ્ઞાન લાધે છે.

વ્યાખ્યા ત્રીજી— શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. એક સ્વમતિ પ્રાપ્ત, અને બીજું પરોપદેશ પ્રાપ્ત. એટલે બાહ્યઈન્દ્રિયોની સહાય વિના જન્માન્તરના ક્ષયોપશમથી પણ મતિ સહ શ્રુત થઈ જાય છે.

વ્યાખ્યા ચોથી— ‘શ્રુત’ નો એક અર્થ શાસ્ત્રો થાય છે. તેથી શાસ્ત્રો એ પણ શ્રુતજ્ઞાન છે. અને એથી જ કાર્તિક સુદ પાંચમના દિવસે ધર્મશાસ્ત્ર-પોથીઓ પધરાવવા દ્વારા જ્ઞાન સ્થાપના-રચના કરવામાં

આવે છે. અને આ કારણે આ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી અને દિગમ્બરમાં તો 'શ્રુત' પંચમી શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવે છે. એથી જ શ્રુતોપાસક, શ્રુતારાધના, શ્રુતભક્તિ, શ્રુતાલેખન વગેરે શબ્દો નિર્માણ થયા છે.

વ્યાખ્યા પાંચમી—શ્રુત એનું સંસ્કૃત 'શ્રુતમ્' થાય છે. એનો અર્થ સાંભળેલું એવો થાય છે. એથી સાંભળેલું જ્ઞાન પણ 'શ્રુત' કહેવાય છે. એ કેવી રીતે ?

તો શાસ્ત્રો એટલે શબ્દોનો જથ્થો. આ શબ્દોનું નિર્માણ સાંભળવાથી જ થયું છે. તો પ્રશ્ન થાય કે કેવી રીતે ? તો તીર્થંકર—અરિહંત—પરમાત્માએ કેવળજ્ઞાન (સર્વજ્ઞતા) પ્રાપ્ત કર્યા બાદ વિશ્વના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ જોયું અને લોકહિતાર્થે તે સ્વરૂપ પહેલવહેલું શ્રોતા વચ્ચે પ્રતિપાદન કર્યું. એ વખતે તેઓશ્રીના મુખ્ય પટ્ટશિષ્યો તરફથી પ્રાહણ કરેલી ત્રિપદીના આદેશને અનુસારે સહુએ જે વિશાળ ગ્રન્થરચના કરી જેને 'દ્વાદશાંગી' (બાર અંગ—શાસ્ત્રો) કહેવામાં આવે છે તે, તથા તે સિવાય ખુદ ભગવંતે જે દેશના—પ્રવચનો જીવનપર્યન્ત આપ્યા તે, તે ધારણ કરીને કણકારૂઢ કર્યા તે, અને પછી પત્રારૂઢ થયાં તે, વળી તે શાસ્ત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને તેના આધારે જે ગ્રન્થો લખાયા, ને આજે લખાઈ રહ્યા હોય, અને જે ભવિષ્યમાં લખાશે તે; આ તમામ 'શ્રુત' કહેવાય. તેથી જ શ્રુત શબ્દ શાસ્ત્રનો એક પર્યાય જ બની ગયો છે અને એ અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો છે. શ્રુત, સૂત્ર, સિદ્ધાન્ત, પ્રવચન, આગમ એ ^{૬૦૮}બધા પર્યાયવાચક શબ્દો છે.

શંકા—શું શબ્દો એ જ શ્રુતજ્ઞાન છે ?

સમાધાન—સાચી રીતે જોઈએ તો શબ્દો એ સીધેસીધા શ્રુતજ્ઞાનરૂપે નથી. શ્રુતજ્ઞાન તો શબ્દના વાચ્યાર્થ જ્ઞાનને જ (અર્થજ્ઞાનને જ) કહેવામાં આવે છે. એમ છતાં પ્રસ્તુત વાચ્યાર્થનો વાચક શબ્દ જ હોય છે. તેથી શબ્દ પોતે વાચ્યાર્થરૂપ જે કાર્ય તેના કારણરૂપે પડે છે. જો શબ્દ જ ન હોય તો જ્ઞાન શેનાથી કરવાનું રહે. આ કારણથી શબ્દ કારણરૂપ હોવા છતાં તેની મહત્તાને અંગે કારણને કાર્યરૂપ (ઔપચારિક) માનીને આપણે ત્યાં શબ્દને પણ 'શ્રુતજ્ઞાન'ની છાપ મારી છે.

બાકી સીધી રીતે શબ્દ એ 'દ્રવ્યશ્રુત' છે. અને તે ઉપરથી ઉત્પન્ન થતો અર્થબોધરૂપ આત્મપરિણામ કે સાચી સમજ તે 'ભાવશ્રુત' છે. ફલિતાર્થ તારવીએ તો વાચ્ય—વાચક (શબ્દ અને અર્થના) સંબંધદ્વારા ઉત્પન્ન થતો બોધ તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

એક શબ્દ સાંભળી મતિજ્ઞાન પ્રવર્ત્યું અને તે ઉપરથી તેના અર્થનું જ્ઞાન થયું અને તેથી યથાર્થ પદાર્થબોધ થયો તેને પણ ^{૬૦૯}શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય. ઉલટરીતે જોઈએ તો એક વાચ્ય પદાર્થને

૬૦૮. ^૧સુય ^૨સુત ^૩ગંથ ^૪સિદ્ધ ^૫સાસણે ^૬જાળ ^૭વચણ ઉવંણસો।

^૮પણાવળામાગમ ^૯ઇય ઇગઢા પજ્જવા સુત્તે।। [જુઓ વિશે આ સ્થા દશ બૂ છે. વગેરે]

આમાં શાસ્ત્રના દશ પર્યાયવાચક નામો આપ્યાં છે.

૬૦૯. અહીં આ શબ્દશ્રવણ તે મતિજ્ઞાન અને તેના ઉપરથી થતો પદાર્થબોધ તે શ્રુતજ્ઞાન એવી રીતે ધૂમાડો દેખી જ્ઞાન થાય તે મતિજ્ઞાન, ધૂમાડા ઉપરથી અગ્નિનું અનુમાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન.

મતિજ્ઞાનથી જોએલા, જાણેલા કે વિચારેલા પદાર્થ—ભાવોના ભેદ—પ્રભેદોનું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન. આવી રીતે પણ વિચારી શકાય.

જોતાં મતિજ્ઞાન થતાં, તેની સાથે જ તેના વાચક શબ્દનું જે જ્ઞાન થાય તે પણ શ્રુતજ્ઞાન છે. આમ વર્ણ શબ્દો શ્રુતજ્ઞાનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

હજુ શ્રુતજ્ઞાનની છઠ્ઠી પ્રધાન વ્યાખ્યાને કહેવા શંકા સમાધાન કરે છે.

શંકા—ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓથી તો એવો આભાસ ઉભો થાય છે કે જાણે પ્રાણીમાત્રને શબ્દબોધ એક સરખો જ થતો હશે ! તો તે વાત બરાબર ગણાય ખરી ?

સમાધાન—ના, એક સરખો બોધ કદી ન થાય. કેમ ન થાય ? તો એ માટે જે મૌલિક અને મુખ્ય કારણ ભાગ ભજવે છે તે જણાવે છે. આ કારણમાં જ છઠ્ઠી વ્યાખ્યા સમાઈ જશે.

છઠ્ઠી વ્યાખ્યા—એક કર્મ જેનું નામ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય છે. આ કર્મના ક્ષયોપશમ (અમુક કર્મનો નાશ અને અમુકનો ઉપશમ) દ્વારા ઉત્પન્ન થતા શબ્દ-લિપિ આદિ દ્રવ્યશ્રુતને અનુસરનારો પદાર્થબોધ-આત્મવિચાર-પરિણામ, તેને શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે.

આ વ્યાખ્યાથી જન્માન્તરના શુભાશુભ કર્મોદ્ધાર આ જન્મમાં પ્રાપ્ત થતી કર્મસ્થિતિ અનુસારે બોધમાં ન્યૂનાધિકપણાની અસંખ્ય તરતમતાઓ લાધે છે તે વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

બીજી એક વાત સિદ્ધાન્તરૂપે સમજી રાખવી કે મતિ વિના શ્રુત કદી ઉત્પન્ન થતું જ નથી. ‘મણ્ડુક્યં સુયં’ શ્રુતંમતિપૂર્વં વગેરે વચનથી મતિપૂર્વક જ શ્રુત હોય છે.

આ શ્રુતજ્ઞાન મનોનિમિત્તક છે. તેમ અન્ય ઈન્દ્રિય નિમિત્તક પણ છે. આ જ્ઞાન હિત-અહિતના ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરાવવામાં સમર્થ છે.

શંકા—મતિ અને શ્રુત, બંનેના કારણરૂપે જો (શ્રોત્ર ઈન્દ્રિયો અને મન જ) છે તો પછી બે જ્ઞાનની જરૂર શી છે ? એક જ રખાય તો ?

સમાધાન—બંને વચ્ચે રહેલા તફાવત બંનેના અલગ અસ્તિત્વને ટેકો આપે છે. મતિજ્ઞાનનો વિષય પદાર્થના વર્તમાનકાળના સામાન્ય ભાવોને જણાવવાનો છે. જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય ત્રૈકાલિક ત્રણેય કાલેના પદાર્થોને જણાવવાનો છે. તેનું વિષયક્ષેત્ર મતિથી ઘણું મોટું છે. વળી મતિજ્ઞાન જીવમાત્રને સર્વત્ર અવિરત વિદ્યમાન રહે છે તેથી શાશ્વત છે. જ્યારે શ્રુત^{૬૧૦} અવિરત રહેતું નથી તેથી અશાશ્વત છે. વળી મતિ કરતાં વધુ સૂક્ષ્મ અર્થોનો અનેક પ્રકારે બોધ કરનારું છે. વળી આ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય એવું મહાન છે કે શ્રુતના બળે પ્રસ્તુત જ્ઞાન વ્યક્તિમાં એવો અનોખો ક્ષયોપશમ પ્રગટાવે છે, કે સર્વજ્ઞ કે કેવલી ભગવાન પદાર્થની જેવી વ્યાખ્યા કરે તેવી જ વ્યાખ્યા કરવાનો (સર્વજ્ઞ ન હોવા છતાં)^{૬૧૧} સમર્થ થાય છે. અને એવા મુનિઓ તે ‘શ્રુતકેવલી’ તરીકે ઓળખાવાય છે. ‘કેવલી’ આવું વિશેષણ ઇલાસ્થિક ચાર જ્ઞાન પૈકી માત્ર શ્રુતને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા કારણોથી મતિ-શ્રુત બંને જ્ઞાનો વચ્ચેની ભિન્નતા સ્પષ્ટ થાય છે, અને તેથી તેનું^{૬૧૨} અલગ અલગ હોવું જરૂરી છે.

૬૧૦. આ સાપેક્ષ વચન છે. તેનો ભાવ ગુરુગમથી જાણી લેવો.

૬૧૧. શ્રુતકેવલી પ્રવચન કરે ત્યારે કોઈ ન જાણી શકે કે આ સર્વજ્ઞ નથી. એવી તલસ્પર્શી વ્યાખ્યા પદાર્થની કરે છે.

શ્રુતજ્ઞાનના અનંત^{૬૧૩} પ્રકારો પડે છે. પણ એ બધાયનું વર્ગીકરણ કરીને ચૌદ કે વીસ ભેદોમાં સમાવેશ કરાય છે. એ ઉપરથી અવાંતર પ્રકારો ચિત્ર-વિચિત્ર કેવા હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ સ્વયં કરી લેવો.

શ્રુતજ્ઞાનનો વ્યાપક ખ્યાલ મંદ-તીવ્ર બુદ્ધિવાળાઓને મળે તો તેની વિવિધ કક્ષા અને સ્થાનનું જ્ઞાન પુષ્ટ થાય, તેથી તેના પ્રકારો અને તેનો અર્થ ગ્રન્થાન્તરથી જાણી લેવો. છતાં અહીં આ શરૂઆતના શ્રુતજ્ઞાનના^{૬૧૪} અક્ષર, અને અનક્ષર નામના જરૂરી બે ભેદનો અર્થ સમજાવી બાકીના પ્રકારોનાં નામ માત્ર જણાવાશે.

૧. અક્ષરશ્રુત—આ ત્રણ પ્રકારનું છે. ૧. સંજ્ઞાક્ષર. ૨. વ્યંજનાક્ષર. ૩. લબ્ધ્યક્ષર. **સંજ્ઞાથી** દુનિયાની તમામ વિપિઓ અથવા કોઈપણ વિપિના અક્ષરરૂપ આકારો સમજવા. આ આકારોમાં તે તે વર્ણની સંજ્ઞાનો સંકેત હોય છે, અને તેનાથી બોધ થાય છે. એટલે આકારો શ્રુતના સાધનરૂપ હોવાથી સંજ્ઞાક્ષર શ્રુત કહેવાય છે. અક્ષર અને પદાર્થને વાચ્યવાચક સંબંધ છે. શબ્દ વાચક કહેવાય. તેનું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન અને તે નિમિત્તે થતું વાચ્યનું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય.

વ્યંજનાક્ષર—અ થી હ સુધીના અથવા જે જે ભાષામાં જે જે વર્ણો હોય, તે બધા મુખેથી ઉચ્ચાર કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી તે વ્યંજનાક્ષર.

લબ્ધ્યક્ષર—^{૬૧૫} અક્ષરનું જ્ઞાન તે. શબ્દ શ્રવણ વગેરે દ્વારા થતી અર્થપ્રતીતિની સાથે તે તે અર્થાનુરૂપ અક્ષર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તે. આમાં બીજાના ઉપદેશની જરૂર નથી હોતી.

બીજી રીતે ટૂંકમાં કહીએ તો—લખાતા અક્ષરો તે સંજ્ઞાક્ષર, બોલાતા અક્ષરો તે વ્યંજનાક્ષર અને મનમાં વિચારાતા કે આત્માના બોધરૂપ મનમાં થતી અવ્યક્ત અક્ષરરચના તે લબ્ધ્યક્ષર.

૨. અનક્ષરશ્રુત—શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા, થૂંકવું, ઉધરસ, છીંક ખાવી, ચપટી-તાલી વગાડવી, સીસોટી મારવી વગેરે. અવાજવાળી ચેષ્ટાઓને તથા અન્ય મતે અવાજ વિનાની પણ બોધક ક્રિયાઓ—માથું હલાવવા દ્વારા, હાથપગની ચેષ્ટાઓ દ્વારા, કે આંખના ઈસારાઓ દ્વારા બોધ કે સમજ પ્રાપ્ત થાય તે.

આ બંને ભેદમાં જ સમગ્ર શ્રુતના પ્રકારો સમાઈ શકે છે, છતાં અભ્યાસીઓની દૃષ્ટિ—સમજને વિશદ બનાવવા ચૌદ કે વીસ પ્રકારો પાડી બતાવ્યા છે. અહીં તો બાકીના ૧૨ અને પ્રકારાંતરે પાડેલા વીસ ભેદોની વ્યાખ્યા વિના નામ માત્ર જણાવાય છે.

૬૧૨. જો કે સન્મતિકારે અને ઉપાઠ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે જ્ઞાનબિન્દુમાં શ્રુતજ્ઞાન એ એક પ્રકારનું મતિજ્ઞાન જ છે એમ પુરવાર કર્યું છે.

૬૧૩. શ્રુતના પ્રત્યેક અક્ષર અને તેનો સંયોગ વિચારીએ તો અનુનાસિક, અનનુનાસિક, હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત, ઉદાત્તાદિ ભેદો દ્વારા અનંતા ભેદો પડે.

૬૧૪. તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચારીએ તો ‘શબ્દ’ સાંભળીને તે હેયરૂપ હોય તો હેયરૂપે અને ઉપાદેયરૂપે હોય તો ઉપાદેયરૂપે અર્થગ્રહણ કરવું તે અક્ષરશ્રુત છે.

૬૧૫. આનો એક અર્થ—જેનો નાશ ન થાય તેવી ‘ક્ષાયોપશમિક શક્તિ’ પણ છે.

શેષ બાર ભેદો—૩-૪, સંજિ-અસંજિ. ૫-૬, સમ્યક્-મિથ્યા. ૭-૮, સાદિ-અનાદિ. ૯-૧૦, સાન્ત-અનન્ત. ૧૧-૧૨, ગમિક-અગમિક. ૧૩-૧૪, અંગ-અનંગ.

વીશ ભેદો—૧-૨, પર્યાય-પર્યાયસમાસ. ૩-૪, અક્ષર-અક્ષરસમાસ. ૫-૬, પદ-પદ-સમાસ. ૭-૮, સંઘાત-સંઘાતસમાસ. ૯-૧૦, પ્રતિપત્તિ-પ્રતિપત્તિસમાસ. ૧૧-૧૨, અનુયોગ-અનુયોગ-સમાસ. ૧૩-૧૪, પ્રાભૂતપ્રાભૂત-પ્રાભૂતપ્રાભૂતસમાસ. ૧૫-૧૬, પ્રાભૂત-પ્રાભૂતસમાસ. ૧૭-૧૮, વસ્તુ-વસ્તુસમાસ. ૧૯-૨૦, પૂર્વ-પૂર્વસમાસ.

મતિ અને શ્રુતની વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી અન્ય વ્યાખ્યાઓ અનેક રીતે થાય છે. તે શાસ્ત્ર કે ગુરુગમથી જાણી લેવી.

મતિ—શ્રુતવિનાનાને કેવલોત્પત્તિ થતી નથી.

[૩] **અવધિજ્ઞાન**—‘અવધિ’ શબ્દ શી રીતે બન્યો છે. અને તેની જુદી જુદી કેવી^{૬૧૬} વ્યુત્પત્તિઓ થાય છે તે જોઈએ. જેથી મૂળ શબ્દનું રહસ્ય સમજાતાં તેના અર્થનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળી જશે.

અવધાનં અવધિ—અવધાનનો અર્થ નિર્ણય છે. તો નિર્ણય શેનો? તો રૂપી પદાર્થના સાક્ષાત્કારનો. કોણે કરવાનો? તો આત્માએ. ભાવાર્થ એ કે રૂપી પદાર્થનો આત્મસાક્ષાત્ રૂપ નિર્ણય અથવા સાક્ષાત્કરણરૂપ જે અર્થવ્યાપાર તેનું નામ અવધિજ્ઞાન.

‘અવ’—અવ્યય પૂર્વક ‘ધિ’ ધાતુ ઉપરથી પણ ‘અવધિ’ શબ્દ બને છે. ત્યાં ‘અવ’ અધો અર્થનું વાચક હોવાથી વસ્તુને નીચે નીચે વધુ ને વધુ વિસ્તૃત બતાવી શકે તે. (જો કે આ વ્યાખ્યા વૈમાનિક દેવોને આશ્રીને જ ઘટે તેમ છે. છતાં વૈમાનિકોના અવધિને વધુ મહત્વ આપવા ખાતર આ વ્યાખ્યા કરી હશે.)

અવધિ—આ શબ્દ મર્યાદા અર્થમાં પણ છે. ત્યાં વિશ્વવર્તી રૂપી અરૂપી દ્રવ્યો પૈકી માત્ર રૂપી દ્રવ્યોને જ જણાવી શકવાની મર્યાદાવાળું હોવાથી તેને ‘અવધિ’ શબ્દથી ઓળખાવ્યું છે.

આ જ્ઞાન અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના કાયોપશમથી જ થાય છે. આ જ્ઞાનનું શાશ્વત અને દીર્ઘકાલીન અસ્તિત્વ દેવલોક અને નરકમાં છે. જ્યારે મનુષ્યોમાં બીજા નંબરે છે, અને ત્રીજા નંબરમાં કવચિત તિર્યચો આવે છે. આ જ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિ બંનેને હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિને સદસત્બુદ્ધિ વિવેકપૂર્ણ હોય છે. તેથી તેના જ્ઞાનને ‘અવધિ’ શબ્દથી ઓળખાવાય છે. અને મિથ્યાદષ્ટિને ખોટી અજ્ઞાનબુદ્ધિના કારણે સદસત્નો^{૬૧૭} વિવેક નથી હોતો, જેથી તેને પ્રસ્તુત પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોવા છતાં ‘વિભંગ’ શબ્દથી ઓળખાવાય છે.

આ જ્ઞાન ઈન્દ્રિય કે મનના નિમિત્ત વિના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવની મર્યાદાપૂર્વક રૂપી પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જણાવવાવાળું છે.

૬૧૬. જુઓ—ઉત્તરાં, સ્થાં, સમં, પ્રં, સાં, વગેરે.

૬૧૭. સત્માં અસત્ અને અસત્માં સત્ની બુદ્ધિ તે.

આ જ્ઞાન ભિન્નભિન્ન આત્માઓના કાયોપશમની અનેક વિચિત્રતાઓના કારણે અનેક જાતની વિચિત્રતાઓવાળું પ્રાપ્ત થાય છે. તેના પ્રકારો અસંખ્ય છે, પણ અસંખ્યનું વર્ણન ન કરી શકાય માટે તેના સંક્ષેપમાં મુખ્ય પ્રકારો પાડીને પાછા તેના છ પેટા પ્રકારો વર્ણવશે.

પ્રથમ તેના બે પ્રકાર પાડે છે. ૧. ^{૬૧૮}ભવ પ્રત્યયિક અને ૨. ગુણ પ્રત્યયિક. જે ભવપ્રત્યયિક છે તે અમુક ભવ-સ્થલની (દેવ નારકના) પ્રાપ્તિના કારણે જ જન્મ લેતાંની સાથે જ અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય તે, અને ગુણપ્રત્યયિક છે તે વિશિષ્ટ તપ-સંયમાદિ ગુણોની આરાધનાના પ્રભાવે પ્રાપ્ત થાય તે.

ભવપ્રત્યયિક માટે ઉદાહરણ આપવું હોય તો, પશુ-પક્ષીનું આપી શકાય. જેમ પશુઓ પોતાના ભવસ્વભાવે^{૬૧૯} એકવાર પાણી પીવે, પક્ષીઓને આકાશમાં ઉડવામાં માત્ર તેનો જન્મ જેમ નિમિત્ત કારણ છે, તે રીતે દેવલોક અને નરક એવી યોગિ જન્મ કે ભવ છે કે ત્યાં જે વ્યક્તિ ઉત્પન્ન થાય, તેને ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ અવધિજ્ઞાનપરણનો કાયોપશમ થતાં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અને પછી તેમાં કંઈ પણ હાનિ થતી ન હોવાથી મૃત્યુ પર્યંત એવું ને એવું ટકી રહે છે. દેવલોકના ‘અંવધિ’ માં હાનિ, વૃદ્ધિ કે ક્ષયનો અભાવ હોવાથી તેમાં કોઈ પણ પ્રકારો નથી.

અવધિજ્ઞાનનો સંબંધ દેવગતિ સાથે અને એમાંય વૈમાનિક સાથે વિસ્તૃત અને મહત્ત્વનો હોવાના કારણે ઉપર બીજા નંબરની^{૬૨૦} વ્યુત્પત્તિ તેને આશ્રીને બતાવવી પડી છે. નહીંતર અવધિનો સંબંધ ચારેય ગતિમાં છે.

ગુણપ્રત્યયિક અવધિના અસંખ્ય પ્રકારોને છ પ્રકારોમાં જ વિભક્ત કરી દેવામાં આવ્યા છે. ૧-૨ અનુગામી, અનનુગામી. ૩-૪ વર્ધમાન, હીયમાન. ૫-૬^{૬૨૧} પ્રતિપાતિ, અપ્રતિપાતિ.

૧. અનુગામી— એટલે પાછળ પાછળ અનુસરવાવાળું અર્થાત્ વ્યક્તિની સાથે જ રહેવાવાળું. જેને જેટલા ક્ષેત્રનું ઉત્પન્ન થયું હોય તે વ્યક્તિ ગમે ત્યાં જાય, તો તે જ્ઞાન સાથે જ આવે. જેમ માણસની જોડે માણસની આંખ કે હાથમાં રાખેલ ફાનસનો દીવો સાથે જ આવે છે અને જ્યાં જ્યાં જઈએ ત્યાં ત્યાં પ્રકાશ આપે છે એ રીતે.

૨. અનનુગામી— જે જીવની સાથે સાથે ન જાય તે. થાંભલાનો દીવો જે ક્ષેત્રમાં પ્રકાશ આપતો હોય તે જ ક્ષેત્રને જેમ પ્રકાશિત કરે, બીજાને નહિ; તેમ જે ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ ક્ષેત્રમાં તે વ્યક્તિ હોય તો તે ક્ષેત્રગત પદાર્થોનું જ્ઞાન કરી શકે પણ બીજા સ્થળે જાય તો તે સાથે ન આવે, અને તેથી પદાર્થનો બોધ ન કરી શકે.

૬૧૮. ભવપ્રત્યયિક વાસ્તવિક રીતે તો ગુણપ્રત્યયિક જ હોય છે. કારણ કે ત્યાં પણ કાયોપશમ હેતુ બેઠેલો છે અને જન્મતાં જ તે કારણ બને છે. એટલે દેવ નારકનો ભવ પણ કાયોપશમમાં કારણરૂપે કહેવાય.

૬૧૯. પ્રાયઃ એમ જોવાયું છે.

૬૨૦. અષો વિસ્તારીમાવેન ધાવતીસ્યવધિઃ ।

૬૨૧. નદીસૂત્ર અને તત્ત્વાર્થ ભાષ્યમાં ૫-૬ પ્રકારને અનવસ્થિત, અવસ્થિત એવું નામાંતર દર્શાવી કંઈક અર્થાન્તર પણ બતાવ્યું છે.

૩. વર્ધમાન— એટલે શરૂઆતમાં અંગુલસંખ્યેય ભાગ એટલે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં પ્રારંભ થાય, અને પરિણામની વિશુદ્ધિ વધતાં શુક્લ પક્ષની ચંદ્રની કલાની જેમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતાં ઠેઠ અલોકાકાશ સુધી પણ પહોંચી જાય તે.

૪. હીયમાન— દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એમ ચારેય પ્રકારે વૃદ્ધિ પામેલ અવધિજ્ઞાન પરિણામની કમિક મંદતાના કારણે કોડિયામાં દીવેલ ઓછું થતું જાય અને દીવડો ઝાંખો પડતો જાય (કૃષ્ણપક્ષની ચંદ્રકળાની જેમ) તેની જેમ ધીમે ધીમે જે જ્ઞાન ઘટતું જાય તે.

૫. પ્રતિપાતિ— જે જ્ઞાન અત્યન્ત સૂક્ષ્મપણે ઉત્પન્ન થઈને લોકાકાશ (અબજો માઈલો) પર્યન્ત પ્રકાશ પાડીને પ્રમાદાદિના પ્રતિકૂળ નિમિત્તો મળતાં શીઘ્ર પ્રતિપાત એટલે પડવું થાય, પવનનો ઝપાટો લાગતાં દીવો શીઘ્ર ઓલવાઈ જાય તે રીતે.

૬. અપ્રતિપાતિ— જે જ્ઞાન વધીને પ્રતિપાતિની જેમ લોકાકાશ પૂરતું જ નહિ પણ વધીને અલોકાકાશના ફક્ત એક આકાશ પ્રદેશનો વિષય બની શકે તે. જો કે અલોકમાં રૂપી પદાર્થ ન હોવાથી જોવાપણું કંઈ નથી પણ શક્તિની દૃષ્ટિએ આ વાત કહી છે. આ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પર્યંત રહે છે.

આવા જ્ઞાનવાળાને નિર્મળતા વધતાં શક્તિના પ્રાદુર્ભાવની દૃષ્ટિએ અલોકમાં અસંખ્યલોકાકાશ જેટલા ક્ષેત્રનો વિષય જો બને તો, તે અવધિને ‘પરમાવધિ’ કહેવામાં આવે છે. અને આ જ્ઞાનવાળાને અંતર્મુહૂર્તમાં અવશ્ય કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને આ જ્ઞાનવાળો પરમાણુને પણ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે.

પરમાવધિવાળો અવશ્ય પ્રતિપાતિ હોય પણ અપ્રતિપાતિવાળાને પરમાવધિજ્ઞાન હોય જ એવો નિયમ નહીં.

[૪] ^{૬૨૨}મન:પર્યવજ્ઞાન— આ ચોથું જ્ઞાન છે. આ નામ બે શબ્દોથી બન્યું છે. મન અને પર્યવ. એમાં ‘મન’ કે ‘મનુ’^{૬૨૩} ધાતુ ઉપરથી ‘મન’ શબ્દ બને છે. એનો અર્થ મનન, ચિંતન, વિચાર, સંકલ્પ અર્થમાં વપરાય છે. આ મન અમુક આકારવાળા મનોદ્રવ્ય પુદ્ગલોનું બનેલું છે. ^{૬૨૪}પર્યવ’નો અર્થ સમગ્ર રીતે જાણવું થાય છે. અર્થાત્ જીવે ગ્રહણ કરેલા મનોવર્ગજ્ઞાના દ્રવ્યોને સંપૂર્ણ રીતે જાણવું તેનું નામ ‘મન:પર્યવ’ અને તે જ જ્ઞાન રૂપ હોવાથી મન:પર્યવ જ્ઞાન કહેવાય છે. અથવા પર્યવ કે પર્યાયનો અર્થ અવસ્થા પણ થાય છે. મનના વિચારોની વિભિન્ન અવસ્થાઓને જેનાથી જાણી શકાય તે જ્ઞાનનું નામ મન:પર્યવ છે.

આ જ્ઞાન પણ ઈન્દ્રિય કે મનના નિમિત્ત વિના જ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવની મર્યાદાપૂર્વક અન્ય પુરુષના મનમાં વિચારેલા રૂપી પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જણાવનારું છે.

૬૨૨. પર્યવ કે પર્યાય, ભિન્ન ભિન્ન ધાતુ ઉપરથી બનતાં છતાં એક જ અર્થના વાચક છે.

૬૨૩. ‘મન’ જ્ઞાને ‘મનુ’ બોધને ॥ મનનં મન્યતે વાડનેતિ મનસ્તેન મનઃ ॥

૬૨૪. પર્યવ આમાં પરિ-અવન ઉપરથી પર્યવન બને છે. પછી પર્યવ બને છે. આમાં ગત્યાદિ અર્થનો અર્થ ધાતુ છે, અને ‘પર્યાય’ શબ્દ ‘અય’ નામના દૃઙક ધાતુ અથવા ઇણ ધાતુ ઉપરથી અયન બનીને પરિ ઉપસર્ગ જોડતાં બને છે. વધુ પ્રસિદ્ધિ મન:પર્યવ શબ્દની છે.

આ મન આ સંસારમાં બધાય જીવોને જેને 'મન' હોય તેવા જીવોને શાસ્ત્રમાં^{૬૨૫} 'સંજી' શબ્દથી સંબોધ્યા છે. જેને એ નથી તેને 'અસંજી' થી ઓળખાવ્યા છે.

એકેન્દ્રિયથી માંડીને ચૌરિન્દ્રિય સુધીના^{૬૨૬} સંમૂર્ણમ જીવોને સર્વથા મન હોતું જ નથી. એટલે વિચાર કરવાનું બળ જ નથી. તેથી તે અસંજીઓ કહેવાય છે. પછી આવે છે પંચેન્દ્રિય જીવો. પણ બધાય પંચેન્દ્રિયોને મન નથી હોતું. તે પ્રકારના પંચેન્દ્રિયો પૈકી^{૬૨૭} સંમૂર્ણમ^{૬૨૮} પંચેન્દ્રિયો અસંજી-મન વિનાના છે. દેવો, નારકો તથા ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય મનુષ્યોને મન હોય છે.

હવે મન શું વસ્તુ છે ? જેથી મનન વિચાર કરી શકાય છે ?

મન બે પ્રકારનું છે. દ્રવ્ય અને ભાવ. દ્રવ્યમન પુદ્ગલરૂપ હોય છે. એટલે કે એક પદાર્થ સ્વરૂપ છે. જેને વર્ણ, ગંધ, રસ, (સ્વાદ) અને સ્પર્શ હોય છે. આ મન પદાર્થ વિશ્વમાં વર્તતા મનનયોગ્ય અમુક પ્રકારના અણુઓથી બને છે. જે પ્રકારે શાસ્ત્રમાં 'મનોવર્ગણા' નામ આપ્યું છે. અને તે જાતના જ પરમાણુઓથી આ બને છે. અને બે પરમાણુની સંખ્યાથી લઈ અનંત સંખ્યાવાળા આ પરમાણુના સમૂહને 'સ્કંધો' કહેવાય છે. જેથી શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં આત્મા જેને ઝહણ કરે છે તેનું પૂરું નામ કહેવું હોય તો 'મનોવર્ગણાના સ્કંધો' કહેવાય.

ભાવમન એટલે શું ? તો મનના પુદ્ગલોને જીવ ઝહણ કરી તે તે વિચાર રૂપે પરિણમાવે તે. વિચારો અથવા શબ્દાદિ આકારો એ જ ભાવમન. અથવા વ્યક્તિએ કરેલા વિચાર તે. હવે જરા સ્પષ્ટતા અને સરલતાથી સમજીએ.

વિચાર કરનાર મુખ્ય તો આત્મા કે જીવ છે. એ આત્મા મન નામના પદાર્થની મદદથી કોઈપણ બાબતનો વિચાર કરવાને શક્તિમાન થાય છે. વિચાર આવતાં જ તે વિચારને અનુરૂપ ચર્મચક્ષુથી અદૃશ્ય 'મનોવર્ગણા' નામની જાતના (એક પ્રકારના અણુના બનેલા જથ્થાઓ)^{૬૨૯} વિશ્વવ્યાપી પુદ્ગલોમાંથી સ્વદેહાવગાહ ક્ષેત્રમાંથી લોહચુંબક લોઢાને ખેંચે છે, તે રીતે જીવ ખેંચે છે, અર્થાત્ ઝહણ કરે છે. તે સાથે સાથે કરવા માંડેલા વિચારને અનુકૂલ રૂપે પરિણમાવે છે. એટલે કે તે વિચાર જેવા અક્ષરો-શબ્દોથી લખી શકાય તેવા અક્ષર કે શબ્દાકાર રૂપે તે પુદ્ગલો ગોઠવાય છે. એ તૈયાર થયેલા પુદ્ગલના આલંબન-સહારાથી બરાબર યથાસ્થિત વિચારો કરી શકે છે. એક વિચાર પૂર્ણ

૬૨૫. ૨૧મા દ્વારમાં ત્રણ સંજ્ઞાઓનું વર્ણન કહેવાશે એમાં 'દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા' ની વાત કરશે. આ 'સંજ્ઞા' જેને હોય તે 'સંજી' કહેવાય છે.

૬૨૬. ચાર ગતિમાં જન્મ ત્રણ પ્રકારે બતાવ્યા છે. ૧. સમ્મૂર્ણ, ૨. ગર્ભ, ૩. ઉપપાત. એમાં દેવો, નારકોને ઉપપાત, તિર્યંચ મનુષ્યોમાં ગર્ભ અને સમ્મૂર્ણ બંને ભેદો લાગુ પડે છે. એમાં સમ્મૂર્ણ જન્મને ગર્ભધારણાદિક હોતું નથી. આ જીવોને તો જન્મલાયક કારણ-સામગ્રી હવા-જળ, વિષ્ણુ-મલાદિનો સંયોગ થતાં એકદમ જન્મી જાય તે. એ કયા કયા તે કહેવાઈ ગયું છે.

૬૨૭. સમન્તતઃ મૂર્ચ્છનમિતિ । ચારે બાજુ ગમે ત્યાં શરીરોનું ઉત્પન્ન થવું તે.

૬૨૮. તિર્યંચ અને મનુષ્યો બંને લેવા.

૬૨૯. એ વર્ગણાના પુદ્ગલો ચીદ રાજલોકમાં સર્વત્ર હોય છે. પણ વિચાર વખતે મન જે પુદ્ગલોને ખેંચે છે તે તો સ્વદેહાવગાહ વર્ગણામાંથી જ ઝહણ કરે છે.

થયો કે તેના માટે ગ્રહણ કરીને સંસ્કારિત કરેલા પુદ્ગલોને તે તજી દે છે. અને એ પુદ્ગલો પાછા વાતાવરણમાં ભળી જાય છે. બીજો વિચાર કરવો હોય ત્યારે ફરી પાછા એ જ રીતે પુદ્ગલગ્રહણ પરિણમનાદિની ક્રિયા કરવી પડે છે. અને આત્મા પ્રસ્તુત મન દ્વારા વિચાર કરવા સમર્થ બને છે.

પુદ્ગલગ્રહણ, પરિણમન, આલંબન, વિસર્જન આદિ પ્રક્રિયા જન્મજાત મેળવેલા મનઃપર્યાપ્તિ (કાયયોગસહ) ના બળે થાય છે.

હવે પુદ્ગલના લાભેલા અક્ષરોની જેમ કોઈ તથાપ્રકારના આકારોને જોઈને જે ભાવ સમજાય તેને ભાવમન કહેવાય છે. આ મનન વ્યાપાર રૂપ ભાવ મન તે મનઃપર્યવજ્ઞાની પ્રત્યક્ષ જોઈ-જાણી શકતા નથી. એનો અર્થ એટલો જ કે ભાવમન તો તે જ્ઞાન રૂપે છે. અને જ્ઞાન અમૂર્ત-અરૂપી છે અને તેનો સાક્ષાત્કાર છત્રસ્થને થતો જ નથી, માત્ર કેવલીને જ થઈ શકે છે.

દ્રવ્યમન અને ભાવમનની વ્યાખ્યા પૂરી થઈ. હવે જે જ્ઞાનની વાત ચાલે છે તે 'મનઃપર્યવજ્ઞાન'નું કાર્ય કે ફળ શું છે ? તે જોઈએ.

ઉપર જાણી આવ્યા કે જીવો સ્વ સ્વ વિચારને માટે તે તે વિચારોને અનુરૂપ આકારમાં વિચિત્ર રીતે પ્રતિબિંબિત થયેલા ગૃહીત પુદ્ગલોને જોઈને તેઓ અમુક અમુક વિચારો કરી રહ્યા છે, તેની સાથે ભૂતકાળમાં તેણે શું વિચાર્યું છે અને ભવિષ્યમાં તે શું વિચારશે ? એવું જે જ્ઞાનના બળ દ્વારા જોઈ અને જાણી શકે અને બીજાને કહી પણ શકે એવું જે જ્ઞાન તેને મનઃપર્યવ જ્ઞાન કહેવાય.

એક સામાન્ય માણસ પણ બીજાના મુખ, આંખ વગેરેના ભાવ ઉપરથી તેના વિચારોને જેમ સમજી જાય છે, તેવી રીતે મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા મુનિઓ અક્ષરોની જેમ ગોઠવાયેલા મનના વિચાર સ્વરૂપ આકારોને જોઈને, કોણ શું શું વિચારો કરે છે તેને જાણી શકે છે.

આ જ્ઞાન મનુષ્યોમાં જ છે. બીજી ગતિમાં હોતું નથી. મનુષ્યમાં એ સાતમા ગુણસ્થાનક—અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે રહેલા ઋદ્ધિપ્રાપ્ત દીક્ષિત થયેલા નિરતિચારપણે અત્યંત ઉચ્ચચારિત્રનું પાલન કરનાર સુવિશુદ્ધપરિણામી મુનિઓને જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

આ જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.^{૬૩૦} ૧. ઋજુમતિ. ૨. વિપુલમતિ. અંતરની શુદ્ધિ કંઈક ઓછી હોય તેને 'ઋજુમતિ મનઃપર્યવ' પ્રાપ્ત થાય અને વિશુદ્ધિ તેથી વધુ હોય તો 'વિપુલમતિ મનઃપર્યવ' પ્રાપ્ત થાય છે. ઋજુમતિ વિચારને અને તેની અવસ્થાઓને મર્યાદિત પ્રમાણમાં જાણે છે, જ્યારે વિપુલમતિ વિચારોને અને તેની કક્ષાઓને વિપુલ-વિસ્તૃત પ્રમાણમાં જાણે છે. આગળ એ જ વાત કહે છે.

ઋજુમતિ—ઋજુ નો અર્થ અહીં સરલ ન કરતાં સામાન્ય કરવાનો છે. અને મતિનો અર્થ મનન-ચિન્તન કે સંવેદન કરવાનો છે. એટલે સામાન્ય વિચારગ્રાહિણી શક્તિ તે. આ જ્ઞાનપ્રાપ્તમુનિ દ્રવ્યગત વર્તતા આકારોને જોઈને, અમુક માણસે-ઘડો ચિન્તવ્યો છે, તે અમુક રંગનો છે, અમુક પ્રકારનો ઈચ્છો છે કે વિચારે છે, એમ વસ્તુ અને વસ્તુની અલ્પ અવસ્થાઓ માત્રને જાણી શકે છે.

૬૩૦. સંજમ-ચારિત્રના પરિણામની પ્રતિપાત અને અપ્રતિપાત અવસ્થાના કારણે બે ભેદ પડે છે.

વિપુલમતિ—શબ્દથી જ અર્થ સ્પષ્ટ છે. વિસ્તૃત વિચારગ્રાહિણી શક્તિ તે. વિપુલમતિ ઋજુ કરતાં ઘણું ચઢિયાતું છે. ઋજુમતિએ ઘડો અને તેની થોડી વિશેષતાઓને જે જાણી હોય, તે જ ઘડાને વિપુલમતિ તેના વિચારોની અનેક વિશેષતાઓ સાથે જાણે એટલે સામાએ ઘડાની ચિંતવણ-વિચારમાં જે જે વધુ વિચારણા ચલાવી હોય, જેમકે ઘડો કઈ જાતનો છે, ક્યાંનો છે, કોઈની માલિકીનો છે ખરો? ખાલી છે કે ભરેલો? કેટલો જૂનો છે? ચિતરેલો છે કે નહિ? વગેરે અનેક વિચારોને સ્પષ્ટ રીતે વધુ વ્યાપકતાથી જાણી શકે છે.

ઋજુમતિ કરતાં વિપુલમતિ વધુ નિર્મળ જ્ઞાન છે. આ ઋજુમતિ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન સુધી ટકી રહે તેવો નિયમ નથી, આવીને ચાલ્યું પણ જાય. જ્યારે વિપુલમતિનું અવસ્થાન કેવલજ્ઞાનના પૂર્વવર્તી સમય સુધી અવશ્ય હોય છે.

આ જાતનું જ્ઞાન ધરાવનારા, ઉત્તમ ઋદ્ધિવંત સાચા મુનિઓ જ હોય છે. અને તેઓ માત્ર મનુષ્યલોકવર્તી અને ફક્ત અઢીઢીપમાં રહેલા સંજી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યચોના જ દ્રવ્ય મનને (મનોદ્રવ્ય દ્વારા) જાણી શકે છે. આ જ્ઞાનનો વિષય માત્ર મનના વિચારોને જાણવાનો જ છે. પણ તે જ્યારે જાણવાની ઈચ્છા કરે (ઉપયોગ મૂકે) ત્યારે જ જોઈ જાણી શકે છે. કેવલી જેમ સર્વથા આત્મ-પ્રત્યક્ષ નથી.

[૫] કેવળજ્ઞાન—અહીંઆ કેવળનો અર્થ પરિપૂર્ણ, એક જ વગેરે થાય છે. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાંની સાથે જ પરિપૂર્ણ રીતે પ્રગટ થતું હોવાથી, અને વળી આ જ્ઞાનને શ્રુતાદિ બીજા કોઈ જ્ઞાન કે ઈન્દ્રિયાદિકની સહાયની અપેક્ષા રહી ન હોવાથી પૂર્ણ છે, અને પૂર્ણ હોવાને કારણે એક જ અને પરિપૂર્ણ બંને અર્થો ઘટમાન બને છે.

કેવળજ્ઞાનનું વિશેષ સ્વરૂપ

શરૂઆતના મત્યાદિ જ્ઞાનોને ધારણ કરનારો કોઈ પણ આત્મા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર કે તપાદિકની નિર્મલ અને શ્રેષ્ઠ કોટિની આરાધના દ્વારા, આત્મિક વિશુદ્ધિમાં વધતો વીતરાગ અવસ્થાની પૂર્ણતા તરફ વધી રહેલો હોય, અને જ્યારે તે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે ત્યારે, આરાધનાના પ્રતાપે મોહાદિનો સર્વથા ક્ષય કરવાપૂર્વક જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અવશેષ કર્મો કે આવરણોનો સર્વથા ક્ષય કરી નાંખે છે. એટલે વિશ્વના સર્વભાવો જાણવા માટેના કાર્યમાં હવે કંઈ પણ અવરોધ કે આવરણ વિદ્યમાન નથી હોતું. એ વખતે આવી વ્યક્તિને સંપૂર્ણજ્ઞાન પ્રગટ થતું હોવાથી તેને 'કેવલજ્ઞાન' કહેવાય છે. તે પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ 'કેવલી' અથવા સુપ્રસિદ્ધ શબ્દમાં 'સર્વજ્ઞ' તરીકે ઓળખાય છે.

આત્મા અરૂપી છે એટલે રૂપ-આકૃતિ વિનાનો છે. અને તેવા એક આત્માના પ્રદેશો અસંખ્ય હોય છે. અને આ પ્રદેશો સાંકળના અંકોડાની માફક એક બીજાથી સંકળાયેલા હોય છે. એક બીજાથી તે કદી છૂટા પડતા નથી. આ તેની વિશેષતા છે. એમાં 'રૂચક' એવા સાંકેતિક શબ્દથી ઓળખાતા આત્માના આઠ રૂચક પ્રદેશો સિવાયના તમામ પ્રદેશો ઉપર, પ્રત્યેક આત્માએ પોતે જ પોતાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ દ્વારા કાર્મણાવર્ગજ્ઞાના અનન્તાન્ત સ્કંધોના થરોને જમાવ્યા છે. આ અત્યન્ત સૂક્ષ્મપરિણામી જામેલા સ્કંધોના પરિણામે પોતાના કેવળજ્ઞાનના પ્રકાશને ઢાંકી દીધો છે. આટલું

આચ્છાદન છતાં ચાર^{૬૩૧} જ્ઞાનનો પ્રકાશ ખુલ્લો રહે છે. પણ કેવળજ્ઞાનને જો સાગર કહીએ તો (આ ભલે ચાર જ્ઞાન હોય તો પણ) આ છાંચસ્થિક જ્ઞાનને બિન્દુ (મુશ્કેલીથી) કહી શકીએ. આ જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ કાર્મણવર્ગજ્ઞાના થરો ઉપર કહ્યું તેમ, સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય એટલે એક એક પ્રદેશમાંથી અનન્ત અનન્ત જ્ઞાન પ્રકાશ ઝળકી ઉઠે અને એના પ્રભાવે અખિલ વિશ્વમાં રહેલા રૂપી-અરૂપી દ્રવ્યો અને તેના ત્રણેયકાળના સમસ્ત પર્યાયો-અવસ્થાઓનો સાક્ષાત્કાર (આત્મપ્રત્યક્ષ) એકી સાથે એક જ સમયે થાય છે. અને આ પ્રથમ સમયે થયેલો સાક્ષાત્કાર તે (અન્તિમ) ભવની પૂર્ણાહુતિ સુધી રહે છે એમ નથી; પછી તો તે કેવળજ્ઞાની આત્મા મોક્ષે જાય ત્યારે તે પ્રકાશ સાથે જ જાય છે અને અનન્ત કાળ સુધી તે ટકી રહે છે.

બીજા નષ્ટ થતાં જેમ અંકુરો પ્રગટ થતા નથી, તેમ આ બાધક કારણો કાયમને માટે નષ્ટ થતાં નિષ્પન્ન કાર્ય કાયમી બની રહે છે.

અહીં આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના આઘ સમયે આત્માની અંદર તેના પ્રદેશોરૂપી અરીસામાં વિશ્વના રૂપી-અરૂપી દ્રવ્યો અને તેના ત્રૈકાલિક પર્યાયો-અવસ્થાઓના અનન્તાનન્ત પ્રતિબિંબો પડવાં છતાં-જેમ^{૬૩૨} દર્પણમાં અનેક પ્રતિબિંબો પડવા છતાં દર્પણ કાયને જફા પહોંચતી નથી, તે રીતે કેવલીને જાણવામાં કશી મુંઝવણ કે અવ્યવસ્થા થતી નથી. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ અખિલ વિશ્વવર્તી રૂપી કે અરૂપી કોઈ દ્રવ્યપર્યાય કે અંશ બાકી નથી રહેતો કે જેના ઉપર આ જ્ઞાન પ્રકાશ ન પાડી શકે, માટે જ આ જ્ઞાનને લોકાલોક-પ્રકાશક કહ્યું છે.

વિશ્વમાં જોય પદાર્થો અનંત છે. તેને જાણવા માટેની જ્ઞાન માત્રાઓ (જ્ઞાનાંશો) પણ અનંત જ હોવી જોઈએ એટલે આ સમતુલા (Balance) જાળવવા આત્માના પ્રતિ પ્રદેશે અનન્ત જ્ઞાનાંશો પ્રકાશમાન થાય છે. એક પ્રદેશમાં જો અનન્ત જ્ઞાનાંશો હોય તો (આત્માના) અસંખ્ય પ્રદેશમાં કેટલા હશે તેની કલ્પના કરી લેવી. આથી જ કેવળજ્ઞાન અનન્તપદાર્થ પ્રકાશક હેવાથી તેને ‘અનન્તું’ કહ્યું છે, તે સાન્વર્થક છે. આના જેવું બીજું કોઈ જ જ્ઞાન નથી. તેથી તેને શાસ્ત્રમાં ‘અસાધારણ’ વિશેષણથી નવાજ્યું છે. આવી અનેક ઉપમાઓ દ્વારા આ જ્ઞાનનો મહિમા શાસ્ત્રોમાં ગવાયો છે. આ જ્ઞાન આત્માની મૂલભૂત સાહજિક શક્તિરૂપે હોય છે. કોઈને એમ થાય કે આવું જ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિઓ કોઈ શકે ખરી ! જો હા, તો તેની ખાત્રી શી ?

એનો ટૂંકો જવાબ એટલે કે દુનિયામાં જે વસ્તુ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે તો તેના પ્રમાણની અન્તિમ-ટોચ પણ હોય છે. જેમકે કુવાને પાણીનું નાનું સ્થાન માનીએ તો તેનો અન્તિમ છેડો કે ટોચ સાગર-દરિયો સ્પષ્ટ રીતે વિદ્યમાન છે. અથવા અલ્પ અવકાશ છે. તો તેનું અન્તિમ વિરાટ

૬૩૧. એનું તાત્પર્ય એ કે ચાર જ્ઞાનો ન્યૂનાધિકપણે પ્રાપ્ત થવાની સત્તા બેઠેલી હોય છે.

૬૩૨. આ બાબતમાં અરીસાનું દષ્ટાંત પણ, બીજું પૂર્ણ અનુરૂપ દષ્ટાંત ન મળવાના કારણે ઉપચારથી સ્થૂલ વહેવારે સમજાવવા આપ્યું છે. તેથી આ એકદેશીય જેવું કહેવાય. નહીંતર અરીસો અને પ્રતિબિંબિત પદાર્થો બંને રૂપી છે. જ્યારે આત્મારૂપ અરીસો અરૂપી છે. અને પ્રતિબિંબિત પદાર્થો રૂપી-અરૂપી બંને છે. પડતાં પ્રતિબિંબોની ઘટના શબ્દથી કથ્ય નથી, છાંચસ્થિક બુદ્ધિથી પણ ગમ્ય નથી. આ એક ચિલ્લણ અને અદ્ભુત બાબત છે. જેને તે જ્ઞાન હોય તે જ સમજી શકે. વિરાટને વિરાટ જ સમજી શકે, પણ આપણા જેવા વામણાઓ ન સમજી શકે એ ન્યાયે.

આકાશ છે અને તે પ્રત્યક્ષ છે. તે રીતે જો આપણે જ્ઞાનની અલ્પ સ્થિતિ^{૬૩૩} સામાન્ય કક્ષાના પ્રાણીમાં જોઈ શકીએ છીએ તો પછી ઉત્તરોત્તર વધતાં જ્ઞાનાંશોવાળા જીવો પણ આ સૃષ્ટિ ઉપર જોવા મળે છે. ત્યારે માણસને ઘણીવાર તર્ક ઉઠે છે કે આવા આવા અગાધ અને મહાન ભેજાં (બુદ્ધિ) બાજો આ સૃષ્ટિ ઉપર દેખાય છે તો બુદ્ધિ હજુ કેટલી મોટી હશે ! કેટલી વિશાળ અને વિરાટ હશે ? (આવી થતી શંકા એ જ કેવલજ્ઞાનની સાબિતી માટે પર્યાપ્ત છે.) તો ઉત્તરોત્તર વધતી બુદ્ધિનું પર્યવસાન કોઈ જ્ઞાનની અંતિમ વિરાટ સ્થિતિમાં થવું જ જોઈએ. તો તેનું પર્યવસાન 'કેવલ' જ્ઞાનમાં થાય છે. જે જ્ઞાનની પૂર્ણ કે ચરમ અવસ્થા છે. જ્ઞાનની આ અંતિમ સ્થિતિ છે. હવે વધુ જ્ઞાનની અલ્પાંશ પણ જગ્યા રહેતી નથી.

નિગોદના (સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિ) જીવનું જ્ઞાન એ જ્ઞાનની અત્યન્ત અલ્પાવસ્થા છે. અને કેવલજ્ઞાન એ જ્ઞાનની અંતિમ અવસ્થા છે. આ બંને વચ્ચેની જ્ઞાનની સ્થિતિઓ અનન્ત તર-તમતાવાળી સમજા લેવી.

આ જ્ઞાનના અસ્તિત્વની સિદ્ધિમાં બીજું સમાધાન એ કે-અનુમાન એક વાર પ્રત્યક્ષ થયેલી વસ્તુનું જ થાય છે. એટલે કે પરોક્ષ ગણાતા અનુમાનગમ્ય પદાર્થો માટે નિયમ છે કે તે પદાર્થો કોઈ એક વ્યક્તિએ તો પ્રત્યક્ષ રીતે જોયેલા હોય જ છે. આત્મા, કર્મ, પરલોક આદિ પદાર્થો કોઈ જેને ગમ્ય થયા હોય તે કેવલજ્ઞાનનાં બળ વડે જ થયા હોય છે. અને એવી વ્યક્તિઓ સર્વજ્ઞ જ હોઈ શકે છે, એમના દ્વારા જ જનતાને આ બધા નામો અને પદાર્થોનો ખ્યાલ મળે છે.

જ્યોતિષ શાસ્ત્રો- સંહિતાઓ કે તેના અંગરૂપ હસ્ત સામુદ્રિકાદિક જે ત્રણે કાળની યથોચિત ઘટનાઓને જણાવે છે. એના સર્વોચ્ચ કોટિના જ્ઞાનો કે તેનાં મૂલ પ્રવક્તા જે હોય તેને સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. આ કેવલજ્ઞાની પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી અખંડ પ્રવચનો દ્વારા અન્ય આત્માઓને વિશ્વમાં પદાર્થોનું સ્વરૂપ, આ સંસારમાં ઉપાદેય શું છે ? હેય શું છે ? સંસાર કે મોક્ષ શું ચીજ છે ? આત્મા અને કર્મ શું વસ્તુ છે ? બંને વચ્ચે શો સંબંધ છે ? સુખદુઃખનાં કારણો શું છે ? વગેરે અસંખ્ય બાબતોની સ્પષ્ટ સમજ આપે છે. સંસારની અસારતાનો ખ્યાલ આપે છે અને તેના ઉપરના મોહ કે આસક્તિથી ભોગવવાં પડતાં દુઃખો, વૈરાગ્ય, અનાસક્ત ભાવ અને પાપની પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેવાથી પ્રાપ્ત થતી શાંતિ અને સિદ્ધિ વગેરેનો બોધ સાંભળીને હજારો આત્માઓ દીક્ષા અથવા તો ઉત્તમ શ્રાવકપણું (ગૃહસ્થધર્મ) સ્વીકારીને કલ્યાણ માર્ગની આરાધના કરે છે. આ પ્રમાણે પાંચે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થયું.

હવે ટૂંકમાં પાંચ જ્ઞાન અંગેની જાણવા જેવી કેટલીક હકીકતોનો ટૂંકમાં નિર્દેશ કરવો ઉચિત છે.

કેટલાક મતિ અને શ્રુતને ભિન્ન માને છે. તો કોઈ શ્રુતને મતિમાં અન્તર્ગત ગણીને શ્રુતના અલગ વિભાગને માનતા નથી. વળી કોઈ મનઃપર્યવ જ્ઞાનને અવધિના જ એક પ્રકાર રૂપે ગણાવે છે.

કેવલી વિશ્વમાં વર્તતા^{૬૩૪} અભિલાષ્ય (કથન યોગ્ય) અને અનભિલાષ્ય ભાવો (કથનને અયોગ્ય) બંને પ્રકારના ભાવોને જાણે છે. પરંતુ કથન અભિલાષ્ય ભાવનું જ કરી શકે છે. અને

૬૩૩. સામાન્યકક્ષાથી લઘિ અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિનો જીવ લેવો.

૬૩૪. અભિલાષ્ય ભાવોથી અનભિલાષ્ય ભાવો અનન્તગુણ છે.

એમાંય અભિલાષ્ય ભાવોનો અનન્તમો જ ભાગ શ્રવણ કરાવી શકે. 'કારણકે કથન અક્ષરો દ્વારા થાય છે. અને અક્ષરોને કહેનાર ભાષા છે. અને ભાષા કમવર્તી જ વ્યક્ત થાય છે. અને એની સામે આયુષ્ય પરિમિત હોય છે. જેથી કેવલી ભગવંત પાસેથી પણ આપણને અત્યલ્પ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં એ અત્યલ્પ આપણા માટે અસાધારણ છે.

જીવને એકી વખતે મતિની અથવા કેવલની અપેક્ષાએ એક, અથવા મતિ, શ્રુત બે અથવા ત્રણ કે ચાર જ્ઞાનો એકી સાથે હોઈ શકે છે. પણ ઉપયોગ તો એક સમયે એક જ જ્ઞાનનો હોય છે.

આ સિવાય પાંચેય જ્ઞાનનું પરસ્પર સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય તથા અન્ય સ્વરૂપ ગ્રન્થાન્તરથી જાણી લેવું.

'જ્ઞાન' એ સમગ્ર વિશ્વનાં પ્રાણીઓનાં કાર્ય—કારણભાવમાં જે અવિનાભાવી સંબંધથી જોડાયેલું છે, અને જે સમ્યક્ કે મિથ્યાના કારણે સુખદુઃખમાં નિમિત્તરૂપ બને છે અને સમ્યક્ વિશ્વનાં સંચાલનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનારું છે. આ જ્ઞાન જેવી વસ્તુ ન હોત તો વિશ્વ કેવું હોત ! તેની તો કલ્પના જ કરવી રહી. પણ 'ન હોત' એવું બનવાનું નથી.

'દર્શન' ગુણ અને જ્ઞાનગુણ એક છે કે ભિન્ન ? તો અપેક્ષાએ એક છે અને અપેક્ષાએ ભિન્ન પણ છે. આ અંગે ઘણું વક્તવ્ય છે તે ગ્રન્થાન્તરથી જાણવું.

સમગ્ર વિશ્વમાં જ્ઞાન એ જ સાચો પ્રકાશ છે. એ જ જીવનનો સાચો ભોમિયો છે. એ જ સર્વ સુખ અને શાન્તિનું મૂળ છે. માટે જ્ઞાન અને તેના સાધનો અને જ્ઞાનીની^{૬૩૫} આશાતના ટાળીએ. અને તે સાથે તેની પ્રયત્ન^{૬૩૬} આરાધના—ઉપાસના કરીએ કે કોઈ જન્મમાં આપણે પ્રસ્તુત પુરુષાર્થ જ્ઞાનના ભેદ-પ્રભેદોથી રહિત એવા એક અભેદ સ્વરૂપ લેખાતા કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પરિણમે.

૧૪. જોગ [યોગ]—યોગની વ્યાખ્યા કરતાં પહેલા 'યોગ' ના જુદા જુદા ગ્રન્થો શું અર્થો કરે છે તે જોઈએ.

૧	યોગ	એટલે	વ્યાપાર કર્મ ક્રિયા.
૨	"	"	અપ્રાપ્ત ઈષ્ટવસ્તુનો લાભ.
૩	"	"	કર્મની અંદર કૌશલ્ય.
૪	"	"	મન, વચન, કાયયોગ્ય પ્રવર્તક દ્રવ્યો.
૫	"	"	મન, વચન, કાયાનું પરિસ્પંદન કરાવનાર.

૬૩૫. જ્ઞાનની આશાતના પ્રયત્ન પ્રમાણમાં વધી છે. વિજ્ઞાને જન્માવેલા સાધનો સંગવડતાઓના પ્રતાપે જ્ઞાનની આશાતના સરલતાથી થઈ જાય એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ છે. છાપાઓ એ પણ જ્ઞાન જ છે. તેથી કપડાં, ખાવાની ચીજો, કે અન્ય સંસારનાં કામો માટે વપરાય નહિ, વિચાર કરાય નહિ કે વિચાર સાફ કરાય નહિ. એ જ રીતે પુસ્તકોનો પણ એવો જ દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. પણ આથી મહાન પાપ બંધાય છે. પણ કમનસીબી એ કે આથી પાપ થાય છે તે જ પ્રજા જાણતી ન હોય ત્યાં શું કરે, અરે ! જેનો પણ જાણતા નથી. જાણે છે, તે પૂરો અમલ કરતા નથી. તો આનો પ્રચાર કરી પ્રજાને પાપથી બચાવવી જોઈએ.

૬૩૬. છતી શક્તિએ ન જાણવું તે પણ જ્ઞાનશક્તિનો ગુનો હોવાથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બંધાય છે.

૬	યોગ	એટલે	વીર્ય, ઉત્સાહ, સામર્થ્ય પરાક્રમાદિ.
૭	"	"	આત્માનો અધ્યવસાય વિશેષ.
૮	"	"	મોક્ષની સાથે સંબંધ બંધાવી આપનારા.
૯	"	"	ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ.
૧૦	"	"	માનસિક સ્થિરતા.
૧૧	"	"	માનસિક બંધ.
૧૨	"	"	માનસિક વ્યાપાર.
૧૩	"	"	મોક્ષપ્રાપ્ત વ્યાપાર.

આમ અનેક અર્થોમાં 'યોગ' શબ્દ વપરાયો છે. પણ અહીંઆ તો ખાસ કરીને નં ૧, ૪, ૫, ૬, અર્થો વિશેષ અભિપ્રેત છે. ઉપર શબ્દાર્થ કે ભાવાર્થ જણાવ્યા બાદ હવે તેની પૂર્ણ વ્યાખ્યાઓ જુદી જુદી અને કહેવા છતાં અહીં જરૂરી વ્યાખ્યાઓ અપાય છે.

- વ્યાખ્યાઓ—**
૧. જવા આવવાની ક્રિયા તે, અથવા એ ક્રિયામાં જે ઉપયોગી થાય, તેનું નામ યોગ.
  ૨. અથવા ચાલવા, બેસવા વગેરેની રોજની ક્રિયાઓ જીવો જેના વડે કરી શકે તેનું નામ યોગ.
  ૩. વીર્યન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલો જીવનો પરિણામ વિશેષ.
  ૪. આત્માનો પુદ્ગલના આલંબનવાળો વ્યાપાર.
  ૫. આત્મામાં વીર્ય-શક્તિ-તાકાતનું સ્પંદન.

આ યોગને પ્રથમ બે પ્રકારમાં વહેંચી લઈએ. એક દ્રવ્ય અને બીજો ભાવ. દ્રવ્યયોગ એટલે મન, વચન, કાયાના યોગ પ્રવર્તક દ્રવ્યો તે. અથવા ત્રણેયને પરિસ્પંદન કરાવનારો, મન, વચન, કાયાનો બાહ્ય વ્યાપાર તે. ભાવયોગ એટલે બાહ્ય વ્યાપારમાં કારણભૂત જે અધ્યવસાય, વિચાર, પરિણામ તે. અથવા જીવના ઉત્સાહ, વીર્ય, પરાક્રમ વગેરે.

આત્મામાં ઉત્પન્ન થતી આ યોગ-વીર્યશક્તિ જેની જેની સાથે જોડાય ત્યારે તે શક્તિ તે નામથી યુક્ત થાય છે. ત્યારે આ શક્તિ કોની સાથે જોડાય છે? તો મન, વચન અને કાયા, આ ત્રણે સાથે જોડાય છે. કારણકે પ્રસ્તુત શક્તિનો વપરાશ આ ત્રણ વસ્તુઓ જ કરનાર છે. એટલે કે આ શક્તિનો ઉપયોગ મન જ્યારે વિચાર માટે કરે ત્યારે તેને **મનોયોગ** નામથી બોલવા માટે ઉપયોગ કરે ત્યારે તેને **વચનયોગ**થી, અને શરીરની ક્રિયામાં જોડાય ત્યારે **કાયયોગ** એવા નામથી ઓળખાવાય છે. આ ત્રણેય ક્રિયાઓને કરનારો આત્મા જ છે. પણ તે પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપ કર્મને પરાધીન હોવાથી વૃદ્ધને ફરવા માટે લાકડીના ટેકાની જેમ આ યોગની સહાય હોય તો જ તે કાર્ય સમર્થ બને છે. અથવા ત્રણેય શક્તિઓ ત્યારે જ કામ આપે છે.

—વસ્તુતઃ જોઈએ તો વાણીના દ્રવ્યો કે મનના દ્રવ્યોનું ગ્રહણ કાયયોગ દ્વારા જ થાય છે, અને

તેથી કાયવ્યાપાર આ ત્રણેય ક્રિયામાં પ્રધાનતા ભોગવે છે. અને એ દ્વારા જ ગમનાદિ ક્રિયા તેમજ વાચિક, માનસિક વ્યાપારો સમર્થ બને છે, અને એ^{૬૩૭} અપેક્ષાએ તો મન, વચન કાયા ત્રણેયને કાયયોગના જ પ્રકારો તરીકે ઓળખાવેલ છે.

જે વખતે આત્માનો કાયા-શરીર દ્વારા વ્યાપાર શરૂ થયો કે તરત જ શરીરના જે વ્યાપાર વડે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય તે, વ્યાપારને 'કાયયોગ' કહેવાય. હવે જે શરીર વ્યાપાર વડે કરીને જે શબ્દપુદ્ગલોને બોલવા માટે બહાર કાઢે ત્યારે વચનયોગ અને જે શરીર વ્યાપાર વડે મનના પુદ્ગલોનું ચિંતન થાય ત્યારે 'મનોયોગ' બને.

હવે ત્રણેય યોગની વ્યવસ્થા સમજાએ.

૧. મનોયોગ—મન:પર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી સ્વકાયયોગવડે દ્રવ્યસ્વરૂપ મનોયોગ્ય વર્ગજ્ઞાને ગ્રહણ કરી, મનરૂપે પરિણમાવી, અવલંબન લઈને (તે દ્વારા ચિંતન—મનન કરીને) વિસર્જન કરવાનો જે વ્યાપાર તે.

૨. વચનયોગ—ભાષા પર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી સ્વકાયયોગવડે, દ્રવ્યસ્વરૂપ ભાષા વર્ગજ્ઞાનું ગ્રહણ કરી ભાષાપણે પરિણમાવી (જે કંઈ બોલવું હોય તે બોલીને) અવલંબીને વિસર્જન કરવાનો જે વ્યાપાર તે.

૩. કાયયોગ—શરીરની હલન-ચલનાદિ ક્રિયાઓનો જે વ્યાપાર તે.

હવે ત્રણેય યોગની વધુ સમજ મળે એ માટે એના પ્રકારો તેના ટૂંકા અર્થો સાથે જણાવે છે.

ચાર પ્રકારનો મનોયોગ—સત્ય, અસત્ય, મિશ્ર અને અસત્યમૃષા. (અથવા વ્યવહાર)

૧. સત્ને સત્ રૂપે અસત્ને અસત્ રૂપે ચિંતવવું તે સત્ય મનોયોગ, ૨. સત્ને અસત્ અને અસત્ને સત્ રૂપે ચિંતવવું તે અસત્ય મનોયોગ. ૩. સત્ વસ્તુને સદ્સત્ રૂપે એટલે કંઈક અંશે સત્ અને કંઈક અંશે અસત્, અથવા ક્યારેક સત્માં સત્ અને સત્માં અસત્ રૂપે વિચારવી તે મિશ્રમનોયોગ. ૪. જેમાં સત્-અસત્ જેવી વિચારણા કરવાપણું ન હોય એવી સર્વસામાન્ય વિચારણાને અસત્યામૃષા કે વ્યવહાર મનોયોગ. ચોથા યોગમાં દષ્ટાંત આપવું હોય તો—ઓ ભાઈ ! તું અહીં આવ, તું જઈશ ખરો ? તું જજે ! આમ પ્રશ્ન, આજ્ઞા, કે સંકેતવાચક ભાવોનું ચિંતવન જેમાં હોય તે.

ચાર પ્રકારનો વચનયોગ—આ વચનયોગ, મનોયોગના ચાર પ્રકારો મુજબ જ સમજવો. પેલામાં ચિંતનરૂપે વાત હતી તે અહીંઆ બોલવારૂપે ઘટાવી લેવી. જેમકે—સત્ને સત્ રૂપે અને અસત્ને અસત્ રૂપે બોલવું ઇત્યાદિરૂપે.

સાત પ્રકારનો કાયયોગ—૧. ઔદારિક ૨. ઔદારિક મિશ્ર, ૩-૪ વૈક્રિય-વૈક્રિયમિશ્ર, ૫-૬. આહારક-આહારકમિશ્ર, ૭. ^{૬૩૮}તૈજસ-કાર્મણ.

એક શરીર સાથે અન્ય શરીરનો વ્યાપાર ચાલતો હોય ત્યારે મિશ્રતા વર્તતી હોય છે. એ

૬૩૭. વ્યવહાર નયથી આ વાત છે. નિશ્ચય નયથી તો ત્રણેય સ્વતંત્ર છે.

૬૩૮. આ ભેદ અપેક્ષાએ 'કાર્મણયોગ'થી પણ ઓળખાય છે.

ક્યારે ક્યારે હોય છે ? તે ગ્રન્થાન્તરથી જાણવું.

આ ત્રણેય યોગો શુભાશુભ કર્મના બંધમાં પ્રબળ ભાગ ભજવનાર છે. એના ઉપર જ સુખદુઃખનો સદ્ગતિ દુર્ગતિનો યાવત્ મુક્તિનો આધાર રહેલો છે.

માટે જો સુખશાંતિ સદ્ગતિ અને મુક્તિ તરફ વધવું હોય તો પ્રસ્તુત ત્રણેય યોગોને શુભ માર્ગમાં પ્રવર્તાવવા સતત જાગૃતશીલ બનીએ જેથી નવું કર્મબંધન અટકશે અને જૂનું ક્ષય થતું જશે. પુણ્યબળ વધશે. સંવર અને નિર્જરાનો ઉદ્દગમ થશે અને અંતે ઈષ્ટ લક્ષ્યે પહોંચાશે. અને જો ત્રણેયને અશુભ માર્ગમાં પ્રવર્તાવશો તો ચિંતા, દુઃખ, વેદના, વ્યાધિ, અશાંતિ છેવટે દુર્ગતિ અને બંધનનાં દુઃખો તમારી સામે ખરેખરે હાજર થઈને સત્કાર કરશે !

મારા વહાલા વાચકો ! તમને કયો માર્ગ પસંદ છે ? તે તમારી જાત પાસેથી જ નક્કી કરી લો ! અને પછી એ માર્ગે પ્રયાણ કરવાનો પુરુષાર્થ કરો. **સુત્રેષુ કિં બહુના !**

૧૬. ઉપયોગ [उपयोग]—વસ્તુ સ્વરૂપના જાણપણામાં જે ઉપયોગી થાય, અથવા જેના વડે—પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજાય, અથવા પદાર્થના જ્ઞાનમાં આત્મા જેનાથી જોડાય તે. આ બધી ‘ઉપયોગ’ની વ્યાખ્યાઓ છે. વળી જ્ઞાન, સંવેદન, પ્રત્યય આદિ શબ્દો જ્ઞાનના પર્યાયો છે.

આ ઉપયોગ એ ^{૬૩૯}જીવનું જ ^{૬૪૦}લક્ષણ છે. અને એથી તે જીવ દ્રવ્યમાં જ હોય છે. જીવને છોડીને બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં તે હોતું નથી. અને જીવ—ચેતનદ્રવ્ય જડદ્રવ્યથી બધી રીતે સર્વથા ભિન્ન દ્રવ્ય છે. એ જીવના ઉપયોગરૂપ અસાધારણ લક્ષણથી સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે. ૧. સાકારોપયોગ. ૨. અનાકારોપયોગ. વસ્તુના ^{૬૪૧}આકાર વગેરે વિશેષ સ્વરૂપ ઉપર ઉપયોગ વર્તતો હોય ત્યારે તે ઉપયોગને જ્ઞાન શબ્દ જોડીને. ‘જ્ઞાનોપયોગ’ કહેવાય અથવા ‘સાકારોપયોગ’ કહેવાય છે. અને જ્યારે તે વસ્તુના આકાર વિનાના સ્થૂલ—સામાન્ય ધર્મ તરફ હોય. ત્યારે તે ‘દર્શન’ સંજ્ઞાથી યુક્ત ‘દર્શનોપયોગ’ કહેવાય, જેને બીજા શબ્દોમાં ‘નિરાકારોપયોગ’ કહેવાય છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જ્ઞાન સાકારોપયોગ સ્વરૂપ છે અને દર્શન નિરાકારોપયોગ સ્વરૂપ છે.

સાકારોપયોગરૂપ જ્ઞાન આઠ પ્રકારનું અને નિરાકારોપયોગરૂપ દર્શન ચાર ભેદવાળું છે. જ્ઞાનના આઠ ભેદમાં મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળ આ પાંચ પ્રકાર છે. અને ત્રણ અજ્ઞાનમાં ૧. મતિ અજ્ઞાન, ૨. શ્રુત અજ્ઞાન, અને ત્રીજું (અવધિની જગ્યાએ અવધિ અજ્ઞાન બોલાવતું નથી પણ) વિભંગજ્ઞાન. આમ આઠ પ્રકારો છે. આ ભેદોની સાથે અંતમાં ‘ઉપયોગ’ શબ્દ લગાવી દેવો

૬૩૯. જુઓ—‘ઉપયોગો લક્ષણમ્ । [ત. અ. ૨.]

નાળં‘વ’દંસળં‘વેવ, ચરિતં વ તવો તહા, વીરિયં ઉવઓગો’ય एवं जीअस्स लक्खणं ॥ [નવતત્ત્વ મૂલ.]

૬૪૦. અનેક પદાર્થોમાંથી કોઈ એક અલગ પાડનારા હેતુને ‘લક્ષણ’ કહેવાય.

૬૪૧. આકારથી અહીં માત્ર લંબાઈ, પહોળાઈ વગેરે અભિપ્રેત નથી. પણ જે પદાર્થ જે પ્રકારે ‘હોય તે પદાર્થ તે પ્રકારે તેના જ્ઞાનમાં બાસમાન થાય તે રીતે સમજવું.

જેથી આઠ પ્રકાર જ્ઞાનોપયોગના સમજાય. દર્શનથી ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ અને કેવલ લેવાનું છે. દરેકની પાછળ 'ઉપયોગ' શબ્દ જોડી દેવાથી ચક્ષુઉપયોગ વગેરે શબ્દો તૈયાર થાય છે.

આ બારે પ્રકારોનું સ્વરૂપ ૧૧, ૧૨માં દ્વારમાં કહેવાઈ ગયું છે. સર્વ સામાન્ય સંસારી જીવો કર્મધીન હોવાથી તેનો ઉપયોગ અવિરત અને પૂર્ણાંશે વર્તતો નથી હોતો, પણ તૂટક તૂટક અને અલ્પાંશે હોય છે. જ્યારે તીર્થંકરો-તીર્થંકરોને, સર્વજ્ઞોને, અને સિદ્ધોને અપૂર્ણતા અને ખંડિતતાનાં પ્રતિબંધક કર્મરૂપ કારણોનો ક્ષય થવાથી તેમને અવિચ્છિન્ન અને સર્વાંશે હોય છે.

૧૬. ઉવવાય [ઉપપાત]—શબ્દાર્થ તો એનો—ઉત્પન્ન થવું એટલો જ થાય, પણ ઉપલક્ષણથી તેની સંખ્યા અને વિરહની વાત પણ આ દ્વારમાં કહેવાની અભિપ્રેત છે. એટલે કઈ ગતિમાં, એક જ સમયે, (સમકાળે) કઈ ગતિના, કેટલા જીવ, સંખ્યાથી ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ જન્મ લે ?

અને કઈ ગતિમાં એક જીવ ઉત્પન્ન થયા બાદ બીજા જીવને ઉત્પન્ન થવામાં સમયનો કેટલો વિરહ પડે ? તે વિરહકાળ પ્રમાણ કહેવું તે.

૧૭. ચવણ [ચવન]—એનો શબ્દાર્થ છે, ખરી જવું, મૃત્યુ થવું તે. પણ ઉપપાતની જેમ આ દ્વાર પણ ઉપલક્ષણથી બે રીતે કહેવું અભિપ્રેત છે. એટલે કઈ ગતિમાંથી, સમકાળે એક જ સમયમાં, કેટલા જીવ ચલે—મૃત્યુ પામે ? અને વિવક્ષિત કોઈપણ ગતિમાંથી એક જીવ મૃત્યુ પામ્યા બાદ, બીજા જીવને મૃત્યુ પામવામાં વચ્ચે કેટલો સમય પસાર થાય ? તે અંગે કાલ નિયમ દર્શાવવો તે ચવન વિરહ કહેવાય.

૧૮. ટિઈ [સ્થિતિ]—એટલે આયુષ્ય મર્યાદા કથન. જીવોનાં જઘન્યોત્કૃષ્ટ આયુષ્યની વિવિધ કાલ મર્યાદા દર્શાવવી તે.

૧૯ પજ્જતિ [પર્ણસિ]—એટલે જીવન જીવવાની શક્તિ.

ઉપરના ૧૬ થી ૧૮, આ ચારેય દ્વારની વ્યાખ્યા આ ગ્રન્થમાં સારી રીતે કહેવાઈ ગઈ છે. જેથી તેની અહીં વિસ્તારથી પુનરુક્તિ કરવામાં નથી આવતી.

૨૦. કિમાહારે [—કિમાહારકઃ?]—આ પ્રાકૃત શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપાંતર ^{૬૪૨}કિમાહારકઃ થાય છે. કિમાહારમાં બે શબ્દો છે. એમાં કિમ્ નો અર્થ 'શું' અને પ્રાકૃત આહાર નો અર્થ ખાનારો થાય છે. આખો અર્થ સંકલિત કરીએ તો તે પ્રશ્નાર્થક વાક્ય બની જાય છે. અર્થાત્ જીવ આહારક છે કે અનાહારક ? એક અર્થ આ થયો. હવે કિમાહાર શબ્દને ^{૬૪૩}સામાસિક માનીને બીજો અર્થ કરીએ તો જીવ કયા શરીર વડે આહાર કરે છે ? અને તેનો ત્રીજો અર્થ કયા જીવો ^{૬૪૪}કેટલી દિશામાંથી આવેલાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે ? વગેરે વ્યાખ્યાઓ આ દ્વારમાં કહેવાની છે.

એમાં પહેલા અને બીજા અર્થની વ્યાખ્યા આ જ ગ્રન્થની ૩૩૧મી ગાથાના વિવેચનમાં (પૃષ્ઠ

૬૪૨. 'કિમાહારે' તિ-આહારયતીત્યાહારકઃ તતઃ કિમાહારકો અનાહારકો વા જીવઃ ?

૬૪૩. કેન વા શરીરેનાહારોડસ્યેતિ કિમાહાર ઇત્યપિ । (સંખ ૦ ટીકા)

૬૪૪. કે જીવાઃ કતિમ્યો દિગ્મ્યઃ આગતાનિ દ્રવ્યાણ્યાહરન્તીતિ ॥ જુઓ જીવાભિગમ, લોકપ્રકાશાદિ.

૫૫૮) કહેવાઈ ગઈ છે.

એટલે અહીં આ ત્રીજા અર્થની વ્યાખ્યા અપાય છે. અલબત્ત આ વ્યાખ્યા સંગ્રહણીગ્રન્થના વાચકોને માટે આપવી એ કંઈ અત્યાવશ્યક ન હતું, એમ છતાં કિમાહારમાં તે ઘટમાન હોવાથી પ્રસંગવશ આપી છે. આ ત્રીજા અર્થને અનુસરીને આગમાદિ ગ્રન્થાન્તરોમાં આનું બીજું ‘દિગાહાર’ એવું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે.

જૈન દર્શનનું વિશ્વ ^{૬૪૫}ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ છે, એમાં દશ્ય વિશ્વ (વર્તમાન ભારત ક્ષેત્રવર્તી વર્તતું પાંચખંડ પ્રમાણ) તો સમુદ્ર આગળ બિન્દુ જેટલું નથી. ત્યારે અદશ્ય વિશ્વ-બ્રહ્માંડ કેવું વિરાટ હશે? તેની તો કલ્પના જ કરવી રહી. અને એ સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ, સ્થિર કે અસ્થિર ગતિમાન કે અગતિમાન, અત્યન્ત અવ્યાયુષી કે અત્યન્ત દીર્ઘાયુષી, આમ વિવિધ જાતના જીવોથી વ્યાપ્ત છે. તેનાથી ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલું છે. સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિરૂપે રહેલા જીવો તે, તથા સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલમાં વર્તતા દેવો, પૃથ્વી પર વર્તતા મનુષ્યો-પશુપક્ષી અને ક્ષુદ્ર જન્તુરૂપ તિર્યચો વગેરે અને પૃથ્વીના પેટાળમાં વર્તતા નારકો, આ બધી જીવસૃષ્ટિથી વિશ્વ ભરેલું છે. એમાંના કેટલાક પૃથ્વીદિ સૂક્ષ્મ જીવો હવા-આકાશમાં પણ હોય છે. તે લોકોની વચ્ચે છે. તેમ લોકના છેડે, ધાર ઉપર, ખૂણા ખાંચામાં પણ હોય છે. લોકમાં સોયના અગ્રભાગના અબજોમો જેટલો ભાગ પણ એવો નથી કે જ્યાં સૂક્ષ્મ જીવો ન હોય !

ઉપરોક્ત તમામ જીવોનાં આહારના પ્રકારો વિચારીએ તો ત્રણ ^{૬૪૬}પ્રકારો મળી આવે છે. ઓજ, લોમ અને કવળ. એમાં અહીં આ લોમાહારને અનુલક્ષીને બધો વિચાર છે. પહેલા બંને આહારો માટે ક્ષેત્ર ને કાળ મર્યાદિત છે. જ્યારે આના બંને અમર્યાદિત છે.

આ લોમાહારને પ્રત્યેક જીવમાત્ર પોતાની ત્વચા-ચામડીનાં છિદ્રો દ્વારા અવિરતપણે ગ્રહણ કરતો જ હોય છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે હવામાં કે આકાશમાં વર્તતા પુદ્ગલોનું જે ગ્રહણ થાય છે તે, અમુક દિશાથી હોય છે કે જુદી જુદી દિશાઓથી હોય છે, ગ્રહણદિશા સહુની સમાન કે ન્યૂનાધિક હોય છે? તેનો જવાબ એ છે કે—

આહાર્ય પુદ્ગલો માટે નિવ્યાધાતપણું હોય તો આહારગ્રહણ છએ દિશાથી થાય છે. વ્યાધાત એટલે રૂકાવટ કરનાર. નિવ્યાધાત એટલે રૂકાવટ ન કરનાર. અહીં એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે હવા કે આકાશવર્તી આહારને વળી કોઈ અટકાવનાર છે ખરું? તેનો જવાબ છે હા, તો કેવી રીતે? આપણા ચૌદરાજસ્વરૂપ અનંતવિશ્વનો આકાર, કેડે હાથ દઈ ટટાર પગ પહોળા કરી ઉભા રહેલા ^{૬૪૭}પુરુષાકાર જેવો છે. પગથી માથા સુધી ચારે બાજુએથી ચૌદરાજ પ્રમાણ છે. પહોળાઈમાં બધે ફેરફાર છે. આ ચૌદરાજને ‘લોક’ શબ્દથી ઓળખાવાય છે. અને એની ચારેબાજુએ ફરતો લોકથી અનંતગુણો અલોક

૬૪૫. એક રાજમાં અસંખ્ય યોજન=અબજો માઈલો થાય છે. ‘રાજ’ એ જૈનગણિતનો ક્ષેત્રનું માપ દર્શાવતો શબ્દ છે.

૬૪૬. આહારના વર્ણન માટે જુઓ ગાથા ૧૮૩ થી ૧૮૫ નું ભાષાંતર.

૬૪૭. પુરુષાકાર ઉપમા સર્વદેશીય ન લેવી. નહીંતર લોક ચપટો થઈ જાય, પણ લોક તેવો નથી.

રહેલો છે. અલોક આગળ લોક બિન્દુ માત્ર છે. લોકમાં ત્રસ, સ્થાવર બધીએ જાતના જીવો છે; ટૂંકમાં છએ ^{૬૪૮}દ્રવ્યો છે. પણ અલોકમાં કોઈ પુદ્ગલદ્રવ્ય નથી માત્ર જડ આકાશ-અવકાશ પોલાણ છે.

હવે ચૌદરાજલોકના નિષ્કૂટ ભાગે—એટલે કે સાવ છેડે વિદિશામાં તીક્ષ્ણ વાલાત્ર જેટલી જગ્યામાં કોઈ ^{૬૪૯}સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય (માત્ર શરીરધારી) જીવ, દાખલા તરીકે અગ્નિ ખૂણામાં રહ્યો હોય ત્યારે તેને ત્રણ જ દિશાઓમાંથી આહાર ગ્રહણ થતું હોય છે. કારણ કે પૂર્વ, દક્ષિણ અને ^{૬૫૦}અધોમાં અલોક છે. અલોકમાં આહાર પુદ્ગલો હોતા નથી, તેથી તે દિશા બંધ છે. શેષ પશ્ચિમ, ઉત્તર અને ઊર્ધ્વદિશામાંથી આહાર ગ્રહણ થાય. કારણકે ત્યાં લોક છે. (આ માટે જુઓ ★ચિત્ર નં. ૫૦)

બીજો કોઈ જીવ જરા પશ્ચિમ દિશા તરફ રહ્યો હોય, તેને પૂર્વ દિશા ખુલ્લી થઈ જતાં (અલોક દૂર જતાં) તે દિશામાંથી આહાર પ્રાપ્તિ શક્ય થતાં (ફક્ત અધો અને દક્ષિણ બે દિશાને છોડીને) ચાર દિશામાંથી આહાર મેળવી શકે છે. આ વાત ચૌદરાજલોકના ઊર્ધ્વભાગે અને અધોભાગે રહેલા અંતિમ પ્રતરને અનુલક્ષીને કહી. પણ અંદરના બીજા ત્રીજા પ્રતરે હોય, તો શું? તો ત્યાં વર્તતો હોય ત્યારે તેને પાંચે દિશાઓનો આહાર મળે, કેમકે નીચેથી ઉપર કે ઉપરથી નીચે (ઉર્ધ્વધો બંને આશ્રયી) ગયો એટલે (પ્રતરનું વ્યવધાન આવતાં) ઊર્ધ્વ કે અધો દિશા ખુલ્લી થઈ જતાં તે તે દિશાઓમાંથી આહારની દિશા વધે.

હવે ઉપરના પ્રતરોમાં વચ્ચે જીવો હોય તેને બધી દિશાઓમાં લોક જ હોવાથી છએ દિશાઓનો આહાર મળી શકે. ઉકળતા તેલમાં તળાઈ રહેલો પુડલો કે પૂરી અથવા જળમાં રહેલ વાદળી કટકો, છએ દિશાઓમાંથી તેલ અને જળ ગ્રહણ કરે છે તેમ.

ત્રસ જીવોને સર્વત્ર ^{૬૫૧}છએ દિશિનું આહાર ગ્રહણ હોય છે. કારણકે તેઓ ચૌદરાજલોકના મધ્યભાગ (ત્રસનાડી)માં છે. એટલે એ જગ્યાએ ફરતો લોકાકાશ છે. અને લોકાકાશમાં આહારયોગ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યોનું સદાય અસ્તિત્વ છે. આ પ્રમાણે કિનાહાર દ્વાર પૂર્ણ થયું.

અનંતપ્રદેશી, અસંખ્ય આકાશપ્રદેશાવગાહી, એક સમયથી માંડીને અસંખ્ય કાળ સુધી આહારપણે રહેનારા, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળાં, સ્વાત્મ પ્રદેશાવગાહી એવા પુદ્ગલોનો આહાર જીવો ગ્રહણ કરે છે.

૨૭. ^{૬૫૨}સન્નિ ^{૬૫૩}[સંજ્ઞી]—જેને સંજ્ઞા વર્તતી હોય તે ‘સંજ્ઞી’ કહેવાય. આ ૨૪ દ્વારની ગાથામાં સન્ના અને સંજ્ઞી આવા બે શબ્દો બે દ્વારના સૂચક આપ્યા છે. એમાં પ્રથમના ‘સન્ના’ શબ્દથી

૬૪૮. છ દ્રવ્યોથી—જીવ, અજીવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલ અને કાળ સમજવા.

૬૪૯. પૃથ્વાદિ પાંચ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયો અને બાદરવાયુ પર્યાપ્તા કે અપર્યાપ્તા કોઈપણ લેવો.

૬૫૦. ઉત્તર, દક્ષિણ દિશા હોવા છતાં ઊર્ધ્વ-અધો દિશા પણ કલ્પી શકાય છે.

★ આ વસ્તુ ખરી રીતે ચિત્ર કરતાં જાની ગુરુગમથી પ્રત્યક્ષમાં વધુ સરલતાથી સમજી શકાય તેમ છે.

૬૫૧. ત્રણ, ચાર કે પાંચ દિશાનો આહાર, લોકના પર્યન્ત ભાગે રહેલા જીવો માટે જ હોય છે.

૬૫૨. ગાથામાં ‘સન્નિ’ એવો ઉલ્લેખ કેમ કર્યો હશે તે વિચારણીય છે. કારણ કે બાકીના બધા દ્વારો તે તે

સંજ્ઞા લીધી છે, અને બીજો શબ્દ સંજ્ઞા નહિ પણ 'સંજ્ઞી' છે. એથી પ્રથમ શબ્દ માત્ર ગુણવાચક (-કે દર્શક) છે. અને બીજો-સંજ્ઞા જેનામાં હોય તેવી વ્યક્તિઓનો સૂચક છે.

અહીં કઈ સંજ્ઞાથી સંજ્ઞી સમજવા ? તો જવાબ એ છે કે જે વિચાર કરવાનું બળ ધરાવતી હોય તે. તો વિચાર કોણ કરી શકે ? તો જેને મન હોય તે. મન કોણે હોય ? તો પાંચે ઇન્દ્રિયોવાળા જીવો હોય તેને. શું તે તમામ પંચેન્દ્રિયોને હોય ખરું ? તો ના. મન:પર્યાપ્તિવડે જેઓ પર્યાપ્તા હોય તેને હોય. તાત્પર્ય એ કે મન:પર્યાપ્તિવડે પર્યાપ્તા એવા પંચેન્દ્રિયો 'સંજ્ઞી' કહેવાય છે. અને પૃથ્વીકાયથી લઈને સંમૂર્ચિત્રમ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને 'અસંજ્ઞી' તરીકે ઓળખાવાય છે, કે જેઓને સ્પષ્ટ મન હોતું નથી.

શંકા— શાસ્ત્રમાં તો આહાર, ભય મૈથુનાદિ દશ પ્રકારની સંજ્ઞા એકેન્દ્રિયાદિ જીવોને કહી છે, તો તમે તેને પણ સંજ્ઞી કેમ નથી કહેતા ?

સમાધાન— આહારાદિ સંજ્ઞાઓ ભલે હોય પણ તે બધી સામાન્ય કીટિની છે. વળી મોહોદયથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી અમહત્વની છે, અશોભનરૂપ છે. વળી 'સો' રૂપિયાની મુડીવાળાને કઈ ધનવાન ન કહેવાય, એમ સામાન્ય સંજ્ઞાઓથી યુક્તને કઈ 'સંજ્ઞી' ન કહેવાય. માટે તેનું અહીં પ્રહણ કરવાનું નથી. પરંતુ અહીં તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલી, મન:પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્તા મનોજ્ઞાનવાળા જીવની જે સંજ્ઞા તે જ મહત્વની છે, તે જ સુંદર છે. તેથી તેનું જ અહીં પ્રહણ વ્યાજબી છે.

તો મનવાળા જીવોને સંજ્ઞા કઈ હોય ? તો ત્રિકાલવિષયક દીર્ઘકાલિકી. શાસ્ત્રમાં જીવોને ^{૬૫૪}સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી જે કહેવામાં આવે છે તે આ જ મહાન સંજ્ઞાને અનુલક્ષીને જ, નહીં કે આહારાદિ સામાન્ય સંજ્ઞાને લઈને.

હવે ગાથામાંનું મૂલ પદ સંજ્ઞી છે. તેને લક્ષીને અર્થ કરીએ તો સંજ્ઞી કેટલા પ્રકારના છે ? તે સમજવું જોઈએ.

૧. ^{૬૫૫}દીર્ઘકાલિકયુપદેશ ^{૬૫૬} ૨. હેતુવાદોપદેશ. અને ૩. દષ્ટિવાદોપદેશ. આ ત્રણ સંજ્ઞા વડે જે યુક્ત હોય તે ^{૬૫૭}સંજ્ઞી' કહેવાય. પણ એક જ જીવમાં ત્રણેય સાથે હોવી જ જોઈએ એવો નિયમ ન બાંધવો.

વસ્તુ કે ગુણના નામોવાળા છે, નહીં કે તે વસ્તુ કે ગુણના નામવાળી વ્યક્તિના, એ જોતાં આમાં પણ બીજીવાર 'સન્ના' શબ્દ વાપરી શકાત. આ અંગે વિચાર કરતાં એવું સમજાય છે કે એકવાર 'સન્ના' આવી ગયો છે એટલે બીજીવાર પાછો સમાન શબ્દ વાપરવાથી અર્થેક્ય ન સમજાઈ જાય. એવા કોઈ કારણથી, તેમજ સાચો સંજ્ઞી આ દીર્ઘાદિ સંજ્ઞાવાળો જ હોય છે એવું જણાવવાના કોઈ હેતુથી તાત્કાલિક અર્થમાં સંજ્ઞી શબ્દ વપરાયો હશે.

૬૫૩. સંજ્ઞાડસ્યાતીતિ સંજ્ઞી ।

૬૫૪. અન્ય ગ્રન્થોમાં સંજ્ઞી માટે 'સમનસ્ક' અને અસંજ્ઞી માટે 'અમનસ્ક' શબ્દ વપરાયો છે.

૬૫૫. દીર્ઘ વર્ણને માત્ર 'કાલિકી' શબ્દથી પણ ઓળખાવી છે. દીર્ઘકાલનું જેમાં સ્મરણ હોય તે.

૬૫૬. ઉપદેશઃ કથનમ્ ઉપદેશ શબ્દનો અર્થ કથન કરવો.

૬૫૭. સંજ્ઞાનં સંજ્ઞા, સમ્યગ્જ્ઞાનાતીતિ સંજ્ઞા ।

૧. દીર્ઘકાલિકી—દીર્ઘકાલનું સ્મરણ જેમાં હોય, એટલે કે—જેમાં ઇહા, અપોહ, માર્ગણા, ગવેષણા, ચિન્તા, વિમર્શ આદિ કરવાપૂર્વક વિચારણા કરવામાં આવે તે.

જેમકે પ્રથમ ‘ઇહા’ એટલે સદર્થની સમીક્ષા, પછી ‘અપોહ’ એટલે કરવાનો નિર્ણય, પછી ‘માર્ગણા’ એટલે અનુકૂળ સંયોગો શું છે? તેનો વિચાર, પછી ‘ગવેષણા’ એટલે પ્રતિકૂલ ધર્મો શું શું છે? તેની વિચારણા, પછી ‘ચિન્તા’ એટલે આ કેમ બન્યું? હવે અત્યારે તેનું શું કરવું અને ભવિષ્યમાં એને અંગે શું શું વિચારવું, વગેરે ત્રૈકલિક પર્યાલોચન. આ પ્રસ્તુત સંજ્ઞાના ધર્મો છે.

ઉત્તરોત્તર ઉક્ત વિચારોના સોપાને ચઢ્યા બાદ હવે ‘વિમર્શ’ એટલે કે નિર્ણય કરે કે “આ વસ્તુ આમ જ હોઈ શકે, આ વસ્તુ ભૂતકાળમાં અમુક રીતે જ હતી, અને ભવિષ્યમાં તેનું આમ જ થશે” આ રીતે ચક્ષુવાળો મનુષ્ય દીવા વગેરેના પ્રકાશની સહાયથી પદાર્થનું જાણપણું સ્પષ્ટ રીતે મેળવી શકે છે, તે પ્રમાણે આ વિમર્શ, મનોલબ્ધિ સમ્પન્ન એવા મનોદ્રવ્યના આલંબન વડે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પૂર્વાપર અનુસંધાન કરવા દ્વારા યથાવસ્થિત અર્થનિર્ણય કરી શકે છે.

એની ટૂંકી વ્યાખ્યા એ કે—કોઈપણ વસ્તુના અતીત, વર્તમાન અને અનાગત ત્રણેય કાલ સંબંધી અર્થનો પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે વિચાર કરનારી જે શક્તિ તેને ‘દીર્ઘકાલિકી’ સંજ્ઞા કહેવાય છે. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે આ સંજ્ઞાવાળો જીવ વરસો પહેલાં અમુક કામ અમુક રીતે કર્યું, તેનું પરિણામ અમુક આવ્યું હતું. હવે આજે તે રીતે કરવાથી શું પરિણામ આવે, અને ભવિષ્યમાં તેથી શું પરિણામ આવે? આ રીતે દીર્ઘ, લાંબો, ઉંડો, સાધક, બાધક સંયોગોનો ખ્યાલ કરવાપૂર્વક વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોય છે. આ સંજ્ઞીની વાત થઈ.

હવે જેઓ ઇહાથી માંડીને વિમર્શ સુધીની વિચારણાઓ કરવાને અશક્ત હોય તે ‘અસંજ્ઞી’ કહેવાય. સંમૂર્ચિત પંચેન્દ્રિયથી લઈને પૃથ્વીકાય સુધીના જીવો એમાં આવી જાય છે. જો કે આ સંમૂર્ચિત પંચેન્દ્રિયોને મનોદ્રવ્યગ્રહણભાવના કારણે સ્પષ્ટ દ્રવ્યમન ન હોવાથી અસંજ્ઞી કહ્યા, પણ સર્વથા સમજણ નથી હોતી એમ ન સમજવું. સ્વલ્પ—તર મનોલબ્ધિનું (ભાવમનનું) અસ્તિત્વ તો તેઓને પણ હોય છે તેથી ઉત્તરોત્તર અસ્ફુટ એવા કંઈક અર્થને સમજે છે. એથી તેઓને માટે અવ્યક્ત અને અતીવ અલ્પતર—કંઈક ભાવમન સ્વીકારવું જ રહ્યું, અને તેથી એકેન્દ્રિય વનસ્પત્યાદિમાં અવ્યક્તરૂપે (અસ્પષ્ટ રીતે) આહારાદિ દશ સંજ્ઞાઓ જોવાય છે. તે આ ભાવમનના કારણે છે.

શાસ્ત્રમાં ‘સંજ્ઞી—અસંજ્ઞી’ જીવો, વગેરે જે શબ્દો આવે છે, ત્યાં સામાન્ય કક્ષાની^{૬૫૮} આહારાદિ સંજ્ઞાવાળા જીવોનું ગ્રહણ નથી, પરંતુ વિશિષ્ટ પ્રકારની સૂઝ ધરાવતી માત્ર દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાથી યુક્ત જીવો સમજવાના છે. આ વાત હંમેશને માટે બરાબર નોંધી રાખવી.

આ^{૬૫૯} દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા મનઃપર્યાપ્તિવાળા ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય એવા મનુષ્ય, તિર્યચો, તથા

૬૫૮. આહારાદિ સંજ્ઞાઓ તો છે પણ તે ઓછરૂપ સામાન્ય પ્રકારની છે. અત્યલ્પ છે. મોહોદયજન્ય છે. તેથી તેનું ગ્રહણ અહીં અનુચિત અને અસંગત છે. એટલે અહીં તો શુભ ગણાતી જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમ જન્ય દીર્ઘકાલિકી આદિ સંજ્ઞાઓનું જ ગ્રહણ સમજવું.

૬૫૯. આનું ‘સંપ્રધારણ’ સંજ્ઞા એવું બીજું નામ છે.

દેવ અને નારકોને હોય છે.

૨. ^{૬૬૦}હેતુવાદોપદેશ— (હેતુવાદિકી) ‘હેતુ’નો અર્થ કારણ કે નિમિત્ત છે. અને એનું જેમાં કથન હોય તે હેતુવાદ અને તે વાદનો ઉપદેશ—પ્રરૂપણ જેમાં હોય તે હેતુવાદિકી સંજ્ઞા કહેવાય. આ તેનો શબ્દાર્થ છે.

ભાવાર્થ એ કે—પોતાના દેહના પરિપાલન માટે જે બુદ્ધિપૂર્વક ઈષ્ટ પદાર્થમાં કે કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટપદાર્થ કે કાર્યથી નિવૃત્તિ કરે તે જીવો હેતુવાદિકી સંજ્ઞાવાળા કહેવાય.

આવા જીવો તડકો લાગે તો મનથી વિચારી તડકેથી છાંયે અને ઠંડી લાગે તો તેથી બચવા તડકે લાભ લેવા દોડી જાય છે. જો કે તેમની સુખદુઃખની વિચારણા પ્રાયઃ વર્તમાનકાળ પૂરતી જ હોવાથી ઘણીવાર એવું બને કે, વર્તમાન પ્રાપ્ત દુઃખથી કંટાળી તેની મુક્તિનો અને સુખની પ્રાપ્તિનો માર્ગ શોધે છે. પણ ભૂત ભાવિનો પરસ્પર સંકલિત વિચાર કરવાની વિશિષ્ટ બુદ્ધિના અભાવે ઘણીવાર સુખને માટે કરેલી પ્રવૃત્તિ દુઃખના માટે થઈ ઉભી રહે, ભૂતકાળના અનુભવો યાદ નથી રહેતા અને ભાવિ વિચારવાની તીવ્ર શક્તિ ન હોય, તડકેથી છાંયે જાય પણ છાયાવાળી જગ્યા બીજી રીતે વધુ કષ્ટદાયક થઈ પડશે તેનો ખ્યાલ ન આવે. કારણકે આ સંજ્ઞા વિશેષ કરીને વર્તમાન સમયનો ખ્યાલ આપનારી છે.

આ સંજ્ઞા બેઈન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના સમસ્ત સંમૂર્ચિષ્મ જીવોને હોય છે, અને આને પણ ‘સંજી’ તો કહેવાશે જ.

બીજી એક વાત એ સમજી રાખો કે— આ સંજ્ઞા વડે ‘અસંજી’ ગણાતા જીવો પણ છે. તે પૃથ્વીદિ પાંચ એકેન્દ્રિયો છે. આ જીવો વિચારપૂર્વક ઈષ્ટાનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ—નિવૃત્તિને નથી કરી શકતા. જો કે આહારાદિ સંજ્ઞાઓ હોવાથી આ જીવો માટે પણ ‘સંજી’ વિશેષણ કેમ ન વાપરવું એવો તર્ક થઈ શકે, પણ ઉપર જાણી આવ્યા તેમ અત્યંત અવ્યક્ત રૂપ હોવાથી તેનું અહીં ગ્રહણ નથી.

૩. દ્રષ્ટિવાદોપદેશ (દ્રષ્ટિવાદોપદેશિકી)— પ્રથમ શબ્દાર્થ—ભાવાર્થ જોઈએ. દ્રષ્ટિ=દર્શન અને વાદ=તેનું કથન, અર્થાત્ દ્રષ્ટિવાદના કથન—ઉપદેશની અપેક્ષાને જણાવનારી જે સંજ્ઞા તે.

બીજો અર્થ— સમ્યગ્દર્શનાદિ સંબંધી કથનની અપેક્ષાવાળી અથવા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષાવાળી તે.

આ બધાયનો સંકલિત અર્થ એ કે—જે જીવ નિશ્ચિત સમ્યગ્દ્રષ્ટિ હોય તે, અને જે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનના ક્ષયોપશમવાળા અને સાચી રીતે હિતાહિતમાં પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ કરવાવાળા હોય તેવા જીવો દ્રષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાવાળા કહેવાય.

૬૬૦. કોઈ કોઈ ગ્રંથમાં કોઈ અપેક્ષાએ પ્રથમ હેતુવાદોપદેશ, પછી દીર્ઘકાલિકી એવો ક્રમ છે. પરંતુ સિદ્ધાન્તકારોને આ ક્રમ માન્ય નથી. તેઓ એવું સમાધાન કરે છે કે શાસ્ત્ર—સિદ્ધાન્તમાં સંજી અસંજી જીવોનું ગ્રહણ થવું તે કઈ બીજી—ત્રીજી સંજ્ઞાથી નહીં પણ પહેલી ‘કાલિકી’ સંજ્ઞાથી સંજી હોય તેનું જ ગ્રહણ થાય છે. તેની પ્રતીતિ કરાવવા માટે ઉક્ત ક્રમ યોગ્ય છે.

આ સંજ્ઞા આમ તો સમ્યગ્ દર્શનની અપેક્ષાએ ચારેય ગતિમાં હોય છે. પરંતુ અહીંના મુખ્યત્વે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન અને વિશિષ્ટ ચારિત્રને અનુલક્ષીને કથન કરાતું હોવાથી મનુષ્યોને આશ્રીને જ આ સંજ્ઞા ઘટાવાય છે. મનુષ્યોમાં સમ્યગ્દર્શન વગેરે ગુણો હોય તેને જ આ સંજ્ઞા હોઈ શકે છે.

પ્રથમ સંજ્ઞા ત્રિકાલવિષયિકી, બીજી વર્તમાનવિષયિકી અને ત્રીજી મોક્ષમાર્ગાભિમુખી છે. ત્રીજી સંજ્ઞા એ સર્વોત્તમ પ્રકારની છે. માટે એ સંજ્ઞાનો આવિર્ભાવ થાય તેવી ભાવના મનુષ્યે ભાવવી.

૨૨. ગઈ [ગતિ]— જવું તે. કયા જીવો ક્યાં ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે તે. આની વ્યાખ્યા આ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં જ કહી દીધી છે.

૨૩. આગઈ [આગતિ]— કઈ કઈ ગતિઓમાંથી જીવો કઈ કઈ ગતિમાં આવે છે તે કહેવું તે. આની વ્યાખ્યા પણ અનુવાદમાં અગાઉ આવી ગઈ છે.

૨૪. વેદ [વેદ]— આ પદના અનેક અર્થો છે. પણ અહીંના 'મૈથુનાભિલાષ' આ એક જ અર્થ અભિપ્રેત છે. આ અભિલાષ ત્રણ પ્રકારનો છે. અને તે પુરુષ (વેદ) સ્ત્રી (વેદ) અને નપુંસક (વેદ)થી જાણીતો છે.

૧. પુરુષવેદ— શ્લેષ્મના રોગીને ખટાશ તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ રહ્યા કરે છે. તેમ, આ વેદકર્મના ઉદયથી પુરુષોને વિજાતીય ગણાતી સ્ત્રી પ્રત્યે દર્શન, સ્પર્શન અને સમાગમ આદિની ઈચ્છાઓ-વાસનાઓ જન્માવે તે.

આ જાતનો વેદોદય પુરુષોને હોય છે. આ વેદ ઘાસના અગ્નિ સરખો છે. એટલે કે કોઈ ઘાસને સળગાવે તો તે એકદમ સળગી જઈ, ભડકો થઈ ને તરત બુઝાઈ જાય છે. તેમ સ્ત્રી દર્શનથી શરૂ થતો વેદોદય સ્પર્શનાદિથી આગળ વધતો સ્ત્રી સાથે સમાગમ (મૈથુનક્રીડા) થઈ જતાં (પ્રાયઃ) તરત શમી જાય છે.

૨. સ્ત્રી વેદ— પિત્તના પ્રકોપવાળાને મધુરદ્રવ્ય તરફ સ્વાભાવિક અભિલાષ થાય, તેમ આ વેદના ઉદયથી સ્ત્રીઓને વિજાતીય પુરુષ પ્રત્યે, દર્શન, સ્પર્શન અને યાવત્ સમાગમ સુધીની અભિલાષા-ઈચ્છા પ્રગટ થાય છે.

આ વેદોદય સ્ત્રીઓને હોય છે. આને છાણાના અગ્નિની ઉપમા આપવામાં આવી છે. એટલે છાણાનો અગ્નિ એક છેડેથી સળગીને પછી તે ધીમે ધીમે આગળ વધીને સમગ્ર છાણાને આવરી લે છે અને લાંબા વખત સુધી જલ્યા કરે છે તેમ પુરુષના દર્શનાદિકથી આ વેદાગ્નિ પ્રગટ થતાં સ્પર્શનાદિની આહૂતિથી વધીને ઠેઠ સમાગમ સુધી પહોંચીને તેથી નિવૃત્ત થવા છતાં^{૬૬૧} ટકી રહે છે, અર્થાત્ શીઘ્ર ઉપશાન્ત થતો નથી.

૩. નપુંસકવેદ— પિત્ત અને શ્લેષ્મના દર્દીને મજિજક પ્રતિ જેમ સહજ રૂચિ-આકર્ષણ પ્રગટે છે, તેમ નપુંસકવેદ કર્મના ઉદયથી સ્ત્રી પુરુષ બંને પ્રત્યે મૈથુનાદિ સેવનની સ્વાભાવિક ઈચ્છા થાય છે.

૬૬૧. જાતીય વિજ્ઞાનવાદીઓ અને વૈજ્ઞાનિકો આ વિધાન સાથે સંમત નથી.

આ ઈચ્છા પ્રગટ થયા પછી એવી પ્રબળ બને છે કે જલદી શમતી નથી, લાંબા કાળના સેવન પછી તૃપ્ત થાય છે. અને તેથી આ વેદની ઈચ્છાને 'નગરની આગ'ની ઉપમા આપી છે. નગરની આગ જોડાજોડ રહેલાં સળંગ વસવાટવાળા ઘરોને એક પછી એક સળગાવે જાય છે અને તે ઘણા લાંબાકાળે બુઝાય છે તેમ.

અહીંયા પ્રશ્ન થાય કે પુરુષ, સ્ત્રી, નપુંસકને ઓળખવા માટે ચિહ્નો (લિંગ) છે ખરાં ? હા છે.

પુરુષલિંગ—શરીરમાં રહેલી સાત ધાતુઓ પૈકી 'શુક' (વીર્ય) ધાતુ અવશ્ય હોય, વળી દાઢી, મૂછ હોય. છાતીએ, પગે વાળ હોય, શરીરની કઠોરતા, તાકાતપણું, પરાક્રમ, નિડરતા, અક્ષોભપણું, ગંભીરતા, ધૈર્ય વગેરે હોય છે. અને સ્પષ્ટ મુત્રદ્વારવાળું પુરુષ ચિહ્ન એટલે લિંગાકાર ગુપ્તેન્દ્રિય હોય તે. આને પુરુષ—નર કહેવાય.

સ્ત્રીલિંગ—સાત ધાતુઓ પૈકી શુકના સ્થાને 'રજ' હોય. યોનિ, શરીરની કોમળતા, દાઢી મૂછનો અભાવ, છાતી પગે પણ બહુધા વાળનો અભાવ, શારીરિક સુકોમળતા, નાજુકતા, શિથિલ મનોબળ, સંક્ષોભ, તુચ્છતા, ચંચળતા વગેરે ગુણો હોય. સાહજિક ચપળતા, સાહસ, માયા, કપટ, અકારણ અસત્ય બોલવાની કુટેવ, શારીરિક શણગાર અને ટાપટીપમાં વધુ પડતી આસક્તિ વગેરે. આને સ્ત્રી—નારી કહેવાય.

નપુંસકલિંગ—પુરુષ અને સ્ત્રીનાં ચિહ્નો કે લક્ષણોનું અસ્તિ—નાસ્તિપણું હોય, એટલે કે કેટલાંક લક્ષણો પુરુષના હોય અને કેટલાંક ન પણ હોય, એમ સ્ત્રીના કેટલાંક ચિહ્નો કે લક્ષણો હોય અને કેટલાંક ન પણ હોય તે, અર્થાત્ મિશ્રતા હોય તે.

નપુંસકલિંગમાં અન્ય ભેદો છે, પણ અહીંયા બે ભેદનું જ દિગ્દર્શન પર્યાપ્ત છે.

યોનિ—સ્તન હોય અને સાથે પુરુષનું ચિહ્ન, મૂછ પણ હોય તો તે 'સ્ત્રી—નપુંસક' અને યોનિની જગ્યાએ પુરુષ ચિહ્ન હોય, દાઢી મૂછ પણ હોય પણ સાથે સાથે સ્ત્રીનાં લક્ષણો તરીકે બાયલો સ્વભાવ, કેડે હાથ દઈ લટકાથી બોલવું ચાલવું, રસ્તે ચાલતા તાબોટા પાડવાપૂર્વક લહેકા કરવાં, ટૂંકમાં સ્ત્રી—જીવનપ્રધાન આચરણોની બહુલતા હોય તે પુરુષ છતાં નપુંસક જેવો કહેવાય છે, અને તેથી તેને^{૬૬૨} 'પુરુષ—નપુંસક' તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

ત્રણ વેદ સાથે ત્રણ લિંગનો પણ સંબંધ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું. [૩૪૫]

આ રીતે ચોવીસે દ્વારોનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

અવતરણ— પ્રથમ '૩૪૩' ગાથા પૂર્ણ થતાં ગ્રન્થ સમાપ્તિ તો થઈ ગઈ હતી. પછી ગ્રન્થકારે જ લઘુતર સંગ્રહણીની બે ગાથાઓ પણ જણાવી હતી. તે પણ પૂર્ણ થઈ. ૩૪૩ ગાથામાં ૭૨ ગાથા પ્રક્ષેપાત્મક હતી. આગમોક્ત સુપ્રસિદ્ધ લઘુતર સંગ્રહણી તરીકેની બે (૩૪૪—૩૪૫)

૬૬૨. નપુંસકો અનેક પ્રકારના હોય છે. જન્મે પુરુષ હોવા છતાં પાછળથી તે સ્ત્રી રૂપે બને છે. જન્મે સ્ત્રી હોવા છતાં પાછળથી પુરુષ બને છે. એ રીતે પાછળથી નપુંસક પણ બની શકે છે.

ગાથાઓ વિસ્તારાર્થથી કહેવાઈ ગઈ છે. હવે કુલ ચાર ગાથાઓનો અર્થ કહેવાય છે. આ ગાથાઓ શ્રીચન્દ્રમહર્ષિના સંતાનોએ કે અન્ય કોઈએ ક્ષેપક તરીકે ઉમેરેલી છે. વળી અહીંના ગાથાઓ પ્રસ્તુત પણ નથી, પણ પહેલી આવૃત્તિમાં આપેલી હોવાથી પુનઃ આપું છું. એમાં આ ગાથામાં અદ્વાર ભાવરાશિઓનાં નામો જણાવે છે.

તિરિઆં મણુઆં કાયા, તહાડગબીઆં ચઝક્કગા ચરો ।

દેવા નેરડયા વા, અદ્વારસ માવરાસીઓ ॥ ૩૪૬ ॥ [પ્ર. ગા. સં. ૭૩]

સંસ્કૃત છાયા—

તિર્યઞ્ચો મનુષ્યાઃ કાયાસ્તથાડગબીજાશ્ચતુષ્કકાશ્ચત્વારઃ ।

દેવા નૈરયિકા વા અષ્ટાદશ ભાવરાશયઃ ॥ ૩૪૬ ॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે.

ગાથાર્થ— ૧. તિર્યંચો ૨. મનુષ્યો ૩. કાય અને ૪. અગ્રબીજો, એના ચાર ચતુષ્કો સમજવા. તે નીચે પ્રમાણે—

૧. તિર્યંચ ચતુષ્કમાં—બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય જીવો.

૨. મનુષ્ય ચતુષ્કમાં—કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિ, અંતર્દ્વાપ અને સંમૂર્ચિમ જાતિના.

૩. કાય ચતુષ્કમાં—પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેજસ્ (તેઉ) કાય, વાયુકાયનું ગ્રહણ કરવું.

૪. અગ્રબીજોમાં—મૂલબીજ, સ્કંધબીજ, અગ્રબીજ, અને પર્વબીજ. કુલ ૧૬ ભેદ થાય, અને દેવ તથા નરકના મળીને ૧૮ ભેદો ભાવરાશિના સમજવા. [૩૪૬]

વિશેષાર્થ— અહીંના ગાથાના કમથી અર્થકમ લખ્યો છે, પણ આત્મિક વિકાસની પ્રારંભિક દૃષ્ટિએ અગ્રબીજ, કાય, તિર્યંચ, અને મનુષ્ય. આ રીતનો કમ રખાય તો ખોટું નથી.

આ ભાવરાશિઓ શા માટે બનાવી ? તો અધ્યાત્મ ભાવના ભાવવા માટે તે બનાવી હોય એમ સમજાય છે.

ભાવના કેવી રીતે ભાવવી ?

પ્રભાતમાં ઉઠી સ્વસ્થ બનીને ચિન્તન કરવું કે હું કોણ છું ? જવાબમાં હું આત્મા છું. ક્યાંથી આવ્યો છું ? તો હું અદ્વાર અદ્વાર પેદા નથી થઈ ગયો, કે આકાશમાંથી અદ્વાર પેદા નથી થયો, પણ અન્ય કોઈ જન્મમાંથી હું આવ્યો છું. તો જ્યાં સુધી મુક્તદશા—મોક્ષ ન મળે ત્યાં સુધી મરીને અન્યાન્ય જન્મોમાં ચોરાસીના ફેરામાં ફરવાનો છું. ઇત્યાદિ.

પ્રથમ આ ત્રણ પ્રશ્નમાં ઉપરની ૧૮ ભાવરાશિઓ વિચારી જવાની છે. જેમકે, મારો આત્મા અનાદિકાળથી ક્યાં હતો ? તો આત્માના જીવનનું મૂલસ્થાન નિગોદ (સાધારણ વનસ્પતિકાય) જે અત્યન્ત અવિકસિત દશાવાળું, ત્યાં હતો અને ત્યાં અવ્યક્તપણે મહાદુઃખો ભોગવીને તથાભવ્યતાના યોગે બાદરનિગોદમાં આવ્યો અને ત્યાંથી પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં આવ્યો, ને ત્યાંથી અગ્રબીજ ચતુષ્કમાં

ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી વિશ્વભરની વનસ્પતિઓ રૂપે દેહો ધારણ કર્યા, એમ કરતાં કરતાં અકામ નિર્જરાના યોગે કાયચતુષ્ક પૃથ્વી, પાણી, તેઉ, વાયુકાયના ભવોમાં પરિભ્રમણ કર્યું. ત્યાંથી વળી ઉંચે ચઢવાનો યોગ બનતાં ક્રમશઃ તિર્યવચતુષ્ક એટલે કે બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, સંજી—અસંજી તિર્યંચપંચેન્દ્રિય—તે પશુ—પક્ષી વગેરેના ભવો ધારણ કર્યા, પછી મનુષ્યચતુષ્કમાં એટલે કે અકર્મભૂમિ, કર્મભૂમિ અને પદ અંતર્દ્વિપમાં મનુષ્યપણે જન્મો ગ્રહણ કર્યા; આટલું વિચાર્યા પછી પોતે મૂલ વાત ઉપર આવે કે, હાલમાં હું સંજીપંચેન્દ્રિય મનુષ્ય તરીકે આ ભવમાં છું. અત્યારે મારામાં બુદ્ધિ, શક્તિ, વિવેક, સમજણ, બધું યથાયોગ્ય છે; તો પછી હવે મારાં શું શું કર્તવ્યો છે ? ઈત્યાદિ વિચારવું. આટલો ઉંચે આવ્યા પછી હવે મારે કેવી રીતે જીવન જીવી જાણવું જોઈએ, તે વિચારવું. શ્રીતીર્થંકર દેવોએ જે પ્રમાણે જીવન જીવવાનું કહ્યું છે. એ રીતનું ત્યાગ, વૈરાગ્યમય જીવન જો નહીં જીવું તો મારું શું થશે ? આટલો ઉંચે ચઢ્યા પછી, આટલી વિકસિત દશા મલ્યા પછી, ફરી પાછો જો તું નીચે પટકાઈ જઈશ, તો પુનઃ તદન અણવિકસિત દશાવાળા ભવમાં પાછો ચાલ્યો જઈશ. માટે ચેતન ! આરંભ, સમારંભો, પાપની પ્રવૃત્તિઓ છોડી દે ! નિર્મળ ને પવિત્ર જીવન ગાળતાં શીખ ! સર્વથા ચારિત્ર ન લઈ શકે તો દેશવિચિત્ર ચારિત્રનો સ્વીકાર કર; એટલો એક નિયમ કર કે ઓછામાં ઓછી હિંસાથી જીવન નિર્વાહ થઈ શકે તો વધુ હિંસા ન કરવી. અને ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતથી ચાલી શકે તો વધુ જરૂરિયાતો કદી ન રાખવી. આ બે સામાન્ય નિયમો હશે તો પણ જીવન ખૂબ ઉન્નત, સુખ, શાન્તિમય, અને ધર્મમય બની જશે ! જીવનમાં અહિંસા, સંયમ અને તપનો પ્રકાશ ફેલાશે. પરિણામે ઉત્તરોત્તર અનેક માનસિક, વાચિક, કાયિક દુઃખો અને કલેશોનો અન્ત થતો જશે અને જીવન ધન્ય બની જશે. જીવનમુક્ત દશાના પંથે તું દોડતો થઈ જઈશ અને પરંપરાએ અનંતસુખના સ્થાનરૂપ મુક્તિસુખનો અધિકારી બની જઈશ. [૩૪૬] (પ્ર. ગા. સં. ૭૩)

અવતરણ—અહીં અપ્રસ્તુત ગાથા અપાય છે. આ ગાથા કેટલી આવલિકાઓથી એક મુહૂર્તકાળ માન થાય ? તે વાતને કહે છે.

एगाकोडी सतसङ्गी-लक्खा सत्तहत्तरी सहस्सा य ।

दोय सया सोलहिआ, आवलिया इगमुहुत्तम्मि ॥३४७॥

[પ્ર. ગા. સં. ૭૪]

સંસ્કૃત છાયા—

एकाकोटिः सप्तषष्ठिलक्षाणि, सप्तसप्ततिः सहस्राणि च ।

द्वे च शते षोडशाधिके, आवलिका एकस्मिन्मुहूर्ते ॥३४७॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે.

ગાથાર્થ—એકકોડ સડસઠ લાખ સિત્યોતેર હજાર, બસોને સોળ [૧૬૭૭૭૨૧૬] આવલિકાઓ એક મુહૂર્તમાં થાય છે. અર્થાત્ તેટલી આવલિકાઓનું એક મુહૂર્ત કાળમાન થાય છે. ॥૩૪૭॥

વિશેષાર્થ—ભારતીય અન્ય સંસ્કૃતિઓમાં કાળમાન વાચક મુહૂર્ત, ઘટી (ઘટ્ટી), પલ, વિપલ,

આદિ શબ્દો છે. પાશ્ચિમાત્ય દેશોમાં કલાક, મિનિટ, સેકન્ડ, વગેરે શબ્દો છે. પરંતુ ભારતીય જૈનસંસ્કૃતિ એ સર્વજનમૂલક છે. એટલે એમાં એથી પણ અત્યન્ત સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કાળમાન વાચક શબ્દો છે, અને એને માટે સૂક્ષ્મતમમાન માટે યોજાયેલો શબ્દ સમય છે. આ સમય પછી તરત જ આવલિકા નામથી ઓળખાતું કાળમાન છે. તે પછી મુહૂર્ત માન આવે છે, આ માનનું કોષ્ટક આ ગ્રન્થના મુદ્રિત પૃષ્ઠ ૨૨ થી ૨૫ માં આપેલું છે.

અસંખ્ય સમયો જ્યારે [ચોથા જઘન્ય યુક્ત^{૬૬૩} અસંખ્યાત્માના જેટલા] ભેગા થાય ત્યારે એક આવલિકા બને, આવી ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકાઓ પસાર થાય ત્યારે મુહૂર્ત થાય. જેને વર્તમાનમાં પ્રચલિત ઈંગ્લીશ કાળમાન સાથે માપીએ તો ૪૮ મિનિટનું થાય. અર્થાત્ ૨૪ મિનિટની એક ઘડી, બે ઘડી અથવા તો ૪૮ મિનિટનું એક મુહૂર્ત થાય.

વાચકો ! કલ્પના કરો ! કે એક મિનિટની કેટલી બધી આવલિકાઓ થઈ ? તો લગભગ સાડાત્રણલાખ. કહો કેવાં સૂક્ષ્મ માનો સર્વજનકથિત જૈનદર્શનમાં દર્શાવ્યાં છે. ત્યારે સમય માન કેટલું સૂક્ષ્મ હશે ! તે કલ્પનાથી વિચારી લેવું.

આજના વૈજ્ઞાનિકો એટમ ને સ્પુટનીક (કૃત્રિમ ઉપગ્રહો) રોકેટોની આશ્ચર્યજનક શોધો ભલે કરે પણ તીર્થંકર-સર્વજના ચૈતન્યવિજ્ઞાનને અને તેની અન્તિમ સૂક્ષ્મતાઓને કદી જ નહિ આંબી શકે; એ એક નિર્વિવાદ હકીકત છે. તેઓ અણુ જાણી અને જોઈ શક્યા હતા. આજના વૈજ્ઞાનિકો એ જ અણુશક્તિ દ્વારા એક સેકન્ડના અબજોમાં ભાંગેને પણ માપવા સમર્થ બન્યા. અને હજુ તેઓ આગળ ધપતા જાય છે. એમ છતાં અસર્વજન=છદ્મસ્થ જ્ઞાનદષ્ટિ ‘પરમાણુ’ ને શોધી શકશે નહિ. અરે ! ‘સમય’ને માપી શકશે નહિ. કારણ કે ‘પરમાણુ’ એ છેલ્લામાં છેલ્લું પદાર્થમાન છે અને ‘સમય’ એ છેલ્લામાં છેલ્લું કાળમાન છે. (એક સેકન્ડના અસંખ્યાત્મ ભાગે સમય માન આવે) અને આ બંને માનો—પ્રમાણો સર્વજન સિવાય જોઈ શકવાને કોઈ સમર્થ નથી, આ જાણવામાં યાંત્રિકશક્તિનો સહકાર કદી સફળ થઈ શકે તેમ નથી જ.

પદાર્થ અને કાળના સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂળપણાના અન્તિમ રહસ્યને આજનું વિજ્ઞાન ભલે ન આંબી શકે, પણ સાથે સાથે આજનું ભૌતિક વિજ્ઞાન જ સર્વજનકથિત સત્યોની મદદે ખૂબ જ આવી રહ્યું છે. શાસ્ત્રની કેટલીએ બાબતોને આજનો બુદ્ધિમાન વર્ગ, અલ્પશ્રદ્ધાળુ કે અશ્રદ્ધાળુ વર્ગ હસી કાઢતો, ઠેકડી ઉડાડતો, અશક્ય કહીને અસત્ ગણાવતો, પણ આજે સંખ્યાબંધ શાસ્ત્રીય કથનોને વિજ્ઞાન પુરવાર કરી રહ્યું છે. (એની યાદી ને તુલના પ્રસ્તાવનામાં કરવા ધારું છું.)

હજુ વિજ્ઞાન જેમ જેમ આગળ વધતું જશે તેમ તેમ નવા નવા ચમત્કારિક આવિષ્કારો જોવા મળશે, ને ત્યારે કાળ અને માપની સૂક્ષ્મ ગણતરીઓ, અને કેટલાક સર્વજનકથિત સિદ્ધાન્તોની ત્રૈકલિક સત્યતા પુરવાર થતી જશે. હમણાં જ ‘અમેરિકન રીપોર્ટ’માં પ્રગટ થયું છે કે “અમેરિકામાં એક અણુઘડિયાળ તૈયાર થયું છે. એ ઘડિયાળ એક સેકન્ડમાં ૨૪ અબજ વખત ‘ટકટક’ અવાજ કરશે,

૬૬૩. સંખ્ય, અસંખ્ય અને અનંત કાળ કોણે કહેવાય ? એનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ જાણવા માટે મારી લખેલી “બૃહત્સંગ્રહણી સૂત્રના પાંચ પરિશિષ્ટો” નામની પુસ્તિકા વાંચો.

એક મિનિટમાં ૯ કરોડ ફોટાઓ પડે તેવો કેમેરો શોધાયો છે.” વગેરે. જો આ જ વાત શાસ્ત્રના પાને લખી હોત તો આજનો માનવી હમ્બગ, અશક્ય વગેરે શબ્દોથી હસી નાંખત, પણ વૈજ્ઞાનિકોએ કહી છે, એટલે વિના શંકાએ તર્ક માનવા તૈયાર ! આપણા શાસ્ત્રમાં આંખ મીચીને ઉઘાડીએ એટલા એક નિમેષ માત્રમાં (આંખનો એક જ પલકારો) અસંખ્ય સમયો પસાર થાય છે. થોડા સમય બાદ આજનું વિજ્ઞાન આ જ વાતને સબળ ટેકો આપનારી કોઈ જાહેરાત કરશે.

વહાલા વાચકો ! જડવિજ્ઞાન સેકંડના અબજોમા ભાગને શોધી શકતું હોય અને પદાર્થના એક ઈંચના દશ કરોડ કે તેથી પણ વધુ ભાગને માપી-બતાવી શકતું હોય તો પછી, આત્માનું જે ચૈતન્યવિજ્ઞાન પદાર્થના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પરમાણુને અને કાલના સમયને બતાવે એમાં શું આશ્ચર્ય પામવાનું રહે છે ? [૩૪૭] (પ્ર. ગા. સં. ૭૪)

અવતરણ—હવે પૂર્વોક્ત આવલિકાઓના કાળમાં અથવા એક મુહૂર્તકાળમાં જીવ વધુમાં વધુ કેટલા ભવો કરી શકે ? તે કહે છે.

પણસટ્ટિ સહસ પણસય, છત્તીસા ઇગમુહુત્તસુહમવા ।

દોય સયા છપ્પન્ના, આવલિઆ એગસુહમવા ॥૩૪૮॥ [પ્ર. ગા. સં. ૭૫]

સંસ્કૃત છાયા—

પચ્ચષટ્ટિઃ સહસ્ત્રાણિ, પચ્ચ શતાનિ ષટ્ત્રિંશત્ એકમુહૂર્તસુહમવાઃ ।

દ્વે શતે ષટ્પચ્ચાશત્, આવલિકા એકસુહમવે ॥૩૪૮॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે.

ગાથાર્થ—એક મુહૂર્તમાં અથવા ૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ આવલિકાઓ જેટલા સમયમાં જીવ (નિગોદા-વસ્થામાં) ૬૫૫૩૬ ક્ષુદ્ર-નાના નાના ભવો કરે છે. આથી એક ક્ષુલ્લક ભવ ૨૫૬ આવલિકા પ્રમાણનો થયો. ॥૩૪૮॥

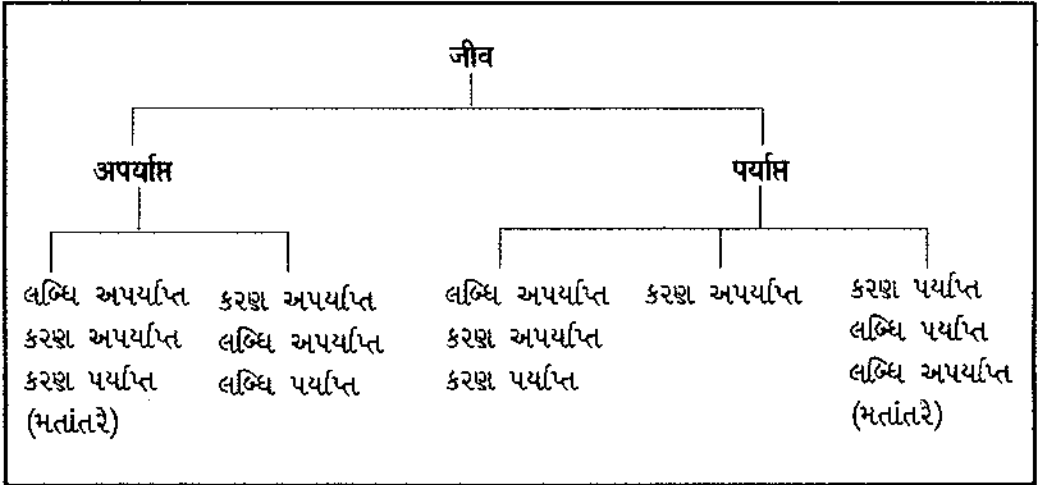
વિશેષાર્થ—ચાર ગતિ અને તેની ૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં જેમ સાગરોપમ જેવડા બૃહદ્કાળ પ્રમાણના ભવો છે. તેમ વર્ષો, દિવસો, મુહૂર્તો કે ઘડી આદિ માનવાળા પણ ભવો છે. પરંતુ સહુથી સૂક્ષ્મ-ઓછામાં ઓછા માનવાળો ભવ કયો ? એમ જો કોઈ પૂછે તો તેનો જવાબ એક જ કે ૨૫૬ આવલિકાનો. અને એથી જ તેને ક્ષુલ્લક ભવથી ઓળખાવાય છે. એથી ઓછી આવલિકાનો ભવ કદી હોતો જ નથી. આ જીવનો નાનામાં નાનો સંસાર ૨૫૬ આવલિકાનો છે.

મહાનુભાવો ! સંસારની વિષમ વિચિત્રતા અને આયુષ્યની ક્ષણભંગુરતાનો વિચાર કરો ! આપણે પણ આવા ટૂંકા માનવાળા ભવોમાં અનંતીવાર જન્મ મરણ કરી ચૂક્યા છીએ. ફરી ત્યાંની મહાદુઃખદ મુસાફરીમાં પહોંચી ન જવાય માટે સહુએ આરંભ સમારંભો અને પાપાયરણો છોડી, પવિત્ર અહિંસામય ધર્મચિરણમાં ખૂબ આગળ વધવા પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ ? [૩૪૮] (પ્ર. ગા. સં. ૭૫)

ઋજુ-વક્રાગતિમાં આહારમાન યન્ત્ર ॥ [ગાથા-૩૩૦]

ગતિપ્રકાર	વ્યવહારનયે કાલમાન	નિશ્ચયનયે કાલમાન
ઋજુ	૧ સમય	અનાહારીપશુ નથી
એકવક્રા	૨ „	૧ સમય
દ્વિવક્રા	૩ „	૨ „
ત્રિવક્રા	૪ „	૩ „
ચતુર્વક્રા	૫ „	૪ „

પર્યાસ-અપર્યાસભેદવ્યવસ્થા યન્ત્ર ॥ [ગાથા-૩૩૮]

॥ પાંચ શરીરોને વિષે અનેક વિષય સ્થાપના પ્રદર્શક યત્ર ॥ [ગાથા ૩૪૪]

ઘટાવવાનાં દ્વારો	ઔદારિક શરીર	વૈક્રિય શરીર	આહારક શરીર	તૈજસ શરીર	કાર્મણ શરીર
૧ કારણકૃત વિશેષ	સ્થૂલ પુદ્ગલોનું અતિ અલ્પ	ઔદારિકથી સૂક્ષ્મ	વૈક્રિયથી સૂક્ષ્મ	આહારથી સૂક્ષ્મ	તૈજસથી સૂક્ષ્મ
૨ પ્રદેશસંખ્યાકૃત વિશેષ	સર્વ તિર્યંચ, મનુષ્ય	ઔ. થી અસંખ્યગુણ દેવ-નારકી ગતિરિનરો બાળ પંચ વાયુકાયને	વૈ. થી અસંખ્યગુણ કોઈક ૧૪, પૂર્વધરને	આહારથી અનંતગુણ સર્વ સંસારી છાવને	તૈ. થી અનંતગુણ સર્વ સંસારી છાવને
૩ સ્વાચ્છિકૃત વિશેષ	સર્વ તિર્યંચ, મનુષ્ય	દેવ-નારકી ગતિરિનરો બાળ પંચ વાયુકાયને	કોઈક ૧૪, પૂર્વધરને	સર્વ સંસારી છાવને	સર્વ સંસારી છાવને
૪ વિષયકૃત વિશેષ	ઊર્ધ્વપંચુકવન, તિર્યક રુચકદીપના રુચકપર્વતે	અસંખ્યદીપ-સમુદ્ર	મહાવિદેહ સુધી	લોકાન્ત [ને પરભવ જતી] સુધી	લોકાન્ત [વિગ્રહ ગતિમાં]
૫ પ્રયોજનકૃત વિશેષ	ધર્મધર્મ-મોક્ષપ્રાપ્તિ	એક-અનેક, સ્થૂલ બાહર સંઘસહાયક નિમિત્તક	સૂક્ષ્મસંશય હેદવા-જિનશ્ચદ્ધિ દર્શનાદિ	શ્રાપ-વરદાન-તેજો-લેશ્યા અન્ન પાચનાદિ	અન્યભવમાં ગતિમાન
૬ પ્રમાણકૃત ભેદ	સાધિક ૧૦૦૦ યોજન	સાધિક એકલાખ યોજન	૧ મુંડાશ્ચ	સંપૂર્ણ લોકાકાશ	સંપૂર્ણ લોકાકાશ
૭ અવગણનાકૃત ભેદ	આહારથી સંખ્યગુણ પ્રદેશમાં	ઔદારિકથી સંખ્ય ગુણ આકાશ પ્રદેશોમાં	અસંખ્ય આકાશ પ્રદેશોમાં	વૈક્રિયથી અસંખ્ય ગુણ પ્રદેશોમાં	તૈજસ તુલ્યપ્રદેશ
૮ સ્થિતિકૃત ભેદ	જઘન્ય અન્તર્મુક્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૩ પલ્લોપમ	જન ૧૦૦૦ વર્ષ ઉં ૩૩ સાં ઉભૈં ચાર અન્તર્મું ઉં અર્ધમાસ	જઘન્ય અન્તર્મુક્ત ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુક્ત	ભવ્યને-અનાદિ સાન્ત અભવ્યને-અનાદિ અનન્ત	તૈજસ વ્યાખ્યા મુજબ
૯ અલ્પબહુત્વ ભેદ	વૈ. થી અસંખ્યગુણ	અસંખ્ય	૮૦૦૦ [ઉં કાળે]	અનંત	અનંત
૧૦ અંતર-એક છવાશ્રયી	સાધિક ૩૩ સાગરોપમ	આવલિકાના અસંખ્ય ભાગ પુદ્ગલ પરાવર્ત સમય જેટલા	અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત	અન્તર નથી	અન્તર નથી
૧૧ અનેક છવાશ્રયી	અન્તર નથી	અન્તર પડે જ નહિ	જન સમય, ઉં ૬ માસ	અન્તર નથી	અન્તર ન જ હોય

॥ ષડ્લેશ્યાવર્ણાદિ વિષયકયન્ત્ર ॥ [ગાથા. ૩૪૪]

લેશ્યાનામ	વર્ણ	ગંધ	રસ	સ્પર્શ	જઘન્યસ્થિતિ	ઉક્કૃષ્ટ સ્થિતિ
૧ કૃષ્ણલેશ્યા	કૃષ્ણ	દુરભિગંધ	કટુક	શીત-ઋક્ષ	અન્તર્મુહુર્ત	૨ અન્તર્મુહુ અધિક ૩૩ સાગની
૨ નીલલેશ્યા	નીલ	"	તીખો	"	"	પલ્યોપમાસંખ્યેય ભાગાધિક ૧૦ સાં
૩ કાપોતલેશ્યા	કબૂતર વર્ણ	"	કષાયેલી	"	"	પલ્યોપમાસંખ્યેય ભાગાધિક ૩ સાં
૪ તેજોલેશ્યા	રક્ત વર્ણ	સુરભિગંધ	મિષ્ટ	સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ	"	પલ્યોપમાસંખ્યેય ભાગાધિક ૨ સાં
૫ પદ્મલેશ્યા	પીત વર્ણ	"	મિષ્ટર	"	"	લે અન્તર્મુહુ અધિક ૧૦ સાગસોપમ
૬ શુક્રલેશ્યા	શ્વેત વર્ણ	"	મિષ્ટતમ	"	"	લે અન્તર્મુહુર્ત અધિક ૩૩ સાં

॥ સપ્તસમુદ્યાતમાં સપ્તવિષય સ્થાપના યન્ત્ર ॥ [ગાથા. ૩૪૪]

સમુદ્યાત નામ	૧ સ્વામિ કોણ	કાલમાન	વ્યાપ્તિ ક્ષેત્ર	કયા કર્મધી ?	આકાર	ફલ પ્રાપ્તિ	કેટલી વાર થાય ?
૧ વેદના સમુદ્યાત	વેદનાથી વ્યાકૃણ જીવને	અન્તર્મુહુ	સ્વદેહ પ્રમાણ	અશાતા વેદનીય	દેહ દણકાર	વેદનીય કર્મની અતિનિર્જયા	સર્વભવમાં અનન્તવાર
૨ કષાય	કષાયથી અતિવ્યાકૃણગ્રાન્તા	"	સ્વદેહ પ્રમાણ	કષાય મોહનીય	"	કષાયની અતિનિર્જયા	અનન્તવાર
૩ મરણ	અયોગીવિના સર્વજીવને	"	દીર્ઘ-ઉત્પત્તિ	આયુષ્ય	દંડ-કોણી-હળ ગોમુત્રિકા	આયુષ્યની અતિ શીઘ્ર નિર્જયા	અનન્તવાર
૪ વૈક્રિય	અન્તર્મુહુ આયુ શેષ રહે	"	લેખસુધી	વૈંઠયારી નામકર્મ	દણકાર	વૈંઠર્મ નિર્જયા, ગ્રહણ	૧ ભવમાંલેવાર
૫ તેજસ	ઉત્તરવૈક્રિય રચનારને	"	સંખ્યેય યોજન	તૈંઠયારી નામકર્મ	દીર્ઘ દણકાર	તૈંઠ કર્મનિર્જયા, ગ્રહણ	અનન્તવાર
૬ આહારક	તેજોલેશ્યા મૂકનાર જીવને	"	સંખ્યેય યોજન	આહારોદેહ નામકર્મ	દીર્ઘ દણકાર	આં કર્મનિર્જયા, ગ્રહણ	ભવચક્રમાં ૪ વાર
૭ કેવલી	લક્ષ્મિવંત ચોદ પૂર્વધરને	"	મહાસિદ્ધેહ સુધી	નામ-ગોત્ર-વેદનીય નામકર્મથી	દંડ-કષાય-મંથન લોકાકાર	નામ ગોત્ર વેદનીય સ્થિતિ આયુ: જેટલી થાય	સર્વભવમાં એકવાર

॥ પાંચે ઇન્દ્રિયોને વિષે મિત્ર મિત્ર વિષયોનું સ્થાપના યન્ત્ર ॥ [પાયા ૩૪૪]

નવ પ્રકાર	૧. સ્પર્શનેન્દ્રિય	૨. રસનેન્દ્રિય	૩. દ્રાણેન્દ્રિય	૪. ચક્ષુરેન્દ્રિય	૫. શ્રોત્રેન્દ્રિય
૧. દીર્ઘ પ્રમાણ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ
૨. વિસ્તાર પ્રમાણ	સ્વદેહ પ્રમાણ	આત્માંગુલ પૃથક્ત્વ	આત્માંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	આત્માંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	આત્માંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ
૩. ૬૦ વિષય ગ્રહણઅંતર	નવ યોજન [આત્માંગુલે]	નવ યોજન પૂર્વવત્	નવ યોજન પૂર્વવત્	સાધિક ૧ લાખ યોજન	૧૨ યોજન [આત્માંગુલથી]
૪. જૉથી વિષય ગ્રહણઅંતર	અંગુલાસંખ્યાભાગ	અંગુલાસંખ્યાભાગ	અંગુલાસંખ્યાભાગ	અંગુલાસંખ્યા ભાગ	અંગુલાસંખ્યા ભાગ
૫. પ્રાપ્યકારી કે અપ્રાપ્યકારી	પ્રાપ્યકારી	પ્રાપ્યકારી	પ્રાપ્યકારી	અપ્રાપ્યકારી	પ્રાપ્યકારી
૬. બદ્ધસ્પૃષ્ટ-સ્પૃષ્ટ કે અસ્પૃષ્ટ ?	બદ્ધસ્પૃષ્ટ	બદ્ધસ્પૃષ્ટ	બદ્ધસ્પૃષ્ટ	અસ્પૃષ્ટ	સ્પૃષ્ટ
૭. પ્રમાણ અલ્પબહુત્વ	રસનેન્દ્રિયથી અસંખ્ય ગુણ	દ્રાણેન્દ્રિયથી અસંખ્ય ગુણ	શ્રોત્રથી સંખ્યેયગુણ	સર્વથી અલ્પાવગાહના	ચક્ષુથી સંખ્યેયગુણ
૮. કેટલા પ્રદેશવાળી છે ?	રસનેન્દ્રિયથી અસંખ્ય ગુણ	દ્રાણેન્દ્રિય અસંખ્યગુણ	શ્રોત્રથી અસંખ્યેયગુણ	અનંતપ્રદેશી	ચક્ષુથી સંખ્યેયગુણ
૯. દ્રવ્યેન્દ્રિય કેટલી છે ?	૧	૧	૨	૨	૨

॥ ચોવીશ વંદકમાં ૨૪ દ્વારોની સ્થાપના ॥ [ગાથા ૩૪૪-૩૪૬]

૨૪ દ્વારો	નારકી ૧	મવન- પતિ ૧૦	પૃથ્વી. ૧	અપ્. ૧	અગ્નિ. ૧	વાયુ. ૧	વન- સ્પતિ ૧	દ્વીન્દ્રિય ૧	ત્રીન્દ્રિય ૧	ચતુર- ન્દ્રિય ૧	પંચેન્દ્રિય તિર્યચ ૧	મનુષ્ય ૧	વ્યત્તર ૧	જ્યો- તિષી ૧	કૈમા- નિક ૧
૧. પાંચ શરીરચાર	૩ [વે. તે.કા.]	૩	૩	૩	૩	૪	૩	૩	૩	૩	૪	૫	૩	૩	૩
૨. અવગાહના કેન્દ્ર	૫૦૦ ધનુષ	૭ હાથ	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	સા.યો. ૧૦૦૦	૧૨ યોજન	૩ ગાઉ	૧ યોજન	૧૦૦૦ યોજન	૩ગાઉ સાં	૭ હાથ	૭ હાથ	૭ હાથ
૩. ઈન્દ્રિય અવ૦ ઉત્કૃષ્ટ	મૂલથી દ્વિગુણ	૧લાખ યોજન	ઉત્તર નથી	ઉત્તર નથી	ઉત્તર નથી	અંગુલ અસં.	ઉત્તર નથી	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	૮૦૦ યોજન	લાખ યોજન	૧લાખ યોજન	૧લાખ યોજન	૧લાખ યોજન
૪. અંનેદેહનું જથ્થા-અવ૦	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.	અંગુલ અસં.
૫. ૬ સંધ્ય	નથી	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૬	૬	૦	૦	૦
૬. ૭ સંધ્યા	૪, ૧૦	૧૬	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૬	૬	૦	૦	૦
૭. ૮ સંધ્યા	હુંડક	સમય	મસૂર	પરપોટો	સોમ	ધ્વજ	વિવિધ	હુંડક	હુંડક	હુંડક	૬	૬	સમય	સમ.	સમ.
૮. ૯ સંધ્યા	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪
૯. ૧૦ સંધ્યા	૩	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪
૧૦. ૧૧ સંધ્યા	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫
૧૧. ૧૨ સંધ્યા	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪
૧૨. ૧૩ સંધ્યા	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪
૧૩. ૧૪ સંધ્યા	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪
૧૪. ૧૫ સંધ્યા	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪

અવતરણ—આ શ્રીચન્દ્રીયાના કર્તા સૂરિવરકૃત આ ગાથા નથી. પરંતુ તેઓશ્રીના ગચ્છની કે પરંપરાની અથવા તો તેઓશ્રી પ્રત્યે આદર-માન ધરાવનાર કોઈ વ્યક્તિએ બનાવીને જોડી દીધેલી છે. શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિએ તો મૂલગાથા ૨૭૧માં જ માત્ર સ્વનામોલ્લેખ કરી લીધો છે, પરંતુ ત્યાં ગચ્છ કે ગુરુજીનું નામ જણાવ્યું ન હતું, એટલે તેનો નિર્દેશ કરવા ખાતર, અથવા ભવિષ્યમાં પ્રસ્તુત મહર્ષિ અન્ય કોઈ ગચ્છીય હશે, એવું કોઈ માની ન બેસે એ ઉદ્દેશથી, આ નૂતનગાથા બનાવી જોડી દીધી હોય તો અસંભવિત નથી. છતાં જે હોય તે ખરું ! આ ગાથા એક નવી જ વસ્તુનું પણ સૂચન કરી જાય છે. તે એ કે,—આ ગાથા રચનારે આ શ્રી ચન્દ્રીયાસંગ્રહણીને ‘સંગ્રહણીરત્ન’ એવા નામથી ઓળખાવી છે.

મલધારિહેમસૂરીણ સીસલેસેણ વિરડયં સમ્મં ।

સંઘયણિરયણમેયં નંદણ જા વીરજિણતિત્યં ॥૩૪૬॥

સંસ્કૃત છાયા—

મલધારિહેમસૂરીણાં શિષ્યલેસેણ વિરચિતં સમ્યક્ ।

સંગ્રહણીરત્નમેતદ્ નન્દતુ યાવત્ વીરજિનતીર્થમ્ ॥૩૪૬॥

શબ્દાર્થ સુગમ છે.

ગાથાર્થ—મલધારિગચ્છના શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીના બાળશિષ્ય શ્રીચન્દ્રમહર્ષિએ શ્રેષ્ઠ પ્રકારે વિરચેલું આ સંગ્રહણીરત્ન અર્થાત્ એ નામનો આ ગ્રન્થ, શ્રીશ્રમણભગવાન મહાવીરજિનનું તીર્થ જ્યાં સુધી વિદ્યમાન રહે ત્યાં સુધી વિદ્યમાન રહો ! ॥૩૪૬॥

વિશેષાર્થ—વિક્રમની બારમી શતાબ્દીમાં થએલા, મહારાજા કણ્ઠિવે આપેલા ‘મલધારિ’ બિરુદધારી, શ્રીહર્ષપુરીય ગચ્છના ભૂષણરૂપ શ્રીમદ્ ^{૬૬૪}અભયદેવસૂરિ મહારાજ (ત્રીજા)ના પટ્ટરત્ન શ્રીમદ્ ^{૬૬૫}હેમચન્દ્રસૂરિજી અને તેઓશ્રીની પાટે આવેલા, તેઓશ્રીના જ શિષ્ય ‘શ્રીચન્દ્ર’ નામના મહર્ષિ થયા. જેમણે આ સુંદર અને શ્રેષ્ઠ એવું ‘સંગ્રહણીરત્ન’ નિર્માણ કર્યું.

આ ગાથામાં ‘સંગ્રહણીરયણ’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. એથી આ ગ્રન્થને ‘સંગ્રહણીરત્ન’ એવું નામાર્પણ કરવાની લાલચ આપણને પણ થઈ આવે તે સ્વાભાવિક છે અને અમુક રીતે યોગ્ય પણ છે. પરંતુ એવું સાહસ ત્યારે જ થઈ શકે કે મૂલકર્તાએ અથવા ટીકાકારે તેવું નામ જણાવ્યું હોય તો. તો હવે એ પ્રશ્ન કરી શકાય કે મૂલકર્તા કે ટીકાકારે તેવું નામ જણાવ્યું છે ખરું ? તો તેનો જવાબ છે ના. આ ગ્રન્થની જ અંતની મુદ્રિત ગાથામાં સ્વકૃતિને સ્પષ્ટ રીતે માત્ર ^{૬૬૬}સંગ્રહણી નામથી

૬૬૪. નવાંગી ટીકાકારથી ભિન્ન.

૬૬૫. કલિકાલસર્વજથી ભિન્ન.

૬૬૬. અલબત્ત પંદરમાં સૈકાની કે તે પહેલાં અને પછીની સંગ્રહણીની મૂલગાથાની સંખ્યાબંધ હસ્તાપ્રતિઓમાં સંગ્રહણીની ગાથાઓ જ્યાં પૂરી થઈ ત્યાં ‘इति श्री चन्द्रसूरि विरचित संग्रहणीरत्न समाप्त’ આવી કે આને લગભગ મળતી પંક્તિ લખીને સહુએ આ સંગ્રહણીને ‘સંગ્રહણીરત્ન’ એવા શબ્દથી ઓળખાવી છે અને અસલ ગાથામાન ૨૭૪નું જોવા મળ્યું છે.

જ ઓળખાવી છે. ટીકાકારે પણ એ જ રીતે ઓળખાવી છે. એટલે આધાર વિના 'રત્ન' શબ્દ જોડવાના પ્રલોભનમાં તણાવું મને ઉચિત નથી લાગ્યું.

વળી ક્ષેપક ગાથા બનાવનારે શ્રીચન્દ્રમહર્ષિની કૃતિ પ્રત્યેના આદરભાવથી લોકવર્તી પદ્યાર્થોને રત્નની જેમ પ્રકાશ કરનારી હોવાથી, સ્વતંત્ર નામ આપી; ગર્ભિતરીતે આ કૃતિ 'રત્ન' જેવી તેજસ્વી અને કિંમતી છે એવા આર્થિક ઉદ્દેશથી અથવા તો ^{૬૬૭}જિનભદ્રીયાથી આને અલગ ઓળખાવી શકાય એવા કોઈ હેતુથી શું આ શબ્દ યોજ્યો હશે ખરો ?

આ સંગ્રહણીને બૃહત્ એવું વિશેષણ લગાડીને બૃહત્સંગ્રહણી અથવા મોટી સંગ્રહણી એ નામથી પ્રસિદ્ધિ કેમ મળી ? એ માટે એક સંભવિત અનુમાન એ કરી શકાય, કે આ જ સંગ્રહણી ગ્રન્થની મૂલ ૨૭૨-૨૭૩ અને ચાલુ ૩૪૪ અને ૩૪૫મી માત્ર આ બે ગાથાઓને જ ટીકાકારોએ 'લઘુસંગ્રહણી' શબ્દથી બિરદાવી એટલે પછી સૈંકડો ગાથાઓના સંગ્રહવાળી સંપૂર્ણકૃતિને, અભ્યાસીઓએ બૃહદ્ વિશેષણ આપીને પ્રસિદ્ધિ આપી હોય !

વળી હસ્તાલિખિત પ્રતિના અંતમાં "ત્રૈલોક્યદીપિકા અથવા બૃહત્સંગ્રહણી" આવું નામ પણ મળે છે, એટલે પહેલી આવૃત્તિ પ્રસંગે મેં પણ એ નામને જ પ્રસિદ્ધિ આપી હતી. જો કે તે વખતે આ બાબતમાં પાછલો ભાગ ઝડપથી પૂરો કરવાની ફરજ પડી હોઈ વિશેષ સંશોધન કે કોઈ વિચાર કરવાની તક જ લીધી ન હતી. વળી આ રચના ત્રણેય લોકના પદ્યાર્થોનો પ્રકાશ કરનારી તો છે જ. એટલે નામની યથાર્થતા સમજી મેં પણ પ્રસ્તુત નામને ગ્રન્થના મુખ્ય નામ તરીકે છાપ્યું હતું.

વર્તમાનમાં પ્રચલિત 'દંડક' નામના પ્રકરણને પણ તેના ટીકાકાર રૂપચંદ્ર મુનિજીએ દંડક પ્રકરણની ટીકા કરતાં કરેલા "લઘુસંગ્રહણીટીકાં, કરિષ્યેઽહં મુદા." આ ઉલ્લેખથી દંડકપ્રકરણને લઘુસંગ્રહણી શબ્દથી ઓળખાવતા લાગે છે. એમાં કારણ એ સંભવી શકે કે ભલે ગ્રન્થનું નામ 'દંડક' છે અને ચોવીશે દંડકની ગણતરી માત્ર એક જ ગાથાથી પૂરી થાય છે. પણ ૨૪ દ્વારોવાળી સંગ્રહણીરૂપ ત્રીજી અને ચોથી આ બે ગાથાઓ જે છે; તે જ ગાથાઓના ૨૪ દંડકમાં થએલા અવતારે જ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. અને બે ગાથાઓનું પ્રાધાન્ય ધ્યાનમાં રાખીને સમગ્રકૃતિને પૂર્વાચાર્યોએ પણ એ જ નામથી ઓળખાવી હોય એ સંભવિત છે. દંડકના ટીકાકાર પણ દંડકને 'લઘુસંગ્રહણી' નામ આપવા લલચાયા હોય તો તે અસ્વાભાવિક નથી.

આ પ્રમાણે અહીં **સંગ્રહણીરત્ન**, વહેવારમાં મોટી સંગ્રહણીથી ઓળખાતા અનેક વિષયોના ભંડાર જેવા આ રોચક, બોધક, મહાન ગ્રન્થનું ભાષાંતર પૂર્ણ થયું.

અન્તમાં દેવ-ગુરુ કૃપાથી શરીરના ઘણા જ પ્રતિકૂલ સંજોગો વચ્ચે પણ પૂર્ણતાને પામેલો

૬૬૭. જો આ કૃતિનું સંગ્રહણીરત્ન એવું નામકરણ કરીએ તો જિનભદ્રીયાથી સ્પષ્ટ રીતે અલગ ઓળખવાનું સરળ થાય ખરું. જો કે આજે તો બંને કૃતિઓ 'સંગ્રહણીસૂત્ર' અથવા 'બૃહત્સંગ્રહણી' કે મોટી સંઘયણી (—કે સંગ્રહણી) શબ્દ જ શ્રીસંઘમાં ઓળખાય છે. એટલે નામ સુધારવું કે કેમ તે વિચારાશે. સંગ્રહણીને 'સૂત્ર' તરીકે પણ ઓળખવાની જોરદાર પ્રથા હોવાથી મેં પણ એ રીતે ઓળખાવી, પરંતુ 'પ્રકરણ' કહીએ તે વધુ ઉચિત છે.

આ અનુવાદ, વાચકોના સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની પુષ્ટિ, વૃદ્ધિ અર્થે થાઓ ! સહુનું મંગલ અને કલ્યાણ કરવામાં નિમિત્ત બનો ! એ એક જ અભ્યર્થના.

પ્રાન્તે મતિમંદતા, શીઘ્રતા, અનુપયોગ વગેરે કારણે શ્રીસર્વજ્ઞકથિત કથનથી કંઈપણ વિપરીત પ્રરૂપણ થઈ ગઈ હોય અને મુદ્રણની અશુદ્ધિઓ જે રહી ગઈ હોય તેની શ્રીસંઘ સમક્ષ ત્રિવિધે ત્રિવિધે ક્ષમાયાચના સાથે મિચ્છામિ દુક્કડં આપું છું અને મને ક્ષતિઓની જાણ કરવા વાચકોને વિનમ્ર વિનંતિ કરું છું. [૩૪૯] (પ્ર. ગા. સં. ૭૫)

(મૂલ ગાથા ૨૭૪—પ્રક્ષેપ ગાથા ૭૫. સંપૂર્ણ ગાથામાન = ૩૪૯)

મહાન સંગ્રહણી ગ્રન્થનું ભાષાંતર અહીં પૂર્ણ થયું.

વધારો—

જૈન ગણિતના એક અંગુલના ઈંચ અને એક યોજનના માઈલો કેટલા થાય ?

જૈનશાસ્ત્રોમાં ગણિતની એક સ્વતંત્ર પદ્ધતિ છે. એ માપના ખાસ પારિભાષિક શબ્દો પણ યોજાયા છે. એ પારિભાષિક ગણિત મુજબના અંગુલ કે યોજન વગેરે માપના ઈંચ, યોજન કેટલા થાય ? તેની સમજણ અહીં આપી છે. જો કે યોજન કોને કહેવો તેમાં ઘણા વિસંવાદો પ્રવર્તે છે.

અવતરણ—વર્તમાન વિશ્વમાં પરદેશના વિદ્વાનો—ત્રૈજ્ઞાનિકોએ છેલ્લાં સેંકડો વરસથી ભૌગોલિક અને ખૌગોલિક પદાર્થોની ઉંચાઈ—નીચાઈનું ધોરણ નક્કી કરવા દરિયાઈ એટલે સી—લેવલને ધ્રુવ બનાવ્યું. કારણ કે માપ કાઢવા માટે કોઈપણ એક સ્થાન નક્કી ન હોય તો ગણતરીને કોની સાથે સંકળવી ?

જેમ જાહેરમાં સી—લેવલ નક્કી કર્યું છે તેમ જૈન શાસ્ત્રકારોએ પોતાના ત્રૈલોક્યવર્તી પદાર્થોના માપ માટે (પ્રાયઃ શાશ્વત) **સમભૂતલા** શબ્દથી ઓળખાતા સ્થાનને ધ્રુવ મધ્યબિન્દુ નક્કી કર્યું છે. આ સ્થાન આપણી આ ધરતીની નીચે છે જે માટે આ ગ્રન્થના પૃષ્ઠ ૮૪ થી ૮૭ જુઓ.

આ યુગમાં કુદકે ને ભુસકે હરણકાળ ભરી રહેલા વિજ્ઞાનના માપો સાથે આપણી ગણતરીની વટાવવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા અભ્યાસીઓને હોય એટલે અતિ જરૂરી નોંધો નીચે આપી છે.

જૈન ગણિતના હિસાબે ૪૦૦ ગાઉનો એક યોજન નક્કી થયો છે. આ યોજનના વર્તમાનની ગણિતની પરિભાષામાં માઈલો કરીએ તો સ્થૂલ ગણતરી મુજબ લગભગ, ૩૬૦૦ આવે અને સૂક્ષ્મ ગણતરી કરીએ તો ૩૬૩૬.૩૬ (થોડા વધુ) આવે. યોજનના માઈલો કરવા માટે ૩૬૦૦ કે ૩૬૩૬.૩૬ આ રકમોની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ઈંચસંખ્યા આવે છે.

પ્રથમ જ્યોતિષયકનાં માપો, માઈલોના હિસાબો કેવી રીતે છે તે જોઈએ

વહેવારમાં ચાર ગાઉનો ૧ યોજન ગણાય છે, શાસ્ત્રીય વહેવારમાં ૪૦૦ ગાઉનો ૧ યોજન થાય છે. આવા એક યોજનના માઈલોની સૂક્ષ્મ ગણતરી કરીએ તો ૩૬૩૬.૩૬ માઈલ આવે. અને સ્થૂલ ગણતરી કરીએ તો ૩૬૦૦ માઈલ થાય. જ્યોતિષયકનાં માપોના માઈલો કાઢવા સૂક્ષ્મ માટે ૩૬૩૬.૩૬થી અને સ્થૂ માટે ૩૬૦૦થી ગુણવાથી ઈંચ સંખ્યા લબ્ધ થાય.

તારાની ઉંચાઈ	૩૬૦ યોજન	તેના માઈલો	૨૮૪૪૦૦૦
સૂર્યની	૮૦૦	" "	૨૮૮૦૦૦૦
ચંદ્રની	૮૮૦	" "	૩૧૬૮૮૦૦
નક્ષત્રોની	૮૮૪	" "	૩૧૮૨૪૦૦
બુધની	૮૮૮	" "	૩૧૯૬૮૦૦
શુક્રની	૮૯૧	" "	૩૨૦૭૬૦૦
ગુરુની	૮૯૪	" "	૩૨૧૮૪૦૦
મંગળની	૮૯૭	" "	૩૨૨૯૨૦૦
શનિની	૯૦૦	" "	૩૨૪૦૦૦૦

સ્થૂલ ગણિતની ગણતરીએ (લગભગ) ૩૬૦૦ માઈલનો એક યોજન નક્કી કરાય છે. જે ઉપર બતાવ્યું. પણ જો સૂક્ષ્મ ગણતરીથી ચોક્કસ માપ કરીએ તો ૩૬૩૬.૩૬ માઈલો આવે. અને

એ આધારે ગણતરી કરીએ તો તારાના માર્ઠલો ૨૮૭૨૭૨/૪૦, સૂર્યના માર્ઠલો ૨૮૦૮૦૮૮/૦૦, ચંદ્રના માર્ઠલો ૩૧૮૮૮૬૦/૮૦ આવે. એ રીતે બીજી ગણતરી કરી લેવી.

શાસ્ત્રીય માપોનાં ઈંચ, માર્ઠલ કોના કેટલા છે તે.

નોંધ :— જૈન ગણિતશાસ્ત્રમાં મહત્વનાં ત્રણ માપો બતાવ્યાં છે. ૧. ઉત્સેધાંગુલ, ૨. પ્રમાણાંગુલ અને ૩. આત્માંગુલ. આ શાસ્ત્રીય માપની વર્તમાનના પ્રચલિત માપ સાથે તુલના કેવી રીતે છે તે અહીં નીચે બતાવ્યું છે.

ઉત્સેધાંગુલ સાથે સરખામણી			
એક ઉત્સેધાંગુલ	એટલે	લગભગ	૧ $\frac{1}{2}$ ઈંચ
એક ઉત્સેધાંગુલ હાથ	"	"	૧૭ થી ૧૮ ઈંચ
એક ઉત્સેધાંગુલ ગાઉ	"	"	૨ $\frac{1}{4}$ માર્ઠલ
એક ઉત્સેધાંગુલ યોજન	"	"	૮ માર્ઠલ
પ્રમાણાંગુલ સાથે સરખામણી			
એક પ્રમાણાંગુલ	એટલે	૪૦૦	ઉત્સેધાંગુલ
એક પ્રમાણાંગુલ યોજન	એટલે	૧૬૦૦	ગાઉ
૧૬૦૦ ગાઉના માર્ઠલ આશરે ૩૬૦૦			

- જે ૫૦૦ ધનુષ્યના હાથ એક હજાર થાય, નિયમ મુજબ બે હજાર હાથના ૪૮ હજાર અંગુલ થાય.
- જે ભગવાન શ્રી મહાવીરપ્રભુજીની કાયા ૧૨૦ અંગુલની હતી. ભગવાન આત્માંગુલે એટલે પોતાની કાયાના અંગુલના માપ વડે પાંચ હાથના હતા. આ પાંચ હાથના અંગુલ (૫×૨૪ અંગુલે ગુણતાં) ૧૨૦ થાય. એ રીતે ૧૨૦નો મેળ મળી રહે.

દિગમ્બર જૈન ગ્રન્થના આધારે શું !

- જે આપણે શ્વેતામ્બર શાસ્ત્રને માનનારા છીએ. પણ આપણાથી અન્ય દિગમ્બર ગ્રંથોમાં થોડોક તફાવત છે. આપણે ૪૦૦ ગુણા ઉત્સેધાંગુલે એક પ્રમાણાંગુલ માનીએ છીએ પણ દિગમ્બરો ૫૦૦ ગુણા ઉત્સેધાંગુલે એક પ્રમાણાંગુલ માને છે. ત્યાં સૂક્ષ્મ ગણતરીથી ૧ યોજનના ૪૫૪૫.૪૫ માર્ઠલ થાય.
- જે દિગમ્બર મતે ભગવાન શ્રી મહાવીરની કાયા આત્માંગુલે ૪ હાથની એટલે (૪×૨૪=૯૬) અંગુલનો કહેવાય.
- જે શ્વેતામ્બર મતે સ્થૂલ ગણતરીથી ઉપર જણાવી આવ્યા કે યોજનના માર્ઠલ ૩૬૦૦ થાય. જ્યારે દિગમ્બર મતે સ્થૂલ ગણતરીથી ૧ યોજનના ૪૫૦૦ માર્ઠલ થાય. પણ હજુ આ માપને બરાબર સૂક્ષ્મ કરીને કાઢીએ તો ૪૫૪૫/૪૫ માર્ઠલ આવે.

સમાપ્ત

શ્રી શત્રુંજય ગિરિવરાય નમઃ

વિ. સં. ૨૦૩૬.

બૃહત્સંગ્રહણી ગ્રંથનાં પાંચ પરિશિષ્ટો

બૃહત્ સંગ્રહણી ગ્રંથરત્નના ગુજરાતી ભાષાંતરના
અનુસંધાનમાં લખેલાં પાંચ વિષયનાં પાંચ
પરિશિષ્ટો અહીં છાપ્યાં છે.

લેખક – મુનિશ્રી યશોવિજયજી

(વર્તમાનમાં – સાહિત્ય કલારત્ન આચાર્ય શ્રી યશોદેવસૂરિજી)

વિ. સં. ૨૦૫૩

વીર. સં. ૨૫૨૩

પાંચ પરિશિષ્ટ પુસ્તકનું કંઈક પ્રાસ્તાવિક

॥ સર્વ વિઘ્નવિદારણાય શ્રીમત્લોહણ પાર્શ્વનાથાય નમો નમઃ ॥

॥ પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય મોહનસૂરીશ્વર સદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥

સંગ્રહણી ભાષાંતર સાથે કંઈક સંબંધ ધરાવતાં જાણવા જેવાં પાંચ પરિશિષ્ટોની પહેલી આવૃત્તિ ૫૦ વર્ષ પહેલાં પ્રગટ થઈ હતી. વરસોથી તે અપ્રાપ્ય હતી એટલે તેની બીજી આવૃત્તિ સંસ્થાએ પ્રસિદ્ધ કરી હતી જેની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે પરંતુ આ પાંચેય પરિશિષ્ટો ખૂબજ ઉપયોગી અને અનિવાર્ય રીતે જાણવા જરૂરી હોવાથી સંગ્રહણી સાથે ભેળવી લીધા છે. જેમાં નીચેનાં પાંચ પરિશિષ્ટો આપ્યાં છે.

૧. ચૌદરાજલોક અને તેની વ્યવસ્થાનું વર્ણન

૨. સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતનું સ્વરૂપ

૩. તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ આદિનો પરિચય

૪. તમસ્કાય-અપ્કાયનું વિવેચન અને

૫. આકાશવર્તી અષ્ટકૃષ્ણરાજની વ્યાખ્યા

પહેલામાં ચૌદરાજરૂપ જૈન વિશ્વ કેનું છે ? કેવા આકારે છે ? સુપ્રસિદ્ધ ત્રણેય લોક કેવા છે ? ક્યાં આવ્યા છે ? એક રાજ કોને કહેવાય ? વગેરે અનેક વિગતો, બીજામાં કાળની ગણતરી જૈનશાસ્ત્રોમાં જે બતાવી છે તેવી બીજાં કોઈ શાસ્ત્રો કે દર્શનકારોએ જણાવી નથી. સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંતનું માન કોને કહેવાય તેની વિશદ સમજ, ત્રીજામાં જૈનધર્મમાં ઈશ્વર કે તીર્થંકર તરીકે ઓળખાતી વ્યક્તિનો તથા તે તે કાળે થતા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ, બલદેવાદિ વગેરે વ્યક્તિઓનો પરિચય. ચોથામાં તમસ્કાય અને પાંચમામાં અષ્ટકૃષ્ણરાજ, આ બંનેવસ્તુઓનું સ્થાન આકાશવર્તી છે. તે બધાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

આ પાંચ પરિશિષ્ટની પુસ્તિકામાં કોઈ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ વિધાન થઈ ગયું હોય તો મિશ્રજામિ દુઃકડમ્.

વૈશાખ, સં. ૨૦૫૩

—યશોદેવસૂરિ

શ્રી શત્રુંજય ગિરિવરાય નમઃ

બૃહત્સંગ્રહણીસૂત્ર ગ્રંથના પાંચ પરિશિષ્ટો

*

નોંધ:—પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી યશોદેવસૂરિજી મહારાજે ૧૮ વર્ષની ઉંમરે કરેલું બારમી સદીમાં થએલા પૂ. આચાર્ય શ્રી ચંદ્રસૂરિજી પ્રણીત બૃહત્સંગ્રહણી ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર લગભગ ૮૦૦ પાનાં અને ૬૫ ચિત્રો સાથે પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તે સંગ્રહણીને લગતા પાંચ પરિશિષ્ટોનો સમાવેશ આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો નહોતો. તે પાંચેય પરિશિષ્ટો વિ. સં. ૨૦૦૦માં એટલે કે પાંચ વરસ બાદ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા. તેનું જ પુનર્મુદ્રણ કરવું જરૂરી હોવાથી તેની બીજી આવૃત્તિ પણ વિ. સં. ૨૦૪૭માં પ્રસિદ્ધ કરી હતી અને આ વખતે વિ. સં. ૨૦૫૩માં બૃહત્સંગ્રહણીની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ રહી છે તેમાં જ પાંચ પરિશિષ્ટોનો પણ સમાવેશ કરી લીધો છે.

યૌદરાજલોક અને તેની વ્યવસ્થાનું વિસ્તૃત વર્ણન

બૃહત્સંગ્રહણી ગ્રંથના ભાષાંતરનું પરિશિષ્ટ સંખ્યા-૧

મૂલિકા—અનંતા જીવ-અજીવ, જડ કે ચેતન પદાર્થો યૌદરાજના પ્રમાણવાળા લોકથી ઓળખાતા આકાશક્ષેત્રમાં રહ્યા છે, ત્યારે યૌદરાજ શું છે ? તેની આકૃતિ, સ્વરૂપ, પ્રમાણ કેટલા વિભાગોથી વિભક્ત છે ? તથા તેમાં રહેલા ષટ્પદ્મોનું સ્વરૂપ વગેરે વિગતો નીચે રજૂ કરી છે.

ચક્ષુથી દષ્ટ એવી દુનિયા, ધરતી, પેટાળ, સાગર અને આકાશ આ બધીયે વસ્તુનું જ્ઞાન અને તેનાં રહસ્યો મેળવવાને માટે માનવી હજારો વરસોથી અથાગ પ્રયત્ન કરતો રહ્યો છે, ત્યારે આકાશ, ધરતી વગેરે જે પદાર્થો અદૃષ્ટ છે તેનો તાગ કાઢવા માટે, રહસ્યો મેળવવા માટે માનવીની કેવી કેવી ઝંખના હશે ?

સૃષ્ટિ ઉપર જન્મેલી ઈશ્વરીય વ્યક્તિઓએ, ધર્મનેતાઓએ, ધર્મગ્રંથોએ, વૈજ્ઞાનિકોએ દૃશ્ય જગતને તેમજ અદૃશ્ય જગતને પોતપોતાની રીતે જાણ્યું અને વિશ્વને વિવિધ આકાર-પ્રકારનું અને અસંખ્ય રહસ્યોથી ભરેલું વર્ણવ્યું છે.

બીજા બાજુ શક્તિશાળી માનવસ્વભાવમાં નવું નવું જાણવાની અદ્યમ્ય વૃત્તિ બેઠી હોય છે એટલે જાતજાતનો પુરુષાર્થ કરવો, નવી નવી ખોજો કરવી તથા જાતજાતનાં રહસ્યો શોધી કાઢવા, આ માટે તે સતત મથતો હોય છે. પરિણામે તે સૃષ્ટિનાં, બ્રહ્માંડનાં, કુદરતનાં અગમ્ય રહસ્યોને તથા નવાં નવાં આવિષ્કારોને, શોધોને યથોચિત જન્મ આપતો રહ્યો છે. આ અંગેના અનેક ગ્રંથો પણ પ્રગટ થઈ ગયા છે.

વિચારવાનું એ છે કે—માનવીય ખોજને સંપૂર્ણ પ્રમાણભૂત માનવી કે ત્રિકાલજ્ઞાની-સર્વજ્ઞ બનેલા આર્ષદેષ્ટા મહામાનવે જ્ઞાનચક્ષુથી આત્મપ્રત્યક્ષ કરેલી વાતને પ્રમાણભૂત માનવી ?

આજના વિજ્ઞાન યુગમાં માનવ મનમાં 'જે જેટલું નજરે દેખાય તે અને તેટલું જ સાચું' આવો વિચાર જોરથી ધર કરી ગયો છે. આવું એકાંતે માનવું એ માનવીની ટૂંકી દષ્ટિનું પરિણામ છે. સામાન્ય

માનવીની દષ્ટિ-શક્તિની મર્યાદા છે અને તે કારણથી તે જે વિચારી શકે, જે જાણી શકે તેને પણ મર્યાદા લાગુ પડી જાય છે. આ સંજોગોમાં માનવ વૈજ્ઞાનિકો કહે 'એ બધું જ સાચું અને તે જ આખરી' આ માન્યતા બરાબર નથી. એક બાબત સ્પષ્ટ છે કે સામાન્ય માનવીનું દર્શન સામાન્ય હોય છે અને અસામાન્ય માનવીનું દર્શન અસામાન્ય અર્થાત્ વિરાટ અને વેધક હોય છે.

જે આત્માઓએ તપ, ત્યાગ અને સંયમની સાધના દ્વારા અજ્ઞાનનાં આવરણોને હટાવી જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ મેળવ્યો, જ્ઞાનની અંતિમ કક્ષાએ પહોંચી ગયા એવા આત્માઓને હવે કાયાના ચર્મચક્ષુથી જોવાનું કે પુસ્તકીયા જ્ઞાનથી, યાત્રિક સાધનોથી જાણવાનું હોતું જ નથી. હવે તેમને જોવાનું કે જાણવાનું જ્ઞાનચક્ષુથી જ હોય છે, અને તેથી તેમનું સમગ્ર દર્શન આમૂલચૂલ, અપાર અને અનંત હોય છે. જૈનધર્મની પરિભાષામાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિની આખરી ટોચ કે કક્ષાને કેવલજ્ઞાન શબ્દથી ઓળખાવાય છે. આનાથી આગળ હવે કશી કક્ષા મેળવવાની રહી નથી. આ કેવલજ્ઞાનના ત્રિકાલજ્ઞાન કે સર્વજ્ઞપણું એ નામાન્તરો છે. આ જ્ઞાનથી તે જ્ઞાની મહર્ષિઓને ત્રણેય કાળના દ્રવ્યો-પદાર્થો તથા તેના ગુણ-પ્રયત્તિયોનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે અને તેથી જ તેમનું દર્શન સંપૂર્ણ, યથાર્થ અને નિઃશંક કોટિનું હોય છે, કારણકે અસત્ય કે અપૂર્ણ બોલવાના કારણો નષ્ટ થયા બાદ જ કેવલજ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રગટ થતો હોવાથી એમના યથાર્થ કથનને શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ બન્નેયથી સ્વીકારી લેવું જોઈએ. એમ છતાંય જે ફેરફારો આવે છે તે શાથી આવે છે તે શોધવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

વૈજ્ઞાનિકો કે અન્ય મહામતિ-બુદ્ધિવંતોનું દર્શન પોતાના જ્ઞાનનો ઉઘાડ પૂરેપૂરો થયો ન હોવાથી તેમજ ભૌતિક સાધનો દ્વારા થતું જે દર્શન તે અધૂરું, અપૂર્ણ અને ક્યારેક તો ઊલટું અને વિલક્ષણ હોય છે એટલે પરીક્ષા કર્યા વિના શી રીતે સ્વીકારાય ?

અહીં અન્ય દાર્શનિકો તથા વૈજ્ઞાનિકોએ જોયેલા વિશ્વની નોંધ આપતો નથી, એની અહીં કોઈ ચર્ચા કરવી નથી. ફક્ત જૈનદાર્શનિકોની દષ્ટિએ બ્રહ્માંડ-વિશ્વ કેવું છે ? અને તેની શી વ્યવસ્થા છે ? એ જ વાત અહીં જણાવું છું.

ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી કેવળજ્ઞાની બન્યા હતા તેથી તેમણે ચૌદરાજલોકરૂપ વિશ્વ (બ્રહ્માંડ)ના ત્રૈકાલિક ભાવોને આત્મપ્રત્યક્ષ કર્યા હતા. કારણકે તેઓ તો 'પૂર્ણાત્મા' બન્યા હતા એટલે તેમનું દર્શન પૂર્ણ હતું અને જેવું તેમનું દર્શન તેવું જ તેમનું કથન હતું. મહાન દષ્ટાએ પોતાના જ્ઞાનમાં વિરાટ આકાશની અંદર વિરાટ વિશ્વનું જે મહાદર્શન આત્મપ્રત્યક્ષ કર્યું ત્યારે તેમણે વિશ્વને જે આકારે જોયું, જે માપે જોયું તે, અને આ વિશ્વમાં કયાં કયાં કેવાં કેવાં સ્થાનો છે ? કેવા કેવા જીવો છે ? કેવા કેવા દ્રવ્યો-પદાર્થો કેવા કેવા અનંતભાવો અને રહસ્યોથી પૂર્ણ છે ? તેનું સંચાલન, તેની ગત્યાગતિ કેવી રીતે છે ? તે બધું તેમણે કેવલજ્ઞાનરૂપી અરીસામાં નિહાળ્યું અને બોલવાં માટેનો સમય મર્યાદિત હોવાથી મર્યાદિત પ્રમાણમાં જ તેની જાણ કરી શકે છે.

ભગવાને વિશ્વને કેવા આકારે જોયું તે વાત આ લેખમાં આગળ આવવાની જ છે તેથી અહીં તેની ટૂંકી જ નોંધ લઉં છું.

વિશ્વને સુપ્રતિષ્ઠિત કે વૈશાખ નામના સંસ્થાને અથવા ત્રિશરાવ સંપુટાકારે એટલે કે અમુક રીતે ગોઠવવામાં આવેલાં ત્રણ કૂડાંનાં આકારવાળું તેમણે જોયું.

તે વિશ્વનું માપ કેટલું ? તેમણે વિશ્વને ચૌદરાજલોક જેટલું ઊંચું અને વિશાળ જોયું. શું ચારેય બાજુથી ચૌદરાજ જેટલું ? તો કહે છે કે - ના ! માત્ર ઊભું જ ચૌદરાજ, બાકીનું માપ આગળ કહેવાશે.

ચૌદરાજ સમજવા માટે એક રાજમાન કેટલું છે ? તે જાણી લેવું જોઈએ. એક રાજનું માપ જાણી લેવાય પછી ચૌદરાજની ન કલ્પી શકાય તેવી વિરાટતાનો ખ્યાલ આવી જશે.

✽ એક રાજની વ્યાખ્યા ✽

રાજની લંબાઈ માઈલો, ગાઉ કે યોજનોના માપથી સમજાવી શકાય તેવી નથી. આ માટે બીજી કોઈ ઘટના કે દાખલા દ્વારા જ સમજાવી શકાય તેમ છે.

છતાં જો તેની ટૂંકી વ્યાખ્યા કરવી હોય તો **અસંખ્ય યોજનનો એક રાજ** એમ થઈ શકે. રાજને બરાબર સમજવા માટે શાસ્ત્રોક્ત ઉદાહરણ જોઈએ.

આંકડાથી કે શબ્દથી સમજાવી ન શકાય એવા અંકાતીત કે શબ્દાતીત બનેલા વિરાટ માપને કઈ રીતે સમજાવવું ? જ્ઞાનીઓએ જબરજસ્ત બે ઉદાહરણો આપ્યાં કે જેથી વધુ સ્પષ્ટ અને વિશદ રીતે તેનો ખ્યાલ મળી રહે.

રાજ માટેનું પહેલું ઉદાહરણ—

આંખના એક પલકારામાં એક* લાખ યોજન (ચાલુ માપે ગણીએ તો ચાર ગાઉનો એક યોજન) એટલે ચાલુ માપે એક કલાકના ચાર લાખ ગાઉની વિરાટ ગતિએ દોડતો કોઈ સ્વર્ગીય દેવ ચોવીસે કલાક દોડતો દોડતો ઊધ્વકાશમાં માર્ગ કાપતો જ જાય, અને એ રીતે પૂરા છ મહિના સુધી દોડી ચૂકે, એ છ મહિનામાં જેટલું અંતર વટાવ્યું તે અંતર **એક રાજ** પ્રમાણ થયું કહેવાય.

રાજ (રજજુ) માટેનું બીજું ઉદાહરણ—

૩૮૧૨૭૮૭૦ મણ એટલે શાસ્ત્રીય માપની પરિભાષામાં એકભાર થયું કહેવાય. આવા એક હજાર મણ ભાર માનવાળા (વેગવાળો બને તે માટે વજનદાર) તપાવેલા ગોળાને ઊંચે આકાશની ટોચ ઉપર ઊભા રહીને ત્યાંથી કોઈ વ્યક્તિ નીચે જોરથી ફેંકે અને એ ગોળો એકધારી ગતિથી ગબડતો ગબડતો ૬ માસ, ૬ દિવસ, ૬ પહોર, ૬ ઘડી અને ૬ સમયમાં જેટલું અંતર વટાવે તે અંતરને એક રજજુ કે એક રાજમાન થયું કહેવાય.

એક રાજ કેટલું મોટું છે ? તે બે દષ્ટાંત આપીને સમજાવ્યું. શાસ્ત્રકારને વિચાર આવ્યો કે સમગ્ર ચૌદરાજરૂપ લોકનું વિરાટ પ્રમાણ કાલ્પનિક ઉદાહરણ દ્વારા બતાવી દેવાય તો જિજ્ઞાસુઓને પરમ આનંદ થાય, એટલે તેમણે માધ્યમ તરીકે દેવતા દ્વારા તેની જ ^૧શીઘ્રગતિશીઘ્ર ગતિને વાહન

★ આજના રોકેટો વગેરેની ગતિ તો સાગર આગળ બિન્દુ જેટલી લાગે.

૧. શીઘ્રગતિ એટલે કેવી ? તે સમજવા શાસ્ત્રમાં એક ઉદાહરણ આપ્યું છે. એક દેવ એક લાખ યોજન ઊંચા

બનાવીને અને ગોળાદ્વારા ચૌદરાજના વિરાટ માપનું દર્શન કરાવ્યું.

હવે પૂરા ચૌદરાજલોક માટેનું ઉદાહરણ— લોકને માપવા માટે અતિવેગથી દોટ મૂકીને ચાર દિશા અને ઊર્ધ્વ-અધોદિશા એમ છ દિશામાં છ દેવતાઓ રવાના થયા. જે સમયે આ દેવો રવાના થયા તે જ વખતે એક શેઠના ઘરમાં એક હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળો એક પુત્ર જન્મ્યો. હજાર વર્ષ પૂરા થતાં તે મૃત્યુ પામ્યો. ત્યારપછી એક એક હજાર વર્ષનાં આયુષ્યવાળા પુત્ર-પૌત્રાદિ થયા. આ રીતે તેમની સ્મૃતિ પેઢીઓ સમાપ્ત થઈ, અરે ! તેમનાં નામ-ગોત્રાદિ પણ વિસરાઈ ગયા. આ સમય દરમિયાન આ છએ દેવતાઓ દોડતા જ રહ્યા તો પણ લોકનો છેડો આવ્યો નહિ. આ વખતે જ્ઞાનીને કોઈ પ્રશ્ન પૂછે કે પસાર કરેલો ભાગ વધુ કે બાકી છે તે વધુ ? ત્યારે જ્ઞાની જવાબ એવો આપે કે પસાર કરેલો ભાગ ઘણો જ ઓછો છે અને પસાર કરવાનો બાકીનો ભાગ ઘણો જ બાકી છે.

જ્ઞાનીએ આપેલા જવાબથી ચૌદરાજલોક કેટલો વિરાટ છે ? તેની કલ્પના જ કરી શકીએ તેમ નથી.

માનવીની અતિપરિમિત બુદ્ધિ અપરિમિત પદાર્થો, ભાવો અને સત્યોને માપવા જાય તે ક્યાંથી માપી શકે ? જ્ઞાની કથિત વિરાટ પદાર્થો, ભાવો અને સત્યોને પોતાની બુદ્ધિથી ન સમજાય ત્યારે અજ્ઞાન અને અવ્યજ્ઞ વ્યક્તિ શાસ્ત્રીય વાતોને હસી કાઢે છે, પરંતુ હવે શાસ્ત્રીય સાચી^૧ વાતોને કાલ્પનિક અને અતિશયોક્તિભરી કહીને હસી નાંખવાનો કે ઉપેક્ષા કરવાનો અંત આવી ગયો છે. કારણકે ખુદ વિજ્ઞાને વૈજ્ઞાનિક સાધનો, સંશોધન અને ગણિતની પ્રક્રિયા દ્વારા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અને મહાન રહસ્યોને જે રજૂ કર્યા છે તેથી અગમ્ય બુદ્ધિથી ન સમજી શકાય તેવાં કેટલાંક શાસ્ત્રોક્ત સત્યો સાચાં અને અફર છે તે પુરવાર કરી આપ્યું છે. આટલી ભૂમિકા લાખવા સાથે—

૧. વિરાટ વિશ્વ આકાશ-અવકાશમાં છે.

એવા મેરુપર્વત ઉપર ઊભો છે. નીચે ધરતી ઉપર ચાર દિશામાં મેરુપર્વતને પુંઠ કરીને ઊભેલી ચાર દિક્કુમારી દેવીઓ હાથમાં બલિષિંડ લઈને પોતપોતાની દિશામાં એક જ વખતે એકી સાથે આકાશમાં ફેંકે છે. આ વખતે એક લાખ યોજન ઊંચે ઊભેલો પેલો દેવ બલિષિંડો જમીન ઉપર પડે તે પહેલાં જ વિદ્યુત્તવેગે ઉતરી ચોતરફ આંટો મારી તે બલિષિંડ હાથમાં ઝડપી લે. આવી ગતિને શીઘ્રગતિ કહેલી છે.

૧. વૈજ્ઞાનિક સંશોધન થવાથી કેટલાંક શાસ્ત્રીય સત્યો વધુ વિશ્વસનીય બન્યાં, તેની તાલિકા રજૂ કરું તો વાચકો આભા બની જશે અને જૈનદર્શનની યથાર્થતા ઉપર વારી જશે, પરંતુ આ લેખમાં તે રજૂ થઈ શકે તેમ નથી.

જેમ એક રાજાનું માન કેટલું ? તે આ લેખમાં આપણે જોઈ આવ્યા. તે વાત સામાન્ય વાચકને ગળે ન પણ ઉતરે, પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોનો એક દાખલો આપું કે જેથી શાસ્ત્રીય સત્યની આપોઆપ પ્રતીતિ થઈ જશે. વૈજ્ઞાનિકોએ આ વિરાટ આકાશનો અભ્યાસ કર્યો. તેમાં તેમણે સૂર્યમાળાઓ જોઈ. અનેક સૂર્યો જોયા, એક સૂર્યમાળાથી બીજી સૂર્યમાળા કેટલી દૂર છે ? તે વિરાટ દૂરબીનોથી જોઈ, માપ કાઢી ગણતરી કરીને કહ્યું કે આકાશમાં લાખો સૂર્યમાળાઓ છે. તે એકબીજાથી એટલી દૂર છે કે ત્યાં પહોંચવું હોય તો એક કલાકના એક લાખ માર્ગભરી ઝડપે એક રોકેટ ગતિ કરે તો એક સૂર્યમાળાથી ફક્ત બીજી સૂર્યમાળા સુધી પહોંચતા ૮૭ કરોડ વરસ લાગે. તો પછી લાખો સૂર્યમાળા પાસે જતાં કેટલાંપે અબજો વરસો લાગે. (જુઓ-રીડર્સ ડાયજેસ્ટમાંથી ગ્રેવર્ડ એટલાસ-અમેરિકા.) જેમ એક રાજ માટે શાસ્ત્રીય દંષ્ટાંત જોયું તેના જેવી જ આ વાત છે.

૨. તે ચૌદ રાજમાન પ્રમાણ છે.

૩. રાજમાન કોને કહેવાય તે.

ઉપરોક્ત ત્રણ બાબતો જાણી આવ્યા.

આ ચૌદરાજ પ્રમાણવાળા વિશ્વને જૈનધર્મની શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં **લોક** શબ્દથી ઓળખાવાય છે. લોક શબ્દ અત્યંત રૂઢ અને સુપ્રસિદ્ધ શબ્દ છે. અહીં લોક શબ્દ પ્રજાવાચક નહીં પણ અખિલ વિશ્વનો પર્યાયવાચક સ્થલસૂચક શબ્દ છે. આ લોક ચૌદરાજ પ્રમાણ હોવાથી ચૌદરાજ પ્રમાણ લોક-આવું વાક્ય બોલી શકાય.

પ્રશ્ન— લોકસંજ્ઞક સ્થલવાચક બીજા પણ શબ્દો છે, તો તે ચૌદ રાજલોકથી ભિન્ન છે કે શું ?

ઉત્તર— વાત બરાબર છે. લોક શબ્દ અંતમાં બોલાતો હોય એવા બીજા ત્રણ શબ્દો છે. ૧. ઊર્ધ્વલોક, ૨. તિર્યક્લોક, ૩. અધોલોક. તેના સ્વર્ગલોક, મનુષ્યલોક અને પાતાલલોક આવાં પર્યાયવાચી નામો પણ છે. વળી મનુષ્યલોકના મધ્યમલોક-મૃત્યુલોક એવાં પર્યાય નામો પણ છે. આ ત્રણેય ચૌદરાજલોકના જ પેટા વિભાગો છે. તે ચૌદરાજલોકના જ ભાગો હોવાથી પેટા વિભાગોને પણ લોકસંજ્ઞા જોડી તે રીતે વહેવાર કરાય છે. આ પેટા ત્રણલોકમાં શું શું છે ? તે વાત આગળ રજૂ કરીશું. તે પહેલાં તેની આકૃતિ વગેરે વિષે જાણી લઈએ.

ચૌદરાજલોકની આકૃતિનો પરિચય—

૧. ચૌદરાજલોકનો આકાર વૈશાખ સંસ્થાન જેવો અથવા વૈરાટ આકારે કહ્યો છે, એટલે કે બે પગ પહોળા રાખી, બે હાથને કેડ ઉપર ટેકવી, મુખ સીધું રાખી, સ્વસ્થ થઈને એક વ્યક્તિ ટટાર ઊભી હોય તેવો આકાર લોકનો છે.

૨. સુપ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાન અથવા ત્રિશરાવ સંપુટાકારે છે. આ બન્ને એકાર્થક વાચક શબ્દો છે. ^૧શરાવ એટલે માટીનાં ત્રણ ફૂંડાથી બનતો આકાર. તે કેવી રીતે ? પ્રથમ ફૂંડું ઊંધું મૂકવું. તે પછી તેની ઉપર બીજું ફૂંડું ચતું મૂકવું. તે પછી તેની ઉપર ત્રીજું ફૂંડું ઊંધું મૂકવું. આ ત્રણ ફૂંડાંથી જેવી આકૃતિ સર્જાય તેવો આકાર.

૩. બે હાથે વલોણું કરતી સ્ત્રી બે પગ પહોળા રાખી, બે હાથે વલોણું કરે ત્યારે તે સ્ત્રીનો આકાર લોકાકૃતિ જેવો બની જાય છે.

આમ વિવિધાકારે લોકાકૃતિ વર્ણવી શકાય છે.

આ વિરાટ વિશ્વ કોઈએ બનાવ્યું નથી એટલે પ્રવાહની અપેક્ષાએ તેની આદિ નથી અર્થાત્ અનાદિથી છે. વળી તેનો આત્યન્તિક નાશ નથી તેથી અનંતા કાળ સુધી સ્વસ્વભાવે રહેશે. અજૈન માન્યતા મુજબ આ વિશ્વ કોઈએ રચ્યું નથી, કોઈ તેનો પાલક નથી, કોઈ તેનો સંહારક નથી. વળી આ વિશ્વને શેષનાગ, કાચબો વગેરે ધારણ કરે છે, આ વાતને પણ જૈનદર્શન સ્વીકારતું નથી. જૈનદર્શન

૧. શરાવ એટલે કોડિયું.

માને છે કે જે આત્માઓ રાગ-દ્વેષનો ક્ષય કરી કૃતકૃત્ય બની નિર્વાણ પામ્યા તેઓ પાછા રાગ-દ્વેષથી પૂર્ણ એવા આ જગતને શા માટે બનાવે ? બનાવવાના પ્રયત્નમાં શા માટે પડે ? આવું કરે તો તેઓ મુક્તાત્મા કેવી રીતે કહેવાય ? તાત્પર્ય એ કે—આ જગત-કૈણવિ ન કઓ ન ધરિઓ ગિરાધારો સયં સિદ્ધો આ વચનથી જગત કોઈએ બનાવ્યું નથી તેથી તે સ્વયંસિદ્ધ છે, કોઈએ તેને ધારી રાખ્યો નથી તેથી તે સ્વતઃ નિરાધાર એટલે આકાશમાં તથાવિદ્ય સ્વભાવે જ અદ્ધર છે. વસ્તુનો જન્મ થાય તો તેનો વિનાશ પણ માનવો જ પડે. આ વિશ્વ તો અનાદિથી જેવું છે તેવું જ અનંતકાળ સુધી રહેવાનું હોવાથી સદાય શાશ્વત છે.

લોક-અલોક જેવી વસ્તુ છે તેની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય?

એક બીજી બાબત ખાસ સમજવા જેવી છે. તે એ કે—વિશ્વમાં વિદ્યમાન જે જે શબ્દો છે તે તે શબ્દોનો વહેવાર સાપેક્ષ જ હોય છે. એટલે શું ? તો તમો કોઈપણ એક શબ્દ બોલો એટલે તેનો પ્રતિપક્ષી શબ્દ ખડો થઈ જ જાય. જેમકે—અહિંસા બોલો એટલે હિંસા, સત્ય બોલો એટલે અસત્ય, ચેતન બોલો એટલે જડ એ રીતે. એમ ‘લોક’ શબ્દ બોલ્યા એટલે પ્રતિપક્ષી અલોક શબ્દ જન્મી જ જાય એનો અર્થ એ છે કે લોક સિવાય અલોક નામનું દ્રવ્ય (ઔપચારિક રીતે) છે.

જો વાસ્તવિક સ્થિતિ વિચારીએ તો આ લોક કે અલોક એ અનંત અખંડ આકાશમાં જ રહેલી બાબતો છે. આથી તમો એક વિરાટ અખંડ અનંત અવકાશની કલ્પના કરો, અને એની વચ્ચે ચૌદરાજરૂપ લોક રહેલો છે એમ કલ્પો તો ચારે બાજુએ ફરતા અલોક અવકાશ ખાલી પોલાણ ભાગ વચ્ચે ખડા રહેલા લોકનું ચિત્ર આંખ સામે કલ્પી શકશો. અલોકની મહાન અનંતતા આગળ ચૌદરાજમાન લોક સમુદ્ર આગળ જેવું બિન્દુ લાગે તેવો દેખાય.

લોકમાં અને અલોકમાં શું શું છે?

લોકમાં બધું જ છે. જડ, ચેતન, જીવ, અજીવની સમગ્ર સૃષ્ટિ છે, જ્યારે અલોકમાં કશું જ નથી, ખાલી પોલાણ જ છે. બીજીરીતે વિચારીએ તો લોકમાં ધર્માદિ છ દ્રવ્યો છે, જ્યારે અલોકમાં એકેય દ્રવ્ય નથી, એટલે એની વ્યાખ્યા એમ થાય કે છ દ્રવ્યો હોય તે લોક, એ ન હોય તે અલોક. આગળ જેનું વર્ણન કરવાનું છે એ છએ દ્રવ્યો લોકમાં એક જ સ્થાને એક સાથે રહેલા છે. અખંડ એક લોકાકાશ અતિસીમિત છે જ્યારે અલોક અસીમિત છે.

લોક અને અલોકનો ભેદ પાડનાર છ દ્રવ્યોમાં ફક્ત બે જ દ્રવ્યો છે. જેનું નામ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય છે. આ બે દ્રવ્યો જો અલોકમાં હોત તો ત્યાં પણ જીવ અને પુદ્ગલની ગત્યાગતિ હોત; તો અલોક એકલું પોલું જ છે એવું કહી ન શકાત પણ ત્યાં ગત્યાગતિ નથી. શા માટે નથી ? તો જીવ પુદ્ગલને ગતિ-ગમન કરવામાં ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાય છે અને સ્થિતિ-સ્થિર થવામાં સહાયક અધર્માસ્તિકાય છે. એ બંને ત્યાં નથી માટે. આ બે જ દ્રવ્યો અકલ્પનીય ભાગ લોકના દૃશ્ય-અદૃશ્ય વિશ્વમાં ભજવી રહ્યા છે, એ અલોકમાં નથી, તેથી ત્યાં જીવ પુદ્ગલનું કશું અસ્તિત્વ નથી.

હવે અહીંથી લોક-વિશ્વનું વિવેચન વાંચો

લોકનું સ્વયંસિદ્ધ અને શાશ્વતાદિપણું

ઈતર દર્શનકારો ભિન્ન વ્યવસ્થા અને પ્રકાર વડે 'ચૌદભુવન'ને માનવા સાથે તેના ઉત્પાદક *બ્રહ્મા, પાલક વિષ્ણુ, સંહારક મહાદેવ કહે છે અને વિભિન્ન મતે શેષનાગ, કૂર્મ વા કામધેનુ વગેરે પૃથ્વીના ધારક છે એમ કહે છે. આ માન્યતાના જ આધારે તેઓના કેટલાક ગ્રન્થો રચાયા છે, પણ એટલું ચોક્કસ વિચારવું જરૂરી છે કે જે આત્માઓ નિરંજન, નિરાકાર છે, કૃતકૃત્ય બન્યા છે, સર્વોદ્ધારક છે, સર્વોચ્ચપણું પામેલા છે, રાગદ્વેષ રહિત છે, સર્વમુક્ત થવાથી શાશ્વત સ્થાનને પામેલા છે. તેવા આત્માઓને જગતનું ઉત્પાદન, પાલન કે નાશ કરવાનું કશુંએ કારણ રહ્યું જ નથી. આ વિરાટ વિશ્વ કોઈએ બનાવ્યું નથી, તે અનાદિકાળથી સ્વતઃ છે, તે અનંતાકાળ સુધી સ્વયં સ્વસ્વભાવે રહેશે. તેને કોઈ ઈશ્વરી વ્યક્તિ ચલાવતી નથી તેમજ તેનો કોઈ વ્યક્તિ નાશ કરતી નથી તે તેના સ્વભાવે ચાલે છે. તેનો નાશ કાળના પરિબળોથી થાય છે. એથી લોક સ્વયંસિદ્ધ છે. જે માટે કહ્યું છે કે—

‘કેળવિ ન કઓ ન ઘરિઓ ગિરાધારો સયં સિદ્ધો’

અર્થાત્ આ ચૌદરાજ લોક કોઈએ કર્યો નથી જેથી સ્વયંસિદ્ધ છે. કોઈએ ધારી રાખ્યો નથી જેથી સ્વયં નિરાધાર એટલે આકાશમાં અદ્ધર છે. કોઈએ બનાવ્યો નથી જેથી તે સદાને માટે શાશ્વતો છે. આર્યદેશના આર્યધર્મનો એક મહાન પ્રભાવ છે કે જેના લીધે આકાશમાં વિશ્વ અદ્ધર અને સ્થિર રહે છે.

ચૌદરાજલોકવર્તી પંચાસ્તિકાય^૧

આ ચૌદરાજલોક ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય એ પંચાસ્તિકાયમય (પ્રદેશોના સમૂહવાળો) છે. પંચાસ્તિકાય સ્વરૂપ દ્રવ્યલોક તે દ્રવ્યથી એક અને વ્યાપક છે. ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ સર્વદિશાએ અસંખ્ય યોજનનો. કાલથી અનાદિ અનંત અર્થાત્ હતો, હશે અને વર્તમાનમાં તો છે જ, અર્થાત્ સદા શાશ્વતો. ભાવથી અસ્તિકાયમાં રહેલા ગુણ-પર્યાયો વડે અનંતપર્યાય યુક્ત છે. કારણકે પંચાસ્તિકાયના સમુદાયથી જ ‘લોક’ શબ્દનું પ્રરૂપણ છે, એથી અસ્તિકાયના જે ગુણો-પર્યાયો તે લોકના જ કહેવાય.

★ આ માન્યતાના પાયા ઉપર ઈતર દર્શનકારોએ ખૂબ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે.

૧. પ્રશ્ન-અસ્તિકાય એટલે શું ?

ઉત્તર-અસ્તિ=પ્રદેશ, કાય=સમૂહ. પ્રદેશોના સમૂહવાળું જે દ્રવ્ય તે ‘અસ્તિકાય’ કહેવાય. આવાં દ્રવ્યો ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ છે અને છઠું દ્રવ્ય કાલ છે. એ કાળ પણ છ દ્રવ્યમાં અંતર્ગત હોવાથી ‘દ્રવ્ય’ શબ્દનું સંબોધન અપાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે કાળ વર્તમાન એક જ સમયરૂપ એક જ પ્રદેશવાળો હોવાથી પ્રદેશ સમૂહના અભાવે કાળદ્રવ્યને અસ્તિકાય તરીકે સંબોધાતું નથી. કારણકે તેના ભવિષ્યકાળની વર્તમાનમાં તો કદી ઉત્પત્તિ હોય નહિ, જ્યારે ભૂતકાળ તો ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે જેથી વિનાશિત છે. એ કારણથી જ કાળદ્રવ્ય પ્રદેશોના સમૂહથી વિરહિત હોવાથી તે અસ્તિકાય નથી. કાળની દ્રવ્યમાં ગણતરી જરૂર થાય છે, પણ તે ઔપચારિક રીતે. આ કારણે લોક માટે **ષડસ્તિકાય** નું નહીં પણ **‘પંચાસ્તિકાયમયલોક’** એવા રૂઢ વાક્યોનો ઉપયોગ શાસ્ત્રોમાં સ્થાને સ્થાને કરવામાં આવેલો છે. અહીંયા અસ્તિ સંસ્કૃતના ધાતુરૂપે ન સમજવો પણ પારિભાષિક પ્રદેશ અર્થમાં સમજવો.

આ પાંચ તત્ત્વોમાં ધર્મસ્તિકાય આદિ ચાર તત્ત્વો અજીવ-જડ છે અને એક તત્ત્વ જીવ છે. આ પાંચેય દ્રવ્યો શબ્દથી પણ ઓળખાય છે.

હવે પાંચ અસ્તિકાયનું વિવરણ કરતાં પ્રથમ ધર્મસ્તિકાયનું વિવરણ કરાય છે.

૧. ધર્મસ્તિકાય

ધર્મસ્તિકાય— આ ધર્મસ્તિકાય જોઈ શકાતો નથી પણ ચૌદરાજલોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. યદ્યપિ ગતિ-સ્થિતિનું કારણ જીવ, પુદ્ગલ પોતે જ છે, પણ નિમિત્ત-કારણ અહીં અપેક્ષિત છે એટલે એમાં ધર્મસ્તિકાય એ ગતિશીલ અને ગતિપૂર્વકસ્થિતિશીલ પદાર્થ જે જીવ અને પુદ્ગલ છે તેમાં નિમિત્ત છે. આ ચૌદરાજરૂપ લોકમાં સ્વભાવે જ ગતિ કરતા જીવો તથા પુદ્ગલો તથા મત્સ્યાદિકોને ગતિ કરવામાં—તરવામાં જેમ જળ સહાયરૂપ બને છે, તેમ આ ધર્મસ્તિકાય પણ ગતિસહાયક છે એટલે કે જેમ જળમાં તરવાની શક્તિ મત્સ્યની પોતાની જ હોય છે. પરંતુ તેને તરવાની ક્રિયામાં ઉપકારી કારણ જળ છે. અથવા તો જેમ ચક્ષુમાં જોવાની શક્તિ તો રહેલી છે, પરંતુ પ્રકાશરૂપ સહકારી કારણ વિના જોઈ શકાય નહિ. ત્રીજી રીતિએ વિચારતાં પાંખ દ્વારા સ્વયં ઊડવાની શક્તિ તો પક્ષીમાં વિદ્યમાન છે તથાપિ તેને જેમ હવાની અપેક્ષા તો જરૂર રહે છે, તે જ રીતે જીવ અને પુદ્ગલોમાં ગતિ કરવાનો સ્વયં સ્વભાવ તો છે પરંતુ ધર્મસ્તિકાય દ્રવ્યના સહચાર વિના તેઓ ગતિ કરી શકતાં નથી.

જીવોને ગમનાગમનરૂપ ગતિ કાર્યમાં સહાયક ધર્મ ધર્મસ્તિકાયનો છે અને એવી જ રીતે પુદ્ગલમાં ભાષા, ઉચ્ચાસ, મન, વચન, કાય-યોગાદિક વર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોની ચલિત ક્રિયાઓમાં, તે તે પુદ્ગલોનાં ભ્રમણ તથા વિસર્જનમાં આ ધર્મસ્તિકાય જ ઉપકારી છે. જો તેનું સહાયકપણું ન હોય તો ભાષાદિક પુદ્ગલોની ગતિના અભાવે ભાષા-મન વગેરે વર્ગજ્ઞા યોગ્ય પુદ્ગલોના અવલંબન વિના જીવો બોલવું, ચાલવું કે સમજવું ઈત્યાદિ કંઈ પણ કાર્ય કરી શકે નહિ, વિશ્વ સ્થગિત અને શૂન્ય બની જાય.

એ પણ જરૂર ધ્યાનમાં રાખવું કે આ ધર્મસ્તિકાય દ્રવ્ય કંઈ પ્રેરક નથી એટલે કે સ્વભાવે જ સ્થિર રહેલા અગતિમાન જીવો તથા પુદ્ગલોને બળાત્કારે ગતિ કરાવે છે અને તે રીતે સહાયકરૂપ બને છે તેવું નથી, પરંતુ જ્યારે જીવ અને પુદ્ગલો સ્વયંગતિ કરવાના હોય ત્યારે આ દ્રવ્ય માત્ર સહાયક બને છે. જો તે પ્રેરક-ધક્કો મારવાવાળું બની જાય તો, જીવ અને પુદ્ગલો બંનેની હંમેશા ગતિ થયા જ કરે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ હોતું નથી, આથી જ્યારે જીવ અને પુદ્ગલો ગતિ કરતા હોય ત્યારે ત્યાં રહેલું ધર્મસ્તિકાય દ્રવ્ય તેઓને ગતિઉપકારક એટલે કે સહાયક બને છે.

આ ધર્મસ્તિકાય દ્રવ્યના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. ૧. સ્કંધ ૨. દેશ અને ૩. પ્રદેશ.

સ્કંધ—એક વસ્તુનો જ આખો ભાગ તે 'સ્કંધ' શબ્દથી ઓળખાય છે.

દેશ—પ્રસ્તુત સ્કંધના સમગ્ર ભાગમાંથી સહજ ન્યૂનાદિ ભાગવાળો જે અમુક વિભાગ (ટૂકડો) તે જ 'દેશ' કહેવાય છે.

પ્રદેશ—નિર્વિભાજ્ય વિભાગ કે જે એક ^૧પરમાણુ જેટલો જ સૂક્ષ્મ હોય છે. જેના સર્વજ પુરુષો

૧. વિજ્ઞાનનાં સાધનો કોઈ કાળે પરમાણુને જોઈ શકશે નહિ. પરમાણુ બોમ્બની જે વાત આવે છે તે હકીકતમાં

પણ બે વિભાગ કલ્પી ન શકે તેવો સૂક્ષ્મ અણુ જેટલો ભાગ તે 'પ્રદેશ' કહેવાય, એટલે કે કલ્પેલા 'દેશ' માંનો એક નિર્વિભાજ્ય વિભાગ (પ્રદેશ) જે દેશ સાથે જ લાગેલો હોય છે તે.

આ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય ૧. દ્રવ્યથી [સંખ્યા વડે] એક છે. ૨. ક્ષેત્રથી લોકાકાશ પ્રમાણ છે. ૩. કાલથી ત્રણે કાળમાં રહેવાવાળું શાશ્વત છે. ૪. ભાવથી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શથી રહિત છે અને ૫. ગુણથી જીવ-પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં સહાયક સ્વભાવવાળું હોવાથી ગતિસહાયક ગુણવાળું છે. એમ આ દ્રવ્યની પાંચ પ્રકારે પ્રરૂપણ થઈ. આ ધર્માસ્તિકાય અલોકમાં નહિ હોવાથી ત્યાં આગળ જીવો તથા પુદ્ગલોની ગતિ થઈ શકતી નથી.

૨. અધર્માસ્તિકાય

અધર્માસ્તિકાય—અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય તે ધર્માસ્તિકાયવત્, ચૌદરાજલોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. એટલે ગુફાઓમાં, સમુદ્ર, નદીમાં સર્વત્ર એક ટાંચણીની અણી જેટલો ભાગ પણ એવો નથી કે જ્યાં ધર્માસ્તિકાયનું અસ્તિત્વ ન હોય. ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાય બન્ને દ્રવ્યો અન્યોન્ય સાહચર્ય સ્વભાવવાળાં છે. તેથી જાણે સાથે જ જન્મેલા ભ્રાતા ન હોય ! એવી કલ્પના જન્માવનારાં છે. જ્યાં ધર્માસ્તિકાય છે ત્યાં જ અધર્માસ્તિકાય રહેલ છે.

આ અધર્માસ્તિકાય પણ પાંચ ભેદ વડે પ્રરૂપિત છે. એમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ આ ચારેયની પ્રરૂપણ તો ધર્માસ્તિકાય પ્રમાણે જ અહીં ઘટાવી લેવી, માત્ર પાંચમો જે પ્રકાર ગુણ તેમાં તફાવત છે. તે આ પ્રમાણે—

જેમ કોઈ વટેમાર્ગને વિશ્રામ માટે વૃક્ષની છાયા, તેમજ જળમાં સ્વભાવે ગતિ કરતા મત્સ્યાદિને સ્થિર થવામાં અધર્માસ્તિકાય કારણરૂપ છે, તેમ આ લોકમાં સ્વભાવે જ સ્થિર પરિણામી એવા જીવ તથા પુદ્ગલોને આ અધર્માસ્તિકાય એક આલંબનરૂપ દ્રવ્ય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ગમન કરતા જીવોને ઊભવું હોય, સ્થિર થવું હોય, શયન કરવું હોય ઇત્યાદિક અવલંબનવાળાં કાર્યોમાં અને ચિત્તની સ્થિરતા વગેરે સ્થિરપરિણામી કાર્યોમાં આ અધર્માસ્તિકાય જ કારણરૂપ છે.

ધર્માસ્તિકાયની માફક આ અધર્માસ્તિકાય નામનો પદાર્થ પણ જીવ અને પુદ્ગલોને કંઈ પ્રેરણા કરીને-પકડીને વસ્તુને સ્થિર કરતો નથી. પરંતુ સ્વતઃ સ્થિર રહેવાને ઇચ્છતા એવા જીવોને તથા પુદ્ગલોને તે સહાયભૂત બને છે. જો તેઓને તે પ્રેરકરૂપે થઈ પડે તો જીવ, પુદ્ગલો હંમેશાં સ્થિર જ રહ્યા કરે. વળી આ પ્રમાણે બન્ને પ્રકારનાં દ્રવ્યો (ગતિ કરાવવામાં અને સ્થિરતા કરાવવામાં) પ્રેરક રૂપ બને તો ગતિ અને સ્થિતિ બન્નેમાં સાંકર્ય-સંઘર્ષભાવ ઉત્પન્ન થઈ જાય, અને તેથી પદાર્થ સિદ્ધિ અસિદ્ધ થઈ જાય તો એ ન ચાલે. આથી જ બન્ને દ્રવ્યો પ્રેરક નહિ પણ સહાયક ગુણવાળાં છે.

અનેક પરમાણુઓનો બનેલો સ્કંધ કે અણુ છે. પરમાણુને તો જ્ઞાનીઓ જ જ્ઞાનદંષ્ટિથી જોઈ શકે છે.

૨. જો આ 'અધર્માસ્તિકાય' નામનો પદાર્થ જગતમાં ન હોય તો જીવ, પુદ્ગલોની હરહંમેશ ગતિ ચાલુ રહ્યા જ કરે. કોઈ ઠેકાણે સ્થિર અવસ્થા પામે જ નહિ. તેવી રીતે 'ધર્માસ્તિકાય' નામનો પદાર્થ પણ જો ન હોત તો તેઓની હંમેશને માટે સ્થિતિ સ્થિર રહ્યા કરત.

અલોકમાં અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય નથી તેથી ત્યાં જીવ, પુદ્ગલોની સ્થિતિ પણ નથી. જ્યાં આ દ્રવ્યો છે ત્યાં જ જીવ, પુદ્ગલોનું અસ્તિત્વપણું હોઈ શકે છે અને તે અસ્તિત્વ આ ચૌદરાજલોકમાં જ છે.

આ અધર્માસ્તિકાયના પણ સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશના ભેદો ધર્માસ્તિકાય પ્રમાણે જ વિચારવા. આ અધર્માસ્તિકાય અસંખ્યપ્રદેશાત્મક છે.

૩. આકાશાસ્તિકાય

આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય બે વિભાગે વિભક્ત છે એટલે લોક અને અલોકના ભેદ વડે બે પ્રકારે છે. જો કે બરી રીતે વિચારતાં આકાશ દ્રવ્ય લોકાલોકમાં સર્વત્ર હોવાથી બે વિભાગવાળું હોઈ શકે જ નહિ, પરંતુ લોકમાં રહેલાં ધર્માસ્તિકાયાદિક દ્રવ્યોની સાથેના રહેવારૂપ ઉપચારથી બે વિભાગે તેનું કથન કરાય છે. તેમાં પ્રથમ લોકાકાશનું સ્વરૂપ કહે છે.

૧. લોકાકાશ—લોકમાં રહેલ આકાશ દ્રવ્ય, અસંખ્ય પ્રદેશ પ્રમાણ છે, અને તે સ્વપ્રમાણ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્યો વડે સદાકાળયુક્ત રહ્યું થકું જેમ રાજા બે પ્રધાનને ધારણ કરીને જગતનું રક્ષણ કરે તેમ આ બન્ને દ્રવ્યો સાથે રહી જગતને ઉપકારક બને છે. કારણ કે આકાશ [અવગાહ] વિના એટલે અવકાશ—ખાલી જગ્યા વિના જીવ, પુદ્ગલો રહી જ ન શકે, એટલે તે જરૂરી દ્રવ્ય છે.

આ લોકાકાશના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશોનું સ્વરૂપ પણ ધર્માસ્તિકાયવત્ સમજવું.

આ દ્રવ્ય દ્રવ્યથી એક જ અને સર્વવ્યાપ્ત છે. પણ ધર્માસ્તિકાયાદિની અપેક્ષાએ તે બે વિભાગમાં વહેંચાએલું છે. લોકમાં રહેલાં ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોની સાથે રહેવાવાળું હોવાથી તે ઔપચારિક રીતે ‘લોકાકાશ’ કહેવાય છે અને ઉપાધિથી રહિત તે ‘અલોકાકાશ’ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે તે દ્રવ્ય. **ક્ષેત્ર** થી લોકાલોક પ્રમાણ હોવાથી અનંત છે. પરંતુ લોકાકાશની અપેક્ષાએ આકાશ દ્રવ્ય અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક કહેવાય. **કાલ** થી તે અનાદિ અનન્ત અર્થાત્ શાશ્વતું છે. **ભાવ** થી વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ રહિત છે અને **ગુણ** થી અવગાહ-અવકાશ આપવાના સ્વભાવવાળું છે. જેથી ત્યાં જીવ, પુદ્ગલોને સ્થાન મળ્યું છે.

^૧સાકરને અવકાશ આપનારું જેમ દૂધ છે અને અગ્નિને અવકાશ આપનારો જેમ તપાવેલ લોખંડનો ગોળો છે, તે જ રીતે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય એ ચારેય દ્રવ્યોને અવકાશ-જગ્યા આપવામાં કારણભૂત કોઈપણ દ્રવ્ય હોય તો આકાશદ્રવ્ય છે. એક આકાશપ્રદેશ જેટલા સ્થાનમાં પરમાણુ આદિ એક દ્રવ્ય રહે છે, તેટલા જ એટલે એક આકાશપ્રદેશ જેટલા સ્થાનમાં

૧. એક પ્યાલો દૂધથી સંપૂર્ણ ભર્યો હોય તેમાં ઉપરથી સાકર નાખશું તો પણ તે દૂધમાં વધારો નહિ થાય, તેમ દૂધમાં સાકર મિશ્ર થયા પછી કોઈપણ જાતની વધઘટ નહિ બને. જો વધે તો તો પછી અવકાશ આપ્યો એમ બોલાય જ નહિ, પણ તેમ તો થતું જ નથી. વળી લોખંડના ગોળાને જે વખતે લુહાર ભઠ્ઠીમાં તપાવે છે ત્યારે તેમાં અગ્નિ એકમેકપણે સમાઈ રહે છે. તે ગોળો અગ્નિકાયના પ્રવેશથી જરાયે વજનમાં વૃદ્ધિ પામતો નથી. કારણકે તેમાં અન્યપદ્ધર્થને અવકાશ આપવાનો સ્વભાવ હોવાથી તેમાં તે અંતર્ગત થઈ જાય છે. (ભગવતીસૂત્ર શાક-૧૩, ઉદેશ-૪)

[પુદ્ગલની તથાવિધ વિચિત્રતા હોવાથી] સેંકડો, હજારો, લાખો, સંખ્ય, અસંખ્ય અને અનંતપ્રદેશી સ્કંધો-જથ્થો પણ રહી શકે છે. એથી આકાશમાં અવગાહ આપવાના ગુણની સ્વતઃસિદ્ધિ થાય છે. કારણ એક જ કે તેનો અવગાહ [અવકાશ] આપવાનો સ્વભાવ જ છે. અહીંયા આ પણ એક સમજવા જેવી બાબત એ છે કે જે આકાશપ્રદેશમાં સંખ્યપ્રદેશી કેંવા અસંખ્યપ્રદેશી સ્કંધો રહે છે, ત્યાં જ બીજા તેવાં સંખ્ય કેંવા અસંખ્યસ્કંધો પુદ્ગલો પણ તેના તેવા પ્રકારના જાતિ ગુણ સ્વભાવે જ રહી શકે છે. અર્થાત્ પુદ્ગલોનો તેવા પ્રકારનો વિચિત્ર સ્વભાવ જ છે. જેમ એક ઓરડા જેટલા સ્થાનમાં એક જ દીપક પોતાના પ્રકાશને પાથરે છે એ જ ઓરડામાં બીજા પ્રદીપ્ત એવા સેંકડો-હજારો દીપકો કે ઈલેક્ટ્રીક ગોળાઓ મૂકવામાં આવે તો પણ તે સઘળા દીવાઓનો પ્રકાશ પૂર્વ પ્રકાશમાં અંતર્ગત થઈ જાય છે. અર્થાત્ એ જ જગ્યામાં તે બધાંયના પ્રકાશને અવકાશ મળી શકે છે.

બીજું દષ્ટાન્ત વિચારીએ તો *એક તોલા જેટલા પારામાં પ્રકૃષ્ટ ઔષધિના પ્રબળ પ્રયોગથી ૧૦૦ તોલા જેટલું સુવર્ણ પણ પ્રવેશ કરી (સમાઈ) જાય છે. છતાં પણ કોઈ અદ્ભુત અને અગમ્યપ્રયોગ ક્રિયાની શક્તિના બળે તે પારાને પુનઃ તોળશું તો એક તોલો જ પ્રમાણ આવી ઊભું રહેશે. ૧૦૦ તોલા સુવર્ણ સમાઈ જાય છતાં જરાપણ તે વધે નહિ. એટલું જ નહિ પણ એ સમાયેલું ૧૦૦ તોલા સુવર્ણ અને ૧ તોલો પ્રમાણ પારો બન્નેને એકમેક થયેલ સ્થિતિમાંથી તથાપ્રકારની ઔષધિના સામર્થ્યથી અલગ અલગ પણ કરી શકાય છે.

૨. અલોકાકાશ ભેદ બીજો—અલોકાકાશ એ લોઢાના પોલા ગોળા સરખો છે અને લોકાકાશથી અનંત ગુણો છે.

જો કે આ અલોકના અંતને પાર પામવાને કોઈ સમર્થ નથી જ. છતાં અસત્કલ્પના દ્વારા શ્રી ભગવતીજીસૂત્રના ૧૧માં શતકના, દશમાં ઉદ્દેશમાં જે ઘટના કહેલી છે તેની અહીં સીધી નોંધ જોઈએ.

મેરુપર્વતની ઉપર દશે દિશાવર્તી દશ કૌતુકી દેવો ઊભા રહે, અને એ જ મેરુની ચારે દિશાએ ૨૨૧ લાખ યોજન દૂર આવેલા માનુષોત્તર પર્વત ઉપર આઠે દિશાએ મેરુને પુંઠ કરી અર્થાત્ મનુષ્યક્ષેત્રના બહારના દ્વીપ-સમુદ્રો તરફ મુખ રાખીને આઠ દિક્કુમારિકાઓ પોતાના હાથમાં રહેલા બલિના પિંડને પોતપોતાની દિશા સન્મુખ ફેંકે, આઠે કુમારિકાઓથી એક જ સમયે ફેંકાએલા, એ આઠે દિશાના બલિપિંડો, પૃથ્વી ઉપર પડતાં પહેલાં જ, મેરુપર્વત ઉપર રહેલા દેવોમાંથી કોઈપણ એક દેવ માનુષોત્તરે પહોંચીને આઠે દિશાએ ફરીને તે પિંડોને જેવા પ્રકારની શીઘ્રગતિ વડે અદ્ધરથી જ ઉપાડી લે, તેવી જ શીઘ્રગતિથી તે બધા દેવો અલોકનો અંત જોવાની ઈચ્છાથી દશે દિશાઓમાં એક સાથે ચાલવા માંડે, હવે એવામાં કોઈ એક ગૃહસ્થને ત્યાં એક લાખ વર્ષના આયુષ્યવાળો પુત્ર જન્મ્યો, પુનઃ તે પુત્રને ત્યાં એક લાખ વર્ષના આયુષ્યવાળો બીજો પુત્ર જન્મ્યો, એ પ્રમાણે સાત પેઢીઓ (વંશ) સુધી લાખ લાખ વર્ષના આયુષ્યવાળા પુત્રોના જન્મ થતાં રહે, કાળે કરીને તે લાખ લાખ વર્ષના આયુષ્યવાળા સાતે પુત્ર-પુરુષો મરણ પામી જાય, તેઓના હાડ-માંસ-મજ્જાદિ પણ વિનષ્ટ થઈ જાય, યાવત્ તેનું

★ આ વાત ભગવતી શતક-૧૪, ઉદ્દેશ ૪માં જણાવી છે.

નામનિશાન પણ ન રહ્યું હોય. આટલો કાળ પસાર થયા પછી જો કોઈ એક જિજ્ઞાસુ આત્મા કેવળી ભગવંતને પ્રશ્ન પૂછે કે હે ભગવંત ! તે દેવોનું શેષ ક્ષેત્ર (જવાને માટે બાકી રહેલું) ઘણું રહ્યું છે કે ગતક્ષેત્ર (ઓળંગેલું ક્ષેત્ર) ઘણું છે ? તે અવસરે ભગવંત ઉત્તર આપે કે પૂર્વે કહ્યો તેટલો કાળ ગયો છતાં ઉલ્લંઘન કરેલું ક્ષેત્ર (અનંતમાં ભાગ જેટલું) અતિઅલ્પ છે, અને હજુ જવાને બાકી રહેલું ક્ષેત્ર (અનંતગુણ) ઘણું છે. આ દૃષ્ટાંતથી અલોકની વિશાળતા કેવી અપાર છે તે કલ્પી શકાશે.

અનંત વિસ્તારવાળા અલોકનો આકાર પોલા લોહના ગોળા સરખો છે અને તે અલોક લોકની ચારે બાજુએ રહેલો છે. તે ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યોથી રહિત છે. માત્ર ત્યાં કેવળ આકાશ-પોલાણ સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ.

પ્રશ્ન:— એથી જ ભગવતીજી સૂત્ર ગ્રન્થમાં શ્રી ગૌતમ મહારાજાએ પ્રશ્ન પૂછેલો છે કે ‘હે ભગવંત ! મહાન ઋદ્ધિવાળો મહાન સમર્થ શક્તિવાળો કોઈ એક દેવ લોકાન્તે ઊભો રહીને અલોકને વિષે હાથ અથવા પગ યાવત્ સાથલ વગેરે કોઈપણ અંગ પ્રસારવાને તે સમર્થ છે ?’

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એ કાર્ય કરવાને તે સમર્થ નથી. અલોકને વિષે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યોનો અભાવ હોવાથી ત્યાં તે દેવોની (જીવ, પુદ્ગલોની) કોઈપણ પ્રકારે ગતિ સ્થિતિ થઈ શકતી જ નથી. તો પછી મનુષ્યાદિકની તો વાત જ શી^૧ કરવી ? આ અલોક લોકની ચારે બાજુ છે અને ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યોથી રહિત છે, જેથી ત્યાં આકાશ સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ. એથી જ કોઈપણ ઈન્દ્ર કે દેવ લોકાન્તે ઊભો રહી અલોકને વિષે હાથ કે પગ કંઈ પણ પ્રસારવા સમર્થ નથી. જો આ દ્રવ્ય ન હોત તો અનંતજીવો અને અનંત પરમાણુઓ અને તેઓના પુનઃ અનંત સ્કંધો વિશ્વ-લોકમાં રહી ન શકત.

એક તસુમાં એક લાકડું રહી શકે તેટલી જ જગ્યામાં તેટલું સોનું વધુ ભારે છતાં રહી શકે છે તે આ અવકાશ-જગ્યા આપવાવાળા દ્રવ્યને કારણે જ.

આ પ્રમાણે પૂર્વે કહેવાએલાં ધર્માસ્તિકાયાદિ ત્રણે દ્રવ્યો અનંત અગુરુલઘુ પર્યાયો વડે આશ્રિત છે. કારણકે અરૂપી દ્રવ્યોમાં જ આ પર્યાયો રહેલા છે.

૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય

પ્રતિસમય પુદ્ગલ=પૂરણ એટલે મળવું અને ગલ=ગલન એટલે કે છુટા પડવું કે વિખરવું. આવા સ્વભાવવાળો પદાર્થ તે પુદ્ગલ કહેવાય. કારણકે સમયે^૨ સમયે પુદ્ગલ સ્કંધો નવા નવા પરમાણુઓથી પૂરાય છે અને પ્રતિસમય પૂર્વબદ્ધ પરમાણુઓથી તે વિખરાઈ પણ જાય છે. એ પુદ્ગલ પ્રદેશ સમૂહરૂપ હોવાથી આ દ્રવ્યને ‘અસ્તિકાય’થી સંબોધાય છે. વળી એ પુદ્ગલ વાસ્તવિક રીતે પરમાણુ સ્વરૂપ છે પરંતુ તેના વિકારરૂપે સંખ્ય, અસંખ્ય અને અનંતપ્રદેશી સ્કંધો પણ બને જ છે માટે જ સ્કંધને વિભાવ

૧. જુઓ ભગવતીજી શતક-૧૬, ઉદ્દેશ ૮.

૨. કદાચ કોઈ સ્કંધોમાં પ્રતિસમય તેવું ન બને તો પણ અમુક વર્ણ-ગંધાદિકનો વિવિધ ભેદોમાંથી કોઈપણ ભેદનું પુરાવવું તથા તેનું વિખરાવવું અવશ્ય હોય જ છે.

ધર્મવાળો અને પરમાણુને સ્વાભાવિક ધર્મવાળો કહેલ છે. એ દરેક ભેદવાળા (પ્રાયઃ) અનંત સ્કંધો જગતમાં સર્વત્ર સર્વદા વિદ્યમાન છે.

આ પરમાણુઓ અને દ્વિપ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધો અનંતા (લોકમાં) વર્તે છે, ક્ષેત્રથી ચૌદરાજલોક પ્રમાણ, કાળથી અનાદિ અનંત, ભાવથી વર્ણ, ગંધ, રસ, શબ્દ અને સ્પર્શ સહિત હોવાથી રૂપી દ્રવ્યો છે. આ દ્રવ્ય ગુણથી પૂરણ, ગલન સ્વભાવવાળું હોવાથી વિવિધ પરિણામી અને વિવિધાકૃતિવાળાં છે.

મુખથી બોલાતો 'સચિત્ત', પથ્થરના અથડાવાથી ઉત્પન્ન થતો 'અચિત્ત' અને જીવના પ્રયત્નથી વાગતાં વાજિંત્રનો નાદ તે 'મિશ્ર', એ ત્રણે પ્રકારના અવાજો, શબ્દો, અંધકાર, ઉદ્યોત, છાયા, આતપ, પાંચ પ્રકારના નીલ વગેરે વર્ણો, સુગંધ-દુર્ગંધ, અમ્લપિત્તાદિ છ રસો, લઘુ-ગુરુ વગેરે આઠ પ્રકારનો સ્પર્શ એ પુદ્ગલનાં સ્વાભાવિક તેમજ વૈભાવિક લક્ષણો-પરિણામો છે.

૫. જીવાસ્તિકાય

જીવન્તિ પ્રાણાન્ધારયન્તીતિ જીવા: એટલે ઈન્દ્રિયાદિ દશ બાહ્ય પ્રાણોને, વાસ્તવિક દષ્ટિએ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિરૂપ ભાવપ્રાણોને ધારણ કરનારો તે જીવ કહેવાય. જીવનું બીજું લક્ષણ ચેતના કહ્યું છે એટલે જીવમાત્રમાં સૂક્ષ્મથી લઈને ઉત્તરોત્તર વધતાં એવાં જ્ઞાનનાં અંશો હોય જ છે. જ્ઞાન વિનાનો કોઈ જીવ હોતો જ નથી અને જ્ઞાન વિનાનો કોઈ જીવ હોય તો તે અજીવ કહેવાય.

અખિલ વિશ્વમાં સર્વ તત્ત્વોમાં જીવ તત્ત્વ જ પ્રધાન તત્ત્વ છે. બીજા તત્ત્વો એના આશ્રયનું અવલંબન કરવાવાળાં છે. આ જીવ વ્યવહારનયે કર્મનો કર્તા, તેનો ભોક્તા, તદનુસારે સંસાર અટવીમાં ભ્રમણકર્તા અને અંતે એ જ આત્મા તે કર્મનો પરિણિર્વાતા-વિનાશ કરનાર છે, અને નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ જીવ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિક સ્વગુણનો જ કર્તા અને ભોક્તા છે.

આ જીવોમાં પ્રદેશસમૂહ હોવાથી તે જીવાસ્તિકાય કહેવાય.

તે જીવદ્રવ્ય દ્રવ્યથી અનંત સંખ્યામાં, ક્ષેત્રથી ચૌદરાજલોકમાં તેની ઉત્પત્તિવાળું, કાળથી અનાદિ અનંત સુધી, ભાવથી અરૂપી હોવાથી વર્ણ-ગંધાદિક સહિત અને ગુણથી જ્ઞાનદર્શનાદિગુણયુક્ત અને આકારથી સ્વસ્વશરીર તુલ્ય વિવિધાકૃતિવાળું છે.

* અસ્તિકાયનો વધુ પરિચય અને તેની તારવણી *

આ પાંચ અસ્તિકાયોમાં ધર્માસ્તિ આદિ ચાર અજીવ કાયો છે. જ્યારે એક જીવ એ જીવકાય છે. જેનામાં જ્ઞાનાદિનો ઉપયોગ વર્તતો ન હોય તેને અજીવ કહેવાય છે. **અસ્તિકાય** એમાં **અસ્તિ** શબ્દ પ્રદેશ-વસ્તુનો વાચક છે અને **કાય** શબ્દ સમુદાય-સમૂહનો વાચક છે. અસ્તિકાયની વ્યુત્પત્તિ કરીએ તો **અસ્તયઃ પ્રદેશઃ-તેષાં સંઘાતો સમૂહઃ** इति **અસ્તિકાયઃ** જેના વડે પોતાના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આવે તેવા પ્રદેશોનો સમૂહ તેને અસ્તિકાય કહેવાય.

આત્મા એક અખંડ પદાર્થ-દ્રવ્ય છે. તેને પ્રદેશો છે તે શૂંબલાબદ્ધ છે તેથી તે કદી અલગ પડતા નથી અને તેથી આત્મદ્રવ્યને સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશાદિની વ્યાખ્યાની જરૂર નથી.

ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યો નિત્ય છે. સદા સ્થિર છે અને અરૂપી છે. માત્ર એક પુદ્ગલ જ દ્રવ્ય રૂપી છે. ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યો (કે તત્ત્વો) અનેક નહીં પણ એક એક છે અને તે નિષ્ક્રિય (ગતિ ક્રિયા ન હોવાની અપેક્ષાએ) છે.

ધર્મ-અધર્મ બે દ્રવ્યો સંખ્યાત પ્રદેશી છે. આકાશ અનંત પ્રદેશી છે. જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે જ્યારે પુદ્ગલ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશી છે.

આ પ્રમાણે પંચાસ્તિકાયાનું કિંચિત્ સ્થૂલ સ્વરૂપ જણાવ્યું છે.

૬. કાલદ્રવ્ય

કાળદ્રવ્ય બે પ્રકારનું છે ૧. વ્યવહારકાલ અને નિશ્ચયકાલ.

વ્યવહારકાલ:—અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્ર એટલે કે ૪૫ લાખ યોજનના વિસ્તારવાળા મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચંદ્ર-સૂર્ય વગેરે જ્યોતિષીઓના ભ્રમણ ઉપરથી જે કાળનું પ્રમાણ નિર્ણયિત થાય છે તેને વ્યવહારકાળ કહેવાય છે, અને તે જૈન સર્વજ્ઞશાસનમાં સમયથી આરંભી આવલિકા-મુહૂર્તાદિક અનેક પ્રભેદ-પ્રકારોવાળો છે.

સમય એટલે સર્વજ્ઞની દૃષ્ટિ પણ જેના બે ભાગ કલ્પી ન શકે તેવો અવિભાજ્ય-નિર્વિકલ્પ સૂક્ષ્મકાળ તે. (આંખના એક જ પલકારા ^૧જેટલા કાળમાં તો અસંખ્ય સમયો (-કરોડો-અબજોથી આગળ) વ્યતીત થઈ જાય છે) આવા અકલ્પ્ય અતિ સૂક્ષ્મ કાળનું નામ સમય છે. એની પાસે એક પણ તો ઘણી મોટી થઈ પડે છે. અહીં જ સર્વજ્ઞ શાસનની બલિહારી છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યનો સૂક્ષ્માંશ પરમાણુ છે તેમ કાળદ્રવ્યનો અતિ સૂક્ષ્માંશ સમય છે. જે બંને અતીન્દ્રિયગમ્ય છે. કોઈપણ યાત્રિક સાધનોથી કદી જોઈ શકાતો નથી.

આવા અસંખ્ય સમયોની એક આવલિકા થાય, ૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ આવલિકાઓનું એક મુહૂર્ત (બે ઘડી—૪૮ મિનિટ), ૩૦ મુહૂર્તનો એક દિવસ, ૧૫ દિવસનો એક પક્ષ, બે પક્ષનો એક માસ, બાર માસનું એક વર્ષ, અસંખ્યાત વર્ષનો એક ^૨પલ્લોપમ, ૧૦ કોડાકોડી ^૩પલ્લોપમનો એક સાગરોપમ, તેવા ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમની એક ઉત્સર્પિણી, અને તેટલા જ એટલે ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમની એક અવસર્પિણી, એ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી બંને મળીને એટલે ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમનું એક કાલચક્ર થાય છે.

આ સર્વ વ્યવહારિક કાળનાં લક્ષણ—ભેદો છે. ટૂંકમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ તે બધોય કાળ વ્યવહારિક છે.

અહીંયા ચઢતો કાળ એટલે કે જે કાળમાં આયુષ્ય, બળ, સંઘયણ, શુભવર્ણ, ગંધ, રસ,

૧. એક જીર્ણ વસ્ત્રને ફાડતાં, એક તંતુથી બીજો તંતુ તૂટવામાં પણ અસંખ્ય સમયો વ્યતીત થાય છે. જેનું વધુ વિસ્તૃત સ્વરૂપ બૃહત્સંગ્રહણીસૂત્રના મારા ભાષાંતરમાં આપ્યું છે ત્યાંથી જોઈ લેવું.

૨. પલ્લોપમ—તે જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે અને પલ્લના દૃષ્ટાંતથી આ કાળનું પ્રમાણ નક્કી થતું હોવાથી આ નામ રાખ્યું છે. જે સંખ્ય, અસંખ્ય અને અનંતની વ્યાખ્યા વાંચવાથી સમજાય તેમ છે.

૩. અહીં કોડને કોડે ગુણીએ ત્યારે કોડાકોડી થઈ સમજવી.

સ્પર્શાદિક અનેક શુભભાવોની કમે કમે વૃદ્ધિ થતી જ રહે તે **જ્ઞાતર્પિણી** અને ઉક્તભાવોની કમે કમે હાનિ થતી રહે [અશુભ ભાવોની વૃદ્ધિ હોય] તે કાળને **અવસર્પિણી** કાળ કહેવાય છે, આ વ્યવહારિક કાળનું સ્વરૂપ છે.

નિશ્ચયકાલ—દ્રવ્યના વર્તનાદિ પર્યાયરૂપ જે નિશ્ચયકાળ તે વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ એમ પાંચ પ્રકારનો છે.

આ નિશ્ચયકાળનું અહીં ખાસ વિશિષ્ટ પ્રયોજન ન હોવાથી તેની વધુ વ્યાખ્યા મુલતવી રાખી છે.

આ કાળદ્રવ્ય વ્યવહારકાળની અપેક્ષાએ દ્રવ્યથી અનંત, ક્ષેત્રથી રાા દ્વીપ-૨ સમુદ્ર પ્રમાણ, કાળથી અનાદિ અનંત, ભાવથી વર્ણાદિચતુષ્કરણિત અરૂપી છે. સૂર્યાદિકની ગતિ વડે જ્ઞાત થનારું મુહૂર્તાદિક વડે અનુમેય એવું આ [નિશ્ચયનયે] અસ્તિકાય વિનાનું દ્રવ્ય છે.

✽ ખાસ જાણવા જેવી હકીકત ✽

વિશ્વમાં સર્વોચ્ચકક્ષાના વૈજ્ઞાનિક ગણાતા આઈન્સ્ટાઈન એમ માનતા હતા કે આ વિશ્વ ગતિમાન અને અગતિમાન બે રીતે જે દેખાય છે એની પાછળ કોઈ સૂક્ષ્મ કારણ કામ કરી રહ્યું છે. કોઈ અદૃશ્ય શક્તિઓ બંને પદાર્થોને સહાય કરી રહી છે એવો તર્ક એમને થયો હતો, અને તેના સંશોધન માટે અધ્યાગ મહેનત કરી રહ્યા હતા. જેની શોધ કરી રહ્યા હતા તે પદાર્થ જૈન વિજ્ઞાનના ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય હતા.

આ વાત મને આજથી ૪૦ વર્ષ પહેલાં ગોડીજી પાયધુનીના ઉપાશ્રયમાં કલકત્તાના પ્રાયઃ બાબુ કુટુંબના એક ઊંડા અભ્યાસી સુશ્રાવકે કરી હતી.

છપ દ્રવ્યો વિષે કંઈક—જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યો પરિણામી, એટલે બિન્ન બિન્ન અવસ્થાને પ્રાપ્ત ક્રિયાવાનું અને નિત્ય છે. જ્યારે શેષ ચાર દ્રવ્યો અપરિણામી, અક્રિય અને અનિત્ય છે. એ છમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય રૂપી અને શેષ દ્રવ્યો અરૂપી છે. કાળ-અપ્રદેશી, શેષ દ્રવ્યો સપ્રદેશી, આકાશદ્રવ્ય ક્ષેત્ર અને સર્વ વ્યાપ્ત દ્રવ્ય છે, શેષ પાંચ ક્ષેત્રી અને દેશ વ્યાપ્ત છે, ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્ય કારણ અને જીવદ્રવ્ય અકારણ છે. જીવદ્રવ્ય કર્તા છે, ધર્માસ્તિકાય વગેરે બાકીના પાંચ દ્રવ્ય અકર્તા છે. સર્વ દ્રવ્યો સ્વતંત્ર દ્રવ્યો છે તેથી એકેય દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યરૂપે પરિણમતાં નથી તેથી જ તે અપ્રદેશી કહેવાય છે.

લોકહાનિવૃદ્ધિ ક્રમ—વૈશાખ સંસ્થાનની જેમ પુરુષ અથવા સ્ત્રી આકૃતિએ રહેલા લોકનું અધોતળિયું (પગની પહોળાઈ સ્થાને—સાતમી માઘવતી નરકાન્તે) સાત રાજ લાંબું છે. ત્યારપછી વિસ્તારમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ^૧હાનિ કરતાં કરતાં એક રાજ પ્રમાણ વિસ્તાર રહે ત્યાં સુધી પહોંચવું. આથી ત્રિચ્છલોકનું મધ્યસ્થાન પ્રાપ્ત થશે. (લોક પુરુષ વા સ્ત્રીની આકૃતિના કટિભાગ સ્થાને એટલે ધર્મા પૃથ્વીના કુલ્લક પ્રતરવર્તી આવેલા અષ્ટચક્ર પ્રદેશનું સ્થાન તે) આ સ્થાનથી આગળ વધતાંની સાથે જ એકેક પ્રદેશની (અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની) વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં ત્યાં સુધી પહોંચવું કે

૧. સગરજ્ઞ મધવદ્વતલા પપ્પસહાણીઃ મહિઅલે ઇગા ।

તો વુદ્ધિઃ વંમજા પળ પુળસહાણિ જા સિવે ઇગા ॥૫॥ (લોક. ઢા.)

જ્યાં બ્રહ્મદેવલોક પાસે પાંચ રાજ પ્રમાણ વિસ્તાર પ્રાપ્ત થાય (અર્થાત્ આકૃતિના કોણી ભાગે). હવે ત્યાં પહોંચ્યા બાદ પુનઃ પૂર્વવત્ તે સ્થાનથી એકેક પ્રદેશની હાનિ કરતાં કરતાં લોકાન્ત સુધી પહોંચવું કે જ્યાં એક રજજુ માત્ર વિસ્તાર રહે.

આ પ્રમાણે સાતમી માઘવતી નરકના તળિયાથી લોકના અંત સુધીનો ભાગ તે લોક કહેવાય છે. જેમાં સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ લોક આવેલા છે.

કઈ કઈ રજ્જુ ક્યાં ક્યાં પૂર્ણ થાય છે તે:—

આ લોક ચૌદ વિભાગમાં વહેંચાએલો છે. પ્રત્યેક વિભાગનું પ્રમાણ લગભગ એક રજજુનું હોય છે. જેથી ચૌદ વિભાગ, ચૌદ રજજુ પ્રમાણ થાય. તે આ પ્રમાણે—

સાતમી નારકીના અંતિમ તળિયાથી (અધો લોકાન્તથી) લઈ તે જ સપ્તમ નારકીના ઉપરના તળિયે પહોંચતા એક રજજુ બરાબર થાય, ત્યાંથી છઠ્ઠી નારકીને છોડે પહોંચતા બે રજજુ, પાંચમીને અંતે ત્રણ, ચોથીને અંતે ચાર, ત્રીજીને અંતે પાંચ, બીજીને અંતે છ અને પહેલી નરકના ઉપરિતન તળિયે પહોંચતા સાત રજજુ થાય. રત્નપ્રભાના ઉપરિતન ભાગે પૂર્ણ થએલી સાતમી રજજુથી આગળ ચાલીને તિર્યક્લોક વટાવી, સૌધર્મ-ઈશાન દેવલોકના ઉપરિતન પ્રતરે પહોંચતા આઠ^૧ રજજુ થાય. ત્યાંથી લઈ સનતકુમાર માહેન્દ્ર યુગલના અંતિમ-ઉપરિતન પ્રતર ભાગે પહોંચતા નવ રજજુ પૂર્ણ થાય. ત્યાંથી આગળ બ્રહ્મદેવલોક વટાવી લાંતકાન્તે દસ રજજુ થાય, સહસ્રારાન્તે અગિયાર રજજુ થાય, ત્યાંથી લઈ મહાશુક વટાવી આરણ્યયુત દેવલોકાન્તે બાર રજજુ, ત્યાંથી આગળ નવગ્રૈવેયકોના અંતિમ ભાગે પહોંચતા તેર રજજુ થાય, ત્યાંથી આગળ અનુત્તર દેવલોક વટાવી લોકના અંત સુધી પરિપૂર્ણ ચૌદ રજજુ થાય છે. ચૌદ રજજુનો અંત એ લોકાન્ત કહેવાય છે, ત્યારબાદ અલોક શરૂ થાય છે. આ પ્રમાણે ‘લોક’ ચૌદરાજ પ્રમાણનો છે.

લોક ‘ઘંડુકાદિ’ વિચાર

કેવા આકારે આ લોકની સ્થાપના છે તે સમજવા પ્રથમ ‘ઘંડુક’ ગણતરીની પદ્ધતિ સમજવી આવશ્યક હોવાથી અહીં તે જણાવાય છે.

એક ‘રજજુ’ શબ્દ દ્વારા જે પ્રમાણ દર્શાવ્યું તેના (તિર્યક્) ચોથા ભાગનું જે પ્રમાણ તે ‘ઘંડુક’ કહેવાય છે. આથી એક રજજુના ચાર ઘંડુક-ખાનાં કે ભાગ થાય છે. આ ઘંડુક=અંડ-ટૂકડો તે સમચોરસ પ્રમાણનો પડે છે, જેથી લંબાઈ, પહોળાઈ, જાડાઈ ત્રણેમાં સમાન પ્રમાણવાળો હોવાથી ‘સમચોરસઘન ઘંડુક’ કહેવાય છે.

૧. આ અભિપ્રાય આવશ્યકનિર્ણયિત, ચૂર્ણિ અને જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ વિરચિત સંગ્રહણીનો છે.

યોગશાસ્ત્રના અભિપ્રાયે તો સમભૂતલચક્રથી સૌધર્મન્તે દોઢ રજજુ થાય, માહેન્દ્રાન્તે અઢી રજજુ, બ્રહ્મદેવલોકે ત્રણ રજજુ, અચ્યુતાન્તે પાંચ રજજુ, ગ્રૈવેયકાન્તે છ રજજુ અને લોકાન્તે સાત રજજુ પૂર્ણ થાય. લોકનાલિકામાં પણ આ જ અભિપ્રાય છે.

સોહમ્મમિ દિવઙ્ગા અઙ્ગાઙ્ગા ય રજ્જુ માહિંદે ।

ચત્તારિ સહસ્તારે, પળઽચ્ચુપ્પ સત્ત લોગન્તે ૧૭૫૥ (લો. ઢા.)

ત્રણે લોકને ધારણ કરનારી ત્રસનાડી—

ચૌદરાજ [૫૬ ખંડુક પ્રમાણ] પ્રમાણ લાંબી એક રાજ [ચાર ખંડુક પ્રમાણ] પહોળી, એવી ત્રસનાડી લોકના મધ્યે રહેલી છે. જેની અંદર ત્રણે લોકગત ત્રસાદિ જીવોનો સમાવેશ હોય છે. જેમ કોઈ એક માણસ એક રાજ પ્રમાણ પહોળી એવી સિદ્ધશિલાના મધ્યભાગની સન્મુખ ઊભો રહી જમણી બાજુના સિદ્ધશિલાના છેડે જમણા હાથ વડે અને ડાબા છેડે ડાબા હાથ વડે [સિદ્ધશિલાની બન્ને દિશાને અન્તે] એમ બે હાથ વડે બન્ને બાજુ એકસરખા સમાન વિસ્તારપૂર્વક (એક રજજુ પહોળી) લીટીને આંકતો આંકતો સાતમી નારકીના તળિયા સુધી ચાલ્યો જાય, આમ ચૌદરાજ પ્રમાણ આંકેલી બન્ને લીટીના અંદરની-વચગાળેની પહોળાઈના ભાગને માપતાં તે ભાગ એક રાજ પ્રમાણ થાય છે. આથી એક રાજ પ્રમાણ પહોળી-ચૌદરાજ પ્રમાણ લાંબી લોકના મધ્યભાગવર્તી જગ્યા તેને શાસ્ત્રની રૂઢ બાધામાં ‘ત્રસનાડી’ એ નામથી સંબોધાય છે.

પ્રશ્ન—‘ત્રસનાડી’ કેમ નામ આપ્યું હશે ?

ઉત્તર—આ ‘ત્રસનાડી’ એવું નામ આપવાનું પ્રયોજન એ છે કે હાલતા-ચાલતા બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિયાદિક સર્વ જાતિના ^૧ત્રસાદિજીવો તથા સિદ્ધાત્માઓ બધાયનો આ ત્રસનાડીમાં જ સમાવેશ થયેલો છે, માટે આ નાડી ત્રસજીવોના પ્રાધાન્યવાળી હોવાથી આ નામ સાન્વર્થ છે. જો કે એકેન્દ્રિય જીવો નથી એમ નથી કિન્તુ મુખ્યત્વે ત્રસ જીવોની પણ ઘણી પ્રાધાન્યતા હોવાથી, વળી ત્રસ જીવો આ નાડીથી બહાર ન હોવાથી ત્રસનાડી કહેવાય છે.

ત્રસનાડી સ્થાપના કલ્પના—આ ત્રસનાડી વિસ્તારમાં પૂર્વે કહેલા એવા ચાર ખંડુક પ્રમાણ છે અને લંબાઈમાં ૫૬ ખંડુક પ્રમાણ છે.

આની જ્યારે સ્થાપના કરવી હોય ત્યારે ઊભી પાંચ લીટી દોરવી, એ પાંચના હસ્તાંગુલિવત્ આંતરા તો ચાર જ થશે, એથી તેનો વિસ્તાર એક રજજુ પ્રમાણ આવશે, અને એ ઊભી પાંચ લીટી ઉપર જ ૫૭^૨ આડી લીટી સમાન પ્રમાણની, સમાન વિસ્તારવાળી દોરવી, જેથી પછના આંતરા ૫૬ ગણતાં તેટલા ખંડુક પ્રમાણ લંબાઈ પણ આવી રહેશે. (એક રાજના ચાર ખંડુક એટલે ચૌદરાજના ૧૪X૪=૫૬ ખંડુક) ઉપરાઉપરી ક્રમશઃ વિચારતાં તે યોગ્ય જ છે.

(આવા ચૌદરાજલોકમાં પ્રતિરજજુના વિસ્તારથી અને લંબાઈ પ્રમાણથી કેટલા ખંડુકો કયાં કયાં પ્રાપ્ત થાય તે કહે છે.)

પ્રતિરજજુસ્થાને હંડુક સંખ્યા વિચારણા—

ત્રસનાડીમાં વર્તતા ત્રણે લોકવર્તી પ્રતિરાજના ખંડુકોને ચાર ચારની પદ્ધતિએ મોટે ભાગે

૧. ટાઢ તડકાથી ઉદ્દેગ પામતાં ઈચ્છાપૂર્વક એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ગમનાગમન કરવાને સમર્થ એવા જીવોને ‘ત્રસ’ શબ્દથી સંબોધવામાં આવ્યા છે.

૨. તિરિય સત્તાવગ્ગા, ઝઙ્ઘં પંચેવ હુંતિ રેહાઓ ।

પાણસુ ચણસુ રજ્જુ ચણદસરજ્જુ ય તસનાડી ॥૧॥

સરખાવાય છે, એ ખંડુકો ચોરસઘન ગણવાના હોવાથી તેનાં ખાનાં ૪X૪=૧૬ (વર્ગ ગણિતવત્) પડે. આ ગણતરી પ્રમાણે દરેક નારકીના ચાર ચાર ખંડુકો ત્રસનાડીમાં હોય. જ્યાં વધારાના હોય ત્યાં તે ત્રસનાડી બહારના સમજવા. હવે સાતમી નારકીનું તળિયું સાત રાજપ્રમાણ વિસ્તારવાળું હોવાથી (૭X૪=૨૮) ૨૮ ખંડુક થાય. (તે ચોરસઘન હોવાથી ખાનાં ૨૮X૪=૧૧૨ ચાર પંક્તિના થઈને થાય) એ ચોરસઘન ૨૮માંના ચાર ચોરસઘન ખંડુકો ત્રસનાડીમાં સમજવા, અને બાકી રહ્યા ચોવીશ તેમાંના બાર ખંડુકો ત્રસનાડીની બહાર દક્ષિણ દિશા તરફનાં અને બાકીનાં બાર તે જ નાડીની અપર બાજુનાં (ઉત્તર દિશાની ત્રસનાડીમાં ખાનાં ૧૬, દક્ષિણે ૪૮, ઉત્તરે ૪૮, કુલ=૧૧૨ ખાનાં થઈ જાય.) સમજવાં. **इति स्मूलविचारे प्रथम रज्जुः ॥**

છઠ્ઠી નરકને સ્થાને લોક વિસ્તાર સાડા છ રજજુ પ્રમાણ હોવાથી તે સ્થાને છવીશ (૬X૪) ખંડુક ચોરસઘન લોક પ્રમાણે વિસ્તાર થાય, તેમાં ચોરસઘન ચાર ખંડુકો ત્રસનાડીમાં હોય અને બાકી રહ્યા બાવીશ તે બન્ને બાજુએ થઈ અગિયાર અગિયાર ચોરસઘન વહેંચી નાંખવા. એકંદરે ખંડુક-ખાનાં ચોરસઘનને હિસાબે આ છઠ્ઠી નારકે ૧૦૪ હોય એમાં પૂર્વવત્ ૧૬, ત્રસનાડીમાં ૮૮ બન્ને બાજુનાં થઈને હોય. **इति द्वितीयरज्जुः॥**

પાંચમી નરક સ્થાને લોકવિસ્તાર પ્રમાણ છ રજજુ હોવાથી ૨૪ ચોરસઘન ખંડુક થાય. ખાનાં પૂર્વવત્ વહેંચી નાંખવાં. **इति तृतीयरज्जुः ॥**

ચોથી નરક સ્થાને લોક વિસ્તાર પાંચ રજજુ પ્રમાણ, જેથી ખંડુક પ્રમાણ ૨૦ થાય, ખાનાં ૮૦ પડે. ત્રીજી નરક સ્થાને લોક વિસ્તાર ચાર રજજુ પ્રમાણ, જેથી ખંડુક પ્રમાણ ૧૬ થાય, ખાનાં ૬૪ પડે. બીજી નરક સ્થાને લોક વિસ્તાર અઢી રજજુ પ્રમાણ, જેથી ખંડુક પ્રમાણ ૧૦, ખાનાં ૪૦ પડે. પહેલી નરક સ્થાને લોક વિસ્તાર એક રજજુ પ્રમાણ, જેથી ખંડુક પ્રમાણ ૪, ખાનાં ૧૬ પડે. **इति सप्तमरज्जुः ॥**

ત્યારપછી રત્નપ્રભાથી લઈ સૌધર્માન્તે એક રાજ પ્રમાણ થાય છે. તેમાં તિચ્છલોક અને સૌધર્મસ્થાન બન્ને થઈને સમાપ્ત થાય છે. એમાં લંબાઈના ચાર ખંડુક વિભાગ જેટલો તિચ્છલોક છે. બાકીના સૌધર્મકલ્પના હોય છે. હવે તિચ્છલોકસ્થાને લોક વિસ્તાર એક રજજુ હોય છે, જેથી ખંડુક વિસ્તારમાં ચાર પડે અને લંબાઈમાં બે જ સંખ્યાએ હોય. કારણકે તિચ્છાનું પ્રમાણ અલ્પ હોવાથી તે ચાર ખંડુક ચોરસઘન નહિ પણ અર્ધ ચોરસઘન કહી શકાય, માટે ખાનાં ચાર જ પડે. ત્રસનાડી બહાર આ સ્થાને ખંડુક પડે નહિ કારણકે તિચ્છલોકને સ્પર્શને જ અલોક રહેલો છે.

હવે તિચ્છલોકથી ઉપર સૌધર્મ દેવલોક સ્થાને લોક વિસ્તાર ૬ ખંડુક પ્રમાણ છે. તેનાં પણ અર્ધ ચોરસઘન માટે ખાનાં ૧૨ પડે. ૬ ખંડુકમાં ચાર ત્રસનાડીમાં એક એક બહાર સમજવા, કારણકે હવે લોક વૃદ્ધિ થાય છે માટે તે વિસ્તાર પાંચમા દેવલોક સુધી રહેવાનો. **इति अष्टमरज्जुः ॥**

નવમી રજજુ સૌધર્મયુગલથી લઈ માહેન્દ્રાન્તે સમાપ્ત થાય છે. ત્યાં ખંડુક વિસ્તારની આડી ચાર પંક્તિઓ પા-પા (૦૧) રાજ પ્રમાણ પહોળી, ૧ રાજ ઊભી લંબાઈમાં પડે. પ્રથમ ખંડુકની પંક્તિસ્થાને લોકવિસ્તાર ૮ ખંડુક પ્રમાણ છે, એમાં ચાર ત્રસનાડીમાં, બે બે ખંડુક ત્રસનાડીની બંને

બાજુએ સમજવા. બીજી પંક્તિમાં લોકવિસ્તાર વૃદ્ધિગત થતો હોવાથી દસ ખંડુક વિસ્તાર, તેમાં ચાર ત્રસનાડીમાં અને ત્રસનાડી બહાર બન્ને બાજુએ ત્રણ ત્રણ હોય. ત્રીજી અને ચોથી ખંડુક લીટીઓમાં લોકવિસ્તાર બાર બાર ખંડુક પ્રમાણ હોય છે. તેથી ચાર ત્રસનાડીના અને ત્રસનાડીની બન્ને બાજુએ ચાર ચાર એમ નવ રજજુ ચાર ખંડુક પંક્તિઓ વડે સમાપ્ત થાય. **इति नवमरज्जुः ॥**

દસમી રજજુ માહેન્દ્રાન્તથી બ્રહ્મ દેવલોકે સમાપ્ત થાય છે એમાં પણ નવમી રજજુ પ્રમાણે ચાર ખંડુક પંક્તિઓ હોય, તેમાં પહેલી બે પંક્તિસ્થાને લોક વિસ્તાર સોળ સોળ ખંડુક પ્રમાણ છે. તેમાં બન્ને પંક્તિના ચાર ચાર ખંડુક ત્રસનાડીમાં અને છ છ ત્રસનાડી બહાર બન્ને બાજુએ હોય, બાકી રહેલી બે ખંડુક પંક્તિઓના સ્થાને લોકવિસ્તાર વીશ વીશ ખંડુક હોય, એમાં ચાર ચાર ત્રસનાડીમાં અને બન્ને પંક્તિના આઠ આઠ ખંડુક ત્રસનાડી બહાર બન્ને બાજુએ હોય, એ પ્રમાણે દસમી રજજુ પૂર્ણ થાય અને ત્યારે બેય બાજુએ લોકાન્ત પણ આવી જાય. **इति दशमरज्जुः ॥**

અગિયારમી રજજુ બ્રહ્માન્તથી લઈ સહસ્રારાન્તે પૂર્ણ થાય છે, તેમાં પહેલી બે ખંડુક પંક્તિમાં લોકવિસ્તાર વીશ વીશ ખંડુક છે, એમાં ચાર ચાર ત્રસનાડીમાં અને આઠ આઠ ત્રસનાડી બહાર બન્ને બાજુએ છે. બાકીની બે ખંડુક પંક્તિમાં ૧૬, ૧૬ ખંડુક લોકવિસ્તાર હોય છે, એમાં ચાર ચાર ત્રસનાડીમાં, છ છ ત્રસનાડી બહાર હોય છે. એ પ્રમાણે અગિયારમી રજજુ પૂર્ણ થશે. **इति एकादशरज्जुः ॥**

હવે લોકવિસ્તાર પાછો ઘટતો જશે, બારમી રજજુ સહસ્રારાન્તથી લઈ અચ્યુતે સમાપ્ત થાય છે. તેમાં પણ ચાર ખંડુક પંક્તિઓ અલગ અલગ ગણી ખંડુક સંખ્યા કરવાની હોવાથી પહેલી બન્ને ખંડુક પંક્તિ આગળ બાર બાર ખંડુકનો લોક વિસ્તાર છે. ત્યાં ચાર ત્રસનાડીગત અને બહાર ચાર ચાર બાકીની બન્ને પંક્તિમાં દશ દશ ખંડુક લોકવિસ્તાર, તેમાં ચાર ત્રસનાડીમાં, ત્રણ ત્રણ ત્રસનાડી બહાર હોય છે. એ પ્રમાણે બારમી રજજુ સમાપ્ત થશે. **इति द्वादशरज्जुः ॥**

તેરમી રજજુ અચ્યુતાન્તથી લઈ નવઝૈવેયકાન્તે સમાપ્ત થાય છે. ત્યાં ચાર ખંડુક પંક્તિઓ પૈકી પહેલી પંક્તિ આગળ લોકવિસ્તાર દશ ખંડુક એટલે તેમાં ચાર ત્રસનાડીમાં અને ત્રણ ત્રણ બહાર, બાકીની ત્રણે ખંડુક પંક્તિઓમાં સમાન વિસ્તાર સંખ્યા એટલે આઠ આઠ ખંડુક સંખ્યા પ્રમાણ વિસ્તાર, તેમાં ચાર ચાર ત્રસનાડીમાં અને બે ત્રસનાડી બહાર છે. **इति त्रयोदशरज्जुः ॥**

ચૌદમી રજજુ નવઝૈવેયકાન્તથી લઈ લોકાન્તે સમાપ્ત થાય. ત્યાં ચાર ખંડુક પંક્તિ પૈકી પહેલી બે ખંડુક પંક્તિ આગળ છ છ ખંડુક વિસ્તાર હોય, ત્યાં ચાર ચાર ત્રસનાડીમાં અને એક એક ત્રસનાડી બહાર, બાકીની બે ખંડુક પંક્તિ આગળ ચાર જ ખંડુક લોકવિસ્તાર હોવાથી ચારે ત્રસનાડીમાં જ રહે, ત્રસનાડી બહાર એકેય ખંડુક હોય નહિ. આથી આ સ્થાને એક જ રજજુ વિસ્તાર હોય, આ પ્રમાણે ચૌદ રજજુ પરિપૂર્ણ થાય છે. **इति चतुर्दशरज्जुः ॥**

॥ चौदराजलोक प्रमाणमां कुल खंडुक संख्या ॥

ઉક્ત-બન્ને બાજુએ સ્પર્શોલી એવી ૫૬ પંક્તિગત રહેલા ખંડુકોની સર્વ સંખ્યા કરવામાં આવે તો ૮૧૬ ખંડુકો (ખાનાં) આ ચૌદરાજલોકના થાય છે. તે આ પ્રમાણે—

[૭૧૮]

સાતમી નરકને તળિયે પહેલા રજજુની ચારે પંક્તિઓ, ૨૮ ખંડુક પ્રમાણ, કુલ સંખ્યા ૧૧૨

છઠ્ઠી	નારકીમાં	બીજા	રજજુની	ચારે પંક્તિઓ	૨૬	ખંડુક પ્રમાણ	કુલ સંખ્યા	૨૬x૪=૧૦૪
પાંચમી	"	ત્રીજા	"	"	૨૦	"	"	૨૦x૪=૮૦
ચોથી	"	ચોથા	"	"	૧૬	"	"	૧૬x૪=૬૪
ત્રીજી	"	પાંચમા	"	"	૧૦	"	"	૧૦x૪=૪૦
બીજી	"	છઠ્ઠા	"	"	૪	"	"	૪x૪=૧૬
પહેલી	"	સાતમા	"	"	૪	"	"	૪x૪=૧૬
		આઠમા	"	બે પંક્તિઓ	૪	ખંડુક પ્રમાણ	"	૪x૨=૮
		આઠમા	રજજુની	બાકીની બે પંક્તિ	૬	"	"	૬x૨=૧૨
		નવમા	રજજુની	ચાર પંક્તિ પૈકી		પહેલીમાં	ખંડુકસંખ્યા	૮
		"	"	"		બીજામાં	"	૧૦
		"	"	"		ત્રીજામાં	"	૧૨
		"	"	"		ચોથીમાં	"	૧૨
		દશમા	"	"		પહેલીમાં	"	૧૬
		"	"	"		બીજામાં	"	૧૬
		"	"	"		ત્રીજામાં	"	૨૦
		"	"	"		ચોથીમાં	"	૨૦
	અગિયારમા	"	"	"		પહેલીમાં	"	૨૦
	"	"	"	"		બીજામાં	"	૨૦
	"	"	"	"		ત્રીજામાં	"	૧૬
	"	"	"	"		ચોથીમાં	"	૧૬
	બારમા	રજજુની	ચાર પંક્તિ પૈકી			પહેલીમાં	"	૧૨
	"	"	"	"		બીજામાં	"	૧૨
	"	"	"	"		ત્રીજામાં	"	૧૦
	"	"	"	"		ચોથીમાં	"	૧૦
	તેરમા	"	"	"		પહેલીમાં	"	૧૦
	"	"	"	"		બીજામાં	"	૮
	"	"	"	"		ત્રીજામાં	"	૮
	"	"	"	"		ચોથીમાં	"	૮
	ચૌદમા	"	"	"		પહેલીમાં	"	૬
	"	"	"	"		બીજામાં	"	૬
	"	"	"	"		ત્રીજામાં	"	૪
	"	"	"	"		ચોથીમાં	"	૪

ચૌદ રજજુ પ્રમાણ લોકની પદ પંક્તિની સર્વ ખંડુક સંખ્યા ૮૧૬ થાય. પ્રત્યેક પંક્તિગત ખંડુકનો વર્ગ કરીને સર્વ સંખ્યાનો સરવાળો કરવામાં આવે તો ૧૫૨૮૬ ખંડુક વર્ગ થાય. જે વર્ગીકરણ પ્રત્યેક પંક્તિસ્થાને ચિત્રમાં બતાવેલું છે.

પદ ખંડુક પ્રમાણ ઊંચો એવો આ ચૌદરાજલોક અધો, મધ્ય અને ઊર્ધ્વ (પાતાલ, મૃત્યુ અને સ્વર્ગ) એ ત્રણે લોકથી વહેંચાએલો છે. એમાં અધો કે હીન પરિણામી તે અધોલોક, મધ્ય પરિણામી તે મધ્ય (તિર્યક) લોક અને ઉત્કૃષ્ટ પરિણામી તે ઊર્ધ્વલોક. તે દરેક સાર્થક નામવાળા છે. તે આ પ્રમાણે—

હીનપરિણામી, અધઃસ્થાને હોવાથી બહુધા ત્યાં અશુભ પરિણામો તથા અશુભભાવોનો સંભવ વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી તે **અધોલોક** કહેવાય છે.

મધ્યપરિણામી, મધ્યભાગે હોવાથી બહુધા મધ્યમ પરિણામવાળાં દ્રવ્યોનાં સંભવયોગે આ **મધ્યમલોક** નામ સ્પન્ન થયે છે.

ઉત્કૃષ્ટ પરિણામી, ઊર્ધ્વભાગે હોવાથી, વા ઉત્તમ પરિણામોના યોગવાળો અને ક્ષેત્રપ્રભાવે શુભ પરિણામી દ્રવ્યોની સંભાવનાના યોગે **ઊર્ધ્વલોક** એવું નામ યથાર્થ છે.

મધ્યલોકનું સ્થાન સમજવા માટે રૂચક સ્થાન કહેવાય છે

અધોલોકની સાત પૃથ્વી પૈકી પહેલી ધર્મા પૃથ્વીમાં લોકાકાશના સમગ્ર પ્રતરોમાં અત્યંત ક્ષુલ્લક (નાનામાં નાના) એવા બે ‘**ક્ષુલ્લકપ્રતરો**’ ‘માંડા’ જેવા આકારે આવેલાં છે, તે એક એક આકાશ પ્રદેશાત્મક છે. (એક લાખ યોજન પ્રમાણ મેરુની ઊંચાઈમાંથી ૧૦૦૦ યોજન ભૂમિમાં મેરુનો જે વિભાગ ગયેલો છે, તે આ રત્નપ્રભાના ક્ષુલ્લક પ્રતરોથી પણ નીચે ગયેલો છે.) એ બન્ને ક્ષુલ્લક પ્રતરોના બરાબર મધ્યભાગે ગોસ્તનાકારે રહેલા ચાર-ચાર આકાશ પ્રદેશોને રૂચક પ્રદેશો કહેવામાં આવે છે. દિશા-વિદિશા ઊર્ધ્વ, અધો, મધ્યલોક પ્રમુખ વસ્તુઓની ઊંચાઈની ગણતરી આ રૂચક પ્રદેશોથી કરવામાં આવે છે. દરેકનું સમભૂતલ યા મધ્યવર્તુલ પણ એ જ છે. ઉપરિતન પ્રતરના ચાર પ્રદેશોને ઊર્ધ્વરૂચક કહેવાય છે, અને નીચેના પ્રતરગત ચાર રૂચક પ્રદેશોને અધોરૂચક કહેવાય છે.

મધ્યલોક પ્રમાણ :—મધ્યલોકનું પ્રમાણ ૧૮૦૦ યોજન છે, તેમાં ઉપરિતન ક્ષુલ્લક પ્રતરનાં ઊર્ધ્વરૂચક પ્રદેશથી ઊર્ધ્વ ૮૦૦ યોજન સમજવા અને અધોરૂચક સ્થાનથી અધોભાગે ૮૦૦ યોજન સમજવા. આથી ઉપલક્ષણથી એ પણ આવ્યું કે અષ્ટરૂચક સ્થાન એ જ તિર્યગ્લોકનું મધ્ય છે. એ પ્રમાણે આ મધ્યલોક ઊર્ધ્વધો ૧૮૦૦ યોજન પ્રમાણ ઝાલર (ધંટ)ની માફક વર્તુલાકારે રહેલો છે.

ઊર્ધ્વલોક પ્રમાણ :—અષ્ટરૂચક પ્રદેશથી ૮૦૦ યોજન તિર્યગ્લોકના છોડ્યા બાદ (સિદ્ધશિલાન્ત) લોકાન્ત સુધીનો ભાગ તે સર્વ ઊર્ધ્વલોક ગણાય. તે સાત રજજુથી કર્ણન ન્યૂન ^૧મૃદંગાકારે છે.

૧. જે માટે કહ્યું છે કે—**વેત્રાસનસમોઽધસ્તાનુમધ્યતો ઝલ્લરિનિભઃ ।**

અગ્રે મુરજસંકાશો લોકઃ સ્યાદેવમાકૃતિઃ ॥ (યોગશાસ્ત્ર)

અધોલોક પ્રમાણ :—અષ્ટરુચક પ્રદેશથી નીચે ૮૦૦ યોજન છોડીને અધોલોકાન્ત સુધીનો ભાગ તે અધોલોક જાણવો. તે અધોમુખી કુંભીના આકારે છે.

સંપૂર્ણલોકનું મધ્યસ્થાન:—સમગ્ર ચૌદરાજલોકનો મધ્યભાગ, રત્નપ્રભા (ધર્મા) પૃથ્વીને અધોભાગે ફરતા રહેલા ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનુવાતને છોડીને અસંખ્યાતા યોજન આગળ જઈએ ત્યારે “લોકમધ્યસ્થાન” આવે છે. તે મધ્યસ્થાનથી ઊર્ધ્વ સાત રજજુલોક અને અધો પણ સાત રજજુલોક પ્રમાણ થાય છે.

આથી એ થયું કે અધોલોક સાત રજજુથી અધિક છે, અને ઊર્ધ્વલોક સાત રજજુથી ન્યૂન છે. કારણકે લોકનું મધ્ય ધર્માપૃથ્વી, ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનુવાત અને અસંખ્યાતા યોજન આકાશ વીતે તે સ્થાને છે, ત્યાંથી સાત રજજુ પ્રમાણ અધોલોક નીચે રહે છે. હવે અધોલોકની આદિ-શરૂઆત રુચકથી અને અન્ત સાતમી નારકીના છેડે કહેલો છે, ત્યારે લોક મધ્યસ્થાનથી તે રુચક સુધીમાં આવતા ઘનવાતાદિ સર્વ પદાર્થો તથા ધર્માપૃથ્વીનું અમુક પ્રમાણ એ સર્વ પ્રમાણ અધોલોકના સાત રજજુ પ્રમાણમાં ભેળવતાં સાત રજજુથી અધિક પ્રમાણ થાય. સાત રાજ ઉપર જેટલું અધિક અધોલોક પ્રમાણ તે, અને તિર્ય્છલોકનું પ્રમાણ તે, લોકના મધ્યભાગથી ઉપર સાતરાજમાં ઘટવાથી ઊર્ધ્વલોક સાત રાજમાં ન્યૂન છે, તે વાત નિઃસંદેહ છે.

અધોલોકનું મધ્યસ્થાન—અધિક એવા સાતરાજ પ્રમાણ અધોલોકનો મધ્યભાગ, ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વીના ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનુવાતને વટાવીને આગળ અસંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ આકાશ વીત્યા બાદ આવે છે.

મધ્યલોકનું મધ્યસ્થાન—તિર્ય્છલોકનું મધ્યસ્થાન, અષ્ટરુચક પ્રદેશવાળા કુલ્લક પ્રતરો છે.

ઊર્ધ્વલોકનું મધ્યસ્થાન—અષ્ટરુચક પ્રદેશથી લઈ ઊર્ધ્વ લોકાન્ત સુધીનો ભાગ ઊર્ધ્વલોક કહેવાય છે. એ ઊર્ધ્વલોકવર્તી પ્રથમના ચાર દેવલોકને છોડીને પાંચમાં બ્રહ્મદેવલોકના છ પ્રતર પૈકી ત્રીજા રિષ્ટનામા પ્રતરે લોકાન્તિક દેવોનાં વિમાનો છે. તે સ્થાને ઊર્ધ્વલોકનો મધ્યભાગ કહેલો છે.

‘અધોલોકે શું શું વસ્તુ છે ?’—સાતરાજ અધિક અધોલોકમાં સાત નરકપૃથ્વીઓ રહેલી છે. ત્યાં નારક આત્માઓ સ્વ-સ્વ કર્માનુસાર યથાયોગ્ય સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના ૧૦૦૦ યોજનમાં વાણવ્યંતર તથા વ્યંતર નિકાયના દેવોનાં સ્થાનો છે. ઉપરના ૧૦૦૦ યોજન છોડીને તથા નીચેના ૧૦૦૦ યોજન છોડીને તેર પ્રતરના ૧૨ આંતરામાં ૧-૧ આંતરા છોડી ૧૦ આંતરામાં ૧૦ ભવનપતિ દેવો રહે છે. પરમાધામી દેવો જેઓ નારકોને ત્રાસ આપે છે તે ભવનપતિ નિકાયનાં જ છે, અને લોકોમાં ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, શાકિની, ડાકિની જે વળગે છે તે, આ કૌતુકપ્રિય ^૨વ્યંતર નિકાયની જાતિનાં દેવ-દેવીઓ હોય છે. કૂબડી વિજયની અપેક્ષાએ અધોલોકમાં મનુષ્યો પણ છે.

તિર્ય્છલોકે શું શું વસ્તુ છે ?—૧૮૦૦ યોજન પ્રમાણ તિર્ય્છલોકમાં અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો આવેલા છે. પહેલા જંબૂદ્વીપમાં તો આપણે બધાં રહીએ છીએ. આ જ દ્વીપનાં અમુક અમુક સ્થાનોમાં

૧. અહલોચ નિરય અસુરા વંતર નર તિરિ અ જોહસતરુગ્મી ।

દિવુદહી તિરિયલોષ સુરસિદ્ધા હરુદલોગમ્મિ ॥૧॥ [ભો. ના.]

૨. વ્યન્તરની ગણત્રી મધ્યલોકમાં થાય છે અને ભવનપતિની અધોલોકમાં કરાય છે.

કલ્યાણકારક ધર્મમાર્ગ પ્રવર્તેલો હોય છે. તે દયાપ્રધાન સુધર્મ દ્વારા આત્માઓ મુક્તિને નિકટવર્તી બનાવી શકે છે. સમુદાયની અપેક્ષાએ મુક્તિને લાયક મગરૂરી ધરાવનાર ત્રણ લોક પૈકી એક તિચ્છલોક જ છે. (એમાં પણ ફક્ત અઢીઢીપનો જ ભાગ) સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહાદિક જ્યોતિષી દેવો તિચ્છલોકવર્તી જ છે. સર્વ મનુષ્યો અને તિર્યચો અગ્નિ, વનસ્પતિ (પશુ વગેરે) મોટા ભાગે તિચ્છલોકવર્તી ગણાય છે.

ઝર્ચલોકે શું શું વસ્તુ છે ?—સૌધર્મથી લઈ અનુત્તર સુધીના દેવલોકો (વૈમાનિક નિકાય)નાં સ્થાનકો ઊર્ધ્વલોકમાં જ આવેલાં છે. તેમાં મહાન સંપત્તિ અને વૈભવસુખને તે ઉત્તમોત્તમ દેવો ભોગવે છે. ત્યારબાદ સર્વકર્મમુક્ત સિદ્ધ પરમાત્માઓથી યુક્ત સિદ્ધશિલા સ્થાન આવેલું છે. ત્યારબાદ સિદ્ધપરમાત્માઓ લોકના અંતે રહેલા છે. ત્યારબાદ અલોક શરૂ થાય છે. અલોકની અપેક્ષાએ લોકપ્રમાણ કંઈપણ હિસાબમાં નથી.

લોક મહત્તા સૂચક ^૧ **દૃષ્ટાન્ત**— આ લોકનું પ્રમાણ કેટલું છે તેને સિદ્ધાંતકાર એક જ દષ્ટાંત આપી સમજાવે છે. તે આ પ્રમાણે—જંબૂદ્વીપના મધ્યવર્તી મેરુ પર્વતની ચૂલિકા આગળ ચારે બાજુ ફરતા છ દેવો ઊભા રહે. બીજી બાજુ જંબૂદ્વીપની જગતીના પ્રત્યેક દ્વારે કુલ ચારે દ્વારે ચાર દિક્કુમારિકાઓ બલિના પિંડને લઈ લવણસમુદ્ર તરફ મુખ રાખી ચારે દિશા સન્મુખ (લવણ સમુદ્ર તરફ) તે બલિને ફેંકે, એવામાં ચૂલિકા પાસે ઊભેલા છ દેવ પૈકી કોઈપણ એક જ દેવ પોતાની ઉતાવળીમાં ઉતાવળી ગતિથી ફેંકેલા ચારે દિશાના બલિપિંડો ભૂમિ ઉપર પડ્યા પહેલાં જ જંબૂદ્વીપના ચારે દ્વારે ફરીને ગ્રહણ કરી લે. આવા પ્રકારની શીઘ્રતર ગતિએ તે છએ દેવો લોકનો અંત જોવાની ઈચ્છાએ એકી સાથે છએ દિશામાં વટેમાર્ગની જેમ ચાલી નીકળ્યા, એવામાં એક ગૃહસ્થને ત્યાં પુત્ર જન્મ્યો, તે પુત્ર અનુક્રમે વધવા લાગ્યો, એવામાં તે પુત્રના માતા-પિતાના આયુષ્ય પૂર્ણ થયાં અને તે મરણ પામ્યા. અનુક્રમે એ પુત્ર પણ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી મરણ પામ્યો, કેટલેક કાળે તે પુત્રના અસ્થિમજ્જા પણ નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં, એટલું જ નહિ પણ તે જ કુટુંબની સાત પેઢી પણ જન્મીને મૃત્યુ પામી, વીતી ગઈ. તેઓનાં નામનિશાન પણ વિશ્વમાંથી ભુલાઈ ગયાં. એટલો બધો કાળ વીતી ગયો તો પણ આ દેવો હજુ લોકાંતે પહોંચી શક્યા નહિ.

આ સમયે કોઈ આત્મા સર્વજ્ઞ પ્રભુને પ્રશ્ન કરે કે હે ભગવંત ! પેલા દેવો અત્યારે ક્યાં સુધી પહોંચ્યા હશે ? તેઓને કાપવાનો બાકીનો માર્ગ હવે થોડો રહ્યો છે કે વધારે ? તે વખતે ભગવંત ઉત્તર આપે કે, હે આત્મન ! તેઓએ ઉલ્લંઘેલો માર્ગ ઘણો છે એટલે અણકાપેલો માર્ગ કાપેલા માર્ગથી સંખ્યાત ગુણો વધારે છે. આ પ્રમાણે લોકપ્રમાણની મહત્તા સૂચક દષ્ટાંત આપ્યું.

આ દષ્ટાંત ધનરૂપ કરેલા લોકનું સમજવું.

★ સૂચીરજજુ, પ્રતરરજજુ, ધનરજજુ ઇત્યાદિનું સ્વરૂપ જિજ્ઞાસુઓએ લોકપ્રકાશ, પ્રવચનસારોદ્ધાર, લોકનાલિકાસ્તવ ઇત્યાદિથી જાણી લેવું.

इति समाप्तं चतुर्दशरज्जु व्यवस्था विवरणम् ॥

આ પ્રમાણે ચૌદરાજની વ્યવસ્થાનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

૧. આ દષ્ટાંત પહેલાં આપ્યું છે.

સંખ્યાત-અસંખ્યાત-અનંતનું સવિસ્તર સ્વરૂપ

શ્રીચન્દ્રીયા સંગ્રહણી ગ્રન્થના ભાષાંતરનું પરિશિષ્ટ નં. ૨

નોંધ:—જૈનધર્મના સર્વશોક્ત ત્રિકાલાબાધિત અને અવિસંવાદી મહાન સિદ્ધાંતોમાં વિવિધ સ્થળે સંખ્યાત, અસંખ્ય અને અનંત શબ્દોથી સંબોધિત ઘણી ઘણી વ્યાખ્યાઓ આવે છે. તે પ્રસંગે અસંખ્યાતી અને અનંતી સંખ્યા કોને કહેવાય ? તેનો તદ્દવિષયક ખ્યાલ ન હોવાથી શ્રોતાવર્ગ પોતાના મનનું સમાધાન સ્વયં કરી ન શકવા ઉપરાંત એક પ્રકારની અગમ્ય ખૂંઝવણ અનુભવે છે. તે દૂર થાય એ માટે સંખ્યાતું, અસંખ્યાતું અને અનંતુ કયારે થાય ? તેની કંઈક સુચ્ચ વ્યાખ્યા પરમકારણિક શ્રી જિનેશ્વરદેવોના સિદ્ધાંતમાં ત્રિકાલજ્ઞાની, રાગ-દ્વેષ મોહવિવર્જિત પરમાત્માઓએ જે રીતે દર્શાવી છે તે જ અહીં સરલ ભાષામાં રજૂ કરી છે.

*

સર્વથી જઘન્ય સંખ્યા એકની છે. તેને દશગુણ કરવા, પુનઃ તે દશને દશગુણ કરવા, એમ સત્તરવાર દશદશની સંખ્યાએ ગુણતાં જવું જેથી પરાધ^૧ સંખ્યા આવશે. આ બધું લોકવ્યવહારોપયોગી ગણિત છે. આ સર્વ તેમજ સિદ્ધાંતમાં આપેલ એકથી માંડી ^૨શીર્ષપ્રહેલિકાંત સુધીની સર્વ સંખ્યા તે મધ્યમ સંખ્યા જાણવી. હવે પછીની જે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા તે ચાર પલ્લની પ્રરૂપણાએ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેનું સવિસ્તર વર્ણન કહેવાય છે.

૧. એક	૧	અબજ	૧૦૦,૦૦૦૦૦૦૦
(૧) દશ	૧૦	(૧૦) ખર્વ	૧૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦
સો	૧૦૦	નિખર્વ	૧૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦
હજાર	૧૦૦૦	મહાપખ	૧૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦
દશહજાર	૧૦,૦૦૦	શંકુ	૧૦,૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦
લાખ	૧૦,૦૦૦૦	જલધિ	૧૦૦,૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦
દશલાખ	૧૦,૦૦૦૦૦	અન્ય	૧૦૦૦,૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦
કરોડ	૧૦,૦૦૦૦૦૦	મધ્ય	૧૦૦૦૦,૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦
દશકરોડ	૧૦,૦૦૦૦૦૦૦	(૧૭) પરાધ	૧૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦

યદાહુ:—યયોત્તરં દશગુણં મવેદેકો દશાયુતઃ ।

શતં સહસ્રમયુતં લક્ષપ્રયુતકોટયઃ ॥૧॥

અર્બુદમબ્જં ધર્વં ચ નિધર્વં ચ મહામ્બુજમ્ ।

શઙ્કુર્વાર્દ્ધિમધ્યં પરાધ્વં ચેતિ નામતઃ ॥૨॥

અથવા—એક-દશ-શત-સહસ્રાયુતલક્ષપ્રયુતકોટય ક્રમશઃ ।

અર્બુદમબ્જં ધર્વં નિધર્વં મહાપદ્મશંકવસ્તસ્માત્ ।

જલધિશ્ચાત્યં મધ્યં પરાધ્વમિતિ દશગુણોત્તરં સંજ્ઞાઃ ॥

૨. શીર્ષપ્રહેલિકાંતથી આગળ પલ્લોપમ આગરોપમની સંખ્યા તરફ વળાય છે. જ્યારે તે જ સંખ્યાથી બીજી બાજુ અસંખ્ય અને અનંતની સંખ્યા તરફ પણ વળાય છે.

આ સિવાય અનેક દર્શનો તથા પંથો આશ્રયી જુદી જુદી રીતિએ સંખ્યાના પ્રકારો જોવા મળે છે, તે ગ્રંથાંતરથી જાણવા.

❀ સંખ્ય, અસંખ્ય તથા અનન્તનું સ્વરૂપ ❀

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ સંખ્યાના ભેદો ત્રણ પ્રકારના છે. ત્યારપછી પ્રથમ અસંખ્યાતમાં પરિત્ત અસંખ્યાત, બીજું યુક્ત અસંખ્યાત અને ત્રીજું અસંખ્યાત અસંખ્યાત. તે પ્રમાણે અનંતમાં પણ પરિત્ત અનંત, બીજું યુક્ત અનંત અને ત્રીજું અનંતાનંત. આ પ્રમાણે ત્રણભેદ અસંખ્યાતના અને ત્રણ અનંતાના મળી ૬, આ છએ ભેદ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટના ભેદો વડે (૬X૩=)૧૮ ભેદ થાય છે, એમાં સંખ્યાતાના ત્રણ ભેદ ઉમેરતાં ૨૧ ભેદ સંખ્યાતાદિકના થાય છે. તથાહિ :-

સંખ્યાત ૩ ભેદે—	૧. જઘન્ય સંખ્યાત	૨. મધ્યમ સંખ્યાત	૩. ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત
	૧	૨	૩
અસંખ્યાત ૬ ભેદે—	૧. જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાત	૨. મધ્યમ પરિત્ત અસંખ્યાત	૩. ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસંખ્યાત
	૪	૫	૬
	૧. જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત	૨. મધ્યમ યુક્ત અસંખ્યાત	૩. ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત
	૭	૮	૯
	૧. જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત	૨. મધ્યમ અસં. અસંખ્યાત	૩. ઉત્કૃષ્ટ અસં. અસંખ્યાત
	૧	૨	૩
અનન્તનું ૬ ભેદે—	૧. જઘન્ય પરિત્ત અનન્ત	૨. મધ્યમ પરિત્ત અનન્ત	૩. ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અનન્ત
	૪	૫	૬
	૧. જઘન્ય યુક્ત અનન્ત	૨. મધ્યમ યુક્ત અનન્ત	૩. ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અનન્ત
	૭	૮	૯
	૧. જઘન્યાનન્તાનન્ત	૨. મધ્યમાનન્તાનન્ત	૩. ઉત્કૃષ્ઠાનન્તાનન્ત

સંખ્યાતસ્વરૂપ વિચાર—પ્રથમ એકની સંખ્યાને સંખ્યા તરીકે આપ્તપુરુષોએ માની નથી. કારણકે કોઈ એક માણસે ઘટાદિ વસ્તુ દેખી, એ કાળે આ એક ઘટ છે એવો અવબોધ ન થતાં આ ઘટ છે એમ **एकत्व** [એક]ના વિશેષણ રહિત અવબોધ થાય છે, તેથી અથવા પરસ્પર (આપવા-લેવાના) વ્યવહારમાં એક વસ્તુની ગણતરી ગણાતી નથી તેથી અથવા એકની સંખ્યા અતિ (અંતિમ) અલ્પ હોવાથી આ સંખ્યાને સંખ્યાતામાં સંખ્યા તરીકે ગણિતશાસ્ત્રીઓ ગણતા નથી. આવું કર્મગ્રન્થની ટીકામાં પણ જણાવેલું છે.

વળી જેમ બેને બે એ ગુણવાથી (બે દુ ચાર) $2 \times 2 = 4$, ત્રણ ને ત્રણે ગુણવાથી (ત્રણ તેરી નવ) $3 \times 3 = 9$ એમ સંખ્યાની વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે બેને અથવા ચારને એકે ગુણવાથી તેની તે જ સંખ્યા રહે છે, પરંતુ પૂર્વની માફક સંખ્યાવૃદ્ધિ થતી નથી. અથવા એકને એકે ગુણવાથી પણ સંખ્યાવૃદ્ધિ પામતી નથી. આવાં અનેક પ્રકારનાં કારણોથી તત્ત્વજ્ઞપુરુષોએ એકની સંખ્યાને સંખ્યાતાની ગણતરીમાં ગણેલી નથી.

જઘન્ય સંખ્યાત—બેની સંખ્યાથી સંખ્યાતાની ગણતરી થાય છે તેથી બે એ જઘન્ય સંખ્યાતું છે.

મધ્યમ સંખ્યાત—ત્રણથી લઈને જે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતું આગળ કહેવાય છે તે સંખ્યાથી અર્વાક (એટલે તેમાંથી એક સંખ્યા ઓછી) સુધીની સર્વ સંખ્યા એ મધ્યમ સંખ્યાતે વર્તે છે.

ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતસ્વરૂપ નિરૂપણ વિચાર—ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતું જાણવા માટે જ્ઞાનીઓએ પ્રત્યેક બુદ્ધિશાળી આત્માઓને સમજાય તેવી રીતે (^૧અસત્કલ્પના દ્વારા) ચાર પલ્લની વ્યવસ્થા વડે ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરેલું છે.

પ્રથમ તો પ્રમાણાંગુલે નિષ્પન્ન એક લાખ યોજનના જંબૂદ્વીપ સરખી જ લંબાઈ, પહોળાઈ અને ૩૧૬૨૨૭૩૫ યોજનાધિક પરિધિએ યુક્ત તેમજ ૧૦૦૦ યોજન ઊંડાઈવાળા ચાર પલ્લો (પ્યાલાઓ)ની કલ્પના કરવી. આ ચારે પલ્લ આઠ યોજનની જગતી (કોટ) વડે સુશોભિત અને તે જગતી ઉપર બે ગાઉ ઊંચી પદ્મવર નામની વેદિકા વડે યુક્ત જાણવા. (આ કારણથી) આ વેદિકાની ઊંચાઈના કારણ વડે આ પ્યાલાઓ જાણે દ્વીપ-સમુદ્રનું દિગ્દર્શન કરવા માટે ઊંચી ડોક કરી તલસી રહ્યા ન હોય ! અથવા તો યોગપટ્ટને ધારણ કરનારા ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતનું ધ્યાન (વિચાર) કરતા યોગીઓ ન હોય ! એવી કલ્પના કરવાનું મન થઈ જાય.

આ ચારે પ્યાલા પૈકી પહેલો અનવસ્થિત, બીજો શલાકા, ત્રીજો પ્રતિશલાકા અને ચોથો મહાશલાકા એ પ્રમાણે ચારેની જુદી જુદી નામસંજ્ઞાઓ ધ્યાનમાં રાખવી. એમાં પ્રથમના અનવસ્થિત પ્યાલાને વેદિકા પર્યન્ત શિખા સહિત સરસવના દાણા વડે ભરવો, ભર્યા બાદ એ અનવસ્થિત પ્યાલો ડાબા હાથમાં ગ્રહણ કરી તેમાંથી જમણા હાથ વડે પ્રથમ એક સરસવ જંબૂદ્વીપમાં, બીજો લવણસમુદ્રમાં, ત્રીજો ઘાતકીખંડમાં એ પ્રમાણે એકેક સરસવ પ્રત્યેક દ્વીપ અને સમુદ્રમાં કમે કમે પ્રક્ષેપતા જવું. એ પ્રમાણે પ્રક્ષેપ કરતાં કરતાં તે પ્યાલાના સરસવો, જે દ્વીપ કે જે સમુદ્રે સંપૂર્ણ ખાલી થઈ જાય ત્યારે, જે દ્વીપ વા સમુદ્રે ખાલી થયો છે તે જ દ્વીપ અથવા સમુદ્ર જેટલી લંબાઈ અને પહોળાઈથી ત્રિગુણ અધિક પરિધિવાળો પુનઃ દ્વિતીય પ્યાલો કલ્પવો. આ પ્યાલો અનવસ્થિત જ રહેવાનો છે. કારણકે આ પ્યાલાનું પ્રમાણ પ્રતિવખત પરિવર્તનને જ પામ્યા કરશે.

માટે ૧ લાખ યોજન પ્રમાણવાળો આ અનવસ્થિત પ્યાલો ગમે તે સ્થાને પરિવર્તન ભલે પામે, પરંતુ બીજા પ્યાલાઓ તો સર્વ સ્થાને જંબૂદ્વીપવત્ લાખ યોજન લાંબા-પહોળા, ૧૦૦૦ યોજન ઊંડાઈવાળા અને બે ગાઉની વેદિકાસહ આઠ યોજન ઊંચી જગતીવાળા સમજવા. આ નૂતન પ્રમાણ-માપથી કલ્પેલા

૧. અસત્કલ્પના એટલે જે કલ્પનાનું સ્વરૂપ માત્ર કહેવાનું હોય પણ તે કલ્પના પ્રમાણે વસ્તુ કંઈ કરાતી નથી, પરંતુ તે કલ્પના દ્વારા વસ્તુ સરલતાએ ધ્યાનમાં આવે માટે કરેલી કલ્પના તે **અસત્કલ્પના** !

ખાલાને પુનઃ પૂર્વવત્ સરસવ વડે (વેદિકા સુધી) ભરવો અને પૂર્વવત્ ઉપાડી અનવસ્થિત ખાલા વડે સરસવથી પ્રક્ષેપેલા જે દ્વીપસમુદ્રો તે દ્વીપ-સમુદ્રોથી આગળ આગળના દ્વીપ-સમુદ્રે ક્રમશઃ ક્રમશઃ એકેક સરસવનો દાણો નાંખતાં જવું. નાંખતાં નાંખતાં આ પુનઃ કલ્પેલો અને પહેલા ખાલાની અપેક્ષાએ બીજી વખતે આ પલ્લ ખાલી થયે છતે આ ખાલો ખાલી થયો છે, તેની સાક્ષીરૂપ^૧ એક જ દાણો ખાલી પડી રહેલા શલાકા નામના બીજા ખાલામાં નાંખવો અને અનવસ્થિત બીજો ખાલો જ્યાં ખાલી થયો હોય તે જ દ્વીપ વા સમુદ્રના પ્રમાણવાળો ખાલો પુનઃ કલ્પી સરસવો વડે કરીને પૂર્વવત્ ભરવો, ભયા બાદ આગળ આગળના દ્વીપ-સમુદ્રે નાંખતાં જવું. જ્યારે તે ખાલો ખાલી થાય ત્યારે પુનઃ સાક્ષીરૂપ બીજો એક દાણો તે જ શલાકામાં નાંખવો, એ પ્રમાણે અનેકશઃ ભરાતા અને દ્વીપ સમુદ્રે નાંખવા વડે કરીને ખાલી કરાતા અનવસ્થિત ખાલાઓનાં સાક્ષીરૂપી કણોએ કરી, શલાકાખાલાને સંપૂર્ણ સશિખ ભરી દેવો. જે સ્થાને અનવસ્થિત ખાલાના સાક્ષીરૂપ કણો વડે શલાકાખાલો સંપૂર્ણ ભરાઈ રહ્યો હોય તે સ્થાનના દ્વીપ વા સમુદ્રના વિસ્તાર જેટલા અનવસ્થિત પલ્લને સરસવ વડે કરી ભરી ત્યાં જ હમણાં મૂકી રાખવો, કારણકે હવે તો પાછો શલાકાખાલાનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

હવે અનવસ્થિતની સાક્ષીરૂપ ભરાએલા કણોથી યુક્ત જે શલાકાખાલો તેને હસ્તમાં ગ્રહણ કરી, જે ઠેકાણે શલાકાખાલો સંપૂર્ણ ભરાઈ રહ્યો ત્યાંથી અથવા અનવસ્થિત ખાલાનો છેલ્લો દાણો જે દ્વીપ વા સમુદ્રે પડ્યો હોય ત્યાંથી પૂર્વની માફક આગળના દ્વીપ વા સમુદ્રોમાં એકેક સરસવ નાંખતાં જવું. એ પ્રમાણે સરસવ નાંખતાં તે શલાકાખાલો સરસવથી જ્યારે નિઃશેષ થાય ત્યારે શલાકાખાલો ખાલી થયાની સાક્ષીરૂપ એક સરસવ ત્રીજા પ્રતિશલાકા ખાલામાં નાંખવો. હવે પૂર્વ જે ઠેકાણે અનવસ્થિત ભરેલો પડ્યો છે તેને ઉપાડી શલાકાના સરસવ વડે વટલાએલા એટલે સંગ થએલા દ્વીપ વા સમુદ્રથી આગળના દ્વીપ-સમુદ્રે એકેક સરસવ નાંખતાં જવું. નાંખતાં નાંખતાં જ્યારે ખાલો રિકત થાય ત્યારે

૧. કેટલાક ગ્રન્થકારો જે સાક્ષીરૂપ કણ જ્યાં જ્યાં પ્રક્ષેપવાનો છે, તે અનવસ્થિત ખાલાના સરસવ પ્રક્ષેપ્યા બાદ તેમાંનો અંતિમ એક કણ સાક્ષી તરીકે અન્ય ખાલામાં નાંખવા સૂચન કરે છે.

પ્રશ્ન—અનવસ્થિત એટલે જે સ્થિત નહિ એટલે વારેવારે પ્રમાણમાં બદલાયા કરે તેવો. આ પ્રમાણે અર્થ જ્યારે થાય છે, ત્યારે પ્રથમનો ખાલો જે અનવસ્થિત તેમાં કંઈ ફેરફાર થયો નથી તો પછી તેને અનવસ્થિત કેમ કહો છો ? અનવસ્થિતપણું પામે ત્યારે કહો તેમાં અમને કંઈ હરકત નથી પણ વર્તમાનમાં તો તે અવસ્થિત છે.

વળી તમારે જ્યારે અવસ્થિત નહીં કહેતાં અનવસ્થિત કહેવો છે તો બીજા અનવસ્થિતવત્ પ્રથમ જ ખાલો નિજા પામ્યો ત્યારે તેની સાક્ષીરૂપ એક કણ શલાકામાં કેમ ન નાંખ્યો ?

ઉત્તર—પ્રથમનો ખાલો અનવસ્થિત તેટલા માટે જ રાખ્યો છે કે ભવિષ્યમાં અનવસ્થિતપણાની યોગ્યતા પામવાનો છે માટે. જેમ ઘી ભરવાનો ઘડો ભલે તેમાં ઘૂત નથી છતાં પણ તેમાં ઘી ભરવાની યોગ્યતા જ્યારે ત્યારે થવાની હોવાથી ‘ઘીનો ઘડો’ એમ કથન કરાય છે તેમ આ દૃષ્ટાંત ગમે તે અપેક્ષા રાખી ઘટાવી શકાય છે.

અને એથી જ ખરું અનવસ્થિતપણું તો બીજા ખાલાથી લેવાનું છે. કારણકે પહેલા ખાલાને જે અનવસ્થિત કહ્યો તે તો ઘૂતચટ દૃષ્ટાંતે જ, અન્યથા આ ખાલો બીજા શલાકાકાંડિ ખાલાવત્ સમાન પ્રમાણ નિષ્પન્ન હોવાથી ‘અવસ્થિત જ’ કહેવો યોગ્ય ગણાત ! અને તે કારણથી જ સર્વથી પ્રથમ લાખ યોજન પ્રમાણવાળો અનવસ્થિત ખાલો ખાલી થયો ત્યારે એક સરસવનો કણ શલાકામાં નાંખવામાં આવ્યો નથી.

સાક્ષીરૂપ એક દાણો ખાલી પડેલા એક શલાકામાં નાંખવો. એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી સાક્ષીરૂપ કણો વડે શલાકા ન ભરાય ત્યાં સુધી અનવસ્થિતને વારંવાર ભરી દ્વીપ-સમુદ્રોમાં સરસવો પ્રક્ષેપવા વડે ખાલી કરવા. એ પ્રમાણે અનવસ્થિત ખાલી થયાની સાક્ષીરૂપ કણો વડે કરીને શલાકાને ભરવો. હવે પૂર્વની માફક અનવસ્થિતનો જ્યાં છેલ્લો કણ પડ્યો તે દ્વીપ કે સમુદ્ર જેવડો અનવસ્થિત કલ્પી સરસવો વડે ભરીને હાલમાં તો તેને મૂકી રાખવો.

હવે પુનઃ ભરાએલા શલાકાપ્યાલાને ઉપાડી આગળ આગળના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં તેમાંના સરસવના દાણા નાંખતાં જ્યારે તે શલાકાપ્યાલો નિઃશેષ થાય ત્યારે સાક્ષીરૂપ બીજો એક કણ પ્રતિશલાકામાં નાંખવો, આથી પ્રતિશલાકામાં બે કણ થયા. એ પ્રમાણે અનવસ્થિતના સાક્ષીભૂત કણોએ કરીને શલાકા અને શલાકાના સાક્ષીરૂપ કણો વડે કરીને પ્રતિશલાકાને સંશિખ ભરવો. હવે જ્યારે પ્રતિશલાકા જે સ્થાને સંપૂર્ણ ભરાયો તે સ્થાને અનવસ્થિત પ્યાલાની જેમ તે દ્વીપ વા સમુદ્ર પ્રમાણ શલાકાને સરસવ વડે ભરીને મૂકી રાખવો. (એટલે અનવસ્થિત અને શલાકા બન્ને પ્યાલાઓ ભરેલા પડ્યા છે.) કારણકે શલાકાપ્યાલો ખાલી ક્યારે થાય કે જ્યારે પ્રતિશલાકામાં સાક્ષીભૂત કણ નાંખવાની જગ્યા હોય તો અને અહીં તો શિખા સંહિત-અંતિમ હદ સુધી ભરેલો છે. એથી શલાકાપ્યાલો સ્વતઃ ભરાએલો જ રહ્યો. જ્યારે શલાકા પણ સંપૂર્ણ ભરેલો છે ત્યારે અનવસ્થિતને સાક્ષીરૂપી કણ નાંખવાની જગ્યા પણ નથી, જેથી અનવસ્થિત પ્યાલો પણ સ્વતઃ ભરેલો પડી રહ્યો.

હવે ત્રીજા પ્રતિશલાકાને ઉપાડી શલાકાએ નાંખેલા દ્વીપ-સમુદ્રથી આગળ આગળના દ્વીપ-સમુદ્રે પૂર્વવત્ સરસવ નાંખતાં જ્યારે તે પ્યાલો નિષ્ઠા પામે ત્યારે આ પ્રતિશલાકાના સરસવો ખાલી થયાની સાક્ષીરૂપે એક કણ મહાશલાકા નામના પ્યાલામાં નાંખવો. હવે જે ઠેકાણે શલાકા સ્વતઃ ભરાએલો પડ્યો છે, તે સ્થાનેથી ઉપાડી પ્રતિશલાકાએ ક્ષેપવેલા દ્વીપ-સમુદ્રથી આગળ આગળ એક એક દાણો નાંખતાં જવું. જ્યારે તે પ્યાલો ખાલી થાય ત્યારે સાક્ષીરૂપે એક દાણો પ્રતિશલાકામાં નાંખવો, હવે શલાકા ખાલી થઈ ગયો છે અને પ્રતિશલાકા હજુ સંપૂર્ણ ભરવો બાકી રહ્યો છે, તેથી તદન્તરાલે અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામતા વિસ્તારવાળો જે અનવસ્થિત પ્યાલો જે શલાકા સાથે ભરી રાખ્યો હતો તેને હવે ઉપાડી પૂર્વવત્ આગળ આગળના દ્વીપ-સમુદ્રે સરસવો ક્ષેપવતાં, તે ખાલી થયે છતાં સાક્ષીરૂપી એક એક સરસવના કણો વડે કરીને શલાકાને ભરવાનો છે, માટે તે શલાકામાં એક કણ નાંખવો. એમ વારંવાર દ્વીપ-સમુદ્રોથી ખાલી થતા અને ભરાતા અનવસ્થિતવડે કરીને શલાકાને ભરવો, તે ભરાય (અનવસ્થિતને તો ત્યાં જ પૂર્વવત્ ભરીને રાખી જ મૂકવો) એટલે તે શલાકાને ઉપાડી તે શલાકાના સરસવો આગલા આગલા દ્વીપ-સમુદ્રે નાંખતાં પ્યાલો જ્યારે નિષ્ઠા પામે-ખાલી થાય ત્યારે એક દાણો પ્રતિશલાકામાં પુનઃ સાક્ષી માટે નાંખવો. (એ પ્રમાણે બે દાણા પ્રતિશલાકામાં થયા.) એમ પૂર્વોક્ત રીતિએ અનવસ્થિતને ભરી ભરીને ખાલી કરતાં કરતાં શલાકાને ભરવો, ભરેલા શલાકાના સાક્ષીરૂપી કણોવડે કરીને પ્રતિશલાકા ભરવો અને પ્રતિશલાકાને અનેકવાર ભરીને ખાલી કરતાં, તેના કણોની સાક્ષીવડે પુનઃ મહાશલાકાને સંપૂર્ણ શિખાસહ ભરવો. જે જે સ્થાને પ્રતિશલાકા ભરાયો એટલે શલાકાની સાક્ષીનો દાણો નાંખવાની જગ્યા નહિ હોવાથી શલાકાપ્યાલો પૂર્વની માફક હાલમાં પણ સ્વતઃ ભરેલો

પડી રહ્યો. શલાકા ભરેલો હોવાથી અનવસ્થિતને માટે પણ તેની જેમ સાક્ષી કણની જગ્યા નહીં હોવાથી તે પણ ભરેલો પડ્યો છે. હવે પૂર્વની માફક અહીં પાછો પ્રતિશલાકા ભરીને રાખી મૂકવો.

હવે પૂર્વે અનવસ્થિત શલાકા અને ચાલુ પ્રતિશલાકામાં પણ મહાશલાકા ભરેલો હોવાથી સાક્ષીભૂત કણ નાંખવાની જગ્યા ક્યાંથી રહે ? અને એથી જ તે ખાલી પણ શી રીતે થાય ? એટલે આ પણ ભરેલો પડી રહ્યો, એમ ત્રણે સ્વતઃ ભરેલા પડ્યા છે અને ચોથો મહાશલાકા ભરાયો છે. એથી આગળ પાંચમો પ્યાલો નથી, જેથી તેને (મહાશલાકાને) ખાલી કરવાનો અવસર બને. માટે સ્વતઃ ભરાએલા ત્રણ અને ચોથો જે મહાશલાકા ભર્યો તે, એમ ચારે પ્યાલા સશિખા સરસવયુક્ત ભરેલા રહ્યા છે, તેમાં જેની અવસ્થા અનિયત છે તેવો અનવસ્થિત તો જે દ્વીપ-સમુદ્રે ખાલી થયો અને ત્યાં જ ભરી રાખ્યો છે તેથી તે દ્વીપ વા સમુદ્ર પ્રમાણ જેટલો જ સમજવો અને બાકીના ત્રણ પ્યાલા તો અનવસ્થિત નથી. માટે જંબૂદ્વીપ જેટલા (૧ લાખ યોજન) પ્રમાણવાળા અને તે વેદિકાસહ સમજવા. આ ચારે ભરેલા પ્યાલા દિક્કુમારીઓને રમવા માટેના ચાર દાબડા કે જેના ઉપર ક્રમશઃ ઢાળ પડતું શિખર સહિત સરસવની રાશિરૂપ ઢાંકણું ન હોય તેવા શોભે છે.

આ ચારે પ્યાલાને કોઈ એક મહાન વિસ્તારવાળી જગ્યામાં ઠાલવીએ અને બુદ્ધિ વડે તેનો એક ઢગલો કલ્પીએ, એ ઢગલામાં ચારે પ્યાલાને ભરવા માટે વારંવાર જંબૂદ્વીપાદિ દ્વીપ-સમુદ્રોમાં જ્યાં જ્યાં સરસવો પ્રક્ષેપ્યા છે, તે બધાય લાવીને આ ઢગલામાં પુનઃ ભેળવીએ-સામેલ કરીએ, ત્યારપછી એકંદર જેટલી ગણતરી-સંખ્યા તે ઢગલાની થાય, તેમાંથી જ ફક્ત એક દાણો હાથમાં ઉઠાવી લઈએ, લીધેલા એ એક જ દાણા સિવાયની, ઢગલામાંના સરસવોની ગણતરી કરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે તે **ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા**તનું પ્રમાણ થયું જાણવું.

*અસંખ્યાતી સંખ્યાના મેદોનું સ્વરૂપ—પૂર્વે કરેલા ઢગલામાંથી જે એક દાણો લઈ લીધો હતો તે જ એક દાણો પુનઃ તે જ ઢગલામાં પાછો નાંખતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે (૧) **જઘન્યપરિત્તઅસંખ્યા**તુ પ્રમાણ જાણવું. આ **જઘન્યપરિત્ત**ની સંખ્યામાં એકાદિક સરસવ ઉમેર્યા પછીથી તે ઉત્કૃષ્ટ જે સર્વ સંખ્યા તેથી અર્વાક્ (એકાદિ ન્યૂન) સુધીની મધ્યમ (વચલી) સંખ્યા સર્વ (૨) **મધ્યમપરિત્તઅસંખ્યા**તુ જાણવું. હવે જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાતાની રાશિ દ્વારા ઉત્કૃષ્ટપરિત્ત અસંખ્યાતુ બતલાવે છે.

જે રકમ સ્વસંખ્યાવડે જેટલા પ્રમાણયુક્ત હોય તે રકમને તેટલી વાર સમગ્રેણીએ સ્થાપી પરસ્પર તેટલી વાર સુધી ગુણાકાર કરવાથી જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે સંખ્યાનો તે અભ્યાસઅંક કહેવાય. જેમ પાંચની રકમ છે. આ રકમ પાંચ હોવાથી $૫ \times ૫ \times ૫ \times ૫ \times ૫$ આ પ્રમાણે પાંચ વાર સ્થાપી પરસ્પર ગુણાકાર શરૂ કરવો. જેમ પહેલા પાંચ સાથે પાંચનો ગુણાકાર કરીએ ત્યારે ૨૫ થાય. પુનઃ $૨૫ \times ૫ =$ ગુણીએ ત્યારે ૧૨૫ થાય. $૧૨૫ \times ૫ =$ ૬૨૫ થાય, તેને પાંચે ગુણીએ (૬૨૫ $\times ૫ =$) ત્યારે ૩૧૨૫ થાય. આ પ્રમાણે સંખ્યા લાવવી તેને અભ્યાસ કહેવાય. (તેવી રીતે ૪ સંખ્યા હોય તો સમગ્રેણીએ ચાર ચાર સ્થાપી પરસ્પર ગુણાકાર કરવો. જેમ $૪ \times ૪ = ૧૬$, $૧૬ \times ૪ = ૬૪$, $૬૪ \times ૪ = ૨૫૬$ આ બધું અભ્યાસ ગણિત કહેવાય.)

★. અસંખ્યાતની ગણતરીને સમજવા માટે પરિત્ત, યુક્ત અને અનંત આ ત્રણ પારિભાષિક સંખ્યાદર્શક સંજ્ઞાઓ છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વકથિત સરસવના ઢગલામાં નિશ્ચયથી જેટલા સરસવોની સંખ્યા સર્વદર્શી જ્ઞાનીની દષ્ટિએ છે, તેટલી સંખ્યા પ્રમાણ રાશિઓ સમશ્રેણીએ સ્થાપી પરસ્પર ગુણાકાર કરવાથી જે છેલ્લી સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે (૪) **જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાત** કહેવાય. એ અભ્યાસ કરતાં છેલ્લી જે સંખ્યા આવી તેમાંથી એક સંખ્યા બાદ કરીએ એટલે (૩) ત્રીજું **ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસંખ્યાત** આવે.

અસત્કલ્પનાએ સમજવા પૂરતું માની લઈએ કે તે ઢગલામાં ૧૦૦ની જ સંખ્યા છે, તે સર્વેને આ પ્રમાણે સમશ્રેણીએ સ્થાપીએ. ૧૦૦×૧૦૦×૧૦૦×૧૦૦×૧૦૦ એમ સો વાર સોને સોએ ગુણીએ ત્યારે તે રાશિનો 'અભ્યાસ' કર્યો કહેવાય અને 'અભ્યાસ' કરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે અભ્યાસસંખ્યા પ્રમાણ કહેવાય. એ રીતે રાશિનો ^૧અભ્યાસ કરવા માટે સમજવું.

અને કહેલ સંખ્યાઓનો અભ્યાસ (ગુણાકાર) કરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેટલી સંખ્યા પ્રમાણ એક આવલિકાના સમયો પણ થાય છે એમ શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતો પ્રરૂપે છે. આ **જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાતા** થી એકાદિક અધિક અને એ જ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાતથી એકાદિક ન્યૂન સર્વ સંખ્યા તે (૫) **મધ્યમયુક્ત-અસંખ્યાતે** જાણવી.

આ જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાતના પ્રમાણને પૂર્વવત્ અભ્યાસ કરતાં જે સંખ્યા આવે તેમાંથી એક ન્યૂન કરીએ ત્યારે (૬) **ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત** થાય અને એ ન્યૂન કરેલા દાણને ભેળવી દઈએ ત્યારે (૭) **જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત** આવે, એ જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ ન થાય ત્યાં સુધી સઘળું (૮) **મધ્યમ અસંખ્યાત અસંખ્યાત** સમજવું. હવે જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાતનો અભ્યાસ કરીને આવેલ સંખ્યામાંથી એક દાણો ઓછો કરીએ ત્યારે (૯) **ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાત** આવે. એ ઓછો કરેલ દાણો તે જ સંખ્યામાં યુક્ત કરી દઈએ ત્યારે (૧૦) **જઘન્ય પરિત્ત (પ્રત્યેક) અનંત** થાય. એ જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ થવા ન પામે ત્યાં સુધી (૧૧) **મધ્યમ પરિત્ત અનન્ત** કહેવાય. એ જઘન્ય પરિત્તાનંતની રાશિનો અભ્યાસ કરી આવેલ સંખ્યામાંથી એક દાણો બાદ કરીએ ત્યારે (૧૨) **ઉત્કૃષ્ટ પ્રત્યેકાનન્ત** કહેવાય. એ એકરૂપ એવો સરસવ પાછો તે જ રાશિમાં પ્રક્ષેપી દઈએ ત્યારે (૧૩) **જઘન્ય યુક્તાનન્ત** થાય. એ જઘન્યથી ઉપર અને ઉત્કૃષ્ટયુક્ત અનંત નીચેની સર્વસંખ્યા (૧૪) **મધ્યમ યુક્ત અનન્ત** જાણવી. એ જઘન્યયુક્ત અનંતાની રાશિનો અભ્યાસ કરવાથી આવેલ સંખ્યામાંથી એક બાદ કરતાં રહેલ સંખ્યા (૧૫) **ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અનન્ત** જાણવી. એ બાદ કરેલા સરસવને વળી એકઠો કરી દઈએ ત્યારે (૧૬) **જઘન્ય અનન્તાનન્ત** આવીને ઊભું રહે. તે જઘન્યાનંતાનંતથી આગળ અને ઉત્કૃષ્ટાનંતાનંતથી નીચેની સર્વ સંખ્યા (૧૭) **મધ્યમ અનન્તા અનન્ત** જાણવી.

હવે (૧૮) **ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાનન્ત** તો શ્રી જૈન સિદ્ધાન્તકારોએ “**ઉક્તોત્તયં અર્ણતાણં તયં નતિ**”^૧ **ઇતિ અનુયોગદ્વાર સૂત્રવચનાત્** માન્ય કરેલું નથી, અને એ જ કારણથી તેની સંખ્યા દર્શાવવાનો વિધિ પણ નથી.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત સંખ્યાતાદિનું વર્ણન પૂરું થયું.

અવતરણ—ઉપરનું વિસ્તૃત વર્ણન સિદ્ધાન્તાશ્રયી કહ્યું, હવે કર્મઞ્જન્યકાર આશ્રયી સંખ્યાતાદિનું વર્ણન અને તેથી ઉપસ્થિત થયેલો ભેદ દર્શાવાય છે.

૧. ‘અભ્યાસ’ એ એક ગણિતનો સંજ્ઞાવાચક પારિભાષિક શબ્દ છે.

❖ ^૧કર્મગ્રન્થાશ્રયી સંખ્યાતાદિ સંખ્યાનું નિરુપણ ❖

ચોથા જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાતા સુધીની રીતિ તો શાસ્ત્રસિદ્ધાંતકાર અને કર્મગ્રન્થકાર બન્નેની સરખી જ આવે છે. તે પછીથી અમુક સંખ્યાની બાબતમાં ભેદ પડે છે, જ્યારે અમુક અમુક સ્થાને તુલ્ય પણ આવે છે.

ચોથા જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાતનો વર્ગ કરીએ ત્યારે જે સંખ્યા આવે તે **જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત**. આ જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાતમાંથી એક સંખ્યા ઓછી કરીએ ત્યારે પાછલી **ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત-સંખ્યા** આવે અને વચલી સર્વ સંખ્યા **મધ્યમ અસંખ્યાતે** હોય.

વર્ગ એટલે શું ? ગુણાકારમાં જેમ પાંચની સંખ્યાને પાંચવાર સ્થાપી પરસ્પર ગુણાકાર કરવો પડતો હતો તેમ વર્ગમાં હોતું નથી. પરંતુ વર્ગ ગુણાકારમાં તો પાંચને પાંચે (૫X૫) ગુણીએ અને જે સંખ્યા આવે તેને વર્ગ કહેવાય. પરંતુ પાંચ પાંચવાર ગુણવી તે નહિ, પણ તેટલી સંખ્યાને તેટલીએ ^૨ગુણવાથી જ વર્ગ આવે છે. જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાતની સંખ્યાથી લઈ **ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાત** થી અર્વાક્ સંખ્યા **મધ્યમ અસંખ્યાત અસંખ્યાતે** જાણવી. જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાતની રાશિને ત્રણ વાર વર્ગ કરવો. (જેમ ૫X૫=૨૫X૨૫=૬૨૫X૬૨૫=૩૯૦૬૨૫ આ પ્રમાણે) ત્રણવાર વર્ગીને પછી તેમાં નીચેની ૧૦ વસ્તુઓ મેળવવી.

તેમાં પ્રથમ ૧. ચૌદરાજ પ્રમાણ લોકાકાશના જેટલા પ્રદેશો તે બધાય, ૨. સમગ્ર લોકાકાશવર્તી ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાયના સર્વપ્રદેશો, ૩. સ્થિતિસહાયક અધર્માસ્તિકાયના સર્વ પ્રદેશો, ૪. એક જીવના સર્વાત્મ પ્રદેશો (જે અસંખ્ય છે તે) તથા ૫. આઠે કર્મનાં સર્વ સ્થિતિબંધનાં અધ્યવસાયસ્થાનો જે અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રમાણ છે તે પહેલા જ્ઞાનાવરણીયકર્મની ^૩જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમની છે. એ અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિના પ્રથમ સમયથી માંડી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સુધીના જેટલા સમયો થાય તેટલી જ સંખ્યાએ તે કર્મનાં સ્થિતિસ્થાનકો છે. હવે એકેક સ્થિતિ સ્થાનમાં

૧. ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં પુસ્તક લેખન પદ્ધતિ (પ્રાયઃ) ન હતી. સાધુઓ બધાં શાસ્ત્રો કંઠસ્થ રાખતા હતા. કાળ ક્રમે બુદ્ધિ ક્ષીણ, ક્ષીણતર, ક્ષીણતમ થતાં આજથી પંદરસો વર્ષ ઉપર સાધુઓએ કંઠસ્થ જ્ઞાન જે હતું તે પુસ્તક ઉપર લખાવરાવ્યું.

તે સમયની પરિસ્થિતિની રજૂઆત આ સ્થળે નહીં કરું પરંતુ એક વાત યાદ રાખવી કે સાધુઓમાં જુદી જુદી જ્ઞાનપરંપરા ચાલતી હતી. છેવટે બે પરંપરા સ્વીકારવામાં આવી. શાસ્ત્રસિદ્ધાંત પરંપરા તો છે જ પણ બીજી પરંપરા કર્મગ્રંથિક છે. જો કે બંને પરંપરા વચ્ચે બહુ જ ઓછા મતભેદ છે છતાંય તેની પણ નોંધ લેવામાં આવી એટલે તત્ત્વજ્ઞાનમાં બે પરંપરા ચાલે છે. એક શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંત અને બીજી કર્મગ્રંથિક. આ બંને પરંપરામાં યથાર્થ પરંપરા કઈ ? તે કેવળી સિવાય નિર્ણય મળી શકે તેમ નથી એટલે જૈનસંઘ બંને પરંપરાનો આદર કરતો આવ્યો છે.

--તે વખતે પુસ્તક તરીકે તાડપત્ર પ્રધાન હશે.

૨. **તદ્ગુણો વર્ગઃ** આ વચનથી.

૩. અંતર્મુહૂર્ત સ્થિતિ તે **જઘન્ય સ્થિતિસ્થાન** । જઘન્યસ્થિતિ એકાદિક સમયની સંખ્યાથી અધિક કર્યા પછીથી ઠેઠ તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ થાય. તેથી પહેલાંની બધી સ્થિતિઓ **મધ્યમસ્થિતિસ્થાન** કહેવાય અને સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે **ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિસ્થાન** ।

અસંખ્યાતા લોકાકાશ જેટલા અધ્યવસાયસ્થાનો કારણભૂત છે. (અથવા અસંખ્યાતા લોકાકાશ જેટલા અધ્યવસાય સ્થાનકોએ કેવળ એક સ્થિતિ સ્થાનક) યદ્યપિ જીવો અનંતા છે. તથાપિ કોઈપણ કર્મના સ્થિતિસ્થાનમાં અધ્યવસાય સ્થાનકોની સંખ્યા, અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે.

પ્રશ્ન:—જ્યારે જીવો અનંતા છે તો પછી સ્થિતિબંધના અધ્યવસાયો અનંત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ કેમ ન પડે ?

ઉત્તર:—જીવો ભલે અનંતા હોય પરંતુ એક જીવનો જેવો અધ્યવસાય સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ નિહાળ્યો, તેવા જ પ્રકારના સમાન અધ્યવસાયો બીજા ઘણા જીવોના મળી આવ્યા. જો અનંતા જીવો આશ્રયી પ્રત્યેકના જુદા જુદા જ અધ્યવસાયો પડતા હોય તો તે અનંત અધ્યવસાય પ્રમાણ દર્શાવત, પરંતુ તેમ થતું નહિ હોવાથી એક અધ્યવસાય સ્થાનમાં ઘણા જીવો આવી જવાથી વર્ગીકરણની જેમ અનંત જીવો વહેંચાઈ જવાથી અધ્યવસાય સ્થાનકો અસંખ્યાતા લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા જ પડે છે.

૬. અનુભાગબંધ કે રસબંધના હેતુભૂત અધ્યવસાયસ્થાનો જ્યારે આઠે કર્મનાં ભેગાં કરીએ તો પણ અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ જ થાય છે. અર્થાત્ અનુભાગબંધ કહો કે રસબંધ કહો, સર્વથી જઘન્ય રસ દ્વિસ્થાનિક (અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રમાણ) બંધાય. (સત્તર પ્રકૃતિ આશ્રયી એકઠાણીયો પણ બંધાય) આ સર્વ જઘન્ય રસથી એકેક રસ વિભાગની અપેક્ષાએ જે સર્વોત્કૃષ્ટ રસબંધ સ્થાન સુધી વૃદ્ધિ થવી તે **રસબંધસ્થાનો** કહેવાય. તેમાં અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ જેટલા અનુભાગ અધ્યવસાયો કારણભૂત છે. જેથી એક સ્થાનક રસમાં પણ અસંખ્ય વિભાગો પડી જાય છે. જેમ એક જીવે દ્વિસ્થાનીયો રસ અમુક પ્રકૃતિનો બાંધ્યો એ જ દ્વિસ્થાનિક બીજા જીવે બાંધ્યો. હવે બાંધ્યો છે તો બન્નેએ દ્વિસ્થાનિક, પરંતુ પ્રથમ જીવે અતિમંદ બાંધ્યો, બીજાએ તેથી તીવ્ર બાંધ્યો, અથવા કોઈએ જઘન્યોત્કૃષ્ટપણે બાંધ્યો, આથી પ્રથમ કરતાં બીજામાં, બીજા કરતાં ત્રીજામાં, એમ જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ તથા મંદ-મંદતર-તીવ્ર-તીવ્રતર ભેદાશ્રયી અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રમાણ અનુભાગબંધનાં સ્થાનકો પડે છે. એક લક્ષણતા એવી છે કે અષ્ટકર્મના રસ વિભાગો એકઠા કરીએ તો યે ^૧અસંખ્ય લોકાકાશ સંખ્યાએ જ આવે.

આ પ્રમાણે અનુભાગબંધનાં હેતુભૂત સર્વ કર્મના અસંખ્યાતા અધ્યવસાય સ્થાનકો. ૭. મન, વચન, કાપ એ નિકરણયોગની નિર્વિભાજ્ય વિભાગ સંખ્યા. યોગ એટલે શક્તિ-કરણ વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલી જે શક્તિ તે યોગ^૨ કહેવાય. સર્વથી જઘન્ય યોગલબ્ધિ અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદીયા જીવને હોય છે. ત્યારપછી ક્રમશઃ અમુક અમુક જીવાશ્રયી^૩ અંશે અંશે વધે અને સર્વથી વધતો વધતો

૧. જિનેશ્વરદેવના તત્ત્વજ્ઞાનની એ જ બલિહારી છે કે એક કર્મનાં જેટલાં, તેટલાં જ આઠે કર્મનાં, એટલે આઠેનાં ભેગાં કરીએ તો પણ અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રમાણ રસબંધનાં સ્થાનકો થાય છે. આ પ્રમાણે અંતર્મુદૂર્તો અસંખ્ય પ્રકારનાં છે. સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી અને અનંતી સંખ્યામાં પણ સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા અને અનંતા ભેદો પડે છે. આવા કસોટીના સ્થાને જ પરમતારકદેવના શાસનથી વાસિત આત્માની અવિચળ શ્રદ્ધાપૂર્ણ સુવર્ણની પરીક્ષા થાય છે.

ધર્મસ્તિકાયાદિ દશ અસંખ્યાતાનું સુવિસ્તૃત વર્ણન, સંખ્યાતાદિનું વર્ણન ચતુર્ષ-પંચમ કર્મગ્રન્થ-કર્મપ્રકૃતિ-નિગોદષ્ટત્રિશિકા-પ્રશ્નાપના-સૂક્ષ્માર્થવિચાર-લોકપ્રકાશ ઇત્યાદિ અનેક ગ્રન્થોથી જાણી લેવું.

૨. જોગો વિરિયં ધામો ૦ ૩. સ્વત્વો વા જોગો ૦ ઇત્યાદિ.

ઉત્કૃષ્ટ યોગ સંજીવ્યેન્દ્રિય મનુષ્યને હોય છે. સર્વથી જઘન્ય યોગથી લઈને સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ સુધીના અંશે અંશે વૃદ્ધિ રૂપ થતા નિર્વિભાજ્ય વિભાગો (સર્વ યોગાણુઓ) જે સ્થિતિસ્થાનવત્ સ્વરૂપે છે તે પણ એક સૂચિશ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા જાણવા. એકેક યોગસ્થાનમાં અનંતા જીવો હોય કારણકે સરખે સરખા યોગ સ્થાનોવાળા જીવો અનંતા હોવાથી.

૮. એક કાળચક્રના સમયો તે બધાય ઉમેરવા. વીશ કોડાકોડી સાગરોપમકાળનું એક કાળચક્ર બને છે. આ કાળચક્રમાં બે વિભાગ પડે છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી. દશ કોડાકોડી સાગરોપમની એક ઉત્સર્પિણી અને તેટલા જ સાગરોપમની એક અવસર્પિણી થાય છે. તે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી પાછી છ છ આરાથી યુક્ત છે. ઉત્સર્પિણી એટલે સર્વ ભાવોમાં ચઢતો કાળ અને અવસર્પિણી તે સર્વ પરિણામોમાં ઉતરતો^૧ કાળ. તે કાળચક્રો અનંતા ગયા અને અનંતા જશે.

૯. પ્રત્યેક (એક શરીરમાં એક જીવ હોય તેવા) શરીરવાળા જીવોની સર્વ સંખ્યા જે અસંખ્યાતી છે તે ઉમેરવી. (સાધારણ જીવો અને સિદ્ધ-મોક્ષના જીવો અનંત છે તેને વર્જીને)

૧૦. સાધારણ વનસ્પતિના શરીરરૂપ જીવો જે નિગોદથી ઓળખાય છે તે નિગોદોની અસંખ્યાતી સંખ્યાને ઉમેરો. આ ચૌદરાજલોકમાં નિગોદો અસંખ્યાતી છે. અનંતકાય કહો, સાધારણ કહો કે નિગોદ કહો, બધાય પર્યાયવાચક શબ્દો છે. અહીંયા સાધારણ જીવો તે સૂક્ષ્મ-બાદર બે ભેદે છે. તેમાં અનંતકાય જીવોનાં શરીર રૂપ નિગોદોને ગોળાઓ રૂપે કલ્પી છે તે લેવી, અને બાદર નિગોદો તે અનંતકાય સાધારણ વનસ્પતિકાયમય છે તે લેવી. એ સૂક્ષ્મ નિગોદના ગોળા જે અસંખ્યાતા છે તે ગોળાની જ ગણતરીરૂપ સંખ્યા અને બાદર નિગોદો બન્નેને ઉમેરતાં જે સંખ્યા થાય તે.

તાત્પર્ય એ કે સૂક્ષ્મ નિગોદોના અસંખ્યાતા ગોળા છે. એકેક ગોળામાં અસંખ્યાતી નિગોદો છે. એકેક નિગોદમાં અનંતા જીવો છે. અનંતા જીવો મળીને એક શરીર રચે છે. તેથી જીવો પરસ્પર સંબદ્ધ હોય છે, અને એથી જ જે જીવો એ નિગોદમાં એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલા છે તે સર્વ જીવોની શ્વાસોચ્છવાસ ક્રિયા, તેમજ તેના તે જ શરીરોમાં જન્મ અને મરણ પણ તેઓના એક[★] સાથે જ હોય છે.

૧. જુઓ અભિધાનચિન્તામણિ (હેમ) કોશ, દેવકાણ્ડના ૧૨૭ થી ૧૩૧ શ્લોક.

કાલો દ્વિવિધોઽવસર્પિણ્યુત્સર્પિણી વિભેદતઃ ।

સાગરકોટિકોટીનાં વિંશત્યા ચ સમાપ્યતે ॥૧॥

અવસર્પિણ્યાં ષડરા ઉત્સર્પિણ્યાં ત એવ વિપરીતાઃ ।

એવં દ્વાદશભિરૈર્વિવર્તતે કાલચક્રમિદમ્ ॥૨॥

તત્રૈકાન્તસુષમાઽરશ્વતસ્વઃ કોટિકોટયઃ ।

સાગરાણાં સુષમા તુ તિભ્રસ્તત્કોટિકોટયઃ ॥૩॥

સુષમદુઃષમા તે દ્વે દુઃષમસુષમા પુનઃ ।

સૈકા સદૈર્ઘ્યર્ષાણાં દિચત્વારિંશતોનિતા ॥૪॥

અથ દુઃષમૈકવિંશતિરબ્દસહસ્રાણિ તાવતી તુ સ્યાત્ ।

એકાન્ત દુઃષમાઽપિ હિ એતત્સંખ્યાઃ પેરેઽપિ વિપરીતાઃ ॥૫॥

આ પ્રમાણે ૧. લોકાકાશ, ૨. ધર્માસ્તિકાય, ૩. અધર્માસ્તિકાય, ૪. એક જીવના આત્મપ્રદેશો, ૫-૬. સ્થિતિબન્ધ તથા રસબન્ધનાં અધ્યવસાય ત્યાનો, ૭. મન-વચન-કાય યોગના નિર્વિભાજ્ય વિભાગો, ૮. એક કાલચક્રના સમગ્ર સમયો, ૯. પ્રત્યેક શરીરી જીવોની સર્વ સંખ્યા, ૧૦. સાધારણ વનસ્પતિના શરીરરૂપ નિગોદો.

આ દશે વસ્તુઓ અસંખ્યાતી ગણાય છે, તે દશે દશ અસંખ્યાતી વસ્તુને એકઠી કરીએ અને કર્યા બાદ જે સંખ્યા આવે તે સંખ્યાને પુનઃ વર્ગીએ, એનો વર્ગ કર્યા બાદ જે સંખ્યા આવે તેમાંથી એક બાદ કરીએ ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાત થાય, અને બાદ કરેલો એક ઉમેરી દઈએ ત્યારે જઘન્ય પરિત્ત અનન્ત થાય, અને જઘન્ય પરિત્ત અનંતથી આગળ અને ઉત્કૃષ્ટથી નીચે એ સર્વ મધ્યમપરિત્ત અનન્ત થાય. એ જઘન્યપરિત્ત અનંતની રાશિનો અભ્યાસ-ગુણાકાર કરતાં જે સંખ્યા આવે તે જઘન્યયુક્તાનન્ત થાય, તેમાંથી એક ઊંચું કરતાં ઉત્કૃષ્ટપરિત્તાનન્ત થાય. એ ચોથા જઘન્યયુક્તાનંતનું જેટલું કાળ પ્રમાણ તેટલી જ સંખ્યાએ સમાન ^૧અભવ્ય જીવો જગતમાં છે. આ સંખ્યાથી આગળ અને ઉત્કૃષ્ટથી નીચેની સર્વ સંખ્યા મધ્યમયુક્ત અસંખ્યાતી જાણવી. એ જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાતની રાશિનો વર્ગ કરવાથી જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે જઘન્યાનન્તાનન્તે જાણવી. તેમાંથી એક ઓછી કરીએ ત્યારે પાછલું ઉત્કૃષ્ટયુક્ત અનન્ત કહેવાય. એ સાતમા જઘન્ય અનન્ત અનન્ત એથી ઉપર ઉત્કૃષ્ટ સુધીની મધ્યમ સંખ્યાઓ મધ્યમ અનન્ત અનન્તે જાણવી, અને જઘન્ય અનન્તાનન્તની રાશિનો ત્રિવાર વર્ગ કરીએ અને તેથી પ્રાપ્ત થયેલી સંખ્યામાં આ છ ^૨પદાર્થો ઉમેરવા.

૧. સિદ્ધા—સિદ્ધના જીવો જે પાંચમે અનન્તે છે તે બધાએ ઉમેરવા. ૨. નિગોઅ—સર્વ અનંતકાય યા નિગોદીયા યા સાધારણ-સૂક્ષ્મ બાદર બધાએ નિગોદીયા જીવો. ૩. વળસસદ્—સર્વ પ્રત્યેક સાધારણ સૂક્ષ્મ બાદર સર્વ. ૪. કાલ—અનંતો, અતીત, અનાગતકાળ અને વર્તમાન સમયરૂપ વર્તમાનકાળ એમ ત્રણે કાળના સર્વ સમયો. ૫. પુગ્ગલા—જગતવર્તી સર્વ પુદ્ગલના પરમાણુઓ અને ૬. સવ્વમલોગનહં—સર્વ અલોકાકાશના પ્રદેશો એ છએ અનંતા તેમાં ઉમેરી દઈએ. એ ઉમેર્યા બાદ જે સંખ્યા આવે તેને પુનઃ ત્રણવાર વર્ગી દેવી અને તેમાં પુનઃ શેષ પદાર્થો અનંતા હોવાથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના અનંતા પર્યાયો ઉમેરવા, એમ કરતાં જે સંખ્યા આવે તે સંખ્યા ઉત્કૃષ્ટ અનંત અનંતની આવી કહેવાય. એ ઉત્કૃષ્ટાનંતાનંતે કોઈપણ વસ્તુ વિદ્યમાન ન હોવાથી આ અનંત સંખ્યાનું કોઈપણ પ્રયોજન નથી. સર્વ વસ્તુઓ ત્રિવિધમાં મધ્યમાનન્તાનન્ત સુધી જ વર્તે છે. આ પ્રમાણે કર્મગ્રન્થ મતે અનંતું નવ પ્રકારનું થયું, અને સિદ્ધાન્તકારના મતે આઠ પ્રકારનું થયું.

★. જે માટે કહ્યું છે કે :—

સમયં વક્તાણં સમયં તેસિં સરીરનિવ્વત્તી ।

સમયં આણુગહણં સમયં ઝસાસનીસાસો ॥૧॥

સાહારણમાહારો સાહારણઆણુપાણગહણં ચ ।

સાહારણ જીવાણં સાહારણલક્ષણં એયં ॥૨॥

૧. કોઈપણ કાળે મોક્ષે જવાને માટે સર્વથા અયોગ્ય એવા જીવો.

૨. સિદ્ધા નિગોઅજીવા વળસસદ્કાલ પુગ્ગલા ચેવ ।

સવ્વમલોગનહં પુણ તિવગ્ગિયં કેવલ દુગ્ગમિ ॥૧॥

૧. જેમ દસમી ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા હોય એમાં જઘન્ય એક ગણાય અને ઉત્કૃષ્ટ દશ ગણાય, એમ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એ બન્નેની તો દરેક સ્થાનોમાં એક નિયત સંખ્યા હોય છે. પરંતુ એમાં મધ્યમ અનેક પ્રકારનું ગણાય, જેમ ત્રણ એ મધ્યમ સંખ્યા, જ્યારે ૫-૭-૯ એ બધીએ મધ્યમ ગણાય છે. એમ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા ૨૧ પ્રકારના સંખ્યાતાદિમાં એક જ રીતે નિયમિત છે. જ્યારે મધ્યમની સર્વ સંખ્યાઓ અનેક પ્રકારની^૧ છે.

૨. સિદ્ધાન્તકારના કથનમાં જે સંખ્યા ‘અભ્યાસ’-ગુણકારથી લેવાય છે, તે જ સંખ્યા કર્મગ્રંથકાર વર્ગ કરીને લાવે છે. આ ફેરફાર ચાર ઠેકાણે (બે અસંખ્ય અને બે અનંતામાં) આવે છે. તે સુજા પાઠકોએ ધ્યાનમાં રાખવું.

૩. સંખ્યાતામાં પુનઃ સંખ્યાતા, અસંખ્યાતામાં અસંખ્યાતા અને અનંતામાં અનંતા પ્રકારો પડે છે, જે સહેજે ખ્યાલમાં આવે તેમ છે.

જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાતે (ચોથે અસંખ્યાતે) એક આવલિકાના સમયો **જઘન્યયુક્ત અનન્તે** (ચોથે અનંતે) અભવ્ય જીવોનું માન, **મધ્યમ યુક્ત અનન્તે** (પાંચમા અનંતે) સમ્યક્ત્વાદિથી પતિત થયેલા (જ્યાં ગુણસ્થાનકથી ૧૧માં ગુણસ્થાનક સુધીનાં) આત્માઓ અને સર્વ સિદ્ધાત્માઓ છે. **મધ્યમ અનન્ત અનન્તે** (આઠમા અનંતે) ૨૨ વસ્તુઓ છે. જેમકે—ભવ્યો, નિગોદો, તિર્યંચો, મિથ્યાત્વીઓ, અવિરતિ જીવો વગેરે વગેરે.

આ પ્રમાણે સંખ્ય, અસંખ્ય અને અનંતનું સ્વરૂપ જણાવ્યું.

ઉપરનું વર્ણન વાંચીને વાચકો મહાતિમહાકાળની અકલ્પનીય સ્થિતિ જાણીને મહાઆશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા હશે.

*

નોંધ:—ત્રણેય જગતની અંદર સર્વોત્તમ અને અદ્વિતીય ગણાતા પરમારાધ્યપાદ શ્રી તીર્થંકર-અરિહંત પરમાત્માઓ જેઓ હજારો નહિ, લાખો નહિ, બલ્કે અગણ્ય પુણ્યાત્માઓના સંસાર-સંસ્તારક, અતિશયાદ્યુત, સંસારાર્ણવ નિસ્તારિણી, વૈરાગ્યવાહિની, સુધાસ્યન્દિની દેશનાનાં પ્રેરક પીયૂષ વડે અસંખ્યજીવોના આત્મપ્રદેશ વ્યાપ્ત કર્મવિષનાં સમુદારક અને અનેક આત્મકલ્યાણભિલાષી, આત્મસંયમોન્મુખ, શિવસુખવાંછુ, ભવ્યાત્માઓના મુક્તિમાર્ગ સંવાહક હોય છે. તે મહાન શુદ્ધતારક ધર્મપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો, યદ્યપિ તેમાંની રંગવિરંગી અસરો, ચિત્ર-વિચિત્ર રંગોળીઓથી વ્યક્તિભેદ અને યુગભેદે વિભિન્ન હોવા છતાં, અમુક પ્રકારનું ઓજસ્વી વ્યક્તિત્વ, અતિશયોની આમુષ્કિક વિપુલ સમૃદ્ધિ અને એક અનન્ય પ્રકારનો અખૂટ આત્મિક વૈભવ, આ બધાયની દૃષ્ટિએ તે સર્વ સમાન હોય છે.

તે સમાનતા કઈ ? કે જે પ્રત્યેક પરમાત્મ વ્યક્તિઓમાં સદૃશ હોય છે ? તો તે જ તુલ્યતાને અહીં અતિ સંક્ષિપ્ત અને મર્યાદિત શબ્દોમાં ટાંકવાનો અલ્પ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. જેને આપણે સાદી અને સરળ ભાષામાં તે વ્યક્તિઓના ‘જીવનની ઊડતી ઝરમર’ કહી શકીએ.

--અનુવાદક

૧. સર્વ જીવો જ્યારે આઠમે અનંતે કલા તો જીવો તો બધા આવી ગયા, પછી બાકીના ૨૧ની જરૂર શી ? તો તેની પણ જરૂર છે. આશય એ છે કે બધા ભેગા કરીએ તો પણ અનંતામાં પાછા અનંતા પ્રકારો વિશેષાધિકને કારણે પડે છે. તેમ કરતાંય પણ સર્વ સંખ્યા પાછી આઠમે અનન્તે જ ઊભી રહેવાની. પરંતુ એકબીજાથી અનંતુ અધિક અધિકપણે વિચારવું.

આ અનંત શબ્દની બાબતમાં, ઘટાવાતી સંખ્યા બાબત વગેરે વિષયમાં અભ્યાસીઓને જરૂર શંકાઓ થશે પણ જાણકાર ગુરુઓ દ્વારા તેનું સમાધાન મેળવવું.

તીર્થંકર-ચકવર્તી-વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ-બલદેવાદિ ત્રેસઠ
શલાકા પુરુષોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય
શ્રી બૃહત્સંગ્રહણી ભાષાંતરનું પરિશિષ્ટ નં. ૩

અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી વીતી અને વીતશે. દરેક ઉત્સર્પિણી કે અવસર્પિણીરૂપ છ આરાને વિષે ૬૩ *શલાકાદિ (૮૧) મહાપુરુષોની ઉત્પત્તિ હોય છે. જેમાં ૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચકવર્તી, ૮ પ્રતિવાસુદેવ, ૮ વાસુદેવ, ૮ બળદેવ એમ ૬૩ (વધુ લઈએ તો ૮ નારદ અને ૧૧ રુદ્રો=૮૧) તે મહાપુરુષો તરીકે ઓળખાય છે. તેઓનો ઉત્પત્તિકાળ અત્યારે ચાલે છે તે અવસર્પિણીમાં ત્રીજા આરાના અંતથી લઈ ચોથા આરાના અંત પર્યન્ત અને ઉત્સર્પિણીમાં ત્રીજાના આરંભથી ચોથા આરાના પ્રારંભ પર્યન્ત હોય છે. તેમાં તીર્થંકરો-ધર્મપુરુષો, ચકવર્તીઓ (ભોગપુરુષો) અને વાસુદેવો વગેરે કર્મપુરુષો તરીકે ઓળખાય છે. તીર્થંકર સિવાયના બધા તીર્થંકરની તમામ પ્રકારની વ્યવસ્થા, ચારિત્રવર્તન વગેરેથી તદ્દન પૃથક્ પડી જાય છે. તીર્થંકર તે જ ભવમાં ચક્રીપણે પણ હોઈ શકે છે. પછી યથાયોગ્ય કાળે સંયમ-દીક્ષા લઈ ઉગ્રવિહાર અને તપશ્ચર્યા કરતાં આભ્યંતર રાગ-દ્વેષાદિ શત્રુઓ સામે ઉગ્ર લડત ચલાવતાં ચલાવતાં શરીર, મન અને ઈન્દ્રિયો ઉપર ખૂબ જ સંયમ રાખી તપ અને સંયમ દ્વારા ક્રમશઃ કર્મ ખપાવતાં ખપાવતાં તે જ ભવમાં સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત કરી પરમાત્મદશારૂપે એટલે તીર્થંકરરૂપે થાય છે. અહીં તે શલાકા પુરુષોના પ્રત્યેક વિભાગનું દિગ્દર્શન એટલે ટૂંકો પરિચય આપવામાં આવે છે.

૨૪ તીર્થંકરો—તીર્થંકર એટલે સંસાર તરવા માટે જ (ગણધરાદિ) સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધસંઘની સ્થાપના કરનાર તે. આવા મહાપુરુષો શાશ્વત નિયમ મુજબ પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવતમાં દરેક કાળમાં ૨૪ થાય છે. પાંચ વિદેહક્ષેત્રોમાં તો કાયમ તીર્થંકરો હોય છે. તેઓ પોતાના તીર્થંકરપણાના ભવથી ત્રીજે ભવે દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે અને પછી વિંશતિસ્થાનક નામના વિવિધ પ્રકારના મહાન તપનું ઉત્તમ કોટિનું ઉત્તમ રીતે આરાધન કરે છે. તપ-સંયમ દ્વારા આરાધન શરૂ કરે છે, તેમાં અને તે દ્વારા તે જ ભવે ‘તીર્થંકર’ (પદ) નામના શુભ કર્મને બાંધે છે. પછી તેઓ વૈમાનિક દેવપણે અથવા પૂર્વે નરકબદ્ધાયુષી જીવ હોય તો નરકમાં ઉત્પન્ન થઈ આયુષ્યક્ષયે ઉત્તમ રાજકુલમાં, અવધિજ્ઞાન સહિત (પરોક્ષ વસ્તુને બતાવનારું જ્ઞાન) અવતરે છે. તે વખતે તેમની માતા પુત્રના મહાપુણ્ય પ્રતાપે મંગલકારી, મહાન લાભોને આપનારાં સર્વોત્તમ કોટિનાં ૧૪ મહાસ્વખોને જુએ છે. બાદ પોતાના પતિ દ્વારા અથવા સ્વપ્નશાસ્ત્રીઓ દ્વારા તેનાં મહાફલોને જાણે છે. ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષ પુણ્યશાળી પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા બાદ રાજકુલમાં ઉત્તરોત્તર યશ, સંપત્તિ અને આબાદીની વૃદ્ધિ જ થતી જાય છે. વળી માતાને લેશમાત્ર ^૧ગર્ભનું દુઃખ, ^૨ઉદરવૃદ્ધિ આદિ કશી તકલીફ કે પીડા પુત્રના તથા ગર્ભના પ્રભાવથી થતી

★ શલાકા એટલે જેઓનો મોક્ષ થયો છે અથવા કોઈપણ કાળે થવાનો છે તેવા ઉત્તમ પુરુષો.

૧-૨. પ્રસૂતિ વિજ્ઞાનના નિયમ મુજબ અન્ય માતાઓને ‘ઉદરવૃદ્ધિ’, શરીર, મુખ-સ્તન ઇત્યાદિક બાહ્ય અવયવોમાં વજાદિક ફેરફારો તેમજ આભ્યંતર પણ કેટલાક ફેરફારો થાય છે તેવું, વળી ગર્ભ ધારણ બાદ દુર્બલપણું, કૃશપણું કે

નથી. અનુક્રમે ગર્ભકાળ પૂર્ણ થયે મધ્યરાત્રિએ ઉત્તમ લગ્નયોગે તેઓનો જન્મ થાય છે. તે જન્મના પ્રસંગે વિશેષ પ્રકારની અશુચિઓ હોતી નથી. જન્મ થતાંની સાથે જ બે ઘડી સુધી અખિલ બ્રહ્માંડમાં ચૌદરાજ લોકમાં પ્રકાશ પ્રકાશ થાય છે. ઘડીબર નારકીના જીવો પણ પ્રકાશ જોઈને આનંદ આનંદ પામે છે. ત્યારબાદ આસન પ્રકંપથી છાપન દિક્કુમારી દેવીઓ આવીને સૂતિકર્મ કરે છે. જળનો અભિષેક, ભક્તિ, અર્ચા, શુદ્ધિ વગેરેથી ઘણા ઠાઠથી બાળપ્રભુના જન્મોત્સવનું સૂતિ-ભક્તિકર્મ કરે છે. જન્મ વખતે જ પ્રભુના પુણ્યપ્રાગ્ભારથી સૌધર્મેન્દ્રનું અચલ સિંહાસન ચલિત થતાં તે ઈન્દ્ર અવધિજ્ઞાન દ્વારા પ્રભુના જન્મને જાણીને સિંહાસનથી ઊતરી, રત્નમય મોજડી કાઢી, એકસાડી ઉત્તરાસંગ-ખેસ નાંખી પ્રભુ જન્મ્યા છે તે ગૃહ તરફ સાત-આઠ ડગલાં સન્મુખ ચાલી “નમુત્સુણં” સ્તવ દ્વારા પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે. તે પછી ઈન્દ્ર જન્મકલ્યાણક મહોત્સવની સામુદાયિક ઉજવણી માટે ^૧હરિશ્ચૈગમેષી દેવ પાસે સુધોષા નામક ઘંટા વગડાવી સર્વ દેવલોકને સજાગ કરી તરત જાહેરાત કરાવરાવે છે કે—“જેને જિનેશ્વરદેવના કલ્યાણકારી જન્માભિષેકના ઉત્સવમાં આવવું હોય તો તૈયાર થઈને ચાલો.” આ ખબર સમગ્ર દેવલોકમાં પડતાં એકબીજાની પ્રેરણા-ભક્તિથી તે તે દેવો અને ૬૩ ઈન્દ્રો તૈયાર થઈ, કેટલાક તો સીધા મેરુપર્વત તરફ ઊપડી જાય છે પણ સૌધર્મેન્દ્રને તો શાશ્વત નિયમ મુજબ જન્મોત્સવની ઉજવણીનું કર્તવ્ય બજાવવાનું ફરજિયાત હોવાથી જંબૂદ્વીપ જેવડા એક લાખ યોજનના પાલક નામના અદ્ભુત વિમાનને તૈયાર કરાવી અન્ય સંખ્યાબંધ દેવ-દેવીઓથી પરિવરેલો, આકાશમાર્ગે ગમન કરતો મનુષ્યલોકમાંના નંદીશ્વરદ્વીપે આવે છે. પછી મોટું વિમાન છોડી દે છે અને અન્ય નાનું વિમાન વિકુર્વી તેમાં બેસીને જન્મસ્થાનના નગર પાસે આવી વિમાન છોડીને રાજાના મહેલમાં પ્રભુની માતાના શયનખંડમાં આવે છે. જન્મગૃહમાં જઈ માતાનો આદેશ લઈ તરત જ અવસ્થાપિની નામની નિદ્રાથી માતા દાસી વગેરેને નિદ્રાધીન કરી દે છે પછી ઈન્દ્ર સ્વયં પોતાનાં પાંચ રૂપ કરી, કરસંપુટમાં પ્રભુને અશક્તપણું આવી જાય છે, તેમજ તાવ, ઊલટી, ઝાડા, મરડા, અસ્વસ્થતા ઇત્યાદિક અનેક દર્દો ઊભાં થાય છે. તેમાંનું કંઈપણ ચિદ્દ જગદુદ્ધારક તીર્થંકર પરમાત્માઓની રત્નકુશિધારિણી પ્રકર્ષપુણ્યશાવિની, ત્રિજગદ્વંધ, સુગૃહીત-નામધેય માતાઓને હોતું નથી.

વળી પ્રભુપ્રસવ સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે. કદીપણ [Unnoturrai Labours]અસ્વાભાવિક રીતે થતો નથી. પ્રસવ સમયે સ્નેહવત્સલ સામાન્ય માતાઓને જે અવાચ્ય કષ્ટ ભોગવવું પડે છે, તે કષ્ટ તેમજ ગર્ભપ્રસવ બાદ જુદા જુદા પ્રકારના આવ Hxmorrhage (રક્ત પ્રસવાંત આકસ્મિક)નાં દુઃખ, ત્રાસદાયક દર્દો વગેરે વગેરે જે જે વ્યાધિઓનો ઉદ્ભવ થાય છે તેમાંનું કંઈપણ હોતું નથી.

ટૂંકમાં ગર્ભધારણથી માંડી પ્રસવાદિક પરિસમાપ્તિ યાવદ્ સર્વ ક્રિયાકાળ પીડા રહિત, અસ્વસ્થતા રહિત, ખૂબ જ સુખ અને શાન્તિપૂર્વક પ્રભુમાતા પ્રસાર કરે છે. માતાને જરાય અશાન્તિ કે અરતિ પેદા થતી નથી. એમાં અસાધારણ અને જબરજસ્ત કારણ કોઈપણ હોય તો ગર્ભમાં પધારેલા પ્રબળ પુણ્યશાળી, અનન્યતપોબલી ભગવાનનો અર્થિત્ય પ્રભાવ જ છે.

૧. હરિશ્ચૈગમેષી શબ્દ બોલાવામાં જરા કઠિન હોવાથી સમય જતાં ‘જૈ’ ની જગ્યાએ ‘ણ’ બોલાતો થયો અને હરિણગમેષી શબ્દ ચલણ બની ગયો અને પછી હરિણ શબ્દનો હરણ અર્થ ઉપજાવીને હરણના મોઢાવાળાં દેવનાં ચિત્રો બનવાં લાગ્યાં. બે હજાર વરસ ઉપર પણ મથુરાની એક શિલામાં હરણના મોઢાવાળા હરિશ્ચૈગમેષીને બતાવ્યો છે અને ચિત્રોમાં તો સેંકડો વરસોથી આજ સુધી બતાવવાની પ્રથા ચાલુ છે, આ એક કલ્પના છે.

લઈને આકાશ દ્વારા ઊડીને મેરુપર્વત પહોંચી જાય છે. ત્યાં પાંડુક વનવર્તિની અભિષેક શિલા ઉપર પ્રભુને ખોળામાં લઈને બેસે, તે જ સમયે અન્ય સર્વ ઈન્દ્રો આસનકંપથી પ્રભુનો જન્મ જાણી સૌધર્મેન્દ્રવત્ સ્વસ્વકલ્પમાં ઘંટાઓ દ્વારા ખબર અપાવી તૈયાર થઈને અનેક દેવો સહિત મેરુપર્વતે આવે છે. તે ઈન્દ્રો અભિષેક માટે દેવો દ્વારા ક્ષીર સમુદ્રનાં, ગંગા નદી, માગધાદિ અનેક તીર્થસ્થાનોનાં જળ મંગાવી, જલ, ચંદન, પુષ્પ ચૂર્ણાદિ મિશ્રિત જલથી ભરેલા સોના-રૂપા-રત્ન-માટીના અષ્ટ જાતિના, મહાન લાખો કલશો વડે ધામધૂમથી ભારે હર્ષાનંદ વચ્ચે બાળપ્રભુની સ્તુતિ, આરતી, દીવો, અષ્ટમંગલોનું આલેખન, નૃત્યો વગેરેથી ભક્તિ સમાપ્ત કરી, પ્રભુનો અભિષેક તથા પૂજાદિક કાર્યો દેવો અને ઈન્દ્રો ખૂબ ભક્તિભાવથી કરે છે. પછી અંગ લુંછી કરી બાલપ્રભુને સૌધર્મેન્દ્ર ગૃહે લાવીને, પ્રભુના જમણા અંગૂઠે ક્ષુધા શાન્તિ અર્થે અમૃત સંક્રમાવી, પ્રભુને સુવરાવી, અવસ્થાપિની નિદ્રા પાછી ખેંચી લઈ, માતા પ્રભુને નમસ્કાર કરી શ્રેષ્ઠ વચનો બોલે છે. પછી ઈન્દ્ર પ્રજાના આનંદ માટે કુબેરદેવ દ્વારા ધનવૃષ્ટિ કરાવી દેવો દ્વારા આકાશમાં કુટુંબ શાન્તિ-હિતાર્થે વિવિધ ઉદ્દ્યોષણાઓ કરાવી ઈન્દ્રાદિક સ્વસ્થાને જાય છે. એ પ્રમાણે અતિ સંક્ષેપમાં જન્મકલ્યાણકનું વર્ણન કર્યું. પછી ભગવાન મોટા થયે, યોગ્યવયે ભોગકર્મ શેષ રહ્યું હોય તો લગ્ન કરવાપૂર્વક સંસાર માંડે છે. જેમને તે ભોગકર્મ નથી હોતું તે ગૃહસંસાર નથી માંડતા. પછી યોગ્ય કાળે લોકાન્તિક નામના દેવો તીર્થ^૧ પ્રવર્તાવો એવી વિનંતિ કરે છે એટલે પ્રભુ દીક્ષા લેવા ઉત્સુક થાય, તે વખતે નિયમ મુજબ દેવેન્દ્રો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું એક વર્ષ સુધી ૩૮૮ કરોડ અને ૮૦ લાખ સોનેયાનું વાર્ષિક દાન આપે. પછી કુટુંબ-લોકોની અન્નવસ્ત્રાભૂષણાદિક સર્વ ઈચ્છાઓ સંપૂર્ણપણે પૂર્ણ કરે છે. પછી દીક્ષા સમય આવે, તે વખતે આસનકંપથી ઈન્દ્રો દીક્ષાકલ્યાણકનો અવસર જાણી મનુષ્યલોકે આવી, સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરાવી દીક્ષાનો મહામહોત્સવ કરે, દીક્ષાનો અપૂર્વ વરઘોડો નીકળે. જે વરઘોડામાં પ્રભુની પાલખીને પોતાના કલ્યાણ માટે સર્વ ઈન્દ્રાદિક દેવો ઉપાડે, પછી અનુક્રમે નગર બહાર ઉઘાને આવે, પછી પંચમુષ્ટિ લોચ એટલે માથાના અને દાઢીના તમામ વાળ ચૂંટી કાઢે, મુંડકા થઈ જાય, ઈન્દ્ર દેવદૂષ્ય ડાબા ખભે નાંખે. પછી એકલા અથવા અન્ય જીવો સાથે દીક્ષાનો શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ પાઠ બોલીને, સંયમવ્રત ગ્રહણ કરે. તે વખતે આત્મિક નિર્મળતા વધતાં તેઓને અઢી દ્વીપમાં રહેલા સંજી પંચેન્દ્રિય જીવોના મનોભાવને જણાવનારું ‘મનઃપર્યવજ્ઞાન’ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી પ્રભુ કમેકમે વિહાર કરે છે. અપ્રમત્ત-અપ્રતિબદ્ધપણે વિહરતાં, અનેક ઉપદ્રવોને, બાવીશ પરિષહોને, ઘોર તપશ્ચર્યાને કરતાં, વનવાસાદિકને સેવતાં, ચાર ઘાતીકર્મને ખપાવતાં થકાં, શુકલ ધ્યાનમાં આરૂઢ થતાં, યથાયોગ્યકાળે શુભયોગે, પ્રભુને લોકાલોકના સર્વસ્વરૂપને જણાવનારું, ત્રણે કાળના સમગ્ર જગતના પદાર્થ-દ્રવ્યોને આત્મસાક્ષાત્ બતલાવનારું એવું અંતિમ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ વખતે ઈન્દ્રો આસનકંપથી તેને જાણીને પ્રભુના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકને ઊજવવા તે સ્થળે સર્વ નિકાયના દેવો-ઈન્દ્રો આવી, શીઘ્ર ગોળ વા ચોખૂણ, ત્રણ ગઢવાળાં, ચાર દ્વારવાળાં, સોનું, રૂપું તથા મણિરત્નથી બનેલાં એક યોજન ઊંચાઈવાળાં, વીશ હજાર પગથિયાંવાળાં, અનિર્વચનીય, અનેક દેખાવોથી ભરપૂર, અશોકવૃક્ષ યુક્ત સમવસરણની રચના કરે છે. પછી પ્રભુ સુવર્ણ કમળ ઉપર થઈને સમવસરણમાં આવી પૂર્વ દિશાના સિંહાસન ઉપર

૧. એક ગ્રન્થમાં વરસીદાન આપ્યા પછી લોકાંતિકો દીક્ષા લેવાની વિનંતિ કરે છે એવું મતાંતરે જણાવ્યું છે.

મૂળ શરીરે બિરાજી રત્નમણિમય પાદપીઠ ઉપર પગ મૂકી, અતિશયથી ચતુર્મુખ થઈને તીર્થને નમસ્કાર કરી ચોત્રીશ^૧ અતિશયે શોભતા અઢાર^૨ દોષ રહિત પ્રભુ સમવસરણમાં આવેલા દેવો, મનુષ્યો અને

૧. મહાનપુરુષો કેવા હોય ? તે માટે અહીં તેમના ચોત્રીશ અતિશયો બતાવાય છે. ૧. તે પરમાત્માઓનું અદ્ભુતરૂપવાળું, સુગંધમય, નીરોગી, પ્રસ્વેદ (પસીનો) અને મલરહિત શરીર. ૨. કમલપુષ્પના તુલ્ય સુગંધી શ્વાસોચ્છવાસ. ૩. ગાયના દૂધના સરખું તો ઉજ્જવલ રૂધિર હોય અને પ્રભુના શરીરમાં માંસ દુર્ગંધરહિત હોય. ૪. તેમનાં આહાર અને નિહાર તે-ભોજન અને મલ તથા પેશાબની ક્રિયા મનુષ્યો-પ્રાણીઓ જોઈ શકે નહીં. આ ચાર અતિશયો સહજન્મા-જન્મની સાથે જ પ્રગટે છે.

હવે જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે ચાર ઘાતીકર્મોનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થએલા ૧૧ અતિશયો તે આ પ્રમાણે—

૫. એક યોજન=ચાર ગાઉ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં પથરાએલ સમવસરણની અંદર તેમના અતિશયબળે કરોડો અને અસંખ્ય મનુષ્યો, દેવો અને તિર્થથો સમાઈ શકે છે. પ્રભુ સર્વજ્ઞ થયા બાદ તેના ઉપર બિરાજી દેશના આપે છે. ૬. પ્રભુનું પ્રવચન અર્ધમાગધી ભાષામાં ચાર ગાઉ સુધી સંભળાય તેવું હોય છે. છતાં અતિશયબળે તે ભાષાનું દરેક દેશના મનુષ્યો, દેવો અને તિર્થથોની ભાષામાં તેનું પરિણમન થઈ જાય છે. એટલે સહુ પોતપોતાની ભાષામાં તે પ્રવચન સમજી જાય છે. ૭. મસ્તકની પાછળના ભાગે સૂર્યના તેજને તિરસ્કૃત કરનારું મનોહર ભામંડલ ઝગમગાટ કરતું હોય છે, જે પ્રભુની અદ્ભુત ક્રાન્તિને પ્રતિચ્છાયાથી સંહરી લે છે, જેથી આપણે પ્રભુનું મુખારવિંદ સુખે જોઈ શકીએ છીએ. જો ભામંડલ ન હોય તો સન્મુખ પણ જોઈ ન શકીએ. ૮. પરમાત્મા જે જગ્યાએ હોય તેને ફરતા ચારે બાજુ કંઈક અધિક પચ્ચીશ પચ્ચીશ યોજન સુધીમાં પૃથ્વી ઉપર, ઊંચે ૧૨૫ યોજન સુધીમાં અને ભૂગર્ભમાં પણ ૧૨૫ યોજન સુધી, કોઈપણ પ્રકારના ભયંકર રોગોનો ઉપદ્રવ ન હોય. ૯. પરમાત્મા પાસે-સર્વ દેવો, મનુષ્યો અને તિર્થથોની સામે પોતાના જ વૈરીઓ હોય છતાં પરસ્પરના શત્રુભાવ કે વૈરભાવ વિરોધને પ્રભુના અતિશયના બળથી ભૂલી જાય છે. ૧૦. પ્રભુ વિચરતા હોય ત્યાં સપ્ત પ્રકારની ઈતિ-ધાન્યનો ઉપદ્રવ કરનારાં પતંગિયાં તથા મારિ-મરકી ઈત્યાદિના ઉપદ્રવો ન હોય.

૧૧. મારિ એટલે ઔત્પાત્તિક-ઔચિત્તા મરણજન્ય વ્યાધિઓ ન થાય. ૧૨. અતિવૃષ્ટિ ન થાય. ૧૩. અનાવૃષ્ટિ-વરસાદનો અભાવ ન હોય. ૧૪. દુર્ભિક્ષ-દુષ્કાળ ન પડે. ૧૫. એક બીજાં રાષ્ટ્રે વચ્ચે ભય અર્થાત્ સર્વ વિનાશસર્જક યુદ્ધ પણ ન હોય. (છતાં નિકાચિત કર્મના અસાધારણ સંજોગમાં અપવાદ સમજવો.)

હવે પરમાત્માના પ્રબળ પુણ્ય પ્રકર્ષવડે દેવકૃત (દેવ વડે) કરાતા ૧૮ અતિશયોને કહેવાય છે.

૧૬. પ્રભુની સાથે જ હંમેશા આકાશમાં ધર્મચક્ર ચાલે. ૧૭. આકાશમાં પ્રભુની બન્ને બાજુ ચામરો સ્વયં વીંજાતાં હોય. ૧૮. પ્રભુને બેસવા માટે પાદપીઠ સાથે, ઉજ્જવલ-સ્વચ્છ આકાશના સરખું, સ્ફટિકમય સિંહાસન, પ્રભુ વિચરે ત્યારે તે આકાશમાં પ્રભુ આગળ ચાલે છે. ૧૯. આકાશમાં જ પ્રભુના મસ્તક ઉપર ઉજ્જવળ ત્રણછત્રો ઉપરાઉપરી હોય. ૨૦. રત્નમય ધ્વજ ચારે દિશાએ ફરકતા હોય. ૨૧. પ્રભુ હંમેશાં દેવકૃત સુવર્ણક્રમણી ઉપર જ પગ મૂકીને ચાલે. ૨૨. પ્રભુની દેશના માટે દેવો પ્રથમ રજત, પછી સુવર્ણ અને પછી રત્નનું બનાવેલું ત્રિગઢમય ગોળ અથવા ચોરસ સમવસરણ રચે તે. ૨૩. પ્રભુ મૂળ શરીરે તો પૂર્વ દિશા સન્મુખ જ બેસી દેશના આપે છતાં દેવકૃતાતિશય વડે ચારે દિશાવર્તી તેનાં પ્રતિબિંબો દેખાય તે. ૨૪. સમવસરણ મધ્યે ઉપરિતન ભાગે અશોકવૃક્ષ દેવો કરે અને તે ઉપર ચૈત્ય-જ્ઞાનવૃક્ષ રચે, તે વૃક્ષના નીચે રહેલા સિંહાસન ઉપર પ્રભુ દેશના આપતા હોય. ૨૫. પ્રભુ વિહરે ત્યારે માર્ગસ્થિત કાંટા વગેરે અધોમુખ થઈ જાય તે. ૨૬. વૃક્ષો નમસ્કાર કરતાં હોય તેમ નમી જાય. ૨૭. મહાન દુન્દુભિ નાદ થાય. ૨૮. અનુકૂલ અને સુખાકારી પવન વાય. ૨૯. પક્ષીઓ શુભસૂચક પ્રદક્ષિણા આપે. ૩૦. સુગંધીદ્રવ જલની વૃષ્ટિ થાય. ૩૧. વિવિધરંગી પુષ્પોની વૃષ્ટિ થાય. ૩૨. કેવળજ્ઞાન થયા પછી મસ્તકના, દાઢી, મૂછના વાળનું અને નાખોનું વધવું થતું નથી. ૩૩. હંમેશાં તેમની પરિચર્યામાં જગન્યથી પણ ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક નિકાયના મળી એક કરોડ દેવો હાજરાહજુર હોય. ૩૪. વર્ષની હેમન્તા, શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ એ છએ ઋતુઓ, પોતપોતાના પ્રાકૃતિક ગુણસ્વભાવ વડે યુક્ત અનુકૂળ હોય એટલે દરેક ઋતુઓ સમભાવને ધારણ કરવાવાળી અને પુષ્પાદિ સામગ્રીવડે ઈન્દ્રિયોના મનોજ સ્પર્શ,

તિર્યચોને સ્વસ્વભાષામાં પ્રભુઅતિશયથી સમજાય તેવી સંશયોચ્છેદક, ભવોદધિતારિણી, ૩૫ ગુણેયુક્ત એવી, એક યોજન સુધી સંભળાય તેવી દેશનાને ગંભીર સ્વરથી રાગ-રાગિણીમાં વિસ્તારે છે. પછી તેઓ ગણધરાદિપૂર્વક નવીન સંઘ (તે સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા)ની સ્થાપના કરી (આકાશમાં ચાલતું રત્નસિંહાસન, ધર્મચક્ર, ધ્વજા, છત્ર અને ચામર સાથે) જગતભરમાં વિચરી, સાધુધર્મને અંગે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય તે અચૂર્ય, મૈથુનવર્જન તે સ્ત્રીત્યાગ અને અપરિગ્રહ તે ધનધાન્યાદિકના ત્યાગનો, ગૃહસ્થધર્મને અંગે બારવ્રતનો ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનો અહિંસાપ્રધાન ત્યાગ વૈરાગ્યમૂલક ધર્મનો જોરશોરથી બોધપાઠ જગતને આપી, અનેક જીવોને સંસારમાંથી તારી, પાપમુક્ત કરી મુક્તિગમન યોગ્ય કરે છે, પછી પ્રભુ પણ અપ્રતિબદ્ધપણે વિહરી શેષકર્મોનો ક્ષય કરી નિર્વાણ પામે છે એટલે મોક્ષે જાય છે. દેવો આસનકંપથી પ્રભુનું નિર્વાણ જાણી અહીં આવીને નિર્વાણકલ્યાણકને અત્યન્ત ખિન્ન ચિત્તવાળા થયા થકા ઊંજવે છે. આ તીર્થકરો અતુલ-અનંતબળના ધણી હોય છે, આનાથી વધુ બળ-શક્તિ ત્રણેય જગતમાં કોઈનામાં હોતી નથી. એમાં દરેક કાળમાં ઉત્પન્ન થનારા ચોવીશ તીર્થકરો પૈકી પહેલા તીર્થકર પ્રભુથી દુનિયાનો સર્વ પ્રકારનો વ્યવહારધર્મ, ૬૪ સ્ત્રીકલા, ૭૨ પુરુષકલા, શિલ્પશાસ્ત્રો, અન્ય ક્રિયાદિ સર્વ વ્યવહારો શરૂ થાય છે એટલે તેઓ તેનો ફક્ત વિધિકમ બતલાવે છે.

આ પ્રમાણે પંચકલ્યાણકોનું દિગ્દર્શન કરાવવા સાથે પરમાત્માની જન્મથી લઈ મુક્તિ પ્રાપ્તિ સુધીની વ્યવસ્થાની સંક્ષિપ્ત શાબ્દિક નોંધ દર્શાવી.

*

રસ, રૂપ, શબ્દ વડે કરીને અનુકૂલ વર્તે, જેથી તમામ જીવોને સુખ ઉપજે છે. એ પ્રમાણે સહજન્મા ૪, કર્મક્ષયથી ૧૧, દેવકૃત ૧૮ મળી કુલ ૩૪ અતિશયવંત તીર્થકરો હોય છે.

૨. આમ તો તીર્થકરો સર્વ દોષોથી રહિત હોય છે, છતાં મુખ્ય મુખ્ય અઢાર દોષોથી રહિત હોય છે એવું વર્ણન કરાયું છે. એ અઢાર દોષો કયા છે ? તો ધનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, વીર્યાન્તરાય, ભોગાન્તરાય, ઉપભોગાન્તરાય, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, કામ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, નિદ્રા, અવિરતિ, રાગ, દ્વેષ આ અઢારે દોષોથી તીર્થકર પરમાત્માઓ મુક્ત હોય છે.

૩. તીર્થકરોની દેશના-વાણી પાંત્રીશ ગુણોથી યુક્ત હોય છે. પાંત્રીશ ગુણોની બાબતમાં મતભેદ જોવા મળે છે. વળી કેટલાક ગુણોનો સ્પષ્ટાર્થ સમજાતો નથી. હવે એ ૩૫ ગુણોની નોંધ નીચે મુજબ છે.

૧. સંસ્કૃતાદિ લક્ષણથી સંસ્કારિત, ૨. ઔદાત્ય એટલે ઉચ્ચસ્વરે બોલવું, ૩. અગ્રામ્યા-સંસ્કારી, ૪. મેઘની માકક ગંભીર, ૫. પ્રતિધ્વનિ-પડવા પાડનારી, ૬. સરલ, ૭. માલકોશાદિક રાગ-રાગિણીયુક્ત, આ શબ્દઅપેક્ષાથી ગુણો કહ્યા. અર્થાશ્રયી ગુણો તે, ૮. મહાન અર્થવાળી, ૯. પૂર્વપર વાક્યાર્થના વિરોધ વગરની, ૧૦. શિષ્ટતાપૂર્વક સિદ્ધાન્તોક્ત અર્થને જણાવનારી, ૧૧. સંશય મુક્ત, ૧૨. અન્યના ઉત્તરો આવી જાય તેવી, ૧૩. હૃદયંગમ, ૧૪. પરસ્પર પદ વાક્યની અપેક્ષા રાખવાવાળી, ૧૫. પ્રસંગોચિત, ૧૬. તત્ત્વનિષ્ઠ, ૧૭. અસંબદ્ધ અને અતિ વિસ્તારના અભાવવાળી, ૧૮. સ્વશ્લોકા અને અન્ય નિંદારહિત, ૧૯. વક્તાના કથનીય અર્થની ભૂમિકાને અનુસરવાવાળી, ૨૦. અતિસ્નિગ્ધ મધુર, ૨૧. પ્રશંસનીય, ૨૨. કોઈના મર્મને આઘાત ન કરે તેવી, ૨૩. ગંભીર અર્થવાળી, ૨૪. ધર્મ-અર્થથી યુક્ત, ૨૫. કારક કાળ લિંગ વચનાદિ દોષથી વિવર્જિત, ૨૬. વિભ્રમાદિથી વિયુક્ત, ૨૭. અતિઆશ્ચર્યજનક, ૨૮. અદ્ભુત, ૨૯. અવિલામ્બિત, ૩૦. વર્ણનીય અનેક વસ્તુસ્વરૂપથી વિચિત્રતાવાળી, ૩૧. સર્વોત્તમ અનન્યા, ૩૨. સત્ત્વપ્રધાન, ૩૩. વર્ણ, પદ અને વાક્યના પદચ્છેદવાળી, ૩૪. વિવક્ષિત અર્થને સિદ્ધ કરવાવાળી અને ૩૫. વક્તા અને શ્રોતાને શ્રમ ન કરાવવાવાળી. આ પ્રમાણે ૩૫ ગુણયુક્ત વાણીથી પ્રભુ બોલે છે, ભાષે છે અને પ્રરૂપે છે.

સાર્વભૌમ-ચક્રવર્તીઓનું સ્વરૂપ

નોંધ:—આપણા ભરતકેત્રમાં દરેક કાળે પુરુષવર્ગમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતી માત્ર ૬૩ વ્યક્તિઓ જ જન્મે છે. એમાં ચક્રવર્તીઓ બાર જ હોય છે. કરોડો-અબજો વરસના કાળમાં માત્ર ચક્રી ૧૨ થાય છે, એટલે તે વિરલ વ્યક્તિમાં ગણાય. તેથી અહીંયા ચક્રવર્તીનો પરિચય અને તેની છ ખંડની વિજયયાત્રા ડાયરીની નોંધની જેમ રજૂ કરી છે. એક ચક્રવર્તીની જેવી યાત્રા હોય તેવી જ બીજા ચક્રીની હોય છે.

ચક્રીદિગ્વિજય ક્રમ—તીર્થંકરવત્ ચક્રવર્તીઓ પણ ઉચ્ચજાતિ, ઉચ્ચગોત્ર અને રાજકુલે જ જન્મ લે છે, પરંતુ નીચ કુલમાં કદાપિ જન્મ લેતા નથી. અરિહંત જનનીવત્ ચક્રવર્તી ગર્ભમાં આવતાં જ ચક્રીની માતા પણ ચૌદ મહાસ્વપ્નોને જુએ છે. વળી એટલું વિશેષ છે કે જો નરકથી ચક્રીનો જીવ ગર્ભે આવ્યો હોય તો બારમે સ્વપ્ને ‘ભવન’ દેખે અને વૈમાનિક દેવલોકથી આવ્યો હોય તો ‘વિમાન’ દેખે છે. અનુક્રમે ગર્ભકાળ પૂર્ણ થયે જન્મ થતાં મહામહોત્સવો થાય છે. સર્વ રીતે નગરમાં આનંદ આનંદ કરાવાય છે. અનુક્રમે સ્તનપાનાર્થે, ધાત્રી-ધાવમાતા સ્નાન કરાવનારી, વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવનારી, અંકે (ખોળામાં) બેસાડનારી અને પાંચમી કીડા કરાવનારી એ પાંચ ધાવમાતા-દારીઓથી લાલન-પાલન કરાય છે. ત્યારબાદ તેનાં કમશ: યથોચિત નામ સ્થાપનાદિક સંસ્કારો મહાઠાઠથી ઉજવાય છે. પછી સુખે સુખે વૃદ્ધિ પામતાં તેઓને અનેક વિષયના અનેક પંડિતો તથા કલાચાર્યો પાસે શાસ્ત્રમાં તથા દરેક કળામાં પ્રવીણ કરાવવામાં આવે છે. તેઓ પ્રથમ સંઘયણ તથા પ્રથમ સંસ્થાનવાળા હોય છે. તેઓ કમશ: યુવાવસ્થાને પામે ત્યારે સંપૂર્ણ ૧૦૦૮ પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ સામુદ્રિક લક્ષણોપેત શરીરવાળા થાય છે અને તેઓને દક્ષિણાવર્ત (જમણે શરૂ થઈ ડાબી બાજુ વળાંક લેતા એવા) પ્રશસ્ત લોભ હોય છે અને વક્ષસ્થળે “શ્રી વત્સ” નું ચિહ્ન હોય છે તેમજ તેઓ રાજાધોગ્ય, અવ્યંગ, લક્ષણાદિ વગેરે ૩૬ ગુણોયુક્ત અને સુવર્ણ જેવા શરીરી હોય છે.

આ પ્રમાણે સુખમાં દિવસો વીત્યે થકે અન્યદ્ર યથાયોગ્ય સમયે તેની (પ્રાય:) આયુધશાળામાં મહાદિવ્ય રત્નોથી અલંકૃત ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થાય છે. શાહારક્ષક રત્નને જોઈ હૃષ્ટપુષ્ટ થતો નમસ્કાર કરી ચક્રીને વિનયપૂર્વક શુભ સમાચાર આપે, ચક્રવર્તી મુકુટ સિવાય શાહારક્ષકને પ્રચુર દ્રવ્ય અને આભૂષણોનું આજીવન નિર્વાહ ચાલે તેટલું પ્રીતિદાન આપી, પોતે સિંહાસનથી ઊતરી, ત્યાં જ સાત-આઠ પગલાં ચાલી, ચક્રી દિશા તરફ સ્તુતિ-નમસ્કારાદિક કરે, પછી સ્નાનાદિક કરી, મહાપૂજાની વિવિધ ઉત્તમોત્તમ સામગ્રી લઈને, વાજતે-ગાજતે મહાપરિવારયુક્ત આયુધશાળામાં આવી, ચક્રરત્નની વિધિ મુજબ પૂજા કરી, સર્વત્ર નગરમાં અઢારે આલમમાં (જાતમાં) આનંદ ફેલાવે, અને જિનેશ્વરોનાં મંદિરોમાં મહાઅષાઢિકા મહોત્સવ કરે. મહોત્સવ પૂર્ણ થયા બાદ બાર જાતના દિવ્યનાદ-ધ્વનિપૂર્વક હજાર યક્ષોથી સેવાતું ચક્રરત્ન આયુધશાળાથી બહાર નીકળી આકાશમાં જ ચાલે, તે વખતે સર્વ લોકો તેને જુએ છે. પછી તે રત્ન માગધતીર્થ તરફ ચાલવા માંડે તે વખતે હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલો, ચતુરંગી સેનાથી સજ્જ બનેલો સમયજ ચક્રી, શુભ શુકનો-મંગલો લઈને તેની પછવાડે ચાલે, માર્ગમાં આવતા અનેક દેશ-નગરો, રાજાઓને જીતતો,

તે ચક્રીનું ચક્રરત્ન પ્રયાણને દિવસે ગંગા નદીના દક્ષિણ કિનારે, પ્રમાણગુલીય ૧ યોજન (૪૦૦ ગાઉ) ચાલીને વિજય કરવાની સ્થાન સૂચના કરતું ત્યાં જ સ્થિર રહે, તેથી તેટલું મહાપ્રયાણ પણ (ચઢતા કાળે સ્વદેહબળથી, હીન કાળે દેવ શક્તિથી) મહાસૈન્યને સુખરૂપ રહે, પછી માગધતીર્થ સમીપે આવી ૧૨ યોજન લાંબી, ૮ યોજન પહોળી છાવણીનો પડાવ નંખાય, પછી ચક્રી હસ્તિ ઉપરથી ઊતરી, વાર્ધકી નામના પુરુષ રત્નને મહાઅદ્ભુત પૌષ્ઠશાળા બનાવવાનો આદેશ કરી, તે શાળા તૈયાર થયે ચક્રી અંદર જઈ માગધકુમાર (નાગકુમાર નિકાયના) ની આરાધના નિમિત્તે અઠમ ^૧તપ (સતત ત્રણ દિવસના નિર્જળા ઉપવાસ) કરી સ્મરણ કરે. (આ અઠમ ભાવિ તીર્થકર ચક્રીને ન હોય, તેમને પોતાના પુણ્ય પ્રાગૂભારથી જ સર્વ કાર્ય થાય.) પછી ચોથે દિવસે લવણ સમુદ્રના કિનારેથી બાર યોજન દૂર આવેલા તે માગધતીર્થને સાધવા સ્વરથને રથની નાભિ પ્રમાણ જળમાં ઉતારી વૈશાખ સંસ્થાને ઊભો રહી, (દેવાધિષ્ઠિત) બાણની સ્તુતિ કરી, જયને ઈચ્છતો ચક્રી સ્વનામથી અંકિત બાણ છોડે, તે દિવ્ય નાટારંભોને જોઈ રહેલા માગધકુમારની સભામાં જઈને એકાએક પડે, પછી એકાએક શત્રુનું બાણ પડવાથી મગધેશ બહુ કોપાયમાન થતો અનેક કુવચનો કાઢે, પરંતુ નિર્ણય માટે બાણને લેતાં ચક્રીનું નામ વાંચી તરત જ શાન્ત થઈ 'ચક્રી ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે' માટે હવે તાબે થવું જોઈએ, એવો વિચાર કરી ચક્રી પાસે આવીને અનેક ઉત્તમ ભેટણાં સ્વભૂમિનું જલ-માટી આદિનું ભેટણું કરી ચક્રીની આજ્ઞાને સ્વીકારે, પછી ચક્રી પારણું કરીને જયની ખુશાલીમાં ત્યાં અષ્ટાઙ્ગિકા મહોત્સવ કરાવે. બાદ માગધતીર્થવત્ અઠમાઙ્ગિક તપ કરવાપૂર્વક વરદામ-પ્રભાસ તીર્થોને જીતે. ત્યાં પણ તત્રવર્તી દેવોનું ભેટણું લઈ આવવું, આજ્ઞા સ્વીકાર, ચક્રીતપ, પારણું અને મહોત્સવ આ વ્યવસ્થા પૂર્વવત્ સમજી લેવી. પછી ચક્રી અઠમતપ કરી બાણ મૂક્યા વિના આસન કંપાવવાપૂર્વક સિન્ધુ નદીની અધિષ્ઠાત્રી સિન્ધુદેવીને જીતે. ત્યાં પણ ભેટણું, આજ્ઞા સ્વીકાર, મહોત્સવ ઈત્યાદિ સમજી લેવું. પછી આગળ વધીને વૈતાલ્ય પર્વતના દેવને પૂર્વકમે જીતે, પછી અઠમાઙ્ગિક મહોત્સવ પર્યન્તના કમે તમિષ્ઠા ગુફાના દેવને જીતે ત્યાં ચક્રીના સ્વમંત્રી સેનાની રત્નને (સેનાપતિને) આજ્ઞા થતાં તે સેનાની અનુક્રમે ચર્મરત્ન ઉપર બેસી વહાણની જેમ સિન્ધુ પાર ઊતરીને બલિષ્ઠ મ્લેચ્છ રાજાઓ સાથે મહાભીષણ અને ખૂનખાર સંગ્રામ કરી અંતે વિજય મેળવી સિન્ધુના દક્ષિણ નિષ્કૂટને (વિભાગને) જીતે અને તત્રવર્તી રાજાઓને ચક્રી પાસે ભેટી કરાવી, પોતાના સ્વામી ચક્રવર્તીની આજ્ઞા વતવિ-વિજય ધ્વજ ફરકાવે.

અન્યદા પુનઃ ચક્રી સેનાનીને ગુફાના દ્વાર ઉઘાડવાની આજ્ઞા કરે, સ્વામીનો અનન્ય ભક્ત તે સેનાનીરત્ન પૌષ્ઠપૂર્વક અઠમાઙ્ગિક તપ કરી, પછી સ્વચ્છ થઈ ગુફાના દ્વારને પૂંજી સાફ કરી, પૂજન મંગળ વિધિપૂર્વક દંડરત્નથી ત્રણવાર પ્રહાર કરી, ગુફાદ્વારને ઉઘાડે, સેનાની ચક્રીને સમાચાર આપે, હર્ષિત થયેલો ચક્રી બાર યોજન પ્રકાશ આપતા મણિરત્નયુક્ત, મહા હસ્તિરત્ન ઉપર બેસી, ગુફામાં પ્રવેશી, આખી ગુફાના ગમનાગમન માર્ગને પ્રકાશમય કરવા સૂર્ય જેવાં ૪૯ મંડળો-રેખાઓ ગુફાની બન્ને ભીંત ઉપર કાંકિણી રત્નથી આલેખે, પછી વાર્ધકીરત્ને બનાવેલા ઉન્મગ્ના, નિમગ્ના નદી ઉપરના પૂલ ઉપર થઈને, સ્વયં ઊઘડેલા ગુફાના સામા-દક્ષિણ દ્વારે બહાર નીકળી ત્યાં રહેતા બલિષ્ઠ અને ખડતલ મ્લેચ્છો સાથે મહાન યુદ્ધ કરી, વિજય પ્રાપ્ત કરી, શત્રુનાં ભેટણાં સ્વીકારી, સ્વઆજ્ઞા સ્વીકારાવી અષ્ટાઙ્ગિકા મહોત્સવ

૧. તપનો પ્રભાવ અસીમ છે. તપ વિના કાર્યની કે મંત્ર-તંત્રાદિની સિદ્ધિ થતી નથી.

કરીને માર્ગમાં આવતાં ગામ-નગરો જીતતો ચુલ્લ-હિમવંત પર્વત સમીપે આવી, અઠમ તપ કરી માગધ તીર્થવત્ બાણ ફેંકવા દ્વારા હિમવંત દેવને જીતી ભેટણું લઈ આણ વર્તાવી, મહોત્સવ કરીને ઋષભ કૂટે આવી સ્વનામ અને વિજય સંદેશને કાકિણી રત્નથી આલેખે. હિમવંત એ અંતિમ છોડે છે.

હવે ત્યાંથી ચક્ર અને ચક્રી પાછા ફરીને વિદ્યાધરોને સાધવા દક્ષિણ બાજુ વૈતાલ્ય તરફ ચાલીને અઠમ તપ કરે, ત્યાં અચિંત્ય દિવ્ય શક્તિથી વિદ્યાધરો ચક્રીનું આગમન જાણી પૂર્વથી જ સ્ત્રી રત્નાદિકનું અદ્ભુત ભેટણું કરે. ચક્રી અત્યન્ત ખુશ થઈ, સ્વીકાર કરી, પછી પારણું કરી, મહામહોત્સવ કરે. પછી ઈશાન કોણે સિંધુદેવીવત્ ગંગાદેવીને સાધે, તેનું ભેટણું લઈ મહોત્સવ કરી, પછી અઠમ તપ કરી ખંડપ્રપાતા ગુફાના દેવને આરાધી, ચક્રીની આજ્ઞાથી સિન્ધુ નિષ્કૂટ મુજબ ચર્મરત્નથી ગંગા ઊતરી સેનાની મ્લેચ્છ રાજાઓ સાથે મહાયુદ્ધ કરી, ગંગા નિષ્કૂટને જીતે, પછી તમિઝાવત્ (ગુફા) પૂર્વોક્ત વિધિ મુજબ દંડરત્નથી ખંડપ્રપાતા ગુફાનાં દ્વાર ઉઘાડી, પ્રકાશ મંડળો આલેખી, સામા દ્વારે બહાર નીકળી, ગંગાના પશ્ચિમે પડાવ નાંખી, ચક્રી અઠમ કરીને તત્રવર્તી નવનિધિને આરાધે, નવનિધિના અધિષ્ઠાયક સ્વામી પ્રસન્ન થઈ આજ્ઞા સ્વીકારીને નવનિધિને સમર્પે. અન્યદા ચક્રી પૂર્વવત્ સેનાની દ્વારા ગુફાના દક્ષિણાર્ધ ભરતના ગંગા નિષ્કૂટનો વિજય કરાવે.

આ પ્રમાણે છ ખંડને સાધીને ચૌદ રત્ન તથા પાતાળ માર્ગે-ભૂગર્ભમાં ગમન કરનારી નવનિધિની મંજૂષા તથા સર્વ ભેટણાદિક દ્રવ્યોને લઈને સ્વનગર સમીપે આવી બહાર વાસો કરે, ત્યાં નિવાસ કરી ઉત્સાહ તથા દિગ્વિજયાદિકની શાન્તિ માટે નગરદેવની આરાધનાર્થે, નિયમ મુજબ અઠમ તપ કરે. (હવે અહીં નવે નિધિ તો નગરીની બહાર જમીનની અંદર રહે છે કારણકે એકેક નિધિ જ સ્વનગરી પ્રમાણ હોવાથી તે નગરીમાં તો ક્યાંથી જ સમાય ?) પછી ચક્રવર્તી મહામહોત્સવ તથા અગણ્ય મંગલોપૂર્વક શુભ સમયે મહાન ઠાઠમાઠથી નગર પ્રવેશ કરે. આભિયોગિક દેવો તે વખતે મહાધન-ધાન્યની વૃષ્ટિઓ કરે અને સમગ્ર નગરને શણગારે છે અને સર્વત્ર આનંદ આનંદ ફેલાવે છે. નગરમાં આવી ચક્રી સર્વ રત્નની, સૈન્યની, નગરજનોની ખબર અંતર પૂછી સર્વના યથાયોગ્ય આદર સત્કાર કરીને તેઓને વિસર્જન કરે, પછી છેવટે સ્વકુટુમ્બની શાન્તિ પૂછે, પછી સુખેથી રાજ્યસુખ ભોગવતા દિવસો પસાર કરે. આ દિગ્વિજયમાં ચક્રવર્તીને હજારો વર્ષો પણ ચાલ્યાં જાય છે. ત્યારબાદ યોગ્ય સમયે સોળ હજાર યક્ષો, સોળ હજાર રાજા તથા સેનાપતિ રત્નાદિકની વિનંતિથી ચક્રીપણાનો સ્વીકાર થતાં આભિયોગિક દેવો મજિરત્નથી શોભતો અભિષેક મંડપ રચે, રાજ્યાભિષેક અંગે ચક્રી અઠમતપ કરી, હાથી ઉપર બેસી વાજતે ગાજતે મંડપમાં આવે, ત્યાં વિધિપૂર્વક સિંહાસન ઉપર પૂર્વાભિમુખ બેસે, શુભ લગ્ને સર્વ પ્રજાજનો ક્ષીર-જલાદિકનો અભિષેક કરે, પછી મહાઆભૂષણ શણગારોથી યુક્ત દિવ્ય વસ્ત્રો પહેરે અને યાવત્ “તમો બાર વર્ષ પર્યન્ત નગરમાં મહોત્સવો ચાલુ રાખો !” એવી ઉદ્ઘોષણા કરાવે પછી ચક્રી સ્વપ્રાસાદે આવીને સુવર્ણધાળમાં અઠમનું પારણું કરે, પછી નિઃશંકપણે નિષ્કટક એવું છ ખંડનું સામ્રાજ્ય ભોગવતો, બે હજાર દેહરક્ષક યક્ષોથી સેવાતો, ૬૪૦૦૦ અંતઃપુરીઓ સાથે વૈક્રિય શરીરને ધારણ કરી, દિવ્ય યથેચ્છ સુખ ભોગવતો વિહરે છે.

૧. સંક્ષિપ્ત તારણ—ચક્રરત્ન હંમેશા પ્રમાણાંગુલ નિષ્પન્ન ૧ યોજન જ (૪૦૦ ગાઉ) ચાલે, હંમેશાં તેટલું ચાલતાં માર્ગમાં આવતા દેશ, નગરોને પણ જીતવામાં આવે છે.

૨. નગરથી નીકળીને માર્ગનાં છતવાનાં મુખ્ય ૧૧ સ્થળે ચકી (સર્જંગ ૩ ઉપવાસ) અક્રમતપ કરે, વિજય કર્યા બાદ અને સ્વઆજ્ઞાને અન્ય શત્રુ કે દેવ-દેવીએ સ્વીકાર્યા બાદ અક્રમનું પારણું કરે છે અને દરેક વખતે જયની ખુશાલીમાં અષ્ટાક્ષિકા મહોત્સવ પણ કરે છે, એ જય થતાં સુધી ચકરત્ન એક જ સ્થાને સ્થિર રહે છે.

૩. જે જે દેવોનો જય થાય તે દેવો અવશ્ય મણિ, માણેક, આભૂષણ અને વસ્ત્રાદિકનાં ભેટણાં કરી, ચકીને નમી, ચકની આજ્ઞાના સ્વીકારરૂપ ઉદ્ગારો કાઢી, યોગ્ય વિવેકવિધિ અવશ્ય સાચવે છે.

૪. ચકવર્તીનાં ચૌદરત્નો અને નવનિધિનું વિવેચન સંગ્રહણીના ભાષાંતરમાંથી અથવા ગ્રન્થાન્તરથી જોવું.

આ પ્રમાણે ચકી એકંદર છ ખંડના દિગ્વિજયમાં માગધાદિક તીર્થે, ગંગા, સિન્ધુદેવી, વૈતાલ્યદેવ, તમિસ્ત્રા, ખંડપ્રપાતા, ગુફાદેવ, હિમવંતગિરિદેવ, વિદ્યાધરના નિવાસવાળાં ઋષભકૂટે નવનિધિના દેવો, એ બધાની સાધના કરતી વખતે તથા રાજધાની પ્રવેશ તેમજ અભિષેક સમયે એમ ૧૩ વખત અક્રમ કરે છે, તેમાં ૧૧ જયનાં સ્થાનકો છે, એમાં નિષ્કૂટોને સેનાની પાસે જિતાવે છે. વળી ત્રણ તીર્થો અને હિમવંતદેવના વિજયમાં જય કરવા માટે ચાર વાર બાણ મૂકે છે. શેષમાં બીજાઓનું આસન કંપાયમાન થાય છે.

આ ચકવર્તીઓ જો કેવળ વિષયસુખમાં ગુલતાન બની જાય તો બ્રહ્મદત્ત ચકીવર્તીની જેમ સાતમી નરકે જાય અને જો વૈરાગ્ય પામી જીવનમાં સંયમ-દીક્ષા સ્વીકારે તો સ્વર્ગે તથા મોક્ષે પણ જાય છે. મોક્ષે જવાવાળા આ ચકીઓ જૈનધર્મી વીતરાગમૂર્તિપૂજાના ઉપાસક અને સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. આવા ચકી દરેક કાળમાં બાર બાર થાય છે.

તેઓ દિવ્ય-કંચન શરીરી, ચોસઠ હજાર સ્ત્રીઓ, ચૌદ રત્નો અને નવનિધિના સ્વામી હોય છે. ક્યારેક કોઈ તીર્થંકરો પ્રથમ ચકવર્તી બનીને પછી તીર્થંકર થાય છે, આમ એક જ ભવમાં બે પદવીઓ પ્રાપ્ત કરે છે. એ ત્રણનાં નામ શ્રી શાન્તિનાથજી, શ્રી કુંથુનાથજી અને શ્રીઅરનાથજી છે. આ ચકીઓ અનર્ગલ કિંમતના, મનોહર, અત્યંત દેદીપ્યમાન, ચોસઠ સરના, મુકતામણિમય હારને ધારણ કરે છે. તેઓનું બળ જોવું હોય તો કૂવાને સામે કાંઠે રહેલા ૩૨ હજાર રાજાઓ પોતાના સૈન્ય સહિત, અપરકાંઠે રહેલા ચકીને સાંકળથી બાંધી, હોઠ ભીંસી સંપૂર્ણ બળ વાપરી ખેંચે તો પણ ચકી પર્વતની જેમ લેશમાત્ર પણ ચલાયમાન થાય નહિ અને ચકી જો તાંબૂલ ખાવાના વ્યાજે એક સામાન્ય હેલો-ઘક્કો લગાવી ખેંચે તો શૂંખલાના અંત સુધી રહેલા સઘળા કીડાની જેમ ગબડી જાય. આથી અડધું બળ વાસુદેવોને હોય છે અને તેથી અડધું બળ બળદેવોને હોય છે.

ચકવર્તીની કેટલીક વધુ ઋદ્ધિ નીચે મુજબ છે--

* ભરત ખંડના છ ખંડ, નવનિધિ, ચૌદરત્ન, ચૌદરત્નના થઈને ૧૪ હજાર દેવો, ૨ હજાર

★ ચકવર્તીની ઋદ્ધિ-સિદ્ધિની વાતો સામાન્ય માનવીને અકલ્પનીય આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે. જલદી બુદ્ધિમાં બેસે નહિ પણ શાસ્ત્રકારોને અસત્ય લખવાનું કારણ નથી. ઘણી વખત શાસ્ત્રની વાતો માપવા માટે આપણી બુદ્ધિનો ગજ નાનો પડતો હોય છે.

પોતાના જ અંગરક્ષક દેવો, એકછત્રી રાજ્ય, સેવા કરતા ૩૨ હજાર મુકુટબદ્ધ રાજાઓ, ઋતુ કલ્યાણી-મહાકલ્યાણકારી ૩૨ હજાર પુરન્દ્રીઓ, અન્ય રાજવીની દેવાંગનાના રૂપને પણ પરાજય કરતી ૩૨ હજાર અંતેઉરીઓ, કુલ ૬૪ હજાર સ્ત્રીઓ અને પુનઃ તે દરેકને બે બે વારાંગના-દાસીઓ, તે મળી કુલ ૧૨૮૦૦૦ તે સર્વ મળીને ૧૯૨૦૦૦ અંતઃપુરીઓ, ચક્રીને વૈક્રિય શરીરથી ભોગ્ય બને છે. પ્રત્યેક ૮૪ લાખની સંખ્યાએ ઘોડાઓ, હાથીઓ, મોટાં નિશાનો, રથો, વાજિંત્રો, ૯૬ કોટી પાયદળ લશ્કર, ૫ કરોડ દીવેટિયા, દશ કરોડ પંચરંગી ધ્વજા પતાકાવાળા, ૩ કરોડ નિયોગી, ૩૬ કરોડ આભરણ રક્ષકો, તેટલા જ અંગમર્દન, (માલીસ) કરવાવાળા, ૩૬ કરોડ રસોઈ કરનારા, ૩ કરોડ હળ તથા ગાડા, ૧ કરોડ ગોકુલ, પ્રત્યેક નવ્વાણું કરોડની સંખ્યાએ ભોઈ, કાવડીયા, મસૂરિયા વગેરે પંડવ; મીઠાબોલા, પૌતાર, ભાયાતો, દાસી-દાસો, માડંબિકો, ૯૬ કરોડ ગામો, ૭ કરોડ કુટુંબિકો, ૧ કરોડ ૮૦ હજાર વૃષભો, ૩ કરોડ પાયકવિનોદી, ૩૦ કરોડ તંબોલી, ૫૦ કરોડ પખાલી, તેટલા જ પ્રતિહારાદિક રક્ષકો, ૯૯ લાખ માનવ અંગરક્ષકો, ૧૨ લાખ નેજા, ૩ લાખ વાજિંત્રકારક, ૩ લાખ ભોજન સ્થાનો, પાંચ લાખ દીપકના ધારકો, ૯૯ હજાર દ્રોણમુખો, ૬૪ હજાર મહાકલ્યાણને કરનારા, ૮૦ હજાર પંડિતો, ૭૨ હજાર મોટાં નગરો, ૪૯ હજાર ઉદ્યાનો, ૪૮ હજાર પત્તન તથા ૩૬ હજાર સૂપકારકો તેમજ વેલાવલ, ૫૬ હજાર વેલાકુલો, ૧૮ કરોડ મોટા અશ્વો તથા પ્રત્યેક રાણીના લગ્નમાં અપાએલાં બત્રીસબદ્ધ નાટકો, તથા નવદારી નગરીઓ, ૨૭ હજાર નગર અકર, ૨૪ હજારની સંખ્યાએ સંબાધકર્બટ, મડંબ, ૨૧ હજાર સન્નિવેશો, ૨૦ હજાર આગરો-રત્ન સુવર્ણની ખાણો, ૧૮ હજાર શ્રેણીકાડુ-પ્રશ્રેણીકાડુ, ૧૬ હજારની સંખ્યાએ રત્નાકરો, દ્વીપો, ખેડાઓ, રાજધાનીઓ, મ્લેચ્છ રાજાઓ, ૧૪ હજારની સંખ્યાએ બુદ્ધિનિધાન મહામંત્રીઓ, જલપંથો, સંબાધો, ૪૯૦૦ કુરાજ્ય અપાત સંપત્તિ પ્રત્યંતર રાજા, વળી ૩૬૦ કેવળ ચક્રીકુટુંબની જ રસોઈ કરનારા રસોઈયાઓ, હંમેશા ૪ કરોડ મણ અનાજ રંધાય અને તેમાં ૧૦ લાખ મણ મીઠું વપરાય છે અને ચક્રીને તથા તેની સ્ત્રીરત્ન બન્નેને જ પથ્થ અને મહાઅમૃતમય ગોદૂધ પ્રધાન 'કલ્યાણસંજક' ભોજનને ચક્રી તથા સ્ત્રીરત્ન બન્ને જ જમે છે. આ સિવાય બીજી ઘણી ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ તથા તેની સંખ્યાના મતાંતરો ગ્રન્થાંતરથી જોવાં.

૬ વાસુદેવ તથા ૬ બલદેવોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ

વાસુદેવ—વાસુદેવનો જન્મ પણ ઉત્તમ મહર્દિક કુલે જ થાય છે. વાસુદેવો નિશ્ચયે વૈમાનિકમાંથી (મતાંતરે મનુષ્યમાંથી પણ) આવીને માતાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ વખતે જન્મદાતા માતા ચૌદમાંથી સાત મહાસ્વપ્નોને જુએ છે. આ વાસુદેવો ગત ત્રીજે ભવે કોઈ સંયમી મહાતપસ્વી ઋષિઓ હોય છે. અન્યનું ઋદ્ધિબળ દેખીને અથવા અહંકારાદિકને કારણે પોતે તે જ વખતે અહંકાર લાવી નિયાણું (નિશ્ચય) કરે કે જો “આ મારા સંયમ તપાદિકનો પ્રભાવ હોય તો આ સંયમના ફલરૂપે આવતા ભવે હું મહાબળવાન (વાસુદેવ) થાઉં.” આ પ્રમાણે નિયાણું કરવાથી, તપોબળથી નિશ્ચયે વૈમાનિકમાં ઉત્પન્ન થઈ આયુષ્યક્ષયે અનન્તરભવે અવશ્ય વાસુદેવ થાય છે. વાસુદેવ થયા બાદ અતિ આસકિતપૂર્વક ઉત્તમોત્તમ ભોગો ભોગવવા દ્વારા મરીને નિશ્ચયે નરકમાં જાય છે, એથી સંયમ-ચારિત્રના લાભને તેઓ કદી પામતા નથી. વળી આ કર્મપુરુષ વાસુદેવો શ્યામ કાન્તિવાળા, પીતલવર્ણના, રેશમી વસ્ત્રોને પહેરનારા,

કૌસ્તુભમણિયુક્ત, વક્ષઃસ્થળવાળા, ગરુડ ચિહ્ન યુક્ત ધ્વજાવાળા હોય છે. આ વાસુદેવો ભરતના છ ખંડ પૈકી દક્ષિણાર્ધના ત્રણ ખંડના ઘણી, અનેક સુલક્ષણોપેત, ઉત્તમ ફળદાયક પાંચજન્ય શંખ, સુદર્શન ચક્ર, કૌમોદીકી ગદા, ખડ્ગ, સારંગ, ધનુષ્ય, મણિ, અમ્લાન વનમાળા એ સાત રત્નોએ યુક્ત અને ચક્રીથી અર્ધ અર્ધ ઋદ્ધિ-સિદ્ધિવાળા હોવાથી ૩૨ હજાર (મતાંતરે ૧૬ હજાર) દેવાંગના જેવી સ્ત્રીઓ સાથે ભોગ ભોગવતા વિહરે છે. આ વાસુદેવો ચકવર્તીના વિરહકાળે થાય છે.

બલદેવ—આ બળદેવો ચારે દેવનિકાયમાંથી આવનાર હોય છે. તેઓ પૂર્વભવમાં નિયાણું કર્યા વિના બળદેવપણું પામ્યા હોવાથી બળદેવના ભવે જ તેઓ સ્વર્ગે અથવા વહાલા અનુજ બંધુ—વાસુદેવના મરણના ખેદથી ઉત્પન્ન થયો છે વૈરાગ્ય જેને એવા તે ચારિત્ર ધર્મનો સ્વીકાર કરી છેવટે મોક્ષે પણ જઈ શકે છે. બળદેવની માતા તેમના જન્મસૂચક ચૌદમાંથી ચાર સ્વપ્નોને જુએ છે. આ બળદેવની સંખ્યા પણ નવની હોય છે, કારણકે એક એક વાસુદેવ સાથે તેમના ★ સગા વડીલ બંધુ તરીકે જ એક એક બળદેવ ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં તેઓ પરસ્પર દયાળુ, મત્સરરહિત, અનુત્તર અને નિર્મળ સ્નેહને ધારણ કરવાવાળા હોય છે. (જેવો સ્નેહ રામ, લક્ષ્મણ, કૃષ્ણ અથવા બળભદ્ર વચ્ચે હતો.) તેઓ ૧૦૮ લક્ષણયુક્ત, ગૌરવર્ણીય, અદ્ભુત રૂપવાળા, મહાબલી અને અમોઘ શક્તિવાળાં, ધનુષ્ય, હળ, મૂશળ એ ત્રણ રત્નોથી યુક્ત, તાલચિહ્નયુક્ત ધ્વજાવાળા હોય છે. તેમની નિયમિત સ્ત્રી સંખ્યા ઉપલબ્ધ જોવાતી નથી. આ પ્રમાણે વાસુદેવો અને બળદેવો બન્ને મળીને ત્રણ ખંડનું સુખેથી રાજ ભોગવનારા હોય છે.

પ્રતિવાસુદેવ—પ્રતિવાસુદેવનું સ્વખાદિક સર્વ સ્વરૂપ વાસુદેવવત્ સમજવું. આ પ્રતિવાસુદેવો પણ નવ હોય છે. કારણકે પ્રત્યેક પ્રતિવાસુદેવ વાસુદેવની ઉત્પત્તિ થયેલી હોય ત્યારે સામ્રાજ્ય ભોગવતા હોય છે. તે વખતે શેષ અલ્પાયુષી પ્રતિવાસુદેવોને વાસુદેવો સાથે ભીષણ યુદ્ધમાં ઊતરવું પડે છે, અને વાસુદેવના મહાન બળ આગળ ન ફાવતાં છેવટનો ઉપાય લેવા પ્રતિવાસુદેવ મહાસુદર્શનચક્ર વાસુદેવના મસ્તકને છેદવા મૂકે છે. એ વખતે એ ચક્ર અનાદિકાળના નિયમ મુજબ “નિશ્ચે વાસુદેવના હાથે જ પ્રતિવાસુદેવો મરતા હોવાથી” વાસુદેવને ન હણતાં ઊલટું તાબેદાર બની જાય છે. એ વખતે વાસુદેવ એ જ ચક્ર પ્રતિવાસુદેવ ઉપર મૂકી તેનો શિરચ્છેદ કરી નરકધામમાં પ્રતિવાસુદેવોને પહોંચાડી વાસુદેવો તેનું ત્રણ ખંડનું સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. એથી જ અનંત પ્રતિવાસુદેવો વાસુદેવને હાથે જ મર્યા છે અને મરશે. જેમ કૃષ્ણે જરાસંઘને હણ્યા હતા તેમ. આ પ્રમાણે અહીં કેવલ ત્રેસઠ શલાકા પુરુષોનું દિગ્દર્શન માત્ર કરાવ્યું.

નારદ—વધુમાં દરેક વાસુદેવના વખતમાં એકબીજા વચ્ચે કલેશ કરાવવામાં કુતૂહલી પરંતુ બ્રહ્મચર્યના દિવ્ય, અદ્ભુત અને પ્રભાવશાળી સર્વોત્તમ ગુણવાળા અને એથી જ વાસુદેવાદિક રાજાઓની રાણીઓના અંતઃપુરમાં નિઃશંકપણે ગમનાગમન કરનારા લોકપ્રસિદ્ધ નવ નારદો ઉત્પન્ન થાય છે. તે ગૃહસ્થયોગી જેવા હોય છે, વળી ગગનગામિની વિદ્યાથી આકાશમાર્ગે ગમનાગમન કરનારા અને સર્વત્ર રાજસભામાં, રાજાનો આદેશ થતાં પોતે જોએલી, અનુભવેલી અનેકક્ષેત્રાદિક વિષયોની વિવિધ હાસ્યરસ ભરપૂર કૌતુકમય કથાઓને સંભળાવનારા અને તેથી એકબીજાને લડાવી આપવામાં મહાન કુશળ હોય છે.

★ વાસુદેવ અને બલદેવની માતા અલગ અલગ હોય છે.

મહાદેવ (રુદ્ર-૧૧)—જેઓ રુદ્ર નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેઓ તથાવિધ કર્મવશે અનેક લોકવિરુદ્ધ આચરણો કરનારાં અને દેવ આરાધનથી અનેક પરાક્રમો બતાવનારાં, અનેક વિદ્યાના જાણકાર અને મહાવ્યભિચારી હોય છે. લોકમાં પણ છેલ્લો મહાદેવ-પાર્વતીનો પ્રસંગ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ રહ્યો છે.

આ પ્રમાણે આ પુરુષો પાંચે મહાવિદેહમાં નિરંતર ભરત ઐરવતમાં તો ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના ક્રમે યથાયોગ્ય સમયે ત્રીજા-ચોથા આરામાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ચક્રીકાલ:—પહેલા ઋષભદેવના સમયમાં ભરતચક્રી અને શ્રી અજિતનાથજીના સમયમાં સગરચક્રી બે જ, ત્યારપછી કેવળ આઠ તીર્થંકરો થયા, તેટલા કાળમાં અન્યચક્રી આદિની ઉત્પત્તિ થઈ નથી. ૧૧માંથી ૧૫માં તીર્થંકરોના પ્રત્યેક સમયમાં ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ અને બળદેવાદિક થયા છે અને પંદરમાં તીર્થંકરના શાસનમાં (નિર્વાણ થયા બાદ) મઘવા પછી સનતકુમાર બે ચક્રી, ૧૬, ૧૭, ૧૮માં તીર્થંકરો પોતે જ ચક્રી થયા છે અને ૧૮માંના શાસનમાં સુભૂમચક્રી-વાસુદેવાદિક થયા. ૧૯—૨૦ જિનનો કાળ ખાલી પરંતુ ૨૦માં શ્રી મુનિસુવ્રતના શાસનમાં મહાપદ્મચક્રી બાદ વાસુદેવ-લક્ષ્મણ, બળદેવ-રામચંદ્ર, પ્રતિવાસુદેવ-રાવણ થયા. ૨૧માં શ્રી નર્મિનાથના શાસનમાં બે ચક્રી, ૨૨માં શ્રી નેમિનાથના સમયે કૃષ્ણ, બલભદ્ર, જરાસંઘ થયા. અને તેમના જ શાસનમાં બ્રહ્મદત્તચક્રી થયા અને ત્યારબાદ છેલ્લા ૨૩-૨૪માં તીર્થંકર થયા. શલાકાપુરુષોમાંથી કેટલાક નરકે, સ્વર્ગે અને મોક્ષે પણ ગયા છે. તેમનાં આયુષ્ય દેહમાનાદિકનું વિશેષ વર્ણન સર્વ ગ્રંથાંતરથી જાણી લેવું.

*

પુરાણીવાત—શ્રી બૃહત્સંગ્રહણીસૂત્ર ગ્રન્થમાં છ ખંડનું એક છત્ર આધિપત્ય ભોગવનાર ચક્રવર્તી તેમજ ત્રણ ખંડનું સ્વામિત્વ ધરાવનાર વાસુદેવાદિકનો વિષય તદ્દન નજીવો આવે છે. એથી ભાષાંતર કરતી વખતે જ મને થયેલું કે માનવજાતમાં ચક્રવર્તી એ મનુષ્યલો તરીકે એક સર્વોચ્ચ અને સાર્વભૌમ વ્યક્તિ છે. સૈંકડો વરસોમાં કયારેક જન્મ લેનારી અજોડ વ્યક્તિની દિગ્વિજય યાત્રાનો ક્રમ, અને તેઓની વૈભવ-સમૃદ્ધિનું ઊડતું કંઈક આછું દર્શન પણ વાચકવૃંદને જો કરાવવામાં આવે તો તે રોચક અને રસિક થઈ પડશે, પણ જ્યારે એ લખવાના દિવસો મારે મારે ઉપસ્થિત થયા ત્યારે શ્રી સંગ્રહણી ગ્રન્થાનુવાદનું કદ ખૂબ વધી ગયું હતું તેથી તથા પૂ. ગુરુદેવે પણ સૂચના કરી તેથી ન છૂટકે મારી કલમ ઉપર મારે સંયોગોને આધીન થઈ અંકુશ મૂકવો પડેલો. જેથી ગ્રન્થાંતરોમાં પ્રચંડ પુષ્પપ્રકર્ષસમૃદ્ધ ચક્રવર્તી વગેરેની વિસ્તારથી વર્ણવેલી બહુ રસિક, રોચક અને આકર્ષક કથાને મારા પ્રિય વાચકોના નયનપથ સમક્ષ પરિપૂર્ણ રજૂ કરવાની ઉદાત્તભાવનાને તિલાંજલિ આપવાની દુઃખદ ફરજ ઊભી થતાં, તત્કાલ એ સદ્ભાવનાને દિલના એક ઊંડા ખૂણે જ પધરાવી તેમાંથી જરૂરી હકીકતોની અલગ તારવણી કરી, દિગ્વિજયાના ક્રમને અભંગ જાળવી રાખી, તે વખતે (સં. ૧૯૯૪માં) જે મેટર લખી રાખેલું લગભગ તેનો જ આજે પરિશિષ્ટરૂપે છાપવામાં ઉપયોગ કર્યો છે.

આ વિષયની વધુ માહિતી મેળવવાની જિજ્ઞાસાવાળા રસિક અભ્યાસીઓએ તદ્વિષયક માહિતી શ્રી જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિસૂત્ર અથવા તો સાતસો સાતસો ગ્રન્થોની સહાયથી તૈયાર થએલા લોકપ્રકાશાદિક ગ્રન્થથી જાણવા ખપી થવું.

—મનુવાદક

તમસ્કાય-અપકા*યનું વિવેચન

બૃહત્સંગ્રહણી ભાષાંતર પરિશિષ્ટ નં. ૪

—નીચેની નોંધ સં. ૨૦૪૭માં પ્રસ્તુત બીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે નવી લખી છે.

નોંધ:-આ અનંત વિશ્વમાં અસંખ્ય ઘટનાઓ અદૃશ્યપણે થતી રહે છે જેને આપણે જોઈ-જાણી શકતા નથી. આકાશ કે પાતાલ અથવા સમગ્ર વિશ્વની કેટલીય બાબતો ગૂઢ રહસ્યમય વર્તતી હોય છે. મોટા મોટા મહર્ષિઓ અને જ્ઞાનીઓ એને પામી શકતા નથી અને તાગ લઈ શકતા નથી. આર્ષદેષા પુરુષોને ક્યારેક કોઈ બાબતોનું રહસ્ય જોવામાં આવે એવું બને પણ વાણીથી તેઓ સમજાવી શકતા નથી. એમાં પણ ગગન-આકાશની વાતો તો ખૂબ જ રહસ્યમય છે. શાસ્ત્રની રચનાઓ બહુ જ અતિમર્યાદિત છે. સમુદ્ર આગળ બિન્દુ જેટલી રચના છે. શાસ્ત્ર અને ભૌતિક પદાર્થો લખવા-સમજાવવા માટે નથી પણ મોટાભાગે તેનું ક્ષેત્ર ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક અને ચૈતન્યશીલ પદાર્થોનું જણાવવાનું છે એટલે શાસ્ત્રો દ્વારા તમને બાહ્ય રચનાઓનું જ્ઞાન વિશેષ પ્રકારે મળવું અશક્ય છે. જો કે સામાન્ય પ્રજાને તેની જરૂરિયાત પણ નથી, તેને જરૂરિયાત વૈજ્ઞાનિક સમજણ મેળવવાની હોય છે. આકાશવર્તી દેવલોકનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં જરૂર પૂરતું જ જણાવ્યું છે. બીજો વિશેષ પ્રકાશ શાસ્ત્રો દ્વારા મળતો નથી.

ઉપર કહ્યું તેમ બ્રહ્માંડમાં અનેક રહસ્યમય બાબતો સમાયેલી છે. તે પૈકી આ તમસ્કાયની-અપકાયની બાબતનો પણ સમાવેશ કરી શકાય છે. આપણી છવાસ્ય બુદ્ધિ અને બહુ જ અલ્પ સૂઝ એટલે રહસ્યમય વાતો સમજવાને માટે આપણે અનધિકારી છીએ પણ શાસ્ત્રમાં કોઈ કોઈ વાત વાંચવા મળે ત્યારે તેના ઉપર તર્ક-વિચાર કરવા મન થાય.

તમસ્કાયની રચનાની એક બાબત સમજવા જેવી એ છે કે આ તમસ્કાયનો પ્રારંભ સમુદ્રમાંથી થાય છે અને તમસ્કાય એટલે અંધકાર સ્વરૂપ. પાણી એ ખૂબ જ ઝડપથી ઉપર આકાશમાં ચડવા માંડે છે અને કરોડો-અબજો માર્દલ નહીં પણ અબજોથી આગળ અસંખ્ય માર્દલો સુધી તે ચઢી જાય છે, એટલે કે તે પાંચમાં દેવલોક સુધી પહોંચે છે. પાંચમો દેવલોક એટલે પાંચ રાજ ઊંચે દૂર પહોંચે છે. અસંખ્યમાર્દલોનો એક રાજ ગણાય છે, આટલે ઉપર પહોંચ્યા પછી આગળ ન વધતાં તરત પાછું આકાશમાંથી જ ધરતી તરફ વચગાળાના અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો ઉપર જળના જોરદાર કણીયા ઢગલારૂપે ફેંકાય છે.

આપણને આશ્ચર્ય એ થાય કે પાણી હોવા છતાં આટલું ઊંચે કેમ પહોંચે છે ? શા કારણે પહોંચે છે ? એની શું અગત્ય છે ? તે અંગે કશો પ્રકાશ શાસ્ત્રો દ્વારા મળતો નથી. વળી આટલું ઊંચે પહોંચ્યા પછી વિખરાઈ ન જતાં પાછું એની મેળે જ નીચે કેમ પડે છે અને નીચે ઠેક મનુષ્યલોકની ધરતી સુધી કેમ પહોંચે છે ? સૂરજના તીવ્ર કિરણોમાં થઈને આવે છે છતાં તે અચિત્ત ન થતાં સચિત્ત કેમ રહે છે ? આ બધી બાબતોનું સમાધાન ક્યાંયથી પણ મળે તેમ નથી. બાકી આ અંગે જે કંઈ વાંચ્યું તે આ પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે, એથી વિશેષ વિગતો જાણવા મળી નથી.

બ્લેક હોલની વાત શું છે ?

પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોએ છેલ્લાં કેટલાંક વરસોથી આકાશમાં બ્લેક હોલ (એટલે કાળી જગ્યા) છે એવી શોધ કરી છે. અમેરિકામાં રહેતા આપણા ધર્મશ્રદ્ધાળુ ભાઈશ્રી નિરંજનભાઈ વૈજ્ઞાનિકોની બ્લેક હોલની માન્યતા એ જૈનોની અષ્ટકૃષ્ણરાજી જ છે એવું (મારા પોતાના લખેલા સંગ્રહણી ગ્રન્થના ભાષાંતરના આધારે) માને છે. વૈજ્ઞાનિકો દૂરબીનો દ્વારા કદાચ વધુમાં

★ ચૈતંબર મૂર્તિપૂજક સાધુઓમાં સવાર-સાંજ અમુક ટાઈમે ઉનની કામળી ઓઢવાની જે પ્રથા છે એના કારણમાં એવું જાણવા મળે છે કે આ અપકાય એટલે પાણી ઉપર આકાશમાંથી મધ્યવર્તી જંબૂદ્વીપ સુધી પડે છે. તે સચિત્ત-સજીવ છે માટે જીવરક્ષા માટે કામળી ઓઢવાની પ્રથા છે.

વધુ બે-ત્રણ અબજ માઈલની દૂરની વસ્તુઓ જોઈ શકતા હશે. પરંતુ કરોડો જેવા અબજો માઈલ દૂર રહેલી વસ્તુ એ કાંઈ દૂરબીનના કાચથી કદી જોઈ શકાતી નથી, એટલે બ્લેક હોલ વસ્તુનું સ્થાન બિન્ન સમજવું જોઈએ અને અષ્ટકૃષ્ણરાજ એ સ્થાન બિન્ન છે માટે અશક્ય કલ્પના કરવી અસ્થાને છે. જેન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યેની અધ્યાગ શ્રદ્ધાના કારણે ઉતાવળમાં નિરંજનભાઈનું મન એક માનવા ખેંચાય પણ એવા ભાવાવેશથી ઉપર ઉઠીને વિચારવું જરૂરી છે.

*

અવતરણ—પૂર્વે ચૌદરાજલોકનું વિવેચન કરીને હવે લોકાન્તિક દેવોનું સ્થાન દર્શાવવા પ્રથમ તમસ્કાયનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. જો કે આ વિષય શ્રી ચન્દ્રીયા સંગ્રહણીમાંનો નથી બીજા ગ્રન્થનો છે, પરંતુ આ સંગ્રહણીના અભ્યાસીઓને જાણવા જેવો હોવાથી અહીં આપ્યો છે.

૧. તમસ્કાયસ્થાન—આ જંબૂદ્વીપથી માંડીને તિર્યર્ચ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રોનું ઉલ્લંઘન કર્યા બાદ અરુણવર નામનો દ્વીપ આવેલો છે. તે દ્વીપની બહારની વેદિકાના અંતથી ચારે બાજુએ ૪૨૦૦૦ યોજન દૂર અરુણવર સમુદ્ર અવગાહીએ ત્યારે ત્યાં ઉપરિતન જળથી તમસ્કાય નામનો એક જલીયપદાર્થ સમુત્પિત થાય છે. તે ૧૭૨૧ યોજન સુધી ઊર્ધ્વ ભાગે ભીંતના આકારે ચાલ્યો જાય છે. ત્યારબાદ ત્યાંથી તે ઉપર વધુ વિસ્તારને પામતો પામતો વલયાકાર સરખી આકૃતિવાળો (પોપટાદિકના પાંજરા ઉપર જેમ હોય છે તેમ) થયો થકો સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર તથા બ્રહ્મ દેવલોકના પ્રથમના બે પ્રતરને આચ્છાદિત કરી અરિષ્ટ નામના ત્રીજા પ્રતરે ચારે દિશામાં ફેલાઈને ત્યાં જ સંનિવિષ્ટ પામ્યો છે.

શંકા—“તમસ્કાય” એટલે શું ?

સમ્બાધન—તમ: એટલે અન્ધકારનો કાય એટલે સમૂહ તે. આ તમસ્કાય એક અપ્કાયરૂપ મહાન અંધકારમય છે. અંધકાર જેવા અપ્કાયમય પુદ્ગલોના સમૂહરૂપ છે.

૨. તમસ્કાય સંસ્થાન—ઊર્ધ્વગામી બનેલા આ તમસ્કાયનો આકાર અધ: સ્થાને પ્રારંભમાં જ મલ્લક મૂલાકાર (કોડિયાનું બુધું)નો છે અને ઊર્ધ્વ વિસ્તૃત થતો રિષ્ટ પ્રતરે પહોંચતા ઉપરિતન આકાર ફૂકડાના પાંજરા સરખો થાય છે.

તમસ્કાય પ્રમાણ—આ તમસ્કાય અમુક યોજન સુધી સંખ્યેય યોજન વિસ્તારવાળો રહે છે. ત્યારબાદ (દ્વીપનો પરિક્ષેપ અસંખ્ય હોવાથી) અસંખ્યેય યોજન વિસ્તારવાળો થાય છે.

૩. તમસ્કાયનો વિસ્તાર કેટલો છે ? તે સૂચવતું દૃષ્ટાન્ત—કોઈ એક મહાન ઋદ્ધિવંત દેવ જે ગતિ વડે કરીને, ત્રણ ચપટી વગાડતાં જે સમય લાગે તેટલા સમયમાં એક લાખ યોજન પ્રમાણના દ્વીપના ત્રિગુણ પ્રમાણ પરિધિક્ષેત્રને ચારે બાજુએ એકવીશવાર પ્રદક્ષિણા આપી રહે, તે જ દેવ તેવી જ જાતિની ગતિ વડે કરી જો સંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ તમસ્કાયનો અંત લેવા માગે તો તેનેય છ માસ ચાલ્યા જાય તો પછી સામાન્ય દેવ માટે તો તેથી અધિક માસ જાય તે સહજ છે.

૪. તમસ્કાય સ્વરૂપ વિચાર—આ તમસ્કાયમાં અસુરકુમારાદિક દેવો ભયંકર મેઘોને વરસાવે છે. મેઘોને શાન્ત પણ કરે છે. વળી તેને બાદર વીજળીઓથી તથા ભયંકર શબ્દોની ગર્જનાથી ગજાવી મૂકે છે. આ તમસ્કાય મહાન ઘનઘોર અંધકારમય છે તેથી પડખે રહેલા સદાકાળ સ્થિર એવા ચંદ્રાદિ વિમાનો ઉપર તમસ્કાય પડતાં તમસ્કાયમય કરી મૂકે છે.

૫. **તમસ્કાય દેહાવ**—આ તમસ્કાય શ્યામવર્ણનો છે, શ્યામકાન્તિને પાથરનારો છે, દેખાવમાં ગંભીર છે. જોતાં જ જોનારના રોમાંચોને ખડા કરી નાંખે છે, ભીમ જેવો ભયંકર છે. અરે ! ઉત્કંપના કારણભૂત અને પરમ કૃષ્ણ છે, આથી આને દેખનારા કેટલાક દેવો પણ ભયભ્રાંત થઈ જાય છે, આકુલ-વ્યાકુલ બની જાય છે, ખરેખર ! ત્યારે તે કેવો ભયંકર હશે ? આ તમસ્કાયમાં ભૂલેચૂકે કોઈ દેવ જો કૌતુકાદિની ખાતર અથવા પરસ્પર દેવ યુદ્ધમાંથી ભાગી સ્વરક્ષણાર્થે ભાન ભૂલીને કદાચ પ્રવેશ કરી જાય તો પણ તેમાંથી તરત જ (મનોકાય ગતિના વેગે) સહસ્રા બહાર નીકળવા પ્રયત્ન શરૂ કરી જ દે છે.

૬. **તમસ્કાયનાં મિત્ર મિત્ર નામો**—ઉક્ત કારણોથી તમસ્કાયનાં જુદાં જુદાં તેર નામથી ઓળખાય છે.

૧. અંધકારરૂપ હોવાથી.....તમઃ
૨. અંધકારના સમૂહરૂપ હોવાથી.....તમસ્કાય
૩. તમોરૂપ હોવાથી.....અન્યકાર
૪. મહાતમોરૂપ હોવાથી.....મહાંધકાર
૫. આ લોકમાં આવો બીજો અંધકાર ન હોવાથી.....લોકાંધકાર
૬. તે જ અર્થાનુસારે.....લોકતમિત્વ
૭. તેજસ્વી, દિવ્યશકિતવાળા દેવોને પણ મહાંધકારરૂપ લાગવાથી.....દેવાંધકાર
૮. તે જ અર્થાનુસારે.....દેવતમિત્વ
૯. દેવલોકમાં દેવીઓનાં હરણ કરવાથી, તથા અન્ય કારણોથી ભયંકર યુદ્ધો થતાં નિર્મળ દેવો મારના ભયે અથવા હારીને ભય પામી આ તમસ્કાયનો આશ્રય લે છે, કારણકે આ તમસ્કાય એવો પદાર્થ છે કે એમાં કોણ પેદું કે અંદર શું થાય છે ? તેની કશીયે ખબર પડી શકતી જ નથી. આથી મનુષ્યો જેમ ભયથી ભાગી અરણ્યમાં છુપાઈ જવાનો આશ્રય લે તેવી રીતે તે દેવોને પણ આ તમસ્કાય એક અરણ્ય સદેશ આશ્રય સ્થાને હોવાથી.....દેવારણ્ય

૧૦. ચક્રાદિ વ્યૂહની પેઠે દેવોને પણ દુર્ભેદ હોવાથી.....દેવવ્યૂહ
૧૧. દેવોને ભયના ઉત્પાદકમાં હેતુરૂપ તથા તેમના ગમનાગમનમાં વિધાતરૂપ હોઈ.....દેવપરિચ
૧૨. દેવને ક્ષોભના કારણરૂપ હોવાથી.....દેવપ્રતિક્ષોભ
૧૩. આ તમસ્કાય અશુભીદક સમુદ્રના-પાણીના જ વિકારરૂપ હોવાથી.....અરુણોદક સમુદ્ર

આ તમસ્કાયમાં બાદર વનસ્પતિ—બાદરવાયુ અને ત્રસજીવો ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે તે અપ્કાય સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં તેનો સંભવ હોય છે.

અષ્ટકૃષ્ણ*રાજીની વ્યાખ્યા

બૃહત્સંગ્રહણી ભાષાંતર પરિશિષ્ટ નં. ૫

અવતરણ—તમસ્કાયનું વિવેચન કરીને વૈમાનિક નિકાયના પાંચમા બ્રહ્મ દેવલોકના પ્રતરો પૈકી ત્રીજા રિષ્ટ નામના પ્રતરે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની આઠ કૃષ્ણરાજી બ્રહ્મકલ્પમાં વસતા લોકાન્તિક દેવોના વિમાન સમીપે ફરતી આવેલી છે તે કૃષ્ણરાજીઓનું સ્વરૂપ તથા લોકાન્તિક દેવોનું અને તેમના વિમાનનું તથા આચારાદિકનું સ્વરૂપ કહેવાય છે.

અષ્ટકૃષ્ણરાજી—આ તમસ્કાય-અપૂકાયમાં આઠ કૃષ્ણરાજીઓ બ્રહ્મકલ્પના ત્રીજા રિષ્ટ પ્રતર આગળ ચારે દિશાઓમાં બહેની સંખ્યામાં સચિત્તાચિત્ત પૃથ્વીમય બાહ્ય અને આભ્યન્તર સ્થાને પ્રત્યેક દિશામાં બહેની સંખ્યામાં ભિન્ન ભિન્ન આકારે રહેલી છે.

૧. એમાં પૂર્વ દિશાની બે કૃષ્ણરાજીઓ પૈકી અભ્યન્તર કૃષ્ણરાજી લંબચોરસ ચારખૂણી જે છે તે વચમાં પહોળી એવી દક્ષિણ દિશાની છ ખૂણિયાવાળી (બાહ્ય ભાગે રહેલી) કૃષ્ણરાજીને સ્પર્શે છે અને એ જ દિશાની જે બાહ્ય કૃષ્ણરાજી, તે ઉત્તર દિશાની ચૌખૂણિયા એવી અભ્યન્તર કૃષ્ણરાજીને સ્પર્શે છે.

૨. પશ્ચિમ દિશાવર્તીની બન્ને કૃષ્ણરાજીઓ પૈકી ચઉખૂણી અભ્યન્તર કૃષ્ણરાજી વચમાં પહોળી એવી ઉત્તર દિશાવર્તીની છ ખૂણિયા બાહ્ય કૃષ્ણરાજીને સ્પર્શે છે. એ જ પશ્ચિમ વચમાં પહોળી દિશાની છ ખૂણિયા બાહ્ય કૃષ્ણરાજી તે દક્ષિણ દિશાની ચાર ખૂણિયા અભ્યન્તર કૃષ્ણરાજીને સ્પર્શે છે.

૩. ઉત્તર દિશાવર્તીની બન્ને કૃષ્ણરાજીઓ પૈકી અભ્યન્તર કૃષ્ણરાજી ચૌખૂણી છે, અને તે પૂર્વદિશાવર્તીની છ ખૂણિયા બાહ્ય કૃષ્ણરાજીને સ્પર્શે છે, અને એ જ દિશાવર્તીની બાહ્ય કૃષ્ણરાજી પશ્ચિમની અભ્યન્તર કૃષ્ણરાજીને સ્પર્શે છે.

૪. દક્ષિણ દિશાની અભ્યન્તર તથા બાહ્ય કૃષ્ણરાજી પૈકી ચૌખૂણી અભ્યન્તર કૃષ્ણરાજી પશ્ચિમગત છ ખૂણી બાહ્ય કૃષ્ણરાજીને સ્પર્શીને રહેલી છે. જ્યારે તે જ દિશાની બાહ્ય કૃષ્ણરાજી પૂર્વ દિશાની છ ખૂણી અભ્યન્તર કૃષ્ણરાજીને સ્પર્શે છે.

આ આઠ કૃષ્ણરાજીઓ લંબાઈમાં અસંખ્યાત્તા યોજન લાંબી પથરાએલી છે અને ઘેરાવામાં પણ અસંખ્યાત્તા યોજન (બૃહત્ અસંખ્ય યોજન) છે. તેમજ વિસ્તારમાં અસંખ્યાત્તા સહસ્ર યોજન છે. આ આઠ કૃષ્ણરાજીઓ મહાઅંધકાર સ્વરૂપ છે, અને તે જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે.

૧. કૃષ્ણવર્ણની હોવાથી . . . . . **કૃષ્ણરાજી**

૨. કાળા મેઘ સરીખી હોવાથી . . . . . **મેઘરાજી**

★ થોડાં વરસો ઉપર અમેરિકન વૈજ્ઞાનિકોએ આકાશમાં બ્લેક હોલની શોધ કરી છે. અમારા શિષ્ય જેવા શ્રી નિરંજનભાઈએ અષ્ટકૃષ્ણરાજી એ બ્લેક હોલ હોવો જોઈએ એવું સમજી તેને એક પુસ્તિકા પણ બહાર પાડી છે પણ બ્લેક હોલનું સ્થાન જુદું છે અને અષ્ટકૃષ્ણરાજીનું સ્થાન જુદું છે, તે માટે લેખ વાંચો.

૩. છઠ્ઠી નરક તુલ્ય અંધકારવાળી હોવાથી . . . . . મધાસત્રી
૪. સાતમી નરક તુલ્ય અંધકારમય હોવાથી . . . . . માધવતી
૫. વાયુની પેઠે ઘટ્ટ અંધકારવાળી, તેથી જ દુર્લભ હોવાથી . . . . . વૃત્તપરિધ
૬. વાયુના સમૂહની જેમ ગાઢ અંધકારમય હોવાથી, પરિક્ષોભરૂપ હોવાથી . . . . . વાતપરિક્ષોભ
૭. દુર્લભપણાથી દેવોને પણ અર્ગલા સમાન હોવાથી . . . . . દેવપરિધ
૮. દેવોને પણ ક્ષોભના કારણરૂપ હોવાથી . . . . . દેવપરિક્ષોભ

નવલોકાન્તિક દેવવિમાન સ્થાન—

૧. ચારે દિશાવર્તીની આઠે કૃષ્ણરાજીઓના જંગી વિસ્તારવાળા આકાશમાં મધ્યસ્થાને ૮૦૦ દેવોના પરિવારથી યુક્ત રિષ્ટાભ નામના દેવનું રિષ્ટાભ વિમાન આવેલું છે.

વિદિશાગત વિમાનો—

૨. આ કૃષ્ણરાજીઓમાં ઈશાન ખૂણે ૭૦૦ દેવના પરિવારવાળા સારસ્વત નામના દેવનું અર્ચિ નામનું વિમાન છે.

૩. અગ્નિ ખૂણે ૧૪૦૦ દેવોના પરિવારવાળા વહ્નિ દેવાધિપતિનું વૈરોચન નામનું વિમાન છે.

૪. નૈઋત્ય ખૂણે ૭૦૦૦ દેવયુક્ત ગર્દતોય દેવપતિનું ચન્દ્રાભ વિમાન છે.

૫. વાયવ્ય ખૂણે ૮૦૦ દેવયુક્ત અવ્યાબાધ દેવનું શુક્લાભ વિમાન છે.

હવે વિદિશાગત વિમાનો—

૬. પૂર્વદિશાએ ૭૦૦ દેવયુક્ત આદિત્ય દેવનું અર્ચિમાલી વિમાન છે.

૭. પશ્ચિમમાં ૭૦૦૦ દેવોના પરિવારવાળા તુષિતદેવનું સૂર્યાભ વિમાન છે.

૮. ઉત્તર દિશાએ ૮૦૦ પરિવારયુક્ત અગ્નિદેવનું સુપ્રતિષ્ઠાભ વિમાન છે.

૯. દક્ષિણમાં ૧૪૦૦ દેવયુક્ત વરુણદેવનું પ્રથંકર વિમાન છે.

આ પ્રમાણે વિદિશા તથા દિશાગત દેદીપ્યમાન કાન્તિ-પ્રકાશને આપનારાં વિમાનો તે બાહ્ય-આભ્યન્તર કૃષ્ણરાજીઓની મધ્યે આવેલાં છે.

લોકાન્તિક દેવનો શાશ્વત આચાર શું છે ?

લોકાન્તિક એટલે શું ? લોકસ્ય અન્તઃ—લોકાન્તઃ, તન્નમવાઃ લોકાન્તિકાઃ (બ્રહ્મ) લોકને છોડે ઉત્પન્ન થનારા તે લોકાન્તિક, પણ અહીં લોક શબ્દથી ચૌદરાજ ન લેતાં પાંચમા બ્રહ્મ દેવલોકના ત્રીજા પ્રતરનો અન્ત ભાગ સમજવો.

આ દેવો અલ્પકષાયી અને વિષયસુખથી વિમુખ-પરાફુલ્લ હોય છે, અને તેથી સિદ્ધાંતમાં તેઓને દેવર્ષિ તરીકે સંબોધ્યા છે. તે દેવોમાં નાના-મોટાપણું, પરસ્પર તકરારો વગેરે કંઈ હોતું નથી. સર્વે યથેષ્ટ કાર્યને કરનારા અને સ્વતંત્ર જેવા છે, તેઓનું આઠ સાગરોપમનું આયુષ્ય છે અને તે નવ

લોકાન્તિક^૧ દેવોના પરિવાર સહ કુલ સંખ્યા ૨૨૬૩૭૭ની થવા જાય છે.

આ લોકાન્તિક દેવો સંસારના પાશમાં ફસાએલા આત્માઓને વિમુક્ત કરવાપૂર્વક સ્વકલ્યાણાર્થે સ્વ આચાર સાચવવા જગદુદ્ધારક શ્રી જિનેશ્વર દેવોના મહાભિનિષ્ક્રમણ કાળે એટલે પારમેશ્વરી પ્રવ્રજ્યાના મહાજાગૃણે સદાકાળથી ચાલ્યો આવતો વ્યવહાર સાચવવાના રિવાજ મુજબ પ્રભુ પાસે આવી **જયજયનન્દા 'બુજ્જહ' 'બુજ્જહ' ભયવં! ધમ્મતિત્થં પવત્તેહ** શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરીને પરમાત્માને કેવળ આચારરૂપે જાગ્રત કરવાની ફરજ બજાવે છે. આ વ્યવહાર દરેક તીર્થંકર પરમાત્માઓના સંસાર નિષ્ક્રમણ સમયે લોકાન્તિકોને કરવાના હોય જ છે.

આ દેવોમાં મધ્યસ્થાને રહેલા રિષ્ટાભ વિમાનના દેવોને એકાવતારી જણાવ્યા છે. તેથી તેઓ કોઈ શુભ સ્થળે-મનુષ્યયોનિમાં સુયોગ્ય જૈન કુલમાં જન્મ લે છે અને યોગ્ય વયે સંયમ ગ્રહી તપ ત્યાગ દ્વારા સર્વ કર્મ ખપાવીને મોક્ષે ચાલ્યા જાય છે. બીજા મતે લોકાન્તિકો^૨ આઠમાં ભવે મોક્ષે જાય છે એમ કહ્યું છે.

આ લોકાન્તિક દેવો સઘળા સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે, તેથી તેઓનો પુણ્યપ્રકર્ષ પણ વિશેષ હોય તે સહજ છે.

આ પ્રમાણે પાંચેય પરિશિષ્ટોનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થયું.

૧. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં લોકાન્તિક આઠ ગણાવ્યા છે પણ તેથી તે વિરોધ ન સમજવો. ત્યાં લોકાન્તિક શબ્દનું અર્થ મહત્ત્વ રાખી મધ્યલોકાન્તિક ન ગણ્યા. ચારે દિશાના ફરતા ગણાવ્યા. જ્યારે અન્યત્ર અપેક્ષાએ મધ્યને ભેગું ગણીને નવ કહ્યા છે.

૨. પ્રવચન સારોદ્ધારમાં 'સતદુષ્પ' કહી સાતથી આઠ ભવ જણાવે છે.

આ ગ્રન્થમાં આપેલાં સંગ્રહણીરત્ન ગ્રન્થનાં ચિત્રો અંગેની મારી કથા

નોંધ:--અહીં આપેલાં ચિત્રો અંગેની ભૂમિકા વાંચો

પહેલી આવૃત્તિમાં જે વિષયોનું લખાણ (લગભગ) જ્યાં હોય ત્યાં જ તે વિષયનાં છાપેલાં ચિત્રો લાડીથી ચોંટાડવામાં આવ્યાં હતાં. ૨૫ વર્ષને અન્તે ચિત્રોનાં પાનાંમાં લાડીની ચીકાશ ખલાસ થઈ જતાં પાનાં સાથે ચિત્ર ચોંટાડયું હોય તેટલો લાડીવાળો ભાગ સુકાઈ જતાં પાનું અને ચિત્ર છુટાં પડી ગયાં હતાં. આ કારણે તેમજ આજના યુગમાં પ્રિન્ટીંગ અને બાઈન્ડીંગ વગેરેની ઘણી મુશ્કેલીઓ સર્જાઈ છે. તેથી બહુ ગમતી વાત ન હોવા છતાં આ વખતે ગ્રન્થની પાછળ એક સાથે ચિત્રો મૂકવાં એમ નક્કી કર્યું અને આ બીજી આવૃત્તિમાં પાછળ ચિત્રો એક સાથે જ મૂક્યાં છે જો કે અભ્યાસીઓને આ બાબત નહીં ગમે, કેમકે વિષય ચાલતો હોય અને એની સામે જ ચિત્રો હોય ત્યારે સમજવાની મજા જુદી આવે છે. છતાં વિવિધ કારણોસર અમારે ફેરફાર કરવો પડ્યો છે તે માટે દિલગીર છીએ.

એક વાત એ પણ જણાવું કે પરદેશનાં ઘણાં ખરાં પ્રકાશનોમાં-ગ્રન્થોમાં ચિત્રો લગભગ પાછળ જ મૂકવાનો રિવાજ છે અને કેટલાક કારણોસર તે યોગ્ય પણ છે.

બૃહત્સંગ્રહણીની પહેલી આવૃત્તિમાં ચિત્રો એ જ રીતે તૈયાર કર્યાં હતાં. એ જમાનામાં ભારતમાં ઓફસેટ પ્રિન્ટનું કામ થતું ન હતું તે માટે લીથો પ્રેસ જ કામ આવે તેમ હતો. પથ્થર ઉપર ચિત્ર દોરી પછી તેનું પ્રિન્ટ થતું. તે વખતે સંવત ૧૮૯૩ કે ૧૮૯૪ની હતી. સં. ૧૮૯૫માં પુસ્તક બહાર પડ્યું ત્યારે મારી ઉંમર ૨૩ વર્ષની હતી. ચિત્રોનું કામ દેશી ઢબનું અને સંતોષજનક ન હતું. સંસારીપણામાં ચિત્રકલાનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો પણ તેની સમજ બેઠી હતી. ત્યારપછી પ્રાયઃ પંદરેક વર્ષ બાદ થયું કે હવે આ ચિત્રો ફરીથી ચિતરાવવાં હવે બ્લોકોનું કામ પણ સાડું થાય છે એટલે પ્રથમ નવી ડિઝાઈનો તૈયાર કરાવવી જોઈએ જેથી મનપસંદ કામ કરાવી શકાય એટલે બધી જ ડિઝાઈનો નવેસરથી કરાવવાનું નક્કી કર્યું. પછી હું મારી સૂઝ પ્રમાણે કાગળ ઉપર કાચી કાચી ડિઝાઈનોનો સ્કેચ કરતો રહ્યો ત્યારે હું વડોદરા કીકીપોળના મુક્તિકમલમોહન જ્ઞાનમંદિરમાં હતો. ડિઝાઈન ચિતરાવાનું કામ કરવા માટે ચિત્રકાર પણ સક્ષમ હતા, જે મારી જન્મભૂમિ ઉભોઈ ગામના જ અને સબંધી પણ હતા, જેમનું નામ રમણિક શાહ હતું. તેમને વડોદરા બોલાવી મારી પાસે રહીને કામ કરવા કહ્યું. તેઓ ધર્મભાવનાશીલ ભાવિક આત્મા હતા, અને આવાં કામ માટે તેઓ ઉત્સાહી હતા. તેમને હા પારી, તેઓ વડોદરા આવ્યા અને શુભ દિવસે બ્લોક એન્ડ બ્લોટમાં લાઈનવર્કની ડિઝાઈન બનાવવાનું કામ શરૂ કર્યું અને પરસ્પર વિચારણા કરીને ધીમે ધીમે ડિઝાઈનના કામમાં આગળ વધતા ગયા. કેટલીક ડિઝાઈનો બનાવવામાં કલાની દૃષ્ટિએ મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી પણ ચિત્રકારે મારી ભાવના સંતોષાય એ રીતે ખૂબ સરસ ડિઝાઈનો તૈયાર કરવા માંડી. લગભગ બે ડઝન ચિત્રો થયા પછી જ બીજો ખ્યાલ આવ્યો કે ફરતી બોર્ડરો શો પૂરતી મૂકવાના બદલે હેતુલક્ષી અને બોધક મૂકાય તો સાડું એટલે પાછળનાં ચિત્રોની ડિઝાઈનોમાં બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિયાદિ જીવોની બોર્ડરો મૂકાવરાવી. ચિત્રોમાં ક્યાંક ક્યાંક ભારતનાટ્ય ગ્રન્થમાંથી નૃત્યની મુદ્રાઓની, દેરાસરોની કમાનો વગેરે પણ કરાવી. આ રીતે ચિત્રો તૈયાર થવાં પામ્યાં.

મારી એક કમનસીબી એ હતી કે મારી સાથે આ કાર્યમાં કોઈ સહાયક બને કે ચિત્રો કરાવવાની બાબતમાં વિચારોની આપ-લે કરી શકાય એવી વ્યક્તિનું સાન્નિધ્ય ન હતું એટલે પછી એ ઉંમરે તો મને જે જ્ઞાન હતું અને

જેટલા પ્રમાણમાં સૂઝ હતી તે મુજબ ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યાં છે. આ વિષયમાં જેમની સૂચના ખૂબ જ ઉપયોગી ગણાય, જેઓશ્રીમાં કલાની પ્રશંસનીય સૂઝ-સમજ હતી એવા મારા તારક ગુરુદેવ તરફથી જરૂરી સૂચના-સલાહ પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ વિષયના જાણનારા અલ્પ હોય છે. એમાંય આ વિષયને રજૂ કરવાની કલ્પનાશક્તિ ધરાવનારા એથી પણ અલ્પ હોય છે. ઘણીવાર મનમાં ચિત્ર ઉપસતું હોય છે પણ કાગળ ઉપર કેમ ઉતારવું તે ઘણાંને મન મુંઝવણનો વિષય હોય છે. મારા ક્ષયોપશમ મુજબ ચિત્રકામ કરાવરાવ્યું છે. ભવિષ્યમાં કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ ધરાવતી વ્યક્તિ આથી વધુ સારાં ચિત્રો કરાવનારી નીકળશે તો જૈનસંઘને વધુ શ્રેષ્ઠ ચિત્રોની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થશે.

વહેલામાં વહેલી તકે સંગ્રહણી બહાર પાડવાના ઈરાદે મેં ૩૦ વર્ષ પહેલાં એટલે સં. ૨૦૧૮માં બ્લોકો ઝડપથી તૈયાર કરાવ્યા. કોઈ અનિવાર્ય અંતરાય કર્મના ઉદયે મુદ્રણકાર્યમાં વારંવાર અંતરાયો ઊભા થતા ગયા. પ્રેસ વેચાઈ ગયો, કામ અધૂરું રહી ગયું પછી કામ રજીતું રહ્યું. છેવટે સંગ્રહણીનું અધૂરું કાર્ય સુરત અને પછી પાલીતાણામાં કરાવરાવ્યું. મારા જીવનની આ એક અત્યંત કમનસીબ અને કલંકરૂપ ઘટના હતી. એક ગ્રન્થ પાછળ ત્રણ દાયકા વીતી ગયા, તેનો અપાર ખેદ અનુભવું છું. વધુ વિલંબના કારણે મોટા મોટા આચાર્યો, સાધુ પુરુષો, શિક્ષકો વગેરેના ઠપકા પણ મળતા હું શરમિંદો થતો. મુંબઈમાં ગુરુદેવ સાથે શાસનનાં કાર્યોમાં સતત રોકાણ જેથી કામ કરવાને મૂઠં પક્ષ ન રહ્યો. ત્યારપછી પદયાત્રા સંઘમાં પાલીતાણા આવ્યા બાદ પ્રેસવાળાઓ જલદી બ્લોકો છાપવા માટે તૈયાર નહિ. ૭૫ બ્લોકોનો હિન્દી અંગ્રેજી પરિચય તૈયાર કરાવ્યો. ત્રણ ત્રણ પ્રેસોમાં કામ રજીતીને પાછું આવ્યું. છેવટે આ કામનું શું થશે એની ભારે ચિંતા પણ થઈ, પરંતુ સદ્બાગ્યે પ્રેસના કમ્પોઝ અને પ્રિન્ટિંગ કાર્યમાં કુશળ ગણાતા ભાવનગરના ભાઈશ્રી પરસોતમદાસે માત્ર આ કામ પુરું કરી આપવાની હામ ભીડી. રૂપ-રૂપ વરસથી અજવપરાયેલા બ્લોકો એટલે લાકડું ફૂલી જવાથી પ્લેટો ઢીલી થઈ ગઈ હતી. ઘણા બ્લોકોની પ્લેટો ખોલીને ઠીક કરીને બેસાડી પછી તેમને બ્લોકોનું કામ શરૂ કર્યું અને તેમને સારી રીતે પૂર્ણ કર્યું. પરંતુ તેની થોડી બેદરકારીના લીધે બ્લોકોમાં જે જગ્યાએ જે કલરો વાપરવાના હતા તેના બદલે બીજા જ કલરો વાપરી નાંખ્યા. ક્યાંક થોડું ઊલટું સુલટું પણ કામ થવા પામ્યું છે. અત્યારના સમયમાં કામની બહુ ક્વોલિટીનો, ભૂલો કાઢવાનો કે ચીકાશ કરવાનો મોહ રાખવા જેવો નથી. અણગમતું હોવા છતાં ચલાવી લેવાનો સમય આવ્યો છે. આથી વાચકોને બ્લોકોના પ્રિન્ટમાં જે કંઈ ક્ષતિઓ લાગે તે માટે ક્ષમા કરે ! ભાઈ પરસોતમદાસે કપડું કામ છતાં પોતાનું માનીને જહેમત લઈને પાર પાડી આપ્યું. આજે તો તેઓ આ ધરતી ઉપર નથી પણ તેમને ખૂબ ધન્યવાદ જ આપવા રહ્યા.

આ બધાંય ચિત્રોની એક સ્વતંત્ર ચિત્રાવલી પણ પ્રકાશિત કરવા વિચાર છે. આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં સંગ્રહણીની પહેલી આવૃત્તિની માત્ર ચિત્રોની જ ચિત્રાવલી બહાર પાડી હતી અને તેના અભ્યાસીઓને તે ખૂબ જ ગમી હતી. સંગ્રહણીમાં કેટલાંક ચિત્રો મેં રંગીન શાહી અને રંગીન પીંછીથી દોઢ ફૂટ પહોળા અને લગભગ આઠેક ફૂટ લાંબા ટ્રેસીંગ કલોથ-કપડાં ઉપર દીક્ષા લીધાનાં બીજા કે ત્રીજા વર્ષે મારી ઉમ્મર ૧૭-૧૮ વર્ષની હતી ત્યારે દોરેલાં છે. જેનું ઓલીયું આજે મારી પાસે છે. થોડા સમય પહેલાં વડોદરાના મારા સંગ્રહમાંથી આ નકલ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ઘણાં વરસો બાદ બાલ્યાકાળનું આ કામ નજર સામે આવ્યું ત્યારે મને પણ આશ્ચર્ય થયું કે 'શું નાની ઉમ્મરે આવું કામ કરી શક્યો હોઈશ !' એ માત્ર કામ રંગીન હોવાથી કલર પ્રિન્ટ બહુ ખર્ચાળ થતું હોવાથી પબ્લિકની જાણ માટે આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરવાનું શક્ય નથી.

ઘણાં વરસો પહેલાં સંગ્રહણીનાં ચિત્રોને પેરીસ પ્લાસ્ટર અથવા લાકડાના માધ્યમથી પ્રદર્શનરૂપે તૈયાર કરાવવાં અને તેની બાજુમાં ત્રણેય ભાષામાં પરિચય આપવો અને પ્રદર્શન તરીકે વિશિષ્ટ રીતે ગોઠવવાં. એક વખત ચૌદરાજલોક ચૌદ ફૂટનો વિશાળ પ્રમાણમાં બનાવીને જે જે જગ્યાએ જે જે વસ્તુઓ છે તે તે બતાવવી. આ માટે સંપૂર્ણ ચૌદરાજલોક પારદર્શક થઈ શકે તો તે રીતે બનાવવો. તે શક્ય ન જ હોય તો ફક્ત વચલી ત્રસનાડી પારદર્શક બનાવવી અને એમાં સાત નરક, ભવનપતિ, વ્યન્તરનિકાય, મનુષ્યલોક, જ્યોતિષચક્ર, બાર દેવલોક અને મોક્ષ વગેરે બહારથી ઊભા ઊભા જોઈ શકાય એ રીતનું શ્રેષ્ઠકોટિનું બેનમૂન યથાર્થ આયોજન કરાવવું, અને મોડલો દ્વારા ખગોળ-ભૂગોળ દર્શાવવા.

સૂર્ય-ચન્દ્રના મોડલા માટે એવું વિચારેલું કે મર્યાદિત ઉંચાઈનો મેરુપર્વત બનાવીને સૂર્ય-ચન્દ્રના મોડલા તારથી બનાવવા અને મેગ્નેટ શક્તિથી આકાશમાં અંદર એની મેળે સમતોલપણે રહી શકે તે રીતે આયોજન કરવું અને એની અંદર સરળતાથી સૂર્યની ગતિ થઈ શકે એવી રીતે વૈજ્ઞાનિક ટ્રીકથી યાંત્રિક ગોઠવણી કરાવવી. આ માટે ટેકનીકલ વિષયના નિષ્ણાત કારીગરોની સલાહ લીધી હતી. તે લોકોએ ચૌદરાજ, મેરુપર્વત અને બીજાં આવાં વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિગમ્ય કક્ષા કાર્યો કરી આપવા ઉત્સાહ પણ બતાવ્યો હતો. પરંતુ દરેક બાબતો ભાગ્યાધીન છે એટલે એ પ્રોજેક્ટ અમલમાં મૂકી શકાયો નહીં, અને એનો રંજ રહી ગયો.

વિ. સં. ૧૯૯૫માં પાલીતાણા જૈન સાહિત્યમંદિરમાં વર્ધમાનવિદ્યા, સૂરિમંત્ર, સિદ્ધચક્ર વગેરે પટોનું રંગીન કામ કપડાં કે કાગળ ઉપર હાથે બનાવવાની ભાવના જાગી અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જૈન સાધુઓએ પણ પોતાના હાથે પોતાની ઉચિત મર્યાદા જાળવીને ચિત્રકામ કર્યું. એની નોંધ ભાવિ ઇતિહાસ લે અને મારા હાથે એક શ્રેષ્ઠકૃતિનું સર્જન થયું એનો સંતોષ થાય એ ખાતર મેં પોતે ચિત્રકલા શીખવાનું શરૂ કરેલું અને આ માટે પ્રારંભમાં મોડલો ચિતરવાનું કામ શીખ્યો. જુદાં જુદાં મોડલો પેન્સિલથી બનાવ્યાં, તેની બે ડ્રોઈંગ બુકો આજે પણ અહીંના જૂના સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે. કલાકારો અને ચિત્રકારો આ નોંઘે જોઈને આનંદ સાથે આશ્ચર્ય અનુભવે છે.

વિ. સં. ૨૦૦૩માં વડોદરામાં જંબૂદ્વીપ અને અઢીદ્વીપના નકશા કરવાની ઈચ્છા થઈ. ૫-૫ ફૂટના નકશા થાય તો કંઈક સ્કેલ બતાવી શકાય, એટલે આ માટે મોટો કંપાસ જોઈએ. એ કંપાસ લંડન મળતો હતો, ત્યાંથી મંગાવીને અને બીજાં સાધનો રાખીને સ્કેલના માપે નકશા દોર્યા હતા. અંદર થોડું સુંદર રીતે લખાણ પણ કર્યું હતું. વિહાર થતાં તે અધૂરાં રહી ગયાં, ત્યારે બીજા નાનાં-મોટાં નકશાઓ વગેરે ચિત્રોનાં કામ પણ કર્યાં હતાં. મારા પૂજ્ય ગુરુદેવ પણ ચિત્રકામમાં ખૂબ જ નિષ્ણાત હતા. મારી દીક્ષા પહેલા ખંભાતમાં ચૌદરાજલોકનું મોટું રંગીન ચિત્ર તથા ગોળ અને ચોરસ સમોસરણનાં ચિત્રો પણ તેઓશ્રીએ બનાવ્યાં હતાં, જે આજે પણ અમારા સંગ્રહમાં છે. આ પ્રમાણે ચિત્રોને લગતી મારી કથયિતવ્ય કથા પૂરી થઈ.

વિ. સં. ૨૦૪૭, દિવાળી, પાલીતાણા

અનુવાદક

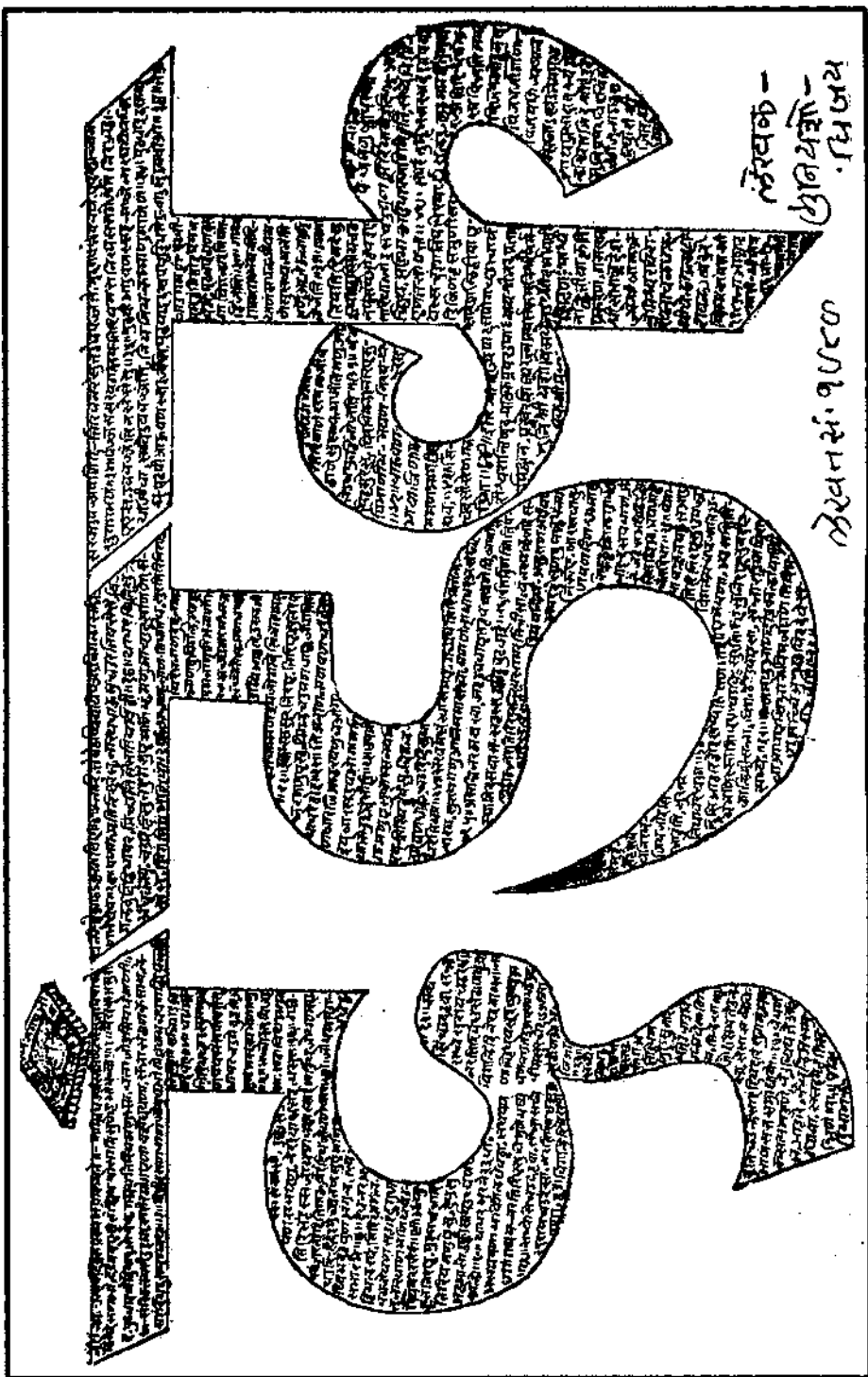
ચિ...ત્રા...નુ...ક...મ...ણિ...કા

ક્રમાંક	વિષય	ગાથા	પૃષ્ઠ
૧	પલ્લોપમકાળ માપવાનું ઘનવૃત્તપલ્લ	x	૨૫
૨	સૌધર્મકલ્પના તેર પ્રતરોનું અને લોકપાલ સ્થાનનું દર્શન	૧૪	૫૮
૩	વૈમાનિકના અનેક પ્રતરોની કલ્પના	૧૪	૫૮
૪	વૈમાનિક નિકાલના પ્રતરોનું દૂરવર્તી દર્શન	૧૪	૫૮
૫	બાર આરાથી સૂચિત એક કાળચક્રમાન	x	૩૦
૬	રત્નપ્રભાપૃથ્વીગત બે કુલ્લક પ્રતરવર્તી અષ્ટરુચકપ્રદેશવર્તી સમભૂતલ સ્થાન	૪૦	૮૪
૭	સમભૂતલા પૃથ્વીસ્થાન અને વાણવ્યંતર, વ્યંતરનિકાલસ્થાન	૪૧	૮૪
૮	સમભૂતલા પૃથ્વીથી જ્યોતિષચક્ર કેટલે દૂર છે ?	૪૮-૫૨	૧૦૭-૧૧૧
૯	તિર્યગ્લોક, તેનું મધ્ય અને જ્યોતિષનિકાલ	૪૮-૫૨	૧૦૭-૧૧૧
૧૦	લવણસમુદ્રમાં ગોતીર્થ અને જલવૃદ્ધિનો દેખાવ	૫૩-૫૪	૧૧૨-૧૧૩
૧૧	લવણસમુદ્રમાં શિખાનો દેખાવ	૫૩-૫૪	૧૧૩
૧૨	ચન્દ્રવિમાન	૫૫	૧૧૪
૧૩	૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રની આકૃતિ	૫૬	૧૧૫
૧૪	ચંદ્રની નિત્ય (ધ્રુવ) રાહુથી થતી પાક્ષિક હાનિ-વૃદ્ધિનો દેખાવ	૬૧	૧૨૫
૧૫	નિષધ-નીલવંત પર્વતાશ્રયી નક્ષત્ર વ્યાઘાત-નિવ્યાઘાત અંતર	૬૩-૬૪	૧૨૮-૧૩૦
૧૬	અઢીદ્વીપમાં ચંદ્ર-સૂર્યની ચાર સૂચિશ્રેણી તથા બહાર વલય શ્રેણીની વ્યવસ્થા	૬૫-૬૭	૧૩૧-૧૩૩
૧૭	તિર્યગ્લોકવર્તી અસંખ્યદ્વીપ-સમુદ્રોનું સામાન્ય આલેખન	૭૦-૭૫	૧૩૬-૧૪૩
૧૮	ભરતી-ઓટનું કારણ તથા પાતાલકળશ	x	૧૪૮
૧૯	લવણસમુદ્રમાં ૧૬ હજાર યોજન જળવૃદ્ધિ	x	૧૪૮
૨૦	લવણસમુદ્રવર્તી ચાર મહાપાતાલકળશ તથા લઘુ ૭૮૮૪ કળશાદિક દર્શક ચિત્ર	x	૧૪૮
૨૧	જંબૂદ્વીપનું સામાન્યદર્શન	૮૬-૯૦	૧૮૬
૨૨	મેરુપર્વત	x	૧૯૦
૨૩	લવણસમુદ્રમાં આવેલા ૫૬ અંતર્દ્વીપનો દેખાવ	x	૧૯૪
૨૪	પર્વતની દાઢા અને અંતર્દ્વીપની સ્થિતિનું સપ્રમાણ દર્શન	x	૧૯૪
૨૫	સૂર્યમંડળ તથા મંડળનાં આંતરો	x	૨૦૪

ક્રમાંક	વિષય	ગાથા	પૃષ્ઠ
૨૬	સૂર્યમંડળોનું ચારક્ષેત્ર વગેરે	૮૬-૮૦	૨૦૨
૨૭	સૂર્ય-સૂર્યનું પરસ્પર અન્તરમાન	x	૨૧૧
૨૮	ભારતસૂર્ય અને ઐરવતસૂર્ય દક્ષિણાયન કરતા	x	૨૧૩
૨૯	સર્વબાહ્યમંડળમાંથી સર્વાભ્યન્તરમંડળમાં ઉત્તરાયણગતિ કરતા ભારત-ઐરવતસૂર્ય	x	૨૧૪
૩૦	સર્વાભ્યન્તરમંડળથી સર્વબાહ્યમંડળે જતો પૂર્વદિશાવર્તી સૂર્ય	x	૨૧૭
૩૧	સર્વબાહ્યમંડળથી પુનઃ સર્વાભ્યન્તરમંડળમાં આગમન	x	૨૨૦
૩૨	(૧) સર્વાભ્યન્તરમંડળથી સર્વબાહ્યમંડળમાં જતો પશ્ચિમ દિશાવર્તી સૂર્ય (૨) સર્વબાહ્યમંડળે પહોંચેલા પૂર્વ સૂર્યનું પુનઃ સર્વાભ્યન્તરમંડળેઆગમન	x x	૨૨૨ ૨૨૨
૩૩	સર્વાભ્યન્તરમંડળથી સર્વબાહ્યમંડળમાં જતાં પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશાના બે સૂર્ય	x	૨૨૨
૩૪	સર્વબાહ્યમંડળમાં રહેલા પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાના સૂર્યોનો પુનઃ સર્વાભ્યન્તરમંડળમાં પ્રવેશ	x	૨૨૪-૨૨૫
૩૫	સર્વાભ્યન્તરમંડળથી સર્વબાહ્યમંડળમાં અને સર્વબાહ્યમંડળથી સર્વાભ્યન્તરમંડળમાં પશ્ચિમ સૂર્યનું આગમન	x	૨૨૬
૩૬	સર્વબાહ્યમંડળથી સર્વાભ્યન્તરમંડળે પશ્ચિમ સૂર્યનું પુનઃ આગમન	x	૨૨૬
૩૭	કર્કસંક્રાંતિના પ્રથમ દિવસે દક્ષિણાયનમાં દિન-રાત્રિ ક્ષેત્ર	x	૨૩૩
૩૮	મકરસંક્રાંતિના પ્રથમ દિવસે ઉત્તરાયણમાં દિન-રાત્રિ ક્ષેત્ર	x	૨૩૩
૩૯	ઉદયાસ્ત વચ્ચેનું અંતર અને દૈનિકગોચર સૂર્યભ્રમણ દશ્ય	x	૨૩૬
૪૦	સર્વાભ્યન્તરમંડળવર્તી સૂર્યનું વિવિધ અંતરે પ્રાપ્ત થતું ઉદયાસ્ત વખતનું અંતરમાન	x	૨૩૭
૪૧	જંબૂદ્વીપ અને લવણસમુદ્રવર્તી ચન્દ્રનાં મંડળો	x	૨૩૮
૪૨	ચન્દ્રમંડળ અને મંડળનાં આંતરો	x	૨૩૯
૪૩	પંદર ચંદ્રમંડળોમાં સૂર્ય સહિત ૪, નક્ષત્ર સહિત ૮ મંડળો	૮૬-૮૦	૨૪૭
૪૪	કયા કયા દ્વીપ-સમુદ્ર ઉપર આવલિકાબદ્ધ વિમાનો કેટલાં કેટલાં છે તે	૧૦૦-૧૦૧	૨૬૪
૪૫	વૈમાનિક નિકાયનું પ્રતર	૮૬-૮૮	૨૬૧-૨૬૨
૪૬	ચૌદરાજલોકની ત્રસનાડીનું દર્શન	૧૩૭	૨૮૭
૪૭	સાતરાજ પ્રમાણ ઊર્ધ્વલોક	૧૩૭	૨૮૭
૪૮	સંગ્રહણી, આવશ્યક નિર્ચુકિત ચૂર્ણિ આદિના મતાનુસારે ઊર્ધ્વલોક	૧૩૭	૨૮૭
૪૯	યોગશાસ્ત્ર ટીકા તથા લોકનાડીસ્તવના આધારે ઊર્ધ્વલોક વ્યવસ્થા	x	૨૮૭

ક્રમાંક	વિષય	ગ્રાંથ	પૃષ્ઠ
૫૦	ચૌદરાજલોક તથા ત્રણેયલોકનાં મધ્યસ્થાનો	x	૨૮૭
૫૧	ચૌદરાજલોક તથા ખંડુક સંખ્યાદર્શક ચિત્ર	૧૩૭	૨૮૮
૫૨	યોગશાસ્ત્રના વેત્રાસનસમો. આ શ્લોકના આધારે તૈયાર થયેલી ચૌદરાજલોકની આકૃતિ	x	૨૮૮
૫૩	અરુણવર સમુદ્રમાંથી ઊછળતો તમસ્કાય દેખાવ	x	૨૮૮
૫૪	અષ્ટકૃષ્ણરાજી	x	૨૮૮
૫૫	સંસ્થાન અને સંઘયજ્ઞ	૧૫૯-૧૬૦	૩૨૮
૫૬	ચૌદરાજલોકની આકૃતિમાં ઋજુ-વક્રાગતિનું દર્શન	૧૮૮	૩૬૦
૫૭	ઋજુ અને વક્રાગતિ	૧૮૮	૩૬૧
૫૮	દેવોના અવધિજ્ઞાનનો વિવિધ આકાર	૧૮૮	૩૭૧-૩૭૨
૫૯	છત્રાતિછત્ર આકારમાં સાત નારકીનું ચિત્ર	૨૧૧	૩૮૭
૬૦	રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો યથાર્થ-સંપૂર્ણ દેખાવ	૨૧૦	૩૮૬
૬૧	ત્રિકાણ્ડમય રત્નપ્રભા પૃથ્વી	૨૧૦	૩૮૬
૬૨	અપ્રતિજ્ઞાનનરકાવાસનો દેખાવ	૨૩૦	૪૦૬
૬૩	દિશા-વિદિશાસ્થિત નરકાવાસાઓની પંક્તિ	૨૩૧	૪૦૭
૬૪	ચક્રવર્તીનાં સાત અને વાસુદેવનાં પાંચ રત્નોના આકારની ઝાંખી	૨૬૫-૨૬૬	૪૫૫
૬૫	ચક્રવર્તીની નવનિધાનમંજૂષા	૨૬૮	૪૬૨
૬૬	સિદ્ધશિલા અને સિદ્ધાત્માઓ	૨૮૦-૨૮૩	૪૭૮-૪૮૧
૬૭	લોકવર્તી સમાવગાહી અસંખ્ય નિગોદગોલક ચિત્ર	૩૦૧	૫૧૪
૬૮	વિવિધ માપો તેની પ્રાચીન પરિભાષામાં	૩૧૬-૩૧૭	૫૩૧
૬૯	શાસ્ત્રીય અને વ્યવહારિક વિવિધ પ્રકારનાં માન-પ્રમાણનું ચિત્ર	૩૧૭	૫૩૧
૭૦	લેશ્યા પુદ્ગલો લેવા-મૂકવા આવે તે અને આયુષ્યના બંધ-અબાધા ઉદયકાળનું સ્થાપનાચિત્ર	૩૨૬-૩૨૮	૫૪૪-૫૫૨
૭૧	કેવળીસમુદ્ધાત દર્શન	૩૪૪-૩૪૫	૬૪૭
૭૨	જીવની આહારવ્યવસ્થા	x	૬૭૪
૭૩	ચૌદરાજલોકનો વિષમ પ્રતરોથી થતો નિષ્કૂટ આકાર	x	૬૭૬
૭૪	નિષ્કૂટ આકાર સાથે વૃત્તાકારે રહેલા આકાશ પ્રતરો સહ વૃત્તાકાર લોકદર્શન	x	૬૭૬
૭૫	અલોકની અપેક્ષાએ લોકમાનની કલ્પના	x	૬૭૬

*

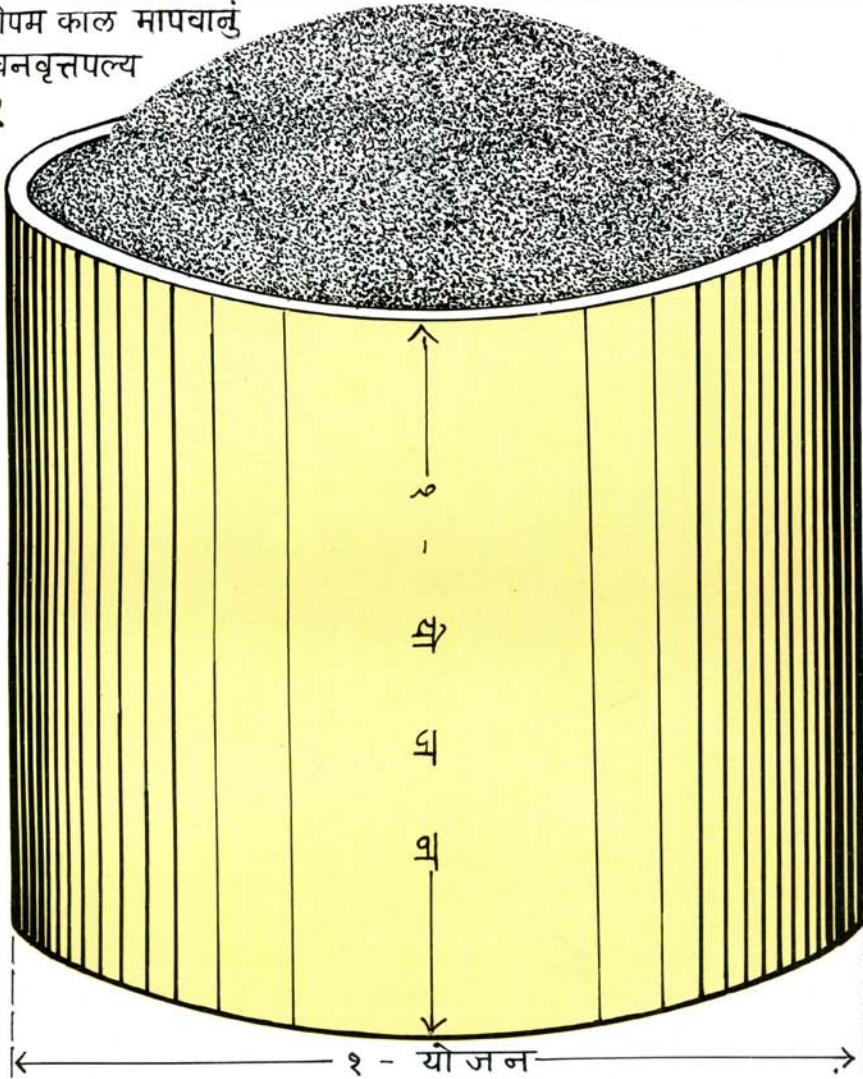
અભ્યાસીઓને ગ્રન્થ બાબતની પોતાની નોંધો કરવાનું પાનું

અભ્યાસીઓને ગ્રન્થ બાબતની પોતાની નોંધો કરવાનું પાનું

પલ્યોપમ કાલ માપવાનું

ઘનવૃત્તપલ્ય

૧

આ કુવાકારપલ્ય સ્વીચોસ્વીચ વાલાગથી ભરેલો છે. એક એક સમયે એક એક વાલાગ બહાર કાઢતાં પૂર્ણસ્વાલી થવામાં જે કાલ જાય, તેને સૂક્ષ્મઝડ્ઢારપલ્યોપમ કહે છે. અને સો સો વર્ષે એક એક વાલાગ કાઢતાં જે કાલ થાય, તેને સૂક્ષ્મઝડ્ઢાપલ્યોપમ કહે છે.

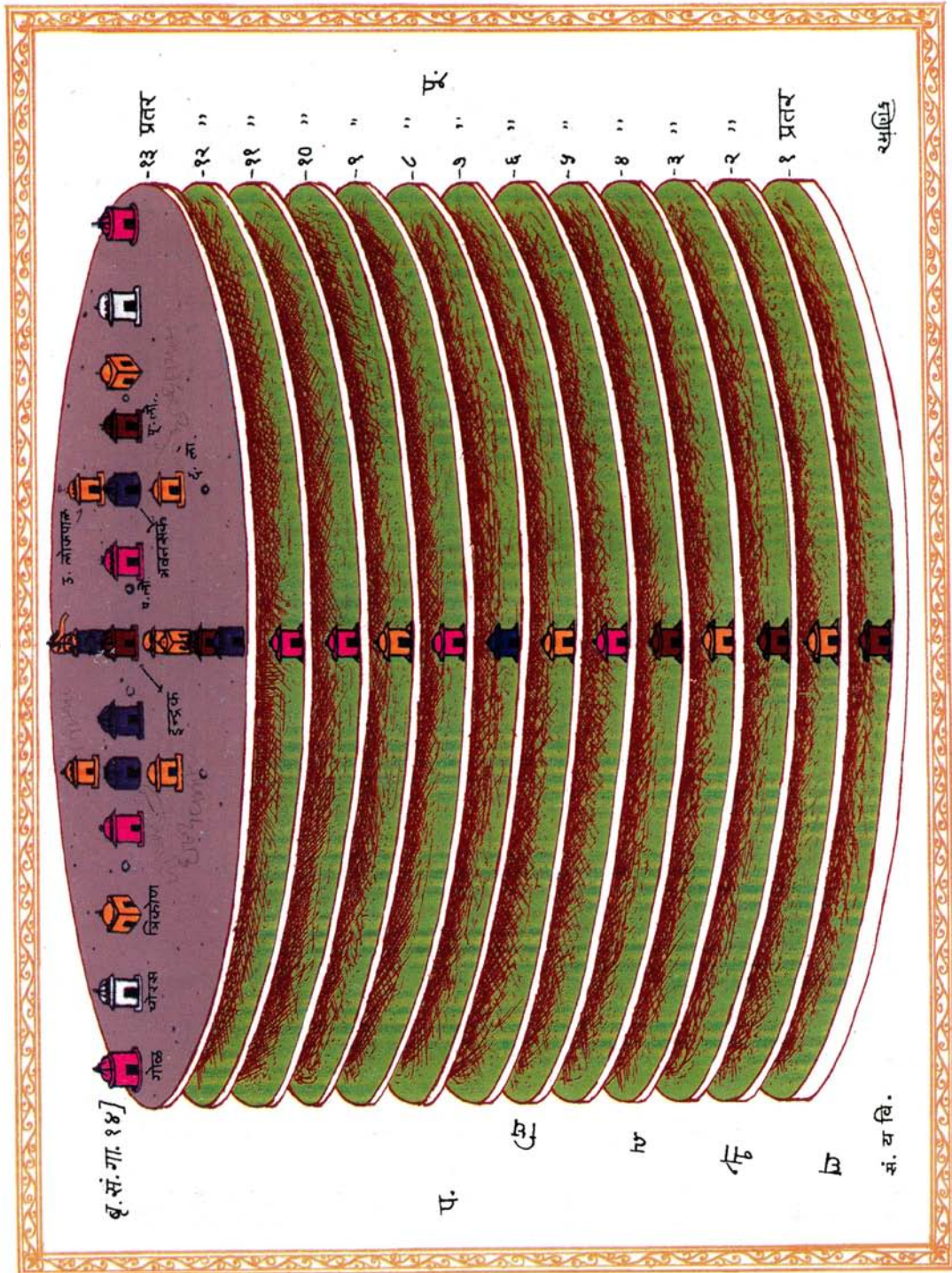
- * ૨૫ કોઢાકોડી સૂ. ઝ. પલ્યો. ના સમય જેટલા દ્વીપ-સમુદ્રો છે.
- * સૂ.ઝ. પલ્યોપમથી આયુષ્ય અને કાલના મેદો મપાય છે.

સં.ય.વિ.

સ્મૃતિ

૧. પલ્યોપમકાલ માપને કા ઘનવૃત્તપલ્ય .

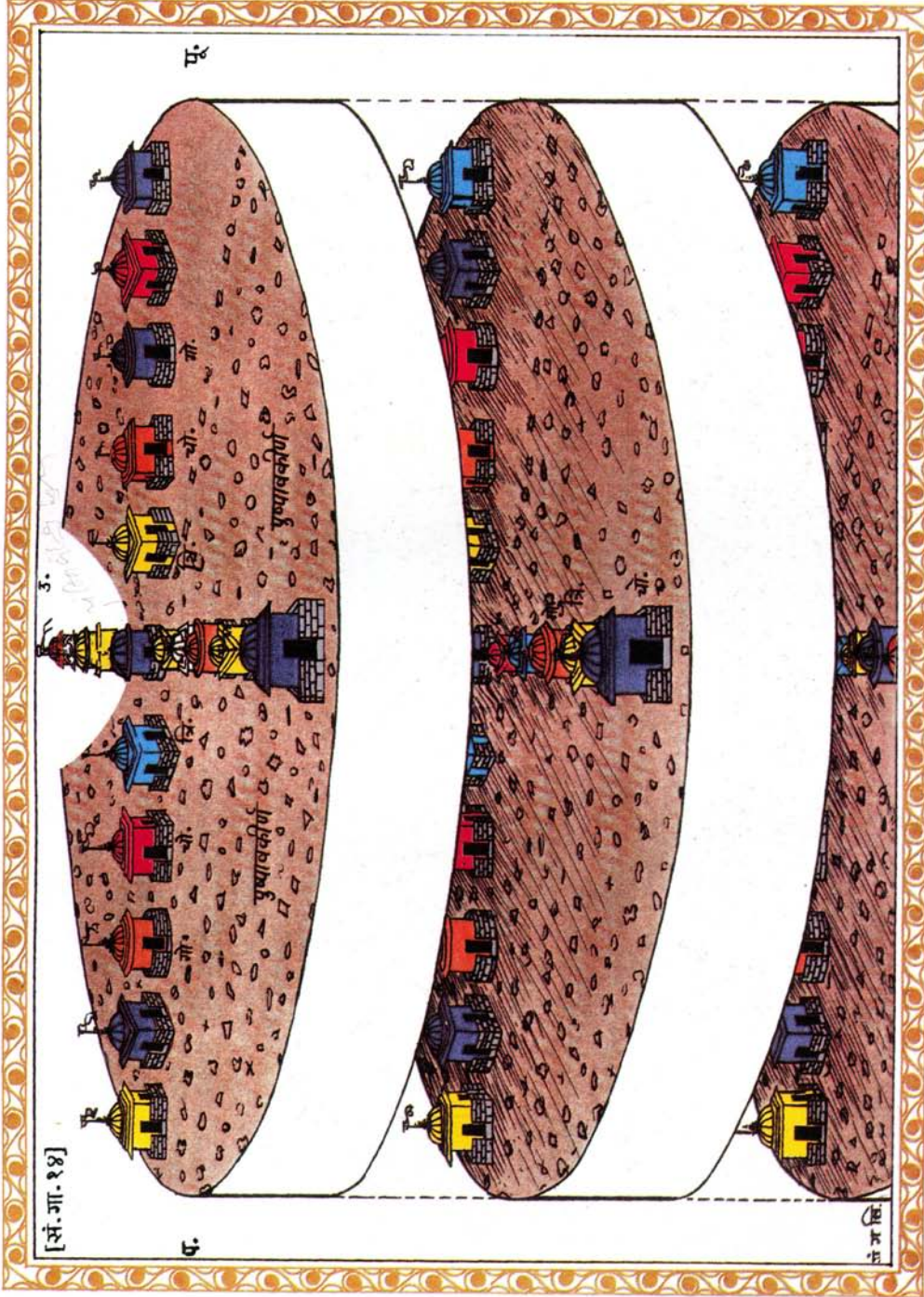
1. Ghanvruttapalya (ઘનવૃત્તપલ્ય) for measuring the Palyopamkal

२. सौधम कल्पके तेह प्रतरों का और लोकपाल स्थानका द्रश्य.

2. Scene of thirteen divisions of Soudharma Kalpa and Lokpal' location

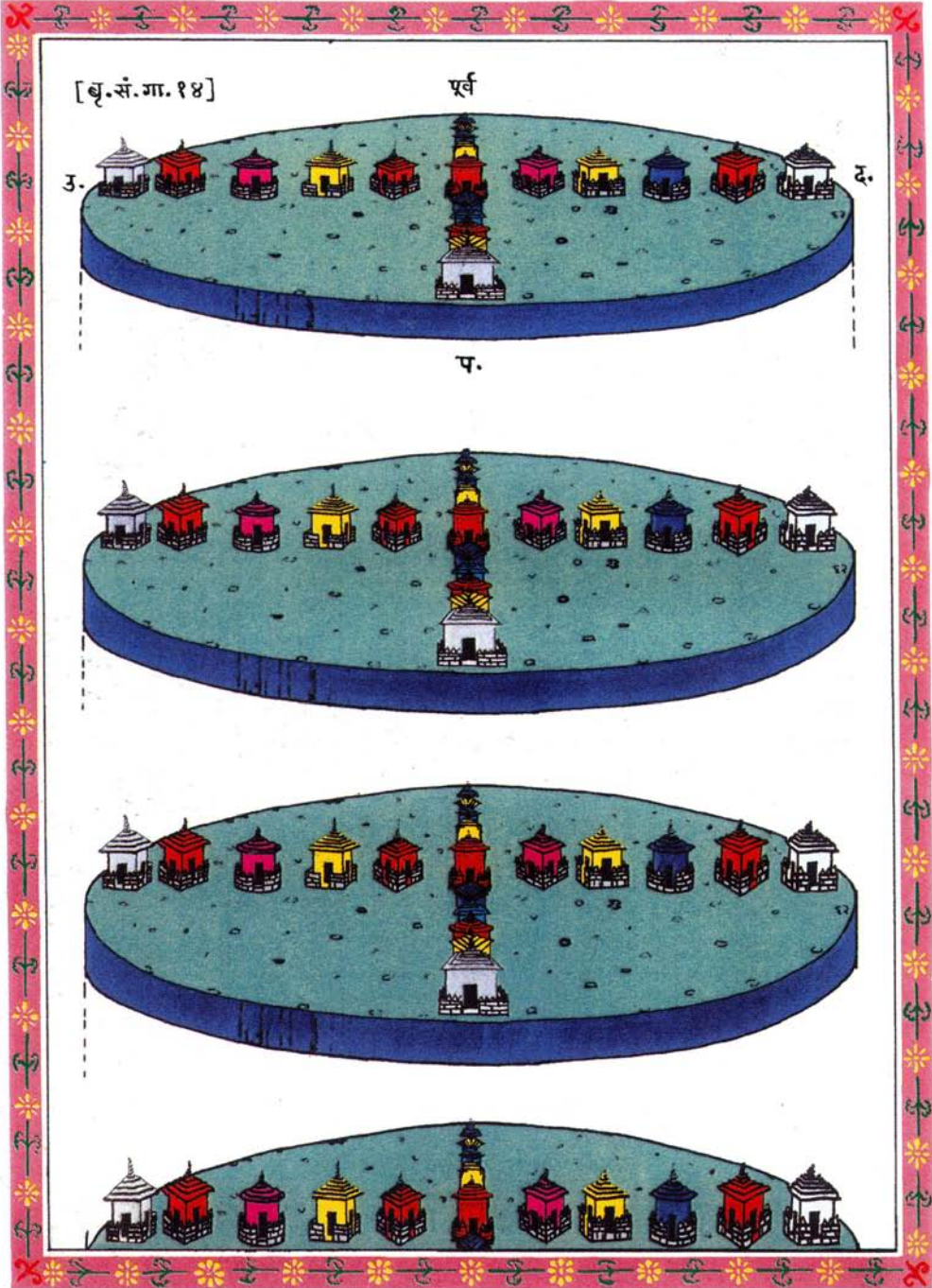
३. वैमानिकना अनेक प्रतरनी कल्पना

३. वैमानिक के अनेक प्रतरोंकी कल्पना.

3. Imagination about numerous mythological flying vehicle drivers' (Vaimanik) celestial divisions (Pratars)

४. वैमानिक निकायना प्रतरोनुं दूरवर्ती दर्शन

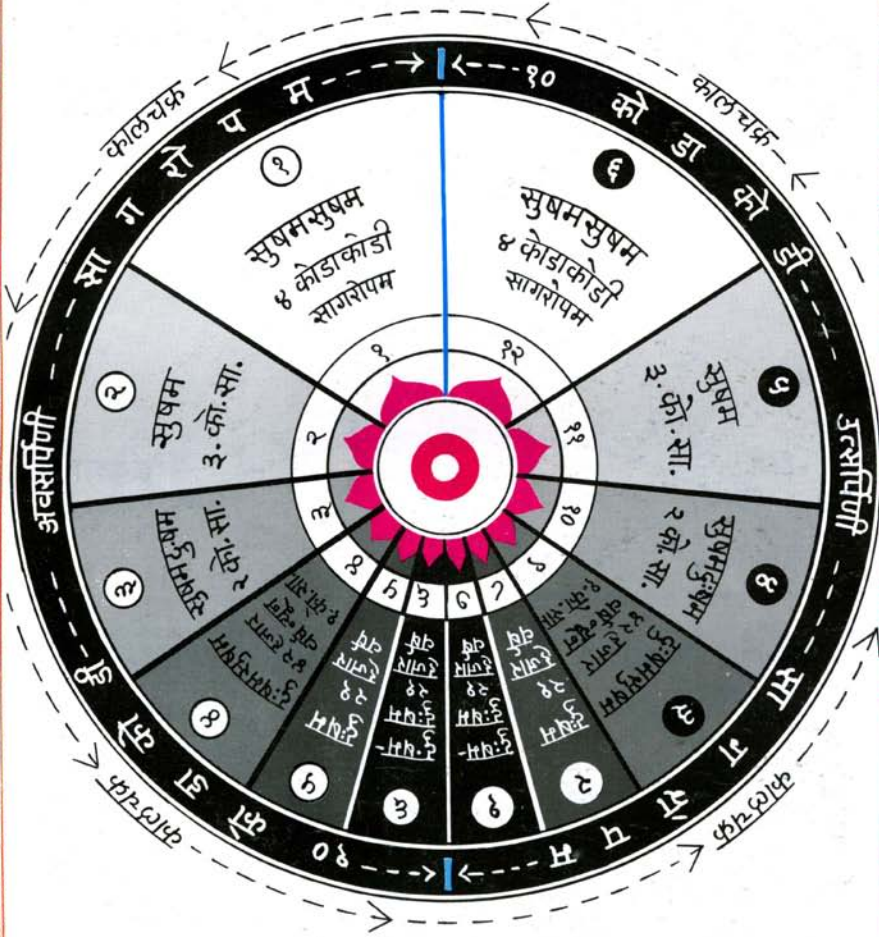

४. वैमानिक निकाय के प्रतरों का दूरवर्ती दर्शन.

4. Distant view of celestial region divisions of Devlok (Vaimanik Nikay Pratars)

५- बार आराथी सूचित-

एककालचक्रमान

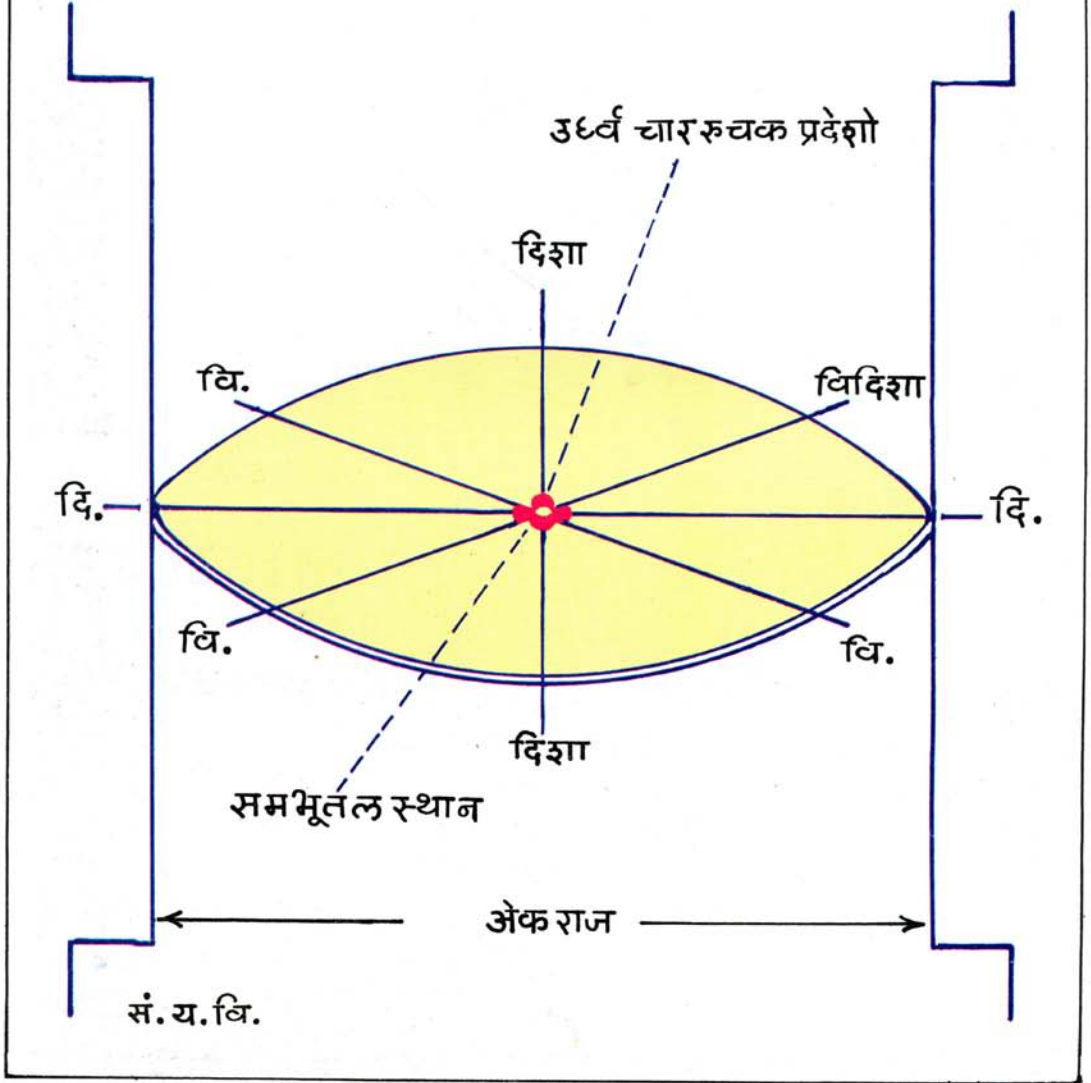
[कालमान - २० कोडाकोडी सागरोपम]

सं. य. वि.

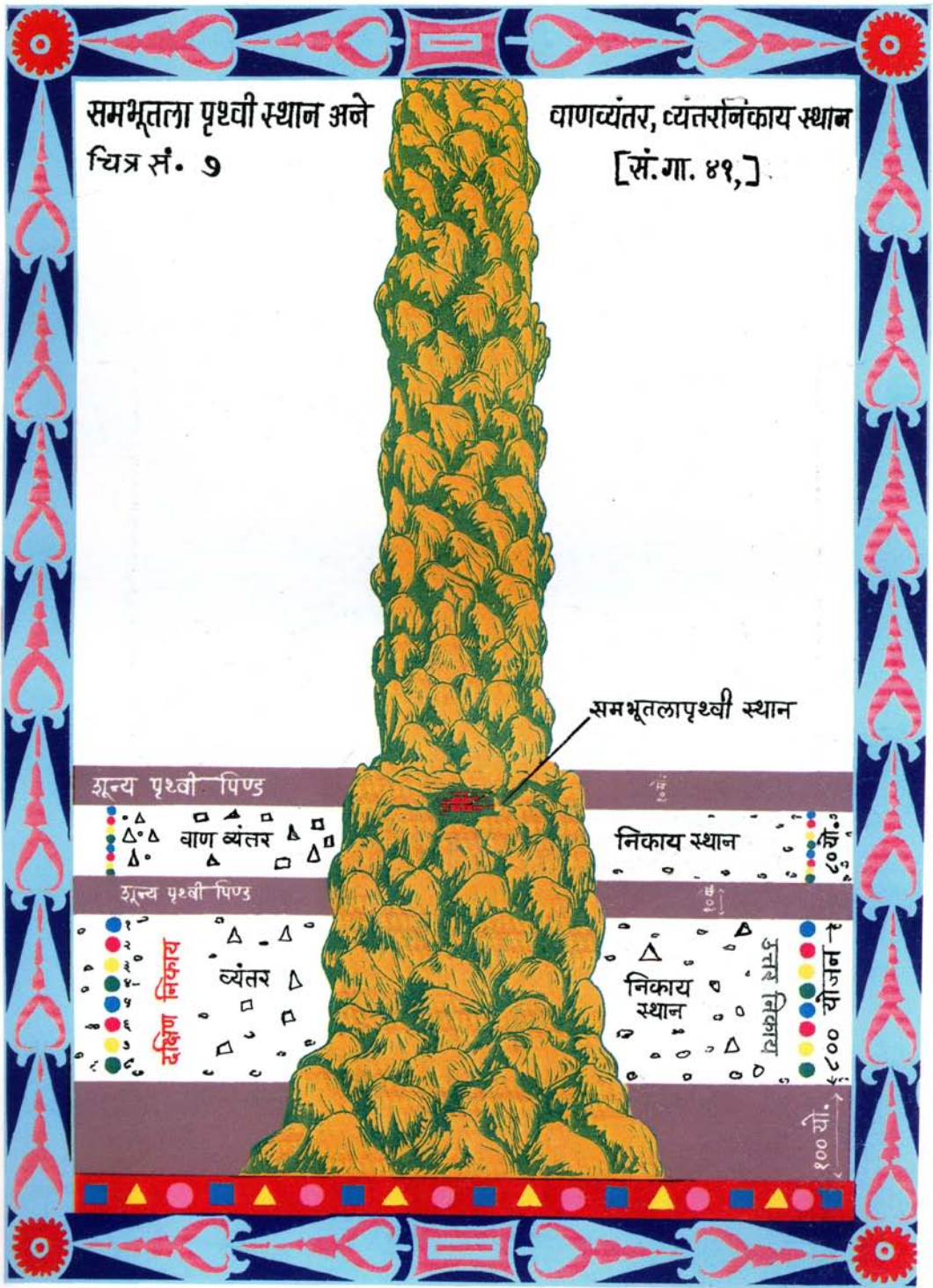
५. बारह आरोंसे सूचित एक कालचक्रमान.

5. Twelve wheels of time (Aras) showing one Kal-Chakraman.

६ – रत्नप्रभा पृथ्वीगत बे क्षुल्लक प्रतरवर्ती अष्टरुचक प्रदेशवर्ती समभूतलस्थान

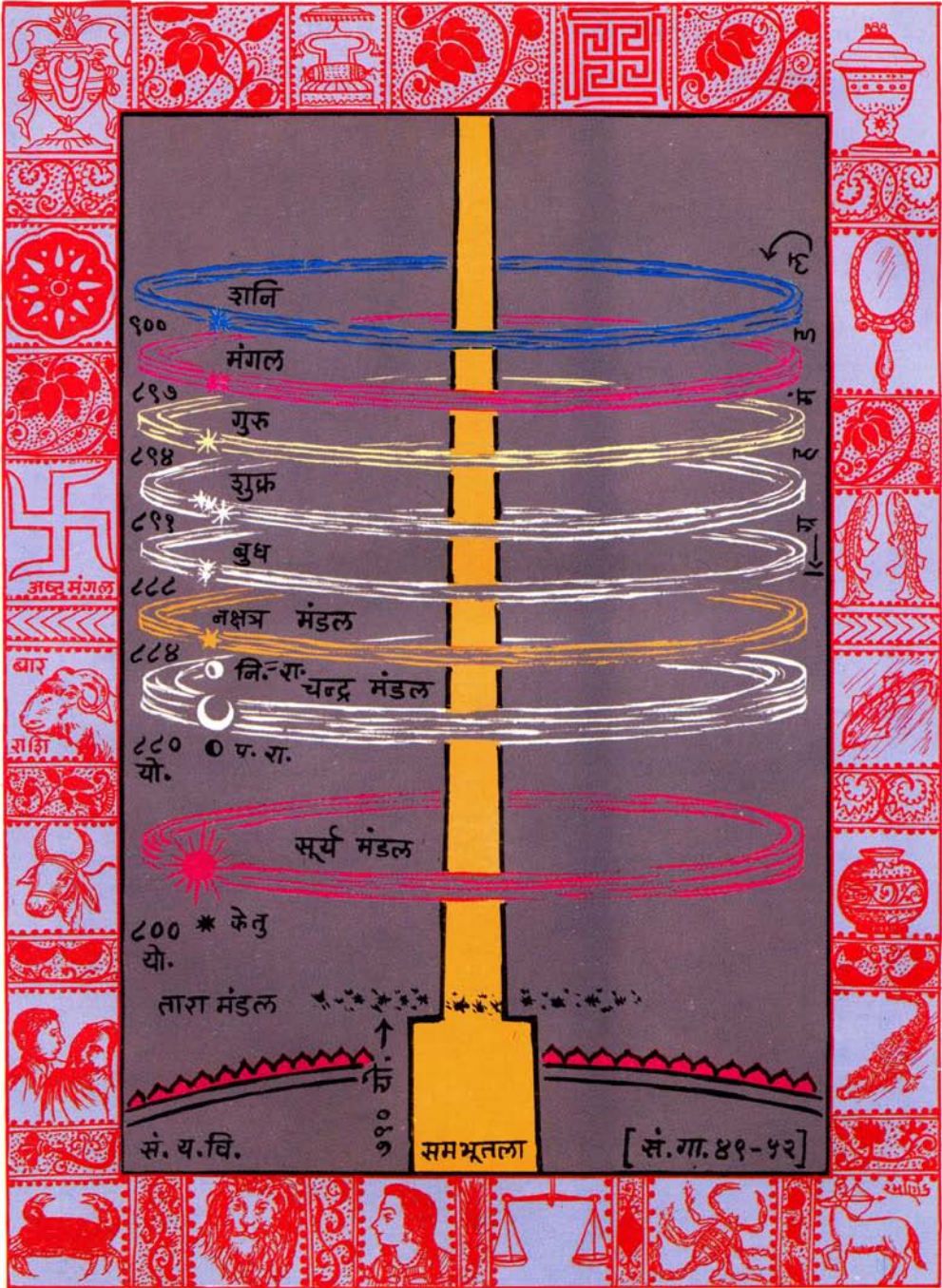

६. रत्नप्रभा पृथ्वीगत दो क्षुल्लक प्रतरवर्ती अष्टरुचक प्रदेशवर्ती समभूतल स्थान.
6. 'Sama Bhutal Sthan' (Place of equal surface of the earth) situated in Eight (Ashta) Ruchak region in two common divisions (Pratars) of the Ratnaprabha Earth.

૭. સમભૂતલાપૃથ્વી સ્થાન તથા વાણવ્યંતર, વ્યંતર નિકાય સ્થાન.
7. Sama Bhutala Prithvisthan (Place of equal surface of the Earth) and the 'Vanvyantar, Vyantar Nikay' location.

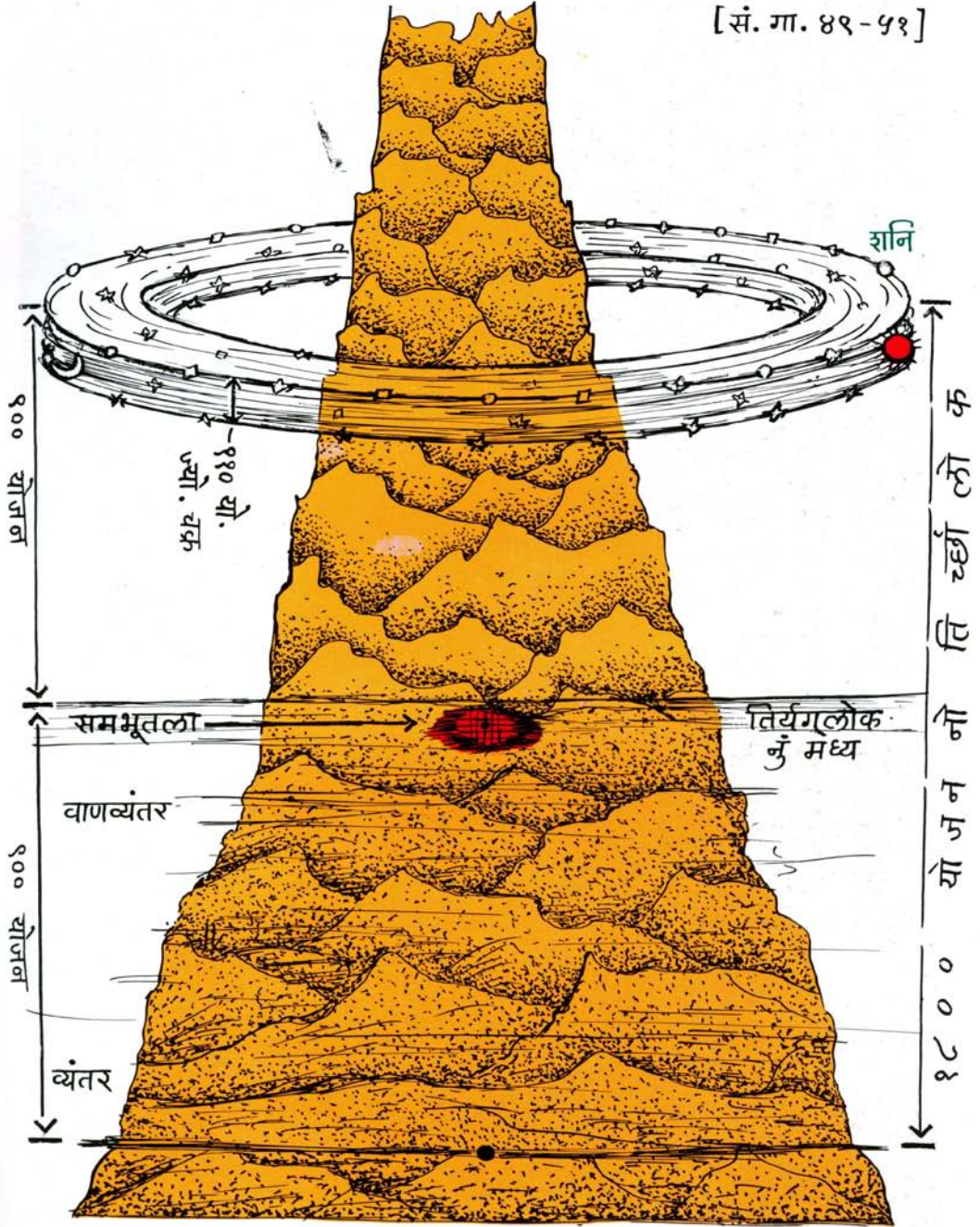
८- समभूतला पृथ्वीथी ज्योतिषचक्र केटले दूर छैते दर्शावतुं चित्र.

८. समभूतला पृथ्वीसे ज्योतिषचक्र कितनी दूर है उसका चित्र.
8. The picture showing distance of 'Jyotish chakra' from 'Sama Bhutala Prithvi'. (the equal surface Earth)

९ - तिर्यग् लोक, तेनुं मध्य अने ज्योतिष चक्र

[सं. गा. ४९-५१]

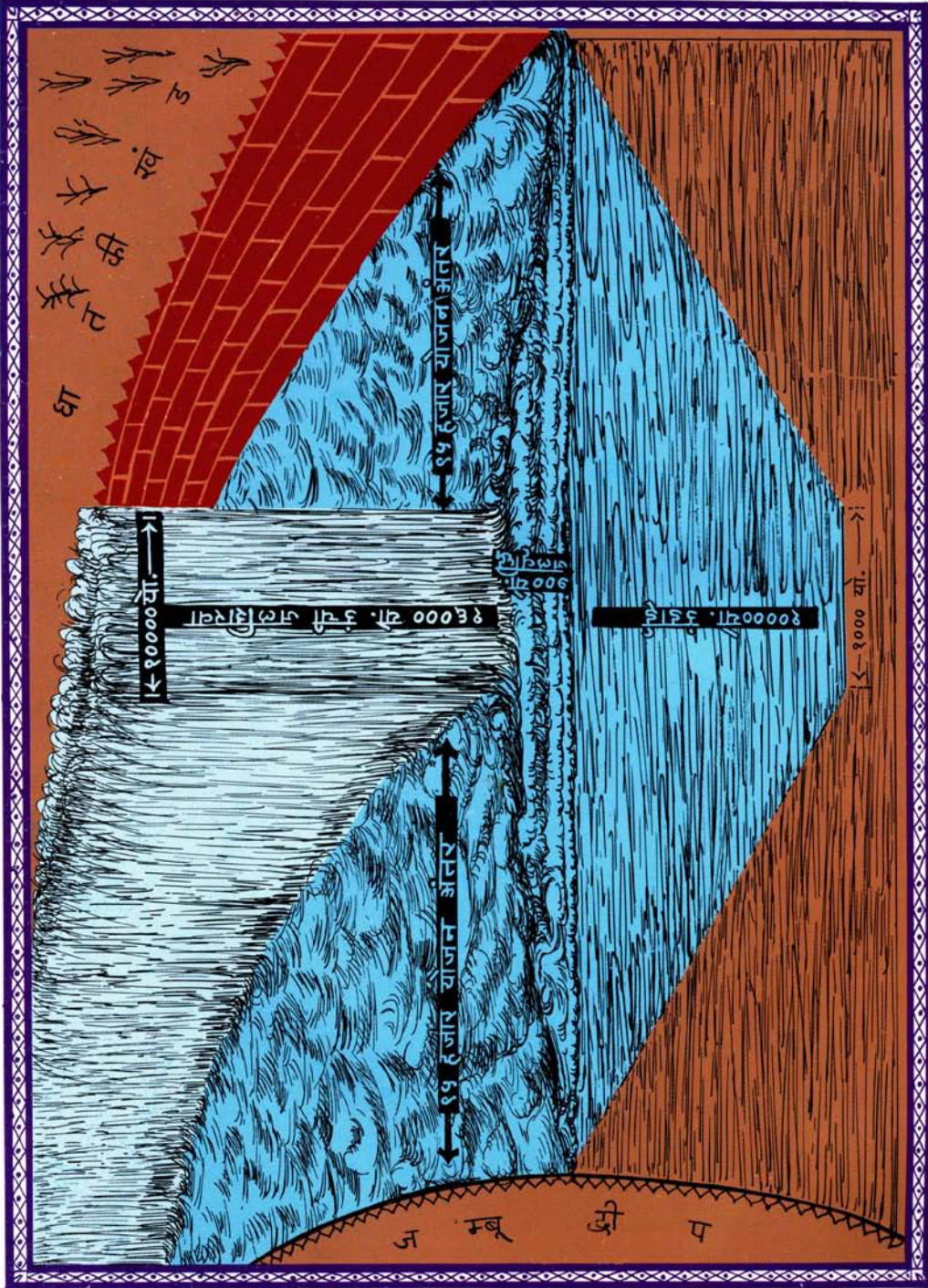

सं. य. वि.

९. तिर्यग् लोक, उसका मध्य और ज्योतिष निकाय.

9. The 'Tiryak-Lok', its centre and the 'Jyotish Nikay' (division)

ચિત્ર નં. ૧૦ લવણ સમુદ્રમાં ગોતીર્થ અને જલવૃદ્ધિનો દેશવાય

૧૦. લવણ સમુદ્ર મેં ગોતીર્થ તથા જલવૃદ્ધિકા દ્રશ્ય ।

10. The Scene of 'Gotirtha' and the tide-peak in the Lavan (salty) Ocean.

[गा. ५४]

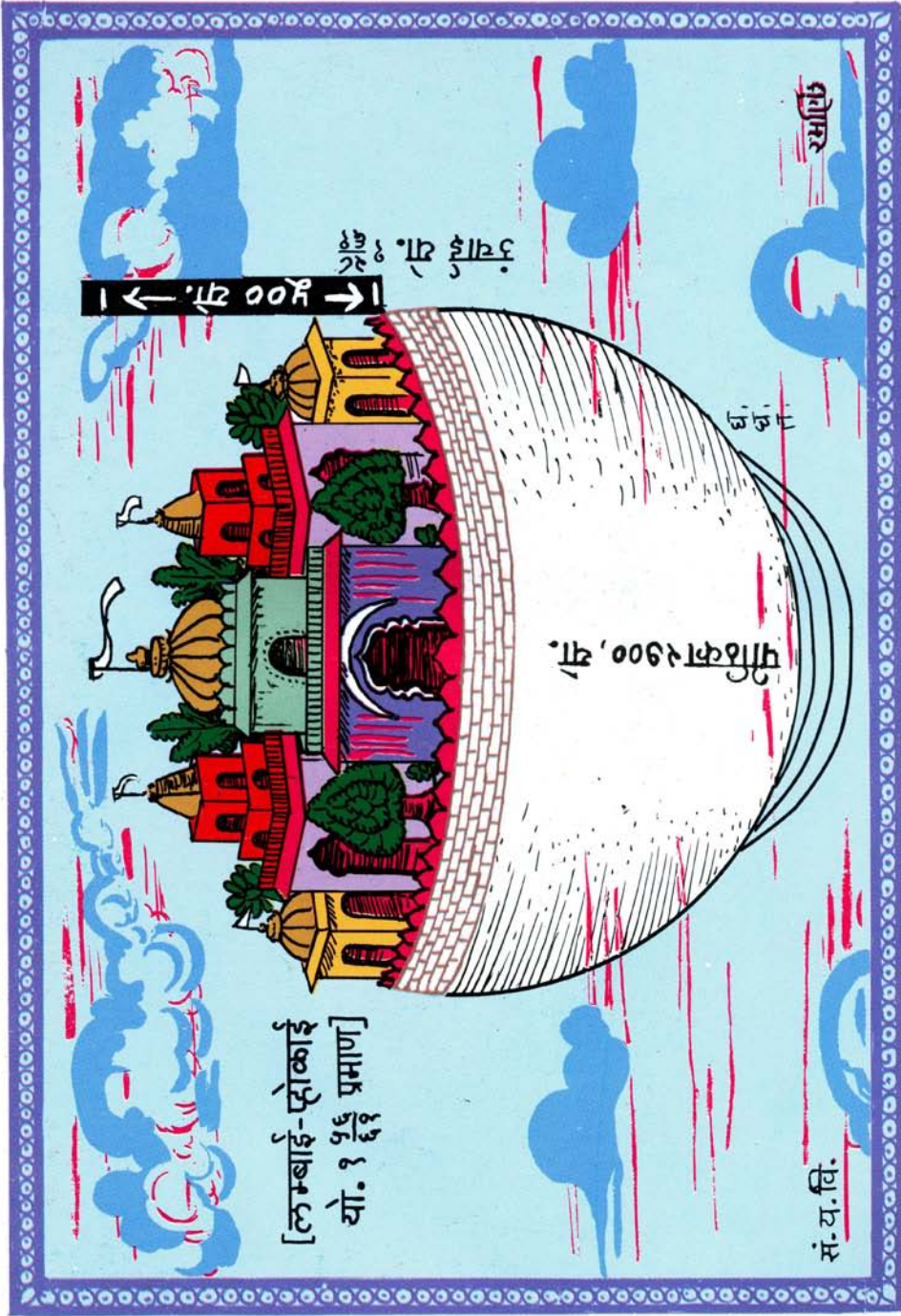
चित्र सं. ११

लवण समुद्रमां शिखानो देखाव

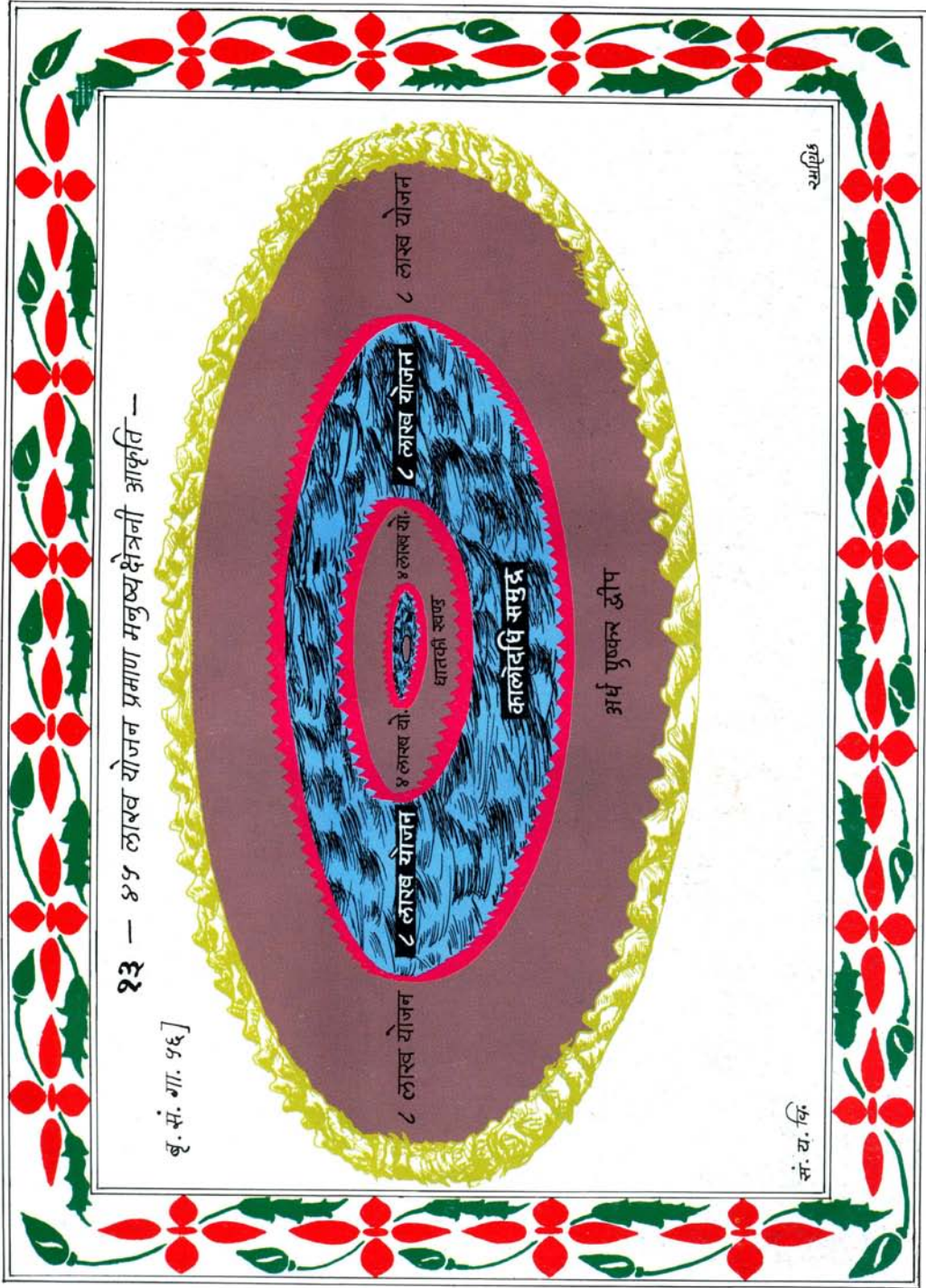
११. लवण समुद्र में शिखाका द्रश्य.

11. Scene of tide-peak in the Lavan (salty) Ocean.

१२. चन्द्र विमान (सामान्य दर्शन)

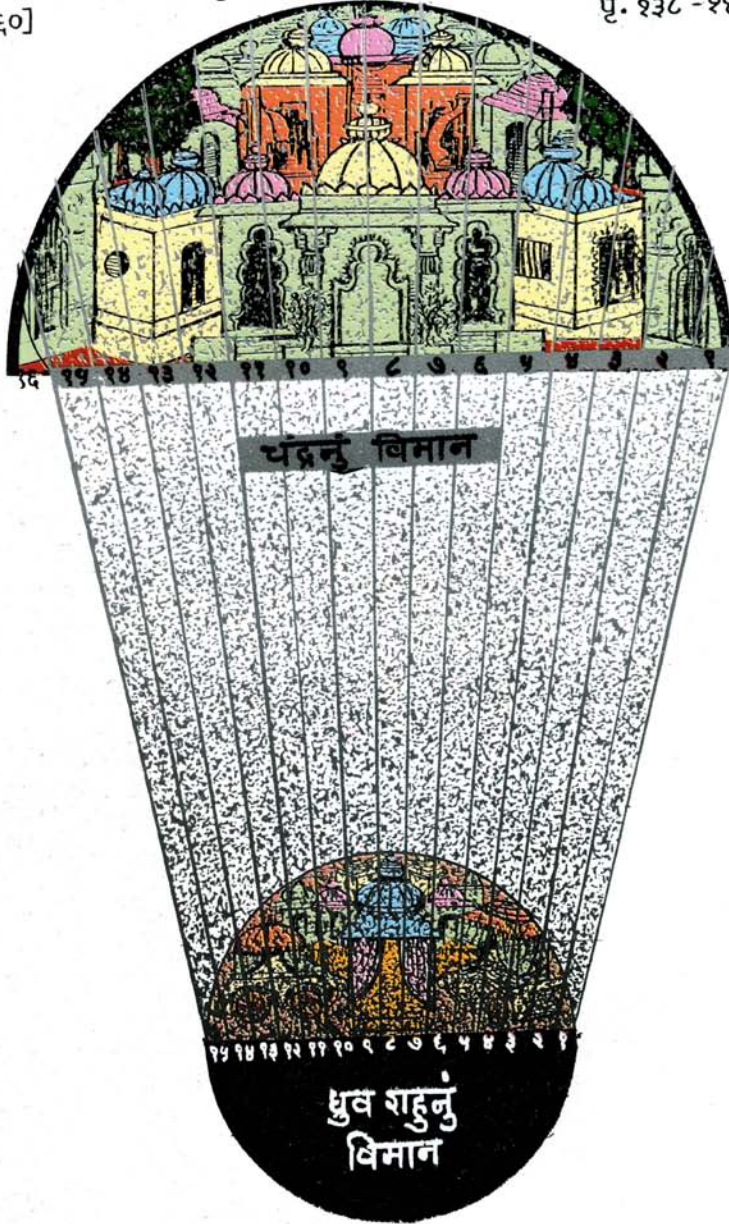
12. Chandra-Viman (The mythological flying vehicle of the Moon) (At a glance)

૧૩. ૪૫ લાચ યોજન પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રની આકૃતિ.

13. Design of 45 Lac-Yojana Proportion human area

चन्द्रनी नित्य [ध्रुव] राहुर्धौ थती पाक्षिकी हानि-वृद्धिनो देखाव
[सं. जा. ६०] पृ. १३८ - १४०

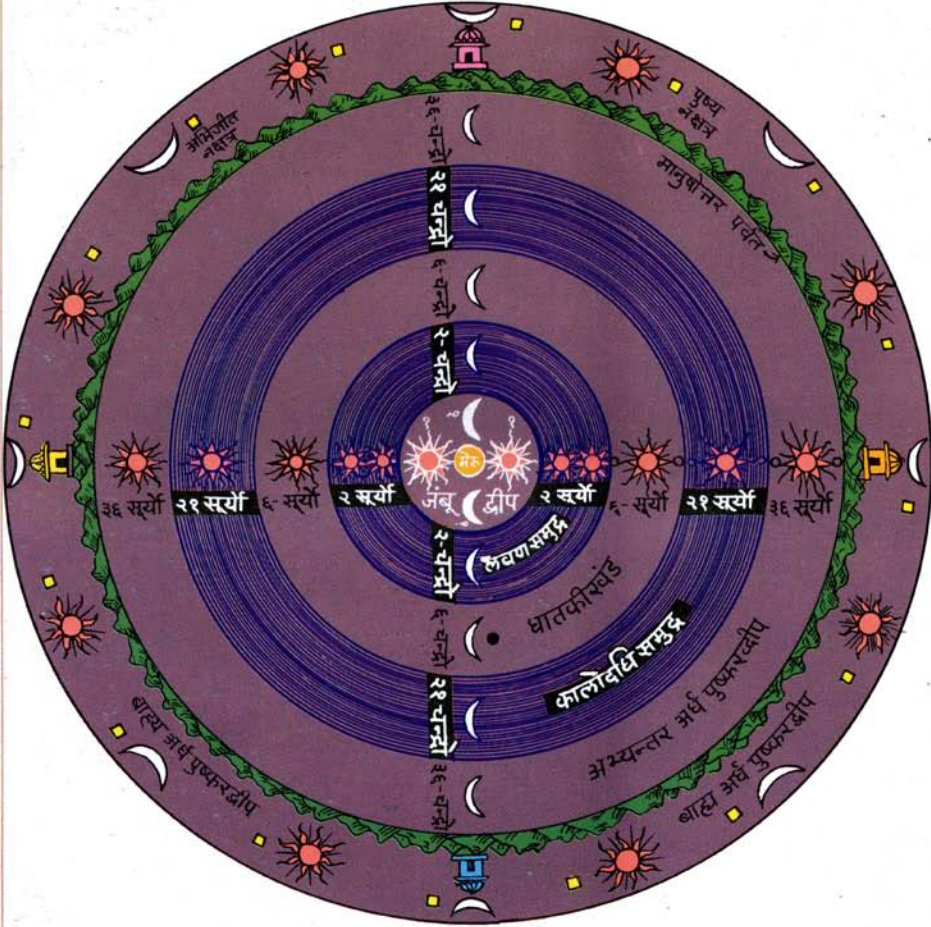
१४. चन्द्रकी नित्य (ध्रुव) राहुसे होती पाक्षिक हानि - वृद्धिका द्रश्य.

14. Scene of fortnightly decrease and increase in the moon constantly done by the Rahu.

१६ अढीद्वीपमां चन्द्र-सूर्यनी ४ सूचीश्रेणी तथा बहार वलय श्रेणीनी व्यवस्था

(गाथा, ६५ - ६७)

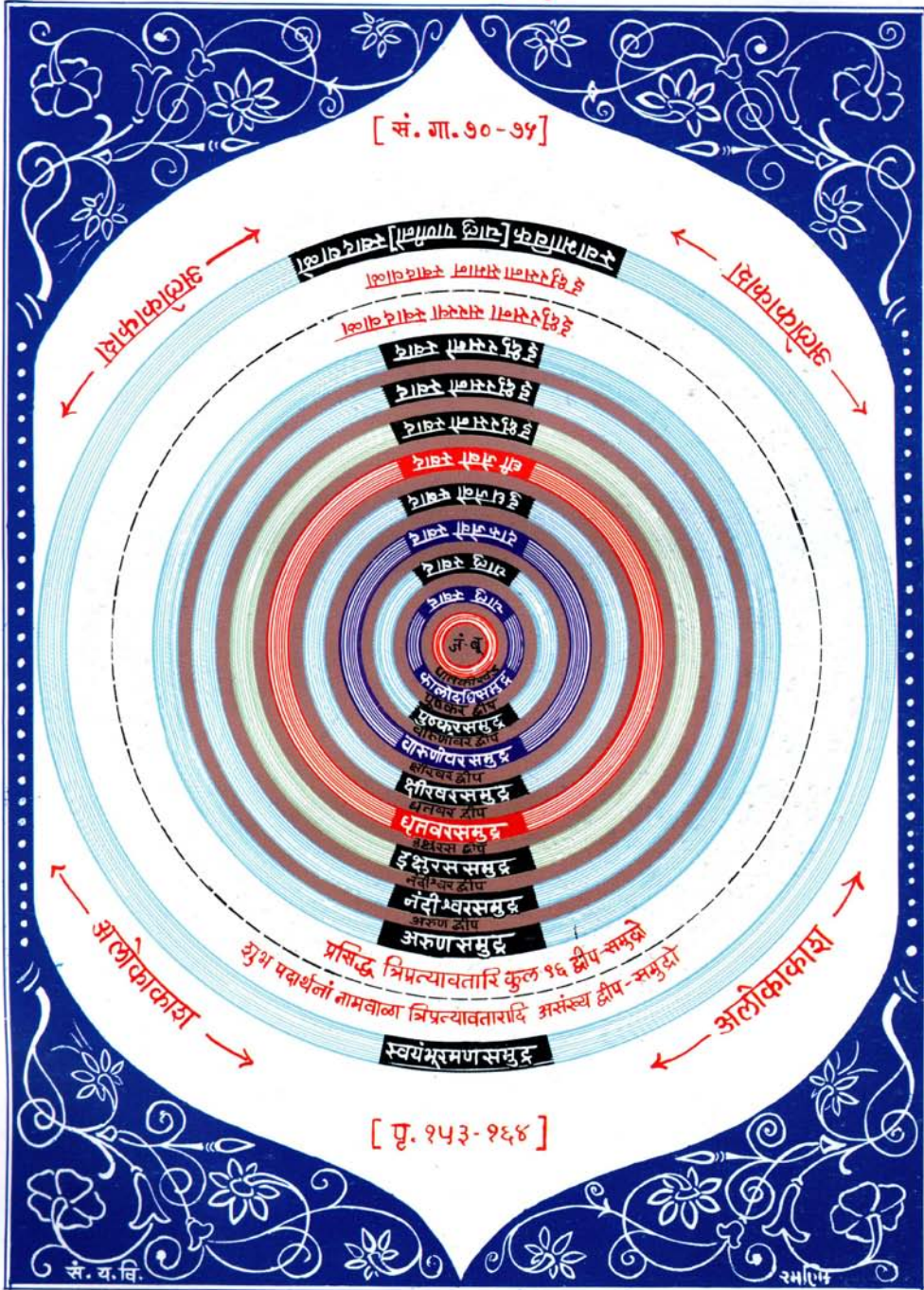
सं. य. वि.

रमणिफ

१६. दाई द्वीपमें. चन्द्र-सूर्यकी ४ सूचीश्रेणी तथा बाहर वलय श्रेणीकी व्यवस्था.

16. Arrangement of 4 suchishreṇi (straight line) and outward valayashreṇi (round line) of the sun and the moon in Dhai-Dwip (Two and half islands).

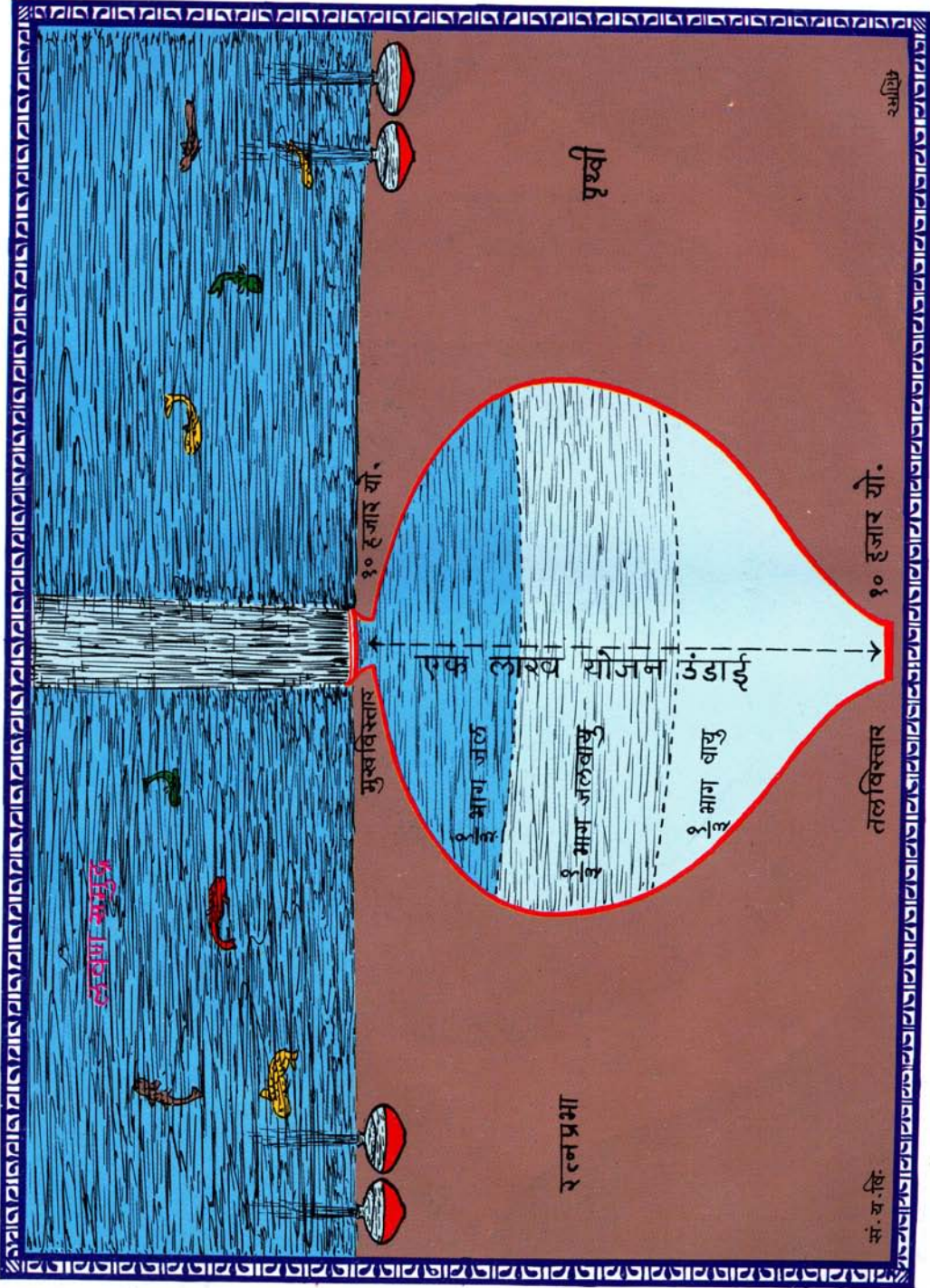
૧૭ તિર્યગ્લોકવર્તિ અસંખ્યદ્વીપ-સમુદ્રોનું સામાન્ય આલેખન

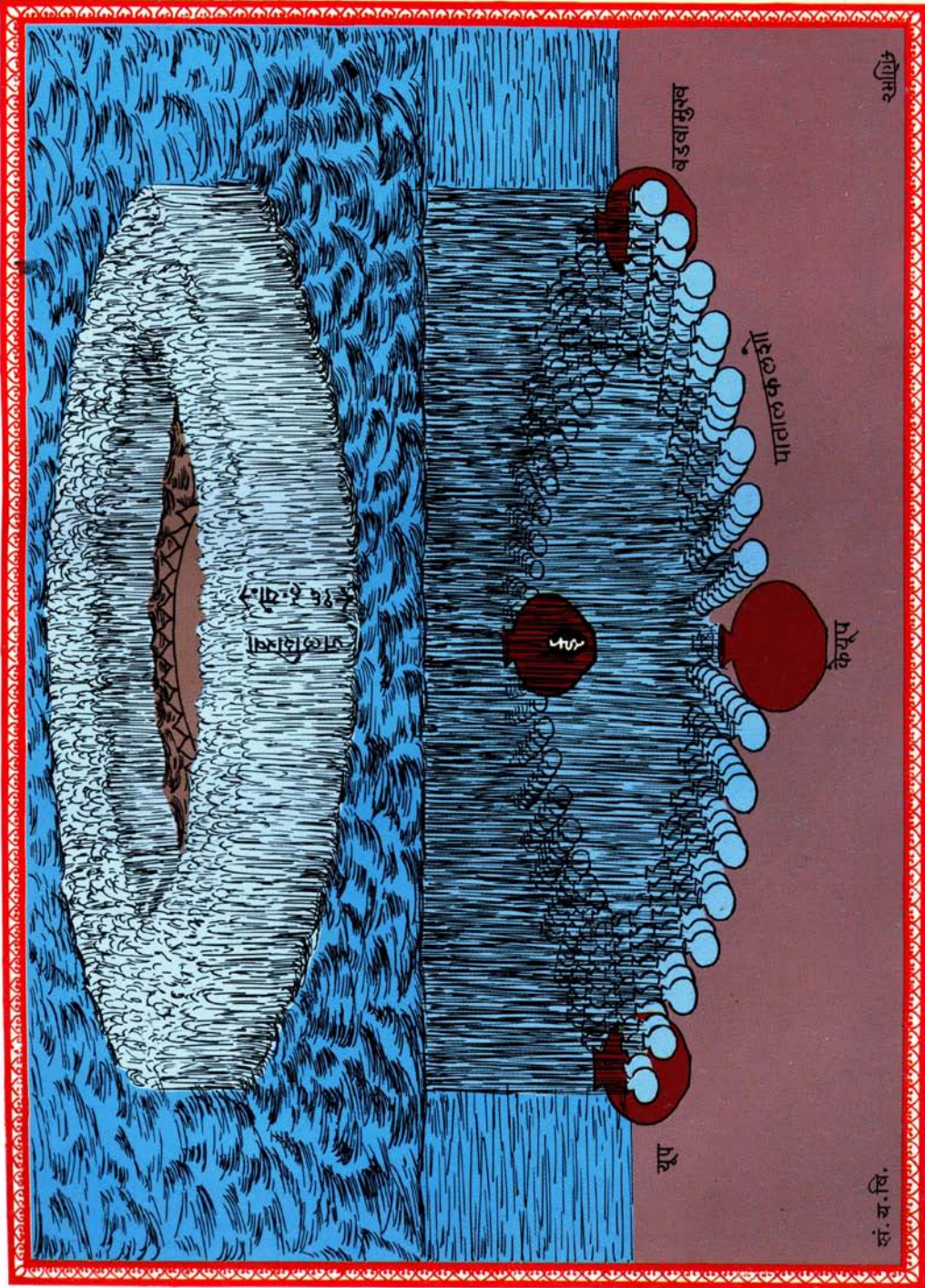

૧૭. તિર્યગ્ લોકવર્તી અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રોંકા સામાન્ય આલેખન ।

17. Common description of countless island seas in the 'Tiryak-Lok'.

૧૮ ભરતી ઓટનું કારણ અને પાતાલ કલશાઓ

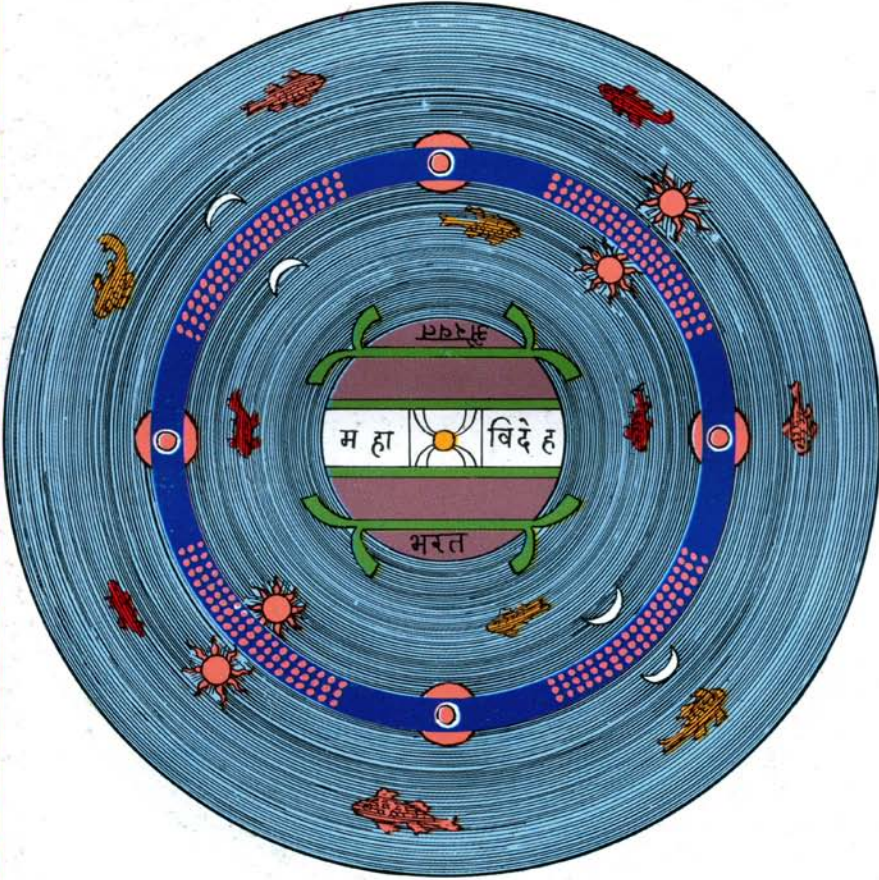
१९. लवणसमुद्र में १६ हजार योजन जलवृद्धि ।

19. A high tide of sixteen thousand yojan in the Lavan (salty) Ocean.

लवणसमुद्रवर्ती चार महा पातालकलश तथा लघु ७८८४ कलशा-
दिक दर्शक चित्र- २०

[कलश चित्र-३]

उ.

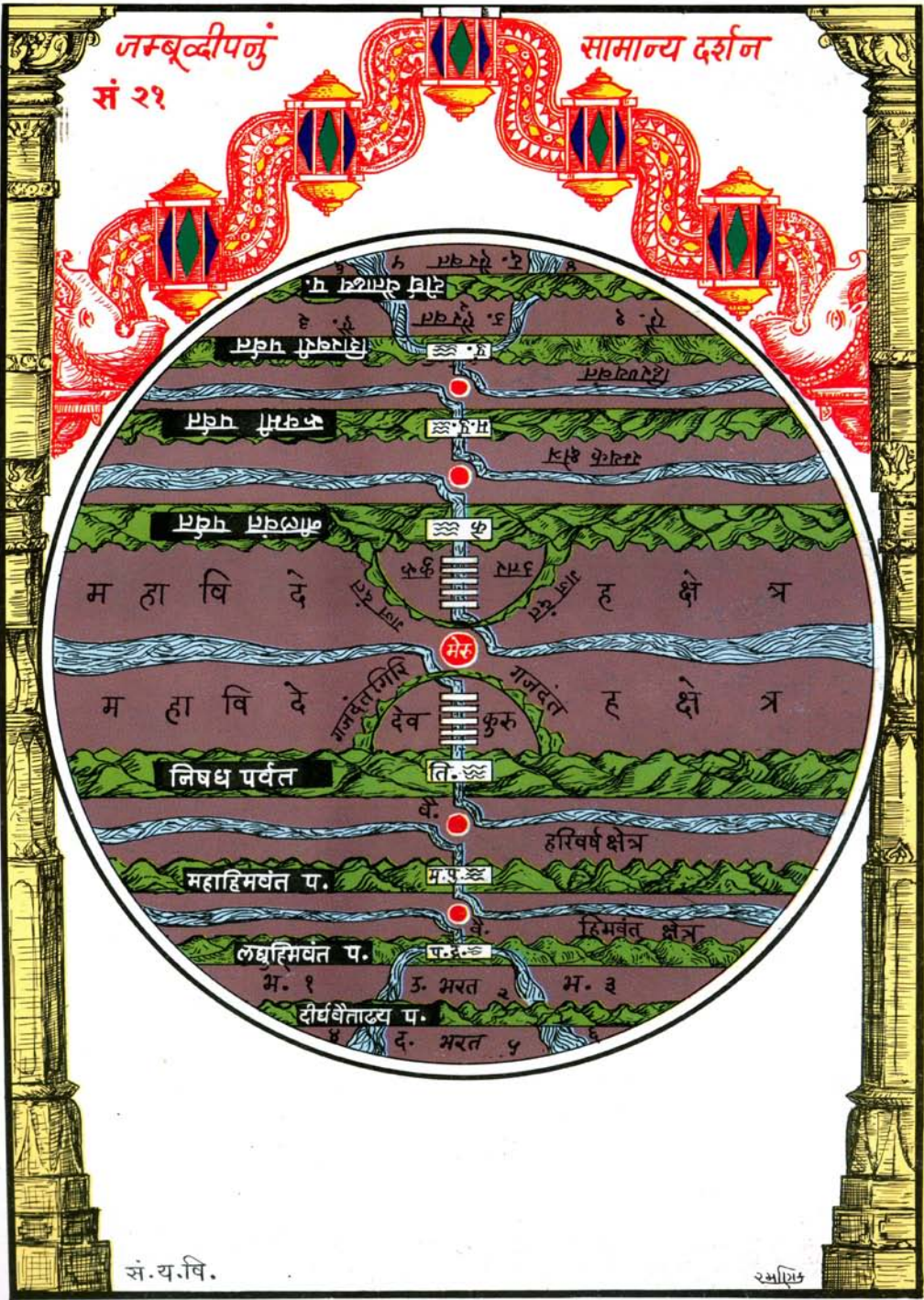
द.

सं. य. वि.

रमेश

२०. लवणसमुद्रवर्ती चार महापातालकलश तथा लघु ७८८४ कलशादि दर्शक चित्र ।

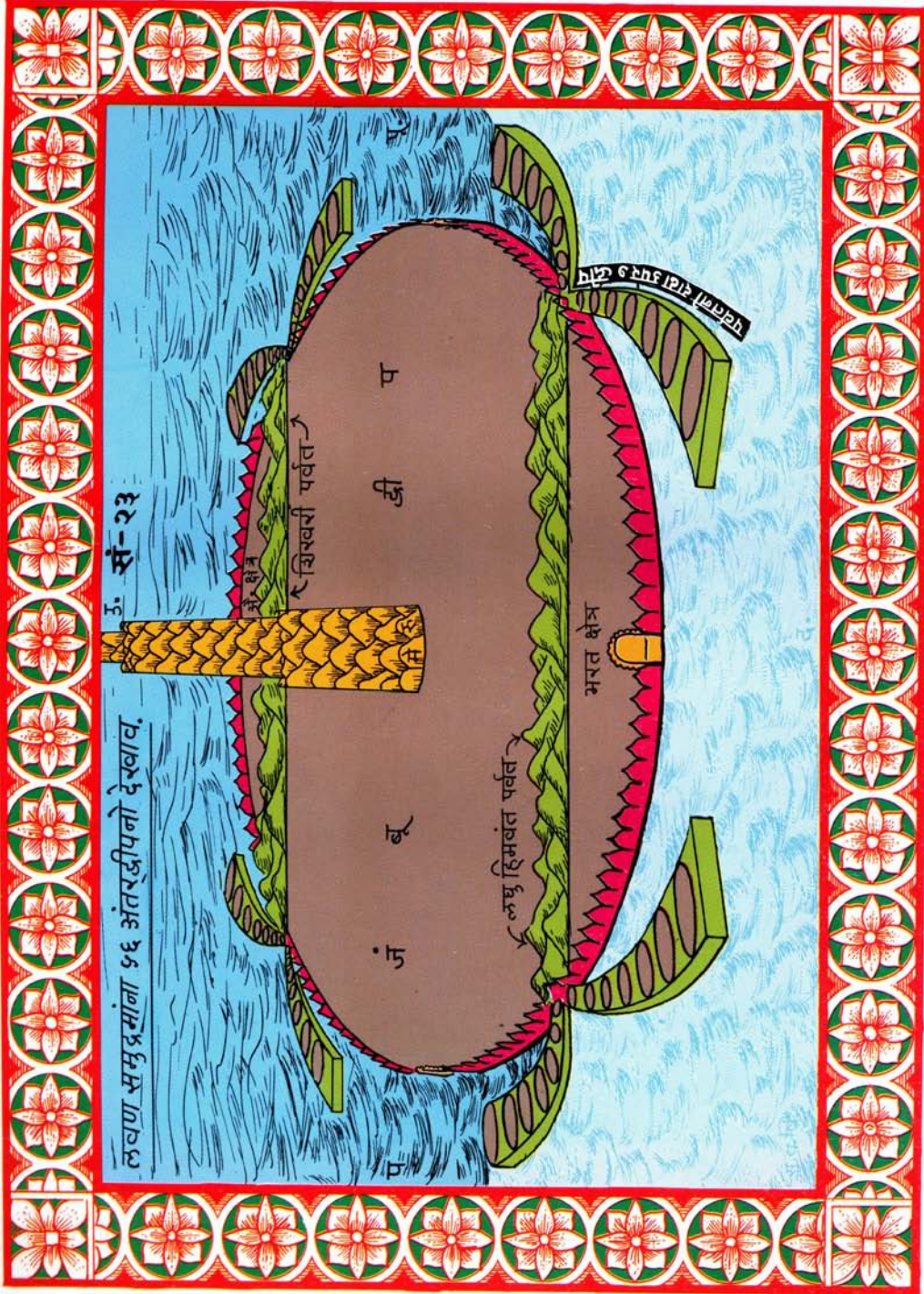
20. The picture showing four big pots of the Patal (the lowermost of the seven mythological regions) and little 7884 pots in the Lavan (salty) Ocean.)

२१. जम्बू-द्वीप का सामान्य दर्शन ।

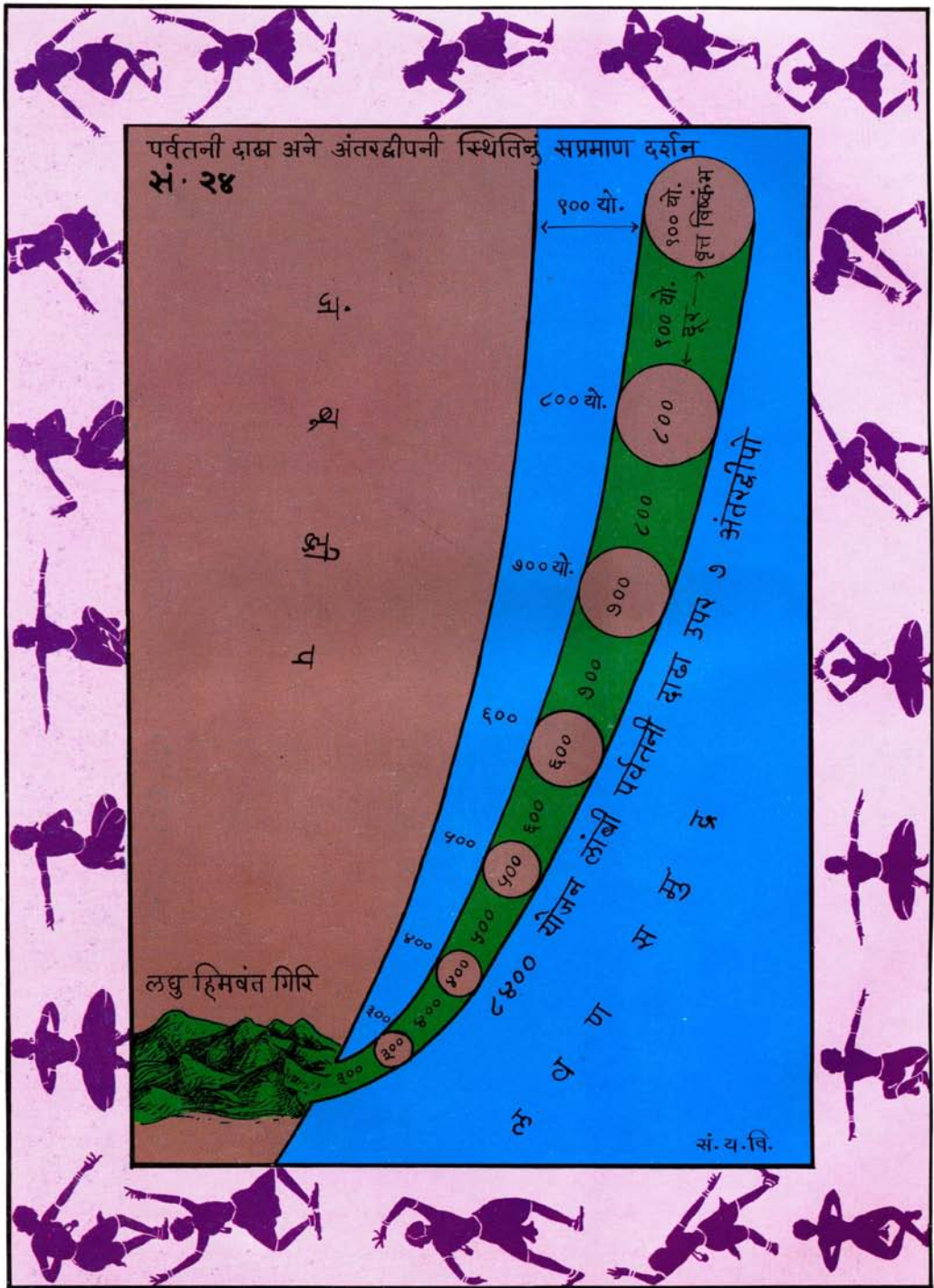
21. Common view of the Jambu-dwip (island)

२३. लवणसमुद्र में आये ५६ अंतर्द्वीपो का दृश्य ।

23. The Scene of 56 Antar-dwips (inter-islands) in the Lavan (salty) Ocean.

२४. पर्वतकी दाढा तथा अंतर्द्वीप की स्थिति का सप्रमाण दर्शन ।

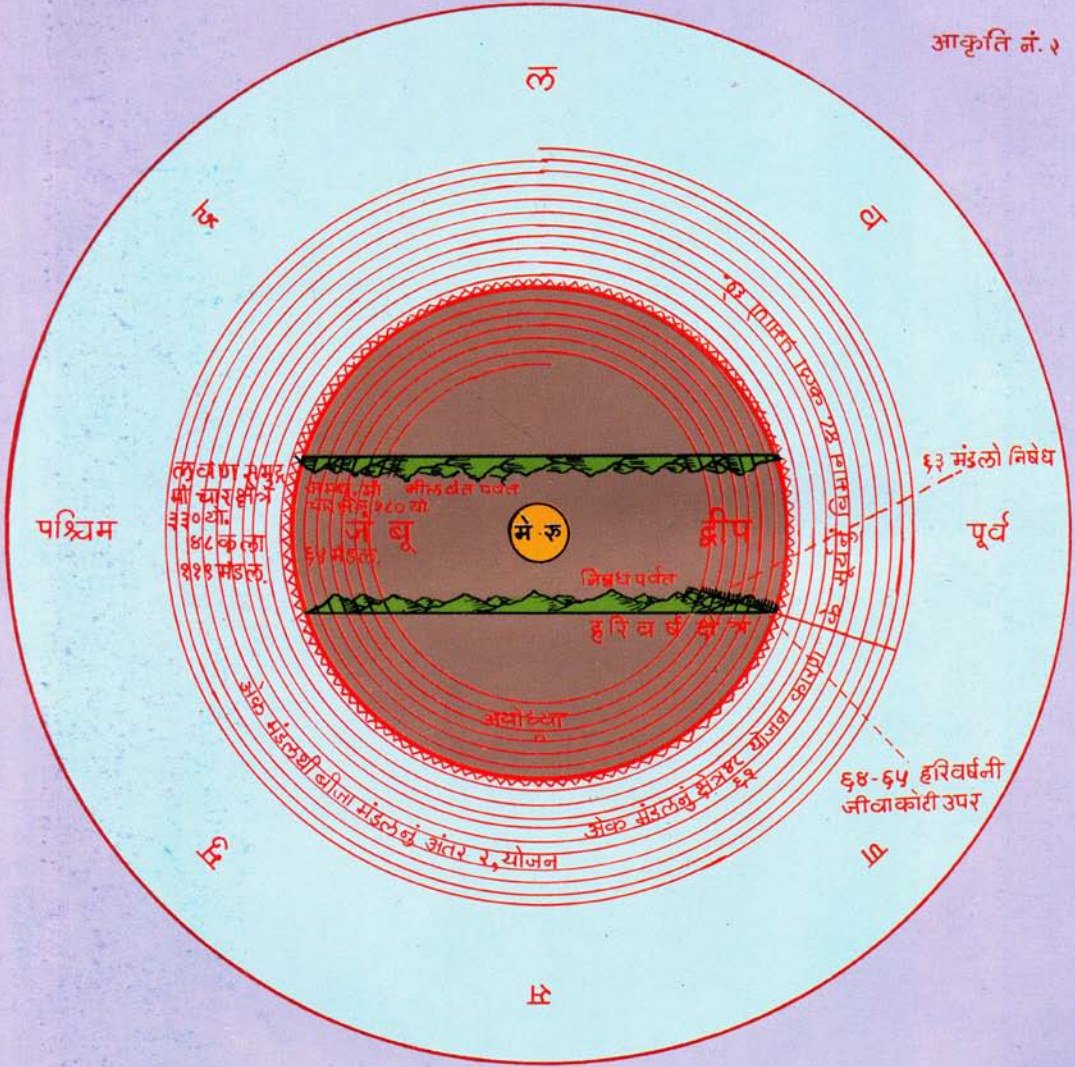
24. Proportionate sight of the two last ends of the mountain (Parvat-dadha) and the inner-island position.

૨૬. સૂર્ય મંડલોનું ચાર ક્ષેત્ર વગેરે

ગાથા ૮૬ - ૧૦

આકૃતિ નં. ૧

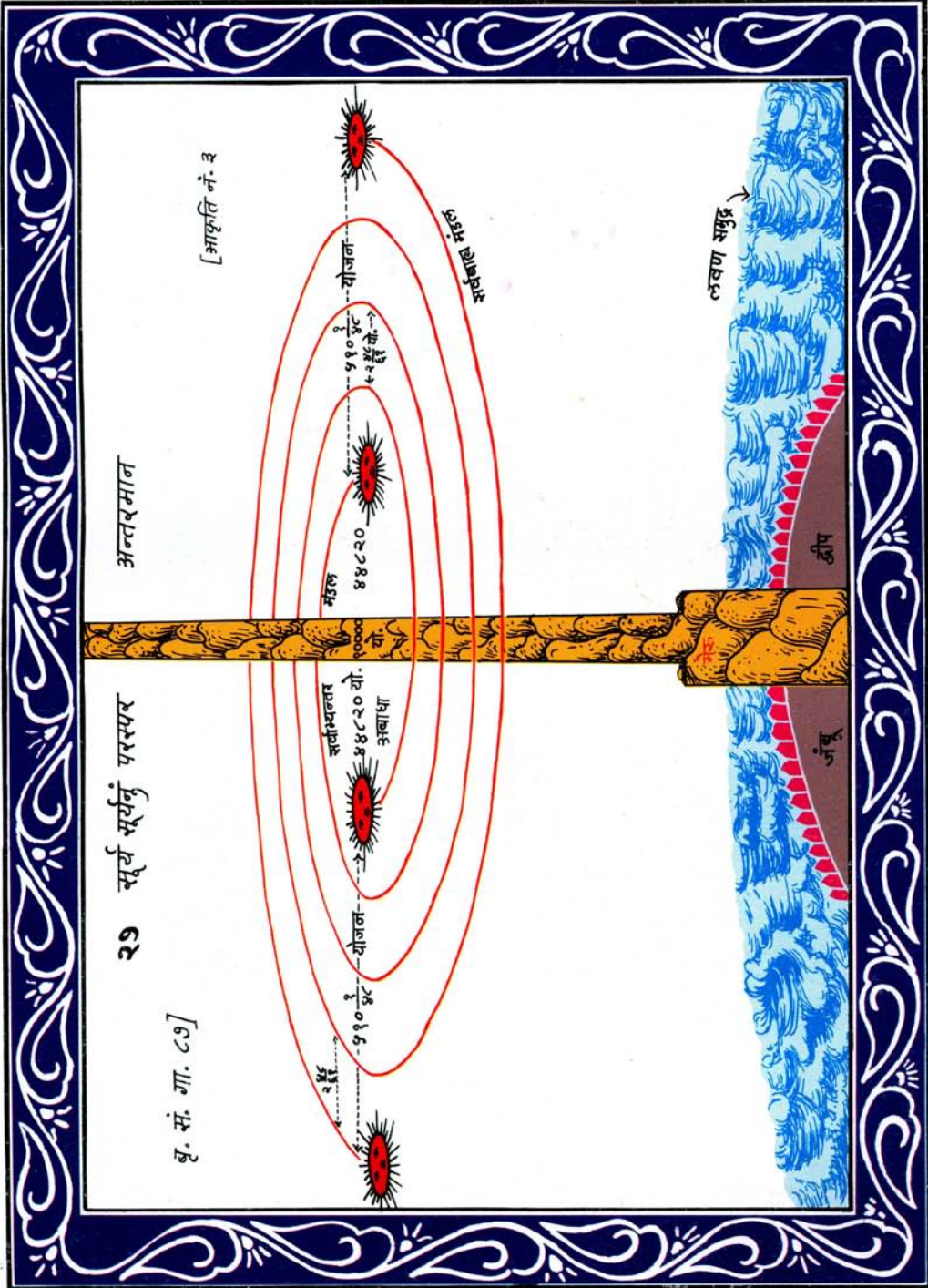
સં. ય. વિ

૨૬. સૂર્યમંડલકા ચાર ક્ષેત્ર આદિ ।

26. The moving area of the surya-mandal. (the sun-circlce) etc.

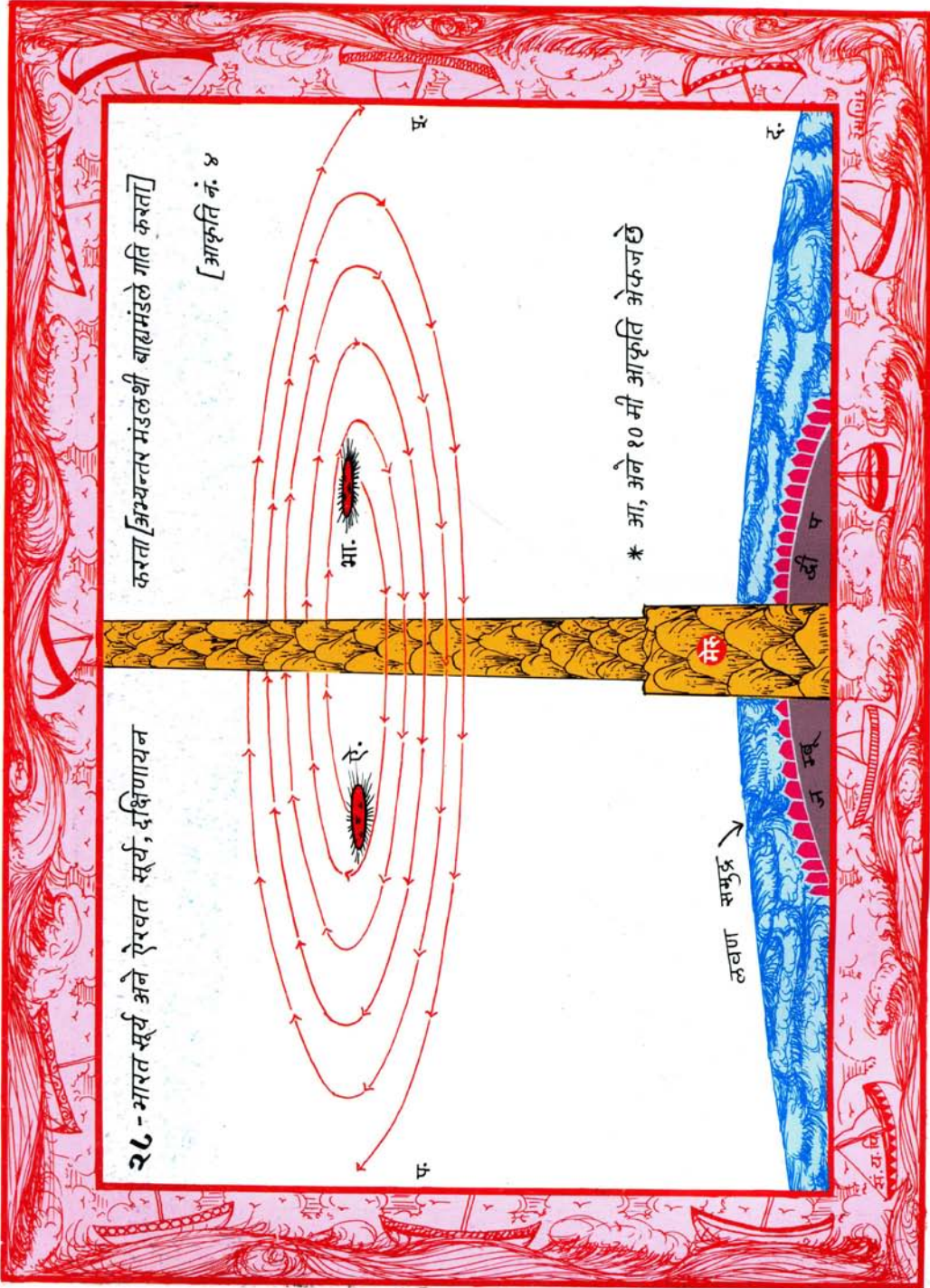
આકૃતિ નં. ૨.

Diagram No. 2.

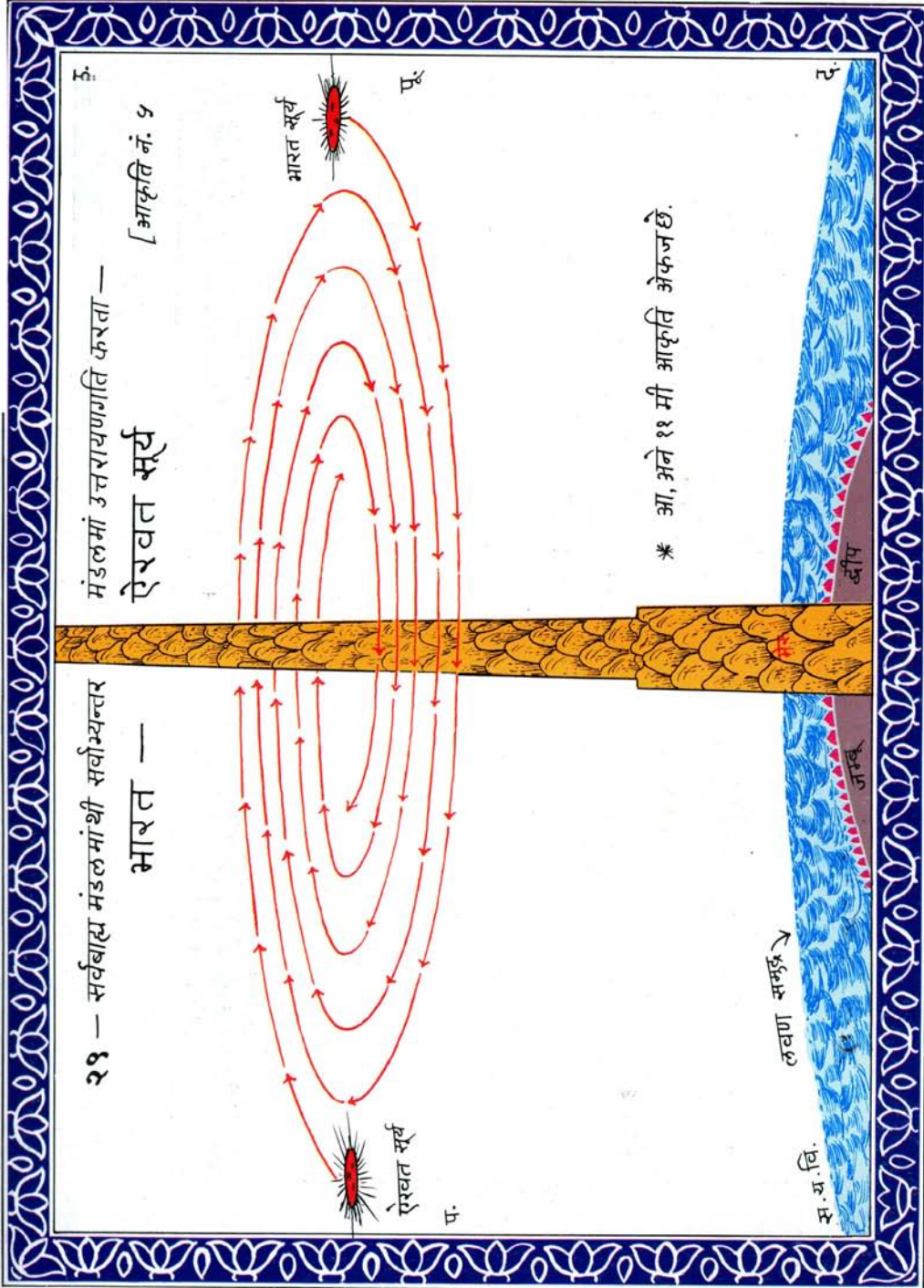

आकृति नं. ३.
Diagram No. 3.

२७. सूर्य सूर्यका परस्पर अन्तरमान ।
27. The distance between the two suns.

૨૮. ભરતસૂર્ય તથા ઐશવતસૂર્ય દક્ષિણાયન કરતે હુ. (અભ્યન્તર મંડલસે-બાહ્યમંડલમે ગતિ કરતે હુ.)
 28. The Bharat-sun and the Airavat sun moving southward. (moving to the outer circle from the inner circle.)
- આકૃતિ નં. ૪.
 Diagram No. 4.

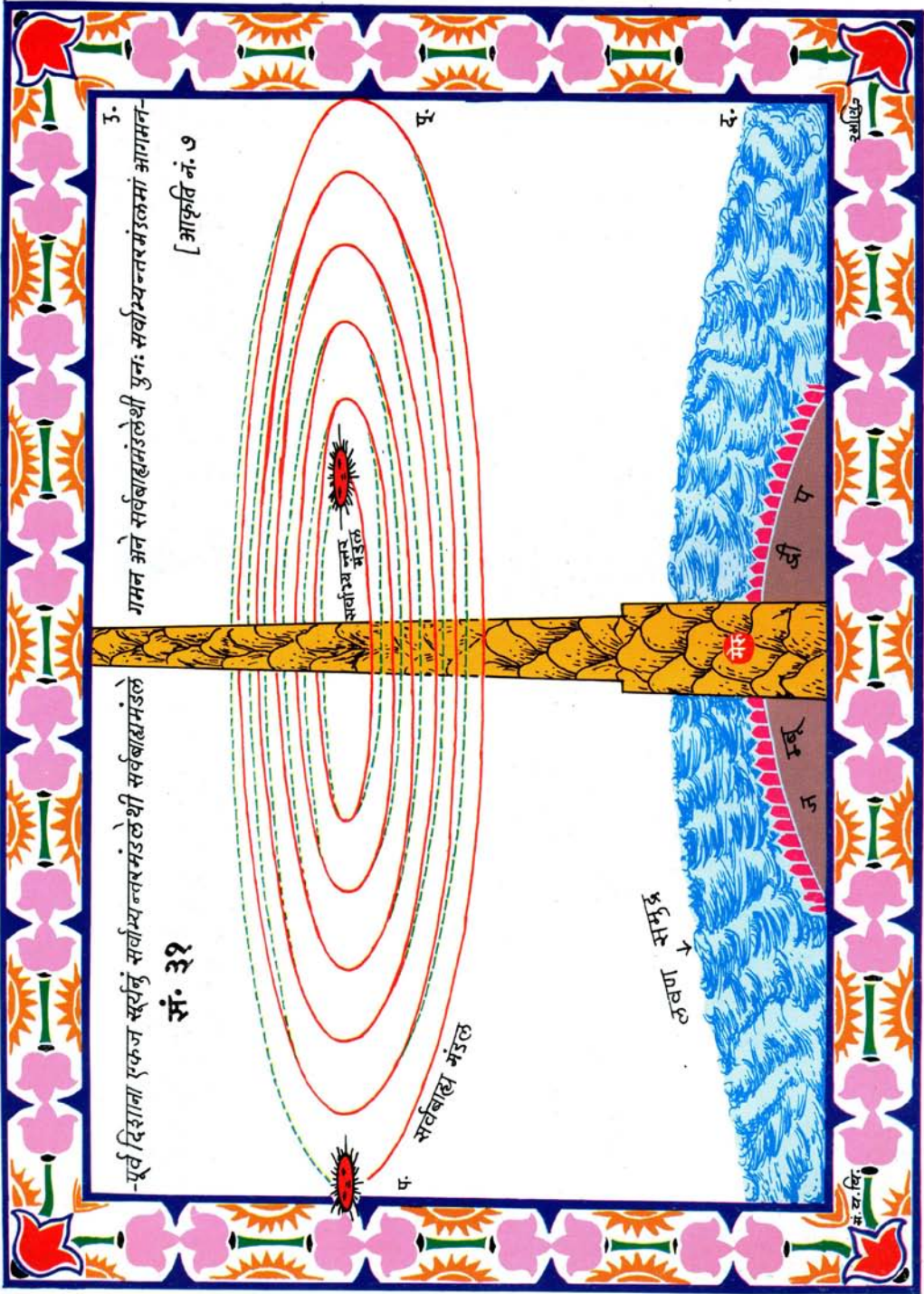
૨૯. સર્વબાહ્યમંડલમેંસે સર્વાભ્યન્તર મળ્ડમેં ઉત્તરાયણ ગતિ કરતે હુ, ભરત-ऐरवत सूर्य ।

29. The Bharat-sun and the Airavat-sun moving Northward from the whole outer circle to the whole inner circle.

આકૃતિ નં. ૫.

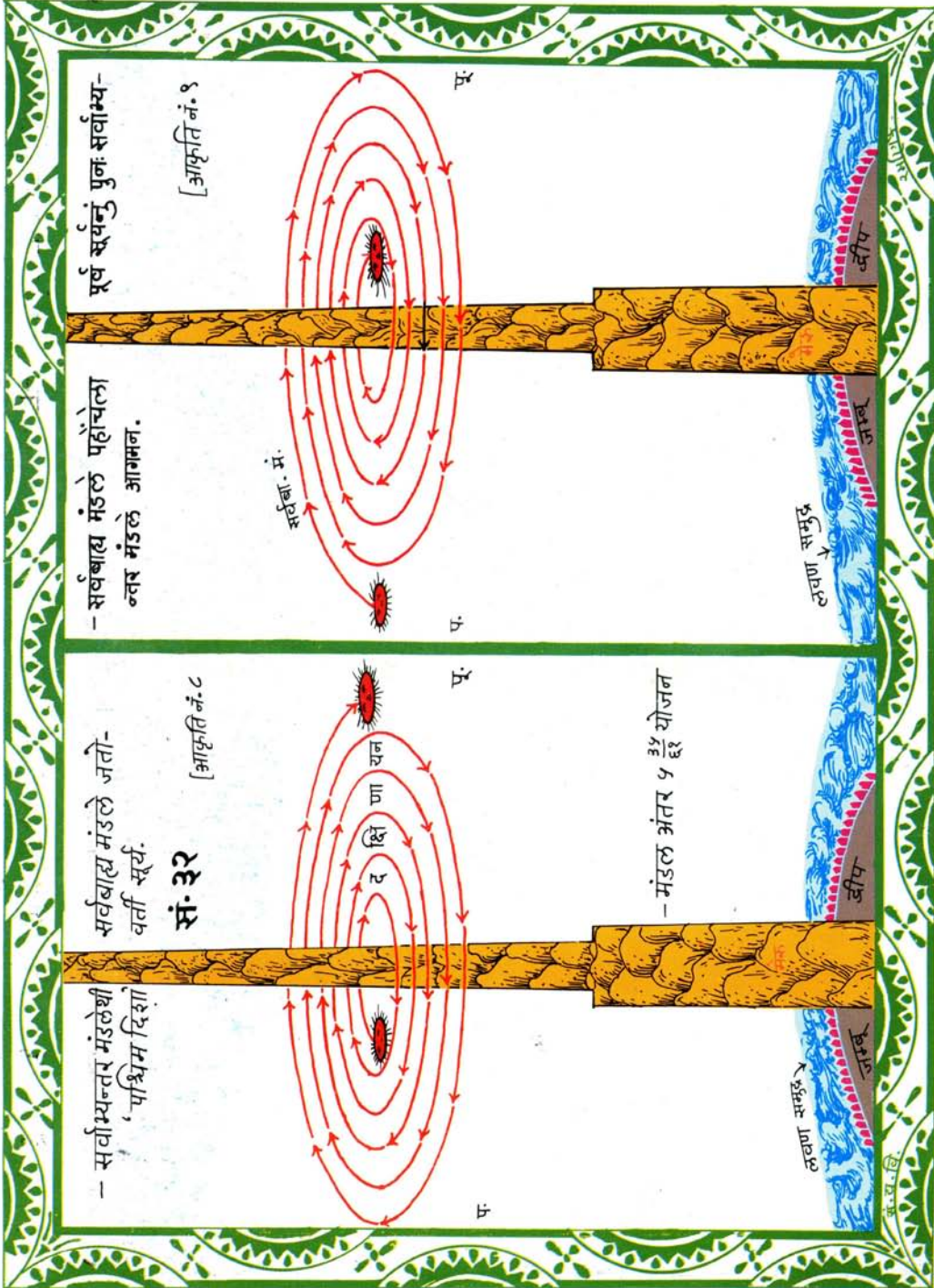
Diagram No. 5.

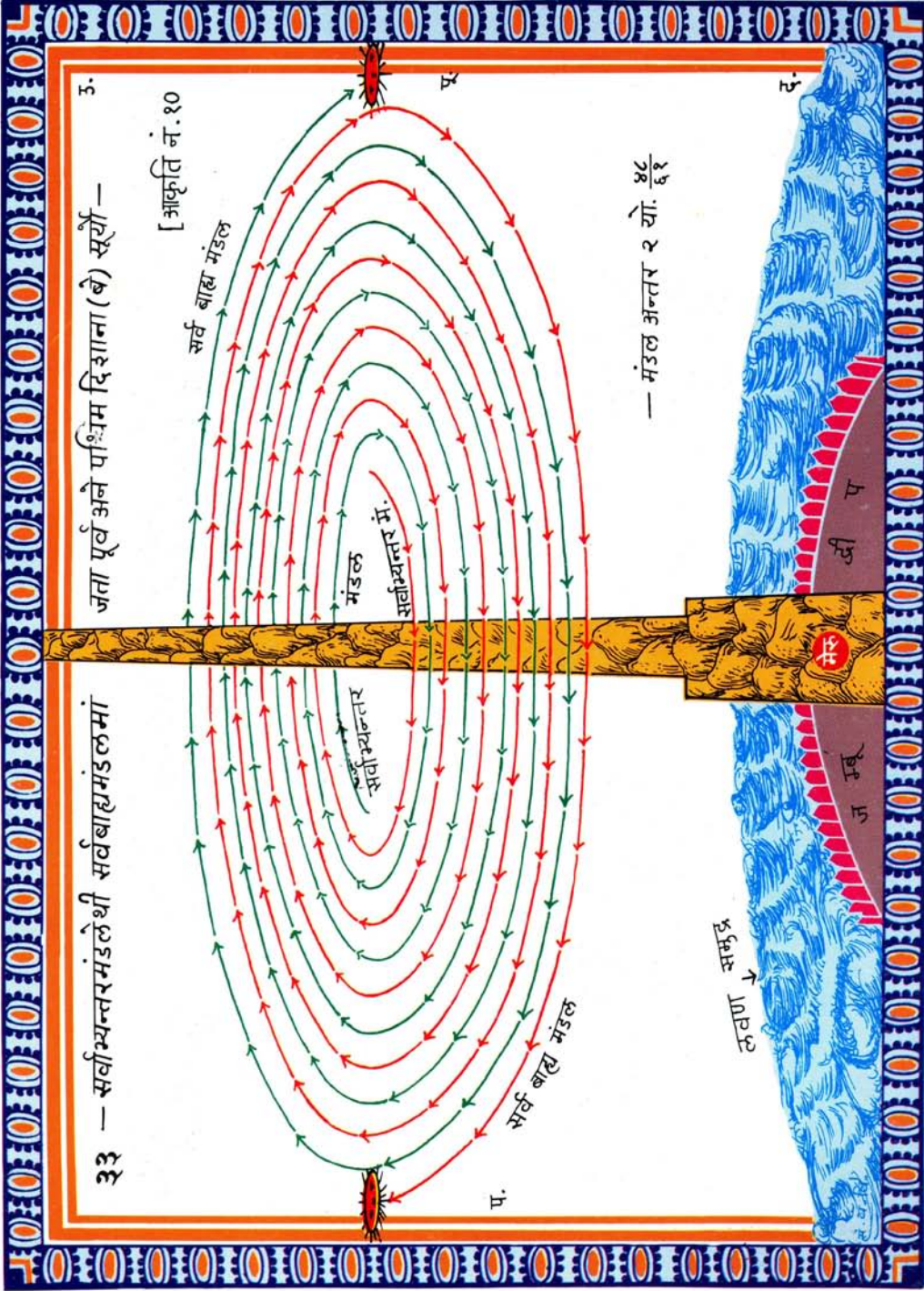
૩૧. પૂર્વદિશાકે એક હી સૂર્યકા સર્વોચ્ચન્તર મળડસે સર્વબાહ્યમળડમે ગમન તથા સર્વબાહ્યમળડસે પુનઃસર્વોચ્ચન્તર મળડમે આગમન ।

31. Only one Eastern sun moving from the whole inner circle, to the whole outer circle and again arriving from the whole outer circle to the whole inner circle. આકૃતિ નં. ૭. Diagram No. 7.

३२. (१) सर्वाभ्यन्तर मण्डलसे सर्वबाह्य मण्डल में जाता पश्चिमदिशावर्ती सूर्य ।
 (२) सर्वबाह्यमण्डल में पहुँचे हुए पूर्वसूर्यका पुनः सर्वाभ्यन्तर मण्डल में आगमन ।

32. (1) The Western sun moving to the whole outer circle from the whole inner circle.
 (2) Arriving of the Eastern-sun to the whole inner circle after having reached to the outer circle

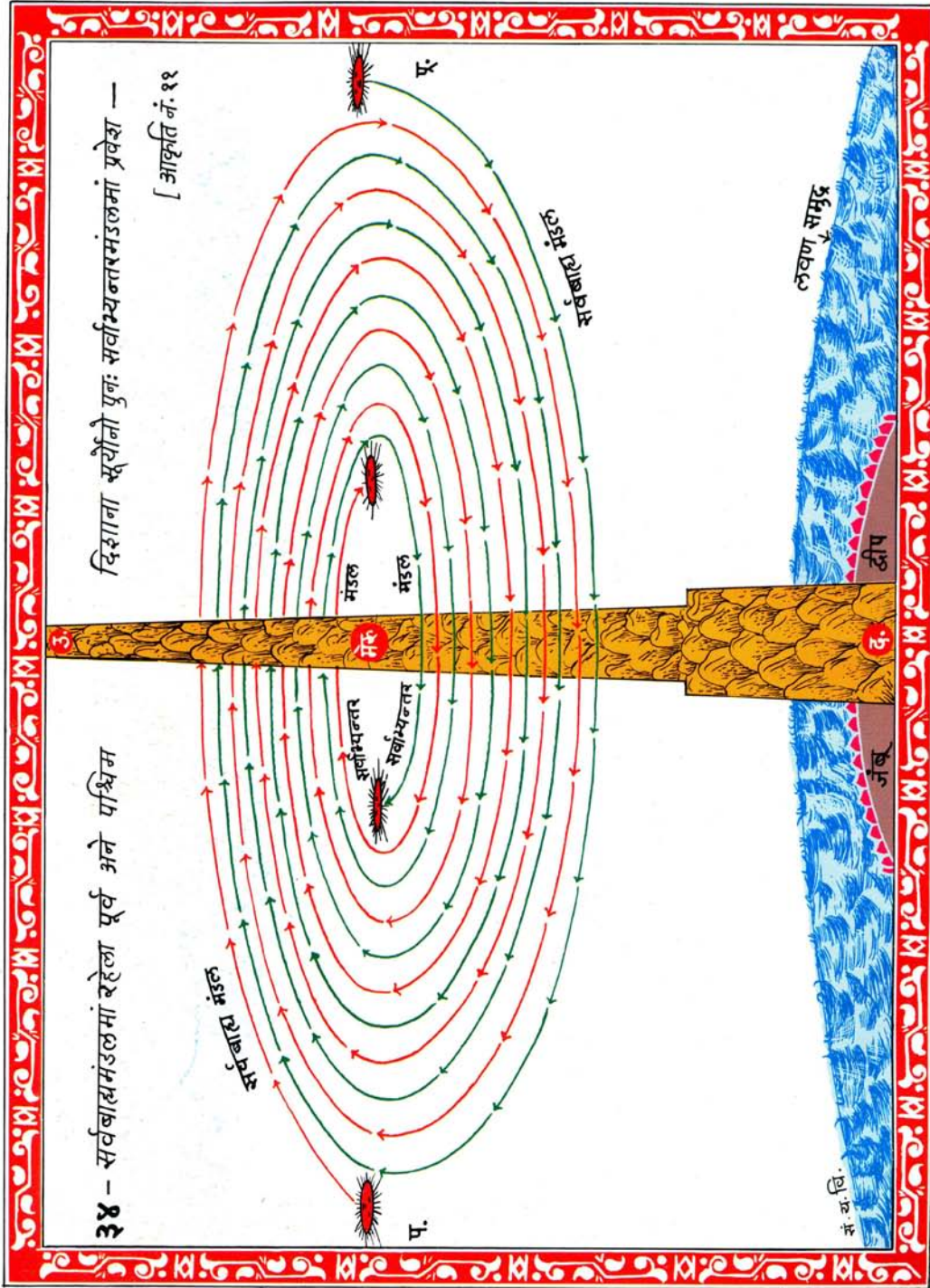

आकृति नं. १०.

३३, सर्वोन्तर्मण्डलसे सर्वबाह्यमण्डलमें जाते पूर्व तथा पश्चिम दिशा के दो सूर्य.

33. The two suns of the East and the west directions moving to the whole inner circle from the whole outer circle

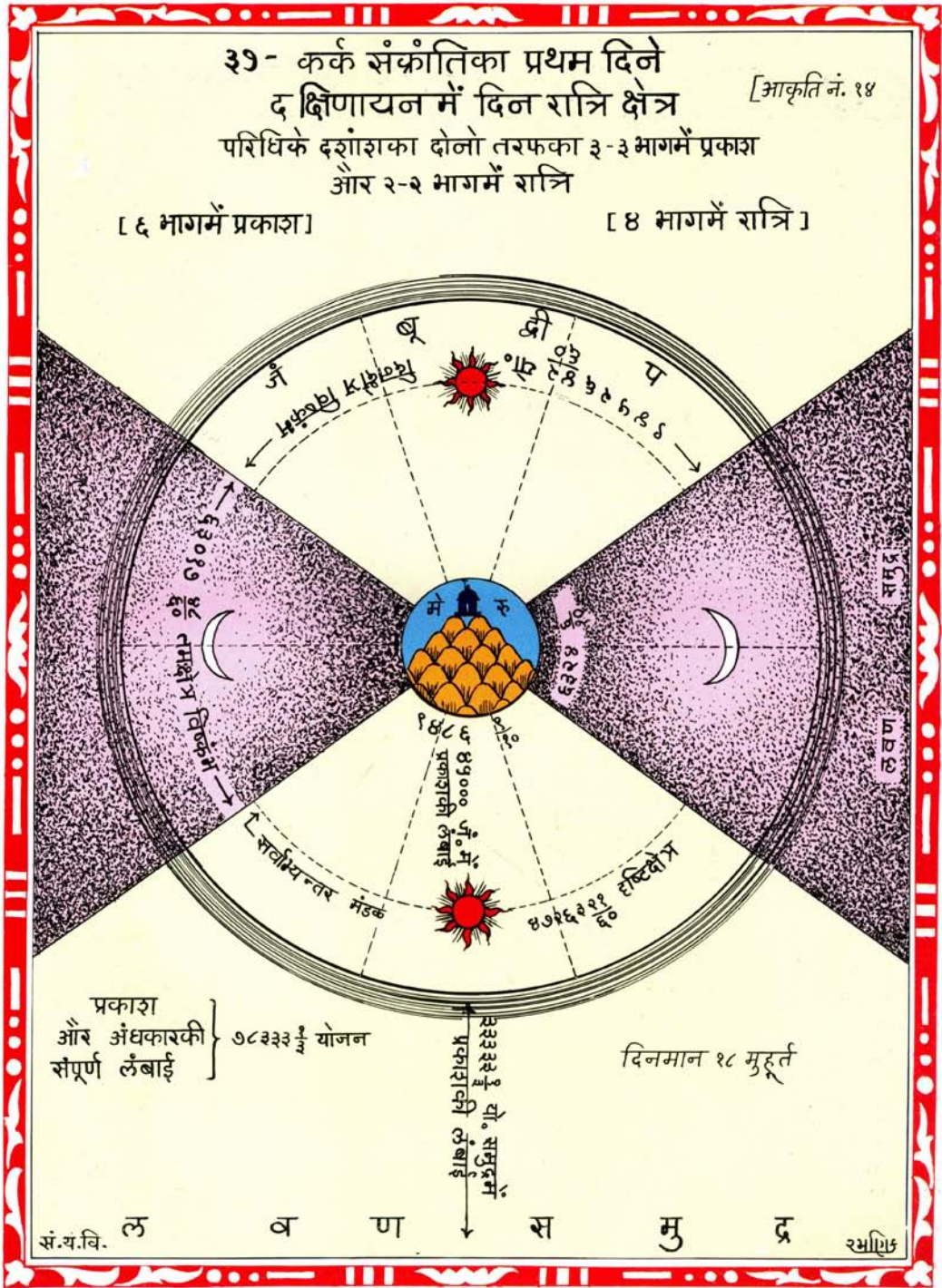
Diagram No. 10.

૩૪. સર્વ બાહ્યમંડલમે રહે પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિશાકે સૂર્યોકા પુનઃ સર્વાભ્યન્તરમંડલમે પ્રવેશ.
૩૪. The suns of the East and the West existing in the whole outer circle again entering in the whole inner circle.
- આકૃતિ નં. ૧૧.
- Diagram No. 11.

३७. कर्कसंक्रांतिके प्रथम दिवसे दक्षिणायनमें दिन-रात्रि क्षेत्र. आकृति नं. १४.

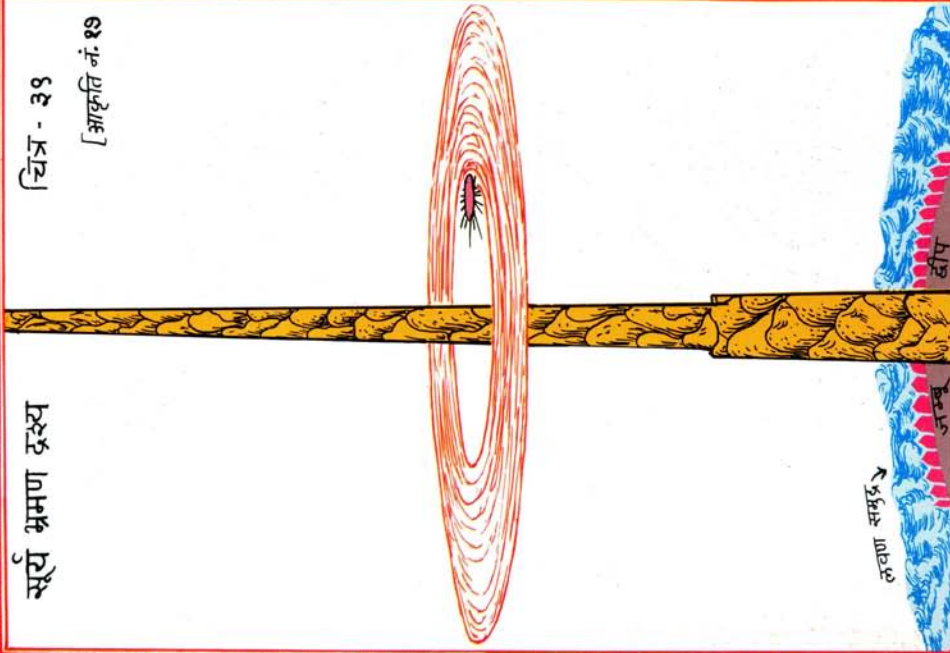
37. Day-night area in the sun's southward motion (Daxinayan) on the first day of the Karka - Sankranti. (the sign of cancer transition) Diagram No. 14.

सूर्य भ्रमण दृश्य

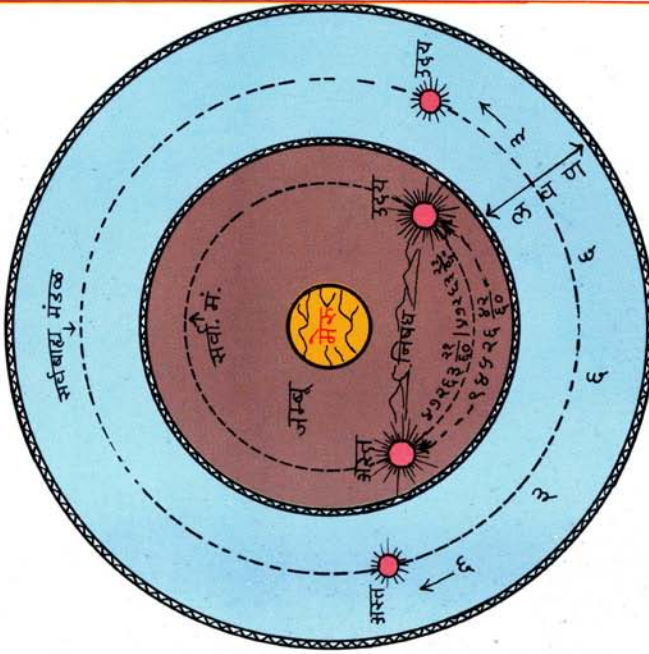
चित्र - ३९

[आकृति नं. १९]

— उदयास्तवच्चैनं अन्तर अने दृष्टिगोचर —

[आकृति नं. १६]

१-भरतक्षेत्राश्रयी उदयथी अस्त वच्चे अंतर १४५२६ हूँ यो.

२-भारतनी अयोध्याथी उदय के अस्तनुं दृष्टिगोचर मान ४५२६३ हूँ यो.

३-लवण समुद्रमां अन्तिम मंडले ६३६६३ यो. अंतर.

सं.क्र.वि.

३९. उदयास्त विचका अन्तर और दृष्टिगोचर सूर्यभ्रमण दृश्य.

39. The distance between the sun-rise and the sun-set.

The Scene of the rotation of the sun being seen.

आकृति नं. १६. आकृति नं. १७.

Diagram No. 16.

Diagram No. 17.

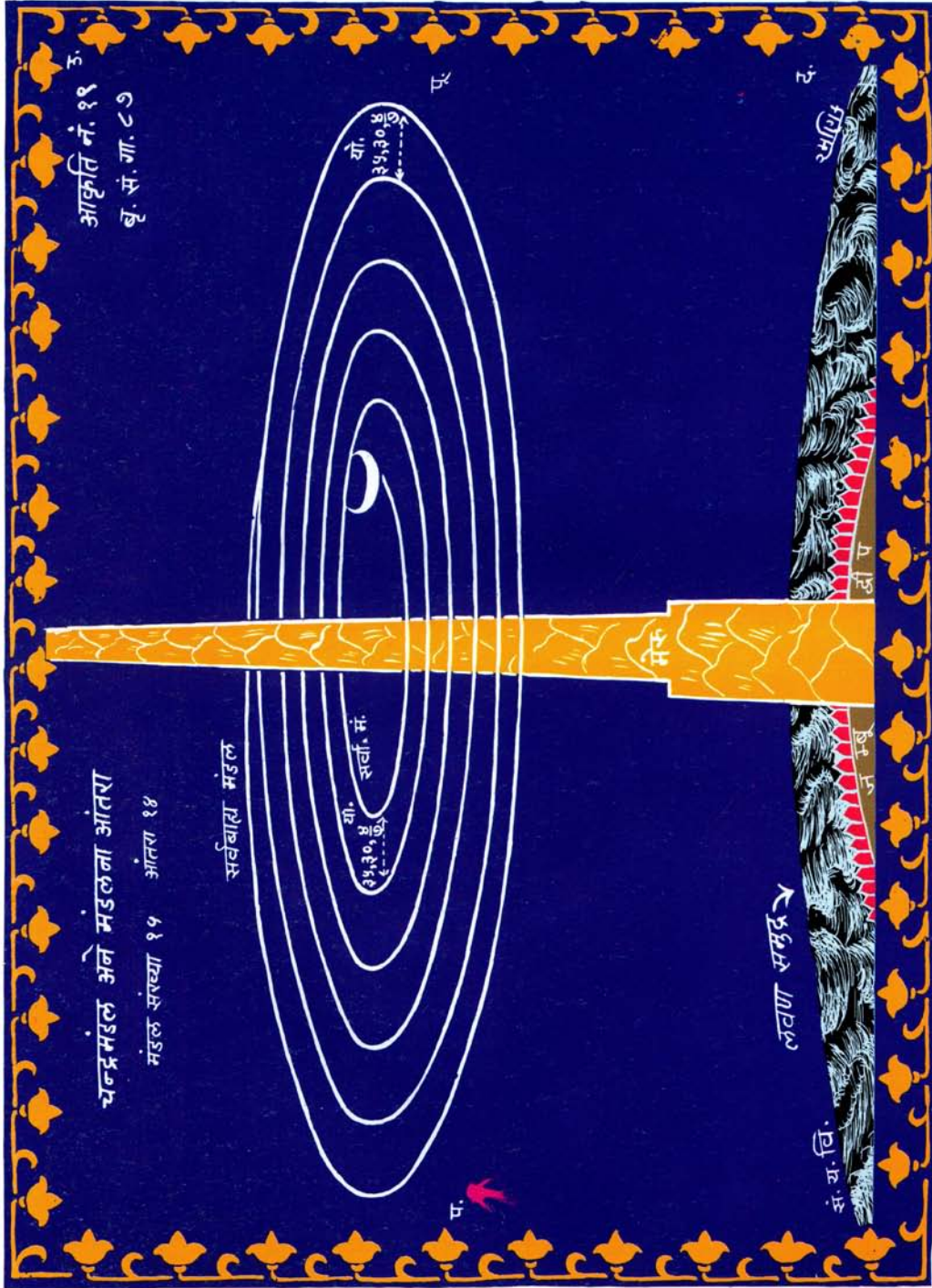

४१. जम्बूद्वीप और लवणसमुद्रवर्ती चन्द्रके मण्डल ।

आकृति नं. १९.

41. The circles of the moon in the Jambu dwip (island) and the Lavan (salty) ocean. Diagram No. 19.

૪૨. ચન્દ્ર મળડલ તથા મળડકે આંતરે ।

42. The circles of the moon and the distances of the circles.

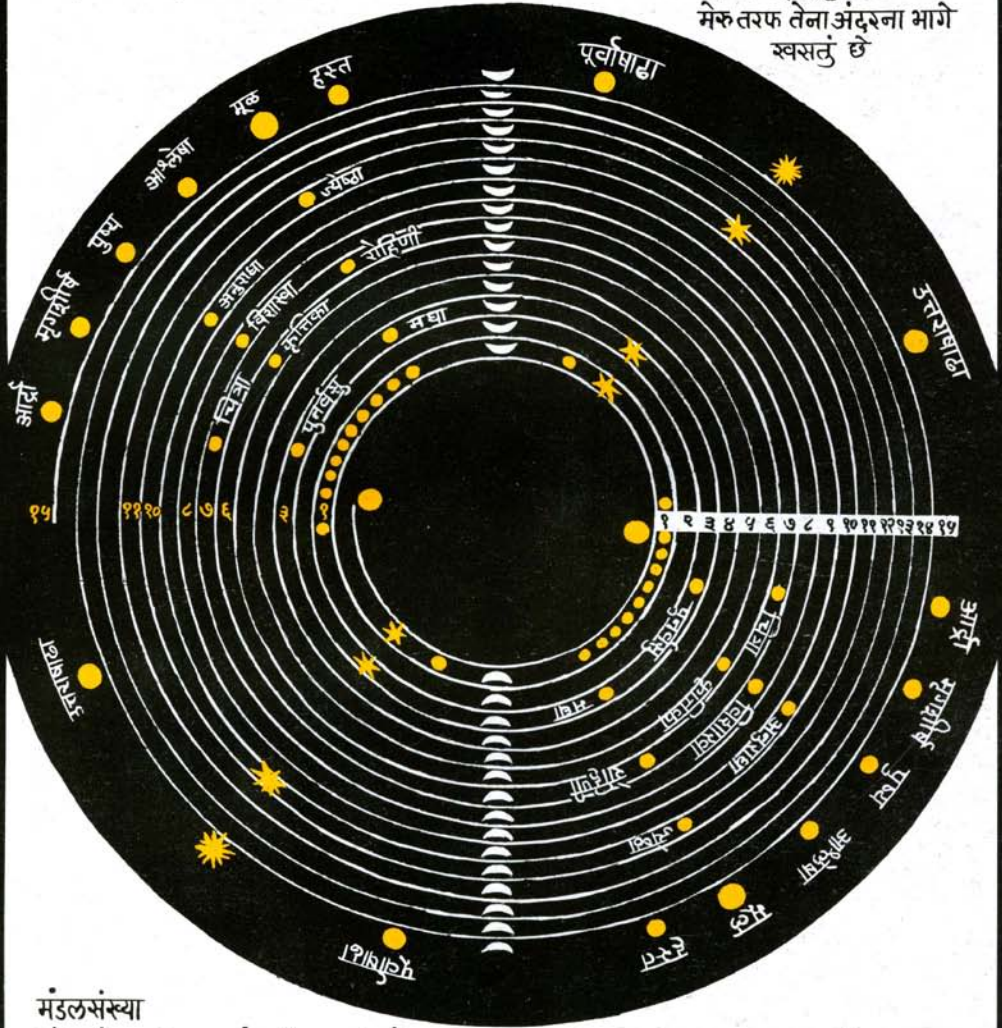
આકૃતિ નં. ૧૯.

Diagram No. 20.

૪૩-૧૧ ૧૭, ચંદ્રમંડલોમાં સૂર્ય સહિત ૪, નક્ષત્ર સહિત ૮ મંડલો ॥ [સં.ગા.૮૬]

૨, ૪, ૧, ૧૨, ૧૩ અને ૧૪ આ
અંકવાલા મંડલોમાં માત્ર
૧૬ ચંદ્રનું પરિભ્રમણ છે.

મૂળ નક્ષત્ર પંદરમા મંડલમાં
બહારથી સ્વસતું છે, જ્યારે
અભિજિત પહેલું મંડલ છોડીને
મેક તરફ તેના અંદરના ભાગે
સ્વસતું છે

મંડલસંસ્થા

પહેલામાં	ચંદ્ર	સૂર્ય	અને ૧૨	નક્ષત્રો
બીજામાં	"	"	"	૨ નક્ષત્ર
ત્રીજામાં	"	x	"	૧ નક્ષત્ર
પાંચમામાં	"	x	"	૧ નક્ષત્ર

સં.ય.વિ

સાતમામાં	ચંદ્ર	x	અને ૨ નક્ષત્ર
આઠમામાં	"	x	" ૧ નક્ષત્ર
દસમામાં	"	x	" ૧ નક્ષત્ર
અગીયારમાં	"	"	" ૧ નક્ષત્ર
પંદરમામાં	"	"	" ૮ નક્ષત્ર

૪૩. પંદ્રહ ચંદ્રમંડલોમાં સૂર્ય સહિત ૪, નક્ષત્ર સહિત ૮ મંડલ ।

આકૃતિ નં. ૨૧.

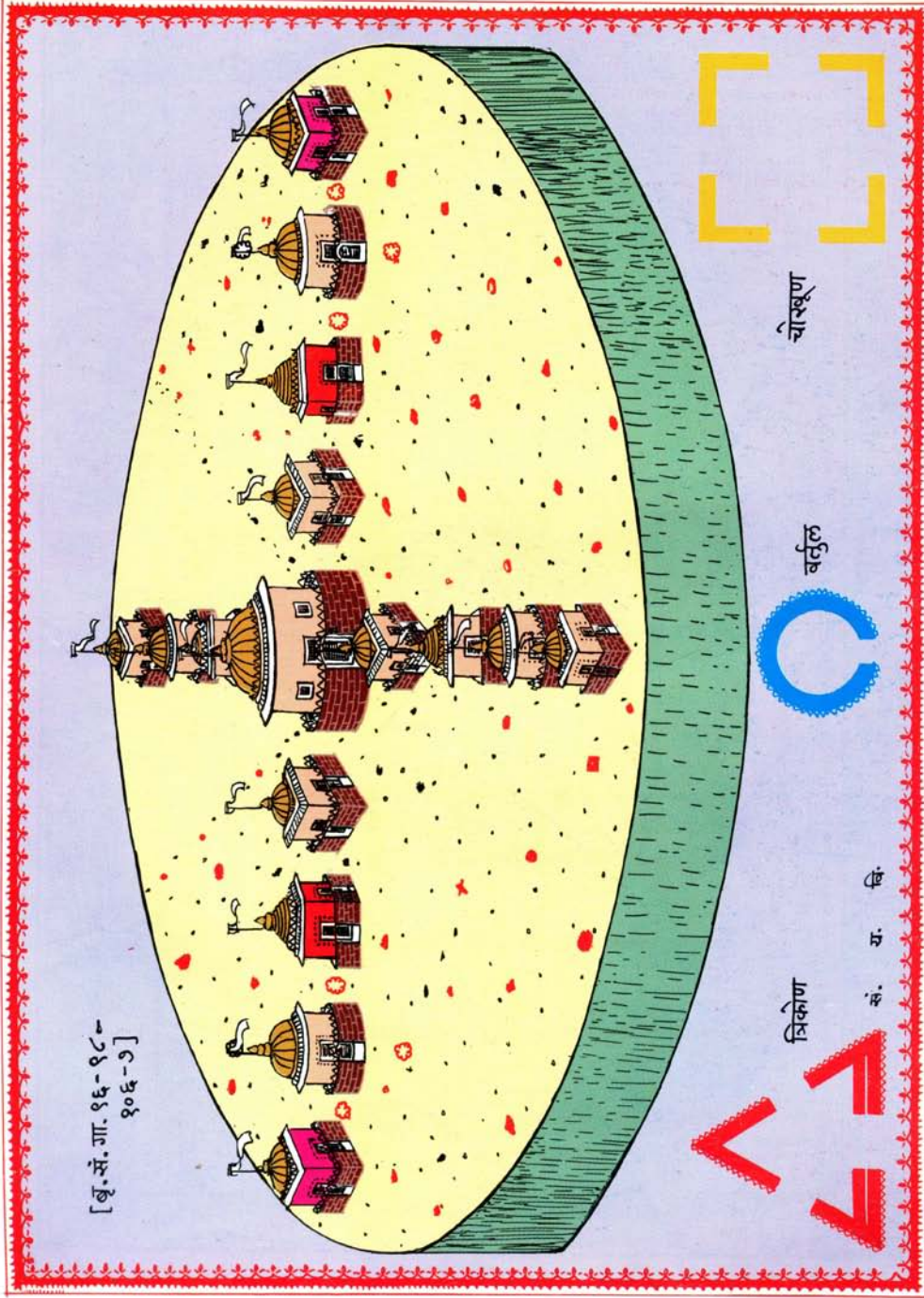
43. Out of fifteen moon-circles four are with the sun and eight are with the nakshatras (collection of group of stars) Diagram No. 21.

The diagram is a Sri Yantra, a complex geometric figure consisting of nine interlocking triangles that radiate from a central point (bindu). The triangles are surrounded by two concentric circles of lotus petals (an inner circle of 8 petals and an outer circle of 16 petals). The entire design is enclosed within a square border with four T-shaped gates (bhupura) at the center of each side. The diagram is labeled with Sanskrit text and numbers, indicating its use in tantra and yoga practices.

At the top, the text [सं. गा. १००-१] is written. Below it, the text अ लो क is written with arrows pointing left and right. The central point is labeled जं. बू. Below it, the text अ मं रव्य is written. The triangles are labeled with Sanskrit text: देवकीप, देवसमुद्र, नागकीप, नागसमुद्र, याक्षकीप, याक्षसमुद्र, भूतकीप, भूतसमुद्र, स्वयंभूतकीप, and स्वयंभूतसमुद्र. The numbers ३१, १६, ८, ४, २, १ are written around the triangles, indicating the number of petals or triangles in each layer.

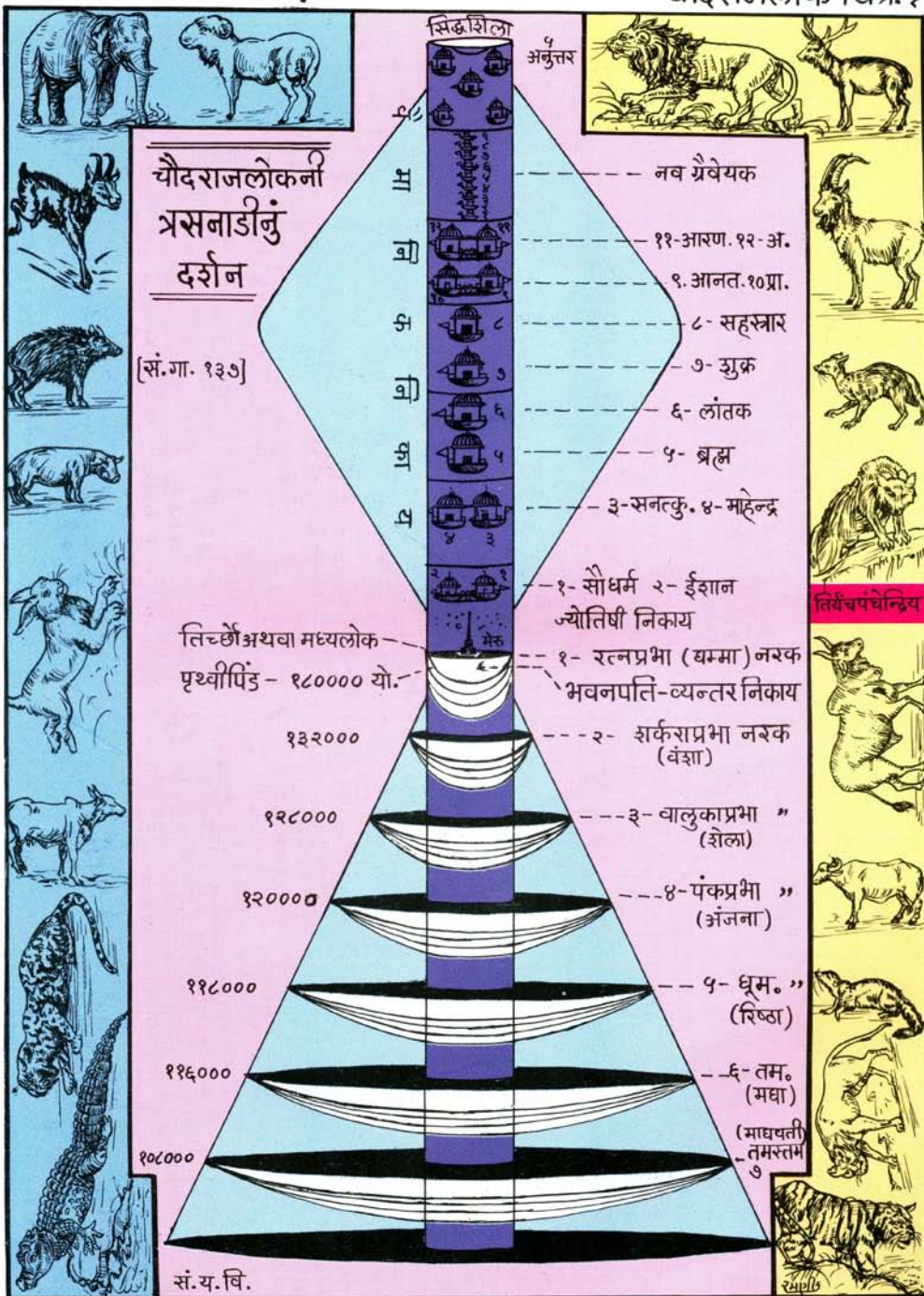
44. How many mythological flying vehicles are in the rows? and on which island seas ?

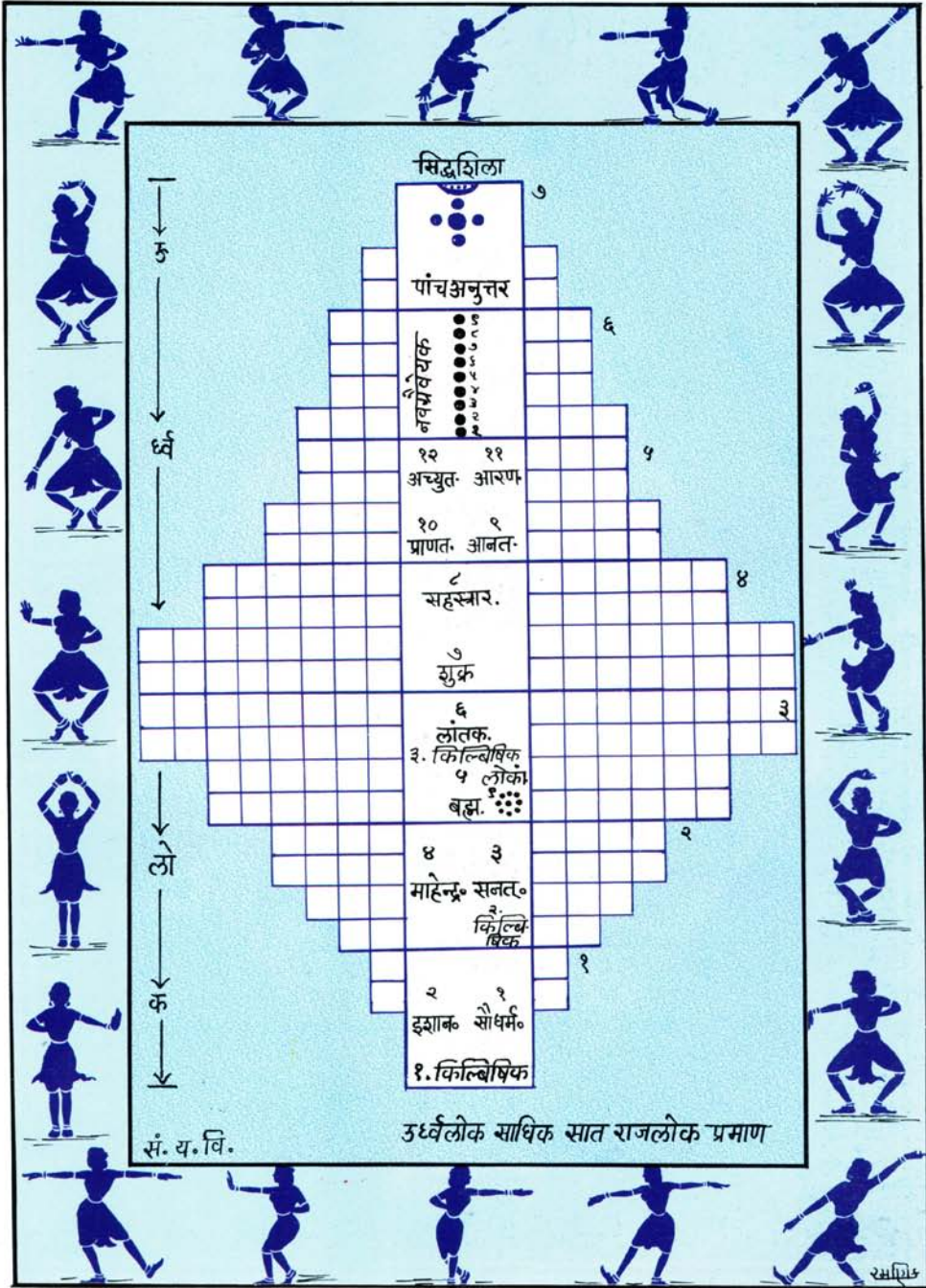
आवालिका पंक्तिबद्ध तथा पुष्पावकीर्ण विमानयुक्त वैमानिक निकायना प्रतरनी झांश्वी

४५. वैमानिक निकायका प्रतर । (वैमानिक निकायका आवालिका-श्रेणिबद्ध तथा पुष्पावकीर्णविमानयुक्त प्रतर)

45. Dwelling-section for mythological flying vehicles (dwelling-section for the mythological vehicles in rows, series and flower-scattering).

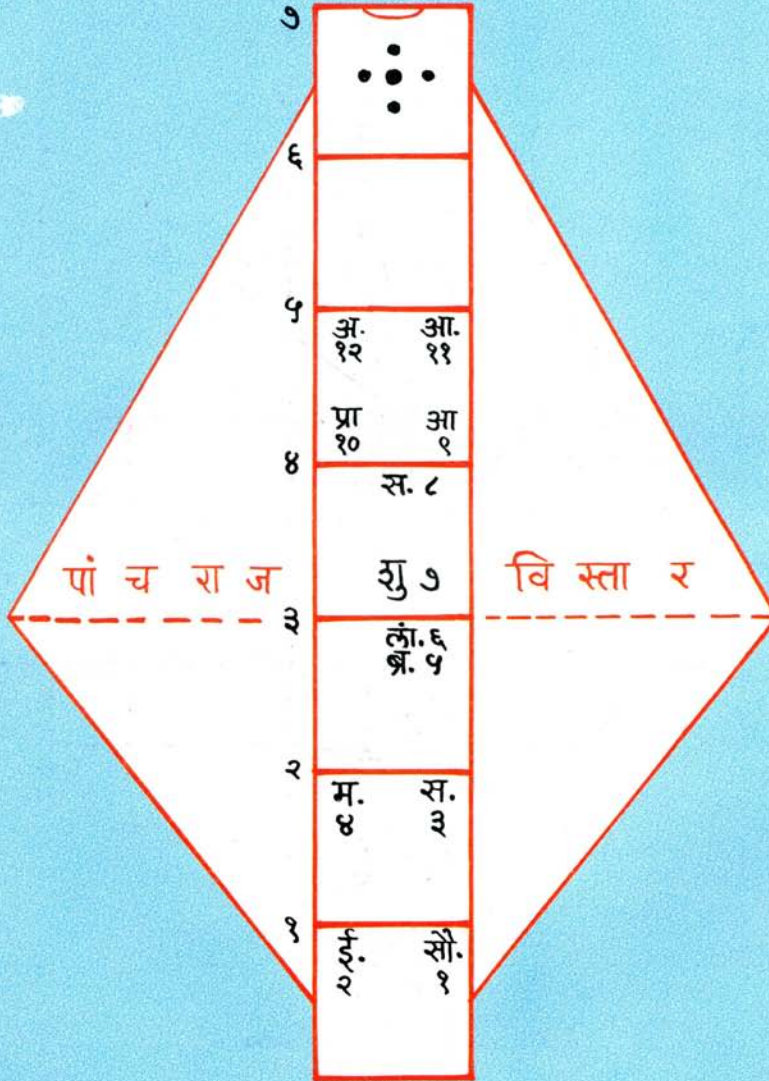

४७. सात राज प्रमाण ऊर्ध्वलोक । (२) (भारतीय नृत्य मुद्राओकी बोर्डर)

47. The Upperworld in a proportion of seven universal regions beyond imagination (2)

४८ - संग्रहणी, आव.नि.- चूर्णि आदिना मतानुसारे
ऊर्ध्वलोक

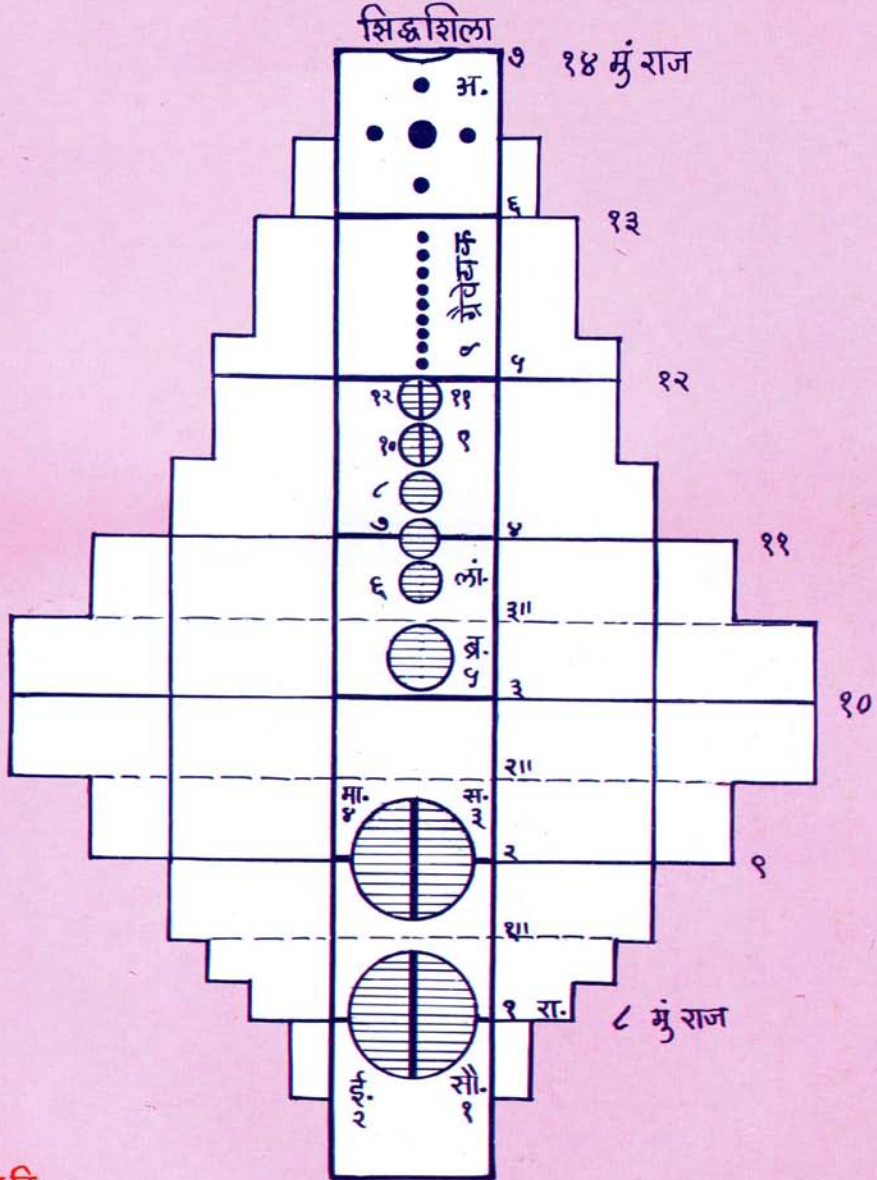

सं. य. वि.

४८. संग्रहणी आवश्यकनिर्युक्ति चूर्णि आदिके मतानुसार ऊर्ध्वलोकका आकार । (३)

48. The upper world shape according to the astonomical, geographical and the Jain philosophical book 'Sangrahani' Avashyak Niryukti, Churni etc. (3)

૪૯ યોગશાસ્ત્ર ટીકા તથા લો. ના.સ્તવના-
આધારે ઋર્ધ્વલોક વ્યવસ્થા. ચૌદ. ચિત્ર.૪

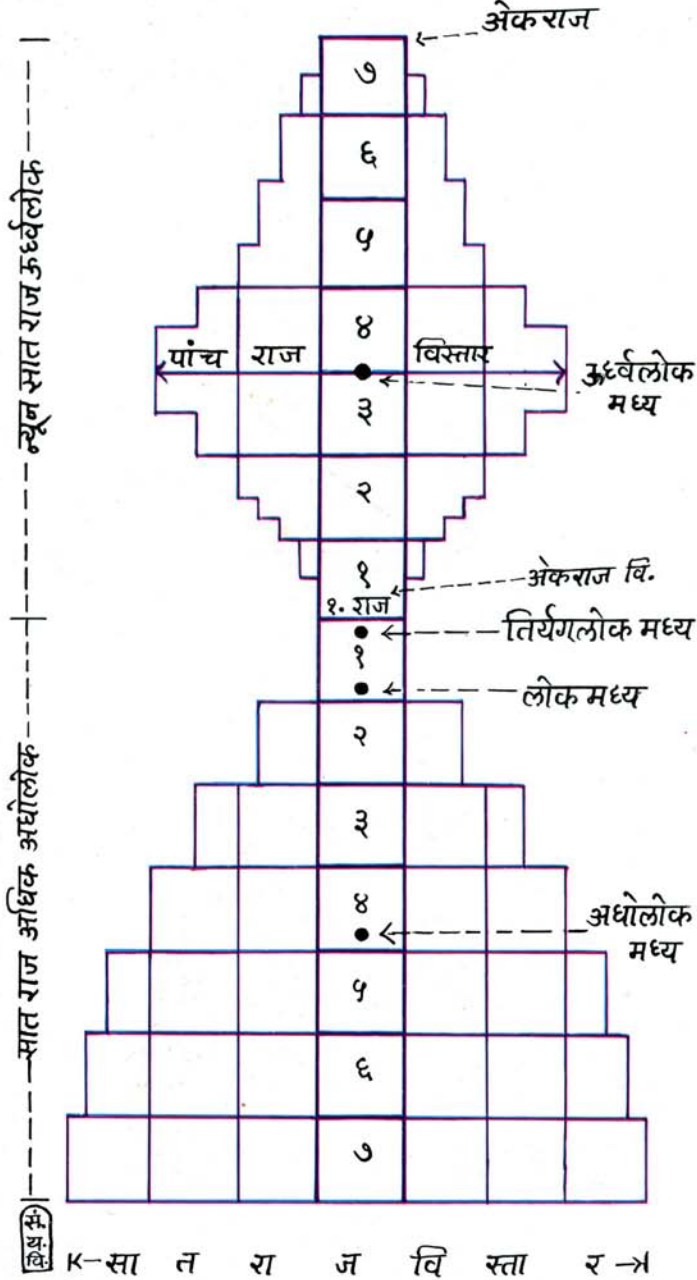

સં.ય.વિ.
[આચિત્રમાં પાંચરાજ વિસ્તાર બરાબર બ્રહ્મદેવલોક પાસે આવેછે]

૪૯. યોગશાસ્ત્ર ટીકા તથા લોકનાડીસ્તવકે આધાર પર ઋર્ધ્વલોક વ્યવસ્થા (૪)

49. Upper world arrangement according to the religious books
Yog-shashtra Tika and Loknadi stava (4)

५० - चौदराजलोक तथा त्रणेय लोकनां मध्यस्थानो

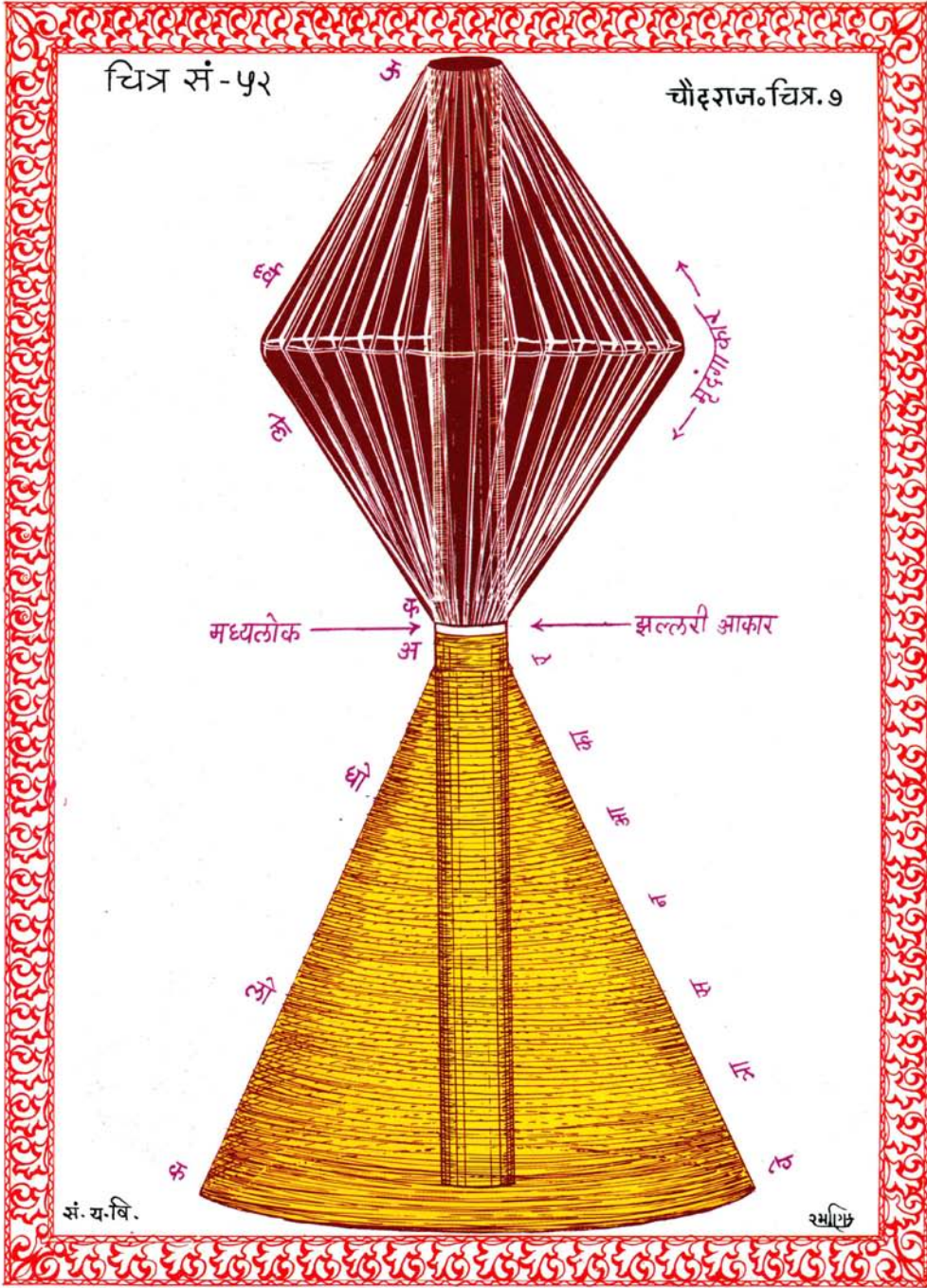
५०. चौदहराजलोक तथा तीनों लोकके मध्यस्थान (५)

50. Centre locations of the fourteen Universal regions beyond imagination and the three worlds.

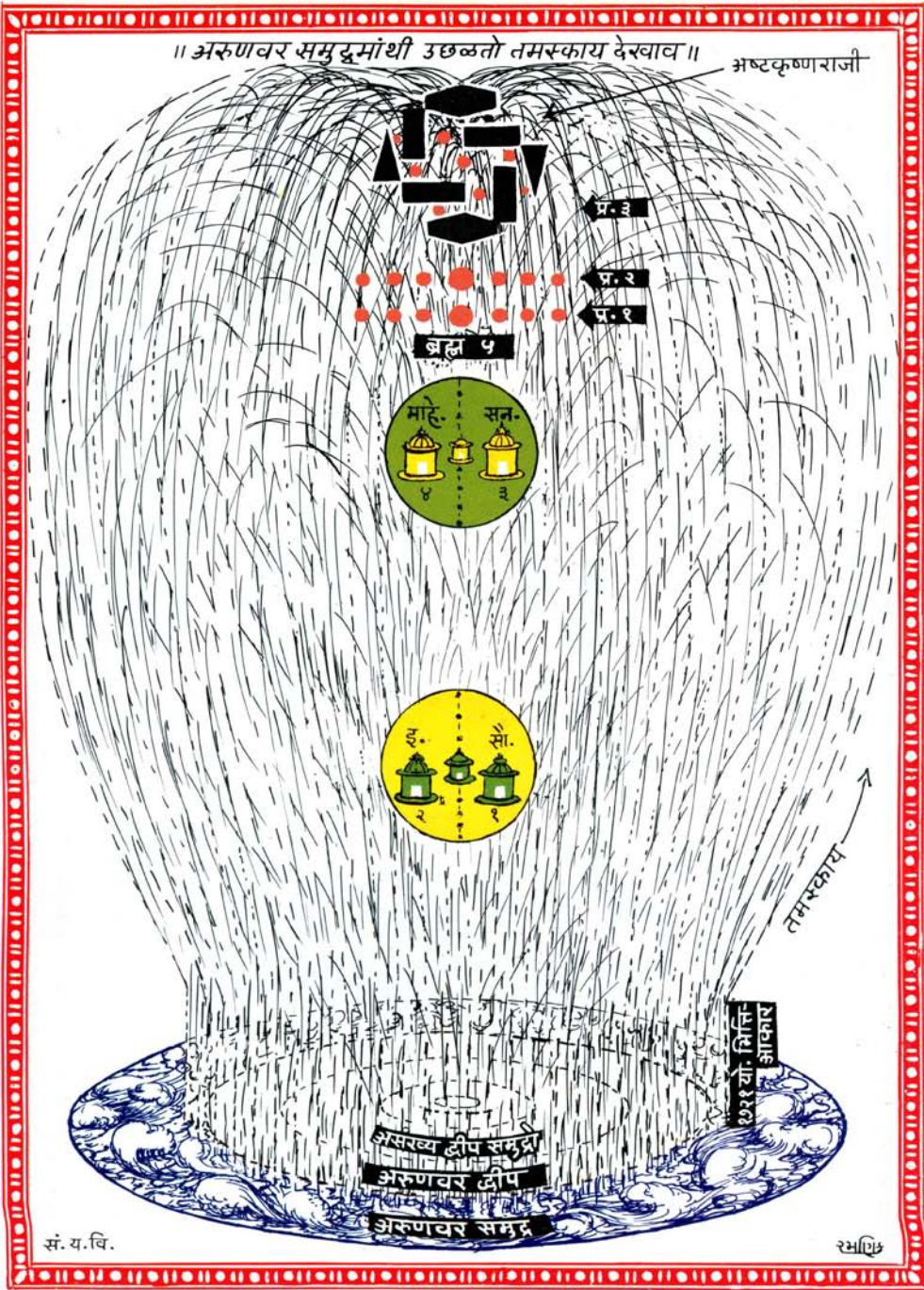
51. Picture showing the fourteen Universal regions beyond imagination and number of square continents (6)

योगशास्त्रना 'वेत्रासनसमो' आ श्लोकना आधारे तैयार थयेली चौदराजलोकनी आकृति

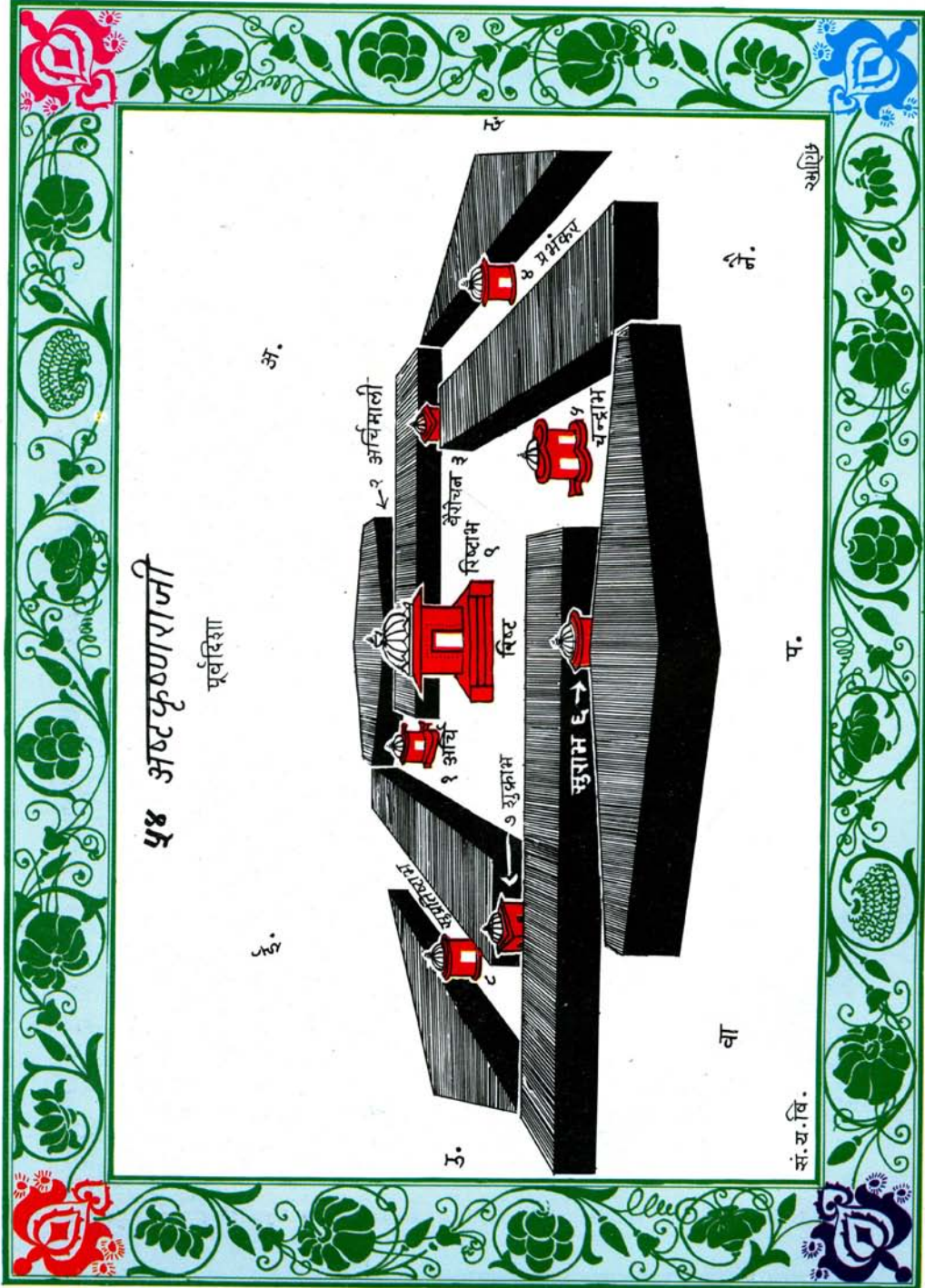
५२. योगशास्त्रके 'वेत्रासनसमो' इस श्लोकके आधार पर तैयार की गई चौदराजलोककी आकृति (७)

52. Diagram of fourteen Universal regions beyond imagination based on the verse 'Vetransansamo' of Yogashashtra (7)

५३. अरुणवर समुद्रमेंसे उछलता तमस्कायका दृश्य

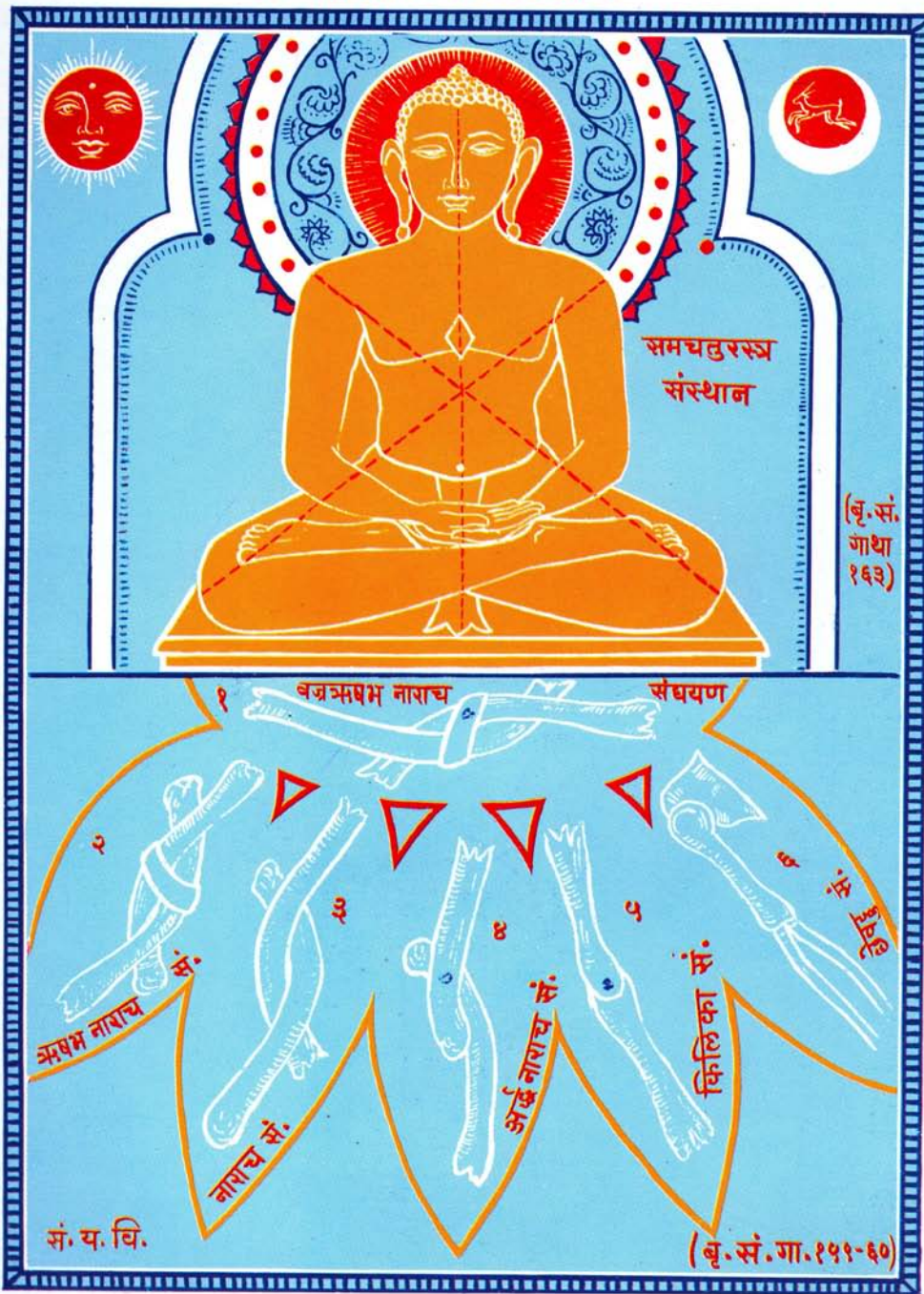
53. Scene of the rising 'Tamaskay' (horrible darkness) from the Arunavar Samudra (Sea).

५४. अष्ट कृष्णराजी.

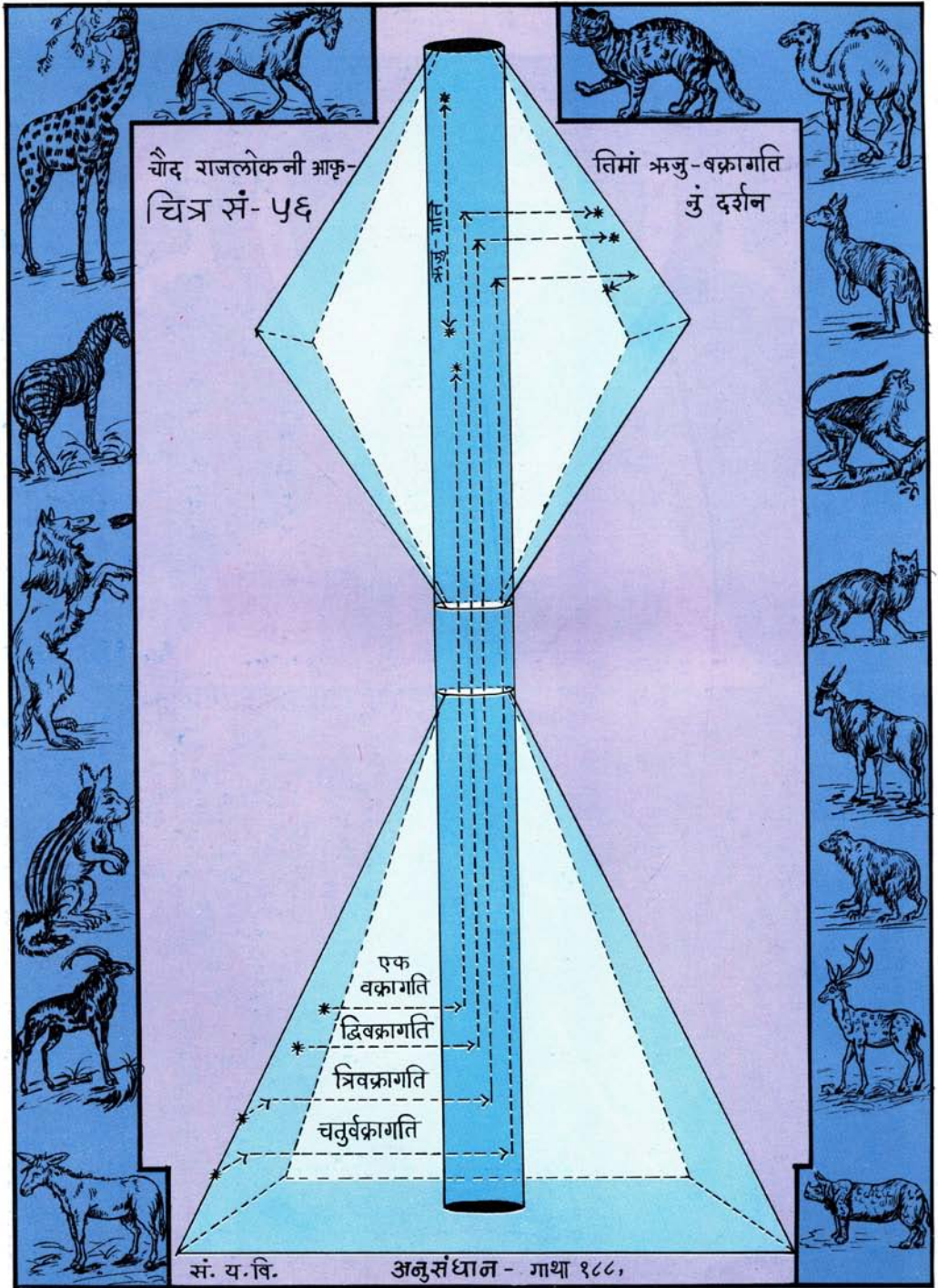
54. Ashta (Eight) Krishnaraji

૫૫-સંસ્થાન અને સંઘયણ

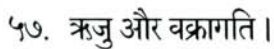
५५. संस्थान और संघयण.

55. Samsthan (Square (measurement) form of body) and Sanghayan (bone-composition).

५६. चौदहराजलोककी आकृतिमें ऋजु-वक्रागतिका दर्शन

56. Sight of Straight and turning motion in the diagram of fourteen Universal regions-beyond imagination.

57. Raju (straight) and vakragati (turing motion)

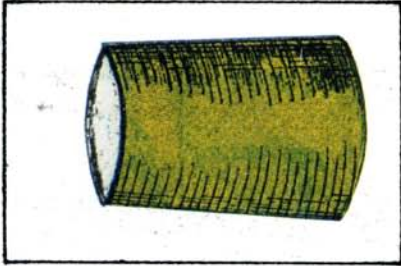
कइ कइ निकायना, कथा कथा देवोनुं अवधिज्ञानक्षेत्र केवा केवा आकार छे ते

नारकीनुं -

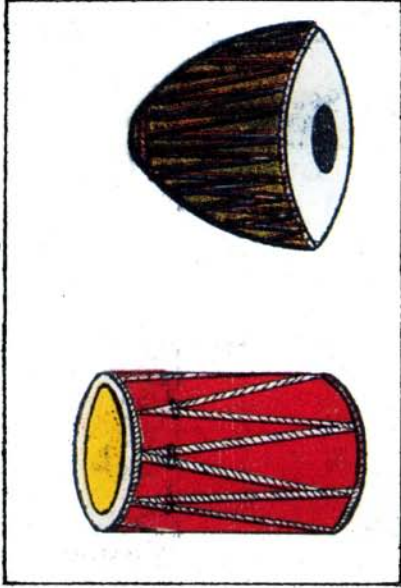
त्रापाकार

भवनपतिनुं -

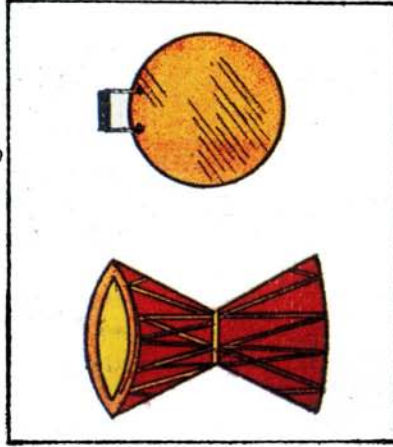
पल्याकार -

व्यन्तरनुं -

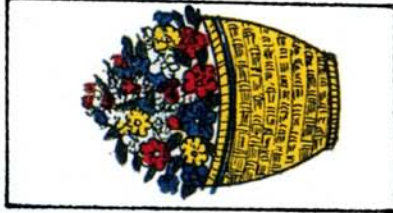
पडहाकार (बे प्रकार बताव्या छे)

ज्योतिषनुं

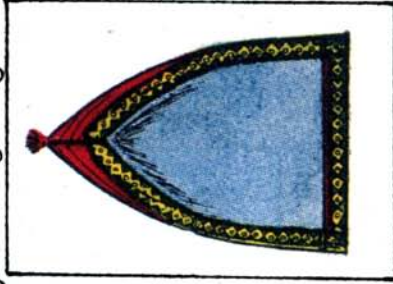
सं.घ.वि. झल्लुर्याकार (बे प्रकार)

बारदेवलोकनुं - नव गैवेयकनुं

पुष्प चंगरी

अनुत्तरनुं

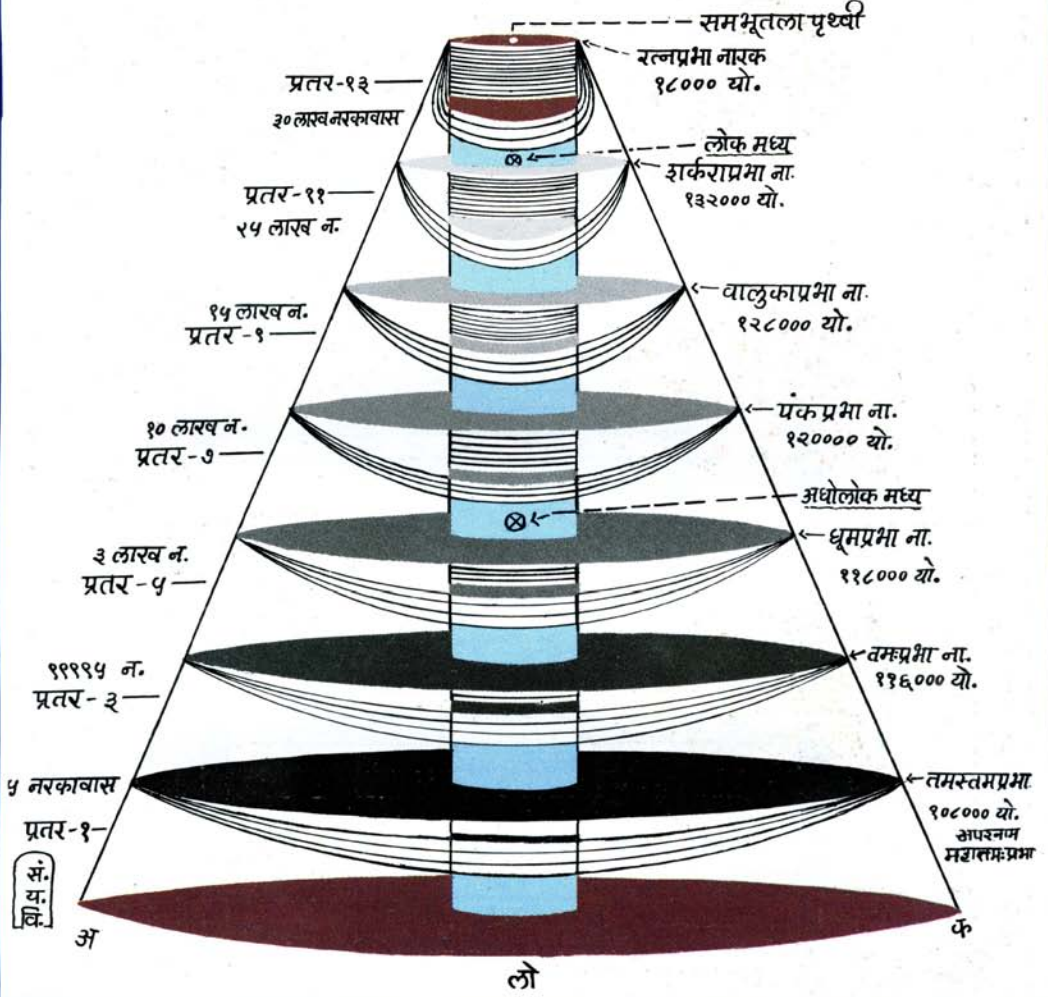

यवाकार

५८. देवोंके अवधिज्ञानके विविध आकार ।

58. Different forms of Gods' Avadhigyan (limited knowledge)

५९.- छत्रातिछत्र आकारे सात नारकी नुं चित्र [सं. गा. २१२]

५९. छत्रातिछत्र आकारमें सात नारकीका चित्र ।

59. Picture of seven Narakis (hells) in the triangular form of chhatra.

રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો

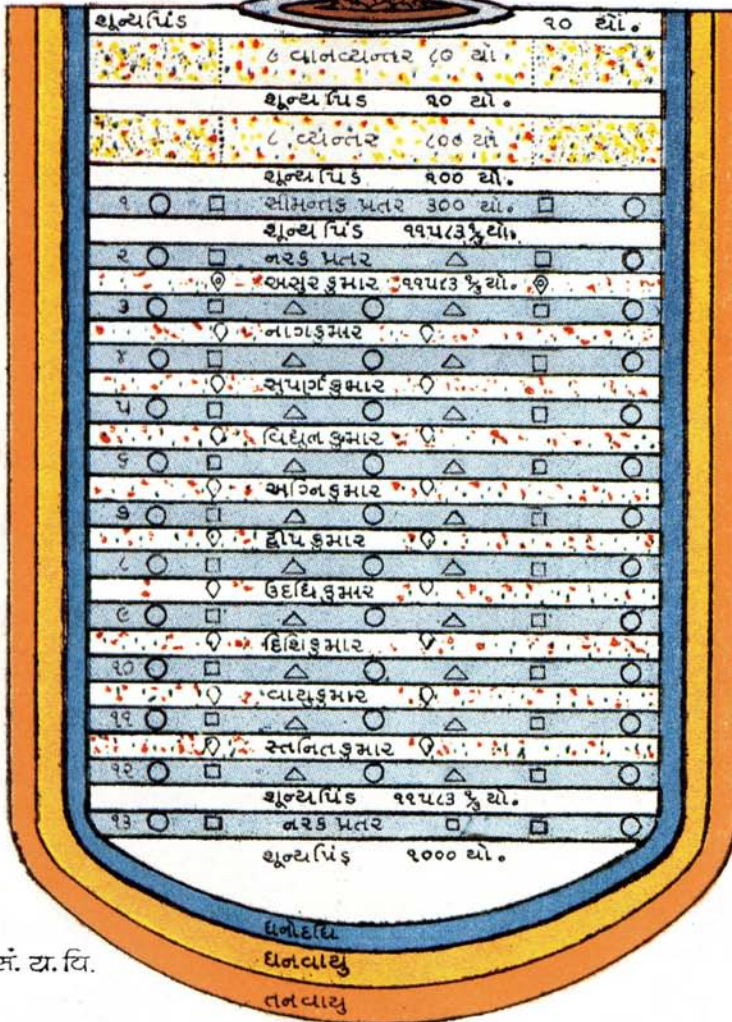
ગાથા સં. ૨૧૦ - ૨૧૫

રત્નપ્રભા પૃથ્વી

યથાર્થ-સંપૂર્ણ દેસ્વાવ

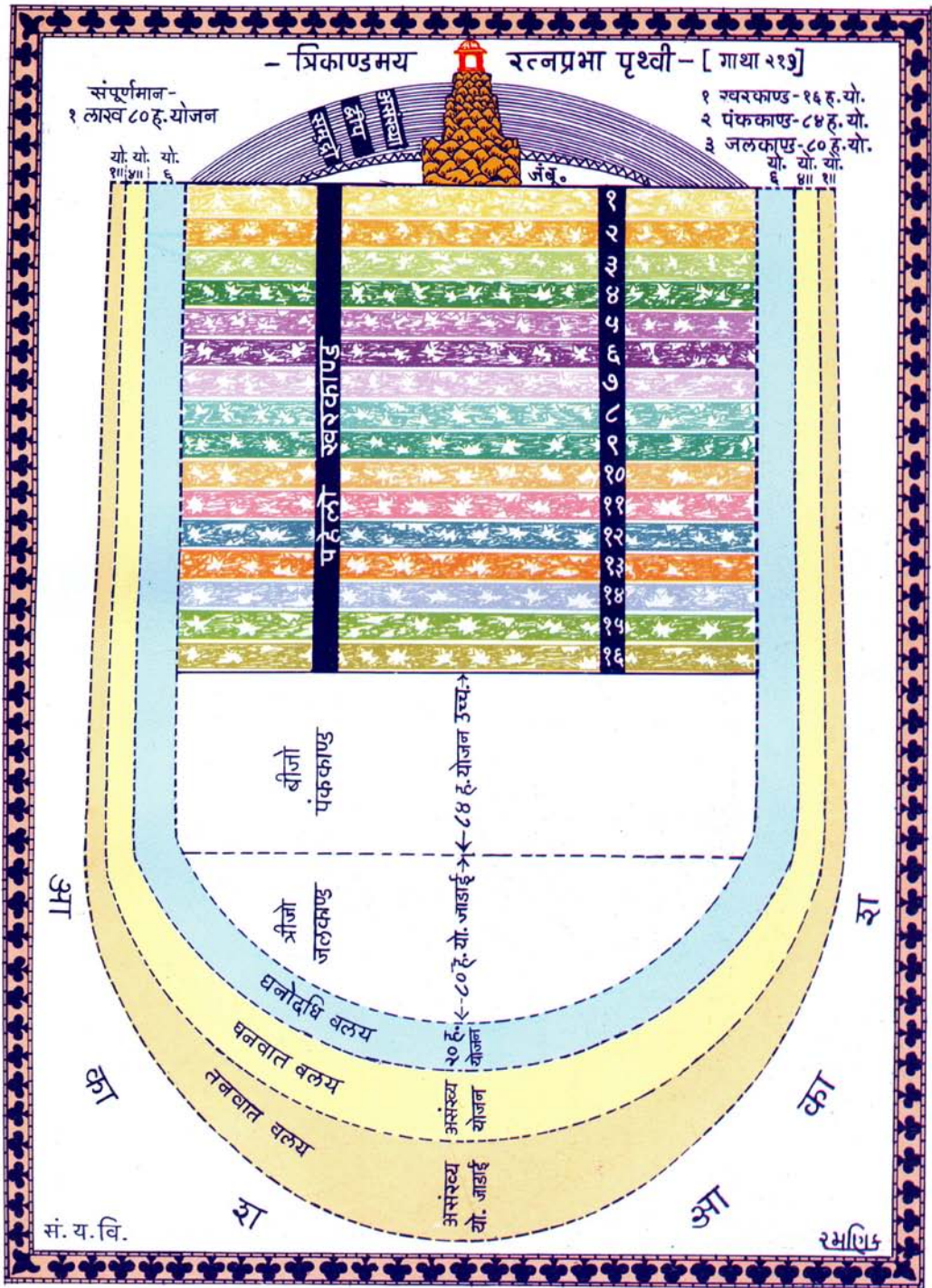
મેરુ પર્વત

પ્રથમ નરક

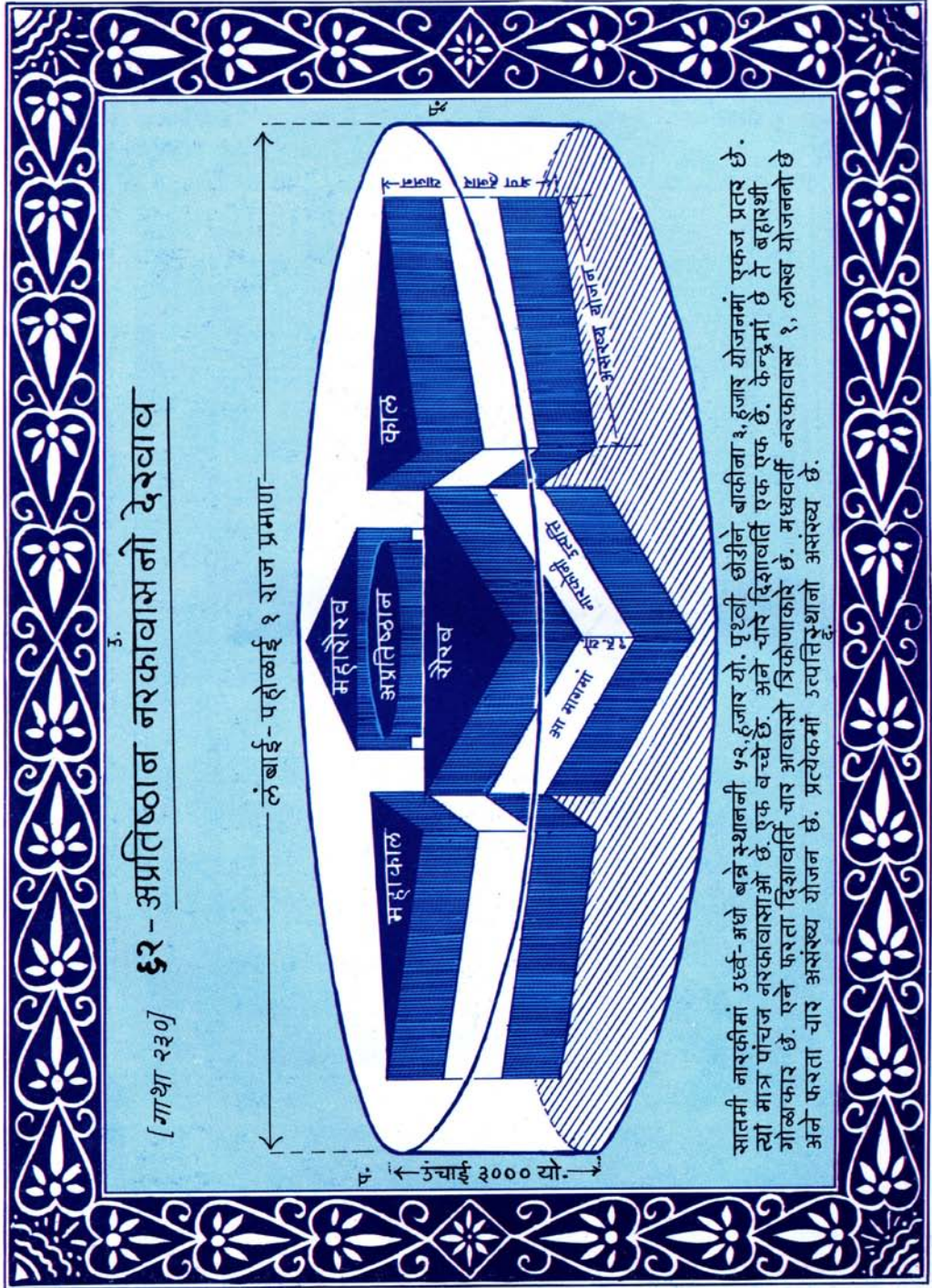
૬૦. રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ચાર કલસે સંપૂર્ણ દ્રશ્ય ।

60. Perfect view of the Ratnaprabha Earth.

६१. त्रिकाण्डमय रत्नप्रभा पृथ्वी.

61. The Ratnaprabha Earth with three parts.

૬૨. અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસકા દૃશ્ય

62. Scene of Apratisthan Narkavaas (hell-dwelling)

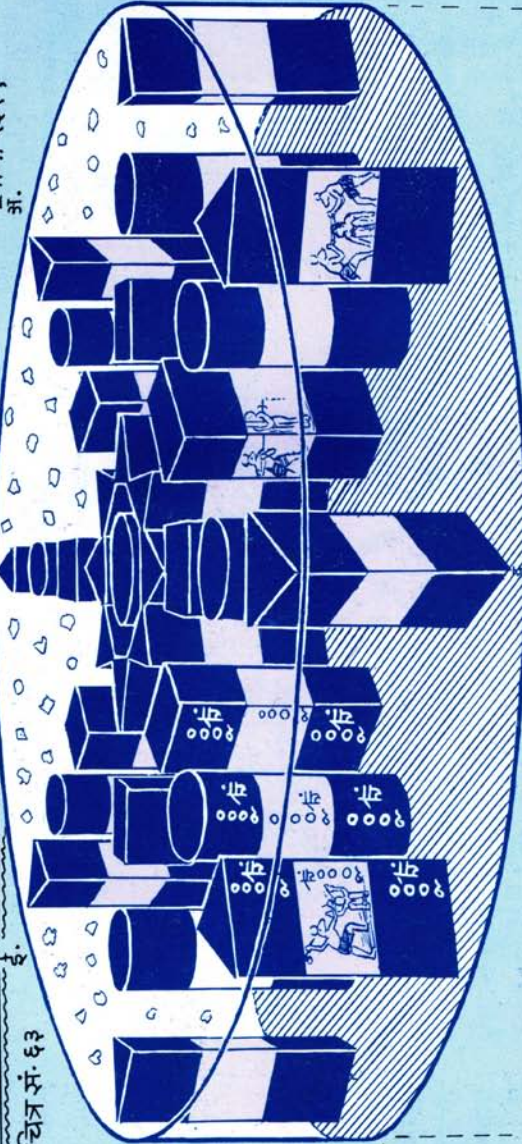
દિશા-વિદિશા સ્થિત નરકાવાસીઓની પંક્તિ

[ગાથા ૨૩૧, ૩.]

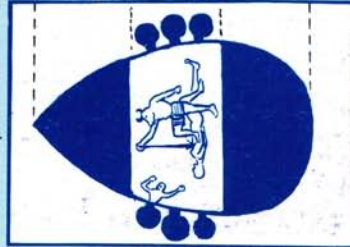
ચિત્ર સં. ૬૩

૩.

૧.

પ્રતરની લંબાઈ-પહોળાઈ લગભગ ૧ રાજ પ્રમાણ

- * આ ચિત્ર એકપ્રતરવર્તિ રહેલા નરકાવાસીઓને જ્યારે તેની સામે ઉભા રહીને દરથી જોતાં, જેવું લાગે તેમ જોઈને દોષવામાં આવ્યું છે.
- * ચિત્રના મધ્ય ભાગમાં 'ઇન્દ્રક' નરકાવાસી છે. તેને ફરતા દિશાના ચાર અને વિદિશાના ચાર મહા, પ્રારંભના આઠ પંક્તિ બદ્ધ, આવાસી બતાવ્યા છે. ત્યાર પછી પંક્તિગત રહેલા ત્રિકોણ, બાદ ચોરુણ, બાદ ગોળ, ૧૬ ક્રમ સુનિવિષ્ટ આવાસી બતાવ્યા છે.
- * પંક્તિબદ્ધ આવાસની પ્રધાનતા હોવાથી પુષ્પાવકોર્ણ બતાવ્યા નથી.
- * ક્ષિતિના માળે, બંને બાજુએ વિશેષ સમજણ માટે, પૂર્ણ નરકાવાસના સ્થાલ આપતાં ચિત્રો બતાવ્યા છે.

સં. ય. વિ.

રમણિય

૬૩. દિશા-વિદિશા સ્થિત નરકાવાસીઓની પંક્તિ.

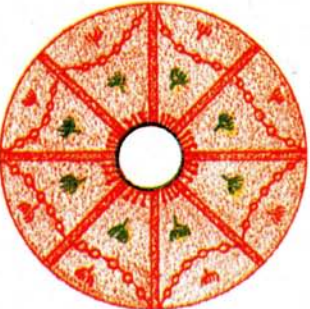
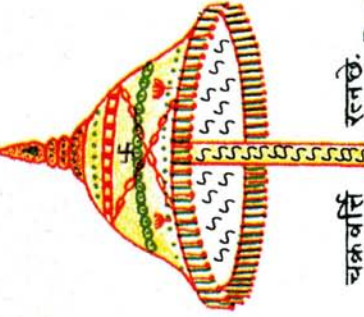

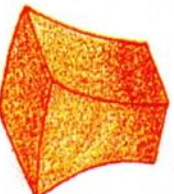
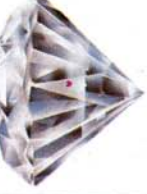
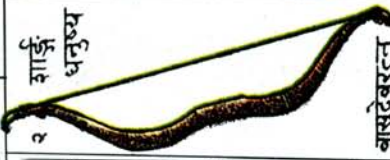

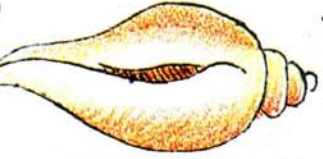
63. Line of Narkavaas (brith places of hells) located in Disha-Vidisha directions and by directions.

પ્રથમનાં ૭ એકેન્દ્રિય ચક્ત્રીનાં છે. ॥ ચક્રવર્તિનાં અને વાસુદેવનાં રત્નો છે ॥ વાસુદેવનાં છેલ્લા ૪ અને-
૧-૧-૭૫ પળ ત્રણ મઝી કુલ ૭ છે.

મુ.

અહીં દરેક રત્નો શાસ્ત્રોક્ત વર્ણન મુજબ કહેલા રંગોપરૂર્વક તથા પ્રમાણપૂર્વક આપેલ છે.
[ગાથા ૨૬૫-૬૬, પૃષ્ઠ ૫૧૨ થી ૫૧૮]

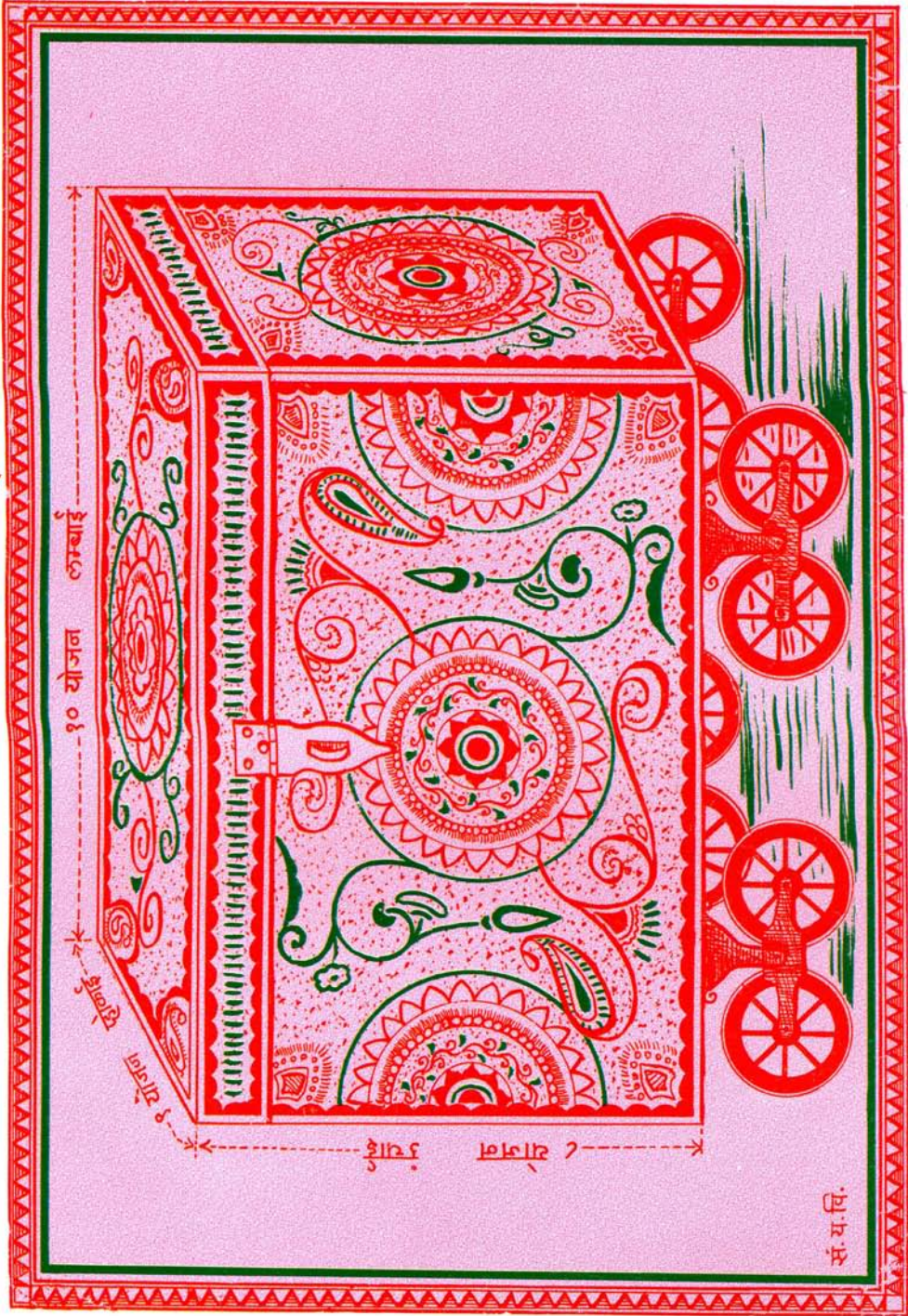
આનંદ ત્રેસ-બાવનગર.

૧ ચક્રરત્ન 	૨ છત્રરત્ન 	૩ સંકરરત્ન 	૪ ચર્મરત્ન 	૫ સુવર્ણરત્ન
ચક્રીરત્ન તથા વાસુદેવરત્ન	ચક્રવર્તિ રત્ન છે.	ચક્રીરત્ન	શ્રી વત્સાકારે ચક્રીરત્ન	ચક્ત્રી તથા વાસુદેવરત્ન
૬ કાકિણીરત્ન-પરણાકાર 	૭ મળીરત્ન 	૮ શાર્દૂ ધનુષ્ય 	૯ અમ્લજાન વનમાલા 	૧૦ પાંચજન્ય શંખરત્ન
ચક્રી રત્ન	ચક્રીવાસુનું ષડ્ભોજ	વાસુદેવરત્ન	વાસુદેવરત્ન	વાસુદેવરત્ન છે

૬૪. ચક્રવર્તીકિ સાત તથા વાસુદેવકે પાંચ રત્નોકે આકારકી ઝાંકી.

64. View of Chakravatti's (absolute Emperor) Seven and Vasudev's five jewel-shapes.

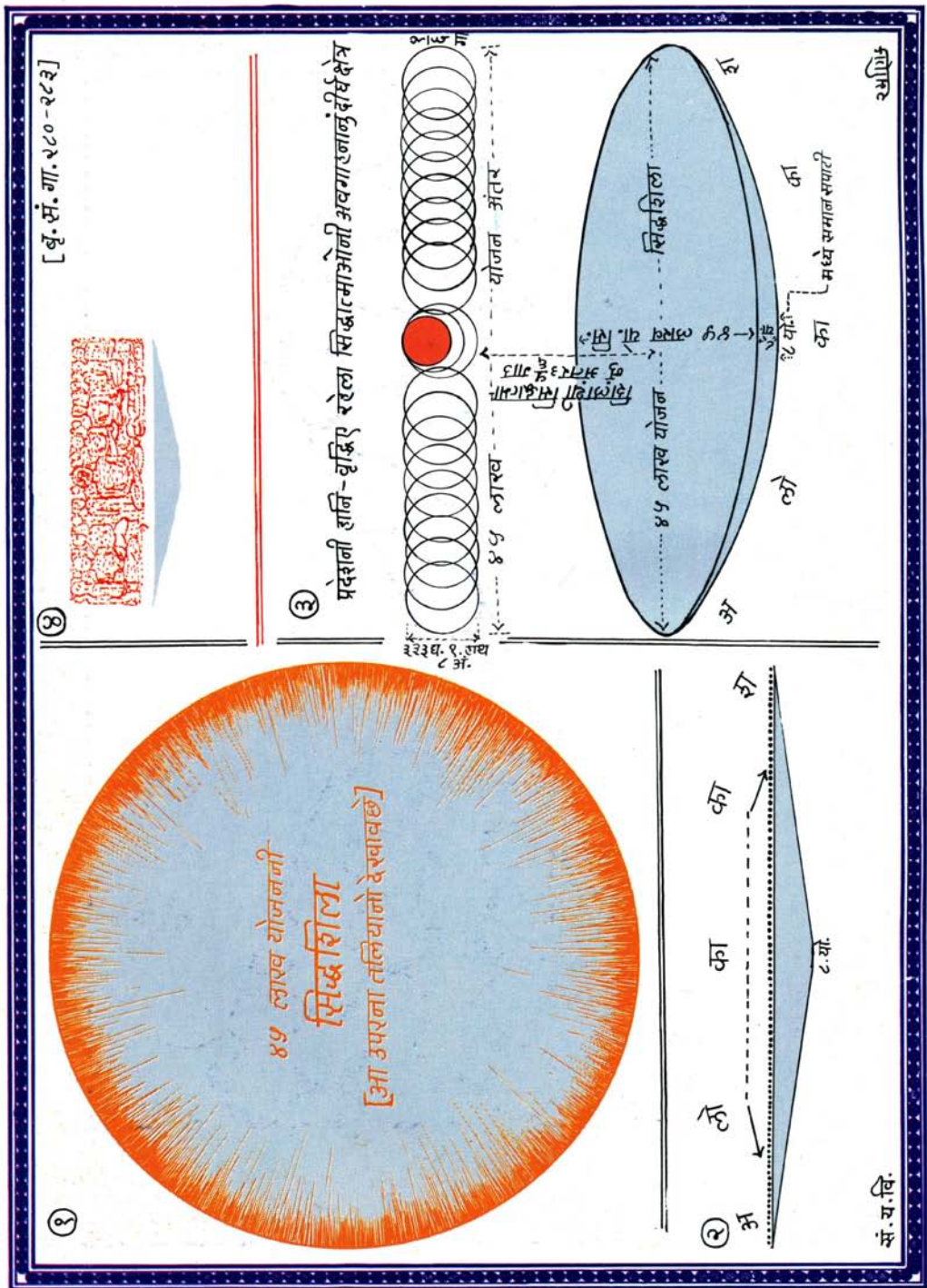
[सं. गा. २६८] ६५-चक्रवर्तिनी नवनिधान मंजूषा

६५. चक्रवर्तीकी नवनिधान मंजूषा.

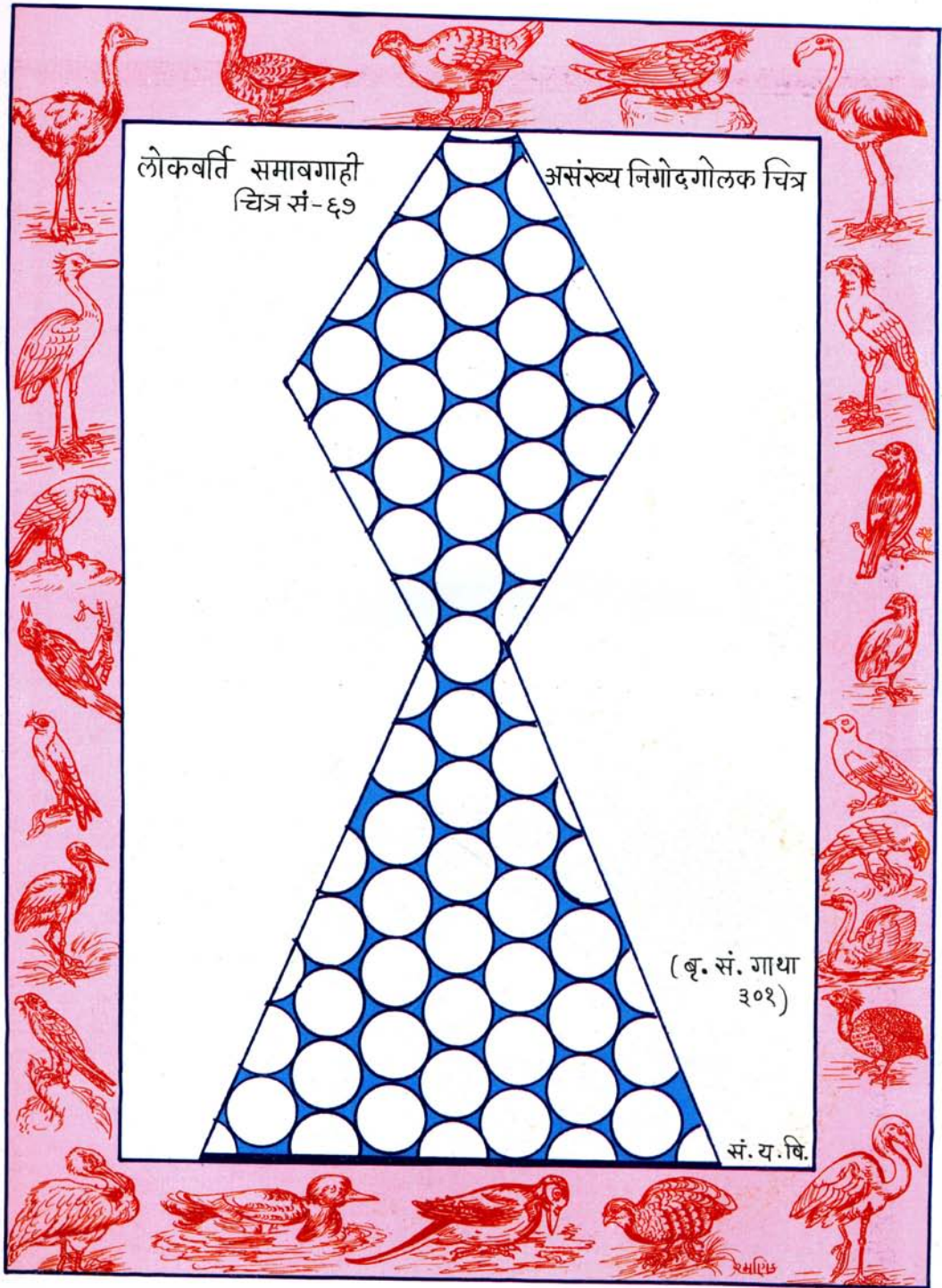
65. Chakravartī's (the absolute emperor) box full of various Kinds of things.

૬૬... સિદ્ધશિલા અને સિદ્ધાત્માઓ

६६. सिद्धशिला और सिद्धात्माएं.

66. The stone on which the emancipated souls exist.

६७. लोकवर्ती समावगाही असंख्य निगोदगोलको के चित्र.

67. Picture of the embodied solus occupying equal space in countless mass of extremely small unseen insects situated in the world.

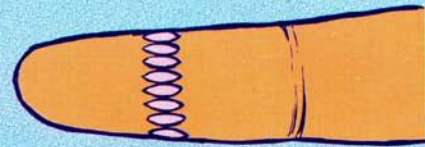
૬૮ - વિવિધ માપો તેની પ્રાચીન પરિભાષામાં.

[સં.ગા. ૩૧૬-૧૭]

આઠ યવ મધ્યનું
એક ઉત્સેઘાંગુલ.

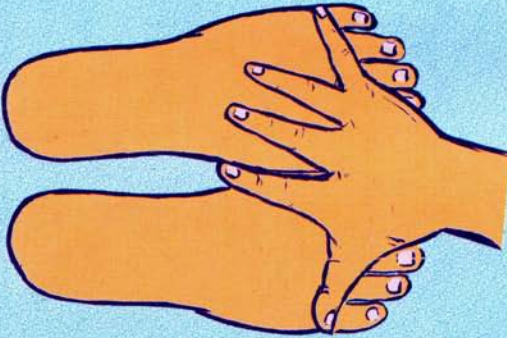
છ અંગુલનો પાદ.

બે પાદની ઝેંત.

આવા ૪૦૦ ઉત્સેઘાંગુલે
૧ પ્રમાણાંગુલ માપ આવે.
અને

બે ઉત્સેઘાંગુલે એક
વીરપ્રમુનું આંગુલ
થાય

બે ઝેંતનો હાથ.

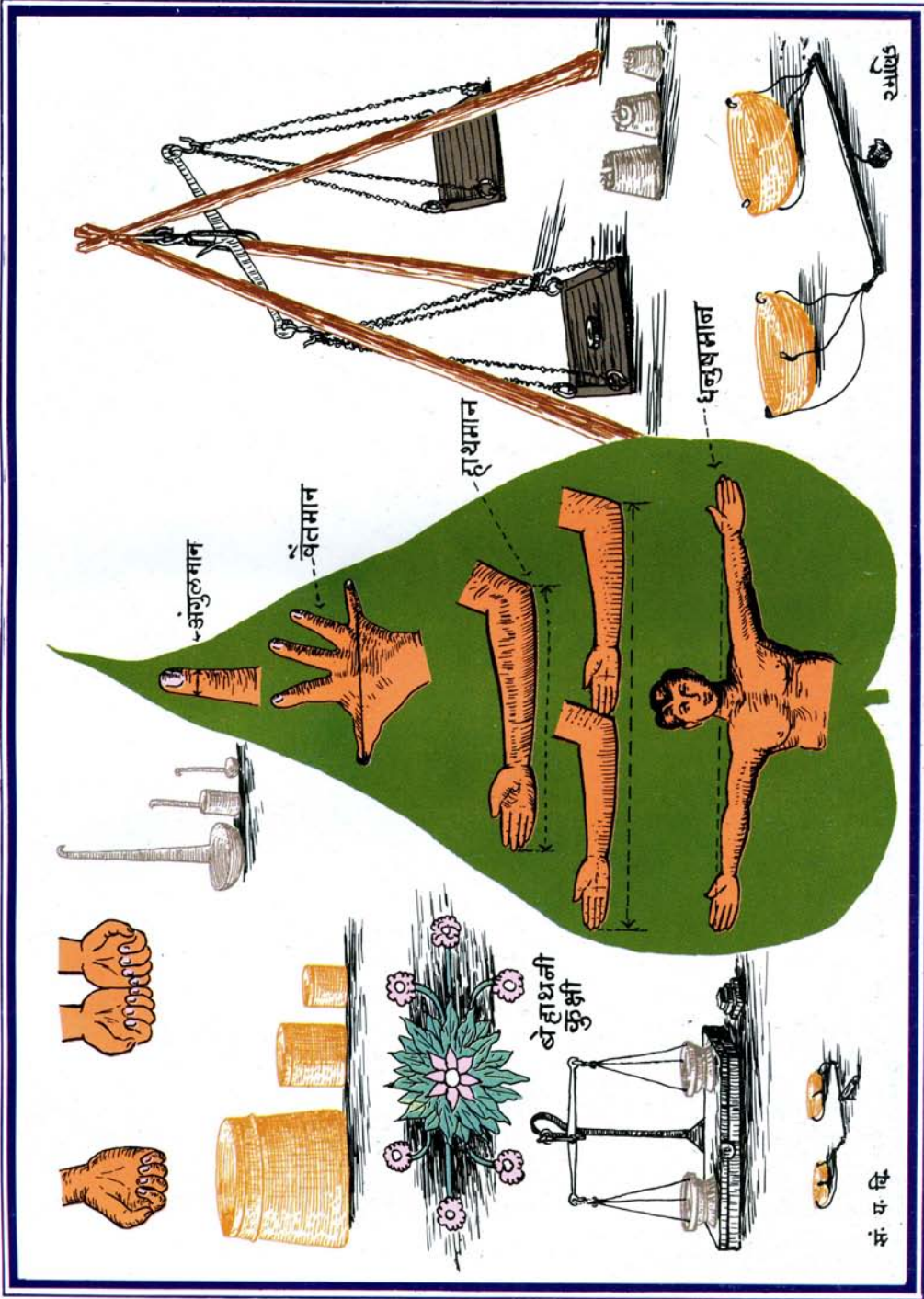
સં.ય. વિ.

સ્પષ્ટ

૬૮. વિવિધ માપ-અપની પ્રાચીન પરિભાષામાં

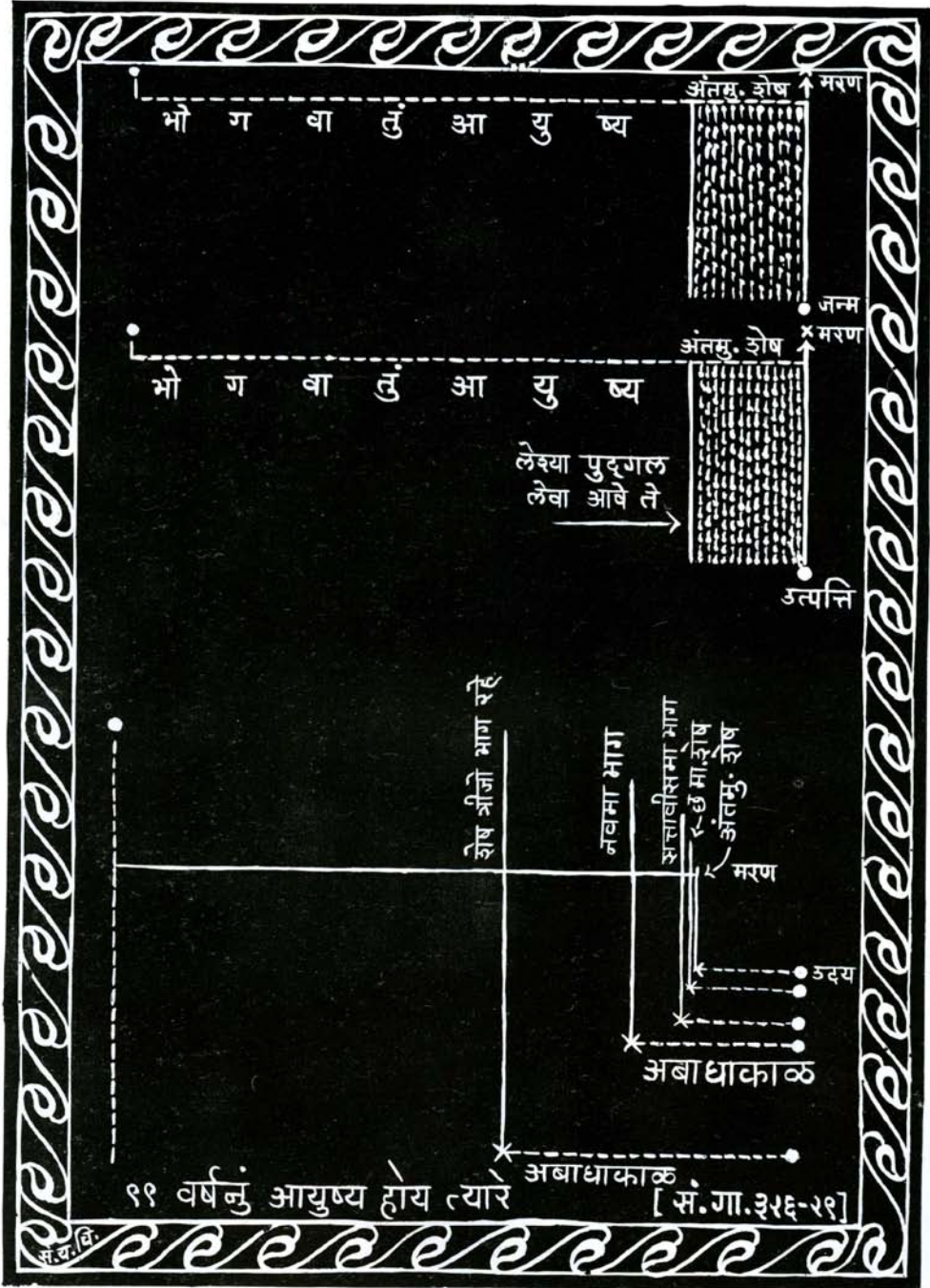
68. Different measures in their ancient terminology.

જાસત્રીય અને વ્યવહારિક વિવિધપ્રકારનાં માન-પ્રમાણનું ચિત્ર. [લે.સં. ૨૦૦૪]

૬૯. શાસ્ત્રીય ઓર વ્યવહારિક પ્રકારકે માન-પ્રમાણકા ચિત્ર.

69. Picture of different types of systematic and practical measures.

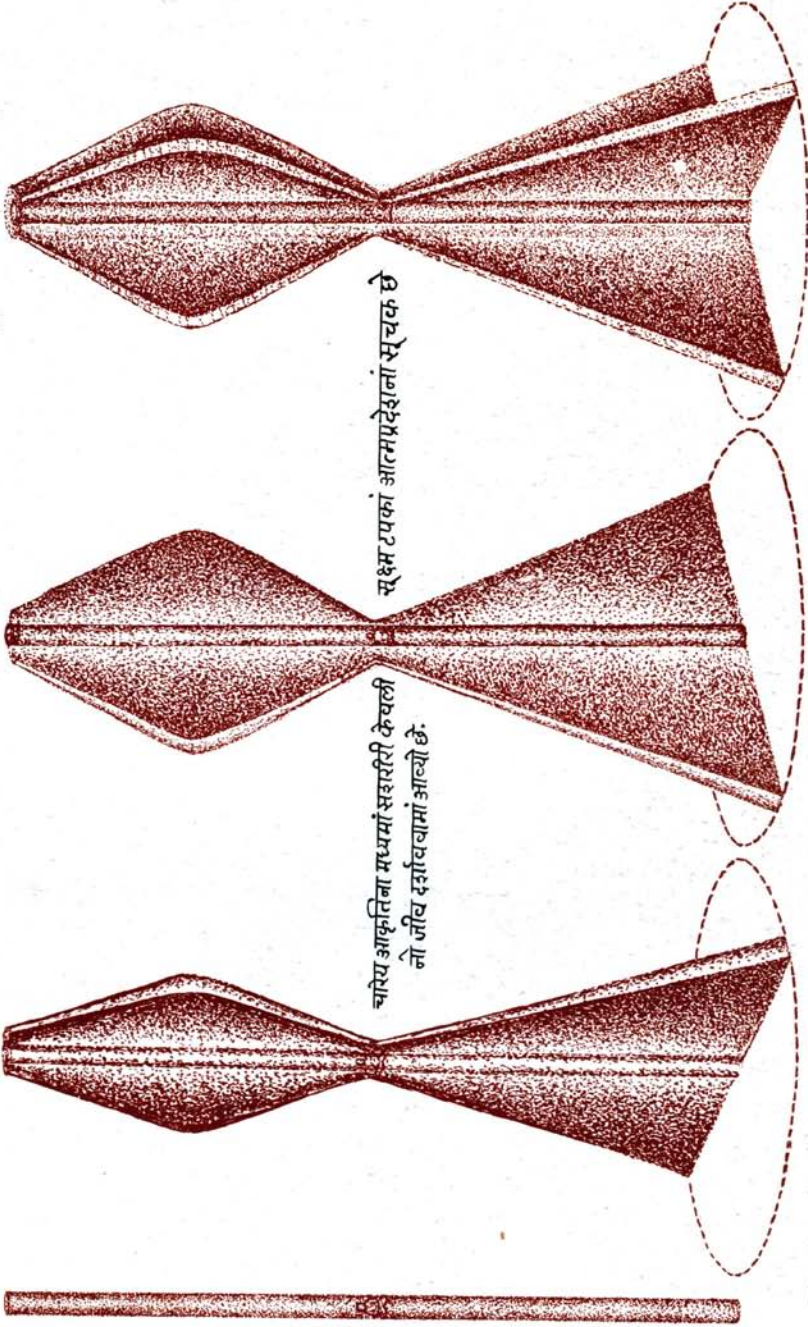

७०. लेश्या पुद्गलोंको लेने-रखने आती है वह, तथा आयुष्यके बंध-अबाधा उदयकालका स्थापना चित्र.

70. Picture of Leshya (a mental propensity) coming to take and keep the pudgalas (matter) and the restrictions of durations of life and unrestricted development establishing.

केवली समुद्घात दर्शन [अष्टसमयकालिक]

प्रथम समये दंडाकार द्वितीय समये पूर्व-पश्चिमकपाट. तृतीय समये उत्तर-दक्षिणकपाट. चतुर्थ समये लोकपूति.

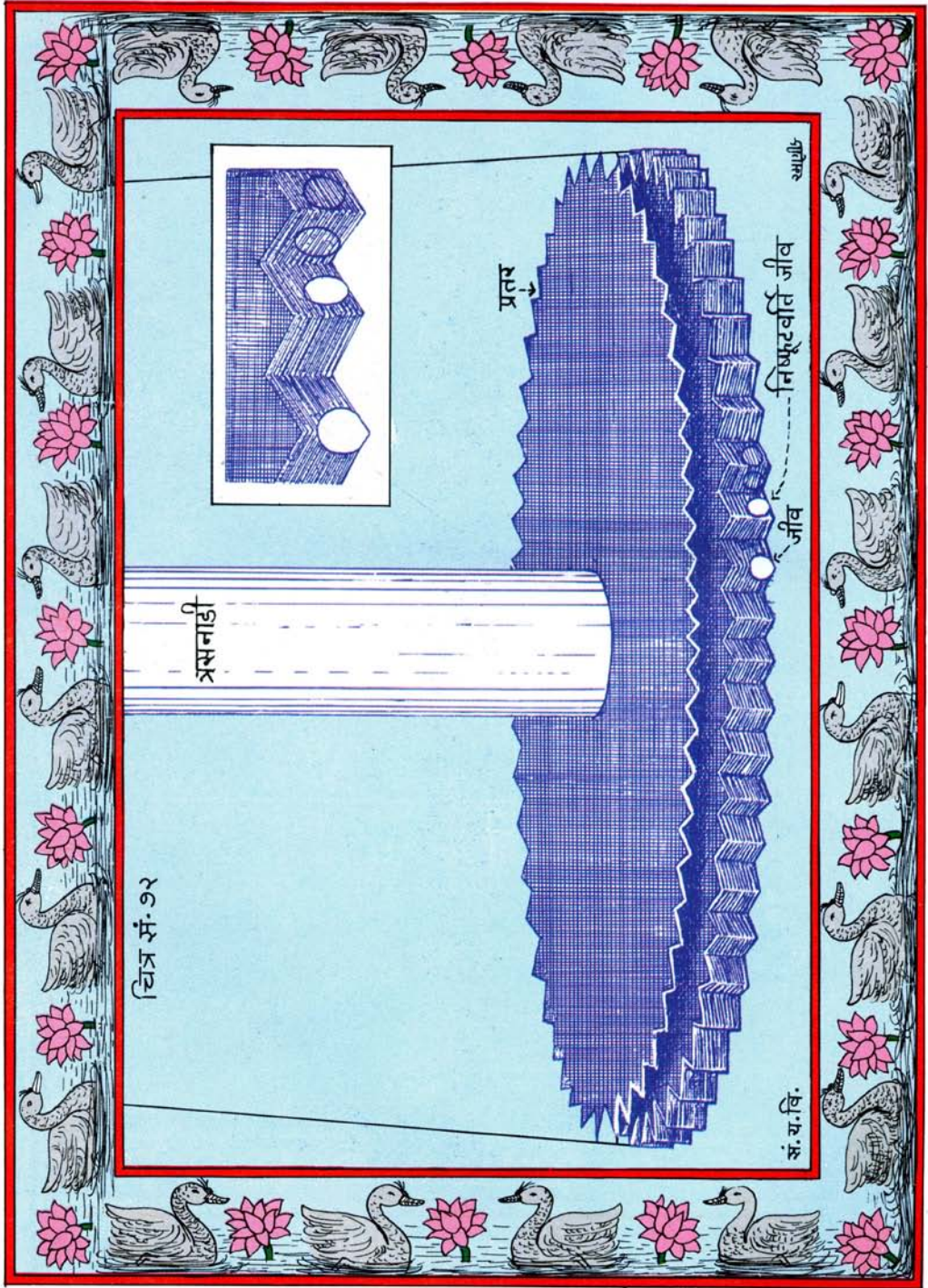

सं. य. वि.

७१. केवली समुद्घात दर्शन (अष्टसमय कालिक)

71. Sight of spiritual experience done for destruction of the actions by the omniscient.

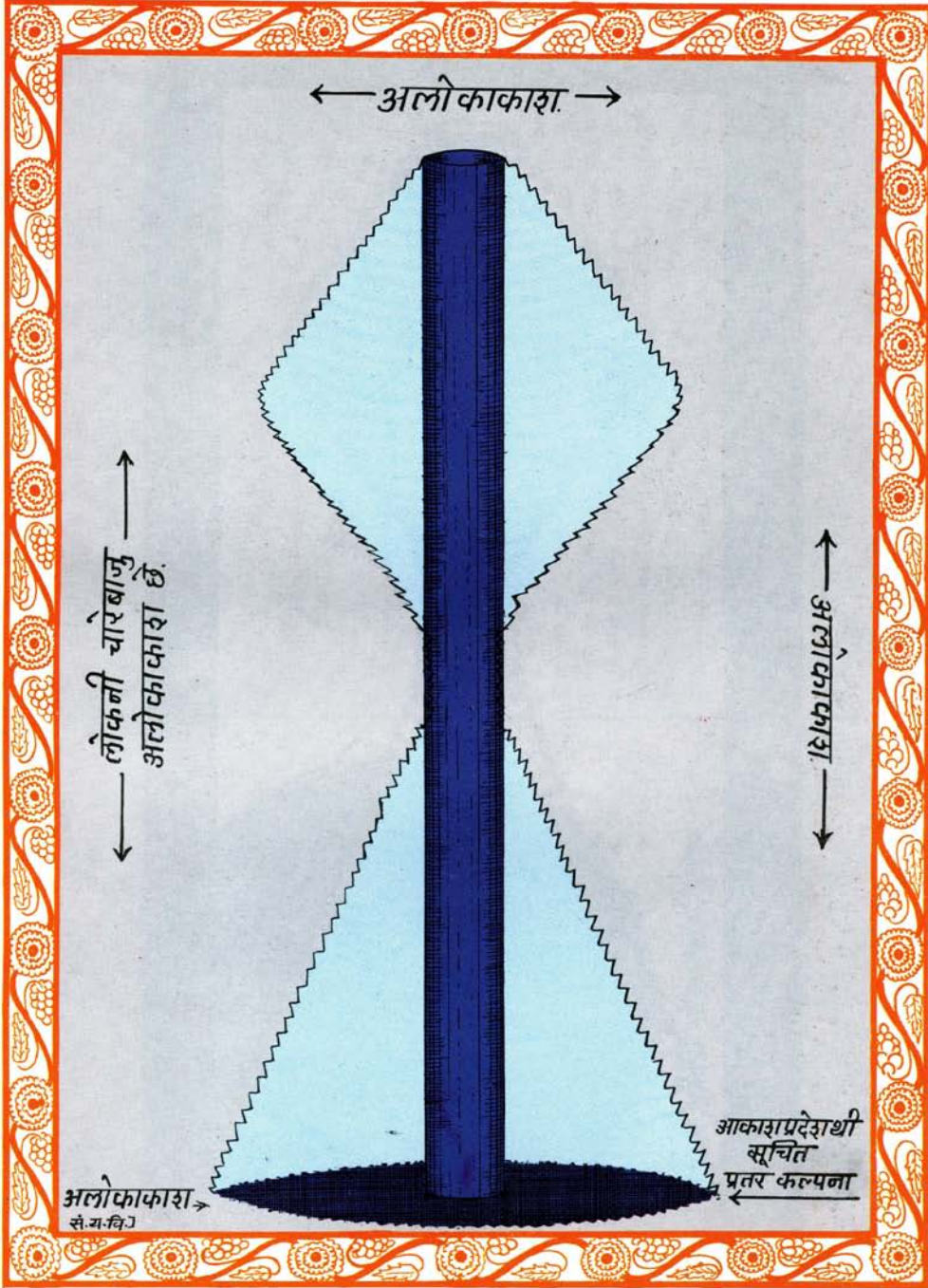
किमाहार द्वार - अथवा जीवनी आहारव्यवस्था

७२. जीवकी आहार व्यवस्था.

72. Food arrangement for the embodied soul.

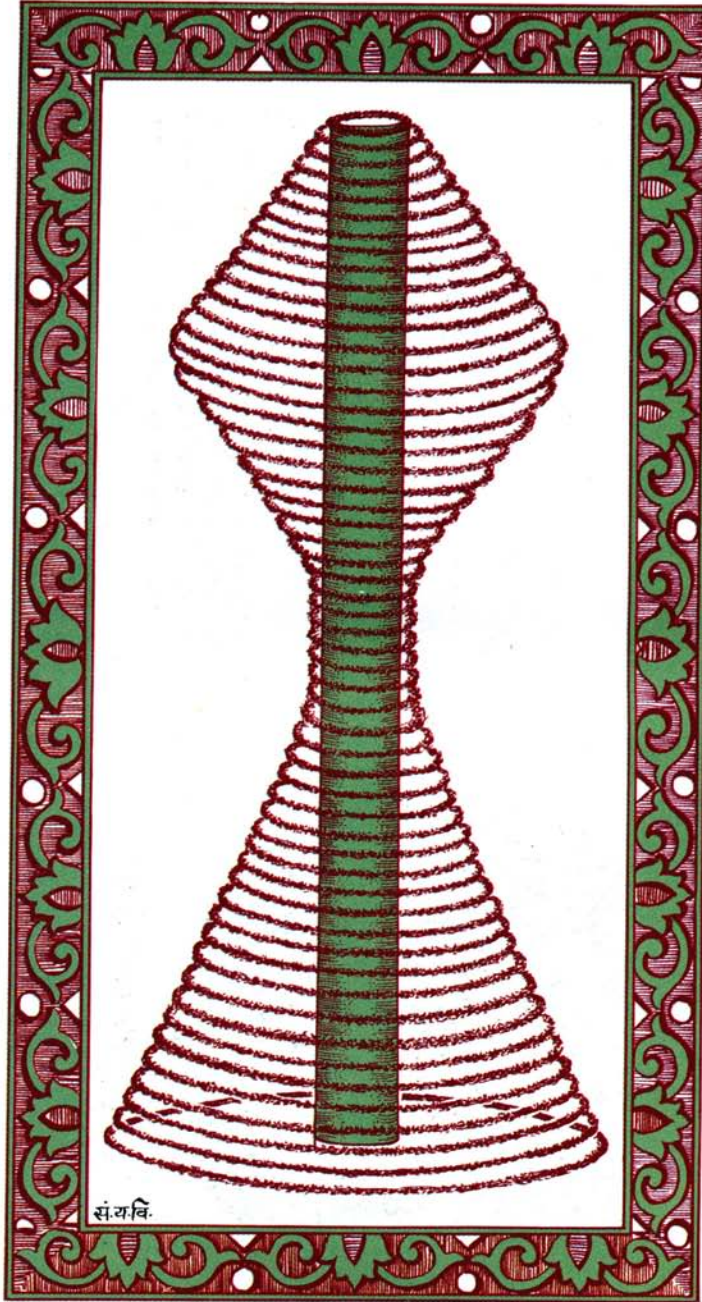
७३- चौद राजलोकनो विषमप्रतरोशी थतो निष्कूट आकार

७३. चौदह राजलोकका विषम प्रतरोंसे होता निष्कूट आकार.

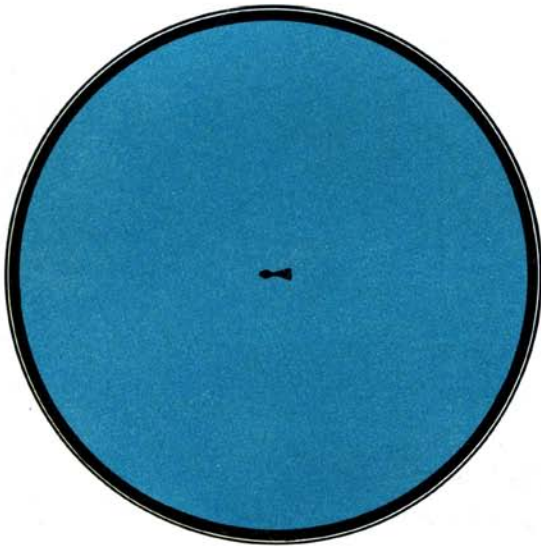
73. Unequal shape of the fourteen Universal regions. beyond limitation by the Unequal divisions.

निष्कूट आकार सह वृत्ताकारे रहेलां आकाश प्रतरो
चित्र. ७४ "॥६॥ सह वृत्ताकार लोकदर्शन ॥॥"

७४. निष्कूट आकार सह वृत्ताकारमें रहे आकाश प्रतरो के साथ वृत्ताकार लोकदर्शन.

74. Viewing of the circular world and the circular sky-divisions with unequal shaps.

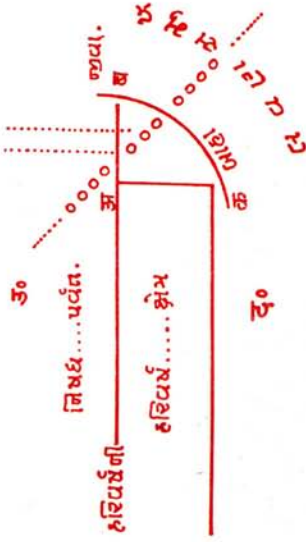

७५ अलोकनी अपेक्षाए लोकमाननी कल्पना

संस्कृत

६३, ६४, ६५- इन मंडलोंका स्थान किस जगह पर है
इसका खयाल देनेवाला चित्र.

७४-७५ में मंडलों हरिः की व्याख्या उपर

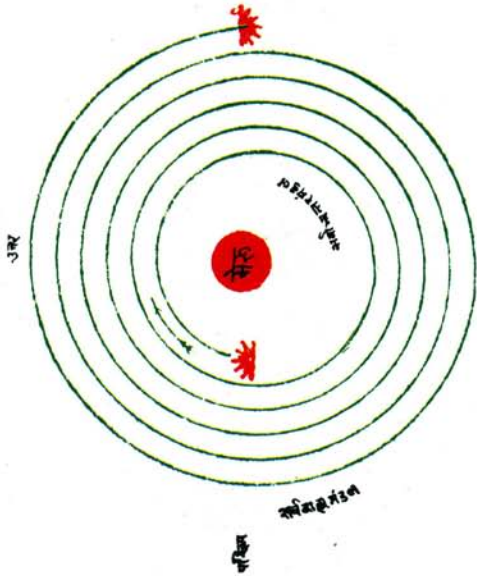

आकृति परिचय :— इसमें ६३ वां मंडल निम्न तक है । ६४ वां मंडल
विलस स्थान पर है उसका नाम हरिवर्णकी जीवा कोटी अर्थात् जीवा और बाह्य के
विचका कोण और बाह्य व-क की लंबाईवाली है और एक आकाशप्रदेश बोही है
अर्थात् व क के समान दीर्घ कहीं जा सके, बाह्यकी औपचारिक लंबाई व-क है,
जिसमें जगती तथा हरिवर्ण क्षेत्र भी आये हुए है । निम्न में मेरुके पूर्व-पश्चिममें
सर्वाभ्यन्तर मंडलकी जो अबाधा है उससे कुछ अधिक विस्तृत उत्तर दक्षिणमें समझ लेता ।

७५. अलोकनी अपेक्षासे लोकमाननी कल्पना

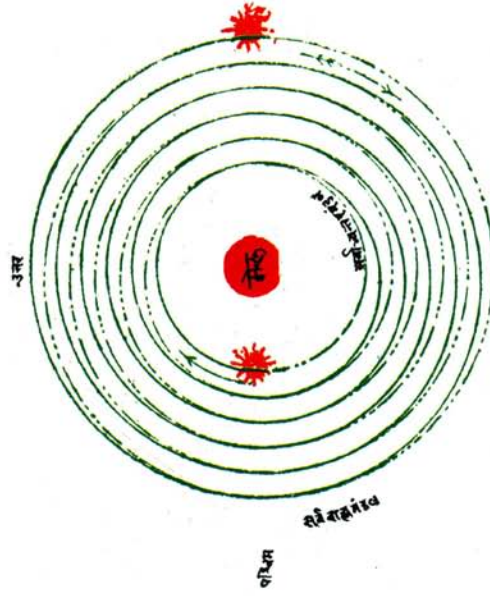
75. Imagination about Lok-maan (proportion of Universe) comparing
to ALOK (अलोक)

भूगोल-खगोलके गहरे अभ्यासी पूज्य गुरुवर्य आ. श्री विजयधर्मसूरजी महाराजश्रीए कई साल पहले सूर्यके चारत्त जैसी गति है उसके अनुरूप कंपासके जरिए बलय दो रंगमें बनाकर एक बड़ा चित्र तैयार किया था । मुझे हुआ कि पूज्य गुरुदेवसे तैयार किए गए बहुमूल्य चित्रोंके ब्लॉक छपाकर पूज्य गुरुदेवकी स्मृतिमें यह संग्रहणी ग्रंथमें रखनेके लिये यहाँ दिया है । जो कि इस तरहके छपे हुए चित्र पहले दिये ही है । चित्रके नीचे दिया गया परिचय पूज्यश्रीजीके दस्तकत है ।

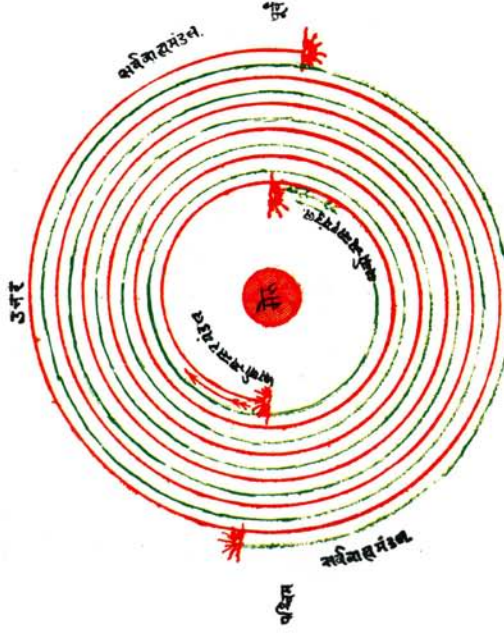
आकृति नं- १

आ आकृतिमें श्रीगुरुदेवकी पूरविरामादि दो भूरे यंत्रों के अंतर में ३० मांसे निकली आकृतिमें सूर्य की गति दर्शाया गया है, एकदिवस में सूर्य पश्चिम में आ गइले के बाद आ गइलीनु अंतर [२ ४८ - २४८ = ५] ५ को ३५ अक्षानु. आश्विनमे एकदिवस की विशेषता सूर्य गइले आषाढमें आया देय त्वां सूर्य आगुन में ३० अक्षानु. में आगुन ॥

आकृति नं- २

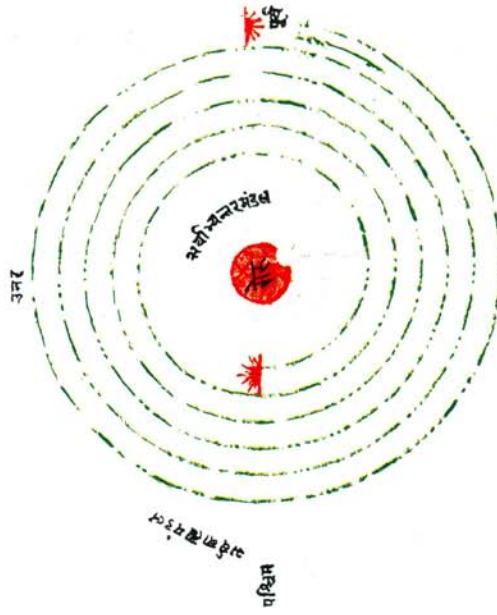
आ आकृतिमें सूर्य की पूरविरामादि दो भूरे यंत्रों के अंतर में ३० मांसे निकली आकृतिमें सूर्य की गति दर्शाया गया है, एकदिवस में सूर्य पश्चिम में आ गइले के बाद आ गइलीनु अंतर [२ ४८ - २४८ = ५] ५ को ३५ अक्षानु. आश्विनमे एकदिवस की विशेषता सूर्य गइले आषाढमें आया देय त्वां सूर्य आगुन में ३० अक्षानु. में आगुन ॥

दक्षिण

आकृति- २. ४.

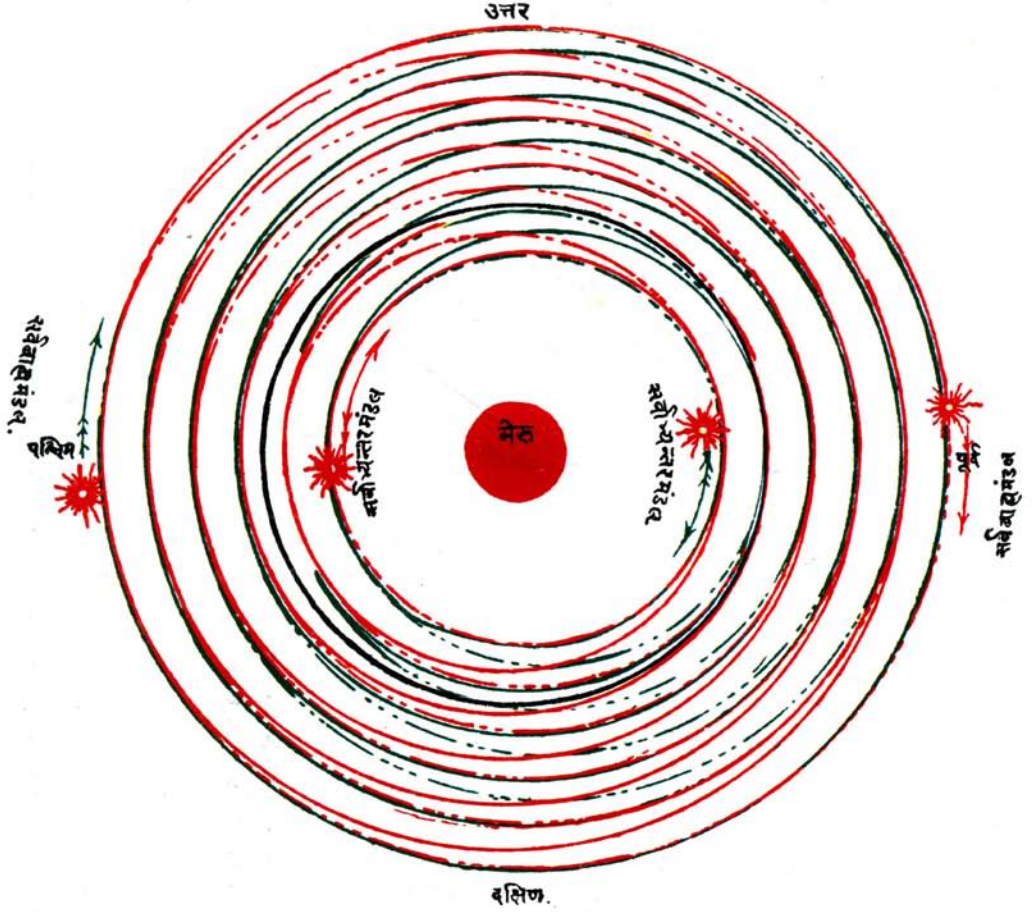
આ આકૃતિમાં મેઘની પૂર્વે પશ્ચિમ અને પશ્ચિમને સમીપતરમરે લોકોનાં કે તે પૂર્વે ક્રમશઃ સર્વભૂત સંખ્યે આવે છે. આ આકૃતિમાં થતો સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત એવા અવેશો દેવતા સંકલન ૨ યો. ૫૮ સમજવું.

દક્ષિણ

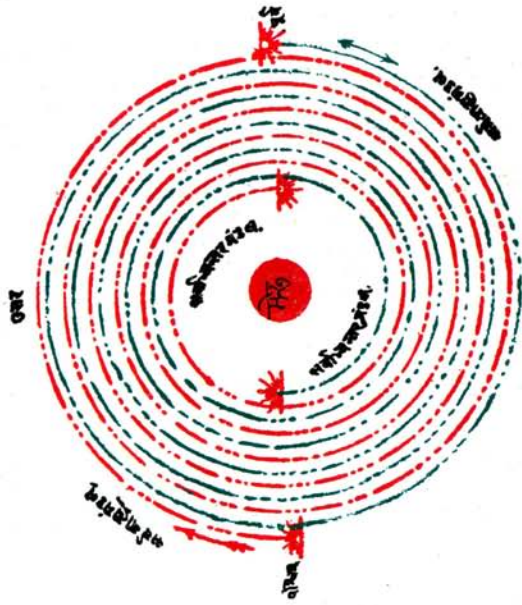
આકૃતિ- ૨- ૩

આ આકૃતિમાં મેઘની પૂર્વે દિશા સર્વભૂતસંખ્ય નીકળી મેઘની પશ્ચિમ દિશામાં સર્વભૂત સંખ્યે આવેલો સૂર્ય સર્વભૂતસંખ્યે પુનઃ નીકળી મેઘની ભૂતરસંખ્યમાં ક્રમશઃ આવે છે. સંકલન આકૃતિ નં ૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે સમજવું. ॥

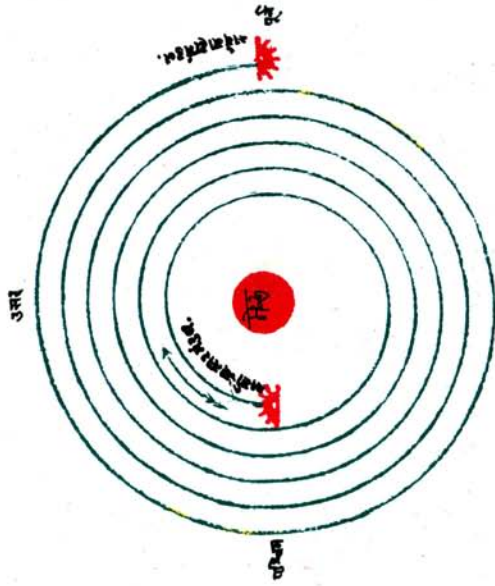
આકૃતિ નં. ૫

આ આકૃતિમાં મેરુની પૂર્વ-પશ્ચિમ બન્ને દિશામાં વર્તેલા બન્ને સૂર્યો સર્વોચ્ચાંતરમંડલેથી નીકળી ક્રમશઃ [મેરુની પૂર્વદિ-
શામાં વર્તેલો સૂર્ય મેરુની પશ્ચિમ દિશામાં, અને મેરુની પશ્ચિમ દિશામાં વર્તેલો સૂર્ય મેરુની પૂર્વદિશામાં] સર્વોચ્ચાંતરમંડલે
આવે છે, સર્વોચ્ચાંતરમંડલે વર્તેલા બન્ને સૂર્યો સર્વોચ્ચાંતરમંડલેથી નીકળી ક્રમશઃ સર્વોચ્ચાંતરમંડલે [જ્યાંથી મંડલનો આ-
પણે પ્રારંભ ગણ્યો હતો ત્યાં] આવે છે. મંડલાંતર ૨ યો. ૯૬ જાગ પ્રમાણ જાણવું.

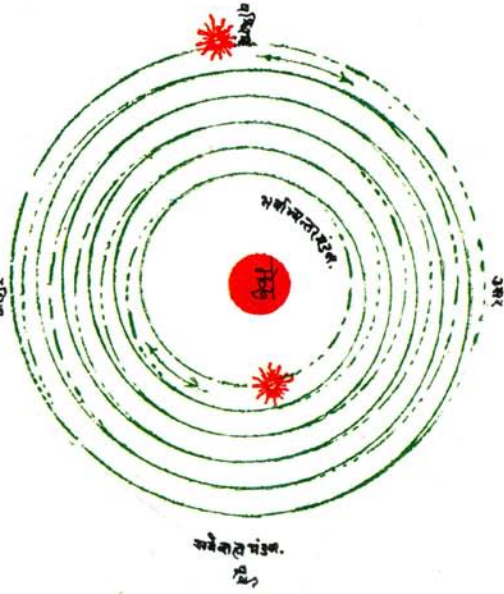
આ આકૃતિમાં મેઢવી પૂર્વે પશ્ચિમ તરફે રિણમાં સરકોણ મંડલે વરેલા કાલે મૂર્તિ
ક્રમશઃ મરેજામર મંડલે આરે છે. આ આકૃતિમાં વલે મૂર્તિમાં મંડલે તાલે આ
વેલા રોકાથી મંડલામર ન કો મંડ સ્થાપકું.

દશિષ
આકૃતિ. નં. ૬

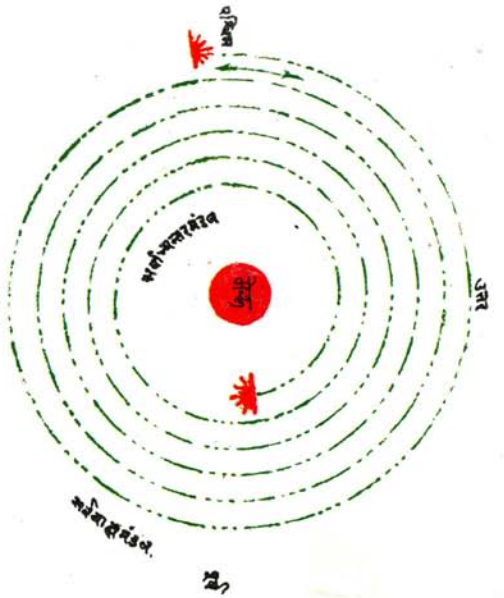

આ આકૃતિમાં મેઢવી પશ્ચિમરિણમાં વલેલો મૂર્તિ સર્વોચ્ચમંડલેથી મીક
મી અગુરને મરેજામર મંડલે આરે છે. આકૃતિ નં. ૬ પ્રમાણે - ૫ કો. ૩૫ મંડલા-
મર છે. ૬

દશિષ
આકૃતિ. નં. ૭

આકૃતિ નં. ૬
દશિળ
જા આકૃતિમાં મેકની વાજીપરિણામ અર્થે ચત્તર મંડલમાં વર્તીને સૂચી ક્રમમાં સૂચી
વર્તીને મેકની વાજીપરિણામ અર્થે ચત્તર મંડલમાં વર્તીને સૂચી ક્રમમાં સૂચી
વર્તીને મેકની વાજીપરિણામ અર્થે ચત્તર મંડલમાં વર્તીને સૂચી ક્રમમાં સૂચી
વર્તીને મેકની વાજીપરિણામ અર્થે ચત્તર મંડલમાં વર્તીને સૂચી ક્રમમાં સૂચી

આકૃતિ નં. ૬
દશિળ
જા આકૃતિમાં મેકની વાજીપરિણામ અર્થે ચત્તર મંડલમાં વર્તીને સૂચી ક્રમમાં સૂચી
વર્તીને મેકની વાજીપરિણામ અર્થે ચત્તર મંડલમાં વર્તીને સૂચી ક્રમમાં સૂચી
વર્તીને મેકની વાજીપરિણામ અર્થે ચત્તર મંડલમાં વર્તીને સૂચી ક્રમમાં સૂચી
વર્તીને મેકની વાજીપરિણામ અર્થે ચત્તર મંડલમાં વર્તીને સૂચી ક્રમમાં સૂચી

મહર્ષિ શ્રી ચંદ્રસૂરિજી પ્રણીત-

અથ બૃહત્ સંગ્રહણીસૂત્રમ્ ।

ગાથાર્થ સમેતમ્ ।

સૂચના—આ કૃતિનું ગ્રંથકૃત નામ ‘સંગ્રહણીરત્ન’ છે. જ્યારે વહેવારમાં સુપ્રસિદ્ધિ ‘મોટી સંગ્રહણી’ કે ‘મોટી સંવયણી’ આ નામની છે. વળી હસ્તપ્રતિઓમાં તો તેના ત્રૈલોક્યદીપિકા આદિ નામો પણ મળે છે.

ગ્રંથકારે રચેલી ગાથાઓનું પ્રમાણ ૨૭૪નું છે. એમાં કોઈ કોઈ ગાથા આગમ્માદિ શાસ્ત્રોમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને આપેલી જોવા મળે છે. અહીંયા ગાથાઓ ૩૪૯ મુદ્રિત કરી છે એનો અર્થ એ કે ૭૫ ગાથાઓ ક્ષેપક એટલે વિદ્યાર્થીઓએ ઉમેરી દીધેલી છે. (૨૭૪+૭૫=૩૪૯)

નમિત્તં અરિહંતાઈ, ઠિઙ્-ભવણોગાહણા ય પત્તેયં ।

સુર-નારયાણં વુચ્છં, નર-તિરિયાણં વિણા ભવણં ॥૧॥

ઉવવાયચવ્ણવિરહં, સંઘં ઇગસમદ્વયં ગમાગમણે ।

દસવાસસહસ્સાઈ, ભવણવર્ણં જહજ્ઞઠિઈ ॥૨॥

અરિહંતાદિ પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરીને દેવ તથા નારકની સ્થિતિ—ભવન—અવગાહના—ઉપપાતવિરહ—અવન-વિરહ—ઉપપાતસંખ્યા—અવનસંખ્યા—ગતિ—આગતિ આટલા દ્વારોની તેમજ મનુષ્ય અને ત્રિર્થચોના ભવન સિવાય ઉપરનાં દ્વારોની વ્યાખ્યા કરીશ તેમાં પ્રથમ દેવના સ્થિતિદ્વારના વર્ણનની શરૂઆત કરતાં ભવનપતિદેવોની દશ હજાર વર્ષની જઘન્ય સ્થિતિ છે. (૧-૨)

ચમરબલિસારમહિઅં, તદેવીણં તુ તિન્નિ ચત્તારિ ।

પલિયાઈ સઘ્ઘાઈ, સેસાણં નવનિકાયાણં ॥૩॥

દાહિણદિવહ્વપલિયં, ઉત્તરઓ હુંતિ દુન્નિ દેસૂણા ।

તદેવીમદ્વપલિયં, દેસૂણં આઝમુક્કોસં ॥૪॥

ચમરેન્દ્રનું એક સાગરોપમ અને બલીન્દ્રનું સાગરોપમથી કાંઈક અધિક આયુષ્ય છે; ચમરેન્દ્રની દેવીનું સાડાત્રણ પલ્લોપમ તથા બલીન્દ્રની દેવીનું સાડાચાર પલ્લોપમનું આયુષ્ય છે. બાકીની નવનિકાયમાં દક્ષિણ દિશાના દેવોનું દોઢ પલ્લોપમ અને ઉત્તર દિશાના દેવોનું કાંઈક ન્યૂન એવા બે પલ્લોપમનું આયુષ્ય છે. તેની દેવીઓનું અનુક્રમે અર્ધ પલ્લોપમ તથા કાંઈક ન્યૂન એક પલ્લોપમનું આયુષ્ય છે. (૩-૪)

વંતરયાણ જહજ્ઞં, દસવાસસહસ્સપલિયમુક્કોસં ।

દેવીણં પલિઅદ્દં, પલિયં અહિયં સસિરવીણં ॥૫॥

લક્ષ્ણેણ સહસ્સેણ ય, વાસાણ ગહાણ પલિયમેણ્ણિં ।

ઠિઙ્ અદ્દં દેવીણં, કમેણ નક્ષત્તતારાણં ॥૬॥

પલિઅદ્વં ચઝભાગો, ચઝઅઙ્ગાગાહિગા ડ દેવીણં ।

ચઝજુઅલે ચઝભાગો, જહન્નમઙ્ગા પંચમણ ॥૭॥

અંતરોનું જઘન્ય આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમનું છે. તેની દેવીનું જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ પલ્યોપમનું છે. જ્યોતિષી દેવોમાં ચંદ્રનું આયુષ્ય એક પલ્યોપમ અને એક લાખ વર્ષ, સૂર્યનું એક પલ્યોપમ ને એક હજાર વર્ષ, ગ્રહોનું એક પલ્યોપમ તથા તે ત્રણે ચન્દ્ર-સૂર્ય અને ગ્રહની દેવીનું પ્રથમ કહ્યું તેથી અર્ધ અર્ધ આયુષ્ય છે. નક્ષત્રનું અર્ધ પલ્યોપમ, તારાનું પા (૧/૧૦૦) પલ્યોપમ, નક્ષત્રોની દેવીનું પા પલ્યોપમથી કાંઈક અધિક તથા તારાની દેવીનું પલ્યોપમના આઠમા ભાગથી કાંઈક અધિક ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષીમાં પ્રથમના ચાર દેવ-દેવી યુગલનું જઘન્ય આયુષ્ય પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ તથા પાંચમા યુગલનું પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ છે. (૫-૬-૭)

દોસાહિસત્તસાહિય-દસ ચઝદસ સત્તર અયર જા સુક્કો ।

ઇક્કિકમહિયમિત્તો, જા ઇગતીસુવરિ ગેવિઝે ॥૮॥

તિત્તીસણુત્તરેસું, સોહમ્માઇસુ ઇમા ઠિઈં જિદ્ધા ।

સોહમ્મે ઈસાણે, જહન્નઠિઈં પલિયમહિઅં ચ ॥૯॥

દો-સાહિસત્તદસ ચઝદસ-સત્તર અયરાઈં જા સહસ્સારો ।

તપ્પરઓ ઇક્કિકં, અહિયં જાડણુત્તરચઝકે ॥૧૦॥

સૌધર્મ દેવલોકે બે સાગરોપમ, ઈશાન દેવલોકે કાંઈક અધિક બે સાગરોપમ, સનત્કુમારે સાત, માહેન્દ્રે સાતથી અધિક, બ્રહ્મદેવલોકે દશ, લાંતકે ચૌદ, શુકમાં સત્તર, સહસ્રારમાં અઢાર, ત્યારબાદ આનતથી લઈને નવમી જૈવેયક સુધી એક એક સાગરોપમ વધારતાં નવમી જૈવેયકમાં એકત્રીશ, અને અનુત્તર દેવલોકે તેત્રીશ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જાણવી. હવે જઘન્ય સ્થિતિ-સૌધર્મમાં એક પલ્યોપમ, ઈશાનમાં પલ્યોપમથી કાંઈક અધિક, સનત્કુમારમાં બે, માહેન્દ્રમાં સાધિક બે, બ્રહ્મમાં સાત, લાંતકમાં દશ, શુકમાં ચૌદ તથા સહસ્રારમાં સત્તર સાગરોપમની જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી, ત્યારબાદ અનુત્તર દેવલોકના વિજયાદિ ચાર વિમાન સુધી એક એક સાગરોપમ એક એક દેવલોકે વધારતા જવું, એટલે વિજયાદિ ચારમાં જઘન્ય સ્થિતિ એકત્રીશની આવશે, સર્વાર્થસિદ્ધમાં જઘન્ય સ્થિતિ નથી. (૮-૯-૧૦)

ઇગતીસસાગરાઈં, સવ્વઢે પુણ જહન્નઠિઈં નત્થિ ।

પરિગહિઆણિયરાણ ય, સોહમ્મીસાણદેવીણં ॥૧૧॥

પલિયં અહિયં ચ કમા, ઠિઈં જહન્ના ઇઓ ય ઉક્કોસા ।

પલિયાઈં સત્ત પઞ્નાસ, તહ ય નવ પંચવન્ના ય ॥૧૨॥

સૌધર્મની પરિગૃહીતા દેવીનું જઘન્ય આયુષ્ય એક પલ્યોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સાત પલ્યોપમ જાણવું. ઈશાનની પરિગૃહીતાનું જઘન્ય સાધિક પલ્યોપમ તથા ઉત્કૃષ્ટ નવ પલ્યોપમ સમજવું. સૌધર્મની અપરિગૃહીતાનું ઉત્કૃષ્ટ પચાસ પલ્યોપમ તથા ઈશાન દેવલોકની અપરિગૃહીતાનું પંચાવન પલ્યોપમ પ્રમાણ આયુષ્ય જાણવું. (૧૧-૧૨)

પણ છ ચ્વઝ ચઝ અદ્ધ ય, કમેણ પત્તેયમગ્ગમહિસીઓ ।

અસુરનાગાઇવંતર-જોઇસકપ્પદુગિંદાણં ॥૧૩॥

અસુરકુમારને પાંચ, નાગકુમાર વિગેરે નવનિકાપને છ, વ્યંતરને ચાર, જ્યોતિષીને ચાર તથા સૌધર્મ ઈશ્વાન દેવલોકના દેવોને આઠ આઠ અગ્રમહિષીઓ-ઈન્દ્રાણીઓ હોય છે. (૧૩)

દુસુ તેરસ દુસુ બારસ, છ પ્પણ ચડ ચડ દુગે દુગે ય ચડ ।

ગેવિજ્ઞગુત્તરે દસ, વિસદ્ધિ પયરા ઉવરિ લોણ ॥૧૪॥

પહેલા બે દેવલોકમાં ૧૩, ત્રીજા ચોથા દેવલોકમાં ૧૨, પાંચમાં ૬, છઠ્ઠામાં ૫, સપ્તમાં ૪, આઠમાં ૪, નવમા-દશમાં ૪, અગિઆરમાં બારમાં ચાર તથા નવ શ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તરમાં એકદર દશ, એમ સર્વ મળી ઉપરના દેવલોકમાં ૬૨ પ્રતરો છે. (૧૪)

સોહમ્મુક્કોસટિઈ, નિયપયરવિહત્તઙ્ગસંગુણિઆ ।

પયરુક્કોસટિઙ્ગો, સવ્વત્થ જહન્નઓ પલિયં ॥૧૫॥

સૌધર્મ દેવલોકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને સૌધર્મ દેવલોકના પ્રતરની સંખ્યાવડે ભાગ આપી જે પ્રતરનું આયુષ્ય કાઢવું હોય તે પ્રતર વડે પૂર્વોક્ત સંખ્યાને ગુણતાં ઈષ્ટ પ્રતરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય, જયન્ય સ્થિતિ તો બધા પ્રતરોમાં પલ્યોપમ પ્રમાણ છે. (૧૫)

સુરકપ્પટિઈવિસેસો, સગપયરવિહત્તઙ્ગસંગુણિઓ ।

હિઙ્ગિલ્લટિઈસહિઓ, ઙ્ગિચ્ચિયપયરમ્મિ ઉક્કોસા ॥૧૬॥

સનત્કુમાર વિગેરે કલ્પોપપન્નદેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને પોતપોતાના દેવલોક સંબંધી પ્રતરની સંખ્યાવડે ભાગ આપવો, જે સંખ્યા આવે તેને ઈષ્ટ પ્રતરની સંખ્યાવડે ગુણવા, જે જવાબ આવે તે તેમજ નીચેના પ્રતરની સ્થિતિ બન્ને મેળવવાથી ઈષ્ટપ્રતરમાં ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. (૧૬)

કપ્પસસ અંતપયરે, નિયકપ્પવડિંસયાવિમાણાઓ ।

ઈંદં નિવાસા તેસિં, ચડદિસિં લોગપાલાણં ॥૧૭॥

[પ્ર. મા. સં. ૧]

પ્રત્યેક દેવલોકના છેલ્લા પ્રતરમાં પોતપોતાના નામવાળા કલ્પાવતંસક વિમાનો હોય છે. તેમાં ઈન્દ્રના રહેઠાણ હોય છે અને તેની ચારે બાજુ લોકપાલ દેવોનાં રહેઠાણ છે. (૧૭)

સોમજમાણં સતિમાગ, પલિય વરુણસસ દુન્નિ દેસૂણા ।

વેસમણે દો પલિયા, એસ ટિઈ લોગપાલાણં ॥૧૮॥

[પ્ર. મા. સં. ૨]

સોમ તથા યમ નામના લોકપાલનું આયુષ્ય અનુક્રમે એક પલ્યોપમ તથા એક પલ્યોપમનો ત્રીજો ભાગ (૧^૩/_૩ પલ્યોપમ), વરુણ લોકપાલનું કાંઈક ન્યૂન બે પલ્યોપમ અને વૈશ્રવમણ લોકપાલનું સંપૂર્ણ બે પલ્યોપમનું આયુષ્ય છે. (૧૮)

[દેવોનું સ્થિતિદ્વાર પૂર્ણ થયું, હવે તેઓનું જ ભવનદ્વાર શરૂ થાય છે.]

અસુરા નાગસુવન્ના, વિજ્ઞૂ અમ્મી ય દીવ ઉદહી અ ।

દિસિ પવણ થણિય દસવિહ, ભવણવર્દ તેસુ દુ દુ ઇંદા ॥૧૯॥

અસુરકુમાર ૧, નાગકુમાર ૨, સુવર્ણકુમાર ૩, વિદ્યુતકુમાર ૪, અગ્નિકુમાર ૫, દ્વીપકુમાર ૬, ઉદધિકુમાર ૭, દિક્કુમાર ૮, વાયુકુમાર ૯ અને સ્તનિતકુમાર ૧૦, એમ દશ પ્રકારના ભવનપતિ છે તથા તે દરેકમાં દશિણ-ઉત્તર એમ બંને વિભાગના બંને ઈન્દ્રો છે. (૧૯)

ચમરે બલી અ ધરણે, મૂયાળંદે ય વેણુદેવે ય ।
 તત્તો ય વેણુવાલી, હરિકંતે હરિસ્સહે ચેવ ॥૨૦॥
 અગ્નિસિહ અગ્નિમાણવ, પુત્ર વિસિદ્ધે તહેવ જલકંતે ।
 જલપહ તહ અમિયગઈ, મિયવાહણ દાહિણુત્તરઓ ॥૨૧॥
 વેલંબે ય પર્મંજણ, ઘોસ મહાઘોસ એસિમન્નયરો ।
 જંબુદ્વીવં છત્તં, મેરં દંડં પહૂ કાઝં ॥૨૨॥

અમરેન્દ્ર—બલીન્દ્ર, ધરણેન્દ્ર—ભૂતાન્દ્ર, વેણુદેવ—વેણુદાવી, હરિકાન્ત—હરિસ્સહ, અગ્નિશિખ—અગ્નિમાનવ, પૂર્ણ—
 વિશિષ્ટ, જલકાન્ત—જલપ્રભ, અમિતગતિ—મિતવાહન, વેલંબ—પ્રભંજન, ઘોષ—મહાઘોષ એ પ્રમાણે દર્શનિકામના વીશ
 ઇન્દ્રો છે, પ્રત્યેક ઇન્દ્ર જંબુદ્વીપનું છત્ર કરવું હોય અને મેરુને દંડની માફક ઉપાડવો હોય તો ઉપાડી શકે છે.
 (૨૦—૨૧—૨૨)

ચડતીસા ચડચત્તા, અડતીસા ય ચત્ત પંચહં ।
 પન્ના ચત્તા કમસો, લક્ષ્વા ભવણાણ દાહિણઓ ॥૨૩॥
 ચડચડલક્ષ્વિહૂણા, તાવડ્યા ચેવ ઉત્તર દિસાણ ।
 સચ્ચેવિ સત્તકોડી, બાવત્તરી હુંતિ લક્ષ્વા ય ॥૨૪॥

અસુરકુમારાદિ દશે નિકાયોના દક્ષિણ દિશાના ઇન્દ્રોને અનુક્રમે ૩૪૦૦૦૦૦, ૪૪૦૦૦૦૦, ૩૮૦૦૦૦૦,
 ૪૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦ અને ૪૦૦૦૦૦૦ ભવનો હોય છે.
 એ જ પ્રમાણે દશે નિકાયના ઉત્તર દિશાના ઇન્દ્રોને અનુક્રમે ૩૦૦૦૦૦૦, ૪૦૦૦૦૦૦, ૩૪૦૦૦૦૦, ૩૬૦૦૦૦૦,
 ૩૬૦૦૦૦૦, ૩૬૦૦૦૦૦, ૩૬૦૦૦૦૦, ૩૬૦૦૦૦૦, ૪૬૦૦૦૦૦ અને ૩૬૦૦૦૦૦ ભવનો હોય છે. દક્ષિણ-ઉત્તર
 બન્ને દિશાના મળી ૭,૭૨૦૦૦૦૦ [સાતકોડને બહોતેર લાખ] ભવનો છે. (૨૩—૨૪)

ચત્તારિ ય કોડીઓ, લક્ષ્વા છચ્ચેવ દાહિણે ભવણા ।

તિણ્ણેવ ય કોડીઓ, લક્ષ્વા છાવડી ઉત્તરઓ ॥૨૫॥ [પ્ર. મા. સં. ૩]

અસુરકુમારાદિ દશે નિકાયમાં ઉપર કહેલા ફક્ત દક્ષિણદિશાના ભવનો એકંદર બધાય મળી ૪,૦૬,૦૦૦૦૦
 [ચાર કોડ અને છ લાખ] છે, તેમજ ઉત્તરદિશાના બધાય મળીને કુલ ૩,૬૬,૦૦૦૦૦ [ત્રણ કોડ અને છાસઠ લાખ]
 ભવનો છે. (૨૫)

રયણાણ હિદુવરિં, જોયણસહસ્સં વિમુત્તુ તે ભવણા ।

જંબુદ્વીવસમા તહ, સંઘમસંઘિજ્ઞવિત્થારા ॥૨૬॥

રત્નપ્રભાના એકલાખ ઍશીહજાર પૃથ્વીપિંડમાંથી ઉપર નીચે હજાર-હજાર યોજન મૂકીને વચલા ગ્રાણમાં
 ભવનપતિનાં ભવનો છે. તે ભવનો જંબુદ્વીપના સરખા તેમજ સંખ્ય-અસંખ્ય યોજનના વિસ્તારવાળા છે. (૨૬)⁴

ચૂડામણિ ફણિ ગરુડે, વજ્રે તહ કલસ સીહ અસે ય ।

ગય મયર વદ્ધમાણે, અસુરાઈણં મુણસુ ચિંધે ॥૨૭॥

દશે નિકાયના દેવોને ઓળખવા માટે તેઓના મુકુટ વગેરે આભૂષણોમાં જુદાં જુદાં ચિહ્નો હોય છે, તેમાં અસુરકુમારને ચૂડામણિનું, નાગકુમારને સર્પનું, સુવર્ણકુમારને ગરુડનું, વિદ્યુતકુમારને વજ્રનું, અગ્નિકુમારને કળશનું, દ્વીપકુમારને સિંહનું, ઉદધિકુમારને અશ્વનું, દિશિકુમારને હાથીનું, પવનકુમારને મગરનું અને સ્તનિતકુમારને શરાવસંપુટનું ચિહ્ન હોય છે. (૨૭)

અસુરા કાલા નાગુદહિ પંડુરા તહ સુવન્ન-દિસિ-વણિયા ।

કળગામ વિજ્ઞુ સિહિ દીવ, અરુણ વાઝ પિયંગુનિભા ॥૨૮॥

અસુરકુમાર દેવોનો વર્ણ કાળો, નાગકુમાર-ઉદધિકુમારનો ગૌરવર્ણ, સુવર્ણકુમાર-દિશિકુમાર-સ્તનિતકુમારનો સુવર્ણ વર્ણ, વિદ્યુતકુમાર-અગ્નિકુમાર-દ્વીપકુમારનો અરૂણ-રક્ત વર્ણ અને વાયુકુમારનો પ્રિયંગુ વૃક્ષના વર્ણ જેવો એટલે લગભગ નીલવર્ણ છે. (૨૮)

અસુરાણ વત્થ સ્તા, નાગુદહીવિજ્ઞુદીવસિહિ નીલા ।

દિસિ-વણિય-સુવન્નાણં, ધવલા વાઝુણ સંસરુઈ ॥૨૯॥

અસુરકુમારનાં વસ્ત્રો લાલ હોય છે, નાગકુમાર-ઉદધિકુમાર-વિદ્યુતકુમાર-દ્વીપકુમાર-અગ્નિકુમારનાં નીલ વસ્ત્રો હોય છે, દિશિકુમાર-સ્તનિતકુમાર અને સુવર્ણકુમારનાં ઉજ્જવલ-ધવલ વસ્ત્રો છે, તથા વાયુકુમારના સંધ્યાના રંગ જેવાં વસ્ત્રો હોય છે. (૨૯)

ચરસદ્ધિ સદ્ધિ અસુરે, છન્ન સહસ્સાઈ ધરણમાઈણં ।

સામાણિયા ઇમેસિં, ચરુગુણા આયરક્ષા ય ॥૩૦॥

અસુરકુમારના બન્ને ઈન્દ્રો પૈકી ચમરેન્દ્રને ૬૪૦૦૦ તથા બલીન્દ્રને ૬૦૦૦૦ સામાનિક દેવો છે, બાકીના ધરણેન્દ્રાદિ પ્રત્યેકને ૬૦૦૦ સામાનિક દેવોની સંખ્યા છે, અને દરેકને સામાનિકથી ચારગુણી આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યા હોય છે. (૩૦)

રયણાણ પદમજોયણ-સહસ્સે હિદુવરિં સયસયવિહૂણે ।

વંતરયાણં રમ્મા, ભોમા નગરા અસંલેજા ॥૩૧॥

રત્નપ્રભાના પ્રથમ (ઉપર)ના હજાર યોજનમાં ઉપર નીચે સો સો યોજન મૂકીને બાકીના ૮૦૦ યોજનમાં વ્યંતર દેવોનાં પૃથ્વીકાયમય અસંખ્યાતા સુંદર નગરો છે. (૩૧)

બાહિં વટ્ટા અંતો, ચરંસ અહો અ કણિયાયારા ।

ભવણ વર્ણણ તહ વંતરાણ, ઇંદ ભવણા ઉ નાયવ્વા ॥૩૨॥ [પ્ર. મા. સં. ૪]

ભવનપતિ તથા વ્યંતરોનાં ભવનો બહારથી ગોળાકારે, અંદરના ભાગમાં ચોખૂણા અને નીચે કમળની કર્ણિકાના આકારવાળાં છે. (૩૨)

તહિં દેવા વંતરિયા, વરતરુણીગીયવાઇયરવેણં ।

નિચ્ચં સુહિય પમુડિયા, ગયંપિ કાલં ન યાણંતિ ॥૩૩॥ [પ્ર. મા. સં. ૫]

તેવાં ભવનોમાં ઉત્તમ દેવાંગનાઓના ગીત અને વાજિંત્રના નાદવડે નિરંતર સુખી તેમજ આનંદિત થયેલા વ્યંતરો આનંદમાં કેટલો કાળ વ્યતીત થાય છે તે પણ જાણતા નથી. (૩૩)

તે જંબુદીવમારહ—વિદેહસમગુરુજહન્નમજ્જિમગા ।

વંતર પુણ અદ્ધવિહા, પિસાય ભૂયા તહા જવ્ઘા ॥૩૪॥

રવ્ઘસકિન્નરકિંપુરિસા, મહોરગા અદ્ધમા ય ગંધવા ।

દાહિણઉત્તરમેયા, સોલસ તેસિં [સું] ઇમે ઇંદા ॥૩૫॥

તે વ્યન્તરદેવોનાં નગરો ઉત્કૃષ્ઠથી જંબુદીપ જેવડા, જઘન્યથી ભરતક્ષેત્ર જેવડા, અને મધ્યમ રીતિએ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર જેવડાં મોટાં હોય છે. આ વ્યંતરોના—પિશાચ ૧, ભૂત ૨, યક્ષ ૩, રાક્ષસ ૪, કિંનર ૫, કિંપુરુષ ૬, મહોરગ ૭ અને ગંધર્વ ૮ એમ આઠ પ્રકાર છે, તથા તે દરેકમાં દક્ષિણ—ઉત્તરના બેદથી બે બે ઇન્દ્રો હોય છે. (૩૪—૩૫)

કાલે ય મહાકાલે, સુરુવપડિરુવપુણ્ણમદે ય ।

તહ ચેવ માણિમદે, મીમે ય તહા મહામીમે ॥૩૬॥

કિન્નરકિંપુરિસે સપ્પુરિસા, મહાપુરિસ તહય અઙ્કાપ ।

મહકાય ગીયરઈ, ગીયજસે દુન્નિ દુન્નિ કમા ॥૩૭॥

પિશાચનિકાયમાં કાળ તથા મહાકાળ, ભૂતનિકાયમાં સ્વરૂપ તથા પ્રતિરૂપ, યક્ષનિકાયમાં પૂર્ણભદ્ર તથા માણિભદ્ર, રાક્ષસનિકાયમાં ભીમ તથા મહાભીમ, કિન્નરનિકાયમાં કિન્નર તથા કિંપુરુષ, કિંપુરુષનિકાયમાં સત્પુરુષ તથા મહાપુરુષ, મહોરગનિકાયમાં અતિકાય તથા મહાકાય અને આઠમી ગંધર્વનિકાયમાં ગીતરતિ અને ગીતયશ નામના ઇન્દ્રો છે. (૩૬—૩૭)

ચિંધં કલંબસુલસે, વડ્ઘવંંગે અસોગચંપયપ ।

નાગે તુંબરુ અ જ્ઞાપ, સ્વદંગવિવજ્ઞિયા રુવ્ઘા ॥૩૮॥

પિશાચની ધ્વજામાં કંઈય વૃક્ષનું ચિહ્ન હોય છે, તે પ્રમાણે ભૂતની ધ્વજામાં સુલસ વૃક્ષનું, યક્ષની ધ્વજામાં વડ વૃક્ષનું, રાક્ષસની ધ્વજામાં ખટ્વાંગ (તાપસનું ઉપકરણ વિશેષ)નું, કિંનરની ધ્વજામાં અશોક વૃક્ષનું, કિંપુરુષની ધ્વજામાં ચંપક વૃક્ષનું, મહોરગની ધ્વજામાં નાગવૃક્ષનું અને ગંધર્વની ધ્વજામાં તુંબરુ વૃક્ષનું ચિહ્ન હોય છે. (૩૮)

જવ્ઘપિસાયમહોરગ—ગંધવા સામ કિંનરા નીલા ।

રવ્ઘસ કિંપુરુષા વિ ય, ઘવલા ભૂયા પુણો કાલા ॥૩૯॥

યક્ષ, પિશાચ, મહોરગ અને ગંધર્વનો વર્ણ શ્યામ છે, કિંનરનો નીલ વર્ણ છે, રાક્ષસ તથા કિંપુરુષનો ધવલવર્ણ છે તેમજ ભૂત દેવોનો વર્ણ શ્યામ છે. (૩૯)

અળપન્ની પળપન્ની, ઇસિવાઈ ભૂયવાઇપ ચેવ ।

કંદી ય મહાકંદી, કોહંડે ચેવ પયપ્પ ય ॥૪૦॥

ઇયપદમ—જોયણસપ્પ, રયણાપ્પ અદ્ધ વંતરા અવરે ।

તેસુ ઇહ સોલસિંદા, ‘રુયગ’ અહો દાહિણુત્તરઓ ॥૪૧॥

અણપન્ની, પણપન્ની, ઋષિવાદી, ભૂતવાદી, કંદિત, મહાકંદિત, કોહંડ અને પતંગ—એ આઠ વાણવ્યંતરના

ભેદો છે. તે આઠેય વાણવ્યંતરો રત્નપ્રભાના પ્રથમ સો યોજનમાંથી ઉપર નીચે દશ-દશ યોજન છોડીને બાકીનાં એંશી યોજનમાં રહેલા છે, અને તેમાં પણ દક્ષિણ-ઉત્તરના ભેદથી કુલ સોળ ઈન્દ્રો છે. (૪૦-૪૧)

સંનિહિં સામાણે, ઘાઈ વિહાઈ इसी य इसिवाले ।

ईसर-महेसरे वि य, हवइ सुवत्ये विसाले य ॥४२॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬]

हासे हासरई वि य, सेए य भवे तहा महासेए ।

पयगे पयगवई वि य, सोलस इंदाण नामाई ॥४३॥ [પ્ર. ગા. સં. ૭]

સંનિહિત-સામાન, ઘાતા-વિઘાતા, ઋષિ-ઋષિપાલ, ઈશ્વર-મહેશ્વર, સુવત્સ-વિશાલ, હાસ્ય-હાસ્યરત્ન, ચેત-મહાચેત તથા પતંગ-પતંગપતિ એમ આઠે વ્યંતરનિકાયમાં દક્ષિણ-ઉત્તર દિશાના સોળ ઈન્દ્રોનાં નામો અનુક્રમે જાણવા. (૪૨-૪૩)

सामाणियाण चउरो, सहस्स सोलस य आयरक्खाणं ।

पत्तेयं सब्बेसिं, वंतरवइ-ससिरवीणं च ॥४४॥

વ્યંતરેન્દ્ર (ઉપલક્ષણથી વાણવ્યંતરેન્દ્ર) તથા ચન્દ્ર અને સૂર્ય એ પ્રત્યેકને ચાર ચાર હજાર સામાનિક દેવો તથા સોળ-સોળ હજાર આત્મરક્ષક દેવો હોય છે. (૪૪)

इंद सम तायतीसा, परिसतिआ रक्ख लोगपाला य ।

अणिय पइण्णा अभिओगा, किब्बिसं दस भवण वेमाणी ॥४५॥

[પ્ર. ગા. સં. ૮]

ઈન્દ્ર-સામાનિક-ત્રાયચ્છિંશક-પાર્ષદ (પર્ષદા-સભાના સભ્યો)-આત્મરક્ષક, લોકપાલ, અનીક (સૈન્ય) પ્રકીર્ણ, આભિયોગિક, (નોકર-ચાકર) અને કિલ્બિષિક-એમ ભવનપતિ તથા વૈમાનિકમાં દેવોના દશ પ્રકારો છે. [સાથે સાથે સમજવું કે વ્યંતર-જ્યોતિષીમાં ત્રાયચ્છિંશક અને લોકપાલ સિવાય આઠ પ્રકારના દેવો છે.] (૪૫)

गंधर्व-नट-हय-गय,-रह-भड-अणियाणि सब्बइंदाणं ।

वेमाणियाण वसहा, महिसा य अहोनिवासीणं ॥४६॥

[પ્ર. ગા. સં. ૯]

ગંધર્વ, નટ, ઘોડા, હાથી, રથ અને સુભટ એમ છ પ્રકારનું સૈન્ય તો સર્વ ઈન્દ્રોને હોય છે, સાતમા પ્રકારમાં વૈમાનિકોને વૃષભ તેમજ ભવનપતિ વ્યંતરને પાડો હોય છે; જ્યારે જ્યોતિષીને તો છ જ પ્રકાર છે. (૪૬)

तित्तीस तायतीसा, परिसतिआ लोगपाल चत्तारि ।

अणियाणि सत्त सत्त य, अणियाहिव सब्बइंदाणं ॥४७॥

[પ્ર. ગા. સં. ૧૦]

नवरं वंतर-जोइस,-इंदाण न हुंति लोगपालाओ ।

तायत्तीसभिहाणा, तियसा वि य तेसिं न हु हुंति ॥४८॥

[પ્ર. ગા. સં. ૧૧]

તેત્રીશ ત્રાયચ્છિંશક દેવો, ત્રણ પર્ષદા, ચાર લોકપાલો, સાત પ્રકારનું સૈન્ય, સૈન્યના સાત અધિપતિ, એટલો પશ્ચિમ સર્વ ઈન્દ્રોને હોય; પરંતુ વ્યંતર તથા જ્યોતિષીના ઈન્દ્રોને લોકપાલ દેવો તેમજ ત્રાયચ્છિંશક નામના દેવો હોતા નથી. (૪૭-૪૮)

સમભૂતલાઝ અદ્વિહિં, દસૂજોયણસર્ણિં આરબ્ધમ્ ।

ઊવરિ દસુત્તરજોયણ-સર્ણમિ ચિદ્વંતિ જોડસિયા ॥૪૬॥

સમભૂતલા પૃથ્વીથી સાતસો નેત્રું યોજન ઊંચે ગયા બાદ એકસો દશ યોજન સુધીમાં જ્યોતિષી દેવો રહે છે. (૪૯)

તત્થ રવી દસજોયણ, અસીદ તદુવરિ સસી ય રિક્ષેસુ ।

અહ ભરણિ-સાઈ ઊવરિ, બહિ મૂલોઽભિતરે અભિર્ઈ ॥૫૦॥

તાર-રવિ-ચંદ-રિક્ષા, બુહ-સુક્કા જીવ-મંગલ-સણિયા ।

સગસયનઝય દસ-અસિદ્, ચઝ ચઝ કમસો તિયા ચઝસુ ॥૫૧॥

[પ્ર. ગા. સં. ૧૨]

સમભૂતલાથી ૭૯૦ યોજન ગયા બાદ દશ યોજનને અંતરે સૂર્ય છે, ત્યાંથી ૮૦ યોજન દૂર ચંદ્ર છે, ત્યારપછી નક્ષત્રો છે, તેમાં સર્વથી નીચે ભરણી અને સર્વથી ઉપર સ્વાતિ નક્ષત્ર છે, મૂલ નક્ષત્ર મંડલથી બાહ્ય હોય છે અને અભિજિત્ નક્ષત્ર મંડલથી અંદર પડતું હોય છે. સમભૂતલાથી ૭૯૦ યોજને તારા, ત્યારબાદ દશ યોજને સૂર્ય, પછી એંશી યોજને ચંદ્ર, ત્યારબાદ ચાર યોજને નક્ષત્રમંડલ, ત્યારબાદ ચાર યોજને બુધ, ત્યારબાદ ત્રણ યોજને શુક્ર, પછી ત્રણ યોજને ગુરુ, ત્યારબાદ ત્રણ યોજને મંગલ અને ત્યારબાદ ત્રણ યોજને એટલે સમભૂતલાથી બરાબર નવસો યોજને શનિ છે. (૫૦-૫૧)

એકારસજોયણસય, ઇગવીસિક્કારસાહિયા કમસો ।

મેરુઅલોગાબાહં, જોડસચકં ચરદ ઠાઈ ॥૫૨॥

મેરુથી અગિયારસો એકવીશ યોજનની તથા અલોકથી અગિયાર સો અગિયાર યોજનની અબાધાએ જ્યોતિષ્યક ફરે છે અને સ્થિર રહે છે. (૫૨)

અદ્ધકવિદ્વાગારા, ફાલિહમયા રમ્મજોડસવિમાણા ।

વંતરનગરેહિંતો, સંચિઝગુણા ઇમે હુંતિ ॥૫૩॥

તાઈં વિમાણાઈં પુણ, સન્વાઈં હુંતિ ફાલિહમયાઈં ।

દગફાલિહમયા પુણ, લવણે જે જોડસવિમાણા ॥૫૪॥ [પ્ર. ગા. સં. ૧૩]

જ્યોતિષી દેવોનાં વિમાનો અર્ધકોઠાના આકારવાળાં સ્ફટિક રત્નમય તેમજ ઘણાં સુંદર હોય છે, વળી વ્યંતર દેવોનાં નગરો (ભવનો)ની અપેક્ષાએ આ જ્યોતિષીનાં વિમાનો સંખ્યગુણા છે. તે જ્યોતિષીનાં બધા વિમાનો સ્ફટિક રત્નમય છે, તેમાં પણ જે લવણસમુદ્ર ઉપર આવેલાં છે તે દગસ્ફટિકમય એટલે પાણીને પણ ફોડીને-ભેદીને પ્રકાશ આપી શકે તેવાં છે. (૫૩-૫૪)

જોયણિગસટ્ટિભાગા, છપ્પન્નઽડયાલ ગાઝ-દુ-ઇગદ્ધં ।

ચંદાઈવિમાણાયા-મવિત્થઢા અદ્ધમુચ્ચત્તં ॥૫૫॥

ચંદ્રનું વિમાન એક યોજનના એકસઠિયા છપ્પન ભાગ ($\frac{૫૬}{૮૧}$) જેવું, સૂર્યનું વિમાન એકસઠિયા અઽતાલીશ

ભાગ (૬૬) જેવડું, ગ્રહનું વિમાન બે ગાઉનું, નક્ષત્રોનું વિમાન એક ગાઉનું તેમજ તારાઓનું વિમાન અર્ધો ગાઉ લાંબું પહોળું છે. દરેકના વિમાનની ઊંચાઈ, લંબાઈ, પહોળાઈથી અર્ધ જાણવી. (૫૫)

પળયાલલક્ષ્મજોયણ, નરસ્વેતં તત્થિમે સયા ભમિરા ।

નરસ્વિત્તાઉ બહિં પુણ, અદ્વપમાણા ઠિયા નિચ્ચં ॥૫૬॥

પીસ્તાલીશ લાખ યોજનપ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રમાં આ જ્યોતિષીનાં વિમાનો સદાકાળ પરિભ્રમણ કરવાવાળાં છે, અને મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર જે જ્યોતિષીનાં વિમાનો છે તે સદાકાળ સ્થિર તેમજ પૂર્વોક્ત લંબાઈ, પહોળાઈ તથા ઊંચાઈના પ્રમાણથી અર્ધ પ્રમાણવાળાં છે. (૫૬)

સસિ-રવિ-ગહ-નક્ષત્તા, તારાઓ હુંતિ જહુત્તરં સિઘ્ધા ।

વિવરીયા ઉ મહદ્વિઆ, વિમાણવહગા કમેણેસિં ॥૫૭॥

સોલસ-સોલસ-અડ-ચડ, દો સુર સહસ્સા પુરો ય દાહિણઓ ।

પચ્છિમ-ઉત્તર-સીહા, હત્થી-વસહા-હયા કમસો ॥૫૮॥

ચન્દ્ર-સૂર્ય-ગ્રહ-નક્ષત્ર અને તારા એ અનુક્રમે એક પછી એક શીઘ્ર ગતિવાળા હોય છે, અને જુદાં જુદાં એક એકથી અનુક્રમે ઊતરતા હોય છે. ચન્દ્રના વિમાનને વહન કરનાર દેવોની સંખ્યા ૧૬૦૦૦, સૂર્યના વિમાનને વહન કરનાર ૧૬૦૦૦, ગ્રહોના વિમાનને વહન કરનાર ૮૦૦૦, નક્ષત્ર વિમાનને વહન કરનાર ૪૦૦૦, તેમજ તારાના વિમાનને વહન કરનાર ૨૦૦૦ દેવોની સંખ્યા હોય છે, અને તે વિમાનને વહન કરનારા દેવો પૈકી વિમાનની પૂર્વ દિશાએ રહેનારા સિંહનું, દક્ષિણ દિશામાં રહેનારા હાથીનું, પશ્ચિમ દિશામાં રહેનારા વૃષભનું અને ઉત્તરદિશાએ રહેનારા અશ્વનું રૂપ ધારણ કરે છે. (૫૭-૫૮)

ગહ અદ્વાસી નક્ષત્ત, અડવીસં તારકોડિકોડીણં ।

છાસદ્વિસહસ્સનવસય,--પણસત્તરિ એગસસિસિચ્ચં ॥૫૯॥

૮૮ ગ્રહ, ૨૮ નક્ષત્ર અને ૬૬૮૭૫ કોડાકોડી તારાઓ-આટલો એક ચન્દ્રનો પરિવાર હોય છે. (૫૯)

કોડાકોડી સચ્ચં-તરંતિ મચ્ચંતિ સ્વિત્તથોવતયા ।

કેહ અચ્ચે ઉસે-હંગુલમાણેણ તારાણં ॥૬૦॥

કોઈક આચાર્યો 'કોડાકોડી'ને સંજ્ઞાંતર-નામાંતર કહે છે, કારણ કે મનુષ્યક્ષેત્ર થોડું છે, વળી કોઈક આચાર્યો તારાઓના વિમાનને ઉત્સેધાંગુલથી માપવાનું કહે છે. (૬૦)

કિણ્હં રાહુવિમાણં, નિચ્ચં ચંદેણ હોહ અવિરહિયં ।

ચડસંગુલમપ્પત્તં, હિદ્ધા ચંદસ્સ તં ચરહ ॥૬૧॥

કૃષ્ણવર્ણનું રાહુનું વિમાન નિરંતર ચન્દ્રની સાથે જ હોય છે, તેનાથી દૂર થતું નથી અને ચાર આંગળ વેગનું રહું છતું હંમેશા ચન્દ્રની નીચે ચાલે છે. (૬૧)

તારસ્સ ય તારસ્સ ય, જંબુદીવમ્મિ અંતરં ગુરુયં ।

બારસ જોયણસહસા, દુચ્ચિ સયા ચેવ બાયાલા ॥૬૨॥

જંબૂદ્વીપને વિષે એક તારાવિમાનથી બીજા તારાવિમાન વચ્ચેનું અંતર બાર હજાર બસોને બેતાલીશ (૧૨,૨૪૨) યોજનનું છે. (૬૨)

નિસઢો ય નીલવંતો, ચત્તારિ સય ઉચ્ચ પંચસય કૂડા ।

અદ્દં ઉવરિં રિક્ષા, ચરંતિ ઉભયડઢુબાહાણ ॥૬૩॥ [પ્ર. ગા. સં. ૧૪]

નિષધ અને નીલવંત પર્વત ભૂમિથી ચારસો યોજન ઊંચા છે અને તેના ઉપર પાંચસો યોજન ઊંચા નવ શિખરો-કૂટો છે. તે કૂટ ઉપરના ભાગે ૨૫૦ યોજન પહોળાં છે અને કૂટથી આઠ-આઠ યોજનની અબાધાએ નક્ષત્ર-તારાઓ વગેરે પરિભ્રમણ કરે છે. (૬૩)

છાવઢ્ઢા ઢુન્નિસયા, જહન્નમેયં તુ હોઢ વાધાણ ।

નિવ્વાધાણ ગુરુ લઢુ, ઢો ગાઉય ઘણુસયા પંચ ॥૬૪॥

વ્યાધાતવડે જઘન્ય આંતરે (૨૫૦+૮+૮=૨૬૬) બસો છાસઠ યોજન પ્રમાણ થયું, નિવ્યાધાતમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર બે ગાઉનું અને જઘન્ય અંતર પાંચસો ઘનુષ્યનું હોય છે. (૬૪)

માણુસનગાઉ બાહિં, ચંદા સૂરસ્સ સૂર ચંદસ્સ ।

જોયણસહસ્સપન્ના-સડળૂણગા અંતરં ઢિઢું ॥૬૫॥

માનુષોત્તર પર્વતથી બહાર એક ચન્દ્રથી સૂર્યનું તેમજ સૂર્યથી ચન્દ્રનું અંતર સંપૂર્ણ પચાસ હજાર યોજન પ્રમાણ સર્વજ્ઞ એવા જિનેશ્વર ભગવંતોએ જોયું છે. (૬૫)

સસિ સસિ રવિ રવિ સાહિય-જોયણલક્ષ્ણેણ અંતરં હોઢ ।

રવિઅંતરિયા સસિણો, સસિઅંતરિયા રવી ઢિત્તા ॥૬૬॥

એક ચન્દ્રથી બીજા ચન્દ્રનું તથા એક સૂર્યથી બીજા સૂર્યનું અંતર કાંઈક અધિક એક લાખ યોજન પ્રમાણ છે, ચન્દ્રો સૂર્યથી અંતરિત છે અને સૂર્યો ચન્દ્રથી અંતરિત છે. (૬૬)

બહિયાઉ માણુસુત્તર, ચંદા સૂરા અવઢિ-ઉજ્જોયા ।

ચંદા અબીઢ-જુત્તા, સૂરા પુણ હુંતિ પુસ્તેહિં ॥૬૭॥ [પ્ર. ગા. સં. ૧૫]

માનુષોત્તર પર્વતથી બહાર ચન્દ્રો તથા સૂર્યો અવસ્થિત-સ્થિર પ્રકાશવાળા છે, ચન્દ્રો અભિજિત નક્ષત્રવડે યુક્ત હોય છે અને સૂર્યો પુષ્પનક્ષત્ર સહિત હોય છે. (૬૭)

ઉદ્ધારસાગરઢુગે, સઢે સમણહિં તુલ્લ ઢીવુઢહી ।

ઢુગુણાઢુગુણપવિત્થર, વલયાગારા પઢમવજ્રં ॥૬૮॥

પઢમો જોયણલક્ષ્ણં, વઢો તં વેઢિઉં ઢિયા સેસા ।

પઢમો જંબુઢીવો, સયંભુરમણોઢહી ચરમો ॥૬૯॥

અઢી ઉદ્ધાર સાગરોપમના સમયોની જેટલી સંખ્યા થાય તેટલી દ્વીપ-સમુદ્રની એકંદર સંખ્યા છે, પૂર્વ-પૂર્વના દ્વીપ-સમુદ્ર કરતાં પછી પછીનાં દ્વીપસમુદ્રો બમણાં બમણાં વિસ્તારવાળા છે. પ્રથમ દ્વીપને વજ્રને બધાય દ્વીપ-સમુદ્રો વલયાકારે (ચૂડીના આકારે) છે. પ્રથમ જંબુદ્વીપ લાખ યોજનનો અને વૃત્ત-ગોળાકારે થાળી સરખો છે. અને બીજા

બધા દ્વીપ-સમુદ્રો તેને વીંટીને રહેલાં છે. પ્રથમ જંબૂદ્વીપ છે અને છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. (૬૮-૬૯)

જંબૂ-ઘાય-પુસ્કર-વારુણિ-ચીર-ઘય-ચોય-નંદિસરા ।

અરુણ-રુણવાય-કુંડલ-સંઘ-સુયગ-ભુયગ-કુસ-કુંચા ॥૭૦॥

જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ, પુષ્કર, વારુણીવર, ક્ષીરવર, ઘૃતવર, ઇક્ષુવર, નંદીશ્વર, અરુણ, અરુણોપપાત, કુંડલ, શંખ, રૂચક, ભુજંગ, કુશ, કૌંચ વગેરે કેટલાંક દ્વીપોનાં નામો જાણવા. (૭૦)

પદમે લવણો જલહિ, બીએ કાલો ય પુસ્કરાઈસુ ।

દીવેસુ હુંતિ જલહી, દીવસમાણેહિં નામેહિં ॥૭૧॥

જંબૂદ્વીપને વીંટીને લવણસમુદ્ર રહ્યો છે, ધાતકીખંડને વીંટીને કાલોદધિ (સમુદ્ર) રહ્યો છે અને પુષ્કર વગેરે દ્વીપો તે નામના સમુદ્રથી જ વીંટાયેલા છે. (૭૧)

આશરણ-વત્થ-ગંધે, ઉણ્ણલ-તિલણે ય પડમ-નિહિ-રયણે ।

વાસહર-દહ-નઈઓ, વિજયા વક્ષાર-કર્ણિંદા ॥૭૨॥

કુરુ-મંદર-આવાસા, કૂડા નક્ષત્ત-ચંદ-સૂરા ય ।

અન્નેવિ એવમાઈ, પસત્થવત્થૂણ જે નામા ॥૭૩॥

તન્નામા દીવુદહી, તિપડોયારાય હુંતિ અરુણાઈ ।

જંબૂલવણાઈયા, પત્તેયં તે અસંઘિજ્ઞા ॥૭૪॥

તાણંતિમ સૂરવરા-વખાસજલહી પરં તુ ઇક્કિક્કા ।

દેવે નાગે જક્ષ્વે, ભૂયે ય સયંભૂરમણે ય ॥૭૫॥

આભૂષણ-વસ્ત્ર-ગન્ધ - કમલ - તિલક - પદ્મ - નિધિ - રત્ન - વર્ષધર પર્વતો-દ્રહ-નદી-વિજય-વક્ષસ્કાર-પર્વતો-કલ્યાણતંત્ર-વિમાનો-કુરુક્ષેત્ર-મેરુ-ઈન્દ્રાદિ દેવોનાં નિવાસો-કૂટ-નક્ષત્ર-ચન્દ્ર-સૂર્ય વગેરે સમગ્ર લોકમાં વર્તતી જે પ્રશસ્ત ઉત્તમ વસ્તુઓ અને તેનાં નામો છે તે નામવાળાં દ્વીપ તથા સમુદ્રો છે. અરુણદ્વીપથી લઈને ત્રિપ્રત્યાવતાર નામવાળાં દ્વીપ-સમુદ્રો છે. જંબૂ અને લવણ એ નામવાળાં પણ અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો છે. ત્રિપ્રત્યાવતારમાં છેલ્લો 'સૂર્યવરાવભાસ' સમુદ્ર જાણવો, ત્યારબાદ ત્રિપ્રત્યાવતારપણું નથી. પરંતુ દેવદ્વીપ-દેવસમુદ્ર, નાગદ્વીપ-નાગસમુદ્ર, યક્ષદ્વીપ-યક્ષસમુદ્ર, ભૂતદ્વીપ-ભૂતસમુદ્ર તથા સ્વયંભૂરમણદ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર આવેલા છે. ત્યારબાદ અલોક છે. (૭૨-૭૩-૭૪-૭૫)

વારુણિવર ચીરવરો-ઘયવર લવણો ય હુંતિ મિન્નરસા ।

કાલો ય પુસ્કરોદહિ, સયંભૂરમણો ય ઉદગરસા ॥૭૬॥

ઇક્ષુરસ સેસજલહિ, લવણે કાલોએ ચરિમિ બહુમચ્છા ।

પણ-સગ-દસજોયણસય-તણુ કમા થોવ સેસેસુ ॥૭૭॥

વારુણીવર-ક્ષીરવર-ઘૃતવર અને લવણસમુદ્રનાં પાણી નામ પ્રમાણે ગુણવાળાં અર્થાત્ મદિરા-દૂધ-ધી અને મીઠાના જેવા સ્વાદવાળાં અનુક્રમે છે, અર્થાત્ જુદા જુદા રસવાળાં છે. કાલોદધિ પુષ્કરસમુદ્ર અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પાણીના જેવા સ્વાદવાળાં છે, બાકીનાં સમુદ્રોનું પાણી શેરડીના રસ જેવું સ્વાદિષ્ટ હોય છે. લવણસમુદ્રમાં ૫૦૦ યોજનના,

કાલોદધિમાં ૭૦૦ યોજનના અને સ્વર્યભૂરમણમાં ૧૦૦૦ યોજનના પ્રમાણવાળા ઘણા મગરમચ્છો હોય છે. તે સિવાયનાં સમુદ્રોમાં જુદા જુદા અને નાનાં પ્રમાણવાળાં ઘણાં જુજ મગરમચ્છો છે. (૭૬-૭૭)

દો સસિ દો રવિ પદમે, દુગુણા તવણમ્મિ ધાયઈસંડે ।

બારસ સસિ બારસ રવિ, તપ્પભિદ્ધ નિદિદ્ધ સસિ-રવિણો ॥૭૮॥

તિગુણા પુલ્લિજુયા, અણંતરાણંતરંમિ ચિત્તમ્મિ ।

કાલોણ બાયાલા, વિસત્તરિ પુલ્લરદ્ધમ્મિ ॥ ૭૯ ॥

પહેલાં જંબૂદ્વીપને વિષે બે ચન્દ્ર અને બે સૂર્ય હોય છે, બીજા લવણસમુદ્રમાં ચાર ચન્દ્ર તથા ચાર સૂર્ય હોય છે. ઘાતકીખંડમાં બાર ચન્દ્ર અને બાર સૂર્ય હોય છે, હવેના દ્વીપ સમુદ્રોમાં ચન્દ્ર સૂર્યની સંખ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે આગળના દ્વીપ અથવા સમુદ્રના ચન્દ્ર કિંવા સૂર્યની સંખ્યાને ત્રણ ગુણી કરી તેથી આગળના બધાંય દ્વીપ-સમુદ્રોના ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા તેમાં ઉમેરતાં જે સંખ્યા આવે તે સંખ્યા જાણવી. એ રીતિએ કાલોદધિ સમુદ્રમાં $(૧૨ \times ૩ = ૩૬ + ૨ + ૪ =)$ ૪૨ ચન્દ્ર અને ૪૨ સૂર્ય હોય છે, તેમજ આખા પુષ્કર દ્વીપમાં $(૪૨ \times ૩ = ૧૨૬ + ૨ + ૪ + ૧૨ =)$ ૧૪૪ અને અર્ધપુષ્કરમાં ૭૨ ચન્દ્ર તથા ૭૨ સૂર્ય હોય છે. મનુષ્યક્ષેત્રમાં કુલ ૧૩૨ ચન્દ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય છે. (૭૮-૭૯)

દો દો સસિ-રવિપંતિ, ઇણંતરિયા છસદ્ધિસંખાયા ।

મેરું પયાહિણંતા, માણુસચિત્તે પરિભમંતિ ॥૮૦॥

છાસઠ-છાસઠ સંખ્યાવાળી ચન્દ્રની બે અને છાસઠ છાસઠ સંખ્યાવાળી સૂર્યની બે પંક્તિઓ છે, તે બન્ને પંક્તિઓ મનુષ્યક્ષેત્રમાં મેરૂને પ્રદક્ષિણા આપતી સદાકાળ પરિભ્રમણ કરે છે. (૮૦)

છપ્પત્તં પંતીઓ, નવચત્તાણં તુ મણુયલોગમ્મિ ।

છાવટ્ટી છાવટ્ટી, હોઈ ઇક્કિક્કિઆ પંતી ॥૮૧॥

[પ્ર. ગા. સં. ૧૬]

મનુષ્યક્ષેત્રમાં નક્ષત્રોની છપ્પન પંક્તિઓ છે, તે મેરૂથી ચારે દિશામાં માનુષોત્તર પર્વત સુધી સૂર્યકિરણોની માફક રહેલી હોય તેમ દેખાય છે, તે પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૬૬-૬૬ નક્ષત્રો હોય છે. (૮૧)

એવં ગહાઈણોવિ હુ, નવરં ધુવપાસવત્તિણો તારા ।

તં ચિય પયાહિણંતા, તત્થેવ સયા પરિભમંતિ ॥૮૨॥

નક્ષત્રોની પંક્તિ સંબંધી જે પ્રમાણે વ્યવસ્થા બતાવવામાં આવી છે તે જ પ્રમાણે ગ્રહ વગેરેની પંક્તિ વ્યવસ્થા સમજવી. એટલું વિશેષ છે કે બે ચન્દ્રનો પરિવાર ૧૭૬ ગ્રહોનો હોવાથી ગ્રહોની પંક્તિઓ પણ ૧૭૬ હોય છે અને પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૬૬-૬૬ ગ્રહોની સંખ્યા જાણવી. વળી અચળ એવા ધ્રુવ તારાઓની સમીપમાં વર્તતા અન્ય તારાના વિમાનો તે ધ્રુવ તારાઓને જ પ્રદક્ષિણા દેતા ફરે છે. (૮૨)

ચડયાલસયં પદમિલ્લયાણ, પંતીણ ચંદ-સૂરાણં ।

તેણ પરં પંતીઓ, ચડરુત્તરિયાણ વુટ્ટીણ ॥૮૩॥

બાવત્તરિ ચંદાણં, બાવત્તરિ સૂરિયાણ પંતીણ ।

પદમાણ અંતરં પુણ, ચંદાચંદસસ લક્ષ્મદુગં ॥૮૪॥

જો જાવડ લવ્ઘાઈં, વિત્થરઓ સાગરો ય દીવો વા ।

તાવડયાઓ ય તહિં, ચંદાસૂરાણ પંતીઓ ॥૮૫॥

[પ્ર. મા. સં. ૧૭-૧૮-૧૬]

મનુષ્યક્ષેત્ર બહારના પુષ્કરાધની પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૪૪-ચન્દ્ર-સૂર્યની સંખ્યા છે અને તે પંક્તિથી આગળ પ્રત્યેક પંક્તિમાં ચાર ચન્દ્ર અને ચાર સૂર્યની વૃદ્ધિ કરવી. પ્રથમ પંક્તિમાં ૭૨ ચન્દ્ર અને ૭૨ સૂર્ય હોય. એ પ્રથમ પંક્તિમાં ચન્દ્રથી ચન્દ્રનું બે લાખ યોજન પ્રમાણ અંતર હોય છે. જે દ્વીપ અથવા સમુદ્ર જેટલા લાખ યોજન વિસ્તારવાળો હોય ત્યાં તેટલી સંખ્યા પ્રમાણ ચન્દ્ર-સૂર્યની પંક્તિઓ જાણવી. (૮૩-૮૪-૮૫)

પન્નરસ ચુલસીડ સયં, ઇહ સસિ-રવિમંડલાઈં તવિચ્છતં ।

જોયણ પળસય દસહિઅ, ભાગા અડયાલ ઇગસદ્ધા ॥૮૬॥

સસિ-રવિણો લવણમ્મિ ય, જોયણ સય તિણ્ણી તીસઅહિયાઈં ।

અસિયં તુ જોયણસયં, જંબૂદ્વીવમ્મિ પવિસંતિ ॥૮૭॥ [પ્ર. મા. સં. ૨૦]

તીસિગસદ્ધા ચરો, ઇગિગસદ્ધસ્સ સત્તભડ્ડયસ્સ ।

પળતીસં ચ દુજોયણ, સસિ-રવિણો મંડલંતરયં ॥૮૮॥ [પ્ર. મા. સં. ૨૧]

પળસદ્ધી નિસદ્ધમ્મિ ય, તત્તિયવાહા દુજોયણંતરિયા ।

ણુણવીસં ચ સયં, સૂરસ્સ ય મંડલા લવણે ॥૮૯॥ [પ્ર. મા. સં. ૨૨]

મંડલદસગં લવણે, પળગં નિસદ્ધમ્મિ હોઈ ચંદસ્સ ।

મંડલઅંતરમાણં, જાણપમાણં પુરા કહિયં ॥૯૦॥ [પ્ર. મા. સં. ૨૩]

આ જંબૂદ્વીપ સંબંધી ચન્દ્રનાં ૧૫ મંડલો છે અને સૂર્યનાં ૧૮૪ મંડલો છે, તેમજ બન્નેનાં મંડલોનું ચારક્ષેત્ર (જંબૂ-લવણનું મળી) ૫૧૦ યોજન અને એક યોજનના એકસડિયા અડતાલીશ ભાગ તેટલું અધિક છે. પાંત્રીશ યોજન અને એક યોજનના એકસઠ ભાગ કરીએ તેવા ત્રીશ ભાગ તથા એકસડિયા એક ભાગના સાત ભાગ કરીએ તેવા ચાર ભાગ (૩૫ યોજન $\frac{33}{88}$ ભાગ $\frac{5}{8}$ પ્રતિભાગ) નું પરસ્પર ચન્દ્રમંડલનું અંતર હોય છે. તથા સૂર્યમંડલોનું અંતર બે યોજનનું છે. વળી સૂર્યના ૧૮૪ મંડલો પૈકી ૬૫ મંડલો જંબૂદ્વીપમાં પડે છે, તેમાં ૬૨ નિષધ ઉપર અને ત્રણ તે જ પર્વતની બાહા ઉપર પડે છે, તથા ૧૧૮ મંડલો લવણસમુદ્રમાં પડે છે. ચન્દ્રનાં ૧૫ મંડલો પૈકી ૧૦ મંડલો લવણ સમુદ્રમાં અને પાંચ મંડલો જંબૂદ્વીપના નિષધ પર્વત ઉપર પડે છે. મંડલનું અંતર પ્રમાણ પ્રથમ કહ્યું તે જાણવું. સૂર્ય અને ચન્દ્રનું ૫૧૦ યોજન $\frac{55}{88}$ ભાગનું જે કુલ ચારક્ષેત્ર છે તેમાં ૩૩૦ યોજન લવણ સમુદ્રમાં છે અને પાછા કરતાં આ બન્ને સૂર્ય-ચન્દ્રના વિમાનો જંબૂદ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન સુધી પ્રવેશ કરીને અટકે છે. આ પ્રમાણે ચારક્ષેત્ર કહ્યું. (૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦)

ગહ-રિચ્છ-તારસંચં, જત્થેચ્છસિ નાઉમુદહિ-દીવે વા ।

તસસિહિણસસિણો, ગુણસંચં હોઈ સવ્વગં ॥૯૧॥

જે દ્વીપ અથવા સમુદ્ર સંબંધી ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓની સંખ્યા જાણવાની ઈચ્છા થાય તે દ્વીપ-સમુદ્ર સંબંધી ચન્દ્ર અથવા સૂર્યની સંખ્યા સાથે એક ચન્દ્રના પરિવારભૂત ૮૮ ગ્રહાદિ સંખ્યાનો ગુણાકાર કરવાથી સર્વ સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે. (૯૧)

ક્તીસડઢાવીસા, બારસ અડ ચડ વિમાણલક્ષાઈ ।

પજાસ ચત્ત ઇ સહસ્ત, કમેણ સોહમ્માઈસુ ॥૬૨॥

દુસુ સયચડ દુસુ સયતિગ-મિગારસહિયં સયં તિગે હિદ્ધા ।

મજ્ઞે સત્તુત્તરસય-મુવરિતિગે સયમુવરિ પંચ ॥૬૩॥

સૌધર્મ દેવલોકમાં ૩૨ લાખ વિમાનો છે, ઈશાન દેવલોકે ૨૮ લાખ, સનત્કુમારમાં ૧૨ લાખ, માહેન્દ્રમાં ૮ લાખ, બ્રહ્મદેવલોકે ૪ લાખ, લાંતકમાં ૫૦ હજાર, મહાશુકમાં ૪૦ હજાર, સહસ્રારમાં ૬ હજાર, આનત-પ્રાણત બન્નેના ભેગા થઈ ૪૦૦, આરણ-અચ્યુતના ભેગા મળી ૩૦૦, પ્રથમની ત્રણ જૈવેયકમાં ૧૧૧, મધ્યમ ત્રણ જૈવેયકમાં ૧૦૭, ઉપરિતન ત્રણ જૈવેયકમાં ૧૦૦ અને અનુત્તર દેવલોકમાં પાંચ વિમાનો છે. (૯૨-૯૩)

ચુલસીઈ લક્ષ સત્તા-ળવડ સહસ્તા વિમાણ તેવીસં ।

સવ્વગમુદ્ધલોગમ્મિ, ઇંદયા બિસદ્ધિ પયરેસુ ॥૬૪॥

વૈમાનિક નિકાયમાં [આવલિકાગત અને પુષ્પાવકીર્ણ એ બન્નેની સંખ્યા ભેગી કરતાં] એકંદર ૮૪૯૭૦૨૩ વિમાનોની સંખ્યા ઊર્ધ્વલોકે પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રત્યેક પ્રતરે ઈન્દ્રક વિમાનો હોવાથી સર્વ પ્રતરોનાં થઈ ૬૨ ઈન્દ્રક વિમાનો છે. (૯૪)

ચડદિસિ ચડપંતીઓ, બાસદ્ધિવિમાણિયા પદમપયરે ।

ઊવરિ ઇક્કિકહીળા, અણુત્તરે જાવ ઇક્કિકં ॥૬૫॥

પ્રત્યેક દેવલોકે ચાર દિશામાં વિમાનોની ચાર પંક્તિઓ હોય છે, તેમાં પ્રથમ પ્રતરે ૬૨-૬૨ વિમાનોની ચાર પંક્તિઓ છે, ત્યારબાદ ઉપરનાં પ્રતરોમાં એક એક વિમાન સંખ્યા ચારે પંક્તિમાંથી ઓછી કરતાં જવું. યાવત્, અનુત્તરે ચારે દિશામાં એક એક વિમાન રહે. (૯૫)

ઇંદયવટ્ટા પંતીસુ, તો કમસો તંસ ચડરંસા વટ્ટા ।

વિવિહા પુષ્પવકિળ્ળા, તયંતરે મુત્તુ પુવ્વદિસિં ॥૬૬॥

સર્વ વિમાનોની મધ્યે ઈન્દ્રક વિમાન હોય છે અને તે ગોળાકાર છે, ત્યારબાદ પંક્તિમાં પ્રથમ ત્રિકોણ, ત્યારબાદ સમચોરસ અને ત્યારબાદ ગોળ, પુનઃ ત્રિકોણ-સમચોરસ અને ગોળ વિમાનો હોય. એ પ્રમાણે ઠેઠ સુધી જાણવું. પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો વિવિધ આકારવાળાં છે અને તે પૂર્વદિશાની પંક્તિને વર્જીને શેષ ત્રણે પંક્તિના આંતરામાં હોય છે. (૯૬)

વટ્ટં વટ્ટસુવરિં, તંસં તંસસ્સ ઊવરિમં હોઈ ।

ચડરંસે ચડરંસં, ઉટ્ટં તુ વિમાણસેઢીઓ ॥૬૭॥

[પ્ર. ગા. સં. ૨૪]

પ્રથમ પ્રતરે જે સ્થાને ગોળ વિમાન હોય તેની ઉપરના પ્રતરે સમશ્રેણીએ ગોળ વિમાન જ હોય, ત્રિકોણ ઉપર ત્રિકોણ જ હોય, અને સમચોરસ ઉપર સમચોરસ જ હોય. એ પ્રમાણે ઊર્ધ્વ વિમાનની શ્રેણીઓ રહેલી છે. (૯૭)

સવ્વે વટ્ટવિમાણા, ઇગ્ગદુવારા હવંતિ નાયવ્વા ।

તિળિણ ય તંસવિમાણે, ચત્તારિ ય હુંતિ ચડરંસે ॥૬૮॥

[પ્ર. ગા. સં. ૨૫]

સર્વ ગોળાકાર વિમાનોને એક જ દ્વાર હોય છે, ત્રિકોણ વિમાનોને ત્રણ દ્વાર હોય છે અને સમચોરસ વિમાનો ચાર દ્વારવાળાં છે. (૯૮)

આવલિયવિમાણાણં, તુ અંતરં નિયમસો અસંચિજં ।

સંચિજમસંચિજં, ધનિયં પુષ્કાવકિણ્ણાણં ॥૬૬॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૬]

આવલિકા-પંક્તિગત વિમાનોમાં એક વિમાનથી બીજા વિમાનનું અંતર અવશ્ય અસંખ્યાત યોજનનું હોય છે, જ્યારે પુષ્કાવકીર્ણ વિમાનોનું અંતર સંખ્યાત યોજન તથા અસંખ્યાત યોજન બંને રીતિએ હોય છે. (૯૯)

एगं देवे दीवे, दुवे य नागोदहीसु बोद्धवे ।

चत्तारि जक्खदीवे, भूयसमुद्देसु अट्ठेव ॥१००॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૭]

સોલસસયંભૂરમણે, દીવેસુ પટ્ટિયા ય સુરભવણા ।

इगतीसं च विमाणा, सयंभूरमणे समुद्दे य ॥१०१॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૮]

પ્રથમપ્રતરે પંક્તિગત બાસઠ વિમાનો પૈકી એક વિમાન દેવદ્વીપ ઉપર, ૨ નાગસમુદ્ર ઉપર, ૪ યક્ષદ્વીપ ઉપર, ૮ ભૂત સમુદ્ર ઉપર, ૧૬ સ્વયંભૂરમણદ્વીપ ઉપર અને ૩૧ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર ઉપર રહેલાં છે. (૧૦૦-૧૦૧)

अचंचतसुरहिगंधा, फासे नवणीयमउअसुहफासा ।

निचुज्जोआ रम्मा, सयंपहा ते विरायंति ॥१०२॥ [પ્ર. ગા. સં. ૨૯]

અત્યંત સુરભિગંધવાળાં, માખણથી પણ કીમળ અને સુખકારી સ્પર્શવાળાં, નિરંતર ઉઘોત-અજવાળાવાળાં, રમણીય તેમજ સ્વયંકાંતિવાળાં તે વિમાનો ઘણાં જ શોભે છે. (૧૦૨)

जे दक्खिणेण इंदा, दाहिणओ आवली मुणेयव्वा ।

जे पुण उत्तर इंदा, उत्तरओ आवली तेसिं ॥१०३॥ [પ્ર. ગા. સં. ૩૦]

દક્ષિણ દિશામાં રહેલા આવલિકાગત વિમાનો તે દક્ષિણેન્દ્રોના જાણવા, અને ઉત્તરદિશામાં રહેલા આવલિકાગત વિમાનો ઉત્તરેન્દ્રોનાં જાણવા. (૧૦૩)

पुवेण पच्छिमेण य, सामण्णा आवली मुणेयव्वा ।

जे पुण वट्टविमाणा, मज्झिल्ला दाहिणिल्लाणं ॥१०४॥ [પ્ર. ગા. સં. ૩૧]

પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશાની પંક્તિ સામાન્યતઃ જાણવી, એમાં પ્રતર મધ્યે વર્તતા ગોળ ઈન્દ્રક વિમાનો તે દક્ષિણેન્દ્રોનાં જ જાણવા. (૧૦૪)

पुवेण पच्छिमेण य, जे वट्ट ते वि दाहिणिल्लस्स ।

तंस चउरंसगा पुण, सामण्णा हुंति दुण्हंपि ॥१०५॥ [પ્ર. ગા. સં. ૩૨]

પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાગત પંક્તિઓમાં રહેલા જે ગોળ વિમાનો તે દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા ઈન્દ્રોનાં હોય છે અને શેષ ત્રિકોણ અને ચોખૂણ વિમાનો તે સામાન્યથી બંનેનાં પણ હોય છે. (૧૦૫)

पागारपरिक्खित्ता, वट्टविमाणा हवंति सब्बे वि ।

चउरंसविमाणाणं, चउद्विसिं वेइया होइ ॥१०६॥ [પ્ર. ગા. સં. ૩૩]

આવલિકા પ્રવિષ્ટ સર્વે ગોળ વિમાનો એક બાજુએ ગઢથી વીંટળાયેલા છે તથા ચઉખૂણ વિમાનોની ચારે બાજુએ વેદિકા (કાંગરા રહિત ગઢ) હોય છે. (૧૦૬)

જતો વટ્ટવિમાણા, તત્તો તંસસ્સ વેડ્યા હોઇ ।

પાગારો બોદ્ધવ્વો, અવસેસેસું તુ પાસેસું ॥૧૦૭॥

[પ્ર. ગા. સં. ૩૪]

જે દિશાએ ગોળ વિમાનો છે તેની સન્મુખ ત્રિકોણ વિમાનોને વેદિકા હોય છે, અને બાકીની બે દિશામાં કાંગરા સહિત ગદ્દ હોય છે. (૧૦૭)

પદમંતિમપયરાવલિ-વિમાણમુહભૂમિ તસ્સમાસદ્ધં ।

પયરગુણમિદ્ધકપ્પે, સવ્વગં પુપ્ફકિણિયરે ॥૧૦૮॥

પ્રથમ પ્રતરગત પંક્તિનાં વિમાનોની સંખ્યા તે મુખ અને અન્તિમ પ્રતરોની પંક્તિગત વિમાનસંખ્યા તે ભૂમિ કહેવાય, એ બન્ને સંખ્યાનો સરવાળો કરી તેનું અર્ધ કર્યા બાદ ઈષ્ટ દેવલોકના પ્રતરોની સંખ્યા સાથે ગુણવાથી આવલિકાગત વિમાનસંખ્યા પ્રાપ્ત થશે, અને કુલ વિમાનસંખ્યામાંથી બાદ કરતાં બાકીની પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોની સંખ્યા આવશે. (૧૦૮)

ઇગદિસિપંતિવિમાણા, તિવિભત્તા તંસ ચરંસા વટ્ટા ।

તંસેસુ સેસમેગં, ચિવ સેસ દુગસ્સ ઇક્કિં ॥૧૦૯॥

તંસેસુ ચરંસેસુ ય, તો રાસિ તિગંપિ ચરુગુણં કાઉ ।

વટ્ટેસુ ઇંદયં ચિવ, પયરધણં મીલિયં કપ્પે ॥૧૧૦॥

કોઈપણ એક દિશાગત પંક્તિના વિમાનો ત્રણબાજે સરખા વહેંચી નાંખવા, વહેંચતા જો એક સંખ્યા શેષ રહે તો ત્રિકોણ વિમાનોમાં એક સંખ્યા ઉમેરવી, બે વધે તો ત્રિકોણ તથા સમચોરસ બન્ને વિમાનોમાં એક એક સંખ્યા ઉમેરવી. પછી તે પ્રત્યેક સંખ્યાને ચારે ગુણી નાંખવી, વૃત્તરાશિ જે આવે તેમાં ઈન્દ્રક વિમાન ઉમેરવું, એમ કરવાથી ઈષ્ટ ઈષ્ટ પ્રતરે તથા પરિણામે ઈષ્ટ કલ્પે ત્રિકોણ-સમચોરસ તથા વૃત્તવિમાનોની પૃથક્ સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે. (૧૦૯-૧૧૦)

કપ્પેસુ ય મિય મહિસો, વરાહ-સીહા ય છગલ-સાલૂરા ।

હય-ગાય-ભુયંગ-ચગ્ગી-વસહા-વિડિમાઈં ચિંધાઈં ॥૧૧૧॥

[પ્ર. ગા. સં. ૩૫]

મૃગ, મહિષ, વરાહ (ભુંડ), સિંહ, બોકડો, દેડકો, ઘોડો, હાથી, સર્પ, ગેંડો, વૃષભ તથા જાતિવિશેષ મૃગનું અનુક્રમે સૌધમાંદિ બાર દેવલોકના દેવોનાં મુકુટને વિષે ચિહ્ન હોય છે. (૧૧૧)

ચુલસિ અસિદ્ધિં બાવત્તરિ, સત્તરિ સટ્ટી ય પન્ન ચત્તાલા ॥

તુલ્લસુર તીસ વીસા, દસ સહસ્સા આયરક્ક ચરુગુણિયા ॥૧૧૨॥

સૌધર્મેન્દ્રના સામાનિક દેવો ૮૪૦૦૦, ઈશાનેન્દ્રના ૮૦૦૦૦, સનત્કુમારના ૭૨૦૦૦, માહેન્દ્રના ૭૦૦૦૦, બ્રહ્મેન્દ્રના ૬૦૦૦૦, લાંતકના ૫૦૦૦૦, શુકના ૪૦૦૦૦, સહસ્રારના ૩૦૦૦૦, આનત-પ્રાણતના ૨૦૦૦૦, અને આરણ-અચ્યુતના ૧૦૦૦૦, સામાનિક દેવો છે, તેનાથી ચાર ગુણા પ્રત્યેકના આત્મરક્ષક દેવો છે. (૧૧૨)

દુસુ તિસુ તિસુ કપ્પેસુ, ઘણુદહિ ઘણવાય તદુભયં ચ કમા ।

સુરભવણ પડ્ડાણં, આગાસપડ્ડિયા ઉવરિં ॥૧૧૩॥

પ્રથમના બે દેવલોકને ઘનોદધિનો આધાર, ત્રીજા-ચોથા અને પાંચમા દેવલોકને ઘનવાતનો આધાર, છઠા-

સાતમા અને આઠમા દેવલોકને ઘનોદધિ તથા ઘનવાત એ બન્નેનો આધાર છે. તેથી ઉપરના બધા દેવલોક કેવળ આકાશના આધારે છે. (૧૧૩)

સત્તાવીસસયાઈં, પુઢવીપિંડો વિમાણઞ્ચત્તં ।

પંચસયા કમ્પદુગે, પઢમે તત્તો ય ઇક્કિલ્લં ॥૧૧૪॥

હાયઈ પુઢવીસુ સયં, વહઈ ભવણેસુ દુ-દુ-દુકપ્પેસુ ।

ચઁગે નવગે પળગે, તહેવ જાડણુત્તરેસુ ભવે ॥૧૧૫॥

ઈગવીસસયા પુઢવી, વિમાણમિક્કારસેવ ય સયાઈં ।

વત્તીસજોયણસયા, મિલિયા સવ્વત્થ નાયઞ્ઞા ॥૧૧૬॥

પહેલા બે દેવલોકને વિષે વિમાનોની પૃથ્વીનું પિંડપ્રમાણ ૨૭૦૦ યોજન હોય છે, અને તેના ઉપર વિમાનોની ઉંચાઈ ૫૦૦ યોજન હોય છે, ત્યારબાદ ૩-૪, ૫-૬, ૭-૮, ૯-૧૦, ૧૧-૧૨, નવત્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર દેવલોકને વિષે પૂર્વે કહેલા ૨૭૦૦ યોજન પિંડપ્રમાણમાંથી અનુક્રમે વિમાનોનાં પિંડ પ્રમાણમાં સો-સો યોજન ઓછા કરતાં જવું અને તે પિંડ ઉપરના વિમાનની ઉંચાઈ જે ૫૦૦ યોજન પ્રમાણ કહી છે તેમાં અનુક્રમે સો-સો યોજન વધારતાં જવું, જેથી અનુત્તરમાં ૨૧૦૦ યોજન પૃથ્વીપિંડ અને ૧૧૦૦ યોજન વિમાનની ઉંચાઈ આવશે. (૧૧૪-૧૧૫-૧૧૬)

પળ-ચઁ-તિ-દુવળ્ણ વિમાણ, સઘય દુસુ દુસુ ય જા સહસ્સારો ।

ઁવરિ સિય ભવણવંતર-જોઈસિયાળં વિવિહવળ્ણા ॥૧૧૭॥

સૌધર્મ તથા ઈશાન દેવલોકનાં વિમાનો શ્યામ-નીલ-રક્ત-પીત અને શ્વેત એ પંચવર્ણનાં હોય છે, સનત્કુમાર-માહેન્દ્રના શ્યામ સિવાય ચાર વર્ણનાં, બ્રહ્મ-લાંતકના લાલ, પીળો અને ધોળો એમ ત્રણ વર્ણનાં, શુક્ર-સહસ્ત્રારના પીત તથા શ્વેત એમ બે વર્ણનાં જ અને આનતથી લઈ અનુત્તર સુધી બધાય શ્વેતવર્ણનાં વિમાનો છે. (૧૧૭)

રવિણો ઁદયત્થંતર ચઁણવહસહસ્સ પળસય છવીસા ।

બાયાલ સઢિભાગા, કલ્લકડસંકંતિદિયહમ્મિ ॥૧૧૮॥

કર્ક સંક્રાન્તિના દિવસે (એટલે સર્વાભ્યન્તર મંડલે સૂર્ય હોય ત્યારે) સૂર્યના ઉદયસ્થાન અને અસ્તસ્થાન વચ્ચેનું અંતર ૮૪૫૨૬ યોજન અને એક યોજનના સાઠીયા ૪૨ ભાગ પ્રમાણ હોય છે. (૧૧૮)

એયમ્મિ પુણો ગુણિએ, તિ-પંચ-સગ-નવહિં હોઈ કમમાણં ।

તિગુણમ્મી દો લક્ષ્ઞા, તેસીઈ સહસ્સ પંચસયા ॥૧૧૯॥

અસિઈ છ સઢિભાગા, જોયણ ચઁલલક્ષ્ઞ વિસત્તરિસહસ્સા ।

છઞ્ચસયા તેત્તીસા, તીસકલા પંચગુણિયમ્મિ ॥૧૨૦॥

એ ઉદયાસ્તના અંતરને ત્રણ, પાંચ સાત, અને નવ વડે ગુણવા. ત્રણ વડે ગુણતાં ૨,૮૩,૫૮૦ યોજન $\frac{૬}{૬૦}$ સંખ્યા આવે, પાંચ વડે ગુણતાં ૪,૭૨,૬૬૩ યોજન $\frac{૩૦}{૬૦}$ ભાગ પ્રમાણ સંખ્યા આવે. (૧૧૯-૧૨૦)

સત્તગુણે છલલક્ષ્ઞા, ઇગસઢિ સહસ્સ છસય ઠાસીયા ।

ચઁપત્ત કલા તહ નવ-ગુણમ્મિ અઢલલક્ષ્ઞ સઢ્ઢાઁ ॥૧૨૧॥

સત્તસયા ચત્તાલા, અદ્વાર કલા ય દ્ય કમા ચરો ।

ચંડા-ચવલા-જયણા, વેગા ય તહા ગઈ ચરો ॥૧૨૨॥

તે ઉદયાસ્ત અંતરને સાત વડે ગુણતાં ૬,૬૧,૬૮૬ યોજન $\frac{૫૪}{૬૦}$ ભાગ પ્રમાણ આવે, તથા નવ વડે ગુણતાં ૮,૫૦,૭૪૦ યોજન $\frac{૫૬}{૬૦}$ ભાગ પ્રમાણ ગુણકાર પ્રાપ્ત થાય. તે ચારે ગુણકારની સંખ્યાને અનુક્રમે ચંડા, ચવલા, જયણા, અને વેગા એ ચાર પ્રકારની ગતિ સાથે યોજના કરવી. (૧૨૧-૧૨૨)

ઇત્ય ય ગઈ ચરત્થિં જયણયરિં નામ કેઙ મન્નંતિ ।

एहिं कमेहिमिमाहिं गईहिं चरु सुरा कमसो ॥१२३॥

વિક્ષંભં આયામં, પરિહિં અભિંતરં ચ બાહિરિયં ।

जुगवं मिणंति छमास, जाव न तहावि ते पारं ॥१२४॥

પાવંતિ વિમાણાણં, કેસિંપિ હુ અહવ તિગુણિયાए ।

कम चरुगे पत्तेयं, चंडाई गईउ जोइजा ॥१२५॥

તિગુણેણ કમ્પ ચરુગે, પંચગુણેણં તુ અદ્સુ મિણિજા ।

गेविजे सत्तगुणेण नवगुणेऽणुत्तरचउके ॥१२६॥

કહેલી ચારે ગતિ પૈકી ચોથી વેગા નામની ગતિને કોઈક આચાર્યો 'યવનાન્તર' ગતિ પણ કહે છે, હવે એ ચાર પ્રકારની ગતિમાંથી ચંડા ગતિવાળો ૨,૮૩,૫૮૦ યોજન $\frac{૬}{૬૦}$ ભાગ જેવડા ડગલા વડે પૂર્વે કહેલા વિમાનો પૈકી કોઈ એક વિમાનની પહોળાઈ માપવાની શરૂઆત કરે, ચપલા ગતિવાળો ૪,૭૨,૬૬૩ યોજન $\frac{૩૦}{૬૦}$ જેવડા ડગલા વડે લંબાઈ માપે, જયણા ગતિવાળો ૬,૬૧,૬૮૬ યોજન $\frac{૫૪}{૬૦}$ જેવડા ડગલા વડે વિમાનની અંદરનો ઘેરાવો માપે તથા વેગા ગતિવાળો ૮,૫૦,૭૪૦ યોજન $\frac{૫૬}{૬૦}$ જેવડા ડગલા વડે બાહ્ય ઘેરાવો માપવાની શરૂઆત કરે અને માપતા માપતા છ મહિના થાય તો પણ તે વિમાનોની લંબાઈ-પહોળાઈ તથા બાહ્યાભ્યંતર પરિધિનો પાર ન પામે. એટલાં મોટાં તે વિમાનો છે. અથવા કોઈક આચાર્યના મતે-ત્રણગુણ, પાંચગુણ, સાતગુણ અને નવગુણે એ ચારની ચંડા વગેરે ગતિ સાથે યોજના કરવા સાથે ત્રણગુણા વડે પ્રથમના ચાર દેવલોક, પાંચગુણ વડે પછીના આઠ દેવલોક, સાતગુણ વડે નવમૈવેયક અને નવગુણ વડે ચાર અનુત્તરના વિમાનો માપવામાં આવે તો વિમાનોનો પાર પમાય છે. (૧૨૩-૧૨૪-૧૨૫-૧૨૬)

जोयणलक्खपमाणं, निमेसमित्तेण जाइ जे देवा ।

छम्मासेण य गमणं, एगं रज्जुं जिणा बिंति ॥१२७॥ [प्र. गा. सं. ३६]

કોઈ એક દેવ નિમેષ (ઓંખના પલકારા) માત્રમાં એક લાખ યોજનનું પ્રમાણ કરતો થકો સતત પ્રયાણ કરે તો છ માસે એક રાજના પારને પામે છે એમ શ્રી જિનેશ્વરદેવો કહે છે. (૧૨૭)

पढमपयरम्मि पढमे, कप्पे उडुनाम इंदयविमाणं ।

पण्याललक्खजोयण, लक्खं सब्बवरिसब्बदं ॥१२८॥

સૌધર્મ દેવલોકના પ્રથમ પ્રતરમાં મધ્યે ઉડુ નામનું ઈન્દ્રક વિમાન છે, તે પીસ્તાલીશ લાખ યોજનનું તેમજ વૃત્તાકારે છે અને અનુત્તર વિમાનમાં સર્વથી ઉપર સર્વાર્થસિદ્ધ નામનું વિમાન છે તે એક લાખ યોજન પ્રમાણનું છે. (૧૨૮)

❀ ભવનદ્વાર પૂર્ણ થયું. ❀

ઉડુ-ચંદ-રયય-વગ્નુ-વીરિય-વરુણે-તહેવ આળંદે ।
 બંમે કંચળ-રૂહલે[ર], વં(ચં) ચે અરુણે દિસે ચેવ ॥૧૨૬॥
 વેરુલિય રુયગ-રૂડે, અંકે ફલિહે તહેવ તવણિજે ।
 મેહે અઘ-હલિદે, નલિણે તહ લોહિયક્ષે ય ॥૧૩૦॥
 વડેરે અંજળ-વરમાલ-અરિદ્ધે તહ ય દેવ-સોમે અ ।
 મંગલ-બલભદે અ, ચક્ક-ગયા-સોત્થિ ણંદિયાવત્તે ॥૧૩૧॥
 આમંકરે-ય ગિદ્ધિ, કેઝુ-ગરુલે ય હોડ બોદ્ધવ્વે ।
 બંમે બંમહિણે પુણ, બંમોત્તર-લંતણ ચેવ ॥૧૩૨॥
 મહસુક્ક-સહસારે, આણય તહ ષાણય ય બોદ્ધવ્વે ।
 ×પુષ્પેડલંકારે અ, આરણે(ય) તહા અચ્ચુણ ચેવ ॥૧૩૩॥
 સુદંસણ-સુણ્ણિબદ્ધે, મણોરમે ચેવ હોડ પદ્મતિગે ।
 તત્તો ય સવ્વઓભદ્ધે, વિસાલે ય સુમણે ચેવ ॥૧૩૪॥
 સોમણસે પીડકરે, આડિચ્છે ચેવ હોડ તડિયતિગે ।
 સવ્વટ્ઠસિદ્ધિનામે, સુરિંદયા એવ બાસઠિ ॥૧૩૫॥ [પ્ર. ગા. સં. ૩૭ સે ૪૩]

બાસઠ પ્રતરોનાં નામ ઈન્દ્રક વિમાનો આ પ્રમાણે છે;—૧ ઉડુ, ૨ ચન્દ્ર, ૩ રજત, ૪ વલ્ગુ, ૫ વીર્ય, ૬ વરુણ, ૭ આનંદ, ૮ બ્રહ્મ, ૯ કાંચન, ૧૦ રૂચિર, ૧૧ વંચ (ચંચ), ૧૨ અરુણ, ૧૩ દિશા, ૧૪ વૈદુર્ય, ૧૫ રૂચક, ૧૬ રૂચિર, ૧૭ અંક, ૧૮ સ્ફટિક, ૧૯ તપનીય, ૨૦ મેઘવિમાન, ૨૧ અર્ધ, ૨૨, હારિદ્ર, ૨૩ નલિન, ૨૪ લોહિતાક્ષ, ૨૫ વજ્ર, ૨૬ અંજન, ૨૭ વરમાલ, ૨૮ રિષ્ટ, ૨૯ દેવ, ૩૦ સૌમ્ય, ૩૧ મંગલ, ૩૨ બલભદ્ર, ૩૩ ચક્ર, ૩૪ ગદા, ૩૫ સ્વસ્તિક, ૩૬ નન્દાવર્ત, ૩૭ આભંકર, ૩૮ ગૃદ્ધિ, ૩૯ કેતુ, ૪૦ ગરુડ, ૪૧ બ્રહ્મ, ૪૨ બ્રહ્મહિત, ૪૩ બ્રહ્મોત્તર, ૪૪ લાંતક, ૪૫ મહાશુક્ર, ૪૬ સહસ્રાર, ૪૭ આનંત, ૪૮ પ્રાણત, ૪૯ પુષ્પ, ૫૦ અલંકાર, ૫૧ આરણ, ૫૨ અચ્યુત, ૫૩ સુદર્શન, ૫૪ સુપ્રભુદ, ૫૫ મનોરમ, ૫૬ સર્વતોભદ્ર, ૫૭ વિશાલ, ૫૮ સુમન, ૫૯ સૌમનસ, ૬૦ પ્રીતિકર, ૬૧ આદિત્ય, અને ૬૨ સર્વાર્થસિદ્ધ. (૧૨૯-૧૩૦-૧૩૧-૧૩૨-૧૩૩-૧૩૪-૧૩૫)

પળયાલીસં લક્ષ્ણા, સીમંતય માણુસં ઉડુ સિવં ચ ।

અપડિટ્ઠાણો સવ્વટ્ઠ, જંબુદીવો ઇમં લક્ષ્ણં ॥૧૩૬॥ [પ્ર. ગા. સં. ૪૪]

પ્રથમ નરકના પ્રથમ પ્રતરનો સીમંતક નામનો નરકાવાસી, અઢીદ્વીપ પ્રમાણ મનુષ્યશેત્ર, ઉડુ નામનું વિમાન અને સિદ્ધશિલા આટલી વસ્તુઓ આ લોકમાં ૪૫ લાખ યોજનના પ્રમાણની છે. સાતમીનરકનો અપ્રતિષ્ઠાન નામનો નરકાવાસી, સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન અને જંબુદ્વીપ આટલી વસ્તુઓ આ લોકમાં એક લાખ યોજનના પ્રમાણની છે. (૧૩૬)

અહ ભાગા સગપુદવીસુ, રજ્જુ ઇક્કિલ્લ તહ ય સોહમ્મે ।

માહિંદ લંત સહસારડચ્ચુય, ગેવિજ્ઞ લોગંતે ॥૧૩૭॥

અધોભાગે સાતે નરક પૃથ્વી એક એક રાજ પ્રમાણ સમજવી, રત્નપ્રભાના ઉપરના તલીયાથી સીધમ દેવલોકે આઠમો રાજ, માહેન્દ્ર દેવલોકે નવમો રાજ, લાન્તકના અંતે દશમો, સહસ્રારે અગિયારમો, આરણ-અચ્યુતાન્તે બારમો, નવચૈવેયકને અંતે તેરમો, અને સિદ્ધશિલાથી ઉપર લોકાન્તે ચૌદમો રાજ પૂર્ણ થાય છે. (૧૩૭)

ભવળ-વળ જોઈ-સોહમ્મીસાળે સત્તહત્થ તળુમાળં ।

દુ દુ દુ ચડકે ગેવિજ્ઞડણુત્તરે હાણિ ઇક્કિકે ॥૧૩૮॥

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી, સીધમ તથા ઈશાન દેવલોકના દેવોનું સાત હાથનું શરીર પ્રમાણ હોય છે, ત્રીજે-ચોથે દેવલોકે છ હાથનું, પાંચમે-છઠ્ઠે પાંચ હાથનું, સાતમે-આઠમે ચાર હાથનું, નવ-દશ-અગિયાર અને બારમા દેવલોકે ત્રણ હાથનું, નવચૈવેયકમાં બે હાથનું તથા અનુત્તર વિમાનમાં એક હાથનું દેવોનું શરીર હોય છે. (૧૩૮)

કળ્પદુગ દુ-દુ-દુ-ચડગે, નવગે પળગે ય જિહ્વિઠિ અયરા ।

દો સત્ત ચડદઠારસ, બાવીસિગતીસતિત્તીસા ॥૧૩૯॥

વૈમાનિકના પ્રથમ બે દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ બે સાગરોપમ, ત્રીજે-ચોથે સાત સાગરોપમ, પાંચમે-છઠ્ઠે ચૌદ સાગરોપમ, સાતમે-આઠમે અઢાર સાગરોપમ, નવ-દશ-અગિયાર-બારમે બાવીશ સાગરોપમ, નવચૈવેયકમાં એકત્રીશ સાગરોપમ અને પાંચ અનુત્તરમાં તેત્રીશ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. (૧૩૯)

વિવરે તાણિકૂળે, ઇક્કારસગાડ પાડિયે સેસા ।

હત્થિકારસભાગા, અયરે અયરે સમહિયમ્મિ ॥૧૪૦॥

ચય પુલ્લસરીઓ, કમેળ ઇગુત્તરાઈ બુહીયે ।

ઇવં ઠિઠિવિસેસા, સળંકુમારાઈતળુમાળં ॥૧૪૧॥

ઉપર-ઉપરના દેવલોકની અધિક સ્થિતિમાંથી નીચે-નીચેના દેવલોકની ઓછી સ્થિતિ બાદ કરવી, બાદબાકી કરતાં જે આવે તેમાંથી પુનઃ એક સંખ્યા ઓછી કરવી, જે સંખ્યા આવે તેને એક હાથના અગિયાર ભાગો કલ્પી તે અગિયારમાંથી બાદ કરવી, જેટલા અગીયારીઆ ભાગો બાકી રહે તે ભાગોમાંથી એક એક ભાગને પૂર્વ-પૂર્વ કલ્પગત શરીરના પ્રમાણમાંથી ઓછો કરવો, એટલે યથોક્ત પ્રતિસાગરોપમે ઉત્કૃષ્ટ શરીર પ્રમાણ આવશે. એ પ્રમાણે સનત્કુમાર વગેરે દેવલોકની સ્થિતિને અનુસારે શરીર પ્રમાણ જાણી લેવું. (૧૪૦-૧૪૧)

ભવધારણિજ્ઞ ઇસા, ઉક્કોસ વિઝવિ જોયળા લક્ખં ।

ગેવિજ્ઞ-ડણુત્તરેસું, ઉત્તરવેઝવિયા નત્થિ ॥૧૪૨॥

આ શરીર પ્રમાણ ભવધારણીય સમજવું, ઉત્તર વૈકિયનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ એક લાખ યોજનનું છે, ચૈવેયક તથા અનુત્તરમાં (શક્તિ છતાં પ્રયોજનના અભાવે) ઉત્તર વૈકિય હોતું નથી. (૧૪૨)

સાહાવિય વેઝવિય, તળૂ જહન્ના કમેળ પારંભે ।

અંગુલઅસંખભાગો, અંગુલસંખિજ્ઞભાગો ય ॥૧૪૩॥

સ્વાભાવિક તથા ઉત્તર વૈકિયનું જઘન્ય પ્રમાણ અનુક્રમે અંગુલનો અસંખ્ય ભાગ તથા અંગુલનો સંખ્યતમો ભાગ જાણવું, આ પ્રમાણ શરીર રચનાના પ્રારંભમાં હોય છે. (૧૪૩)

સામન્નેણં ચઽવિહ-સુરેસુ બારસ મુહુત્ત ડકોસો ।

ઉવવાયવિરહકાલો, અહ ભવનાઈસુ પત્તેયં ॥૧૪૪॥

સામાન્યતઃ ચારે પ્રકારના દેવોમાં ઉપપાતવિરહ ઉત્કૃષ્ટથી બાર મુહૂર્તનો હોય છે, અર્થાત્ ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક એ ચારે પ્રકારની નિકાયમાં કોઈ પણ જીવ દેવ તરીકે ઉત્પન્ન ન થાય તો બાર મુહૂર્ત સુધી ન થાય, ત્યારબાદ કોઈ પણ નિકાયમાં કોઈ પણ જીવ અવશ્ય દેવપણે ઉપજે. (૧૪૪)

ભવણવળજોડસોહ-મ્મીસાણેસુ મુહુત્ત ચઽવીસં ।

તો નવ દિળ વીસ મુહુ, બારસ દિળ દસ મુહુતા ય ॥૧૪૫॥

બાવીસ સહુ દિયહા, પળયાલ અસીહ દિળસયં તત્તો ।

સંખિજ્ઞા ડુસુ માસા, ડુસુ વાસા તિસુ તિગેસુ કમા ॥૧૪૬॥

વાસાળ સયા સહસ્સા, લવ્ઝા તહ ચઽસુ વિજયમાઈસુ ।

પતિયાડસંઘભાગો, સવ્ઝે સંઘભાગો ય ॥૧૪૭॥

ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી તથા સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકમાં ઉપપાત વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટથી ૨૪ મુહૂર્તનો છે. સનતકુમારમાં નવ દિવસ અને વીશ મુહૂર્તનો, માહેન્દ્રમાં બાર દિવસ અને દશ મુહૂર્ત, બ્રહ્મકલ્પે સાડા બાવીશ દિવસ, લાંતકમાં પીંસતાવીશ દિવસ, શુકમાં એશી દિવસ, સહસ્રારમાં સો દિવસ, આનંતપ્રાણતમાં સંખ્યાતા માસ અને આરણ તથા અચ્યુતમાં સંખ્યાતા વર્ષનો વિરહકાળ છે, નવઐવેયક પૈકી પ્રથમની ત્રણ ઐવેયકમાં સેંકડો વર્ષ, મધ્યમ ત્રણ ઐવેયકમાં સંખ્યાતા હજાર વર્ષ અને ઉપરની ત્રણ ઐવેયકમાં સંખ્યાતા લાખ વર્ષનો ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ છે. અનુત્તરના વિજયાદિ ચાર વિમાનોમાં પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ તથા સર્વાર્થસિદ્ધમાં પલ્યોપમનો સંખ્યાતમો ભાગ ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ જાણવો. (૧૪૫-૧૪૬-૧૪૭)

સવ્ઝેસિંપિ જહજ્ઞો, સમઓ એમેવ ચવળવિરહોડવિ ।

ઇગદુતિસંઘમસંઘા, ઇગસમણ હુંતિ ય ચવંતિ ॥૧૪૮॥

સર્વનો એટલે ભવનપતિથી લઈને સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીની ચારે નિકાયના દેવોનો જઘન્ય ઉપપાત વિરહકાળ એક સમયનો હોય છે. હવે અવન વિરહકાળનું પ્રમાણ કહે છે, અવન વિરહકાળ એટલે ચારે નિકાયના દેવોમાંથી અથવા તે તે દેવલોકમાંથી કોઈપણ દેવનું અવન ન થાય તો ક્યાં સુધી ન થાય ? તે કાળનું પ્રમાણ. જે પ્રમાણે ઉપપાતવિરહ સંબંધી કાળનું પ્રમાણ કહેલ છે તે જ પ્રમાણે અવન વિરહ સંબંધી કાળનું પ્રમાણ પણ જાણી લેવું. હવે એક સાથે કેટલા જીવો દેવલોકમાં ઉપજે તે ઉપપાત સંખ્યા અને એક સાથે કેટલા જીવો દેવલોકમાંથી અવે તે અવન સંખ્યા તથા ઉપપાતસંખ્યા ચારે નિકાયની અપેક્ષાએ એક, બે, ત્રણ, ચાર, સંખ્ય કે અસંખ્ય દેવો એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ અવે છે. (૧૪૮)

નરપંચિંદિયતિરિયા-ગુપ્તી સુરભવે પઞ્જત્તાણં ।

અજ્ઞવસાયવિસેસા, તેસિં ગઈતારત્તમ્મં તુ ॥૧૪૯॥

પર્યાપ્તા ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય મનુષ્યો તથા પર્યાપ્તા ગર્ભજ-સંમૂર્ચિષ્ઠ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પુનઃ અધ્યવસાયની વિશેષતાને અંગે દેવગતિમાં પણ તરતમતા પડે છે. (૧૪૯)

નરતિરિ અસંખજીવી, સર્વે નિયમેણ જંતિ દેવેસુ ।

નિયઆહઅસમહીણા—ઉપસુ ઈસાણઅંતેસુ ॥૧૫૦॥

અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો તથા તિર્યચો (યુગલિકો) મરણ પામીને અવશ્ય ઈશાન દેવલોકમાં જ અહીં પોતાનું જેટલું આયુષ્ય હોય તેટલા આયુષ્યથી અથવા તેથી ન્યૂન આયુષ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૫૦)

જંતિ સમુચ્છિમતિરિયા, ભવણવણેસુ ન જોડમાઈસું ।

જં તેસિં ઉવવાઓ, પલિઆડસંખંસઆઝસુ ॥૧૫૧॥

એ જ પ્રમાણે સંમૂર્ચિષ્મ તિર્યચો ભવનપતિ તથા વ્યન્તરમાં ઉત્પન્ન થવાના અધિકારી છે, પરંતુ જ્યોતિષી તથા વૈમાનિકમાં ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી, કારણ કે તેઓ વધુમાં વધુ પલ્યોપમના અસંખ્ય ભાગ પ્રમાણ આયુષ્યથી જ ભવનપતિ-વ્યન્તરમાં ઉપજે છે. તેટલું અલ્પ આયુષ્ય ત્યાં જ છે, પરંતુ જ્યોતિષી આદિમાં નથી. (૧૫૧)

બાલતવે પડિવદ્ધા, ઉક્કડરોસા તવેણ ગારવિયા ।

વેરેણ ય પડિવદ્ધા, મરિહં અસુરેસુ જાયંતિ ॥૧૫૨॥

બાલ—અજ્ઞાન, તપસ્વી, ઉલ્કટ ક્રોધવાળા, તપનો ગર્વ કરનારા અને વૈરને મનમાં ધારણ કરવાવાળા મરીને અસુર (ભવનપતિ) માં જઈ શકે છે, પરંતુ તેથી આગળ જવાના અધિકારી નથી. (૧૫૨)

રજ્જુગાહ-વિસમ્ભક્ષણ—જલ-જલણપવેસ—તળહ-છુહદુહઓ ।

ગિરિસિરપડણાહ મયા, સુહભાવા હુંતિ વંતરિયા ॥૧૫૩॥

ગળાફાંસો, વિષભક્ષણ, પાણી અથવા અગ્નિમાં જાણી જોઈને પડવું, તૃષા તથા કુધાની પીડ, પર્વતની ટોચ ઉપરથી ઝંપાપાત કરવો, આવા કારણોથી આપઘાત કરે, છતાં જો છેલ્લી વખતે કાંઈક શુભભાવના આવી જાય તો વ્યન્તરમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. (૧૫૩)

તાવસ જા જોડસિયા, ચરગ-પરિવાય બંમલોગો જા ।

જા સહસારો પંચિંદિ—તિરિઅ જા અચ્ચુઓ સદ્ધા ॥૧૫૪॥

તાવસો જ્યોતિષી સુધી, ચરક પરિવ્રાજક પાંચમા બ્રહ્મદેવલોક સુધી, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય આઠમા સહસાર સુધી અને શ્રાવકો બારમાં અચ્યુત દેવલોક સુધી ઉત્પન્ન થવાના અધિકારી છે. (૧૫૪)

જહલિંગ મિચ્છદિટ્ટી, ગેવેજ્ઞા જાવ જંતિ ઉક્કોસં ।

પયમવિ અસદ્દહંતો, સુત્તુતં મિચ્છદિટ્ટી હ ॥૧૫૫॥

સાધુના વેષને ધારણ કરનાર પણ મિથ્યાદષ્ટિ વધારેમાં વધારે નવમી જૈવેયક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. સૂત્રમાં કહેલા એક પદને જે ન સદહે તે મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય છે. (૧૫૫)

સુત્તં ગણહરરહયં, તહેવ પત્તેયબુદ્ધરહયં ચ ।

સુયકેવલિણા રહયં, અમિન્નદસપુલ્લિણા રહયં ॥૧૫૬॥

શ્રી ગણધર ભગવંતોએ, તથા પ્રત્યેક બુદ્ધોએ તેમજ શ્રુતકેવલી ભગવંતોએ અને સંપૂર્ણ દશપૂર્વધર મહર્ષિએ રચેલું જે કાંઈ હોય તે સર્વ સૂત્ર કહેવાય છે. (૧૫૬)

છઠમત્થસંજયાણં, ઉવવાઝ્ઞોસઓ ડ સવ્વે ।

તેસિં સઘ્ઞાણં પિ ય, જહન્નઓ હોઝ સોહમ્મે ॥૧૫૭॥

લંતમ્મિ ચડપુલ્લિસ્સ, તાવસાઈણ વંતરેસુ તહા ।

एसो उववायविही, नियनियकिरियठियाण सव्वोऽवि ॥१५८॥

છઠ્ઠમત્થ સાધુ વધુમાં વધુ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે છઠ્ઠમત્થ સાધુઓ તેમજ વ્રતધારી શ્રાવકો જઘન્યથી પણ સૌધર્મદેવલોકમાં ઉપજે છે, ચૌદ પૂર્વધર જઘન્યથી લાંતકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તાપસ વગેરેનો જઘન્ય ઉપપાત વ્યંતરમાં હોય છે. આ સર્વ જે ઉપપાત-ઉત્પન્ન થવાનો વિધિ કહ્યો તે પોતપોતાને યોગ્ય આચારમાં વર્તતા હોય તેને માટે સમજવો, પરંતુ આચારથી હીન હોય તેવાઓ માટે સમજવો નહિ. (૧૫૭-૧૫૮)

वज्ररिसहनारायं, पढमं बीअं च रिसहनारायं ।

नारायमद्दनारायं, कीलिया तह य छेवहुं ॥१५९॥

एए छ संघयणा, रिसहो पट्ठो य कीलिया वज्रं ।

उभओ मक्कडबंधो, नाराओ होइ विन्नेओ ॥१६०॥

૧ વજ્રઋષભનારાય, ૨ ઋષભનારાય, ૩ નારાય, ૪ અર્ધનારાય, ૫ કીલિકા અને ૬. છેવટું (સેવત્તી) એ છ સંઘયણ છે. ઋષભ એટલે (હાડકાનો) પાટો, વજ્ર એટલે ખીલી અને નારાય એટલે મર્કટબંધ સમજવો. (૧૫૯-૧૬૦)

छ गत्वतिरिनराणं, संमुच्छिमपणिंदिविगत छेवहुं ।

सुरनेरइया एणिं—दिया य सव्वे असंघयणा ॥१६१॥

ગભજતિરિય તથા ગભજ મનુષ્યને છ એ સંઘયણ હોઈ શકે છે, સંમૂર્ચિશ્રમ પંચેન્દ્રિય તથા વિકલેન્દ્રિયને છેવટું સંઘયણ હોય છે અને દેવ, નારક તથા એકેન્દ્રિયો એ બધા સંઘયણ વિનાના છે. (૧૬૧)

छेवट्ठेण उ गम्मइ, चउरो जा कप्प कीलिआईसु ।

चउसु दुदुकप्पवुही, पढमेणं जाव सिद्धीवि ॥१६२॥

છેવટ્ઠા સંઘયણવાળા વધુમાં વધુ ભવનપતિથી લઈ ચોથા માહેન્દ્ર દેવલોક સુધી ઉત્પન્ન થાય છે, કીલિકા સંઘયણવાળા લાંતક સુધી, અર્ધનારાયસંઘયણવાળા સહસ્રાર સુધી, નારાય સંઘયણવાળા પ્રાણત સુધી, ઋષભનારાય-સંઘયણવાળા અચ્યુત સુધી તેમજ વજ્રઋષભનારાયસંઘયણવાળા સર્વાર્થસિદ્ધ (પાવત્ મોક્ષ) સુધી જઈ શકે છે. (૧૬૨)

समचउरंसे निग्गोह, साइ वामण य खुज्ज हुंउे य ।

जीवाण छ संठाणा, सव्वत्थ सुलक्खणं पढमं ॥१६३॥

नाहीइ उवरि बीअं, तइअमहो पिट्ठि—उअरउरवज्रं ।

सिर—गीव—पाणि—पाए, सुलक्खणं तं चउत्थं तु ॥१६४॥

विवरीअं पंचमगं, सव्वत्थ अलक्खणं भवे छहुं ।

गव्भयनरतिरिअ छहा, सुरासमा—हुंडया सेसा ॥१६५॥

સમચતુરસ્ર, ન્યગ્રોધ, સાદિ, વામન, કુબ્જ અને હુંડક એ છ સંસ્થાન જીવોને હોય છે. સર્વ રીતે જે સંસ્થાન લક્ષણવાળું હોય તે સમચતુરસ્ર કહેવાય, નાભિની ઉપરનો ભાગ લક્ષણવાળો હોય તે ન્યગ્રોધ, નાભિની નીચેનો ભાગ લક્ષણવંત હોય તે ત્રીજું સાદિ, પીઠ—ઉદર—ઉર વર્ણને મસ્તક—ડોક—હાથ—પગ લક્ષણવાળા હોય તે ચોથું વામન, શિર—ડોક વગેરે લક્ષણ હીન હોય અને પીઠ ઉદર વગેરે સુલક્ષણ હોય તે પાંચમું કુબ્જ, અને સર્વ અવયવો લક્ષણ રહિત હોય તે છઠ્ઠું હુંડક સંસ્થાન જાણવું. ગર્ભજ મનુષ્ય તથા ગર્ભજ તિર્યચને છ એ સંસ્થાન હોય, દેવોને પ્રથમ સમચતુરસ્ર સંસ્થાન જ હોય અને બાકીના સર્વ જીવોને હુંડક સંસ્થાન હોય છે. (૧૬૩-૧૬૪-૧૬૫)

જંતિ સુરા સંઘાઉય—ગમ્ભયપજ્જતમણુઅતિરિણુ ।

પજ્જતેસુ ય વાયર—ભૂદગપત્તેયગવણેસુ ॥૧૬૬॥

તત્થવિ સણંકુમાર—પ્પમિઈ ઇગિંદિણુ નો જંતિ ।

આણયપમુહા ચવિં, મણુણુ ચેવ ગચ્છંતિ ॥૧૬૭॥

સામાન્ય રીતે દેવો સંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ મનુષ્ય તેમજ ગર્ભજ તિર્યચમાં તેમજ પચાંતિ બાદર પૃથ્વીકાય, અપૂકાય અને વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પણ સનત્કુમારથી લઈને ઉપરના દેવો એકેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, અને આનંત વગેરે ઉપરના દેવો તિર્યચમાં પણ ઉત્પન્ન થતા નથી, ફક્ત મનુષ્યમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૬૬-૧૬૭)

દો કપ્પ કાયસેવી, દો દો દો ફરિસરૂવસદેહિં ।

ચરો મણેણુવરિમા, અપ્પવિયારા અણંતસુહા ॥૧૬૮॥

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી, સૌધર્મ તથા ઈશાન દેવલોક સુધીના દેવો મનુષ્યોની માફક કાયાથી વિષયનું સેવન કરનારા હોય છે, ત્રીજા—ચોથા દેવલોકના દેવો સ્પર્શ માત્રથી, પાંચમા છઠ્ઠા દેવલોકના દેવો રૂપદર્શન માત્રથી, સાતમા આઠમા દેવલોકના દેવો શબ્દશ્રવણ માત્રથી, નવ—દશ—અગિયાર તથા બારમા દેવલોકના દેવો મનમાં ચિંતવન કરવા માત્રથી વિષયથી વિરામ પામે છે, અને તેથી ઉપરના દેવો અલ્પ વિકારવાળા તેમજ અનંત સુખવાળા છે. (૧૬૮)

જં ચ કામસુહં લોણ, જં ચ દિવ્વં મહાસુહં ।

વીયરાયસુહસેઅ—ણંતભાગંપિ નગ્ધઈ ॥૧૬૯॥

લોકને વિષે જે વિષય સુખ છે, અને દેવોનું જે દિવ્ય સુખ છે, તે વીતરાગ ભગવંતના સુખ પાસે અનંતમાં ભાગનું પણ નથી. (૧૬૯)

ઉવવાઓ દેવીણં, કપ્પદુગં જા પારો સહસારા ।

ગમણાડગમણં નત્થિ, અચ્ચુઅપરઓ સુરાણંપિ ॥૧૭૦॥

દેવીઓની ઉત્પત્તિ ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી તેમજ સૌધર્મઈશાન એ બે દેવલોક સુધી છે, આઠમા સહસ્રાર સુધી દેવીઓનું ગમનાગમન છે અને તેથી ઉપર ગમનાગમન પણ નથી. (૧૭૦)

તિપલિઅ તિસાર તેરસ,—સારા કપ્પદુગ—તઇઅ—લંત અહો ।

કિલ્લિસિઅ ન હંતુવરિં, અચ્ચુઅપરઓડમિઓગાઈ ॥૧૭૧॥

પહેલા બે દેવલોકની નીચે ત્રણ પલ્લોપમના આયુષ્યવાળા, ત્રીજા સનત્કુમાર દેવલોકની નીચે ત્રણ સાગરોપમના

આયુષ્યવાળા અને છઠ્ઠા લાંતક દેવલોકની નીચે તેર સાગરોપમના આયુષ્યવાળા કિલ્બિષિયા દેવો છે, તેથી આગળના દેવલોકમાં કિલ્બિષિયા નથી તેમજ બારમા અચ્યુત દેવલોકથી આગળ આભિયોગિક દેવો નથી. (૧૭૧)

અપરિગ્રહદેવીણં, વિમાણ લક્ષ્મા છ હુંતિ સોહમ્ને ।

પલિયાઈ સમયાહિય, ટિઙ્ગ જાસિં જાવ દસ પલિઆ ॥૧૭૨॥

તાઓ સણંકુમારા—ણેવં વહંતિ પલિયદસગેહિં ।

જા વંભ—સુક—આણય—આરણ દેવાળ પન્નાસા ॥૧૭૩॥

ઈસાણે ચડલક્ષ્મા, સાહિય પલિયાઈ સમયઅહિય ટિઈ ।

જા પનર પલિય જાસિં, તાઓ માહિંદદેવાણં ॥૧૭૪॥

एएण कमेण भवे, समयाहियपलियदसगवुहीए ।

लंत—सहसार—पाणय—अच्युयदेवाण पणपन्ना ॥१७५॥

સૌધર્મ દેવલોકમાં અપરિગ્રહીતા દેવીનાં વિમાનો છ લાખ છે, વળી તે દેવલોકમાં પલ્યોપમથી ઉપર એક સમય અધિકથી લઈને યાવત્ દશ સાગરોપમની સ્થિતિવાળી દેવીઓ સનત્કુમારવર્તી દેવોના ઉપભોગ માટે, દશ પલ્યોપમથી વીશ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળી બ્રહ્મદેવલોકના દેવોના ઉપભોગ માટે, વીશ પલ્યોપમથી ત્રીશ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળી શુક દેવલોકના દેવો માટે, ત્રીશથી ચાલીશ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળી આનત દેવલોકના દેવો માટે, અને ચાલીશથી પચાસ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળી આરણ દેવલોકવર્તી દેવોના ઉપભોગ માટે છે. હવે ઈશાન દેવલોકમાં અપરિગ્રહીતા દેવીના ચાર લાખ વિમાનો છે, એમાં જે દેવીઓની સાધિક પલ્યોપમની આયુષ્ય સ્થિતિ છે તે તો ઈશાન દેવને ભોગ્ય છે, તેથી આગળ સમયાદિથી લઈને યાવત્ પંદર પલ્યોપમની આયુષ્યવાળી માહેન્દ્રભોગ્ય, તેથી આગળ યાવત્ ૨૫ પલ્યોપમ સુધી લાંતકદેવ ભોગ્ય, તેથી આગળ યાવત્ ૩૫ પલ્યોપમ સુધી સહસ્રાર દેવભોગ્ય, ત્યાંથી વધુ આગળ ૪૫ પલ્યોપમ સુધી પ્રાજ્ઞત દેવભોગ્ય અને ત્યાંથી સમયાદિ વધતા વધતા યાવત્ ૫૫ પલ્યોપમ સુધીની આયુષ્યવાળી દેવીઓ અચ્યુત દેવલોક ભોગ્ય હોય છે. (૧૭૨-૧૭૩-૧૭૪-૧૭૫)

किण्हा—नीला—काऊ—तेउ—पम्हा य सुकलेसा य ।

भवणवण पढम चउले—स जोइस कप्पदुगे तेऊ ॥१७६॥

कप्पतिय पम्हलेसा, लंताइसु सुकलेस हंति सुरा ।

कणगाभपउमकेसर—वण्णा दुसु तिसु उवरि धवला ॥१७७॥

કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ અને શુકલ એ છ લેશ્યાઓ છે, ભવનપતિ તથા વ્યન્તર દેવોને પ્રથમની ચાર લેશ્યાઓ, જ્યોતિષી, સૌધર્મ તથા ઈશાનમાં તેજોલેશ્યા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા દેવલોકમાં પદ્મલેશ્યા તેમજ લાંતકથી સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી સર્વત્ર શુકલ લેશ્યા હોય છે. પહેલા બે દેવલોકના દેવોના શરીરનો વર્ણ સુવર્ણ સરખો, ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા દેવલોકના દેવોનો વર્ણ ગૌર અને તેથી ઉપરના સર્વ દેવોનો વર્ણ ઉજ્જવલ હોય છે. (૧૭૬-૧૭૭)

दसवाससहस्साइं, जहन्नमाउं धरंति जे देवा ।

तेसिं चउत्थाहारो, सत्तहिं थोवेहिं ऊसासो ॥१७८॥

જે દેવોનું દશ હજાર વર્ષ પ્રમાણ જઘન્ય આયુષ્ય હોય છે. તેઓને એકાંતરે આહારનું ગ્રહણ તેમજ સાત સ્તોક થાય ત્યારે એક વખત આસોઆસની ક્રિયા હોય છે. (૧૭૮)

આહિવાહિવિમુક્તસ, નીસાસૂસાસ એગ્ગો ।

પાણુ સત્ત ઇમો થોવો, સોવિ સત્તગુણો લવો ॥૧૭૯॥

લવસત્તહત્તરીએ, હોઇ મુહૂત્તો ઇમમ્મિ ઝસાસા ।

સગતીસસયતિહુત્તર, તીસગુણા તે અહોરત્તે ॥૧૮૦॥

લવ્ઘં તેરસસહસ્તા, નઝઅસયં-અયરસંઘયા દેવે ।

પવ્ઘેહિં ઝસાસો, વાસસહસ્સેહિં આહારો ॥૧૮૧॥

આધિ-વ્યાધિ રહિત નીરોગી પુરુષનો એક આસોઆસ તેને પ્રાણ કહેવાય, એવા સાત પ્રાણનો એક સ્તોક થાય, સાત સ્તોકનો એક લવ થાય. સત્તોતરે લવનું એક મુહૂર્ત (બેઘડી) થાય, તેટલા એક મુહૂર્તમાં ૩૭૭૩ આસોઆસ થાય. ઉપર જણાવેલા ત્રીશ મુહૂર્ત (૬૦ ઘડી) નો એક અહોરાત્ર થાય, એક અહોરાત્રમાં ૧૧૩૧૮૦ આસોઆસ થાય છે. (આ પ્રમાણે નીરોગી માણસને એક અહોરાત્રમાં કેટલા આસોઆસ થાય તે જણાવ્યું હવે દેવો માટે વિશેષ કહે છે) જે દેવોનું જેટલા સાગરોપમનું આયુષ્ય હોય, તેટલા પાંખવાડિયે તેમને આસોઆસ લેવાનો હોય, અને તેટલા હજાર વર્ષ આહારની અભિલાષા થાય. (૧૭૯-૧૮૦-૧૮૧)

દસવાસસહસ્સુવરિં, સમયાઈ જાવ સાગરં ઝળં ।

દિવસમુહૂત્તપુહુત્તા, આહારૂસાસ સેસાણં ॥૧૮૨॥

દશ હજાર વર્ષથી સમયાદિ અધિક એમ વધતાં વધતાં કાંઈક ન્યૂન સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવોને દિવસ પૃથક્ત્વે (બેથી નવ દિવસે) આહારનો અભિલાષ થાય અને મુહૂર્ત પૃથક્ત્વે (બેથી નવ મુહૂર્તે) એકવાર આસોઆસ હોય. (૧૮૨)

સરિરિણોયાઆહારો, તયાઈ-ફાસેણ લોમઆહારો ।

પવ્ઘેવાહારો પુણ, કાવલિઓ હોઇ નાયવ્વો ॥૧૮૩॥

તૈજસ કાર્મણ શરીર વડે ગ્રહણ કરવામાં આવતા આહારનું નામ ઓજ-આહાર છે, ત્વચા-ચામડીના સ્પર્શદ્વારા અર્થાત્ રોમવડે ગ્રહણ થતાં આહારનું નામ લોમ-આહાર છે અને હાથમાં લઈને મુખમાં મૂકવા રૂપ આહારનું નામ પ્રક્ષેપાહાર છે. (૧૮૩)

ઓયાહારા સવ્ઘે, અપજત્ત પજત્ત લોમઆહારો ।

સુરનિરયઈગિંદિ વિણા, સેસ ભવત્થા સપવ્ઘેવા ॥૧૮૪॥

અપચિત્ત અવસ્થામાં સર્વ જીવો ઓજ આહારવાળા છે, લોમઆહાર (તથા પ્રક્ષેપાહાર) પચિત્તાવસ્થામાં જ હોય અને દેવ નારડી તથા એકેન્દ્રિય સિવાય બાકીના જીવો પ્રક્ષેપ (કવલ) આહારવાળાં છે. (૧૮૪)

સચિત્તાચિત્તોભય-રૂવો આહાર સવ્ઘત્તિરિયાણં ।

સવ્ઘનરાણં ચ તહા, સુરનેરઇયાણ અચ્ચિત્તો ॥૧૮૫॥

સર્વ તિર્યથ તથા સર્વ મનુષ્યોને સચિત્ત, અચિત્ત અને (સચિત્તપ્રચિત્ત) મિશ્ર એમ ત્રણે પ્રકારનો આહાર હોય છે. દેવ અને નારકીને અચિત્ત આહાર હોય છે. (૧૮૫)

આમોગાડનામોગા, સર્વેસિં હોઇ લોમ આહારો ।

નિરયાણં અમણુજો, પરિણમઇ સુરાણ સ મણુજ્ઞો ॥૧૮૬॥

સર્વ જીવોને લોમાહાર જાણતાં અથવા અજાણતાં પરિણમે છે, તેમાં નારકીને અમનોજ (અપ્રિય) અને દેવોને તે આહાર મનોજ (પ્રિય) પણે આહાર પરિણમે છે. (૧૮૬)

તહ વિગલનારયાણં, અંતમુહુતા સ હોઇ ઝક્કોસો ।

પંચિંદિતિરિનરાણં, સાહાવિય છદ્ધ અદ્ધમઓ ॥૧૮૭॥

વિકલેન્દ્રિય તથા નારકીના જીવોને સામાન્યતઃ સતત આહારની અભિલાષા હોય છે, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટથી આહારાભિલાષનું અંતર પડે તો અંતર્મુહૂર્તનું પડે, તથા પંચેન્દ્રિયતિર્યથ તેમજ મનુષ્યોને ૪૮ કલાક અને ૭૨ કલાકનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર જાણવું. (૧૮૭)

વિગ્ગહગઇમાવજ્ઞા, કેવલિણો સમૂહયા અજોગી ય ।

સિદ્ધા ય અણાહારા, સેસા આહારગા જીવા ॥૧૮૮॥

વિગ્રહગતિમાં વર્તતા, કેવલિસમુદ્ધાતના ત્રીજા-ચોથા-પાંચમા સમયમાં વર્તતા, અયોગી ગુણસ્થાનમાં વર્તતા અને સિદ્ધતા જીવો અણાહારી છે, બાકીના જીવો આહારી છે. (૧૮૮)

કેસટ્ટિમંસનહરોમ—રુહિરવસચમ્મમુત્તપુરિસેહિં ।

રહિઆ નિમ્મલદેહા, સુગંધિનીસ્સાસ ગયલેવા ॥૧૮૯॥

અંતમુહુતેણં ચિય, પજ્જતાતરુણપુરિસસંકાસા ।

સવ્વંગમૂસણધરા, અજરા નિરુઆ સમા દેવા ॥૧૯૦॥

અણિમિસનયણા, મળક—જ્ઞસાહણા પુષ્પદામઅમિલાણા ।

ચડરંગુલેણ ભૂમિં, ન છિવંતિ સુરા જિણા વિંતિ ॥૧૯૧॥

કેસ—હાડકું—માંસ—નાબ—રોમ—રૂધિર—ચરબી—ચામડી—મૂત્ર, ઝડો વગેરેથી રહિત નિર્મલ શરીરવાળા, સુગંધી શ્વાસવાળા, પરસેવા વગરના, ઉત્પન્ન થવાની સાથે અંતર્મુહૂર્તમાં જ યુવાન પુરુષના સરખા થવાવાળા, સર્વગિ આત્મૃષણ ધારણ કરવાવાળા, વૃદ્ધ્યાવસ્થા રહિત, રોગ રહિત, અને સમચતુરસંસ્થાનવાળા દેવો હોય છે, તેઓને આંખનો મીંચકારો હોતો નથી, મનોવાંછિત કાર્ય કરનારા હોય છે, અમ્લાન પુષ્પોની માળા ધારણ કરે છે અને જમીનથી ચાર અંગુલ ઊંચા રહેનારા હોય છે. (૧૮૯-૧૯૦-૧૯૧)

પંચસુ જિણકલ્લાણે—સુ, ચેવ મહરિસિતવાણુભાવાઓ ।

જમ્મંતરનેહેણ ય, આગચ્છંતિ સુરા ઇહં ॥૧૯૨॥

શ્રી જિનેશ્વર દેવોના પાંચે કલ્યાણક્રોમાં, મહાન યોગીશ્વરના તપના પ્રભાવથી તેમજ જન્માન્તરના સ્નેહના કારણે દેવો પૃથ્વી ઉપર આવે છે. (૧૯૨)

સંકંતદિવ્યપેમા, વિસયપસત્તાડસમત્તકત્તવા ।

અળહીનમણુઅકજ્ઞા, નરભવમસુહં ન ઇંતિ સુરા ॥૧૬૩॥

ચત્તારિ પંચજોયણ, સયાઈ ગંધો ય મણુઅલોગસ્સ ।

ઉહં વચ્છઈ જેણં, ન ડ દેવા તેણ આવંતિ ॥૧૬૪॥

દેવાંગનાઓમાં સંકાન્ત થયેલા દિવ્યપેમાથી, વિષયોમાં આસક્તિ હોવાથી, દેવલોકનું કાર્ય અપૂર્ણ હોવાથી, મનુષ્યાધીન કાંઈપણ કાર્ય ન હોવાથી (દેવલોકની અપેક્ષાએ) અશુભ એવા મનુષ્યલોકમાં દેવો આવતા નથી. વળી મનુષ્યલોકનો દુર્ગંધ ચારસોથી પાંચસો યોજન સદાકાળ ઉંચો જાય છે, તેથી પણ દેવો અહીં આવતા નથી. (૧૮૩-૧૮૪)

દો પઠમકપ્પપઠમં, દો દો દો બીઅતટ્ટયગચજટ્ઠિયં ।

ચડ ઉવરિમ ઓહીએ, પાસંતિ અ પંચમિં પુઠવિં ॥૧૬૫॥

છટ્ઠિં છગ્ગેવિજ્ઞા, સત્તમિમિયરે અણુત્તરસુરા ડ ।

કિંચૂળલોગનાલિં, અસંઘદીવુદહિ તિરિયં તુ ॥૧૬૬॥

બહુઅયરં ઉવરિમગા, ઉહં સવિમાણચૂલિયધયાઈ ।

ઉળદ્ધસાગરે સંઘ-જોયણા તપ્પરમસંઘા ॥૧૬૭॥

પળવીસ જોયણલહુ, નારય-ભવણ-વળ જોડકપ્પાણં ।

ગેવિજ્ઞણુત્તરાણ ય, જહસંઘં ઓહિઆગારા ॥૧૬૮॥

તપ્પાગારે-પલ્લગ, પડહગ-જ્ઞલ્લરી-મુર્ડંગ-પુષ્પ-જવે ।

તિરિયમણુએસુ ઓહી, નાળાવિહસંઠિઓ ભણિઓ ॥૧૬૯॥

પહેલા બે દેવલોકના દેવોનું અવધિજ્ઞાન પહેલી નરકપૃથ્વી સુધી, ત્રીજા ચોથા દેવલોકના દેવોનું અવધિજ્ઞાન બીજી નરક સુધી, પાંચમા-છઠ્ઠા દેવલોકના દેવોનું ત્રીજી નરક સુધી, સાતમા-આઠમા દેવલોકના દેવોનું ચોથી નરક સુધી, ૯-૧૦-૧૧ અને ૧૨ માં દેવલોકનું અવધિજ્ઞાન પાંચમી નરક સુધી હોય છે, ત્યારપછી પ્રથમની છ શ્રૈવેયકના દેવોનું છઠ્ઠી નરક સુધી, ઉપરની ત્રણ શ્રૈવેયક સાતમી નરકપૃથ્વી સુધી અને અનુત્તરના દેવોનું અવધિજ્ઞાન કાંઈક ન્યૂન સંપૂર્ણ લોકનાલિકા સુધી હોય છે. વળી તે સૌધર્મીદે દેવો તિચ્છું વધુમાં વધુ અસંખ્યાત-દ્વીપ સમુદ્ર સુધી અવધિજ્ઞાનથી દેખે. તે બારે દેવલોકના દેવો ઊર્ધ્વ પોતપોતાના વિમાનની ધ્વજા સુધી દેખે. અર્ધા સાગરોપમથી ન્યૂન આયુષ્યવાળા દેવોનું અવધિક્ષેત્ર સંખ્યાતા યોજન હોય, અને તેથી વધુ આયુષ્યવાળાનું અવધિક્ષેત્ર અસંખ્ય યોજન પ્રમાણ હોય, લઘુ અવધિક્ષેત્ર ૨૫ યોજન પ્રમાણ હોય. નારકી, ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી બારદેવલોક, નવશ્રૈવેયક, પાંચ અનુત્તરના દેવોનો અનુક્રમે અવધિજ્ઞાનનો આકાર તરાપો, પાલો, પટલ, ઝલર, મૃદંગ, પુષ્પચંગેરી અને યવ જેવો હોય છે. તિર્યંચ તથા મનુષ્યોનું અવધિજ્ઞાન જુદા જુદા પ્રકારના આકારવાળું હોય છે. (૧૮૫-૧૮૬-૧૮૭-૧૮૮-૧૮૯)

ઉહં ભવણવળાણં, બહુગો વેમાણિયાણડહો ઓહી ।

નારય-જોડસતિરિયં, નરતિરિયાણં અળેગવિહો ॥૨૦૦॥

ભવનપતિ તથા વ્યન્તરોનું અવધિજ્ઞાન ઉંચે ઘણું હોય છે, વેમાનિકોનું અવધિજ્ઞાન નીચે ઘણું હોય છે, નારકી અને જ્યોતિષીનું અવધિક્ષેત્ર તિચ્છું વધારે હોય છે, અને મનુષ્ય તિર્યંચોનું અવધિક્ષેત્ર અનેક પ્રકારનું હોય છે. (૨૦૦)

✽ હવે બીજો નરકાધિકાર ✽

इअ देवाणं भणियं, ठिइपमुहं नारयाण वुच्छामि ।

इग तिन्नि सत्त-दस-सत्तर, अयर बावीस-तित्तीसा ॥૨૦૧॥

એ પ્રમાણે દેવોની સ્થિતિ વગેરે કહ્યું, હવે નારકીને અંગે સ્થિતિ વગેરે કહીશ. પહેલી નરકમાં એક સાગરોપમ, બીજીમાં ત્રણ ત્રીજીમાં સાત, ચોથીમાં દશ, પાંચમીમાં સત્તર, છઠ્ઠીમાં બાવીસ, અને સાતમી નરકમાં તેત્રીસ સાગરોપમનું આયુષ્ય છે. (૨૦૧)

सत्तसु पुढवीसु ठिई, जिट्ठोवरिमा य हिइपुहवीए ।

होइ कमेण कणिट्ठा, दसवाससहस्स पढमाए ॥૨૦૨॥

સાતે નરકમાં ઉપરની પૃથ્વીઓની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે નીચેની પૃથ્વીઓમાં અનુક્રમે જઘન્યસ્થિતિ જાણવી. અને પહેલી રત્નપ્રભામાં દશહજાર વર્ષની જઘન્યસ્થિતિ છે. (૨૦૨)

नवइसमसहसलक्खा, पुन्वाणं कोडि अयरदसभागो ।

एगेगभागवुट्ठी, जा अयरं तेरसे पयरे ॥૨૦૩॥

પહેલી નારકીના પ્રથમ પ્રતરમાં નેવું હજાર વર્ષની આયુષ્યસ્થિતિ, બીજા પ્રતરમાં નેવું લાખ વર્ષની, ત્રીજા પ્રતરમાં પૂર્વકોડ વર્ષની, ચોથા પ્રતરમાં એક દશાંશ સાગરોપમની, પાંચમા પ્રતરે $\frac{૩}{૧૦}$ સાગરોપમ, છઠ્ઠે $\frac{૩}{૧૦}$ સાગરોપમ, સાતમે $\frac{૪}{૧૦}$ સાગરોપમ, આઠમે $\frac{૫}{૧૦}$ સાગરોપમ, નવમે $\frac{૬}{૧૦}$ સાગરોપમ, દશમે $\frac{૭}{૧૦}$ સાગરોપમ, અગિયારમે $\frac{૮}{૧૦}$ સાગરોપમ, બારમે $\frac{૯}{૧૦}$ સાગરોપમ, અને તેરમા પ્રતરે સંપૂર્ણ એક સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જાણવી. (૨૦૩)

इयजिट्ठ जहन्ना पुण, दसवाससहस्सलक्खपयरदुगे ।

सेसेसु उवरिजिट्ठा, अहो कणिट्ठा उ पइपुढविं ॥૨૦૪॥

હવે જઘન્યસ્થિતિ-પહેલીનરકના પહેલા પ્રતરમાં દશહજારવર્ષ, બીજા પ્રતરમાં દશ લાખ વર્ષ, અને બાકીના પ્રતરોમાં ઉપરનાં પ્રતરોની જે ઉત્કૃષ્ટ તે નીચેના પ્રતરોમાં જઘન્ય જાણવી, અર્થાત્ ત્રીજા પ્રતરે ૮૦ લાખવર્ષની અને યાવત્ તેરમા પ્રતરે $\frac{૯}{૧૦}$ સાગરોપમની જઘન્ય આયુષ્યસ્થિતિ જાણવી. (૨૦૪)

उवरिखिइठिइविसेसो, सगपयरविहत्तइच्छसंगुणिओ ।

उवरिमखिइठिइसहिओ, इच्छिअपयरम्मि उक्कोसा ॥૨૦૫॥

ઉપરની નરક પૃથ્વીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને નીચેની નરકપૃથ્વીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી બાદ કરતાં જે શેષ રહે તેને ઈષ્ટનરકના પ્રતરોની સંખ્યાવડે ભાગ આપતા જે સંખ્યા આવે તેને ઈષ્ટ પ્રતરની સંખ્યાવડે ગુણતાં જે સંખ્યા આવે તે તેની ઉપરની નરકપૃથ્વીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાથે મેળવતાં ઈષ્ટ નરકના ઈષ્ટ પ્રતરે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય. (૨૦૫)

सत्तसु खित्तजविअणा, अब्बोन्नकयावि पहरणेहिं विणा ।

पहरणकयाऽवि पंचसु, तिसु परमाहम्मिअकया वि ॥૨૦૬॥

સાતે નરકમાં ક્ષેત્રજ વેદના તથા અન્યો-ન્યકૃતવેદના અવશ્ય હોય છે, પ્રથમની પાંચ નરકમાં પ્રહરણ-શસ્ત્રકૃત વેદના પણ છે, અને પ્રથમની ત્રણ નરકમાં ત્રી પરમાધામીકૃત વેદના પણ છે એટલે એકંદર ચાર પ્રકારની વેદના છે. (૨૦૬)

બંધણ ગડ સંઠાણા, મેયા વન્ના ય ગંધ-રસ-ફાસા ।

અગુરુલહુ સદ દસહા, અસુહા વિ ય પુગ્ગલા નિરણ ॥૨૦૭॥ [પ્ર. ગા. સં. ૪૬]

૧ બંધન, ૨ ગત્તિ, ૩ સંસ્થાન, ૪ ભેદ, ૫ વર્ણ, ૬ ગંધ, ૭ રસ, ૮ સ્પર્શ, ૯ અગુરુલહુ, અને ૧૦ શબ્દ એ દશ પ્રકારના પુદ્ગલપરિણામો નારકીને વિષે અવશ્ય અશુભ હોય છે. (૨૦૭)

નરયા દસવિહવેયણ, સીઓસિણ-ખુહા-પિવાસ-કંડૂહિં ।

પરવસં જરં દાહં, મયં સોગં ચેવ વેયંતિ ॥૨૦૮॥ [પ્ર. ગા. સં. ૪૬]

પળકોડી અટ્ટસટ્ટી-લક્ષ્વા, નવનવહસહસપંચસયા ।

ચુલસી અહિયા રોગા, છટ્ટી તહ સત્તમી નરણ ॥૨૦૯॥ [પ્ર. ગા. સં. ૪૭]

૧ શીતવેદના, ૨ ઊષ્ણવેદના, ૩ શુષ્કવેદના, ૪ તૃષ્ણવેદના, ૫ કંડુ (ખરજી) વેદના, ૬ પરવશત્તા, ૭ જ્વરવેદના, ૮ દાહવેદના, ૯ ભયવેદના, અને ૧૦ રોગવેદના એ દશે પ્રકારની ક્ષેત્ર વેદનાઓ નારકીના જીવો અનુભવે છે. પાંચકોડ અડસઠવાપ્ત નવ્વાણ્ણજાર પાંચસો ને ચોસસી (૫, ૬૮, ૯૯, ૫૮૪) રોગો છટ્ટી તથા સાતમી નરકમાં ક્ષણેક્ષણે ઉદયમાં વર્તે છે. (૨૦૮-૨૦૯)

રયણપ્પહ સકરપહ, વાલુઅપહ પંકપહ ય ધૂમપહા ।

તમપહા તમતમપહા, કમેણ પુઢવીણ ગોત્તાઈં ॥૨૧૦॥

ધમ્મા વંસા સેલા, અંજણ રિટ્ઠા મધા ય માઘવર્ડ ।

નામેહિં પુઢવીઓ, છત્તાઈચ્છત્તસંઠાણા ॥૨૧૧॥

રત્નપ્રભા ૧, શર્કરાપ્રભા ૨, વાલુકાપ્રભા ૩, પંકપ્રભા ૪, ધૂમપ્રભા ૫, તમપ્રભા ૬, અને તમસ્તમપ્રભા ૭ એ સાત નારકીઓના અનુક્રમે સાત ગોત્ર છે. ધર્મા ૧, વંશા ૨, શૈલા ૩, અંજના ૪, રિષ્ટા ૫, મધા ૬, અને માઘવર્તી ૭ એ સાત નરકનાં સાત નામ છે અને એ સાત નારકીઓ અનુક્રમે નાના નાના ઉંધા કરેલા છત્રના (છત્રાતિછત્ર) આકારવાળી છે. (૨૧૦-૨૧૧)

અસીઈ બત્તીસડવીસ-વીસ અદ્ધાર સોલ અડ સહસા ।

લક્ષુવરિ પુઢવિપિંડો, ઘણુદહિઘણવાયતણુવાયા ॥૨૧૨॥

ગયણં ચ પડ્ઢાણં, વીસસહસ્સાઈં ઘણુદહિપિંડો ।

ઘણતણુવાયાગાસા, અસંખજોયણુઆ પિંડે ॥૨૧૩॥

પ્રથમનરકનો પૃથ્વીપિંડ ૧,૮૦૦૦૦ યોજન, બીજો ૧,૩૨૦૦૦ યોજન, ત્રીજો ૧,૨૮૦૦૦ યોજન, ચોથી ૧,૨૦૦૦૦ યોજન, પાંચમી ૧,૧૮૦૦૦ યોજન, છઠી ૧,૧૬૦૦૦ યોજન, અને સાતમી નરકનો પૃથ્વીપિંડ ૧,૮૦૦૦૦ યોજન પ્રમાણ જાડો છે. દરેક નરકપૃથ્વીની નીચે ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનુવાત અને આકાશ અનુક્રમે છે, તેમાં ઘનોદધિના પિંડની જાડાઈ વીશહજાર યોજન છે. અને બાકીના ત્રણ અસંખ્ય યોજન પ્રમાણ બાહ્યવાણા છે. (૨૧૨-૨૧૩)

ન ફુસંતિ અલોગં ચડ-દિસિંપિ પુઢવીઝ વલયસંગહિઆ ।

રયણા વલયાણં, છઘપંચમજોઅણં સહં ॥૨૧૪॥

વિક્ષંભો ઘણુદહી-ઘણતણુવાયાણ હોઈ જહસંખં ।

સતિભાગગાઉઅં, ગાઉઅં ચ તહ ગાઉઅતિભાગો ॥૨૧૫॥

પઠમમહીવલણસું, ચિવેજ્ઞ એઅં કમેણ બીઆણ ।

દુતિ ચડ પંચચ્છગુણં, તઈઆઈસુ તંપિ ચિવ કમસો ॥૨૧૬॥

ઘનોદધિ વગેરે વલયોથી શારેબાજુએ વીંટાએલી નરકપૃથ્વીઓ અલોકનો સ્પર્શ કરતી નથી. રત્નપ્રભાના ઘનોદધિ વગેરે વલયો પ્રાંતે-ઘનોદધિ ૬ યોજન, ઘનવાત ૪૫ યોજન, અને તનવાત ૩૫ યોજન, પ્રમાણ જાડાઈવાળા છે. રત્નપ્રભાપૃથ્વી અને અલોક વચ્ચે આ પ્રમાણે ઉપરના પ્રાંત ભાગે બાર યોજનનું અંતર છે. શર્કરાપ્રભામાં પ્રાંતે ઘનોદધિ ૬ $\frac{૧}{૨}$ યોજન, ઘનવાત ૪ $\frac{૩}{૪}$ યોજન, અને તનવાત ૧ $\frac{૧}{૨}$ યોજન, પ્રમાણ જાડાઈવાળા છે. અલોકનું અંતર કુલ મળી ૧૨ યોજન, ૨ $\frac{૩}{૪}$ ગાઉ થાય છે, વાલુકાપ્રભામાં પ્રાંતે ઘનોદધિ ૬ $\frac{૩}{૪}$ યોજન, ઘનવાત ૫ યોજન, અને તનવાત ૧ $\frac{૬}{૧૨}$ ($\frac{૩}{૨}$)યોજન, અલોકનું અંતર ૧૩ યોજન, ૧ $\frac{૧}{૨}$, પંકપ્રભામાં પ્રાંતે ઘનોદધિ ૭ યોજન, ઘનવાત ૫ $\frac{૩}{૪}$ યોજન, તનવાત ૧ $\frac{૩}{૪}$ યોજન, અલોકનું અંતર કુલ ૧૪ યોજન. ધૂમપ્રભામાં-ઘનોદધિ ૭ $\frac{૩}{૪}$ યોજન, ઘનવાત ૫ $\frac{૩}{૪}$ યોજન, તનવાત ૧ $\frac{૩}{૪}$ યોજન; અલોકનું અંતર ૧૪ યોજન ૨ $\frac{૩}{૪}$ ગાઉ, છઠ્ઠી તમઃપ્રભામાં ઘનોદધિ ૭ $\frac{૩}{૪}$ યોજન, ઘનવાત ૫ $\frac{૩}{૪}$ યોજન, તનવાત ૧ $\frac{૩}{૪}$ યોજન, કુલ ૧૫ યોજન, ૧ $\frac{૩}{૪}$ ગાઉ અલોકનું અંતર. સાતમી તમસ્તમામાં પ્રાંતે ઘનોદધિ ૮ યોજન, ઘનવાત ૭ યોજન, અને તનવાત ૨ યોજન, પ્રમાણ હોય છે. તથા ઉપરના છેડાથી અલોક ૧૬ યોજન દૂર છે. (૨૧૪-૨૧૫-૨૧૬)

મજ્ઞે ચિય પુઢવિ અહે, ઘણુદહિપમુહાણ પિંડપરિમાણં ।

મ્ખણિયં તઓ કમેણં, હાયઈ જા વલયપરિમાણં ॥૨૧૭॥

પ્રથમ ૨૧૨-૨૧૩ ગાથામાં ઘનોદધિના પિંડનું જ પ્રમાણ બતાવ્યું તે નીચે મધ્યમાં જાણવું. તે મધ્યભાગથી તે ઘનોદધિ વગેરેના વલયો ઓછા ઓછા પ્રમાણવાળા થતાં જાય છે. અને યાવત્ ઉપરના પ્રાંતે ભાગ ૨૧૪ વગેરે ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે તે વલયોની જાડાઈ રહે છે. (૨૧૭)

તીસ પળવીસ પનરસ, દસ તિત્તિ પળૂણણ લક્ષ્વાઈં ।

પંચ ય નરયા કમસો, ચુલસી લક્ષ્વાઈં સત્તસુવિ ॥૨૧૮॥

પહેલી નરકમાં નારકોને ઉત્પન્ન થવાના ત્રીશલાખ નરકાવાસા છે. બીજીમાં પચીશલાખ, ત્રીજીમાં પંદરલાખ, ચોથીમાં દશલાખ, પાંચમીમાં ત્રણલાખ, છઠ્ઠીમાં એક લાખમાં પાંચ ઓછા અને સાતમી નરકમાં ફક્ત પાંચ નરકાવાસા હોય છે. (૨૧૮)

તેરિઠ્ઠારસ નવ સગ, પળ તિત્તિગ પયર સચ્ચિગુણવજ્ઞા ।

સીમંતાઈ અપઈ-દ્વાણંતા ઇંદયા મજ્ઞે ॥૨૧૯॥

પ્રથમ નરકમાં ૧૩ પ્રતર, બીજીમાં ૧૧, ત્રીજીમાં ૯, ચોથીમાં ૭, પાંચમીમાં ૫, છઠ્ઠીમાં ૩, અને સાતમીમાં ૧ પ્રતર હોય છે. પ્રત્યેક પ્રતરના મધ્યમાં ઈન્દ્રક નરકાવાસા છે, પહેલા પ્રતરના મધ્યમાં સીમંત નામનો નરકાવાસો છે અને છેલ્લા પ્રતરના મધ્યમાં અપ્રતિજ્ઞાન નામનો નરકાવાસ છે. (૨૧૯)

સીમંતઉત્થ પઢમો, બીઓ પુણ રોરુઅ તિ નાયવ્વો ।

મંતો ડળ ત્થ તઈઓ, ચડત્થઓ હોઈ ઉઠ્ઠંતો ॥૨૨૦॥

સંભંતમસંભંતો વિભંતો ચેવ સત્તમો નિરઓ ।

અદ્દમઓ તત્તો પુણ, નવમો સીઓત્તિ ણાયવ્વો ॥૨૨૧॥

વક્કંતમંડવક્કંતો, વિકંતો ચેવ રોરુઓ નિરઓ ।

પઢમાએ પુઢવીએ, તેરસ નિરંદયા એ ॥૨૨૨॥

થણિએ થણએ ય તહા, મણએ વણએ ય હોઈ નાયવ્વો ।

ઘટ્ટે તહ સંઘટ્ટે, જિભ્મે અવજિભ્મએ ચેવ ॥૨૨૩॥

લોલે લોલાવત્તે, તહેવ થણલોલુએ ય બોદ્ધવ્વે ।

બીયાએ પુઢવીએ, ઇકારસ ઇંદયા એ ॥૨૨૪॥

તત્તો તવિઓ તવણો, તાવણો ય પંચમો નિદાધો અ ।

છટ્ટો પુણ પજ્જલિઓ, ઉજ્જલિઓ સત્તમો નિરઓ ॥૨૨૫॥

સંજલિઓ અદ્દમઓ, સંપજ્જલિઓ ય નવમઓ મણિઓ ।

તઈઆએ પુઢવીએ, એ નવ હોતિ નિરંદા ॥૨૨૬॥

આરે તારે મારે, વચ્ચે તમએ ય હોઈ નાયવ્વે ।

ચાઢચઢે અ ચઢચઢે, ઇંદયનિરયા ચઢત્થીએ ॥૨૨૭॥

ચાએ તમએ ય તહા, ઇસે ય અંધે અ તહ ય તમિસે અ ।

એ પંચમપુઢવીએ, પંચ નિરંદયા હુંતિ ॥૨૨૮॥

હિમવદ્દલલલ્લકે તિત્તિ ય નિરંદયા ઉ છટ્ટીએ ।

એકો ય સત્તમાએ, બોદ્ધવ્વો અપ્પઙ્ગણો ॥૨૨૯॥ [પ્ર. ગા. સં. ૪૭ સે ૫૬]

સાતે નરકના સર્વ પ્રતરોના મધ્યમાં વર્તતા નરકાવાસાનાં નામો છે, જે સ્પષ્ટ છે. (૨૨૦ થી ૨૨૯)

પુલ્લેણ હોઈ કાલો, અવરેણ પઙ્ગિઓ મહાકાલો ।

રોરો દાહિણ પાસે, ઉત્તરપાસે મહારોરો ॥૨૩૦॥

[પ્ર. ગા. સં. ૫૭]

સત્તમી નરકના મધ્યમાં અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસો કલ્લે, વળી પૂર્વદિશામાં કાલ નામનો, પશ્ચિમદિશામાં મહાકાલ નામનો, દક્ષિણ દિશામાં રોરવ નામનો અને ઉત્તર દિશામાં મહારોરવ નામનો નરકાવાસો છે. (૨૩૦)

તેહિંતો દિસિ વિદિસિં, વિણિગયા અદ્દ નિરયઆવલિયા ।

પદમે પયરે દિસિ, ઇગુ-ળવન્ન વિદિસાસુ અડયાલા ॥૨૩૧॥

પ્રથમ જણાવેલા પ્રતરોના મધ્યમાં વર્તતા પ્રત્યેક ઈન્દ્રક નરકાવાસાઓથી ચાર દિશાઓમાં તથા ચાર વિદિશામાં એમ નરકાવાસાની આઠ પંક્તિઓ નીકળેલી છે. તેમાં રત્નપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરે દિશાગત પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૪૮ અને વિદિશાગત પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૪૮ નરકાવાસાઓ હોય છે. (૨૩૧)

બીણાફુ પપરેસું, ફાફાહીણા ડ હંતિ પંતીઓ ।

જા સત્તમમહિપરે, દિસિ ફિક્કો વિદિસિ નત્થિ ॥૨૩૨॥

બીજા પ્રતરથી માંડીને નીચેની અન્ય પ્રતરગત પંક્તિઓમાં એક એક નરકાવાસો ઓછો કરતાં જવું. પાવત્ સાતમી નરકમાં દિશાગત પંક્તિમાં એક એક નરકાવાસો આવે અને વિદિશામાં બીલકુલ ન હોય. (૨૩૨)

ફફપયરેગદિસિ સંઘ, અડગુણા ચડ વિણા સડગસંઘા ।

જહ સીમંતયપયરે, ઇગુણનડયા સયા તિન્નિ ॥૨૩૩॥

અપડ્ઢાણે પંચ ડ—પઢમો મુહમંતિમો હવડ મૂમી ।

મુહમૂમિસમાસઢં, પયરગુણં હોડ સઘ્ઘણં ॥૨૩૪॥

ઈષ્ટપ્રતરમાં પંક્તિગત નરકાવાસાની સંખ્યા જાણવી હોય તો તે પ્રતરની એક દિશાગત નરકાવાસાની સંખ્યાને આઠ ગુણી કરી તેમાંથી ચાર બાદ કરવા, બાકી રહે તેમાં ઇન્દ્રક નરકાવાસો ભેળવવો એટલે ઈષ્ટપ્રતરે પંક્તિગત નરકાવાસાની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય. જેમ સીમંતક નરકાવાસામાં ૩૮૯ અને અપ્રતિષ્ઠાનમાં પાંચ નરકાવાસાની સંખ્યા છે. સાતે નરકમાં અને પ્રત્યેક નરકમાં પંક્તિગત નરકાવાસાની સંખ્યા જાણવા માટે આ પ્રમાણે કરણ વિચારવું. પ્રથમ પ્રતરગત નરકાવાસ સંખ્યા તે **મુખ** અને અંતિમપ્રતરગત નરકાવાસસંખ્યા તે **ભૂમિ** કહેવાય. બન્ને સંખ્યાનો સરવાળો કરીને અર્ધ કરવું. જે સંખ્યા આવે તેને સર્વ પ્રતરની સંખ્યાવડે ગુણવાથી પંક્તિગત નરકાવાસાની સર્વ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય. (૨૩૩-૨૩૪)

છન્નવડસય તિપન્ના, સત્તસુ પુઢવીસુ આવલીનરયા ।

સેસ તિઅસીફલક્ષા, તિસય સિયાલા નવડસહસા ॥૨૩૫॥

સાતે નરકમાં કુલ, ૯૬૫૩ પંક્તિગત નરકાવાસા છે અને ૮૩૯૦૩૪૭ પુષ્પાવકીર્ણ નરકાવાસાઓની સંખ્યા છે. (૨૩૫)

તિસહસ્સુચ્ચા સઘ્ઘે, સંઘમસંઘિજ્ઞવિત્થડાડયામા ।

પણયાલ લક્ષ સીમં—તઓ અ લક્ષં અપડ્ઢાણો ॥૨૩૬॥

હિદ્ધા ઘણો સહસ્સં, ડપ્પિં સંકોયઓ સહસ્સં તુ ।

મજ્ઞે સહસ્સ ઘુસિરા, તિન્નિ સહસ્સૂસિઆ નિરયા ॥૨૩૭॥ [મ. ગા. સં. ૬૮]

સાતે નરકમાં વર્તતા સર્વ નરકાવાસાઓ ૩૦૦૦ યોજન ઉંચા, અને લંબાઈ પહોળાઈમાં કોઈ સંખ્યાત યોજનના તો કોઈ અસંખ્ય યોજન પ્રમાણનાં છે. જેમકે પ્રથમ **સીમંત** નામનો નરકાવાસો ૪૫૦૦૦૦૦ યોજનનો છે અને સાતમી નરકનો અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસો એક લાખ યોજનનો છે. જે ત્રણ હજાર યોજનની ઉંચાઈ કહી તેમાંથી એક હજાર યોજન નીચેનું તળીયું જાડું, એક હજાર યોજનનું ઉપરનું મથાળું જાડું અને વચમાં એકહજારનું પોલાણ. એમ ત્રણ હજાર યોજન ઉંચા સર્વનરકાવાસા છે. (૨૩૬-૨૩૭)

છસુ હિદ્ધોવરિ જોયણસહસં બાવન્ન સહ ચરમાણ ।

પુઢવીણ નરયરહિયં, નરયા સેસમ્મિ સઘ્ઘાસુ ॥૨૩૮॥

પ્રથમની છ નરકમાં પોતપોતાના પૃથ્વીપિંડ પ્રમાણમાંથી ઉપર-નીચે એક એક હજાર યોજન બાદ કર્યા બાદ જે પિંડ પ્રમાણ રહે, તેમાં નરકવાસાઓ હોય છે અને સાતમી નરકમાં ઉપર નીચે સાડાબાવન સાડાબાવન હજાર છોડી દઈ વચલા ત્રણહજાર યોજનમાં નરકવાસાઓ છે. (૨૩૮)

વિસહસ્સૂણા પુઢવી, તિસહસગુણિર્હિ નિઅયપયરેહિં ।

ऊणा रुवूणणिअपयरभाइआ पत्थडंतरयं ॥૨૩૯॥

ઈષ્ટનરકના પ્રતરની સંખ્યાને (પાથડાનું પ્રમાણ) ત્રણ હજાર વડે ગુણતા જે સંખ્યા આવે તેને બે હજાર ન્યૂન પૃથ્વીપિંડમાંથી બાદ કરવી, જે શેષ રહે તે સંખ્યાને એકરૂપ ન્યૂન પ્રતરની સંખ્યાવડે ભાગ આપતા પાથડાનું અંતર આવે. (૨૩૯)

तेसीआ पंच सया, इक्कारस चेव जोयणसहस्सा ।

रयणाए पत्थडंतर—मेगो च्चिअ जोअणतिभागो ॥૨૪૦॥

सत्ताणवइ सयाइं, बीयाए पत्थडंतरं होइ ।

पणसत्तरि तिन्नि सया, बारस सहसा य तइयाए ॥૨૪१॥

छावइसयं सोलस सहस्स पंकाए दो तिभागा य ।

अट्ठाइअसयाइं, पणवीस सहस्स धूमाए ॥૨૪२॥

बावन्न सइ सहसा, तमप्पभापत्थडंतरं होइ ।

एगो च्चिअ पत्थडओ, अंतररहियो तमतमाए ॥૨૪३॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬૬-૬૨/

પહેલી નરકમાં ૧૧૫૮૩^૧ યોજન પ્રમાણ એક પાથડાથી બીજા પાથડાનું અંતર છે, બીજી નરકમાં ૮૭૦૦ યોજન પ્રમાણ અંતર, ત્રીજી નરકમાં ૧૨૩૭૫ યોજન પ્રમાણ પ્રત્યેક પાથડાનું અંતર, ચોથી નરકમાં ૧૬૧૬૬^૨ યોજન પ્રમાણ અંતર, પાંચમી નરકમાં ૨૫૨૫૦ યોજન પ્રમાણ અંતર, છઠી નરકમાં ૫૨૫૦૦ યોજનનું અંતર અને સાતમી નરકમાં એક પ્રતર હોવાથી અંતર નથી. (૨૪૦—૨૪૧—૨૪૨—૨૪૩)

पउणइधणु छ अंगुल, रयणाए देहमाणमुक्कोसं ।

सेसासु दुगुण दुगुणं, पणधणुसय जाव चरिमाए ॥૨૪४॥

રત્નપ્રભાને વિષે ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન પોણાઆઠ ધનુષ્ય અને છ અંગુલ સમુચ્ચયે હોય છે. બાકીની નરકોમાં સમુદાયે દેહમાન જાણવા માટે પૂર્વોક્ત પ્રમાણને દ્વિગુણ દ્વિગુણ કરતાં જવું. યાવત્ સાતમી નરકમાં ૫૦૦ ધનુષ્યનું દેહમાન હોય. (૨૪૪)

रयणाए पढमपयरे, हत्थतियं देहमाणमणुपयरं ।

छप्पणंगुल सट्ठा, वुट्ठी जा तेरसे पुण्णं ॥૨૪५॥

રત્નપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરમાં ત્રણ હાથનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન, ત્યારબાદ પ્રથમ નરકના પ્રત્યેક પ્રતરમાં સાડાછપ્પન અંગુલની વૃદ્ધિ કરવી, જેથી તેરમા પ્રતરે ૭૧ ધનુષ્ય અને છ અંગુલનું દેહમાન આવી રહેશે. (૨૪૫)

जं देहपमाण उवरि—माए पुढवीए अंतिमे पयरे ।

तं चिय हिट्ठिम पुढवीए, पढमे पयरम्मि बोद्धव्वं ॥૨૪६॥

તં ચેગૂણગસગપયર-મ્હયં બીયાઇપયરવુદ્ધિ ભવે ।

તિકર તિઅંગુલ કર સત્ત, અંગુલા સદ્ધિગુણવીસં ॥૨૪૭॥

પળ ધણુ અંગુલ વીસં, પળરસ ધણુ દુન્નિ હત્થ સદ્ધા ય ।

બાસદિ ધણુહ સદ્ધા, પળપુદ્ધવીપયરવુદ્ધિ ઇમા ॥૨૪૮॥

ઉપર ઉપરની પૃથ્વીના અંતિમ પ્રતરે જે ઉત્કૃષ્ટ દેહ પ્રમાણ હોય, તે નીચેની પૃથ્વીના પ્રથમ પ્રતરે પણ જાણવું, બીજી આદિ છ એ નરકમાં પ્રથમ પ્રતરે દેહમાન જાણવા માટે આ ઉપાય સમજવો. તે નરકોના બીજા વગેરે પ્રતરોમાં દેહમાન જાણવા માટે તે તે પૃથ્વીમાં પ્રાપ્ત થતાં પ્રથમ પ્રતરના દેહમાનને તે તે પૃથ્વીના પ્રતરોની સંખ્યામાંથી એક બાદ કરી જે સંખ્યા આવે તે પ્રતરની સંખ્યાવડે ભાગ આપવો. ભાગાકાર કરતાં જે સંખ્યા આવે તે તે પૃથ્વીના બીજા પ્રતરોમાં વૃદ્ધિઅંક સમજવો. એ પ્રમાણે કરતાં બીજી નરકમાં ત્રણહાથ અને ત્રણઅંગુલ વૃદ્ધિઅંક, ત્રીજીમાં સાત હાથ અને ૧૯૧ અંગુલ વૃદ્ધિઅંક, ચોથીમાં પાંચ ધનુષ્ય અને વીસ અંગુલ, પાંચમી નરકમાં પંદર ધનુષ્ય અને અઢી હાથ, છઠી નરકમાં બાસઠ ધનુષ્ય વૃદ્ધિઅંક જાણવો. એ પ્રમાણે વચલી પાંચ નરકના પ્રતરો સંબંધી નારકજીવોના દેહમાન માટે વૃદ્ધિઅંક કહ્યો. (૨૪૬-૨૪૭-૨૪૮)

ઇઅ સાહાવિય દેહો, ઉત્તરવેડવિઓ ય તદ્દુગુણો ।

દુવિહોડવિ જહન કમા, અંગુલઅસંસંખં સંસંસો ॥૨૪૯॥

એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક-ભવધારણીય શરીરનું પ્રમાણ કહ્યું. ઉત્તરવૈકિયનું પ્રમાણ ભવધારણીય શરીર જ્યાં જ્યાં જેટલું હોય તેનાથી બમણું જાણવું. આ ઉત્કૃષ્ટ જાણવું, જ્યન્ય શરીર ભવધારણીય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્તરવૈકિય અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ જાણવો. (૨૪૯)

સત્તસુ ચઝવીસ મુહ્, સગ પનર દિણેગદુચઝમ્માસા ।

ઊવવાય-ચવણવિરહો, ઓહે બારસ મુહ્ત ગુરુ ॥૨૫૦॥

લહુઓ દુહાડવિ સમઓ-સંઘા પુણ સુરસમા મુણેઅવા ।

સંઘાઉપજત્તપણિંદિતિરિનરા જંતિ નરણસું ॥૨૫૧॥

સાતે નરક પૈકી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુહૂર્તનો ઉપપાત-ચ્યવનવિરહ, બીજીમાં સાતદિવસનો, ત્રીજીમાં પંદરદિવસનો, ચોથી નરકમાં એક મહિનાનો, પાંચમીમાં બે માસનો, છઠીમાં ચાર માસનો અને સાતમીમાં ૧૭ માસનો ઉપપાત-ચ્યવનવિરહ કાળ છે. ઓઘે સાતે નરકની અપેક્ષાએ બાર મુહૂર્તનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત ચ્યવન વિરહ કાળ છે. જ્યન્યથી ઉપપાતવિરહ તથા ચ્યવન વિરહ કાળ બન્ને એક એક સમયનો છે. ઉપપાત-ચ્યવન સંખ્યા દેવોના દ્વારમાં જે પ્રમાણે કહી છે તે પ્રમાણે જાણવી. સંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા, લબ્ધિપર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય-તિર્યંચો તથા મનુષ્યો નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૫૦-૨૫૧)

મિચ્છાદિદિ મહારંભ-પરિગહો તિવ્વકોહ નિસીલો ।

નરયાઊઅં નિવંધઇ, પાવરુઈ રુદ્ધપરિણામો ॥૨૫૨॥

[પ્ર. મા. સં. ૬૩]

મિચ્છાદિદિ, મહારંભી, મહાપરિગ્રહી, તીવ્રક્રોધી અને નિઃશીલ-શીયલાદિ સદ્ગુણોથી રહિત પાપીમાંતેવાળો અને રૌદ્રપરિણામવાળો આત્મા નરકનું આયુષ્ય બાંધે છે. (૨૫૨)

અસન્નિ સરિસિવ-પક્ષી-સીહ-ઊરગિત્થિ જંતિ જા છટ્ટી ।

કમસો ઉક્કોસેણ, સત્તમપુઢવીં મણુઅ-મચ્છા ॥૨૫૩॥

અસંજીવેન્દ્રિય પહેલી નરક સુધી, નકુલ-નોળીયા વગેરે બીજી નરક સુધી, ગીધ વગેરે પક્ષીઓ ત્રીજી નરક સુધી, સિંહ વગેરે ચોથી નરક સુધી, સર્પ વગેરે પાંચમી નરક સુધી, સ્ત્રી છઠી નરક સુધી અને મનુષ્ય તથા મચ્છ સાતમી નરક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. (૨૫૩)

વાલા દાઢી પક્ષી, જલયર નરયાડગયા ડ અડકૂરા ।

જંતિ પુણો નરણસું, બાહુલ્લેણં ન ઉણ નિયમો ॥૨૫૪॥

વાલ એટલે સપાટિ, દાઢવાળા તે વ્યાઘસિંહ વગેરે, ગીધ વગેરે પક્ષીઓ અને મગરમચ્છ વગેરે જલયર જીવો નરકમાંથી ઘણા ભાગે આવેલ હોય અને અતિકૂર પરિણામવાળા તે પ્રાયઃ પુનઃ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ એ પ્રમાણે જ થાય એવો નિયમ ન સમજવો. (૨૫૪)

દોપઢમપુઢવીગમણં, છેવટે કીલિઆડસંઘયણે ।

ઇક્કિઙ્ગ પુઢવિવુઢી, આડિતિલેસા ડ નરણસુ ॥૨૫૫॥

દુસુ કાઝ તડયાણ, કાઝ નીલા ય નીલ પંકાણ ।

ધૂમાણ નીલકિણ્હા, દુસુ કિણ્હા હુંતિ લેસા ડ ॥૨૫૬॥

છેવટા સંઘયણવાળો પહેલી બે નરક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે, ત્યારબાદ કીલિકાટિ સંઘયણવાળા માટે એક એક નરક વધતા જવું એટલે કે કીલિકાવાળો ત્રીજી સુધી, અર્ધનારાયવાળો ચોથી સુધી, નારાયવાળો પાંચમી સુધી, ઋષભનારાયવાળો છઠી સુધી, અને વજ્રઋષભનારાયવાળો સાતમી નરક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પ્રથમની ત્રણ નરકમાં પહેલી ત્રણે લેશ્યા હોય છે, તેમાં પણ પહેલી બે નરકને વિષે કાપોતલેશ્યા હોય, ત્રીજીમાં કાપોત અને નીલલેશ્યા, ચોથીમાં નીલલેશ્યા, પાંચમીમાં નીલ અને કૃષ્ણલેશ્યા, છઠી તથા સાતમી નરકમાં કેવલ કૃષ્ણ લેશ્યા જ હોય છે. (૨૫૫-૨૫૬)

સુરનારયાણ તાઓ, દવ્વલેસા અવઢિઆ ધણિયા ।

ભાવપરાવત્તીણ, પુણ ઇસિં હુંતિ છલ્લેસા ॥૨૫૭॥

દેવ અને નારકોની દ્રવ્યલેશ્યા અવસ્થિત કહેલી છે પરંતુ ભાવનાના પરાવર્તનને અંગે ભાવલેશ્યા તો તેઓને છાએ હોય છે. (૨૫૭)

નિરુચ્ચટ્ટા ગચ્છે, પજ્જત્તસંઘાડ લઢ્ઢિ ઇણસિં ।

ચક્કી હરિજુઅલ અરિહા, જિણ જડિ દિસ સમ્મ પુહવિકમા ॥૨૫૮॥

નરકગતિમાંથી નીકળેલા જીવો અનન્તરભવે પર્યાપ્ત સંખ્ય વર્ષાયુષવાળા ગર્ભજ તિર્યચ તથા મનુષ્યપણે જ ઉત્પન્ન થાય છે, પહેલી નરકમાંથી નીકળેલો ચકવર્તી થઈ શકે, બીજી સુધીનો નીકળેલો બલદેવ-વાસુદેવ થઈ શકે, ત્રીજી સુધીનો નીકળેલો તીર્થંકર પણ થઈ શકે છે, ચોથી સુધીનો સામાન્યકેવલી, પાંચમી સુધીનો સાધુ, છઠી સુધીનો શ્રાવક અને સાતમી સુધીનો સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ શકે છે. (૨૫૮)

ચયાણ ઓહી ગાઝઅ, ચત્તારદ્વડ ગુરુલહુ કમેળં ।

પડ પુઢવિ ગાઝઅદ્દં, હાયડ જા સત્તમિ ઇગદ્દં ॥૨૫૬॥

પહેલી નરકમાં અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર ઉત્કૃષ્ટ ચાર ગાઉનું, તથા જઘન્યથી સાડાત્રણ ગાઉનું, ત્યારબાદ બીજીમાં ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉ, જઘન્ય ૩ ગાઉ, ત્રીજીમાં ઉત્કૃષ્ટ ૩, જઘન્ય ૨૫ ગાઉ, ચોથીમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૫ ગાઉ, જઘન્ય ૨ ગાઉ, પાંચમીમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨ ગાઉ, જઘન્ય ૧૫ ગાઉ, છઠ્ઠીમાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૫, જઘન્ય ૧ ગાઉ અને સાતમીમાં ઉત્કૃષ્ટ ૧ ગાઉ તથા જઘન્ય ૦૫ ગાઉનું અવધિજ્ઞાન સંબંધી ક્ષેત્ર હોય છે. (૨૫૯)

* ત્રીજો મનુષ્યગતિનો અધિકાર અને મોક્ષગતિ વિવરણ *

ગમ્બનરતિપલિઆઝ, તિગાઝ ઉક્કોસતો જહન્નેળં ।

મુચ્છિમ દુહાવિ અંતમુહુ, અંગુલાડસંઘભાગતણૂ ॥૨૬૦॥

ગર્ભજ મનુષ્યની ઉંઠ આયુષ્યસ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમ, તેમજ ઉંઠ અવગણના ત્રણ ગાઉ હોય છે. ગર્ભજ મનુષ્યોનું જઘન્ય તથા સંમૂર્ણિયમ મનુષ્યનું જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ બન્ને પ્રકારનું આયુષ્ય અન્તર્મુહૂર્તનું છે. તથા ગર્ભજ મનુષ્યની જઘન્ય તથા સંમૂર્ણિયમ મનુષ્યની જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ બન્ને પ્રકારની અવગણના અંગુલના અસંખ્યભાગ જેટલી હોય છે. (૨૬૦)

બારસ મુહુત્ત ગમ્બે, ઇયરે ચઝવીસ વિરહ ઉક્કોસો ।

જમ્મમરણેસુ સમઓ, જહણ્ણસંઘા સુરસમાણા ॥૨૬૧॥

ગર્ભજ મનુષ્યનો ઉપપાતવિરહ તથા વ્યવનવિરહ ઉત્કૃષ્ટથી બાર મુહૂર્તનો હોય છે, તથા સંમૂર્ણિયમ મનુષ્યનો ઉપપાત વ્યવનવિરહ ચોવીસ મુહૂર્તનો હોય છે, ગર્ભજ-સંમૂર્ણિયમ બન્નેનો જઘન્ય ઉપપાત-વ્યવનવિરહ કાળ એક સમયનો છે, ઉપપાત-વ્યવન સંખ્યા દેવસમાન અર્થાત્ એક સમયમાં એક બે યાવત્ સંખ્ય જીવો ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થવે છે. (૨૬૧)

સત્તમમહિનેરડા, તેઝ-વાઝ-અસંઘનરતિરિયે ।

મુત્તૂળ સેસજીવા-ઉષ્પજ્જંતી નરમવંમિ ॥૨૬૨॥

સાતમી નરકના જીવો, તેઉકાય, વાયુકાય, તેમજ યુગલિક તિર્થંચ મનુષ્યો સિવાય બધાય દંડકમાંથી અનન્તરપણે જીવો મનુષ્યભવમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. (૨૬૨)

સુરનેરડાઈં ચિય, હવંતિ હરિ-અરિહ-ચક્કિ-બલદેવા ।

ચઝવિહ સુર ચક્કિબલા, વેમાણિઅ હુંતિ હરિઅરિહા ॥૨૬૩॥

વાસુદેવ-અરિહંત ચક્રવર્તી અને બલદેવ નિશ્ચયે દેવ-નારકમાંથી જ આવેલા હોય છે, ચક્રવર્તી-બલદેવ ચારે પ્રકારના દેવોમાંથી આવી શકે છે. જ્યારે વાસુદેવ તથા અરિહંત દેવભવમાંથી આવેલા હોય તો નિશ્ચયે વૈમાનિકમાંથી જ અન્તરપણે આવેલા હોય. (૨૬૩)

હરિણો મણુસસરયાણાં, હુંતિ નાણુત્તરેહિં દેવેહિં ।

જહસંભવમુવવાઓ, હયગયણિંદિરયાણાં ॥૨૬૪॥

વાસુદેવના સાત અને ચકીના ચૌદરત્નો પૈકી જે મનુષ્યરત્નો છે તે અનુત્તર દેવલોક સિવાય બીજેથી આવેલા જાણવા બાકીના હાથી, અશ્વ, અને એકેન્દ્રિય સાત રત્નોનો ઉપપાત યથાસંભવ જાણવો. (૨૬૪)

વામપમાણં ચક્કં, છત્તં દંડં દુહત્થયં ચમ્મં ।

બત્તીસંગુલ સ્વમ્મો સુવણ્ણકાગિણિ ચરંગુલિયા ॥૨૬૫॥

ચરંગુલો દુઅંગુલ, પિહુલો ય મળી પુરોહિ-ગય-તુરયા ।

સેનાવડ ગાહાવડ, વહુડ ત્થી ચક્કિરયણાઈ ॥૨૬૬॥

ચક, દંડ અને છત્ર રત્નનું પ્રમાણ વામ એટલે ચાર હાથનું હોય છે, ચમરત્ન બે હાથનું, ખડ્ગરત્ન બત્રીશ આંગળનું અને સુવર્ણ કાકિણી રત્ન ચાર અંગુલનું છે. મણિરત્ન ચાર અંગુલ લાંબું અને બે આંગળ પહોળું હોય છે. એ સાત એકેન્દ્રિયરત્નો છે. પુરોહિત, ગજ, અશ્વ, સેનાપતિ, ગાથાપતિ (ભંડારી), વાર્ધકી એટલે સૂત્રધાર અને સ્ત્રી એમ એકંદર ચક્રવર્તીનાં ચૌદરત્નો છે. (૨૬૫-૨૬૬)

ચરો આરહ-ગેહે, મંડારે તિન્નિ દુન્નિ વેઅદ્દે ।

एगं रायगिहम्मि य, नियनयरे चेव चत्तारि ॥૨૬૭॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬૪]

એ ચૌદરત્નો પૈકી ચક્ર, છત્ર, દંડ અને ખડ્ગ એ ચાર રત્નો આયુધશાલામાં ઉત્પન્ન થાય છે, ચમર કાકિણી અને મણિ એ ત્રણ રત્ન ભંડારમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ગજ અને અશ્વ એ બે રત્નો વૈતાલ્ય પર્વતના ભૂમિતલમાંથી ભેટણામાં મળે છે, પુરોહિત, સેનાપતિ, ગાથાપતિ અને વાર્ધકી એ ચાર પોતાના નગરમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને એક સ્ત્રી રત્નની રાજમહેલમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. (૨૬૭)

નેસપ્પે પંડુએ પિંગલએ, સવ્વરયણમહાપડમે ।

काले अ महाकाले, माणवगे तह महासंखे ॥૨૬૮॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬૫]

નૈસર્પ, પાણ્ડુક, પિંગલ, સર્વરત્ન, મહાપદ્મ, કાલ, મહાકાલ, માણવક અને મહાશંખ એ ચક્રવર્તીના નવનિધાનો હોય છે. (૨૬૮)

જંબૂદીવે ચરો, સયાઈ વીસુત્તરાઈં ઉક્કોસં ।

रयणाइ जहण्णं पुण, हुंति विदेहंमि छप्पन्ना ॥૨૬૯॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬૬]

જંબૂદ્વીપમાં એક સાથે ઉત્કૃષ્ટથી ૪૨૦ અને જઘન્યથી ૫૬ રત્નો (મહાવિદેહને વિષે) હોય છે. (૨૬૯)

ચક્કં ધણુહં સ્વમ્મો, મળી ગયા તહ ય હોઈ વણમાલા ।

संखो सत्त इमाइं, रयणाइं वासुदेवस्स ॥૨૭૦॥

ચક્ર, ધનુષ્ય, ખડ્ગ, મણિ, ગદ્યા તથા વનમાળા અને શંખ એ સાત વાસુદેવનાં રત્નો હોય છે. (૨૭૦)

સંખનરા ચરસુ ગડસુ, જંતિ પંચસુ વિ પદ્મસંઘયણે ।

इय दु ति जा अट्टसयं, इगसमए जंति ते सिद्धिं ॥૨૭૧॥

સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો મરીને ચારે ગતિમાં જાય છે પરંતુ જે પ્રથમ સંઘયણવાળા છે તે ચારગતિ ઉપરાંત પાંચમી સિદ્ધિગતિમાં પણ જાય છે. એક સમયમાં એક, બે, ત્રણ યાવત્ ૧૦૮ સુધી મોક્ષે જઈ શકે છે. (૨૭૧)

વીસિત્થી દસ નપુંસગ, પુરિસદ્વસયં તુ એગસમણં ।

સિજ્ઞાઈ ગિહિ અન્ન સલિંગ, ચડ દસ અદ્વાહિઅસયં ચ ॥૨૭૨॥

શ્રી વેદે ઉત્કૃષ્ટી એક સમયમાં વીશ મોક્ષે જાય, નપુંસકવેદે દશ, પુરુષવેદે એક સમયમાં ૧૦૮ મોક્ષે જાય, લિંગમાં—ગૃહસ્થલિંગમાં એક જ સમયમાં ૪, અન્ય તાપસાદિના લિંગમાં ૧૦ અને સ્વ-સાધુલિંગમાં ૧૦૮ મોક્ષે જાય. (૨૭૨)

ગુરુ લહુ મજ્જિમ દો ચડ, અદ્વસયં ઉદ્વહોતિરિઅલોપ ।

ચડબાવીસદ્વસયં, દુ સમુદે તિન્નિ સેસજલે ॥૨૭૩॥

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા એક સમયમાં ૨, જઘન્ય અવગાહનાવાળા ૪, અને મધ્યમ અવગાહનાવાળા એક સમયમાં ૧૦૮ મોક્ષે જાય, ઊર્ધ્વલોકમાં ૪, અધોલોકમાં ૨૨, અને તિચ્છલોકમાં એક સમયમાં ૧૦૮ મોક્ષે જાય. સમુદ્રમાં ૨, નદી વગેરે શેષ જલમાં એક સમયમાં ૩ મોક્ષે જાય. (૨૭૩)

નરયતિરિયાગયા દસ, નરદેવગઈઓ વીસ અદ્વસયં ।

દસ રયણાસકરવાલુયાડ, ચડ પંકમૂદગઓ ॥૨૭૪॥

છન્ન વણસ્સઈ દસ તિરિ, તિરિત્થિ દસ મણુઅવીસનારીઓ ।

અસુરાઈવંતરા દસ, પળ તદેવીઓ પત્તેઅં ॥૨૭૫॥

જોઈ દસ દેવી વીસં, વિમાણિ અદ્વસય વીસ દેવીઓ ।

તહ પુંવેઈહિંતો, પુરિસા હોઝળ અદ્વસયં ॥૨૭૬॥

સેસદ્વમંગણસું, દસ દસ સિજ્ઞાંતિ એગસમયમ્મિ ।

વિરહો છમાસ ગુરુઓ, લહુ સમઓ ચવળમિહ નત્થિ ॥૨૭૭॥

નરકગતિ તથા તિર્યચગતિમાંથી અનન્તરપણે મનુષ્ય થયેલા મોક્ષે જાય તો એક સમયમાં ૧૦, મનુષ્યમાંથી મનુષ્ય થયેલા વીશ અને દેવગતિમાંથી મનુષ્યપણે થયેલા એકસમયમાં ૧૦૮ મોક્ષે જાય. રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, અને વાલુકાપ્રભામાંથી આવેલા ૧૦ મોક્ષે જાય. ચોથી પંકપ્રભા, પૃથ્વીકાય તથા અપૂકાયમાંથી આવેલા એક સમયમાં ૪, વનસ્પતિમાંથી આવેલા ૬, તિર્યચમાંથી આવેલા ૧૦, તિર્યચની સ્ત્રીમાંથી આવેલા ૧૦, મનુષ્ય તથા મનુષ્ય સ્ત્રીપણામાંથી આવેલા એક સમયમાં ૨૦, ભવનપતિ વ્યન્તરમાંથી આવેલા ૧૦, તેમની દેવીઓમાંથી આવેલા ૫, જ્યોતિષીમાંથી આવેલા ૧૦, તેમની સ્ત્રીઓમાંથી આવેલા ૨૦, વૈમાનિકમાંથી આવેલા ૧૦ અને વૈમાનિકની સ્ત્રીઓમાંથી આવેલ એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટી ૨૦ મોક્ષે જાય. પુરુષવેદમાંથી પુરુષ મનુષ્ય થયેલા એક સમયમાં ૧૦૮ અને પુરુષમાંથી સ્ત્રી, પુરુષમાંથી નપુંસક વગેરે બાકીના આઠ ભાગમાં એક સમયે દશ-દશ મોક્ષે જાય છે. સિદ્ધિગતિનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત વિરહકાળ છ માસનો અને જઘન્ય વિરહકાળ એક સમયનો છે. સિદ્ધિગતિમાં ગયા પછી ચ્યવન થતું નથી. (૨૭૪ થી ૨૭૭)

અડ સગ છ પંચ ચડ તિન્નિ, દુન્નિ ઇક્કો ય સિજ્ઞમાણેસુ ।

વત્તીસાઈસુ સમયા, નિરંતરં અંતરં ઊવરિં ॥૨૭૮॥

વત્તીસા અડયાલા, સટ્ટી બાવત્તરી ય અવહીઓ ।

ચુલસીઈ છન્નઈ, દુરહિઅમદ્વત્તરસયં ચ ॥૨૭૯॥

એક બે પાવત્ બત્રીશ સુધી જીવો મોક્ષે જાય તો ઉપરા ઉપરી આઠ સમય સુધી જાય, ત્યારબાદ સમયાદિનું અવશ્ય અંતર પડે, એ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવું. ૩૩ થી ૪૨ સુધી ઉપરાઉપરી મોક્ષે જાય તો સાત સમય સુધી, ૪૮ થી ૬૦ સુધી જીવો ઉપરા ઉપરી મોક્ષે જાય તો છ સમય સુધી, ૬૧ થી ૭૨ સુધી મોક્ષે જાય તો પાંચ સમય સુધી, ૭૩ થી ૮૪ સુધી મોક્ષે જાય તો ચાર સમય સુધી, ૮૫ થી ૯૬ સુધી મોક્ષે જાય તો ત્રણ સમય સુધી, ૯૭ થી ૧૦૨ સુધી મોક્ષે જાય તો ઉપરા ઉપરી બે સમય સુધી અને ૧૦૩ થી ૧૦૮ સુધી મોક્ષે જાય તો એક સમય સુધી મોક્ષે જાય. પછી સમયાદિનું અવશ્ય અંતર પડે. (૨૭૮-૨૭૯)

પળયાલલક્ષજોયણ-વિક્ષંભા સિદ્ધસિલ ફલિહવિમલા ।

તદુવરિગજોઅણંતે, લોગંતો તત્થ સિદ્ધિદ્વિ ॥૨૮૦॥

પીસ્તાલીશ લાખ યોજન લાંબી પહોળી સ્ફટિકરત્નના સરખી નિર્મળ સિદ્ધશિલા છે, તેના ઉપર એક યોજનને અંતે લોકનો છોડે છે, સિદ્ધની ત્યાં સ્થિતિ છે. (૨૮૦)

બહુમજ્જદેસભાપ્, અદ્દેવ ય જોયણાઈ બાહલ્લં ।

ચરિમંતેસુ ય તણુઈ, અંગુલસંઘેઝઈ ભાગં ॥૨૮૧॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬૭]

આ સિદ્ધશિલાનો મધ્યભાગ આઠ યોજનની જાડાઈવાળો છે, અને ત્યાંથી ચારે બાજુનો ભાગ ઓછો થતાં થતાં તદ્દન છેડાના ભાગે અંગુલના સંખ્ય ભાગ જેટલી સિદ્ધશિલા પાતળી છે. (૨૮૧)

તિન્નિ સયા તિત્તીસા, ઘણુત્તિભાગો ય કોસછઙ્ગાગો ।

જં પરમોગાહોડયં, તો તે કોસસ્સ છઙ્ગાગો ॥૨૮૨॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬૮]

ત્રણસો તેત્રીશ ધનુષ્ય અને એક ધનુષ્યનો ત્રીજો ભાગ અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એક ગાઉનો છઠ્ઠો ભાગ જેવડો હોય તેટલા પ્રમાણની સિદ્ધના જીવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હોય છે. (૨૮૨)

એગા ય હોઈ રયણી, અદ્દેવ ય અંગુલેહિં સાહીયા ।

એસા ધલુ સિદ્ધાણં, જહજ્ઞ ઓગાહણા મળિયા ॥૨૮૩॥ [પ્ર. ગા. સં. ૬૯]

એક હાથ અને ઉપર આઠ અંગુલ અધિક જેટલી સિદ્ધોની જઘન્ય અવગાહના હોય છે. (૨૮૩)

અહીંથી ચોથો તિર્યચગતિ અંગેનો અધિકાર શરૂ થાય છે.

બાવીસ-સગ-તિ-દસવાસસહસડગણિ તિદિણ બેદિઆઈસુ ।

બારસ વાસુણપણ દિણ, છ માસ તિપલિઅદ્વિદ્વિ જિદ્ધા ॥૨૮૪॥

પૃથ્વીકાયજીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૨૨૦૦૦ વર્ષનું, અપૃકાયનું ૭૦૦૦ વર્ષનું, વાયુકાયનું ૩૦૦૦ વર્ષનું, વનસ્પતિકાયનું ૧૦૦૦૦ વર્ષનું અને તેઉકાયનું ત્રણ અહોરાત્રનું આયુષ્ય છે. બેઈન્દ્રિયનું ૧૨ વર્ષનું, તેઈન્દ્રિયનું ૪૯ દિવસનું, ચૌરિન્દ્રિયનું ૬ માસનું અને પંચેન્દ્રિયતિર્યચનું ત્રણપલ્લવોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. (૨૮૪)

સળ્હા ય સુદ્ધ-વાલુઅ, મળોસિલ સક્કરા ય સરપુદ્ધવી ।

ફગ-બાર ચહદ-સોલસ-ડઠારસ-બાવીસમસહસા ॥૨૮૫॥

શ્લેષ્મ કોમળ માટીનું એક હજાર વર્ષનું, શુદ્ધ નીચેની માટીનું બાર હજાર વર્ષનું, રેતીરૂપ માટીનું ચૌદ

હજાર વર્ષનું મજાસીલ તથા પારાનું સોળ હજાર વર્ષનું પથ્થરના ગાંગડાનું અઢાર હજાર વર્ષ અને શિલાઓનું બાવીશ હજાર વર્ષનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. (૨૮૫)

ગમ્ભુઅજલયરોમય, ગમ્ભોરગ પુવ્વકોડિ ઉક્કોસા ।

ગમ્ભચઉપ્પયપવિલ્લુસુ, તિપલિઅપલિઆઅસંસંસો ॥૨૮૬॥

ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ, સંમૂર્ચિછમ-ગર્ભજ બન્ને પ્રકારના જલચર અને ગર્ભજ ઉરપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પૂર્વકોડ વર્ષનું છે. ગર્ભજ ચતુષ્પદનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ત્રણ પલ્લોપમ અને ગર્ભજ ખેચરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. (૨૮૬)

પુવ્વસસ ઉ પરિમાણં, સયરિં ચલુ વાસકોડિલક્ષ્ણાઓ ।

છપ્પત્તં ચ સહસ્સા, બોદ્ધવ્વા વાસકોડીણં ॥૨૮૭॥

શ્રીતેરલાખ કોડ અને છપ્પન હજાર કોડ (૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦) વર્ષનું એક પૂર્વ થાય છે. (૨૮૭)

સમ્મુચ્છિપણિંદિઅથલક્ષહયરુગમુઅગ જિહ્વિટ્ટિ કમસો ।

વાસસહસ્સા ચુલસી, વિસત્તરિં તિપણ્ણ વાયાલા ॥૨૮૮॥

સંમૂર્ચિછમ સ્થલચરની ઉત્કૃષ્ટ ૮૪૦૦૦ વર્ષ આયુષ્યસ્થિતિ, સંમૂર્ચિછમખેચરની ૭૨૦૦૦ વર્ષ, સંમૂર્ચિછમ ઉરપરિસર્પની ૫૩૦૦૦ વર્ષ અને સંમૂર્ચિછમ ભુજપરિસર્પની ૪૨૦૦૦ વર્ષની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ છે. [સંમૂર્ચિછમ જલચરની પૂર્વકોડ પ્રમાણ સ્થિતિ પ્રથમ કહી છે.] (૨૮૮)

એસા પુઢવાઈણં, મવટ્ટિઈં સંપયં તુ કાયટ્ટિઈં ।

ચઉણિદિસુ નેયા, ઓસપ્પિણિઓ અસંસેજ્ઞા ॥૨૮૯॥

તાઉ વળમ્મિ અણંતા, સંસિજ્ઞા વાસસહસ વિગલેસુ ।

પંચિદિતિરિનરેસુ, સત્તટ્ઠમવા ઉ ઉક્કોસા ॥૨૯૦॥

આ સ્થિતિ જે કહી તે પૃથ્વીકાય વગેરેની ભવસ્થિતિ કહી, હવે કાયસ્થિતિ કહે છે:-પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, અને વાયુ એ ચાર એકેન્દ્રિયોને વિષે અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી પ્રમાણ કાયસ્થિતિ છે, વનસ્પતિકાયમાં અનન્ત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પ્રમાણ કાયસ્થિતિ છે, વિકલેન્દ્રિયમાં સંખ્યાતા હજાર વર્ષ, અને પંચેન્દ્રિયતિર્યચ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ સાત આઠ ભવ જેટલી છે. (૨૮૯-૨૯૦)

સવ્વેસિંપિં જહજ્ઞા, અંતમુહત્તં મવે અ કાણ ય ।

જોઅણસહસસમહિઅં, ઇણિંદિઅદેહમુક્કોસં ॥૨૯૧॥

વિતિચરિંદિસરીરં, વારસજોઅણતિકોસચઉક્કોસં ।

જોયણસહસ પણિંદિઅ, ઓહે વોચ્છં વિસેસં તુ ॥૨૯૨॥

એકેન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ તિર્યચોની જઘન્ય ભવસ્થિતિ [આયુષ્ય] અને કાયસ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. એકેન્દ્રિયનું શરીર ઉત્કૃષ્ટથી હજાર યોજનથી કર્કઠ અધિક મોટું છે, બેઠેન્દ્રિયનું બાર યોજનનું, તેઠેન્દ્રિયનું ત્રણ ગાઉનું, ચઉરેન્દ્રિયનું એક યોજન-ચાર ગાઉનું ઉત્કૃષ્ટ શરીર પ્રમાણ છે. પંચેન્દ્રિયનું એક હજાર યોજનનું છે. આ સામાન્યથી વાત કહી, તેમાં જે કાંઈ વિશેષ છે તે આગળ કહેવાય છે. (૨૯૧-૨૯૨)

અંગુલઅસંખ્યાગો, સુહુમનિગોઓ અસંખ્યગુણ વાઙ ।

તો અગણિ તઓ આઠ, તત્તો સુહુમા ભવે પુઢવી ॥૨૬૩॥

તો બાયરવાઙગણી, આઠ પુઢવી નિગોઅ અણુકમસો ।

પત્તેઅવણસરીરં, અહિઅં જોયણસહસ્સં તુ ॥૨૬૪॥

સર્વથી નાનું શરીર (લઘ્વિઅપયપિત્ત) સૂક્ષ્મનિગોદનું પરંતુ અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેવડું, તેના કરતાં સૂક્ષ્મ વાયુકાયનું અસંખ્યગુણ મોટું (છતાં અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેવડું), તેનાથી સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયનું અસંખ્યગુણ મોટું, તેનાથી સૂક્ષ્મ અપૂકાયનું અસંખ્યગુણ મોટું, તેથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયનું અસંખ્યગુણ મોટું, તેનાથી બાદર વાયુકાયનું અસંખ્યગુણ, તેથી બાદર અગ્નિનું અસંખ્યગુણ, તેથી બાદર અપૂકાયનું અસંખ્યગુણ, તેથી બાદર પૃથ્વીનું અસંખ્યગુણ, અને તેથી બાદર નિગોદનું શરીર અસંખ્યગુણ મોટું છે. છતાં દરેકમાં અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ સમજવો. અસંખ્યાતાના અસંખ્યાતા ભેદો હોવાથી આ બાબતમાં કોઈ જાતનો વિરોધ આવશે નહિ, તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિનું એક હજાર યોજનથી કાંઈક અધિક શરીરપ્રમાણ છે. (૨૮૩-૨૮૪)

ઉસ્સેહંગુલજોઅણ-સહસ્સમાણે જલાસણ નેયં ।

તં વલ્લિપડમપમુહં-અઓ પરં પુઢવીરૂવં તુ ॥૨૬૫॥

ઉસ્સેહંગુલના માપથી એક હજાર યોજન ઉંડા જલાશયોમાં વર્તતી વેલ-પદ્મ-વગેરે વનસ્પતિની અપેક્ષાએ આ શરીરનું પ્રમાણ સમજવું, તેથી વધુ ઉંડા જલાશયોમાં તે વનસ્પતિનો નીચેનો ભાગ પૃથ્વીકાયમય જાણવો. (૨૮૫)

બારસજોઅણ સંઘો, તિકોસ ગુમ્પી ય જોયણં ભમરો ।

મુઞ્છિમચડપયમુઅગુરગ, ગાડયધણુજોઅણપુહત્તં ॥૨૬૬॥

બાર યોજનનો શંખ, ત્રણ ગાઉનો કાનખજુરો, એક યોજનનો ભમરો, વગેરે બેઈન્દ્રિયાદિ જીવોનું શરીર પ્રમાણ [પ્રાયઃ અઢીદીપ બહારના દીપ-સમુદ્રોમાં] જાણવું. સંમૂર્ણિયમ ચતુષ્પદનું ઉત્કૃષ્ટ શરીર બેથી નવ ગાઉનું, સંમૂર્ણિયમ ભૂજપરિસર્પનું બેથી નવ ધનુષ્યનું અને સંમૂર્ણિયમ ઉરપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ શરીર બેથી નવ યોજનનું હોય છે. (૨૮૬)

ગબ્ધચડપ્પય ઇગ્ગાડઆઈં, મુઅગા ડ ગાડઅપુહત્તં ।

જોઅણસહસ્સમુરગા, મઞ્છાડમણ વિ અ સહસ્સં ॥૨૬૭॥

પન્થિલુદુગધણુપુહત્તં, સબ્બાણંગુલઅસંખ્યાગ લહૂ ॥૨૬૭^૧/_૨॥

ગર્ભજચતુષ્પદનું ઉત્કૃષ્ટ શરીર છ ગાઉનું, ગર્ભજભૂજપરિસર્પનું બેથી નવ ગાઉનું, અને ગર્ભજ ઉરપરિસર્પનું એક હજાર યોજનનું ઉત્કૃષ્ટ શરીર હોય છે. ગર્ભજ-સંમૂર્ણિયમ બન્ને પ્રકારના જલચરનું પણ ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન એક હજાર યોજનનું અને સંમૂર્ણિયમ ગર્ભજ બન્ને પ્રકારના ખેચરનું ઉત્કૃષ્ટ શરીર પ્રમાણ બેથી નવ ધનુષ્યનું છે, તિર્યચોનું જઘન્ય શરીર સર્વનું અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ જાણવું. (૨૮૭-૨૮૭^૧/_૨)

વિરહો વિગલાસન્નીણ, જમ્મમરણેસુ અંતમુહૂ ॥૨૬૮॥

ગબ્ધે મુહત્ત વારસ, ગુરુઓ લહુ સમય સંખ સુરતુલ્લા ।

અણુસમયમસંચિજ્ઞા, ઇર્ણિદિઅ હંતિ અ ચવંતિ ॥૨૬૯॥

વળકાડો અણંતા, એકેઢાઓ વિ જં નિગોઆઓ ।

નિચ્ચમસંહો ભાગો, અણંતજીવો ચપડ એડ ॥૩૦૦॥

એકેન્દ્રિય-તેઈન્દ્રિય-અઉરિન્દ્રિય અને અસંજી અર્થાત્ સંમૂર્ણિય પંચેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત અવન વિરહકાળ અન્તર્મુહુર્તનો જાણવો. ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચનો ઉપપાત-અવન વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટથી બાર મુહુર્તનો જાણવો. [એકેન્દ્રિયમાં સમયે સમયે ઉત્પત્તિ તથા અવન અસંખ્ય જીવોનું ચાલુ હોવાથી ત્યાં તે સંબંધી વિરહકાળ છે જ નહીં) એક સમયમાં ઉપપાત સંખ્યા તથા એક સમયમાં અવન સંખ્યા દેવના દ્વારમાં જે પ્રમાણે કહેલ છે તે પ્રમાણે અર્થાત્ અસંખ્યાતી જાણવી. ઉપપાત-અવન સંખ્યા સંબંધી એકેન્દ્રિયમાં વિચારતાં નિગોદ (સાધારણ વનસ્પતિ) સિવાય બાકીના પૃથ્વીકાયાદિ સ્થાનોમાંથી પ્રતિસમય અસંખ્ય જીવો આવે છે અને અસંખ્ય તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સાધારણ વનસ્પતિમાંથી અનંત જીવો આવે છે અને અનન્ત ઉત્પન્ન થાય છે, કારણકે અસંખ્યાતી નિગોદ પૈકી પ્રત્યેક નિગોદનો અસંખ્યાતમો ભાગ નિરંતર આવે છે અને તેમાં બીજો નવો ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૯૮-૨૯૯-૩૦૦)

ગોલા ય અસંખિજ્ઞા, અસંખનિગોઅઓ હવડ ગોલો ।

એકેઢાંમિ નિગોએ, અણંત જીવા મુણેયવા ॥૩૦૧॥

નિગોદના ગોળા અસંખ્યાતા છે, એક એક ગોળામાં અસંખ્ય નિગોદ છે અને એક એક નિગોદમાં અનન્ત અનન્ત જીવો છે. (૩૦૧)

અત્યિ અણંતા જીવા, જેહિં ન પત્તો તસાડપરિણામો ।

ઉપ્પજંતિ ચયંતિ ય, પુણોવિ તત્થેવ તત્થેવ ॥૩૦૨॥

એવા અનન્ત જીવો છે કે જેઓ અનન્તો કાલ વ્યતીત થવા છતાં ત્રસાદિ પરિણામ પામ્યા નથી કારણકે અનાદિકાલથી અવ્યવહારરશિમાં છે, મરણ પામીને ત્યાંને ત્યાં જ વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. (૩૦૨)

સવ્વોડવિ કિસલઓ સ્વલુ, ઉગ્ગમમાણો અણંતઓ મણિઓ ।

સો ચેવ વિવહંતો, હોડ પરિત્તો અણંતો વા ॥૩૦૩॥

સર્વ વનસ્પતિઓને ઉગવાની પ્રાથમિક અવસ્થા જેને અંકુર-કોટિ કુટ્યો અથવા પાંદડાની અપેક્ષાએ કિશલય-કુંપળ કહેવામાં આવે છે તે અવસ્થામાં તે સર્વ વનસ્પતિ અનન્તકાય હોય છે અને ત્યારબાદ આગળની અવસ્થામાં વધતાં વધતાં પ્રત્યેક હોય તે પ્રત્યેક થાય અને સાધારણ હોય તો સાધારણ વનસ્પતિ થાય છે. (૩૦૩)

જયા મોહોદઓ તિવ્વો, અજ્ઞાણં સુમહમ્ભયં ।

પેલવં વેઅણીયં તુ, તયા એગિંદિઅત્તણં ॥૩૦૪॥

તીવ્રમોહનો ઉદય, મહાભયંકર અજ્ઞાન-જડતા અને અસાર અજ્ઞાતાનો ઉદય થવાનો હોય ત્યારે એકેન્દ્રિયપણું મળે છે. (૩૦૪)

તિરિણસુ જંતિ સંઘાડ-તિરિનરા જા દુકપ્પદેવા ઉ ।

પજ્જતસંઘગમ્ભય-બાયરભૂદગપરિત્તેસું ॥૩૦૫॥

તો સહસારંતસુરા, નિરયા ય પજ્જતસંઘગમ્ભેસુ ।

સંઘપણિંદિઅતિરિઆ, મરિહં ચડસુ વિ ગડસુ જંતિ ॥૩૦૬॥

ચાવર વિગલા નિયમા, સંઘાઉઅ તિરિનરેસુ ગચ્છંતિ ।

વિગલા તમેજ્ઞ વિરહં, સમ્મંપિ ન તેઝવાઝુઆ ॥૩૦૭॥

સંખ્યાતવર્ષના આયુષ્યવાળા એકેન્દ્રિયાદિ તિર્યચો તથા મનુષ્યો-તિર્યચપણે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે,

સૌધર્મ-ઈશાન દેવલોક સુધીના દેવો પર્વાપ્તા ગર્ભજ સંખ્યવર્ષાયુષી પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં તથા પર્વાપ્તા બાદર પૃથ્વી-પાણી વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સનતકુમારથી સહસ્રાર સુધીના દેવો સંખ્યવર્ષાયુષી ગર્ભજ પર્વાપ્તા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. સંખ્યાત વર્ષાયુષી પંચેન્દ્રિય તિર્યચો મરીને ચારે ગતિમાં જઈ શકે છે, પાંચ સ્થાવરો અને વિકલેન્દ્રિયો નિશ્ચયે સંખ્યાત વર્ષાયુષી તિર્યચ તથા મનુષ્યમાં જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. વિકલેન્દ્રિયો (ઉપલક્ષણથી-પૃથ્વી-પાણી અને વનસ્પતિ પણ) મનુષ્યમાં જાય તો સર્વવિરતિ અને યાવત્ મોક્ષનો લાભ મેળવી શકે છે, પરંતુ તેઉકાય-વાઉકાયમાંથી નીકળીને અનંતર મનુષ્ય થયેલો સમ્યક્ત્વનો લાભ પણ પામી શકતો નથી. (૩૦૫-૩૦૬-૩૦૭)

પુઢવીદગપરિત્તવળા, બાયરપજ્ઞત્ત હુંતિ ચઝલેસા ।

ગમ્મયતિરિઅનરાણાં, છલ્લેસા તિન્નિ સેસાણં ॥૩૦૮॥

બાદરપર્વાપ્તા-પૃથ્વી-પાણી અને વનસ્પતિમાં પ્રથમની ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. ગર્ભજ તિર્યચ તથા-ગર્ભજ મનુષ્યને છએ લેશ્યાઓ હોય છે અને બાકીના તેઉકાય-વાઉકાય-વિકલેન્દ્રિય વગેરે તથા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયાદિમાં પ્રથમની ત્રણ લેશ્યા હોય છે. (૩૦૮)

અંતમુહુત્તમ્મિ ગપ, અંતમુહુત્તમ્મિ સેસપ ચેવ ।

લેસાહિં પરિણયાહિં, જીવા વચ્છંતિ પરલોયં ॥૩૦૯॥ [પ્ર. ગા. સં. ૭૦]

તિરિનરઆગામિભવલ્લેસાપ અઙગપ સુરા નિરયા ।

પુચ્ચભવલેસસેસે, અંતમુહુત્તે મરણમિતિ ॥૩૧૦॥

દેવ-નારકગતિમાં જવાવાળા તિર્યચ-મનુષ્યોને આવતા ભવની લેશ્યાનું અન્તર્મુહૂર્ત આ ભવમાં વ્યતિકાન્ત થયા બાદ અને તિર્યચ-મનુષ્યગતિમાં ઉત્પન્ન થનારા દેવ-નારકોને ચાલુ ભવની લેશ્યા અન્તર્મુહૂર્ત જેટલી બાકી રહે તે અવસરે તે તે લેશ્યાઓથી પરિણત થએલા આત્માઓ પરલોકમાં જાય છે. ૩૧૦ મી ગાથાનો ભાવાર્થ આમાં આવી ગયો છે. (૩૦૯-૩૧૦)

અંતમુહુત્તઠિઈઓ, તિરિઅનરાણં હવંતિ લેસાઓ ।

ચરમા નરાણ પુણ નવ-વાસૂળા પુચ્ચકોડી વિ ॥૩૧૧॥

તિર્યચ તથા મનુષ્યોને લેશ્યાનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે. અર્થાત્ અન્તર્મુહૂર્ત લેશ્યાઓ બદલાય છે. છેલ્લી શુદ્ધલેશ્યાનો કાળ જેમને નવમે વર્ષે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે તેવા પૂર્વકોડ વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યની અપેક્ષાએ નવ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વકોડ વર્ષ જેટલો છે. (૩૧૧)

તિરિઆણ વિ ઠિહપમુહં, મણિઅમસેસં પિ સંપયં વુચ્છં ।

અમિહિઅદારમ્મહિઅં, ચઝગઙ્ગીવાણં સામન્નં ॥૩૧૨॥

એ પ્રમાણે તિર્યચોની આયુષ્યસ્થિતિ વગેરે બધા કહેવા યોગ્ય દ્વારો કહ્યાં, હવે દેવ, નારક, મનુષ્ય અને તિર્યચ એ ચારે ગતિને અંગે જુદું જુદું કહેવામાં આવતાં જે કાંઈ બાકી રહેલ છે તે ચારે ગતિ આશ્રયી સામાન્યથી પ્રકીર્ણ અધિકાર કહે છે. (૩૧૨)

✽ ચારેગતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી વિવિધ બાબતો ✽

દેવા અસંખનરતિરિ, ઇત્થીપુંવેઅ ગઘનરતિરિઆ ।

સંઘાઉઆ તિવેઆ, નપુંસગા નારયાઈઆ ॥૩૧૩॥

દેવો—યુગલિક એવા મનુષ્ય—તિર્યંચોમાં સ્ત્રીવેદ તથા પુરુષવેદ એમ બે જ વેદો છે. વળી સંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા ગર્ભજમનુષ્ય—અને તિર્યંચોમાં સ્ત્રી-પુરુષ અને નપુંસક એમ ત્રણે વેદો હોય છે અને બાકીના નારકી એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, અસંજિગ્ધેન્દ્રિય વગેરે બધાપ એક નપુંસક વેદવાળા જ છે. (૩૧૩)

આયંગુલેણ વત્થું, સરીરમુસ્સેહઅંગુલેણ તહા ।

નગપુઢવિવિમાણાઈ, મિણસુ પમાણંગુલેણ તુ ॥૩૧૪॥

ફૂલો—તલાવ વગેરે આત્માંગુલ (જે યુગમાં જે અંગુલનું પ્રમાણ હોય તે) વડે માપવાં, શરીરનું પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી માપવું અને પર્વત—પૃથ્વી વિમાન વગેરે પદાર્થો પ્રમાણાંગુલ વડે માપવા. (૩૧૪)

સત્થેણ સુતિક્ષ્ણેણ વિ, છિત્તું મિત્તું વ જં કિર ન સક્કા ।

તં પરમાણું સિદ્ધા, વયંતિ આઈ પમાણાણં ॥૩૧૫॥

પરમાણૂ તસરેણૂ, રહરેણૂ વાલઅગ્ગ લિક્કા ય ।

જૂઅ જવો અદ્દુગુણો, કમેણ ઉસ્સેહઅંગુલયં ॥૩૧૬॥

અંગુલછક્કં પાઓ, સો દુગુણ વિહત્થી સા દુગુણ હત્થો ।

ચહહત્થં ઘણુ દુસહસ, કોસો તે જોઅણં ચહરો ॥૩૧૭॥

તીક્ષ્ણ શસ્ત્રવડે પણ જેનું છેદન ભેદન કિંવા બે ભાગ ન થઈ શકે તેને વ્યાવહારિક પરમાણુ કહેવાય છે અને સર્વ પ્રમાણોની તે આદિ ગણાય છે. એવા આઠ પરમાણુનો એક ત્રસરેણુ, આઠ ત્રસરેણુનો એક રથરેણુ, આઠ રથરેણુનો એક વાલાગ્ગ, આઠ વાલાગ્ગની એક લીખ, આઠ લીખની એક જૂ-યુકા, આઠ જૂનો એક જવ અને આઠ જવનો એક ઉત્સેધાંગુલ થાય. છ અંગુલનો એક પાદ, બે પાદની એક વેંત, બે વેંતનો એક હાથ, ચાર હાથનો એક ધનુષ્ય, બે હજાર ધનુષ્યનો એક કોશ-ગાઉ, અને ચાર ગાઉનું એક યોજન થાય છે. (૩૧૫-૩૧૬-૩૧૭)

ચહસયગુણં પમાણં—ગુલમુસ્સેહંગુલાહ બોધવં ।

ઉસ્સેહંગુલ દુગુણં, વીરસ્સાયંગુલં મિણિયં ॥૩૧૮॥

ઉત્સેધાંગુલથી પ્રમાણાંગુલ (લંબાઈમાં) ચારસોગણું છે, (અને વિષ્વંભમાં અઢીગણું છે); તથા વીરભગવંતનું અંગુલ ઉત્સેધાંગુલથી બમણું—મોટું છે. (૩૧૮)

પુઢવાહસુ પત્તેઅં, સગવળપત્તેઅણંત દસ ચહદસ ।

વિગલે દુ દુ સુરનારયતિરિ, ચહ ચહ ચહદસ નરેસુ ॥૩૧૯॥

જોણીણ હોંતિ લક્કા, સવ્વે ચુલસી ઇહેવ ધિપ્પંતિ ।

સમવળ્લાહસમેઆ, એગત્તેજેવ સામન્ના ॥૩૨૦॥

પૃથ્વી—પાણી અગ્નિ અને વાયુકાયમાં એ પ્રત્યેકની સાત—સાત લાખ જીવાયોનિ છે, પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં દશ

લાખ અને સાધારણ-વનસ્પતિકાયમાં ચૌદ લાખ જીવાયોનિ છે. બેઈન્દ્રિય—તેઈન્દ્રિય—ચૌરિન્દ્રિય એ ત્રણેમાં બે બે લાખ, નારક—તિર્યચમાં ચાર ચાર લાખ, તથા મનુષ્યમાં ચૌદ લાખ જીવાયોનિ છે. બધી થઈને ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ છે, અનન્ત જીવોને ઉત્પન્ન થવાના સ્થાન અનંત હોવા જોઈએ છતાં ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ જે કહેલ છે તે—ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાન જુદા-જુદા હોય છતાં જે જે સ્થાનોનાં વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શ સરખાં હોય તે બધાપને એક જીવાયોનિ શાસ્ત્રમાં ગણેલ છે. (૩૧૯-૩૨૦)

एणिंदिएसु पंचसु, बार सग ति सत्त अट्ठीसा य ।

विअलेसु सत्त अड नव, जलखहचउपयउरगभुअगे ॥३२१॥

अद्धतेरस बारस, दस दस नवगं नरामरे नरए ।

बारस छवीस पणवीस, हुंति कुलकोडिलक्खाइं ॥३२२॥

इग कोडि सत्तनवई, लक्खा सहा कुलाण कोडीणं ॥३२२^૧/_૨॥

હવે કુલકોટી કહેવાય છે કે— પૃથ્વીકાયની બારલાખ, અપૂકાયની સાતલાખ, તેઉકાયની ત્રણલાખ, વાયુકાયની સાતલાખ, વનસ્પતિકાયની અઠાવીશ લાખ, બેઈન્દ્રિયની સાત લાખ, તેઈન્દ્રિયની આઠલાખ, ચૌરિન્દ્રિયની નવ લાખ, જલચરની સાડાબારલાખ, ખેચરની બારલાખ, ચતુષ્પદની દશલાખ, ઉરપરિસર્પની દશલાખ, ભુજપરિસર્પની નવલાખ, મનુષ્યની બારલાખ, દેવતાની છવીસલાખ, અને નારકીની પચીસલાખ કુલકોટી છે. એકંદરે સર્વ જીવોની એકકોડ અને સાડી સત્તાણું લાખ [૧૮૭૫૦૦૦૦] કુલકોટી છે. (૩૨૧-૩૨૨^૧/_૨)

संवुडजोणि सुरेणिंदिनारया, विअड विगल गब्भूभया ॥३२३॥

अचित्तजोणि सुरनिरय, मीस गब्भे तिभेअ सेसाणं ।

सीउसिण निरय सुरगब्भ, मीसे तेउसिण सेस तिहा ॥३२४॥

દેવો, એકેન્દ્રિયો અને નારકો સંવૃત્ત યોનિવાળાં છે, વિકલેન્દ્રિય વિવૃત્ત યોનિવાળાં છે, તથા ગર્ભજ સંવૃત્ત-વિવૃત્ત બન્ને પ્રકારની યોનિવાળાં છે, દેવનારકો અચિત્ત યોનિવાળાં, ગર્ભજ મિશ્ર-સચિત્તચિત્ત યોનિવાળાં અને બાકીના જીવો ત્રણે પ્રકારની યોનિવાળાં છે, નારક જીવો શીત તથા ઉષ્ણ યોનિવાળાં, દેવતાઓ તથા ગર્ભજ જીવો શીતોષ્ણયોનિવાળાં, તેઉકાય ઉષ્ણયોનિવાળાં, અને બાકીના જીવો ત્રણે પ્રકારની યોનિવાળાં છે. (૩૨૩-૩૨૪)

हयगब्भ संखवत्ता, जोणी कुम्मुज्जायइ जायंति ।

अरिहहरिचकिरामा, वंसीपत्ताइ सेसनरा ॥३२५॥

શંખાવર્ત, કૂર્મોત્પન્ન અને વંશીપત્રા એમ મનુષ્યોમાં ત્રણ પ્રકારની યોનિ છે. શંખાવર્ત યોનિ હતગર્ભા છે, અરિહંત, વાસુદેવ, ચક્રી અને બલદેવનો જન્મ કૂર્મોત્પન્ન યોનિમાં જ થાય છે અને બાકીના જીવોને માટે વંશીપત્રાયોનિ છે. (૩૨૫)

आउस्स बंधकालो, अबाहकालो अ अंतसमओ य ।

अपवत्तऽणपवत्तणउवक्कमऽणुवक्कमा भणिया ॥३२६॥

આયુષ્યનો બન્ધકાળ, અબાધાકાળ, અંતસમય, અપવર્તન, અનપવર્તન, ઉપક્રમ અને અનુપક્રમ એમ આયુષ્યનાં સાત સ્થાનો કહ્યાં છે. (૩૨૬)

બંધંતિ દેવ—નારયઅસંસ્થનરતિરિ છમાસસેસાઝ ।

પરભવિયાઝ સેસા, નિરુવક્કમતિભાગસેસાઝ ॥૩૨૭॥

સોવક્કમાઝઆ પુણ, સેસતિભાગે અહવ નવમભાગે ।

સત્તાવીસઝમે વા, અંતમુહુત્તંતિમે વા વિ ॥૩૨૮॥

દેવ, નારક અને અસંખ્યવર્ષાધુષી (યુગલિક) તિર્યચ-મનુષ્યો ચાલુ આયુષ્યના છ માસ બાકી રહે ત્યારે પરભવના આયુષ્યનો બંધ કરે છે, બાકીના જીવોમાં નિરૂપકમાયુષ્યવાળા જીવો ચાલુ આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યારે પરભવાયુષ્યનો બંધ કરે. સોપકમાયુષ્યવાળા જીવો ત્રીજે ભાગે, નવમે ભાગે, સત્તાવીસમે ભાગે અથવા છેલ્લું અન્તર્મુહૂર્ત બાકી રહે થકે પરભવાયુષ્ય બાંધે. (૩૨૭-૩૨૮)

જઝમે ભાગે બંધો, આઝસ્સ ભવે અબાહકાલો સો ।

અંતે ઝજુગઝ ઇગસમય, વક્ક ચઝપંચસમયંતા ॥૩૨૯॥

ઝજુગઝપઠમસમય, પરભવિઅં આઝઅં તહાઝઝહારો ।

વક્કાઐ વીઅસમય, પરભવિઆઝં ઝદયમેઝ ॥૩૩૦॥

ઝગઝઝતિચઝવક્કાસું, ટુગાઝસમયસુ પરભવઝહારો ।

ટુગવક્કાઝસુ સમયા, ઇગ ટો તિઝિ અ અણાહારા ॥૩૩૧॥

જેટલામે ભાગે (અર્થાત્ જ્યારે) આયુષ્યનો બન્ધ થયો હોય ત્યાંથી લઈ પરભવનું આયુષ્ય ઉદયમાં ન આવે ત્યાં સુધીનો વચલો કાળ અબાધાકાળ કહેવાય. અંત સમય એટલે મરણ સમય. તે અંતસમયે પરભવમાં જતા જીવને બે પ્રકારની ગતિ હોય છે. એક સમયની તે **ઋજુગતિ** અને બે ત્રણ અથવા ચાર-પાંચ સમયની તે **વકાગતિ**. મરણસ્થાનથી ઉત્પત્તિસ્થાન દિશામાં અને તે પણ સમશ્રેણીમાં હોય તો આયુષ્ય પૂર્ણ થયા બાદ ત્યાં પહેલા સમયે જ આત્મા પહોંચી જાય છે. ત્યાં પહોંચતા પરભવના આયુષ્યનો ઉદય થાય છે તેમજ આહાર ગ્રહણ કરે છે. વકાગતિમાં (સ્થૂલથી) બીજા (પણ નિશ્ચયથી પ્રથમ) સમયે પરભવના આયુષ્યનો ઉદય થાય છે. એક-બે-ત્રણ અને ચાર વકામાં બીજા ત્રીજા વગેરે સમયોમાં પરભવ સંબંધી આહાર હોય છે. બે વકામાં એક સમય, ત્રણ વકામાં બે સમય અને ચાર વકામાં ત્રણ સમય અણાહારી છે. (૩૨૯-૩૩૦-૩૩૧)

બહુકાલવેઅણિઝં, કમ્મં અપ્પેણ જમિહ કાલેણં ।

વેઝઝઝ ઝુગવં ચિઅ, ઝઝઝસઝ્વપ્પેસમ્મં ॥૩૩૨॥

અપવત્તણિઝમેયં આઝં, અહવા અસેસકમ્મં પિ ।

બંધસમયવિ બઢ્ઢં, સિઢિલં ચિઅ તં જહાઝોગ્ગં ॥૩૩૩॥

ધણાકાળે ભોગવવા યોગ્ય જે આયુષ્યકર્મ અપવર્તના કરણવડે સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં ઉદયમાં આવ્યું થકું અલ્પકાળમાં ભોગવાઈ જાય તે આયુષ્ય અપવર્તનીય કહેવાય. આ પ્રમાણે એકલા આયુઃ કર્મ માટે જ અપવર્તના ન સમજવી, પરંતુ બીજા સર્વકર્મો માટે પણ જાણવું. લાંબા વખત સુધી ભોગવવા યોગ્ય છતાં નિમિત્તવડે અલ્પ સમયમાં ભોગવાઈ જાય તેનું કારણ એ છે કે બંધ વખતે તે તેવા પ્રકારનું શિથિલ બંધવાળું જ બંધાયેલ છે. (૩૩૨-૩૩૩)

જં પુણ ગાદનિકાયણબંધેણં પુલ્લમેવ કિલ વદ્ધં ।

તં હોઐ અણપવત્તજોગ્મં કમવેઅણિજ્ઞફલં ॥૩૩૪॥

જે આયુષ્ય (વગેરે કર્મ) તીવ્રનિકાયના બંધવડે પહેલેથી જ સુદૃઢ બંધાએલ છે તે અનપવર્તનીય છે અને તે અનુક્રમે જ ભોગવવા યોગ્ય છે. નિમિત્ત મળે તો પણ થોડા વખતમાં ભોગવાઈ જતું નથી. (૩૩૪)

ઉત્તમ—ચરમસરીરા, સુરનેરડયા અસંખનરતિરિઆ ।

હુંતિ. નિરુવક્કમાઝ દુહા વિ સેસા મુણેઅવ્વા ॥૩૩૫॥

તીર્થંકરાદિ શલાકા પુરુષો, ચરમશરીરી જીવો, દેવો, નારકીઓ અને અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્ય—સિર્યયો (યુગલિકી) નિરૂપકમાયુષ્યવાળા જ હોય છે અને બાકીના જીવો સોપકમ અને નિરૂપકમ બન્ને પ્રકારના આયુષ્યવાળા છે. (૩૩૫)

જેનાઉમુવક્કમિજ્ઞઐ, અપ્પસમુત્થેણ ઇયરેણાવિ ।

સો અજ્ઞવસાનાઈ, ઉવક્કમોઽણુવક્કમો ઇયરો ॥૩૩૬॥

આત્મજન્ય અધ્યવસાયાદિ આંતર નિમિત્તથી અથવા વિષ—અગ્નિ પ્રમુખ બાહ્યનિમિત્તથી જે આયુષ્ય લાંબાકાળ સુધી ભોગવવા યોગ્ય છતાં અલ્પ સમયમાં ભોગવવા યોગ્ય બને તે નિમિત્તને ઉપક્રમ કહેવાય. અને જેમાં તેવું બાહ્ય કે અભ્યંતર નિમિત્ત ન હોય તે નિરૂપકમ કહેવાય. (૩૩૬)

અજ્ઞવસાણનિમિત્તે, આહારે વૈયણા પરાધાણ ।

ફાસે આણાપાણૂ, સત્તવિહં સિજ્ઞણ આઝં ॥૩૩૭॥

રાગાદિ અધ્યવસાય ૧, વિષપાનાદિ નિમિત્ત ૨, કુપથ્યાદિ આહાર ૩, શૂલપ્રમુખ વેદના ૪, ઝંપાપાતાદિ પરાધાત ૫, અગ્નિ—વિષકન્યાદિનો સ્પર્શ ૬ અને દમ વગેરે કારણો આસોઆસ. ૭ એ સાત પ્રકારના ઉપક્રમો વડે આયુષ્ય જલદી ક્ષીણ થાય છે. (૩૩૭)

આહાર સરીરિંદિઅ, પજ્જતી આણપાણભાસમણે ।

ચઠ પંચ પંચ છપ્પિઅ, ઇગવિગલા સન્નિસન્નીણં ॥૩૩૮॥

આહાર, શરીર ઈન્દ્રિય, આસોઆસ, ભાષા અને મન એ છ પ્રકારની પચાપ્તિ છે. એકેન્દ્રિયને ચાર, વિકલેન્દ્રિય તથા અસંજીપંચેન્દ્રિયને પાંચ અને સંજીપંચેન્દ્રિયને છ પચાપ્તિઓ હોય છે. (૩૩૮)

આહારસરીરિંદિઅ, ઝસાસવઝમણોમિનિવ્વત્તિ ।

હોઐ જઓ દલિયાઓ, કરણં પઙ્ગ સા ઝ પજ્જતી ॥૩૩૯॥

આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય, આસોઆસ, વચન અને મનોયોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરી તે તે પછે પરિણમાવવાની શક્તિ (જે દલિકોના આલંબનથી ઉત્પન્ન થાય છે) તે પચાપ્તિ કહેવાય છે. (૩૩૯)

પણ ઇંદિઅ તિ બલૂસા, આઝ અ દસં પાણ ચઠ છ સગ અદ્ધ ।

ઇગ દુ તિ ચઠરિંદીણં અસન્નિ સન્નીણ નવ દસ ય ॥૩૪૦॥

પાંચ ઈન્દ્રિય, ત્રણ બલ, ઉશ્વાસ અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણ છે, તેમાં એકેન્દ્રિયને ચાર, બેઈન્દ્રિયને છ,

તેઈન્દ્રિયને સાત, ચૌરિન્દ્રિયને આઠ, અસંજ્ઞીપંચેન્દ્રિયને નવ અને સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિયને દશ પ્રાણ છે. (૩૪૦)

આહારે ભય—મેહુણ—પરિગ્રહા કોહ માણ માયા ય ।

લોભે ઓહે લોગે દસસણ્ણા હુંતિ સચ્ચેસિં ॥૩૪૧॥ [પ્ર. ગા. સં. ૭૧]

આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ઓઘ અને લોકસંજ્ઞા એ દશ સંજ્ઞા સર્વ જીવોને હોય છે. (૩૪૧)

સુહ—દુહ મોહા સન્ના, વિતિગિચ્છા, ચડદસા મુણેયવ્વા ।

સોણ તહ ધમ્મસન્ના, સોલ સન્ના હવડ મણુણુ ॥૩૪૨॥ [પ્ર. ગા. સં. ૭૨]

સુખસંજ્ઞા—દુઃખસંજ્ઞા—મોહસંજ્ઞા—વિચિકિત્સા, શોક અને ધર્મસંજ્ઞા, પ્રથમની દશ અને આ છ એકંદર સોળ સંજ્ઞા મનુષ્યોને હોય જ છે. (૩૪૨)

—ગ્રંથકારે રચેલી પૂર્ણાહુતિની ગાથા—

સંખિત્તા સંઘયણી, ગુરુત્તર સંઘયણી મજ્ઝાઓ ઇસા ।

સિરિસિરિવંદમુણિંદેણ ણિમ્મિયા અત્તપઢ્ઢણત્થા ॥૩૪૩॥

મોટી સંગ્રહણીમાંથી આ સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી શ્રીચન્દ્રમુનીન્દ્રે પોતાના પઠનાથે બનાવેલી છે. (૩૪૩)

* ‘સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી’ તરીકે ઓળખાવાતી આગમોની સુપ્રસિદ્ધ ગાથાઓ *

સંખિત્તયરી ડ ઇમા સરીરમોગાહણા ય સંઘયણા ।

સન્ના સંઠાણ કસાય લેસ ઇંદિઅ દુ સમુઘ્ઘાયા ॥૩૪૪॥

દિદ્ધિદંસનનાણે જોગુવઓગોવવાય-ચવણ-ઠિઈ ।

પજ્જતિ કિમાહારે સન્નિ-ગડ-આગડ-વેણ ॥૩૪૫॥

તેથી પણ સંક્ષિપ્તતર સંગ્રહણી આ પ્રમાણે ચોવીશ દંડકમય છે. તે ચોવીશ દંડકનાં ચોવીશ દ્વારોનાં નામો આ પ્રમાણે—શરીર, અવગાહના, સંઘયણ, સંજ્ઞા, સંસ્થાન, કષાય, લેશ્યા, ઈન્દ્રિય, બન્ને પ્રકારના સમુદ્ઘાત, દષ્ટિ, દર્શન, જ્ઞાન, યોગ, ઉપયોગ, લેશ્યા, ઉપપાતવિરહ, અવનવિરહ, આયુષ્યસ્થિતિ, પર્ણાપ્તિ, કિમાહાર, સંજ્ઞી, ગતિ, આગતિ, અને વેદ. (૩૪૪-૩૪૫)

—પુનઃ જોડી દીધેલી ગાથાઓ—

તિરિઆ મણુઆ કાયા, તહાડગ્ગવીઆ ચડકગા ચડરો ।

દેવા નેરડયા વા, અટ્ટારસ ભાવરાસીઓ ॥ ૩૪૬ ॥ [પ્ર. ગા. સં. ૭૩]

બેઈન્દ્રિય—તેઈન્દ્રિય—ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એ ચાર પ્રકારના તિર્યંચો, કર્મભૂમિ—અકર્મભૂમિ—અંતર્દાપિ તથા સંમૂર્ચ્છિમ એ ચાર પ્રકારના મનુષ્યો, પૃથ્વીકાય—અપૃથ્વીકાય—તેઉકાય અને વાઉકાય એ ચાર પ્રકારની કાય, મૂલબીજ—સ્કંધબીજ—અગ્રબીજ અને પર્વબીજ એ ચાર પ્રકારની વનસ્પતિ, દેવો અને નારકીઓ એમ અઢાર પ્રકારની ભાવરાશિઓ છે. (૩૪૬)

एगाकोडी सतसष्टी-लक्खा सत्तहत्तरी सहस्सा य ।

दोय सया सोलहिआ, आवलिया इगमुहुत्तम्मि ॥३४७॥ [प्र. गा. सं. ७४]

એક કોડ સડસઠ લાખ સત્યોતેર હજાર બસો ને સોળ [૧૬૭૭૭૨૧૬] આવલિકાઓ એક મુહૂર્તમાં થાય છે. (૩૪૭)

पणसट्ठि सहस पणसय, छत्तीसा इगमुहुत्तखुइभवा ।

दोय सया छप्पजा, आवलिया एगखुइभवे ॥३४८॥ [प्र. गा. सं. ७५]

એક મુહૂર્તમાં પાંસઠહજાર પાંચસો ને છત્રીશ [૬૫૫૩૬] સૂક્ષ્મનિગોદ જીવોના કુલ્લકભવો થાય છે. એક કુલ્લકભવમાં ૨૫૬ આવલિકા હોય છે. (૩૪૮)

ग्रंथकारना कोई पारिवारिके पुनः प्रशस्तिरूप नवी गाथा बनावीने जोडी दीधी छे--

આમાં તેમને સંગ્રહણીને 'સંગ્રહણીરત્ન' આવું નામકરણ પણ સૂચિત કર્યું છે.

मलधारिहेमसूरीण सीसलेसेण विरइयं सम्मं ।

संघयणिरयणमेयं नंदउ जा वीरजिणितित्थं ॥३४९॥

મલધારિગચ્છીય હેમચન્દ્રસૂરિમહારાજના લઘુ શિષ્ય શ્રી ચન્દ્રસૂરિજીએ સારી રીતે તૈયાર કરેલું સંગ્રહણી ગ્રન્થરૂપી રત્ન શ્રી મહાવીરદેવના શાસન પર્યંત વિજયવંતુ વર્તો. (૩૪૯)

समाप्तः प्रकीर्णकाधिकारः तत्समाप्तौ च समाप्तो

श्री बृहत्संग्रहणी गाथा भावार्थः ॥

[इति श्री त्रैलोक्यदीपिकानाम संग्रहणी समाप्ता]

સંગ્રહણી કે સંગ્રહણીરત્ન [મોટી સંગ્રહણી] ગ્રન્થની મુદ્રિત ગાથા ૩૪૬ની

❖ અકારાદિક્રમ સૂચી ❖ [સં. ૨૦૩૭]

મૂલ ગ્રન્થકારની ગાથા ૨૭૪ છે અને પ્રક્ષેપ ગાથા ૭૫ છે. બંને મળીને ૩૪૯ ગાથા છે.

પ્રથમાવૃત્તિમાં અકારાદિ સૂચી છાપી ન હતી. ૪૦ વરસ બાદ પુનર્મુદ્રણ થતી બીજી આવૃત્તિમાં આ સૂચી પ્રગટ કરી હતી અને ત્રીજી આવૃત્તિમાં પણ પ્રગટ કરી છે. જે સંશોધકો વગેરે માટે ઉપયોગી બની રહેશે.

મારી ભૂમિકા—

જૈન પ્રકરણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સંગ્રહણી શબ્દથી મુખ્યત્વે બે ગ્રન્થો સુપ્રસિદ્ધ છે. વિવિધ પદાર્થોનો જેમાં સંગ્રહ હોય તેને ‘સંગ્રહણી’ રચના કહેવાય. આવી આઘ રચના શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ નામના મહાન મહર્ષિએ કરી હતી.

ગ્રન્થનું નામ સંગ્રહણી હોવા છતાં બીજા કારણને લઈને આ બંને કૃતિઓની બૃહત્ સંગ્રહણી—મોટી સંગ્રહણી (કે સંઘરણી) આ નામથી જૈન આલમમાં પ્રસિદ્ધિ છે. સંગ્રહણી એવી એક આકર્ષક, રોચક, બોધક અને અતિ ઉપયોગી કૃતિ છે કે લોકો તેનો આગમની જેમ સમાદર કરીને તેને સંગ્રહણીસૂત્રથી પણ ઓળખાવે છે.

પહેલી જ વાર સંગ્રહણીની જે રચના ક્ષમાશ્રમણજીએ કરી તે વિક્રમના સાતમા સૈકામાં કરી અને બીજીવારની રચના વિક્રમની બારમી સદીમાં થઈ. બંને કૃતિઓનાં સર્જન વચ્ચેનો ગાળો ખાસો લગભગ ચારથી પાંચ સૈકા વચ્ચેનો ગણી શકાય.

પહેલીવારની સંગ્રહણી બનાવનાર શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે અને બીજીવારની સંગ્રહણીની રચના કરનાર મલધારી શ્રી ચન્દ્રસૂરીશ્વરજી છે, અને આ કારણે પહેલીવારની રચનાને ‘જિનભદ્રીયા’ના ટૂંકા ઉપનામથી અને બીજીવારની રચનાને ‘શ્રી ચન્દ્રીયા’ના ટૂંકા ઉપનામથી વિદ્વાનોમાં સંબોધવામાં આવે છે.

બંને સંગ્રહણીનો વિષય લગભગ સમાન છે. તેથી જ શ્રી ચન્દ્રમહર્ષિએ પણ પ્રથમના નામનો જ સમાદર કરીને સંખિત્તા સંઘયણી શબ્દથી ‘સંગ્રહણી’ નામ જ જણાવ્યું છે, પણ પાછળથી તેમના પરિવારના કોઈ મુનિરાજે બંને સંગ્રહણીને ઓળખવામાં ગોટાળો—તકલીફ ન થાય એટલા માટે શ્રી ચન્દ્રીયા સંગ્રહણીને ગુરુ અને કૃતિ પરત્વેના ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને સંગ્રહણી જોડે રત્નમ્ એવો શબ્દ ઉમેરીને સંગ્રહણીરત્ન આવું નામકરણ એક તદ્દન નવી ગાથા બનાવીને કર્યું છે. પણ ગમે તે કારણે મારી આ અનુવાદિત કૃતિને આપેલું ‘સંગ્રહણીરત્ન’ નામ પ્રસિદ્ધિમાં જેવું જોઈએ તેવું મૂકાયું નથી. આ રીતે સંગ્રહણી બે નામવાળી થઈ. મેં તો બંને આવૃત્તિઓ અલગ અલગ છે એવો ભ્રમ ન થાય એટલા માટે મુખપૃષ્ઠ ઉપર પહેલી આવૃત્તિમાં જે નામ હતું તે જ નામ બીજી આવૃત્તિમાં છાપ્યું છે.

—અનુવાદક

સંગ્રહણીની ગાથાઓની અકારાદિક્રમ સૂચિ

ગાથાંક	પૃષ્ઠાંક	ગાથાંક	પૃષ્ઠાંક
અ		૩૧૧	અંતમુહુત્તઠિઈઓ
૨૧	અગ્નિસિંહ અગ્નિમાળવ	૭૧	૧૬૦ અંતમુહુત્તેણં ચિય
૩૨૪	અચિત્તજોણિ સુરનિરય	૫૪૦	આ
★૧૦૨	અદ્ધાંત સુરહિંગંધા	૨૬૪	૩૨૬ આડસસ બંધ કાલો
૩૩૭	અજ્ઞવસાણ નિમિત્તે	૫૬૬	૭૨ આમરણ વત્થ ગંધે
૨૭૮	અડસગ છ પંચ ચડ તિત્તિ	૪૭૭	★૧૩૨ આમંકરે ય ગિદ્ધિ
૪૦	અણપત્તી પણપત્તી	૬૨	૧૮૬ આમોગાણામોગા
૧૬૧	અણિમિસનયણા મળકજ્ઞ	૩૬૨	૩૧૪ આયંગુલેણ વત્થું
૩૦૨	અત્થિ અણંતા જીવા	૫૧૫	★૨૨૭ આરે તારે મારે
૫૩	અદ્ધકવિદ્ધાગારા	૧૧૧	★૬૬ આવલિય વિમાણાં
૩૨૨	અદ્ધતેરસ બારસ	૫૩૮	૩૩૮ આહારસરીરિદિય, પજ્જતી
૨૩૪	અપડિદ્ધાણે પંચ ડ	૪૦૮	૩૩૬ આહારસરીરિદિય,—ઉસાસ
૧૭૨	અપરિગ્ગહ દેવીણં	૩૪૧	★૩૪૧ આહારે મયમેહુણ
૩૩૩	અપવત્તિણિજમેયં	૫૬૦	૧૭૬ આહિ વાહિ વિમુક્કસ
૨૫૩	અસત્તિ સરિસિવ-પક્ખી	૪૩૫	ઇ
૧૨૦	અસિદ્ધ છસદ્ધિ ભાગા	૨૮૬	૨૦૧ ઇઅ દેવાણં મળિયં
૨૧૨	અસીદ્ધ બત્તીસડવીસ	૩૬૭	૨૪૬ ઇઅ સાહાવિય દેહો
૧૬	અસુરા નાગ સુવત્ત્રા	૬૬	૭૭ ઇક્કુરસ સેસજલહિ
૨૮	અસુરા કાલા નાગુ	૭૮	૩૨૩ ઇગકોડિ સત્ત નવડ
૨૬	અસુરાણ વત્થરત્તા	૭૬	૧૧ ઇગતીસ સાગરાઈ
૧૩૭	અહમાગા સગ પુઢવીસુ	૨૬૬	૧૦૬ ઇગદિસિ પંતિ વિમાણા
૨૬૩	અંગુલ અસંખમાગો	૫૦૭	૩૩૧ ઇગ દુતિ ઘડવક્કાસું
૩૧૭	અંગુલ છક્કં પાઓ	૫૩૦	૧૧૬ ઇગવીસ સયા પુઢવી
★૩૦૬	અંતમુહુત્તમ્મિ ગણ	૫૨૧	૨૩૩ ઇદ્ધ પયરેગ દિસિ સંખ

★ સ્થાન ચિહ્ન કોપકગાથાઓ સૂચક સમજવું.

गाथांक	पृष्ठांक	गाथांक	पृष्ठांक
१२३ इत्थं यं गइं चउत्थिं	२८८	ओ	
२०४ इयं जिह्वं जहन्ना पुण	३८३	१८४ ओयाहारा सव्वे	३५३
४१ इयं पढमं जोयणं सए	६३	क	
४५ इंदं समं तायतीसा	६६	१७७ कप्पतियं पम्हलेसा	३४३
६६ इंदयं वट्ठा पंतीसु	२६१	१३६ कप्पदुगं दुं दुं दुं चउगे	२६६
१७४ ईसाणे चउलक्खा	३४१	★१७ कप्पस्स अंतपयरे	६६
उ		★१११ कप्पेसु यं मियमहिंसो	२७८
३३० उज्जुगइं पढमसमए	५५२	३६ काले यं महाकाले	८६
★१२६ उडु चंदं रययं वग्गू	२६३	६१ किण्हं राहुविमाणं	१२४
२०७ उड्ढं भवणवणाणं	३७३	१७६ किण्हा नीला काऊ	३४३
३३५ उत्तमं चरमसरीरा	५६४	३७ किन्नरं किंपुरिसे सप्पुरिसा	८६
६८ उद्धारं सागरं दुगे	१३४	७३ कुरुमंदरं आवासा	१४१
२०५ उवरिं खिइं ठिइविसेसो	३८४	१८६ केसड्ढिं मंसं नहरोम	३६२
१७० उववाओ देवीणं	३३६	६० कोडाकोडी सन्नं	१२३
२ उववायं चवणविरहं	८	ख	
२६५ उस्सेहंगुलजोयणं	५०८	★२२८ खाए तमए यं तहा	४०४
ए		ग	
१६० एए छं संघयणा	३२७	२६७ गब्भं चउप्पयं छग्गा	५१०
१७५ एएणं कमेणं भवे	३४१	२६० गब्भं नरतिपलिआऊ	४४८
५२ एक्कारसं जोयणं सयं	११०	२८६ गब्भं भुअं जलयरोभयं	४६७
★१०० एगं देवे दीवे	२६३	२६६ गब्भे मुहुत्तं बारसं	५१२
★२८३ एगा यं होइ रयणी	४८१	२१३ गयणं चं पइड्डाणं	३६७
★३४७ एगा कोडी सत्तसड्ढी	६८३	५६ गहं अट्ठासी नक्खत्तं	१२१
३२१ एगिंदिएसु पंचसु	५३८	६१ गहं रिक्खं तारसंखं	२४८
११६ एयम्मि पुणो गुणिए	२८६	★४६ गंधव्वं नट्टं हयं गयं	१०२
८२ एवं गहाइणो वि हु	१६६	२७३ गुरु लहु मज्झिमं दो चउ	४७०
२८६ एसा पुढ्ढवाईणं	४६६	३०१ गोला यं असंखिज्जा	५१३

गाथांक	पृष्ठांक	गाथांक	पृष्ठांक
च			
२४ चउ चउ लक्ख विहूणा	७४	२३८ छसु हिहोवरि जोयण	४२०
२३ चउतीसा चउचत्ता	७३	★२४२ छावडुसयं सोलस	४२२
६५ चउदिसि चउपंतीओ	२६०	६४ छावड्डा दुन्निसया	१३०
★८३ चउयालसयं पढमि-	१७२	१६२ छेवड्डेण उ गम्मइ	३३०
२६६ चउरंगुलो दुअंगुल	४५४	ज	
★२६७ चउरो आउहगेहे	४५६	३२६ जइमे भागे बंधो	५५१
३० चउसडि सडि असुरे	८०	१५५ जइ लिंग मिच्छ दिड्डी	३२१
३१८ चउसय गुणं पमाणं	५३२	३६ जक्ख-पिसाय-महोरग	६१
२७० चक्कं धणुहं खग्गो	४६४	★१०७ जत्तो वट्टविमाणा	२६८
१६४ चत्तारि पंच जोयण	३६६	३०४ जया मोहोदओ तिब्बो	५१७
★२५ चत्तारि य कोडीओ	७५	१६६ जं च कामसुहं लोए	३३७
३ चमर बलि सारमहिअं	१५	१५१ जंति समुच्छिम तिरिया	३१५
२० चमरे बली अ धरणे	७०	१६६ जंति सुरा संखाउय	३३३
१४१ चयपुव्वसरीराओ	३००	२४६ जं देहपमाण उवरि	४२६
३८ चिंधं कलंब सुलसे	६१	३३४ जं पुण गाढनिकायण	५६२
११२ चुलसि असिइ बावत्तरि	२७६	★२६६ जंबूदीवे चउरो	४६३
६४ चुलसीइ लक्ख सत्ता	२५६	७० जंबू धायइ पुक्खर	१३६
२७ चूडामणि फणि गरुडे	७७	३३६ जेणाउमुवक्कमिअइ	५६४
छ		★१०३ जे दक्खिणेण इंदा	२६५
१५७ छउमत्थ संजयाणं	३२५	२७६ जोइ दस देवी वीसं	४७२
१६१ छ गब्भ तिरिनराणं	३२६	★८५ जो जावइ लक्खाई	१७२
२७५ छच्च वणस्सइ दस तिरि	४७२	३२० जोणीण होति लक्खा	५३७
१६६ छट्ठिं छग्गेविज्जा	३६८	★१२७ जोयण लक्ख पमाणं	२६१
२३५ छन्नवइ सय तिपन्ना	४१४	५५ जोयणिग सडि भागा	११४
★८१ छप्पन्नं पंतीओ	१६०	ण	
		★२६८ णेसप्पे पंडुए पिंगलए	४६१

ગાથાંક	પૃષ્ઠાંક	ગાથાંક	પૃષ્ઠાંક
હ		★૪૩ હાસે હાસરઈ વિ ય	૬૭
૩૨૫ હયગબ્ધ સંઘવત્તા	૫૪૨	★૨૩૭ હિઢ્ઠા ઘણો સહસ્સં	૪૧૬
૨૬૪ હરિણો મણુસસરયણાઈ	૪૫૩	★૨૨૬ હિમવદ્દલલલ્લકે	૪૦૪
૧૧૫ હાયઈ પુઢવીસુ સયં	૨૮૨		

અભ્યાસીઓને ગ્રન્થ બાબતની પોતાની નોંધો કરવાનું પાનું.

* ગ્રન્થ પ્રશસ્તિ *

નોંધ:—પ્રથમ આવૃત્તિમાં તે કાળની ખાસીયતના કારણે સંસ્કૃતભાષામાં પ્રશસ્તિ છાપી હતી તે જ અહીં છાપી છે.

इति श्री जगद्गुरु – जंगमकल्पतरु-महाप्रभावक-श्रीमद्विजयहीरसूरीश्वरपट्टपरम्पराप्रभवो-
मुनिचक्रचूडामणि – प्रवचनोन्नतिविधायक – सम्यग्दर्शनादिरत्नवीदानशोण्डाज्ञैश्वर्यसम्पन्न-
परमोपकारी-निखिलमुनिकदम्बकाधिपति-महाप्रभावक-तपागच्छाधिपति-पूज्यपाद १००८
श्री मन्मुक्तिविजय [अपराभिधान श्रीमद् मूलचन्दजी] गणिप्रवरपट्टपूर्वाचलां-
शुमालि-विलसन्निर्मलशीलशालि – नैष्ठिक – ब्रह्मचारि – निरवद्यनिरतिशयचारित्रशालि-
प्रत्यूषाभिस्मरणीय-आचार्यवर्य-श्रीमद् विजयकमलसूरीश्वरपट्टैरावतेन्द्रो – जैनैश्वरी-
वाक्सुधावितरणैकचन्द्रशासनमहीमण्डलधुराधरण नागेन्द्र-श्री दर्भावतीजानपदीय-
पञ्चशतसंख्याकक्षत्रिय प्रतिबोधक-ध्रांगध्रा-सायलादिकभूपत्यमात्यमण्डलोप-
देशकसुगृहीतनामधेय-रागद्वेषदन्कशूक विषापहारचारित्रमन्त्रप्रतिभजैनाचार्य
श्रीमद् विजयमोहनसूरीश्वर पट्टालंकारविनेयरलसकलागमरहस्यवित्-
सञ्चारित्रचूडामणि आचार्यप्रवर श्रीमद्विजयप्रतापसूरीश्वर पट्ट-
विभूषक-परमकारुणिक-परम कृपालु-संविज्ञातद्रव्यानुयोगादि-
विषय-विद्वद्भर्य पन्चास प्रवर श्रीमद् धर्मविजयगण्यन्ते-
वासि मुनि यशोविजयेन गुरुकृपया लिखितो निखिल
तत्त्वप्रकाशनप्रदीप-कल्पाया संग्रहण्याः अपरनाम
स्त्रैलोक्यदीपिकाया अनेकयन्त्रचित्रसंपत्-समन्वितः
सुविस्तृतगुर्जरीय भाषा टीका परिसमेतो
विशेषार्थः समाप्तोऽधुनाप्यखण्डप्रभावक-
श्रीमल्लोढणादि पार्थनाथ प्रसादात् ॥

(विक्रम संवत्सर १९६२)

॥ श्री शुभं भवतु ॥

બારમી સદી ના તાડપત્ર ની એક પ્રતિ નો

લગ્નની ચોરીનું એક સુંદર ચિત્ર

ઈન્ડોઈરાની કલમથી જન્મ પામેલી, ચૌદમી સદીથી સત્તરમી સદી સુધીના ૪૦૦ વર્ષ દરમિયાન જૈન કલ્પસૂત્રોમાં છવાઈ ગયેલી, જૈનાશ્રિત ચિત્રકલામાંની (પ્રાયઃ અઢારમી સદીની) એક કલાકૃતિ
— મુનિશ્રી યશોવિજય કલા સંગ્રહ — પાલીતાણા

